

ΣΣΔΓΗ ΓΡΑΜΜΑΣΩΝ ΚΑΙ ΣΔΥΝΩΝ ΓΩΓΔΚΑΝΗΣΟΥ
ΒΡΑΒΔΙΟ ΑΚΑΓΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΓΩΓΔΚΑΝΗΣΙΑΚΑ
ΥΡΟΝΙΚΑ

ΠΑΡΙΟΓΙΚΗ ΔΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΚΓΟΣΗ

ΤΟΜΟΣ ΚΘ΄

ΥΡΗΜΑΣΟΓΟΣΗΣΗ ΔΚΓΟΣΗΣ:
ΠΑΡΙΦΔΡΑΔΙΑΚΗ ΔΝΩΣΗ ΓΗΜΩΝ ΝΟΣΙΟΤ ΑΙΓΑΙΟΤ

ΡΟΔΟΣ 2021

ΓΩΓΑΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΥΡΟΝΙΚΑ

ΤΟΜΟΣ ΚΘ΄

ΓΩΓΔΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΥΡΟΝΙΚΑ
ΠΑΡΙΟΓΙΚΗ ΔΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΚΓΟΣΗ
ΣΟΜΟΣ ΚΘ Έτος 2021

ΔΚΓΟΣΗΣ:
ΣΣΔΓΗ ΓΡΑΜΜΑΣΩΝ ΚΑΙ ΣΔΥΝΩΝ ΓΩΓΔΚΑΝΗΣΟΥ

Γξαθεία:

Βίττα «Κι εόβνπι νο», Ν. Σάββαθαη Γ. Παπαληθι άνπ

ΡΟΓΟΣ 851 00

Δπικήεηαύι εο–ζει ηδνπνίεζε : Μαλόι εο Μαθξήο

Υξεκαηηνδόηεζε έθδνζεο:

ΠΑΡΙΦΔΡΔΙΑΚΗ ΔΝΩΣΗ ΓΗΜΩΝ ΝΟΣΙΟΤ ΑΓΑΙΟΤ

Σππνγξαθείν

θι π.

ISSN 1105-6010

ΣΣΔΓΗ ΓΡΑΜΜΑΣΩΝ ΚΑΙ ΣΔΥΝΩΝ ΓΩΓΔΚΑΝΗΣΟΥ
ΒΡΑΒΔΙΟ ΑΚΑΓΗΜΙΑΣ ΑΘΗΝΩΝ

ΓΩΓΔΚΑΝΗΣΙΑΚΑ
ΥΡΟΝΙΚΑ

ΠΑΡΙΟΓΙΚΗ ΔΠΙΣΤΗΜΟΝΙΚΗ ΔΚΓΟΣΗ

ΤΟΜΟΣ ΚΘ΄

ΥΡΗΜΑΣΟΓΟΣΗΣΗ ΔΚΓΟΣΗΣ:
ΠΑΡΙΦΔΡΔΙΔΚΗ ΔΝΩΣΗ ΓΗΜΩΝ ΝΟΣΙΟΤ ΑΙΓΑΙΟΤ

ΡΟΔΟΣ 2021

Υ Α Ι Ρ Δ Σ Ι Σ Μ Ο Σ

Η έθδνζ ε ηνπ ΚΘ΄ Σόκνπ ηεο πεξηγνδηθήο επηζήκεκνιιθήο έθδνζ εο «Γωδεθαλεζ ηαθή Υζνληθά», ηεο Σηέγεο Γζακκάηωλ & Σεπλώλ Γωδεθαλήζνπ, ζπλερίδεη ηελ πνιπειή πζνζ πάζεηα εκπι νππρζκνύ ηεο βηβ ηγζαθίαο ηνπ ηόππ καο.

Δδώ θαη ηζό αηώα, ε Σηέγε ζπγθεληξώιεη γύω από ηα πνιπηζηηθά ηεο Σπκκόζ ηαθα ηελ εθδνηηθή ηεο δζαζ ηεζήνηα ηνπ αλζώπνπ ηωλ Γζακκάηωλ θαη ηωλ Σεπλώλ, Γωδεθαλεζ ίνπ θαη ηί νπ ηεο Γωδεθαλήζνπ, ελώ ελζαξζύιεη θαλένπ εζειεηέο λα επηδνζνύλ ζ ηελ κει έηε θαη αλάδεημεηωλ δωδεθαλεζ ηωλ ζεκάηωλ.

Η Πεξηθεξεηαθή Έλωζε Γήκωλ Ννηήνπ Αηαίνο ζηεζίδεη ην έζγν ηεο Σηέγεο Γζακκάηωλ & Σεπλώλ Γωδεθαλήζνπ θαη ηε ηδηαίηε ραζά ελεθίηε ηελ ρεκα ηνδόηεζε ηεο παζνζαο έθδνζ εο.

Ρόδνο, Απξί ηνο 2021

Αντώνης Β. Καμποσράκης

Γήκαζρο Ρόδνο

Πζόεδζνο Πεξηθεξεηαθή Έλωζεο Γήκωλ Ννηήνπ Αηαίνο

ΠΡΟΛΟΓΟΣ

(Η ύλη του παρόντος Τόμου των «Δωδεκανησιακών Χρονικών» περιλαμβάνει επιστημονικές ανακοινώσεις, που ακούστηκαν στο ΚΑ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, που πραγματοποιήθηκε στην Κάλυμνο στις 27-30 Ιουνίου 2019. Για το λόγο αυτό, κρίθηκε ότι στη θέση του προλόγου της έκδοσης μπορούσε να δημοσιευθεί η εναρκτήρια ομιλία του Προέδρου της Στέγης την Πέμπτη, 27 Ιουνίου 2019 στην αίθουσα εκδηλώσεων του Αναγνωστηρίου Καλύμνου «Αι Μούσαι»).

Κυρίες και κύριοι σύνεδροι,

Το Διοικητικό Συμβούλιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου εκφράζει τις θερμές του ευχαριστίες για την παρουσία σας στο ΚΑ΄ Πολιτιστικό μας Συμπόσιο, που πραγματοποιείται στην Κάλυμνο. Η επιστημονική εγκυρότητα τόσων εκλεκτών εισηγητών, που συμμετέχουν σ' αυτό, καθώς κι η διεπιστημονική ποικιλία των ανακοινώσεων που θ' ακουστούν, ανακοινώσεων που αγκαλιάζουν ολόκληρο τον δωδεκανησιακό χώρο, με ιδιαίτερη –φυσικά– έμφαση στα θέματα που αφορούν την Κάλυμνο, σε συνδυασμό και με την υποβλητική ομορφιά και την πολιτιστική φόρτιση αυτού του τόπου και τα φιλόξενα αισθήματα των φίλων μας Καλυμνίων, εγγυώνται την επιτυχία κι αυτής της πνευματικής μας συνάντησης.

Αγαπητοί φίλοι,

Τα Πολιτιστικά μας Συμπόσια που ξεκίνησαν το 1978, έχουν ήδη διανύσει μια μακρά, αδιάλειπτη κι ευδόκιμη πορεία 41 ετών, για να φτάσουμε στο σημερινό μας Συμπόσιο.

Αξίζει να θυμηθούμε ότι, όταν η Δωδεκάνησος εόρταζε τα 30χρονα από την εθνική της αποκατάσταση, η Στέγη, που μέχρι το έτος εκείνο αριθμούσε ήδη στην εκδοτική της δραστηριότητα 5 τόμους των «Δωδεκανησιακών Χρονικών» και 7 αυτοτελείς εκδόσεις, συμμετέχοντας στον εορτασμό, οργάνωσε στη Ρόδο κατά τα τέλη του μηνός Οκτωβρίου 1978 Πολιτιστικό Συνέδριο (ονομάστηκε Συμπόσιο, για να ...θυμόμαστε και τον Πλάτωνα) με θέμα την επισκόπηση των πολιτιστικών πραγμάτων στα Δωδεκάνησα στα 30 χρόνια του ελεύθερου εθνικού βίου. Το Συνέδριο εκείνο διεξήχθη υπό τον προεδρία του αείμνηστου Ρόδιου καθηγητή και ακαδημαϊκού Αγαπητού Τσοπανάκη και οι εισηγήσεις και τα πορίσματά του δημο-

σιεύθηκαν στην υπ' αριθμόν 11 αυτοτελή έκδοση της Στέγης με τον τίτλο «Πολιτιστικά Δωδεκανήσου» το 1981. Η πνευματική εκείνη συνάντηση είχε εξαιρετική επιτυχία κι αυτό έκαμε τη Στέγη να καθιερώσει τα Συμπόσια ως θεσμό. Το δεύτερο, έγινε το επόμενο έτος 1979, πάλι στη Ρόδο.

Παράλληλα είχε ωριμάσει η σκέψη το Συμπόσιο να βγει από τα όρια του νησιού της Ρόδου. Κι έτσι, το τρίτο έγινε στα τέλη Αυγούστου του 1983 στην Κάλυμνο, μετά από σχετική πρόσκληση του Αναγνωστηρίου Καλύμνου «Αι Μούσαι» και σε συνεργασία μαζί του. Από τότε καθιερώθηκε να γίνεται τακτικά κάθε δεύτερο χρόνο και σε άλλο, κάθε φορά, νησί της Δωδεκανήσου. Κι έτσι το 1985 έγινε στη Σύμη, το 1987 στη Νίσυρο, το 1989 στη Λέρο, το 1991 στην Πάτμο, το 1993 στην Κάρπαθο, το 1995 στην Κάσο, το 1997 στην Κω, το 1999 στην Αστυπάλαια, το 2001 στην Τήλο, το 2003 στους Λειψούς, το 2005 στη Χάλκη και το 2007 στο Καστελόριζο. Και κλείσαμε έτσι τον κύκλο των νησιών της Δωδεκανήσου. Το 2009 το Συμπόσιο πραγματοποιήθηκε στον Πειραιά, αφιερωμένο στους Δωδεκανησίους της Διασποράς, και το 2011, στη Ρόδο, εγκαινιάζοντας νέα εκκίνηση για επιστημονική έρευνα και πνευματική δημιουργία από την πρωτεύουσα της Δωδεκανήσου και καταστατική έδρα της Στέγης. Στη Ρόδο έγιναν και τα δύο επόμενα.

Η ιστορία των Συμποσίων μας, όπως με δυο λόγια σας την υπέμνησα, ήταν μια συναρπαστική περιήγηση στο δωδεκανησιακό γεωφυσικό και μαζί ιστορικό και πολιτισμικό χώρο. Πηγαίνοντας λ.χ. στην Αστυπάλαια, στην Τήλο, στη Χάλκη, ζούσαμε όχι μόνο την ομορφιά του συγκεκριμένου νησιού, όχι μόνο τη συγκινητική φιλοξενία που μας πρόσφεραν οι νησιωτικοί μας δήμοι, όχι μόνο τα φιλικά αισθήματα των κατοίκων, αλλά και την διαχρονική φυσιογνωμία του τόπου, αφού ανέβαιναν στο βήμα και μιλούσαν για το νησί οι ιστορικοί, οι αρχαιολόγοι, οι γλωσσολόγοι, οι λαογράφοι, οι αρχιτέκτονες... Μας δόθηκε έτσι η ευκαιρία να αγαπήσουμε βαθιά τα Δωδεκάνησα, κι αυτή η αγάπη ξεκινούσε από τη γνώση της ιστορίας, του πολιτισμού, αλλά και των σημερινών καθημερινών προβλημάτων τους.

Από την επιστημονική ύλη που ανακοινώθηκε στα Συμπόσια, προέκυψαν οι μέχρι σήμερα 28 τόμοι (Α' - ΚΗ') των «Δωδεκανησιακών Χρονικών». Εκατοντάδες πρωτότυπες επιστημονικές ανακοινώσεις παρατίθενται στις 17.000 (μέχρι τώρα) σελίδες τους. Και μόνο φυλλομετρώντας κανείς τα εκδοθέντα το 2011 «Ευρετήρια» των πρώτων 24 τόμων, διαπιστώνει ότι συγκεντρώθηκε πλούσια ύλη: Ιστορικά μελετήματα που φωτίζουν όλες

τις περιόδους της ιστορίας των νησιών μας, από την απώτατη αρχαιότητα μέχρι την εποχή του «δωδεκανησιακού αγώνα» και μέχρι τις μέρες μας, περιγραφές, ερμηνείες κι αξιολογήσεις των αρχαιολογικών ευρημάτων, διαλεκτολογικές έρευνες από τους γλωσσικούς παραδείσους που προσφέρουν τα δωδεκανησιακά γλωσσικά ιδιώματα, καταγραφές και έρευνες από τον συναρπαστικό κόσμο του λαϊκού πολιτισμού, αναφορές στην ιστορία της εκπαίδευσης και της εκκλησίας, θέματα τέχνης κλπ. Αλλά και, πέρα από τον κυρίαρχο αυτό «ιστορικό - φιλολογικό» προσανατολισμό, που κυριαρχεί στη θεματολογία, έχουμε εισηγήσεις για το περιβάλλον, την ανάπτυξη, την πολιτιστική πολιτική...

Αν στα «Δωδεκανησιακά Χρονικά» προστεθούν και οι 34, μέχρι στιγμής, αυτοτελείς μας εκδόσεις, επιστημονικές και λογοτεχνικές, καθώς και τα 6 τεύχη του περιοδικού Λόγου και Τέχνης «Ροδιακά Γράμματα», η Στέγη έχει μέχρι σήμερα στο ενεργητικό της την έκδοση 68 συνολικά βιβλίων.

Η πραγματοποίηση των Συμποσίων και η έκδοση των βιβλίων μας αποτελούν την κύρια προσφορά της Στέγης στον τόπο. Ήταν ομολογουμένως ένας δύσκολος άθλος, αφού η Στέγη, ένα κοινό μη κερδοσκοπικό σωματείο ιδιωτικού δικαίου, με μερικές δεκάδες μελών, κατόρθωσε να πείσει τόσους φιλότιμους εργάτες του πνεύματος, Δωδεκανησίους και φίλους της Δωδεκανήσου, να ανταποκριθούν στο πνευματικό της κάλεσμα και να έρχονται κάθε φορά να καταθέτουν τον καρπό του πνευματικού τους μόχθου από το βήμα του εκάστοτε Συμποσίου. Και τα «Δωδεκανησιακά Χρονικά» καθιερώθηκαν ως ένα έγκυρο περιοδικό σύγγραμμα επιστημονικής ύλης κι ως πολύτιμος βοηθός για τους ερευνητές, αφού έχουν προσφέρει στη δωδεκανησιακή βιβλιογραφία όσα κανένα άλλο περιοδικό επιστημονικό σύγγραμμα μέχρι σήμερα. Και το γεγονός ότι η σειρά των «Δωδεκανησιακών Χρονικών» καθώς κι όλες οι υπόλοιπες εκδόσεις μας έχουν ήδη αναρτηθεί στο Διαδίκτυο, κάνει εύκολη πλέον την πρόσβαση των αναγνωστών και κυρίως των ερευνητών στο υλικό που έχει αποθησαυρίσει η Στέγη.

Οφείλω να προσθέσω στα παραπάνω ότι όλα αυτά (Συνέδρια και εκδόσεις) γίνονται με την εθελοντική προσφορά κάποιων ανθρώπων, που απλά πιστεύουν στον πολιτισμό και γνωρίζουν καλά ότι η υπηρεσία στον πολιτισμό απαιτεί αφοσίωση, σκληρή δουλειά κι ανιδιοτέλεια. Οι συγγραφείς των αυτοτελών συγγραμμάτων, οι δεκάδες των εκλεκτών εισηγητών, οι επιμελητές των εκδόσεων κι ασφαλώς τα μέλη των εκάστοτε Διοικητικών Συμβουλίων προσφέρουν τις υπηρεσίες τους δωρεάν. Κι αυτό το, όχι

συχνά απαντώμενο, φαινόμενο της εθελοντικής πνευματικής προσφοράς, δίνει στη Στέγη την απαραίτητη δυναμική για να συνεχίσει, ουσιαστικά και σεμνά, χωρίς τυμπανοκρουσίες και επάρσεις, το έργο της.

Και η ιστορία επαναλαμβάνεται. Βγαίνοντας για άλλη μια φορά από το νησί της Ρόδου, την καταστατική έδρα της Στέγης, για μια νέα πνευματική περιήγηση του Πολιτιστικού Συμποσίου μας στ' άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, ξεκινάμε και πάλι από την Κάλυμνο. Κι αυτό γίνεται μετά σχετική πρόσκληση που είχαμε, όπως και τότε, πριν 36 χρόνια, από το Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι».

Στο σημείο αυτό, και πριν περατώσω την εναρκτήρια αυτή ομιλία μου, ας μου συγχωρηθεί μια αναγκαία παρένθεση: Οφείλω να θυμηθώ, τρεις από τους εισηγητές που ήταν μαζί μας μέχρι και το προηγούμενο Συμπόσιο του 2017 και σήμερα δεν βρίσκονται στη ζωή. Πρόκειται: Για τη Χαρά Κοσεγιάν, σχολική σύμβουλο των φιλολόγων Δωδεκανήσου, γνωστή για το λογοτεχνικό και φιλολογικό έργο της, η οποία υπήρξε επί σειρά ετών Γενική Γραμματέας της Στέγης και πολύτιμη συνεργάτιδα. Για τη φιλόλογο Μαρία Σαρρή – Μπεχράκη, που στις εκλεκτές εισηγήσεις της καταπιανόταν με το να παραλληλίζει και να βρίσκει τις ομοιότητες ανάμεσα στον ομηρικό κόσμο και την παραδοσιακή ζωή των πατέρων και των παππούδων μας. Και τον Μηνά Δασκαλάκη, συνταξιούχο καπετάνιο του Εμπορικού Ναυτικού, που τα τελευταία χρόνια, με νεανικό πάθος θα έλεγα, είχε καταπιαστεί με τη μελέτη κι ανάδειξη της ναυτικής ιστορίας της Κάσου. Αιωνία ας είναι η μνήμη τους.

Ευχαριστούμε θερμά:

Πριν απ' όλους το Αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι» και ιδιαίτερα τον Πρόεδρό του κ. Παναγιώτη Γιαμαίο, που μας κάλεσε στην Κάλυμνο, στάθηκε ο πολύτιμος οδηγός μας στα ποικίλα θέματα οργάνωσης, ενώ οι εργασίες του Συμποσίου μας φιλοξενούνται σ' αυτή την θαυμάσια αίθουσα εκδηλώσεων του Αναγνωστηρίου.

Την Ιερά Μητρόπολη Λέρου – Καλύμνου και προσωπικά τον σεβ. Μητροπολίτη κ. Παΐσιο, ιδιαίτερα γνωστό και αγαπητό μας από τη Ρόδο, που μας προσέφερε το Συνεδριακό Κέντρο της Ι. Μονής του Αγ. Σάββα, όπου θα συνεχιστεί και θα ολοκληρωθεί το Συνέδριό μας.

Την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, που στηρίζει οικονομικά το Συμπόσιο, ιδιαίτερα σε ό,τι αφορά τη μετακίνηση και διαμονή των συνέδρων.

Τον Δήμαρχο της Καλύμνου κ. Γαλουζή για την πολλαπλή συμπαράστασή του.

Ξεχωριστές ευχαριστίες οφείλουμε στους εισηγητές του Συνεδρίου μας, κι ένας λόγος παραπάνω για όσους δεν είναι κάτοικοι των νησιών της Δωδεκανήσου. Όλοι αυτοί οι εκλεκτοί πνευματικοί άνθρωποι έρχονται να πλουτίσουν με την πρωτότυπη ύλη 80 επιστημονικών ανακοινώσεων τις γνώσεις μας για τα Δωδεκάνησα. Οι περισσότεροι απ' αυτούς έχουν λάβει μέρος και σε προηγούμενα Συμπόσιά μας, τους θεωρούμε πια ως ιστορικά μας στελέχη. Δεν είναι όμως λίγοι κι όσοι ανεβαίνουν στο βήμα των συνεδρίων της Στέγης για πρώτη φορά. Είναι κάτι που το θεωρούμε ιδιαίτερα σημαντικό, αφού μας δίνει την αισιοδοξία για την απρόσκοπτη συνέχιση μιας προσπάθειας που συνεχίζεται για 4 και πλέον 10ετίες και για τη φυσιολογική ανανέωση του ανθρώπινου δυναμικού μας. Εκφράζουμε την εκτίμηση και την αγάπη μας για τους παλαιότερους και καλωσορίζουμε τους νέους στην πνευματική «συντροφιά» μας. Η Στέγη, όπως άλλωστε δηλώνει και τ' όνομά της, θέλει να εξακολουθήσει ν' αποτελεί μια διαρκή και φιλόξενη πνευματική εστία, μια ζεστή αγκαλιά, για όσους ασχολούνται με τα δωδεκανησιακά γράμματα και τις τέχνες.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΚΡΗΣ

Πρόεδρος Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου

Το

ΔΙΟΙΚΗΤΙΚΟ ΣΥΜΒΟΥΛΙΟ

Γιάννης Παπαχριστοδούλου, Αντιπρόεδρος

Χρυσούλα Ζουμπά, Γεν. Γραμματέας

Νίκος Κωνσταντινίδης, Ταμίας

Λουίζα Χριστοδουλίδου

Μάνος Αναστασιάδης

Αριστείδης Μιαούλης

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ – ΝΤΕΛΛΑ

Αρχιτέκτων

**ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΕΡΗΜΩΣΗΣ ΚΑΙ ΑΝΑΒΙΩΣΗΣ ΟΙΚΙΣΜΩΝ
ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ ΑΠΟ ΤΗ ΣΚΟΠΙΑ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΚΗΣ
ΓΕΩΓΡΑΦΙΑΣ**

Η Κάλυμνος κατέχει χαρακτηριστική γεωγραφική θέση κατά μήκος της μικρασιατικής ρότας του Αιγαίου Αρχιπελάγους, που σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας του απετέλεσε προβληματικό σταυροδρόμι εθνών και πολιτισμών¹. Αποτελεί φυσικό γεφύρωμα της Λέρου, το νοτιότερο από τα αποκαλούμενα «μιλησιακά νησιά» που εξασφάλιζαν την ελεύθερη διέξοδο της πόλης της Μιλήτου στο Αιγαίο² (εικ.2), με την εξαιρετικά ακμάζουσα νήσο Κω με την οποία απετέλεσε κοινή διοικητική ενότητα σε μεγάλες περιόδους της ιστορίας της³. Τα φυσικά κανάλια ανάμεσα στα νησιά προσέφεραν στα πλοία τη δυνατότητα να ακολουθήσουν εναλλακτικές ρότες στην πορεία τους από την Κωνσταντινούπολη προς την ανατολική Μεσόγειο και από τη Δυτική Ευρώπη προς τους Αγίους Τόπους⁴ (εικ.1).

Η μορφολογία του εδάφους της Καλύμνου παρουσιάζει πολύ έντονο οριζόντιο και κατακόρυφο διαμελισμό⁵. Οι ακτογραμμή της έχει συνολικό μήκος περίπου 104 km και σχηματίζει διαφόρων μεγεθών όρμους και χερ-

¹ Ν. Μπελαβίλας, *Λιμάνια και Οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της Πειρατείας (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997, σ. Ludwig Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des Ägäischen Meeres. Zweiter Band. Enthaltend Andros, Syros, Mykonos, Amorgos, Astypaläa, Nisyros, Knidos, Kos, Kalymnos, Telendos, Leros, Patmos, Samos, Ikaros, DeIos, Rhenäa, Gyaros, Belbina*, Stuttgart and Tübingen, 1843, 92-115

² Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), *Αρχαιολογία. Τα νησιά του Αιγαίου*, Αθήνα 2005. N.Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main, Bern, New York, 1983. K.Sarantidis, *Ancient Fortifications at the Milesian Islands in the Aegean*, Politecnico di Bari-Universita di Roma Tre 2018 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή).

³ Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω*, Κως 1990, Ν.Δ.Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά Κάστρα και Οχυρώσεις της Κω*, θήνα 2002

⁴ Φ. Καραγιάννη, *Ταξιδεύοντας στα Μεσαιωνικά Λιμάνια του Εύξεινου Πόντου και του Αιγαίου, στο Ταξιδεύοντας από και προς το Βυζάντιο.Μεσαιωνικά Λιμάνια από τον Εύξεινο Πόντο στην Ανατολική Μεσόγειο* (Ολκάς II), Αθήνα 2014, σ.23-47

⁵ Σ. Ζερβού, *Η γλωρίδα και η βλάστηση της Νήσου Καλύμνου Δωδεκανήσου* (διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ), Αθήνα 2011

σινήσους. Το έδαφός του είναι ορεινό, αλλά χαμηλού σχετικά υψομέτρου. Τα όρη δεν είναι μεμονωμένα, αλλά βρίσκονται σε τέσσερις κύριες οροσειρές (εικ.3 Α, Β). Τρεις από αυτές έχουν διεύθυνση άξονα από ΒΔ προς ΝΑ (Βόρεια, Μέση και Νότια οροσειρά), ενώ μία έχει διεύθυνση από ΒΑ προς ΝΔ (Δυτική οροσειρά).

Οι υψηλότερες κορυφές είναι ο Προφήτης Ηλίας (676 m), η Πατέλλα (654 m), η Κουκούλα (609 m) και η Γαλατιανή (590 m). Το νησί περιλαμβάνεται στο ξηρό τμήμα της Ελλάδας με ύψος ετήσιας βροχόπτωσης μικρότερο από 750 χιλιοστά. Το έδαφος είναι σχεδόν άγονο και η έλλειψη υγρασίας αποτελεί το βασικό εμπόδιο ανάπτυξης τόσο της άγριας βλάστησης όσο και των καλλιεργούμενων ειδών. Το υψόμετρο του νησιού μόλις ξεπερνά τα 600 μέτρα, δηλαδή εντάσσεται στη χαμηλότερη ζώνη βλάστησης της Ελλάδας⁶, όπου κυρίαρχα στοιχεία είναι τα φυλλοβόλα και αιθαλή δέντρα, οι χαμηλοί θάμνοι και οι πόες, οι βιότοποι των οποίων καθορίζονται κυρίως από τις κλιματικές συνθήκες και τη γεωλογία. Μεταξύ των οροσειρών σχηματίζονται τρεις σημαντικές κοιλάδες⁷. Πρόκειται για την κοιλάδα της περιοχής Πόθιας - Χωριού, την κοιλάδα του Βαθύ και την κοιλάδα του Πανόρμου.

Η Κάλυμνος κατοικείται από την νεολιθική εποχή (εικ.4). Υπολείμματα νεολιθικών οικήσεων βρέθηκαν κυρίως σε σπήλαια κοντά στην Πόθια η το Βαθύ, αλλά οι περισσότερες νεολιθικές θέσεις ήταν κοντά στη θάλασσα⁸. Οι αρχαιότερες οχυρώσεις στο νησί αποδίδονται στη Μυκηναϊκή περίοδο. Το αποδεικνύουν τα ερείπια με Καρικά χαρακτηριστικά στην αρχαία οχυρωμένη ακρόπολη του Κάστελλα, κοντά στα σημερινά Στημένα πάνω από την κοιλάδα του Βαθύ, καθώς και τα υπολείμματα αρχαίου οικισμού κάτω και γύρω από το ιπποτικό Κάστρο της Χρυσοχεριάς. Αργότερα το κατοίκησαν οι Φοίνικες⁹, πράγμα που μαρτυρούν τα ερείπια του οχυρωμέ-

⁶ O. Rackham, Αρχαία Τοπία, *Η Αρχαία Ελληνική Πόλις. Από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, O. Murray-S. Price (επιμ.), Αθήνα 2007, σ.σ. 116-121.

⁷ Σ. Ζερβού, ό.π (σημ.5).

⁸ Ι.Κ. Φραγκόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 1995. Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος. Ιστορία, Αρχαιολογία, πολιτισμός. Από τους Προϊστορικούς Χρόνους μέχρι σήμερα*, Κάλυμνος 2006

⁹ Μ. Κουτελλάς, ό.π (σημ.8). Ηώς Ζερβουδάκη, Κάλυμνος, στο Eni Melas (ed.), *Die griechischen Inseln* Köln 1976, 258-264

νου οικισμού «Καστρί», με εμπορικό χαρακτήρα -αποθήκες εμπορευμάτων- κοντά στον Εμπορείο. Στην περίοδο 1150 - 800 π.Χ., η Κάλυμνος εποίκιστηκε από τους Δωριείς. Σημαντική απόδειξη είναι η σημερινή ονομασία Δάμος και τα αξιόλογα ερείπια του Ιερού από το ναό του θεού Απόλλωνα. Αρχαίες επιγραφές αναφέρουν την ύπαρξη 9-10 δάμων στο νησί της Κάλυμνου, αλλά στην περίοδο που ξεκίνησε στο τέλος του 3^{ου} αι. π.Χ. υπήρχαν οι τρεις ευρύτεροι δάμοι, Ποθαίων, Πανόρμου και Ορκάτου.

-Τα πρώτα ίχνη κατοίκησης στον κόλπο της Πόθιας χρονολογούνται την Ελληνιστική περίοδο. Τα ερείπια αρχαίας πόλης, πιθανότατα της έδρας του Δήμου Ποθαίων¹⁰, στην ανατολική πλευρά της κοιλάδας, μαρτυρούνται από περιηγητικά κείμενα και ιζολάρια, που χρονολογούνται από τον 16ο έως και τα μέσα του 19^{ου} αιώνα, οπότε και επιχώθηκαν ή χρησιμοποιήθηκαν ως *srolia* για την ανοικοδόμηση της σύγχρονης πόλης. Οι περιηγητές¹¹ που ταξίδεψαν τα χρόνια αυτά στην Κάλυμνο μας δίνουν στοιχειώδεις πληροφορίες που αφορούν κυρίως τη γεωγραφική θέση του νησιού, τη γεωμορφολογία του εδάφους, τη διαμόρφωση των ακτών, τα παραγόμενα προϊόντα και ενίοτε πληροφορίες για τον πληθυσμό και την ιστορία του (εικ. 5, εικ.6). Στο σύνολο σχεδόν των χαρτών που δημοσιεύονται αναφέρουν το σημείο αυτό ως *citta rovinata* ή ως *rouine*¹².

-Στη σφηνοειδή έκταση ανάμεσα στις ρεματιές Δραπέτης στα δυτικά και Συκομεριά στα ανατολικά, απλωνόταν ο αρχαίος οικισμός Δάμος, ο οποίος ήκμασε από τους Πρώιμους Ελληνιστικούς έως και τους Ύστερους Ρωμαϊκούς χρόνους. Οι ανασκαφές των τελευταίων χρόνων¹³ έφεραν στο φως έναν πλακόστρωτο κλιμακωτό δρόμο, εκατέρωθεν του οποίου βρέθηκαν οικίες, εργαστήρια, λαξευτά πηγάδια, με πληθώρα ευρημάτων. Στα βόρεια του οικισμού είναι ορατό τμήμα του ισοδομικού τείχους, που τον προστάτευε. Έξω από το τείχος, στα βόρεια, είναι ορατοί διάφοροι αρχαίοι

¹⁰ Ι. Σταυρόπουλος, Ποθαία Κάλυμνου. Συνοικίες, Καταλείμματα και Πατηθύρια (Διπλωματική Εργασία ΕΜΠ-ΔΠΜΣ Προστασία Μνημείων), Αθήνα 2009

¹¹ C. Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*, ed. and tr. into French by E. Legrand, *Description des Iles de l'Archipel Grec*, Paris 1897, (reissue Amsterdam, 1974), p. 222. *Αιγαίου Περίπλους. Με οδηγούς τους Παλαιούς Χαρτογράφους*, ΜΙΕΤ Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Αθήνα 2003.

¹² Ι. Σταυρόπουλος, ό.π. (σημ.10).

¹³ Δάμος Κάλυμνου, Οδυσσεύς, Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού-Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, 2012.

λαξευτοί τάφοι. Ο Όμηρος ονομάζει το νησί Καλύδνες και αναφέρει ότι συμμετείχε στον Τρωικό πόλεμο στέλλοντας μαζί με άλλα νησιά 30 πλοία. Μετά τον Τρωικό πόλεμο, τέσσερα από τα πλοία του Αγαμέμνονα στο γυρισμό τους ναυάγησαν έξω από το νησί. Τα πληρώματά τους, Αργείοι και Επιδαύριοι, εγκαταστάθηκαν τότε μόνιμα στο νησί και έχτισαν ένα οικισμό πάνω στο οροπέδιο που, σε ανάμνηση της μακρινής τους πατρίδας, ονομάστηκε Άργος¹⁴. Για πολύ καιρό υπήρξε η πρωτεύουσα του νησιού. Στο τέλος της Αρχαϊκής εποχής και στις αρχές των Κλασικών χρόνων η Κάλυμνος είναι μια πολιτεία αυτόνομη. Όμως η αυτονομία της δεν κράτησε πολύ γιατί την κατέλαβαν οι Πέρσες, που κυρίευσαν τις Ιωνικές πόλεις της Μικράς Ασίας. Απελευθερώνεται το 477 π.Χ., γίνεται μέλος της Αθηναϊκής Συμμαχίας, μαζί με τη Λέσβο, τη Χίο, τη Σάμο, την Κω και τη Ρόδο και πληρώνει φόρο στο ταμείο της συμμαχίας που βρίσκεται στη Δήλο. Το 357 π.Χ. η Κάλυμνος υποτάσσεται στην εξουσία του βασιλιά της Αλικαρνασσού Μανσώλου. Μετά από 15 χρόνια όμως επαναστατεί, αποκτά την ελευθερία της και ξαναγίνεται σύμμαχος των Αθηναίων. Κατά την κλασική εποχή παρουσίασε αξιόλογη πολιτιστική ακμή. Κατάλοιπο της εποχής εκείνης είναι τα σωζόμενα μέχρι σήμερα ερείπια του ναού του Καλυνδέου Απόλλωνα.

Το τοπίο κατά κανόνα διατηρεί τις «εγγραφές του χρόνου πάνω στο χώρο»¹⁵. Αγροτικό ή αστικό λειτουργεί και στην περίπτωση της Καλύμνου ως ένα παλίμνηστο, που επιτρέπει να αναγνωρίσουμε τις προγενέστερες χωροταξικές διευθετήσεις του, τις κινήσεις στο χώρο και τις μετακινήσεις οικισμών ανάλογα με τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες κάθε ιστορικής περιόδου, εντοπίζοντας ίχνη των παρελθουσών μορφών χρήσης του εδάφους (εικ.7).

Ένα ιδιαίτερα σύνθετο οικιστικό δίκτυο, που περιελάμβανε παράκτιες και οχυρές θέσεις, απλώθηκε και λειτούργησε σε όλα τα νησιά του Αιγαίου Αρχιπελάγους μέχρι την Ύστερη Αρχαιότητα¹⁶. Οι οικισμοί αναπτύχθηκαν σε χαρακτηριστικές γεωγραφικές θέσεις, εξυπηρετώντας τις κοινωνικοοικονομικές συνθήκες κάθε ιστορικής περιόδου με παράλληλη αξιοποί-

¹⁴ Δάμος Καλύμνου, ό.π. (σημ.13)

¹⁵ Π. Δουκέλλης, Αναζητώντας το τοπίο, *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα 2005, σ.σ. 14-18.

¹⁶ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1). Η. Antoniadis-Bibikou, *Etudes d' Histoire Maritime de Byzance a propos du theme des Caravisiens*, Paris 1966.

ηση των γεωγραφικών χαρακτηριστικών και των κινήσεων στο πολιτισμικό τοπίο των νησιών. Όσον αφορά τη διευθέτηση του χώρου, το πιθανότερο ήταν να υπήρχαν ομάδες χωριών και οικισμών, μεμονωμένα αγροκτήματα και μικρές πόλεις διασκορπισμένες σε όλο το τοπίο, κάτι ανάλογο με τη σημερινή κατάσταση της Κρήτης και των άλλων νησιών, καθώς όπως διαφαίνεται η περιγραφή των αρχαίων τοπίων είναι συμβατή με τα σύγχρονα τοπογραφικά χαρακτηριστικά¹⁷.

Είναι εντυπωσιακό ότι στην Κάλυμνο διατηρούνται μέχρι σήμερα ερείπια 30 οχυρών θέσεων, κυρίως κάστρα και βίγλες, που έχουν εντοπισθεί κατά τις συστηματικές επιφανειακές έρευνες των μελετητών¹⁸. Συχνές είναι οι περιπτώσεις ερήμωσης και αναβίωσης οικισμού σε άλλη εποχή στον ίδιο χώρο, όπως στην περίπτωση της αρχαίας πόλης της Πόθιας¹⁹, που αναβίωσε στην ίδια θέση μετά από 11 αιώνες.

Η Κάλυμνος διαθέτει πέντε φυσικά λιμάνια (Πόθια, Πάνορμος, Βαθύ, Αργινώντα και Εμπορειός) ανοικτά προς όλες τις γεωγραφικές διευθύνσεις και ως εκ τούτου απετέλεσε σημαντική ναυτική βάση²⁰ σε όλη τη διάρκεια της ιστορίας της. Σημαντικότερο είναι το λιμάνι της Πόθιας που χρησιμοποιήθηκε σχεδόν αδιαλείπτως. Αναφέρεται και τον 12^ο αι., όταν ο Άραβας γεωγράφος Edrisi βρίσκει στην Κάλυμνο κατοίκους και λιμάνι, όπου τα πλοία προστατεύονται από όλους τους ανέμους²¹.

Από την μελέτη των μνημείων και ιδιαίτερα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών που έχουν αποκαλυφθεί στο νησιωτικό σύμπλεγμα Κάλυμνος, Τέλενδος²², Ψέριμος προκύπτει ότι οι πρώτοι μεταχριστιανικοί αιώνες ήταν

¹⁷ O. Rackham, ό.π. (σημ.6)

¹⁸ Αθηνά-Χριστίνα Λούπου-Ρόκου, *Αιγαίο. Κάστρα και Καστέλλια*, Αθήνα 1999, σ.58-60. M. Losse, *The Knights Hospitaller's Castles and Fortifications on the Dodecanese Islands Kalymnos, Telendos and Pserimos (14th-16th centuries)*..

¹⁹ Ι. Σταυρόπουλος, ό.π. (σημ.10)

²⁰ Η. Antoniadis-Bibikou, ό.π (σημ.1). Φ. Καραγιάννη, Ταξιδεύοντας στα Μεσαιωνικά Λιμάνια του Εύξεινου Πόντου και του Αιγαίου, στο *Ταξιδεύοντας από και προς το Βυζάντιο. Μεσαιωνικά Λιμάνια από τον Εύξεινο Πόντο στην Ανατολική Μεσόγειο* (Ολκάς ΙΙ), Αθήνα 2014, σ.23-47. Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1)

²¹ Ι.Κ.Φραγκόπουλος, ό.π. (σημ.2). Geo.al Idrisi (εκδ.P.A Jaubert), Amsterdam 1975, τ.ΙΙ,128

²² Μ. Κουτελλάς, Παλαιοχριστιανικός οικισμός νήσου Τελένδου. Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2001) ανασκαφικής έρευνας, στο *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, τ.Β, Αθήνα 2004, σ.373-378

περίοδος ιδιαίτερης ακμής για την Κάλυμνο²³, που απετέλεσε μία ενιαία πολιτεία με την Κω συνεχίζοντας το πολιτικό σχήμα της «Ομοπολιτείας» του 3^{ου} π.Χ. αι. Χαρακτηριστικά είναι τα σημαντικά παλαιοχριστιανικά μνημεία των οικισμών: Αγ. Σοφία η Ευαγγελίστρια στην Πόθια, Αρχάγγελος Μιχαήλ στην θέση Έμπολας και Παναγία Χωστή στο Βαθύ, του Χριστού της Ιερουσαλήμ και του Αγίου Ιωάννη Μελιτσάχα. Στο Βαθύ στις θέσεις Ελληνικά και Ρίνα στις δύο πλευρές του κόλπου (εικ.8) διακρίνονται τα ερείπια ενός παλαιοχριστιανικού οικισμού, αποτελούμενου κυρίως από κτίρια διώροφα με καμαροσκεπές ισόγειο²⁴.

Το τέλος των Ρωμαϊκών Χρόνων και την αρχή του Μεσαίωνα στη Μεσόγειο σηματοδοτεί η βαθμιαία ερήμωση των μεγάλων ναυτικών κέντρων της αρχαιότητας²⁵. Ιδιαίτερα μετά την πρώτη περίοδο του Βυζαντίου στο τέλος του 7^{ου} αι. η εμφάνιση των αραβικών στόλων διακόπτει τη θαλασσοκρατία της Κωνσταντινούπολης στην ανατολική Μεσόγειο²⁶. Την περίοδο αυτή οι βυζαντινοί οικισμοί και οι πόλεις συρρικνώνονται και ολοκληρώνεται η εξαφάνιση ενός πανάρχαιου οικιστικού δικτύου με ισχυρούς δεσμούς με τη θάλασσα.

Στην Κάλυμνο η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από την ίδρυση των οχυρωμένων οικισμών των «σκοτεινών» αιώνων²⁷: του Αγίου Κωνσταντίνου της Τελένδου²⁸ που χρονολογείται με βεβαιότητα στον 8^ο-9^ο αι. Το ομώνυμο Κάστρο βρίσκεται στη βόρεια πλευρά της νησίδας Τελένδου,

²³ Ι.Η. Βολανάκης, Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* 5 (1985), σ.115-116,117. Ο ίδιος, Παλαιοχριστιανικά Μνημεία. Ρόδος-Κάλυμνος-Τελένδος, *Αντίδωρον Πνευματικόν*, Τιμητικός Τόμος Γερ. Κονιδάρη, Αθήνα 1981, σ. 52-56. V. Karabatsos, *An Architectural and Art Historical Survey of the Early Christian Monuments and Settlements of Kalymnos and Telendos*, (M. Philosophy Dissertation), University of Birbingham,1987 (αδημοσίευτο)

²⁴ Μ. Κουτελλάς, Η Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος, *Καλυμνιακά Χρονικά*, τ.Κ, Κάλυμνος 2014.

²⁵ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1). Τ.Λουγγής, Η κοινωνία από την αρχαιότητα στο Μεσαίωνα, *Βυζαντινό κράτος και κοινωνία. Σύγχρονες κατευθύνσεις της έρευνας*, Αθήνα 2003, σ.89-106.

²⁶ Α. Στράτος, Το βυζάντιον στον Ζ' αιώνα, τ.Δ, Αθήνα 1972, σ.50-53

²⁷ Η. Κόλλιας, Σχεδιάσμα της αρχαιολογίας και τέχνης της Καλύμνου από τα Παλαιοχριστιανικά Χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522), στο *Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ.23-50

²⁸ Μ. Κουτελλάς, Ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου, *Καλυμνιακά Χρονικά* ΙΓ (1999), σ.313-327

σκαρφαλωμένο σε απόκρημνη θέση, 250 μέτρα πάνω από τη θάλασσα²⁹. Διακρίνονται ερειπωμένα κτήρια, κινστέρνες, λείψανα τειχών και πύργων και διάσπαρτα όστρακα μεγάλων χρηστικών αγγείων, που χρονολογούν τη χρήση του χώρου από τα τέλη του 6^{ου} αι. πιθανότατα στο δεύτερο μισό του 7^{ου} αι., όταν οι θαλάσσιες επιδρομές των Αράβων άρχισαν να σαρώνουν τα νησιά του Αιγαίου.

Στην ίδια εποχή προφανώς ανήκει και ο οχυρωμένος οικισμός στο Καστέλλι³⁰, που βρίσκεται στη δυτική ακτή. Διακρίνονται τρεις περίβολοι. Η στενή πύλη του βρίσκεται στη νοτιοανατολική πλευρά του. Σε αρκετά σημεία σώζονται σε ικανό ύψος οι ορθογώνιοι πύργοι του και το τείχος, που στέφεται με ορθογώνιες επάλξεις. Στο εσωτερικό του υπάρχουν ακόμη σε ερειπωμένη κατάσταση κτήρια και κινστέρνες. Είναι φανερή η στρατηγική σχέση που έχουν το Κάστρο του Αγίου Κωνσταντίνου στην Τελένδο και εκείνο στο Καστέλλι. Βρίσκονται το ένα απέναντι στο άλλο και ελέγχουν το θαλάσσιο δίαυλο μεταξύ Τελένδου και Καλύμνου³¹. Μία μελλοντική συστηματική ανασκαφική έρευνα στα κάστρα αυτά πιθανότατα θα φώτιζε το ιστορικό σκοτάδι που καλύπτει να νησιά του νοτιοανατολικού Αιγαίου για την πρωτοβυζαντινή περίοδο και τους αιώνες 9^ο - 11^ο που ακολουθούν³². Μετά το τέλος του 10^{ου} αι. φαίνεται ότι οι οχυρωμένοι αυτοί οικισμοί εγκαταλείπονται, αφού οι κάτοικοι της Καλύμνου και της Τελένδου σταδιακά επιστρέφουν σε παράκτιες περιοχές.

Την περίοδο αυτή, μεταξύ του 7^{ου} 10^{ου} ή 11^{ου} αι. κατασκευάζεται για πρώτη φορά το Κάστρο του Χωριού, που αναφέρεται και ως «Παλαιοχώρα»³³, η μεσαιωνική πρωτεύουσα της Καλύμνου. Ο Buondelmonti στις αρχές του 15^{ου} αι. αναφέρει την ισχυρά οχυρωμένη πόλη Calamo³⁴, προφανώς εννοώντας το Κάστρο του Χωριού.

²⁹ St. Spiteri, *Fortresses of the Knights*, Malta 2001, σ. 190-197.

³⁰ Η. Κόλλιας, ό.π. (σημ.27), St. Spiteri, ό.π (σημ.29).

³¹ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1).

³² Η. Κόλλιας, ό.π. (σημ.27).

³³ Ελ.Παπαβασιλείου, Β.Καραμπάτσος, Το Κάστρο στη Χώρα Καλύμνου και η Ανάδειξη του στο *ΑΔ Μελέτες*, τ.44-46 (1989-1991), Αθήνα 1996, σ.197-208

³⁴ C. Buondelmonti, ό.π (σημ.11). G. Gerola, *I monumenti medioevali delle tredici Sporadi*, in *Annuario Scuola Archeologica Atene*, II (1916), 55-57

Οι Σταυροφορίες εγκαθιστούν στους θαλασσινούς κόμβους του Αιγαίου ναυτικούς και εμπόρους φερμένους από τη Δύση³⁵. Από τα πρώτα χρόνια του 13^{ου} αι. το Δουκάτο των Κυκλάδων, οι Ιωαννίτες της Ρόδου, οι Γενοβέζοι της Χίου, ελέγχουν το Αιγαίο.

Στη θέση του παλιού οικιστικού δικτύου των βυζαντινών δημιουργείται ένα καινούργιο, γεωγραφικά διαρθρωμένο για την εξυπηρέτηση των αναγκών κίνησης των Λατίνων και των Φράγκων³⁶. Η Κάλυμνος μαζί με τα περισσότερα νησιά της Δωδεκανήσου στις αρχές του 14^{ου} αι. περνά στην εξουσία των Ιωαννιτών Ιπποτών και ανήκε στη διοικητική μονάδα (preceptoría) της Κω³⁷ μαζί με τα γειτονικά νησιά της Λέρου και της Νισύρου. Τα Κάστρα του Αγίου Κωνσταντίνου και Καστέλλι φαίνεται ότι δεν χρησιμοποιήθηκαν στη διάρκεια της ιπποκρατίας, καθώς οι ιστορικές πηγές δεν κάνουν μνεία γι' αυτά, ενώ δεν κοσμούνται με ιπποτικά οικόσημα. Ένας ιππότης με τον τίτλο του Καστελλάνου εκπροσωπεί την κεντρική εξουσία, παράλληλα όμως μαρτυρείται το αξίωμα του καστροφύλακα, που ανιχνεύεται ως διοικητικός θεσμός της βυζαντινής διοίκησης από τα μέσα του 11^{ου} αι. Τον διόριζε το Τάγμα επιλέγοντάς τον από τον ντόπιο πληθυσμό του νησιού και συμβίωνε με τον Ιππότη Κστελλάνο, με αδιευκρίνιστες αρμοδιότητες.

Ως κύρια χαρακτηριστικά της εποχής αυτής, που αναφέρεται ως «εποχή της ανασφάλειας»³⁸, η αυτοάμυνα και η επιβίωση αναδείχθηκαν σε αποκλειστικές προτεραιότητες. Στα πλαίσια αυτά τα οχυρωματικά συγκροτήματα μεγάλης κλίμακας αντικαταστάθηκαν από οχυρώσεις μικρότερων συνόλων. Ενώ τα υπάρχοντα τείχη των πόλεων επισκευάζονταν και διατηρούνταν σε κατάσταση λειτουργίας, η καινούργια στρατιωτική αρχιτεκτονική ευνοούσε τις βαριά οχυρωμένες μικρότερες ακροπόλεις, φρούρια κλπ. που υψώνονταν μεμονωμένα η προσετίθεντο στα ήδη υπάρχοντα οχυρωματικά συστήματα.

³⁵ *Mapping of Historical Migrations and Preservation of their traces within the Mediterranean area*, Programma Archimed Azione 3.2, Roma 2001

³⁶ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1)

³⁷ Η. Κόλλιας, ό.π. (σημ.27)

³⁸ ΣΙ. Ξυδεϊό, Αρχιτεκτονική στην εποχή της ανασφάλειας. Εισαγωγή στην Κοσμική Αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια, 1300-1500, στο Ξυδεϊό, ΣΙ. –Χατζητρυφώνας, Ε. (επιμ.), *Κοσμική μεσαιωνική αρχιτεκτονική στα Βαλκάνια και η διατήρησή της*, Θεσσαλονίκη 1997. Α. Σαββίδης, Η Ρόδος και η Δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ, στο *ΔΙΕΕ* 24(1981), σ.358-376

Το φαινόμενο αυτό, αν εξεταστεί ευρύτερα, μπορεί να συγκριθεί με όσα ήδη διαπιστώθηκαν για την ίδια περιοχή σχεδόν μία χιλιετία νωρίτερα. Μεταξύ των πολλών φαινομένων που επηρέασαν το δομημένο περιβάλλον στα Βαλκάνια στη διάρκεια του 14^{ου}-15^{ου} αι. το πλέον εντυπωσιακό είναι η αναβίωση των πόλεων³⁹, που εκφράστηκε με ποικίλους τρόπους. Όπως κατά την ύστερη αρχαιότητα, η αύξηση της εμπορικής δραστηριότητας επέδρασε πρώτα και κατά κύριο λόγο στις παραλιακές περιοχές και κατόπιν στα κέντρα του εσωτερικού, ιδιαίτερα σε εκείνα που συνδέονταν με μείζονες εμπορικούς δρόμους.

Στα 1444 ο μεγάλος μάγιστρος ανέθεσε στον Βάιλο της Κω Fantino Quirini⁴⁰ την οχύρωση των νησιών της δικαιοδοσίας του. Στα πλαίσια της επιχείρησης για την ενίσχυση της άμυνας των νησιών ευθύνης του, αποφάσισε να κτίσει ή να επισκευάσει το Κάστρο. Ποιο Κάστρο; Το έγγραφο είναι ασαφές. Στην Κάλυμνο υπήρχαν δύο κάστρα, που είμαστε βέβαιοι ότι τα χρησιμοποιούσαν οι ιπότες: Το κάστρο της Χώρας ή του Χωριού και το Πέρα Κάστρο ή Κάστρο της Χρυσοχεριάς⁴¹ (εικ.10). Τα εντειχισμένα πάνω τους οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων το πιστοποιούν. Είναι πιθανότερο το αναφερόμενο κάστρο να είναι το κάστρο της Χρυσοχεριάς, καθώς το αρχαιότερο οικόσημο που σώζεται εκεί είναι του Fantino Quirini. Δύο ακόμη έγγραφα αναφέρουν στα 1495 ένα «νέο Κάστρο», σε αντιδιαστολή με το παλιό, χωρίς περισσότερες διευκρινίσεις ως προς τη θέση τους.

Είναι πολύ πιθανό να πρόκειται για κάποια επέκταση του παλιού Κάστρου που έγινε στο τέλος του 15^{ου} αι. Η υπόθεση ενισχύεται από την διαπίστωση έντονης οικοδομικής δραστηριότητας στο Κάστρο της Χώρας την περίοδο αυτή⁴² και από τα εντειχισμένα οικόσημα των μεγάλων μαγίστρων του τέλους του 15^{ου} και των αρχών του 16^{ου} αι. σε διάφορα σημεία των τειχών και σε μια υδατοδεξαμενή στο εσωτερικό του Κάστρου. Όταν οι πα-

³⁹ ΣΙ. Ψυγιάς, ό.π. (σημ.38)

⁴⁰ Ζ. Τσιριπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα Χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών* (14^{ος}-16^{ος} αι., Ρόδος 1991, σ. 33-34

⁴¹ G. Gerola, ό.π. (σημ.34). Μιχάλης Κουτελλάς, Τα ιπποτικά Κάστρα της Καλύμνου, *Corpus*, (Ιούλιος 2000), 84-89. Α. Στεφανίδου, Κάστρα των Ιωαννιτών Ιπποτών, στο *Βενετοί και Ιωαννίτες Ιπότες. Δίκτυα Οχυρωματικής αρχιτεκτονικής*, (ARCHI-MED Pilot Action), Αθήνα 2002, 245-247

⁴² S. Spiteri, ό.π (σημ. 29). Κάστρων Περίπλους (Πρόγραμμα Interreg II), Υπουργείο Πολιτισμού-ΤΑΠΑ-Διεύθυνση Αποτυπώσεων, Αθήνα 2008, σ.98-100.

ράλιοι οικισμοί του 13^{ου} -14^{ου} αι. σταδιακά εγκαταλείφθηκαν⁴³, ο πληθυσμός της Καλύμνου που είχε απομείνει από τις μεταναστεύσεις και από τις επιδρομές απομακρύνθηκε στα βουνά η κατοίκησε το Κάστρο του Χωριού, μετατρέποντάς το στον μοναδικό συγκροτημένο οικισμό του νησιού⁴⁴ (εικ.11, εικ.12). Ένα δίκτυο οχυρών και οικισμών που αναφερόταν στη θάλασσα και κάλυπτε ολόκληρη την Κάλυμνο, καθώς και το Κάστρο της Χρυσοχειριάς που κτίστηκε από τους Ιωαννίτες ως προπύργιο της ανατολικής εισόδου από τη θάλασσα, δεν μπόρεσε να αντέξει τις επιδρομές των διαφόρων στόλων και μέχρι τον 16^ο αι. είχε ερημωθεί εντελώς⁴⁵.

Τα φυσικά χαρακτηριστικά του Κάστρου του Χωριού και η ισχυρή του οχύρωση του έδωσαν τον χαρακτήρα του ύστατου καταφυγίου των κυνηγημένων κατοίκων του νησιού⁴⁶ (εικ.13). Η μακρόστενη κοιλάδα, που μοιράζει την Κάλυμνο στα δύο, εκτείνεται σε μήκος 6,5 χιλιομέτρων από τη δυτική ακτή μέχρι την ανατολική. Μέχρι το μέσον περίπου της διαδρομής το έδαφος ανηφορίζει ελαφριά και στη συνέχεια ξανακατεβαίνει μέχρι να συναντήσει τη θάλασσα από την άλλη πλευρά του νησιού. Τις άλλες δύο πλευρές της κοιλάδας τις κλείνουν βουνά. Η πολύ μεγάλη κλίση του εδάφους επιτρέπει την πρόσβαση προς το υπόλοιπο νησί μόνο από ορεινά περάσματα και απομονώνει την πεδινή έκταση ανάμεσα στις δύο ακτές και τα φράγματα των σχεδόν κατακόρυφων γκρεμών. Στο ψηλότερο σημείο της κοιλάδας προς το βορρά ορθώνεται ένας συμπαγής βραχώδης όγκος ύψους 250 μ. Δύο βαθιά φαράγγια στα βόρεια και γκρεμοί στα νότια τον

⁴³ Ε. Αντωνιάδη Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός Απολογισμός, στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας* (Εισαγωγή-Επιμέλεια Σπ. Ασδραχάς), Αθήνα 1979, σ. 195-259.

⁴⁴ Ελ. Παπαβασιλείου, Β.Καραμπάτσος, ό.π (σημ.33), Michael Losse, *Burgen und Befestigungen des Johanniter-Ordens auf den Inseln Kálymnos, Télenos und Psérimos (Dodekanes) – Eine Bestandsaufnahme und Studie zum spätmittelalterlichen Wehrbau in der Ägäis*, in, *Burgenforschung*, Vol. 2 (Marburg, 2012).

⁴⁵ Μ. Περσελής, *Τον καιρό των πειρατών: Hocquincourt, ένας Γάλλος πειρατής στην Κάσο* (πηγή Google 2013). Ε. Γλύκατζη-Αρβελέρ, *Ναυτικά πειρατικά της Καρπάθου*. Α. Κραντονέλλη: 1. Η ιστορία της πειρατείας στους πρώτους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1530-1538), Αθήνα 1998, 2. Η ιστορία της πειρατείας στους μέσους χρόνους της Τουρκοκρατίας (1538-1699), Αθήνα 1991, 3. Ελληνική πειρατεία και κούρσος τον ΙΗ' αι. μέχρι την ελληνική επανάσταση, Αθήνα 1998

⁴⁶ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1). *Etudes sur l'Habitat Perche* (P.Flatres et X. de Planhol ed.), Departement de Geographie, Universite de Paris-Sorbonne, Paris 1983

αποκόβουν από τις πεδινές εκτάσεις αλλά και από τα γειτονικά βουνά. Μόνο από τη νότια πλευρά του είναι δυνατή η άνοδος στην κορυφή, από μία στενή με πολύ μεγάλη κλίση πλαγιά. Επάνω στην απροσπέλαστη κορυφή απλώνεται ένα επίσης βραχώδες υψίπεδο. Η ορατότητα από την κορυφή του βράχου προς τα βορειοδυτικά και νοτιοανατολικά καλύπτει όλη την πεδινή έκταση μέχρι το σημείο που συναντά τη θάλασσα. Ακόμη από το ύψος αυτό φαίνονται οι δύο κόλποι και μεγάλο τμήμα της ορεινής νότιας Καλύμνου, που οι κορυφογραμμές της είναι χαμηλότερες. Αυτή η ιδιόμορφη κορυφή στο κέντρο της Καλύμνου, που δίνει τη δυνατότητα της απόλυτης εποπτείας των λιμανιών του νησιού και που η μοναδική του πρόσβαση είναι το απότομο μονοπάτι στη νότια πλαγιά του βράχου, αποτέλεσε επί αιώνες για τους Καλύμνιους το οχυρό της ασφάλειάς τους⁴⁷. Σε όλη τη διάρκεια των συγκρούσεων το Κάστρο παρέμεινε απόρθητο. Το ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του οχυρωμένου αυτού οικισμού είναι ο συνδυασμός απόλυτου αποκλεισμού μέσα σε ένα απροσπέλαστο «ερμητήριο» και εκτεταμένης εποπτείας των θαλασσινών και στεριανών προσβάσεων προς αυτό. Οι κάτοικοι του Κάστρου είχαν τη δυνατότητα να μη χάνουν ούτε στιγμή από τα μάτια τους τα αγκυροβόλια του νησιού, απέχοντας όμως μιάμιση ώρα δρόμο από αυτά. Αυτό που σε άλλες κοινότητες γινόταν με την εποπτεία του θαλάσσιου ορίζοντα από βίγλες, εδώ δεν υπήρχε ανάγκη να συμβεί αφού βίγλα ήταν ο ίδιος ο οικισμός. Μέσα σε έναν πολύ ισχυρό οχυρωματικό περίβολο, με μια πύλη διπλής οχύρωσης στριμώχτηκαν για πολλούς αιώνες 250 κατοικίες στεγάζοντας έναν πληθυσμό 1000 ανθρώπων.

Μετά τα μέσα του 17^{ου} αι. ο πληθυσμός βγαίνει σταδιακά από το Κάστρο και χτίζει στη ρίζα ακριβώς του μεγάλου βράχου τον οικισμό⁴⁸ με την ονομασία Χωριό, που απετέλεσε τον ενδιάμεσο κρίκο για την κάθοδο στη θάλασσα. Ο νέος οικισμός, αμφιθεατρικά κτισμένος στους πρόποδες του

⁴⁷ G.Bosio, *Dell'Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di S. Giovanni Gierosolomitano*, 2^η έκδοση, Ρώμη 1629, τ. II, 275. Αναφέρεται ότι οι κάτοικοι εξαναγκάζονταν να εγκαταλείπουν το νησί σε περίπτωση τουρκικής επίθεσης. E. A. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300–c. 1500)*, London, 1975, no. XVII, 191

⁴⁸ I. Σταυρόπουλος, ό.π. (σημ.10). Ν. Σταυρίδου-Κουρέντζη, Μ. Τυλιανάκης, Η επίδραση των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων στη δημιουργία και εξέλιξη των παραδοσιακών οικισμών της Καλύμνου, στο *Παραδοσιακοί οικισμοί της Δωδεκανήσου*, Β΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου '79, Αθήνα 1994, 79-93

φαραγγιού εξακολουθεί να είναι εξαρτημένος από το οχυρό του Κάστρου, παρά την ύφεση της ιστορικής περιόδου και την αυτονομία που έχει παραχωρηθεί από τους Τούρκους στην κοινότητα. Το Χωριό στη μέση της κοιλάδας που απέχει σχεδόν μία ώρα δρόμο από τις ακτές που την ορίζουν, διατηρούσε κυρίως τα χαρακτηριστικά του αγροτικού οικισμού. Παράλληλα όμως η επιφυλακτική ενασχόληση τμήματος του πληθυσμού με τη θάλασσα άρχισε να αποφέρει κέρδη στην κοινότητα. Ο προσανατολισμός του Χωριού προς το λιμάνι της Πόθιας αρχίζει να γίνεται εμφανής με το κτίσιμο στις πλαγιές της εύφορης κοιλάδας διάσπαρτων κτισμάτων για αγροτικές λειτουργίες και αργότερα πιο κοντά στην ακτή, αλλά ακόμη στις πλαγιές των λόφων για θαλασσινές. Η κατοίκηση των πλαγιών του βουνού πάνω από τη θάλασσα και όχι του πεδινού τμήματος δείχνει ότι οι μνήμες όλων αυτών των αιώνων είναι ακόμη ζωντανές. Τα πρώτα συγκροτήματα κτισμάτων της Πόθιας φαίνεται πως δομούνται με τη λογική της προσωρινής χρήσης και όχι της μόνιμης. Η επιτυχία όμως της θαλασσινής δραστηριότητας των Καλυμνίων⁴⁹ μονιμοποίησε τελικά τη λειτουργία του λιμανιού και της δίδυμης οικιστικής ζώνης, που τα δύο κομμάτια της ένωσε αργότερα η πεδιάδα (εικ.14).

Μέχρι το 1820 το δίκτυο αυτό των κτισμάτων πύκνωνε χωρίς να συγκροτεί οικισμό. Η οριστική εγκατάλειψη του Κάστρου συμπίπτει με τη δημιουργία του νέου οικισμού της Πόθιας, που τα πρώτα σημάδια ύπαρξής του είχαν εμφανιστεί έναν αιώνα νωρίτερα. Το παλιό ορεινό Χωριό δεν είχε πλέον κανένα λόγο ύπαρξης. Πρόκειται για μια από τις πιο ακραίες περιπτώσεις απομάκρυνσης από τις ακτές και παράλληλα εγκατάστασης σε θέση που εξασφαλίζει την εποπτεία του περιβάλλοντος χώρου. Τα δύο μεγάλα οροπέδια του νησιού παρείχαν απόλυτη ασφάλεια, καθώς περιβάλλονται από τις δύσβατες κορυφογραμμές και ταυτόχρονα έδιναν τη δυνατότητα σε έναν οικισμό να είναι τελείως αόρατος από τη θάλασσα. Ο κανόνας όμως της σχέσης με τις ακτές υπό αυτούς τους ακραίους όρους ακολουθήθηκε και στην Κάλυμνο. Το Χωριό και το Κάστρο δεν κρύφτηκαν από τα λιμάνια. Επειδή δεσπόζουν στην κοιλάδα, είναι ορατά και από τα δύο αγκυροβόλια. Τα πλοία που ταξίδευαν στη ρότα πλησιάζοντας τις ακτές του νησιού διέκριναν την απότομη κορυφή, που το χρώμα των βράχων της και

⁴⁹ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1).

το περίεργο σχήμα της την κάνουν να ξεχωρίζει από τις πλαγιές των γύρω βουνών. Τα κτίσματα στην κορυφή δεν ξεχωρίζουν από τον βράχο, καθώς είναι ντυμένα με την ίδια πέτρα με αυτήν του υψώματος, αλλά οι τοίχοι του Κάστρου στεφανώνουν τον ορεινό όγκο κάνοντας ξεκάθαρη την ύπαρξη του συγκροτήματος. Έτσι η αμυντική δυνατότητα του οχυρού και η απόσταση έφταναν για να αποτρέψουν τους κατά καιρούς επιδρομείς⁵⁰.

Η σημασία που είχαν οι δρόμοι της Ανατολής για τις ναυτικές δυνάμεις κυρίως της Ιταλίας και η κομβική θέση των νησιών επάνω σ' αυτούς τους δρόμους μετέτρεψαν τον έλεγχο των λιμανιών του Αιγαίου σε κλειδιά της πολεμικής σύγκρουσης στη θάλασσα⁵¹. Λόγω της ύπαρξης ενός ευρύτατου δικτύου θυλάκων πειρατικής δράσης με βασικό χαρακτηριστικό τη θέση τους κοντά σε ναυτικούς δρόμους και εξόδους λιμανιών, οι περισσότεροι οικισμοί του Αιγαίου βρέθηκαν κοντά ή μέσα στην ακτίνα δράσης των πειρατικών πληρωμάτων, σε μια ζώνη που επί πέντε αιώνες αποτελούσε την πιο «θερμή» περιοχή πειρατικής δράσης της Μεσογείου. Κατά το διάστημα από την πτώση της Κωνσταντινούπολης μέχρι την εκδίωξη των Ιωαννιτών από τα Δωδεκάνησα, το μεγαλύτερο τμήμα των νησιών του Αιγαίου οδηγήθηκε στην ερήμωση⁵². Η ερήμωση στις περισσότερες περιπτώσεις ήταν προσωρινή καθώς η πολιτική της Πύλης συνέβαλε στον επανεποικισμό των λεηλατημένων νησιών, προκειμένου να αντιμετωπιστεί η πειρατεία. Ο έλεγχος όμως των θαλάσσιων δρόμων δεν ολοκληρώθηκε ποτέ από την Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Το τέλος των ενετοτουρκικών πολέμων και η «χρυσή εποχή» της οθωμανικής ειρήνης του πρώτου μισού του 18^{ου} αι. οριστικοποίησε την επιστροφή των κοινοτήτων στη θάλασσα και συνετέλεσε στη ναυτιλιακή έκρηξη των επόμενων δεκαετιών και στην περίοδο ακμής μετά το τέλος των ρωσοτουρκικών πολέμων, που εδραιώθηκε με τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή το 1774⁵³.

⁵⁰ Μ. Περσελής, ό.π. (σημ.45)

⁵¹ Α. Κραντονέλλη, ό.π. (σημ.45)

⁵² Ε. Αντωνιάδη Μπιμπίκου, ό.π. (σημ.43)

⁵³ Ν. Μπελαβίλας, ό.π. (σημ.1). Ε. Kolodny, *La population des îles de la Grèce. Essai de Géographie insulaire en Méditerranée Orientale*, Aix -en Provence 1974, τ. 1, p.p. 277-365. *Δωδεκάνησα στις Αρχές του 20^{ου} αι.* (Φωτογραφίες Arturo Faccioli), Αθήνα 2001

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

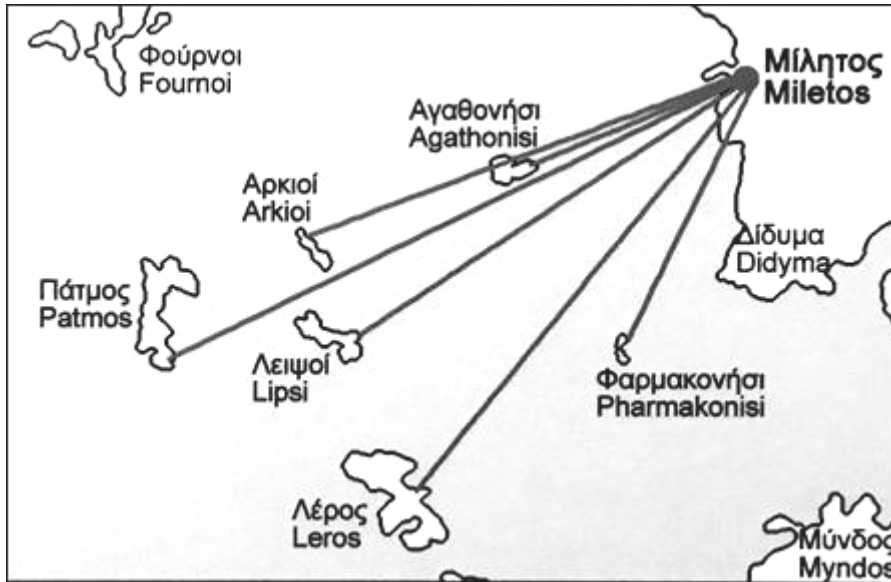
- Αιγαίου Περίπλους. Με οδηγούς τους Παλαιούς Χαρτογράφους*, ΜΙΕΤ Αρχείο Χαρτογραφίας του Ελληνικού Χώρου, Αθήνα 2003
- Ε. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου, Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός Απολογισμός, στο *Η οικονομική δομή των Βαλκανικών Χωρών στα Χρόνια της Οθωμανικής Κυριαρχίας (Εισαγωγή –Επιμέλεια Σπ. Ασδραχάς)*, Αθήνα 1979, σ. 195-259
- Η. Antoniadis-Bibikou, *Etudes d' Histoire Maritime de Byzance a propos du theme des Caravisiens*, Paris 1966
- Α. Βλαχόπουλος (επιμ.), Αρχαιολογία. Τα νησιά του Αιγαίου, Αθήνα 2005
- Ι. Βολανάκης, Χριστιανικά Μνημεία της Καλύμνου, *Καλυμνιακά Χρονικά* 5, (1985), 115-116, 117
- Ι. Βολανάκης, Παλαιοχριστιανικά Μνημεία. Ρόδος-Κάλυμνος-Τέλενδος, *Αντίδωρον Πνευματικών, Τιμητικός Τόμος Γερ. Κονιδάρη*, Αθήνα 1981, σ.52-56
- Γ. Bosio, *Dell' Istoria della Sacra Religione et Illustrissima Militia di S. Giovanni Gierosolomitano*, 2^η έκδοση, Ρώμη 1629, τ. ΙΙ
- С. Buondelmonti, *Liber Insularum Archipelagi*, ed. and tr. into French by E. Le-grand, *Description des Iles de l' Archipel Grec* , Amsterdam, 1974
- Δωδεκάνησα στις Αρχές του 20^{ου} αι.* (Φωτογραφίες Arturo Faccioli), Αθήνα 2001
- N.Ehrhardt, *Milet und seine Kolonien*, Frankfurt am Main, Bern, New York, 1983
- Γ. Gerola, 'I monumenti medioevali delle tredici Sporadi', *Annuario Scuola Archeologica Atene*, ΙΙ (1916)
- Π. Δουκέλλης, Αναζητώντας το τοπίο, *Το Ελληνικό Τοπίο. Μελέτες Ιστορικής Γεωγραφίας και Πρόσληψης του Τόπου*, Αθήνα 2005, σ.σ. 14-18.
- Ε. Α. Zachariadou, *Romania and the Turks (c. 1300–c. 1500)*, London, 1975, no. XVII
- Ηώς Ζερβουδάκη, Κάλυμνος, στο Evi Melas (ed.), *Die griechischen Inseln*, Köln 1976, 258-264
- Σ. Ζερβός, Η χλωρίδα και η βλάστηση της Νήσου Καλύμνου Δωδεκανήσου (διδακτορική Διατριβή ΕΚΠΑ), Αθήνα 2011
- Etudes sur l' Habitat Perche* (P.Flatres et X. de Planhol ed.), Departement de Geographie, Universite de Paris-Sorbonne, Paris 1983
- V. Karabatsos, An Architectural and Art Historical Survey of the Early Christian Monuments and Settlements of Kalymnos and Telendos ,University of Birbingham Master of Philosophy Dissertation , 1987 (αδημοσίευτο)
- V. Karabatsos, The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos, *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου* , Αθήνα 1994, σ.259-362
- Φ. Καραγιάννη, Ταξιδεύοντας στα Μεσαιωνικά Λιμάνια του Εύξεινου Πόντου και του Αιγαίου, *Ταξιδεύοντας από και προς το Βυζάντιο. Μεσαιωνικά Λιμάνια από τον Εύξεινο Πόντο στην Ανατολική Μεσόγειο* (Ολκάς ΙΙ), Αθήνα 2014, σ.23-47
- Κάστρων Περίπλους*, Υπουργείο Πολιτισμού – ΤΑΠΑ - Διεύθυνση Αποτυπώσεων, Αθήνα 2001, σ.38-40

- Κάστρον Περίπλους* (Πρόγραμμα Interreg II), Υπουργείο Πολιτισμού – ΤΑΠΑ - Διεύθυνση Αποτυπώσεων, Αθήνα 2008, σ.98-100
- Η. Κόλλιας, *Σχεδιάσμα της Αρχαιολογίας και Τέχνης της Καλύμνου από τα Παλαιοχριστιανικά Χρόνια μέχρι το τέλος της Ιπποτοκρατίας (1522)*, *Κάλυμνος. Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, σ.23-50
- Ε. Kolodny, *La population des iles de la Grece. Essai de Geographie insulaire en Mediterranee Orientale*, Aix -en Provence 1974, τ. 1, p.p. 277-365
- Ν.Δ. Κοντογιάννης, *Μεσαιωνικά Κάστρα και Οχυρώσεις της Κω*, Αθήνα 2002
- Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος. Ιστορία, αρχαιολογία, πολιτισμός. Από τους Προϊστορικούς Χρόνους μέχρι σήμερα*, Κάλυμνος 2006
- Μ. Κουτελλάς, *Η Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος*, *Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. Κ', Κάλυμνος 2014, σ.119-154
- Μ. Κουτελλάς, *Παλαιοχριστιανικός Οικισμός νήσου Τελένδου. Πρώτα συμπεράσματα της πρόσφατης (2000-2001) ανασκαφικής έρευνας*, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, τ. Β', Αθήνα 2004, σ. 373-388
- Μ. Κουτελλάς, *Ο οχυρωμένος οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου Τελένδου*, *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΓ* (1999), σ.313-327
- Μιχάλης Κουτελλάς, *Τα ιπποτικά Κάστρα της Καλύμνου*, *Corpus*, (Ιούλιος 2000), 84-89
- Αθηνά-Χριστίνα Λούπου-Ρόκου, *Αιγαίο. Κάστρα και Καστέλλια*, Αθήνα 1999
- Μ. Losse, *Johanniter-Ordensburgen auf den Dodekanes-Inseln Kalymnos und Nisyros/Griechenland, mit einem Abrii der Wehrbaugeschichte im 8gdischen Ordensstaat*, in *Burgen und Schlösser*, III (1996)
- Μ. Losse, *Burgen und Befestigungen des Johanniter-Ordens auf den Inseln Kálymnos, Télendos und Psérimos (Dodekanes) – Eine Bestandsaufnahme und Studie zum spätmittelalterlichen Wehrbau in der Ägäis*, in *„Burgenforschung“*, Vol. 2 (Marburg, 2012)
- Mapping of Historical Migrations and Preservation of their traces within the Mediterranean area*, Programma Archimed Azione 3.2, Roma 2001
- Ν. Μπελαβίλας, *Αιμάνια και Οικισμοί στο Αρχιπέλαγος της Πειρατείας (15^{ος}-19^{ος} αι.)*, Αθήνα 1997
- Ελ. Παπαβασίλειου, Β.Καραμπάτσος, *Το Κάστρο στη Χώρα Καλύμνου και η Ανάδειξη του στο ΑΔ Μελέτες*, τ.44-46 (1989-1991), Αθήνα 1996, σ.197-208
- Ο. Rackham, *Αρχαία Τοπία, Η Αρχαία Ελληνική Πόλις. Από τον Όμηρο ως την εποχή του Μεγάλου Αλεξάνδρου*, Ο. Murray-S. Price (επιμ.), Αθήνα 2007, σ.σ. 116-121.
- L.Ross, *Reisen auf den griechischen Inseln des Ägäischen Meeres. Zweiter Band. Enthaltend Andros, Syros, Mykonos, Amorgos, Astypaläa, Nisyros, Knidos, Kos, Kalymnos, Telendos, Leros, Patmos, Samos, Ikaros, DeIos, Rhenäa, Gyamos, Belbina* (Stuttgart and Tübingen, 1843), pp. 92-115
- Α. Σαββίδης, *Η Ρόδος και η Δυναστεία των Γαβαλάδων την περίοδο 1204-1250 μ.Χ.*, ΔΙΕΕ 24(1981), σ.358-376

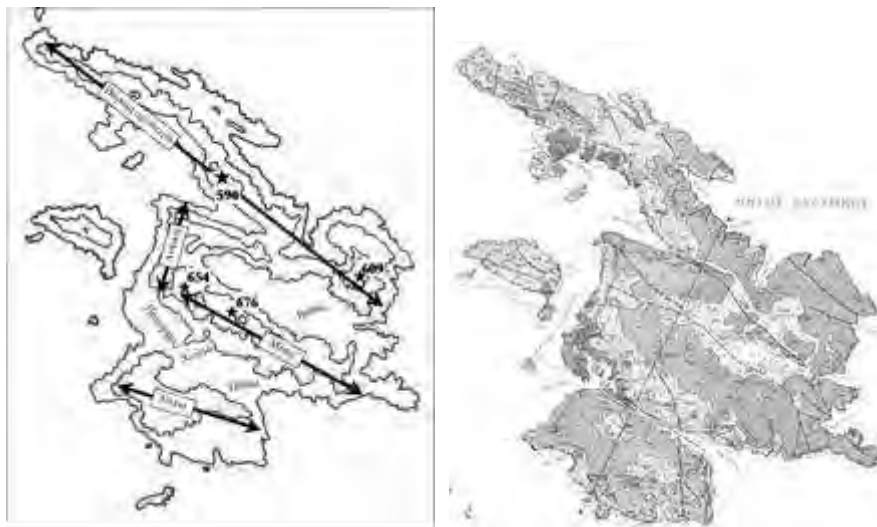
- K.Sarantidis, Ancient Fortifications at the Milesian Islands in the Aegean, Politecnico di Bari-Universita di Roma Tre 2018 (αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή)
- St. Spiteri, *Fortresses of the Knights*, Malta 2001, σ. 190-197
- Ν. Σταυρίδου-Κουρέντζη, Μ. Τυλιανάκης, Η επίδραση των κοινωνικών και οικονομικών δεδομένων στη δημιουργία και εξέλιξη των παραδοσιακών οικισμών της Καλύμνου, *Παραδοσιακοί οικισμοί της Δωδεκανήσου*, Β΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου '79, Αθήνα 1894, σ.79-93
- Ι. Σταυρόπουλος, *Ποθαία Καλύμνου. Συνοικίες, Καταλείμματα και Πατηθύρια* (Διπλωματική Εργασία ΕΜΠ-ΔΠΜΣ Προστασία Μνημείων)
- Α.Στεφανίδου, Κάστρα των Ιωαννιτών Ιπποτών, στο *Βενετοί και Ιωαννίτες Ιππότες. Δίκτυα Οχρωματικής αρχιτεκτονικής*, (ARCHI - MED Pilot Action), Αθήνα 2002, 245-247
- Κ. Ταξείδης, *Μελέτη της ιστορικής σεισμικότητας των Νήσων του Ανατολικού Αιγαίου* (διδακτορική διατριβή ΕΚΠΑ), Αθήνα 2003
- Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι Νότιες Σποράδες στα Χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14^{ος}-16^{ος} αι.)*, Ρόδος 1991, σ.149-205
- Ι.Κ. Φραγκόπουλου, *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 1995
- Β. Χατζηβασιλείου, *Ιστορία της Νήσου Κω*, Κως 1990

Εικ.1. Η θέση της Καλύμνου στο Αιγαίο (Επίσημος Ναυτικός Χάρτης της Υδρογραφικής Υπηρεσίας του Ελληνικού Πολεμικού Ναυτικού)

Εικ.2. Η επικράτεια της Μιλήτου στο Αιγαίο (Αρχείο ΕΦΑ Δωδεκανήσου)

Εικ.3. Γεωφυσικοί χάρτες της Καλύμνου (Διδακτορική Διατριβή Σ. Ζερβού)

Εικ.4. Γενική διάταξη των οικισμών της Καλύμνου (Χάρτες Google)

Εικ.5. Γραφική απεικόνιση της Καλύμνου (O. Dapper 1688)

Εικ.6. Γραφική απεικόνιση του Κάστρου της Καλύμνου(V.M. Coronelli 1688)

Εικ.7. Γενική άποψη του τοπίου και των οικισμών της Καλύμνου (πηγή Google Earth)

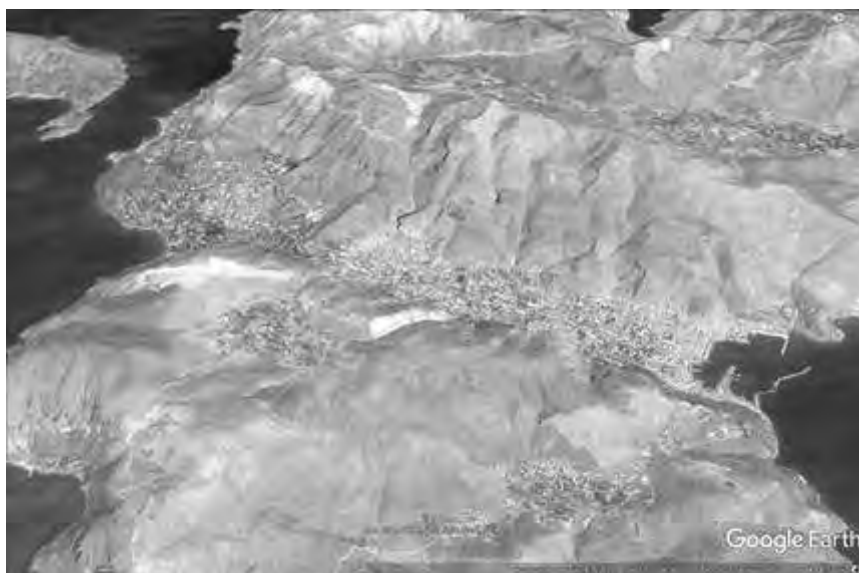
Εικ.8. Γενική άποψη του κόλπου και των οικισμών στο Βαθύ (πηγή Google Earth)

Εικ.9. Γενική άποψη της θέσης του οχυρού Καστέλλι (πηγή Google “Trip in Wiew”)

Εικ.10. Άποψη του ιπποτικού Κάστρου της Χρυσοχειριάς (S. Spiteri)

Εικ.11. Γενική άποψη του Χωριού και του Κάστρου (πηγή Google Earth)

Εικ.12. Αεροφωτογραφία του Κάστρου του Χωριού (πηγή ΤΑΠΙΑ Κάστρων Περίπλους)

Εικ.13. Σχέδιο γενικής διάταξης του Κάστρου του Χωριού (ΤΑΠΙΑ Κάστρων Περίπλους)

Εικ.14. Σκαρίφημα της ακτίνας ελέγχου από το Κάστρο του Χωριού (Ν. Μπελαβίλας)

ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ
Αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΟ ΟΛΟΠΟΡΙΚΟ ΣΤΗΝ ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑ

Η Αστυπάλαια ξεχωρίζει από τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα ως ένας τόπος με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, που ισορροπεί ανάμεσα στην πολιτισμική παράδοση της Δωδεκανήσου και των Κυκλάδων. Η νοητή περιήγηση σε γνωστές και άγνωστες αρχαιολογικές θέσεις του νησιού παρέχει την ευχέρεια, σε όσους το επιθυμούν, να προσεγγίσουν την αρχαιολογική και ιστορική του φυσιογνωμία, άρρηκτα συνδεδεμένη με τη γεωγραφική του θέση καταμεσής του Αιγαίου πελάγους, και να κατανοήσουν την ιστορική του εξέλιξη.

Α. Προϊστορικές θέσεις

Οι απαρχές της κατοίκησης στο δυτικότερο νησί των Δωδεκανήσων χάνονται στα βάθη των χιλιετιών. Τα παλαιότερα ίχνη ανθρώπινης ζωής εντοπίστηκαν πρόσφατα σε ένα από τα δύο σπήλαια που είναι γνωστά ως «σπηλιά του Νέγρου», στην πλαγιά του όρους που ορίζει στα δυτικά τον όρμο των Βατσών στη νοτιοδυτική ακτογραμμή της Αστυπάλαιας (εικ. 1, αρ. 1). Στο σπήλαιο αυτό, με θαυμάσιους σχηματισμούς από σταλακτίτες και σταλαγμίτες, κατά τη διάρκεια ανασκαφικών ερευνών της Εφορείας Παλαιοανθρωπολογίας και Σπηλαιολογίας, τα αποτελέσματα των οποίων δημοσιοποιήθηκαν μόλις πρόσφατα¹, ήρθε στο φως ταφή της Μεσολιθικής Περιόδου (10.000-6.000 π.Χ.). Σποραδικά όστρακα της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού αλλά και πληθώρα κεραμικής και μικροευρημάτων των ιστορικών χρόνων τεκμηριώνουν τη συνεχή χρήση του σπηλαίου σε μεταγενέστερες περιόδους. Κατά την κλασική και ελληνιστική εποχή είχε ήδη μετατραπεί σε τόπο λατρείας των Νυμφών, όπως επιβεβαιώνουν οι εγχάρακτες

¹ Η παρουσίαση έγινε στην Επιστημονική Ημερίδα με τίτλο «Βαθύ Αστυπάλαιας. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου», που διεξήχθη στην Αστυπάλαια, το Σάββατο 14 Ιουλίου 2018. Βλ. Ιω. Ευσταθίου, «Έρευνες στα σπήλαια της Αστυπάλαιας», *Βαθύ Αστυπάλαιας. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (Αστυπάλαια, 14 Ιουλίου 2018)*, υπό δημοσίευση.

επιγραφές σε θραύσματα αγγείων και τα ειδώλια που βρέθηκαν στους θαλάμους του, αναθήματα των πιστών στις θεότητες της φύσης.

Τιχη προϊστορικής κατοίκησης υπάρχουν διάσπαρτα στο νησί: επιφανειακή κεραμική της εποχής του Χαλκού και τμήματα λεπίδων και φολίδων οψιανού έχουν περισυλλεγεί από διάφορες περιοχές τόσο στη δυτική όσο και στην ανατολική Αστυπάλαια (εικ. 1, αρ. 2-7), αλλά και από δύο θέσεις με μεσαιωνικά κάστρα, το Κάστρο του Αγίου Ιωάννη (εικ. 1, αρ. 8) και το Κάστρο του Βαΐου² (εικ. 1, αρ. 9). Στο πρώτο (εικ. 2), εκτός των επιφανειακών ευρημάτων που χρονολογούνται από την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού έως και τα μυκηναϊκά χρόνια, εντοπίστηκαν ανεπίχριστες και χωρίς συνδετικό υλικό τοιχοδομίες, που φαίνεται να ανάγονται στην προϊστορική εγκατάσταση, ενώ στα δυτικά της κορυφής βρέθηκε επιπλέον παιδική ταφή με πιθανή χρονολόγηση την Πρώιμη Εποχή του Χαλκού³.

Αντίστοιχη εικόνα παρατηρείται στο Κάστρο του Βαΐου⁴, στην κορυφή υψώματος που δεσπόζει σε μια μικρή εύφορη κοιλάδα (εικ. 3), όπου επισημάνθηκε ένας μικρός κιβωτιόσχημος πρωτοκυκλαδικός τάφος⁵. Στις πλαγιές του υψώματος του Κάστρου, λεπίδες, φολίδες και απολεπίσματα οψιανού, καθώς και κεραμική της Πρώιμης Χαλκοκρατίας, υποδεικνύουν μία ακόμη θέση προϊστορικής εγκατάστασης, ενώ στις νότιες υπώρειες αυτού αναπτύχθηκε, ίσως ήδη από τα μεσαιωνικά χρόνια, ένας οικισμός ο οποίος κατοικούνταν μέχρι τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, όταν καταστράφηκε από τσουνάμι, επακόλουθο του μεγάλου σεισμού του 1956 στον υποθαλάσσιο χώρο Αστυπάλαιας και Αμοργού. Τα υπολείμματά του είναι ορατά ακόμη και σήμερα, μάρτυρες της διαχρονικής χρήσης της εύφορης κοιλάδας (εικ. 4).

Έρευνες στις προϊστορικές θέσεις της Αστυπάλαιας δεν έχουν ακόμη διενεργηθεί με λίγες εξαιρέσεις. Μια από αυτές αποτελεί η σημαντική θέση

² R. Hope Simpson και J.F. Lazenby, «Notes from the Dodecanese III», *BSA* 68 (1973), 161-167. Για μια απαρίθμηση των κυριότερων προϊστορικών θέσεων του νησιού, βλ. Χρ. Ντούμας, «Η Αστυπάλαια στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου: Θεωρίες και αρχαιολογική μαρτυρία», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΘ', Ρόδος 2005, 23.

³ Η. Ζερβουδάκη, «Αρχαιότητες και μνημεία Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 26 (1971), Χρονικά Β2, 551-552· Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π., 162-163.

⁴ M. Dawkins και A.J.B. Wace, «Notes from the Sporades, Astypalaea, Telos, Nisyros, Leros», *BSA* 12 (1905-1906), 158· Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 164-165.

⁵ Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 165.

«Πύργος» ή «Ελληνικό» στην περιοχή του οικισμού Βαθύ στο βορειοανατολικό τμήμα της Αστυπάλαιας, όπου τα τελευταία χρόνια ανασκάπτεται μια προϊστορική ακρόπολη με κυκλαδικό χαρακτήρα (εικ. 1, αρ. 10), πέριξ του γνωστού και από παλιά ορατού ελληνιστικού πύργου⁶. Η θέση αυτή έχει ως κύριο χαρακτηριστικό τη διαχρονία, με την ανθρώπινη παρουσία να καλύπτει όχι μόνο την προϊστορική περίοδο, από την Τελική Νεολιθική και μεταγενέστερα, αλλά και τα ιστορικά χρόνια από την αρχαϊκή περίοδο έως τη νεότερη εποχή⁷.

Θέσεις των όσιμων προϊστορικών χρόνων έχουν εντοπιστεί στην περιοχή «Πατέλλες» Αρμενοχωρίου (εικ. 1, αρ. 11), στα μεσόγεια του δυτικού τμήματος του νησιού, και «Σύγκαϊρο» (εικ. 1, αρ. 12), στο μέσον περίπου της βόρειας ακτής του, λίγο πριν τον στενό ισθμό που ενώνει το δυτικό με το ανατολικό του τμήμα. Σε κάθε μία από τις δύο θέσεις ερευνήθηκαν θαλαμοειδείς τάφοι της μυκηναϊκής περιόδου, οι οποίοι βρέθηκαν ασύλητοι και περιείχαν πλούσια κτερίσματα.

Τυχαίο εύρημα ντόπιων βοσκών ήταν ο εντοπισμός δύο θαλαμοειδών τάφων στο Αρμενοχώρι. Οι τάφοι, που χρονολογούνται από τα κτερίσματά

⁶ Στο Βαθύ Αστυπάλαιας διενεργείται από το 2008 μέχρι σήμερα συστηματική έρευνα υπό την αιγίδα της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας με διευθυντή αρχικά τον Ομότιμο Καθηγητή Χρ. Ντούμα και μετέπειτα τον Αν. Καθηγητή Προϊστορικής Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Αν. Βλαχόπουλο. Για τον πύργο βλ. Dawkins και Wace 1905-1906, ό.π. (σημ. 4), 154-158, εικ. 3· Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 166· Α. Βλαχόπουλος και Α. Ματθαίου, «Νεώτερα Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», *Horos* 22-25 (2010-2013), 375-376· Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Δωδώνη (Ιστορία – Αρχαιολογία)*, τόμ. ΜΓ'-ΜΔ' (2015-2015), 373-374.

⁷ Για το σύνολο των μνημειακών καταλοίπων της χερσονήσου «Πύργος» ή «Ελληνικό» βλ. Ντούμας 2005, ό.π. (σημ. 2), 23-26· Βλαχόπουλος και Ματθαίου 2010-2013, ό.π., 375-379· Βλαχόπουλος 2014-2015, ό.π., 371-411. Για τα αποτελέσματα των πρόσφατων ερευνών βλ. τις παρουσιάσεις του Διευθυντή της συστηματικής ανασκαφής στο Βαθύ Αν. Καθηγητή Αν. Βλαχόπουλου και των μελών της επιστημονικής του ομάδας στον παρόντα τόμο. Ιδιαίτερα για τα μεταγενέστερα κατάλοιπα των χριστιανικών χρόνων, τα οποία εντοπίστηκαν πρόσφατα και τεκμηριώνουν τη διαχρονία του χώρου, βλ. Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2014, 238-239· Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2016, 339, εικ. 23· Α.Γ. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2017, 284-287, εικ. 26-30.

τους στην ΥΕ IIIA2 έως IIIΓ περίοδο⁸ (1375-1130 π.Χ.), παραμένουν ορατοί και επισκέψιμοι (εικ. 5), ενώ τα βραχώδη εξάρματα της περιοχής, που διασώζουν τμήματα από τεχνητά διαμορφωμένες κοιλότητες, υποδεικνύουν την παρουσία και άλλων ταφικών θαλάμων που έχουν καταστραφεί. Η ύπαρξη ενός μυκηναϊκού νεκροταφείου στη συγκεκριμένη περιοχή θα εξυπηρετούσε σαφώς κάποια σύγχρονη με αυτό οικιστική εγκατάσταση, η θέση της οποίας δεν έχει ακόμη εντοπιστεί⁹. Στα όρια της έκτασης που φαίνεται ότι εκτεινόταν το μυκηναϊκό νεκροταφείο και σε μικρή απόσταση από τους δύο ορατούς τάφους, έχει ερευνηθεί ένας ακόμη θαλαμοειδής τάφος, που χρονολογείται από τα κτερίσματά του στην πρωτοβυζαντινή περίοδο (εικ. 6). Ο τάφος διαθέτει θολωτή οροφή και περιείχε πολλαπλές ταφές, εκ των οποίων η ανώτερη ήταν κτερισμένη με πήλινη οινοχόη, αργυρό ενώτιο και δύο γυάλινα περικάρπια του 6^{ου} αι μ.Χ.¹⁰

Στην περιοχή «Σύγκαιρο» (εικ. 1, αρ. 13), ακριβώς επάνω στη βραχώδη ακτογραμμή του νησιού και μεταξύ των θέσεων «Στενό» και «Τρίτο Μαρμάρι», ένας ακόμη βοσκός υπέδειξε τη θέση δύο τάφων, οι οποίοι, παρά το γεγονός ότι βρέθηκαν σχεδόν εντελώς κατεστραμμένοι από τη συνεχή έκθεση στη διαβρωτική δύναμη των καιρικών φαινομένων και της θάλασσας, διέσωζαν πλήθος ευρημάτων¹¹, που τους χρονολογούν στην ΥΕ IIIA-IIIΒ περίοδο (1375-1300 π.Χ.). Οι συγκεκριμένοι τάφοι φαίνεται να αποτέλεσαν την τελευταία κατοικία ψαράδων, αφού τις ταφές συνόδευαν, εκτός των πολυάριθμων αγγείων με γραπτή διακόσμηση, χάλκινων όπλων, λίθινων και χάλκινων εργαλείων, πλήθος από μολύβδινα βάρη ψαρέματος (εικ. 7). Αν και εκ πρώτης όψεως δεν φαίνεται να συνδέονται με κάποιο οικισμό, εντούτοις στην ευρύτερη περιοχή τους εντοπίζονται αραιή επιφανειακή μυκηναϊκή κεραμική, εργαλεία από οψιανό καθώς όστρακα της ελληνιστικής περιόδου, ενώ τυχαίο εύρημα του παρελθόντος αποτέλεσε και

⁸ Ζερβουδάκη 1971, ό.π. (σημ. 3), 550-551.

⁹ Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 161.

¹⁰ Βλ. σχετικά Ζερβουδάκη 1971, ό.π. (σημ. 3), 551· Ι. Βολανάκης, «Τα παλαιохριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας της Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΘ', Ρόδος 2005, 117-118· Π. Τριανταφυλλίδης, «Γυάλινα και φαγεντιανά κοσμήματα Αρμενοχωρίου Αστυπάλαιας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΘ', Ρόδος 2005, 43-70.

¹¹ Χ. Ντούμας, «Αρχαιότητες και μνημεία Δωδεκανήσων», *ΑΔ* 30 (1975), Χρονικά Β2, 372.

τμήμα χαυλιόδοντα από νάνο – ελέφαντα, της ίδιας οικογένειας με εκείνους που έχουν εντοπιστεί στο σπήλαιο Χαρκαδιό της Τήλου.

B. Θέσεις της κλασικής αρχαιότητας

Στους ιστορικούς χρόνους αδιαμφισβήτητο οικιστικό κέντρο της Αστυπάλαιας υπήρξε ο λόφος της Κυλίνδρας (εικ. 8, αρ. 1), τον οποίο καταλαμβάνει ο ιστορικός πυρήνας του σύγχρονου οικισμού της Χώρας, στεφανωμένος από το ενετικό κάστρο των Querini, κτισμένο στη θέση που θα βρισκόταν η αρχαία ακρόπολη¹² (εικ. 9). Η ίδρυση της αρχαίας πόλης ανάγεται στον 8^ο αι. π.Χ. με την κατοίκηση στην ίδια θέση να συνεχίζεται αδιάλειπτα μέχρι σήμερα¹³, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα ορατά της λείψανα να διατηρούνται μόνο στη βόρεια κλιτύ του λόφου, που παραμένει άκτιστη¹⁴ (εικ. 10). Η μεσαιωνική κατοίκηση, αλλά και η μεταγενέστερη εξάπλωση του παραδοσιακού οικισμού γύρω και κάτω από το Κάστρο εξάλειψαν δυστυχώς όχι μόνο τον πολεοδομικό ιστό της αρχαίας πόλης, με τα δημόσια οικοδομήματα και λατρευτικά της κτίρια¹⁵, αλλά και όσα ίχνη της αρχαίας ακρόπολης και των μνημείων της θα διασώζονταν στην κορυφή του λόφου μέχρι την περίοδο ανέγερσης του μεσαιωνικού οχυρού. Μοναδική εξαίρεση αποτελεί ψευδοϊσόδομος τοίχος, ενσωματωμένος στα θεμέλια της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου μέσα στο Κάστρο (εικ. 11), ο οποίος εικάζεται ότι ανήκε σε μνημειώδες κτίριο δωρικού ρυθμού, όπως προκύπτει από τα κιονόκρανα που βρέθηκαν διάσπαρτα στην περιοχή αυτή και φυλάσσονται αμέσως έξω από την είσοδο της εκκλησίας μαζί με αρχιτεκτονικά μέλη της πρωτοβυζαντινής περιόδου (εικ. 12). Παρά την απουσία, ωστόσο, των καταλοίπων της αρχαίας πόλης από την έκταση που σή-

¹² Dawkins και Wace 1905-1906, ό.π. (σημ. 4), 152.

¹³ Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 159.

¹⁴ Dawkins και Wace 1905-1906, ό.π. (σημ. 4), 152-153· Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 159· Χ. Φανταουτσάκη, «Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας: Νεότερα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου (2011-2019)», *Βαθύ Αστυπάλαιας. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου, Πρακτικά Επιστημονικής Ημερίδας (Αστυπάλαια, 14 Ιουλίου 2018)*, υπό δημοσίευση.

¹⁵ Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, «Η Αστυπάλαια στην αρχαιότητα στον χώρο των δωρικών νησιών της Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΘ', Ρόδος 2005, 38-39.

μερα καταλαμβάνουν το κάστρο των Queiripi και ο σύγχρονος οικισμός, άφθονα *spolia* αρχιτεκτονικών και άλλων ενεπίγραφων ή μη μελών έχουν εντοιχιστεί τόσο στο Κάστρο όσο και στις νεότερες οικίες (εικ. 13), αποτελώντας αδιάψευστους μάρτυρες του μεγαλείου της¹⁶.

Πληθώρα ευρημάτων έχουν αποδώσει τα αρχαία νεκροταφεία στα δυτικά της πόλης, τα οποία εκτείνονται στην ανατολική πλαγιά του υψώματος «Κάτσαλος» (εικ. 9) και καλύπτουν μια μεγάλη χρονολογική περίοδο από τους γεωμετρικούς έως τους ρωμαϊκούς χρόνους¹⁷. Μάλιστα, σε περιπτώσεις ασύλητων τάφων τα πλούσια και περίτεχνα κοσμήματα¹⁸ μαρτυρούν την οικονομική ευμάρεια μιας πολιτείας που, παρά το μικρό της μέγεθος, κρίθηκε αρκετά σημαντική και λόγω της γεωγραφικής της θέσης, ώστε οι Ρωμαίοι, την περίοδο που εδραίωναν την κυριαρχία τους στην ανατολική Μεσόγειο, να συνάψουν μαζί της συμμαχία «επί ίσοις όροις»¹⁹.

¹⁶ Dawkins και Wace 1905-1906, ό.π. (σημ. 4), 152· M. Michalaki-Kollia, «Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau-nés, de foetus et de nourrissons découvert dans l'île d'ASTYPALÉE, en Grèce: Cimetière de bébés ou sanctuaire? (Première approche)», στο A.-M. Guimier-Sorbets και Y. Morizot (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I, Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques, Le signalement des tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, École française d'Athènes, 29-30 mai 2008*, Paris 2010, 162.

¹⁷ Για τις ανασκαφικές έρευνες και τα ευρήματα των αρχαίων νεκροταφείων βλ. Ε. Φαρμακίδου, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 50 (1995), Χρονικά Β2, 808-809· Ε. Φαρμακίδου, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 51 (1996), Χρονικά Β2, 699· Ε. Φαρμακίδου, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 52 (1997), Χρονικά Β3, 1117-1119· Ε. Φαρμακίδου, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 53 (1998), Χρονικά Β3, 962· Ε. Φαρμακίδου, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 54 (1999), Χρονικά Β2, 956-958· Ε. Φαρμακίδου, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 55 (2000), Χρονικά Β2, 1161· Ε. Φαρμακίδου, «Καύσεις στην Αστυπάλαια», στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Πρακτικά του Συμποσίου Καύσεις στην Εποχή του Χαλκού και την Πρώιμη Εποχή του Σιδήρου, Ρόδος 29 Απριλίου – 2 Μαΐου 1999*, Αθήνα 2001, 321-329· Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 56-59 (2001-2004), Χρονικά Β6, 320-325· Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 62, Χρονικά Β3, 1374-1375· Χ. Φανταουτσάκη και Ν. Γάργαλη, «Δημοτική οδός Χώρας – Λιβαδίου, θέση Κάτσαλος (οικόπεδο Αγγελή Αικατερίνης, πρώην Πόλου Ιωάννη)», *ΑΔ* 68 (2013), Χρονικά Β2, 844-847· Χ. Φανταουτσάκη και Ν. Γάργαλη, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 69 (2014), Χρονικά, υπό δημοσίευση· Χ. Φανταουτσάκη και Χ. Δρυμούσης, «Θέση Κάτσαλος (Έργα Δήμου)», *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά, υπό δημοσίευση.

¹⁸ Φανταουτσάκη, ό.π. (σημ. 14), υπό δημοσίευση.

¹⁹ Αν και οι γραμματειακές πηγές δεν διασώζουν πληροφορίες για την αρχική σύναψη της σύμμαχίας, επιγραφικές μαρτυρίες αναφέρονται στην ανανέωσή της

Στα νοτιοδυτικά της αρχαίας πόλης, στις υπώρειες του λόφου του Κάστρου, βρίσκεται και το περίφημο παιδικό νεκροταφείο της Κυλίνδρας²⁰ (εικ. 9), όπου ενταφιάζονταν αποκλειστικά βρέφη με τη μέθοδο του εγχυτρισμού²¹. Η έρευνα σε αυτό έχει αποδώσει μέχρι σήμερα πάνω από 3000 βρεφικές ταφές, κυρίως μέσα σε υδρίες και εμπορικούς αμφορείς²² (εικ. 14),

το 105 π.Χ., επί υπατίας των Γναίου Μαλλίου Μαξίμου και Ποπλίου Ροτιλίου Ρούφου, βλ. *IG XII*, 3, 37-39, αρ. 173. Για το σχολιασμό της επιγραφής, βλ. A. Donati, «I Romani nell'Egeo: I documenti dell'età repubblicana», *Epigraphica XXVII* (1965), 13-17.

²⁰ Το νεκροταφείο εκτείνεται σε τρία συνεχόμενα ακίνητα στα νοτιοδυτικά της δημοτικής οδού που διατρέχει την πλαγιά της Κυλίνδρας κοντά στο όριο του σύγχρονου οικισμού, εκ των οποίων μόνο στο μεσαίο, ιδιοκτησίας Γ. Σταυριανού, έχει ολοκληρωθεί η ανασκαφική έρευνα. Στο ανατολικότερο, ιδιοκτησίας της εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ, η έρευνα συνεχίζεται, ενώ στο δυτικότερο, ιδιοκτησίας Μ. Σταυλά, δεν έχει ξεκινήσει ακόμη. Για τις μέχρι σήμερα έρευνες, βλ. Φαρμακίδου 1995, ό.π. (σημ. 17), 809 (οικόπεδο ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)· Φαρμακίδου 1997, ό.π. (σημ. 17), 1118-1119 (οικόπεδο Γ. Σταυριανού)· Φαρμακίδου 1998, ό.π. (σημ. 17), 962 (οικόπεδο ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)· Φαρμακίδου 1999, ό.π. (σημ. 17), 956 (οικόπεδο ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)· Φαρμακίδου 2000, ό.π. (σημ. 17), 1161 (οικόπεδα ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ και Γ. Σταυριανού)· Μιχαλάκη-Κόλλια 2001-2004, ό.π. (σημ. 17), 320-322 (οικόπεδο ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ), και 322-324 (οικόπεδο Γ. Σταυριανού)· Μιχαλάκη-Κόλλια 2007, ό.π. (σημ. 17), 1374 (οικόπεδο ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)· Χ. Φανταουτσάκη, «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 66 (2011), Χρονικά Β2, 1037-1042· Χ. Φανταουτσάκη και Ν. Γάργαλη, «Αστυπάλαια», *ΑΔ* 67 (2012), Χρονικά Β2, 794-799· Χ. Φανταουτσάκη, «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 68 (2013), Χρονικά Β2, 843-844· Χ. Φανταουτσάκη και Μ. Αμιλήτου, «Θέση Κυλίνδρα (ακίνητο εταιρείας ΦΟΙΒΟΣ ΕΠΕ)», *ΑΔ* 71 (2016), Χρονικά, υπό δημοσίευση· Φανταουτσάκη, ό.π. (σημ. 14), υπό δημοσίευση.

²¹ Michalaki-Kollia 2010, ό.π. (σημ. 16), 161-205· Μ. Michalaki-Kollia, «Dedicaces à Artemis Lochia et à Eileithyia à Astypalée. Rapport avec les 2750 enchytrismes des nouveau-nés?», στο: A. Inglese (επιμ.), *Epigrammata. Iscrizioni greche e comunicazione letteraria in ricordo di Giancarlo Susini, Atti del convegno di Roma (Roma, 1-2 ottobre 2009)*, Roma 2010, 279-298· Μ. Michalaki-Kollia, «Les 3000 bébés d'Astypalée», *Dossiers d'Archéologie* 356 (2013), 22-29· Μ. Μιχαλάκη-Κόλλια, «Οι βρεφικοί εγχυτρισμοί από την Αστυπάλαια και η σχέση τους με την αρχαία κοινωνία. Προσπάθεια ερμηνείας», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμ. ΚΣΤ', Ρόδος 2014, 107-127.

²² Για τα αγγεία των εγχυτρισμών βλ. Χ. Φανταουτσάκη και Ν. Δασακλή, «Πρόταση διαχείρισης ενός ιδιαίτερου συνόλου αμφορέων: Εμπορικοί αμφορείς από το βρεφικό νεκροταφείο της Αστυπάλαιας», στο *Πρακτικά της Επιστημονικής*

ενώ υπολογίζεται ότι μέχρι την ολοκλήρωσή της ο αριθμός αυτός θα αυξηθεί σημαντικά.

Ενδιαφέρουσες θέσεις κυρίως της ύστερης κλασικής, ελληνιστικής και ρωμαϊκής περιόδου συναντά κανείς σε πολλές άλλες περιοχές της Αστυπάλαιας. Ήδη πιο πάνω έχει γίνει αναφορά για τη χρήση κατά τους ιστορικούς χρόνους της «σπηλιάς του Νέγρου» στις Βάτσες ως τόπου λατρείας των Νυμφών (εικ. 8, αρ. 2), ενώ ένα δεύτερο σπήλαιο, η «Δρακοσπηλιά», που βρίσκεται κοντά στο βορειότερο άκρο του ανατολικού τμήματος του νησιού, βόρεια της περιοχής του Βαθέος, έχει δώσει επιφανειακά όστρακα αρχαϊκής περιόδου (εικ. 5, αρ. 3).

Σε σχετικά μικρή απόσταση από τη Χώρα και νότια της περιοχής του Σύγκαιρου, στην παράκτια θέση «Τρίτο Μαρμάρι» (εικ. 8, αρ. 4), έχουν διαπιστωθεί λείψανα οικισμού της ύστερης ρωμαϊκής ή πρωτοβυζαντινής περιόδου τόσο στη στεριά όσο και εντός της θάλασσας, ενώ στην κοίτη μικρού χειμάρρου στα βορειοανατολικά τους σώζεται ψευδοϊσόδομος τοίχος²³. Από εδώ προέρχεται το χάλκινο αγαλματίδιο Αφροδίτης που εκτίθεται στο Μουσείο του νησιού²⁴.

Στο ανατολικό τμήμα της Αστυπάλαιας, στην ευρύτερη περιοχή του Βαθέος και συγκεκριμένα βόρεια του σημερινού οικισμού, έγιναν γνωστά τα τελευταία χρόνια τα ερείπια δύο αρχαίων πύργων, που φαίνονται σύγχρονοι και προσεγγίζουν κατασκευαστικά τον πύργο στο ακρωτήρι Ελληνικό²⁵ (εικ. 8, αρ. 5). Και οι δύο βρίσκονται στην κορυφή υψωμάτων που κατοπτεύουν τη θάλασσα προς τα βόρεια/βορειοανατολικά και δυτικά. Φαίνεται ότι μαζί με τον πύργο στο Μέσα Βαθύ ανήκαν στο ίδιο δίκτυο, αποτελούμενο από μικρές φρουκτωρίες, στρατηγικά κτισμένες σε παραθαλάσσια υψώματα, ώστε να ελέγχουν τους θαλάσσιους δρόμους και να προλαμβάνουν πιθανούς κινδύνους από το ανοικτό πέλαγος.

Ο πρώτος βρίσκεται στη θέση «Αζωήρι» (εικ. 8, αρ. 6) και παρουσιάζει ισόδομη τοιχοποιία από μεγάλους ορθογώνιους ασβεστόλιθους. Μεγάλοι σωροί από λίθους των τοιχοδομιών του καλύπτουν το μεγαλύτερο μέρος

Ημερίδας Προστασία και ανάδειξη της πολιτιστικής κληρονομιάς. Η περίπτωση των εμπορικών αμφορέων, Ρόδος 30 Σεπτεμβρίου 2017, Ρόδος 2017, 87-105.

²³ Ζερβουδάκη 1971, 552.

²⁴ Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΑΑ* III (1970), 342, εικ. 7.

²⁵ Βλ. παραπάνω, σημ. 6.

του οικοδομήματος και την έκταση γύρω από αυτό, ενώ αρκετές ασβεστόπετρες έχουν κυλήσει στην δυτική πλαγιά του υψώματος προς τη θάλασσα (εικ. 15). Ανάμεσά τους ξεχωρίζει τμήμα καταφλιού από τον ίδιο λίθο με το υπόλοιπο οικοδομικό υλικό. Στην πλαγιά παρατηρείται επίσης μεγάλη συγκέντρωση κεραμικής των κλασικών – ελληνοιστικών χρόνων, κυρίως από κεραμίδες, αμφορείς και άλλα χρηστικά αγγεία. Μία από τις κεραμίδες που περισυλλέχθηκε διασώζει τμήμα πρόχειρα χαραγμένου άβακα σε μία από τις επίπεδες επιφάνειές της, πιθανώς από τη μεταγενέστερη χρήση της ως επιτραπέζιου παιχνιδιού²⁶. Ο δεύτερος πύργος βρίσκεται περίπου 1,5 χλμ. βορειοανατολικότερα, στη θέση «Χαράκια» (εικ. 8, αρ. 7), παρουσιάζει σχεδόν τετράγωνη κάτοψη με μήκος πλευράς γύρω στα 10 μ. και για την κατασκευή του έχει ομοίως χρησιμοποιηθεί το ισόδομο σύστημα τοιχοποιίας (εικ. 16). Διάσπαρτοι λιθοσωροί και επιφανειακή κεραμική των κλασικών και ελληνοιστικών χρόνων, που υποδεικνύουν τον χρόνο κατασκευής του πύργου και τη διάρκεια της χρήσης του, καλύπτουν την περιοχή γύρω του έως χαμηλότερα την πλαγιά του βουνού.

Σύγχρονα περίπου με τους πύργους στο Βαθύ είναι τα αρχιτεκτονικά κατάλοιπα που σώζονται στο νοτιοδυτικό τμήμα του νησιού, στον όρμο Καμινάκια, τον φυσικό λιμένα της περιοχής Αρμενοχωρίου, όπου εκβάλλουν δύο χείμαρροι, ο χείμαρρος Σουλουντράνι στο βορειοανατολικό άκρο της παραλίας και ένας μικρότερος στο νοτιοδυτικό. Σε περίοπτη θέση, 400 μ. περίπου βορειοδυτικά των εκβολών του μικρότερου χείμαρρου, στην ανατολική κλιτύ του όρους που οριοθετεί στα νοτιοδυτικά τη μικρή κοιλάδα, ορθώνονται μέχρι σήμερα τα υπολείμματα ενός ορθογώνιου κτιρίου με ισόδομη τοιχοποιία, διαστάσεων 10 x 23 μ. περίπου (εικ. 8, αρ. 8). Η κατασκευή του είναι προσαρμοσμένη στην κατωφέρεια της πλατιάς, με τις μακρές πλευρές του να ακολουθούν τον άξονα Β-Ν. Η βορειοανατολική του γωνία διατηρείται σε ύψος τεσσάρων δόμων (εικ. 17), ενώ το νότιο τμήμα του καλύπτεται από λιθοσωρό²⁷.

²⁶ Πρβ. αντίστοιχο επιμελημένο χάραγμα στην άνω επιφάνεια ορθογώνιας βάσης με αναθηματική επιγραφή από το την ακρόπολη της Λίνδου: Chr. Blinkenberg και K.F. Kinch, *Lindos. Fouilles de l'acropole (1902-1914)*, vol. II, Inscriptions, Berlin – Copenhagen 1941, 344-346, αρ. 110.

²⁷ Η. Ζερβουδάκη, «Αρχαιότητες και μνημεία Δωδεκανήσου», *ΑΔ* 27 (1972), Χρονικά, 686, πίν. 640δ.

Χαμηλότερα από το αρχαίο κτίριο, κατά μήκος της νοτιοδυτικής όχθης του χειμάρρου, είναι ορατά τα υπολείμματα επιμήκους λιθόκτιστης κατασκευής, πλάτους 4-5 μ., σε μήκος 70 μ. περίπου. Οι πλευρές της ορίζονται από τοίχους κατασκευασμένους από μεγάλους ημίεργους λίθους, που συγκρατούσαν εσωτερικό γέμισμα από μικρότερους (εικ. 18). Η χρήση της δεν είναι δυνατόν να προσδιοριστεί με ακρίβεια. Η απουσία μνημειακότητας στην κατασκευή της αποκλείουν μάλλον την οχυρωματική λειτουργία. Πρόκειται ίσως για τα υπολείμματα μιας αρχαίας οριοθέτησης του χειμάρρου, η οποία είναι πιθανό στο ανώτερο τμήμα της να διαμορφωνόταν σε λιθόστρωτη οδό σύνδεσης του φυσικού λιμένα με το αρχαίο κτίριο. Σήμερα η κατασκευή διατηρείται σε επίπεδο θεμελίωσης και καλύπτεται από μεγάλο λιθοσωρό, ενώ η πεδινή περιοχή που εκτείνεται μεταξύ της παραπάνω κατασκευής και του αρχαίου κτίσματος εμφανίζει αραιή κεραμική των κλασικών και ελληνοιστικών κυρίως χρόνων.

Τέλος, στο νοτιοδυτικό άκρο του κόλπου, παραπλεύρως της εκβολής του χειμάρρου, είναι γνωστό από μαρτυρίες ντόπιων κατοίκων ότι στο παρελθόν είχαν αποκαλυφθεί από τα χειμέρια κύματα υπολείμματα κλιβάνου αδιευκρίνιστης χρονολόγησης, τα οποία σήμερα είναι καλυμμένα με άμμο. Δεν είναι απίθανο να υπάρχουν στη θέση αυτή και άλλες παρόμοιες εργαστηριακές εγκαταστάσεις, όπως υποδεικνύει και η ονομασία του όρμου «Καμινάκια».

Μία ακόμη αξιολόγηση θέση εγκατάστασης με διαχρονική χρήση από τα προϊστορικά χρόνια μέχρι σήμερα καταλαμβάνει τη μικρή εύφορη πεδιάδα στον μυχό του απάνεμου κόλπου του Πανόρμου, φυσικό λιμάνι στο βορειοδυτικό τμήμα της Αστυπάλαιας (εικ. 8, αρ. 9). Σε απόσταση 200 μ. περίπου από την αμμώδη ακτογραμμή, σε χαμηλό λόφο στις παρυφές της πεδιάδας, υψώνεται ο ναός του Αγίου Νικολάου²⁸ (εικ. 19), του οποίου η Αγία Τράπεζα έχει κατασκευαστεί από αρχαιότερα μέλη σε β' χρήση. Η ευρύτερη περιοχή κυρίως στα ανατολικά του είναι κατάσπαρτη από ελληνοιστική, ρωμαϊκή και παλαιοχριστιανική κεραμική. Στον χαμηλό λόφο νοτιοδυτικά της εκκλησίας έχουν εντοπιστεί επίσης επιφανειακά όστρακα της προϊστορικής περιόδου, που αποτελούν ένδειξη κάποιας εγκατάστασης της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού²⁹.

²⁸ Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 116.

²⁹ Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 164.

Κατά μήκος των υπωρειών του υψώματος που οριοθετεί την πεδιάδα στα νοτιοανατολικά, ανάμεσα σε σύγχρονες ξερολιθιές, έχει εντοπιστεί πλήθος αρχαίων λαξευτών και κτιστών κατασκευών (εικ. 20). Ανάμεσά τους κυριαρχούν οι υπόγειοι λαξευτοί θάλαμοι, με ταφική πιθανότητα χρήση κατά την αρχαιότητα, οι περισσότεροι από τους οποίους σήμερα χρησιμοποιούνται για τον σταβλισμό αιγοπροβάτων. Σύμφωνα με τους Hope Simpson και Lazenby, που είχαν περιοδεύσει στο νησί πριν από 50 χρόνια περίπου, επρόκειτο αρχικά για φυσικούς σπηλαιώδεις θαλάμους, που διευρύνθηκαν τεχνητά³⁰. Η διαμόρφωση της εισόδου τους, στην οποία οδηγεί ένας εν μέρει λαξευτός διάδρομος, εάν η λάξευση αυτή δεν αποδειχθεί νεότερη επέμβαση, είναι ίσως ένδειξη ότι πρόκειται για μεγάλους ταφικούς θαλάμους με προσεκτικά διαμορφωμένες λαξευτές εισόδους-διαδρόμους. Οι εισοδοί των θαλάμων σε δύο περιπτώσεις συμπληρώθηκαν για τη μεταγενέστερη χρήση τους με κτιστά τοιχία (εικ. 21^α, β).

Η περιοχή είναι επίσης κατάσπαρτη από τοιχοδομίες, που σε πολλές περιπτώσεις έχουν εντοιχίσει αρχαιότερο οικοδομικό υλικό και μέλη σε β' χρήση, όπως μεγάλους ασβεστολιθικούς γωνιόλιθους και σε μία περίπτωση λίθινο αντίβαρο ελαιοπιεστηρίου. Ανάμεσα στις κατασκευές και τους λιθοσωρούς εντοπίστηκαν επίσης τα κατάλοιπα μιας λαξευτής δεξαμενής (εικ. 22), στα τοιχώματα της οποίας διατηρούνται ίχνη χονδρού λευκού κονιάματος, ενώ στη βραχώδη κάθετη πλαγιά του υψώματος είναι ορατά τα υπολείμματα στενής λαξευτής κλίμακας (εικ. 23), καθώς και ορισμένα μικρά ορθογώνια λαξεύματα. Χονδροειδή όστρακα των ελληνοιστικών και ρωμαϊκών κυρίως χρόνων βρίσκονται διάσπαρτα ανάμεσα στα αρχαία ερείπια μαζί με λίθινα μέλη, όπως ένα δεύτερο αντίβαρο ελαιοπιεστηρίου (εικ. 24), το οποίο, από κοινού με το εντοιχισμένο, αποκαλύπτουν τον αγροτικό χαρακτήρα της αρχαίας εγκατάστασης.

Παραμένοντας στο δυτικό τμήμα του νησιού, σε απόσταση 3,5 χλμ. περίπου ανατολικότερα του Πανόρμου, βρίσκεται η περιοχή της Μεσαριάς (εικ. 8, αρ. 10), από την οποία προέρχεται τμήμα λίθου με χαραγμένη επιγραφή τριών στίχων: [*Όρο*]ς *δημ*|[*όσι*]ας *Αθη*|[*ναί*]ων. Η επιγραφή, που χρονολογείται στον 5^ο αι. π.Χ., υποδηλώνει την επιρροή του αθηναϊκού κράτους στην Αστυπάλεια, που υπήρξε άλλωστε μέλος της Α' Αθηναϊκής

³⁰ Ο.π.

Συμμαχίας. Πρόκειται για έναν αθηναϊκό «όρο» με χρήση τη σήμανση εκτάσεων που είχαν παραχωρηθεί στους Αθηναίους από σύμμαχες πόλεις³¹. Στη θέση αυτή διασώζονται επίσης λείψανα αρχαίας εγκατάστασης με διάρκεια ζωής έως την παλαιοχριστιανική περίοδο³². Λίγο βορειότερα, κοντά στη βόρεια ακτογραμμή, στην ευρύτερη περιοχή του μικρής εκκλησίας της Παναγιάς Κοκκινοχωματούς (εικ. 8, αρ. 11), ανασύρθηκε θησαυρός εξήντα πέντε αρχαίων νομισμάτων του όψιμου 4^{ου} αι. π.Χ., τα οποία, μαζί με τον λίθο του «όρου» εκτίθενται στο Αρχαιολογικό Μουσείο του νησιού. Ίχνη αρχαίας εγκατάστασης έχουν επισημανθεί και νότια της Μεσαριάς, 2,3 χλμ. δυτικότερα του νέου λιμανιού του Αγίου Ανδρέα, στη θέση που βρίσκεται ο ναός της Υπαπαντής, επονομαζόμενης «Αγία Λιβύα», ενταγμένος σε ένα ευρύτερο κτιριακό συγκρότημα, γνωστό ως μοναστήρι της Φλεβαριώτισσας (εικ. 8, αρ. 12). Το μοναστηριακό συγκρότημα (εικ. 25) καταλαμβάνει το κέντρο μιας περιοχής με πλήθος λαξευμάτων στο φυσικό βράχο και πυκνή επιφανειακή κεραμική των ελληνοιστικών, ρωμαϊκών, παλαιοχριστιανικών αλλά και μεσαιωνικών χρόνων, που υποδεικνύουν τη διαχρονική χρήση του χώρου από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα. Στον ίδιο τον ναό υπάρχουν εντοιχισμένα αρχαιότερα μέλη, ανάμεσά τους το οικοσυστημο των Querini πάνω από την κεντρική του θύρα, και άλλα ελεύθερα στο χώρο του συγκροτήματος, όπως οι ραβδωτοί κιονίσκοι από βάσεις περιρραντηρίων εκατέρωθεν την εισόδου της εκκλησίας (εικ. 26).

Αξιοσημείωτη είναι τέλος μία αρχαία θέση που επισημάνθηκε πρόσφατα στο ανατολικό τμήμα του νησιού, βόρεια του οικισμού της Ανάληψης. Σημειώνεται δε ότι δεν είναι η πρώτη θέση της κλασικής αρχαιότητας που εντοπίζεται στην ευρύτερη περιοχή της Ανάληψης, αφού από παλιά, στα δυτικά του οικισμού, και πιο συγκεκριμένα στα νοτιοδυτικά του αερολιμένα (εικ. 8, αρ. 13), πάνω από την φημισμένη παραλία «Πλάκες», έχουν γίνει γνωστά και άλλα κατάλοιπα της αρχαιότητας, ορατά αμέσως βόρεια της οδού που οδηγεί από τη Χώρα στην Ανάληψη. Πρόκειται για τμήμα αρχαίου λατομείου³³ που χαρακτηρίζεται από σειρές επάλληλων λαξευτών βαθ-

³¹ Παπαχριστοδούλου 2005, ό.π. (σημ. 15), 36-37.

³² Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 117.

³³ Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Ε. Πουπάκη, Α. Ευσταθόπουλος και Α. Χατζηκωνσταντίνου, *Corpus αρχαίων λατομείων. Λατομεία του ελλαδικού χώρου από τους προϊστορικούς έως τους μεσαιωνικούς χρόνους*, Αθήνα 2014, 29, αρ. 64.

μίδων (εικ. 27), υπόλειμμα της λατομικής εκμετάλλευσης, και έναν λαξευτό θαλαμοειδή τάφο με ημικυλινδρική οροφή, πιθανότατα των ελληνιστικών χρόνων, που διασώζει ίχνη αετωματικής διαμόρφωσης πάνω από την είσοδό του³⁴ (εικ. 28). Η νέα θέση αναγνωρίστηκε στην παράκτια περιοχή «Χρυσή Άμμος» (εικ. 8, αρ. 14), που καταλαμβάνει την ανατολική ακτή του ακρωτηρίου Βαϊ, στην αντικρινή (δυτική) πλευρά του κόλπου όπου βρίσκεται το ομώνυμο κάστρο. Εδώ η βραχώδης έκταση δίπλα στην αμμώδη παραλία καλύπτεται από αβαθή λαξευτά ορύγματα, τα οποία αναπτύσσονται παράλληλα μεταξύ τους σε τακτές αποστάσεις των 4 μ. περίπου κατά μήκος της ακτογραμμής (εικ. 29). Πιθανώς να σχετίζονταν με κάποια παραθαλάσσια δραστηριότητα, ωστόσο η ακριβής χρήση τους δεν είναι δυνατόν προς το παρόν να προσδιοριστεί. Εν μέσω των ορυγμάτων έχουν επίσης εντοπισθεί οικοδομικά κατάλοιπα των ελληνιστικών ή ρωμαϊκών χρόνων, από τα οποία ξεχωρίζει η γωνία ενός κτιρίου κτισμένου από ντόπιους πλακοειδείς λίθους (εικ. 30). Η περιοχή γύρω από τα κτιριακά λείψανα παρουσιάζει διάσπαρτους λιθοσωρούς από κατεστραμμένες τοιχοδομίες. Στην πεδιάδα που πλαισιώνει τον μικρό όρμο αλλά και στο βορειοανατολικό πρानές του υψώματος προς το εσωτερικό του νησιού είναι εμφανής η παρουσία επιφανειακής κεραμικής των ιστορικών χρόνων αλλά και θραυσμάτων οψιανού, τα οποία μαρτυρούν ανθρώπινη δραστηριότητα στη συγκεκριμένη θέση ήδη από τα προϊστορικά χρόνια.

Γ. Θέσεις και μνημεία των πρώτων χριστιανικών αιώνων

Η μετάβαση από την αρχαιότητα στα βυζαντινά χρόνια στην Αστυπάλαια σηματοδεύτηκε από μία έντονη οικονομική ανάπτυξη που καθρεπτίζεται στην ίδρυση κυρίως παραθαλάσσιων οικισμών γύρω από φυσικά λιμάνια, όπως στις περιοχές των σύγχρονων οικισμών της Ανάληψης και του Λιβαδιού, αλλά και της μικρής εγκαταλειμμένης αγροτικής εγκατάστασης στον κόλπο του Αγρελιδίου. Μάρτυρες της ακμής αυτής της περιόδου είναι τα κατάλοιπα ορισμένων από τα σημαντικότερα μνημεία του νησιού: συγκροτήματα λουτρών και βασιλικές των παλαιοχριστιανικών χρόνων βρίσκονται διάσπαρτα σε όλη την έκτασή του αλλά και στους κύριους οικισμούς του.

Στις δυτικές παρυφές του οικισμού της Χώρας, στην ανατολική κλιτύ του υψώματος που πλαισιώνει τον Πέρα Γιαλό, βρίσκονται, κάτω από τα

³⁴ Ζερβουδάκη 1971, ό.π. (σημ. 3), 552.

νεότερα δίδυμα εκκλησιάκια των Αγίων Αναργύρων και του Αγίου Παντελεήμονος, τα ερείπια μιας τρίκλιτης βασιλικής του 5^{ου}-6^{ου} αι. μ.Χ. με ψηφιδωτά δάπεδα (εικ. 31, αρ. 1), από τα οποία είναι σήμερα ορατά τμήματα του κεντρικού και νότιου κλίτους, καθώς και του νάρθηκα³⁵ (εικ. 32). Στην ίδια θέση έχουν εντοπιστεί όστρακα³⁶, λείψανα τοίχων, ειδώλια και αποτμήματα μαρμάρινων αγαλματιδίων, που δείχνουν ίσως τη συνέχιση της λατρείας από την αρχαιότητα στις μεταγενέστερες περιόδους.

Στον οικισμό του Λιβαδίου, στο ύψωμα της μικρής χερσονήσου που ορίζει στα νότια τον ομώνυμο κόλπο (εικ. 31, αρ. 2), είναι ορατά τα κατάλοιπα δύο βασιλικών του 6^{ου} αι. μ.Χ., τα δάπεδα των οποίων κοσμούνται επίσης με πολύχρωμα ψηφιδωτά. Δυστυχώς καμία από τις δύο δεν έχει ανασκαφεί πλήρως. Στον χώρο της πρώτης (εικ. 33-34) λειτουργεί σήμερα το σύγχρονο εκκλησιάκι του Αγίου Βασιλείου³⁷, γύρω από το οποίο υπάρχουν διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη όχι μόνο της παλαιοχριστιανικής περιόδου αλλά και αρχαιότερα, όπως σφόνδυλοι και κιονόκρανα δωρικού ρυθμού (εικ. 35). Αρχαία μέλη έχουν χρησιμοποιηθεί και στην Αγία Τράπεζα του ναυδρίου, μάρτυρες πιθανότατα ενός αρχαιότερου ναού, που θα δέσποζε στην προνομιακή και περιοπτη θέση που κατέλαβε αργότερα η βασιλική.

Η δεύτερη βρίσκεται 120 μ. δυτικότερα (εικ. 33), κάτω από νεότερο εκκλησιάκι αφιερωμένο στα «Αγία των Αγίων»³⁸ (εικ. 36). Αρχιτεκτονικά μέλη που φαίνεται να προέρχονται από αυτήν έχουν κυλήσει στο νότιο πρανές του λόφου ή βρίσκονται εντοιχισμένα σε σύγχρονες ξερολιθιές. Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί μια ορθογώνια βάση θωρακίου από ασβεστόλιθο (εικ. 37), ορατή περίπου αμέσως χαμηλότερα του σημερινού

³⁵ Π.Η. Λαζαρίδης, «Συμβολή εις την μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου», στο Στ. Κυριακίδου, Α. Ξυγγοπουλος και Π. Ζέπος (επιμ.), *Πεπραγμένα του Θ' Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου (Θεσσαλονίκη, 12-19 Απριλίου 1953)*, τόμ. Α', Αθήνα 1955, 234· Στ. Πελεκανίδης και Π. Ατζακά, *Σύνταγμα των παλαιοχριστιανικών ψηφιδωτών δαπέδων της Ελλάδος*, Θεσσαλονίκη 1974, 47· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 97-98.

³⁶ Dawkins και Wace 1905-1906, ό.π. (σημ. 4), 153-154· Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 161.

³⁷ Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 237-238· Πελεκανίδης και Ατζακά 1974, ό.π. (σημ. 35), 48· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 99-100.

³⁸ Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 238· Πελεκανίδης και Ατζακά 1974, ό.π. (σημ. 35), 48· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 101-102.

δρόμου που ορίζει στα νότια τη βασιλική, μέσα σε παρακείμενο αγρό με περιμετρικές ξερολιθιές κτισμένες από αρχαιότερο οικοδομικό υλικό.

Γύρω στα 140 μ. βορειότερα, στην πεδινή έκταση που καταλαμβάνει ο σύγχρονος οικισμός του Λιβαδίου, έχουν εντοπιστεί και τα κατάλοιπα ενός συγκροτήματος λουτρών της ίδιας περιόδου³⁹ (εικ. 33), μικρό τμήμα του οποίου έχει ερευνηθεί. Η ύπαρξη των λουτρών αλλά και των δύο βασιλικών σχεδόν σε άμεση γειτνίαση μεταξύ τους, δεν αφήνουν αμφιβολία, αν και λείπουν μέχρι σήμερα τα ανασκαφικά τεκμήρια, ότι κατά την ύστερη αρχαιότητα μια ακμάζουσα οικιστική ζώνη θα είχε αναπτυχθεί στο τμήμα της εύφορης πεδιάδας γύρω από τον προσήνεμο κόλπο, στη θέση του σημερινού οικισμού.

Ανατολικότερα, στον παραθαλάσσιο οικισμό της Ανάληψης, τον δεύτερο μεγαλύτερο του νησιού, διατηρούνται τα ερείπια των λουτρών του «Ταλλαρά»⁴⁰ (εικ. 31, αρ. 3, και εικ. 38), συγκρότημα θερμών του 5^{ου} αι. μ.Χ., ξακουστό για το έξοχης τέχνης ψηφιδωτό δάπεδο της κεντρικής του αίθουσας, που απεικονίζει τον ζωδιακό κύκλο και τις τέσσερις εποχές να πλαισιώνουν τον προσωποποιημένο χρόνο, ο οποίος κρατά στο χέρι του τη γήινη σφαίρα (εικ. 39). Ψηφιδωτά δάπεδα διαθέτουν επίσης οι τρίκλιτες παλαιοχριστιανικές βασιλικές της «Αγίας Βαρβάρας» και «του Καρέκλη», που βρίσκονται στην ευρύτερη περιοχή του σύγχρονου οικισμού.

Η βασιλική της «Αγίας Βαρβάρας»⁴¹ (εικ. 31, αρ. 4, και εικ. 40), κτισμένη τον 5^ο αι. μ.Χ. σε απόσταση 700 περίπου μέτρων βόρεια-βορειοδυτικά των λουτρών του «Ταλλαρά», διατηρεί τα ψηφοθετημένα της δάπεδα στον νάρθηκα, το βόρειο και το κεντρικό κλίτος και τμηματικά μόνο στο νότιο, ενώ στην αψίδα είναι ορατό τμήμα πλακόστρωτου δαπέδου (εικ. 41). Πήρε την ονομασία της από το ομώνυμο μονόχωρο καμαροσκεπαστο εκκλησάκι που έχει οικοδομηθεί στο ανατολικό τμήμα του κεντρικού της κλίτους. Πάνω από την είσοδό του έχει εντοιχισθεί ανεστραμμένο ιωνικό κιονόκρανο,

³⁹ Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 238· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 103-104. Το συγκρότημα των λουτρών έχει κηρυχθεί διατηρητέο μνημείο με το υπ' αρ. 23299/299/29-03-1950 Διάταγμα του Γενικού Διοικητή Δωδεκανήσου (Εφημερίδα της Γενικής Διοικήσεως Δωδεκανήσου αρ. φύλλου 46/15-05-1950) με την ονομασία «αρχαίος λουτρόνας εντός του κτήματος Λυντάκη».

⁴⁰ Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 235-236· Πελεκανίδης και Ατζακά 1974, ό.π. (σημ. 35), 46· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 107-110, με παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁴¹ Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 236· Πελεκανίδης και Ατζακά 1974, ό.π. (σημ. 35), 45· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 105-106.

ενώ αρχαία μέλη σε β' χρήση φέρει στις δύο απολήξεις της καμάρας του, οι οποίες επιστέφονται με τμήματα ραβδωτών κιονίσκων από βάσεις περιρραυτηρίων. Το βόρειο κλίτος της βασιλικής, που ήταν μέχρι πρόσφατα στεγασμένο και χρησιμοποιούνταν ως πρόσκτισμα του νεότερου συγκροτήματος, έχει πλέον εγκαταλειφθεί. Λαξεύματα και διαμορφώσεις στον μαλακό βράχο αμέσως νότια του μνημείου κάνουν πιθανή τη λατρευτική χρήση και κατά την αρχαιότητα. Μάλιστα, δεν είναι απίθανο η ίδια η βασιλική να κτίστηκε στη θέση ενός αρχαιότερου λατρευτικού κτίσματος.

Στα ανατολικά του οικισμού της Ανάληψης και του κόλπου «Σχοινώ-ντας», στη θέση «Καρέκλη» επί της νότιας ακτογραμμής του νησιού, διατηρούνται τα λείψανα της δεύτερης παλαιοχριστιανικής βασιλικής, που κτίστηκε στον όψιμο 5^ο ή τον πρώιμο 6^ο αι. μ.Χ.⁴² (εικ. 31, αρ. 5). Δεν έχει ανασκαφεί πλήρως και σήμερα είναι ορατά μόνο το κεντρικό της κλίτος και ο νάρθηκας με έξοχης τέχνης ψηφιδωτά δάπεδα (εικ. 42).

Τα προαναφερόμενα επιβλητικά μνημεία των πρώιμων χριστιανικών χρόνων στην περιοχή της Ανάληψης είναι ευνόητο ότι υποδεικνύουν την ύπαρξη στη θέση αυτή ενός οικισμού που άνθισε κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες. Ο οικισμός μάλλον αναπτυσσόταν σε όλο το μήκος του υπήνεμου κόλπου, όμως λείψανά του ήρθαν στο φως μόνο στο δυτικό του άκρο, στη θέση «Μυλωνού»⁴³ (εικ. 31, αρ. 6). Αν και σήμερα δεν είναι ορατά χερσαία κατάλοιπα, ένα τμήμα του οικισμού που έχει καταποντιστεί εξακολουθεί να διακρίνεται στα αβαθή του κόλπου (εικ. 43), ιδίως σε συνθήκες άπνοιας, οπότε εκλείπει ο θαλάσσιος κυματισμός.

Προχωρώντας ανατολικότερα, στη νότια ακτή του νησιού, στον μυχώ του βαθιού κόλπου του Αγρελιδίου, διατηρούνται τα ερείπια μιας ακόμη παλαιοχριστιανικής βασιλικής του 6^{ου} αι. μ.Χ. (εικ. 31, αρ. 7) κάτω από το μεταγενέστερο εκκλησάκι του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου, το οποίο έχει οικοδομηθεί στο ανατολικό τμήμα του νότιου κλίτους της⁴⁴ (εικ. 44). Λείψανα του παλαιοχριστιανικού οικισμού, ο οποίος κατοικούταν μέχρι πρόσφατα, είναι ορατά στη χαμηλότερη πεδινή περιοχή⁴⁵.

⁴² Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 234-235· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 106-107.

⁴³ Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 110-111.

⁴⁴ Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 113-114.

⁴⁵ Dawkins και Wace 1905-1906, ό.π. (σημ. 4), 154· Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 167· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 112-113.

Γύρω στο 1,5 χλμ. βόρεια του Αγρελιδίου, ορατά στα δυτικά του δρόμου που οδηγεί στο Βαθύ, βρίσκονται τα ερείπια της τρίκλιτης βασιλικής του Αγίου Γεωργίου στη θέση «Ζοφύρι», στην πλαγιά του όρους «Καστελλάνος» (εικ. 31, αρ. 8). Ο ναός, που οικοδομήθηκε αρχικά στο τέλος του 6^{ου} ή στις αρχές του 7^{ου} αι. μ.Χ., διατηρείται σε ασυνήθιστα καλή κατάσταση, με το βόρειο κλίτος του να διασώζει ακόμη και την οροφή του⁴⁶ (εικ. 45). Το μνημείο παρουσιάζει ιδιόμορφη κάτοψη: τα πλάγια κλίτη του διαιρούνται σε πέντε μικρά διαμερίσματα, στεγασμένα με ημικυλινδρικές καμάρες βαίνουσες από βορρά προς νότο, και επικοινωνούν μεταξύ τους και με το κεντρικό κλίτος μέσω τοξωτών ανοιγμάτων (εικ. 46). Στον περιβάλλοντα χώρο της βασιλικής βρίσκονται τα ερείπια μεταγενέστερων κτισμάτων, καθώς και δύο δεξαμενές με ορθογώνια στόμια διατηρημένες σε άριστη κατάσταση. Οι δεξαμενές έχουν εγκιβωτιστεί σε λιθόστρωτο που βαίνει επί του δυτικού άκρου του βορείου κλίτους του ναού (εικ. 47).

Μία ακόμη παλαιοχριστιανική βασιλική, που εντοπίστηκε πολύ πρόσφατα κατά την συστηματική έρευνα στο Βαθύ⁴⁷, βρίσκεται στο πλάτωμα του ακρωτηρίου «Ελληνικό» και σε επαφή με τον αρχαίο πύργο (εικ. 31, αρ. 9). Η βασιλική σχετίζεται ίσως με παρακείμενο οικισμό στην ευρύτερη περιοχή της μεσοβυζαντινής εκκλησίας του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, τη θέση του οποίου μαρτυρούν η πυκνή επιφανειακή κεραμική των υστεροελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων, καθώς και οι εκτεταμένοι λιθωροί που περιβάλλουν τη βυζαντινή εκκλησία.

Στο σύνολο των παραπάνω οκτώ βασιλικών της Αστυπάλαιας θα πρέπει, τέλος, να συνυπολογιστεί μία ακόμη, που βρίσκεται στη θέση «Μανδροκάθισμα του Πανόρμου», στο δυτικό τμήμα του νησιού, πάνω στον δρόμο που οδηγεί στον Πάνορμο (εικ. 31, αρ. 10). Εδώ, αντίκρυ σχεδόν από μια σύγχρονη στάνη, ο επισκέπτης συναντά το νεότερο εκκλησάκι του Αγίου Παντελεήμονα⁴⁸, κάτω και γύρω από το οποίο σώζονται τα λείψανα ενός παλαιοχριστιανικού οικοδομήματος με ελεύθερη ημικυκλική αψίδα (εικ. 48-49). Ο βόρειος εξωτερικός του τοίχος διατηρείται ορατός σε μήκος μεγαλύτερο των 20 μ., ενώ διάσπαρτοι λιθωροί γύρω από το εκκλησάκι υποδεικνύουν

⁴⁶ Λαζαρίδης 1955, ό.π. (σημ. 35), 236-237· Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 111-112.

⁴⁷ Βλ. σχετικές παρουσιάσεις για το Βαθύ Αστυπάλαιας στον παρόντα τόμο.

⁴⁸ Hope Simpson και Lazenby 1973, ό.π. (σημ. 2), 164.

τη θέση των υπόλοιπων τοίχων του κυρίως ναού και του νάρθηκα (εικ. 50). Οι συνολικές εξωτερικές διαστάσεις του κτιρίου υπολογίζονται σε 16 x 26 μ., συμπεριλαμβανομένης και της αψίδας. Τμήμα από μαρμάρινο πλακόστρωτο, ίσως το αρχικό δάπεδο του κεντρικού κλίτους, είναι ορατό στον μικρό προαύλιο χώρο του νεότερου ναυδρίου, γύρω από το οποίο έχουν επισημανθεί ελληνιστικά και ρωμαϊκά όστρακα, ενώ εντός του περιγράμματος του παλαιοχριστιανικού κτιρίου και νότια από το μικρό εκκλησάκι είναι ορατός ένας κιβωτιόσχημος τάφος (εικ. 51). Παρά τα όσα υποστηρίχθηκαν στο παρελθόν⁴⁹, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι θα εξυπηρετούσε μία οικιστική εγκατάσταση, η οποία αν και δεν έχει εντοπιστεί, εκτιμάται ότι θα εκτεινόταν βορειότερα, στο πλάτωμα που εκτείνεται γύρω από τη σύγχρονη στάνη.

Πέρα από τα ιστάμενα και ορατά μέχρι σήμερα μνημεία, τη μεγάλη ακμή της Αστυπάλαιας και την εξάπλωση της κατοίκησης κατά τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες φανερώνουν επίσης ταπεινότερα κατάλοιπα, όπως κατασκευές, μέλη και επιφανειακή κεραμική αυτής της περιόδου. Υπενθυμίζουμε τον παλαιοχριστιανικό τάφο στο Αρμενοχώρι (εικ. 31, αρ. 11), που βρέθηκε σε μικρή απόσταση από τους μυκηναϊκούς τάφους, καθώς και την παρουσία επιφανειακής παλαιοχριστιανικής κεραμικής τόσο στην πεδιάδα του Πανόρμου⁵⁰ (εικ. 31, αρ. 12), όσο και στην ευρύτερη περιοχή του μοναστηριακού συγκροτήματος της Φλεβαριώτισσας (εικ. 31, αρ. 13). Ομοίως άφθονη κεραμική της ύστερης αρχαιότητας και των μεσαιωνικών χρόνων, όπως επίσης και αρχιτεκτονικά μέλη της παλαιοχριστιανικής περιόδου, εντοπίζονται γύρω από το ύψωμα «Βουνί» (εικ. 31, αρ. 14), όπου βρίσκεται μονόχωρο καμαροσκεπές εκκλησάκι, αναφερόμενο στη βιβλιογραφία ως Παναγία στο Βουνί⁵¹. Το μέχρι πρότινος ημιρεπωμένο εκκλησάκι αναστηλώθηκε αυθαίρετα τα τελευταία χρόνια και μετονομάστηκε σε Αγίους Σαράντα. Στην τοιχοποιία του έχει εντοιχιστεί παλαιοχριστιανικό οικοδομικό υλικό, ενώ ως βάση της Αγίας Τράπεζας έχει χρησιμοποιηθεί κιονίσκος με ανάγλυφο σταυρό (εικ. 52). Στο εσωτερικό του είχε βρεθεί παλαιότερα τμήμα επιτύμβιας στήλης⁵².

⁴⁹ Ο.π.

⁵⁰ Σύμφωνα με τον Ιω. Βολανάκη, ο αρχαίος οικισμός στον Πάνορμο άκμασε την παλαιοχριστιανική περίοδο, βλ. Βολανάκης 2005, ό.π. (σημ. 10), 115-116.

⁵¹ Ζερβουδάκη 1971, ό.π. (σημ. 3), 552.

⁵² Ο.π.

Δ. Αντί επιλόγου: νέα αρχαιολογική θέση στο σύμπλεγμα των βραχονησίδων Φωκιονήσια

Κλείνοντας, αξίζει να αναφερθεί κανείς σε μια νέα αρχαιολογική θέση που έγινε γνωστή πρόσφατα, κατόπιν υπόδειξης ιδιώτη, στο Μεγάλο Φωκιονήσι, το βορειότερο και μεγαλύτερο ερημονήσι του συμπλέγματος Φωκιονήσια. Τα Φωκιονήσια, σε μικρή απόσταση βόρεια του κεντρικού τμήματος της Αστυπάλαιας, απέναντι από την περιοχή της Ανάληψης και του Στενού, είναι μεν ακατοίκητα, αλλά εκμισθώνονται από τον Δήμο Αστυπάλαιας σε ιδιώτες για την κτηνοτροφική εκμετάλλευση. Η αρχαιολογική θέση βρίσκεται σε ένα πλάτωμα κοντά στο νότιο άκρο του Μεγάλου Φωκιονησίου (εικ. 8, αρ. 15), όπου σώζονται τα ερείπια κτίσματος που πρέπει μάλλον να εξυπηρετούσε κάποιον βοσκό του περασμένου αιώνα και έχει θεμελιωθεί, κατά τα φαινόμενα, επάνω σε αρχαίο κτίριο, από το οποίο άντλησε το οικοδομικό του υλικό (εικ. 53).

Γύρω από τα ερείπια εντοπίζονται εκτεταμένοι λιθοσωροί (εικ. 54) και πυκνότερη επιφανειακή κεραμική, αποτελούμενη από όστρακα κυρίως λεπτότεχνων μελαμβαφών αγγείων, αρκετά από τα οποία διατηρούν γραπτή ή πλαστική διακόσμηση ή φέρουν εγχάρακτες επιγραφές (εικ. 55α), τμήματα ειδωλίων (εικ. 55β) και μετάλλινων αντικειμένων, καθώς και σημαντικές ποσότητες άβαφης χρηστικής κεραμικής και κεραμίδων. Ανάμεσα στα ευρήματα ξεχωρίζουν δύο περίτμητα επίχρυσα χάλκινα ελάσματα με ανάγλυφη παράσταση (εικ. 55γ), διακοσμητικά προσαρτήματα σε άγνωστο αντικείμενο, έπιπλο ή κιβωτίδιο⁵³. Και τα δύο φέρουν όμοιο θέμα διακόσμησης, αποδοσμένο αντιθετικά. Εικονίζεται ανθρώπινη μορφή (θεότητα;), της οποίας διασώζεται μόνο το ένα χέρι, που κρατάει κάθετα μια ράβδο-σκήπτρο. Το χέρι αποδίδεται γυμνό, όμως καλύπτεται διαγωνίως στον αγκώνα και το άνω μέρος του πήχυ από δέσμη πτυχώσεων αποδοσμένων φυσιοκρατικά, οι οποίες καταλήγουν επάνω στο σκήπτρο. Η ράβδος του σκήπτρου φέρει πλαστική διακόσμηση κάθετων ραβδώσεων, που διακόπτονται από ομάδες οριζόντιων σε τακτά διαστήματα. Οπές προσήλωσης

⁵³ Πρβ. αργυρά επίχρυσα ελάσματα από τη Μακεδονία: Μ. Τσιμπίδου-Αυλωνίτη, *Μακεδονικοί τάφοι στον Φοίνικα και στον Άγιο Αθανάσιο Θεσσαλονίκης*, Δημοσιεύματα Αρχαιολογικού Δελτίου αρ. 91, Αθήνα 2005, 163-165.

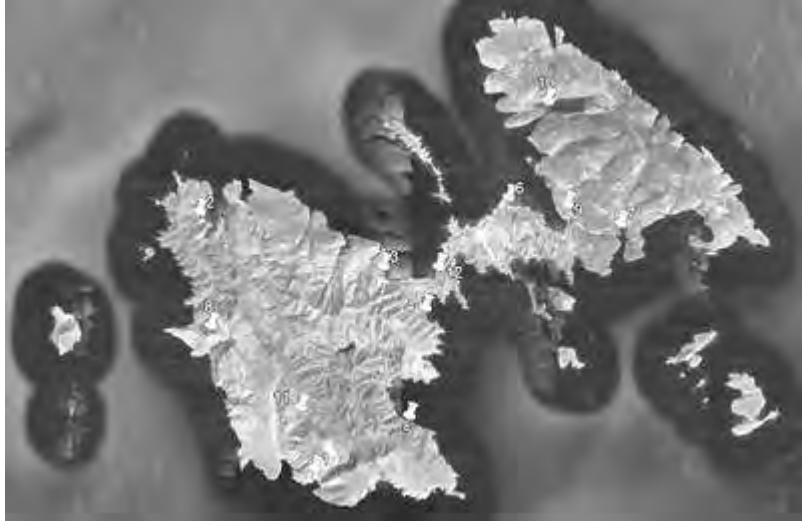
στο αντικείμενο που θα διακοσμούσαν, διατηρούνται και στα δύο ελάσματα, τα οποία χρονολογούνται στον όψιμο 4^ο αι. π.Χ.

Όλα τα παραπάνω ευρήματα καλύπτουν μία ευρεία χρονική περίοδο από την ύστερη κλασική έως και τη ρωμαϊκή περίοδο, τα περισσότερα όμως εντάσσονται στους ελληνιστικούς χρόνους, οπότε και θα πρέπει να χρονολογηθεί η κύρια φάση χρήσης του χώρου. Επιπλέον, ενδιαφέρον παρουσιάζει το γεγονός ότι το επιφανειακό στρώμα, εκτός της κεραμικής και των άλλων μικροευρημάτων, περιέχει μεγάλες ποσότητες από κελύφη σαλιγκαριών και οστρέων, τα οποία πιθανώς απορρίφθηκαν μετά την επί τόπου κατανάλωσή τους.

Το πλήθος και το είδος των ευρημάτων (διακοσμημένα αγγεία, ενεπίγραφα όστρακα, ειδώλια, μέταλλα αντικείμενα) δεν φαίνεται να προέρχονται από μια απλή οικιστική εγκατάσταση⁵⁴, η οποία ούτως ή άλλως θα ήταν δύσκολο να επιβιώσει στη βραχονησίδα, η οποία δεν διαθέτει ούτε νερό ούτε καλλιεργήσιμη γη ώστε να προσελκύσει μόνιμους κατοίκους, αλλά ίσως επισημαίνουν τη θέση κάποιου μικρού αγροτικού ιερού.

Με τα ενδιαφέροντα ευρήματα από τα Φωκιονήσια, που δείχνουν ότι ο αρχαιολογικός πλούτος δεν περιορίζεται στην Αστυπάλαια αλλά γίνεται αισθητός και στις βραχονησίδες της, θα κλείσει ο σύντομος αρχαιολογικός περίπατος του νησιού, με την επισήμανση ότι το μικρό νησί των Δωδεκανήσων διατηρεί ένα τεράστιο πολιτισμικό απόθεμα, του οποίου ένα μέρος μόνο έχει μέχρι σήμερα γίνει γνωστό. Τα αποτελέσματα από τις συνεχιζόμενες περιόδους και την εντατικοποίηση της αρχαιολογικής έρευνας είναι βέβαιο ότι θα εκπλήξουν τους μελλοντικούς ερευνητές, διαγράφοντας με μεγαλύτερη λεπτομέρεια την ιστορική εξέλιξη του ιδιαίτερου αυτού τόπου.

⁵⁴ Όμοια εικόνα ως προς το είδος και τον αριθμό παρουσιάζουν τα ευρήματα από το σπήλαιο «του Νέγρου», όπου έχει επιβεβαιωθεί λατρεία των Νυμφών, βλ. Ευσταθίου, ό.π. (σημ. 1), υπό δημοσίευση.

Εικ. 1. Αστυπάλαια. Προϊστορικές θέσεις: 1. Βάτσες, «Σπήλαιο Νέγρου». 2. Πάνορμος. 3. Άγιος Ανδρέας. 4. Α΄ Μαρμάρι. 5. Μουρά. 6. Ανάληψη, θέση «Χρυσή Άμμος». 7. Αγρελίδι, θέση «Κάγκελο». 8. Άγιος Ιωάννης. 9. Βαί. 10. Βαθύ, θέση «Πύργος» ή «Ελληνικό». 11. Αρμενοχώρι. 12. Σύγκαρο.

Εικ. 2. Άγιος Ιωάννης. Άποψη ερειπίων από την κορυφή της τοποθεσίας του μεσαιωνικού κάστρου.

Εικ. 3. Βαί. Γενική άποψη του υψώματος με το μεσαιωνικό κάστρο και την κοιλάδα στους πρόποδες του.

Εικ. 4. Βαί. Ερειπωμένος λιθόκτιστος φούρνος στον εγκαταλειμμένο οικισμό. Το άνοιγμά του παραμένει σφραγισμένο με πλακοειδή λίθο.

Εικ. 5. Αρμενοχώρι. Άποψη των μυκηναϊκών τάφων.

Εικ. 6. Αρμενοχώρι. Θαλαμοειδής τάφος πρωτοβυζαντινής περιόδου.

Εικ. 7. Ευρήματα από τους μυκηναϊκούς τάφους στο Σύγκαιρο.

Εικ. 8. Αστυπάλαια. Θέσεις της κλασικής αρχαιότητας:

1. Χώρα. 2. Βάτσες, «Σπήλαιο Νέγρου». 3. Βαθύ, «Δρακοσπηλιά». 4. Γ΄ Μαρμάρι.
5. Βαθύ, θέση «Πύργος» ή «Ελληνικό». 6. Βαθύ, θέση «Αζωήρι». 7. Βαθύ, θέση «Χαράκια».
8. Καμινάκια. 9. Πάνορμος. 10. Μεσαριά. 11. Παναγιά Κοκκινοχωματού.
12. Φλεβαριώτισσα. 13. Ανάλγη, ΝΔ αερολιμένα. 14. Ανάλγη, θέση «Χρυσή Άμμος».
15. Φοκιονήσια.

Εικ. 9. Οι αρχαίες θέσεις στον οικισμό της Χώρας.

Εικ. 10. Χώρα. Αρχαίες τοιχοδομίες στη βόρεια πλαγιά του λόφου της Κυλίνδρας.

Εικ. 11. Χώρα. Μεσαιωνικό Κάστρο. Αρχαίος τοίχος κάτω από την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 12. Χώρα. Μεσαιωνικό Κάστρο. Αρχιτεκτονικά μέλη συγκεντρωμένα δίπλα στην είσοδο της εκκλησίας του Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 13. Χώρα. Ενεπίγραφο μέλος (IG XII, 3, αρ. 211) εντοιχισμένο στον εξωτερικό τοίχο της εκκλησίας της Μεγάλης Παναγιάς.

Εικ. 14. Χώρα. Βρεφικό νεκροταφείο. Εγχυτρισμός σε εμπορικό αμφορέα από τη Λέσβο (τέλος 6^{ου} αι. π.Χ.).

Εικ. 15. Βαθύ. Θέση «Αζωήρι». Άποψη των ερειπίων του πύργου.

Εικ. 16. Βαθύ. Θέση «Χαράκια». Άποψη των ερειπίων του πύργου.

Εικ. 17. Καμινάκια. Αποψη της βόρειας στενής πλευράς του αρχαίου κτιρίου.

Εικ. 18. Καμινάκια. Λιθόκτιστη κατασκευή κατά μήκος της νοτιοδυτικής όχθης του χειμάρρου.

Εικ. 19. Πάνορμος. Γενική άποψη του κόλπου και της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου.

Εικ. 20. Πάνορμος. Οι πρόποδες του βουνού στα ανατολικά της πεδιάδας με πλήθος αρχαιολογικών καταλοίπων.

Εικ. 21. Πάνορμος. Σπηλαιώδεις θάλαμοι με διαμορφωμένες κτιστές εισόδους.

Εικ. 22. Πάνορμος. Υπολείμματα λαξευτής δεξαμενής.

Εικ. 23. Πάνορμος. Λαξευτή κλίμακα στην πλαγιά του βουνού.

Εικ. 24. Πάνορμος. Αντίβαρο ελαιοπιεστηρίου από ασβεστόλιθο.

Εικ. 25. Φλεβαριώτισσα. Το μοναστηριακό συγκρότημα του ναού της Υπαπαντής, σε βραχώδη περιοχή με πλήθος αρχαίων λαξευμάτων.

Εικ. 26. Φλεβαριώτισσα. Η πρόσοψη της εκκλησίας.

Εικ. 27. Ανάληψη. Περιοχή ΝΔ αερολιμένα. Τμήμα αρχαίου λατομείου.

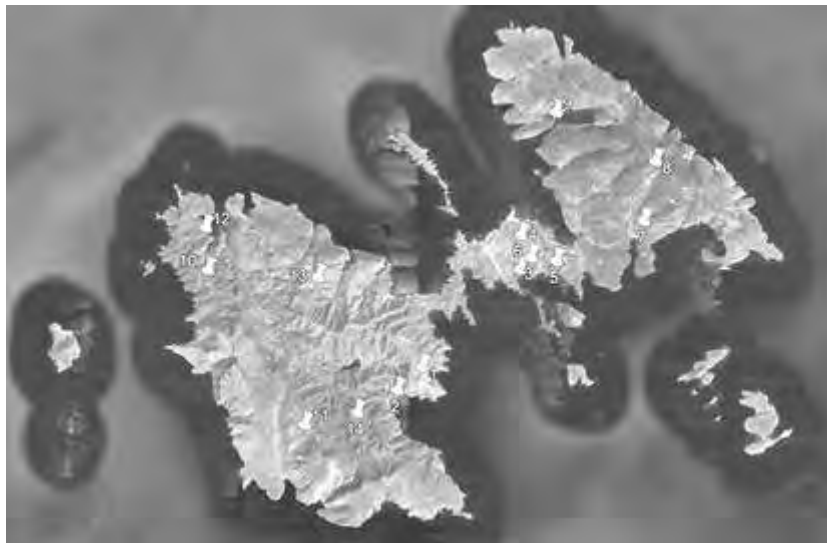
Εικ. 28. Ανάληψη. Περιοχή ΝΔ αερολιμένα. Θαλαμοειδής τάφος με κατάλοιπα αετωματικής διαμόρφωσης επάνω από την είσοδο.

Εικ. 29. Ανάληψη. Θέση «Χρυσή Άμμος». Παράλληλα λαξευτά ορύγματα κατά μήκος της ακτογραμμής.

Εικ. 30. Ανάληψη. Θέση «Χρυσή Άμμος». Γωνία αρχαίου οικοδομήματος.

Εικ. 31. Αστυπάλαια. Θέσεις και μνημεία των πρώτων χριστιανικών αιώνων:
1. Χώρα, θέση «Άγιοι Ανάργυροι». 2. Λιβάδι. 3. Ανάληψη, λουτρό «Ταλλαρά». 4. Ανάληψη, Αγία Βαρβάρα. 5. Ανάληψη, θέση «Καρέκλη». 6. Ανάληψη, θέση «Μυλωνού». 7. Αγρελίδι, Άγιος Ιωάννης. 8. Καστελλάνος, θέση «Ζοφύρι». 9. Βαθύ. 10. Μανδροκάθισμα Πανόρμου. 11. Πάνορμος. 12. Αρμενοχώρι. 13. Φλεβαριώτισσα. 14. Βουνί.

Εικ. 32. Χώρα. Βασιλική «Αγίων Αναργύρων».

Εικ. 33. Παλαιοχριστιανικές θέσεις στον οικισμό Λιβάδι.

Εικ. 34. Λιβάδι. Γενική άποψη της βασιλικής κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Βασιλείου

Εικ. 35. Λιβάδι. Άγιος Βασίλειος. Το ψηφιδωτό δάπεδο του βόρειου κλίτους της βασιλικής. Στο βάθος διάσπαρτα αρχιτεκτονικά μέλη.

Εικ. 36. Λιβάδι. Άγια των Αγίων.

Εικ. 37. Λιβάδι. Ορθογώνια βάση θωρακίου εντός αγρού νότια της βασιλικής στα Άγια των Αγίων.

Εικ. 38. Ανάληψη. Γενική άποψη του συγκροτήματος των λουτρών «Ταλλαρά».

Εικ. 39. Ανάληψη. Λουτρά «Ταλλαρά». Το ψηφιδωτό της κεντρικής αίθουσας.

Εικ. 40. Ανάληψη. Αγία Βαρβάρα. Γενική άποψη της βασιλικής.

Εικ. 41. Ανάληψη. Αγία Βαρβάρα. Άποψη της αψίδας της βασιλικής.

Εικ. 42. Ανάληγη. Βασιλική «Καρέκλη».

Εικ. 43. Ανάληγη. Βυθισμένος οικισμός της ύστερης αρχαιότητας.

Εικ. 24. Αγρελίδι. Άγιος Ιωάννης.

Εικ. 45. Καστελλάνος, θέση «Ζοφύρι». Άποψη του κεντρικού και βόρειου κλίτους της βασιλικής «Αγίου Γεωργίου»

Εικ. 46. Καστελλάνος, θέση «Ζοφύρι». Άποψη από το εσωτερικό του βόρειου κλίτους της βασιλικής «Αγίου Γεωργίου».

Εικ. 47. Καστελλάνος, θέση «Ζοφύρι». Στόμιο δεξαμενής στο πλακόστρωτο επάνω από το νότιο τμήμα του βόρειου κλίτους της βασιλικής.

Εικ. 48. Μανδροκάθισμα Πανόρμου. Τα ερείπια της βασιλικής κάτω από το εκκλησάκι του Αγίου Παντελεήμονα.

Εικ. 49. Μανδροκάθισμα Πανόρμου. Η σωζόμενη βορειοανατολική γωνία της εκκλησίας.

Εικ. 50. Μανδροκάθισμα Πανόρμου. Εκτίμηση για το περίγραμμα της βασιλικής, με βάση τις σωζόμενες τοιχοδομίες και την έκταση των λιθοσωρών.

Εικ. 51. Μανδροκάθισμα Πανόρμου. Λεπτομέρεια του κιβωτιόσχημου τάφου νότια της εκκλησίας του Αγίου Παντελεήμονα.

Εικ. 52. Βουνί. Παλαιοχριστιανικός κιονίσκος στη βάση της Αγίας Τράπεζας του ναυδρίου των Αγίων Σαράντα.

Εικ. 53. Γενική άποψη της νέας αρχαιολογικής θέσης στο Μεγάλο Φωκιονήσι.

Εικ. 54. Μεγάλο Φωκιονήσι. Λιθοσωροί και επιφανειακή κεραμική γύρω από το ερειπωμένο κτίσμα.

Εικ. 55. Επιφανειακά ευρήματα από το Μεγάλο Φωκιονήσι: α) Ενεπίγραφο όστρακο, β) τμήμα ειδωλίου αλόγου, γ) επίχρυσα χάλκινα ελάσματα από διακόσμηση επίπλου ή κιβωτιδίου.

ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ

Αν. καθηγητής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων

**ΒΑΘΥ ΑΣΤΥΠΑΛΑΙΑΣ: ΕΡΕΥΝΑ ΚΑΙ ΜΕΛΕΤΗ ΣΕ ΕΝΑ
ΔΙΑΧΡΟΝΙΚΟ ΠΑΛΙΜΨΗΣΤΟ ΤΗΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ
ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΑΣ**

Στη μνήμη της Βάσως Παππά

Υπό την αιγίδα της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας και με την υποστήριξη του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων (Π.Ι.) από το 2011 διεξάγονται αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ της Αστυπάλαιας, που έχουν ως στόχο τη μελέτη μιας εξαιρετικά προνομιακής θέσης του προϊστορικού Αιγαίου με δυναμικό διαχρονικό χαρακτήρα¹. Στην έρευνα μετείχαν από την αρχή φοιτητές και πτυχιούχοι Αρχαιολογίας του Π.Ι., συνιστώντας τον πυρήνα μιας συμπαγούς ανασκαφικής ομάδας, με τη μόνιμη συνδρομή του τοπογράφου Διονύση Νιώτη, των αρχιτεκτόνων Θεμιστοκλή Μπιλή και Μαρίας Μαγνήσαλη, και του εικαστικού καλλιτέχνη Νίκου Σεπετζόγλου².

¹ Α. Βλαχόπουλος, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2011-2019. Για την εξέλιξη της ανασκαφής βλ. http://users.uoi.gr/agvlach/vathy_astypalaia_archaeological_project/. Την έρευνα στο Βαθύ χορηγούν η Γενική Γραμματεία Αιγαίου και ο αρχαιόφιλος κος Αθανάσιος Μαρτίνος (ΑΙΓΕΑΣ ΑΜΚΕ), και ενισχύει με ειδικό ανασκαφικό κονδύλιο το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων. Οι μετακινήσεις της ομάδας οφείλονται στο συνεχές ενδιαφέρον των Δημάρχων Αστυπάλαιας κων Πανορμίτη Κονταράτου και Νίκου Κομηνέα, και στην ευγενική χορηγία της εταιρίας Attica Group–Blue Star Ferries. Θερμές ευχαριστίες για την πολυσχιδή βοήθεια στο έργο μας οφείλονται στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου και την υπεύθυνη για την Αστυπάλαια αρχαιολόγο κα Χαρούλα Φανταουτσάκη. Η έρευνα διεξάγεται σε έκταση ιδιοκτησίας της οικογένειας του κου Δημήτρη Σταυλά, τα μέλη της οποίας θερμά ευχαριστώ για τη φιλοξενία και την παντοίχροτη στήριξη του έργου μας.

² Για τη συμβολή τους στη δυναμική εξέλιξη της επιφανειακής έρευνας σε συστηματική ανασκαφή, ευχαριστώ τους τότε φοιτητές μου στο Π.Ι., κατά χρονολογική σειρά, Χρ. Δουλγέρογλου, Γ. Κολιτσόπουλο, Δ. Γριμανέλη, Λ. Νούτσο, Ι. Κάνταρο, Μ. Αλεξοπούλου, Φ. Δημόπουλο, Γ. Τσολιάκο, Θ. Κουτσονάσιου, Χρ. Γκότσιου, Ευ. Λιακάκη, Ορ. Μίτιντζη, Θ. Παπασημάκη, Γ. Ζόγκο, Στ. Βογιατζόπουλο, Ελ. Μότσιου, Τ. Πασιαλή, Γ. Βαρσάνη, Β. Κλωνάτο, Φ. Λαδιά, Φ. Ντοβόλη, Αλ. Γιαννίκου, Ζ.-Χρ. Νικόλα, Αλ. Ηλιάδου, Β. Πετρούλα, Θ. Κωνσταντάτου, Θ. Τσιρογιάννη, Μ. Μαραγκάκη, Δ. Μασαρά, Δ. Μαχαιρά, Θ. Παναγιωτοπούλου, Π. Τζοβάρα, Α. Τσαντήλα, Σ. Γκινούδη, Κ. Μερκούρη, Αλ. Αξιώτη, Φ. Χεινοπόρου, Μ. Ντίμη και Μ. Χουλιάρα. Μεταπτυχιακές εργασίες, διδακτορικές διατριβές, μελέτη υλικού για δημοσίευση και διεπιστημονικές συνεργασίες κρατούν αδιάπτωτο το ενδιαφέρον των νέων συναδέλφων για το Βαθύ και για τη συμβολή του στη διαχρονική μελέτη των νησιωτικών κοι-

Στον πυρήνα αυτόν πολύ σύντομα προστέθηκαν πλείστες ειδικότητες αρχαιολόγων, αρχιτεκτόνων, σπηλαιολόγων, ιστορικών, αρχαιομετρών, γεωλόγων, ωκεανογράφων, μηχανικών υπολογιστών και συντηρητών αρχαιοτήτων, διαμορφώνοντας τη σημερινή 35μελή διεπιστημονική ομάδα των συνεργατών της έρευνας³.

Στο Μέσα Νησί της Αστυπάλαιας, το Βαθύ είναι φυσικά προστατευμένη χερσόνησος που ελέγχει την από θαλάσσης στενή πρόσβαση από το πέλαγος προς τον ομώνυμο «βαθύ» κόλπο, εξασφαλίζοντας την πλήρη εποπτεία μιας ευρείας θαλάσσιας και χερσαίας περιοχής (εικ. 1).

Το Βαθιώτικο τοπίο είναι βραχώδες και αδρό, αλλά διαθέτει πλούσια βλάστηση από βραχύσωμους κέδρους (φίδες), σκίνα και αρμυρίκια, κατάλληλη κυρίως για την κτηνοτροφία και τη μελισσοκομία. Στους δύο διαμετρικούς μυχούς του στενόμακρου κόλπου σχηματίζονται μικρές πεδινές εκτάσεις, όπου άνυδρες καλλιέργειες ικανοποιούσαν τις διατροφικές ανάγκες των κατοίκων μέχρι πρόσφατα. Σήμερα οι δύο μικροί οικισμοί στο Μέσα και το Έξω Βαθύ είναι ελάχιστα κατοικημένοι και λιγοστοί είναι οι αγροί που καλλιεργούνται⁴ (εικ. 2).

νωνιών του Αιγαίου. Ιδιαίτερες ευχαριστίες οφείλονται στον αρχαιολόγο Σπ. Τριάντο για την πολυετή συνεργασία επί ανασκαφικών και διοικητικών ζητημάτων στην Αστυπάλεια και στα Ιωάννινα, και στα στελέχη του Ειδικού Λογαριασμού Κονδυλίων Έρευνας του Π.Ι. για τη διαχείριση των κονδυλίων.

³ Οι επιστημονικοί συνεργάτες της έρευνας πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας εκπροσωπούν τα Πανεπιστήμια Ιωαννίνων (+Β. Παππά και Λ. Παπαστεφανάκη - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας, Κ. Σταμούλης - Τμήμα Φυσικής-Εργαστήριο Αρχαιομετρίας, Γ. Σφήκας - Τμήμα Μηχανικών Ηλεκτρονικών Υπολογιστών και Πληροφορικής), Πατρών (Γ. Παπαθεοδώρου και Μ. Γεραγά - Τμήμα Γεωλογίας-Εργαστήριο Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας, Ι. Ηλιόπουλος - Τομέας Ορυκτών Πρώτων Υλών), Αριστοτέλειο (Μ. Ντίνου - Τμήμα Ιστορίας και Αρχαιολογίας-Πρόγραμμα Plantcult), Southampton (Π. Τζοβάρας), Άμστερνταμ (J. Hilditch), Leiden (Αλ. Γιαννίκου, Οδ. Μεταξάς), University College London (S. Hillson), Cyprus Institute (Ε. Μαργαρίτη), Sheffield (Γ. Καζαντζής) και Οξφόρδης (Δ. Βλαντή), το Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο (Δ. Φιλιππίδης), το Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών (Γ. Κουτζακιώτης), την Επιγραφική Εταιρεία (Αγγ. Ματθαίου), το Institute for Aegean Prehistory (Δ. Μυλωνά), το ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος (Ι. Μπασιάκος), τη Γαλλική Σχολή Αθηνών (Κ. Πέππα) και την Αρχαιολογική Υπηρεσία του Υπουργείου Πολιτισμού (Ν. Αγγελοπούλου, Ι. Ευσταθίου, Ευγ. Αδάμ, Φρ. Γεώργια, Κ. Δελλαπόρτα, Σ. Βακιρτζή). Για τους συνεργάτες της έρευνας βλ. *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2018, 293-294.

⁴ Στην έξοδο του Μέσα Βαθιού και στον δρόμο προς την Παναγία του Θωμά υπάρχουν εκτεταμένα λείψανα ολόκληρων κατασκευών παλαιότερου οικισμού, που δίνουν στην πλαγιά το όνομα Χαλάσματα. Για τις αγροτικές-ποιμενικές αυτές εγκαταστάσεις, βλ. Βλαχόπουλος 2021. Φιλιππίδης υπό έκδοση.

Στην ανατολική απόληξη της χερσονήσου που οι ντόπιοι αποκαλούν Πύργος και στο ακρωτήριο που ονομάζεται Ελληνικό ιδρύθηκε κατά τη μετάβαση από την 4η στην 3η χιλιετία π.Χ. εγκατάσταση, της οποίας ογκολιθικοί περίβολοι και αναλημματικοί τοίχοι, παράκτιες αναβάθρες, κτιστές κατασκευές και μονοπάτια λαξευμένα στον βράχο είναι σήμερα ορατά, διαμορφώνοντας εντυπωσιακή ακρόπολη της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού⁵ (εικ. 3).

Πριν παρουσιάσουμε την προϊστορική εγκατάσταση του ακρωτηρίου αξίζει να εξετάσουμε εν συντομία τα άλλα μνημεία της θέσης, αρχαία και χριστιανικά, μέσω των οποίων το Βαθύ προσφέρεται στην έρευνα ως ένα διαχρονικό πολύπτυχο της νησιωτικής Αρχαιολογίας του Αιγαίου⁶.

Ιστορική Αρχαιότητα και Χριστιανικοί Αιώνες

Στην ανώτερη επιφάνεια του ακρωτηρίου Ελληνικό οικοδομήθηκε στο β' μισό του 4ου αι. π.Χ., πιθανότατα⁷, ορθογώνιος πύργος διαστάσεων 12,70 X 13,90 μ. με αυλή και βοηθητικές εγκαταστάσεις⁸, ωστόσο, επιγρα-

⁵ Τις πρώτες περισυλλογές αρχαιοτήτων και εκτεταμένο καθαρισμό των ορατών λειψάνων του ανώτερου πλατώματος του ακρωτηρίου είχε διενεργήσει ο καθηγητής Χρίστος Ντούμας (Ντούμας 2010), σε παλαιότερη μελέτη του οποίου (Ντούμας 2005) οφείλεται η καταγραφή της σημασίας της Αστυπάλαιας στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου. Για τη συστηματική έρευνα στο Βαθύ, από το 2011 και εξής, βλ. ετήσιες εκθέσεις στα *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2011-2019 (Βλαχόπουλος 2014-2021) και Βλαχόπουλος 2017α. Για παλαιότερες αναφορές βλ. Ross 1843, 65. Dawkins – Wace 1905-6. Hope Simpson – Lazenby 1973, 166-167, fig. 7.11, pl. 43. Ζερβουδάκη 1975.

⁶ Με τον τίτλο «Βαθύ Αστυπάλαιας 2013-2017. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου» διοργανώθηκε επιστημονική ημερίδα στη Χώρα Αστυπάλαιας στις 14 Ιουλίου 2018, τα πρακτικά της οποίας είναι υπό έκδοση (Βλαχόπουλος υπό έκδοση).

⁷ Τα μνημεία αυτά, ανταποκρινόμενα σε συνδυασμό δραστηριοτήτων και αναγκών κάθε τύπου (Μαραγκού 2005, 317-328. Morris – Papadopoulos 2005), είναι συνήθη στα νησιά του Αιγαίου, αλλά χρονολογούνται δύσκολα επειδή δεν έχουν ανασκαφεί και αποτυπωθεί συστηματικά. Σημαντικές ομοιότητες με τον πύργο του Βαθιού εμφανίζει ο πλήρως ερευνημένος πύργος στο Χωριό – Αγία Τριάδα της Αρκεσίνης Αμοργού, που χρονολογείται στην περίοδο 350-330 π.Χ. (Μαραγκού 2005, 165-171).

⁸ Η ίδρυση του πύργου στο ακρωτήριο συνδυάστηκε με ένα οικοδομικό πρόγραμμα, για το οποίο χρησιμοποιήθηκαν πολλές από τις αναλημματικές κατασκευές της προϊστορικής ακρόπολης, αλλά αρκετά ακόμα στοιχεία μετασκευάστηκαν ή προστέθηκαν, όπως κλίμακες, δίκτυα αγωγών κλπ. Βλ. Βλαχόπουλος 2015α, 116-119, πίν. 85, 86, 91α, 99α. Βλαχόπουλος 2015β, 213-214, 224-225, εικ. 3, πίν. 116α-β, 122α-β, 127α. Βλαχόπουλος 2017α, 373-374, εικ. 5-9, 32-33.

φές της αρχαϊκής και της κλασικής εποχής τεκμηριώνουν ότι η παλαιότερη ανθρωπινή δραστηριότητα υπήρξε συνεχής στην εκ πρώτης όψεως αφιλόξενα βραχώδη χερσόνησο⁹ (εικ. 4).

Ο πρώιμος ελληνιστικός πύργος εποπτείας του κόλπου και οι αρχαιότερες επιγραφές τριών ανδρικών ονομάτων στην ευρύτερη περιοχή (οι εραστές Νικησίτιμος και Τιμίον στη σπάνια επιγραφή του πρώιμου βου αι. π.Χ., ευρισκόμενη σε σημείο εξαιρετικής θέασης του κόλπου, και το ανάστροφα γραμμένο όνομα Δίων του 5ου/4ου αι. π.Χ. στην πλαϊνή όψη επίπεδου βράχου κατάγραφου με προϊστορικές βραχογραφίες)¹⁰ βεβαιώνουν ότι στα ιστορικά χρόνια εδώ υπήρχαν φρουρές ή άλλες πολιτειακές εγκαταστάσεις, άγνωστης ακόμα σχέσης με το *άστυ* της Αστυπάλειας (εικ. 21-23). Τα φρούρια και οι βίγλες αυτές επόπτευαν τον -άορατο από την πλευρά της θάλασσας- στενό διάυλο της Μπούκας, ο οποίος οδηγούσε τους ναυτιλλόμενους από το τρικυμισμένο στενό της Αμοργού στον νηνεμή βαθύ κόλπο, ρεμέτζο μοναδικό στο νότιο Αιγαίο¹¹.

Την μη ορατή είσοδο στο Βαθύ επιτείνουν οι δύο επιμήκεις βραχονησίδες Φωκιονήσια, οι οποίες στοιχίζονται στον άξονα Βορρά-Νότου σε μικρή απόσταση από τις ακτές του Βαθιού (εικ. 1, 2). Στο βόρειο Μεγάλο Φωκιονήσι, σε επίπεδη κορυφή κοντά στο βόρειο πέρας του βρέθηκαν ειδώλια, χάλκινα ελάσματα, νομίσματα και ενεπίγραφη κεραμική των ύστερων κλασικών και ελληνιστικών χρόνων, που ερμηνεύονται ως αναθήματα σε μικρό νησιωτικό ιερό, αφιερωμένο σε άγνωστη θεότητα¹².

Ενδεικτική της διά θαλάσσης κινητικότητας στην περιοχή, διαχρονικά, είναι η ανάθεση αντικειμένων με προέλευση από το Ανατολικό Αιγαίο, την

⁹ Η χερσόνησος έχει επιφάνεια π. 500 στρεμμάτων και περιβάλλεται από ήπιες, αλλά βραχώδεις ακτές, οι οποίες στον στενό ισθμό που την ενώνουν με το κυρίως Μέσα Νησί σχηματίζουν ρηχή αμμόδη παραλία στον κόλπο και τη βοτσαλωτή παραλία Γιαλούδι στο Αιγαίο, βλ. Βλαχόπουλος 2014, 95-96, πίν. 79α. Για τη χερσόνησο του Βαθιού, βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 371-373, εικ. 1-3.

¹⁰ Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, εικ. 8-9. Βλαχόπουλος 2017α, 383, εικ. 21, 42.

¹¹ Να σημειωθεί ότι από τα υψώματα της βόρειας ακτής του κόλπου, πάνω από τον οικισμό Μέσα Βαθύ, η ανεμπόδιστη θέα εποπτεύει όχι μόνο τη χερσόνησο, αλλά ολόκληρο τον βόρειο θαλάσσιο ορίζοντα του νησιού, από τη Χώρα μέχρι τις ακτές του Πανόρμου και της Παχειάς Αμμου και έως το ακρωτήριο Λιανή Πούντα. Βλ. Βλαχόπουλος 2021.

¹² Τη θέση εντόπισε και τα ευρήματα παρέδωσε ο Γιάννης Σταυλάς (2015), ο οποίος διατηρεί μικρό αριθμό κατσκευών στη νησίδα, και στον οποίον οφείλονται ευγνώμονες ευχαριστίες για την κάθε είδους βοήθεια που παρέχει στην ανασκαφική ομάδα του Βαθιού. Για το ιερό στο Μεγάλο Φωκιονήσι βλ. Φανταουτσάκη στον παρόντα τόμο. Φανταουτσάκη 2020, 2340-2341, εικ. 126-128, 2345-2348, εικ. 135-140.

Ανατολή και την Αίγυπτο (σκαραβαίοι, ειδώλια θεοτήτων και άλλα αντικείμενα από φαγεντιανή) του 7^{ου} και 6^{ου} αι. π.Χ. στο λατρευτικό Δρακόσπηλιο, λιμναίο σπήλαιο στην απόκρημνη Βορειοδυτική ακτή του Μέσα Νησιού και σε κοντινή απόσταση από το Βαθύ¹³.

Σε εποχή κοντινή με τον πύργο του Βαθιού ιδρύονται δύο όμοιοι πύργοι στις πλησιόχωρες περιοχές Αζοΐρι και Χαράκι (Παναγία του Θωμά)¹⁴. Το δίκτυο των τριών οχυρών βεβαιώνει τη σημασία της βραχύδους ακτογραμμής για τον έλεγχο του διαύλου μεταξύ Αστυπάλαιας-Αμοργού, και του εμπορικού περάσματος Αστυπάλαιας-Κω, και έμμεσα τεκμηριώνει τα απορρέοντα οφέλη για το νησί από τον έλεγχο των ναυτικών δρόμων του αρχιπελάγους, κυρίως στα χρόνια που σε αυτό κυριαρχούν οι Μακεδόνες¹⁵.

Άφθονη κεραμική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων στην επιφάνεια των αγρών και στο ύψωμα που δεσπόζει του ισθμού μεταξύ του δυτικού μυχού του κόλπου και της ακτής Γιαλούδι, μαρτυρεί οικισμό, από τον οποίον προφανώς εξηρτάτο ο πύργος του Βαθιού και οι φρουρές του¹⁶ (εικ. 2). Η ύπαρξη ιερού ή άλλου δημόσιου κτηρίου υποκείμενου του ναού του Αγίου Ιωάννη Θεολόγου, στα βραχώδη άνηρα του υψώματος όπου εκείνος ιδρύθηκε, είναι μια πιθανότητα που αξίζει να ερευνηθεί¹⁷. Σε αντίθεση με την περιοχή του ισθμού, όπου η κεραμική πλεονάζει, η εντατική επιφανειακή έρευνα στη χερσόνησο απέδειξε πληθώρα οικοδομικών λειψάνων (αναλήμματα, κτήρια, εξέδρες, περιβόλους, δρόμους κλπ) που είναι δύσκολο να χρονολογηθούν, λόγω παντελούς απουσίας διαγνωστικής κεραμικής¹⁸.

Τα τελευταία χρόνια (2016-2018) η σημειακή ανασκαφική έρευνα στο ανώτερο πλάτωμα του ακρωτηρίου Ελληνικό και η παράλληλη εργασία α-

¹³ Ευσταθίου – Βλαχόπουλος υπό έκδοση. Βλ. Ross 1843, 65-66.

¹⁴ Φανταουτσάκη 2020, 2336-2337, εικ. 110-114.

¹⁵ Οι Μακεδόνες στα χρόνια του Φιλίππου Β' και του Αλεξάνδρου Γ' θέτουν υπό την κυριαρχία τους αρκετά νησιά του Αιγαίου, παίρνοντας την ηγεμονική θέση των Αθηναίων που τα ήλεγχαν έως τότε. Η κυριαρχία τους συνεχίζεται στα χρόνια και των διαδόχων (ελληνιστική εποχή) και συνδέεται με την ίδρυση ισχυρού δικτύου πύργων και οχυρώσεων. Στην Αστυπάλαια, ομοιότητες με τους πύργους του Βαθιού και των πέριξ εμφανίζει ο πύργος στα Καμινάκια, στην Νοτιοδυτική ακτή του νησιού. Βλ. Ζερβουδάκη 1977, 676, πίν. 640δ. Φανταουτσάκη 2020, 2340, εικ. 124-125. Φανταουτσάκη στον παρόντα τόμο.

¹⁶ Βλαχόπουλος 2014, 95-96, πίν. 79α-β. Βλαχόπουλος 2015β, 224-225, πίν. 139β. Βλαχόπουλος 2021.

¹⁷ Για τον Μεσοβυζαντινό ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και τη θέση, βλ. Κόλλιας 2004.

¹⁸ Βλαχόπουλος 2015β, 217-221, 224, εικ. 3-4, πίν. 129-134α. Βλαχόπουλος 2016α, 239-240, σχ. 4, πίν. Βλαχόπουλος 2017α, 383-384, εικ. 21.

να γνώρισης των ασαφών υστερότερων λειψάνων πέριξ του πύργου οδήγησαν στην αποκάλυψη των λειψάνων παλαιοχριστιανικής βασιλικής¹⁹ (εικ. 3, 4). Ο ναός, τρίκλιτος με νάρθηκα και αγίδα, διαστάσεων 17,70 X 15,50μ. (χωρίς τον νάρθηκα) και με ενδιαφέρον ψηφιδωτό δάπεδο στο κεντρικό κλίτος²⁰, είχε καταλάβει το ορθογώνιο σύμπλεγμα κτηρίων που υποστήριζε τον ελληνοιστικό πύργο και προφανώς οικοδομήθηκε χρησιμοποιώντας δομικό υλικό εκείνου, όταν το ύψους περίπου 20 μ. οχυρό είχε καταρρεύσει ή αποδομηθεί²¹ (εικ. 5, 6). Η τεχνοτροπική πρωιμότητα του ψηφιδωτού και η αναγωγή των ριπιδωτών τριγώνων του θεματός του στην ελληνο-ρωμαϊκή παράδοση καθιστά πιθανή την υπόθεση η βασιλική να είναι από τις παλαιότερες ανάμεσα στις άλλες οκτώ που έχουν εντοπισθεί στην Αστυπάλαια, χρονολογούμενες από το τέλος του 5^{ου} έως τις αρχές του 6^{ου} αιώνα μ.Χ.²².

Η βασιλική υπέστη τουλάχιστον μια μετασκευή και πιθανόν τις συνέπειες του καταστροφικού σεισμού της Κω (554 μ.Χ.), αλλά τα δεδομένα αυτά δεν μπορούν να συνδυαστούν έως ότου το μνημείο ανασκαφεί και μελετηθεί²³. Μια τρίτη φάση του ναού, όταν αυτός ήταν πολύ μικρότερος, εκτιμάται σύγχρονη με τις μεσοβυζαντινές εκκλησίες που ιδρύθηκαν σε ακτινωτά του ακρωτηρίου σημεία των ακτών του κόλπου²⁴. Αργότερα, στα

¹⁹ Βλαχόπουλος 2019, 284-285, εικ. 26. Βλαχόπουλος 2020, 282-285, εικ. 1-4. Βλαχόπουλος 2021.

²⁰ Βλαχόπουλος 2019, 285-286, εικ. 27-30. Βλαχόπουλος 2020, 283-285, εικ. 6-11.

²¹ Μαγνήσαλη και Μπιλής υπό έκδοση.

²² Ενισχυτικό της πρώιμης ίδρυσης του ναού είναι η χρονολόγηση της κεραμικής από το στρώμα καταστροφής μέσα στον 5^ο αιώνα, σύμφωνα με την προκαταρκτική μελέτη της Κ. Πέππα. Για τις βασιλικές της Αστυπάλαιας, βλ. Βολανάκης 2005. Παπαβασιλείου υπό έκδοση. Για τα ψηφιδωτά των βασιλικών της Αστυπάλαιας, βλ. Παναγιωτοπούλου-Ατζακά 2014, εικ. 1-2, 33-34. Για τα τεχνοτροπικά κριτήρια και τις έντονες συγγένειες με τα ψηφιδωτά του «εργαστηρίου της Κω», βλ. Παναγιωτοπούλου-Ατζακά 2014, 47-50. Για αναγωγικά παράλληλα του ψηφιδωτού, βλ. Βλαχόπουλος 2020, 284, σημ. 7.

²³ Είναι πιθανό το κατεστραμμένο παλαιοχριστιανικό μνημείο να λιθολογήθηκε, όπως δείχνουν αρχιτεκτονικά μέλη εντοιχισμένα σε υστερότερους ναούς του κόλπου. Βλ. Μαγνήσαλη και Μπιλής υπό έκδοση. Για την ενδεχόμενη σύνδεση της καταστροφής της βασιλικής με τον σεισμό της Κω, βλ. Βλαχόπουλος 2021.

²⁴ Πρόκειται για τον άρτια διατηρημένο ναό του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου και για τον ερειπιώδη ναό στο νότιο πρανές της Μπούκας (Άγιος Ιωάννης, επίσης, κατά τους ντόπιους), που ανήκουν στον τύπο του «μεταβατικού σταυροειδούς εγγεγραμμένου» και από τον μελετητή τους Ηλία Κόλλια χρονολογούνται, με επιφύλαξη, στα μέσα του 10ου-μέσα του 11^{ου} αιώνα (Κόλλιας 2004, 142, 146-147). Οικοδομικό υλικό του πύργου έχει χρησιμοποιηθεί στον διαλυμένο Άγιο Αντώνιο, στον περίχωρο του οικισμού Έξω Βαθύ και στο κοντινό του νεότερο εκκλησίδιο της Αγίας Άννας, όπου

λείψανα του ναού αυτού οικοδομήθηκε ένα μονόχωρο εκκλησάκι και η αυλή του χρησιμοποιήθηκε ως νεκροταφείο, όπως δείχνει κτιστός τάφος που πατούσε επάνω στο ψηφιδωτό της βασιλικής²⁵ (εικ. 3, 5). Άλλοι δύο τάφοι, επίσης πολλαπλών ενταφιασμών, βρέθηκαν κοντά, ένας στη ρίζα του βόρειου θεμελίου του πύργου και δεύτερος σε κοντινό προς Δυσμάς πλάτωμα. Νόμισμα-φυλαχτό του Ρωμανού Διογένη (11^{ος} αιώνας) που κτέριζε τον τελευταίο πλούσιο τάφο (εικ. 7, 8) προσφέρει ένα χρονολογικό *terminus post quem* γι' αυτόν τον ορίζοντα «ζωής» του ακρωτηρίου²⁶.

Η χερσόνησος ερημώθηκε μέσα στους αιώνες και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ήταν πλέον βοσκότοπος. Στη δεκαετία του 1950 ο Δημήτρης Σταυλάς μέσα στα λείψανα του πύργου έκτισε ασβεστοκάμινο (εικ. 3, 9), συνεχίζοντας την παράδοση των καμινάδων της περιοχής, οι οποίοι βιοπορίζονταν εκμεταλλευόμενοι τον ασβέστη που έδινε ο καλός βράχος του Μέσα Νησιού²⁷. Το 1965 στην είσοδο του χωριού λειτούργησε πετρελαιοκίνητο ασβεστοκάμινο, έργο μεταναστών από την Αυστραλία που γύρισαν για εγκατάσταση στο νησί. Στο Βαθύ επέστρεψαν τότε αρκετές οικογένειες, αλλά εκείνη η αύξηση στον πληθυσμό του χωριού δεν κράτησε πολύ και το Δημοτικό Σχολείο έπαψε να λειτουργεί το 1976. Σήμερα, στον γαλήνιο τόπο ζουν ελάχιστοι, αλλά από εδώ κατάγονται πολλές φαμίλιες της εσωτερικής και της μεγάλης διασποράς που αγαπούν τον τόπο τους και ανταμώνουν στο γιορτινό πανηγύρι της Παναγίας του Θωμά, στις πρώτες μέρες του Σεπτεμβρίου.

Στον επισκέπτη της Αστυπάλαιας των αρχών του 21^{ου} αιώνα η εντυπωσιακή λιμνοθάλασσα και ο ανύψ βραχώδης κόσμος του Βαθιού εμπνέουν

ίσως προϋπήρχε μεγαλύτερος ναός. Αρχαιότητες (αετωματική στήλη, κιονίσκοι, κιονόκρανο ύστερων χρόνων) έχουν βρεθεί εντοιχισμένες και εν χρήσει στον ναό του Αγίου Νικολάου, στην κορυφή του επιβλητικού λόφου που υψώνεται επάνω από τον ανατολικό μυλό του κόλπου. Βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 372, εικ. 3.

²⁵ Βλαχόπουλος 2019, 285-287, εικ. 25-27, 30. Βλαχόπουλος 2020, 283, εικ. 2, 6-7, 11.

²⁶ Βλαχόπουλος 2020, 287-288, εικ. 27-28. Βλ. Κεφάλας 2017, 278, πίν. 47.11. Στο έργο του Άραβα γεωγράφου και χαρτογράφου El Idrisi (1100-1166 ή 1165) η Αστυπάλαια του πρώιμου 12^{ου} αιώνα αναφέρεται ως νήσος “cultivée et repeuplée, ou l'on trouve des ressources, des boeufs et des moutons” («νήσος με γεωργική παραγωγή και πολυάνθρωπη, όπου υπάρχουν σημαντικές πρόσοδοι, όπως βοοειδή και πρόβατα») Βλ. P.-A. Jaubert (μετφρ.), *Géographie d'Edrisi*, Paris 1836-1840, v. ii, 127.

²⁷ Σε αντίθεση με αυτό που είχε εκτιμηθεί παλαιότερα (Ντούμας 2005, 24. Βλαχόπουλος 2015α, 119, σημ. 6) ο πύργος δεν διαλύθηκε για την ασβεστοποίηση των λιθοπλίνθων του. Για τα παραδοσιακά ασβεστοκάμινα του Βαθιού, που ανευρίσκονται σε μεγάλη έκταση γύρω από τον κόλπο και σε όλο το Μέσα Νησί, βλ. Παπαστεφανάκη στον παρόντα τόμο. Παπαστεφανάκη υπό έκδοση.

μιαν αύρα μεταφυσικού²⁸. Τα αρχαία λείψανα, απλωμένα γενναιόδωρα στην έκταση των ακτών και των αιώνων, γίνονται σιωπηλοί μάρτυρες του δυναμικού παρελθόντος του τόπου και συνθέτουν μια εικόνα της διαχρονικής πορείας του.

Η προϊστορική ακρόπολη

Οι προϊστορικές εγκαταστάσεις που επιχωριάζουν στο ακρωτήριο Ελληνικό ξεχωρίζουν σε όγκο, ποικιλία και ευρήματα ανάμεσα στις σύγχρονές τους στο Αιγαίο και βοηθούν σημαντικά την έρευνα στο να κατανοήσει τις νησιωτικές κοινωνίες του αρχιπελάγους που δραστηριοποιήθηκαν κατά την 4^η και 3^η χιλιετία π.Χ. (εικ. 3, 4, 9).

Ο δολομιτικός ασβεστόλιθος κυριαρχεί παντού στο Βαθύ, σχηματίζοντας καρστικούς σχηματισμούς (σπήλαια) που συγκρατούν το νερό της βροχής και ευνοούν την περισυλλογή του. Στο ανατολικό πέρας της χερσονήσου του Πύργου εντοπίζεται το σπηλαιοβάραθρο Χάσμα, όπου πρόχειροι αναλημματικοί τοίχοι και πλήθος υδροφόρων αγγείων τεκμηριώνουν το βαθύτερο τμήμα του ως σημείου υδροληψίας, διαχρονικά²⁹ (εικ. 4). Με την πρόσβασή του εύκολη, αλλά μη ορατή, το Χάσμα λειτούργησε επίσης ως χώρος συντήρησης αγαθών και ως καταφύγιο, σίγουρα περισσότερες φορές πριν από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου³⁰. Η πρόσφατη ανασκαφή ταφής Μεσολιθικών χρόνων (10^η / 9^η χιλιετία π.Χ.) στην απόκρημη Σπηλιά του Νέγγρου, επάνω από τις Βάτσες, η εγκατάσταση της 4^{ης} και 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. στον ίδιο θάλαμο και η μετατροπή του σε τόπο λατρείας των Νυμφών³¹ δίνουν μερικές από τις διαχρονικές διαστάσεις των σπηλαίων της Αστυπάλαιας, τις ο-

²⁸ https://www.youtube.com/watch?v=nsmUI_MbOCs.

²⁹ Βλαχόπουλος 2015β, 223-225, πίν. 137-139α. Βλαχόπουλος 2016α, 240-242, σχ. 5-6. Για την ευκολότερη περιαγωγή των ομβρίων υδάτων της βραχώδους πλαγιάς στο εσωτερικό του σπηλαίου είχαν λαξευθεί αύλακες περιμετρικά του κυκλικού στομίου, βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 382-383, εικ. 40-41. Η έρευνα στο Χάσμα διεξάγεται σε συνεργασία με την αρχαιολόγο της Εφορείας Σπηλαιολογίας και Παλαιοανθρωπολογίας Γιάννα Ευσταθίου (βλ. Ευσταθίου – Βλαχόπουλος υπό έκδοση).

³⁰ Τις πρώτες αφηγήσεις για το Χάσμα και τους βομβαρδισμούς του πολέμου άκουσα το 2010 από την Σταυρούλα Καμπούρη-Μαρινάκη, τη σύγχρονη «Μπουμπουλίνα» του Βαθιού. Η φρεατοειδής είσοδος του σπηλαίου με τα χρόνια είχε εξαφανιστεί από τη βλάστηση και εντοπίστηκε πρόσφατα από τον Γιάννη Σταυλά, ο οποίος ξαναμπήκε σε αυτό μετά από μισόν αιώνα.

³¹ Εδώ λατρεύονταν επίσης ο Ερμής και ο Παν. Βλ. Ευσταθίου – Τρανταλίδου 2020, 2358-2360, εικ. 19-21. Ευσταθίου στον παρόντα τόμο.

ποιές ίσως κάποτε εμπλουτίσει περαιτέρω ο εντυπωσιακός οξυκόρυφος σπηλαιοθάλαμος του Βαθιού³².

Οι φυσικές διακλάσεις τεμαχίζουν εύκολα τον γκρίζο βράχο και οι άνθρωποι από το τέλος της 4^{ης} χιλιετίας π.Χ., τουλάχιστον, τον λατόμευαν, τον μετακυλούσαν και τον έκτιζαν με μεγάλη ευκολία σε αναλημματικούς τοίχους, περιβόλους, κτήρια, πύλες, αναβάθρες και καταστρώματα μονοπατιών, μεταμορφώνοντας το Βόρειο-Βορειοανατολικό τμήμα του ακρωτηρίου σε μια εντυπωσιακή ακρόπολη επιφάνειας 7-8 στρεμμάτων (εικ. 3, 4, 9). Αυτή περικλείεται και οριοθετείται από ένα συνεπές δίκτυο οικοδομικών στοιχείων, τα οποία προσαρμόζονται στο φυσικό ανάγλυφο και εξυπηρετούνται από τις πρώτες ύλες του. Μονοπάτια κατά το μήκος της βόρειας και της νότιας ακτής, λαξευμένα στον βράχο, καθιστούν την ακρόπολη προσιτή διά ξηράς από τουλάχιστον τρία σημεία της χερσονήσου³³.

Στη βορειοδυτική κλιτύ λοξά λατομευμένοι βράχοι αποτρέπουν την πρόσβαση από την ακτή και ένα δίκτυο ατραπών οδηγεί μέσω της Πύλης των Πλοίων (εικ. 26) στο μνημειώδες Ορθογώνιο Οικοδόμημα (Κ14) του ανώτερου αναβαθμού του ακρωτηρίου (εικ. 3, 4, 9). Πρόκειται πιθανότατα για πύργο με ισχυρό αναλημματικό βόρειο μέτωπο, στη συνέχεια του οποίου εκτείνεται το ογκολιθικό Μεγάλο Ανάλημμα μήκους π. 55 μ., που συγκρατεί το ανώτερο πλάτωμα και μοιάζει να διευθετεί και να οχυρώνει τη βόρεια, λειτουργική κλιτύ της προϊστορικής ακρόπολης³⁴ (εικ. 11).

Το δυτικό σκέλος της ακρόπολης ορίζει λίθινος χαμηλός περίβολος μήκους π. 130μ., ο οποίος στη βορειοδυτική γωνία του δημιουργεί άνοιγμα με κατώφλι³⁵ (εικ. 4). Βραχογραφία σπείρας σε βραχόλιθο της κατασκευής δίνει το χρονολογικό της στίγμα. Εδώ καταλήγει ανωφερής δρόμος, εν μέρει λαξευτός στον βράχο, ο οποίος παρακολουθείται από την ομαλή βόρεια α-

³² Το σπήλαιο έχει μήκος π. 30μ., μέγιστο πλάτος 6,5μ. και ύψος 14μ. Έχει ενδιαφέροντα σταλακτιτικό διάκοσμο, αλλά το εσωτερικό του ερευνάται με μεγάλη δυσκολία λόγω των κτιστών αναλημματικών τοιχίων που συγκρατούν τα εισρέοντα χρώματα και των μεγάλων αποκολλημένων βράχων που κλείνουν την πρόσβαση στο βαθύτερο επίπεδό του.

³³ Βλαχόπουλος 2017α, 381, εικ. 36. Βλαχόπουλος 2015β, 220-222, πίν. 132-133.

³⁴ Για το Μεγάλο Ανάλημμα, βλ. Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 73β, 74α, 75β; Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 99α. Βλαχόπουλος 2015β, 215, εικ. 1 (αποτύπωση Πρίαμος Ντούμας), πίν. 116α-β. Βλαχόπουλος 2018, 330-331, σχ. 1-3, εικ. 1-3. Βλαχόπουλος 2019, 278-283, εικ. 14-15.

³⁵ Βλαχόπουλος 2015α, 122, εικ. 1-2. Βλαχόπουλος 2018, 338-339, σχ. 1-3. Σε απόσταση π. 50 μ. στα Δυτικά του περιβόλου βρίσκεται το σπηλαιοβάραθρο Χάσμα, όπου καταλήγει φυσικό μονοπάτι.

κτιή³⁶. Πιθανός δρόμος είναι και η κατασκευή ευρέων βαθμιδωτών πλατωμάτων που ξεκινούν από το νότιο πέρας του περιβόλου, αν και είναι άδηλο το εάν αυτά κατέληγαν στην ακτή ή μόνο στο παρακείμενο πυκνότητα βραχογραφημένο πλάτωμα³⁷ (εικ. 3, 4).

Το Μεγάλο Ανάλημμα ακολουθεί στην κατωφερή πορεία του το ακρωτήριο και με ένα δίκτυο ισχυρών αναλημματικών δακτυλίων απολήγει στην ανατολική ακτή, όπου λαξευμένες αναβάθρες (γλύστρες) εναλλάσσονται με ογκολιθικά αναλήμματα, δίνοντας μια εικόνα ισχυρών κατασκευών λιμενικού και ίσως αμυντικού χαρακτήρα³⁸. Η μεγάλη λαξευτή αναβάθρα Π8 είναι το πλέον εντυπωσιακό λιμενικό έργο του ακρωτηρίου³⁹. Τα πεταλόσχημα πλάτωματα εκατέρωθεν της αναβάθρας, ίσως αμυντικοί πύργοι - προμαχώνες, καθιστούν το σύνολο ακόμα μνημειώδες, παραπέμποντας σε ένα προστατευμένο μηχανισμό ανόδου ελαφρών σκαφών (εικ. 3, 10).

Οικοδομικό πρόγραμμα τέτοιας εμβέλειας και έκτασης απαιτεί τεχνολογία, τεχνολογία, συντονισμό και εκπαίδευση του ανθρώπινου δυναμικού, στοιχεία που προϋποθέτουν επιτελικό έλεγχο και πολιτική οργάνωση ώριμων κοινωνικών δομών για τον οικισμό στο Βαθύ. Από τη μεγάλη ποσότητα κεραμικής που υπάρχει παντού τριγύρω και έχει προκύψει από τις ανασκαφικές τομές, τα εν λόγω έργα μπορούν να χρονολογηθούν στη μετάβαση από το τέλος της 4ης (Τελική Νεολιθική) στις αρχές της 3ης χιλιετίας π.Χ. (Πρώιμη Εποχή του Χαλκού Ι), κεραμική φάση που γεφυρώνει την Τελική Νεολιθική «Αττική-Κεφάλαια» και την Πρωτοκυκλαδική Ι φάση «Γρόττα-Πηλός»⁴⁰. Παρότι το ακριβές χρονολογικό στίγμα της αναζητάται

³⁶ Βλαχόπουλος 2017α, 377-378, εικ. 21-22.

³⁷ Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, σχ. 1, εικ. 2-6. Βλαχόπουλος 2017α, 378, εικ. 37-39. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1.

³⁸ Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 73β, 74α, 75α. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 99α. Βλαχόπουλος 2018, 330-331, σχ. 1-3, εικ. 16-19. Βλαχόπουλος 2019, 278-283, εικ. 14-15.

³⁹ Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 75α. Βλαχόπουλος 2015β, 217, εικ. 2 (αποτύπωση Πρίαμος Ντούμας), πίν. 116α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 380, εικ. 33. Βλαχόπουλος 2018, 330-331, εικ. 16.

⁴⁰ Kouka 2008. Zachos – Douzougli υπό εκτύπωση. Την Τελική Νεολιθική της φάσης αυτής εκπροσωπεί ο οικισμός και το νεκροταφείο στην Κεφάλαια της Κέας και αρκετές θέσεις της Αττικής (Coleman 1977. Kouka 2008, 272-274, fig. 27.1) Η προιμότερη φάση της Πρωτοκυκλαδικής περιόδου ορίστηκε με βάση το υλικό από τον παράκτιο οικισμό της Γρόττας Νάξου και από τα νεκροταφεία στον Πηλό Μήλου, τον Πλαστηρά Πάρου και τις Λάκκουδες Νάξου (Kouka 2008, 274-276, fig. 27.2).

ακόμα, η κεραμική της φάσης αυτής είναι καλά γνωστή⁴¹, αλλά το αρχιτεκτονικό αποτύπωμα της περιόδου και τα σύγχρονα συγκρίσιμα παράλληλα στο νησιωτικό Αιγαίο αποτελούν ζητούμενα της έρευνας⁴².

Ο Χρίστος Ντούμας είχε αντιληφθεί τη σημασία της προϊστορικής εγκατάστασης στο Βαθύ και είχε συνδυάσει τη στρατηγική σημασία του με την καίρια για την ασφαλή ναυσιπλοΐα θέση της Αστυπάλαιας, που αποτελούσε μεσοπέλαγη «σκάλα» μεταξύ των Κυκλάδων, των Δωδεκανήσων και της Μικράς Ασίας⁴³. Η ανεύρεση, από τον ίδιο, βιολόσχημου ειδωλίου της πρώιμης 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. πιστοποιούσε την επιρροή της Αστυπάλαιας από τις γειτονικές Κυκλάδες ήδη από την αυγή της προϊστορίας, παρά από τα νησιωτικά συγκροτήματα του Νότιου και Ανατολικού Αιγαίου⁴⁴. Στο ίδιο συμπέρασμα συνέτεινε και η βραχογραφία σπείρας σε ισχυρό αναλημματικό τοίχο της βόρειας ακτής⁴⁵ (εικ. 11, 31), αφού τόσο η τέχνη της επίκρουσης σε βράχους όσο και το ίδιο το μοτίβο χαρακτηρίζουν τη νοοτροπία και την αισθητική των Κυκλαδιτών στην τέχνη της εποχής εκείνης⁴⁶.

Με την εξέλιξη της επιφανειακής έρευνας σε συστηματική ανασκαφή, κατά τα έτη 2014-2018, πλείστα ευρήματα του Βαθιού διασαφήνισαν περαιτέρω

⁴¹ Για την ορολογία και τη διάρκεια της περιόδου αυτής, βλ. Hope Simpson – Lazenby 1973, 166, 167, fig. 7.11, pl. 43. Coleman – Facorellis 2018. Βλ. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 212-224, figs 24.16-24.38.

⁴² Η Μαρκιανή Αμοργού είναι η μοναδική ερευνημένη οχυρωμένη ακρόπολη της Πρωτοκυκλαδικής Ι περιόδου, χρονολογούμενη σε ύστερη βαθμίδα της (Mangou κ.ά. 2008, 102, 104. Angelopoulou 2017, 134, 139).

⁴³ Ντούμας 2005. Ντούμας 2010.

⁴⁴ Ντούμας 2005, 24-25, εικ. 5-6. Βλ. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98α-β. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 204, fig. 24.2.

⁴⁵ Στην αρχαιολογική ορολογία της ανασκαφής ονομάζεται, πλέον, «σπείρα Ντούμα» (Ντούμας 2005, 24-25, εικ. 4). Βλ. Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 76α. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 376, εικ. 15.

⁴⁶ Την τέχνη της βραχογραφίας στις Κυκλάδες τεκμηρίωσε πρώτος ο Απεραθείτης μαθηματικός Μιχάλης Μπαρδάνης, στις επιστημόσεις του οποίου στηρίχθηκαν ο Χρ. Ντούμας και οι Έφοροι Αρχαιοτήτων Νικόλαος και η Φωτεινή Ζαφειροπούλου όταν διέγνωσαν ως Πρωτοκυκλαδικές τις βραχογραφίες από την Κορυφή τ'Αρωνιού (Ντούμας 1965) και άλλες θέσεις της Νάξου. Επίσης από την Ηρακλεία, όπου η διασπορά επίκρουστων σπειρών είναι σημαντική (Κανάκης 2010. Λεγάκη 2014. Λεγάκη 2016). Η ευρεία διάδοση των βραχογραφιών επιβεβαιώθηκε στις νεότερες έρευνες του Ύστερου / Τελικού Νεολιθικού οικισμού στον Στρόφιλα της Ανδρου (Televantou 2018. Televantou 2019) και του Πρωτοκυκλαδικού ΙΙ οικισμού στο Καστρί της Σύρου (Ρόμβος 2002, 17-25. Marthari 2017, 157-159, figs 19-21). Βραχογραφίες σπειρών, κοτυλών, πλοίων και άλλων θεμάτων διαπιστώθηκαν επίσης σε υπαίθριες θέσεις της Σίφνου, της Αμοργού και της Κέρου-Δασκαλειού.

και επαναπροσδιόρισαν τον ορίζοντα εξάπλωσης του Πρωτοκυκλαδικού πολιτισμού, αποδεικνύοντας ότι η Αστυπάλαια αποτελούσε μέρος της επικράτειάς του. Οι άνθρωποι που ζούσαν στο Βαθύ κατασκεύαζαν λεπίδες, ξέστρα, φολίδες, διατηρητικά εργαλεία και αιχμές από κοφτερό μηλιακό οψιανό και λιγότερο από τον υποδεέστερης ποιότητας οψιανό της Κω και της Νισύρου, και από μεγάλη ποικιλία λίθων (πολλών εισηγμένων) λάξευαν τριβεία, χειρόλιθους, λειαντήρες, κρουστήρες, σύνεργα αλειίας, πώματα, βάρη, βλήματα, αξίνες και χάντρες⁴⁷. Τα μέταλλα αντικείμενα εμφανίζουν σημαντική ποικιλία και αρτιότητα στη διατήρησή τους (βελόνες, αγκίστρια ψαρέματος, περόνες, χάντρες) και έχουν κατασκευαστεί από κράμα αρσενικούχου χαλκού και μολύβι, πιθανόν αιγαιακής προέλευσης⁴⁸ (εικ. 12α-γ).

Πλέον διαφωτιστικά για την αναζήτηση των ιδεολογικών αντιλήψεων της κοινωνίας, δύο σχηματικά ειδώλια από λευκό μάρμαρο ανήκουν στον βιολόσχημο κυκλαδικό αλλά και τον συνήθη στην Ανατολή τύπο Beycesultan, ενώ ένας αφαιρετικός τύπος με μακρύ λαιμό και υποτυπώδες κεφάλι συμφωνεί με τα προηγούμενα για τη χρονολόγησή τους στην αρχόμενη 3^η χιλιετία π.Χ., ίσως και νωρίτερα⁴⁹ (εικ. 13α-β). Μια λίθινη σφραγίδα με γραμμικό θέμα κοινό σε όλο το Αιγαίο απηχεί τις διοικητικές και επικυρωτικές συναλλαγές του κατόχου της, και εντάσσει την Αστυπάλαια στα ακμαία κέντρα με οργάνωση «πρωτοαστική», όπως η οικοδομική στιβαρότητα της ακρόπολης καταδεικνύει⁵⁰.

Οι ανασκαφικοί ορίζοντες στο Βαθύ έφεραν στο φως ευρήματα που τεκμηριώνουν, επιπλέον, αμοιβαίες επαφές με τα Δωδεκάνησα αλλά και σχέσεις της Αστυπάλαιας με τη Μικρασιατική ακτή, το Βόρειο και Ανατολικό Αιγαίο και την Κρήτη της Πρωτοχαλκής περιόδου. Σχήματα της κεραμικής, όπως ο κρατηρίσκος (εικ. 14) και η φιάλη (εικ. 15) είναι σκεύη που στις Κυκλάδες λαξεύονται επίσης σε μάρμαρο, ενώ άλλα αγγεία οφείλουν

⁴⁷ Τα εργαλεία τριπτού λίθου μελετά η Δρ Ευγενία Αδάμ και λειασμένου λίθου ο Οδυσσέας Μεταξάς. Την ορυκτολογική μελέτη των πρώτων υλών ερευνά ο καθ. Γιάννης Ηλιόπουλος. Βλ. ενδεικτικά Βλαχόπουλος 2014, 94-96, πίν. 77-78. Βλαχόπουλος 2015β, πίν. 117β, 128β. Βλαχόπουλος 2018, εικ. 9γ-ε, 15β, 20α-ε, 22. Βλαχόπουλος 2019, 274-275, 280, εικ. 4-7, 11, 18-19, 21-22. Βλαχόπουλος 2020, 291, εικ. 46 και τα οικεία κεφάλαια στον τόμο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

⁴⁸ Κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. δεν τεκμηριώνεται κυπριακός χαλκός στο Αιγαίο, όπου κυριαρχούν τα αρσενικούχα κράματα και όχι τα κασσιτερούχα της Ανατολής, βλ. Μαστροθεόδωρος και Μπασιάκος 2014. Την ανάλυση των μετάλλινων ευρημάτων του Βαθιού διενεργεί ο Δρ. Γιάννης Μπασιάκος (ΕΚΕΦΕ Δημόκριτος).

⁴⁹ Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205-206, figs 24.5, 24.26, όπου και συζήτηση για τη χρονολόγηση των τύπων.

⁵⁰ Βλαχόπουλος 2017β, 550, εικ. 5-7. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205, fig. 24.3.

το σχήμα τους σε ειδικές χρήσεις, πέρα από τη μαγειρική και το σερβίρισμα⁵¹. Η τεχνολογία κατασκευής των αγγείων είναι υψηλή και οι κεραμείς του νησιού γνωρίζουν καλά τα κέντρα παραγωγής του Αιγαίου, από όπου σημειώνονται εισαγωγές⁵².

Οι Π-σχημες εξέδρες και οι βρεφικοί εγχυτρισμοί

Εννέα εγχυτρισμοί βρεφών, δηλαδή οι ενταφιασμοί αρτιγενών ή λίγων μηνών βρεφών μέσα σε οικιακά αγγεία που ήταν πλέον αχρηστευμένα ή σπασμένα, είχαν προσεκτικά διευθετηθεί σε δύο Π-σχημες ογκολιθικές «εξέδρες» της βόρειας ακτής του ακρωτηρίου (εικ. 3, 4). Στα αγγεία είχαν ταφεί συνολικά 13 βρέφη, ηλικίας από λίγων εβδομάδων και 2-6 μηνών έως (ένα παιδάκι) 1,5-2 ετών. Σε κάθε αγγείο υπήρχαν από ένα έως τρία μωρά⁵³.

Η Εξέδρα 1 αποκαλύφθηκε το 2012, κατά την επιφανειακή έρευνα του ακρωτηρίου, όταν ένας κρατηρίσκος σκεπασμένος με λίθινο πώμα βρέθηκε θαμμένος στο συμπαγές κοκκινόχωμα, ακριβώς στο επίπεδο του θαλασσινού νερού (εικ. 9, 14, 16). Μια κάθετα τοποθετημένη λίθινη πλάκα λειτουργούσε ως «σήμα» της ταφής. Όταν το αγγείο μεταφέρθηκε στο εργαστήριο αποδείχτηκε ότι περιείχε την ταφή βρέφους, περίπου 4 μηνών, το κρανίο του οποίου στον κολοβό πυθμένα του αγγείου συγκρατούσε ύφασμα (βρέθηκε αποτυπωμένο στο χώμα)⁵⁴. Η Εξέδρα 1, ελλειψοειδώς λαξευμένη στον φυσικό βράχο η βυθισμένη μισή και ορθογώνια στην κτιστή πλάτη της, φιλοξενούσε δύο ακόμα σύνολα εγχυτρισμών επάνω σε αδρό λιθόστρωτο δάπεδο. Μια μεγάλη φιάλη και τμήματα μικρότερων αγγείων περιείχαν τρία βρέφη από 2 έως 5 μηνών⁵⁵ και σε συμπαγές συσσωμάτωμα χρώματος, μέσα

⁵¹ Βλαχόπουλος 2019, 273-274, εικ. 1-2. Βλαχόπουλος 2020, 288-290, εικ. 34-39. Vlachopoulos – Angelorouλου 2019, 212-224, figs 24.18-24.38.

⁵² Τη μελέτη της προϊστορικής κεραμικής από το Βαθύ διενεργεί η Δρ. Νατάσα Αγγελουπούλου, βλ. Vlachopoulos – Angelorouλου 2019. Τις πετρογραφικές αναλύσεις διενεργεί η καθηγήτρια Jill Hilditch.

⁵³ Τη μελέτη των εγχυτρισμών πραγματοποιεί ο καθηγητής Simon Hillson συνεργίζοντάς τον από την ανθρωπολόγο Αλίκη Γιαννίκου, βλ. Hillson υπό έκδοση.

⁵⁴ Βλαχόπουλος 2015α, 122, πίν. 99b-100. Βλαχόπουλος 2015β, 215, εικ. 3, πίν. 117-118. Βλαχόπουλος 2017α, 379, εικ. 27β, 29α-β, 30. Vlachopoulos – Angelorouλου 2019, 205, 220, figs 24.15, 24.36.

⁵⁵ Βλαχόπουλος 2015β, 215-217, εικ. 3, πίν. 119-120; Βλαχόπουλος 2016α, 244, σχ. 7. Βλαχόπουλος 2017α, 379, εικ. 27β, 31α-β. Vlachopoulos – Angelorouλου 2019, 205, figs 24.15, 24.18, 24.19, 24.35.

στο λιθόστρωτο, υπήρχε νεογέννητο μωρό⁵⁶ (**εικ. 15**). Σε ψηλότερη βαθμίδα της νοτιοδυτικής γωνίας, μια κτιστή τριγωνική θήκη (Εξέδρα 2) είχε δεχθεί ευμέγεθες αποθηκευτικό σκεύος με χροανοειδές στόμιο περιέχον τρία βρέφη ηλικίας 3,5-5 μηνών, το οποίο συνόδευε επίπεδο λίθινο βαρίδι, προφανώς κτέρισμα⁵⁷ (**εικ. 17**).

Τα οκτώ βρέφη που είχαν ταφεί σε αγγεία σχεδόν αμφιθεατρικά διατεταγμένα στην ορθογώνια κατασκευή ενώνονταν με δεσμούς συγγενικούς, όπως δείχνει η σπάνια για τα ανθρωπολογικά δεδομένα συνοδόντωση νεογυλιών δοντιών που εμφανίζουν δύο από τα μωρά που είχαν ταφεί στα αγγεία των Εξεδρών 1 και 2⁵⁸.

Ανάλογο σύνολο βρεφικών εγχυτρισμών ήλθε στο φως στην μεγαλύτερη από τις παρακείμενες προς Δυσμάς Π-σχημες κατασκευές, στην ογκολιθική Εξέδρα Π2 (**εικ. 3, 4, 18, 19**). Πατώντας σε επίμηκες λίθινο θρανίο και σχεδόν παραταγμένοι σε επαφή βρέθηκαν τρεις «κεραμικοί νάρθηκες» περιέχοντες βρεφικά οστά και τέταρτος μεμονωμένος, σε ελαφρά κατώτερο προς τη θάλασσα επίπεδο⁵⁹. Τα επί τούτοις συναρτημένα τμήματα αγγείων είχαν αποτεθεί επάνω σε ένα εκτεταμένο και πυκνό στρώμα λευκών θαλασσινών χαλικιών, που καταλάμβανε όλο το παράκτιο μισό της εξέδρας, σαν απομίμηση ακτής ή βυθού⁶⁰. Γύρω και συχνά εντός των εγχυτρισμών υπήρχαν κοχύλια, πυρήνες και τέχνεργα οψιανού, και λίθινα εργαλεία, προφανώς κτερίσματα των ταφών. Μοναδικό κτέρισμα ατομικού στολισμού υπήρξε η λίθινη χάντρα που συνόδευε το παιδάκι 1.5-2 ετών και ήταν μάλλον περασμένη στον λαιμό του⁶¹.

Τη στιγμή που γράφεται το ανά χείρας κείμενο τα δεδομένα των βρεφικών εγχυτρισμών από το Βαθύ προκύπτουν ακόμα πλουσιότερα σε αριθμό και διασπορά στον χώρο, καθώς το 2019 στο ανώτερο επίπεδο του ακρωτηρίου, στο ηπίως κατωφερές πλάτωμα που αναπτύσσεται εξωτερικά του ογκολιθικού Ορθογώνιου Οικοδομήματος της ακρόπολης, βρέθηκαν τέσσε-

⁵⁶ Βλαχόπουλος 2016α, 236, σχ. 1-2, εικ. 4. Βλαχόπουλος 2019, 274, εικ. 9-11. Το αγγείο που ίσως περιέβαλλε το συσσωμάτωμα είναι πιθανό να είχε διαλυθεί και σε αυτό να ανήκουν κάποια από τα όστρακα μεγαλόσωμων αγγείων που βρέθηκαν στην περιοχή.

⁵⁷ Βλαχόπουλος 2016α, 236, σχ. 1-2, εικ. 4-6. Βλαχόπουλος 2016β, 317, 321, εικ. 1, 9. Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 205, figs 24.15, 24.22, 24.23.

⁵⁸ Hillson υπό έκδοση.

⁵⁹ Βλαχόπουλος 2018, 328-334, σχ. 2, εικ. 1-10. Βλαχόπουλος 2019, 277-278, εικ. 12-13. Βλαχόπουλος 2020, 292, εικ. 48-51.

⁶⁰ Τα ισομεγέθη και προσεκτικά διαλεγμένα λευκά βότσαλα είχαν μεταφερθεί από άλλη παραλία (πιθανόν το Γαλούδι ή την Παχειά Αμμο), καθώς οι ακτές του κόλπου Βαθύ είναι βραχώδεις ή αμμουδερές.

⁶¹ Βλαχόπουλος 2018, 333, εικ. 5, 7, 9ε.

ρεις ακόμα «εγχυτρισμοί» βρεφών⁶² (εικ. 20). Ο όρος εδώ αποδίδει συμβατικά τη σημαντικά αποκλίνουσα μέθοδο ταφής των νεογέννητων παιδιών στον εν λόγω χώρο από εκείνη στις παράκτιες «εξέδρες», καθώς η σορός τους είχε αποτεθεί σε μικρούς λάκκους που σχημάτιζαν οι διακλάσεις του φυσικού βράχου, ενώ σκόπιμα σπασμένα θαλάσσια βότσαλα, τέχνηρα οψιανού και λιγοστά όστρακα αγγείων συνδέονται με τις εν λόγω ταφές⁶³.

Χάλκινο αγκίστρι που ανασύρθηκε από την περιοχή των ταφών τεκμηριώνει έτι περαιτέρω τη συνήθεια της κτέρισης των πρόωρα χαμένων βρεφών κυρίως με εργαλεία από τις δραστηριότητες των ενηλίκων⁶⁴, τα οποία είτε κωδικοποιούν τον σκόπιμο αποχωρισμό της οικογένειας από χρήσιμα εργαλεία, ως ενέργεια δηλωτικής πόνου και θλίψης για το χαμένο μέλος της, είτε προβάλλουν ιδιότητες και δεξιότητες που το πρόωρα πεθαμένο παιδί θα αποκτούσε μελλοντικά στην κοινότητα. Η εναπόθεση καμένων καρπών και σπόρων (σταφυλιού, ελιάς, σίτου, κριθής και φακής), βρώσιμων κοχυλιών (στρειδιών, πορφυρών, τρόχων κλπ) και άλλων διατροφικών καταλοίπων, όπως οστών αιγοπροβάτων και ψαριών γύρω από τους εγχυτρισμούς στο Βαθύ τεκμηριώνουν τα αγαθά αυτά ως λείψανα επικήδειων-επιμνημόσυνων γευμάτων και τελετουργιών, και φωτίζουν τα στάδια των εθιμικών πράξεων που η κοινότητα επιτελούσε για την τιμήση των βρεφών⁶⁵.

Το περιέχον τη σορό πήλινο αγγείο συνιστούσε σε πρακτικό επίπεδο μια εύκολη λύση για την αδάπανη ταφή του βρέφους μεν, αλλά σαφώς λειτουργούσε προσομοιωτικά και μεταφορικά της γενέθλιας μήτρας που το έφερε στη ζωή. Παράλληλα, η κήδευση της φορητής ταφής μπορούσε να λάβει χώρα στον χώρο που η οικογένεια προέκρινε, και έτσι να ερμηνευθούν η διασπορά και οι διαφοροποιήσεις του τελετουργικού που παρατηρούνται στους εγχυτρισμούς του Βαθιού.

Ως ταφικό έθιμο, ο εγχυτρισμός των βρεφών είναι ελλιπώς τεκμηριωμένος στην ηπειρωτική Ελλάδα και το Αιγαίο της Νεολιθικής και της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού (5^η-3^η χιλιετία π.Χ.)⁶⁶. Απαντά σε λίγες περιπτώσεις στα νησιά (Κέα, Πάρος, Μύκονος, Μήλος, Θήρα, Αμοργός, Λήμνος, Λέσβος, Κυρά-Παναγιά Σποράδων), την Κρήτη και τις ανατολικές ακτές

⁶² Βλαχόπουλος 2021.

⁶³ Βλαχόπουλος 2021.

⁶⁴ Ανάλογα ευρήματα (κόνδυλος οψιανού, λίθινο βαρίδι) υπήρχαν στην Εξέδρα 1, βλ. Βλαχόπουλος 2016α, 235, σχ. 2, εικ. 2, 4. Βλαχόπουλος 2019, 274, εικ. 4, 6.

⁶⁵ Βλαχόπουλος 2018, 332-333, εικ. 9α-β. Βλαχόπουλος 2019, 275-276, 277, εικ. 8. Τα βοτανικά κατάλοιπα μελετά η Δρ Ε. Μαργαρίτη, τα οστά ζώων ο Δρ Γ. Καζαντζής και τα ιχθυολογικά κατάλοιπα η Δρ Δ. Μυλωνά.

⁶⁶ McGeorge 2013.

(Τροία), εντός και εκτός των οικισμών⁶⁷. Στη Μικρά Ασία και την Ανατολία οι ταφές σε πίθο εφαρμόζονται κυρίως σε ενήλικες και οικογένειες που θάβονται σε οργανωμένο νεκροταφείο, ενώ οι ατομικοί εγχυτρισμοί βρεφών και παιδιών συνιστούν μεμονωμένες περιπτώσεις και γίνονται εντός των οικισμών⁶⁸. Τα τρία σύνολα εγχυτρισμών που ήλθαν στο φως στο Βαθύ συνιστούν έναν σπάνιας ομοιογένειας χρονολογικό ορίζοντα της Τελικής Νεολιθικής / Πρωτοχαλκής Ι (3200-2800 π.Χ.) για το Αιγαίο, με την οικεία κεραμική να τεκμηριώνει την ικανή κατάρτιση των αγγειοπλαστών της Αστυπάλαιας και τις αμοιβαίες επιρροές από τα εργαστήρια της Αμοργού, της Νάξου και άλλων νησιών⁶⁹.

Τα δεδομένα από τις εγχυτρικές και τις συναφείς βρεφικές ταφές στο Βαθύ αντανakλούν πτυχές του κοινωνικού, εθιμικού και ιδεολογικού κώδικα μιας εξωστρεφούς κοινότητας που ακμάζει στην ασφάλεια του ευλίμενου τόπου, και ως εκ τούτου η διεπιστημονική έρευνά τους εμπλουτίζει σημαντικά τις γνώσεις μας για τις πρώιμες κοινωνίες της αιγαιακής προϊστορίας⁷⁰.

Όπως αναφέρθηκε, δύο από τα σύνολα εγχυτρισμών του Βαθιού καταλάμβαναν ισάριθμες Π-σχημες ογκολιθικές «εξέδρες», αλλά οι παρόμοιες κατασκευές που παρατάσσονται πυκνά στη βόρεια ακτή, στη σκιά του Μεγάλου Αναλήμματος, ήταν τουλάχιστον έξι (εικ. 2, 3, 4, 9, 11). Οι υπόλοιπες στερούνταν ευρημάτων λόγω της αναστάτωσης από τη θάλασσα (Π1, Π3) ή

⁶⁷ Μεμονωμένο παράδειγμα καύσης συνιστά ο Ύστερος Νεολιθικός εγχυτρισμός μικρού παιδιού στη Φτελιά της Μυκόνου (Roulianos 2018). Οι παλαιότεροι βρεφικοί εγχυτρισμοί στο Αιγαίο είναι αυτοί στο νεκροταφείο της Κεφάλας Κέας (Coleman 1977), χρονολογούμενοι στην Τελική Νεολιθική περίοδο (4300-3200 π.Χ.). Ο μεγαλύτερος αριθμός εγχυτρισμών βρεφών της Πρωτο-κυκλαδικής περιόδου έχει βρεθεί στο Ακρωτήρι της Θήρας, όπου σε σπηλαιώδεις θαλάμους βρεφικές ταφές βρέθηκαν σε 8 εγχυτρικά αγγεία της Πρωτοκυκλαδικής Ι-ΙΙΙ περιόδου (Maniki υπό εκτύπωση). Για τις βρεφικές και παιδικές ταφές στο Αιγαίο της Νεολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού, βλ. McGeorge 2012.

⁶⁸ Massa – Sahoglu 2011.

⁶⁹ Vlachopoulos – Angelopoulou 2019, 220, 222.

⁷⁰ Οι 3.500 εγχυτρικές ταφές βρεφών και μικρών παιδιών στην Κυλίνδρα της Χώρας Αστυπάλαιας, που χρονολογούνται από την Ύστερη Γεωμετρική μέχρι τη Ρωμαϊκή εποχή (Michalaki-Kollia 2010. Φανταουτσάκη υπό έκδοση), εμφανίζονται ως μια γοητευτική ενδο-νησιωτική σύμπτωση συγκρινόμενες με εκείνες του Βαθιού. Ωστόσο, το χρονολογικό άλμα από την αρχόμενη 3^η έως την 1^η χιλιετία π.Χ. και η διαφορά των αριθμών στις δύο περιπτώσεις δεν επιτρέπουν επί του παρόντος συγκρίσεις ή θεωρίες συσχετισμού τους.

δεν έχουν ανασκαφεί (Π4, Π6)⁷¹ (εικ. 16). Οι ορθογώνιες αυτές κατασκευές αποτελούνται από τρεις κτιστές πλευρές, με την τέταρτη πλευρά ανοικτή στη θάλασσα, αλλά σε απροσδιόριστη σχέση με αυτή⁷². Η έντονη κλίση της πλαγιάς, ο φόβος περαιτέρω διάλυσης των ασθενέστερων τοίχων και η βλάστηση δεν επέτρεψαν τις ανασκαφές στην περιοχή και έτσι είναι πρώιμο να υποστηρίξουμε εάν αυτή συνιστά μια «extra muros» ζώνη αποκλειστικά ταφικής χρήσης.

Η ανασκαφή της κατασκευής Π5 (Εξέδρες 4 και 5), η οποία βρίσκεται σε επαφή με την Εξέδρα 1, ανέδειξε εικόνα πολύ διαφορετική εκείνης (εικ. 4, 16). Επάλληλα δάπεδα σκληρής γης με σημαντικά ευρήματα (μαρμάρينو βιολόσχημο και σχηματικό ειδώλιο, λίθινη σφραγίδα), κτιστές θήκες που περιείχαν εργαλεία, μεγάλοι αριθμοί σχιστολιθικών πλακών (πώματα ή βάσεις) και διασπορά ζωικών οστών, ξυλανθράκων και καμένων σπόρων συνιστούν ευρήματα οικιακού και οικοτεχνικού χαρακτήρα (εικ. 13α-β, 16). Η ίδρυση υστερότερου πρόχειρου τοίχου και η μερική διάλυση των Εξεδρών 4 και 5 από τη θάλασσα δεν επέτρεψαν την πλήρη κατανόηση της κατασκευής, ωστόσο αυτή είναι αρχιτεκτονικά και κεραμικά σύγχρονη των παρακείμενων εγχυτρισμών⁷³.

Οικοτεχνικές δραστηριότητες θα μπορούσαν να λαμβάνουν χώρα και στο νότιο μισό της μεγάλης Εξέδρας Π2, στο δυτικό επίμηκες σκέλος της οποίας ανοιγόταν είσοδος κατώφλι και κτιστή παραστάδα⁷⁴ (εικ. 18), ενισχύοντας το ενδεχόμενο τα μυστηριώδη αυτά κτήρια να συνδύαζαν τον χαρακτήρα του ταφικού μνημείου και του λειτουργικού οίκου.

Η αναγνώριση λαξευμένων στον βράχο επάλληλων «δρόμων» που εκκινούν από στιβαρή παράκτια κατασκευή (μώλο) για την προσέγγιση μικρών σκαφών και απολήγουν ανωφερώς σε δύο κοντινούς προβόλους στο Μεγάλο Ανάλημμα, που προφανώς λειτουργούσαν ως είσοδοι προς την ακρόπολη, δείχνουν ότι η βόρεια ακτή υπήρξε πεδίο πολλαπλών δραστηριοτήτων για την προϊστορική κοινότητα⁷⁵ (εικ. 9, 11).

⁷¹ Για την Εξέδρα Π1, βλ. Βλαχόπουλος 2016β, 319-320, εικ. 7.

⁷² Σήμερα οι Π-σχημες κατασκευές εφάπτονται με το θαλάσσιο κύμα, αλλά όπως δείχνει η αρχαιολογική-γεωλογική έρευνα του Εργαστηρίου Θαλάσσιας Γεωλογίας και Φυσικής Ωκεανογραφίας του Πανεπιστημίου Πατρών η ακτή δεν ήταν πολύ βαθύτερα κατά την 3^η χιλιετία π.Χ. Βλ. Βλαχόπουλος 2019, 279.

⁷³ Βλαχόπουλος 2016α, 236-238, σχ. 1, 3, εικ. 1, 7-10. Βλαχόπουλος 2018, 335-336, σχ. 2-3, εικ. 13α-β, 14, 15α-β. Vlachopoulos – Angelorouliou 2019, 205-206, 212-224, figs 24.23-24.30.

⁷⁴ Βλαχόπουλος 2019, 277-278, εικ. 12-13.

⁷⁵ Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 74α, 76α. Βλαχόπουλος 2017α, 380-381, εικ. 5,15.

Ασαφής υπήρξε η εικόνα της ογκολιθικής Ορθογώνιας Κατασκευής / Εξέδρας Π7, στην Ανατολική ακτή του ακρωτηρίου, που εφάπτεται του εσωτερικού (νότιου) μετώπου του Μεγάλου Αναλήμματος και η ανασκαφή της οποίας απέφερε σημαντικά ευρήματα σε καθαρούς ορίζοντες της Τελικής Νεολιθικής / Πρωτοχαλκής Ι, επίσης. Χωρίς λείψανα εγχυτρισμών, η ισχυρά καταφερής Π7 αποτελείται από δύο χώρους και καταλήγει στη θάλασσα ως λαξευτή στον βράχο βραχεία αποβάθρα⁷⁶ (εικ. 21). Ίσως εδώ ανασύρονταν πλοιάρια και ο υπερκείμενος χώρος ήταν οικιακός, όπως δείχνουν λίθινα πώματα, τριβεία και άλλα εργαλεία, στοιχεία πυράς και διατροφικά κατάλοιπα. Ωστόσο, πέντε εν σειρά τοξοειδείς κατασκευές, μερικά ξεχωριστά ευρήματα (μαρμάρινο περίαπτο, η μολύβδινη χάντρα της **εικ. 12γ**, πλήινο σφονδύλι, τέχνηρα από οψιανό κλπ) και η ύπαρξη βραχογραφημένων κοιλοτήτων (κοτυλών) τεκμηριώνουν και εδώ ένα ανάλογο σύνθετο σύνολο ασκούμενων δραστηριοτήτων⁷⁷.

Το ερώτημα που επιτείνει η αμφίσημη ερμηνεία των ογκολιθικών Π-σημων κατασκευών του Βαθιού, είτε αυτές δέχτηκαν βρεφικούς εγχυτρισμούς, είτε φιλοξένησαν δράσεις μεταποίησης-κατανάλωσης τροφής και άλλες, είναι εάν τα εν λόγω κτήρια της ακτής ήταν σπίτια. Το ακόμα πιο ουσιαστικό ζητούμενο, ωστόσο, αφορά το εσωτερικό της ακρόπολης, όπου θα περίμενε κανείς να ταυτισθούν αρχιτεκτονικά λείψανα του οικισμού που το δίκτυο περιβόλων, αναλημματικών δακτυλίων και πυλών δείχνει να οριοθετεί. Όσο λείψανα οικιών δεν βρίσκονται στις ανασκαφικές τομές και όσο η «intra muros» ζώνη αποκαλύπτει μόνο υπαίθριες βραχογραφημένες νησίδες ή τον φυσικό βράχο να έχει δεχθεί εγχυτρικές ταφές βρεφών, το Βαθύ θα παραμένει μια θέση σπουδαίων ευρημάτων μεν, αλλά και πεδίο ανοικτών ερωτημάτων για την έρευνα.

Ίσως οι βραχογραφίες που θα εξεταστούν αμέσως μετά βοηθήσουν στην αναδιατύπωση των ερωτημάτων και στην ασφαλέστερη προσέγγιση των παραμέτρων που θα οδηγήσουν στις απαντήσεις τους.

Οι προϊστορικές βραχογραφίες

Από τα πρώτα χρόνια των ερευνών στο Βαθύ το πλέον σημαντικό εύρημα υπήρξε ο μεγάλος αριθμός προϊστορικών βραχογραφιών που εντοπίστηκαν σε ευρεία έκταση των βράχων του ακρωτηρίου, κτιστών, λατομευ-

⁷⁶ Βλαχόπουλος 2019, 278-283, εικ. 14-16.

⁷⁷ Βλαχόπουλος 2019, 281-282, εικ. 16-23.

μένων και ριζιμιών⁷⁸. Αναπαραστατικά θέματα (πλοία, εγχειρίδια) διαπιστώθηκαν κυρίως σε «πυλίδες-εισόδους» προς την ακρόπολη, αλλά το πλέον συνεπές στην επανάληψή του μοτίβο είναι οι σπείρες (συνεχούς γλυφής και στικτές), εντοπιζόμενες κυρίως σε λαξευμένα στον βράχο μονοπάτια, που συνιστούν το δίκτυο κυκλοφορίας στο ακρωτήριο και καταλήγουν στις πύλες⁷⁹ (εικ. 4).

Στο κύριο και διαχρονικής χρήσης για την πρόσβαση στην ακρόπολη μονοπάτι της βόρειας ακτογραμμής, η επίπεδη επιφάνεια μεγάλου βράχου έχει επικρουσθεί με πυκνές αβαθείς κοτύλες που δημιουργούν στικτή σπείρα διαμέτρου π. 0.50 μ.⁸⁰. Το ευμέγεθες βραχογράφημα είναι ορατό μόνο στο σκληρό φως της Ανατολής και στο μαλακό φως της Δύσης (εικ. 22). Τον «προσανατολισμό» αυτόν, δηλαδή την εντονότερη εμφάνιση της γλυφής στο πλάγιο φως, θα συναντήσουμε στις περισσότερες βραχογραφίες που έχουν επικρουσθεί σε επίπεδη ή ελάχιστης κλίσης επιφάνεια, με καλύτερα παραδείγματα τις βραχογραφίες στον επίπεδο Βράχο του Δίωνος (εικ. 23, 24, 25, 33), τις τρεις σπείρες σε ευθεία μονοπατιού και τα πλησιόχωρα ανθρώπινα πέλματα, όλα στη νότια ακτή⁸¹ (εικ. 4).

Ανάλογη «ορατότητα» σε σχέση με την κλίση του φωτός έχουν οι βραχογραφίες σε κατακόρυφα μέτωπα βράχου, όπως τα πλοία της Πύλης των Πλοίων⁸² (εικ. 26, 27) και τα εγχειρίδια της Πύλης των Εγχειριδίων⁸³ (εικ. 29, 30), τα αβακωτά⁸⁴ (εικ. 4), το οριζόντιο 8-σχημο⁸⁵ (εικ. 4), η «σπείρα Ντούμα» (εικ.

⁷⁸ Για τις βραχογραφίες του Βαθιού, βλ. Βλαχόπουλος 2017α, 375-377, εικ. 10-20, 37-39. Επίσης τα κεφάλαια του γράφοντος, του Ν. Σεπετζόγλου και του Π. Τζοβάρα στον τόμο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.

⁷⁹ Για τη διασπορά των σπειρών στο ακρωτήριο, βλ. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1.

⁸⁰ Βλαχόπουλος 2015β, 218, πίν. 135α.

⁸¹ Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, 378-379, 382, εικ. 9. Βλαχόπουλος 2015β, 221-222, εικ. 135α-β. Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 2-5. Βλαχόπουλος 2017α, 381-382, εικ. 38-39 (Βράχος Δίωνος). Βλαχόπουλος 2015β, 218, πίν. 126β. Βλαχόπουλος 2019, 287 (σπείρες και πέλματα). Βραχογραφήματα ισοσκελών τριγωνικών θεμάτων πιθανολογούνται στα καταστρώματα των παράκτιων «δρόμων» της νότιας ακτής, βλ. Βλαχόπουλος 2015β, 218, πίν. 126α.

⁸² Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 92β, 93α-β. Βλαχόπουλος 2015β, 217-218, εικ. 3, πίν. 124α. Βλαχόπουλος 2017α, 375-377, εικ. 10α-β.

⁸³ Βλαχόπουλος 2015α, 120, πίν. 94α-γ. Βλαχόπουλος 2017α, 375-376, εικ. 11-12, 16-17. Βλαχόπουλος 2020, 291, εικ. 45. Η αλλοίωση των επικρούσεων και η ρηγμάτωση των βράχου δημιούργησαν αρχικά την εκτίμηση περισσότερων εγχειριδίων (Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 24α-β). Για τη δυσκολία ορατότητας των βραχογραφιών στο πεδίο, βλ. Tsigkas κ.ά. 2020.

⁸⁴ Βλαχόπουλος 2015α, 120-121, εικ. 2, πίν. 96α.

31) και ίσως το αιγοειδές (;) της βόρειας ακτής, η βέλτιστη θέαση των οποίων δεν σχετίζεται πάντοτε με το φως της Ανατολής. Για παράδειγμα, τα εγχειρίδια της ομώνυμης πύλης στον άξονα Β-Ν και η σχηματική ανθρώπινη μορφή του Πλατώματος 1 στον άξονα ΒΑ-ΝΔ⁸⁶ έχουν ως βέλτιστες ώρες θέασης τις μεσημβρινές. Αλλά και εκείνες οι βραχογραφίες που έχουν επικρουσθεί σε επιφάνειες λοξές, επικλινείς ή ακόμα και καμπύλες, όπως οι οφθαλμόσχημες-προσωπόμορφες σπείρες και τα πλοία της νότιας ακτής⁸⁷ (εικ. 24, 25), η σπείρα στον βράχο του πύργου⁸⁸ και ο μεγάλος Βράχος των Σπειρών και των Εγχειριδίων⁸⁹ (εικ. 28, 29), είναι σαφές ότι δεν οφείλουν τη θέση τους στο ηλιακό φως, αλλά στην επιθυμία η στίξη τους να είναι καθοδηγητικά ορατή, όπως δείχνει η σκόπιμη αμφιθεατρικότητα των βραχογραφιών γύρω από τον Βράχο του Δίωνος (εικ. 4, 24, 25) ή η στικτή σπείρα στο κατάστρωμα του μονοπατιού της Πύλης των Πλοίων⁹⁰ (εικ. 26).

Εκλαμβάνοντας τη «φωτογενή» παράμετρο ως κριτήριο της διάκρισης των βραχογραφιών στο πεδίο δεχόμεστε a priori ότι αυτές προορίζονταν να αναφανούν στον αποδέκτη τους για λίγες μόνο ώρες της ημέρας, δηλαδή δεχόμεστε μεταξύ των δημιουργών και του κοινού μια σχέση παιγνιώδη ή μεταφυσική. Υπήρξε όμως ποτέ η σχέση αυτή καθοριστική στην υπόσταση των βραχογραφιών ή πρόκειται για το αποτέλεσμα της σύγχρονης οπτικής τους πρόσληψης, επειδή ακριβώς η αναγνώρισή τους γίνεται (πλέον) μόνο χάρη στην ανάγλυφη ιδιότητά τους;

Την απάντηση δίνει η βραχογραφία του σύνθετου γραμμικού θέματος της σπείρας με το αγκύλο στέλεχος και των τραπεζιόσχημων βαθμίδων σε βραχόλιθο της κατασκευής Π6, η οποία διαμορφώνει κτιστό «μώλο» μικρών σκαφών στη βόρεια ακτή (εικ. 11, 31). Η «σπείρα Ντούμα» βρίσκεται ελάχιστα εκατοστά πάνω από τη θάλασσα που την βρέχει επί αιώνες τώρα, με αποτέλεσμα η ανοικτόχρωμη γλυφή που προήλθε από την αποφλοίωση της σκουρόχρωμης επιφάνειας του βράχου να διασώζει την αρχική αντι-

⁸⁵ Βλαχόπουλος 2020, 290-291, εικ. 1, 41-42.

⁸⁶ Βλαχόπουλος 2015β, 217, εικ. 3, πίν. 123α. Βλαχόπουλος 2018, 334, εικ. 25α-β.

⁸⁷ Βλαχόπουλος 2015β, 221-222, εικ. 134β. Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 3-6. Βλαχόπουλος 2017α, 377, εικ. 19-20, 37.

⁸⁸ Βλαχόπουλος 2015α, 120-121, πίν. 96β. Βλ. Βλαχόπουλος 2020, 295, εικ. 1.

⁸⁹ Βλαχόπουλος 2015α, 120, εικ. 2, πίν. 95α-β. Βλαχόπουλος 2019, 283-284, εικ. 24.

⁹⁰ Βλαχόπουλος 2015β, 217-218, πίν. 124α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 376-377, εικ. 18.

χρωμία της⁹¹. Οι επίκρουστες παραστάσεις σε βράχους, συνεπώς, απέβλεπαν στη χρωματική εντύπωση του θέματος και λιγότερο στην ανάγλυφη απόδοσή του, που θα απαιτούσε πλάγιο φως για να αναφανεί (και συμπληρωματική αφή για να επαληθευθεί).

Από την άποψη αυτή μας δικαιώνει μεθοδολογικά η σύγχρονη πλήρωση των βραχογραφημάτων της ακρόπολης με κιμωλία⁹², το λευκό χρώμα της οποίας είναι πολύ κοντά στην αρχική εικόνα των επίκρουστων αποφλοιώσεων του βράχου (εικ. 32), όπως και η επιλογή μας τα εικαστικά σχέδια της ανασκαφής να δηλώνουν αυτή την αντιχρωμία (εικ. 25, 28).

Με δεδομένη τη δυνατότητα να διακρίνει κανείς ένα φωτεινό βραχογράφημα από μακριά και οποιαδήποτε ώρα της ημέρας, μπορούμε τώρα να φανταστούμε πόσο έντονα κατάστικτες θα ήταν οι βραχώδεις επιφάνειες της προϊστορικής ακρόπολης και τι εντύπωση θα έδιναν οι πυκνά επαναλαμβανόμενες εικονιστικές μονάδες σπειρών, σπειρών-οφθαλμών, πλοίων, εγχειριδίων και λοιπών θεμάτων στους κατοίκους και τους επισκέπτες, χερσαίους και παραπλέοντες (εικ. 29). Η εξ αποστάσεως ορατότητα των βραχογλυφών του Βαθιού ενισχύοταν περαιτέρω από τη διαπίστωση ότι αυτές έμειναν αλώβητες από επικαλύψεις, διορθώσεις και ακυρώσεις, σε αντίθεση με τις βραχογραφίες του Στρόφιλα Άνδρου, που συχνά έχουν δεχθεί επάλληλες και διαδοχικές επικρούσεις κατά τη διάρκεια των προϊστορικών φάσεων της ακρόπολης⁹³.

Πράγματι, στο Βαθύ οι βραχογραφίες παρέμειναν άθικτες κατά τις δραστηριότητες των ιστορικών, χριστιανικών και νεότερων αιώνων στην ακρόπολη. Και όταν κάποιος Δίων, στον λήγοντα 5^ο ή τον αρχόμενο 4^ο αι. π.Χ., χάραξε το όνομά του στον επίπεδο βράχο της νότιας ακτής, επέλεξε την πλαϊνή στενή όψη για την κατωκέφαλη γραφή, αντί να το προσθέσει δίπλα ή επάνω στις πυκνές βραχογραφίες της επιφάνειας εκείνου⁹⁴ (εικ. 23). Δύο κατ'ορθή γωνία μηνοειδή, φαλλόσχημα, θέματα που έχουν με ενιαία αδρή χάραξη επικαλύψει δακτυλιόσχημα βραχογραφήματα (εικ. 4, 33) πρέπει να θεωρηθούν επίσης προϊστορικά (ως μοναδική περίπτωση επάλληλης σήμανσης) και όχι ανήκοντα τεχνοτροπικά και ιδεολογικά στον αστεϊσμό των

⁹¹ Βλαχόπουλος 2014, 94, πίν. 74α, 76α. Βλαχόπουλος 2015α, 121, πίν. 98α-β. Βλαχόπουλος 2017α, 376, εικ. 15.

Ο Χρ. Ντούμας (2010) είχε υποθέσει παρακείμενο βραχογράφημα αιγοειδούς, μη σαφούς σχεδίασης ωστόσο.

⁹² Βλαχόπουλος 2017α, 375-376, εικ. 10-11, 14, 19-20, 37-38.

⁹³ Televantou 2019, 165.

⁹⁴ Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, 378-379, 382, εικ. 9.

αρχαίων φρουρών του ακρωτηρίου και την άτεχνα στικτή γραφή τους⁹⁵. Ανάλογο επίμηκες θέμα, αλλοιωμένο πλέον, διαπιστώθηκε στον εντυπωσιακό Βράχο των Σπειρών και των Εγχειριδίων (**εικ. 28**), ενώ ο δακτυλιόσχημος κρίκος εμφανίζει ευρεία διάδοση στις βραχογραφίες του Στρόφιλα και στη μικροτεχνία της νεολιθικής εποχής, πιθανότατα ως ανεικονική υποδήλωση γονιμικού ή θεολογικού περιεχομένου⁹⁶.

Όπως αναφέρθηκε, σημαντική παράμετρος για τη λειτουργική ορατότητα των βραχογραφιών του Βαθιού υπήρξε η μεγάλη τους κλίμακα. Τα δύο μεγαλύτερα από τα έως και πέντε πλοία της ομώνυμης πύλης έχουν μήκος 0.85 και 0.84μ. (**εικ. 26, 27**), τα κατακόρυφα εγχειρίδια έως 0.30μ. (**εικ. 29, 30**), οι σφυροπελέκεις ομοίως⁹⁷. Η μέση διάμετρος των σπειρών είναι 0.25μ. (**εικ. 22, 31, 32**). Στην αμέσως επόμενη κλίμακα ανήκουν βραχογραφίες δακτυλιόσχημων, μηνοειδών, τόξων, βελών, πελμάτων, της σχηματικής-σταυρό-σχημης ανθρώπινης μορφής και του αιγοειδούς(;), ενώ η μέση διάμετρος των κοτυλών και των πάσης φύσεως κοιλοτήτων που έχουν απολαξευτεί στους βράχους του ακρωτηρίου είναι 0.02-0.03μ. (**εικ. 4, 23, 25, 28**).

Η πυκνότητα των βραχογραφιών, όπως αναφέρθηκε, συνδέεται με ογκώδεις ριζιμιούς βράχους και ατραπούς πυλών ή με χώρους που σηματοδοτούν υπαίθρια δραστηριότητα, όπως το πλάτωμα επίπεδων βράχων πέριξ του Βράχου του Δίωνος στη νότια ακτή, σε περιοχή γαλήνιας θέασης του διαύλου και του κόλπου (**εικ. 24**).

Το εάν τα βραχογραφημένα πεδία συνδέονται με κοινοτικές συγκεκριμένες ευρείας συμμετοχής, τελετουργικά και θρησκευτικά δρώμενα ή συνιστούν χώρους καταγραφής αστρονομικών παρατηρήσεων (για να διατυπώσουμε μερικές υποθέσεις από όλο το φάσμα των σύγχρονων προσεγγίσεων) δεν θα το μάθουμε ποτέ. Βραχογραφικά θέματα, όμως, διαπιστώθηκαν και σε άλλα σημεία του ακρωτηρίου, όπως είναι οι αναλημματικοί τοίχοι και οι εξέδρες των ακτών, ο αναφυόμενος βράχος του ανώτερου επιπέδου του ακρωτηρίου και ο λίθινος περίβολος της ακρόπολης. Άρα, και με δεδομένο ότι η λάξευσή τους είναι χωρικά στοχευμένη και η γλυφή τους

⁹⁵ Τα θέματα αυτά είχαν λόγω της αδρής τους χάραξης θεωρηθεί «φαλλοί», πιθανόν συνδεδεμένοι με το ανδρικό όνομα και ίσως την περιπαικτική διάθεση της επιγραφής (Βλαχόπουλος – Ματθαίου 2014, 378-379, 382).

⁹⁶ Κυπαρίσση-Αποστολικά 2001, 54-56. Televantou 2017, 39-43, 46-47, figs 5.1-5.7 (Στρόφιλας), 5.15-5.16 (Πλάκα Άνδρου). Televantou 2018, 44, 45-46, figs 1a-b, 2a-b, 3, 4, 11a-b. Ο τύπος του δακτυλιόσχημου ειδωλίου / ring idol ίσως αποδίδεται σε λίθινο τέχνηργο, επιφανειακό εύρημα από το Βαθύ (Βλαχόπουλος 2019, 275, **εικ. 7**).

⁹⁷ Βλαχόπουλος 2018, 334, **εικ. 11, 12α-β**.

τεχνικά άρτια, οι βραχογραφίες φαίνεται να εξυπηρετούν ευρύ φάσμα σημάνσεων στον δημόσιο χώρο της προϊστορικής ακρόπολης.

Οι μεμονωμένες σπείρες, έγγλυφες και στικτές, παρατηρήσαμε ότι σημαίνουν περάσματα, μονοπάτια και δρόμους, σαν οδοδείκτες. Επειδή, όμως, μια σήμανση που επιβεβαιώνει την ορθότητα της κατεύθυνσης απευθυνόμενη σε ξένους που αναζητούν συγκεκριμένο προορισμό, είναι πρακτικά ασύμβατη για μια οχυρωμένη ακρόπολη, θα πρέπει να προσεγγίσουμε διαφορετικά τη συστηματική στίξη των βράχων του ακρωτηρίου με σπείρες.

Η πιθανότερη ερμηνεία εκτιμώ ότι οφείλεται στον συνδυασμό της ευρείας εμβέλειας των συμβολισμών του θέματος και της ευρείας εφαρμογής του στον υπαίθριο χώρο, την οικοδομική και την τέχνη της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Γραμμική, αενάως εκτατή και ατέρμων, μη αναπαραστατική, συνήθως δεξιόστροφη, η σπείρα εμφανίζει διάδοση παν-αιγαιακή και διαχρονική στην Εποχή του Χαλκού, ως κύριο διακοσμητικό μοτίβο στις βραχογραφίες των νησιών⁹⁸ και ως βασικό θέμα στην κεραμική της Πρωτοκυκλαδικής και Πρωτοκυκλαδίζουσας κεραμικής⁹⁹. Στις εικονογραφικές συνάψεις των πήλινων τηγανόσχημων σκευών συνδυάζεται με το πλοίο, αποδίδοντας με ευφάνταστη πειστικότητα τα κύματα της θάλασσας, του αδάμαστου υγρού στοιχείου που περιδινίζει τα ναυτικά ταξίδια αλλά και αενάως περιτριγυρίζει το σύμπαν των νησιωτών¹⁰⁰. Ανάλογα αναμενόμενο, όμως, θα ήταν στον κόσμο των ταξιδιωτών της θάλασσας να αντικατοπτρίζεται και ένας εξίσου σημαντικός κόσμος, εκείνος του ουρανού και των αστεριών¹⁰¹. Η αντίποδη σχέση των κυμάτων που φαίνονται την ημέρα και των φωτεινών άστρων που προσανατολίζουν τη νύχτα τους ναυτικούς μου γεννούν την ιδέα για μια διπλή -φυσική και μεταφυσική- πρόσληψη της σπείρας, που ως γραμμικό θέμα μεγάλης επαναληπτικής ευκολίας θα ήταν επιδεικτική περισσότερων συμβολισμών στα κοινωνικά συμφραζόμενα της Αιγαιακής 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. Αν λοιπόν η σπείρα κωδικοποιεί περισσότερα στοιχεία του φυσικού κόσμου (όπως η κινητήρια δύναμη του νερού, ο ζωογόνος ήλιος, ο φωτεινός χάρτης των άστρων, το σύμπαν εν τέλει) τότε περισσότερα είναι και εκείνα που αποδίδει, ιδίως εάν αυτά έχουν προσλάβει μέσα στον νου και τη σκέψη των Αιγαιών διαστάσεις κοσμολογικές και ίσως θεολογικές.

⁹⁸ Για τις σπείρες στις βραχογραφίες Ανδρου, Σύρου, Νάξου, Ηρακλείας, Κέρου, Αμοργού και άλλων τόπων, βλ. Ρόμβος 2002, 22. Κανάκης 2010. Λεγάκη 2014. Λεγάκη 2016.

⁹⁹ Papazoglou-Manioudaki 2019, 25-28, figs 3.5-3.10. Στην εμπίεστη διακόσμηση πυξίδων και τηγανόσχημων επικρατεί, συνήθως, η παραλλαγή των ομόκεντρων κύκλων.

¹⁰⁰ Marthari 2017, 151, fig. 6.

¹⁰¹ Ντούμας 2005, 17-20.

Τα όπλα και τα εργαλεία εμφανίζονται μεμονωμένα (σφυροπελέκεις) ή σε ζεύγη και ομάδες (εγχειρίδια) και μόνο το τόξο και το βέλος εμφανίζονται άπαξ¹⁰² (εικ. 4, 25). Οι πυκνές κοιλότητες που καλύπτουν επίπεδες επιφάνειες ριζιμιών και δομικών βράχων διαμορφώνουν «κέρνους», αλλά με κοτύλες μηδενικής χρηστικότητας¹⁰³ (εικ. 4, 23).

Ιδιαίτερη κατηγορία παραστάσεων συνιστούν τα πλοία. Οι διαστάσεις τους στην ομόνυμη πύλη αποπνέουν μνημειακότητα, αλλά στη νότια ακτή παρατίθενται ως έργα μιας υπαίθριας πινακοθήκης. Ας παρατηρηθεί, ωστόσο, ότι το εκεί μεμονωμένο πλοίο είναι πολύκωπο και διαθέτει πηδάλιο (εικ. 34), ότι τα δύο κοντινά πλοία παριστάνονται σε νηοπομπή¹⁰⁴ (εικ. 35), αλλά ότι και τα τρία αποδίδουν στοιχεία που παραπέμπουν σε θαλαμίσκους ή ξάρτια. Τα πλοία του Βαθιού είναι καλά σχεδιασμένα και οι συνεχείς γλυφές τους αποδίδουν με σαφήνεια το αμφίπλωρο σκαρί, τα στολισμένα ακρόπρωρα, τα κουπιά και το μακρύ πηδάλιο με το τριγωνικό άκρο, που ολοκάθαρα διακρίνεται στο πολύκωπο σκάφος της πύλης (εικ. 26, 27). Πηδάλιο δεν απεικονίζεται σε καμία από τις δεκάδες παραστάσεις πλοίων παλαιότερων και σύγχρονων περιόδων (5^η-3^η χιλιετία π.Χ.), και από την άποψη αυτή η αρχαιοναυπηγική του προϊστορικού Αιγαίου οφείλει άφθονη νέα γνώση στις βραχογραφίες του Βαθιού¹⁰⁵.

Τα πλοία του Βαθιού δεν είναι έργα της αυθόρμητης εικαστικής τυχαιότητας του graffiti. Η παράσταση της πύλης αποδίδει τον στόλο σε αναβατική προοπτική πλου ή ελλιμενισμού τόσο επιτυχή, ώστε η σκηνή να προοιωνίζει αρετές της θηραϊκής τοιχογραφίας. Η γλυφίδα του δημιουργού τους γνωρίζει άριστα την τυπολογία τους, αλλά και η εποχή την αναπαράγει ευρύτατα, όπως δείχνουν τα 15 όμοια σκάφη που έχουν εγχαραχθεί στην επίπεδη επιφάνεια 14 τηγανόσχημων σκευών της Πρωτοκυκλαδικής ΙΙ περιόδου¹⁰⁶.

Η παράσταση «τηλεφανούς» στόλου στην παραστάδα της πύλης επέχει θέση αφηγηματικού θυρεού, μέσω του οποίου η κοινότητα υπομνηματίζει τη ναυτοσύνη της, τεκμηριώνει τον πλούτο της και στέλνει μηνύματα ισχύος σε όσους τον επιβουλεύονται. Ο σύγχρονος ερευνητής, βέβαια, λαμβάνει άλλες

¹⁰² Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 2-3. Για τη διασπορά των θεμάτων στο ακρωτήριο, βλ. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1.

¹⁰³ Βλαχόπουλος 2015β, 221, πίν. 135α. Βλαχόπουλος 2016β, 317-319, εικ. 2, 3. Βλαχόπουλος 2019, 282, εικ. 23. Για τη διασπορά του θέματος, βλ. Βλαχόπουλος 2020, εικ. 1. Κατά την Χρ. Τελεβάντου (Televantou 2019, 171, fig. 44a-b) οι πυκνές ημικυκλικές κοτύλες του Στρόφιλα αποδίδουν τη θάλασσα. Για άλλες ερμηνείες, βλ. Ντούμας 1965, 52-63, πίν. 40-41. Λεγάκη 2016, 115.

¹⁰⁴ Βλαχόπουλος 2020, 291, εικ. 43-44.

¹⁰⁵ Tzouvaras 2020.

¹⁰⁶ Marthari 2017, figs 1-9. Tzouvaras 2020.

πληροφορίες, ελέγχοντας τις γνώσεις που είχαν δώσει έως σήμερα τα παράλληλα της Νεολιθικής και Πρωτοχαλκής ναυτικής εικονογραφίας¹⁰⁷. Αναρωτιέται για την επάρκεια ξυλείας που απαιτούν σκαριά μήκους τουλάχιστον 30μ., όπως δείχνει ο αριθμός των κουπιών τους, τεκμηριώνει την πρωιμότητα εμφάνισης βασικών στοιχείων της ναυπηγικής που απηχούν το ένα ή δύο πηδάλια τους και προσμετρά στην εύπλοια των ποντοπόρων ναύλων τους γνώσεις αστρονομικές, γεωγραφικές και χαρτογραφικές, ενδονησιωτικά δίκτυα συμμαχιών και εμπορικών συμφωνιών, εκπαιδευμένα πληρώματα, μηχανισμούς τροφοδοσίας, και τόσα άλλα που η προηγμένη ναυτοσύνη απαιτεί.

Τα πλοία του Βαθιού έχουν μακρύ σκαρί και ανομοίως υπερυψωμένα πλωραία άκρα, άρα είναι φορτηγίδες μεγάλων μεταφορικών δυνατοτήτων που ίσως κινδυνεύουν με ανατροπή εάν ταξιδέψουν κενά εμπορεύματος¹⁰⁸. Ένα τέτοιο δίκτυο ναυπήγησης, επάνδρωσης, λειτουργίας και απόσβεσης της δαπάνης έχει οπωσδήποτε βάση κοινοτική, διαχείριση συλλογική και υποστηρίζεται από εξειδικευμένο ανθρώπινο δυναμικό. Πρωτίστως, όμως, αυτή η απαιτητική αλυσίδα συντηρείται όταν και όσο ο στόλος έχει αποστολές ανάξιες των μεταφορικών του δυνατοτήτων και διακινεί φορτίο τιμαλφές, ώστε να αποφέρει κέρδος και γόητρο. Τα αγαθά που τα πολύκωπα αυτά πλοία «εμπορεύονται» (με την αρχική έννοια του όρου) προφανώς ικανοποιούν ανάγκες ζωτικές και συνεχείς. Αν προσπαθήσουμε να προσδιορίσουμε το φορτίο τους με βάση τα κριτήρια αυτά, θα προτάξουμε τα μεταλλεύματα χαλκού και αργυρούχου μολύβδου, πρώτων υλών που εξορύσσονται στην Αττική (Λαυρεωτική) και τις Κυκλάδες (Σίφνο, Κύθνο, Σέριφο), την Ανατολία και την Κύπρο, αλλά για τα οποία υπάρχει παντού ανάγκη στο Αιγαίο της Πρώιμης Εποχής του Χαλκού¹⁰⁹. Η Αστυπάλεια, ως νήσος αμέταλλος, τα έχει επίσης ανάγκη, αλλά τα προμηθεύεται και σε επάρκεια όπως δείχνει η προβεβλημένη θέση των εγχειριδίων στις βραχογραφίες της, τα τέχνηρα αρσενικούχου χαλκού που βρίσκονται στις ανασκαφές και η χυτή μολύβδινη χάντρα από την Εξέδρα Π7 (εικ. 12α-γ).

Όσο πυκνά και να είχε κατοικηθεί το νησί στην 3^η χιλιετία π.Χ., οι ανάγκες του σε μεταλλεύματα θα υπήρξαν πεπερασμένες για να δικαιολογούν τέτοια και τόσα πλοία. Μήπως λοιπόν ο Αστυπαλίτικος στόλος εξυπηρετούσε ανάγκες ευρύτερων εμπορικών συμφερόντων και η σημαντική ναυτική έδρα

¹⁰⁷ Wedde 2000, κεφάλαιο 4, fig. 15.

¹⁰⁸ Η πειραματική (υπό κλίμακα) αναπαραγωγή του μεγαλύτερου από τα πλοία της πύλης για δοκιμές εύπλοιας και ευστάθειας σε όλες της συνθήκες έχει προγραμματισθεί από το Πανεπιστήμιο του Southampton, σε συνεργασία με την Ανασκαφή στο Βαθύ και υπό την εποπτεία του υποψήφιου διδάκτορα Π. Τζοβάρια.

¹⁰⁹ Gale – Stos Gale 2008. Ζάχος 2010. Georgakopoulou κ.ά. 2020.

στον βαθύ κόλπο είχε εξελιχθεί σε ένα πολυδύναμο ναυπηγικό και μεταπρατικό κέντρο, που με άξονα τις υπηρεσίες προς τρίτους είχε αναπτύξει μια πρώιμη μορφή νησιωτικού εφοπλισμού; Με το σκεπτικό αυτό συντάσσεται η προνομιακή ασφάλεια του ακρωτηρίου, η ιδανική διαμόρφωση της αμμώδους δυτικής ακτής του κόλπου για καρνάγιο, τα λιμενικά έργα στις ακτές της ακρόπολης και η άφθονη πρώτη ύλη των βραχύσωμων κέδρων που σαφώς ευνοούσαν δευτερεύουσες ναυπηγικές εργασίες. Για τον σκελετό και το πέτσωμα των πλοίων μεγάλωσομοι κορμοί θα έρχονταν από τις *πιτυούσες* ακτές της Μικράς Ασίας αλλά και νησιά όπως η Νάξος, η Σάμος και η Ρόδος. Η μελέτη των ξυλανθράκων που βρέθηκαν στην ανασκαφή έδειξε ότι η Αστυπάλεια της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ. ήταν αρκετά δασωμένη και ότι η εισηγμένη μαύρη/δασική πεύκη πιθανόν συνδέεται με τη ναυπηγική¹¹⁰.

Τα εγχειρίδια, τριγωνικά αμφίστομα μαχαίρια ή βραχύσωμα ξίφη, επιχωριάζουν στην ομώνυμη πύλη και στα μονοπάτια που διέρχεται κανείς αφού έχει μόλις περάσει από την Πύλη των Πλοίων. Ανεξάρτητα, σε ζεύγη ή κρεμασμένα στον τελαμόνα μιας υπαίθριας σπλοθήκης (εικ. 28, 29, 30), τα εγχειρίδια στο Βαθύ παριστάνονται με την T-σχημη λαβή τους, που επειδή ήταν κατασκευασμένη από υλικό φθαρτό δεν έχει διασωθεί σε κανένα από τα χάλκινα και αργυρά εγχειρίδια που γνωρίζουμε από τις Κυκλάδες και την Κρήτη της Προτοχαλκής περιόδου¹¹¹. Ο τύπος, όμως, είναι ακόμα παλαιότερος και παράγεται ήδη κατά την Τελική Νεολιθική 4^η χιλιετία π.Χ.¹¹², οπότε μπορεί να είναι επίσης χυτός σε μήτρα και να διαθέτει κεντρική νεύρωση, όπως δείχνει μικρό εγχειρίδιο από τον Στρόφιλα της Άνδρου¹¹³. Το θέμα δεν εμφανίζεται αλλού στην πινακοθήκη των βραχογραφιών του Αιγαίου, αλλά το όπλο απαντά φορεμένο στη μέση ανδρικών ειδωλίων των Κυκλάδων και σε στήλες κυνηγών-πολεμιστών, οι οποίες διασπείρονται από το Βόρειο Αιγαίο και τα Βαλκάνια έως όλο το πλάτος της Μεσογείου, τεκμήριο και παράγωγο της διεθνούς «μεταλλουργικής κοινής» της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.¹¹⁴.

Ως βασική μονάδα πολεμικής και κυνηγετικής εξάρτυσης με σαφή κοινωνική νοηματοδότηση, το εγχειρίδιο είναι το *par excellence* όπλο ατομικής προστασίας και κύρους, που συνδέεται με την επάρκεια του χαλκού, την τεχνολογία κραμάτωσης μπρούντζου και την απαιτητική τεχνογνωσία της χύτευσης. Στο Βαθύ καταλαμβάνει επιφάνειες εμβληματικές και περίοπτες,

¹¹⁰ Τις ανθρακολογικές αναλύσεις διενεργεί η Δρ. Μαρία Ντίνου.

¹¹¹ Steinmann 2016.

¹¹² Ζάχος 2010, 84-88, εικ. 6-7.

¹¹³ Televantou 2019, 163, fig. 29.

¹¹⁴ Anati 2000. De Marinis 2000. Coleman – Facorellis 2018, 35-36, fig. 5.6a-b.

προβάλλεται εξίσου με τα πλοία και λειτουργεί συμπληρωματικά με αυτά – τεκμήρια της συλλογικής ισχύος εκείνα, τεκμήρια της ατομικής ισχύος αυτά.

Στους κατακόρυφους άξονες των παραστάδων τους, οι πύλες εισόδου στην ακρόπολη προβάλλουν μεγαλογράμματα σύμβολα πλούτου, υπεροχής, ανδρείας και ναυτοσύνης. Αυτοί οι επίκρουστοι θυρεοί επισφραγίζουν την ευρεία και παραγωγική συνοχή του κοινωνικού σώματος που κατοικεί στο Βαθύ, οι δυνάμεις του οποίου σχεδίασαν, συντόνισαν και εκτέλεσαν το εντυπωσιακό οικοδομικό πρόγραμμα της παράκτιας ακρόπολης που οι βραχογραφίες σήμαναν επιλεκτικά και στοχευμένα.

Οι βραχογραφίες της Αστυπάλαιας συνιστούν έναν πυκνό χάρτη πολυσήμων μονάδων οπτικής, νοητικής και συμβολικής πρόσληψης, που η έρευνα προσπαθεί να αποκωδικοποιήσει. Με την ώθηση που προσφέρουν οι πρόσφατα δημοσιευμένες Χαλκολιθικές – Πρωτοχαλκές ερυθρογραπτές και επίκρουστες βραχογραφίες σε θέσεις της Ίμβρου¹¹⁵ και σε σπήλαια του όρους Λάτιμος, στην παράκτια ζώνη της Μικράς Ασίας¹¹⁶, η τέχνη της βραχογραφίας του νησιωτικού Αιγαίου εισέρχεται σε μια φάση επαναπροσδιορισμού των χρονολογήσεων, της διασποράς, της θεματολογίας και των τεχνικών της¹¹⁷. Μεμονωμένα θέματα ή αναπαραστατικά και αφηγηματικά σύνολα «λιθογλυφών» που πολλαπλασιαστικά αναδεικνύονται στις Κυκλάδες και εσχάτως στην Κρήτη τείνουν να γεφυρώσουν περαιτέρω τις ώριμες φάσεις της Νεολιθικής με την Πρωτοχαλκή περίοδο, ενισχύοντας το αιγαιακό λίκνο της 3^{ης} χιλιετίας π.Χ.

Η ανάγνωση και ερμηνεία των γλυφών στα βράχια του Βαθιού συμβάλει καίρια στο να κατανοήσουμε την κοσμολογική «κοινή» των εικόνων του πολυνησιακού αυτού σύμπαντος και να γνωρίσουμε καλύτερα τις κοινωνίες που τις ανέπτυξαν και τις αναπαρήγαν, ως σύμβολα πλέον.

Επίλογος

Η διεπιστημονική έρευνα στο Βαθύ Αστυπάλαιας συμπληρώνει σε λίγο την πρώτη της δεκαετία. Στο σύντομο αυτό χρονικό προσπαθήσαμε να ανα-

¹¹⁵ Ανδρέου και Ανδρέου 2017, εικ. 53α-β. Οι βραχογραφίες της Ίμβρου είναι ερυθρογραπτές, αλλά και επίκρουστες, όπως ευγενώς με ενημερώνουν ο Ηλίας και η Γιάννα Ανδρέου.

¹¹⁶ Peschlow-Bindokat – Gerber 2012.

¹¹⁷ Το θέμα των βραχογραφιών της Χαλκολιθικής και Πρώιμης Εποχής του Χαλκού στο Αιγαίο αναπτύσσεται σε υπό έκδοση εργασία του γράφοντος με τίτλο “Vathy Astypalaia. An Early Cycladic Site in the Dodecanese” στο περιοδικό *Athenische Mitteilungen*.

δείξουμε τους στόχους, τη θεματολογία και τον τρόπο προσέγγισης ενός τόπου διαχρονικής κατοίκησης, όπου για έξι χιλιετίες το προνομιακό φυσικό περιβάλλον του κόλπου συνδυάστηκε παραγωγικά και ισόρροπα με τις ανθρώπινες κοινότητες που εγκαταστάθηκαν στις ακτές του.

Πέρα από τα απτά επιστημονικά ωφελήματα που επιλεκτικά παρατέθηκαν εδώ, η «Αρχαιολογική έρευνα πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας» επιδίωξε από την αρχή να συνδέσει τα μέλη της με τη σύγχρονη νησιωτική κοινωνία και να δημιουργήσει μία αλυσίδα γνώσης του παρελθόντος με το μέλλον, χωρίς οι ανάγκες και τα ήθη της σύγχρονης ζωής να δαιμονοποιούνται, ούτε να χρησιμοποιούνται ανεπεξέργαστα ως εργαλεία για την ανάπτυξη. Σε αυτή τη γέφυρα του παρελθόντος με το μέλλον, το μοντέλο στο οποίο η ομάδα μας επιχειρεί να επενδύσει είναι η μελέτη του συνόλου των παραδοσιακών δομών του νησιού, οι οποίες, στο κρίσιμο μεταίχμιο του παροπλισμού τους, μπορούν να ισχυροποιήσουν το άνυσμα που θα καταστήσει τον ιστορικό χρόνο ισότιμο συνομιλητή του σήμερα και θεμέλια γνώση για το αύριο.

Βιβλιογραφία

- Αγγελοπούλου Α. 2014. *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Μία οχυρωμένη πρωτοκυκλαδική ακρόπολη*, ΥΠΠΟΑ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αρ. δημοσ. 104, Αθήνα 2014.
- Ανατί Ε. 2000, «Τα ιερά σε βράχους στην Ευρώπη», *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού στην Ευρώπη*, Αθήνα 2000, 142-144.
- Angelopoulou A. 2017, “Early Cycladic fortified settlements: aspects of cultural continuity and changes in the Cyclades during the third millennium BC”, *Archaeological Reports* 63 (2016-2017), 131-150.
- Ανδρέου Η. – Ανδρέου Ι. 2017, *Ιμβρος: Ένα μικρό νησί με μεγάλη ιστορία*, τ. Ι-ΙΙ, Αθήνα 2017.
- Βλαχόπουλος Α. 2014, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2011, 93-96.
- Βλαχόπουλος Α., 2015α, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2012, 115-123.
- Βλαχόπουλος Α. 2015β, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2013, 213-225.
- Βλαχόπουλος Α. 2016α, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2014, 233-254.
- Βλαχόπουλος Α. 2016β, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2015, 315-322.
- Βλαχόπουλος Α. 2017α, «Αρχαιολογικές έρευνες πεδίου στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Δωδώνη (Ιστορία-Αρχαιολογία)* τ. ΜΓ'-ΜΔ' (2014-2015), 371-411.

- Βλαχόπουλος Α. 2017β, «Πρωτοκυκλαδική σφραγίδα από τη Γρόττα της Νάξου. Συμβολή στην “ανάγνωση” των σφραγίδων της 3ης χιλιετίας π.Χ.», στο V. Vlachou – A. Gadolou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou, Etudes d'Archéologie* 10, Brussels, 543-559.
- Βλαχόπουλος Α. 2018, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2016, 327-356.
- Βλαχόπουλος Α. 2019, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2017, 273-300.
- Βλαχόπουλος Α. 2020, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2018, 281-317.
- Βλαχόπουλος Α. 2021, «Ανασκαφή στο Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας* 2019.
- Βλαχόπουλος Α. (επιμ.) υπό έκδοση «*Βαθύ Αστυπάλαιας 2013-2017. Πέντε χρόνια έρευνας σε ένα διαχρονικό παλίμψηστο του Αιγαίου*», *Χώρα Αστυπάλαιας 14 Ιουλίου 2018*, Πρακτικά Συνεδρίου υπό έκδοση.
- Βλαχόπουλος Α. – Ματθαίου Άγγ. 2014, «Νεώτερα αρχαιολογικά Αστυπάλαιας», *ΗΟΡΟΣ* 22-25, 2010-2013 (2014) 375-386.
- Βολανάκης Ιω. 2005, «Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία της νήσου Αστυπάλαιας Δωδεκανήσου», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, ΙΘ' (2005), 85-128.
- Coleman J.E. 1977, *Keos I: Kephala. A Late Neolithic Settlement and Cemetery*, Princeton.
- Coleman J. – Facorellis Y. 2018, “The shadowy ‘proto-Early Bronze Age’ in the Aegean”, στο S. Dietz – F. Mavridis – Z. Tankosic – T. Takaoglou (επιμ.), *Communities in transition. The Circum-Aegean Area during the 5th and 4th Millennia BC*, *Monograph of the Danish Institute at Athens*, Volume 20, Oxbow books 2018, 33-66.
- Dawkins R.M. – Wace A.J.B. 1905-6, “Notes from the Sporades”, *BSA* 12, 152-159.
- De Marinis R. 2000, «Στήλες-αγάλματα της Χαλκολιθικής Εποχής στην περιοχή των Άλπεων», *Θεοί και Ήρωες της Εποχής του Χαλκού στην Ευρώπη*, Αθήνα 2000, 145-152.
- Ευσταθίου Ι. – Βλαχόπουλος Α. υπό έκδοση, «Σπήλαια περιοχής Βαθέος» στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.
- Ευσταθίου Ι. – Τρανταλίδου Κ. 2020, «Σωστική ανασκαφή στο σπήλαιο ‘του Νέγρου 2’ Αστυπάλαιας», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 69, 2014, B2, 2358-2360.
- Ζάχος Κ. 2010, «Η μεταλλουργία στην Ελλάδα και στη ΝΑ Ευρώπη κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.», στο Ν. Παπαδημητρίου – Ζ. Τσιρτσώνη (επιμ.), *Η Ελλάδα στο ευρύτερο πολιτισμικό πλαίσιο των Βαλκανίων κατά την 5η και 4η χιλιετία π.Χ.*, Αθήνα 2010, 77-91.
- Zachos K. – Douzougli A. υπό εκτύπωση, “Attica and the Cyclades from the Chalcolithic to the Early Bronze Age”, στο C. Doumas, A. Giannikouri, O. Kouka (επιμ.), *The Aegean Early Bronze Age: New Evidence, International*

- Conference, Athens, April 11th-14th 2008*, Ministry of Culture – Archaeological Institute of Aegean Studies, υπό εκτύπωση.
- Ζερβουδάκη Η. 1975, «Αστυπάλαια», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 26 (1971), Χρονικά, 549-552.
- Ζερβουδάκη 1977, «Αστυπάλαια», *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 27 (1972), Χρονικά, 676-677.
- Gale, N.H. – Stos Gale, S.A. 2008, 'Changing patterns in prehistoric Cycladic metallurgy', in N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (eds), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, The McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, Cambridge 2008, 387-408.
- Georgakopoulou M. – Douni K – Ginalas M. – Kakavogianni O. – Bassiakos I. 2020, "Recent finds from Final Neolithic and Early Bronze Age silver production sites in Southeastern Attica" στο N. Papadimitriou – J. C. Wright – S. Fachard – N. Polychronakou-Sgouritsa – E. Andrikou (επιμ.), *Athens and Attica in Prehistory. Proceedings of the International Conference, Athens, 27-31 May 2015*, Oxford 2020, 185-192.
- Hillson, S. υπό έκδοση, "The children's remains in the burials from the Βαθύ excavations, 2012-2016", στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.
- Hope Simpson R. – Lazenby J.F. 1973, "Notes from the Dodecanese III", *BSA* 68 (1973) 127-179.
- Κανάκης, Χρ. 2010, «Οι επίκρουστες σπείρες της Ηρακλειάς», *Αρχαιολογία και Τέχνες* 114 (2010), 76-82.
- Κόλλιας Ηλ. 2004, «Τρεις μεσοβυζαντινές εκκλησίες της Αστυπάλαιας», *Θωράκιον, τμητικός τόμος στη μνήμη Π. Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 137-148.
- Κεφάλας Σ. 2017, «Τα νομίσματα ως φυλακτά από τον 4^ο έως τον 12^ο αιώνα», στο Κ. Λιάμπη – Κ. Παπαευαγγέλου-Γκενάκου – Δ. Πλάντζος (επιμ.), *Νόμισμα / Κόσμημα. Χρήσεις – Διαδράσεις – Συμβολισμοί από την Αρχαιότητα έως σήμερα, Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου, Τος 26-28 Ιουνίου 2009*, Αθήνα 2017, 263-288.
- Κουκα Ο. 2008, "Diaspora, Presence or Interaction? The Cyclades and the Greek Mainland from the Final Neolithic to Early Bronze II", στο N. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, The McDonald Institute or Archaeological Research, University of Cambridge 2008, 311-319.
- Κυπαρίσση-Αποστολικά Α. 2001, *Τα προϊστορικά κοσμήματα της Θεσσαλίας*, Αθήνα 2001.
- Λεγάκη Ειρ. 2014, «Βραχογραφίες Νάξου και Μικρών Κυκλάδων. Μια υπαίθρια πινακοθήκη ή κάτι παραπάνω;», *Φλέα* 44, 2014, 7-44.
- Λεγάκη Ειρ. 2016, «Βραχογραφίες Νάξου και Μικρών Κυκλάδων» στο Ν. Σταμπολίδης (επιμ.), *Κυκλαδική Κοινωνία 3.500 χρόνια πριν*, Αθήνα 2016,

111-119.

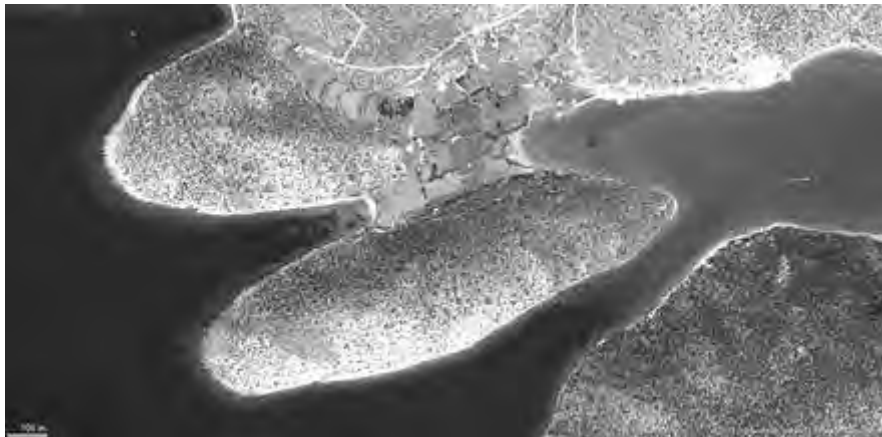
- McGeorge Ph. 2012, "The Petras Intramural infant jar burial: context, symbolism, eschatology", στο Μ. Tsiporoulou (επιμ.), *Petras, Siteia – 25 years of excavations and studies. Acts of a 2-days conference held at the Danish Institute at Athens, 9-10 October 2010, Monographs of the Danish Institute at Athens* no 16, Athens 2012, 291-304.
- McGeorge Ph. 2013, "Intramural Infant Burials in the Aegean Bronze Age, Reflections on symbolism and eschatology with particular reference to Crete", στο Ο. Henry (επιμ.), *Le Mort Dans La Ville, Pratiques, contextes et impacts des inhumations intra-muros en Anatolie, du début de l'Âge du Bronze à l'époque romaine*, Istanbul 2013, 1-19.
- Μαγνήσαλη Μ. – Μπιλής Θ. υπό εκδοχή «Βαθύ Αστυπάλαιας. Οι μετασηματισμοί της αρχιτεκτονικής» στο Βλαχόπουλος υπό εκδοχή.
- Maniki A. υπό εκτύπωση, "Early Cycladic Akrotiri: The mortuary practice of enchytrismos", στο C. Doumas (επιμ.), *Akrotiri Thera, Forty years of research (1967-2007), Archaeological Society of Athens 15-16 December 2007*, υπό εκτύπωση.
- Μαραγκού Λ. 2005, *Αμοργός II. Οι αρχαίοι πύργοι*, Αθήνα 2005.
- Marangou L. – Renfrew C. – Doumas C. – Gavalas G. 2008, "Markiani on Amorgos: an Early Bronze Age fortified settlement – Overview of the 1985-91 Investigations", στο Ν. Brodie – J. Doole – G. Gavalas – C. Renfrew (επιμ.), *Horizon-Ορίζων. A Colloquium on the Prehistory of the Cyclades*, McDonald Institute Monographs, The McDonald Institute for Archaeological Research, University of Cambridge, Cambridge 2008, 97-105.
- Marthari M. 2017, "Aspects of pictorialism and symbolism in the Early Bronze Age Cyclades: a 'frying pan' with longboat depiction from the new excavations at Chalandriani in Syros", στο V. Vlachou – A. Gadoulou (επιμ.), *ΤΕΡΨΙΣ. Studies in Mediterranean Archaeology in Honour of Nota Kourou, Etudes d'Archéologie* 10, Brussels 2017, 147-160.
- Massa M. – Sahoglu V. 2011, "Western Anatolian Burial Customs during the Early Bronze Age", στο V. Sahoglu – P. Sotirakopoulou (επιμ.), 2011. *Across. The Cyclades and Western Anatolia during the 3rd Millennium BC*, Istanbul 2011, 164-171.
- Μαστροθεόδωρος Γ. και Μπασιάκος Ι. 2014, «Αναλυτικές και τεχνολογικές μελέτες χάλκινων αντικειμένων από την ακρόπολη στο Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος Νάξου)», στο Α. Αγγελουπούλου, *Κορφάρι των Αμυγδαλιών (Πάνορμος) Νάξου. Μία οχρωμένη πρωτοκυκλαδική ακρόπολη*, ΥΠΠΟΑ, Ταμείο Αρχαιολογικών Πόρων και Απαλλοτριώσεων, Αρ. δημοσ. 104, Αθήνα 2014, 458-473.
- Michalaki-Kollia M. 2010, "Un ensemble exceptionnel d'enchytrismes de nouveau-nés, de fœtus et de nourrissons découvert dans l'île d'Astypalée en Grèce : Cimetière de bébés ou sanctuaire?", στο Α.-Μ. Guimier-

- Sorbets – Y. Morizot (επιμ.), *L'Enfant et la mort dans l'Antiquité I. Nouvelles recherches dans les nécropoles grecques. Le signalement des tombes d'enfants, Actes de la table ronde internationale organisée à Athènes, 2008*, Paris, de Boccard, 161-194.
- Morris S.P. – Papadopoulos J.K. 2005, "Greek Towers and Slaves: An Archaeology of Exploitation", *American Journal of Archaeology* 109 (2005), 155-225.
- Ντούμας Χρ. 1965, «Κορφή τ'Αρωνιού: μικρά ανασκαφική έρευνα εν Νάξω», *Αρχαιολογικόν Δελτίον Β* 20 (1965), 41-64.
- Ντούμας Χρ. 2005, «Η Αστυπάλαια στην πρώιμη ιστορία του Αιγαίου. Θεωρίες και Αρχαιολογική Μαρτυρία», *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΙΘ'*, 2005, 17-33.
- Ντούμας Χρ. 2010, «Βαθύ Αστυπάλαιας», *Πρακτικά της Αρχαιολογικής Εταιρείας 2008*, 133-134.
- Παναγιωτοπούλου-Ατζακά Π. 2014, «Τα ψηφιδωτά δάπεδα των νησιών του Αιγαίου, με έμφαση στα Δωδεκάνησα, κατά την Ύστερη Αρχαιότητα. Σχέσεις με τα ψηφιδωτά των προς Ανατολάς περιοχών», στο Ν. Ζάρρας – Μ. Στεφανάκης (επιμ.), *Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την ύστερη Αρχαιότητα. Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Δεκεμβρίου 2011, Ευλιμένη 2*, Ρέθυμνο 2014, 41-80.
- Παπαβασιλείου Ελ. υπό έκδοση, «Αρχαιολογικά κατάλοιπα από την παλαιохριστιανική περίοδο στην Αστυπάλαια (4^{ος}-7^{ος} αι. μ.Χ.)», στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.
- Papazoglou-Manioudaki L. 2019, "An Early Cycladic Figurine from the Acropolis of Athens", στο Μ. Marthari – C. Renfrew – Μ. Boyd (επιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, Oxford - Philadelphia, 2019, Oxford – Philadelphia 2019, 22-34.
- Παπαστεφανάκη Λ. υπό έκδοση, «Τα ασβεστοκάμινα της Αστυπάλαιας από την προβιομηχανική στη βιομηχανική παραγωγή στη διάρκεια του 20ού αιώνα», στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.
- Peschlow-Bindokat A. – Gerber C. 2012, "The Latmos-Besparmak Mountains. Sites with Early rock Paintings in Western Anatolia", στο Μ. Özdoğan – Ν. Başgelen – Ρ.-Ι. Kuniholm (επιμ.), *The Neolithic in Turkey. New Excavations and New research. Vol. 4 – Western Turkey*, Istanbul 2012, 67-115.
- Poulianos N. 2018, "Infant Burial at Neolithic Ftelia, Mykonos", στο Α. Sampson – Τ. Tsourouni (επιμ.), *Ftelia on Mykonos, Greece. Neolithic Networks in the Southern Aegean Basin*, v. ii, Athens 2018, 237-239.
- Ρόμβος Τ. 2002, *Στα ίχνη. Το λίθινο χρονικό της Σύρου*, Μυτιλήνη 2002.
- Ross L. 1843, *Riesen auf des Griechischen Inseln des aegaeischen Meeres*, τόμος II, Sturgard – Tuebingen 1843.

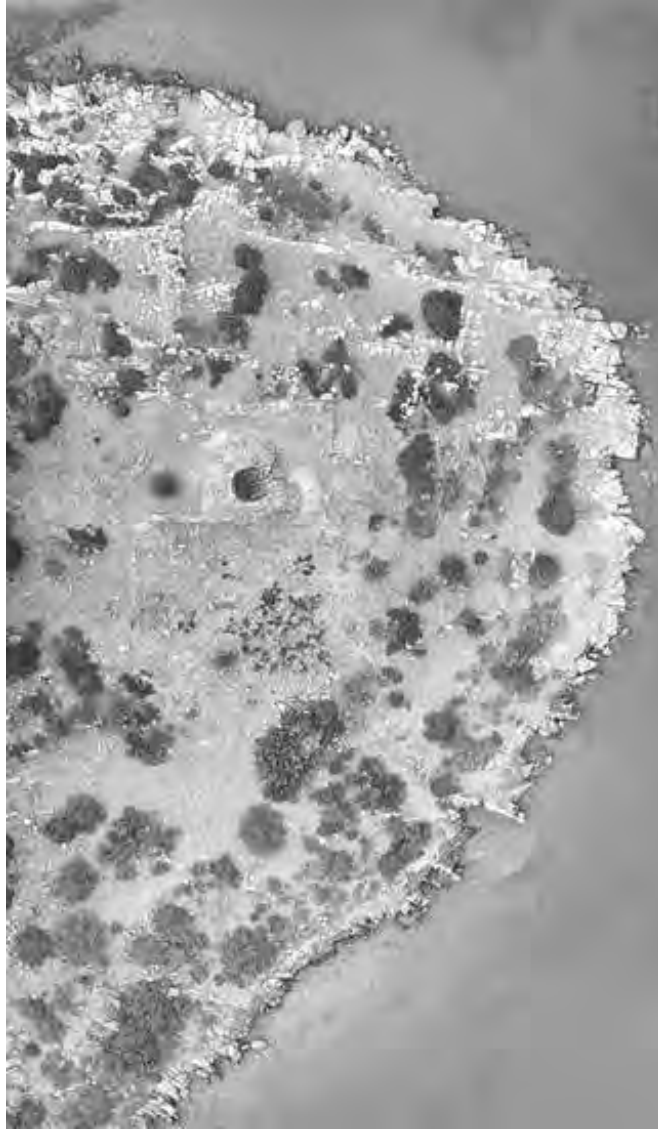
- Steinmann B. 2016, “Zwei fruehkykladische Dolche aus der Sammlung der Badischen Landesmuseums. Zu Kontexten und Typologie von Metalldolchen“, *Jahrbuch des Deutschen Archäologischen Instituts* 131 (2016), 1-30.
- Televantou C. 2017, “Figurines from Strophilas, Andros”, στο M. Marthari – C. Renfrew – M. Boyd (επιμ.), *Early Cycladic Sculpture in Context*, Oxford – Philadelphia 2017, 39-51.
- Televantou C. 2018, “The Roots of the Pictorial Art in Cyclades: from Strophilas to Akrotiri”, στο A. Vlachopoulos (επιμ.), *PAINTBRUSHES. Wall-Painting and Vase-Painting of the 2nd millennium BC in dialogue*, Athens 2018, 42-65.
- Televantou C. 2019, “The Neolithic Settlement at Strofilas, Andros”, *Papyri - Scientific Journal* 8 (2019), 146-181.
- Tsigkas G. – Sfikas G. – Pasialis A. – Vlachopoulos A. – Nikou Chr. 2020, “Markerless detection of ancient rock carvings in the wild: rock art in Vathy, Astypalaia”, *Pattern Recognition Letters* 135 (2020), 337–345.
- Tzovaras P. 2020, “Before ‘Thalassocracies’: Reconstructing the ‘longboat’ and rethinking its use and social implications in the 4th millennium South Aegean”, στο N. Raad – C. Cabrera Tejedor (επιμ.), *Ships, Boats, Ports, Trade, and War in the Mediterranean and Beyond. Proceedings of the Maritime Archaeology Graduate Symposium 2018*, BAR IS 2961, Oxford 2020, 3-22.
- Φανταουτσάκη Χ. 2020, «Αστυπάλαια», *Αρχαιολογικό Δελτίο* 69 (2014), Χρονικά, 2336-2341, 2345-2348.
- Φανταουτσάκη Χ. υπό έκδοση, «Αρχαιολογικά Αστυπάλαιας. Νεότερα στοιχεία από τις πρόσφατες έρευνες», στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.
- Φιλιππίδης Δ. υπό έκδοση, «Συνοικισμοί βοσκών στο Βαθύ της Αστυπάλαιας», στο Βλαχόπουλος υπό έκδοση.
- Vlachopoulos A. – Angelopoulou A. 2019, “Early Cycladic Figurines from Vathy, Astypalaia”, στο M. Marthari – C. Renfrew – M. Boyd (επιμ.), *Beyond the Cyclades: Early Cycladic Sculpture in Context from Mainland Greece, the North and East Aegean*, Oxford–Philadelphia 2019, 202-226.
- Wedde M. 2000, *Towards a hermeneutics of Aegean Bronze Age ship imagery*, Manheim and Möhnese 2000.

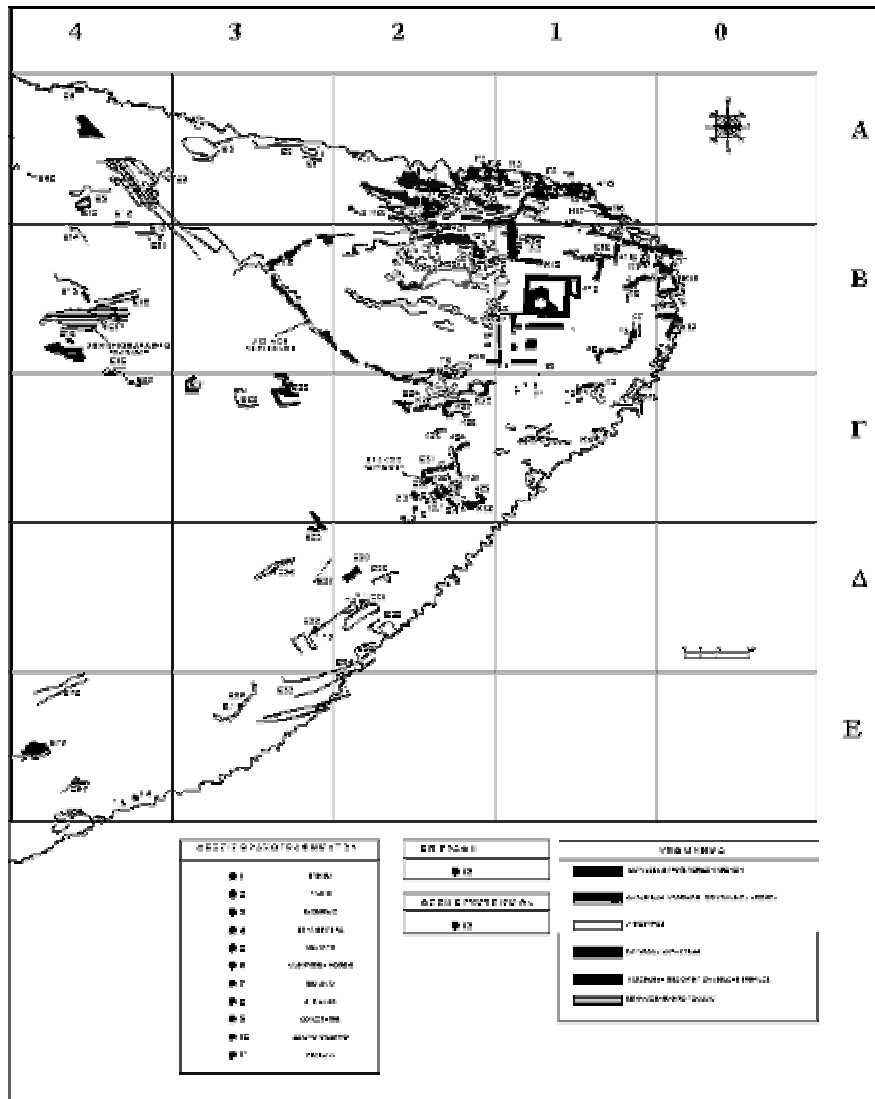
1. Αστυπάλαια. Ο βαθύς κόλπος που δίνει το όνομά του στην περιοχή ξεχωρίζει στον πλούσιο διαμελισμό των ακτών του ανατολικού Μέσα Νησιού.

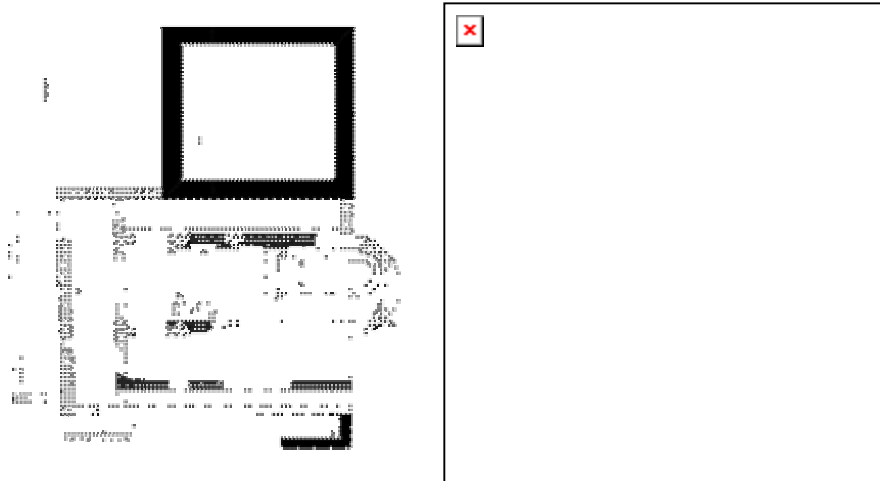
2. Βαθύ. Η χερσόνησος του Πύργου απολήγει ανατολικά στο ακρωτήριο Ελληνικό, σημείο ελέγχου του απάνεμου κόλπου και του στενού διαύλου. Απέναντί του βρίσκεται ο οικισμός Μέσα Βαθύ.

3. Το ακρωτήριο Ελληνικό. Στο βόρειο και ανατολικό πρηνές ογκολιθικοί αναλημματικοί τοίχοι και ορθογώνιες «εξέδρες» ανήκουν στην προϊστορική ακρόπολη (3^η χιλιετία π.Χ.). Στο ανώτερο πλάτωμα διακρίνεται το ερείπιο του αρχαίου πύργου (4^{ος} αι. π.Χ.), η αυλή του οποίου μετατράπηκε σε παλαιοχριστιανική βασιλική. Στο εσωτερικό του πύργου φώλιασε το νεότερο ασβεστοκάμινο.

4. Τοπογραφικό του ακρωτηρίου Πύργος / Ελληνικό. Στη βόρεια και την ανατολική ακτή αριθμούνται οι Π-σημες κατασκευές που αναφέρονται στο κείμενο. Με αριθμούς σημαίνονται τα θέματα και η διασπορά των βραχογραφιών. Σχέδιο Διονύσης Νιώτης.

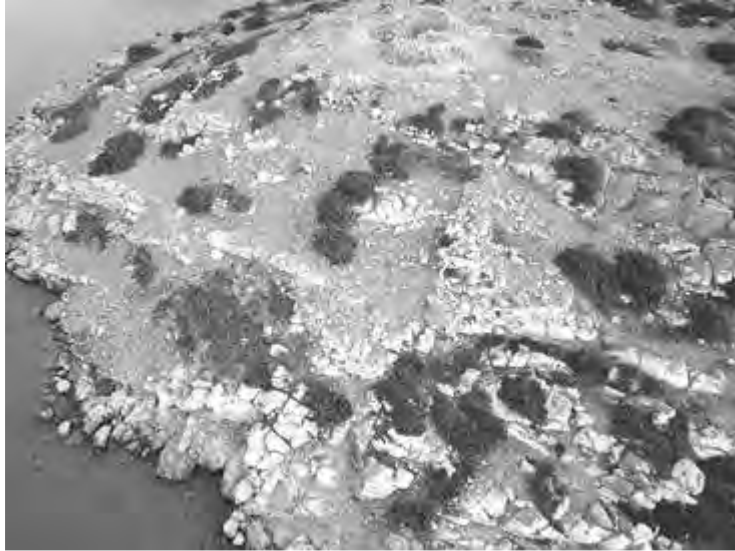
5. Η παλαιοχριστιανική βασιλική (3, 5, 9) ιδρύθηκε επάνω στο συγκρότημα της αυλής του πύργου (1, 2) και υπέστη μετασκευές (4). Πολλούς αιώνες μετά εδώ υπήρχε μονόχωρο εκκλησίδιο (6, 7), στην αυλή του οποίου κτίστηκε τάφος (8).
Μελέτη αναπαράστασης Μ. Μαγνήσαλη, Θ. Μπιλής.

6. Ανασκαφή στο κεντρικό κλίτος της βασιλικής. Στο διαλυμένο ψηφιδωτό της πατούσε ο τάφος 8, τον οποίο σημαίνει μεγάλη λιθόπλινθος.

7. Χάλκινη φόλλις Ρωμανού Δ' Διογένη (1068-1071) από τον πλούσια κτερισμένο τάφο του βόρειου πλατώματος.

8. Γυάλινο βραχιόλι από τον τάφο του βόρειου πλατώματος.

9. Ακρωτήριο Πύργος / Ελληνικό. Στη βόρεια ακτή, κάτω αριστερά στην εικόνα, διακρίνονται οι Π-σημες Εξέδρες 1-2 και 4-5, πιο πάνω το Μεγάλο Ανάλημμα και το ισχυρό Ορθογώνιο Οικοδόμημα.

10. Η λαξευμένη αναβάθρα Π8 και οι ογκολιθικοί τοίχοι εκατέρωθεν διαμορφώνουν εγκαταστάσεις λιμενικού και ίσως αμυντικού χαρακτήρα.

11. Η Ογκολιθική κατασκευή (Π6) με βραχογράφημα σπείρας διαμορφώνει μικρό μώλο και ανηφορική οδό προς το Μεγάλο Ανάλημμα της ακρόπολης.

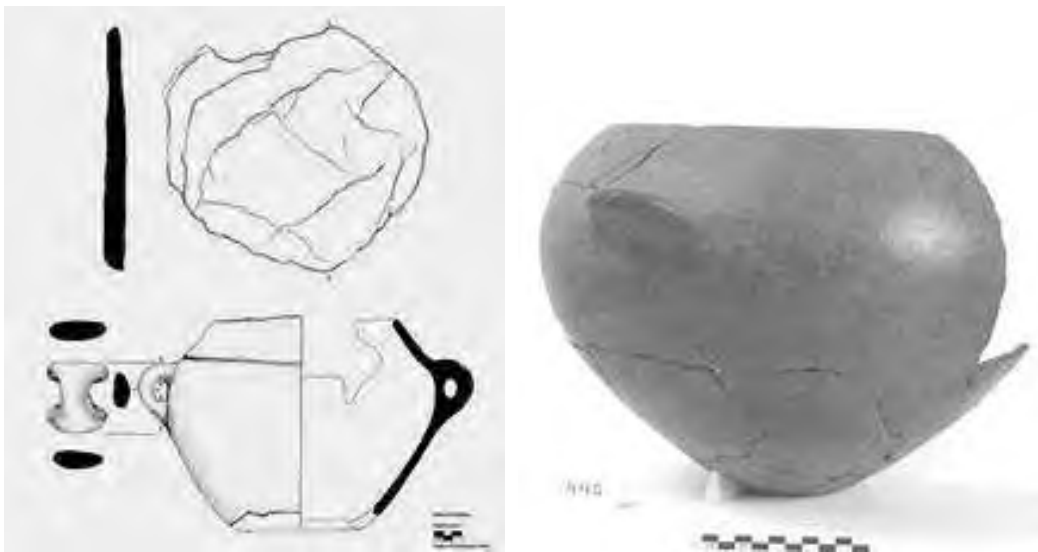

12α-β. Χάλκινη βελόνη και αγκίστρι, ευρήματα επιφανείας από την ακρόπολη.

12γ. Μολύβδινη χυτή χάντρα από την Εξέδρα Π7.

13α-β. Μαρμάρινα σχηματικά ειδώλια από τις Εξέδρες 4 και 5 της βόρειας ακτής.

14. Πήλινος κρατηρίσκος με λίθινο πώμα. Περιείχε τον Εγχυτρισμό αρ. 1 από την Εξέδρα 1.

15. Η φιάλη μεγάλων διαστάσεων και επιμελημένης κατασκευής περιείχε τον Εγχυτρισμό αρ. 2.

16. Στις Εξέδρες 1-2 (δεξιά) είχαν γίνει βρεφικοί εγχυτρισμοί. Οι Εξέδρες 4-5 (μέσον) απέφεραν λείψανα οικιακού χαρακτήρα, αλλά με σημαντικά ευρήματα, όπως τα ειδώλια της εικ. 13α-β. Αριστερά η Εξέδρα Π4.

17. Εξέδρα 2. Σε υπερυψωμένη βαθμίδα-θήκη είχε γίνει ο εγχυτρισμός αρ. 4, κτερισμένος με λίθινο εργαλείο.
18. Η Εξέδρα Π2 με τους in situ εγχυτρισμούς βρεφών.

19. Η Εξέδρα Π2 με τους τέσσερεις in situ εγχυτρισμούς βρεφών επάνω σε στρώμα λευκών χαλικιών. Σκίτσο Ν. Σεπετζόγλου.

20. Εξωτερικά του Ογκολιθικού Οικοδομήματος και μέσα σε διακλάσεις του φυσικού βράχου είχαν γίνει τέσσερεις εγχυτρισμοί αρτιγενών βρεφών.

21. Την Ορθογώνια Κατασκευή / Εξέδρα Π7 στην ανατολική ακτή αποτελούν αναβάθρα λαξευμένη στον βράχο και διμερής χώρος ποικίλων δραστηριοτήτων.

22. Στικτική σπείρα μεγάλων διαστάσεων σε βράχο της βόρειας ακτής.

23. Ο Βράχος του Δίωνος είναι κατάστικτος από προϊστορικές επίκρουστες παραστάσεις. Στην πλαϊνή όψη φέρει την ομώνυμη αρχαία επιγραφή.

24. Η περιοχή του Βράχου του Δίωνος στη νότια ακτή του ακρωτηρίου.

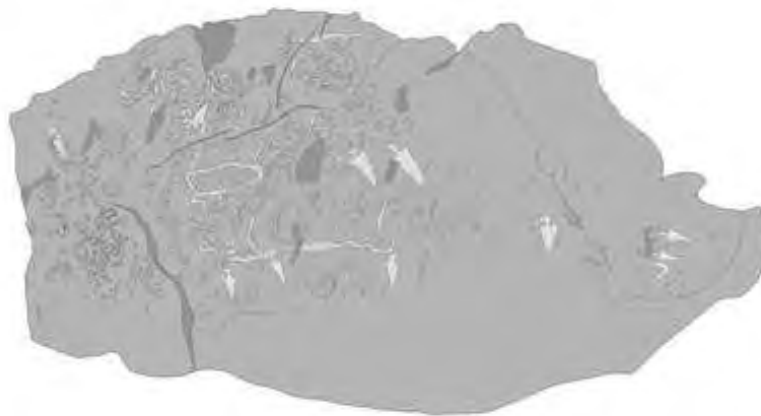
25. Η περιοχή του βράχου του Δίωνος είναι κατάστικτη από παραστάσεις πλοίων, σπειρών, εγχειριδίων, τόξου, δακτυλιόσχημων, μηνοειδών και κοτυλών. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

26. Η Πύλη των Πλοίων και το λαξευμένο στον βράχο μονοπάτι με τη στικτή σπείρα οδηγούν στο ανώτερο πλάτωμα της ακρόπολης.

27. Τα πλοία της ομώνυμης πύλης αποδίδονται με ενδιαφέρουσα αναβατική προοπτική. Τεκμηριώνουν σημαντικά στοιχεία της προϊστορικής ναυπηγικής, όπως το πηδάλιο στην πρύμνη. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

28. Ο μεγάλος Βράχος των Σπειρών και των Εγχειριδίων είναι πυκνά βραχογραφημένος με σπείρες, μηνοειδή, εγχειρίδια σε τελαμόνα(;) και κοτύλες. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

29. Η Πύλη των Εγχειριδίων και ο Βράχος των Σπειρών και των Εγχειριδίων διαμορφώνουν ανηφορικά μονοπάτια προς το ανώτερο πλάτωμα της ακρόπολης. Σχέδιο Ν. Σεπετζόγλου.

30. Γλυφή επίκρουστου εγχειριδίου με λαβή.

31. Αντίχρωμη γλυφή επίκρουστης σπείρας.

32. Επίκρουστη σπείρα γεμισμένη με κιμωλία.
33. Μηνοειδή / φαλλόσχημα και δακτυλιόσχημο.

34. Βραχογράφημα πολύκωπου πηδαλιούχου πλοίου στη νότια ακτή.

35. Βραχογραφήματα πλοίων στη νότια ακτή, περίξ του βράχου του Δίωνος.

ΜΑΡΙΑ ΜΟΥΚΑΖΗ

Αρχαιολόγος

**ΛΥΧΝΑΡΙΑ, ΠΥΡΑΥΝΑ, ΘΥΜΙΑΤΗΡΙΑ ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΤΟΥ
ΧΑΛΚΟΥ ΣΤΟ ΑΙΓΑΙΟ**

Η αρχικά περιστασιακή και αργότερα η εξειδικευμένη χρήση της φωτιάς αποτέλεσε την βάση για την τεχνολογική και πολιτισμική επανάσταση στη ζωή του ανθρώπου. Συγκεκριμένα, η φωτιά διευκόλυνε τον άνθρωπο να διατηρεί ζεστό το κατάλυμά του κατά τους κρύους μήνες του χρόνου. Παράλληλα, το μαγειρεμένο φαγητό συντόμευσε την διαδικασία της πέψης δίνοντας την δυνατότητα στον άνθρωπο να εξοικονομεί ενέργεια για την εγκεφαλική του ωρίμανση, ενώ συνάμα άλλαξε τις κοινωνικές του συνήθειες, αφού μοιραζόταν πλέον την τροφή του γύρω από πυρές, μετατρέπόμενος σε κοινωνικοποιημένο ον. Ακόμη, με τη χρήση του φωτός ο άνθρωπος ήταν πλέον δυνατόν να εργάζεται και να παράγει μετά τη δύση του ηλίου. Τέλος, η χρήση της φωτιάς στην κατεργασία των μετάλλων, καθώς και η χρήση των κλιβάνων, σηματοδότησε την τεχνολογική επανάσταση¹ που επήλθε και οδήγησε στο πέρασμα της ανθρωπότητας από την Εποχή του Λίθου στην Εποχή του Χαλκού.

Τα πήλινα πύραυνα, τα θυμιατήρια καθώς και τα πήλινα και λίθινα λυχνάρια, είναι αντικείμενα που σχετίζονται άμεσα με τη φωτιά, απαντούν δε σε όλες σχεδόν τις γνωστές θέσεις της Μέσης και Ύστερης εποχής του Χαλκού (2100/1600-1600/1100 π.Χ.), στα ιερά κορυφής, στα οικιακά ιερά, στις επαύλεις, ή στα ευρύχωρα, συχνά τοιχογραφημένα με φωτεινά χρώματα, κτήρια, έως τις απλές κατοικίες των οικισμών των Κυκλάδων, της Κρήτης και των Δωδεκανήσων. Η παρουσία των παραπάνω σκευών αποτελεί μία από τις πιο ενδιαφέρουσες πτυχές του προϊστορικού Αιγαίου καθώς συνδέεται άμεσα με τη φωτιά, στοιχείο που καλύπτει εκτός από τις βασικές ανάγκες, και θρησκευτικές, όπως οι εξαγνισμοί σε ιερά, οικίες και τάφους. Κάποιοι τύποι των σκευών αυτών προέρχονται από την Κρήτη, ενώ άλλοι αποτελούν τοπικές παραλλαγές κάθε περιοχής. Η εύρεση των συγκεκριμένων τύπων σε διάφορα μέρη του Αιγαίου, της Μ. Ασίας και της Ηπειρωτικής Ελλάδας, δηλώνει τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις μεταξύ των ανθρώπων της εποχής, σχέσεις ανταλλαγής όχι μόνο αντικειμένων αλλά παράλ-

¹ Forbes 1966 1-3.

ληλα ιδεών, τεχνολογιών και θρησκευτικών δοξασιών.

Λυχνάρια

Τα λυχνάρια συμπεριλαμβάνονται στα πρώτα αντικείμενα διατήρησης της φλόγας ως μέσου τεχνητού φωτός που εξασφάλιζε στον άνθρωπο τη δυνατότητα να βλέπει όπου το φως δεν επαρκούσε. Για τον λόγο αυτό έπαιζαν σημαντικό ρόλο στην καθημερινή ζωή των ανθρώπων, με το σχήμα τους να μεταβάλλεται στην πορεία του χρόνου. Τα πρώτα λυχνάρια ήταν λίθινα, οστέινα, ή από όστρεο και εμφανίζονται κατά την Παλαιολιθική περίοδο ενώ τα πήλινα εμφανίζονται στη Νεολιθική περίοδο².

Τα πήλινα λυχνάρια είναι απλά ρηγά σκεύη που ποικίλουν σε σχήμα. Το σώμα τους μέσα στο οποίο τοποθετείτο η καύσιμη ύλη αποτελείται από κοίλο δοχείο. Στο χείλος τους διακρίνεται εσοχή που αποτελεί το μυκτήρα για το φυτίλι. Πολλές φορές διαμετρικά αντίθετα από το μυκτήρα υπάρχει οριζόντια λαβή³. Όμοιος τύπος λυχναριού έχει εντοπιστεί στα Σεράγια της Κω⁴ (Εικ. 1).

Τα λίθινα λυχνάρια αποτελούνται από κοίλο ή κωνικό σώμα που εδράζεται σε επίπεδη βάση ή στηρίζεται σε πόδι (χαμηλό, μέτριο ή υψηλό). Συνήθως έχουν δύο μυκτήρες και δύο τριγωνικά κρεμάμενα ωτία. Είναι πιο περίτεχνα από τα πήλινα και φέρουν διάκοσμο από αβαθείς αυλακώσεις ή ακόμα από μνηοειδή σχήματα, σπείρες και εγχάρακτο φυτικό διάκοσμο⁵. Το υλικό από το οποίο κατασκευάζονταν συνήθως είναι στεατίτης, πορφυρίτης, ή σχιστόλιθος⁶.

Η χρήση των λυχναριών ήταν ευρέως διαδεδομένη στην Κρήτη⁷, όπου το σχήμα εμφανίζεται σε πολλές τοπικές παραλλαγές, ενώ παρουσιάζει ιδιαίτερα χαρακτηριστικά και μια συγκεκριμένη τυπολογία με μεγάλη ποικιλία στη διακόσμηση, στοιχείο που παραπέμπει στην ύπαρξη τοπικών εργαστηρίων. Επιπλέον, η εύρεση πυρήνων και απορριμμάτων λίθου σε ορισμένες θέσεις στην Κρήτη καταδεικνύει την ύπαρξη εργαστηρίων κατα-

² Hogarth 1900-1901, 128, Bosanquet 1901-1902, 285, Ξανθουδίδης 1906, 149, Persson 1942, 102-111, Warren 1969, 49-59, Mounjoy 1993, 58, 124.

³ Borda 1946, 26, 27. πιν. XXVII, Coldstream 1972, 239, πιν. v. 50.

⁴ Μαρκέτου 1981, 409-410.

⁵ Warren 1969, 49, 50, Δεβετζή 2007, 119-121.

⁶ Warren 1969, 140.

⁷ Warren 1969, 49-59.

σκευής λυχναριών⁸. Οι τύποι των λυχναριών που εντοπίστηκαν στην Ιαλυσό της Ρόδου⁹ (εικ.2) και στα Σεράγια της Κω¹⁰ (εικ.3) ανήκουν στον μινωικό τύπο, και είτε ήταν εισηγμένα από την Κρήτη¹¹, είτε αποτελούσαν μιμήσεις τοπικής παραγωγής, στοιχείο που επιβεβαιώνει τις σχέσεις των Δωδεκανήσων με την Κρήτη.

Εκτός από την Κρήτη, τα λυχνάρια απαντούν σε πάρα πολλές θέσεις της Ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως στην Ασίνη, στα Δενδρά, στην Ελευσίνα, στις Μυκήνες, το Ναύπλιο, στον Θορικό, και το Βαφειό καθώς και στα νησιά Μήλο, Κέα και Κύθηρα¹² στη Θήρα¹³. Ο διττός χαρακτήρας του σκεύους διαφαίνεται από τη παρουσία του σε οικίες και σε τάφους. Στους τάφους τα λυχνάρια χρησίμευαν για την εξασφάλιση του τεχνητού φωτός κατά την διαδικασία του ενταφιασμού, αλλά και σαν κτερίσματα που θα παρείχαν φως στον νεκρό κατά το μακρινό του ταξίδι¹⁴.

Η συνήθης καύσιμη ύλη στα λυχνάρια ήταν το ελαιόλαδο, μέσα στο οποίο βύθιζαν το φυτίλι για να τροφοδοτείται η φλόγα. Η χρήση ελαίων, και ιδιαίτερα ελαιολάδου, για τον φωτισμό μαρτυρεί την χρήση του τεχνητού φωτός από οργανωμένες και αρκετά εύπορες κοινωνίες, αφού προϋποθέτει τη δυνατότητα παραγωγής μεγάλων ποσοτήτων λαδιού¹⁵. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός ότι η εμφάνιση των λυχναριών συμπίπτει με την εμφάνιση του ελαιολάδου στο Αιγαίο, γεγονός που καταδεικνύει την εξέλιξη της τεχνολογίας και την ακμή του πολιτισμού της Πρώιμης Εποχής του Χαλ-

⁸ Warren 1969, Warren 1967, 33-57

⁹ Monaco 1941, 95, εικ. 42 v4, 96 εικ.43, v2 Αρ. ευρ. Δ 197, εικ. 42 v. 1., v.3, και εικ. 44 v. 2 με παράλληλα να ανήκουν στον τύπο Π Α 1 Warren 1969, 52.

¹⁰ Morricone 1975, 212, εικ. 127 α) και 271-274, εικ. 229, και ,274, εικ. 229 c), 229 d) και σ. 273, εικ. 229 b). Monaco 1941, 91 v 7 εικ. 42:1Borda 1946, 27, πιν XXVIII, 9, 26, πιν. XVII 2,3, Morricone 1975, 283, (εικ. 247 α), Bosanquet 1923, 19, 129-130, εικ. 112, πιν. XXVII, Pernier, 1935, 389, εικ. 236, Charouthier, Charbonneaux 1928, 16, πιν. XXXIV, 2 και VI, Levi, 1958, 211, εικ. 25Bi, Μαρκέτου 1981, 409-410. Ένα λυχνάρι με πιθανό παράλληλο στο Warren 1969, 54.έχει βρεθεί στο οικ. Βασιλείου στα Σεράγια της Κω στην ανασκαφή που διεξήχθη από την Μαρκέτου. Αρ. ευρ. Δ 25 .

¹¹ Morricone 1975, 212, σημ. 1

¹² Warren 1969, 51.

¹³ Παλυβού 1999, 119,εικ. 12, 13.

¹⁴ Warren 1969, 50-55.

¹⁵ Forbes 1966 123.

κού¹⁶ (3300- 2000π.Χ.).

Στις Κυκλάδες συγκεκριμένα η σταδιακή αύξηση του αριθμού και της ποικιλίας των λυχναριών με μυκτήρα από τη Μεσοκυκλαδική περίοδο (1900-1600 π.Χ.) και μετά θα μπορούσε να υποδηλώνει την αντίστοιχη διάδοση της ελαιοκαλλιέργειας και συνακόλουθα την αύξηση της παραγωγής λαδιού. Η παραγωγή αυτή τεκμηριώνεται άμεσα από τη συχνή παρουσία ελαιοπυρήνων και έμμεσα από την αφθονία ψευδόστομων αμφορέων, αγγείων κατ' εξοχήν προορισμένων για τη μεταφορά λαδιού.

Πύραυνα

Πρόκειται για αβαθή πήλινα σκεύη με λαβή που εκφύεται από πτύχωση του χείλους. Η λαβή συνήθως είναι οριζόντια τοποθετημένη με ανοδική κλίση. Το σχήμα τους υποδηλώνει τη χρήση τους, αφού ήταν σκεύη χρηστικά, σχεδιασμένα για τη μεταφορά πυρωμένων κάρβουνων.

Σχετικά με την παρουσία πυραύλων, παρατηρούμε ότι ορισμένα εντοπίζονται σε χώρους οικιών όπως στο Μικρό Ανάκτορο της Κνωσού¹⁷ (της ΥΜΙ περιόδου 1600-1480), των Μαλίων¹⁸ και της Τυλίσου¹⁹, ενώ ένα από αυτά απεικονίζεται σε τοιχογραφία στην Θήρα²⁰. Παράλληλα, η παρουσία πυραύλων εντοπίζεται και σε λατρευτικά σύνολα που ήρθαν στο φως στο Φιλήρημο, ακρόπολη της Ιαλυσού, καθώς και σε τάφους στην Κέα²¹ και στην Κρήτη (στην Κνωσό²² στον Κατσαμπά και στον Καρτερό²³).

Ακόμα έχουν εντοπιστεί στην Αγία Ειρήνη της Κέας²⁴, στο ανάκτορο της Ζάκρου²⁵ στην Κρήτη, στα Κύθηρα, στα Δωδεκάνησα, στη Ρόδο²⁶ (εικ.4), στην Κω και στην Κάρπαθο²⁷, καθώς επίσης και στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως για παράδειγμα στην Πύλο. Στην Κρήτη επιχωριάζουν και πολλά πύραυνα με κάθετη λαβή, στοιχείο που πιθανότατα αποτελεί τοπικό

¹⁶ Renfrew 1972, 285, Βαλαμώτη 2008, 81-89.

¹⁷ Evans 1935, 116, εικ. 188, Borda 1946, πιν. XXVI v. a σ. 51. αρ. ευρ. 71903

¹⁸ Pernier 1935, 371, εικ. 222, 2.

¹⁹ Hadzidakis, 1921, 35.

²⁰ Ντούμας 1992, 56.

²¹ Caskey 1962, 272, πιν. 98D, Borda 1946, 278.

²² Evans 1928, 370 ;1930, 849,858,962.

²³ Μανδαλάκη-Ρεθεμιωτάκης 2015,126.

²⁴ Georgiou 1986, 28-29.

²⁵ Platon 1971, 217.

²⁶ Benzi 1984 102, Αρ. ευρ. 10902, Marketou 2009, 74.

²⁷ Morricone 1975, 285, εικ. 249 c, Marketou 2009, 74, Benzi 1984, 97-98.

χαρακτηριστικό. Τα περισσότερα παραδείγματα από την Κρήτη χρονολογούνται στην ΜΜ ΙΙΙ- ΥΜ Ι περίοδο (1700-1480 π.Χ.).

Μοναδική εικονιστική μαρτυρία σχετικά με την χρήση των πυραύλων αποτελεί η τοιχογραφία που σώζεται στο Ακρωτήρι, στο δωμάτιο 5 της Δυτικής Οικίας, στην ανατολική παραστάδα της θύρας που συνέδεε το Δωμάτιο 5 με το παρακείμενο δωμάτιο. Πρόκειται για αναπαράσταση στην οποία απεικονίζεται γυναικεία μορφή (έχει ερμηνευθεί ως Ιέρεια), η οποία φέρει ένα πύραυλο, που μάλλον ετοιμάζεται να ανάψει, μια και το κρατάει από τη βάση. Έχουν ερμηνευθεί ως παραστάσεις τελετών μύησης στην εφηβεία τις τοιχογραφίες της «Νεαρής Ιέρειας» και των «Ψαράδων» από τη Δυτική Οικία, ενώ αντίστοιχη ερμηνεία αποδίδουν και άλλοι μελετητές στην τοιχογραφία των «Κροκοσυλλεκτριών» από την Ξεστή 3²⁸.

Όσων αφορά στην παρουσία τους στα Δωδεκάνησα, παραδείγματα έχουν εντοπιστεί στα Σεράγια της Κω²⁹, καθώς και στη Ρόδο. Συγκεκριμένα, στο Φιλήρημο έχει εντοπιστεί πλησίον της βορειοδυτικής αυλής του ναού της Αθηνάς, επάνω σε δάπεδο από πατημένο χώμα, πύραυλο μεγάλων διαστάσεων³⁰, μαζί με συννευρήματα που πιθανότατα χρονολογούνται στην ΥΕΧ Ι³¹. Παρόμοιο πύραυλο εντοπίστηκε στο οικισμό των Τριαντών, στο οικόπεδο Μάρκου³² όπου βρέθηκε τμήμα του μινωικού και μυκηναϊκού οικισμού που χρονολογείται στο τέλος της Μέσης Εποχής του Χαλκού μέχρι την ΥΕ ΙΙΑ, καθώς και στο οικόπεδο Λιαμή όπου αποκαλύφθηκαν λείψανα κτισμάτων που ανήκουν στην ΥΜ ΙΑ περίοδο και στην ΥΧ ΙΙΑ³³.

Παρόμοια εικόνα με το χώρο κάτω από το ναό της Αθηνάς στο Φιλήρημο, εμφανίζεται στο ιερό κορυφής στον Άγιο Γεώργιο στα Κύθηρα, καθώς και στη Κρήτη³⁴. Αντίστοιχος τόπος λατρείας βρέθηκε και στο σπήλαιο στο Δασκαλιό της Καλύμνου³⁵. Το σπήλαιο ήταν σε χρήση κυρίως κατά την τελική νεολιθική και την ΠΕΧ. Η εύρεση όμως κεραμικής της ΥΕΧ Ι και της ΥΕΧ ΙΙΙ καταδεικνύει περιοδική χρήση του σπηλαίου κατά την Υ-

²⁸ Ντούμας 1992, 55-57, Σαπουνά -Σακελλαράκη 1981, 499-501.

²⁹ Morricone 1975, 285, εικ. 249, a και d.

³⁰ Benzi 1984 102.

³¹ Marketou 2009, 74-76.

³² Marketou 2009, 74.

³³ Μαρκέτου 1993 617-619.

³⁴ Benzi 1984 102.

³⁵ Marketou 2009, 77.

στερη εποχή του Χαλκού. Η παρουσία εισηγμένης λεπτότεχνης κεραμικής αναγνωρίζεται από τρία ρυτά και ένα λίθινο κοχλιάριο. Τα ευρήματα αυτά συνηθίζονται περισσότερο σε τόπους λατρείας παρά σε οικιακό περιβάλλον. Ανάμεσα στα ευρήματα διακρίνεται και λίθινο λυχνάρι με ψηλό πόδι μινωικού τύπου της ΜΕΧ Ι-ΙΙ³⁶. Όμως τα ευρήματα της ΜΕΧ δεν αρκούν ώστε να ερμηνευθεί ο χώρος ως ιερό, σε αντίθεση με αυτά της ΥΕΧ που ενισχύουν περισσότερο τον χαρακτήρα του ως ιερού χώρου. Συμπεραίνοντας λοιπόν το σπήλαιο στο Δασκαλιό καθώς και ο λόφος του Φιλερήμου αποτελούν τις μοναδικές θέσεις όπου εντοπίζονται λατρευτικά στοιχεία που παραπέμπουν στα ιερά κορυφής της Κρήτης και των Κυθήρων³⁷.

Θυμιατήρια (Fireboxes),

Τα σκευή αυτά έχουν προβληματίσει την επιστημονική κοινότητα σχετικά με τη χρήση τους καθώς και με τη διαμόρφωσή τους, που διαφέρει σημαντικά, με το διάτρητο τμήμα του αγγείου να εντοπίζεται στο κάτω ή στο επάνω μέρος του. Αποτελούνται από τη σφαιρική ή φακοειδή κάψουλα και το περιμετρικό χείλος. Η κάψουλα αποτελείται από δύο ημισφαιρικά τμήματα που ενώνονται μεταξύ τους. Την κάψουλα περιτρέχει χείλος το οποίο εφάπτεται στο σημείο όπου ενώνονται τα δύο ημισφαιρικά τμήματα της κάψουλας. Το χείλος συνήθως στρέφεται προς τα πάνω ενώ σπάνια φθάνει σε ύψος μεγαλύτερο από την κορυφή της κάψουλας. Δύο λαβές σε σχήμα ωτίων είναι συνήθως κολλημένες στο άκρο του χείλους. Στο σημείο όπου ενώνεται το χείλος με την κάψουλα δημιουργείται μια εσοχή, η οποία μαρτυρεί ότι προφανώς τοποθετείτο κάποιο υγρό στο εσωτερικό του. Το διάτρητο τμήμα ήταν πιθανότατα ο πυθμένας του αγγείου, υπόθεση που επιβεβαιώνεται από τα ίχνη καύσης που σώζονται στο κάτω τμήμα της κάψουλας, όπου προφανώς τοποθετείτο η καύσιμη ύλη. Στο άνω, μη διάτρητο, τμήμα της κάψουλας συγκεντρωνόταν ο θερμός καπνός, το σωζόμενο ίχνος του οποίου δηλώνει και την κατεύθυνσή του³⁸. Η συχνή θραύση αυτού του άνω λείου τμήματος αποτελεί ένα επιπλέον στοιχείο που επιβεβαιώνει την υπόθεση αυτή.

Τα θυμιατήρια έχουν ταξινομηθεί από την Χαρά Γεωργίου³⁹ σε τέσσε-

³⁶ Benzi 1993, 279-81, πιν. 36c, 31a, 37b.

³⁷ Marketou 2009 82-93, Sakellarakis 1996, 93-4, Benzi 1984, 100.

³⁸ Georgiou 1986, 4.

³⁹ Georgiou 1986.

ρις κατηγορίες

1. Με κεντρική οπή
2. Με έκκεντρη οπή
3. Με έξαρμα στο χείλος
4. Τριποδικά

Η τέταρτη κατηγορία (εικ.6) συνιστά στοιχείο που δικαιολογεί την τοποθέτηση του σκεύους με το διάτρητο τμήμα προς τα κάτω⁴⁰. Ο Warren πίστευε ότι τα σκεύη αυτά θα μπορούσαν να τοποθετούνται και με τους δύο τρόπους.

Σύμφωνα με αναλύσεις που έγιναν σε σκευή που προέρχονται από την Αγ. Ειρήνη της Κέας, στο εσωτερικό της κάψουλας τοποθετούνταν φύλλα εμποτισμένα με πίσσα τα οποία αποτελούσαν την καύσιμη ύλη⁴¹. Η κάψουλα πιθανότατα σφραγιζόταν με κάποιο πώμα από φθαρτό υλικό⁴².

Αξιοσημείωτο ωστόσο είναι το γεγονός ότι τα θυμιατήρια σχετίζονται άμεσα με την περιοχή του Αιγαίου, ενώ είναι άγνωστα στην Ηπειρωτική Ελλάδα. Έχουν βρεθεί σε διάφορες περιοχές της Κρήτης όπως στα Μάλια, στη Ζάκρο, στη Φαιστό, στα Γουρνιά, στο Μύρτο, στο Παλαίκαστρο, στα

Χανιά κατά την MMIII- YM IA/B περίοδο (1700-1425 π.Χ.), ενώ την ίδια περίοδο εμφανίζονται και στις τις Κυκλάδες, στην Αγ. Ειρήνη της Κέας, στο Ακρωτήρι της Θήρας, στη Φυλακωπή της Μήλου, στα Κύθηρα, στα Δωδεκάνησα, καθώς και στα παράλια της Μ. Ασίας⁴³. Αναμφίβολα η πληθώρα των αντικειμένων αυτών είναι συγκεντρωμένη στην Κρήτη και στην Κέα. Στην Κρήτη, προέρχονται σχεδόν αποκλειστικά από οικισμούς και μόνον ένας μικρός αριθμός εντοπίζεται σε τάφους.

Ειδικότερα στα Δωδεκάνησα, τα θυμιατήρια που προέρχονται από τα Σεράγια της Κω και την Ιαλυσό της Ρόδου χρονολογούνται στην YEX I και II (1600-1390 π.Χ.). Συγκεκριμένα στη Ρόδο εντοπίστηκαν στα Τριάντα κατά τις ιταλικές ανασκαφές⁴⁴ (εικ.5 α, β) και (εικ.6 α, β), ακόμα στα οικόπεδα Μαραγκού⁴⁵, όπου ανάμεσα στα χρηστικά σκεύη ήρθε στο φώς και

⁴⁰ Georgiou 1986, 4.

⁴¹ Georgiou 1986, 10-11.

⁴² Warren 1972, 122-123.

⁴³ Georgiou 1986, 7-8.

⁴⁴ Moriccone 1975, 284, εικ. 248c, Αρ. ευρ. 1354 και 249 f, Αρ. ευρ. 1355.

⁴⁵ Μαρκέτου 1989, 325-326.

ένα ελλειπές θυμιατήριο (firebox)⁴⁶ και στα οικόπεδα Λιαμή⁴⁷, Μαργαρίτη⁴⁸.

Παραδείγματα έχουν εντοπιστεί επίσης στην Κάλυμνο⁴⁹ και στην Κάρπαθο⁵⁰. Η εμφάνιση των σκευών αυτών σε άλλες τοποθεσίες του Αιγαίου αποτελεί στοιχείο που καταδεικνύει τη διάδοση της μινωικής επιρροής και της μινωικής τεχνολογίας.

Τα θυμιατήρια που βρέθηκαν σε νεκροταφεία θα χρησίμευαν κατά το άνοιγμα των οικογενειακών τάφων με πολλαπλές ταφές, για την απομάκρυνση των δυσάρεστων οσμών και την απολύμανση της ατμόσφαιρας, αφού η καύση βοτάνων έχει την ιδιότητα να αρωματίζει τον αέρα του τάφου ενώ ταυτόχρονα απολυμαίνει την ατμόσφαιρα⁵¹.

Τέλος, σχετικά με την χρονολογική τους τοποθέτηση, θα πρέπει να επισημανθεί ότι τα θυμιατήρια (fireboxes) εμφανίστηκαν στην περιοχή του Αιγαίου την ίδια περίοδο, περίπου το 3300 π.Χ., και εξαφανίστηκαν σχεδόν ταυτόχρονα από όλες τις περιοχές κατά το τέλος της Εποχής του Χαλκού το 1100 π.Χ.⁵². Το γεγονός αυτό καταδεικνύει είτε ότι η χρήση για την οποία προορίζονταν έπαυσε, είτε ότι τα αντικείμενα αυτά αντικαταστάθηκαν με άλλα, πιο εύχρηστα και εξελιγμένα (πιθανότατα τα θυμιατήρια που εμφανίζονται στα μυκηναϊκά νεκροταφεία).

Συμπεράσματα

Από την μελέτη των παραπάνω σκευών που σχετίζονται με τη φωτιά και το φωτισμό, συμπεραίνεται ότι κάποια από αυτά αποτελούσαν σκευή για τον έλεγχο της φωτιάς και της θερμότητας, ενώ πιθανότατα κάποια από αυτά, χρησιμοποιούνταν για την καύση θυμιαμάτων και διάφορων αρωματικών ελαίων. Τα τέχνηρα αυτά αποτελούν αναπόσπαστο κομμάτι της καθημερινής ζωής του ανθρώπου στο προϊστορικό Αιγαίο, καθώς συνδέονται άμεσα με τη φωτιά, το φωτισμό, τη θέρμανση, την καύση θυμιαμάτων αλλά και τις τελετές καθαρισμού που διεξάγονταν σε ιερά, οικίες και τάφους. Οι

⁴⁶ Marketou 1998, 57-58.

⁴⁷ Μαρκέτου 1993 617-619.

⁴⁸ Marketou 2006, 7,8.

⁴⁹ Benzi 1993, 278,279.

⁵⁰ Ζερβάκη 2003, 60-64.

⁵¹ Επιπλέον, έχει υποστηριχθεί ότι με το τελετουργικό της χρήσης φωτιάς σε τάφους, οι άνθρωποι προσπαθούσαν να επικοινωνήσουν με τους θεούς μέσω του καπνού που αναδύοταν.

⁵² Georgiou 1986, 51-53.

εκτεταμένες εμπορικές συναλλαγές που επικρατούσαν ανάμεσα στα νησιά του Αιγαίου, τα Δωδεκάνησα, τις Κυκλάδες αλλά και τις Μικρασιατικές ακτές, εντατικοποίησαν τις σχέσεις μεταξύ των κατοίκων των περιοχών αυτών. Συνακόλουθο των σχέσεων αυτών ήταν προφανώς, να υπάρξουν επιρροές και εισαγωγές νέων στοιχείων και πρακτικών στον τομέα της τέχνης, της τεχνογνωσίας, καθώς και της λατρείας και των ταφικών εθίμων.

Η παρουσία των συγκεκριμένων τύπων λυχναριών, θυμιατηρίων και πυραύλων στα νησιά του Αιγαίου και στις Μικρασιατικές ακτές, αποτελεί ενδεικτικό στοιχείο για τις σχέσεις και αλληλεπιδράσεις που προφανώς υπήρχαν ανάμεσα στους πληθυσμούς που δραστηριοποιούνταν στον Αιγαιακό χώρο καθώς και για τη μινωική επιρροή γενικότερα. Η οικειοποίηση των νέων αυτών στοιχείων, η ενσωμάτωσή τους στις τοπικές συνήθειες, που εμφανίζονται ως πολιτισμικές ομοιότητες και διαφορές, καθώς και ο μετασχηματισμός του υλικού πολιτισμού, αντικατοπτρίζουν τον διαφορετικό βαθμό αλληλεπιδράσεων και την επιλεκτική χρήση των νέων αντικειμένων και ιδεών, κατά τη διάρκεια της μεγάλης εξέλιξης από την Νεολιθική περίοδο έως το τέλος της Ύστερης Εποχής του Χαλκού. Σε αυτή τη χρονική περίοδο με τις θεμελιώδεις αλλαγές, η φωτιά αποτέλεσε την κινητήρια δύναμη για την τεχνολογική επανάσταση, διατηρώντας αναλλοίωτη την λάμψη και το φως της, σαν οδηγό στο ταξίδι της ζωής και του θανάτου.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Βαλαμώτη, Σ.-Μ. 2009 *Η αρχαιοβοτανική έρευνα της διατροφής στην προϊστορική Ελλάδα*. University Studio Press, Θεσσαλονίκη 2009.
- Ζερβάκη, Φ. 2003, *Καρπαθιακά* Τόμος Α, Αθήνα σ. 55-69.
- Μανδαλάκη, Σ.-Ρεθεμιωτάκης, Γ. 2015, *Μινωϊκός κόσμος Ταξίδι στις απαρχές της Ευρώπης* σ. 95-135
- Μαρκέτου, Σ. 1989, Αρχαιολογικό Δελτίο 39, 1984 Β' μέρος Χρονικά Αθήνα, σ. 325-326.
- -1993, *Αρχαιολογικό Δελτίο* Τόμος 43 1988 Μέρος Β'2 Χρονικά. Αθήνα σ. 617619.
- Ντούμας, Χ. 1992, *Οι Τοιχογραφίες της Θήρας*, Αθήνα.
- Σαπουνά -Σακελλαράκη, Ε. 1981, Οι τοιχογραφίες της Θήρας σε σχέση με την Μινωική Κρήτη, στο *Πεπραγμένα του Δ' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου* (Ηράκλειο, 29 Αυγούστου-3 Σεπτεμβρίου 1976), Τόμος Α2, Αθήνα,

479-509.

- Ξανθουδίδης, Σ. 1906, Εκ Κρήτης, ΑΕphem, 1906, 117-165.
- Παλυβού, Κ. 1999, Ακρωτήρι Θήρας. Η Οικοδομική Τέχνη, Η εν Αθήναις Αρχαιολογική Εταιρεία, Αθήναι.

Ξένη Βιβλιογραφία

- Benzi, M, 1993. "The Late Bronze Age pottery from Vathy cave, Kalymnos." Στο *Wace and Blegen: pottery as evidence for trade in the Aegean Bronze Age 1939-1989. Proceedings of the International conference held at the American School of Classical studies, Athens Dec. 2-3, 1989*, (επιμ.) C., Zerner, P. Zerner, and J. Winder, 275-288. Amsterdam.
- Benzi, M. 1984. "Evidence for a Middle Minoan Settlement on the Acropolis at Ialysos (Mt. Philerimos)." στο *Minoan Thalassocracy, : Myth and reality. Proceedings of the Third International Symposium at the Swedish Institute in Athens, 31 May-5 June, 1982*, (επιμ.) R. Hägg & N. Marinatos, 93-105. Stockholm: Swedish Institute at Athens.
- Bosanquet, R.C. 1901-1902, "Excavations at Palaikastro", BSA VIII, Palaikastro pp. 310-316.
- Caskey, J. 1962, Excavations at Keos, Hesp. XXXI, 263-283.
- Chapouthier, F. Charbonneaux J 1928, *Mallia*, Nécropoles, I, Paris.
- Coldestream, J. N. 1972, *Kythera : The Sequence of the pottery and its Chronology*, London. 9
- Evans, A., 1928, *The Palace of Minos at Knossos*, II, London.
- -1930, *The Palace of Minos at Knossos*, III, London.
- -1935, *The Palace of Minos at Knossos*, IV, London.
- Forbes, R. J. 1966, *Studies in Ancient Technology*, vol. VI, Leiden.
- Georgiou, H. 1986, Keos Ayia Irini: *Specialized Domestic and Industrial Potery* Vol. VI, Mainz.
- Hazzidakis, J. 1921, *Tylissos à l' époque Minoenne*, Paris.
- Hogarth, D. G. 1900-1901, "Excavations at Zakro, Crete," BSA 7, σ. 121-149.
- Marketou, T. 2009. 2006. Pottery wares from the prehistoric settlement at Ialysos (Trianta) in Rhodes, *The Annual of the British School at Athens* n. 101 σ. 2-55.
- "Ialysos and Its Neighbouring Areas in the MBA and LB I Periods: A Chance for Peace." Στο *The Minoans in the Central, Eastern, and Northern Aegean: New Evidence. Acts of a Minoan Seminar 22-23 January 2005 in Collaboration with the Danish Institute at Athens and the German Archaeological*

Institute at Athens, 73-96. (επιμ.) Eric Hallager, Colin F. Macdonald, and Wolf-Dietrich Niemeier . Monographs of the Danish Institute at Athens, vol. 8. Athens.

- -1998. "Excavations at Trianda (Ialysos) on Rhodes: New Evidence for the Late Bronze Age I Period." *Rend. Mor.Acc. Lincei* s. 9, v. 9: 39-82.
- Monaco, G. 1941, "Scavi nella zona micenea di Jaliso (1935-36), *Clara Rhodos* X, σ. 41-184, Rodi.
- Morricone, L., 1975. "Scavi e Scoperte nel «Seraglio» e localita Minori (1935-43)." *ASAtene* 50 -51: 139396.
- Pernier, L. 1935, *Il Palazzo minoico di Festos*, Roma.
- Persson, A. W. 1942, *New Tombs at Dendra near Midea* Lund.
- Platon, N. 1971, *Zakros: The discovery of a Lost Palace of Ancient Crete*, New York.
- Renfrew, C. 1972, *The Emergence of Civilisation. The Cyclades and the Aegean in the Third Millenium B.C.* Oxford.
- Sakellarakis Y. 1996, *Minoan religious influence in the Aegean: the case of Kythera*, *BSA* 91, 81 -99. London.
- Warren, P. 1967, *Minoan Stone Vases as Evidence for Minoan Foreign Connexions in the Aegean Late Bronze Age*. *PPS*, XXIII, 37-
- -1969, *Minoan stone Vases*, Cambridge. Mountjoy, P.A. 1993, *Mycenaean Pottery*. An 10
- - 1972, *Myrtos, An Early Bronze Age Settlement in Crete*, Oxford. Borda, M. 1946, *Arte Cretese-Micenea nel Museo Pigorini di Roma*, Roma.

Εικ. 1. Πήλινο λυχνάρι από τα Σεράγια της Κω, Αρ. ευρ. Π 134.

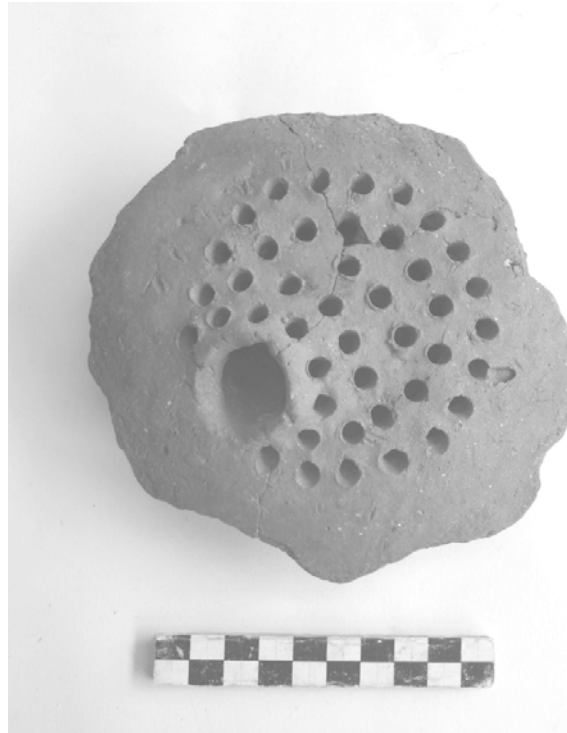
Εικ. 2. Λίθινο λυχνάρι από τις ιταλικές ανασκαφές στον οικισμό της Ιαλυσού της Ρόδου, Αρ. ευρ. Δ 197.

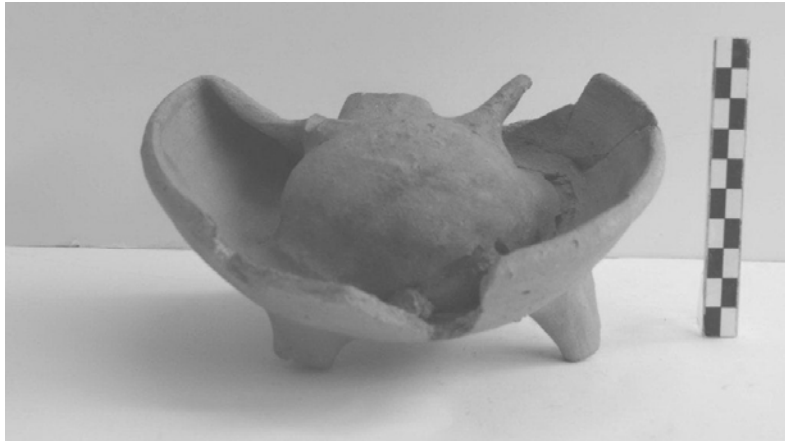
Εικ. 3. Λίθινο λυχνάρι από τα Σεράγια της Κω, Αρ. ευρ. Δ 25.

Εικ.4 Πύρανο από τις ιταλικές ανασκαφές στην Ιαλυσό της Ρόδου, Αρ. ευρ. 10902.

Εικ. 5 (α, β) Θυμιατήριο (Fire Box) από τις ιταλικές ανασκαφές στην Ιαλυσό της Ρόδου, Αρ. ευρ. 1354.

Εικ. 6 (α, β) Θυματήριο (Fire Box) από τις ιταλικές ανασκαφές στην Ιαλυσό της Ρόδου, Αρ. ευρ. 1355.

ΘΕΟΔΟΣΗΣ Ν. ΔΙΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ

Συγγραφέας - ποιητής

**ΣΤΟ ΑΣΚΛΗΠΕΙΟ ΤΗΣ ΚΩ ΓΙΝΟΝΤΟΥΣΑΝ ΘΕΟΚΡΑΤΙΚΕΣ
ΘΕΡΑΠΕΙΕΣ;**

Αυτή η μονογραφία ίσως να φανεί αιρετική, όμως από πόσες αιρετικές θεωρίες δεν αποκαλύφθηκε στο τέλος η αλήθεια; Πόσες επιστημονικές ανακαλύψεις δεν προέκυψαν από υποθέσεις που αρχικά φαινόντουσαν φανταστικές και απίθανες; Αυτή η εργασία, αν και παραβιάζει κλειστές πόρτες και κανόνες, έχει σκοπό να αναζητήσει την αλήθεια για το αν στο Ασκληπιείο της Κω γινόντουσαν ιερές εγκοιμήσεις, αντίθετα από ορισμένες παραδόσεις, που επικρατούσαν αιώνες τώρα, ότι σε όλα τα αρχαία ιερά του Ασκληπιού, τα Ασκληπεία, γινόντουσαν θεοκρατικές θεραπείες. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που οι αρχαιολόγοι, όταν ανακάλυπταν ένα αρχαίο Ασκληπιείο, η πρώτη τους δουλειά ήταν να ψάχνουν να βρουν το **άβατον** και τις **στήλες με τα ιάματα**. Ίσως αυτός να ήταν ο λόγος που και ο Herzog και οι άλλοι αρχαιολόγοι εναγώνια έψαχναν τα περίφημα ιάματα, που ποτέ δεν βρέθηκαν, στο Ασκληπιείο της Κω. Ο Δημήτρης Μποσνάκης, συγγραφέας του βιβλίου «Το Ασκληπιείο της Κω», στη σελίδα 83 αναφέρει: «Το Ασκληπιείο δεν λειτούργησε ως κέντρο της τοπικής ιατρικής “σχολής”, ούτε ως χώρος άσκησης του επαγγέλματος με καθαρά επιστημονικές αρχές. Στην ελληνιστική εποχή, την περίοδο της μεγάλης ακμής του, όπως και στα άλλα γνωστά Ασκληπεία, η θεραπεία αποτελούσε μια καθαρά θρησκευτική εμπειρία με τη θαυματουργική εμφάνιση (*επιφάνεια*) του ίδιου του θεού στα όνειρα των επισκεπτών, κατά τη διάρκεια της εγκοίμησής τους στον χώρο του ιερού». Παρά τον σεβασμό που έχω για την επιστημοσύνη και την ικανότητα του συγγραφέα του βιβλίου, έχω διατυπώσει διαφορετική γνώμη, την οποία θα προσπαθήσω να τεκμηριώσω.

Ο κύριος Λαμπρινουδάκης, διευθυντής των ανασκαφών της Αρχαιολογικής Εταιρείας στο ιερό του Απόλλωνα Μαλεάτα από το 1974 και κυρίως πρόεδρος από το 1984 της Επιτροπής Συντήρησης Μνημείων Επιδάουρου του Υπουργείου Πολιτισμού, αναφέρει σχετικά με τις εγκοιμήσεις που γινόντουσαν στο Ασκληπιείο της Επιδάουρου: «Η εγκοίμηση ήταν η κατεξοχήν θρησκευτική θεραπευτική πράξη, που συνδεόταν ιδιαίτερα με τον Ασκληπιό. Για την εγκοίμηση δημιουργήθηκε τον 4ο π.Χ. αιώνα μια

μεγάλη στοά μονώροφη στο ανατολικό και διώροφη στο δυτικό της μέρος, όπου το έδαφος κατέβαινε απότομα. Στην Επίδαυρο την αποκαλούσαν εγκοιμητήριο ή άβατον. Δηλαδή χώρο στον οποίο δεν μπαίνει κανείς, χωρίς τη θεία άδεια. Ο ασθενής επισκεπτόταν το ναό του θεού, όπου ιέρειες έψαλλαν τον παιάνα και έμπαινε στο Άβατο, στο μονώροφο μέρος, όπου ετοιμαζόταν ψυχικά για να κοιμηθεί και να δει στο όνειρό του το θεό. Στην ετοιμασία βοηθούσε, με την αυθυποβολή που προκαλούσε, και η ανάγνωση των πολυπληθών θαυμάτων του θεού, τα οποία ήταν γραμμένα πάνω σε μεγάλες στήλες μέσα στο Άβατο.

Η κυρία Όλγα Ψυχογιού, αρχαιολόγος, σε ένα άρθρο της σχετικά με το Ασκληπιείο της Επιδαύρου αναφέρει: «Τα μνημεία του χώρου προσφέρουν επίσης μια πολύτιμη μαρτυρία για την άσκηση και εξέλιξη των αρχαίων θεραπευτικών μεθόδων, καθώς αποτυπώνουν την πορεία από τη θεόσταλη ίαση στη συστηματική γνώση και πείρα που οδήγησε στον Ιπποκράτη και τη γέννηση της ιατρικής. Τα μνημεία του αποτελούν σήμερα, όχι μόνο παγκοσμίου φήμης αριστουργήματα της αρχαίας ελληνικής τέχνης, αλλά και εξαιρετική μαρτυρία για την άσκηση της ιατρικής στην αρχαιότητα».

Αναφερθήκαμε μόνο σε δύο αναφορές έγκυρων επιστημόνων. Υπάρχουν όμως άπειρες μαρτυρίες από την αρχαιότητα μέχρι σήμερα που συμφωνούν και αναφέρονται στην επέμβαση του Ασκληπιού για τη θεραπεία των ανθρώπων.

Ας ξεκινήσουμε όμως, για να διευκολύνουμε τον αναγνώστη, με το τι ήταν αυτές οι ιερές θεραπείες. Μαρτυρίες υπάρχουν πολλές. Τις πληροφορίες παίρνουμε από τον Πausανία, ο οποίος στο έργο του «Ελλάδος Περιήγησις» στο κεφάλαιο «Κορινθιακά» περιγράφει την επίσκεψή του στην Επίδαυρο στο ιερό του Ασκληπιού¹ και μας πληροφορεί ότι δίπλα στον

¹ [27.1] τὸ δὲ ἱερόν ἄλλος τοῦ Ἀσκληπιοῦ περιέχουσιν ὄροι πανταχόθεν: οὐδὲ ἀποθνήσκουσιν οὐδὲ τίκτους αἱ γυναῖκες σφισιν ἐντὸς τοῦ περιβόλου, καθὰ καὶ ἐπὶ Δήλῳ τῇ νήσῳ τὸν αὐτὸν νόμον. τὰ δὲ θυόμενα, ἦν τέ τις Ἐπιδαυρίων αὐτῶν ἦν τε ξένος ὁ θύων ἢ, καταναλίσκουσιν ἐντὸς τῶν ὄρων: τὸ δὲ αὐτὸ γινόμενον οἶδα καὶ ἐν Τιτάνῃ. [27.2] τοῦ δὲ Ἀσκληπιοῦ τὸ ἄγαλμα μεγέθει μὲν τοῦ Ἀθήνησιν Ὀλυμπίου Διὸς ἴμισυ ἀποδεῖ, πεποῖηται δὲ ἐλέφαντος καὶ χρυσοῦ: μνηύει δὲ ἐπίγραμμα τὸν εἰργασμένον εἶναι Θρασυμήδην Ἀριγνώτου Πάριον. κάθηται δὲ ἐπὶ θρόνου βακτηρίαν κρατῶν, τὴν δὲ ἐτέραν τῶν χειρῶν ὑπὲρ κεφαλῆς ἔχει τοῦ δράκοντος, καὶ οἱ καὶ κύων παρακατακείμενος πεποῖηται. τῷ θρόνῳ δὲ ἠρώων

Ναό υπήρχε το άβατο, ο χώρος για τις ιερές εγκοιμήσεις « τοῦ ναοῦ δέ ἐστι πέραν ἔνθα οἱ ἰκέται τοῦ θεοῦ καθεύδουσιν». Οι θεραπείες αυτές γινόντουσαν ως εξής. Ο ασθενής-ικέτης όταν παρουσιαζόταν στο ιερό τον υποδεχόταν ένας ιερέας-ιατρός ο οποίος τον οδηγούσε στα λουτρά για να καθαριστεί και αμέσως μετά άρχιζε με ερωτήσεις να παίρνει πληροφορίες για την

ἐπειρασμένα Ἀργείων ἐστὶν ἔργα, Βελλεροφόντου τὸ ἐς τὴν Χίμαιραν καὶ Περσεὺς ἀφελὼν τὴν Μεδοῦσης κεφαλὴν. τοῦ ναοῦ δέ ἐστι πέραν ἔνθα οἱ ἰκέται τοῦ θεοῦ καθεύδουσιν. [27.3] οἴκημα δὲ περιφερὲς λίθου λευκοῦ καλούμενον Θόλος ὠκοδόμηται πλησίον, θεᾶς ἄξιον: ἐν δὲ αὐτῷ Πανσίου γράψαντος βέβη μὲν καὶ τόξον ἐστὶν ἀφεικῶς Ἔρωσ, λύραν δὲ ἀντ' αὐτῶν ἀράμενος φέρει. γέγραπται δὲ ἐνταῦθα καὶ Μέθη, Πανσίου καὶ τοῦτο ἔργον, ἐξ ὑαλίνης φιάλης πίνουσα: ἴδιοι δὲ κᾶν ἐν τῇ γραφῇ φιάλην τε ὑάλου καὶ δι' αὐτῆς γυναικὸς πρόσωπον. στήλαι δὲ εἰστήκεσαν ἐντὸς τοῦ περιβόλου τὸ μὲν ἀρχαῖον καὶ πλέονες, ἐπ' ἐμοῦ δὲ ἐξ λοιπαί: ταύταις ἐγγεγραμμένα καὶ ἀνδρῶν καὶ γυναικῶν ἐστὶν ὀνόματα ἀκεσθέντων ὑπὸ τοῦ Ἀσκληπιοῦ, προσέτι δὲ καὶ νόσημα ὃ τι ἕκαστος ἐνόσησε καὶ ὅπως ἰάθη: [27.4] γέγραπται δὲ φωνῇ τῇ Δωρίδι. χωρὶς δὲ ἀπὸ τῶν ἄλλων ἐστὶν ἀρχαία στήλη: ἵππους δὲ Ἴππόλυτον ἀναθεῖναι τῷ θεῷ φησὶν εἴκοσι. ταύτης τῆς στήλης τῷ ἐπιγράμματι ὁμολογοῦντα λέγουσιν Ἀρικιεῖς, ὡς τεθνεῶτα Ἴππόλυτον ἐκ τῶν Θησέως ἀρῶν ἀνέστησεν Ἀσκληπιός: ὁ δὲ ὡς αὐθις ἐβίω, οὐκ ἤξιον νέμειν τῷ πατρὶ συγγνώμην, ἀλλὰ ὑπεριδὼν τὰς δεήσεις ἐς Ἰταλίαν ἔρχεται παρὰ τοὺς Ἀρικιεῖς, καὶ ἐβασίλευσέ τε αὐτόθι καὶ ἀνῆκε τῇ Ἀρτέμιδι τέμενος, ἔνθα ἄχρι ἐμοῦ μονομαχίας ἄθλα ἦν καὶ ἱερᾶσθαι τῇ θεῷ τὸν νικῶντα: ὁ δὲ ἀγὼν ἐλευθέραν μὲν πρόεκειτο οὐδενί, οἰκέταις δὲ ἀποδράσι τοὺς δεσπότης. [27.5] Ἐπιδαυρίος δὲ ἐστὶ θεᾶτρον ἐν τῷ ἱερῷ μάλιστα ἐμοὶ δοκεῖν θεᾶς ἄξιον: τὰ μὲν γὰρ Ῥωμαίων πολὺ δὴ τι [καὶ] ὑπερῆρε τῶν πανταχοῦ τῷ κόσμῳ, μεγέθει δὲ Ἀρκάδων τὸ ἐν Μεγάλῃ πόλει: ἀρμονίας δὲ ἢ κάλλους ἔνεκα ἀρχιτέκτων ποῖος ἐς ἄμιλλαν Πολυκλείτῳ γένοιτ' ἂν ἀξιόχρεως; Πολύκλειτος γὰρ καὶ θεᾶτρον τοῦτο καὶ οἴκημα τὸ περιφερὲς ὁ ποιήσας ἦν. ἐντὸς δὲ τοῦ ἄλσους ναὸς τέ ἐστὶν Ἀρτέμιδος καὶ ἄγαλμα Ἠπιόνης καὶ Ἀφροδίτης ἱερὸν καὶ Θέμιδος καὶ στάδιον, οἷα Ἑλλησι τὰ πολλὰ γῆς χῶμα, καὶ κρήνη τῷ τε ὀρόφῳ καὶ κόσμῳ τῷ λοιπῷ θεᾶς ἄξια. [27.6] ὁπόσα δὲ Ἀντωνίνος ἀνὴρ τῆς συγκλήτου βουλῆς ἐφ' ἡμῶν ἐποίησεν, ἐστὶ μὲν Ἀσκληπιοῦ λουτρόν, ἔστι δὲ ἱερὸν θεῶν οὓς Ἐπιδώτας ὀνομάζουσιν: ἐποίησε δὲ καὶ Ὑγεία ναὸν καὶ Ἀσκληπιῷ καὶ Ἀπόλλωνι ἐπίκλησιν Αἰγυπτίους. καὶ ἦν γὰρ στοὰ καλουμένη Κόττος, καταρρύνεντος δὲ οἱ τοῦ ὀρόφου διέφθαρτο ἤδη πᾶσα ἄτε ὠμῆς τῆς πλίνθου ποιηθεῖσα: ἀνφοκδόμησε καὶ ταύτην. Ἐπιδαυρίων δὲ οἱ περὶ τὸ ἱερὸν μάλιστα ἐταλαιπώρουν, ὅτι μήτε αἱ γυναῖκες ἐν σκέπη σφίσις ἔτικτον καὶ ἢ τελευτῇ τοῖς κάμνουσιν ὑπαίθριος ἐγίνετο: ὁ δὲ καὶ ταῦτα ἐπανορθούμενος κατεσκευάσατο οἴκησιν: ἐνταῦθα ἤδη καὶ ἀποθανεῖν ἀνθρώπῳ καὶ τεκεῖν γυναικὶ ὄσιον.

ασθενεία του. Στη συνέχεια τον υποχρέωνε να κάμει μια θυσία στον θεό και τον οδηγούσε σε ένα από τα 160 δωμάτια του καταγωγίου, ενός οικήματος ξενοδοχείου. Όταν ερχόταν η ώρα της εγκοίμησης τον οδηγούσαν στον βωμό για να θυσιάσει ξανά και του πρόσφεραν ένα ποτό που περιείχε διάφορα υπνωτικά φάρμακα. Στη συνέχεια τον κατέβαζαν στο άβατο και τον ξάπλωναν πάνω στο δέρμα του ζώου που είχε θυσιάσει. Ο ασθενής μισοκοιμισμένος και μέσα στο ημίφως του άβατου άκουγε ψαλμούς που έψαλλαν οι νεωκόροι του ναού και ξαφνικά έβλεπε να πλησιάζει μια πομπή. Πρώτος ήταν ο θεός, τον οποίο συνόδευαν δύο γυναίκες που πίσω τους ακολουθούσαν δύο ιεροί όφεις. Η πομπή σταματούσε μπροστά στον ασθενή και τότε ο θεός, που δεν ήταν άλλος από τον Αρχιερέα του ναού, ο οποίος είχε πληροφορηθεί από τον ιερέα που είχε υποδεχθεί τον άρρωστο τα συμπτώματα της ασθένειας, έσκυβε πάνω από τον ικέτη και του ψιθύριζε στο αυτί την θεραπεία που έπρεπε να ακολουθήσει ή του έκανε, αν ήταν ανάγκη, μια μικροεπέμβαση. Ο ασθενής όταν ξυπνούσε την επόμενη μέρα επηρεασμένος από την θεία παρουσία, ακολουθούσε τη θεραπεία που του είχε παραγγείλει ο θεός. Αν γινόταν καλά, ευχαριστημένος αφιέρωνε μια πέτρινη πλάκα, στην οποία έγραφε το ιστορικό της ασθένειάς του καθώς και την θεραπεία που ακολούθησε. Αυτές τις πλάκες ονόμαζαν *ιάματα*.

Αυτά τα *ιάματα* έψαχνε με μεγάλη αγωνία ο Herzog όταν ανέσκαβε το ασκληπιείο της Κω, όμως δεν βρήκε κανένα ίχνος από *ιάματα*. Οι επιγραφές που ανακάλυψε ήταν είτε ιεροί όροι, (πέτρινες πλάκες που καθόριζαν τα όρια του ιερού ή των ναών ή του ιερού άλσους), είτε επιγραφές που ιστορούσαν την δράση των Κώων γιατρών, που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε άλλες ελληνικές πόλεις, είτε ψηφίσματα που αφορούσαν δικαστές και δικασταγωγούς, που με τους περίφημους νόμους της Κω εκδίκασαν υποθέσεις σε ξένες πόλεις, είτε διατάγματα που αφορούσαν την λειτουργία του ιερού, τους ιερούς νόμους, την ασυλία του ασκληπιείου, τις γιορτές και τους αγώνες των μεγάλων ασκληπειίων, τους όρους της ομοπολιτείας με τους Καλυμνίους, τις διαγραφές για την πώληση της ιεροσύνης. *Ϊάματα* πάντως ο Herzog δεν βρήκε, αλλά ούτε και οι Ιταλοί αρχαιολόγοι που συνέχισαν τις ανασκαφές. Κανένα ίχνος από αυτά τα περίφημα *ιάματα* δεν βρέθηκε στο Ασκληπιείο της Κω. Αυτός είναι ένας από τους λόγους που μας κάνουν να πιστεύουμε ότι ιερές θεραπείες δεν γινόντουσαν στο Ασκληπιείο της Κω.

Ένας άλλος λόγος που μας οδηγεί στο ίδιο συμπέρασμα, είναι ότι, στο καταπληκτικό βιβλίο του Αρχαιολόγου και μελετητή Δημήτρη Μποσνάκη, «Το Ασκληπιείο της Κω» που εκδόθηκε στην Αθήνα το 2014 από το Υπουργείο Πολιτισμού, ο συγγραφέας, αναφέρεται σε τρεις θέσεις που υποθέτουν οι μελετητές ότι υπήρχε το άβατο, όμως κανένα συγκεκριμένο ίχνος από άβατο, τον ιερό χώρο που γινόντουσαν οι εγκοιμήσεις, δεν βρέθηκε, αντίθετα και στις τρεις αυτές κατασκευές οι γνώμες των αρχαιολόγων όχι μόνο δίστανται, αλλά προτείνονται άλλες χρήσεις πολύ πιο πιθανές για τους λόγους κατασκευής τους. Για να πληροφορήσω καλλίτερα τον αναγνώστη παραθέτω και τα τρία εδάφια από το βιβλίο.

1^{ov} Στη σελίδα 37 διαβάζουμε: **Το Άβατον (;)**

Στο κάτω άνηδρο, αμέσως ανατολικά του πρόπυλου, σε επαφή με τον αναλημματικό τοίχο που διαχωρίζει από το χαμηλό (IV) άνηδρο, χτίστηκαν ανατολικά της κλίμακος καταλαμβάνοντας τμηματικά τα πίσω δωμάτια της αρχαιότερης βόρειας στοάς, κατά τη διάρκεια του δεύτερου μισού του 2^{ov} και του 3^{ov} αι. μ.Χ. τρία συγκροτήματα δωματίων. Από αυτά, τα δύο ανατολικότερα αποτελούνται από ένα είδος προθαλάμου, που οδηγούσε σε ένα δωμάτιο με τοίχους διακοσμημένους με παραστάσεις πτηνών, που θυμίζουν το τρίτο πομπηϊανό στιλ. Στους τοίχους υπάρχουν ζεύγη από βαθιές κόγχες, πάνω από τις οποίες ανοιγόταν ψηλά ένα παράθυρο του τύπου της «κανονιοθυρίδας» (bocca di lupo) Η ιδιαιτερότητα αυτών των χώρων είναι ότι δεν είχαν πρόσβαση από έξω μέσω θυρών, αλλά μάλλον από πάνω με τη βοήθεια ξύλινης σκάλας. ... Οι δύο αίθουσες στο δυτικό άκρο, που καλύπτονται από υδραυλικό κονίαμα και συνδέονται με τους αποστραγγιστικούς αγωγούς, φαίνεται μάλλον να σχετίζονται με την αποταμίευση του νερού. Η λειτουργία των παραπάνω συγκροτημάτων δεν είναι σαφής. Ανάμεσα στις άλλες ιδιομορφίες τους είναι και το ότι δεν επικοινωνούσαν μεταξύ τους. Σύμφωνα με την ερμηνεία των Herzog και Schazmann, που επαναλαμβάνει και η Egelhaaf-Gaiser, πρόκειται για κτίσματα φιλοξενίας υψηλών επισκεπτών, ένα είδος πανδοχείου (καταγώγιον ή hospitium). Η υπόθεση αυτή όμως δύσκολα μπορεί να γίνει αποδεκτή, τόσο λόγω της ιδιαίτερης διαμόρφωσης των δωματίων και της δύσκολης πρόσβασης σε αυτά, όσο και λόγω του φωτισμού, που ήταν ανεπαρκής και έμμεσος. Ίσως να πρόκειται για το *άβατον*, τον χώρο για την ιερά εγκοίμηση, που δημιουργήθηκε κατά τα ρωμαϊκά χρόνια προκειμένου να αυξηθούν οι εγκαταστάσεις φιλοξενίας των προσκυνητών και πιθανώς, για να αναπληρωθεί το

τμήμα που χάθηκε κατά την οικοδόμηση του συγκροτήματος των Μεγάλων Θερμών, με την κατάργηση των πίσω δωματίων στην ανατολική πτέρυγα της στοάς».

2^{ον} Στη Σελίδα 50. **Το κτήριο D** (Τρίτη παράγραφος)

Για τη χρήση του κτηρίου D², το οποίο τροποποιήθηκε στη ρωμαϊκή εποχή, έχει γίνει πολύς λόγος. Λόγω της γειτνίασής του με το ναό Β, υποστηρίχτηκε ότι αρχικά ήταν το *άβατον* (παράβ. Το κτήριο Ε\$ της Επιδαύρου), προορισμένο για τη θεραπευτική εγκοίμηση, με ξεχωριστούς χώρους για άνδρες και για γυναίκες, όπως και σε ένα ανάλογο οικοδόμημα στο ιερό του Αμφιαράου στον Ωρωπό. Σύμφωνα όμως με τον Lauter, θα μπορούσε να ήταν το Πρυτανείο, ενώ για την Kaminski ίσως εκεί στεγαζόταν ο θησαυρός του ιερού. Η ιδιόμορφη τυπολογία του κτηρίου οδήγησε την M. Livadiotti στη διατύπωση της άποψης, ότι πρόκειται για την αίθουσα των λατρευτικών συμποσίων (εστιατόριο). Νοτιοδυτικά του κτηρίου υπήρχε μια πηγή, προσβάσιμη μέσω μιας μακράς κλίμακας λαξευμένης στον βράχο, που διασφάλιζε την απαραίτητη παροχή νερού για τη λειτουργία του χώρου ως αίθουσας τελετουργικών συμποσίων.

3ον Στη Σελίδα 58 (Δεύτερη παράγραφος)

Ο Schazmann, εντούτοις, θεωρούσε ότι αυτές οι εγκοπές εξυπηρετούσαν μια αρχική ξύλινη στοά την οποία χρονολογούσε στις αρχές του 3^{ου} αι. π.Χ. Συσχέτιζε επίσης την ξύλινη αυτή στοά με την πλατιά θεμελίωση σε σχήμα Π που περιέβαλλε το άνδρηρο, καθώς και με τους παράλληλους προς αυτήν τοίχους στα ανατολικά και τα δυτικά. Η κατασκευή αυτή θα έπρεπε, σύμφωνα με τον μελετητή, να ταυτιστεί με το *άβατον*. Η λύση όμως αυτή, που υποστηρίχτηκε από τον Schazmann, δύσκολα μπορεί να τεκμηριωθεί, τόσο εξαιτίας της απουσίας παραλλήλων, όσο και από τις δυσκολίες που δημιουργεί η αποκατάσταση».

Βλέπουμε λοιπόν ότι και στα τρία σημεία που αναφέρονται πιθανές θέσεις στις οποίες θα μπορούσε να στεγαζόταν το *άβατον*, υπάρχουν από τους αρχαιολόγους διαφορετικές απόψεις, γεγονός που μας αναγκάζει να συμπεράνουμε ότι δεν ανακαλύφτηκε θέση που με σιγουριά θα μπορούσαμε να πούμε ότι εκεί ήταν η θέση του *άβατου*. Μπορούμε, μετά από αυτήν την αναλυτική μελέτη των χώρων του ασκληπιείου, να πούμε με βεβαιότη-

² Πρόκειται για τα ερείπια δίπλα στον ναό του Ασκληπιού.

τα ότι άβατον στο Ασκληπιείο της Κω δεν βρέθηκε από την αρχαιολογική σκαπάνη. Παρατηρούμε ακόμα ότι και οι τρεις υποτιθέμενες θέσεις κατασκευάστηκαν όχι στην περίοδο της ανεγέρσεως του Ασκληπιείου, αλλά κατά την ρωμαϊκή εποχή, (εποχή του Γαληνού) κατά την οποία η ιατρική είχε πια αποκτήσει με τη συμβολή και τη δράση της Σχολής της Κω την επιστημονική της υπόσταση.

Αν πάρουμε υπ' όψη μας τα ιστορικά στοιχεία που αφορούν την ίδρυση του Ασκληπιείου, θα δούμε ότι ο συνοικισμός της νέας πόλης της Κω έγινε το 366 π.Χ.³ μεσούντος του 4^{ου} αι., το Ασκληπιείο πρέπει λοιπόν να κτίστηκε μετά τον συνοικισμό, ίσως κατά τα τέλη του 4^{ου} - αρχές του 3^{ου} αι. Άρα ο Ιπποκράτης αν ζούσε θα πρέπει να ήταν περίπου 130 χρόνων. Όλοι οι μελετητές των έργων του Ιπποκράτη, φιλόλογοι και ιατροί, συμφωνούν ότι ο Ιπποκράτης δεν είχε καμία σχέση με το σημερινό Ασκληπιείο της Κω.

Ο Rayet αναφέρει ότι στην νέα πόλη, μετά τον συνοικισμό, κατοίκησαν ερχόμενοι από τον δήμο του Ισθμού πολλοί νέοι κάτοικοι⁴. Πρέπει μέσα στους μετανάστες αυτούς να ήταν και μια ομάδα Ασκληπιαδών της Σχολής της Κω, της Σχολής που ίδρυσε ο Ιπποκράτης. Αυτό βεβαιώνεται από τα ονόματα γιατρών που αναφέρονται σε επιγραφές και σε νομίσματα της Κω, οι οποίοι πολλές φορές έχουν και το αξίωμα του Μόναρχου⁵. Αυτοί δεν μπορούσε να εξασκούσαν μια θεοκρατική ιατρική, αφού η τέχνη τους μετά την διδασκαλία του Ιπποκράτη είχε πια αποκτήσει τις επιστημονικές βάσεις που

³ Διόδωρος, Σικελ. XV, LXXVI «Άμα δὲ τούτοις πραττομένοις Κῶοι μετώκησαν εἰς τὴν νῦν πόλιν καὶ κατεσκεύασαν αὐτὴν ἀξιόλογον. Πλήθος τε γὰρ ἀνδρῶν εἰς αὐτὴν ἤθροίσθη καὶ τείχη πολυτελῆ κατασκευάσθη καὶ λιμὴν ἀξιόλογος. Στράβων, XIV, II, 19. «Ἔπειτα διὰ στάσιν μετώκησαν εἰς τὴν νῦν πόλιν περὶ τὸ Σκανδάριον, καὶ μετωνόμασαν Κῶν ὁμωνύμως τῇ νήσῳ. Ἡ μὲν οὖν πόλις οὐ μεγάλη, κάλλιστα δὲ πασῶν συνωκισμένη καὶ ιδέσθαι τοῖς καταπλέουσιν ἡδίστη».

⁴3 Από το βιβλίο «Η Κως του Olivier Rayet», των Κώστα Κογιόπουλου, Giuseppina Dillilo-Γιαννίκου και Θεοδόση Διακογιάννη. «Η Αστυπάλαια βρισκόταν σε καλή θέση από ναυτική και στρατιωτική άποψη, όμως είχε το μειονέκτημα να βρίσκεται σε μια περιοχή άγονη και μακρινή, αφού χρειαζόταν πολύωρο βάδισμα για να φτάσει κανείς στην υπέροχη πεδιάδα της ανατολικής πλευράς του νησιού. Έτσι το 3^ο έτος της εκατοστής τρίτης Ολυμπιάδας (366 π.Χ.) μετά από τα γεγονότα που προκάλεσαν ορισμένες εσωτερικές έριδες, ένα μέρος των κατοίκων μετανάστευσε, για να εγκατασταθεί στη νέα πόλη, κοντά στο ακρωτήριο Σκανδάριο (Khoum-Bournou), στο τέλος της πεδιάδας.

⁵ Πατον επιγρ.

στηριζόντουσαν στη φιλοσοφική ορθολογική σκέψη και την παρατήρηση. Αυτοί οι Ασκληπιάδες πρέπει να πρωτοστάτησαν στην ίδρυση του νέου Ασκληπιείου στην νέα πρωτεύουσα. Επιβεβαιώνεται αυτό από τα ονόματα των γιατρών που βρέθηκαν στο Ασκληπιείο πάνω σε ψηφίσματα⁶ των διαφόρων δήμων και πόλεων που έδρασαν θεραπεύοντας επιδημίες και ασθένειες. Να λοιπόν ένας ακόμα λόγος που μας πείθει ότι στο Ασκληπιείο της Κω δεν υπήρχε **άβατο** ούτε γινόντουσαν ιερές θεραπείες.

Εξ άλλου, από τις 29 επιγραφές που αναφέρονται στο 3^ο βιβλίο των «Ιπποκρατικών Θεμάτων (Η σχολή της Κω) του Θεοδόση Διακογιάννη και αφορούν στη δράση των Κώων γιατρών που πρόσφεραν τις ιατρικές τους υπηρεσίες σε διάφορες πόλεις, σε καμιά επιγραφή δεν γίνεται λόγος για «άβατο» ή «ιάματα» ή ιερές εγκοιμήσεις. Πως θα μπορούσε π.χ. ο Ερμίας του Εμμενίδη, που πήγε στην Γόρτυνα για να θεραπεύσει επιδημίες και ασθένειες να χρησιμοποιούσε άβατο για να κάμει ιερές θεραπείες; Και ο Ερμίας είχε αποδεδειγμένα σχέσεις με το Ασκληπιείο. Οι Ασκληπιάδες της Κω, οι γιατροί που πρόσφεραν τις υπηρεσίες τους σε τόσες πόλεις, εφάρμοζαν τις επιστημονικές θεραπείες που ο Ιπποκράτης και η σχολή τους δίδαξαν μέσα από τα ιατρικά συγγράμματα που αποτελούν την Ιπποκρατική Συλλογή.

Ας έλθουμε όμως να δούμε τι λέει ο ίδιος ο Ιπποκράτης για τη φύση της ασθένειας και τις θεραπείες αυτές. Στο βιβλίο του «Περί Ιερής Νούσου»:

«Σχετικά με την αποκαλούμενη ιερή νόσο τα πράγματα έχουν έτσι: Κατά τη γνώμη μου δεν είναι καθόλου θεϊκότερη ή ιερότερη από τις άλλες αρρώστιες, αλλά έχει ίδια φύση και προέλευση με τις άλλες αρρώστιες. Οι άνθρωποι πίστεψαν ότι η φύση της και η προέλευση της είχαν κάτι θεϊκό από την απειρία τους και την έκπληξη που τους προκαλούσε, γιατί δε μοιάζει με καμιά άλλη αρρώστια. Και η αδυναμία τους να καταλάβουν την αρρώστια σώζει τη θεϊκότητα της. Την αναιρεί όμως η ευκολία του τρόπου που χρησιμοποιούν για να τη θεραπεύσουν, γιατί τη θεραπεύουν με καθαρμούς και ξόρκια».....

«Μου φαίνεται πως οι πρώτοι που ονόμασαν το νόσημα τούτο ιερό ήταν άνθρωποι όμοιοι με τους μάγους, τους εξαγνιστές, τους αγύρτες και τους αλαζόνες, όσους προσποιούνται ότι είναι πάρα πολύ θεοσεβείς. Τού-

⁶ Βλέπε Θ.Δ. Ιπποκρατικά Θέματα III, Η σχολή,

τοι λοιπόν χρησιμοποιώντας σαν προκάλυμμα και προβάλλοντας το θείο για να κρύψουν την άγνοια τους που ένιωθαν επειδή δεν μπορούσαν να ωφελήσουν προσφέροντας κάτι χρήσιμο, ονόμασαν την πάθηση τούτη ιερή και καθιέρωσαν μια θεραπεία που εξυπηρετούσε τη δική τους ασφάλεια» ... «ώστε αν ο άρρωστος θεραπευθεί η δόξα και η ικανότητα να νομίζονται δικές τους, ενώ αν πεθάνει, η απολογία τους να είναι εξασφαλισμένη και να μπορούν να προβάλουν σαν δικαιολογία ότι δεν είναι δικό τους φταίξιμο αλλά των θεών»...

«Έτσι λοιπόν μου φαίνεται πως όσοι επιχειρούν να θεραπεύσουν τις αρρώστιες τούτες με αυτόν τον τρόπο δεν πιστεύουν πως είναι ούτε ιερές ούτε θείες»... «Όμως εμένα μου φαίνεται πως με τα λόγια τους δεν δίνουν την εντύπωση ευσεβών, όπως νομίζουν, αλλά ασεβών και ανθρώπων που δεν πιστεύουν στην ύπαρξη των θεών, και ό,τι παρουσιάζουν ως ευσεβές και θείο είναι ασεβές και ανόσιο»...

«Η νόσος που αποκαλείται ιερή προκαλείται από τις ίδιες αιτίες που προκαλούνται και οι υπόλοιπες, από αυτά που έρχονται και από αυτά που φεύγουν, από το ψύχος, τον ήλιο, τους ανέμους που μεταβάλλονται και ποτέ δεν μένουν σταθεροί... Η κάθε μια έχει τη φύση της και τη δύναμη της».

Στο βιβλίο «Περί παθών»: «Όλες οι αρρώστιες των ανθρώπων προκαλούνται από τη χολή και το φλέγμα. Τούτα παθαίνουν από τροφές, από ποτά, από κόπους, από τραύματα από μυρωδιές, ακούσματα, οπτικές παραστάσεις, λαγνεία, καθώς και από τη ζέστη και το κρύο».

Στο βιβλίο του «Περί τόπων των κατά άνθρωπον» κεφ. 2. είναι κατηγορηματικός: «Βάση της ιατρικής σκέψης, είναι η φύση του σώματος».

Με τα αποσπάσματα που παραθέσαμε πιο πάνω είναι φανερό ότι ο Ιπποκράτης θεωρεί ότι οι ασθένειες δεν προέρχονται από τους θεούς, αλλά από μια αιτία της φύσης, και η θεραπεία τους περιγράφεται σε πλείστα όσα αποσπάσματα των διασωθέντων βιβλίων του. Πουθενά δεν αναφέρει ότι αιτία της αρρώστιας είναι οι θεοί, ούτε ότι ο θεός θεραπεύει την ασθένεια. Διαφαίνεται έτσι η δική του θεοσέβεια όταν λέει: «Εγώ όμως δεν πιστεύω ότι μπορεί να μιανθεί το ανθρώπινο σώμα από τον θεό, το τόσο φθαρτό από το αγνότατο». Παρατηρούμε ακόμα ότι είναι πολύ αυστηρός με τους γιατρούς, αυτούς που τους αποκαλεί αγύρτες, μάγους και εξορκιστές. Μήπως ήθελε, χωρίς να τους κατονομάζει, να αναφερθεί και στους ιερείς των Ασκληπιείων που χρησιμοποιούσαν με θεατρικό τρόπο την εμφάνιση του θεού και τις ιερατικές θεραπείες; Να ένα ερώτημα που διατυπώνουμε και

απευθυνόμαστε στους ειδικούς επιστήμονες, φιλόλογους και γιατρούς, να εκφράσουν άποψη πάνω στο θέμα αυτό.

Το τονίσαμε από την αρχή ότι το άρθρο μας αυτό είναι ίσως αιρετικό, πιστεύουμε όμως ότι η μελέτη των συγγραμμάτων του Ιπποκράτη μας οδηγεί στην αλήθεια. Ότι δηλαδή στο Ασκληπιείο της Κω δεν γινόντουσαν εγκοιμήσεις, αλλά εφαρμοζόταν η ιπποκράτεια ορθολογιστική ιατρική.

(Από τη Συλλογή Γεωργαλλίδη)

ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ

αρχαιολόγος

**Η ΚΥΚΛΟΦΟΡΙΑ ΛΥΧΝΑΡΙΩΝ ΤΗΣ ΥΣΤΕΡΗΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΑΣ
ΣΤΙΣ ΚΥΚΛΑΔΕΣ ΚΑΙ ΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ.**

Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΩΝ ΛΥΧΝΑΡΙΩΝ «ΑΙΓΑΙΑΚΟΥ ΤΥΠΟΥ»*

Η ενασχόλησή μου με ένα συγκεκριμένο τμήμα των υλικών καταλοίπων της Ρόδου κατά την ύστερη αρχαιότητα, τα λυχνάρια¹, υπήρξε η αφορμή για συγκρίσεις με ανάλογα ευρήματα από τις Κυκλάδες και κατ' επέκταση για τη διερεύνηση της διακίνησης προϊόντων και τη μικροοικονομία των νησιών. Εδώ θα επιχειρηθεί ένας συνοπτικός σχολιασμός, βασισμένος σε κατηγορία ευρημάτων στην οποία παρατηρούνται κοινά χαρακτηριστικά με αυτά των Κυκλάδων.

Η Ρόδος κατά την ελληνιστική περίοδο υπήρξε μία από τις μητροπόλεις του ελληνισμού με σημαντικό λιμάνι. Η ισχυρή οικονομική της δύναμη οφειλόταν στις εμπορικές και στρατιωτικές δραστηριότητες του ροδιακού ναυτικού που είχε αναλάβει το διαμετακομιστικό εμπόριο στη Μεσόγειο και την προστασία των θαλασσών. Κατά τη ρωμαϊκή περίοδο, το νησί απετέλεσε τμήμα της αχανούς αυτοκρατορίας και, παρά το λαμπρό παρελθόν του, απώλεσε σταδιακά την γεωπολιτική του σημασία, καθώς το κέντρο των πολιτικών αποφάσεων μετακινήθηκε από την Ανατολική Μεσόγειο στη Ρώμη. Στην πρωτοβυζαντινή περίοδο η Ρόδος εξακολούθησε να αποτελεί κομβικό σημείο για το εμπόριο και τις στρατιωτικές επιχειρήσεις στη μεσογειακής λεκάνης ως πρωτεύουσα των Κυκλάδων νήσων.

Ορόσημα για την μετάβαση από την υστερορωμαϊκή στην πρωτοβυζαντινή Ρόδο υπήρξαν οι σεισμοί του 344/5, του 474 (478), ο ιδιαίτερα καταστροφικός του 515 και αυτός του 554 (558)². Αν και μετά το σεισμό του 515, αναφέρονται μεγάλες (τηρουμένων των αναλογιών) δωρεές από τον

¹* Ευχαριστώ ιδιαίτερα τον συνάδελφο Πρόδρομο Παπανικολάου που έθεσε υπόψη μου τα λυχνάρια από την ανασκαφή της Σχοινούσας.

² Για τους σεισμούς στο μεσογειακό χώρο βλ. Guidoboni 1994. Παπαζάχος, Παπαζάχου 1989, για τη Ρόδο βλ. 225 κ.ε. Για τον σεισμό του 515 βλ. Ιωάννης Μαλάλας, *Chronographia*, PG 97, 16,406. Ευάγγριος Σχολαστικός, *Historia ecclesiastica*, PG 86/2. 3,43. Για τον σεισμό του 554 ή του 558, Agathias, *Historiae*, 2,16.

αυτοκράτορα Αναστάσιο Α' για επισκευές τειχών³, λιμανιών, δημοσίων κτηρίων και λουτρικών εγκαταστάσεων, φαίνεται ότι η διαδικασία μετασχηματισμού επιταχύνθηκε. Οι καταστροφές αυτές συνετέλεσαν ώστε η πόλη σταδιακά να συρρικνωθεί, οι δρόμοι που ακόμα διατηρούσαν την αρχαία ιπποδάμεια χάραξη (Εικ. 1) να καταργηθούν κατά τόπους ή να περιοριστούν⁴ και να ανεγερθούν μεγάλες βασιλικές στη θέση ή πλησίον αρχαίων ιερών και άλλων δημόσιων και ιδιωτικών (;) κτηρίων. Οι καταπατήσεις αυτές, δείγματα χαλάρωσης των πολιτικών δομών, είχαν ορατές επιπτώσεις και επέφεραν αλλαγές στην μορφή της πόλης. Η ανασκαφική έρευνα σε συνδυασμό με τις ιστορικές μαρτυρίες θα δώσουν τις απαντήσεις στα ερωτήματα αυτής της μετάλλαξης, όπως κατά πόσον άλλαξε η μνημειακή όψη της πόλης και ποιά οικοδομήματα καταργήθηκαν, μεταβλήθηκε η αρχική τους λειτουργία ή παραχώρησαν τη θέση τους σε νέα. Η διείδυση στον πολεοδομικό ιστό των νέων εκκλησιαστικών κτισμάτων, των βασιλικών, συχνά εκτός κλίμακας, φέρνει σημαντικές αλλαγές. Το κέντρο της πόλης πιθανόν μετατοπίζεται, ή μάλλον, συνειδητά κατανέμεται σε περισσότερα σημεία, διατηρώντας ωστόσο τα σταθερά σημεία αναφοράς, δηλαδή τις αγορές, τους ναούς, τα υδραγωγεία, τις κύριες οδικές αρτηρίες, τα

³ Είναι χαρακτηριστική η σταδιακή απαξίωση του ελληνιστικού τείχους με την κατάρρευση μεγάλων τμημάτων του μετά τους καταστρεπτικούς σεισμούς από τα μέσα του 2^{ου} αι. και εντεύθεν. Ο εντοπισμός τάφου του 3^{ου} αιώνα στο ανασκαφέν τμήμα του τείχους του μεγάλου λιμένα, στην Εβραϊκή συνοικία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, μαρτυρεί την προϊούσα εγκατάλειψη της οχύρωσης και την συνεπαγόμενη λιθολόγησή της, βλ. Φιλήμονος-Τσοποτού 2004, 123. Ταφές επίσης σε σημεία της αρχαίας οχύρωσης, οδηγούν στα ίδια συμπεράσματα, βλ. Πλάτων 2000, 1191-1192. Σε άλλα σημεία διαπιστώθηκαν επιχώσεις σε μεγάλα τμήματα του τείχους του λιμένος, βλ. ενδεικτικά Πλάτων 1999, 992.

⁴ Περιπτώσεις καταπάτησης του πολεοδομικού ιστού κατά τα πρωτοβυζαντινά χρόνια σημειώνονται στις ανασκαφικές εκθέσεις, βλ. ενδεικτικά την αψίδα παλαιοχριστιανικού κτηρίου στην Πλατεία Κύπρου (κτήριο Εθνικής Τράπεζας) πάνω από την αρχαία οδό Ρ 39^α, Γρ. Κωνσταντινόπουλος, *ΑΔ* 22 (1967), Χρονικά Β2, 516-517, 531 την καταπάτηση της Ρ 27 στο οικ. Πάππου επί των οδών Θ. Σοφούλη και Μεσολογγίου, Α. Δρελιώση-Ηρακλείδου, *ΑΔ* 47 (1992), Χρονικά, 617. Κόλλιας 2000, 302-308. Βλ. επίσης διαπιστώσεις στους Papavassiliou, Archontopoulos 1991, 329-332. Γενικότερες περιπτώσεις αποδόμησης του πολεοδομικού ιστού κυρίως σε πόλεις της Μικράς Ασίας, οι οποίες μάλιστα ερμηνεύονται ως φαινόμενα πλουτισμού, συζητούνται στο Jacobs 2009, 203-244.

δημόσια λουτρά, τις λιμενικές εγκαταστάσεις. Σε αυτά προστίθενται βαθμηδόν νέοι πυρήνες που, προφανώς, θα περιελάμβαναν και τα κτίσματα των οπαδών της νέας θρησκείας.

Η εξέταση των λυχναριών που βρέθηκαν στις ανασκαφές της πόλης της Ρόδου επέτρεψε την εξαγωγή κάποιων συμπερασμάτων. Κατ' αρχάς η χρονολογική κατάταξή τους περιλαμβάνει πολλούς περιορισμούς, γιατί απουσιάζουν ή είναι προβληματικά τα ανασκαφικά συμφραζόμενα. Προέρχονται από αναμοχλευμένα στρώματα ενώ λείπουν τα κλειστά σύνολα. Η ανάγνωση των ανασκαφών στην Ρόδο και κατά συνέπεια η συστηματική έρευνα, δυσχεραίνεται από την τυχαία διασπορά και έκτασή τους, οφειλόμενη στον σωστικό τους χαρακτήρα, την κατάτμηση των μικρών ιδιωτικών οικοπέδων, τις επάλληλες οικιστικές φάσεις και την περιστασιακή χρήση μηχανικών μέσων κατά την αφαίρεση των επιφανειακών στρώσεων. Επίσης, τα ευρήματα από παλαιές ανασκαφές, στερούνται συχνά στρωματογραφικών ενδείξεων. Οι πιεστικές οικιστικές και οικονομικές προτεραιότητες σ' ένα χώρο τόσο πυκνοκατοικημένο, όπως η πόλη της Ρόδου, λειτούργησαν αρνητικά στην απρόσκοπτη έρευνα και εν τέλει στην κατανόηση των παλαιοχριστιανικών καταλοίπων, που αποδείχτηκαν ιδιαίτερα ευάλωτα, λόγω της αμελούς και πρόχειρης κατασκευής τους. Στην περίπτωση των λυχναριών δεν στάθηκε δυνατή η αποφυγή της χρονολόγησης σύμφωνα με την τυπολογία, όταν τα ανασκαφικά δεδομένα αποδεικνύονταν ισχνά ή ανύπαρκτα. Όσον αφορά στα ευρήματα από τα νεκροταφεία, η ανεύρεσή τους σε διαταραγμένες ή σε πολλαπλές ταφές⁵ χωρίς σαφή διάκριση μεταξύ τους, ή σε ανακομιδές, δυσχέρανε τον συσχετισμό με τα συνευρήματα.

Από τις κατηγορίες και τους τύπους των λυχναριών που απαντούν στη μεγάλη γεωγραφική ενότητα που αποτελούν τα νησιά του Αιγαίου στους πρώτους μεταχριστιανικούς και έως τον 7^ο αιώνα χρόνους, θα εξεταστούν εν συντομία τα «αιγαιακού τύπου» λυχνάρια. Η ονομασία τους είναι συμβατική, καθώς ο τύπος αυτός αναγνωρίστηκε για πρώτη φορά σε ευρήματα από την Περίσσα της Θήρας (Εικ. 2), τα οποία χρονολογήθηκαν στο τέλος του 5ου και κυρίως στον 6ο αιώνα⁶. Παρόμοια ή τυπολογικά συγγενή, έ-

⁵ Είναι σύνηθες το φαινόμενο οι τάφοι της ρωμαϊκής κυρίως περιόδου, να χρησιμοποιούνται αλλεπάλληλες φορές και στους πρωτοβυζαντινούς χρόνους.

⁶ Γερούση 2003, 513-516. Ρουμελιώτης 2001, 258.

χουν βρεθεί στη Μικρά Ασία⁷, στα νησιά Ρόδο⁸, Κω⁹, Δήλο¹⁰, Σίφνο¹¹, Σχοινούσα (στη θέση Θολάρι)¹², Νάξο¹³, και στην ηπειρωτική Ελλάδα, όπως στη Θεσσαλονίκη¹⁴ και την Αθήνα¹⁵. Απαντούν γενικά σε μικρές ποσότητες με κοινά χαρακτηριστικά και μικρές διαφοροποιήσεις και μιμούνται μικρασιατικά λυχνάρια. Η πάνω επιφάνειά τους φέρει φυτικά και γεωμετρικά μοτίβα, ρόδακες, κουκίδες, τρίγωνα, ενώ η βάση πλαστική διακόσμηση. Πιθανή φαίνεται κάποια ομοιότητα με τους ακτινωτούς ρόδακες, τους τροχούς και τα φυτικά μοτίβα των λεγόμενων «παλαιστινιακών» λυχναριών¹⁶, σπάνια, ωστόσο, ευρήματα στο νησιωτικό χώρο και στην Κρήτη. Μορφολογική συγγένεια παρατηρείται επίσης με λυχνάρια του 6^{ου} αιώνα από τη βόρειο Ελλάδα¹⁷, καθώς και από την κεντρική Μικρά Ασία.

Η μακροσκοπική εξέταση του πηλού και η διακόσμηση σε κάποιες περιπτώσεις, δείχνουν τη στενή συνάφεια που έχουν πολλά από τα λυχνάρια «αιγαιακού τύπου» που βρέθηκαν στη Ρόδο. Αναφέρουμε ενδεικτικά τα ευρήματα με αρ. καταλόγου ΠΧ 1932 (Εικ. 3), ΠΧ 1933 (Εικ. 4), ΠΧ 1934 (Εικ. 5), ΠΧ 1935 (Εικ. 6), ΠΧ 1936 (Εικ. 11), ΠΧ 1937 (Εικ. 7), ΠΧ 1504 (Εικ. 8), ΠΧ 2162, ΠΧ 2189, ΠΧ 2200, ΠΧ 2216, ΠΧ 2227¹⁸. Θεωρούμε συνεπώς πιθανή τη ροδιακή προέλευσή τους. Ακόμα, στα ροδιακά λυχνάρια πιθανόν να ανήκουν και άλλα θραύσματα¹⁹, πλην όμως λόγω του μικρού μέγεθους τους και σε κάποια από αυτά της υπερόπτωσης, η παραγωγή τους στην εντόπια παραγωγή ενέχει κάποιες αμφιβολίες.

⁷ Βλ. ενδεικτικά Gassner 1997, 205, αρ. 833, πίν. 65, 91. Δεν επιβεβαιώνεται ωστόσο η άποψη περί μεγάλου αριθμού τους στη Έφεσο, βλ. Ρουμελιώτης 2001, 258.

⁸ Katsioti 2017, 482-497.

⁹ Ρουμελιώτης 2001, 257-259.

¹⁰ Bruneau 1965, 143, αρ. 4727, 4729, 4731, πίν. 34.

¹¹ Pennas 2002, 26,1.

¹² Αναφορά στο Chatzilazarou 2018, 199.

¹³ Bournias 2014, εικ. 19-22.

¹⁴ Akrivopoulou et al. 2019, 67-68, εικ. 64

¹⁵ Perlzweig 1961, 103, αρ. 374, πίν. 11.

¹⁶ Roulou-Papadimitriou 2000, 219-223. Fulco 2003, 86-88, εικ. 1

¹⁷ Βλ. για παράδειγμα Μέλλιου 2011, 151, αρ. 26, 6^{ου} αι., Ζωγράφου 2011, 152, αρ. 27, από την Θεσσαλονίκη, στο Αρχαιολογικό Μουσείο.

¹⁸ Για τις λεπτομέρειες που τα χαρακτηρίζουν, τον τόπο εύρεσης κλπ. βλ. Katsioti 2017, 485-497.

¹⁹ Katsioti 2017, 492-497.

Ένα ακόμα λυχνάρι το ΠΧ 2843 (Εικ. 9), συνδέεται με αυτά του «αιγαιακού τύπου», λόγω της διακόσμησης του ώμου με τα μοτίβα που προαναφέρθηκαν. Ο σταυρός, στον σχετικά ευρύ, για την κατηγορία, δίσκο του συνιστά ενδιαφέρουσα, πλην όμως σπάνια, παραλλαγή, με πλησιέστερο παράλληλο λυχνάρι που βρέθηκε στη Σχοινούσα (Εικ. 10). Τη μονοτονία της τυποποιημένης διακόσμησης διακόπτουν τρία ακόμα θραύσματα λυχναριών από τη Ρόδο, τα ΠΧ 1936 (Εικ. 11), ΠΧ 2162 (Εικ. 12), και ΠΧ 2460 (Εικ. 13), στο δίσκο των οποίων απεικονίζεται κατά πάσα πιθανότητα επτάφωτη λυχνία (menorah)²⁰. Εάν η υπόθεσή μας είναι σωστή, παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον η συνύπαρξη σε δύο τουλάχιστον από αυτά (Εικ. 11, 12) του εβραϊκού συμβόλου με ανάγλυφο σταυρό στην περιοχή του μυκτήρα. Η ταυτόχρονη παρουσία τους, εκ παραλλήλου με αποτροπαϊκούς λόγους, θα μπορούσε να ερμηνευθεί στο πλαίσιο του συγκρητισμού και της θρησκευτικής όσμωσης μεταξύ των πιστών των δύο δογμάτων, θέτοντας ενδιαφέροντα ερωτήματα για τις σχέσεις μεταξύ της χριστιανικής και της εβραϊκής κοινότητας²¹. Στην περίπτωση της Θήρας, θα πρέπει να σημειωθούν εδώ οι διατυπωθείσες απόψεις για την ύπαρξη πληθυσμών με ιουδαϊζουσες ή γνωστικιστικές δοξασίες²², κάτι που μπορεί να συσχετιστεί με τα συγκεκριμένα λυχνάρια. Θέματα όπως η επτάφωτη λυχνία, σε συνδυασμό ή όχι με τον σταυρό, πιθανόν να απευθύνονταν και στις δύο κοινότητες κατά τον 6ο αιώνα. Ενδεχομένως μάλιστα οι διαφορετικές αντιλήψεις ιου-

²⁰ Ολιγάριθμα λυχνάρια «αιγαιακού τύπου» από την Περίσσα της Θήρας, έχουν ίδια ή παρόμοια διακόσμηση στον δίσκο, η οποία όμως ερμηνεύεται ως δεμάτι από στάχια (Gerousi 2013, 154). Τα λυχνάρια αυτά δεν φέρουν, από όσο διακρίνεται, σταυρό στον μυκτήρα, σε αντίθεση με τα ροδιακά, δείγμα της χρήσης διαφορετικών μητρών. Ωστόσο, επειδή στη δημοσίευση των λυχναριών της Περίσσας συμπεριλήφθηκαν, όπως φαίνεται, μόνο τα ακέραια, αξίζει ίσως να επιχειρηθεί προσεκτική παρατήρηση και των υπολοίπων.

²¹ Βλ. ενδεικτικά Armstrong 1985, 357-372. Η περίπτωση επίσης των επαφών μεταξύ των πιστών κοινοτήτων στην Αφροδισιάδα με το άφθονο επιγραφικό υλικό, εξετάζεται στα Chaniotis 2002a, ιδ. 224-225, 230-231. Chaniotis 2002b, 83-128. Βλ. επίσης την συνύπαρξη των δύο θρησκευτικών συμβόλων σε κίονα στο Νυμφαίο της Λαοδικείας, Simsek 2006, 343-346 και στην Αγορά της Πριήνης, βλ. Burkhardt, Wilson 2013, 183. Σύμφωνα βέβαια με άλλες απόψεις, Fine 2014, 219, στην περίπτωση της Λαοδικείας πρόκειται για επανάχρηση από τους χριστιανούς αρχιτεκτονικού μέλους με ιουδαϊκά σύμβολα.

²² Kiourtzian 2000, 277-282.

δαίων και χριστιανών για τη διαβίωση και τη λατρεία να ήταν μάλλον αμβλυμένες²³. Εξάλλου, όπως υποστηρίχθηκε, λυχνάρια με εβραϊκά σύμβολα, χρησιμοποιούνταν και από χριστιανούς²⁴.

Στην κατηγορία των λυχναριών «αιγαιακού τύπου» θα πρέπει να συμπεριληφθούν και λυχνάρια, όπως τα ΠΧ 1502, ΠΧ 1935, ΠΧ 2554 (Εικ. 14), ΠΧ 2773 (Εικ. 15), ΠΧ 2200 (Εικ. 16), τα οποία χαρακτηρίζονται από δυσανάγνωστη ή μάλλον παραποιημένη ανάγλυφη κυκλική υπογραφή στη βάση κάποιων από αυτά (Εικ. 17). Μετά από τις άκαρπες προσπάθειες για την ανάγνωσή της, η άποψη να μην αναγράφεται όνομα, αλλά κάποια συντομογραφημένη επίκληση²⁵, θα πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη. Πρόκειται για προϊόντα μη ταυτοποιημένων εργαστηρίων, που συνδέονται με αυτά του “αιγαιακού τύπου” σύμφωνα με κοινά μορφολογικά στοιχεία στο σχήμα του σώματος και στη διαμόρφωση της βάσης²⁶. Η εύρεση λυχναριών με τη δυσερμήνευτη υπογραφή με νομίσματα του πρώιμου βου αιώνα στο Άργος²⁷, επιβεβαιώνει την χρονολόγησή τους. Η προέλευσή τους έχει προκαλέσει κάποια συζήτηση, λόγω της διασποράς τους²⁸. Αρχικά η Perlzweig και στη

²³ Βλ. τελευταία Smith 2017, κεφ. 2, όπου επιτύμβια στήλη κάποιου Γερμανού με menorah και σταυρό, κεφ. 5 λυχνάρι από την νεκρόπολη του Beth She'arim με σταυρό, λυχνάρι και σφραγίδα που συνδυάζει menorah και σταυρό, κεφ. 7, όπου συζητούνται τα πολύσημα σύμβολα των δύο θρησκειών.

²⁴ Dulaey 1983, 3-26. Rutgers 1992, 110-111. Lapp 1997, 105-106.

²⁵ Williams 1981, 75.

²⁶ Η Γερούση 2010, 224, προτιμά να κατατάσσει την ομάδα των λυχναριών με την δυσανάγνωστη υπογραφή σε ιδιαίτερη κατηγορία («άγνωστου ελληνικού- (ίσως ελλαδικού;) -εργαστηρίου») πλήρως διαχωρισμένη από όσα λυχνάρια καταχωρεί στα «αιγαιακού τύπου». Το κυριότερο επιχειρήμα της είναι ότι λυχνάρια τέτοιου τύπου δεν έχουν βρεθεί σε ανασκαφές μικρασιατικών πόλεων. Όμως, αντίθετα, παρόμοια λυχνάρια, πράγματι, βρέθηκαν στη Έφεσο (Miltner 1937, αρ. 609, 613, 616, πίν. IV. Gassner 1997, αρ. 833, πίν. 91), ενώ υπάρχουν επιφυλάξεις καθώς δεν είναι ή είναι πλημελώς γνωστά τα λυχνάρια από τις ανασκαφές μικρασιατικών πόλεων.

Αλλωστε, κάποια από τα λυχνάρια που κατατάσσονται στα “αιγαιακού τύπου”, βλ. για παράδειγμα Gerousi 2013, 162, αρ. 232, μορφολογικά θα πρέπει κατά τα φαινόμενα να ενταχθούν στην ομάδα “της δυσανάγνωστης υπογραφής”.

²⁷ Bonon 1966, 86, αρ. 603-606, πίν. 16.

²⁸ Βλ. παραδείγματα από τις Λουλουδιές, Θάσο, Δήλο, Νάξο, Σχοινούσα, Θήρα, Κάλυμνο, Θορικό, Πόρτο Χέλι, Άργος, Κόρινθο, Κεγχρεές, Νεμέα, Σπάρτη, Κω, Έφεσο. Katsioti 2017, 485, όπου και ευρήματα από τη Ρόδο..

συνέχεια τόσο η Garnett, όσο και ο Williams²⁹, κατατάσσουν τα λυχνάρια με τη δυσανάγνωστη υπογραφή στα μικρασιατικά ή μικρασιατικού τύπου. Επιπλέον, η ανάλυση πηλού από ανάλογο λυχνάρι του Βρετανικού Μουσείου έδειξε ομοιότητες με μικρασιατικά προϊόντα. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι τα μικρασιατικά ή τα μικρασιατικού τύπου λυχνάρια αποτελούν τον μεγάλο όγκο των ευρημάτων σε όλα τα νησιά, κατά τον 6^ο και 7^ο αιώνα. Παρενθετικά αναφέρουμε ότι τα λυχνάρια που ανήκουν σε μικρασιατικά εργαστήρια με πιθανή ωστόσο την παραγωγή τους στις περιοχές γύρω από την Έφεσο, αλλά και οι μιμήσεις τους, που εντοπίζονται σε πολλά νησιά, ίσως τοπικές αναπαραγωγές, αποτελούν το 80% περίπου των λυχναριών του 6^{ου}-7^{ου} αιώνα που βρέθηκαν στις ανασκαφές στη Ρόδο.

Συναριθμώντας στα λυχνάρια «αιγαιακού τύπου» και αυτά με την παραποιημένη υπογραφή ή επιγραφή, λόγω των κοινών τους χαρακτηριστικών, και μολονότι είναι πρόωρη η εξαγωγή συμπερασμάτων, οι πιθανότητες προέλευσής τους από κάποιο μικρασιατικό ή νησιωτικό εργαστήριο, με περιορισμένη χρονικά δραστηριότητα, είναι μοιρασμένες, εφόσον πουθενά δεν βρέθηκαν επαρκείς ποσότητες για να υποστηρίξουν οποιαδήποτε υπόθεση. Δεν μπορεί επίσης να αποκλειστεί ενδεχόμενη πολλαπλότητα των εργαστηρίων που παρήγαγαν με χαμηλούς ίσως ρυθμούς ή περιστασιακά, μικρό αριθμό λυχναριών. Εφόσον μάλιστα τα «αιγαιακού τύπου» λυχνάρια από την Θήρα, παρότι αποτελούν περίπου το 10% επί του συνόλου του νεκροταφείου, δεν στοιχειοθετούν, κατά την ανασκαφέα³⁰, εγχώρια προέλευση, η άποψη³¹ για την πιθανότητα παραγωγής τους στην Κρήτη³², δεν τεκμηριώνεται. Σημειώνουμε ότι στο νησί αυτό δεν εντοπίζονται εργαστηριακές εγκαταστάσεις με απορρίματα αυτού του τύπου, αλλά, απ' όσο είναι γνωστό, ούτε καν παρεμφερή λυχνάρια. Ο όρος «αιγαιακού τύπου» λυχνάρια θεωρείται αντιπροσωπευτικός, καθώς απαντούν κυρίως στα νησιά του

²⁹ Perlzweig 1961, 102, αρ. 362-366. Garnett 1975 200-201, αρ. 32-33. Williams 1981, 73, 75, αρ. 385-388, 403, 406 και πιθανόν 407.

³⁰ Γερούση 2003, 516. Γερούση 2010, 224 και 225.

³¹ Gerousi 2013, 180.

³² Προφανώς ακολουθώντας την άποψη για τους αμφορείς κρητικού τύπου, που, σύμφωνα με την Ντάφη 2010, 153-168, εισάγονταν μαζικά στο νησί. Όμως, το εμπόριο των αμφορέων δεν αντιστοιχεί απαραίτητα με αυτό των λυχναριών, ούτε το προϋποθέτει.

νοτίου Αιγαίου και σε παραλιακές πόλεις, μολονότι οι μικρές ποσότητες παντού δυσχεραίνουν τις απόπειρες ένταξής τους στην εγχώρια παραγωγή.

Η χρονολόγηση των «αιγαιακού τύπου» λυχναριών, της Ρόδου πιο συγκεκριμένα, αλλά και των Κυκλάδων γενικότερα, αδρομερώς στον 6ο αιώνα, ενδεχομένως ούτε πριν, ούτε μετά, υποστηρίζεται από τα ανασκαφικά στοιχεία, ανάμεσά τους και νομίσματα. Παρόμοιο χρονολογικό πλαίσιο, όχι μετά τον 6ο αιώνα, επιβεβαιώνεται από τα ευρήματα της Σχοινούσας. Τα τριαντά-τέσσερα λυχνάκια του «αιγαιακού τύπου» από την ανασκαφή της Περίσσης στη Θήρα, ενώ αρχικά χρονολογήθηκαν στον 5ο-6ο αιώνα³³, τελικά τοποθετήθηκαν κυρίως στον 6ο³⁴. Η χρονολόγηση κάποιων στον 7ο, έρχεται σε αντίθεση με το γεγονός ότι το σχετικά καθαρό ανάγλυφό τους προϋποθέτει τη σχεδόν αποκλειστική³⁵, άρα χρονικά περιορισμένη, χρήση των αρχικών μητρών. Θα μπορούσε δηλαδή να υποθεθεί ότι η δραστηριοποίηση των εργαστηρίων συνοδεύεται κατά τον 6ο αιώνα από τις ευκρινείς, ελάχιστα χρησιμοποιημένες μήτρες, ενώ στη συνέχεια η παραγωγή οδεύει βαθμηδόν στην ευτέλεια. Σε κάθε περίπτωση, η χαμηλή ποιότητα των λυχναριών αυτών, σε συνδυασμό με το μικρό τους μέγεθος, υποδεικνύει ότι κάλυπταν περιστασιακές ανάγκες, με την ποιότητα της πρώτης ύλης να έρχεται σε δεύτερη μοίρα.

Συμπερασματικά, η έρευνά μας οδήγησε στην υπόθεση ότι η παραγωγή των λυχναριών αυτών κάλυψε κατά τον 6ο αιώνα μέρος των αναγκών των κατοίκων των νησιών πριν τα μικρασιατικά προϊόντα κατακλύσουν τις αγορές τους στη συνέχεια. Χρειάζεται ωστόσο να καθοριστεί από τα ανασκαφικά ευρήματα, το ακριβές μέγεθος της διασποράς τους καθώς και τα στατιστικά στοιχεία για τη συχνότητα που απαντούν στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα.

ΠΗΓΕΣ - ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ-ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ

Πηγές:

-Agathias Scholasticus, *The Histories*, Corpus Fontium Historiae Byzantinae, Series Berolinensis, Berlin, New York 1975.

-Ιωάννης Μαλάλας, *Chronographia*, *Patrologia Graeca* 97, 16,406, Paris 1865.

³³ Γερούση 2003, 515.

³⁴ Gerousi 2013, 515

³⁵ Gerousi 2013, 180.

-Ευάγγριος Σχολαστικός, *Historia ecclesiastica, Patrologia Graeca* 86/2, 3,43, Paris 1865.

Βιβλιογραφία:

-Akrivopoulou et al. 2019: S. Akrivopoulou, P. Salmpeas, P. Leventeli, Lamps from the Excavation at 45 Basileus Heracleiou Street, Thessaloniki, *Glass, Wax and Metal. Lighting technologies in Late Antique, Byzantine and medieval times*, επιμ. I. Moutsianos, K. S. Garnett, Oxford 2019, 65-74.

Από φως στο φως: Από φως στο φως: Μια ιστορία από φως στο φως. Light on Light: An Illuminating Story, Κατάλογος έκθεσης στο Λαογραφικό και Εθνολογικό Μουσείο Μακεδονίας-Θράκης, 31 Οκτ. 2011–11 Ιουν. 2012, επιμ. I. K. Μότσιανος, E. Bintsi Θεσσαλονίκη 2011.

-Armstrong 1985: A. H. Armstrong, The Way and the Ways. Religious Tolerance and Intolerance in the Fourth Century A.D., 'To See Ourselves as Others See Us.' *Christian, Jews, «Others» in Late Antiquity*, επιμ. J. Neusner, E. S. Frerichs, Chico 1985, 357–372.

-Bournias 2014: L. Bournias, Roman and Early Byzantine Lamps from the Island of Naxos in the Cyclades, in N. Poulou-Papadimitriou, E. Nodarou, V. Kilikoglou (eds) *LRCW 4 Late Roman Coarse Wares, Cooking Wares and Amphorae in the Mediterranean: Archaeology and Archaeometry. The Mediterranean: a Market without Frontiers*, I. (British Archaeological Reports Inter. Ser. 2616. I), Oxford 2014, 787–798.

-Bovon 1966: A. Bovon, *Lampes d'Argos*. (Études Péloponnésiennes 5), Paris 1966.

-Burkhardt, Wilson 2013: N. Burkhardt, M. Wilson, The Late Antique Synagogue in Priene: Its History, Architecture, and Context, *Gephyra* 10 (2013), 166–199.

-Chaniotis 2002a: A. Chaniotis, The Jews of Aphrodisias: New Evidence and Old Problems, *Scripta Classica Israelica* 21 (2002), 209–242.

-Chaniotis 2002b: A. Chaniotis, Zwischen Konfrontation und Interaktion: Christen, Juden und Heiden in spätantiken Aphrodisias, *Patchwork: Dimensionen multikultureller Gesellschaften: Geschichte, Problematik und Chancen*, επιμ. A. Ackermann, K. E. Müller, Bielefeld 2002, 83–128.

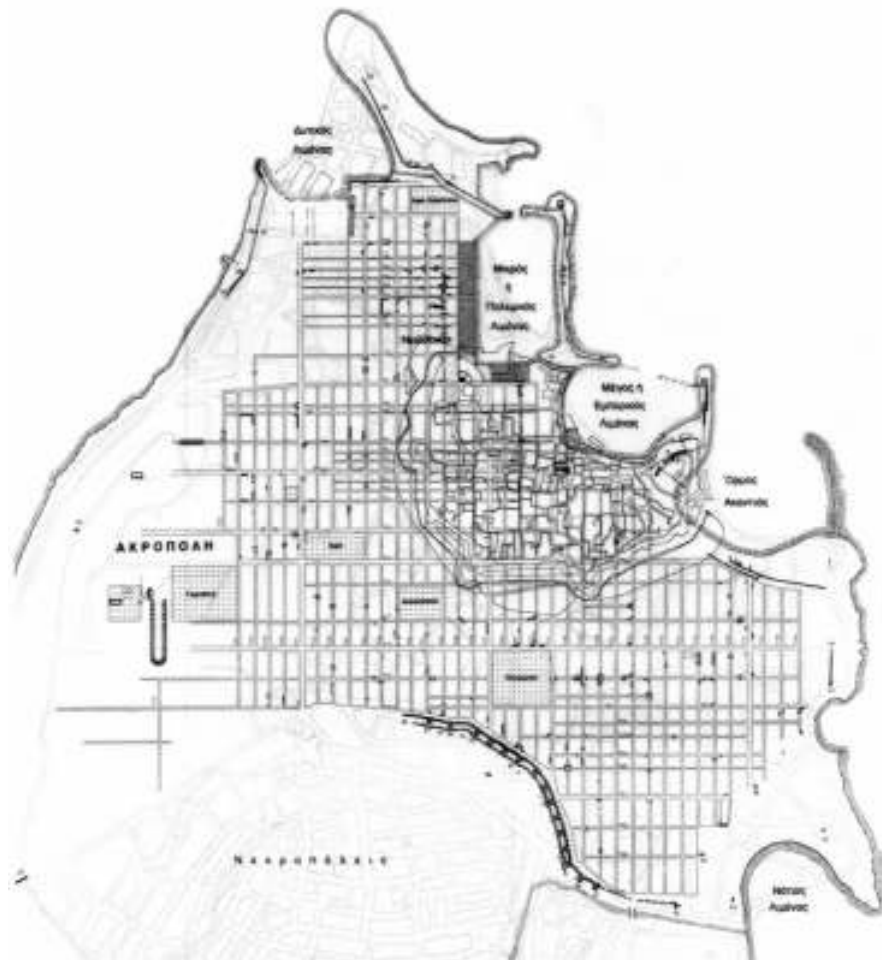
-Chatzilazarou 2018: D. Chatzilazarou, An Aegean coastal Settlement in the End of Late Antiquity: The case of Schinoussa near Naxos, *Naxos and the Byzantine Aegean: Insular Responses to Regional Change*, επιμ. J. Crow, D. Hill, Athens 2018, 195-222.

-Ντάφη 2010: Ε. Ντάφη, Οι Κρητικοί αμφορείς από τις ανασκαφές στο νεκροταφείο του οικισμού της Περίσσης Θήρας. Παρατηρήσεις για τις

- μεταβολές στις εισαγωγές τους από τους ρωμαϊκούς έως τους πρωτοβυζαντινούς χρόνους και προβληματισμοί σχετικά με τη χρήση και τον προορισμό αυτών των αγγείων, *Κεραμεική ύστερης αρχαιότητας*, Α', 153–168.
- Dulaey 1983: M. Dulaey, Le chandelier à sept branches dans le christianisme ancien, *Revue des Etudes Augustiennes* 29 (1983), 3–26.
- Φιλήμονος-Τσοποτού 2004: Μ. Φιλήμονος-Τσοποτού, *Η ελληνιστική οχύρωση της Ρόδου*, Athens 2004.
- Fulco 2003: W. Fulco, An Early Christian Lamp from Aswan Inscribed ΝΕΟΠΙΣΤ, *Revue Biblique* 110 (2003), 86–88.
- Fine 2014: S. Fine, The Menorahs of Limyra in Jewish Art and Visual Culture, *Journal of Ancient Judaism* 5 (2014), 217–222. Σε e-journal, τμήμα του Α. Colella (επιμ.) *The Menorah of Limyra and Judaism in Asia Minor Archaeology, Visual Culture and Literature*, Göttingen 2014.
- Garnett 1975: K. S. Garnett, Late Roman Corinthian Lamps from the Fountain of the Lamps, *Hesperia* 44 (1975), 173–206.
- Gassner 1997: V. Gassner, *Das Südtor der Tetrakonos-Agora. Keramik und Kleinfunde, Forschungen in Ephesos XIII/1/1*, Vienna 1997.
- Γερούση 2003: Ε. Γερούση, 'Αιγαιακό' Εργαστήριο Παραγωγής Λυχναριών του 6^{ου} αιώνα μ.Χ., 7^ο Διεθνές Συνέδριο Μεσαιωνικής Κεραμικής της Μεσογείου, Θεσσαλονίκη 11–16 Οκτωβρίου 1999, επιμ. Χ. Μπακιρτζής, Αθήνα 2003, 513–516.
- Γερούση 2010: Ε. Γερούση, Λυχνάρια από το νεκροταφείο της ύστερης αρχαιότητας και των πρωτοβυζαντινών χρόνων στην Περίσσα Θήρας, in *Κεραμεική ύστερης αρχαιότητας*, Α', 217–231.
- Gerousi 2013: E. Gerousi-Bendermacher, *Sepulkralkultur auf der Inseln Thera (Santorin). Der spätantike Friedhof in Perissa und seine Ausgrabungsfunde unter besonderer Berücksichtigung der Tonlampen*. (Marburger Beiträge zur Archäologie, Bd 1), Marburg 2013.
- Guidoboni 1994: E. Guidoboni, *Catalogue of Ancient Earthquakes in the Mediterranean Area up to the 10th Century*, Rome 1994.
- Jacobs 2009: I. Jacobs, 'Encroachment' in the Eastern Mediterranean between the Fourth and the Seventh Century AD, *Ancient Society* 39 (2009), 203–224.
- Katsioti 2017: A. Katsioti, *The Lamps of Late Antiquity from Rhodes, 3rd-7th centuries A.D.*, Oxford 2017.
- Κεραμεική ύστερης αρχαιότητας*, τ. Α, Β: *Κεραμεική ύστερης αρχαιότητας από τον Ελλαδικό χώρο (3^{ος}–7^{ος} αι. μ.Χ.)*, Επιστημονική Συνάντηση, Θεσσαλονίκη, 12–16 Νοεμβρίου 2006, Πρακτικά, Α', Β' επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακιρτζή, Δ. Κουσουλάκου, (ΔΑΙΜΘΣ 8), Θεσσαλονίκη 2010.

- Kiourtzian 2000: G. Kiourtzian, *Recueil des inscriptions grecques chrétiennes des Cyclades. De la fin du IIIe au VIIe siècle après J.-C.*, Paris 2000.
- Κόλλιας 2000 Η. Κόλλιας, Η παλαιοχριστιανική και βυζαντινή Ρόδος. Η αντίσταση μιας ελληνιστικής πόλης, *Ρόδος 2400 χρόνια, Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Ρόδος 24–29 Οκτωβρίου 1993*, Β', Αθήνα 2000, 299–308.
- Lapp 1997: E. C. Lapp, *The Archaeology of Light: The Cultural Significance of the Oil Lamp from Roman Palestine*, Ph.diss., Duke University 1997.
- Μέλλιου 2011: Melliou 2011: E. Melliou, *λήμμα στο Από φως στο φως*,
- Miltner 1937: F. Miltner, *Das Cometerium der Sieben Schlafer*. (Forschungen in Ephesos IV/2), Vienna 1937.
- Papavassiliou, Archontopoulos 1991: E. Papavassiliou, T. Archontopoulos, Nouveaux éléments historiques et archéologiques de Rhodes à travers des fouilles dans la ville médiévale, *Corso di cultura sull'arte ravennate et bizantina* 38 (1991), 340–349.
- Παπαζάχος, Παπαζάχου 1989: Β. Παπαζάχος, Κ. Παπαζάχου, *Οι σεισμοί της Ελλάδας*, Thessaloniki 1989.
- Pennas 2002: Χ. Πέννας (επιμ.), *Σπουδή για τη βυζαντινή Σίφνο (4^{ος}–12^{ος} αι.)*, Athens 2002.
- Perlzweig 1961: J. Perlzweig, *Lamps of the Roman Period. First to Seventh Century After Christ, The Athenian Agora VII*, Princeton 1961.
- Πλάτων 1999: Λ. Πλάτων, Μόλος των Μύλων, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 54 (1999), Χρονικά Β2, 991–995.
- Πλάτων 2000: Λ. Πλάτων, Μόλος των Μύλων, Οικ. Χατζηανδρέου, οδ. Π. Μελά και Χειμάρρας, *Αρχαιολογικόν Δελτίον* 55 (2000), Χρονικά Β2, 1191–1193.
- Roulou-Papadimitriou 2000: P. P. Betancourt, N. Marinatos, J. Albani, K. Palyvou, N. Roulou-Papadimitriou, S. German, S. McPherron, Το σπήλαιο της Αμνισού: Η έρευνα του 1992, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 139 (2000), 179–236.
- Ρουμελιώτης 2001: Ν. Ρουμελιώτης, Παλαιοχριστιανικά λυχνάρια από την Αλάσαρνα (σημ. Καρδάμαινα) της Κώ, *Ιστορία -Τέχνη - Αρχαιολογία της Κω, Α' διεθνές επιστημονικό συνέδριο, Κως, 2–4 Μαΐου, 1997, επιμ. Γ. Κοκκορού-Αλευρά, Α. Λαιμού, Ε. Σημαντώνη-Μπουρνιά (Σειρά Δημοσιευμάτων περιοδικού «Αρχαιογνωσία» 1)*, Αθήνα 2001, 255–275.
- Rutgers 1992: L. V. Rutgers, Archaeological Evidence for the Interaction of Jews and Non-Jews in Late Antiquity, *American Journal of Archaeology* 96 (1992), 101–118.

- Simsek 2006: C. Şimşek, A Menorah with a Cross Carved on a Column of Nymphaeum A at Laodikeia ad Lycum, *Journal of Roman Archaeology* 19 (2006), 343–346.
- Smith 2017: E. C. Smith, *Jewish Glass and Christian Stone: A Materialist Mapping of the “Parting of the Ways”*, New York 2017.
- Williams 1981: H. Williams, *Kenchreai, Eastern Port of Corinth, V: The Lamps*, Leiden 1981.
- Ζωγράφου 2011: Η. Ζωγράφου, λήμμα στο *Από φως στο φως*.

Εικ. 1. Η αρχαία Ρόδος κατά το ιπποδάμειο σύστημα.

ΠΧ 1932

Εικ. 2. Λυχνάρι από την Περίσσα (από: E. Gerousi-Bendermacher, *Sepulkralkultur auf der Inseln Thera (Santorin). Der spätantike Friedhof in Perissa und seine Ausgrabungsfunde unter besonderer Berücksichtigung der Tonlampen.* (Marburger Beiträge zur Archäologie, Bd 1), Marburg 2013, 160, αρ. Κατ. 227).

Εικ. 3. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1932.

ΠΧ 1933

ΠΧ 1934

Εικ. 4. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1933

Εικ. 5. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1934.

Εικ. 6. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1935.
Εικ. 7. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1937.

Εικ. 8. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1504.
Εικ. 9. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 2843.

Εικ. 10. Λυχνάρι από τη θέση Θολάρια στην Σχοινούσα.
Εικ. 11. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 1936.

Εικ. 12. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 2162.
Εικ. 13. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 2460.

Εικ. 14. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 2554.

Εικ. 15. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 2773.

Εικ. 16. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ 2200.

Εικ. 17. Ρόδος, λυχνάρι με αρ. κατ. ΠΧ. 1502. Λεπτ. της ενεπίγραφης βάσης.

ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ
αρχαιολόγος

**ΡΟΔΟΣ: Ο ΑΠΟΗΧΟΣ ΤΩΝ ΕΛΛΗΝΙΣΤΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΤΗΡΙΩΝ
ΣΤΗΝ ΓΛΥΠΤΙΚΗ ΠΑΡΑΓΩΓΗ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ ΤΗ ΡΩΜΑΪΚΗ
ΠΕΡΙΟΔΟ. ΟΙ ΣΧΕΣΕΙΣ ΜΕ ΤΑ ΓΕΙΤΟΝΙΚΑ ΚΕΝΤΡΑ.**

Η Ρόδος, ένα από τα σημαντικότερα ελληνοιστικά καλλιτεχνικά κέντρα της Ανατολικής Μεσογείου μαζί με την Πέργαμο και την Αλεξάνδρεια, συγκέντρωσε πλήθος καλλιτεχνών από την Αθήνα, τα νησιά και την Μικρά Ασία, οι οποίοι εγκαταστάθηκαν στο νησί ιδρύοντας οικογενειακά εργαστήρια. Οι υπογραφές τους σώζονται στις βάσεις των χάλκινων τιμητικών και αναθηματικών ανδριάντων στην Λίνδο, την Κάμιρο και την πόλη της Ρόδου. Στη γειτονική Κω, η ύπαρξη λατομείων μαρμάρου κατάλληλων για την αρχιτεκτονική και τη γλυπτική, παράλληλα με τη φήμη του Ασκληπείου συνέβαλαν στην ανάπτυξη της καλλιτεχνικής παραγωγής.

Η μαρμαρογλυπτική της Ρόδου και της Κω τον 2^ο και 1^ο αι. π.Χ. ακολουθεί την ευρύτερη καλλιτεχνική τάση των αστικών κέντρων της Ανατολικής Μεσογείου με την κατασκευή επιταφίων και αναθηματικών εικονιστικών ανδριάντων ιδιωτών με ιδεαλιστικά ή εξατομικευμένα χαρακτηριστικά. Η σημαντική αριθμητικά παραγωγή του 1^{ου} αι. π.Χ., μειώνεται σταδιακά τον 1^ο αι. μ.Χ., καθώς οι καλλιτέχνες μετακινούνται στο νέο κέντρο, τη Ρώμη, με χαρακτηριστικό παράδειγμα το εργαστήριο του Αθανοδώρου Αγησάνδρου. Η υπογραφή του γλύπτη εμφανίζεται το 42 π.Χ. σε ανάθημα στη Λίνδο και κατόπιν σύμφωνα με τον Πλίνιο λαξεύει τον Λαοκόοντα και υπογράφει το πλοίο του Οδυσσέα στη σπηλιά της Σπερλόγκα¹. Στην Κω στα τέλη του 1^{ου} αι. π.Χ. και στις αρχές 1^{ου} αι. μ.Χ. παρατηρείται εκ νέου αύξηση των ενεπίγραφων βάσεων τιμητικών αγαλμάτων (εικόνων) πολιτών μετά από μια σύντομη πτώση. Η αρχική αντίληψη της ενότητας των γλυπτών της Ρόδου και της Κω την ύστερη ελληνοιστική περίοδο έχει δεχθεί κριτική από σύγχρονους μελετητές.

Οι εικονιστικοί ανδριάντες αποδίδονται συνήθως πλήρως ενδεδυμένοι με χιτώνα και ιμάτιο ενσαρκώνοντας το αστικό ιδεώδες του καλού και α-

¹ Blinkenberg, Lindos II, αριθ. 347. Rice 1986, σ. 209-250. Strocka 1999, σ. 307-322.

γαθού πολίτη που ασχολείται με τα κοινά. Την ύστερη ελληνιστική περίοδο, κάποιοι τύποι ιματιοφόρων χάνουν σε σημασία ενώ προβάλλονται άλλοι², όπως ο τύπος Hüftmantel mit Schulterbausch,³ δηλ. μορφές με ιμάτιο φορεμένο γύρω από τα ισχία που αφήνει γυμνό το στήθος και αναδίπλωση στον ώμο, ο οποίος την ελληνιστική περίοδο χρησιμοποιείται για την απεικόνιση ηγεμόνων και θεών⁴ και στη Ρωμαϊκή τέχνη υιοθετείται για την απεικόνιση του αυτοκράτορα και των συγγενών του αλλά και ιδιωτών.⁵

Στο σχήμα αυτό απεικονίζονται δύο ιματιοφόροι από την Κω (1^{ος} αι. π.Χ.), ο ένας από το Ασκληπιείο⁶ και ο δεύτερος σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο (2041).⁷ Στη Ρόδο, το καλύτερα σωζόμενο παράδειγμα είναι ο ανδριάντας Γ1283 (εικ. 1), από τη νεκρόπολη.⁸ Η μορφή αποδίδεται με γυμνό στήθος και χωρίς σανδάλια, υποδηλώνοντας πιθανώς την αθλητική ενασχόληση του εικονιζόμενου.⁹ Η ραδινότητα του κορμού και οι διακοσμητικές λεπτομέρειες, όπως η απόδοση των τετραγώνων της ύφανσης στο ένδυμα και ο κροσσός στην απόληξη του ιματίου, αποτελούν χαρακτηριστικά γνωρίσματα των ροδιακών έργων. Στο πρόσωπο, τα νεανικά χαρακτηριστικά ακολουθούν το αθλητικό ιδεώδες, όπως αυτό καθιερώθηκε από τους μεγάλους καλλιτέχνες του 4^{ου} αι. τον Λύσιππο, τον Σκόπα και τον Πραξιτέλη,¹⁰ με το επίμηκες ωοειδές κεφάλι και τους σγουρούς βοστρύχους.

² Βλ. Kabus-Preisshofen 1989, σ. 126.

³ Βλ. Lewerentz 1993, 139-149 (τύπος VI).

⁴ Βλ. Maderna 1988, 19-23.

⁵ Βλ. Maderna 1988, 53-55. Post 2004, 152-160, ιδίως 155 και 339, 341, πίν. 60α (αριθ. XV,2). Laube 2006, σ. 141-142, σημ. 1257.

⁶ Βλ. Kabus-Preisshofen 1989, σ. 129, 199, αριθ. 25, πίν. 42, 2.3 (αριθ. Κατ. 49, περ. 100 π.Χ.). Πουπάκη 2011, σ. 55, 166 εικ. 109 (Γ121) λαξευμένος σε ντόπιο κωακό μάρμαρο.

⁷ Βρετανικό Μουσείο 2041, Kabus-Preisshofen 1989, σ. 129 & 201, αριθ. 28, πίν. 42, 1 (ύστερης ελληνιστικής ή αυτοκρατορικής περιόδου). Πουπάκη 2011, σ. 132, 182 (Γ228).

⁸ Bairami 2017, σ. 217-221, πίν. 177-183 (αριθ. 051).

⁹ Βλ. Hallett 2005, 9-19, 56-57. Filges 2007, 397. Skaltsa 2008, 239-245.

¹⁰ Βλ. Geominy 2007, 68-72. Maderna 2004, 331. Corso 2007, 20. Corso 2013, 78-79. Για το επίμηκες ωοειδές σχήμα του κεφαλιού και το υψηλό τριγωνικό μέτωπο, ως πραξιτέλεια στοιχεία ή κατά άλλη άποψη ως σχετιζόμενα με το γενικό στυλ της περιόδου, βλ. Δεσπίνης 2010, 147-148, σημ. 89.

Ο τύπος της απεικόνισης των ιδεαλιστικών νέων με αθλητικά στοιχεία, τη ρωμαϊκή περίοδο, ως απόηχος της κλασικής παράδοσης,¹¹ συνεχίζει στη Ρόδο και τον επόμενο αιώνα, με κύριο παράδειγμα το κεφάλι Γ2794 (εικ. 2), επίσης από τη νεκρόπολη.¹² Τα πρησμένα πτερύγια αυτιών και οι δύο οπές στον αυχένα για τη στερέωση του στεφανιού της νίκης υποδηλώνουν την αθλητική ιδιότητα του εικονιζόμενου ενώ οι πρόστυποι βόστρυχοι το χρονολογούν στην εποχή του Κλαυδίου (1^{ος} αι. μ.Χ.).

Στα τελευταία πορτρέτα νέων από τη Ρόδο ανήκει το κεφάλι Γ1266 (εικ. 4),¹³ από τη ροδιακή ύπαιθρο. Η πλούσια κόμμωση συγκρίνεται με πορτρέτα Νέρωνα,¹⁴ ενώ τα χνουδωτά φρύδια και ο ανάγλυφος δακρυϊκός πόρος συνεχίζουν στην εποχή των Φλαβίων.

Την ίδια περίοδο στην Κω, μια σειρά νεανικών πορτρέτων όπως το κεφάλι νέου με ταινία 13574¹⁵ (εικ. 3) και τα πορτρέτα 13615¹⁶ και 13618¹⁷ από το Ωδείο της πόλης, σήμερα στη Ρόδο, αποδίδουν με ιδεαλιστική διάθεση τα εξατομικευμένα χαρακτηριστικά φέροντας την κόμμωση της εποχής από κοντούς πρόστυπους βοστρύχους. Μαζί με το κωακό νεανικό κεφάλι 13616¹⁸ αποτελούν παραδείγματα της μετάβασης από την ύστερη ελ-

¹¹ Βλ. Harrison 1953, σ. 88.

¹² Bairami 2017, σ. 275-276, πίν. 260-263 (αριθ. 077)

¹³ Bairami 2017, σ. 278-280, πίν. 272-275 (αριθ. 080)

¹⁴ Βλ. Hafner 1954, MK19, σ. 40, πίν. 15 (Γερμανικός, εποχής Κλαυδίου-βλ. Tölle-Kastenbein 1974, σ. 174, εικ. 331, Μουσείο στο Τηγάνι αριθ. 50). Boschung 2002, 141, αριθ. 72.9, εικ. 271-273 (Νέρων, 41-54 μ.Χ.). Βλ. επίσης Hiesinger 1975, σ. 114-119, πίν. 19 εικ. 25-27, πίν. 20 εικ. 28 και εικ. 32.

¹⁵ Laurenzi 1932, 81κε., εικ. 3,4. Hafner 1954, σ. 16, R 9, πίν. 3. Kabus-Preisshofen 1989, σ. 165κε, 288-9, αριθ. 85, πίν. 74, 1-2 (β'μισό του 1^{ου} αι.). Πουπάκη 2011, σ. 128 & 136.

¹⁶ Laurenzi 1932, 81κε., εικ. 1, 2. Hafner 1954, σ. 26-27, R24, πίν. 9. Kabus-Preisshofen 1989, σ. 17, 165κε. 175, 287-8, αριθ. 84, πίν. 73,3 (α'μισό 1^{ου} αι. π.Χ.). Πουπάκη 2011, σ. 55, 128, εικ. 111.

¹⁷ Laurenzi 1932, 87 κε, εικ. 5-7. Hafner 1954, σ. 13, R5, πίν. 2. Kabus-Preisshofen 1989, σ. 130, 135κε, 142, 215-217, αριθ. 36, πίν. 47, 1-2 (μέσα 1ου αι. μ.Χ.). Πουπάκη 2011, σ. 179, Γ208.

¹⁸ Laurenzi 1932, 91, εικ. 8 (1^{ος} αι. π.Χ.). Laurenzi 1938, σ. 61. Hafner 1954, R4, σ. 12-13, πίν. 1 (εποχής Κλαυδίου). Kabus-Preisshofen 1989, σ. 165κε. & 290, αριθ. 86. Πουπάκη 2011, σ. 136.

ληνιστική στη ρωμαϊκή τέχνη του πορτρέτου.¹⁹ Πιθανώς δεν συνανήκουν όλα με τους κορμούς που έχουν συναρμολογηθεί.

Στην κατηγορία των πορτρέτων ωρίμων ανδρών με εξατομικευμένα χαρακτηριστικά που κυριαρχεί τον 1^ο αι. π.Χ. στην ελληνιστική και ρωμαϊκή τέχνη, ανήκουν τα δύο ανδρικά κεφάλια από το Νυμφαίο της αρχαίας ακρόπολης, ο λεγόμενος Ιούλιος Καίσαρ (αριθ. 13645- εικ. 5),²⁰ και ο λεγόμενος Κάσσιος -αριθ. 13644²¹- ταυτίσεις, οι οποίες πλέον έχουν απορριφθεί. Το πρώτο πορτρέτο, τοποθετείται ενδεχομένως στην αρχή της ροδιακής σειράς λόγω του πάθους που τον χαρακτηρίζει με την έντονη στροφή του κεφαλιού. Φέρει εικοσιτέσσερις οπές σε διπλή σειρά στην κορυφή και στους κροτάφους και δύο ακόμα στον αυχένα για τη στερέωση φαρδιού μεταλλικού στεφανιού. Στο δεύτερο εικονιστικό κεφάλι η απαθής έκφραση και τα ιδεαλιστικά στοιχεία επιτρέπουν τη χρονολόγησή του στο β' μισό του 1^{ου} αι., στον κλασικισμό της τέχνης της πρώιμης εποχής Αυγούστου.

Τα ροδιακά ανδρικά πορτρέτα με την κοντή κόμμωση από πρόστυπους ομοιόμορφους βοστρύχους,²² διακρίνονται για τις απλές επιφάνειες, την απαθή έκφραση, την ξηρότητα και την αυστηρότητα στη λάξευση. Διαπνέονται από κλασικισμό, με τις απαλές μεταβάσεις και τη γλυκύτητα του προσώπου, όπως παρατηρούμε στο ροδιακό κεφάλι 1965 από τα Κοσκινού στο Βρετανικό Μουσείο (70 π.Χ.).²³ Η λεπτομερής απόδοση των επιμέρους μορφών και οι βαθιές τρυπανισμένες αυλακώσεις στα μάτια, το περίγραμμα της κόμμωσης, τις ρινοπαραεικές αύλακες και τις ρυτίδες του μετώπου, για την έμφαση των ρεαλιστικών στοιχείων, στοιχεία των δηλιακών πορ-

¹⁹ Kabus-Preisshofen 1989, 165.

²⁰ Βλ. Jacopi 1931, 1 αριθ. 12, σ. 63-67, εικ. 36-37. Hafner 1954, R21, σ. 24-25, πίν. 8. Ντάτσουλη-Σταυρίδη 1973, σ. 245. Merker 1973, σ. 32, αριθ. 122, εικ. 68-69.

²¹ Βλ. Jacopi 1931, 1 αριθ. 11, σ. 58-62, εικ. 34-35. Hafner 1954, R22, σ. 25, πίν. 8. Merker 1973, σ. 32-33, αριθ. 125, εικ. 72-73. Merker 1987, αριθ. 105, σ. 350-351. Μολονότι ο Κάσσιος σπούδασε στη Ρόδο, εντούτοις δεν παραδίδεται άγαλμά του στην πόλη, την οποία κατόπιν απογύμνωσε από τους καλλιτεχνικούς της θησαυρούς, βλ. Rawson 1986, σ. 101-119.

²² Για την πτιλωτή (Flockenhaar) κόμμωση, βλ. Linfert 1976, σ. 68-70 (πριν το 100 π.Χ., στα μέσα του 2^{ου} αι. π.Χ.). Hübner 1988, σ. 335-340.

²³ Βρετανικό Μουσείο αριθ. 1965. Smith 1904, 180, αριθ. 1965, πίν. 20. Hafner 1954, σ. 21-22, R16, πίν. 6. Linfert 1976, σ. 70 (μέσα 1ου αι. π.Χ.). Weber 1976-77, σ. 37. Buschor 1995, σ. 65, αριθ. 234, εικ. 62 (γύρω στο 30 π.Χ.). Vorster 2007, σ. 278, πίν. 240 (α' μισό 1^{ου} αι. π.Χ.).

τρέτων Ελλήνων και Ιταλιωτών εμπόρων μετά το 166 π.Χ. ή των αθηναϊκών έργων της ίδιας περιόδου, δεν εμφανίζονται στη ροδιακή παραγωγή.

Ανάλογος κλασικισμός παρατηρείται στο πορτρέτο του στωικού φιλοσόφου και ρήτορα Ποσειδώνιου από την Απάμεια της Συρίας, σύμφωνα με την επικρατέστερη άποψη του Buschor (αριθ. Ε48, **εικ. 6**).²⁴ Συνδέεται με βάση χάλκινου αγάλματος από τη Ρόδο, προς τιμήν πρεσβευτή σε αποστολές σε Ρωμαίους αξιωματούχους, με την υπογραφή του γλύπτη Πλουτάρχου Ηλιοδώρου επίσης από την Απάμεια (μέσα 1^{ου} αι. π.Χ.- /82-74 π.Χ.). Οι διαφορές του ροδιακού έργου με την προτομή Νεαπόλεως που αποδίδει το πορτρέτο του²⁵ - όπως τα μαλλιά, η γενειάδα και το σχήμα του προσώπου - ίσως οφείλονται στο μέγεθος και τη διαφορετική τους χρονολόγηση. Πιθανά ίχνη απολάξευσης της γενειάδας και των μαλλιών στους κροτάφους καθώς και η ταινία που δεν συνεχίζει σε όλη την περιφέρεια του προσώπου, δίνουν την εντύπωση ότι το έργο επαναλαξεύθηκε στο πορτρέτο του φιλοσόφου.

Στα δύο επόμενα ροδιακά πορτρέτα, το Γ1482 από τη νεκρόπολη (**εικ. 7**)²⁶ και τον αριθ. 7 (**εικ. 8**),²⁷ δίδεται έμφαση στα ρεαλιστικά στοιχεία, με το κυβικό περίγραμμα του προσώπου, το ευρύ μέτωπο και τις τονισμένες γωνίες, και με την απόδοση της προχωρημένης ηλικίας με τη χαλαρή επιδερμίδα. Στο πρώτο κεφάλι ο ελαφρύς προγναθισμός, συνιστά ενδεχομένως ένδειξη φυλετικής προέλευσης (α' μισό 1^{ου} αι. π.Χ.).

Το ανδρικό κεφάλι Γ2606 (**εικ. 9**),²⁸ ίσως απεικονίζει σημαίνουσα προσωπικότητα της αρχαίας πόλης,²⁹ λόγω του μεγαλύτερου του φυσικού με-

²⁴ Ο Ποσειδώνιος (περ. 135-45 π.Χ.) ίδρυσε σχολή στη Ρόδο και έλαβε τη ροδιακή πολιτεία. Ήταν προσωπικός φίλος των Κικέρωνα και Πομπήιου και συμμετείχε σε διπλωματικές αποστολές ως πρεσβευτής υπέρ των συμφερόντων της Ρόδου, βλ. Hofter 1988, σ. 304, αριθ. 140. Για το ροδιακό πορτρέτο, βλ. Laurenzi 1941, σ. 1-13 **εικ. 1-3** (Προυσίας, βασιλιάς της Βιθυνίας, 200 π.Χ.). Buschor 1995, σ. 62, αριθ. 199, πίν. 52 (Ποσειδώνιος- τέλος β' τετάρτου 1ου αι. π.Χ.). Για απόρριψη της ταύτισης, βλ. Hafner 1954, R17, σ. 22-23, πίν. 7.

Επίσης, Merker 1973, σ. 32, αριθ. 121, **εικ. 66-67**. Linfert 1976, σ. 70 (Ποσειδώνιος, μέσα 1^{ου} αι. π.Χ.). Weber 1976-77, σ. 27-28. Merker 1987, σ. 343-346, αριθ. 103.

²⁵ Βλ. Vorster 2007, σ. 281, πίν. 250

²⁶ Bairami 2017, σ. 252-254, πίν. 238-241 (αριθ. 071).

²⁷ Βλ. Laurenzi 1938, σ. 56, **εικ. 35**. Giuliano 1959, σ. 154, αριθ. 1. Merker 1973, σ. 32, αριθ. 124. Merker 1987, αριθ. 107, σ. 354-355, **εικ. 61**.

²⁸ Bairami 2017, σ. 246-249, πίν. 225-228 (αριθ. 067).

γέθους του. Το επίμηκες ωοειδές πρόσωπο, οι λείες παρειές και το αρυτίδωτο μέτωπο, το ανάβλεμμα της μορφής και τα καθαρά πλασμένα αμυγδαλωτά μάτια με τα λεπτά σαν ακμές φρύδια ανήκουν στον κλασικισμό της εποχής του Αυγούστου,³⁰ όπως και οι οριζόντιοι αυχενικοί πλόκαμοι.³¹ Πίσω, ο ισχυρός κεντρικός τόρμος, υποδηλώνει ότι ίσως πρόκειται για προτομή στερεωμένη σε τοίχο, *imago clipeata*.³²

Στην Κω, την ίδια περίοδο, οι εικονιστικές κεφαλές διαπνέονται από ισχυρότερο ρεαλισμό, όπως στο ανδρικό πορτρέτο από την Αντιμάχεια αριθ. 13 (100 π.Χ.) με τις ρυτίδες γύρω από τα μάτια, τα πεσμένα βλέφαρα και το χαλαρωμένο περίγραμμα προσώπου, από ντόπιο κωακό μάρμαρο.³³ Τρία πορτρέτα ηλικιωμένων ανδρών από την πόλη της Κω³⁴ συγκρίνονται με αντίστοιχα της αθηναϊκής και ρωμαϊκής τέχνης του β' μισού του 1^{ου} αι. π.Χ.

Στον 1^ο αι. μ.Χ. οι Κώοι σημαίνοντες πολίτες συνεχίζουν να απεικονίζονται ως ιματιοφόρες μορφές πλήρως ενδεδυμένες με χιτώνα και ιμάτιο στον λεγόμενο Κανονικό ή Κύριο τύπο, όπως ο λεγόμενος «Αιγύπτιος» Ε 695/13576 (εικ. 10), λόγω της αρχικής απόδοσης σε Αλεξανδρινό καλλιτέχνη, άποψη που δεν έτυχε ευρύτερης αποδοχής.³⁵ Ο ανδριάντας είναι λαξευμένος σε μη κωακό μάρμαρο.³⁶ Το πλαδαρό περίγραμμα του προσώπου, με τις σκληρές ρινοπαρειακές αύλακες και η σύσπαση των λεπτών χειλιών συγκρίνεται με πορτρέτα εποχής Φλαβίων.

²⁹ Για «φιλορώμαιους» ηγεμόνες και τα πορτρέτα τους, βλ. Smith 1988a, σ. 130-132. Smith 1988b, σ. 493-497. Για ταύτιση των ρεαλιστικών πορτρέτων της Μικράς Ασίας, ως Ρωμαίοι πάτρωνες, βλ. Tanner 2000, σ. 36-40.

³⁰ Καλάβρια 2015, σ. 186.

³¹ Για την οριζόντια διάταξη των μαλλιών του αυχένα και τους ογκηρούς βοστρύχους της πρώιμης περιόδου Αυγούστου (προτελευταία δεκαετία του 1^{ου} αι. π.Χ.), καθώς και σε πορτρέτα Τιβερίου και Καλιγούλα, βλ. Harrison 1953, σ. 19. Zanker 1981, σ. 352. Massner 1982, σ. 20 σημ. 113, πίν. 7c-d, σ. 21-22, πίν. 11b (43 π.Χ.), σ. 52, σ. 77-80, πίν. 18α.

³² Βλ. Despinis 2004, σ. 245-301, ιδίως σ. 265-276. Martin 1987, σ. 88-90, σ. 191-194. Vorster 2007, σ. 277, εικ. 239. Για προτομές εν όπλοις, βλ. Neumann 1988, σ. 221-238.

³³ Kabus-Preisshofen 1989, σ. 15, 163-4, 315-316, αριθ. 111, πίν. 72, 1-2 (περ. 100 π.Χ.). Πουπάκη 2011, σ. 130, Γ126 (εικ. 115).

³⁴ Laurenzi 1938, σ. 59, εικ. 37, 38 και 39.

³⁵ Linfert 1976, σ. 75, σημ. 234, εικ. 152-154 (μέσα του 1^{ου} αι. π.Χ.). Kabus-Preisshofen 1989, σ. 21, 137, 141 κε. 222-223, αριθ. 41, πίν. 54 (μέσα 1^{ου} αι. μ.Χ.).

³⁶ Πουπάκη 2011, σ. 128 σημ. 1001, σ. 201, εικ. 441.

Στον 1^ο αι. μ.Χ. ένα κωακό εργαστήριο³⁷ κατασκευάζει ανδριάντες στον λεγόμενο τύπο της Κω, παραλλαγή του Κύριου τύπου, στην οποία το μιάτιο αφήνει ακάλυπτο τον δεξιό ώμο και τυλίγεται γύρω από τη μέση και το αριστερό χέρι. Το σχήμα ανάγεται στην ελληνιστική περίοδο και απαντάται εκτός από το νησί της Κω, στο χώρο της ανατολικής Ελλάδας - Μικράς Ασίας έως την Κύπρο, ενώ την Ρωμαϊκή εποχή γνωρίζει ευρύτερη διάδοση³⁸.

Ο ανδριάντας E698/13575 (εικ. 11), αποδίδεται στο εργαστήριο αυτό, με κορμό από κωακό μάρμαρο, ενώ το κεφάλι από παριανό μάρμαρο προφανώς έχει λαξευθεί από άλλο καλλιτέχνη³⁹. Η ίδια διαφορά μαρμάρου μεταξὺ κορμού και πορτρέτου (κωακό-παριανό) παρατηρείται στον ανδριάντα E697/13577 (εικ. 12)⁴⁰, στο σχήμα του Κανονικού τύπου.

Τα δύο πορτρέτα 13575 και 13577 φέρουν την ογκώδη κόμμωση από καμπυλόσχημους βοστρύχους της ύστερης εποχής των Φλαβίων (80 μ.Χ.). Διακρίνονται για την προσεκτική απόδοση των χαρακτηριστικών με το ψηλό μέτωπο, τις πλατειές επιφάνειες του προσώπου, τη λεπτή απόδοση των ρυτίδων και της χαλαρής επιδερμίδας και το σφιχτό στόμα. Τα κυλινδρικά στεφάνια, στο πρώτο αποδίδονται τα σφιχτά φύλλα δάφνης, φέρουν ιερείς ή πολίτες που έχουν διακριθεί.

Αυτοκρατορικά πορτρέτα

Η μετάβαση στην εποχή της ρωμαιοκρατίας στα δύο νησιά σηματοδοτείται στην τέχνη με την ανάθεση αγαλμάτων και συνταγμάτων των μελών της αυτοκρατορικής οικογένειας των Ιουλιών-Κλαυδίων. Αγάλματα του Αυγούστου και των διαδόχων του είχαν στηθεί στη Ρόδο, την αρχαία πόλη και στα μεγάλα ιερά της Λίνδου και της Καμίρου, με βάση τις επιγραφές.⁴¹

³⁷ Linfert 1976, σ. 74. Kabus-Preisshoffen 1989, σ. 134-136.

³⁸ Lewerenz 1993, σ. 238.

³⁹ Laurenzi 1932, σ. 102 κε. εικ. 13. Linfert 1976, σ. 74, σημ. 231, εικ. 146-7. Kabus-Preisshoffen 1989, σ. 130, 135 κε, 142, 217-218, αριθ. 37, πίν. 46.3 (μέσα 1ου αι. μ.Χ.).

⁴⁰ Laurenzi 1932, 98 ff, εικ. 12, πίν. 7. Linfert 1976, σ. 74 κε, 80, σημ. 232, εικ. 148 (80 μ.Χ.). Kabus-Preisshoffen 1989, σ. 136, 139, 224-5, αριθ. 42, πίν. 47,3 (μέσα 1^{ου} αι. μ.Χ.). Πουπάκη 2011, σ. 137, 195, σ. 215 σημ. 1721, σ. 179 (Γ209), εικ. 153, πιθανώς το πρόσωπο από παριανό μάρμαρο. Η Polaschek 1969, σ. 140-141, χρονολογεί τον κορμό στον 4^ο αι. μ.Χ.

⁴¹ Βλ. Blinkenberg, Lindos II, αριθ. 386, στ. 738 (Αύγουστος), αριθ. 385, στ. 736-738 (Δρούσος, Τιβέριος και Ιουλία), αριθ. 388, στ. 739-740 (Γάιος και Λεύκι-

Στην Κω, ανδριάντες της αυτοκρατορικής οικογένειας είχαν στηθεί στην πόλη, στην Αλάσαρνα, την Αντιμάχεια, και τους Δήμους Ιππιωτών και Ισθμιωτών.⁴²

Στη Ρόδο δύο αυτοκρατορικά πορτρέτα βρέθηκαν σε έπαυλη στους πρόποδες της ροδιακής ακρόπολης (οικ. Παπασταμάτη – Αθανασιάδη – Μανούσου - Φραγκεσκάκη). Η πολυτελής οικία διέθετε δωμάτια διακοσμημένα με ψηφιδωτά δάπεδα και κονιάματα στους τοίχους, γύρω από αίθριο με κιονοστοιχία στη δυτική πλευρά και με δύο δεξαμενές. Από το εσωτερικό της μεγαλύτερης δεξαμενής συλλέχθηκαν γλυπτά και διακοσμητικά αγαλμάτια ελληνιστικής περιόδου⁴³, και το μοναδικό έως τώρα πορτρέτο του Αυγούστου από τη Ρόδο. Από τα γειτονικά οικοπέδα, όπου πιθανώς συνεχιζόταν η έπαυλη, συλλέχθηκε το πορτρέτο του Τιβερίου.

Το ροδιακό πορτρέτο του Αυγούστου Γ2730 (εικ. 13),⁴⁴ από άγαλμα μεγαλύτερο του φυσικού μεγέθους (περ. 2μ.), καθώς και το πορτρέτο της Κω αριθ. 1373,⁴⁵ ανήκουν στον λεγόμενο τύπο της Primarorta, όπως η πλειονότητα των απεικονίσεων του Αυγούστου από τη Μικρά Ασία.⁴⁶ Ο τύπος δημιουργήθηκε στη Ρώμη το 27 π.Χ. και όχι μεταγενέστερα του 20 π.Χ. με την ευκαιρία της αναδιοργάνωσης του Ρωμαϊκού κράτους⁴⁷ και την αναγόρευση του Οκταβιανού ως Αυγούστου.

ος). Boschung 2002, σ. 105-106, αριθ. 34,1-3 και σ. 154-155, I-αριθ. 12,35,40 (Λίνδος). Vermeule 1968, σ. 207, 275 (Αντωνίνος Ευσεβής στη Ρόδο), 447-448, για αγάλματα των Γαΐου Καίσαρα στην Κάμφο, Κλαυδίου και Μεσσαλίνας στη Λίνδο, Ποππαίας Σαβίνας στη Ρόδο, Βεσπασιανού στην Ιαλυσό και Πλωτίνας στη Λίνδο. TitCam αριθ. 99-101^a, σ. 231-233 (Κάμφος).

Για το χάλκινο άγαλμα πρίγκηπα Ιουλίων-Κλαυδίων από τη Ρόδο στη Νέα Υόρκη (μετά το 13 π.Χ.), βλ. Picon – Hemingway 2016, 308, αριθ. 260 (27 π.Χ.-14 μ.Χ.- S. Hemingway).

⁴² Βλ. Kabus-Preisshofen 1989, σ. 141.

⁴³ Βλ. Μαχαίρα 2011, σ. 116-118, αριθ. 99-100, πίν. 127-129.

⁴⁴ Βλ. Κ. Φατούρου, *ΑΔ* 19, 1964, Χρονικά, σ. 465, πίν. 547β. Merker 1973, αριθ. 118, σ. 32. Stavridis 1970, σ. 11-12. Stavridis 1980, σ. 345-347, ιδίως σ. 347. Merker 1987, αριθ. 110, σ. 360. Boschung 1993, σ. 174, αριθ. 159, πίν. 101, 1 (ύστερης εποχής Αυγούστου).

⁴⁵ Laurenzi 1938, σ. 63, εικ. 41. Stavridis 1981, 403, σημ.1, αριθ. 12. Boschung 1993, σ. 158, αριθ. 115, εικ. 190, 3 (πρώιμη αυτοκρατορική περίοδος).

⁴⁶ Βλ. Inan - Rosenbaum 1966, σ. 13.

⁴⁷ Βλ. Zanker 1973. Fittschen-Zanker 1994, σ. 2-10, αριθ. 1-8. Boschung 1993.

Η κόμμωση στα δύο πορτρέτα είναι η τυπική του τύπου με τον κεντρικό καμπυλόσχημο βόστρυχο στο μέτωπο, προς τα δεξιά, να πλαισιώνεται από δύο ομάδες βοστρύχων με αντιθετική κατεύθυνση. Στο ροδιακό, η στροφή του κεφαλιού προς τα αριστερά, αντίθετα από το επίσημο πρότυπο, προσδίδει δυναμισμό στον εικονιζόμενο. Το πρόσωπο είναι ευρύ, κυβικό με πλατειές επιφάνειες, οι ρυτίδες αποδίδονται πλαστικά με μικρά φουσκώματα και ο λαιμός είναι ιδιαίτερα ισχυρός. Το στόμα με τα λεπτά χείλη, ξεφεύγει από τον κλασικιστικό κανόνα. Το ροδιακό έργο είναι πλησιέστερο στα επίσημα αυτοκρατορικά πρότυπα, σε σύγκριση με τα πορτρέτα του Οκταβιανού από την Αθήνα⁴⁸ και τα Μύρα της Λυκίας,⁴⁹ ενώ δεν διαθέτει το πάθος των πορτρέτων της Κω, της Περγάμου και της Σάμου,⁵⁰ που οφείλεται στην ελληνιστική παράδοση. Η χρονολόγησή του στο τέλος της περιόδου Αυγούστου, εναρμονίζεται με την άποψη ότι τα μεταθανάτια πορτρέτα είναι πιο ιδεαλιστικά και απλοποιημένα.⁵¹

Ένα δεύτερο πορτρέτο του πρώτου ρωμαίου αυτοκράτορα από την Κω, στον τύπο Κοπεγχάγη 611, σήμερα στο Μουσείο του Λούβρου,⁵² με κάπως βαθουλωμένα μάγουλα και έντονες φωτοσκιάσεις, τον αποδίδει ως κουρασμένο ηγέτη. Εντούτοις η ταύτισή του ως αυτοκρατορικό πορτρέτο ή ιδιωτικό στον τύπο του Αυγούστου είναι υπό έλεγχο.

Αδρότερης τεχνολογίας είναι η ροδιακή προτομή με αριθ. Γ2731 (εικ. 14)⁵³, που αποδίδει απλοποιημένα τα χαρακτηριστικά του αυτοκράτορα Τιβερίου, ο οποίος έμεινε στη Ρόδο, σε ένα είδος οικειοθελούς εξορίας από το 6 π.Χ. έως το 2 μ.Χ. Αρχικά ταυτίστηκε ως Αύγουστος, κατόπιν ως Τι-

⁴⁸ EAM 3758, Boschung 1993, σ. 142, αριθ. 72, πίν. 186. Καλάβρια 2015, σ. 65, 66κε., 358, 427, αριθ. Κατ. 2, πίν. 2.

⁴⁹ Boschung 1993, σ. 140-141, αριθ. 68, πίν. 119.1-2, 173.4 (Μουσείο Αττάλειας, εποχής Καλιγούλα).

⁵⁰ Βλ. Boschung 1993, σ. 87-88, σ. 155, αριθ. 107, πίν. 75, 76.1, 173.1 (Πέργαμος) και σ. 173, αριθ. 156, πίν. 176, 177 (Σάμος, Πυθαγόρειον).

⁵¹ Βλ. Boschung 1993, σ. 73. Για τη μεταθανάτια χρονολόγηση των ιδεαλιστικών και των πιο απλοποιημένων πορτρέτων του Αυγούστου, βλ. Zanker 1973.

⁵² Hafner 1954, σ. 18 (Λούβρο MA 850), R13, πίν. 5. Boschung 1993, σ. 197, αριθ. 223, πίν. 211 (Λούβρο MA 2577, ομάδα Κοπεγχάγη 611, παραλλαγή του τύπου Paris Louvre MA 1280). Πουπάκη 2011, σ. 128 σημ. 996.

⁵³ Bairami 2017, σ. 262-264, πίν. 280-283 (αριθ. 082).

βέριος,⁵⁴ ως πορτρέτο εποχής Ιουλίων-Κλαυδίων και ως Δρούσος Πρεσβύτερος,⁵⁵ αδελφός του Τιβερίου, ο οποίος πέθανε σε ηλικία 19 ετών.⁵⁶

Στο ροδιακό έργο, το πρόσωπο της ώριμης μορφής είναι σχεδόν τριγωνικό με μακρύ και ισχυρό λαιμό και φαρδύ οριζόντιο μέτωπο που ορίζεται από κοντή, ευθεία σειρά βοστρύχων.⁵⁷ Στην κατατομή το πηγούνι προβάλλει και στο σφιχτά κλειστό στόμα το κάτω χείλος εισέχει του άνω. Τα μάτια αποδίδονται μεγάλα, με γραμμικά βλέφαρα και βαθιά τοποθετημένα στην πλευρά της -συνήθως γαμψής για τα πορτρέτα Τιβερίου- μύτης, η οποία δυστυχώς έχει αποκρουσθεί στο ροδιακό. Πρόκειται για απλοποιημένη παραλλαγή του τρίτου και τελευταίου τύπου⁵⁸ μετά την ανάρρηση του Τιβερίου στο θρόνο και σε χρήση έως το τέλος της εξουσίας του (14-37 μ.Χ.). Πάνω από το αριστερό μάτι σχηματίζεται η χαρακτηριστική «λαβίδα» της τιβεριανής κόμμωσης, χωρίς τη διχάλα πάνω από το δεξιό μάτι του κανονικού τύπου.⁵⁹ Η έντονη στροφή του κεφαλιού προς τα δεξιά δίνει δυναμισμό στη μορφή. Η περιληπτική απόδοση της πίσω πλευράς, και του δεξιού κροτάφου και αυτιού υποδηλώνουν ότι το έργο πιθανώς είχε στηθεί σε εσοχή. Η αδρή λάξευση θυμίζει το κεφάλι από το Σεβάστειο της Αφροδισιάδας,⁶⁰ το οποίο ταυτίζεται ως πορτρέτο Τιβερίου, αδύνατο να ταξινομηθεί τυπολογικά.

Ίσως το μοναδικό άγαλμα στη Ρόδο που συνδέεται με την αυτοκρατορική εικονογραφία είναι ο θωρακοφόρος κορμός αριθ. 1169 με κηρύκειο, το οποίο ερμηνεύθηκε ως Αύγουστος ή Τιβέριος (εικ. 15).⁶¹ Η μορφή φορά

⁵⁴ Βλ. Ορλάνδος 1958, σ. 173 εικ. 180. Vermeule 1968, σ. 381 αριθ. 16 και σ. 385 αριθ. 10 (Αύγουστος ή Τιβέριος). Merker 1973, σ. 32, αριθ. 118 (poor portrait of Augustus?). Merker 1987, αριθ. 111, σ. 361 (πορτρέτο εποχής Ιουλίων-Κλαυδίων).

⁵⁵ Βλ. Fabbrini 1964, σ. 304-326, ιδίως σ. 316 και 318. Kiss 1975, σ. 89, εικ. 267.

⁵⁶ Για την ομοιότητα της εικονογραφίας Δρούσου Πρεσβύτερου και Τιβερίου, βλ. Hertel 2013, σ. 16 σημ. 85, σ. 27 σημ. 98, σ. 97-98, σ. 109 σημ. 292, σ. 113-114.

⁵⁷ Βλ. Polacco 1955. Fittschen-Zanker 1994, σ. 10-15, αριθ. 10-13. Hertel 2013. Για τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά του Τιβερίου, βλ. Polacco 1955, σ. 10. Hertel 2013, σελ. 6-7.

⁵⁸ Τύπος Κοπεγχάγης 624, βλ. Boschung 1987, σ. 193-258, ιδίως αριθ. καταλόγου 9-25 και κυρίως με Matrize 2b αριθ. καταλόγου 22-25, σ. 210-213. Hertel 2013, σ. 69-80, σ. 102. Pollini 2005, σ. 55-72 (τύπος V= First Princeps type).

⁵⁹ Βλ. Fittschen-Zanker 1994, σ. 14, αριθ. 12, σημ. 8v-x.

⁶⁰ Hertel 2013, σ. 214 αριθ. 171.

⁶¹ Laube 2006, αριθ. 51, σ. 118, 183-185, σ. 234, πίν. 75 (Αύγουστος).

τον ανατομικό δερμάτινο θώρακα πάνω από τον χιτώνα, με το μάτιο ή χλαμύδα να καλύπτει το αριστερό χέρι και τα ισχία. Το άνοιγμα στον αριστερό ώμο αποτελεί μοναδικό μοτίβο. Κρατά κηρύκειο στο αριστερό χέρι, ως Ερμής. Επιγραφή στην Κω αναφέρει αφιέρωση αγάλματος Αυγούστου την ιδιότητα του Ερμή.⁶² Σε νομίσματα και πολύτιμους λίθους ο Αύγουστος απεικονίζεται με κηρύκειο και οι ιδιότητες του Ερμή/Mercur περνούν σε αυτόν που έδωσε τέλος στο χάος του εμφυλίου πολέμου και επανέφερε την ομόνοια και την ευτυχία.

Τα πορτρέτα του Νέρωνα⁶³ (εικ. 16, αριθ. 4510, 52-54 μ.Χ.), από την πόλη της Κω και το κολοσσικό της Αγριππίνας της Νεώτερης (15-59 μ.Χ.),⁶⁴ και τα δύο από μη κωακό μάρμαρο, δηλώνουν ενδεχομένως την ιδιαίτερη σχέση του νησιού με την αυτοκρατορική οικογένεια την εποχή του Κλαυδίου, λόγω του κόου ιατρού Ξενοφόντα (1^{ος} αι. μ.Χ.). Η Αγριππίνα λατρευόταν στην Κω ως Δήμητρα Καρποφόρος και Ρέα.⁶⁵ Το πρόσωπο του Νέρωνα έχει αποκρουσθεί στο στόμα, τη μύτη και τα μάτια με σμίλη λόγω *damnatio/kataδικής* μνήμης. Τοποθετείται στον πρώτο τύπο των πορτρέτων του Νέρωνα,⁶⁶ την εποχή ανάρρησης του αυτοκράτορα στο θρόνο (*accession type*) μετά το 54 μ.Χ. παραμένοντας σε χρήση έως το 59.⁶⁷

Τον δημοφιλή για τις στρατιωτικές του επιτυχίες και τις διοικητικές ικανότητες αυτοκράτορα Τραϊανό, αποδίδει ένα κεφάλι του Μουσείου της Κω (εικ. 17). Συνδέεται με τον πρώτο τύπο⁶⁸ των απεικονίσεων του αυτοκράτορα⁶⁹ και ακολουθεί πιστά την επίσημη κόμμωση με τη διχάλα πάνω από το αριστερό μάτι και τους φουντωτούς πλαϊνούς βοστρύχους. Παρά τις

⁶² Βλ. Vermeule 1968, σ. 171. Maiuri 1925, σ. 168 αριθ. 466.

⁶³ Laurenzi 1955-56, σ. 140, αριθ. 192. Jucker 1976, 239, εικ. 10 (Νέρων). Vermeule 1968, αριθ. 5, 389. Πουπάκη 2011, σ. 137, σημ. 1066.

⁶⁴ Laurenzi 1955-56, σ. 124, αριθ. 142 (Αγριππίνα νεώτερη). Giuliano 1959, 160 nr. 7. Fittschen-Zanker 1983, σ. 6, αριθ. 5, σημ. 4 II j. (τύπος II, Mailand, παραλλαγή Φλωρεντίας). Πουπάκη 2011, σ. 137 σημ. 1067.

⁶⁵ Maiuri 1925, σ. 169-170, αριθ. 468.

⁶⁶ Hiesinger 1975, σ. 116, σημ. 22

⁶⁷ Bergmann-Zanker 1981, σ. 321-322 (τύπος I), όπου δεν αναφέρεται το κωακό πορτρέτο.

⁶⁸ Hanfmann-Vermeule et al 1957, σ. 223-249 και 250-253, αριθ. 10 (πρώτος τύπος).

⁶⁹ Balty 1977/78, αριθ. 16, 56. Laurenzi 1955-6, αριθ. 193, σ. 140 και 142. Πουπάκη 2011, Γ68, σ. 60 (αριθ. 80, 265), σ. 137 από ντόπιο μάρμαρο.

αποκρούσεις στο πρόσωπο διακρίνονται τα φυσιολογικά χαρακτηριστικά του ηγεμόνα με τη χαρακτηριστική σύσπαση των χειλιών.

Την ίδια περίοδο, το ροδιακό εικονιστικό κεφάλι Γ2885 (εικ. 18)⁷⁰ με τη θυσανωτή κόμμωση της εποχής Τραϊανού, δεν μπορεί να συνδεθεί με τον αυτοκράτορα (98-117 μ.Χ.), λόγω των νεανικών φυσιολογικών χαρακτηριστικών. Η άγνωστης προέλευσης κεφαλή, από άγαλμα λίγο μεγαλύτερο του φυσικού μεγέθους, πιθανώς ανήκει σε ιδιωτικό πορτρέτο που υιοθετεί την μετωπική κόμμωση του λεγόμενου τύπου Θυσίας (Orferbildty-rus),⁷¹ στον οποίο αποδίδονται τα τελευταία πορτρέτα του αυτοκράτορα και ορισμένα έχουν μετατραϊάνεια προέλευση.⁷² Τα διογκωμένα μάτια με τους κυρτούς βολβούς και το πλατύ κάτω βλέφαρο, χαρακτηρίζουν τα έργα του τέλους του 1^{ου}/αρχών 2^{ου} αι. μ.Χ.⁷³

Το ροδιακό κεφάλι συγκρίνεται με το αμφιλεγόμενο πορτρέτο του Τραϊανού από την Αγορά των Αθηνών.⁷⁴ Η ύπαρξη πορτρέτων που δεν ανταποκρίνονται στην επίσημη απεικόνιση του αυτοκράτορα, κυρίως στις ανατολικές επαρχίες της αυτοκρατορίας, είτε λόγω έλλειψης κρατικού ελέγχου είτε εξαιτίας της απουσίας ικανών καλλιτεχνών ή λόγω της καλλιτεχνικής ελευθερίας, έχει προταθεί από την L.A. Riccardi, με βάση πορτρέτα Αδριανού και Τραϊανού, τα οποία δεν ακολουθούν τους επίσημους τύπους.⁷⁵

⁷⁰ Bairami 2017, σ. 265-269, πίν. 284-287 (αριθ. 083).

⁷¹ Βλ. Gross 1940, σ. 105-111. Sinn 2010, σ. 158 (μετά το 114 μ.Χ.). Boschung 1999, σ. 137-144, ιδίως σ. 138, εικ. 2, σ. 140-141 (τύπος IVB).

⁷² Βλ. Gross 1940, σ. 105-111, πίν. 29c-d, 30. Jucker 1984, σ. 47-50.

⁷³ Βλ. Harrison 1953, αριθ. 14, σ. 25-26.

⁷⁴ Βλ. Hafner 1954, σ. 85-86, A44, πίν. 38 (Κλαύδιος). Harrison 1953, αριθ. 17, σ. 27-28 (ιερέας τέλος 1^{ου} αι. μ.Χ.). Για ταύτιση του κεφαλιού με Τραϊανό, βλ. Daltrop-Hausmann-Wegner 1966, σ. 97. Stavridis 1970, σ. 35-36. Στεφανίδου-Τιβερίου 2011, σ. 125-136.

⁷⁵ Βλ. Riccardi 2000, σ. 105-132. Για απόρριψη της θεωρίας του «μη κανονικού πορτρέτου» δεδομένου ότι η σχέση προτύπου-αντιγράφων είναι θεμελιώδης και απόδοση των τεχνοτροπικών ανομοιομορφιών των επαρχιακών πορτρέτων στην επίδραση της καλλιτεχνικής τους παράδοσης, βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου 2011, σ. 133-134. Για άλλα πορτρέτα του αυτοκράτορα από τον ελλαδικό χώρο, τα οποία δεν παρουσιάζουν ομοιογενή απόδοση των φυσιολογικών χαρακτηριστικών, βλ. Στεφανίδου-Τιβερίου 2011, σ. 126-136, εικ. 1-4 και 6-7.

Αμφιλεγόμενο είναι επίσης το ροδιακό πορτρέτο του αυτοκράτορα Αντωνίνου του Ευσεβούς 13646 (εικ. 19)⁷⁶ (138-161 μ.Χ.), από τις βορειοανατολικές υπώρειες της ακρόπολης. Ο Vermeule το περιγράφει ως δυναμική ντόπια δημιουργία στο πλαίσιο της ρωμαϊκής μικρασιατικής γλυπτικής παράδοσης.⁷⁷ Η κόμμωση αποδίδει αρκετά γενικευμένα τον Κύριο τύπο πορτρέτων του Αντωνίνου,⁷⁸ με την κεντρική μετωπική ομάδα βοστρύχων από τέσσερις ή πέντε τούφες προς τα δεξιά. Η χρήση του τρέχοντος τρυπάνου είναι περιορισμένη και η απόδοση της κοντής γενειάδας συνίσταται σε απλούς καμπυλόσχημους βοστρύχους, ενώ τα μαλλιά δεν είναι σγουρά. Το κυβικό περίγραμμα του προσώπου, το σαρκώδες κάτω χείλος και τα μάτια, που δεν βαθαινούν κάτω από τα φρύδια, προσδίδοντας δύναμη στην έκφραση, συνιστούν τις βασικές διαφορές από τις επίσημες απεικονίσεις.⁷⁹ Η εντύπωση είναι ιδεαλιστική, σε σύγκριση με τα σύγχρονα μητροπολιτικά πορτρέτα. Το ροδιακό συγκρίνεται με μικρογραφικό κεφάλι αντωνίνειας περιόδου από την Πέργαμο.⁸⁰ Δεν περιλαμβάνεται στον κατάλογο των απεικονίσεων του αυτοκράτορα από τους μελετητές και πρόσφατα παρουσιάστηκε ως Zeitgesicht, ιδιωτικό πορτρέτο με την κόμμωση της εποχής του.⁸¹

Το κωακό πορτρέτο του Αντωνίνου (εικ. 20), ξηρής τεχνοτροπίας,⁸² αποδίδει πιστότερα τα χαρακτηριστικά του παρά το στρογγυλεμένο σχήμα του προσώπου και την περιληπτική απόδοση των μαλλιών. Μολονότι αρχικά, ταυτίστηκε ως πρόωμη απεικόνιση ανατολικής προέλευσης του αυτοκράτορα, η ταύτιση δεν έχει γίνει ευρέως αποδεκτή. Συγκρίνεται με πορ-

⁷⁶ Βλ. Jacopi 1931, σ. 68, εικ. 39-40. Giuliano 1959, σ. 183, αριθ. 13, εικ. 27. Κωνσταντινόπουλος 1986^a, σ. 142, εικ. 161. Vermeule 1968, σ. 275(155 μ.Χ.). Για το κεφάλι της Κω, βλ. Laurenzi 1955-56, σ. 141, αριθ. 196. Vermeule 1968, σ. 393 αριθ. 7.

⁷⁷ Vermeule 1968, σ. 393 αριθ. 6 «The portrait is a powerful local creation in the best sculptural tradition of Greek imperial Asia Minor».

⁷⁸ Βλ. Wegner 1939, σ. 15-25. Fittschen 1982, σ. 121. Fittschen-Zanker 1994, αριθ. 59, σ. 63-66. Stähli 1999, σ. 39-56. Επίσης βλ. Fittschen 1977, αριθ. 26-27, σ. 75-77.

⁷⁹ Βλ. Fittschen 1982, σ. 121, πίν. 18.

⁸⁰ Βλ. Inan-Rosenbaum 1966, σ. 21, 114, πίν. LXXII, 1-2, αριθ. 120 (ύψους 0,14 μ.).

⁸¹ Βλ. Wegner 1939, σ. 95 και σ. 139. Wegner 1979, σ. 87-181, ιδίως σ. 112 (kein Antoninus Pius). Χιώτη 2018, σ. 339.

⁸² Βλ. Laurenzi 1955-56, σ. 141, αριθ. 196. Vermeule 1968, σ. 393 αριθ. 7 (πρώιμο πορτρέτο). Wegner 1979, σ. 105.

τρέτο Αντωνίνου Ευσεβούς από την Νικομήδεια στο Μουσείο της Σμύρνης 689, από τα καλύτερα της Μικράς Ασίας, στον τύπο *Croce Greca*.⁸³

Τα δύο πορτρέτα της Ρόδου και της Κω ενδεχομένως κατασκευάστηκαν μετά τον καταστρεπτικό σεισμό του 141/2 ή 155 μ.Χ. για να τιμήσουν τον αυτοκράτορα, ο οποίος χρηματοδότησε την ανέγερση δημοσίων οικοδομημάτων στις δύο πόλεις.⁸⁴

Η παραπάνω σύντομη και επιλεκτική αναφορά των έργων της Ρωμαϊκής περιόδου περιορίστηκε στα ανδρικά πορτρέτα ιδιωτών και αυτοκρατόρων από τη Ρόδο και την Κω,⁸⁵ προκειμένου να προβληθούν οι τυπολογικές ομοιότητες και οι τεχνοτροπικές διαφορές της καλλιτεχνικής τους παραγωγής. Ο απόηχος των ελληνιστικών εργαστηρίων είναι εμφανής στην επιλογή των σχημάτων των αγαλμάτων και τον κλασικισμό στην απόδοση των χαρακτηριστικών των πορτρέτων.

Τα ελάχιστα σωζόμενα ροδιακά αυτοκρατορικά πορτρέτα εντάσσονται στην παράδοση των ανατολικών εργαστηρίων της αυτοκρατορίας, τα οποία συνεχίζουν τα ελληνιστικά πρότυπα, διατηρώντας τα ιδεαλιστικά στοιχεία και το μαλακό πλάσιμο, την έντονη κίνηση της κεφαλής και την εξιδανίκευση του εικονιζόμενου ανεξάρτητα από τον βαθμό πιστότητας με τον οποίο αποδίδουν τον εκάστοτε αυτοκρατορικό τύπο.⁸⁶

Στην Κω τα αυτοκρατορικά πορτρέτα είναι αριθμητικά περισσότερα, πλησιέστερα στα επίσημα πρότυπα και παρά τα ιδεαλιστικά χαρακτηριστικά ενίοτε διακρίνονται για την ξηρή τεχνοτροπία. Η Κω αναδεικνύεται πιο δεκτική στην υιοθέτηση των νέων καλλιτεχνικών ρευμάτων, στον ρεαλισμό των ιδιωτικών πορτρέτων ή στην ανάθεση των αυτοκρατορικών ανδριάντων.

Ο συντηρητισμός στην τέχνη της Ρόδου ενδεχομένως οφείλεται στον περιορισμένο βαθμό εκρωμαϊσμού της ροδιακής κοινωνίας κυρίως τον 1^ο αι. π.Χ. Στη Ρόδο, τα *nomina Romana* εμφανίζονται αργά στην πολιτική ζωή του

⁸³ Βλ. Inan - Alföldi-Rosenbaum 1979, σ. 105-106, αριθ. 53, πίν. 47.

⁸⁴ Βλ. Kondis 1958, σ. 157. Badoux 2015, σ. 91, 140, 186 (142 π.Χ.). Πουπάκη 2011, σ. 21, σημ. 181 (139 μ.Χ.).

⁸⁵ Βλ. Bergmann 1977, 59, σημ. 197 και 80, για πορτρέτο από την Κω, σήμερα στο Βρετανικό Μουσείο με δάφνινο στεφάνι, το οποίο αρχικά είχε ταυτισθεί ως Βαλεριανός, αλλά ερμηνεύεται ως εικονιστικό κεφάλι ιερέα ύστερης εποχής των Σεβήρων (ίσως μέσα 3^{ου} αι. μ.Χ.)

⁸⁶ Βλ. Zanker 1983, σ. 21-25, σ. 24.

νησιού.⁸⁷ Στην Κω, παρουσία Ρωμαίων στο εσωτερικό του νησιού με δικαίωμα έγκτησης γης σημειώνεται την εποχή του Αυγούστου. Δραστηριοποιούνται στο εμπόριο του κωακού οίνου, της πορφύρας και της μετάξης.

Στη Ρόδο ο εκλεκτικισμός της ελληνιστικής περιόδου έχει θεωρηθεί ως αποτέλεσμα της συνάντησης Αθηναίων και Μικρασιατών καλλιτεχνών. Τη ρωμαϊκή περίοδο στα λιγοστά δείγματα πορτρέτων διακρίνεται η σχέση κυρίως με τα μικρασιατικά έργα ως προς τη λάξευση, τις δουλεμένες επιφάνειες, τη στίλβωση, τη διακοσμητικότητα και την περιορισμένη χρήση τρυπάνου. Δεν είναι δυνατόν να διαπιστωθεί η σχέση με συγκεκριμένο μικρασιατικό κέντρο, π.χ. Πέργαμο, Έφεσο ή Αφροδισιάδα, αφού τα εργαστήρια της Μικράς Ασίας δεν διακρίνονται για την ομοιογένειά τους.⁸⁸

Η συνολική μελέτη της ανάγλυφης και της ολόγλυφης πλαστικής, καθώς και της γλυπτικής μικρού μεγέθους της ρωμαϊκής περιόδου σε μελλοντικό χρόνο, ελπίζουμε ότι θα αποδώσει καλύτερα συμπεράσματα για την παραγωγή και την καλλιτεχνική αξία των εργαστηρίων της Ρόδου.

Βιβλιογραφία

- Badoud N. 2015: *Le temps de Rhodes. Une chronologie des inscriptions de la cité fondée sur l'étude de ses institutions*, München, Vestigia 63.
- Bairami K. 2017: *Large Scale Rhodian sculpture of Hellenistic and Roman times/ Η μεγάλη ροδιακή πλαστική των ελληνιστικών και ρωμαϊκών χρόνων*, Oxford (στα ελληνικά).
- Balty J.C. 1977/78: Un nouveau portrait de Trajan, *Cahiers de Mariemont* 8/9, 45-62.
- Bergmann M. - Zanker P. 1981: "Damnatio Memoriae" umgearbeitete Nero- und Domitiansporträts. Zur Ikonographie der Flavischen Kaiser und des Nerva, *JdI* 96, σ. 317-412.
- Bergmann 1977: M. Bergmann, *Studien zum Römischen Porträt des 3. Jhr. n. Chr.*, Bonn.
- Blinkenberg, Lindos II: C. Blinkenberg, *Lindos II: Inscriptions*, Copenhagen and Berlin 1941.
- Boschung D. 1987: Römische Glasphalerae mit Porträtbüsten, *BJb* 187, σ. 193-258.

⁸⁷ Bresson 2002, σ. 147-162 (όχι πριν το 55 μ.Χ.). Για τους Ρωμαίους στη Ρόδο, βλ. επίσης Φανταουτσάκη 2014, σ. 65-92.

⁸⁸ Inan-Rosenbaum 1966, σ. 1-12, ιδίως σ. 11. Inan-Alföldi-Rosenbaum 1979, 1-8.

- Boschung D. 1993: *Das Römische Herrscherbild: Die Bildnisse des Augustus*, Berlin.
- Boschung D. 1999: Die Bildnisse des Trajan, στο E. Schallmayer (επιμ.), *Traian in Germanien-Traian im Reich, Bericht des Dritten Saalburg Kolloquiums*, Saalburg, σ. 137-144.
- Boschung D. 2002: *Gens Augusta Gens Augusta: Untersuchungen zu Aufstellung, Wirkung und Bedeutung der Statuengruppen des julisch-claudischen Kaiserhauses*, Mainz am Rhein.
- Bresson A. 2002: Italiens et Romains à Rhodes et à Caunos, στο Christel Müller et Claire Hasenohr (eds), *Les Italiens dans le monde grec : IIe siècle av. J.-C. - Ier siècle ap. J.-C. ; circulation, activités, intégration*, *BCH Suppl. 41*, σ. 147-162.
- Buschor E. 1995: *Das Porträt. Bildniswege und Bildnisstufen in fünf Jahrtausende* (1960-ελληνική μετάφραση Γ. Δοντά, Αθήνα).
- Corso, A. 2007. *The art of Praxiteles ii, The mature years*. Roma.
- Corso A. 2013: *The art of Praxiteles IV, The Late Phase of his activity*, Roma.
- Daltrop G., U. Hausmann und M. Wegner 1966: *Die Flavier : Vespasian, Titus, Domitian, Nerva, Julia Titi, Domitilla, Domitia, Das römische Herrscherbild. 2,1*. Berlin.
- Despinis G.I. 2004: Zu Akrolithstatuen griechischer und römischer Zeit, *Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen, Philologisch-Historische Klasse*, σ. 245-301.
- Δεσπίνης Γ. 2010: *Άρτεμις Βραυρωνία : λατρευτικά αγάλματα και αναθήματα από τα ιερά της θεάς στη Βραυρώνα και την Ακρόπολη της Αθήνας*, Αθήνα.
- Fabbrini Laura 1964: Il ritratto giovanile di Tiberio e la iconografia di Druso Maggiore, *Boll. d'Arte* 49, σ. 304-326.
- Filges, A. 2007: „König, Eunuch oder Tänzer? Zur hellenistischen Bildnisstatue Liebieghaus Inv. 127“, στο H. von Steuben-G. Lahusen-H. Kotsidu (επιμ.), *Μουσείον. Beiträge zur antiken Plastik. Festschrift zu Ehren von P.C. Bol*, 393-404. Möhnese.
- Fittschen K. 1977: *Katalog der antiken Skulpturen in Schloss Erbach*, Berlin.
- Fittschen K. 1982: Hinterköpfe. Über den wissenschaftlichen Erkenntniswert von Bildnisrückseiten, στο B. von Freytag-Löringhoff - D. Mannsperger-F. Prayon (επιμ.), *Praestant interna. Festschrift für U. Hausmann*, Tübingen, 119-124.
- Fittschen K. -Zanker P. 1983: *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom, Band III, Kaiserinnen- und Prinzessinnenbildnisse, Frauenporträts*, Mainz am Rhein.
- Fittschen K. -Zanker P. 1994: *Katalog der römischen Porträts in den Capitolinischen Museen und den anderen kommunalen Sammlungen der Stadt Rom I*, Mainz am Rhein.

- Geominy, W. 2007: „Die Allmähliche Verfertigung hellenistischer Stilformen (280-240 v.Chr.)“ στο P.C. Bol (επιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst*, 43-101. Mainz am Rhein.
- Gross W.H. 1940: *Bildnisse Traians. Das Römische Herrscherbild II* (hrg. von M. Wegner), Berlin.
- Giuliano A. 1959: La ritrattistica dell' Asia Minore dall' 89 A.C. al 211 D.C., *Rivista dell' Istituto nazionale d' Archeologia e storia dell' arte (RivIs-tArch)* n.s. 8, σ. 146-201.
- Hanfmann G.M.A., Vermeule C.C., Young W.J. and Jucker H.L. 1957: A new Trajan, *AJA* 61, σ. 223-253.
- Hafner G. 1954: *Späthellenistische Bildnisplastik. Versuch einer landschaftlichen Gliederung*, Berlin.
- Harrison E. 1953: *The Portrait Sculpture, The Athenian Agora I*, Princeton New Jersey.
- Hallett, C.H. 2005: *The Roman nude : heroic portrait statuary 200 BC-AD 300*. Oxford.
- Hertel D. 2013: *Die Bildnisse des Tiberius. Das Römische Herrscherbild 3*, Wiesbaden.
- Hiesinger U. W. 1975: The Portraits of Nero, *AJA* 79, σ. 113-124.
- Hofter M. 1988: Porträt, III. Bildnis und Skulptur, στο W-D. Heilmeyer, E. La Rocca, H.G. Martin (επιμ.), *Kaiser Augustus und die verlorene Republik: eine Ausstellung im Martin-Gropius-Bau, Berlin, 7. Juni-14. August 1988*, Mainz.
- Hübner G. 1988: Ein Porträtkopf aus Pergamon, στο N. Bonacasa-G. Rizza (επιμ.), *Ritratto Ufficiale e Ritratto Privato. Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano. Roma 26-30 Settembre 1984*, Roma, σ. 335-340.
- J. Inan-E. Rosenbaum 1966: *Roman and Early Byzantine Portrait Sculpture in Asia Minor*, London.
- J. Inan - E. Alföldi-Rosenbaum 1979: *Römische und Frühbyzantinische Porträtplastik aus der Türkei. Neue Funde*, Mainz am Rhein.
- Jacopi G. 1931: “Monumenti di Scultura del Museo Archeologico di Rodi”, *Clara Rhodos* V.1.
- Jacopi G. 1932: “Monumenti di Scultura del Museo Archeologico di Rodi”, *Clara Rhodos* V.2.
- Jucker H. 1976: Der Grosse Pariser Kameo. Eine Huldigung an Agrippina, Claudius und Nero, *JdI* 91, 211-250.
- Jucker H. 1984: Trajanstudien. Zu eine Chalzedonbüstchen im Antikemuseum, *Jahrbuch in Berliner Museen* 26, σ. 17-78.
- Kabus - Preisshofen R. 1989: Die hellenistische Plastik der Insel Kos, *AM Beih.* 14.

- Καλάβρια Ε. 2015: *Αττικά πορτρέτα της εποχής της ρωμαιοκρατίας (1ος αι. π.Χ.-αρχ. 2ου αι. μ.Χ.). Ζητήματα τυπολογίας, λειτουργίας και παραγωγής*, Διδ. Διατριβή, Αθήνα, ΕΚΠΑ.
- Kiss Z. 1975: *L' iconographie des Princes Julio-claudiens au temps d' Auguste et de Tibère*, Varsovie.
- Kondis, J. 1958: Zum antiken Stadtbauplan von Rhodos, *AM* 73, σ. 146-158.
- Κωνσταντινόπουλος, Γ. 1986α: *Αρχαία Ρόδος*, Αθήνα 1986.
- Laurenzi, L. 1932: "Monumenti di Scultura del Museo Archeologico di Rodi III e dell' Antiquarium di Coo", *CIRh* V2, 59-189.
- Laurenzi, L. 1938: "Monumenti di Scultura del Museo Archeologico di Rodi IV e dell' Antiquarium di Coo II", *CIRh* IX, 9-121.
- Laurenzi, L. 1941: "Ritratto di un principe ellenistico", *CIRh* X, 1-13.
- Laurenzi, L. 1955-56: Sculture inedite del museo di Coo, *ASAtene* 33-34, ns 17-18, σ. 59-156.
- Lewerentz A. 1993: *Stehende männliche Gewandstatuen im Hellenismus. Ein Beitrag zur Stilgeschichte und Ikonologie hellenistischer Plastik*, Hamburg.
- Laube, I. 2006: *Thorakophoroi, Gestalt und Semantik des Brustpanzers in der Darstellung des 4. bis 1. Jhs. v. Chr.*, Rahnden.
- Linfert, A. 1976: *Kunstzentren hellenistischer Zeit. Studien an weiblichen Gewandfiguren*. Wiesbaden.
- Maderna, C. 1988: *Iuppiter Diomedes und Merkurals Vorbilder für römische Bildnisstatuen. Untersuchungen zum römischen statuarischen Idealporträt*. Heidelberg.
- Maderna, C. 2004: „Die letzten Jahrzehnte der Spätklassischen Plastik“, στο P.C. Bol (επιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst II*, 303-382. Mainz am Rhein.
- Maiuri A. 1925: *Nuova Silloge epigrafica di Rodi e Kos*, Firenze 1925.
- Martin, H.G. 1987: *Römische Tempelkultbilder. Studi e Materiali del Museo della Civiltà Romana*, Roma 1987.
- Massner, A.-K. 1982: *Bildnisangleichung. Das Römische Herrscherbild IV*, Berlin 1982.
- Μαχαίρα, Β. 2011: *Ελληνιστικά γλυπτά της Ρόδου. Κατάλογος. Τόμος I*. Αθήνα.
- Merker, G.S. 1973: *The Hellenistic Sculpture of Rhodes. SIMA XL*. Göteborg.
- Merker, G.S. 1987: *Studies in the Hellenistic Sculpture of the island of Rhodes*. Bryn Mawr College, Ph.D. 1970: Ann Arbor Michigan.
- Neumann G. 1988: Ein späthellenistisches tondo-bildnis, *AM* 103, σ. 221-238.
- Ντάτσουλη-Σταυρίδη Α. 1973: Εικονιστική Κεφαλή του Ιουλίου Καίσαρος εις το Εθνικόν Αρχαιολογικόν Μουσείον, *ΑΔ* 28, Μελέται, σ. 243-245.
- Ορλάνδος, Α.Κ. 1958: Α. Ανασκαφαί. 33. Ρόδος, *Το Έργον της Αρχαιολογικής Εταιρείας*, σ. 172-175.

- Picón C.A. –HemingwayS. 2016: *Pergamon and the Hellenistic Kingdoms of the ancient world, The Metropolitan Museum of Art, New York, April 18-July 17, 2016*, New York.
- Pollini J. 2005: A new marble head of Tiberius, Portrait typology and Ideology, *AntK48*, 2005, σ. 55-72.
- Πουπάκη Ε. 2011: *Κωακοί λίθοι και κωακή λιθοξοΐα: Η χρήση των λίθων της Κω στην αρχιτεκτονική, γλυπτική, και κατασκευή επιτύμβιων, ενεπίγραφων μνημείων και τέχνηργων. Αρχαϊκή-παλαιοχριστιανική περίοδος. Η σημασία της για την οικονομία του νησιού*, Αθήνα, Διδακτορική Διατριβή Εθνικό και Καποδιστριακό Πανεπιστήμιο Αθηνών (αδημοσίευτη).
- Post A. 2004: *Römische Hüftmantelstatuen, Studien zur Kopistentätigkeit um die Zeitwende*, Münster.
- Polacco L. 1955: *Il volto di Tiberio. Saggio di critica iconografica*, Roma.
- Polaschek K. 1969: *Untersuchungen zu griechischen Mantelstatuen: der Himantiontypus mit Armslinge*, Berlin.
- Rawson E. 1986: Cassius and Brutus: the memory of the Liberators, στο I.S. Moxon-J.D. Smart-A.J. Woodman (eds), *Past Perspectives. Studies in Greek and Roman Historical Writing, Papers presented at a conference in Leeds, 6-8 April 1983*, Cambridge, σ. 101-119.
- Riccardi L.A. 2000: Uncanonical Imperial Portraits in the Eastern Roman Provinces. The Case of the Kanellopoulos Emperor, *Hesperia* 69, 2000, σ. 105-132.
- Rice, E. 1986: Prosopographika Rhodiaka, *BSA* 81, σ. 209-250.
- Sinn F. 2010: Die Bildhauerkunst während der Regierungszeit des Nerva und des Traian (96-117 n.Chr), στο P.C. Bol (hrsg.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst IV*, Mainz am Rhein, σ. 149-213.
- Skaltsa, S. 2008. “Sosilos’ statue and nudity in public honorific portrait statues in the Hellenistic period”, στο Donna Kurtz, Caspar Meyer et al. (eds), *Essays in Classical Archaeology for Eleni Hatzivassiliou 1977-2007*, 239-247.
- Smith R.R.R. 1988a: *Hellenistic Royal Portraits*, Oxford.
- Smith R.R.R. 1988b: Philorhomaioi: Portraits of Roman client rulers in the Greek East in the 1st century B.C., στο N. Bonacasa-G. Rizza (επιμ.), *Ritratto ufficiale e ritratto privato. Atti della II Conferenza Internazionale sul Ritratto Romano. Roma 26-30 Settembre 1984*, Roma, σ. 493-497.
- Stähli A. 1999: Porträt des Antoninus Pius im Typus “Busti 284”, στο H.P. Isler et al. (επιμ.), *Drei Bildnisse, Studien I*, Zürich, σ. 39-56.
- Stavridis A. 1970: *Untersuchungen zu den Kaiserporträts in Griechenland (Augustus bis Caracalla)*, Diss. Berlin.
- Stavridis A. 1980: L’empereur César Auguste. Portrait de Marc-Aurèle de Gortyne au Musée d’Héracléion, *RM* 87, σ. 345-347.

- Stavridis A. 1981: Porträtkopf eines Julisch-Claudischen Prinzen (?) im Nationalmuseum zu Athen, *RM* 88, 403-405.
- Στεφανίδου-Τιβερίου Θ. 2011: Ο Τραϊανός της Θεσσαλονίκης, στο Σ. Πινηγάτογλου, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου (επιμ.), *Νάματα, τιμητικός τόμος για τον καθηγητή Δημήτριο Παντερμαλή*, Θεσσαλονίκη, σ. 125-136.
- Strocka, V.M. 1999: Zur Datierung der Sperlonga-Gruppen und des Laokoon, στο *Hellenistische Gruppen. Gedenkschrift für Andreas Linfert*, Mainz am Rhein, σ. 307-322.
- Tanner J. 2000: Portraits, power and patronage in the late Roman Republic, *JRS* 90, σ. 18-50.
- TitCam: M. Segre and I. Pugliese - Carratelli, «Tituli Camirenses» *ASAtene* n.s. 11 - 13 (1949 - 1951), 141 - 318.
- Tölle-Kastenbein R. 1974: Das Kastro Tigani. Die Baute und Funde Griechischer, Römischer und Byzantinischer Zeit, *Samos XIV*, Bonn.
- Vermeule C.C. 1968: *Roman Imperial Art in Greece and Asia Minor*, Cambridge, Massachusetts.
- Vorster C. 2007: Die Plastik des späten Hellenismus-Portrats und rundplastischen Gruppen, στο P.C. Bol (επιμ.), *Die Geschichte der antiken Bildhauerkunst III, Hellenistische Plastik*, Mainz am Rhein, σ. 273-331.
- Weber H. 1976-77: Späthellenistische Bildniskunst, *ÖJh* 51, Beiblatt, σ. 21-47.
- Wegner M. 1939: *Die Herrscherbildnisse in antoninischer Zeit. Das Römische Herrscherbild II, 4*, Berlin.
- Wegner M. 1979: Verzeichnis der Kaiserbildnisse von Antoninus Pius bis Commodus, *Boreas* 2, 1979, σ. 87-181.
- Φανταουτσάκη, Χ. 2014: Νεότερα ονομαστικά και προσωπογραφικά στοιχεία για τους ξένους στη Ρόδο, στο Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), Σοφία άδολος. Τιμητικός τόμος για τον Ι.Χ. Παπαχριστοδούλου, σ. 65-92. Ρόδος.
- Χιώτη, Ειρήνη 2018: Τα ελληνικά ανδρικά ιδιωτικά πορτρέτα της εποχής των Αντωνίωνων: αναζητώντας τα πρότυπα, στο Π. Καραναστάση, Θ. Στεφανίδου-Τιβερίου, Δ. Δαμάσκος (επιμ.), *Γλυπτική και κοινωνία στη ρωμαϊκή Ελλάδα: καλλιτεχνικά προϊόντα, κοινωνικές προβολές. Διεθνές Συνέδριο Ρέθυμνο, 26-28 Σεπτεμβρίου 2014*, Θεσσαλονίκη, σ. 339-350.
- Zanker P. 1973: Studien zu den Augustus-Porträts. I. Der Actium-Typus, *Abhandlungen der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. Philologisch-Historische Klasse 3e Folge*, αριθ. 85.
- Zanker P. 1983: Provinzielle Kaiserporträts. Zur Rezeption der Selbstdarstellung des Princeps, *Bayerische Akademie der Wissenschaften. Philologisch-Historische Klasse, Abhandlungen-Neue Folge Heft 90* (SBMünchen).

1. Ρόδος, Γ1283

2. Ρόδος, Γ1283

3. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, 13574 (από Laurenzi, *CIRh* V2, εικ. 3)

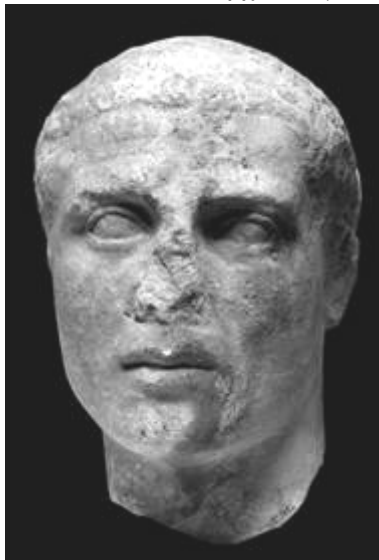

4. Ρόδος, Γ1266

5. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου 13645

6. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου E48

7. Ρόδος, Γ1482

8. Ρόδος, αριθ. 7

- 9. Ρόδος, Γ2606
- 10. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, 13576
- 11. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου, 13577

12. Παλάτι Μεγάλου Μαγίστρου,
13575

13. Έκθεση Ρόδος 2.400 χρόνια,
Γ2730

14. Έκθεση Ρόδος 2.400 χρόνια,
Γ2731

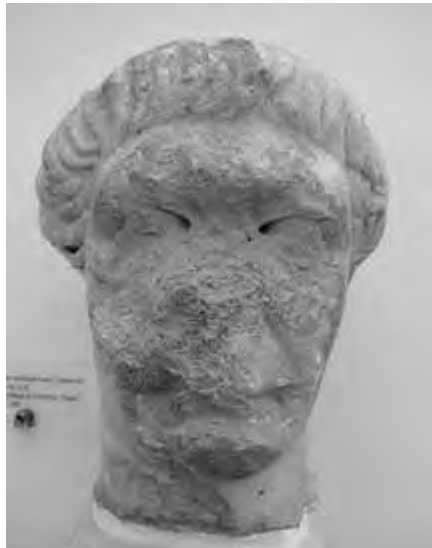

15. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου, 1169

16. Αρχαιολογικό Μουσείο Κω, 4510

17. Κεφαλή Τραϊανού, Αρχαιολογικό Μουσείο Κω

18. Ρόδος, Γ2885
19. Αρχαιολογικό Μουσείο Ρόδου
13646
20. Κεφαλή Αντωνίνου Ευσεβούς,
Αρχαιολογικό Μουσείο Κω

Οι φωτογραφίες αριθ. 1, 2, 7, 8 και 18 έχουν γίνει από τον φωτογράφο της ΕΦΑ Δωδεκανήσου Γ. Κασσιώτη.

Οι φωτογραφίες αριθ. 4, 5, 6, 9, 13, 14, 19 προέρχονται από το φωτογραφικό αρχείο της ΕΦΑ Δωδεκανήσου.

Οι φωτογραφίες 10, 11, 12, 15, 16, 17 και 20 έχουν γίνει από τη γράφουσα.

ΔΡ. ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ

Έφορος Αρχαιοτήτων Ε. Τ.

**ΤΑ ΜΟΝΑΣΤΗΡΙΑ ΤΟΥ ΟΡΟΥΣ ΛΑΤΜΟΥ ΤΗΣ ΜΙΚΡΑΣ ΑΣΙΑΣ
ΚΑΙ Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΤΗΣ
ΠΑΤΜΟΥ**

Ε Ι Σ Α Γ Ω Γ Η

1. Γενικές παρατηρήσεις

Το όρος Λάτμος¹ ή Λάτρος² (υψόμ. 1353 μ.) κείται στην ΝΔ Μικρά Ασία. Πρόκειται για μία των διακλαδώσεων της οροσειράς του Κάδμου (Baba Dag) προς το Αιγαίον Πέλαγος. Αυτό ονομάζεται επίσης «Πενταδάκτυλος» (Bes Parmak) από το σχήμα των κορυφών του, όπως κατά την αρχαιότητα «Λάτμος», από τα πολλά βάραθρα και τα σπήλαια αυτού³.

Το όρος Λάτμος ήταν ήδη περίφημο κατά την αρχαιότητα, επειδή επιστεύετο ως ο τόπος του Ενδυμίωνος⁴. Δι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και εθεωρείτο Ιερόν όρος και αποτελούσε τόπον προσκυνήματος. Πολυάριθμοι προσκυνητές, προερχόμενοι από όλα τα μέρη του αρχαίου κόσμου, συνέρρεαν σε αυτό και επισκεύοντο τα Ιερά του. Κατά την βυζαντινή εποχή κατέφευγαν στα πολυάριθμα φυσικά σπήλαια τού Λάτμου Αναχωρητές, Ερημίτες, Ασκητές και Μοναχοί. Με την πάροδο του χρόνου ιδρύθησαν σε αυτόν και την γύρω περιοχή πολυάριθμα χριστιανικά Μοναστήρια, με μεγάλον αριθμόν Μοναχών, όπου έζησαν διάσημοι Άγιοι, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγεται και ο Άγιος Παύλος ο νεώτερος (15 Δεκεμβρίου)⁵, κτήτωρ και Ηγούμενος της Μονής του Στύλου, επί του όρους του Λάτμου.

¹ Η ονομασία «Λάτμος, ο» είναι προφανώς προελληνική, όπως συμβαίνει και με πολλά άλλα τοπωνύμια της Μικράς Ασίας.

² Η ονομασία «Λάτρος, ο» αναφέρεται σε μεσαιωνικά κείμενα και προέρχεται πιθανώς από το ρήμα «λατρεύω» και το ουσιαστικό «λατρεία, η», επειδή, λόγω των πολυάριθμων Μονών, Σπηλαίων, Ασκηταριών κλπ. εθεωρείτο και ήταν κατ'εξοχήν τόπος χριστιανικής λατρείας.

³ Άρθρον «Λάτμος», ΜΕΕ, τ. 15 (Αθήναι, άν. χρ. εκδ.), σ. 842.

⁴ Σύμφωνα με την αρχαία ελληνική μυθολογία, ο Ενδυμίον ήταν ένας εκπληκτικής ωραιότητας νέος, τον οποίον ερωτεύθηκε παράφορα η θεά Σελήνη (Αρτεμις). Ένεκα τούτου τον εβύθισε σε βαθύ και αιώνιον ύπνον, ώστε να μπορεί να τον επισκέπτεται ανενόχλητα, όταν εκείνη το επιθυμούσε. Επιστεύετο, ότι ο Ενδυμίον εκοιμάτο μέσα σε ένα σπήλαιο του όρους του Λάτμου, το οποίον εθεωρείτο Ιερόν. Η αρχαία τέχνη παρίστανε συνήθως τον Ενδυμίωνα ως κνηγό ή ποιμένα, νέον και εξαιρετικής ωραιότητας. Μέχρι και τον 2ον αι. μ. Χ. εδεικνύετο σε ένα σπήλαιο του Λάτμου ο τάφος του Ενδυμίωνος.

⁵ H. Delehayе, Monumenta Latrensia 1913, σ. 105-157.

Στην Μονή του Στύλου, η οποία έκειτο σε μίαν από τις υψηλότερες κορυφές του Λάτμου, εμόνασε και ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός (περίπου 1010-1100 μ. Χ.), ο οποίος και διετέλεσε Ηγούμενος σε αυτήν. Από την Μονή του Στύλου ανεχώρησε ο Όσιος, όταν οι Τούρκοι, μετά την μάχη του Μαντζικέρτ (1071 μ.Χ.)⁶, άρχισαν να εξαπλώνονται ραγδαία στην Μικρά Ασία και αφού επέρασε από την νήσο Κω και την Λέρο, ήλθε στην Πάτμο, όπου κατά το έτος 1088 ίδρυσε την Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, η οποία έκτοτε συνεχίζει μέχρι σήμερα την πορεία της μέσα στο χρόνο⁷.

Εξ αιτίας των προαναφερθέντων λόγων, το όρος Λάτμος προσείλκυσε από πολύ ενωρίς το επιστημονικό ενδιαφέρον διαφόρων Ευρωπαίων Περιηγητών και Ερευνητών, οι οποίοι κατά καιρούς το επισκέφθησαν, ερεύνησαν την περιοχή και εδημοσίευσαν στη συνέχεια σχετικές μελέτες⁸. Επίσης στα τέλη του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αι. Γερμανοί Αρχαιολόγοι, οι οποίοι μαζί με μίαν μεγάλη ομάδα Επιστημόνων διαφόρων ειδικοτήτων διεξήγαγαν αρχαιολογικές έρευνες και ανασκαφές στην γειτονική Μίλητο και στην κοιλάδα του Μαιάνδρου ποταμού (τουρκικά Menderes) γενικώς, επισκέφθησαν και τον Λάτμον και επεξεύειναν τις έρευνές των σε αυτόν και στην γύρω περιοχή⁹.

Ο Λάτμος δεσπόζει σε ολόκληρη την περιοχή της κάτω κοιλάδας του Μαιάνδρου ποταμού¹⁰ και τούτο απετέλεσε έναν επί πλέον λόγο, που προσείλκυσε το επιστημονικό ενδιαφέρον των ερευνητών της περιοχής των εκβολών αυτού. Πληροφορίες σχετικές προς τα χριστιανικά ιερά καθιδρύματα του όρους Λάτμου και της γύρω περιοχής, ήσαν ήδη γνωστές από τους θησαυρούς των χειρογράφων της Βιβλιοθήκης της Ιεράς Μονής του Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου. Επίσης προφορικές παραδόσεις και θρύλοι ανεφέροντο στο όρος Λάτμος και στα μνημεία αυτού και της γύρω περιοχής.

Κατά το έτος 1903 ο Γερμανός Αρχαιολόγος Theodor Wiegand (1864-1936), ο οποίος διεύθυνε της ανασκαφές στην αρχαία Μίλητο από του έτους 1899, επισκέφθηκε την αρχαία πόλη Ηράκλεια (σημ. οικισμό Καρι-

⁶ G. Ostrogorsky, *Geschichte des Byzantinischen Staates*, Muenchen 1963, σ. 290-291. Δ. Ζακυθινός, *Βυζαντινή Ιστορία, 324-1071*, Αθήνα-Γιάννινα 1989, σ. 491-493.

⁷ Η Μονή του Αγίου Ιωάννου της Θεολόγου κατά το έτος 1988 μ. Χ. εόρτασε τα εννεακόσια (900) χρόνια από την ίδρυσή της.

⁸ Κατά το έτος 1765 μ. Χ. επισκέφθησαν το όρος του Λάτμου οι διάσημοι Άγγλοι Περιηγητές και Ερευνητές Richard Chandler και Nickolas Revett, οι οποίοι και εδημοσίευσαν αργότερα τα αποτελέσματα των ερευνών των.

⁹ Th. Wiegand, *Latmos* 1913, σ. 1 κ. ε.

¹⁰ Ο Μαιάνδρος είναι ένας από τους μεγαλύτερους ποταμούς της Τουρκίας, πηγάζει από τις λίμνες που βρίσκονται στις υπώρειες του όρους Σαμσάν ή Πορσαμά, και εκβάλλει στην Μεσόγειο Θάλασσα, μεταξύ των αρχαίων πόλεων της Μιλήτου και της Πριήνης.

kirgi, που στα Τουρκικά σημαίνει «Γκρεμισμένη Πύλη»), η οποία κείται παρὰ την λίμνη Baffa¹¹. Εκείνος, μαζί με συνεργάτες του, ερευνήσε την περιοχή του Λάτμου και μεταξύ άλλων ανακάλυψε την Μονή της Θεοτόκου, η οποία έκειτο επί του νησιωτικού συμπλέγματος İkis-Ada. Όμως για πρώτη φορά και κατά το έτος 1905, επέτρεψαν στον Th. Wiegand και στους συνεργάτες του, οι ανασκαφικές εργασίες, που διεξήγοντο στην Μίλητον, μία συστηματική έρευνα του Λάτμου και της γύρω περιοχής. Ανακαλύφθηκαν περισσότερα σπήλαια, τα οποία εχρησίμευαν κατά την βυζαντινή εποχή ως Ερημητήρια και Ασκητήρια, καθώς και πολυάριθμες Μονές, με ενδιαφέροντα οικοδομήματα και πολλές σημαντικές τοιχογραφίες.

Στις 8-9-1905 ο προαναφερθείς Γερμανός Αρχαιολόγος, υπό την ευθύνη του οποίου διεξήγοντο συστηματικές ανασκαφές στην αρχαία Μίλητο, ως ήδη ανεφέρθη, συνοδευόμενος από τον συνεργάτη του Hubert Knackfuss, ανεχώρησε από την Μίλητο και ήλθε στην Ηράκλεια¹². Από την Ηράκλεια και συνοδευόμενοι από Γιουρούκους βοσκούς τής περιοχής, άρχισαν την ανάβαση επί του όρους του Λάτμου. Το δύσβατο της περιοχής απέκλειε την χρησιμοποίηση ζώων (αλόγων ή ημιόνων) ως μεταφορικών μέσων, γι' αυτό και επροχωρούσαν με τα πόδια. Αρχικά ανακάλυψαν ένα σπήλαιον με παλαιές, καλής ποιότητας και σχετικά καλής διατηρήσεως τοιχογραφίες, με σκηνές από την ζωή του Χριστού (κύκλος του λεγομένου Δωδεκαόρτου). Κατά την ίδιαν ημέρα ανακάλυψαν επίσης το σπήλαιον του Παντοκράτορα, με πολύ σημαντικές τοιχογραφίες.

Στις 9-9-1905 ήλθαν σε ένα οχυρωμένο οικοδομικό συγκρότημα, το οποίον αποκαλείτο Jediler-Kaleh (ήτοι, το Ανάκτορον των επτά αδελφών). Στην πραγματικότητα επρόκειτο για ένα οχυρωμένο μοναστηριακό οικοδομικό συγκρότημα, το οποίον περιελάμβανε Επάνω και Κάτω Πύργο, όπως τούτο ήταν σύνηθες στα Μοναστήρια του Λάτμου.

Στις 10-9-1905 οι προαναφερθέντες ερευνητές και με την καθοδήγηση εντοπίων βοσκών, οι οποίοι ήσαν άριστοι γνώστες της περιοχής, ανακάλυψαν ένα πρόσφατα ερειπωμένο ναύδριο, το οποίον έκειτο πλησίον της Ηράκλειας. Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτού ήσαν κατάγραφες, όμως εξ αιτίας της ερειπώσεως αυτού οι τοιχογραφίες είχαν θρυμματισθεί. Οι τοιχογραφίες αυτές εφαινότο, ότι κατά το παρελθόν, εκτός από την

¹¹ Την αρχαία Ηράκλεια επισκέφθηκε ο γράφων κατά την Τετάρτη, 1 Οκτωβρίου 2014. Βλ. Χειρόγραφο Ημερολόγιο αριθμ. 155, σ. 138-164.

¹² Η Ηράκλεια ήταν μία αρχαία ελληνική πόλη, το όνομα της οποίας σχετίζεται προς τον Ήρωα της αρχαίας ελληνικής μυθολογίας Ηρακλή. Αυτή ήκμασε κυρίως κατά την ελληνιστική εποχή. Τα ερείπια αυτής διατηρούνται σε καλή κατάσταση μεταξύ των οικιών του σημερινού τουρκικού γεωργοκτηνοτροφικού οικισμού Karikiri.

φθορά που είχαν υποστεί από την πάροδο του χρόνου και την υγρασία, επί πλέον είχαν σκόπιμα κακοποιηθεί και υποστεί μεγάλες φθορές¹³.

Στη νήσο, η οποία ευρίσκεται στη λίμνη Baffa¹⁴, παρά την Ηράκλεια, ανεκάλυψαν επίσης έναν οικισμό της βυζαντινής εποχής και μίαν Μονή της ίδιας περιόδου. Στη συνέχεια οι Γερμανοί ερευνητές επέστρεψαν στην Μίλητο, όπου συνέχισαν τις αρχαιολογικές ανασκαφές.

Από τις 26-09-1905 συνεχίσθηκε από τους ίδιους ερευνητές η διερεύνηση της περιοχής του όρους Λάτμου, η οποία είχε σημαντικότερα αποτελέσματα. Αρχικά απεκαλύφθη μία Μονή, που έκειτο στο φαράγγι Egri Dere¹⁵, η οποία διετηρείτο σε ικανοποιητική κατάσταση. Η τοιχοποιία του Καθολικού αυτής απετελείτο από λιθοπλίνθους και οπτοπλίνθους. Οι οπτόπλινθοι είχαν χρησιμοποιηθεί ευρέως για την εξωτερική διακόσμηση του οικοδομήματος αυτού. Στη συνέχεια η έρευνα επεκτάθηκε σε μια περιοχή του Λάτμου, η οποία πρόσφατα είχε καεί. Αυτό το γεγονός επέτρεπε μια γενική επισκόπηση αυτής, στην οποίαν απεκαλύφθησαν τα ερείπια ενός εκτεταμένου μοναστηριακού συγκροτήματος, κείμενα μεταξύ βράχων από γρανίτη. Οι εντόπιοι αποκαλούσαν αυτό το συγκρότημα Arab-Avli, ήτοι «η αυλή του Αράπη».

Ακολούθως άρχισαν να διακρίνονται οι βάσεις των τοίχων του μοναστηριακού αυτού συγκροτήματος και να είναι δυνατόν να αποτυπωθεί και να σχεδιασθεί η κάτοψη αυτού. Διακρίνοντο οι κατακόμβες της Μονής, οι οποίες εκάλυπτοντο με κτιστές, ημικυλινδρικές οροφές. Στη συνέχεια διαπιστώθηκε, ότι ηνοίγετο μια στενή διάβαση ανάμεσα στο βραχώδες πέτρωμα (πλάτ. 1,00 μ. περίπου) και υπήρχε μια υδατοδεξαμενή. Δίπλα ακριβώς ηνοίγετο ένα μεγάλο φυσικό βάραθρο.

¹³ Ως γνωστόν, τόσο ο Ιουδαϊσμός, όσον και το Ισλάμ και γενικά οι Σημίτες, ακολουθούν την λεγόμενη ανεικονική παράδοση και τούτο από απόλυτο σεβασμό προς την πνευματικότητα του Θείου, του οποίου η εινόμορφη παράσταση απαγορεύεται απολύτως. Πρβλ. τον Δεκάλογο του Μωυσέως στην Παλαιά Διαθήκη, όπου μεταξύ άλλων αναφέρονται και τα εξής σχετικά : « Ου ποιήσεις σεαυτώ είδωλον, ουδέ παντός ομοίωμα, όσα εν τω ουρανώ άνω και όσα εν τη γη κάτω και όσα εν τοις ύδασι υποκάτω της γης, ου προσκυνήσεις αυτοίς, ουδέ μη λατρεύσεις αυτοίς». Έξοδ. Κ', 4-5.

Ο Χριστιανισμός ως προς το θέμα αυτό ευτυχώς ακολούθησε την ελληνορωμαϊκή εικονόφιλη παράδοση. Ένεκα τούτου και υπάρχουν ξύλινες φορητές εικόνες και τοιχογραφίες, ο ρόλος των οποίων είναι ουσιαστικός στην χριστιανική λατρεία, ειδικά στην Ορθόδοξη Ανατολική Εκκλησία.

¹⁴ Baffa : Η ονομασία της λίμνης αποτελεί παραφθορά του ελληνικού τοπωνυμίου «Βαθύς λιμήν».

¹⁵ Egri = κοιλάδα, ρυάκι και Dere = κυρτός, στρεβλός, ήτοι Egri Dere = στρεβλή κοιλάδα.

Σε βάθος περίπου 2,50 μ. εσχηματίζετο ένα άνδριο (πλάτ. 3,00 μ.), άνωθεν του οποίου υπήρχε ημικυλινδρική οροφή, οι εσωτερικές επιφάνειες της οποίας εκαλύπτοντο με καλής ποιότητας και ικανοποιητικής διατηρήσεως παλαιές τοιχογραφίες. Διαπιστώθηκε, ότι επρόκειτο διά τον υπό των πατμιακών χειρογράφων περιγραφόμενο περίφημο βράχο του Στύλου, του Αγίου Παύλου του νεωτέρου. Η προσωπογραφία του ίδιου εκείνου Αγίου, συνοδευόμενη από σχετική επιγραφή, περιλαμβάνετο μεταξύ των τοιχογραφιών. Στην πραγματικότητα επρόκειτο για την Μονή του Στύλου, στην οποίαν έζησε ο Άγιος Παύλος ο νέος ή «ο εν Λάτρω», καθώς και ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός. Η Μονή αυτή ονομάστηκε «Μονή του Στύλου», από την ύπαρξη υψηλού βράχου στην κορυφή του υψώματος, όπου έκειτο η Μονή, ο οποίος είχε την μορφή στύλου ή κίονα και παραπέμπει στην παράδοση των Αγίων εκείνων, οι οποίοι επέρασαν μεγάλο μέρος της ζωής των εγκαταβιούντες στην κορυφή ενός κίονα ή στύλου και οι οποίοι ως εκ τούτου απεκλήθησαν «Στυλίτες»¹⁶.

Σε διάστημα ολίγων μόνον ημερών η επιστημονική, ερευνητική αποστολή υπό τον Th. Wiegand, είχε ανακαλύψει πέντε (5) Μονές, τέσσερα (4) Ασκητήρια, δύο (2) οχυρώσεις και έξι (6) παραλιακούς Πύργους. Υπελογίζετο, ότι η συνέχιση των ερευνών στη περιοχή αυτή, θα έφερε στο φως και άλλα ενδιαφέροντα μνημεία, όπως και πράγματι έγινε. Προκειμένου να συντηρηθούν τα πολύ σπουδαία αυτά μνημεία, στις 8-05-1906 ήλθε ο Konrad Boese, Καθηγητής της Σχολής Καλών Τεχνών του Βερολίνου και επιλοτέγησε αντίγραφα μεγάλου αριθμού από τις ανακαλυφθείσες τοιχογραφίες. Ειδικότερα έκανε ακριβή αντίγραφα των τοιχογραφιών του σπηλαιού του Παντοκράτορα και της Μονής του Στύλου και για την πραγματοποίηση της εργασίας αυτής εργάσθηκε επί τρίμηνο και πλέον. Τελικά ο Καθηγητής K. Boese ασθένησε από Έλονοσία και κατά το επόμενο έτος, ήτοι το 1907

¹⁶ Ενδεικτικά αναφέρονται οι επόμενοι Άγιοι: 1) Συμεών ο Στυλίτης (389-459), βοσκός, ο οποίος κατήγετο από τον οικισμό Σισάν της επαρχίας της Αντιοχείας της Συρίας. Εμόνασε επί δύο έτη στη Μονή της Μάνδρας και έπειτα, επί σαράντα (40) ολόκληρα χρόνια έζησε επάνω σε στύλο στην πόλη Τελάνισο, όπου αργότερα ιδρύθηκε στο σημείο αυτό μεγαλοπρεπές οικοδομικό συγκρότημα, το οποίο απετέλεσε παγχριστιανικό Ιερό. H. Delehaye, *Les Saints Stylites*, 1923. D. Krenker, *Die Wallfahrtskirche des Symeon Stylites in Kalat-Siman*, Preussische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1938. Γ. Σωτηρίου, *Αρχαιολογία* 1942, σ. 260-261, εικ. 143-144. Η μνήμη του Αγίου Συμεών του Στυλίτου εορτάζεται την 1^η Σεπτεμβρίου. 2) Δανιήλ ο Στυλίτης και άλλοι.

Επίσης στην πόλη των Αθηνών και επάνω στους στύλους του Ολυμπίου Διός, για ένα διάστημα εγκαταβίωσαν χριστιανοί Ασκητές, ακολουθώντας το παράδειγμα των Στυλιτών.

αντικαταστάθηκε από τον μαθητή του και ζωγράφο Erich Wolfsfeld, ο οποίος και έφερε σε πέρας τις σχετικές εργασίες.

Ακολούθως ειδικό Συνεργείο ανέλαβε την τοπογραφική αποτύπωση και την σχεδίαση του όρους του Λάτμου και της γύρω περιοχής. Αργότερα έγινε αποτύπωση των Μονών, των οχυρώσεων, των πύργων και λοιπών μνημείων της περιοχής αυτής και έγιναν γραφικές αποκαταστάσεις ορισμένων μνημείων. Επίσης εφωτογραφήθησαν τα μνημεία και τα σωζόμενα γενικώς λείψανα του παρελθόντος. Ακολούθησαν οι σχετικές δημοσιεύσεις, με περιγραφή και αξιολόγηση των μνημείων και των σωζομένων τοιχογραφιών. Διά του τρόπου αυτού επλουτίστησαν μεγάλως οι γνώσεις μας, σχετικά με ένα πολύ σπουδαίο κεφάλαιο της βυζαντινής τέχνης, της ιστορίας και του μικρασιατικού Μοναχισμού.

2. Το όρος του Λάτμου και ο λατμιακός κόλπος

Η ορεινή περιοχή της δυτικής Μικράς Ασίας, η οποία εκτείνεται νότια του Τέμνου, ανεγνωρίσθη κατά την έρευνα του Alfred Philippson (1864 - 1953), η οποία έγινε με ευρεία προοπτική, ως μία ενοποιημένη κρυσταλλοπαγούς συστάσεως ιδιαίτερη περιοχή, για την οποίαν εκείνος επρότεινε να ονομάζεται ως «Λυδική-Καρική μάζα». Ακριβώς εντός αυτής της ευρύτερης γεωγραφικής περιοχής η κοιλάδα του ποταμού Μαιάνδρου (Menderes) είναι το σημαντικότερο άνοιγμα. Αυτό το άνοιγμα στην κατώτερη διαδρομή του αποτελεί ένα σαφές όριο, το οποίον κείται μεταξύ της Μυκάλης και της Μεσογίδος αφ' ενός και του όρους Λάτμου αφ' ετέρου.

Το όρος Λάτμος, σε σχέση με όλα τα βουνά της γύρω περιοχής, είναι τελείως διαφορετικής συστάσεως, με άμεσο αποτέλεσμα να διακρίνεται από μεγάλη απόσταση, ότι αυτό αποτελεί έναν όλως ιδιαίτερο σχηματισμό, τόσο κατά την μορφή, όσο και κατά το χρώμα αυτού. Οι όγκοι τού Λάτμου εμφανίζουν πλούσιες πτυχώσεις και ανέρχονται μέχρι του ύψους των 1375 μ. Σχηματίζονται πολυάριθμες ανυψώσεις και κορυφές, που υψώνονται προς τα επάνω, ενώ τα λοιπά γύρω βουνά εμφανίζουν μακριές και σαφώς διαγραφόμενες γραμμές, οι οποίες είναι πολύ χαρακτηριστικές για τις περιοχές της ανατολικής Μεσογείου Θαλάσσης. Ακριβώς αυτές οι πολυάριθμες πτυχώσεις και οι οδοντωτές απολήξεις προς τα επάνω, έδωσαν σε αυτό το βουνό το σημερινό του όνομα στην τουρκική γλώσσα, το οποίο ονομάζεται «Besch-Parmak», ήτοι «Πενταδάκτυλον όρος»¹⁷.

Το όρος Λάτμος αποτελείται από μία τεραστίων διαστάσεων μάζα από γρανίτη, στη θέα του οποίου ανακαλεί κανείς στη μνήμη του τα εντυπωσια-

¹⁷ Πρβλ. το ομώνυμο βουνό της νήσου Κύπρου, το οποίο φέρει επίσης την ονομασία «Πενταδάκτυλος».

κά λόγια τού Γερμανού διανοούμενου, ποιητού, φιλοσόφου και συγγραφέα Johann Wolfgang von Goethe (1749 - 1932), ο οποίος εμπνεόμενος από το ταξίδι του στην περιοχή του Harz της Γερμανίας, ε χαρακτήρισε τον γρανίτη, ως «τον αρχαιότατον, βαθύτατον, σταθερότερον και αταλάντευτον υιόν της φύσεως». Απότομα φαράγγια κατατέμνουν τον όγκο του όρους Λάτμος, του οποίου τους πρόποδες καλύπτουν πετρώματα, αποτελούμενα από σχιστόλιθο, γενύσιο και διαφόρου άλλης συστάσεως υλικά. Προς την πλευρά της κοιλάδας του Μαιάνδρου ποταμού κατευθύνονται διάφορες χαράδρες τού Λάτμου και οδηγούν σε μικρές, στενές κοιλάδες, στις οποίες απλώνονται οι πολυάριθμοι μικροί οικισμοί των Γιουρούκων, των οποίων τα ποιμνία βόσκουν στις πλαγιές του βουνού αυτού. Ο μεγαλύτερος ποταμός του όρους Λάτμος, ο οποίος εκβάλλει στην πεδιάδα του Μαιάνδρου, είναι ο Garguntschai. Πρόκειται για τον αρχαίον «Υπανδον» και η σημερινή συστάδα λόφων, η οποία φέρει την ονομασία Oesbaschi και κείται πλησίον της αρχαίας πόλεως «Μυούς», αντιστοιχεί προς την πρώην νήσον «Υπάνδα».

Κατά την αρχαιότητα, από την δυτική πλευρά της περιοχής αυτής και πριν ο Μαιάνδρος ποταμός, με την μεγάλη προσχωματική του δραστηριότητα, προλάβει να αλλάξει την μορφή του χώρου, εισχωρούσε ένας βαθύς θαλάσσιος βραχίονας και έφθανε μέχρι το πέρας της κοιλάδας αυτής. Η θάλασσα εισχωρούσε σε μεγάλο βάθος στην ξηρά και η σημερινή λίμνη «Baffa»¹⁸, η οποία κείται παρά την αρχαία πόλη Ηράκλεια¹⁹, ήταν θάλασσα. Ένας τέτοιος θαλάσσιος βραχίονας, ο οποίος σήμερα αποκαλείται Asap-Gijsoel (=ωραίος βραχίονας), αποτελούσε άλλοτε τον πολύ καλά προστατευόμενο λιμένα της αρχαίας Μυούντος.

Από το σημείο αυτό ακριβώς ήταν δυνατόν κατά την αρχαιότητα, να ανέβει κάποιος στις κορυφές του όρους Λάτμου και να συμμετάσχει στις πανάρχαιες θρησκευτικές τελετές και τα λατρευτικά δρώμενα, τα οποία ελάμβαναν χώραν επάνω σε αυτές. Άλλοτε, από το σημείο αυτό εξετείνετο προς Ανατολάς και σε βάθος ο θαλάσσιος εκείνος βραχίονας, ο οποίος ήρχετο σε επαφή με την Ηράκλεια και τον οποίον ο Έλληνας γεωγράφος, φιλόσοφος και ιστορικός Στράβων²⁰ περιγράφει ως τέτοιον.

¹⁸ Πιθανώς η σημερινή ονομασία της λίμνης «Baffa» προέρχεται από την αρχαία ελληνική ονομασία του λιμένα της περιοχής, ο οποίος απεκαλείτο «Βαθύς λιμήν». Πρβλ. το Βαθύ της νήσου Σάμου, το οποίον επίσης προέρχεται από το «Βαθύς λιμήν».

¹⁹ Η ονομασία αυτής προφανώς προέρχεται από τον ήρωα της ελληνικής μυθολογίας, τον Ηρακλή, ο οποίος ενσάρκωνε το ιδεώδες της δυνάμεως, αλλά και της αρετής και του αγαθού γενικότερα.

²⁰ Ο Στράβων (*Αμάσεια Πόντου 64/63 π. Χ. - + μετά το 23 μ. Χ.) πραγματοποίησε πολλά ταξίδια στις χώρες του γνωστού τότε κόσμου και συνέγραψε σχετικά έργα.

Ο βραχίονας αυτός έχει μεταβληθεί από μακρού χρόνου στην λίμνη Baffa και παρά την έντονη προσχωματική δραστηριότητα του ποταμού Μαιάνδρου, η λίμνη αυτή έχει βάθος περίπου είκοσι (20) μέτρα. Το νερό της λίμνης αυτής, που όπως ανεφέρθη ήταν παλαιότερα θάλασσα, έχει σήμερα χρώμα ανοικτού πρασίνου και διατηρεί μέρος του αλατιού, που είχε όταν ακόμη ήταν θάλασσα.

Εντύπωση μάς προκαλεί σήμερα η διαφορά, η οποία υπάρχει μεταξύ των δύο οχθών του πρώην θαλασσιού αυτού βραχίονα, ο οποίος διά των προσχώσεων του ποταμού Μαιάνδρου απεκόπη από την Μεσόγειο Θάλασσα και εδημιουργήθηκε η λίμνη Baffa, παρά την αρχαία Ηράκλεια (σημερινό οικισμό Karikiri). Η νότια όχθη της λίμνης αυτής, η οποία ανήκει στην χερσόνησο της Μιλήτου, εμφανίζει τις σαφείς, αλλά ήρεμες γραμμές αυτής της περιοχής, η οποία φέρει ασημόφαιη απόχρωση και καλύπτεται με μακκία. Αυτές τις συναντά κανείς επί της γειτονικής νήσου Σάμου και σε πολλές άλλες περιοχές της κυρίως Ελλάδος. Η βόρεια όχθη της λίμνης Baffa εμφανίζει αντιθέτως μία σκοτεινή και χαώδη, πυργούμενη προς τα επάνω και απλωμένη εδώ και εκεί ορεινή μάζα, για την οποίαν αρχικά είναι σχεδόν αδύνατον να δώσει κάποιος μίαν αρκετά ικανοποιητική περιγραφή. Στο ανατολικό τμήμα της βόρειας όχθης της λίμνης αυτής αρχίζουν να εμφανίζονται ηπιότερα οι αντιθέσεις αυτές, που υφίστανται μεταξύ των δύο οχθών της. Εδώ απλώνεται η ευρεία σε έκταση και πολύ εύφορη κοιλάδα της Baffa, η οποία αποτελεί την δίοδο προς την περιοχή της Καρίας. Οι εκβολές ορισμένων ποταμών είναι βαλτώδεις, όπως επί παραδείγματι του ποταμού Penitschai, ανατολικά της Ηράκλειας, περιοχή, όπου καλλιεργούνται καρπούζια και διάφορα άλλα κηπευτικά.

Παρά τον οικισμό Kadikalevi (= φρούριο του Δικαστή) συναντά κανείς μια περιοχή, η οποία είναι πραγματικός παράδεισος, με συκίες, ρογδιές²¹ και διάφορα άλλα σπωροφόρα δένδρα. Εδώ φύονται δάφνες²², μυρτιές²³, λεύκες²⁴ και πλατάνια²⁵ και γύρω από τις φτελιές ελίσσονται οι κληματαριές²⁶.

Στη συνέχεια και προς Ανατολάς, μέχρι τον οικισμό Danischman και μετά την Mandelia, περιβάλλουν τον δρόμο εντυπωσιακές συστάδες από βελανιδιές (δρύες)²⁷, οι οποίες απαντούν συχνότερα παρά τα μουσουλμανικά κοιμητήρια και είναι εξαιρετικής ομορφιάς.

²¹ Ροιά η ποινική (*Punica granatum*).

²² Δάφνη η ευγενής ή Δάφνη του Απόλλωνος (*Laurus nobilis*).

²³ Μύρτος η κοινή (*Myrtus communis*).

²⁴ Πόπυλος ο λευκός (*Populus albus*).

²⁵ Πλάτανος ο ανατολικός (*Platanus orientalis*).

²⁶ Άμπελος η οиноφόρος (*Vitis vinifera*).

²⁷ Δρυς η κοκκοφόρος (*Quercus coccifera*).

Ειδικότερα στη λίμνη Baffa, παρά την Ηράκλεια κείνται οι επόμενες νησίδες: 1) Kaiwe-Assar-Adassi, επί της νοτίας όχθης. 2) Menet-Ada, η δυτική νησίδα της βόρειας ομάδας. 3) Ikis-Ada (Ikiler): Πρόκειται για ομάδα νησίδων, που αποτελούνται από γυμνό γρανίτη (υψόμ. 30,00 μ.).

Μία αξιοσημείωτη ιδιορρυθμία της λίμνης Baffa είναι η μεγάλη διαφορά της στάθμης του νερού αυτής κατά το θέρος και κατά την διάρκεια του χειμώνα. Η στάθμη των νερών της λίμνης κατά τον χειμώνα ανέρχεται περισσότερο του ενός μέτρου. Κατά το καλοκαίρι, όταν αυτή κατέρχεται, τότε εμφανίζεται μία λευκή γραμμή στην περιφέρεια της λίμνης. Αυτό το γεγονός ευρίσκεται σε άμεση συνάφεια προς τα υδρογραφικά φαινόμενα, τα οποία παρατηρούνται στην πεδιάδα του Μαιάνδρου ποταμού. Κατά τον μήνα Νοέμβριο εκάστου έτους αρχίζει να ανέρχεται η στάθμη των υδάτων του ποταμού Μαιάνδρου. Κατά τους μήνες Δεκέμβριο και Ιανουάριο συνήθως ο ποταμός υπερχειλίζει και με τα νερά του κατακλύζει όλη την πεδιάδα. Αυτό έχει ως αποτέλεσμα να ανέρχεται στο ίδιο ύψος με τα νερά του Μαιάνδρου η στάθμη των υδάτων της ευρύτερης περιοχής, από την Πριήνη έως την Μίλητο²⁸ και στο ίδιο ύψος ανέρχεται επίσης η στάθμη του ύδατος της λίμνης Baffa. Όταν ακολούθως τα νερά του Μαιάνδρου και της γύρω από το Δέλτα αυτού περιοχής αρχίζουν να υποχωρούν και η στάθμη των να χαμηλώνει, τότε και η στάθμη των νερών της λίμνης αρχίζει να κατέρχεται. Σημειωτέον, ότι τα νερά της λίμνης αυτής είναι πλούσια σε ιχθυοπανίδα και τα ψάρια αυτής αλιεύονται συστηματικά από τους κατοίκους της γύρω περιοχής.

Η υψηλότερη κορυφή του Λάτμου δεν είναι ορατή από κανένα σημείο της λίμνης Baffa, επειδή απότομες, υψηλές πλαγιές, όμοιες με πανύψηλους τοίχους, παρεμβάλλονται μεταξύ του όρους αυτού και της παρακείμενης λίμνης. Οι σχηματισμοί αυτοί προσδίδουν επίσης στον Λάτμο την χαρακτηριστική, αδρή και γενικά άγρια εμφάνιση αυτού και όλως ιδιαιτέρως η οροσειρά, η οποία υψώνεται ΒΑ της Ηράκλειας. Κάποιος περιηγητής, ο οποίος επισκέφθηκε την περιοχή, εξέφρασε την επόμενη γνώμη, αντικρύζοντας τον βραχώδη σχηματισμό του Λάτμου: «Αυτοί οι βράχοι παρέχουν στον επισκέπτη την εντύπωση, ότι σαν να φέρει έκαστος από αυτούς από ένα μοναχικό ένδυμα (ράσο)». Στην πραγματικότητα, ο χαρακτήρας του τοπίου αυτού αποβαίνει πολύ εντυπωσιακός, όταν κάποιος ανέρχεται σε υψηλότερα σημεία του όρους του Λάτμου. Εκείνος διέρχεται διά μέσου εντυπωσιακής αγριότητας και μεγαλειότητας φαραγγών, όπως είναι και το φάραγγι, το οποίον κείται πλησίον της Μονής του Στύλου.

²⁸ Σημειωτέον ότι ο αρχαιολογικός χώρος της Μιλήτου για μεγάλο χρονικό διάστημα κατακλύζεται εν μέρει από νερά, ώστε να είναι δύσκολη η προσπέλασή του.

Όταν ανέρχεται κάποιος, διαπιστώνει ότι βαθμιαίως αραιώνει η βλάστηση, η οποία αποτελείται από πεύκα²⁹, ελαιόδενδρα ήμερα³⁰ και άγρια³¹, λυγαριές³² και διάφορους θάμνους. Συνεχώς γίνεται περισσότερο άγονη και δυσπρόσιτη η πτωχή σε νερά περιοχή, της οποίας οι βραχώδεις σχηματισμοί δεν παύουν να προσφέρουν στα μάτια του επισκέπτη γραφικές εκπλήξεις. Αυτές εναλλάσσονται με εικόνες απύθμενου χάους, αλλά και με εικόνες που σχηματίζονται, όταν κάποιος στρέφεται προς τα πίσω, αντικρίζοντας τις μακριά κείμενες, εύφορες και με τα πλούσια νερά του ποταμού Μαιάνδρου αρδευόμενες εκτάσεις. Τα νερά τής παρακείμενης λίμνης είναι κυανόχρωμα και λάμπουν μεταξύ τής χαώδους, βραχώδους και άγονης περιοχής του Λάτμου. Παλαιότερα έκαναν συχνά την εμφάνισή των στην περιοχή αυτή διάφορα άγρια ζώα, όπως αρκούδες και πάνθηρες. Μία αρκούδα, μαζί με τα μικρά της, έκανε την εμφάνισή της στον Καθηγητή και Ζωγράφο Konrad Boese, όταν εκείνος επιλοτεχνούσε αντίγραφα των σωζομένων τοιχογραφιών στην περιοχή αυτή.

Είναι γνωστό το αρχαίο ελληνικό γνωμικό: «Άρκτου παρούσης, ίχνη μη ζήτη». Όταν στον βίο του Αγίου Παύλου του νεωτέρου αναφέρεται μεταξύ άλλων και το περιστατικό εκείνο, όπου κατά την διάρκεια μιας φοβερής νυκτερινής καταιγίδας, ένας πάνθηρας ανεζήτησε προστασία και εισήλθε στη σπηλιά του Αγίου Παύλου, εξάπλωσε στα πόδια του, χωρίς να τον πειράξει³³, θα πρέπει κανείς αυτό να το θεωρήσει ως πραγματικό γεγονός, το οποίον έλαβε χώρα κατά την διάρκεια της ασκήσεως του Αγίου Παύλου σε αυτή την δυσπρόσιτη και έρημη περιοχή.

Ως προς την ύπαρξη πηγών στο όρος Λάτμος είναι αξιοσημείωτο, ότι μόνο στα κατώτερα τμήματα αυτού εμφανίζονται αυτές. Οι μεσαιωνικές μοναστικές εγκαταστάσεις τής περιοχής του Λάτμου, οι οποίες είναι εξαιρετικά ενδιαφέρουσες, τόσον από πλευράς ιστορίας του Μοναχισμού, όσον και από πλευράς της ιστορίας της Τέχνης, απλώνονται κυρίως στη νότια και νοτιοδυτική πλευρά του όρους αυτού. Γι' αυτόν ακριβώς τον λόγο και αρχικά, ήτοι κατά το έτος 1906, εχαρτογραφήθηκε η περιοχή αυτή.

Ιδιαίτερα εντυπωσιακή είναι μία περιήγηση με βάρκα ή μικρό καΐκι στη λίμνη Baffa και μάλιστα η διαδρομή σε αυτήν κατά την διάρκεια της νύκτας και υπό το φως της σελήνης. Αυτή ανακαλεί στη μνήμη μας τον σχετικό μύθο του Ενδυμίωνα, τον οποίον ερωτεύθηκε παράφορα η σελήνη: «Η σελήνη πε-

²⁹ Πίτυς η χαλέπιος (*Pinus halepensis*).

³⁰ Ελαία η ευρωπαϊκή, Ελαία η ήμερος (*Olea europaea*, *Olea sativa*).

³¹ Ελαία η ευρωπαϊκή, Ελαία η αγρία (*Olea europaea*, *Olea sylvestris*).

³² Βίτεξ άγνος-κάστος (*Vitex agnus-castus*).

³³ H. Delehaye, *Monumenta Latrensia* 1913, σ. 118.

ριφέρεται επάνω από τις θαυμάσιες κορυφές του όρους Λάτμου και κατευθύνεται προς το σπήλαιον του αγαπημένου της, του Ενδυμίωνος»³⁴.

Στο μέσον περίπου της λίμνης Baffa βλέπει κανείς δύο νησίδες, οι οποίες κείνται τόσον πλησίον, η μία βρίσκεται δίπλα στην άλλη, ώστε στη τοπική διάλεκτο αυτές αποκαλούνται «τα δίδυμα νησιά» (Ikiler). Υψηλά, ισχυρά τείχη, τα οποία περατούνται προς τα άνω σε οδοντωτές απολήξεις, είναι ορατά από πολύ μακριά και μας δηλώνουν, ότι εδώ κείται η πρώτη οχυρωμένη μοναστηριακή εγκατάσταση. Σε αυτήν αντιστοιχεί ένας Πύργος, ο οποίος κείται στην όχθη της λίμνης. Στην περιοχή αυτή ζει ένα μεγάλο πλήθος από υδρόβιες χελώνες, που τις βλέπει κανείς να είναι ξαπλωμένες στην όχθη και να απολαμβάνουν τις θερμές ακτίνες του ήλιου.

Επίσης αντικρύζει κανείς υφάλους, με αρχαίους τάφους, σκαμμένους στους φυσικούς βράχους, οι οποίοι υποδηλώνουν ότι πλησίον κείται η αρχαία πόλη Ηράκλεια. Αυτή στην αρχαιότητα, κειμένη στο ανατολικό άκρο της λίμνης, επιτηρούσε και ήλεγχε την είσοδο στην περιοχή της Καρίας. Η Ηράκλεια αποτελεί μία από τις πλέον αξιοπερίεργες δημιουργίες της αρχαιότητας, η οποία απλώς και μόνο εξ αιτίας της θαυμάσια διατηρούμενης οχύρωσής της, θα άξιζε τον κόπο της συγγραφής μιας αυτοτελούς μονογραφίας. Αρχικά αντικρύζει κανείς τον ναόν της θεάς Αθηνάς, ο οποίος διατηρείται μέχρι του ύψους τής περιμέτρου της οροφής. Αυτός ο ναός έχει κτισθεί επάνω σε πολυάριθμους βραχώδεις σχηματισμούς τής περιοχής αυτής. Το γεγονός, ότι μεταξύ αυτών των όγκων των βράχων έζησαν οι κάτοικοι μιάς μεγάλης ελληνιστικής πόλεως, της Ηράκλειας (της Καρίας), φαίνεται αρχικά παντελώς ακατανόητο, μέχρις ότου κάποιος να ερευνήσει επιμελώς την περιοχή και να αναγνωρίσει σε αυτήν την αρχαία Οχύρωση, την Αγορά, το Βουλευτήριον, το Θέατρον, τον ναόν της θεάς Αθηνάς και τα άλλα Ιερά, το λιμάνι, τα καταστήματα και τις ιδιωτικές οικίες της πόλεως.

Με αυτήν ακριβώς την εικόνα της αρχαίας πόλεως Ηράκλειας αναμειγνύεται ο Βυζαντινός Μεσαίωνας. Επί των αρχαίων ερείπιων της Ηράκλειας κείνται τα οικοδομικά λείψανα ενός Επισκοπικού Μεγάρου (Επισκοπείου)³⁵, με σχετικά καλή διατήρηση των τοίχων αυτού, ώστε να είναι εμφανής και ευδιάκριτη η κάτοψη του οικοδομήματος. Επίσης επάνω στην γειτονική νήσο ευρίσκονται τα ερείπια δεύτερου Επισκοπικού Μεγάρου. Αυτό ήταν οχυρωμένο και μέρος των τειχών της οχύρωσης αυτού διατηρείται στο αρχικό των ύψος, με τις οδοντωτές απολήξεις των τειχών να διακρίνονται από πολύ μακριά.

³⁴ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 13.

³⁵ Η Ηράκλεια επί αιώνες ήταν έδρα ομώνυμης Επισκοπής, ήτοι της Επισκοπής Ηρακλείας.

Όταν ευρίσκεται κάποιος στην Ηράκλεια καταλαμβάνεται από την επιθυμία, να παραμείνει σε αυτήν για μακρύτερο χρονικό διάστημα και να ασχοληθεί ειδικότερα με την έρευνα και την μελέτη των αρχαίων λειψάνων και γενικά την ιστορία της περιοχής αυτής.

Κ Υ Ρ Ι Ω Σ Μ Ε Ρ Ο Σ

Ι. ΟΙ ΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΛΑΤΜΟΥ

Α) Η ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΜΟΝΗ ΕΠΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ, ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΗΡΑΚΛΕΙΑ

Στην λίμνη Baffa και πλησίον της Ηράκλειας κείται μία νήσος, η οποία εμφανίζει σχεδόν ορθογωνίου σχήματος περίγραμμα (διαστ. 150,00 X 80,00 μ. περίπου) και ήταν οχυρωμένη. Την νήσον αυτήν περιέβαλλε ισχυρό τείχος, τμήματα του οποίου διατηρούνται. Τούτο έφερε οδοντωτές απολήξεις προς τα επάνω, ορισμένες από τις οποίες διετηρήθησαν. Υπήρχαν δύο Πύλες εισόδου, ήτοι μία κυρία και μία δευτερεύουσα. Επί της νήσου αυτής έκειντο δύο χριστιανικοί ναοί και η Τράπεζα της Μονής. Τα οικοδομήματα αυτά, αν και ερειπωμένα από μακρού χρόνου, διατηρούνται σε σχετικά ικανοποιητική κατάσταση. Τα υπόλοιπα κτίρια της Μονής κείνται σε σωρούς ερειπίων και οι κατόψεις αυτών είναι δυσδιάκριτες.

Το οικοδομικό συγκρότημα της Μονής αυτής, όπως παρατηρείται κατά κανόνα στις Μονές του Λάτμου, περιλαμβάνει δύο μέρη, ήτοι : α) Τον Κάτω ή κυρίως Πύργο και β) τον Επάνω ή δευτερεύοντα Πύργο.

Β) Η ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΜΟΝΗ JEDILER

Πρόκειται για εκτεταμένο οικοδομικό συγκρότημα, το οποίον κείται ανατολικά της Ηράκλειας. Διά μέσου καστανόχρωμων βράχων από γρανίτη, οι επιφάνειες των οποίων καλύπτονται με βρύα και λειχήνες, βαίνει ένα στενό μονοπάτι, το οποίον εκκινεί από το χαμηλότερο σημείο της περιοχής, που κείται παρά την λίμνη και ύστερα από οδοιπορία μιας ώρας περίπου, οδηγεί σε ένα μεγάλων διαστάσεων μοναστηριακό συγκρότημα. Αυτό έχει ιδρυθεί στην έξοδο ενός φαραγγιού, πλουσίσι σε νερά και ένα μικρό ρυάκι διέρχεται από το μέσον της Μονής. Αγροί, στους οποίους φύονται άγρια ελαιόδενδρα και καλύπτονται από καταπράσινη χλόη, περιβάλλουν την Μονή αυτήν.

Γ) Η ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΜΟΝΗ ΤΗΣ ΘΕΟΤΟΚΟΥ ΕΠΙ ΤΟΥ ΝΗΣΙΩΤΙΚΟΥ ΣΥΜΠΛΕΓΜΑΤΟΣ IKIS-ADA³⁶

Πρόκειται για δύο νησίδες, οι οποίες ευρίσκονται μέσα στη λίμνη Baffa, παρά την αρχαία Ηράκλεια. Η Μονή της Θεοτόκου κείται επάνω στην μικρότερη από αυτές τις νησίδες³⁷.

³⁶ Ikis-Ada = Οι δίδυμες νησίδες.

Επάνω στη μεγαλύτερη νησίδα ευρίσκεται ένα φρούριο, το οποίο προφανώς ιδρύθηκε, αφ' ενός μεν για την προστασία της παρακείμενης Μονής της Θεοτόκου, αφ' ετέρου δε των κατοίκων των πλησίον κειμένων οικισμών της περιοχής του Λάτμου. Έτσι σε περίπτωση μεγάλου κινδύνου εξ αιτίας εχθρικής επιδρομής, τόσο οι Μοναχοί της Μονής της Θεοτόκου, όσο και οι κάτοικοι των γύρω οικισμών, θα μπορούσαν να καταφύγουν στο φρούριο αυτό και να προστατευθούν. Γι' αυτούς τους λόγους οι δύο νησίδες θα πρέπει να θεωρηθούν ότι αποτελούν μίαν ενότητα και να μελετηθούν από κοινού.

Δ) Η ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΜΟΝΗ ΣΤΟΝ ΝΟΤΙΟΝ ΑΙΓΙΑΛΟΝ ΤΗΣ ΚΑΙΩΕ-ASSAR-ADASSI

Η Μονή αυτή ήταν οχυρωμένη και επροστατεύετο από ισχυρά τείχη, τμήματα των οποίων διατηρήθησαν σε ικανοποιητική σχετικώς κατάσταση. Σήμερα επάνω στην νήσον αυτή φύονται ελαιόδενδρα, λυγαριές και διάφοροι άλλοι θάμνοι. Στον ισχυρό περίβολο της Μονής έκειντο τέσσερις (4) χριστιανικοί ναοί, από τους οποίους ορισμένοι διατηρούνται σε ικανοποιητική κατάσταση, ενώ άλλοι είναι ημερειπωμένοι ή παντελώς ερειπωμένοι. Από όλους αυτούς ο μεγαλύτερος και σημαντικότερος διατηρείται στην καλύτερη κατάσταση συγκρινόμενος προς τους άλλους ναούς του Λάτμου και της γύρω περιοχής. Πρόκειται για τον κεντρικό ναόν (Καθολικόν) της Μονής αυτής.

Ε) Η ΟΧΥΡΩΜΕΝΗ ΜΟΝΗ ΣΤΟΝ ΝΟΤΙΟΝ ΑΙΓΙΑΛΟΝ ΤΗΣ ΛΙΜΝΗΣ ΒΑΦΦΑ, ΠΑΡΑ ΤΟΝ ΟΙΚΙΣΜΟΝ MERSINET

Επάνω σε έναν χαμηλόν γήλοφον, ο οποίος υψώνεται επί της νοτίας όχθης της λίμνης Baffa και παρά τον οικισμόν Mersinet, ανάμεσα σε αιωνόβια ελαιόδενδρα και καταπράσινους αγρούς, κείνται τα ερείπια μίας Μονής, η οποία ήταν οχυρωμένη³⁷. Η οχύρωση περιελάμβανε ισχυρόν τείχος, το οποίον την περιέβαλλε και το οποίον ενισχύετο από έναν υψηλόν Πύργον. Από το τείχος της οχύρωσης διατηρούνται ορισμένα τμήματα σε καλή σχετικώς κατάσταση, ενώ ο Πύργος διατηρείτο κατά τις αρχές του 20^{ου} αιώνα σε ολόκληρον το αρχικόν αυτού ύψος. Οι τοίχοι του Πύργου περατούνται προς τα επάνω σε οδοντωτές απολήξεις.

ΣΤ) Ο ΒΥΖΑΝΤΙΝΟΣ ΟΙΚΙΣΜΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΝΑΟΙ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΜΕΝΕΤ-ADASSI

Η νήσος Menet-Adassi κείται εντός της λίμνης Baffa. Πρόκειται για μία επίπεδη νήσον, η οποία καλύπτεται από τα λείψανα ερειπωμένων παλαιών οικοδομημάτων, των οποίων τα οικοδομικά υλικά φθάνουν μέχρι τα νερά της

³⁷ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 30-31 και σ. 32, Παράρτημα 3

³⁸ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 51-55.

λίμνης. Στην ίδια νήσον φύονται πολυάριθμα ελαιόδενδρα και χαρουπιές. Αυτή είναι ένας τόπος, όπου ζουν πολυάριθμα άγρια περιστέρια, τα οποία εδώ δεν ενοχλούνται ποτέ από κανέναν. Από τα επί της νήσου παλαιότερα κοσμικού χαρακτήρα οικοδομήματα δεν διατηρείται όρθιον κανένα. Ένα οχυρωματικό τείχος, το οποίον θα περιέβαλλε την νήσον αυτήν, φαίνεται ότι δεν υπήρχε³⁹. Στην ανατολική πλευρά της νήσου αυτής διατηρούνται τα ερείπια ενός ενδιαφέροντος τρίκογχου ναού και δύο μικροτέρων ναυδρίων.

Ζ΄) Η ΜΟΝΗ ΣΤΗΝ ΦΑΡΑΓΓΑ EGRI-DERE

ΒΔ της αρχαίας πόλεως Ηράκλειας (σημ. Karikiri) και σε απόσταση 1½ ώρας περίπου με τα πόδια από αυτήν, πλησίον της ημιονικής οδού, η οποία οδηγεί από τον οικισμό Karikiri προς το Kyrbalan, παρά τον ποταμόν Gargyntschai και από εκεί προς την Μονήν του Στύλου, κείται τα ερείπια μιας άλλης παλαιάς Ιεράς Μονής⁴⁰. Διακρίνονται δύο ικανών διαστάσεων οικοδομήματα, τα οποία σχηματίζουν μεταξύ των μίαν ορθήν γωνίαν. Πρόκειται πιθανώς, είτε για δύο ναούς, είτε για το Καθολικόν και την Τράπεζαν (Refectorium) της Μονής αυτής. Πλησίον των δύο αυτών οικοδομημάτων ευρίσκεται η κοίτη ενός παραρρέοντος χειμάρρου, ενώ στην περιοχή δεσπόζει η μορφή ενός βράχου από σκληρόν, καστανόχρωμον γρανίτη, ο οποίος απολήγει σε μίαν υψηλή κορυφή.

Δεν φαίνεται να υπήρξε ποτέ κατά το παρελθόν κάποιον είδος οχύρωσης της Μονής αυτής, όπως συνέβαινε κατά κανόνα με τις άλλες Μονές του όρους Λάτμου και της γύρω από αυτόν περιοχής. Προφανώς σε μίαν τέτοιαν άγρια και δυσπρόσιτη περιοχή, όπως ήταν εκείνη, στην οποίαν έκειτο η Μονή αυτή, δεν εκρίθηκε αναγκαία η κατασκευή οχύρωσης γύρω από αυτήν, εφόσον η ίδια η φύση είχε φροντίσει προς τούτο.

Τα οικοδομικά λείψανα της Μονής αυτής δεν διετηρήθησαν σε ικανοποιητική κατάσταση. Επί πλέον αυτά εκάλυπτοντο από πυκνή άγρια βλάστηση, όταν στις αρχές του 20^{ου} αι. η Γερμανική Αρχαιολογική Αποστολή ερευνούσε την περιοχή αυτή. Έτσι δεν κατέστη τότε δυνατόν να περιγραφούν λεπτομερώς, να φωτογραφηθούν, να αποτυπωθούν και να σχεδιασθούν τα υπάρχοντα και σε ερειπίωδη κατάσταση ευρισκόμενα διάφορα οικοδομήματα.

Η΄) Η ΜΟΝΗ ΤΟΥ ΣΤΥΛΟΥ, ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ

Η άνοδος σε αυτήν την Μονήν, που επονομάζετο «Μονή του Στύλου, του Αγίου Παύλου του νέου» και η οποία κείται σε μίαν εκπάγλου ωραιότητας και ασυνήθιστης αγριότητας τοποθεσία, πραγματοποιείται επιτυχέ-

³⁹ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 56-59.

⁴⁰ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 60, πίν. 82.

στερα και ευχερέστερα, εάν κάποιος εκκινήσει από την Ηράκλεια (σημ. οικισμός Karigeri ή Karikiri ή Karikeren)⁴¹.

Ο Άγιος Παύλος ο νέος, όσιος, εγεννηθηκε περίπου το έτος 875 και εκοιμήθη στις 15-12-955. Πληροφορίες περί της ζωής του περιλαμβάνει το έργο: «Βίος και πολιτεία του οσίου πατρός ημών Παύλου του νέου του εν Λάτρω», το οποίον εγράφη υπό αγνώστου συνασκητού του, ολίγον νεωτέρου αυτού, περί το έτος 969 και εξεδόθη υπό του H. Delehaye⁴².

Ο χώρος, τον οποίον καταλαμβάνει η Μονή αυτή είναι εκτεταμένος. Πρόκειται για έναν ορθογωνίου κατόψεως χώρον εκτάσεως περίπου 150,00 X 100,00 μ., ήτοι περί τα 15.000 μ²). Η Μονή αυτή, όπως ακριβώς συνέβαινε και με άλλες Μονές της περιοχής αυτής, ήταν οχυρωμένη. Ειδικότερα αυτή περιεβάλλετο με ισχυρό τείχος, το οποίον απετελείτο από τμήματα, παρεμβαλλόμενα στα μεταξύ των φυσικών οχυρών υπάρχοντα κενά. Οι ίδιοι οι φυσικοί βράχοι αποτελούσαν μέρος της οχύρωσης της Μονής.

Η βόρεια Πύλη της Μονής επροστατεύετο από έναν Πύργον, κτισμένον επάνω σε έναν βράχον. Επρόκειτο για την κυρία Πύλη της Μονής, όλες οι λοιπές είσοδοι σε αυτήν απετελούντο από μικρότερες Πύλες. Έτσι στην νότια πλευρά της Μονής υπήρχαν πέντε (5) μικρές Πύλες, οι οποίες εχρησίμευαν ως διαβάσεις του παραρρέοντος χειμάρρου, από τον οποίον μόνο μπορούσε κανείς και σε ορισμένες χρονικές περιόδους να προμηθευθεί καθαρόν και πόσιμον ύδωρ. Ως ιδιαίτερος «Επάνω Πύργος» εχρησίμευε επί πλέον το τμήμα εκείνο, το οποίον ανήκε στο υψηλότερον σημείον, του πραγματικού στύλου του βράχου. Οι υψομετρικές διαφορές, μεταξύ του Επάνω και του Κάτω Πύργου είναι πάρα πολύ μεγάλες, επειδή η μεταξύ αυτών διαφορά ανέρχεται κατά μέσον όρον περίπου στα εξήντα (60,00) μέτρα. Αλλά επίσης και εντός του Πύργου διαπιστώνεται η ύπαρξη υψομετρικών διαφορών. Το Καθολικόν της Μονής, το οποίον είναι μεγάλων διαστάσεων οικοδόμημα και ανήκει στον τύπον της τρίκλιτης βασιλικής, κείται χαμηλότερα κατά τέσσερα (4,00) μέτρα, σε σχέση προς το μικρών διαστάσεων ναύδριον (ναύδριον Β), το οποίον κείται πλησίον του νοτίου τοίχου της οχυρώσεως της Μονής. Ακολου-

⁴¹ Η Μονή του Στύλου, του Αγίου Παύλου του νέου, ανεκαλύφθη υπό του Th. Wiegand και των συνεργατών του, στις 27. Σεπτεμβρίου 1905, ύστερα από σχετικές έρευνες στην περιοχή του όρους Λάτμου ή Λάτρου. Κατά τις έρευνες αυτές οι Γερμανοί ερευνητές είχαν ως πολύτιμους βοηθούς και οδηγούς των τους Γιουρούκους, νομάδες ποιμένες της περιοχής του Λάτμου, η οποία ονομάζεται Arab-Avli, ήτοι : «η αυλή του Αράπη». Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 61-72.

⁴² H. Delehaye, *Analecta Bollandiana*, τ. 11 (1982), σ. 19-74. H. Delehaye, *Monumenta Latrensis* 1913, σ. 105-135. Γ. Δ. Μεταλληνός, «Παύλος ο νέος, όσιος», ΘΗΕ, τ. 10 (Αθήναι 1967), στ. 219-220.

θως περιγράφονται οι ερειπωμένοι ναοί του Κάτω Πύργου της Μονής του Στύλου, ήτοι:

Καθολικόν. Το μεγαλύτερον και εντυπωσιακότερον οικοδόμημα της Μονής του Στύλου ήταν το Καθολικόν αυτής, το οποίον διατηρείται σε ερείπια και μόνον κατά τα κατώτερα τμήματα των τοίχων αυτού. Τούτο ανήκει στον αρχιτεκτονικόν τύπον της τρίκλιτης, ξυλόστεγης, ελληνοστυλίου βασιλικής, η οποία κυριαρχεί κατά την παλαιοχριστιανική εποχή (4^{ος}-6^{ος} αι. μ.Χ.)⁴³ και απαντά σποραδικά στους μετέπειτα χρόνους⁴⁴.

Η βασιλική αυτή εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εξωτ. διαστ. 20,00 X 19,00 μ.), συμπεριλαμβανομένου και του νάρθηκα αυτής. Η βασιλική αποτελείται από τρία μέρη, ήτοι :

Ιερόν Βήμα. Τούτο φαίνεται ότι περιοριζέτο στο πλάτος του μεσαίου κλίτους, όπως συνέβαινε και στις παλαιοχριστιανικές βασιλικές. Αυτό εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 8,50 X 4,00 μ.). Στο μέσον της ανατολικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία μεγάλη, ημικυκλική ανίδα (χορδής 3,50 και βέλους 1,70 μ.), στο μέσον της οποίας θα υπήρχε ένα πιθανώς τρίλοβον παράθυρον. Στο μέσον του Ιερού Βήματος ίστατο η Αγία Τράπεζα.

Κυρίως ναός. Το κυρίως σώμα της βασιλικής εμφανίζει ορθογωνίου σχήματος κάτοψη (εσωτ. διαστ. 17,50 X 12,00 μ.)⁴⁵ και εχωρίζετο με δύο κιονοστοιχίες ή πεσσοστοιχίες, που δεν διετηρήθησαν, σε τρία κλίτη. Από αυτά το μεσαίον (πλάτ. 8,50 μ.) θα εκαλύπτετο με ξύλινη, αμφικλινή ή σαρμαρωτή, υπερυψωμένη στέγη και κοίλα κεραμίδια. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα (πλάτ. 1,60 μ.), μέσω της οποίας επικοινωνεί μετά του χώρου του νάρθηκα.

Το νότιον κλίτος (πλάτ. 3,50 μ.) επερατούτο προς Α σε μίαν ευθείαν πλευράν. Τούτο εκαλύπτετο με ξύλινη, επικλινή στέγη, χαμηλότερη εκείνης του μεσαίου κλίτους και κοίλα κεραμίδια. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοίγετο μία θύρα (πλάτ. 1,20 μ.), μέσω της οποίας επικοινωνώ-

⁴³ Γ. Σωτηρίου, Αρχαιολογία 1942, σ. 162 κ.ε. Αν. Ορλάνδος, Βασιλική, 1 (1952), σ. 26 κ.ε.

⁴⁴ Είναι αξιοσημείωτον, ότι ο τύπος της τρίκλιτης ξυλόστεγης βασιλικής αναβιώνει κατά την μέση βυζαντινή περίοδον (ναός Πρωτάτου Αγίου Όρους), καθώς και κατά εποχή του Τουρκοκρατίας, οπότε ανεγείρονται μεγάλων διαστάσεων οικοδομήματα, τα οποία ανήκουν σε αυτόν τον αρχιτεκτονικόν τύπον.

⁴⁵ Το εσωτερικόν εμβαδόν του κυρίως ναού ανήρχετο σε περίπου διακόσια (200) τετραγωνικά μέτρα. Εάν ληφθεί υπόψη, ότι σε έκαστον τετραγωνικόν μέτρον χωρούν άνετα τέσσερα άτομα, τότε η χωρητικότητα του κυρίως ναού ανήρχετο σε περίπου οκτακόσια (800) άτομα. Από αυτό συνάγεται, ότι η Μονή του Στύλου, αφ' ενός μεν θα πρέπει να είχε πολυάριθμη Αδελφότητα και αφ' ετέρου δε θα πρέπει να εδέχετο πολλούς επισκέπτες - προσκυνητές.

νει μετά του χώρου του νάρθηκα. Το βόρειον κλίτος (πλάτ. 3,50 μ.) επερατούτο προς Α σε μίαν ευθείαν πλευρά. Αυτό εκαλύπτετο με ξύλινη, επικλινή στέγη, χαμηλότερη εκείνης του μεσαίου κλίτους και κοίλα κεραμίδια. Στο μέσον της δυτικής αυτού πλευράς ηνοιόγετο μία είσοδος, μέσω της οποίας τούτο επικοινωνεί με τον νάρθηκα.

Νάρθηκας. Δυτικά του κυρίου σώματος της βασιλικής έκειτο ο ορθογωνίου κατόψεως νάρθηκας (εσωτ. διαστ. 17,00 X 3,80 μ.), ο οποίος πιθανώς εκαλύπτετο επίσης με ξύλινη, επικλινή οροφή, χαμηλότερη εκείνης του μεσαίου κλίτους και εξωτερικά η οροφή έφερε κοίλα κεραμίδια.

Στο μέσον της δυτικής πλευράς του νάρθηκα ηνοιόγετο μία θύρα (πλάτ. 1,50 μ.), η οποία απετέλει και την κυρίαν είσοδον στον ναόν. Στη δυτική εξωτερική πλευρά του νάρθηκα και εκατέρωθεν της κυρίας εισόδου εσηματίζοντο ανά δύο τυφλά αφιδώματα, μέσω των οποίων διεμορφώνετο πλαστικά η δυτική όψη του Καθολικού και ανεβαθμιζέτο αισθητικά.

Ο νάρθηκας του ναού εχωρίζετο σε τρία μέρη. Το βόρειον τμήμα αυτού φαίνεται ότι αποτελούσε μεταγενέστερη προσθήκη ή πάντως ανακαινίσθηκε ριζικά μεταγενεστέρως. Το νότιον τμήμα του νάρθηκα διατηρείται μόνον στα κατώτερα τμήματα αυτού

Υπόγειοι χώροι. Στο Καθολικόν της Μονής του Στύλου υπήρχαν και διάφοροι υπόγειοι χώροι, ήτοι: α) Υδατοδεξαμενή: Κάτω από το βόρειον κλίτος του Καθολικού έκειτο μία υδατοδεξαμενή, η οποία προφανώς εχρησίμευε για την συλλογή των ομβρίων υδάτων, τα οποία έπιπταν επί της οροφής του Καθολικού και αποθηκεύοντο σε αυτήν. β) Κατακόμβες-Οστεοφυλάκιον: Κάτωθεν του μεσαίου και του νοτίου κλίτους του Καθολικού έκειτο ένα σύμπλεγμα εννέα (9) δωματίων, τα οποία εκαλύπτοντο με κτιστές, ημικυλινδρικές οροφές. Επρόκειτο για ένα είδος κατακομβών, όπου εναπέκειντο τα οστά των Αδελφών της Μονής του Στύλου⁴⁶.

Σημειωτέον, ότι, κατά τον Σεπτέμβριον του έτους 1905, όταν ανεκαλύφθη το πρώτον η Μονή του Στύλου και στη συνέχεια ερευνήθηκε, οι πλάκες, οι οποίες εκάλυπταν τους τάφους στα υπόγεια του Καθολικού ήσαν διαταραγμένες, προφανώς από τυμβωρύχους, οι οποίοι θα έψαχναν για την ανεύρεση θησαυρών⁴⁷. Στην ανατολική εσωτερική πλευρά της μεσαίας

⁴⁶ Σημειωτέον, ότι στις Μονές του Αγίου Όρους και γενικότερα σε όλες τις Ορθόδοξες Χριστιανικές Μονές, υπάρχει εκτός του οχυρωμένου χώρου της Μονής το Κοιμητήριον, εντός του οποίου ευρίσκεται πάντοτε και ο κοιμητηριακός ναός.

⁴⁷ Αναφέρεται, ότι κάποιος Αρχαιολόγος κατά το παρελθόν διετύπωσε την γνώμη, ότι το δεύτερο αρχαιότερο επάγγελμα – το πρώτον είναι παγκοίνως γνωστόν, είναι εκείνο της πόρνης – είναι του τυμβωρύχου. Ήδη κατά την αρχαιότητα η τυμβωρυχία ήταν πολύ διαδεδομένη και δεν κατόρθωσαν να την αποφύγουν, ούτε οι πυρα-

εκ των τριών ανατολικά κειμένων υπογείων αυτών νεκρικών δωματίων, υπάρχει μία μικρή αψίδα, στην πλάκα της βάσεως της οποίας απεκαλύφθησαν τα λείψανα από λιβάδι, το οποίο κάποιος ευσεβής πιστός, πριν από μεγάλο χρονικό διάστημα, είχε χρησιμοποιήσει κατά την προσφορά θυμιάματος, προς τιμήν των εκεί κειμένων νεκρών.

Εάν κανείς θα ήθελε να ασχοληθεί με την ιστορία της Μονής αυτής, θα πρέπει να αναγνωρίσει, ότι η ίδρυση της δεν μπορεί να ανάγεται πριν από τον 10^ο αι. Ακριβώς ένεκα τούτου είναι πολύ σημαντικό το γεγονός, ότι εδώ απαντά ο παλαιός αρχιτεκτονικός τύπος της τρίκλιτης, ξυλόστεγης βασιλικής, τον οποίον κανείς συναντά επίσης και σε άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως π. χ. στο Binbirkilisse (= χίλιες και μία εκκλησίες) στην Καππαδοκία και οι οποίες χρονολογούνται πολύ πρώιμα, ήτοι στην παλαιохριστιανική εποχή (4ος-6^{ος} αι.). Σε άλλες περιοχές της Μικράς Ασίας, όπως π.χ. στην Πριήνη, απαντά επίσης αυτός ο πολύ παλαιός αρχιτεκτονικός τύπος της βασιλικής, ο οποίος όμως αργότερα καλύπτεται με ημικυλινδρική οροφή και ημισφαιρικό τρούλλο. Όμως εδώ, όπου υπάρχει γύρω από την Μονή ολόκληρο δάσος από πεύκα, το οποίο παρείχε πλούσια ξυλεία, κατάλληλη για την στέγαση της βασιλικής και την αντικατάσταση φθαρμένων ξυλίνων τμημάτων της οροφής αυτής, η προτίμηση του αρχιτεκτονικού αυτού τύπου είναι προφανής, καθώς και η διατήρηση αυτού. ΒΔ της βασιλικής και σε μικρή απόσταση από αυτήν διατηρούνται δύο πηγάδια, που είναι σκαμμένα στο γρανιτώδες, φυσικό πέτρωμα της περιοχής αυτής.

Η Ιερά αυτή Μονή, η επονομαζόμενη «του Στύλου», στην οποίαν εμόνασε και διετέλεσεν Ηγούμενος ο Άγιος Παύλος ο νέος (περίπου 875 - 955) και όπου εγκατεβίωσε και διετέλεσεν Ηγούμενος ο όσιος Χριστόδουλος (1010 – 1100), ο ιδρυτής και κτήτωρ της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της νήσου Πάτμου, έφερε την προσωνυμίαν «Μονή του Στύλου», όχι από την ύπαρξη κάποιου στύλου (κίονα), επάνω στον οποίον θα είχε ασκητεύσει κάποιος Μοναχός, αλλά από την ύπαρξη ενός υψηλού και απότομου, φυσικού γρανιτένιου βράχου, κειμένου επάνω ακριβώς από την Μονήν αυτήν και ο οποίος βράχος ομοίαζε με στύλον (κίονα)⁴⁸.

II. ΤΑ ΣΠΗΛΑΙΑ ΤΩΝ ΕΡΗΜΙΤΩΝ ΚΑΙ ΑΣΚΗΤΩΝ

Γενικές παρατηρήσεις

Τα ίχνη του αναχωρητισμού διατηρούνται σε ολόκληρη την νότια και δυτική περιοχή του Λάτμου⁴⁹. Σπήλαια και Ασκητήρια Ερημιτών κείνται

μίδες της Αιγύπτου, ούτε άλλοι τάφοι σπουδαίων προσωπικοτήτων, παρά τα μέτρα τα οποία ελαμβάνοντο για την αποτροπή αυτής. L. Deuel, *Archaeologie* 1974, σ. 7 κ. ε.

⁴⁸ Th. Wiegand, *Latmos* 1913, σ. 68-70, πίν. 89-90.

⁴⁹ Th. Wiegand, *Latmos* 1913, σ. 88.

συνήθως πλησίον Μοναστηρίων, από τα οποία και εξηρτώντο πνευματικώς και υλικώς. Ακριβώς αυτά, φέρουν κατά κανόνα τοιχογραφίες, ενώ άλλα, τα οποία ήσαν πολύ απομεμακρυσμένα, συνήθως φέρουν μικρής εκτάσεως και σημασίας διάκοσμον, ο οποίος αποτελείται από επιγραφές, χαράγματα, σταυρούς ή μερικά ρητά από βιβλικά ή άλλα εκκλησιαστικά κείμενα.

Τα σπήλαια αυτά κείνται συνήθως πλησίον ενός χειμάρρου ή ρυακιού, του οποίου το νερό συχνά ρέει αθέατο κάτω από τους φυσικούς βράχους και τους λίθους (κροκάλες) και μόνον από ορισμένες θέσεις είναι δυνατόν κάποιος να το αντλήσει και να το χρησιμοποιήσει για την εξυπηρέτηση των ατομικών του αναγκών. Σε αυτές ακριβώς τις θέσεις συναντά κανείς συνήθως κλίμακες, οι οποίες είναι σκαλισμένες στους φυσικούς βράχους της περιοχής, προκειμένου να διευκολύνεται, όσον αυτό ήταν δυνατόν, η πρόσβαση στο νερό, η ύπαρξη του οποίου ήταν απολύτως αναγκαία, για την επιβίωση των ασκητών και ερημιτών.

Η ζωή των ασκητών και αναχωρητών στις περιοχές αυτές ήταν πάρα πολύ σκληρή και δύσκολη, ιδιαίτερα κατά την περίοδο των χειμερινών θυελλών, στην μανία των οποίων ήσαν ιδιαίτερα εκτεθειμένα τα φαράγγια και οι πλαγιές του όρους Λάτμου.

Σημειωτέον, ότι και σήμερα η ζωή των ασκητών και αναχωρητών ορισμένων χριστιανικών περιοχών και ιδιαίτερα του Άθωνος (Αγίου Όρους, π.χ. Καρούλια, Καψάλα κλπ.) δεν είναι πολύ διαφορετική από εκείνη των ασκητών του Λάτμου κατά την βυζαντινή εποχή.

Για ορισμένα από τα σπήλαια και τα ασκηταριά της περιοχής του Λάτμου, αρχίζοντας από εκείνα της περιοχής της Ηράκλειας, θα γίνει λόγος κατωτέρω.

Α) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ

Ανατολικά της Ηράκλειας (σημ. Karikiri) και σε απόσταση περί τα 45' με τα πόδια, επάνω από ένα αρχαίον οχυρόν, το οποίον έχει οικοδομηθεί με μεγάλου μεγέθους λιθοπλίνθους, κείται ένα φυσικόν σπήλαιον, το οποίον εξ αιτίας των εντός αυτού σωζομένων τοιχογραφιών, μεταξύ των οποίων προέχουσα θέση έχουν εκείνες του χριστολογικού κύκλου, ονομάσθηκε «Σπήλαιον του Χριστού»⁵⁰. Η άνοδος προς το σπήλαιον αυτό γίνεται μετά δυσκολίας, η εκκίνηση αρχίζει από την Ηράκλεια και ο δρόμος βαίνει μέσω βραχώδους και θαμνώδους περιοχής.

Το σπήλαιον είναι μικρών διαστάσεων (εσωτ. διαστ. 6,00 X 4,00 μ. περίπου) και η είσοδος σε αυτό ανοίγεται επί της δυτικής πλευράς του.

⁵⁰ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 89.

Β) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΟΥ ΠΑΝΤΟΚΡΑΤΟΡΑ

Νοτιοδυτικά του σπηλαίου του Χριστού και σε απόσταση 15' περίπου με τα πόδια, κείται το σπήλαιον του Παντοκράτορα⁵¹. Η ονομασία του σπηλαίου οφείλεται στο γεγονός, ότι εντός αυτού εικονίζεται ο Ιησούς Χριστός στον τύπον του Παντοκράτορα. Πρόκειται για φυσικόν σπήλαιον περιορισμένων διαστάσεων (διαστ. 4,00 X 3,00 μ. περίπου), επί της νοτίας πλευράς του οποίου ανοίγεται η είσοδος, που οδηγεί εντός αυτού. Κάτω από το σπήλαιον αυτό και σε βάθος 5,00 μ. κείται μια φυσική κοιλότητα, η οποία ανοίγεται στο βραχώδες πέτρωμα, που περιέχει πόσιμον νερό.

Γ) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΟΥ ΣΤΑΥΡΟΥ

Σε απόσταση 45' περίπου με τα πόδια από το σπήλαιον του Χριστού και περνώντας κάποιος από βραχώδη και δύσβατη περιοχή, φθάνει στην είσοδον ενός ευρύχωρου σπηλαίου, το οποίον ανοίγεται σε έναν όγκον, αποτελούμενον από μεγάλου μεγέθους βράχους σκληρού γρανίτη. Πρόκειται για το λεγόμενον σπήλαιον του Σταυρού⁵².

Στις εσωτερικές επιφάνειες του σπηλαίου αυτού διατηρούνται λείψανα γραπτού διακόσμου, αποτελουμένου από ερυθρού χρώματος σταυρούς, επάνω σε λευκόν βάθος. Επίσης διακρίνονται ορισμένες ημιεξίτηλες επιγραφές. Ειδικότερα, μεταξύ άλλων διατηρούνται και τα εξής: 1) Σταυρός ανισοσκελής, ο οποίος εγγράφεται εντός ελλειψοειδούς πλαισίου, οι κεραίες του οποίου είναι πεπλατυσμένες στα άκρα αυτών. 2) Σταυρός ισοσκελής, του οποίου επίσης οι κεραίες είναι πεπλατυσμένες στα άκρα των. 3) Σταυρός ανισοσκελής, ο οποίος στηρίζεται επάνω σε μια βάση (συνολικόν ύψος, συμπεριλαμβανομένης και της βάσεως αυτού 0,40 μ.). Από τις δυο οριζόντια τοποθετημένες κεραίες του σταυρού αυτού κρέμονται από αλυσίδες τα αποκαλυπτικά γράμματα: Α και Ω⁵³.

Εκατέρωθεν της άνω και κάθετα τοποθετημένης κεραίας του σταυρού διατηρείται η γραπτή, δίστιχη επιγραφή : «ΣΤΑΥΡΟΣ + / ΤΥΦΛΟΝ ΩΔΙΓΟΣ». Ήτοι : «Σταυρός + / τυφλών οδηγός».

1) Εκτενής γραπτή επιγραφή:

Δίπλα ακριβώς από τον προηγούμενον σταυρόν διατηρείται μια γραπτή, μεγαλογράμματη, ημιεξίτηλος επιγραφή (ύψος 0,21 και πλάτος 0,31 μ.), η οποία αποτελείται από δεκατέσσερις (14) στίχους και έχει ως εξής :

« + ΑΚΡΙΔΕC Α[Ι]C ΙΩΑΝΝ[ΗC Ε]ΤΡΕΦΕΤΟ ΟΥ ΖΩΑ ΕΙ
CΙΝ ΩC ΤΙΝΕC ΕΙΟΝΤΕ ΑΜΑΘΩΝ. ΚΑΝΘΑΡΟΙC
ΑΠΕΟΙΚΩΤΑ ΜΗ ΓΕΝ[ΟΙΤΟ]. ΤΟΙΔ...Ι Λ ΑΚΡΕΜΟΝ[ΕC]

⁵¹ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 89-91, πίν. 114 και πίν. I.

⁵² Th. Wiegand, Latmos 1913, 91-92, 115-116.

⁵³ Αποκ. 1, 6 : «Εγώ ειμι το Α και το Ω, λέγει Κύριος ο Θεός...».

ΒΟΤΑΝΩΝ ΦΥΤΟ[Ν]--- Ν ΟΥ ΠΟΑ ΤΩ[Δ] ΕΣΤΙ
 ΤΟ ΜΕΛΙ ΤΟ ΑΓΡΙΩΝ ΑΜ—Ι--- ΑΓΡΙΟΝ ΟΙ-----
 Π[ΑΡΑ] ΜΕΛΙΣΣΩΝ ΑΓΡΙΩΝ . ΙΕΝΟΝΤΙ Π
 ΚΑΤΑ ΤΟΝ ---Ν--- Ν----- ΥΟ-----
 ΤΙΝ ΥΠΕΡ[ΒΟΛΗΝ] Λ-----Ε
 Δ[ΙΗ]Γ[ΟΥΝΤΑΙ] -----Μ
 Ν-----ΗΝ-----ΛΡ-----ΝΟΣ
 Ι-----Π ΙΚ Γ---Τ-----+
 -ΠΓ-- ΤΗΝ ΣΤΕΝΗ[Ν ΠΥΛΗΝ]-----
 ΕΘΗΚΑΣ ΥΠΕΡ ΑΥΤΗΣ-----Ι
 ΘΕΩ, [ΤΩ ΚΥΡΙΩ ΗΜΩΝ ΔΟΞΑ], ΑΜΗΝ».

Το κείμενο αυτό είναι δυνατόν να μεταγραφεί, με ορισμένες διορθώσεις και συμπληρώσεις, ώστε να δίδει νόημα, ως εξής:

« + Ακρίδες, α[ι]ς Ιωάννη[ς] ε]τρέφετο, ου ζώα εισιν, ως τινες είνονται αμαθών. Κανθάροις απεικώτα, μη γένοιτο. Ακρέμον[ες] βοτάνων φυτόν, ου πόα [αυ]τώ[ν] έστι. Το μέλι το άγριον αμ--- άγριον οι π[αρά] μελισσών αγρίον -----ιένοντι π- κατά τον σ----- την υπερ[βολήν] λ-----ε δ(ιη)γούν[ται]----- ν-----ην-----λρ-----νος ι-----ι-----ικγτ----- + -γ την στενή[ν Πύλην]----- [έ]θηκας υπέρ αυτής----- Θεώ,[τω Κυρίω ημών δόξα]. Αμήν».

Το κείμενο της εκτενούς αυτής επιγραφής αναφέρεται στον Άγιον Ιωάννην τον Πρόδρομον, ο οποίος εξούσε στην έρημον του Ιορδάνου και ετρέφετο με ακρίδες και μέλι άγριον. Διευκρινίζεται, ότι υπό την έκφραση «ακρίδες», δεν πρέπει να εννοήσουμε ζώα, αλλά τους ακρέμονες των φυτών.

Ο τρόπος της ζωής του Ιωάννου του Προδρόμου παραλληλίζεται προς τον τρόπον της ζωής των Ερημιτών και Ασκητών, οι οποίοι εξούσαν στα σπήλαια του όρους του Λάτμου.

Δ) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩΝ ΑΠΟΣΤΟΛΩΝ

Βόρεια της Ηράκλειας και σε απόσταση περίπου τεσσάρων (4) ωρών με τα πόδια, στο επάνω τμήμα μιας κοιλάδας, παρά τον ποταμόν Gjoek-Kaja-

Tschaï, κείται το σπήλαιον των Αγίων Αποστόλων⁵⁴. Η πρόσβαση στο σπήλαιον είναι δυνατή μόνον διά μέσου ενός πάρα πολύ απότομου και απόκρημνου βράχου, ώστε είναι κανείς αναγκασμένος, να διέλθει ανυπόδητος επάνω από αυτόν τον βράχον και αναρριχόμενος στην επιφάνεια αυτού, να κατορθώσει να φθάσει μέχρι την είσοδον του σπηλαίου και να εισέλθει σε αυτό.

Το εσωτερικόν του σπηλαίου είναι περιορισμένων διαστάσεων (διαστ. 3,50 X 2,00 μ. περίπου). Οι εσωτερικές επιφάνειες αυτού καλύπτονται με επίχρισμα λευκού χρώματος (πάχ. 0,01-0,03 μ.).

Σε ύψος 0,70 μ. από του δαπέδου του σπηλαίου απλώνεται μια ζώνη, η οποία φέρει γραπτόν διάκοσμον, που μιμείται ορθομαρμάρωση. Ειδικότερα περιλαμβάνει απομιμήσεις μαρμαρίνων πλακών χρώματος ερυθρού, φαιού και κιτρίνου.

Κτητορική επιγραφή

Επάνω από την ζώνη αυτήν απλώνεται μια ταινία ερυθρού χρώματος (πλάτ. 0.10 μ.), άνωθεν της οποίας κείται μια ζώνη (μήκους 0,35 και πλάτ. 0,12 μ.), εντός της οποίας διατηρείται γραπτή, μεγαλογράμματη, ελληνική, δίστιχη, κτητορική επιγραφή (ύψος γραμμ. 0,12 μ.). Τα γράμματα είναι χρώματος ερυθρού, γραμμένα επάνω σε λευκόν βάθος.

Η επιγραφή αυτή είναι κολοβή, επειδή λείπει τμήμα από την αρχήν της, έχει δε ως εξής :

«1/ [+ΕΠΙ ΔΕΙΝΑ ΤΟΥ ΑΓΙΩΤΑΤΟΥ ΗΜΩΝ ΕΠΙΣΚΟΠ(ΟΥ),
ΕΧΡΙΣΘΗ Κ(ΑΙ) ΕΓΡΑΦΗ ΤΟ ΕΥΚΤΙΡΙΟΝ ΤΩΝ ΑΓΙΩ(Ν) ΑΠΟΣΤΟ-
ΛΩΝ. Ο(ΝΟΥΦΡΙΟΥ) + Μ(Ο)Ν(ΑΧΟΥ)
2/ [Κ(ΑΙ) ΤΩΝ ΟΙΚΙΩ(Ν). ΑΜΗΝ]»⁵⁵.

Ήτοι, σε μεταγραφή, με διόρθωση των ορθογραφικών λαθών :

«1/ [Επί δείνα, του Αγι]ωτάτου ημών Επισκόπου, εχρίσθη κ(αι) εγράφη
το ευκτήριον των Αγίω(ν) Αποστόλων. Ο(νουφρίου) + Μ(ο)ν(αχού)
2/ [κ]αι των οικ(ε)ίων. Αμήν».

Στην αρχή της επιγραφής αυτής ανεγράφετο το όνομα του Επισκόπου. Η μορφή και το σχήμα των γραμμάτων των σωζομένων εντός του σπηλαίου αυτού επιγραφών, ομοιάζουν προς την γραφήν του Πατμιακού Κώδικα αριθμ. 267 (περιέχει κείμενον του Οσίου Χριστοδούλου του Λατρινού, του έτους 1096 μ. Χ.). Συνεπώς οι τοιχογραφίες του σπηλαίου αυτού χρονολογούνται πιθανώς στα τέλη του 11^{ου} αι.⁵⁶

⁵⁴ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 92-93.

⁵⁵ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 117.

⁵⁶ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 96.

Ε) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΒΑ. ΤΗΣ ΗΡΑΚΛΕΙΑΣ

ΒΑ. της Ηράκλειας ευρίσκεται ένα σπήλαιον, το οποίον κείται σε βραχώδη και δύσβατη περιοχή. Ο δρόμος, που οδηγεί σε αυτό είναι δαιδαλώδης. Το σπήλαιον αυτό είναι ευρύχωρον και έχει δύο εισόδους.

Τα μοναδικά λείψανα, τα οποία διατηρούνται εντός του σπηλαίου αυτού και τα οποία προέρχονται από την εποχή της κατοικήσεώς του από Ερμηίτες, Αναχωρητές και Ασκητές, είναι τα επόμενα :

Γραπτή επιγραφή. Πρόκειται για μια μεγαλογράμματη, τετράστιχη επιγραφή. Τα γράμματα είναι χρώματος ερυθρού και το βάθος λευκόν. Η επιγραφή αυτή έχει ως εξής :

«ΘΕΩΦΥΛΑΚΤΕ / ΑΝΑΣΤ(Α) ΚΑ(ΤΑ) / ΝΟΕΙΣΟΝ ΑΓΙ(ΟΝ) ΟΡΟΣ. / [Α]Μ[Η]Ν»⁵⁷.

Ἦτοι σε μεταγραφή και με διόρθωση των ορθογραφικών αβλεπτημάτων: «Θεοφύλακτε, / ανάστ(α), κα(τα)/νόησον, Ἄγι(ον) Ὅρος./ [Α]μ[ή]ν».

ΣΤ) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΑΝΩΘΕΝ ΤΟΥ ΚΑΡΑΔJEHEIT

Βόρεια του Karadjeheit κείται μια κοιλάδα με φυλλοβόλα δένδρα, η οποία διαρρέεται από ένα ρυάκι. Σε αυτήν διατηρούνται λίγα οικοδομικά λείψανα, τα οποία πιθανώς ανήκουν σε μιαν παλαιά μικρή Βυζαντινή Μονή. Ανατολικά της θέσεως αυτής και σε ικανή απόσταση απεκαλύφθη ένα δεύτερον, πολύ ενδιαφέρον και σχετικά ευρύχωρον σπήλαιον (εσωτ. διαστ. 7,00 X 3,50 και ύψους 2,80 μ.). Οι εσωτερικές επιφάνειες αυτού εκάλυπτοντο αρχικά με τοιχογραφίες, οι οποίες όμως ήσαν κατεστραμμένες. Μόνο πολύ λίγα λείψανα από αυτές διετηρήθησαν, όπως π. χ. : τμήμα από το φωτοστέφανον ενός Αγίου, ορισμένες γραμμές κλπ.

Από τα πολύ λίγα αυτά λείψανα, τα οποία διετηρήθησαν, συνάγεται το συμπέρασμα, ότι επρόκειτο για τοιχογραφίες μετρίου ποιότητας και λαϊκής τεχνοτροπίας, συγκρινόμενες προς εκείνες του σπηλαίου του Παντοκράτορα και του σπηλαίου του Στύλου⁵⁸.

Ζ) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΠΑΥΛΟΥ ΤΟΥ ΝΕΟΥ, ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΤΥΛΟΥ

Πρόκειται για έναν σπήλαιον, το οποίον ανοίγεται ανάμεσα σε βράχους από σκληρόν, καστανόχρωμον γρανίτην και κείται σε μια απόκρημνη φάραγγα (βάθους 60,00 μ.). Η είσοδος ανοίγεται στην ΝΑ. πλευράν αυτού και η οποία παλαιότερα ήταν ασφαλισμένη με μικρόν τοίχον, κτισμένον προς την πλευράν του κρημνού. Μερικές βαθμίδες κλίμακας, οι οποίες είναι σκαλισμένες επί του φυσικού βράχου, οδηγούν στην αρχή της προσβάσεως

⁵⁷ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 94, πίν. 121.

⁵⁸ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 94.

στο σπήλαιον. Ακολούθως υπάρχει κάθετος βράχος (ύψους 2,50 μ.), ώστε παλαιότερα, για να φθάσει κάποιος στην είσοδον του σπηλαίου, έπρεπε προηγουμένως να χρησιμοποιήσει κινητή, βοηθητική κλίμακα (ανεμόσκαλα). Σε αυτό το σπήλαιον έζησε και ασκήτευσε ο Άγιος Παύλος ο νέος (περίπου 875 – 955). Οι εσωτερικές επιφάνειες του σπηλαίου αυτού καλύπτονται με επίχρισμα (πάχ. 0,01 – 0,03 μ.), εντός του οποίου έχουν αναμειχθούν μικρά τεμάχια αχύρου, ώστε αυτό να γίνεται ισχυρότερον.

Τοιχογραφίες. Εντός του σπηλαίου διατηρήθησαν καλής ποιότητας τοιχογραφίες. Εκτός από τις διάφορες συνθέσεις του λεγομένου Δωδεκαόρτου και του Θεομητορικού κύκλου, στο σπήλαιον του Αγίου Παύλου του νεωτέρου της Μονής του Στύλου, παρίσταντο επίσης και διάφοροι Άγιοι. Αυτοί, λόγω του χρόνου, της υγρασίας και άλλων παραγόντων είναι ως επί το πλείστον ημιεξίτηλοι ή τελείως κατεστραμμένοι.

Η Κοίμηση του Αγίου Παύλου του νέου: Κάτω από την παράσταση της βαπτίσεως του Ιησού Χριστού διατηρείται μια πολυπρόσωπη σύνθεση, στην οποίαν απεικονίζεται η Κοίμηση του Αγίου Παύλου του νέου⁵⁹.

Στον οριζόντιο άξονα της συνθέσεως παρίσταται η σορός του Αγίου Παύλου του νέου, η οποία κείται ύπτια επάνω σε μία ψάθα απλωμένη στο έδαφος. Ο Άγιος Παύλος είναι ενδεδυμένος με τα μοναχικά του ενδύματα και έχει σταυρωμένα τα χέρια του και τοποθετημένα επί του στήθους. Πίσω του υπάρχει μια αναμμένη λαμπάδα, η οποία στηρίζεται σε ένα κηροπήγιο. Άνω και στο μέσον εικονίζεται ένας Άγγελος, ο οποίος μεταφέρει την ψυχή του Αγίου Παύλου, που ομοιάζει με βρέφος, στον ουρανό.

Αριστερά, ως προς τον θεατή και πίσω ακριβώς από την κεφαλή του Αγίου Παύλου ίσταται μια μορφή ιερωμένου, ο οποίος φαίνεται να αναγινώσκει από κώδικα βιβλίου. Πίσω του παρίστανται δυο ακόμη ηλικιωμένοι Μοναχοί. Δεξιά, ως προς τον θεατή, παρίστανται πέντε Μοναχοί διαφόρων ηλικιών, ο πρώτος από τους οποίους φαίνεται να κλίνει τον αυχένα του, προκειμένου να ασπασθεί τον νεκρό. Πίσω από τους πέντε αυτούς μοναχούς εικονίζεται βραχώδης τοπίο, ισχυρώς σχηματοποιημένο. Άνω και αριστερά, στην γωνία, εικονίζεται ένας γέρον Μοναχός, γονυκλινής ο οποίος κρατεί και με τα δύο του χέρια ένα σκεύος, που ομοιάζει με λοπάδα και το προτείνει μπροστά του. Η όλη αυτή σύνθεση αποπνέει ειρήνη, ηρεμία, σοβαρότητα, ιεροπρέπεια και συγκρατημένη έκφραση λύπης.

Οι τοιχογραφίες αυτές προέρχονται πιθανώς από το έτος 1100 μ. Χ⁶⁰.

⁵⁹ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 95 , πίν. II και V, 1.

⁶⁰ O. Wulff, Malereien von Latmos 1913, σ. 214.

Η) ΤΟ ΣΠΗΛΑΙΟΝ ΤΟΥ ΧΡΙΣΤΟΥ ΠΑΡΑ ΤΗΝ ΜΟΝΗΝ JEDILER

Βόρεια της επειπωμένης Μονής Jediler και σε απόσταση περί τα διακόσια (200) βήματα από αυτήν (περίπου 150 μ.), στην ανατολική στενή πλευρά μιας κοιλάδας, η οποία διασχίζεται από έναν χείμαρρο, κείται το σπήλαιον του Χριστού. Πρόκειται για έναν μικρών διαστάσεων χώρο (εσωτ. διαστ. 3,00 X 3,00 μ. περίπου)⁶¹, στις εσωτερικές επιφάνειες του οποίου διατηρούνται παλαιές τοιχογραφίες.

ΙΙΙ. ΙΣΤΟΡΙΚΕΣ ΚΑΙ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ**Γενικά**

Η Ιστορία και η Τοπογραφία των Μονών, των Ερημητηρίων και των λοιπών Ιερών Καθιδρυμάτων του όρους Λάτμου και της γύρω από αυτό περιοχής, είναι δυνατόν μόνον μερικώς να ανασυσταθούν επί τη βάσει των διατηρουμένων ερειπίων και των λοιπών υλικών καταλοίπων και λειψάνων. υμπληρωματικά θα πρέπει να ληφθούν οπωσδήποτε υπόψη οι πληροφορίες εκείνες, οι οποίες προέρχονται από τα πολύτιμα παλαιά χειρόγραφα, τα οποία φυλάσσονται στην Βιβλιοθήκη της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου. Επίσης σημαντικές ειδήσεις περιλαμβάνονται στα διάφορα αγιολογικά κείμενα, όπως είναι τα Συναξάρια, οι Βίοι των Αγίων, οι εγκωμιαστικοί Λόγοι κλπ., τα οποία για πρώτη φορά εδημοσιεύθησαν από τον Hippolyte Dalehaye⁶². Και ενώ οι Μονές, τα Ερημητήρια, τα Ασκηταριά, τα Σπήλαια, οι οχυρώσεις και οι τοιχογραφίες του όρους Λάτμου της ΝΔ. Μικράς Ασίας και της γύρω περιοχής ήσαν μέχρι τις αρχές του 20^{ου} αι. παντελώς άγνωστα, όμως τα σχετικά χειρόγραφα της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου ήσαν γνωστά. Αυτά εμελετήθησαν και εξεδόθησαν κατά το έτος 1890 από τους Αυστριακούς ειδικούς ερευνητές Fr. Miklosich και J. Mueller⁶³. Αυτά έγιναν μεν γνωστά, όμως αρχαιολογικώς παρέμεναν αναξιοποίητα.

Ακόμη και εάν υποθεθεί, ότι κάποιος γνωρίζει επακριβώς το όρος Λάτμος και την γύρω περιοχή, όμως είναι πολύ δύσκολο να συσχετίσει τις τοπογραφικές πληροφορίες των φιλολογικών πηγών προς τα αποκαλυφθέντα αρχαιολογικά λείψανα και να ταυτίσει τα διάφορα μνημεία.

Η ζωντανή προφορική παράδοση, η σχετική προς τα μνημεία αυτά έχει εκλείψει από μακρού χρόνου και τα όρια των υφισταμένων παλαιότερα ιδιοκτησιών έχουν παντελώς εξαφανισθεί. Μόνο μεμονωμένα τοπωνύμια έχουν διατηρηθεί στην τουρκική γλώσσα και αυτά συνήθως παρεφθαρμέ-

⁶¹ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 95 – 96, πίν. VIII – IX.

⁶² H. Delehaye, Monumenta Latrensia Hagiographica, Th. Wiegand, Milet III, 1 : Der Latmos (Berlin 1913), σ. 97 - 176.

⁶³ Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, Bd. I-II (Wien 1890).

να. Αντιθέτως με μεγαλύτερη επιτυχία είναι δυνατόν να χρησιμοποιηθούν πολυάριθμες πληροφορίες των αγιολογικών κειμένων. Στην περίπτωση αυτή είναι δυνατόν κάποιος να σχηματίσει την επόμενη εικόνα⁶⁴ :

Το ιδεώδες γενικώς μέρος, όσον αφορά στην επιλογή της θέσεως για την ίδρυση μιας Μονής, ήταν η αγριότητα και το σχεδόν απρόσιτο μιας περιοχής. Έτσι επελέγησαν ως τόποι ιδρύσεως Ιερών Μονών και τόποι διαμονής και ασκήσεως Αναχωρητών, Ερημιτών κλπ. ορισμένες περιοχές, όπως: το όρος Λάτμος ή Λάτρος, η Μυκάλη (ο Βραχιανός)⁶⁵, η οροσειρά παρά την Έφεσον (το Γαλήσιον όρος), ο Σίπυλος (ο Κουζινάς), η βραχώδης περιοχή παρά το Balikeser στην Μυσίαν (ο Κυμινάς) και ο Όλυμπος της Βιθυνίας.

Μεταξύ των βουνών είναι πάλιν προτιμητέα μία περιοχή, η οποία είναι απρόσιτη και μάλιστα απαρτίζεται από μίαν κορυφή, που προστατεύεται από την φύση. Έτσι επί παραδείγματι ήταν η βραχώδης και δυσπρόσιτη περιοχή του Πυλίου (σημερινόν Παλαιό Πυλί) της νήσου Κω, όπου ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός, φεύγοντας από την Μικρά Ασία και ερχόμενος στις Νότιες Σποράδες ή στην Δωδεκάνησο, ίδρυσε μίαν Μονή⁶⁶.

Οι αγροτικές εκτάσεις, οι οποίες ανήκαν στην ιδιοκτησία των Μονών του Λάτμου, ήσαν πάρα πολύ πτωχές και άγονες, διέθεταν πολύ λίγα νερά και δεν μπορούσαν σε καμμία περίπτωση να συγκριθούν με τις ιδιοκτησίες των Μονών της χερσονήσου του Άθωνος (του Αγίου Όρους).

Οι Μονές του Λάτμου κατείχαν εκτάσεις δάσους και περιοχές με κάρβουνο, μπορούσαν να πωλήσουν δαδί και σε ορισμένες περιπτώσεις επίσης διέθεταν προς πώληση οικοδομική ξυλεία. Επίσης είχαν στις ιδιοκτησίες των ζώα και μπορούσαν σε ορισμένες περιοχές να φυτεύσουν ελαιόδενδρα, να καλλιεργήσουν περιορισμένες ποσότητες δημητριακών και να έχουν μικρής εκτάσεως αμπελώνες. Συχνά πυρκαγιές, όπως αυτό συμβαίνει και σήμερα, κατέστρεφαν δασικές εκτάσεις. Η αλιεία στην παρακείμενη λίμνη Baffa ήταν τότε, όπως και σήμερα, πλούσια. Αποτελούσε προσταγή της εξαιρετικής ανάγκης, κάθε τμήμα γόνιμης γης, που είχε κερδηθεί κάποτε με πολύ κόπο, να υπερασπίζεται με μεγάλη επιμονή, έναντι των απαιτήσεων γειτόνων και καταπατητών, ακόμη και έναντι αυτών των ανωτέρων Κρατικών Υπηρεσιών.

Η Μονή του Στύλου έκειτο στο υψηλότερον σημείον του όρους Λάτμος. Η Μονή των Κελλιβάρων (Λαμπωνίου - Jediler) συνόρευε άμεσα με την Μονή του Στύλου. Οι απομεμακρυσμένες ιδιοκτησίες των Μονών (Μετόχια, Προάστια κλπ.) εκαλλιεργούντο από παροίκους. Τα Μοναστή-

⁶⁴ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 177 κ. ε.

⁶⁵ Το τοπωνύμιο «Βραχιανός, ο» προέρχεται πιθανώς από το ορεινό, άγονο και βραχώδες της περιοχής αυτής.

⁶⁶ R. Herzog, Archaeologischer Anzeiger 1901, σ. 138.

ρια ήσαν γενικά απαλλαγμένα από την φορολογία. Ακόμη η Μονή του Σωτήρος (Αγραύλων – Egrî- Dere) συνόρευε με την Μονή του Στύλου. Μάλιστα ένα μεγάλο τμήμα της Μονής του Στύλου ανήκε παλαιότερα στην Μονή του Σωτήρος. Επειδή η Μονή του Στύλου αποτελούσε την νεώτερη από τις λοιπές Μονές, έτσι θα πρέπει να θεωρήσουμε, ότι παλαιότερα τα όρια των παλαιότερων Μονών του Λάτμου προς το μέρος της κορυφής αυτού, είτε δεν υπήρχαν, είτε δεν ήσαν ακριβώς καθορισμένα.

Σχετικά με την θέση και την έκταση των επομένων Μονών δεν είναι δυνατόν να γίνουν υποθέσεις, ήτοι : του Δυσικού, των Ειρηνούτων, των Κισσών, του Φαλακρού βουνού, του Αγίου Ιωάννου, Περιστήριον (με το προσωνύμιον Ασωμάτου)⁶⁷.

1. ΟΙ ΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΛΑΤΜΟΥ ΕΩΣ ΤΟΝ 10^{ον} ΑΙΩΝΑ

Το όρος Σινά και οι δυτικές ακτές της Ευδαίμονος Αραβίας (Arabia felix) αποτελούσαν από τις αρχές του 7^{ου} αι. τις περιοχές από όπου προέρχονταν οι Αναχωρητές, Ερημίτες και Μοναχοί, οι οποίοι ήρχοντο και εκατοικούσαν στο όρος Λάτμος⁶⁸. Αυτοί οι πρόσφυγες βρήκαν την πόλη της Ηράκλειας σχεδόν έρημη. Δεν υπήρχαν λείψανα, τα οποία να υποδηλώνουν, ότι στην βραχύδη αυτή περιοχή εξούσαν παλαιότερα Χριστιανοί. Οι πρόσφυγες αυτοί από το Σινά και την δυτική Αραβία εγκατεστάθησαν γύρω από την Ηράκλεια. Σε ένα σπήλαιον, κείμενον νότια της Ηράκλειας, ήτοι στο σπήλαιον του Παντοκράτορα, απεκαλύφθησαν οι αρχαιότερες τοιχογραφίες. Δεν είναι τυχαίο το γεγονός, ότι η παράσταση της Αναλήψεως του Χριστού, που απεικονίζει στο σπήλαιον του Παντοκράτορα, σχετίζεται προς τις παραστάσεις των ανίδων των μεγάλων Μονών της Άνω Αιγύπτου.

Το β' μισό του 8^{ου} και ο 9^{ος} αι. είναι η περίοδος της μεγάλης ακμής του μοναστηριακού Μοναχισμού. Στη γύρω από τον Λάτμο περιοχή διειτηρούντο ακόμη οι αρχαίες ελληνικές πόλεις, ιδιαιτέρως δε η Μητρόπολη της Μιλήτου. Η πόλη αυτή στις καθημερινές συνομιλίες των Μοναχών ανεφέρετο απλά ως «η πόλις». Η Πριήνη, η Μαγνησία, οι Τράλλεις και η Αμυζών, η οποία έκειτο επί του Λάτμου, ήσαν οχυρωμένες έδρες Επισκοπών.

Στην Έφεσο υπήρχε ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, ο οποίος απελάμβανε μεγάλο σεβασμού και εκτιμήσεως και ετησίως ελάμβαναν χώραν δύο προσκυνηματικές επισκέψεις σε αυτόν. Οι ομάδες των προσκυνητών εμεγάλωναν με την συμμετοχή των Μοναχών, προερχομένων από περιοχές, οι οποίες είχαν αναστατωθεί από τις αραβικές επιδρομές. Ιδιαίτερα ήρχοντο στον ναόν του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου στην

⁶⁷ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 177-178.

⁶⁸ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 178-180.

Έφεσον Κρήτες Κληρικοί και Μοναχοί, ιδίως από το έτος 829 και εξής⁶⁹, όταν Αυτοκράτορας της Βυζαντινής Αυτοκρατορίας ήταν ο Θεόφιλος (829 – 842). Θα πρέπει να υποθέσουμε, ότι κατά την περίοδο αυτή (περίπου 830-840) και υπό την πίεση των Σαρακηνών επίσης, οι πρώτες μοναστηριακές εγκαταστάσεις του Λάτμου θα οχυρώθηκαν.

Σχετικά με μίαν από τις αρχαιότερες Μονές, οι οποίες έκιντο στους πρόποδες του όρους Λάτμου, την Καρύα, γνωρίζουμε, ότι επρόκειτο για «Μοναστήριον μέγιστον και πολυανθρωπότατον»⁷⁰. Αυτό θα πρέπει να έκιντο παρά την πόλη «Μυούς», στην μεγάλη κοιλάδα του οικισμού, από όπου κανείς ευκολότερα ήταν δυνατόν να ανέλθει στα υψώματα του Λάτμου.

Η δεύτερη Μονή, η οποία ιδρύθηκε πριν από τον 10^ο αιώνα, εκείνη των Καλλιβάρων, η οποία έφερε επίσης την προσωνυμία «του Λαμπωνίου» και «της Θεοτόκου», έκιντο νότια του Λάτμου και κατείχε μεγάλες ιδιοκτησίες γης. Χωρίς αμφιβολία η Μονή αυτή θα πρέπει να ταυτισθεί με την πολύ καλά διατηρούμενη ερειπωμένη Μονή, η οποία κείται ανατολικά της Ηράκλειας και η οποία σήμερα ονομάζεται από τους Τούρκους Jediler. Σε ένα σπήλαιον, το οποίον έκιντο πλησίον της Μονής αυτής, ευρίσκειτο ο τάφος του Αγίου Ακακίου. Στο μέσον περίπου της οδού, η οποία εκκινούσε από την Μονή των Κελλιβάρων και οδηγούσε στην Ηράκλεια έκιντο οι βραχώδεις φάραγγες της περιοχής «Φιλήρημος»⁷¹.

Στο όρος Λάτμος έκιντο επίσης η παλαιά Μονή του Σωτήρος, η οποία ονομάζετο «των Αγραύλων». Ως προς την θέση της Μονής αυτής αρμόζει περισσότερο ο εκτεταμένος ερειπιώνας στο φαράγγι Egri-Dere, μια ονομασία, στην οποία διετηρήθη η παλαιά προσωνυμία της Μονής «των Αγραύλων». Στην περιοχή της Μονής αυτής έκιντο το σπήλαιον, όπου επί της εποχής του Αυτοκράτορα Μιχαήλ Γ' (820-829) εζούσε ο Μοναχός Αθανάσιος και ο οποίος κατόπιν, διά του Αγίου Παύλου του νέου, έγινε διάσημος.

Σε αυτές τις Μονές της περιοχής του Λάτμου αναφέρεται το Χρυσόβουλλον του Αυτοκράτορα Ρωμανού Α' του Λεκαπηνού (920 -944) του έτους 924, το οποίον φυλάσσεται στην Ιερά Μονή Ξηροποτάμου του Άθωνος και όπου

⁶⁹ Η νήσος Κρήτη, ως γνωστόν, κατά τα έτη 824-828 κατελήφθη από τους Άραβες και παρέμεινε υπό την κυριαρχία των έως το έτος 961 μ. Χ., όταν ο τότε Στρατηγός και μετέπειτα Αυτοκράτορας του Βυζαντίου Νικηφόρος Φωκάς (963-969) απελευθέρωσε την νήσον και την επανένταξε στην Βυζαντινή Αυτοκρατορία.

⁷⁰ Vita S. Pauli, Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 107, 24 κ. ε.

⁷¹ Είναι αξιοσημείωτο, ότι το τοπωνύμιο «Φιλήρημος, η» απαντά και στη νήσο Ρόδο. Ειδικότερα παρά την σημερινή Ιαλυσό (Τριάντα) κείται ύψωμα κατάφυτο από πεύκα, κυπαρίσσια, θάμνους κλπ., το οποίον ονομάζεται «Φιλήρημος», στην κορυφή του οποίου έκιντο κατά τους μέσους χρόνους Μονή της «Παναγίας της Φιλερήμου», τα οικοδομήματα της οποίας, εν μέρει ανακαινισμένα, διατηρούνται μέχρι σήμερα.

αναφέρονται μεταξύ άλλων και τα επόμενα: «... τους εν τω Ολύμπω και τω Κορινιά και των του Λάτρου μοναστάς η εμή ελέησε βασιλεία».

Γενικά οι Μονές του Λάτμου είναι παλαιότερες εκείνων του Άθωνος, όπου Μοναχοί αρχικά εμφανίζονται κατά τον 9^ο αιώνα. Η Μονή της Μεγίστης Λαύρας του Άθωνος ιδρύθηκε αρχικά από τον Άγιο Αθανάσιο τον Αθωνίτη τον 10^ο αι. (963). Τέσσερα από τα υπάρχοντα σήμερα Μοναστήρια του Άθωνος είναι του 10^{ου} αι., οκτώ προέρχονται από τον 11^ο και τα λοιπά ιδρύθησαν αργότερα.

2. ΟΙ ΜΟΝΕΣ ΤΟΥ ΛΑΤΜΟΥ ΑΠΟ ΤΟΝ 10^ο ΑΙΩΝΑ ΚΑΙ ΕΞΗΣ

Στην περιοχή του Λάτμου και της λίμνης Baffa, η οποία κείται παρά την Ηράκλεια παραδίδονται με την ονομασία των συνολικά δεκατρείς (13) Μονές⁷². Μία από αυτές έφερε την ονομασία «του Ασωμάτου, ήτις ο βαθύς λιμήν επικέκληται». Γνωρίζουμε μόνο τρεις (3) μεγάλες Μονές, οι οποίες έκείντο πλησίον της λίμνης αυτής.

Η μία από αυτές έκείτο επί της νησίδας, απέναντι από τον λιμένα της αρχαίας Ηράκλειας. Και σε αυτήν την Μονή θα πρέπει κανείς να αναζητήσει την προσωνομία «βαθύς λιμήν» και τούτο ακόμη περισσότερο, επειδή ο πλησίον κείμενος τουρκικός οικισμός ονομάζεται Bafy, ο οποίος φαίνεται να διετήρησε την ονομασία «βαθύς λιμήν». Η δεύτερη Μονή, η οποία έκείτο επάνω σε νησί ευρίσκετο πλησίον της ακτής της Μιλήτου και διατηρεί στην σημερινή ονομασία Mersinet την παλαιά ονομασία «του Μυρσινώνος». Η τρίτη Μονή αντιθέτως, η οποία με την οχυρωμένη γειτονική νησίδα φέρει το όνομα ήταν αφιερωμένη στην Θεοτόκο, «τη Παντανάσση Παρθένω», όπως αναφέρεται σε σωζόμενη επιγραφή⁷³. Η Μονή αυτή φαίνεται ότι στο έγγραφο του έτους 1222 μ. Χ. αναφέρεται απλώς ως «η της Ιεράς»⁷⁴.

Όμως αναφορικά με τον Μοναχισμό και τις Μονές του Λάτμου, το σπουδαιότερον Μοναστήριον ήταν εκείνο του Αγίου Παύλου του νέου. Εκείνος αναφέρεται ως «ο νέος» ή «ο του θείου Λάτρου».

Ο Βίος του Αγίου Παύλου του νέου συνεγράφη μόνον δεκατέσσερα (14) έτη μετά την κοίμησή του (περί το έτος 969)⁷⁵ και η ιδιαίτερη αξία αυτού έγκειται στο ότι ο συντάκτης του έζησε στην περιοχή αυτή ως Μοναχός και οι τοπικές αναφορές στηρίζονται επί της προσωπικής αυτού πείρας. Έτσι ο Λάτμος χαρακτηρίζεται ως «όρος υψηλότατον και υπερφυές, αλλά και αναβήναι κομιδή δυσχερέστατον», ως «έρημόν τε και αγριώτατον» και όπου υ-

⁷² Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 180.

⁷³ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 37, πίν. 49.

⁷⁴ Miklosich - Mueller, Acta et diplomata I, σ. 295.

⁷⁵ Ο Άγιος Παύλος ο νεώτερος εκοιμήθη στις 15-12-955. Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 131.

πάρχουν «σχισμαί πετρών» και «σπήλαια», όπως είναι στην πραγματικότητα. Επίσης αναφέρονται χωρίς υπερβολή οι νύκτες με τις τρομερές καταγίδες και η περιγραφή της Ηράκλειας είναι πολύ ακριβής και επιτυχής.

3. Ο ΑΓΙΟΣ ΠΑΥΛΟΣ Ο ΝΕΟΣ ΚΑΙ Η ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΣΤΥΛΟΥ

Ο Άγιος Παύλος ο νέος εγεννήθηκε περί το έτος 875 στην πόλη Ελαία, η οποία έκείτο πλησίον της Περγάμου, στη ΒΔ Μικρά Ασία. Οι γονείς του ονομάζοντο Αντίοχος και Ευδοκία. Ο Παύλος είχε έναν μεγαλύτερο αδελφόν, τον Βασίλειον⁷⁶. Ο Αντίοχος ήταν «κόμης εν τω πλοϊμω στρατώ» και έλαβε μέρος σε μια πολεμική επιχείρηση, που διεξήχθη περί την νησον Χίον και εστρέφετο εναντίον των Αράβων, οι οποίοι κατά την περίοδο εκείνη κατείχαν την νήσο Κρήτη (Αραβοκρατία: 824/828 – 961). Εκείνος ετραυματίσθη με βέλος και εξ αιτίας του τραύματος αυτού ύστερα από σύντομο χρονικό διάστημα απεβίωσε.

Στη συνέχεια η Ευδοκία έλαβε τα δύο της παιδιά και ήλθε σε έναν οικισμό της Βιθυνίας, ο οποίος εκαλείτο «του Πέτρου» και έκείτο στην περιοχή «του Μαρικάτου». Από τον οικισμό αυτόν κατήγετο ο Μοναχός Ιωαννίκιος, ο οποίος ήταν εξ αίματος συγγενής με την Ευδοκία και εφρόντισε, ώστε τα δύο παιδιά της, ο Βασίλειος και ο Παύλος, να έλθουν στην Μονή του Αγίου Στεφάνου και εκεί να μάθουν γράμματα, όπως ήταν συνήθεια κατά την εποχήν εκείνη.

Δεν επέρασε πολύς χρόνος και ο Βασίλειος, ύστερα από προτροπή της μητέρας του, ήλθε σε γάμο με μια γυναίκα, αν και ο ίδιος δεν το ήθελε. Όμως εκείνος, επειδή επιθυμούσε κάτι το υψηλότερον, το πνευματικότερον και ιδανικότερον για τον εαυτόν του, εγκατέλειψε τα εγκόσμια και ήλθε στα μέρη του Ολύμπου της Βιθυνίας. Εισήλθε στην εκεί ευρισκομένη Λαύρα του Προφήτου Ηλιού και ύστερα από την σχετική δοκιμασία εκάρη Μοναχός. Επειδή όμως ο Βασίλειος ενοχλείτο από τις συχνές επισκέψεις πολυαριθμών συγγενών και φίλων, εγκατέλειψε την Λαύρα του Προφήτου Ηλιού και ήλθε στο όρος Βραχιανός, το οποίον έκείτο πλησίον του Λάτμου. Στη συνέχεια ο Βασίλειος έστειλε έναν Μοναχόν, προκειμένου να μετακαλέσει τον αδελφόν του Παύλον. Η μητέρα των Ευδοκία στο μεταξύ διάστημα είχε αποβιώσει και ο Παύλος είχε μείνει μόνος και αβοήθητος. Είχε περιέλθει σε τέτοιου είδους πενίαν, ώστε ήταν αναγκασμένος, προκειμένου να εξασφαλίσει τα προς το ζειν αναγκαία, να βόσκει χοίρους.

⁷⁶ Βίος και πολιτεία του οσίου πατρός ημών Παύλου του νέου του εν τω Λάτρω, Η. Delehaye, Monumenta Latrensia 1913, σ. 105-135.

Ο Μοναχός, τον οποίον απέστειλε ο Βασίλειος, συνήντησε τον Παύλον και του εγνώρισε την επιθυμία του αδελφού του, όμως εκ μέρους των γνωστών του Παύλου υπήρχαν επιφυλάξεις, επειδή εκείνοι εφοβούντο, μήπως ο Παύλος πωληθεί ως δούλος. Τελικά ο Παύλος επείσθη και ήλθε πλησίον του αδελφού του Βασιλείου. Όμως δεν έμεινε για μακρύ χρονικόν διάστημα εκεί, αλλά υπό του Βασιλείου οδηγήθηκε σε μίαν Μονήν του Λάτμου, η οποία ονομάζετο «η Καρύα» και παρεδόθη στον μεγάλον ασκητήν και θαυματουργόν Πέτρον. Ο Βασίλειος επανήλθε στο όρος Βραχιανός, όμως αργότερα μετεκλήθη στη Λαύρα του Προφήτου Ηλιού, όπου ηξιώθη να γίνει Ηγούμενος της Λαύρας εκείνης και εκεί ετελεύτησε τον βίον του. Ο Παύλος παρέμεινε στη Μονή της Καρύας, υποτασσόμενος στον Γέροντα Πέτρον, τον οποίον εθαύμαζε και προσπαθούσε να μιμηθεί κατά πάντα. Μετά την κοίμηση του Πέτρου, ο Παύλος έλαβε μαζί του τον συμμοναστήν του Δημήτριον και ήλθαν στην Λαύρα, η οποία ονομάζετο «των «Κελλιβάρων» κι εκείτο πλησίον της κορυφής του Λάτμου. Στην περιοχή εκείνη υπήρχε μικρά κώμη⁷⁷, η οποία έκείτο στη θέση της αρχαίας Ηράκλειας.

Ο Παύλος και ο Δημήτριος περιήρχοντο τα σπήλαια της περιοχής και επέλεξαν ένα από αυτά, το οποίον ονομάζετο «Σπήλαιον της Θεοτόκου», όπου και εγκαταβίωσαν, αντιμετωπίζοντας πολλά προβλήματα και στερούμενοι των πάντων. Ως τροφήν εχρησίμευαν σε αυτούς τα βελάνια της περιοχής. Ο Δημήτριος δεν ήταν ικανοποιημένος από την διαβίωσή των εκεί και επρότεινε στον Παύλον να αλλάξουν τόπον διαμονής και ασκήσεως και να έλθουν σε άλλο σπήλαιον, το οποίον έκείτο πλησίον της Λαύρας των Κελλιβάρων. Όμως ο Παύλος απεφάσισε να μείνει στο σήλαιον αυτό της Θεοτόκου, παρά τις μεγάλες δυσκολίες που υπήρχαν. Τότε ο Δημήτριος απεχώρησε και άφησε μόνο τον Πάυλον, ο οποίος εστερείτο κυριολεκτικά των πάντων.

Ο Μοναχός Δημήτριος συνήντησε τότε τον Μοναχόν Ματθαίον, προς τον οποίον διηγήθηκε όλα τα σχετικά, τα αφορώντα σε αυτόν και στον Παύλον, ο οποίος Παύλος συνέχιζε να ζει μόνος στο σπήλαιον της Θεοτόκου. Ο Μοναχός Ματθαίος έλαβε ως υποτακτικόν του τον Δημήτριον και οι δύο των εφρόντιζαν από κοινού, ώστε ο Παύλος να έχει τουλάχιστον τα απολύτως αναγκαία προς το ζειν. Ύστερα από διαμονή οκτώ μηνών, του Παύλου στο σπήλαιον της Θεοτόκου και του Δημητρίου στο σπήλαιον του Ματθαίου, ο Παύλος, μαζί με τον Δημήτριον, επέστρεψαν στην Μονή της Καρύας. Όμως ύστερα από την παρέλευση ολίγων ημερών ο Παύλος ανεχώρησε από την

⁷⁷ Η κώμη αυτή υπάρχει και σήμερα και καοικείται κυρίως από γεωργούς, κτηνοτρόφους και αλιείς. Τελευταία την περιοχή επισκέπτονται κατά καιρούς και διάφοροι ξένοι, οι οποίοι ενδιαφέρονται για την φύση, τις αρχαιότητες, τα μνημεία και την Ιστορία της περιοχής αυτής.

Μονή της Καρύας και άρχισε να περιφέρεται ανά τις κορυφές του Λάτμου. Τότε ακριβώς αρχίζει και η σημαντικότερη περίοδος της ζωής του Παύλου, ήτοι η ίδρυση της Μονής του Στύλου.

Ο Παύλος, όχι μόνον επιζητεί διακαώς να ευρίσκεται μακριά από τους ανθρώπους, αλλά επί πλέον επιθυμεί να ευρίσκεται και σωματικά όσον γίνεται πλησιέστερον του ουρανού. Έτσι παρακαλεί τον Ηγούμενον της Μονής του Σωτήρος Αθανάσιον, να του κατασκευάσει έναν στύλον (κίονα), επάνω στον οποίον να ασκητεύσει, ακολουθώντας την παράδοση των «Στυλιτών» ασκητών. Ο Αθανάσιος υπέδειξε τότε στον Παύλον έναν πανύψηλον και απότομον βράχον – στύλος φυσικός και αχειροποίητος – ο οποίος έκειτο παρά την κορυφή του Λάτμου. Περί τα εκατόν (100) έτη προηγουμένως, ένας ερημίτης Μοναχός, ο οποίος ονομάζετο επίσης Αθανάσιος και που εδιώκετο επί της Εικονομαχίας (718-843 μ. Χ.) για τα εικονόφιλα αισθήματά του, είχε ζήσει επάνω σε αυτόν τον φυσικόν στύλον επί εικοσιδύο (22) ολόκληρα έτη.

Το ότι το σπήλαιον του Αγίου Παύλου του νέου δεν έκειτο στην κορυφή του Λάτμου, αλλά χαμηλότερα και μακρύτερα από αυτήν, συνάγεται και από σχετική πληροφορία, η οποία προέρχεται από τον βίον αυτού, σύμφωνα με την οποίαν, Μιλήσιοι προσκυνητές που επέστρεφαν από την κορυφή του Λάτμου στην Μίλητον, επέρασαν από το σπήλαιον του Αγίου Παύλου και τον επεσκεύθησαν.

Ο Άγιος Παύλος ο νέος ασκήτευσε στο σπήλαιον αυτό ζώντας μόνος και στερούμενος σχεδόν όλων των αναγκαίων προς το ζειν. Όμως ένας ποιμένας και γεωργός της περιοχής, ο οποίος ονομάζετο Λέων, ενώ έβοσκε τις αίγες του, συνήντησε τυχαίως τον Άγιον Παύλον και επληροφορήθηκε περί αυτού σχετικώς. Έτσι ο Λέων άρχισε να φροντίζει δι' εκείνον και να του παρέχει τα αναγκαία προς το ζειν. Μεταξύ άλλων του εξασφάλισε έναν λύχον, ένα πιθάρι με ελαιόλαδον και πυριτόλιθον, ώστε ο Άγιος Παύλος να είναι σε θέση να ανάπτει τον λύχον και φωτιά στην εστία του σπηλαίου. Όταν έφθασε το θέρος ο Λέων ανεχώρησε διά την Μίλητον, προκειμένου να συνάξει τους καρπούς των κτημάτων του και ο Παύλος έμεινε και πάλιν μόνος και αβοήθητος. Όμως ο Θεός επρονόησε, ώστε επληροφορήθηκε τα σχετικά ο Ηγούμενος της Μονής του Σωτήρος, ο Αθανάσιος και ανέλαβε, μαζί με τον Μοναχόν Δημήτριον, να φροντίζει τον Παύλον, ώστε να εφοδιάζεται με τα απολύτως αναγκαία.

Ο Παύλος κατά την άσκησή του αντιμετώπιζε πολλούς και ποικίλους πειρασμούς, τους οποίους καταπολεμούσε με αδιάλειπτη προσευχή, άσκηση και νηστεία. Το σπήλαιον του Αγίου Παύλου εστερείτο νερού, όμως ύστερα από σχετική προσευχή του Αγίου, δόθη εντολή στον Νικήτα, ο οποίος έσκαψε και ευρέθηκε μικρή ποσότητα νερού εντός του σπηλαίου, ώστε να μπορεί

να εξυπηρετεί τις ανάγκες του ο Άγιος Παύλος. Στη συνέχεια ο Παύλος ανήγειρε ένα ναύδριον, το οποίον αφιέρωσε στον Αρχάγγελον Μιχαήλ.

Η φήμη του διεδόθη ευρύτατα και πολυάριθμοι πιστοί προσήρχοντο για να ασκητεύσουν πλησίον του. Τότε ο Παύλος ίδρυσε μίαν Λαύρα, αφιερωμένη στην Θεοτόκον, όπου εξούσαν οι προσερχόμενοι Μοναχοί.

Ο Άγιος Παύλος επετέλεσε διάφορα θαύματα, μεταξύ των οποίων συγκαταλέγονται και τα ακόλουθα: 1) Ύστερα από ανομβρία και μεγάλη ξηρασία και διά των προσευχών του Αγίου Παύλου έβρεξε. 2) Ο Άγιος Παύλος ευλόγησε μικρή ποσότητα οίνου και ήπιαν από αυτόν σαράντα (40) άνδρες, πολλές γυναίκες και παιδιά και ο οίνος όχι μόνον επήρκεσε, αλλά και επερίσσευε. 3) Αναφέρεται, ότι κατά την διάρκεια νυκτερινής καταιγίδας, μία «πάρδαλις» προκειμένου να προστατευθεί, κατέφυγε στο σπήλαιον του Αγίου Παύλου και εξάπλωσε στα πόδια του⁷⁸. Εκεί έμεινε ήσυχη και χωρίς να πειράξει καθόλου τον Άγιον Παύλον.

Επειδή ο Παύλος ενοχλείτο από τις επισκέψεις των πολυαρίθμων προσκυνητών και προκειμένου να εξασφαλίσει ησυχίαν και ηρεμίαν, εγκατέλειψε κρυφά την περιοχή του Λάτμου και ήλθε στην γειτονική νήσον Σάμον, όπου έζησε μέσα σε ένα σπήλαιον, στο οποίον, σύμφωνα με υπάρχουσα παλαιάν παράδοση, είχαν εγκαταβιώσει κατά την αρχαιότητα ο φιλόσοφος Πυθαγόρας. Το σπήλαιον αυτό έκειτο στο όρος «Κερκετεύς»⁷⁹ (σημερινή ονομασία αυτού: «Κέρκι»). Κατά το χρονικόν διάστημα της παραμονής του Αγίου Παύλου στο σπήλαιον αυτό, εφρόντιζε δι' εκείνον και τον εφοδίαζε με τα αναγκαία ο άρχοντας της Σάμου Θεοφάνης, τον οποίον τυχαία είχε συναντήσει και γνωρίσει προσωπικώς ο Άγιος Παύλος κατά την άφιξή του στην Σάμον. Κατά το χρονικόν διάστημα της παραμονής του στην Σάμον ο Παύλος εφρόντιζε για την αναβίωση του εκεί Μοναχισμού. Στη νήσον υπήρχαν παλαιότερα τρεις Λαύρες, οι οποίες όμως είχαν ερημωθεί εξ αιτίας των επιδρομών των Αράβων πειρατών. Ο Παύλος εργάσθηκε δραστήρια, με αποτέλεσμα και οι τρεις αυτές Λαύρες να αναβιώσουν, να επανδρωθούν και να αναδιοργανωθούν, ώστε να συνεχίζεται σε αυτές η ζωή και η άσκηση των Μοναχών.

Την απουσίαν του Αγίου Παύλου από τον Λάτμον έφεραν βαρέως οι εκεί εγκαταβιούντες Μοναχοί. Ένεκα του λόγου αυτού επέστειλαν στην Σάμον τον Μοναχόν Ιωάννην, εφοδιασμένον με σχετικές επιστολές, προκειμένου να κατορθώσει να πείσει τον Παύλον, να επιστρέψει στον Λάτμον. Πράγματι ο Ιωάννης έπεισε τον Παύλον και εκείνος επέστρεψε και πάλιν στον Λάτμον.

⁷⁸ Σημειωτέον, ότι παρδάλεις και άλλα άγρια ζώα ζουν και σήμερα στην περιοχή του Λάτμου.

⁷⁹ Κερκετεύς : Πρόκειται για προελληνικό τοπωνύμιο.

Η φήμη του Αγίου Παύλου διεδίδετο συνεχώς και εξηπλώνετο σε ολόκληρη την χριστιανική οικουμένη. Από πολλά και διάφορα μέρη ήρχοντο προσκυνητές, προκειμένου να τον συναντήσουν και να λάβουν την ευλογία του: Κρήτες, Σκύθες (Ρώσσοι και Βούλγαροι), καθώς και Ρωμαίοι. Ο Ηγεμόνας της Βουλγαρίας Πέτρος εκτιμούσε πολύ τον Παύλον και επικοινωνούσε μαζί του δι' επιστολών. Ο τότε Πάπας της Ρώμης απέστειλε έναν Μοναχόν, προκειμένου να συναντήσει τον Παύλον, να τον γνωρίσει και κατόπιν να τον ενημερώσει σχετικά.

Ο Παύλος είχε προικισθεί μεταξύ άλλων και με το προορατικόν χάρισμα. Γι' αυτό και προείπε στον Αυτοκράτορα του Βυζαντίου Κωνσταντίνον Ζ' τον Πορφυρογέννητον (912 - 959) την ατυχή κατάληξη τη εκστρατείας των Βυζαντινών εναντίον των Αράβων της Κρήτης κατά το έτος 949.

Η εποχή αυτή ήταν η περίοδος της ακμής του Μοναχισμού στον Λάτμον και ακριβώς κατά την διάκειαν αυτής ιδρύθηκε η Μονή του Στύλου. Ο Παύλος εργάσθηκε δραστήρια και τελικά κατόρθωσε να επιτύχει την διάλυση της αιρέσεως των Μανιχαίων από τις περιοχές της Καρίας και της Μιλήτου, όπου υπήρχαν πολυάριθμοι οπαδοί αυτών. Η Μονή του Στύλου επί του όρους Λάτμου κατά την περίοδον αυτήν ευρίσκετο σε μεγάλην ακμή. Στην ίδια την Κωνσταντινούπολη αναφέρεται από τον Γεώργιον Παχυμέρη⁸⁰ η ύπαρξη ενός Μετοχίου, το οποίον ανήκε στην Μονήν του Στύλου⁸¹.

Ο Άγιος Παύλος ευρίσκεται ήδη σε βαθύ γήρας και εμπνέει τον σεβασμόν και την αγάπην προς τους πάντες. Όμως βλέπει, ότι το τέλος του επί της γης βίου του πλησιάζει. Για μια ακόμη φορά επισκέπτεται την νήσον Σάμον, έρχεται στο όρος Κερκετεύς, όπου εντός του σπηλαίου του Πυθαγόρα, σύμφωνα με επιθυμίαν του, τελείται η Θεία Λειτουργία. Ακολούθως εκείνος επέστρεψε στον Λάτμον.

Δέκα ημέρες πριν από την κοίμησιν αυτού, εκείνος προαισθάνθηκε το επικείμενον τέλος του επιγείου βίου του. Κατά την ημέραν της εορτής του Αγίου Νικολάου (6. Δεκεμβρίου του έτους 955) έλαβε μέρος στην Θεϊαν Λειτουργίαν. Ακολούθως έστειλε δύο Μοναχούς, προκειμένου να του φέρουν το Ευαγγέλιον από την Μονή του Στύλου, επειδή ο ίδιος εγνώριζε, ότι οι δυνάμεις του δεν του επέτρεπαν να ανέβει έως εκεί.

Ο Παύλος έπεσε στην κλίνη και υπέφερε από υψηλόν πυρετον. Οι αδελφοί, υπό τον διάδοχόν του στην Μονήν, τον Ηγούμενον Συμεών, είχαν περιτριγυρίσει την κλίνη του. Ο Παύλος παρέδωσε ειρηνικά την αγίαν ψυ-

⁸⁰ Γεώργιος Παχυμέρης, βυζαντινός ιστορικός και πολιίστωρ (*Νίκαια Βιθυνίας 1242 - + Κωνσταντινούπολη περί το 1310 μ.Χ.). Στ. Ι. Κουρούσης, Άρθρον « Παχυμέρης Γεώργιος», ΘΗΕ, τ. 10 (Αθήναι 1967), στ. 238-239.

⁸¹ Πρβλ. *Analecta Bollandiana*, XI, σ. 17, 14.

χίν του στον Θεόν, την 15^{ην} Δεκεμβρίου του έτους 955 μ. Χ., ημέρα οπότε τελείται και η μνήμη του. Ακολούθως έλαβε χώραν η ταφή του σκηνώματος αυτού, η οποία απεικονίζεται σε τοιχογραφία του σπηλαίου της Μονής του Στύλου⁸². Στο δεξιόν τμήμα της παραστάσεως αυτής απεικονίζεται ο Μοναχός Γαβριήλ. Πρόκειται διά εκείνον, ο οποίος ακόμη και κατά το έτος 987 ήταν Προϊστάμενος της Μονής του Στύλου.

Η περιγραφή της τελετής της ταφής του Αγίου Πάυλου του νέου κατά την 15^{ην} Δεκεμβρίου του έτους 955 μ. Χ. είναι μεγάλης σπουδαιότητας, αναφορικά με την τοπογραφίαν της Μονής του Στύλου του Λάτμου. Σύμφωνα με αυτήν, υπήρχε ήδη ένας ευρύχωρος ναός, στον νάρθηκα του οποίου ετάφη ο Άγιος Πάυλος. Αργότερα ο Ηγούμενος της Μονής αυτής Συμεών, ανήγειρε ένα ι-διαίτερον ευκτήριον, στο οποίον έγινε η ανακομιδή των λειψάνων του Αγίου Πάυλου. Συνεπώς δύο ναοί της Μονής του Στύλου ανήκουν ασφαλώς στον 10^{ον} αι. Ακολούθως η Μονή του Στύλου αναφέρεται ως: «Μονή της Υπεραγίας Θεοτόκου του Στύλου, ήγουν του Αγίου Πάυλου του Λάτρους»⁸³.

Τα ονόματα όλων των Ηγουμένων της Μονής του Στύλου, οι οποίοι ηγουμένευσαν μετά τον Άγιον Πάυλον τον νέον, περιέχονται σε έναν Κώδικα (αριθμ. 498) της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων και είναι τα επόμενα : 1) Συμεών (μετά το 955), 2) Λουκάς, 3) Δημήτριος, 4) Μιχαήλ, 5) Νικόλαος, 6) Εφραίμ, 7) Χριστόδουλος, 8) Μελέτιος, 9) Μάρκων (;), 10) Πάυλος, 11) Πάυλος, 12) Δαμιανός, 13) Γαβριήλ (με την προσωνομίαν «ο κτήτωρ»), 14) Πέτρος, 15) Νικηφόρος, 16) Διονύσιος, 17) Χριστόδουλος, 18) Γρηγόριος, 19) Λέοντιος, 20) Μελέτιος, 21) Αντώνιος.-

Ο κατάλογος αυτός των Ηγουμένων της Μονής του Στύλου είναι αδύνατον να είναι ακριβής. Και τούτο, επειδή σε χειρόγραφα, τα οποία διατηρούνται στην Ιερά Μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου και είναι ακριβώς χρονολογημένα, αναφέρονται οι επόμενοι Ηγούμενοι της Μονής του Αγίου Πάυλου του νέου, του Λάτμου: 1) Συμεών, διάδοχος του Αγίου Πάυλου, 2) Γαβριήλ (987), 3) Χριστόδουλος, ο κτήτωρ της Ιεράς Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου (1079 και 1087), 5) Πάυλος (1176 και 1189), 6) Πάυλος, έτερος (1222 μ. Χ.)⁸⁴.

4. Η ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ ΠΕΡΙΟΔΟΣ ΤΩΝ ΜΟΝΩΝ ΤΟΥ ΛΑΤΜΟΥ

Ο Άγιος Πάυλος ο νέος, ως προαναφέρθη, εκοιμήθηκε στις 15-12-955. Περί τα εκατόν και είκοσι (120) έτη από της κοιμήσεώς του (955 – 1079),

⁸² Th. Wiegand, Latmos 1913, πίν. V, 1.

⁸³ Κώδιξ αριθμ. 598 m. gr., της Εθνικής Βιβλιοθήκης των Παρισίων, Mikosich – Mueller, Acta et diplomata, τ. III, σ. 431, του έτους 1051 μ. Χ..

⁸⁴ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 184.

διετηρήθη η ήρεμη ζωή στα Μοναστήρια, τις Λάυρες, τα Ερημητήρια και τα Ασκητήρια του Λάτμου. Πιθανώς κατά την περίοδο αυτή η μόνη διαταραχή της ζωής των Μοναχών της περιοχής αυτής, να προήρχετο από έριδες μεταξύ των Μονών εξ αιτίας συνοριακών διαφορών που είχαν μεταξύ των.

Όμως κατά το έτος 1079, ο Όσιος Χριστόδουλος, ο επόμενος μετά τον Άγιον Παύλον τον νέον διασημότερος Ηγούμενος της Μονής του Στύλου, εγκατέλειψε την Μονή αυτήν «εξ αιτίας της ανωμαλίας των πραγμάτων και της παρακμής των σωματικών δυνάμεων» και η Μονή του Στύλου «υπό μόνω τω αληθή κυβερνήτη των ημετέρων ψυχών Χριστώ καταλείπεται»⁸⁵. Ο Όσιος Χριστόδουλος, ο μετέπειτα κτήτωρ της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου (1088 μ. Χ.), χαρακτηρίζει ως «ανωμαλίαν» την προέλαση των Σελτσούλων, μετά την μεγάλη σφαγή στην Zahra (Μάντζικερτ, 1071), κατά την οποία ο Αυτοκράτορας της Κωνσταντινούπολεως Ρωμανός Δ΄ ο Διογένης (1068-1071) απώλεσε τα 3/4 της Μικράς Ασίας, προς όφελος του Χάνου των Σελτσούκων Alp-Arslan και ο ίδιος συνελήφθη αιχμάλωτος.

Μία μεγάλη πλημμυρίδα των νομάδων εξεχύθηκε στα εύφορα εδάφη της Μικράς Ασίας. Ο Όσιος Χριστόδουλος παρέδωσε την διοίκηση της Μονής του Στύλου σε δύο Μοναχούς, τον Σάββα και τον Λουκά, οι οποίοι με πολύ μεγάλες δυσκολίες θα μπορούσαν να ανταποκριθούν στις απαιτήσεις της χρονικής αυτής συγκυρίας. Η Βιβλιοθήκη της Μονής του Στύλου εσώθηκε και διά θαλάσσης μετεφέρθη στην Κωνσταντινούπολη. Στη συνέχεια και κατά το μεγαλύτερον αυτής μέρος αποτέθηκε στην Αγία Σοφία.

Το κυρίως οχυρόν της περιοχής, το Μελανούδιον, που υποτίθεται ότι έκειτο παρά την αρχαία πόλη Μνούντα και το οποίον προστάτευε την πλέον ομαλήν είσοδον από την κοιλάδα του Μαιάνδρου προς τον Λάτμον, έπεσε στα χέρια των απίστων. «Και γαρ μετά το αιχμαλωθήναι το Μελανούδιον και αποσκυβαλισθήναι το βεστιάριον του Λάτρου, ώσπερ δη και των λοιπών μοναστηρίων παρά των αθέων Τούρκων, απέστειλα πλοίον μετά λαού, κρατήσας τον οικονόμον, τον κατέχοντα ταύτα, έφερον τούτον εις την Κω»⁸⁶.

Τότε ιδρύθησαν και τα Σουλτανάτα του Ικονίου και του Danischmend. Ολόκληρον το ανατολικόν τμήμα της Μ. Ασίας έμεινε στα χέρια των Σελτσούκων, ακόμη η Σμύρνη και η Νίκαια της Βιθυνίας εκυριεύθησαν από αυτούς για ορισμένον διάστημα. Η Έφεσος εκυριεύθηκε από τον Tangri Parmak κατά το έτος 1090 και παρέμεινε στην κατοχή του για περισσότερα χρόνια. Ακόμη η Σάμος και η Ρόδος περιήλθαν στα χέρια των πιστών του Ισλάμ.

Μία καλύτερευση της κατάστασης επήλθε, λόγω της πρόνοιας του Αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού (1081-1118), αλλά κυρίως εξ αιτίας

⁸⁵ Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, IV, 3, σ. 16 κ. ε.

⁸⁶ Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, III, σ. 87.

των Σταυροφόρων και της νικηφόρου μάχης αυτών στο Δορύλαιον κατά το έτος 1097, μετά την οποίαν τουλάχιστον το δυτικόν τμήμα της Μικράς Ασίας επανήλθε υπό την βυζαντινήν κυριαρχίαν. Δεν υπάρχει καμμία αμφιβολία, διά το ότι τότε οι Μοναχοί επέστρεψαν στα ερημωμένα Μοναστήρια του Λάτμου και ότι ο Όσιος Χριστόδουλος, ο οποίος εκοιμήθη περί το 1100 μ. Χ., αυτό το γεγονός το έζησε. Μία νέα άνθηση των Μονών έλαβε πάλιν χώραν και διήρκεσε πλέον των εβδομήντα και πέντε (75) ετών, έως την μη αναμενόμενη νίκη των Σελτσούκων εναντίον του Αυτοκράτορα Μανουήλ Α' του Κομνηνού (1143 – 1180) κατά το έτος 1176 παρά τα Μυριοκέφαλα. Στη συνέχεια περίπου 24.000 Σελτσούκοι στρατιώτες καταστρέφοντας και λεηλατώντας προωθήθησαν διά μέσου τη κοιλάδας του Μαιάνδρου και έφθασαν έως τα παράλια του Αιγαίου Πελάγους. Όμως, ύστερα από την ολοκλήρωση της ερημώσεως και κατά την επιστροφήν των, οι στρατιώτες αυτοί διά του Ιωάννου Γ' Βατάτζη (1193 – 1254) υπέστησαν δεινήν ήτταν.

Σε αυτές τις καταστροφές και δηώσεις αναφέρεται ένα έγγραφον από την εποχή του Αυτοκράτορα Ισαακίου Β' του Αγγέλου (1185 - 1195) και στο οποίον περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων και τα ακόλουθα: «Απημαυρώθησαν δε (αι ιδιοκτησίαι) της μονής παντελώς εξαλειφθείσης εξ επιδρομής των αθέων Ισμαηλιτών τσοσούτων, ως μηδέ μοναχόν τινα ευρίσκεσθαι εν αυτή»⁸⁷. Τα ποιμνία και οι ποιμένες της Μονής του Στύλου κατεσφάγησαν από τους βαρβάρους επιδρομείς.

Μακράς διάρκειας ησυχίαν επέτυχε και πάλιν να εξασφαλίσει ο μέγας Γερμανός Αυτοκράτορας Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας (1152 - 1190)⁸⁸, με την κατάληψη του Ικονίου την 18^{ην} Μαΐου του έτους 1190 μ. Χ. Όμως στα έγγραφα της Μονής του Στύλου αυτό δεν θεωρείται ως μία επιτυχία του Γερμανού Αυτοκράτορα, αλλά προβάλλεται ως επιτυχία του Αυτοκράτορα του Βυζαντίου Ισαακίου Αγγέλου.

Αλλά οι συνέπειες της Τετάρτης Σταυροφορίας του έτους 1204 μ. Χ. και η ίδρυση της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινουπόλεως (1210-1261), επέτρεψαν στους Σελτσούκους, των οποίων η δύναμη στο μεταξύ είχε εξασθενήσει εξ αιτίας της δράσεως του ικανού και γενναίου Αυτοκράτορα της Νικαίας Θεοδώρου Λάσκαρη (1222 - 1258) και είχε παρακμάσει, με την δημιουργία μικρών Εμιράτων, όμως στην Καρίαν οι Σελτσούκοι έκαναν προόδους. Έτσι εδημιουργήθηκε εκεί το Εμιράτον του Mentesche, το οποίον αρχικά εξετεινέτο μέχρι του κόλπου της Ιασού και οι κύριοι αυτού είχαν την έδραν των στα πλησίον κείμενα Μύλασα. Όμως βεβαίως φαίνεται ότι αυτοί, καθ' όλην την διάρκειαν της Λατινικής Αυτοκρατορίας της Κωνσταντινου-

⁸⁷ Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, I, σ. 329.

⁸⁸ Φρειδερίκος Βαρβαρόσσας, ήτοι: ο Πυρρογένειος, ο Κοκκινογένης.

πόλεως δεν ετόλμησαν να επιτεθούν εναντίον των Μονών του Λάτμου. Ακόμη από το έτος 1235 διατηρείται επίσημον έγγραφον, σύμφωνα με το οποίον ο Πατριάρχης Κωνσταντινουπόλεως Γερμανός Β' (1222 – 1240) επικυρώνει τον κανονισμόν της Μονής του Στύλου. Σε επίσημον έγγραφον, το οποίον φυλάσσεται στην Βιβλιοθηκην της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, το οποίον προέρχεται από την εποχήν του Αυτοκράτορα Ανδρονίκου Β' του Παλαιολόγου (1282 - 1328), αναφέρονται μεταξύ άλλων και τα επόμενα: «Ο χρόνος τα αυτού κανταύθα ποιών το σεμνόν δη τούτο της μονής ημαύρωσεν όνομα και εις λήθης έσχε παραπέμναι βυθόν»⁸⁹.

Τα παραπάνω αναφερόμενα αφορούν στην Μονήν του Στύλου και στην κατάσταση που αυτή είχε περιέλθει κατά την περίοδον 1262-1296. Ακόμη και εάν θα ήθελε να δεχθεί κάποιος, ότι η δύναμη των Αγίων αυτών τόπων του Λάτμου, η οποία είχε ως αποτέλεσμα την προσέλευση προσκυνητών στην περιοχίν αυτήν, συνετέλεσε στην αναβίωση της Μονής του Στύλου ακόμη για μίαν φοράν, στα τέλη του 13^{ου} αι., οπότε και εξελέγη ένας νέος Ηγούμενος αυτής, ο οποίος κατόρθωσε να συγκενρώσει γύρω του μερικούς Μοναχούς και ακόμη εάν υποθεθεί, ότι κάτι παρόμοιον συνέβη και σε άλλες Μονές του Λάτμου, με την προσπάθεια της αναβίωσης του Μοναχισμού σε αυτές, όμως στις αρχές του 14^{ου} αι., διά της νέας επιδρομής των οπαδών του Ισλάμ στην περιοχίν αυτήν, η ζωή των Μονών του Λάτμου αφανίσθηκε.

Με πολύ μεγάλη ταχύτητα ολοκληρώθηκε η διάλυση της βυζαντινής κυριαρχίας στην Μικρά Ασία. Ήδη από το έτος 1303 ήταν πλημμυρισμένη η περιοχή της Σμύρνης από το Ισλάμ, η δε Έφεσος και ο ναός του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, που περιέκλειε τον τάφον του, εκυριεύθησαν κατά το έτος 1307. Ακολούθως η Προύσα κατά το 1317, η Νικομήδεια το 1326 και η Νίκαια της Βιθυνίας το 1330 περιήλθαν στην κυριαρχία των Τούρκων.

Ύστερα από όλα αυτά μπορεί κανείς να συμπεράνει, ότι η ύπαρξη των Μονών του Λάτμου διήρκεσε μέχρι τα μέσα του 13^{ου} αι. Από τότε τα σωζόμενα ερείπια δεν εμφανίζουν τίποτα το νεώτερον. Στο βαθύ σκότος της νύκτας, η οποία απλώθηκε στην πρώην χριστιανική Μικρά Ασία, έφεγγε μόνο από τον μακρινόν βράχον της οχυρωμένης Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου μία αδύνατη ακτίνα ελπίδας προς τα παράλια της κατεσφαγμένης και ερημωμένης αυτής περιοχής.

Ύστερα από την αναγνώριση και την επιβεβαίωση των παλαιών προνομίων και δικαίων της Ιεράς Μονής της Πάτμου υπό των Τούρκων Σουλτάνων και του Οικουμενικού Πατριαρχείου της Κωνσταντινουπόλεως, ήσαν σε θέση οι διάδοχοι του κτήτορος αυτής Οσίου Χριστοδούλου του

⁸⁹ Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, III, σ. 429. Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 186.

Λατρινού, να συνεχίσουν το έργον των. Τούτο φανερώνει μεταξύ άλλων και μία εγκύκλιος του Ηγουμένου της Μονής της Πάτμου προς όλους τους χριστιανούς της Δύσεως, του έτους 1502⁹⁰.

Διά του τρόπου αυτού κατόρθωσαν να επιβιώσουν και να συνεχίζονται μέχρι σήμερα οι παλαιές παραδόσεις και πρακτικές των πάλαι ποτέ Μονών του Λάτμου, στην νήσον του Αγ. Ιωάννου του Θεολόγου, την Πάτμον, αν και με το πέρασμα των αιώνων πολλές από αυτές άλλαξαν και έγιναν ηπιότερες. Και τούτο, ήτοι η επιβίωση του Μοναχισμού και η συνέχιση των παλαιών παραδόσεων, οφείλεται στο διορατικόν βλέμμα και στην απόφαση του Οσίου Χριστοδούλου, ο οποίος προέβλεψε σαφέστατα το θλιβερόν τέλος του Χριστιανισμού γενικώς και του Μοναχισμού στις περιοχές της Μικράς Ασίας.

5. Ο ΟΣΙΟΣ ΧΡΙΣΤΟΔΟΥΛΟΣ, Ο ΚΤΗΤΩΡ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ ΤΟΥ ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ

Όσον αφορά στην ζωή και στην δράση του Οσίου Χριστοδούλου του Λατρινού, του κτήτορος της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, οι πλέον ακριβείς και έγκυρες πληροφορίες προέρχονται από τα κείμενα του ίδιου, τα οποία εσώθησαν μέχρι σήμερα⁹¹.

Το πρώτον από τα κείμενα αυτά είναι του έτους 1079 και αναφέρεται στην εκ μέρους του Οσίου Χριστοδούλου παράδοση της Μονής του Στύλου του Λάτμου, της οποίας διετέλει μέχρι τότε Ηγούμενος, στους Μοναχούς Σάββα και Λουκά⁹². Το δεύτερον κείμενον δεν φέρει χρονολογίαν, όμως προέρχεται επίσης από το έτος 1079 και εκθέτει στον τότε Οικουμενικόν Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως Κοσμάν Α' τον Ιεροσολυμίτην (1075 – 1081) τον τρόπον τη διαποιίμανσης εκ μέρους του της Αδελφότητας της Μονής του Στύλου και υπερασπίζεται την απόφασή του, να εγκαταλείψει την Μονήν αυτήν, όπου ηγουμένευε από τριετίας. Το τρίτον κείμενον είναι το Τυπικόν της Μονής της Πάτμου, του έτους 1091 και το τέταρτον και τελευταίον η Διαθήκη του Οσίου Χριστοδούλου, του έτους 1093.

Ειδικότερα, ο Όσιος Χριστόδουλος εγεννήθηκε στις αρχές του 11^{ου} αι. (περί το έτος 1018) σε έναν μικρόν οικισμόν, ο οποίος έκειτο πλησίον της Νίκαιας της Βιθυνίας. Σε πολύ νεαράν ηλικίαν εισήλθε σε μίαν Μονήν, η οποία ευρίσκετο στον Όλυμπον της Βιθυνίας. Ακολούθως επισκέφθηκε ως προσκυνητής τους Αγίους Τόπους της Παλαιστίνης, όπου μόλις και διεσώθη κατά την διάρκειαν αιματηρής συμπλοκής μεταξύ των Αράβων Μου-

⁹⁰ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 187.

⁹¹ Th. Wiegand, Latmos 1913, σ. 187-189. Ε. Λ. Βρανούση, Τα αγιολογικά κείμενα του Οσίου Χριστοδούλου, ιδρυτού της εν Πάτμω Μονής, Αθήναι 1966.

⁹² Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, III, σ. 16.

σουλμάνων και των Χριστιανών της Παλαιστίνης. Σε ηλικίαν εικοσιπέντε (25) ετών (ήτοι περί το έτος 1043) ο Όσιος Χριστόδουλος προσήλθε στην Μονήν του Στύλου του Λάτμου, όπου και έζησε επί μακρόν χρονικόν διάστημα και έφθασε μέχρι το αξίωμα του Ηγουμένου της Μονής αυτής (1076-1079). Εκεί εγκαταβιώνοντας αντιμετώπισε τους κινδύνους και εβίωσε τις ταλαιπωρίες των Μοναχών και των κατοίκων της γύρω περιοχής, εξ αιτίας των εχθρικών επιδρομών των Σελτσούκων Τούρκων.

Αφού ο Όσιος Χριστόδουλος κατά το έτος 1079 εγκατέλειψε την Μονήν του Στύλου και τον Λάτμον, ήλθε στην Μονήν του Στροβίλου, η οποία έκειτο επί της δυτικής παραλίας της Μικράς Ασίας, όπου και ανεδείχθη Ηγούμενος αυτής. Όμως και εκεί δεν εύρε την αναμενόμενη ησυχίαν και ήλθε στην νήσον Κω, όπου στο Πυλί⁹³, σε απομονωμένη, βραχώδη και άγονον περιοχήν, ίδρυσε μίαν Μονήν, το Καθολικόν της οποίας σώζεται μέχρι σήμερα και ο ναός είναι γνωστός ως «Παναγία των Καστριανών». Αρχικά ο ναός ενεφάνιζε σε κάτοψη την μορφή τρίκλιτης βασιλικής, όπως ήταν και το Καθολικόν της Μονής του Στύλου. Αργότερα όμως εντοιχίσθησαν οι δύο κιονοστοιχίες και ο ναός απέβη μονόχωρος, καμαροσκέπαστος. Στις εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων αυτού διατηρούνται παλαιές, καλής ποιότητας τοιχογραφίες.⁹⁴ Ακολούθως ο τότε Αυτοκράτορας της Κων/πόλεως Αλέξιος Α΄ ο Κομνηνός (1081-1118) έδωσε εις αυτόν ορισμένα προνόμια.

Στη συνέχεια ο Όσιος Χριστόδουλος παρεκάλεσε τον Αυτοκράτορα, να του δωρήσει την νήσον Πάτμον. Όμως εκείνος τον έστειλε αρχικά στην Μονήν της Ζαγοράς, στην Θεσσαλίαν, όπου όμως η αυστηρή του πειθαρχία τον έφερε σε αντίθεση προς τους εκεί εγκαταβιούντας Μοναχούς, με αποτέλεσμα να αποχωρήσει από την Μονήν αυτήν.

Ακολούθως και κατά το έτος 1087, ο Αυτοκράτορας Αλέξιος Α΄ ο Κομνηνός εδώρησε στον Όσιον Χριστόδουλον την νήσον Λειψώ (σημερινή νήσος Λειψοί, οι)⁹⁵, τους Νασκιούς (σημερινή ονομασία Αρκιοί, οι) και τμή-

⁹³ ΝΑ του σημερινού οικισμού «Νέο Πυλί» της νήσου Κω και σε απόσταση 3 χλμ. περίπου από αυτόν, στις νότιες υπώρειες βραχώδους υψώματος και σε υψόμετρο 300 μ. περίπου, ευρίσκεται ο μεσαιωνικός οικισμός «Παλαιό Πυλί», ο οποίος είναι ερειπωμένος και εγκαταλελειμμένος από μακρού χρόνου. Πρόκειται για τον «Μυστρά» της Δωδεκανήσου. Στην κορυφή απόκρημνου και φύσει οχυρού υψώματος, διατηρούνται τα ερείπια μεσαιωνικού φρουρίου. Εντός του οικισμού διατηρούνται ερειπωμένες οικίες, λιθόστρωτοι δρόμοι και τρεις χριστιανικοί ναοί, ήτοι : 1) Άγιος Αντώνιος, 2) Παναγία των Καστριανών και 3) Άγιοι Ασώματοι (Ταξιάρχες Μιχαήλ και Γαβριήλ). Ι. Βολανάκης, Τοιχογραφημένοι ναοί Δωδεκανήσου Β΄ 2014, σ. 61-69.

⁹⁴ Ι. Βολανάκης, Τοιχογραφημένοι ναοί Δωδεκανήσου Β΄ 2014, σ. 63-69.

⁹⁵ Ι. Βολανάκης, Λειψοί 2001, σ. 1 κ.ε. Ι. Βολανάκης, Μνημεία Λειψών 2006, σ. 64-75.

μα της νήσου Λέρου (Παρθένι). Κατά το έτος 1088 ο ίδιος Αυτοκράτορας edώρησε στον Όσιον Χριστόδουλον ολόκληρον την νήσον Πάτμον, η οποία τότε ήταν άνυδρος, άγονος, έρημος και ακατοίκητος. Το Χρυσόβουλλον του Αυτοκράτορα Αλεξίου Α΄ του Κομνηνού, του έτους 1088, το οποίον φυλάσσεται μέχρι σήμερα στην Μονήν του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου και στο οποίον αναφέρεται η ως άνω δωρεά, αποτελεί το πλέον σεβαστόν και σημαντικόν έγγραφον της Μονής αυτής. Τούτο εκτίθεται στο Μουσείον της Μονής και είναι προσιτόν στους επισκέπτες αυτής.

Ο Όσιος Χριστόδουλος ίδρυσε την Μονήν του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, επιλέγοντας μίαν φύσει οχυράν θέση και στην κορυφή υψώματος της Πάτμου, όπου κατά τους προχριστιανικούς χρόνους έκειτο αρχαίος ναός, πιθανώς της θεάς Αρτεμης, ενώ επί των ερειπίων του ανηγέρθη αργότερα μία παλαιοχριστιανική βασιλική, μαρμάρινα αρχιτεκτονικά μέλη της οποίας διατηρούνται μέχρι σήμερα στην Μονήν. Στη συνέχεια ο Όσιος Χριστόδουλος άρχισε να περιβάλλει την Μονήν με ισχυρόν τείχος. Όμως και εδώ εκείνος δεν επρόκειτο να απολαύσει την ησυχίαν, την οποίαν ανέμενε. Εξ αιτίας των συχνών επιθέσεων των Τούρκων οι Μοναχοί εγκατέλειψαν την Πάτμον και άφησαν τον Όσιον Χριστόδουλον εντελώς μόνον.

Ακολουθώς εκείνος ήλθε στην νήσον Εύβοιαν, όπου ίδρυσε στον Εύριπον μίαν Μονήν. Εκεί έμεινε μέχρι της κοιμήσεώς του, η οποία έλαβε χώραν την 16^{ην} Μαρτίου του έτους 1101⁹⁶. Ο Όσιος Χριστόδουλος ζώντας στην Εύβοιαν διέταξε τους Μοναχούς, να επιστρέψουν και πάλιν στην Πάτμον και edώρησε την Βιβλιοθήκην του στην Μονήν του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου.

Μετά την κοίμηση του Οσίου Χριστοδούλου οι Μοναχοί επέστρεψαν στην Πάτμον και συνέχισαν τις οικοδομικές εργασίες της Μονής, τις οποίες εκείνος δεν επρόλαβε να ολοκληρώσει. Επίσης μετεφέρθησαν στην Πάτμον τα λείψανα του Οσίου Χριστοδούλου, σύμφωνα με την εκφρασθείσαν επιθυμίαν του, όταν εκείνος ευρίσκετο ακόμη στην ζωήν. Αυτά αναπαύονται, τοποθετημένα σε λάρνακα, η οποία κείται εντός μικρού παρεκκλησίου, κειμένου νότια του νάρθηκα του Καθολικού της Μονής της Πάτμου και το οποίον παρεκκλήσιον είναι αφιερωμένον στον Όσιον Χριστόδουλον.

Οι κανόνες και οι διατάξεις, που διέπουν την ζωήν των Μοναχών της Μονής της Πάτμου, αντιστοιχούν χωρίς αμφιβολία προς τις βασικές αρχές, οι οποίες ίσχυαν στις Μονές του Λάτμου. Αυτές στηρίζονται, ως είναι φυσικόν, στις διατάξεις περί Μοναχισμού του Μεγάλου Βασιλείου (330-

⁹⁶ Κατ' άλλους, ο Όσιος Χριστόδουλος ετελεύτησε το έτος 1093 ή 1094 ή το 1100. Γ. Δ. Μεταλληνός, Άρθρον, «Χριστόδουλος, Όσιος», ΘΗΕ, τ. 12 (Αθήναι 19168), στ. 193-194.

379), Αρχιεπισκόπου Καισαρείας της Καππαδοκίας⁹⁷. Θεμελιώδης αρχή αυτών ήταν η απομάκρυνση από τον κόσμον και η αναζήτηση της ησυχίας.

Εκτός από τα τρία θεμελιώδη ιδεώδη του Μοναχισμού, ήτοι, την πενίαν, την παρθενίαν και την υπακοήν, ο Όσιος Χριστόδουλος εισήγαγε στην Πάτμον την αρχήν του παντελούς αποκλεισμού των γυναικών⁹⁸ και μάλιστα η απαγόρευση αυτή συμπεριλαμβάνεται και στο αυτοκρατορικών Χρυσόβουλλον, βάσει του οποίου δωρίζεται η νήσος Πάτμος στον Όσιον Χριστόδουλον. Το ίδον φαίνεται ότι ίσχυε και στις Μονές του Λάτμου, όπως συνάγεται από έγγραφον του 10^{ου} αι.⁹⁹ Επίσης ορίζετο ο κοινοβιακός τρόπος της ζωής των Μοναχών της Μονής της Πάτμου.

Αναφορικά με την απαγόρευση των γυναικών σε ολόκληρη την νήσον Πάτμον, η διάταξη αυτή με την πάροδο του χρόνου ατόνησε και έπαυσε να ισχύει. Και τούτο, επειδή το εργατικόν προσωπικόν, το οποίον ήταν απαραίτητον για τις εκτελούμενες οικοδομικές και άλλες εργασίες στην Μονήν της Πάτμου, προήρχετο ως επί το πλείστον από άγαμους λαϊκούς. Αρχικά αυτοί έφεραν τις συζύγους και ολόκληρες τις οικογένειές των και τις εγκατέστησαν στην περιοχή του σημερινού οικισμού «Κάμπος», που ευρίσκεται κάπως μακριά από την Μονήν του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου. Όμως με την παρέλευση των ετών οι οικογένειες αυτές μπορούσαν να κατοικούν και στην Χώρα της Πάτμου, ήτοι στον οικισμόν, ο οποίος είχε δημιουργηθεί γύρω από την Μονήν, στη Σκάλα και σε ολόκληρη την νήσον.

Ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός στα κείμενά του εμφανίζει την ζωήν των Μοναχών του όρους Λάτμου και ειδικότερα της Μονής του Στύλου, ως ιδεώδη. Η αγρυπνία και η αυστηρή νηστεία, η επί μακρόν χρόνον ορθοστασία, η χαμαιευνία¹⁰⁰, ήτοι το να κοιμάται κανείς απ' ευθείας επάνω στο έδαφος, οι εδαφιαίες μετάνοιες, το να φέρει κανείς στο σώμα του βάρη και σιδερένιες αλυσίδες, όλα αυτά και πολλά άλλα, ανήκαν στα συ-

⁹⁷ B. Altaner, Patrologie 1966, σ. 290-298.

⁹⁸ Η αρχή αυτή ισχύει, ως γνωστόν, από αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι και σήμερα και για την χερσόνησον του Άθωνος, όπου ευρίσκονται οι Μονές, οι Λαύρες, οι Σκήτες, τα Ασκητήρια και τα Ερημητήρια του Αγίου Όρους.

⁹⁹ Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, I, σ. 307.

¹⁰⁰ Στην Ιλιάδα (Π, 233 και επ.) στην επίκληση του Αχιλλέα προς τον Δωδωναίο Δία, αναφέρονται μεταξύ άλλων και τα επόμενα :

Ζεῦ ἄνα Δωδωναίε Πελασγικὲ τηλόθι ναίων
 Δωδώνης μεδέων δυσχειμέρου, ἄμφι δὲ Σελλοὶ
 σοὶ ναίουσ' ὑποφῆται ἀνιπτόποδες χαμαιεῦναι,

Συνεπώς η χαμαιευνία, ως τρόπος άσκησης, ήταν αρχαιοτάτη.

νηθισμένα μέσα ασκήσεως των Μοναχών και Ερημιτών του Λάτμου, όπως πληροφορούμεθα ιδιαίτερα και από τον βίον του Αγίου Αρσενίου¹⁰¹.

Ο εσωτερικός κανονισμός της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου ήταν ο ακόλουθος: Ο Ηγούμενος υπεστηρίζετο στο έργον του από δύο επιλέκτους Μοναχούς, τον Οικονόμον και τον Εκκλησιάρχη, ο οποίος είχε επίσης υπό την ευθυνην του την Βιβλιοθήκην, το Αρχεῖον και το Ταμείον της Μονής.

Ο Όσιος Χριστόδουλος υπογραμμίζει με την πλέον μεγάλην αυστηρότητα την αρχήν του κοινοβιακού τρόπου διαβιώσεως των Μοναχών της Μονής, γράφων τα επόμενα: «(Όστις) ιδορρύθμως επιμένει, ... ευθύς έξεσται των ηγουμένω εισάγειν αυτόν και άκοντα προς το πλήθος της αδελφότητος, ώστε του λοιπού διάγειν μετά πάντων εν τω κοινοβίω και υποτάσσεσθαι ως αρχάριον. Ει δε μη καταδεχόμενος φαίνοιτο, εκδιωκέσθω τέλεον της Μονής και της νήσου»¹⁰².

Διά του τρόπου αυτού οι παραδόσεις και οι αρχές, οι οποίες επιβιώνουν μέχρι σήμερα στην ζωήν των Μοναχών της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου, αποτελούν μίαν πλούσιαν πηγήν, η οποία μας παρέχει πολύτιμες πληροφορίες δια την εσωτερικήν και την εξωτερικήν ζωήν των Μοναχών του Λάτμου, η οποία δυστυχώς έχει παύσει να υφίσταται από μακρού χρόνου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ - ΒΡΑΧΥΓΡΑΦΙΕΣ

- B. Altaner, Patrologie 1966: B. Altaner – A. Stuiber, Patrologie. Leben, Schriften und Lehre der Kirchenväter, Herder, Freiburg – Basel – Wien 1966.
- J. Assmann, Πολιτισμική μνήμη 2017: J. Assmann, Η πολιτισμική μνήμη. Γραφή, ανάμνηση και πολιτική ταυτότητα στους πρώιμους ανώτερους πολιτισμούς, Ηράκλειο 2017.
- M. Bissinger, Kreta 1995: M. Bissinger, Kreta. Byzantinische Wandmalerei, Muenchener Arbeiten zur Kunstgeschichte und Archaeologie, Band 4, Editio Maris (Muenchen 1995).
- I. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Αποδόλου 1976 : I. Ηλ. Βολανάκης, Ο εις Αποδόλου Αμαρίου βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Ξιφηφόρου. Ανακοίνωσις εις το Δ΄ Διεθνές Κρητολογικόν Συνέδριον, Ηράκλειον Κρήτης, Σεπτέμβριος 1976, τ. Β΄ (Αθήναι 1981), σ. 23-66, πίν. 12-48.
- I. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βαθειακού 1986 : I. Ηλ. Βολανάκης, Ο ναός του Αγίου Γεωργίου στο Βαθειακό Ρεθύμνης. Ανάτυπον εκ της ΘΕΟΛΟΓΙΑΣ», τόμ. 57 (Αθήναι 1986), σ. 608-675. Αυτοτελής αριθμηση, σ. 1- 80.

¹⁰¹ H. Delehaye, Monumenta Latrensia 1913, σ. 171-172.

¹⁰² Miklosich – Mueller, Acta et diplomata, III, σ. 77.

- I. Βολανάκης, Άγιος Γεώργιος Βάρδας 1998 : I. Ηλ. Βολανάκης, Ο βυζαντινός ναός του Αγίου Γεωργίου Βάρδα στην Αρνίθα Ρόδου. Αρχιτεκτονική – Τοιχογραφίες, Ρόδος 1998.
- I. Βολανάκης, Κοίμηση Θεοτόκου Ασκληπιείου 2006 : I. Ηλ. Βολανάκης, Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ασκληπιείο Ρόδου, Ρόδος 2006 (Ελληνικά – Αγγλικά).
- I. Βολανάκης, Λειψοί 2002: I. Ηλ. Βολανάκης, Ιστορία και Μνημεία των Λειψών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2002. Έκδοση Δήμου Λειψών.
- I. Βολανάκης Μνημεία Λειψών 2006 : I. Ηλ. Βολανάκης, Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των Λειψών της Δωδεκανήσου. Πρακτικά του ΙΓ΄ Συμποσίου της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Λειψοί 2003, περιοδικόν «ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ ΧΡΟΝΙΚΑ», τόμ. 21 (Ρόδος 2006), σ. 64-75.
- I. Βολανάκης, Τοιχογραφημένοι ναοί Δωδεκανήσου, Β΄ 2014 : I. Ηλ. Βολανάκης, Τοιχογραφημένοι ναοί της Δωδεκανήσου. Συμβολή στη μελέτη των βυζαντινών και μεταβυζαντινών μνημείων της Δωδεκανήσου. Ενότητα Β΄. Περιοδικόν «ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΣ», περίοδος Α΄, έτος ΣΤ΄, τεύχος ΙΒ΄ (Ιούλιος – Δεκέμβριος 2014), Αθήναι 2014, σ.19-214.
- H. Delehaye, Monumenta Latrensia 1913 : H. Delehaye, V. Monumenta Latrensia Hagiographica, Th. Wiegand, Milet III, 1 (Berlin 1913), σ. 97-176.
- Ch. Delvoye, Βυζαντινή Τέχνη 1994: Ch. Delvoye, Βυζαντινή Τέχνη, Αθήνα 1994.
- L. Deuel, Archaeologie 1974: L. Deuel, Das Abenteuer Archaeologie, Muenchen 1974.
- Διονύσιος εκ Φουρνά 1909: Διονύσιος ο εκ Φουρνά, Ερμηνεία της ζωγραφικής τέχνης, έκδοσις Α. Παπαδοπούλου-Κεραμέως, Πετρούπολις 1909.
- ΕΕΒΣ : Επετηρίς Εταιρείας Βυζαντινών Σπουδών (Αθήναι).
- Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινή Ιστορία 1989 : Δ. Ζακυθηνός, Βυζαντινή Ιστορία, 324-1071 (Αθήνα-Γιάννινα 1989).
- ΘΗΕ : Θρησκευτική και Ηθική Εγκυκλοπαίδεια, έκδοση, Αθ. Μαρτίνοσ, τ. 1-12 (Αθήναι , 1962 - 1968).
- D. Krenker, Symeon Stylites 1938: D. Krenker, Die Wallfahrtskirche des Symeon Stylites in Kalat-Siman. Preuischische Akademie der Wissenschaften, Berlin 1938.
- Π. Λαζαρίδης, Μνημεία Δωδεκανήσου 1955 : Π. Ηρ. Λαζαρίδης, Συμβολή εις την Μελέτην των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου. Πεπραγμένα του Θ΄ Διεθνούς Βυζαντινολογικού Συνεδρίου, Θεσσαλονίκη 12-19/04/1953, τ. Α. (Αήναι 1955), σ. 227-248.
- Miklosich – Mueller, Acta et diplomata : Fr. Mikosich – J. Mueller, Acta et diplomata graeca medii aevi, I-VI, Vindobanae 1890.
- MME: Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια, έκδοσις Π. Δρανδάκη, Αθήναι αν. χρ, εκδ.
- NEA ΔΟΜΗ : Εγκυκλοπαίδεια NEA ΔΟΜΗ, Αθήναι αν. χρ. εκδ.
- A. Ξυγγόπουλος Σχεδιάσμα 1957 : A. Ξυγγόπουλος, Σχεδιάσμα Ιστορίας της θρησκευτικής ζωγραφικής μετά την Άλωσιν, Αθήναι 1957.
- Αν. Ορλάνδος, Βασιλική 1 (1952) - Βασιλική 2 (1954) : Αν. Ορλάνδος, Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης, τ. 1 (Αθήναι 1952), τ. 2 (Αθήναι 954).

- G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates 1963 : G. Ostrogorsky, Geschichte des Byzantinischen Staates, Muenchen 1963.
- H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler : H. Rott, Kleinasiatische Denkmäler, Berlin
- B. Στεφανίδης, Εκκλησιαστική Ιστορία 1959: B. Στεφανίδης, Εκκλησιαστική Ιστορία. Απ' αρχής μέχρι σήμερα, Αθήναι 1959.
- J. Strzygowski, Kleinasien 1903: J. Strzygowski, Kleinasien . Ein Neuland der Kunstgeschichte, Leipzig 1903.
- Γ. Σωτηρίου, Αρχαιολογία 1942 : Γ. Σωτηρίου, Χριστιανική και Βυζαντινή Αρχαιολογία, τ. Α' (Αθήναι 1942).
- Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες Πάτμου 1977 : Μ. Χατζηδάκης, Εικόνες της Πάτμου. Ζητήματα βυζαντινής και μεταβυζαντινής ζωγραφικής, Αθήνα 1977.
- Th. Wiegand, Latmos 1913: Th. Wiegand, Millet III, 1: Der Berg Latmos, Berlin 1913.
- J. Wilpert, Roemische Katakomben 1-2 (1903) : J. Wilpert, Die Malereien der Katakomben Roms, 1-2 (Freiburg in Breisgau 1903).
- O. Wulff, Malereien von Latmos 1913 : O. Wulff, Die Malereien von Latmos, in, Th. Wiegand, Millet III, 1 : Der Berg Latmos, Berlin 1913), S. 190-228.

ΕΛΕΝΗ Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ

Αρχαιολόγος

**ΑΝΑΓΛΥΦΟ ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΓ. ΓΕΩΡΓΙΟ (ΧΟΥΡΜΑΛΙ)
ΣΤΗ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗ ΠΟΛΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ: Μια πρώτη ανάγνωση
και ερμηνεία¹**

Στο δυτικό τμήμα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, επί της οδού που οδηγούσε από την εκτός των τειχών (extra muros) στην εντός των τειχών πόλη (intra muros) και κατέληγε στο μεγάλο λιμάνι², βρίσκεται το μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου³ (εικ. 1). Το καθολικό είναι ναός τετράκογχος με τρούλο⁴, μορφή που διατηρείται μέχρι σήμερα από την περίοδο της Ιπποτοκρατίας χωρίς να έχει υποστεί σοβαρές αλλοιώσεις. Κατά

¹ Θερμές ευχαριστίες για τη μελέτη αυτή εκφράζονται στον ομότιμο καθηγητή του ΑΠΘ κ. Θ. Παζαρά για τις βιβλιογραφικές υποδείξεις, τη συνάδελφο κ. Α.Μ. Κάσδαγλη για τις φωτογραφίες και την χρονολόγηση των γλυπτών των τειχών της μεσαιωνικής πόλης, την κ. Αγγ. Κατσιώτη για την βιβλιογραφική υποστήριξη και τον φωτογράφο Μ. Mitton. Σημειωτέον ότι η τελική διαμόρφωση του άρθρου οφείλεται κατ' εξοχήν στον αναπληρωτή καθηγητή του Πανεπιστημίου Θεσσαλίας κ. Ιω. Βα-ραλή, δεδομένου ότι το αρχικό κείμενο είχε σταλεί για συμμετοχή στο Διεθνές Συνέ-δριο με θέμα: «Ανάγλυφες εικόνες» που πραγματοποιήθηκε στο Βόλο το 2009, τα πρακτικά του οποίου δεν έχουν δημοσιευθεί. Τέλος, ευχαριστώ εκ καρδίας τη συνά-δελφο αρχαιολόγο κ. Ιω. Μπίθα, η οποία ανέλαβε την εκφώνηση της ανακοίνωσης αυτού του θέματος στο συνέδριο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου στην Κάλυμνο (Ιούνιος 2019).

² Η σημερινή οδός φέρει την ονομασία «οδός Απολλωνίου» και βρίσκεται στον άξονα της αρχαίας οδού Ρ8. Σχετικά με την πορεία των αρχαίων οδών στο σημείο ανέγερσης του Αγίου Γεωργίου βλ. Ι. Κοντής, *Συμβολή εις την μελέτην της ρυμοτομίας της Ρόδου*, Ρόδος 1954, 27. Α.Μ. Κάσδαγλη, Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Ο προμαχώνας του Αγίου Γεωργίου, το πιο εξελιγμένο οχύρωμα των Ιωαννιτών Ιπποτών στη Ρόδο, *ΔΧΑΕ* 28 (2007), 118-119, όπου και η σχετική βιβλιογραφία. Κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας επί της Ρ8 υπήρχε δρόμος πλάτους 50-60μ. που ήταν γνωστός ως “*magna et communis platea*”. Βλ. σχετικά Η. Κόλλιας, *Οι ιππότες της Ρόδου, το Πα-λάτι και η πόλη*, Αθήνα 1992, 97, με την προγενέστερη βιβλιογραφία.

³ A. Gabriel, *La cite de Rhodes, II: Architecture civile et religieuse*, Paris 1923, 202-207, εικ. 149-154. Α. Ορλάνδος, Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου, *ΑΒΜΕ ΣΤ'*, 1948, 99-106, εικ. 89, 92. Η. Κόλλιας, *Η μεσαιωνική πόλη της Ρόδου και το παλάτι του Μ. Μαγίστρου*, Αθήνα 1994, 90, 102, εικ. 51γ και 53.

⁴ Ορλάνδος, ό.π., 112, εικ. 101.

την Τουρκοκρατία μετατράπηκε σε ιεροδιδασκαλείο, μετονομαζόμενη σε Χουρμαλί Μεντρεσέ (σχολείο με τις χουρμαδιές)⁵.

Είναι ένας από τους τρεις τετράκογχους ναούς της Ρόδου⁶ και έχει κτισθεί με πωρόλιθους και με αρκετά συλήματα από αρχαίο οικοδομικό υλικό. Βρίσκεται σ' ένα χώρο με χρήση από τον 5^ο αιώνα έως σήμερα, αφού στην ίδια θέση υπήρχε παλαιοχριστιανική βασιλική με μαρμαροθετημένο δάπεδο, τμήμα του οποίου έχει αποκαλυφθεί σε αρκετή έκταση⁷. Στη βυζαντινή περίοδο πιθανώς κτίστηκε ναός διαφορετικού αρχιτεκτονικού τύπου, όπως φάνηκε σε ανασκαφική έρευνα στον εσωτερικό ΝΑ χώρο του ιερού⁸, όπου αποκαλύφθηκε σε βάθος 2μ. από το δάπεδο του ναού μικρή ημικυκλική αψίδα⁹ (εικ. 2). Αργότερα, κατά τον 15^ο αιώνα, αυτόν το ναό αντικατέστησε ο εν λόγω τετράκογχος ναός, στον οποίο έγιναν προσθήκες, ο πρόναος στα δυτικά και το προστώο στα βόρεια, που στεγάστηκαν με νευρωτά σταυροθόλια (β' μισό 15^{ου} αιώνα). Η συνεχής χρήση του χώρου πιστοποιείται και από τα ευρήματα, τόσο από την κεραμική¹⁰ όσο και από τα νομίσματα. Συγκεκριμένα από τα σαράντα ένα νομίσματα του ανασκαφικού χώρου που έχουν συντηρηθεί και ταυτιστεί, περί τα δέκα χρονολογούνται από τον 5^ο ως τον 7^ο αιώνα, τέσσερα από τον 11ο ως τον 13^ο αιώνα, ενώ τα περισσότερα ανάγονται στην περίοδο της Ιπποτοκρατίας¹¹.

⁵ H. Balducci, *Architectura turca in Rodi*, Milano 1932, 146-147, εικ. 116.

⁶ Οι άλλοι δύο ναοί είναι: ο Άγιος Νικόλαος στο Φουντουκλί (Διμυλιά) και η Παναγία στη Σάλακο.

⁷ Για την ανασκαφική έρευνα στον περιβάλλοντα χώρο του ναού, βλ. *ΑΔ* 30 (1975) Β' Χρονικά, 373. *ΑΔ* 32 (1977) Β' Χρονικά, 379. *ΑΔ* 33 (1978) Β' Χρονικά, 407. *ΑΔ* 34 (1979) Β' Χρονικά, 464-465. *ΑΔ* 37(1982) Β' Χρονικά, 407-410. *ΑΔ* 38 (1983) Β' Χρονικά, 399. *ΑΔ* 42 (1987) Β' Χρονικά, 657, 664-666. *ΑΔ* 52 (1997) Β' Χρονικά, 1132, 1151. *ΑΔ* 53 (1998) Β' Χρονικά, 992, 1000.

⁸ Η ανασκαφική έρευνα διεξήχθη από τη συνάδελφο αρχαιολόγο κ. Ν. Ψαρολογάκη στο σημείο, όπου είχε κτιστεί κατά την περίοδο της Τουρκοκρατίας η κόγχη προσευχής (μικράμπ). Πίσω από την κόγχη αυτή αποκαλύφθηκε χώρος στεγασμένος με καμάρα, που διαθέτει παράθυρο με τοξωτή απόληξη στον ανατολικό τοίχο και πιθανώς ανήκει στο διακονικό ενός σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού, προγενέστερου του τετρακόγχου.

⁹ Η αψίδα με χορδή 2,65 μ. είναι κτισμένη με ορθογώνιους πωρόλιθους μικρών διαστάσεων, η οποία έχει αποκαλυφθεί σε ύψος 0,90 μ.

¹⁰ Προς το παρόν δεν έχει μελετηθεί επισταμένως η κεραμική του χώρου, ώστε να συναχθούν τα σχετικά συμπεράσματα.

¹¹ Η καταγραφή και η ταύτιση των νομισμάτων έγινε από τη συνάδελφο Α.Μ. Κάσδαγλη, η οποία τα έχει συμπεριλάβει στο άρθρο: Κάσδαγλη, Μανούσου-Ντέλλα, 2007, έ.α., 428.

Το εξεταζόμενο εικονιστικό γλυπτό ήρθε στο φως εντελώς τυχαία το 2001¹² (εικ. 4), όταν διαμορφωνόταν ο περιβάλλον χώρος του μνημείου εν όψει του συνεδρίου για τα 15 χρόνια αποκατάστασης των μνημείων της μεσαιωνικής πόλης¹³. Συγκεκριμένα, αφαιρώντας το κατώφλι της εξωτερικής εισόδου¹⁴, προκειμένου να χαμηλώσει η στάθμη της, βρέθηκε το εν λόγω ανάγλυφο που είχε χρησιμοποιηθεί ανάποδα ως κατώφλι¹⁵. Είναι σπασμένο περιμετρικά και το μεγαλύτερο μέρος της επιφάνειάς του ήταν καλυμμένο με παχύ στρώμα ασβεστοκονιάματος, για να προσαρμοστεί στο πλάτος της θύρας κατά τη δεύτερη χρήση του.

Πρόκειται για ένα εικονιστικό ανάγλυφο που σώζεται σε μήκος 1,04μ., ύψος 0,30μ. και πάχ. 0,13μ. (εικ.3). Φέρει την παράσταση τριών μορφών, με τη Θεοτόκο κατ' ενώπιον δεομένη¹⁶ ανάμεσα σε αγγέλους που στρέφονται προς αυτήν¹⁷, εκ των οποίων το περίγραμμα του σώματος της δεξιάς μορφής σώζεται σχεδόν ολόκληρο, καθώς και τμήμα της μακριάς κόμης. Μεταξύ των μορφών παρεμβάλλονται, μέσα σε κυκλικό ανάγλυφο πλαίσιο, πεντάλοβα ανθέμια, των οποίων οι κατώτεροι λοβοί είναι συστρεφόμενοι και αποδίδονται ως συμπαγή εξογκώματα. Από τα συμπλήματα της επωνυμίας *Μ(ήτη)ρ Θε(ο)ύ* που υπήρχαν εκατέρωθεν του φωτοστεφάνου της Παναγίας,

¹² Ο αριθμός καταγραφής του ευρήματος στο ημερολόγιο ανασκαφών 3.37 είναι ΑΕ22, σ. 132-134, όπου υπάρχει και το σχετικό σκαρίφημα του αναγλύφου.

¹³ Για τις εργασίες διαμόρφωσης του περιβάλλοντος χώρου του μοναστηριού, βλ. Κ. Μανούσου-Ντέλλα, Γ. Ντέλλας, *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου, έργα αποκατάστασης 2000-2008*, Ρόδος 2008, 37-43 («Μοναστήρι Αγίου Γεωργίου»).

¹⁴ Στο ίδιο, 38. Επίσης, Γ. Ντέλλας, *Μορφολογικά στοιχεία των ιπποτικών εκκλησιών της Ρόδου*, στο: *Γλυπτική και λιθοξοϊκή στην Λατινική Ανατολή, 13^{ος}-17^{ος} αιώνας*, Ηράκλειο 2007, 209, εικ. 16.

¹⁵ Με τον καθαρισμό του γλυπτού ασχολήθηκε ο συντηρητής Κ. Καλούδης σε συνεργασία με συντηρητή του Ταμείου Διαχείρισης Πιστώσεων για την εκτέλεση Αρχαιολογικών Έργων στη Μεσαιωνική πόλη, υπό την επίβλεψη του αρχιτέκτονα Μ. Ζερλέντη.

¹⁶ Είναι πιθανόν η Θεοτόκος να μην παριστάνεται στον τύπο της Βλαχερνίτισσας με την προτομή του Χριστού εντός μεταλλίου, αλλά σε προτομή, εικονογραφικός τύπος που δημιουργήθηκε μετά το τέλος της Εικονομαχίας. Βλ. σχετικά Α. Μαντάς, *Το εικονογραφικό πρόγραμμα του ιερού βήματος των μεσοβυζαντινών ναών (843-1204)*, Αθήνα 2001, 79-83.

¹⁷ Το θέμα της Θεοτόκου Δεομένης που πλαισιώνεται από αγγέλους απαντά συχνά σε γραπτό διάκοσμο αφίδων εκκλησιών ήδη από την παλαιοχριστιανική εποχή. Βλ. Μαντάς, *ό.π.*, 83-88.

διακρίνεται το κατώτερο τμήμα του Μ και του Ρ, στα αριστερά, και του Θ και του Υ, στα δεξιά. Υπάρχουν αρκετές φθορές στην επιφάνεια του αναγλύφου κυρίως στα πρόσωπα των μορφών, που φαίνεται να έχουν επίτηδες αποξεστεί με εργαλείο, με αποτέλεσμα σήμερα να λείπουν εντελώς τα φυσιογνωμικά τους χαρακτηριστικά. Η πίσω πλευρά είναι κάθετα λαξευμένη, ενώ η μπροστινή που αποτελεί και την κύρια όψη, είναι κυρτή¹⁸. Το ανάγλυφο είναι λαξευμένο σε ανοιχτόχρωμο «λάρτιο λίθο», που είναι τοπικό πέτρωμα¹⁹.

Προβληματική είναι η προέλευση του εξεταζόμενου γλυπτού, η ανάγλυφη διακόσμηση του οποίου οδηγεί στις εξής υποθέσεις: Η πρώτη υπόθεση είναι ότι ανήκε στο κεντρικό τμήμα του επιστυλίου του τέμπλου είτε του ναού του Αγίου Γεωργίου, το οποίο μετά την καταστροφή του ναού χρησιμοποιήθηκε σε δεύτερη χρήση ως κατώφλι της εισόδου του περιβόλου ή ενός άλλου ναού, από τον οποίο ενδεχομένως μεταφέρθηκε, για να τοποθετηθεί στη θέση όπου βρέθηκε.

Στη Ρόδο η εκκλησιαστική αρχιτεκτονική κατά τη μεσοβυζαντινή και την υστεροβυζαντινή περίοδο αντιπροσωπεύεται από ποικιλία τύπων. Μονόχωροι, καμαροσκέπαστοι ναοί, σταυροειδείς εγγεγραμμένοι με τρούλο, ελεύθερος σταυρός, τετράκογχοι²⁰. Από τον αρχιτεκτονικό διάκοσμο αυτών των ναών έχουν διασωθεί τμήματα αξιόλογων επιστυλίων²¹, τα οποία ωστόσο έφεραν συνήθη διάκοσμο, όπως σηρικούς τροχούς, τοξύλλια, σταυρούς, ρόδακες κ.ά. Μόνη εξαίρεση αποτελεί το κακοποιημένο γλυπτό που εξετάζουμε, του οποίου η παράσταση αποτελεί παραλλαγή της συνηθισμένης τρίμορφης Δέησης, η οποία απαντάται συχνότατα τόσο σε τοιχογραφίες ναών²² όσο και σε εικόνες²³,

¹⁸ Επειδή το ανάγλυφο απλώνεται πάνω σε κυρτή επιφάνεια, δεν αποκλείεται να έχει σκαλιστεί σε κίονα, διαμέτρου 0,26-0,30μ., κομμένο στη μέση, που ξαναχρησιμοποιήθηκε, υπόθεση που μου υπέδειξε ο συνάδελφος κ. Ιω. Βαραλής, τον οποίο και ευχαριστώ.

¹⁹ Σχετικά με το πέτρωμα αυτό, βλ. Ε. Παπαβασιλείου, *Περί «λαρτίου λίθου»*, στο *Θωράκιον, αφιερωματικός τόμος στη μνήμη Παύλου Λαζαρίδη*, Αθήνα 2004, 129-136.

²⁰ Ορλάνδος 1948, έ.α., 61-112. Κόλλιας 1994, έ.α., 102.

²¹ Ορλάνδος 1948, έ.α., 220-221, εικ. 166-167.

²² Σχετικά με το θέμα της Δέησης και τη σχετική βιβλιογραφία, ενδεικτικά βλ. Μ. Καζαμία-Τσέρνου, *Ιστορόντας τη «Δέηση» στις βυζαντινές εκκλησίες της Ελλάδος*, Αθήνα 2003.

²³ Βλ. ενδεικτικά D. Mouriki, *A Deesis Icon in the Art Museum, Record of the Art Museum*, XXVII/1, 1968, 13-28.

ενώ είναι λιγότερο συνηθισμένη στη γλυπτική. Ενδεικτικά παραδείγματα γλυπτικής της δεόμενης Παναγίας στον τύπο της Βλαχερνίτισσας, ημίσωμης στο Μουσείο Θηβών²⁴ ή ολόσωμης στο Βυζαντινό και Χριστιανικό Μουσείο των Αθηνών²⁵ και στο Αρχαιολογικό Μουσείο της Κωνσταντινούπολης²⁶.

Αν το εξεταζόμενο ανάγλυφο προέρχεται από επιστύλιο, ως προς το θέμα παρουσιάζει συγγένειες με το επιστύλιο του τέμπλου στο διακονικό της Μονής Βλαχερνών στην Άρτα, έργο των μέσων του 13^{ου} αιώνα, σύμφωνα με την γραφική αναπαράσταση του Ορλάνδου²⁷, οπότε οι μορφές θα ήταν ημίσωμες εξαρχής. Ωστόσο, το πλάτος της κάτω επιφάνειας, που φέρει ίχνη της αρχικής λάξευσης με κτένι, είναι μόλις 0,09μ., γεγονός που υποδεικνύει ότι το γλυπτό αυτό δεν μπορεί να ανήκει σε επιστύλιο τέμπλου, δεδομένου ότι το πλάτος της κάτω επιφάνειας των γνωστών δημοσιευμένων επιστυλίων κυμαίνεται από 0,12μ. ως 0,19μ., αναλογίες που επιτρέπουν τη στήριξη κιονίσκων και την διακόσμηση της κάτω ορατής όψης, πράγμα που δεν ισχύει για το ανάγλυφο του Αγίου Γεωργίου.

Η δεύτερη υπόθεση στηρίζεται ξανά στην τρίμορφη σύνθεση που συνάδει περισσότερο με το θεματολόγιο σαρκοφάγων, στις οποίες οι άγγελοι συμβολίζουν τους φύλακες του τάφου ή αποτελούν σύμβολα εξουσίας τονίζοντας περισσότερο το ανώτερο αξίωμα των νεκρών, όπως επί παραδείγματι στην σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας στον ομώνυμο ναό στην Άρτα²⁸. Άραγε η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου έχει κτιστεί από κάποιο υψηλά ιστάμενο πρόσωπο, το οποίο πιθανότατα να έχει ταφεί εκεί; Ίσως αυτή η υπόθεση να ισχύει, διότι τόσο ο αρχιτεκτονικός τύπος του τετρακόγχου, ναού μικρών διαστάσεων²⁹, καθώς και οι πολλές ταφές στο εξωτερικό χώρο που αποκα-

²⁴ A. Grabar, *Sculptures byzantines du moyen age, II (XIe-XIVe siècle)*, Paris 1976, 37, πίν. Ha.

²⁵ Ο.π., 37, πίν. Hb.

²⁶ Ο.π., 35-36, πίν. Ia, 37, πίν. IIc.

²⁷ Α. Ορλάνδος, Η παρά την Άρταν μονή των Βλαχερνών, *ABME*, Β', 1936, 24-25, εικ. 19-21. Β. Παπαδοπούλου, Το βυζαντινό μαρμάρινο τέμπλο, στο: *Η Βλαχέρνα της Άρτας*, Άρτα 2015, 84, εικ. 55.

²⁸ Θ. Παζαράς, *Ανάγλυφες σαρκοφάγοι και επιτάφιας πλάκες της μέσης και ύστερης βυζαντινής περιόδου στην Ελλάδα*, Αθήνα 1988, 42, πίν. 36γ-δ και 37. Για τον συμβολισμό των αγγέλων - φυλάκων σε τάφους στη δυτική τέχνη, βλ. στο ίδιο, 91, σημ. 151.

²⁹ Ο συγκεκριμένος αρχιτεκτονικός τύπος χρησιμοποιήθηκε ήδη από την ρωμαϊκή εποχή για μαυσωλεία και κατά την παλαιοχριστιανική περίοδο για μαρτύρι-

λύφθηκαν με την ανασκαφή³⁰, οδηγούν στον χαρακτηρισμό του ναού ως κοιμητηριακού. Ταφικός ναός είναι και ο τετράκογχος του Αγίου Νικολάου στο Φουντουκλί (Διμυλιά) με τοιχογραφίες του 15^{ου} αιώνα, στις οποίες απεικονίζονται και οι θανόντες κτήτορες βάσει επιγραφών³¹.

Εκτός αυτών, η ανασκαφική έρευνα στην βόρεια εξωτερική πλευρά της εκκλησίας κάτω από αρκοσόλιο του τέλους του 15^{ου} - αρχών του 16^{ου} αιώνα έχει φέρει στο φως ένα τάφο διαμορφωμένο σε τρία ξεχωριστά επίπεδα και με ευρήματα που φανερώνουν διαχρονική χρήση από την παλαιοχριστιανική περίοδο ως τη μεταβυζαντινή³² (εικ. 5). Συγκεκριμένα βρέθηκε ένα παλαιοχριστιανικό πεντανούμιο στον κατώτερο τάφο, ένα ιπποτικό νόμισμα στον ανώτερο, ενώ από τις επιχώσεις συγκεντρώθηκαν όστρακα από εφυαλωμένα βυζαντινά αγγεία ως και της περιόδου της Ιπποτοκρατίας, καθώς και μεγάλος αριθμός κονιαμάτων από τον τοιχογραφικό διάκοσμο του ναού³³. Πιθανόν να υπήρχε στη θέση του αρκοσολίου εντοιχισμένη ψευδοσαρκοφάγος³⁴, η οποία να είχε στην πρόσοψη ή στο κάλυμμά της³⁵ το εξεταζόμενο εικονιστικό γλυπτό.

α, Περί τετρακόγχων, βλ ενδεικτικά W.E. Kleinbauer, *The Origin and Functions of the Aisled Tetraconch Churches in Syria and Northern Mesopotamia*, *DOP* 27, 1973 και D. Piguet-Panayotova, *Les tetraconques avec collateraux dans les Balkans des Ve-VIe siècles. Christianisation des forms et innovations*, *JbAntChrist* 33 1990, 197-208, όπου η προγενέστερη βιβλιογραφία. Πρβλ. επίσης, R. Krautheimer, *Παλαιοχριστιανική και βυζαντινή αρχιτεκτονική*, (ελλ. μετφ.), Αθήνα 1991, 144, 155, 284-285, 322-325 (σποραδικά).

³⁰ Μία επιπλέον ταφική κατασκευή εντοπίστηκε στον βόρειο εξωτερικό χώρο του ναού, δίπλα από το κατώφλι της βόρειας εισόδου από τη συνάδελο κ. Ν. Ψαρολογάκη το 2001 (αρ. ημερολογίου 3.37, 135).

³¹ Ορλάνδος 1948, έ.α., 182-197, εικ. 149.

³² Παραδείγματα τάφων με αρκοσόλια έχουν εντοπιστεί στο εσωτερικό ναών στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, όπως στην Παναγία του Κάστρου, τον Άγιο Σπυρίδωνα, τον Άγιο Αρτέμιο και στον ανώνυμο ναό στην οδό Αγησάνδρου. Βλ. Θ. Αρχοντόπουλος, Ε. Παπαβασιλείου, Ρόδος: πληροφορίες για την ιστορία του τόπου μέσα από το γεγονός του θανάτου. Ταφική τοπογραφία του νησιού από τον 4^ο αι. μ.Χ. έως τις αρχές του 16^{ου} αιώνα, *AAA*, 39, 2006, 202-205.

³³ Την ανασκαφική έρευνα των τάφων διεξήγαγε το 1977 η αείμνηστη συνάδελο αρχαιολόγος Χάρης Κάντζια. Τα στοιχεία που αναφέρονται στο κείμενο προέρχονται από το ημερολόγιο ανασκαφής, αρ. 80, 98-117.

³⁴ Σχετικά βλ. Παζαράς 1988, έ.α., 70-77. Σήμερα διατηρούνται κάτω από το αρκοσόλιο οι δύο καλυπτήριες πέτρες με τον σιδερένιο κρίκο που χρησίμευε για το άνοιγμα του τάφου (μήκ. 1,70μ., πλ. 0,78μ.). Σε ύψος 0,76μ. από το επίπεδο των

Όσον αφορά τη χρονολόγησή του η μεγάλη αποσπασματικότητα του γλυπτού δυσχεραίνει αρκετά την ένταξή του σε συγκεκριμένα χρονικά όρια. Είναι φανερό ότι δεν κοσμεύεται με έντονα ανάγλυφες μορφές όπως είναι οι αντίστοιχες έξεργες μορφές στη σαρκοφάγο της Αγίας Θεοδώρας στην Άρτα του β' μισού του 13^{ου} αιώνα³⁶ ή στα ταφικά αρκοσόλια του νοτίου παρεκκλησίου της Μονής της Χώρας στην Κωνσταντινούπολη των αρχών του 14^{ου} αιώνα³⁷ ή στο τόξο από κιβώριο στο Αρχαιολογικό Μουσείο Κωνσταντινούπολεως που χρονολογείται στα παλαιολόγια χρόνια³⁸. Η μορφή της δεόμενης Παναγίας ομοιάζει αρκετά με την αντίστοιχη σε ένα εγκόλπιο από στεατίτη στο Παρίσι του 13^{ου} αιώνα³⁹. Επίσης, η πτυχολογία των ενδυμάτων των μορφών παρουσιάζει αρκετή ομοιότητα με την αντίστοιχη των τριών προτομών στο κάλυμμα σαρκοφάγου που βρίσκεται στα τουρκικά λουτρά στη Βέροια (τέλος 13^{ου}-αρχές 14^{ου} αιώνα)⁴⁰ και με την προτομή ενός αγίου στο Βυζαντινό Μουσείο Αθηνών (13^{ος} αιώνας)⁴¹.

Η απόδοση των μορφών που είναι γραμμική, σχηματοποιημένη, όπως διακρίνεται στην πτυχολογία των ενδυμάτων και στις φτερούγες των αγγέλων, χωρίς ιδιαίτερη προσοχή και ακρίβεια στο σχέδιο και τα περιγράμματα, όσο και το υλικό λάξευσης οδηγούν σε ντόπιο τεχνίτη-μαρμαρά χωρίς αξιώσεις και δεξιοτεχνία. Η μεγάλη σχηματοποίηση των λεπτομερειών των μορφών οδηγούν προς τον 14^ο αιώνα και είναι δυνατόν να συσχετιστούν με την

καλυπτηρίων πλακών διατηρείται εντοιχισμένο μαρμάρινο γείσο εν είδει πατούρας (ύψ. 0,22μ., πλ. 0,12μ.) που υποδηλώνει την πιθανή ύπαρξη εντοιχισμένης σαρκοφάγου.

³⁵ Παζαράς 1988, έ.α., 87-88, πίν. 9α-γ, όπου περιγράφεται το κάλυμμα 11(1-3) από τη Βέροια που φέρει ανάγλυφη διακόσμηση με μορφές αγίων και χρονολογείται στα τέλη 13ου και ως τα μέσα του 14ου αι.

³⁶ Ορλάνδος 1948, έ.α., 25, σημ. 21.

³⁷ Hjort, *The Sculpture byzantines of Kariye Camii*, *DOP* 33, 1979, 248-255, πίν. 61, 64-65, 66, 69-70.

³⁸ Grabar 1976, έ.α., 136, πίν. CXIVa.

³⁹ Ι. Καλαβρέζου, Οι απεικονίσεις της Παναγίας στους στεατίτες, στον κατάλογο έκθεσης: *Μήτηρ Θεού, απεικονίσεις της Παναγίας στη βυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2000, 186, πίν. 122.

⁴⁰ Παζαράς 1988, έ.α., 25-26, πίν. 9β-γ, και Α. Liveri, *Die byzantinischen Steinreliefs des 13. und 14. Jahrhunderts im griechischen Raum*, Αθήνα 1996, 156-157, εικ. 16, 17.

⁴¹ Liveri, ό.π., 183, εικ. 74. Μ. Σκλάβου-Μαυροειδή, *Γλυπτά του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών. Κατάλογος*, Αθήνα 1999, 197, αρ. 275.

ομάδα των αθηναϊκών φραγκοβυζαντινών γλυπτών⁴². Ως εκ τούτου, είναι προφανές ότι το ανάγλυφο σχετίζεται μ' ένα ναό προγενέστερο του 15^{ου} αιώνα που δέχθηκε προσθήκες προς τα τέλη του ίδιου αιώνα, παίρνοντας την αρχιτεκτονική μορφή που διατηρεί μέχρι σήμερα⁴³.

Σε έγγραφο της 8^{ης} Νοεμβρίου 1347 αναφέρεται πύλη (*porta muri burgi*), που οδηγούσε στην εκκλησία του Αγίου Γεωργίου του Καπαδόκη, η οποία ταυτίζεται με την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου⁴⁴. Πιθανότατα, το εν λόγω ανάγλυφο, η ημικυκλική ασίδα που αποκαλύφθηκε στο ΝΑ εσωτερικό χώρο, καθώς και τα κονιάματα τοιχογραφικού διακόσμου που εντοπίστηκαν σε στρώση του τρίπατου τάφου κάτω από το αρκοσόλιο⁴⁵ να προέρχονται από το ναό που αναφέρεται το 1347 σε γραπτή πηγή και τον οποίο διαδέχθηκε κατά τον 15^ο αιώνα το μεταγενέστερο τετράκογχο.

Επειδή δεν μπορούμε να αποδείξουμε και να υποστηρίξουμε την αρχική προέλευση αυτού του αποτμήματος, το μόνο που μπορούμε να πούμε καταληκτικά είναι τα εξής: το θέμα της τρίμορφης Δέησης (Παναγία-Χριστός-Πρόδρομος) κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας που είναι αρκετά συνηθισμένο τόσο σε τοιχογραφίες εκκλησιών στο νησί της Ρόδου όσο και σε μνημεία φραγκοκρατούμενων περιοχών (Νάξο, Εύβοια, Κρήτη), φανερώνει την συσπείρωση του ορθόδοξου δόγματος έναντι των λατίνων κατακτητών⁴⁶. Συνεπώς το εξεταζόμενο έργο κατά πάσα πιθανότητα θα προοριζόταν για μια εκκλησία ορθόδοξου δόγματος⁴⁷, όπως ήταν η εκκλησία του Αγίου Γεωργίου,

⁴² Α. Ξυγγόπουλος, Φραγκοβυζαντινά γλυπτά εν Αθήναις, *ΑΕ* 1931, 69-100.

⁴³ Σχετικά με την ύπαρξη προγενέστερου ναού, βλ. Ντέλλας 2007, έ.α., 209-210, εικ. 15-17.

⁴⁴ Α. Luttrell, Rhodes Town: 1306-1350, στο: *Ρόδος 2.400 χρόνια. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523), Πρακτικά συνεδρίου (24-29 Οκτ. 1993)*, Β', Αθήνα 2000, 312.

⁴⁵ Τα κονιάματα δεν έχουν μελετηθεί ούτε ως ώστε να χρονολογηθούν, συνεπώς υπάρχει πιθανότητα να προέρχονται και από το διάκοσμο του εσωραχίου του αρκοσολίου, που συνήθως ήταν τοιχογραφημένα κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας, όπως έχουν διατηρηθεί σε ανάλογες περιπτώσεις στη Ρόδο.

⁴⁶ Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, Η βυζαντινή τέχνη στο Αιγαίο, στο: *Αιγαίο, Επίκεντρο Ελληνικού Πολιτισμού*, Αθήνα 1995, 149.

⁴⁷ Την ύπαρξη ενός αθηναϊκού εργαστηρίου εξελληνισμένων Φράγκων που εργάζεται για τους ορθόδοξους και παράγει έργα σύμφωνα με την ορθόδοξη εικονογραφία, υποστηρίζει και ο Ξυγγόπουλος για τα φραγκοβυζαντινά γλυπτά στην Αθήνα. Ξυγγόπουλος 1931, έ.α., 96.

μία από τις είκοσι τρεις ορθόδοξες εκκλησίες της μεσαιωνικής πόλης. Αποτελεί ίσως ένα δείγμα της αντίστασης της Ορθοδοξίας στο αλλότριο δόγμα, εντάσσεται στο πλαίσιο του αντιλατινικού πνεύματος ή ανήκει στην ομάδα των έργων που έγιναν λόγω ανοχής σε θέματα λατρείας εκ μέρους των κατακτητών⁴⁸; Γεγονός είναι ότι στη Ρόδο του 15^{ου} αιώνα δημιουργήθηκε μια πιο φιλελεύθερη κατάσταση απ' ότι στην βενετοκρατούμενη Κρήτη, όπως αποδεικνύεται από τα σχετικά έγγραφα του Τάγματος στο αρχείο της Μάλτας, μια ανεκτικότητα εκ μέρους των Ιπποτών απέναντι στους ορθόδοξους ροδίτες⁴⁹.

Ο ντόπιος τεχνίτης, ο ανώνυμος δημιουργός, σκαλίζει με απλοϊκά περιγράμματα τα σώματα των τριών μορφών και τα ενδύματα με σχηματοποιημένες πτυχώσεις. Τα δάκτυλα των χεριών της Παναγίας είναι τόσο πρόχειρα αποδοσμένα που διακρίνονται τέσσερα αντί πέντε, ενώ τα φτερά των αγγέλων είναι άκαμπτα και φαίνονται σαν να εκφύονται από τα φωτοστέφανα. Είναι φανερό ότι δεν ελέγχει τη διακοσμητική επιφάνεια, στριμώχνοντας τις μορφές και τα φυτικά μοτίβα, ενώ, για να επιτύχει τα ίδια ύψη στη λάξευση των κεφαλιών, τοποθετεί ως γνώμονα μια οριζόντια επίπεδη ταινία στο φόντο, πλάτους 0,03μ., προσπαθώντας ταυτόχρονα να δώσει και την αίσθηση του βάθους. Η αμέλεια και η προχειρότητα φαίνεται ακόμη και στον διαφορετικό τρόπο απόδοσης των ανθεμίων. Συγκεκριμένα στο αριστερό ανθέμιο, στον κεντρικό λοβό δηλώνεται η νεύρωση με έξεργο ανάγλυφο, ενώ στους υπόλοιπους τέσσερις αποδίδεται με λοξότμητη λάξευση. Παρόλες τις ατέλειες, ακολουθεί βυζαντινά πρότυπα, πράγμα που γίνεται καταφανές, όταν συγκρίνει κανείς τις προτομές του εξεταζόμενου γλυπτού με τις έξεργα ανάγλυφες ολόσωμες μορφές της θαλασσινής πύλης που αντανακλούν δυτική τεχνοτροπία. **(εικ. 6)**

Επειδή ο 14^{ος} αιώνας είναι ο πρώτος αιώνας κυριαρχίας του Τάγματος του Αγίου Ιωάννη της Ιερουσαλήμ στο νησί της Ρόδου, δεν είναι δυνατόν να είχε λησμονηθεί τόσο γρήγορα η βυζαντινή παράδοση. Προφανώς συνεχίστηκε, όπως είναι καταφανές στον τομέα της ζωγραφικής καθ' όλη τη διάρκεια της Ιπποτοκρατίας (1309-1522) κυρίως στην ύπαιθρο του νησιού⁵⁰.

⁴⁸ Καζαμία-Τσέρνου, *έ.α.*, 248.

⁴⁹ Ζ. Τσιρπανλής, *Η Ρόδος και οι νότιες Σποράδες στα χρόνια των Ιωαννιτών Ιπποτών (14^{ος}-16^{ος} αι.)*, Ρόδος 1991, 254-286.

⁵⁰ Η έρευνα έχει αποδείξει ότι κατά την περίοδο της Ιπποτοκρατίας συνυπάρχουν η βυζαντινή και η δυτική παράδοση στη ζωγραφική σε μνημεία εντός της μεσαιωνι-

Πάντως, αυτή την περίοδο στη Ρόδο ακμάζει και η γλυπτική βασιζόμενη σε δυτικά πρότυπα⁵¹, πράγμα που είναι αποτυπωμένο τόσο στις επιτύμβιες πλάκες των Μεγάλων Μαγίστρων και των επιφανών ιπποτών⁵² όσο και στα ανάγλυφα μοτίβα των οικοσήμεων⁵³.

Επίσης, κάθε πύλη και προμαχώνας του κάστρου αποκτά και τον προστάτη της άγιο που λαξεύεται και τοποθετείται σε ειδική κόγχη, σε περίοπτη θέση. Ενδεικτικά αναφέρουμε τον δρακοντοκτόνο Άγιο Γεώργιο στον ομώνυμο προμαχώνα, που χρονολογείται στην εποχή του μεγάλου μαγίστρου Fluvian (1421-1437), (εικ. 7) δίπλα στο μοναστηριακό συγκρότημα του Αγίου Γεωργίου που εξετάζουμε⁵⁴, τον Άγιο Ιωάννη τον Πρόδρομο στην ομώνυμη πύλη, επί εποχής του μεγάλου μαγίστρου Aubusson (1476-1503) (εικ. 8), και τις τρεις ολόσωμες μορφές (η Θεοτόκος ανάμεσα στον Άγιο Ιωάννη Πρόδρομο και τον Απόστολο Πέτρο) στη θαλασσινή πύλη, που έχουν προαναφερθεί και χρονολογούνται στα χρόνια του ίδιου μεγάλου μαγίστρου. Ξεχωρίζει όμως μια ομάδα που εντάσσεται στον κύκλο επήρειας της βυζαντινής τέχνης⁵⁵, όπως ο ολόσωμος και μετωπικός Αρχάγγελος Μιχαήλ, στο τεί-

κής πόλης, παρ' ότι είναι ελάχιστος ο αριθμός τους σε σχέση με τα μνημεία της υπαίθρου. Βλ. σχετικά Θ. Αρχοντόπουλος, Α. Κατσιώτη, Η ζωγραφική στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από τον 11^ο αιώνα μέχρι την κατάληψή τους από τους Τούρκους (1522): μια εκτίμηση των δεδομένων, στο: *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, Πρακτικά Συνεδρίου*, Α', Αθήνα 2007, 457-459.

⁵¹ Τα περισσότερα γλυπτά χρονολογούνται στο β' μισό του 15ου ή στις αρχές του 16ου αιώνα. Κόλλιας 1992, έ.α., 42 και 1994, 132-137.

⁵² Βλ. Α.Μ. Κάσδαγλη, Τα ταφικά μνημεία της Ιπποτοκρατίας στη Ρόδο, *ΔΕΓΕΕ* 11, 1991, 53-60 και 2002-2005, 249-258. Α.Μ.Κασδαγλι, Funerary Monuments of Hospitaller Rhodes: An overview, στο: *The Military Orders* 4, Ashgate 2008, 175-188, όπου παρατίθεται η παλαιότερη βιβλιογραφία.

⁵³ Βλ. Α.Μ. Κάσδαγλη, Κατάλογος των θυρεών της Ρόδου, *ΑΔ* 49-50, 1994-1995, 211-246.

⁵⁴ Σχετικά με τον προμαχώνα βλ. *ΑΔ* 49 (1994) Β' Χρονικά, 815. *ΑΔ* 50 (1995) Β' Χρονικά, 823-824. *ΑΔ* 52 (1997) Β' Χρονικά, 1148-1149. *ΑΔ* 53 (1998) Β' Χρονικά, 991. Κάσδαγλη, Μανούσου-Ντέλλα 2007, έ.α., 115-130. Σχετικά με την ανάγλυφη παράσταση του Αγίου Γεωργίου, βλ. Κόλλιας 1994, έ.α., 132, εικ. 72.

⁵⁵ Ο Κόλλιας (1994, έ.α., 132, εικ. 39) εντάσσει στην βυζαντινίζουσα ομάδα των γλυπτών των τειχών και τον Άγιο Θεόδωρο Στρατηλάτη, που βρίσκεται στα τείχη της «γλώσσας» της Αγγλίας, ο οποίος συνοδεύεται από το οικοσήμεο του Aubusson (1476-1503).

χος κοντά στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου ⁵⁶ (εικ. 9) και η προτομή του Αγίου Αθανασίου στον ομώνυμο πύργο (εικ. 10), έργα που ανάγονται στην εποχή του μεγάλου μαγίστρου Fluvian (1421-1437). Στην ίδια τεχνοτροπική ομάδα είναι δυνατόν να ενταχθεί και το εξεταζόμενο ανάγλυφο από τον Άγιο Γεώργιο, χρονολογούμενο στον 14^ο αιώνα.

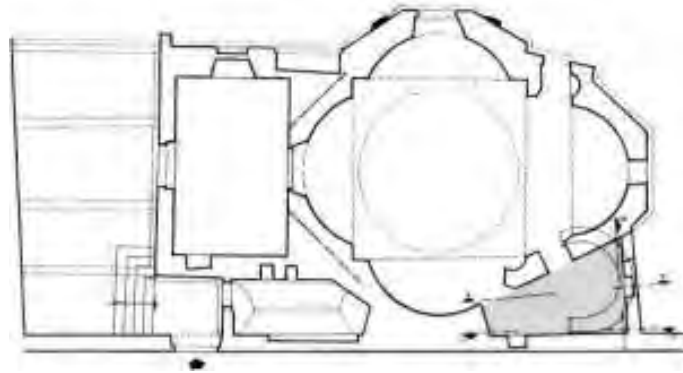
Αν λοιπόν ισχύει η συσχέτιση του αναγλύφου με τον ναό του Αγίου Γεωργίου Καππαδόκη που αναφέρεται στο έγγραφο του 1347, τότε πιθανόν να επιλέχθηκε η συγκεκριμένη, εσχατολογικού χαρακτήρα, σύνθεση (άγγελιο σεβίζοντες προς την δεομένη Παναγία) που εκφράζει την μεσιτεία προς τον Θεό για τη σωτηρία της ψυχής του αποθανόντος, να κοσμήσει την σαρκοφάγο ενός επιφανούς αστού, ορθοδόξου δόγματος, που ίσως να ήταν κτήτορας ή χορηγός αυτού του ναού⁵⁷. Απ' όσο γνωρίζουμε, προς το παρόν, ότι για την περίοδο αυτή, αποτελεί μοναδικό δείγμα ταφικής γλυπτικής που ακολουθεί τη βυζαντινή παράδοση, ενώ κυριαρχούν οι επιτύμβιες πλάκες δυτικής τεχνοτροπίας που φέρουν ολόσωμες μορφές των κεκοιμημένων (gisants) ή εραλδικά εμβλήματα.

⁵⁶ Κάσδαγλη, Μανούσου-Ντέλλα 2007, έ.α., 120, εικ. 1Δ, 8. Ολόσωμη παράσταση του Αρχαγγέλου Μιχαήλ υπάρχει στην πρόσοψη του ναού των Βλαχερνών στην Άρτα που μοιάζει αρκετά με την αντίστοιχη της Ρόδου, διαφέροντας ως προς τον τρόπο που κρατάει τη ρομφαία και ως προς την απόδοση περισσότερων λεπτομερειών που δικαιολογούν την ένταξή του στον 13ο και όχι στον 17ο αι., όπως υποστηρίζει ο Ορλάνδος. Βλ. Β. Παπαδοπούλου, Α. Τσιάρα, *Εικόνες της Άρτας*, Άρτα 2008, 61-62, εικ. 53.

⁵⁷ Η τοιχογραφία της παράστασης της Παναγίας Βλαχερνίτισσας στον τάφο των κτητόρων στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου, που χρονολογείται στις αρχές του 14ου αι., συνάδει τόσο με την προτεινόμενη χρονολόγηση του αναγλύφου του αγίου Γεωργίου όσο και με την υπόθεση ότι το γλυπτό ανήκε σε τάφο κτητόρων. Βλ. Θ. Παζαράς, Ο τάφος των κτητόρων στο καθολικό της μονής Βατοπεδίου, *Βυζαντινά* 17, 1994, 424-426.

Εικ. 1. Εξωτερική άποψη του Ναού του Αγ. Γεωργίου (Χουρμαλί) από ΒΔ

Εικ. 2. Κάτοψη του Ναού και του ΝΑ ανασκαφικού χώρου

Εικ. 3. Το ανάγλυφο με την παράσταση της Θεοτόκου δεομένης ανάμεσα σε αγγέλους

Εικ. 4. Καθαρισμός του αναγλύφου από συντηρητή της Υπηρεσίας
Εικ. 5. Ο τάφος με το αρκοσόλιο στη βόρεια πλευρά του ναού

Εικ. 6. Παράσταση με ολόσωμες ανάγλυφες μορφές στη θαλάσσια πύλη.
Εικ. 7. Ανάγλυφο του Αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο προμαχώνα.

Εικ. 8. Ανάγλυφη μορφή του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου στην εξωτερική ομώνυμη πύλη.

Εικ. 9. Ανάγλυφη ολόσωμη μορφή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ κοντά στον προμαχώνα του Αγίου Γεωργίου.

Εικ. 10. Ανάγλυφη προτομή του Αγίου Αθανασίου στον ομώνυμο πύργο.

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ

Αρχαιολόγος στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

**ΤΟ ΜΑΡΤΥΡΙΟ – ΒΑΠΤΙΣΤΗΡΙΟ ΤΗΣ ΠΑΛΑΙΟΠΑΝΑΓΙΑΣ
ΣΤΟΝ ΒΑΘΥ ΚΑΛΥΜΝΟΥ**

Το συγκρότημα της Παλαιοπαναγιάς

Στη βόρεια πλευρά της κοιλάδας του Βαθύ, σε απόσταση 350 μ. βόρεια του ενοριακού ναού της Αγίας Τριάδας, βρίσκονται τα ερείπια παλαιοχριστιανικού κτιριακού συγκροτήματος, γνωστού με την ονομασία Παλαιοπαναγιά ή Παλαιοπαναγιά. Αυτό είναι κτισμένο πάνω σε υπερυψωμένο φυσικό άνδρηρο, το οποίο δεσπόζει στην υποκείμενη κοιλάδα. Το συγκρότημα (εικ. 1) περιλαμβάνει μία τρίκλιτη βασιλική μεγάλων διαστάσεων, με προσκτίσματα στα βόρεια και νότια αυτής, καθώς και μεγάλη υπόγεια υδατοδεξαμενή στα ανατολικά της. Η κάτοψη του συγκροτήματος, με τον ναό στο κέντρο και τα προσκτίσματα εκατέρωθέν του, σε συνδυασμό με την ύπαρξη από μίας ημικυκλικής ασίδας στα ανατολικά αυτών, δημιουργεί την εικόνα μίας συμμετρικής και αρμονικής αρχιτεκτονικής σύνθεσης.

Σύμφωνα με τις παλαιότερες βιβλιογραφικές αναφορές ο ναός ήταν αφιερωμένος στη Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστού. Επικράτησε όμως στα μετέπειτα χρόνια η ονομασία Παλαιοπαναγιά. Η ευρύτερη γύρω περιοχή παρουσιάζει πολλά παλαιοχριστιανικά αρχαιολογικά κατάλοιπα. Αμέσως ανατολικά και βορειοανατολικά της βασιλικής εντοπίζονται απομεινάρια οικισμού. Στα 70 μ. βόρεια βρίσκονται δύο υπέργεια καμαροσκεπή ταφικά κτίσματα, ενώ 285 μ. βορειοανατολικά, επί της εκεί βουνοπλαγιάς, υπάρχουν τα ερείπια από ένα μικρό μοναστηριακό συγκρότημα, γνωστό με την ονομασία Πάνω Παναγιά. Επίσης, σε απόσταση 50 μέτρων βορειοανατολικά της Παλαιοπαναγιάς, υπάρχουν εμφανή σημάδια λατόμευσης υλικού επί του φυσικού ασβεστολιθικού πετρώματος, ενώ 130 μ. βορειοανατολικά βρίσκεται το υστεροβυζαντινό ναύδριο του Αγίου Παντελεήμονα.

Τα δεδομένα της αρχαιολογικής έρευνας και οι οικοδομικές φάσεις του συγκροτήματος

Οι ανασκαφικές έρευνες που πραγματοποιήθηκαν από τον υπογράφο-ντα αρχαιολόγο, κατά τα χρονικά διαστήματα 15/9 – 5/11/1997 και 11/11 – 19/11/1998 αποκάλυψαν το σύνολο των βορείων προσκτισμάτων και το ανατολικό τμήμα της βασιλικής. Το μεγαλύτερο όμως μέρος του ναού, τα

νότια προσκτίσματα και η υπόγεια εξωτερική υδατοδεξαμενή στ' ανατολικά παραμένουν άσκαφα.

Σύμφωνα με τα διαθέσιμα αρχαιολογικά δεδομένα και τη μελέτη των αρχιτεκτονικών στοιχείων του, το συγκρότημα της Παλαιοπαναγιάς παρουσιάζει τέσσερις κύριες οικοδομικές φάσεις.

Αρχικά οικοδομήθηκε στον χώρο ένα αυτόνομο τετράκογχο οικοδόμημα, το οποίο ήταν κατά πάσα πιθανότητα Μαρτύριο (εικ. 2, 3).

Μέσα στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα, πιθανότατα κατά τις αρχές του, κατασκευάστηκε στα νότια του τετράκογχου η μεγάλη τρίκλιτη βασιλική της Παλαιοπαναγιάς, η οποία επικοινωνούσε με το τετράκογχο οικοδόμημα μέσω ενδιάμεσης εισόδου (εικ. 4). Ότι το τετράκογχο προϋπήρχε επιβεβαιώνεται από το γεγονός, ότι η βόρεια πλευρά της βασιλικής αγκαλιάζει τη νότια κόγχη του, χωρίς οι δύο τοιχοποιίες να «δένουν» οργανικά μεταξύ τους.

Λίγο μετά την ανέγερση της βασιλικής, μέσα πάντως στο α' μισό του 6^{ου} αιώνα, προστέθηκε στα νότια αυτής ένα επίμηκες πρόσκτισμα, αποτελούμενο από τέσσερα διαμερίσματα και ημικυκλική ανίδα στα ανατολικά (εικ. 5).

Στα μέσα του 6^{ου} αιώνα (το έτος 551 ή 554 μ. Χ.) η βασιλική καταστράφηκε, πιθανότατα εξαιτίας του φοβερού σεισμού που χτύπησε την Ανατολική Μεσόγειο. Τα ολέθρια αποτελέσματά του στη γειτονική της Καλύμνου νήσο Κω (κατάρρευση κτιρίων, παλιρροϊκό κύμα, θάνατοι, μετατροπή πηγών πόσιμοι νερού σε υφάλμυρες) περιέγραψε ιδιαίτερα παραστατικά ο ιστορικός Αγαθίας ο Σχολαστικός, ενώ τα επιβεβαίωσε η ανασκαφική έρευνα στην Κω και στην Κάλυμνο. Αμέσως μετά, στο β' μισό του 6^{ου} αιώνα, η Παλαιοπαναγιά επισκευάστηκε. Χαρακτηριστική μάλιστα είναι η σχεδίαση σταυρών επί οικοδομικών υλικών (οπτοπλίνθων και μαρμάρινων δόμων), πρακτική που σχετίζεται με την πεποίθηση για τη στερέωση της κατασκευής μετά την εμπειρία του καταστροφικού σεισμού. Σε αυτή τη φάση επίσης κατεδαφίστηκε η ανατολική κόγχη του τετράκογχου Μαρτυρίου και προστέθηκε εδώ ένα ορθογώνιο διαμέρισμα με ημικυκλική κόγχη στα ανατολικά και σταυρόσημη κτιστή κολυμβήθρα στο κέντρο του (εικ. 6, 7). Με αυτό τον τρόπο το αρχικό τετράκογχο ενσωματώθηκε στο Βαπτιστήριο που διαμορφώθηκε στα βόρεια της βασιλικής. Επίσης, δίπλα στην ανατολική πλευρά του ναού κατασκευάστηκε μία μεγάλη υπόγεια υδατοδεξαμενή, για την προμήθεια του απαραίτητου νερού κατά την τελετή του βαπτίσματος.

Κατά το α' μισό του 7^{ου} αιώνα και μετά η βασιλική και τα προσκτίσματά

της καταστράφηκαν και χρησιμοποιήθηκαν έκτοτε ως χώροι για ταφές.

Η Παλαιοπαναγιά αποτελεί τη μεγαλύτερη παλαιοχριστιανική βασιλική της κοιλάδας του Βαθύ και μία από τις μεγαλύτερες της Καλύμνου. Η προϋπαρξη του τετράκογχου Μαρτυρίου, η εν συνεχεία προσθήκη Βαπτιστηρίου, η ευρεία χρήση μαρμάρινων αρχιτεκτονικών μελών, η διακόσμηση με ψηφιδωτά και τοιχογραφίες επιβεβαιώνουν τη σπουδαιότητά της. Το γεγονός μάλιστα ότι πρόκειται για τον μοναδικό ναό του Βαθύ που διαθέτει Βαπτιστήριο, κάνει πιθανή την υπόθεση ότι αποτελούσε την έδρα Επισκόπου, ο οποίος είχε και την ευθύνη των βαπτισμάτων.

Το τετράκογχο Μαρτύριο

Το τετράκογχο κτίσμα (εικ. 1-3, 7-8) έχει εξωτερικές διαστάσεις 7,60 x 7,60 μ. Αποτελείται από έναν κεντρικό τετράγωνο χώρο, διαστάσεων 3,40 x 3,40 μ., στην κάθε πλευρά του οποίου ανοίγεται από μία ημικυκλική κόγχη, χορδής 2,00 μ. και βέλους 1,60 μ. Το πάχος των τοίχων είναι 0,65 μ. Στο μέσον της νότιας κόγχης ανοίγεται είσοδος πλάτους 0,95 μ., μέσω της οποίας το τετράκογχο επικοινωνεί με το βόρειο κλίτος της βασιλικής.

Η στέγαση του τετράκογχου γινόταν με τεταρτοσφαίρια στις κόγχες και χαμηλό τυφλό τρούλο στο κέντρο (εικ. 3). Κατά την ανασκαφή ανακαλύφθηκαν τετράγωνα και τραπεζιόσχημες οπτόπλινθοι με δακτυλίες πρόσφυσης και κομμάτια ελαφρόπετρας από το κτίσιμο της ανωδομής του.

Οι επιφάνειες των τοίχων έφεραν τοιχογραφικό διάκοσμο, όπως έδειξε η ανακάλυψη θραυσμάτων με απεικόνιση μορφών, γραμμμάτων, γεωμετρικών σχεδίων και ταινιών. Η εύρεση επίσης μικρού μεγέθους ψηφιδών υποδηλώνει ότι υπήρχε και επιτοίχια ψηφιδωτή διακόσμηση.

Το δάπεδο είναι υπερυψωμένο σε σχέση με αυτό του βορείου κλίτους της βασιλικής και γι' αυτό έχουν κατασκευαστεί στην ενδιάμεση είσοδο δύο σκαλοπάτια, μέσω των οποίων εισέρχεται κάποιος στο εσωτερικό του. Ως σκαλοπάτι μάλιστα έχει χρησιμοποιηθεί σε δεύτερη χρήση ένας θραυσμένος μαρμάρινος αμφικιονίσκος παραθύρου της βασιλικής. Το δάπεδο κάλυπτε ψηφιδωτό, το οποίο όμως διατηρείται αποσπασματικά, στη νότια, δυτική και βόρεια κόγχη. Η διακόσμησή του περιλαμβάνει φύλλα και έλικες κισσού (εικ. 9). Στο μεγαλύτερο μέρος του δαπέδου είναι ορατό το υπόστρωμά του, αποτελούμενο από ακανόνιστο λιθόστρωτο με συνδετικό ασβεστοκονίαμα. Το γεγονός ότι το δάπεδο του τετράκογχου είναι ενιαίο με αυτό του συνεχόμενου προς τα ανατολικά μεταγενέστερου Βαπτιστηρίου, υποδεικνύει ότι κατασκευάστηκε μετά την ενοποίηση των δύο κτισμάτων.

Η κάτοψη του τετράκογχου, που θυμίζει φυλλόσχημο σταυρό, υποδηλώνει ότι πιθανότατα αποτελούσε Μαρτύριο, δηλαδή κτίσμα που κατασκευάστηκε είτε πάνω στον τάφο (Κοιμητηριακό Μαρτύριο) είτε στον τόπο του μαρτυρικού θανάτου (Αναμνηστικό Μαρτύριο) κάποιου μάρτυρα. Βέβαια, το τετράκογχο σχήμα χρησιμοποιήθηκε κατά την Παλαιοχριστιανική Εποχή και για την κατασκευή βαπτιστηρίων και ναών. Το γεγονός όμως ότι είναι προγενέστερο της βασιλικής συνηγορεί υπέρ της ταύτισής του με Μαρτύριο.

Τα Μαρτύρια παρουσιάζουν μεγάλη ποικιλία σε κατόψεις (τρίκογχα, τετράκογχα, πεντάκογχα, εξάγωνα, σταυρόσχημα). Αυτό της Παλαιοπαναγιάς είναι πανομοιότυπο με το Μαρτύριο στη Γεωργική Σχολή της Μεσαράς Κρήτης (εικ. 10), καθώς και με το τετράκογχο της βασιλικής της Παναγιάς στη θέση Κουσέλιο (εικ. 11) της νήσου Λειψοί. Το τετράκογχο των Λειψών έχει ερμηνευτεί ως Βαπτιστήριο, χωρίς όμως καμία ανασκαφική τεκμηρίωση ή άλλη σχετική ένδειξη. Προσωπικά θεωρώ πιθανότερο να αποτελεί Μαρτύριο. Το τετράκογχο της Παλαιοπαναγιάς παρουσιάζει επίσης ομοιότητες με δύο ακόμη τετράκογχα, τα οποία διαφέρουν μόνο στην ύπαρξη προεξεχουσών ορθογώνιων γωνιών εξωτερικά στα σημεία επαφής των τεσσάρων κογχών. Το πρώτο είναι το θεωρούμενο ως Μαρτύριο που είναι προσκολλημένο στα βορειοανατολικά της μεγάλης βασιλικής στην Αρνίθας της Ρόδου και το οποίο επικοινωνεί με το βόρειο κλίτος αυτής (εικ. 12). Το δεύτερο τετράκογχο (εικ. 13) είναι προσαρτημένο στο Βαπτιστήριο της βασιλικής του Λεχάιου, που είναι αφιερωμένη στον μάρτυρα Λεωνίδα και τις επτά γυναίκες που μαρτύρησαν μαζί του. Για τη χρήση του δεν προέκυψαν ενδείξεις κατά την ανασκαφή του. Είναι όμως πιθανό αυτό να αποτελούσε αρχικά Μαρτύριο, προτού ενσωματωθεί στο Βαπτιστήριο, όπως δηλαδή και στην περίπτωση της Παλαιοπαναγιάς.

Τα Μαρτύρια είχαν τη μορφή μικρών μασωλείων και χρησίμευαν ως τόποι συνάθροισης των Χριστιανών, οι οποίοι προσέρχονταν για να τιμήσουν την επέτειο ταφής των μαρτύρων, τη «γενεθλία» τους, δηλαδή την ημέρα γέννησής τους στην αληθινή ζωή με τον μαρτυρικό θάνατό τους. Αυτή την ημέρα μνήμης οι πιστοί, ντυμένοι στα λευκά, στόλιζαν τον τάφο του μάρτυρα με στεφάνια και άνθη. Οι συναθροίσεις τους περιελάμβαναν ανάγνωση του βίου του μάρτυρα, τέλεση Θείας Ευχαριστίας, ψαλμούς, μετάληψη των πιστών και ομιλίες. Κατά τον εορτασμό προσκόμιζαν, εδέσματα, άρτο και οίνο, προσφορές με τις οποίες ανακουφίζονταν κυρίως οι

φτωχοί. Τα νεκρόδειπνα αυτά αποτελούσαν εκδήλωση της χριστιανικής φιλανθρωπίας και ευεργεσίας και γι' αυτό ονομάζονταν «αγάπες».

Το ζήτημα της χρονικής σχέσης του τετράκογχου με τη βασιλική βασίζεται προς το παρόν στο γεγονός ότι η βόρεια πλευρά της βασιλικής αγκαλιάζει τη νότια κόγχη του τετράκογχου, χωρίς οι δύο τοιχοποιίες να «δένουν» οργανικά μεταξύ τους, στοιχείο που υποδεικνύει το τετράκογχο ως προγενέστερο του ναού. Το τετράκογχο βέβαια χρήζει περαιτέρω ανασκαφικής διερεύνησης, προκειμένου να αναζητηθούν περισσότερα αρχαιολογικά τεκμήρια της αρχικής λειτουργίας του και της ακριβούς χρονολόγησής του. Με βάση πάντως τα μέχρι σήμερα γενικότερα δεδομένα, η Εκκλησία άρχισε την ανέγερση Μαρτυρίων από τον 4^ο αιώνα. Συνεπώς και η κατασκευή του εν λόγω Μαρτυρίου είναι πιθανό να πραγματοποιήθηκε κατά τον 4^ο – 5^ο αιώνα. Στις αρχές του 6^{ου} αιώνα ακολούθησε η οικοδόμηση της μεγάλης βασιλικής, επειδή το μικρό τετράκογχο κτίσμα, ως προσευκτήριο, δε μπορούσε να εξυπηρετήσει από μόνο του τις ανάγκες της οργανωμένης λατρείας.

Σε συνάφεια με την ύπαρξη Μαρτυρίου, είναι αναμενόμενο να υπάρχει στην περιοχή αυτή συγκέντρωση παλαιοχριστιανικών ταφών, καθώς οι Χριστιανοί πίστευαν ότι ο ενταφιασμός «ad sanctos», δηλαδή κοντά σε κάποιον άγιο, θα τους εξασφάλιζε προνομακή μεταχείριση κατά την Ημέρα της Κρίσεως. Προς το παρόν όμως οι μόνοι παλαιοχριστιανικοί τάφοι που εντοπίζονται είναι δύο υπέργειοι καμαροσκεπείς σε απόσταση 70 μ. βόρεια. Ίσως όμως να υπάρχουν και άλλου είδους τάφοι, που δεν έχουν ακόμη εντοπιστεί.

Μετά την καταστροφή από σεισμό στα μέσα του 6^{ου} αιώνα, κατεδαφίστηκε η ανατολική κόγχη του τετράκογχου, καθώς προστέθηκε σ' αυτή την πλευρά το ορθογώνιο Βαπτιστήριο. Έτσι, το τετράκογχο αποτέλεσε πλέον μέρος του Βαπτιστηρίου της βασιλικής. Η μετατροπή αυτή ταιριάζει σημασιολογικά με την άποψη του αγίου Ιωάννη του Χρυσοστόμου (347-407), ο οποίος θεωρεί το μαρτύριο ως βάπτισμα, που γίνεται όμως με το αίμα του μάρτυρα.

Το Βαπτιστήριο

Κατά την τέταρτη λοιπόν οικοδομική φάση του συγκροτήματος της Παλαιοπαναγιάς δημιουργήθηκε στα βορειοανατολικά της βασιλικής το Βαπτιστήριο (εικ. 1-2, 6-7). Για τη διαμόρφωσή του χρειάστηκε η τροποποίηση του προϋπάρχοντος τετράκογχου Μαρτυρίου και η προσθήκη ενός

συνεχόμενου με αυτό ορθογώνιου διαμερίσματος με ημικυκλική αψίδα στα ανατολικά και σταυρόσχημη κολυμβήθρα στο κέντρο του. Η επικοινωνία των δύο διαμερισμάτων πραγματοποιήθηκε με τη διάνοιξη ενδιάμεσης εισόδου, πλάτους 2,60 μ., στην ανατολική κόγχη του τετράκογχου. Σε αυτή τη φάση κατασκευάστηκε επίσης ενιαίο δάπεδο και στα δύο διαμερίσματα, αποτελούμενο από λιθόστρωτο υπόστρωμα και πάνω σε αυτό ψηφιδωτό. Το συγκρότημα που προέκυψε έχει συνολικό μήκος 16,20 μ.

Το ορθογώνιο αψιδωτό διαμέρισμα έχει εξωτερικές διαστάσεις 6,10 μ. πλάτος επί 12,35 μ. μήκος μαζί με την ημικυκλική αψίδα (διαμέτρου 4,30 μ. και βάθους 2,45). Επικοινωνεί με το βόρειο κλίτος της βασιλικής μέσω ενδιάμεσης εισόδου, πλάτους 1 μ. Η είσοδος αυτή αρχικά ήταν η βόρεια εξωτερική είσοδος της βασιλικής, αλλά μετά την προσθήκη του προσκτίσματος μετατράπηκε σε ενδιάμεση. Η τοιχοποιία αποτελείται από αδροδουλεμένους λίθους με ενδιάμεση χρήση οπτόπλινθων και μικρότερων λίθων στα διάκενα των μεγαλύτερων. Το πάχος των τοίχων του είναι 0,60 μ., με εξαίρεση αυτόν της αψίδας που είναι 0,90 μ. Η στέγαση γινόταν με κτιστή ημικυλινδρική καμάρα, η οποία υποστηριζόταν από δύο ενισχυτικά κτιστά τόξα (σφενδόνια), από τα οποία διατηρήθηκαν τα κάτω τμήματα των πεσσών τους. Στη νότια πλευρά σχηματίζεται χαμηλά κτιστό πεζούλι πλάτους 0,35 και ύψους 0,20 μ.

Οι εσωτερικές επιφάνειες των τοίχων του Βαπτιστηρίου ήταν καλυμμένες από ασβεστοκονίαμα με τοιχογραφικό διάκοσμο. Από αυτόν έχουν διασωθεί στη θέση του ένα μεγάλο μέρος στη νότια πλευρά και ένα μικρό τμήμα στην ημικυλινδρική αψίδα. Η διακόσμηση στο μέσον της νότιας πλευράς αποτελεί ζωγραφική απομίμηση μεγάλων ορθογώνιων πλακών ορθομαρμάρωσης, σε δύο στρώματα. Το παλαιότερο απεικονίζει μεγάλη πλαίσια, με περιμετρική διπλή ταινία γαλάζιου χρώματος, που ορίζεται από σκουροκάστανες γραμμές (εικ. 15). Εσωτερικά τα πλαίσια διακοσμούνται με κυματιστά, σπειροειδή και κυκλικά σχέδια που μιμούνται ερυθρές φλεβώσεις μαρμάρου. Παρόμοιος τοιχογραφικός διάκοσμος διατηρείται και στον βόρειο τοίχο της παλαιοχριστιανικής βασιλικής του Αγίου Ιωάννη στην περιοχή Μελιτσάχας της Καλύμνου (εικ. 17). Το νεότερο στρώμα διατηρείται σε καλύτερη κατάσταση στους δύο εγκάρσιους πεσσούς της πλευράς αυτής. Σε αυτό αποδίδονται ενάλληλα κυκλικά σχέδια με ημικύκλια περιμετρικά, που μιμούνται μαρμάρινες πλάκες με κηλίδες (εικ. 17). Τα χρώματα που έχουν χρησιμοποιηθεί είναι το ερυθρό, το

πράσινο και το γαλάζιο. Τμήματα τοιχογραφιών διατηρούνται επίσης στη νοτιοανατολική γωνία του Βαπτιστηρίου (εικ. 18) και στη νότια πλευρά του ημικύλινδρου της αφίδας του (εικ. 19). Πρόκειται για το κάτω μέρος από όρθιες μορφές αγίων. Το τμήμα της αφίδας πιθανότατα ανήκει σε συλλειτουργούντα ιεράρχη.

Η κολυμβήθρα (εικ. 14) είναι κτιστή και έχει σχήμα ισοσκελούς σταυρού, διαστάσεων 2,70X2,70 μ. Η τοιχοποιία της αποτελείται από αδροδοιλεμένους λίθους και οπτόπλινθους. Εσωτερικά των τεσσάρων κεραιών φέρει σκαλοπάτια, από ένα στη βόρεια και νότια κεραία και από δύο στην ανατολική και δυτική. Το εξωτερικό ύψος της από το δάπεδο του βαπτιστηρίου είναι 0,40 μ., ενώ το βάθος της εσωτερικά φτάνει τα 0,70 μ. Οι τοίχοι της έχουν πάχος που κυμαίνεται από 0,35 έως 0,42 μ. Όλες οι εσωτερικές επιφάνειες της κολυμβήθρας ήταν καλυμμένες από λεπτές πλάκες λευκού μαρμάρου. Εξωτερικά όμως έφερε παχύ στρώμα από ασβεστοκονίαμα. Σώζει μάλιστα και το σύστημα διοχέτευσης – αποχέτευσης των υδάτων του Βαπτίσματος. Το νερό έφτανε στην κολυμβήθρα μέσω πήλινου αγωγού, ο οποίος διατρύπα τη βόρεια πλευρά του Βαπτιστηρίου και συνεχίζεται στο δάπεδο, για να καταλήξει κάτω από τη βόρεια κεραία της κολυμβήθρας. Στο μέσον του δαπέδου υπάρχει οπή για την απορροή των υδάτων που είχαν χρησιμοποιηθεί στο Βάπτισμα.

Το Βαπτιστήριο δε διαθέτει εξωτερική είσοδο, ούτε ενδιάμεση είσοδο επικοινωνίας με τον νάρθηκα της βασιλικής, για την προσέλευση των Κατηχούμενων σε αυτό. Συνεπώς η πρόσβασή τους γινόταν υποχρεωτικά από τον νάρθηκα στο Βαπτιστήριο, μέσω του βόρειου κλίτους του ναού. Ίσως γι' αυτόν τον λόγο διαμορφώθηκαν οι δύο συνεχόμενες εγκάρσιες είσοδοι του βορείου κλίτους και κλείστηκαν τα εκεί μετακίονια διαστήματα με μαρμάρινα θωράκια.

Ο πρώτος χώρος στον οποίο εισέρχονταν οι Κατηχούμενοι ήταν αυτός του πρώην τετράκογχου Μαρτυρίου το οποίο αποτελούσε πλέον τον «εξώτερο οίκο», δηλαδή τον προθάλαμο του Βαπτιστηρίου. Εδώ πραγματοποιούνταν τα τελούμενα στο πρώτο μέρος του βαπτίσματος (εξορκισμοί, απόταξις και σύνταξις κατηχουμένων). Κατόπιν ακολουθούσε το δεύτερο μέρος της τελετής (καθαγιασμός ύδατος, επάλειψη με επορκιστό έλαιο, ομολογία πίστεως, τριπλή κατάδυση και ανάδυση), στον «εσώτερο οίκο» ή «φωτιστήριο», δηλαδή το αφιδωτό διαμέρισμα με τη σταυρόσχημη κολυμβήθρα. Για την κατάβαση και ανάβαση των βαπτιζομένων στην κο-

λυμβήθρα χρησίμευαν τα διπλά σκαλοπάτια στη δυτική και ανατολική κεραία, ενώ τα μονά στη βόρεια και νότια κεραία για να στέκονται οι ιερείς που τελούσαν το Μυστήριο. Στη συνέχεια οι βαπτιζόμενοι εξέρχονταν από την κολυμβήθρα και χρίονταν με το μύρο του Μυστηρίου του Χρίσματος από τον επίσκοπο. Λόγω έλλειψης άλλου χώρου, το χρίσμα τελούταν στο ίδιο διαμέρισμα. Μετά την τελετή οι νεοφώτιστοι, φορώντας λευκούς χιτώνες και κρατώντας την αναμμένη λαμπάδα του φωτισματός τους, εισέρχονταν στο βόρειο κλίτος του ναού, από την ενδιάμεση είσοδο επικοινωνίας, παρακολουθούσαν τη Θεία Λειτουργία και μεταλάμβαναν για πρώτη φορά.

Στην ανατολική πλευρά του «φωτιστηρίου» διαμορφώνεται ο χώρος της ημικυκλικής αφίδας. Αυτή διαθέτει κτιστό σύνθρονο με δύο σειρές εδωλίων, τράπεζα και κτιστό φράγμα πρεσβυτερίου (εικ. 2, 6-8). Η τράπεζα αποτελείται από σπόνδυλο κίονα από αμυγδαλόπετρα και επ' αυτού ανάποδα τοποθετημένη μαρμάρινη βάση κίονα. Η ύπαρξη μικρής τράπεζας στην αφίδα του Βαπτιστηρίου θεωρείται ότι σχετιζόταν πιθανώς με το Μυστήριο του Βαπτίσματος και του ακόλουθου Χρίσματος των νεοφωτιστών. Στην περίπτωση της Παλαιοπαναγιάς όμως ίσως προστέθηκε λίγο αργότερα, όταν ο χώρος της ημικυκλικής αφίδας οριοθετήθηκε με κτιστό φράγμα πρεσβυτερίου, στοιχείο που υποδεικνύει ότι μάλλον τελούταν και Θεία Λειτουργία στο Βαπτιστήριο.

Οι τάφοι του Βαπτιστηρίου

Μετά την καταστροφή του συγκροτήματος της Παλαιοπαναγιάς στο α' μισό του 7^{ου} αιώνα, οι χώροι του Βαπτιστηρίου -όπως και του ναού- χρησίμευσαν για ταφές. Συγκεκριμένα, ανακαλύφθηκε ένας τάφος επί του ψηφιδωτού δαπέδου της βόρειας κόγχης του τετράκογχου (εικ. 9) και δύο άλλοι, αντιδιαμετρικά στη βόρεια και νότια πλευρά του «φωτιστηρίου».

Ο τάφος του τετράκογχου περιείχε τα οστά από ένα νεκρό, θραύσματα από γυάλινα ανοιχτά αγγεία, τμήματα μολύβδινου εξαρτήματος από την ένδυση του νεκρού και ένα χάλκινο τεσσαρακοντανούμιο του αυτοκράτορα Ηράκλειου με τον γιο του Ηράκλειο Κωνσταντίνο, του έτους 612-613 μ. Χ.

Από τους τάφους του «φωτιστηρίου», αυτός της νότιας πλευράς (εικ. 20) περιείχε τα οστά από δύο νεκρούς, μαζί με δύο μόνωτες προχοϊσκες (αριθ. κατ. 1737, 1738), εκ των οποίων η καλύτερα σωζόμενη (αριθ. κατ. 1738) είναι τριφυλλόστομη και αποτελεί χαρακτηριστικό τύπο ταφικού αγγείου του πρώιμου 7^{ου} αιώνα.

Ο τάφος της βόρειας πλευράς (εικ. 21) περιείχε τα οστά από τέσσερις νεκρούς, μαζί με ένα ατρακτοειδές μυροδοχείο (αριθ. κατ. 1734), μία μόνη τριφυλλόστομη προχοϊσκη (αριθ. κατ. 1735) και μία κούπα με πόδι και απολεπισμένη καστανοκίτρινη εφυάλωση (αριθ. κατ. 1736). Αξιοσημείωτη είναι η παρουσία του ατρακτοειδούς μυροδοχείου, ο τύπος του οποίου κατάγεται από ανάλογους τύπους των ελληνιστικών χρόνων. Η προχοϊσκη επίσης είναι όμοια με μία άλλη ακέραιη που ανακαλύφθηκε σε τάφο του 7^{ου} αιώνα στην παλαιοχριστιανική βασιλική του Ταξιάρχη, επίσης στην περιοχή του Βαθύ Καλύμνου. Συνεπώς και ο τάφος της βόρειας πλευράς του «φωτιστηρίου» χρονολογείται στον 7^ο αιώνα.

Η υδατοδεξαμενή

Σε απόσταση τριών μέτρων ανατολικά της ανίδας του Ιερού Βήματος της βασιλικής βρίσκεται μεγάλη κτιστή υπόγεια υδατοδεξαμενή, ορθογωνίας κάτοψης, εξωτερικών διαστάσεων 8,25 x 5,65 μ. Το νερό της χρησιμοποιείται για τις λειτουργικές ανάγκες του συγκροτήματος του ναού και κυρίως για τη διαδικασία του βαπτίσματος. Το πάχος των τοίχων της υδατοδεξαμενής είναι 0,65 μ. στις στενές πλευρές της, ενώ στις μακρές πλευρές φτάνει τα 0,80 μ. Το βάθος της είναι 3,70 μ., Περιμετρικά της εσωτερικής πλευράς της υπάρχει επιπλέον ενισχυτικό κτιστό τοιχάριο, πλάτους 0,35 μ. Τα τοιχώματα και το δάπεδο καλύπτονται από δύο στρώσεις σοβά, ασβεστοκονίαμα εσωτερικά και υδραυλικό κονίαμα (κουρασάνι) εξωτερικά. Η υδατοδεξαμενή ήταν στεγασμένη με ημικυλινδρική καμάρα, η οποία έχει καταπέσει. Σε τομή που διενεργήθηκε στο εσωτερικό της (στη βορειοδυτική γωνία) ανακαλύφθηκαν θραύσματα από μαρμάρινο διάτρητο θωράκιο και από μαρμάρινο αμφικιονίσκο παραθύρου, καθώς και όστρακα αγγείων με εγχάρακτη διακόσμηση.

ΣΥΝΤΟΜΟΓΡΑΦΙΕΣ – ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ΑΔ: Αρχαιολογικόν Δελτίον
 ΑΕ: Αρχαιολογική Εφημερίς
 ΑΕΜΘ: Το Αρχαιολογικό Έργο στη Μακεδονία και τη Θράκη
 BSACopte: Bulletin de la Société d' Archéologie Copte.
 BSR: Papers of the British School at Rome.
ΔΧΑΕ: Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας.
 ΠΑΕ: Πρακτικά της εν Αθήναις Αρχαιολογικής Εταιρείας
 CFHB: Corpus Fontium Historiae Byzantinae

- GodZborSkopje: Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Universitetot vo Skopje
- PG: Patrologia Graeca
- Aleksova B., "The North Basilica in Stobi", *GodZborSkopje* (Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na Universitetot vo Skopje) 15-16 (1988-89), σ. 106-107.
- Castagnino Berlinghieri E.F. – Paribeni A., Byzantine Merchant Ships and Marble Trade: New data from Central Mediterranean, Proceedings of "In Poseidons Realm XV: Byzantium at Sea. Innovation and Tradition" (Wien 2010), in *SKYLLIS*, 11 Jahrgang 2011, Heft 1, σ. 64-75.
- Castagnino Berlinghieri E.F. – Paribeni A., Marble Production and Marble Trade Along the Mediterranean Coast in the Early Byzantine Period (5th-6th centuries AD): the Data from Quarries, Shipwrecks and Monument, *SOMMA 2011 – Proceedings of the 15th Symposium on Mediterranean Archaeology, held at the University of Catania 3-5 March 2011*, BAR International Series 2695, Volume II, Oxford 2015, σ. 1033-1042.
- Grabar A., *Martyrium. Recherches sur le culte des reliques et l'art chrétien antique*, I-II, London 1972.
- Guidobaldi F.– Barsanti A.– Guidobaldi Al. G., *San Clemente. La scultura del VI secolo* (San Clemente Miscellany, IV.2), Roma 1992.
- Kapitän G., Elementi architettonici per una basilica dal relitto navale del VI secolo di Marzamemi (Siracusa), *XXVII Corso de Cultura sull'Arte Ravennate e Bizantina, Ravenna 9/18 Marzo 1980*, σ. 71-136.
- Karabatsos 1994: V. Karabatsos, The Early Christian Churches of Kalymnos and Telendos, συλλογικός τόμος *Κάλυμνος Ελληνορθόδοξος Ορισμός του Αιγαίου*, Αθήνα 1994, 259-362.
- Laskaris N., Monuments funéraires paléochrétiens (et byzantins) de Grèce, Athens 2000, σ. 384-391.
- Maguire E. & M., Flowers M., *Art and holy powers in the early Christian house*, *Illinois Byzantine studies* II 1989.
- Olivieri Farioli R., *Corpus della scultura paleocristiana bizantina ed altomedioevale de Ravenna*, v.III, Roma 1969.
- Robinson 1959: H. Robinson, *Pottery of the Roman Period, The Athenian Agora* V (1959).
- Widrig W., The Two Churches at Latrun in Cyrenaica, *BSR* 46 (1978), σ.94-131.
- Βαραλής Ι., Τα προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών βασιλικών, *Πρακτικά 2^{ου} Σεμιναρίου: Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και*

- μεταβυζαντινών ναών, *Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης*, 16 Ιουνίου 2006 (Κύκλος Σεμιναρίων: Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική και Λειτουργία, της Εταιρείας Μελέτης της Μεσαιωνικής Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της «ΑΙΜΟΣ», Θεσσαλονίκη 2008, σ. 70-83.
- Βοκοτόπουλος Π., Ανασκαφή Αγ. Σοφίας Μύτικα, *ΠΑΕ* 1982, σ. 91-94.
- Βολανάκης 1976: Ι. Βολανάκης, *Τα παλαιοχριστιανικά βαπτιστήρια της Ελλάδος*, Αθήνα 1976.
- Βολανάκης 1980: Ιωάννης Βολανάκης, Νεώτεροι έρευναι επί των παλαιοχριστιανικών μνημείων της Δωδεκανήσου, *ΑΕ* 1980: Αρχαιολογικά Χρονικά, σ. 1-17.
- Βολανάκης Ι., Παλαιοχριστιανική Βασιλική της Αγίας Αναστασίας στη θέση "Ζωναράς" Απολακκιάς Ρόδου, συλλογικός τόμος *Ρόδος 2400 Διεθνές Συνέδριο 1993*, Ρόδος 1994, σ. 223-245.
- Βολανάκης 2001: Ι. Βολανάκης, Τα βαπτιστήρια της νήσου Κω και η τελετή του βαπτίσματος κατά τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους, *Ιστορία, Τέχνη, Αρχαιολογία της Κω, Α' Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Κως 2-4 Μαΐου 1997* (Αθήνα 2001), 321-331.
- Βολανάκης Ι., *Ιστορία και Μνημεία των Λειψών Δωδεκανήσου*, Ρόδος 2002.
- Βολανάκης Ι., Τα παλαιοχριστιανικά μνημεία των Λειψών της Δωδεκανήσου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΑ'* (2007), σ. 64-76.
- Γκιολές Ν., Η αρχιτεκτονική εξέλιξη της Ύστερης Αρχαιότητας, «*Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011*», *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων 2*, Ρέθυμνο 2014, σ. 21-31.
- Γκιολές Ν., Ο χριστιανικός Ωρεός στη Βόρεια Εύβοια: Ιστορία και αρχαιολογικά κατάλοιπα, *ΑΕΜ ΛΓ'* (1998-2000), σ. 5-48.
- Γκιολές 1994: Ν. Γκιολές, *Παλαιοχριστιανική Τέχνη. Ναοδομία (π. 200-600)*, Αθήνα 1994.
- Γούναρης 2000: Γ. Γούναρης, *Εισαγωγή στην Παλαιοχριστιανική Αρχαιολογία*, Θεσσαλονίκη 2000.
- Κουμουσή-Βγενοπούλου Α., Ανασκαφικές «μαρτυρίες» του σεισμού του 552 μ. Χ. στην Πάτρα *ΑΑΑ XXIX-XXXI* (1996-1998), σ. 51-56.
- Κουτελλάς 1998: Μ. Κουτελλάς, *Κάλυμνος, Ιστορία – Αρχαιολογικοί Χώροι – Μνημεία*, Αθήνα 1998.
- Κουτελλάς Μ., "Οι παλαιοχριστιανικοί καμαροσκεπείς τάφοι της Καλύμνου", περιοδικό *Καλυμνιακά Χρονικά* τόμος ΙΣΤ' (2005), σ. 447-470.
- Κουτελλάς Μ., "Διοικητική διαίρεση και πολιτειακή οργάνωση της αρχαίας Καλύμνου. Φυλές και Δήμοι", περιοδικό, *Καλυμνιακά Χρονικά ΙΔ'* (2001),

σ. 260-275.

Κουτελλάς Μ., Παλαιοχριστιανική Κάλυμνος, «*Αρχαιολογία και Τέχνη στα Δωδεκάνησα κατά την Ύστερη Αρχαιότητα, Πρακτικά ημερίδας στη μνήμη του Ηλία Κόλλια, Ρόδος 19 Νοεμβρίου 2011*», *ΕΥΛΙΜΕΝΗ ΣΕΙΡΑ Αυτοτελών Εκδόσεων* 2, Ρέθυμνο 2014, σ. 189-216.

Λαζαρίδης Π., Ανασκαφαί Νέας Αγκιάλου, *ΠΑΕ* 1970, σ. 37-49.

Μαρκή-Αγγέλου Ευτ., Το σταυρικό μαρτύριο και οι χριστιανικοί τάφοι της οδού Γ' Σεπτεμβρίου στη Θεσσαλονίκη, *Αρχαιολογική Εφημερίς* 1981, σ. 53-69.

Μαρκή Ευτ., Τα χριστιανικά κοιμητήρια στην Ελλάδα. Οργάνωση, τυπολογία, ταφική ζωγραφική, μαρτύρια, κοιμητηριακές βασιλικές, *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), σ. 163-176.

Μαρκή Ευτ., *Η νεκρόπολη της Θεσσαλονίκης στους υστερορωμαϊκούς και παλαιοχριστιανικούς χρόνους (μέσα 3ου έως μέσα 8ου αι. μ. Χ.)*, Αθήνα 2006.

Μητσάνη Αγγ., Το παλαιοχριστιανικό τέμπλο της Καταπολιανής Πάρου, *ΔΧΑΕ ΚΖ'* (2016), σ. 75-90.

Μπακιρτζής Χ., Ανασκαφή Χριστιανικής Αμφιπόλεως *ΠΑΕ* 1991, σ. 212-219.

Μέντζος Α., Συμβολή στην έρευνα του αρχαιότερου ναού της Αγίας Σοφίας, *Μακεδονικά* 21 (1981), σ. 201-221.

Μηλίτση-Κεχαγιά 2017: Ε. Μηλίτση-Κεχαγιά, Παλαιοχριστιανική Γλυπτική Κω. Συμβολή στη μελέτη της αρχιτεκτονικής γλυπτικής στην Κω κατά την Παλαιοχριστιανική Περίοδο (4ος-7ος αι.), σειρά εκδόσεων *Δωδεκάνησος, Επίσημον δελτίον των εν Δωδεκανήσω επαρχιών του Οικουμενικού Θρόνου*, τεύχος ΙΖ' (Ιανουάριος – Ιούνιος 2017), σ. 21-494.

Μπορμπουδάκης Ε., Μεσαιωνικά Μνημεία Κρήτης, Ανασκαφή Ελούντας, *ΑΔ* 26 (1971), τ. Β2, Χρονικά, σ. 520-533.

Vemi 1989: V. Vemi, *Les chapiteaux ioniques a imposte de Grece al' époque paleochretiene*, *BCH Suppl.* XVII, Athenes 1989.

Ορλάνδος Αν., Παλαιοχριστιανικά λείψανα της Ρόδου, *ΑΒΜΕ* 6 (1948), σ. 3-54.

Ορλάνδος Αν., Ανασκαφή Νικοπόλεως, *ΠΑΕ* 1956, σ. 149-153.

Ορλάνδος 1966: Αν Ορλάνδος, Δύο παλαιοχριστιανικά βασιλικά της Κω, *ανάτυπον εκ της Αρχαιολογικής Εφημερίδος του 1966*, σ. 1-103.

Ορλάνδος Αν., Παλαιοχριστιανικά και Βυζαντινά Μνημεία Τεγέας – Νικλίου, Μέρος Πρώτον, κεφάλαιο 3: Η Γλυπτική, *ΑΒΜΕ* 12 (1973), σ. 82-128.

Ορλάνδος 1994: Αν. Ορλάνδος, *Η ξυλόστεγος παλαιοχριστιανική βασιλική της μεσογειακής λεκάνης*, 2^η έκδοση Αθήνα 1994.

Παζαράς Θ., Κατάλογος χριστιανικών αναγλύφων πλακών εκ Θεσσαλονίκης με ζωόμορφες παραστάσεις, *Βυζαντινά* (1977), σ. 23-96.

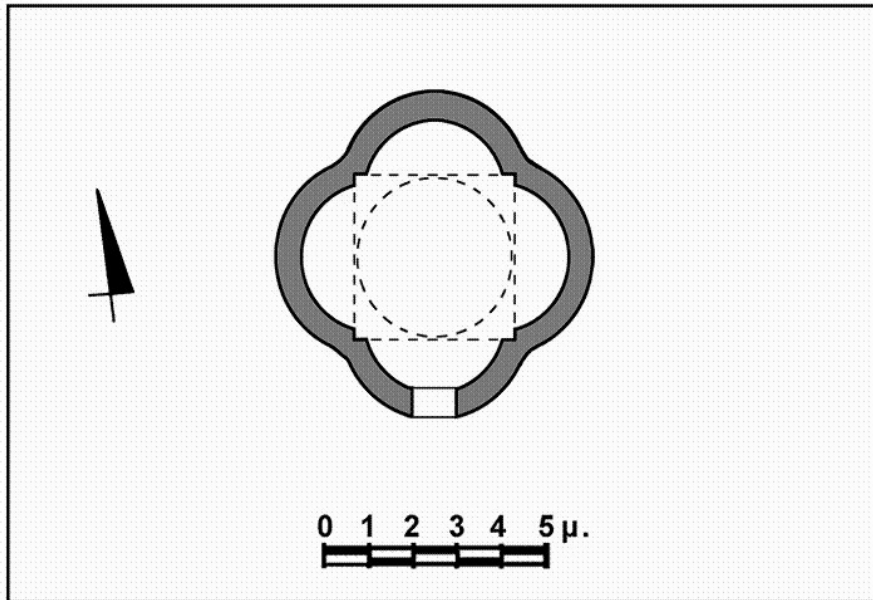
- Πάλλας Δ., Ανασκαφή εν Παλαιά Κορίνθω, *ΠΑΕ* 1954, σ. 210-218.
- Παπαβασιλείου Ε., Μνημειακή τοπογραφία της παλαιοχριστιανικής Σύμης, *ΔΧΑΕ* Λ' (2009), σ. 37-46.
- Παπαγεωργίου Αθ., Η εξέλιξη του τέμπλου-εικονοστασίου στην Κύπρο, *Εικονοστάσιον* 4 (2013), σ. 116-129.
- Πελεκανίδης Στ., Ανασκαφαί Οκταγώνου Φιλίππων, *ΠΑΕ* 1960, σ. 76-94.
- Σκρέττας 2006: Σκρέττας Ν., Λειτουργικές διατάξεις στο έργο του Κυρίλλου Ιεροσολύμων, *Πρακτικά 1^{ου} Σεμιναρίου: Βυζαντινή Αρχιτεκτονική και Λατρευτική Πράξη, Μηχανιώνα Θεσσαλονίκης, 13 Ιουνίου 2005* (Κύκλος Σεμιναρίων: Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική και Λειτουργία, της Εταιρείας Μελέτης της Μεσαιωνικής Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της «ΑΙΜΟΣ»), Θεσσαλονίκη 2006, σ. 14-19.
- Σκρέττας 2008: Σκρέττας Ν., Η λειτουργική χρήση των προτεμενισμάτων, *Πρακτικά 2^{ου} Σεμιναρίου: Προσκτίσματα των παλαιοχριστιανικών, βυζαντινών και μεταβυζαντινών ναών, Αρχαιολογικό Μουσείο Θεσσαλονίκης, 16 Ιουνίου 2006* (Κύκλος Σεμιναρίων: Μεσαιωνική Αρχιτεκτονική και Λειτουργία, της Εταιρείας Μελέτης της Μεσαιωνικής Αρχιτεκτονικής των Βαλκανίων και της Προστασίας της «ΑΙΜΟΣ»), Θεσσαλονίκη 2008, σ. 27-38.
- Σωτηρίου Γ., Αι Χριστιανικαί Θήβαι της Θεσσαλίας, *ΑΕ* 1929, σ. 1-158.
- Σωτηρίου Γ. & Μ., *Η βασιλική του Αγίου Δημητρίου Θεσσαλονίκης*, Αθήναι 1952.
- Στίκας Ε., Ανασκαφή παλαιοχριστιανικών βασιλικών Αμφιπόλεως, *ΠΑΕ* 1978, σ. 59-63.
- Τζαβέλλα 2010: Έ. Τζαβέλλα, Κεραμική από αθηναϊκούς τάφους του τέλους της Αρχαιότητας και οι μαρτυρίες για τον 7^ο αι. στην Αττική, στο *Κεραμική της Ύστερης Αρχαιότητας από τον ελλαδικό χώρο (3^{ος} – 7^{ος} αι. μ. Χ.)*, *Επιστημονική Συνάντηση Θεσσαλονίκη 12-16 Νοεμβρίου 2006, Πρακτικά β' τόμος*, Θεσσαλονίκη 2010, σ. 649-670.
- Χαριτωνίδης Σ., Αρχαιότητες και μνημεία των νήσων Αιγαίου, Α' Λέσβος, Συκαμιά, *ΑΔ* 17 (1961-1962), τ. Β', Χρονικά, σ. 261-267.

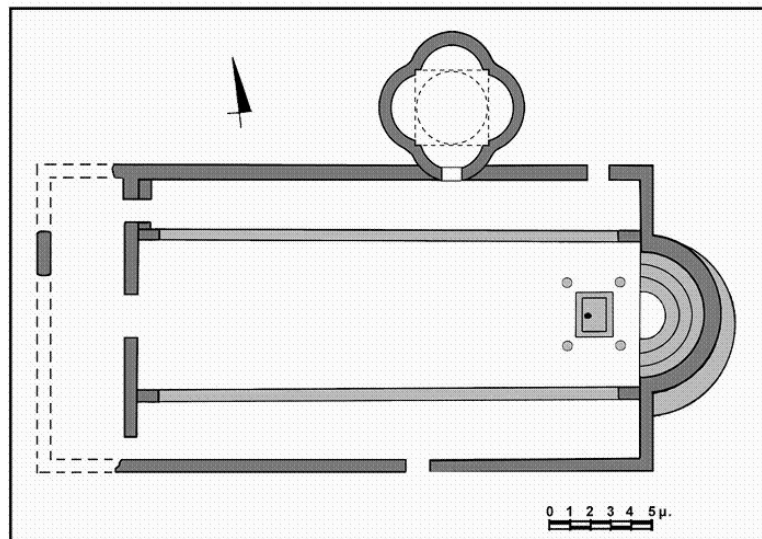
Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του κτιριακού συγκροτήματος της Παλαιοπαναγιάς.
Άποψη από τα δυτικά. Φωτογραφία Ι. Γλυνάτσης

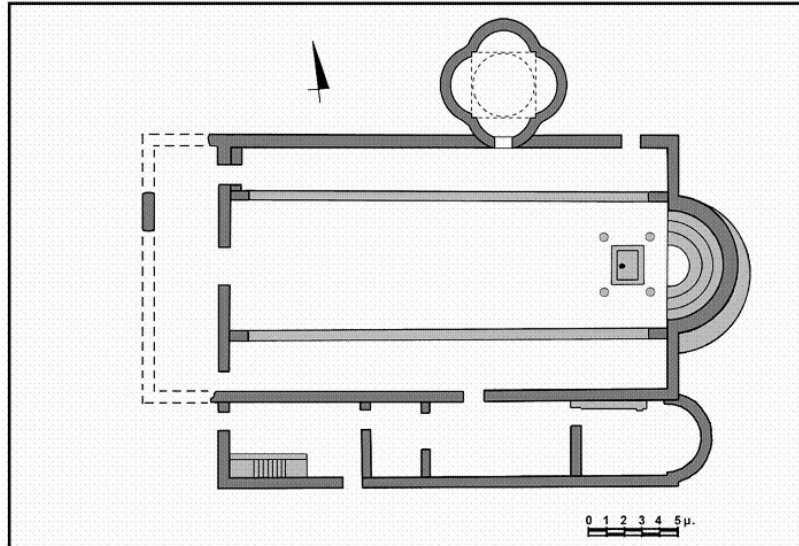
Εικ. 2. Αεροφωτογραφία του Μαρτυρίου – Βαπτιστηρίου της Παλαιοπαπαγιάς.
Άποψη από τα νοτιοδυτικά. Φωτογραφία Ι. Γλυνάτσης

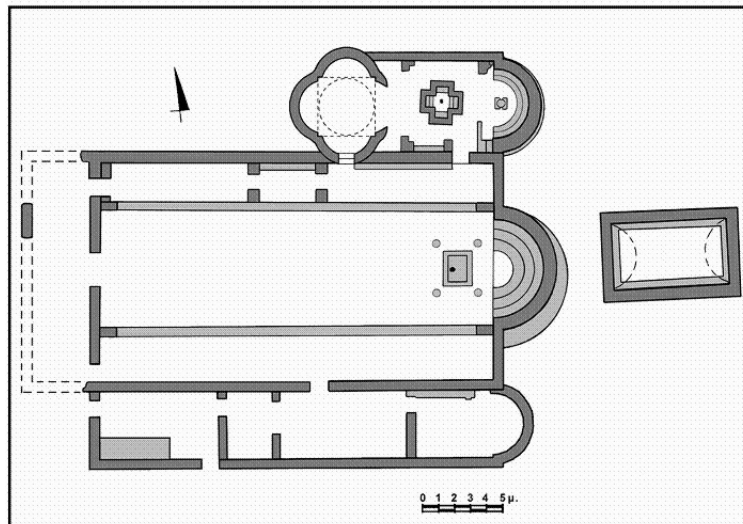
Εικ. 3. Παλαιοπαναγιά -1^η οικοδομική φάση.
Κάτοχη του τετράκογχου Μαρτυρίου. Σχέδιο Μ. Κουτελλάς

Εικ. 4. Παλαιοπαναγιά. 2^η οικοδομική φάση.
Κάτοχη του τετράκογχου Μαρτυρίου και της βασιλικής. Σχέδιο Μ. Κουτελλάς

Εικ. 5. Παλαιοπαναγιά. 3^η οικοδομική φάση. Κάτοψη του Μαρτυρίου, της βασιλικής και των νοτίων προσκτισμάτων. Σχέδιο Μ. Κουτελλάς

Εικ. 6. Παλαιοπαναγιά. 4^η οικοδομική φάση. Κάτοψη του Βαπτιστηρίου, της βασιλικής, των νοτίων προσκτισμάτων και της υδατοδεξαμενής. Σχέδιο Μ. Κουτελλάς

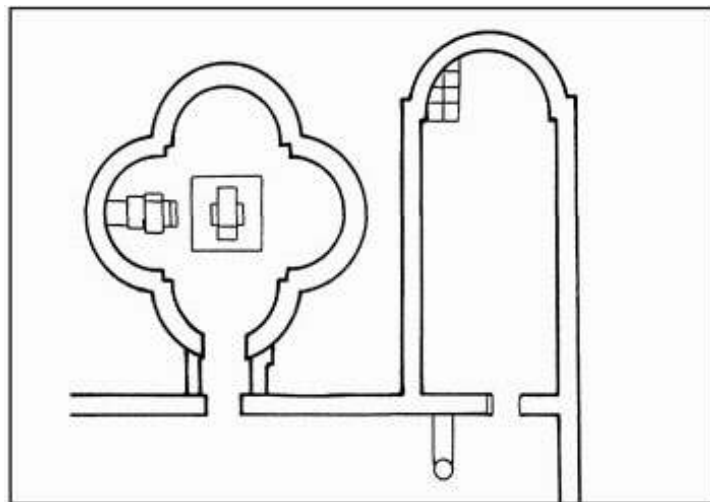
Εικ. 7. Παλαιοπαναγιά. Αεροφωτογραφία του Μαρτυρίου – Βαπτιστηρίου, Φωτογραφία Ι. Γλυνάτσης

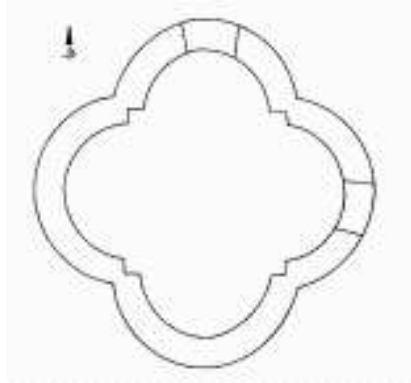
Εικ. 8. Παλαιοπαναγιά. Άποψη του Μαρτυρίου – Βαπτιστηρίου από τα δικά. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

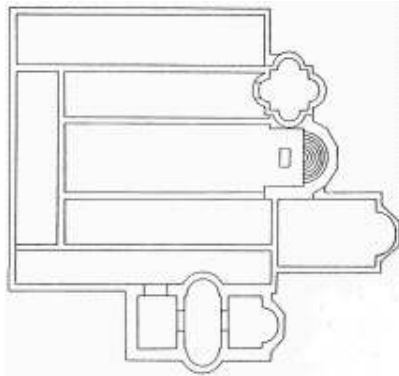
Εικ. 9. Παλαιοπαναγιά. Τμήμα ψηφιδωτής σύνθεσης με φύλλα κισσού στη βόρεια κόγχη του Μαρτυρίου. Η κόγχη αυτή χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ταφής τον 7^ο αιώνα. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

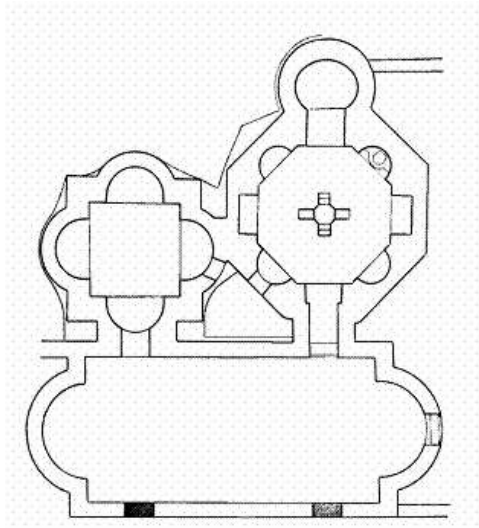
Εικ. 10. Κάτοχη του τετράκογχου Μαρτυρίου στη Γεωργική Σχολή Μεσαράς Κρήτης (Μαρκή 2002, σ. 169, εικ. 14).

Εικ. 11. Κάτοψη του τετράκογ-
χου της Βασιλικής της Παναγίας
στη θέση Κουσέλιο της νήσου
Λειψοί (Ι. Βολανάκης, *Ιστορία
και Μνημεία των Λειψών Δωδε-
κανήσου*, Ρόδος 2002, σελ. 211,
εικ. 2).

Εικ. 12. Κάτοχη του συγκροτή-
ματος της Βασιλικής Α στην
Αρνίθα της Ρόδου (Ι. Βολανάκης,
*Παλαιοχριστιανικόν συγκρότημα
εις Αρνίθαν Ρόδου*, ΠΑΕ 1979,
σελ. 269, Εικ. 1.

Εικ. 13. Κάτοψη του συγκροτή-
ματος του Βαπτιστηρίου της βα-
σιλικής του Λεχαίου (Δ. Πάλλας,
*Ανασκαφή εν Λεχαίω. Το βαπτι-
στήριον της παλαιοχριστιανικής
βασιλικής*, ΠΑΕ 1961, σελ. 139,
εικ. 2).

Εικ. 14. Η σταυρόσχημη κολυμβήθρα του Βαπτιστηρίου της Παλαιοπαναγιάς. Άποψη από τα βόρεια. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

Εικ. 15. Βαπτιστήριο Παλαιοπαναγιάς – νότια πλευρά. Τοιχογραφία με απεικόνιση ορθομαρμάρωσης. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

Εικ. 16. Τοιχογραφία με απεικόνιση ορθομαρμάρωσης από την παλαιοχριστιανική βασιλική του Αγίου Ιωάννη στη θέση Μελιτσάχας Καλύμνου. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

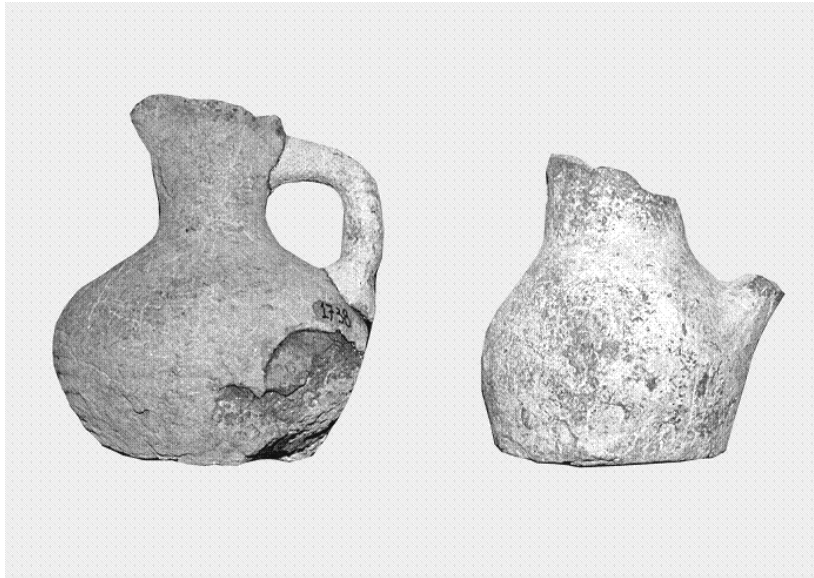
Εικ. 17. Βαπτιστήριο Παλαιοπαναγιάς – νότια πλευρά. Τοιχογραφία με απεικόνιση ορθομαρμάρωσης. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

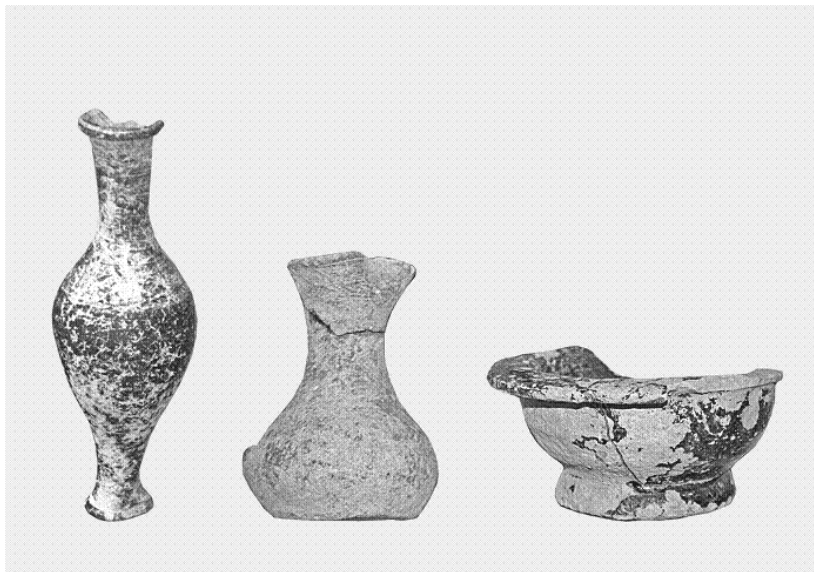
Εικ. 18. Τοιχογραφία με απεικόνιση όρθιας μορφής αγίου, στη νοτιοανατολική γωνία του Βαπτιστηρίου. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

Εικ. 19. Τμήμα τοιχογραφίας όρθιας μορφής αγίου στον ημικύλινδρο της αγίδας του Βαπτιστηρίου της Παλαιοπαναγιάς. Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

Εικ. 20. Τα ευρήματα από τον τάφο στη νότια πλευρά του «φωτιστηρίου».
Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

Εικ. 21. Τα ευρήματα από τον τάφο στη βόρεια πλευρά του «φωτιστηρίου».
Φωτογραφία Μ. Κουτελλάς

ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ

Δρ Αρχιτέκτων Μηχανικός – Εκπαιδευτικός

**ΞΕΡΟΛΙΘΙΚΑ ΚΤΙΣΜΑΤΑ ΣΤΟ ΝΗΣΙ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ.
Η ΑΞΙΑ ΚΑΙ Η ΑΠΑΞΙΩΣΗ ΤΟΥΣ**

Πρόλογος

Ο λίθος, σύμφωνα με τα αρχαιολογικά ευρήματα αλλά και την ιστορία της αρχιτεκτονικής, αποτελούσε και συνεχίζει να αποτελεί ένα από τα βασικά δομικά υλικά των ανθρωπίνων κατασκευών, σε παγκόσμιο επίπεδο. Ειδικότερα η χρήση του λίθου «εν ξηρώ», χωρίς συνδετικό κονίαμα, ήταν η κυρίαρχη τεχνική για την ανοικοδόμηση των αρχαιότερων μνημείων του πλανήτη. Όμως, με την πάροδο του χρόνου και τη μεταγενέστερη χρήση μεταλλικών συνδέσμων και κονιαμάτων, η εφαρμογή της τέχνης της ξερολιθιάς περιορίστηκε σε απλούστερες κατασκευές και κυρίως σε κτίσματα στην ύπαιθρο, κατά κανόνα γεωργοκτηνοτροφικής χρήσης.

Η δόμηση «εν ξηρώ» υπήρξε από την αρχαιότητα και τουλάχιστον έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, η πλέον διαδεδομένη τεχνική σε όλα τα μήκη και πλάτη της γης με επικλινή εδάφη, σε ηπειρωτικές και νησιωτικές περιοχές. Η γεωμορφολογία του εδάφους στις περιοχές αυτές και η ανάγκη για δημιουργία καλλιεργήσιμων εκτάσεων στο πλαίσιο των γεωργοκτηνοτροφικών δραστηριοτήτων του πρωτογενούς παραγωγικού τομέα, είχαν ως αποτέλεσμα την κατασκευή αναβαθμίδων. Η πλέον πρόσφορη λύση για τη στήριξη των αναβαθμίδων ήταν το κτίσιμο αναλημματικών τοίχων από ξερολιθοδομή, με πρώτη ύλη τα πετρώματα της κάθε περιοχής. Πολλές φορές η δημιουργία αναβαθμίδων οδηγούσε σε εντυπωσιακά αποτελέσματα από αισθητική άποψη, με μεγάλη διάρκεια ζωής.

Ωστόσο, κατά το παρελθόν οι γεωργοκτηνοτροφικές δραστηριότητες, στις περιοχές με επικλινή εδάφη, εκτός από τη δημιουργία αναβαθμίδων, απαιτούσαν την κατασκευή ποικίλων έργων και κτισμάτων. Με την ίδια πρώτη ύλη – δηλαδή τα πετρώματα της κάθε περιοχής – και με την τεχνική της ξερολιθιάς, δημιουργήθηκαν δίκτυα λιθόστρωτων και πλακόστρωτων διόδων. Κατασκευάστηκαν γεφύρια και αναλημματικοί τοίχοι σε έργα οδοποιίας. Ολοκληρώθηκαν έργα διευθέτησης χειμάρρων και ρεμάτων, ποικίλων μεγεθών. Κατασκευάστηκαν έργα διαχείρισης του νερού, τόσο για τη συλλογή και την αποθήκευσή του, όσο και για την άρδευση και την ύδρευση ολόκληρων περιοχών.

Κτίστηκαν τοίχοι για την οριοθέτηση ιδιοκτησιών, την περίφραξη καλλιεργειών και βοσκοτόπων, την ανέγερση μαντρών και σταύλων. Κατα-

σκευάστηκαν μόνιμα ή εποχικά καταλύματα. Ακόμη και καλύβια, για την προφύλαξη των μικρών αλιευτικών σκαφών από τις δυσμενείς καιρικές συνθήκες, στις ακτές των νησιών. Μάλιστα, στις περιπτώσεις απομακρυσμένων και δύσβατων καλλιεργήσιμων περιοχών, ως λύση ανάγκης δημιουργήθηκαν ολόκληροι εποχικοί οικισμοί από ξερολιθιά. Δεκάδες μικρότερες πολυπίκοιλες κατασκευές, όπως κυψέλες, πηγάδια και στέρνες, συμπλήρωναν το σύνολο των ξερολιθικών κατασκευών.

Επιπλέον, στο πλαίσιο των οικονομικών δραστηριοτήτων του δευτερογενούς παραγωγικού τομέα και πριν από την εμφάνιση και χρήση του οπλισμένου σκυροδέματος, οι περισσότερες προβιομηχανικές εγκαταστάσεις ή τμήματά τους, κατασκευάζονταν από ξηρολιθοδομή. Εκτός, λοιπόν από τις αναβαθμίδες και τα ποικίλα ξερολιθικά κτίσματα που κατά κανόνα τις συνόδευαν, το σύνολο συμπληρωνόταν από ασβεστοκάμινα, νερόμυλους, ανεμόμυλους, πατητήρια, ελαιοτριβεία, βυρσοδεψεία, αλώνια και φούρνους¹.

1. Εισαγωγή – Ευχαριστίες

Η παρούσα ανακοίνωση αναφέρεται στα ξερολιθικά κτίσματα της Καλύμνου, τις ταπεινές και απαξιωμένες σήμερα ανθρώπινες κατασκευές. Κατασκευές που χωρίς υπερβολή, συνέβαλαν κατά το παρελθόν στην επιβίωση των κατοίκων του βραχώδους νησιού, όπως άλλωστε και σε κάθε άλλο μέρος όπου η φύση διέθετε τον λίθο ως πρώτη ύλη. Τα πολυποίκιλα ξερολιθικά κτίσματα που απαντώνται στην Κάλυμνο, στήριζαν επί αιώνες κάθε παραγωγική δραστηριότητα στο νησί, τόσο του πρωτογενούς όσο και του δευτερογενούς τομέα². Ως πρώτη ύλη χρησιμοποιήθηκαν κατά κανόνα τα σκληρά ασβεστολιθικά πετρώματα του νησιού, μετά από την ιδιαίτερος επίπονη και χρονοβόρα κατεργασία τους.

¹ Παρεμφερές εισαγωγικό κείμενο αποτελεί τμήμα ανακοίνωσης της γράφουσας με τίτλο «Ξερολιθικές κατασκευές στην Ελλάδα. Η αξία και η απαξίωσή τους». Η ανακοίνωση έχει παρουσιαστεί στο 11^ο Πανελλήνιο Συνέδριο Αρχιτεκτονικής, το οποίο έγινε στην Αθήνα τον Μάρτιο του 2011, στο Ζάππειο Μέγαρο. Διατίθεται σε ψηφιακή μορφή στο διαδίκτυο.

² Βλ. Διονυσίου Ν. Ρεΐση, *Περιγραφή της νήσου Καλύμνου. Μετά εικόνων και χάρτου της νήσου. Προς χρήση των μαθητών*, Εν Αθήναις 1919, Ανατύπωση Κάλυμνος 2008, σελ. 9-10. Στις ενότητες «Φυσική κατάσταση, ύδατα, κλίμα», «Γεωργία, κτηνοτροφία και προϊόντα» και «Πληθυσμός, επαγγέλματα», περιέχονται συνοπτικές αλλά σημαντικότερες πληροφορίες για τις παραγωγικές δραστηριότητες στο νησί έως και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Πληροφορητής: Η Νίκη Καπελλά του Εμμανουήλ (γεν. 1952).

Η έρευνα πεδίου οδηγεί στον εντοπισμό πολυάριθμων ξερολιθικών κατασκευών, οι οποίες κατά το παρελθόν κάλυπταν όλο το φάσμα των αναγκών των κατοίκων του νησιού. Ως εγκαταστάσεις σχετικές με την πρωτογενή παραγωγική διαδικασία απαντώνται αναβαθμίδες με ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης, δίκτυα λιθόστρωτων και πλακόστρωτων διόδων, τοίχοι με τη μορφή φραχτών, τοίχοι αντιστήριξης σε έργα διευθέτησης του νερού, πηγάδια, μάντρες, σταύλοι και εποχικά καταλύματα. Ως εγκαταστάσεις του δευτερογενούς παραγωγικού τομέα, απαντώνται κτίσματα για την επεξεργασία και τη μεταποίηση των πρώτων υλών, όπως αλώνια, ασβεστοκάμينا, στάνες-τυροκομεία και τοίχοι αντιστήριξης στον περιβάλλοντα χώρο των ολιγάριθμων ανεμομύλων του νησιού.

Εκτός από την έρευνα πεδίου, ως πηγές πληροφόρησης για τα ξερολιθικά κτίσματα της Καλύμνου χρησιμοποιούνται οι πληροφορητές που μεταδίδουν τη γνώση τους προφορικός μέσα από συνεντεύξεις και η βιβλιογραφία που αναφέρεται σε τοπικά θέματα³. Ιδιαίτερος χρήσιμες πηγές είναι οι μαρτυρίες των ξένων περιηγητών και αρχαιολόγων που επισκέφθηκαν κατά καιρούς το νησί⁴. Γνωστή πηγή πληροφοριών για λαογραφικά και ιστορικά θέματα, αλλά και για την κατάσταση που επικρατούσε στο νησί έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, είναι το έργο της Αθηνάς Ταρσούλη «Δωδεκάνησα»⁵. Τέλος, σημαντικότερος για την πληρότητα της έρευνας είναι και ο ρόλος των τοπωνυμίων του νησιού. Ωστόσο, η παρούσα μελέτη δεν μπορεί παρά να θεωρηθεί ως μια πρώτη προσέγγιση του θέματος, με την ελπίδα να εμφανιστούν νεότεροι ερευνητές με αγάπη για τα ανθρώπινα έργα του προβιομηχανικού παρελθόντος του νησιού. Έργα που κυριολεκτικά «κέντησαν» την ύπαιθρό του και που ακόμα τη χαρακτηρίζουν, στην αυγή της τρίτης δεκαετίας του 21^{ου} αιώνα.

³ Ενδεικτική βιβλιογραφία:

- Καρόλου Φλέγελ, *Η νήσος Κάλυμνος*, Εν Κωνσταντινουπόλει 1896, Εκ του Πατριαρχ. Τυπογραφείου. Πρόκειται για σπάνια έκδοση στην κατοχή της Ακαδημίας Αθηνών, προσβάσιμη μέσω διαδικτύου (σε μορφή pdf). Πληροφορητής: Η Νίκη Καπελλά ό.π.

- *Καλυμνιακά Χρονικά*, Έκδόσεις Αναγνωστηρίου «Αι Μούσαι», 19 τόμοι: 1980-2014. Μπορεί κανείς να σταχυολογήσει αναφορές στον τρόπο ζωής κατά το παρελθόν, μέσα από άρθρα λαογραφικού περιεχομένου, κυρίως της Θεμελίνας Καπελλά.

⁴ Βλ. Καρόλου Φλέγελ, ό.π. σελ. 45. Μεταξύ των ξένων περιηγητών που επισκέφθηκαν την Κάλυμνο, αναφέρονται οι Cristoforo Buondelmonti το 1422, Ludwig Ross το 1843 και Karl Krumbacher το 1886. Πρόκειται για σπάνια έκδοση στην κατοχή της Ακαδημίας Αθηνών, προσβάσιμη μέσω διαδικτύου (σε μορφή pdf). Πληροφορητής: Η Νίκη Καπελλά ό.π.

⁵ Βλ. Αθηνάς Ταρσούλη, *Δωδεκάνησα*, Τόμος Β', Εκδόσεις Άλφα Ι. Μ. Σκαζίκη, Αθήνα 1948, σελ. 195-300.

Ιδιαίτερες ευχαριστίες εκφράζονται στη φίλη Νίκη Καπελλά για τις πολύτιμες υποδείξεις της σε θέματα βιβλιογραφίας και πεζοπορικών διαδρομών στο νησί, για τις φωτογραφίες της που κοσμούν το κείμενο (εικ. 36, 37, 42 και 58), αλλά και για το ρόλο της ως οδηγού και συνοδοιπόρου κατά την περιήγηση στο νησί. Επίσης και για την «τελευταία ματιά» της στο παρόν κείμενο, με στόχο την πληρότητά του. Ευχαριστίες εκφράζονται και στον κ. Μιχάλη Κυράννη του Νομικού για το υλικό και τις ειδικές γνώσεις που διέθεσε για τις ανάγκες της έρευνας. Αλλά και στη φίλη Ειρήνη Πελεκάνου για τη ζεστή φιλοξενία της κατά τις επισκέψεις μου στο νησί και τη συντροφιά της ως συνοδοιπόρου στις περιηγήσεις μας. Τέλος, ευχαριστίες εκφράζονται και στον κοινό φίλο όλων μας Μηνά Γ. Χατζηαντωνίου, για τη ζωντανή και πνευματώδη παρουσία του στις εξορμήσεις μας.

2. Εγκαταστάσεις σε σχέση με τον πρωτογενή παραγωγικό τομέα

2.1 Αναβαθμίσεις

Η απουσία εκτεταμένου αναβαθμιδωμένου τοπίου στο νησί της Καλύμνου, οφείλεται στο βραχώδες και άγονο έδαφος, σε συνδυασμό με τις έντονες κλίσεις του (εικ.1). Στοιχεία σαφώς αποτρεπτικά για τη συστηματική ενασχόληση των κατοίκων με τη γεωργία, ίσως όμως ευνοϊκά για την κτηνοτροφία, κατά κανόνα αιγοπροβάτων. Αντιθέτως, τα στοιχεία αυτά ώθησαν τους κατοίκους να στραφούν προς τη ναυτιλία, την αλιεία και την σπογγαλιεία. Αιτιολογημένα, λοιπόν, οι σκόρπιες αναβαθμίσεις στο νησί της Καλύμνου κατελάμβαναν μικρές επιφάνειες, σε σχέση με τη συνολική έκταση του νησιού (εικ. 2). Άλλωστε, το σύνολο της γεωργικής γης στο νησί, δεν ξεπερνά το 5% της συνολικής επιφάνειάς του⁶.

Οι άλλοτε καλλιεργημένες αναβαθμιδωμένες εκτάσεις που βρίσκονται στην ύπαιθρο του νησιού (εικ. 3), σήμερα είναι κατά κανόνα εγκαταλελειμμένες και οι ξερολιθικοί τοίχοι αντιστήριξής τους καταρρέουν⁷. Αναβαθμίσεις σε εγκατάλειψη εντοπίζονται συγκεντρωμένες στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Τοίχοι*, μετά από τον οικισμό *Σκάλια*, κοντά στην οδό προς τον οικισμό *Εμπορειός*. Άλλωστε, το ίδιο το τοπωνύμιο υποδηλώνει την έντονη παρουσία

⁶ Βλ. Φανής Ρεΐση, *Περιβαλλοντικές και κοινωνικές παράμετροι στην ανάπτυξη μικρών οικισμών. Μελέτη περίπτωσης: Ο οικισμός Αργινώντα στην Κάλυμνο*, Διπλωματική Εργασία, Μεταπτυχιακό Πρόγραμμα Σπουδών του Ελληνικού Ανοικτού Πανεπιστημίου «Περιβαλλοντικός Σχεδιασμός Πόλεων και Κτιρίων, Πάτρα 2006, σελ. 16.

⁷ Βλ. Γιάννη Θ. Πατέλλη, «Ξερολιθικές και ξεροτρίχαλα», άρθρο δημοσιευμένο στην τοπική ηλεκτρονική εφημερίδα «Κάλυμνος Όλα», 29.03.2019, <https://kalymnosola.com/2019/03/> (επίσκεψη στις 11.02.2020, ώρα 13.50). Στο τοπικό ιδίωμα γενικά οι ξερολιθικές κατασκευές αποκαλούνται «ξεροτρίχαλα», οι αναβαθμίσεις «δαμάκια» και οι τοίχοι αντιστήριξής τους «κουμούλλες».

τους. Δεν λείπουν και οι αναβαθμίδες πολύ μικρού μεγέθους συνήθως σε σχήμα ημικυκλικό. Στηρίζονται από ξερολιθικούς αναλημματικούς τοίχους και περιβάλλουν κατά κανόνα μεμονωμένα ελαιόδενδρα σε απομακρυσμένες περιοχές⁸. Αποτελούν κατάλοιπα του παρελθόντος, τότε που η ελάχιστη γεωργική παραγωγή ήταν πολύτιμη για την επιβίωση των κατοίκων (εικ. 4).

Η χρήση των αναβαθμίδων στις μέρες μας αφορά κυρίως σε κτήματα με ελαιοκαλλιέργειες, σε κοντινή απόσταση από τους οικισμούς (εικ. 5, 6). Βεβαίως, σήμερα δεν υπάρχουν τεχνίτες που να ασκούν την τέχνη της ξερολιθιάς ως επάγγελμα. Συνήθως μεμονωμένα άτομα εφαρμόζουν την τέχνη μέσα σε ιδιόκτητες καλλιεργημένες εκτάσεις. Παράδειγμα αποτελεί ο Μιχάλης Κυράννης του Νομικού, ο οποίος συντηρεί και επεκτείνει τους ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης των αναβαθμίδων στον ιδιόκτητο ελαιώνα του, στην περιοχή *Δάμος* (εικ. 7).

2.2 Δίκτυα χωμάτων και λιθόστρωτων διόδων

Κατά το παρελθόν οι μετακινήσεις των κατοίκων στην ύπαιθρο του νησιού γίνονταν πεζή ή με υποζύγια, δια μέσου ενός εκτεταμένου δικτύου διόδων με τη μορφή μονοπατιών. Αναλόγως των εδαφικών συνθηκών κάθε περιοχής, η βαθιά επιφάνεια των μονοπατιών άλλοτε ήταν χωμάτινη και άλλοτε λιθόστρωτη. Στην πρώτη περίπτωση, συνηθέστερη ήταν η χρήση πατημένου χώματος, σπανιότερα αργιλλοχώματος, το οποίο υποστηριζόταν από ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης κατά κανόνα προχειροφτιαγμένους (εικ. 8). Στη δεύτερη περίπτωση, συνήθως σε περιοχές με απότομες εδαφικές κλίσεις, ήταν αναπόφευκτη η επίστρωση της βαθιάς επιφάνειας με λίθους (εικ. 9). Πολλές φορές τα χωμάτινα μονοπάτια οριοθετούνται με χαμηλούς φράχτες και με ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης αναβαθμίδων, κυρίως μέσα σε καλλιεργημένες εκτάσεις (εικ. 10, 11, 12).

Κατά κανόνα, τα λιθόστρωτα μονοπάτια απαιτούσαν για τη σταθερότητά τους επιμελημένη κατασκευή αναλημματικών τοίχων από ξερολιθοδομή. Λύση πρόσφορη για την ανθεκτικότητά τους στη συχνή χρήση και την αποφυγή κατολισθίσεων. Μικρά γεφύρια και υψηλοί αναλημματικοί τοίχοι κατά μήκος των λιθόστρωτων μονοπατιών στις απόκρημνες περιοχές, πρόσφεραν κατά το παρελθόν ασφαλή διακίνηση ανθρώπων και υποζυγίων. Η επιμελημένη κατασκευή τους πρόσφερε ανθεκτικότητα στη διάβρωση και στη συχνή χρήση τους, με αποτέλεσμα να διατηρούνται σε σχετικά κα-

⁸ Οι διαθέσιμες γραπτές πηγές βρίθουν αναφορών για τη λειτουργία ελαιοτριβείων στο νησί της Καλύμνου, τα οποία ήταν εγκατεσπαρμένα σε πλήθος τοποθεσιών του νησιού. Η λειτουργία τους ανάγεται σε όλες τις ιστορικές περιόδους, από αρχαιότατων χρόνων έως τα μέσα του 20^{ου} αιώνα.

λή κατάσταση έως τις μέρες μας. Ωστόσο, το δίκτυο των χωμάτινων μονοπατιών είναι το πλέον εκτεταμένο στο νησί (εικ. 13).

Στην ανατολική πλαγιά πάνω από την Πόθια, δεσπόζει το γνωστό λιθόκτιστο *Ιταλικό Μονοπάτι* μήκους 6 χιλμ. που κατασκευάστηκε επί ιταλοκρατίας (1912-1943) και συνδέει τους οικισμούς *Πόθια* και *Βαθύ*. Είναι εντυπωσιακή η θέασή του με τις αλλεπάλληλες καμπύλες του να αναρριχώνται στην πλαγιά, σαν ελισσόμενο φίδι (εικ. 14). Εξίσου εντυπωσιακή είναι και η πεζοπορική εμπειρία στο *Ιταλικό Μονοπάτι*, με την εξαιρετική θέα που προσφέρει από όλα τα σημεία του και τις εναλλασσόμενες διαφορετικές απόψεις του νησιού (εικ. 15). Δυστυχώς σήμερα διαπιστώνεται η σταδιακή καταστροφή του λόγω της έλλειψης συντήρησης του λιθόστρωτου και των ξερολιθικών τοίχων αντιστήριξής τους (εικ. 16).

Επίσης λιθόκτιστο είναι και το μονοπάτι που οδηγεί στο σπήλαιο *Κεφάλας Τρύπα*, διεισδύοντας στην ευρύτερη περιοχή του νοτιοδυτικού τμήματος του νησιού. Έχει σαφώς μικρότερο πλάτος από το *Ιταλικό Μονοπάτι* και είναι κατασκευασμένο με μικρότερους και επιμελώς κατεργασμένους λίθους. Η σημερινή κατάστασή του είναι γενικά πολύ καλή, ενώ σε μεγάλο μήκος είναι άριστη λόγω της επιμελημένης αρχικής κατασκευής του. Δεν λείπουν κάποια σημεία φθοράς στο λιθόστρωτο και στους ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξής του, τα οποία μπορούν να αποβούν καταστροφικά εάν δεν επισκευαστούν άμεσα.

Σήμερα, όλα τα μονοπάτια χρησιμοποιούνται από τους πεζοπόρους και τους αναρριχητές, που απολαμβάνουν την άγρια φύση του νησιού (εικ. 17). Άλλωστε, υπάρχει η απαιτούμενη σήμανση σε αρκετά από αυτά. Συνήθως με πράσινη και κόκκινη μπογιά πάνω σε βραχώδεις επιφάνειες και σπανιότερα με ξύλινες πινακίδες. Είναι σημαντικό να αναφερθεί ότι κυκλοφορούν λεπτομερείς χάρτες πεζοπορικών διαδρομών, σε προσεγμένες εκδόσεις, όπου αποτυπώνεται το δίκτυο των μονοπατιών στο νησί, τόσο των χωμάτινων όσο και των λιθόστρωτων⁹. Σημαντική είναι και η διαπίστωση ότι γίνεται προσπάθεια ευαισθητοποίησης των κατοίκων του νησιού, ιδιαιτέρως των νέων, μέσα από σχετικά Προγράμματα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, δημιουργώντας ελπίδες για μελλοντική θετική διαχείριση των περιβαλλοντικών θεμάτων που τους αφορούν¹⁰.

⁹ Εκτός από τους χάρτες σε έντυπη μορφή, υπάρχουν σχετικοί δικτυακοί τόποι και εφαρμογές σε κινητά τηλέφωνα. Ενδεικτικά αναφέρονται οι εξής: <http://www.kalymnos-guide.gr>, <http://visit-kalymnos.gr> <http://www.topoguide.gr>

¹⁰ Βλ. *Περιήγηση στην άγρια φύση της Καλύμνου. Μια οικοτουριστική πρόταση της ομάδας Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης του 2^{ου} Γυμνασίου Καλύμνου. Με τη χο-*

2.3 Τοίχοι με τη μορφή φραχτών

Μια κατηγορία ξερολιθικών κατασκευών που απαντώνται σε ολόκληρο το νησί, αποτελούν οι τοίχοι με τη μορφή φραχτών, είτε για την οριοθέτηση ιδιοκτησιών και διόδων, είτε για την περίφραξη καλλιεργειών και βοσκοτόπων (εικ. 18, 19). Όπως αναφέρει ο Κάρολος Φλέγκελ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα (1892) «*Άνά πάσαν δε την νήσον είναι διεσκορπισμένα μικρά περιτετειχισμένα χωράφια, κατέχοντα συκέας και ελαιάς, σπανιότερον δε αμυγδαλέας και βερυκοκέας, ώσπερ και αγροί ενίοτε μόνον ολίγων τετραγωνικών μέτρων εκτάσεως μέχρι σημαντικού ύψους επί των πλευρών των ορέων, τέλος δε και αμπελώνας παράγοντας σταφύλια και οίνον εκλεκτής ποιότητος, αλλ' η ποσότης δεν αρκεί και δια τούτο εισάγεται μέγα ποσόν νενοθευμένου Σαμίου και Κυπρίου.*¹¹

Το τοπίο του νησιού χαρακτηρίζεται από αυτά τα κτίσματα, που πολλές φορές είναι ορατά από μεγάλη απόσταση. Είναι οι διαχωριστικοί φράχτες που εκτείνονται σε μεγάλο μήκος, άλλοτε σε σχεδόν ευθεία γραμμή και άλλοτε σε διαδοχικές ελίσσόμενες καμπύλες, αποφέροντας ιδιαίτερης αισθητικής εικόνες (εικ. 1, 20, 21, 22). Όπως προαναφέρθηκε, οι τοίχοι για την οριοθέτηση ιδιοκτησιών, με τη μορφή μεγάλου μήκους φραχτών, αποτελούν το πλέον έντονο στοιχείο στο βραχύδες τοπίο του νησιού (εικ. 23, 24, 25). Αυτοί οι διαχωριστικοί τοίχοι οριοθετούσαν και τις περιοχές για την αμεινισπορά, τη γνωστή μέθοδο της εναλλάξ καλλιέργειας και βόσκησης των κτημάτων. Ωστόσο, κατά το παρελθόν η οροσειρά του Προφήτη Ηλία οριοθετούσε τα δύο τμήματα του νησιού, όπου εφαρμοζόταν το σύστημα της αμεινισποράς¹².

Σήμερα, οι μικρότερου μήκους περιφράξεις καλλιεργειών και βοσκοτόπων, έχουν εκτεταμένη χρήση και παρατηρείται η ίδια σύγχρονη κατασκευαστική λύση: τοίχοι από ξερολιθοδομή ποικίλων υψών, με επικάλυψη τσιμέντου στο πάνω μέρος, τοποθέτηση μεταλλικών στύλων κατά διαστήματα και μεταλλικών πλεγμάτων μεταξύ τους (εικ. 26, 27). Σπανιότερα

ρηγία του Δήμου Καλυμνίων, Συντονίστρια Ιωάννα Βασιλείου, Κάλυμνος 2000. Ευγενική παραχώρηση από τη Νίκη Καπελλά ό.π.

Βλ. Διονυσίου Ν. Ρεΐση, ό.π. Όπως αναφέρεται στο Προλογικό Σημείωμα του Κυριάκου Κων. Χατζηδάκη, Δ/ντή του Γυμνασίου Χώρας Καλύμνου, η ανατύπωση του 2008 οφείλεται σε πρωτοβουλία της περιβαλλοντικής ομάδας του Γυμνασίου Χώρας και του συντονιστή καθηγητή Βασίλη Καλογεράκη.

¹¹ Βλ. Καρόλου Φλέγκελ, ό.π. σελ. 11. Ας συγχωρεθεί η χρήση του μονοτονικού συστήματος κατά τη μεταφορά αποσπασμάτων από τις παλαιότερες γραπτές πηγές πληροφόρησης.

¹² Βλ. Καρόλου Φλέγκελ, ό.π. σελ. 39.

εντοπίζονται χαμηλοί φράχτες κατασκευασμένοι αποκλειστικά από ξηρολιθοδομή, με ιδιαίτερος επιμελημένη κατασκευή (εικ. 28, 29, 30). Εξ' ίσου επιμελημένοι κατασκευαστικά είναι και οι φράχτες με επίστεψη από κατεργασμένους μακρόστενους λίθους τοποθετημένους οριζόντια ή/και πυκνούς αγκαθωτούς θάμνους, συνήθως *σινοπόδια*, ώστε να αποτρέπει η διέλευση των ζώων (εικ. 25, 31, 32). Αντιθέτως, σε παλαιότερους φράχτες που οριοθετούσαν βοσκοτόπους, σάζονται μικρά ανοίγματα για την ελεγχόμενη διακίνηση των ζώων (εικ. 33).

Προστατευτικό ρόλο από τις επιθέσεις των ζώων, έχουν και οι περιφράξεις μεμονωμένων δένδρων με ξηρολιθοδομή, μεταλλικούς στύλους και πλέγμα (εικ. 34, 35). Ωστόσο, στην ορεινή περιοχή με το τοπωνύμιο *Χοιρόμαντρες*¹³, στα ανατολικά του *Κάστρου της Χώρας*, απαντώνται περιφράξεις δένδρων συκιάς από ξηρολιθοδομή, με περίπου 2,00 μ. ύψος (εικ. 36, 37). Οι περιφράξεις αυτές προστατεύουν τα δένδρα από τις επιθέσεις των μεγάλων πληθυσμών αιγοπροβάτων που βόσκουν ελεύθερα στο νησί¹⁴.

2.4 Τοίχοι αντιστήριξης σε έργα διευθέτησης του νερού

Οι πολυάριθμοι χείμαρροι και τα ρέματα της Καλύμνου δέχονται μεγάλες ποσότητες νερού κατά την περίοδο των βροχοπτώσεων, δεδομένων των βραχωδών επιφανειών και των απότομων κλίσεων τους. Η λιγιστή ποσότητα εδάφους σε οροπέδια και αναβαθμιδωμένα τμήματα των ορεινών

¹³ Περίπτωση χρήσης του ίδιου τοπωνυμίου για δύο διαφορετικές τοποθεσίες. Η χρήση του τοπωνυμίου για τη συγκεκριμένη περιοχή γίνεται από τον Διονύσιο Ρεΐση, ό.π. σελ. 25 και από τους βοσκούς του νησιού. Με το ίδιο τοπωνύμιο *Χοιρόμαντρες* ή *Χειρόμαντρες* είναι γνωστό το ομώνυμο σπήλαιο στη νότια πλαγιά του οικισμού *Πόθια*, κάτω από τη *Μονή των Αγίων Πάντων*. Σύμφωνα με ανάρτηση της Νίκης Καπελλά στις 11 Ιουλίου του 2018 στο διαδίκτυο (Facebook), στις *Παλιές Φωτογραφίες Καλύμνου, Old photos of Kalymnos*, «Μέσα και γύρω από το σπήλαιο ανακαλύφθηκαν νεολιθικά ευρήματα και όστρακα που χρονολογούνται έως και τους παλαιοχριστιανικούς χρόνους. Η παρουσία τους μαρτυρά τη συνεχή κατοίκηση και λατρευτική χρήση του χώρου. Δυστυχώς η κατάρρευση του θόλου αλλοίωσε τη μορφή του σπηλαίου.»

¹⁴ Πρόκειται για «δενδρόσπιτα», όπως είναι ευρύτερα γνωστές στην Ελλάδα οι ξερολιθικές κατασκευές αυτού του τύπου. Γνωστότερα είναι τα «δενδρόσπιτα» στο κυκλαδονήσι της Φολεγάνδρου, τα οποία προστατεύουν συνήθως μεμονωμένα δένδρα λεμονιάς, από τους ισχυρούς ανέμους που πνέουν στο νησί. Σε πολλές περιπτώσεις οι περιφράξεις αυτές ξεπερνούν τα 3 μ. σε ύψος. Παρόμοιες ξερολιθικές κατασκευές «δενδρόσπιτων», πολλές φορές με μεγαλύτερο ύψος, βρίσκονται σε μεγάλους αριθμούς στο ανεμοδαρμένο ιταλικό νησί Pantelleria, στα νοτιοδυτικά της Σικελίας. Στην περίπτωση αυτή, το δένδρο που προστατεύεται από τους ισχυρότατους ανέμους που μαστίζουν το νησί, είναι συνήθως πορτοκαλιά ή νεραντζιά και σπανιότερα λεμονιά.

περιοχών, συγκρατεί μικρή ποσότητα βρόχινου νερού, ενώ η μεγαλύτερη ρέει ελεύθερα στις επικλινείς βραχώδεις πλαγιές. Τα ορμητικά νερά που καταλήγουν στις κοίτες των χειμάρρων και των ρεμάτων, αναπόφευκτα επιτείνουν τη διάβρωση του εναπομείναντος εδάφους στις γειτονικές περιοχές. Στην προσπάθεια μείωσης της διάβρωσης και της διατήρησης του γόνιμου εδαφικού αποθέματος στις γεωργικές περιοχές του νησιού, κατασκευάστηκαν τοίχοι αντιστήριξης από ξηρολιθοδομή στα πιο ευπαθή σημεία της κοίτης των χειμάρρων και των ρεμάτων.

Σήμερα διασώζονται πολλοί τέτοιοι τοίχοι, τόσο σε περιοχές υπό εγκατάλειψη όσο και σε γειτνίαση με καλλιεργούμενες (εικ. 38, 39). Στη δεύτερη περίπτωση, οι κάτοικοι παρεμβαίνουν συχνά με τη χρήση σύγχρονων υλικών, παραγκωνίζοντας την παραδοσιακή τέχνη της ξερολιθιάς (εικ. 40). Ωστόσο, σε πολλές περιπτώσεις οι αναλημματικοί αυτοί τοίχοι λειτουργούσαν κατά το παρελθόν και ως τοίχοι αντιστήριξης των αναβαθμιδίων των παρακειμένων εγκαταλελειμμένων κτημάτων. Αποτέλεσμα είναι η δημιουργία εικόνων αναβαθμιδωμένου τοπίου υψηλής αξίας, τόσο αισθητικής όσο και πολιτισμικής. Τοπίου που προσφέρει συμπυκνωμένες πληροφορίες τόσο για τον υλικό όσο και για τον άυλο πολιτισμό του νησιού, όπως αυτός αναπτύχθηκε μέσα στο πέρασμα των χρόνων.

2.5 Πηγάδια

Παρά το άνυδρο τοπίο της Καλύμνου, επισημαίνεται η παρουσία εκατοντάδων λιθόκτιστων πηγαδιών, κτισμένων με την τεχνική της ξερολιθιάς. Απαντώνται μεμονωμένα ή κατά μικρές ομάδες σε διάφορα σημεία στην ύπαιθρο του νησιού, ακόμη και κοντά σε ακτές. Σε πολλές περιπτώσεις ο ρόλος τους φαίνεται να είναι διττός, δεδομένων των επιφανειών συλλογής του βρόχινου νερού που τα καθιστά στέρνες, σε περίπτωση που δεν υπάρχει ικανή ή ενεργή «φλέβα» νερού στον υδροφόρο ορίζοντα. Σήμερα πολλά πηγάδια βρίσκονται σε συστηματική χρήση, κυρίως για το πότισμα των κοπαδιών των αιγοπροβάτων που εκτρέφονται στο νησί. Για τον εντοπισμό των θέσεών τους είναι σημαντική η έρευνα των τοπωνυμίων του νησιού, όπως το *Μέγα Πηγάδι*, το *Μέσα Πηγάδι*, το *Άνω Πηγάδι*, ο *Νερόλακκος*, του *Αϊ Γιώργη* το *Πησαούλι*, το *Καλό Πηγάϊ* ή *Καλόν Πηγάδι*, τα *Έξω Πηγάδια*, ο *Γλυφός*, ο *Παραδείσης* κ.ο.κ.

Δυτικά του Κάστρου της *Χώρας*, μέσα στον χείμαρρο της *Λαγκάδας*, βρίσκεται το *Μέσα Πηγάδι*. Ο Διονύσιος Ρεΐσης γράφει: «[...] Εάν δε απ' εδώ στραφώμεν προς βορράν, βαδίζοντες διά μέσον του χειμάρρου, μετά 20 λεπτά της ώρας φθάνομεν εις το Μέσα πηγάδι, το οποίον κείται εντός του χειμάρρου και εκ του οποίου λαμβάνουσιν ύδωρ οι κάτοικοι της συνοικίας

Λαγκάδας· είναι δέ κατάφυτον από συκέας και κερατέας. [...]»¹⁵. Στο μονοπάτι για τον Προφήτη Ηλία, με αφετηρία τη Χώρα και κοντά στην κορυφή σε υψόμετρο 650 μ., στο μικρό οροπέδιο με το χαρακτηριστικό τοπωνύμιο Νερόλακκος, εντοπίζονται 3 λιθόκτιστα πηγάδια διαφορετικών διαστάσεων¹⁶. Παραπλεύρως υπάρχει στέρνα κατασκευασμένη από πηλό.

Πιο ανατολικά, στην περιοχή Ξι κοντά στο *Ιταλικό Μονοπάτι* και σε γειτνίαση με στέρνα και μάντρα, βρίσκεται το *Καλό Πηγάϊ*, το οποίο έχει «φλέβα» νερού. Επίσης κοντά στο *Ιταλικό Μονοπάτι*, στην περιοχή *Πηγή* και με θέα προς το *Βαθύ*, βρίσκονται δύο πηγάδια. Το μεγαλύτερο με διάμετρο περίπου 5,00 μ., δεν έχει «φλέβα» νερού και δύσκολα συγκρατεί το βρόχινο νερό. Αντιθέτως, το μικρότερο με διατομή περίπου 2,00 μ., συνήθως είναι γεμάτο με νερό δεδομένης της «φλέβας» του¹⁷.

Η ορεινή περιοχή ανατολικάς του *Κάστρου της Χώρας* παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον λόγω της παρουσίας πέντε πηγαδιών, τα οποία βρίσκονται μέσα σε τέσσερεις διαφορετικές ιδιοκτησίες. Οι ιδιοκτησίες αυτές βρίσκονται σε παράταξη και σε σχετικά μικρές αποστάσεις μεταξύ τους. Τα δύο πηγάδια βρίσκονται μέσα σε μεγάλο περιποιημένο κτήμα, κοντά στο ξωκλήσι της *Αγίας Τριάδας* (εικ. 41). Το τρίτο πηγάδι βρίσκεται μέσα σε μικρότερο κτήμα, της οικογένειας Κλήμη, σε γειτνίαση με το ξωκλήσι του *Αγίου Χαράλαμπος*. Το τέταρτο βρίσκεται στην τοποθεσία *Χοιρόμαντρες* και το πέμπτο κοντά στο ξωκλήσι του *Αϊ Γιώργη το Πησούλι*¹⁸ (εικ. 42). Τα δύο πρώτα κτήματα αποτελούν νησίδες διάστικτες με πράσινο, μέσα στο βραχώδες τοπίο. Το κτήμα στις *Χοιρόμαντρες* διαθέτει πέντε δένδρα (συκιές) και το τέταρτο παρουσιάζει εικόνα εγκατάλειψης, με τρία δένδρα σε μεγάλες αποστάσεις μεταξύ τους.

Χαρακτηριστικό στοιχείο των δύο πρώτων πηγαδιών είναι η επιμελημένη κατασκευή με ξερολιθιά του περιμετρικού τοίχου των ορυγμάτων τους (εικ. 43, 44). Στα στηθαία των στομίμων τους είναι εμφανής η χρήση κονιάματος, προφανέστατα για λόγους ασφαλείας κατά την άντληση του

¹⁵ Βλ. Διονυσίου Ρεΐση, στην ενότητα «Μέσα Πηγάδι, Τσισμές», ό.π. σελ. 24. Ο ίδιος αναφέρει ακόμα δώδεκα πηγάδια σε έντεκα διαφορετικές τοποθεσίες του νησιού: στη *Τσιγγούρα* (σελ. 36), στο *Δάσος* (σελ. 37), στον *ποταμό του Νερού* (σελ. 42), στους *Φούρνους* (σελ. 43), στη *Συκίη* (σελ. 43), στη διαδρομή από τους *Πύρρους* προς τα *Δώματα* (σελ. 49), δύο πηγάδια στα *Στημένια* (σελ. 51), στο Τσουκαλιό το πηγάδι *Παραδείσης* (σελ. 59), στο *Άργος* (σελ. 62), στη νησίδα *Νερά* (η) (σελ. 63), στους *Βοθύνους* (σελ. 63).

¹⁶ Βλ. Διονυσίου Ρεΐση, σχετική αναφορά στην ενότητα «Νερόλακκος, Αγία Τριάς, Πλευρί», ό.π. σελ. 25-26.

¹⁷ Πληροφορητές: Ο Ιωάννης Φραντζέσκος του Νικολάου (γεν. 1949) και ο Ιωάννης Χειλάς του Αντωνίου (γεν. 1948), σε συνέντευξη της 13.11.2019 στην Πόθια.

¹⁸ Πληροφορητής: Η Νίκη Καπελλά ό.π.

νερού (εικ. 41). Επίσης διατηρούνται καθαροί οι υδραγωγοί του βρόχινου νερού σε όλο το μήκος τους, από τις επιφάνειες συλλογής του έως τα στόμια των ορυγμάτων των πηγαδιών. Επιμελημένες είναι και οι επιφάνειες συλλογής του βρόχινου νερού, οι οποίες διατηρούνται καθαρές από φερτά υλικά, είτε είναι χωμάτινες είτε επιστρωμένες με κονίαμα (εικ. 45, 46). Θα ήταν παράλειψη να μην αναφερθούν τα τρία πηγάδια, που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα στην περιοχή *Συκάτη*. Συντηρούνται κατά διαστήματα και χρησιμοποιούνται συστηματικά για το πότισμα του πολυάριθμου πληθυσμού των αιών της περιοχής (εικ. 47, 48, 49).

Ωστόσο, πολλά πηγάδια βρίσκονται κοντά σε οικιστικές περιοχές και κατά το παρελθόν ύδρευαν τους κατοίκους των οικισμών. Μεγάλος αριθμός πηγαδιών βρίσκεται, όπως είναι αναμενόμενο, στην εύφορη πεδιάδα στο *Βαθύ*. Ο Κάρολος Φλέγκελ γράφει: «[...] Τα δημόσια πηγάδια της Ποθαίας και της Χώρας, ιδίως της τελευταίας παρά το περεκκλήσιον του Χριστού της Ιερουσαλήμ εν τη εις την Εμπροσθινήν αγούση οδώ, ζωογονούνται διαρκώς υπό υδροφόρων γυναικών και κορασίδων πάσης ηλικίας, αίτινες ιστάμεναι επί των πλατέων χειλέων των πηγαδιών συχνά ανά τρεις και τρεις και τέσσαρας ομού συγχρόνως πληρούσι τας μεγάλας πηλίνας στάμνας αυτών, αντλούσαι το ύδωρ δια σιδηρών αντλιών, κρεμασμένων εκ μακρού σχοινίου, και έπειτα βραδεί τω βήματι φέρουσιν επί των ώμων εις τας οικίας αυτών. [...]»¹⁹. Είναι γνωστά τα τρία πηγάδια στην περιοχή *Έξω Πηγάδια*, σε γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο *Χριστός της Ιερουσαλήμ*. Όμως, δεν είναι πλέον ορατά τα ορύγματα και τα στόμιά τους, μετά από τη συντήρηση και την κάλυψή τους με σύγχρονες κατασκευαστικές λύσεις και μεταλλικά μαγγάνια (εικ. 50, 51).

Ο Μιχάλης Κυράνης του Νομικού, ιδιοκτήτης του Νεοκλασικού Μουσείου Καλύμνου, έχει στην κατοχή του φωτογραφία εποχής από την κατασκευή πηγαδιού στην περιοχή *Πάνορμος*. Στην φωτογραφία απεικονίζονται επτά μέλη της οικογένειας Χατζησμάλη να ποζάρουν στο χείλος ενός ορύγματος πηγαδιού, ενώ ένας άνδρας κατεβαίνει με σχοινιά μέσα στο όρυγμα, για να κτίσει τον περιμετρικό του τοίχο με ξηρολιθοδομή. Στο πίσω μέρος της φωτογραφίας υπάρχουν κατασκευαστικά σκίτσα του πηγαδιού και σημειώσεις με μολύβι, για την πρόοδο των εργασιών. Η φωτογραφία αποτελεί σπάνιο ντοκουμέντο, τόσο για το στιγμιότυπο που απεικονίζει, όσο και για τις κατασκευαστικές πληροφορίες του πηγαδιού στο πίσω μέρος της.

2.6 Μάντρες – Σταύλοι – Εποχικά καταλύματα

Στη γεωμορφολογία του νησιού και στα ασβεστολιθικά πετρώματά του, οφείλεται η παρουσία πολυάριθμων σπηλαίων και φυσικών κοιλοτήτων,

¹⁹ Βλ. Καρόλου Φλέγκελ, ό.π. σελ. 38-39.

τόσο στις ορεινές όσο και σε πολλές παραθαλάσσιες περιοχές²⁰. Ο Κάρολος Φλέγκελ γράφει: «[...] *Αι τρεις παράλληλοι οροσειραί της νήσου, σχηματίζουσαι δύο μεγάλας κοιλάδας, συνίστανται εξ ασβεστολίθου και εμπεριέχουσι πλείστα σπήλαια, εξ ων τα μάλλον προσιτά χρησιμοποιούνται υπό των ποιμένων ως σταύλοι δια τα πρόβατα και τας αίγας και ως τυροκομεία. [...]*»²¹. Ιδιαίτερο, λοιπόν, ενδιαφέρον παρουσιάζει η συνεχής χρήση των σπηλαίων και των φυσικών κοιλοτήτων για το σταύλισμα των ζώων, έως τις μέρες μας (εικ. 52). Συμπληρωματικές κατασκευές από ξερολιθιά χρησιμοποιούνται για την αποτροπή διαφυγής των ζώων (εικ. 53, 54, 55).

Ο Διονύσιος Ρεΐσης γράφει: «[...] *Εξακολουθούντες τον δρόμον προς βορράν διά τής ημιονικής οδού μετά 10 λεπτά φθάνομεν εις τους Κουκούμους, όπου υπάρχουσι μεγάλα σπήλαια, τα οποία χρησιμεύουσιν ως τυροκομεία. [...]*»²². Σε ορισμένες περιπτώσεις, κυρίως στην περιοχή *Στημένα*, τα σπήλαια και οι κοιλοτήτες χρησιμοποιούνται ακόμη και σήμερα ως χώροι τυροκόμησης λόγω του ευνοϊκού μικροκλίματός τους. Οι κατασκευαστικές λύσεις με τη χρήση ξηρολιθοδομής για μερική κάλυψη των ανοιγμάτων των σπηλαίων και των φυσικών κοιλοτήτων, ανακαλούν κατοικίες τραγλοδυτών όπως έχουν χρησιμοποιηθεί σε πολλά μέρη του κόσμου κατά το παρελθόν.

Στις περιπτώσεις απομακρυσμένων και δύσβατων περιοχών, απαντώνται μάντρες, σταύλοι και εποχικά καταλύματα από ξηρολιθοδομή. Λύση για την προσωρινή διαμονή των γεωργών και των κτηνοτρόφων, κοντά στις άλλοτε καλλιεργούμενες εκτάσεις και στα κοπάδια τους (εικ. 56). Κατά κανόνα απαντώνται σε καλλιεργήσιμες πλαγιές ή σε μικρά οροπέδια, άλλοτε ως μεμονωμένα κτίσματα και άλλοτε σε μικρές ομάδες ως οικισμοί εποχικής χρήσης. Πιο κάτω από το οροπέδιο *Λίβας*, στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Στούμπος*, στο μονοπάτι προς την *Παναγία Γαλατιανή* και στα νοτιοανατολικά του οικισμού *Αργινώντα*, συνυπάρχουν ποικίλα ξερολιθικά κτίσματα τα οποία προσδίδουν στο σύνολο χαρακτήρα μικρού οικισμού εποχικής χρήσης²³. Έντονη εντύπωση προκαλεί ένα αλώνι μεγάλων διαστάσεων, σε πολύ καλή κατάσταση.

²⁰ Βλ. *Καρστικά σπήλαια της Καλύμνου*, Εργασία Περιβαλλοντικής Ομάδας 2^{ου} Γυμνασίου Καλύμνου σχολικού έτους 2004-2005, Κάλυμνος Ιούνιος 2005. Ευγενική παραχώρηση από τη Νίκη Καπελλά ό.π.

²¹ Βλ. Καρόλου Φλέγκελ, ό.π. σελ. 9. Ο ίδιος αναφέρει τη χρήση σπηλαίων ως τυροκομείων σε πολλές τοποθεσίες του νησιού.

²² Βλ. Διονυσίου Ρεΐση, ό.π. σελ. 24. Ο ίδιος αναφέρει τη χρήση σπηλαίων ως τυροκομείων σε πολλές τοποθεσίες του νησιού.

²³ Βλ. Διονυσίου Ρεΐση, ό.π. σελ. 49, για σχετική αναφορά στις τοποθεσίες *Λίβας* και *Στούμπος*.

Στην τοποθεσία αυτή, οι διαφορετικές ιδιοκτησίες διακρίνονται από τους μεγάλο μήκους τοίχους περίφραξης, οι οποίοι ανυψώνονται σε περίπου 2,00 μ. ύψος (εικ. 57). Στα προς βορράν όρια της μεγαλύτερης ιδιοκτησίας, εντοπίζονται τρία στεγασμένα κτίσματα σε σειρά, με τοιχοποιία από ξερολιθιά σε καλή κατάσταση (εικ. 58). Σώζονται επίσης οι κορμοί δένδρων²⁴, τα κλαδιά και το πατημένο χώμα στα δώματα των κτισμάτων, ενώ οι χρηστικές εσοχές στο εσωτερικό τους, υποδηλώνουν την σχετικά πρόσφατη χρήση τους ως εποχικά καταλύματα (εικ. 59). Είναι χαρακτηριστική η διπλή τοιχοποιία από ξερολιθιά στο προς βορράν πίσω μέρος των κτισμάτων, η οποία ταυτίζεται με τμήμα της περίφραξης του κτήματος (εικ. 60, 61, 62).

Στη γειτονική ιδιοκτησία η οποία οριοθετείται από περίφραξη διαφορετικού τύπου, εντοπίζονται ερείπια ξερολιθικών κτισμάτων, προφανώς εποχικών καταλυμάτων και πιθανώς μαντρών (εικ. 63). Η περίφραξη αποτελείται από ξερολιθικό τοίχο επιμελημένης κατασκευής, με βάση στήριξης πλάτους 1,50 μ., κυμαινόμενο ύψος από 1,50 έως 1,90 μ. και απόληξη με 1,15 μ. πλάτος. Η καθ' ύψος μείωση του πλάτους του φράχτη προσδίδει ανθεκτικότητα και σταθερότητα στην κατασκευή (εικ. 64). Δυστυχώς, πολλά τμήματά του φράχτη σήμερα έχουν καταρρεύσει λόγω έλλειψης συντήρησης της ξηρολιθοδομής του.

3. Εγκαταστάσεις σε σχέση με τον δευτερογενή παραγωγικό τομέα

3.1 Αλώνια

Τα αλώνια εντοπίζονται σε ορεινές προσήνεμες περιοχές, όπου κατά το παρελθόν υπήρχαν καλλιέργειες δημητριακών, κατά κανόνα κριθαριού²⁵. Συνήθως τα αλώνια είναι μεμονωμένα και έχουν κυκλική διατομή, κατά κανόνα με μέγιστη διάμετρο 5,00 μ. (εικ. 71). Διαμορφώνονται από όρθιους ακατέργαστους λίθους, πολλές φορές και ογκόλιθους, «φυτευτούς» σε αργιλώδες έδαφος, με πατημένη λεία επιφάνεια. Τέτοιου τύπου αλώνια

²⁴ Είναι πολυσήμαντο το σχόλιο της Καλλιόπης Πατέλλη, σε δημοσίευση σχετικών φωτογραφιών της Νίκης Καπελλά στο διαδίκτυο: «Όταν τα οικοδομικά υλικά είναι από τα βρισκόμενα. Είναι κορμοί από τους Κέδρους – Ιουνίπερους που βρίσκονται τριγύρω. Ακατέλυτα υλικά με τα οποία ο άνθρωπος είχε συνάφεια και γνώριζε την αντοχή τους. Ένα άλλο είδος δένδρου που ρυθμίζει το μικροπεριβάλλον και τη χλωρίδα στα υψώματα της Καλύμνου. Αντ' αυτού φυτεύουμε στους καιρούς μας Αλμυρίκια, Ευκαλύπτους, και Πεύκα στα υψώματα αυτά. Στις ρίζες αυτές του Κέδρου και της Βελανιδιάς φιλοξενούσε το Καλύμνικο χώμα τις τοπικές τρούφες. Τα Ύτινα, από το αρχαίο Ύδνα. Ευχαριστούμε Νίκη.»

²⁵ Οι διαθέσιμες γραπτές πηγές περιέχουν συχνές αναφορές στην εκτεταμένη καλλιέργεια κριθαριού στο νησί κατά το παρελθόν, σε αντίθεση με την περιορισμένη καλλιέργεια σιταριού.

βρίσκονται πολλά στον Πάνορμο και στο Βαθύ. Επισημαίνεται ότι συνήθως η χρήση των αλωνιών ήταν συλλογική, με χρήστες τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής όπου βρίσκονταν.

Ο Κάρολος Φλέγκελ γράφει: «[...] Καλοί αγροί κριθής υπάρχουν ου μόνον εις επίπεδα μέρη των κοιλάδων, αλλά και τινα οροπέδια της βορείου και νοτίου οροσειράς, προ πάντων εν τω Άργει και εν τω ομόρω Βοθυνίω· Εκάστη οικογένεια καλλιεργούσα κριθήν έχει το μικρόν στρογγύλον αλώνιον αυτής έν τινι των μικρών αγρών και ήδη περί τα μέσα μαΐου βλέπει τις τάς γυναίκας ή κορασίδας φερούσας την χρυσήν κριθήν, ήν έκοψαν δια του δρεπάνου, ή απλώς εξερρίζωσαν δια των χειρών εις το αλώνιον, όπου μικροί αλλ' ευειδείς βόες χρησιμοποιούμενοι και δια το άροτρον ώς και όνοι αλωνίζουσι τους στάχεις, εν ελλείψει δέ των ζώων, αι γυναίκες κοπανίζουσι την κριθήν δια βαρέως καμπύλου κοπάνου. [...]»²⁶.

Σπάνια περίπτωση αποτελεί η ομάδα τεσσάρων αλωνιών, στην περιοχή με το τοπωνύμιο «*στου Άι Γιώργη τις Πεζούλες*», στα νοτιοανατολικά του οικισμού Πόθια, της πρωτεύουσας του νησιού και αριστερά της οδού προς τον οικισμό Βλυχάδια. Τα τέσσερα αλώνια βρίσκονται σε αποστάσεις 10,00 έως 15,00 μ. μεταξύ τους. Το συγκρότημα των τεσσάρων αλωνιών συμπληρώνεται με μια νερογούρνα για τη συλλογή βρόχινου νερού, προφανέστατα για το πότισμα των ζώων κατά τη διάρκεια του αλωνίσματος²⁷. Ωστόσο, ίσως μοναδική και ιδιαίτερη περίπτωση αποτελεί το μεγάλων διαστάσεων αλώνι, στο οροπέδιο της ορεινής περιοχής Στούμπος, όπως έχει ήδη αναφερθεί (εικ. 65).

Το αλώνι αυτό διαθέτει κυκλική επιφάνεια για το αλώνισμα, διαμέτρου 6.70 μ. από λείο κοκκινόχρωμο αργιλόχωμα. Η εξωτερική του διάμετρος φθάνει τα 10,00 μ., ενώ η περιμετρική ξηρολιθοδομή σε σχήμα στεφάνης, η οποία το οριοθετεί, κυμαίνεται από 1,00 έως 2,80 μ. πλάτος (εικ. 66). Κατά την αρχιτεκτονική αποτύπωση του αλωνιού εντοπίστηκαν δύο διαφορετικά κέντρα χάραξης για την εσωτερική και εξωτερική διάμετρό του, γεγονός που εξηγεί το κυμαινόμενο πλάτος της περιμετρικής ξηρολιθοδομής σε σχήμα στεφάνης. Η οποία αποτελείται από όρθιους ακατέργαστους ασβεστόλιθους σε σειρά, με αυξανόμενο ύψος από 0,45 μ. στο στενότερο σημείο της έως 0,65 μ. στο φαρδύτερο. Το κυρίως σώμα της στεφάνης αποτελείται από μικρότερους λίθους (εικ. 67).

3.2 Ασβεστοκάμινα

Λόγω της γεωμορφολογίας του νησιού και δεδομένης της εκτεταμένης παρουσίας ασβεστολιθικών πετρωμάτων, δεν ξενίζει ο μεγάλος αριθμός

²⁶ Βλ. Καρόλου Φλέγκελ, ό.π. σελ.38.

²⁷ Πληροφορητές: Ο Ιωάννης Φραντζέσκος του Νικολάου και ο Ιωάννης Χειλάς του Αντωνίου, ό.π.

ασβεστοκαμίνων στο νησί της Καλύμνου αλλά και της Τελένδου. Κατά κανόνα διατηρούνται οι κυκλικοί τοίχοι από ξηρολιθοδομή, πάνω στους οποίους στηρίζονταν οι σωροί από ασβεστόλιθους πριν από την καύση τους. Μεμονωμένο ασβεστοκάμινο έχει εντοπιστεί παραπλεύρως της οδού που περνά έξω από το μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης, στο δυτικό τμήμα της Καλύμνου (εικ. 68). Έχει εξωτερική διάμετρο 3,00 μ. στη βάση του, με πάχος ξηρολιθοδομής 0,50 μ. και ύψος 0,90 μ. πάνω από το έδαφος, ενώ δεν ξεπερνά τα 3,00 μ. σε συνολικό βάθος.

Κατά μήκος ρέματος στα βορειοανατολικά του οικισμού *Βαθύ* και δεξιά του δρόμου προς την τοποθεσία *Σταυρί* ή *Σταυρούι* – στη διαδρομή προς το καστρομοναστήρι της *Κυρά Ψηλής* – έχουν εντοπιστεί τουλάχιστον πέντε ασβεστοκάμινα σε σειρά. Οι περιμετρικοί τοίχοι της βάσης τους σώζονται σε καλή κατάσταση, λόγω της επιμελημένης κατασκευής τους (εικ. 69, 70). Επίσης, στη νησίδα Τέλενδο κοντά στο ξωκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου και σε κοντινή απόσταση από το μονοπάτι, βρίσκονται ασβεστοκάμινα διαμέτρου περίπου 4,00 μ. και βάθους 2,00 έως 4,00 μ., εκτός από τα μεμονωμένα σε διάφορα σημεία του νησιού (εικ. 71).

3.3 Τοίχοι αντιστήριξης στον περιβάλλοντα χώρο των ανεμομύλων

Από αρχαιοτάτων χρόνων οι αναλημματικοί τοίχοι από ξηρολιθοδομή είχαν ευρύτατη χρήση για την αντιστήριξη ποικίλων κτιρίων. Είτε για στατικούς και λειτουργικούς λόγους, είτε διότι ήταν αναγκαία η ανοικοδόμησή τους σε επικλινή εδάφη. Το νησί της Καλύμνου με την πληθώρα μνημείων όλων των εποχών δεν αποτελεί εξαίρεση (εικ. 72). Ωστόσο, στην παρούσα μελέτη δεν γίνεται εκτεταμένη αναφορά σ' αυτές τις περιπτώσεις, για λόγους αρχής. Η σχετική έρευνα εμπίπτει στην επιστήμη της αρχαιολογίας και απαιτεί ιδιαίτερη μεθοδολογία. Η παρούσα έρευνα περιορίζεται στα ταπεινά έργα της προβιομηχανικής εποχής, τα απολύτως απαραίτητα για την επιβίωση και την διαβίωση των κατοίκων του νησιού σε δύσκολες περιόδους.

Στο νησί της Καλύμνου λειτουργούσαν κατά το παρελθόν τουλάχιστον τρεις ανεμόμυλοι για το άλεσμα των σιτηρών, στην πλαγιά ανατολικά του *Κάστρου της Χρυσοχειριάς*²⁸. Οι μικρής επιφάνειας καλλιεργήσιμες εκτάσεις ήταν διασκορπισμένες σε μεγάλες αποστάσεις, σε δύσβατες περιοχές. Συνθήκες που ευνοούσαν τη χρήση χειρομύλων για το άλεσμα των σιτηρών,

²⁸ Βλ. Γιάννη Μαγκλή, *Κοντραμπατζήδες του Αιγαίου*, Εκδόσεις Δωρικός 1997. Στο κεφάλαιο XXII του μυθιστορήματος αναφέρεται η παρουσία ενός παλιού ανεμόμυλου στην προκουμαία της Πόθιας, πληροφορία η οποία χρήζει διασταύρωσης για την αλήθεια και την ακρίβειά της. Πιθανότατα η αναφορά να ανήκει στη σφαίρα της φαντασίας του συγγραφέως.

κυρίως του κριθαριού. Λόγω του επικλινούς της προσήνεμης πλαγιάς όπου βρίσκονται οι ανεμόμυλοι, κατά την κατασκευή τους έγινε χρήση ξηρολιθοδομής για το κτίσιμο τοίχων αντιστήριξης, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου (εικ. 73). Σήμερα σώζονται τρεις ανεμόμυλοι, με εμφανείς πολλές φθορές στις στέγες και στους μηχανισμούς τους. Επίσης, σώζεται κτίσμα που προσομοιάζει με τα θεμέλια ενός τέταρτου ανεμόμυλου που πιθανόν να λειτούργησε κατά το παρελθόν²⁹.

4. Η αξία των ξερολιθικών κατασκευών

Ξεχωριστό ενδιαφέρον παρουσιάζει η ανάλυση της πολυδιάστατης αξίας των ξερολιθικών κατασκευών, οι οποίες χαρακτηρίζονται από ποικιλότητα και ιδιαιτερότητες. Η συνηθέστερη ξερολιθική κατασκευή είναι οι αναβαθμίδες, οι οποίες παρά τη σημερινή εγκατάλειψή τους σε πολλά μέρη της γης, χαρακτηρίζουν με καθοριστικό τρόπο το αγροτικό τοπίο, προσδίδοντάς του υψηλή αισθητική, ιστορική και πολιτισμική αξία. Αδιαμφισβήτητη είναι και η οικολογική αξία των αναβαθμιδών, αφού συμβάλλουν τα μέγιστα στη βιοποικιλότητα, αποτελώντας βασικό βιότοπο πολλών ειδών πανίδας και χλωρίδας, ενώ ταυτοχρόνως αποτρέπουν τη διάβρωση του εδάφους.

Οι αναλημματικοί τοίχοι από ξερολιθιά αποτελούν καταφύγιο για διάφορα είδη ερπετών και εντόμων, με τα οποία διατρέφονται πτηνά και μικρά θηλαστικά, τα οποία με τη σειρά τους αποτελούν τροφή για μεγαλύτερα θηλαστικά. Ποικίλα φυτά αναπτύσσονται μέσα στα κενά των αναλημματικών τοίχων από ξερολιθιά, ενώ κάποια άλλα ευνοούνται στην ανάπτυξή τους από το μικροκλίμα που δημιουργείται στις παρυφές των τοίχων. Τονίζεται ιδιαίτέρως η σημασία των αναβαθμιδών για την προστασία των επικλινών εδαφών από τη διάβρωση, δεδομένων των κλιματικών αλλαγών και της επαπειλούμενης ερημοποίησης ολόκληρων γεωγραφικών περιοχών. Όχι τυχαία λοιπόν, διεθνείς φορείς ασχολούνται αποκλειστικά με τις αναβαθμίδες, όπως η Διεθνής Συμμαχία για το Αναβαθμιδωμένο Τοπίο (ITLA: International Terraced Landscapes Alliance)³⁰.

Με την πάροδο του χρόνου και τις αλλαγές που επέφερε η εκμηχάνιση στον πρωτογενή και δευτερογενή παραγωγικό τομέα, οι ξερολιθικές κατα-

²⁹ Η μελέτη των διαθέσιμων πηγών σ' αυτή τη φάση της έρευνας δεν επιβεβαιώνει τη λειτουργία ενός 4^{ου} ανεμόμυλου στην ίδια τοποθεσία. Στις μελέτες του Καρόλου Φλέγελ ό.π. και του Διονυσίου Ρεΐση ό.π. σελ. 16-17, αναφέρεται η λειτουργία μόνον των τριών ανεμομύλων που σώζονται έως σήμερα. Ο τελευταίος αναφέρει τη λειτουργία ελαιοτριβείου και ζωόμυλου στην περιοχή *Μετόχιον* (σελ. 39). Σημαντική είναι και η αναφορά σε ερείπια *υδρομύλου* στην περιοχή *Ρίνα*, με έτος ανοικοδόμησης περίπου το 1870 μ. Χ. (σελ. 41).

³⁰ Βλ. <https://www.alpter.net/The-International-Alliance-for.html>

σκευές κάθε είδους εγκαταλείφθηκαν σταδιακά, ώστε σήμερα να κινδυνεύουν με πλήρη αφανισμό. Δεν παύουν όμως να είναι φορείς ιστορικής μνήμης και πληροφόρησης για παρελθόντα παραγωγικά συστήματα και τεχνολογία –όπως και οι ελάχιστες αναβαθμίδες του νησιού– προσδίδοντάς τους ιστορική και πολιτισμική αξία. Σε μια δεύτερη ανάλυση, στην αισθητική ιστορική και πολιτισμική αξία των ξερολιθικών κατασκευών εμπεριέχονται και η αρχαιολογική, η κοινωνιολογική, η εθνολογική, η συμβολική, η αρχιτεκτονική, η τεχνολογική, η γεωπονική, αλλά και η οικονομική αξία.

Απολύτως δικαιολογημένα, λοιπόν, οι ποικίλες ξερολιθικές κατασκευές, αποτελούν αντικείμενα μεγάλου ερευνητικού ενδιαφέροντος, τουλάχιστον σε διεθνές επίπεδο. Οι οποίες διεισδύοντας σε βάθος χρόνου, απαιτούν διαχρονική και διεπιστημονική προσέγγιση, αφού άπτονται σχεδόν όλων των εκδηλώσεων της ανθρώπινης ζωής. Με το θέμα ασχολείται συστηματικά η Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη της Ξερολιθιάς (SPS: Société scientifique internationale pour l'étude pluridisciplinaire de la Pierre Sèche), με μέλη από όλο τον κόσμο³¹. Από το 1987 και έως το 2018, έχουν διοργανωθεί 16 διεθνή συνέδρια σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα (εικ. 74).

Τέλος, θα ήταν παράλειψη να μη γίνει αναφορά στην υψηλή συναισθηματική αξία που έχει το σύνολο των ξερολιθικών κατασκευών, για κάθε υποψιασμένο παρατηρητή. Δεν μένει κανείς αδιάφορος απέναντι σε μια *ύπαιθρο [...] συγκινητικά όμορφη όπως είναι κεντημένη με πέτρα και ανθρώπινο μόχθο [...]*³². Η κάθε κατασκευαστική λύση είναι αποτέλεσμα εφαρμογής της τέχνης της ξερολιθιάς, η οποία μεταδιδόταν από γενιά σε γενιά και χαρακτηριζόταν από ευρηματικότητα, αναλόγως του προβλήματος που ο κάθε τεχνίτης καλούνταν να αντιμετωπίσει. Η ένταξη της τέχνης της ξερολιθιάς στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Στοιχείων Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της ανθρωπότητας (Representative List of the Intangible Cultural Heritage of Humanity) της UNESCO, τον Οκτώβριο του 2018, δίνει άλλη διάσταση στα ξερολιθικά κτίσματα, ως αποτέλεσμα της εφαρμογής της³³.

³¹ Βλ. <http://pierreseche-international.org/>

³² Βλ. Ιουλίας Κ. Παπαευτυχίου «Κτίσματα στην ύπαιθρο της Χάλκης», Περιοδική Επιστημονική Έκδοση *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΚΒ', Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, 2008, σ.σ. 316-355.

³³ Βλ. <https://ich.unesco.org/en/procedure-of-inscription-00809> για τον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Στοιχείων Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της ανθρωπότητας της UNESCO και

http://ayla.culture.gr/i_texni_tis_xerolithias για τον Εθνικό Κατάλογο της Ελλάδας, στον οποίο η τέχνη της ξερολιθιάς εντάχθηκε τον Ιούλιο του 2015.

5. Η διαχείριση των ξερολιθικών κατασκευών

Στις αναπτυγμένες χώρες είναι δεδομένο των ενδιαφέρον φορέων και πολιτών για την προστασία, την ανάδειξη, αλλά και την αξιοποίηση των ξερολιθικών κατασκευών, είτε ως συστατικών στοιχείων του τοπίου, είτε ως αυτόνομων κατασκευών. Στην Ευρώπη, τα πολυάριθμα χρηματοδοτικά προγράμματα που σχετίζονται με τις ξερολιθικές κατασκευές βρίσκουν πλήρη εφαρμογή, μέσα από τη συνεργασία ποικίλων φορέων. Το φάσμα αυτών των προγραμμάτων είναι ευρύτατο, καλύπτοντας κάθε ενέργεια σχετική με τις ξερολιθικές κατασκευές, από την έρευνα πεδίου για την καταγραφή και συντήρησή τους, έως και την κατασκευή σύγχρονων έργων τέχνης. Μεγάλης σημασίας για τη διατήρηση της παράδοσης που σχετίζεται με τις ξερολιθικές κατασκευές, είναι η εκπαίδευση νέων ανθρώπων στην εφαρμογή της τέχνης της ξερολιθιάς.

Ο πλούτος των ξερολιθικών κατασκευών στην Ελλάδα, από μορφολογική και τυπολογική προσέγγιση, είναι εντυπωσιακότατος. Εντούτοις, η πλήρης καταγραφή αυτών των κατασκευών δεν έχει γίνει ακόμη για τον ελλαδικό χώρο και η σχετική ελληνόγλωσση βιβλιογραφία είναι φτωχή³⁴.

³⁴ Μνημονεύονται ενδεικτικά εκδόσεις σχετικές με τις ξερολιθικές κατασκευές και το τοπίο:

✎ Γιοχάλας, Τ., *Ανδρος. Αρβανίτες και Αρβανίτικα*, Αθήνα: Πατάκης, 2000.

✎ Γλέζος, Μ., *Η συνείδηση της Πετραίας Γης. Κυκλαδογραφίες*, Αθήνα: Τυπωθήτω – Γιώργος Δαρδάνος, 1997.

✎ *Εγχειρίδιο Ξερολιθικών Κατασκευών*, Ιωάννινα 2009, επανέκδοση του εγχειριδίου που εκδόθηκε το 2001 στο πλαίσιο του Προγράμματος «Λίθος» του INTERREG II. Ομάδα Μελέτης: Γιάννης Μιχαήλ: αρχιτέκτων, Ελένη Παγκρατίου: αρχιτέκτων-γεωγράφος, Νατάσσα Πουλογιάννη: αρχιτέκτων, Συντονισμός-Επιμέλεια Έργου: Ελένη Παγκρατίου (Διαδίκτυο: tcast.oec.fi/dades σε μορφή pdf).

✎ Καπετάνιος, Α., *Τοπιογράφοι, ελάτε γρήγορα σ' αυτή τη χώρα... Το θάμα που λέγεται ελληνικό τοπίο!*, Αθήνα: Φιλιππότης, 2009.

✎ Μπεριάτου Μ. – Παπαευτυχίου Ι. Κ., *Ξηρολιθικές κατασκευές και κτισμένη κληρονομιά/ Dry Stone Constructions and Built Heritage*, Ίδρυμα Κεφαλονιάς και Ιθάκης, Διεθνής Ένωση για τη Διεπιστημονική Μελέτη των Ξηρολιθικών Κατασκευών, Αθήνα 2018. Αφορά σε 24 μελέτες που παρουσιάστηκαν με τη μορφή ανακοινώσεων στην Κεφαλονιά, στο 15ο Διεθνές Συνέδριο Ξηρολιθικών Κατασκευών, τον Σεπτέμβριο του 2016.

✎ Σακαβάλας, Κ., *Φως στους Θόλους*, Δήμος Αισωνιάς: 2009

✎ Σηφουνάκης, Ν., *Τα λιθόστρωτα. Αιγαιοπελαγίτικα και στεριανά*, Αθήνα: Καστανιώτης, 1998.

✎ Τριαματάκη Μ., *Εν ελαχίστω τόπω, ελάχιστη επέμβαση. Αναφορά στην ύπαιθρο των κυκλάδων*, Φοιτητική εργασία, Επιβλέπων Καθηγητής Σκουτέλης Νικόλαος, Πολυτεχνείο Κρήτης, Ακαδ. Έτος 2016-2017, Χανιά 2017.

Επομένως, αξίζει να μνημονευθεί και η παλαιότερη έκδοση του 2009, ενός εγχειριδίου για τις ξερολιθικές κατασκευές, η οποία υλοποιήθηκε στα πλαίσια του Ευρωπαϊκού Προγράμματος INTERREG II³⁵. Σε συνδυασμό με τις προσπάθειες που γίνονται από διάφορους μεμονωμένους φορείς, επιτυγχάνεται η ενημέρωση και η ευαισθητοποίηση των πολιτών.

Το πλέον λυπηρό είναι η ηθελημένη καταστροφή των ξερολιθικών κτισμάτων στο όνομα της ανάπτυξης, για την ανέγερση σύγχρονων κατασκευών με τη χρήση κονιάματος. Τέλος, αξίζει να επισημανθεί το ευνοϊκό κλίμα που αρχίζει να διαμορφώνεται για τις ξερολιθικές κατασκευές στην Ελλάδα, μετά από την ένταξη της τέχνης της ξερολιθιάς στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Στοιχείων Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της ανθρωπότητας, της UNESCO.

6. Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας, και με δεδομένη την αξία των ξερολιθικών κατασκευών, οδηγούμαστε στην αβίαστη εξαγωγή συμπερασμάτων, ειδικά για το νησί της Καλύμνου:

1. Τα ποικίλα διάσπαρτα ξερολιθικά κτίσματα και οι λιγιστές αναβαθμίσεις, χρήζουν προστασίας ως φορείς ιστορικής, λαογραφικής και πολιτιστικής μνήμης για το νησί. Άλλωστε, αποτελούν μοναδικά στολίδια της υπαίθρου, ως αποτέλεσμα ιδιαίτερα κοπιαστικών δραστηριοτήτων για την επιβίωση των κατοίκων κατά το παρελθόν.

2. Η περιορισμένη έκταση των αναβαθμίσεων στο νησί, επιβάλλει την διατήρηση και την προστασία τους, ώστε να αποτραπεί η διάβρωση του λιγιστού εδάφους και η συνακόλουθη ερημοποίηση ολόκληρων περιοχών. Ταυτοχρόνως, θα διαφυλαχθεί ο οικολογικός ρόλος τους στη βιοποικιλότητα του νησιού.

3. Δεδομένων των εναλλακτικών μορφών του πεζοπορικού και του αναρριχητικού τουρισμού στο νησί, πολλά από τα ξερολιθικά κτίσματα πέρα από την αισθητική τους αξία και την εναρμόνισή τους με το περιβάλ-

³⁵ Rackham, O. – Moody, J., *Η δημιουργία του Κρητικού Τοπίου*, Μετάφραση: Σμπόνιας, Κ., Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2004 (Τίτλος πρωτοτύπου: *The making of Cretan Landscape*, Κρήτη: Εκδοτική σειρά Νίκου Γιαννακαδάκη: Νέες Προσεγγίσεις στον Αρχαίο Κόσμο, 1996).

³⁵ *Εγχειρίδιο Ξερολιθικών Κατασκευών*, Ιωάννινα 2009, επανέκδοση του εγχειριδίου που εκδόθηκε το 2001 στο πλαίσιο του Προγράμματος «Λίθος» του INTERREG II. Ομάδα Μελέτης: Γιάννης Μιχαήλ: αρχιτέκτων, Ελένη Παγκρατίου: αρχιτέκτων-γεωγράφος, Νατάσσα Πουλογιάννη: αρχιτέκτων, Συντονισμός-Επιμέλεια Έργου: Ελένη Παγκρατίου (Διαδίκτυο: tcast.oec.fr/dades σε μορφή pdf).

λον, έχουν χρηστικό ρόλο και είναι σημαντικό να διατηρούνται στην αρχική τους μορφή.

Επίλογος

Συγκρίνοντας το ενδιαφέρον που απολαμβάνουν στις αναπτυγμένες χώρες οι ξερολιθικές κατασκευές – όχι μόνο σε ότι αφορά στη διεπιστημονική έρευνα του παρελθόντος και του παρόντος, αλλά και στη διατήρηση των νεότερων ξερολιθικών κατασκευών στο μέλλον – με την παραγνώριση και απαξίωση που τυγχάνουν στον ελλαδικό χώρο, γεννιέται επιτακτική η ανάγκη ευαισθητοποίησης των νεότερων ερευνητών διαφόρων ειδικοτήτων και ιδίως των κατοίκων των περιοχών που διαθέτουν ξερολιθικές κατασκευές. Ευρέως διαδεδομένη στην Ευρώπη είναι η εφαρμογή προγραμμάτων για την εκμάθηση της τέχνης της ξερολιθιάς και η επαγγελματική, αλλά και η εθελοντική ενασχόληση με την επισκευή ξερολιθικών κτισμάτων. Τέτοια προγράμματα μπορούν να υιοθετηθούν και να εφαρμοστούν στην Ελλάδα, σε συνεργασία με άλλα κράτη μέλη της Ευρωπαϊκής Κοινότητας. Ιδιαίτερα ευνοϊκό είναι το ανάλογο κλίμα, μετά από την ένταξη της τέχνης της ξερολιθιάς στον Αντιπροσωπευτικό Κατάλογο Στοιχείων Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς της ανθρωπότητας, της UNESCO.

Τέλος, τονίζεται ότι η ανάγκη διατήρησης των ξερολιθικών κατασκευών της Καλύμνου είναι συνυφασμένη με το μέλλον του νησιού και την επερχόμενη κλιματική αλλαγή, στο βαθμό που οι συνηθέστερες και απλούστερες ξερολιθικές κατασκευές, οι αναλημματικοί τοίχοι των αναβαθμίδων, μπορούν να αποδειχθούν σωτήριοι στην αποτροπή της διάβρωσης του εδάφους και της συνακόλουθης ερημοποίησης των καλλιεργούμενων επιφανειών. Άλλωστε, τα ιδιαίτερα στοιχεία του νησιού, μεταξύ των οποίων και οι ξερολιθικές κατασκευές, αποτελούν αναπτυξιακούς πόρους για το μέλλον, ως ελκυστικά στοιχεία για τους επισκέπτες. Και ιδιαίτερα για όσους ασχολούνται με τον πεζοπορικό και τον αναρριχητικό τουρισμό στο νησί.

Εικ. 1. Μικρό τμήμα άλλοτε καλλιεργούμενης επιφάνειας, σε γειτνίαση με φράκτη και ελαιόδενδρο πάνω από τον ποταμό *Συκάτη*. Διακρίνονται με δυσκολία τα ίχνη των αναβαθμίδων (2010).

Εικ. 2. Άλλοτε καλλιεργούμενο τμήμα επικλινούς επιφάνειας με αναβαθμίδες, σε άμεση γειτνίαση με τη θάλασσα στον όρμο *Καντούνι*.

Εικ. 3. Κατάλοιπα άλλοτε καλλιεργούμενης αναβαθμιδωμένης έκτασης, αριστερά της ασφαλτοστρωμένης οδού προς τον όρμο *Παλιόνησος* (2019)

Εικ. 4. Μοναχικό ελαιόδενδρο σε αναβαθμίδα ημικυκλικού σχήματος, η οποία στηρίζεται από ξερολιθικό αναλημματικό τείχος, κοντά στον οικισμό *Αργινόντα*. Στο βάθος διακρίνεται εγκαταλελειμμένο βοηθητικό κτίσμα από ξερολιθιά (2019).

Εικ. 5. Ελαιόδενδρα σε κτήμα με περιποιημένες αναβαθμίδες στον οικισμό Βαθύνοι (2018).

Εικ. 6. Καλλιεργούμενες αναβαθμίδες σε άμεση γειτνίαση με τις εγκαταστάσεις του μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης. Το υψηλότερο τμήμα καταλαμβάνεται από ελαιόδενδρα.

Εικ. 7. Ο Μιχάλης Κυράνης του Νομικού, ο οποίος συντηρεί και επεκτείνει τους αναλημματικούς τοίχους αντιστήριξης των αναβαθμίδων στον ιδιόκτητο ελαιώνα του, στην περιοχή Δάμος. Στο γειτονικό κτήμα στο βάθος διακρίνεται τοίχος αντιστήριξης από τσιμεντόλιθους αντί ξερολιθιάς (2019).

Εικ. 8. Μονοπάτι από πατημένο χώμα, με προχειροφτιαγμένους ξερολιθικούς τοίχους αντιστήριξης, κοντά στον οικισμό Αργινόντα (2019).

Εικ. 9. Λιθοστρωμένη επιφάνεια και επιμελημένοι τοίχοι αντιστήριξης της από ξερολιθοδομή, στο Ιταλικό Μονοπάτι που συνδέει τους οικισμούς Πόθια και Βαθύ (2019).

Εικ. 10, 11, 12: Χωμάτινα μονοπάτια οριοθετημένα με χαμηλούς φράχτες και με τείχους αντιστήριξης αναβαθμίδων από ξερολιθιά, μέσα σε καλλιεργημένη έκταση κοντά στο ξωκκλήσι της Αγίας Τριάδας, στα δυτικά του Κάστρου της Χώρας(2019).

Εικ. 13: Το χωμάτινο μονοπάτι που συνδέει το καστρομοναστήρι της *Κυρά Ψηλής* με την τοποθεσία *Σταυρί* ή *Σταυρούι*. Στο βάθος διακρίνεται ο όρμος *Πεζώντα* (2010).

Εικ. 14: Άποψη της ανατολικής πλευράς πάνω από τον οικισμό Πόθια με το ελισσόμενο λιθόκτιστο Ιταλικό Μονοπάτι, που συνδέει τους οικισμούς Πόθια και Βαθύ (2019).

Εικ. 15: Αποψη του λιμανιού που βρίσκεται στα νότια του οικισμού *Πόθια*, με το ελίσσόμενο λιθόκτιστο *Ιταλικό Μονοπάτι*. Στο βάθος διακρίνονται οι ακτές της νήσου Κω.

Εικ. 16: Το *Ιταλικό Μονοπάτι*, παρά την γενικά καλή του κατάσταση, σε πολλά σημεία παρουσιάζει φθορές λόγω της έλλειψης συντήρησης του λιθόστρωτου και των ξερολιθικών τοίχων αντιστήριξής του (2019).

Εικ. 17: Μονοπάτι στη νησίδα Τέλενδο, το οποίο χρησιμοποιείται από πεζοπόρους και αναρριχητές (2018)

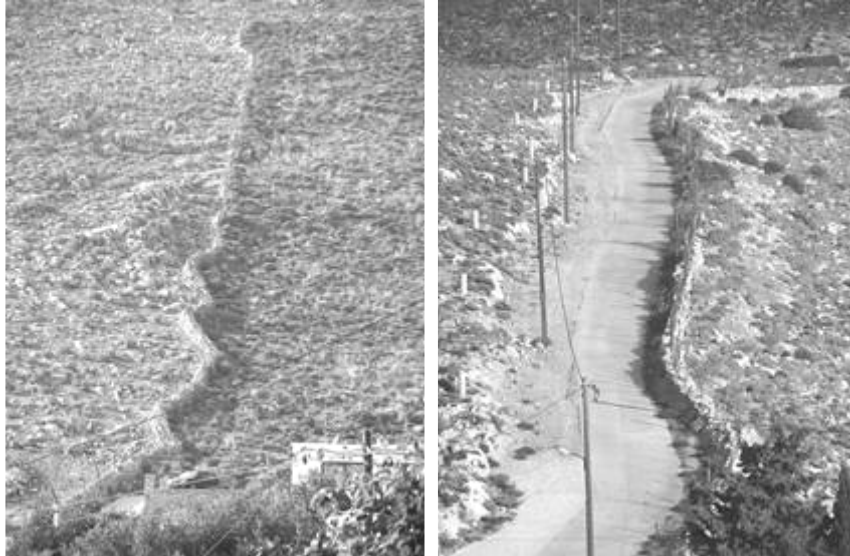
Εικ. 18: Ξερολιθικοί φράχτες υπό κατάρρευση, κοντά στο μοναστήρι του Αγίου Παντελεήμονα.

Εικ. 19: Ξερολιθικός φράχτης οριοθετεί μια άλλοτε καλλιεργούμενη έκταση σε αναβαθμίδες, δεξιά του δρόμου που συνδέει τους οικισμούς Βαθύ και Αργινώντα (2019).

Εικ. 20: Διαχωριστικός ξερολιθικός φράχτης μεγάλου μήκους, σε σχεδόν ευθεία γραμμή, αριστερά του δρόμου που συνδέει τους οικισμούς Βαθύ και Αργινώντα (2010).

Εικ. 21: Διαχωριστικός ξερολιθικός φράχτης σε πλαγιά, κοντά στο μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης, ο οποίος αναπτύσσεται σε εναλλαγή ευθειών και ελισσομένων καμπυλών (2018).

Εικ. 22: Ξερολιθικός φράχτης οριοθέτησης κτήματος, ο οποίος αναπτύσσεται σε διαδοχικώς ελισσόμενες καμπύλες σε άμεση γειτνίαση με τσιμεντοστρωμένο δρόμο, κοντά στο μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης (2018).

Εικ. 23: Διαχωριστικός ξερολιθικός φράχτης μεγάλου μήκους αριστερά του δρόμου που συνδέει τους οικισμούς Βαθύ και Αργινώντα, ο οποίος σε όλο το μήκος του αναπτύσσεται σχεδόν παράλληλα με τις ισούψεις καμπύλες της πλαγιάς (2010).

Εικ. 24: Διαχωριστικός ξερολιθικός φράχτης μεγάλου μήκους, δεξιά του δρόμου που συνδέει τους οικισμούς *Βαθύ* και *Αργινώντα*, ο οποίος σε όλο το μήκος του αναπτύσσεται κάθετα προς τις ισοϋψείς καμπύλες της Πλαγιάς (2019).

Εικ. 25: Διαχωριστικοί ξερολιθικοί φράχτες μεγάλου μήκους, σε άριστη κατάσταση και επιμελημένη επίστεψη από αγκαθωτούς θάμνους και λιθόπλακες στον όρμο του οικισμού *Αργινώντα* (2010).

Εικ. 26: Σύγχρονη κατασκευαστική λύση για φράχτη περίφραξης κτήματος, δίπλα από τις εγκαταστάσεις του μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης. Η κατασκευή συνδυάζει ξηρολιθοδομή, επίστεψη από τσιμέντο, μεταλλικούς στύλους και μεταλλικό πλέγμα (2018)

Εικ. 27: Σύγχρονη κατασκευαστική λύση για φράχτη περίφραξης κτήματος, δίπλα από τις εγκαταστάσεις του μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης. Ο φράχτης είχε κυμαινόμενο ύψος από 1,40 – 1,55 μ., βάση πλάτους 1,00 μ. και επίστεψη τσιμέντου πλάτους 0,52 μ. (2018).

Εικ. 28, 29, 30: Χαμηλός φράχτης χτισμένος αποκλειστικά από ξηρολιθοδομή, με ιδιαίτερος επιμελημένη κατασκευή, σε ρέμα κοντά στον οικισμό Βοθόνοι. Είναι χαρακτηριστικό το γέμισμα των κενών της ξηρολιθιάς με λιθαράκια, τα οποία διαμορφώνουν ένα είδος επίστεψης (2018).

Εικ. 31: Χαμηλός φράχτης χτισμένος αποκλειστικά από ξηρολιθοδομή, κοντά στο μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης, με επιμελημένη κατασκευή και επίστεψη από κατεργασμένους μακρόστενους λίθους τοποθετημένους οριζόντια (2018).

Εικ. 32: Ψηλός φράχτης χτισμένος αποκλειστικά από ξηρολιθοδομή κοντά στο ξεκλήσι της Αγίας Τριάδας ανατολικά του Κάστρου της Χώρας, με επιμελημένη κατασκευή και επίστεψη από αγκαθωτούς θάμνους (2019)

Εικ. 33: Ξερολιθικός φράχτης αριστερά του δρόμου που συνδέει τον οικισμό Βαθύ με την τοποθεσία Σταυρός. Ο φράχτης φέρει άνοιγμα για την ελεγχόμενη διακίνηση των ζώων, κατά κανόνα αιγοπροβάτων (2010).

Εικ. 34: Κυκλική περίφραξη από ξερολιθιά για την προστασία δένδρου συκιάς (δενδρόσπιτο), δεξιά του δρόμου που συνδέει τον οικισμό *Βαθύ* με την τοποθεσία *Σταυρός*. Διακρίνεται μεταλλικό πλέγμα τοποθετημένο περιμετρικώς του δένδρου, για πρόσθετη προστασία από τις επιθέσεις των ζώων (2010).

Εικ. 35: Κυκλική περίφραση από ξερολιθιά για την προστασία δένδρου συκιάς (δενδρόσπιτο), δεξιά του δρόμου που συνδέει τον οικισμό *Βαθύ* με την τοποθεσία *Σταυρός*. Ο προστατευτικός ρόλος της περίφραξης ενισχύεται με την τοποθέτηση μεταλλικού πλέγματος στο πάνω μέρος της περίφραξης (2010).

Εικ. 36, 37: Κυκλικές περιφράξεις από ξερολιθιά για την προστασία δένδρων συκιάς (δενδρόσπιτο) με περίπου 2,00 μ. ύψος, στην ορεινή περιοχή με το τοπωνύμιο *Χοιρόμαντρες*, στα ανατολικά του *Κάστρου της Χώρας* (Φωτ. Νίκης Καπελλά – 2016).

Εικ. 38, 39: Τοίχοι αντιστήριξης από ξηρολιθοδομή στα πιο ευπαθή σημεία της κοίτης του χειμάρρου, ο οποίος διασχίζει την κοιλάδα από την περιοχή *Στημένα* έως τον οικισμό *Βαθύ* (εκ. 38: 2019, εικ. 39: 2010).

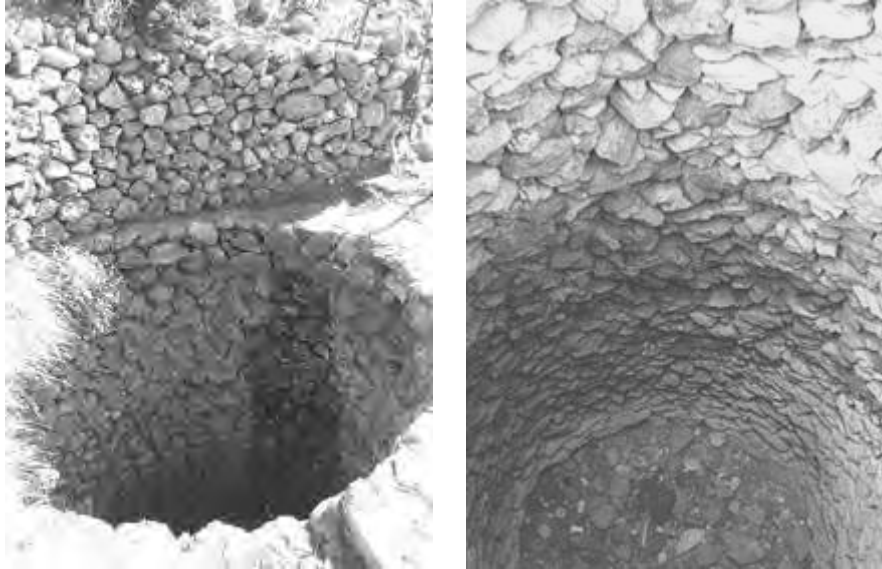

Εικ. 40: Τοίχος αντιστήριξης από ξηρολιθοδομή σε κοίτη χειμάρρου στα ανατολικά του Κάστρου της Χώρας. Αριστερά διακρίνεται η σύγχρονη παρέμβαση με τοίχο αντιστήριξης από σκυρόδεμα (2019).

Εικ. 41: Γενική άποψη των δύο πηγαδιών τα οποία βρίσκονται σε κτήμα κοντά στο ξωκλήσι της Αγίας Τριάδας, στα ανατολικά του Κάστρου της Χώρας (2019). Βρίσκονται σε πλάτωμα μήκους 24,00 μ., έχουν καθαρό βάρος 10.50 μ. και διάμετρο 2,80 μ. ενώ φέρουν στηθαία ύψους 0.85 μ. (2019).

Εικ. 42: Το πηγάδι που βρίσκεται κοντά στο ξωκλήσι του *Αϊ Γιώργη το Πηαούλι*, στα ανατολικά του Κάστρου της Χώρας. Σε άμεση γειτνίαση διακρίνεται αναβαθμίδα με τοίχο αντιστήριξης από ξηρολιθοδομή (Φωτ. Νίκης Καπελλά – 2016).

Εικ. 43, 44: Γενικές απόψεις των ορυγμάτων των δύο πηγαδιών τα οποία βρίσκονται σε κτήμα κοντά στο ξωκλήσι της Αγίας Τριάδας, στα ανατολικά του Κάστρου της Χώρας. Διακρίνονται οι περιμετρικοί τοίχοι των ορυγμάτων τους, χτισμένοι με επιμελημένη ξηρολιθοδομή (2019).

Εικ. 45, 46: Γενικές απόψεις των επιφανειών συλλογής του βρόχινου νερού, οι οποίες είναι επιστρωμένες με κονίαμα και διατηρούνται καθαρές από φερτά υλικά (2019).

Εικ. 47, 48, 49: Τα τρία πηγάδια, που βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τη θάλασσα στην περιοχή Συκάτη. Τα δύο πρώτα είναι προσιτά από τα αιγοπρόβατα ενώ το τρίτο απαιτεί ανθρώπινη χρήση για την άντληση του νερού (2019).

Εικ. 50, 51: Τα δύο από τα τρία πηγάδια στην περιοχή *Έξω Πηγάδια*, σε γειτνίαση με τον αρχαιολογικό χώρο *Χριστός της Ιερουσαλήμ*. Τα ορύγματα και τα στόμιά τους έχουν καλυφθεί μετά από την επισκευή και συντήρησή τους (2019).

Εικ. 52: Η χρήση των σπηλαίων και των φυσικών κοιλοτήτων για το σταύλισμα των ζώων, συνεχίζεται έως τις μέρες μας (2019)

Εικ. 53: Συμπληρωματική κατασκευή από ξερολιθιά σε σπήλαιο σταυλισμού ζώων, κοντά στον οικισμό *Αργινώντα*. Σήμερα χρησιμοποιείται ως αναρριχητικό πεδίο από τους επισκέπτες του νησιού (2019).

Εικ. 54: Μαντρότοιχοι από ξερολιθιά σε σπήλαιο και σε παρακείμενες φυσικές κοιλότητες, αριστερά του δρόμου από τον οικισμό *Βαθύ* προς τον οικισμό *Αργινώντα* (2019).

Εικ. 55: Συμπληρωματική κατασκευή από ξερολιθιά για την κάλυψη ανοίγματος σε βραχώδη διαμπερή σχηματισμό (κέλυφος) στη νησίδα Τέλενδο (2018).

Εικ. 56: Κτίσμα από ξερολιθιά με πιθανή χρήση εποχικού καταλύματος ή σταύλου αριστερά του δρόμου προς τον όρμο Παλιόνησος (2019).

Εικ. 57: Μεγάλου μήκους τοίχος περιφραξης ύψους περίπου 2,00 μ. στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Στόμπος*, στο μονοπάτι προς την *Παναγία Γαλατιανή* και στα νοτιοανατολικά το όρμου *Αργινώντα* (2019).

Εικ. 58: Τα τρία στεγασμένα κτίσματα σε σειρά, με τοιχοποιία από ξερολιθιά σε καλή κατάσταση, στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Στόμπος* (2019).

Εικ. 59: Οι κορμοί δένδρων, τα κλαδιά και το πατημένο χώμα, όπως σώζονται στα δώματα των κτισμάτων στην περιοχή με το τοπωνύμιο Στούμπος (2019).

Εικ. 60, 61, 62: Η διπλή τοιχοποιία από ξερολιθιά στο προς βορράν πίσω μέρος των κτισμάτων, η οποία ταυτίζεται με τμήμα της περιφραξης του μεγάλου κτήματος στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Στούμπος* (2019).

Εικ. 63: Ιδιοκτησία στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Στούμπος*, στην Οποία εντοπίζονται ερείπια ξερολιθικών κτισμάτων, προφανώς εποχικών καταλυμάτων και πιθανών μαντρών (2019).

Εικ. 64: Ξερολιθικός τοίχος περιφραξης ιδιοκτησίας στην περιοχή με το τοπωνύμιο *Στούμπος*, με ιδιαίτερως επιμελημένη κατασκευή. Είναι χαρακτηριστική η πλάγια τοποθέτηση ημικατεργασμένων λίθων σε παράταξη και το γέμισμα των κενών με μικρότερους λίθους (2019).

Εικ. 65: Το μεγάλο διαστάσεων αλώνι στο οροπέδιο της ορεινής περιοχής Στούμπος με κυκλική επιφάνεια για το αλώνισμα από λείο (πατημένο) κοκκινόχρωμο αργιλόχωμα, με εσωτερική καθαρή διάμετρο 6,70 μ. (2019).

Εικ. 66: Η εξωτερική διάμετρος του αλωνιού στην περιοχή Στούμπος φθάνει τα 10,00 μ., ενώ η περιμετρική ξηρολιθοδομή σε μορφή στεφάνης η οποία το οριοθετεί, κυμαίνεται από 1,00 έως 2,80 μ. πλάτος (2019).

Εικ. 67: Η περιμετρική ξηρολιθοδομή το αλωνιού στην περιοχή *Στούμπος* έχει σχήμα στεφάνης. Οριοθετείται εσωτερικά από όρθιους ακατέργαστους ασβεστόλιθους σε σειρά, με αυξανόμενο ύψος από 0,45 μ. στο στενότερο σημείο της έως 0,65 μ. στο φαρδύτερο. Το κυρίως σώμα της στεφάνης αποτελείται από μικρότερους λίθους. (2019)

Εικ. 68: Μεμονωμένο ασβεστοκάμινο παραπλεύρως της οδού που περνά έξω από το μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης, στο δυτικό τμήμα της Καλύμνου (2018).

Εικ. 69, 70: Δύο από τα πέντε τουλάχιστον ασβεστοκάμινα σε σειρά, τα οποία βρίσκονται κατά μήκος ρέματος στα βορειοανατολικά του οικισμού *Baθύ* και δεξιά του δρόμου προς την τοποθεσία *Σταυρί* ή *Σταυρούι* (2010)

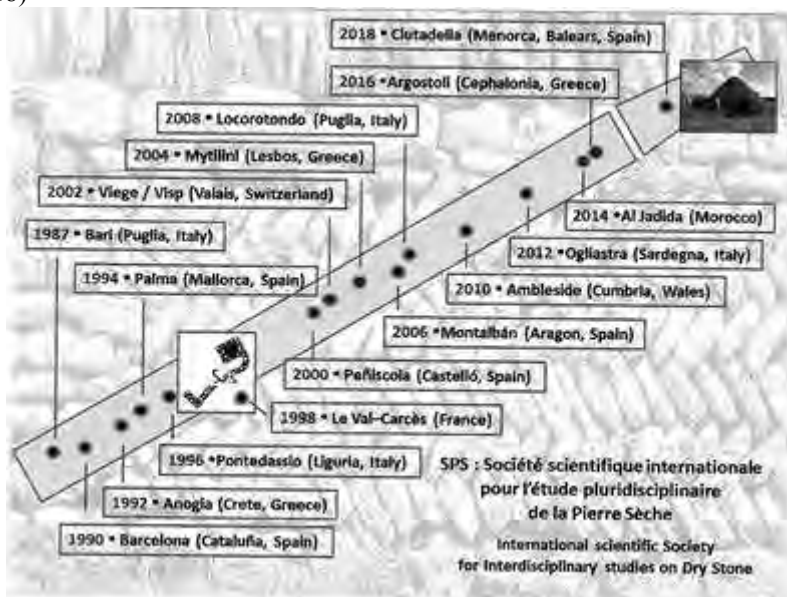
Εικ. 71: Κατάλοιπα μεμονωμένου ξερολιθικού κτίσματος, πιθανόν ασβεστοκάμινου, στην Τέλενδο κοντά στο ξωκλήσι του Αγίου Κωνσταντίνου. Ωστόσο δεν αποκλείεται να ήταν αλώνι μικρών διαστάσεων, δεδομένης της προσήνεμης θέσης του (2018).

Εικ. 72: Το βυζαντινό ξωκλήσι του Ταξιάρχη Μιχαήλ στην τοποθεσία Έμπολα, στον οικισμό Βαθύ έχει θεμελιωθεί πάνω σε αρχαιότερο μνημείο, από το οποίο σώζεται τμήμα τοιχοποιίας «εν ξηρώ» με επιμελώς κατεργασμένους ογκόλιθους (2010)

Εικ. 73: Οι τρεις ανεμόμυλοι που βρίσκονται στην πλαγιά ανατολικά του Κάστρου της Χρυσοχεριάς. Είναι εμφανής η χρήση ξηρολιθοδομής σε τοίχους αντιστήριξης, οι οποίοι ήταν απαραίτητοι στη διαμόρφωση του περιβάλλοντος χώρου (2018)

Εικ. 74: Από το 1989 έως το 2018 έχουν διοργανωθεί διεθνή συνέδρια σε διάφορες χώρες, μεταξύ των οποίων και η Ελλάδα, με αντικείμενο τα ξηρολιθικά κτίσματα (Εκτύπωση της Διεθνούς Ένωσης για τη Διεπιστημονική Μελέτη της ξηρολιθιάς SPS: Société scientifique internationale pour l' étude pluridisciplinaire de la Pierre Sèche 2018).

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

Δρ Αρχαιολόγος

**ΕΙΚΟΝΕΣ ΠΟΥ ΤΑΞΙΔΕΥΟΥΝ... ΦΟΡΗΤΑ ΖΩΓΡΑΦΙΚΑ ΕΡΓΑ
ΑΠΟ ΤΗΝ ΚΥΠΡΟ ΣΤΑ ΝΗΣΙΑ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ**

Η καταγραφή και συντήρηση κειμηλίων των ενοριακών ναών από τις αρμόδιες Υπηρεσίες του Υπουργείου Πολιτισμού επιφυλάσσει ορισμένες φορές εκπλήξεις. Αφορμή για την παρούσα μελέτη¹ αποτέλεσε η αποκάλυψη σε ναό της Ρόδου μιας σημαντικότητας κυπριακής εικόνας Δήησης, που θα παρουσιασθεί στη συνέχεια.

Τα έργα που θα μας απασχολήσουν προέρχονται από ενοριακούς ναούς ή μοναστήρια και είναι, στην πλειοψηφία τους, δεσποτικές εικόνες. Πρόκειται για εικόνες οι οποίες έχουν αποδοθεί ή έχει επισημανθεί από μελετητές η σχέση τους με κυπριακά εργαστήρια με βάση τα εικονογραφικά και τεχνοτροπικά, κυρίως, χαρακτηριστικά τους. Στα παραπάνω παραδείγματα θα προστεθεί ένας μικρός αριθμός εικόνων που μοιράζεται στοιχεία με έργα κυπριακά, οι οποίες, ακόμη και αν δεν προέρχονται με ασφάλεια από τη Μεγαλόνησο, αποτελούν σημαίνουσα ένδειξη της εμβέλειας της κυπριακής ζωγραφικής και της όσμωσης καλλιτεχνικών τρόπων μεταξύ αυτής και της τέχνης της ευρύτερης περιφέρειας της ανατολικής Μεσογείου.

Ξεκινώντας από τον ευρύτερο νησιωτικό χώρο, αξίζει να αναφερθεί ότι στην Πάρο, την εικόνα της Δεομένης Παναγίας από το ναό της Θεοτόκου Εκατονταπυλιανής απέδωσε με επιφύλαξη η αείμνηστη Αγγελική Μητσάνη σε κυπριακό εργαστήριο, βασιζόμενη σε εικονογραφικές κυρίως, αλλά και τεχνοτροπικές συγγένειες με έργα κυπριακά που χρονολογούνται γύρω στο 1200 (Εικ. 1)².

Στο μοναστήρι της Χοζοβιώτισσας στην Αμοργό, το εγγύτερο στα Δωδεκάνησα νησί των Κυκλάδων, έχουν επισημανθεί και δημοσιευθεί από

¹ Ευχαριστώ θερμά την Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, ιδιαίτερα τον κ. Μανόλη Μακρή, για την δημοσίευση της μικρής αυτής μελέτης στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά*. Το άρθρο αποτέλεσε θέμα ομότιτλης ανακοίνωσης στο Συνέδριο *Κύπρος-Ρόδος, Νήσοι Πελάγαι και Ολόεσσα* που διοργάνωσε η Εταιρεία Κυπριακών Σπουδών στην Λευκωσία στις 19-20/1/2013. Το κείμενο δημοσιεύεται στην μορφή που παρουσιάστηκε, με την απαραίτητη προσθήκη υπομνηματισμού. Η βιβλιογραφία, πλην ελαχίστων εξαιρέσεων, είναι ενημερωμένη μέχρι το τέλος του 2013.

² Α. Μητσάνη, «Βυζαντινή εικόνα της Παναγίας Δεομένης στην Καταπολιανή Πάρου», *ΔΧΑΕ ΚΓ'* (2002), 177-198.

τον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Βοκοτόπουλο τρεις δεσποτικές εικόνες³. Πρόκειται για την εικόνα του Αγίου Γεωργίου με την αμοργιανή επωνυμία «Βαλσαμίτης» (Εικ. 2), η οποία χρονολογήθηκε στο δεύτερο μισό 14^{ου} αιώνα, και για το ζεύγος των πάρισων δεσποτικών εικόνων του Χριστού (Εικ. 3) και της Παναγίας από το τέμπλο του καθολικού της Μονής, οι οποίες τοποθετήθηκαν στις αρχές του 15^{ου} αιώνα. Στην εικόνα του αγίου Γεωργίου, ο γύψινος γεωμετρικός διάκοσμος του βάθους και η απεικόνιση στην ασπίδα του αγίου του ανορθωμένου λέοντα των Λουζινιάν, αποτέλεσαν τα ισχυρότερα επιχειρήματα για την απόδοση του έργου σε εργαστήριο κυπριακό⁴. Ο ίδιος μελετητής, βασιζόμενος σε εικονογραφικές και τεχνολογικές συγγένειες μεταξύ της εικόνας του Χριστού από τον ναό της Παναγίας στη Γαλάτα, αλλά και με αυτήν από τον Άγιο Γεώργιο Λευκωσίας, αποδίδει αμφότερες τις εικόνες σε κυπριακό εργαστήριο, του οποίου οι ζωγράφοι είχαν έρθει ενδεχομένως από την Κωνσταντινούπολη⁵.

Στην Πάτμο, έρευνα της συναδέλφου Αγγελικής Κατσιώτη επεσήμανε την εικόνα του αγίου Γεωργίου του *Πολιβαριότη* στον ναό της Υπαπαντής και των Αγίων Σαράντα στη Χώρα (Εικ. 4), η οποία πιθανότατα ζωγραφίστηκε γύρω στο 1300 στην Κύπρο από Σύρο ζωγράφο⁶. Στο εκφραστικό έργο, με την απλότητα των ζωγραφικών τρόπων και την κυριαρχία της γραμμής στα έντονα περιγράμματα, σε συνδυασμό με την εκφραστικότητα της μορφής, ανιχνεύονται πιθανώς ανατολικές καταβολές αποτελεί ένα από τα εξέχοντα δείγματα της λεγόμενης *maniera cypria*. Άλλωστε, σχέσεις με την Συρία αναδεικνύονται από την Κατσιώτη και στην τοιχογράφηση δύο μονόχρωμων ναών της Τήλου, του Αγίου Ιωάννη του Προδρόμου του Αβαλά, κοντά στο Μικρό Χωριό, και του Αγίου Νικολάου στο Μισοσκάλι⁷.

³ Π. Λ. Βοκοτόπουλος, «Κυπριακές εικόνες στην Αμοργό», *ΔΧΑΕ* Λ' (2009), 225-232.

⁴ Αυτόθι, 228-229.

⁵ Αυτόθι, 229-231.

⁶ Α. Drandaki, D. Papanikola-Bakirtzi, A. Tourta (eds.), *Heaven and Earth. Art of Byzantium from Greek Collections*, κατ. έκθ, Athens 2013, 315-316, αριθμ. 165 (Α. Katsioti). Α. Κατσιώτη, «Άγιος Γεώργιος Ο ΠΟΛΙΒΑΡΙΟΤΗΣ. Μία εικόνα a la "maniera cypria" στην Πάτμο», στο: Β. Κατσαρός, Α. Τούρτα (επιμ.), *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2015, 539-546.

⁷ Για τις μετακινήσεις Σύρων και Κυπρίων στην Ιπποτοκρατούμενη Ρόδο, βλ. Ν. Coureas, "The Migration of Syrians and Cypriots to Hospitaller Rhodes in the Fourteenth and Fifteenth Century", στο: Κ. Borchardt, Ν. Jaspert, Η. J. Nicholson (eds), *The Hospitallers, The Mediterranean and Europe. Festschrift for Anthony Luttrell*,

Στο μεγαλύτερο νησί του συμπλέγματος, τη Ρόδο, η δεύτερη ζωγραφική φάση της εικόνας της Παναγίας της Υψηλής, του παλλαδίου της ομώνυμης μονής στη Λάρδο της νότιας Ρόδου, έχει χρονολογηθεί στο δεύτερο μισό του 15ου αιώνα (Εικ. 5). Ο μελετητής, βασιζόμενος σε εικονογραφικές λεπτομέρειες της μορφής της Παναγίας, όπως η ταινιωτή παρυφή της καλύπτρας της, πιθανολογεί ότι πρόκειται για έργο του οποίου ο ζωγράφος είτε ήταν Κύπριος, είτε αντέγραψε κάποιο κυπριακό πρότυπο⁸.

Ένα από τα σημαντικότερα βημόθυρα της Πάτμου, το προερχόμενο από τον ναό του Χριστού της Δημαρχίας ή της Μεγάλης Πόρτας στη Χώρα, που χρονολογήθηκε στα τέλη του 15^{ου} αιώνα, έχει κατά το παρελθόν απασχολήσει τους μελετητές με αφορμή τόσο τον ξυλόγλυπτο διάκοσμό του, όσο και την ζωγραφική του⁹ (Εικ. 4). Δυστυχώς έχει σωθεί μόνο το δεξιό φύλλο του. Η επάνω ζώνη του κοσμείται με την Παναγία του Ευαγγελισμού, ενώ η κάτω με τους ολόσωμους ιεράρχες Βασίλειο και Νικόλαο (Εικ. 6).

Όπως είχε επισημανθεί από τον Χατζηδάκη, το πλησιέστερο στο πατμιακό έργο παράλληλο είναι αυτό της Μητρόπολης Κιτίου, το οποίο ταυτίζουμε με το βημόθυρο από τον Άγιο Νικόλαο στο Κλωνάρι¹⁰. Με το τε-

Aldershot 2007, 101-107. Επίσης, A. Katsioti, “Les déplacements d’artistes syriens en Méditerranée orientale à l’époque des Chevaliers. Témoignages du Dodécanèse et de Chypre” (υπό έκδοση), με βιβλιογραφία. Για τις δύο εκκλησίες της Τήλου, βλ. Α. Κατσιώτη, «Επισκόπηση της μνημειακής ζωγραφικής του 13ου αιώνα στα Δωδεκάνησα», *ΑΔ* 51-52 (1996-1997), Α', Μελέτες, 289, πίν. 116, 117α.

⁸ Ν. Ζάρρας, «Η εικόνα της Παναγίας Ψαινης στην ομώνυμη Μονή της Ρόδου», *Δωδεκάνησος Β'* (2009), 83-92. Για έγχρωμες φωτογραφίες της εικόνας, βλ. *Προσκυνητάριο Ιεράς Μονής Υψηλής*, Ρόδος 2011, εικ. στις σελ. 70-75 (χωρίς αρίθμηση).

⁹ Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1977, 87-88, αριθμ. 38. *Βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη*, κατ. έκθ., Αθήνα 1986, 112-114, αριθμ. 113 (Μ. Χατζηδάκης). Μ. Acheimastou-Potamianou (ed.), *Holy Image, Holy Space: Icons and Frescoes from Greece*, Athens 1988, 210, n. 51 (Μ. Chatzidakis). Μετά την παρουσίαση του γράφοντα στο συνέδριο το 2013, δημοσιεύθηκε το άρθρο της Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Βημόθυρο του 15ου αιώνα στην Πάτμο. Εικονογραφικές επισημάνσεις», στο: Π. Τριανταφυλλίδης (επιμ.), *Σοφία άδολος. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Χ. Παπαχριστοδούλου*, Ρόδος 2014, 543-559, στο οποίο προτείνεται η απόδοση του έργου σε ζωγράφο συνδεδεμένο με την Κρήτη και η χρονολόγησή του στα τέλη του 15^{ου} αιώνα.

¹⁰ Α. Παπαγεωργίου, «Ο διάκοσμος των βημοθύρων των κυπριακών τέμπλων-εικονοστασιών από τον 12ο μέχρι τον 19ο αιώνα», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 7 (2006), 107, εικ. 21 (στο εξής: Παπαγεωργίου, *Βημόθυρα*). Μ. Α. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου της περιόδου της Τουρκοκρατί-*

λευταίο παρουσιάζει ομοιότητες ως προς το σχήμα και τον ανάγλυφο διάκοσμο, αλλά και ως προς την πανομοιότυπη διάταξη των ιδίων ιεραρχών. Εκτός των παραπάνω, ας τονισθούν οι συνάψεις, ως προς τα επιμέρους χαρακτηριστικά, με σειρά άλλων βημοθύρων της Μεγαλονήσου, με πιο χαρακτηριστικά αυτά από την εκκλησία της Μεταμορφώσεως του Σωτήρος στην Κάτω Μονή, σήμερα στο Βυζαντινό Μουσείο του Ιδρύματος Αρχιεπισκόπου Μακαρίου του Γ'¹¹, του καθολικού της Μονής Αγίου Νεοφύτου¹², της Παναγίας Καθολικής στο Πελέντρι¹³ και του ναού του Αγίου Επιφανίου από το ομώνυμο χωριό της επαρχίας Ορεινής¹⁴. Ένα πρόσθετο στοιχείο το οποίο θα πρέπει να ληφθεί υπόψη είναι ο διάκοσμος του μαφορίου της Παναγίας (Εικ. 7), με χρυσά κρινάνθημα, παρόμοιος με αυτόν της Παναγίας από το βημόθυρο του Βυζαντινού Μουσείου Πάφου το οποίο προέρχεται από την Πόλη Χρυσοχούς¹⁵. Άνθινος διάκοσμος στο μαφόριο της Παναγίας απαντά, με επιμέρους παραλλαγές, και σε φορητές εικόνες του τέλους του 15^{ου} ή των αρχών του 16^{ου} αιώνα από την Κύπρο, όπως η Παναγία Αντιοχίτισσα, σήμερα στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Κοιλανίου¹⁶ και η Παναγία Κυκκώτισσα από τον Τίμιο Σταυρό του Πεδουλά¹⁷. Τα παραπάνω στοιχεία αποτελούν, κατά τη γνώμη μας, ισχυρές ενδείξεις για την χρονολόγηση του εν λόγω βημοθύρου στην στροφή του 16^{ου} αιώνα και την προέλευσή του από την Κύπρο, στην καλλιτεχνική παραγωγή της οποίας θα μπορούσε να προσγραφεί¹⁸.

ας (1571-1878). Τα χρονολογημένα και τα κατά προσέγγιση χρονολογούμενα έργα, Λευκωσία 2011, 85-86.

¹¹ Α. Παπαγεωργίου, *Η Αυτοκέφαλος Εκκλησία της Κύπρου*, κατ. έκθ., Λευκωσία 1995, 157. Παπαγεωργίου, *Βημόθυρα*, εικ. 16. Κυριακίδου, ό.π., 88.

¹² Παπαγεωργίου, *Βημόθυρα*, εικ. 9. Κυριακίδου, ό.π., 83-85.

¹³ Παπαγεωργίου, *Βημόθυρα*, εικ. 11. Κυριακίδου, ό.π., 87-88.

¹⁴ Λ. Λοΐζου-Χατζηγαβριήλ, Δ. Θεοδότου (επιμ.), *Χαρτογραφώντας την Κύπρο. Σταυροφόροι, Έμποροι και Εξερευνητές*, κατ. έκθ., Λευκωσία 2012, 124-125, αριθμ. 76 (Ο. Περδίκη).

¹⁵ Α. Παπαγεωργίου, *Γερὰ Μητρόπολις Πάφου. Ιστορία και Τέχνη*, Λευκωσία 1996, 179, εικ. 115. Παπαγεωργίου, *Βημόθυρα*, εικ. 16. Κυριακίδου, ό.π., 82.

¹⁶ *Cyprus. The Holy Island. Icons through the Centuries. 10th-20th Century*, London 2000, 188-189, αριθ. 34.

¹⁷ *Βυζαντινή Μεσαιωνική Κύπρος. Βασίλισσα στην Ανατολή και Ρήγαινα στη Δύση* (επιμ. Δ. Παπανικόλα-Μπακρτζή, Μ. Ιακώβου), Λευκωσία 1997, 220-221, αριθ. 148.

¹⁸ Πρβλ. πρόσφατα: S. Frigerio-Zeniou, "Quelques réflexions et quelques portes en vue d'une nouvelle approche des iconostases chypriotes du XVIe siècle",

Παρενθετικά, αναφέρουμε πως, μολονότι τα έργα που παρουσιάστηκαν έχουν αποδοθεί ή προταθεί ως προερχόμενα από την Κύπρο, θα άξιζε να γίνει μικρή μνεία της εγχώριας παραγωγής εικόνων, δηλαδή της Ρόδου, και των στοιχείων τα οποία μοιράζεται με αντίστοιχες κυπριακές. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί μία εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Πάτμο (Εικ. 8), που χρονολογήθηκε στις αρχές του 14^{ου} αιώνα¹⁹. Στη μελέτη της εικόνας επισημάνθηκαν οι τεχνοτροπικές ομοιότητες με έργα κυπριακά, με χαρακτηριστικότερο το παράδειγμα της Παναγίας Κυκκώτισσας από τη Λεμίθου²⁰, αλλά και λεπτομέρειες όπως το γαλανό βάθος ή η διακόσμηση της πίσω όψης με εναλλασσόμενες λωρίδες κυματιστών κόκκινων πινελιών σε λευκό βάθος, στοιχεία που εντοπίζονται σε έργα που έχουν αποδοθεί σε εργαστήρια περιοχών της Ανατολικής Μεσογείου, συμπεριλαμβανομένης της Κύπρου. Αντίστοιχες ομοιότητες έχει επισημάνει και η μελέτη άλλων, ροδιακών, κατά πάσα πιθανότητα, έργων, όπως η εικόνα της Παναγίας Χρυσοπολίτισσας/αγίου Συμεών από τον Άγιο Γεώργιο Άνω, στο ομώνυμο μαράσι της Ρόδου, σήμερα στην έκθεση του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου²¹. Από τα παραπάνω καθίσταται, πιστεύουμε, σαφές ότι, κατά κανόνα, η απλή αντιπαραβολή τεχνικών ή/και τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών φορητών εικόνων δεν αρκεί ούτως ώστε ένα έργο να προσγραφεί με επιχειρήματα στην καλλιτεχνική παραγωγή της μίας ή της άλλης περιοχής. Η μελέτη της ροδιακής ζωγραφικής εικόνων εν συνόλω αναμένεται να ρίξει φως στις πτυχές του ενδιαφέροντος αυτού θέματος, διασαφηνίζοντας τον χαρακτήρα της τέχνης που εκπροσωπεί, αναζητώντας τις καταβολές

στο: M. Olympios, M. Parani (eds), *The Art and Archaeology of Lusignan and Venetian Cyprus (1192-1571). Recent Research and New Discoveries*, Turnhout 2019, 273, 280. Η συγγραφέας εντάσσει το βημόθυρο στην κυπριακή παραγωγή και το χρονολογεί στην περίοδο μεταξύ των ετών 1550 και 1570.

¹⁹ Α. Κατσιώτη, Ν. Μαστροχρήστος, «Παλαιολόγεια εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Πάτμο», *31^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2011, 40-41. Α. Κατσιώτη, Ν. Μαστροχρήστος, «Παλαιολόγεια εικόνα Παναγίας Ελεούσας από την Πάτμο», *Όλβιος Άνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου*, Ρόδος IV, Αθήνα 2013, 301-319.

²⁰ Σ. Σοφοκλέους, «Η εικόνα της Κυκκώτισσας στον Άγιο Θεόδωρο του Αγρού», *Επετηρίδα Κέντρου Μελετών Ιεράς Μονής Κύκκου* 2 (1993), πίν. 10-12.

²¹ Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, «Αμφιπρόσωπη εικόνα Παναγίας της Χρυσοπολίτισσας και του αγίου Συμεών στη Ρόδο», *Όλβιος Άνερ. Μελέτες στη μνήμη του Γρηγόρη Κωνσταντινόπουλου*, Ρόδος IV, Αθήνα 2013, 217-228.

της και τις επιρροές τις οποίες έχει δεχθεί και θέτοντας τα όριά της στο ευρύτερο γεωγραφικό πλαίσιο της Ανατολικής Μεσογείου.

Και ενώ για τα παραπάνω έργα μόνον ενδείξεις οδηγούν στην πιθανή σύνδεσή τους με την Κύπρο, το παράδειγμα που ακολουθεί είναι το μοναδικό προερχόμενο με βεβαιότητα από την Μεγαλόνησο. Πρόκειται για μία εντυπωσιακή εικόνα Δέησης που φυλάσσεται στον ενοριακό ναό της Κοίμησης της Θεοτόκου στα Τριάντα της Ρόδου, η οποία αποκαλύφθηκε το 2010, κάτω από αργυρή επένδυση του 18ου αιώνα και νεότερες επιζωγραφήσεις²² (Εικ. 9).

Η τρίμορφη Δέηση παριστάνεται στον καθιερωμένο εικονογραφικό τύπο, ευρύτερα γνωστό από παραδείγματα της κρητικής ζωγραφικής. Στην παράσταση κεντρική θέση κατέχει η μορφή του ένθρονου Χριστού, ο οποίος ευλογεί με το δεξί χέρι, ενώ με το αριστερό κρατά ανοικτό ευαγγέλιο. Οι δεόμενες θείες μορφές που πλαισιώνουν τον Χριστό στέκονται πλάι στο θρόνο. Στα αριστερά η Παναγία, γυρισμένη κατά τρία τέταρτα προς τον Ιησού, στηρίζει στο δεξί της χέρι ανεπτυγμένο ενεπίγραφο ειλητό. Από δεξιά προσκλίνει στο κέντρο ο Άγιος Ιωάννης ο Πρόδρομος, ο οποίος στο αριστερό του χέρι κρατά ειλητό, στο οποίο αναγράφονται τα ονόματα των δωρητών και επικλήσεις.

Μπροστά από το Τρίμορφο εικονίζεται το ζεύγος των αφιερωτών, γονυπετές εκατέρωθεν του θρόνου. Ο άνδρας στα δεξιά του Χριστού, προχωρημένης ηλικίας στο δεξί του χέρι κρατά ειλητό με επίκλησή του. Η μαυροντυμένη δωρήτρια στα αριστερά του Χριστού έχει τα δύο χέρια ενωμένα και υψωμένα μπροστά από το λαιμό της σε στάση δέησης.

Στα διάχωρα που ορίζονται από το υποπόδιο, τις μορφές των δωρητών και τον θρόνο, σώζεται αποσπασματικά πεντάστιχη, μεγαλογράμματη επιγραφή με μελανούς χαρακτήρες επίθετους στο βαθυπράσινο κάμπο: +ΕΚΗΜΙΘΗ Ο ΔΟΥΛΟΣ ΤΟΥ Θ(Ε)ΟΥ / ΠΑΥΛΟΣ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗΣ / ΤΟ ΕΠΗΚΛΗΝ ΜΑΤΙΔΙΤΡΙ Ε / (..) ΚΑΙ ΠΝΕΥΜΑ/[;]ΤΟΓΡΑΦΟΣ ΕΠΗΣΚΟΠΗΣ / ΠΑΜΦΟΥ Κ(ΑΙ) Υ / ΑΝΑΓΗΝΟΚΩΝΤΕΣ / ΑΥΤΑ ΕΥΧΕ/[CΘΕ ΥΠΕΡ...] / ΕΤ[ΟΥΣ] [Α]ΦΙΔ (1514).

Από τη συνοπτική περιγραφή της εικόνας που προηγήθηκε προκύπτει εύλογα η κυπριακή προέλευσή της. Σε αυτήν οδηγεί πρωτίστως η μαρτυρία

²² Για την εικόνα, βλ. Ν. Μαστροχρήστος, «Έν τόπω τῆς γλῶσσης... Κυπριακή εικόνα Δέησης στα Τριάντα της Ρόδου», ΔΧΑΕ ΛΔ' (2013), 273-284.

των επιγραφών, συνεπικουρούμενη και από τα εικονογραφικά και τεχνολογικά χαρακτηριστικά του έργου.

Ας αναφερθούν ενδεικτικά, συμπληρώνοντας εν μέρει την αρχική δημοσίευση του έργου, οι εικονογραφικές ομοιότητες μεταξύ της δεόμενης Παναγίας και άλλων κυπριακών παραδειγμάτων, με χαρακτηριστική την εικόνα από τον Άγιο Γεώργιο στις Γερακιές²³, όσο της μορφής του Προδρόμου με αυτόν της εικόνας από την Παναγία Χρυσελεύσα στην Έμπα²⁴. Ο ένθρονος Χριστός της εξεταζόμενης ανακαλεί στη μνήμη αντίστοιχες δεσποτικές, όπου αυτός εικονίζεται κατά μόνας, όπως οι εικόνες από τον ναό του Αρχαγγέλου στη Χάρτζια, την Παναγία Φανερωμένη στη Λευκωσία, τον Χριστό Αντιφωνητή στην Καλογραία²⁵ ή τον Άγιο Νικόλαο Ορούντας²⁶, με πλησιέστερη ίσως την εικόνα του Σκευοφυλακίου της μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή στον Καλοπαναγιώτη²⁷. Επιπλέον, αυτή καθαυτή η ύπαρξη των δωρητών στην εικόνα αποτελεί ένδειξη για την προέλευσή της από την Μεγαλόνησο, καθώς η απεικόνισή τους στα κυπριακά φορητά έργα, συνεχίζοντας μακραίωνη παράδοση, αποτελεί κανόνα κατά την περίοδο της βενετοκρατίας.

Περισσότερες πληροφορίες σχετικά με την εικόνα μας παρέχουν, αναμφίβολα, οι επιγραφές της. Από το κείμενο των περιθωρίων προκύπτει ότι ο εικονιζόμενος άνδρας είναι ο κεκοιμημένος αναγνώστης Παύλος, με το κοσμικό επίθετο ή το παρωνύμιο *Ματιδίτρι*. Δυστυχώς, η έρευνά μας στα δημοσιευμένα έγγραφα της εποχής στην Κύπρο υπήρξε ατελέσφορη σχετικά με την ταύτισή του ή την μνεία του ονόματός του. Ο Παύλος, εκτός από αναγνώστης, υπήρξε *πνευματογράφος* της επισκοπής Πάφου, ιδιότητα αθησαύριστη σε δημοσιευμένους καταλόγους εκκλησιαστικών οφφικίων. Πιθανότατα πρόκειται για *υπομνηματογράφο*, γραφέα, δηλαδή, *υπομνημάτων* για λογαριασμό της επισκοπής²⁸.

²³ Α. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, 292 (Χ. Χατζηχριστοδούλου).

²⁴ Α. Παπαγεωργίου, *Εικόνες της Κύπρου*, Λευκωσία 1991, 144, εικ. 96.

²⁵ Στο ίδιο, εικ. 76-78.

²⁶ Α. Μιχαηλίδου (επιμ.), *Ιερά Μητρόπολις Μόρφου. 2000 χρόνια Τέχνης και Αγιότητας*, Λευκωσία 2000, 147, εικ. 38.

²⁷ *Το εικονοφυλάκιο της Ιεράς Μονής Αγίου Ιωάννου του Λαμπαδιστού στον Καλοπαναγιώτη*, Λευκωσία 2008, 44-45.

²⁸ Βλ. Μαστροχρήστος, *ό.π.*, 281, όπου βιβλιογραφία σχετικά.

Η άφιξη της εικόνας στη Ρόδο πιθανολογούμε πως έλαβε χώρα μέσα στον 16ο αιώνα, ίσως πριν από την κατάληψη του νησιού από τον Οθωμανούς (1523). Σημαντική πτυχή, άλλωστε, των αδιάκοπων καθ' όλο το Μεσαίωνα επαφών της Κύπρου με τη Ρόδο αποτελούσαν οι εμπορικές δραστηριότητες, κυρίως οι σχετικές με την παραγωγή και εξαγωγή της ζάχαρης, κέντρα των οποίων υπήρξαν αμφότερες η Ρόδος και η Πάφος. Λαμβάνοντας υπόψη τα παραπάνω, δεν θα ήταν απίθανο η σύζυγος του Παύλου, που τεκμηριωμένα με βάση την επιγραφή, όσο ο άνδρας της ζούσε ήταν εγκατεστημένη στην Κύπρο, μετά το θάνατό του να μετοίκησε στη Ρόδο, με την οποία θα την συνέδεαν δεσμοί συγγενικοί, οικονομικοί ή άλλοι. Υπάρχουν άλλωστε μαρτυρίες για εγκατάσταση Κυπρίων στη Ρόδο ήδη από τον 14ο αιώνα και καθ' όλη τη διάρκεια της Ιπποτοκρατίας. Υπ' αυτό το πρίσμα θα έπρεπε να εξετασθεί και το προσωνύμιο *Θαρινός*, από το ομώνυμο προσκύνημα στο Θάρι της Ρόδου, που συνοδεύει τον Αρχάγγελο Μιχαήλ σε κυπριακή, *ιταλοβυζαντινής* ή *κυπροαναγεννησιακής* τεχνοτροπίας, εικόνα του Αρχαγγέλου, του 16^{ου} αιώνα από στο Σκευοφυλάκιο του Οικουμενικού πατριαρχείου στην Κωνσταντινούπολη²⁹. Παράλληλα, αξίζει να σημειωθεί και η αμφίδρομη σχέση, ως προς την μετακίνηση καλλιτεχνικών έργων μεταξύ Κύπρου και Ρόδου, πιστοποιημένη από την ύπαρξη της γνωστής εικόνας της Παναγίας της Ιαματικής στην Επταγώνια της Κύπρου (Εικ. 10), που έχει αποδοθεί σε ροδιακό εργαστήριο και είναι σχεδόν σύγχρονη με την εξεταζόμενη³⁰.

Από τη συνοπτική παρουσίαση που προηγήθηκε έγινε, πιστεύουμε, φανερό η εμβέλεια της κυπριακής παραγωγής και οι δρόμοι που αυτή ακολούθησε. Παράλληλα, η όσμωση που παρατηρείται στο καλλιτεχνικό ιδίωμα της Ανατολικής Μεσογείου, σε επίπεδο εκπομπής και πρόσληψης στοι-

²⁹ Αδημοσίευτη ανακοίνωση του δρ. Χρ. Χατζηχριστοδούλου. Ο μελετητής αποδίδει το έργο σε κυπριακό εργαστήριο, συγκρίνοντάς το με εικόνες προερχόμενες από την Γαλάτα και την Πάφο. Τον αγαπητό συνάδελφο ευχαριστώ θερμά για τις επί μακρόν συζητήσεις επί του θέματος.

³⁰ J.-B. de Vaivre, "Icône offerte en Chypre par un commandeur des Hospitaliers", *Académie des Inscriptions et Belles Lettres, Comptes Rendus des Séances de l'Année 1999, avril-juin 1999*, 649-683. *Κύπρος, πετράδι στο στέμμα της Βενετίας*, κατάλογος έκθεσης, Λευκωσία 2003, 210-211 (Κ. Γερασίμου). Βλ. και Κ. Kefala, L' icône de saint Jean le Précurseur du chevalier Jacques de Bourbon à la cathédrale d'Apt, *CahArch* 53 (2009-2010), 143-157.

χείων, όπως διασαφηνίζεται με μελέτες των τελευταίων χρόνων, αποτελεί κατά τη γνώμη μας σημαίνουσα ένδειξη των ποικίλων σχέσεων μεταξύ των σημαντικότερων κέντρων της περιοχής, της Κύπρου και της Ρόδου συμπεριλαμβανομένων.

SUMMARY

Travelling icons.... Medieval icons and artifacts from Cyprus at the Aegean islands.

This small article deals with the presence of medieval Cypriot icons and artifacts at the Aegean islands. The origin of one icon at Paros, three at Amorgos, an icon and a bema door from Patmos and one icon from Rhodes are discussed here, considering that the only indisputably Cypriot icon is a Deesis one, found after works of restoration at the church of the Dormition of the Virgin at Trianda (Ialysos), Rhodes. Finally, some remarks are made about the similarities and the connection between medieval Rhodian and Cypriot painting.

Εικ. 1. Πάρος, Παροικιά, ναός Παναγίας Εκατονταπυλιανής. Εικόνα Παναγίας Δεομένης.

Εικ. 2. Αμοργός, Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Εικόνα αγίου Γεωργίου του Βαλσαμίτη.

Εικ. 3. Αμοργός, Μονή Παναγίας Χοζοβιώτισσας. Εικόνα Χριστού Παντοκράτορος.

Εικ. 4. Πάτμος, Χώρα, ναός Υπαπαντής. Εικόνα αγίου Γεωργίου Πολιβαριότη.

Εικ. 5. Ρόδος, Λάρδος, μονή Παναγίας Υψενής. Εικόνα Παναγίας Υψενής.

Εικ. 6. Πάτμος, Χώρα, ναός Χριστού της Δημαρχίας. Φύλλο βημοθύρου.

Εικ. 7. Πάτμος, Χώρα, ναός Χριστού της Δημαρχίας. Φύλλο βημοθύρου (λεπτομέρεια).

Εικ. 8. Πάτμος, μονή Αγίου Ιωάννου Θεολόγου. Εικόνα Παναγίας Ελεούσας.

Εικ. 9. Ρόδος, Τριάντα (Ιαλωσός), ναός Κοίμησης της Θεοτόκου. Εικόνα Δέησης.

Εικ. 10. Κύπρος, Επταγώνεια. Εικόνα Παναγίας Οδηγήτριας.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ

Δρ Αρχαιολόγος

MICHAEL HESLOP, *Medieval Greece. Encounters Between Latins, Greeks, and Others in the Dodecanese and the Mani*, εκδ. Routledge, London – New York 2021.

(Βιβλιοπαρουσίαση)

Τις τελευταίες δεκαετίες έχει ιδιαίτερος απασχολήσει την έρευνα η ιστορία της περιόδου της ιπποτοκρατίας στα Δωδεκάνησα (1309-1522). Μεταξύ των ερευνητών που με αφοσίωση επικεντρώθηκαν στα της περιόδου είναι ο Άγγλος Michael Heslop (Μ.Η.). Με σπουδές στο Cambridge, το ενδιαφέρον του από νωρίς κέντρισαν οι μεσαιωνικές οχυρώσεις, ιδίως των Ιωαννιτών Ιπποτών στην Ρόδο και τα Δωδεκάνησα. Παρόλο που εργάζεται σε πετρελαιοβιομηχανία, η ενασχόλησή του με την επιστήμη εξακολουθεί με αμείωτο ενδιαφέρον. Τού έχει, μεταξύ άλλων, απονεμηθεί ο τίτλος του επί τιμή ερευνητή Βυζαντινών Σπουδών του Royal Holloway College, University of London. Διετέλεσε επί δεκατέσσερα χρόνια μέλος της Executive Committee of the Society for the Promotion of Byzantine Studies και Πρόεδρος των Συνεδρίων Military Orders που έλαβαν χώρα στο Λονδίνο το 2013 και το 2017.

Καρπός πολυετούς έρευνας, το βιβλίο που παρουσιάζεται σήμερα αποτελεί συναγωγή μελετών που ο Μ. Η. έχει δημοσιεύσει την τελευταία εικοσαετία. Εκτός από εμβρίθεια και εξαντλητική βιβλιογραφική ενημέρωση, αυτό που κάνει το έργο του ξεχωριστό είναι ότι αποτελεί καρπό επιτόπιας έρευνας, όπως θα φανεί και στη συνέχεια.

Το βιβλίο εκδόθηκε το 2021 από τον εκδοτικό οίκο Routledge και αριθμεί 377 σελίδες. Αποτελείται από δώδεκα κεφάλαια, που αντιστοιχούν σε δημοσιευμένα άρθρα· δέκα αφορούν την Δωδεκάνησο και δύο (αριθμ. 9 και 11) την μεσαιωνική Μάνη.

Το πρώτο, “The search for the defensive system of the Knights in Southern Rhodes”, δημοσιεύθηκε το 2008. Σε αυτό μελετάται συστηματικά η ιστορία των οχυρώσεων της Νότιας Ρόδου, βάσει των αρχαιακών μαρτυριών, των μεσαιωνικών χαρτών και των αρχαιολογικών καταλοίπων. Εξετάζονται κάστρα ιστάμενα, όπως της Λίνδου και του Φέρακλου, αλλά και οικισμοί, όπως η Λαχανιά, η Απολακκιά, τα Σιάννα και η Κατταβιά. Την προστασία του πληθυσμού κάθε χωριού επωμίζονταν, σε περίοδο εισβολής,

συγκεκριμένο κάστρο. Αποσαφηνίζεται η λειτουργία των παραθαλάσσιων πύργων (βίγλες) και η μεταξύ τους επικοινωνία, ειδικώς στην νοτιοδυτική πλευρά της Ρόδου, με έμφαση στο δίκτυο που ήλεγχε το πέρασμα μεταξύ των ακτών της Ρόδου, της Αλιμνιάς και της Χάλκης.

Στο δεύτερο κεφάλαιο “The Search for the Defensive System of the Knights in the Dodecanese (Part I: Chalki, Symi, Nisyros and Tilos)”, του 2011, έμφαση δίδεται στην αμυντική προστασία των μικρότερων νησιών του συμπλέγματος. Αναλύεται περαιτέρω η άμυνα της Χάλκης και Αλιμνιάς, που είχε ξεκινήσει στην προηγούμενη μελέτη. Απαριθμούνται οι βίγλες και αναλύεται η λειτουργία, μέσω της οπτικής επαφής, μεταξύ του κάστρου των δύο νησιών. Στη Σύμη, εκτός από το κάστρο του Χωριού, οι θέσεις θέασης στην περιοχή της μονής Κοκκιμίδα και του Σταυρού του Πολέμου, φαίνεται να έπαιζαν καθοριστικό ρόλο στην ενημέρωση και άμυνα των κατοίκων. Το ίδιο, και σε μεγαλύτερο ίσως βαθμό, φαίνεται να συνέβη και στην Τήλο, με τα επτά κάστρα της, με το βυζαντινό Παλαιόκαστρο κοντά στην Έριστο (7^{ος} αιώνας), το κάστρο του Μεγάλου Χωριού, της Μεσαριάς, της Αγριοσυκιάς, το Ρουκούνη ή κάστρο της Φανερωμένης, του Λάμπρου το Κάστρο και τον Κάστελλο, σπαρμένα στο νησί. Η ηφαιστειογενής Νίσυρος διατήρησε σε λειτουργία το εντυπωσιακό ελληνιστικό της φρούριο, το Παλαιόκαστρο, σε οπτική επαφή με τις νησίδες Περγούσα και Παχιά. Δύο ακόμη κάστρα, του Εμπορείου και των Νικειών, φαίνεται πως ήταν κατεστραμμένα ήδη από τον μεσαιώνα. Ίχνη οχυρώσεων, επίσης, επισήμανε ο Μ.Η. στο Άργος και στα Παρλέτια. Με χάρτες ο συγγραφέας αναδεικνύει την σημασία των κάστρων αυτών και την σφαίρα ελέγχου τους.

Σε ανάλογο τύπου πραγμάτευση προχωρά ο Μ.Η. και στο επόμενο κεφάλαιό του, που αποτελεί ουσιαστικά συνέχεια του προηγούμενου “The Search for the Defensive System of the Knights in the Dodecanese (Part II: Leros, Kalymnos, Kos and Bodrum)”, εκδοθέν το 2014, όπου εξετάζει τα αμυντικά των νήσων Λέρου, Καλύμνου και Κω, καθώς και της Αλικαρνασσού (Bodrum). Η Λέρος είναι συνδεδεμένη άρρηκτα με την μονή του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στην Πάτμο, καθώς το εντυπωσιακό κάστρο του Παυτελίου είχε ήδη παραχωρηθεί στον όσιο Χριστόδουλο το 1087. Άλλες οχυρώσεις είναι γνωστές, επίσης, στον Ξηρόκαμπο, το Καστέλλι και τον Άγιο Ιωάννη. Στην Κάλυμνο η Γαλατιανή, το Καστέλλι και ο οικισμός του Αγίου Κωνσταντίνου της κοντινής Τελένδου ανάγονται στην παλαιοχριστιανική περίοδο και τους μέσους χρόνους, ενώ ιπποτικά είναι, μεταξύ άλλων, το κά-

στρο της Χώρας και το κάστρο της Χρυσοχειριάς. Το επίμηκες σχήμα της Κω προσφερόταν για ένα δίκτυο οχυρώσεων στη ραχοκοκαλιά της. Δύο κάστρα, της Νεραντζιάς και το Παλιό Πυλί, έχουν βυζαντινές φάσεις. Το επιβλητικό κάστρο της Αντιμάχειας, του Περιπάτου (Νέο Πυλί) της Κεφάλου και το Καστέλλι Κεφάλου οικοδομήθηκαν εξ ολοκλήρου από τους Ιωαννίτες. Μνεία γίνεται, επίσης, στην οχυρή θέση του όρους Δικαίου, καθώς και στις θέσεις Παλαιόκαστρο, νοτίως της Αντιμάχειας και Εβραϊόκαστρο στην Καρδάμαινα, αλλά και στις πολυάριθμες βίγλες του νησιού. Τέλος, στην Αλικαρνασσό, το κάστρο του Αγίου Πέτρου (Πετρούμι), που ολοκληρώθηκε το 1460, αποτελεί προπύργιο των ιπποτών στην αντίπερα όχθη της Κω.

Η μελέτη υπ' αριθμόν 4, "Hospitaller Statecraft in the Aegean. Island Polity and Mainland Power?" (2017) πραγματεύεται την παρουσία των ιπποτών στον χώρο του Αιγαίου και της ακτογραμμής της Μικράς Ασίας. Εξετάζεται η θέση των οχυρώσεων των νησιών σε σχέση με τη θέση των αντίστοιχων της απέναντι ηπειρωτικής πλευράς. Ειδικότερα, ως παραδείγματα χρησιμοποιεί ο Μ.Η. το κάστρο του Καστελλορίζου σε σχέση με αυτό της Μάκρης (Φετιγιέ) και της Κούνου, αλλά και αυτό της Στροβίλου (στο Πετρούμι) και της Κω. Ταυτόχρονα, τίθεται ο προβληματισμός αναφορικά με τις σχέσεις του Τάγματος με την ηπειρωτική Ελλάδα, ιδίως την Πελοπόννησο.

"The Countryside of Rhodes and its Defences under the Hospitallers, 1306-1423. Evidence from Unpublished Documents and the Late Medieval Texts and Maps of Cristoforo Buondelmonti" (2017) είναι ο τίτλος του 5^{ου} κεφαλαίου του βιβλίου. Ο Μ.Η. επιχειρεί μία εκ νέου, συνολική αποτίμηση της οχυρωματικής των Ιπποτών στην ύπαιθρο του νησιού, συνδυάζοντας ανέκδοτα έγγραφα και τους χάρτες του Buondelmonti. Απαριθμούνται και κατηγοριοποιούνται, με την βοήθεια πινάκων, οι οχυρές θέσεις. Ξεχωριστή μνεία γίνεται στους πύργους και τις βίγλες. Η απαραίτητη αντιπαραβολή των γνωστών από τις λοιπές πηγές πληροφοριών με αυτές του Buondelmonti και των αρχαιολογικών καταλοίπων οδηγεί σε ενδιαφέροντα πορίσματα.

Στην 6^η μελέτη "Defending the Frontier. The Hospitallers in Northern Rhodes" (2018) ο Μ.Η. επικεντρώνεται στις οχυρώσεις του βόρειου τμήματος του νησιού της Ρόδου, προϋφιστάμενες και ιπποτικές. Το δίκτυο αυτό προσέφερε πρόσθετη αμυντική γραμμή στην ήδη ισχυρότατη οχύρωση της Ρόδου, στο βορειότερο άκρο του νησιού. Εξετάζεται η απόσταση μεταξύ των κάστρων και οι χώροι ευθύνης τους, τουτέστιν οι κάτοικοι ποιών οικισμών αναζητούσαν, σε περίπτωση κινδύνου, καταφύγιο σε συγκεκριμένα οχυρά.

Αξιοποιώντας τις ήδη γνωστές πληροφορίες, ο Μ.Η. θέτει τον προβληματισμό του αναφορικά με ορισμένα κενά. Λόγου χάριν, γιατί οι κάτοικοι της Αρχίπολης πρέπει να μετακινηθούν στην Ρόδο (25 χμ) όταν ο Φέρακλος ήταν μόλις 8 χμ μακριά; Οι εδώ απαντήσεις του συγγραφέως, που βασίζονται στην μελέτη των πηγών, τα αρχαιολογικά δεδομένα και την κοινή λογική, απαντούν αρκετά από τα ερωτήματα. Στην αφομοίωση της συλλογιστικής της μελέτης συνδράμουν, επίσης, οι εύληπτοι χάρτες στα παραρτήματα.

“Rhodes 1306-1423. The Landscape Evidence and Latin-Greek Co-habitation” (2019) είναι ο τίτλος του επόμενου κεφαλαίου. Σε αυτό αναλύεται η γεωμορφολογία του νησιού με αντιπαραβολή 151 αρχαιικών τεκμηρίων - τίτλων γαιοκτησίας. Οι ιδιοκτήτες των γαιών που περιλαμβάνονται στα έγγραφα είναι Ιωαννίτες (37%), άλλοι Λατίνοι (31%), Έλληνες (23%), και διάφοροι (9%). Οι περιοχές στις οποίες βρίσκονταν οι γαίες τοποθετούνται σε χάρτη. Οι όροι, η έκταση και λοιπές πληροφορίες αναφορικά με την συναλλαγή παραδίδονται σε πίνακα. Πληρέστατοι κατάλογοι των εγγράφων και των περιεχομένων τους ως παραρτήματα συμπληρώνουν την μελέτη. Το μέγεθος του δείγματος, διόλου ευκαταφρόνητο, αλλά όχι πλήρως αντιπροσωπευτικό, οδηγεί τον Μ.Η. σε ενδιαφέροντα συμπεράσματα.

Η 8^η μελέτη έχει τίτλο “A Florentine Cleric on Rhodes. Bonsigniore Bonsigniori’s unpublished account of his 1498 visit”, που πρωτοδημοσιεύθηκε το 2019. Εξετάζεται η αναφορά στη Ρόδο στα απομνημονεύματα του φλωρεντινού μοναχού Bonsigniore Bonsigniori, ο οποίος έφθασε στο νησί μέσω Πάτμου, Αλικαρνασού και Κω, κατευθυνόμενος προς την Ιερουσαλήμ το καλοκαίρι του 1498, και διέμεινε επί σαράντα ημέρες. Επίσης, σταμάτησε για άλλη μία βδομάδα στο ταξίδι της επιστροφής του τον Σεπτέμβρη του ίδιου έτους. Στη Ρόδο έγινε δεκτός από τον MM Pierre d’Aubusson. Ο μοναχός περιγράφει εναργώς τα λιμάνια, τις επισκευασθείσες, μετά την πολιορκία του 1480 και τον σεισμό του 1481, οχυρώσεις της πόλης και τελετές του Τάγματος. Τα πορίσματα του Μ.Η. από την κριτική αξιολόγηση της αρχαιικής μαρτυρίας προσθέτουν νέα δεδομένα στην έρευνα.

Το 9^ο κεφάλαιο, “The Defences of Middle Byzantium in Greece (Seventh-Twelfth Centuries)”, αποτελεί μία γενική παρουσίαση των οχυρώσεων της Ελλάδος, με αφορμή συγκεκριμένες περιπτώσεις (*case study*), που συνυπογράφει ο Μ.Η. με τον Έλληνα ερευνητή Δρ Νίκο Δ. Κοντογιάννη. Ο δεύτερος παρουσιάζει τις πρώιμες οχυρώσεις της ηπειρωτικής Ελλάδας,

επικεντρώνοντας στην Θήβα και την λοιπή Βοιωτία και την Χαλκίδα, ενώ ο Μ.Η. πραγματεύεται εκ νέου τις οχυρώσεις της Καλύμνου.

“Prelude to a Gazetteer of Place-Names in the Countryside of Rhodes 1306-1423. Evidence from Unpublished Documents” (2020) τιτλοφορείται η επόμενη μελέτη. Ο Μ.Η. παρουσιάζει τα πορίσματα της έρευνας εκατόν πενήντα ενός εγγράφων. Διακόσια έντεκα μεσαιωνικά τοπωνύμια απαντούν στα συγκεκριμένα τεκμήρια. Σε κάποιες περιπτώσεις τα ονόματα είναι εύκολα ταυτίσιμα, αλλού πάλι όχι. Άλλα διατηρήθηκαν αυτούσια, άλλα παραλλαγμένα, άλλα, σαράντα εννέα τον αριθμό, έχουν ολοσχερώς χαθεί. Στην ταύτισή τους χρησιμοποιήθηκε η υπάρχουσα βιβλιογραφία, ιδίως το *Τοπωνυμικό* του Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου¹, μεσαιωνικοί και νεότεροι γεωγραφικοί και κτηματολογικοί χάρτες, αλλά και η προσωπική επαφή με τους κατοίκους κάθε χωριού. Σε δύο παραρτήματα συγκεντρώνονται όλα τα τοπωνύμια και οι πληροφορίες των εγγράφων.

Εκτός όμως από τα Δωδεκάνησα, το ενδιαφέρον του Μ.Η. στράφηκε και στην Πελοπόννησο. Η προτελευταία, εκτενέστατη μελέτη εξήντα σελίδων, τιτλοφορείται “Villehardouin’s Castle of Grand Magne (Megali Maini). A Re-Assessment of the Evidence for its Location” (2020) και πραγματεύεται την ιστορία του Κάστρου της Μεγάλης Μαΐνης. Ο συγγραφέας ξεκινά από την κατάληψη της Πελοποννήσου από τους Φράγκους, αναλύει όμως και το ιστορικό υπόβαθρο, τον ρόλο των σλάβικων φύλων των Μελιγγών και των Εζεριτών. Αξιοποιώντας, εκτός από την γεωμορφολογία, πηγές όπως το *Χρονικόν του Μωρέως*, τους μεσαιωνικούς καταλόγους των οχυρώσεων (1450-1471), τα Βενετσιάνικα χρονικά και αρχεία, μαρτυρίες περιηγητών, κ.ά., προτείνει αρχικώς την χωροθέτηση του Κάστρου είτε στο Πόρτο Κάγιο, είτε στο Κάστρο της Ωριάς κοντά στο Δρυ, είτε στην Άνω Πούλα, είτε στο Τηγάνι ή την Κελέφα. Στη συνέχεια παρουσιάζει τα λοιπά κάστρα που χτίστηκαν από τον Γουλιέλμο Β΄. Τέλος, έχοντας εκθέσει όλα τα παραπάνω, προτείνει την ταύτιση του Κάστρου της Μεγάλης Μαΐνης με το Οίτυλο, τεκμηριώνοντας την πρότασή του με φωτογραφίες, εικόνες και διαγράμματα.

Το βιβλίο κλείνει με την προηγουμένως ανέκδοτη μελέτη “A Gazetteer of Place-Names in the Countryside of Rhodes 1306-1423”, η οποία αποτελεί συνέχεια των αριθμ. 7 και 10. Σε σαράντα πέντε σελίδες ο Μ.Η.

¹ Χ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα²1994.

καταχωρεί όλα τα τοπωνύμια που απαντούν σε έγγραφα χρονολογούμενα από το 1306 μέχρι το 1423. Από τον συγγραφέα ταυτίστηκαν περισσότερα τοπωνύμια από εκείνα που παρέμεναν άγνωστα, συμπληρώθηκαν τρεις από τους τέσσερις χάρτες του άρθρου αριθμ. 10 και προστέθηκαν νέοι, που σηματοδοτούν α) τα τοπωνύμια όπως απαντούν στα έγγραφα και β) τα όρια των περιοχών βάσει των σημερινών ονομάτων τους.

Στις τελευταίες σελίδες του βιβλίου παρατίθεται εκτενής βιβλιογραφία και γενικά ευρετήρια.

Αδιαμφισβήτητα, η ενασχόληση του Μ.Η. έχει προάγει την έρευνα της ιστορίας της οχυρωματικής, και μέσω αυτής, της ιστορίας της περιόδου της ιπποτοκρατίας στα Δωδεκάνησα θέτοντας προβληματισμούς και ερωτήματα. Αξιοποιώντας στο έπακρο τις δημοσιευμένες πηγές και προσθέτοντας νέες μαρτυρίες, συμπληρώνει την προεργασία κάθε μελέτης του με εξαντλητική επιτόπια έρευνα. Στην πράξη, αντιπαραβάλλει τα τοπωνύμια του τότε με αυτά του σήμερα, προτείνοντας ερμηνείες σε γενικές γραμμές αποδεκτές και εμπειριστατωμένες. Ο αναγνώστης, έχοντας μελετήσει το βιβλίο του, εκτιμά την μεθοδολογία του και την θέλησή του. Ας ευχηθούμε να συνεχίσει με αμείωτο ενδιαφέρον την προσπάθειά του και μελλοντικά να ευδοωθεί ο στόχος του. Να μας παρουσιάσει και άλλες μελέτες στις οποίες θα καταπιαστεί με προβλήματα άλυτα, δυσεπίλυτα ή μη επαρκώς εμπειριστατωμένα.

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΕΜΜ. ΖΟΥΜΠΙΑ
περιβαλλοντολόγος

ΚΑΛΥΜΝΟΣ:
Η ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΙΑ ΤΗΣ ΚΟΡΥΦΗΣ ΚΑΙ ΤΟΥ ΒΥΘΟΥ

Η Κάλυμνος είναι ένα από τα νησιά του Νοτιοανατολικού Αιγαίου και γεωγραφικά συμπεριλαμβάνεται στο νησιωτικό συγκρότημα των Δωδεκανήσων. Έχει έκταση περίπου 110 km², αποτελεί το τέταρτο σε μέγεθος νησί των Δωδεκανήσων, μετά τη Ρόδο, την Κάρπαθο και την Κω. Το μέγιστο μήκος του νησιού είναι περίπου 21 km ενώ το μέγιστο πλάτος 13 km.

Γύρω από την Κάλυμνο βρίσκονται 21 μικρές νησίδες οι οποίες είναι ο Άγιος Ανδρέας, η Αγία Κυριακή, ο Αλέξης, η Ασπροπνίχτη, το Επάνω, τα Ίμια (Λιμνιά ένα), τα Ίμια (Λιμνιά δύο), ο Καλαβρός, ο Καλόλιμνος, το Μαυροπινάκι, το Μεγάλο Γλαρονήσι, το Μικρό Γλαρονήσι, τα Νερά, η Πίττα, η Πλατή, το Πρασονήσι, η Σαρή, το Σαφονήδι, η Τέλενδος, το Χτένι και η Ψέριμος.

Οι βόρειες και βορειοανατολικές ακτές του νησιού, οι οποίες είναι απροσπέλαστες, θεωρούνται σημαντικοί βιότοποι, υπάρχουν αξιόλογα οικοσυστήματα, προστατευόμενες περιοχές, φυσικά τοπία, περιοχές Natura 2000, τοπία ιδιαίτερου φυσικού κάλλους.

Είναι ένα άγονο νησί, άνυδρο και βραχώδες με λίγους φυσικούς πόρους. Το σχήμα της είναι ακανόνιστο με το μεγαλύτερο τμήμα γης να βρίσκεται στο κεντρικό και νότιο μέρος. Στην ενδοχώρα διαμορφώνονται δύο κύριοι ορεινοί όγκοι με ψηλότερες κορυφές τον Προφήτη Ηλία στο κέντρο του νησιού στα 760 μ, την Κυρά Ψηλή ή Καραψηλή στα νοτιοανατολικά στα 700 μ. και τη «Γαλατιανή» στο βορειοδυτικό άκρο. Το υπόλοιπο τμήμα αποτελείται από μικρές πεδινές εκτάσεις, φαράγγια και ρέματα. Παρουσιάζει έντονο οριζόντιο και κατακόρυφο διαμελισμό εξ αιτίας της τεκτονικής δραστηριότητας όπου το πλήθος των ρηγμάτων αποτελούν και τον κύριο παράγοντα διαμόρφωσης και εξέλιξης της σημερινής μορφολογίας του νησιού.

Σε σχέση με τον οριζόντιο διαμελισμό η ακτογραμμή της έχει συνολικό μήκος περίπου 104 km, ενώ σχηματίζει διαφόρων μεγεθών όρμους και χερσονήσους. Σε σχέση με τον κατακόρυφο διαμελισμό του νησιού, το έδαφος του είναι ορεινό, αλλά χαμηλού σχετικά υψόμετρου.

Οι μεγαλύτεροι όρμοι είναι της Καλύμνου-Πόθιας, της Ακτής, της Ρίνας των Πεζόντων, της Παλιονήσου, της Συκάτης, του Εμπορειού, των Αρ-

γινωτών, των Λιναριών και των Βλυχαδιών, ενώ τα κυριότερα ακρωτήρια είναι τα Πιτταρίδια, η Χονδρή Μύτη, η Πούντα-Σκρινί, ο Ατσιπάς, το Κατσούνι, η Χαλή, ο Άγιος Γεώργιος, η Κεφάλα, ο Τράχηλας, το Καστέλλι και το Ασπροπουντάρι.

Μεταξύ των οροσειρών σχηματίζονται τρεις σημαντικές κοιλάδες. Πρόκειται για την κοιλάδα της περιοχής Πόθιας - Χωριού, την κοιλάδα του Βαθύ και την κοιλάδα του Πανόρμου. Μόνιμοι εσωτερικοί υγρότοποι δεν υπάρχουν στην Κάλυμνο.

Τα κύρια τεκτονικά βυθίσματα του νησιού είναι η λεκάνη Καλύμνου – Χωριού και η λεκάνη του Βαθύ. Η πρώτη έχει άξονα ΒΔ-ΝΑ διεύθυνσης, με μήκος 3,2 km, ενώ το πλάτος της κυμαίνεται από 250 m στον όρμο Καλύμνου έως και 800 m στο μέσο της κοιλάδας. Η λεκάνη του Βαθύ σχηματίστηκε σε ένα τεκτονικό επίμηκες βύθισμα παράλληλης διεύθυνσης με αυτό της Καλύμνου – Χωριού, Το μήκος της είναι 6,5 km, ενώ το ανώτατο πλάτος φθάνει τα 1,4 km στην περιοχή του Βαθύ

Στην Κάλυμνο σύμφωνα με επίσημες καταγραφές αναφέρεται η ύπαρξη περίπου πενήντα σπηλαίων. Από αυτά τα σπήλαια άλλα είναι μικρά και άλλα μεγάλα. Κάποιες από τις σπηλιές είναι προσβάσιμες μόνο δια θαλάσσης, ενώ άλλες βρίσκονται στον υποθαλάσσιο χώρο. Μερικές από τις πιο γνωστές είναι η Σπηλιά των Σκαλιών, η Σπηλιά της Κεφάλας, η Σπηλιά των Επτά Παρθένων, ονομάζεται και σπήλαιο των Νυμφών ή του Φλασκά, η Σπηλιά της Συκάτης και η Grande Grotta.

Το κλίμα της Καλύμνου είναι από τα ηπιότερα της Ελλάδας, με υψηλή ηλιοφάνεια. Το 80-90% της βροχόπτωσης εμφανίζεται στο χρονικό διάστημα Οκτωβρίου - Μαρτίου. Η ηλιοφάνεια ανέρχεται ετησίως σε 3000 ώρες. Ο αριθμός των αίθριων ημερών ανέρχεται σε 254 ημέρες που είναι σημαντικά ανώτερος του μέσου όρου της Ελλάδας (121 ημέρες). Σημαντικός ρυθμιστικός παράγοντας του κλίματος της Καλύμνου είναι οι άνεμοι. Επικρατέστεροι για την θερινή περίοδο είναι οι ΒΔ-B-BA, ενώ για την χειμερινή περίοδο οι ΝΔ. Κατά τη θερινή περίοδο η ξηρασία ανέρχεται σε υψηλό επίπεδο. Η σχετική υγρασία παρουσιάζει μέγιστο από 70-75% περίπου κατά την περίοδο Νοεμβρίου - Μαρτίου και ελάχιστο 60 - 65% τους μήνες Ιούνιο - Ιούλιο.

Εξαιτίας της ιδιαίτερης γεωμορφολογίας της θεωρείται και ένας διεθνώς αναγνωρισμένος προορισμός εναλλακτικών διακοπών, ένας πραγματικός παράδεισος για τους λάτρεις της αναρρίχησης, της κατάδυσης, της ορεινής πε-

ζοπορίας και της σπηλαιολογίας. Ο βυθός και οι κορφές της Καλύμνου χαρίζουν έντονες συγκινήσεις και ασύγκριτες εικόνες του Αιγαίου Πελάγους. Με βράχους εξαιρετικής ποιότητας γεγονός που επιτρέπει την ανάπτυξη αναρριχητικών δραστηριοτήτων, αλλά και καταδυτικός παράδεισος με ασύλληπτης ομορφιάς βυθό, Είναι ένα νησί με άφθονα δώρα από τη φύση.

Η Κάλυμνος αποτελεί ένα κατεξοχήν ναυτικό νησί. Ιδιαίτερη ανάπτυξη παρουσίασε η σπογγαλιεία και είναι ευρέως γνωστή ως «το νησί των σφουγγαράδων». Η συστηματική ενασχόληση των κατοίκων με το σφουγγάρι υπήρξε ο κυριότερος παράγοντας ακμής και ευημερίας του νησιού. Αυτός είναι και ο λόγος που αναπτύχθηκε αρκετά το λιμάνι της και συγκαταλέγεται στα μεγαλύτερα λιμάνια του Αιγαίου. Σήμερα, έχει τη δυνατότητα να εξυπηρετήσει μεγάλο αριθμό σκαφών αναψυχής, αλιευτικών αλλά και επιβατικών πλοίων.

Μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, η Κάλυμνος παρέμεινε η μοναδική ελληνική σπογγαλιευτική δύναμη, με εξαγωγές στην Ελλάδα και στο εξωτερικό. Χαρακτηριστικό είναι το γεγονός ότι σύμφωνα με απογραφή του 1825 υπήρχαν 5.000 κάτοικοι στην Κάλυμνο, οι οποίοι το 1912, όταν οι Ιταλοί ήρθαν στα Δωδεκάνησα, αυξήθηκαν σε 23.200 λόγω των εποίκων που ήρθαν από τα γύρω νησιά, για να απασχοληθούν στην αλιεία και επεξεργασία σφουγγαριών. Η σπογγαλιεία αποτελούσε έως τις αρχές του 20ού αιώνα την κύρια πηγή πλούτου του νησιού, Η ετήσια παραγωγή σφουγγαριών έως το 1986 ξεπερνούσε τους 30 τόνους. Από τα τέλη της δεκαετίας του 1980, μία ασθένεια που έπληξε τα σφουγγάρια μείωσε σημαντικά την παραγωγή, η οποία το 1992 ήταν μόλις 3,5 τόνοι.

Η θάλασσα της Καλύμνου προσφέρει ένα ιδιαίτερα πλούσιο υποθαλάσσιο οικοσύστημα. Τα νερά της διακρίνονται για την μεγάλη τους καθαρότητα, που προσφέρει κρυστάλλινη διαύγεια. Η ζεστή θάλασσα δεν έχει καθόλου επικίνδυνα ρεύματα, αποτελεί ένα απόλυτα πλευστό, με μεγάλη ασφάλεια πεδίο. Στην θαλάσσια πανίδα του νησιού και των βραχονησίδων ανήκουν όλα τα θαλάσσια είδη που είναι χαρακτηριστικά του Αιγαίου (οστρακοειδή, μαλάκια, αφρόγαρα κ.α). Θα συναντήσουμε επίσης, τη Μεσογειακή φώκια *Monachus monachus*, τη θαλάσσια χελώνα *Caretta caretta* και τρία είδη δελφινιών: το κοινό δελφίνι, το ζωνοδέλφινο, και το ρινοδέλφινο. Ο πανέμορφος βυθός της με τα ναυάγια, τους πολύχρωμους υφάλους και τις μυστηριώδεις θαλάσσιες σπηλιές αποτελεί πόλο έλξης με τα πλούσια χρώματα και ζωής για τους λάτρεις της κατάδυσης

Τα μοναδικά χαρακτηριστικά και πλεονεκτήματα των καταδύσεων στο νησί είναι:

☒ το πρώτο πάρκο καταδύσεων στην Ελλάδα που επιτρέπονται οι καταδύσεις,

☒ η πολύ μεγάλη παραδοσιακή και εκπαιδευτική εμπειρία σχετικά με την επαγγελματική κατάδυση. με μοναδικές τεχνικές και τρόπους κατάδυσης και ζωή άρρηκτα δεμένη με την θάλασσα,

☒ ιδανικό καταδυτικό περιβάλλον. Προσφέρει 12 χιλιόμετρα καθαρή ακτογραμμή μόνο για καταδύσεις, που είναι η μεγαλύτερη στην Ελλάδα,

☒ πλούσιο βυθό σε χλωρίδα και πανίδα κατάλληλα για παρατήρηση και μελέτη,

☒ διαθέτει τεχνολογία καλλιέργειας σφουγγαριών που είναι μοναδική στην Ευρώπη,

☒ έναν από τους λίγους στην Ελλάδα θαλάμους αποσυμπίεσης για την αντιμετώπιση ατυχημάτων,

☒ δύο Μουσεία που προβάλλουν την καταδυτική παράδοση . Ναυτικό Μουσείο και Ιδιωτικό Μουσείο θαλασσιών ευρημάτων

Η Κάλυμνος αναγνωρίζεται διεθνώς, σαν ο τόπος που κατέχει την πρωτοκαθεδρία και τη μοναδικότητα στις επαγγελματικές καταδύσεις. Οι καταδύσεις είναι άρρηκτα συνδεδεμένες με τη ζωή και την παράδοση της Κάλυμνου και αποτελεί φυσικό προορισμό για έναν καταδύτη. Οι λάτρεις των καταδύσεων θεωρούν ως πρόκληση για να δοκιμάσουν τις δυνατότητές τους, ευκαιρία για να γνωρίσουν έναν νέο κόσμο και τη δυνατότητα δημιουργίας έντονων αναμνήσεων. Με την πάροδο του χρόνου οι αυτοδύτες θεωρούν τις καταδύσεις ως ευκαιρία χαλάρωσης και γνώσης.

Βασικές Καταδυτικές διαδρομές είναι:

1. Το Ακρωτήριο Καστέλι βρίσκεται σε απόσταση 1,65 ν.μ. από το αλιευτικό καταφύγιο του Μελιτσάχα. Ένα απόκρημνο ακρωτήριο, με στρατηγική θέση επισκοπεί το στενό διάυλο ανάμεσα Κάλυμνο και Τέλενδο. Ονομάστηκε έτσι από το μικρό φρούριο στην κορυφή του το οποίο κτίστηκε στην βυζαντινή περίοδο και αποτελούσε μικρό οχυρωμένο οικισμό για την αντιμετώπιση κυρίως των Αραβικών επιδρομών. Ξεχωρίζει από μακριά με το όμορφο μικρό ξωκλήσι της Παναγίας. Η περιοχή είναι διάσημη στους αναρριχητές και στους καταδύτες λόγω του απόκρημνου πετρώδους εδάφους που συνεχίζεται υποβρυχίως. Η περιοχή είναι προσβάσιμη με τα πόδια από την στεριά, μέσω ενός μονοπατιού που αρχίζει από τον κεντρικό δρόμο.

2. Η καταδυτική περιοχή «Τρυπητή», βρίσκεται στο Ακρωτήριο Κεφάλαι του οικισμού Εμπορείος, σε απόσταση 0,7 ν.μ. από την προβλήτα του Εμπορείου. στο νοτιοδυτικό τμήμα της Καλύμνου, δυτικά από Βαθύνους και Βλυχάδια. Στην περιοχή βρίσκεται το ομώνυμο Σπήλαιο της Κεφάλαι ή Σπήλαιο του Διός με έκταση χιλίων τ.μ., μήκους 103 μέτρων, με έξι θαλάμους και τεράστιους σταλακτίτες, με μεγαλύτερο τον κεντρικό θάλαμο που συνδέονται μεταξύ τους με διαδρόμους και στοές.

3. Περιοχή καταδύσεων από το ακρωτήριο Άγιος Γεώργιος έως βόρεια ακρωτηρίου Λιανή Φούντα

4. Η Ξέρα Καλαμιές μεταξύ των οικισμών Σκάλια και Εμπορείος, κοντά στην απάνεμη βοτσαλωτή παραλία Καλαμιές με την άγρια ομορφιά, την πυκνή βλάστηση και τα γαλαζοπράσινα νερά. Η κορυφή της βρίσκεται σε βάθος 2 μέτρων και φθάνει σε βάθος 15 μέτρων.

5. Η Ξέρα Καλαβρός μεταξύ Ακρωτηρίου Καστέλι και της βραχονησίδας Καλαβρός η οποία βρίσκεται δυτικά της Καλύμνου στον όρμο του Εμπορείου. Όταν έχει καλό καιρό η Ξέρα είναι ορατή από την επιφάνεια της θάλασσας. Η κορυφή της βρίσκεται σε βάθος 8 μέτρων και φθάνει σε βάθος 80 μέτρων.

6. Περιοχή μεταξύ του όρμου Βλυχαδίων με την αμμουδερή παραλία και τα βαθυγάλανα νερά και του όρμου Πυθάρι

Οι καταδύσεις αναψυχής στην Ελλάδα ξεκίνησαν στα τέλη της δεκαετίας του 1950. Η αυτόνομη κατάδυση διαδόθηκε σαν τρόπος διασκέδασης και χαλάρωσης στην Ελλάδα μετά το 1970, κυρίως από Έλληνες που είχαν ταξιδέψει στο εξωτερικό. Σήμερα η Κάλυμνος τείνει να είναι ο κορυφαίος προορισμός για κάθε δύτη.

Η Ελλάδα αποτελεί έναν από τους κορυφαίους αναρριχητικούς προορισμούς του πλανήτη. Η χώρα μας είναι βραχώδης και έχει ατελείωτες κάθετες διαδρομές για σκαφάλωμα. Κορυφαίοι προορισμοί είναι η Κάλυμνος, η Πελοπόννησος, τα Μετέωρα και η Αττική, ενώ εξαιρετικά πεδία υπάρχουν διάσπαρτα σε όλη την επικράτεια. Η αναρρίχηση είναι ένα άθλημα που γεννήθηκε μέσα από την ορειβασία στις αρχές του 20ου αιώνα, την τελευταία 30ετία ωστόσο έχει διαχωριστεί πλήρως και πλέον αποτελεί ένα ξεχωριστό και παράλληλα πολύ ενδιαφέρον άθλημα με πολλές διαφορετικές εκφράσεις.

Για την Κάλυμνο τα πάντα άλλαξαν, όταν το 1996 ο Ιταλός ορειβάτης Andrea di Bari επισκέφθηκε το νησί για τις καλοκαιρινές του διακοπές.

Βλέποντας την άριστη ποιότητα των βράχων και τις τεράστιες δυνατότητες του νησιού, επέστρεψε στην Καλύμνου το Μάιο του 1997 με κάποιους φίλους για να ανεβαίνουν μερικές διαδρομές. Άνοιξαν περισσότερες από 40 αθλητικές διαδρομές. Ο Andrea di Bari επέστρεψε στην Κάλυμνο τον Οκτώβριο του ίδιου έτους, αυτή τη φορά με τον Andrea Gallo, έναν φωτογράφο που εργαζόταν στο περιοδικό Alp περιοδικό καθιερωμένο στους λάτρεις του είδους. Ακολούθησαν αρκετά σχετικά άρθρα στο περιοδικό, οπότε και το νησί έγινε διεθνώς γνωστό και αποτέλεσε πόλο έλξης για τους λάτρεις της αναρρίχησης. Η Κάλυμνος έχει καθιερωθεί ως ένας από τους σημαντικότερους προορισμούς αναρρίχησης στον κόσμο. και τον μοναδικό ίσως στην Ελλάδα όπου ο εναλλακτικός τουρισμός προσελκύει κόσμο τουλάχιστον οκτώ μήνες το χρόνο. Η περίοδος αιχμής της αναρρίχησης στο νησί της Καλύμνου είναι οι μήνες του φθινοπώρου και της άνοιξης που το κλίμα ευνοεί περισσότερο για το άθλημα αυτό.

Τα μοναδικά χαρακτηριστικά και πλεονεκτήματα των αναρριχήσεων στο νησί είναι:

- ☒ πολύ καλή ποιότητα βράχων
- ☒ καλή και με ασφάλεια οργάνωση των αναρριχητικών πεδίων
- ☒ απεριόριστες δυνατότητες δημιουργίας αναρριχητικών πεδίων
- ☒ εύκολη και γρήγορη πρόσβαση στα αναρριχητικά πεδία
- ☒ πολλά και πανέμορφα με σταλακτίτες σπήλαια
- ☒ ευνοϊκό κλίμα
- ☒ συνδυασμός θάλασσας και βουνού

Αξίζει να σημειωθεί ότι μόνο ένα 10% της ορεινής φυσιογνωμίας του νησιού έχει αξιοποιηθεί έως τώρα και οι βαθμοί δυσκολίας ξεκινούν από 4c για τις εκπαιδευτικές διαδρομές και φτάνουν έως και 9c για τους έμπειρους αναρριχητές και ανταποκρίνονται στις απαιτήσεις παγκόσμιων πρωταθλητών. Υπάρχουν πολλοί λόφοι, από 10 έως 200 μέτρα, που προσφέρονται για νέες διαδρομές πέρα από τις γνωστές και ήδη υπάρχουσες. Όμως ακόμη και αυτό το μικρό ποσοστό των βράχων που έχει αξιοποιηθεί αναρριχητικά, προσφέρει δυνατότητες για τη διάνοιξη αναρίθμητων νέων διαδρομών.

Η πλειοψηφία των διαδρομών βρίσκεται στο δυτικό/βορειοδυτικό τμήμα του νησιού. Πάνω στο δρόμο βλέπουμε τα κολονάκια που δίνουν τις οδηγίες για τα αναρριχητικά πεδία που βρίσκονται στο συγκεκριμένο σημείο. Τα πεδία αυτά έχουν συχνά ονόματα που ανήκουν στην Ελληνική μυθολογία και την αρχαία ελληνική ιστορία, εμπνευσμένα από την Οδύσ-

σεια, την Ιλιάδα, τους ποιητές, τις Μούσες κ.ά. Πολλές φορές μια διαδρομή φέρει το όνομα του ανθρώπου που τη χάραξε πρώτος. Όλο το νησί αποτελεί μια μοναδική φυσική πίστα με περισσότερες από 2000 χαραγμένες έως σήμερα αναρριχητικές διαδρομές κάθε βαθμού δυσκολίας. Ανοίγονται περίπου 100-150 νέες διαδρομές κάθε χρόνο από Έλληνες και ξένους αναρριχητές. Ακόμη, και το νησάκι της Τελένδου, ένας επιβλητικός ορεινός όγκος, το οποίο βρίσκεται σε απόσταση 1χλμ. απέναντι από τις δυτικές ακτές της Καλύμνου,διανοίγονται όλο και περισσότερες διαδρομές,

Πριν από 10 χρόνια διοργανώθηκε για πρώτη φορά στο νησί φεστιβάλ αναρρίχησης. Το φεστιβάλ αυτό σταδιακά εδραιώνεται στην παγκόσμια ατζέντα της αναρρίχησης, προσελκύει όλο και περισσότερους επισκέπτες αναρριχητές από όλο τον κόσμο.

Η Ελλάδα είναι μια πολύ όμορφη χώρα. Για κάθε περιοχή που έχει επισκεφτεί κάποιος, έχει να πει ότι είναι ιδιαίτερη και μοναδική. Είναι ιδανικός προορισμός για τους λάτρεις του Εναλλακτικού Τουρισμού. Πόσο μάλλον όταν για μια περιοχή, ένα ακριτικό νησί η διεθνής κοινότητα το έχει αναγνωρίσει και καθιερώσει ως το «νησί των σφουγγαράδων» και έχει μία θέση ανάμεσα στις πρώτες τοποθεσίες στον κόσμο για αναρριχήσεις.

Η κατάδυση και η αναρρίχηση θεωρείται ένα είδος δυναμικού εναλλακτικού τουρισμού, που μπορεί να προσελκύσει πολλούς τουρίστες μεσαίου και υψηλού εισοδήματος όλες τις εποχές του έτους και παράλληλα να επιμηκύνει την τουριστική περίοδο.

Η ιδέα του εναλλακτικού τουρισμού, είναι ότι οι επισκέπτες μπορούν να ζήσουν μια αξέχαστη εμπειρία, που να τους γεμίσει πνευματικά και ψυχικά, αφού τους χαρίσει μια μοναδική, αυθεντική σύνδεση με τη φύση, τον πολιτισμό και τους ανθρώπους στον τόπο προορισμού τους. Τα βασικά οφέλη είναι:

1. βοηθά στη διατήρηση του οικοσυστήματος και του φυσικού τοπίου. Οι επιπτώσεις του μαζικού τουρισμού έχουν, τις περισσότερες φορές, καταστροφικές συνέπειες στο τοπίο και στον τοπικό πληθυσμό, Αντιθέτως, οι τουριστικές υπηρεσίες του εναλλακτικού τουρισμού σέβονται απόλυτα το φυσικό τοπίο, αφού η σύνδεση με αυτό είναι που ουσιαστικά αποζητά ο επισκέπτης.

2. στηρίζει την τοπική κοινωνία και διαφυλάττουν το φυσικό και πολιτιστικό περιβάλλον με ήπιους ρυθμούς

3. αποτελεί μια εμπειρία, την οποία μπορούν να επιλέξουν βάσει των δικών τους προτιμήσεων και αναγκών, σε αντίθεση με τον συμβατικό τουρισμό, κατά τον οποίο απλά ακολουθείτε ένα προκαθορισμένο πρόγραμμα και αναδεικνύει ένα τόπο ως τουριστικό προορισμό

5. έρχεται σε επαφή με την τοπική κουλτούρα και τις παραδόσεις και εκμεταλλεύεται στο έπαρκο την όμορφη φύση και τον καθαρό αέρα.

Η Κάλυμνος φαίνεται να κερδίζει το παιχνίδι αυτό από όλες τις πλευρές.

Βιβλιογραφία

1. Ζερβού Σεβαστή, (2011) Η χλωρίδα και η βλάστηση της νήσου Καλύμνου (Δωδεκάνησα), διδακτορική διατριβή
2. Ι. Μ. Λέρου, Καλύμνου και Αστυπάλαιας, (1994), Κάλυμνος, Ελληνορθόδοξος ορισμός του Αιγαίου
3. Λαμπαδάριος Παντελεήμων Αρχιμ. (1987), Το κάστρο της χώρας Καλύμνου. Μια σύντομη ιστορική επισκόπηση των κυριότερων γεγονότων από το Θ' αιώνα έως το 1835.
4. Λογοθέτης, Μ. (2004). Δωδεκάνησα. Ένα πολύμορφο πρότυπο βιώσιμης τουριστικής ανάπτυξης. Ρόδος: Κείμενα Προβληματισμού και Ανάπτυξης
5. Martinoli S. Perotti E. – Architettura colonial italiana nel Dodecaneso 1912 – 1943 – Edizioni Fondazione Giovanni Agnelli – 1999
6. Ορφανός Ι. (2007), Η νήσος Κάλυμνος
- 7/ Μπογδάνου - Ηλιοπούλου Μ. - Φετοκάκη Α. (1984), Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική. Κάλυμνος.
8. Παν. Αιγαίου (2004). Νησιωτικός χώρος-οικονομική δραστηριότητα, έκθεση Παν/μίου Αιγαίου-Τμ. Πολιτισμικής Τεχνολογίας και Επικοινωνίας, Υπουργείο Αιγαίου και Νησιωτικής Πολιτικής.
9. Σμαλιός Ν. (2007), Οι ομορφιές της Καλύμνου
10. Scuola Archeologica Italiana di Atene – La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948, La ricerca archeologica La conservazione Le scelte progettuali – Edizioni del Prisma – 1997
11. Ταρσούλη Αθηνά (1947) Δωδεκάνησα, τόμος Β' (Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Αστυπάλαια)
12. Φραγκόπουλος Ιπποκρ. (1952), Ιστορία της Καλύμνου, τόμος πρώτος
13. Φραγκόπουλος Ιπποκρ. (1995), Ιστορία της Καλύμνου. Από την αρχαιότητα μέχρι την ενσωμάτωση.
14. Βικιπαίδεια, ελεύθερη εγκυκλοπαιδεία, <http://en.wikipedia.org>
15. Ίδρυμα Μείζονος Ελληνισμού, <http://www.ime.gr>

ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ

Δρ. Αρχαιολόγος,

Εφορεία Αρχαιοτήτων Χαλκιδικής και Αγίου Όρους

**ΝΕΕΣ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΣΤΗ ΔΙΑΜΟΡΦΩΣΗ ΚΑΙ ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΗΣ
ΞΥΛΟΓΛΥΠΤΙΚΗΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ (14^{ος} – 17^{ος} αι.)¹**

Ο Γεώργιος Σωτηρίου δημοσιεύοντας το 1928 μια ξυλόγλυπτη εικόνα του Αγίου Γεωργίου² και δύο χρόνια αργότερα (1930) τα γνωστά έως τότε βυζαντινά έργα³, εγκαινιάζει το ενδιαφέρον της επιστημονικής έρευνας για την βυζαντινή ξυλογλυπτική. Η Αγγελική Χατζημιχάλη δύο δεκαετίες αργότερα (1950) πραγματεύεται ένα σύνολο βυζαντινών και μεταβυζαντινών ξυλόγλυπτων⁴, στρέφοντας πλέον το ενδιαφέρον και στα έργα της περιόδου μετά την Άλωση. Με τις συμβολές αυτές τέθηκε ο θεμέλιος λίθος στην έρευνα της βυζαντινής και μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής.

Από τα μέσα του 20^{ου} αι. και μετά, και ιδιαίτερος την τελευταία εικοσαετία, η σχετική βιβλιογραφία αυξήθηκε ραγδαία. Ο Μανόλης Χατζηδάκης κατ' αρχάς στο εμβριθές λήμμα του στο *Reallexikon der Byzantinischen Kunst* (1978)⁵ συγκέντρωσε αναφορές σε πηγές και σχολίασε αντιπροσωπευτικά ξυλόγλυπτα τέμπλα. Οι πολλές δημοσιεύσεις που είδαν το φως τις τελευταίες δεκαετίες αφορούν είτε σε μεμονωμένα έργα, είτε σε μεγαλύτερα ή

¹ Θερμές ευχαριστίες εκφράζω στο Δ. Σ. της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου και ιδιαίτερος στον πρόεδρό της κ. Μανόλη Μακρή, για την αποδοχή της πρότασης συμμετοχής μου στο ΚΑ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο Δωδεκανήσου και για τη ζεστή φιλοξενία στην Κάλυμνο. Επίσης στους καλούς μου φίλους και συναδέλφους Αγγελική Κατσιώτη, η οποία και με παρότρυνε να συμμετάσχω στο Συμπόσιο, Γιάννα Μπίθα, Ντίνα Κεφαλά και Νίκο Μαστροχρήστο για τις χρήσιμες συζητήσεις και επισημάνσεις, αλλά και την παραχώρηση φωτογραφικού υλικού, οφείλω πολλές ευχαριστίες.

² Γ. Σωτηρίου, «Ανάγλυφον αγίου Γεωργίου εξ Ηρακλείας της Προποντίδος», *Θρακικά* 1 (1928), 33-37.

³ G. Sotiriou, «La sculpture sur bois dans l' art byzantin», *Mélanges Ch. Diehl*, τ. 2, Παρίσι 1930, 171-180.

⁴ A. Hagimihali, «La sculpture sur bois», *L' Hellenisme Contemporain*, Αθήνα 1950, κυρίως 5-48.

⁵ M. Chatzidakis, *Reallexikon der Byzantinischen Kunst* III (1978), 326-353 (Ikonostas).

μικρότερα σύνολα από την ηπειρωτική και νησιωτική Ελλάδα⁶. Εκτός ελλαδι-

⁶ Παραθέτω τους τίτλους της βασικής βιβλιογραφίας, χωρίς βεβαίως να την εξαντλώ. Για την ηπειρωτική Ελλάδα (Ηπειρος, Μακεδονία, Άγιον Όρος, Θεσσαλία κ.α.), βλ. Ε. Τσαπαρλής, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου 17^{ου} - α' ημίσεως 18^{ου} αι. Πρόστυπα ξυλόγλυπτα*, Αθήνα 1980. Αικ. Πολυμέρου-Καμηλάκη, «Οι ξυλογλύπτες του Τουρνόβου της Κόνιτσας», *Επετηρίς του Κέντρου Ερεύνης της Ελληνικής Λαογραφίας ΚΕ'* (1977-1980), 1982, 290-302. Μ. Τσούπη-Ρέμου, *Το μοναστήρι της Αγίας Τριάδας Βρυσχωρίου. Ιστορία-Τέχνη*, Ιωάννινα 2002, 40-67. Ε. Τσιγαρίδας, Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Αρχαιολογικές έρευνες στο Βελβεντό Κοζάνης», *Μακεδονικά* 22 (1982), 318-320, 324-325. Ε. Χατζητρύφωνος, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Βλατάδων», *Θεσσαλονίκη* 1 (1985), 451-484. Χ. Μαυροπούλου-Τσιούμη, «Το ξυλόγλυπτο βημόθυρο του ναού του Αγίου Δημητρίου στα Παλατίτσια (Βεργίνα)», *Στο βέλος του χρόνου. Τιμητικός τόμος για τον Ακαδημαϊκό-Καθηγητή Γεώργιο Π. Λάββα*, Θεσσαλονίκη 2004, 311-316. Κ. Καλοκώρης, «Εξέχοντα μεταβυζαντινά τέμπλα του Αγίου Όρους», *Η Αθωνική Πολιτεία επί τη χιλιετηρίδι του Αγίου Όρους*, Θεσσαλονίκη 1963, 315-345. Γ. Κακαβάς, «Το τέμπλο του παρεκκλησίου του Τιμίου Προδρόμου στο κελλί του Διονυσίου του εκ Φουρνά στις Καρυές του Αγίου Όρους», *Αντίφωνον. Αφιέρωμα στον καθηγητή Ν. Β. Δρανδάκη*, Θεσσαλονίκη 1994, 183-195. Ε. Τσαπαρλής, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο κατά το β' μισό του 18ου αι.», *Αντίφωνον*, 70-95. Ν. Νικονάνος, «Τα ξυλόγλυπτα», *Η Ιερά Μεγίστη Μονή Βατοπαιδίου. Παράδοση - Ιστορία - Τέχνη*, Άγιον Όρος 1996, τόμ. Β', 536-546. Ο ίδιος, «Τα ξυλόγλυπτα του Αγίου Όρους», *Θησαυροί του Αγίου Όρους* (Κατάλογος Έκθεσης), Θεσσαλονίκη 1997², 291-294. Ο ίδιος, «Ξυλόγλυπτα του παλαιού Καθολικού», *Ιερά Μονή Ξενοφώντος. Εικόνες*, Άγιον Όρος 1998, 237-245. Ο ίδιος, «Τα ξυλόγλυπτα», *Κειμήλια του Προτάτου*, τ. Α', Άγιον Όρος 2000, 129-143. Ν. Ολυμπίου, «Τα ξυλόγλυπτα του καθολικού», *Παρουσία Ιεράς Μονής Δοχειαρίου*, Άγιον Όρος 2001, 417-430. Ι. Ταβλάκης, «Παρουσία μονής Δοχειαρίου (1615)», *Δόρον. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 373-376. Δ. Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα στο Άγιον Όρος (1600-1750)», *ΔΧΑΕ ΚΗ'* (2007), 283-292. Ο ίδιος, «Έργα ξυλογλυπτικής στη μονή Ιβήρων Αγίου Όρους (17ος και 18ος αιώνες)», *ΔΧΑΕ Λ* (2009), 301-312. Ο ίδιος, «Η ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος τον 16ο αι.», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013) 323-336. Ο ίδιος, «Διάγραμμα μεταβυζαντινής ξυλογλυπτικής στο Άγιον Όρος: η περίπτωση της μονής Ιβήρων», *Ζ' Συνάντηση Βυζαντινολόγων Ελλάδας και Κύπρου. «Παράδοση και ανανέωση στο Βυζάντιο», Κεντρικές εισηγήσεις, περιλήψεις ανακοινώσεων, ερευνητικά-μεταπτυχιακά προγράμματα*, Κομοτηνή 2011, 347-350. Ο ίδιος, «Η τέχνη στον Άθω: μαρμαρογλυπτική, ξυλογλυπτική, μεταλλοτεχνία, κεντητική», *Το Άγιον Όρος στα χρόνια της Απελευθέρωσης. Αφιέρωμα στην εκατονταετηρίδα της Απελευθέρωσης (2/15 Νοεμβρίου 1912)*, Θεσσαλονίκη 2012, 323-328. Ο ίδιος, «Ο κλασικισμός στη μαρμαρογλυπτική και την ξυλογλυπτική του Αγίου Όρους», *Ζ' Επιστημονικό Συνέδριο «Το Άγιον Όρος στα χρόνια της Απελευθέρωσης», Πρακτικά Συνεδρίου*, Θεσσαλονίκη 2013, σ. 236, 238-242. Ξ. Σαββο-

πούλου-Κατσίκη, «Χρονολογημένα μεταβυζαντινά τέμπλα από τη Δυτική Μακεδονία (16^{ος} - 18^{ος} αι.)», *Zbornik Radova Vizantinološkog Instituta*. 44 (2007), 575-586. Α. Στρατή, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Τιμίου Προδρόμου Σερρών και η σχέση του με παράλληλα σύνολα του ελλαδικού και βαλκανικού χώρου», *Σερραίων Διάσωμα. Πνευματικοί και Καλλιτεχνικοί Θησαυροί της Εκκλησίας των Σερρών*, Σέρρες 2008, 479-504. Α. Τσώκας, «Όψεις της εκκλησιαστικής ξυλόγλυπτικής στη μετάβαση από το 17ο αιώνα στο 18ο αιώνα στη Δυτική Μακεδονία: το τέμπλο στο ναό της Αγίας Παρασκευής στη Γεράνεια Σιάτιστας», *32ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 2012, 106-107. Σ. Σδρόλια, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του καθολικού της μονής Πέτρας στο Καταφύγι Καρδίτσας και οι εικόνες του ζωγράφου Λάμπου (1608)», *Δώρον. Τιμητικός Τόμος στον καθηγητή Νίκο Νικονάνο*, Θεσσαλονίκη 2006, 345-354. Η ίδια, «Το τέμπλο του καθολικού της μονής Αγίου Παντελεήμονος Αγίας. Στοιχεία για ένα άγνωστο εργαστήριο παραγωγής τέμπλων του 16ου αιώνα», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013) 337-348. Κ. Φλώρου, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού του Αγίου Νικολάου Τσαριτσάνης: 17ος αιώνας», *Αρχαιολογικό έργο Θεσσαλίας και Στερεάς Ελλάδας 2, 2006, Τόμος Ι: Θεσσαλία*, Βόλος 2009, 641-656. Τρ. Σιούλης, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού της Αγίας Παρασκευής Μετσόβου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 32 (1997), 95-125. Ο ίδιος, *Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των εκκλησιών στον ηπειρωτικό χώρο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο και οι τεχνίτες του ξύλου (διδακτορική διατριβή)*, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων 2001. Ο ίδιος, «Ηπειρώτες ξυλόγλυπτες και "Μακεδονική" ξυλόγλυπτική», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 35 (2001), 221-257. Ο ίδιος, «Το πρωτότυπο και μοναδικό τέμπλο του ναού της μονής Αγίας Τριάδας Βρυσοχωρίου (Λεσινίτσας) Ζαγορίου», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 36 (2002), 75-91. Θ. Δετοράκης, «Ένας κρητικός ξυλόγλυπτης στη Μονή Δαφνίου», *Ψηφίδες. Μελέτες ιστορίας, αρχαιολογίας και τέχνης στη μνήμη της Στέλλας Παπαδάκη-Οεκλαντ*, Ηράκλειο 2009, 283-287. Χ. Κουτελάκης, «Ξυλόγλυπτα της συλλογής του Αγίου Ιωάννη και ναών του Μαρκοπούλου Αττικής», *Αφιέρωμα στα 100 χρόνια από τα εγκαίνια του Ιερού Ναού Αγίου Ιωάννη Μαρκοπούλου*, Αθήνα 2004, 367-387. *Με πίστη και φαντασία. Εκκλησιαστικά ξυλόγλυπτα του Δυτικού Ταΰγετου*, Αθήνα 2004. Γ. Πάλλης «Νεώτερα για τον Ακάκιο Αμπελικό, "δεύτερο κτίτορα" της μονής Δαφνίου (16ος αι.), και τα μεταβυζαντινά τέμπλα του καθολικού της», *ΔΧΑΕ ΛΔ'* (2013) 311-322. Α. Ζαχαρού-Λουτράρη, Το ξυλόγλυπτο μεταβυζαντινό τέμπλο του Ι. Ν. Γεννήσεως της Θεοτόκου στην Καστανιά Αγραφών (Ν. Καρδίτσας), Χίος 2019. Μ. Παρχαρίδου, π. Μ. Κυριαζάκης, Τα κειμήλια του Ιερού Ναού των Εισοδίων της Θεοτόκου στη Χωριστή Δράμας, Θεσσαλονίκη 2018, 251-259. Για τον νησιωτικό χώρο (Επτάνησα, Δωδεκάνησα, Κυκλάδες, Κρήτη κ.α.) βλ. Μ. Αβούρης, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού της Φανερωμένης στη Ζάκυνθο. Έργο του ξυλόγλυπτη Μάνιου Μαγκανάρη από την Κρήτη», *Κρητικά Χρονικά* 25 (1973), 218-222. Δ. Φαράντος, «Ξυλόγλυπτα τέμπλα στο μοναστήρι "Άγιος Γεώργιος" της Βόρ. Εύβοιας», *Αρχείο Ευβοϊκών Μελετών* 22 (1978-1979), 135-144. Χ. Κουτελάκης, «Τα τέμπλα της Καρπάθου και ο τεχνίτης

κού χώρου, σημαντικό τμήμα υλικού από την Κύπρο⁷ έχει γίνει γνωστό, όπως

Γιάννης Γιαμάς», *Καρπαθιακά Μελέται* 3 (1984), 163-184. Ο ίδιος, *Η ανάπτυξη της ξυλόγλυπτικής στο Αιγαίο και ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα*, Αθήνα 1985. Μ. Ανδριακάκης, Ο Άγιος Ιωάννης ο Ερημίτης και η Μονή Γδερνέτου, Πεπραγμένα Ε' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου, Άγιος Νικόλαος 1981, (Β'), Ηράκλειο 1985, 29, 48. Χ. Κουτελάκης, «Ένα εξοφλητικό έγγραφο που αφορά στην κατασκευή του τέμπλου του Πανορμίτη», *Τα Συμμεϊκά* 5 (1989) 111-117. Ο ίδιος, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα-Ιωάννινα 1986. Ο ίδιος, «Το τέμπλο του Αγ. Αντώνη Στενής Τήνου», *Αντίφωνον*, 96-108. Α. Θεοδοσίου, *Ξυλόγλυπτα εικονοστάσια στην πόλη της Ρόδου*, Ρόδος 1997. Ο ίδιος, *Ιερός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στην Ιάλυσο Ρόδου*, Ρόδος 1998, 13-18. Ο ίδιος, «Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί και η μορφολογία στα ξυλόγλυπτα εικονοστάσια της Δωδεκανήσου», *Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια*, Αθήνα 2004, 459-475. Γ. Μπίθα, «Μια απεικόνιση τέμπλου και η παρουσία των κρητικών στη μονή του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουνώτη στη Σύμη τον 17^ο αιώνα», *ΔΧΑΕ* 40 (2019), 347-372. Μ. Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλόγλυπτική στο Χάνδακα τον 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 253-283. Μ. Καζανάκη-Λάππα, «Η εκκλησιαστική ξυλόγλυπτική στο 16^ο αιώνα: προβλήματα και επισημάνσεις», *11^ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1991, 17-19. Η ίδια, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας του Λιβόρνου (1643) και οι σταυροί επιστυλίου στα κρητικά τέμπλα», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 1, Αθήνα 1991, 219-238. Μ. Kazanaki-Lappa, «Le croci dipinte d' iconostasi cretesi e i loro modelli veneziani», Ch. Maltezu (επιμ.), *Il contributo veneziano nella formazione del gusto dei Greci (XV-XVII sec.)*, *Atti del Convegno Internazionale* (Venezia, 2-3 giugno 2000), Venezia 2001, 105-112. Γ. Ντέλλας, *Οι σταυροθαλιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου (1750-1924) (διδακτορική διατριβή)*, Αθήνα 2011, 46-48, 114-115, 119. Ιδιαίτερα πολύτιμο για την Κρήτη είναι το έργο του G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, I-IV, Βενετία 1905-1940, ο οποίος σχολιάζει ορισμένα ξυλόγλυπτα έργα παραθέτοντας και φωτογραφικό υλικό. Σημειώνω, τέλος, τη μελέτη της Π. Παπαδημητρίου, *Η εξέλιξη του τύπου και της εικονογραφίας του βημοθύρου από τον 10^ο έως και τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2008, η οποία πραγματεύεται πολυάριθμο υλικό με μεγάλη γεωγραφική διασπορά, αλλά και τον κατάλογο της Έκθεσης *Τέμπλον. Άγιες μορφές, αόρατες πύλες πίστης, 20^{ος} και 21^{ος} αι.*, επιμ. Χ. Μαργαρίτης, Αθήνα 2017, ο οποίος περιλαμβάνει ορισμένες ενδιαφέρουσες μελέτες που αφορούν όχι μόνο τα υφολογικά ιδιώματα ξυλόγλυπτων τέμπλων από διάφορες περιοχές, αλλά και θέματα συντήρησης και τεχνολογίας κατασκευής τους.

⁷ Μ. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου της περιόδου της τουρκοκρατίας (1571-1878)*. Τα χρονολογημένα και τα κατά προσέγγιση χρονολογούμενα έργα, Λευκωσία 2011. Α. Παπαγεωργίου, «Ο διάκοσμος των βημοθύρων των κυπριακών τέμπλων - εικονοστασίων από τον 12ο μέχρι τον 19ο αιώνα»,

επίσης ένας ικανός αριθμός έργων από τη Σερβία⁸, τη Βόρεια Μακεδονία⁹, τη Βουλγαρία¹⁰, τη Ρουμανία¹¹ και την Αλβανία¹². Οι γνώσεις μας ωστόσο για την ξυλόγλυπτική άλλων περιοχών, όπως της Κωνσταντινούπολης, του Πόντου και της Σμύρνης, είναι εξαιρετικά πενιχρές¹³

Τα κενά στην έρευνα παραμένουν ακόμη πολλά. Κατ' αρχάς υστερεί η μελέτη των βυζαντινών ξυλόγλυπτων· ερωτήματα που αφορούν την έκταση της παραγωγής και τη διάδοσή τους εξακολουθούν να είναι αναπάντητα, γεγονός που οφείλεται κυρίως στο περιορισμένο και αποσπασματικά

EKMIMK 7 (2006), 110, 112. X. Χοτζάκογλου, Τα θρησκευτικά μνημεία στην τουρκοκρατούμενη Κύπρο. Όψεις και πράξεις μιας συνεχιζόμενης καταστροφής, Λευκωσία 20114, 30, 52, 53, 66, 74, 76, 84, 89, 133. S. Frigerio- Zeniou, «Iconostases 'Jumelles' du XVIe siècle a Chypre», ΔΧΑΕ 40 (2019), 325- 346.

⁸ M. Corovic - Ljubinkovic, *Les bois sculptes du Moyen Âge dans les regions orientales de la Yougoslavie*, Βελιγράδι 1965 (στη σερβική με γαλλική περίληψη). Η ίδια, «Les iconostases en bois sculpté du XVIIe siècle au Mont Athos», *Hilandarski Zbornik* 1 (1966), 119-137 (στη σερβική με γαλλική περίληψη). Z. Rasolkoska-Nikolovska, «L' iconostase du monastère de Karpino», *Actes du XVe Congrès International d' études Byzantines*, Αθήνα 1981, 665-678. M. Μαšniš, «Toward the study of the old iconostasis in Karpino» (στη σερβική με αγγλική περίληψη), *Niš and Byzantium, Symposium IV, 3-5 June 2005, Zbornik Radova IV* (2006) 365-384. I. Gergova, «The Iconostasis of the church from the Poganovo Monastery» (στη σερβική με αγγλική περίληψη), *Niš and Byzantium. Symposium VIII, 3-5 June 2009, Zbornik Radova VIII* (2010) 367-378.

⁹ D. Cornakov, *Makedonisk träsnidarkonst, Nordiska museet*, Στοκχόλμη 1982. Ο ίδιος, *La scultura in legno in Macedonia. Palazzo Venezia, Ρώμη* 1983. Ο ίδιος, *Macedonian Wood – Carving*, Σκόπια 1994. Ο ίδιος, «Carskite dveri od crkvata Sv. Kiril i Metodij vo Gevgelija» *ZSMM* 3 (2001), 197-202.

¹⁰ I. Gergova, *Early Bulgarian Iconostases 16th -18th century*, Σόφια 1993 (στη βουλγαρική με αγγλική περίληψη).

¹¹ Romanian Medieval Art. Guide of the Gallery of the National Museum of Art of Romania, Bucharest 2002, 100-101, 118, 121. I. O. Abrudan, «Reconstructing the Image of the Old Altar Screen of the Orthodox Church in 'Maierii Sibiului'», *Museikon* 1 (2017), 96-98.

¹² T. Sioulis, «Wood-carved iconostasia in churches and catholika of Southern provinces of the Orthodox Church of Albania», *2000 Years of Christian art and Culture of Albania*, Τίρανα 2003, 303-318. *Waters in Arts and Crafts in the Berat Region, 4th century B.C. to 19th century A.D.*, ed. K. Giakoumis, Tirana 2015, 106- 108, 122-124, 222-223, nos 3.1, 3.6, 9.1 (D. Liakos).

¹³ Θ. Μαντοπούλου – Παναγιωτοπούλου, «Περί της αρχιτεκτονικής του ναού», *Κωνσταντινούπολη, Άγιος Δημήτριος Ξυλόπορτας, Αποκατάσταση εικόνων και τέμπλου*, επιμ. Ε. Χεκίμογλου, Θεσσαλονίκη 2006, 44

σωζόμενο υλικό, αλλά και στην ελλιπή γνώση των πηγών¹⁴. Επιπλέον, με-

¹⁴ Το διασωθέν υλικό των βυζαντινών χρόνων καλύπτει κυρίως την παλαιολόγεια περίοδο. Η εργασία του Σωτηρίου παραμένει έως σήμερα αναφορά για την ελάχιστη γνωστή βυζαντινή ξυλογλυπτική, Sotiriou, «La sculpture sur bois», 171-180. Η Α. Χατζημιχάλη για το τμήμα της εργασίας της που αφορά τη βυζαντινή ξυλογλυπτική, βασίστηκε στη μελέτη του Σωτηρίου και στις λίγες προγενέστερες μελέτες, βλ. Hagimihali, «La sculpture sur bois», 5-8. Τα δύο αποσπασματικά σωζόμενα ξυλόγλυπτα εικονίδια του 14^{ου} αι., εκ των οποίων το πρώτο φυλάσσεται στην Walters Art Gallery [Walters Art Gallery, Catalogue. Early Christian and Byzantine Art. An Exhibition held at the Baltimore Museum of Art, Baltimore 1947, 37 (no 87)] και το άλλο στο Hermitage [A. Banck, *Byzantine Art in the Collections of the USSR*, Leningrad, Moscow 1985, 326, no 287. Sinai, Byzantium, Russia. Orthodox Art from the Sixth to the Twentieth Century (eds. Y. Piatnitsky, Baddelei, E. Brunner, M. M. Mango). St Petersburg, 2000, 142, B119 (V. N. Zalesskaya)], θεωρώ ότι προέρχονται από την Κωνσταντινούπολη και αποδεικνύουν τη στενή σχέση γλυπτικής και ξυλογλυπτικής στην Παλαιολόγεια περίοδο [βλ. τις ομοιότητες στην απόδοση της ακάνθου στο μαρμάρινο τόξο του τάφου του Μιχαήλ Τορνίκη (περίπου 1328) και της συζύγου του, *The Kariye Djami*, v. 1, 1966-75, 276-280. Ø. Hjort, «The Sculpture of Cariye Camii», *Dumbarton Oaks Papers* 33 (1979), 250-255]. Η Banck, *Byzantine Art*, 326, no 287 πρότεινε ότι τα δύο τμήματα προέρχονται από το ίδιο έργο (δίπτυχο;). Για τα βυζαντινά ξυλόγλυπτα βλ. επίσης Σωτηρίου, «Ανάγλυφον αγίου Γεωργίου», 33-37. P. Lange, *Die Byzantinische Reliefkone*, Recklinghausen 1964, 121-122, 124. M. Corović-Ljubinković, *Les bois sculptées du Moyen Âge dans les régions orientales de la Yougoslavie*, Beograd 1965, pl. II-XII. V. Han, Probleme du style et de la date de l' icone en relief de St Clement d' Ochrid, *Musee des Arts decoratifs. Recueil de Travaux* 8 (1968), 7-22. X. Πέννας, «Ξυλόγλυπτη βυζαντινή εικόνα Οδηγήτριας από την Αλεξανδρούπολη», *Αφιέρωμα στη μνήμη Στυλιανού Πελεκανίδη*, Θεσσαλονίκη 1983, 397-405. Banck, *Byzantine Art*, no 271. E. Παπαθεοφάνους-Τσουρή, «Ξυλόγλυπτη πόρτα του καθολικού της μονής Κοιμήσεως Θεοτόκου στη Μολυβδοσκεπάστη Ιωαννίνων» *Αρχαιολογική Εφημερίς* 132 (1993), 83-106. Ν. Μουτσόπουλος, «Το ξύλινο ανάγλυφο του Αγίου Γεωργίου στον ομώνυμο ναό της Ομορφοκκλησιάς και ορισμένες άλλες ξυλόγλυπτες εικόνες της περιοχής», *Κληρονομία* 25 (1993), 33-80. Α. Πέτκος, Μ. Παρχαρίδου, «Ανάγλυφη εικόνα του Αγίου Δημητρίου από την Ομορφοκκλησιά Καστοριάς», *Μακεδονικά* 32 (2000), 339-354. Νικονάνος, *Βυζαντινά ξυλόγλυπτα*, 149-154. A. Taddei, «Le porte Byzantine in Grecia», *Le porte del Paradiso. Arte e tecnologia bizantina tra Italia e Mediterraneo*, Ρώμη 2009, 523-564. Τσιγαρίδας, «Ανάγλυφες εικόνες σε ξύλο», 87-106. Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ξυλόγλυπτα της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων από ναούς της Δυτικής Μακεδονίας», *ΔΧΑΕ* 35 (2014), 375-40. L. Milyaeva, «The Icon of Saint George, with Scenes from His Life, from the Town of Mariupol», *Perception of Byzantium and Its Neighbors (843-1261)*, ed. O. Z.

γάλος αριθμός έργων που χρονολογούνται από τον 16^ο αι. και εξής σε όλες τις περιοχές παραμένει ακόμη αδημοσίευτος, ενώ υπολείπεται και η μελέτη του σχετικού αρχαιικού υλικού.

Τα κύρια κέντρα ξυλογλυπτικής στους βυζαντινούς χρόνους είναι η Κωνσταντινούπολη¹⁵, η Καστοριά¹⁶ και η περιοχή της Ηπείρου¹⁷. Στις γειτονικές χώρες της αυτοκρατορίας, όπως π.χ. τη Σερβία κ.α., αναπτύχθηκαν επίσης ανάλογα καλλιτεχνικά κέντρα¹⁸. Στην περίοδο μετά την Άλωση στις πλέον σημαντικές κοιτίδες παραγωγής αναδεικνύονται η Ήπειρος, όπου δραστηριοποιούνται δεινοί τεχνίτες από τον 16^ο μέχρι τον 19^ο αι.¹⁹, αλλά και η Κρήτη, τα εργαστήρια της οποίας αναλαμβάνουν παραγγελίες όχι μόνο για το νησί τους, αλλά και για πολλές άλλες περιοχές από τον 15^ο αι.

Pevny, New York, 2000, 102-117; *Faith and Power*, 114-115, no 59 (D. Ρορονίς); K. Paskaleva, *Icons from Bulgaria*, Sofia 1989, 38-39. N. W. Alpatov, *Trésors de l'art russe*, Paris 1966, εικ. 28. Ν. Σιώμος, «Παρατηρήσεις σε ανάγλυφες βυζαντινές εικόνες από ξύλο», Διεθνές Επιστημονικό Συμπόσιο "Ανάγλυφες εικόνες", Βόλος, 13-14 Ιουνίου 2009 (αδημοσίευτη ανακοίνωση). Στην βιβλιογραφία για τα βυζαντινά ξυλόγλυπτα προσθέτω και τις πρόσφατες συμβολές των Taddei, «Le porte Byzantine», 523-564 (όπου και η παλαιότερη βιβλιογραφία) και Κ. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ξυλόγλυπτα της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων από ναούς της Δυτικής Μακεδονίας», *ΔΧΑΕ ΛΕ'* (2014) 375-402. Επίσης βλ. την αδημοσίευτη ανακοίνωση του γράφοντος, «Το ξύλινο τέμπλο και η μετάβασή του από τη βυζαντινή στην μετά την Άλωση περίοδο. Συνέχειες και τομές», *Επιστημονική Συνάντηση "Το μεταβυζαντινό ξυλόγλυπτο τέμπλο (16^{ος} -19^{ος} αι.)"*, σσαλονίκη 30 Νοεμβρίου-1 Δεκεμβρίου 2018.

¹⁵ Ο περιηγητής Στέφανος από το Novgorod (π. 1350) αναφέρει την ύπαρξη μνημειακής ξυλόγλυπτης εικόνας του Χριστού στην Κωνσταντινούπολη, Sotiriou, «La sculpture sur bois», 180.

¹⁶ Sotiriou, «La sculpture sur bois», 171-180. Λοβέρδου-Τσιγαρίδα, «Ξυλόγλυπτα της ύστερης περιόδου των Παλαιολόγων», 375-402. Taddei, «Le porte byzantine», 532-534.

¹⁷ Α. Ζάχος, «Βυζαντινόν εν Ηπείρω βημόθυρον», *Ηπειρωτικά Χρονικά* 3 (1928), 220-222. Π. Παπαδημητρίου, *Η εξέλιξη του τύπου και της εικονογραφίας του βημοθύρου από τον 10^ο έως και τον 18^ο αιώνα*, Θεσσαλονίκη 2008, 101-102.

¹⁸ Coronić-Ljubinković, *Les bois*, 146, πιν. IVc, Va-b, VIb. *Tresors de l'art serbe medieval (XIIIe-XVIe siècle)*, κατάλογος Έκθεσης, Paris 1983, 95, αρ. 140. *Byzantium 330-1453*, London 2008, 451, no 281 (S. Rajić, S. Kajtez). Παπαδημητρίου, *Η εξέλιξη του τύπου και της εικονογραφίας*, 464-467, όπου και βιβλιογραφία.

¹⁹ Βλ. κυρίως Τσαπαρλής, Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου. Σιούλης, Ο ξυλόγλυπτος διάκοσμος των εκκλησιών.

μέχρι το 1669, όταν το νησί υποτάσσεται στους Οθωμανούς²⁰. Ωστόσο, η δράση αξιόλογων ξυλογλυπτών από την Κρήτη συνεχίζεται σε διάφορες περιοχές και μετά την κατάληψη του νησιού²¹.

Όσον αφορά την ξυλογλυπτική των μεταβυζαντινών χρόνων στην ηπειρωτική Ελλάδα, έχουν τεκμηριωθεί σε ικανοποιητικό βαθμό οι παράγοντες που συνέβαλαν στη διαμόρφωση και εξέλιξη των διαδοχικών υφολογικών ιδιωμάτων, τα οποία ανιχνεύονται σε κάθε εποχή. Ωστόσο, για την ξυλογλυπτική μιας άλλης ευρείας γεωγραφικής ενότητας που περιλαμβάνει την Κύπρο, την Κρήτη και τα Δωδεκάνησα, περιοχές υπό ξένη, δυτική, κυριαρχία από το 1191, 1210 και 1309/10 αντίστοιχα, και θα μας απασχολήσει στη συνέχεια, η διαδικασία αποκρυστάλλωσης και διαμόρφωσης του «μεικτού» καλλιτεχνικού ιδιώματος, στο οποίο η βυζαντινή παράδοση μολιάζεται με επιρροές από την τέχνη της Βενετίας, δεν έχει ενδεδειγμένα διερευνηθεί συγκριτικά²².

Ο χώρος των Δωδεκανήσων έχει να επιδείξει ένα αξιόλογο σύνολο ξυλόγλυπτων έργων (τέμπλων, προσκυνηταρίων κ.ά.) που χρονολογούνται από τον 14^ο έως τον 19^ο αι.²³ Με οδηγό εδώ αντιπροσωπευτικά έργα και συνεξετάζοντας επιλεγμένα παραδείγματα από την Κρήτη και την Κύπρο, θα διατυπώσω ορισμένες σκέψεις και παρατηρήσεις γύρω από τη διαδικα-

²⁰ Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στον Χάνδακα», 251-283. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 19-22. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, 24, 35.

²¹ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 22.

²² Για τα Δωδεκάνησα σημείο αναφοράς παραμένει η διδακτορική διατριβή του Κουτελάκη, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, ενώ νέα στοιχεία στην έρευνα προσφέρει και πρόσφατη μελέτη της Μπίθα, «Μια απεικόνιση τέμπλου», 347-372. Μέρος του υλικού της Κύπρου έγινε γνωστό με τη διδακτορική διατριβή της Μ. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου της περιόδου της Τουρκοκρατίας (1571-1878)*. Τα χρονολογημένα και τα κατά προσέγγιση χρονολογούμενα έργα, Λευκωσία 2011. Βλ. και τη βιβλιοκρισία του γράφοντος στο: *Κυπριακαί Σπουδαί ΟΕ'* (2011), 2013, 504-511. Βλ. επίσης Frigerio-Zeniou, «Iconostases 'Jumelles'», 325-346.

²³ Κ. Φατούρου, Πατμιακή αρχιτεκτονική. Η εκκλησία των Αγίων Αποστόλων ως δείγμα χαρακτηριστικής πατμιακής τεχνοτροπίας, Αθήνα 1962, 25, 33, 35-36, πιν. 15β, 17β, 18β, 19α,β. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*. Α. Θεοδοσίου, *Ξυλόγλυπτα εικονοστάσια στην πόλη της Ρόδου*, Ρόδος 1997. Ο ίδιος, *Ιερός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου στην Ιάλυσο Ρόδου*, Ρόδος 1998, 13-18. Ο ίδιος, «Οι αρχιτεκτονικοί ρυθμοί και η μορφολογία στα ξυλόγλυπτα εικονοστάσια της Δωδεκανήσου», Χάρις Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρις Κάντζια, Αθήνα 2004, 459-475. Μπίθα, «Μια απεικόνιση τέμπλου», 347-372.

σία διαμόρφωσης του καλλιτεχνικού ιδιώματος της ξυλόγλυπτικής στα Δωδεκάνησα κατά τον 14^ο - 17^ο αι., τις επιρροές που δέχτηκε, αλλά και τη θέση της στην εν γένει καλλιτεχνική παραγωγή στην προαναφερθείσα νησιωτική γεωγραφική ενότητα.

Το πρωιμότερο γνωστό έργο, το χρονολογημένο στον 14^ο αι. τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου στο Βάτι της Ρόδου²⁴ (εικ. 1), απηχεί σαφώς τη βυζαντινή παράδοση: ο λιτός ξυλόγλυπτος διάκοσμος, οι στρεπτές ταινίες στο επιστύλιο και ο ρόδακας στο βημόθυρο, συνυπάρχουν με γραπτούς συμπλεκόμενους κύκλους, θέμα γνωστό στη ζωγραφική και τη γλυπτική της ίδιας περιόδου²⁵.

Από τον 15^ο αι. και μετά, στο σύνολό τους τα ξυλόγλυπτα έργα, κυρίως τέμπλα, αλλά και βημόθυρα, φέρουν φυτικό διάκοσμο, με κυρίαρχα μοτίβα την άκανθα, σε διάφορες παραλλαγές και τον βλαστό κληματίδας, καθώς και τις αχιβάδες στο επιστύλιο των τέμπλων. Η φυσιοκρατική απόδοση των φυτικών θεμάτων, η ζωηρή σε αρκετές περιπτώσεις κίνηση, η επιλογή συγκεκριμένων θεμάτων σε συγκεκριμένες θέσεις, όπως των ανθοδοχείων στους πεσσίσκους της κάτω ζώνης ή των αχιβάδων στο επιστύλιο²⁶, συγκροτούν ένα ιδίωμα, απότοκο επιτυχημένης συνύπαρξης της βυζαντινής παράδοσης και τρόπων προερχόμενων από τη βενετσιάνικη τέχνη²⁷. Επιπλέον, η πραγμάτευση του διακόσμου και η μελετημένη τεχνική του (με κύρια χαρακτηριστικά την προσοχή στις λεπτομέρειες και τα σαφή περιγράμματα) παραπέμπουν σε τρόπους γνώριμους από έργα Βενετικά του 14^{ου} και 15^{ου} αι.²⁸ Ο διάκοσμος των τελευταίων φαίνεται ότι επηρέασε καθορι-

²⁴ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 108.

²⁵ Liakos, «A Unique Donation», 272 (εικ. 6). C. Bouras, «The Olympiotissa Wood-carved Doors, Reconsidered», *ΔΧΑΕ* 15 (1989-1990), 28, 29 (εικ. 1-3). S. Ćircović, *I Serbi nel Medioevo*, Milano 1992, εικ. 121, 170.

²⁶ Βλ. ενδεικτικά Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πιν. 28α, 29α, β.

²⁷ Βλ. το τέμπλο του ναού του Αγίου Γεωργίου Βενετίας, M. Georgopoulou, «Venice and the Byzantine sphere», *Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, ed. H. Evans, London 2004, 488 (εικ. 15.1).

²⁸ D. Gordon, *National Gallery Catalogues. The Fifteenth Century Italian Paintings*, v. 1. London, 2003, 16; Chr. Guarnieri, «Le polyptyque pour l'èglise San Giacomo Maggiore de Bologne dans l'oeuvre de Lorenzo Veneziano», *Autour de Lorenzo Veneziano. Fragments de polyptyques vénitiens du XIVe siècle*, Milan 2005, 60 (εικ. 68), 61 (εικ. 69), 65 (εικ. 76). G. Gerola, *Monumenti Veneti nell'isola di Creta*, v. 2. Venezia, 1908, 352, (εικ. 390), 353 (εικ. 393). M. Χατζηδάκης, *Εικόνες της Πάτμου*, Αθήνα 1995, 61-62 και πιν. 80, εικ. 11.

στικά την εξέλιξη και διαμόρφωση της ξυλογλυπτικής στην Κρήτη και την Κύπρο από τον 15^ο αι. και μετά, σύμφωνα πάντα με το σωζόμενο υλικό²⁹.

Η Κρήτη έχει να επιδείξει ήδη από τον πρώιμο 15ο αι. και μετά έναν μικρό αριθμό σωζόμενων έργων, τα οποία καθορίζουν σε μεγάλο βαθμό την εξέλιξη των καλλιτεχνικών τρόπων που κυριαρχούν στην ξυλογλυπτική αυτής της περιόδου. Στον διάκοσμο των τέμπλων του καθολικού της μονής Βαλσαμονέρου (κλίτος του Αγίου Φανουρίου)³⁰ (εικ. 2), του ναού της Παναγίας στις Λιθίνες³¹ και των Αγίων Αποστόλων στους Αδρόμυλους³², απαντούν χαρακτηριστικά γνώριμα σε πρωιμότερα, αλλά και σύγχρονα έργα από τη Βενετία³³. Τα παραπάνω τέμπλα ως προς τη δομή απηχούν την απλή λογική των βυζαντινών τέμπλων, ενός δηλαδή συστήματος οριζόντιων και κάθετων στοιχείων, όπως γνωρίζουμε τόσο από τα μαρμάρινα, όσο και από τα ελάχιστα σωζόμενα ξύλινα έργα, όπως της Εγκλείστρας του Αγίου Νεοφύτου Κύπρου³⁴ και του ναού των Αγίων Τριών της Καστοριάς³⁵ (εικ. 3). Στα πρώιμα κρητικά ξυλόγλυπτα, αλλά και σε έργα από την Κύπρο του 16^{ου} αι., οι άκανθες σκαλίζονται με μια όμοια αντίληψη και την ίδια προσεγμένη τεχνι-

²⁹ Το ζήτημα ανέπτυξα στην ανακοίνωσή μου «Τεχνικές και τεχνοτροπικές τάσεις στην ξυλογλυπτική μετά την Άλωση», *Επιστημονικό Συμπόσιο «Άγιον Όρος και Κύπρος»*, 15-16 Δεκεμβρίου 2012 [το κείμενο κατατέθηκε προς δημοσίευση στο *Κυπριακά Σπουδαί* 76 (2012), 17-26]. Βλ. επίσης τα ξυλόγλυπτα αναλόγια της μονής Βατοπεδίου, κρητικά έργα των μέσων του 15^{ου} αι., Liakos, «A Unique Donation».

³⁰ G. Gerola, *Monumenti Veneti nell' isola di Creta*, v. 2. Venezia, 1908, 352, (fig. 390). Β. Συθιακάκη, «Παρατηρήσεις στην ιστορία και την αρχιτεκτονική του καθολικού της μονής Βαλσαμονέρου», *Μαργαρίται. Μελέτες στη μνήμη του Μανόλη Μπορμπουδάκη*, επιμ. Μ. Πατεδάκης - Κ. Γιαπιτσόγλου, Σητεία 2016, 107 (εικ. 3). Ο γράφων έχει λάβει άδεια μελέτης και δημοσίευσης του ξυλόγλυπτου τέμπλου του καθολικού της μονής Βαλσαμονέρου (κλίτος Αγίου Φανουρίου) με την ΥΠΠΟΑ/ΓΔΑΠΚ/ΔΒΜΑ/ΤΕΕΑΕΙ/228809/161696/2599/459/25-6-2019 Απόφαση. Ευχαριστίες εκφράζω στην προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου κ. Β. Συθιακάκη, η οποία εισηγήθηκε θετικά για την παραχώρηση της άδειας.

³¹ Αδημοσίευτο.

³² Gerola, *Monumenti Veneti*, 1908, 353 (fig. 393).

³³ Gordon, *National Gallery Catalogues*, 16. Guarnieri, «Le polyptyque», 60 (fig. 68), 61 (fig. 69), 65 (fig. 76).

³⁴ C. Mango, E. Hawkins, «The Hermitage of St Neophytos and its Wall Paintings», *DOP* 20 (1966) 160-162 και εικ. 50-51.

³⁵ Το τέμπλο είναι αδημοσίευτο. Ευχαριστώ θερμά την αγαπητή συνάδελφο Ανδρομάχη Σκρέκα, Προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς, για την άδεια δημοσίευσης της φωτογραφίας του τέμπλου.

κή³⁶. Οι αναλογίες μεταξύ των πρώιμων έργων από την Κρήτη και την Κύπρο είναι προφανείς όχι μόνο στην απόδοση των κυρίαρχων φυτικών μοτίβων, αλλά και στη διάρθρωση και οργάνωση του διακόσμου³⁷.

Αναφορικά με τον διάκοσμο των ξυλόγλυπτων έργων του 15^{ου} και 16^{ου} αι. στα Δωδεκάνησα³⁸, οι αναλογίες στο θεματολόγιο, την πραγμάτευση και την οργάνωσή του, με τα κρητικά έργα³⁹, δείχνουν, κατά τη γνώμη μου, τη σαφή αναπαραγωγή όμοιων προτύπων και μία εν πολλοίς κοινή αντίληψη. Προχωρώντας στον 17^ο αι. ο διάκοσμος των ξυλόγλυπτων που απαντούν σε ναούς των Δωδεκανήσων⁴⁰ παραμένει προσκολλημένος στο ίδιο θεματολόγιο και στους ίδιους καλλιτεχνικούς τρόπους, με μία αισθητή βελτίωση της τεχνικής και ένα περαιτέρω βήμα προς τον φυσιοκρατισμό (εικ. 4).

Στην Κύπρο τώρα η εξελικτική πορεία της ξυλόγλυπτικής, όπως γνωρίζουμε από τα δημοσιευμένα έργα, κατά κύριο λόγο τέμπλα, από τα τέλη του 15^{ου} έως και τον 17^ο αι.⁴¹, βαίνει παράλληλα. Για παράδειγμα, τα τέμπλα των ναών της Αγίας Παρασκευής στη Γαλάτα (περίπου 1500)⁴² ή της Χρυσοκουρδαλιώτισσας στο Κούρδαλι (πρώτο μισό 16^{ου} αι.)⁴³ (εικ. 5) ακολουθεί την ίδια διάρθρωση με αυτή των πρώιμων τέμπλων της Κρήτης, αλλά και μεταγενέστερων στο ίδιο νησί⁴⁴, καθώς και των Δωδεκανήσων, όπως π.χ. του ναού των Αγίων Αποστόλων παρά τη Μεγάλη Παναγιά (του 16^{ου} αι.) στην Πάτμο⁴⁵, με μεικτές επιρροές, βενετικές και βυζαντινές (βυ-

³⁶ Πρβλ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 23α. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Κύπρου*, εικ. 1.1.

³⁷ Πρβλ. το τέμπλο του καθολικού της μονής Βαλσαμονέρου (κλίτος Αγίου Φανουρίου), καθώς και του ναού της Αγίας Παρασκευής και του ναού της Παναγίας – Αρχαγγέλου στη Γαλάτα Λευκωσίας, Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Κύπρου*, 1.1, 7.1.

³⁸ Βλ. το τέμπλο του Αγίου Γεωργίου Απορθιανών και το τέμπλο του Χριστού Δημαρχίας, Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πιν. 7γ, 10^α, 25β, 34α, 47^α.

³⁹ Gerola, *Monumenti Veneti*, 352, (fig. 390), 353 (fig. 393).

⁴⁰ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πιν. 11γ, 14^α, 13α-β, 31^α-β, 35α. Μπίθα, «Μια απεικόνιση τέμπλου», 350-352

⁴¹ Βλ. σύντομη επισκόπηση στο: Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου*, 72.

⁴² Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου*, εικ. 1.1, 1.2.

⁴³ Ι. Ηλιάδης, Η μονή της Παναγίας Χρυσοκουρδαλιώτισσας στο Κούρδαλι, Λευκωσία 2012, 79-85.

⁴⁴ Gerola, *Monumenti Veneti*, 1908, 353 (fig. 393). Μ. Ανδριακάκης, Η ιερά σταυροπηγιακή και πατριαρχική μονή της Αγίας Τριάδας των Τζαγκαρόλων, Χανιά 1994, 32, εικ. 40-43, 64.

⁴⁵ Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πιν. 23.

ζαντινή καταγωγή έχουν η στρεπτή ταινία και τα φυτικά κοσμήματα). Επιπλέον, και στον 17^ο αι. οι αναλογίες ως προς τη δομή και την επιλογή των θεμάτων του διακόσμου των ξυλόγλυπτων τέμπλων της Κύπρου με τα αντίστοιχα της Δωδεκανήσου είναι έκδηλες⁴⁶. Ωστόσο, η προτίμηση στην χρήση κόκκινου ή γαλάζιου χρώματος στο βάθος του διακόσμου στα τέμπλα της Κύπρου τα φέρνει κοντά με τέμπλα της ηπειρωτικής Ελλάδας του 17^{ου} αι., στα οποία εφαρμόζεται η ίδια πρακτική⁴⁷.

Από τα όσα προαναφέρθηκαν, είναι νομίζω σαφές ότι μία σθεναρή καλλιτεχνική τάση διαμορφώνεται στην ξυλογλυπτική της Κρήτης ήδη από τον πρώιμο 15ο αι., όπως άλλωστε τεκμαίρεται από το σωζόμενο υλικό, αλλά και τις μνείες ξυλογλυπτών στα νοταριακά έγγραφα⁴⁸. Άλλωστε η άνθηση της ξυλογλυπτικής, όπως εξάλλου και της ζωγραφικής, στην Κρήτη οφείλεται στη μετακίνηση και εγκατάσταση εκεί τεχνιτών από την Κωνσταντινούπολη ήδη και πριν ακόμη από την Άλωση και πολύ περισσότερο μετά από αυτή⁴⁹. Τα δυστυχώς ολίγιστα σωζόμενα πρώιμα κρητικά έργα που σώζονται τόσο στο νησί, όσο και έξω από αυτό, όπως τα δύο περίτεχνα αναλόγια της αγιορειτικής μονής Βατοπεδίου, των μέσων του 15^{ου} αι. (εικ. 6), απηχούν μία παράδοση που δεν θα μπορούσε παρά να έχει τις ρίζες της στην Κωνσταντινούπολη, αλλά και μια άρτια τεχνική που οφείλεται σε δεινούς τεχνίτες με υψηλές καλλιτεχνικές προσλαμβάνουσες και ισχυρό καλλιτεχνικό υπόβαθρο⁵⁰. Από τα εργαστήρια της Κρήτης, όπως άλλωστε γνωρίζουμε από τις πηγές, εξάγονται από τον 15^ο αι. και μέχρι την πτώση της στους Οθωμανούς (το 1669) ξυλόγλυπτα σε πολλές περιο-

⁴⁶ Πρβλ. Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, 14δ. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα της Κύπρου*, 23.1.

⁴⁷ Τσαπαρλής *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Ηπείρου*, 37. Λιάκος, «Μεταβυζαντινά ξυλόγλυπτα», 284, 286.

⁴⁸ Gerola, *Monumenti Veneti*, 1908, 352, (fig. 390), 353 (fig. 393). Χατζηδάκης, *Εικόνες Πάτμου*, 24, 35. Cattapan, «Nuovi documenti riguardanti pittori cretesi dal 1300 al 1500», *Πεπραγμένα του Β' Διεθνούς Κρητολογικού Συνεδρίου*, τ. 3, Αθήνα 1968, 29-46. Ο ίδιος, «Nuovi elenchi e documenti dei pittori in Creta dal 1300», *Θησαυρίσματα* 9 (1972), 202-235. Μ. Κωνσταντουδάκη-Κιτρομηλίδου, «Ενθρονη Βρεφοκρατούσα και άγιοι. Σύνθετο έργο ιταλοκρητικής τέχνης», *ΔΧΑΕ* 17 (1993-1994), 285-302. Σ. Παπαδάκη-Οεκλάντ, «Δυτικότερες τοιχογραφίες του 14^{ου} αιώνα στην Κρήτη. Η άλλη όψη μιας αμφίδρομης σχέσης», *Ευφρόσυνον. Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ. 2, Αθήνα 1992, 491-514. Μ. Βασιλάκη, Παρατηρήσεις για την ζωγραφική στην Κρήτη τον πρώιμο 15ο αι., *Ευφρόσυνον*, 65-77.

⁴⁹ Liakos, «A Unique Donation», 280.

⁵⁰ Ο.π., 265-285.

χές, όπως το Άγιον Όρος⁵¹, τα Ιεροσόλυμα⁵², τη Βηθλεέμ⁵³, το Σινά⁵⁴ μέχρι και την Ισπανία⁵⁵. Οι Κρήτες ξυλογλύπτες καλλιέργησαν ένα καλλιτεχνικό ιδίωμα, προϊόν μείξης βυζαντινών και βενετικών προτύπων, το οποίο αναγνωρίζουμε στα σωζόμενα έργα τους. Τα κοινά γνωρίσματα που μοιράζονται ορισμένα ξυλόγλυπτα της Κύπρου με έργα από την Κρήτη⁵⁶, θα μπορούσε να οφείλεται είτε στην δραστηριότητα Κρητών τεχνιτών, είτε στην εισαγωγή έργων από την Κρήτη, είτε σε κοινές επιρροές που υιοθετούνται από τους ντόπιους τεχνίτες στην Κύπρο.

Συγκεκριλαιώνοντας, η πρώιμη παραγωγή στα Δωδεκάνησα, όπως για παράδειγμα αποτυπώνεται στο τέμπλο του Αγίου Γεωργίου στο Βάτι της Ρόδου, του 14^{ου} αι., απηχεί σαφώς βυζαντινά πρότυπα, χωρίς άλλες επιρροές, στην περίοδο της πρώιμης Ιπποτοκρατίας. Μάλιστα η συνύπαρξη γραπτού και ξυλόγλυπτου διακόσμου, με υπεροχή του πρώτου, το κατατάσσει ως το πρωιμότερο γνωστό έως σήμερα έργο μίας ομάδας τέμπλων που κυρίως συναριθμεί έργα του 15^{ου} και 16^{ου} αι., με διάκοσμο μεικτό και δομή που έλκει την καταγωγή της από βυζαντινά πρότυπα. Στην ομάδα αυτή εντάσσονται τέμπλα από τη ΒΔ Ελλάδα, το Άγιον Όρος, τη Θεσσαλία και την Κύπρο, τα οποία θα μπορούσαν να θεωρηθούν ως ο συνδετικός

⁵¹ Λιάκος, «Η ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος», 323-324.

⁵² Καζανάκη-Λάππα, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας», 224.

⁵³ Μ. Καζανάκη, «Εκκλησιαστική ξυλογλυπτική στο Χάνδακα τον 17^ο αιώνα. Νοταριακά έγγραφα (1606-1642)», *Θησαυρίσματα* 11 (1974), 272-277. Επίσης στο παρεκκλήσι του Αγίου Γεωργίου στο συγκρότημα του ναού της γεννήσεως στη Βηθλεέμ φυλάσσονται ένας σταυρός και δύο λυπηρά τέμπλου, φιλοτεχνημένα το 1681 από έναν ελάχιστα γνωστό ζωγράφο Βασίλειο [Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1987, 187] και έναν άγνωστο ξυλογλύπτη. Τα έργα χαρακτηρίζουν εμφανείς κρητικές επιρροές τόσο στο ζωγραφικό (ό.π.), όσο και στον ξυλόγλυπτο διάκοσμό τους (προσωπική παρατήρηση εξ αυτοψίας). Ο Μ. Bacci, *The mystic cave. A History of the Nativity Church in Bethlehem*, Βrno 2017, 245, πιθανολογεί ότι το συγκεκριμένο σύνολο προέρχεται από το δεύτερο ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού, άποψη που δεν φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τα έως τώρα δεδομένα της έρευνας. Καζανάκη-Λάππα, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας», 224, 226-227.

⁵⁴ Καζανάκη-Λάππα, «Ο ξυλόγλυπτος σταυρός της Ευαγγελίστριας», 224, 226-227.

⁵⁵ D. D. Duelt, «Icons and Minor Arts: a Neglected Aspect of Trade between Romania and the Crown of Aragon», *Byzantinische Zeitschrift* 105.1 (2012), 35-36.

⁵⁶ Ενδεικτικά πρβλ. Gerola, *Monumenti Veneti*, 1908, 353 (fig. 393). Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πιν. 7γ, 10α-β, 24β, 25β, 34α, 46γ, 47α. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Κύπρου*, εικ. 1.1, 1.2, 5, 7.1.

κρίκος με τα εν πολλοίς άγνωστα ξύλινα βυζαντινά τέμπλα⁵⁷. Πιθανώς απηχούν και μία πρακτική διαδεδομένη, όπως δείχνει η γεωγραφική διασπορά τους, ωστόσο η πολύ αποσπασματική εικόνα που έχουμε γι' αυτά δεν επιτρέπει ακόμη την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων.

Το πέρασμα στον 15ο αι. σηματοδοτεί μια ουσιαστική τομή στον διάκοσμο των ξυλόγλυπτων έργων στα Δωδεκάνησα, που παρακολουθεί εύγλωττα κανείς έως και τον 17^ο αι. Καταλυτικός υπήρξε ο ρόλος της Κρήτης στην ανάπτυξη και εξέλιξη αυτής της τέχνης στον χώρο των Δωδεκανήσων, είτε με τη δραστηριότητα εκεί Κρητών ξυλογλυπτών, είτε με την επιρροή που άσκησε ο διάκοσμος των εισηγμένων κρητικών έργων στους ντόπιους τεχνίτες. Μια ανάλογη πιθανώς εξέλιξη χαρακτηρίζει, όπως επισημάνθηκε, και την ξυλογλυπτική της Κύπρου. Είναι άλλωστε γνωστό ότι η ακτίνα δράσης των Κρητών ξυλογλυπτών απλώνεται και σε άλλες περιοχές, όπως το Άγιον Όρος, όπου φιλοτεχνούν κυρίως επιστύλια και επιστέψεις, που προορίστηκαν να στηθούν στα μαρμάρινα βυζαντινά τέμπλα⁵⁸, στα Επτάνησα⁵⁹ και σε περιοχές της Ηπειρωτικής Ελλάδας, όπως π.χ. στη μονή Δαφνίου· στην τελευταία η κατασκευή του δεύτερου τέμπλου του καθολικού ανατέθηκε από τον Ακάκιο Αμπελικό, βάσει του σωζόμενου συμφωνητικού, στον Ιωάννη Σκορδίλη το 1549, μετά την ακυρωτική πράξη του πρώτου συμφωνητικού με τον επίσης κρητικό Γεώργιο Μπαρότση⁶⁰. Θυμίζω επίσης τις αναφορές των νοταριακών εγγράφων για εξαγωγή κρητικών έργων σε ευρωπαϊκές χώρες, όπως π.χ. στην Ισπανία⁶¹.

Εν κατακλείδι, στον διάκοσμο των ξυλόγλυπτων έργων στα Δωδεκάνησα, την επιβίωση της βυζαντινής παράδοσης στον 14^ο αι., διαδέχεται μία ακμαία περίοδος από τον 15^ο έως τον 17^ο αι., με έργα που απηχούν ένα καλλιτεχνικό ιδίωμα με κυρίαρχες τις επιρροές από τη Βενετία. Ο ρόλος

⁵⁷ Δ. Λιάκος, «Η ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος τον 16ο και 17ο αιώνα: από την πρώτη παραγωγή και τα επείσακτα έργα στους μοναχούς τεχνίτες», *Αθωνικά Τετράδια* 1 (2014), 99-100. Ο ίδιος, «Η ξυλογλυπτική στο Άγιον Όρος τον 16^ο αι.», *ΔΧΑΕ* 34 (2013), 325. Ε. Τσιγαρίδας, Παρατηρήσεις στις τοιχογραφίες του καθολικού της μονής της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Τορνίκι Γρεβενών (1481/82), *ΔΧΑΕ* 38 (2017), 188-189. Σδρόλια, «Το τέμπλο του καθολικού της μονής Αγίου Παντελεήμονος», 337-347. Κυριακίδου, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα Κύπρου*, 346.

⁵⁸ Λιάκος, «Η ξυλογλυπτική τον 16^ο αι.», 325-326.

⁵⁹ Αβούρης, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο του ναού της Φανερωμένης στη Ζάκυνθο», 218-222.

⁶⁰ Πάλλης, «Νεότερα για τον Ακάκιο Αμπελικό», 312.

⁶¹ Duelt, «Icons and Minor Arts», 35-36.

της Κρήτης και των εργαστηρίων της στην εποχή της ακμής τους αναδεικνύεται ιδιαίτερος κομβικός στην άνθηση της ξυλογλυπτικής εκεί. Βέβαια, ελλείψει γραπτών μαρτυριών (πηγών και επιγραφών) παραμένει ερώτημα εάν και σε ποια έκταση πρόκειται για επείσακτη παραγωγή από την Κρήτη ή για έργα σκαλισμένα επί τόπου από Κρήτες ξυλογλύπτες που μετοίκησαν και εργάστηκαν στα Δωδεκάνησα ή από ντόπιους τεχνίτες που επηρεάστηκαν από τους Κρήτες συναδέλφους τους.

Η απάντηση στο παραπάνω ερώτημα δεν μπορεί να δοθεί, εφόσον απουσιάζουν ασφαλή γραπτά τεκμήρια. Εάν όμως λάβουμε υπόψη τη μεταγενέστερη, στον 18^ο και 19^ο αι.⁶², δυναμική δραστηριότητα ντόπιων τεχνιτών, οι οποίοι εμπλουτίζουν την προϋπάρχουσα στα Δωδεκάνησα καλλιτεχνική παράδοση με στοιχεία που ενδημούν σε σύγχρονα έργα Ηπειρωτών τεχνιτών⁶³, από τα οποία επηρεάζονται, είναι πολύ πιθανό ότι συνεχίζεται μια προϋπάρχουσα πρακτική, δράσης δηλαδή ντόπιων τεχνιτών που υιοθετούν στο ίδιο έργο ετερόκλητους καλλιτεχνικούς τρόπους.

Εικ. 1. Ρόδος. Βάτι. Ναός Αγίου Γεωργίου. Τέμπλο. Λεπτομέρεια (Κουτελάκης, *Ξυλόγλυπτα τέμπλα*, πιν. 1α).

⁶² Θεοδοσίου, *Ξυλόγλυπτα εικονοστάσια*. Ο ίδιος, *Ιερός Ναός Κοίμησης της Θεοτόκου*, 13-16 και εικ. 16-53.

⁶³ Τσαπαρλής, «Το ξυλόγλυπτο τέμπλο στην Ήπειρο», 70-95.

Εικ. 2. Κρήτη. Μονή Βαλσαμονέρου. Καθολικό (κλίτος Αγίου Φανουρίου). Τέμπλο (Φωτογραφικό αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Ηρακλείου).

Εικ. 3. Καστοριά. Ναός Αγίων Τριών. Τέμπλο. Λεπτομέρεια (φωτογραφικό αρχείο Εφορείας Αρχαιοτήτων Καστοριάς).

Εικ. 4. Σύμη. Μονή Αρχαγγέλου Μιχαήλ Ρουκουνιώτη. Καθολικό. Τέμπλο [Μπίθα, «Μια απεικόνιση τέμπλου», 351 (εικ. 3)].

Εικ. 5. Κύπρος. Κούρδαλι. Μονή Χρυσοκουρδαλιώτισσας. Καθολικό. Τέμπλο (φωτ.: Ι. Ηλιάδης).

Εικ. 6. Άγιον Όρος. Μονή Βατοπεδίου. Ξυλόγλυπτο αναλόγιο. Λεπτομέρεια. (φωτ. συγγραφέα).

ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ

Αρχαιολόγος

**Ο ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΣ ΜΙΧΑΗΛ ΩΣ ΨΥΧΟΠΟΜΠΟΣ ΚΑΙ ΚΡΙΤΗΣ
ΤΩΝ ΨΥΧΩΝ ΣΕ ΔΥΟ ΚΟΛΟΣΣΙΚΕΣ ΕΙΚΟΝΕΣ
ΑΠΟ ΤΟΝ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟ ΡΟΔΟΥ***

Στα Δωδεκάνησα η λατρεία των αρχαγγέλων ως γνωστό είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη¹. Ο αριθμός των ναών, ενοριακών, κοιμητηριακών, εξωκλησιών, προσκυνημάτων και μονών που αφιερώνονται στους αρχαγγέλους και ιδίως στον Μιχαήλ, με πιο δημοφιλή τη μονή Πανορμίτη στη Σύμη², είναι μεγάλος. Μακρύνει και ο κατάλογος των παραστάσεων του κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας σε τοιχογραφίες και κυρίως σε φορητές εικόνες που φυλάσσονται σε ναούς αλλά και σε εικονοστάσια οικιών.

*Ευχαριστώ την προϊσταμένη της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου δρ. Μαρία Μιχαηλίδου για τη χορήγηση άδειας μελέτης και δημοσίευσης των εικόνων. Ευχαριστίες επίσης οφείλω στον Σωτήρη Πατατούκο, τμηματάρχη συντήρησης αρχαιοτήτων και έργων τέχνης στην Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, καθώς και στον Φώτη Σιδηρόπουλο, συντηρητή στην ίδια Υπηρεσία για τη συμβολή τους σε τεχνικά ζητήματα.

¹ Για τη διάδοση της λατρείας του αρχαγγέλου Μιχαήλ από την περιοχή της Φρυγίας στην Κωνσταντινούπολη και τη δυτική Μικρά Ασία, βλ. Α. Κατσιώτη, Χάλκινος σταυρός από τη Νίσυρο με παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ. Η πιθανή προέλευσή του, *Χάρης Χαίρε. Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάτζια*, Α΄, Αθήνα, 476-477. Είναι γνωστό ότι η λατρεία των αρχαγγέλων και ιδίως του Μιχαήλ πήρε διαστάσεις αίρεσης από τους πρώτους χριστιανικούς αιώνες, όπως μαρτυρείται από την *Προς Κολοσσαείς* επιστολή του αποστόλου Παύλου. Η Εκκλησία στη Σύνοδο της Λαοδικείας το 363 μ.Χ. καταδίκασε ως αίρεση τη λατρεία των αγγέλων, ενώ η Ζ΄ Οικουμενική Σύνοδος το 787 μ.Χ. διακήρυξε την τιμητική προσκύνηση των αγγέλων, αντιδιαστέλλοντάς την από τη λατρεία του Θεού. Για τους αρχαγγέλους στη βυζαντινή και μεταβυζαντινή τέχνη, βλ. Αρχιμανδρίτης Σίλας Κουκιάρης, *Τα θαύματα-εμφανίσεις των αγγέλων και αρχαγγέλων στη μεταβυζαντινή τέχνη*, Αθήνα 2006. G. A. Peers, *Subtle Bodies. Representing Angels in Byzantium*, London 2001, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία. S. Gabelić, *Byzantine and post-byzantine cycles of the Archangels (11th to 18th century)*, Belgrade 2004.

² Στη Σύμη εννέα τουλάχιστον ναοί αφιερώνονται στον Αρχάγγελο Μιχαήλ. Ισάριθμες και οι τοιχογραφημένες παραστάσεις, όπου εμφανίζεται ολόσωμος φτερωτός με το σπαθί στο δεξί χέρι και την προσωποποιημένη ψυχή στο αριστερό να πατεί τον άφρονα πλούσιο (Ε. Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, *Η μεγάλη εικόνα του Αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουιάτη στη Σύμη*, Ρόδος 2006, 11, εικ. στη σ. 33).

Στην κωμόπολη του Αρχαγγέλου Ρόδου³, η άυλη αυτή διάσταση της λατρείας και αφοσίωσης στον αρχάγγελο Μιχαήλ, αμετάβλητης στο πέρασμα των αιώνων, καταδεικνύεται - εκτός της ονομασίας της - σε δύο υπερφυσικού μεγέθους εικόνες του αρχαγγέλου (εικ. 1α-β) που δεσπόζουν στον ομώνυμο τρισυπόστατο ενοριακό ναό (1845) στο κέντρο του παλαιού οικισμού⁴. Η πίστη στην παρουσία του κορυφαίου μεταξύ των αγγέλων Μιχαήλ και η επίκληση του ονόματός του από το εκκλησίασμα για την επιτυχή έκβαση κάθε δραστηριότητάς του είναι ξεχωριστή⁵. Το εμβληματικό μέγεθος των εικόνων,

³ Λόγω έλλειψης ιστορικών πηγών και αρχαιολογικών τεκμηρίων δεν είναι δυνατή η ακριβής χρονολόγηση ίδρυσης του οικισμού. Η παλαιότερη γραπτή μνεία της ονομασίας της σημερινής κωμοπόλεως *Αρχάγγελος* εντοπίζεται σε ιπποτικό έγγραφό του 1347 (Χ. Γιακουμάκη, Πρώτη παρουσίαση των τοιχογραφιών του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχάγγελο Ρόδου (1372), *ΔΧΑΕ*, ΛΕ', (2014), 109-110, σημ. 2). Αργότερα απαντά στα διατάγματα των μεγάλων μαγίστρων Giovanni degli Orsini (1475) και Pierre d' Aubusson (1479), που όριζαν σε ποια φρούρια θα έπρεπε να οχυρωθούν οι κάτοικοι των χωριών σε περίπτωση τουρκικής επιδρομής (Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1994, 286-287), αλλά και σε σειρά ιπποτικών εγγράφων (Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών 1421-1453*, Ρόδος 1995, σποραδικά). Σύμφωνα με μία προφορική μαρτυρία το χωριό ιδρύθηκε από κάποιους Συμαίους, οι οποίοι διωγμένοι από τους συντοπίτες τους, εξαιτίας μίας μεταδοτικής ασθένειας, βγήκαν, ύστερα από θαλασσοταραχή, σε κάποιον από τους όρμους του Αρχαγγέλου. Ως ανάμνηση της καταγωγής τους από τη Σύμη, διάσωσης και μετέπειτα ίασής τους ανήγειραν ναό αφιερωμένο στον αρχάγγελο Μιχαήλ και έδωσαν την ίδια ονομασία στον οικισμό που ίδρυσαν.

⁴ Στην κτητορική επιγραφή σημειώνεται: *ΟΥΤΟΣ Ο ΠΕΡΙΚΑΛΛΗΣ ΚΑΙ ΤΡΙΣΥΠΟΣΤΑΤΟΣ/ΝΑΟΣ ΤΟΥ ΤΑΞΙΑΡΧΟΥ ΜΙΧΑΗΛ/ΑΝΗΓΕΡΘΗ ΕΚ ΘΕΜΕΛΙΩΝ ΚΑΙ ΕΤΕ/ΛΕΙΟΠΟΙΗΘΗ ΔΙΑ ΣΥΝΔΡΟΜΗΣ ΚΑΙ/ΔΑΠΑΝΗΣ ΠΑΝΤΩΝ ΤΩΝ ΕΝ ΤΗ ΚΩΜΗ/ΤΑΥΤΗ ΚΑΤΟΙΚΟΥΝΤΩΝ ΕΥΣΕΒΩΝ ΚΑΙ/ΟΡΘΟΔΟΞΩΝ ΧΡΙΣΤΙΑΝΩΝ ΑΡΧΙΕΡΑ/ΤΕΥΟΝΤΟΣ ΑΓΙΟΥ ΡΟΔΟΥ ΚΥΡΙΟΥ/ΙΑΚΩΒΟΥ ΑΩΜΕ/δι' αρχιτέκτονος Στεφάνου Ελευθερίου. Το τρισυπόστατο του ναού ερμηνεύεται από την παρουσία των αρχαγγέλων Γαβριήλ και Ραφαήλ στις μονόφυλλες θύρες της πρόθεσης και του διακοινικού, όπου εικονίζονται όρθιοι, ολόσωμοι, μετωπικοί κρατώντας σφαίρα στο δεξί και σκήπτρο στο αριστερό, ως σύμβολα εξουσίας. Για την αρχιτεκτονική του ναού, βλ. Γ.Η. Ντέλλας, *Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου (1750-1924)*. Παράρτημα Α' Κατάλογος Σταυροθολιακών Έκκλησιών Δωδεκανήσου (σε ψηφιακή μορφή), *Δωδεκάνησος. Επίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου*, Περίοδος Α', Ἔτος Δ', Τεύχος Ζ', Ρόδος Ἰανουάριος-Ἰούνιος 2012, αρ. 39.*

⁵ Αξιοσημείωτη επίσης είναι η αναφορά μονόχωρου ναού, μικρότερων διαστάσεων, αφιερωμένου στον Αρχάγγελο Γαβριήλ *Πατητηριώτη*. Για τον ναό, βλ. Ι. Ηλ.

μοναδικό από όσο γνωρίζουμε στα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος⁶ αλλά και η χωριστή τιμή με την οποία οι πιστοί περιβάλλουν τις δύο εικόνες στάθηκαν η αφετηρία για τη συγγραφή του παρόντος άρθρου.

Η πρώτη εικόνα, διαστάσεων 3,70 μ. ύψος και 2,37 μ. πλάτος, αιωρείται στο δυτικό άκρο της νότιας κιονοστοιχίας του κεντρικού κλίτους του σταυροβολιακού ναού (εικ. 2). Με την είσοδό τους στην εκκλησία οι πι-

Βολανάκης, *Ιστορία και μνημεία του Δήμου Αρχαγγέλου*, Ρόδος 1994, 47-50. Το προσωνόμιο Πατητηριώτης προέρχεται από τη λέξη Πατητήρι, ονομασία της κεντρικής πλατείας, που διαμορφώνεται σε φυσικό ύψωμα εντός του παλαιού οικισμού (abitato) και βρίσκεται σε πολύ κοντινή απόσταση από τον ναό του Ταξιάρχη. Η ονομασία της πιθανώς αποτελεί ανάμνηση της λειτουργίας πατητηριού (ληνού) για το πάτημα σταφυλιών ή ελαιόκαρπου. Ο χώρος, ωστόσο, γύρω από τον ναό του Πατητηριώτη, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, χρησιμοποιείτο στο παρελθόν ως νεκροταφείο· μάλιστα η παρουσία από υπολείμματα ανθρώπινων οστών έως τις μέρες μας ισχυροποιεί την ταφική του χρήση. Ο αρχάγγελος Γαβριήλ, σε αντιπαράθεση με τον «γείτονα» του Μιχαήλ δεν έχει τιμωρητικές διαθέσεις, αλλά λατρεύεται προπάντων για τις θεραπευτικές και προστατευτικές του ιδιότητες από ασθένειες, σωματικές και ψυχικές και μάλιστα στα παιδιά. Μπροστά από την τιμώμενη εικόνα του Γαβριήλ οι μητέρες συνηθίζουν να κρεμούν κεφαλομάντηλα, ως αφιερώματα ή τάματα στον αρχάγγελο, που θεράπευσε το παιδί τους από κάποια ασθένεια. Από τον Πατητηριώτη προέρχεται μία μοναδική, ως προς το υλικό κατασκευής της, εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ· ζωγραφική σε ύφασμα πάνω σε πίτα από κερι μέλισσας (πιττάρι). Ο αρχάγγελος αναπαρίσταται τη στιγμή που ποδοπατά τον γέροντα κρατώντας ξίφος στο δεξί χέρι και ολόσωμο ομοίωμα ανθρώπινης μορφής από τα μαλλιά στο αριστερό. Αποτυπώματα από δόντια εμφανή στο κάτω μέρος της κέρηνης εικόνας αποτελούν σημάδια από δαγκωματιές παιδιών που είχαν πρόβλημα στην εκφορά λόγου (καικαίδισμα ή τρίξιμο δοντιών). Ζωντανή μέχρι τις μέρες μας είναι η λαϊκή δοξασία ότι δαγκώνοντας το πιττάρι ή το μεγάλο κλειδί της εισόδου του ναού τα παιδιά θεραπεύονται. Η κέρηνη εικόνα σήμερα βρίσκεται στο εκκλησιαστικό μουσείο της μονής Παναγίας Τσαμπίκας. Στο ίδιο μουσείο εκτίθεται ενεπίγραφη κυκλική σφραγίδα (1901) με την παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, επίσημο έμβλημα της ορθόδοξης κοινότητας κατά την οθωμανική περίοδο. *ΣΦΡΑΓΙΣ ΟΡΘ. ΚΟΙΝΟΤΗΤΟΣ ΑΡΧΑΓΓΕΛΟΥ ΡΟΔΟΥ 1901*. Ο αρχάγγελος εικονίζεται ολόσωμος, μετωπικός με ξίφος στο δεξί χέρι και ζυγό στο αριστερό.

⁶ Οι διαστάσεις των εξεταζόμενων έργων ξεπερνούν κατά πολύ τις εικόνες του Πανορμίτη (2,20X1,30 μ.) και Ρουκουνώτη (2,33X2,05 μ.) στη Σύμη (Μ. Ασφενταγάκης, Οι τοιχογραφίες του καθολικού της Ιεράς Μονής Πανορμίτου Σύμης, *Δωδεκάνησος Δωδεκάνησος. Επίσημον Δελτίον τῶν ἐν Δωδεκανήσῳ Ἐπαρχιῶν τοῦ Οἴκουμενικοῦ Θρόνου*, Περίοδος Α', Ἔτος Γ', Τεύχος CT', Ρόδος Ἰούλιος-Δεκέμβριος 2011, 48. Γ. Β. Πετρόπουλος, *Ἱστορικό καὶ θαύματα τοῦ Πανορμίτη*, Σύμη 2016, 62, 66).

στοί ευθύς αμέσως αντικρίζουν την επιβλητική μορφή του αρχαγγέλου από ψηλά και αντιλαμβάνονται την απόλυτη κυριαρχία του στον ιερό χώρο. Η εικόνα απαρτίζεται από δεκατρία τεμάχια ξύλινων σανίδων που τοποθετούνται σε κατακόρυφο άξονα και συνδέονται με σιδερένια καρφιά και πιθανότατα τρέσες στην πίσω πλευρά⁷. Η απαρχής κατασκευή της εικόνας με τη συναρμογή των ξύλων, το κολοσσιαίο μέγεθός της, οι συνθήκες που διαμορφώνονται στο εσωτερικό ενός θρησκευτικού μνημείου από το άναμμα των καντηλιών και κεριών, καθώς και οι δραστηριότητες ως ένδειξη της υπέρμετρης λατρείας του εκκλησιάσματος προς τον αρχάγγελο που λαμβάνουν χώρα κυρίως την ημέρα του εορτασμού του, στις 8 Νοεμβρίου, αλλά και κατά τη διάρκεια της Μεγάλης Εβδομάδας με την τοποθέτηση άνθινου στεφάνου στην τοξωτή απόληξή της και το ράντισμα με ποικιλία ανθόνερων (εσπεριδοειδών, ροδόδεντρων κ.ά.) συντέλεσαν, μεταξύ άλλων παραγόντων, στην εκτεταμένη φθορά της. Επιπλέον, απολεπίσεις, ιδιαίτερα έντονες, διαπιστώνονται στις κάθετες ενώσεις των ξύλινων τεμαχίων, εξαιτίας της συστολής και διαστολής τους. Η ζωγραφική επιφάνεια απλώνεται πάνω σε προετοιμασία από πολύ λεπτό στρώμα γύψου, ενώ με εγχάρακτο προπαρασκευαστικό σχέδιο διαγράφεται το περίγραμμα της μορφής του αρχαγγέλου, των φτερούγων και των πτυχών των ενδυμάτων.

Ο Ταξιάρχης εικονίζεται όρθιος, ολόσωμος, μετωπικός κρατώντας στο δεξί ανασηκωμένο χέρι όρθιο, ευθύ γυμνό σπαθί σε ελαφρά λοξή θέση⁸ και στο αριστερό ενεπίγραφο ειλητάριο ανοιγμένο προς τα κάτω (εικ. 3α). Στην παλάμη του κρατά σφικτά την ψυχή σε μορφή σπαργανωμένου βρέφους⁹. Με τα πόδια σε διάσταση πατεί δύσμορφη ημίγυμη γεροντική μορφή που κείται σε συνεσταλμένη στάση στο πλάι (εικ. 3γ). Με μάτια

⁷ Στις μέρες μας η πίσω πλευρά της εικόνας καλύπτεται από πλάκα νοβοπάν.

⁸ Η απεικόνιση του αρχαγγέλου με γυμνό ξίφος στηρίζεται στα κείμενα της Παλαιάς Διαθήκης, όπου περιγράφονται εμφανίσεις του (αριθ. 22, 21-35 και Ιησούς του Ναυή 5, 13-15). Ευθύ ξίφος κρατεί ο αρχάγγελος Μιχαήλ στα παραδείγματα του 14ου και 15ου αιώνα, ενώ αργότερα στα παραδείγματα του 16ου και 17ου αιώνα κραδαίνει καμπύλο ξίφος (Μ. Παϊσίδου, *Οι τοιχογραφίες του 17ου αιώνα στους ναούς της Καστοριάς. Συμβολή στη μελέτη της μνημειακής ζωγραφικής της δυτικής Μακεδονίας*, Αθήνα 2002, 197).

⁹ Για την παράσταση της ψυχής με μορφή σπαργανωμένου βρέφους που παραλαμβάνουν άγγελοι, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, 'Η περρωτή ψυχή τῆς Θεοτόκου, *ΔΧΑΕ*, Στ' (1970-1972), 5, πίν. 2.

γουρλωμένα, έντονα ρυτιδιασμένο μέτωπο και ελάχιστα δόντια, η όψη του γέροντα ανταποκρίνεται στον χαρακτηρισμό: *Ὁ ἘΝ ΚΑΚΟC ΓΗΡΑΣΑC ΚΑΙ ἈΜΕΤΑΝΟΗΤΟC*, που σημειώνεται με καλλιγραφημένα λευκά κεφαλαία γράμματα στην παρυφή του μανδύα του αρχαγγέλου¹⁰. Την οσφυϊκή χώρα του αμετανόητου γέρου καλύπτει περίζωμα. Το έδαφος αποδίδεται με πυκνές μικρές κόκκινες και λαδί στικτές πινελιές πάνω σε λευκό φόντο, ενώ το βάθος στο άνω μέρος αποδίδεται σε χρώμα ώχρας. Ο αρχάγγελος φορεί στρατιωτική ενδυμασία αποτελούμενη από κοντό πράσινο χιτώνα πτυχωμένο γύρω από τους μηρούς, να ανεμίζει ελαφρώς κάτω αριστερά και ανάμεσα στα πόδια, ασημί θώρακα με δρομίδες και κόκκινο φωτεινό μανδύα που καλύπτει τους ώμους και το αριστερό τμήμα του κορμού σχηματίζοντας πτυχώσεις έως την οσφυϊκή χώρα (εικ. 3β). Στη μέση φέρει δερμάτινη ζώνη σε σχήμα οφθαλμού με παράσταση αποτροπαϊκού προσώπου με προβεβλημένους τους οδόντες στο μέσο, το οποίο προσιδιάζει με λεοντοκεφαλή¹¹. Οι ψηλότερες από τα δερμάτινα υποδήματα λευκές περικημίδες που καλύπτουν τα πόδια αναδιπλώνονται στο άνω μέρος της κνήμης, σχηματίζοντας γλώσσες, ενώ τα δάχτυλα αφήνονται ακάλυπτα¹². Το ζωγραφιστό φωτοστέφανο, εμφανές ψηλότερα της μεταγενέστερης ασημένιας επένδυσης, κοσμεύεται με ερυθρό ελισσόμενο βλαστό πάνω σε βάθος από ώχρα¹³. Τα καστανά μαλλιά, καλοχτενισμένα και πλεγμένα σε βοστρύχους, πέφτουν πίσω από τους ώμους και δένονται με υφασμάτινες κόκκινες

¹⁰ Πρβλ. παρεμφερείς επιγραφές *άνοικτίρων και άμετανόητος, ό άνελεήμων και άμετανόητος* σε εικόνες από ναούς της Πάρου (Α. Κ. Όρλάνδος, *Οί μεταβυζαντινοί ναοί τής Πάρου*, *ΑΒΜΕ Ι'*, 1964, 92, 97, 99).

¹¹ Ίδιο σχήμα ζώνης εμφανίζεται σε εικόνες της κρητικής σχολής. Πρβλ. ενδεικτικά *Εικόνες τής κρητικής τέχνης*, Ήράκλειο 1993, αρ. κατόμ. 159 (Μ. Μπορμπουδάκης) και 182 (Θ. Α. Αρχοντόπουλος).

¹² Ήδη από τον 14ο αιώνα οι αρχάγγελοι απεικονίζονται με τα δάχτυλα στα πόδια ελεύθερα (Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οί τοιχογραφίες του έτους 1414 στη Μονή τής Αγίας Παρασκευής του Βίκου στο Ζαγόρι τής Ήπείρου*, Αθήνα 2017, 93 σημ. 181).

¹³ Η διακόσμηση του φωτοστέφανου με φυλλοφόρους βλαστούς και άνθη χαρακτηρίζονται ως λαϊκότεροη απομίμηση αρχαιότερων μοτίβων και αποτελούν ευρέως διαδεδομένη συνήθεια κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο (Γ. Γούναρης, *Εικόνες της μονής Λειμώνος Λέσβου*, Θεσσαλονίκη 1999, 50, σημ. 26, όπου παλαιότερη βιβλιογραφία).

ταινίες κάτω από τα αυτιά¹⁴. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αρχαγγέλου σημειώνεται με κόκκινα κεφαλαία γράμματα το αγιωνύμιο: *Ο ΑΡΧ(ΩΝ) ΜΙΧΑΗΛ*. Οι φτερούγες του, γαλάζιες με λευκά φωτίσματα, απλώνονται ορθάνοιχτες σε όλο το πλάτος της εικόνας. Τμήματα της παράστασης καλύπτονται από νεότερες έως πρόσφατες ασημένιες επενδύσεις: το φωτοστέφανο, το περιλαίμιο, οι παρυφές του θώρακα, οι βραχίονες¹⁵, το σπαθί, η προσωποποιημένη ψυχή και τα υποδήματα.

Στο ξετυλιγμένο ειλητάριο (εικ. 4α), αρκετά φθαρμένη, σημειώνεται η επιγραφή: *Θεο(ῦ)(στρα)/τηγ(ός)(εἰμί)/τήνσ(πά)θ(η)ν/φέρω(ν)[και](τ)ούς/ ἔν- ταῦ[θα]/[εἰσι]όντα[ς]/[ἐν]φόβω/φρουρῶ,(προ)μα/χῶ,(ὑπερ)μαχῶ/καί[σκέ-πω./ τοὺς [δὲ](καρ)δία/ρύπαρᾶ εἰσιόν/ντας πι[κρώς] ἐκ /τέμνω [ἐν] τῆ/ ρομφα(ία) τῆδε/Α,[...] Γ ἢ Π*. Είναι γραμμένη πάνω σε γκριζωπό βάθος με μικρά, μαύρα γράμματα σε δεκατέσσερις στίχους. Σύμφωνα με την *Ερμηνεία*, το κείμενο, που αναγράφεται, απαντά στην παράσταση του αρχαγγέλου, όταν ιστορείται στην είσοδο των ναών¹⁶. Υπολείμματα από γράμματα παλαιότερης, κατεστραμμένης πλέον σήμερα, κεφαλαιογράμματης επιγραφής μόλις που διακρίνονται στο ψηλότερο σημείο του ειληταρίου, όπως το γράμμα *T*, πριν από τον πρώτο στίχο του μεταγενέστερου κειμένου. Στην αριστερή κάτω γωνία της εικόνας (εικ. 4β), σε ορθογώνιο τεμάχιο αποσπασμένο κατά πάσα πιθανότητα από τον αρχικό ξύλινο φορέα και εν συνεχεία επανατοποθετημένο σημειώνεται σε λευκό φόντο αφιερωτική επιγραφή:

Ἐπιδιόρθωσις/Διὰ Δαπάνης Ἐμμανουὴλ χα(τζῆ)Γρηγορίου καὶ/χειρὸς Ἀθανασίου Β'. Σταυρίδου 1890/Συμέου. Ἐπάνω δεξιά, δίπλα ἀπὸ τὴ λέξη

¹⁴ Οι ταινίες στα μαλλιά του αρχαγγέλου εμφανίζονται ήδη από τον 15ο αιώνα (Σ. Περδίκη, *Ο ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ στον Πεδοουλά*, Λευκωσία 2014, 74-77), ενώ τον 16ο κάνουν την εμφάνισή τους σε εικόνες της κρητικής σχολής (*Εἰκόνες κρητικῆς τέχνης*, ό.π., αρ. κατ. 36 και 63. I. Kyzlasova). Τα παραδείγματα είναι αναρίθμητα.

¹⁵ Στον αριστερό βραχίονα του αρχαγγέλου σημειώνεται η επιγραφή: *Αφιέρωμα Χαριστούλας Χατζηγηγορίου και Εμμανουήλ Βαρέλη. Διὰ χειρὸς Σκαρπέτης Λευτέρης 2013*. Ο προπάππος της αφιερώτριας χρηματοδότησε την επιδιόρθωση της εικόνας το 1890 (βλ. παρακάτω).

¹⁶ Για τα κείμενα που απαντούν στο ειλητάριο του Μιχαήλ, βλ. Διονυσίου τοῦ ἐκ Φουρνᾶ, *Ἐρμηνεία τῆς ζωγραφικῆς τέχνης* (επιμ. Α. Παπαδόπουλος-Κεραμεύς), Ἐν Πετροπόλει 1909, 219 και 283.

Επιδιόρθωσις¹⁷, στο υπόστρωμα της λευκόγκριζης επιφάνειας, διακρίνεται αμυδρά η χρονολογία 1890 ή 1896 (:), ενώ στο κάτω μέρος του ξύλινου τεμαχίου έχει προσηλωθεί μικρή ενεπίγραφη μπρούτζινη πλάκα: *Δαπάνης Παναγιώτη Σ. Δαμιανού*¹⁸. Η ομοιότητα που διαπιστώνεται ανάμεσα στα γράμματα του ειληταρίου και της αφιερωτικής επιγραφής του 1890 υποδηλώνει ότι ανάγονται στο πλαίσιο της επιδιόρθωσης από τον συμαίο ζωγράφο, ο οποίος μάλλον επανέλαβε σε μικρογράμματα πλέον γραφή το αρχικό κείμενο και την κεφαλαιογράμματα χρονολογία ιστόρησης του έργου. Σε αντιδιαστολή με τη μορφή των γραμμάτων του 1890, στην αρχική ζωγραφική του έργου θα πρέπει να ανήκει η επιγραφή στον μανδύα του αρχαγγέλου. Επίσης, τα φτερά, το φωτοστέφανο με τον κόκκινο βλαστό σε κίτρινο φόντο επάνω ψηλά, αλλά και η κίτρινη ζώνη με το προσωπείο πιθανόν περιλαμβάνονται στις επεμβάσεις του Σταυρίδη, ενώ ίχνη από παλαιότερη κόμη σε πιο ανοικτό καστανό κάτω από τους σκουρότερους βοστρύχους, ενδέχεται να ανήκουν στην αρχική ζωγραφική της εικόνας.

Οι μαρτυρούμενες αποκαταστάσεις που υπέστη η εικόνα φανερώνουν από τη μια την ακατάπαυστη ανά τους αιώνες χωριστή τιμή που απολάμβανε και από την άλλη καθιστούν επισφαλή κάθε απόπειρα ένταξής της σε ορισμένα χρονολογικά πλαίσια. Ως εκ τούτου, η ανάλυση του εικονογραφικού τύπου της παράστασης αποτελεί υποχρεωτικά την πιο ενδεδειγμένη οδό για τη χρονολογική προσέγγισή της. Ο τύπος του ξεσπαθωμένου αρχαγγέλου με ειλητάριο γνώρισε μεγάλη διάδοση στα εικονογραφικά προγράμματα των βυζαντινών ναών σε όλη την ελληνική επικράτεια, όπου συνήθως απεικονίζεται ως φύλακας ή άγγελος προστάτης στον νότιο τοίχο των ναών, κοντά στο ιερό βήμα ή δίπλα στην κύρια είσοδο των εκκλησιών¹⁹. Σε φορητές εικόνες η συνηθέστερη από τη βυζαντινή περίοδο απει-

¹⁷ Η επιζωγράφιση παλαιότερων εικόνων αποτελεί συνηθισμένη πρακτική στα μεταβυζαντινά χρόνια και ιδίως ανάμεσα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα και πρώτο μισό του 20ού. Για τη συντήρηση παλαιών εικόνων, βλ. Κ. Κεφαλά, Ένας σπάνιος άγιος στα Δωδεκάνησα. Ο απόστολος Φιλήμων εκ των εβδομήκοντα, *Αφιέρωμα στον ακαδημαϊκό Παναγιώτη Α. Βοκοτόπουλο*, Αθήνα 2016, 578 σημ. 8, όπου σχετική βιβλιογραφία.

¹⁸ Σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες ο Π.Σ. Δαμιανός χρηματοδότησε την κατασκευή ορισμένων από τις αργυρές επενδύσεις.

¹⁹ *Ερμηνεία*, ό.π., 283. «Εἷς δὲ τὴν τοῦ ναοῦ εἴσοδον ἵσταται ὁ ἀρχιστράτηγος μετὰ χάρτου ἐξεσπαθωμένος καὶ λέγων». Για τον ρόλο των αγγέλων ως φυλάκων

κόνιση του αρχαγγέλου είναι σε ακίνητη στάση να κρατεί με το δεξί χέρι σπαθί ή σκήπτρο υψωμένο μπροστά στο στήθος και τυλιγμένο ειλητό ή σφαίρα στο αριστερό²⁰. Στις εικόνες της κρητικής σχολής, ο αρχάγγελος Μιχαήλ καθιερώνεται ως αυτοτελές θέμα. Εμφανίζεται όρθιος, μετωπικός, άλλοτε στηθαίος ή ολόσωμος σε ακίνητη ή σχεδόν ακίνητη, ήρεμη και επιβλητική στάση, με αρχοντικά στρατιωτικά ρούχα, ξίφος υψωμένο στο δεξί χέρι ή ανοιχτό ειλητάριο στο αριστερό²¹.

του ναού και τον εσχατολογικό χαρακτήρα που τούς έχει αποδοθεί, ιδίως στον Μιχαήλ, βλ. Α. Ξυγγόπουλος, Ἄρχων Μιχαήλ ὁ Φύλαξ, *ΠΧΑΕ* περ. Γ', τόμ. Α' (1932), 18. R. Stichel, Studien zum Vertialtnis von Text und Bild, *Spat-und nach-byzantinischer Vergleichlichkeitsdarstellungen*, Wien 1971, 38-39. G.A. Peers, The Archangel Michael as psychopompos in Byzantine Art, 18th *CIEB*, Moscow 1991, 876. Παραστάσεις με τον αρχάγγελο Μιχαήλ ως φύλακα του ναού επισημαίνονται από τον 13ο αιώνα και έπειτα. Αναφορά σε παραδείγματα, βλ. ενδεικτικά Μ. Εμμανουήλ, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Δημητρίου στο Μαρκεχώρι και της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στον Οξύλιθο της Εύβοιας*, Αθήνα 1991, 92, σημ. 363, 354. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Οι τοιχογραφίες τοῦ ἔτους 1414*, ὁ.π., 94-95.

²⁰ Βλ. ενδεικτικά εικόνα αρχαγγέλου από το Βυζαντινό Μουσείο (Μ. Σωτηρίου, Παλαιολόγειος εικόν τῶν Ἀρχαγγέλων Μιχαήλ, *ΔΧΑΕ* Α' (1959), 80-86. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Εικόνες του Βυζαντινού Μουσείου Αθηνών*, Αθήνα 1998, αρ. κατ. 8). Συνοπτικά για την απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως φύλακα και τις παραλλαγές στην κίνηση των χεριών κατά τη βυζαντινή περίοδο, βλ. Α. Δρανδάκη, *Εικόνες. 14ος-18ος αιώνας. Συλλογή Ρ. Ανδρεάδη*, Αθήνα 2002, 184-186.

²¹ Π.Λ. Βοκοτόπουλος, *Εικόνες τῆς Κέρκυρας*, Αθήνα 1990, 98, σημ. 1 και 2, όπου αναφορά σε παραδείγματα. *Εικόνες κρητικῆς τέχνης*, ὁ.π., αρ. κατ. 63 (Ι. Kyzlasova), 159 (Μ. Μπορμπουδάκης) και 182 (Θ. Α. Αρχοντόπουλος). V. Lasareff, Saggi sulla pittura veneziana dei sec. XIII-XIV, *La Maniera Greca a il problema della scuola cretese (II)*, *Arte Veneta* 20 (1966), εικ. 52. Μ. Χατζηδάκης, *Εικόνες τῆς Πάτμου*, Αθήνα 1977, 101-102, πίν.114, 205δ. *Εικόνες Νομοῦ Χανίων*, Ἀφιέρωμα στὰ 75 χρόνια (1899-1974) ἀπὸ τὴν ἴδρυση τοῦ φιλολογικοῦ Συλλόγου Χανίων «Ὁ Χρυσόστομος», Αθήνα 1975, αρ. 31. Μ. Chatzidakis, *Icônes de Saint-Georges des grecs et de la collection de l' Institut*, Benise 1962, αρ. κατ. 99, πίν. 57. Ν. Γ. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες της ελληνικῆς ἀδελφότητος της Βενετίας ἀπὸ το 16ο ἕως πρῶτο μισό του 20οῦ αἰώνα*, Αθήνα 2002, αρ. κατ. 76, πίν. 33. Γενικά για τη διάδοση του εικονογραφικού τύπου του αρχαγγέλου Μιχαήλ με γυμνό ξίφος και ειλητό κατά την υστεροβυζαντινή και πρώιμη μεταβυζαντινή περίοδο αλλά και αναφορά σε παρεμφερή παραδείγματα ειλητού με διαφορετικό κείμενο, βλ. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Η Μονή των Φιλανθρωπινών και η πρώτη φάση της μεταβυζαντινῆς ζωγραφικῆς*, Αθήνα 1983, 107-108, εικ. 68. Α. Καραμπερίδη, *Η Μονή των Πατέρων και η ζωγραφική του 16ου και 17ου αιώνα*

Τον 16ο αιώνα σε δύο εικόνες του Μιχαήλ Δαμασκηνού ο αρχάγγελος εμφανίζεται όρθιος, σε χαλαρή στάση και με στρατιωτική πανοπλία να κρατεί στο δεξί υψωμένο γυμνό ξίφος, ενώ στο αριστερό ανοιγμένο ειλητάριο με επιγραφή²². Την ίδια περίοδο σε εικόνα του Μιχαήλ από την Καλαμάτα που αποδίδεται στον Γεώργιο Κλόντζα με δώδεκα σκηνές του κύκλου των εμφανίσεων και των θαυμάτων του, ο αρχάγγελος προβάλλεται στο κεντρικό διάχωρο ως ψυχοπομπός, όρθιος, ολόσωμος, σε κίνηση σχεδόν χορευτική, πάνω σε σώμα γυναίκας να κρατεί με το δεξί υψωμένο κατακόρυφα γυμνό ξίφος, ενώ στην αριστερή παλάμη του επιδεικνύει μικρή γυμνή μορφή. Το τελευταίο έργο αποτελεί ενδεικτικό παράδειγμα της σταδιακής απομάκρυνσής του από την αμιγώς βυζαντινή εικονογραφία που παρουσίαζε τον Μιχαήλ κυρίως ως στρατηλάτη και φύλακα του ναού και υπερίσχυσης της ιδιότητάς του ως ψυχοπομπού²³.

Κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο το θέμα γνωρίζει μεγάλη διάδοση²⁴. Ειδικότερα τον 17ο αιώνα, εμφανίζεται με ποικίλες παραλλαγές σε πλειάδα

στην περιοχή της Ζίτσας Ιωαννίνων, Ιωάννινα 2009, 243, όπου εκτενέστερη αναφορά σε παραδείγματα του 16ου αιώνα, εικ. 149. Μ. Χατζηδάκης, Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1997, τόμ. 2, εικ. 24, 244. Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., εικ. 12, 29.

²² Η μία βρίσκεται σε Συλλογή στην Ολλανδία [*Icons and East Christian Works of Art* (Michel Van Rijn) Amsterdam 1980, εικ. 106-107] και η άλλη στο Ελληνικό Ινστιτούτο της Βενετίας (*Το έργο του Ελληνικού Ινστιτούτου Βυζαντινών και Μεταβυζαντινών Σπουδών Βενετίας*, Βενετία 2004, 58 και εικόνα στη σελ. 55).

²³ Για την προέλευση του εικονογραφικού τύπου του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού από τον συμφυρμό των δύο αγγέλων που απεικονίζονται κατά κανόνα στη Δευτέρα Παρουσία, εκείνου που ζυγίζει τις ψυχές μετά θάνατο και εκείνου που κατατροπώνει τον διάβολο, βλ. Ν. Χατζηδάκη, Ε. Κατερίνη, «Η εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ με δώδεκα σκηνές του κύκλου του στην Καλαμάτα. Ένα άγνωστο έργο του Γεωργίου Κλόντζα», *ΔΧΑΕ ΚΣΤ'*, 2005, 246-249, εικ. 1, 4. Ι. Κ. Τσιουρής, *Οι τοιχογραφίες της Μονής Αγίας Τριάδος Δρακότρυπας (1758) και η μνημειακή ζωγραφική του 18ου αιώνα στην περιοχή των Αγράφων*, Αθήνα 2008, 243. Peers, «The Archangel», ό.π., 876. Για τον ρόλο του αρχαγγέλου Μιχαήλ στη Δευτέρα Παρουσία και τον θάνατο, βλ. Γούναρης, *Εικόνες της μονής Λειμώνος*, ό.π., 51, σημ. 28, όπου εκτενής για το θέμα βιβλιογραφία. Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., 146.

²⁴ Για την απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο σε εικόνες, βλ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., 145-147, εικ. 14, 51, 52, 85, 89, 116. Γενικά για την παράσταση και τις εικονογραφικές παραλλαγές των αρχαγγέλων στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, βλ. Σ. Σδρόλια, *Οι τοιχογραφίες του κα-*

εικόνων, σε θυρόφυλλα τέμπλου²⁵ αλλά και σε τοιχογραφίες που κοσμούν Τράπεζες μονών προς παραδειγματισμό των μοναχών²⁶, ενώ αναρίθμητος είναι ο αριθμός των παραστάσεων του από τον ελλαδικό χώρο, την Κύπρο και τα Βαλκάνια κατά τον 18ο και 19ο αιώνα²⁷. Αναφέρουμε ενδεικτικά την εικόνα στη συλλογή του Αγίου Γεωργίου των Ελλήνων στη Βενετία (τέλη του 16ου-αρχές 17ου αιώνα, έργο Αντωνίου Μυταρά)²⁸, στην Αγία Πετρούπολη (τέλη 16ου-αρχές 17ου αιώνα)²⁹, στη μονή Ταξιαρχών στο Σαγγρί της Νάξου (1660, έργο του Βίκτωρος)³⁰, στο Εκκλησιαστικό-Ιστορικό-Αρχαιολογικό Μουσείο στη Σόφια της Βουλγαρίας (16ου-17ου αιώνα)³¹. Στον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο με την εξεταζόμενη παράσταση εντάσσεται μικρή εικόνα στο Μουσείο της μονής Λειμώνος στη Μυτιλήνη (τέλη 17ου-αρχές 18ου αιώνα) και άλλη μία στο μητροπολιτικό οίκο του ίδιου νησιού (17ος αιώνας)³².

θολικού της Μονής Πέτρας (1625) και η ζωγραφική των ναών των Αγράφων του 17ου αιώνα, Βόλος 2012, 266-268, όπου και παλαιότερη βιβλιογραφία.

²⁵ Βλ. ενδεικτικά θυρόφυλλα τέμπλων στην Πάρο (Όρλάνδος, «Μεταβυζαντινοί ναοί Πάρου», ό.π., 70-71-πίν. 35, 92-93, 97, 99, 112, 115, 135, 147) και στη Φολέγανδρο (*Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 1986, 154-155 αρ. κατ. 157. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου).

²⁶ Βλ. ενδεικτικά τοιχογραφία στην τράπεζα της μονής Χελανδαρίου (1621. G. Millet, *Monuments de l' Athos*, Paris 1927, πίν. 114.2).

²⁷ Βλ. ενδεικτικά: Α. Κ. Όρλάνδος, Βυζαντινά μνημεία της Αιτωλοακαρνανίας, *ΑΒΜΕ Θ'*, 1961, 110, εικ. 13. Θ. Προβατάκης, *Ο διάβολος εις την βυζαντινή τέχνην*, Θεσσαλονίκη 1980, εικ. 101. Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., 81, 83, 90, 91, εικ. 51, 52, 85, 116.).

²⁸ Chatzidakis, ό.π., αρ. κατ. 99, πίν. 57. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, ό.π., αρ. κατ. 76, πίν. 33.

²⁹ W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonenmalerei*, Oltten-Λωζάννη 1956, πίν. 98Α.

³⁰ Μ. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 1987, τόμ. 1, 201, εικ. 64.

³¹ Με τη διαφορά ότι στο αριστερό χέρι δεν κρατά σπαργανωμένο βρέφος αλλά μόνο ανοιγμένο ειλητάριο (Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., 57, εικ. 14). Για εικόνες 17ου-18ου αιώνα, όπου ο αρχάγγελος κρατεί ξίφος στο δεξί χέρι και ανοιχτό ειλητό στο αριστερό πατώντας τον γέροντα, βλ. Gabelic, *Byzantine*, ό.π., εικ. 249, 254, 277.

³² Γούναρης, *Εικόνες Λειμώνος*, ό.π., 50-51, εικ. 5. I. Vakirtzis, *Schätze von Lesbos*, Mytilene 1989, αρ. 25. Πρβλ. επίσης εικόνα από τη Συλλογή Τσακύρογλου (15ος αιώνας. Α. Καρακατσάνη, *Εικόνες. Συλλογή Γεωργίου Τσακύρογλου*, Αθήνα 1980, 16, εικ. 6), και παράσταση σε τοιχογραφία στο καθολικό του μονα-

Στο νησί της Ρόδου και γενικότερα στα Δωδεκάνησα κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο η υπερφυσική παράσταση του αρχαγγέλου Μιχαήλ, ως αυτοτελές θέμα, είναι αρκετά διαδεδομένη και με αρκετές εικονογραφικές παραλλαγές³³. Στον ίδιο ακριβώς εικονογραφικό τύπο με την εξεταζόμενη παράσταση εμφανίζεται σε τοιχογραφία στον ναό των Αγίου Γεωργίου και Αρχαγγέλου Μιχαήλ στα Προφύλια Ρόδου που χρονολογείται με ασφάλεια στα 1617³⁴, καθώς και στην πολλά λατρευόμενη εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ του Ρουκουνιώτη στη ομώνυμη μονή στη Σύμη, έργο του κρητικού αγιογράφου Στυλιανού Γενίτη (1589-1618), με την επισήμανση ότι στην τελευταία ο αρχάγγελος δεν εικονίζεται μετωπικός³⁵. Από τον ναό της Κοι-

στηριού της Παναγίας στον Προυσό Καρπενησίου (1785. Α. Παλιούρας, *Το μοναστήρι της Παναγίας στον Προυσό*, Αθήνα 1997, εικ. 101, 109).

³³ Απεικονίσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ σε μνημειακές διαστάσεις κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας απαντούν στην Αγία Αικατερίνη (β' στρώμα, τέλη 14ου αιώνα. Θ. Α. Αρχοντόπουλος, *Ο ναός της Αγίας Αικατερίνης στην πόλη της Ρόδου και η ζωγραφική του ύστερου μεσαιώνα στα Δωδεκάνησα (1309-1453)*, Αθήνα 2010, 135, 153, εικ. 27) και στον Άγιο Φανούριο στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου (τρίτο στρώμα α' μισό 15ου αιώνα. Ά. Κ. Όρλάνδος, *Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί ναοί της Ρόδου*, *ΑΒΜΕ ΣΤ'* (1948), 168), στον Άγιο Γεώργιο στην Απολακκιά (1289/90. Κ. Κεφαλά, *Οι τοιχογραφίες του 13ου αιώνα στις εκκλησίες της Ρόδου*, Αθήνα 2015, 219-220), στον Άγιο Νικόλαο στα Μαριτσά Ρόδου (1434/5. Ν. Μαστροχρήστος, *Οι τοιχογραφίες του Αγίου Νικολάου στα Μαριτσά της Ρόδου (1434/5)* και ο ζωγράφος Αλέξιος, *ΔΧΑΕ*, ΛΓ', Αθήνα 2012, 178 σημ. 29), στον Προφήτη Αββακούμ στο Παραδείσι (πριν από το 1395), στον Άγιο Σπυρίδωνα στη Λέρο (γύρω στα 1400). Στον Αρχάγγελο εμφανίζεται στο εικονογραφικό πρόγραμμα των Αγίων Θεοδώρων (1373. Χ. Γιακουμάκη, *Πρώτη παρουσίαση των τοιχογραφιών του ναού των Αγίων Θεοδώρων στον Αρχάγγελο Ρόδου (1372)*, *ΔΧΑΕ*, ΛΕ', (2014), 120), του Αγίου Ιωάννη του Πρόδρομου (1428. Αδημοσίευτο) και του Αγίου Γεωργίου του Πετρωνιάτη (15ος αιώνας. Αδημοσίευτο). Υπερμεγέθους επίσης εμφανίζεται σε τοιχογραφία ο αρχάγγελος στη σταυρόσχημη εκκλησία της Αγίας Ειρήνης στα Κοσκινού (Όρλάνδος, «Βυζαντινοί ναοί Ρόδου» ό.π., 214).

³⁴ Χ. Κουτελάκης, *Κτητορικές επιγραφές εκκλησιών Ρόδου*, *Δωδεκανησιακά Χρονικά Γ'* (1973), 52, επιγραφή 6.

³⁵ Χ. Κουτελάκης, *Ευλόγητα τέμπλα της Δωδεκανήσου μέχρι το 1700*, Αθήνα-Γιάννενα 1986, 92 σημ. 148. Χατζηδάκης, *Έλληνες ζωγράφοι*, τόμ. 1, 211. Ε. Δρακοπούλου, *Έλληνες ζωγράφοι μετά την Άλωση (1450-1830)*, Αθήνα 2010, τόμ. 3, 203. Ζαχαρίου-Μαμαλίγκα, *Η μεγάλη εικόνα*, ό.π., 17-20, εικ. στη σ. 33. Πετρόπουλος, εικ. σ. 64.

μήσεως της Θεοτόκου στο Ασκληπειό Ρόδου³⁶ προέρχεται παρόμοια παράσταση σε τοιχογραφία (ΑΧΟΖ. 1676-7), με τη διαφορά ότι ο αρχάγγελος δεν κρατεί ειλητό, ενώ πάνω από το άψυχο σώμα του άνδρα προστίθεται η επιγραφή: *Φρῖζον, ψυχή μου, τὰ ὀρώμενα*. Χωρίς ειλητάριο παρουσιάζεται επίσης στην ιδιαίτερα δημοφιλή εικόνα του Πανορμίτη από την ομώνυμη Μονή στη Σύμη, η οποία χρονολογείται με βεβαιότητα πριν το 1724, έτος επαργύρωσης της εικόνας³⁷. Αντίστοιχα πολυάριθμα παραδείγματα εμφανίζονται στον 18ο και 19ο αιώνα με προεξέχουσα θέση, λόγω της μακραίωνης και σημαντικής ιστορίας της, την εικόνα του αρχαγγέλου Θαρρενού στη μονή Θάρρι στα Λάερμα Ρόδου (18ος αιώνας)³⁸.

Από την παράθεση όλων των παραπάνω παραδειγμάτων συνάγεται ότι κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο ο αρχάγγελος εξακολουθεί να εμφανίζεται ντυμένος με στρατιωτικά ρούχα, διατηρεί την ακίνητη σχεδόν και μετωπική στάση του και το ξεδιπλωμένο ενεπίγραφο ειλητάριο, αλλά απεκδύεται πλέον τον αποκλειστικό ρόλο του φύλακα και στρατηλάτη που διαδραμάτιζε στα εικονογραφικά προγράμματα των ναών της βυζαντινής περιόδου. Από εδώ και στο εξής με την υιοθέτηση εικονογραφικών στοιχείων, όπως το σπαργανωμένο βρέφος, το ποδοπάτημα του αμετανόητου γέρου αλλά και τις επιγραφές που αναγράφονται επάνω από αυτόν, ως επιρροές από τις εικόνες του 16ου-17ου της κρητικής σχολής, προβάλλεται κατεξοχήν η ιδιότητά του ως ψυχοπομπού, σύμφωνα με την εκκλησιαστική και λαϊκή παράδοση³⁹.

³⁶ Ι. Ηλ. Βολανάκης, *Ο ναός της Κοιμήσεως της Θεοτόκου στο Ασκληπειό Ρόδου*, Ρόδος 2006, 18.

³⁷ Ι. Μ. Χατζηφώτης, *Η Τερά Μονή Πανορμίτου Σύμης*, Αθήνα 1978, 20-21, εικ. στη σ. 87. Η εικόνα του Πανορμίτη έχει αποδοθεί στον ζωγράφο Στελιανό Γενίτη, ο οποίος επιγράφει την εικόνα του Ρουκουνιάτη (Πετρόπουλος, ό.π., 66-76). Παρεμφερές εικονογραφικό σχήμα απαντά σε φορητή εικόνα του 1739 από το εκκλησιαστικό μουσείο της μονής Πανορμίτη (Πετρόπουλος, ό.π., εικ. σ.100).

³⁸ Ο αρχάγγελος Μιχαήλ *Ο ΘΑΡΙΝΟΣ* στη μονή Θάρρι είναι έργο του γνωστού αγιογράφου Γρηγορίου από τη Σύμη (18ος αιώνας. Μ. Αχειμάστου-Ποταμιάνου, *Ο ναός και οι τοιχογραφίες της μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ*, Αθήνα 2006, 153, πίν. 38, 45). Η παρουσία του αρχαγγέλου υπογραμμίζεται και στο θυρόφυλλο της πρόθεσης του τέμπλου, όπου εικονίζεται ως ψυχοπομπός να ποδοπατεί τον γέροντα (αδημοσίευτη εικόνα). Ως *Θαρινός* επιγράφεται και στον Άγιο Νικόλαο στα Μαρτσά (1434/5. Μαστροχρήστος, ό.π., 178).

³⁹ Γενικότερα, σύμφωνα με τα κείμενα της Παλαιάς και Καινής Διαθήκης (Ησαΐα 14:12-15, Ιεζεκιήλ-28:14-19, Λουκά-10:18), την Αποκάλυψη του Ιωάννη

Αναφορικά με το τεχνοτροπικό ύφος της παράστασης, οι αλληπάλλληλες επεμβάσεις, επιδιορθώσεις, επιζωγραφίσεις, μεταλλικές επενδύσεις και αισθητικές αποκαταστάσεις καθιστούν οποιαδήποτε θεώρηση επισφαλής και μάλλον ελάχιστα συνεισφέρουν στον προσδιορισμό του χρόνου δημιουργίας της. Ορισμένες παρατηρήσεις ωστόσο που ακολουθούν ενδέχεται να αποδειχθούν χρήσιμες για τη μελέτη αντίστοιχων έργων ζωγραφικής της μεταβυζαντινής περιόδου στο νησί. Σε αντιπαραβολή με την αυστηρή μετωπική στάση του αρχαγγέλου, η απόδοση των ποδιών σε διάσταση, το ανέμισμα του χιτώνα με τις αναδιπλώσεις που σχηματίζονται κάτω αριστερά και ανάμεσα στα πόδια, αλλά κυρίως η διαγραφή των νευρώσεων και μυώνων στους ακάλυπτους από τον χιτώνα μηρούς υποδηλώνουν ένταση και αμυδρή κίνηση⁴⁰. Το πρόσωπο του αρχαγγέλου αποδίδεται με νεανικά χαρακτηριστικά που τονίζονται από το ανοιχτορόδινο πλάσιμο της σάρκας και τα καλοχτενισμένα μαλλιά, μπλεγμένα συμμετρικά πίσω από τους ώμους. Το σχήμα του προσώπου και τα χαρακτηριστικά του δηλώνονται με καστανό γραμμικό περίγραμμα. Τα μάτια, σε γκρίζο-λαδί, μεγάλα και αμυγδαλωτά, υπογραμμίζονται με σκούρο καφέ χρώμα και με επιπλέον διαγράμμιση στο επάνω βλέφαρο και πιο σαρκώδη διόγκωση στο κάτω, ενώ τα μαύρα φρύδια είναι λεπτά και τοξωτά. Η μύτη, μακριά και λεπτή, καταλήγει σε σχηματοποιημένα ρουθούνια, ενώ σκιάζεται αγνά στο αριστερό

(12:7-9), τα απόκρυφα της αποκάλυψης του Πέτρου, του Ενώχ, του Τοβία, του Μωυσή αλλά και τις εκκλησιαστικές ιστορίες οι αρχάγγελοι ως υπηρέτες του Θεού μετέχουν της θεϊκής υπόστασης και επιτελούν τη θέληση και τη δύναμή της (M. Tatić-Djurić, *Archanges Gardiens de porte à Dečani. Colloques scientifiques de l'Académie Serbe des Sciences et des Arts*, 49, (1989), Classe des sciences historiques, τόμ. 13. Belgrade, 359, 360. Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., 107-185). Ο πιο δημοφιλής μεταξύ των αγγέλων είναι ο Μιχαήλ, ο οποίος αναφέρεται ως πολεμιστής, ιππότης, αρχιστράτηγος, μέγας σταβλάρχης της ουράνιας πολιτοφυλακής, αλλά και εξορκιστής των δαιμόνων, καθώς έχει τον ξεχωριστό ρόλο, ακολουθώντας τις εντολές του Θεού, να μάχεται τον Σατανά και τους στασιαστές αγγέλους ρίχνοντάς τους στην άβυσσο της κόλασης (L. Réau, *Iconographie de l'art Chrétien*, τόμ. II. (1956) Paris, 42, 44. S. Gabelić, *The Fall of Satan in Byzantine and Post-Byzantine Art*, *Zograf*, 23, (1993-1994), 65. S. Gabelić, *The Archangelos Xorinos, or the Banisher*, *Dumbarton Oaks Papers*, 50, (1996), 352).

⁴⁰ Πρβλ. με αρχάγγελο στη μονή Μυρτιάς στην Αιτωλία (αρχές 18ου αιώνα. Α. Κ. Όρλάνδος, Βυζαντινά μνημεία τής Αίτωλοακαρνανίας, *ABME Θ'*, 1961, 110, εικ. 13).

μέρος. Τα χείλη δηλώνονται με φωτεινό κόκκινο. Το σαρκώδες κάτω χείλος διαγράφει καστανό περίγραμμα που σκιάζει το αμέσως υποχέλιο μέρος. Τα αυτιά αποδίδονται σχηματοποιημένα σε καμπύλο σχήμα, σαρκώδη και πλατιά, σε ρόδιους χρωματικούς τόνους. Γενικά το νεανικό ροδαλό πρόσωπο με τα μεγάλα αμυγδαλωτά μάτια και την ήρεμη και ευγενική όψη τους προσδίδουν μία γλυκύτητα στην έκφραση του αρχαγγέλου, που έρχεται σε αντιπαράθεση με το δύσμορφο και απεχθές πρόσωπο του ποδοπατημένου γέροντα, τονίζοντας την παρουσία του στον χώρο χωρίς ωστόσο να προκαλεί έντονα συναισθήματα απειλής και φόβου σε αντιπαράβολή με τη μεταγενέστερη αναπαράστασή του στη δεύτερη εικόνα, που θα δούμε παρακάτω. Συγκριτικά με άλλα δημοσιευμένα έργα από το νησί της Ρόδου, το πρόσωπο του Μιχαήλ αρχαγγέλου (εικ. 5α), παρουσιάζει αξιοσημείωτη ομοιότητα στην απόδοση της σαρκώδους όψης και των περιγραμμάτων με αυτό του αγίου Φιλήμονα σε φορητή εικόνα από την ομώνυμη μονή στην Αρνίθα Ρόδου (εικ. 5β), η οποία έχει θεωρηθεί σύγχρονη με την κατασκευή της ασημένιας επένδυσής της (1810)⁴¹.

Ο εικονογραφικός τύπος ωστόσο του αρχαγγέλου Μιχαήλ, όπως διαπιστώθηκε και παραπάνω από την αναφορά παράλληλων παραδειγμάτων, βρίσκεται πιο κοντά στην εικονογραφική παράδοση του 17ου και 18ου αιώνα, καθώς, όπως θα αποδειχθεί κι από την ανάλυση της επόμενης εικόνας που χρονολογείται με ασφάλεια στα 1848, τον 19ο αιώνα διεισδύουν πλέον, διαμέσου της ευρείας εξάπλωσης των χαλκογραφιών, και καθιερώνονται δυτικά στοιχεία στην εικονογραφία και το ύφος εν γένει του θέματος.

Στον χρονολογικό προσδιορισμό του έργου υποβοηθούν εκτός από τις επιγραφικές μαρτυρίες, επιμέρους αρχιτεκτονικά στοιχεία της εκκλησίας, πληροφορίες από περιηγητές αλλά και η ζωντανή προφορική παράδοση. Σύμφωνα μάλιστα με την τελευταία, η εικόνα του Ταξιάρχη θεωρείται παλαιότερη της δεύτερης που θα μας απασχολήσει παρακάτω (1848)⁴². Η τοποθέτηση της τεράστιας σε μέγεθος και βάρος εικόνας του αρχαγγέλου σε τέτοιο ύψος, ώστε να μοιάζει κυριολεκτικά ότι αιωρείται ανά πάσα στιγμή

⁴¹ Κεφαλά, «Ένας σπάνιος άγιος», ό.π., 577-578, εικ. 1 και 2.

⁴² Χαρακτηριστικές μάλιστα είναι οι εκφράσεις των κατοίκων της κωμοπόλεως για την εικόνα, όταν θέλουν να προσομοιάζουν τη γλυκειά όψη του προσώπου ενός νέου άντρα με αυτήν του αρχαγγέλου: *Μοιάζει του παλαιού Ταξιάρχη ή σαν τον παλαιό Ταξιάρχη*.

ως μόνιμη απειλή επάνω από τα κεφάλια των πιστών, οδηγούν στο συμπέρασμα ότι σίγουρα δεν προοριζόταν για τη θέση στην οποία σήμερα εκτίθεται. Σε αυτήν την άποψη άλλωστε συνηγορεί και η τοξωτή απόληξη της εικόνας, η οποία δεν συνάδει με την αρχιτεκτονική όψη της συγκεκριμένης θέσης του ναού. Αντιθέτως, το τοξωτό σχήμα της υποδηλώνει ότι αρχικά ήταν τοποθετημένη σε τυφλό ανίδωμα, ενώ οι διαστάσεις της συμπίπτουν με αυτές του τυφλού τόξου που διαμορφώνεται στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου του ναού, δίπλα στο τέμπλο. Η εκδοχή της εξαρχής πρόβλεψης από την ίδρυση του σταυροθολικού ναού για τη διαμόρφωση θέσης κατάλληλων διαστάσεων, με σκοπό να τοποθετηθεί η εξεταζόμενη εικόνα, μπορεί να θεωρηθεί πολύ πιθανή. Δεν είμαστε ωστόσο σε θέση να γνωρίζουμε με βεβαιότητα εάν τελικά η εξεταζόμενη εικόνα του Ταξιάρχη τοποθετήθηκε ή όχι στη συγκεκριμένη θέση, δηλαδή ανάμεσα στα 1845, έτος ίδρυσης του ναού και 1848, έτος ιστόρησης της δεύτερης εικόνας.

Την ύπαρξη των δύο μεγάλων εικόνων πάντως επισημαίνει ο Κωνσταντινίδης, που επισκέφτηκε επανειλημμένα το νησί της Ρόδου στην περίοδο της ιταλοκρατίας, και πιο συγκεκριμένα τη δεκαετία του '30. Στη σύντομη αναφορά του για τον ναό του Ταξιάρχη σημειώνει τη χρονολογία **1233**, ως έτος ιστόρησης της εξεταζόμενης εικόνας. Αναφέρει χαρακτηριστικά: *Τὸ καθολικὸ τῆς Ἀρχαγγελίου -Ἀρχιστράτηγος Μιχαήλ- ἀπὸ τὶς πολυτελέστερες καὶ ὠραιότερες ἐκκλησίες τῆς Ρόδου, κτίστηκε σὰ 1845, μέσα σὲ ἕνα χρόνο, στὴν ἴδια θέση τῆς παλαιᾶς βυζαντινῆς. Μπαίνοντας στὸν κυρίως ναό, πρὸς τὰ δεξιά, βλέπεις μία πολὺ μεγάλη εἰκόνα τοῦ Ταξιάρχη σὲ σανίδι ζωγραφισμένη, (1233), ποὺ μεταφέρθηκε ἀπὸ τὴν πρώτη ἐκκλησία, καὶ στὸ δεξί προσκυνητᾶρι μίαν ἄλλη, νεώτερη*⁴³. Πληροφορίες για την ύπαρξη παλαιότερου «βυζαντινού» ναού στην ίδια μάλλον θέση, μας παρέχει η περιγραφή του Γάλλου περιηγητή V. Guerin (1854)⁴⁴, ενώ από τη «φωτογραφική» χαλκογραφία του E. Flandin, πριν από το έτος 1854⁴⁵, στην ίδια περίπου θέση που βρίσκεται η εκκλησία

⁴³ Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, *Ἡ Ρόδος ἕνα τραγούδι*, Αλεξάνδρεια 1947, 67-68. Η μεταγραφή της χρονολογίας 1233 από τον Κωνσταντινίδη είναι σίγουρα εσφαλμένη, καθώς είναι γνωστό ότι οι χρονολογίες στη βυζαντινή περίοδο σημειώνονταν με ελληνικούς αριθμούς (α,β,γ κ.τ.λ.) από κτίσεως κόσμου. Για αναφορά στον ναό, βλ. επίσης C.T. Newton, *Travels and Discoveries in the Levant*, London 1865, 187-188.

⁴⁴ V. Guerin, *Ile de Rhodes*, Paris 1880, (μετάφραση-παρουσίαση-σχόλια: Μ.Δ. Παπαϊωάννου, *Ρόδος και νεώτερα κείμενα 1*, Αθήνα-Γιάννινα 1989, 224).

⁴⁵ E. Flandin, *L' Orient*, Παρίσι 1853, πίν. 41. Σε φωτογραφία του τέλους του 19ου-αρχές 20ού αιώνα, η χρήση της αυλής του σταυροθολιακού ναού ως κοιμη-

του Ταξιάρχη διαφαίνεται ότι υ ψωνόταν μικρότερος ναός, σταυροειδής με τρούλο πάνω σε ψηλό κυλινδρικό τύμπανο. Ενδεχομένως η εξεταζόμενη εικόνα του ψυχοπομπού αρχαγγέλου κοσμούσε ένα από τα τυφλά αψιδώματα που διέθετε η «βυζαντινή» εκκλησία⁴⁶. Ακόμη η χρονολογία 1890, έτος ασφαλούς χρονολόγησης των επιδιορθώσεων από τον συμαίο Αθανάσιο Σταυρίδη, καθιστά πιθανή την εκδοχή η προερχόμενη από τον «βυζαντινό» ναό εικόνα του Ταξιάρχη να είχε ήδη υποστεί τέτοια φθορά, ώστε κατά πάσα πιθανότητα κρίθηκε αναντίστοιχων προδιαγραφών της ολοκαίνουργιας όψης που είχε ο νέος σταυροθολιακός ναός για να τοποθετηθεί ξανά στη θέση για την οποία αρχικά προοριζόταν. Αργότερα, ο Εμμανουήλ Χατζηγηγορίου, προσωπικότητα που, σύμφωνα με προφορικές μαρτυρίες, ξεπερνούσε το μέσο μορφωτικό επίπεδο των συγχωριανών του, αντιλαμβανόμενος την ιστορική αξία της εικόνας ανέλαβε τη δαπάνη συντήρησης και πιθανώς ανάρτησής της στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα.

Από όλα τα παραπάνω συνάγεται ότι η αρχική εικονογράφηση του εξεταζόμενου έργου χρονολογείται με βεβαιότητα πριν από το 1848, έτος κατασκευής της δεύτερης εικόνας, και πριν από το 1845, έτος ανέγερσης του ναού, ενώ τα εικονογραφικά της χαρακτηριστικά, όπως προκύπτει από την παρουσίαση παράλληλων παραδειγμάτων σε μνημεία και εικόνες, υποδηλώνουν τη χρονολόγησή της σε χρονική περίοδο κατά πολύ προγενέστερη, ανάμεσα στον 17ο-18ο αιώνα, με πιο πιθανό το χρονολογικό πλαίσιο στα τέλη 17ου - αρχές 18ου αιώνα.

Η δεύτερη εικόνα του Ταξιάρχη στο ανατολικό άκρο του νότιου τοίχου, ακριβώς δίπλα στο ξυλόγλυπτο τέμπλο, στο μέτωπο αβαθούς τόξου, που περιβάλλει γύψινη κορνίζα, ενέχει κυρίως προσκυνηματικό-λατρευτικό χαρακτήρα⁴⁷ (εικ. 6α). Ο αρχάγγελος υψώνεται επίσης μνημειώδης σε ύψος 3,68

τηρίου φαίνεται ότι συνδεόταν άμεσα με τις παραστάσεις του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού (Σ.Μ. Δοντάς, *Ρόδος. Εκατό χρόνια φωτογραφίας. 1850-1950*, Θεσσαλονίκη 2012, 226-227).

⁴⁶ Η παρουσία κολοσσικών παραστάσεων του αρχαγγέλου δεν υπαγορεύεται υποχρεωτικά από τις διαστάσεις ενός ναού. Στο νησί της Ρόδου αντίστοιχο παράδειγμα σταυρικού μικρών διαστάσεων ναού που φιλοξενεί υπερμεγέθη εικόνα Ταξιάρχη σε τσίγκο είναι το καθολικό της μονής Καμυυρί στο χωριό Μάσαρη Ρόδου (τέλη 19ου - αρχές 20ού αιώνα. Αδημοσίευτη).

⁴⁷ Για τη θέση του επώνυμου αγίου στον ναό, βλ. Αρχιμανδρίτης Σίλας Κουκιάρης, Η θέση του επώνυμου αγίου στο εικονογραφικό πρόγραμμα του βυζαντινού ναού, *Κληρονομία* 22, τχ. Α'-Β' (1990), 105-123. Σύμφωνα με προφορική μαρ-

μ. και πλάτος 2,28 μ., πάνω σε ξύλινο φορέα που απαρτίζεται από πέντε κατακόρυφες σανίδες συναρμοσμένες μεταξύ τους με ξύλινους συνδέσμους σε σχήμα πεταλούδας και καρφιά, τα οποία διακρίνονται κατά τόπους. Έχει προετοιμασία από παχύ στρώμα γύψου, ενώ κάτω από τη ζωγραφική επιφάνεια διακρίνεται εγγάρακτο προπαρασκευαστικό σχέδιο. Στη δεύτερη αυτή παράσταση το ενδιαφέρον εστιάζεται κυρίως στην ατμόσφαιρα που αποπνέει και όχι τόσο στην αναλυτική παράθεση εικονογραφικών παραλλήλων και περιγραφή του τεχνοτροπικού της ύφους.

Ο άρχων Μιχαήλ προβάλλει όρθιος, ολόσωμος σε κατά μέτωπο στάση, με τα πόδια σε διάσταση να πατεί ηλικιωμένο γενειοφόρο γέροντα που κείται κάτω σε οριζόντια-ύπτια θέση (εικ. 7α). Το σώμα του ποδοπατηθέντος γέροντα καλύπτει κόκκινο ύφασμα. Ο αρχιστράτηγος κρατεί με το δεξί χέρι όρθιο, γυμνό σπαθί, υψωμένο ελαφρώς λοξά, ενώ η θήκη του κρέμεται διαγώνια πίσω, ζωσμένη στη μέση. Με το αριστερό υψώνει από τα μακριά μαλλιά ημίγυμνο, ολόσωμο ομοίωμα ανθρώπινης μορφής που έχει το βλέμμα γυρισμένο στον πιστό, τα χέρια σε διάσταση από το σώμα και τις παλάμες ανοιχτές, ως ένδειξη παραδοχής της εξουσίας του Ταξιάρχη και παράδοσής της σε αυτόν⁴⁸ (εικ. 6β). Την οσφυϊκή χώρα της ανθρω-

τυρία του Μιχαήλ Σάνδαλου, πρώην σχεδιαστή στην 4η Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, η εικόνα του Καρβέλλα ήταν αρχικά τοποθετημένη στη θέση όπου βρίσκεται σήμερα ο παλαιός Ταξιάρχης. Αφορμή για την αλλαγή της θέσης των εικόνων λέγεται ότι ήταν η αποβολή εμβρύου από έγκυο, όταν αντίκρισε την άγρια μορφή του αρχαγγέλου. Η αφήγηση αυτή, ακόμη κι αν θεωρηθεί ότι περιέχει στοιχεία μυθοπλασίας, αντανακλά τα έντονα αισθήματα απειλής και φόβου που προκαλεί στο εκκλησίασμα η παράσταση του Ταξιάρχη του 1848.

⁴⁸ Για παραλλαγές της παράστασης με κοινό στοιχείο το τράβηγμα από τα μαλλιά της ανθρωπόμορφης ψυχής του θανόντος, πρβλ. εικόνα από τον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας στο Λονδίνο (1781. *Ελλήνων κειμήλια. Δωρεές στον καθεδρικό ναό της Αγίας Σοφίας του Λονδίνου*, Αθήνα 2002, αρ. κατόμ. 26, 134-135), παράσταση σε θύρα τέμπλου στο Εκκλησιαστικό Μουσείο Ιεράς Μητρόπολης Θεσσαλονίκης (1778. Ιωσήφ Κερκυραίος. Ι. Ζάρρα, Χ. Μεράντζας, Σ. Τσιόδουλος, *Από τον μεταβυζαντινό στον νεότερο ελληνικό πολιτισμό. Παραδείγματα εικαστικής παραγωγής (16ος-20ός αιώνας)*, Αθήνα 2015, εικ. 2.15), αλλά και εικόνα του αρχαγγέλου Μιχαήλ από το ίδιο Μουσείο (19ος αιώνας. Αγνώστου ζωγράφου. Ζάρρα κ.ά., ό.π., εικ. 2.16), εικόνα από τον ναό του Σωτήρα Χριστού στο Διδυμότειχο (1854. Στέφανος Ανδριανουπολίτης. Ζάρρα, κ.ά., ό.π., εικ. 2.13), παράσταση από τον ναό της Χρυσοπαντάνασσας στη Μαλούντα Κύπρου (1878. *Ιερά Μητρόπολις Ταμάσου και Ορεινής. Ιστορία-Μνημεία-Τέχνη* (επιμ. Κ. Κοκκινόφτας), Λευ-

πόμορφης ψυχής τυλίγει λευκό περίζωμα που δένει μπροστά σε κόμπο. Από το κεφάλι της εκφύεται ο ζυγός της δικαιοσύνης με τον οποίο ο αρχάγγελος ζυγίζει τις πράξεις του άνδρα που μόλις έχει ξεψυχήσει. Ο αρχάγγελος φορεί κοντό πράσινο χιτώνα με χρυσή παρυφή που ποικίλλεται με ελικοειδή βλαστό και ανθέμια. Από πάνω φέρει χρυσό θώρακα με δρομίδες αναγεννησιακού τύπου, πλούσια διακοσμημένο με ανθεμωτά μοτίβα, φολιδωτά κοσμήματα και χρωματιστούς λίθους, σε κόκκινο και πράσινο. Η επωμίδα στον δεξί ώμο κοσμεύεται με προσωπίο γεροντικής μορφής και πετράδια, πράσινα και κόκκινα⁴⁹. Πάνω από τους ώμους τυλίγεται ο βυσσινί μακρύς μανδύας που αναδιπλώνεται κάτω αριστερά, καλύπτοντας το κάτω μέρος του σώματος του νεκρού γέροντα. Τα γαλάζια φτερά του, ημιδιάφανα στο πάνω μέρος, και χωρίς πολλές λεπτομέρειες απλώνονται κατακόρυφα δεξιά και αριστερά καλύπτοντας τα πλαϊνά τμήματα της εικόνας. Τα στιβαρά γαλάζια πόδια του αρχαγγέλου προστατεύουν πορτοκαλοκόκκινες περικνημίδες και χρυσά υποδήματα που αφήνουν τα δάχτυλα ακάλυπτα. Οι μπότες φέρουν φολιδωτό διάκοσμο και επίθετες χρυσές κατακόρυφες και οριζόντιες ταινίες που συνδέονται με κυκλική πόρπη στο σημείο της άρθρωσης με το πέλμα⁵⁰. Στην απόληξη των υποδημάτων την περικνημίδα συγκρατεί ωοειδής πόρπη με παράσταση προσωπίου. Μεταγενέστερες ασημένιες επενδύσεις καλύπτουν το φωτοστέφανο⁵¹, το γυμνό σπαθί, τον δεξί βραχίονα και τη ζώνη. Ο αρχάγγελος προβάλλει σε μονόχρωμο βάθος που αποδίδεται σε κίτρινη όχρα. Εκατέρωθεν της κεφαλής του αρχαγγέλου με κόκκινα, κεφαλαία γράμματα αναγράφεται το αγιωνύμιό του *Ο ΑΡΧΩΝ*

κωσία 2012, 374-375, εικ. 20), σε χαρακτηριστικό (μέσα 18ου αιώνα. Bortoli. Ζάρρα, κ.ά., ό.π., εικ. 2.17), αλλά και στην κεραμική, σε πινάκιο από το Μουσείο Victoria and Albert στο Λονδίνο (1719. Κ. Κορρέ-Ζωγράφου, *Τα κεραμικά του ελληνικού χώρου*, Αθήνα 1995, 64, εικ. 102). Πρβλ. επίσης με παράσταση στην πίττα από κερί (πιττάρι) στο εκκλησιαστικό Μουσείο Τσαμπίκας (βλ. υποσημ. 5).

⁴⁹ Πρβλ. ενδεικτικά με την ενδυμασία στρατιωτικών αγίων σε εικόνα-δίπτυχο με τη Θεοτόκο Ρόδον το Αμάραντον και αγίους από το αρχαιολογικό μουσείο της Σωζόπολης (γύρω στα 1800. *Εικόνες από τις Θρακικές ακτές του Εύξεινου Πόντου*, Θεσσαλονίκη 2011, 151-153).

⁵⁰ Πρβλ. ενδεικτικά με εικόνα από τη συλλογή του Ινστιτούτου του Αγίου Γεωργίου στη Βενετία (1580. Chatzidakis, *Icons*, ό.π., αρ. κατ. 99, πίν. 57. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες*, ό.π., αρ. κατ. 76, πίν. 33).

⁵¹ Το ασημένιο φωτοστέφανο φιλοτέχνησε ο Μάρκος Δ. Κρομμυδάς (Χ. Κουτελάκης, *Ελληνες αργυροχρυσόχοι και ξυλογλύπτες*, Αθήνα 1996, 164).

MIXAHA. Το αρχικό φωτοστέφανο που διακρίνεται πάνω από τη μεταγενέστερη ασημένια επένδυση απαρτιζόταν από ελισσόμενο βλαστό και άνθη, που έδενε πίσω στο κεφάλι με υφασμάτινες γαλάζιες ταινίες. Τα μαλλιά πυκνά, καστανά απλώνονται πίσω καλύπτοντας τους ώμους. Κάτω χαμηλά, στα δεξιά της παράστασης (εικ. 7α) αναπαρίσταται ο εωσφόρος μεταμορφωμένος σε διάβολο με πύρινη γλώσσα, κέρατα, φτερά στους ώμους και οφιούσχημη ουρά να διεκδικεί την ψυχή του άφρονος γέροντα χοροπηδώντας επάνω από το κεφάλι του. Με το δεξί χέρι κρατεί ξύλινη ράβδο και ένα κόκκινο πουγκί, ενώ με το αριστερό ειλητάριο, ανοιχτό προς τα πάνω, με την επιγραφή: *Ἐδικός μου εἶσαι ὦ Ἄφρων*. Ανάμεσα στα πόδια του αρχαγγέλου μικρογράμματα επιγραφή αποδοσμένη με καλλιγραφική διάθεση σε μαύρο χρώμα αναφέρει τα εξής: *Αὕτη ἡ Αγία οἶκόν τοῦ Αρχι/στρατήγου Μιχαήλ ἐξωγραφίθη ἐν ἔτει/ 1848 Ἰουλίου 14 ἐπιτροπεύοντος Ἐμμανου/ήλ Μαλλᾶ εἰς μνημόσυνον αὐτῶν./Διὰ χειρός Ἀνδριανού Καρβέλλα ἐξ ὕδρας* (εικ. 7β). Πάνω από την γενναιοφόρο γεροντική μορφή άλλη επιγραφή αναφέρεται στην επισκευή της εικόνας⁵²: *Ἐγένετο ἡ ἐπισκευή (της εικόνας) το 1929/διὰ δαπάνης Κωνσταντίνου καὶ τῶν/γονέων αὐτοῦ Σοφοκλέους καὶ Μαριάνθης/χειρ Ἰωάννου ΘΣπανοῦ ἐκ Σύμης* (εικ. 7γ), ενώ πιο δεξιά ακόμη, επάνω από το κεφάλι του γέροντα άνδρα μνημονεύονται τα λόγια⁵³ του μελλοθάνατου: *Φρῖζον ψυχή μου τὰ ορόμενα*.

Έργα του ζωγράφου Ανδριανού Καρβέλλα ή Καρβαϊλά εξ Ὑδρας (1836-1854) έχουν εντοπιστεί στις Κυκλάδες, Νάξο και Τήνο, ενώ στο νησί της Ρόδου φαίνεται, όπως μαρτυρεί η παρουσία έργων του υπογράφει λεπτομερώς, ότι δραστηριοποιείται ανάμεσα στα έτη 1848-1851⁵⁴. Πι-

⁵² Χ. Μ. Κουτελάκης, Δωδεκανήσιοι ζωγράφοι και ζωγραφικά έργα στα Δωδεκάνησα, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* ΙΔ', (1991), 127.

⁵³ Τα λόγια αυτά απαντούν σε αρκετά παραδείγματα εικόνων. Πρβλ. ενδεικτικά με εικόνα αρχαγγέλου του Γεωργίου Κορτεζά (πρώτη πενήνταετία 17ου αιώνα. Βοκοτόπουλος, *Εἰκόνες*, ό.π., 58, εικ. 44), του Αντωνίου Μηταρά στη Βενετία (17ος αιώνας. Chatzidakis, ό.π., αρ. κατ. 99, πίν. 57. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, ό.π., αρ. κατ. 76, πίν. 33), του Βίκτωρος (1660. Χατζηδάκης, *Ἑλληνες ζωγράφοι*, ό.π., τόμ. 1, 201 εικ. 64), σε ναούς της Πάρου (Ορλάνδος, «Μεταβυζαντινοί ναοί τῆς Πάρου», ό.π., 92, 97), αλλά και στον ναό της Κοίμησης στο Ασκληπειό Ρόδου (Βολανάκης, *Ο ναός Κοιμήσεως*, ό.π., 18, εικ. σ. 118).

⁵⁴ Υπογράφει ως *Ἀνδριανός Καρβαϊλά ἐξ Ὑδρας* (1836-1854. Χατζηδάκης, Δρακοπούλου, ό.π., τόμ. 2, 70). Έργα με υπογραφή του Ανδριανού Καρβέλα ή Καρβαϊλά εξ Ὑδρας απαντούν στον ναό της Θεοτόκου στο Νέο Μαράσι στη Ρόδο

θανότατα η παρουσία του ζωγράφου στο νησί απηχεί τους πνευματικούς-θρησκευτικούς δεσμούς με την Ύδρα, από όπου καταγόταν ο άγιος Κωνσταντίνος ο Ύδραϊός, ο οποίος βρήκε μαρτυρικό θάνατο στην πόλη της Ρόδου στις αρχές του 19ου αιώνα.

Το θέμα της παράστασης αποτελεί εικαστική μεταφορά της φορτισμένης με εσχατολογικό περιεχόμενο παραβολής του άφρονος πλουσίου, όπως μας την παρέδωσε ο ευαγγελιστής Λουκάς (ιβ' 16-21, Θ' Κυριακή του ημερολογιακού έτους)⁵⁵. Η σύνθεση με τον αρχάγγελο να καταπατά τον φιλάργυρο πλούσιο έγινε ιδιαίτερα δημοφιλής στην όψιμη μεταβυζαντινή περίοδο⁵⁶.

(Μ.Χ. Κουτελάκης, Τήνιοι άγιογράφοι καί ζωγραφικά έργα στην Τήνο, *Συριανά* 3, 1988, 255), αλλά και σε ενοριακούς ναούς των χωριών Μαριτσά και Γεννάδι (1851. Ντέλλας, ό.π., αρ. 18, εικ. 14 και αρ. 67, εικ. 28. Κουτελάκης, «Δωδεκανήσιοι», ό.π., 123). Στον ναό του Ταξιάρχη εντοπίζεται τουλάχιστον ακόμη μία ενυπόγραφη εικόνα τέμπλου με τους αγίους Θεοδώρους, ενώ βάσει τεχνοτροπικών χαρακτηριστικών στον ίδιο ζωγράφο θα πρέπει να αποδοθούν και οι ολόσωμες παραστάσεις των Γαβριήλ και Ραφαήλ στα θυρόφυλλα της πρόθεσης και του διακονικού. Το *Μαλλά*, επίθετο του τότε εκκλησιαστικού επιτρόπου, απαντά ως ονομασία περιοχής που εκτείνεται νότια του οικισμού του Αρχαγγέλου (Χ. Ί. Παπαχριστοδούλου, *Τοπωνυμικό τής Ρόδου*, Ρόδος 1996, 122, 207).

⁵⁵ Την παραβολή αυτή αφηγήθηκε ο Χριστός, όταν κάποιος από το πλήθος την ώρα που κήρυττε, του παραπονέθηκε ότι ο αδερφός του έχει περισσότερα αγαθά και ζήτησε να μεσολαβήσει για την εξισορρόπηση της διαφοράς. Σύμφωνα με την παραβολή ο πλούσιος βλέποντας ότι είχε αυξήσει τη σοδειά του και δεν χωρούσε στις αποθήκες, αντί να μοιράσει τα περισσευούμενα αγαθά του στους φτωχούς, αποφασίζει να γκρεμίσει τις παλαιές αποθήκες και να κτίσει καινούργιες και πιο μεγάλες. Ως άφρων, δηλαδή ως ανόητος, είχε την πεποίθηση ότι στο εξής θα καλοπερνούσε. Η υπεροπτική του στάση ωστόσο οδήγησε τον Κύριο να στείλει το ίδιο βράδυ τον αρχάγγελο Μιχαήλ για να του πάρει την ψυχή. Στη βυζαντινή τέχνη η παραβολή του άφρονος πλουσίου είναι σπάνια (Α.Γ. Μαντάς, *Η εικονογράφηση της παραβολής του άφρονος πλουσίου στον κώδικα Ραφ. Γρ. 74 και τα συγγενή του χειρόγραφα, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων. 25ο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης*, Αθήνα 2005, 78-79).

⁵⁶ Ντόμ. Παπαστράτου, *Χάρτινες εικόνες*, Αθήνα 1986, 192-197. Στο νησί της Ρόδου τον 19ο αιώνα ο Μιχαήλ αρχάγγελος εμφανίζεται σε μία σειρά αδημοσίευτων εικόνων με μικρές παραλλαγές. Με ασφάλεια χρονολογούνται οι εικόνες από τους ενοριακούς ναούς του Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στα Μαριτσά (1851, έργο του Ανδρέα Καρβελά εξ Ύδρας), του Αγίου Ιωάννη του Θεολόγου στο Γεννάδι (1862), του Αρχαγγέλου Μιχαήλ-Ταξιάρχη στη Λάρδο (1865), αλλά και στα Ασφενδιού της Κω στον ναό των Αγίων Ασωμάτων (1853).

Στην εικονογραφία της παράστασης αποτυπώνεται η πρόθεση του ζωγράφου να συγκεράσει τη μεταβυζαντινή ζωγραφική παράδοση με στοιχεία που προέρχονται από την καλλιτεχνική δημιουργία της δυτικής τέχνης και έχουν διεισδύσει στη θρησκευτική ζωγραφική των μεταβυζαντινών χρόνων, διαμέσου των χαλκογραφιών⁵⁷, αλλά και με πεποιθήσεις και εκφράσεις της εκκλησιαστικής παράδοσης, λαϊκής τέχνης και ηθογραφίας. Από το παραδοσιακό απόθεμα αντλείται η σχεδόν ακίνητη στάση του αρχαγγέλου που θυμίζει παραστάσεις του στα εικονογραφικά προγράμματα των βυζαντινών ναών και στις εικόνες της πρώιμης μεταβυζαντινής περιόδου. Στην εξεταζόμενη ωστόσο παράσταση ο εικονογραφικός τύπος του αρχαγγέλου εμπεριέχει, εκτός από την ιδιότητα του πολεμιστή και φύλακα των ψυχών, αυτήν του ψυχοπομπού, ψυχοστάτη, τιμωρού και σωτήρα αγίου⁵⁸. Για την απόδοση των ποικίλων ιδιοτήτων του, ιδιαίτερα αξιοσημείωτος είναι ο ρόλος των επιμέρους εικονογραφικών στοιχείων, όπως το υψωμένο γυμνό σπαθί, η πλούσια διακοσμημένη στρατιωτική στολή του⁵⁹, το τρά-

⁵⁷ Ίερομ. Ίουστίνος Σιμωνοπετρίτης, Χάρτινες εικόνες, *Θησαυροί τοῦ Ἁγίου Ὁρους*, Θεσσαλονίκη 1997, αρ. λήμ. 4.10. Στη μονή Σιμωνόπετρας διατηρούνται τουλάχιστον επτά ακόμη χαρακτηριστικά με τον Μιχαήλ αρχάγγελο να ποδοπατεί τον φιλάργυρο πλούσιο.

⁵⁸ Π. Καλαμαρά, Το εικονογραφικό θέμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως κριτή των νεκρών και η κοινωνική παράμετρος της επικράτησής του κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη Μάνη, *Δέκατο ἔκτο Συμπόσιο βυζαντινῆς και μεταβυζαντινῆς αρχαιολογίας και τέχνης, Πρόγραμμα και περιλήψεις εισηγήσεων και ανακοινώσεων*, Αθήνα 1996, 35-36, όπου γίνεται αναφορά σε ναούς του 18ου αιώνα στην περιοχή της Μάνης που περιλαμβάνουν στο εικονογραφικό πρόγραμμα τους το θέμα του αρχαγγέλου Μιχαήλ ως ψυχοπομπού και κριτή των νεκρών.

⁵⁹ Από την πλούσια διακοσμημένη στρατιωτική περιβολή του αρχαγγέλου η επωμίδα με το άγριο προσωπείο έλκει την καταγωγή της από αντίστοιχες παραστάσεις του αρχαγγέλου σε φορητές εικόνες. Η παρουσία των προσωπειών σε θώρακες είναι ευρύτατα διαδεδομένη στη μεταβυζαντινή ζωγραφική και δεν αποτελεί αποκλειστικό προνόμιο του αρχάγγελου Μιχαήλ, καθώς απαντά σε αναρίθμητα παραδείγματα εικόνων και άλλων αγίων κυρίως στρατιωτικών. Βλ. ενδεικτικά: Chatzidakis, *Icons*, ό.π., αρ. κατ. 99, πίν. 57. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, *Οι εικόνες*, ό.π., αρ. κατ. 76, πίν. 33. Δρακοπούλου, ό.π., τόμ. 3, εικ. 41, 133. *Βυζαντινή και Μεταβυζαντινή Τέχνη*, Αθήνα 1986, αρ. κατ. 176. Μ. Μπορμπουδάκης). Τσιουρής, ό.π., 243, εικ. 9, 229. Μ. Βασιλάκη, *Οι εικόνες του Αρχοντικού Τοσίτσα*, Αθήνα 2012, 164-165, εικ. 17. *Χάρτινες εικόνες από τη Συλλογή της Ντόρης Παπαστράτου*, Θεσσαλονίκη 2005, 48). Ομοιότητες ως προς την απόδοση του θώρακα

βηγμα της ανθρωπομορφης ψυχής από τα μαλλιά με τον διαπερασμένο από το κεφάλι της ζυγό, η μικρογραφία του διαβόλου, το ποδοπάτημα του άπληστου γέροντα. Με το υψωμένο γυμνό σπαθί του προτρέπει και προειδοποιεί τους πιστούς που έχουν υποπέσει σε αμαρτία να μετανοήσουν ταχέως, διότι σε αντίθετη περίπτωση θα έχουν την τύχη και το τέλος του άφρονος πλουσίου και δεν θα περάσουν την πύλη του παραδείσου. Στην λαϊκή αντίληψη ο ρόλος του απόλυτου ηγέτη και εξουσιαστή των άυλων δυνάμεων Ταξιάρχη την ύστατη ώρα του καθενός είναι διττός: ως ο κατεξοχήν φύλακας των ψυχών, ο δίκαιος και αλύγιστος κριτής, απαλλαγμένος από ανθρώπινους συναισθηματισμούς, τιμωρεί με τη ρομφαία του τον άφρονα (ανόητο) και την ίδια στιγμή ως απελευθερωτής και λυτρωτής σώζει την ψυχή από την υποδούλωσή της στον διάβολο.

Η παραλλαγή του εικονογραφικού τύπου, όπου ο αρχάγγελος κρατεί ζυγαριά θεωρείται ότι έλκει την καταγωγή του από τη δυτική τέχνη και μέσω πιθανώς των εικόνων της κρητικής σχολής⁶⁰ διαδόθηκε στη μεταβυζαντινή ζωγραφική, όπου ο αρχάγγελος εικονίζεται είτε κρατώντας μόνο τη ψυχή του αμαρτωλού⁶¹ είτε και τον ζυγό της δικαιοσύνης⁶². Στο εξεταζό-

αλλά και στο ανέμισμα του χιτώνα κάτω αριστερά εντοπίζονται σε σύγχρονα έργα. Πρβλ. ενδεικτικά παραδείγματα: Δρακοπούλου, ό.π., τόμ. 3, εικ. 41, 133.

⁶⁰ Καλαμαρά, «Το εικονογραφικό θέμα» ό.π., 35. Σε εικόνα που χρονολογείται στο τέλος 13ου-αρχές 14ου αιώνα από το Εθνικό Μουσείο του San Matteo στην Πίζα, ο Μιχαήλ αποδίδεται σε μια εξαιρετικά σπάνια παράσταση τη στιγμή που κρατεί στο αριστερό χέρι ζυγό με ανθρωποποιημένες ψυχές νεκρών στους δίσκους ακοντίζει με το δόρυ τον διάβολο (W. Felicetti-Liebenfels, *Geschichte der byzantinischen Ikonmalerei*, Olten-Λωζάννη 1956, πίν. 98B. A. W. Carr, *Icon with Saint Michael the Archangel, Byzantium. Faith and Power (1261-1557)*, New York 2004, λήμ. 299). Πρβλ. ενδεικτικά με εικόνα του Γεωργίου Κορτεζά (Βοκοτόπουλος, *Εικόνες*, ό.π., 88, πίν. 44) και Αντωνίου Μηταρά (Chatzidakis, ό.π., αρ. κατ. 99, πίν. 57. Τσελέντη-Παπαδοπούλου, ό.π., αρ. κατ. 76, πίν. 33).

⁶¹ Βλ. ενδεικτικά παραδείγματα στον Άγιο Νικόλαο της αρχόντισσας Θεολογίνας στην Καστοριά (1663. Παϊσίδου, *Τοιχογραφίες του 17ου αιώνα*, ό.π., 199, πίν. 5, 56α) και τον Άγιο Γεώργιο Ανεμοτιάς Λέσβου (Γ. Γούναρης, *Μεταβυζαντινές τοιχογραφίες στη Λέσβο (16ος-17ος αι.)*, *A.E.* 136 (1997), 213, πίν. 154β), καθώς και σε ναούς της Μάνης (Καλαμαρά, «Το εικονογραφικό θέμα» ό.π., 35).

⁶² Παρόμοιες απεικονίσεις του αρχαγγέλου εμφανίζονται στη μονή Draca (Dr. Milisavljevic, *Draca. Les Dessins des Fresques*, Galerie de Matica Srpska, Novi Sad 1993, σχέδ. σ. 37). Για παραλλαγές του εικονογραφικού τύπου του αρχαγγέλου με τη ζυγαριά στο χέρι, βλ. Τσιουρή, ό.π., 242-243, εικ. 9, 229 και 22 και

μενο έργο το εικονογραφικό επινόημα με τον ζυγό της δικαιοσύνης να διαπερνά το κεφάλι της παραδομένης στη αδιαφιλονίκητη δύναμη του αρχαγγέλου ανθρωπόμορφης ψυχής είναι ιδιαίτερα τρομακτικό⁶³. Η ανακούφιση από την υποδούλωσή της στον διάβολο είναι στιγμιαία, καθώς ακολουθεί το ζύγισμα από τον αρχάγγελο, η μορφή του οποίου παραμένει ακλόνητη, αγέρωχη και ψυχρή, όπως ταιριάζει στον ρόλο του ψυχοστάτη, του αυστηρού και δίκαιου κριτή. Η ανθρωπόμορφη ψυχή ωστόσο δεν εκπέμπει κανένα σημάδι ανησυχίας για την έκβαση του ζυγίσματος των πράξεών της, αλλά της αρκεί που σώθηκε από τον διάβολο. Η έντονα προβαλλόμενη παρουσία του αρχαγγέλου Μιχαήλ με την ιδιότητά του ως ψυχοπομπού και το θέμα της Ψυχοστασίας ενέχει εσχατολογική κατεξοχήν σημασία και παραπέμπει στη Δευτέρα Παρουσία⁶⁴. Σύμφωνα μάλιστα με την εκκλησιαστική παράδοση η ψυχή των ανθρώπων όταν πεθαίνουν μεταφέρεται από τους αγγέλους (Λουκ. ιστ', 22), ενώ κατά τη Δευτέρα Παρουσία είναι αυτοί που θα καλέσουν τους ανθρώπους να παρουσιαστούν μπροστά στον κριτή (Ματθ. κδ', 31)⁶⁵. Το θέμα του διαβόλου, ο οποίος εξακολουθεί να χοροπηδά με τρόπο προκλητικό επάνω από τον γέροντα διεκδικώντας το άψυχο του σώμα, είναι επίσης ιδιαίτερα διαδεδομένο κατά τη μεταβυζαντινή περίοδο στη ζωγραφική και κυρίως σε χαλκογραφίες⁶⁶.

342. Η ρομφαία και ο ζυγός, κατεξοχήν σύμβολα απονομής της δικαιοσύνης, αποδοσμένα σε εφυσωμένα κεραμικά πλακίδια της εταιρείας ICARO RODI κοσμούν την κύρια όψη του Δικαστικού Μεγάρου της Ρόδου (Γ. Ιωαννίδης, *ICARO-ΙΚΑΡΟΣ. Το εργοστάσιο Κεραμικών της Ρόδου 1928-1988*, Αθήνα 2017, 137, Φ. 185).

⁶³ Για τη σύνδεση της συγκεκριμένης απεικόνισης του αρχαγγέλου με τη Νέμεση, βλ. Ή. Αντωνόπουλος, Τό τίμημα τῆς τέρψης: Βίος καί ἀναβιώσεις τοῦ καιροῦ στή βυζαντινὴ τέχνη, *ΔΧΑΕ* 20 (1998), 208-209, εικ. 5.

⁶⁴ Για το θέμα της Ψυχοστασίας στη βυζαντινή τέχνη, βλ. Θ. Λίβα-Ξανθάκη, *Οἱ τοιχογραφίες τῆς Μονῆς Ντίλιου*, Ἰωάννινα 1980, 176-179. Το θέμα απαντά σε θωράκια τέμπλων σε ναούς στη Ζάκυνθο (Γ. Ρηγόπουλος, *Φλαμανδικές επιδράσεις στη μεταβυζαντινὴ ζωγραφικὴ. Προβλήματα πολιτιστικοῦ συγκρητισμοῦ*, Αθήνα 1998, τόμ. Α', 42, 58-59 - εικ. 10, 81-84-εικ. 24, 24α, 108-εικ. 60).

⁶⁵ Για τη σύνδεση των αγγέλων με τον θάνατο του ανθρώπου και τη Δευτέρα Παρουσία, αλλά και την ένταξη του θέματος στον κύκλο των αγγέλων, βλ. Κουκιάρης, *Τα θαύματα*, ό.π., 146.

⁶⁶ Το θέμα του διαβόλου απουσιάζει εντελώς από την αμιγώς βυζαντινή εικονογραφία, ενώ στο εγχειρίδιο του Διονυσίου εκ Φουρνά που ανάγεται στον 18ο αιώνα αγνοείται. Η απεικόνισή του σε εικόνα από την Πίζα με τον αρχάγγελο Μι-

Για την απόδοση της απόκοσμης καταγωγής και αδίστακτης έκφρασης του τιμωρού αρχαγγέλου ο ζωγράφος επιλέγει να αποδώσει στα ελάχιστα ορατά γυμνά μέλη μια ψυχρή όψη, που στην περίπτωση του προσώπου και του ενός, ακάλυπτου από μεταγενέστερη ασημένια επένδυση βραχίονα, προσεγγίζει την ψυχρή λευκότητα ενός μαρμάρινου αγάλματος, ενώ στην περίπτωση των ποδιών και των φτερούγων την παγερή γαλάζια όψη της αιθέριας προέλευσής του, αλλά και της επουράνιας βασιλείας στην οποία, σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση και λαϊκή πίστη, καταλήγουν μετά θάνατον οι ψυχές. Ακόμη πιο εμβληματική βέβαια είναι η έκφραση που διαγράφεται στο πρόσωπο του αρχαγγέλου· ένα αίσθημα χαιρεκακίας συνυφασμένο με την υπεροψία ενός αδιαφιλονίκητου ηγέτη-άρχοντα πολεμιστή με άτεγκτο χαρακτήρα αλλά και ένα άφταστο μεγαλείο που προκαλεί ανάμεικτα αισθήματα δέους, θαυμασμού, φόβου αλλά και λατρείας, τιμής και απόλυτης εμπιστοσύνης (εικ. 8).

Όλα τα παραπάνω εικαστικά τεχνάσματα, εκτός από την προβολή των πολλαπλών ρόλων του Ταξιάρχη, προσδίδουν στην παράσταση μία εξαιρετικά δραματική διάσταση και κυρίως ένα έντονο ηθικό-χριστιανικό και διδακτικό περιεχόμενο. Ιδιαίτερα ανάμεσα στον 18ο-19ο αιώνα, κατ' επίδραση της δυτικής τέχνης και του θρησκευτικού πνεύματος της εποχής⁶⁷,

χαήλ είναι προς το παρόν μοναδική και έχει ερμηνευθεί ως δυτική επιρροή (Felicetti-Liebenfels, *Geschichte*, ό.π., 98B. Carr, «Icon with Saint Michael», ό.π., λήμ. 299). Η εμφάνισή του στη μεταβυζαντινή ζωγραφική και σε χαρακτηριστικά του 19ου αιώνα είναι ιδιαίτερα διαδεδομένη. Βλ. ενδεικτικά (Παπαστράτου, *Χάρτινες*, ό.π., 192-197. Ίερομ. Σιμωνοπετρίτης, ό.π., λήμ. 4.10. Ρηγόπουλος, ό.π., 108, εικ. 60. Ζάρρα κ.ά., ό.π., εικ. 2.15, 2.16, 2.17). Μάλιστα στη χάρτινη εικόνα του 1858 από τη μονή Σιμωνόπετρας στο Άγιο Όρος, έργο του ιεροδιακόνου Ευθυμίου, εντοπίζονται αρκετά επιμέρους κοινά εικονογραφικά στοιχεία, όπως το τράβηγμα της ημίγυμνης ψυχής από τα μαλλιά, το προσωπείο στην επωμίδα, ο φτερωτός διάβολος με το πουγκί και το παρεμφερές κείμενο στο ανοιχτό ειλητάριο που κρατεί: *έδικός μου είσε ὁ φιλάργυρε* (Παπαστράτου, *Χάρτινες*, ό.π., Ίερομ. Σιμωνοπετρίτης, ό.π.).

⁶⁷ Για το θέμα της Ψυχοστασίας στο θεματολόγιο των θεατρικών παραστάσεων στους Ιησουίτες και Βενεδικτίνους τον 17ο αιώνα, βλ. Ρηγόπουλος, ό.π., 83, σημ. 175. Συνοπτικά, για τη συνολική θεώρηση του θέματος της κρίσης της ψυχής από την αιγυπτιακή εποχή έως και τη βυζαντινή εποχή, με παράλληλη αναφορά σε παραδείγματα από την τέχνη, βλ. Ρηγόπουλος, ό.π., 82-84. Για τη σύνδεση της λατρείας του αρχαγγέλου Μιχαήλ και του αιγυπτιακού θεού Άτι, βλ. C. Mango, *St. Michael and Attis*, *ΔΧΑΕ* IB' (1984), 53-62.

το θέμα απέβλεπε μέσα από την προβολή της τιμωρίας να προκαλέσει ισχυρά αισθήματα φόβου, με απώτερο στόχο την αποφυγή της αμαρτίας, την ευσέβεια, τη μετάνοια, προϋποθέσεις απαραίτητες για τη σωτηρία της ψυχής αλλά και τη συμμόρφωση του ανθρώπου σε κοινωνικούς κανόνες⁶⁸.

Σε αντιπαράβολή με την πρώτη εικόνα, η δεύτερη διατηρεί περισσότερο ζωντανή μέχρι τις μέρες μας την ιδιότητα του δίκαιου κριτή και τιμωρού Ταξιάρχη. Το υπερφυσικό μέγεθος, η επιβλητική όψη, το ρωμαλέο σώμα του αρχαγγέλου, οι απλωμένες φτερούγες που καλύπτουν δεξιά και αριστερά την εικόνα, η λαμπρή αρματωσιά με τα ανθέμια, τις φολίδες, τα προσωπεία και τις διάλιθες δρομίδες αλλά κυρίως η προσθήκη δευτερευόντων εικονογραφικών στοιχείων, εκτός του ότι προσδίδουν εμβληματική μεγαλοπρέπεια στην παράσταση, συμβάλλουν καθοριστικά στην ευανάγνωστη κατανόηση του περιεχομένου και τελικού μηνύματός της. Μάλιστα η τοποθέτησή της σε χώρο με προσκυνηματικό κατεξοχήν χαρακτήρα οδηγεί τον πιστό σε κατά πρόσωπο συνάντηση με τον αρχάγγελο, έτσι ώστε η διαφορά μεγεθών να δρα κατασταλτικά στην ψυχολογία, προκαλώντας έντονα ανήσυχα αισθήματα απειλής και φόβου, αντίστοιχα με εκείνα που βιώνουν τα μικρά παιδιά κατά τη αφήγηση παραμυθιών με γίγαντες.

Η ιστορία των δύο εικόνων του Ταξιάρχη σε μία περίοδο που το νησί της Ρόδου, όπως και τα υπόλοιπα νησιά του δωδεκανησιακού συμπλέγματος, βρίσκεται κάτω από τον τουρκικό ζυγό, που ως γνωστό απαγόρευε γενικά τη διακόσμηση των εκκλησιών με εικόνες αγίων μορφών, υποκρύπτει και άλλη μία σημαντική πτυχή όχι και τόσο ευανάγνωστη⁶⁹. Η εισχώρηση της λατρείας ορισμένων αγίων (Γεωργίου, Θεόδωρου, Νικολάου

⁶⁸ Αποκαλυπτική είναι η στάση του εκκλησιάσματος, όταν θέλουν να συνεντίσουν ένα παιδί που είναι ζωηρό. Το οδηγούν μπροστά στη νεότερη εικόνα του Ταξιάρχη παροτρύνοντάς το να την παρατηρήσει και υπογραμμίζοντάς του με τον τρόπο αυτό ότι σε διαφορετική περίπτωση, δηλαδή εάν δεν συμμορφωθεί, θα το αρπάξει ο Ταξιάρχης από τα μαλλιά. Χαρακτηριστικές είναι επίσης οι εκφράσεις-κατάρτες για κάποιον που έχει υποπέσει ή υποπίπτει επανειλημμένα σε αμαρτήματα: *Που να τον πιάσει ο Ταξάρκης 'που τον λαιμό, Θα' ρτει η ώρα του που να τον πιάσει ο Ταξάρκης από τον λαιμό.*

⁶⁹ Για τον ρόλο της εκκλησιαστικής ζωγραφικής κατά την περίοδο του Διαφωτισμού μέχρι και το τέλος της τουρκοκρατίας ως ζώσα έκφραση που απηχεί τις αναζητήσεις της κοινωνίας και λειτουργεί ως εικονογραφικό μέσο αντιπαράθεσης ανάμεσα στο ελληνικό έθνος και το βαρβαρικό στοιχείο, βλ. Ζάρρα κ.ά., ό.π., 53-55.

κ.ά.) συμπεριλαμβανομένων και των αρχαγγέλων στα λαϊκά στρώματα των Τούρκων ερμηνεύει και την πληθώρα των ζωγραφικών απεικονίσεών τους στους χριστιανικούς ναούς κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας. Είναι μάλιστα χαρακτηριστικό ότι οι Γενίτσαροι λάτρευαν ιδιαίτερος τον αρχάγγελο Μιχαήλ αποκαλώντας τον *Τζαναλιτζή*, δηλαδή ψυχοβγάλη, αναφερόμενοι στην ιδιότητα του να παίρνει την ψυχή⁷⁰. Είναι πολύ πιθανό ακόμη, όπως συμβαίνει και σε άλλες επαρχίες του ελλαδικού χώρου, ότι στο πρόσωπο του αρχιστρατήγου Μιχαήλ, η ορθόδοξη κοινότητα του Αρχαγγέλου έβλεπε ένα δίκαιο τιμωρό, που ανταποκρινόταν στις βαθύτερες ανάγκες και αγωνίες της. Με εικαστικά μέσα επιλέγει ενδεχομένως να διατυμπανίσει μία άλλη κοινωνική παράμετρο επαναστατικού χαρακτήρα για απελευθέρωση από τον τουρκικό ζυγό⁷¹. Μάλιστα η ρωμαλέα μορφή του αρχαγγέλου με τα σφιχτά, στιβαρά μέλη (πόδια) ανταποκρίνεται στην εικόνα που μας περιγράφει ο ευαγγελιστής Λουκάς: *με την έξουσίαν τοῦ πατεῖν ... ἐπὶ πᾶσαν τὴν δύναμιν τοῦ ἐχθροῦ*⁷².

Στις μέρες μας οι δεήσεις των συμβιβαζόμενων με την ιδέα του επερχόμενου θανάτου πιστών στον πρώτο αρχάγγελο αναφέρονται στο ανώδυνο πέρασμα της ανθρώπινης ψυχής από τον επίγειο στον επουράνιο παράδεισο, καθώς θεωρείται ως ο κατεξοχήν διαμεσολαβητής, επιφορτισμένος με την αναγγελία του θανάτου, την απόσπαση και μεταφορά της ψυχής, όπως ο Ερμής στην αρχαιότητα. Εδώ, η ψυχή λυτρώνεται χάρη στην επέμ-

⁷⁰ Ε. Ζαχαριάδου, Χριστιανικοί άγιοι στην τουρκική λατρεία, Εφημερίδα: *Το Βήμα*, 12-7-2011, Ε.Α. Ζαχαριάδου, Ο Ναός του Αρχαγγέλου Μιχαήλ (Dian Alidji) της συνοικίας των Προμότου, *Ευφρόσυνον Αφιέρωμα στον Μανόλη Χατζηδάκη*, τ.1, Αθήνα 1991, 193-196, σημ. 7.

⁷¹ Ενδεικτικές σκηνές που υποκρύπτουν το λαϊκό αίσθημα των υπόδουλων Ροδίων εναντίον των Τούρκων κατακτητών θα μπορούσε να θεωρηθεί το επεισόδιο της Εκδίωξης της Άγαρ στην Παναγία Ζωοδόχο Πηγή στην Ελεούσα Ρόδου (τέλη 17ου αιώνα. Κ. Κεφαλά, Το ιδιοθέσιον του Αβραάμ και μία σπάνια παράσταση του Θανάτου του πατριάρχη στη Ρόδο του 17ου αιώνα, *Σοφία Άδολος. Τιμητικός τόμος για τον Ιωάννη Χρ. Παπαχριστοδούλου*, Ρόδος 2014, 392-394), καθώς και η τιμωρία της φίλης των Αγαρηνών στη σκηνή της Δευτέρας Παρουσίας στην εκκλησία της Κοίμησης της Θεοτόκου στη Λίνδο (1779. Όρλάνδος, «Βυζαντινοί και Μεταβυζαντινοί ναοί Ρόδου», ό.π., 209). Το ξυλοκόπημα των Τούρκων τυλιγμένων σε κουβέρτα, είναι η πρακτική «επαναστατικού» χαρακτήρα που εφαρμόζαν στον Αρχάγγελο Ρόδου κατά την περίοδο της τουρκοκρατίας.

⁷² Λουκάς 10,19.

βαση του Ταξιάρχη. Ο πιστός διαβιοί καθησυχασμένος την επίγεια ζωή γιατί γνωρίζει ότι, παρά τα αμαρτήματά του, κάποια στιγμή θα επέλθει χάρι στη σωστική επέμβαση του Ταξιάρχη, η σωτηρία της ψυχής του. Επιπλέον, στην άγραφη συλλογική μνήμη του εκκλησιάσματος, ο πρώτος Ταξιάρχης αντανακλά τη βαθιά ριζωμένη έως τις μέρες μας λατρεία του για την παντοειδή βοήθειά του στους πιστούς, αλλά κυρίως για τις θεραπευτικές του ιδιότητες, γνωστές ήδη από τα βυζαντινά χρόνια, γεγονός που ερμηνεύεται και από το πλήθος των αφιερωμάτων και ταμάτων. Άλλωστε σύμφωνα με το απευθυνόμενο απολυτίκιο οι αρχάγγελοι, ως αρχιστράτηγοι των ουρανίων στρατευμάτων και Ταξιάρχες των άνω δυνάμεων, υπό την σκέπη των φτερούγων τους φρουρούν τους πιστούς και τους λυτρώνουν από κάθε κίνδυνο, ακόμη και την ύστατη στιγμή του επιθανάτιου ρόγχου, όταν ο διάβολος παραμονεύει διεκδικώντας για ίδιον όφελος την ψυχή του ανθρώπου. Στη νεώτερη παράσταση νικητής και πάλι είναι ο Ταξιάρχης, ο οποίος τραβώντας από τα μαλλιά την ψυχή του άφρονα γέροντα καταφέρει να τη λυτρώσει την τελευταία στιγμή από την υποδούλωσή της στον διάβολο. Η σωτηρία αυτή ωστόσο δεν ισοδυναμεί με το πέρας στον επουράνιο παράδεισο. Θα πρέπει να προηγηθεί το ζύγισμα των πράξεων στην επίγεια ζωή και αναλόγως. Η ψυχή κρίνεται, το μαρτύριό της παρατείνεται και το αποτέλεσμα είναι αβέβαιο. Κατά κοινή ομολογία η παράσταση του Καρβέλλα προκαλεί έντονα αισθήματα φόβου και ταραχής, γιατί η έκβαση της μεταθανάτιας κρίσης είναι άδηλη.

Αναφορικά με το κολοσσιακό ανάστημα του αρχαγγέλου Μιχαήλ, εκτός από το πασιφανές ότι είναι η ουράνια εκείνη δύναμη στην οποία αφιερώνεται ο ναός, αποτελεί, όπως φαίνεται, μία τάση, γνωστή ήδη από τους βυζαντινούς χρόνους⁷³ και ιδιαίτερα προσφιλή στους ζωγράφους της μεταβυζαντινής περιόδου. Ο κατάλογος των μνημείων σε Ελλάδα και Κύπρο, όπου

⁷³ Το υπερφυσικό μέγεθος του αρχαγγέλου Μιχαήλ συσχετίζεται με τον ρόλο του φύλακα που διαδραματίζει στα εικονογραφικά προγράμματα των βυζαντινών ναών (Ντ. Μουρίκη, Οι βυζαντινές τοιχογραφίες των παρεκκλησίων της σπηλιάς της Πεντέλης, *ΔΧΑΕ*, Ζ', (1973-1974), 101-102, πίν. 42.2). Απαντά επίσης και σε ανάγλυφες εικόνες (Χ. Κωνσταντινίδη, *Η Μαρία Παλαιολογίνα σύζυγος Φραγκίσκου Γατελούζου στην Λέσβο και η βυζαντινή παρακαταθήκη της. Μνήμη Μανόλη Χατζηδάκη*, Αθήνα 2016, 50, όπου αναφορά σε παραδείγματα).

απαντά η απεικόνιση του Μιχαήλ σε υπερφυσικό μέγεθος, είναι μακρύς⁷⁴. Ειδικότερα στα Δωδεκάνησα το κολοσσικό στοιχείο είναι ενδόμυχα καταγεγραμμένο στην ιδιοσυγκρασία των κατοίκων, ενώ η τάση και αρέσκεια προς το υπερβολικά μεγάλο και πομπώδες έχει τις ρίζες της στους αιώνες. Ψήγματα της νοοτροπίας αυτής ανιχνεύονται ακόμη στην προϊστορική μυθολογία του νησιού που θέλει για πρώτους κατοίκους τους Τελχίνες, μυθικά όντα που κατασκεύαζαν κολοσσιαία αγάλματα⁷⁵.

Συγκεφαλαιώνοντας, οι εικόνες του αρχαγγέλου Μιχαήλ, ιερά παλλάδια της κωμοπόλεως του Αρχαγγέλου, απόλυτα συνυφασμένα με την ύπαρξη και ιστορική πορεία της, αντικατοπτρίζουν με το εμβληματικό τους μέγεθος την τεράστια και αέναη αγωνία, ανάγκη και πίστη του ανθρώπου για τη μετά θάνατον μέλλουσα κρίση και σωτηρία της ψυχής του και συγχρόνως εκφράζουν σε μία περίοδο υπό ξένη κατοχή με τον πλέον εκφραστικό τρόπο την αγωνιώδη επιδίωξη και αναζήτηση απόλυτου προστάτη, φύλακα, τιμωρού και λυτρωτή από πάσης φύσεως κίνδυνο. Καταλληλότερο ιερό πρόσωπο για αυτόν τον ρόλο δεν θα μπορούσε να είναι άλλο από τον κορυφαίο ηγέτη των αγγελικών δυνάμεων, Ταξιάρχη Μιχαήλ.

⁷⁴ Στην Κύπρο η υπερφυσική απεικόνιση του αρχαγγέλου Μιχαήλ απαντά σε σειρά βυζαντινών μνημείων. Αναφέρονται ενδεικτικά: στον Άγιο Αντόνιο στα Κελλιά (12ος-13ος αιώνας), στον Άγιο Γεώργιο στο Χτήρι Λεμεσού (13ος αιώνας), στο καθολικό τη μονής του Αγίου Ιωάννη του Λαμπαδιστή (13ος αιώνας) στον Καλαπαναγιώτη, στον ναό της Παναγίας (14ος αιώνας) στην Κοφίνου, στην Παναγία Αμασγού (14ος αιώνας), στον Αρχάγγελο Μιχαήλ στον Πεδουλά (1474. Περδίκη, *ό.π.*, 74-77) κ.α.

⁷⁵ Χ. Ί. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1994, 67-68. Γενικά για τη γνώριμη κατασκευή και χύτευση κολοσσιαίων αγαλμάτων, βλ. G. Zimmer-K. Μπαϊράμη, *Ροδιακά εργαστήρια Χαλκοπλαστικής*, Αθήνα 2008, κυρίως 23-26, 36-50, 50-51.

Εικ. 1

Η εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη.

Εικ. 2

Η εικόνα του νεώτερου Ταξιάρχη.

Εικ. 3

Η εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη (κεντρικό κλίτος, δυτικό άκρο νότιας κιονοστοιχίας).

Εικ. 4 Η εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη (λεπτ.).

Εικ. 5 Η εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη (λεπτ.).

Εικ. 6

Η εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη
(λεπτ.).

Εικ. 7

Η επιγραφή στο ειλητάριο από την
εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη.

Εικ. 8 Επιγραφές επιδιορθώσεων από την εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη (λεπτ.)

Εικ. 9 Η εικόνα του παλαιού Ταξιάρχη (λεπτ.)

Εικ. 10 Ο άγιος Φιλήμονας (1810).
Αρνίθα. (λεπτ.)

Εικ. 11 Η νεώτερη εικόνα του Τα-
ξιάρχη. Έργο Ανδριανού Καρβέλλα εξ
Ύδρας. 1848.

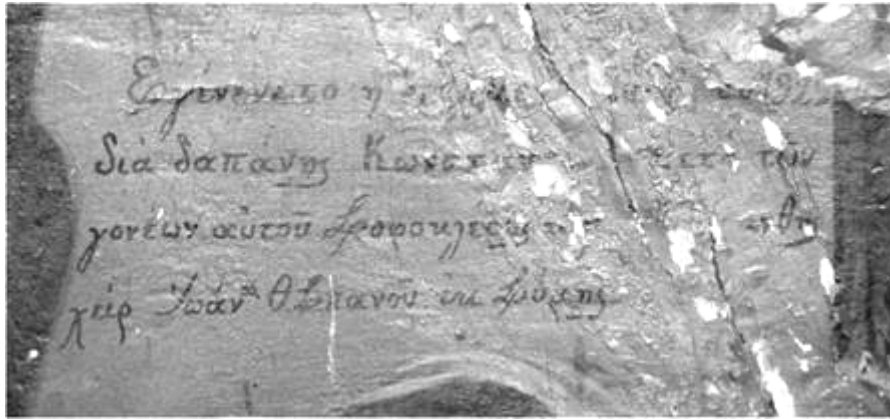
Εικ. 12 Η νεώτερη εικόνα του Ταξιάρχη (λεπτ.).

Εικ. 13
Η νεώτερη εικόνα του Ταξιάρχη
(λεπτ.).

Εικ. 14
Η αφιερωτική επιγραφή από τη νεώ-
τερη εικόνα του Ταξιάρχη (1848).

Εικ. 15 Η επιγραφή επισκευής από τη νεώτερη εικόνα του Ταξιάρχη (1929).

Εικ. 16 Η νεώτερη εικόνα του Ταξιάρχη (λεπτ.)

ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ε. ΜΙΑΟΥΛΗΣ

Δημοσιογράφος

Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΑΡΓΥΡΟΚΛΕΙΔΟΥ. ΑΠΟ ΤΗΝ ΠΑΤΜΟ ΣΤΗ ΜΙΚΡΑ ΑΣΙΑ

«Πλώρη» λέμε οι Πάτμιοι το Δυτικό τμήμα της Μονής του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου, διότι έτσι μοιάζει και κατά την παράδοση προς τα εκεί θέλησε να έχει πορεία, όταν το έχτισε ο Όσιος Χριστόδουλος ο Λατρινός τον 11^ο αιώνα. Ιστορικά αποτελεί και την «πλώρη» που οδηγεί και εμάς, με βάσει τα ιστορικά στοιχεία, στην αφετηρία της δημιουργίας του αστικού οικισμού της Χώρας που αναπτύχθηκε πέριξ της Μονής.

Ο Όσιος Χριστόδουλος έφτασε στην έρημη τότε Πάτμο με τους μοναχούς που τον ακολουθούσαν, αρκετούς «εν κοσμικώ σχήματι» και επίσης οι «μισθαρνούντες τοις μοναχοίς» και άρχισε να χτίζει το μοναστήρι του. Οι τελευταίοι, εργάτες, από τα γύρω νησιά και κυρίως από την Ικαρία, το Χρυσόβουλο προέβλεπε να παραμένουν στην Πάτμο χωρίς οικογένειες. Πολύ σύντομα όμως, ο Όσιος τους επέτρεψε να φέρουν τις οικογένειές τους αλλά όρισε να διαμένουν στο βόρειο τμήμα, το οποίο δεν επισκέπτονταν οι μοναχοί. Ο ορισμός προέβλεπε: «Από ακρωτηρίου του λεγομένου Βαΐου έως του ετέρου του λεγομένου Άγιος Νικόλαος εις τον Εύδηλον και άχρις αυτής της Αγίας Μαρίνης»¹.

Πενθήμερη ήταν εργασία τους στο μοναστήρι και την Παρασκευή το βράδυ επέστρεφαν στις οικογένειές τους. Όμως οι πειρατικές επιδρομές υποχρέωσαν τους μοναχούς, περίπου 30 χρόνια μετά το κτίσιμο της Μονής, (1088 -1093) και συγκεκριμένα το 1132, έπειτα και από άδεια του Οικουμενικού Πατριάρχη να φιλοξενούν τους στρατιώτες και τους καλλιεργητές να μένουν συνεχώς στη Μονή από το Μάιο και ύστερα, για να την προστατεύουν.²

Και έτσι κατά τον αρχιτέκτονα Χρίστο Ιακωβίδη³ «από την ημερομηνία αυτή αρχίζει η ιστορία του οικισμού της Χώρας Πάτμου.

¹ Ακολουθία Ιερά του Οσίου και Θεοφόρου Πατρός ημών Χριστοδούλου του Θαυματουργού. Ι. Μονή Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου Πάτμου 1990.

² Μαραβά Χατζηνικολάου, Άννα, Πάτμος, Αθήνα 1957 σελ. 30-31

³ Ιακωβίδης, Χρίστος Δ., Χώρα Πάτμου 1088-1912 Αθήνα 1978 σελ. 49

Ο πρώτος οικισμός, λοιπόν, αναπτύσσεται στα Ν (Εικ. 1) της «πλώ-ρης» της Μονής⁴. Τεκμήριο αποτελούν εκτός από τις μαρτυρίες παλαιότερων πως αυτή η πλευρά αποτελούσε το σημείο, όπου εργάτες είχαν εκεί εργαλεία τους, αλλά και από τον εντοπισμό, προ τριών ετών, κατά τη διάρκεια εργασιών στην οικία του Στέφανου Γερουλάνου, μικρής καμάρας που οδηγεί, υπόγεια, στον Κοινοτικό Ναό της Μεγάλης Παναγίας, (κτισμένη τον 17^ο αι, ίσως και νωρίτερα από τους Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες), όπου υπάρχει ανάλογο τούνελ χωρίς διέξοδο πλέον. Αυτή η υπόγεια διαδρομή κάλυπτε τις ανάγκες ασφάλειας των κατοίκων που διέμεναν στην πυκνοκατοικημένη εκείνη την περίοδο περιοχή. Σήμερα ασφαλώς η εικόνα έχει διαμορφωθεί διαφορετικά μετά και την κατεδάφισή τους στις αρχές του 17^{ου} αιώνα. Ίσως να ήταν και μια από τις πέντε «πόρτες» του Κάστρου που μαρτυρείται ότι υπήρχαν περιμετρικά. Μάλιστα όπως αναφέρει χαρακτηριστικά⁵ στο «μέσα ή πρώτο κάστρο εισήρχετο κάνεις δια πέντε πυλών, το πεντάπορτο». Στο δε έξω κάστρο μαρτυρίες αναφέρουν πως υπήρχαν στο τέλος του 17^{ου} αι 17 τέτοιες. Στις 30 Αυγούστου 1609⁶ «ο καθηγούμενος, οι μοναχοί και οι караβοκυραίοι με τους λοιπούς της κοινότητας» αποφάσισαν από κοινού να γκρεμιστούν όσα σπίτια αγγίζουν τα τείχη της Μονής για φύλαξη της από τον κίνδυνο επιδρομών των Αγαρηνών ληστών που «βούλονται συλήσαι τα νησιά του Αιγαίου Πελάγους, φοβούμενοι και ημείς άπαντες μήπως τα όμοια πάθομεν καθώς μερικά νησιά έπαθον» όπως αναφέρεται χαρακτηριστικά. Ένα μήνα μετά σε ένα «κατάστιχο χαρατζιού» βλέπουμε και τα έξοδα της Κοινότητας «σαν εχαλούσαν τα σπίτια».

Αποτέλεσμα: «Ολόκληρος η προς Ν και Δ εγγύς της Μονής περιοχή η το πρώτον οικισθείσα υπο των εργατών του Οσίου Χριστοδούλου έχει πλέον μεταβληθεί σε ερείπια»⁷. Νωρίτερα, στα 1457⁸ οι Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες χτίζουν στην περιοχή την Παναγία τη Διασώζουσα, και αργότερα την Μεγάλη Παναγία «κατάπλωρα».

⁴ Κρητικός, Παναγιώτης, Πατμιακά Τοπωνύμια (Δ.Α. 1955,1956,1959,1960 , Δ, σελ. 60.

⁵ Κρητικός Δ.61

⁶ Ολυμπίτου Ευδοκία, Η οργάνωση του χώρου στο νησί της Πάτμου (16^{ος} - 19^{ος} αι.) Αθήνα 2002 σελ. 83

⁷ Κρητικός, Δ, 61

⁸ Ιακωβίδης σελ. 52

Στα χρόνια του Οσίου Χριστοδούλου, πάντα στην ίδια χωροταξική ζώνη, συναντάμε τις εκκλησίες του Αγίου Νικολάου του Κουδουνά, που η παράδοση τον θέλει σύγχρονο της Μονής. Σε μια σπηλιά, πλάι σταυλιζόνταν τα ποιμνιά της και ακούγονταν τα κουδούνια τους ενώ εκεί εκκλησιάζονταν ο Οικονόμος της και οι ποιμένες. Επίσης στην ίδια εποχή λένε πως ανήκει και ο Άγιος Δημήτριος που αποτελεί το προς Δυσμάς όριο της συνοικίας της Παναγίας της Αργυροκλειδούς ή Αργυροκλειδούσας ή και Αργυροπληροφούσας,⁹ που είχε αφετηρία την συνοικία λίγο ψηλότερα από τη συνοικία των Φούρων από Ανατολικά. Μάλιστα σύμφωνα με τα στοιχεία της έρευνάς μου, οι γυναίκες ως επι το πλείστον της συνοικίας έπαιρναν και το προσωνύμιο της Αργυροκλειδούς. «*Η Μαρία της Αργυροκλειδούς παντρεύεται, ή είδα στην εκκλησία σήμερα την Ελένη από την Αργυροκλειδού ...*».

Φαίνεται πως τόσο στην περίοδο ως το 1609 αλλά και μέχρι μετά τον πόλεμο του 40, όπου τα σπίτια έμειναν ερείπια λόγω του αυξημένου κύματος μετανάστευσης, ήταν μια πυκνή συνοικία (Εικ. 2) με επίκεντρο την εκκλησία την οποία μόνο από την χαρτογράφηση γνωρίζουμε σήμερα, αφού ο χώρος όπου ήταν κτισμένη βρίσκεται πλέον στον περίβολο της Παναγίας της Διασώζουσας (Εικ. 3) μετά την επέκτασή της το 1956¹⁰ όπου συμπεριελήφθησαν και διαμορφώθηκαν σε αυλή και χωράφια πολλά σπίτια που αφιέρωσαν οι ιδιοκτήτες τους (Εικ. 4). Για το τότε χτίστηκε κανείς δεν μπορεί να μας δώσει πληροφορίες. Πάντως πρέπει η εκκλησία να υπήρχε από τον 15^ο ως τον 18 αιώνα, ίσως και λίγο νωρίτερα, όταν εγκαταλείφθηκε και ερειπώθηκε, και όπως έφτασαν και πολλοί Πάτμιοι στα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Να εικάσουμε ότι χτίστηκε στα χρόνια του πρώτου οικισμού τον 12ο ή 13ο αιώνα, όπως συνέβη και με τις άλλες πέριξ; Η ότι την έχτισαν οι Κωνσταντινουπολίτες πρόσφυγες και να ήταν σύγχρονη της Παναγίας της Διασώζουσας, φέρνοντας μαζί τους την εικόνα της Παναγίας, που είχε στην ιδιοκτησία της κάποια απ' αυτές τις οικογένειες με καταγωγή απ' τις Κυδωνίες;

Στη δεύτερη περίπτωση έχουμε πολλές μαρτυρίες για την με θαυματουργικό τρόπο, επιστροφή εικόνων στον τόπο απ' όπου έφυγαν... Η πορεία των γεγονότων μας αφήνει τα περιθώρια να αγγίξουμε τις παρυφές μιας τέτοιας υπόθεσης. Πάντως ο 17^{ος} αιώνας γενικά μας δίνει κατά τον Ιακωβίδη,¹¹ σωρεία νέων «χρονολογημένων» εκκλησιών μαζί με ιδιωτικές κατοικίες.

⁹ Κρητικός, Δ 62

¹⁰ Μπάστα Ιερεμία αρχιμανδρίτης, Παναγία η Διασώζουσα, Πάτμος 1974

¹¹ Ιακωβίδης σελ. 57

Πάντως κατά τον Γεράσιμο Σμυρνάκη¹² «το περιτοίχισμα διέρχεται ακριβώς από το μέρος όπου άλλοτε υπήρχεν αυτή, η Αργυροκλειδού εις τοποθεσίαν η οποία ωνομάζετο Κυλιμούντρα, ευρίσκετο δε ανατολικάς άνωθεν του δρόμου της Αγίας Κατερίνας, νοτιοανατολικάς του Άη Δημήτρη και ανατολικάς της Αγίας Διασώζουσας, εις απόστασιν βημάτων και επάνω από την οικίαν του Χατζή Νικόλα Φαράκλα». Το όνομά της ίσως να οφείλεται στην εικόνα που ίσως να παρουσίαζε την Παναγία να κρατούσε αργυρό κλειδί... Μάλιστα ο Γεράσιμος Σμυρνάκης εξετάζει την περίπτωση να οφείλει το όνομά της στον ιδιοκτήτη της εκκλησίας που ίσως να είχε μεγάλο αργυρό κλειδί και να πήρε το όνομα η εικόνα της Θεοτόκου. Φέρνει δε ως παράδειγμα την εικόνα του Αγίου Νικολάου του Ταλαρά και άλλες. Εξετάζει επίσης το ενδεχόμενο να βρέθηκε χάρις την θαυματουργική ιδιότητα της εικόνας, που πληροφόρησε πιστό για κρυμμένο θησαυρό από αργυρά νομίσματα.

Επίσης ο Γεράσιμος Σμυρνάκης μας πληροφορεί πως από τα υλικά των ερειπίων της Άργυροκλειδούς ο Προηγούμενος Νεκτάριος Ίωαννίδης (+ 9 Σεπτεμβρίου 1912) έχτισε σπίτι εκεί κοντά, όπου διέμενε η οικογένειά του μεταβάλλοντας μάλιστα το σημείο όπου ήταν η εκκλησία σε αυλή. Συμπληρώνει πως στην οικογένειά του συνέβησαν πολλά ατυχήματα «ένεκα της θεωρουμένης ανευλαβείας τούτου, όστις εποιήσατο χρήσιν ύλης εκ της ιεράς τοποθεσίας εν ή ήν το ιερόν Ναϊδιον» όπως αναφέρει.

Πάλι ο Σμυρνάκης μας μεταφέρει μνήμες «υπερογδοηκοντούτιδων», γεροντισσών σύμφωνα με τις οποίες «κατά το 1853 δύο ευλαβείς άνδρες έβλεπαν εις τον ύπνον των γυναίκα μαυροφόρον, η οποία τους παρότρυνε να εκθάμουν την εικόνα της, η οποία ήτο χωμένη εις τα ερείπια του ναού. Ταυτοχρόνως δε και μία μοναχή η οποία ωνομάζετο της Σκινιάς και η οποία έπασχε από επιληψίαν, έβλεπε το ίδιον όραμα. Επειδή όμως έβλεπαν πως μάταια μοχθούσαν για να βρουν την κρυμμένη ιερά εικόνα, η μοναχή «κατέπεσε είτα ωσει νεκρά, της όψεως αυτής καταστάσης μελαίνης. Εν τέλει μετα πολλές ερέυνας και εκσκαφάς απεκάλυψαν πίθον καθάριον και κεκαλυμμένον, όστις έφερεν εντός των παρειών αυτού εκ των άνω προς τα κάτω διακεχρισμένην ταινίαν οφιοειδώς, δι' ελαίου νωπού και ωσει δια δαχτυλίου διεσχηματισμένην».

¹² Σμυρνάκης , Γεράσιμος αρχιμανδρίτης, Η Μυστηριοφύλαξ νήσος του Ιωάννου του Θεολόγου η καλουμένη Πάτμος, ανέκδοτο έργο, 1935 ΧΦ Βιβλιοθήκη Μονής Πάτμου σελ. 1882 κ.ε

Πίστευαν δε τότε πως «ένεκα της ανευλαβείας των κατοίκων, οίτινες κατέλιπον το ιερόν Ναϊδιον τούτης εν Πάτμω και κατέρρευσε, καταστάς εν τέλει τόπος απορριψίμων ειδών ανεχώρησεν εις Κυδωνίας (Αϊβαλί) δια μυστηριώδους δυνάμεως».

Την αλήθεια να την αναζητήσουμε κάπου στη μέση. Όπως συμβαίνει ακόμη και σήμερα, πολλές εκκλησίες των οποίων απουσιάζει η φροντίδα από τους ιδιοκτήτες τους, μη αφήνοντας κληρονόμους συνεχιστές, όχι απαραίτητα συγγενείς για να τις φροντίζουν και να τις λειτουργούν έστω μια φορά το χρόνο, καταρρέουν. Και αυτό συνέβη στην εκκλησία της Αργυροκλειδούς, της οποίας το μέγεθος δεν ξεπερνούσε τα δέκα με δεκαπέντε τετραγωνικά, αν κρίνουμε από το χωράφι στο οποίο βρισκόταν και μου δείχνουν οι παλιότεροι.

Προς επίρρωση αυτής της εικασίας, ότι δηλαδή η εικόνα εγκατέλειψε την Πάτμο, ο Σμυρνάκης κατέγραψε την μαρτυρία του παλαιού πλοιάρχου Φώτη Παρασκευά, που ήταν «ανήρ ευλαβής... λίαν νουνεχής και άγων το εβδομηκοστόν δεύτερον έτος της ηλικίας αυτού», με καταγωγή από τα Μοσχονήσια. «Η εικόν αύτη, αφηγείται, ευρίσκεται εν Κυδωνίαις, εν αίς κατώκει μετα των γονέων αυτού εν έτεσι 1854, ηλικίας ών δεκαετούς ως έγγιστα και εν τη πόλει των οποίων συνέβησαν τα αξιοθαύμαστα». Ειδικότερα, 16άχρονη φρόνιμη κόρη έβλεπε συχνά στα όνειρά της γυναίκα που την διέταζε να ξεθάψει την εικόνα της, που βρισκόταν καταχωμένη έξω από το σπίτι της, πολύ κοντά στην παραλία, που οι κάτοικοι έλεγαν ο γιαλός του Αγγελή. Να σημειώσουμε εδώ ότι πρόκειται για την περιοχή που ταυτίζεται με το σημείο συγκέντρωσης του ρωμαϊκού στοιχείου κατά την εκκένωση της πόλης στη διάρκεια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821.

Οι γονείς της κόρης, λοιπόν, αναγκάστηκαν να επισκεφθούν τον Ηγούμενο της Μεγάλης Παναγίας των Σπιταλίων (Νοσοκομείων) για να του μεταφέρουν τα όσα βλέπει η κόρη τους στον ύπνο της. Παράλληλα το είχαν μάθει και οι ευλαβείς κάτοικοι της πόλης των Κυδωνιών και με προτροπή του Επισκόπου αποφάσισαν να ξεκινήσουν τις ανασκαφές στο σημείο που υπέδειξε η κόρη¹³.

Από το γεγονός θορυβήθηκε ο Υποδιοικητής Οθωμανός, που επέπληξε την νεαρά για την επιμονή της. Όμως ήταν τόσο μεγάλος ο ζήλος των Κυδωνιατών, που συνέχισαν με την βοήθεια και άλλων που συνέρρευσαν με ζήλο της ανασκαφές. «Επί ημέρας δ' ανέσκαψαν την γην μέχρι βάθους εξ με

¹³ Σμυρνάκης, σελ 1885

δέκα οργυών και ουδέν απεκάλυπτον, παρά την εμμονήν της ειρημένης νεάνιδος ομολογούσης, ότι αφεύκτως μέλλει ίνα ανευρεθεί η περί ής ο λόγος εικών», αναφέρει χαρακτηριστικά.

Στο μεταξύ η κόρη έπαψε να δέχεται στο δωμάτιό της επισκέπτες εκτός από τους γονείς και τον Επίσκοπο. Την παραμονή της ευρέσεως της εικόνας η κόρη ειδοποίησε τον Επίσκοπο ότι την επομένη έμελλε να αποκαλυφθεί η εικόνα, αλλά είχε υποχρέωση εκείνος να διατάξει για να κατασκευαστεί μια μικρή σκαπάνη και ένα φτυαράκι στο βάθος της εκσκαφής, διότι δύο παιδιά το ένα πεντάχρονο από τα Μοσχονήσια και ένα εξάχρονο από τις Κυδωνίες *«έμελλον ίνα εμφανισθώσι και δια των εργαλείων τούτων ανασκάπτοντα την γην ήθελον ανεύρη την καταζητούμενην ιεράν εικόνα»*. Έτσι και έγινε. Ενώπιον του αγωνιούντος πλήθους εμφανίστηκαν δύο παιδιά από τις συγκεκριμένες πόλεις κοντά στο σημείο της εκσκαφής και αυθόρμητα κατέβηκαν τη σκάλα του ορύγματος. Μόλις έλαβαν τα δύο εργαλεία άρχισαν να συναγωνίζονται στο σκάψιμο και στο ποιος θα βρεί πρώτος την εικόνα λέγοντας: *«Δός μοι το σκαπάνιον και λάβε το πτύον¹⁴, ίνα ίδης πως θ' ανεύρω την εικόνα. Και ιδού πλήξαντος ευθύς εκείνου δια του σκαπανίου επί του πρανούς τοιχώματος της εκσκαφής απεκαλύφθη αμέσως εντός δίκην μικρού φατώματος η ιερά εικόν μετά κανδήλας μικράς αναμμένης, άφθονος δε πηγή ύδατος εξεπήδησε πάραυτα εκ του πυθμένος του ορύγματος. Τότε το πλήθος έξαλλον εκ χαράς εδοξολόγει τον Θεόν και την Θεοτόκον, μετα πομπόδους δε λιτανείας μετέφερον την ιεράν εικόνα εις τον Ναόν της Μεγάλης Παναγίας των Σπιταλίων, ήτις την επομένην ευρέθη εις ό μέρος απεκαλύφθη»*. Επειδή αυτό συνέβαινε συχνά, ο Επίσκοπος και οι Πρόκριτοι της πόλης αποφάσισαν να ανεγερθεί σε εκείνο το σημείο Ναός επ'ονόματι της Παναγίας της Φανερωμένης (15 Αυγούστου), που έγινε μετέπειτα μεγαλοπρεπής, *«περιληφθέντος και του εκβλύσαντος αγιάσματος, όπερ άχρι σήμεραν εύρηται περικλειόμενον εν τω προαλίω του αντίκρου Ναού»*. Δεν μπορούν, συνεχίζει ο αφηγητής, να περιγραφούν τα θαύματα της Παναγίας, όχι μόνο στους Χριστιανούς, αλλά και στους Οθωμανούς, που προσέρχονται με πίστη, *«αι δε υπ' αυτών προσαγόμεναι δωρεαί αμύθητοι»*. Η εικόνα της Παναγίας ύψους 50 εκ. και πλάτους 35 εκ. είναι κατά την περιγραφή *«αρχαία, ημαυρωμένη και φέρει την επιγραφήν η Παναγία η Αργυροκλειδού της Πάτμου»*.

¹⁴ Σμυρνάκης ,σελ 1885

Ο Γεράσιμος Σμυρνάκης καταθέτει πως ο αφηγητής του Φώτης Παρασκευάς «μετα συγκινήσεως και δακρύων διαβεβαιού, ότι ήτο αυτόπτης μάρτυς τελετουργηθέντων θαυμασίων της Θεοτόκου και ότι ούτος, παις τότε και φέρων ανιάτους χρονίας πληγάς επι του δεξιού ποδός αυτού, αις οι ιατροί καταβαλόντες πάσαν την Ιατρικήν αυτών επιμέλειαν δεν ηδυνήθησαν ίνα θεραπεύσουσι, ιατρεύθη υπό της Θεοτόκου ως εξής: Προ της ευρέσεως της ιεράς Εικόνας είδε καθ' ύπνους γυναίκα τινά χθαμαλού αναστήματος, έχουσαν κεκαλυμμένην την κεφαλήν, ήτις τω παρετήρησε διατί κατέκειτο χαμαί· τότε ούτος απεκρίνατο ότι πάσχων εκ του ποδός αυτού ηδυνάτει ίνα ανεγερθεί. Πάραυτα¹⁵ η ανωτέρω γυνή δια ραβδίου νωπού και αποχρώσεως πρασίνης ούσης του φλοιού αυτού έπληξε τον πόδα του πάσχοντος επανειλημμένως, όστις αλγών εκ των πληγμάτων εφώνει μεγαλοφώνως· ότε εις τας κραυγας του τέκνου αυτών αφυπνισθέντων των γονέων επληροφορήθησαν τα διατρέξαντα και ανύμνησαν την Θεοτόκον, ήτις ίάσατο το τέκνον αυτών εκ των ανιάτων αυτού πληγών».

Η ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΦΑΝΕΡΩΜΕΝΗ ΤΩΝ ΚΥΔΩΝΙΩΝ

Ας πάμε τώρα και απέναντι να δούμε πως περιγράφουν οι ερευνητές τα γεγονότα, αντιπαραβάλλοντάς τα με τα στοιχεία που παραθέτει ο Γεράσιμος Σμυρνάκης και που συγκέντρωσε στο διάστημα 1927-1935, όταν ήταν στην Πάτμο. Οι γραπτές, τυπωμένες πηγές¹⁶ για το γεγονός έχουν αφετηρία την «Ακολουθία» της που τυπώθηκε το 1876 στο Αϊβαλί. Όπως δείχνουν και οι εκδόσεις που ακολουθούν, οι συγγραφείς τους δεν κάνουν καμία μνεία της προσωνυμίας «Αργυροκλειδού», άγνωστο μέχρι στιγμής γιατί. Εικάζω πως κάτι τέτοιο δεν είδαν πάνω στην εικόνα.

Κάνουν λόγο¹⁷ για «Ημέρα λαμπροφόρο...» όταν βρέθηκε στις 28 Ιουνίου του 1852, ενώ ο Σμυρνάκης κατέγραψε στην αφήγηση το γεγονός δύο χρόνια μετά, στις Κυδωνίες. Όλοι κάνουν λόγο για αποκάλυψη της εικόνας με «θαυμαστό τρόπο» της καλουμένης Παναγίας Φανερωμένης, όπως ονομάστηκε, εξαιτίας του πλήθους των θαυμάτων...

¹⁵ Σμυρνάκης, σελ. 1887

¹⁶ Φουντούλη, Ιωάννου, Μ, Η Παναγία Φανερωμένη των Κυδωνιών (Αϊβαλί) Εκδόσεις Ι. Μητροπόλεως Μυτιλήνης, 17 Μυτιλήνη 2000

¹⁷ <https://tourkikanea.gr/anaskafes-mnimeia/kidonies/>

Σύμφωνα με το χρονικό όταν βρέθηκε η εικόνα «ο κόσμος ξεχύθηκε στους δρόμους. Οι καμπάνες στις Εκκλησίες χτυπούσαν γιορτινά. Οι δύσπιστοι απορούσαν και έτρεχαν να ιδούν από κοντά με τα μάτια τους, το αναπάντεχο θαύμα. Παρόμερα στα ανασκαμμένα αναχώματα, μια απλοϊκή, φτωχή κοπέλα, η Ευαγγελινή, γονατιστή με σκυμμένο το πρόσωπο, προσπαθούσε να κρύψει τα αναφιλητά και τα δάκρυστά της. Συγκινημένη καθώς την παρηγορούσαν οι Αϊβαλιώτισσες γυναίκες, ένιωθε ανακούφιση και δικαίωση, καθώς είδε τους εργάτες να βρίσκουν επιτέλους και να βγάζουν από τη γη, μετά από κουραστική εργασία την Αγία Εικόνα με την πανσεβάσμια μορφή της Παναγίας...». Το χρονικό συμπίπτει με την αφήγηση που παραθέτει ο Σμυρνάκης. Τα στοιχεία που προστίθενται έχουν ενδιαφέρον γιατί συμπληρώνουν αυτή την πρώτη κατάθεση που βρίσκονται στα χειρόγραφα της Πάτμου: *Η ανασκαφή έγινε «σ' έναν κήπο που καθώς λένε τον ονόμαζαν «περιβόλι του Σαλιόκολα» και ήταν κοντά στη γνωστή ενορία της Κάτω Παναγίας, της Ζωοδόχου Πηγής, σε απόσταση εκατό περίπου μέτρων από την παραλία, τον «Καντηλί γιολό»... με τις προσευχές ενός ευλαβέστατου παπά της Αγίας Τριάδας, του παπα-Χαράλαμπου. Ο κασμάς που χτύπησε την εικόνα ήταν του εργάτη, ονόματι «Γιουργή». Μάλιστα, το τελευταίο χτύπημα άφησε ένα σημάδι πάνω στο πρόσωπο της Παναγίας. Μαζί βρέθηκε και το αγίασμα που εξέβλυσε στο σημείο αυτό. Οι παρευρισκόμενοι χαιρόντουσαν για την εύρεση της εικόνας. Η χαρά ήταν έκδηλη σε όλους. Το Αϊβαλί είχε την ημέρα εκείνη Ανάσταση. Οι άνθρωποι πανηγύριζαν σα να είχαν απελευθερωθεί. Μαθαίνουμε πως «λίγο πιο πέρα από το σημείο που βρέθηκε η εικόνα της Παναγίας της Φανερωμένης, στο ισόγειο ενός φτωχικού σπιτιού των Κυδωνιών, είχε φθάσει και εκεί η χαρμόσυνη είδηση. Όμως οι άνθρωποι εκεί ζούσαν τη δική τους αγωνία, που γρήγορα μετατράπηκε σε μεγάλη χαρά, αφού την ίδια στιγμή που οι κουρασμένοι εργάτες εύρισκαν την εικόνα και ο παπα-Χαράλαμπος την ανέδνε με ευλάβεια και συντριβή από τη γη, στο σπίτι εκείνο μια εγκυμονούσα γυναίκα, εξαντλημένη από τους πόνους της γέννας, ελευθερονόταν και έφερνε στον κόσμο ένα χαριτωμένο κορίτσι, κάνοντας ευτυχισμένους όλους όσους βρίσκονταν γύρω της. Όλοι έβλεπαν ότι η γέννηση του παιδιού ήταν καλό σημάδι, αφού ήρθε σε μια στιγμή που οι Αϊβαλιώτες δακρυσμένοι προσκυνούσαν τη θαυματουργό εικόνα που είχε βρεθεί. Κάποιοι, πιο πνευματικοί άνθρωποι, σκέφτηκαν μήπως δεν ήταν τυχαία η ταυτόχρονη εύρεση της εικόνας και η γέννηση του παιδιού, που ίσως να είχε κάποια ιδιαίτερη σημασία. Ύστερα από λίγο καιρό το κορίτσι βαφτίστηκε. Ονομάστηκε Αναστασία, παίρνοντας το όνομα της Αναστάσεως που είχαν την ημέρα της γεννήσεως της οι Κυδωνίες».*

Μετά την ανεύρεση της εικόνας, πλήθος θαυμάτων επακολούθησαν. Για αρκετά χρόνια, άνθρωποι πονεμένοι, άρρωστοι, ακόμα και μουσουλμάνοι, προσερχόντουσαν από κάθε γνωστό μέρος στο αγίασμα της Παναγίας Φανερωμένης. Άνθρωποι δαιμονισμένοι, σεληνιαζόμενοι, πάσχοντες από διάφορες ασθένειες, τυφλοί, κωφοί, παράλυτοι, άλαλοι, αφού προσκυνούσαν, νήστευαν και παρέμεναν για λίγες ημέρες στο αγίασμα, έβρισκαν τη γιατρού τους με θαυμαστό τρόπο. Πολλές φορές η εικόνα μεταφερόταν στα σπίτια και στα χωράφια, όπου τελούσαν αγιασμούς, παρακλήσεις ή διάβαζαν ασθενείς. Εύνοια μεγάλη για τους Αϊβαλιώτες, που έβλεπαν να γίνονται θαύματα στον τόπο τους και κόσμος πολύς να επισκέπτεται και να προσκυνάει την εικόνα της Παναγίας...

Το έτος 1922, η πόλη των Κυδωνιών έπρεπε να εκκενωθεί. Οι Τούρκοι είχαν κηρύξει ανελέητο διωγμό κατά των Ελλήνων Χριστιανών. Συγκινητική φιγούρα μεταξύ των διωκομένων, η κυρά Αναστασία Μπακλά. Ήταν εκείνη η κοπελίτσα που γεννήθηκε την ίδια ημέρα που βρέθηκε η εικόνα της Παναγίας και όταν ενηλικιώθηκε παντρεύτηκε τον πρωτοψάλτη της Ζωοδόχου Πηγής, τον Δημήτριο Μπακλά. απέκτησαν 7 παιδιά, εκ των οποίων 4 παλικάρια, όλοι ψαλτάδες. Τώρα γριούλα πλέον, βλέποντας το κακό και τη συμφορά που ερχόταν, κατάλαβε ότι έπρεπε να εγκαταλείψει και εκείνη το Αϊβαλί, την πολιτεία την αγαπημένη όπου είχε ζήσει όλη της τη ζωή. Ως τελευταία επιθυμία της, σ' αυτό τον τόπο, στη γη την Αιολική, που ποτίζεται για μια ακόμη φορά με το αίμα του Ελληνισμού της Μικρασίας, αποφασίζει και βγαίνει μόνη της από το σπιτικό της. Τα βήματά της την οδηγούν στο ναό του Αγίου Χαράλαμπου, όπου φυλασσόταν η εικόνα της Παναγίας Φανερωμένης η θαυματουργή, που βρέθηκε στις Κυδωνίες, την ίδια ημέρα που γεννήθηκε και από τότε ήταν δίπλα της, έχοντας ζήσει τα θαύματα και τις ευεργεσίες που είχε κάνει σε πολλούς ανθρώπους. Η κυρά Αναστασία γονατίζει και δέεται όπως είχε μάθει να κάνει από μικρή, με δάκρυα στα μάτια. Παρακαλεί μπροστά στην εικόνα της Παναγίας. Κάνοντας μετάνοιες σταυροκοπιέται και ικετεύει για τα δεινά που προμηνύονται. Γνωρίζει ότι οι Χριστιανοί έχουν μεγάλη ανάγκη την παρουσία της Παναγίας. Αποφασίζει και βγάζει με προσοχή από το εικονοστάσι τη θαυματουργή εικόνα, την αγκαλιάζει δακρυσμένη και την παίρνει μαζί της για να μην πέσει στα χέρια των Τούρκων που θα έμπαιναν στις Κυδωνίες. Κρύβει την εικόνα πάνω της και φεύγει για να βρει τους δικούς της, ώστε να φύγουν για το απέναντι νησί. Δίνει την ευχή της στους δυο γιους της, τον Ευάγγελο και τον Απόστολο, που θα έμεναν με τον Δεσπότη Κυδωνιών Γρηγόριο, για να προσπαθήσουν ματαίως να εξευμενίσουν τους θηριώδεις Τούρκους ώστε να μην πειράζουν την πολιτεία τους...

Η ΕΙΚΟΝΑ (Εικ. 5)

Η εικόνα, σύμφωνα με τον αξέχαστο καθηγητή Ιωάννη Μ. Φουντούλη¹⁸, «από περιγραφές παλαιών Κυδωνιατών γνωρίζουμε πως ήταν μικρών σχετικά διαστάσεων, ότι είχε καλυφθεί με αργυρή ή χρυσή επένδυση, είχε «συρταρωτή» κορνίζα από ξύλο και μετεφέρετο από τον άγιο Χαράλαμπο, όπου μόνιμα φυλασσόταν, στο Αγίασμα, στα σπίτια και στα χωράφια για την τέλεση παρακλήσεων και αγιασμών ή για το «διάβασμα» ασθενών. Λέγεται ότι κατά τον «πρώτο διωγμό» το 1917 οι ιερείς είχαν πάρει μαζί τους την εικόνα της Φανερωμένης στο εσωτερικό της Μικράς Ασίας, όπου είχαν εκτοπισθεί. Το ίδιο λέγεται και για το 1922. Αλλά τότε οι ιερείς δεν επέστρεψαν και μαζί με αυτούς και η εικόνα της Παναγίας.

Σώζεται μία χαλκογραφία της εικόνας της Φανερωμένης και δύο αντίγραφα της, από τα οποία, αν τα εξετάσουμε συγκριτικά, επισημαίνοντας τα κοινά τους σημεία, μπορούμε να σχηματίσουμε αρκετά ακριβή εικόνα της μορφής του πρωτοτύπου.

Η χαλκογραφία παρεμβάλλεται μετά το εξώφυλλο της ακολουθίας του 1876 και κατ' αρχήν πρέπει να δεχθούμε ότι αποδίδει αρκετά πιστά το πρωτότυπο. Η αρχική εικόνα πρέπει μάλλον να ήταν λαϊκής τέχνης, χωρίς πολλές λεπτομέρειες και διακοσμητικό φόρτο. Η Παναγία κρατούσε δεξιά το Χριστό («δεξιοκρατούσα»), που εικονιζόταν όρθιος, ντυμένος με χιτώνα. Το δεξί του χέρι ήταν εκτεταμένο με τα δάχτυλα σε σχήμα ευλογίας, ενώ με το επίσης εκτεταμένο αριστερό του χέρι κρατούσε τη σφαίρα του κόσμου μπροστά στο στήθος της Παναγίας. Η Παναγία με το δεξί χέρι εναγκαλίζεται το Χριστό στο μέρος περίπου των γονάτων, ενώ με το αριστερό φαίνεται σαν να υποβαστάζει τα πόδια του. Στα στοιχεία αυτά συμφωνούν η χαλκογραφία και το πρώτο αντίγραφο, η εικόνα της οικογενείας μας που ανέφερα στην αρχή.

Το δεύτερο αντίγραφο ανήκε στην αϊβαλιώτικη οικογένεια Μακαρώνη - Κουκουναρά, το έφεραν στη Μυτιλήνη το 1922 και από την τελευταία απόγονο της οικογενείας Θέμιδα Γρηγοράτου το γένος Κουκουναρά δωρήθηκε στον ενοριακό ναό Ζωοδόχου Πηγής Βαρειάς Μυτιλήνης, όπου και φυλάσσεται σήμερα. Η εικόνα αποτελεί παραλλαγή του πρωτοτύπου και είναι πιο επιμελημένης τέχνης. Ο ζωγράφος στην προσπάθειά του να εξωραΐσει το πρωτότυπο δανείζεται στοιχεία από τον παραδοσιακό τύπο της δεξιοκρατούσης οδηγήτηριας και εμπλουτίζει τα χρώματα και τις πτυχώσεις των ενδυμάτων, βελτιώνοντας τις

¹⁸ Φουντούλης, σελ. 10

στάσεις και την έκφραση των προσώπων. Ο Χριστός κάθεται, φορεί χιτώνα και ιμάτιο, με το δεξί χέρι ευλογεί, αλλά δεν το έχει εκτεταμένο, κρατά τη σφαίρα του κόσμου με το αριστερό μπροστά στο στήθος της Παναγίας, κάπως όμως πιο αφύσικα, ενώ τα χέρια της Παναγίας δεν βρίσκονται στην ίδια ακριβώς θέση όπως στη χαλκογραφία και στο πρώτο αντίγραφο. Πάντως η ομοιότητα στα βασικά σημεία είναι φανερή, ο Χριστός κρατιέται δεξιά και κρατά τη σφαίρα του κόσμου.

Και στις τρεις εικόνες υπάρχει η επιγραφή «MP ΘΥ ή φανερομένη» (ή «φανερωμένη» στο δεύτερο αντίγραφο). Το «Φανερωμένη» προφανώς δεν υπήρχε στο πρωτότυπο, αλλά προστέθηκε στα αντίγραφα για να προσδιορίσει την ταυτότητά τους. Στο επάνω μέρος της χαλκογραφίας υπάρχουν δύο άγγελοι που πετούν μέσα σε σχηματοποιημένα σύννεφα και κρατούν επάνω από το κεφάλι της Παναγίας στέμμα. Αυτό ασφαλώς δεν υπήρχε στο πρωτότυπο, όπως δείχνουν τα άλλα δύο αντίγραφα. Το πρόσθεσε πιθανότατα ο χαλκογράφος ή για να γεμίσει το χώρο της μακρόστενης σελίδας ή για να παραστήσει εποπτικά την έννοια της Θεοτόκου - βασίλισσας που κυριαρχεί στην ακολουθία. Μπορεί και να απομιμείται την αργυρή επένδυση της πρωτοτύπου εικόνας, αν αυτή πράγματι ήταν κοσμημένη με μια τέτοιου είδους παράσταση. Ασημένια φωτοστέφανα, με ανάποδη μάλιστα την επιγραφή «Ο ων» στο Χριστό (ΝΩΟ), και ασημένια χέρια έχουν προστεθεί στο πρώτο αντίγραφο, ενώ το δεύτερο είναι καλυμμένο εξ ολοκλήρου από αργυρή, αρκετά καλής τέχνης, επένδυση. Στο κάτω πλαίσιο προς το μέσον υπάρχει διακριτικά η επιγραφή «ΑΝΘΙΜΟΣ», που είναι προφανώς το όνομα του ασημουργού.

ΤΟ ΑΓΙΑΣΜΑ^{19 19}

Το 2018 το ξακουστό πλέον «Αγίασμα» της Παναγίας της Φανερωμένης, ένα από τα σημαντικότερα προσκυνηματικά μνημεία του Ελληνισμού της Μικράς Ασίας, ανακαινίστηκε από τον τοπικό δήμο με χορηγίες πλούσιων Τούρκων που κατάγονται από το Αϊβαλί, αφού προηγουμένως ανασκάφηκε από πανεπιστημιακή αρχαιολογική σχολή, φέρνοντας στο φως άγνωστα στοιχεία για την ιστορία της αμιγώς ρωμαϊκής αυτής πόλης, μέχρι την καταστροφή του 1922. Τα εγκαίνια πραγματοποίησε ο Οικουμενικός Πατριάρχης Βαρθολομαίος. Πλήθος προσκυνητών -ανάμεσά τους απόγονοι Μικρασιατών προσφύγων από τη Λέσβο- μετέβησαν στο Αϊβαλί, για να προσευχηθούν και να γνωρίσουν από κοντά την ιστορία του θρησκευτικού αυτού μνημείου.

¹⁹ <https://www.archaiologia.gr>

Το «Αγίασμα» της Φανερωμένης βρίσκεται πολύ κοντά στην ιστορική εκκλησία της Παναγίας των Ορφανών (σημερινό Χαϊρεντίν πασά τζαμί) και ήδη εδώ και λίγους μήνες ήταν προσβάσιμο στους επισκέπτες, δίνοντας τη δυνατότητα στους χριστιανούς να ανάψουν ένα κερί και να προσευχηθούν. Για τα «εγκαίνια» του αγιάσματος της Παναγίας της Φανερωμένης στο Αϊβαλί από τον Οικουμενικό Πατριάρχη αναμένεται να μεταβούν στη Μικρασιατική πόλη πολλοί προσκυνητές ιδιαίτερα απόγονοι Μικρασιατών προσφύγων από τη Λέσβο.

Το «Αγίασμα» (Εικ.6,7) της Φανερωμένης μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή λειτούργησε αρχικά ως αποθήκη και στη συνέχεια ως ελαιοτριβείο λόγω της ύπαρξης στο εσωτερικό του πηγών με νερό. Στα μέσα της πρώτης δεκαετίας του 2000, πέρασε στην ιδιοκτησία του υπουργείου Πολιτισμού της Τουρκίας και αργότερα, με πρωτοβουλία του τότε δημάρχου της πόλης Χασάν Μπουλέντ Τουρκοζέν, το πήρε ο δήμος προκειμένου να αξιοποιηθεί στο πλαίσιο του σχεδίου ανάπλασης του ιστορικού κέντρου της πόλης. Έτσι ξεκίνησαν και οι ανασκαφές, που κατέβηκαν κάτω από το δάπεδο του μνημείου και έφεραν στο φως προηγούμενες χρήσεις, και συγκεκριμένα στο δεύτερο μισό του 19ου αιώνα, πριν από την ανέγερσή του στη σημερινή μορφή, και σίγουρα μετά το 1852, οπότε αποκαλύφθηκε το εικόνισμα που παρουσιαζόταν στο χώρο. Κατά τις ανασκαφές, που έφτασαν σε δύο «φλέβες» νερού, βρέθηκε η δεξαμενή του «Αγιάσματος» με ανάγλυφες εικόνες αγγέλων και άλλα χριστιανικά σύμβολα.

Το μνημείο του «Αγιάσματος» στο Αϊβαλί δεν είναι ναός. Πρόκειται για μια όμορφη κατασκευή από τη γνωστή κόκκινη πέτρα της περιοχής, την περίφημη «σαρμουσακόπετρα», με το μπροστινό του τμήμα να στολίζει μια όμορφη κιονοστοιχία που καταλήγει σε ψευδοκορινθιακά κιονόκρανα και αέτωμα. Χτίστηκε το 1890 (όπως αναγράφεται και στο επιστύλιο), διαδεχόμενο προηγούμενο (χτισμένο το 1867) μικρότερο κτίσμα. Είναι πολύ κοντά στη σημερινή ακτογραμμή.

Όπως υποστηρίζεται, η ιδιαίτερη αυτή εικόνα της Παναγίας με τον Χριστό στην αγκαλιά της, ο οποίος παίζει με ένα τόπι, πρέπει να έπεσε από κάποιον από τους αποχωρούντες Έλληνες. Το 1821, το Αϊβαλί εκκενώθηκε λόγω της ενεργού συμμετοχής του στην Ελληνική Επανάσταση, καθώς και της ιδεολογικής στήριξης στον αγώνα μέσα από την Ακαδημία Κυδωνιών που λειτουργούσε εκεί. Η Ακαδημία Κυδωνιών, ως γνωστόν, αποτέλεσε κέντρο του Ελληνικού Διαφωτισμού.

Μετά την επιστροφή των Κυδωνιατών στο Αϊβαλί το 1832 και το ξαναχτίσιμο της πόλης, το 1852 βρέθηκε -«φανερώθηκε»- το εικόνισμα με θαυματουργικό τρόπο κατά την παράδοση. Το γεγονός αποτέλεσε αφορμή εμπύχωσης των Ρωμιών κατοίκων, που οδήγησε και στην ανάπτυξη της πόλης και το οικονομικό θαύμα που συντελέστηκε ιδιαίτερα στα τέλη του 19ου αιώνα. Δείγματα του οικονομικού αυτού θαύματος είναι ορατά και σήμερα στους επισκέπτες του Αϊβαλιού.

Το 1922, οι Μικρασιάτες πρόσφυγες μετέφεραν τη λατρεία της Φανερωμένης στη Μυτιλήνη, συνεχίζοντας να πραγματοποιούν πανηγύρι όπως και στο Αϊβαλί, στις 28 Ιουνίου, επέτειο της καταστροφής της πόλης τους.

Αντίγραφο της εικόνας υπάρχει στην κατοχή των απογόνων του αείμνηστου Αϊβαλιώτη καθηγητή της Θεολογικής Σχολής του Πανεπιστημίου της Θεσσαλονίκης Γιάννη Φουντούλη. Σε αξιόπιστες πηγές (μαρτυρίες από πρόσφυγες) αναφερόταν ότι η εικόνα της Φανερωμένης των Κυδωνιών μεταφέρθηκε στη Μυτιλήνη το 1922 για να μετακινηθεί στη συνέχεια, και συγκεκριμένα στη διάρκεια του Μεσοπολέμου, στην Αττική. Σήμερα είναι άγνωστο το πού βρίσκεται η εικόνα αυτή.

Εικ. 1

Εικ. 2

Εικ. 3

Εικ. 4

*Αντίγραφο της εικόνας της Φανερωμένης (20,7x15 εκ.),
Κτήμα της οικογένειας Έμμανουήλ Άρ. Φουντούλη.*

Εικ. 5

Εικ. 6

Εικ. 7

ΜΑΝΩΛΗΣ Γ. ΚΑΣΣΩΤΗΣ
Μαθηματικός - συγγραφέας

Η «ΜΑΝΑ» ΤΗΣ ΣΥΜΗΣ

Πριν από 25 περίπου χρόνια ο αείμνηστος Κωνσταντίνος Καντούνιας από το Tarpou Springs της Φλόριδας μου παραχώρησε φωτοαντίγραφο χειρόγραφου κατάστιχου 37 σελίδων με τίτλο «Μάνα, ήτοι μητρώον της Κοινότητας Σύμης του έτους 1712», διαστάσεων 24x11 εκατοστών. Είναι ο κατάλογος ενοριτών των οκτώ ενοριών που υπήρχαν το 1712 στην Σύμη. Το κατάστιχο βρισκόταν στην κατοχή του Μιχάλη Σκευοφύλακα, εκδότη της εφημερίδας «Συμαϊκά Νέα», που κατοικούσε στην Γλυφάδα. Σύμφωνα με τον αείμνηστο Καντούνια, ο Σκευοφύλακας παραχώρησε το κατάστιχο στο Μοναστήρι του Πανορμίτη, στου οποίου την βιβλιοθήκη, υποθέτω, ότι βρίσκεται.

Η 1η σελίδα αναγράφει τον τίτλο του κατάστιχου: «Μάνα, ήτοι μητρώον της Κοινότητας Σύμης του έτους 1712» (όπως φαίνεται, ο εκ των υστέρων γράφας την 1η σελίδα πήρε την χρονολογία από την ημερομηνία που αναγράφεται στην 3η σελίδα). Η 2η σελίδα είναι λευκή.

Η 3η σελίδα αρχίζει με την ημερομηνία 1712 Ιουνίου 27, τον τίτλο της ενορίας **παναγια** (η Μεγάλη Παναγιά του Κάστρου) και ακολουθούν μέχρι την 6η σελίδα τα ονόματα 83 ενοριτών. (Μπροστά από τα περισσότερα ονόματα υπάρχει ένας αριθμός 1, 2 και κυρίως 3). Η 7η σελίδα είναι λευκή.

Η 8η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας **χαρήτωμενή** (Χαριτωμένη) και ακολουθούν μέχρι την 11η σελίδα τα ονόματα 65 ενοριτών.

Η 12η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας **αγηως δημητρης** (Άγιος Δημήτριος) και ακολουθούν μέχρι την 15η σελίδα τα ονόματα 64 ενοριτών. Η 16η σελίδα είναι λευκή.

Η 17η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας **αγήως νηκολάς** (Άγιος Νικόλαος) και ακολουθούν μέχρι την 18η σελίδα τα ονόματα 41 ενοριτών.

Η 19η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας **αγηως γεωργης** (Άγιος Γεώργιος) και ακολουθούν μέχρι την 20η σελίδα τα ονόματα 47 ενοριτών.

Η 21η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας **αγηως αθανασης** (Άγιος Αθανάσιος) και ακολουθούν μέχρι την 26η σελίδα τα ονόματα 139 ενοριτών.

Η 27η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας **σταβρός** (Τίμιος Σταυρός) και ακολουθούν μέχρι την 30η σελίδα τα ονόματα 78 ενοριτών. Στην 31η σελίδα υπάρχουν ορισμένες σημειώσεις.

Η 32η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας *αγία τριάς* (Αγία Τριάδα) και ακολουθούν μέχρι την 35η σελίδα τα ονόματα 60 ενοριτών. Στην 36η σελίδα υπάρχουν ορισμένες σημειώσεις.

Στην 37η σελίδα υπάρχει συνοπτικός κατάλογος με το όνομα της κάθε ενορίας και τον αριθμό των ενοριτών. Ο συνολικός αριθμός των ενοριτών όλων των ενοριών είναι 577. Σε όλες τις σελίδες χρησιμοποιείται η βυζαντινή γραφή, εκτός της 1ης και 37ης σελίδας που είναι γραμμένες σε μεταγενέστερη γλωσσική διάλεκτο και με διαφορετικό γραφικό χαρακτήρα.

Ο γράφας το κείμενο χρησιμοποιεί σύμβολα για να δηλώσει "παπάς" και για τα διπλά γράμματα "στ" και "ου". Χρησιμοποιεί υπερβολικά το "η", πολύ σπάνια το "ι" και καθόλου τα "υ", "ει", "οι" και "υι". Επίσης χρησιμοποιεί, σχεδόν πάντοτε, το "ω" και πολύ σπάνια το "ο". Η πιο κοινή λέξη που χρησιμοποιεί είναι το άρθρο "του" για να δηλώσει τον πατέρα του ενορίτη και σε ορισμένες περιπτώσεις το "της" για να δηλώσει την μητέρα του ενορίτη. Χρησιμοποιεί τόνους, όχι στην συλλαβή που τονίζεται η λέξη, αλλά μάλλον στην συλλαβή που σταματούσε για λίγο το γράψιμο. Σχεδόν πάντοτε τονίζει το άρθρο "του" και πολλές φορές τις συλλαβές που περιέχουν τον δίφθογγο "ου" και, σε αρκετές περιπτώσεις δεν χρησιμοποιεί τόνους ή τονίζει δυο συλλαβές στην ίδια λέξη. Δεν χρησιμοποιεί κεφαλαία γράμματα και σχεδόν πάντοτε δεν ξεχωρίζει την μια λέξη από την επόμενη.

Ονόματα

Στον κατάλογο αναφέρονται 522 ανδρικά ονόματα, τα πιά συχνά είναι Μιχάλης, Νικόλας, Γιώργης, Κώστας, Νικήτας και ακολουθούν άλλα 24 διαφορετικά ονόματα. Τα ονόματα Γιάννης και Μανώλης, που στα γειτονικά νησιά και σε άλλα μέρη της Ελλάδας συναντώνται συχνά, στην "Μάνα της Σύμης" αναφέρονται ελάχιστα. Αναφέρονται επίσης 21 γυναικεία ονόματα, τα περισσότερα μοιάζουν με παρατσούκλια. Ακολουθούν πρώτα τα ανδρικά και μετά τα γυναικεία σύμφωνα με την συχνότητα που συναντάται το καθένα, η οποία αναγράφεται σε παρένθεση.

Ανδρικά: Μιχάλης (94), Νικόλας (88), Γιώργης (86), Κώστας (85), Νικήτας (80), Αντώνης (10), Βασίλης (10), Θεοδωρής (9), Σταμάτης (8), Κυριάκος (7), Στέφανος (6), Φώτης (6), Αγαπητός (5), Δημήτρης (5), Γιάννης (4), Μανώλης (3), Αναστάσης (2), Βαγγέλης (2), Ηρακλής (2), Αλέξανδρος, Ανδρέας, Διαμαντής, Λάζαρος, Λουκάς, Μάρκος, Πέτρος, Σάββας, Στρατής, Φίλιππος.

Γυναικεία: Αλαμήνας (3), Μαγήστρασας(2), Νικητάρενας (2), Σεβαστή(2), Αστράδενας, Γιαλούσας, Κτωνάλενας, Ληβισανής, Λογαλήνας, Μαρίας, Μόστρας, Νικολάκενας, Παπαδιάς, Πουλλίδενας, Στανούδενας, Χιώτισσας.

Επίθετα

Μεταξύ των 577 ενοριτών καταγράφονται 265 διαφορετικά επίθετα και παρατσούκλια. Αρκετά παρατσούκλια, με το πέρασμα του χρόνου, μεταλλάχθηκαν σε επίθετα και διασώθηκαν μέχρι σήμερα. Υπάρχουν επίθετα που φανερώουν προέλευση από κοντινά νησιά (Καρπάθιος, Κασσώτης, Νισύριος, Τηλιακός, Χαλκίτης) και άλλα από πιο μακρινά νησιά (Κρητικός, Κυπριώτης). Άλλα επίθετα φανερώουν μικρασιατική προέλευση, από Καρία (Ληβισανής) και από Πόντο (Λαζής), ενώ το Βασιλέσκου δηλώνει ρουμανική προέλευση. Τέλος ορισμένα άλλα επίθετα (Κεχαγιάς, Σαραγιάς) δηλώνουν τουρκική επίδραση. Ακολουθούν κατά αλφαβητική σειρά τα επίθετα και παρατσούκλια με την συχνότητα που συναντάται το καθένα:

A-(7-15): Αλεμνιός, Αλεξανδρής, Αρκοτηκός, Αρφαράς (6), Ασπρόκολος, Άστρος (4), Αστραλενιός.

B-(8-11): Βαλανάς, Βαρδηναλής, Βαρεληζής, Βασιλέσκου (2), Βεργιός (3), Βηρσάμης, Βιγλιάρης, Βοβός.

Γ-(9-15): Γαμπρουλλιός, Γαπρουλακίος (2), Γενιάς, Γιαλλούρας (2), Γιανναράς, Γιαννάς (2), Γιαννούλης, Γιαπάκης (2), Γιαπούς (3).

Δ-(3-6): Δεφάνος, Δήμελος (4), Διαμαντής.

Z-(10-17): Ζαγγούρης, Ζανετής, Ζανή (3), Ζαταρόγλου, Ζερβογιώργης, Ζερβός, Ζήφος, Ζούμος (3), Ζουρούδης, Ζωγράφος(4).

K-(64-117): Καϊγιονικόλας, Κακάκης, Καλαφάτης, Καλήγαρος, Καλησμάτας, Καλιάρος, Καλοδούκας (6), Καλολούκας (4), Καλός (2), Καλύβας, Καμένος, Καντούνιας (3), Καπνός, Καραγιώργης (2), Καρανίκας, Καρπάθιος, Κασσώτης (3), Καστανός, Καστρινιός (2), Καταματιός (2), Κατζημπάρκης, Κατηδηνιός (3), Κατσίλης (2), Κατσαράς (4), Καψής (2), Κεχαγιάς, Κηρατηκένης, Κιόρας, Κλαδακίος, Κλαδιός (5), Κλάρος, Κλεστητζής, Κλουκασακίος, Κοβητός, Κοκκίνης (2), Κολιός, Κονόμος, Κονταγγίλης (3), Κοντητζακίος, Κοντίτσης (2), Κοντογιός, Κοντομχάλης, Κοντόπαπας (2), Κοντός (3), Κοταματιός, Κουγιός (2), Κούζης(3), Κουκλούκας, Κουκούσελλας, Κουνελές (4), Κουλουμπής (2), Κούρτης (4),

Κουτελάς, Κουτζούκης (2), Κουτουλάκης, Κουφακίος, Κουφός (2), Κρητικός, Κτιστάκης, Κυπριώτης (4), Κυρασίνης (2), Κωβιός (4), Κωτηρμάνης, Κωστιός.

Λ-(8-21): Λαζής (2), Λεβεντέρης (2), Ληβισανής, Λογοδήνης (2), Λογοθέτης, Λουλλούδης (6), Λούπης (6), Λυγιστός.

Μ-(39-63): Μαβριός (2), Μαβρομάτης, Μάγος, Μαγκαφάς (2), Μαλιαρός (3), Μάνασης (2), Μανές, Μαντάλης, Μαντικός (2), Μαραβέλλιος (2), Μαργέλος, Μαρκώνης (2), Μαρλιός, Μαστρογιαννίος, Μαστροθεοδωρής, Μαστρομιχάλης (3), Μαστρονικήτας, Μάταλης, Μαυρίκος, Μαύρος, Μαυροπετζής, Μελάς (5), Μεγαλούλης (2), Μελεξελής, Μελλισανός (2), Μητράγους, Μιχαλακίος (3), Μοσχάτος (3), Μοστριός (3), Μόσκος, Μουτζοσιών, Μουστάκης, Μπαρηβαγιώργης, Μπαρνάς (2), Μπας, Μπεγής (2), Μπηνάρδης, Μυλωνάς, Μύξης.

Ν-(6-6): Νικήταρος, Νικητιός, Νικολαζής, Νικολήτσος, Νισύριος, Ντολόρος.

Ξ-(5-10): Ξανθός, Ξεραγός, Ξηκάμης, Ξιγγιός (6), Ξινιδής.

Ο-(1-1): Ορφανός.

Π-(38-65): Πακιάρης (2), Παλιόπους (3), Πανταζής (2), Παπαβασίλης, Παπαγιώργης, Παπαγιάννης, Παπακατζούρης, Παπανικήτακας (3), Παπανικητής, Παπαξανθής, Παπαπάτρου, Παπαστρατής, Παπαφούκας, Παπαφώτης, Παρδούλης, Παρουσακίος, Παρκότης, Πατζάκης (3), Πατζής, Πάτρου, Πατσακίος, Περγατάκης, Περγοτής (4), Περδούλης, Πετράκος, Πετρομάγουλος, Πηπίλης, Πητζημιπίδης (3), Πληνής, Πλατής, Πολεμικός (4), Πολιολήκων, Πουκούνιος (4), Πουλίτσος (2), Πούλλιος (7), Πουμπουρής, Προμάκης (2), Πρωτόγερος.

Ρ-(5-7): Ράμος (2), Ραμουδής, Ρινιού (2), Ρούσος, Ρουσακίος.

Σ-(17-31): Σακκελάρης (2), Σαλιάρης, Σαραγός, Σαρής (4), Σηλερακίος, Σιωτακίος, Σκευοφύλακας (4), Σκικαζής, Σπανακίος, Σπανός (7), Στατής (2), Σταφυλλιάς, Στηλής, Στελλιάρης, Στιναλενός, Στρατής, Σωτηρακίος.

Τ-(16-22): Ταϊβωτάς, Τανέμας (2), Τεληγιώργης, Τεληκώστας (3), Τζακίος, Τζαννιός, Τζαταλήπασης, Τζαταράκης, Τζίγγος (3), Τζούλλιος, Τηλιακός (2), Τομπάζης, Τρης, Τσαβαρής, Τσαγκάρης, Τσουλλίος.

Φ-(4-10): Φαλάμουκας (3), Φασούλαρης (5), Φράγκος, Φωκιάς,

Χ-(26-42): Χαγής (3), Χαζάκης, Χαζηγιάννης, Χαζηγιώργης (5), Χαζηδημήτρης, Χαζηδιάκος (2), Χαζηκατζούρης, Χαζηκώστας, Χαζηκυριάκος, Χαζημιχάλης (2), Χαζηνικήτας, Χαζηνικόλας (3), Χαζηπαβλής, Χα-

ζηπαπάς, Χαζησοχάγης, Χαζηφλούρος, Χαζηφώτης (2), Χαλιός (3), Χαλικίτης, Χάσκας (2), Χιώτισσας, Χλόμος (2), Χλωρός, Χρυσόβουλος, Χρυσοχός (2), Χωματάς.

Ψ-(3-5): Ψαράς (3), Ψίλος, Ψωρλάρης.

Ιερείς

Στον κατάλογο των ενοριτών υπάρχουν 143 αναφορές σε παπάδες ή σε παιδιά παπάδων. Σε αρκετές περιπτώσεις δυο και περισσότερες καταγραφές αναφέρονται στον ίδιο ιερέα. Μόνο σε 15 περιπτώσεις η λέξη «παπά» έχει ενσωματωθεί στο όνομα ή το επίθετο του ιερέα σε μια λέξη. Σε 71 άλλες περιπτώσεις προηγείται η λέξη «παπά» και ακολουθεί το όνομα, το επίθετο ή το παρατσούκλι του ιερέα. Στις υπόλοιπες 57 περιπτώσεις αναφέρεται το όνομα, το επίθετο ή το παρατσούκλι του πατέρα ή της μάνας του ιερέα.

Η λέξη παπά έχει ενσωματωθεί: Κοντοπαπάς, Παπαβασίλης, Παπαγιάννης, Παπαγιώργης, Παπακατζούρης, Παπανικήτακας (3), Παπανικητής, Παπαξανθής, Παπαπάτρου, Παπαστρατής, Παπαφούκας, Παπαφώτης, Χαζηπαπάς.

Προηγείται η λέξη παπά: Αρφαράς (3), Βοβός, Γιαννάς (2), Γιαπάκης, Γιαπούς, Ζανετής, Ζωγράφος, Καλοδούκας (4), Κώστας, Κονόμος, Κοντός, Κουκλούκας, Κουνελές, Κρητικός, Κυπριώτης (2), Κώστας, Λογοθέτης, Λουλλούδης (9), Μαγκαφάς, Μάγος, Μαρκώνης, Μεγαλούλης, Μαστρομιχάλης, Μελεξελής, Μητράγους, Μιχάλης, Μοσχάτος, Μουστάκης, Μπαρνάς, Νικητιός (2), Νικολήτσης, Ξινιδής, Περγατάκης, Πητζημπίδης, Πόλλιος (2), Πουμπουρής, Ρουσακίος, Ρούσος, Σαρής, Σκευοφύλακας (3), Σταμάτης (2), Στεφανής, Στέφανος, Στρατής, Τζακίος, Τζαταράκης, Τουλάκης, Τσαγκάρης, Φαλάμουκας, Χαζάκης, Ψαράς, Ψίλος.

παπάς του, και ακολουθεί το όνομα, το επίθετο ή το παρατσούκλι του πατέρα του ιερέα: Βασίλη, Βεργιού, Γιώργη (2), Διάκου, Ζούμου, Ζωγράφου, Ηρακλή, Θεοδωρή, Καϊγονικόλα, Καστανού, Κατηδηνιού, Κατσαρά, Κλαδιού (2), Κλουκασακιού, Κούρτη, Κουφού, Κωνσταντή, Κωστακιού, Κωστιού, Λαζή, Λούπη (2), Μάναση, Μαραβελιού, Μαρκώνη, Μαστρομιχάλη (2), Μιχάλη, Μόσκου, Νικήτα (2), Νικητιού, Νικόλα, Ξανθού, Ξίγγιου, Πακιάρα, Παλιόπου, Πατσακιού, Περγατή, Περδούλη, Πολεμικού, Πόλλια, Πρωτόγερου, Σπανακιού, Σταμάτη, Φαλάμουκα, Φράκου, Χαζή, Χαζηγιώργη, Χαζηδιάκου.

παπός της, και ακολουθεί το όνομα, το επίθετο ή το παρατσούκλι της μητέρας του ιερέα: Αλέμνηνας, Δεφάνου, Γιαλλούρας, Νικολακάκηννας, χήρας, Μαρίας, Αστράδενας.

Διάκοι

Όπως και με τους ιερείς, στον κατάλογο των ενοριτών υπάρχουν 23 αναφορές σε διάκους ή σε παιδιά αυτών, που φανερώνει ότι αυτή την εποχή υπήρχαν στην Σύμη ορισμένοι που φοίτησαν σε σχολείο και γνώριζαν γραφή και ανάγνωση.

Διάκος (5), Χαζηδιάκος (2), Διάκος Κατσαράς, Διάκο-Νικολός.

Διάκος του: Κατζίλη, Κλαδιού, Κοντοπαπά, Νικολού, Παπαγιώργη, παπα Καλοδούκα, Παπανικήτακα, Σπανού (2), Φασούλαρη.

Διάκος της: Κτωνάλενας, Στανούδενας, Ληβισανής.

του Διάκου (2).

Χαζήδες

Στον κατάλογο υπάρχουν 20 ενορίτες, που όπως φανερώνει το όνομά τους επισκέφθηκαν την Παλαιστίνη, βαπτίστηκαν στον Ιορδάνη ποταμό και έγιναν "Χαζήδες".

Χαζηγιώργης (6), Χαζηγιάννης, Χαζηδημήτρης, Χαζηδιάκος, Χαζηκατζούρη, Χαζημιχάλης, Χαζηνικήτας, Χαζηνικόλας, Χαζηπαβλής, Χαζηπαπάς, Χαζής (2), Χαζησόχαγης, Χαζηφλουρός, Χαζηφώτης (2).

Γιοί και αδελφοί ενοριτών

Μεταξύ των 577 ενοριτών που αναφέρονται, υπάρχουν 32 περιπτώσεις που δίπλα στο όνομα του ενορίτη προστίθεται και ο γιός του και σε άλλες 28 περιπτώσεις και ο αδελφός του. Επίσης υπάρχουν άλλες τρεις περιπτώσεις, που δίπλα στο όνομα του ενορίτη προστίθεται και ο παραγιός του, και το παιδί του και τα παιδιά του. Γι αυτό πρέπει να συμπεράνουμε ότι εκτός των 577 που αναφέρονται ονομαστικά υπήρχαν και άλλοι 63 ενορίτες που έμεναν στο σπίτι του πατέρα ή του αδελφού τους.

Δημογραφικά

Η "Μάνα της Σύμης" μας δίνει την ευκαιρία να εξάγουμε ορισμένες δημογραφικές πληροφορίες. Αν από στις 577 οικογένειες, των οποίων ηγείτο άνδρας, προστεθούν και αυτές των οποίων ηγείτο γυναίκα το σύνολο των οικογενειών θα ήταν γύρω στις 600 και, λαμβανομένου υπόψη του με-

γάλου αριθμού των μελών της κάθε οικογένειας, το 1712 ο πληθυσμός της Σύμης θα ήταν γύρω στις 3.000.

Οι οκτώ ενοριακοί ναοί, που αναφέρονται στην "Μάνα της Σύμης", βρίσκονταν στο Χωριό, επομένως οι Συμιακοί αυτή την εποχή, λόγω των πειρατικών επιδρομών, δεν είχαν κατέβει στον Γιαλό. Από τον αριθμό των ενοριτών της κάθε εκκλησίας, συμπεραίνεται ότι γύρω από την εκκλησία του Αγίου Αθανασίου βρισκόταν η μεγαλύτερη συνοικία της Σύμης, ενώ οι ενορίες των άλλων εκκλησιών ήταν αρκετά μικρότερες.

Αργότερα, γύρω στο 1820, οι Συμιακοί άρχισαν να κατεβαίνουν από το Χωριό στον Γιαλό. Σε φωτογραφία του 1877 αρκετά σπίτια υπήρχαν στον Γιαλό, ορισμένα ήταν διώροφα. Τα επόμενα χρόνια η περιοχή του Γιαλού αυξάνει με γοργούς ρυθμούς. Γύρω στο 1900 ο αριθμός των ενοριτών του Αγίου Ιωάννου στον Γιαλό ξεπέρασε του Αγίου Αθανασίου, οι εκλέκτορες του Αγίου Ιωάννου είναι 17 και του Αγίου Αθανασίου 12 (ο αριθμός των εκλεκτόρων της κάθε ενορίας εξαρτάται από τον αριθμό των ενοριτών της).

Η αύξηση του αριθμού των Συμιακών που κατοικούν στον Γιαλό φαίνεται και από την ίδρυση της ενορίας του Ευαγγελισμού στο Χαράνι και της Ελεημονήτριας ψηλά πάνω στο Πιτίνι, αριστερά όπως εισέρχεστε στο λιμάνι. Η αύξηση του αριθμού των Συμιακών που μένουν στο Γιαλό δεν σημαίνει ότι έγινε εις βάρος του αριθμού αυτών που μένουν στο Χωριό, όπου ιδρύθηκε η ενορία του Αγίου Ελευθερίου. Ο πληθυσμός της Σύμης αυξάνει με ταχείς ρυθμούς. Ακόμη και στο Βιγλί, που βρίσκεται σε μεγαλύτερη απόσταση από τον Γιαλό, ιδρύθηκε η ενορία του Αγίου Παντελεήμονα.

Ακολουθεί κατάλογος των ενοριών που υπήρχαν στη Σύμη το 1712 και το 1900, με τον αριθμό ενοριτών και εκλεκτόρων.

Πίνακας-Ι

Ενορία	1712	1900
	Αριθμός Ενοριτών	Αριθμός Εκλεκτόρων
Άγιος Αθανάσιος	139	12
Παναγία	83	5
Τίμιος Σταυρός	78	5
Χαριτωμένη	65	8
Άγιος Δημήτριος	64	4
Αγία Τριάδα	60	10

Άγιος Γεώργιος	47	5
Άγιος Νικόλαος	41	4
Άγιος Ιωάννης	0	17
Άγιος Ελευθέριος	0	5
Ευαγγελισμός	0	2
Άγιος Παντελεήμων	0	2
Ελεημονήτρια	0	1

Ακολουθεί ο κατάλογος των ενοριτών και ορισμένες σημειώσεις κατά ενορία, όπως έχει καταχωρηθεί στο κατάστιχο. Δίπλα στο όνομα του κάθε ενορίτη και σε παρένθεση αναγράφεται η αποκρυπτογράφηση του ονόματος του.

Παναγία

1712 ηουνιου - 27 (27 Ιουνίου 1712)

01. παπα ξανθής (Παπαξανθής)
02. 3-παπας του κλαδιού (Παπάς του Κλαδιού)
03. δηακώς ω γηωστου (Διάκος (&) ο γιός του)
04. ματαλή χαζίνικολας (Ματαλής Χαζινικόλας)
05. δήκως ω γηώστου (Διάκος (&) ο γιός του)
06. μαβρωπετζής (Μαυροπετζής)
07. 3-νηκωλας τού μηγαλή ταρφαρά (Νικόλας του Μιχάλη τ' Αρφαρά)
08. παπα κατζουρής (Παπακατζούρης)
09. 3-δηακώς του παπα νικητακα (Διάκος του Παπανικήτακα)
10. 3-βασήλης τού γεωργη του πούλιου (Βασίλης του Γιώργη του Πουλιού)
11. 1-κωστας α λέρφωστου (Κώστας (&) αδελφός του)
12. 3-κωστας τού μηλωνά (Κώστας του Μυλωνά)
13. 3-παπας τού διακού τού κλαδιού (Παπάς του Διάκου του Κλαδιού)
14. 3-μηγάλης του γεωργή τού πετρωμαγούλου (Μιχάλης του Γιώργη του Πετρομάγουλου)
15. 3-κώστας α ελφωστου (Κώστας (&) αδελφός του)
16. παπάς α ελφωστου (παπάς (&) αδελφός του)
17. μηγαλής τζηκως (Μιχάλης Τζήκος)
18. 3-νηκήτας ταστρού (Νικήτας τ' Άστρου)
19. κηρίακως του πητζημπεδή (Κυριάκος του Πητζιμπήδη)
20. 3-νηκήτας του μηγάλη του πούκουνηού (Νικήτας του Μιχάλη του Πουκουνιού)
21. νικωλας τού μπεγη (Νικόλας του Μπέγη)

22. 1-παπάς ω γιωστού (παπάς (&) ο γιος του)
23. κωστας τού κούτζούκού (Κώστας του Κουτσούκου)
24. 2-μηγάλης τού μαβρηκού (Μιγάλης του Μαυρίκου)
25. παπά γηαπούς (παπά Γιαπούς)
26. χαζηκωστάς τού σπανού (Χαζηκώστας του Σπανού)
27. διακώς ω γήωστού (Διάκος (&) ο γιός του)
28. νικητάς του γινναρά (Νικήτας του Γιανναρά)
29. 3-γεωργης του παπά πατρου (Γιώργης του Παπαπατριού)
30. κωσταν του κούρτη (Κωνσταντίνος του Κούρτη)
31. χαζημηγαλής τού κουρτου (Χαζημιγάλης του Κούρτη)
32. τζαταληπασης (Τζαταλήπασης)
33. μηγαλής του κατζήλη (Μιγάλης του Κατσήλη)
34. 3-παπα κωντός (παπα Κοντός)
35. 3-παπα ψωρλαρης (παπα Ψωρλάρης)
36. 2-παπα κωκηνή (παπα Κοκκίνης)
37. κωστάς καληγαρώς (Κώστας Καλήγαρος)
38. 3-μαστρωνικητας (Μαστρονικήτας)
39. 3-νηκήτας ταρακλή (Νικήτας του Ηρακλή)
40. νηκωλας τού κουρτη (Νικόλας του Κούρτη)
41. γεωργής του παπα νικωλητζή (Γιώργης του παπά-Νικολήτση)
42. 3-νικήτας τού κωστα του λούπη (Νικήτας του Κώστα του Λούπη)
43. γεωργής άλερφωστού (Γιώργης (&) αδελφός του)
44. παπας τού κωστηού τού μηγαλακηού (παπάς του Κωστιού του Μιχαλακιού)
45. 3-μαβρωμματης (Μαβρομάτης)
46. 3-γεωργης του χαγή (Γιώργης του Χαζή)
47. 3-παπα καλαφατη (παπα Καλαφάτης)
48. πολεμηκώς ωγιωστού (Πολεμικός (&) ο γιός του)
49. 3-μηγάλης πούλληώς (Μιγάλης Πουλλιός)
50. 1-γεωργης ωγιωστού (Γιώργης (&) ο γιος του)
51. 3-χαζηδηακωσ ταστρου (Χαζηδιάκος τ' Άστρου)
52. νηκωλας του σαυτή (Νικόλας του Σαΐτη)
53. 3-χαζήπαβλής (Χαζηπαβλής)
54. 3-μηγαλη τού μαρληου (Μιγάλης του Μαρλιού)
55. βασηλής της κούκούσελας (Βασίλης της Κουκούσελλας)
56. νικήτας ω γιωστού (Νικήτας (&) ο γιός του)

57. γεώργης τού καλού (Γιώργης του Καλού)
58. αγγελής τού παπαστρατη (Βαγγέλης του Παπαστρατή)
59. 3-νηκητας κλαδιός (Νικήτας Κλαδιός)
60. γεωργης τού παπα της παπαδηάς (Γιώργης του παπά της παπαδιάς)
61. κηχαγιάς (Κεχαγιάς)
62. 2-νηκωλας χαλη (Νικόλας Χάλης)
63. δημήτρης τωμπαζη (Δημήτρης Τομπάζης)
64. 3-μωσκατος (Μοσχάτος)
65. 3-μυχαλακης τού ζερβού (Μιχαλάκης του Ζερβού)
66. 3-νηκητας του μωστρήου (Νικήτας του Μοστριού)
67. 2-γεωργης ταγαπητού (Γιώργης του Αγαπητού)
68. παπας τού πρωτωγέρου (παπάς του Πρωτόγερου)
69. παπάς της νηκολακακενας (παπάς της Νικολακάκενας)
70. νηκωλας ω γηωστου (Νικόλας (&) ο γιός του)
71. 3-δηακως κατζάρας (Διάκος Κατσαράς)
72. νηκητας τού λαζη (Νικήτας του Λαζή)
73. 3-μυχαλης του ραμου (Μιχάλης του Ράμου)
74. καλωλούκας ζαταρώγλους (Καλολούκας Ζατάρόγλους)
75. διακως του κατζίλη (Διάκος του Κατζίλη)
76. γέωργης του παπαβασήλη (Γιώργης του Παπαβασίλη)
77. 3-μυχαλής του κλαρλού του διακού (Μιχάλης του Κλάρου του Διάκου)
78. νηκωλας του μελά (Νικόλας του Μελά)
79. 3-παπάς του σηλερακιού (παπάς του Σηλερακιού)
80. 3-δηάκως νικωλως (Διάκο-Νικολός)
81. δηακως του παπαγεωργη (Διάκος του Παπαγιώργη)
82. νηκήτας του μυχαλη του παπά αρφρα (Νικήτας του Μιχάλη του παπά Αρφαρά)
83. 2-κωστας τού γεωργη τού σπανου (Κώστας του Γιώργη του Σπανού)

Χαριτωμένη

- χαρήτωμενή (Χαριτωμένη)
01. 3-χαζηγεωργής (Χαζηγιώργης)
 02. 3-κωστας ω λερφωσου (Κώστας (&) ο αδελφός του)
 03. 4-παπας του χαζηδηακού (παπάς του Χαζηδιάκου)
 04. 3-παπα μαρκωνής (παπά Μαρκώνης)
 05. 3-παπα σαρής (παπα Σαρής)
 06. 3-παπα μυχαλης ταξηγγηου (παπά Μιχάλης του Ξηγγιού)

07. 3-παπα κωστάς (παπά Κώστας)
08. 3-μιχάλης του καντούνη (Μιχάλης του Καντούνη)
09. 3-παπάς τής αλεμνας (παπάς της Αλέμνας)
10. 1-νηκωλας αρφαράς (Νικόλας Αρφαράς)
11. μιχαλής ω γνωστου (Μιχάλης (&) ο γιός του)
12. 3-δήακος τού σπανου (Διάκος του Σπανού)
13. 3-παπας τού μαρκωνή (παπάς του Μαρκώνη)
14. 3-νηκητας καμενών (Νικήτας Καμένος)
15. νηκητας τού νηκωλα του λούπη (Νικήτας του Νικόλα του Λούπη)
16. 2-νηκήτας της σεβαστής ταστρου (Νικήτας της Σεβαστής τ' Άστρου)
17. χαζηγεωργης του .?. καλολούκα (Χαζηγιώργης του .?. Καλολουκά)
18. 3-μιχαλακη του ρινηού (Μιχαλάκης του Ρινιού)
19. 3-κωστακη του μελα (Κωστάκης του Μελά)
20. 3-μιχαλής τις κηρασινης (Μιχάλης της Κυρασίνης)
21. 3-μιχαλης κτιστακή (Μιχάλης Κτιστάκης)
22. νηκωλας τού μαντικου (Νικόλας του Μαντικού)
23. 3-αγαπητως μπαρνας (Αγαπητός Μπαρνάς)
24. 3-νηκητας τσηγγως (Νικήτας Τσίγγος)
25. 1-νηκητας της καλησμάτα (Νικήτας της Καλησμάτας)
26. νηκωλας του λαζαρη (Νικόλας του Λαζάρου)
27. 3-μιχαλης τού κούτουλακη (Μιχάλης του Κουτουλάκη)
28. κωστάς του παπα του ξιγγιού (Κώστας του παπα του Ξιγγιού)
29. παπάς .?. κλουκασακηού (παπάς .?. Κλουκασακιού)
30. νηκωλα τού φασουλαριού (Νικόλας του Φασουλαριού)
31. 1-μαστρωθωδωρής (Μαστροθεοδωρής)
32. δηακως (&) ωγιστού (Διάκος (&) ο γιος του)
33. 3-παπας τού καστανού (παπάς του Καστανού)
34. 1-μηκές (Μικές)
35. μιχαλακή ταξηγγήού (Μιχαλάκης του Ξιγγιού)
36. 1-νηκωλας του ζούμου (Νικόλας του Ζούμου)
37. κωνσταντής αλερφωστου (Κωνσταντής (&) ο αδελφός του)
38. παπας του παπα μουστακη (παπάς του παπά Μουστάκη)
39. κωντωμιχαλη (Κοντομιχάλης)
40. μιχαλής του κούλούμπρη (Μιχάλης του Κουλουμπρή)
41. 1-παπα μπαρνάς (παπα Μπαρνάς)
42. 3-παπα γηαπακη (παπα Γιαπάκης)

43. 1-μηχαλης πητζημπηδη (Μιχάλης Πητζημπίδης)
44. γεωργης τού ζωγραφου (Γιώργης του Ζωγράφου)
45. 3-παπας τού λούπη (παπάς του Λούπη)
46. μηχαλης περγωτής (Μιχάλης Περγωτής)
47. 2-γεωργης μαλληαρος (Γιώργης Μαλλιαρός)
48. μηχαλης του χαζη του μελα (Μιχάλης του Χαζή του Μελά)
49. 3-μηχαλη γήαπούς (Μιχάλης Γιαπούς)
50. γεώργης γιαπους (Γιώργης Γιαπούς)
51. 3-αγγελής τού παπα σαρή (Αγγελής του παπά Σαρή)
52. αντωνης τού ζανή (Αντώνης του Ζανή)
53. 2-παπα τεληκωστάς (παπα Τεληκώστας)
54. 2-γεωργης της σεβαστής του ταστρου (Γιώργης της σεβαστής τ' Α-στρου)
55. 3-γεωργης του χρησωβουλου (Γιώργης του Χρυσόβουλου)
56. καλωδούκας του παπα καλωλουκα (Καλοδούκας του παπά Καλολουκά)
57. γεωργης του καλωδούκηού (Γιώργης του Καλοδουκίου)
58. μιχαλής του παπα σταματη (Μιχάλης του παπά Σταμάτη)
59. σταματής του μαντηκού (Σταμάτης του Μαντικού)
60. μιχαλης του νικητα του κουνελέ (Μιχάλης του Νικήτα του Κουνελέ)
61. 1-αντωνης του καταματηου (Αντώνης του Καταματιού)
62. 3-νηκητας τού μαναση (Νικήτας του Μάναση)
63. 2-νηκητάς του ρήνηου (Νικήτας του Ρινιού)
64. χαζι παπας της μαγήστρήσας τού παρκωτη (Χαζηπαπάς της μαγηστράσας του Παρκότη)
65. 3-νηκωλως τού ζήφου (Νικόλας του Ζήφου)

Άγιος Δημήτριος

- αγηως δημητρής (Άγιος Δημήτρης)
01. 1-παπας μωσκατώς (παπά Μοσχάτος)
 02. 3-χαζηφωτής (Χαζηφώτης)
 03. 3-μηχαλης ω γηωστου (Μιχάλης (&) ο γιός του)
 04. καλωδούκας και αλερφωστου (Καλοδούκας (&) ο αδελφός του)
 05. παπα ληγωθετής (παπά Λογοθέτης)
 06. 3-κατζημπαρκή (Κατζημπάρκης)
 07. 3-μηχαλης ω γηωστου (Μιχάλης (&) ο γιός του)
 08. 3-μηχαλης καμηής του κουζού (Μιχάλης Καμηής του Κουζού)

09. 2-γεωργης στελλιαρής (Γιώργης Στελλιάρης)
10. μαστρωνικητας του μανωλη (Μαστρονικήτας του Μανώλη)
11. μιχαλης τού μπεγη (Μιχάλης του Μπέγη)
12. 3-μηχαλης του παπα κωντου (Μιχάλης του παπά Κοντού)
13. 3-νικητάς του σιωτακιού (Νικήτας του Σιωτακιού)
14. 2-γεωργης πληνής (Γιώργης Πληνής)
15. 3-νικολαζής (Νικολαζής)
16. 3-μηχαλης του παπά του βασηλή (Μιχάλης του παπά του Βασίλη)
17. διακως της κτωναλενας (Διάκος της Κτωνάλενας)
18. 3-σταματης τού μαβριού (Σταμάτης του Μαβριού)
19. 3-βασηλης πατζακη (Βασίλης Πατζάκης)
20. 3-γεωργης ταωνα γαμπρος (Γιώργης τ' Αντωνά γαμπρός)
21. κωστας κιωράς (Κώστας Κιόρας)
22. 2-παπά ωγηωστου (παπάς (&) ο γιός του)
23. παπά του φρακού (παπάς του Φράκου)
24. παπά τού πατζακηού (παπάς του Πατσακιού)
25. 3-μιχαλής τού νικωλα τού μιχαλακηού (Μιχάλης του Νικόλα του Μιχαλακιού)
26. παπας του γεωργη τού σπανού (παπάς του Γιώργη του Σπανού)
27. 3-κωστας της πουλλιιδενας (Κώστας της Πουλλίδενας)
28. 2-χαζηδημητρης (Χαζηδημήτρης)
29. μαρκως ωγηωστου (Μάρκος (&) ο γιός του)
30. παπας τού ζούμου (παπάς του Ζούμου)
31. 3-κωστακη τού κωντητζάκηου (Κωστάκης του Κοντητζακιού)
32. γεώργης ω αλερφως στου (Γιώργης (&) ο αδελφός του)
33. 3-κωστας τού νηκωλα τού κωταματηού (Κώστας του Νικόλα του Κοταματιού)
34. 3-γεωργης κουτζουκή (Γιώργης Κουτζούκης)
35. παπα νικητακας (Παπανικήτακας)
36. γεωργης τού μιχαλακηού (Γιώργης του Μιχαλακιού)
37. παπας ωγηωστού (παπάς (&) ο γιός του)
38. 3-διακως της στάνουδενας (Διάκος της Στανούδενας)
39. 1- κωστας αλερφωστού (Κώστας (&) ο αδελφός του)
40. 3-νικητας τού χαζιανι του παπανικητη (Νικήτας του Χαζηγιάννη του Παπανικητή)
41. 1- του σταματη του μαβριού ωγηως (του Σταμάτη του Μαβριού ο γιος)

42. 2-μηχαλης του φωτη του πουκούνιου (Μιχάλης του Φώτη του Πουκούνιου)
43. 3-νικητας κούγιω (Νικήτας Κουγιός)
44. παπας του πωλεμηκου του παπα τουλακη (παπάς του Πολεμικού του παπά Τουλάκη)
45. 3-γεωργης τού παπα του κουφού (Γιώργης του παπά του Κουφού)
46. διμελλή του στεφανού (Διμέλλη του Στέφανου)
47. νικωλας τού ματηκού (Νικόλας του Μαντικού)
48. 3-νικητας του πωλεμηκού του πατζή (Νικήτας του Πολεμικού του Πατζή)
49. 3-γεωργης τού κοστηού μπαρηβαγεώργη (Γιώργης του Κωστιού Μπαρηβαγιώργη)
50. κωστας του μηχαλι ταλεμιού (Κώστας του Μιχάλη τ' Αλεμενιού)
51. 2-γεωργης κατρής (Γιώργης Κατρής)
52. 3-δηακως τού παπα καλωδούκα (Διακος του παπά Καλοδούκα)
53. κηριακως του μηχαλι τού νικηταρού (Κυριάκος του Μιχάλη του Νικήταρου)
54. 1-παπας του θωδωρι (παπάς του Θεοδωρή)
55. νικώλας κούζή (Νικόλας Κούζης)
56. 3-χαζημηγάλης πατζακη (Χαζημηγάλης Πατζάκης)
57. 2-νικωλακη ταξιγγιου (Νικολάκη του Ξιγγιού)
58. 3-παπας μητραγους (παπά Μητράγους)
59. 1-μηγάλης ωγηωστου (Μιχάλης (&) ο γιος του)
60. 3-παπα περγατακη (παπά Περγατάκης)
61. 3-νικητας του παπα της δεφανου (Νικήτας του παπά της Δεφάνου)
62. 1-βασηλής του ρίνηού (Βασιλής του Ρινιού)
63. 3-χαζηνήκωλάς πατζάκη (Χαζηνικόλας Πατζάκης)
64. 2-νικητάς τού βαρεληζή (Νικήτας του Βαρεληζή)

Άγιος Νικόλαος

- αγηως νηκωλάς (Άγιος Νικόλαος)
01. 3-παπας της γιαλλουρας (παπάς της Γιαλλούρας)
 02. μηγάλης του καπνού (Μιχάλης του Καπνού)
 03. 3-κωστας τού χαζικατζούρη (Κώστας του Χαζικατζούρη)
 04. 2-ραμουδήν (Ραμουδήν)
 05. στατής (Στατής)
 06. 3-νικητας μελλισανως (Νικήτας Μελλισανός)

07. 3-αντωνις τού κούγια (Αντώνης του Κούγια)
08. παπας τού νικητα του παπα γιαννή (παπάς του Νικήτα του Παπαγιάννη)
09. 3-νικωλακη τού χλωμου (Νικολάκης του Χλόμου)
10. 3-καλιβας (Καλύβας)
11. 3-νηκητάς φασούλαρης (Νικήτας Φασούλαρης)
12. 3-γεωργης της γιαλλουσα (Γιώργης της Γιαλλούσας)
13. 3-χαζικηριακός τού κωβητού (Χαζηκυριάκος του Κοβητού)
14. 3-νικωλας ωγιωστού (Νικόλας (&) ο γιος του)
15. 1-μαργελός (Μαργέλος)
16. κώστας της νικηταρενας (Κώστας της Νικητάρενας)
17. 3-νικωλας ψαράς (Νικόλας Ψαράς)
18. παπας του νηκωλα του κωντιτζι (παπάς του Νικόλα του Κοντίτση)
19. 3-φιληπός(Φίλιππος)
20. 3- νικωλας τού βιγλιαρη (Νικόλας του Βιγλιάρη)
21. 3-χαζηνικωλάς σπανιωλης (Χαζηνικόλας Σπανιόλης)
22. 3-μιχαλης αλερφωστου (Μιχάλης (&) ο αδελφός του)
23. 2-κωστα του μεγαλουλή (Κώστα του Μεγαλούλη)
24. 1-κωστα του σταφιλληά (Κώστα του Σταφυλιά)
25. χαζηνικωλας του μαστρογιαννιού (Χαζηνικόλας του Μαστρογιαννιού)
26. 3-μιχαλης πέργωτή (Μιχάλης Περγωτής)
27. 3-σκικαζής (Σκικαζής)
28. 1-παπας του περδούλή (παπάς του Περδούλη)
29. μιχαλης ωγιωστου (Μιχάλης (&) ο γιος του)
30. 3-παπας του φαλαμουκά (παπάς του Φαλάμουκα)
31. μιχαλης τελικωστάς (Μιχάλης Τελικώστας)
32. γεωργης περγωτής (Γιώργης Περγωτής)
33. νικωλα ζανής (Νικόλας Ζανής)
34. νηκητας τού μηξη (Νικήτας του Μύξη)
35. 3-νητας τού караγεωργη (Νικήτας του Καραγιώργη)
36. παπας του γεωργη τού σκηφιλακα (παπάς του Γιώργη του Σκευοφύλακα)
37. παπας κουνελές (παπας Κουνελές)
38. 3-παπάς του παπα καλωδοúκα (παπάς του παπά Καλοδοúκα)
39. νικωλάς τού караγεωργης (Νικόλας του Καραγιώργη)
40. 3-μιχαλής τού χαλήού (Μιχάλης του Χαλιού)
41. μουτζωσληων (μουτζοσλιών)

Άγιος Γεώργιος

αγιως γεωργης (Άγιος Γεώργιος)

01. 3-παπας του καηγωνικωλα (παπάς του Καϊγιονικόλα)
02. 3-παπα ζωγραφός (παπά Ζωγράφος)
03. 1-παπα στεφανως(παπά Στέφανος)
04. παπα πολληως (παπά Πόλλιος)
05. παπας του χαζη του φασούλαρη (παπάς του Χαζή του Φασούλαρη)
06. μηχαλής του παπα αρφαρά (Μιχάλης του παπά Αρφαρά)
07. γεωργής ωγηωστου (Γιώργης (&) ο γιος του)
08. 3-νηκητας του φωτη τού πουκούνιου (Νικήτας του Φώτη του Πουκούνιου)
09. 2-κωστας τού ζαγγούρη (Κώστας του Ζαγγούρη)
10. 3-παπας τού ξανθού (παπάς του Ξανθού)
11. 3-νηκωλάς κωντωιος (Νικόλας Κοντογιός)
12. κωστακη του χλωμού (Κωστάκης του Χλόμου)
13. νηκητάς μανγκαφας (Νικήτας Μαγκαφάς)
14. 2-γεωργής ταντωνά (Γιώργης τ' Αντωνά)
15. 1-δημητρής ωγηωστου (Δημήτρης (&) ο γιος του)
16. 3-παπα αλερφωστου (παπάς (&) ο αδελφός του)
17. του νικωλα του μανε ωγιως (του Νικόλα του Μανέ ο γιος)
18. 3-νηκωλακη τού κωνστατή (Νικολάκης του Κωνσταντή)
19. 3-νικητας τού παπα αρφαρά (Νικήτας του παπά Αρφαρά)
20. 1-μηχαλής του μαλλήαρου (Μιχάλης του Μαλλιαρού)
21. 3-νηκωλάς μαλληαρος (Νικόλας Μαλλιαρός)
22. 3-νηκητας τού πατρού (Νικήτας του Πάτρου)
23. 3-νηκητας τού καταματηου (Νικήτας του Καταματιού)
24. γεωργής τού ψαρά (Γιώργης του Ψαρά)
25. 3- παπας τού σπανακήου (παπάς του Σπανακιού)
26. 3- τζαβαρης (Τσαβαρης)
27. 3-μηχαλής χαλής ταλεξάνληρη (Μιχάλης τ' Αλεξανδρή)
28. 2- παπα κηπρήωτης (παπά Κυπριώτης)
29. 3-νηκωλας πούλήτζής (Νικόλας Πουλήτσης)
30. 3-νηκωλας του παπα τού λουπή (Νικόλας του παπά του Λούπη)
31. 3-παπας ταρακλή (παπάς του Ηρακλή)
32. 2-παπα χαζακή (παπά Χαζάκης)
33. 3-καλωλουκας του ζωγραφου (Καλολούκας του Ζωγράφου)
34. 3-νικωλας τανεμα (Νικόλας Τανέμα)

35. 3-κωστας πλατής (Κώστας Πλατής)
36. ανδρεας καρπαθιωσ (Ανδρέας Καρπάθιος)
37. κηριακωσ τής γιαλλουρασ (Κυριάκος της Γιαλλούρας)
38. νικωλασ τού κωβιού (Νικόλασ του Κωβιού)
39. μηχαλής τού κωβιου (Μιχάλης του Κωβιού)
40. 2-νικωλασ της βωσκισιάσ (Νικόλασ της Βόσκισσας)
41. γεωργησ κωτηρμανι (Γιώργησ Κωτηρμάνησ)
42. 2-γεωργησ τού βαρδηναλη (Γιώργησ του Βαρδηναλή)
43. 2-παπασ τού ζωγραφού (παπάσ του Ζωγράφου)
44. 1- μηχαλησ τού σταμάτη τού σαλιαρη (Μιχάλησ του Σταμάτη του Σα-
λιάρη)
45. 2-γεωργήσ του καλού (Γιώργησ του Καλού)
46. 4-παπασ τού κωστακηού τού χλωρού (παπάσ του Κωστακιού του Χλωρού)
47. 1-παπασ του λαζή (παπάσ του Λαζή)

Άγιος Αθανάσιος

αγιωσ αθανασησ (Άγιωσ Αθανάσιωσ)

01. 3-κωστακη του μηχαλι του δημελού (Κωστάκησ του Μιχάλη του Δήμε-
λου)
02. 3-παπασ του μηχαλη τού πουκουνιου (παπάσ του Μιχάλη του Πουκού-
νιου)
03. γεωργήσ του παπα τού πωλλια (Γιώργησ του παπά του Πόλλια)
04. 3-νικητασ κούτελασ (Νικήτασ Κουτελάσ)
05. 3-διακώσ της λογαληνάσ (Διάκοσ της Λογαλήνασ)
06. κωστας τού παπα τού φαλαμούκα (Κώστας του παπά του Φαλάμουκα)
07. 3-γεωργήσ τού ζανή (Γιώργησ του Ζανή)
08. 3-νηκητάσ του κωστηου τού παπα λουλλούδη .. ξηκάμη (Νικήτασ του
Κωστιού του παπά Λουλλούδη .. Ξηκάμη)
09. 3-νικητασ της μωστρασ (Νικήτασ της Μόστρασ)
10. νικώλασ αλερφωστού (Νικόλασ (&) ο αδελφός του)
11. 3-γεωργήσ κουλούμπρησ (Γιώργησ Κουλουμπρήσ)
12. διακωσ του σπανού (Διάκοσ του Σπανού)
13. 1-κηριακώσ του γαμπρούλλήου (Κυριάκοσ του Γαμπρουλλιού)
14. 3-παπα ωγηωστου (παπά (&) ο γιοσ του)
15. 2-μηχαλήσ του παπα του νικήτηου (Μιχάλησ του παπά του Νικητιού)
16. κωστακή του τζανηου (Κωστάκησ του Τζαννιού)

17. 3-θωδωρής του παπα του παπα λούλλουδη (Θεοδωρής του παπά του παπά Λουλλούδη)
18. 3-μηχαλης καψής (Μιχάλης Καψής)
19. 3-νηκτης τού κωστα του στεφανού (Νικήτας του Κώστα του Στεφάνου)
20. 3-νηκωλας τού κωστα του παπα νικητη (Νικόλας του Κώστα του παπά Νικητή)
21. 3-παπας της χηράς (παπάς της χήρας)
22. νικήτας χωματας (Νικήτας Χωματάς)
23. κωστάς κωρασανής (Κώστας Κωρασάνης)
24. 3-παπα καλωγηρός (παπά Καλόγηρος)
25. 1-νηκτης του γενήα (Νικήτας του Γενιά)
26. 3-νηκωλάς αλερφωστου (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
27. 2-παπας του κωστάντη τού κτηστή (παπάς του Κωνσταντή του κτίστη)
28. νικωλας αλερφωστου (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
29. μηχαλης φαλαμούκα (Μιχάλης Φαλάμουκας)
30. 3-παπας τού κουρτή (παπάς του Κούρτη)
31. 3-χαζηφωτης του σαγγελαρη (Χαζηφώτης του Σακκελάρη)
32. 3-διακως ωγηωστού (Διάκος (&) ο γιος του)
33. γεωργης τού λούπη (Γιώργης του Λούπη)
34. κωστας της πατρουλενάς (Κώστας της Πατρούλενας)
35. 3-βασηλης τού παπαφουκα (Βασίλης του Παπαφούκα)
36. 3-νικωλας τού παπαφωτή (Νικόλας του Παπαφώτη)
37. 2-μηχαλης του θωρωρι του παπα λούλλουδη (Μιχάλης του Θεοδωρή του παπά Λουλλούδη)
38. γεωργης του σταματη τού σπανού (Γιώργης του Σταμάτη του Σπανού)
39. 3-βασηλής τού χασκά (Βασίλης του Χάσκα)
40. νηκωλας φωκηα (Νικόλας Φώκιας)
41. νηκτης πούλητζης (Νικήτας Πουλίτσης)
42. κωστακη τού πάρδουλη (Κωστάκης του Παρδούλη)
43. νηκωλός του νικηταρού (Νικολός του Νικήταρου)
44. 1-νικωλάς νισηργιως (Νικόλας Νισύριος)
45. 3-χαζινικητας τού παπα καλωδούκα (Χαζηνικήτας του παπά Καλωδούκα)
46. 3-μηχαλης ωγηωστου (Μιχάλης (&) ο γιος του)
47. παπας αλερφωστου (παπάς (&) ο αδελφός του)
48. 3-χαζησωχαγης (Χαζησόχαγης)

49. 3-νικητας σαρής (Νικήτας Σαρής)
50. 3-κωστας τζηγγώς (Κώστα Τζίγγος)
51. 2-γεωργης τού καστρηνηου (Γιώργης του Καστρινιού)
52. 1-νηκωλας τού χαζηγεωργη της γιαλλουράς (Νικόλας του Χαζηγιώργη της Γιαλλούρας)
53. 3-στεφανης του τζούλλιού (Στεφανής του Τσουλλιού)
54. νηκωλας του τζατηρακιου (Νικόλας του Σωτηρακιού)
55. 3-παπας του διακού του νικωλού (παπάς του Διάκου του Νικολού)
56. 3-νικητας αλερφωστού (Νικήτας (&) ο αδελφός του)
57. 3-νικωλας της βενετιάς (Νικόλας της Βενετίας)
58. 2-κωστας αλερφωστού (Κώστας (&) ο αδελφός του)
59. 2-νικητας του παπα τού νικήτηού (Νικήτας του παπά του Νικητιού)
60. 3-μηχαλης της νικηταρενάς (Μιχάλης της Νικητάρενας)
61. 1-παπας της μαρίας τού ρινιού (παπάς της Μαρίας του Ρινιού)
62. στεφανης ταντωνιού (Στεφανής τ' Αντωνιού)
63. 1-παπας του νικητα ταντωνιού (παπάς του Νικήτα τ' Αντωνιού)
64. νικητας τού θωδωρή του παπα λούλλουδη (Νικήτας του Θεοδωρή του παπά Λουλλούδη)
65. 2-αναστασης τού κούζού (Αναστάσης του Κούζου)
66. νικωλας ταντωνη τού μαντικού (Νικόλας τ' Αντώνη του Μαντικού)
67. 3-κωστακη τού σαγκελλαρι (Κωστάκη του Σακελλάρη)
68. 1-νικητας ωγηωστού (Νικήτας (&) ο γιος του)
69. παπα ψηλως (παπά Ψίλος)
70. λουκας (Λουκάς)
71. 3-γεωργής του μηχαλι του κουφού (Γιώργης του Μιχάλη Κουφού)
72. 1-παπας τατωνι του χαρκητη (παπάς τ' Αντώνη του Χαλκίτη)
73. 2-νικωλας αδερφωστού (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
74. 3-κωστας πηπηλη (Κώστας Πηπίλης)
75. 3-νηκωλας αλερφωστου (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
76. 3-κωστας κωντωπαπας (Κώστας Κοντόπαπας)
77. μηχαλης του νικητα τού μαβρηου (Μιχάλης του Νικήτα του Μαύρου)
78. 3- νηκωλας του θωδωρη του παπα λουλλουδη (Νικόλας του Θεοδωρή του παπά Λουλλούδη)
- αγηωας αθασης (Άγιος Αθανάσης)
79. 2-κωστας στηναλενως (Κώστας Στηναλενός)
80. παπας ρουσως τατωνά (παπάς Ρούσος τ' Αντωνά)

81. 2-μηχάλης καστρινιού (Μιχάλης Καστρινιού)
82. γεωργης της αλαμινάς (Γιώργης της Αλαμίνας)
83. νηκητας του νικωλα του τζούλλιου (Νικήτας του Νικόλα του Τζούλλιου)
84. γεωργής κηρατηκενής (Γιώργης Κηρατηκενής)
85. παπας του κατζαρα (παπάς του Κατσαρά)
86. 2-βασιλής ρούσως ταρφαρα (Βασίλης Ρούσος τ' Αρφαρά)
87. γεωργης τού νηκωλά του μηχαλακηού (Γιώργης του Νικόλα του Μιχαλακιού)
88. 3-παπας αλρφωστου (παπάς (&) ο αδελφός του)
89. νικητας του κατιδινιου (Νικήτας του Κατιδινιού)
90. νικητας τού κωστα του γιαννακή (Νικήτας του Κώστα του Γιαννάκη)
91. νικόλας αλρφωστού (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
92. μηχαλής τού γεωργη τής ευδωκας (Μιχάλης του Γιώργη της Ευδωκιάς)
93. 3-παπας πουμπουρή (παπά Πουμπουρή)
94. 3- κωσταρα τού μελα (Κωσταράς του Μελά)
95. γεωργής του παπα τού μωσκού (Γιώργης του παπά του Μόσκου)
96. παπας του πέργατή (παπάς του Περγατή)
97. νικητάς τού νηκωλα τού πουλλήου (Νικήτας του Νικόλα του Πούλλιου)
98. νικόλας ωγηωστού (Νικόλας (&) ο γιος του)
99. 2-μηχαλης του κωστα του πωληα (Μιχάλης του Κώστα του Πόλια)
100. 3-γεωργης δημελή (Γιώργης Δημελής)
101. 3-δήαμαντής (Διαμαντής)
102. 3-γεωργης τού σπανού (Γιώργης του Σπανού)
103. 3-γαπήτως αλρφωστού (Αγαπητός (&) ο αδελφός του)
104. 1-μηχαλής αλέρφωστού (Μιχάλης (&) ο αδελφός του)
105. τελήγεωργής (Τεληγιώργης)
106. νηκωλακη τού μαραβελλήου (Νικολάκη του Μαραβέλλιου)
107. δηκακως τού κωντω παπα (Διάκος του Κοντοπαπά)
108. 2-μηχαλης μανταλή (Μιχάλης Μαντάλης)
109. 2-βασιλακη ταιβωτα (Βασιλάκη ταϊβωτά)
110. νηκητας τού γεωρη τού παπανικητακα (Νικήτας του Γιώργη του Παπανικήτακα)
111. 3-νηκωλας λεβετερή (Νικόλας Λεβεντέρης)
112. κηριακως τού ληγιστου (Κυριάκος του Λυγιστού)
113. βηρσαμη (Βηρσάμης)
114. 2-γεωργης γιαπακή (Γιώργης Γιαπάκης)

115. γεωργης τού νικητα του κωβηού (Γιώργης του Νικήτα του Κωβιού)
116. 2-γεωργης τού μωστριού (Γιώργης του Μωστριού)
117. γεωργης τού παπα τού μαναση (Γιώργης του παπά του Μάναση)
118. γεωργής του νηκητα του κατζαρα (Γιώργης του Νικήτα του Κατσαρά)
119. 3-παπα κωνώμως (παπά Κονόμος)
120. 3-παπα κριτηκως (παπά Κρητικός)
121. 3-παπα τζαγκαρής (παπά Τσαγκάρης)
122. 3-παπα μεγαλουλής (παπά Μεγαλούλης)
123. 3-παπα κουκλουκασής (παπά Κουκλούκασης)
124. παπα ξηνιδήν (παπά Ξινιδής)
125. νηκωλας τού παπα σταματη (Νικόλας του παπά Σταμάτη)
126. κώστας αλερφωστου (Κώστας (&) ο αδελφός του)
127. 2-παπα μάγως (παπά Μάγος)
128. γεωργής ταρφανού (Γιώργης του Ορφανού)
129. κε ωγηωστου (και ο γιος του)
130. 3-πετρώς τού καντούνιά (Πέτρος του Καντούνια)
131. θωδωρής του νικητα του θωδωρη (Θεοδωρής του Νικήτα του Θεο-
δωρή)
132. γεωργης τωλωρως (Γιώργης Ντολόρος)
133. μηχαλής τού γεωργη της ευβωκιάς (Μιχάλης του Γιώργη της Ευδοκιάς)
134. 3-γεωργης λογωδήνη (Γιώργης Λογοδήνης)
135. 3- γεωργής κηπριωτής (Γιώργης Κυπριώτης)
136. 2- γεωργης τού παπα τού νηκητιου (Γιώργης του παπά του Νικητιού)
137. 1- διμητρης κηπρηωτής (Δημήτρης Κυπριώτης)
138. 2-νηκητας βαλανάς (Νικήτας Βαλανάς)
139. 1-νηκώλας της χιωτησας (Νικόλας της Χιώτισσας)

Τίμιος Σταυρός

- σταβρωσ (Τίμιος Σταυρός)
01. νηκωλας κακακή (Νικόλας Κακάκης)
 02. γεωργης του μωστριού (Γιώργης του Μωστριού)
 03. νηκωλας κωκηνή (Νικόλας Κοκκίνης)
 04. παπα ψαράς (παπά Ψαράς)
 05. παπας τού κωστα της ξάνθης (παπάς του Κώστα της Ξανθής)
 06. γεωργης τού βεργηου (Γιώργης του Βεργιού)
 07. μηχαλής τού παπα στρατή (Μιχάλης του παπά Στρατή)
 08. 3-μηχαλής του στεφανού (Μιχάλης του Στεφάνου)

09. ζερβωγεωργής (Ζερβογιώργης)
10. 3-βασηλης τού κωντού (Βασίλης του Κωντού)
11. γεωργης τού παλιωπού (Γιώργης του Παλιόπου)
12. 3-παπα μελεξελής (παπά Μελεξελής)
13. 3-κηριακως του χασκα (Κυριάκος του Χάσκα)
14. 3-σάβας του κατιδηνιου (Σάββας του Κατιδηνιού)
15. 1-καραννηκάς (Καρανίκας)
16. νικητας μελάς (Νικήτας Μελάς)
17. νικητας του μελλισανού (Νικήτας του Μελλισανού)
18. νικωλας τού χαζί του φασούλαρη (Νικόλας του Χαζί του Φασούλαρη)
19. 3-παπας του κωστα τού κλαδιου (παπάς του Κώστα του Κλαδιού)
20. νικωλας τού χαζη του νικητα (Νικόλας του Χαζή του Νικήτα)
21. καλωδουκας της νικωλακενας (Καλοδούκας της Νικολάκενας)
22. 3-διακως του φασούλαρη (Διάκος του Φασούλαρη)
23. νικωλας αλρφωστου (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
24. μηχαλης μπήναρδης (Μιχάλης Μπηνάρδης)
25. 1-νικητας μπάς (Νικήτας Μπας)
26. 1-διακώς της ληβισανής (Διάκος της Ληβισανής)
27. 3-γεωργης του ραμού (Γιώργης του Ράμου)
28. 3-νικωλας του κούφακηού (Νικόλας του Κουφακιού)
29. νηκητας τού παπα τού παπα λουλλουδη (Νικήτας του παπά του παπά Λουλλούδη)
30. 1-παπα ζανετής (παπά Ζανετής)
31. πανταζης (Πανταζής)
32. κε ωγηωστου (και ο γιος του)
33. στατης (Σταστής)
34. γεωργης λεβετερή (Γιώργης Λεβεντέρης)
35. 3-κωστας τασπρωκωλού (Κώστας του Ασπρόκολου)
36. μηχαλής ωγηωστού (Μιχάλης (&) ο γιος του)
37. μηχαλης πρωμακή (Μιχάλης Προμάκης)
38. κωστας τού παπα του μαστρωμηχαλη (Κώστας του παπά του Μαστρωμηχάλη)
39. παπας τού κατηδηνηού (παπάς του Κατηδηνιου)
40. 2-μηχαλης του κλαδακηού (Μιχάλης του Κλαδακιού)
41. 3-γεωργης του παπα τού μαστρωμηχαλη (Γιώργης του παπά του Μαστρωμηχάλη)

42. του καλιαριου πεδη (του Καλιάριου παιδί)
43. 3-παπα κωστάς πωλεμηκός (παπά Κώστας Πολεμικός)
44. νηκητας του βεργηού (Νικήτας του Βεργιού)
45. παπας του μαραβεληού (παπάς του Μαραβελιού)
46. 2-νικωλας του βασηλεσκου (Νικόλας του Βασιλέσκου)
47. γεωργης τού νηκητα τού παπα γιαννά (Γιώργης του Νικήτα του παπά Γιαννά)
48. μηχαλής του χαλιού (Μιχάλης του Χαλιού)
49. 1-νικωλας του κούνελε (Νικόλας του Κουνελέ)
50. νηκητας ωγηωστού (Νικήτας (&) ο γιος του)
51. 3-κωσταντής τού φραγκού (Κωσταντής του Φράγκου)
52. 3-αναστασής του κούνελε (Αναστάσης του Κουνελέ)
53. νηκητας τού κασσωτη (Νικήτας του Κασσώτης)
54. κωστας ωγηωστού (Κώστας (&) ο γιος του)
55. 1-του κωστας τού γαπρουλακιού πεδια (του Κώστας του Γαπρουλακιού παιδιά)
56. κωστας τού νικωλα ταξιγγιου (Κώστας του Νικόλα του Ξίγγιου)
57. 3-μηχαλής του παπα του παπα μαγκαφα (Μιχάλης του παπά του παπά Μαγκαφά)
58. μηχαλης του χαγη (Μιχάλης του Χαγή)
59. νικητας του βασιλεσκού (Νικήτας του Βασιλέσκου) ()
60. 3-κωστας του τρη (Κώστας του Τρη)
61. 3-παπας του πακηαρα (παπάς του Πακιάρα)
62. γαπητωσ του ζουμού (Αγαπητός του Ζούμου)
63. 3-γεωργης χρουσωφός (Γιώργης Χρυσοφός)
64. 3-κωστας τηλιακωσ (Κώστας Τηλιακός)
65. 3-διμήτρης του παπα του μαστρωμηγαλή (Δημήτρης του παπά του Μαστρομιχάλη)
66. 3-βασίλης αλερφωστού (Βασίλης (&) ο αδελφός του)
67. νικωλας αρφωστου (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
68. κωστας τού κασσωτή (Κώστας του Κασσώτη)
69. κωστας τανεμα (Κώστας Τανέμα)
70. 3-χαζημηγαλης λούπησ (Χαζημιχάλης Λούπησ)
71. κωστας του νικωλα του κασσωτή (Κώστας του Νικόλα του Κασσώτη)
72. παπας τζαταρακή (παπάς Τζαταράκης)
73. γεωργής σαραγός (Γιώργης Σαραγός)

74. κωστάς του γηαννουλι (Κώστας του Γιαννούλη)
75. νικητας του κωστα τού χαγη (Νικήτας του Κώστα του Χαγή)
76. 2-νηκωλας πρωμακη (Νικόλας Προμάκης)
77. 3-ρουσώς του κωβηού (Ρούσος του Κωβιού)
78. 3-μηχαλης του παπα λουλλουδη (Μιχάλης του παπά Λουλούδη).

Στο τέλος του καταλόγου του Τιμίου Σταυρού υπάρχει ακόλουθη σημείωση:

εθελε τω γεωργακη .?. του παπα της αλεμνηας κε κοψαμεντω απανω στω νε κη λεαρφωστου. μαρτηράς χαζιγεωργης του παπα τζακιού. μαρτηρας κωκηνή.

(ήθελε το Γιωργάκη .?. του παπά της Αλεμίνας και κόψαμε τον απο το (&) αδελφός του. Μάρτηρας Χαζηγιώργης του παπά Τζακιού. Μάρτηρας Κοκκίνης).

Αγία Τριάδα

αγηα τρηας (Αγία Τριάδα)

01. 2-κωστας της αλημνηας (Κώστας της Αλεμίνας)
02. μανωλης παραγιωστου (Μανώλης (&) ο παραγιός του)
03. 2-αντωνης τού ξιστηού (Αντώνης του Ξιστιού)
04. κωστας τού νικωλου (Κώστας του Νικολού)
05. γεωργης ωγηωστου (Γιώργης (&) ο γιος του)
06. μηχαλης του παπα του παπα λούλλουδη (Μιχάλης του παπά του παπά Λουλλούδη)
07. 3-γεωργης ταγαπητου (Γιώργης του Αγαπητού)
08. χαζιγεωργης του παπα στεφανη (Χαζηγιώργης του παπά Στεφανή)
09. 3-νηκωλας ανεψωστου (Νικόλας (&) ο ανεψιός του)
10. παπας του παπα αρφαρα (παπάς του παπά Αρφαρά)
11. παπας του παληωπου (παπάς του Παλιόπου)
12. 3-νικωλα λωγαδινη (Νικόλας Λογαδίνης)
13. 3-κωστας του μηχαλι τής αλαμνηας (Κώστας του Μιχάλη της Αλαμίνας)
14. 3-παπας της αστραδενάς του παπα σκηφιλακα (παπάς της Αστράδενας του παπά Σκευοφύλακα)
15. 3-νικωλας του διακού του κλαδού (Νικόλας του Διάκου του Κλαδιού)
16. 1-παπας του σταματη του του κωνταγγιλη (παπάς του Σταμάτη του του Κωνταγγίλη)
17. 3-χαζηφλουρός (Χαζηφλουρός)
18. 3-παπας του χαζιγεωργης της κατηνας (παπάς του Χαζηγιώργη της Κατίνας)

19. 3-μηχαλής ζούρουδής (Μιχάλης Ζουρούδης)
20. μανωλής χρουσωχως (Μανώλης Χρυσοχός)
21. 3-κωστακη τού φωτή (Κωστάκη του Φώτη)
22. 3-νικωλας κωνταγγίλης (Νικόλας Κονταγγίλης)
23. 1-κωστας του θωδωρι του παπα λουλλουδη (Κώστας του Θεοδωρή του παπά Λουλλούδη)
24. νικωλας αλερφωστού (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
25. 2-μηχαλης στήλης (Μιχάλης Στήλης)
26. δηακως ωγηωστου (Διάκος (&) ο γιος του)
27. 3-παπας της αλαμηνας (παπάς της Αλαμίνης)
28. γεωργης τού κωστά του παπα σκηφιλακα (Γιώργης του Κωστα του παπά Σκευοφύλακα)
29. 3-χαζιγεωργης του παπα τζακηου (Χαζιγιώργης του παπά Τζακιού)
30. 3-μηχαλής ταστραλενιου (Μιχάλης του Αστραλενιού)
31. 3-γεωργης τού φωτη (Γιώργης του Φώτη)
32. 3-νικητας τού φωτη (Νικήτας του Φώτη)
33. 2-παπα πωληως (παπά Πόλιος)
34. 3-κωστακη ταρκοτηκού (Κωστάκη του Αρκοτηκού)
35. νικητας του σταματη του κωνταγγίλη (Νικήτας του Σταμάτη του Κωνταγγίλη)
36. πετρακως (Πετράκος)
37. κωστας τελικωστη (Κωστας Τελικωστής)
38. 2-κωστάντης του καντουνια (Κωσταντής του Καντούνια)
39. 3-κωστας τού μηχαλη τού βεργιού (Κώστας του Μιχάλη του Βεργιού)
40. νικωλας του κωστα του γαπρουλακιού (Νικόλας του Κώστα του Γαπρουλακιού)
41. κωστας τού γεωργη του κωληου (Κώστας του Γιώργη του Κολιού)
42. 3-κωστας κλεστητζης (Κώστας Κλεστητζής)
43. 3- παπα γιαννάς (παπά Γιαννάς)
44. μηχαλής του ξεραγου (Μιχάλης του Ξεραγιού)
45. 3-παπα πητζημπεδη (παπα Πητζημπίδης)
46. μανωλης τηλιακός (Μανώλης Τηλιακός)
47. 3-κωστας κατζαρας (Κώστας Κατσαράς)
48. κωστακη τού διμελλου (Κωστάκη του Διμέλλου)
49. γεωργής του παπά ρουσακηου (Γιώργης του παπά Ρουσακιού)
50. 2- νικωλας αλερφωστού (Νικόλας (&) ο αδελφός του)
51. κωστας αλερφωστου (Κώστας (&) ο αδελφός του)
52. 3-παπας του βέργιου (παπάς του Βεργιού)
53. 2-κω κωστακή πωλιωληκων (Κωστακης Πολιολήκων)
54. 3-παπα κηπριωτης (παπά Κυπριώτης)

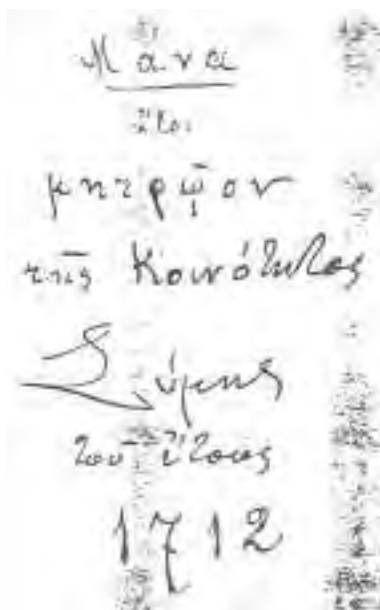
55. παπα βωβός (παπά Βοβός)
56. 1-μηγαλής του παρυσιακίου (Μιγάλης του Παρυσιακίου)
57. 2-νηκωλός τού μωσκατού (Νικολός του Μοσχάτου)
58. γεωργης ωγηωστου (Γιώργης (&) ο γιος του)
59. 2-νηκητάς κωντητζής (Νικήτας Κοντίτσης)
60. παπας τού γαπητού του παπα σκηφηλακα (παπάς του Αγαπητού του παπά Σκευοφύλακα)

Στο τέλος του καταλόγου της Αγίας Τριάδας υπάρχει η ακόλουθη σημείωση:

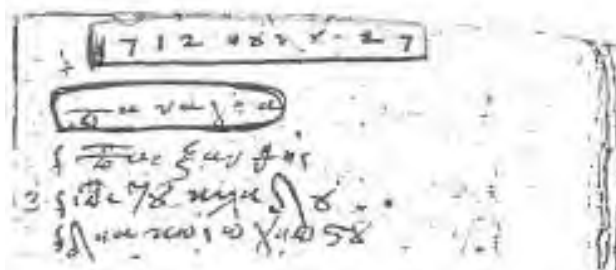
απο το χαγη νηκήτάς που κανατα .?. του κουζου η γηνεκα γραφω του κωντητζη ι γινεκα.

(από τον Χαζή Νικήτα του Κανάτου .?. του Κούζου η γυναίκα γράφω του Κοντίτση η γυναίκα)

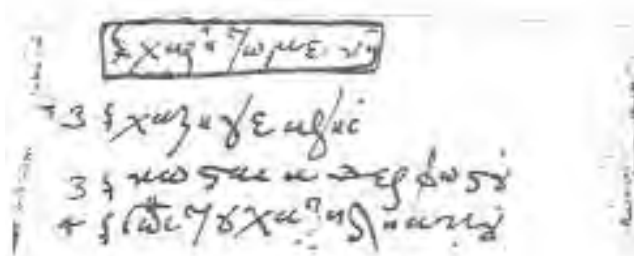
Φωτογραφίες:

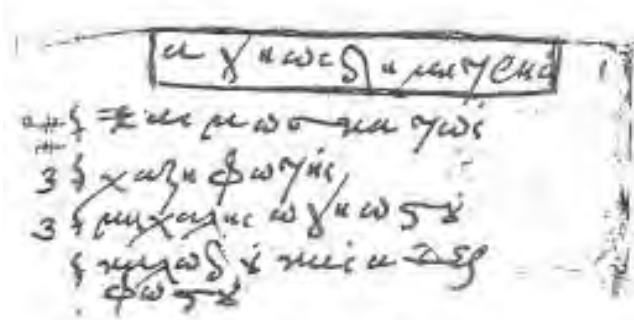
1. Στην 1η σελίδα αναγράφεται ο τίτλος του κατάστιχου

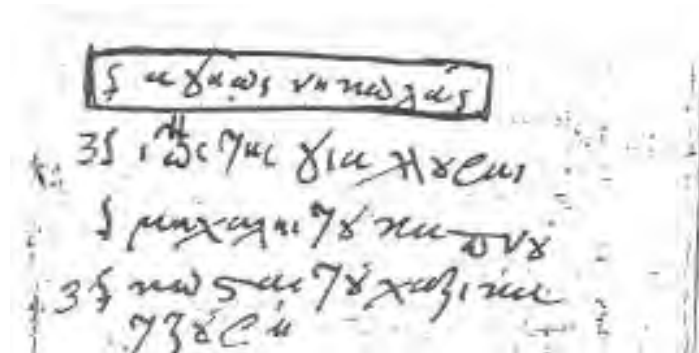
2. Η 3η σελίδα αρχίζει με την ημερομηνία 1712 Ιουνίου 27 και τον τίτλο της ενορίας της Μεγάλης Παναγίας του Κάστρου (**παναγια**). Οι τρεις πρώτοι ενωρίτες είναι: Παπαξανθής, Παπάς του Κλαδιού, Διάκος (&) ο γιός του.

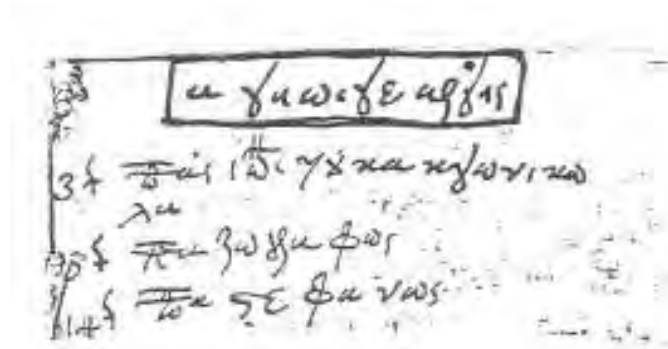
3. Η 8η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας της Χαριτωμένης (**χαρήτωμενη**). Οι τρεις πρώτοι ενωρίτες είναι: Χαζηγιώργης, Κώστας (&) ο αδελφός του, παπάς του Χαζηδιάκου.

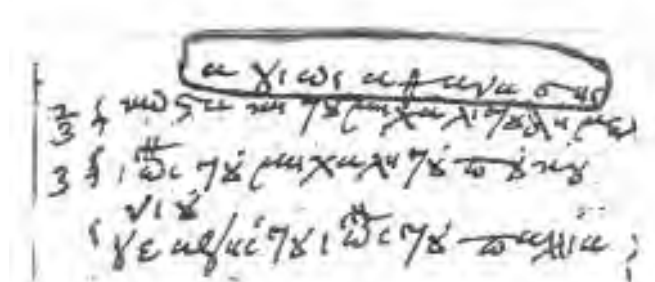
4. Η 12η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας του Αγίου Δημητρίου (**αγίως δημητρης**). Οι τέσσερις πρώτοι ενωρίτες είναι: παπά Μοσχάτος, Χαζηφώτης, Μιχάλης (&) ο γιός του, Καλοδούκας (&) ο αδελφός του.

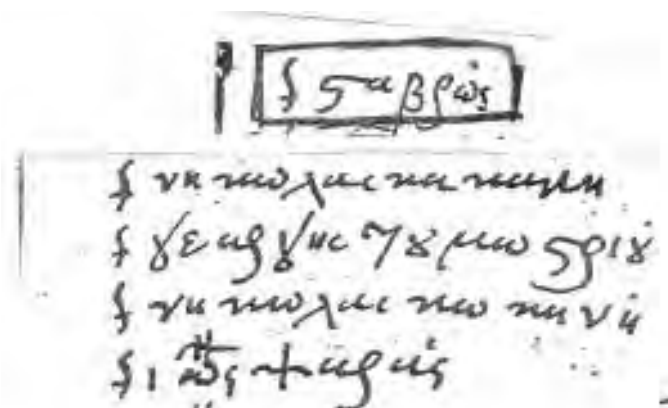
5. Η 17η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας του Αγίου Νικολάου (**αγιως νικολας**). Οι τρεις πρώτοι ενορίτες είναι: 01. παπάς της Γιαλλούρας, Μιχάλης του Καπνού, Κώστας του Χαζηκατζούρη.

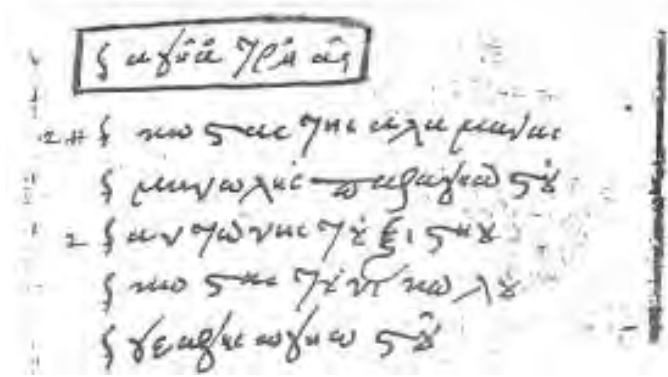
6. Η 19η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας του Αγίου Γεωργίου (**αγιωσ γεωργι**). Οι τρεις πρώτοι ενορίτες είναι: παπάς του Καϊγιονικόλα, παπά Ζωγράφος, παπά Στέφανος.

7. Η 21η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας το Αγίου Αθανασίου (**αγιωσ αθανασι**). Οι τρεις πρώτοι ενορίτες είναι: Κωστάκης του Μιχάλη του Δήμελου, παπάς του Μιχάλη του Πουκούνιου, Γιώργης του παπά του Πόλλια.

8. Η 27η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας του Τίμιου Σταυρού (σταβρός). Οι τέσσερις πρώτοι ενωρίτες είναι: Νικόλας Κακάκης, Γιώργης του Μοστριού, Νικόλας Κοκκίνης, παπά Ψαράς.

9. Η 32η σελίδα αρχίζει με τον τίτλο της ενορίας της Αγίας Τριάδας (αγία τρήας). Οι πέντε πρώτοι ενωρίτες είναι: Κώστας της Αλεμήνας, Μανώλης (&) ο παραγιός του, Αντώνης του Ξιστιού, Κώστας του Νικολού, Γιώργης (&) ο γιος του.

ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΜΙΧ. ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ
Νομικός

ΤΑ ΣΕΣΚΛΙΑ ΤΗΣ ΣΥΜΗΣ

(Με αφορμή μια κτηματολογική δίκη, η ανάδειξη της ιστορίας των Σεσκλιών και του καθεστώτος των «μη δορυάλωτων νήσων» του Αιγαίου επί Οθωμανών)

Στο νότιο άκρο της νήσου Σύμης Δωδεκανήσου, σε απόσταση περίπου μισό ναυτικό μίλι, υπάρχει η νησίδα *Τετλούσα* [*Τευτλούσσα* (= *Τευτλόεσσα*) κατά τον Θουκυδίδη (Η΄ 42)], ονομασία που προφανώς προέρχεται από τα άφθονα τεύτλα που παρήγαγε και που παράλληλα δηλώνει ότι η νησίδα είχε και συνεχίζει μέχρι σήμερα να έχει, δύο αστείρευτες υδροφόρες πηγές, σημαντικό συνεπώς στοιχείο για τη κατοίκησή της και την ανάπτυξη οικισμού από τα αρχαία χρόνια.

Πράγματι η νησίδα *Τετλούσα* είχε τόση οικιστική ανάπτυξη στα χρόνια της κλασσικής αρχαιότητας, ώστε συγκροτούσε μόνη της τον *Δάμο Τευτλουσίων*. Έναν αυτόνομο δηλαδή Δήμο που υπαγόταν στον «*Κοινόν των εν Σύμαιοις κατοικούντων*» και έφτασε να έχει σημαντική ακμή, όπως καταμαρτυρούν πλούσια αρχαιολογικά ευρήματα από εκτεταμένα οχυρωματικά έργα, αλλά και από τεράστια ριζιμιά λιθάρια μιας αρχαίας ακρόπολης και ενός μεγάλου απέναντί της αρχαίου ναού, που μέχρι σήμερα στέκονται στα δύο μεγαλύτερα υψώματα της νησίδας. Η *Τευτλούσα* είναι επίσης γνωστή και από ένα μεγάλο ιστορικό γεγονός, αφού στη θάλασσά της το 411 π.Χ. είχε πραγματοποιηθεί στα πλαίσια του Πελοποννησιακού Πολέμου η μεγάλη ναυμαχία της Σύμης ανάμεσα στους Σπαρτιάτες και τους Αθηναίους, με τους πρώτους να κερδίζουν και σε ανάμνηση της νίκης τους να ανεγείρουν μνημείο στην θέση *Ποντικόκαστρο* της Σύμης.

Η μετονομασία των *Τευτλουσίων* σε *Σεσκλιά*, όπως έχει επικρατήσει μέχρι σήμερα, είναι προφανές ότι καθιερώθηκε με τα χρόνια με παραφθορά της αττικής ονομασίας του «τεύτλου» σε «σεύτλον», το οποίο κατέληξε «*σέσκλον* – *σέσκλα* = *Σεσκλί* – *Σεσκλιά*», σύμφωνα δηλαδή με τη γλωσσολογική εξέλιξη της ελληνικής γλώσσας από την αρχαία στη δημώδη. Σεσκλιά εξ άλλου, όπως αντίστοιχα στην αρχαιότητα *Τευτλούσαι*, προσφωνούνται επίσης σαν σύμπλεγμα και όλες οι γύρω της μεγάλης νησίδας μικρότερες τέσσερις, οι οποίες ωστόσο με τα χρόνια απέκτησαν και διατηρούν μέχρι σήμερα ξεχωριστές ονομασίες, δηλαδή ο *Κουλουνδρός*, το *Τρούμπεττο*, ο *Κουτσομπός* και το *Αρτικονήσι*.

Ιδιοκτησιακά μέχρι την περίοδο της τουρκοκρατίας, το σύμπλεγμα των Σεσκλιών ανήκε στην αυτοδιοίκηση της Σύμης, γεγονός άλλωστε που

συνεχίζει να ισχύει μέχρι σήμερα και για όλες τις άλλες γύρω από τη Σύμη νησίδες, τη *Νήμο*, τον *Χονδρό*, την *Πλάτη*, την *Οξειά* και τις *Διαβατές*.

Συγκεκριμένα, όσον αφορά τα Σεσκλιά, στις 8 Μαρτίου του έτους 1791, σύμφωνα με αγοραπωλητήριο συμβόλαιο που φέρει την μεγάλη επίσημη σφραγίδα της τότε *Κοινότητας Σύμης* και το οποίο διασώζεται και είναι καταχωρημένο στο κτηματολογικό αρχείο του *Ιερού Κώδικα* και στα *Κατάστιχα* της Μονής του Ταξιάρχη Μιχαήλ του Πανορμίτη Σύμης, η Δημογεροντία Σύμης με επικεφαλής τον τότε Πρωτόγερο *Μιχαήλ Μίγκλη*, με τίμημα το ποσό των δύο χιλιάδων εξακοσίων (2.600) γροσίων, εκποίησε τα Σεσκλιά και τα παρέδωσε κατά πλήρη κυριότητα, νομή και κατοχή στην Μονή του Πανορμίτη, στην περίοδο που ηγουμένευε σ' αυτήν ο Αρχιμανδρίτης *Κάλλιστος* (1775-1793). Αιτιολογία της αγοράς περιγράφεται στο συμβόλαιο αυτό ότι ήταν η ανάγκη οικονομικής ενίσχυσης της Μονής του Πανορμίτη από την εν γένει καρποφορία των Σεσκλιών προς συμβολή στο αγαθοεργό έργο του Μοναστηριού υπέρ των αναξιοπαθόντων. Αξιοσημείωτο επίσης είναι ότι από πλευράς του Μοναστηριού το συμβόλαιο το υπέγραψε ο Επίτροπος *Παπα-Νικήτας Χατζηβασιλείου* και μάλιστα όχι μόνο ως εκπρόσωπος της Μονής αλλά και της Μητρόπολης Ρόδου, στην εκκλησιαστική δικαιοδοσία και εποπτεία της οποίας υπαγόταν η Σύμη.

Όμως, αν και τυπικά είχε ολοκληρωθεί η διαδικασία της μεταβίβασης των νησίδων στη Μονή του Πανορμίτη, παρά ταύτα επακολούθησε και μια επιπλέον ειδικού θρησκευτικού βάρους θεώρηση της αγοραπωλησίας από τον τότε Μητροπολίτη Ρόδου. Συγκεκριμένα, σύμφωνα με επίσημη πράξη της 2 Απριλίου 1791, που με τον τίτλο «*Επιτίμιον του νησίου Σεσκλίου*» επίσης διασώζεται και είναι καταχωρημένη και αυτή στο κτηματολογικό αρχείο του *Ιερού Κώδικα* και τα *Κατάστιχα* της Μονής, ο τότε Μητροπολίτης Ρόδου *Καλλίνικος «ο Βερριαίος»* (1758-1792), δεν περιορίστηκε σε μια απλή επικύρωση της αγοράς, αλλά ταυτόχρονα ανήγαγε την έγκριση του σε πράξη αυστηρότατου αφορισμού εναντίον οποιουδήποτε «*οψέποτε ήθελεν αποτολήσει κακία και δυστροπία κινούμενος να διεγείρει ταραχάς, να ενοχλήσει το μοναστήρι ένεκεν τούτου του νησίου*». Πράξη, νομίζω, μάλλον απευθυνόμενη όχι σε χριστιανούς αλλά στους αλλόθρησκους κατακτητές και πειρατές, με γνωστό το δέος με το οποίο αντιμετώπιζαν τα σύμβολα και τους συμβολισμούς της χριστιανικής θρησκείας.

Επί πλέον υπάρχει μία πράξη της τότε *Κοινότητας της Σύμης* της 12^{ης} Ιουλίου του έτους 1842, που είναι σχετική με την παραπάνω αγοραπωλησία των Σεσκλιών και που και αυτή είναι καταχωρημένη και σώζεται στο κτηματολογικό αρχείο του *Ιερού Κώδικα* και στα *Κατάστιχα* της Μονής. Η πράξη αυτή που στη θεώρηση της φέρει την μεγάλη επίσημη σφραγίδα της τότε *Κοινότητας Σύμης*, εκδόθηκε και υπογράφεται από τον ίδιο τον τότε

Δήμαρχο Σύμης *Πέτρο Τζαταλιό*, ενώ προσυπογράφει ως *νοτάριος*, δηλαδή ως συμβολαιογράφος και ο Ιερέας *Παπά- Μιχαήλ Μανουήλ*. Με τη μεταγενέστερη αυτή πράξη επιβεβαιώνεται διαπιστωτικά η από το 1791 παραπάνω αγοραπωλησία, καθώς, όπως περιγράφεται ρητά σε αυτήν, η αιτία που επαναλήφθηκε η σύναψη δεν ήταν άλλη παρά η λανθασμένη, όπως αποδείχθηκε, πληροφορία, ότι σχίσθηκε και απωλέσθηκε το πρωτότυπο έγγραφο της αγοραπωλητήριας πράξης της 8 Μαρτίου 1791.

Οστόσο και πάλι η σειρά των πράξεων προστασίας της σχέσης της Μονής του Πανορμίτη με τα Σεσκλιά δεν σταμάτησε εδώ, καθώς στα χρόνια της τουρκοκρατίας η φαινομενικά μόνο ουδέτερη οθωμανική πολιτική κατά των *Ρωμιών* κανένα δεν επέτρεπε εφησυχασμό και έπρεπε κάθε τόσο μέσω των θεσμών της Εκκλησίας έγκαιρα να λαμβάνονται μέτρα αυτοπροστασίας ιδιαίτερα από τα μέσα του 19^{ου} αιώνα .

Στα πλαίσια λοιπόν αυτά επακολούθησε ακόμη μια επιβεβαιωτική πράξη, που αναβίωσε τη κτήση των νησίδων από τη Μονή του Πανορμίτη, η Πράξη Δωρεάς του επιφανούς τότε Ηγούμενου της Ιεράς Μονής *Νικάνδρου του Φιλαδέλφου*, με ημερομηνία 24 Αυγούστου 1869. Και η πράξη αυτή, που έχει θεώρηση πάνω στην επίσημη σφραγίδα του Ηγούμενου και υπογράφεται από τέσσερις μάρτυρες, σώζεται καταχωρημένη όχι μόνο στον *Ιερό Κώδικα* της Μονής, αλλά και στον *Ιερό Κώδικα* της Μητρόπολης Ρόδου.

Άμεσα ωστόσο από την δήλωση του Ηγούμενου της Ι. Μονής *Νικάνδρου του Φιλαδέλφου* του 1869, όπως και προηγούμενα έμμεσα από τον βαρύ «*Επιτίμιον*»-αφορισμό του 1791 του Μητροπολίτη Ρόδου *Καλλίνικου*, προβάλλεται και καθίσταται καταφανές ότι η απόκτηση από τη Μονή Πανορμίτη των Σεσκλιών, υπερέβαινε κατά πολύ και δεν ήταν μια απλή διαχειριστική πράξη κτήσης και δημιουργίας ενός μετοχίου για ικανοποίηση ανάγκης οικονομικής ενίσχυσης της Μονής, όπως περιγράφηκε στο αγοραπωλητήριο συμβόλαιο του 1791.

Τα Σεσκλιά είχαν και μια άλλη μέγαστο μέγεθος για ολόκληρη τη χριστιανοσύνη σημασία, δομημένη σε μια εκκλησιαστική παράδοση, που η διάστασή της ήταν τόσο σπουδαία ώστε η ανάδειξη και η διαφύλαξή της να συνιστά βαριά ευθύνη για την Μονή Πανορμίτη που την επωμίστηκε. Συγκεκριμένα, ξεκινώντας ιστορικά από τη σωζόμενη και μεταφρασμένη και στα ελληνικά ταξιδιωτική συγγραφή του περίφημου Τούρκου θαλασσοπόρου και συγγραφέα του 16^{ου} αιώνα *Piri Reis*, διαπιστώνεται ότι οι ίδιοι οι Τούρκοι κατακτητές γνώριζαν τα Σεσκλιά με δύο ονομασίες: Για μεν τους ίδιους τους Τούρκους τα νησάκια αυτά ονομάζονταν *Harami Adalari*, που μεταφράζεται σε *Κλεφτονήσια*. Για τους άπιστους όμως, δηλαδή για τους Έλληνες και τους άλλους δυτικούς χριστιανούς, τα νησάκια αυτά, σύμφωνα με τον *Piri Reis*, ονομάζονταν όπως ακριβώς οι *άπιστοι* από τα πολύ παλιά

χρόνια τα γνώριζαν και τα αποκαλούσαν, δηλαδή νησιά του *Teio Paulo*, που αποδίδεται ευθέως σε νησιά του θείου, του Αγίου, Παύλου.

Πιο αναλυτικά ο *Piri Reis* στο έργο του «Κατακτητική Ναυσιπλοΐα στο Αιγαίο» (1521 -Ανατύπωση Εκδόσεις Τέλεθρον, σελ.22-223, Κεφάλαιο 27) αναφερόμενος στο νησί *Zumbeki*, δηλαδή στη Σύμη, περιγράφει τα εξής: «...Παραπέρα: Το όνομα του κατοικημένου νησιού που αναφέραμε το λένε *Zumbeki*. Προς την νοτιοανατολική του πλευρά περίπου ένα και μισό μίλι στη θάλασσα είναι δύο νησάκια, αυτά τα λένε *Harami Adalari* (Κλεφτονήσια, νησιά των πειρατών). Οι Άπιστοι τα λένε *Teioraulo* (σημ. 1.: Είναι τα νησιά *Seskli* και *Trambeto*). Το λιμάνι τους βρίσκεται στα νοτιοανατολικά. Και πόσιμο νερό επίσης υπάρχει στη πλευρά που βλέπει προς το *Zumbeki* (Σύμη σημ. 2 :«σε μια θέση που βρίσκεται απέναντι απ' το *Zumbeki* -Σύμη»). Επιθυμεί κανείς αυτό, τότε ας δει το Χάρτη όπου είναι όλα καταχωρημένα..

Πράγματι τόσο οι σύγχρονοι όσο και οι παλαιότεροι του *Piri Reis* δυτικοί γεωγράφοι και χαρτογράφοι, έτσι ακριβώς και αυτοί κατέγραψαν τα Σεσκλιά. Συγκεκριμένα, όπως αναφέρει ο μεθοδικά ασχοληθείς με την ιστορία της Σύμης ιστοριοδίφης *Μ. Σκευοφύλακας*, με παραπομπές τόσο στον χάρτη του *Βιντσέντζο Κορονέλλι* του έτους 1696, όσο και στον παλαιότερο ακόμη χάρτη του *Όλφερτ Ντάπερ* του έτους 1418, αναδεικνύει ότι και από αυτούς επίσης τα Σεσκλιά καταγράφονται με την ονομασία *Srogli di San Paolo*, ο δε διάυλος μεταξύ Σύμης και Σεσκλιών με την ονομασία *Passegiata di San Paolo*.

Αναλυτικότερα: Ο *Μ.Θ. Σκευοφύλακας* στο έργο του «Ο Πανορμίτης και η Περιώνυμη Μονή του (Συμβολή στη Συμαϊκή Ιστορία)», Αθήναι 1965, σελ. 29-31 γράφει: «.. Χριστιανισμός: Η Σύμη ησπάσθη τον Χριστιανισμόν από την πρώτη του εμφάνιση στη Δωδεκάνησο, όταν ο Απόστολος Παύλος απεβιβάσθη στην Κω και στη Λίνδο της Ρόδου και κατήχησε τους πρώτους Χριστιανούς. Έκτοτε στη Σύμη επεκράτησε έντονη θρησκευτική ζωή και πιστεύεται ότι ο πρώτος χριστιανικός Ναός της ιδρύθη στα Σεσκλιά, την Αρχαία Τευτλούσα, από το «Δάμο Τευτλούσιων», ευθύς ως επετράπη και αφέθη ελεύθερη η άσκηση της Χριστιανικής λατρείας κατά τον 5^{ον} αι. μ.Χ. Ετιμήθη δε στ' όνομα του Απόστολου των Εθνών Παύλου, σαν ανάμνηση του γεγονότος της προσεγγίσεως και παραμονής του εκεί λόγω θαλασσοταραχής, κατά την πορεία του (58 μ.Χ.) από Κω με κατεύθυνση τη Ρόδο (Πραξ. Αποστ. Κα 1-2). Ο ανωτέρω συλλογισμός εξάγεται από το γεγονός, ότι τα Σεσκλιά, η αρχαία Τευτλούσα, μέχρι και προ διακοσίων ετών ανεφέροντο στους χάρτες του *Βιντσέντζο Κορονέλλι* (έτους 1696) και *Ντάπερ* (έτους 1418) με την ονομασία *Srogli di San Paolo*, ο δε μεταξύ Σύμης και Σεσκλιών διάυλος *Passegiata di San Paolo*. Αλλά κοντά στην «Σκομισά», το μοναδικό λιμανάκι των Σεσκλιών, ανεκαλύφθηκαν τυχαία και ανεσκάφησαν ερείπια αρχαιότητας χριστιανικής Εκκλησίας, σε σχήμα τρικλίτου Βασιλικής με νάρθηκα, η οποία εκτίσθη κατά τον 5^{ον} μ.Χ. αιώ-

να, κατεστράφη στον 6^{ον} ή 7^{ον} και ανεκτίσθη στους Βυζαντινούς χρόνους με πολύ μικρότερες διαστάσεις.»

Πράγματι ο *Ευαγγελιστής Λουκάς* στο Βιβλίο των «*Πράξεων*» που επικαλείται ο *Μ.Θ. Σκευοφύλακας*, περιγράφει για την Γ' Αποστολική Περιοδεία του Παύλου ότι «Ὡς δὲ ἐγένετο ἀναχθῆναι ἡμᾶς ἀποσπασθέντας ἀπ' αὐτῶν, εὐθυδρομήσαντες ἦλθομεν εἰς τὴν Κῶ, τῇ δὲ ἐξῆς εἰς τὴν Ρόδον, κακεῖθεν εἰς Πάταρα» (Πραξ. 21,1).

Ένα άλλο επίσης γεγονός που, κατά τη γνώμη μου, ενισχύει την άποψη της στάσης και ολιγοήμερης παραμονής του Παύλου στα Σεσκλιά στη διαδρομή της τρίτης περιοδείας από Κω για Ρόδο, και που βέβαια χρήζει περαιτέρω έρευνας, είναι και το εξής: Σύμφωνα με την εκκλησιαστική παράδοση της Ρόδου και με αναφορά στους ίδιους ακριβώς χρόνους των αποστολικών περιοδειών, ο μαθητής του Απόστολου Παύλου *Σίλας*, γιατρός στο επάγγελμα, βρέθηκε στην ακριβώς απέναντι από τα Σεσκλιά περιοχή της δυτικής παραλίας της Ρόδου, από όπου με κέντρο την τοποθεσία που σήμερα βρίσκεται η ομώνυμη *Μονή του Αγίου Σύλα (Σουλιά)*, δίδαξε τη χριστιανική θρησκεία διακονώντας παράλληλα και την ιατρική επιστήμη του.

Νομίζω όμως ότι δεν μπορεί να είναι σωστό αυτό που κατά την ίδια παράδοση επικρατεί, ότι δηλαδή ο *Σίλας* ξεκίνησε από τη Λίνδο, όπου είχε αποβιβαστεί ο Παύλος, και από εκεί πεζοπορώντας να βρέθηκε σε τόσο απομακρυσμένη περιοχή για να επιστρέψει και πάλι από εκεί στη Λίνδο. Πιο λογικό θεωρώ ότι αναχωρώντας το ιστιοφόρο σκάφος της εποχής από τα σε λίγα μόλις μίλια απόσταση απέναντι ακριβώς Σεσκλιά, να φουσουσε ο συνήθης στο θαλάσσιο στενό της Ρόδου βορειοανατολικός *Γρέγος*, να τους έφτασε στα απέναντι δυτικά ροδίτικα παράλια κι εκεί ο *Σίλας* να αποβιβάστηκε με εντολή του Παύλου όχι μόνο για να διδάξει, αλλά και για να θεραπεύσει τον κατοίκο. Η ίδια παράδοση αναφέρει τον *Σίλα* σαν σπουδαίο γιατρό για δερματικές παθήσεις και ότι εκείνο τον καιρό δερματολογικές επιδημίες μάστιζαν τη περιοχή. Η πληροφορία αυτή δεν θα πρέπει να ήταν άγνωστη στα ακριβώς απέναντι Σεσκλιά, προκειμένου ο Παύλος να πήρε την απόφαση πριν τη Λίνδο να φτάσει εκεί και να αποβιβάσει τον συνεργάτη του γιατρό προκειμένου να εξυπηρετήσει με τον καλλίτερο τρόπο δύο αποστολές και μετά να έλθει να τον συναντήσει στη Λίνδο.

Όσον αφορά όμως τα ερείπια της τρίκλιτης Βασιλικής με νάρθηκα του 5^{ου} μ.Χ. αιώνα που περιγράφει επίσης ο ο *Μ.Θ. Σκευοφύλακας*, 50 μέτρα περίπου βορειοανατολικά από τη *Σκομισά* (το μέχρι σήμερα λιμανάκι των Σεσκλιών), είναι ακόμα ορατά, πλέον όμως μέσα στη θάλασσα, δίπλα ακριβώς από την παραλία. Και μέχρι σήμερα στη θέση της βυθισμένης παλιάς εκκλησίας, λίγο πιο μέσα από την παραλία, στέκεται το ανακτισμένο στους Βυζαντινούς χρόνους ναυδριο που συντηρείται, λειτουργεί και γιορ-

τάζει ανελλιπώς κάθε χρόνο τον Άγιο Παύλο στις 29 Ιουνίου με προσκυνητές να φτάνουν με πλοιάρια από τον Πανορμίτη, τη Σύμη και τη Ρόδο.

Εκτός όμως από το σωζόμενο βυζαντινό ναύδριο, με το πέρασμα τώσων χρόνων τα Σεσκλιά κρατήθηκαν ζωντανά, όχι πλέον σαν αυτόνομη Κοινότητα, που ήταν στα αρχαία και ενδεχομένως μέχρι τα βυζαντινά χρόνια, αλλά πλέον σαν Μετόχι της Μονής Πανορμίτη. Ένα μετόχι με γεωργοκτηνοτροφικές εγκαταστάσεις και μικρό οικισμό ικανό να φιλοξενεί εργαζόμενους της Μονής με τις οικογένειές τους, αλλά και κατά καιρούς προσκυνητές κυρίως από απέναντι χωριά της δυτικής πλευράς του νησιού της Ρόδου, που κατά καιρούς εκτελούσαν εκεί το από τις οικογένειές τους *τάξιμο* που έχουν στον Πανορμίτη, να συλλέγουν τον καρπό από τις ελιές και να συνδράμουν στην παραγωγή λαδιού για τις ανάγκες της Μονής, πέρα βέβαια από τις πολλές άλλες καλλιέργειες, που σε αφθονία προϊόντων παρήγαν τα εύφορα Σεσκλιά, με χαρακτηριστικό τον *«Κατάλογο Ειδών Παραγωγής»* του 19^{ου} αιώνα, που σώζεται στα αρχεία της Μονής του Πανορμίτη και που περιλαμβάνει φακή, φασόλια, σησάμι, ακόμη και κηπευτικά, πλέον της παραγωγής αρωματικών κρασιών και του ελαιολάδου¹.

Ας δούμε τώρα την αφορμή που ένας νομικός ενέσκηψε στην ιστορική έρευνα για τα Σεσκλιά και για τα προνόμια που είχε η Σύμη μαζί με τα άλλα *μη δορυλάωτα* νησιά των Νοτίων Σποράδων επί οθωμανικής αυτοκρατορίας.

Η αφορμή δεν ήταν άλλη από το απλό γεγονός ότι, κατά τις διαδικασίες κτηματογράφησης της Σύμης στα πλαίσια του Εθνικού Κτηματολογίου, τα Σεσκλιά, ούτε λίγο ούτε πολύ, κατεγράφησαν ως δασικού χαρακτήρα έρημες και εγκαταλειμμένες βραχονησίδες ιδιοκτησίας του Δημοσίου, κατά διαδοχή των προηγθέντων κατακτητών.

Αναλυτικότερα, κατά την περαίωση της διαδικασίας κτηματογράφησης των ακινήτων της Σύμης το 2007, τα Σεσκλιά βρέθηκαν καταχωρημένα οριστικά ως γεωτεμάχια στο όνομα του Ελληνικού Δημοσίου σύμφωνα με δήλωση που αυτό υπέβαλε. Το Ελληνικό Δημόσιο, συμπλέκοντας και τις διατάξεις της δασικής νομοθεσίας, επικαλέσθηκε και περιέγραψε ως αιτία κτήσης από αυτό της κυριότητας των Σεσκλιών, τη διαδοχή επί της δημόσιας ακίνητης περιουσίας που είχε στη Δωδεκάνησο από τους Ιταλούς κατακτητές, οι οποίοι βέβαια με τη σειρά τους δεν μπορούσαν να την αποκτήσουν

¹ Σημαντικό για την ευφορία των Σεσκλιών και την αντανάκλαση του στοιχείου αυτού στην κοινωνία, ιστορικά καταγράφεται το γεγονός ότι στο τέλος του Β' Παγκόσμιου Πολέμου, στον μεγάλο λιμό που ενέσκηψε στα Δωδεκάνησα την περίοδο της γερμανικής κατοχής (1943-1945), η γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή από τα Σεσκλιά ήταν αυτή που τροφοδότησε και κυριολεκτικά έσωσε τη Σύμη από την πείνα.

από αλλού, παρά από την αντίστοιχη διαδοχή τους από τους Οθωμανούς κατακτητές. Στην παραπάνω ενέργεια του Δημοσίου υπήρξε άμεση αντίδραση από την Ι. Μονή Ταξιάρχου Μιχαήλ του Πανορμίτη, με σθεναρή στάση υποστήριξης του θέματος από τον τότε πρώτο Μητροπολίτη της από απόσπαση από τη Μητρόπολη Ρόδου νεοϊδρυθείσας από τη Ιερά Σύνοδο του Οικουμενικού Πατριαρχείου Μητρόπολης Σύμης, Τήλου, Χάλκης και Καστελλορίζου, τον Ίμβριο στην καταγωγή μακαριστό *Χρυσόστομο Δημητριάδη* (2004-2018), πρώην βοηθό Επίσκοπο στη Μητρόπολη Γερμανίας. Έτσι ξεκίνησε ο δικαστικός αγώνας και, αφού παρήλθε χωρίς αποτέλεσμα εξάμηνο στάδιο ανταλλαγής εγγράφων ως διαδικασία απόπειρας εξώδικης επίλυσης της διαφοράς, ασκήθηκαν στο Πολυμελές Πρωτοδικείο Ρόδου δύο αγωγές. Τόσο η πρώτη αγωγή, που κατατέθηκε στις 16 Ιουνίου 2010, όσο και η δεύτερη συμπληρωματική που κατατέθηκε στις 1 Φεβρουαρίου 2011 είχαν την ίδια νομική και ιστορική βάση για τη τεκμηρίωση της κυριότητας της Μονής στα Σεσκλιά..

Πρώτη και κύρια θεμελίωση των αγωγών ήταν το πιο πάνω από 8-3-1791 Συμβόλαιο Αγοραπωλησίας – Πράξη της Δημογεροντίας της Κοινότητας Σύμης και η συνδυαστική από 24-8-1869 Δωρεά εν ζώη του Ηγούμενου της Ι. Μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ του Πανορμίτου Νικάνδρου του Φιλαδέλφου, ως πλήρεις νομικοί τίτλοι κτήσης των Σεσκλιών από τη Μονή. Δεύτερη και επικουρική θεμελίωση των αγωγών ήταν η χρησικτησία εξαιτίας του τόσου χρόνου κατοχής των Σεσκλιών από τη Μονή, έχοντας αποκτήσει τη νομή με καλή πίστη και με διάνοια κυρίας κατά συνδυασμό και πάλι με τα ίδια αυτά συμβόλαια, που η σύναψη τους αυτόματα σήμαινε και την έναρξη του χρόνου της διακατοχής. Παράλληλη επίσης βάση των ισχυρισμών της Μονής ήταν ότι δεν υφίσταται υπέρ του Δημοσίου αιτία κτήσεως που να προκύπτει *«εκ του τεκμηρίου κυριότητας του Δημοσίου ως διαδόχου του ιταλικού κράτους, το οποίο υπάρχει επί όλων των δασικού εν γένει και χορτολιβαδικού χαρακτήρα εκτάσεων»*, όπως το Δημόσιο ισχυριζόταν. Και τούτο διότι αφενός μεν ουδέποτε το Ιταλικό Κράτος είχε αποκτήσει κυριότητα στις νησίδες, αφετέρου δε ουδέποτε οι νησίδες αυτές είχαν δασικό χορτολιβαδικό χαρακτήρα. Όπως επικουρικότερα, ακόμη και εάν είχαν τέτοιο, και πάλι υπήρχε αναγνωρισμένο ιδιωτικό δικαίωμα κυριότητας δασικής έκτασης υπέρ της Ιεράς Μονής αποκλειστικά.

Σε πρώτο βαθμό δικαιοδοσίας το Πολυμελές Πρωτοδικείο Ρόδου έκδωσε την υπ'αρ. 301/2011 απόφαση με την οποία αφενός μεν απέρριψε τις αγωγές της Μονής ως αόριστες, αφετέρου δε έκρινε ότι τα νησιά ανήκουν στο Ελληνικό Δημόσιο λόγω διαδοχής των Ιταλών και Οθωμανών κατακτητών. Στην τελευταία μάλιστα βάση το πρωτόδικο Δικαστήριο έκρινε ότι δεν χωρεί για τα Σεσκλιά χρησικτησία παρά μόνο δικαίωμα απόκτησης από τη Μονή δι-

καιώματος εξουσίας (τουρκιστί «*τεσσαρούφ*») για το οποίο όμως δικαίωμα, σύμφωνα με το Δικαστήριο, η Μονή δεν πρόβαλε σχετικό ισχυρισμό.

Μετά την παραπάνω απόφαση, η Μονή του Πανορμίτη άσκησε ενώπιον του Εφετείου Δωδεκανήσου έφεση, που δικάστηκε στις 8 Νοεμβρίου 2013, συμπωματικά ανήμερα της γιορτής του Αρχαγγέλου Μιχαήλ και της Μονής του Πανορμίτη. Η Μονή του Πανορμίτη και στο Εφετείο Δωδεκανήσου επανέλαβε και προέβη σε τεκμηρίωση των ίδιων νομικών και πραγματικών ισχυρισμών της, που ανέπτυξε και στον πρώτο βαθμό, για να αποδείξει ότι δεν υφίσταται υπέρ του Δημοσίου αιτία κτήσεως, που να προκύπτει «*εκ του τεκμηρίου κυριότητας του Δημοσίου ως διαδόχου του ιταλικού κράτους*».

Στα πλαίσια αυτά η Μονή αναφέρθηκε εκτεταμένα στην υποστήριξη της νομικής βάσης των αγωγών αναφορικά με το καθεστώς ιδιοκτησίας των γαιών επί Οθωμανών στα *μη δορυάλωτα* νησιά της Δωδεκανήσου και των Κυκλάδων. Στα νησιά δηλαδή που οι Οθωμανοί δεν τα είχαν κυριεύσει με πόλεμο, με την σπάθη και το δόρυ, όπως έγινε στα *δορυάλωτα* νησιά της Ρόδου και της Κω, τα οποία υποτάχθηκαν ύστερα από αιματηρές για τους κατακτητές πολιορκίες και σθεναρή αντίσταση των Ιπποτών με τη γενναία συνδρομή του ελληνικού πληθυσμού των δύο νησιών. Όσον αφορά το νομικό και νομολογιακό σκέλος της παραπάνω υπερασπιστικής γραμμής των δικαίων της Μονής, έγινε επίκληση και προβολή της μέχρι τότε σχετικά περιορισμένης και μη πάγιας ακόμη νομολογίας, δύο σχετικών αποφάσεων, μιας του Εφετείου Δωδεκανήσου και μιας του Αρείου Πάγου.

Συγκεκριμένα με την πρώτη απόφαση με αριθμό 30/2009 του Εφετείου Δωδεκανήσου, κρίθηκε το ιδιοκτησιακό καθεστώς της νησίδας «*Στρογγυλή*», παρακείμενης της Πάτμου, η οποία επίσης κατά την αρχική αυτής καταχώρηση του Κτηματολογικού Γραφείου Πάτμου καταγράφηκε στο όνομα του Δημοσίου. Σύμφωνα με την απόφαση αυτή το Δικαστήριο, μεταξύ άλλων, δέχθηκε ότι: «... Τέλος, γαίες φύσεως *αρζί-μιρί* ή *εραζί-μιριέ*, δηλ. δημόσιες γαίες από της εποχής του Σουλτάνου Σουλεϊμάν (1522 μ.Χ.), μέχρι την δημοσίευση του πιο πάνω αναφερόμενου Ν. 2100/1952 δεν υπήρξαν ποτέ στα Δωδεκάνησα εκτός της Ρόδου και της Κω, που ο Τούρκος κατακτητής τις είχε κυριεύσει με τη σπάθη και το δόρυ. Τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, στα οποία συμπεριλαμβάνονται και τα μικρότερα νησιά της περιφέρειας του νέου Κτηματολογικού Γραφείου Πάτμου, που δεν ήταν *δορυάλωτα*, δηλαδή δεν είχαν κατακτηθεί με τα όπλα, ο Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής όχι μόνο δεν δήμευσε τη γη, αλλά παραχώρησε προνόμια με αποτέλεσμα όλα ανεξαιρέτως τα κτήματα που κατείχαν και ενέμοντο έκτοτε και εξουσίαζαν οι κάτοικοι των νησιών αυτών να ανήκουν στους ιδιοκτήτες τους, ήταν δηλαδή όλα ιδιόκτητες γαίες (μουλκ) (βλ. 103/1999 ΕφΔωδ, Αχιλλέα Κωνσταντινίδη, Αρζί-μιρί και Ιστορία, Δωδεκανησιακή Νομική Επιθεώρηση, Τόμος 6ος σελ. 2 επομ., Γ. Παντε-

λίδη, Η απόσβεση της ψιλής κυριότητας του Δημοσίου επί των παραχωρημένων δημοσίων γαιών, *Δωδεκανησιακή Νομική Επιθεώρηση*, Τόμος 5ος σελ. 79 επόμε., Αλ. Καρανικόλας στα *Συμμάκα*, τόμος Δ σελ. 2, Εφ. Δωδ/σου 30/2009 *Δωδ.Νομολ.* 14/2010 σ. 512/519).

Με την δεύτερη απόφαση με αριθμό 1/2013 της Ολομέλειας του Αρχείου Πάγου, κρίθηκε το ιδιοκτησιακό καθεστώς γαίας καθαρής ιδιωτικής ιδιοκτησίας (τουρκιστί «μουλκ») στη Σαντορίνη των Κυκλάδων. Σύμφωνα και με την απόφαση αυτή το Δικαστήριο, μεταξύ άλλων, δέχθηκε ότι: «...Εξάλλου, κατά τα άρθρα 1-3 του οθωμανικού νόμου της 7 Ραμαζάν 1274, οι γαίες διακρίνονται στις ακόλουθες πέντε κατηγορίες α) τις γαίες καθαρής ιδιοκτησίας (μούλκια), (οικοδομήματα, εργαστήρια, αμπελώνες), των οποίων την κυριότητα είχε αυτός που τις εξουσίαζε και μπορούσε να τις διαθέτει ελεύθερα προς τρίτους με άτυπη συμφωνία περί μεταβίβασης, β) τις δημόσιες γαίες (μυριγιέ), (τα καλλιεργήσιμα χωράφια, βοσκοτόπια, δάση), των οποίων η κυριότητα ανήκε στο Οθωμανικό Δημόσιο και επί των οποίων οι ιδιώτες μπορούσαν να αποκτήσουν μόνο δικαίωμα εξουσίασης (τεσσαρούφ), γ) τις αφιερωμένες γαίες (βακούφια), των οποίων η χρήση και εκμετάλλευση γινόταν υπέρ κάποιου αγαθοεργού σκοπού και οι οποίες θεωρούνταν ως πράγματα εκτός συναλλαγής, δ) τις εγκαταλελειμμένες σε κοινότητες γαίες (μετρουκέ) (οι δημόσιοι δρόμοι, οι πλατείες), οι οποίες ήταν προορισμένες για την κοινή χρήση και ανήκαν στο Δημόσιο και ε) τις νεκρές γαίες (μεβάτ) (τα βουνά, τα ορεινά και πετρώδη μέρη, τα αδέσποτα δάση), οι οποίες αποτελούσαν γαίες που κανείς δεν κατείχε, δεν εξουσίαζε και δεν καλλιεργούσε και ανήκαν στο Δημόσιο.

Επακολούθησαν τα πρωτόκολλα του Λονδίνου της 3.2.1830, 4/16.6.1830 και 19.6/1-7-1830, με τα οποία κυρώθηκε η Ανεξαρτησία της Ελλάδος και ρυθμίσθηκαν οι σχέσεις του Ελληνικού Δημοσίου ως προς τις άλλοτε ιδιοκτησίες των Οθωμανών στην Ελλάδα, ορίζοντας, σε συνδυασμό με την από 9.7.1832 Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως "Περί διαρρυθμίσεως των Ελληνικών συνόρων" ότι το Ελληνικό Δημόσιο αποκτά την κυριότητα στα κτήματα των Οθωμανών, τα οποία είχε καταλάβει κατά την διάρκεια του απελευθερωτικού αγώνα (έως τις 3.2.1830) και είχε δημεύσει κατά την διάρκεια του πολέμου, καθώς και σε εκείνα, τα οποία, κατά τον χρόνο της υπογραφής των πρωτοκόλλων είχαν εγκαταλειφθεί από τους άλλοτε κυρίους τους Οθωμανούς, οι οποίοι απεχώρησαν και δεν εξουσιάζονται πλέον από αυτούς, χωρίς παράλληλα να έχουν καταληφθεί από τρίτους μέχρι την έναρξη ισχύος του νόμου της 21-6/3-7/1837 "περί διακρίσεως δημοσίων κτημάτων", περιερχόμενα κατά το άρθρο 16 αυτού στην κυριότητα του Δημοσίου ως αδέσποτα.

Με τις ρυθμίσεις αυτές το Ελληνικό Δημόσιο δεν κλήθηκε ως καθολικός διάδοχος των Οθωμανών, αλλά διαδέχθηκε το Τουρκικό Δημόσιο *in globo* με τη γενόμενη δήμευση "δικαίωμα πολέμου", ως ειδικού τίτλου, στο δικαίωμα κυριότητας των κτημάτων, τα οποία κατείχοντο μόνο από τους Οθωμανούς κατά την έναρξη της Ελληνικής Επανάστασεως και, ή κατέλαβε διαρκούντος του πολέ-

μον, ή ως εγκαταλελειμμένα από τους πρώην κυρίους τους, δεν κατείχοντο πλέον από αυτούς. Η διαδοχή του Ελληνικού Δημοσίου στο Τουρκικό Δημόσιο "δικαιώματι πολέμου" αφορά και τις νήσους του Αιγαίου, με ρητή αναφορά τους στο σχετικό κείμενο του πρακτικού (αρ.3) και στο προηγούμενο πρωτόκολλο της 10/22-3-1829 με τον παράτιτλο "Οριοθεσία της Στερεάς και των νήσων", διαλαμβάνοντας: "Αι παρακείμεναι εις την Πελοπόννησον νήσοι, η Εύβοια και αι κοινώς καλούμεναι Κυκλάδες θέλουν αποτελεί ωσαύτως μέρος τούτου του Κράτους". Η διαδοχή όμως αυτή δεν έθιξε τα εμπράγματα δικαιώματα των ιδιωτών, τα οποία είχαν αποκτηθεί επί των ακινήτων καθαρής ιδιοκτησίας (μούλκια) και τα δικαιώματα εξουσίας "τεσσαρούφ", τα οποία είχαν αποκτηθεί επί των δημοσίων γαιών σύμφωνα με το Οθωμανικό δίκαιο. Λόγοι ιστορικής ιδιαιτερότητας διαμόρφωσαν ιδιαίτερο νομικό και ιδιοκτησιακό καθεστώς στις Κυκλάδες. Ειδικότερα οι γαίες των νησιών αυτών χαρακτηρίστηκαν κατά τον ιερό μουσουλμανικό νόμο ως ιδιωτικές ανήκουσες στην κατά τα άρθρα 1 και 2 του από 7ης Ραμαζάν έτους 1274 Οθωμανικού νόμου "περί γαιών" κατηγορία των καθαρής ιδιοκτησίας ακινήτων, τα οποία εξακολούθησαν εξουσιαζόμενα υπό των μέχρι τότε κυρίων αυτών και δη κατά πλήρη κυριότητα, υπό τον όρο όμως καταβολής εγγείου φόρου Κατά συνέπεια, τα ακίνητα των νήσων αυτών, μη εξουσιαζόμενα πριν από την επανάσταση από τον σουλτάνο, ουδέ κατεχόμενα από Οθωμανούς ιδιώτες, δεν περιήλθαν στο Ελληνικό Δημόσιο, κατά διαδοχήν του Τουρκικού Δημοσίου, δικαιώματι πολέμου και δυνάμει των περί ανεξαρτησίας της Ελλάδος πρωτοκόλλων του Λονδίνου και της από 7.7.1832 συνθήκης της Κωνσταντινούπολης. Τούτο, όμως, συμβαίνει εφόσον πρόκειται περί γαιών καθαρής ιδιοκτησίας, ενώ και για τα νησιά των Κυκλάδων, μεταξύ των οποίων και η Σαντορίνη, σύμφωνα με τα ως άνω Πρωτόκολλα του Λονδίνου και τη Συνθήκη της Κωνσταντινουπόλεως, για εκτάσεις που αφορούσαν τα δάση, τους αιγιαλούς, τα κοινόχρηστα, τις βοσκές και τις εκτάσεις που λόγω της μορφής τους δεν εξουσιάζονταν από κανένα, μετά τον Αγώνα της Ανεξαρτησίας, κατέστη κύριος αυτών το Ελληνικό Δημόσιο ως διάδοχο του Οθωμανικού Κράτους δικαιώματι πολέμου. Και τούτο διότι οι εκτάσεις αυτές παρέμειναν προσδιορισμένες κατά την ταυτότητά τους ως τμήμα της χώρας του Οθωμανικού Κράτους και οι οποίες ουδέποτε εξουσιάστηκαν από ορισμένο πρόσωπο, αλλά υπήγοντο υπό την απόλυτη εξουσία του κράτους αυτού. Μετά δε την Επανάσταση του 1821 και τη σύσταση του Ελληνικού Κράτους διά των προαναφερομένων Πρωτοκόλλων και Συνθήκης, οπότε προσδιορίστηκε η χώρα του Ελληνικού Κράτους, των ακινήτων αυτών κατέστη κύριο το νέο ελληνικό κράτος χωρίς καμιά αποζημίωση. Η νομική αυτή παραδοχή επιβεβαιώνεται από το Πρωτόκολλο της 4/16 Ιουνίου 1830, στο κείμενο του οποίου ορίζεται τα κτήματα υπό το όνομα "Βακούφια" και όσα δεν είναι ιδιωτικά, αλλά εκκλησιαστικά ή δημόσια υπό το Οθωμανικό σύστημα θα ανήκουν αυτοδικαίως στην Κυβέρνηση της Ελλάδος.

Όσον δε αφορά την ιστορική βάση της αγωγής, η Μονή του Πανορμίτη καταρχήν προσκόμισε σε ακριβή αντίγραφα από το *Κτηματολογικό Αρχείο του Ιερού Κώδικα* και τα *Κατάστιχα* της Ιεράς Μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ του Πανορμίτου, τα παραπάνω «νοτάρια» κτήσης και διασφάλισης της κτήσης των Σεσκλίων με τη εξής σειρά:

Το από 8-3-1791 Πωλητήριο του Σεσκλίου από την Κοινότητα της Σύμης, το οποίο πλήρες έχει ως ακολούθως:

«Διὰ τοῦ παρόντος ἀποδεικτικοῦ καὶ βεβαιωτικοῦ γράμματος δηλοποιεῖται καὶ φανερόνεται ὅτι θεληματικῶς μας πάντες ἡμεῖς οἱ ἐν τῇ πατρίδι ἡμῶν οἰκοῦντες Σύμη παρ' ἡμῶν δὲ πάντων γνώμη κοινῇ ὅλου τοῦ κόσμου μικρῶν τε καὶ μεγάλων ἐπωλήσαμεν τοῦ Ἀρχιστρατήγου Μιχαήλ τοῦ ὀνομαζομένου Πανερμιώτη, τὸ Νησίον τὸ ὀνομαζόμενον (Σεσκλί) διὰ γρόσια δυὸ χιλιάδες καὶ ἑξακόσια (ἀριθμ. 2600) ἅπερ τὰ ἐλάβομεν ἤδη σῶα παρὰ τοῦ εἰρημένου μοναστηρίου Πανερμιώτη, ἥτοι παρὰ τοὺς παρευρεθέντας, καὶ δὲν ἔχομεν πλέον νὰ ζητῶμεν παρ' αὐτοῦ, οὔτε πολὺ οὔτε λίγο καὶ εἰς τὸ ἐξῆς νὰ τὸ ἐξουσιάζῃ ὡς οἰκεῖον τοῦ κτήμα ἀναπόσπαστον, μάλιστα δὲ τούτους τοὺς καιροὺς, ὅπου ἐδόθη τὸ νησίον εἰς τὸ μοναστήριον, ἐλπίζομεν νὰ ἔχῃ ὀλίγον συμφέρον, ἐπειδὴ τὴν σήμερον φαίνεται πῶς εὐρίσκεται εἰς ἀνάγκας καὶ φροντίδας οὐκ ὀλίγας, μὲ τὸ νὰ εἶναι τεκές, ἥτοι ξενοδοχεῖον πάντων καὶ γεωργόντας καὶ καλλιεργοῦντας αὐτό, ἴσως καρποφορεῖ καὶ εὐρίσκει ὄφελος καὶ ἐλάφρυνσιν ὁ Πανερμιώτης, ἅτε ἀγορασθὲν καὶ τελείως ἐξοφληθὲν παρ' αὐτοῦ. Πλὴν νὰ ἔχῃ νὰ δίδῃ ὁ Πανερμιώτης τοῦ τόπου μας, τὸν καθ' ἕκαστον χρόνον τὸ ἀβάετι γρόσια δέκα ὀκτώ. Ὅθεν ἐγράφη καὶ τὸ παρὸν μὲ τὴν ἡμῶν συμβουλήν καὶ θέλησιν, ἵνα ἔχῃ τὸ κύρος καὶ τὴν ἰσχὺν ἐν παντὶ κριτηρίῳ.

1791 Μαρτίου 8 ἐν Σύμη

Ἐκ τῆς Κοινότητος ὅλης γεγραμμένον, Ἡγουμενεύοντος τοῦ Καλλίστου καὶ ἐπιτροπεύοντος τοῦ ΧΒασίλη.

Ἴδου φανερόνομεν πάντες ἡμεῖς πῶς ἀπὸ τὸ χωράφι τοῦ μοναστηρίου μιχαήλ, ὅπου ἐδόθη παρ' ἡμῶν καὶ τὸ ἐξουσιάζει ἕως τὴν σήμερον, νὰ μὴν ἔχῃ νὰ κάμῃ ὁ Πανερμιώτης, ἀλλὰ εἰς τὸ ἐξῆς τοῦ Μιχαήλ ὡς κτήμα ἀναπόσπαστον.

Επίτροπος του Αγίου Ρόδου Παπά Νικήτας.

Μιχάλης Μίγκλης καὶ πρωτόγερος τοῦ Χ'Κώνστας

νῦν καιροῦ

Μιχάλης Μαντραγοῦ

Μιχάλης Κλαδάκης

Ἰωάννης Διάκου Κοντογιάννης

Ἰωάννης Καρακώστα μαρτυροῦ

Χ'Κώνστας Χ'Φώτη

Χ'Μιχάλης Τσαταλιού

Νικόλαος Χ' Φώτακλα

Μιχάλης Γεωργίου Γιανναρᾶ

Χ'Φιλιππῆ

Παπᾶ Καγκουνικόλας μάρτυρας

Παπᾶ Νικήτας Μιχαλούτσου μάρτυρας

Παπᾶ Νικόλαος Χ'Νικήτα Σακελλίου
μάρτυρας

Παπᾶ Μιχάλης Κατζαρᾶς μάρτυρας

Χ'Νικόλαος Γιαννέσκος

Κυριακός Παπᾶ Σαλιάρη

Κώνστας Ἰωάννου Παπᾶ Κώνστα

Χ'Μιχάλης Ἰωάννου Παπᾶ Κώνστα

Ἰωάννης Νικόλα Παπᾶ Αρφαρᾶ

Φιλιππής Λούππης	Αλεξανδρής
Κώστας Ιερέυς και οικόνομος μαρτυρῶ	Ιωάννης Κώνστα Βασίλη Κοντοῦ
Γεώργιος Ιερέυς σακελλάριος μαρτυρῶ	Γεώργιος Καστανίου
Μιχάλης Ιερέυς Σακελλίου μάρτυρας	Παπᾶ Μιχάλης Γιαννέσκου μαρτυρῶ
Μιχάλης Ιερέυς Καστρίτσιος μάρτυρας	Διάκος τοῦ Γεωργακιοῦ
Παπᾶ Κυριακός Πλανουδίου μάρτυρας	Παπᾶ Βασίλης Κουτελλᾶς μάρτυρας
Παπᾶ Ιωάννης Κουνελές μαρτυρῶ	

Το από 2-4-1771 προαναφερθέν «Επιτίμιον τοῦ νησίου Σεσκλίου», το οποίο πλήρες ἔχει ως ἀκολουθῶς:

«*Ἡμέτερε Ἐπίτροπε τῆς Σύμης, εὐλαβέστατοι ἱερεῖς, ὀσιώτατοι ἱερομόναχοι, τίμιοι γέροντες καὶ προεστώτες καὶ λοιποὶ πάντες εὐλογημένοι χριστιανοὶ χάρις εἴη ὑμῖν καὶ εἰρήνη ἀπὸ θεοῦ. Ἐπειδὴ ἀπὸ μεγάλης ἀνάγκης διὰ τὸ πολὺ χρέος ὅπου εἶχεν ὁ τόπος σας πρὸς ἐλάφρυνσιν τοῦτου κοινῆ γνώμῃ θελήσατε, τῆ συμφωνία, ὄλων ἡμῶν χριστιανῶν τῆς νήσου σας Σύμης μικρῶν καὶ μεγάλων, ὁμογνωμόνως ἐπωλήσατε τὸ νησίον τὸ ἐπικαλούμενον σεσκλι εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ πανηριμώτη διὰ λεπτὰ δυὸ χιλιάδες καὶ ἑξακόσια, ἅπερ καὶ ἔλαβεν τὸ κοινόν του τόπου σας σᾶα καὶ ἀνελλιπῆ, διὰ τοῦτο ἀποφαινόμεθα καὶ ἡμεῖς ἐν ἀγίῳ πνεύματι, ὀψέποτε ἤθελεν ἀποτολμήσει τινὰς κακία καὶ δυστροπία κινούμενος, νὰ διεγείρη ταραχὰς, νὰ ἐνοχλήσῃ τὸ μοναστήρι ἢ τὸν κατὰ καιρὸν τοῦτου ἡγούμενον ἕνεκεν τοῦτου τοῦ νησίου, ἀφωρισμένος εἴη παρὰ θεοῦ κυρίου παντοκράτορος, κατηραμένος καὶ ἀσυγχώρητος καὶ μετὰ θάνατον ἄλυτος, αἱ πέτραι καὶ ὁ σίδηρος λυθήσονται, αὐτὸς δὲ σὺδαμῶς, ἔχει δὲ καὶ ἐν τῇ ψυχῇ του ἀντιμαχόμενον τὸν ἀρχιστράτηγον μιχαήλ, ἔχων τὰς κατάρας τῶν ἀγίων τριακοσίων ὀκτὼ θεοφόρων πατέρων τῶν ἐν νικαία καὶ τῶν λοιπῶν ἀγίων συνόδων, ἕως οὗ λυθήσῃ τῆς τοιαύτης ἀναταραχῆς καὶ ἀδίκου ἐνοχλήσεως. Ἐγοράσθη δὲ διὰ τοῦ ἡγουμένου κύρ καλλίστου καὶ διὰ τοῦ ἐπιτρόπου χατζηδιάκου κατὰ τὸ κοινόν του τόπου σας, τῆς πωλήσεως γράμμα ὅπου εἶδομεν ἔτος 1771 Ἀπριλίου Ι.*

Τὴν ἀπὸ 12-7-1842 προαναφερθεῖσα Πράξις τῆς τότε Κοινότητος Σύμης, ἡ οποία πλήρης ἔχει ως ἀκολουθῶς:

«*Διὰ τοῦ παρόντος ἀποδεικτικῶ ἐνσφραγίστου καὶ ἐνυπογράφου γράμματος τῆς καθ' ἡμᾶς κοινότητος τὸ ὅποῖον ὡς ἐπίσημον θέλει μείνει διὰ παντὸς ἀπαρατρέπτον, δηλοποιεῖται ὅτι ἐπειδὴ καὶ τὸ πωλητήριον γράμμα τοῦ Νησιοῦ τοῦ ἐπιλεγόμενου σεσκλιὰ πωληθέντος πρὸ πενήντα χρόνων ἀπὸ τοὺς προγόνους μας εἰς τὸ μοναστήριον τοῦ Ταξιάρχου μιχαήλ ἐπιλεγόμενου Πανορμιώτου διὰ τὸ νὰ ἦναι πλησιέστερον καὶ χρήσιμον εἰς τὸ εἰρημένον μοναστήριον διεσώζετο ἕως πρὸ χρόνων πολλῶν μὲ τὰ λοιπὰ ἔγγραφα τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου, ἐσχάτως δὲ πρὸ τινος καιροῦ τὸ ρηθὲν πωλητήριον Γράμμα συνέπεσε νὰ ζεσχισθῇ διὰ τινὰς ἡμῖν ἐπισυμβάντας λόγους, ἤδη ἐπὶ κοινῆς συνελεύσεως συσκεφθέντες ὀριμώτερον οἱ κάτοικοι τῆς Νήσου ταύτης, ἐκρίναμεν καθήκον καὶ δίκαιον ἵνα ἀντ' ἐκείνου τοῦ σχισθέντος γράμματος ἐκδοθῇ τὸ παρὸν ὡς καὶ τὸ πρωτότυπον, διὰ τοῦ ὁποίου κοινῆ γνώμῃ τῆς ὀλομελοῦς συνελεύσεως ἀπεφασίσθη καθὼς καὶ ἀποφαινόμεθα ὅτι ὡς πώλησις τῶν προγόνων μας καὶ ἰδιοκτησία τοῦ*

αὐτοῦ μοναστηρίου χρεωστᾶται τὸ ρηθὲν νησίδιον νὰ μένη ὑπὸ τὴν παντελῆ κυριότητα τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου εἰς πάντα καὶ διὰ πάντα καθ' ὅλους τοὺς τῆς κυριαρχίας πληρεστάτους τρόπους καὶ ἐν παντὶ λόγῳ ἀναντίρρητον παρ' οὐδενὸς τῶν μεταγενεστέρων μας, ὥστε τὸ παρὸν ἔγγραφον θέλει ἐναπόκειται εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ αὐτοῦ μοναστηρίου διὰ τὸ παντελὲς ἀναπόσπαστον. Δι' ὃ καὶ εἰς ἀσφαλεστάτην διηνεκῆ διατήρησιν τῶν ἀνωτέρω ρηθέντων ἐγένετο τὸ παρὸν τετυπωμένον τῆ σφραγίδι τῆς κοινότητος ταύτης καὶ τῆ ὑπογραφῆ τῶν κυρίων δημαρχούντων καὶ λοιπῶν τιμωτάτων προκρίτων.

Ἐν Σύμῃ τῇ 12ῃ Ἰουλίου 1849

Δήμαρχος Πέτρος Τσαταλλιὸς

Δήμαρχος Θεόδωρος Κοτζᾶς

Ὁ Νοτάριος ὁ παπᾶς Μιχαὴλ Μανουήλ»

Τὴν ἀπὸ 24-8-1869 προαναφερθεῖσα Πράξι Δωρεᾶς τοῦ Ἡγουμένου τῆς Μονῆς Νικάνδρου τοῦ Φιλαδέλφου, ἡ ὁποία πλήρης ἔχει ὡς ἀκολούθως:

«Ὁ ὑποφαινόμενος δηλοποιῶ διὰ τῆς παρούσης ἰδιοχείρου μου ἐκθέσεως ὅτι καθυποβληθείσης καὶ τῆς ἡμετέρας νήσου Σύμης εἰς τὰς νέας πολιτικὰς μεταρρυθμίσεις, ἃς ἡ Ὄθωμανικὴ Κυβέρνησις ἐνέκρινε πρὸς εὐημερίαν τῶν ὑπη-κόων τοῦ Ὄθωμανικοῦ Κράτους, συνεζήτηθησαν καὶ αἱ περὶ τὴν Σύμην καὶ πλησίον τῆς ἀντικρῦ Ἀσίας κείμεναι ἐρημόνησοι καὶ ὑπὸ τὴν κυριότητα τῆς Σύμης ἀνεκαθεν ὑπαγόμενοι, ἂν ὧσιν ἰδιοκτησία τῆς Σύμης, διὰ τακτικοῦ ἐγγρά-φου ἀποδεικνύμεναι καὶ ἐδόθη ἐξηκονταήμερος προθεσμία εἰς κατοίκους ἵνα ἀποδείξωσι καὶ ἐπειδὴ οὐκ εἶχον τοιαῦτα τακτικὰ ἔγγραφα ἀποδείξεως, εἰ μὴ τὴν παλαιότητα τῶν χρόνων καθ' οὓς ἐνέμοντο αὐτῶν καὶ τὸ ἐνοίκιον ὅπερ ἔδιδον κατὰ τοὺς χρόνους καθ' οὓς ἐνέμοντο αὐτῶν καὶ τὸ ἐνοίκιον ὅπερ ἔδιδον καθ' ἕκαστον χρόνον τῇ ἐν Ρόδῳ διοικήσει, ἡ Ὄθωμανικὴ Κυβέρνησις εἰς οὐδὲν λογι-σμένη τὰ ἐπιχειρήματα ταῦτα ὠκειοποιήθη μὲν τὰς ἐν λόγῳ ἐρημο-νήσους, ἐχάρισε δὲ αὐτὰς τοῖς κατοίκοις τῆς Σύμης, πλὴν ἐζήτησεν ἵνα κτηματολογηθῶσιν ἐπ' αὐτοὺς διὰ πωλητηρίων ἐγγράφων ὑπ' αὐτῆς ἐκδοθησομένων, ἵνα λαμβάνη ἔννομον δεκατισμὸν παρὰ τῶν γαιοκτημόνων καὶ οὕτως ἐγένετο. Ἐπειδὴ δὲ καὶ ἡ πλησίον τῆς Ἱερᾶς Μονῆς τοῦ Μιχαὴλ Ἀρχαγγέλου τοῦ Πανορμίτου νήσος μετὰ τῶν παρακειμένων αὐτῆς νησιδίων Τρουμπέττου καὶ Κουλουνδροῦ διετελεῖ πρὸ χρόνων σχεδὸν ὀγδοήκοντα ἰδιοκτησία τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν Μονῆς, ἡγορασμένη ἐκ τῆς Κοινό-τητας τῆς ἰδίας ἡμῶν νήσου Σύμης, ἡ αὐτοῦ ἐξοχότης ὁ Νομάρχης τῶν Νήσων τοῦ Ὄθωμανικοῦ Ἀρχιπελάγους Ἀχμέτ Πα-σὰς Καῖσερλής, δι' οὗ αἱ νέαι πολιτικὰ με-ταρρυθμίσεις ἐνεργήθησαν ἐπὶ τῆς νήσου ἡμῶν, διὰ τῆς αἰτήσεως ἐμοῦ τε καὶ τῶν σημερινῶν προκρίτων τῆς Σύμης, ἀφῆκε τὴν ἐν λόγῳ νήσον Σεσκλί ἀκτηματολόγητον πρὸς ὄφελος ἴδιον τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν Μονῆς. Ἐπειδὴ δὲ καὶ κατὰ τὰς νέας πολιτικὰς διατάξεις ἔγγραφον πωλητήριον οὔτε πρὸς Κοινότητα, οὔτε πρὸς μοναστήριον ἐγράφετο, ὁ αὐτὸς Ἀχμέτ Πασὰς εὐηρεστήθη ἵνα γραφῆ τὸ πωλητήριό τῆς νήσου Σεσκλί καὶ τῶν παρακειμένων αὐτῇ νησιδίων ἐπ' ὀνόματί μου ἡγουμενεύοντος ἐν τῇ Μονῇ ταύτῃ κατὰ τὴν ἐποχὴν ταύτην. Ἐγὼ, λοιπόν, διὰ πᾶν

ένδεχόμενον, όμολογῶ καὶ κηρύττω ἐνώπιον θεοῦ καὶ ἀνθρώπων ὅτι ἡ ἐν λόγῳ νήσος Σεσκλί μετὰ τῶν παρακειμένων αὐτῇ νησίδων, ἀνήκει καὶ αὐτὴς τῇ Ἱερᾷ Μονῇ ταύτῃ, δυνάμει δὲ τοῦ φθάσαντος πωλητηρίου, ἐγγράφου ἐπ' ὀνόματί μου. Κάγῳ ἀφιερῶ καὶ χαρίζω τὴν νήσον Σεσκλι καὶ τὰ παρακείμενα νησίδια αὐτῆς τῇ Ἱερᾷ καὶ Σεβασμίᾳ ἡμῶν Μονῇ, ἵνα ἡ ὡς ἦτο καὶ ἐφεξῆς εἰς αἰῶνα τὸν ἅπαντα κτῆμα αὐτῆς ἀναφαιρέτον καὶ ἀναπόσπαστον, μηδεὶς δὲ οὐτ' ἐγώ, οὔτε συγγενεῖς μου, οὔτε τις τῶν κατοίκων τῆς Σύμης, οὔτε πᾶσα ἡ Κοινότης αὐτῆς δύναται οἰκειοποιηθῆναι τὴν εἰρημένην νήσον Σεσκλί καὶ τὰ παρακείμενα αὐτῇ νησίδια, οὔτε ἄλλως κλονίσει καὶ παρασαλεῦσαι κἄν μικρὸν χρόνον αὐτὰ ἐκ τῆς κυριότητος καὶ ὑποτελείας τῆς Ἱερᾶς ἡμῶν Μονῆς τοῦ Πανορμίτου.

Πρὸς ἐνδειξίν δὲ καὶ φανέρωσιν τοῦ γεγονότος ἔνεκα τῶν καιρικῶν περιστάσεων συνετάχθη ἡ παροῦσα ἔκθεσις ὑπ' ἐμοῦ τοῦ σήμερον ἡγουμενεύοντος Νικάνδρου τοῦ Φιλαδέλφου, ἣτις, ἐπιβεβαιουμένη καὶ ἐπικυρουμένη τῇ ἐμῇ ὑπογραφῇ καὶ σφραγίδι καὶ ταῖς ὑπογραφαῖς τῶν ὑποφαινομένων ἀξιοπίστων προσώπων, καταχωρισθῆσεται ἐν τε τῷ Ἱερῷ Κώδικι τῆς Μονῆς καὶ ἐν τῷ Ἱερῷ Κώδικι τῆς Μητροπόλεως Ρόδου, ὅπως ἔσται ἐν παντὶ χρόνῳ βέβαιον καὶ ἀπαράτρεπτον.

Ἐγράφη τῷ 1869 Ἀγούστου 24

Ἐν τῇ Ἱερᾷ καὶ Σεβασμίᾳ Μονῇ τοῦ Πανορμίτου

Ὁ τῆς τοῦ Πανορμίτου Ἱερᾶς Μονῆς

Νικάνδρος ὁ Φιλάδελφος»

Μεταξὺ ἐπίσης πλήθους ἄλλων αποδεικτικῶν ἐγγράφων γιὰ τις διακατοχικὲς πράξεις τῆς Μονῆς τοῦ Πανορμίτη στα Σεσκλιά καὶ ὡς ἐγγράφα με ἰδιαιτέρη σημασία, νομίζω, τῆς μέχρι σήμερα ἐπίσημης ἀλλὰ καὶ τῆς κοινῆς ἀντίληψης που επικρατεῖ στο νησί τῆς Σύμης γιὰ τα Σεσκλιά, ἡ Μονὴ τοῦ Πανορμίτη κατέθεσε:

-Το ἀπὸ 25-9-2010 ἐγγράφο τοῦ Δήμου Σύμης, ὑπογεγραμμένο ἀπὸ το Δήμαρχο *Ελευθέριο Παπακαλοδοῦκα*, το ποιοῖ πλήρες ἔχει ὡς ἐξῆς:

«Γνωστοποιηθέντος προσφάτως ὅτι μεταξύ ἄλλων ἐσφαλμένων καταχωρήσεων που ἐγιναν στις ἀρχικὲς ἐγγραφές τοῦ Κτηματολογικοῦ Γραφείου Σύμης περιλαμβάνεται καὶ ἡ ἐσφαλμένη καταχώρηση ὑπὲρ τοῦ Ἑλληνικοῦ Δημοσίου, ὡς διαδόχου τοῦ Ἰταλικοῦ Δημοσίου, τῶν νησίδων που συγκροτοῦν το σύμπλεγμα «Σεσκλιά» Σύμης («Σεσκλί», «Κουλουνδρός», «Τρούμπετο», «Κουτσομπός», «Ἀρτικονήσι»), ἐκφράζοντες τὴν διαμαρτυρία καὶ τὴν ἀγανάκτησή μας γιὰ τὴν βαρύτατη αὐτὴ προσβολὴ τοῦ Ἁγίου καὶ Προστάτου τῆς Σύμης Ταξιάρχου Μιχαήλ τοῦ Πανορμίτου, βεβαιώνουμε τα ἐξῆς:

Ἐπὶ γενεῶν καὶ γενεῶν καὶ μέχρι σήμερα ἅπαντες οἱ κάτοικοι τῆς Σύμης, γνωρίζουν ὅτι οἱ νησίδες «Σεσκλιά» ἀποτελοῦν ἰδιοκτησία, οἰκισμό καὶ μετόχιο τῆς Ἱερᾶς Μονῆς Ταξιάρχου Μιχαήλ τοῦ Πανορμίτου.

Οὐδέποτε το Δῆμόσιο καὶ προηγούμενα αὐτοῦ οἱ Ἰταλοὶ καὶ οἱ Ὀθωμανοὶ κατακτητὲς ἦσαν ἰδιοκτήτες, νομεῖς ἢ κάτοχοι καὶ γενικά προέβησαν σε οποιαδήποτε πράξη κυρίου, νομέα ἢ κατόχου. Ἀντιθέτως εἶναι κοινῶς γνωστὸ σε ὅλη

τη Σύμη και το βεβαιώνω και υπό την ιδιότητά μου του Δημάρχου Σύμης, ότι σύμφωνα με τις σωζόμενες μέχρι σήμερα συναφθείσες πράξεις του από 8-3-1791 αγοραπωλητηρίου συμβολαίου της Δημογεροντίας Σύμης και της από 12-7-1842 επιβεβαιούσας πράξεως οι νησίδες μεταβιβάσθηκαν λόγω αγοραπωλησίας από τη Δημογεροντία Σύμης στην Ιερά Μονή Ταξιάρχου Μιχαήλ του Πανορμίτου και έκτοτε (1791) μέχρι σήμερα αποτέλεσαν Μετόχιο και Οικισμό της Μονής.

Από την γεωργοκτηνοτροφική παραγωγή των νησίδων κυριολεκτικά επέζησαν οι κάτοικοι της Σύμης στα δύσκολα χρόνια του β' παγκοσμίου πολέμου. Επί πλέον στον εκεί οικισμό δεκάδες οικογένειες Συμαίων έζησαν και εργάσθηκαν υπέρ της Ι. Μονής, μέχρις ακόμη τις αρχές της δεκαετίας του 1980, καθόσον μάλιστα η νησίδα «Σεσκλί» έχει επάρκεια πηγών και πηγαδίων, συνεχιζόμενων έκτοτε μέχρι σήμερα υπό της Ι. Μονής όχι μόνο των συστηματικών γεωργοκτηνοτροφικών εργασιών με σύγχρονα πλέον μέσα (τρακτέρ, στέρνες για πότισμα ζώων, ηλεκτροδότηση με φωτοβολταϊκά τόξα κ.λ.π.), αλλά και οικοδομικών εργασιών συντήρησης και επέκτασης του οδικού δικτύου, του προβλήτα, των κατοικιών και των κτισμάτων κ.λ.π., οι οποίες εργασίες γίνονται από συνεργεία και εργαζόμενους υπέρ της Ι. Μονής.

- Τρεις Ένορκες Εξετάσεις Μαρτύρων ενώπιον της Συμβολαιογράφου Σύμης Ευτυχίας Μαυρουδή του Λάζαρου, με βεβαιούντες μάρτυρες τους γηραιούς κατοίκους Σύμης Νικόλαο Κρητικό του Σακελλαρίου, Φανούριο Ζουρούδη του Κωνσταντίνου και Μιχαήλ Τσίικη του Νικολάου. Οι μαρτυρίες αυτές περιέχουν σημαντικά ιστορικά βιοματικά στοιχεία και ενδεικτικά μεταφέρεται η κατάθεση του πρώτου, που έχει ως εξής:

«Είμαι γέννημα θρέμμα της Σύμης Δωδεκανήσου. Από πέντε (5) χρονών παιδάκι οι γονείς μου με παίρνανε στον Πανορμίτη, αλλά και στο μετόχι του στα Σεσκλιά, στις γιορτές του Πανορμίτη, και του Αγίου Παύλου. Διότι στα Σεσκλιά υπάρχει μοναστήρι του Αγίου Παύλου, που η παράδοση λέει ότι ήταν προσκύνημα του ίδιου του Αποστόλου, όταν σε μία από τις περιοδείες του η τρικυμία τον έβγαλε εκεί. Ο πατέρας μου Σακελλάριος Κρητικός, ήταν ο κηπουρός του Πανορμίτη. Πριν το 1940 ήταν και αυτός εγκατεστημένος και δούλευε στα Σεσκλιά. Δηλαδή καλλιεργούσε μαζί με άλλους για λογαριασμό της Ιεράς Μονής Πανορμίτη, ως εργάτης το μεγάλο μπαζέ στον κάμπο του μεγάλου νησιού του Σεσκλιού, που ήταν 14 στρέμματα και μαζί με τους άλλους εργαζόμενους κατοίκους, τσοπάνευε τα εκατοντάδες αιγοπρόβατα, που είχε το μοναστήρι όχι μόνο στο μεγάλο Σεσκλί αλλά και στα παρακείμενα νησάκια των Σεσκλιών, δηλαδή στον Κουλουνδρό, τον Τρούμπετο, τον Κουτσουμπό, και το Αρτικονήσι, γιατί όλα αυτά μαζί ανήκουν από αιώνες στο Μοναστήρι και λέγονται Σεσκλιά. Λένε οι παλιοί ότι τα Σεσκλιά πουλήθηκαν από πολύ παλιά, πριν το 1800, από την δημογεροντία Σύμης στο Μοναστήρι και από τότε κανένας ούτε και οι Τούρκοι ακόμα τόλμησαν να αμφισβητήσουν την κυριότητα του μοναστηριού.

Ο πατέρας μου λοιπόν Σακελλάρης Κρητικός, ήταν μαζί με πολλούς άλλους κατοίκους και εργαζόμενους στα Σεσκλιά με τις οικογένειές τους, μέχρι το 1944.

Ήμουν βέβαια και εγώ μικρό παιδάκι μέχρι τότε εκεί. Επειδή ο πατέρας μου συμμετείχε σε ομάδα πατριωτών με επικεφαλής τον ηγούμενο του Μοναστηριού, που έκαναν αντίσταση στους Γερμανούς, όταν το 1944 οι Γερμανοί σκότωσαν τον Ηγούμενο, μαζί με άλλους πατριώτες και τις οικογένειές τους, όπως του Μιχάλη Σκιαθίτη, φύγαμε για να σωθούμε στην Τουρκία. Το 1945 που έφυγαν οι Γερμανοί και ήλθαν οι Εγγλέζοι, μαζί με τις άλλες οικογένειες, γυρίσαμε πάλι στα Σεσκλιά και μείναμε στα σπίτια στο μετόχι μέχρι το 1947.

Το μετόχι αυτό είχε και διατηρούνται ακόμα πολλά σπίτια και πριν το 1900 για να φιλοξενηθούν οι κάτοικοι και οι εργαζόμενοι. Ήταν και είναι σαν χωριό, σαν οικισμό. Άλλωστε και από τους παππούδες μας ακούγαμε αλλά και σήμερα ακόμα βλέπουμε αρχαίες πελεκητές πέτρες και αρχαία οχυρωματικά έργα, που δείχνουν ότι οικισμός υπάρχει από τα αρχαία χρόνια. Θυμάμαι στον Κάμπο στα χρόνια του πολέμου, γυναίκες μόνο 50 με 60 στον αριθμό να θερίζουν. Οι τσοπάνηδες και οι οικογένειές τους έκαναν τυριά, μωζήθρες, βούτυρο και βέβαια έπαιρναν και το μαλλί από το κούρεμα των ζώων. Τέτοιοι τσοπαναρέοι ήταν ο Γιάννης Τσουβαλάς, ο Γιώργος Κρητσωτάκης, ο Αθανάσιος Σεμερτζάκης, ο Ηλίας Τσουβαλάς. Μέχρι από την Αστυπαλιά ερχόντουσαν τσοπαναρέοι.

Στα μικρά γύρω νησάκια, δηλ. στον Κουλουνδρό, στον Τρούμπετο, τον Κουτσουμπό και το Αρτικονήσι, έπρεπε να μεταφέρονται οπωσδήποτε τα μικρά αιγοπρόβατα για να ξεφεύγουν από τις μάνες τους και να μην αρμέγουν το γάλα. Μάλιστα υπήρχε και φύλακας, που ακόμα και τη νύκτα κατοικώντας αυτός στον Κουλουνδρό επιθεωρούσε με τη βάρκα του τα μικρά νησάκια, για να μη κλέβουν τα ζώα. Τον τσοπάνη Κρητσωτάκη του βγάλαν και γι' αυτό το λόγο παρατσούκλι, «ο Κουλουνδρός». Άλλος φύλακας που τον θυμάμαι καλά ήταν ο Νικόλας, το ένα χέρι του οποίου ήταν κομμένο. Στα νησάκια αυτά υπάρχουν φυσικές πέτρινες γούβες, που τις γέμιζαν νερό για να πίνουνε τα ζώα, ενώ ειδικά στον Κουλουνδρό, έχει από τα πολύ παλιά χρόνια και μέχρι σήμερα συντηρείται και πετρώκτιστη στέρνα. Επίσης υπάρχουν συρμάτινες περιφράξεις σ' αυτά, σε απότομες ακτές, για να μην πέφτουν τα μικρά ζώα στη θάλασσα.

Στο μεγάλο Σεσκλί υπήρχε ο μεγάλος μπαζές από τον οποίο έβγαζαν τόνους σιτάρια, κριθάρια, αρακά, φακές, σηςάμι, καρπούζια, πεπόνια και ό,τι φανταστεί ο νους. Απ' αυτά ζούσε η Σύμη και έβγαλε τον πόλεμο. Από τα αιγοπρόβατα αξιοποιείτο και αξιοποιείται ακόμα το κρέας τους και τα προϊόντα από το γάλα που παράγουν. Στο μεγάλο Σεσκλί υπάρχουν δύο πηγές με νερό χειμώνα - καλοκαίρι. Έχουν και όνομα. Το «Πάνω Νερό» και το «Κάτω Νερό». Στη μέση του μπαζέ υπάρχει επίσης πηγάδι από το οποίο μέχρι και σήμερα ακόμα ποτίζουν. Υπήρχαν ακόμα πολλά αμπέλια που έκαναν πολύ και καλό κρασί, αλλά και ελαιώνες που μέχρι σήμερα κάνουν τόνους λάδι. Για να μαζέψουν μάλιστα τον καρπό, ως τάμα προς τον Πανορμίτη, έρχονται άνθρωποι ακόμα και από τη Ρόδο την εποχή που μαζεύουν τις ελιές και μένουν και αυτοί στα σπίτια του οικισμού. Από τα πολύ παλιά χρόνια το Μοναστήρι κατασκεύασε λιμανάκι με προβλήτα, στο οποίο αράζουν τα πλοιάρια που μεταφέρουν τον κόσμο και τα προϊόντα, αλλά σήμερα αράζουν και πολλά του-

ριστικά σκάφη, που κάνουν ημερήσιες εκδρομές από τη Σύμη, κότερα και αλιευτικά σκάφη. Στο πανηγύρι του Αγίου Παύλου έρχεται πολύς κόσμος. Το Μοναστήρι έχει ξοδέψει πάρα πολλά λεφτά για να διατηρεί όλα αυτά τα έργα. Υπάρχουν πολλοί δρόμοι στο Σεσκλί τσιμεντωμένοι εδώ και δεκαετίες, για ηλεκτρικό ρεύμα έχουν βάλει πάνω από είκοσι χρόνια τώρα φωτοβολταϊκά τόξα, υπήρχε και τηλεφωνική γραμμή, αλλά το καλώδιο καταστράφηκε από την κακοκαιρία και πλέον η επικοινωνία γίνεται με την κινητή τηλεφωνία. Παλιά οι καλλιέργειες του μπαζέ, γινότουσαν με ζευγάρισμα με άροτρα που τα σέρνανε βόδια. Μέχρι και μετά ακόμα τον πόλεμο υπήρχαν είκοσι, τριάντα βόδια γι' αυτό τον σκοπό. Από το 1980 και εδώ οι καλλιέργειες συνεχίζονται με τρακτέρ και άλλα γεωργικά μηχανήματα, και βέβαια έχουν περιορισθεί καθώς δεν συμφέρουν οι άλλες καλλιέργειες, μόνο στη σπορά χόρτου για τα ζώα, όπως τριφύλλι, αέλαμο και καλαμπόκι, γιατί συνεχίζουν να υπάρχουν και να θέλουν τροφή εκατοντάδες ζώα στο Σεσκλί και στα νησάκια δίπλα, τα οποία οι σημερινοί εργαζόμενοι τα περιποιούνται. Μέχρι και σήμερα το Μοναστήρι στέλλει κάθε τόσο επιστάτες που μένουν με τις οικογένειες τους στο μετόχι και επιστατούν τους κατά καιρούς εργαζόμενους που πάνε εκεί. Τέτοιοι επιστάτες τα τελευταία χρόνια ήταν ο Γιάννης ο Καλαφατάς, μία γυναίκα που την έλεγαν «Κοκκώνα» και ήταν και μαγείρισσα, ο Γιάννης, ο Θεωδωρής κ.α. Όλη η παραγωγή των Σεσκλιών, γεωργική και κτηνοτροφική, ανήκει στο μοναστήρι του Πανορμίτη, από τα χρόνια των παππούδων μας, απ' αυτήν έζησαν γενιές ολόκληρες, και απ' αυτήν συνεχίζει και βοηθιέται το Μοναστήρι για να επιτελέσει την αγαθοεργό δράση του, και μέχρι τώρα όλοι οι κάτοικοι της Σύμης ξέρουμε ότι τα Σεσκλιά ανήκουν στο Μοναστήρι, και για μας είναι αδιανόητο και είναι προσβολή στον Άγιο να λέγεται ότι δεν ανήκουν στο Μοναστήρι. Αυτά γνωρίζω με βεβαιότητα και ουδέν άλλο έχω να προσθέσω.»

Στο Δικαστήριο κατατέθηκε επίσης δισέλιδο δημοσίευμα της εκδιδόμενης στην πρωτεύουσα της Δωδεκανήσου εφημερίδας «Ροδιακή» της 29.8.2010, με τίτλο «Το Δημόσιο παίρνει από τον Πανορμίτη τα Σεσκλιά» με συντάκτη τον Συμαίο δημοσιογράφο Γιώργο Ζαχαριάδη. Σύμφωνα με το δημοσίευμα «... αποτελεί πρόδηλο γεγονός, συνυφασμένο με την Ιστορία και τις Παραδόσεις της Δωδεκανήσου ότι τα Σεσκλιά ανήκουν στην Ιερά Μονή Ταξιάρχου Μιχαήλ του Πανορμίτου - Παγιομένου στη Κοινή Συνείδηση ως Θαυματουργού και Προστάτου και Αυστηρού Τιμωρού κακών και αδίκων και Φύλακα των Δωδεκανήσων και όλων των κατοίκων τους από τα χρόνια της σκλαβιάς μέχρι σήμερα και ως εκ τούτου το θέμα έχει προκαλέσει το κοινό περί δικαίου αίσθημα, έχει λάβει διαστάσεις οργής για την άδικη πράξη που ούτε οι ξένοι κατακτητές δεν διανοήθηκαν στα χρόνια της σκλαβιάς και ως εκ τούτου η δικαστική εξέλιξη και η προσδοκώμενη δικαίωση είναι λίαν αυξημένου δικαιολογημένου ενδιαφέροντος για την κοινή γνώμη....»

Δεν θα αναφερθούμε σε λεπτομέρειες πολλών άλλων εγγράφων και επίσημης υπηρεσιακής αλληλογραφίας, που κατά καιρούς υπήρξε και επικαλέστηκε η Μονή του Πανορμίτη, όπως με τον Νομόρχη Δωδεκανήσου που σε ανύποπτο χρόνο, στις 1-2-1993, βεβαίωσε ότι τα Σεσκλιά είναι ιδιοκτησία της Μονής, ή σε επιστολή της 16-06-1993 του Μητροπολίτη Φιλαδελφείας Μελίτων, αρχιγραμματεύοντος τότε της Αγίας και Ιεράς Συνόδου του Οικουμενικού Πατριαρχείου Κωνσταντινουπόλεως, ή στην επίσης σημαντική επιστολή της 24-3-1993 της Εφορείας Κλασικών Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου προς την Μονή, με την οποία περιγράφονται τα Σεσκλιά κατά λέξη ως συνδεδεμένα *«με σπουδαία γεγονότα της ιστορίας μας»*. Σε ιστορικό όμως επίπεδο, νομίζω ότι αξίζει τον κόπο, να αναφερθούμε στην ειδική τεκμηρίωση της ιστορικής βάσης των αγωγών της Μονής, δηλαδή στη αναφορά βιβλιογραφίας και γραπτών πηγών όχι μόνο για τα Σεσκλιά, αλλά για το συσχετιζόμενο θέμα με το καθεστώς που ίσχυε στα προνομιάτα επί οθωμανικής αυτοκρατορίας *μη δορυλάωτα νησιά*, με επικέντρωση βέβαια στη Σύμη.

1) Από τη μελέτη *«Νησιώτικες Κοινωνίες στο Αιγαίο»* του Παναγιώτη Σαβοριανάκη, έκδ. «Τροχαλία – Δήμος Ρόδου», εκτενή αποσπάσματα από τα παρακάτω κεφάλαια:

Σελίδες 152-153, κεφάλαιο περί Γαιοκτησίας, σύμφωνα με το οποίο βεβαιώνεται ότι αντίθετα με τη Ρόδο και την Κω υπήρχε *«βασική διάκριση στη γαιοκτησία στη Σύμη και στα υπόλοιπα μικρά και άγονα γύρω νησιά»* και ότι *«σ' αυτά το μέρος της γης που δεν είχε αφιερωθεί σε χριστιανικά θρησκευτικά ιδρύματα ήταν στο σύνολο του νομικά ενταγμένο στον τύπο γαιοκτησίας ως μούλκια ή γη απόλυτης ιδιοκτησίας των ντόπιων νησιωτών»*, και το αμέσως μετά απ' αυτό περί Γαιών Μιρί ως τις Αρχές του 19^{ου} αιώνα, σύμφωνα με το οποίο βεβαιώνεται ότι *«η γη της Ρόδου και της Κω που κατακτήθηκαν από το ξίφος των Οθωμανών, τουλάχιστον θεωρητικά, ανήκε στο κράτος, δηλαδή στον σουλτάνο, οποίος παραχωρούσε μόνο το δικαίωμα χρήσης και εκμετάλλευσης της γής του»* και έτσι στη Ρόδο η καλλιεργήσιμη γη μιρί *«καταλάμβανε τη μισή περίπου έκταση του νησιού»*.

Σελίδες 159-160, κεφάλαιο περί Βακουφικών Γαιών, σύμφωνα με το οποίο βεβαιώνεται ότι *«η εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία είχε τεθεί από τους Οθωμανούς εκτός του πλαισίου της συνηθισμένης φορολογίας και αποσκοπούσε να καλύψει δαπάνες των χριστιανικών και μοναστηριακών ιδρυμάτων...»*, ακόμη ότι από τα *«μοναστήρια του νοτιοανατολικού Αιγαίου που κατείχαν περιουσία ήταν και ο Πανορμίτης της Σύμης»*, ενώ η παραπομπή 110 στη σελ. 170-171 εξηγεί ότι η αφιέρωση περιουσίας σε θρησκευτικό ίδρυμα σημαίνει το ΑΝΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΤΟ.

- Σελίδες 162-163, κεφάλαιο περί Κτηματολογικών Καταγραφών, σύμφωνα με το οποίο βεβαιώνεται ότι πριν ακόμη τον 19^ο αιώνα συστάθη-

καν μικρά τοπικά κτηματολογία σε ορισμένα ελληνορθόδοξα νησιωτικά κοινά, τα οποία συντάσσονταν και «από την εκκλησία, η οποία κατέγραφε την εκκλησιαστική και μοναστηριακή περιουσία, είτε αλλού από δημογεροντικές αρχές...» και ότι «Ανάλογες καταγραφές έγιναν από τη μονή του Πανορμίτη στην Σύμη...», και ότι ακόμη το 1858 συνεστήθη Υπουργείο Καταγραφής Ακινήτων και έγιναν Επιτροπές Κτηματολογίου σε κάθε επί μέρους διοικητική περιφέρεια και ότι στη Ρόδο και στην Κω (όχι στα άλλα νησιά) στα οθωμανικά κτηματολογικά βιβλία καταχωρούνταν όλα τα είδη γαιών μιρί, βακουφικές και μουλκία....

2) Από τη μελέτη «Δωδεκάνησα Σελίδες Ιστορίας: 18 Ντοκουμέντα 1522-1912 - Από τα Αρχεία του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών» του Κώστα Τσαλαχούρη, έκδοση Νομαρχιακής Αυτοδιοίκησης Δωδεκανήσου - Διεθνές Κέντρο Μεσογειακών Μελετών, Ρόδος Μάρτιος 1996, εκτενή αποσπάσματα από τα παρακάτω κεφάλαια :

- Σελίδες 8-15, Εισαγωγικό Σημείωμα και το αμέσως μετά απ' αυτό από 24-6-1912 Υπόμνημα του Υπουργείου των Εξωτερικών, σύμφωνα με το οποίο βεβαιώνεται ότι «αντίθετα με την Ρόδο που υποτάχθηκε στον Σουλτάνο Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή το 1522 ύστερα από πολιορκία, οι παρακείμενες νήσοι, μεταξύ των οποίων και η Σύμη, οικειοθελώς δήλωσαν υποταγή, αφενός μεν για να προλάβουν την καταστροφή τους και αφετέρου για να οχυρωθούν από την ρητή διάταξη του ιερού τουρκικού νόμου, σύμφωνα με την οποία στις χώρες που δεν κατακτώνταν με αίμα και υπήρχε οικειοθελής υποταγή παραχωρούνταν προνόμια και διάφορες άλλες παραχωρήσεις, που εξασφάλιζαν στους κατοίκους βίον σχετικώς ελεύθερο, καθώς επίσης ότι κατόπιν αυτής της οικειοθελούς δηλώσεως υποταγής ο Στυλιανός Σουλεϊμάν ο Β' πράγματι εξέδωσε σχετικό υψηλό φερμάνι».

Περιγράφεται επίσης ότι σύμφωνα με το από 24.6.1912 Υπόμνημα του Ελληνικού Υπουργείου Εξωτερικών «οι νήσοι εξακολουθούσαν να είναι αυτοδιοικούμενες από Δημογεροντία μέχρι που το 1869 ο Ναύαρχος του τουρκικού στόλου αποβίβασε στρατό και στη Σύμη και επέβαλε καϊμακάμηδες διαβεβαιώσας μεν ότι τα οικονομικά προνόμια θα μείνουν άθικτα, πλην όμως επεβλήθη τρόμος, βία και δόλος και υπήρξε κατ' αρχή αμφισβήτηση των προνομιακών φερμανίων των νήσων μέχρι που το 1910, ύστερα από εισήγηση του Νομάρχη Αιγαίου Ρεσίτ Πασά, η Υψηλή Πύλη αποφάσισε τελικά να παραμείνουν τα πράγματα, δηλαδή τα προνόμια, ως έχουν».

-Σελίδες 38-39, «Υπόμνημα περί των προνομίων των Σποράδων νήσων Περίοδος Α' (1523-1836) το οποίο έχει ως εξής: «Αί νότιοι Σποράδες ήτοι αί νήσοι Ίκαρία, Πάτμος, Λέρος, Κάλυμνος, Άστυπάλεια, Νίσυρος, Τήλος, Σύμη, Χάλκη, Κάρπαθος, Κάσος και Καστελλόριζον, αίτινες και δωδεκάνησα λέγονται, αφ' ότου υπετάγησαν τοῖς Τούρκοις ἐπὶ τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊ-

μάν, ἀμέσως μετὰ τὴν ἄλωσιν τῆς Ρόδου (κατὰ Ἰανουάριον τοῦ 1523) ἀπήλαυον ἅπασαι προνομίων πλήρους αὐτοδιοικήσεως, αὐτονομίας καὶ ἀτελείας. Τὰς προνομίας ταύτας ἐπεκύρουν οἱ κατὰ καιροὺς Σουλτάνοι ἄνευ τῆς παραμικρᾶς ἀλλοιώσεως αὐτῶν διὰ διαφόρων αὐτοκρατορικῶν φερμανίων, ὡς ἱκανὰ σώζονται ἐν τοῖς ἀρχείοις μόνης τῆς Κοινότητος Σύμης, οὐχ ἦττον ἀναφέρουσι καὶ τὰς ἄλλας νήσους. Τούτων ἐπισυνάπτονται ὧδε μεταφράσεις φερμανίων τῶν Σουλτάνων Μεχμέτ Δ' ἀπὸ 16 Ρετζέπ 1062 (ἔτους ἐγείρας), Αχμέτ Γ' ἀπὸ μέσων Σαμπάν 1133 (ἔ.ἐγ).»

- Σελίδες 47-51, συνεχιζόμενο υπόμνημα, ἀφορὰ τὴν ἐπιβολὴ καϊμακαμίας στη Σύμη στις 29-1-1869 ἀπὸ τὸν Γενικὸ Διοικητὴ τῶν νήσων Αχμέτ Πασά καὶ τὴν κατάργησιν τῶν δημαρχιακῶν ἀρχῶν, ὅχι ὅμως τῶν προνομίων, πλην φορολογικῶν βαρῶν. Βεβαιώνεται ἐπίσης (σελ.53) ὅτι καὶ τότε ἀκόμη (1859) ἡ Κοινότης Σύμης εἶχε στὴν ἰδιοκτησίᾳ τῆς ἐρημῆς νησίδος στα ἐναντι παράλια τῆς Μικρᾶς Ἀσίας.

5) Γερασίμου Δ. Δρακίδου: *Λεύκωμα τῶν Δωδεκανήσων* – Ἐν Αθήνας 1913.

Σελ. 39: *Ἡ νῆσος (Σύμη) φαίνεται ὑποκύψασα εἰς τὸν πολιορκητὴν τῆς Ρόδου Σουλεϊμάν πρὸ τῆς πτώσεως τῆς τελευταίας ταύτης, δι' ἣ καὶ ὁ πορθητὴς ἀφῆκεν εἰς αὐτὴν καὶ τὰς ἄλλας μικρὰς νήσους τὸ καὶ ἐπὶ τῶν Ἐνετῶν κατὰ πάσαν πιθανότητα ὑφιστάμενον σύστημα, βραδύτερον δὲ οἱ Σουλτάνοι δι' ἐπανειλημμένων φερμανίων ἐπὶ διαφόροις αἰτίαις ἐκδιδόμενων ἐπεκύρυσαν. Τοιαῦτα φερμάνια διετήρησεν ἡ Σύμη ἐν τοῖς ἀρχείοις αὐτῆς ὅκτω, ἅτινα καὶ ἐχρησίμευσαν ὡς βάσις τῆς ὑπερασπίσεως τοῦ ἀπὸ τοῦ 1867 ἀμφισβητουμένου ἐξαιρετικοῦ καὶ προνομιακοῦ τῶν νήσων καθεστώτος.*

6) Ν. Φορόπουλου: «Τουρκοὶ ὀρισμοὶ σε ἐγγράφα ἀπὸ τὸ ἀρχεῖο Χαρ. Γ. Παμφύλη», στα *Δωδεκανησιακὰ Χρονικά*, 1986.

Σελ. 126, ὅπου μετὰξὺ ἄλλων ἀναφέρεται: «Οἱ ἀγῶνες τῶν νησιῶν μας γιὰ τὴ διατήρησιν τῶν Προνομίων τοὺς εἶναι γνωστοί. Μέχρι σήμερον ἱκανοὶ μελετητὲς ἔχουν προσεγγίσει τὸ θέμα καὶ αξιόλογες μελέτες ἔχουν δεῖ το φῶς τῆς δημοσιότητος (με παραπομπή: Δημ. Χαβιαρά, «Σουλτανικά φερμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν νοτίων Σποράδων», *ΔΙΕΕ* 6 (1901), σσ. 321-350, Μιλτ. Καραβοκυροῦ, «Τῶν Σποράδων νήσων τὰ δίκαια καὶ προνόμια», *Ἐκκλ. Ἀλήθεια* τ. 32(1912), σσ. 281-289, 397-406, 419-424, 427-432 καὶ 467-468, Jeane Stephanopoli, *Les Iles de l' Egee, Leurs Privileges*, 1912, Κώστα Ο. Σακελλαρίδης, *Ἡ ἱστορία τῶν Προνομίων τῶν Νοτίων Σποράδων*, Αθήνα 1969, ἀνάτυπο ἀπὸ τὸν ΙΙΙ τόμον τῶν «*Νισυριακῶν*», Ἀλέξανδρου Σωτ. Καρανικόλα, «*Νότιες Σποράδες – Σελίδες ἀπὸ τὴν ἱστορία τῶν προνομίων τοὺς*», *Παρνασσός* ΙΓ'(1971) σσ 423-449 καὶ ἀνάτ., ὅπου καὶ ἡ παλαιότερη βιβλιογραφία).

7) Π. Κλαδάκη: *Τὸ Προνομιακὸν Καθεστῶς ἐν Σύμη, Τα Συμαϊκά*, 1974.

Σελ. 5-15, όπου μεταξύ άλλων αναφέρεται: «κατὰ τὸ διάστημα τῆς πολιτορχίας τῆς Ρόδου, ἐν ἔτει 1522, εἰς τοὺς Συμαίους ἐναπέκειτο νὰ σκεφθοῦν τί ἔπρεπε νὰ πράξουν, διὰ νὰ ἀποφύγουν αὐτοὶ τε καὶ οἱ κάτοικοι τῶν ἄλλων ὁμόρων νήσων τὴν σφαγὴν καὶ τὸν ὄλεθρον εἰς περίπτωσιν πτώσεως τῆς μεγαλονήσου. Περὶ ἀμύνης καὶ ἀντιστάσεως οὐδεὶς ἠδύνατο νὰ γίνῃ λόγος, ἐφόσον οὔτε ὄπλα εἶχον οὔτε πολεμοφόδια. Δὲν ἔμενεν ἄρα ἄλλο μέσον παρὰ ἡ ὑποταγὴ. Ἀλλὰ καὶ αὐτὴ ἔπρεπε νὰ γίνῃ ἐγκαίρως, διὰ νὰ εἶναι ὡς οἶόν τε ἀνώδυνος καὶ ἀποτελεσματικὴ... Προλαβόντες ἀπέστειλαν πρεσβείαν εἰς τὸ στρατόπεδον τῶν Τούρκων... Ὁ δὲ σουλτάνος ἀποδεχθεὶς εὐμενῶς τὴν τοιαύτην ὑποταγὴν ὡς καὶ τὰ δῶρα, τὰ ὁποῖα προσεκόμισαν αὐτῷ οἱ ἀπεσταλμένοι εἰς ἐνδειξὴν τῆς ὑποταγῆς των, φορτίον ὀλόκληρον ποιμενικῶν προϊόντων καὶ ἐκλεκτῶν σπόγγων (μὲ παραπομπὴ σὲ Δημοσθένους Χβιαρά, «Σουλτανικὰ φιρμάνια περὶ τῶν προνομίων τῆς νήσου Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν νοτίων Σποράδων», Δελτίον τῆς Ἱστορικῆς καὶ Ἐθνολογικῆς Ἑταιρείας τῆς Ἑλλάδος, τ. Στ', 1901, σ. 323) διέταξε τὴν ἐφαρμογὴν τοῦ σχετικοῦ ἑδαφίου τοῦ Ἱεροῦ Νόμου τοῦ Ἰσλάμ, το ὁποῖον λέγει: «Οἱ λαοί, οἱ ὁποῖοι ὑποτάσσονται οἰκαιοθελῶς καὶ αὐθουρμήτως ὑπὸ τὴν σημαίαν τοῦ Ἰσλάμ, ἀφήνονται ἐλεύθεροι νὰ αὐτοδιοικῶνται κατὰ τὸ σύστημα αὐτῶν, πληρώνοντες μόνον, κατ' ἀποκοπὴν, ὠρισμένον ποσὸν (μακτού), ἀναλόγως τοῦ πληθυσμοῦ των, ὡς φόρος ὑποτελείας καὶ μένοντες ἐλεύθεροι ἀπὸ πάσης ἄλλης ἀπόψεως. Καὶ πρὸς τοῦτο ἐφωδίασεν αὐτοὺς μὲ σχετικὸν Διάταγμα, τὸ ὁποῖον ὅμως ἀπωλέσθη δυστυχῶς διὰ μέσου τῶν αἰώνων. Τοῦτο ἄλλως τε ἦτο τὸ ἀρχαῖον καθεστῶς τῆς Δωδεκανήσου καὶ τοῦτο ἦτο τὸ σύστημα, καθ' ὃ οἱ Δωδεκανήσιοι ἐκυβερνῶντο ἀνεκαθεν. Ποσὸν ὠρισμένον κατ' ἀποκοπὴν ἐπλήρωνον καὶ εἰς τοὺς Ἰωαννίτας καὶ ἦσαν ἀπηλλαγμένοι ἀπὸ τοὺς διαφοροὺς φόρους τοῦ Κράτους. Καὶ τὸ σύστημα αὐτὸ ἐσεβάσθη καὶ ὁ Σουλτάνος, καθ' ὑποχρέωσιν ἄλλως τε, ὅπως ἤδη ἀνέφερα, κατὰ τὰς διατάξεις τοῦ Κορανίου. Κακῶς λοιπὸν τινὲς πρεσβεύουσιν, ὅτι τὰ προνόμια τῆς Δωδεκανήσου ἦσαν τάχα δωρεὰ ἐκ γενναιοφροσύνης καὶ εὐσπλαχνίας τῶν Σουλτάνων πρὸς τοὺς πτωχοὺς νησιώτας καὶ ἐσφαλμένη εἶναι ἡ τοιαύτη γνώμη... Εὕρισκόμεθα ἤδη εἰς τὸ ἔτος 1908, καθ' ὃ οἱ Νεότουρκοι ἐπικρατήσαντες ἀνεστήλωσαν τὸ τουρκικὸν σύνταγμα... Συγκεκριμένως, ἀπεφάνθησαν ὅτι τάχα τὰ προνόμια τῆς Δωδεκανήσου ἀφεώρων εἰς τοὺς φόρους τοῦ ἰσχύοντος εἰς τὴν Αὐτοκρατορίαν κατὰ τοὺς χρόνους, καθ' οὓς ταῦτα ἐχορηγήθησαν... Ἐκοινοποιεῖτο εἰς τὴν ἰδίαν Κοινότητα ὑπὸ τοῦ καιμακάμη τῆς νήσου ἀπόφασις τοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους, προσφάτως ἐκδοθεῖσα, ἀμφισβητοῦσα τὰ προνόμια τῆς Σύμης... ἐφόσον, ἔλεγεν ἡ ἀπόφασις, ἐκ τῆς γενομένης ἐρεύνης εἰς τὰ ἀρχεῖα τοῦ Κράτους δὲν ἀνευρέθησαν τὰ στελέχη τῶν φιρμανίων, τὰ ὁποῖα ἡ Κοινότης τῆς Σύμης ἰσχυρίζεται ὅτι ἔχει εἰς τὴν κατοχὴν της... Ἡ Κοινότης Σύμης ἐκπλαγεῖσα ἐκ τῆς τοιαύτης τροπῆς τοῦ ζητήματος, ἀπέστειλε πάραυτα εἰς Ρόδον τὸν Δήμαρχον αὐτῆς συνοδευόμενον ὑπὸ δύο

δημοτικῶν Συμβούλων, διὰ τὰ ἐπιδείξει εἰς τὸν νομάρχην τὰ 7 φερμάνια, τῶν ὁποίων τὴν ὕπαρξιν εἶχεν ἀμφισβητήσει ἡ κυβέρνησις, ἐπειδὴ τάχα δὲν εὐρέθησαν στελέχη δι' αὐτά. Ὁ δὲ Δήμαρχος μεταβὰς εἰς Ρόδον ἐπέτυχεν νὰ κληθῇ ἕκτακτος συνεδρία τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου. Κατὰ τὴν συνεδρίαν ταύτην ἐπέδειξε τὰ φερμάνια, κατέθεσεν ἀντίγραφα αὐτῶν ἐπικεκυρωμένα καθὼς καὶ μεταγραφὰς αὐτῶν εἰς τὴν νέαν τουρκικὴν γραφὴν πρὸς εὐχερεστέραν ἀνάγνωσίν των καὶ ἐπέτυχεν τὴν ἔκδοσιν μαζιπατὰ (πρακτικοῦ) τοῦ Νομαρχιακοῦ Συμβουλίου, διὰ τοῦ ὁποίου ἐπιστοποιεῖτο ἡ ὕπαρξις τῶν ἐν λόγῳ φερμανίων, ἀρχετύπων καὶ πρωτοτύπων, ἀνεγνωρίζοντο ταῦτα ὡς γνήσια, ἐπεκυροῦτο ἡ γνησιότης καὶ ἡ Ἱερότης αὐτῶν καὶ προετείνετο εἰς τὸ Ὑπουργεῖον ἡ ἀναθεώρησις τῆς περὶ ἀνυπαρξίας δῆθεν αὐτῶν ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους.

Τὸν σχηματισθέντα φάκελλον, μετὰ ὑπομνήματος τοῦ Δημάρχου, ἀνέλαβε νὰ προσκομίσει εἰς τὸ Ὑπουργεῖον αὐτὸς οὗτος ὁ Νομάρχης προτιθέμενος κατὰ τὰς ἡμέρας ἐκεῖνας νὰ μεταβῇ εἰς τὴν πρωτεύουσαν. Κατόπιν τῶν ἐνεργειῶν τούτων ἐπετεύχθη ἡ ἀναθεώρησις τῆς ἀναφερομένης ἀποφάσεως τοῦ Συμβουλίου τοῦ Κράτους καὶ ἡ ἀναστολὴ τῆς ἐκτελέσεώς της μέχρι νεωτέρας ἐντολῆς».

8) Ανδρέα Παπά: Τμηματάρχης Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν: Το Νομικὸ Καθεστὼς Δωδεκανήσου, *Ελευθέρα Δωδεκάνησα*, Ιούνιος 1945.

Σελ. 22-23, ὅπου μεταξὺ ἄλλων αναφέρεται: «Στις μάχες που διεξήχθησαν για τὴν κατάληψη τῶν νησιῶν ἀπὸ τοὺς Τούρκους στα 1522 μ.Χ., οἱ νησιώτες ἐδειξαν λαμπρὴ διαγωγή... κατάλαβαν πὼς κάθε περαιτέρω ἀντίσταση θὰ ἦταν μάταιη καὶ γι' αὐτὸ ἐπρότειναν στοὺς Τούρκους συνθηκολόγησι. Οἱ Τούρκοι τὴν ἐδέχθησαν καὶ ἐτσι ἐγίναν κύριοι τῶν νησιῶν.

Στα 1523 μ.Χ φερμάνι τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Β' ἀναγνώρισε σ' ὅλα τὰ νησιά τῆς Δωδεκανήσου, ἐκτὸς ἀπὸ τὴ Ρόδο καὶ τὴν Κω, πλήρη ἀυτονομία, διοικητικὴ, οικονομικὴ καὶ δικαστικὴ, Το φερμάνι τοῦ Σουλεϊμάν βασίστηκε σὲ συμφωνία μεταξὺ τῶν νησιωτῶν καὶ αὐτοῦ, που ἐγίνε πρὶν τὴν κατάληψη τῶν νησιῶν καὶ γι' αὐτὸ ἀποτελεῖ ἀμφοτεροβαρὴ σύμβαση. Ἀναγνωρίζοντας τὴν ἀυτονομία τῆς Δωδεκανήσου ὁ Σουλεϊμάν δὲν ἔκανε τίποτα ἄλλο παρὰ νὰ ἀναγνώρισει τὸ διοικητικὸ σύστημα τῶν Βυζαντινῶν που εἶχε διατηρηθεῖ καθ' ὅλη τὴ διάρκεια τῆς κατοχῆς τῆς Δωδεκανήσου ἀπὸ τοὺς Ἰππότες.

Τὸ φερμάνι ὑποχρέωνε τὸν Σουλτάνο νὰ παρέχη στρατιωτικὴ ἀσφάλεια καὶ προστασία στα νησιά καὶ νὰ τὰ ἀφήνει ελευθέρα νὰ συνεχίζον καὶ νὰ ρυθμίζουν μόνα τοὺς τὸν οικονομικὸ, νομικὸ καὶ κοινωνικὸ τοὺς βίῳ. Σὲ ἀντάλλαγμα τὰ νησιά ἐπλήρωναν κάθε χρόνο, στὸν Σουλτάνο ἓνα ὀρισμένον φόρο (μακτοῦ)... Το προνομιακὸ καθεστὼς τῆς Δωδεκανήσου ἦταν πολὺ ευρύτερον ἀπὸ τὸ προνομιακὸ καθεστὼς που εἶχε χορηγηθεῖ στὸν ἄλλο ὑπόδουλο Ἑλληνισμό. Στὴ Δωδεκάνησο ὑπῆρχαν τόσες ἀυτόνομες νησιωτικὲς δημοκρατίες, ὅσα καὶ νησιά. Σ' αὐτὲς βρισκόμε συγκεντρωμένα ὅλα τὰ στοιχεῖα τῆς Πολιτείας: ἔδα-

φος, λαό και εξουσία, που η άσκησή της γίνονταν ελεύθερα, χωρίς η απόφασή της για να είναι έγκυρος να έπρεπε να επικυρωθεί από άλλη κυρίαρχο δύναμη. Ο δεσμός των προς την Πύλη ήταν συμβατικός. Το προνομιακό καθεστώς, που βασιζόνταν στο φερμάνι του Σουλειμάν Β', επεκύρωσαν, όπως είδαμε, και μεταγενέστερα σουλτανικά φερμάνια.... Από την κήρυξη του αγώνα της ανεξαρτησίας και μέχρι του 1830, οπότε η Δωδεκάνησος αποτελούσε τμήμα της Ελληνικής Πολιτείας, η Δημοκρατία της Σύμης εξέδιδε διαβατήρια που ήταν θεωρημένα από τους εκεί Προξένους της Γαλλίας και της Ρωσίας. Με την πράξη τους αυτή, οι δύο αυτές δυνάμεις ανεγνώριζαν δια των αντιπροσώπων τους την αυτονομία των νησιών. Επεμβάσεις της Πύλης στη Διοίκηση των νησιών και προσβολές εκ μέρους της του εγγυημένου και από τις Μεγάλες Δυνάμεις προνομιακού καθεστώτος στα 1867 και στα 1869, είχαν ως αποτέλεσμα την ενεργό διπλωματική επέμβαση και διαμαρτυρία της Αγγλίας... Ερχόμενη σε άμεσες επαφές με τους αντιπροσώπους των νησιών, η Αγγλική Κυβέρνηση ανεγνώριζε σιωπηρά πως η Δωδεκάνησος αποτελούσε μια ομάδα από αυτόνομες δημοκρατίες, που δεν μπορούσαν να εξομοιωθούν με μιας οποιαδήποτε άλλη τουρκική επαρχία... Έτσι το προνομιακό καθεστώς της Δωδεκανήσου, που ως τότε είχαν αναγνωρίσει φερμάνια, προερχόμενα από απόλυτους μονάρχες, αναγνωρίζονταν στα 1908, και από τον Καταστατικό Χάρτη της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, που αυτή τη φορά πηγή είχε τη λαϊκή θέληση.

...Το προνομιακό αυτό καθεστώς edήλωσε πως θα το εσέβονταν η Ιταλία όταν κατέλαβε τα νησιά στα 1912. Κατά την πρώτη του επίσκεψη της 4-17 Μαΐου 1912 στον Μητροπολίτη της Ρόδου, στην οποία παρίστατο και η Δημογεροντία, ο Στρατηγός Αμέλιο προέβη στις εξής δηλώσεις: Σας διαβεβαιώνω με τον κατηγορηματικότερο τρόπο, πως μετά τη λήξη του ιταλοτουρκικού πολέμου τα προσωρινώς από την Ιταλία κατεχόμενα νησιά θα λάβουν αυτόνομο πολίτευμα σαν εκείνο της Σάμου και πως ο Τούρκος δεν θα επιστρέψει ποτέ».

9) Μ.Θ. Σκευοφύλακα: Ο Πανορμίτης και η Περιώνυμη Μονή του (Συμβολή στη Συμαϊκή Ιστορία), Αθήνα 1965.

Σελ. 18-20: Γίνεται αναφορά ότι: «στην εποχή της Βενετοκρατίας η Σύμη απετέλεσε ημιανεξάρτητη Δημοκρατία χάρις στη σύμβαση που είχε συνάψει με την Κρητική Πολιτεία, που ήταν υποταγμένη στους Βενετούς».

Η σύμβαση αυτή ανανεώθηκε απ' ευθείας πλέον με τη Δημοκρατία της Βενετίας, όταν κατελήφθη η Κρητική Πολιτεία το 1669 από τους Τούρκους, σύμφωνα με το περιεχόμενο επιστολής του Φραγκίσκου Μοροζίνη προς τους Συμαϊκούς, που αντιγράφεται πιστά στο βιβλίο, απολαμβάνοντας έτσι προστασίας η Σύμη και ειδικά και τα Σεσκλιά από τους Τούρκους πειρατές. Και επί Ιπποτών η Σύμη «ήτο διοικητικώς ελεύθερη με οικονομική επιβάρυνση 500 άσπρα που κατέβαλε κάθε χρόνο στο Μεγάλο Μάγιστρο του Τάγματος».

Σελ. 23: «Στα χρόνια ακριβώς της Τουρκοκρατίας η Συμαϊκή Εκκλησία εγνώρισε τη μεγαλύτερη ανάπτυξή της. Επολλαπλασιάσθηκαν οι Ναοί της και ανεσυγκροτήθησαν τα Μοναστήρια της. Ο Κλήρος έφθασε τότε στον κολοφώνα της ακμής του, το δε Οικουμενικό Πατριαρχείο, στο οποίο και υπήγετο, υπερηφανεύετο για το χριστεπώνυμο ποιμνίο της Σύμης... Υστερα από την οροθεσία του Ελληνικού Βασιλείου, η Σύμη, όπως και τα' άλλα νησιά, επανήλθε το 1832 στην τουρκική κυριαρχία με την εγγύηση των τριών προστάτιδων Δυνάμεων. Οι Συμιακοί επάλεψαν απεγνωσμένα για να μεταβάλουν την απόφαση αυτή τελικά δε να μετριάσουν τις δυσμενείς δι' αυτούς συνέπειες της, αλλά τελικά υπέκυψαν, χωρίς όμως και να παύσουν ποτέ να αγωνίζονται δια την ένωση με την Μητέρα Ελλάδα (Βλέπε έγγραφα Ι και V).

Παράλληλα με τον ενωτικό αγώνα, οι Συμιακοί επεδόθησαν στην ανασυγκρότηση του νησιού των, επέτυχαν δε να αναπτύξουν, χάρις στις προνομίες των τις οποίες τελικά εκράτησαν και μετά την επανάσταση.....»

Τουρκοκρατία: Στα χρόνια της Τουρκοκρατίας η Εκκλησία της Σύμης χάρις στα προνόμια (μαχτού) πού της παρεχώρησε ο Σουλτάνος Σουλεϊμάν ο Μεγαλοπρεπής, ανέλαβε ευρύτερη διοικητική, δικαστική και εκπαιδευτική εξουσία.

Η διοικητική εκκλησιαστική ανεξαρτησία της Σύμης επί Τουρκοκρατίας έδωσε την ευκαιρία να αναδειχθούν πολλοί λόγιοι ιερωμένοι, που συνέβαλαν με τις συγγραφές τους στην εξύψωση και την πρόοδο του χριστιανικού κλήρου. Ανέδειξε τον Νίκανδρο Φιλάδελο (Γεωργιάδη) Γυμνασιάρχη - Διευθυντή στην Ελληνική Σχολή του Κάστρου και αργότερα Ηγούμενο της Μονής Πανορμίτη, τον Μάξιμο, διδάσκαλο της Σχολής Ιερουσαλήμ και Ιεροκήρυκα του Πατριαρχικού Θρόνου Ιεροσολύμων, συγγραφέα της Ιεράς Ιστορίας, καθώς και πολλούς άλλους Συμιαίους Αγιοταφίτες και κληρικούς Συναϊτες, Αγιορίτες και των Κλημάτων του Οικουμενικού και Αλεξανδρινού Θρόνου».

Σελ. 43-45: «Τα Σεσκλιά, (η Αρχαία Τεύτλουσα): Ένα από τα κυριότερα μετόχια της Μονής, που ευρίσκονται πάνω στη Σύμη, είναι τα Σεσκλιά (Τεύτλουσα), τα οποία εδωρήθησαν στη Μονή από τον ηγούμενο Νίκανδρο Φιλάδελο, που του παρεχωρήθησαν από τον τότε Τούρκο διοικητή της Ρόδου Καϊσερλή Πασσά, με τον οποίο τον συνέδεε στενή φιλία και συνεργασία επ' ωφελεία, της Σύμης. Τα Σεσκλιά κατοκούντο στην αρχαιότητα και απετέλεσαν τον «Δάμον Τευτλουσίων» που υπήγετο μαζί με τους άλλους Δάμους στον «Κοινόν των εν Σύμη κατοικούντων». Στο κέντρο της νησίδος, επί λόφου, είναι κτισμένα ολίγα «κελλιά» και σταύλοι δι' αροτριώντα ζώα. Στην κορυφή του λόγου διατηρούνται ερείπια πελασγικών τειχών και στο παράλιο μέρος της «Σκομισιάς», οπου ήτο άλλοτε ο Δάμος των Τευτλουσίων ή Ασκληπιείων, σώζονται μικρά τμήματα αρχαίας προκομαίας. Περί τα διακόσια μέτρα από τον λιμενίσκον της Σκομισιάς ευρίσκεται ο βυζαντινός ναϊσκος του Αγίου Παύλου, γύρω από τον οποίο οι κατά καιρούς περιηγηταί, που ε-

πεσκέφθησαν τη νησίδα αναζητούντες θησαυρούς, βρήκαν ύστερα από ανασκαφές τις κατωτέρω επιγραφές:

Στη Μονή ανήκουν επίσης και οι ερημονησίδες «Κουλουνδρός» ή «Στρογγυλός», «Ατυκονήσι» και «Τρούμπετο», που περιβάλλουν την νησίδα και χρησιμοποιούνται δια τη βοσκή των ζώων.

Τα Σεσκλιά έχουν πλούσιο κυνήγι πουλιών (πέρδικες και αγριοπερίστερα) φημίζονται δε δια το πηγαίο νερό των, που είναι δροσερό και εύπεπτο. Τρέχει σε δύο πηγές, την «άνω» προς την δυτική πλευρά του νησιού και την «κάτω» προς την βόρεια και προέρχεται από τα ψηλά βουνά της έναντι μικρασιατικής ακτής. Έχει ευφορώτατη γη και προσφέρεται δια ξερική καλλιέργεια, τα δε προϊόντα της είναι νοστιμότητα. Τα Σεσκλιά θα μπορούσαν να αξιοποιηθούν τουριστικώς καθόσον ευρίσκονται σε απόσταση 15 μιλίων από τη Ρόδο.

10) Δημοσβένους Χαβιαρά: Περιγραφή της εν Σύμη Ιεράς Μονής Πανορμίτου, εκδ. Εν Σάμω 1911.

Κατόπιν του προλόγου και του Χάρτη της Σύμης το έτος 1904, από τη σελίδα 14 έως 16 περιγράφεται η αρχαίος νήσος Τευτλούσα (Σεσκλιά), μνημονευόμενη και υπό του Θουκυδίδη και, πέραν κάθε αμφιβολίας, βεβαιώνεται υπό του ιστορικού συγγραφέα – μελετητού της Σύμης ότι: «*Η Τευτλούσα ανήκει εις την Μονήν του Πανορμίτου*».

Περαιτέρω στη σελίδα 37, περιγράφεται φερμάνι του Σουλτάνου Σελίμ του Γ' επί ηγουμένου Νεοφύτου Β' της Ι. Μονής Ταξιάρχου Μιχαήλ του Πανορμίτου, «*άπαγορευόν τας παντοίας αύθειραισίας τών προσορμιζομένων εις τόν λιμένα τής Μονής Μουσουλμάνων ύπαλλήλων τής Τουρκικής Κυβερνήσεως, οΐτινες, καίτοι άξιούμενοι πάσης φιλοξενίας και περιποιήσεως δωρεάν, τοσοϋτον όμως άπαιτητικοί κατήντων, ώστε άπήτουν έν τέλει και «ενοίκιον όδόντων»!!!! Τò Φερμάνιον τοϋτο έπεκαλέσθησαν πολλάκις οι Ηγούμενοι Ησαΐας και άλλοι, τελεσφόρως αποκρούσαντες έπεμβάσεις αύθαιρέτους έν τοις κτήμασι τής Μονής*»

Στη σελίδα 102 αναφέρεται στον Ηγούμενο Νικάνδρο (ο οποίος προέβη στην πράξη δωρεάς των Σεσκλιών της 24-8-1869, ύστερα από επιρροή που άσκησε στον Πασά της Ρόδου να καταγράψει προς αυτόν κτηματολογικώς τις νησίδες, κατά την επιχείρηση κτηματολογίου που εκείνη την περίοδο ενεργούσε) και συγκεκριμένα αναφέρει τα εξής: «*Ο Νικάνδρος συνεδέετο δια στενής προσωπικής φιλίας μετά τοϋ διοικητοϋ Ρόδου Αχμέτ Καϊσερλή Πασά παρ' ώ εξήσκει επιτυχώς σπουδαίαν και λίαν εύεργετικήν επίδρασιν χάριν μάλιστα πολλάκις σοβαρών ύποθέσεων άδικούμενων Χριστιανών, ού μὴν δέ άλλα και άλλογενών, έτι δέ και Όθωμανών. Ο δέ Αχμέτ Πασάς εύμενέστατα πάντοτε ήκροάτο μεσιτεύοντος τοϋ Νικάνδρου, οστις μέγα έδύνατο παρ' αύτῶ. Η δέ τοιαύτη φιλία του έχρησίμευσε και ύστερον άρκετά σπουδαίως κατά την έν έτει*

1860 υπό τοῦ αὐτοῦ Ἀχμέτ Πασᾶ ἐκτελεσθεῖσαν ἀπότομον ἐφαρμογὴν ἐν Σύμῃ τοῦ περὶ διοικήσεως τῶν βιλαετίων ὀργανικοῦ νόμου».

13) «Δωδεκανησιακόν Ἀρχεῖον», Σύγγραμμα Περιοδικόν, ἐκδιδόμενον ὑπὸ τῆς ἐν Αθήναις Δωδεκανησιακῆς Ἱστορικῆς καὶ Λαογραφικῆς Ἐταιρείας, Αθήνα 1970, σελ. 1-2, 6.

«Ἡ Μονὴ τοῦ πολιοῦχου τῆς Σύμης – Ταξιάρχου Μιχαήλ – εὑρίσκεται εἰς τὸ βάθος ἀσφαλεστάτου λιμενίσκου εἰς τὴν νοτίαν ἄκρην τῆς νήσου, ἔλαβε δὲ τὴν ἐπωνυμίαν «Πανορμίτης» ἐκ τοῦ ὀνόματος τῆς θέσεως «Πάνορμος». Εἰς τὴν ἱστορίαν καὶ τὴν διοίκησιν τῆς Μονῆς εἶναι ἀφιερωμένοι δυὸ ἀξιόλογοι μελέται, ἐκ τῶν ὁποίων ἡ μία, τοῦ Δημοσθένους Χαβιαρᾶ, ἐργάφη παλαιότερον, ἡ δὲ ἕτερα, τοῦ Μιχαήλ Σκευοφύλακος, ὅλως προσφάτως. Μὲ τὰ οἰκονομικά τῆς Μονῆς δὲν ἡσχολήθησαν οἱ ἀνωτέρω Συμαῖοι συγγραφεῖς, οὐδὲ ὑπάρχει, ἐφόσον γνωρίζομεν, ἄλλη εἰδικὴ πραγματεία ἐπ' αὐτῶν. Τὸ κενὸν τοῦτο ἐπιθυμοῦμεν νὰ καλύψωμεν κατὰ τὸ δυνατόν, δοθέντος ὅτι ἡ ἔκτασις τῆς περιουσίας, τὸ ὕψος τῶν κονδυλίων τῆς διαχειρίσεως, τὸ εἶδος τῶν ἐσόδων καὶ ἡ φύσις τῶν δαπανῶν τῆς Μονῆς ἐμφανίζουν ἐνδιαφέρον καὶ ἔχουν ἰδιοτυπίας, ἀξίας μελέτης.

Τὴν σύντομον πραγματείαν μας διαιροῦμεν εἰς τρεῖς παραγράφους, τῶν ὁποίων ἀντικείμενον εἶναι κατὰ σειρᾶν: ἡ περιουσία τῆς Μονῆς, τὰ ἔσοδα καὶ αἱ δαπάναι αὐτῆς. Εἰς τὸ τέλος τῆς μελέτης προβαίνομεν εἰς ὀρισμένας παρατηρήσεις ἐπὶ τῶν οἰκονομικῶν τῆς Μονῆς κατὰ τὰ τελευταῖα ἔτη.

1. Ἡ ΠΕΡΙΟΥΣΙΑ ΤΗΣ ΜΟΝΗΣ

Ἡ περιουσία τῆς Μονῆς εἶναι ἀκίνητος καὶ κινητή. Τὴν ἀκίνητον περιουσίαν διακρίνομεν εἰς τὴν ἐν Σύμῃ εὐρισκομένην καὶ τῆς ἐκτὸς αὐτῆς.

Α' Ἀκίνητος περιουσία

1. Εἰς τὴν νήσον Σύμην

Ὀλόκληρος σχεδὸν ἡ ἐν τῇ νήσῳ ἀκίνητος περιουσία τῆς Μονῆς εὑρίσκεται ἐγγὺς αὐτῆς. Εἰς τὴν Μονὴν ἀνήκουν πολλὰ ἐκτάσεις κείμεναι μεταξὺ τοῦ περιτειχίσματος τῆς καὶ τῶν τοποθεσιῶν «Ζέρες» καὶ «Δαφνί» ἀφ' ἑνὸς καὶ τῶν «Φανερωμένη» καὶ «Πάτος» ἀφ' ἑτέρου. Πλησίον (ἀριστερά) τοῦ Ναοῦ ὑπάρχει δενδροφυτευμένη ἔκτασις ὑπὸ τὸ ὄνομα «Καβαλλάρης», ἣτις περιλαμβάνει κυρίως ἐλαιῶνα (ἐκ 400 περίπου ἐλαιοδένδρων). Τὸ δεξιὰ τοῦ Ναοῦ τοῦ Ταξιάρχου τμήμα γῆς χρησιμοποιεῖται ὡς λαχανόκηπος. Ἐκ τοῦ ὑπολοίπου τῆς περιοχῆς τῆς Μονῆς καλλιεργοῦνται τὰ σχετικὰ καλλίτερα ἐδάφη, δεδομένου ὅτι εἰς τὴν λίαν πετρώδη Σύμην μόνον κατ' ἐξαιρέσιν ὑπάρχουν καλλιεργήσιμα ἐδάφη. Τοιαῦτα εἶναι: ἀγρὸς τῆς «Παλούντας» (ἐκτάσεως 25 στρεμμάτων), ὁ τῆς «Φανερωμένης» (ἐκ 34 στρεμμάτων ὅπου ἐφρυτεύθησαν 500 ἐλαιόδενδρα) καὶ ἕτερος μικρότερος παρὰ τὸ «Δαφνί».

Μετόχιον τῆς Μονῆς τοῦ Πανορμίτου εἶναι ἡ Μονὴ τοῦ Σωτήρος τῆς Νερᾶς ἢ τοῦ «Μεγάλου Σωτήρος». Αὐτὴ εἶναι κτίσμα τῶν βυζαντινῶν χρόνων, ἦτο δὲ αὐτοτελὴς Μονὴ πρότερον καί, κατὰ τινὰ παράδοσιν, ἡ Μονὴ τοῦ Πανορμίτου παλαιότερον ἦτο μετόχιον αὐτῆς. Ἐντὸς τοῦ περιτειχίσματος τῆς Μονῆς τοῦ Σωτήρος ὑπάρχουν τρία Μονύδρια καὶ 12 δωμάτια. Ἡ περιοχὴ περιλαμβάνει ἐλαιῶνα, συκεῶνα καὶ ἀμπελῶνα, εἰς ἀπόστασιν δὲ 2-3 χιλιομ. ἀπ' αὐτῆς ἀγρὸν ἐκ 18 στρεμμάτων, γνωστὸν ὑπὸ τὸ ὄνομα «Περβόλα», ὅστις ἤδη μετετράπη εἰς ἐλαιῶνα.

Εἰς τὴν Μονὴν τοῦ Πανορμίτου ἀνήκει ἡ ἐγγὺς τῆς χερσονήσου τῆς Μονῆς νησίς Σεσκλιὰ (ἢ ἀρχαία Τεύτλουσα), ἀπέχουσα ἀπὸ τῆς Σύμης ὀλιγώτερον τοῦ ἐνὸς μιλίου. Ἡ νησίς αὕτη παλαιότερον ἀνήκεν εἰς τὴν Κοινότητα Σύμης, παρὰ τῆς ὁποίας τὴν ἀγόρασεν ἡ Μονὴ τὸ 1791 ἀντὶ 2600 γροσίων καὶ ὑπὸ τὸν ὄρο νὰ πληρώνη «ἀβαέτι» ἐκ 18 γροσίων κατ' ἔτος. Εἰς τὰ ἀρχεῖα τῆς Μονῆς ὑπάρχει σχετικὸν ἔγγραφο τοῦ Μητροπολίτου Ρόδου Καλλινίκου, ἐκδοθὲν κατ' Ἀπρίλιον 1791, περιέχον ἐπιτίμιον. Εἰς αὐτὸ ὁ Μητροπολίτης βεβαιῶν τὴν ὁμογνώμονα παραχώρησιν (πώλησιν) τῆς νησίδος εἰς τὴν Μονήν, ἀπειλεῖ ἀφορισμὸν διὰ πάντα, ὅστις θὰ ἀπετόλμα νὰ δυστροπήσῃ ἢ νὰ διεγείρῃ ταραχάς. Εἰς τὴν νησίδα ὑπάρχουν κτίσματά τινα, ἀμπελῶν καὶ ἀγρὸς μεγάλης σχετικῶς ἐκτάσεως (150 στρεμμάτων).

Β) Αἰγοπρόβατα. Ἀνέκαθεν ἡ Μονὴ τοῦ Πανορμίτου εἶχεν ἴδιον ποίμνιον ἐξ αἰγοπροβάτων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἔφθασε εἰς τὸ παρελθὸν μέχρι 1200. Κατὰ τὸ 1915 τὰ αἰγοπρόβατα τῆς Μονῆς ἐπωλήθησαν, καθόσον ἐκρίθη ὅτι ταῦτα ἐπέφερον μεγάλας ζημίας εἰς καλλιεργούμενας περιφέρειας. Τὸ μέτρον ὅμως τοῦτο ἐγένετο αἴτιον μεγάλης σχετικῶς δαπάνης, διότι ἡ Μονὴ ἠναγκάζετο νὰ προμηθεύηται κρέας, βούτυρον, τυρὸν κ.λ.π. διὰ τὸ προσωπικὸν τῆς εἰς τὰς ὑψηλὰς τιμὰς τῆς καταναλώσεως. Διὰ τοῦτο, μετὰ τὸν πρῶτον παγκόσμιον πόλεμον, προσκλήθησαν δωρεαὶ αἰγοπροβάτων, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς ἀνῆλθε ἀμέσως εἰς 200. Οὕτως ἐσχηματίσθη μικρὸν ποίμνιον, αὐξήθην ἐν συνέχειᾳ, διὰ νέων δωρεῶν παρὰ τῶν κατοίκων τῆς Χάλκης, τῆς Τήλου, τῆς Ἀστυπαλαίας καὶ τῆς Καλύμνου. Διὰ τῶν δωρεῶν τούτων ἀφ' ἐνὸς καὶ διὰ τοῦ φυσικοῦ πολλαπλασιασμοῦ τῶν αἰγοπροβάτων ἀφ' ἑτέρου ὁ ἀριθμὸς τῶν ἀνῆλθεν εἰς 500, ἐλαμβάνετο ὅμως πρόνοια ὅπως μὴ ὑπερβῇ τὸ ὄριον τοῦτο, ἵνα καθίσταται δυνατὴ ἡ ποιμανσίς των εἰς τὰ μὴ καλλιεργημένα ἐκάστοτε τμήματα τῆς Μονῆς. Σήμερον τὸ ποίμνιον ἀποτελεῖται ἀποκλειστικῶς ἀπὸ πρόβατα, τῶν ὁποίων ὁ ἀριθμὸς δὲν ὑπερβαίνει τὰ 350, μόνιμος δὲ βοσκότοπος αὐτῶν εἶναι ἡ νησίς Σεσκλιὰ».

14) Α. Μαῖλλη – Κ. Σκανδαλίδη – Κ. Τσαλαχούρη: *Ἡ Ρόδος τον 19^ο αἰώνα*, εκδ. Θυμέλη – ΤΕΔΚ Δωδ/σου, 2002.

Σελ: 83: «Πάντως η τύχη της Ρόδου ως μη προνομιούχου νήσου, όπως και της Κω, είναι συνυφασμένη με αυτήν των προνομιούχων νησιών Καλύμνου, Ικαρίας, Πάτμου, Λέρον, Αστυπάλαιας, Νισύρου, Χάλκης, Σύμης, Τήλου, Καρπάθου, Κάσου και Καστελλορίζου. Τα νησιά αυτά απέστειλαν αντιπροσωπείες στο Σουλεϊμάν το Μεγαλοπρεπή, λίγους μήνες πριν την κατάκτηση της Ρόδου και δήλωσαν υποταγή. Η Σύμη πρωτοστατεί και οι αντιπρόσωποί της, ύστερα από απόφαση των δημογερόντων, αφού προσκυνούν, του προσφέρουν ψωμιά, ταξέδικα, κουλούρια και μερικά σφουγγάρια.

Σελ. 186-192: «Το πρωτότυπο του φερμάνιού του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, που δόθηκε στους Συμιακούς, δεν βρέθηκε ποτέ, αλλά το είδος της αυτονομίας των προνομιούχων νήσων αναγνωρίστηκε από νεότερα φερμάνια, όπως των σουλτάνων Μεχμέτ του Δ' το 1652, Αχμέτ του Γ' το 1721, Οσμάν του Γ' το 1755, δύο φερμάνια του Αβδούλ Χαμίτ του Α' το 1774 και το 1775, Σελίμ του Γ' το 1806, Μαχμούτ του Β' το 1813 και το μπουγιουλτί του έτους 1691. Σχεδόν σε όλα γίνεται αναφορά του πρώτου. Οι Τούρκοι σέβονταν τον Αντέτ, το Συνήθειο ως άγραφο νόμο και δεν μπορούσαν να κάμουν καμιά υπέρβαση.

Μετά την υπογραφή των τριών Πρωτοκόλλων του Λονδίνου στις 3 Φεβρουαρίου 1820, που διακήρυτταν πανηγυρικά την πολιτική ανεξαρτησία της Ελλάδος, οι Νότιες Σποράδες παρέμειναν εκτός των ορίων του ελληνικού κράτους, παρότι από το 1828 μέχρι το 1832 κυβερνούνταν από την Ελλάδα. Με τον οριστικό διακανονισμό των ορίων του Ελληνικού Βασιλείου, οι Νότιες Σποράδες και η Κρήτη αποδόθηκαν στην Τουρκία, η Εύβοια στην Ελλάδα και η Σάμος ανακηρύχθηκε αυτόνομος ηγεμονία. Από την μεταβολή αυτή η τουρκική Κυβέρνηση αμφισβήτησε τα προνόμια, επειδή οι κάτοικοι δεν παρέμειναν πιστοί και αφοσιωμένοι υπήκοοι του σουλτάνου. Υπήρχαν, όμως, οι διαβεβαιώσεις του ναυάρχου της Τουρκίας Καπτάνησα, ότι ο σουλτάνος θα παραχωρήσει «ευρύτερα προνόμια απ' αυτά της Σάμου και δικαίωμα χρήσεως ειδικού σήματος...» Αντιπροσωπείες των προνομιούχων νησιών, είχαν επί δύο χρόνια συνεχείς επαφές με την Υψηλή Πύλη στην Κωνσταντινούπολη, χωρίς κανένα αποτέλεσμα. Ούτε έτυχαν καλύτερης μεταχειρίσεως από τις Πρεσβείες των Μεγάλων Δυνάμεων που ήταν διαπιστευμένες στην τουρκική πρωτεύουσα.

Τελικά στα μέσα του μηνός Τζεμάλιλ εββέλ το 1835, ο σουλτάνος Μαχμούτ ο Β' με φερμάνι αναγνώρισε το ιδιαίτερο καθεστώς, αλλά για τα τέσσερα μόνο νησιά Ικαρία, Λέρο, Πάτμο και την Κάλυμνο, που ονομάζονταν και Τετράνησα. Όμως, ο Διοικητικής, της Ρόδου, Αχμέτ πασάς, κατά το Συνήθειο, απέστειλε στις 25 Σεπτεμβρίου 1835 τα μεταφρασμένα φερμάνια όχι μόνο στα κατονομαζόμενα αλλά και στα υπόλοιπα νησιά. Πριν ακόμη φτάσουν, ο Μαχμούτ υπογράφει άλλο φερμάνι, παρόμοιο με το προηγούμενο και περιλαμβάνει και τα υπόλοιπα οκτώ νησιά....

Η κατάσταση αλλάζει με τη δεκαετία του 1860, όταν γίνεται φανερό ότι όλα τα προνόμια των κατοίκων των προνομιούχων νήσων και αυτά τα ολίγα των κατοίκων της Ρόδου και της Κω, πρέπει να τελειώνουν και αρχίζει μια νέα περίοδος πιο σκληρή και δυσβάστακτη. Τότε αποστέλλονται διπλωμάτες, αρχής γενομένης από τον πρόξενο Α' τάξεως Νικόλαο Γεννάδιο που ανέλαβε το υποπροξενείο Ρόδου στις 19 Ιουλίου 1866.... Ο θάνατος του Αβδούλ Μετζίτ στις 18 Ιουνίου 1861 βρίσκει ένα κράτος σε άθλια κατάσταση. Όλοι περιμένουν ότι ο αδελφός και διάδοχος του Αβδούλ Αζίζ θα σταματούσε τις μεταρρυθμιστικές ενέργειες. Αυτός, όμως, θα συνεχίσει το έργο του πατέρα και του αδελφού του, μάλιστα δε θεωρήθηκε ως μεταρρυθμιστής των χριστιανών.

Η κατάσταση, όμως, στο χώρο της Βαλκανικής, με τις συνεχείς εξεγέρσεις των χριστιανών ειδικά στις Παραδουνάβιες επαρχίες, έχει αντίκτυπο και στην περιοχή των Νοτίων Σποράδων όπου αρχίζει η προσπάθεια για την κατάργηση των προνομίων. Οι υπάλληλοι που είναι εμπιστευμένοι για να εισπράττουν τους φόρους – οι δημογέροντες περνούν στο περιθώριο – ζητούν χωρίς να υπάρχουν νόμοι, δυσανάλογους φόρους ως προς τα έσοδα των ατυχών κατοίκων.

... Για την ελληνική κυβέρνηση όλοι οι κάτοικοι των νησιών του Αιγαίου αποτελούν μία ενότητα και οντότητα και λίγο πριν την ανατολή του 20^{ου} αιώνα οι διπλωματικές υπηρεσίες θεωρούν ότι «ό νησιωτικός χαρακτήρας του νομού του Αιγαίου Πελάγους, τὸ ἀκραιφνῶς καὶ σχεδὸν ἀμιγῶς Ἑλληνικὸν τῶν κατοίκων αὐτῶν, ἡ γεωγραφικὴ θέσις τῶν νήσων, ἡ ἀνέκαθεν καὶ πρὸ τῆς τουρκικῆς κατακτήσεως καὶ ἐπὶ τῶν Χριστιανῶν αὐτοκρατόρων, καὶ κατόπιν ἀπὸ τῆς κατακτήσεως ταύτης, ἀποτελέσεις ὑπὸ τῶν νήσων ἐνιαίας καὶ ἀδιασπαστοῦ διοικητικῆς περιφερείας (θέματος ἢ βιλαετίου), ἡ ἀνέκαθεν ἐπικρατήσασα, πού μὲν πλεῖον, πού δ' ἔλασσον, τοπικὴ αὐτοδιοίκησις ἥς τὰ ἔχνη οὐδ' ἀπὸ τῆς ἐφαρμογῆς τοῦ περὶ βιλαετίων νόμου (1864), ἐντελῶς ἐξηλήφθησαν (προνόμια Σποράδων, ἡγεμονία Σάμου, τὸ ἀδιάσπαστόν του νομοῦ τοῦ Αἰγαίου, ἡ χρῆσις τῆς ἑλληνικῆς γλώσσης ἐν τοῖς δικαστηρίοις καὶ ἐν τῇ μεταξὺ Μητροπόλεως καὶ τοπικῶν Ἀρχῶν ἀλληλογραφία, τὸ σύστημα τῶν δημογεροντιῶν, νοταρίων κ.λ.π.), προδίδουσιν ἀπ' αἰῶνων ἰδιαίτερον ὄλως τύπον εἰς τὸ τμήμα τοῦτο τοῦ Ὀθωμανικοῦ Κράτους, ἀπολαῶν μείζονος ἐλευθερίας καὶ προνομιακῆς, οὕτως εἰπεῖν, μεταχειρίσεως (traitement privilegie). Ἡ στατιστικὴ του πληθυσμοῦ ἀποδεικνύει ὅτι ὁ ἑλληνικὸς πληθυσμὸς τῶν νήσων ὁ καὶ ἰθαγενῆς ἀπὸ τῶν ἀρχαιότατων χρόνων, ἀποτελεῖ τὰ 95% τοῦ ὅλου πληθυσμοῦ».

..Καὶ ἐπὶ τῆς ρωμαϊκῆς καὶ ἐπὶ τῆς βυζαντινῆς κυριαρχίας διετήρησαν αὐτονομίαν αἱ νῆσοι. Ἡ δὲ τουρκικὴ ἐπ' αὐτῶν κυριαρχία δὲν μετέβαλε τὸ καθεστῶς τοῦτο. Οἱ Τοῦρκοι κατακτιῶντες χριστιανικὰς χώρας, καὶ μὴ ἀποτελέσαντες ἐξ ἀρχῆς Κράτος κατὰ τὴν σύγχρονον ἔννοιαν τῆς λέξεως, ἄφηνον κατὰ τὰς περιστάσεις μᾶλλον ἢ ἥττον μεγάλην αὐτονομίαν καὶ αὐτοδιοίκησιν εἰς τοὺς χριστιανικοὺς λαοὺς ἀναλόγως τῆς πραγματικῆς

(effective) ύποταγής αὐτῶν καὶ ἀναλόγως τῆς μείζονος ἢ ἐλάσσονος ἀναπτύξεως τῶν ὑποταγέντων εἰς τοὺς Τούρκους λαῶν.

Ἐπὶ τῶν Νήσων οἱ Τούρκοι οὐδέποτε ἔσχον πραγματικὴν κυριαρχίαν δι' ὃ καὶ ἡ ἀφεθεῖσα αὐτοδιοίκησις καὶ αὐτονομία ὑπῆρξε μείζον ἢ εἰς τὰ ἄλλα τμήματα τῶν κατακτηθεισῶν χωρῶν... Παρὰ τὰς πολλάκις, ἰδίᾳ δὲ ἀπὸ τοῦ ἔτους 1869, γενομένης ἀποπειράς ὑπὸ τῆς Πύλης πρὸς κατάργησιν τῶν προνομίων τῶν νήσων καὶ ἀφομοίωσιν αὐτῶν πρὸς τὰς λοιπὰς ἐπαρχίας τοῦ ὀθωμανικοῦ Κράτους, αἱ Σποράδες διετήρησαν τὰ ἑαυτῶν προνόμια ἀλώβητα, ὑποχρεωθεῖσαι μόνον εἰς στρατολογίαν ἣτις, ὅμως δὲν κατωρθώθη εἰσέτι νὰ ἐφαρμοσθῇ.....»

19) Από τη Μελέτη ξανά «Νησιώτικες Κοινωνίες στο Αιγαίο», έρευνα Παναγιώτη Σαβοριανάκη, έκδοση Τροχαλία – Δήμος Ρόδου

Σελ. 223: «Εξ ἄλλου φαίνεται πως οἱ κληρικοὶ – ἐπίτροποι διαχειρίζονταν τὰ οικονομικά του ναοῦ τῆς ευθύνης τους ἀπόλυτα κατὰ τὴν κρίση τους. Μπορούσαν νὰ αγοράσουν καὶ νὰ πουλήσουν ἐκκλησιαστικὰ κτήματα, νὰ δανείσουν χρήματα του ναοῦ ἢ ἀκόμη νὰ δανειστούν οἱ ἴδιοι.... Κατ' οὐσίαν, ὁ ἐκάστοτε ἐπίτροπος / κληρικός ἦταν ἀνεξέλεγκτος, ἐνῶ εἶχε μετατραπεί σὲ εἶδος τιμαριούχου, ὅπου τιμάριο ἀποτελοῦσε ὁ ναός τῆς ευθύνης του.

Κανένα σημαντικό μοναστηριακὸ κέντρο τῶν νησιῶν τοῦ νοτιανατολικοῦ Αἰγαίου δὲν βρίσκονταν στὴν Ρόδο καὶ τὴν Κω. Τα πῖο αξιόλογα βρίσκονταν κυρίως στὴν Πάτμο καὶ τὴ Σύμη. Τα περισσότερα ἀπὸ τα ὑπόλοιπα ἦταν ἡσσονος σημασίας.

Σελ. 226-227: Ἡ μονὴ τοῦ Πανορμίτη κατεῖχε, τουλάχιστον ἀπὸ τὸ 19ο αἰῶνα, ἀκίνητα ὡς μετόχια σὲ χωριά τῆς Ρόδου καὶ τῆς Κω, ἀλλὰ καὶ στὴν Τήλο, τὸ Καστελλόριζο, τὴν Κρήτη καὶ τὴ Μικρὰ Ἀσία, ἀκόμη καὶ ἐκτὸς τῶν νησιῶν τοῦ νοτιανατολικοῦ Αἰγαίου.

Στὴ Ρόδο τα μετόχια τῆς μονῆς (ἀμπέλια καὶ ελαιώνες) βρίσκονταν στα χωριά Φάνες, Καλαβάρδα, Ψίνθος, Σορωνή, Αφάντου, Καλυθιές, Μαριτσά καὶ Διμυλιά, ἐνῶ στὴ Κω διέθετε βοσκότοπους καὶ ὀπωρῶνες στὸ βόρειο τμήμα τοῦ νησιοῦ. Ἐπιπλέον, στὸ ετήσιο πανηγύρι ποῦ τελούνταν στῆς 8 Νοεμβρίου ἔφταναν στὴ Σύμη πολὺἀριθμοὶ προσκυνητὲς ἀπὸ τα γύρω νησιά καὶ ἰδιαίτερα ἀπὸ τὴ Ρόδο. Στὴν ἴδια τὴ Σύμη τὸ κύριο μετόχι τοῦ Πανορμίτη ἦταν ἡ περιοχὴ τοῦ οἰκισμοῦ Σεσκλιά, σὲ μια νησίδα ἀκριβῶς ἀπέναντι ἀπὸ τὴ μονή. Τὸ μετόχι αὐτὸ παραχωρήθηκε στὸν Πανορμίτη, κατὰ τα μέσα τοῦ 19ου αἰῶνα ἀπὸ τὸν Ἀχμέτ Καϊσερλί πασά τῆς Ρόδου. Ἀφιερωτήρια ἐγγράφα κτημάτων τῆς Σύμης τῶν ἐτῶν 1797-1819 στὴ μονὴ τοῦ Πανορμίτη...

20) Κ. Τσαλαχούρη: Δωδεκάνησα Σελίδες Ἱστορίας, 18 Ντοκουμέντα ἀπὸ τα ἀρχεῖα τοῦ Ἑλληνικοῦ Ὑπουργείου Ἐξωτερικῶν, ἐκδ. 1996, σελ 27-33:

«Φιρμάνιον Σουλτὰν Μαχμούτ.

Ἡγεμῶν τῶν ἐνδόξων ἡγεμόνων, μέγας του μεγάλου ἐξουσιαστοῦ Κύριος Ὑψηλότατος καὶ λαμπρότατος κ.τ.λ. ὁ πλεῖστω ἐλέει τοῦ Ὑψίστου Παμβασιλέως διορισθεὶς ὑπάτος καὶ ἐξουσιαστής τῆς Ρόδου καὶ τοῦ Ἀρχιπελάγους, περινούστατέ μου Βεζύρη Σοκρῆ Πασσᾶ διαιωνισθήτω ἡ εὐδαιμονία σου.

Διὰ τοῦ παρόντος ὑψηλοῦ προσκυνητοῦ ὀρισμοῦ, γνωστὸν ἔσται ὅτι οἱ κάτοικοι τῶν ἐν τῷ Αἰγαίῳ πελάγει εὐρισκομένων νήσων Ἰκαρίας, Πάτμου, Λέρου, Καλύμνου, Σύμης καὶ τῶν λοιπῶν καλουμένων Σποράδων (πλὴν τῆς Κῶ καὶ Ρόδου) καὶ πρότερον μὲν ἐπεφορτίζοντο μὲ παντοειδῆ βάρη καὶ μὴ διαφυλαχθέντων τῶν κατὰ τὸ πρότερον ὀρισμῶν, τελευταῖον δὲ ἔπαθον ἀπὸ τῶν ἀναφανέντων πλοίων τῶν κακοποιῶν ἀνταρτῶν καὶ πειρατῶν θέλουσι.

Ταῦτα πάντα ἔφθασαν εἰς τὰς βασιλικὰς μου ἀκοάς, ἐπειδὴ δὲ ὅσοι τῶν ἐν τῇ ὑψηλῇ βασιλείᾳ μου ὑπηκόων δεικνύουσι ἀφοσίωσιν καὶ εἶναι σταθεροὶ ἐν τῇ ὑποταγῇ καὶ ὑπακοῇ πρὸς τὸ βασιλεῖον κράτος μου, ὅσοι κάτοικοι τῶν πτωχῶν καὶ ξηρῶν τούτων νήσων, οἱ τοιοῦτοι δέον νὰ ἀναπαύονται ἡσυχοὶ ἐπὶ τῶν στρωμνῶν των ὑπὸ τὴν Αὐτοκρατορικὴν εὐεργετικὴν μου σκέπην διαφυλαττόμενοι ἀπὸ πάσης ἀδικίας καὶ ἀπὸ καταπιέσεως κατὰ τὴν πανεύφημον ἀγαθοποιὸν μου βασιλικὴν ἀπόφασιν, καὶ ἐπειδὴ δέον ὥστε αἱ νῆσοι αὗται αἱ ὑποκείμεναι ἔκπαλαι εἰς τὴν Ρόδον, διατελοῦσι πιστοὶ καὶ ἀφοσιωμένοι ὑποτελεῖς κατὰ τὰ ὑπέροχα Βεράτια, διὰ ταῦτα δίκαιον, ἵνα ἀξιοθῶσι τῆς βασιλικῆς μου εὐσπλαχνίας καὶ γενναιοδωρίας πρὸς ἀνάπαυσίν των.

Διατάττω ἵνα τοῦ λοιποῦ πληρῶνουν εἰς ἐτησίως εἰς πρέπουσαν ποσότητα τὸν ἐν γένει φόρον αὐτῶν κατ' ἀποκοπὴν χωρὶς ποσῶς νὰ ἐνοχλῶνται, δι' ἕτερον τι, διαφυλάττωνται δὲ ἀπὸ πᾶν βάρους καὶ ἐνόχλησιν καὶ ἀπὸ τὰς κακουργίας τῶν κακούργων καὶ πειρατῶν.

Τούτου ἕνεκα οἱ ἐν ταῖς προμνησθείσαις νήσοις κατοικοῦντες ἐν ὄσῳ διατελοῦσι στερεοὶ ἐν τῇ εὐπειθείᾳ καὶ ὑποταγῇ θέλουσι πληρώσει ἐτήσιον φόρον κατ' ἀποκοπὴν δι' ὄλους των ἐν γένει τοὺς φόρους Γρ. 180.000 – τὴν ποσότητα δὲ ταύτην θέλουσι διαμοιρασθεῖ ἀναλόγως τῆς καταστάσεως καὶ τῶν δυνάμεων ἐκάστης νήσου ἀληθῶς καὶ δικαίως ἀπὸ πρώτης Μαρτίου αἰσίου τρέχοντος ἔτους, θέλουσι στέλλει αὐτὰ εἰς δύο δόσεις πρὸς τὴν ἐξουσίαν τῆς Ρόδου, οἵτινες καθῆκον ἔχουσι νὰ προφυλάττωσιν αὐτοὺς ἀπὸ κάθε κακουργίας καὶ καταπιέσεως καὶ δολιότητος.

Ἐπίσης διὰ τοῦ ὑψηλοῦ μου τούτου ὀρισμοῦ γνωστοποιῶ ὅτι αἱ ἐξουσίαι τῆς Ρόδου εἴτε ἄλλοι ὑπάλληλοι δὲν ἔχουσι τὸ δικαίωμα νὰ ἐπεμβαίνουν εἰς τὰ πράγματά των, ἀλλ' αἱ συμπίπτουσαι κοινὰ καὶ ἰδιωτικὰ ὑποθέσεις των μὲ τὴν γνώμην των καὶ βουλὴν των, κατὰ τὸ τοπικὸν των ἔθιμον θέλουσι ἐξετάζεσθαι καὶ τελειοῦσθαι. Ταυτοχρόνως θέλουν στέλλει εἰς τὸ συμβούλιον τῆς Ρόδου ἀντιπροσώπους των ἐκλελεγμένους ὑπὸ τῶν κατοίκων καὶ πιστῶν ὑπηκόων τῆς κραταιᾶς μου βασιλείας ἀνδρας ἐμπειστημένους καὶ καλοκαγάθους, ἵνα προστατεύωσι τὰς συμπιπτούσας ὑποθέσεις των.

Δι' ὃ ἐπὶ τούτῳ ἐξεδόθη ὁ ὑψηλὸς καὶ κεκοσμημένος λαμπρὸς ὀρισμὸς μου οὗτος καὶ παραγγέλλω ἵνα ἐνεργήσης καὶ κινηθῆς διὰ τοῦτο.

Σὺ λοιπὸν, ἔνδοξέ μου Βεζύρη, γίνωσκε ὅτι ἐπειδὴ καὶ οἱ προμνησθέντες νησιῶται δὲν εὐρέθησαν εἰς ἐναντίον ἀλλὰ μένουσι πιστοὶ εἰς τὸ ἐκ προγόνων ραγιαλίκι καὶ ὑποταγὴν, θέλουσι πληρώσει ἐτησίως εἰς δύο δόσεις κατ' ἀποκοπὴν (Μακτοῦ) τὸν φόρον αὐτῶν ἐγκαίρως εἰς ἐσέ, οὐδεμία δὲ ἑτέρα ἐνόχλησις δύναται νὰ γίνῃ πρὸς αὐτοὺς ἐκ μέρους σου ἢ ἐκ μέρους ἄλλων, ἀλλὰ μόνον ὑπεράσπισις κατὰ τῶν κακοποιῶν καὶ κακούργων. Γίνωσκε ταυτοχρόνως ὅτι ὅλαι οἱ συμπίπτουσαι αὐτῶν ὑποθέσεις θέλουν ἐξετάζεσθαι καὶ τελειοῦσθαι τῇ ἰδίᾳ αὐτῶν βουλῇ ὑπὸ τὴν ἐτησίαν ἐν δημοσίᾳ συνελεύσει ὑπ' αὐτῶν περὶ ὧν θέλουσι εἰδοποιεῖ ὡς καὶ περὶ τῶν ἐν Ρόδῳ μελλόντων διατρίβων ἐπιτρόπων των.

Γενέσθω δὲ ἀντίγραφον τούτου δεύτερον καὶ δοθῆτω εἰς χεῖρας τῶν προμνησθέντων πιστῶν ραγιαδῶν μου, ἵνα καὶ αὐτοὶ ἔχουσι γνῶσιν τοῦ ὑψηλοῦ καὶ εὐεργετικοῦ μου τούτου ὀρισμοῦ.

Αὕτῃ εἶναι ἡ ἀπόφασις καὶ ἡ αὐτοκρατορική μου θέλησις, γίνωσκε λοιπὸν ταύτην καὶ ἐνήργει συμφώνως ἀφιστάμενος πάσης ἐναντιότητος, ἐπὶ τούτου ἐξεδόθη καὶ τὸ παρὸν ἱερὸν μου θέσπισμα καὶ διατάττω ὅπως καὶ ἅμα ἤθελε φθάσει καὶ ἐπάκουσον εἰς αὐτό.

Οὗτω γίνωσκε καὶ εἰς τὸ βασιλικὸν ἱερὸν σημεῖον πείθου.

Ἐν τῇ ἔδρᾳ τῆς εὐδαιμονίας μου, 15 Τζεμμαουὺλ ἐβέλ 1251-1835.

Τέλος ὅσον ἀφορᾷ τὴ δικαστικὴ ἐξέλιξι τῆς ὑπόθεσης ἡ Ἱερά Μονὴ Ταξιάρχῃ Μιχαήλ τοῦ Πανορμίτη δικαιοῦθη τελεσίδικα καὶ ἀμετάκλητα ὡς ἐξῆς:

Το Εφετεῖο Δωδεκανήσου με Δικαστές τοὺς Σάββα Κυριακίδη, Πρόεδρο Εφετῶν, Κωνσταντῖνο Μακρῆ καὶ Βασίλειο Παπανικόλα, Εφέτες, ἐξέδωσε τὴν υπ. αρ. 143/2014 τελεσίδικη ἀπόφασι με τὴν ὁποία σύμφωνα με τὴν εἰσήγησι τοῦ Εφέτη Κωνσταντίνου Μακρῆ ἔκανε δεκτὴ τὴν ἐφεσι τῆς Ἱεράς Μονῆς Ταξιάρχου Μιχαήλ τοῦ Πανορμίτου, ἐξαφάνισε τὴν με ἀριθμὸ 301/2011 ὀριστικὴ ἀπόφασι τοῦ Πολυμελοῦς Πρωτοδικείου Ρόδου καὶ ἔκανε δεκτές τὶς ἀγωγές τῆς Μονῆς ἀναγνωρίζοντας τὴ κυριότητα τῆς στα Σεσκλιά.

Ὁ δε Ἀρειὸς Πάγος, πρὸς τὸν ὁποῖο προσέφυγε με ἀναίρεσι τὸ Δημόσιο, με Δικαστές τοῦ ἀρμόδιου Γ' Πολιτικοῦ Τμήματος τοὺς Ἰωάννη Γιαννακόπουλο, Ἀντιπρόεδρο τοῦ Ἀρείου Πάγου, Ελένη Διονυσοπούλου, Ευγενία Προγάκη, Νικήτα Χριστόπουλο καὶ Ἰωάννη Φιοράκη, Ἀρεοπαγίτες, ἐξέδωσε τὴν υπ. αρ. 458/2016 ἀπόφασι τοῦ, με τὴν ὁποία σύμφωνα με τὴν εἰσήγησι τοῦ Ἀρεοπαγ. Ἰω. Φιοράκη ἀπέρριψε τὴν ἀναίρεσι, ἀφοῦ δέχθηκε ὅτι, ὅπως ἔκρινε τὸ Εφετεῖο Δωδεκανήσου, ὀρθῶς ἐφάρμοσε καὶ ἐρμήνευσε τοὺς νόμους χωρὶς νὰ τοὺς παραβιάσει καὶ ὡς πρὸς τὰ τρία νομικά σκέλη τῆς ὑπόθε-

σης, δηλαδή ως προς: α) την διάκριση και στη Δωδεκάνησο των γαιών κατά το οθωμανικό δίκαιο, β) το είδος των γαιών των επιδικών νησιών και γ) την, κατά το εφαρμοστέο διαχρονικό δίκαιο, δυνατότητα ένταξης των Σεσκλιών στο θεσμό της χρησικτησίας, με την επ' αυτών άσκηση διακατοχικών πράξεων εκ μέρους της Μονής του Πανορμίτη, κατά την αναγκαία διάρκεια και τη συμπλήρωση του αναγκαίου χρόνου προς απόκτηση κυριότητας.

Ειδικότερα, αναφορικά με το κρίσιμο ζήτημα, στο ιστορικό σκέλος της υπόθεσης της κυριότητας των Σεσκλιών ο Άρειος Πάγος απορρίπτοντας τις αιτιάσεις της αναίρεσης, έκρινε ότι ορθά διέλαβε το Εφετείο Δωδεκανήσου στη απόφαση του, μεταξύ άλλων ότι: *«Τα νησιά αποτελούν ένα ενιαίο σύμπλεγμα και φέρουν από κοινού την ονομασία Σεσκλιά . Με το αγοραπωλητήριο συμβόλαιο της 8ης Μαρτίου του έτους 1791 που θεωρήθηκε και φέρει τη μεγάλη επίσημη σφραγίδα της τότε Κοινότητας Σύμης με επικεφαλής τον τότε Πρωτόγερο πώλησε στην ενάγουσα (νυν αναιρεσίβλητη) Ιερά Μονή το ανωτέρω σύμπλεγμα των προαναφερομένων νησιών με την ονομασία που φέρουν από κοινού, αντί τιμήματος 2.600 γροσίων και έκτοτε η ενάγουσα έχει στην νομή και κατοχή της τα παραπάνω νησιά, ενώ η ανωτέρω αγοραπωλησία βεβαιώθηκε αμέσως με το από 2 Απριλίου 1791 «Επιτίμιον του νησιού ...» έγγραφο του τότε Μητροπολίτου. Στη συνέχεια με την από 24 Αυγούστου 1869 πράξη δωρεάς εν ζωή ο τότε Ηγούμενος της ενάγουσας , επιβεβαίωσε την από 80 ετών περιελθούσα στην ενάγουσα, ιδιοκτησία του συμπλέγματος των νησιών αυτών, αφού είχε πετύχει την κτηματολογική εγγραφή στο όνομά του και με την ανωτέρω δωρεά την επανασύσταση της ιδιοκτησίας της ενάγουσας, στην οποία περιλαμβάνεται και το ανωτέρω νησιωτικό σύμπλεγμα...*

Πλήρως δε αποδείχθηκε, κατά την κρίση του Δικαστηρίου, ότι η ενάγουσα νεμήθηκε διάνοια κυρίου το ανωτέρω επίδικο νησιωτικό σύμπλεγμα συνεχώς και ακώλυτα... και ως εκ τούτου κατέστη κυρία των νησιών αυτών με έκτακτη χρησικτησία, δικαίωμα το οποίο αμφισβητεί το εναγόμενο Ελληνικό Δημόσιο με την εγγραφή του στην θεμελιώδη αρχική εγγραφή του Κτηματολογίου Σύμης ως κυρίου του ανωτέρω νησιωτικού συμπλέγματος. Αντίθετα δεν αποδείχθηκε η βασιμότητα της ένστασης του εναγομένου (αναιρεσείοντος) για την ίδια κυριότητα των ανωτέρω επιδικών νησιών, τα οποία περιήλθαν σ' αυτό ως διάδοχο του Ιταλικού Δημοσίου και αποτελούσαν ως εκ τούτου δημόσιες γαίες "αρζί-μιρί". Τούτο δε καθόσον οι γαίες αυτές όπως και το δικαίωμα διαρκούς εξουσίας του από την εποχή του κατακτητή Σουλτάνου (1522 μΧ) δεν υπήρξαν τότε στα νησιά της περιφέρειας του Κτηματολογικού Γραφείου Σύμης κατά τις ανωτέρω σκέψεις (δηλονότι, διότι γαίες φύσεως "αρζί-μιρί" ή "εραζί-εμιριέ" δηλαδή δημόσιες γαίες από της εποχής του Σουλτάνου Σ., Τούρκου κατακτητή (1522 μΧ) μέχρι τη δημοσίευση του ν. 2100/1952, δεν υπήρξαν στα Δωδεκάνησα εκτός της Ρόδου και της

Κω, που ο Τούρκος κατακτητής τις είχε κυριεύσει με την σπάθη και το δόρυ, ενώ στα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, στα οποία περιλαμβάνονται και τα μικρότερα νησιά της περιφέρειας του Κτηματολογικού Γραφείου Σύμης, που δεν είναι δορυάλωτα, ήτοι δεν είχαν κατακτηθεί με τα όπλα, ο Σ. ο Μεγαλοπρεπής, όχι μόνο δεν δήμευσε τη γη, αλλά παραχώρησε προνόμια και δικαιώματα, με αποτέλεσμα όλα ανεξαιρέτως τα κτήματα που κατείχαν, νέμοταν και εξουσίαζαν από τότε οι κάτοικοι των νησιών αυτών να ανήκουν στους ιδιοκτήτες τους, ήταν δηλαδή όλα ιδιόκτητες γαίες "μουλκ")».

Τελικά μάλιστα η παραπάνω απόφαση 458/2016 του Α.Π. για τα Σεσκλιά, συνέβαλε να παγιωθεί στη νομολογία του Αρείου Πάγου ότι σύμφωνα με τις ιστορικές παραδοχές επί τουρκοκρατίας δημόσιες γαίες δεν υπήρξαν όχι μόνο στα νησιά των Κυκλάδων (Α.Π. 200/1934, Α.Π. 466/1957, Α.Π. 1810/2009, Α.Π.454/2011, Α.Π. 1/2013, Α.Π. 835/2014, Α.Π. 1411/2014) που νομολογιακά προηγήθηκαν, αλλά πλέον και στα νησιά της Δωδεκανήσου (Α.Π. 822/2013, 458/2016, 1333/2015, 477/2016 κ.α.). Ενοποιώντας δηλαδή πλέον η νομολογία το επί τουρκοκρατίας καθεστώς στα μη «δορυάλωτα νησιά» για όλο το νότιο Αιγαίο.

Το γεγονός άλλωστε ότι τα Δωδεκάνησα και οι Κυκλάδες κατά τη μεταβυζαντινή εποχή αποτελούσαν «ενιαία περίπου ζώνη δικαίου στο Αιγαίο» επισημαίνεται και στο πρόσφατο βιβλίο (εκδ. 2018) του καθηγητή του Α.Π.Θ. Ζ. Τσιρπανλή «Γαμήλιες Συμπεριφορές στο Αιγαίο- Το παράδειγμα της Νισύρου» σελ 373, με παραπομπή στο έργο 2001-2002 της δρ. Α. Παπαρρήγα-Αρτεμιάδη, Δ/νουςας στο Κέντρο Έρευνας Ιστορίας του Ελληνικού Δικαίου της Ακαδημίας Αθηνών («Μεταβιβάσεις ακινήτου περιουσίας δια βαπτιστικών συμβολαίων στη Μύκονο (17^{ος}-18οςαι), Μνημοσύνη, 245 σημ. 57).

Επιπλέον με επίκεντρο την απόφαση 458/2016 του Αρείου Πάγου για τα Σεσκλιά και με εισηγητή τον καθηγητή Ιστορίας του Δικαίου του Α.Π.Θ. Κων. Παπαγεωργίου αναδείχθηκε το ζήτημα των προνομίων στα εμπράγματα δικαιώματα στα μη δορυάλωτα νησιά όλου του Αιγαίου επί τουρκοκρατίας, στη 19^η Συνάντηση Ιστορικών του Δικαίου που έγινε τον Οκτώβριο του 2016 στη Νομική Σχολή Κομοτηνής του Δημοκρίτειου Πανεπιστημίου του Αιγαίου, υπό την αιγίδα της Ελληνικής Εταιρείας Ιστορίας του Δικαίου. Αποσπάσματα της εισήγησης του Καθηγητή Ιστορίας του Δικαίου στο Α.Π.Θ. κ. Κων. Παπαγεωργίου, θεωρώ ότι πρέπει να αναφερθούν στη παρουσίαση της παρούσας μελέτης, καθώς αναδεικνύουν τη διασύνδεση της ιστορίας και του δικαίου ως «ζῶσα ιστορία δικαίου»:

«Διευκρινίζεται ὅτι ὡς «μὴ δορυάλωτες» ὀνομάζονταν ὅσες περιοχὲς ὑποτάχθηκαν εἰρηνικὰ καὶ χωρὶς ἀντίσταση στὴν κραταιὰ πολεμικὴ μηχανὴ καὶ ἐπέλαση τῶν Ὀθωμανῶν Τούρκων κατὰ τὸν 15ο ἢ 16ο αἰῶνα, συνθηκο-

λογώντας αναίμακτα μαζί τους, και όχι κατακτώμενες από αυτούς ενόπλιως («μὲ σπάθη καὶ μὲ δόρυ»). Τοῦτο σημαίνει ἡ λέξις «δορυάλωτος», ὡς σύνθετη ἀπὸ τὶς λέξεις «δόρυ» (ὄπλο) καὶ «ἀλίσκομαι», δηλαδή κυριεύω ἢ κατακτώ. Ὅπως θὰ ἐξηγήσουμε, ὅσοι ἰδιῶτες ἐπικαλοῦνται σήμερα ἐμπράγματα δικαιώματα σὲ «μὴ δορυάλωτες» περιοχές καὶ σὲ μεγάλα ἢ μικρότερα νησιά, ἀντιμετωπίζονται μὲ προνομιακὸ τρόπο ἀπὸ τὴ νομολογία καὶ τὸ Ἐθνικὸ Κτηματολόγιο, κατὰ τὴν καταχώριση καὶ ἔνταξη τῶν δικαιωμάτων τους σὲ αὐτό, ἰδίως ἀναφορικὰ πρὸς τυχὸν προβολὴ ἀντίθετων ἐμπράγματων ἀξιώσεων ἐκ μέρους τοῦ Δημοσίου. Ἀντιμετωπίζονται δηλαδή μὲ ἕναν εὐεργετικὸ τρόπο, παρόμοιο μὲ ἐκεῖνον τὸν ὁποῖο ἐπεφύλασσε τὸ ὀθωμανικὸ δίκαιο ὡς πρὸς τὶς μὴ δορυάλωτες γαῖες.

Ἀπὸ τὶς χαρακτηριζόμενες ὡς μὴ δορυάλωτες, λοιπόν, περιοχές τῆς ἐλληνικῆς ἐπικράτειας, σύμφωνα πάντοτε μὲ τὴ νομολογία, σήμερα θὰ ἀσχοληθοῦμε μὲ ὅσα νησιά τῶν Δωδεκανήσων χαρακτηρίστηκαν ὡς τέτοια, ἀκολουθώντας μὲ τὶς Κυκλάδες, τὴ Μυτιλήνη καὶ Χίο, καθὼς καὶ μὲ τὴ νῆσο Θάσο. Ἀρχίζοντας μὲ τὰ Δωδεκάνησα, σπεύδω νὰ ὑπογραμμίσω ὅτι, λίγες μόλις μέρες μετὰ τὴν ἐκδήλωση τῆς Ἐταιρείας στὴν Ἀθήνα, στὴ χορεία τῶν παλαιότερων ἀλλὰ καὶ πιο πρόσφατων δικαστικῶν ἀποφάσεων, προστέθηκε καὶ ἡ ἄρτι ἐκδοθεῖσα Ἀρείου Πάγου 458/2016, τὴν ὁποία εἶχε τὴν εὐγενῆ καλωσύνη νὰ μοῦ στείλει ὁ ἀγαπητὸς φίλος καὶ γνωστὸς Δικηγόρος Ρόδου κ. Θεόδωρος Παπαγεωργίου (ἀπλὴ συνεπωνυμία μὲ τὸν ὀμιλοῦντα), τὸν ὁποῖο καὶ εὐχαριστῶ ἀπὸ τὴ θέση αὐτή.

Αὐτὸ στὸ ὁποῖο πρέπει, νομίζω, νὰ σταθοῦμε ἰδιαίτερα, εἶναι ὅτι ἐδῶ τὸ ἱστορικὸ μέρος τῆς ὑπόθεσης δὲν ἔχει τὸν συνήθη, στὴν καθημερινὴ δικαστικὴ πρακτικὴ, χαρακτήρα τῶν ἐπικαλούμενων πραγματικῶν περιστατικῶν, τὰ ὁποῖα πρέπει νὰ ἀποδειχθοῦν μὲ μάρτυρες ἢ ἔγγραφα. Ἐδῶ, θεμελιώδεις ἰσχυρισμοὶ περὶ ἱστορικῶν γεγονότων ἀφ' ἑνὸς μὲν θεωροῦνται ὡς αὐταπόδεικτοι, ἀφ' ἑτέρου δὲ ἀνάγονται, ὡς τέτοιοι, σὲ καίριο δομικὸ στοιχεῖο τῆς ὅλης διαγνωστικῆς ἀκολουθίας τοῦ δικανικοῦ συλλογισμοῦ. Ἔτσι, τὰ ἱστορικὰ αὐτὰ δεδομένα καθίστανται, πλέον, μέρος τῆς μείζονος προτάσεως τοῦ ὅλου δικανικοῦ συλλογισμοῦ, ὁ ὁποῖος, σὲ συνδυασμὸ μὲ τὴν ἀκολουθοῦσα ἐλάσσονα πρόταση, θὰ τεκμηριώσει καὶ ὑποστασιοποιήσει ἀποδεικτικὰ τὴν δικαστικὴ ἀπόφαση στὶς τελικὲς τῆς κρίσεις.

Ὅτε βεβαίως ἡ δικαστικὴ ἀπόφαση ποὺ ἀναλύσαμε, καθὼς καὶ ὅσες θὰ μνημονεύσουμε στὴ συνέχεια, ἀρκοῦνται σὲ μία ἀπλὴ μνεία τῶν γνωστῶν μεταβατικῶν διατάξεων τῶν ἄρθρων 51, 53 ἢ 55 ΕἰσΝΑΚ, ἀπὸ τὸ συνδυασμὸ τῶν ὁποίων, ὡς γνωστόν, προκύπτει ὅτι ὡς πρὸς τὸ σημερινὸ ἰδιοκτησιακὸ καθεστῶς μεγάλου μέρους τῶν γαιῶν τῆς χώρας μας, θὰ ἐφαρμοσθεῖ τὸ νομικὸ status παλαιότερων γαιοκτητικῶν συστημάτων, ὅπως αὐτὰ ἴσχυσαν στὸν ἐλληνικὸ χῶρο, ὅπως ἦταν τὸ ὀθωμανικὸ, βυζαντινορρωμαϊκὸ, ἀκόμη καὶ τὸ ἐνετικὸ δίκαιο.

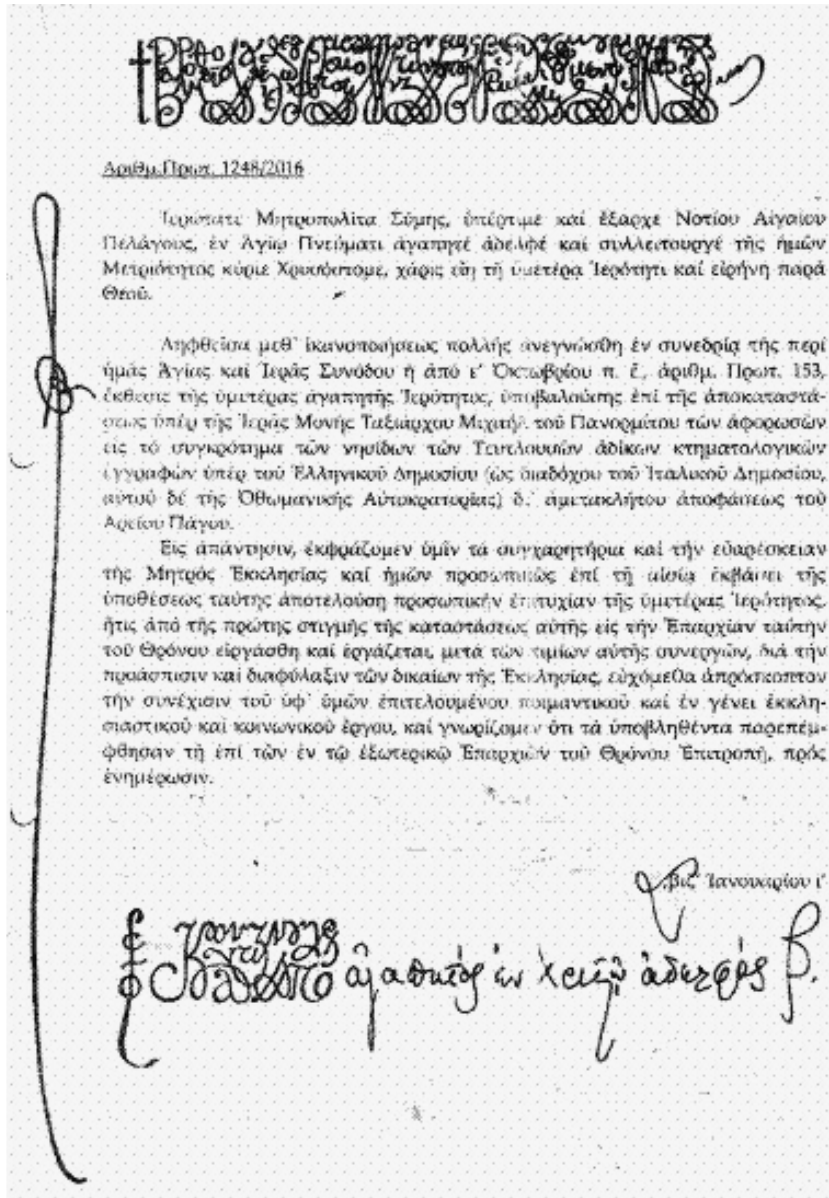
Σύμφωνα με τους ιστορικούς του δικαίου, τὰ πορίσματα ἐρευνῶν τῶν ὁποίων προφανῶς ἐφαρμόζονται οἱ μνημονευθεῖσες πολυάριθμες δικαστικές ἀποφάσεις, ἢ καθιέρωση ἰδιαίτερης προνομιακῆς μεταχείρισης τῶν μὴ δορυλάτων γαιῶν ἀνάγεται στὸ παλαιότερο ὀθωμανικὸ δίκαιο τοῦ 16ου αἰῶνα, πὸ ἴσχυε ἤδη πρὶν τὶς μεταρρυθμίσεις τοῦ Σουλτάνου Σουλεϊμάν τοῦ Μεγαλοπρεποῦς (16ος αἰ.). (Ἐλευθεριάδης Νικόλαος, «Χαρακτηρισμὸς γαιῶν ἐν Ἑλλάδι ἐπὶ τουρκοκρατίας», Δικαιοσύνη 1929, σελ. 304, Πανταζόπουλος Νικόλαος, «Τὰ 'προνόμια' ὡς πολιτιστικὸς παράγων εἰς τὰ σχέσεις χριστιανῶν - μουσουλμάνων. Συμβολὴ εἰς τὸ ἐθνικὸν κοινοδικαίον τῆς Ἑγγύς Ἀνατολῆς καὶ τῆς Νοτιοανατολικῆς Εὐρώπης», Ἐπιστημονικὴ Ἐπετηρὶς Σχολῆς Νομικῶν & Οἰκονομικῶν Ἐπιστημῶν Ἀριστοτελείου Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης, τόμ. 10', Ἀντιχάρισμα στὸν Νικόλαο Ι. Πανταζόπουλο, τεύχ. Γ', Θεσσαλονικὴ 1986, 211, Παπαστάθης Χαράλαμπος, «Παρατηρήσεις ὑπὸ τὴν Μονομελοῦς Πρωτοδικείου Καβάλας 1708/2006», Ἀρμενόπουλος 60 (2006) 1655:

Κατὰ τὸ ἀρχαῖο ἰσλαμικὸ δίκαιο, βάση καὶ ἀφετηρία τοῦ δικαίου περὶ τὴν κτῆση ἀκινήτων υπῆρξε ἡ διὰ πολέμου κατάκτηση μιᾶς περιοχῆς καὶ ἡ τυχόν στὴ συνέχεια παραχώρηση ἀπὸ τὴν κρατικὴ ἐξουσία τοῦ δικαίου δικαίωματος ἰδιοκτησίας. Τόσο τὰ ἀκίνητα ὅσο καὶ τὰ κινητὰ περιουσιακὰ στοιχεῖα τῶν διὰ πολέμου («δορυαλώτως» στὶς μεσαιωνικὲς πηγές) κατακτωμένων λαῶν ἐκ μέρους τῶν μουσουλμάνων εθεωροῦντο λάφυρα πολέμου. Στὴν ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία, καὶ ἀπὸ τὴν ἐναρξὴ τῆς βαθμιαίας ἐξαπλώσεώς της, μία ἐξαίρεση εἶχε ἀναγνωρισθεῖ στὴν ἀνωτέρω ἀρχή· τὶς γαῖες, ποὺ ὁ ὀθωμανὸς κατακτητὴς εὔρε να ἀνήκουν κατὰ πλήρες ἰδιοκτησίας δικαίωμα στους ἀρχαίους μουσουλμανικοὺς λαοὺς στὴν ἀραβικὴ χερσόνησο, ὁ κατακτητὴς συνέχισε να τὶς θεωρεῖ ἰδιωτικές καὶ τὶς ἀφῆσε στὴν πλήρη κυριότητα τῶν ἤδη κυρίων τους. Στὴ συνέχεια, τὸ ἴδιο δικαίωμα ἐπεκτάθηκε καὶ ὑπὲρ τῶν χριστιανῶν ἐκείνων, οἱ οἱποῖοι περιήρχοντο στὴν ὀθωμανικὴ κυριαρχία διὰ παραδόσεως, καὶ ὄχι με πολεμικὴ ἀντίσταση. Ἐτσι ἡ ὀθωμανικὴ αυτοκρατορία ἀναγνώρισε τὰ κτήματα τῶν χριστιανῶν κατοίκων τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου ὡς ἰδιωτικά πλήρους κυριότητος.

Μὲ τὸν τρόπο λοιπὸν αὐτὸ, μέγας ἀριθμὸς σύγχρονων δικαστικῶν ἀποφάσεων, καθίσταται «ζῶσα ἱστορία δικαίου», ἐπιτυγχάνοντας μία πολυσύνθετη διασταύρωση τοῦ ἐνετικοῦ, ἰταλικῶ, βυζαντινορρωμαϊκοῦ καὶ ὀθωμανικοῦ δικαίου, μὲ θεμελιώδη κριτήρια τὸν χρόνον καὶ τὸν τρόπο πὸ ἐνσωματώθηκαν οἱ ἐπὶ μέρους περιοχές στὴν ἑλληνικὴ ἐπικράτεια, βάσει νεώτερων διεθνῶν συνθηκῶν.»

Κλείνοντας θεωρῶ ὅτι ἀξίζει να συμπεριληφθεῖ στὸ παρὸν ἀρθρο ἀκέραιο τὸ σχετικὸ με τὸ αἴσιο πέρας τῆς δίκης τῶν Σεσκλιῶν ἀπὸ 10 Ια-

νουαρίου 2017 Πατριαρχικό Γράμμα της Α.Θ.Π. του Οικουμενικού Πατριάρχη Κωνσταντινουπόλεως κ.κ. Βαρθολομαίου που έχει ως εξής:

ΣΟΦΙΑ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ
Ιστορικός – Ερευνήτρια

**Η ΟΙΚΟΝΟΜΙΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΣΤΗΝ ΟΨΙΜΗ
ΟΘΩΜΑΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟ
ΝΕΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΑΠΟ ΤΗ ΜΕΛΕΤΗ ΤΩΝ ΕΓΚΛΑΒΩΝ ΤΟΥ
ΚΩΔΙΚΑ ΤΗΣ ΧΑΛΚΗΣ**

Εισαγωγή

Η Χάλκη, ως τμήμα της δωδεκανησιακής μικρονησίας¹, αποτέλεσε μία ενδιαφέρουσα περίπτωση ιστορικής έρευνας. Αν και περιορισμένης γεωγραφικής έκτασης νησί του Αιγαίου, υπήρξε η νησίδα που ένωνε ναυτικά, ως ενδιάμεσο λιμάνι, την Κρήτη, την Κάσο, την Τήλο και την Κάρπαθο με τα βόρεια Δωδεκάνησα, ενώ ιστορικά αποτέλεσε το δορυφόρο του μεγαλύτερου νησιού των νοτιών Σποράδων², της Ρόδου. Το έδαφός της βραχώδες και ορεινό. Ως εκ τούτου, η οικονομική της ισχύς ήταν περιορισμένη. Στα πλαίσια μιας κλειστής αγροτικής οικονομίας των αρχών του 19^{ου} αιώνα, η Χάλκη δεν διέθετε σημαντικές καλλιεργήσιμες εκτάσεις³, ενώ τα εδάφη που προορίζονταν για τη βοσκή ήταν λιγοστά⁴.

Στις μέρες μας παρουσιάζει μία εικόνα ενός άνυδρου τόπου, με μικρές εκτάσεις καλυμμένες από λίγα δέντρα, κυρίως πεύκα, ελιές, ροδιές, συκιές και φραγκοσυκιές⁵. Αν όμως, ο επισκέπτης αποφασίσει να την περπατήσει,

¹ Σκανδαλίδης Μ., *Δωδεκανησιακή Μικρονησία Αιγαίου Αινίγματα*, Εκδόσεις Υετούσα, Αθήνα 1997 σσ. 117 – 124.

² Αντωνίου Β., *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου σε παλιούς και σύγχρονους καιρούς*, σσ. 29 – 42.

³ Κατά την Αντωνίου τα τρία πέμπτα του νησιού αποτελούνταν από καλλιεργήσιμες εκτάσεις, εκτίμηση η οποία σήμερα φαίνεται υπερβολική κυρίως λόγω της διάβρωσης του εδάφους.

⁴ Αναφέρονται πέντε περιοχές του νησιού που προορίζονταν για βοσκή και αυτές ήταν τα Κάννια, η Αρέτα, οι Δύο Γυαλοί, ο Λευκός, το Κεφάλι, τα Πηγάδια και η Τραχειά.

Ηλιάδης Κ., *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου (Ιστορία- Λαογραφία – Ήθη και Έθιμα)* σ. 252.

⁵ Σύμφωνα με αναφορά που εντοπίζουμε στο Ημερολόγιο Αρχιελάγου, *Σαλναμές*, τα προϊόντα της Χάλκης είναι κυρίως το σιτάρι, το κριθάρι, τα σύκα, τα σταφύλια και τα αμύγδαλα, ενώ οι περισσότεροι από τους κατοίκους της ασχολούνται επαγγελματικά με τη σπογγαλιεία.

τότε θα ανακαλύψει σημεία κατάφυτα. Τα δύο βιβλία που έχουν γραφτεί εξειδικευμένα για το νησί της Χάλκης, του Κωνσταντίνου Ηλιάδη, *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου*, (Ιστορία – Λαογραφία – Ήθη και Έθιμα) όσο και της Ευανθίας – Βάσως Αντωνίου, η *Χάλκη της Δωδεκανήσου σε παλιούς και σύγχρονους καιρούς*, μιλούν για μία σημαντική αγροτική και κτηνοτροφική παραγωγή, γεγονός που έρχεται σε αντίθεση με την πρώτη ματιά που αποκομίζει ο επισκέπτης.

Αν προσέξουμε, ωστόσο, τα οροπέδια, τις λιγοστές πεδιάδες της αλλά και τις απόκρημνες πλαγιές της, θα παρατηρήσουμε ατελείωτες ξερολιθιές που διατρέχουν το μεγαλύτερο ποσοστό της έκτασης του νησιού. Η εικόνα αυτή μας αναγκάζει να σκύψουμε πάνω από το ζήτημα και να αναζητήσουμε τις ιστορικές πηγές, τις γραπτές μαρτυρίες ώστε να διαπιστώσουμε αν τα συμπεράσματά μας θα δικαιώσουν τους Ηλιάδη και Αντωνίου στους υπολογισμούς τους. Το ερευνητικό ερώτημα που τίθεται στη συγκεκριμένη εργασία, ωστόσο, είναι ευρύτερο καθώς δεν εστιάζει απόλυτα στην αγροτική οικονομία αλλά στο σύνολο της οικονομικής δραστηριότητας στα τέλη του 19^{ου} έως τις αρχές 20^{ου} αιώνα, μιας τριακονταετίας που αποτέλεσε την περίοδο της μεγαλύτερης οικονομικής άνθησης της Χάλκης⁶.

Το παρόν άρθρο έρχεται να συμπληρώσει και να επεκτείνει, ως προς τα συμπεράσματα της, την έρευνα γύρω από τον Κώδικα της Χάλκης Δωδεκανήσου, ο οποίος δημοσιεύθηκε το 2019. Επομένως, στις αμέσως επόμενες γραμμές, θα αναφερθούμε στο είδος του αρχείου, θα το προσδιορίσουμε χρονικά και θα εμβαθύνουμε στις πληροφορίες που αυτό μας προσφέρει.

A. 1. Προσδιορισμός της χρονικής περιόδου της έρευνας και των διαθέσιμων πηγών

Τα ιστορικά έγγραφα που μας επιτρέπουν να ανασυνθέσουμε το παρελθόν είναι κυρίως τα πολυάριθμα προικοσύμφωνα, οι διαθήκες, τα πωλητήρια, τα δωρητήρια κι άλλα είδη εγγράφων, τα οποία αποτελούν την πληρέστερη και παλαιότερη μαρτυρία που έχουμε στα χέρια μας για τη

Κογιόπουλος Κ., *Πληροφορίες για τα Δωδεκάνησα το 1303 (1885 – 1886) από το Οθωμανικό Ημερολόγιο Αρχιεπαρχαγών (Σαλναμές)*, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, Τ.10^{ος}, Αθήνα 2017 σσ. 234 – 235.

⁶ Ηρακλείδου Σ. Μητροπολιτικός Κώδικας της Νήσου Χάλκης Δωδεκανήσου, Προικοσύμφωνα, Διαθήκες, Δωρητήρια, Πωλητήρια επί Οθωμανικής Αυτοκρατορίας τέλος 19^{ου} αρχές 29^{ου} αιώνα σσ. 179 – 184.

Χάλκη. Η χρονική περίοδος στην οποία αναφέρονται τα έγγραφα ξεκινάει από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα. Πιο συγκεκριμένα το 1880 καταχωρείται το πρώτο δικαιοπρακτικό έγγραφο στο βιβλίο του Αρχιερατικού Επιτρόπου ενώ καταλήγει το 1911. Η περίοδος είναι ιδιαίτερα σημαντική καθώς βρισκόμαστε ένα μόλις έτος πριν από την κατάληψη των νησιών από τις ιταλικές δυνάμεις. Εμβόλιμα εντοπίζονται κι έγγραφα τα οποία έχουν συνταχθεί σε προγενέστερες χρονικές περιόδους (περίπου 1820 – 1870) και πιθανότατα διασώθηκαν ως τις μέρες μας, είτε από παραπομπή, είτε επειδή λειτούργησαν ως αποδεικτικό για παλαιότερη δικαιοπραξία. Ωστόσο αυτά είναι λίγα, μόλις το ένα τοις εκατό επί του συνολικού αρχείου⁷.

Εύλογα θα αναρωτιέται ο αναγνώστης πώς οι πληροφορίες που συλλέγονται από τα προικοσύμφωνα μπορούν να χρησιμοποιηθούν ώστε να αποτελέσουν το κατάλληλο *εργαλείο* προκειμένου να ανασυνθέσουμε την εικόνα της τοπικής οικονομίας. Η απάντηση είναι πλέον δεδομένη και προκύπτει χωρίς ιδιαίτερη δυσκολία. Πρόκειται για τα οφέλη που αποκομίζει η ιστορική επιστήμη και ιδιαίτερος η έρευνα, από τη χρήση των σύγχρονων στατιστικών μεθόδων. Ο ιστορικός του 21^{ου} αιώνα δεν αρκείται στην ανακάλυψη ή μετάδοση απλής γνώσης, αλλά επιλέγει να συνομιλήσει με τους αριθμούς παράγοντας χρήσιμα συμπεράσματα, τα οποία αλλάζουν εντελώς την οπτική απέναντι στην έρευνα.

Η μέθοδος που ακολουθήθηκε περιλάμβανε μετατροπή των ποιοτικών δεδομένων σε ποσοτικά. Οι πίνακες και τα ποσοστά που προέκυψαν με τη χρήση στατιστικών προγραμμάτων βοήθησαν δίνοντας μία βαθύτερη γνώση, μία άλλη διάσταση στην οικονομία του νησιού, μη ορατή διά γυμνού οφθαλμού. Κατά αυτόν τον τρόπο συλλέχθηκαν πληροφορίες για τα κομμάτια γης που δινόταν στο νεόνυμφο ζευγάρι, για τον αριθμό και τη χρήση των οικοσπιτων ζώων, για τα σπογγαλιευτικά συμβόλαια και τους μισθούς των πληρωμάτων, για τα χρηματικά ποσά που παρέχονταν στους νέους ως συμπλήρωμα της προίκας και πολλά άλλα. Από το σύνολο της στατιστικής έρευνας θα χρησιμοποιηθούν στην παρούσα μελέτη όσα στοιχεία κρίνονται απαραίτητα για την εξαγωγή ασφαλών συμπερασμάτων ως προς την τοπική οικονομία.

Μία άλλη σημαντική πρωτογενής πηγή πληροφοριών είναι τα Γενικά Αρχεία του Κράτους, στα πλαίσια της αρχειακής συλλογής της Δημογερο-

⁷ Ηρακλείδου Σ. *Μητροπολιτικός Κώδικας της Χάλκης Δωδεκανήσου*, σ. 58.

ντίας Σύμης⁸. Εκτός από προικοσύμφωνα, διαθήκες και πωλητήρια, εντοπίζεται μία οικονομική έκθεση, την οποία συνέταξε το 1906 η Δημογεροντία Χάλκης προκειμένου να ζητήσει φοροαπαλλαγές και οικονομικές διευκολύνσεις, ώστε να αποπληρώσει τις τρέχουσες υποχρεώσεις της. Αυτό είναι το μοναδικό έγγραφο, με αμιγώς οικονομικό χαρακτήρα που σώζεται από την όψιμη οθωμανική περίοδο, καθώς τα μόνα βιβλία της Δημογεροντίας Χάλκης, τα οποία γνωρίζουμε – έως τώρα- αφορούν μεταγενέστερη περίοδο επί ιταλικής διοίκησης.

Συμπερασματικά, τα στοιχεία που θα αναφερθούν εξάγονται από έναν λεπτομερέστατο συμβολαιογραφικό, με σημερινή ορολογία, Κώδικα, μέσω του οποίου θα επιχειρηθεί να πέσει φως στην οικονομία, αγροτική και μη, της Χάλκης, κατά τη «χρυσή εποχή»⁹.

A.2. Σύντομα δεδομένα για την οικονομία της Χάλκης μέσα από βιβλιογραφικές πηγές

Η βιβλιογραφία έχει σταθεί πολύτιμη αρωγός στην προσπάθεια να έρθει ο ερευνητής σε επαφή με το τοπίο, την κοινωνία και τα ήθη, τους ανθρώπους αλλά και την οικονομία που είχε διαμορφωθεί. Θα μπορούσαμε να ισχυριστούμε ότι είναι το έναυσμα, η σπίθα που θέτει τον προβληματισμό για την έρευνα. Έχοντας πάντοτε υπόψη το γεγονός ότι ενδεχομένως οι αναφορές να είναι άλλοτε υπερβολικές ή ελλιπείς, τις εκλαμβάνουμε ως μαρτυρίες, αλλά προσπαθούμε με τα ιστορικά στοιχεία που διαθέτουμε να δημιουργήσουμε μια ρεαλιστική εικόνα.

Η Χάλκη εν ολίγοις ήταν γνωστή για τα αγροτικά και κτηνοτροφικά της προϊόντα, κυρίως βούτυρο και τυροκομικά, ενώ η μεγάλη της ισχύς προερχόταν από το χώρο του εμπορίου και συγκεκριμένα της σπογγαλείας. Ακολούθως, θα αναφερθούν συνοπτικά οι σημαντικότερες βιβλιογραφικές αναφορές σχετικά με την παραγωγή του νησιού κατά τον 19^ο αιώνα. Κατά τον Ηλιάδη¹⁰ το νησί παρήγαγε πενήντα χιλιάδες κιλά κριθάρι, υπολογιζόμενα σε πολιτικά κιλά¹¹, δεκαπέντε χιλιάδες κιλά σιτάρι και άλλες

⁸ Γ.Α.Κ. Νομού Δωδεκανήσου, Αρχαιομνήμων, αρχειακή συλλογή Δημογεροντίας Σύμης, Φάκελος Χάλκη, www.arxiomnimon.gak.gr

⁹ Εφημερίδα Δωδεκάνησος (1925) Έτος Α', Αριθμός φύλλου 2, σ. 2, τόπος έκδοσης Αλεξάνδρεια.

¹⁰ Ηλιάδης Κ. σ.232.

¹¹ Η μέτρηση των σιτηρών στο νησί γινόταν με τα εξής μέτρα: το *πολίτικο* (τουρκικό) κιλό, του οποίου η χωρητικότητα έφθανε τους δύο ντενεκέδες πετρε-

είκοσι χιλιάδες κιλά φάβα, δέκα χιλιάδες πολιτικά κιλά ρεβίθια ενώ από την παραγωγή δεν έλειπαν τα μπιζέλια, ο καπνός, το μέλι και το κρασί¹². Η Αντωνίου, από την άλλη πλευρά, αναφέρει ότι τα δέντρα που ευδοκίμοι-σαν στη Χάλκη ήταν οι ελιές, οι αμυγδαλιές¹³, οι συκιές, οι φραγκοσυκιές και οι χαρουπιές. Ωστόσο, όπως επισημαίνει η ίδια στη Χάλκη «σήμερα», αναφερόμενη στο 1997, δεν υπάρχει ούτε το ένα δέκατο των δέντρων που υπήρχε στην αρχή του 20^{ου} αιώνα¹⁴.

Τέλος, ιδιαίτερη αξία έχει να αναφερθεί το γεγονός ότι περισσότερες από είκοσι ποικιλίες άγριων χόρτων και τουλάχιστον δέκα ποικιλίες φαγώ-σιμων άγριων καρπών ευδοκίμοι-σαν στο νησί¹⁵.

Για την κτηνοτροφική παραγωγή ο Ηλιάδης αναφέρει τα εξής προϊό-ντα: βούτυρο, που θεωρείτο περιζήτητο, *τυρόν, μυζήθρα, ποψήματα*¹⁶, *μα-λαήν, ξαλίνα*¹⁷ και άλλα παράγωγα του γάλακτος¹⁸. Σύμφωνα πάλι με την ίδια πηγή, το νησί αριθμούσε δεκατέσσερις χιλιάδες αιγοπρόβατα. Ο αριθ-μός είναι αναμφίβολα υπερβολικός, ειδικότερα αν λάβουμε υπόψη ότι στις αρχές του 20^{ου} αιώνα ο μέγιστος αριθμός αιγοπροβάτων στο νησί της Κα-λύμνου ανερχόταν σε οκτώ χιλιάδες¹⁹. Αντίστοιχα, θα πρέπει να υπολογί-

λαίου, το *μισοκοίλι* χωρητικότητας ενός ντενεκέ πετρελαίου και το *καφίζι* που α-ντιστοιχούσε στο ένα τέταρτο του ενός ντενεκέ. Ηλιάδης Κ. σ. 240.

¹² Σύμφωνα με την προηγούμενη πηγή αυτή είναι η παραγωγή της Χάλκης γύρω στο 1850. Τα στοιχεία που αναφέρει τα συγκέντρωσε, όπως μαρτυρεί ο ίδιος, από συνομιλίες που είχε με τους ηλικιωμένους κατοίκους του νησιού. Ηλιάδης Κ., σσ. 231 – 232.

¹³ Σύμφωνα με την ίδια πηγή τα αμύγδαλα της Χάλκης ήταν τεσσάρων ειδών: τα αφράτα (ευκολόσπαστα), τα φουντουκάτα (με σχήμα σφαιρικό που έμοιαζαν με φουντούκια), τα πετραμύγδαλα (με σκληρό κέλυφος) και τέλος τα πικραμύγδαλα. Αντωνίου Β. σσ. 272 – 273.

¹⁴ Αντωνίου Βάσω, σ. 273.

¹⁵ Ο.π. σσ. 275 – 276.

¹⁶ Προϊόν που προέκυπτε από τα υπολείμματα και τον αφρό μετά το βράσιμο του βουτύρου. Αντωνίου σ. 287.

¹⁷ Πρόκειται για το υπόλοιπο βούτυρο που έμενε στον πάτο του ασκού ο ο-ποίος ήταν φτιαγμένος από δέρμα ζώου.

¹⁸ Αντωνίου Βάσω, 253 – 255.

¹⁹ Φλέγγελ Κάρολος, *Η Α. Θ. Παναγιώτης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ανθιμος ο Ζ΄ εν Καλύμνω*, Σάμος 1896, σ. 24.

σουμε και έναν ικανό αριθμό μεγάλων ζώων, των λεγόμενων *χονδρών* που συναντώνται ιδιαίτερα κατά τα πρώιμα χρόνια²⁰.

Μέχρι το 1885 περίπου οι περισσότερες αναφορές που έχουμε και αφορούν τον αριθμό ζώων που υπήρχαν στο νησί πιστοποιούν ότι στην πλειοψηφία ήταν αγελάδες και βόδια που χρησιμοποιούνταν εξ ολοκλήρου στη γεωργία. Σε σύνολο εβδομήντα πέντε εγγράφων (δικαιοπρακτικών) του Κώδικα²¹, που καλύπτουν τα έτη 1880 έως 1885, παρατηρούμε ότι σε τριάντα ένα από αυτά αναφέρεται η παραχώρηση ζώων. Οι αριθμοί όπως διαμορφώνονται αναφέρουν μόλις εννιά εγγραφές για αιγοπρόβατα, είκοσι οκτώ παραχωρήσεις χονδρών ζώων, ενώ έξι καταγραφές περιλαμβάνουν παραχώρηση ψιλών και χονδρών ζώων ταυτόχρονα²². Ωστόσο, από το 1885 κι έπειτα οι αναφορές σε ζώα που προορίζονταν για την καλλιέργεια της γης σπανίζουν ενώ αντίστροφα αυξάνονται οι αναφορές σε ψιλά ζώα. Ενδιαφέρον επίσης έχει να λάβουμε υπόψη μας ότι ο συνολικός αριθμός των προσφερόμενων ζώων, ελαττώνεται σταθερά όσο πλησιάζουμε τον 20^ο αιώνα²³.

Εντούτοις, κανείς δεν θα μπορούσε να αμφισβητήσει μία σημαντική παραγωγή, την οποία αναφέρουν οι βιβλιογραφικές αναφορές. Τα παραγόμενα προϊόντα, που τα μετρούσαν σε τούρκικες οκάδες, ανέρχονταν, από προφορικές διηγήσεις, σε δέκα χιλιάδες οκάδες βούτυρο, είκοσι χιλιάδες οκάδες τυριά, δέκα χιλιάδες οκάδες μυζήθρα και τέλος έξι χιλιάδες οκάδες μαλλιά, όλα αυτά υπολογιζόμενα κατά έτος. Σύμφωνα μάλιστα με την Αντωνίου, στη Δημαρχία Χάλκης υπήρχε μία παλιά διαταγή του βαλή της Ρόδου, σύμφωνα με την οποία ο Τούρκος αξιωματούχος απαιτούσε από

²⁰ Με τον όρο πρώιμα χρόνια αναφερόμαστε στην περίοδο 1880 – 1885, όπου φαίνεται με βάση τα στοιχεία που θα αναλυθούν ακολούθως ότι η συστηματική γεωργία εξακολουθούσε να ευδοκίμει στο νησί. Η αρχή του τέλους για τη συστηματική καλλιέργεια της γης απεικονίζεται ξεκάθαρα από το 1885 κι έπειτα.

²¹ Κάποια από τα προικοσύμφωνα δεν έχουν συμπεριληφθεί στον πίνακα. Ο αναγνώστης μπορεί να διαβάσει στις παρατηρήσεις του πίνακα ποια έγγραφα και για ποιους λόγους έχουν αποκλειστεί.

²² Παράρτημα, πίνακας αριθμός 3.

²³ Από 24.3% τη δεκαετία 1880 – 1890, το ποσοστό πέφτει στο 13.9% κατά τα έτη 1890 – 1900, ενώ σημειώνει μικρή ανοδική τάση κατά την τελευταία δεκαετία του Κώδικα φτάνοντας το 16.8%. Ηρακλείδου Σ., Μητροπολιτικός Κώδικας της Νήσου Χάλκης, σ. 175.

τους Χαλκίτες να στείλουν άμεσα το βούτυρό του²⁴. Η αναφορά αυτή γίνεται για να τονιστεί η ποιότητα του παραγόμενου προϊόντος.

Τέλος, η τρίτη μορφή οικονομικής δραστηριότητας που παρατηρείται στο νησί και φαίνεται να εντείνεται κατά το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα είναι η σπογγαλιεία. Με βάση τα συμπεράσματα που εξήχθησαν συνολικά από την ιστορική έρευνα σχηματίζεται η άποψη ότι το τελευταίο τέταρτο του 19^{ου} αιώνα αποτέλεσε τη λεγόμενη *χρυσή εποχή* για το νησί της Χάλκης. Ο ισχυρισμός αυτός φαίνεται να επιβεβαιώνεται από τις βιβλιογραφικές αναφορές καθώς και η Ολυμπίτου στη μελέτη της για τη σπογγαλιεία στο νησί της Καλύμνου καταλήγει στο ίδιο συμπέρασμα, όσον αφορά τα μικρότερα νησιά Χάλκη και Καστελλόριζο, για τα οποία ο 20^{ος} αιώνας φέρνει περισσότερα προβλήματα και οδηγεί σε σταδιακή εγκατάλειψη της σπογγαλιείας.

Θα ήταν σκόπιμο, ωστόσο, να γίνουν και σε αυτό το πεδίο συνοπτικές αναφορές, καθώς ο τριτογενής τομέας του εμπορίου αποτέλεσε τη βασικότερη και πλέον προσοδοφόρα οικονομική δραστηριότητα των κατοίκων του νησιού, γεγονός που είναι αυταπόδεικτο μέσα από τη μελέτη των πρωτογενών πηγών. Σύμφωνα με τον Ηλιάδη οι ετήσιες απολαβές από συνεταιρισμό δύο Χαλκιδών σφουγγαράδων απέφερε τριακόσιες χιλιάδες γρόσια, ποσό εξαιρετικά υψηλό, ειδικότερα αν ληφθεί υπόψη ότι με βάση μία ισοτιμία των αρχών του 20^{ου} αιώνα τα τριακόσιες χιλιάδες γρόσια αντιστοιχούσαν σε 2.550 χρυσά εικοσόφραγα ή δύο χιλιάδες χρυσές λίρες Αγγλίας²⁵. Σύμφωνα με τα στοιχεία που καταγράφει ο Μ. Κολλά απέναντι στα διακόσια πενήντα τέσσερα ενεργά σκάφη που είχε η Κάλυμνος, η Χάλκη αριθμούσε μόλις εξήντα πέντε το έτος 1861²⁶. Ωστόσο, δεν μπορούμε να μην θαυμάσουμε την ικανότητα των Χαλκιδών να δημιουργήσουν έναν αξιόλογο στόλο, τον τρίτο σε ισχύ στα Δωδεκάνησα, καθώς σύμφωνα με την Ολυμπίτου το 1886 η Χάλκη στην Ανατολική Μεσόγειο αριθμούσε εκατό σκάφη και βάρκες, οχτακόσιους δύτες και βοηθούς²⁷.

²⁴ Αντωνίου Β. σ. 287.

²⁵ Φυσικά ο υπολογισμός που αναφέρεται γίνεται με κάθε επιφύλαξη καθώς οι ισοτιμίες ήταν εξαιρετικά ευμετάβλητες. Η προσπάθεια ωστόσο γίνεται για να σχηματιστεί μία γενική εικόνα των οικονομικών μεγεθών.

²⁶ Collas M. *La Turquie en 1861*, σ. 232.

²⁷ Ολυμπίτου Ε. σ. 108.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία αναφέρθηκαν ώστε να μπορέσει ο αναγνώστης να αντιληφθεί τις πτυχές της οικονομίας του νησιού. Απεικονίζεται, επομένως, μία σημαντική αγροτική οικονομία, αλλά και ένα πολλά υποσχόμενο θαλάσσιο εμπόριο που, για τα δεδομένα της εποχής, θα πρέπει να χαρακτηριστεί με σημερινούς όρους, ως «το επάγγελμα του μέλλοντος». Επομένως, αντιλαμβανόμαστε ότι με την υποχώρηση της πειρατείας και το άνοιγμα των αγορών οι Χαλκίτες τοποθετούν τις βάσεις για την ανάπτυξη αυτών των επιχειρήσεων κι αρχίζουν να επεκτείνουν το εμπόριό τους εξασφαλίζοντας από την Υψηλή Πύλη άδειες αλιείας για μεγάλες θαλάσσιες περιοχές – εντός των υδάτων της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας – προς εκμετάλλευση.

Ως εκ τούτου, από τα ανωτέρω βιβλιογραφικά στοιχεία που αναφέρθηκαν έως τώρα και με βάση τις πληροφορίες που συγκεντρώνονται από την πολυετή μελέτη του *Κώδικα* της Χάλκης (1880 – 1911), θα επιχειρηθεί να αποδειχθούν οι εξής δύο ερευνητικές υποθέσεις.

A. Η εγκατάλειψη της παλιάς Χώρας της Χάλκης αποδεικνύει μεταστροφή οικονομικού ενδιαφέροντος από την καλλιέργεια της γης προς την εκμετάλλευση τη θάλασσας και του εμπορίου εν γένει.

B. Μέσα από την τελευταία χρονική περίοδο της οθωμανικής κατοχής απεικονίζεται ένας πλήρης οικονομικός κύκλος, που συντελείται στη Χάλκη, κατά τις τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα μέχρι το 1912, ο οποίος περιλαμβάνει άνοδο, κορύφωση και ύφεση. Παράλληλα, θα αναρωτηθούμε γιατί ο 20^{ος} αιώνας αντί να ευνοήσει, καταρράκωσε την οικονομία του νησιού;

B.1. Η εγκατάλειψη της ορεινής Χώρας και η μετακίνηση στον Ιμπορειό

Όπως ήδη αναφέρθηκε, φαίνεται πως η πάταξη της πειρατείας²⁸ αποτέλεσε τη βασικότερη αφορμή για τη μαζική μετακίνηση των κατοίκων από το ορεινό, παλιό Χωριό προς τα πεδινά, όπου βρίσκεται σήμερα ο μοναδικός κατοικημένος οικισμός, ο Ιμπορειός ή κατά άλλους Εμπορειός. Μία πολύ σημαντική μαρτυρία που εντοπίζεται στα Γενικά Αρχεία του Κρά-

²⁸ Σημαντική αναφορά σχετικά με την πειρατεία στο νοτιοανατολικό Αιγαίο μας δίνει το βιβλίο της Κραντονέλλη, *Η Ιστορία της Πειρατείας*, σσ. 268 – 269, όπου δηλώνονται τα σημεία ενέδρας, σημεία εξόρμησης, ανάπαυσης αλλά και τα κέντρα εμπορίας λαφύρων πειρατών. Μέχρι το 1699 από τη Θάσο, τη Χίο και τη Μυτιλήνη έως την Κρήτη και από τα Επτάνησα έως τους κόλπους της Αττάλειας και την Κύπρο, η θάλασσα είναι διάσπαρτη με πειρατές. Ειδικότερα για τα Δωδεκάνησα αναφέρονται οι εξής θέσεις: η Ρόδος, το Καστελλόριζο, η Κάρπαθος, το στενό ανάμεσα σε Κω, Νίσυρο και η Σύμη.

τους, η επιστολή του πλοιάρχου Ανδρέα Πιπίνου προς τον ανώτερό του, μοίραρχο Γεώργιο Σαχίνη, μας ενημερώνει εν έτει 1828 ότι η ελληνική γαλιότα, της οποίας κυβερνήτης ήταν ο ίδιος, έπλεε στην περιοχή των Δωδεκανήσων, κυνηγώντας πειρατές²⁹. Γίνεται, επομένως, αντιληπτό ότι η ασφαλής πλεύση των θαλασσών αποτέλεσε πρωταρχικό μέλημα για το υπό σύσταση ελληνικό κράτος.

Μέχρι το 1850 περίπου φαίνεται πως η πειρατεία έχει σε μεγάλο βαθμό περιοριστεί, γεγονός που δίνει το έναυσμα για μαζική μετακίνηση των Χαλκιτών από το βουνό στη θάλασσα. Κατά την Ολυμπίτου την ίδια περίπου περίοδο ξεκινάει και στην Κάλυμνο η μετακίνηση μεγάλου τμήματος του πληθυσμού από τη Χώρα στην Πόθια³⁰. Ταυτόχρονα με τη μετακίνηση παρατηρείται μία σταδιακή αλλά σταθερή μετατροπή του οικονομικού ενδιαφέροντος των κατοίκων του νησιού από τους κοπιώδεις αλλά σταθερούς καρπούς που προσφέρει η γη, στα χρηματικά οφέλη που παρέχει το ριψοκίνδυνο θαλάσσιο εμπόριο³¹. Με την εγκατάλειψη της παλιάς Χώρας, εγκαταλείπεται σταδιακά και η γεωργία – κτηνοτροφία³², με την οποία α-

²⁹ Δέν λείπω να σᾶς ἀναφέρω ὅτι περιπλέοντας εἰς τὸ τμήμα τῶν Νοτίων Κυκλάδων [...] καθὼς μὲ διορίζετε μὲ ταῖς ὁδηγίαις σας, ὅσον πρὸς τὸ παρὸν ἡσυχία ἀπὸ πειρατικά καὶ δὲν ἀπαντήσαμεν εἰς τὸν περίπλουν μας κανένα τοιοῦτο. Κι ἐξακολουθεῖ παρακάτω ἀφοῦ ἄραξα εἰς τὴν χάλκην εὐθὺς ἐξέταξα διὰ πειρατικά, ἂν ἐφάνησιν εἰς ἐκεῖνα τὰ νερὰ καὶ μοί εἶπαν ὅτι διὰ μία Γαλιόταν μόνον ἤκουσαν ὅτι περιέρχεται μεταξὺ Ρόδου καὶ Κῶ καὶ πάνυ διάφορα πλοῖα.

³⁰ Συγκεκριμένα αναφέρει ότι από τις δεκαέξι χιλιάδες κατοίκους της Καλύμνου στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η Πόθια συγκέντρωνε τις εννιά χιλιάδες. Ολυμπίτου σ. 44.

³¹ Σύμφωνα με την Ολυμπίτου στα τέλη του 19^{ου} – αρχές 20^{ου} αιώνα η Κάλυμνος αριθμούσε πενήντα οικογένειες γεωργών και εκατό οικογένειες κτηνοτρόφων.

Ο αριθμός των αντίστοιχων οικογενειών, όπως αυτός προκύπτει από τη μελέτη των προικοσυμφώνων της Χάλκης, αν και είναι σαφώς μικρότερος σε σχέση με τον αντίστοιχο της Καλύμνου, επιπλέον, είναι σαφέστατα μικρότερος σε σχέση με τον αριθμό των σπογγαλιέων και των εμπόρων που ζουν και εργάζονται στο νησί. Ενδεικτικά αναφέρεται ότι κατά την περίοδο 1902 – 1911 στο νησί της Χάλκης μέσα από τα δικαιοπρακτικά έγγραφα συγκεντρώνονται είκοσι αναφορές για γεωργούς, οκτώ για βοσκούς, ενώ αντίθετα παρουσιάζονται δώδεκα έγγραφες για σπογγαλιείς, είκοσι εννιά δύτες και είκοσι τέσσερις κωπηλάτες. Ηρακλείδου Σ. , Μητροπολιτικός Κώδικας της Νήσου Χάλκης σ. 196.

³² Στην κτηνοτροφία τα αποτελέσματα φάνηκαν αργότερα καθώς τα λεγόμενα *πιλά* ζώα, αρνιά και κατσίκια, συνέχισαν να προσφέρουν στους κατοίκους τα προϊόντα τους και κυρίως το τυρί και το γάλα.

σχολούνται επαγγελματικά ολοένα και λιγότεροι κάτοικοι. Όπως κάθε αργή και σταδιακή αλλαγή, χρειάστηκαν αρκετές δεκαετίες προκειμένου να αποκαλυφθεί η μεταστροφή, τα *σημάδια* της οποίας έγιναν ορατά στις πρώτες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα.

Η *χρυσή εποχή* της Χάλκης ταυτίζεται με την άνοδο της σπογγαλιείας και περιορίζεται χρονικά στις δύο τελευταίες δεκαετίες του 19^{ου} αιώνα. Επικαλούμαστε τον όρο *χρυσή εποχή* ο οποίος εμφανίζεται σε άρθρο της εφημερίδας «*Δωδεκάνησος*» το 1925. Αναλυτικότερα, από τις ταξιδιωτικές εντυπώσεις στο νησί της Χάλκης, ο αρθρογράφος επαινεί θερμά το Δήμαρχο του νησιού Αριστοτέλη Ηρακλείδη, ο οποίος με τις συστηματικές και πρωτοποριακές, για την εποχή και τον τόπο, ενέργειές του είχε φροντίσει να ληφθούν σημαντικές αποφάσεις και να γίνουν σπουδαία έργα για την ανάκαμψη της αγροτικής οικονομίας με εκτεταμένες δενδροφυτεύσεις (ελιές και αμυγδαλιές) και τον περιορισμό της ανεξέλεγκτης βόσκησης. Όπως αναφέρει χαρακτηριστικά ο ανταποκριτής Κ.Ν. Κωνσταντινίδης, *η αναγκαστική αυτή δεντροφυτεία οφείλεται αποκλειστικώς στον Δήμαρχό μας κ. Αριστοτέλην Ηρακλείδην, όμοιον του οποίου η Χάλκη δεν είδε ποτέ ούτε επί της χρυσής εποχής*³³. Από το συγκεκριμένο άρθρο ας κρατήσουμε τα εξής δύο συμπεράσματα: πρώτον ότι οι προσπάθειες για ανάκαμψη της αγροτικής παραγωγής προδίδουν την αγωνία του δημάρχου κι ενδεχομένως μέρους των κατοίκων για σταθεροποίηση – επιβίωση της οικονομίας με την επάνοδο στον πρωτογενή τομέα και δεύτερον ότι οι Χαλκίτες βίωσαν, συνειδητοποίησαν και αναγνώρισαν την εποχή της μεγάλης οικονομικής άνθησης του νησιού, η οποία έκτοτε έγινε μέτρο σύγκρισης για τις επόμενες περιόδους.

Ας επανέλθουμε, όμως, στα αποτελέσματα της έρευνας. Στα ποσοστά που θα αναφερθούν από αυτό το σημείο κι έπειτα θα πρέπει να έχουμε υπόψη μας ότι κάθε αναφορά στον Ιμπορείο, το λιμάνι του νησιού, θα πρέπει να ταυτίζεται οικονομικά με το εμπόριο και την σπογγαλιεία, ενώ οι αναφορές στο Χωριό αντίστοιχα με την αγροτική οικονομία. Από την επεξεργασία των πρώτων προικοσυμφώνων της περιόδου 1880 αποδεικνύεται πως ο Ιμπορείος ήταν ήδη σε μεγάλο μέρος διαμορφωμένος, καθώς πολλοί γονείς υπόσχονται να επιδιορθώσουν παλαιότερες οικογενειακές οικίες. Τα ποσοστά των προικίων οικιών που παρέχονται τη συγκεκριμένη περίοδο (1880 – 1890) διαμορφώνονται στα εξής επίπεδα: 81% για το λιμάνι έναντι

³³ Εφημερίδα *Δωδεκάνησος*, αριθμός φύλλου 2, σ. 2, Αλεξάνδρεια 1925.

19% για το ορεινό Χωριό³⁴. Ωστόσο, αν μελετήσουμε αποκλειστικά και μόνο τα έτη 1880 – 1885 θα βρεθούμε μπροστά σε μία ιδιαίτερα ενδιαφέρουσα αποκάλυψη, ότι δηλαδή η προικιά οικία του Ιμπορείου εμφανίζεται σε ποσοστό 69% ενώ του Χωριού σε 31%³⁵.

Έκτοτε, το ποσοστό των οικιών που συναντάμε στα προικοσύμφωνα και αφορούν τις οικίες του Χωριού, δεν ξεπερνούν το 10% με 13% περίπου (το 1911)³⁶. Άρα, με βάση τα στοιχεία των *Εγκλαβών* μέχρι το 1885 το Χωριό διατηρούσε ένα σεβαστό αριθμό οικογενειών που επέλεγαν να θέσουν τα θεμέλια της νέας τους ζωής βασιζόμενοι στα υπάρχοντα τους στο βουνό, στη γη και στα ζώα τους. Ωστόσο, από τις αρχές του 20^{ου} κι έπειτα, χρονολογία κατά την οποία κλείνει το βιβλίο του Αρχιερατικού Επιτρόπου Χάλκης, οι οικίες του Χωριού απαντώνται πλέον σπάνια, ως προικία κοριτσιών. Η Αντωνίου³⁷ θέλοντας να περιγράψει με γλαφυρό τρόπο τη σχεδόν μαζική μετακίνηση από την Χώρα στο λιμάνι, αναφέρει ένα χαρακτηριστικό δίστιχο που είπαν σε μία από τις πολλές Χωριανές όταν μετακόμισε στον Ιμπορειό:

*Σαν πάεις εις τον Ιμπορειό, πάρε και το βαστρί σου,
να μάθεις και της κόρης σου την τέχνη τη δική σου*

Κατά τον Τσοπανάκη το 1932 το Χωριό αριθμούσε μόλις εκατό κατοίκους και το λιμάνι χίλιους³⁸. Όσοι διαμένουν στο Χωριό ασχολούνται κυρίως με τη γεωργία και την κτηνοτροφία. Για την πιο αναλυτική και ρεαλιστική απεικόνιση του εν λόγω ζητήματος ο αναγνώστης μπορεί να μελετήσει τον πίνακα αριθμός ένα, όπου παρατίθενται στοιχεία από τρία προικοσύμφωνα του βιβλίου. Πιο συγκεκριμένα, έχουν επιλεγεί δύο έγγραφα της περιόδου 1885, με τη διαφορά ότι στο ένα η οικία που παρέχεται είναι στο Χωριό ενώ στο δεύτερο η οικία βρίσκεται στον Ιμπορειό. Επιπλέον, παρατίθεται κι ένα τρίτο προικοσύμφωνο, το οποίο, όμως, απομακρύνεται χρονικά από το 1885 και αποτελεί ένα αντιπροσωπευτικό δείγμα της περιόδου 1905 –

³⁴ Ηρακλείδου Σ., Μητροπολιτικός Κώδικας, σσ. 172 – 173.

³⁵ ο. π. σ. 173.

³⁶ Ένα σημαντικό τοπογραφικό υπόβαθρο της ευρύτερης περιοχής του Χωριού στο οποίο επισημαίνονται κλασικές, ελληνιστικές και ρωμαϊκές αρχαιότητες δημοσιεύεται στα Δωδεκανησιακά Χρονικά ΚΒ Τόμος, από τον Πιτσινό Νείλο στη σελίδα 178.

³⁷ Αντωνίου Β. σ. 144.

³⁸ Τσοπανάκης Α. Το ιδίωμα της Χάλκης Δωδεκανήσου, σ. 7.

1911. Σε αυτά παρακολουθούμε τη σταδιακή και σταθερή μείωση των κομματιών γης που συμπληρώνουν την προίκα των κοριτσιών του νησιού.

Ταυτόχρονα με τη δραματική μείωση των αναφορών για τα σπίτια του Χωριού, παρατηρούμε και τον σχεδόν ολοκληρωτικό αφανισμό του *έθιμου της Χάλκης*, όπως αποκαλείται στα έγγραφα, δηλαδή την παραχώρηση στο νέο ζευγάρι του στάβλου και του αλωνιού του. Δεν θα ήταν υπερβολικό να ισχυριστούμε ότι κάθε σπίτι στο Χωριό συνοδεύεται από ένα στάβλο και ένα αλώνι στα προικοσύμφωνα. Ενώ επίσης, αξίζει να τονιστεί ότι ακόμα και όταν δεν διαθέτει η οικογένεια της νύφης τα συγκεκριμένα περιουσιακά στοιχεία, δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις όπου έχει προνοήσει και αποταμιεύσει ένα σημαντικό χρηματικό ποσό για την αγορά τους. Το έθιμο αυτό, όπως αποδεικνύεται και παρακάτω στον πίνακα με τον αριθμό δύο, συνδέεται άμεσα με την οικία του Χωριού, αφού στη συντριπτική πλειοψηφία των περιπτώσεων αυτά τα δύο περιουσιακά στοιχεία εμφανίζονται μαζί. Ωστόσο, από το 1885 και μετά, είναι ιδιαίτερα σπάνιες αυτές οι αναφορές καθώς το έθιμο τείνει σταδιακά να εκλείψει. Από το 14.8% της περιόδου 1880 – 1890 μετά από διάστημα είκοσι χρόνων πέφτει το ποσοστό κάτω από το 10%.

Αντίστοιχα, η παραχώρηση χωραφιών στην Αλιμνιά, που εμφανίζεται ιδιαίτερα στην πρώτη εξεταζόμενη χρονική περίοδο, στη δεκαετία 1900 – 1911 πέφτει από 13.1% σε 7%. Αντίθετα, εκεί που παρατηρείται μία σημαντική αύξηση είναι στο ποσοστό των οικοπέδων που αγοράζονται στον Ιμπορείο από 10.5% (1880 – 1890) σε 15.1% (1900 – 1911). Αυτή η παράμετρος αποτελεί μία ακόμα απόδειξη ότι ο Ιμπορείος ήταν ήδη διαμορφωμένος στο μεγαλύτερο μέρος του, για να μην πούμε «κορεσμένος» ώστε οι ενδιαφερόμενοι να αναζητούν οικοπέδα εκτός οικισμού (συνήθως στην περιοχή Πλακερά). Τέλος, σταθερή μείωση παρουσιάζουν τα ποσοστά των ζώων που εμφανίζονται στα προικοσύμφωνα. Από 24.3% το 1880 – 1890, πέφτει στο 13.9% την αμέσως επόμενη δεκαετία για να αναπροσαρμοστεί τελικά και να ανέλθει στο 16.8% στην πρώτη δεκαετία του 20^{ου} αιώνα.

Η γη παραμένει διαχρονική αξία και απαραίτητο συμπλήρωμα της προίκας, όπως αποκαλύπτεται στον πίνακα αριθμός ένα. Το μετόχι και η χάριτα εμφανίζονται σχεδόν σε όλα τα δικαιπρακτικά έγγραφα του Κώδικα. Ωστόσο, αυτό δεν σημαίνει σε καμία περίπτωση ότι η γη είναι το βασικό μέσο βιοπορισμού. Ιδιαίτερη προτίμηση υπάρχει στις συκιές. Δεν είναι σπάνιες οι περιπτώσεις όπου, αν δεν υπάρχει διαθέσιμο κτήμα με συκιά/συκιές, τότε οι γονείς εξοικονομούν χρήματα για την ανάλογη αγορά.

Οι περιοχές με τις περισσότερες συκίες, με βάση τα στοιχεία του κώδικα, είναι οι εξής: η Ανδράμαστος, οι Κουντούροι και τα Κοίλα³⁹. Πολλά χωράφια προσφέρονται στις Ζιες, στον Πόνταμο, στην Φθενάδα, στα Πευκιά, στον Εγκρεμόν, στην Παρακρεμμιά⁴⁰ και αλλού. Από τις δύο τελευταίες ονομασίες ειδικά, μπορούμε εύκολα να εξάγουμε το συμπέρασμα ότι ακόμα και τα πιο απόκρημνα σημεία του νησιού χρησιμοποιούνταν για καλλιέργεια. Πράγματι, ο επισκέπτης της Χάλκης μπορεί ακόμα και σήμερα να δει τους τεράστιους ορεινούς όγκους που την αποτελούν να διατρέχονται από ξερολιθιές, που χρησιμοποιούνταν για να διαχωρίσουν τη μία ιδιοκτησία από την άλλη.

Δυστυχώς, μία βασική πληροφορία, την οποία δεν μας παρέχει ο Κώδικας, είναι το είδος της καλλιέργειας που εφαρμόζεται σε κάθε κομμάτι γης. Μία εξήγηση/απάντηση σε αυτή τη σύγχρονη απορία θα μπορούσε κάλλιστα να είναι ότι ίσως υπήρχαν περισσότερες από μία καλλιέργειες σε ένα χωράφι⁴¹. Επίσης, δεν αναφέρονται τα μέτρα, η έκταση που καταλαμβάνει η έγγεια ιδιοκτησία τους. Αυτό θα βοηθούσε πολύ την προσπάθειά μας να ποσοτικοποιήσουμε τα δεδομένα. Παραδείγματος χάριν, ένα κλιμάκι «χ» μέτρων με σιτάρι ή κριθάρι, ή μία χάριτα για καλλιέργεια οσπρίων. Επίσης, είναι σπάνιες οι πληροφορίες που συγκεντρώνουμε για κτήματα που έχουν φυτεμένα δέντρα και κυρίως το είδος τους, όπως ελιές, ροδιές, συκίες, φραγκοσυκίες και άλλα.

Επομένως, καταλήγουμε στο συμπέρασμα ότι δεν μπορούμε να δώσουμε σαφή απάντηση στο αν ο υπολογισμός των παραγόμενων προϊόντων, που αναφέρει η βιβλιογραφία, ανταποκρίνεται στην πραγματικότητα ή όχι. Οι παραλείψεις αυτές των συντακτών των εγγράφων ταιριάζει με την ευρύτερη λογική των προικοσυμφώνων της Χάλκης, τα οποία θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν ιδιαίτερος λιτά σε σχέση με τα αντίστοιχα άλλων

³⁹ Ειδικότερα τα Κοίλα αναφέρονται ως ιδιαίτερα σημαντική περιοχή εξαιτίας της εύφορης γης αλλά και της ασφαλούς θέσης ήδη από την εποχή του Μεσαίωνα. Σιγάλα Μ. Η Μεσαιωνική και μεταβυζαντινή Χάλκη μέσα από τα κυριότερα μνημεία της, *Δωδεκανησιακά Χρονικά* Τόμος ΚΒ, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, σ. 95.

⁴⁰ Ακολουθούνται πιστά τα τοπωνύμια της Χάλκης, όπως αναφέρονται στα κείμενα.

⁴¹ Είναι εξάλλου γνωστό, μέσω των αναφορών του Ηλιάδη και της Αντωνίου ότι συχνά έριχναν διπλό σπόρο στη γη, όπως σπόρο σιταριού και κριθαριού, ώστε αν δεν φύτρωνε το σιτάρι να φύτρωνε το πιο ισχυρό κριθάρι.

νησιών, όπως της Σύμης⁴². Οι Χαλκίτες συμβαλλόμενοι αναφέρουν μόνο τα βασικά στοιχεία, παραδείγματος χάριν, την οικία, το χωράφι και τους γείτονες με τους οποίους συνορεύουν αυτά.

Συμπερασματικά, φαίνεται καθαρά από τους τομείς, που αναλύθηκαν πιο πάνω, ότι η μετακίνηση από το Χωριό στον νέο οικισμό αποτέλεσε α-φορμή για οριστική ρήξη των κατοίκων με τον πρωτογενή τομέα. Ειδικότερα, από το 1902, χρονολογία κατά την οποία γίνεται υποχρεωτική η αναγραφή του επαγγέλματος των συμβαλλόμενων μερών στα προικοσύμφωνα, πληροφορούμαστε τη συνολική εικόνα που παρουσιάζει η κοινωνία του νησιού, δηλαδή τη συντριπτική ενασχόληση των κατοίκων με τη θάλασσα και το εμπόριο. Δύτες, ναύτες, κωπηλάτες, μηχανικοί και πλοίαρχοι αποτελούν την πλειοψηφία. Γεωργοί και βοσκοί είναι σαφώς λιγότεροι.

Από το 1657, χρονολογία κατά την οποία ναυπηγήθηκε το πρώτο ελληνικό τρεχαντήρι στην Ύδρα⁴³ άρχισε να οργανώνεται συστηματικά το ελληνικό θαλάσσιο εμπόριο. Στο διάστημα που μεσολαβεί μέχρι τα μέσα του 19^{ου} αιώνα μπαίνουν οι βάσεις για τη δημιουργία εμπορικών στόλων, βάσει των οποίων η Κάσος αποκτά τον τέταρτο σημαντικότερο στόλο στο Αιγαίο. Ως εκ τούτου, συντελείται στη διάρκεια αυτών των αιώνων μία σημαντική αλλαγή στο νησί της Χάλκης, που έμελλε να φέρει, αν και με μικρή διάρκεια, την μεγάλη οικονομική άνθηση στον τόπο. Το εμπόριο αναζωογονεί την οικονομία, τονώνει το ηθικό των κατοίκων και τις επενδύσεις τους. Σύντομα, στο λιμάνι της Χάλκης διακινούνται μεγάλα χρηματικά ποσά, χτίζονται μεγάλες αποθήκες για να αποθηκεύσουν τις σοδειές των σφουγγαριών, ενώ επιβλητικά καπετανόσπιτα κάνουν την εμφάνισή τους.

Αντίθετα, τα σπίτια του Χωριού εγκαταλείπονται. Οι πρόχειρες κατασκευές και η λεγόμενη *πατελιά*, δεν αντικαθίστανται από νέα, πιο γερά υλικά

⁴² Από προικοσύμφωνα που έχουν συναφθεί ανάμεσα σε οικογένειες Χαλκιδών και Συμιακών παρατηρούμε τη διαφορά στη σύνταξη και στο περιεχόμενο. Συγκεκριμένα, η μητέρα της Σύμης αναφέρει λεπτομερώς όλα τα περιουσιακά στοιχεία που συνοδεύουν την κόρη της στη Χάλκη, όπως είδη κουζίνας, παραδείγματος χάριν, *σινί, τέντζερης, πιάτα, κουτάλια κ.α. επίπλα*, όπως καρέκλες, καθρέπτες, κρεβάτια, είδη ρουχισμού, δηλαδή πετσέτες, σεντόνια, εσώρουχα και πολλά άλλα. Μέσα από αυτά τα έγγραφα μπορούμε να φανταστούμε και την οικία της Χάλκης, για την οποία απαντάται συχνά η λιτή έκφραση *έτοιμη με όλα τα αναγκαία μόνιπια*.

⁴³ Κραντονέλλη Α., *Ιστορία της Πειρατείας στους Μέσους Χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538 – 1699* σ. 17.

με αποτέλεσμα όσο οι κάτοικοι διαμένουν εκεί να συντηρούν με τις ίδιες παρωχημένες τεχνικές τα σπίτια τους. Μόλις, όμως, εγκαταλείπονται και οι τελευταίες οικίες, λίγο μετά τα μέσα του 20^{ου} αιώνα, καταρρέουν οι οροφές ενώ το μοναδικό δομικό στοιχείο που παραμένει μέχρι και σήμερα όρθιο είναι οι τοίχοι, που είχαν μεγάλο πλάτος και ήταν κατασκευασμένοι από πέτρα. Η προσπάθεια νέων ανθρώπων να επισκευάσουν τις παλιές οικίες του Χωριού, μπορεί να φέρει μεγάλη άνθηση στο νησί, καθώς θα δώσουν ζωή στον αρχικό οικισμό, κάτω από το επιβλητικό και αγέρωχο ενετικό κάστρο.

B. 1. Οθωμανική αυτοκρατορία και ανάπτυξη τοπικής οικονομίας.

Στο σημείο αυτό, μεταβαίνουμε στη δεύτερη ερευνητική υπόθεση, δηλαδή την επισκόπηση ενός πλήρους οικονομικού κύκλου κατά τη διάρκεια της όψιμης οθωμανικής κατοχής, ενώ ταυτόχρονα θα παρατηρήσουμε τους λόγους για τους οποίους ο 20ος αιώνας κατακρήμισε την τοπική οικονομία αντί να της δώσει ώθηση. Εν προκειμένω, θα ξεκινήσουμε από το δεύτερο ερώτημα και θα καταλήξουμε στο πρώτο. Ουσιαστικά αυτό που θα επιχειρηθεί να παρουσιαστεί είναι ένας συνδυασμός παραγόντων, τοπικής αλλά και ευρύτερης ιστορικής κλίμακας, που μοιραία επηρέασαν και τη Χάλκη, η οποία βρέθηκε στο «μάτι του κυκλώνα», ως τμήμα της ευαίσθητης γεωγραφικής περιοχής της νοτιοανατολικής Μεσογείου, στις αρχές του 20^{ου} αιώνα.

Η Χάλκη, ως εδαφική κτήση της Υψηλής Πύλης, είχε την ευκολία να διαχειρίζεται μόνη της τα οικονομικά της και να υπόκειται σε συνολική ετήσια προνομιακή φορολόγηση, καθώς ανήκε στα περίφημα νησιά *μακτού*. Η δυνατότητα αυτοδιοίκησης εξασφάλιζε περιθώρια ελευθερίας στο νησί, γεγονός που έδωσε το έναυσμα για δημιουργία σπογγαλιευτικών επιχειρήσεων. Η ανάπτυξη του συγκεκριμένου εμπορίου, που τόσο ενίσχυσε οικονομικά τη Χάλκη, παρέχοντάς της την ευκαιρία να καταλάβει μία κυρίαρχη θέση ανάμεσα στα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, ευνοήθηκε ιδιαίτερα από τις συνθήκες που επικρατούσαν στα πλαίσια της Οθωμανικής διοίκησης.

Ωστόσο, προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα τα περίφημα προνόμια σταδιακά αρχίζουν να δέχονται πιέσεις καθώς η ανάγκη της οθωμανικής αυτοκρατορίας για μεγαλύτερο κέρδος οδηγεί σε φερμάνια που στοχοποιούν τους νησιώτες, ενώ ταυτόχρονα ξεκινούν οι περιορισμοί στις άδειες σπογγαλιείας. Από το 1860 έως την άνοδο του κινήματος των Νεότουρκων αρκετά προβλήματα βάλλουν τις τοπικές οικονομίες. Χαρακτηριστικό παράδειγμα, που απεικονίζει γλαφυρά τις συνέπειες των ευρύτερων πολιτικών εξελίξεων, παρουσιάζει η οικονομία της Χάλκης το 1906. Μέσα από ένα πολυσέ-

λιδο φορολογικό έγγραφο, που εντοπίζεται στα Γενικά Αρχεία του Κράτους, πληροφορούμαστε τις οικονομικές δυσκολίες της τοπικής Δημογεροντίας ως προς την είσπραξη των φόρων, τη διαχείριση των δανειακών της υποχρεώσεων και τις απαιτούμενες φορολογικές ρυθμίσεις⁴⁴.

Από το έγγραφο ιδιαίτερη εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι πολλοί από τους εκκινητές δυσκολεύονται να αποπληρώσουν τους φόρους του προηγούμενου οικονομικού έτους, κατά συνέπεια δεν θα μπορούν να εξασφαλίσουν την πολύτιμη άδεια, το *κουτσί*, άρα δεν μπορεί να τους επιτραπεί ο απόπλους. Παράλληλα, η δημογεροντία προσπαθεί, με σημερινούς όρους, να αναμορφώσει την οικονομία και να μην πάρει μέτρα που θα πλήξουν τον κοινωνικό ιστό. Προβαίνει, παρόλα αυτά, στη λήψη ρηξικέλευθων αποφάσεων, όπως η κατάργηση του μισθού των δημογερόντων επί διετία, μαζί με άλλα μέτρα λιτότητας (μείωση του ενοικίου του δικαστηρίου, της δημογεροντίας Χάλκης και άλλων κτιρίων), επιβολή φόρου στη φαρμακευτική συνταγή, στα ενδεικτικά των μαθητών, στο πετρέλαιο και άλλα, προκειμένου να συμπληρώσει τα απαιτούμενα χρηματικά ποσά και να μην χρειαστεί, όπως χαρακτηριστικά αναφέρει, να απολύσει τους δασκάλους! Όλα τα παραπάνω, ωστόσο, θα ίσχυαν μόνο εφόσον εξασφάλιζαν την έγκριση του Μητροπολίτη, στον οποίο απευθύνεται το έγγραφο⁴⁵.

Ουσιαστικά, η οικονομία δείχνει να βρίσκεται σε ύφεση με τα πρώτα δείγματα μετανάστευσης να κάνουν την εμφάνισή τους. Ακόμα και η σπογγαλιεία, το δυνατό «όπλο» του νησιού, αν και σύμφωνα με τον Έλληνα πρόξενο Ρόδου Λαγουδάκη αυξάνεται, ωστόσο φαίνεται μέσα από τον Κώδικα της Χάλκης να παρατηρείται σταδιακή υποχώρηση. Η κατάσταση επιδεινώνεται καθώς μπαίνουμε στον 20^ο αιώνα και τα έντονα σημάδια κρίσης γίνονται πλέον αισθητά. Όπως χαρακτηριστικά αναφέρει ο Σαμουέλ Μπω Μποβύ, λίγα χρόνια αργότερα, στο *Ημερολόγιο Δωδεκανήσου 1930 - 1931*⁴⁶ όταν επιβιβάζεται σε ένα καΐκι με προορισμό τη Ρόδο επισημαίνει για τους συνταξιδιώτες του «οι υπόλοιποι είναι οι τελευταίοι απολυμένοι σπογγαλιείς [...] οι σπογγαλιείς παρακολουθούν με το βλέμμα τα μικρασιατι-

⁴⁴ Ηρακλείδου Σ. Ένα σύγχρονο φορολογικό σύστημα στη Χάλκη της Δωδεκανήσου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, *Δωδεκανησιακόν Αρχείον, Σύγγραμμα Περιοδικόν*, τόμος 10, σ. 143 – 151.

⁴⁵ Ο.π.

⁴⁶ Σαμουέλ Μπω Μποβύ, *Ημερολόγιο Δωδεκανήσου (1930 – 1931)* σελ. 187.

κά παράλια, όπου όλο το καλοκαίρι βουτούσαν χωρίς αποτέλεσμα μέχρι και 40 ώρες συνεχώς.» Η συγκεκριμένη αναφορά παρουσιάζει τη γενικότερη εικόνα της σπογγαλιείας στη Δωδεκάνησο εκείνη τη χρονική περίοδο.

Η παρέμβαση των Ιταλών αποτέλεσε έναν επιπλέον λόγο που επιβάρυνε την τοπική οικονομία. Αν και αρχικά η έλευσή τους είχε χαιρετιστεί από τους Δωδεκανήσιους ως ένα βήμα προς την απελευθέρωση, σύντομα αποδείχθηκε ότι στο πρόσωπο της νέας διοίκησης οι Έλληνες κάτοικοι των νησιών είδαν έναν ισχυρό αντίπαλο που αποτέλεσε πρόσκομμα στο δρόμο προς την ένωση με την Ελλάδα⁴⁷. Παράλληλα, τα οικονομικά σχέδια της νέας διοίκησης απομάκρυναν ακόμη περισσότερο τους κατοίκους από τις παραδοσιακές μεθόδους που είχαν ακολουθηθεί έως τότε, αλλά και από τις παραδοσιακές αγορές.

Συμπερασματικά, με την πολιτική των Ιταλών, οι οποίοι θέλησαν να θέσουν κάθε μορφή οικονομικής λειτουργίας υπό τον αποκλειστικό τους έλεγχο, η τοπική οικονομία λογοδοτεί στις νέες αρχές, ενώ η νέα φορολογία που εισήχθη κατήργησε το προνομιακό καθεστώς που είχαν κερδίσει οι Χαλκίτες, όπως και οι υπόλοιποι νησιώτες, επί Οθωμανών.

Παράλληλα, η αλλαγή του ιδιοκτησιακού καθεστώτος των νησιών, από οθωμανικό σε ιταλικό, αποκόπτει από προσοδοφόρες αγορές και ανοίγει το δρόμο για άλλες. Ωστόσο, ο ανταγωνισμός έχει σαφέστατα αυξηθεί, ενώ παράλληλα οι πολεμικές αναμετρήσεις που λαμβάνουν χώρα στον ευρύτερο χώρο των μεσογειακών υδάτων, καταφέρουν ισχυρά χτυπήματα στον κλάδο της σπογγαλιείας. Ουσιαστική προσπάθεια για ανόρθωση του τομέα θα παρακολουθήσουμε μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου πολέμου από την πλευρά του επίσημου ελληνικού κράτους, μέσω της Αγροτικής Τράπεζας. Εν τούτοις, η αθρόα μετανάστευση των Δωδεκανήσιων προς Αμερική, Αυστραλία και Αφρική επιδεινώνει την ήδη βεβαρυσμένη κατάσταση.

Συμπεραίνοντας, θα μπορούσαμε να συνοψίσουμε με τα ακόλουθα στοιχεία την πορεία του οικονομικού κύκλου της Χάλκης από τις αρχές του 19^{ου} αιώνα ως τα μέσα του 20^{ου}.

⁴⁷ Σημειώνει ο Μπω Μποβύ κατά τη δεύτερη παραμονή του στα Δωδεκάνησα το 1931 ενώ βρίσκεται σε καράβι που πλέει από τη Λέρο προς τη Κάλυμνο: «Ένας Καλύμνιος μου επισημαίνει ότι όλα τα σπίτια ήταν γαλάζια με λευκά πλαίσια στα παράθυρα, αλλά οι Ιταλοί δεν τους αφήνουν πια να τα βάφουν έτσι.» *Ημερολόγιο Δωδεκανήσου (1930 – 1931)* σελ. 151.

- Εξάλειψη της πειρατείας⁴⁸, ασφάλεια πλεύσης στο Αιγαίο και τη Μεσόγειο. Έκδηλο ενδιαφέρον του ελληνικού κράτους για την αποκατάσταση των μεταφορών και την επέκταση του εμπορίου.

- Άνοδος εμπορίου στη νοτιοανατολική μεσόγειο. Σταδιακή συμμετοχή των νησιωτών.

- Εισροή οικονομικών κεφαλαίων στη Χάλκη. Πιθανότατα ο Πιπίνος Ιωάννου, πατέρας του γνωστού εμπόρου Ιωάννη Πιπίνου, ο οποίος αναφέρεται ως ο πρώτος εκκινητής σύμφωνα με τον Ηλιάδη⁴⁹, φέρνει το απαραίτητο κεφάλαιο από την Ελλάδα ώστε να επεκταθούν οι Υδραϊκές και ευρύτερες ελληνικές αγορές. Κεφάλαια φθάνουν στο νησί και από Γάλλους.

- Μεταστροφή του οικονομικού ενδιαφέροντος των κατοίκων της Χάλκης από τη γη (γεωργία, κτηνοτροφία) στη θάλασσα.

- Σταδιακή μετακίνηση από τα ορεινά (παλιό Χωριό) προς τα πεδινά (Ιμπορειός).

- Δημιουργία αξιόλογου εμπορικού λιμανιού και σπογγαλιευτικού στόλου.

- Επέκταση εμπορικών επιχειρήσεων, αποκλειστική ενοικίαση θαλάσσιων περιοχών για κατάδυση, διεθνές εμπόριο.

- Αναζήτηση νέων αγορών, ανάγκη για επέκταση επιχειρηματικού δικτύου δημιουργία εμπορικών «αποικιών» π.χ. Τάρπον Σπρίνγκς και άλλα.

- Αύξηση οθωμανικής φορολογίας, απαγορεύσεις, πολιτική αστάθεια στον όψιμο 19^ο αρχές 20^{ου} αιώνα.

- Έλευση Ιταλών, αποκοπή από παραδοσιακές αγορές, διώξεις, πιέσεις κατά της ελληνικής κοινότητας.

- Α΄ και Β΄ Βαλκανικός, Α΄ Παγκόσμιος Πόλεμος, αποσταθεροποίηση στη Μεσόγειο.

⁴⁸ Κατά τον Σκανδαλίδη Κ. η πάταξη της πειρατείας συνδέεται εν μέρει στο γεγονός ότι οι Γάλλοι κατέλαβαν το Αλγέρι.

⁴⁹ Σύμφωνα με την ίδια πηγή οι Χαλκίτες εκκινητές ήταν οι γέρο Πιπίνος με τους γιους του, Ιωάννη και Αριστείδη, ο Καραφύλλης Παπαδάκης, ο Κανέλλος, οι Βασίλειος και Δήμος Ευσταθίου, ο Αμβρόσιος Μιχαηλίδης, ο Γεώργιος Καλλογρίδης, ο Περής Περίδης, το Μιχαλιό του Σάββα, ο Γιάννης Κισλαρίδης, ο Γαληνός, ο Αυγουστής Τσίμπικας, ο Νικήτας Παναγής, ο Παναγής Βαρελλός, ο Χατζηδιαμαντής, ο Αντώνης Φιλίππου, και δύο ξένοι (Γάλλοι) οι Ντούτσης και Denerous. Εντύπωση προκαλεί το γεγονός ότι ως εκκινητής αναφέρεται ο Ιταλός σταθμάρχης χωροφυλακής Χάλκης, Deriou. Ηλιάδης Κ. σσ. 168 – 171.

- Ισχυρό μεταναστευτικό ρεύμα προς χώρες του εξωτερικού και την Ελλάδα.

- Σκληρή ιταλική πολιτική με στόχο τον αφελληνισμό των κατοίκων. Επιβολή ιταλικής γλώσσας. Νέο μεταναστευτικό ρεύμα.

- Ξέσπασμα Β' Παγκοσμίου Πολέμου και λήξη.

- Μαζική μεταναστευτική ροή προς το εξωτερικό.

Γ. Συμπεράσματα

Το νησί της Χάλκης εκτός από τη σημαντική Ιστορία των αρχαίων και μεσαιωνικών χρόνων διαθέτει ένα σπουδαίο πεδίο για έρευνα στα πλαίσια των νεότερων χρόνων. Διέγραψε έναν πλήρη οικονομικό κύκλο στην όψιμη οθωμανική περίοδο, ενώ σήμερα έρχεται αντιμέτωπη με μια δεύτερη εξίσου σπουδαία πρόκληση για το μέλλον της. Ενώ καταστράφηκε οικονομικά, καθώς η ευρωστία που με τόσο ζήλο «έχτισε» κατέρρευσε στο πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, σήμερα ο τουρισμός της δίνει μία δεύτερη ευκαιρία για να θυμηθεί παλιές και ένδοξες εποχές. Θα μπορέσει η ίδια και οι άνθρωποί της να διαχειριστούν αυτή την πρόκληση; Ο τουρισμός, ο περίφημος τριτογενής τομέας, είναι υπεύθυνος για την ανάκαμψη που παρατηρούμε σήμερα. Θα πρέπει να αγνοηθεί ο πρωτογενής τομέας ή αντιθέτως να ενισχυθεί; Δεν θα πρέπει να λησμονούμε ότι ένας τόπος που παράγει είναι σε θέση να κρατήσει τους κατοίκους του. Ίσως όχι με τόση ευκολία και ανώδυνα, όπως ο τουρισμός, αλλά με μεγαλύτερη σιγουριά, ενώ ταυτόχρονα θα επενδύει σε υποδομές. Επομένως, η πρόκληση είναι εδώ και το μέλλον θα δείξει αν μάθαμε το μάθημα που μας επιφύλασσε η Ιστορία με τους κύκλους της.

ΣΟΦΙΑ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Πίνακες 1 και 2.

Οικία στο Χωριό (1885)	Οικία στον Ιμπορείο (1885)	Οικία στον Ιμπορείο (1906)
✦ Χωράφια, μετόχι στα Βουνιά	Περιβόλι στα Χέρσα	Δύο συκές
✦ Αμπέλι στα Κοίλα	Χωράφι στον Εγκρεμόν	Ένα μετόχι στον Πετρόλακκον
✦ Έτερο χωράφι	Χωράφι στο Κά-	Έτερα χωράφια στον Κισσόν
✦ Περιβολάκι		

<ul style="list-style-type: none"> ✦ Χωράφια στις Μάνδρες ✦ Έτερο χωράφι στον Πόνταμο κι ένα άλλο με δένδρα ✦ Δύο συκιές στου Κούκκιαλη το πηγάδι ✦ Όσα χωράφια βρεθούν τα μισά ✦ Το αδελφομοίρι της ✦ Το στάβλο και το αλώνι της στο Χωριό ✦ Δύο αγελάδες και πρόβατα ✦ Ένα μαγαζί στον Ιμπορειό ✦ 1.000 γρόσια 	<p>στρον Χωράφι στην Πα- ρακρεμμιάν Όσα χωράφια βρε- θούν το μερίδιό της Μία αγελάδα κι ένα δαμάλι Από την Αλιμνιά το αδελφομοίρι της 3.000 γρόσια</p>	<p>Στην Τραχιά ένα κομμάτι Έτερο μετόχι στα πευκιά Ό,τι άλλο βρεθεί είναι δικό της 100 χρυσά εικοσόφραγμα⁵⁰</p>
---	--	--

Συνολικές παρατηρήσεις για τον πίνακα αριθμός 1.

1. Στόχος του συγκεκριμένου πίνακα είναι να απεικονιστεί η αξία της γης στην προτίμηση των προικιζόντων.

2. Ένα πρώτο στοιχείο που θα πρέπει να επισημανθεί είναι η χρήση μετρητών. Και στα τρία έγγραφα παρέχονται χρήματα στο νέο ζευγάρι. Αυτό που διαφέρει είναι τα ποσά. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον έχει στο τρίτο προικοσύμφωνο το ύψος του χρηματικού ποσού αλλά και το είδος του νομίσματος (χρυσά εικοσόφραγμα) ως ένδειξη του πλούτου που συσσωρεύεται στο νησί.

3. Στο προικοσύμφωνο όπου η προικώα οικία βρίσκεται στο Χωριό είναι έκδηλη η παρουσία της γης, αφού τα χωράφια που παρέχονται στο νεόνυμφο ζευγάρι είναι σχεδόν διπλάσια από εκείνα που προσφέρονται στο δεύτερο.

⁵⁰ Η συγκέντρωση και διάθεση ξένων νομισμάτων αφορά αποκλειστικά όσους ασχολούνται με το θαλάσσιο εμπόριο και ειδικότερα με το εμπόριο σπόγγων. Ειδικότερα στη συγκεκριμένη περίπτωση, επειδή το ποσό είναι αξιολύπητο, δεν μας προκαλεί εντύπωση που το επάγγελμα του πατέρα της

Αρ. Εγγράφου	Χρονολογία	Οικία στον Ιμπορειό	Οικία στο Χωριό	Ζώα (ψιλά/χονδρά)	Στάβλος - αλώνι
6	1882	¶			
7	-	¶			
10	-	¶			
11	1878	¶			
12	1882		¶		¶
13	1882		¶	X/Ψ	¶
14	1882		¶	X	¶
15	1882	¶			
16	1882	¶			¶
17	1882		¶	X	¶
18	1882	¶			
19	1882	¶		X	
20	1882	¶		X	
21	1882	¶		Ψ	¶
22	1882		¶		
23	1883	¶			
24	1883	¶			
25	1883	¶		X	
26	1882		¶	X/Ψ	¶
27	1882			X	¶
28	1883		¶	X	¶
29	1883	¶			
30	1880	¶			
31	1883	¶			
32	1883	¶			
33	-	¶			
34	-	¶		X/Ψ	¶
35	1882		¶	X	¶
36	1883		¶	X	
40	1883		¶	X	¶
41	-		¶	X	¶
43	1883		¶	Ψ	¶
44	1884		¶	X/Ψ	¶
45	1883	¶			
46	1883	¶			

47	1884	¶			
48	1884	¶			
49	1884	¶			
50	1884	¶			
51	1885	¶			
52	1884	¶		X	¶
53	1884		¶	X	¶
55	1884	¶			
56	1884		¶	X	
57	1884		¶	X	¶
58	1884		¶	X	¶
59	-		¶	X	¶
60	1884	¶		X/Ψ	
61	1884		¶	X	¶
62	-		¶	X	¶
63	1884	¶			
64	1884		¶	X	¶
65	1884		¶	X	¶
66	1884	¶		X	¶
67	-	¶			
68	1884	¶			¶
69	1885	¶		Ψ	
70	1884	¶			
71	-	¶			
75	-	¶			
76	1884	¶	¶		¶
77	1884	¶			
78	1884	¶			
79	1884	¶			
80	1884	¶			
81	1884	¶			
82	1884	¶			
83	1885	¶			
84	1885	¶			
85	1885	¶			¶
87	1883	¶			
88	1878	¶		X/Ψ	¶
94	1885	¶			

95	1885	¶			
101	1880	¶			

Συνολικές παρατηρήσεις για τον πίνακα αριθμός 2:

1. Αναφέρονται όλα τα προικοσύμφωνα του Κώδικα που ανήκουν στην χρονική περίοδο 1880 – 1885 με εξαίρεση τα έγγραφα: 11, 30 και 88 με χρονολογία σύνταξης αντίστοιχα 1878, 1880 και 1878. Στα κελιά που συναντάμε παύλα δεν έχει διασωθεί η χρονολογία του εγγράφου.

2. Με την χρήση του γράμματος Χ γίνεται αναφορά στα χονδρά ζώα, ενώ με το γράμμα Ψ υποδηλώνονται τα ψιλά. Σε όποιο κελί απαντώνται και τα δύο γράμματα Χ/Ψ σημαίνει ότι στο προικοσύμφωνο αναφέρονται και τα δύο είδη.

3. Από τον πίνακα διαγράφονται τα προικοσύμφωνα με αριθμό καταλόγου 74, 92 και 96 καθώς εκτός των ονομάτων των συμβαλλομένων δεν διασώζεται κανένα άλλο στοιχείο που θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε στην παρούσα έρευνα.

4. Στα προικοσύμφωνα έγγραφα με αριθμό 21, 66, 68 και 85 παρατηρείται το φαινόμενο οι προικίζοντες να παρέχουν οικία στον Ιμπορείο αλλά να εξασφαλίζουν σταύλο και αλώνι στο Χωριό. Ενδεχομένως να πρόκειται για οικογένειες που πρωτύτερα διέμεναν στο Χωριό ενώ κατά τη σύνταξη του δικαιοπρακτικού εγγράφου έχουν μετακινηθεί στον Ιμπορείο. Αντίστοιχα, στο έγγραφο με αριθμό 76 οι προικίζοντες εκτός από την οικία στον Ιμπορείο παρέχουν και δεύτερη στο Χωριό.

5. Η πλειοψηφία των σπιτιών που δίνονται ως προίκα στο Χωριό συνοδεύονται από στάβλο, αλώνι και χονδρά ζώα.

6. Οι οικίες του Ιμπορείου σπανιότερα συνδυάζονται με παραχώρηση ζώων.

7. Στο προικοσύμφωνο αριθμός 27 δεν αναφέρεται οικία, αντίθετα οι προικίζοντες προσφέρουν χρήματα. Αντίστοιχα στα έγγραφα με αριθμό 91 και 93 δεν καταγράφεται σε ποιο σημείο βρίσκεται η οικία που προσφέρεται. Επομένως, τα συγκεκριμένα έγγραφα δεν συμπεριλαμβάνονται στον πίνακα.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ☞ Αντωνίου Β. *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου σε παλιούς και σύγχρονους καιρούς*, Εκδόσεις Δημόσιας Βιβλιοθήκης Ρόδου, Ρόδος 1997.

- ✧ Ηλιάδης Κ. *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου (Ιστορία – Λαογραφία – Ήθη και Έθιμα) Τόμος Πρώτος*, Αθήνα 1950.
- ✧ Ηρακλείδου Σ. *Ένα σύγχρονο φορολογικό σύστημα στη Χάλκη της Δωδεκανήσου στις αρχές του 20^{ου} αιώνα*, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, Σύγγραμμα Περιοδικόν, τόμος 10, εν Αθήναις 2017.
- ✧ Ηρακλείδου Σ. *Μητροπολιτικός Κώδικας της Χάλκης Δωδεκανήσου, Προικοσύμφωνα, Διαθήκες, Δωρητήρια, Πωλητήρια επί οθωμανικής Αυτοκρατορίας, τέλη 19^{ου} αρχές 20^{ου} αιώνα*, Εκδόσεις Παπαζήση, Αθήνα 2019.
- ✧ Κογιόπουλος Κ. *Πληροφορίες για τα Δωδεκάνησα το 1303 (1885 – 1886) από το Οθωμανικό Ημερολόγιο Αρχιπελάγους (Σαλναμές)*, Δωδεκανησιακόν Αρχεῖον, Τ.10^{ος}, Αθήνα 2017.
- ✧ Κραντονέλλη Α., *Ιστορία της πειρατείας στους Μέσους Χρόνους της Τουρκοκρατίας 1538 – 1699*, Εστία, Αθήνα 2015.
- ✧ Μπω Μποβύ Σ, *Ημερολόγιο Δωδεκανήσου (1930 – 1931)*, Κοινοφελές ίδρυμα Υποτροφιών Ρόδου Εμμανουήλ και Μαίρης Σταματίου, Ρόδος 2019.
- ✧ Ολυμπίτου Ε. *Σπογγαλιευτική δραστηριότητα και κοινωνική συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19^{ος} – 20ός αι.)* Ινστιτούτο Ιστορικών Ερευνών – Τομέας Νεοελληνικών Ερευνών, Αθήνα 2014.
- ✧ Πιτσινός Ν. *Εντοπισμός μίας χαμένης επιγραφής, η χωροθέτηση των αρχαιοτήτων στο Χωριό και η κατάρρευση τμήματος του τείχους του κάστρου στη Χάλκη*, Δωδεκανησιακά Χρονικά Τόμος ΚΒ, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2008.
- ✧ Σιγάλα Μ. *Η Μεσαιωνική και μεταβυζαντινή Χάλκη μέσα από τα κυριότερα μνημεία της*, Δωδεκανησιακά Χρονικά Τόμος ΚΒ, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2008.
- ✧ Σκανδαλίδης Κ. *Οι διωγμοί των Ελλήνων υπηκόων στα νησιά του Αρχιπελάγους, λίγο πριν από την πτώση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας. Η περίπτωση της Χάλκης*. Δωδεκανησιακά Χρονικά Τόμος ΚΒ, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2008.
- ✧ Σκανδαλίδης Μ., *Δωδεκανησιακή Μικρονησία Αιγαίου Αινίγματα*, Εκδόσεις Υετούσα, Αθήνα 1997.
- ✧ Τσοπανάκης Α. *Το ιδίωμα της Χάλκης Δωδεκανήσου*, Θεσσαλονίκη 1945.

- ❧ Φλέγελ Κάρολος, *H. A. Θ. Παναγιώτης ο Οικουμενικός Πατριάρχης Ανθιμος ο Ζ' εν Καλύμνω*, Σάμος 1896.

ΨΗΦΙΑΚΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❧ Εφημερίδα *Δωδεκάνησος* (1925) Έτος Α', Αριθμός φύλλου 2, σ. 2. Δημόσια Κεντρική Βιβλιοθήκη Ρόδου www.rhodeslibrary.gr
- ❧ Γ.Α.Κ. Νομού Δωδεκανήσου, Αρχαιομνήμων, αρχειακή συλλογή Δημογεροντίας Σύμης, Φάκελος Χάλκη, www.arxiomnimon.gak.gr

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- ❧ Collas M. *La Turquie en 1861*, Paris Librerie A. Franck, 1861.

ΤΙΤΣΑ ΠΙΠΙΝΟΥ
Συγγραφέας

ΤΟ ΚΑΡΠΑΘΙΚΟ ΣΠΙΤΙ

Αξίζει να αναφερθούμε στις ιδιαιτερότητες στην εσωτερική διακόσμηση του Καρπάθικου Σπιτιού που το κάνουν να μην μοιάζει με κανένα άλλο νησιωτικό σπίτι του Δωδεκανησιακού Συμπλέγματος, αλλά και άλλων νησιών. Αποτελεί μια κατηγορία από μόνη της, γιατί όλα εδώ ακολουθούν ένα είδος πρωτοκόλλου, αυστηρής διάταξης, κοινωνικών τάξεων, εύνοια στις πρωτότοκες που περνά από γενιά σε γενιά χωρίς αμφισβητήσεις και παρεκκλίσεις. Αντίθετα με το εξωτερικό του που είναι σχετικά απλό, το εσωτερικό είναι ένα μικρό μουσείο λαϊκής τέχνης. Κάθε εκατοστό του είναι καλυμμένο από έπιπλα, αντικείμενα και κεντήματα. Σαν μία αίθουσα του Μουσείου Μπενάκη με αντικείμενα σπάνια και παλιά που μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά και γι' αυτό έχουν διασωθεί.

Το μητρικό σπίτι, με ό,τι αυτό περιέχει, κληροδοτείται αυτούσιο στην πρωτοκόρη που έχει το όνομα της γιαγιάς στην οποία ανήκε, χωρίς να αφαιρούνται, πολύ περισσότερο να πωλείται οτιδήποτε ακόμη κι αν η οικογένεια αντιμετωπίσει οικονομικές δυσκολίες, με αποτέλεσμα σε αυτά τα σπίτια να βρίσκονται αντικείμενα αιώνων διατηρημένα σε άριστη κατάσταση. Ούτε φυσικά χρησιμοποιούνται τώρα πια, για τον φόβο της καταστροφής ή της φθοράς τους, μιας και είναι αναντικατάστατα, αν και χρηστικά, όπως πιάτα, πιατέλες, κανάτες κ.α. ειδικές παραγγελίες από ξενιτεμένους άνδρες της οικογένειας. Έτσι σήμερα βλέπουμε σε αυτά αυθεντικούς βενετσιάνικους καθρέφτες, γνήσια παλιά κεραμικά είτε από νησιά της Ελλάδας με διάσημη κεραμοποιία, είτε από πόλεις των παραλίων της Μικράς Ασίας, όταν ακόμη η Κάρπαθος ήταν και αυτή, όπως όλα τα Δωδεκάνησα μέρος της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και οι άνδρες ξενιτεύονταν τους χειμερινούς μήνες όπου υπήρχε δουλειά. Ακόμη και από άλλες χώρες, τότε που οι ναυτικοί έφερναν ό,τι έβρισκαν σε καλή τιμή στα λιμάνια που ταξίδευαν για τις προίκες των κοριτσιών της οικογένειας από τη Μασσαλία μέχρι τα παράλια της Αφρικής. Τα πιάτα φέρουν μορφές βασιλέων, βυζαντινών αυτοκρατόρων, εξαιρετικά σπάνια σήμερα, κινέζικα σχέδια, ανατολίτικα αραβουργήματα. Ένας συλλέκτης που τα ψάχνει αγωνιωδώς ή οι διευθυντές ελληνικών μουσείων λαϊκής τέχνης θα εκπλαγούν ευχάριστα από τον πλούτο των σπάνιων αντικειμένων που κοσμούν τα σπίτια αυτά.

Οι τοίχοι και τα πατώματα είναι σε τέτοια έκταση καλυμμένα, που χωρίς υπερβολή ο καθαρισμός που απαιτεί το Καρπάθικο, δηλαδή πλύσιμο, σιδέρωμα, κολλάρισμα των κεντημάτων, γυάλισμα των μπρούτζινων, είναι ένας μήνας σκληρής διαρκούς εργασίας που μόνο εξειδικευμένες γυναίκες μπορούν να το κάνουν, ώστε να επανατοποθετηθούν με υπομονή τα αντικείμενα στην αρχική τους θέση ακριβώς με την ίδια διάταξη. Όταν λέμε Καρπάθικο, που σε κάποια χωριά λέγεται Μεγάλο Καρπάθικο, δεν εννοούμε όλο το οικοδόμημα, αλλά έχει επικρατήσει για ένα χώρο, τον μεγαλύτερο του σπιτιού, αυτόν που σε άλλη περίπτωση θα λέγαμε χώρος υποδοχής. Δηλαδή ο χώρος που γίνονται τα γλέντια, αλλά και χώρος ύπνου. Ίσως γιατί παλαιότερα τα σπίτια ήταν μονόχωρα. Μια ιεροτελεστία. Και όλα εκεί μέσα είχαν τη χρήση τους και φέρουν το δικό τους όνομα, ακόμη και τα χερούλια της πάγκας, για παράδειγμα, ένα αμελητέο για άλλους εξάρτημα, που λέγονται κουτσουρούνια. Όλα στο νησί απαιτούν μια τελετουργία και το δικό τους όνομα, που δεν απαντάται σε άλλα μέρη, όπως τα μέρη της παραδοσιακής φορεσιάς, τα υποδήματα, τα φαγητά, έτσι και τα αντικείμενα ή τα μέρη του σπιτιού, που με αυτό τον τρόπο τα κάνουν πιο σημαντικά. Κι έτσι η εικόνα του Καρπάθικου ταξιδεύει από γενιά σε γενιά, και από αιώνα σε αιώνα σχεδόν αναλλοίωτη. Αξίζει να πούμε ότι αν μία άλλη κόρη από αυτήν που κληροδοτείται το σπίτι ζητήσει ένα πιάτο ή ένα εικόνισμα δεν της δίνεται ώστε να μην μειωθεί στο ελάχιστο η αξία του και κατ' επέκταση η αξία της κόρης στην γαμήλια αγορά.

Η Κάρπαθος ένα νησί με πολύ ξεχωριστά έθιμα που έχουν κινήσει το ενδιαφέρον πολλών μελετητών στην Ελλάδα και το εξωτερικό, όπως το έθιμο της μεταβίβασης της περιουσίας της μάνας στην πρωτότοκη κόρη, που το μικρό όνομα και όχι το επίθετο έχει τη μεγαλύτερη σημασία- κάτι πρωτοφανές- ή η φορεσιά των γυναικών της Ολύμπου που δεν την αποχωρίζονται ακόμη και όταν ταξιδεύουν εκτός νησιού, έχει ένα πολύ ιδιαίτερο τρόπο στη διακόσμηση του σπιτιού, που αξίζει να μιλήσουμε εδώ.

Αυτό λοιπόν στολίζεται και διατηρείται στολισμένο όλο τον χρόνο και ανοίγει σε γιορτές ονομαστικές, Αγίων του χωριού, γάμους, σε λαϊκά γλέντια τόσο συνηθισμένα στο νησί και γενικά μόνο σε εξαιρετικές περιστάσεις. Ακόμη και όταν οι ένοικοί του μεταναστεύσουν, και αυτό ήταν συνηθισμένο πριν κάποια χρόνια, αλλά και σήμερα που πολλοί από αυτούς ζουν στην Αμερική ή άλλα μέρη της Ελλάδας, ο χώρος κλειδώνεται και παραμένει απείρακτος περιμένοντας την επιστροφή τους. Αυτό φυσικά προϋποθέ-

τει ότι ποτέ δεν νοικιάζεται, ώστε ένα επιπλέον εισόδημα να συνεισφέρει στους ξενιτεμένους ιδιοκτήτες του.

Οι τοίχοι απ' άκρη σ' άκρη έχουν παράλληλα ξύλινα ράφια, ανάλογα με το ύψος του σπιτιού, δύο ή τρεις σειρές, όπου αραδιάζονται στη σειρά πιάτα και πιατέλες στα πιο ψηλά και στο χαμηλότερο μπακίρια, τσουκάλια και μπρούτζινα. Στο κάτω ράφι τοποθετούνται και οι σοφράδες – μεγάλα μεταλλικά αντικείμενα σαν δίσκοι- που χρησιμοποιούνται για γλυκά, αλλά και για να τοποθετούν τα μωρά στο έθιμο των επτά, ένα έθιμο που έχει τις ρίζες του στην αρχαία Ελλάδα. Όλα έχουν την ακριβή τους θέση και χρήση. Αυτό με μικρές παραλλαγές απαντάται σε όλα τα χωριά, αν και σε κάποια σπίτια στα πιο φτωχά και απομακρυσμένα χωριά αντί για πορσελάνινα πιάτα υπήρχαν τσίγκινα.

Υπάρχει μια αυστηρή διάταξη στο Καρπάθικο ανάλογα με τις ανάγκες της οικογένειας και τα ιδιαίτερα έθιμα. Έτσι απέναντι από την είσοδο υπάρχει ο σοφάς που και ετούτος σε αυτή την περίπτωση δεν είναι ένα απλό υπερυψωμένο πατάρι, όπως σε πολλά χωριά της Δωδεκανήσου, αλλά χωρίζεται με τη σειρά του στον σοφά, το πανωσούφι ή πάνω σοφάς και το κατωσούφι, δηλαδή ο κάτω σοφάς. Στο πανωσούφι και στο κατωσούφι υπάρχουν διπλωμένα στρώματα, τότε που τα στρώματα ήταν βαμβακερά και μπορούσαν να διπλώνονται, από πάνω κιλίμια ή αργότερα παπλώματα που όλα μαζί καλύπτονται από ένα σεντόνι μεταξωτό που και εδώ υπάρχει ειδική διαδικασία για την κάλυψη, αν και στην καθημερινότητα αντικαθίστανται από απλά βαμβακερά σεντόνια. Πάνω τώρα από το σεντόνι τοποθετούνται μαξιλάρια με κεντητές μαξιλαροθήκες. Αν σκεφθούμε ότι όλα αυτά έπρεπε παλαιότερα μία ή δύο φορές την ημέρα να ξεστολίζονται και να τοποθετούνται τα στρώματα στον σοφά για τον ύπνο είναι πολλή δουλειά, μέσα στις τόσες, που είχε η νοικοκυρά, όταν ακόμη η πρόοδος δεν είχε εφεύρει τις ηλεκτρικές οικιακές συσκευές. Τώρα στο κέντρο όλων αυτών στον σοφά τοποθετείται ένας κομμός που πάνω έχει ένα καθρέφτη με ξυλόγλυπτη περίτεχνη κορνίζα. Δεξιά και αριστερά του κομμού σεντούκια για τα προικιά με σχέδια εμφανώς επηρεασμένα από τη βυζαντινή τεχντροπία, που κάποια θυμίζουν τα εκκλησιαστικά τέμπλα με τα περιστέρια, τα λιοντάρια, τους σταυρούς και τα λουλούδια. Και εδώ όμως οι κοινωνικές τάξεις έχουν τη σημασία τους, γιατί παλαιότερα έβλεπες σε κάποια σπίτια σεντούκια απλά σανιδένια χωρίς σκαλίσματα, ενώ οι κορνίζες των

καθρεφτών ήταν επιχρυσωμένες γύψινες. Σήμερα βλέπεις και σκαλιστά από Άπω Ανατολή που σαφώς αλλοιώνουν τον χαρακτήρα του σπιτιού.

Δεξιά και αριστερά του καθρέφτη στην πιο περίοπτη θέση υπάρχουν φωτογραφικά πορτρέτα των αρχικών ιδιοκτητών του σπιτιού. Αυτός είναι κανόνας απαράβατος, η λατρεία των προγόνων, και η υπενθύμιση όσων κληροδότησαν στους σημερινούς ιδιοκτήτες. Ένα είδος αυστηρού πρωτοκόλλου που απαγορεύεται κανείς να παρεκκλίνει. Σε άλλες θέσεις υπάρχουν φωτογραφίες συγγενών κυρίως από γάμους και βαφτίσεις αλλά ποτέ στη θέση των φωτογραφιών των αρχικών ιδιοκτητών του σπιτιού. Αυτή η θέση είναι μόνο δική τους και δεν παραχωρείται ποτέ. Μπορεί όμως να παραχωρηθεί χώρος στον απέναντι τοίχο, όχι σε τόση περίοπτη θέση, για τις φωτογραφίες των γονιών του γαμπρού που φέρνει μαζί του με τον γάμο του. Κάποιος μπορεί και σήμερα να δει ξεχασμένες από παλιά, μιας και τίποτα δεν επιτρέπεται να πεταχτεί, ακόμη και αν η χώρα και τα πολιτεύματα αλλάζουν, φωτογραφίες των βασιλέων Γεωργίου και Όλγας αλλά και του Βιτόριο Εμμανουέλε και της Έλενας βασιλέων από την εποχή της Ιταλοκρατίας. Αυτό φυσικά δεν υπονοεί τίποτα περισσότερο, ούτε φιλοβασιλικά αισθήματα, παρά η διάθεση να διατηρηθεί το σπίτι στην αρχική μορφή του.

Και είμαστε ακόμη στον σοφά. Αυτός υποβαστάζεται από τον στύλο, ένα ξύλινο δοκάρι μέχρι το ταβάνι που και αυτό είναι στολισμένο από την μαντήλα. Εδώ όμως τίποτα δεν είναι απλό, έτσι σε πολλές περιπτώσεις εσωτερικά υπάρχει η ασπρομαντήλα, δηλαδή λευκό κεντητό και από πάνω η μεταξωτή μαντήλα με διάφορα περίτεχνα σχέδια. Ακόμη και στα ξύλινα σκαλιστά προστατευτικά κιγκλιδώματα του σοφά κρέμονται κεντήματα, όχι τυχαία βαλμένα αλλά με τάξη και ειδική διάταξη. Παλαιότερα οι σοφάδες και η μουσάντρα -ένα είδος εξώστη- χρησίμευαν και σαν αυτοσχέδια θεωρεία για τις γυναίκες, ώστε από εκεί να παρακολουθούν τα γλέντια και τον χορό όταν δεν συμμετείχαν. Εκείνες δηλαδή που τα ετοίμαζαν όλα με κάθε λεπτομέρεια, από την καθαριότητα μέχρι τα εδέσματα, παρακολουθούσαν από τον ιδιότυπο εξώστη τους το γλέντι απομακρυσμένες από τον πυρήνα της διασκέδασης και τους άνδρες. Κάτι δηλαδή απλό, ο σοφάς, που η αρχική του χρήση ήταν ένας χώρος για ύπνο της οικογένειας, εδώ μετατρέπεται σε ένα πολύπλοκο σύστημα με αυστηρούς κανόνες.

Δίπλα στον σοφά υπάρχει το παγκάλι ή πάγκα, όπως λέγεται, ένα είδος ξύλινου καναπέ που χρησιμεύει και σαν αποθηκευτικός χώρος για τρόφιμα αφού εδώ αξιοποιούνται όλοι οι χώροι.

Αξίζει να σημειωθεί ότι στους γάμους δεν καλύπτονται τα στρώματα ώστε να υπάρχει δυνατότητα καταμέτρησης των σεντονιών και των ασπρορούχων γενικά, ενώ τα συρτάρια παραμένουν ανοιχτά ακριβώς για τον ίδιο λόγο. Εκεί μέσα μπορεί κανείς να δει μέχρι νυχτικά και εσώρουχα της γιαγιάς που προέρχεται το σπίτι, ακόμη και σήμερα που τα εσώρουχα δεν ράβονται πια, ούτε φυσικά κεντιούνται με αρχιγράμματα. Είναι όμως οικογενειακά κειμήλια. Το αρχίγραμμα είχε κι έναν επί πλέον λόγο, κάπως ιδιοτελή, να μην τα οικειοποιηθούν άλλες κόρες και η προίκα να περάσει ατόφια στην κόρη με το ίδιο μικρό όνομα της γιαγιάς. Στους γάμους επίσης καρφώνονται καρφιά στους τοίχους ώστε να κρέμονται τα κεντήματα, σεντόνια και τα τραπεζομάντηλα πέρα ως πέρα προς έκθεση των επισκεπτών.

Από κάτω από τον σοφά δημιουργείται ένας μεγάλος χώρος που ονομάζεται αποκρίατος, το υ με ύψιλον μου τόνισαν από το ρήμα κρύβω, αν και το σωστό είναι με γιώτα. Ίσως γιατί υπήρχε η αίσθηση της κρυψώνας. Εκεί φυλάσσονται το λάδι, το κρασί κ.α. και υπάρχει κρύπτη για τα χρυσά της οικογένειας. Κατά τον 2^ο Παγκόσμιο Πόλεμο, όταν οι κάτοικοι ήταν υποχρεωμένοι λόγω της ποσόστωσης τροφίμων να δίνουν ποσότητα από την παραγωγή τους στους κατακτητές, λειτούργησε και σαν ασφαλής κρυψώνα, αφού οι Ιταλοί και οι Γερμανοί δεν γνώριζαν την πολύπλοκη λειτουργία του. Και όχι μόνο κρυψώνα τροφίμων, αλλά και ανθρώπων όταν οι νησιώτες διακινδύνευαν τη ζωή τους για τους επικηρυγμένους αντιφασίστες Ιταλούς στρατιώτες από τις γερμανικές κατοχικές αρχές.

Δεν λείπει φυσικά το εικονοστάσι σε πολλά σπίτια βυζαντινής τεχντροπίας, όπου εκεί τοποθετείται και η στεφανοθήκη.

Όπως σε όλα, και εδώ συχνά σε νεώτερα σπίτια υπάρχει ένας εκφυλισμός στη διακόσμηση, όπου μπορείς να δεις σήμερα τυποποιημένα σχέδια στα ξυλόγλυπτα, κινέζικους κομμούς του συρμού, επίσης κινέζικα κεντήματα, κούκλες καμιά φορά ντυμένες με τις παραδοσιακές φορεσιές ή και πλαστικά καλύμματα για τα έπιπλα και τα κεντήματα για να μη σκονίζονται.

ΕΥΜΟΡΦΙΑ ΔΙΑΚΟΓΕΩΡΓΙΟΥ

εκπαιδευτικός

**ΥΦΑΙΝΟΝΤΑΣ ΤΟΝ ΚΥΚΛΟ ΤΗΣ ΖΩΗΣ ΜΕ ΤΟ
«(Β)ΑΜΜΑΤΕΝΟΤ ΣΕΝΤΟΝΙ», ΣΤΗΝ ΟΛΥΜΠΟ ΤΗΣ ΚΑΡΠΑΘΟΥ
ΑΠΟ ΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ.**

Το θέμα της ανακοίνωσής μου, πραγματεύεται το «(β)αμματένοτ σεντόνι» της Ολύμπου Καρπάθου ως ένα βασικό στοιχείο του υλικού πολιτισμού, της λαϊκής τέχνης και της πολιτισμικής ταυτότητας του τόπου, όπως καταγράφεται και λειτουργεί στην καθημερινή πρακτική αλλά και στις διαβατήριες τελετουργίες της κοινωνικής ζωής, στο πέρασμα του χρόνου, από τα τέλη του 19ου αιώνα μέχρι τις μέρες μας. Στη βιβλιογραφία το συναντάμε με την κοινή ονομασία σεντόνι, που δεν το διαχωρίζει από τα στρωματοσέντονα που έχουν άλλη μορφή, διακόσμηση και χρήση.

Η ονομασία (β)αμματένοτ σεντόνι, που σημαίνει έγχρωμο σεντόνι, προέρχεται από το ρήμα βάφω, το (β)άμμα, νήμα βαμμένο, χρωματισμένο. (Κωστής Μηνάς: 2006) Οι σύγχρονες Ολυμπίτισσες χρησιμοποιούν σε γλωσσική παραλλαγή και τον όρο «γαμματένοτ σεντόνι». Το αντικείμενο προσεγγίζεται ως πολιτισμικά κατασκευασμένη ολότητα που μετασχηματίζεται και παράλληλα αναδεικνύεται ως ένα βασικό είδος της λαϊκής τέχνης του τόπου πλαισιωμένο από πληθώρα εθίμων στον κύκλο της ζωής των ανθρώπων του.

Ως αντικείμενο του υλικού κόσμου δεν έχει μόνο αξία χρήσης αλλά μπορεί να έχει «κοινωνική ζωή» όπως και οι άνθρωποι, σύμφωνα με τη θεωρητική πρόταση του Arjun Appadurai, στο έργο του: *The social life of things: Commodities in Cultural Perspectives* (1986). Μέσω της «πολιτισμικής βιογραφίας των πραγμάτων» όπως προτείνεται από τον Igor Kopytoff, συνεξετάζεται στο (β)αμματένο σεντόνι η πολιτισμική, οικονομική και κοινωνική μεταβολή της κλειστής και συντηρητικής κοινωνίας της Ολύμπου, καθώς περνάει από το καθεστώς της απομόνωσης στην ανοικτή αγορά, όπως αυτή ανακλάται στην εξέλιξη του αντικειμένου αυτού. Το υφαντό «(β)αμματένοτ σεντόνι» της Ολύμπου θα αντιμετωπιστεί μέσα στο ιδιαίτερο πολιτισμικό του πλαίσιο, με κριτήρια την ταξινόμησή του, τη συμβολική, τελετουργική και ηθική αξία του, όπως εγγράφονται στον βίο του, από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα, στη κοινωνία της Ολύμπου και τον πολιτισμό της.

*Μια κόρη από την Όλυμπο ύφαινε και τραούει
και βγαίνει ο χλός του μασουριού κι ο χτύπος του πετάλου
(Χαλκιάς:1981- Μακρής Μ.:2007)*

Το «(β)αμματένωτ σεντόνι», προϊόν της οικοτεχνίας του τόπου, ανήκει στα «σπιτίσια» υφαντά, σύμφωνα με τη διάκριση των υφασμάτων του Μ. Μερακλή (Μερακλής: 2009 - 389). Η πρώτη ύλη για την κατασκευή του ήταν το *παμπάκι* (βαμβάκι) που καλλιεργούνταν σε ποστάνια σε πολλές περιοχές της Ολύμπου, μέχρι το τέλος του '60 που εγκαταλείφθηκε οριστικά η βαμβακοκαλλιέργεια (Μακρής Ν.: 2013 -369). Μέχρι και το τέλος του Β' παγκοσμίου πολέμου στην αγροτική οικονομία της Ολύμπου «οι έχοντες την γην», οι κανακάρηδες, κατείχαν τις μεγαλύτερες ποσότητες της πρώτης ύλης, γεγονός που συνυποδήλωνε την ανώτερη κοινωνική τους θέση στην κοινότητα. Η απόκτηση της πρώτης ύλης από τους μικροϊδιοκτήτες και κτηνοτρόφους, που δεν καλλιεργούσαν βαμβάκι γινόταν με βάση την ανταλλαγή των προϊόντων. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα (Κόνσολας: 1966 - 263), οργανώνεται το εμπόριο και εισάγονται στην κοινότητα τα έτοιμα νήματα σε *μαπαλότα*. Η εισαγωγή των νημάτων, κάλυψε τις ανάγκες που ήταν αδύνατον να καλύψει η παραγωγή της κοινότητας. Η ποσότητα «(β)αμματένωτ σεντονιών» ήταν περιορισμένη μέχρι και τη δεκαετία του '50.

Μετά την επεξεργασία του βαμβακιού και το κλώσιμο του βαμβακερού νήματος, ένα μέρος του βάφεται από τον μπουγιατζή ή από τις ίδιες τις γυναίκες. Οι γυναίκες στη συνέχεια *γιατζούνται* και φαίνουν τα (β)αμματένα σεντόνια στη γούφα, οι ίδιες ή οι επιδέξιες *αλεφαντούες* (υφάντριες) της κοινότητας. Το εργοστασιακό νήμα που χρησιμοποιείται είναι συνήθως Νο 8.

Το (β)αμματένο σεντόνι υφαίνεται σε φύλλα υφάσματος, πλάτους 35 εκ. Για να ραφτεί, ενώνονται τρία φύλλα, με συνολικό πλάτος περίπου 1 μέτρο και μήκος 2 μέτρα και 20 εκατοστά. Στο τελειώμά του ράβεται δαντέλα (καρέλλι). Στην Όλυμπο υφαίνονται τρεις βασικοί τύποι.

α) **Το μονό:** Άσπρο, βαμβακερό, υφαντό ύφασμα με κάθετες χρωματιστές ρίγες στο στημόνι, μια φαρδιά λωρίδα (μάνα), που στα δεξιά και στ' αριστερά της έχει δύο κάθετες χρωματιστές γραμμές (*τσιπούκια ή παραέργια*). Μονά σεντόνια ύφαιναν μέχρι το 50, μετά υπερίσχυσαν τα *σταυρουλάτα*. Τα υφαντά υφάσματα με τις ρίγες στο στημόνι, αναφέρονται στη βιβλιογραφία ως ουγιαστά ή ουγιωτά ή με κενάρια. (Μαχά-Μπιζούμη: 2012)

β) **Το σταυρουλάτο:** Έχει ρίγες στο στημόνι όπως το μονό που ανταμώνονται με παρόμοιες ρίγες από το υφάδι, σχηματίζοντας σταυρό.

γ) Το σαντοσιταρένο: Έχει κάθετες και οριζόντιες ίσου πλάτους, χρωματιστές λωρίδες που σχηματίζουν άσπρα και χρωματιστά αμπάρια (τετράγωνα). Το είδος αυτό αναφέρεται στη βιβλιογραφία, ως νταμάτα ή ανταμαωτά ή σαντρατσωτά ή κλουβωτά. (Μαχά – Μπιζούνη 2012)

Η ένωση των φύλλων του υφάσματος, για το ράψιμο του σεντονιού γίνεται με την «κόλληση», το ψαροκόκαλο, απλό και διακριτικό πιάσιμο ενώ στα επίσημα έπλεκαν στενές λωρίδες δαντέλας. Με την εισβολή των ραπτομηχανών, λίγο πριν τον πόλεμο, τα φύλλα του σεντονιού ενώνονται πιο στέρεα, με ράψιμο στη μηχανή και τοποθετούνται πάνω στην ένωση χρωματιστές κορδέλες.

Στις αρχές της δεκαετίας του '80 οι γυναίκες εμπόρισσες εισάγουν από εργαστήρια της Κρήτης ύφασμα τύπου «σταυρουλάτο», με έντονα χρώματα, που αποτελεί ήδη στοιχείο της νεωτερικής τους αισθητικής και το εντάσσουν διαμορφούμενο κατάλληλα στην παραγωγή τους.

Οι γυναίκες της Ολύμπου κεντούσαν τα *χρέμια* και τις *στυλιομαντίλες* κατά προτεραιότητα και όχι τόσο τα (β)αμματένα σεντόνια. Σταδιακά άρχισαν να διακοσμούν το μεσαίο φύλλο με γραφτά κεντήματα. Αρχές του 20^{ου} αιώνα τα κορίτσια μαθαίνουν το ανεβατό και τη σταυροβελονιά που τους διδάσκει η Καλλιόπη Διακοκωσταντή – Σακέλλη παράλληλα με γραφή και ανάγνωση. Γύρω στο 1930 – 40 ταλαντούχες και ικανές υφάντρες κατάφεραν να περάσουν σχέδια στη γούφα και τα (β)αμματένα σεντόνια να διακοσμούνται με ενυφασμένα σχέδια.

Τα κεντήματα αυτής της περιόδου παρουσιάζουν ένα λιτό χαρακτήρα με γεωμετρικά κυρίως μοτίβα και ρυθμικά επαναλαμβανόμενα στοιχεία. Προσομοιάζουν με τα παφίτικα υφαντά της Κύπρου.

Η κεντητική διακόσμηση στο (β)αμματένο σεντόνι, όπως διαμορφώθηκε και λειτουργεί μέχρι σήμερα, αποτελεί μια οριζόντια ζώνη, το «πλουμί», στο κάτω μέρος, με πυκνή και περίτεχνη σύνθεση, κατά κύριο λόγο από το φυτικό βασίλειο και πλαισιώνεται στο κάτω μέρος από μονόχρωμο, συκρατηχτό (συνεχές), στενό *πλουμάκι*, το «τζώσμα». Στο μεσαίο φύλλο κεντούν τα αρχικά του ονόματός τους, τη «μάρκα» και ανάμεσα πυκνώνουν τη διακόσμηση με «το μεσιακό πλουμί», παραπληρωματικό θέμα, από τη θρησκευτική, εθνική ή φυσική ζωή. Η παραδοσιακή μορφή της κεντητικής μπολιάστηκε με νεωτερικά στοιχεία που πολλές φορές φτάνουν σε ακρότητες. Η μεγάλη αλλαγή στον τρόπο της διακόσμησης στο (β)αμματένο σεντόνι, όπως και στην ενδυμασία στην Ολύμπο συντελείται τις τε-

λευταίες δεκαετίες του 20^{ου} αιώνα. Η ποσότητα των εργοχείρων αυξάνεται ως απόρροια της οικονομικής ευμάρειας που δημιουργήσε η μετανάστευση, και η αισθητική στη διακοσμητική τους προσέγγιση μεταλλάσσεται καθώς η γυναικεία δραστηριότητα συμβολοποιείται και αποκτά νοηματοδότηση με οικονομική, κοινωνική και ψυχολογική διάσταση.

Η τέχνη του πλεξίματος τελειοποιεί τη διακόσμηση στο (β)αμματένοτ σεντόνι. Οι δαντέλες (καρέλλια) που διακοσμούν το τελείωμα στα (β)αμματένα σεντόνια είναι τα *μηλάτα* και τα *γλωτσάτα*.

Η μελέτη του υλικού πολιτισμού, του οποίου κομμάτι είναι τα υφαντά και κατ' επέκταση και το «(β)αμματένοτ σεντόνι», αποτελούν βασικό στοιχείο για την κατανόηση του συνόλου των αξιών που διέπουν την κοινωνία που τα παράγει. Ο λειτουργικός ρόλος των τεχνουργημάτων κατέχει θέση ισάξια με την αισθητική που διέπει τη δημιουργία τους. Το «(β)αμματένοτ σεντόνι» είναι το ρούχο που συναντούμε σε πολλά πλαίσια δράσης της κοινωνικής ζωής της Ολύμπου και η λειτουργικότητά του είναι συνυφασμένη με τις κύριες τελετουργίες του κύκλου της ζωής.

Μέχρι και τη δεκαετία του 70 οι γυναίκες γεννούσαν τα μωρά τους στο παραδοσιακό, μονόσπιτο, το καρπάθικο σπίτι με τον σουφά. Όταν ερχόταν η ώρα της γέννας κρεμούσαν «(β)αμματένα σεντόνια» από ψηλά, στα *τρέσια* του σουφά και του *πανωσουφίου* για να δημιουργήσουν ένα κλειστό χώρο, προστασίας της λεχώνας και του νεογέννητου. Η μητέρα και το μωρό που βρίσκονται σε μεθοριακή, αμφίσημη κατάσταση, απομονώνονται ως ευάλωτα και ταυτόχρονα επικίνδυνα μέλη στον ιερό χώρο του σουφά. (Hirschon : 2008) Παράλληλα προφυλάσσεται η λεχώνα και το μωρό από κρυολογήματα και αρρώστιες. (Χιωτάκη - Σκευοφύλακα: 2001- 23) Στα «εφτά», στρώνουν «(β)αμματένα σεντόνια» στη σκάφη που θα μπει το μωρό, για να το *καλομοιράνουν* οι τρεις μοίρες. Μ ένα (β)αμματένοτ σεντόνι σ' ένα διπλό σκονί ή στο μεταξωτό ζωνάρι του πατέρα του κάνουν την κούνια του μωρού, ανάμεσα στον *στύλο* και στα *τραπουτζάνια* του σουφά.

Στην τελετουργία της βάφτισης, στολίζουν όπως και στον γάμο το σπίτι, για να ακολουθήσει μετά το μυστήριο το γλέντι της Βάφτισης.

Στις σαράντα μέρες μετά τη γέννηση η μητέρα τυλίγει το μωρό, μέσα σ' ένα προστατευτικό τρίπτυχο χειροτεχνημάτων, χρέμι, (β)αμματένοτ σεντόνι, μεταξωτό σεντόνι για να πάει στην εκκλησία να πάρει την ευχή από τον ιερέα. Το ίδιο και την πρώτη Κυριακή μετά το σαρανταήμερο μπαίνει στον γυναικωνίτη όπου όλες οι γυναίκες θα πιάσουν το μωρό να το κα-

λομοιριάσουν. Ο ιερέας στο σαράντισμα και οι γυναίκες την επόμενη Κυριακή γίνονται οι μύστες του νέου μέλους της κοινότητας κατά τη διαδικασία ένταξής του στον ιερό χώρο της εκκλησίας και τον πολιτισμό της κοινότητας αντίστοιχα. Αποτελεί αυτή η πρώτη έξοδος του μωρού, μια διαδικασία «εκπολιτισμού» όπου οι γυναίκες της τοπικής κοινωνίας αναλαμβάνουν να προσανατολίσουν το παιδί από τη βιολογική σχέση με τη μητέρα προς την πολιτισμική σχέση με την κοινότητα. (Χρυσανθοπούλου: 2007 – 46). Σήμερα, που οι Ολυμπίτισσες διαμένουν σε άλλα μέρη, η ενταξιακή αυτή διαδικασία στους κόλπους της κοινότητας γίνεται με την πρώτη επίσκεψη του μωρού και της μητέρας του στον ιερό χώρο της εκκλησίας του χωριού, συνήθως το καλοκαίρι. Συμμετέχοντας στον τρόπο που λειτουργεί η κοινότητα, ως ενεργά μέλη, οι γυναίκες κρατούν το μωρό τους μέσα στο «(β)αμματένοτ σεντόνι» επιβεβαιώνοντας την αίσθηση του «συνανήκειν» και διαμορφώνοντας την πολιτισμική τους ταυτότητα έναντι του εαυτού τους και έναντι της κοινότητας.

Η μετακίνηση του μωρού καθώς και η καθημερινή πρακτική που εφαρμόζεται για να κοιμηθεί το μωρό, μέχρι «να το στηχά η (γ)υναίκα», μέχρι 3 – 4 χρονών γίνεται μέσα στο σεντόνι. Η έκφραση «από σταν ήσουν μες στο σεντόνι» σημαίνει αναφορά «στη βρεφική ηλικία», δημιουργώντας μια ηλικιακή ταξινόμηση. Το μωρό μπαίνει στο «(β)αμματένοτ σεντόνι» και δένεται με το *ασκουλλόμεμα* (χοντρό κορδόνι – (γ)ατάνι ή σφεντονόμεμα). Πιάνεται στη πλάτη πίσω από τον αριστερό ώμο, με το κεφάλι του προς τα δεξιά. Περνώντας το χέρι στο ασκουλλόμεμα, τα χέρια μένουν ελεύθερα, να κρατήσουν άλλα πράγματα όπως καλάθι ή τσάντες με προμήθειες ή να εξυπηρετήσουν άλλες δουλειές. Όταν πηγαίνουν στην ύπαιθρο, κρεμούν το σεντόνι με το μωρό στην τέντα, ένα τρίποδο, που επιτρέπει στο μωρό να αιωρείται, να κοιμάται ευχάριστα αλλά και να προστατεύεται από τις καιρικές συνθήκες και τα διάφορα ζώα.

Το κράτημα του μωρού μέσα στο σεντόνι υιοθετούν και οι Ολυμπίτισσες μητέρες στους τόπους μετοίκησης τους αφού πιστεύουν ότι το μωρό μέσα στο τρίγωνο του σεντονιού αισθάνεται ασφάλεια και ηρεμεί γιατί βρίσκεται σε επαφή με το σώμα τους. Το τριγωνικό σχήμα του δεσίματος του σεντονιού, παραπέμπει στο αρχαίο τριγωνικό φυλαχτό, που αποτρέπει και προλαμβάνει το κακό. (Μέγας :1941)

Η μητέρα με το καβάι που κρατά το μωρό της στο «(β)αμματένοτ σεντόνι» είναι μια εικόνα που κάνει τον γύρο του κόσμου ως η αντιπροσω-

πευτικότερη του παραδοσιακού τρόπου ζωής στην Όλυμπο και ως βασικό στοιχείο της πολιτισμική της ταυτότητα. Το (β)αμματένο σεντόνι εκτός από λίκνο του μωρού αποτελεί και λίκνο της συλλογικής μνήμης μέσω της οποίας αναπαράγεται και επαναπροσδιορίζεται η ταυτότητα του τόπου στη σύγχρονη πραγματικότητα.

Ο γάμος στην Όλυμπο όπως ορίζεται εθιμικά είναι μητροτοπικός, που σημαίνει ότι το ζευγάρι μετά τον γάμο εγκαθίσταται στο σπίτι της νύφης. (Αλεξιάδης : 2003-31) Μέχρι τα τέλη του 60 οι γάμοι γίνονταν στα πιο μεγάλα σπίτια του χωριού. Αρχικά στο σπίτι που γινόταν ο γάμος, όπως και στη βάφτιση στόλιζαν μόνο τα τρέσια και τα τραπουτζάνια του σουφά. Αργότερα στολίζεται όλο το σπίτι γύρω – γύρω με «(β)αμματένα σεντόνια», χρέμια, μποξάες, και στυλομαντίλες. Το ζώσιμο, με τα εργόχειρα των γυναικών, του χώρου που θα γινόταν το ιερό μυστήριο και θα ακολουθούσε το γαμήλιο γλέντι, δημιουργούσε ένα χειροποίητο προστατευτικό κύκλο, που παρέμενε στο σπίτι για σαράντα ημέρες. Μετά το 1971 που εγκαινιάστηκε το κοινοτικό μέγαρο της Ολύμπου, προορισμένο για τις εκδηλώσεις της κοινότητας ο στολισμός του χώρου είναι ανάλογος. Σε πολλούς γάμους που τελούνται στη Ρόδο ή στον Πειραιά, συνηθίζουν να στολίζουν ένα δωμάτιο του διαμερίσματος με τα χειροτεχνήματα κυρίως της νύφης με τον ίδιο τρόπο που τα στόλιζαν στο σπίτι.

Την ημέρα του γάμου, κρεμούν όπως και στη γέννηση (β)αμματένα σεντόνια στα τρέσια του πανωσουφίου για να ντυθεί ο γαμπρός και η νύφη, δημιουργώντας το προστατευτικό κλείσιμο για τους μελλοντμούς που βρίσκονται σε μεταβατική κατάσταση και γι αυτό επικίνδυνη.

Σταδιακά τα (β)αμματένα σεντόνια της προίκας πολλαπλασιάστηκαν. Η εξέλιξη στο νυφιστόλι δεν είναι μόνο ποσοτική αλλά και ποιοτική. Η υφαντική και η κεντητική τέχνη επηρεάστηκαν δραστικά από τις αλλαγές τόσο στις τεχνικές και τα υλικά όσο και στα θέματα και τους εκφραστικούς τρόπους. Η διάθεση και η αντίληψη γίνεται περισσότερο διακοσμητική και επικοινωνιακή, απομακρυνόμενη από την παραδοσιακή αντίληψη της απλότητας και του μέτρου. (Αναστασιάδης Μ. 2009 - 446) Οι κόρες της Ολύμπου ανταγωνίζονται σιωπηρά μεταξύ τους για το ποια θα έχει όχι μόνο τα περισσότερα νυφιστόλια αλλά και τα πιο πρωτότυπα, ασυνήθιστα και πολύπλοκα σχέδια. Τα πλουμιά (μοτίβα) δεν αλλάζουν χέρια αφού σκοπός είναι να εντυπωσιάσουν την ημέρα του γάμου με την πρωτοτυπία τους. Αν το «πλουμί» το κεντήσουν πολλές κοπέλες στα εργόχειρά τους, γίνεται «συνηθισμένο» και χάνει την αξία του.

Ο ρόλος της σημειολογίας στη διακόσμηση των σεντονιών, αφορά τη σχέση της γυναίκα που τα κεντάει και τα παρουσιάζει, με την κοινότητα που θα κρίνει τα εργόχειρά της για την ποικιλία, την πρωτοτυπία, την καλαισθησία τους, αναγνωρίζοντας την ικανότητα, την αξιοσύνη της και προσδίδοντας κύρος στο πρόσωπό της. Θέματα κοινωνικού ανταγωνισμού, οικονομικής ανέλιξης μέσω της μετανάστευσης και καταξίωσης της γυναίκας στην κλειστή κοινωνία συνδέονται με τη δημιουργία των κεντημάτων των γυναικών. Ακόμα και οι άντρες γλεντιστές δε μένουν αδιάφοροι, προσέχουν, εκτιμούν και επαινούν τα γυναικεία δημιουργήματα.

*Εστόλισες τ' αρχοντικό με τα εργόχειρά σου
Το κάθε ένα παραστεί την ευγενή καρδιά σου.*

*Ωραία τα σεντόνια σας και μορφοστολισμένα
Εύχομαι και τ' αντρό(γ)υνο να ζει ευτυχισμένα.*

Συνάδεται από τα παραπάνω ότι το νυφοστόλι, είναι και ένας κώδικας μη λεκτικής επικοινωνίας που δίνει πληροφορίες εσωτερικά προς τα μέλη της κοινότητας και στον έξω απ' αυτήν κόσμο (Σκιαδά: 2016 - 894).

Το «(β)αμματένοτ σεντόνι» κλείνει την αυλαία του κύκλου της ζωής κάθε ανθρώπου στην Όλυμπο, δημιουργώντας μαζί με το χρέμι και το μεταξωτό σεντόνι το τρίπτυχο του προστατευτικού κλεισίματος και του χειροποίητου τείχους ανάμεσα στον νεκρό και την κοινότητα κατά τη διάβασή του στον άλλον κόσμο. Τα τελευταία χρόνια οι γυναίκες στολίζουν ανάλογα τον επιτάφιο, προσφέροντας τις τελετουργικές και τις θρηνητικές τους φροντίδες στο θείο σώμα. Οι γυναίκες ντύνουν, στολίζουν και θρηνούν τους νεκρούς τους όπως ανάλογα φροντίζουν, και νανουρίζουν τα μωρά τους στη γέννηση, στολίζουν και τραγουδούν τη νύφη και τον γαμπρό στον γάμο, αναδεικνύοντας τον ενεργό και δυναμικό ρόλο τους στις διαβατήριες τελετουργίες του κύκλου της ζωής.

Διαπιστώνεται από τα παραπάνω ότι το «(β)αμματένοτ σεντόνι» αποτελεί βασικό στοιχείο στις τελετουργίες αποχωρισμού, διάβασης και ενσωμάτωσης, όπως αναλύονται στη θεωρία του Arnold van Gennep. Αποτελεί επίσης ένα σύμβολο – κλειδί, σύμφωνα με την έννοια που του αποδίδει η Ortner (1973-1339), μέσα από το οποίο οι γυναίκες της Ολύμπου ανακαλύπτουν και μετασχηματίζουν τον πολιτισμό τους από γενιά σε γενιά. Επίσης οι ίδιες και η κοινότητα το θεωρούν σημαντικό στοιχείο του πολιτισμού τους το οποίο ενσωματώνει και προκαλεί συναισθήματα, πλαισιώνει τις κορυφαίες τελετουργίες της ζωής τους, αποτελεί στοιχείο της πολιτισμική τους ταυτότητας και η λειτουργικότητά του στο παρόν αποτελεί μια μορφή αντίστασης στην ομοιογενοποιητική κουλτούρα της παγκοσμιοποίησης.

ΕΛΛΗΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξιάδης Μηνάς Αλ.1997: Η λαογραφική έρευνα της Καρπάθου (1948 – 97). Αθήνα
- Αλεξιάδης Μηνάς Αλ. 2001: Καρπαθιακή Λαογραφία : Όψεις του λαϊκού πολιτισμού. Εκδ. Πνευματικού Κέντρου Δήμου Καρπάθου, Αθήνα
- Αλεξιάδης Μηνάς Αλ.2003: Δωδεκάνησα : Λαϊκός Πολιτισμός, Αθήνα
- Αναστασιάδης Μ.2006: «Η λαϊκή κεντητική και υφαντική τέχνη στην Όλυμπο της Καρπάθου», Καρπαθιακά, τ. Β΄, Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, Ρόδος
- Βρέλλη – Ζάχου Μ. 2014: Η ενδυματολογική έρευνα της Καρπάθου, Ινστιτούτο Λαϊκού Πολιτισμού Καρπάθου Τμήματος Φιλολογίας, Φιλοσοφικής Σχολής ΕΚΠΑ
- Γιαλούρη Ε. 2012: Υλικός Πολιτισμός. Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Ζώρα Πόπη,1966: Ελληνική Χειροτεχνία, Αθήνα
- Κόνσολας Ν. Ν., 1966: «Λαογραφικά Ολύμπου Καρπάθου», Λαογραφία: Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας ΚΔ΄
- Κούζας Γιώργος, 2009: Εκατονταέτηρος, Λαογραφία: Δελτίον της Ελληνικής Λαογραφικής Εταιρείας ΜΑ΄
- Λουκάτος Δ.Σ., 1992: Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία, Αθήνα
- Μακρής Νίκος Μ.,2013: Λαογραφικά Ολύμπου Καρπάθου, Θέματα υλικού και κοινωνικού βίου, Κέντρο Καρπαθιακών Ερευνών, Σειρά αυτοτελών Εκδόσεων αρ.7, Ρόδος
- Μακρής Νίκος, 2015: Όλυμπος Καρπάθου, Ιερός Ναός Κοιμήσεως της Θεοτόκου, Ρόδος
- Μακρής Μανόλης, 2007: Τα παραδοσιακά τραγούδια της Ολύμπου, Αθήνα
- Μαχά – Μπιζούνη Ν. 2012: «Η ελληνική κεντητική τέχνη (β΄ μισό 17^{ου} αι.- αρχές 20^{ου}) Μια απόπειρα «ανάγνωσης» των ιστοριών που αφηγούνται τα δημιουργήματά της», στο Μ.Γ.Βαρβούνης – Μ.Γ. Σέργης (επιμ.), Ελληνική Λαογραφία. Ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές, τόμος Α΄, εκδ. Ηρόδοτος, Αθήνα
- Μερακλής Μ.Γ., 1999: «Η μελέτη του υλικού πολιτισμού: Μια όχι άσκοπη αναδρομή», Θέματα Λαογραφίας, Καστανιώτης, Αθήνα (σ.75 – 89)
- Μερακλής Μ.Γ.,2011: Ελληνική Λαογραφία, Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και Έθιμα, Λαϊκή Τέχνη, Αθήνα, εκδ. Ινστιτούτο του βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα
- Μερακλής Μ.Γ., 2010: «Τα πράγματα καθ' εαυτά», στο Κορρέ – Ζωγράφου-χρόνων Γ.Χ.Κούζας (επιμ.), Η έρευνα και διδασκαλία του υλικού πολιτισμού των νεωτέρων χρόνων στα ελληνικά πανεπιστήμια, ΕΚΠΑ, Τομέας Βυζαντινής Φιλολογίας και Λαογραφίας
- Μηνάς Κωνσταντίνος, 2006: Λεξικό των ιδιωμάτων της Καρπάθου, εκδ. Τυπωθήτω

- Μιχαηλίδης–Νουάρος Μ.Γ., 1934: Λαογραφικά σύμμεικτα Καρπάθου, τ.2, Αθήνα
- Μιχαηλίδης–Νουάρος Μ.Γ., 1998: Ιστορία της νήσου Καρπάθου (Δωδεκανήσου) από των αρχαιοτάτων χρόνων μέχρι σήμερα, τ. Α', Αθήνα
- Μπάδα Κ. 1995: «Η παράδοση στη διαδικασία της ιστορικής διαπραγμάτευσης της εθνικής και τοπικής ταυτότητας. Η περίπτωση της “φουστανέλας”» Εθνολογία 4
- Μπαδιερίτση - Γουήλ Άννα, 2003: «Καρπαθιακά υφαντά και κεντητικά διακοσμητικά Θέματα. Διακοσμητικές αντιστοιχίες Καρπάθου – Κύπρου», στα Πρακτικά Β' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας, επιστ. Επιμέλεια Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Αθήνα
- Οικονόμου Α.Ι., 2014: Υλικός πολιτισμός: Θεωρία, μεθοδολογία, αξιοποίηση. Σύντομη επισκόπηση, Εκδ. Παπαζήση, Αθήνα
- Παπαδόπουλος Στέλιος, 1994: «Υλικός Πολιτισμός», Εθνολογία, 3
- Πετρίδου Ε. 2012: «Ενδυμα και υλικός Πολιτισμός. Από τη σημειολογία στη δράση», στο Ε. Γιαλούρη (επιμ.), Υλικός Πολιτισμός, Η ανθρωπολογία στη χώρα των πραγμάτων, Εκδ. Αλεξάνδρεια, Αθήνα
- Ρόκκου Βασιλική, 2007, Ορεινές κοινωνίες κατά την περίοδο της οθωμανικής κυριαρχίας στα Βαλκάνια, Το Μέτσοβο της κτηνοτροφίας από τον 17^ο έως τον 20^ο αιώνα, Εκδ. Ερωδιός
- Σκιαδά Β., 1992: «Πολιτισμική αλλαγή και υλικός πολιτισμός. Η κοινωνική ιστορία της «κολαΐνας» στην Όλυμπο της Καρπάθου», Εθνολογία 1
- Σκιαδά Β., 2010: «Όταν ο “Κόσμος Άνοιξε” “ Πράγματα Άλλαξαν” : Μετανάστευση και Υλικός Πολιτισμός (Χώρος) στην Κάρπαθο κατά τον 20^ο αιώνα», Δωδεκανησιακά Χρονικά , Τόμος ΚΔ', Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος
- Σκιαδά Β.,: 1016 «Από το Κανai στο Chanel : Ο ενδυματολογικός κώδικας της Καρπάθου και η δυναμική της πολιτισμικής αλλαγής», στα Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας, επιστ. Επιμέλεια Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης, Αθήνα
- Φλωράκη Αλ., 1998- 99, «Η εθνογραφική τεχνολογία. Όψεις θεωρίας και εφαρμογής», Εθνολογία, 6 - 7
- Χαλκιάς Γ. Α., 1980, Η Μούσα της Ολύμπου, Αθήνα
- Χανιώτης Β.1963 : Κάρπαθος, Ελληνικός Λαϊκός Πολιτισμός, Αθήνα
- Χιωτάκη – Σκευοφύλακα Π., 2001: Το έθιμο των «Εφτά» στην Κάρπαθο: Θεατροποιημένη περιγραφή, Εισαγωγή: Μ.Αλ.Αλεξιάδης, Αθήνα
- Χρυσανθοπούλου Β., 2007: «Νάνι που το 'σπερνε αητός τσαι που το γέννα κόρη», Η γέννηση στον ελληνόφωνο χώρο κατά τον 19^ο και το πρώτο μισό του 20^{ου} αιώνα, Αρχαιολογία και Τέχνες τχ. 104, Αθήνα
- Χρυσανθοπούλου Β., 2008: «Εορταστικές τελετουργίες, συμβολισμός και ταυτότητα στις κοινότητες της ελληνικής διασποράς», στο Ε. Αλεξιάκης, Μ.

- Βραχιονίδου, Α. Οικονόμου (επιμ.), Ανθρωπολογία και συμβολισμός στην Ελλάδα, Ελληνική Εταιρεία Εθνολογίας, Αθήνα
- Χρυσανθοπούλου Β., 2016: Ενδύοντας τις εικόνες : Συμβολικές και Κοινωνικές διαστάσεις στα γυναικεία τάματα («σκέπες») της Βόρειας Καρπάθου, στα Πρακτικά του Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας, επιστ. επιμέλεια Μηνάς Αλ.Αλεξιάδης, Αθήνα

ΞΕΝΟΓΛΩΣΣΗ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Genep A., 1977 : The Rites of Passage, Routledge and Kegan Paul, London and Henley
- Hendry Joy, 2011: AN INTRODUCTION TO SOCIAL ANTHROPOLOGY, SHARING OUR WORLDS , Αθήνα εκδ. Κριτική
- Hirson,R.,2008: “Bourdie in Olymbos: The Symbolic Character of the Karpathiko House”, στα Πρακτικά του Γ' Διεθνούς Συνεδρίου Καρπαθιακής Λαογραφίας, επιστ. επιμέλεια Μηνάς Αλ.Αλεξιάδης, Αθήνα
- Kopyttoff, I. 1986 : “The Cultural Biography of things: Commoditization as Process”, στο A. Appadurai, The Social Life of things, Cambridge University Press, Cambridge pp. 64- 91.
- Ortner, S.B., 1973 : “On Key Symbols”, American Anthropologist 75/5
- Turner, V., 1969 : The Ritual Progress, Routledge and Kegan Paul, London

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εικ. 1: Ολυμπίτισσα, υφαίνει στη γούφα, (β)αμματένοτ σεντόνι, σταυρού-λάτο, με κόκκινο και κίτρινο νήμα. (Φωτ.αρχ. Γιώργος Ν. Κανάκης)

Εικ. 2: «Σταυρουλάτο», άσπρο και τουρουτζί (πορτοκαλί), υφαντό, (β)αμμα-τένο σεντόνι, κεντημένο στη γούφα. Το κύριο θέμα αποτελεί ένα απλό γεωμετρικό μοτίβο από ρόμβους, «πακλαβάες» που πλαισιώνεται από φαρδύ «τζώσμα» την παλαιή μαύρη «στραοκεντέα». Στο κέντημα εναλλάσσονται πέντε σκούρα χρώματα. Πάνω από τις τζώνες του κεντήματος, στο μεσαίο φύλλο υπάρχει η «μάρκα» τα διακριτικά του ονόματος, αυτού για τον οποίο προορίζεται το σεντόνι. Οι «κόλλησες» είναι πλεκτές και έχουν ίδιο σχέδιο με την «κόλληση» που έχουν τα «μηλάτα», χρωματιστά καρέλλια (δαντέλα) που κοσμούν το σεντόνι. Το χειροτέχνημα διαθέτει συμμετρία, ρυθμό και χρωματική αρμονία. (Φωτ. αρχ. Ευμ. Διακογεωργίου).

Εικ. 3: «Σταυρουλάτο», κίτρινο κι άσπρο, υφαντό, (β)αμματένο σεντόνι, κεντημένο στο χέρι, ανεβατό με μεταξωτές κλωστές. Η οριζόντια διακοσμητι-

κή ζώνη με γραφτό κέντημα, σχηματίζεται από σταφύλια που εκκινούν από μια μαύρη οριζόντια γραμμή. Το μοτίβο επαναλαμβάνεται σε κάθε φύλλο του σεντονιού χωρίς χρωματική επανάληψη. Το παραπληρωματικό θέμα έχει νατουραλιστικό, μυθολογικό και ιστορικό περιεχόμενο. Όπως επιγράφεται από της ίδια την κεντήστρα Θετεκούλα Μωραΐτη, «Η μούσα στ' ακρογιάλι». Το σεντόνι είναι κεντημένο με την λαχτάρα και τον πόθο της ενσωμάτωσης της Δωδεκανήσου στην Ελλάδα, όπως δηλώνεται από τη χρονολογία 1948 και την ελληνική σημαία που φέρει το πλεούμενο στην παράσταση. Οι «κόλλησες» του σεντονιού είναι μπλε κορδέλες περασμένες με τη μηχανή. Τα καρέλλια είναι χρωματιστά, μπλε με ρόμβους πολύχρωμους στην κόλλησή τους και μύλους με διάφορα χρώματα.

(Φωτ. αρχ. Ευμ. Διακογεωργίου)

Εικ. 4 : Νεαρές γυναίκες με την τοπική ενδυμασία, το καβάνι, στο λάλημα των «πραμάτων» του γαμπρού, κρατούν στα κεφάλια τους τα προικιά του κα με μορφή πομπής τα παίρνουν στο σπίτι της νύφης, Μπροστά πάει η εικόνα, ακολουθεί η νύφη με τις κουμπάρες, και το πανέρι με το νυφικό, το σακοφούστανο του γάμου. Μετά πάει το στρώμα και τα παπλώματα και ακολουθούν τα (β)αμματένα σεντόνι, μετά τα χρέμια και στη σειρά τα είδη σπιτιού, τα γλυκά και τα φαγώσιμα για τον γάμο. Στο τέλος της πομπής τα όργανα «λαλούν» με τραγούδια του νυφάτου τις γυναίκες που κρατούν τα πράγματα.

(Φωτ. αρχ. Ευμ. Διακογεωργίου)

Εικ. 5 : Τα προικιά της νύφης και του γαμπρού στολίζονται γύρω – γύρω, ψηλά στους τοίχους, κρεμασμένα από σκοινιά, με τάξη και επιμέλεια, «τζώνουν» τον χώρο που θα γίνει το διήμερο γλέντι του γάμου. Σήμερα όλες οι εκδηλώσεις και οι γάμοι γίνονται στο μέγαρο της Ολύμπου ή του Διαφανίου. Παλιότερα που το γλέντι του γάμου γινόταν στο σπίτι, τα στολισμένα προικιά παρέμεναν να «ζώνουν» το χώρο του σπιτιού για σαράντα ημέρες.

(Φωτ. αρχ. Μαρίνα Διακογεωργίου)

Εικ. 6: Στα «εφτά» του μωρού, η σκάφη που μπαίνει μέσα το νεογέννητο, στρώνεται με (β)αμματένα σεντόνια, δίπλα στο σινί με τα σταυροκούλουρα, που θα 'ρθουν οι μοίρες, να «μοιράνουν» το μωρό.

Εικ. 7: Η γυναίκα της Ολύμπου, γιαγιά ή μητέρα, κρατάει το μωρό μέσα στο σεντόνι, τηρώντας τον παραδοσιακό τρόπο που τα μωρά κοιμούνται, μετακινούνται, εκτίθονται σε δημόσιο χώρο ή συμμετέχουν σε κοινωνικές και θρησκευτικές εκδηλώσεις.

(Φωτ. Αρχ.: Μουσείο Χατζηβασίλη -Γιάννης Χατζηβασίλης)

ΦΩΤΗΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ

Συντηρητής Αρχαιοτήτων και Έργων Τέχνης
- Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

ΕΙΣΑΓΩΓΗ ΣΤΑ ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΑ ΚΑΙ ΝΕΩΤΕΡΑ ΑΠΟΘΗΚΕΥΤΙΚΑ ΕΠΙΠΛΑ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΑΡΧΑΙΟΤΗΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ CASSAPANCA ΑΠΟ ΤΗΝ MACERATA

Κατά την τελευταία περίοδο της Ιταλοκρατίας (1936 -1947) και μεταξύ των ετών 1937 και 1940, η Ιταλική Διοίκηση Δωδεκανήσου με διοικητή τον Cesare Maria De Vecchi¹ και αρχιτέκτονα – αναστηλωτή τον Vittorio Mesturino, ανακατασκεύασε το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου με το πνεύμα του «δόγματος» της ολικής στιλιστικής αποκατάστασης (Εικ. 1). Πιο πριν, το 1927, ο Giulio Jacopi αναστήλωσε, με πιστότητα, την κεντρική είσοδο του παλατιού². Για τον ζωγραφικό διάκοσμο συγκεκριμένων αιθουσών ο Mesturino κάλεσε τον Pietro Gaudenzi (1880-1955), ο οποίος με την τεχνική της νωπογραφίας ζωγράφησε δυο αίθουσες που πλέον δεν διασώζονται, τον Felice Vellano (1889-1976) που φιλοτέχνησε σε τρεις αίθουσες του ισογείου παραστάσεις με επαγγέλματα και ασχολίες των κατοίκων του νησιού, ενώ ο γλύπτης Alessandro Monteleone τοποθέτησε επιτοίχια ανάγλυφα με θρησκευτικά θέματα από μάρμαρο και τερακότα και ο

¹ Ο De Vecchi (1936-41), πρώην διοικητής της Σομαλίας και υπουργός παιδείας του Μουσσολίνι, αποκτώντας απόλυτη στρατιωτική και πολιτική εξουσία στην περιοχή, έχει ως μόνη φιλοδοξία να προσδώσει στη Ρόδο τα χαρακτηριστικά μιας επαρχίας αντάξιας της νέας Ρωμαϊκής Αυτοκρατορίας. Προχωρά, έτσι, εκτός από την εκστρατεία «εξαγνισμού» της αρχιτεκτονικής του προκατόχου του, στην οικοδόμηση κτιρίων που χαρακτηρίζονται από μνημειώδη κλίμακα, αυστηρή συμμετρία και συνύπαρξη του κλασικού και του μοντέρνου. Αυτός ο «μοντέρνος κλασικισμός» αφαιρεί όλα τα στοιχεία των ενδιάμεσων ιστορικών περιόδων και εκφράζει απόλυτα την αρχιτεκτονική του «κατακτητή». Η περίοδος του De Vecchi, παρά τις τροποποιήσεις που επιβλήθηκαν για την εξυπηρέτηση της νέας πολιτικής, προώθησε ένα ρασιοναλισμό περισσότερο μεσογειακό παρά μητροπολιτικό (Σαραντάκου 2005).

² Ο Rosario Scaduto κάνει εκτενή αναφορά και σχολιασμό στην ιστορική διαδρομή του Παλατιού και στην αντιμετώπισή του, αρχικά ως μνημείο όπου πραγματοποιούνται αρχαιολογικές ανασκαφές και στερεωτικές επεμβάσεις μέχρι την αντιστροφή με την έλευση του De Vecchi και την ανάθεση του στον Mesturino, με σκοπό να το χτίσει αλλοιώνοντας τα ιστορικά τεκμήρια και τις παρατηρήσεις των μελετητών της περιόδου του Mario Lago (Scaduto 2018).

ζωγράφος – συντηρητής Riccardo Gualtiero De Bacci-Venuti είχε την επιμέλεια για τη διακόσμηση των χώρων του Παλατιού. Η επιλογή και η προμήθεια των επίπλων έγιναν από τον αρχιτέκτονα του έργου, Mesturino.

Σήμερα, η συλλογή της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου περιλαμβάνει 32 cassoni (Εικ. 3) και 6 cassapanca (Εικ. 4). Στον όροφο του παλατιού εκτίθενται 25 cassoni και όλες οι cassapanche (Σχ. 1). Ένα cassone βρίσκεται στην κεντρική αίθουσα του φωτογραφικού αρχείου της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας στο ιπποτικό κτίριο Τζεμ, τρία στον μεσαιωνικό ξενώνα της Αγίας Αικατερίνης, ενώ τρία ακόμα είναι αποθηκευμένα στο Παλάτι.

Αν και κατ' ουσία πρόκειται ακριβώς για το ίδιο είδος χρηστικού επίπλου, η cassapanca³ είναι, ίσως, το παλαιότερο. Υπήρχε ήδη στις αρχές του Μεσαίωνα και συχνά ήταν το μόνο έπιπλο σε ένα σπίτι. Επιτελούσε διάφορες λειτουργίες, όπως αποθηκευτικό έπιπλο για τα τιμαλφή, τραπέζι, καρέκλα, και στην περίπτωση που ήταν αρκετά μεγάλο, ως κρεβάτι για τους επισκέπτες. Στην απαρχή του ήταν απλά κατασκευασμένο από συμπαγή ξυλεία και το κάλυμμα άνοιγε με σιδερένιους αρθρωτούς συνδέσμους. Σύμφωνα με την μεσαιωνική παράδοση, η κοπέλα την παράγγελλε πριν από το γάμο της στον ξυλουργό του χωριού, απ' όπου, την ημέρα του γάμου, μεταφερόταν στο σπίτι του συζύγου της. Η cassapanca ήταν σημαντικό στοιχείο της οικογενειακής και οικιακής ζωής, στο οποίο διατηρούνταν τα πολύτιμα αντικείμενα και οι μνήμες του παρελθόντος. Η κάτοχός του δεν το αποχωριζόταν ποτέ, ούτε όταν έμενε χήρα και μετακόμιζε σε μοναστήρι ή άλλο χώρο καταφυγής. Επίσης, δινόταν κληρονομιά από τη μητέρα στην κόρη, με όλα όσα περιείχε.

Η διακόσμηση ήταν υποτυπώδης, με απλό σκάλισμα ή ζωγραφική με πρωτόγονη τεχνική, δηλαδή αιθάλη και συνδετικό μέσο τη χολή βοδιού. Αργότερα, κατά την Αναγέννηση, η διακόσμηση της cassapanca αποκτά πολυτελή χαρακτήρα χωρίς να μειώνεται το μεγάλο μέγεθος της, γεγονός που επιτρέπει να την εξετάσουμε χωριστά από τα μικρότερων διαστάσεων cassoni⁴.

Από την ώριμη περίοδο της Αναγέννησης μέχρι τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, η παραγγελία και η απόκτησή τους, αποτελεί ένα από τα σύμβολα της κοινωνι-

³ Βλ. για την προέλευση, τη χρήση και την ιστορική διαδομή της cassapanca στον ιστότοπο του Claudio Fornasieri Antiquario, «La storia della Cassapanca».

⁴ Tarchiani και Palmerini 1931, Enciclopedia Italiana από την ηλεκτρονική βιβλιοθήκη Treccani.

κής καταξίωσης των πλούσιων ευγενών, εμπόρων, τραπεζιτικών, διοικητικών ιδρυμάτων και της ανώτερης εκκλησιαστικής ιεραρχίας. Όσον αφορά τα γαμήλια έπιπλα, η αριθμητική υπεροχή των οποίων είναι αδιαμφισβήτητη, αυτά ήταν προϊόν παραγγελίας και γίνονταν πριν από το γάμο, συχνά μάλιστα από τον γαμπρό. Σε κάποιες περιπτώσεις παρατηρείται η κατασκευή όμοιων cassone ή παρόμοιων μεταξύ τους. Στα έπιπλα αυτά μεταφέρονταν φορτωμένη η προίκα της νύφης κατά τη διάρκεια της γαμήλιας πομπής. Τοποθετούνταν στον νυφικό κοιτώνα, δίπλα στο κρεβάτι μαζί με το προικοδοτούμενο λίκνο και ήταν αντικείμενα προς επίδειξη από τη σύζυγο προς τον κοινωνικό της κύκλο. Δείγμα πλούτου και κοινωνικής καταξίωσης επίσης, ήταν τα πολυτελή ρούχα και κοσμήματα, τα οποία φυλάσσονταν μέσα του.

Τα σημαντικότερα καλλιτεχνικά κέντρα παραγωγής τους ήταν στη Βενετία, στη Ρώμη, στην Κρεμόνα της Λομβαρδίας, στο Μπέργκαμο του Πεδεμόντιου, στην Σιένα και Φλωρεντία της Τοσκάνης, φημισμένη η τελευταία, για την γέννηση και την ανάπτυξη όλων των τεχνικών κατασκευής τους. Διάσημοι καλλιτέχνες όπως οι Μποτιτσέλι, Paolo Uccello, Ammannati, Michelangelo, Pollaiuolo κλήθηκαν να φιλοτεχνήσουν ζωγραφικά έργα στις επιφάνειες τους. Προτιμούνταν οι παραστάσεις κυνηγιού και μονομαχιών, αλλά στα πλέον δημοφιλή θέματα συγκαταλέγονταν οι μυθολογικές σκηνές από ιστορίες αγάπης και ηρωικών κατορθωμάτων. Ο μεταρρυθμιστής Girolamo Savonarola (1452-1498) θεώρησε τη θεματολογία αυτή άσεμνη και παρότρυνε τους Φλωρεντινούς να επιλέγουν θέματα όπως σκηνές από τους βίους αγίων, με τον Giovanni da Ponte να μεγαλουργεί στις επιφάνειές τους. Παρά ταύτα, τα εργαστήρια τα οποία παρήγαγαν τα Cassoni συνέχισαν απρόσκοπτα την παραγωγή και διακόσμηση τους με θέματα από τους θεϊκούς έρωτες, αγαπημένα των παραγγελιοδόχων. Τα έργα που διακοσμούσαν τα cassoni υπόκεινταν σε ειδική φορολογία την οποία ο τεχνίτης όφειλε να καταβάλλει στο σωματείο του. Κατά τον 16^ο αιώνα τα cassoni είναι ξυλόγλυπτα. Ο μεγαλύτερος αριθμός τους κατασκευάζεται από ξύλο καρυδιάς και λιγότερα από οξιά.

Το κέντρο μελέτης και συντήρησης των cassoni στο Μιλάνο, πραγματοποίησε μια γενική κατάταξη σύμφωνα με την τυπολογία και την περιοχή κατασκευής τους⁵. Μας παρέχει αξιόλογες πληροφορίες που μας βοηθούν να τα κατανοήσουμε και να ταυτοποιήσουμε, τουλάχιστον, σε πρώτη ανά-

⁵ Restauri, «Il Cassone». Από τον ιστότοπο: Il portale di arte e restauro.

γνωση τα αντίστοιχα της συλλογής της Εφορείας Δωδεκανήσου. Σε γενικές γραμμές είναι η ακόλουθη:

Στην Γένοβα της Λιγουρίας χρησιμοποιήθηκε ξύλο χαρουπιάς με θαλασσινή διακόσμηση. Στην Εμίλια-Ρομάνια ξύλο καρυδιάς με πολύ υψηλή βάση. Στην Μπρέσα της Λομβαρδίας ξύλο καρυδιάς με πλεκτές διακοσμήσεις. Στην Κρεμόνα της Λομβαρδίας ξύλο καρυδιάς με διακοσμημένες τις πλευρές με καρυάτιδες σε μορφή σφίγγας. Στο Μπέργκαμο του Πεδεμόντιου ξύλο καρυδιάς με μικρό και κατακόρυφο σχήμα. Στο Φρίουλι-Βενετία Τζούλια ξύλο καρυδιάς με ξυλόγλυπτες ζώνες αμπέλου και σταφύλια. Στην Τοσκάνη η διακόσμηση κυριαρχείται από την τεχνική της «*pastiglia*»⁶.

Μοναδική του είδους της στη συλλογή της Εφορείας, είναι η ζωγραφιστή *cassapanca* από την Ματσεράτα του Μάρκε του 18^{ου} αιώνα, με διαστάσεις, ύψους, μήκους, πλάτους 138,8 X 144 X 38 εκ. (Εικ. 5). Οι πλαϊνές πλευρές του κάτω μέρους συγκλίνουν από τη βάση προς τα επάνω και κάτω από το κάθισμα με το ανοιγόμενο κάλυμμα έχει αποθηκευτικό χώρο. Στο μέτωπο του, μέσα σε διπλό πλαίσιο, έχει πλούσιο γραπτό διάκοσμο με μεγάλα φυτικά μοτίβα ενώ στο κέντρο του, ανάμεσα σε διπλή έλικα εικονίζεται φυσικό τοπίο με κτήριο, δέντρα και βλάστηση ενώ το βάθος καταλαμβάνουν χαμηλοί λόφοι (Εικ. 6). Στο επάνω μέρος με την ιδιαίτερα ψηλή πλάτη, κυριαρχούν οι περιμετρικές καμπύλες στις οποίες οριοθετούνται οι έλικες και οι αχιβάδες, χαρακτηριστικά γνωρίσματα της μπαρόκ διακόσμησης, ενώ μεγάλο μέρος της καταλαμβάνεται από ένα διπλό οικόσημο το οποίο στέφεται από στέμματα μαρκησίου⁷. Η αριστερή ασπίδα χωρίζεται από διπλό αντίστροφο τελαμώνια σε τέσσερα μέρη: αριστερά επάνω έχει ρόδο, κάτω σκαντζόχοιρο, στα δεξιά επάνω τρία κρινάνθεμα και κάτω όρθιο ελάφι. Ανήκει στην οικογένεια ⁸Ricci Petrocchini και προήλθε από

⁶ Κατά τη διάρκεια της Ιταλικής Αναγέννησης για την ανάγλυφη διακόσμηση των επίπλων, χρησιμοποιήθηκε η γύψος εφαρμοσμένη σε στρώσεις, μορφοποιημένη με καλούπια ή σκάλισμα και επιχρυσωμένη.

⁷ «*Le Corone*», από το διαδίκτυο.

⁸ Το αρχικό οικόσημο των Ricci της Macerata ήταν ο σκαντζόχοιρος και η προσθήκη του ρόδου έγινε στις 22 Φεβρουαρίου 1509 από το παλάτι του Λατερανού, απονέμοντας τον τίτλο του κόμη στον Galasso di Antonio διότι προσέφερε εξαιρετικές υπηρεσίες στο παπικό κράτος. Ο διπλός ανάποδος τελαμώνιας προστέθηκε στο οικόσημο το 1622 από το γάμο μεταξύ του Antonio III Ricci και της Girolama Petrocchini. Το ελάφι με τα τρία κρινάνθεμα προστέθηκαν στις 17 Αυγού-

το γάμο του κόμη Antonio III Ricci και της Girolama Petrocchini το 1622. Η δεξιά ασπίδα περιορίζεται στον ίδιο διπλό τελαμώννα, με το ρόδο και τον σκαντζόχοιρο στην ίδια θέση και μια κίτρινη ζώνη που χωρίζει το πεδίο σε γαλάζιο επάνω και κόκκινο κάτω και πρόκειται για την ασπίδα της οικογένειας Vendramin-Calergi από τη Βενετία. Η cassapanca είναι παραγγελία από τον δεύτερο γάμο του Francesco Γ΄ Ricci Petrocchini, ο οποίος πραγματοποιήθηκε ενδεχομένως λίγο πριν το 1800, με την Maria Vendramin-Calergi (Εικ. 7). Στην Πινακοθήκη της Macerata, η οποία στεγάζεται στο παλάτι της οικογένειας Ricci Petrocchini, εκτίθεται παρόμοια cassapanca, με τα ίδια οικόσημα, αλλά διαφέρει στο δεξίο μισό της δεξιάς ασπίδας, γεγονός που καταδεικνύει γάμο μέλους της ίδιας οικογένειας με άλλο ευγενή (Εικ 8).

Η μελέτη των ξυλόγλυπτων αποθηκευτικών επίπλων της συλλογής της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου, η οποία βρίσκεται σε εξέλιξη, θα εμπλουτίσει τις γνώσεις μας για την καλλιτεχνική παραγωγή της ιταλικής χερσονήσου και θα διευρύνει τον κατάλογο παρόμοιων έργων παγκοσμίως.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ – ΙΣΤΟΣΕΛΙΔΕΣ

- Σαραντάκου 2005: Σαραντάκου Έφη, «Αρχιτεκτονική της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα», *Πολιτιστική Πύλη του Αρχιπελάγους του Αιγαίου*
URL: <<http://www.ehw.gr/l.aspx?id=6966>>
- Scaduto 2010: Scaduto Rosario. «Il ritorno dei Cavalieri. Aspetti della tutela dei monumenti a Rodi tra 1912 e il 1945», Eugenio Maria Falcone Editore, Bagheria, 96-98
URL: <<https://docplayer.it/48757809-II-ritorno-dei-cavalieri.html>>
- Claudio Fornasieri Antiquario, « La storia della Cassapanca»
URL: <<https://www.ilbalon.it/news/la-storia-della-cassapanca>>
- Tarchiani, και Palmerini 1931: Tarchiani Nello και Palmerini Agostino, Enciclopedia Italiana, από την ηλεκτρονική βιβλιοθήκη Treccani.
URL: <http://www.treccani.it/enciclopedia/cassone_%28Enciclopedia-Italiana%29/>
- Restauri : Simona Restauri, «Il Cassone». Από τον ιστότοπο: Il portale di arte e restauro.

στου 1749 όταν έγινε ο γάμος μεταξύ του μαρκησίου Antonio Ricci Petrocchini και της κοντέσας Lucrezia Tozzoni της Imola, βλ. Κρατικά αρχεία Macerata, φάκελος Ricci Petrocchini. Κρατικά αρχεία Imola, αρχεία οικογένειας Tozzoni από διαδικτυακές πηγές.

URL: <<http://www.inforestauro.org/il-cassone.html>> -Pastiglia

URL: < <https://www.dictionary.com/browse/pastiglia>> -Le Corone

URL: <<https://www.papasistov.it/it/le-corone.html>>

-Ricci Petrocchini di Macerata – Famiglia

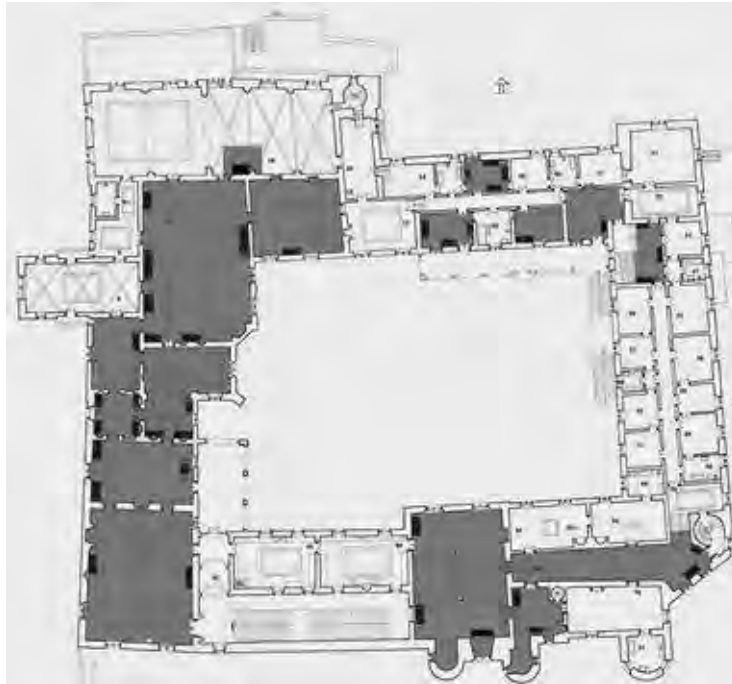
URL:<<http://san.beniculturali.it/web/san/dettaglio-soggetto-produttore?id=65043> >
-Matteo Ricci Petrocchini

URL:<<https://www.geni.com/people/Matteo-Ricci-Petrocchini/6000000028818354199>>

-Αρχαία Tozzoni, Imola. URL: < http://archivi.ibc.regione.emilia-romagna.it/ibc-cms/cms.find?flagfind=customXdamsTree&id=IBCAS00142&munu_str=0_1_1&numDoc=69&docStart=9&backward=&hierStatus=6,9,0,2,9,1,2&docCount=25&physDoc=118&comune=Comune+di+Imola#nogo>

Εικ. 1. Αεροφωτογραφία του Παλατιού 1940.

Σχ.1. Η κατανομή των αποθηκευτικών επίπλων στο Παλάτι του Μ. Μαγίστρου.

Εικ. 3. Cassone, Τοσκάνη, α΄ μισό 15ου αι. Παλάτι του Μ. Μαγίστρου.

Εικ. 4. Cassarapca, Ούμπρια ή Τοσκάνη, τέλη 15ου με αρχές 16ου αι. Παλάτι του Μ. Μαγίστρου.

Εικ. 5. Cassapanca, Macerata, Marche, 18ος αι. Παλάτι του Μ. Μαγίστρου.

Εικ. 6. Cassapanca, Η κεντρική διακόσμηση της βάσης.

Εικ. 7. Cassapanca, Το διπλό οικοδόμημα στην πλάτη του επάνω μέρους.

Εικ. 8. Cassapanca, „Macerata, Marche, 18ος αι. Παλάτι των Ricci Petrocchini, στην Macerata, σήμερα Πινακοθήκη με ζωγραφικά έργα του 19ου αι.

ΚΑΙΤΗ ΚΑΠΑΔΑΚΗ – ΣΠΥΡΟΥ
εκπαιδευτικός - συγγραφέας

**ΤΟ «ΠΕΤΡΟΚΑΡΑΒΟ» ΤΗΣ ΠΑΤΜΟΥ.
ΘΥΛΟΙ ΚΑΙ ΠΑΡΑΔΟΣΕΙΣ**

Εκεί που αγκαλιάζονται τα πελάγη μας είναι η Πάτμος, η μικρή μου πατρίδα. Άπλετο φως στα πέλαγα, η αύρα η θαλασσινή, μεσαιωνικά χρώματα, απίθανες παραλίες. Σ' αυτόν τον τόπο τα έργα των ανθρώπων, από την πιο μοναχική ξερολιθιά έως το πιο απόμερο ξωκλήσι, τα επιβλητικά κάστρα και τα ολόλευκα σπίτια, εκπέμπουν έμπνευση και γοητεία.

Το πλοίο αράζει στο γραφικό της λιμάνι, τη Σκάλα. Κατεβαίνουμε και διασχίζουμε την όμορφη μεγάλη της πλατεία, την «Πλάζα», όπως την αποκαλούν οι ντόπιοι, με τα τέσσερα θεόρατα πλατάνια της και στη μέση τους την όμορφη βρύση, σε σχήμα μεγάλης αχιβάδας. Ο ήχος του νερού που εκτοξεύεται και η σκιά των δένδρων που φυτεύτηκαν από το 1924, σου χαρίζουν ανεκτίμητη δροσιά. Αφήνουμε την πλατεία και προχωράμε στην καρδιά της μικρής πόλης. Διασχίζουμε ολοκάθαρους δρόμους και πέτρινα καλντερίμια, με πελεκητή πέτρα από το πετροκοπείο της Πάτμου.

Φθάνουμε στη δυτική πλευρά της πόλης, σε μια όμορφη παραλία με κατάλευκα χοχλάκια, για αυτό και το όνομά της Χοχλακάς. Πριν προλάβουμε να κοιτάξουμε το πέλαγος μπροστά μας, που φθάνει ως την Ικαρία, το βλέμμα μας κόβει ο επιβλητικός όγκος μιας βραχονησίδας που λέγεται Πετροκάραβο. Η απόσταση που μας χωρίζει από αυτό είναι ενάμιση με δύο μίλια περίπου. Πράγματι η βραχονησίδα έχει το σχήμα ενός αναποδογυρισμένου τεράστιου караβιού, που η καρίνα του υψώνεται κατακόρυφα στον ουρανό. Πίσω του ακολουθούν δύο μικρές νησίδες, σε σχήμα βάρκας κι αυτές, αναποδογυρισμένες υποτίθεται, που ακολουθούν το μεγάλο καράβι.

Ο μύθος κι' οι παραδόσεις από στόμα σε στόμα, αναφέρουν ότι το καράβι ήταν περαστικό, με σαράντα αιμοδιψείς πειρατές πλήρωμα, και φθάνοντας στο νησί, ο καπετάνιος είχε σκοπό να κουρσέψει το Μεγάλο Μοναστήρι και βέβαια ολόκληρο το νησί της Πάτμου, αφανίζοντας τους κατοίκους του. Ο Όσιος Χριστόδουλος, προστάτης του νησιού, που έκτισε το Μεγάλο Μοναστήρι προς τιμήν του Ιωάννου του Θεολόγου, που δεσπόζει στη κορυφή της Χώρας, είδε από ψηλά το πειρατικό καράβι, ανοιχτά του Χόχλακα, «προείδε» το κακό που περίμενε ολόκληρο το νησί και σηκώνοντας τα μάτια του στον ουρανό άρχισε να προσεύχεται σταυρώνοντας το

καράβι. Λένε πως το πειρατικό αναποδογύρισε και πέτρωσε μέσα στη θάλασσα. Κι' ακόμα, πως το αναποδογυρισμένο καράβι στηρίζεται στο θεόρατο μεσαίο κατάρτι του, που φθάνει μέχρι τον πυθμένα της θάλασσας.

Κι' έτσι ονομάστηκε Πετροκάραβο. Το βραχονήσι βρίσκεται Β.Δ. της Πάτμου. Το εμβαδόν του φθάνει τα 300 περίπου τ.μ., το δε ανώτερο ύψος του από τη θάλασσα φθάνει τα 67 μέτρα. Τα πετρώματα του είναι από μάρμαρο και οι ακτές του απροσπέλαστες. Η γη είναι σπόριμη και εύφορη και έχει δασάκι με δένδρα αυτοφυή. Απ' αυτά τα δενδρύλλια οι Πάτμιοι έβγαζαν 140 με 160 στατήρες κάρβουνο.

Το 1889, δύο Άγγλοι περιηγητές, ανέβηκαν στη βραχονησίδα να κυνηγήσουν πέρδικες και συνάντησαν εκεί ανθρώπους να ετοιμάζουν το καμίνι τους. Όλα αυτά τους εντυπωσίασαν και τα περιέγραψαν στις δημοσιεύσεις τους.

Η σύσταση του εδάφους του Πετροκάραβου είναι ίδια με της Σάμου, εύφορη και με πολλή βλάστηση, παρόλο το βραχώδες του εδάφους, σε αντίθεση με της Πάτμου, που είναι ηφαιστειογενές και όχι τόσο γόνιμο. Όταν σταματήσουν οι βροχές, το Πετροκάραβο είναι άνυδρο τελείως. Γι' αυτό και το δασάκι του όσο αντέξει τους καλοκαιρινούς μήνες που το μαστιρίζει η ανυδρία και η τσέρπη της θάλασσας. Απ' τα παλιά χρόνια, υπήρχε στο νησάκι ένα είδος μαρουλιού με πλατιά και μακριά φύλλα, που είχαν γλυκιά γεύση κι' ένα δέντρο ακόμα που λεγόταν *τσιμισίρι*, όχι μεγάλο σε ύψος, που όταν έριχνες τα κλαδιά του στο νερό, βούλιαζαν σαν μολύβι.

Αργότερα τα γιδοπρόβατα και τα κουνέλια που ανέβαζαν στο νησί για βοσκή, λόγω έλλειψης νερού, έτρωγαν τις φλούδες των δένδρων, με αποτέλεσμα τα δασάκια να λιγοστεύουν.

Δίπλα στο Πετροκάραβο υπάρχει μια μικρότερη νησίδα, σε αρκετή απόσταση, που λέγεται Άνυδρος, λόγω της έλλειψης γλυκού νερού. Και τα δύο ξερονήσια έχουν την ίδια σύσταση εδάφους. Τώρα που γράφω είναι Άνοιξη. Νοερά βρίσκομαι να περπατώ στα «γκρίφια του Πετροκάραβου», να σέρνω τα πόδια μου μέσα στις τούφες τα μαρούλια που φυτρώνουν καταμεσής στις πέτρες. Τρύπωσα μέσα στο δασάκι κι' έφτασα στο χαλασμένο καλύβι του Θεόκτιστου. Είδα τα απομεινάρια της παλιάς του στέρνας. Απ' το ψηλότερο σημείο του νησιού φαίνονται οι ξέρες που συντροφεύουν -Κύριος είδε πόσους αιώνες τώρα!- το Πετροκάραβο, ακολουθώντας το στο ακίνητο ταξίδι του. Το νησάκι ολόκληρο μοιάζει με καταπράσινη ομορφιά. Στο δρόμο μου οι ανεμώνες και τα διπλολούλουδα αφήνουν ένα λεπτό άρωμα και συγχρόνως παρουσιάζουν μια εικόνα ανεπανάληπτη με

τα διάφορα χρώματα των άγριων λουλουδιών. Βρίσκομαι στο Πετροκάραβο των αέριδων και των αετών, τον υδροβιότοπο που τα γεράκια και τα τζίνια συμβιώνουν με τους κολιούς και τις ζαργάνες, τους σκάρους και την αιωνόβια φώκια, που είναι πιο πονηρή κι από τον άνθρωπο. Το Πετροκάραβο της ψυχικής τελειότητας, γι' αυτούς που έχουν ζήσει την γοητεία του ψαρέματος και τη μαγεία του τοπίου του.

Πριν από λίγο, σας ανέφερα για το μισογκρεμισμένο καλύβι και τη στέρνα του Θεόκτιστου. Αυτός ήταν ένας ερημίτης – ασκητής, που ήρθε στην Πάτμο το 1875, σαν απλός μοναχός. Είχε γεννηθεί στα Θυάτειρα της Ανατολής, σημερινό Αξάριον. Μια βάρκα τον είχε φέρει απ' το Κουλούκι στην Κω. Ήταν τότε 45 χρονών περίπου και ήταν από εύπορη οικογένεια. Νεαρός είχε καταφύγει στο Άγιο Όρος, όπου έμεινε 13 χρόνια. Μετά επέστρεψε στη πατρίδα του και έλεγαν πως ήταν Επίσκοπος σε μεγάλο μοναστήρι. Η πολυκοσμία όμως τον έκανε να φύγει και να έρθει στην ερημιά της Πάτμου, όπου έζησε ο Όσιος Χριστόδουλος. Λένε πως ήταν σωματώδης, γεροδεμένος, αλλά πολύ μορφωμένος και αυστηρός. Παρουσιάστηκε στους αδελφούς της Μονής της Πάτμου σαν απλός ασκητής – ερημίτης και εκείνοι τον δέχτηκαν με χαρά. Η βροντερή φωνή του και ο πνευματώδης λόγος του έκαναν σε όλους εντύπωση. Η γενειάδα του έφθανε μέχρι τα γόνατα κι' όταν εργαζόταν, χώριζε τα γένια του στα δύο και τα έδενε πίσω στο λαιμό του.

Η πολυπληθής Μονή όμως δεν του άρεσε. Ήθελε πάντα την ερημιά του. Κι' έτσι κατέφυγε σ' ένα ασκητήριο στα πόδια του βουνού Γένουπας ή βουνό Πιλάβι. Ο Γένουπας είναι παραφθορά της λέξεως Κύνωψ = που σημαίνει μορφή κυνός. Πιο απλά για τους Πάτμιους ο Γένουπας ήταν ο ίδιος ο σατανάς. Ο Θεόκτιστος απομονώθηκε τελείως σε μια σπηλιά, στα πόδια του Γένουπα, που την χτυπούσαν τα κύματα της θάλασσας. Τροφή του ήταν αποκλειστικά οι άγριες κράμπες, τα ψημένα σκόρδα και λίγα παξιμάδια, αν βέβαια του έφερναν οι γυναίκες τα Σάββατα που έρχονταν να εξομολογηθούν. Γιατί η φήμη του είχε εξαπλωθεί σ' όλο το νησί, ο κόσμος τον αγαπούσε κι' όλοι έτρεχαν να τον συμβουλευτούν. Αυτό όμως δεν άρεσε στον ερημίτη κι' αφού πήρε την άδεια απ' τον Ηγούμενο της Μονής, κατέφυγε στο Πετροκάραβο, για απομόνωση. Εκεί δεν θα πήγαινε κανείς, αφού μεσολαβούσε η θάλασσα. Ήταν το έτος 1902 και η απόφασή του να καταφύγει εκεί ήταν ηρωική. Από πού θα προμηθευόταν τροφή και νερό, ιδίως τους καλοκαιρινούς μήνες; Γι' αυτό έκανε μόνος του μια μικρή στέρνα, όπου μάζευε το νερό της βροχής.

Ο Σμυρνάκης αναφέρει στις σημειώσεις του ότι ο ασκητής Θεόκτιστος έφθασε ένα καλοκαίρι τις 40 ημέρες χωρίς νερό, σε πλήρη αφυδάτωση κι' όταν κάποιος ψαράς του πήγε με τη βάρκα του λίγη τροφή και νερό, τον βρήκε σχεδόν λιπόθυμο. Τότε ο Ηγούμενος της Μονής του συνέστησε να επιστρέψει αμέσως στην Πάτμο, γιατί η παραμονή του στο Πετροκάραβο ήταν άκρως επικίνδυνη από πολλές απόψεις. Κι' ο ασκητής Θεόκτιστος, πειθήνιος στις διαταγές της Μονής, γύρισε κι' εγκαταστάθηκε σε μια μικρή καλύβα στην τοποθεσία Ζαρροή, που είχε άφθονο τρεχούμενο νερό. Φύτεψε μάλιστα εκεί και κοκκινουσικιές που υπήρχαν για πολλά χρόνια.

Ο κόσμος, που τον αγαπούσε, έτρεχε πάλι να τον βρει, γι' αυτό ο ερημίτης – ασκητής έφυγε κι από εκεί. Συχνά άλλαζε το ασκηταριό του. Πήγε και στο εκκλησάκι του Γερανού και μετά επανήλθε στα Βραστά, μια ζεστή περιοχή της Μονής, στους σημερινούς Κήπους της Πάτμου, γιατί οι στερήσεις και η υγρασία της θάλασσας τον είχαν εξαντλήσει.

Τώρα είχε χάσει σχεδόν όλη την όραση του. Οι αδελφοί της Μονής τον πήραν κοντά τους στο Μοναστήρι, αλλά πάλι δεν έμεινε. Τη Λαμπροβδομάδα του 1917 τον μεταφέρουν στην Αποκάλυψη, στην Παλιά Πατριάδα. Εκεί έχει ετοιμάσει ο ίδιος με τα χέρια του τον τάφο του. Πάντα κρατεί έναν Εσταυρωμένο όταν προσεύχεται κι' από τα δάκρυα του τα πόδια του Χριστού έχουν ξεβάψει, δεν διακρίνονται.

Τη Νέα Τετάρτη του 1917 παραδίδει το πνεύμα του στο Θεό του. Τον θρήνησε όλη η Πάτμος. Ο Εσταυρωμένος του φυλάσσεται μέχρι σήμερα στο Σπήλαιο της Αποκάλυψης.

Ο ερημίτης – ασκητής Θεόκτιστος ονομαζόταν και δάσκαλος. Και το Πετροκάραβο μέχρι σήμερα το βρίσκουμε γραμμένο «δασκαλειό». Στην εκκλησιαστική γλώσσα διδάσκαλος ονομάζεται ανέκαθεν κάθε κληρικός. Ο ιερός Πολύκαρπος, ο επίσκοπος Σμύρνης, καλείται «διδάσκαλος αποστολικός». Όμως, στο Πετροκάραβο δεν λειτουργούσε κρυφό σχολειό. Γιατί, για φυσικούς λόγους, αυτό ήταν τελείως αδύνατο. Λόγω της μικρής του επιφάνειας, μόνο κάποιος ερημίτης μπορούσε να ζήσει πάνω σ' αυτό.

Δεν διαθέτει δικό του νερό και η απόσταση από την Πάτμο είναι αρκετά μεγάλη και το Ικάριο Πέλαγος είναι σχεδόν πάντα φουρτουνιασμένο. Ποια βάρκα θα μπορούσε να πηγαίνει τόσο μακριά μικρά παιδιά; Έπειτα, για λόγους ιστορικούς, επί τουρκοκρατίας στην περιοχή σημειώνονταν στρατιωτικές εχθροπραξίες μεταξύ Οθωμανών και Βενετσιάνων, που ήλεγ-

χαν εμπορικά την περιοχή. Άρα δεν υπήρχε τρόπος να λειτουργήσει στο Πετροκάραβο Κρυφό Σχολειό. Πως λοιπόν προέκυψε η ονομασία του;

Αν και ποτέ το Πετροκάραβο στους ιταλικούς ναυτικούς χάρτες ή στους ελληνικούς πορτολάνους δεν σημειώνεται σαν «σκόλιο», δηλαδή βράχος, εν τούτοις το όνομα Δασκαλειό πρέπει να προήλθε από τη γενικότερη συνήθεια οι βράχοι – σκόλια, να λέγονται σχολεία. Η πιθανότερη εξήγηση είναι που έζησε στο Πετροκάραβο ο ασκητής Θεόκτιστος, που ήταν διδάσκαλος – ασκητής κι' έτσι επικράτησε ο θρύλος του Κρυφού Σχολειού.

Ο Σμυρνάκης υιοθετεί την άποψη Μηλιαράκη, για την ονομασία των Δασκαλειών από το «σκόλιο» ή «ντε σκόλιο». Η ακόμα, αυτή η ονομασία να προήλθε από την εγκαταβίωση στις νησίδες αυτές κάποιου ερημίτη, μοναχού ή ιερομόναχου, που στην Τουρκία αυτούς τους αποκαλούσαν δασκάλους. Στην ιστορία της Παιδείας της Πάτμου, ο θρύλος του κρυφού Σχολειού στο Πετροκάραβο, διεκδικεί ιδιαίτερη θέση.

Όσο ασήμαντο και άγνωστο είναι το μικρό ξερονήσι στην Ελληνική Ιστορία, τόσο η παράδοση το διαιώνισε στην τοπική μνήμη και τα πατριωτικά γράμματα, που ήσαν περισσότερο ανεπτυγμένα στην Πάτμο, παρά σ' όλα τα Δωδεκάνησα.

Είναι γνωστές οι αλληλοσυγκρουόμενες θέσεις των λογίων του αιώνα μας για τα κρυφά σχολεία. Το Πετροκάραβο της Πάτμου, με το διπλό χαρακτήρα του Δασκαλειού και του Κρυφού Σχολειού, αποτελεί εξ' ίσου σημείο αμφιλεγόμενο για την ιστορική πραγματικότητα, όταν μάλιστα λάβει κανείς υπ' όψη του την απόλυτη σχεδόν απουσία του κατακτητή απ' το νησί κι' από την άλλη την παρουσία σ' αυτό, από τα τέλη του 16^{ου} αιώνα ακόμη, τόσων διδασκάλων, σχολείων και μαθητών, ντόπιων και ξένων, που κανένα άλλο από τα Αιγαιοπελαγίτικα νησιά, δεν είχε την ευκαιρία να δει.

Άρα, γιατί να λειτουργήσει κρυφό σχολειό; Σαν θέμα, στην νεώτερη ελληνική φιλολογία, το κρυφό σχολειό, εμφανίζεται απλά σαν υπόθεση, ως τα χρόνια της Ελληνικής Επανάστασης του 1821. Στον αιώνα μας, οι Έλληνες λόγιοι χωρίζονται σε δύο στρατόπεδα, στους αρνητές και στους υπερασπιστές. Ότι βέβαια και στις δύο περιπτώσεις υπάρχει μονομέρεια και προκατάληψη, αυτό είναι ολοφάνερο.

Κατά τον Σμυρνάκη, δασκαλεία υπήρχαν και στη Ρόδο, στην Καλλιθέα και στην Απολακιά. Και στην Κέρκυρα, στα Ψαρά, στον Πόρο, στη Σκιάθο και στο Πόρτο Γέρακα. Βλέπομε δε, πως και στο χάρτη του Boschini, τα σημερινά γλαρονήσια της Λέρου σημειώνονται απλώς σαν scogli, που ση-

μαίνει = βράχος, αλλά στα ελληνικά πέρασε σαν σκόλιο, δηλαδή σχολείο. Τα Πετροκάραβα της Καλύμνου, στο Καντούνι και το Δασκαλειό της Ρήνας, αναφέρονται στην τοπική παράδοση από το Γιάννη Ζερβό και το Σπήλαιο Σκαλιών ή Δασκαλειό περιγράφονται από την Άννα Πετρόχειλου.

Πρόσφατα το Πετροκάραβο αναφέρεται σαν ερημητήριο, με την ένδειξη 11^{ος} αιώνας, στο εορτολόγιο του 2009.

Σήμερα οι βραχονησίδες Πετροκάραβο και Άνυδρος, αποτελούν μέρος Μόνιμου Καταφυγίου Άγριας Ζωής, σύμφωνα με το Φ.ΕΚ. της 16^{ης} - 9-2004, που θεσμοθετήθηκε με βάση έρευνας της περιβαλλοντικής οργάνωσης Αρχιπέλαγος Αιγαίου, με τη συνεργασία των κατοίκων του Δήμου Πάτμου και της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου. Έτσι απαγορεύεται επ' αόριστον:

- Το κυνήγι και η σύλληψη κάθε θηράματος.
- Η αμμοληψία και η ρύπανση.
- Η καταστροφή κάθε είδους ζώνης με φυσική βλάστηση.
- Και η ένταξη των νησίδων σε πολεοδομικό σχεδιασμό.

Το Πετροκάραβο και η Άνυδρος αποτελούν οικοτόπους για την προστατευόμενη 1) Μεσογειακή Φώκια (μονάρχους μονάρχους), το πιο απειλούμενο είδος θηλαστικού στην Ευρώπη, που έχει μόνιμο πληθυσμό σ' αυτές τις δύο βραχονησίδες. Η Φώκια αποτελεί είδος προς εξαφάνιση και η Ελλάδα έχει δεσμευτεί για την προστασία της, στη Συνθήκη της Βόννης, της Βέρνης και της Βαρκελώνης, για την προστασία Οικοτόπων. 2) Τον Μαυροπετρίτη, (Falco eleonozae), είδος γερακιού, που μεταναστεύει από περιοχές της Αφρικής και της Ν. Αμερικής, προς τις μικρές νησίδες. Για τον Μαυροπετρίτη, οι δύο νησίδες έχουν χαρακτηριστεί από το Ευρωπαϊκό Οικολογικό Δίκτυο NATURA 2000, ως Ζώνη Ειδικής Προστασίας.

Το 2011 αναγνωρίστηκαν τα ξερονήσια για πρώτη φορά σαν οικισμός, χωρίς μόνιμους κατοίκους και σύμφωνα με το «σχέδιο Καλλικράτης» διοικητικά υπάγονται στο Δήμο της Πάτμου. Η Ελλάδα για τον Μαυροπετρίτη υπέγραψε Διεθνείς Συμβάσεις, για την άγρια πανίδα και για την προστασία της Πτηνοπανίδας. Όμως το Πετροκάραβο και η Άνυδρος αποτελούν χώρο αναπαραγωγής και για πλήθος άλλων σπάνιων ειδών πουλιών, όπως ο Μύχος, ο Αρτέμης, ο Κορμοράνος, ο Αιγαιόγλαρος και πολλά άλλα.

Παρανόμως, πιστεύω, αυτές οι βραχονησίδες αποτελούν και πεδίο βολής των ενόπλων Ελληνικών Δυνάμεων, (Στρατό Ξηράς, Πολεμικό Ναυτικό και Αεροπορία), αφού αποτελούν καταφύγιο Άγριας Ζωής και απαγορεύεται ένας πολίτης να χρησιμοποιήσει κυνηγετικό όπλο. Οι Ένοπλες Δυ-

νάμεις, όμως, κάνουν βολές με ρουκέτες, κανόνια, πυροβόλα όπλα κ. ά. Κι αυτές οι βολές ελευθερώνουν στα θαλάσσια οικοσυστήματα τις τοξικές ουσίες τους, όπως ο μόλυβδος και το νικέλιο, επιβαρύνοντας την υγεία των τοπικών κοινωνιών που τρέφονται από τα αλιεύματα της περιοχής. Μήπως πρέπει να ληφθεί κάποια πρόνοια προστασίας της περιοχής απ' την επικείμενη οικολογική καταστροφή; Ας το ελπίσουμε..... Γιατί θα ήταν αμαρτία να καταστραφεί ο υδροβιότοπος του Πετροκάραβου, που είναι ένα όμορφο και θρυλικό νησί, με ανεπανάληπτο οικοσύστημα.

Νοερά βρίσκομαι πάλι στο όμορφο ακρογιάλι του Χοχλακά. Ο ήλιος, αργά- αργά κατέβηκε στη δύση του, πυρπολώντας τη γραμμή των οριζώντων. Σουρουπώνει. Απέναντι μου το Πετροκάραβο δείχνει ένας σκούρος όγκος, μια κι' ο ήλιος το φώτιζε απ' την ανάποδη πλευρά του. Προβλέπεται μια νύχτα εξάισια.

Η θάλασσα, γαλήνιος, γκριζος καθρέφτης, αντιφεγγίζει τα πλαϊνά βουνά. Η Πούλια που αχνοφαίνεται, ξεκίνησε για το μεσουράνισμά της, ενώ τα νυσταγμένα φώτα της Σκάλας, που είναι πίσω μου, σχηματίζουν μπροστά μου τη σκιά μου, με μια ασάφεια.

Ένα μισό, κουτσορευμένο φεγγάρι, που προσπαθεί να ανηφορίσει στο βελουδένιο στερέωμα του ουρανού, από ψηλά μου φωνάζει: «Πάλι μιλάς για την πατρίδα σου;»

Πηγές:

- 1) «Ερημίτες της Πάτμου και ερημητήρια». Ανθούσας Μοναχής.
- 2) «Το Πετροκάραβο της Πάτμου και ο θρύλος του κρυφού Σχολειού». Αρχιμ. Ναυκράτιος Τσουλκανάκης.
- 3) «Άνυδρος – Δύο μελισσών ο ψίθυρος». Γιαμαίου Ιακώβου.

**ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΖΕΖΟΥ, Δρ Παιδικής Λογοτεχνίας Ε.Κ.Π.Α., Νηπιαγωγός
ΦΙΛΗΜΩΝ ΜΙΧΑΛΑΚΗΣ, Εκπαιδευτικός Φυσικής Αγωγής**

**Ο ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΟΣ ΓΑΜΟΣ ΣΤΗΝ ΚΡΕΜΑΣΤΗ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ:
ΜΙΑ ΑΠΟΤΥΠΩΣΗ ΤΩΝ ΕΘΙΜΩΝ ΤΗΣ ΚΥΡΙΑΚΗΣ
ΤΟΥ ΓΑΜΟΥ**

Περίληψη

Ο κύριος σκοπός της παρούσας εργασίας έγκειται στην παρουσίαση των ηθών και εθίμων, που συντελούνταν κατά τη διάρκεια της Κυριακής του παραδοσιακού γάμου, έτσι όπως τα ανακαλούν από τη μνήμη τους ηλικιωμένοι κάτοικοι της Κρεμαστής Ρόδου. Η καταγραφή της πληθώρας των εθίμων, καθώς και της ιδιαίτερα πλούσιας μουσικής παράδοσης στην περιοχή αυτή, θεωρούμε ότι θα συντελέσει αφενός στη βαθύτερη κατανόηση του παρόντος και αφετέρου στη σύνδεση με το παρελθόν και το μέλλον.

Λέξεις-Κλειδιά: Παράδοση, ήθη και έθιμα, γάμος, Κρεμαστή Ρόδου.

Εισαγωγή

Ο όρος ‘παράδοση’ προέρχεται από το ρήμα ‘παραδίδωμι’, που σημαίνει κληροδοτώ στις επόμενες γενιές στοιχεία από το παρελθόν και το παρόν. Συναφής με την έννοια της ‘παράδοσης’ είναι και ο ‘λαϊκός πολιτισμός’, που ουσιαστικά σημαίνει το σύνολο των δραστηριοτήτων, εκδηλώσεων, επιτευγμάτων και αξιών ενός λαού σε συγκεκριμένο χωροχρόνο. Επομένως, ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός αναφέρεται τόσο στον ιστορικό χρόνο, όσο και στο κοινωνικό και πολιτιστικό περιεχόμενό του. Λέγοντας ‘ελληνική λαϊκή παράδοση’ εννοούμε τον πολιτισμό που δημιουργήθηκε στα μεταβυζαντινά χρόνια, δηλ. τα ήθη και έθιμα, τα δημοτικά τραγούδια, τα παραμύθια, τα διάφορα κτίσματα, τη γλώσσα, το ντύσιμο, τις θρησκευτικές αξίες και γενικά ό,τι επιβίωσε από τις παλιότερες εποχές στις μέρες μας. Η λαογραφία αποτελεί την επιστήμη που μελετά τον παραδοσιακό λαϊκό πολιτισμό, διαμορφώνοντας ‘γέφυρες’ μεταξύ του παρελθόντος, του παρόντος και του μέλλοντος και συντελώντας στη διατήρηση της πολιτισμικής ταυτότητας. Σήμερα η λαογραφία συνδέεται και με άλλες επιστήμες, όπως την ανθρωπολογία, την κοινωνιολογία, τη φιλολογία, την ιστορία (Αλεξάκης, 2003; Αλεξιάδης, 2006; Αυδίκος, 2009; Μερακλής, 1989; 1999).

Βέβαια, ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός είναι στοιχείο ευμετάβλητο, χωρίς στεγανά και καθορισμένα όρια, που πάντα επαναπροσδιορίζεται,

ανασηματίζεται, αναπροσαρμόζεται και μεταλλάσσεται από το εκάστοτε ιστορικοκοινωνικό γίγνεσθαι. Αυτό σημαίνει ότι ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός ενέχει μια διττότητα, αφενός της παρελθοντικής προέλευσης και αφετέρου της παροντικής μετουσίωσης μέσα σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό σχηματισμό (Βαρβούνης, 1995; 1997; Μερακλής, 2003; Νιτσιάκος, 1998; Stewart, 2000).

Ουσιαστικά, η λαϊκή παράδοση είναι ο πλούτος που η κάθε γενιά παραδίδει στην επόμενη, καθώς μέσα από τη συσχέτιση του παλιού με το καινούργιο γεννιέται ο πολιτισμός. Έτσι, η γενιά που γνωρίζει τις ρίζες της, τον πολιτισμό που προηγήθηκε από αυτήν, μπορεί να χαράξει δυναμικά τη δική της πορεία και να δημιουργήσει το δικό της πολιτιστικό στίγμα (Bauman, 1992; Hobsbawm & Ranger, 2004; Κιουρτσάκης, 2003; Τσιμπιρίδου, 2001).

Η λαϊκή παράδοση (ζωγραφική, αρχιτεκτονική, μουσική, ποίηση, κλπ.) ως ζωντανή παρουσία του παρελθόντος, ενισχύει την ταυτότητα του ατόμου, τις αξίες, το πνεύμα της συλλογικότητας, τη συνεργασία και την αλληλεγγύη, ενώ αποτελεί πηγή έμπνευσης και δημιουργίας στο παρόν (Λουκάτος, 1992).

Από την άλλη, τα ήθη, τα έθιμα και οι παραδόσεις είναι τρεις έννοιες, που αναφέρονται συνήθως μαζί και αλληλοσυμπληρώνονται. Τα ήθη είναι καθιερωμένα πρότυπα κοινωνικής συμπεριφοράς, τα οποία είναι σύμφωνα με το άγραφο ηθικό δίκαιο. Είναι τύποι συμπεριφοράς που ακολουθούσαν οι άνθρωποι από την αρχαία εποχή ως τα νεότερα χρόνια στις διαπροσωπικές και στις κοινωνικές τους σχέσεις, π.χ. ο θεσμός του γάμου ή της φιλοξενίας (Herzfeld, 2002; Κυριακίδου-Νέστορος, 1997; Μερακλής, 2011).

Το έθιμο είναι μια μακροχρόνια κοινή συνήθεια, που έχει καθιερωθεί και ρυθμίζει την ομαδική ζωή ενός λαού. Ταυτόχρονα, βρίσκεται στο μεταίχμιο μεταξύ της παράδοσης και του νόμου. Ειδικότερα, αν και δεν ενέχει την ακαμψία του νόμου, εν τούτοις διαθέτει, τις περισσότερες φορές, δύναμη ίση σχεδόν με αυτόν. Έτσι, τα έθιμα είναι κανόνες, που δεν τους έχει θεσπίσει η πολιτεία αλλά ο ίδιος ο λαός και μεταβιβάζονται από γενιά σε γενιά μέσω της παράδοσης. Τα έθιμα, αν και έχουν μεγάλη διάρκεια, εν τούτοις κάποτε αλλάζουν ή εξαλείφονται, πιθανόν γιατί παρεμποδίζουν τη λειτουργία και την ανάπτυξη ορισμένων νέων θεσμών και ηθών.

Συνοψίζοντας, ήθη και έθιμα είναι δύο έννοιες στενά δεμένες μεταξύ τους. Τα ήθη είναι αντιλήψεις, ενώ τα έθιμα είναι πράξεις, ενέργειες, με τις οποίες εκφράζονται τα ήθη.

Τα ήθη και τα έθιμα διακρίνονται σε δύο κατηγορίες: α) σε εκείνα που έχουν σχέση με το λεγόμενο κύκλο του έτους, δηλαδή με τις ασχολίες των ανθρώπων, που αφορούν την οικιακή ζωή και την εργασία, καθώς β) και στις θρησκευτικές γιορτές, κατά τη διάρκεια των τεσσάρων εποχών του χρόνου.

Επίσης, μπορούν να χωριστούν σε κοινωνικά, όταν ορίζουν τις σχέσεις των ανθρώπων ή των κοινωνικών τάξεων και σε θρησκευτικά, όταν ορίζουν τη θέση των ανθρώπων απέναντι στο θεϊκό στοιχείο.

Γενικότερα, τα ήθη και τα έθιμα αποτελούν αναπόσπαστα στοιχεία της ιστορίας ενός λαού, καθώς καλλιεργούν αξίες, επιβάλλουν τρόπους ζωής και ρυθμίζουν τις συμπεριφορές και τις σχέσεις των ανθρώπων στο οικογενειακό και στο κοινωνικό περιβάλλον (Βογιατζόγλου κ.ά. 1986; Μερακλής, 2004).

Στα νεότερα χρόνια η σχέση ηθών-εθίμων διαταράχτηκε, ιδιαίτερα μετά το Β' παγκόσμιο πόλεμο και την αλματώδη οικονομική και τεχνολογική ανάπτυξη, που άλλαξε άρδην και τον κοινωνικό ιστό. Ως εκ τούτου, σήμερα ενώ ένας λαός, μια κοινωνία, έχει ήθη, εν τούτοις δε μορφοποιούνται σε νέα έθιμα. Αυτό το οποίο συμβαίνει είναι, ουσιαστικά, η μετουσίωση και ενσωμάτωση ενός παλιού εθίμου στα νέα χωροχρονικά δεδομένα, κάτι που σημαίνει την αποδοχή του παλιού-παρελθόντος στο σήμερα-παρόν. Από τη στιγμή που έχει μεταβληθεί το πλαίσιο (κοινωνικό, ιστορικό, γεωγραφικό), αλλάζει αναγκαστικά και το έθιμο, αφού δεν είναι πλέον το ίδιο. Αυτή ακριβώς είναι και η σημασία της παράδοσης: να συνεχίζεται εσαεί μεταμορφωμένη, κουβαλώντας βασικά στοιχεία του παρελθόντος και ενσωματώνοντας σύγχρονα στοιχεία του παρόντος (Κάβουρας, 2012; Νιτσιάκος, 2008; Ντάτση, 2003; Τσουκαλάς, 1983).

Ο παραδοσιακός γάμος στην Κρεμαστή της Ρόδου

Ένα από τα έθιμα είναι ο γάμος, ο οποίος αποτελεί ένα πανάρχαιο τελετουργικό. Έτσι, με νόμο, ήδη από την ελληνική αρχαιότητα, απαγορευόταν η διγαμία, η επιμειξία με ξένους, όπως και ο γάμος με συγγενικά πρόσωπα (Βερέττας, 2006; Blanck, 2007; Βρεττός, 2003; Flaceliere, 1995).

Ο όρος 'γάμος' παραπέμπει ταυτόχρονα σε δύο έννοιες. Πρώτον, στο θεσμό της νόμιμης ένωσης δύο ατόμων διαφορετικού φύλου, σύμφωνα με τους κανόνες κάθε κοινωνίας και δεύτερον, στην εθιμική διαδικασία, στην τελετουργία, με την οποία διεκπεραιώνεται και επικυρώνεται αυτή η ένωση. Ο γάμος, ως εθιμική εκδήλωση, εντάσσεται στις επονομαζόμενες 'διαβατήριες' τελετές, καθώς συνδέεται με τη μετάβαση (transition) ατόμων

από τη μια κοινωνική θέση στην άλλη (incorporation) με άλλα δικαιώματα, υποχρεώσεις και συμπεριφορά.

Συγκεκριμένα, ο γάμος, ως μέρος της ζωής των ανθρώπων στο παρελθόν και ειδικά στα χωριά, αποτελούσε μια χρονοβόρα και τελετουργική διαδικασία, στην οποία συμμετείχαν όλοι, ανεξαρτήτως ηλικίας. Οπότε, ο γάμος δεν αποσκοπούσε απλώς στην ένωση δυο ανθρώπων, αλλά συνιστούσε μια ευρύτερη κοινωνική διαδικασία με ιδιαίτερη σπουδαιότητα (Αλεξιάδης, 2003; Γιαννόπουλος, 2005; Λιάβας, 1998).

Ειδικότερα, ο γάμος στην Κρεμαστή της Ρόδου αποτελούσε σημαντικό κοινωνικό γεγονός, στο οποίο έπαιρναν μέρος όλοι οι κάτοικοι. Έτσι, όλο το χωριό έβρισκε την ευκαιρία να διασκεδάσει εκείνες τις ημέρες και να ξεφύγει από τη σκληρή και καθημερινή βιοπάλη (Βρόντης, 1932; Παπαχριστοδούλου, 1994).

Τα έθιμα του γάμου αρχίζουν τουλάχιστον μια Κυριακή πριν και τελειώνουν μια Κυριακή μετά την τελετή του γάμου, με την αθρόα συμμετοχή των συγχωριανών και πάντα με τη συνοδεία μουσικών οργάνων και τραγουδιού. Έτσι, πριν την τελετή του γάμου, έχουν προηγηθεί το 'κόψιμο' του νυφικού από τη μοδίστρα, το στόλισμα του σπιτιού, όπως και το κοσκίνισμα του αλευριού και τα 'ζυμάρια', προκειμένου να γίνουν τα ψωμιά του γάμου. Ακόμη, έχουν ετοιμαστεί τα 'μελεκούνια', δηλ. γλυκίσματα, στα οποία έβαζαν φλούδα περγαμόντου και όχι ξηρούς καρπούς, όπως γίνεται σήμερα, το στρώσιμο των κρεβατιών, τα λουσίματα και τα ξυρίσματα. Τα πιο πολλά γαμήλια ήθη και έθιμα αφορούν κυρίως τη νύφη, οπότε το σπίτι της αποτελεί και το επίκεντρο του γάμου.

Επιπλέον, να σημειωθεί ότι η Τρίτη, πριν την Κυριακή του γάμου, θεωρούταν γουρσουζική μέρα και για αυτό δε στόλιζαν το σπίτι και δεν έπρατταν τίποτα, σε σχέση με τις ετοιμασίες του γάμου. Επιπρόσθετα, πριν το γάμο γινόταν ο αρραβώνας, είτε από έρωτα είτε με προξενίο, συνήθως τις παραμονές των μεγάλων γιορτών, καθιστώντας την προίκα ένα σημαντικό στοιχείο διαπραγμάτευσης μεταξύ των οικογενειών, που κάποιες φορές επικύρωνε ή ακύρωνε το γάμο. Η προίκα δινόταν από τη νύφη στο γαμπρό και συμπεριελάμβανε, συνήθως, σπίτι, χωράφια και μετρητά, ανάλογα με την περιουσιακή κατάσταση της οικογένειας της νύφης.

Την Κυριακή του γάμου, καταρχάς, από νωρίς το πρωί ψήνονται τα φαγητά στο 'μαεργείο' από γυναίκες συγγενείς, ενώ η νύφη έχει κοιμηθεί με δυο 'έμπιστες' φίλες της στο σπίτι του γάμου (σπίτι νύφης). Νωρίς το

απόγευμα αρχίζει το ντύσιμο του ζευγαριού, ο καθένας στο σπίτι του. Ο γαμπρός ντύνεται στο πατρικό και η νύφη στο σπίτι του γάμου, ο καθένας με τους δικούς του συγγενείς και φίλους και με τα δικά του τραγούδια και μουσική (συνήθως οι μισοί οργανοπαίχτες πηγαίνουν στο σπίτι του γαμπρού και οι υπόλοιποι στην νύφη). Τα γαμήλια τραγούδια επιτελούσαν αφενός την τελετουργική λειτουργία, βοηθώντας τα δρώμενα του γάμου, και αφετέρου αποτελούσαν ένα μηχανισμό κοινωνικής και ιδεολογικής εγχάραξης (Νιτσιάκος, 2003).

Κατά τη διάρκεια του ντυσίματος τραγουδιέται από τον 'κανακιστή/στρια' ο 'νυφάτος':

*Να' ν' ώρα καλή
κι ώρα του Χριστού
και της Παναγιάς
κι ούλων των αγιό
και των Παναγιό.
Κι ο Χριστός περνά
με τους δούλους του,
και τους Αποστόλους του
και καταρωτά:
-Πού' ν' ο νιόγαμπρος (ή νιόνυμφη ή το αντρόγυνο)
να τον ευκηθώ
να γεράσουσι
με πολλές τιμές και πολλές χαρές.
Έλα, Παναγιά μου, σώσε,
νογ και λοϊσμό με δώσε,
νογ και λοϊσμό και γνώση
και γλυκιά φωνήγ καμπόση
να θυμούμαι τα τραούδκια
τα παλιά και τα καινούρκια.....(Κλαδάκης, 2009: 229-236).*

Να σημειωθεί ότι ο κανακιστής/στρια αυτοσχεδιάζει δίστιχα, ανάλογα με τη νύφη ή το γαμπρό και την οικογένειά τους και ο βασικός του σκοπός είναι να παινέψει και να αναδείξει χαρίσματα ψυχικά ή σωματικά. Οπότε, ο 'νυφάτος' αναφέρεται στη νύφη ή το γαμπρό ή το ανδρόγυνο, προσαρμοσμένος αντίστοιχα, ανάλογα με τη φαντασία του κανακιστή και την ικανότητά του να φτιάχνει ρίμες. Συνήθως, σε αυτόν τον αυτοσχεδιασμό, συμμε-

τέχουν και οι συγγενείς, ενώ το τραγούδι αρχίζει πάντα με την επίκληση στο Χριστό, στην Παναγία και σε όλους τους Αγίους και τους Αποστόλους.

Η κουμπάρα, έχει ήδη ανάψει από το Σάββατο το βράδυ το καντήλι, αφού έχει φέρει κόκκινο κρασί και λάδι. Το καντήλι το φροντίζει η κουμπάρα, έτσι ώστε να είναι αναμμένο για σαράντα (40) μέρες μετά το γάμο. Επίσης, δένει στις κορδέλες των στεφάνων ένα μικρό σταυρό από κληματόβεργα, προκειμένου να μεταδοθεί η γονιμοποιός δύναμη του κλήματος στο αντρόγυνο.

Οι καλεσμένοι φορούν στο πέτο ματσάκια με άνθη, ενώ ο γαμπρός, η νύφη και οι κουμπάροι έχουν ξεχωριστούς ανθούς, ανάλογα με την εποχή. Το πιο συνηθισμένο άνθος ήταν τα γαρύφαλλα (μοσχοκάρφια). Σε αυτό το διάστημα άντρες κεραστές κερνούν τους καλεσμένους ούζο, χωρίς τη χρήση δίσκου, αλλά κρατώντας τα ποτήρια στο χέρι.

Πριν το ντύσιμο της νύφης και του γαμπρού, γίνεται το 'κάπνισμα' του νυφικού και του γαμπριάτικου κουστουμιού με όλα τα εξαρτήματά τους (καλσόν, παπούτσια, εσώρουχα, κτλ.). Έτσι, μια πλούσια, παντρεμένη γυναίκα, κρατώντας το θυμιατό, 'καπνίζει' τα ρούχα του γάμου, με σκοπό την ευγονία και καλοτυχία του ζευγαριού. Ειδικότερα, τα ρούχα αυτά τοποθετούνται σε πανέρι πάνω στην ανέμη, την οποία γυρίζουν και τα 'καπνίζουν' τρεις φορές. Στη συνέχεια, τα 'καπνίζουν' και τρεις πλούσιες και ανύπαντρες κοπέλες με πατέρα και μητέρα εν ζωή, οι οποίες δίνουν ευχές για μακροζωία και απόκτηση απογόνων και εγγονιών. Στη διάρκεια του ντυσίματος του γαμπρού, τοποθετούν ένα ψαλιδάκι και μια τούφα μαλλιών από το γαμπρό και τη νύφη, που έχουν κοπεί από τέσσερα μέρη του κεφαλιού (σχήμα σταυρού), σε ένα μικρό μαντήλι στη μέση του, με σκοπό τη γονιμότητα. Επιπλέον, ο καλλωπισμός των νεονύμφων συνοδεύεται και πάλι από παινέματα του κανακιστή (Εικ. 1).

Μετά το ντύσιμο ακολουθούν οι μετάνοιες, όπου ο γαμπρός ή η νύφη, στο ίδιο σπίτι, 'μετανίζουν' όλους τους συγγενείς, οι στενότεροι από τους οποίους δίνουν χρυσαφικά στο ζευγάρι. Ο κανακιστής, κάθε φορά αναφέρει το συγγενικό δεσμό και επιπλέον κάθε συγγενής 'ρίχνει' χρήματα για τον κανακιστή, τους οργανοπαίκτες και το μελλονύμφο ζευγάρι σε ξεχωριστά πιάτα:

*Τώρα είμ' που 'ν' να παινέσω
τις γενιές να προσκαλέσω.
Θα καλέσω τις γενιές σας,
δώσετέ τους τις ευκές σας....*

*Φέρετε τογ κύρην του
τομ πρωτονοικοκύρην του,
φέρτε τον να καμαρώσει,
την ευκήν του να το δώσει.*

Εικ. 1. Η νύφη, κ. Βασιλική Φτάκλα, με τις φίλες της στο σπίτι του γάμου.

*Φέρτε και τη μάναν του,
Που 'πλάγιαζεν αντάμα του
να το δώσει την ευκήν της
του Χριστού και τη δικήν της.
Φέρτε τα αερφάκια του,
τα χρυσοκλωναράκια του
για να δουν τον αερφό τους
τογ καλογ και καρδιακόν τους....(Κλαδάκης, 2009: 238-239).*

Είναι χαρακτηριστικό ότι στο ντύσιμο των μελλονύμφων έχουμε ανταλλαγή συγγενών, αφού το ένα σόι πάει στο σπίτι του άλλου, προκειμένου να βάλει τα χρυσαφικά στη νύφη ή στο γαμπρό αντίστοιχα. Μάλιστα, τα πεθερικά από τη μεριά του γαμπρού, και ειδικά ο πατέρας, είθισται να βάζουν τα πιο πολλά χρυσαφικά, φλουριά ή 'λοΐζια' (σκουλαρίκια, τα οποία αντιστοιχούσαν σε μισή χρυσή λίρα και σήμερα αποτελούν συλλεκτι-

κά αντικείμενα μεγάλης αξίας). Η οικογένεια της νύφης, συνήθως, δώριζε στο γαμπρό σταυρό και φλουριά.

Στη συνέχεια, με ξεχωριστές πομπές και πάντα με συνοδεία μουσικών οργάνων, ο γαμπρός και η νύφη ξεκινούν για την εκκλησία. Το 'ψίκεμα', όπως λέγεται η συνοδεία αυτή, αρχίζει ακόμη από το κατώφλι του σπιτιού με τραγούδια, που ενέχουν ευχές και παινέματα (εικ. 2).

Εικ. 2. Όλο το χωριό συμμετέχει στο 'ψίκεμα'.

Χαρακτηριστικότερο τραγούδι είναι το εξής:

*Κίνησε βέργα, κίνησε, Χρυσέ Σταυρέ περπάτησε
να πάεις σε άλλη γειτονιά, να κάμεις ρίζες και κλωνιά.
Έχετε γεια μανούλα μου και εσείς καλά αδερφάκια μου
και πάω σε άλλη γειτονιά να κάμω ρίζες και κλωνιά.
Άμε παιδί μου στο καλό και στην καλή την ώρα
και να γεμίσει η στράτα σου τριαντάφυλλα και ρόδα.
Άμε, παιδί μου στο καλό και να 'χεις την ευκή μου,
χαλάλι σου οι κόποι μου, σε όλη τη ζωή μου...*

(Παπόρης, 2001:192).

Επίσης, στο δρόμο για την εκκλησία τραγουδιέται και το 'Πανώριο Κυπαρίσι':

Το πανώριο κυπαρίσι

*τη Δευτέραν εγεννήθη
και την Τρίτη βγάλλει κλώνους,
την Τετάρτημ παρακλώνους
και τημ Πέφτημ πρασινίζει,
τημ Παρασκευήν ατίζει
και το Σάββατο μυρίζει
και την Κερεκήγ καρπίζει....*(Κλαδάκης, 2009: 247), όπως και το
'Κίνησε βέργα', που προαναφέρθηκε.

Το γαμπρό συνοδεύει στην εκκλησία ο παρακουμπάρος και τη νύφη η παρακουμπάρα (εικ. 3).

Εικ. 3. Η συνοδεία της νύφης.

Όταν φτάνουν οι δυο πομπές στην εκκλησία, αρχικώς, χορεύουν στον προαύλειο χώρο. Έπειτα, ο γαμπρός φιλά τη νύφη και ο ιερέας πρώτα παίρνει τη νύφη και μετά το γαμπρό και ακολουθούν όλοι οι καλεσμένοι στην εκκλησία. Μέχρι να μπουν τα στέφανα στο κεφάλι του αντρόγунου, η μάνα της νύφης βρίσκεται πίσω από τους νεόνυμφους και κρατά το νυφικό και το σακάκι του γαμπρού ενωμένα, για να τους προστατέψει από το 'κακό'. Όταν περαστούν τα στέφανα, τοποθετείται από τον κουμπάρο στους νεόνυμφους ένα ύφασμα, το 'κουμπαρίκιο', για να μείνουν ενωμένοι σε όλη τους τη ζωή και να προστατευτούν από οτιδήποτε κακό. Το ύφασμα

αυτό, συνήθως, έμενε στην πλάτη των νεόνυμφων μέχρι την επιστροφή τους στο σπίτι του γάμου.

Επίσης, όταν οι νεόνυμφοι στην εκκλησία πιούν κρασί από το ποτήρι, τότε ο γαμπρός το σπάει, πετώντας το πίσω του, τόσο για να λησμονηθούν όσα είχαν γίνει κατά την ανύπαντρη ζωή, όσο και για γούρι και καλοτυχία.

Στο χορό του Ησαΐα οι προσκεκλημένοι χτυπούν στην πλάτη το γαμπρό, ως δείγμα γονιμότητας, ενώ στο τέλος της τελετής οι προσκεκλημένοι δίνουν ευχές στο ζευγάρι (εικ. 4).

Εικ. 4. Οι ευχές στην εκκλησία.

Οι νιόπαντροι επιστρέφουν στο σπίτι, με τη συνοδεία των ιερέων και των ψαλτών (εικ. 5), όπου τους υποδέχεται η μητέρα της νύφης με μια κούπα μέλι, για να είναι γλυκιά η ζωή τους. Ο γαμπρός βουτάει το δάχτυλο στο μέλι και κάνει ένα σταυρό στην εξώπορτα, ενώ τρώει και ο ίδιος του και δίνει και στη νύφη. Επιπλέον, σπάζει ένα ρόδι, ως σημάδι ευτυχίας και ευγονίας. Το ρόδι αυτό το δίνουν στο γαμπρό οι φίλοι του, στους οποίους πρέπει πρώτα να τάξει κεράσματα, αφού πρέπει να το φέρουν κοντά στο πόδι του, για να το σπάσει. Ακόμη, επαναλαμβάνεται το 'κάπνισμα' των νεόνυμφων, με σκοπό την ευλογία στο νέο τους ξεκίνημα.

Σε όλους τους παρευρισκόμενους κερνιέται το παραδοσιακό γλύκισμα 'μελεκούνι', το οποίο φτιαχγόταν από μέλι και σουσάμι καβουρντισμένο

και κοπανισμένο. Τα μελεκούνια έχουν συμβολική σημασία, αφού από τη μια αποτελούν ευχές για γλυκιά ζωή στους νιόπαντρους και από την άλλη ευχές για αφθονία, όπως τους σπόρους του σουσαμιού. Φτιάχνονται την Πέμπτη, πριν την Κυριακή του γάμου, αφού τα υλικά ζυμωθούν σε ξύλινες σκάφες και κοπούν σε σχήμα ρόμβου.

Εικ. 5. Η επιστροφή των νεονύμφων στο σπίτι μετά τη στέψη. Διακρίνονται το 'κουμπαρίκιο', καθώς και οι ιερείς.

Ακολουθεί το γαμήλιο τραπέζι, με χορό και γλέντι σε έναν ανοιχτό χώρο. Τα φαγητά που προσφέρονταν ήταν πατάτες με κρέας και μεταγενέστερα πιάφι. Επίσης, προσφέρονταν κεφτέδες, ψαριά, ελιές, πιπεριές και ό,τι λαχανικά υπήρχαν κατά την εποχή του γάμου, ενώ κερνιόταν ούζο, 'σούμα' και κρασί. Ο χορός 'ανοίγει' με το ζευγάρι, τους φίλους του και τους κουμπάρους. Οι συγγενείς πρώτα δίνουν χρήματα στους οργανοπαίχτες και στη συνέχεια χορεύουν. Ο πρώτος χορός είναι ο καλαματιανός, ενώ συνήθως χορεύεται ο καλύμνικος, ο κρητικός, ο συρτός και ο μοναχικός ή κρεμαστενός ή τούρκικος. Είναι χαρακτηριστικό ότι υπήρχε συγκεκριμένος σκοπός, για να αρχίσει το γλέντι, που ήταν 'ο μόσκος':

*Μόσκος μυρίζει στο χορό,
μυρίζει η νύφη και ο γαμπρός
κι η πεττερά κι ο πεττερός
κι ούλος ο κόσμος ο λαός.*

*Πιάσετε κόρες στο χορό
 τώρα που έχετε καιρό
 γιατί αύριο παντρεύεστε,
 στους άντρες σας μπερδεύεστε.
 Έθ θα σας φήνει η πεττερά
 να πάτε 'κει που 'ν' η χαρά.
 Έθ θα σας φήνει ο πεττερός
 να πάτε 'κει που 'ν' ο χορός (Κλαδάκης, 2009: 255).*

Ακόμη, τραγουδούν επιτραπέζια τραγούδια με παινήματα και ευχές για το αντρόγυνο, όπως:

*Πείτε τους καλορίζικα, πείτε τους να γεράσουν
 Αγγόνια και δισάγγονα στα χέρια τους να πιάσουν.
 Πείτε τους καλορίζικα, πείτε τους να γεράσουν
 Σαν τον απλάτανο της Κω, να γεροντοκλωνιάσουν.
 Πείτε τους καλορίζικα, πείτε τους να γεράσουν
 Κι αυτόν το γελατζή ντουσιά καλά να τον περάσουν.
 Ω Παναγιά Καθολική, Σταυρέ 'που το Μαράσι
 τ' αντρόγυνο που κάναμε, να ζει και να γεράσει.
 Κουμπάρε, που στεφάνωσες, τα δυο τα κυπαρίσσια
 να πέψ' η Χάρη του Χριστού, να κάμεις και βαφτίσια.
 Ο ήλιος είναι ο γαμπρός, κι η νύφη το φεγγάρι
 Κι αγγέλοι απ' τους ουρανούς κατέβησαν κουμπάροι.
 Έλα Χριστέ και Παναγιά κι η ώρα καλή να λάχει
 Γ' αντρόγυνο που κάναμε να ζήσει να γεράσει.
 Το μύγδαλον ετσάκισα και μέσα σε ζωγράφισα.*

(Παπόρης, 2001: 194)

Επίσης, συνηθιζόταν να τραγουδιέται στην Κρεμαστή και το τραγούδι του 'Μεληδόνη', το οποίο αναφέρεται στην εκδίκηση, που παίρνουν οι Έλληνες για τις αδικίες των Τούρκων, κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας:

*Κάτω στο άγριο περιβόλι κάθεσαι ο Μεληδόνης.
 Την ημέρα τρώει και πίνει και τη νύχτα βλέπει βάρδια
 Με τρακόσια παλληκάρια, με σπαθιά και με κοντάρια.
 Να βρουν Τούρκο να σκοτώσουν και Ρωμιό να λευτερώσουν.
 Να κι ο Τούρκος και προβάλλει και στη μούλα καβαλλάρης
 Και στα πισινά της μούλας κάθεσαι Ελληνοπούλα.*

*-Ω πρε Τούρκο, πρε μουρτάρη, πού την ήβρες την κοπέλλα;
 -Άσπρα 'δωσα κι έπηρά την και φλουριά κι εγόρασά τη.
 -Όχι, αφέντη Μεληδόνη, έκλεψέ με, την καμένη.
 Έχω μάνα, έχω κύρη, κι αδελφό караβοκύρη.
 Άμε σύρε στο κηπούρι, με του μαχαιριού τη μούρη.
 Τούτους που 'ναι δω θαμμένος, άδικα 'ναι σκοτωμένους
 Για τα μαύρα μάτια εχάθη, για τα γαλανά εσκοτώθη.
 (Παπόρης, 2001: 194).*

Όταν τελειώσει το γλέντι, αργά το πρωί, οι νιόπαντροι πηγαίνουν ο καθένας στο σπίτι του, αφού στην πραγματικότητα τη Δευτέρα το βράδυ θα κοιμηθούν μαζί. Έτσι, η νύφη θα κοιμηθεί στο σπίτι του γάμου με δυο 'έμπιστες' φίλες της.

Η Δευτέρα είναι η μέρα του κουμπάρου, αφού το γλέντι, από το απόγευμα και εξής, γίνεται με δικά του έξοδα. Το βράδυ της Δευτέρας το ζευγάρι θα κοιμηθεί μαζί. Το πρωί της Τρίτης γίνονται τα 'ξυπνήματα' ή 'πα-ραξυπνήματα' από συγγενείς και φίλους έξω από το σπίτι του ζευγαριού.

Ο γάμος συνεχίζεται και τελειώνει την Κυριακή, μια βδομάδα μετά την τελετή του γάμου, το λεγόμενο 'αντίγαμο', όπου το ζευγάρι πηγαίνει στην εκκλησία και παίρνει αντίδωρο από το δισκάριο της εκκλησίας, ενώ ζητά και την ευχή του ιερέα. Αυτό σημαίνει ότι ο ιερέας περιμένει το ζευγάρι στην εκκλησία και το τιμά. Την ίδια μέρα παραθέτουν τραπέζι στους κουμπάρους και τους στενούς συγγενείς.

Ευχαριστίες

Θα θέλαμε να ευχαριστήσουμε τον κ. Γιάννη Κλαδάκη, τον αείμνηστο δάσκαλο κ. Γεώργιο Παπόρη, την κ. Βασιλική Φτάκλα, την κ. Κλαδάκη Άννα, το γένος Σμαραγδιού και την κ. Κλαδάκη Τσαμπίκα, διότι μάς παρείχαν πολυποικίλες πληροφορίες και υλικό, σχετικά με τα γαμήλια έθιμα, έτσι όπως τα θυμούνταν είτε ως αναμνήσεις των παιδικών τους χρόνων, είτε ως αφηγήσεις από παλαιότερους συγγενείς τους.

Βιβλιογραφικές αναφορές

Αλεξάκης Ε. (2003). 'Ανθρωπολογία Οίκοι ή Λαογραφία; Μια επιστημολογική προσέγγιση'. Επιστημονικό συμπόσιο με θέμα «Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία», 19-21 Απριλίου 2002, Αθήνα: Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σ. 53-56.

- Αλεξιάδης, Μ. (2003). *Δωδεκάνησα: Λαϊκός πολιτισμός*. Αθήνα: Τυπογραφείο Σ. Τσαπέπα.
- Αλεξιάδης Μ. (2006). *Νεωτερική Ελληνική Λαογραφία. Συναγωγή μελετών*. Αθήνα: Καρδαμίτσα.
- Αυδίκος, Ε. (2009). *Εισαγωγή στις σπουδές του λαϊκού πολιτισμού: λαογραφία, λαϊκοί πολιτισμοί, ταυτότητες*. Αθήνα: Κριτική.
- Βαρβούνης, Μ. (1995). *Εξελιξείς και μετασχηματισμοί στον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*. Θεσ/νίκη: Fragmenta.
- Βαρβούνης, Μ. (1997). *Θεωρητικά της ελληνικής λαογραφίας*. Αθήνα: Ελληνικά Γράμματα.
- Bauman, R. (1992). 'Folklore', in Bauman, R. (Ed), *Folklore, cultural performances and popular entertainments*, NY/Oxford: Oxford University Press, pp. 29-40.
- Βερέττας, Μ. (2006). *Ο γάμος στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Βερέττας.
- Blanck, H. (2007). *Εισαγωγή στην ιδιωτική ζωή των αρχαίων Ελλήνων και Ρωμαίων* (μτφρ. Αλίκη Μουστάκα). Αθήνα: Μ.Ι.Ε.Τ.
- Βογιατζόγλου, Μ., Δρακοπούλου, Μ-Δ., Καζολέα, Λ., Καμπάνη-Δετζώρτζη, Δ., Κάσδαγλη, Λ., Κεσίσογλου, Ε., Παπαδημητρίου, Κ., Σιδέρη, Α., Χαλκιοπούλου, Μ. (1986). *Ελληνικός λαϊκός πολιτισμός: Λαϊκές τέχνες-μουσική-χορός-θέατρο σκιών*. Αθήνα: Γνώση, β' τόμος.
- Βρεττός, Λ. (2003). *Γάμος, γέννηση, θάνατος στην αρχαία Ελλάδα*. Αθήνα: Σαββάλας.
- Βροντής, Α. (1932). *Ροδίτικος γάμος*. Αθήνα: Νοταράς.
- Γιαννόπουλος, Γ. (2005). *Δωδεκάνησα. Ταξίδι στον Πολιτισμό. Οδηγός Πολιτιστικών Πόρων Νομού Δωδεκανήσου*. Ρόδος: Τοπική Ένωση Δήμων & Κοινοτήτων Δωδεκανήσου.
- Flaceliere, R. (1995). *Ο έρωτας στην αρχαία Ελλάδα* (μτφρ. Α. Καραντώνη). Αθήνα: Παπαδήμα.
- Herzfeld, M. (2002). *Πάλι δικά μας. Λαογραφία. Ιδεολογία και η διαμόρφωση της σύγχρονης Ελλάδας* (μτφρ. Μ. Σαρηγιάννης). Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Hobsbawm, E. & Ranger, T. (2004). *Η επινόηση της παράδοσης* (μτφρ. Θ. Αθανασίου). Αθήνα: Θεμέλιο.
- Κάβουρας, Π. (2012). *Φολκλόρ και παράδοση: ζητήματα ανα-παράστασης και επιτέλεσης της μουσικής και του χορού*. Αθήνα: Νήσος.
- Κιουρτσάκης, Γ. (2003). *Το πρόβλημα της παράδοσης*. Αθήνα: Νεφέλη.
- Κλαδάκης, Γ. (2009). *Παραδοσιακά τραγούδια της Ρόδου*. Ρόδος: Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, αρ. 25.
- Κυριακίδου – Νέστορος Α. (1997). *Η θεωρία της ελληνικής λαογραφίας. Κριτική ανάλυση*. Αθήνα: Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Δ έκδοση.
- Λιάβας, Λ. (1998). *Τραγούδια και σκοποί από τα Δωδεκάνησα*. Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων.

- Λουκάτος, Δ. (1992). *Εισαγωγή στην ελληνική λαογραφία*. Αθήνα: Μορφωτικό ίδρυμα εθνικής τραπέζης, Δ' έκδοση.
- Μερακλής, Μ. (1989). *Λαογραφικά ζητήματα*. Αθήνα: Μπούρα.
- Μερακλής, Μ. (1999). *Θέματα Λαογραφίας*. Αθήνα: Καστανιώτη.
- Μερακλής, Μ. (2003). 'Συνηγορία της λαογραφίας'. Επιστημονικό συμπόσιο με θέμα «Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία», Αθήνα, 19-21 Απριλίου 2002, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σ. 113-128.
- Μερακλής, Μ. (2004). *Ελληνική Λαογραφία*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Μερακλής, Μ. (2011) *Ελληνική λαογραφία. Κοινωνική συγκρότηση – Ήθη και Έθιμα – Λαϊκή Τέχνη*. Αθήνα: Ινστιτούτο του Βιβλίου – Α. Καρδαμίτσα.
- Νιτσιάκος, Β. (1998). 'Η λαογραφία στο κατώφλι του 21ου αιώνα. Σκέψεις με αφορμή ένα πνευματικό μνημόσυνο για τον Κίτσο Μακρή'. Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στην μνήμη του Κίτσου Μακρή με θέμα «Οι νεότερες εξελίξεις στην ελληνική Λαογραφία», Βόλος, Δημοτικό Κέντρο Ιστορικών Ερευνών Τεκμηρίωσης Αρχείων και Εκθεμάτων Βόλου (Δ.Η.Κ.Ι.), σ. 64-69.
- Νιτσιάκος, Β. (2003). *Χτίζοντας το χώρο και το χρόνο*. Αθήνα: Οδυσσέας.
- Νιτσιάκος, Β. (2008). *Προσανατολισμοί. Μια κριτική εισαγωγή στη λαογραφία*. Αθήνα: Κριτική.
- Ντάτση, Ε. (2003). 'Λαϊκός πολιτισμός ή πολιτισμός των μαζών;' Από το χρόνο της αλληλοαναγνώρισης στο χρόνο της αναγνωρισιμότητας'. Επιστημονικό συμπόσιο με θέμα «Το παρόν του παρελθόντος. Ιστορία, Λαογραφία, Κοινωνική Ανθρωπολογία», Αθήνα, 19-21 Απριλίου 2002, Εταιρεία σπουδών νεοελληνικού πολιτισμού και γενικής παιδείας, σ. 77-111.
- Παπαχριστοδούλου, Ι. Χ. (1994). *Ιστορία της Ρόδου από τους προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου*. Αθήνα: Κουλτούρα.
- Παπόρης, Γ. (2001). *Η Κρεμαστή του πέρσι και πρόπερσι*. Ρόδος: Αυτοέκδοση, Γραφικές Τέχνες του Σωτήρη Παπαστεργίου.
- Stewart, Ch. (2000). Χρόνος, τελετουργία και τελεολογία. *Αρχαιολογία και Τέχνες*, τεύχ. 76 (Σεπτέμβριος): 26-34.
- Τσιμπιρίδου, Φ. (2001). 'Η λαογραφία ως «κληρονομιά» στην κοινωνική και πολιτισμική ανθρωπολογία του ελλαδικού χώρου'. Συνέδριο εις μνήμην της Άλκης Κυριακίδου Νέστορος, (επιμ. Χρυσούλα Χατζάκη – Κατωμέ-νου) με θέμα «Ελληνικός παραδοσιακός πολιτισμός. Λαογραφία και ιστορία», Θεσ/νίκη: Παρατηρητής, σ. 38-46.
- Τσουκαλάς, Κ. (1983). 'Παράδοση και εκσυγχρονισμός. Μερικά γενικά ερωτήματα' στο βιβλίο Τσαούσης, Γ. (επιμ). *Ελληνισμός, Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί άξονες της νεοελληνικής κοινωνίας*, Αθήνα: Εστία, σ. 37-48.

ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΙΑΚΑΣ

Κλασικός φιλόλογος - Λαογράφος

**ΜΙΑ ΣΥΓΧΡΟΝΗ ΜΟΡΦΗ ΛΑΪΚΟΥ ΘΕΑΤΡΟΥ: Η ΠΕΡΙΠΤΩ-
ΣΗ ΤΗΣ ΘΕΑΤΡΙΚΗΣ ΔΡΑΣΗΣ ΤΟΥ ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΥ ΣΥΛΛΟΓΟΥ
ΓΥΝΑΙΚΩΝ ΙΑΛΥΣΟΥ ΡΟΔΟΥ (1987-2017)»**

«Το θέατρο είναι αγαπητό στον άνθρωπο και μάλιστα υπό την ευρεία έννοιά του, τον καθ' οιονδήποτε δηλαδή τρόπο θεάματος» σημειώνει ο Μιχάλης Μερακλής στην Ελληνική Λαογραφία¹ φέρνοντας στο προσκήνιο ένα πολύ σημαντικό θέμα, τη θεατρικότητα του λαϊκού πολιτισμού που είναι η βάση στην οποία στηρίζουν την επιτυχία τους κάθε λογής παραστάσεις όπως και αυτές που εξετάζονται σ' αυτήν την μελέτη. Είναι γενικά αποδεκτό ότι οι άνθρωποι δίνουν μια παράσταση σε όλες σχεδόν τις πτυχές της καθημερινότητάς τους. Ξεκινώντας από την καθημερινή συμπεριφορά των ανθρώπων μεταξύ μας υποδυόμαστε ρόλους μικρούς ή μεγαλύτερους. Ένα παράδειγμα θα μπορούσε να είναι όλη η διαδικασία που συνοδεύει το γάμο ενός ζευγαριού ακόμα κι όταν αυτός δεν είναι «παραδοσιακός». Με μια πιο προσεκτική ματιά βλέπει κανείς πως όλοι υποδύονται εκείνη τη στιγμή ρόλους που δηλώνουν τη θεατρική συμπεριφορά των κοινωνικοποιημένων ανθρώπων, καθώς και την ύπαρξη από καιρού διαμορφωμένων αυτοματισμών που διέπουν όχι μόνο τη συμπεριφορά αλλά και τα συναισθήματα.² Το σύνολο αυτό των αυτοματισμών και των ρόλων που υιοθετούνται –και που όλοι εκείνη τη στιγμή γνωρίζουν ότι υιοθετούνται– διαμορφώνει μια τελετουργικότητα η οποία κάποιες φορές είναι τόσο φανερή που καλύπτει, τρόπον τινά, την ανάγκη των ανθρώπων για ψυχαγωγία και παράλληλα αποδεικνύει τη αγάπη για το θέαμα.³

Στην αγάπη αυτή για το θέαμα βασίζεται κατά ένα μέρος η δημιουργία όλων αυτών των τελετουργικά σύνθετων εθίμων που περιστοιχίζουν τις σημαντικές στιγμές της ζωής των ανθρώπων είτε μέσα στον κύκλο του χρόνου είτε μέσα στον ανθρώπινο βίο και τα οποία ως επί το πλείστον εντάσσονται στις λεγόμενες διαβατήριες τελετουργίες –κατά ένα άλλο μέ-

¹ Μερακλής Μ. Γ., *Ελληνική Λαογραφία: Κοινωνική Συγκρότηση, Ήθη και Έθιμα, Λαϊκή Τέχνη*, ό.π. σ. 303 κ.ε.

² Βλ. σχετικά Μερακλής Μ. Γ., *Ελληνική Λαογραφία...* ό.π. σ. 178 κ.ε.

³ Για τη «θεατρικότητα του δημόσιου βίου» και τις «παραδοσιακές μορφές προσποίησης» βλ. Πούχγερ Β. «Η θεατρικότητα του Λαϊκού Πολιτισμού», στο: Βαρβούνης Μ. Γ. & Σέργης Μ.Γ. (επιμ.), *Ελληνική Λαογραφία: ιστορικά, θεωρητικά, μεθοδολογικά, θεματικές*, τόμ. Α', ΗΡΟΔΟΤΟΣ, Αθήνα, 2012, σ. 341 κ.ε.

ρος βασίζονται στη μαγική σκέψη των ανθρώπων και την ανάγκη τους να τιθασειύσουν τις δυνάμεις εκείνες που καθορίζουν το μέλλον τους και που θεωρείται ότι έχουν περισσότερη ισχύ όταν τα άτομα βρίσκονται σε ένα στάδιο μεθοριακότητας.⁴ Τα παραστατικά αυτά δρώμενα είναι, σύμφωνα με τον καθηγητή Βάλτερ Πούχνερ, ο ευρύτερος καταγωγικός χώρος του λαϊκού θεάτρου, τα οποία μαζί με άλλα λαϊκά θεάματα που και αυτά κατατάσσονται στο λαϊκό θέατρο αποτελούν αδιάσπαστη αλυσίδα⁵. Παράλληλα, η σύνδεση αυτή παραδοσιακών και θεατρικών δρωμένων εξηγεί τη δεκτικότητα του κοινού σε τέτοια θεάματα, το οποίο «δεν είναι άμοιρο θεατροειδών παραστάσεων»⁶ αφού οι σύγχρονοι θεατρικοί όμιλοι παίρνουν τη θέση των αντίστοιχων παλαιότερων θεαμάτων. Γενικά, το λαϊκό θέατρο μπορεί να συμπεριλαμβάνει σε μια εξελικτική πορεία τόσο τα εθιμικού χαρακτήρα δρώμενα όσο και θεατρικές μορφές περισσότερο σύνθετες χωρίς να είναι απαραίτητη κάποια εορτολογική δέσμευση. Μάλιστα, η εξελικτική αυτή πορεία μπορεί να παρατηρηθεί όσο αφορά τα ευρωπαϊκά δεδομένα τρεις φορές: «στη συγκρότηση του αρχαίου θεάτρου από διάφορες ελληνικές λατρείες, στη διαμόρφωση του νεότερου θρησκευτικού θεάτρου από τη Χριστιανική λειτουργία κατά το Μεσαίωνα και τέλος στη δημιουργία του λαϊκού θεάτρου από εθιμικές τελετουργίες και τα λαϊκά δρώμενα»⁷.

Η υπερίσχυση της αισθητικής πλευράς των διάφορων εθιμικών δρωμένων είναι η αιτία που τα οδηγεί στην μετουσίωσή τους σε μορφές λαϊκού θεάτρου. Σταδιακά, αποβάλλεται η καθορισμένη εθιμοτυπία καθώς και η αναγκαστική σύνδεση με συγκεκριμένη περίπτωση κι έτσι δεν είναι πλέον απαραίτητη και η απαίτηση για «ορθή» εκτέλεση αφού στόχος δεν είναι πια το μαγικό αποτέλεσμα των πράξεων και ενεργειών αυτών αλλά το ευχάριστο αίσθημα της παρακολούθησης ή της συμμετοχής. Ουσιαστικά, πρόκειται για μια διαδικασία φολκλοροποίησης η οποία υπήρξε πάντοτε παρούσα στις πολιτισμικές εκφράσεις των ανθρώπων, ασχέτως αν τα τε-

⁴ Βλ. σχετικά Van Gennep A., *The rites of passage*, Routledge, London, 1960, και μεταφρασμένο Van Gennep A., *Τελετουργίες Διάβασης: Συστηματική Μελέτη των τελετών*, (μετάφραση Παραδέλλης Θεόδωρος), Ηριδανός, Αθήνα, 2016.

⁵ Πούχνερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια (συγκριτική μελέτη)*, ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΠΑΤΑΚΗ, Αθήνα, 1989, σ. 19.

⁶ Πούχνερ Β., *Το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και τη βαλκανική*, ΑΡΜΟΣ, Αθήνα, 2017 σ. 319.

⁷ Πούχνερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...* ό.π. σ. 115.

λευταία χρόνια έχει κλιμακωθεί σε βαθμό που είναι παρατηρήσιμη.⁸ Η διαδικασία αυτή της φολκλωροποίησης, μπορεί να είναι σωτήρια για κάποιες από τις λαϊκές παραδόσεις⁹ καθώς αξιοποιώντας τις εγκαινιάζεται στην ουσία μια νέα παράδοση, η οποία επιτρέπει τη συνέχιση των πολιτισμικών αυτών στοιχείων υπό νέα, βέβαια, λειτουργικότητα.¹⁰

Η λειτουργικότητα αυτή του λαϊκού θεάτρου, από τη στιγμή που το λαϊκό θέατρο παραμένει μια υπόθεση εξαιρετικά ρευστή, μπορεί να εκτείνεται, όπως προσημειώθηκε, από την «παραστατική ιεροτελεστία ως την απλή διασκέδαση πλατιών μαζών»¹¹. Καθώς, λοιπόν, το λαϊκό θέατρο εκτείνεται σε ένα τόσο μεγάλο εύρος τύπων και κατηγοριών, είναι χρήσιμος για τη μελέτη του ο διαχωρισμός του υλικού σε *πρωτοβάθμιες μορφές*, δηλαδή μορφές με τελετουργικό χαρακτήρα, ημερολογιακά καθορισμένες (όπως λ.χ. τα ευετηρικά δρώμενα), και σε *σύνθετες μορφές* με κάπως πιο ελεύθερο χαρακτήρα, σύμφωνο όμως πάντα με την κοινή λαϊκή αισθητική.¹² Τις σύνθετες αυτές μορφές μπορούμε να τις προσδιορίσουμε και ως εξελιγμένο λαϊκό θέατρο καθώς βρίσκονται εκτός τελετουργικότητας και πέρα από εορτολογικές δεσμεύσεις, ενώ συχνά δέχονται επιρροή από αστικές και έντεχνες μορφές θεάτρου.¹³ Το λαϊκό θέατρο υπόκειται και σε μια άλλη συμβατική αναγκαία διάκριση, χωρίζεται σε *μοντέρνο* και *παραδοσιακό*. Το

⁸ Πούχγερ Β., «Θεωρητικές διαστάσεις στην ερμηνεία της έννοιας του δρωμένου και του λαϊκού θεάτρου» στο: Βαρβούνης Μ.Γ. (επιμ.), *Λαϊκά δρώμενα: παλιές μορφές και σύγχρονες εκφράσεις- πρακτικά Α' συνεδρίου*, Υπουργείο Πολιτισμού- Διεύθυνση Λαϊκού Πολιτισμού, 1996, σ. 18.

⁹ «Η επιτρεπτή προσποίηση της αυθεντικότητας και των παραδοσιακών τρόπων παραγωγής γίνεται σταδιακά νέα κοινωνική πραγματικότητα, η οποία δεν εκλαμβάνεται πια ως δευτερογενής, και η θεατρικότητα και σκηνοθεσία της παράδοσης πεποιθήση και πίστη με τη μερική απώλεια της ιστορικής μνήμης και την υπερίσχυση των οικονομικών κινήτρων οι ίδιοι οι ντόπιοι αρχίζουν να θεωρούν τον φολκλωρικό πολιτισμό αυθεντικό [...] ο παραδοσιακός λαϊκός πολιτισμός δεν εξαφανίζεται αλλά περνά σε μια «δεύτερη ύπαρξη» η οποία είναι ως ένα βαθμό σκηνοθετημένη και θεατρική», Πούχγερ Β. «Η θεατρικότητα του Λαϊκού Πολιτισμού», ό.π. σ. 375.

¹⁰ Βλ. σχετικά Πούχγερ Β., *Το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και τη Βαλκανική...* ό.π. σ. 301.

¹¹ Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου : κριτικές παρατηρήσεις στο γενετικό κώδικα της θεατρικής συμπεριφοράς του ανθρώπου*, Αθήνα, 1985 σ. 11.

¹² Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου...* ό.π. σελ. 13.

¹³ Βλ. Πούχγερ Β., *Τα Δρώμενα Της Ελλάδας Και Της Βαλκανικής: Από Το Μαγικοθησκευτικό Έθιμο στη Λαϊκή Διασκέδαση (Θεατρολογική Λαογραφία Α')*, ΑΡΜΟΣ, Αθήνα, 2016.

πρώτο οργανώνεται από ερασιτεχνικούς ομίλους και συχνά ανήκει στην κατηγορία του στρατευμένου αφού στοχεύει στην αφύπνιση των θεατών για διάφορα θέματα όπως η πολιτική, ο φεμινισμός κλπ. Επιπλέον, το μοντέρνο λαϊκό θέατρο κατάγεται από το αστικό έντεχνο θέατρο και συχνά εξυπηρετεί κάποια διδακτική ή μορφωτική σκοπιμότητα στο πλαίσιο του αστικού ιδεολογήματος της επιστροφής στις ρίζες. Επιπλέον, το μοντέρνο λαϊκό θέατρο, παρ' ότι μπορεί να διαδραματίζεται στον ίδιο χώρο με το παραδοσιακό, συνήθως προέρχεται από «εμπνευσμένους, διανοούμενους νέους και χαρακτηρίζεται από συνειδητή καλλιτεχνική εκτέλεση».¹⁴

Αντίθετα, το παραδοσιακό λαϊκό θέατρο ικανοποιεί κυρίως ψυχολογικές ανάγκες και μέσα από τον κωμικό συνήθως χαρακτήρα του προσφέρει ένα διάλειμμα ευθυμίας χωρίς να αμφισβητεί την ισχύουσα κατάσταση και καθώς διαθέτει και κάποιο εθιμικό υπόστρωμα είναι συχνά δημιουργήμα του λαού για το λαό.¹⁵ Ο λαός δηλαδή «δημιουργεί διασκεδαστικά θέαματα και θεατρικές παραστάσεις για την τέρψη του εαυτού του, για την τέρψη της μικροκοινωνίας, του χωριού, της γειτονιάς»¹⁶. Εδώ πρέπει να γίνει μια αποσαφήνιση. Μια παράσταση, ειδικά όταν έχει τα χαρακτηριστικά του αστικού θεάτρου, δεν είναι δηλαδή κάποιο παραδοσιακό δρώμενο, σίγουρα είναι αποτέλεσμα συλλογικής προσπάθειας. Ωστόσο, ο πυρήνας αυτής της προσπάθειας πάντοτε είναι περιορισμένος σε ένα, σπανίως δε σε περισσότερα άτομα, τα οποία θα δημιουργήσουν τη βάση των διαλόγων, του σεναρίου κατά το κοινώς λεγόμενο, και πάνω σ' αυτό ενδεχομένως να προσθέσουν και οι υπόλοιποι συντελεστές το δικό τους στοιχείο. Μελετώντας το κείμενο του Νικολάου Πολίτη «Γνωστοί Ποιηταί Δημοτικῶν Ἀσμάτων» που, βεβαίως, αφορά το δημοτικό τραγούδι, το νόημά του όμως μπορεί να επεκταθεί και στα ως άνω εξεταζόμενα, διαβάζουμε: «ὁ λαός ὡς λαός, ὡς σύνολον εἶναι ἀνίκανος νὰ συνθέσῃ ποίημα. Ἡ ὁμαδική ποίησις εἶναι πρᾶγμα ἀδύνατον. [...] Εἶς τῶν πολλῶν...»¹⁷ με κάποια ικανότητα είναι αυτός που κάνει την αρχή. Επομένως, λέγοντας «από το λαό για το λαό» εννοείται ότι πάντα μιλάμε για κάποιο άτομο προερχόμενο και ἄρρηκτα συνδεδεμένο με την ομάδα στην οποία απευθύνεται το τελικό αποτέλεσμα.

Οι παραπάνω διακρίσεις, βέβαια, δεν μπορούν να εφαρμοστούν σε όλες ανεξαιρέτως τις περιπτώσεις καθώς τα όρια τους συχνά δεν είναι σαφή.

¹⁴ Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...* ό.π. σ. 15.

¹⁵ Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου...* ό.π. σ. 12.

¹⁶ Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...* ό.π. σ. 15.

¹⁷ Πολίτης Ν. Γ., *Γνωστοί ποιηταί δημοτικῶν ἄσμάτων, Διαλέξεις Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσού, 1916, σ. 8.*

Αυτό σχετίζεται με το γεγονός ότι η σε μεγάλο βαθμό αστικοποίηση του συνόλου του πληθυσμού εκτός μεγαλουπόλεων έφερε στο προσκήνιο «ενδιάμεσες μορφές θεατρικού φολκλορισμού»¹⁸ που οργανώνονται από τοπικούς συλλόγους, όπως συμβαίνει και στην υπό εξέταση περίπτωση. Ειδικότερα, καθώς τις τελευταίες δεκαετίες παρατηρείται έντονα η «σταδιακή υποχώρηση, διάλυση και ανασυγκρότηση σε άλλο επίπεδο του λαϊκού πολιτισμού», οι δυο αυτές μορφές του λαϊκού θεάτρου προσεγγίζουν η μια την άλλη στο σημείο που να «αποτελούν μιαν αδιάσπαστη εξελικτική συνέχεια μέσα στο χρόνο».¹⁹ Πολύ χρήσιμο, επομένως, σχήμα για την εξέταση του εν λόγω φαινομένου είναι αυτό των *αναβεβηκότων* και *καταπεπτωκότων* στοιχείων, όπως το διατύπωσε ο Κυριακίδης²⁰. Ειδικότερα, σύμφωνα με το Redfield, κάθε πολιτισμός είναι ένα σύστημα δύο παραδόσεων, οι οποίες συνυπάρχουν και αλληλοεξεργάζονται. Τη μια εξ αυτών την ονομάζει *μικρή παράδοση* και συνίσταται στα έθιμα, τα ήθη, τις δοξασίες κλπ. του λαού, το folk-loge δηλαδή, και ζωτικός της χώρος είναι το χωριό. Την άλλη την ονομάζει *μεγάλη παράδοση*, η οποία συνίσταται στην καλλιεργημένη κατά κάποιον τρόπο μορφή της πρώτης, η οποία έχει ζωτικό χώρο την πόλη και που ανάγεται σε παιδεία από την ελίτ που την διαμορφώνει, τη συστηματοποιεί και που φροντίζει για την αναπαραγωγή της.²¹ Από τη στιγμή που θα προκύψουν, οι δυο αυτές παραδόσεις συνεχώς επικοινωνούν και ανταλλάσσουν στοιχεία. Συνεπώς, όταν ένας σύλλογος, επιλέγει λόγω χάρις τη θεατρική παράσταση ως μέσο για να αξιοποιήσει και να αναδείξει την παράδοση που διαχειρίζεται, τότε στην ουσία είμαστε μάρτυρες της χρήσης ενός καταβεβηκότος στοιχείου που γίνεται με θέρμη αποδεκτό από το λαό ακόμα κι αν ο ίδιος δεν είχε παλαιότερη σχέση με τη συγκεκριμένη μορφή έκφρασης. Πρόκειται, δηλαδή για την προσαρμογή θεατρικών μορφών «ενός άλλου πολιτισμικού στρώματος στα δεδομένα και την αισθητική του λαϊκού θεάτρου».²²

¹⁸ Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου...* ό.π. σ. 13.

¹⁹ Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...* ό.π. σ. 15.

²⁰ Βλ. σχετικά Κυριακίδης Σ.Π., «Η Λαογραφία και η σημασία της», Τρεις Διαλέξεις, Εταιρεία Μακεδονικών Σπουδών, Θεσσαλονίκη, 1953, σ. 28.

²¹ Κυριακίδου-Νέστορος Άλκη, *Η Θεωρία της Ελληνικής λαογραφίας: Κριτική Ανάλυση*, ΣΤ' έκδοση, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας, Αθήνα, 1978, σ. 181-182.

²² Πούχγερ Β., *Τα Δρώμενα Της Ελλάδας Και Της Βαλκανικής: Από Το Μαγικοθησκευτικό Έθιμο στη Λαϊκή Διασκέδαση (Θεατρολογική Λαογραφία Α')*, ό.π., σελ. 157.

Προκειμένου όμως να επιτευχθεί η αποδοχή από το κοινό στην περίπτωση του λαϊκού θεάτρου πρέπει αυτό να διαθέτει μια σειρά από γνωρίσματα, κυριότερο των οποίων είναι η έλλειψη προβλημάτων επικοινωνίας με το κοινό, όπως συνήθως όχι σπάνια συμβαίνει στο μοντέρνο αστικό θέατρο. Η άμεση επικοινωνία «ηθοποιών» και κοινού στο λαϊκό θέατρο βασίζεται πρωτίστως στην κοινή αισθητική, η οποία στοχεύει πάντα σε ένα κωμικό αποτέλεσμα και στη χρήση τυποποιημένων προσώπων - χαρακτήρων και καταστάσεων.²³ Η τυποποίηση αυτή, όταν προκύπτει από τις στερεότυπες αντιλήψεις του κοινού, και άρα συνάδει μ' αυτές, και τις εμπειρίες που μπορεί να είναι κοινές σε μια δεδομένη κοινότητα όπως αυτή ενός χωριού, δημιουργεί μια κατάσταση στην οποία ο θεατής αλλά και ο ηθοποιός μπορεί να αναγνωρίσει τον εαυτό του και να συγκρίνει τις εμπειρίες του με τον επί σκηνής χαρακτήρα, οδηγώντας στην αποδοχή της παράστασης από τους θεατές και θέτοντας υπό αμφισβήτηση τα όρια ανάμεσα στην «υποκριτική και την πραγματική αλλαγή της ταυτότητας» και ανάμεσα στην σκηνική και την καθημερινή πραγματικότητα.²⁴ Με άλλα λόγια, όταν στερεότυποι ρόλοι «αντικαθρεφτίζουν μια υπαρκτή κοινωνική πραγματικότητα σ' ένα εικονικό επίπεδο [...], καθιστούν και ιδρύουν μια δυναμική πραγματικότητα, τη σκηνική».²⁵ Το σημείο κλειδί, επομένως, στην επικοινωνία του λαϊκού καλλιτέχνη με την ομάδα του είναι η κοινή αισθητική, η οποία καθιστά το έργο του αισθητικά ευχάριστο αλλά ταυτόχρονα και χρηστικό, αφού προσφέρει το συναίσθημα εκείνο που αποζητά η ομάδα.²⁶

Συμπερασματικά, το λαϊκό θέατρο χαρακτηρίζεται από την τυποποίηση σε μια βάση κοινής αισθητικής και τη διαμόρφωση μιας από κοινού αποδεκτής παράδοσης καθώς υπόκειται σε συνεχή κοινωνικό έλεγχο, ο οποίος εκφράζεται με την ενεργό συμμετοχή του κοινού στην παράσταση σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό. Παράλληλα, η τυποποίηση αυτή επιβάλλει τη χρήση απλών και γραμμικών δραματουργικών δομών, οι οποίες πάντα έχουν ψυχοθεραπευτικό στόχο μέσα από ένα κωμικό και σατιρικό περιεχόμενο.²⁷ Η κοινή αισθητική, δεσμεύοντας τους δημιουργούς του λαϊκού θεάτρου, εξαφανίζει τα προβλήματα επικοινωνίας με το κοινό που συχνά

²³ Βλ. περισσότερα στο Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου...* ό.π. σ. 17 κ.ε.

²⁴ Βλ. Πούχγερ Β., *Θεωρία του λαϊκού θεάτρου...* ό.π. σ. 20.

²⁵ Πούχγερ Β., *Τα Δρώμενα της Ελλάδας και της Βαλκανικής: από το μαγικο-θρησκευτικό έθιμο στη λαϊκή διασκέδαση*, ό. π. , σ. 317.

²⁶ Βλ. Μιχάλης, Γ. Μερακλής, *Εισαγωγή στην Ελληνική Λαογραφία*, σελ. 285 κ.ε.

²⁷ Βλ. Πούχγερ Β., «Θεωρητικές διαστάσεις στην ερμηνεία της έννοιας του δρωμένου και του λαϊκού θεάτρου», ό.π. σ. 19.

εμφανίζονται σε έργα που αντικατοπτρίζουν τις προσωπικές αισθητικές αντιλήψεις του συγγραφέα, καθώς δημιουργοί, ηθοποιοί και κοινό βρίσκονται στο ίδιο πολιτισμικό επίπεδο, γι' αυτό και η επικοινωνία παραγωγών και δεκτών είναι έντονη και άμεση. Αυτός είναι και ο λόγος που ο αυτο-σχεδιασμός είναι χαρακτηριστικό στοιχείο του λαϊκού θεάτρου καθώς εφόσον οι ηθοποιοί κινηθούν στα αποδεκτά πλαίσια, δεν πρόκειται να διαταράξει ούτε τον αρχικό σχεδιασμό των δημιουργών, ούτε την απρόσκοπτη επικοινωνία με το κοινό.²⁸ Συνεπώς, για όλους τους παραπάνω λόγους, το λαϊκό θέατρο μπορεί να θεωρηθεί και συλλογικό δημιούργημα του λαϊκού πολιτισμού.

Τα έργα των θεατρικών παραστάσεων του Συλλόγου Γυναικών Ιαλυσού. Συνοπτική παρουσίαση.

Κατά την έρευνα που διεξήχθη, συγκεντρώθηκαν συνολικά δέκα θεατρικά έργα τα οποία παραστάθηκαν από μέλη του Συλλόγου Γυναικών Ιαλυσού κατά την περίοδο 1996-2017. Τα έργα, φυσικά, ποικίλλουν σε έκταση και περιεχόμενο και φρονώ ότι καλύπτουν το μεγαλύτερο ποσοστό της παραγωγής θεατρικών κειμένων²⁹ του Συλλόγου. Στην ουσία, τα μόνα κείμενα που δεν κατάφερα να συγκεντρώσω είναι εκείνα των πολύ μικρών διαλόγων που δημιουργούνται ad hoc προκειμένου να πλαισιώσουν την αναβίωση κάποιου εθίμου και τα οποία συνήθως χάνονται και λόγω του πρόχειρου χαρακτήρα τους αλλά και λόγω του ότι στην πλειοψηφία των περιπτώσεων συνιστούν διασκευασμένα αποσπάσματα των μεγαλύτερων κειμένων τα οποία διασκευάζονται και αναπαρίστανται σε εκδηλώσεις από ολιγομελή ομάδα των γυναικών του Συλλόγου και, επομένως, δεν περνούν σε κάποια μορφή αρχείου. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι το μόλις δύο σελίδων έργο «Τα Φοινίκια του Σμαραγδιού», το οποίο ουσιαστικά είναι ένας εισαγωγικός διάλογος πριν αρχίσει η παρουσίαση του παραδοσιακού τρόπου παρασκευής μελομακάρονων. Λόγω δε της πολύ μικρής έκτασής του αλλά και της στοχευμένης θεματολογίας του δεν αντλεί από κάποιο παλαιότερο θεατρικό. Στη συνέχεια παρατίθενται οι περιλήψεις των έργων αυτών, κάποια στοιχεία για το χρόνο και τον τόπο στο οποίο έλαβε χώρα το ανέβασμά τους στη σκηνή καθώς και κάποια σχόλια όπου αυτό κρίνεται απαραίτητο. Η παράθεση γίνεται με τη σειρά κατά την οποία παρουσιάστηκαν τα έργα από τον Σύλλογο.

²⁸ Πούχγερ Β., *Λαϊκό θέατρο στην Ελλάδα και στα Βαλκάνια...* ό.π. σ. 17-18.

²⁹ Ασφαλώς οι παραστάσεις που δόθηκαν είναι σχεδόν οι διπλάσιες αφού κάποια έργα ανέβηκαν δύο φορές, ενώ κάποια παραστάθηκαν εκτός Τριαντών.

«Τα Εφτά του Μωρού»

Στο έργο αυτό αναβιώνει το έθιμο «τα Εφτά του Μωρού».³⁰ Πρόκειται για διαβατήρια τελετουργία στον πυρήνα της οποίας βρίσκεται το πρώτο λούσιμο του μωρού μετά τη γέννα καθώς το βράδυ αναμένεται να το επισκεφτούν οι τρεις Μοίρες για να το μοιράσουν. Σε ένα τριαντενό σπίτι, λοιπόν, στα μέσα του περασμένου αιώνα ξημερώνει η έβδομη μέρα μετά τη γέννηση ενός αγοριού. Οι δυο μεγαλύτερες αδελφές του εμφανίζονται πρώτες και μιλούν για τη μορφή του βρέφους, την ομοιότητα βρεφών και γερόντων και την καλύτερη κοινωνική θέση που θα απολαύσει το μωρό λόγω του φύλου του. Σύντομα εμφανίζεται η λεχώνα η οποία γρήγορα θα υποδεχτεί τη μητέρα της και θα ξεκινήσουν τη συζήτηση για τις παραξενιές της πεθεράς της. Ταυτόχρονα προσκαλείται στο έθιμο η Αθηναία γειτόνισσα ενώ σύντομα καταφθάνουν στο σπίτι η πεθερά της λεχώνας, η αδερφή της και η Συμιακιά μαμμή. Μέχρι να τελέσει το έθιμο η μαμμή οι γυναίκες συζητούν για τις γέννες τους, τις προτιμήσεις των γιαγιάδων στα εγγόνια με όνομα που προέρχεται από τη δική τους οικογένεια και, βεβαίως, το θέμα της προίκας των κοριτσιών. Στο τέλος τελείται το έθιμο.

Το κείμενο, όπως ίσως υποθέτει κανείς και από την περίληψη δεν είναι μεγάλο και το έργο συνολικά δεν ξεπερνά τα σαράντα λεπτά παράστασης. Μελετώντας δε τους διαλόγους, βλέπει κανείς την περιορισμένη κίνηση των ηθοποιών επί σκηνής οι οποίοι απλώς συγκεντρώνονται μέχρι να αρχίσει η αναβίωση του εθίμου ενώ απουσιάζει η εκτεταμένη πλοκή. Πρόκειται για πρώιμο δείγμα θεατρικού έργου από το Σύλλογο Γυναικών Ιαλυσού και, επομένως, η αξία του είναι μεγάλη τόσο για τον λεξιλογικό θησαυρό που εμπεριέχει όσο και την διερεύνηση της εξέλιξης της θεατρικής παραγωγής από το Σύλλογο. Συντάκτρια του κειμένου είναι η αείμνηστη Σεβαστή Μπότσαρη. Συνολικά στο έργο εμφανίζονται οκτώ πρόσωπα ενώ το κείμενο που βρέθηκε στα χέρια μου διέθετε επιμελημένο εξώφυλλο καθώς και τον τίτλο «Τα Εφτά του Μωρού». Επιπλέον, στο εξώφυλλο του αντιτύπου που βρέθηκε σημειώνονται και τα παρακάτω: «*Κυριακή 12 Μαΐου, Γιορτή της Μητέρας και ο Πολιτιστικός Σύλλογος Γυναικών Ιαλυσού Ανα-*

³⁰ Για το έθιμο των Εφτά βλ. Παπαχριστοδούλου Χριστόδουλος, *Λαογραφικά σύμμεικτα Ρόδου*, Αθήνα, 1962, σελ. 206, Αλεξιάδης Αλ. Μηνάς, «Το έθιμο των «Εφτά» στην Κάρπαθο: εισαγωγική μελέτη», στο: Αλεξιάδης Μηνάς, *Δωδεκάνησα: Λαϊκός πολιτισμός*, εκδόσεις Γρηγόρη, Αθήνα, 2003, σελ. 255, και Τιάκας Νικόλαος, «...στα καλά, στ' αργυρά και στα μαλαματένια... Το έθιμο «τα εφτά του μωρού» ως διαβατήρια τελετουργία στο χωριό Τριάντα της Ρόδου, καταγραφή, επισκόπηση και μελέτη», στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμος ΚΖ', Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, Ρόδος 2017 σελ. 774 κ.ε.

βιώνει το ξεχασμένο έθιμο «*Τα Εφτά του Μωρού*» στην τοπική διάλεκτο στο ξενοδοχείο *Golden Beach* στην παραλία Ιαλυσού και ώρα 6:30 το απόγευμα. Θα προσφερθεί καφές με διάφορες νοστιμιές στην τιμή των 1.500 δρχ. για τους ενήλικες και 500 δρχ. για τα παιδιά. Τα έσοδα θα διατεθούν για φιλανθρωπικούς σκοπούς». Το έτος δεν αναγράφεται, πρόκειται, όμως για το 1996 όπως αναφέρεται και στο video της παράστασης το οποίο είναι ένα από τα λίγα που βρέθηκαν. Στην παράσταση χρησιμοποιήθηκε από τις συμμετέχουσες η τοπική αστική φορεσιά.

«**Το γράμμα της μάνας**»

Στο συγκεκριμένο έργο γίνεται αναβίωση των εθίμων που περιστοιχίζουν τον Κλήδονα, τη μηντική αυτή τελετή που λαμβάνει χώρα την παραμονή και ανήμερα του Αγίου Ιωάννη στις 24 Ιουνίου, η οποία συνδέεται με το καλοκαιρινό ηλιοστάσιο.³¹ Τρεις γειτόνισσες συναντιούνται έξω από τα σπίτια τους στα Τριάντα του 1950 και αφού χαιρετούν η μία την άλλη συζητούν για τον αφύσικο για την εποχή καιρό και για τους ξενιτεμένους από καιρό άντρες τους. Εκείνη την ώρα περνά μια ακόμα γυναίκα, η Δεσποινούλα η οποία έχει δυο γιους, επίσης ξενιτεμένους στην Αμερική που όμως έχει χάσει τα ίχνη τους και η ίδια βρίσκεται σε άθλια κατάσταση. Απευθύνεται λοιπόν σε μια από τις τρεις γειτόνισσες και της ζητά να της γράψει ένα γράμμα. Ωστόσο, η Δεσποινούλα ανακαλύπτει την ίδια μέρα με τη βοήθεια της δασκάλας ότι στο γράμμα που ετοιμάζεται να στείλει στα παιδιά της, όπως και σε όλα τα προηγούμενα, δεν υπάρχει γραφή παρά μόνο «κοντυλιές». Η δασκάλα αναλαμβάνει στο εξής να γράφει τα γράμματα της Δεσποινούλας. Λίγους μήνες μετά, ανήμερα του «*Αη Γιαννιού του Καλαφουνιστή*» καταφτάνουν στο χωριό τρεις άγνωστοι άντρες και μια γυναίκα εξ Αμερικής. Πριν αποκαλυφθεί η ταυτότητά τους, οι τρεις γειτόνισσες που τους συναντούν στο δρόμο τους αφηγούνται το έθιμο του Κλήδονα ενώ μερικά κορίτσια το αναπαριστούν βουβά επί σκηνής. Τελικά, αποκαλύπτεται ότι οι Αμερικάνοι είναι ξενιτεμένα παιδιά από το χωριό ενώ ένας εξ αυτών είναι γιός της Δεσποινούλας. Το έργο ολοκληρώνεται με την αναγνώριση του γιού από τη μητέρα του.

Η παράσταση ανέβηκε στην πλατεία Αποστολίδη την Κυριακή 22 Ιουνίου του 1997, στις 19:30, σύμφωνα με όσα αναγράφονται στο εξώφυλλο

³¹ Κλήδων: οιονός, προαγγελτικό σημείο, Liddell H. G., Scott R., A Greek-English Lexicon, Oxford University Press, 1843. Για το έθιμο του Κλήδονα βλ. περισσότερα στο Λουκάτος Δημήτριος, *Τα Καλοκαιρινά*, Εκδόσεις Φιλιπότη, Αθήνα, 1992 και στο Βαρβούνης Μανώλης, «Ο κλήδονας», *Λαογραφικά δοκίμια. Μελετήματα για τον ελληνικό παραδοσιακό πολιτισμό*, εκδ.Καστανιώτης, Αθήνα, 2000.

του αντιτύπου που βρέθηκε. Συντάκτρια του έργου είναι η Σέβα Μπότσαρη. Κατά πληροφορίες της κυρίας Κατερίνας Κυπραίου η οποία συμμετείχε στην παράσταση, αναβιώσεις του Κλήδονα είχαν γίνει και παλαιότερα, σίγουρα πλαισιωμένες και αυτές από κάποιους διαλόγους, οπωσδήποτε όμως μικρότερης έκτασης από το εν λόγω έργο. Συνολικά εμφανίζονται έντεκα πρόσωπα ενώ ένα μέρος του εθίμου παρουσιάζεται στο κοινό με αφήγηση, και ένα μέρος, το δεύτερο σκέλος του, τελείται επί σκηνής την ώρα ακριβώς που διεξάγονται οι διάλογοι των ηθοποιών. Πέρα απ' την αναβίωση του εθίμου, βασικό θέμα του έργου είναι ο «ξενιτεμός» ενώ ένα ιδιαίτερο χαρακτηριστικό του είναι το γεγονός ότι συνιστά το μοναδικό έργο με τραγικό χαρακτήρα (δεν λείπουν και αρκετά κωμικά στοιχεία πάντως) που όμως έχει αίσιο τέλος. Τέλος, το ίδιο το κείμενο έχει μεγάλη αξία καθώς έχουν ενταχθεί σ' αυτό αρκετά παραδοσιακά δίστιχα του τύπου της μαντινάδας καθώς και ολόκληρο το κείμενο του τραγουδιού που έλεγαν οι κοπέλες όταν άνοιγαν τη μαντική στάμνα, τον Κλήδονα.

«Οι δγκιαουγκιές του Κατινιού»

Σε κάποιο σοκάκι των Τριαντών της δεκαετίας του 1950 το Κυριακουλί η προξενήτρα μαζεύει τη μπουγάδα της τραγουδώντας ένα γαμήλιο σκοπό μέχρι που τη συναντούν η αδερφή της το Σμαραγδί, το Σεβαστουλί και το Λενί η Αθηναία. Καθώς συζητούν για την αλλοτινή και τωρινή αλλά και την πρόπουσα συμπεριφορά των γυναικών, το Λενί που είναι μεν Τριαντενή αλλά έχει παντρευτεί Αθηναίο ανακοινώνει στις φίλες της ότι οσονούπω καταφθάνει εξ Αθηνών ο ανιψιός του συζύγου της Δημήτριος, ο οποίος τυγχάνει Συμβολαιογράφος. Το Σεβαστουλί δείχνει αμέσως το ενδιαφέρον της γι' αυτόν καθώς σκοπεύει να παντρέψει την κόρη της το Κατινί με τον ευκατάστατο νεαρό. Όμως, το Κατινί δε θέλει ούτε να ακούσει για το Δημήτριο καθώς είναι ερωτευμένη με το Στέργο, ένα παλληκάρι από το χωριό. Έτσι, το Λενί, το Σεβαστουλί και το Κυριακουλί αναλαμβάνουν δράση και στήνουν ένα σχέδιο με το οποίο θα παγιδεύσουν το Δημήτριο και θα τον αναγκάσουν να πάρει γυναίκα του το Κατινί, δίχως βέβαια να τους απασχολεί η διαφορετική γνώμη της τελευταίας. Ο Δημήτριος, λοιπόν, πείθεται να συναντηθεί κρυφά με το Κατινί για να της εκφράσει τον έρωτά του. Στόχος είναι να τους πιάσουν στα πράσα και να αναγκαστεί για λόγους τιμής ο Δημήτριος να την αποκαταστήσει.

Το Κατινί όμως που πληροφορείται το σχέδιο στέλνει στη θέση της στο ραντεβού τυλιγμένη σε ένα σεντόνι με τη δικαιολογία να μην τη δει κανείς τη φίλη της το Καλλιοπί η οποία από πολύ νωρίς στο έργο δείχνει γοητευμένη από τον Αθηναίο νέο. Ταυτόχρονα, ο Στέργος που επίσης δε θέλει με τίποτα να γίνει αυτός ο γάμος πείθει τον Δημήτριο ότι πρέπει να

τραγουδήσει στο Κατινί κάποια δίστιχα με προσβλητικό περιεχόμενο τα οποία υποτίθεται ότι θα της υποδηλώσουν συνθηματικά τον έρωτά του γι' αυτήν. Το ραντεβού πραγματοποιείται με το Καλλιοπί κάτω απ' το σεντόνι και το Δημήτριο να απαγγέλλει τα «τραουδάκια»³² που του ψιθυρίζει ο Στέργος Το Λενί, το Σεβαστουλί και το Κυριακούλί που παρακολουθούν περιμένοντας την κατάλληλη στιγμή για να τους κάνουν τσακωτούς δεν πιστεύουν στ' αυτιά τους μ' αυτά που ακούνε. Τελικά επεμβαίνουν και το Σεβαστουλί οδύρεται για την τιμή του Κατινιού την οποία επιβουλεύτηκε ο Δημήτριος ο οποίος τελικά υπόσχεται να αποκαταστήσει την κοπέλα που είναι κάτω απ' το σεντόνι. Τη στιγμή εκείνη αποκαλύπτεται η «δγκιουγκιά» που σκαρφίστηκε το Κατινί. Το Καλλιοπί θα παντρευτεί τον άντρα των ονειρών της, το Κατινί γλύτωσε απ' τον αντιπαθητικό Αθηναίο και το σπουδαιότερο, ο Στέργος επιτέλους εκφάζει την πρόθεσή του να πάρει για γυναίκα του το Κατινί. Το έργο κλείνει με την ομήγυρη να χορεύει τον Κάτω, τον παραδοσιακό τριαντενό χορό του γάμου.

Οι Διαολιές του Κατινιού είναι το πρώτο θεατρικό έργο που παρίσταται από το Σύλλογο του οποίου η πλοκή δεν περιστρέφεται γύρω από κάποιο έθιμο, αλλά γύρω από τη ζωή, τις αξίες και τις πρακτικές της κοινωνίας των Τριαντών κατά τα μέσα του 20ου αιώνα. Ταυτόχρονα, διαθέτει σύνθετη πλοκή ενώ καθώς διαδραματίζεται σε εξωτερικό χώρο, πριν αρχίσουν οι διάλογοι εμφανίζονται μικρά παιδιά που παίζουν παραδοσιακά παιχνίδια, όπως τουλάχιστον αναφέρεται ως σημείωση στο αντίτυπο που εξετάστηκε. Συντάκτρια του έργου είναι η Κατερίνα Κυπραίου, ενώ στο αρχικό της κείμενο έγιναν παρεμβάσεις από την τότε πρόεδρο του Συλλόγου Σεβαστή Μαλαματή. Το κείμενο του συγκεκριμένου θεατρικού κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικό καθώς εμφανίζονται για πρώτη φορά στοιχεία που θα επανεμφανιστούν αργότερα και σε άλλα θεατρικά³³, αλλά και για έναν ακόμα λόγο. Το ίδιο έργο, με τις απαραίτητες προσαρμογές πρόκειται να ανεβεί με τον τίτλο «Τα καώματα της Ζαφείρας» από ομάδα που τελεί υπό την επίβλεψη της ίδιας της Κατερίνας Κυπραίου στο διπλανό χωριό της Παστίδας, ενώ παλαιότερα είχε ανεβεί και στην Κρεμαστή. Το γεγονός αυτό είναι οπωσδήποτε αξιοπρόσεκτο διότι αποδεικνύει αφενός την εξάπλωση του φαινομένου εξ' αιτίας της επιτυχίας που σημειώνουν οι παρα-

³² Είναι πολύ ενδιαφέρουσα η χρήση της λέξης «τραουδάκι» (μικρό τραγούδι) για να περιγράψει το δίστιχο, το κοινώς γνωστό ως μαντινάδα. Τη χρήση του όρου έχω παρατηρήσει από αρκετούς γηραιότερους.

³³ Τέτοια στοιχεία είναι το επάγγελμα του Συμβολαιογράφου και το ανέκδοτο με τον καλό γαμπρό που διαθέτει δύο βίλες κ.α. Βλ. βίλα= πολυτελής κατοικία, ενώ στα ροδιακά ιδιώματα βίλα= το γεννητικό όργανο του ανδρός.

στάσεις αυτές, αφετέρου διότι θεμελιώνει την άποψη ότι σε τοπικό τουλάχιστον επίπεδο υπάρχει μια συνοχή ως προς τα θέματα που κρίνεται ότι θα ενδιαφέρουν το κοινό. Στο επιμελημένο εξώφυλλο ενός αντιτύπου του έργου κάτω από τον τίτλο σημειώνεται η φράση «Λαογραφική θεατρική παράσταση, Αύγουστος 1998». Επομένως, η παράσταση ανέβηκε, όπως και πολλές άλλες στα πλαίσια του φεστιβάλ των Ιαλυσίων που διοργανώνεται αδιάλειπτα κάθε Αύγουστο τις τελευταίες τρεις δεκαετίες.

«Μνήμες και Απόηχοι» ή «Οι Αναμνήσεις μιας Μάνας»

Δυο αδερφές σε μεγάλη ηλικία κάθονται σε μια αυλή και συζητούν για την επικαιρότητα, τις τηλεοπτικές σειρές, τα ριάλιτι, τον αθυρόστομο τρόπο έκφρασης των νέων, και τις ευκολίες που προσφέρει η σύγχρονη τεχνολογία. Σταδιακά αρχίζουν να θυμούνται εικόνες απ' την παιδική τους ηλικία, όταν ακόμα ζούσαν στο σπίτι με τους γονείς τους. Κάθε φορά που οι δύο γυναίκες θυμούνται κάτι, τα φώτα στρέφονται στο άλλο άκρο της σκηνής, η αφήγηση σταματά και η αναπαράσταση ξεκινά. Ανάμεσα στις αναπαριστώμενες αναμνήσεις των γυναικών περιλαμβάνονται η μπουγάδα, το ζύμωμα του ψωμιού, το ποσπέρι,³⁴ καθώς και αγροτικές εργασίες όπως το αλώνισμα, το λίχνισμα, και τα καζανέματα³⁵. Επίσης, αναπαρίσταται η υποδοχή κάποιων ξένων, Αθηναίων με απώτερη καταγωγή από το χωριό, ορισμένα εντράπελα περιστατικά καθώς και παιδικά παιχνίδια. Μεγάλη σημασία στην αφήγηση των δύο γυναικών αλλά και στους διαλόγους γενικά έχουν οι διατροφικές συνήθειες της εποχής, ενώ δεν λείπουν αναφορές σε παλαιά αλλά και νέα (!) γιαιτροσόφια. Το έργο ολοκληρώνεται με τις δύο αδερφές να καληνυχτίζονται.

Το έργο παραστάθηκε δύο φορές. Το αντίτυπο του κειμένου που χρησιμοποιήθηκε προέρχεται από τη δεύτερη παράσταση του έργου η οποία πραγματοποιήθηκε στις 7 Μαΐου του 2000 (με χρήση του δεύτερου τίτλου) στο Εθνικό Θέατρο Ρόδου. Τα έσοδα της παράστασης διατέθηκαν στο ίδρυμα «Άγιος Ανδρέας». Συντάκτρια του κειμένου είναι η νυν πρόεδρος του Συλλόγου Ελένη Τσίικη. Ευτυχές είναι το γεγονός ότι υπάρχει το πρόγραμμα που μοιράστηκε στο κοινό τη μέρα της παράστασης στο οποίο εκτός από τα ονόματα των συμμετεχόντων περιλαμβάνονται και τρεις φω-

³⁴ Εκ του «αποσπερίζω», περνώ, δηλαδή, ευχάριστα την ώρα του δειλινού (της εσπέρας), η οποία ήταν ώρα ξεκούρασης για τους αγρότες και ευκαιρία για συντροφιά με γείτονες και συγγενείς.

³⁵ Τα «καζανέματα» ήταν η διαδικασία με την οποία παρήγετο στα Τριάντα το «ρακί», αλλιώς και «σούμα», κυρίως από σύκα, τα οποία έχουν υποστεί ζύμωση των σακχάρων τους μετά από πολυήμερη εμβάπτισή τους σε νερό.

τογραφίες από την πρώτη παράσταση με τίτλο «Μνήμες και Απόηχοι» η οποία ανέβηκε στην πλατεία Αποστολίδη το 1999. Αφορμή για την παράσταση του 2000 στάθηκε για άλλη μια φορά η γιορτή της μητέρας, άλλωστε γι' αυτό πιθανολογώ ότι άλλαξε και ο τίτλος.

Εύκολα αντιλαμβάνεται κανείς ότι πρόκειται για ένα από τα πιο ενδιαφέροντα έργα του Συλλόγου, όχι μόνο λόγω της ευφυούς σύλληψης του τρόπου παρουσίασης ορισμένων στιγμιοτύπων από μια χρονικά απομακρυσμένη καθημερινότητα αλλά και λόγω του πλήθους των στοιχείων εκείνων που παρουσιάζονται και μάλιστα με σφαιρικό τρόπο. Παραδείγματός χάριν, κατά τη διάρκεια του έργου παρουσιάζεται η παραδοσιακή μέθοδος παρασκευής ψωμιού. Αντίθετα με όσα έχουν συνηθίσει τα μάτια των σύγχρονων θεατών να βλέπουν σε αντίστοιχες εκδηλώσεις, εδώ το ζύμωμα και το φούρνισμα καθώς και οι σωστές πρακτικές που πρέπει να εφαρμοστούν για επιτυχημένο προϊόν παρουσιάζονται με αφορμή την αποτυχία της κόρης να ψήσει το ζυμάρι πριν αυτό ξινίσει. Η προσπάθεια αναβίωσης, λοιπόν, και η διδακτική διάθεση ασφαλώς υφίστανται, η κωμική όμως διάθεση και η πρόθεση να προξενήσει η παράσταση γέλιο στους θεατές φέρνει στο προσκήνιο και τις πτυχές εκείνες που οι περισσότεροι τείνουν να λησμονούν αφού και η πλέον ισχυρή ρομαντική αντίληψη για το παρελθόν δεν μπορεί να τις μετατρέψει σε νοσταλγικές αναμνήσεις. Ακόμα, ένα στοιχείο που ξεχωρίζει το έργο αυτό από τα υπόλοιπα είναι πως η ιστορία εκτυλίσσεται κατά ένα μέρος στη σύγχρονη εποχή. Ως εκ τούτου, οι σχετικές αναφορές στην επικαιρότητα του 2000 είναι άφθονες. Ενδεικτικά μόνο σημειώνεται ότι στη συζήτηση που κάνουν οι δύο γυναίκες αναφέρονται σήριαλ της εποχής με μεγάλη ακροαματικότητα όπως το «Άγγιγμα Ψυχής», και οι «Ψίθυροι Καρδιάς», καθώς και πρόσωπα που απασχολούσαν τότε την κοινή γνώμη όπως ο Σάκης Ρουβάς με την περίφημη φούστα αλλά και ο Ανδρέας Μικρούτσικος.

«Μ' ένα σμπάρο τρεις τρυγόνες»

Βρισκόμαστε περίπου στο 1950. Μια μάνα (Σμαραγδί) ξενυχτά κεντώντας με τις δυο κόρες της, το Βαρσαμουλί και το Αθουλί. Κάποια στιγμή ακούγονται καντάδες από το σοκάκι κι έτσι το Βαρσαμουλί που είναι η μεγαλύτερη κόρη ομολογεί στη μητέρα της την ταυτότητα του κανταδόρου και τον έρωτα που αισθάνεται και η ίδια γι' αυτόν. Το Σμαραγδί, γνωρίζοντας ότι είναι έφτασε η ώρα να παντρέψει τη μεγάλη της κόρη συζητά με τον άντρα της όσα εκτυλίχθηκαν και με τη σύμφωνη γνώμη του αναθέτει το επόμενο πρωί στο Αννουλί, την καταφερτζού γειτόνισσά της να ζητήσει για λογαριασμό της μεγάλης της κόρης το γιό του Δικισσιού, μιας Συμιακιάς που παντρεύτηκε πριν χρόνια έναν Τριαντενό του οποίου τα ίχνη χά-

θηκαν όταν ξενιτεύτηκε στην Αμερική. Το Δικισσί που έχει της φήμη της στρυφνής γυναίκας αν και αρχικά διαφωνεί, πείθεται από την κουνιάδα της το Σμαραγδί να συναντήσει τους γονείς του Βαρσαμουλιού για να συζητήσει πρωτίστως την προίκα που θα πάρει ο γιός της αν την παντρευτεί. Το Αννουλί επιστρέφει στο σπίτι του Βαρσαμουλιού με τα ευχάριστα νέα, κι έτσι ξεκινούν οι ετοιμασίες για την υποδοχή του Δικισσιού με τα λουσίματα των δυο κοριτσιών, του Βαρσαμουλιού πρώτα και του Αννουλιού ύστερα. Φυσικά, το Αννουλί σαν προξενήτρα τραγουδά τις δυο κόρες όσο λούζονται ζητώντας, φυσικά, και τα αντίστοιχα δώρα για τις υπηρεσίες της.

Το ίδιο βράδυ, το Δικισσί μαζί με το γιό της, την κόρη της και την κουνιάδα της καταφθάνει στο σπίτι της μέλλουσας νύφης όπου μετά από έντονες και κωμικές, βέβαια, διαπραγματεύσεις συντάσσεται παρουσία του Γραμματικού του χωριού προικοσύμφωνο (εγκλαβή). Κατά τη διάρκεια της επίσκεψης, όμως, ο ανιψιός του Δικισσιού αρπάζει την ευκαιρία να ζητήσει το χέρι της δεύτερης κόρης, του Αννουλιού και έτσι το ίδιο βράδυ λογοδοτούνται και οι δύο αδερφές. Οι ευχάριστες όμως εξελίξεις δε σταματούν εδώ καθώς το επόμενο βράδυ το Δικισσί περιμένει όλη την οικογένεια για επίσκεψη και μεζέ καθώς το έθιμο επιτάσσει η οικογένεια της νύφης, έστω και τυπικά, να πάει και να «γυρέψει το γαμπρό». Εκεί, ο Γραμματικός που από το προηγούμενο βράδυ θαμπώθηκε με την ομορφιά της Κατίνας, της κόρης του Δικισσιού, θα τη ζητήσει για γυναίκα του. Το Δικισσί αρχικά αρνείται καθώς δεν έχει προίκα για να δώσει στην κόρη της και θεωρεί άπρεπο να την παντρέψει απροίκιστη από τη στιγμή που ο αδερφός της έλαβε πλουσιότατη προίκα. Τελικά πείθεται να επιτρέψει το γάμο κι έτσι με αφορμή ένα προξενιό αποκαταστάθηκαν τρεις συνολικά κοπέλες.

Πρόκειται για ένα ακόμη πολύ ενδιαφέρον έργο καθώς εκτός από έθιμα που αναπαρίστανται και ήθη που εκδηλώνονται έχουμε την εμφάνιση της Συμιακιάς ως συμπεθέρας πλέον με εκτεταμένο μάλιστα ρόλο. Χρησιμοποιείται, επίσης, το μοτίβο της καντάδας που οδηγεί στην ανακάλυψη από τη μάνα των κοριτσιών του αγαπημένου της μεγαλύτερης. Επίσης, σκηνοθετείται η σύνταξη της εγκλαβής, του «προικοσυμφώνου» που απαντά και σε επόμενο θεατρικό. Το έργο παραστάθηκε στις 28 Απριλίου του 2001 στο Εθνικό Θέατρο Ρόδου και τα έσοδα της παράστασης δόθηκαν προς ενίσχυση του παιδικού κέντρου «Ελπίδα». Ακόμη, μια παράσταση δόθηκε στο 1^ο Δημοτικό Σχολείο Ιαλυσού την οποία ως παιδί θυμάμαι να παρακολούθησα αλλά δεν μπόρεσα να συγκεντρώσω στοιχεία για την ακριβή ημερομηνία. Συντάκτρια του έργου είναι η κυρία Ελένη Τσίικη ενώ τα μέλη του θιάσου ήταν δεκαεπτά.

«Τ' αρραβωνιάσματα του Στεργουλιού»

Στο έργο αυτό αναβιώνει το έθιμο του καπλατίσματος του νυφικού παπλώματος³⁶. Η πρώτη σκηνή του έργου διαδραματίζεται στο σπίτι μιας χήρας (Σμαραγδί) που ζει μαζί με τις δυο κόρες της (Στεργουλί και Καλλιοπί) και τη μητέρα της (Στεργουλί) καπου στα μέσα του 20^{ου} αιώνα. Όσο είναι ακόμα πρωί καταφθάνει για επίσκεψη στο σπίτι το Κυριακουλί η οποία εκμυστηρεύεται στο Σμαραγδί και το Στεργουλί (τη γιαγιά) ότι ο γιός της που έχει μεταναστεύσει στην Αμερική και έχει κάνει την ανάλογη παρουσία είναι ακόμα ελεύθερος κι ακόμα ότι η ίδια επιθυμεί να βρει κάποια απ' το χωριό για να τον παντρέψει. Μόλις φύγει το Κυριακουλί, το Σμαραγδί που θεωρεί ότι είναι ευκαιρία να αρραβωνιάσει τη μεγάλη της κόρη με τον ευκατάστατο νεαρό απευθύνεται στην καπάτσα προξενήτρα το Αννουλί και της ζητά να μεσολαβήσει ώστε να δεχτεί το Κυριακουλί την κόρη της για νύφη, εννοείται με το αζημίωτο. Το Αννουλί σπεύδει στο σπίτι του Κυριακουλιού έχοντας προνοήσει να πάρει μια φωτογραφία του Στεργουλιού και της μεταφέρει τον πρόταση. Το Κυριακουλί δέχεται, και κρατά τη φωτογραφία για να τη στείλει στο γιό της στην Αμερική. Στη συνέχεια, το Σμαραγδί μαζί με τη μάνα της και τις κόρες της επισκέπτονται το σπίτι του Κυριακουλιού για να πουν τα καλορίζικα με τα απαραίτητα κατά το έθιμο δώρα. Το Στεργουλί, βέβαια, αρχικά δείχνει να μη θέλει και τόσο, όταν όμως η αδερφή της το Καλλιοπί ζητά το γαμπρό για την ίδια αλλάζει γνώμη και δέχεται να φύγει για Αμερική. Το έργο κλείνει με τις τρεις γυναίκες, το Στεργουλί τη γιαγιά, το Κυριακουλί και το Σμαραγδί να καπλατίζουν το πάπλωμα του ζευγαριού και να τραγουδούν τα σχετικά δίστιχα.

Το έργο παραστάθηκε στη αίθουσα εκδηλώσεων του Castello Rosso³⁷ το 2003. Φωτογραφία από αυτήν την παράσταση βρίσκεται στο εξώφυλλο του προγράμματος του έργου «Η ζωή μιας Τριαντενής Φαμίλιας» που παραστάθηκε στον ίδιο χώρο ένα χρόνο αργότερα. Το πλέον αξιοσημείωτο του μικρού αυτού σε έκταση έργου είναι ότι άπτεται, με κωμική ασφαλώς σκοπιά, ενός πολύ σοβαρού ζητήματος που δεν ήταν σπάνιο όχι μόνο για τα Τριάντα αλλά για όλη την μεταπολεμική Ελλάδα, αυτό των γάμων ντό-

³⁶ Καπλατίσμα ήταν η διαδικασία κατά την οποία στο κάτω μέρος του παπλώματος, οι γυναίκες έραβαν ένα σεντόνι ώστε να μην φθείρεται το πάπλωμα κατά τη χρήση του αλλά και να είναι πιο ζεστό. Όταν το καπλατίσμα αφορούσε πάπλωμα νέου ζευγαριού, η διαδικασία λάμβανε τελετουργικό χαρακτήρα και συνοδευόταν από τραγούδια και κεράσματα.

³⁷ Κέντρο στο δρόμο μεταξύ Τριαντών και Κρεμαστής την οποία πολλά ζευγάρια προτιμούν για να τελέσουν το γαμήλιο γλέντι τους.

πιων κοριτσιών με ξενιτεμένους, τους οποίους γνώριζαν μόνο από φωτογραφία. Η παράσταση ασφαλώς έχει αίσιο τέλος, είναι όμως γνωστό ότι αυτό δεν ίσχυε σε όλες της περιπτώσεις. Οπωσδήποτε είναι ένα θέμα άξιο της προσοχής μας. Τα πρόσωπα που εμφανίζονται στην παράσταση είναι συνολικά δέκα, συντάκτρια είναι η κυρία Ελένη Τσίικη, ενώ ενδιαφέρον ιδιαίτερο παρουσιάζει μια φράση από τους διαλόγους που ακούγεται στο τέλος, όταν έρχεται η στιγμή να αναβιώσει το έθιμο χάριν του οποίου συστήθηκε το έργο, το «καπλάτισμα του παπλώματος», τη συρραφή δηλαδή ενός σεντονιού στο κάτω μέρος του παπλώματος του ζευγαριού, στην οποία η μια «συμπεθέρα», και συγκεκριμένα η γιαγιά της νύφης, ζητά να κάνουν το έθιμο «που ξεχνιέται κι αυτό σιγά σιγά». Η ανάγκη, λοιπόν, της αναβίωσης δεν δίνεται περιφραστικά μέσα από το συνολικό έργο αλλά επισημαίνεται και ρητά μέσα στους διαλόγους της παράστασης, γεγονός όχι συγχρό στα υπόλοιπα έργα. Τέλος, το κείμενο έχει μεγάλη αξία γιατί διασώζει και τα στιχάκια τα οποία τραγουδιόνταν στο γαμήλιο σκοπό κατά την τέλεση του εθίμου.

«Η ζωή μιας Τριαντενής Φαμίλιας»

Η αυλαία ανοίγει σε μια σχολική τάξη που ανήκει στα μέσα του 20^{ου} αιώνα, στα Τριάντα της Ρόδου. Η ξένη δασκάλα εξετάζει τους μαθητές ενώ συνεχώς το μάθημα διακόπτεται από γονείς που της προσφέρουν διάφορα πεσκέσια και την παρακαλούν να προβιβάσει τα παιδιά τους στην επόμενη τάξη. Τα παιδιά, δίνοντας κωμικοτραγικές απαντήσεις στις ερωτήσεις της δασκάλας παίρνουν το ενδεικτικό τους και αποχωρούν. Όλα εκτός από το Καλλιοπί το οποίο για άλλη μια χρονιά δεν καταφέρνει να περάσει την τάξη. Φοβούμενο να επιστρέψει σπίτι κρύβεται στο σχολείο και κλαίει μέχρι τη στιγμή που την ανακαλύπτει η μητέρα της η οποία μόλις πληροφορείται ότι απέτυχε να περάσει στην επόμενη τάξη της δηλώνει ότι θα εγκαταλείψει το σχολείο και της δίνει την επιλογή να γίνει μοδίστρα μαθαίνοντας την τέχνη δίπλα σε μια φτασμένη μοδίστρα του χωριού ή να γίνει «δούλα» σε κάποιο πλουσιόσπιτο. Το Καλλιοπί προκειμένου να γίνει εσώκλειστη υπηρέτρια επιλέγει να πάει στη μοδίστρα για της οποίας το γιό τρέφει ιδιαίτερη συμπάθεια. Το ίδιο πρωί, στο σπίτι του Σμαραγδιού της μοδίστρας ξυπνούν αυτή, ο άντρας της και ο μοναχογιός της και ετοιμάζονται για τις δουλειές της ημέρας. Η ίδια γνωρίζοντας ότι όσες μαθήτριες απέτυχαν θα καταλήξουν στα χέρια της για να τους μάθει την τέχνη προετοιμάζει το σπίτι για επισκέψεις. Ο άντρας της φεύγει για το χωράφι αφού πιεί τον καφέ του ενώ ο γιός της, αφού ζητήσει το απαραίτητο χαρτζιλίκι ύψους ανάλογο του γεγονότος ότι είναι μοναχογιός, αναχωρεί με τους φίλους του για την πόλη της Ρόδου. Πελάτισσες και μητέρες κοριτσιών που θέλουν το Σμαραγδί να

τους μάθει την τέχνη καταφθάνουν στο σπίτι και ακολουθούν κωμικοί διάλογοι μεταξύ τους.

Από απροσεξία των κοριτσιών που αφήνει μόνα τους στο σπίτι το Σμαραγδί καθώς πάει σε μια δουλειά καίγεται το φαί που είχε στη φωτιά προκαλώντας την αγανάκτηση του άντρα της και του γιού της που εν τω μεταξύ έχουν επιστρέψει πεινασμένοι. Ο άντρας της την απειλεί ότι θα φύγει για Αμερική, να βρει τον αδερφό του και να απαλλαγεί από τη γυναίκα του, το οποίο και κάνει κρυφά λίγο αργότερα αφήνοντας ένα γράμμα σε κάποια απ' τις μαθήτριες της γυναίκας του. Δύο χρόνια αργότερα και ενώ δεν έχει λάβει κανένα σημείο ζωής απ' τον πατέρα του ο γιός της οικογένειας λαμβάνει ένα γράμμα από το θείο του στο οποίο τον πληροφορεί ότι ο πατέρας του έκανε αρκετά λεφτά στην Αμερική, πλην όμως «ξελογιόστηκε με μian Αμερικάνα» και γι' αυτό δεν στέλνει χρήματα ή γράμματα στη γυναίκα του και το γιό του. Έτσι, αποφασίζει να φύγει για Αμερική, να προσπαθήσει να συνενώσει τον πατέρα του και επιστρέψει έχοντας κάνει και κάποιο κομπόδεμα. Μαζί του φεύγουν και οι φίλοι αναζητώντας ένα καλύτερο αύριο. Οχτώ χρόνια περνούν και το Σμαραγδί κυκλοφορεί στο χωριό σε άθλια κατάσταση, βρώμικη και με παλιά ρούχα καθώς δεν είχε κανένα νέο ούτε από τον άντρα της ούτε και από το μοναχογιό της. Καθώς όμως τριγυρνά στα σοκάκια και ψάχνει μισότρελη το γιό της τρεις ξένοι καταφθάνουν με αυτοκίνητο στο χωριό. Πρόκειται για το γιό της και τους φίλους του οι οποίοι επέστρεψαν για να παντρευτούν τις αγαπημένες τους οι οποίες τους περίμεναν καρτερικά όλα αυτά τα χρόνια. Μάνα και γιος αγκαλιάζονται για πρώτη φορά μετά από οχτώ χρόνια.

Πρόκειται για ένα από τα πλέον επιτυχημένα έργα του Συλλόγου και γι' αυτό παραστάθηκε περισσότερες από μία φορές. Πολλά τα θέματα της εποχής τα οποία φέρνει στην επιφάνεια, η ιδιαιτερότητά του όμως έγκειται κατά τη γνώμη μου στην αναπαράσταση της σχολικής τάξης των περασμένων δεκαετιών που λαμβάνει χώρα στην αρχή του έργου. Είναι ένα ξεκάθαρο παράδειγμα του πώς λειτουργεί η παραγωγή των έργων αυτών καθώς δεν εμμένουν σ' αυτό που σε άλλες περιπτώσεις θα θεωρείτο απολύτως παραδοσιακό και, επομένως, σε απόλυτη προτεραιότητα, όπως συμβαίνει σε πολλές άλλες εκδηλώσεις κακώς νοούμενου φολκλορισμού. Τα σχολικά χρόνια από τα μεταπολεμικά χρόνια και στη συνέχεια είναι μέρος του εαυτού μας μέχρι και σήμερα και γι' αυτό φρονώ αποδεικνύει και το πόσο πρωτοποριακός είναι ο Σύλλογος σ' αυτό που κάνει αφού σκηνοθετεί μια εποχή με όλα όσα την χαρακτήριζαν χωρίς να αποκόπτει εκείνες τις πτυχές που ανταποκρίνονται σε ένα χαλκευμένο «κατά παράδοσιν». Το έργο παραστάθηκε στο Castello Rosso στις 16 Μαΐου του 2004 καθώς και στην πλατεία Αποστολίδη στις 24 Αυγούστου του 2013 με μικρές διασκευές και

προσθήκες, αλλά και ελαφρώς ανανεωμένο θίασο. Αγαθή τύχη, σώζεται το νίδεο από την πρώτη παράσταση, όχι όμως και από την δεύτερη. Με συντάκτρια την κυρία Ελένη Τσίικη, στο έργο αυτό συμμετείχαν δεκαπέντε άτομα στην πρώτη παράσταση και δυο περισσότερα στην δεύτερη του 2003. Από την άλλη, είναι ένα από τα έργα στα οποία η Σμαράγδη Μπιλιώτη –από τις πλέον βασικές σε όλα τα θεατρικά έργα- ξεδιπλώνει κυριολεκτικά το ταλέντο της αφού στην διασκευασμένη παράσταση του έργου ενσαρκώνει τέσσερεις ρόλους ως μαθήτρια, ως Διδακτικός Επιθεωρητής, ως μοδίστρα-μάννα-νοικοκυρά, και τέλος ως εξαθλιωμένη γυναίκα χτυπημένη από τη φυγή του άντρα και του γιού της. Για άλλη μια φορά δε κυρίαρχο θέμα είναι η καθημερινότητα των Τριαντενών, ενώ κεντρικό ρόλο διαδραματίζει η μετανάστευση που μαστίζει την εποχή του 1950 και του 1960 την περιοχή. Όπως είναι προφανές, οι τελευταίες σκηνές του έργου πηγάζουν από το παλαιότερο «Γράμμα της Μάννας» για το οποίο λόγος έγινε παραπάνω, και η χρήση τους δίνει την αίσθηση ενός επαναλαμβανόμενου μοτίβου.

«Το δέκατο τρίτο τέκνο»

Σε κάποιο τριαντενό σπίτι του 1950 ξημερώνει μια Κυριακή και το Σμαραγδί, η νοικοκυρά του σπιτιού είναι ήδη στην αυλή για να ταΐσει τις κόττες ενώ ο άντρας της ο Λάλος είναι μέσα στη «χρεία» για την ανάγκη του. Σύντομα, ξεκινά καυγάς μεταξύ τους και οι φωνές τους ξυπνούν τα παιδιά που κοιμούνται ακόμα πάνω στο σουφά. Ο γιός της οικογένειας, ο Χρύσαθος φεύγει με τον φίλο του για να «μπελώσουν»³⁸ ενώ ο πατέρας του σπιτιού αναχωρεί για το κηπούλι. Στο σπίτι καταφθάνει η αδερφή του Σμαραγδιού, το Μαριεττουλί μαζί με την κόρη της το Στεργουλί, φορώντας τα καλά τους για να πάνε μαζί με τις κόρες του Σμαραγδιού στην εκκλησία. Λίγο αργότερα θα καταφθάσει στο σπίτι και το Δικισσί, η Συμιακιά μαμμή, προκειμένου να κανονίσει με το Σμαραγδί την ώρα που θα τελεστεί το έθιμο των Εφτά, αφού έχουν περάσει επτά μέρες από τότε που η μεγάλη κόρη του Σμαραγδιού γέννησε το πρώτο της μωρό, ένα κοριτσάκι. Όμως, το

³⁸ Το «μπέλωμα», συνιστά τρόπο παγίδευσης πτηνών. Πρόκειται για τη χρήση της τεχνικής της ξόβεργας («ιξόβεργα») κατά την οποία ξύλινες βέργες αλειμμένες με την κολλώδη ουσία που προκύπτει από τη ανάμειξη ιξού (καρπός του ιξόδεντρου) και μελιού, τοποθετούνται με τέτοιο τρόπο πάνω σε θάμνους και κλαδιά δέντρων ώστε να συλληφθούν ωδικά πτηνά, κυρίως όμως στα Τριάντα χρησιμοποιούνταν για τη σύλληψη σπουργιτιών, τα οποία κατά τη μετανάστευσή τους σχηματίζουν κοπάδια χιλιάδων ατόμων και περνούν από την περιοχή τον Απρίλιο και τον Οκτώβριο κάθε έτους.

Σμαραγδί δεν αισθάνεται καλά κι έτσι ζητά από τη μαμμή να την ξεματιάσει. Αφού, λοιπόν, τη βεβαιώνει ότι δεν είναι ματιασμένη αναχωρεί κι αυτή για κάποια γέννα. Μόλις φεύγει η μαμμή ο Λάλος επιστρέφει κρατώντας στα χέρια του την πρώτη συγκομιδή από μελιτζάνες, ενώ σχεδόν ταυτόχρονα ο Χρύσαθος και ο φίλος του ο Αντρίκος γυρίζουν με άδεια χέρια από το μπέλωμα. Μόλις επιστρέφουν και τα κορίτσια από την εκκλησία το Σμαραγδί καταρρέει και ζητά να της φέρουν γιατρό. Η αδερφή της που έχει δει την ιστορία να επαναλαμβάνεται δώδεκα φορές υποθέτει πολύ σωστά ότι μάλλον είναι έγκυος και την ψέγει για την έλλειψη εγκράτειας. Το Καλλιοπί, μια απ' τις κόρες του Σμαραγδιού θα τρέξει να φωνάξει το γιατρό ο οποίος θα έρθει λίγο αργότερα για να επιβεβαιώσει την πρόβλεψη του Μαρριετιού, συνοδευόμενος από τη νοσοκόμα Σμαρούλα.

Η οικογένεια βρίσκεται πλέον σε αναβρασμό καθώς το Σμαραγδί θα ξαναγίνει μάνα λίγους μήνες αφότου έγινε γιαγιά, όμως δεν είναι κάτι το ασυνήθιστο. Παρά δε την κατάστασή της το Σμαραγδί δε χάνει την ευκαιρία να «προξενέψει» σε μια απ' τις κόρες της το γιατρό χωρίς όμως επιτυχία. Το σκηνικό μεταφέρεται στο σπίτι του Κατινιού, της πρωτοκόρης του Σμαραγδιού που σήμερα συμπληρώνει εφτά μέρες από τότε που γέννησε το κοριτσάκι της. Η ίδια βρίσκεται σε βαθιά σκέψη καθώς σε λίγο θα καταφτάσει στα Τριάντα η πεθερά της (η οποία στην πρώτη παράσταση ήταν Καβαλιώτισσα και στη δεύτερη Συμιακιά) η οποία ασφαλώς θέλει το εγγόνι της να πάρει το όνομά της. Το Σμαραγδί, όμως, επουδενί δεν πρόκειται να το επιτρέψει αυτό απειλώντας την κόρη της ότι θα την ξεπροικίσει αν δεν τηρήσει το έθιμο του χωριού και, επίσης, δηλώνει ότι δεν πρόκειται να φωνάξει το εγγόνι της ποτέ με το όνομά του εκτός αν είναι το δικό της. Την πρώτη φορά που παραστάθηκε το έργο η Καβαλιώτισσα πεθερά φτάνει στο σπίτι με πολλά δώρα συνοδευόμενη από την εγγονή της, που έχει το όνομά της, Κρυσταλλίτσα, και αποδεικνύεται πολύ πιο καλόβολη απ' όσο οι υπόλοιποι άφηναν να εννοηθεί. Το έργο τελειώνει με τη τέλεση του εθίμου των εφτά από τη μαμμή. Στη δεύτερη παράσταση η Συμιακιά πεθερά δεν έρχεται ποτέ λόγω θαλασσοταραχής ενώ το έργο κλείνει με το Σμαραγδί να νανουρίζει την εγγονή της με ένα παραδοσιακό τριαντενό νανούρισμα, ηχογραφημένο από προηγούμενη δράση του Συλλόγου.

Η πολυτεκνία, η πορεία των κοριτσιών μετά το πέρας της βασικής εκπαίδευσης και τα έθιμα γύρω από το όνομα των απογόνων είναι από τα κεντρικά θέματα στο έργο αυτό. Το έθιμο των Εφτά αναβιώνει στην πρώτη παράσταση του έργου όπως σημειώνεται και στο πρόγραμμα της παράστασης που δόθηκε στις 13 Δεκεμβρίου του 2009 όπου και η παράσταση χαρακτηρίζεται «λαογραφική».

Στη δεύτερη παράσταση το κείμενο υπέστη λίγες μόνο αλλαγές όπως σημειώνεται παραπάνω. Η δεύτερη αυτή παράσταση έλαβε χώρα τον Αύγουστο του 2012 στην πλατεία Αποστολίδη της Ιαλυσού. Στην πρώτη παράσταση που έγινε στο Λύκειο Ιαλυσού υπήρχε εισιτήριο αντί του συμβολικού ποσού των 5 ευρώ με το ποσό να διατίθεται και πάλι σε φιλανθρωπικούς σκοπούς. Τα πρόσωπα έφταναν τα δεκαέξι στην πρώτη παράσταση, μειούμενα κατά τρία στη δεύτερη. Συντάκτρια του έργου είναι η κυρία Ελένη Τσίικη.

«Τα φοινίκια του Σμαραγδιού»

Τα Χριστούγεννα έρχονται και το Σμαραγδί έχει από νωρίς σκαρφάλλωσει στους κοντινούς λόφους για να φέρει ξύλα για το φούρνο. Φτάνοντας ξυπνά την κόρη της το Καλλιοπί και της αναθέτει να ξεσαμαρώσει το γάιδαρο γρήγορα ώστε να τη βοηθήσει να φτιάξουν τα φοινίκια τους. Την ώρα που έχουν αρχίσει να ζυμώνουν έρχεται το Μαρουλί και προτείνει στο Σμαραγδί να ακολουθήσει αυτήν και δυο ακόμα συγγενείς στα λουτρά της Ρόδου. Το Σμαραγδί αρνείται καθώς το λούσιμο θα χαρμιστεί από την τσίικνα του φούρνου που θα ψήσει τα μελομακάρονα. Οι δυο γυναίκες θα συζητήσουν για τα εργόχειρά τους καθώς και για την μειωμένη παραγωγή λαδιού³⁹. Ο μικρός διάλογος θα καταλήξει στην παρουσίαση του τρόπου παρασκευής των παραδοσιακών φοινικιών, ενώ το λουτρό στην Παλιά Πόλη αναβάλλεται για την Πρωτοχρονιά. Η παράσταση λήγει με τα Τριαντενά κάλαντα.

Το μόλις τριών προσώπων και διάρκειας δεκαπέντε λεπτών αυτό έργο έφτασε στα χέρια μου από το προσωπικό αντίγραφο μιας εκ των τριών γυναικών που έπαιζαν, της κυρίας Σμαράγδης Μπυλιώτη⁴⁰, αντιπροέδρου του Συλλόγου, η οποία υπήρξε και η βασική συντάκτριά του με παράλληλες προσθήκες και διαμορφώσεις από την κυρία Νίκη Λεριά, γραμματέα του Συλλόγου και την πρόεδρο Ελένη Τσίικη. Παρά το μικρό μέγεθος αυτού του έργου που παραστάθηκε στα πλαίσια των χριστουγεννιάτικων εορταστικών εκδηλώσεων του Δήμου στο 1^ο Δημοτικό Σχολείο Ιαλυσού το Δεκέμβριο του 2016, θεωρώ ότι είναι μεγάλη η αξία του καθώς συνιστά το μόνο δείγμα από τις περιπτώσεις εκείνες που ο Σύλλογος παισιώνει μια αναβίωση ή αναπαράσταση με κάποιους διαλόγους ώστε να την κάνει πιο ρεαλιστική, ελκυστική στο κοινό και γενικά πιο ολοκληρωμένη. Τέτοιου

³⁹ Στοιχείο έντονο της χρονιάς που παραστάθηκε το έργο λόγω της παρατεταμένης ανομβρίας.

⁴⁰ Την οποία και ευχαριστώ ιδιαίτερα για το αντίγραφο αυτό.

είδους μικρές παραστάσεις έχει αρκετές στο ενεργητικό του ο Σύλλογος, καθώς, όμως, τα κείμενα γράφονται παρεμπιπτόντως και όχι ad hoc δύσκολα εντοπίζονται αντίγραφα τους. Επί παραδείγματι, το 2017 στη γιορτή της μητέρας ο Σύλλογος ανέβασε μια πολύ μικρή παράσταση όπου αναβίωσε για άλλη μια φορά τα «εφτά του μωρού» αντλώντας τους διαλόγους από προηγούμενα έργα και φυσικά διασκευάζοντάς τους. Ενώ υπάρχει σχετικό βίντεο (όχι όλης της παράστασης), δεν βρέθηκε κάποιο κείμενο. Γίνεται κατανοητό ότι καθώς αυτές οι μικρές παραστάσεις βασίζονται στον αυτοσχεδιασμό τα κείμενα περνάνε σε δεύτερη μοίρα και δεν φυλάσσονται. Ως εκ τούτου θεωρώ πολύ σημαντική την ένταξη αυτού του κειμένου στο corpus των υπολοίπων θεατρικών που παρατίθενται.

«Τ' αρραβωνιάσματα του Κατινιού»

Στα Τριάντα της δεκαετίας του 1950 ο Νίκος, ο γιός του Μαρριετιού είναι τρελά ερωτευμένος με το Κατινί, τη μικρή κόρη του Παρασκευουλιού. Ένα πρωί, καθώς το Κατινί και η αδερφή της το Καλλιοπί αφού έχουν στείλει τα δυο μικρότερα αδερφάκια τους Πασχάλη και Θεοχάρη⁴¹ στο σχολείο, διαβάζουν μαζί με δυο φίλες τους, τη Φανίτσα και το Μπεπί το καινούργιο «Ρομάντζο», μπαίνει στο σπίτι η μητέρα τους κουτσαίνοντας με το πόδι της τυλιγμένο σε καλάμια. Ο λόγος είναι η πτώση της από μια συκιά. Το Δημητράκι, καθώς επιστρέφει από το χωράφι βλέπει την κατάσταση της γυναίκας τους για την οποία εν μέρει ευθύνεται και ο ίδιος και ξεκινά καυγά με αφορμή το γεγονός ότι αυτός που αποκρίθηκε στις φωνές της γυναίκας του ήταν ένας παλιός του αντίζηλος. Θυμωμένος φεύγει για τον καφενέ. Το βράδυ, ο Νίκος μαζί με το φίλο του το Μιχαλί κάνουν καντάδα έξω από το σπίτι του Κατινιού. Αφού ξεφορτώνεται τους κανταδόρους, το Παρασκευουλί ανακρίνει τις δυο κόρες της για να μάθει για ποιαν ήρθε ο νεαρός. Με έκπληξη ανακαλύπτει ότι οι δυο της κόρες έχουν ήδη βρει τους «γαμπρούς» και εκφράζει την ανησυχία της για το πώς θα το πάρει ο πατέρας τους το Δημητράκι ο οποίος βρίσκεται επίσης σε πλήρη άγνοια. Αφού, λοιπόν, το συζητά με τρόπο μαζί του στέλνει την αδερφή της το Σμαραγδί στο Μαρριετί, τη μάνα του Νίκου ώστε να ψαρέψει πληροφορίες για το τι σκοπεύει να κάνει. Με δικαιολογία κάτι όμορφες δαντέλες που είδε να κρέμονται στην αυλή του Μαρριετιού, το Σμαραγδί μπαίνει στο σπίτι και τις ζητά δανεικές για να βγάλει το σχέδιο. Φέρνοντας τη συ-

⁴¹ Πρόκειται για τα αληθινά ονόματα των παιδιών αν και δεν συνηθίζονται ιδιαίτερα στα Τριάντα. Ας σημειωθεί ότι το όνομα Πασχάλης εμφανίστηκε πιθανόν για πρώτη φορά, στα Τριάντα σε τέκνο μεικτής οικογένειας με πατέρα Ιταλό, ο οποίος, φυσικά, έδωσε στο γιο του το όνομα Pasquale.

ζήτηση εκεί που ήθελε μαθαίνει ότι το Μαριεττί είναι ενήμερη για τα κάμματα του γιού της και πως η ίδια συμπαθεί πολύ το Κατινί, το μόνο όμως που την αποτρέπει από το να τη ζητήσει για νύφη είναι το γεγονός ότι το Καλλιοπί προηγείται στη σειρά ως μεγαλύτερη. Το Σμαραγδί τότε πληροφορεί το Μαριεττί ότι το πεδίο είναι ελεύθερο αφού το Καλλιοπί περιμένει κάποιον νεαρό να επιστρέψει από τη Γερμανία για να παντρευτεί τα ερχόμενα Χριστούγεννα κι έτσι δεν υπάρχει πρόβλημα.

Εν τω μεταξύ, ο Νίκος πληροφορείται από μια τυχαία συνάντηση στο δρόμο με το Μπεπί και τη Φανίτσα το ατύχημα του Παρασκευουλιού και με πρόφαση μια καταπραϊντική αλοιφή που φτιάχνει ο παππούς του επισκέπτεται το σπίτι του Κατινιού με την ελπίδα να συναντήσει την ίδια ή τουλάχιστον να καλοπιάνει τη μέλλουσα πεθερά του. Τη ίδια στιγμή ζητά από τα κορίτσια να μεταφέρουν στο Κατινί ένα μήνυμα ότι θα την περιμένει σε γνωστό σημείο το ίδιο βράδυ. Αφού επισκέπτεται, λοιπόν, τη μητέρα του Κατινιού συνοδευόμενος πάντα από το φίλο του το Μιχαλί, επιστρέφει σπίτι του και λέει στη μάνα του να ζητήσει το γρηγορότερο το Κατινί για νύφη. Τότε, μαζί με το φίλο του κατευθύνεται στο σημείο που έχει δώσει ραντεβού με την αγαπημένη του, όπου καταφθάνουν μετά από λίγο το Κατινί μαζί με την αδερφή και τις φιλενάδες της. Το ραντεβού τελειώνει γρήγορα αφού ακούγονται βήματα. Στην επόμενη σκηνή, το Μαριεττί μαζί με το γιό της και το φίλο του το Μιγάλη που τυγχάνει Γραμματικός επισκέπτονται το σπίτι του Παρασκευουλιού και ζητούν επίσημα το Κατινί. Μετά από κωμικές περιστάσεις γύρω από την προίκα που θα λάβει το Κατινί συντάσσεται προικοσύμφωνο από το Γραμματικό. Το έργο ολοκληρώνεται με ένα γράμμα που φτάνει από τη Γερμανία με το οποίο το Καλλιοπί μαθαίνει ότι ο αγαπημένος της «ξελογιάστηκε με μια Γερμανίδα», έτσι πρέπει μαζί με τη μάνα της να βρουν το συντομότερο κάποιον άλλο, και το κάνουν!

Κατά γενική ομολογία μια από τις πιο επιτυχημένες παραστάσεις του Συλλόγου η οποία έλαβε χώρα τις 12 Αυγούστου του 2017 στην πλατεία Απόστολίδη. Συντάκτρια και αυτού του έργου είναι η πρόεδρος του Συλλόγου Ελένη Τσίικη. Η σκηνή της καντάδας αλλά και της σύνταξης της εγκλαβής (του προικοσύμφωνου) αντλούν στοιχεία από παλαιότερα έργα, ωστόσο δένουν αρμονικά με τα νέα. Βασικό θέμα του έργου είναι ο έρωτας δύο νέων και πλάι σ' αυτόν σκηνοθετείται η αναμενόμενη καθημερινότητα της δεκαετίας του 1950 στη μορφή που είχε αυτή στα Τριάντα. Ίσως το πιο ενδιαφέρον στοιχείο του έργου είναι η σκηνή στην οποία οι δυο νέοι συναντιούνται κρυφά. Κρυφά λέγοντας εννοούμε από τους μεγαλύτερους, διότι οι δυο νέοι συνοδεύονται στο ραντεβού ο μεν από ένα φίλο του η δε από την αδερφή της και δυο ακόμα φίλες της. Σε κάθε περίπτωση, η απόδοση του τρόπου συνάντησης των νέων της εποχής εκείνης εκτός από κωμική

είναι ταυτόχρονα ρεαλιστική και οπωσδήποτε συνιστά ένα νέο στοιχείο που προστίθεται πια στο θεματολόγιο των έργων του Συλλόγου και επιβεβαιώνει την άποψη μου ότι προσεγγίζει το παρελθόν με μια διάθεση διατήρησης, βέβαια, αλλά ταυτόχρονα και με έναν τρόπο που δεν εμποδίζει τα κείμενα να είναι ρεαλιστικά ως προς την αποτύπωση της εποχής και κυρίως να μην εξαρτώνται από τη διάθεση τυποποίησης και εξωραϊσμού που είναι περισσότερο από εμφανής σε άλλες τέτοιες παρόμοιες εκδηλώσεις φολκλορικού τύπου.

Συμπεράσματα

Η περίπτωση του Συλλόγου Γυναικών Ιαλυσού εμπίπτει σ' αυτές τις προσπάθειες για διαχείριση -και συγχρόνως διαιώνιση- ενός μέρους της τοπικής παράδοσης. Ωστόσο, η προσεκτική μελέτη των κινήσεων του συγκεκριμένου Συλλόγου επιτρέπει τον διαχωρισμό της δράσης του από αντίστοιχες δράσεις με καθαρά φολκλοριστικό χαρακτήρα. Μέσα από τα έργα του αναδεικνύεται μεν η παράδοση ως σημείο ενότητας, ως βαριά κληρονομιά και ως αναπόσπαστο στοιχείο της ταυτότητας των κατοίκων της Ιαλυσού, χωρίς όμως να ισοπεδώνει το παρελθόν, επενδύοντάς το με ένα μανδύα ωραιοποίησης. Ουσιαστικά, προβάλλεται το συναίσθημα της νοσταλγίας και, μάλιστα, μέσα από ένα πλήθος φωνών, οι οποίες συμμετέχουν ισότιμα στην προβολή του. Η πλέον ενδιαφέρουσα, επομένως, δράση μέσω της οποίας γίνονται σαφή όλα τα παραπάνω είναι η θεατρική.

Η χρήση του θεάτρου για την προβολή της παράδοσης δεν είναι καινούργια ιδέα, ούτε και σπάνια στη σημερινή εποχή. Είναι όμως, μια ιδιαίτερα επιτυχημένη επιλογή πρωτίστως διότι ο άνθρωπος είναι παλαιόθεν εξοικειωμένος με το θεάσθαι. Η θεατρικότητα που ενέχεται στο λαϊκό πολιτισμό, σήμερα και στο παρελθόν, είναι έντονη και συναντάται σε πλείστες πτυχές της καθημερινότητας. Αυτός είναι και ένας από τους λόγους για την επιτυχία των έργων. Κατά συνέπεια, η χρήση του καταλλήλου μέσου, εν προκειμένω της θεατρικής παράστασης, σε συνδυασμό με την ανάγκη για άμβλυνση του αισθήματος της απώλειας και ταυτόχρονη ικανοποίηση του αισθήματος της νοσταλγίας, εξηγούν επαρκώς τόσο το είδος δράσης, όσο και τις ανάγκες που καλύπτουν δράσεις όπως αυτή του Συλλόγου Γυναικών Ιαλυσού. Καθώς, όμως, τα φαινόμενα αυτά ανταποκρίνονται στις, ας μου επιτραπεί η έκφραση, πολιτισμικές ανάγκες μιας ομάδας ανθρώπων τοπικά και χρονικά προσδιορισμένης, είναι προφανές ότι προσαρμόζονται, από τη μια, σε συγκεκριμένα πλαίσια, τα οποία επιβάλλει το κοινό, διατηρούν, από την άλλη, το χαρακτήρα τους για όσο χρόνο το κοινό αυτό παραμένει το ίδιο.

Τα αυστηρά, λοιπόν, πλαίσια που τίθενται από τους στόχους τέτοιων παραστάσεων, οι οποίοι με τη σειρά τους προκύπτουν από τις ανάγκες του κοινού, δημιουργούν πολιτισμικά προϊόντα, όπως το λαϊκό θέατρο, τα οποία προορίζονται αποκλειστικά για αυτοκατανάλωση. Συνεπώς, όχι μόνο οι άνθρωποι που συμμετέχουν αντλούνται από την ομάδα-κοινό, αλλά και μέσω μιας διαλεκτικής σχέσης μεταξύ συμμετεχόντων και κοινού τίθενται και τα κριτήρια της θεματολογίας. Για του λόγου το αληθές, στην περίπτωση που εξετάστηκε, το κοινό συμμετέχει παθητικά σε αρκετές παραστάσεις αναλαμβάνοντας το ρόλο του εαυτού του, των υπολοίπων δηλαδή μελών της κοινότητας, οι οποίοι παρακολουθούν επί σκηνής τη δράση μιας μικρής ομάδας των μελών της. Το γεγονός αυτό δίνει μια ενισχυμένη δυναμική στο φαινόμενο, περιορίζοντάς το, όμως, σε σαφή γεωγραφικά και χρονικά όρια.

Εξυπηρετώντας, λοιπόν, τις ανάγκες για τις οποίες δημιουργήθηκε, ο Σύλλογος Γυναικών Ιαλυσού επιλέγει το πλέον πρόσφορο μέσο ώστε να επικοινωνήσει με την κοινότητα που τον γέννησε, αξιοποιώντας όλα εκείνα τα χαρακτηριστικά που δίνουν στην κοινότητα αυτή την όποια ιδιαιτερότητά της. Έτσι, τα έργα γράφονται με βάση το τοπικό ιδίωμα, το οποίο καθώς έχει υποχωρήσει σημαντικά, αναζωογονείται σε κάποιο βαθμό από τις παραστάσεις, ενώ τα κείμενα διαμορφώνονται με βάση τις κοινές εμπειρίες της κοινότητας, καθιστώντας μ' αυτόν τον τρόπο δύναμι συγγραφέα κάθε μέλος της, με το στοιχείο αυτό να γίνεται ιδιαίτερα αντιληπτό κατά την τελική διαμόρφωση των διαλόγων, σε σημείο, μάλιστα, που να μπορεί κάποιος να θεωρήσει τους τελικούς διαλόγους ως αποτέλεσμα συνεργατικής γραφής. Το στοιχείο δε αυτό της συνεργατικότητας συνηγορεί στον χαρακτηρισμό των θεατρικών αυτών έργων ως αποτελεσμάτων συλλογικής δημιουργίας, καθιστώντας τα πολύτιμο λαογραφικό υλικό. Και είναι διπλά πολύτιμο υλικό διότι σε πρώτο επίπεδο συνιστά πηγή λαογραφικής ύλης, τοποθετημένης μάλιστα στο περικείμενό της, ενώ σε δεύτερο επίπεδο, τα ίδια τα έργα αποτελούν μέρος της λαϊκής τέχνης, ως λαϊκά λογοτεχνικά δημιουργήματα.

Καταλήγοντας, η ενασχόληση με ένα λαογραφικό φαινόμενο πλήρως λειτουργικό και με κεντρικό άξονά του την παράδοση της κοινότητας που το παράγει, δίνουν αφορμή για μια ανασκόπηση πάνω στον όρο αυτό. Παρατηρώντας τον τρόπο με τον οποίο στοιχειοθετείται ένα τέτοιο φαινόμενο καθώς και τον τρόπο με τον οποίο οι ενεργούντες αποφασίζουν και πράττουν βρίσκεται ενώπιον μιας εφαρμογής της παράδοσης ως συνόλου, και όχι ως επί μέρους στοιχείων της. Η παράδοση δεν είναι, τελικώς, τίποτε άλλο από το σύνολο των προτάσεων που κληρονομεί μια ομάδα ή μια κοινότητα στα μέλη της για την επίλυση προβλημάτων που προκύπτουν από τις ανάγκες της

κοινότητας αυτής, οι οποίες, πάλι, προκύπτουν από το χώρο -υπό την ευρεία έννοια- που βρίσκεται εγκατεστημένη, με κριτήριο το αποτέλεσμά τους να είναι το βέλτιστο δυνατό, συνοδευόμενο από τον ελάχιστο δυνατό κόπο. Επομένως, όταν μια ανάγκη πάψει να υφίσταται συνακόλουθα σταματά η κληρονομική διαίωνιση των προτάσεων που την ικανοποιούν και όταν, μια νέα ανάγκη δημιουργηθεί, τότε μια νέα πρόταση θα τεθεί.

Έτσι, όταν ο μαιευτήρας έγινε η νέα πρόταση, η μαμμή παρακάμφθηκε όχι από ανθρώπους μιας άλλης ομάδας, αλλά από ανθρώπους της ίδιας ομάδας που την καλούσαν στο σπίτι τους για να προσφέρει τις υπηρεσίες της. Και έγινε η νέα πρόταση, διότι η παράδοση επέτασσε και επιτάσσει να λαμβάνονται οι μέγιστες προφυλάξεις για την ασφάλεια της νέας ζωής. Κι όταν, πάλι, η μαμμή έγινε μια ανάμνηση, η πρόταση για την αντιμετώπιση της νέας ανάγκης, της ικανοποίησης δηλαδή του αισθήματος της νοσταλγίας, διαμορφώθηκε από τη νέα κατάσταση βασίστηκε, όμως, σε μια παλαιότερη πρόταση, εκείνη που τοποθετεί το θεάσθαι ως βάση της ψυχαγωγίας της κοινότητας. Ξεκινώντας, λοιπόν, από μια μαμμή που έρχεται «στις εφτά του μωρού», μια θεατρική πορεία των είκοσι και πλέον χρόνων, ο Σύλλογος Γυναικών Ιαλυσού βασίστηκε, άντλησε και εμπλούτισε την παράδοση δημιουργώντας μια νέα παράδοση για τη διαχείρισή της, που ουσιαστικά συνιστά μια παράδοση για την παράδοση.

ΓΙΑΝΝΗΣ Θ. ΠΑΤΕΛΛΗΣ

Συγγραφέας

Επίτιμος Πρόεδρος του Αναγνωστηρίου Καλύμνου «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ»

ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΚΟΥΦΟΣ

- ΕΝΑΣ ΚΑΛΥΜΝΙΟΣ ΖΩΓΡΑΦΟΣ ΣΤΗΝ ΚΥΠΡΟ

Η νεότερη καλλιτεχνική παράδοση της Καλύμνου διαμορφώνεται ουσιαστικά από το δεύτερο ήμισυ του 19^{ου} αιώνα, όταν το νησί επικεντρώνει την ανάπτυξή του στην αξιοποίηση του «Λιμένα»¹ και την οικιστική επέκτασή του στη νέα πρωτεύουσά του την «Ποθαία», η οποία δημιουργείται γύρω του.

Είχε προηγηθεί, από τα μέσα του προηγούμενου αιώνα, ο δραστικός περιορισμός της μάστιγας της πειρατείας. Οι συνθήκες ευνοούσαν πλέον την επέκταση του πρώτου οικιστικού πυρήνα του νησιού περίξ του Κάστρου, της λεγόμενης Χώρας ή Χωριό, προς τη θάλασσα.

Με τη μεγάλη ανάπτυξη της σπογγαλιείας και του σπογγεμπορίου στην Κάλυμνο, κατά το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα, φαίνεται να δημιουργούνται συνθήκες οικονομικής ευρωστίας και κοινωνικής ομαλότητας. Παράμετροι οι οποίες ευνοούν την καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών. Είναι η περίοδος κατά την οποία σφύζει ο τόπος από ζωή και με τη στροφή προς τα γράμματα και τον πολιτισμό διοχετεύει την υλική του δύναμη σε πνευματικότερα στάδια. Νησί θαλασσινό, με ανθρώπους βαθιά προσηλωμένους στην ορθόδοξη πίστη, θα προτάξει μαζί με τα σχολεία, που ιδρύονται το ένα μετά το άλλο από μεγάλους ευεργέτες, ναούς της θείας λατρείας αντάξιους του υλικού και πνευματικού του επιπέδου. Τη δεκαετία του 1860 στο κέντρο της Πόθιας, της δυναμικής πολιτείας που αναπτύσσεται ραγδαία γύρω από το λιμάνι του νησιού, χτίζεται η νέα Μητρόπολη του, η «Μεταμόρφωση του Σωτήρος Χριστού».

Προϋπήρχε η πρώτη Μητρόπολη της Καλύμνου στη Χώρα, η «Παναγία των Τσικουών», μια ιστορική εκκλησία συνδεδεμένη με όλα τα μεγάλα ιστορικά γεγονότα, διακοσμημένη με σημαντικούς καλλιτεχνικούς θησαυρούς. Η εποχή ακριβώς αυτή συνέπεσε με την ακμή του πρώτου Καλύμνι-

¹ Επί σειρά ετών και σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια της Οθωμανικής κυριαρχίας, στην αλληλογραφία της Δημογεροντίας κυριαρχεί η ονομασία «Λιμένας». Η ονομασία «Ποθαία» ή Πόθια καθιερώνεται αργότερα.

ου καλλιτέχνη, που η φήμη του ξεπέρασε τα στενά όρια του νησιού του και απλώθηκε σε ολόκληρη τη λεκάνη της Ανατολικής Μεσογείου, του ζωγράφου Σακελλάρη Μαγκλή. Υπήρξε ο ιδρυτής της «*Καλλιτεχνικής Σχολής της Καλύμνου*», ας πούμε έτσι, αν και η λέξη «*Σχολή*» έχει βαρύνουσα σημασία στην ορολογία της τέχνης. Δεν είναι λοιπόν τυχαίο ότι στο Μαγκλή στράφηκαν οι συμπατριώτες του και αυτόν προσκάλεσαν για να βάλει την αιογραφική του τέχνη στη νέα Μητρόπολη του νησιού.

Γύρω από τον καταξιωμένο ζωγράφο, που πέθανε πρόωρα το 1886 σε ηλικία μόλις 42 χρόνων, μαθήτεψαν οι Γεώργιος Οικονόμου, Μιχαήλ Αλαχούζος και Μιχαήλ Κουφός, πριν μεταβούν για σπουδές στη Σχολή Καλών Τεχνών του Πολυτεχνείου της Αθήνας και στο Μόναχο αργότερα².

Και για μεν τους δύο πρώτους, οι οποίοι έζησαν το μεγαλύτερο μέρος της ζωής τους και της καλλιτεχνικής δημιουργίας τους στην Κάλυμνο, γράφτηκαν πολλά και θεωρούνται από τους κορυφαίους ζωγράφους που ανέδειξε το νησί. Ο **Μιχαήλ Κουφός** όμως παρέμεινε άγνωστος στο τόπο γέννησής του και, στη βιβλιογραφία τουλάχιστον, αναφέρεται απλώς ως μαθητής του Μαγκλή από τον Γιάννη Ζερβό στα «*Ιστορικά Σημειώματα*» (Αθήνα 1961 σελ. 188) και από τον Κάρολο Φλέγκελ στο έργο του «*Η νήσος Κάλυμνος*» (Κωνσταντινούπολη 1896 σελ. 29).

Εντελώς τυχαία, από ενδιαφέρον που έδειξε στη συλλογή στοιχείων για τη ζωή του Κουφού στην Κάλυμνο Κύπριος συγγραφέας, βρεθήκαμε στα ίχνη ενός σημαντικού Καλύμνιου ζωγράφου, ο οποίος δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην Κύπρο και την Αθήνα.

Ο **Μιχαήλ Κουφός** γεννήθηκε στην Κάλυμνο το 1875. Νεαρός πήρε μαθήματα ζωγραφικής κοντά στο Σακελλάρη Μαγκλή και σε ηλικία 18 ετών, το 1893, είναι ήδη τελειόφοιτος του Καλλιτεχνικού Σχολείου, όπως ονομαζόταν τότε η Σχολή Καλών Τεχνών του Πολυτεχνείου Αθηνών. Δάσκαλός του στη Σχολή ήταν ο Νικηφόρος Λύτρας. Τη χρονιά εκείνη στον ετήσιο διαγωνισμό πορτραίτου, ανάμεσα σε 10 αποφοίτους της σχολής, ο Κουφός παίρνει το Β' βραβείο³.

² Βλέπε Γιάννη Θ. Πατέλλη «Οι μεγάλοι Καλύμνιοι καλλιτέχνες και η ιστορική εικαστική παράδοση του νησιού μας», *Καλ. Χρονικά* τόμος Κ' σελ. 467-504.

³ Κ. Μπαρούτα: «*Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα*», σελ. 115, εκδ. ΣΜΙΛΗ, Αθήνα 1990.

Τα επόμενα χρόνια, μετά την αποφοίτησή του, μεταναστεύει στην Κύπρο και εγκαθίσταται στην Λεμεσό, ίσως για βιοποριστικούς λόγους. Ο 22χρονος τότε Μιχαήλ Κουφός δίδασκε Τέχνες σε 18 μαθητές του Γυμνασίου Λεμεσού, ενώ έβγαζε τα προς το ζην και ζωγραφίζοντας πορτραίτα. Το 1897 ο Κουφός με τους μαθητές του διοργάνωσαν την πρώτη έκθεση ζωγραφικής στην Κύπρο, στο μπαρ του Ζήνωνα Σκυριανίδη(αργότερα «Βικτώρια» δίπλα στο περίφημο «Ακταίον»).

Εκείνη την εποχή ο Κουφός παρουσιάζει, σε μεταγενέστερη έκθεση, τον πίνακά του «Λεμεσός 1900», ο οποίος έμελλε να αποθανατίσει το πέραςμά του από την ομώνυμη πόλη της Κύπρου.

Ο πίνακας, φτιαγμένος με λάδι σε καμβά, απεικονίζει το παραλιακό μέτωπο της Λεμεσού με το χωματόδρομο που οδηγούσε στην παλιά πόλη. Τίποτα από τα σημερινά κτίρια δεν υπάρχει πίσω από το δρόμο, μονάχα χωράφια και λίγα δέντρα. Ο δρόμος δεν είχε ακόμα ασφαλτοστρωθεί και η παραλία είναι ερημωμένη. Διακρίνεται η πόλη χτισμένη περίπου στη σημερινή γειτονιά του Αγίου Αντωνίου κοντά στο λιμάνι, με καλαίσθητα κτίρια, μιναρέδες, καμπαναριά από εκκλησίες και δέντρα. Ο πίνακας με ιστορική

αλλά και συμβολική αξία για την πόλη, αφού την απεικονίζει με τη μορφή που είχε στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, γνώρισε πολλές περιπέτειες.

Ο ζωγράφος τον δώρισε για λαχειοπώληση στο Αναγνωστήριο «Ισότης», στην αίθουσα του οποίου διοργάνωσε τη δεύτερη έκθεσή του το 1900, προς ενίσχυση του Συλλόγου. Το άτομο που τον κέρδισε τον πούλησε αργότερα προς 2 λίρες και 10 σεντ, ενώ η αξία του πίνακα εκτιμήθηκε πριν λίγα χρόνια σε 100.000 ευρώ.

Τα τελευταία χρόνια ο πίνακας βρίσκονταν στην κατοχή υπεράκτιας εταιρίας η οποία εδρεύει στην Κεντρική Ευρώπη. Τον εντόπισε Κύπριος επιχειρηματίας ο οποίος τον αγόρασε και τον δώρισε στο Δήμο Λεμεσού. Σήμερα ο πίνακας εκτίθεται στο «Παττίχειο Δημοτικό Μουσείο, Ιστορικό Αρχείο και Κέντρο Μελετών Λεμεσού», ένα ανεξάρτητο Ίδρυμα του Δήμου Λεμεσού.

Εκείνη την εποχή, κατά την παραμονή του στην Κύπρο, ο Κουφός ασχολείται και με την αιογραφία, ακολουθώντας το δυτικότροπο ύφος του δασκάλου του Μαγκλή. Εικόνες του υπάρχουν σε εκκλησίες της Κύπρου, η δε κυπριακή εφημερίδα «ΣΑΛΠΙΓΞ» στις 20 Μαρτίου 1899 γράφει τα ακόλουθα: «Αφίχθη από τινος ενταύθα εξ Ελλάδος και έτερος ζωγράφος ο κ. Όθων Γιαβόπουλος όπως εργασθή εν Κύπρω. Τον κύριον τούτον, ως και τον από πολλού χρόνου δατρίβοντα παρ' ημών κάλλιστον επίσης ζωγράφον κ. Μιχαήλ Ι. Κουφόν συνιστώμεν εις πάντας θερμώς. Υπάρχουν τόσαι εκκλησΐαι αίτινες στερούνται εικόνων. Αληθώς θα ετίμων οι προϊστάμενοι των τοιούτων εκκλησιών ου μόνον εαυτούς αλλά και του ιερούς ναούς του Θεού αν ανέθετον το έργον τούτο εις τους άνωθι δύο εγνωσμένους καλλιτέχνες οίτινες διαπνέονται υπό του φιλοτιμοτέρου προς την τέχνη των ζήλου και αφοσιώσεως».

Αρχές του νέου τότε αιώνα και συγκεκριμένα το 1903 ο Κουφός βρίσκεται από την Κύπρο στο Μόναχο, στην καλλιτεχνική Σχολή του οποίου κατευθύνονταν σχεδόν όλοι οι Έλληνες απόφοιτοι της Σχολής Καλών Τεχνών της Αθήνας, λόγω και της επιδράσεως της εποχής Όθωνα και των Βαυαρών. Στον κατάλογο της Σχολής βρίσκεται γραμμένο στο μαθητολόγιο το όνομα ενός Κύπριου, στην τάξη του Γκαμπριέλ Φον Χακλ, με το επίθετο Κουφός (το μικρό όνομα ήταν σβησμένο). Είχε πρώτα σπουδάσει στη Σχολή Καλών Τεχνών της Αθήνας κοντά στον Νικηφόρο Λύτρα και είχε επιδοθεί κυρίως στην προσωπογραφία.

Τα επόμενα καλλιτεχνικά βήματα του Κουφού πραγματοποιούνται στην Αττική και τη Στερεά Ελλάδα, κυρίως στην αιογραφία⁴. Ο Νικόλαος Γραϊκος στην διδακτορική διατριβή του με τίτλο «*Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα*», Θεσσαλονίκη 2011, γράφει για τον Μιχαήλ Κουφό: «*Από την Κάλυμνο καταγόταν ο ζωγράφος Μιχαήλ Κουφός, ο οποίος σπούδασε στο Πολυτεχνείο και κατόπιν στο Μόναχο. Πρώτος δάσκαλός του θεωρείται ο επίσης Καλύμνιος Σακελλάριος Μαγκλής (1844-1886), ο οποίος άφησε εποχή ως δυτικότερος αιογράφος με έργα σε διάφορους ναούς του ελλαδικού χώρου και κυρίως της Κωνσταντινούπολης. Την ίδια περίοδο μαθητές του Μαγκλή ήταν ο Γεώργιος Οικονόμου (1861-1935) και ο Μιχαήλ Αλαχούζος (1870-1934), οι οποίοι άφησαν σημαντικό δυτικότερο θρησκευτικό έργο. Τα στοιχεία για τη ζωή και το έργο του είναι ελάχιστα. Ασχολήθηκε πάντως με την αιογραφία ακολουθώντας το δυτικότερο ύφος του δασκάλου του Μαγκλή. Σε ναούς που ερευνήσαμε καταγράψαμε τη δεσποτική εικόνα του Ευαγγελισμού στο ναό του Ευαγγελισμού της κομόπολης Χρισσό Φωκίδος με την υπογραφή Μ. Κ(ΟΥ)ΦΟC. Το έργο, το οποίο μπορούμε να το χρονολογήσουμε στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, αποτελεί αντίγραφο του ομώνυμου έργου του Seitz στη Μητρόπολη της Αθήνας. Ο ζωγράφος ακολουθεί το πρωτότυπο, ως προς το σχεδιαστικό και εικονογραφικό του μέρος, όμως η μορφοπλαστική γλώσσα απλουστεύει και συναιρεί τις χρωματικές επιφάνειες πλαταίνοντας ιδιαίτερα τα φωτίσματα. Η τεχνοτροπία αυτή θυμίζει πολύ την ώριμη ζωγραφική περίοδο του Κ. Αρτέμη*».

Δεν μπορέσαμε να εξακριβώσουμε εάν ο Κουφός ξαναγύρισε στην Κύπρο ή εξακολούθησε να διαμένει και να εργάζεται στην Αθήνα. Ούτε άλλα στοιχεία από τη ζωή του και την κατοπινή καλλιτεχνική του πορεία μπορέσαμε να εντοπίσουμε και να γνωρίσουμε.

Νομίζουμε όμως ότι έπρεπε να φέρουμε στο φως τα παραπάνω στοιχεία, από το έργο και τη ζωή του Μιχαήλ Ι. Κουφού. Από τα λίγα αυτά βιογραφικά στοιχεία που μπορέσαμε να συγκεντρώσουμε φαίνεται ότι πρόκειται για ένα σημαντικό Καλύμνιο καλλιτέχνη, που αν και άγνωστος στο γενέθλιο τόπο του, τον τίμησε με το έργο και την παρουσία του στην Κύπρο και την Αττική.

⁴ Ευχαριστώ τον συντ. Λυκειάρχη κ. Δανήλ Ζερβό, ακούραστο ερευνητή της ιστορίας του νησιού μας, για τα στοιχεία, μέσω internet, που μου προσκόμισε για το Μιχαήλ Κουφό.

Πηγές

Γραίκος Νικόλαος, *«Ακαδημαϊκές τάσεις της εκκλησιαστικής ζωγραφικής στην Ελλάδα κατά τον 19^ο αιώνα»*, Θεσσαλονίκη 2011.

Ζερβός Γιάννης, *«Ιστορικά σημειώματα»*, Αθήνα 1961, σελ. 188.

Μπαρούτας Κ, *«Η εικαστική ζωή και η αισθητική παιδεία στην Αθήνα του 19^{ου} αιώνα»*, εκδόσεις Σμίλη, Αθήνα 1990.

Πατέλλης Θ. Γιάννης, «Οι μεγάλοι Καλύμνιοι καλλιτέχνες και η ιστορική εικαστική παράδοση του νησιού μας», *Καλυμνιακά Χρονικά* τόμος Κ' σελ. 467-504.

Κάρολος Φλέγκελ, *«Η νήσος Κάλυμνος»*, Μελέτη, Κωνσταντινούπολη 1896, σελ. 29.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ

Συντ. δάσκαλος – τ. Προϊστάμενος ΓΑΚ-Τοπικού Αρχείου Λέρου

**Η ΣΧΟΛΗ ΤΟΥ ΜΟΝΑΧΟΥ ΔΑΜΑΣΚΗΝΟΥ ΣΤΗΝ ΠΑΝΑΓΙΑ
ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ & Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ
ΛΕΡΟΥ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ**

Α. ΑΠΟ ΤΗΝ ΑΛΩΣΗ ΜΕΧΡΙ ΤΟΝ 17^ο ΑΙΩΝΑ

Μετά την Άλωση, αλλά και νωρίτερα, Έλληνες λόγιοι του Βυζαντίου καταφεύγουν στη Δύση, ιδιαίτερα στις ανεπτυγμένες πόλεις της Ιταλίας, όπου δραστηριοποιούνται με πάθος για τη διάσωση πολύτιμων ελληνικών χειρογράφων και κωδίκων. Ως γραφείς, δάσκαλοι της ελληνικής παιδείας, μεταφραστές, εκδότες και ιδρυτές σχολών. Με το έργο τους συμβάλλουν στην ανάπτυξη των ανθρωπιστικών σπουδών και στην άνθιση της Ιταλικής Αναγέννησης. Αντίθετα, στην ανατολή παρατηρείται μια ραγδαία πνευματική πτώση της πολιτιστικής στάθμης του Ελληνισμού. «*Τρία ήταν κυρίως τα αίτια: η φυγή αυτή των λογίων στη δύση, η δημογραφική αναστάτωση και η έσχατη ένδεια του πληθυσμού με αποτέλεσμα τον μαρασμό της αστικής τάξης.*»¹

Η εκπαιδευτική αφύπνιση του Ελληνισμού θα αρχίσει να διαφαίνεται στα τέλη του 16^{ου} αιώνα. Ιστορικά, η πρώτη επίσημη απόφαση της Ορθόδοξης Εκκλησίας να λάβει γενικά μέτρα για την εκκίνηση της παιδείας σημειώνεται

¹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, σελ. 368, Εκδοτική Αθηνών, 1975

τον Φεβρουάριο του 1593, όταν ο Πατριάρχης Ιερεμίας Β΄ Τρανός (1536 - 1595) συγκαλεί τοπική σύνοδο και μεταξύ άλλων αποφασίζεται οι ορθόδοξοι αρχιερείς, οι ανήκοντες στην δικαιοδοσία του Οικουμενικού Πατριαρχείου να φροντίζουν για τη διδασκαλία των θείων και ιερών γραμμάτων. Συγκεκριμένα ο ζ' κανόνας όριζε: «*ἕκαστον ἐπίσκοπον ἐν τῇ αὐτοῦ παροικίᾳ φροντίδα καὶ δαπάνην τὴν δυναμένην ποιεῖν, ὥστε τὰ Θεῖα καὶ Ἱερά γράμματα δύνασθαι διδάσκεισθαι, βοηθεῖν δὲ κατὰ δύναμιν τοῖς ἐθέλουσι διδάσκειν καὶ τοῖς μαθεῖν προαιρουμένοις ἐὰν τῶν ἐπιτηδείων χρεῖαν ἔχωσιν*».² Η απόφαση αυτή δεν είχε από την αρχή άμεσα και θεαματικά αποτελέσματα, ωστόσο η σημασία της έγκειται στο ότι η ηγεσία της Εκκλησίας αναλάμβανε επίσημα την εποπτεία της εκπαίδευσης των υπόδουλων Ελλήνων και από τότε άρχισε η συστηματική προσπάθεια για την ανάπτυξη της παιδείας.

Την δεύτερη δεκαετία του 17^{ου} αιώνα αναζωογονείται η Πατριαρχική Σχολή³ της Κωνσταντινούπολης, που είχε ιδρυθεί το 1454 και αργότερα έγινε γνωστή ως Μεγάλη του Γένους Σχολή. Ανυψώνεται πλέον σε σπουδαίο κέντρο ανώτερης παιδείας, υπό τη διεύθυνση του Αθηναίου διανοητή-φιλοσόφου Θεόφιλου Κορυδαλέως (1570-1645). Περιορίζεται ο θεολογικός σχολαστικισμός και έρχεται στο επίκεντρο της διδασκαλίας η φιλοσοφία και η ερμηνεία των αριστοτελικών έργων. Το πρόγραμμα της Πατριαρχικής Σχολής που είχε καταρτίσει τότε ο Κορυδαλεύς αποτέλεσε το πρότυπο των ελληνικών σχολείων κατά τη διάρκεια της Τουρκοκρατίας.

«*Το στοιχείο εκείνο που ρύθμιζε τότε την οργάνωση και λειτουργία των σχολείων δεν ήταν η επιβολή μιας κεντρικής εξουσίας, αλλά ο τοπικός παράγοντας και οι υπάρχουσες εκάστοτε οικονομικές δυνατότητες*».⁴

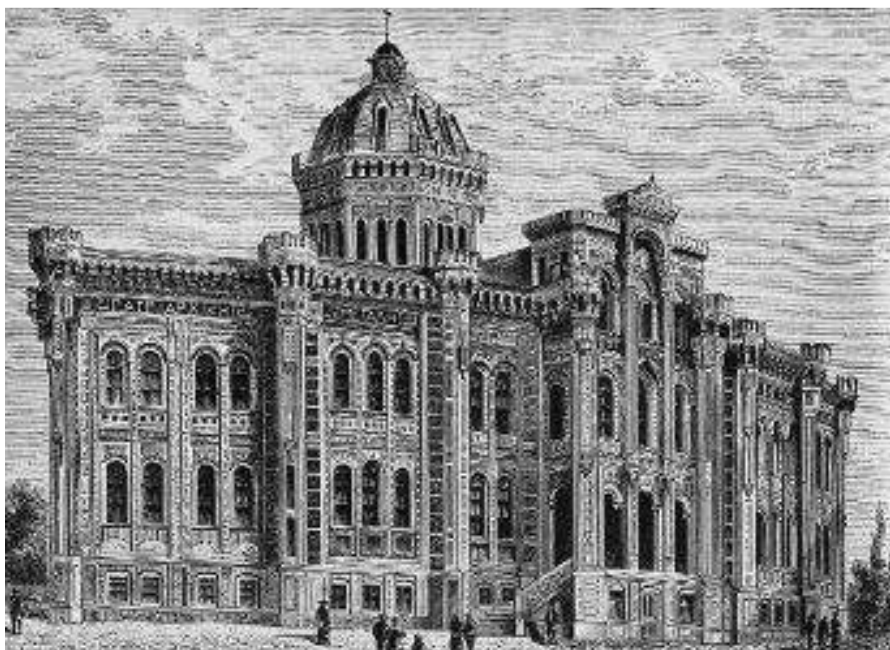
«*Ο πνευματικός μαρασμός αρχίζει να υποχωρεί σταθερά από τα τέλη του 16^{ου} αι. περίπου, όταν οι κοινωνικές συνθήκες σταθεροποιούνται κάπως και εμφανίζεται στην Κωνσταντινούπολη και στη Χίο αλλά και σε μικρότερα κέντρα, όπως η Θεσσαλονίκη και Αθήνα, μια μικρή αστική κοινωνία, εμπόρων κυρίως, που είναι πρόθυμη να υποστηρίξει σχολεία, να χρηματοδοτήσει εκδόσεις, να με-*

² «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*», Εκδοτική Αθηνών, σελ. 374 & Γ. Βεργωτή Δρ.θ. «*Η εκπαίδευση στο «κοινό» της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία*», Ρόδος 1995, σελ. 14

³ Πρόκειται για το αρχαιότερο εκπαιδευτικό ίδρυμα της Κωνσταντινούπολης και από τα αρχαιότερα του κόσμου. Ιδρύθηκε το 1454, όταν ο πατριάρχης Γεννάδιος Σχολάριος κάλεσε τον φιλόσοφο Ματθαίο Καμαριώτη να ανασυγκροτήσει την Πατριαρχική Ακαδημία.

⁴ «*Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, σελ. 307-308, Εκδοτική Αθηνών, 1975

τακαλέσει λόγιους και δασκάλους από την Ιταλία ή από τις Βενετοκρατούμενες ελληνικές χώρες.»⁵

Πολλά σχολεία ιδρύονται σε διάφορες περιοχές, κάποια με την ενίσχυση εύπορων εμπόρων. Εμφανίζεται σημαντικός αριθμός νέων λογίων, με αποτέλεσμα την πνευματική αναγέννηση των Ελλήνων, την πρώτη μετά την Άλωση.⁶ Η αναγέννηση αυτή συνδέεται κυρίως με τη φωτισμένη μορφή του πατριάρχη Κύριλλου Λούκαρι (1572–1638)⁷ και το πνευματικό ανάστημα του Κορυδαλέως, συγγράμματα του οποίου συγκαταλέγονται μεταξύ των χειρογράφων της βιβλιοθήκης της Παναγιάς του Κάστρου.

⁵ ό.π., σελ. 368

⁶ «Ιστορία του Ελληνικού Έθνους», Εκδοτική Αθηνών, σελ. 380

⁷ Ο Κύριλλος Λούκαρις υπήρξε κορυφαία μορφή του Ελληνισμού. Προσπάθησε με κάθε τρόπο να ανυψώσει το ελληνικό γένος. Στις πράξεις και τις ενέργειές του φαίνεται η τάση του Ελληνισμού για να έρθει σε επαφή με το δυτικό πολιτισμό.

Η συνθήκη του Κιουτσούκ-Καϊναρτζή⁸ το 1774 δίνει νέα ώθηση στην οικονομική και εκπαιδευτική ανάπτυξη αρκετών περιοχών στον τουρκοκρατούμενο ελληνικό χώρο. Υπολογίζεται ότι κατά τη δεκαετία του 1780 λειτουργούσαν στον ελληνικό χώρο

τριάντα πέντε περίπου οργανωμένα σχολεία. Παράλληλα σημειώνεται διαφοροποίηση στο περιεχόμενο και τη μεθοδολογία της παρεχόμενης εκπαίδευσης. «... Τρεις είναι οι κύκλοι σπουδών που προσφέρονται κατά την περίοδο αυτή. Ο πρώτος, ο κατώτερος, παρέχει τη στοιχειώδη μόρφωση, και είναι το λεγόμενο σχολείο των κοινών και ιερών γραμμάτων, ο δεύτερος, ο μέσος, παρέχει την ελληνοπαιδεία, δηλαδή την τεχνολογία της αρχαίας ελληνικής γλώσσας (γραμματική-σύνταξη- κείμενα) και είναι

το λεγόμενο ελληνικό σχολείο. Ο τρίτος, ο ανώτερος, παρέχει τη μελέτη της φιλοσοφίας και των επιστημών. Ο πρώτος κύκλος παρουσιάζεται συνήθως ανεξάρτητος και αυτή είναι η επικρατέστερη μορφή του.»⁹

⁸ Η συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (τουρκ: Küçük Kaynarca Antlaşması) ήταν το αποτέλεσμα του πρώτου μεγάλου ρωσοτουρκικού πολέμου (1768-74). Πήρε το όνομά της από το ομώνυμο βουλγαρικό χωριό (σήμερα ονομάζεται *Kaynarçzha*) κοντά στη Σιλιστρία, στο οποίο υπογράφηκε το 1774. Σε ό,τι αφορά στα ελληνικά ενδιαφέροντα, με την υπογραφή της Συνθήκης κατοχυρώθηκε νομικά το δικαίωμα της χρήσης της ρωσικής σημαίας από Έλληνες πλοιοκτήτες, όπως και η ναυπήγηση πλοίων μεγάλου εκτοπίσματος. Το σημαντικότερο άρθρο της Συνθήκης αυτής για τους Έλληνες ήταν το 7ο κατά το οποίο: «*Η Πύλη υπόσχεται να παρέχει συνεχή προστασία στη Χριστιανική Θρησκεία και τις εκκλησίες αυτής*».

⁹ *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. ΙΑ, σελ. 306, Εκδοτική Αθηνών, 1975

Σπάνια παράσταση μαθητή που οδηγείται από την μητέρα του στον δάσκαλο, από αφορμή εικόνα του 15^{ου} αι. με σκηνές από τη ζωή του Αγ. Νικολάου (Πάτμος, Ι. Μονή Ιωάννη Θεολόγου).

Όταν μιλάμε για σχολεία των κοινών γραμμάτων την πρώιμη περίοδο της τουρκοκρατίας ας φανταστούμε λίγα παιδιά μαζεμένα στο νάρθηκα της εκκλησίας ή σε κάποιο ταπεινό οίκημα να παρακολουθούν τις αυτοσχέδιες παραδόσεις του μοναδικού δασκάλου για κάποιες ώρες της ημέρας ή και της νύχτας ακόμη. Αλλά και με αυτήν την υποτυπώδη μορφή τα σχολεία ήταν σπάνια. Η εκμάθηση των γραμμάτων δεν γινόταν μόνο στα υποτυπώδη αυτά σχολεία της εποχής. Υπήρχαν και άλλοι τρόποι για να μάθει ένα παιδί γραφή και ανάγνωση. Κάποιο μέλος της οικογένειας ή κάποιος που να γνωρίζει στοιχειώδη έστω γραφή και ανάγνωση μετέδιδε τις γνώσεις στους νεότερους. Οι ευκατάστατες, όμως, οικογένειες μπορούσαν να προσλάβουν έναν οικοδιδάσκαλο.

Β. Η ΚΑΤΑΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΠΑΙΔΕΙΑΣ ΣΤΗ ΛΕΡΟ ΤΟΝ 18^ο ΑΙΩΝΑ

Η κατάσταση της παιδείας στη Λέρο χάνεται μέσα στην αχλύ του χρόνου. Πριν τον 18^ο αιώνα, επειδή έχουμε μαρτυρίες για Λέριους λογίους, ει- κάζουμε πως κάποιου τύπου σχολεία ελληνικών γραμμάτων θα λειτουργού-

σαν και στη Λέρο, όπως και σε άλλα νησιά των Νοτίων Σποράδων. Δεν είναι όμως γνωστό πότε ακριβώς ξεκίνησε αυτή η εκπαιδευτική δραστηριότητα. Είναι πολύ πιθανό στις αρχές του 18^{ου} αι. να διδάσκονταν τα ελληνικά γράμματα Λέριοι μαθητές αλλά σε κλειστό κύκλο, περισσότερο σε έναν άξονα ιδιωτικής πρωτοβουλίας παρά συστηματικής διδασκαλίας.¹⁰

Όταν ο Ρώσος περιηγητής Vasilij Grigorovich Barskij¹¹ επισκέπτεται τη Λέρο το 1731,¹² διαπιστώνει ότι οι ελάχιστοι «Αγαρηνοί» που βρίσκονταν στο νησί κατοικούσαν σε ένα μέρος ψηλά κοντά στο κάστρο- φρούριο και ζούσαν σε αρμονία με τους ντόπιους Χριστιανούς. Πρόκειται για τον οικισμό, ερείπια του οποίου διακρίνουμε σήμερα στην πλαγιά του λόφου πάνω από το ναό της Αγίας Παρασκευής.

Ο Barskij, μας άφησε και άλλες σημαντικές πληροφορίες για τη Λέρο του 18^{ου} αιώνα και τους κατοίκους της, όπως και για τη Σχολή του μοναχού Δαμασκηνού, που λειτουργούσε στην Παναγιά του Κάστρου. *«Το νησί Λέρος δεν είναι μεγάλο.... Υπάρχει ένα μεγάλο χωριό, που βρίσκεται σε περιοχή νεκρή και τραχιά, στους πρόποδες ενός ψηλού πέτρινου βουνού, στην κορυφή του οποίου υπάρχει λιθόκτιστο φρούριο που χωρίζεται εσωτερικά με άλλα τρία τείχη. Σήμερα διαθέτει πέντε κινητά τηλεβόλα και αρκετά μεγάλο αριθμό βλημάτων. Άλλοτε διέθετε αρκετά τέτοια όπλα....*

Στο φρούριο της Λέρου υπάρχουν πολλά οικήματα. Τα περισσότερα όμως είναι κατεστραμμένα και ακατοίκητα, γιατί οι άνθρωποι της περιοχής αυτής κατοικούν στο χωριό που βρίσκεται χαμηλότερα και για το λόγο αυτό είναι πιο προσιτό και διαθέτει νερό... Σ' αυτό υπάρχουν τριακόσια περίπου σπίτια και τρεις ιεροί ναοί με δέκα περίπου ιερείς και τον επίσκοπο με το διάκονο. Στο χωριό της Λέρου οι χριστιανοί είναι αγαθοί, φιλόξενοι και ταπεινοί...

¹⁰ Ηλέκτρα Κωστοπούλου, *Η Λέρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, φιλιςτωρ 2005, σελ.38*

¹¹ Ο Vasilij Grigorovich Barskij ήταν ο τρίτοτοκος γιος μιας δεκαμελούς οικογενείας και γεννήθηκε το 1701 στην πόλη του Κιέβου. Το 1723 άρχισε την περιήγησή του σε ξένες χώρες για να καταλήξει για πρώτη φορά το 1725 στο Άγιον Όρος. Το μοναχικό σχήμα το έλαβε στη Δαμασκό το 1734 από τον Πατριάρχη Αντιοχείας Σιλβέστρο, την 1η Ιανουαρίου. Το 1744 βρέθηκε για δεύτερη φορά στην Ιερή Πολιτεία, ως μοναχός αυτή τη φορά, ενώ το 1747 επανήλθε στη γενέτειρά του, όπου στις 7 Οκτωβρίου εξεδέμησε.

¹² Ο Μαλανδράκης τοποθετεί την παραμονή του στην Πάτμο, απ' όπου επισκέφτηκε τη Λέρο, ανάμεσα στα έτη 1736-1743. Οι περισσότερες όμως πηγές τοποθετούν την άφιξη του στο 1731.

Σ' αυτόν τον τόπο όλος ο λαός μιλά καθαρά Ελληνικά, εκτός από ελάχιστες εξαιρέσεις. Οι άνδρες φορούν κοντό ένδυμα, κατά τη συνήθεια και των άλλων νησιών. Τα φορέματα των γυναικών είναι ωραία και φθάνουν μέχρι τη γη. Φορούν καφτάνι στενό και μακρύ, με ζώνη. Στα πόδια τους φορούν τα λεγόμενα σκαρπίνια με ψηλές κάλτσες. Σκεπάζουν μάλιστα το κεφάλι τους με ειδικό κάλυμμα (μαντήλι). Δε μιλούν μπροστά στους ξένους και ελεούν τους φτωχούς και τους δυστυχημένους... Οι ιερείς φορούν μαύρο ράσο και λευκή ζώνη. Το ένα τους ξεχωρίζει από τους λαϊκούς, το άλλο από τους μοναχούς... Την εποχή αυτή υπήρχε στη Λέρο ένας μόνο δάσκαλος, ο οποίος γνώριζε στην εντέλεια τη φιλοσοφία και τη θεολογία. Ήταν μοναχός και ονομαζόταν Δαμασκηνός, άνθρωπος καλών ηθών, ενάρετος, ταπεινόφρων, γλυκός, καλός και φιλόξενος...»¹³

Η Σχολή του Μοναχού Δαμασκηνού στην Παναγιά του Κάστρου

Το 1726 ξεκίνησε να λειτουργεί Σχολή στη Μονή της Παναγιάς μέσα στο Κάστρο της Λέρου. Ιδρυτής της ήταν ο μοναχός Δαμασκηνός, ανιψιός των μητροπολιτών Ηρακλείας Γενναδίου και Γερασίμου, που ήταν προστά-

¹³ Αρχμ. Ναυκράτιος Τσουλκανάκης, «Η Σχολή του μοναχού Δαμασκηνού στην Παναγιά του Κάστρου Λέρου», από τον τόμο «Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ», Έκδ. Ι.Μ.Λέρου, 1989, σελ. 191 κ.ε.

τες και ευεργέτες του.¹⁴ Είχε μόλις αποφοιτήσει από τη νεοσύστατη Σχολή της Πάτμου, η οποία είχε ιδρυθεί λίγα χρόνια πριν, το 1713¹⁵, από τον Πάτμιο ιεροδιάκονο Μακάριο Καλογερά.¹⁶

Ο Δαμασκηνός, κατά κόσμον Δημήτριος, υπήρξε ξεχωριστή προσωπικότητα. Φιλομαθέστατος, με υψηλά ιδανικά και εξαιρετο χαρακτήρα - έχοντας μάθει τα πρώτα γράμματα από τη μητέρα του, την κυρα-Καλή - η οποία ήταν ανειμιά του Γενναδίου και αδελφή του Γερασίμου, ακολούθησε τον θείο του Γεννάδιο στη Χίο και στην Κωνσταντινούπολη. Εκεί είχε την ευκαιρία να ευρύνει τις γνώσεις του. Εκεί γνωρίστηκε με τον Μακάριο Καλογερά, ο οποίος μόλις είχε ολοκληρώσει τις σπουδές του στην Πατριαρχική Σχολή Κωνσταντινουπόλεως.

Ο Καλογεράς άσκησε μεγάλη επιρροή πάνω στον νεαρό Δημήτριο και, όταν επέστρεψε στην Πάτμο και ίδρυσε την Πατμιάδα το 1713, ένα από τα σημαντικότερα κέντρα του Νεοελληνικού Διαφωτισμού στη Βαλκανική, τον κάλεσε κοντά του. Ο Δημήτριος φοίτησε στην Πατμιάδα Σχολή για μια δεκαετία, από το 1714 έως το 1724. Εκεί σπούδασε ρητορική, θεολογία και φιλοσοφία,

¹⁴ Πηνηλ. Σαλιάρη-Βρατσάλη, «Το μακρύ ταξίδι της Λέρου μέσα στους αιώνες», 2004, σελ. 58-62

¹⁵ Κατά τον Ματθαίο Κ. Παρανίκα, στο σύγγραμμά του, «Σχεδιάσμα-Περί τής εν τῷ Ἑλληνικῷ Ἔθνει καταστάσεως τῶν γραμμάτων ἀπὸ ἀλώσεως Κων/πόλεως (1453 μ.Χ.) μέχρι τῶν ἀρχῶν τῆς ἐνεστώσης (1ῆ) ἑκατονταετηρίδος, ἐν Κ/πόλει, 1867», σελ. 169-170, η Σχολή της Πάτμου έχει βαθύτερες ρίζες: «Ἡ Πάτμος, νῆσος μικρά μὲν καὶ τό πάλαι ἄσημος... ἔμελλεν ἀναδειχθῆναι ἐπίσημος διὰ τὴν περικλυτὴν ἐν αὐτῇ Πατμιάδα Σχολήν... Ἐκκαλεῖτο Πατριαρχικὴ διὰ το εἶναι αὐτὴν ἴσως ἐντὸς τοῦ Πατριαρχικοῦ καὶ Σταυροπηγίανου Μοναστηρίου τοῦ Ἁγίου Ἀποστόλου Ἰωάννου τοῦ Θεολόγου.... Πρῶτος ὧν ἴσμεν, ἀναφέρεται διδάξας φιλόσοφα μαθήματα ἐν Πάτμῳ (1780-1600) Νικηφόρος Ἱερομόναχος... Ἐν αὐτῇ ἀναφέρεται διδάξας Μακάριος ὁ Πάτμιος, περὶ τὰς ἀρχὰς τῆς 1ῆ Ἑκατ...»

¹⁶ Ο Άγιος Μακάριος ο Καλογεράς, ο Εθνοδιδάσκαλος, γεννήθηκε στην Πάτμο το 1688 μ.Χ., και ήταν γόνος εύπορης οικογένειας. Ο Μακάριος σπούδασε στην Πατριαρχική Σχολή της Κωνσταντινούπολης Θεολογία και Φιλοσοφία. Καθώς ενδιαφερόταν πολύ για τη διδασκαλία και τη διαπαιδαγώγηση των υπόδουλων Ελλήνων, επέστρεψε στην Πάτμο το 1713 μ.Χ. και ίδρυσε την Πατμιάδα Σχολή γύρω από το Σπήλαιο της Αποκάλυψης και έχτισε λίγα κελιά για τον ίδιο και τους μαθητές του. Η Πατμιάδα μετεξελίχθηκε σε μια από τις σημαντικότερες σχολές του Ελληνισμού. Η φήμη της Σχολής διαδόθηκε πολύ σύντομα. Από τα γειτονικά νησιά, την Πελοπόννησο, την Αθήνα, το Βουκουρέστι, την Μικρά Ασία, τη Ρωσία έφθαναν μαθητές. Όταν το 1737 πέθανε ο Μακάριος, το έργο εξακολούθησε ο φίλος και συνεργάτης του Γεράσιμος ο Βυζάντιος. Η μνήμη του εορτάζεται στις 19 Ιανουαρίου.

που περιλάμβανε λογική, φυσική και μεταφυσική. Υπήρξε μάλιστα ένας από τους καλούς αντιγράφους – καλλιγράφους της Σχολής.¹⁷ Στο μεταξύ χειροτονήθηκε μοναχός και έλαβε το όνομα Δαμασκητός.

Μετά την ολοκλήρωση των σπουδών του και με την ενθάρρυνση και οικονομική στήριξη του θείου του Γερασίμου, αλλά και της Μονής της Πάτμου, που του παραχώρησε έξι χωράφια στη Λέρο, αντί χαμηλού εκμισθώματος, έρχεται στο νησί του και, έχοντας παράδειγμα τον δάσκαλό του Καλογερά, ιδρύει Σχολή στο Κάστρο της Λέρου. Σε μια επιστολή του προς τον θείο του, Γεράσιμο Ηρακλείας, επεσήμανε τον σκοπό ίδρυσής της: **«...καί τῆς πατρίδος τό παχῦ σκότος τῆς βαρβαρότητος νά ἀποτινάξω καθ’ ὅσον δύναμαι...»**¹⁸ Από τη σύντομη και χαρακτηριστική αυτή φράση διαφαίνεται: αφ’ ενός η πνευματική ένδεια που υπήρχε στο νησί εκείνα τα χρόνια και αφ’ εταίρου ο μεγάλος καημός του Έλληνα ραγιά να αναγεννηθεί μέσα από τις αξίες του Νεοελληνικού Διαφωτισμού και να κερδίσει την ελευθερία του και τη θέση που του άξιζε και του ανήκε.

Στη Σχολή του Κάστρου φοιτούσαν, πάνω από 20 μαθητές και διδάσκονταν από τον ίδιο το Δαμασκητό Γραμματική, Φιλοσοφία και Θεολογία. Εκ του γεγονότος αυτού μπορούμε να συμπεράνουμε, ότι η Σχολή συγκαταλέγεται στον δεύτερο ή ακόμα και στον τρίτο κύκλο σπουδών της εποχής, τον ανώτερο, καθόσον οι σπουδαστές εντρυφούν σε φιλοσοφικά κείμενα και στις επιστήμες. Όσο κι αν το επίπεδό των σπουδών δε μας είναι γνωστό, μπορούμε να υποθέσουμε την ύπαρξη σχολείου των κοινών ή ιερών γραμμάτων αλλά και σχολείου των ελληνικών γραμμάτων στη Λέρο. Διαφορετικά πώς μπορεί να ερμηνευτεί η φοίτηση 20 τουλάχιστον σπουδαστών στη Σχολή αυτή του Δαμασκητού.

¹⁷ <http://www.patmosmonastery.gr/index.php/2015-05-23-18-07-55>

¹⁸ Δαμασκητού μοναχού, Επιστολές, στοιχ. Δ΄, α΄ 3 και Αρχιμ. Ν. Τσουλικανάκης ό.π, σελ. 230

Η Βιβλιοθήκη της Σχολής

Δημιούργημα της Σχολής ήταν και η περίφημη βιβλιοθήκη της Παναγιάς του Κάστρου στο νάρθηκα του ναού, όπου μάλλον γίνονταν και τα μαθήματα, η οποία εμπλουτίστηκε με συνεχείς δωρεές, με ευάριθμα έργα, χειρόγραφα και έντυπα, από την αρχαία ελληνική γραμματεία αλλά και σημαντικά εκκλησιαστικά συγγράμματα.

Σύμφωνα με μαρτυρίες η βιβλιοθήκη ιδρύθηκε μετά από δωρεά, προς την Παναγιά του Κάστρου, του Νικαίας Γερασίμου και του Αντωνίου Σπανδωνή, καθηγητή της Πατριαρχικής Μεγάλης του Γένους Σχολής, που πέθανε τον Σεπτέμβριο του 1726 στην Κωνσταντινούπολη. Οι πληροφορίες του Δ. Οικονομόμου-

λου και Α. Σεραφεινίδη, που θέλουν τον εν λόγω Σπανδωνή δάσκαλο στη Λέρο το 1698 δεν είναι ακριβείς.¹⁹

Σε βιβλία αλλά και χειρόγραφα της Βιβλιοθήκης σημειώνονται τα ονόματα του διδασκάλου Σπανδωνή και του Νικήτα Πέτρου του Λέριου. Στα χειρόγραφα του Σπανδωνή συγκαταλέγονται: «*Εξηγήσεις εις όλους τούς εірμούς και Κανόνας*», «*Πίναξ άκριβής τών ύποθέσεων τής Αγίας Γραφής*», τοῦ ΙΕ' αἰώνος, «*Νείλου Θεσσαλονίκης: Έγχειρίδιον κατά τής άρχής τοῦ πάπα*», τοῦ ΙΖ' αἰώνος κ.ά. Αξίζει να αναφερθούν και κάποιες από τις εκδόσεις: «*Δοσιθέου Πατριάρχου: Τόμος άγάπης κατά Λατίνων*», τοῦ 1698, «*Ιγνατίου Αρχεπ/που Άντιοχείας: Έπιστολαί*», τοῦ 1572, «*Δημοσθένους τα άπαντα*», έκδοση Παρισίων 1552, «*Άριστοτέλους Πολιτικά*», έκδοση Φλωρεντίας 1522 κ.ά.

Ο Νικήτας Πέτρου υπέγραφε τα χειρόγραφα και τα βιβλία του «*Νικήτας Πέτρου Λέριος*». Μεταξύ των χειρογράφων συγκαταλέγονται: «*Λογική τοῦ Άριστοτέλους*», «*Γραμματικής στοιχεΐα*», τοῦ 1655, «*Ψαλτική*», τοῦ ΙΗ' αἰώνος, «*Γραμματική Άπολλωνίου τοῦ δυσκόλου*» κ.α. Μερικές από τις εκδό-

¹⁹ Ηλέκτρα Κωστοπούλου, Η Λέρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία, εκδ. φιλιςτωρ, 2005 σελ. 40

σεις: «Περὶ τοῦ Θείου Νόμου», τοῦ 1605, «Ἐρμηνεία εἰς τὰ τέσσαρα Εὐαγγέλια», ἔκδοση Παρισίων 1635 κ.ά.²⁰

Σε ένα από τα σωζόμενα χειρόγραφα υπάρχει η ενδιαφέρουσα σημείωση του μοναχού Γρηγορίου του Λέριου, μισόν αιώνα πριν την επανάσταση του '21, δηλωτική του μεγάλου πόθου των υποδούλων για αποτίναξη του τουρκικού ζυγού: «1770 Ἰουνίου 24 ἔκανσαν τὴν ἀρμάδα τῶν τούρκων ἢ μόσκοβη, εἰς τὸν Τσεσιμέ, ἡμέραν Σάββατο».

Εἶναι βέβαιο, ὅτι πολλά ἀπὸ τὰ βιβλία αὐτὰ χρησιμοποιοῦνταν ὡς εγχειρίδια καὶ βοηθήματα διδασκαλίας στα χέρια τῶν δασκάλων καὶ τῶν μαθητῶν τῆς Σχολῆς. Ἡ παλαιογραφικὴ καὶ ιστορικὴ ἀξία κυρίως τῶν χειρογράφων ἀλλὰ καὶ τῶν εντύπων βιβλίων εἶναι μεγάλη, πολλὰ ἀπὸ τὰ ὁποῖα κυριολεκτικὰ εἶναι γεμάτα ἀπὸ ἐρμηνευτικὲς σημειώσεις καὶ ποικίλους σχολιασμούς. Ἡ βιβλιοθήκη αὐτὴ περιέχει πραγματικούς θησαυρούς.²¹

²⁰ Γιώργος Κουκάς, «Δάσκαλοι στη Λέρο κατὰ τὴν Τουρκοκρατία», Λεριακά Νέα, φύλ. 92, 1984

²¹ Ἄνδρ. Σεραφετινίδης, «Σπάνια Ἐκδόσεις Βιβλίων & Χειρόγραφα τῆς Βιβλιοθήκης Λέρου», δ'

Η Σχολή είχε κτιστεί με δωρεά του θείου του, Δαμασκηνού, Μητροπολίτη Ηρακλείας Γερασίμου και πιθανόν στεγαζόταν στο κτίριο ανατολικά του ναού της Παναγίας. Η Σχολή αυτή εξυπηρετήσε σε ικανοποιητικό βαθμό τις ανάγκες το υ νησιού, για πολλά χρόνια.²² Ο Μανουήλ Γεδεών αναφέρει μάλιστα, ότι ανέδειξε αρκετούς λογίους και διδασκάλους, όπως ο Νικήτας Πέτρου, ο επίσκοπος Λέρου Ιγνάτιος, ο Πάτμιος μοναχός Δανιήλ ο φιλόσοφος, που δίδαξε πριν το 1780, οι οποίοι συνέχισαν το έργο του Δαμασκηνού στην «Ελληνική Σχολή»²³, που ιδρύθηκε τα επόμενα χρόνια στο Χωριό, κοντά στην Αγία Παρασκευή, που ήταν τότε μητροπολιτικός ναός. «Στον μοναχό Δαμασκηνό όμως ανήκει η ύψιστη τιμή, ότι ήταν ο πρώτος που δίδαξε στη Λέρο συστηματικά και ανύψωσε την παιδεία του νησιού στα προηγμένα επίπεδα της εποχής του».²⁴

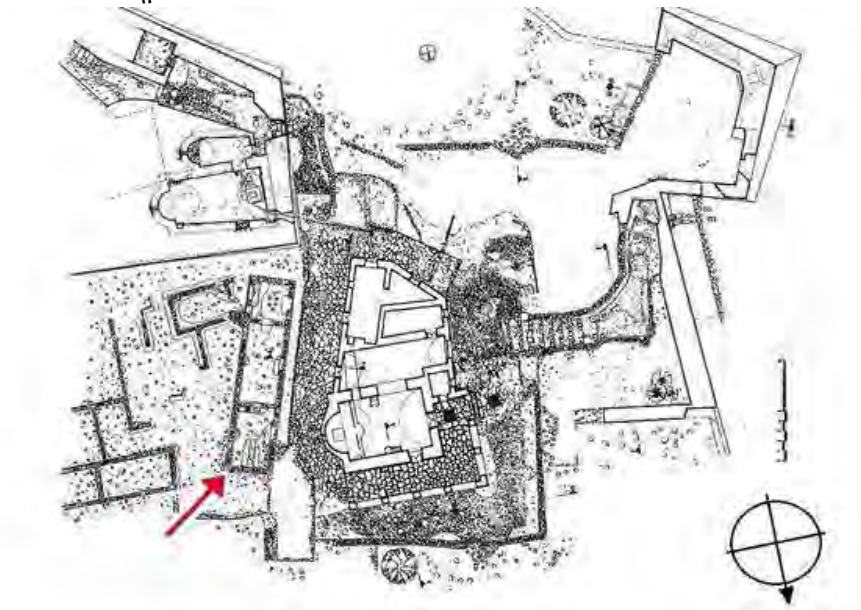
Με τα χρόνια και αφού έπαψε να λειτουργεί η Σχολή του Κάστρου, στα υφιστάμενα κτίρια εγκαταστάθηκαν μοναχοί, σύμφωνα με υπάρχουσες αναφορές. Δεν έπαψαν όμως να καταφθάνουν οι δωρεές βιβλίων, όπως διαπιστώνεται από τις χρονολογίες στις αφιερώσεις των δωρητών. Κι ενώ η Σχολή του Δαμασκηνού έχει σχεδόν λησμονηθεί, η βιβλιοθήκη της στάθηκε, μέχρι τις μέρες μας, ορόσημο στην πνευματική και πολιτιστική ιστορία της Λέρου. Κι αφού γνώρισε πολλές περιπέτειες κι έναν καταστροφικό βομβαρδισμό, στα χρόνια του πολέμου (1943-45), τα πολύτιμα βιβλία της διασώθηκαν από ιερόσυλα χέρια, κρυμμένα στο πηγάδι του Κάστρου. Μετά την απελευθέρωση φυλάχτηκε στη «Λεριακή Εστία» και αργότερα στη Δημοτική Βιβλιοθήκη Λέρου, έως το 1997, οπότε, σαν πολύτιμο κειμήλιο, επέστρεψε στο χώρο που πρωτολειτούργησε και διαφώτισε τους Λεριούς στα δύσκολα χρόνια της σκλαβιάς, στην Παναγία του Κάστρου. Εκτίθεται, σε ειδικό χώρο, στο αναστηλωμένο κτίριο, ανατολικά του ναού, σημαντικό έργο που πραγματοποιήθηκε με πρωτοβουλία και ενέργειες του μακαριστού Μητροπο-

²² Νείλος Πιτσινός, αρχιτέκτων, «Το κτίσμα ανατολικά της εκκλησίας της Παναγίας του Κάστρου στη Λέρο», «ΙΩΝΙΑΣ ΑΚΡΟΝ-ΛΕΡΟΣ», έκδ. Πανελλ. Ένωσης Λερίων «Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΤΟΥ ΚΑΣΤΡΟΥ», 1993, σελ. 125-145

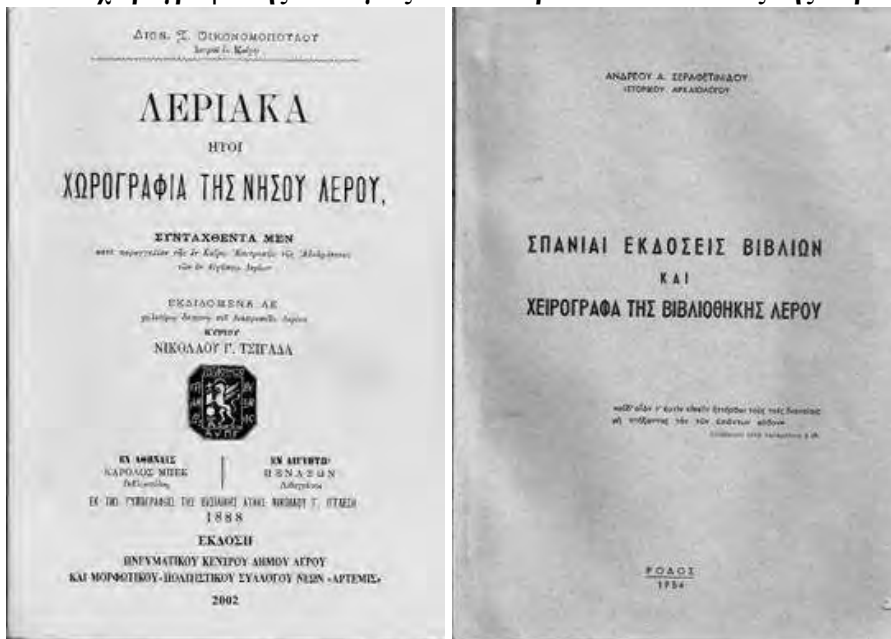
²³ Αρχιμ. Ναυκράτιος Τσουλκανάκης, «Η Σχολή του μοναχού Δαμασκηνού στην Παναγία του Κάστρου Λέρου», από τον τόμο «Η Παναγία του Κάστρου», Έκδ. Ι.Μ.Λέρου, 1989, σελ. 247

²⁴ Πην. Σαλιάρη-Βρατσάλη, «Το μακρύ ταξίδι της Λέρου μέσα στους αιώνες, 2004, σ. 58-62

λίτη Νεκταρίου, υπό την επίβλεψη του Αρχιερατικού Επιτρόπου αιδεσιμότη-
του π. Νικοδήμου Φωκά.

Τα χειρόγραφα της Παναγιάς του Κάστρου και ο Κώδικας της Λέρου

Ο πρώτος που μας παρέδωσε πληροφορίες για τα χειρόγραφα της Παναγιάς του Κάστρου είναι ο Μανουήλ Γεδεών, σε σχετικό του δημοσίευμα στην «**Εκκλησιαστική Αλήθεια**», τεύχος Α΄, έτος Δ΄, Οκτ. 1888, σελ. 8-9. Κατάλογος των χειρογράφων και έντυπων βιβλίων της ιστορικής αυτής βιβλιοθήκης δημοσιεύεται επίσης στα βιβλία: α) «**ΛΕΡΙΑΚΑ - ΗΤΟΙ ΧΩΡΟΓΡΑΦΙΑ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΛΕΡΟΥ**» του Διονυσίου Οικονομόπουλου, 1888, Επανάκδοση 2002, σελ. 188-210 β) «**ΣΠΑΝΙΑΙ ΕΚΔΟΣΕΙΣ ΒΙΒΛΙΩΝ & ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΑ ΤΗΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΗΣ ΛΕΡΟΥ**», του καθηγητή Ανδρέα Σεραφετινίδη, 1954, σελ. 65-84.

Μεταξύ των χειρογράφων συγκαταλέγονται και συγγράμματα του Θεόφιλου Κορυδαλέως, που δίδαξε στην Κωνσταντινούπολη (1625-1641), ο οποίος θεωρείται ο πρώτος φορέας των διδαγμάτων της δυτικής σκέψης.

Ο Οικονομόπουλος καταγράφει 50 χειρόγραφα και αναφέρει 14 απολεσθέντα, από την εποχή ακόμα του Μανουήλ Γεδεών, το περιεχόμενο των οποίων παραθέτει στο βιβλίο του. Καταγράφει επίσης 131 έντυπα βιβλία, μεταξύ των οποίων σπάνιες εκδόσεις Βενετίας, Φλωρεντίας, Βιέννης, Παρισίων, Βουκουρεστίου, του 16ου - 17ου αι., καθώς και 309 βιβλία της περιφημής βιβλιοθήκης του Αδαμαντίου Χαραμή, τα οποία μέχρι σήμερα αποτε-

λούν το καύχημα της Δημοτικής Βιβλιοθήκης Λέρου. Κατά καιρούς, έχουν γίνει αρκετές σχετικές δημοσιεύσεις στον τοπικό τύπο, «**Μηνιαία Επιθεώρησις Λέρου**» και «**Λεριακά Νέα**», από έγκριτους ερευνητές συμπατριώτες μας, γεγονός που καταδεικνύει τη σπουδαιότητα του θέματος.

Ο ΚΩΔΙΚΑΣ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ είναι το παλαιότερο βιβλίο, που περιλαμβάνει ενδιαφέροντα στοιχεία και γεγονότα της καθημερινής ζωής στη Λέρο, από την τρίτη δεκαετία έως σχεδόν το τέλος του 19ου αιώνα. Στις πρώτες μάλιστα σελίδες του, παρέχονται πληροφορίες για κοιμήσεις επισκόπων Λέρνης, μεταξύ των ετών 1585 -1818. Έχει ενδιαφέρον ένα συμβόλαιο μεταξύ Δήμου και πατρός Σεραφείμ για ενοικίαση κτημάτων της Παναγίας, υπό τον όρο να επισκέπτεται τους ασθενείς και να πληρώνει τον αλληλοδιδ/λον της Κοιν/τος (1840) Φ. 14 9. Ο **Ανδρέας Σεραφεινίδης** τον αναφέρει ως εξής: «**Αριθμός χειρογράφου 14 είς σχῆμα 8ον μέγα. Έπιγραφόμενον «ΚΩΔΙΞ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΛΕΡΟΥ»** κα παραθέτει το περιεχόμενό του, σημειώνοντας στο τέλος: «*Τοῦ χειρογράφου αὐτοῦ ἡ συνέχεια ἔχει ἀποκοπῆ βαναύσως διὰ χειρός γνωριζούσης τὴν ἀξίαν τῆς συνεχίας. Ὁ κῶδιξ εἶναι δεδεμένος δι' ὠραίου δερματίου καλύμματος χρώματος φαιοῦ. Τό πλεῖστον τῆς γραφῆς εἶναι διὰ μέλανος χρώματος μελάνης*».

Δ. Η ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΗ ΑΝΑΓΕΝΝΗΣΗ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ ΤΟΝ 19^ο ΑΙΩΝΑ

Σχολή Ελληνικών Γραμμάτων στη Λέρο - Αλληλοδιδασκτικό Σχολεῖο (1838)

Η εκπαίδευση των παιδιών και η ίδρυση σχολείων, όπως είδαμε, ήταν υπόθεση της εκκλησίας και της κοινότητας. Το οθωμανικό κράτος δεν έδειχνε κανένα ενδιαφέρον. Έπρεπε οι ίδιοι οι χριστιανοί να εξεύρουν πόρους, δασκάλους και τα μέσα για τη λειτουργία τους. Άλλωστε τους κατακτητές τους συνέφερε να μην υπάρχουν σχολεία²⁵.

Η απαρχή, λοιπόν, της εκπαιδευτικής αφύπνισης των υπόδουλων Ελλήνων είναι συνδεδεμένη με την εκκλησία. Την ίδια περίπου εποχή, όμως, ένας ακόμη παράγοντας συνέβαλε ουσιαστικά στη συνέχιση και ενίσχυση αυτών των προσπαθειών για την προώθηση των ελληνικών γραμμάτων, κι αυτός δεν είναι άλλος από τον Ελληνισμό της Διασποράς, που συνέβαλε ουσιαστικά στην άνοδο της αστικής τάξης. Οι απόδημοι (έμποροι και λόγιοι), θα μεριμνήσουν για την ίδρυση και προικοδότηση σχολείων συμβάλλοντας τα

²⁵ Χ.Ι. Παπαχριστοδούλου, «Ιστορία της Ρόδου...», σελ. 499, Έκδοση Στέγης Γραμμάτων & Τεχνών Δωδ/σου, Αθήνα 1994

μέγιστα στην εκπαιδευτική αναγέννηση της ιδιαίτερης πατρίδας τους.²⁶ «Από τῶν ἀρχῶν δέ τοῦ παρόντος αἰῶνος [19^{ος} αἰ.] καί μάλιστα ἀπό τῆς ἐλληνικῆς παλιγγενεσίας, ἐδόθη τίς ὤθησις πρὸς εὐρύτεραν καί μεθοδικωτέραν ἐκπαίδευσιν τῆς Λεριακῆς νεολαίας», ἐπισημαίνει στα «ΛΕΡΙΑΚΑ» του ο Διονύσιος Οικονομόπουλος.²⁷ Το 1838, στην Κωνσταντινούπολη, ο Επίσκοπος Αριστείας Μητροφάνης ο Λέριος με συνεργάτες τους Λέριους: Νικήτα Μιχαήλ Σταραβέρου, Κωνσταντίνο Μιχαήλ και Νεόφυτο Φ. Πιζάνη, αποφασίζουν το κτίσιμο νέας Σχολῆς, η οποία αναφέρεται στα σχετικά έγγραφα και σαν «Ἱερά Σχολή» και ακόμη «Ἑλληνική Σχολή».

Η επιτροπή αυτή συγκεντρώνει από τους ομογενείς της Πόλης το ποσό των 60.000 γροσίων, «τά ὅποια ἐτοκίσθησαν εἰς διάφορα μέρη ἀσφαλῆ, ὥστε ἐκ τῶν τόκων νά γίνονται τά ἐξοδα τῆς Σχολῆς κατὰ τόν συνεχόμενον διοργανισμόν». Προσκαλεῖ και τους Λεριούς της Λέρου να συνδράμουν «καθ' ὅσον ἕκαστος δύναται» και στέλνει μάλιστα τον σχετικό διοργανισμό.

Με το κληροδότημα αυτό θα ανεγερθεῖ το κτίριο για τη στέγαση της νέας Σχολῆς σε οικόπεδο στην Αγία Μαρίνα, στη θέση που βρίσκεται σήμερα το Αρχαιολογικό Μουσείο Λέρου. Πάνω από την εἰσοδό της υπήρχε χαραγμένη σε μάρμαρο η επιγραφή: «*Ἡ ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ / Ὁ ΧΟΡΗΓΟΣ ΤΗΣ ΖΩΗΣ / ΛΕΡΙΟΙ ΜΟΥΣΑΣ ΤΙΜΩΣΙ / 1838 ΕΝ ΛΕΡΩ*».

Η Σχολή αυτή θα λειτουργήσει ως Αλληλοδιδασκτικό και Ἑλληνικό Σχολεῖο, σύμφωνα με τα πρότυπα που καθιέρωνε η μεταρρύθμιση του 1836 του Ἑλληνικού Υπουργείου Παιδείας. Αξίζει να σημειωθεῖ, ὅτι τότε Ἑλληνικά Σχολεῖα συντηρούσαν μόνον οι εὐπορες κοινότητες, στο πλαίσιο της Οθωμα-

²⁶ «Ἱστορία του Ἑλληνικού Ἔθνους», τόμος I, σελ. 367

²⁷ Δ. Οικονομόπουλος, «Λεριακά-ἤτοι χωρογραφία της νήσου Λέρου» (1888), ἐπαν. 2002 σελ. 121

νικής Διοίκησης. Το σχολικό κτίριο ήταν απλά μια μεγάλη αίθουσα όπου ένας δάσκαλος δίδασκε σε πολλές δεκάδες ή ακόμα και εκατοντάδες μαθητές.

Ενδεικτικά της Ελληνικής Σχολής Λέρου του 1848 του μαθητή της Β' Τάξης Εμμανουήλ Ιωαννίδη (ΓΑΚ - Τοπικό Αρχείο Λέρου, Συλλογή Ιουλίας Βασιλείου)

Το «*Ελληνικόν Σχολεῖον*» παλαιότερα ήταν ο κατώτερος κύκλος της μέσης εκπαίδευσης, αντίστοιχο του σχολείου της Βαυαρίας "*Latina*", δηλαδή σχολείου για τη διδασκαλία της λατινικής γλώσσας. Οργανώθηκε από την Βαυαρική Αντιβασιλεία το 1836 και περιελάμβανε τρεις τάξεις με έναν ελληνοδιδάσκαλο για κάθε τάξη. Ο διδάσκαλος της Γ' τάξης ονομαζόταν διευθυντής και αργότερα Σχολάρχης, το δε σχολείο Σχολαρχείο. Κατά τον οργανικό νόμο του 1836 η διάρκεια της φοίτησης ήταν επταετής στα μέσα σχολεία και διαιρέθηκε σε δύο κύκλους. Μετά το τριετές Ελληνικό Σχολείο ακολουθούσε το τριετές Γυμνάσιο. Την περίοδο αυτή στη Λέρο δε λειτουργεί Γυμνάσιο.²⁸

²⁸ Μανόλης Ήσυχος, «Η λειτουργία των σχολείων κατά τους χρόνους της δουλείας...», Λεριακά Νέα, 28 Φεβρ. 1999, σελ. 2-4

Ο Κύπριος δάσκαλος Λεόντιος Κληρίδης στη Λέρο

Σύμφωνα με τον διοργανισμό (καταστικό) λειτουργίας της Σχολής²⁹ οι ίδιοι Επίτροποι της Κωνσταντινούπολης ορίζουν Επιτρόπους στη Λέρο για να ασκούν άμεση εποπτεία, τους: Γεώργιο Μαρκόπουλο, Νικήτα Μαράτο, Δημήτριο Δαβίδ και Νικόλαο Χατζή Μιχελή. Οι Επίτροποι, όπως φαίνεται από το 8^ο άρθρο του, είναι ισόβιοι. Με άλλη επιστολή τους, της 15ης Μαρτίου 1838, (χειρογρ. 4, φ. 145), οι Επίτροποι της Πόλης δηλώνουν την ικανοποίησή τους για την άμεση αποδοχή της πρότασής τους από τους Λέριους, οι οποίοι εξήτησαν δάσκαλο: «...Γνωρίσαντες τήν παιδείαν ως μόνο μέσον τῆς ἀληθοῦς εὐδαιμονίας τῆς Πατρίδος ἐσυμφώνησαν, ἀπεφάσισαν, ἐζήτησαν διδάσκαλον διά νά ὀδηγήσῃ τήν νεολαίαν τῆς Λέρου εἰς τόν δρόμον τῆς ἀρετῆς».

Έτσι οι Λεριοί της Πόλης με τη συναίνεση της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Πατριαρχικής Επιτροπής, προτείνουν και διορίζουν για πρώτο δάσκαλο τον Λεόντιο Κληρίδη, με καταγωγή από τη Λευκωσία της Κύπρου. «[Εἶναι] ἐκ τῶν ὀλίγων ἀπό τούς ὁποίους δύναται τις νά ἐλπίσῃ ἀσφαλῶς ὅτι θέλουσι διδάξῃ τούς μαθητάς του τά μέσα διά τῶν ὁποίων καθίσταται ὁ ἄνθρωπος εὐγνώμων πρὸς τόν Δημιουργόν του, ἀγαθός πολίτης, χρήσιμος καί πρὸς τόν ἑαυτόν του καί πρὸς τούς ὁμοίους του».

Σύμφωνα με τον Μανουήλ Γεδεών ο Κληρίδης θα παραμείνει στη Λέρο για μια μόνον οκταετία. Θα επιστρέψει στη Λευκωσία για να διδάξει για λίγο στην Κεντρική Ελληνική Σχολή της πατρίδας του, ενώ το 1855 θα προτιμήσει να εγκατασταθεί στη Σάμο, αναλαμβάνοντας τη διεύθυνση του Πυθαγορείου Γυμνασίου. Θα πεθάνει στην Κωνσταντινούπολη το 1869.

Το περιεχόμενο σπουδών την περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1876)

Ποιο ήταν όμως το περιεχόμενο σπουδών εκείνα τα χρόνια; Την περίοδο του Τανζιμάτ (1839-1876) περίοδο μεταρρυθμίσεων και αναδιοργάνωσης της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, όλα τα κοινοτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα υπάγονταν στο Οθωμανικό Υπουργείο Παιδείας, το οποίο επεδίωκε φυσικά την αποφυγή καλλιέργειας των εθνικών ιδεών στην εκπαίδευση των μειονοτήτων.

Συνιστούσε, λοιπόν, τη βιβλική ιστορία για την πρώτη βαθμίδα της εκπαίδευσης και την αρχαία και οθωμανική ιστορία ως ανάγνωσμα στη δεύτερη βαθμίδα. Παρ' όλ' αυτά το πρόγραμμα που ακολουθούσαν τα σχολεία της Λέρου είχε έντονα ελληνο-εθνικό περιεχόμενο. Ο Σχολάρχης και οι δύο διδάσκαλοι του Ελληνικού Σχολείου ήσαν απόφοιτοι του ελληνικού Πανεπι-

²⁹ Ο Διοργανισμός της Σχολής της Νήσου Λέρου περιλαμβάνεται στον Κώδικα της Λέρου (1838) Φ. 142 26.

στημίου ενώ ο παιδαγωγός του Αστικού Σχολείου ήταν απόφοιτος του Διδασκαλείου των Αθηνών.³⁰

Ε. ΙΔΡΥΣΗ ΤΗΣ ΕΦΟΡΕΙΑΣ ΣΧΟΛΩΝ ΛΕΡΟΥ

Με την ίδρυση του παλαιότερου Παρθεναγωγείου, το 1865, κοντά στην Αγία Παρασκευή και στο Επισκοπείο, έχουμε την πρώτη αναφορά για τον τρόπο διοίκησης των σχολείων, στον Κώδικα Νήσου Λέρου του 1865. Τότε αποφασίζεται η ανάθεση της διεύθυνσεως των εκπαιδευτηρίων της Λέρου «εις Εφορίαν», Πρόεδρος της οποίας θα είναι ο Αρχιερέυς

Λέρνης και εν απουσία αυτού ο Επίτροπός του, τα δε μέλη θα εκλέγονται από τους συνεισφέροντες στα Εκπαιδευτικά Καταστήματα, «χωρίς πλέον ή Κοινότης να ἔχη το δικαίωμα ἐπεμβάσεως ἐπί τῶν πραγμάτων τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Καταστημάτων».

Στο Β' Ἄρθρο ίδρυσής της αναφέρεται ρητά ο σκοπός: «Πρώτιστον καθήκον τῆς Ἐφορίας εἶναι ἡ αὐστηρά ἐπαγρύπνησις περὶ τῆς προόδου καὶ βελτιώσεως τῶν Ἐκπαιδευτικῶν Καταστημάτων.» Από την περίοδο αυτή διασώζεται μόνο το «Καθολικό Βιβλίο Ταμείου» της Εφορίας με ακραίες χρονολογίας (1875-1885), το οποίο φυλάσσεται στα ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Λέρου (ΑΒΕ 12/52).³¹

Στα επόμενα 25 περίπου χρόνια γίνεται φανερό, εκ του αποτελέσματος, ότι η εποχή «ασυμφωνίας και αδιαφορίας περί τα κοινά» και «ἡ ἔλλειψις τῶν ἀναγκαίων χρημάτων» ἔχει παρέλθει. Στο μεταξύ ἔχει ιδρυθεῖ στην Αίγυπτο ἡ «Λεριακή Ἀδελφότητα Λερίων» (1873), ἡ οποία ἔχει ὡς κύριο σκοπὸ τὴν ἐνίσχυση τῶν εκπαιδευτικῶν καταστημάτων τῆς Λέρου.

Το 1888, με την ευκαιρία της ανύψωσης της Επισκοπής σε Μητρόπολη, παγιώνεται επισήμως από τον πρώτο Μητροπολίτη Λέρου και Καλύμνου

³⁰ Ηλέκτρα Κωστοπούλου, «Η Λέρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία», σελ. 162-163

³¹ Γεωργίου Ι. Χρυσούλη, «Εφορεία Σχολών Λέρου (1889-2012)», σελ. 37

Χρυσάνθο Βυζάντιο ο θεσμός της Εφορείας των Σχολείων. Τον Σεπτέμβριο το έτος 1889 συντάσσεται το 1^ο Καταστατικό της Εφορείας, το οποίο εθεωρείτο χαμένο, μέχρι που «τύχη αγαθή» το έφερε στα χέρια του γραμματέα της Ιεράς Μητροπολιεύς, κ. Γεωργίου Χρυσούλη, όταν ολοκλήρωνε την έρευνα για τη συγγραφή του βιβλίου του: «ΕΦΟΡΕΙΑ ΣΧΟΛΩΝ (και Εκκλησιών) ΛΕΡΟΥ (1889-2012).³²

Αρμοδιότητες της Εφορείας

Η Εφορεία ήταν αρμόδια για όλα τα κοινοτικά εκπαιδευτικά ιδρύματα που λειτουργούσαν στο νησί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα: Το Αστικό Σχολείο, το Ελληνικό Σχολείο, το Αρρεναγωγείο και το Παρθεναγωγείο.

Η Εφορεία είχε την αρμοδιότητα επιλογής, διορισμού και αμοιβής των διευθυντών, των δασκάλων, διδασκαλισσών, επιστατών κλπ. Συνέτασσε το πρόγραμμα προφορικών και γραπτών εξετάσεων, σε συνεργασία με τους διευθυντές των σχολείων, διόριζε τις Εξεταστικές Επιτροπές κ.ά.

Οι διορισμοί των δασκάλων και του βοηθητικού προσωπικού γίνονταν με σύναψη ενιαύσιων συμβολαίων στο διάστημα των θερινών διακοπών, όπου καθοριζόταν ο μισθός εκάστου, ανάλογα με τα προσόντα και την προϋπηρεσία του³³.

Όταν το ταμείο της Εφορείας αδυνατούσε να καλύψει τις λειτουργικές ανάγκες των σχολείων, η Μητρόπολη διέθετε τα έσοδα από ορισμένες εκκλησίες και παρεκκλήσια, από την πώληση του λαδιού από το ελαιοτριβείο της Παναγιάς κ.ά.

Προμήθεια διδακτικών βιβλίων από τη Σμύρνη

Περί το 1880 τα σχολικά βιβλία έρχονταν από την Κωνσταντινούπολη και την Αθήνα, όπως αναφέρει ο Γερμανός καθηγητής Carl Krumbacher, όταν το 1884 επισκέπτεται τη Λέρο. Αργότερα, όμως, βλέπουμε η προμήθεια βιβλίων για τα σχολεία της Λέρου να γίνεται από τη Σμύρνη, όπως καταδεικνύουν: η γραπτή παραγγελία της Εφορείας προς βιβλιοπώλη της Σμύρνης με ημερομηνία 14.11.1903³⁴ και η απόφαση της Εφορείας κατά την έκτακτη συνεδρίαση της 19.10.1911 «...*όπως αποστείλλη εις Σμύρνην ἕν ἐκ τῶν διδασκάλων, τον κύριον Πελεκᾶνον, ὅπως μεταβῆ και φροντίσῃ ἐκ τῶν διαφόρων βιβλιοπωλείων να*

³² ό.π. σελ.47-63

³³ Χ.Ι.Παπαχριστοδούλου, «*Ιστορία της Ρόδου...*», σε. 499, Έκδοση Στέγης Γραμμάτων & Τεχνών Δωδ/σου, Αθήνα 1994

³⁴ Βιβλίου Αλληλογραφίας της Εφορείας Σχολών Λέρου, ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Λέρου

συμπλήρωση εἴ δυνατόν τον πρώτον κατάλογον... τόν ὅποιον θά ἔχῃ εἰς χεῖραν του, τοῦ τε Ἀρρεναγωγείου καί τοῦ Παρθεναγωγείου». ³⁵

Στη Σμύρνη, τα περισσότερα βιβλία τυπώνονταν στο τυπογραφείο της «Α-μάλθειας», της μακροβιότερης ελληνικής εφημερίδας τῆς Ανατολῆς. Το τυπογραφείο της λειτούργησε ἀπό το 1839 ἔως το 1922. Σημαντικός ἐπίσης ἀριθμός ἐντύπων ἐβγαίνει ἀπό το τυπογραφείο της ἄλλης μεγάλης σμυρναϊκῆς εφημερίδας, τῆς «Νέας Σμύρνης» ἀλλά καί ἀπό το τυπογραφείο «Τύπος» του Μιχαήλ Νικολαΐδη. Ο «Τύπος» ἰδρύθηκε το 1870 καί λειτούργησε ὡς τὴν Καταστροφή. Ἦταν ἀπό τα μεγαλύτερα καί καλλιτεχνικότερα τυπογραφεία τῆς Ανατολῆς.

«Ὅλα τα σχολικά βιβλία, των ὑπὸ οθωμανικὴ διοίκηση περιοχῶν, φέρουν τυπωμένο σε ἐμφανές σημεῖο (στο ἐξώφυλλο ἢ στη σελίδα τίτλου) τον ἀριθμὸ ἀδείας του «Αὐτοκρατορικοῦ Υπουργείου τῆς Παιδείας», που ἦταν προαπαιτούμενο για τὴν ἐκδοση κάθε ἐντύπου. Πολλὰ φέρουν ἐπίσης ἐνδειξὴ τῆς ἐγκρισης ἀπὸ κάποια ἐκκλησιαστικὴ ἀρχή. Ἡ ἀρχή αὐτὴ μπορεῖ να εἶναι ἡ μητρόπολη τῆς Σμύρνης ἢ τῆς Εφέσου ἢ ἡ Πατριαρχικὴ Κεντρικὴ Ἐκπαιδευτικὴ Επιτροπὴ, ἡ ὁποία ἐπέβλεπε ὅλα τα ἐλληνικὰ σχολεῖα τῆς Οθωμανικῆς Αυτοκρατορίας.» ³⁶

Ονομασίες τῆς Εφορείας ἀπὸ το 1865 ἔως σήμερα

Ἡ Εφορεία Σχολῶν, στη διαδρομὴ τῆς τῶν 150 καί πλέον χρόνων, ἔχει ἀλλάξει τέσσερις ὀνομασίες:

[1865-1927] Εφορεία Ἐκπαιδευτικῶν Καταστημάτων Λέρου

[1927-1944] Εφοροδημαρχία

[1944-1947] Εφορεία Σχολῶν καί Ἐκκλησιῶν Λέρου

[1947- σήμερα] Εφορεία Σχολῶν Λέρου]

Κανονισμὸς Ἐκπαιδευτικῶν Καταστημάτων τῆς Νήσου Λέρου (1903)

Το 1906, με πρωτοβουλία του προέδρου Μητροπολίτου Γερμανοῦ Θεοτοκά, ἡ Εφορεία Σχολῶν θα συντάξει καί θα ἐκδώσει τον ἐντυπο Κανονισμό Λειτουργίας τῶν Σχολείων τῆς Λέρου. ³⁷ Παρατίθενται τα ἐπτά πρώτα ἀρθρα ἀπὸ τον χειρόγραφο Κανονισμό Ἐκπαιδευτικῶν Καταστημάτων του 1903, που κατέγραψε ο καθηγητὴς Εμμ. Καραγιαννόπουλος, ὁ ὁποῖος φυλάσσεται στα ΓΑΚ-Τοπικὸ Ἀρχεῖο Λέρου (Ἀρχεῖο Ἰουλίας Βασιλείου). Γίνεται ἀναφορά στα σχολεῖα, στη διοίκηση, στον σκοπὸ, στους πόρους, στις σφραγίδες κ.ά.

³⁵ Γεωργίου Ι. Χρυσούλη, «Εφορεία Σχολῶν Λέρου (1889-2012)», σελ. 110

³⁶ <https://ejournals.epublishing.ekt.gr/index.php/deltiokms/article/viewFile/2574/2339.pdf>

³⁷ Γεωργίου Ι. Χρυσούλη, «Εφορεία Σχολῶν Λέρου (1889-2012)», σελ. 67-75

Το πρώτο Παρθεναγωγείο πλησίον της Αγίας Παρασκευής (1865)

Το 1865 θα λειτουργήσει και στη Λέρο το πρώτο Παρθεναγωγείο, κοντά στο Επισκοπείο και στο ναό της Αγίας Παρασκευής, που τότε ήταν μητροπολιτικός ναός, σε κεντρική θέση του Χωριού, σύμφωνα με τις τότε υπάρχουσες εκπαιδευτικές ανάγκες και τις αρχιτεκτονικές γνώσεις του τόπου. Στο μεταξύ, το επίκεντρο της κοινοτικής ζωής μετατοπίζεται σταδιακά νοτιότερα, προς τον σημερινό οικισμό του Πλατάνου, όπου ανεγείρονται νέα δημόσια κτίρια, ο νέος μητροπολιτικός ναός του Ευαγγελισμού κλπ. Έτσι, προς τα τέλη της δεκαετίας του 1880 το διδακτήριο «κατέστη λίαν απόκεντρον και ανεπαρκές προς τον αριθμόν τῶν ἐν αὐτῷ φοιτῶντων κορασίων, ... πολύ ἀπέχων τῶν σήμερον σκοπούμενων ὑγιεινῶν κανόνων ἐν τοῖς τοιαῦταις οἰκοδομίαις. Καί πάντες μὲν οἱ κάτοικοι συναισθάνονται τὰς οὐσιώδεις ταύτας ἐλλείψεις τοῦ παρθεναγωγείου των, ὁμοφώνως δ' ἄνομολογοῦσι τὴν ἀνάγκη ἀνεγέρσεως νέου οἰκοδομήματος ἐν θέσει μὲν καταλληλοτέρα, ευρυχώρου δέ καί κατὰ τοὺς κανόνας τῆς ὑγιεινῆς καί τὰς ἀπαιτήσεις τῆς νέας παιδαγωγικῆς διασκευασμένου...».³⁸

Το αίτημα αυτό θα εισακουστεί από τον Βασίλειο Νικολαΐδη, ο οποίος δύο χρόνια αργότερα, το 1890, θα ανεγείρει το Νικολαΐδειο Παρθεναγωγείο.

Τα επόμενα χρόνια το κτίριο του παλαιού Παρθεναγωγείου θα εγκαταλειφθεί και θα αρχίσει να ερειπώνεται. Τελευταία αναφορά γι' αυτό αλλά και για το επισκοπείο έχουμε στο 3^ο θέμα του πρακτικού Ν.19/17.12.1910, σελ.26-27: «Ἐπειδὴ αἱ οἰκοδομαὶ τοῦ ἐπισκοπείου καὶ παλαιοῦ Παρθεναγωγείου μετεβλήθησαν σχεδὸν εἰς εῤεῖπια καὶ ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν ὑπέξερονται τὰ ἐν αὐτοῖς ὑλικά, ἐνεκρίθη ὅπως πληστηριοθῶσιν εἴτε ἀμφοτέρα συγχρόνως εἴτε καὶ ἐκάτερον ἰδιαιτέρως.»³⁹

ΣΤ. Ο ΡΟΛΟΣ ΤΩΝ ΛΕΡΙΩΝ ΤΗΣ ΑΙΓΥΠΤΟΥ ΣΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ

Μετά το Τανζιμάτ (1839-1876)⁴⁰ και την παραχώρηση προνομίων και στις άλλες κοινότητες της αυτοκρατορίας (Αρμενίων, Εβραίων) η πρωτοκαθεδρία του ελληνο-ορθόδοξου στοιχείου, υπό την προστασία του Οικουμενικού Πατριαρχείου, στους διοικητικούς μηχανισμούς της Πόλης αποδυναμώ-

³⁸ Διονύσιος Οικονομόπουλος, «ΔΕΚΑΝΗΣΙΑΚΑ (1888)», επανέκδοση 2002, σελ. 122

³⁹ Γεωργίου Ι. Χρυσούλη, «Εφορεία Σχολών Λέρον (1889-2012)», σελ. 103

⁴⁰ Ο όρος Τανζιμάτ περιγράφει μια σειρά από μεταρρυθμίσεις με στόχο την αναδιοργάνωση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, σε επίπεδο διοίκησης, οικονομίας και σχέσεων της με τους υπηκόους της. Τοποθετείται χρονικά στο διάστημα 1839-1876. Η λέξη *τανζιμάτ*, στην οθωμανική διάλεκτο σημαίνει *αναδιοργάνωση*, ενώ για τους δυτικούς ερμηνεύτηκε ως *εκσυγχρονισμός*.

νεται. Το κέντρο βάρους μεταφέρεται κυρίως στην Αίγυπτο και στη Ρωσία, όπου αρχίζουν να ανέρχονται τα μεγάλα κέντρα της ελληνικής, αστικής επιχειρηματικότητας.

Προς το τέλος του 19^{ου} αιώνα αρχίζει η υποβάθμιση της Λεριακής Κοινότητας στην Κωνσταντινούπολη με τελευταίο επιφανή εκπρόσωπό της τον Μανουήλ Γεδεών. Την περίοδο αυτή αναπτύσσεται ραγδαία η κοινότητα της Αιγύπτου. Μετά μάλιστα την ίδρυση της Λεριακής Αδελφότητας Καΐρου το 1873 παύει να υφίσταται η λεριακή επιτροπή, η οποία είχε συσταθεί στην Πόλη το 1838. Στα βιβλία της δημογεροντίας, την τελευταία δεκαετία του 19ου αιώνα, παρατηρούμε πως οι αναφορές σε ομογενείς της Κωνσταντινούπολης είναι περιορισμένη, ενώ αντίθετα συνεχώς πληθαίνουν οι επιστολές προς τους ομογενείς της Αιγύπτου. Αυτοί παίρνουν πλέον τη σκυτάλη και καθορίζουν τις εκπαιδευτικές εξελίξεις στο νησί.⁴¹

Οι Λεριοί της Αιγύπτου αποδείχθηκαν δυναμικό στοιχείο της ελληνικής παροικίας και διακρίθηκαν σε πολλούς τομείς. Ασχολήθηκαν με τη ναυτιλία, το εμπόριο, την εργοληψία δημοσίων έργων, την γεωργία και πολύ σύντομα απέκτησαν μεγάλες ακίνητες περιουσίες. Ταυτόχρονα ξεχώρισαν πολλοί και στον πνευματικό τομέα, στα γράμματα, στις τέχνες, στις επιστήμες.

Δεν ξέχασαν, παρ' όλα αυτά, τις ρίζες τους, την ιδιαίτερη πατρίδα τους και τους συμπατριώτες τους. Η σκέψη τους πάντα ήταν στραμμένη στο αγαπημένο τους νησί, τη Λέρο. Τον Ιανουάριο του 1873 ιδρύουν στο Κάιρο την «Αδελφότητα των εν Αιγύπτω Λερίων» με κύριο σκοπό την ενίσχυση των εκπαιδευτικών καταστημάτων της Λέρου. Με το ενδιαφέρον και τις δραστηριότητες της Αδελφότητας η εκπαίδευση στη Λέρο γνωρίζει μεγάλη άνθιση. Οικοδομούνται νέα και μεγαλοπρεπή σχολεία, τα οποία προικίζονται μάλιστα με μεγάλα χρηματικά ποσά από τους δωρητές, Μεγάλους της Πατρίδας Ευεργέτες, για τη λειτουργία και συντήρησή τους, όπως οι: Βασίλειος Νικολαΐδης, Θεόδωρος Μαλαχίας, Θεολόγος Μαρκόπουλος, Παναγιώτης Τράκας, Παρίσης Μπελλένης, Νικόλαος Τσιγαδάς κ.ά.

Ίδρυση της Αστικής Σχολής Λέρου (1882)

Το 1882, με δαπάνη της Λεριακής Αδελφότητας Καΐρου, ανεγείρεται η Αστική Σχολή Λέρου, στη θέση της Ελληνικής Σχολής του 1838, στην Αγία Μαρίνα, στην κοιλάδα που σχηματίζεται μεταξύ των υψωμάτων του Κάστρου και του Μεροβιγλιού. Μόνον η μαρμάρινη πλάκα του Ελληνικού Σχολείου, με την επιγραφή «*Η ΠΗΓΗ ΤΗΣ ΣΟΦΙΑΣ Ο ΧΟΡΗΓΟΣ ΤΗΣ*

⁴¹ Δημήτρης Κωστόπουλος, «*Η εκπαιδευτική αναγέννηση της Λέρου τον 19^ο αιώνα*», Λεριακά Νέα, Αρ. Φύλ. 30 Νοε. 2006

ΖΩΗΣ ΛΕΡΙΟΙ ΜΟΥΣΑΣ ΤΙΜΩΣΙ 1838 ΕΝ ΛΕΡΩ», θα διατηρηθεί και θα εντοιχιστεί στην κρήνη, που βρίσκεται στην βόρεια πλευρά του περιβόλου της Αστικής Σχολής. Πάνω από την είσοδο της Αστικής Σχολής, που σήμερα φιλοξενεί το Αρχαιολογικό Μουσείο Λέρου, υπάρχει εντοιχισμένη η μαρμάρινη επιγραφή: «ΑΣΤΥΚΗ ΣΧΟΛΗ ΕΝ ΛΕΡΩ ΙΔΡΥΘΗΣΑ ΔΑΠΑΝΗ ΤΗΣ ΕΝ ΚΑΪΡΩ ΛΕΡΙΑΚΗΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΤΟΣ ΕΝ ΕΤΕΙ 1882».

Η Αστική Σχολή είναι σχολείο αρρένων και διαιρείται, σύμφωνα με τη νέα παιδαγωγική της εποχής, σε νηπιαγωγικό τμήμα και την κεντρική σχολή. Διευθύνεται δε από απόφοιτο του Διδασκαλείου με έναν βοηθό. Όπως φαίνεται στην έκθεση του 1908, του Δ/ντή, Θρασύβουλου Μάλη, λειτουργεί και μονοτάξιο παράρτημα της Σχολής στο Λακκί, του οποίου, όμως, κρίνει αμφίβολη τη σκοπιμότητα, όπως λειτουργεί. Μπορεί να χρησιμεύει μόνο «... *ὡς φυλακτήριον νηπίων τῶν χωρικῶν μητέρων...*». Γι' αυτό προτείνει να γίνει *τριτάξια σχολή με έναν δάσκαλο*. Στην έκθεση του 1912 δεν γίνεται καμία αναφορά στο παράρτημα αυτό του Λακκιού.

Μαθητές της Αστικής Σχολής με τους δασκάλους τους φωτογραφίζονται στην ανατολική πλευρά του διδακτηρίου. Αριστερά ο παπά Μάρκος Παπαγεωργίου.

Η εκπαίδευση της Λεριακής Κοινότητας στα τέλη του 19^{ου} αι. και στις αρχές του 20^{ου} όχι μόνο είναι ισότιμη αυτής των μεγάλων κέντρων αλλά πειραματίζεται και για το περιεχόμενό της. Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον να σημειώσουμε την καινοτομία που είχε εφαρμόσει στην ΣΤ΄ τάξη της Αστικής Σχολής ο Δ/ντής αυτής Θρασύβουλος Μάλης κατά το σχολικό έτος 1907-

1908, που αφορούσε όμως στους ευπορούντες μαθητές. Συνέστησε να γίνουν συνδρομητές, κάποιοι μαθητές, του περιοδικού «*Ἡ Διάπλασις τῶν Παίδων*»:

«... ἐν τῇ ΣΤ' τάξει ἐφήρμοσα κατὰ τό ἔτος τοῦτο μίαν προτότυπον καινοτομίαν. Οἱ μᾶλλον εὐποροῦντες μαθηταὶ ἐνεγράφησαν τῇ συστάσει μου εἰς τό κατ'ἐξοχὴν παιδικόν περιοδικόν «*Ἡ Διάπλασις τῶν παιδῶν*». ⁴² Μετ' ἐνδομύχου δέ χαρᾶς παρετήρησα ὅτι καί εἰς τό μάθημα τῶν ἐκθέσεων μεγάλη προσεγένετο εἰς αὐτούς ἐκ τούτου ὠφέλεια.» ⁴³

Z. O CARL KRUMBACHER ΓΙΑ ΤΑ ΣΧΟΛΕΙΑ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ ΤΟ 1884

Όταν το 1884 ο Carl Krumbacher ⁴⁴ επισκέπτεται τη Λέρο, το νησί έχει 4000 κατοίκους και σύμφωνα με την μαρτυρία του παρουσιάζει μεγαλύτερο βαθμό πολιτισμού από τη Ρόδο, αν και η τελευταία διαθέτει περισσότερους πόρους. Στο νησί λειτουργεί η Αλληλοδιδασκτική Σχολή (το Αστυκόν) με 400 μαθητές διαφόρων ηλικιών και 4 δασκάλους. Λειτουργούν επίσης το Παρθεναγωγείο στην Αγία Παρασκευή με 200 μαθήτριες, που διευθύνεται από 4 δασκάλες και το Ελληνικό Σχολείο με 70 μαθητές, δύο δασκάλους και διευθυντή τον Ιωάννη Αμπελά.

Τα συνολικά έσοδα των σχολείων είναι 8000 φράγκα ετησίως. Προέρχονται κυρίως από φόρο 1% που επιβάλλεται σε όλα τα εξαγόμενα και εισαγόμενα προϊόντα και από τους τόκους και τα ενοίκια των εκκλησιαστικών κτη-

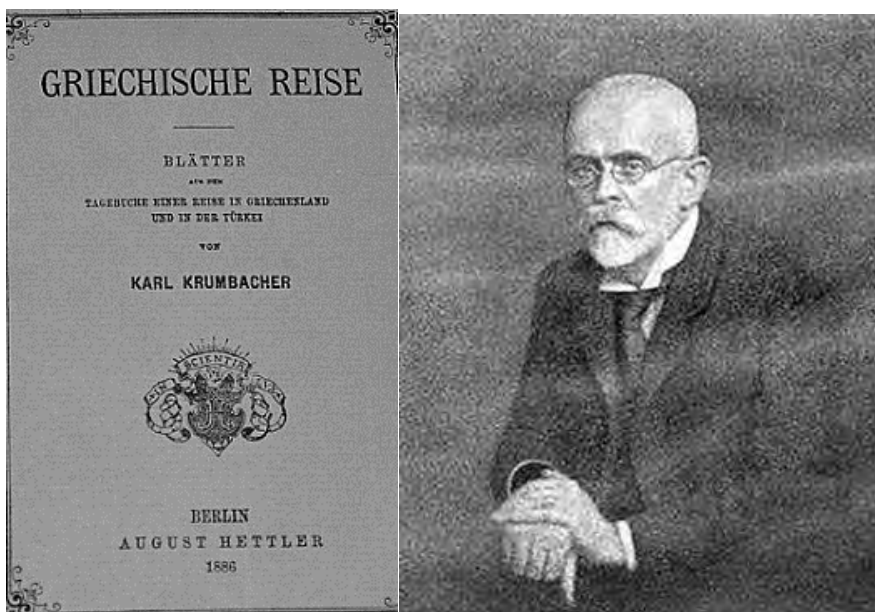
⁴² Το περιοδικό θρύλος «*Ἡ ΔΙΑΠΛΑΣΙΣ ΤΩΝ ΠΑΙΔΩΝ*» κυκλοφόρησε συνεχόμενα για επτά περίπου δεκαετίες από το 1879 έως το 1948. Ιδρυτής, διευθυντής και εκδότης ο Νικόλαος Παπαδόπουλος. Ψυχή του περιοδικού για ένα πολύ μεγάλο χρονικό διάστημα (1896-1948), αρχικά ως αρχισυντάκτης και έπειτα ως διευθυντής, μετά τον θάνατο του Παπαδόπουλου, απετέλεσε ο Γρηγόριος Ξενόπουλος. Μετά τον Ξενόπουλο η Διάπλασις ξαναβγήκε από τους Παράσχους για το διάστημα 1956-1970. Ήταν ένα παιδικό έντυπο με λογοτεχνικό αλλά και ψυχαγωγικό περιεχόμενο. Μέσα από τις σελίδες του πέρασαν τα μεγαλύτερα ονόματα του ελληνικού λογοτεχνικού στερεώματος.

⁴³ Θρασύβ. Μ. Μάλη, «*Τινά τῶν ἐν ἐν τῇ Αστικῇ Σχολῇ Λέρου πεπραγμένον (1907-1908)*», σελ. 20

⁴⁴ Ο Karl Krumbacher, 1856 -1909), ήταν Γερμανός (Βαυαρός) ακαδημαϊκός, βαθύς γνώστης του Βυζαντινού πολιτισμού και θεμελιωτής της βυζαντινής φιλολογίας ως αυτόνομου επιστημονικού κλάδου. Το βιβλίο του *Griechische Reise – Ελληνικό ταξίδι, 1886*, περιέχει σημαντικές πληροφορίες για τη δημόσιο και ιδιωτικό βίο στην Ελλάδα, το λαϊκό πολιτισμό, την κατάσταση της Εκκλησίας, των μοναστηριών, την οικονομική ζωή κλπ. Για τη Λέρο αφιερώνει αρκετές σελίδες. Γνώριζε τον Λεριό λόγο της Κωνσταντινούπολης Μανουήλ Γεδεών, όπως φαίνεται από σχετική αλληλογραφία τους μεταξύ των ετών 1894-1896.

μάτων. Οι μισθοί των δασκάλων του Ελληνικού Σχολείου είναι 1800 και 1000 φράγκα αντίστοιχα, ενώ οι δύο ανώτεροι δάσκαλοι της Αστικής Σχολής λαμβάνουν από 1000 φράγκα και οι δύο κατώτεροι από 600 φράγκα ετησίως. Τα βιβλία τα προμηθεύονται από την Αθήνα και την Κωνσταντινούπολη, οι δε φτωχοί τα παίρνουν δωρεάν.

Ο Krumbacher επισκέπτεται τα σχολεία: Στο Αστικό από τις 8 το πρωί έως τις 11.30 γίνονται ασκήσεις ανάγνωσης και το απόγευμα διδάσκονται αριθμητική και γραφή, καθώς και λίγη γεωγραφία και ιστορία. Στην τελευταία τάξη του Ελληνικού ο κ. Αμπελάς εξηγούσε την πραγματεία του Πλουτάρχου «Περί παιδων ἀγωγῆς» και οι μαθητές μετάφραζαν με άνεση το αρχαίο κείμενο στη νεοελληνική. Ο ίδιος ο Κρουμπάχερ θα υπαγορεύσει σε έναν μαθητή ένα εκτενές απόσπασμα από τον Ξενοφώντα και ο μαθητής θα το γράφει αλάνθαστα. Κακή όμως εντύπωση του κάνει το γρήγορο διάβασμα και η μηχανική απαγγελία των κανόνων. Παραδέχεται όμως, ότι αυτή η μέθοδος έχει εκπληκτική απόδοση στις δημόσιες εξετάσεις.⁴⁵

Αλλ' αυτό που πραγματικά εντυπωσιάζει τον Krumbacher στη Λέρο είναι η βιβλιοθήκη του Αδαμαντίου Χαραμή, η οποία περιλαμβάνει γαλλικές

⁴⁵ Karl Krumbacher, *Ελληνικό Ταξίδι*, σ. 220

και γερμανικές εκδόσεις των αρχαίων Ελλήνων συγγραφέων, αλλά και την πιο σύγχρονη ελληνική, γαλλική και ρωσική φιλολογία και γλωσσολογία⁴⁶.

Η. Ο ΔΙΟΝΥΣΙΟΣ ΟΙΚΟΝΟΜΟΠΟΥΛΟΣ ΓΡΑΦΕΙ ΣΤΑ
«ΛΕΡΙΑΚΑ» (1888) ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗ ΣΤΗ ΛΕΡΟ

Τέσσερα μόλις χρόνια μετά τον Crumbacher, το 1888, ο Διονύσιος Οικονομόπουλος στα «ΛΕΡΙΑΚΑ» του, που εκδίδονται με δαπάνη του Νικολάου Τσιγαδά Πασά, κατόπιν παραγγελίας της Λεριακής Αδελφότητας Καΐρου, περιγράφει μια παρόμοια αλλά βελτιωμένη διδακτικά κατάσταση στα σχολεία της Λέρου.

Στο **Ελληνικό Σχολείο** φοιτούν 70 μαθητές και διευθύνεται από Σχολάρχη με δύο δασκάλους, όλοι απόφοιτοι του Πανεπιστημίου. Το **Αστικό Σχολείο** με 350 μαθητές διαιρείται σύμφωνα με το νέο παιδαγωγικό σύστημα σε νηπιαγωγείο που διευθύνει απόφοιτος του Διδασκαλείου με έναν βοηθό. Τέλος, στο **Παρθεναγωγείο** φοιτούν 200 κορίτσια και διευθύνεται από Αρσακειάδα με βοηθούς δύο απόφοιτες.

Κάνει μνεΐα του πρώτου κληροδοτήματος 60 χιλιάδων γροσίων, συσταθέν από ομογενείς στην Κωνσταντινούπολη και με το οποίο ανεγείρεται το πρώτο Ελληνικό Σχολείο στη Λέρο το 1838.

«Συντηροῦνται δέ τὰ σχολεῖα ταῦτα διὰ πόρων, προερχομένων:

α) ἐκ τῶν τόκων κληροδοτημάτων, κατατεθειμένων ἐπὶ τούτῳ παρὰ τῆ Ἐθνικῆ Τραπεζῆ τῆς Ἑλλάδος. Εἰσὶ δέ οἱ κληροδοτήσαντες καὶ δωρήσαντες εἰς τὰ σχολεῖα τῆς Λέρου, κατὰ τὸν Κώδικα τῆς Ἐφορίας, οἱ ἑξῆς: 1) Ο

⁴⁶ Ο Αδαμάντιος Χαραμής γεννήθηκε στη Λέρο το 1830. Ο πατέρας του ήταν Υδραΐος με έντονη δράση κατά την επανάσταση του 1821. Στη Λέρο ήρθε ως οικονομικός Έφορος της Ελληνικής Πολιτείας την εποχή του Καποδίστρια. Παντρεύτηκε Λεριά και παρέμεινε μόνιμα στο νησί, κάνοντας δύο γιους, τον Αδαμάντιο και τον Νικόλαο. Ο Αδαμάντιος Χαραμής στη Λέρο διδάχτηκε τα πρώτα γράμματα στο Ελληνικό Σχολείο, που είχε ιδρυθεί το 1838 και συνέχισε γυμνασιακές σπουδές στην Αθήνα με δάσκαλο τον γνωστό διδάσκαλο του Γένους Γεώργιο Γεννάδιο (1786-1854). Στο Οθωνικό Πανεπιστήμιο είχε καθηγητή τον Ηπειρώτη Κωνσταντίνο Ασώπιο (1785-1872), της Κοραϊκής πνευματικής παράδοσης. Δίδαξε στο σχολείο της Ελληνικής Κοινότητας Ταϊγανίου Ρωσίας για τριάντα χρόνια. Ασχολήθηκε με μεταφράσεις ρωσικής λογοτεχνίας. Το 1887 εκδόθηκαν στα ελληνικά τα έργα του Αλεξάνδρου Πούσκιν. Στα τελευταία χρόνια της ζωής του εγκατέλειψε το διδασκαλικό έργο, επέστρεψε στη Λέρο, καλλιεργώντας τα κτήματά του στ' Άλιντα. Απεβίωσε πρόωρα, το 1885, σε ηλικία 55 ετών. Την περίφημη βιβλιοθήκη του την κληροδότησε στην Κοινότητα της Λέρου. Σήμερα φυλάσσεται στη Δημοτική Βιβλιοθήκη του νησιού. [Μανόλης Ήσυχος, «Το Πανόραμα της Λέρου», σελ. 174]

Ἐπίσκοπος ἐν Βιθυνία Ἀρίστης Μητροφάνης, 2) Ἰωάννης Μαρούδας, 3) Πέτρος Τσιγαδάς, 4) Διαμαντῆς Παχουντάκης, 5) Ἰωάννης Φάσολας, 6) Κωνσταντῖνος Βασιλείου Καρανικόλας, 7) Δημήτριος Μπάκας, 8) Διαμαντῆς Εμ. Διαμαντοπούλου, 9) Ἀρεζίνη Γιαννά, 10) Αἰκατερίνη Περάκη, 11) Παναγιώτης Αποστόλου, 12) Ἰωάννης Δημ. Φωνέα, 13) Ἀδαμάντιος Χαραμῆς, πάντες τεθνεῶτες και 14) Νεόφυτος Πέτρου Κύπριος μόνος ἐπιζῶν.

β) ἐκ τοῦ 1/3 τοῦ λιμενικοῦ εἰσοδήματος, οὗ τὰ 2/3 χρησιμεύουσιν εἰς κατασκευὴν τῆς προκυμαίας. Συνίσταται δὲ τὸ λιμενικὸν τοῦτο εἰσόδημα ἐκ φόρου, 1 μεν τ. % διὰ τοὺς Λερίους, 1 ½ δὲ διὰ τοὺς ξένους, ἐπὶ παντός εἰσαγομένου ἢ ἐξαγομένου τῆς νήσου προϊόντος ἢ ἐμπορεύματος.»

Για τὴ συντήρηση τῶν σχολείων δαπανῶνται 1000 φράγκα ετησίως. Τα ἔσοδα προέρχονται: α) Ἀπὸ τόκου κληροδοτημάτων που ἔχουν κατατεθεῖ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, β) Ἀπὸ τὰ εἰσοδήματα τῶν ἐνοριακῶν ναῶν και γ) Ἀπὸ τὸ 1/3 τοῦ λιμενικοῦ εἰσοδήματος. Τα κληροδοτήματα ἔχουν κατατεθεῖ στὴν Ἐθνικὴ Τράπεζα, γιατί ἐκτός ἀπὸ τὴ σύνδεση με τὸ ἐθνικὸ κέντρο ἡ Τράπεζα πρόσφερε πενταπλάσια ἐπιτόκια ἀπὸ τὴς ἀντίστοιχες ἐυρωπαϊκῆς, 10% ἀντὶ 2%.

Ἐκτός ἀπὸ τὰ κοινοτικὰ σχολεῖα λειτουργοῦν ἓνα γραμματοδιδασκαλεῖον, τὸ ὁποῖο διευθύνει ἓνας παλιὸς δάσκαλος τοῦ Ἀστικού, ὁ Σταῦρος Κωνσταντινίδης και ἓνα φροντιστήριον, ὅπου ὁ Λέριος λόγιος, συνταξιούχος φιλόλογος καθηγητῆς στα ἐλληνικὰ γυμνάσια, Ἐμμανουήλ Καραγιαννόπουλος, προετοιμάζει τοὺς ἀπόφοιτους τοῦ Σχολαρχείου για τὴς ἐξετάσεις στα γυμνάσια τῆς Ἑλλάδος. Ἐπίσης λειτουργεῖ και ἓνα διδακτήριον για πιο ἐπαρκὴ ἐκμάθηση τῆς γαλλικῆς γλώσσας.⁴⁷

Θ. ΣΗΜΑΝΤΙΚΕΣ ΒΙΒΛΙΟΘΗΚΕΣ ΣΤΗ ΛΕΡΟ ΣΤΑ ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΑΙΩΝΑ

Ὁ Διονύσιος Οικονομόπουλος ἀναφέρει τὴν ὑπαρξὴ δυο σημαντικῶν βιβλιοθηκῶν στὴ Λέρο, που δὲν μποροῦν να χρησιμοποιηθοῦν ἀπ' τοὺς κατοίκους.

Α) Τὴν βιβλιοθήκη τῆς Παναγίας τοῦ Κάστρου με χειρόγραφα και ἐντυπα βιβλία τοῦ 16^{ου}-18^{ου} αἰῶνα, ἡ ὁποία ἀταξινόμητη και ἀτάκτως στοιβαγμένη βρίσκεται βρίσκεται στὸ νάρθηκα τῆς ἐκκλησίας, ὅπου ὑπῆρχε ἀπὸ τὰ χρόνια τῆς Σχολῆς τοῦ Δαμασκηνοῦ και μετέπειτα.

Β) Τὴν βιβλιοθήκη τοῦ Ἀδαμαντίου Χαραμῆ, ἡ ὁποία φυλάσσεται ἐπιμελῶς ταξινομημένη ἀπὸ τὸν ἀδερφὸ τοῦ Νικόλαο στὴν ἐπαυλὴ τοῦ στ' Ἄλιντα. Και καταλήγει: «Σήμερον οὐδεὶς Λέριος, οὐδεμία Λερία τῆς παρούσης

⁴⁷ Δ. Οικονομόπουλος, «Λεριακά-Ἦτοι χωρογραφία τῆς Νήσου Λέρου», 1888, ἐπαν. 2002 σελ. 123

γενεάς μένει αναλφάβητος, πολλούς δέ ἀριθμεῖ ἢ Λέρος λογίους καί ἐπιστήμονας πολίτας της....»

Ενδιαφέρουσα είναι επίσης η βιβλιοθήκη του φιλόλογου καθηγητή Εμμανουήλ Καραγιαννόπουλου, η οποία φυλάσσεται στην οικία της κ. Ιουλίας Βασιλείου, στην Αγία Μαρίνα. Διασώζεται στα ΓΑΚ-Τοπικό Αρχείο Λέρου ιδιόχειρος κατάλογος των βιβλίων του, που αριθμεί 396 τόμους, κυρίως κλασικής φιλολογίας, λεξικών κλπ.

Ο Αδαμάντιος Χαραμής (1830-1885)

Ο Εμμανουήλ Καραγιαννόπουλος

Ο Οικονομόπουλος προτείνει μάλιστα να ανεγερθεί σύντομα κατάλληλη αίθουσα για βιβλιοθήκη δίπλα στο Ελληνικό Σχολείο, στην Αγία Μαρίνα, στην οποία να συγκεντρωθούν και να ταξινομηθούν τα κειμήλια αυτά, βιβλία και χειρόγραφα με σκοπό να γίνουν προσιτά και χρήσιμα στους φιλομαθείς της Λέρου, *«ἀλλά καί περισωθῶσιν τὰ ἐν τῷ Κάστρῳ τουλάχιστον ἀποκείμενα ἀπό φθοράς καί συλήσεως ἔτι δέ καί πλουτισμός τίς καί συμπλήρωσις βαθμιαία τῆς βιβλιοθήκης ἐπιτευχθῆ διὰ προσκτήσεως νέων καί σπουδαίων συγγραμμάτων.*⁴⁸

⁴⁸ Δ. Οικονομόπουλος, «Λερισκά-Ἦτοι χωρογραφία της Νήσου Λέρου», 1888, επαν. 2002, σελ. 124

Ι. ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ ΝΙΚΟΛΑΪΔΕΙΟΥ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ (1890)

Το 1890 ο Βασίλειος Νικολαΐδης ανεγείρει το Νικολαΐδειο Παρθεναγωγείο στη Λέρο. Με διαθήκη του, δύο χρόνια αργότερα στο Παρίσι, (9/21 Σεπτεμβρίου 1892) αφήνει στο Νικολαΐδειο Παρθεναγωγείο μεγάλο κληροδότημα στην Άνω Αίγυπτο, το οποίο αποφέρει 1000 χρυσά φράγκα τον χρόνο για τη συντήρηση του νέου εκπαιδευτηρίου. «... Έγκαθιστώ κληρονόμον μου ἐπὶ τῶν γαιῶν μου ἐν Μουδιρία Μήνιας τῆς Ἄνω Αἰγύπτου (...) τὸ ἐν τῇ ἰδιαιτέρᾳ μου πατρίδι Λέρῳ ὑπ' ἐμοῦ ἰδρυμένον Νικολαΐδειον Παρθεναγωγεῖον, ὑπὸ τὸν ὄρον, ὅπως αἱ γαῖαι αὗται μείνωσιν ἀναπαλλοτρίωτοι, τὸ δὲ ἐκ τοῦ ἐνοικιάσματος χρῆμα νὰ χρησιμοποιῆται διὰ τὴν συντήρησίν του καὶ τὴν τακτικὴν λειτουργίαν...» Το κληροδότημα αυτό, παρά τις μεγάλες του περιπέτειες, είναι ενεργό μέχρι σήμερα.

Το Παρθεναγωγείο οικοδομήθηκε σύμφωνα με τις ανάγκες και απαιτήσεις της εποχής, δίπλα στην Αστική Σχολή του 1882, σε οικόπεδο που ήταν, όπως αναφέρεται στην επιστολή με αριθ. 661 / 19-8-1889 της Δημογεροντίας προς τον Νικολαΐδη, αμπέλι της Παναγίας του Κάστρου, ευρισκόμενο δίπλα στον δρόμο της Αγίας Μαρίνας.

Ο Βασίλειος Νικολαΐδης

Ο Βασίλειος Νικολαΐδης γεννήθηκε στη Λέρο το 1835 από ιστορική οικογένεια του νησιού και απεβίωσε το 1892 στο Παρίσι, σε ηλικία 59 ετών. Ο πατέρας του, με καταγωγή από το Καστελλόριζο, ήταν πλοίαρχος και είχε ενεργό δράση κατά την επανάσταση του 1821. Μετά την καταστροφή του Καστελλορίζου από τους Οθωμανούς κατέφυγε στη Λέρο, όπου παντρεύτηκε την Καλλή Γεδεών του Μιχαήλ. Ο γιος τους Βασίλειος Νικολαΐδης μετέβη στην Αίγυπτο, όπως έκαναν πολλοί Λεριοί στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπου εργάστηκε και απέκτησε τεράστια ακίνητη περιουσία με μεγάλες αγροτικές εκτάσεις στη Μουδερία της Άνω Αιγύπτου.

Η αρχιτεκτονική του κτιρίου

Το θαυμάσιο αυτό νεοκλασικό κτίριο εντυπωσιάζει με την αρχιτεκτονική του, την πλούσια εξωτερική διακόσμηση και την άνεση των εσωτερικών του χώρων και αποτελεί κόσμημα στον αστικό χώρο της Αγίας Μαρίνας. Πάνω

από την κεντρική είσοδο, στην ανατολική πλευρά του κτιρίου, υπάρχει η μεγάλη εγχάρακτη επιγραφή: «ΝΙΚΟΛΑΪΔΕΙΟΝ ΠΑΡΘΕΝΑΓΩΓΕΙΟΝ».

Ο αρχιτέκτονας χρησιμοποίησε στην εξωτερική όψη του κτιρίου ενδιαφέρουσες αρχιτεκτονικές και διακοσμητικές λεπτομέρειες με στόχο να τονίσει την κομψότητα της όλης κατασκευής αλλά και να προβάλλει το ελληνικό πνεύμα με νεοκλασικά ρυθμολογικά στοιχεία που απλά και αβίαστα προτάσσει, σύμφωνα με τα πρότυπα της εποχής. Συγκεκριμένα στην στέγη περιμετρικά τοποθετεί, μυθολογικές θεότητες από τερακότα, που σήμερα είναι ασβεστωμένες: στην ΒΑ γωνία την Αθηνά, την θεά της σοφίας, με το δόρυ και την περικεφαλαία, στην ΝΑ γωνία τον Απόλλωνα, τον θεό του φωτός και της μουσικής να κρατά τη λύρα του, και την Καλλιόπη, τη μούσα του έπους και των γραμμάτων να κρατά ειλητάριο, στην άλλοτε ΝΔ γωνία του κυρίως κτιρίου. Οι παραστάδες στις γωνίες του κτιρίου και εκατέρωθεν των δύο εισόδων φέρουν αυλακώσεις που παραπέμπουν σε δωρικούς κίονες. Συναντούν τα δύο πολύπτυχα γείσα που περιβάλλουν το κτίριο, σε ύψος 5/6 περίπου το πρώτο και στην επίστεψη της στέγης το δεύτερο, καθορίζοντας έτσι τη ζώνη του στηθαίου και τονίζοντας ταυτόχρονα την κομψότητα της κατασκευής. Στην επίστεψη των γωνιακών παραστάδων είναι τοποθετημένες οι μυθολογικές θεότητες, σαν σε βάθρο, όπως και τα αρχαία αγάλματα.

Δύο δεκαετίες αργότερα, το 1911, έχουμε την πρώτη αναφορά φθοράς στο κτίριο, όπως διαβάζουμε στο πρακτικό της Εφορείας Ν.21/24.4.1911, σελ. 28. Η στέγη του «Νικολαΐδειου Νηπιαγωγείου», σύμφωνα με γνωμοδό-

τηση του αρχιτέκτονα Γεωργίου Φραζέσκου «είναι έν μέρει σεσαθρωμένη και από στιγμής εις στιγμήν επίκειται ή πτώσις αυτής».⁴⁹

Το Νηπιαγωγείο αυτό πρέπει να στεγαζόταν στο λεγόμενο «κιάσκι», ένα κτίριο με πυραμοειδή στέγη το οποίο βρισκόταν στα δυτικά του Νικολαΐδειου. Είχε υποστεί σοβαρές φθορές από τους βομβαρδισμούς των Γερμανών κατά τη Μάχη της Λέρου, τον Νοέμβριο του 1943 και λίγα χρόνια μετά την Ενσωμάτωση γκρεμίστηκε, άγνωστο για ποιον λόγο, παρ' όλο που είχε αποφασιστεί η επισκευή του, σύμφωνα με το πρακτικό Ν.53/28.3.1947 της Εφορείας Σχολών.⁵⁰

Το Νικολαΐδειο Παρθεναγωγείο, 130 χρόνια μετά την ανέγερσή του, καλύπτει και σήμερα διδακτηριακές ανάγκες, αφού στεγάζει με τον καλύτερο τρόπο έξι τμήματα των μικρότερων τάξεων του Δημοτικού Σχολείου Αγίας Μαρίνας.

⁴⁹ Προφανώς η φθορά αφορούσε στη στέγη των δύο μικρών αιθουσών, στη δυτική πλευρά του κυρίως κτιρίου, όπου θα λειτουργούσε το Νηπιαγωγείο των θηλέων.

⁵⁰ Γεωργίου Ι. Χρυσούλη, «Εφορεία Σχολών Λέρου (1889-2012)», σελ. 245

ΙΑ. ΑΝΕΓΕΡΣΗ ΤΟΥ ΑΡΡΕΝΑΓΩΓΕΙΟΥ ΛΕΡΟΥ (1900)

Ο Παναγιώτης Τράκας

Ο Παναγιώτης Τράκας, γιος του Αντωνίου Μονοπάρτη, έζησε και εργάστηκε πολλά χρόνια στην Αίγυπτο, όπου και απέκτησε μεγάλη περιουσία. Σε ηλικία περίπου 60 ετών επέστρεψε και εγκαταστάθηκε μόνιμα στη Λέρο. Το

1897, με την ιδιόχειρη διαθήκη του, άφησε στην Εφορεία των Εκπαιδευτικών Καταστημάτων της Λέρου κληροδότημα 120.000 χρυσών δραχμών για το κτίσιμο του Αρρεναγωγείου και για τη συντήρηση του Κοινοτικού Φαρμακείου.⁵¹ Τρία χρόνια αργότερα, το 1900, ανεγείρεται το «Αρρεναγωγείον Λέρου», στο οποίο αργότερα λειτούργησε το Ημιγυμνάσιο. Στο Αρρεναγωγείο φοίτησαν πολλές γενιές μικρών Λερίων, μέχρι και τα χρόνια του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Οι γερμανικοί βομβαρδισμοί κατά τη Μάχη της Λέρου είχαν προξενήσει σοβαρές φθορές στο κτίριο, αφήνοντάς το για αρκετά χρόνια ημερειπωμένο. Στα χρόνια που ακολούθησαν αποκαταστάθηκαν οι ζημιές και από τα μέσα της δεκαετίας του '70 στο όμορφο αυτό νεοκλασικό κτίριο στεγάζεται το 2/θέσιο Νηπιαγωγείο Αγίας Μαρίνας Λέρου.

ΙΒ. ΙΔΡΥΣΗ ΤΟΥ «ΜΑΛΑΧΙΕΙΟΥ ΝΗΠΙΑΓΩΓΕΙΟΥ» (1910-1912)

Ο Θεόδωρος Γ. Μαλαχίας (1857-1917)

Ο Θεόδωρος Γ. Μαλαχίας συγκαταλέγεται στους Μεγάλους Ευεργέτες της Λέρου. Γεννήθηκε το 1857 και από μικρός ξενιτεύτηκε στην Αίγυπτο. Ασχολήθηκε με το εμπόριο φρούτων και ψαριών. Υπήρξε θερμός πατριώτης και προσέφερε αρκετά ποσά για την ενίσχυση του αγωνιζόμενου Έθνους κατά την περίοδο των βαλκανικών πολέμων.

⁵¹ Μανόλης Ήσυχος, «Το Πανόραμα της Λέρου», Λέρος 1989, σελ. 50

Το 1910-1912 θα κτίσει το λαμπρότερο Νηπιαγωγείο του Αιγαίου, το «Μαλαχίειο Νηπιαγωγείο» και θα το προικίσει με 5.000 χρυσές λίρες.⁵² Πρόκειται για το πρώτο νηπιαγωγείο αρρένων στο Αιγαίο, όπως μαρτυρεί η Διευθύντρια του Νηπιαγωγείου Αμαλία Ευαγγέλου τον Ιούνιο του 1908: «... Μετά πατριωτικής δέ υπερηφανείας δύναμαι νά εἶπω ὅτι ἡ πατρίς μου Λέρος προέβη πρώτη εἰς τὴν ἴδρυσιν καὶ Νηπιαγωγείου αρρένων. Τιμὴ, λοιπόν, εἰς αὐτὴν καὶ εὐγνωμοσύνη ἄπειρος εἰς τὸν εὐεργέτην τῆς Λέρου Σεβαστόν Κύριον Θεόδωρον Μαλαχίαν, τὸν παρασχόντα τὰ μέσα πρὸς ἴδρυσιν τοιοῦτου Νηπιαγωγείου.»⁵³

Ενάμισι χρόνο περίπου διήρκεσαν οι εργασίες ανοικοδόμησης του κτιρίου και το δωρητήριο έγγραφο του Θ. Μαλαχία, με ημερομηνία 25 Φεβρουαρίου 1912, παραδίδεται από τον ανιψιό του Γεώργιο Μ. Μαλαχία στην Εφορεία Σχολών. Στις 1 Μαρτίου 1912 η Εφορεία στέλνει επιστολή στον Θεόδωρο Μαλαχία, εκφράζοντας τις ευχαριστίες της για την μεγάλη δωρεά και του απονέμει τον τίτλο του «Μεγάλου της Πατρίδος Ευεργέτου». Ο Πατριάρχης Ιωακείμ αποστέλλει επίσης συγχαρητήρια επιστολή προς τον Θεόδωρο Μαλαχία, με ημερομηνία 19 Μαΐου 1912. Αντίγραφο της βρίσκεται στο βιβλίο Πρακτικών και Κωδίκων (1903-1956) της Ι. Μητροπόλεως Λέρου.⁵⁴

Οι προτομές των Μεγάλων Ευεργετών στην αυλή του Νικολαΐδειου Παρθεναγωγείου

Στο προαύλιο της κεντρικής εισόδου, στην ανατολική πλευρά του Νικολαΐδειου Παρθεναγωγείου, βρίσκονται οι προτομές των τριών μεγάλων ευ-

⁵² Μανόλης Ήσυχος, «Το Πανόραμα της Λέρου», Λέρος 1989, σελ. 181

⁵³ Θρασύβουλου Μ. Μάλη, «Τινά τῶν ἐν ἐν τῇ Ἀστικῇ Σχολῇ Λέρου πεπραγμένων (1907-1908)», σελ. 24

⁵⁴ Γεωργίου Ι. Χρυσούλη, «Εφορεία Σχολών Λέρου (1889-2012)», σελ.117

εργετών των Σχολείων και της πατρίδας: Βασιλείου Νικολαΐδη, Θεολόγου Μαρκόπουλου και Παναγιώτη Τράκα.

Η Εφορεία Σχολών, το 1906, επί προεδρίας του μητροπολίτη Γερμανού Θεοτοκά, είχε αναθέσει την φιλοτέχνησή τους στον γλύπτη Γεώργιο Ξενάκη, στην Αθήνα. Πληρεξούσιό της μάλιστα είχε ορίσει τον Γεώργιο Νικολούδη για τις συνεννοήσεις με τον καλλιτέχνη, την παραγγελία, την οικονομική προσφορά, την κατασκευή κλπ. Το έργο ολοκληρώθηκε σε τέσσερα χρόνια και κόστισε 5.000 χρυσά φράγκα, υπέρογκο ποσό για την εποχή. Αναθέτει μάλιστα στον Νικολούδη, με επιστολή της στις 4 Αυγούστου 1908, να συντάξει το κείμενο που θα χαράξει ο γλύπτης στη βάση κάθε μαρμάρινης προτομής. Ο προτομές στήθηκαν στις 11 Ιουλίου του έτους 1910⁵⁵.

Σπάνια φωτογραφία του Μαλαχίειου Νηπιαγωγείου με τις αρχικές τοξοειδείς κατασκευές

⁵⁵ ό.π. σελ.487-488

Το Μαλαχίειο Νηπιαγωγείο όπως είναι σήμερα.

Η Παιδεία της Λέρου οφείλει πολλά στους Ευεργέτες της. Γι' αυτό κάθε χρόνο στις 30 Ιανουαρίου, ημέρα εορτασμού των Τριών Ιεραρχών - Ημέρα των Γραμμάτων και της Παιδείας, τοπικές αρχές, εκπαιδευτικοί και μαθητές του νησιού, τιμούν τους κτήτορες των εκπαιδευτικών ιδρυμάτων του, σε ειδική τελετή, που πραγματοποιείται στον προαύλιο χώρο του «Νικολαΐδειου Παρθεναγωγείου».

ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΛΑΝΟΥ – ΜΠΟΥΦΙΔΗ
συνταξιούχος ΜΜΕ

Ο ΦΙΛΟΛΟΓΟΣ ΑΝΤΩΝΗΣ ΚΑΡΑΝΤΩΝΗΣ
- Ο δικές του πατρίδες: Μάνη, Κάλυμνος, Σπάρτη Πισιδίας, Σύλλη
Λυκαονίας

«Την γλώσσα μου έδωσαν ελληνική
Το σπίτι φτωχικό στις αμμουδιές του Ομήρου»
Άξιον Εστί, Ελύτης

Ο Αντώνης Καραντώνης γεννιέται το 1838 στα τουρκοκρατούμενα από το 1523 Δωδεκάνησα, αποκαλούμενα Νότιες Σποράδες. Η γενέτειρά του Κάλυμνος, γνωστή ως το Νησί των Σφουγγαράδων, φιλοξενεί το πατρικό του στη Χώρα, παλιά ιστορική πρωτεύουσα του νησιού, απλωμένη στη σκιά του ομώνυμου μεσαιωνικού κάστρου.

Αντώνιος Συμ. Καραντώνης
Φιλολόγος
1838-1908

Είναι το πρώτο παιδί μιας συγκροτημένης οικογένειας. Ο πατέρας του Συμεών (Χατζής¹ και Αναγνώστης²), προσωπικότητα χαρισματική και γενναιόδωρη και η σύζυγός του Αικατερίνη Χατζηθεοδώρου αποκτούν επτά παιδιά. Από τα αγόρια, τα τρία καταξιώνονται στο εμπόριο σπόγγων με οίκο σε Ρωσία και Αμερική, ενώ τα άλλα δύο στα γράμματα και στην επιστήμη. Τα δυο κορίτσια παραμένουν στο νησί και παντρεύονται επιφανείς

¹ Προσκυνητής των Αγίων Τόπων δηλ. της Ιερουσαλήμ.

² Κατώτατος εκκλησιαστικός βαθμός, με αντικείμενο την ανάγνωση των περικοπών της Αγίας Γραφής κατά τη Θεία Λειτουργία.

συμπατριώτες τους.

Η προγονική καταγωγή του από την πλευρά του πατέρα του ανάγεται στη **Μάνη**. Ως γνωστό, οι Μπενάκηδες³³ πρωτοστατούν στην αποτυχημένη Ορλωφική επανάσταση (1770) και σκορπίζονται ανελέητα. Ο νεαρός επαναστάτης βρίσκει τελικά καταφύγιο στην Κάλυμνο, παραμένει και εντάσσεται στην τοπική κοινωνία.

Στην επόμενη γενιά, ο γιος του Αντώνης, λόγω της ηλιοκαμένης επιδερμίδας του, παρωνομάζεται “καρά Αντώνης”, μελαψός Αντώνης και έκτοτε πλέον Καραντώνης. Στοχοποιημένο το πραγματικό του επώνυμο θα παραμείνει ανομολόγητο λόγω των συνθηκών, κρυμμένο αντάμα με το μανιάτικο γιαταγάρι του.

Από Μπενάκη σε Καραντώνη και από γενιά σε γενιά, η οικογένεια κερδίζει το στοίχημα της επιβίωσης. Αλλά τη μανιάτικη καταβολή από την **πρώτη πατρίδα** του ο απόγονος εκπαιδευτικός Αντώνης φαίνεται πεισματικά να φυλάσσει ως παρακαταθήκη, στους χρόνους τους κατοπινούς.

Στο σημείο αυτό, αξίζει να ρίξουμε μια σύντομη ματιά στα χρονικά του ακριτικού νησιού και στις ιδιόμορφες ιστορικοκοινωνικές συνθήκες που σφυρηλατούν τη φυσιογνωμία του.

Το νησί είναι άγονο. Πάνω στην πέτρα του δε φυτρώνει παρά μόνο το πείσμα και το θυμάρι. Οι κάτοικοί του δεν έχουν άλλο τρόπο για τον επιούσιο από το να κουρσεύουν στους κάμπους του βυθού το πολύτιμο σφουγγάρι. Άδικος εργοδότης η θάλασσα στη σκληρή συναλλαγή της με τον φτωχό σφουγγαρά, έτσι που η Κάλυμνος να αποτελεί το πλέον μαυροφορεμένο κομμάτι της νησιώτικης πραγματικότητας.

Η θλιβερή αυτή αποκλειστικότητα αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στην πατροπαράδοτη επιταγή για *σφουγγάρι, για τομάρι*⁴. Όμως, υπάρχει και η εναλλακτική για *φελλάι, για σφουγγάρι*. Το *φελλάι*, δηλαδή τα Γράμματα είναι ο άλλος δρόμος, που θα δώσει στον Καλύμνιο τη δυνατότητα να αλλάξει τη μοίρα του!

³ Οι Μπενάκηδες, προύχοντες της Μάνης, πρωτοστατούν στα Ορλωφικά και διασκορπίζονται. Ένας κλάδος διαφεύγει στη Χίο με απόγονο τον Αντώνη Μπενάκη (γεν.1800), παππού του Αντώνη Εμμ. Μπενάκη, βιομήχανου, πολιτικού, ευεργέτη και ιδρυτή του Μουσείου Μπενάκη (του «Τρελαντώνη» της Π. Δέλτα). Άλλος κλάδος φθάνει στην Κάλυμνο μέσω Ρόδου.

⁴ Για να βγάλεις το σφουγγάρι, αφηφάς τη ζωή σου.

Η καταβολή του ετήσιου φόρου υποτέλειας, της “μαχτού” στον κατακτητή, παρά τη φτώχεια, εξασφαλίζει κυρίως το προνόμιο της ανεμπόδιστης παιδείας. Ο πληθυσμός, αμιγώς ελληνικός και ορθόδοξος, γαλουχημένος ανέκαθεν με την προφορική λαϊκή παράδοση, διεκδικεί τώρα για τα παιδιά του γνώση και εκπαίδευση καταρτισμένη.

Έτσι, φτάνουμε στη Λαϊκή Εξέγερση του 1837, την εποχή της Τετρανήσου. Αιματηρός κοινωνικός αναβρασμός μεταξύ αρχόντων και εκπροσώπων του λαού για θέματα παιδείας και φορολογίας ταλανίζει την Κάλυμνο.

Παράλληλα, ο Αντώνης κάνει τα πρώτα του βήματα στη ζωή σε μια τραγική συγκυρία, «Τον Καιρό του Θανατικού»⁵. Η ευλογιά και η χολέρα, που μαστίζουν την Ανατολή, ξεσπούν διαδοχικά στο νησί και αναγκάζουν τους κατοίκους να φύγουν στα βουνά και στα κοντινά ξερονήσια. Η Κάλυμνος ερημώνει για μια τριετία, αλλά αντέχει στα δύσκολα και επουλώνει τις πληγές της.

Την εποχή εκείνη, δύο λαμπροί ελληνομαθείς εκπαιδευτικοί επιστρέφουν στο νησί τους, ο ιεροδιάκονος Ιεζεκιήλ Παπουτσίνας (1790-1865) και ο Νομικός Καλαβρός (1800-1895). Πρόκειται για τους διδύμους *Προμηθείς των Γραμμάτων* στην Κάλυμνο⁶, σύμφωνα με το γυμνασιάρχη και συγγραφέα Γιάννη Ζερβό. Ο Καραντώνης γίνεται, λοιπόν, αποδέκτης άρτιας και εμπνευσμένης παιδείας, που θα του ανοίξει το δρόμο για το Πανεπιστήμιο Αθηνών. Μετά την αποφοίτησή του, έρχεται η σειρά του να επιστρέψει για να διδάξει στο νησί.

Ήδη από το 1863, ίσως και νωρίτερα, προσλαμβάνεται στο νεοσύστατο Ελληνικό Σχολείο Καλύμνου⁷, δηλαδή στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. Είναι το νέο αίμα στον αγώνα για την αναβάθμιση της παιδείας, που για το Νησί των Σφουγγαράδων αποτελεί, μετά την ελευθερία, το ύψιστο αγαθό.

Έτος 1869, “Τον καιρό των Τουρκώ(ν)”⁸. Έτσι αποκαλούν οι Καλύμνιοι το χρονικό του 1869, ορόσημο ομόψυχης αντίστασης αρχόντων και

⁵ Η επιδημία χολέρας, που μεταφέρει πλοίο από το Κουσάντασι το έτος 1838 και αποδεκατίζει τον πληθυσμό.

⁶ «Ιστορικά Σημειώματα» Γιάννη Κλ. Ζερβού.

⁷ Οργανωμένο κοινοτικό δευτεροβάθμιο σχολείο (Γυμνάσιο), που λειτουργεί το έτος 1863-64 για πρώτη φορά με την οικονομική ενίσχυση των πλέον ευκατάστατων Καλύμνιων. Ενδεχομένως, υπήρξε προγενέστερο υποτυπώδες δευτεροβάθμιο σχολείο.

⁸ Του γυμνασιάρχη Γ. Κουκούλη, ο οποίος παρουσιάζει «Το χρονικό του 1869», όπως το συνέγραψε ο απόπτης μάρτυρας Νικόλαος Τηλιακός (Προύζος). Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος Γ' (1984).

λαού, όταν ο Αχμέτ Πασάς επιχειρεί να τους αφαιρέσει τα προνόμια και να επιβάλει την Καϊμακαμία. Τριάντα τρεις μέρες κρατά ο αποκλεισμός του νησιού από θάλασσα και ξηρά με φυλακίσεις και βαναυσότητες.

Διαβάζουμε από “Το χρονικό του 1869” του Νικολάου Τηλιακού (Προύζου), αυτόπτη μάρτυρα των γεγονότων, το οποίο αποτελεί και την αυθεντική πρωτογενή ιστορική πηγή των δραματικών εξελίξεων:

«..Την 18ην Φεβρουαρίου έστειλεν ο Πασσάς γραπτήν απόφασιν (...) ευθύς άμα την ανέγνωσαν έκαναν συνέλευσιν εις τον Πρόδρομον και απ’ εκεί μετέβη ο λαός εις το σπήτι του Καραντώνη (...) και έκαναν αναφοράν (...). Την 26ην Φεβρουαρίου έστειλεν ο Πασσάς αξιωματικόν του (...) αμέσως εγένετο συνέλευσις εις του Καραντώνη και μετέβη όλος ο λαός έως εις τον Θεολόγον (...). Την 6ην Μαρτίου (...) δύο ώρας πριν νυκτώση εγένετο συνέλευσις εις την Παναγίαν (...) και έθεσαν εις το μέσον το Ιερόν Ευαγγέλιον (...) και όταν ωρκίζοντο οι άνθρωποι έτρεχον τά δάκρυα από τους οφθαλμούς των (...). Την 17ην Μαρτίου τρεις ώρας μετά το μεσονύκτιον εκίνησεν ο Πασσάς με τον στρατόν και ανέβηκαν εις την Χώραν (...) μέχρι της Ανατολής του ηλίου (...) εσπούσαν τας θύρας(...)»

Η οικία του Συμεών Καραντώνη πρωτοστατεί στις συνελεύσεις και στοχοποιείται. Ο φιλόλογος και πρωτότοκος γιος Αντώνης, που υπερασπίζεται την οικογενειακή του εστία μα πρώτιστα τον όρκο και την πατριωτική του τιμή, αντιμέτωπος με το οθωμανικό ξίφος αποτελεί ένα από τα θύματα της μεταμεσονύχτιας αιματοχυσίας. Γλιτώνει μόλις τη ζωή του, αλλά χάνει το χέρι του, το αριστερό...

Γιατί με το δεξί θα συνεχίσει να γράφει... στη γλώσσα που του έδωσαν οι αμμονδιές του Ομήρου στις άλλες δικές του πατρίδες.

Ήδη ηλικιακά βρίσκεται στην τρίτη δεκαετία. Εργένης, εκπαιδευτικός προικισμένος, ευπαρουσίαστος και ...μονόχειρας. Και προπαντός αντιήρωας. Ο αυτοσεβασμός του δοκιμάζεται. Στον αντίποδα ο οίκτος, τα αμήχανα βλέμματα στο σχολείο, τα κρυφά δάκρυα της μάνας στο σπίτι. Ο μοναχισμός είναι μια σκέψη. Είναι ο άλλος δρόμος...

Περί το 1873, εγκαταλείπει τη **δεύτερη πατρίδα** του, την **Κάλυμνο**, για να μονάσει στη Μικρασιατική γη που αγνοφαινεται απέναντι. Στο σημείο αυτό της πορείας του υπάρχει κενό περίπου πενταετές.

Σε ποιο μοναστήρι πήγε, αν πήγε, σε ποιο σχολείο δίδαξε, αν δίδαξε. Από τη μεριά της οικογένειας η πληροφόρηση περιορίζεται στον ισχυρισμό πως άλλαξε απόφαση, ευθύς μόλις συνειδητοποίησε τις εκεί επιτακτικές

ανάγκες για ελληνομάθεια. Ότι τελικά η εκπαίδευση επικράτησε του μοναχισμού, που ίσως δεν ήταν της ιδιοσυγκρασίας του.

Μία ακόμα πληροφορία από την ίδια πηγή είναι ότι την περίοδο αυτή φοίτησε σε κάποιο από τα ανώτατα εκπαιδευτήρια της Σμύρνης σε άλλο επιστημονικό αντικείμενο, αυτό των Μαθηματικών. Την εκδοχή αυτή έρχεται να ενισχύσει η μαρτυρία του αξιοσέβαστου Συλλαίου εκπαιδευτικού Ιωάννη Ν. Ιεσσαί, ο οποίος γεννήθηκε, έζησε και δίδαξε στη Σύλλη, ότι ο Καραντώνης ήταν «φιλόλογος αλλά και μαθηματικός» και επαναλαμβάνει «προικισμένος με σπάνια προσόντα φιλολόγου και μαθηματικού» και παρακάτω «την επόμενη ημέρα edίδασκε Μαθηματικά, Πρακτική και Θεωρητική Αριθμητική, Γεωμετρία, Τριγωνομετρία».⁹ Καταλήγουμε, λοιπόν, στην επικρατέστερη πιθανολόγηση ότι ο Καραντώνης κατά την πρώτη πενταετία της μετοίκησης του στη Μικρασία είναι διδάσκαλος και διδασκόμενος συγχρόνως. Ο δοκιμαζόμενος ψυχισμός του βρίσκει διέξοδο σε ένα αλισβερίσι γνώσεων, παίρνει και δίνει, εκπαιδεύεται και εκπαιδεύει, γιατί παράλληλα έχει να καλύψει και τις προσωπικές του βιοποριστικές ανάγκες.

Είναι λίγο πριν από το 1880, όταν ο Καραντώνης εμφανίζεται πλέον στη **Σπάρτη** της μικρασιατικής ενδοχώρας, που θα γίνει η **τρίτη πατρίδα** του για τα επόμενα περίπου είκοσι χρόνια.

Εδώ, οι γνώσεις μας φωτίζονται κυρίως από γραπτές πηγές. Διαβάζουμε, λοιπόν, στο βιβλίο «Η Σπάρτη της Μ. Ασίας» του Βάσου Η. Βογιατζόγλου¹⁰ (εκδ.1992):

«Το πρώτο, πλήρες, εξατάξιο δημοτικό σχολείο ιδρύεται στα 1880. Η κοινότητα των Χριστιανών για να βοηθήσει στην ίδρυση νέων σχολείων στην Σπάρτη μετακαλεί τον Καλύμνιο Αντώνη Καραντώνη, γυμνασιάρχη με πείρα, ήθος και οργανωτικές ικανότητες. Ο περίφημος αυτός εκπαιδευτικός με τη βοήθεια των προηγούμενων, (...) ίδρυσε στα 1880 επίσης, το

⁹ «'Αχ, Μικρασία!» της Ναυσικάς Ιεσσαί-Κασιμάτη, (εκδ. Αρμός, 2018). Η συγγραφέας είναι εκπαιδευτικός Μικρασιάτισσα, Συλλαία δεύτερης γενιάς, με πολιτισμική δράση και λογοτεχνική γραφή.

¹⁰ Ο Ηρακλής Η. Βογιατζόγλου, παιδίατρος, από γονείς πρόσφυγες Μικρασιάτες, ασχολήθηκε επισταμένα με την Ποίηση καθώς και με την Ιστορία και Λαογραφία του Μικρασιατικού Ελληνισμού. Είναι γνωστός για το πλούσιο ποιητικό και συγγραφικό του έργο και έχει αποσπάσει σημαντικότερες τιμητικές διακρίσεις και βραβεία.

πρώτο άρτιο Σχολαρχείο στην Σπάρτη με δέκα τάξεις (Ημιγυμνάσιο). Το σχολείο αυτό, (...) υπήρξε διάσημο σε όλη την Ανατολή (...).

Επίσης, ο εκ Σπάρτης εκπαιδευτικός και συγγραφέας Χάρης Δ. Σαπουντζάκης¹¹ στο βιβλίο του «Η Ελληνική παιδεία στη Σπάρτη Πισιδίας» (εκδ.1983) παραθέτει: «Ένας δεινός φιλόλογος, που έχει χάσει τον αριστερό του βραχίονα στον πόλεμο κι είναι γιομάτος εθνικών παλμό. Παίρνει τη διεύθυνση του Ελληνικού σχολείου ή Σχολαρχείου. Στις μέρες του η εκπαίδευση προόδευσε θεαματικά. Έμεινε πάρα πολλά χρόνια στη Σπάρτη, αφού νυμφεύτηκε Σπαρταλιά».

Η τουρκόφωνη Σπάρτη απλώνεται στους πρόποδες της χιονοσκεπαστης κορυφογραμμής του Ταύρου, σε υψόμετρο 1000 περίπου μέτρων. Τρεχούμενα νερά, ανθισμένοι ροδώνες και γελαστοί κερασόκαμποι συνθέτουν το σκηνικό μιας παραδεισένιας φύσης.

Πολυάριθμη και ακμαία η ελληνορθόδοξη μειονότητα, φυτεμένη στην καρδιά της Τουρκίας, έμαθε να επιβιώνει με συνετή στρατηγική, εγρήγορση και ετοιμότητα, σε γόνιμη διακοινοτική γειτονία με τον προαιώνιο εχθρό της. Η Δημογεροντία, η Σχολική Εφορία, η Εκκλησία, οι Επιτροπές, με τη γενναϊόδωρη στήριξη δραστήριων και οικονομικά ακμαίων Σπαρταλήδων, κυρίως εμπόρων και ταπητουργών, συμβάλλουν στη συνοχή μιας κοινότητας κλειστής και σφυρηλατημένης. Μειονότητας εμπλουτισμένης με έθιμα πληθωρικά και παραδόσεις αυστηρές και απαράγραπτες, που θέτει στην απόλυτη προτεραιότητά της την ελληνική γλώσσα και παιδεία ως ασπίδα ενάντια στην τουρκόφωνη αλλοτρίωση.

Ποιο άραγε ισχυρό κίνητρο ή ποια συναισθηματική καταγραφή οδηγεί τον Καραντώνη στα μακρινά ενδότερα, δε γνωρίζουμε.

Η στενή πνευματική και εμπορική σχέση της Σπάρτης με την ήδη προσιτή του Σμύρνη ή οι κοινωνικοπολιτισμικές της δομές, που προσομοιάζουν με τις επικρατούσες στο νησί του; Η πιθανολογούμενη πελοποννησιακή καταγωγή της Σπάρτης, κοινή με τη δική του; Ή μήπως το άσβεστο

¹¹ Ο εκπαιδευτικός και Σχολικός Σύμβουλος Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης Χάρης Δ. Σαπουντζάκης, από γονείς Μικρασιάτες, διετέλεσε Αντιδήμαρχος Ν. Ιωνίας με αρμοδιότητες στην Παιδεία και στον Πολιτισμό. Επίσης Πρόεδρος της Ενώσεως Σπάρτης Μ. Ασίας επί σειρά ετών με πλούσιο συγγραφικό έργο, ιδιαίτερα για τη Σπάρτη της Μ. Ασίας.

πάθος του για τον Ελληνικό Λόγο, τον Μέγα, που δοκιμάζεται και εκτοπίζεται από την τουρκική τοπολαλιά;

Τεκμηριωμένη κάποια απάντηση βρίσκουμε στο βιβλίο «La caractere Grec de l' Asie Mineure. Temoignages», «Ο Ελληνικός χαρακτήρας της Μικράς Ασίας. Τεκμήρια» από το Γάλλο αρχαιολόγο, μελετητή και περιηγητή Gaston Deschamps, που είχε επισκεφτεί τη Μικρασία τα έτη 1890 και 1904. Ο Deschamps ομολογεί εντυπωσιασμένος με την προσωπικότητα του γέροντα πλέον καθηγητή Καραντώνη. Όταν επισκέπτεται μάλιστα την τάξη του, βρίσκεται μπροστά σε μαθητευόμενους κάθε ηλικίας, πατεράδες, παππούδες και εγγόνια συγχρόνως. Οι Έλληνες αυτοί ντρέπονται που είναι τουρκόφωνοι, γι' αυτό προσπαθούν με σπαστά λόγια και νοήματα να εξηγήσουν το βάνουσο τρόπο της αποκοπής της άκρης της γλώσσας, που τους ανάγκασε να στερηθούν έκτοτε τη μητρική τους λαλιά.

Από το πρωινό Αρρεναγωγείο (Μεγάλο Σχολείο) στο νυχτερινό, ο Καραντώνης είναι ο ακούραστος εργάτης της εκπαίδευσης, αλλά ταυτόχρονα μια σεβάσμια, δυναμική προσωπικότητα με ευρύτερες αναζητήσεις και αδιαμφισβήτητο κύρος.

Ο προαναφερόμενος Σπαρταλής στην καταγωγή Β. Βογιατζόγλου ιστορεί χαρακτηριστικά ότι στο τέμενος του Τζεμαβλουσού «σωζόταν μια ανεκτίμητης αξίας συλλογή σε πάπυρους και θησαυρούς, αυστηρά φυλαγμένη σε πέτρινο δωμάτιο (...), από την οποία μόνο ο γυμνασιάρχης Καραντώνης με την ευστροφία του και δωροδοκώντας τον φύλακα, είχε καταφέρει να αποσπάσει πολύτιμο αρχαίο σύγγραμμα “περί Ιατρικής”».

Στη Σπάρτη ο Καραντώνης νυμφεύεται την ελληνορθόδοξη σπαρταλιά Αικατερίνη Χατζησωτήρογλου, τουρκόφωνη, την οποία με ζήλο ελληνοεκπαιδεύει, ενώ ο ίδιος ουδέποτε ξεστόμισε έστω και μία λέξη τουρκική. Αποκτούν τέσσερα κορίτσια, τα οποία προικίζει με ονόματα επιλεγμένα από το πάνθεο της ελληνικής ονοματολογίας, σύμφωνα με τα ιδεώδη του: Αγαρίστη, Μπουμπουλίνα, Σαπφώ και Ανθούσα.

Προς το τέλος του 19ου αιώνα, η Σύλλη, το ελληνόφωνο, χριστιανικό «γκιαούρκιο», χωριό των απίστων, όπως το αποκαλούν οι Τούρκοι, σε απόσταση αναπνοής από το σκληροπυρηνικό ισλαμικό Ικόνιο, οργανώνει με πάθος την αναβάθμισή της στην εκπαίδευση και γίνεται η **τέταρτη πατρίδα** του Καραντώνη.

Η Σύλλη απλώνεται αμφιθεατρικά στις πλαγιές μιας στενής κοιλάδας. Τα βουνά ολόγυρα κατηφορίζουν τα νερά τους στο χείμαρρο (τσάι), που τη

διαπερνά καταμεσίς, με λιγοστά γεφύρια να ανταμώνουν τις όχθες του. Λαξευτές σκίτες και υπόσκαφοι ναΐσκοι στους λόφους ολόγυρα προσδίδουν υποβλητική παρουσία στο βραχώδες και άξενο.

Εδώ, αντικείμενο γλωσσολογικής έρευνας αποτελεί ένα ιδιόμορφο γλωσσικό ιδίωμα, που διαμορφώθηκε σε μια παρεφθαρμένη ελληνική με δωρικές και βυζαντινές λέξεις, λόγω ίσως και της θρυλούμενης, κατά μία εκδοχή, αποκοπής της άκρης της γλώσσας, της γλωσσοτόμησης.

Ο Συλλαίος στην καταγωγή Τάκης Α. Σαλκιτζόγλου¹² στο βιβλίο του «Η Σύλλη του Ικονίου» αναφέρεται στον καταγόμενο από τη Μάνη Καραντώνη, ενώ η Συλλαία εκπαιδευτικός και συγγραφέας Ναυσικά Ιεσσαί Κασσιμάτη¹³ στο βιβλίο της «Άχ, Μικρασία!» κάνει εκτενή λόγο γι αυτόν: «Ο μονόχειρας Α. Καραντώνης, που διετέλεσε διευθυντής του Σχολαρχείου, (...) ήταν ο σπουδαιότερος καθηγητής με ευρύ πεδίο δράσεως, που έδωσε ώθηση στην πρόοδο των μαθητών και αφήκε αλησμόνητον μνήμην στους κατοίκους. Ήτο Δωδεκανήσιος, προικισμένος με σπάνια προσόντα φιλολόγου και μαθηματικού και ηργάζετο ευμεθόδως διά την εκπλήρωσιν της ανθρωπιστικής και εθνικής αποστολής του».

Από τη Σύλλη, όλοι στο κουρμπέτι, στην ξενιτιά όλοι για το εμπόριο, είναι η χαρακτηριστική προτροπή προς τους προικισμένους με σπάνιο εμπορικό δαιμόνιο Συλλαίους, πάνω στην οποία, σε συνδυασμό και με την τέχνη της ταπητουργίας, οικοδομήθηκε ο αστικός τρόπος ζωής τους και το σύστημα αξιών, μεταξύ των οποίων και η στροφή των παιδιών τους προς την παιδεία.

Χαρακτηριστική, εξάλλου, του σεβασμού προς το πρόσωπο του εκπαιδευτικού λειτουργού και της εμπιστοσύνης των γονέων προς αυτόν είναι η έκφραση *Δάσκαλε, εσύ το κρέας κι εγώ τα κόκαλα*¹⁴, προτροπή, που ήδη ο Καραντώνης γνωρίζει από τη νοοτροπία στο νησί του.

Σε μια αμφίδρομη σχέση, η εκπαίδευση έδωσε, δηλαδή διαμόρφωσε επιτυχημένους εμπόρους και στη συνέχεια, πήρε σε οικονομική και χορη-

¹² Ο επίτιμος δικηγόρος Αθηνών Τάκης Σαλκιτζόγλου είναι ιστοριοδίφης - λαογράφος, συγγραφέας ιστορικών βιβλίων, μονογραφιών και άρθρων μικρασιατικού ενδιαφέροντος. Επίσης, Πρόεδρος της Ενώσεως Συλλαίων.

¹³ «Άχ, Μικρασία!» της Ναυσικάς Ιεσσαί- Κασσιμάτη, ό.π.

¹⁴ Προτροπή του γονιού προς το δάσκαλο να είναι όσο αυστηρός χρειαστεί με το παιδί του, προκειμένου να μάθει γράμματα.

γική στήριξη, στην οποία οφείλει την ανέγερση του εντυπωσιακού διώροφου Σχολείου. Από την περιφορά του δίσκου στις εκκλησίες, ειδικά ονοματισμένου για την παιδεία, μέχρι τους εράνους και τις εισφορές από κάθε δυνατή πηγή, η προθυμία των Συλλαίων για την κάλυψη των εκπαιδευτικών αναγκών με την πλέον έντιμη διαχείριση, είναι υποδειγματική.

Επίσης, πληροφορίες για τον καθηγητή Αντώνη Καραντώνη αντλούμε και από τις οδοιπορικές εντυπώσεις του συναδέλφου του αείμνηστου εκπαιδευτικού Γεωργίου Ασκητόπουλου, ονομαστού θεματοφύλακα της μικρασιατικής λαογραφίας, ο οποίος κατά την ίδια περίοδο διετέλεσε καθηγητής στο σχολείο της Σύλλης το 1901-1902 και επιθεωρητής του το 1914, ως εξής: «Καρποφορωτάτη και αποτελεσματική υπήρξεν η διδασκαλία του Α. Καραντώνη εν Σύλλη διότι ανέδειξε δια της δραστηριότητας, επιμελείας και ικανότητας αυτού εκατοντάδας μαθητών, κατεχόντων επιζήλους θέσεις εν τη κοινωνία. Οι ευγνώμονες δε μαθηταί δεν λησμονούσι το όνομα τούτου πεπειραμένου και ευσυνειδήτου διδασκάλου, του οποίου τας αρετάς και τα προσόντα υπερηφάνως αναφέρουσι».¹⁵

Στους φακέλους του Κέντρου Μικρασιατικών Σπουδών βρίσκουμε ότι ο περίφημος δάσκαλος Μαυροχαλυβίδης σημειώνει αναφερόμενος στον επίσης σπουδαίο Συλλαίο συνεργάτη του Γ. Καρίπογλου «Τελείωσε το σχολαρχείο της πατρίδας του όταν αυτό άκμαζε στην εποχή του καθηγητή Καραντώνη, που αφήκε όνομα για το ζήλο του που δεν τον έφτανε η μέρα και εξακολουθούσε τα μαθήματα και τη νύχτα με τη λάμπα».

Η Νέλλη Μελίδου-Κεφαλά, αρχαιολόγος και λαογράφος, επίτιμη διευθύντρια του Λαογραφικού και Εθνολογικού Μουσείου Μακεδονίας-Θράκης, στο βιβλίο της «Πρόσφυγες από τη Σίλλη Ικονίου» έχει συγκεντρώσει απομαγνητοφωνημένες συνεντεύξεις πληροφορητών πρώτης και δεύτερης γενιάς, όπως τις άκουγαν από τους γονείς τους αναφερόμενες στον Καραντώνη.

Από τις μαρτυρίες που εισέπραξα αυτοπροσώπως, χαρακτηριστική είναι και εκείνη της δισεγγονής του Σαφούς: «Παιδάκι ήμουνα στη Θεσσαλονίκη, κρατούσα τον πατέρα μου από το χέρι. Περνούσα πρώτη φορά από κείνο το δρόμο, υπήρχε ένα καφενείο. Είδα ξαφνικά να σηκώνονται όλοι, να χαιρετούν τον πατέρα μου, ...θυμάμαι με πόσο σεβασμό! “Ο προπάπ-

¹⁵ «Από τα Φλαβιανά εις την Σάμον», Οδοιπορικά Εντυπώσεις του καθηγητή Αρέθα Αργαίου (ψευδώνυμο του Γεωργίου Ασκητόπουλου).

πους σου ήτανε σπουδαίος δάσκαλος, πριν πολλά χρόνια, στη Μικρασία”, μου είπε. “Οι κύριοι αυτοί είναι παιδιά των μαθητών του”».

Επίσης, σχετική με την κατάρτιση και την εργασιομανία του Καραντώνη είναι η μαρτυρία του καταγόμενου από τη Σύλλη Σιλβέστρου Παπάζογλου, μέλους του Δ.Σ της Ένωσης Συλλαίων, όπως την θυμάται από τους δικούς του, ότι ο Καραντώνης υπήρξε και δεινός Μαθηματικός, ώστε χαρακτηριστικά να τον αποκαλούν «ο μαθηματικότατος». Καθημερινά δε, αφιερωμένος στην πολύωρη και εξαντλητική διδασκαλία, συνήθιζε να αφαιρεί τον πρόσθετο βραχίονα σε κοινή θέα, να τον τοποθετεί στη κρεμάστρα πίσω από την πόρτα της τάξης και να συνεχίζει με πάθος το μάθημα.

Οι συγκλίνουσες από διαφορετικές πηγές πολλαπλές μαρτυρίες διευκολύνουν στην αξιόπιστη αποτύπωση της πραγματικότητας.

Η παρούσα αναζήτηση, όμως, μου επιφύλαξε και τη συγκίνηση να βρεθώ για πρώτη φορά μπροστά σε πρωτότυπη, ενυπόγραφη επιστολή του -τη μοναδική μέχρι σήμερα- που οφείλουμε στο αρχείο της «Ανατολής», ονομαστού σωματείου που εργάστηκε με ζήλο για την ενίσχυση της ελληνομάθειας στο μικρασιατικό χώρο και το οποίο φιλοξενεί η Εστία Νέας Σμύρνης. Στην απαντητική αυτή επιστολή της 12ης Νοεμβρίου 1903 προς τον πρόεδρο της “Ανατολής” Μαργαρίτη Ευαγγελίδη, ο Καραντώνης με παρρησία επισημαίνει, μεταξύ άλλων, θέματα που διχάζουν την κοινότητα, με αναφορά σε «νεομεθοδιστάς» αλλά και «γλώσσαν στριφνήν», «τα βιβλία είναι ακατάλληλα διά τους παίδας της Σύλλης».

Διαπιστώνουμε, λοιπόν, ότι το κίνημα για την καθιέρωση της Δημοτικής, που ταλανίζει την ελεύθερη Ελλάδα με τη μετάφραση του Ευαγγελίου το 1901 και της “Ορέστειας” το 1903, έχει απήχηση στη μακρινή Σύλλη, όπου η χρήση της αρχαιοελληνικής και της αρχαϊζουσας καθαρεύουσας στην εκπαίδευση εμπλέκεται, κυρίως, με το ιδιόμορφο γλωσσικό ιδίωμα.

Άλλο θέμα στη συγκεκριμένη επιστολή είναι ότι «Η Ιησουιτική προπαγάνδα, εγκαθιδρυθείσα από δωδεκαετίας εν Ικονίω, λυμαίνεται τας αυτού χριστιανικάς κοινότητας, προτείνουσα ως δέλεαρ την γαλλικήν». Αντιπροτείνει, στη συνέχεια, συγκεκριμένη ενέργεια ενάντια στην προσηλυτιστική δράση του ετερόδοξου Γαλλικού Σχολείου.

Ο Καραντώνης αφήνει την τελευταία του πνοή στα χέρια των αγαπημένων του μαθητών στη Σύλλη, στις επάλξεις της παιδείας, το Μαΐο του 1908, πριν προλάβει να επιστρέψει στην αγκαλιά της οικογένειάς του. Και, κατά ευλογημένη συγκυρία, πριν προλάβει να αντικρίσει τον επικείμενο

όλεθρο... Τα παιδιά του, ακολουθώντας τη μικρασιατική περιπέτεια της προσφυγιάς, εγκαθίστανται αρχικά στη Θεσσαλονίκη και φέρνουν στη ζωή έντεκα συνολικά εγγόνια.

Ο Αντώνης υπήρξε για την πατρική του οικογένεια ο μεγάλος απών, που έφυγε, έδρασε και θάφτηκε στη μικρασιατική ενδοχώρα.

Στη δίνη των πολέμων και των Μικρασιατικών εξελίξεων οι συγγενικοί κρικοί έσπασαν και σκόρπισαν, τα ίχνη χάθηκαν και ο Αντώνης έγινε μνήμη σεπτή στο οικογενειακό ψυχοχάρτι...

Έναν αιώνα μετά...

Ανέλπιστη, ευτυχής συγκυρία υπερατλαντικής εμβέλειας, από εκείνες που δε χωράει ο νους, αλλά η ζωή ανεξήγητα ξέρει να γράφει, έσμιξε ξανά τα εγγόνια των εγγονιών, οι μνήμες ζύπνησαν και συναρμολογήθηκε από την αρχή της η ιστορία του Αντώνη.

Σε εμένα, απόγονο της ευρύτερης οικογένειας, έμεινε η έντιμη έρευνα, η διασταύρωση των πηγών και η καταγραφή τους.

Αειδίνητον όφλημα, όπως θα έλεγε ο ίδιος στη λόγια γραφή του.

ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΥΓΟΥΝΙΑΣ

Φιλολόγος – συγγραφέας

**Η ΣΥΜΜΕΤΟΧΗ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ ΕΙΣ ΤΟΝ ΜΑΚΕΔΟΝΙΚΟ
ΑΓΩΝΑ ΜΕΣΩ ΔΥΟ ΤΕΚΝΩΝ ΤΗΣ**

Η εισήγησίς μου αυτή έχει θέμα επίκαιρον, λόγω της ανακινήσεως του Μακεδονικού Ζητήματος, τα τελευταία χρόνια, από τους ξένους. Είναι μία μικρή συμβολή εις την επιτυχίαν του αγώνος του Ελληνικού Λαού κατά των ξένων επεμβάσεων εις την ζωήν του.

Αλλά τι είναι Μακεδονικόν Ζήτημα; Υπό τον όρον αυτόν εννοούμε την διαμάχην, διαμέσου των αιώνων, μεταξύ του Λαού της Μακεδονίας, γενικά του Ελληνισμού, αφενός και αφετέρου των βορείων γειτόνων μας, των Βουλγάρων παλαιά και των Σκοπιανών σήμερον.

Το Μακεδονικόν Ζήτημα έχει δύο μορφάς: την δυναμικήν και την «διπλωματικήν».

α) Η δυναμική: Οι βόρειοι γείτονές μας, οι Βούλγαροι τότε, επί 14 αιώνας επάλευν με επιδρομάς, σφαγάς και λεηλασίας, ν' αρπάξουν την Μακεδονίαν. Ενώ οι βυζαντινοί Έλληνες εκχριστιάνισαν και εκπολίτισαν όλους τους σλαβικούς λαούς της ανατολικής, νοτίου και κεντρικής Ευρώπης (και όλοι σχεδόν σέβονται τον Ελληνισμόν), οι Βούλγαροι όμως, κατά βάθος, δεν ελησμόνησαν τον άγριον, τον βάρβαρον Ούνον πρόγονόν τους.

Και το τελευταίο έγκλημά των εις τα 1941: Μετά την κατάρρευσιν του Μακεδονικού Μετώπου, οι Βούλγαροι εισέβαλον μαζί με τους συμμάχους των Γερμανούς εις την Μακεδονίαν και εις την Θράκην. Έτσι όλη η Ελλάς ήτο σκλαβωμένη εις τους Γερμανούς και Ιταλούς (διπλή σκλαβιά), η δε Μακεδονία και η Θράκη είχαν τριπλήν σκλαβιάν κάτω από τους ναζιστάς, τους φασίστες και τους Βουλγάρους. Φαντάζεσθε πόσον μαύρη ήτον η τριπλή αυτή σκλαβιά !

β) Η διπλωματική όψις του Μακεδονικού Ζητήματος είναι εξίσου ενδιαφέρουσα. Κατ' αυτήν οι Σλάβοι υποστηρίζουν πως η Μακεδονία είναι ιδική των. Με την «επιστημονικήν» οδόν οι Σκοπιανοί προσπαθούν να αποδείξουν πως η Μακεδονία δεν είναι Ελληνική. Προς τούτο διαστρεβλώνουν την ιστορίαν και την επιστήμην της Γλωσσολογίας.

«Ξεχνούν» ότι οι πρόγονοί των ήλθον εις την Βαλκανικήν αιώνας μετά από τον Μ. Αλέξανδρον.

Υποστηρίζει δε η σλαβική γλωσσολογία πως οι αρχαίοι Μακεδόνες δεν είναι μια ελληνική φυλή, όπως είναι οι Αχαιοί, οι Ίωνες, οι Δωριείς κ.ά., αλλά ξεχωριστή ινδοευρωπαϊκή φυλή, όπως ήταν οι αρχαίοι Θράκες, οι Ιλλυριοί, οι Φρύγες, οι Μήδοι, οι Πέρσες κ.ά. συγγενείς μεν με τους Έλληνες, αλλά όχι ελληνικά φυλαί. Βεβαίως, όλους αυτούς τους συγγενικούς των, αλλά και μη συγγενικούς των λαούς τους εξελλήνισαν οι Έλληνες και τους αφομοίωσαν, προσφέροντες εις αυτούς τον ελληνικόν πολιτισμόν και αργότερα και την Ορθοδοξίαν. Ήρχισαν την αφομοίωσιν από τους Θράκες και αφομοίωσαν μετά όλους τους λαούς μέχρι τον Δούναβην. Και, μάλιστα, τον εξελληνισμόν αυτών των λαών τον έκαμαν, συγκεκριμένα, οι Μακεδόνες με τον Φίλιππον και έπειτα με τον Αλέξανδρον. Και, με την εκστρατείαν του Μεγάλου Αλεξάνδρου ύστερον, εξελληνίσθη ολόκληρος η Μ. Ασία, όλοι οι αρχαίοι λαοί της, Φρύγες, Κάρες, Λυδοί, Πέρσες, Μήδοι, Καπαδόκες, Πόντιοι. Βεβαίως, αιώνας πριν τον Αλέξανδρον, είχε αρχίσει ο εξελληνισμός των από τους Έλληνες των ελληνικών πόλεων-αποικιών εις όλα τα παράλια της Μικρασίας και του Πόντου. Μετά από την Μικρασίαν, ο Μέγας Αλέξανδρος εξελλήνισε ολόκληρον την δυτικήν και κεντρικήν Ασίαν μέχρι τας Ινδίας. Και, βεβαίως, εξελλήνισε την Αίγυπτον και έκτισε την περιώνυμον Αλεξάνδρειαν και εδημιούργησε το ελληνικόν βασίλειον της Αιγύπτου με τους Πτολεμαίους.

Έπειτα οι Σλάβοι υποστηρίζουν πως η γλώσσα της Μακεδονίας δεν ήτο μία ελληνική διάλεκτος, όπως είναι η Δωρική, η Ιωνική και λοιπές, αλλά ξεχωριστή τάχα Ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, συγγενική βεβαίως με την Ελληνικήν και τας άλλας Βαλκανικάς γλώσσας, αλλά που δεν προέκυψεν από την Ελληνικήν, παρά απευθείας από την Ινδοευρωπαϊκήν «μητέρα» γλώσσα. Όμως η γλωσσολογική επιστήμη, η αδογμάτιστος και ελευθέρα από πολιτικές και άλλας σκοπιμότητας, ήδη από τον μέγalon γλωσσολόγον μας τον Γεώργιον Χατζηδάκιν, τον «πατέρα» της Ελληνικής Γλωσσολογίας, διεκήρυξε την ελληνικότητα της μακεδονικής διαλέκτου. Απέδειξε δηλαδή, με αδιάσειστα επιστημονικά κριτήρια, ότι η μακεδονική διάλεκτος δεν εγεννήθη και εξελίχθη ξεχωριστά από την «μητέρα» αυτοτελή ινδοευρωπαϊκή γλώσσα, αλλά ότι εγεννήθη και εξελίχθη εντός των κόλπων τής Ελληνικής, ως μία από τας πολλάς διαλέκτους της. Και αυτό αποδεικνύεται από την γλωσσολογικήν διαπίστωσιν ότι μερικοί φθόγγοι τής Ινδοευρωπαϊκής εξελίχθησαν εις άλλους, από τους οποίους προέκυψαν οι αντίστοιχοι ελληνικοί, οι οποίοι πάλιν κατέληξαν εις τους αντιστοίχους Μακε-

δονικούς. Ενώ, αν η Μακεδονική διάλεκτος είχαν εξελιχθεί ερήμην τής Ελληνικής, θα ήσαν διαφορετικοί οι φθόγγοι της αυτοί.

Αλλά ελληνικόν είναι και αυτό το όνομα της Μακεδονίας. Οι άλλοι Έλληνες την ωνόμασαν Μακεδονίαν, την χώραν δηλαδή των «Μακεδνών». Και ο Ηρόδοτος εξηγεί ότι οι κάτοικοί της ωνομάσθησαν «Μακεδνοί» από την ελληνικήν λέξιν «μήκος», δωρικώς «μάκος», επειδή ήσαν υψηλόκορμοι οι Μακεδόνες.

Ένα από τα πλέον χτυπητά επιχειρήματα, τα οποία προβάλλει η σλαβική προπαγάνδα, κατά της ελληνικότητας των αρχαίων Μακεδόνων, είναι οι χαρακτηρισμοί δια τον Φίλιππον ως «βάρβαρον» από τον Δημοσθένη εις τους εναντίον του Μακεδόνα βασιλέως λόγους του μεγάλου ρήτορος εις την Εκκλησίαν του Δήμου των Αθηναίων. Πράγματι ο Δημοσθένης αποκαλεί τον Φίλιππον βάρβαρον, δηλ. του αποδίδει το επίθετον το οποίον απέδιδαν οι αρχαίοι Έλληνες εις τους μη Έλληνες, εις κάθε τι το μη ελληνικόν. Όμως, όπως δείχνει η λογική και αποδεικνύει η ιστορική επιστήμη, οι χαρακτηρισμοί αυτοί του Δημοσθένους είναι απλαί ύβρεις, οφειλόμεναι εις πολιτικόν πάθος ενός πατριώτου αγωνιστού, ο οποίος έβλεπε, με ιεράν αγανάκτησιν, τας ενδόξους Αθήνας, την πατρίδα του, να φθίνει, εξαιτίας των ανοήτων τότε πολιτικών της και τον παμπόνηρον Φίλιππον να εκμεταλλεύεται κάθε αδυναμίαν και κάθε αδεξιότητα των πόλεων της κεντρικής και νοτίου Ελλάδος.

Αντιθέτως μάλιστα οι νότιοι Έλληνες εθεώρουν τους Μακεδόνας ομοεθνείς των, και αυτό αποδεικνύεται εκτός από την συνειδησίαν της εθνικής Πανελληνίου ενότητας, που είχαν οι αρχαίοι Έλληνες, και από το γεγονός ότι οι Μακεδόνες Έλληνες συμμετείχον εις τους Ολυμπιακούς Αγώνας, εις τους πανελληνίους αυτούς Αγώνας, εις τους οποίους μόνον Έλληνες είχαν το δικαίωμα της συμμετοχής. Ακριβώς ο Αλέξανδρος αγωνίζεται εις αυτούς ως απλός αθλητής καιτοι διάδοχος και έπειτα βασιλεύς του ισχυροτέρου τότε ελληνικού κράτους.

Επίσης τον Φίλιππο προσκαλούν, ως Έλληνα και βασιλέα, οι αμφικτυόνες της Δελφικής Αμφικτυονίας, ως διαιτητήν εις την διαμάχην των με τους Φωκείς και ως τιμωρόν αυτών κατά τον λεγόμενον «Ιερόν πόλεμον», που ηκολούθησεν. Έκτοτε ο Φίλιππος συμμετέχει εις το Συνέδριον της Αμφικτυονίας, εις την οποίαν μόνον Έλληνες συμμετείχον, ως σύνοδος και με περισσότερες ψήφους από τους άλλους συνέδρους.

Εις τον Μακεδονικόν Αγώνα έδωσεν και η Κάλυμνος το ηρωικό παρόν της, μέσω των ηρωικών τέκνων της: του **Μητροπολίτου Γρεβενών και Σιατίστης Σεραφείμ Σκαρούλη (1884-1913)**, του οπλαρχηγού **Οικονόμου Ι. Πιζάνη** και άλλων, ανωνύμων.

Είναι γνωστός ο ρόλος τον οποίον έπαιξε κι εδώ, πλάι εις τον Παύλον Μελάν, τον πρωτομάρτυρα της μακεδονικής ελευθερίας, πλάι εις τους άλλους ήρωας αγωνιστάς του Μακεδονικού Αγώνος, η επίσημος Εκκλησία και ο ανώνυμος καλόγερος και παπάς.

α) Πρωτεργάτης εις τον αγώνα των Μακεδονομάχων και ο Μητροπολίτης της Σιατίστης και Γρεβενών, ο Καλύμνιος **Σεραφείμ Σκαρούλης**. Ο δεσπότης Σεραφείμ συμμετέχει, με τον τρόπον του εις τον Αγώνα των Μακεδονομάχων, πλάι εις τον Π. Μελά και τους άλλους αρχηγούς. Εμψυχώνει και ευλογεί τους αγωνιστάς, εμψυχώνει και ευλογεί τους ελληνικούς πληθυσμούς, περιοδεύων εις ολόκληρον την επαρχίαν του.

Ήξερε ο Σεραφείμ την αξίαν και την δύναμιν της Ορθόδοξης Εκκλησίας, της Παιδείας και ιδιαιτέρως της Γλώσσης. Ότι Εκκλησία και Παιδεία ελευθερώνουν τα Έθνη. Την ήξεραν και οι Βούλγαροι συμμορίτες και γι' αυτό κτυπούσαν πρώτα τους ναούς και τα σχολεία και σκότωναν τους ιερείς και τους δασκάλους.

Την Παιδείαν ακριβώς αγωνίζεται να τονώσει και να εξαπλώσει εις όλον τον λαόν ο Καλύμνιος Μητροπολίτης. Παλεύει να διατηρηθούν τα υπάρχοντα σχολεία και κτίζει συνέχεια και άλλα, μιμούμενος τον Άγιον Κοσμάν τον Αιτωλόν. Το εκπαιδευτικόν πρόγραμμα του Σεραφείμ αγκαλιάζει ολόκληρον την Επαρχίαν του.

Δια να μπορεί όμως να αντεπεξέρχεται ο Σεραφείμ εις τας μεγάλας δαπάνας που απαιτούσε το έργον του, επέβαλε το μονοπώλιον του κεριού εις όλην την περιφέρειάν του υπέρ των σχολικών ταμείων, αδιαφορώντας για την αντίδρασιν των εμπόρων, που εθίγοντο από το μέτρον αυτό.

Για όλην αυτήν τη δράση του ο δεσπότης Σεραφείμ έγινε στόχος των Κομιτατζήδων, οι οποίοι σχεδίαζαν τη δολοφονία του. Αλλά επενέβη το Πατριαρχείο και μετέθεσε τον Σεραφείμ σε άλλη Μητρόπολη.

Και τι δεν μας διδάσκει η πράξις αυτή του Καλύμνιου δεσπότη! Μας διδάσκει ότι προορισμός της Εκκλησίας δεν είναι μόνον η τέλεσις των Μυστηρίων, αλλά παραλλήλως και η φροντίδα δια το ψωμί και την Λευτεριά του Λαού της.

β) Ο οπλαρχηγός **Οικονόμος Ι. Πιζάνης (1883-1914)** αγωνίζεται γενναίως, αρχικώς εις τα 1912 εις την Σάμον κατά των Τούρκων κατακτητών και συμβάλλει τα μέγιστα εις την απελευθέρωσίν της και την ένωσίν της με την Μητέρα Ελλάδα. Για τον Πιζάνην γράφει εγκωμιαστικά ο Θεμιστοκλής Σοφούλης, Πρόεδρος της προσωρινής κυβερνήσεως Σάμου και αργότερον Πρωθυπουργός της Ελλάδος.

Ο Πιζάνης έρχεται, μετά εις την Μακεδονίαν και αγωνίζεται γενναίως μαζί με τον Παύλον Μελάν και τους άλλους Μακεδονομάχους κατά των Βουλγάρων κομιτατζήδων.

Μετά την συντριβήν των, ο Πιζάνης δεν ησυχάζει. Έρχεται εις την Β. Ήπειρον, που σπαράζει κάτω από τη σκλαβιά των Αλβανών και παλεύει δια την ανεξαρτησίαν της και την Ένωσίν της με την Ελλάδα. Ο Πιζάνης αγωνίζεται γενναίως, μαζί με τους Βορειοηπειρώτας αρχηγούς κατά των Αλβανών, οι οποίοι ξεπερνούν και τους Βουλγάρους εις σκληρότητα, ταιλαιπωρίας, σφαγάς Ηπειρωτών (άλλωστε, συνεχίζονται αυτά μέχρι σήμερον από τους Αλβανούς κατά των Ελλήνων της Β. Ηπείρου).

Και οι Βορειοηπειρώται νικούν τους Αλβανούς εις όλας τας μάχας. Και εις τα 1914, Μάρτιον μήνα, εις μίαν σφοδρήν μάχην οι Βορειοηπειρώται, υπό τον συνταγματάρχην του Ελληνικού Στρατού, Βορειοηπειρώτην Γεώργιον Βάρδαν, νικούν συντριπτικά τους Αλβανούς, με το βαρύ τίμημα όμως τον ηρωικόν θάνατον του Καλυμνίου Εθνομάρτυρος Οικονόμου Ι. Πιζάνη.

Όμως τας τελευταίας δεκαετηρίδας του 20ού αιώνος και μέχρι σήμερον, επαναλήφθησαν αι ενοχλήσεις κατά της Ελλάδος από τους Σλάβους, με μπροστελάτας τώρα τους Σκοπιανούς. Το γνωστόν αυτό κρατίδιον το κατασκεύασεν εκ του μηδενός ο Ιωσήφ Τίτο, ο οποίος υποστηρίζει πως οι Σλάβοι κάτοικοι των Σκοπίων είναι απόγονοι των αρχαίων Μακεδόνων, απόγονοι του Μεγαλεξάνδρου, πως η εκτρωματική σλαβική των γλώσσα είναι η θεϊκή γλώσσα του Μεγαλεξάνδρου και του μεγάλου Έλληνος φιλοσόφου, του Αριστοτέλους, διδασκάλου του Αλεξάνδρου.

Οι Σκοπιανοί, οι Αλβανοί και οι Τούρκοι είναι τυμβωρύχοι και λησταί της ελληνικής υπάρξεώς μας. Ελάτε, Εθνομάρτυρες Μακρυγιάννη και Κολοκοτρώνη, Καποδίστρια και Πλαστήρα, άγιε Παύλο Μελά, άγιε Δεσπότη Σεραφείμ και πρωτομάρτυρα Οικονόμω Πιζάνη, με την γενναίαν ψυχήν σας να πάρετε εις τα τίμια χέρια σας το τιμόνι του «τρελλο-κάραβου», που λέει

ο ποιητής, και να το φέρετε μέσα εις το απάνεμο λιμάνι, το οποίο έχει δημιουργήσει ο Θεός της Ελλάδος με τα τίμια χέρια των προγόνων μας και να σωθεί και να μεγαλουργεί πάλιν εσαεί η Ελλάς μας, μέσα εις τους ταραγμένους ωκεανούς του σημερινού κόσμου μας!

Γ.Μ.Π. 26-6-2019

Σεραφείμ Σκαρούρης (1884-1913)

Οικονόμος Πιζάνης (1883-1914)

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΓΙΑΜΑΙΟΣ

Εκπαιδευτικός,

Πρόεδρος του Αναγνωστηρίου Καλύμνου «ΑΙ ΜΟΥΣΑΙ»

**ΑΛΕΞΑΝΔΡΟΣ (ΑΛΕΚΟΣ) ΑΝΔΡΕΗΣ: Ο ΚΕΡΚΥΡΑΙΟΣ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΩΝ – ΔΗΜΟΜΗΧΑΝΙΚΟΣ, ΠΟΥ ΑΦΗΣΕ ΑΝΕΞΙΤΗΛΗ
ΤΗ ΣΦΡΑΓΙΔΑ ΤΟΥ ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ, ΤΕΛΗ ΤΟΥ 19^{ου} ΚΑΙ
ΑΡΧΕΣ ΤΟΥ 20^{ου} ΑΙΩΝΑ**

Ο Αλέξανδρος (Αλέκος) Ανδρέης ήταν Κερκυραίος αρχιτέκτων του οποίου η άφιξη και η μόνιμη εγκατάσταση στην Κάλυμνο, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, και συγκεκριμένα κατά τη δεκαετία του 1890, συνέβαλε τα μέγιστα στην επιστημονικά άρτια εκτέλεση των αναπτυξιακών έργων

και των έργων υποδομής του νησιού εκείνη την εποχή. Με το πτυχίο του αρχιτέκτονα στις αποσκευές του ο Αλέκος Ανδρέης, μόλις κατέφθασε στο νησί, αξιοποιήθηκε από τη Δημογεροντία ως δημομηχανικός, δηλ. αρχιτέκτων, πολεοδόμος και εργολάβος μεγάλων και μικρών δημοτικών έργων. Κι εκείνος, με την επιστημονική του κατάρτιση και, κυρίως, με την αυταπόδεικτη από την ποιότητα των έργων που μας άφησε καλλιτεχνική του φλέβα, εισήγαγε, αναμφίβολα, την αρχιτεκτονική γραμμή που ακολουθήθηκε στην Κάλυμνο για σαράντα και πλέον χρόνια και ως εκ τούτου, σε μεγάλο βαθμό άφησε τη σφραγίδα του στο δομημένο περιβάλλον με τα

νεοκλασικά κτίρια που συναντάμε και σήμερα διάσπαρτα σ' όλη την Κάλυμνο.

Επέλεξα να παρουσιάσω στο παρόν Συμπόσιο αυτήν την προσωπικότητα για δύο λόγους: Ο πρώτος είναι αυτός της ανάδειξης - για πρώτη φορά - της πληθωρικής παρουσίας και του πολύπλευρου έργου του ανδρός στο νησί

μας, που στηρίζεται σε αδιάσειστα γραπτά ντοκουμέντα αλλά και σ' αυτά καθ' αυτά τα έργα που ακόμη και σήμερα θαυμάζουμε. Κι είναι, πιστεύω, μια ενδιαφέρουσα αναψηλάφηση του Κερκυραίου αρχιτέκτονα, που συνέδεσε την επαγγελματική του καριέρα ουσιαστικά με την Κάλυμνο.

Ο δεύτερος περικλείει και συναισθηματικό φορτίο. Ο Αλέξανδρος (Αλέκος) Ανδρέης του Ιωάννη υπήρξε ένα από τα δεκατέσσερα φωτισμένα ιδρυτικά μέλη του Αναγνωστηρίου μας το 1904, ο οποίος πρόσφερε ιδιαίτερα πράγματα στο ιστορικό μας Σωματείο με τη μόρφωση και την εν γένει συγκρότησή του στα πρώτα δύσκολα, αναμφίβολα, βήματα του Αναγνωστηρίου, σε καθεστώς Τουρκοκρατίας! Όντας ο ίδιος φορέας νεοφανών καλλιτεχνικών αντιλήψεων και πολιτισμικών ρευμάτων, υπήρξε κομιστής του νέου, του καινούριου για το νησί πολιτισμικού αέρα. Αποτελεί, ως εκ τούτου, η παρούσα εργασία μου γι' αυτόν, μέσα από την καταγραφή της επιστημονικής, κοινωνικής αλλά και οικογενειακής του πορείας στο νησί μας, ένα οφειλόμενο, έστω κι αργά, μνημόσυνο.

Στο νησί μας αφίχθη, σύμφωνα με τα Αρχεία της Δημογεροντίας μας, το 1891. Αμέσως του ανατέθηκε η κατασκευή δύο σχολείων, δύο Αρρεναγωγείων. Το πρώτο ήταν αυτό της Βορείου Πλευράς, στα καταλύματα, στο οικόπεδο της Μεγάλης Παναγιάς ή της Παναγιάς Χωστής της Πόθιας, που επονομάστηκε αργότερα «Σχολείο του Μαύρου» από το όνομα του διευθυντή του Γεωργίου Μαύρου. Εργολάβος του έργου ήταν ο Θεόδωρος Λέντος. Και το δεύτερο, το σχολείο της Νοτίου Πλευράς, αργότερα «Σχολείο του Καβουκλή» από το όνομα κι αυτό του διευθυντή του, του Ιωάννη Καβουκλή, το σχολείο που έφτασε στις μέρες μας με το όνομα «Πέρα Σχολείο», δηλαδή το σημερινό τρίτο. Ο σχεδιασμός και η επίβλεψη στην κατασκευή αυτού του σχολείου -του τρίτου- ανατέθηκε ταυτόχρονα και παράλληλα στον, επίσης μηχανικό, Καλισπέρη.

Απ' τα στοιχεία και τις πληροφορίες που αντλούμε μέσα από τα γραπτά κείμενα της Δημογεροντίας μας από τη χρονιά της άφιξής του και για τέσσερις δεκαετίες, ο Αλέκος Ανδρέης διαδραμάτισε σπουδαίο ρόλο στα τοπικά πράγματα. Τον συναντάμε περισσότερες από εκατό δέκα φορές σε επίσημα έγγραφα της τότε Τοπικής Αυτοδιοίκησης, όπως: Πρακτικά, Συμφωνητικά, Συμβάσεις, Αναθέσεις Έργων, Συμβόλαια, Διοριστήρια, Απολύσεις κλπ. Αυτό σημαίνει ότι ως επιστήμονας, ως αρχιτέκτων είχε κερδίσει την εμπιστοσύνη, την αναγνώριση και την εκτίμηση των δημογερόντων μας. Μπορεί να θεωρηθεί, λοιπόν, ασφαλές τεκμήριο της αποδόσεώς του, της

συνέπειάς του, της φερεγγυότητας και της αξιοπιστίας του το γεγονός ότι οι προσλήψεις του ως δημομηχανικού ήταν συνεχείς κι επαναλαμβανόμενες.

Είναι πολύ δύσκολο, όπως αντιλαμβάνεστε, στο πλαίσιο μιας ομιλίας να προβώ σε μια πλήρη ακτινογραφία της χαρισματικής αυτής προσωπικότητας. Θα προσπαθήσω, εντούτοις, να κάνω μια συμπυκνωμένη αναφορά σ' αυτόν, που θα φωτίσει, πιστεύω, ικανοποιητικά το έργο και την πολιτεία του.

Βουβάλειο Παρθεναγωγείο (Σήμερα Ακαδημία Εμπορικού Ναυτικού)

Όπως προανέφερα εγκαταστάθηκε στην Κάλυμνο το 1891. Ρίζωσε στο νησί, γιατί νομφεύτηκε την Ευφημία Χατζηαλεξίου. Το σπίτι του είναι απέναντι από το Μητροπολιτικό Μέγαρο. Λόγω της επτανησιακής του καταγωγής γνώριζε την ιταλική γλώσσα και γι' αυτό διετέλεσε και διερμηνέας της Ιταλικής Υποδιοίκησης Καλύμνου, στις αρχές της περιόδου της Ιταλοκρατίας. Του άρεσε ιδιαίτερα το θέατρο και οργάνωνε παραστάσεις στο χώρο του Βουβάλειου Παρθεναγωγείου, στις οποίες συμμετείχε και ο ίδιος ως ηθοποιός.

Όπως προείπα, εργάστηκε ως δημομηχανικός της Κοινότητας Καλύμνου, με αντικείμενο την επίβλεψη δημοτικών αλλά και ιδιωτικών οικοδομικών έργων, όπως και την ανέγερση ιδιωτικών κατοικιών.

Υπήρξε μεταξύ άλλων ο αρχιτέκτονας και γενικός επιβλέπων της ανέγερσης του Βουβάλειου Παρθεναγωγείου, της Νικηφορείου Ελληνικής Σχολής, της 1^{ης} και 2^{ης} Σχολής, δηλαδή του «Σχολείου του Καβουκλή» και του «Σχολείου του Μαύρου» αντίστοιχα, του περιβόλου και του λιμενοβραχίονα της Εμποροναυτικής Σχολής, της κατασκευής του Κωδωνοστασίου του Μητροπολιτικού Ναού του Σωτήρος Χριστού, του Φάρου και των εργασιών επισκευής και επέκτασης του λιμανιού, των Δημοτικών Κρεπωλείων, των Δημοτικών Σφαγείων, της Αποθήκης Πετρελαίων, των Δημόσιων Αποχωρητηρίων, του Τουρκικού Διοικητηρίου, του Δημογεροντείου, (το οποίο όμως δεν ολοκληρώθηκε), του Δημοτικού Φαρμακείου στη Χώρα, της κατασκευής δρόμων στην περιοχή Πανόρμου και της λιθόστρωσης παρόδιων οχετών της Πόθιας.

Ο φάρος στο λιμάνι της Καλύμνου

Σ' αυτόν είχε αναθέσει ο Νικόλαος Βουβάλης, στις αρχές της δεκαετίας του 1890, τη συνολική ανακαίνιση και επέκταση της οικίας-προικώου της συζύγου του Αικατερίνης Πελεκάνου- αυτής που λέμε σήμερα «Αρχοντικό Βουβάλη».

Αρχοντικό Βουβάλη

Ο Αλέκος Ανδρέης είχε αναλάβει, επίσης, το χωρισμό και τη χάραξη των κοινοτικών οικοπέδων στην περιοχή του Παλαιού Λεπροκομείου (συνοικία Αγίου Στεφάνου), τα οποία πούλησε η Δημογεροντία σε ιδιώτες, μεταξύ των οποίων και ο Νικόλαος Βουβάλης.

Για να μπούμε στο κλίμα της εποχής εκείνης, θα περιδιαβούμε επιλεκτικά το περιεχόμενο κάποιων Πρακτικών της Δημογεροντίας μας, για να κατανοήσουμε καλύτερα το πνεύμα συνεργασίας των συμβαλλομένων, Δημογεροντίας και Α. Ανδρέη, τους όρους και τις προϋποθέσεις που ετίθεντο σ' αυτές, τις συμβάσεις και τα συμβόλαια, καθώς και τις εργασιακές συνθήκες της περιόδου εκείνης.

Στην **Πράξη με αριθ. 149 της 20ής Ιουνίου του 1891 (βιβλίο 54, σελ. 351)** διαβάζουμε:

Συμβόλαιον για την ανέγερση του Δημοτικού Σχολείου της Βορείου Πλευράς, δηλαδή το μετέπειτα Μαύρου: «[...] Ο Εμμ. Λέντος, αρχικτίστης και ο Νικόλαος Σιφουνιός μετά των δύο υιών του Γεωργίου και Αποστόλη Ν. Σιφουνιού για παραχώρηση από τον πρώτον στους δευτέρους της εξαγωγής και μετακόμισης πετρών για παράθυρα και θύρας του Δημοτικού Σχολείου εκ Πλάτης. Οι δεύτεροι υποχρεούνται να μεταβούν στην Πλάτη αμέσως ίνα εξάγουσιν εξ αυτής πέτρας δια 4 πόρτας του ειρημένου σχολείου και δι' έκαστον παράθυρον. Θα λαμβάνουν γρόσια εξήκοντα (60) αγοραία Καλύμνου, αι πέτραι δε των παραθύρων θα έχουσι μήκος 2 μέτρα. [...]. Άπασαι αι πέτραι θα εξαχθώσι εκ της Πλάτης και θα φθάνωσι μέχρι του Πούντου του Σ. Κρητικού με έξοδα μετακομίσεως του Εμμ. Λέντου».

Πράξη 151 της 20ής Ιουνίου 1891: Συμβόλαιον οικοδομής του εν Ποθαία Δημοτικού Σχολείου Ποθαίας της Νοτίου Πλευράς (βιβλίο 54, σελ. 357), δηλαδή το μετέπειτα Καβουκλή: «Η Δημογεροντία Καλύμνου και η Εφορεία Σχολών και ο Αρχιτέκτονας Αλέξανδρος Ανδρέης και Ιωάννης Καλισπέρης απαιτούσι την πλήρη εφαρμογή του χαραχθέντος σχεδίου επί του οικοπέδου του κατά του Παντίνου εν Ποθαία χωραφίου Καστροβακίνας, χήρας Μιχαήλ Σκόνη, το γένος Μιχαήλ Ζερβού [...] να εκτελέσει κατά γράμμα και υπό την διεύθυνσιν του αρχιτέκτονος Αλέξανδρου Ανδρέη, συμφώνως ταις διατάξεσιν της αρχιτεκτονικής τέχνης [...].

Πράξη 156 της 11^{ης} Ιουλίου 1891: Συμβόλαιο της Δημογεροντίας Καλύμνου (βιβλίο 54, σελ. 367). Αναφέρεται στην « [...] επισκευή Λιμένος Ποθαίας, εσωτερικά –εξωτερικά από τον αρχιτέκτονα Αλέξανδρο Ανδρέη καθώς και ετέρου «κιβωτίου» δια την προέκτασιν του βραχίονος».

Στην **Πράξη της Δημογεροντίας με αριθ. 48, της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1897 (βιβλίο 1, σελ. 164)** αναφέρεται: « [...] Επειδή εθεωρήθη ωφέλιμον και αναγκαίον να έχει η Κοινότης έναν ειδικόν και κατάλληλον υπάλληλον, ίνα επιβλέπει επί των εκάστοτε γινομένων ενταύθα οικοδομών, καθόσον αφορά την τήρησιν της απαιτουμένης τάξεως των δημοσίων οδών και γνωστοποιεί τη Δημογεροντία άπασαν τοιαύτην αταξίαν, ίνα εγκαίρως ενεργώνται τα δέοντα, διώρισε τοιούτον δημομηχανικόν της Κοινότητος Καλύμνου τον κ. Αλέξανδρον Ανδρέην με μηνιαίον μισθόν γροσίων αγοραίων Καλύμνου διακοσίων (200), από της 1^{ης} Φεβρουαρίου καθ' ήν ήρξατο της υπηρεσίας αυτού».

Στην **Πράξη με αριθ. 96, της 26^{ης} Μαρτίου του 1897 (βιβλίο 1, σελ. 208)**, αναφέρεται τούτο: « [...] Εντέλεσθε (κ. Ανδρέη) να παραλάβετε τους Μιχ. Σφουγγαριστόν και Ιωάν. Πελεκάνον και μεταβείτε μετ' αυτών εις

την Χόννη και παρατηρήσετε δια ποίαν αιτίαν κατέρρευσεν η εκεί στέρνα του Θέμελη Π. Διαμαντή και ποίος ο αίτιος της καταρρεύσεως ταύτης. Διαβιβάσετε δε ημίν παρά πόδας του παρόντος την έκθεσίν σας σχετικώς περί των άνω διαβεβαιώσεων».

Στην **Πράξη με αριθ. 397 της 17^{ης} Οκτωβρίου 1905 (βιβλίο 47, σελ. 70 β)**, διαβάζουμε: «[...] Ο Αλέξανδρος Ανδρέης έχει υποβάλει αίτησιν εις τη Δημογεροντία με την οποία ζητεί αύξησιν του μισθού του, γιατί αδυνατεί να ανταποκριθεί εις τας απολύτους οικογενειακάς ανάγκας. Εγκρίνεται αύξησις 100 γροσίων κατά μήνα από 15 Μαρτίου ως το τέλος του Δεκεμβρίου του 1905».

Στην **Πράξη με αριθ. 274 της 7^{ης} Μαρτίου 1908 (βιβλίο 2, σελ. 1 β)**, διαβάζουμε: «[...] Επειδή δια την ρυμοτομίαν της πόλεως και την τακτοποίησιν των δημοσίων οδών και την εν γένει οικοδομήν και δια τας κτηματικές υποθέσεις και διαφοράς είναι ανάγκη να υπάρχει δημομηχανικός, όστις να επιβλέπει εφ' όλων τούτων, εκτός τούτου δε και η επιτροπή του Παρθεναγωγείου, δι' εγγράφου προς την Δημογεροντίαν εκθέσεώς της υπέδειξε την ανάγκην του διορισμού τοιούτου υπαλλήλου, αναγκαιοτάτου όντος εις την αποπεράτωσιν του Παρθεναγωγείου, δια ταύτα διορίζομεν ως τοιούτον τον κ. Αλέξανδρον Ανδρέην με ετήσιον μισθοδοσίαν γροσίων αγοραίων Καλύμνου πέντε χιλιάδων, αριθ. 5.000, αρχομένης από της 1^{ης} Μαρτίου ενεστώτος έτους και πληρωτέαν εκ του δημοτικού ταμείου κατά μηνιαίας δόσεις».

Στο **Πρακτικό με αριθ. 7 της 20ής Ιουνίου 1919 (βιβλίο 33, σελ. 8)**, αναφέρεται: «[...] Επειδή ο κ. Αλέκος Ανδρέης μετέβη εις το υπό την κοινότητα υπαγόμενον ναύδριον "Αγία Κυριακή" και έκαμεν ασβεστοκάμινον χωρίς να υποβληθεί εις πληρωμήν δικαιωμάτων προς το δημοτικόν ταμείον, δια ταύτα η Κοινότης επεικώς φερομένη παραδέχεται όπως αντί πληρωμής προς την Κοινότητα αναλάβει εκουσίως να επιδιορθώσει και αποπερατώσει την εν τω ειρημένω ναύδριω ευρισκομένην παλαιάν στέρναν. Η δε Κοινότης, εκτός του δικαιώματος όπερ παρέσχε εις αυτόν δια το ασβεστοκάμινον, επιτρέπει εις αυτόν ακόμη και να σπείρει την εν λόγω νησίδα κατά το προσεχές έτος».

Στην **Πράξη με αριθ. 10 της 24^{ης} Νοεμβρίου 1926 (βιβλίο 28, σελ. 26)** διαβάζουμε: Σύμβαση μεταξύ της Κοινότητας Καλύμνου και του κ. Αλέξανδρου Ανδρέη. «[...] Η Κοινότης αναθέτει στον κ. Αλέξανδρον Ανδρέην την επιδιόρθωσιν και λιθόστρωσιν των οχετών από του Γυμναστηρίου μέχρι της γωνίας του περιβολίου Ταμπουρά και από την γωνία του περιβολί-

ου Μαύρου μέχρι της γωνίας οικίας Χατζηαλεξίου. Η δε πληρωμή γεννήσεται κατ' αναλογίαν της προηγουμένης συμβάσεως των 310 γραμμικών μέτρων. Ο ρηθείς Αλέξανδρος Ανδρέης αποδεξάμενος τα ανωτέρω θα λάβει προκαταβολικώς χίλια φράγκα Ιταλίας, τα δε λοιπά μετά την αποπεράτωσιν της όλης εργασίας και την καταμέτρησιν των μέτρων».

Αξίζει να προσέξομε το περιεχόμενο της επόμενης **Πράξεως, αυτής με αριθ. 23 της 28^{ης} Μαΐου του 1927 (βιβλίο 28, σελ. 23)**, όπου γίνεται αναφορά και στην ασφάλεια του έργου, αλλά τίθεται, ταυτόχρονα, και ρήτρα ορθής εκτέλεσης –οικονομική και χρονική– στον αρχιτέκτονα-εργολάβο του έργου, προς διασφάλιση των συμφερόντων της Δημαρχίας, κάτι που γίνεται ανυπερθέτως σήμερα μεταξύ Δημοσίου κι εργολήπτη σε κάθε δημόσιο έργο, μικρό ή μεγάλο. Διαβάζουμε, λοιπόν:

Σύμβαση Δημαρχίας με Αλέξανδρο Ανδρέη για κατασκευή δρόμου από Πηγάδια έως ιατρού Θέμελη Καθοπούλη (ΕΛΙΕΣ). Δαπάνη 80.000 φράγκα Ιταλίας. «[...] Αι πληρωμαί προς τον εργολήπτην θα γίνωνται εβδομαδιαίως επί τη βάσει της καταστάσεως των εξόδων άτινα θα παρουσιάζει.

Ως ασφάλεια ορίζεται παρά της Δημαρχίας Καλύμνου το ποσοστό 10%, ήτοι 8.000 φράγκων Ιταλίας. Εκ τούτων το ήμισυ, τέσσαρες χιλιάδες φρ. Ιταλ., ήτοι το ποσοστόν 5% θα κρατείται παρά του Δημοτικού Ταμείου εξ εκάστης εβδομαδιαίας πληρωμής, το δε έτερο ήμισυ, τέσσαρες χιλιάδες, θα κατατίθεται εις την Δημαρχίαν Καλύμνου ή εις μετρητά ή εις χρεώγραφα Κυβερνητικού Δανείου και θα επιστραφώσι τόσον η κατάθεσις, όσον και η εβδομαδιαία παρακράτησις μετά την αποπεράτωσιν της ως άνω οδού και αναγνώριση ότι αυτή κατεσκευάσθη επιμεμελημένως.

Ο εργολήπτης Αλέξανδρος Ανδρέης υποχρεούται δι' εξόδων του να αγοράσει άπαντα εν γένει τα υλικά και πληρώσει επίσης εξ ιδίων του τους εργάτας, ουδεμίαν δε δύναται να διατυπώσει αξίωσιν εάν το ποσόν των ογδοήκοντα χιλιάδων φρ. Ιταλ. 80.000 δεν ήθελε επαρκέσει εις όλα τα έξοδα, υποχρεούμενος να αποπερατώσει την αναφερομένην εργασίαν μέχρι τέλους Ιουλίου 1927.

Εν περιπτώσει κατά την οποίαν ο Αλέξανδρος Ανδρέης εγκαταλείψει την οδόν, τότε η Δημαρχία θα εξακολουθήσει ταύτην και εάν εξοδευθώσι περισσότερα των όσων αναφέρονται εν τη παρούσα συμβάσει, θεωρείται υπεύθυνος, και υπεύθυνος άνευ δικαστικής προσφυγής ο εργολήπτης Αλέξανδρος Ανδρέης».

Ακολουθούν έξι εικόνες που παρουσιάζουν κατοικίες συμπατριωτών μας, τις οποίες σχεδίασε κι επέβλεψε στην κατασκευή τους ο αρχιτέκτων Αλέκος Ανδρέης.

Οικία Χριστοδουλάκη

Είσοδος οικίας Βουβάλη

Οικία Σαπουνάκη

Οικία Δούβλαρη-Χριστοδουλάκη

Οικία Χριστοδουλάκη

Οικία Αλέκου Ανδρέη

Κλείνοντας, θέλω να ευχαριστήσω θερμά το συνεργάτη μου στο Διοικητικό Συμβούλιο, ακάματο εργάτη – ερευνητή της τοπικής μας ιστορίας κ. **Μιγάλη Κυράνη** εκπαιδευτικό και ιδιοκτήτη του ΝΕΟΚΛΑΣΙΚΟΥ ΜΟΥΣΕΙΟΥ Καλύμνου, που με βοήθησε καθοριστικά στη συγκέντρωση αυτού του υλικού, αρχειακού κι εποπτικού, προκειμένου να συντάξω την εργασία μου.

Πηγές:

Οι πηγές στις οποίες στηρίχθηκε η παρούσα εργασία είναι τα Αρχεία της Δημογεροντίας- Δημαρχίας Καλύμνου. Οι αριθμοί των βιβλίων (τόμων) του Αρχείου αναφέρονται στην αρχή κάθε Πρακτικού.

ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ

Άρχων μαΐστωρ της Μ.τ.Χ.Ε.

Καθηγητής μουσικής-πρωτοψάλτης

**ΔΙΟΡΙΣΜΟΙ ΚΑΙ ΑΜΟΙΒΕΣ ΙΕΡΟΨΑΛΤΩΝ,
ΜΟΥΣΙΚΟΔΙΔΑΣΚΑΛΩΝ ΚΑΙ ΚΑΝΟΝΑΡΧΩΝ ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ**

Το θέμα μου αφορά μια τάξη ανθρώπων που παρά το ότι είναι κληρονόμοι, φορείς και εκφραστές μιας από τις ευγενέστερες και σημαντικότερες εκφάνσεις του ελληνικού πολιτισμού, δηλαδή της μουσικής της Εκκλησίας μας, τουτέστιν της Ελληνικής μουσικής παράδοσης η τρέχουσα κοινωνική καταξίωση και η ιστορική μνήμη τους αγνοεί συστηματικά.

Η Κάλυμνος ανέκαθεν διακρίθηκε και διακρίνεται για την αγάπη προς τη μουσική της Εκκλησίας μας και για τη στέρεη ψαλτική της παράδοση. Χαρακτηριστικά γράφει ο Γεώργιος Παπαδόπουλος στο περισπούδαστο βιβλίο του «Ιστορική Επισκόπηση της Βυζαντινής Εκκλησιαστικής Μουσικής» (Αθήνα 1904, σ. υποσημ.1), ότι ένας σπουδαίος δάσκαλος της εκκλησιαστικής μας μουσικής, ο Επίσκοπος Διονύσιος Χριστοφίδης edίδασκε τη μουσική στην Πάτμο (περίοδος γύρω στη δεκαετία του 1840) «εις τους προς αυτόν προσερχομένους και ιδία εις τους φιλομουσικωτάτους Καλυμνίους». Η παράδοση όμως αυτή δεν αποτυπώνεται σε γραπτά στοιχεία. Οι λόγοι είναι πολλοί, μα βασικότερος το ότι δεν κρατήθηκαν επιμελώς αρχεία από τους αρμόδιους, δηλαδή τους επισκόπους, ιερείς, επιτρόπους κλπ.) σχετικά με την όλη λειτουργία των πολυάριθμων ιερών ναών του νησιού. Αφήνω βέβαια και το ότι πολλά από τα όσα πιθανόν να κρατήθηκαν χάθηκαν από αμέλεια των κατόχων τους, με αποτέλεσμα σήμερα να έχουν διασωθεί ελάχιστα. Από το δεύτερο μισό του 19^{ου} αιώνα υπήρξε περίοδος μεγάλης δραστηριότητας στην ανοικοδόμηση ναών και βέβαια υπηρέτησαν πολλοί ψάλτες σ' αυτούς τους ναούς.

Η Εισήγησή μου αποτελεί επίτμηση ευρύτερης εργασίας μου για την ιστορία της ψαλτικής στην Κάλυμνο, μέσα από συγκεκριμένες γραπτές πληροφορίες και βρίσκεται σε εξέλιξη

Ευθύς εξ αρχής όμως διαπίστωσα με λύπη τη σπανιότητα πληροφοριών σχετικών με το θέμα μου. Εκτός αυτού η έρευνά μου, όπως προανέφερα, βρίσκεται σε εξέλιξη και εδώ θα σας παραθέσω μόνο λίγα στοιχεία ελπίζοντας ότι στο μέλλον θα μπορέσω να βρω περισσότερα. Τα στοιχεία που παραθέτω έχουν ως αρχή το έτος 1883 και τελειώνουν στο έτος 1913, δη-

λαδή την περίοδο 30 περίπου ετών όπου και περίοδος Τουρκοκρατίας και Δημογεροντίας. Σε γενικές γραμμές από τα στοιχεία που συγκέντρωσα, βγαίνουν τα εξής συμπεράσματα.

1^ο Από παλιά η Κάλυμνος, παρά το μικρό μέγεθός της, είχε και διατηρούσε πολλούς ναούς εν ενεργεία ως κανονικούς ενοριακούς ναούς. Ήδη κατά το 1820, αναφέρεται ότι λειτουργούσαν οκτώ ενοριακοί ναοί και υπήρχαν 14 ιερείς, οι οποίοι εκτελούσαν χρέη εφημερίου μια εβδομάδα σε κάθε εκκλησία¹. Εννοείται, αν και δεν έχουν διασωθεί στοιχεία, ότι θα υπήρχαν και οι αντίστοιχοι σε αριθμό ψάλτες, οι οποίοι και θα κάλυπταν τις σχετικές ανάγκες αυτών των ενοριακών ναών.

2^ο Παρά τη σπανιότητα των πληροφοριών που έχω στη διάθεσή μου επί του παρόντος, βγαίνει αβίαστα το συμπέρασμα ότι κατά την χρονική περίοδο που εξετάζω στην εισήγησή μου, δηλαδή του τέλη του 19^{ου} αιώνα και αρχές του 20^{ου} αιώνα, η ψαλτική στην Κάλυμνο και βέβαια οι ψάλτες έχαιραν πολλής εκτίμησης, ήσαν πολυπληθείς και με εξαιρετική επίδοση. Έτσι, βλέπουμε ότι οι αμοιβές τους είναι ικανοποιητικές (υπήρχαν και περιπτώσεις που πλησίαζαν ή και έφθαναν τις αμοιβές δασκάλων των δημοτικών σχολείων), γεγονός που έδινε τη δυνατότητα σε μερικούς να μετέρχονται κατ' αποκλειστικότητα το επάγγελμα του ιεροψάλτη. Π.χ. ο περιώνυμος Διάκος του μητροπολιτικού ναού του Σωτήρος Χριστού ο Συμεών Θεός (ήταν τυφλός) ως πρωτοψάλτης σ' αυτήν την εκκλησία έπαιρνε το 1883, 2100 γρόσια, εκτός των διαφόρων πριμ (φορέματα, παπούτσια, δίσκοι σε γιορτές κλπ.) δηλαδή τον μισθό που έπαιρναν δάσκαλοι του δημοτικού σχολείου μια δεκαετία αργότερα! Κάτι που, αν λάβουμε υπ' όψιν μας την τιμαριθμική άνοδο δεκαετίας, δείχνει ότι το 1883 ήταν ένας πολύ ικανοποιητικός μισθός. Ασφαλώς οι μισθοί των άλλων εκκλησιών δεν ήταν τόσο υψηλοί, αλλά πλησίαζαν αρκετά το μισθό αυτού του πρωτοψάλτη, στον οποίο άλλωστε χορηγήθηκε και ισόβια σύνταξη μετά την αποχώρησή του από το αναλόγιο, λόγω ηλικίας και μετά από σαράντα χρόνια υπηρεσίας: *«Η Ιερά Μητροπολις Λέρου-Καλύμνου μετά της Λιμενικής Επιτροπής και της Εκκλ. Επιτροπής του εν Ποθαία Ι. Ναού του Σωτήρος Χριστού αποφασίζει όπως υπό τύπον συντάξεως χορηγηται αυτώ και μόνον προσωπικώς εφ' όρου ζωής εκ του ταμείου του ειρημένου Ναού του Χριστού 1 λίρα οθωμανι-*

¹ Τα ονόματά τους υπάρχουν σε κατάλογο που δημοσίευσε ο Δανιήλ Ζερβός στο φύλλο 192 της εφημερίδας *«Η Αργώ της Καλύμνου»*, Ιουνίου 2008

κή κατά μήνα (175 περίπου γρόσια), καθώς επίσης να περιφέρηται υπέρ αυτού εν τη Εκκλησία ένας δίσκος κατά μήνα εις ημέρας υποδεικνυόμενας υπ' αυτού μη συμπιπτούσας δε με δίσκον οιοδήποτε άλλου εν τη υπηρεσία της εκκλησίας διατελούντος. *Εν Καλύμνω τη 25 Αυγούστου 1909*».

Το 1910 ο πρωτοψάλτης στον Μητροπολιτικό Ναό του Χριστού, Μιχ. Θωμάς (δάσκαλος και μουσικοδιδάσκαλος σε σχολεία) είχε μισθό 6000, και το 1915, 8500 γρόσια.

Το σημαντικότερο όμως, πέραν αυτού, είναι ότι, όπως μας πληροφορεί το Πρακτικόν της 8^{ης} Ιουνίου 1904, η ίδια η Δημογεροντία μέσω της Εφορείας Σχολών φροντίζει να εντάξει επίσημα στη διδακτέα ύλη των δημοτικών Σχολείων και τη διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής· γι αυτό εγκρίνει «...όπως εισαχθεί και ανατεθεί η διδασκαλία της εκκλησιαστικής μουσικής εις ένα ειδικόν μουσικοδιδάσκαλον διά τας δημοτικάς Σχολάς Χώρας και Ποθαίας...». Η απόφασή της υλοποιείται άμεσα: «*Η Δημογεροντία μετά της Εφορείας των Σχολών Καλύμνου... διορίζει τον ιεροδιάκονον Μιχαήλ Τσουγκράνην ως μουσικοδιδάσκαλον και βοηθόν του εν Χώρα νηπιαγωγείου δια το σχολικόν έτος 1904-5. Εν Καλύμνω τη 15^η Ιουνίου 1904*». Και αλλού: «*Οι Δημογέροντες και οι Εφοροι των Σχολών ...εξελέξαντο δια μουσικής ψηφοφορίας ως ελληνοδιδασκάλους τους... τον δε Μιχαήλ Κώσταν ως διδάσκαλον της εκκλησ. Μουσικής ταίς Δημοτικαίς Σχολαίς... Εν Καλύμνω τη 17^η Ιουνίου 1904*».

3^ο Οι διορισμοί των ψαλτών στις εκκλησιές της Καλύμνου γίνονταν κατά βάση στην αρχή του εκκλησιαστικού έτους, δηλαδή την 1^η Σεπτεμβρίου και ήταν διάρκειας ενός έτους (1^η Σεπτεμβρίου - 31^η Αυγούστου). Σε περίπτωση αποχωρήσεως για διάφορους λόγους ψάλτη πριν τη λήξη του συμφωνηθέντος χρόνου, ο αντικαταστάτης του διοριζέτο μόνο για το υπόλοιπο του χρόνου που απέμενε έως και την 31^η Αυγούστου. Σε πολύ εξαιρετική περίπτωση σπουδαίου ψάλτη, όπως αυτή π.χ. του πεφνημισμένου για την καλλιφωνία του στην Κάλυμνο και όχι μόνο πρωτοψάλτη Μιχαήλ Θωμά, ο διορισμός μπορούσε να είναι διετούς διάρκειας. «*Ο Λέρου Καλύμνου Γερανός επιβιβαίει. Συμβόλαιον... Οι άνωθι επίτροποι, υπό την ειρηνήν ειδικότητά των εδήλωσαν ότι διορίζουν ως δεξιόν ιεροψάλτην του ειρημένου Μητροπολιτικού Ναού του Σωτήρος Χριστού τον κ. Μιχαήλ Θωμάν δια δύο ολόκληρα έτη αρχόμενα από της 1^{ης} προσεχούς μηνός 7βρίου [1910] και λήγοντα την 31ην Αυγούστου του έτους 1912... Εν Καλύμνω τη 5^η Απριλίου 1910 οι επίτροποι -ακολουθούν υπογραφές*». Ειρήσθω εν πα-

ρόδω ότι, όπως μας πληροφορεί πρακτικό της 1^{ης} Σεπτεμβρίου του έτους 1898, οι διοριζόμενοι ψάλτες [μαζί και οι δάσκαλοι των σχολείων και οι εκκλησιάρχες, όσοι δηλαδή διορίζοντο κάθε χρόνο], έπρεπε εντός ολίγων ημερών «*να προσέλθωσι [στο μητροπολιτικό προφανώς μέγαρο] και να αναγνωρισθώσιν υπό της Μητροπόλεως και [της] Εφορίας [των Σχολών]*»

Η τακτική διορισμού για ένα έτος διευκόλυνε κατά ένα τρόπο και το εκκλησιαστικό συμβούλιο των ναών, αλλά και τους ίδιους τους ψάλτες. Και τούτο γιατί τα μεν εκκλησιαστικά συμβούλια είχαν την άνεση να απαλλαγούν σύντομα από τυχόν κακές υπηρεσίες ή δυστοκία ανταπόκρισης στην αμοιβή του ψάλτη (σε κάθε νέο συμβόλαιο εννοείται ότι έμπαιναν απαραίτητα και νέοι όροι αμοιβής), οι δε ψάλτες είχαν τη δυνατότητα να διαπραγματευθούν (αυτό γινόταν στα μέσα του Αυγούστου) την αμοιβή τους με άλλες εκκλησίες σε νέα βάση. Το εθιμικό κατά ένα τρόπο αυτό δίκαιο έβρισκε συνήθως σύμφωνους τους εκκλησιαζόμενους, οι οποίοι το εκλάμβαναν και ως ανανέωση μουσική και ακουστική στους ναούς τους. Αυτό ίσχυε και για τους ψάλτες.

Η συνεχής αλλαγή ψαλτών δεν αφορούσε βέβαια όλους τους ναούς και όλους τους ψάλτες. Οι κεντρικοί ναοί, που κατά τεκμήριο είχαν και τους καλύτερους ψάλτες, να μεν συνέτασσαν μονοετούς διαρκείας συμβόλαια, αλλά με τους ίδιους ψάλτες. Οπότε βλέπουμε π.χ. στην Παναγία την Κεχαριτωμένη (ως παλιός Μητροπολιτικός ναός και σήμερα καθεδρικός ναός του νησιού), οι ψάλτες της (κυρίως οι πρωτοψάλτες) να υπηρετούν διαρκώς σ' αυτήν σαράντα και πλέον χρόνια ο κάθε ένας τους. Κάτι αντίστοιχο βλέπουμε και στον νυν Μητροπολιτικό ναό του Σωτήρος Χριστού.

Μέσα στα κατάστιχα πληρωμών των ναών βλέπουμε ότι επλήρωναν τακτικά και κανονάρχους βοηθούς για τον δεξιό και τον αριστερό χορό. Άλλη μια ένδειξη της αγάπης και ενδιαφέροντος των Καλυμνίων για την πατρώα μας μουσική. Στο μητροπολιτικό ναό του Σωτήρος Χριστού το 1910 μισθοδοτούνται 8 κανονάρχοι (δηλαδή ολόκληρη χορωδία!!!), και στην Υπαπαντή (Κουβούσενα) και άγιο Νικόλαο τρεις

Οι διορισμοί των ψαλτών γίνονταν με απόφαση του εκκλησιαστικού Συμβουλίου και έγκριση του Μητροπολίτη ή και απ' ευθείας του ίδιου του Μητροπολίτη, σε κανονικό συμφωνητικό, συμβόλαιο θα το έλεγα, που όμως δεν είχε συγκεκριμένο τύπο διατύπωσης, το οποίο και περνούσε ή σε βιβλίο πράξεων, η συνηθέστερα σε απλό βιβλίο εσόδων και εξόδων. Ενδεικτικά σας διαβάζω ένα διοριστήριο του μητροπολίτη Χρυσάνθου για τον

περιώνυμο ψάλτη της Παναγίας Κεχαριτωμένης Χώρας Καλύμνου Μιχαήλ Τσουγκράνη: «*Δια του παρόντος ημών Ενδεικτικού Γράμματος παρέχεται τω μουσικολογιωτάτω Ιεροψάλτη Κυρ Μιχαήλ Αντ. Τσουγκράνη η άδεια του ψάλλειν εν τω κατά Χώραν Καλύμνου Μητροπολιτικώ Ναώ της Κοιμήσεως της Θεοτόκου, εις ον διωρίσθη από της 1^{ης} Σεπτεμβρίου ε.ε. μέχρι της 31^{ης} Αυγούστου 1893, επί μισθώ χιλίων τριακοσίων γροσίων (1300) όστις υποχρεούται συμφώνως τω μετά των Επιτρόπων συμβολαίω αυτού φοιτάν τακτικώς εις τας κατά ωρισμένας εορτάς Ιεράς Ακολουθίας, καθοδηγούμενος υπό του Τυπικού αυτής. Δικαιούται δε ίνα λαμβάνει τον μισθόν αυτού τακτικώς μη δυνάμενος παραιτηθήναι της θέσεώς του, ειμί μετά την λήξιν της ετησίας αυτού περιόδου. Διό και εις ένδειξιν εφοδιάσαμεν αυτόν διά του παρόντος ημών Γράμματος. Εξεδόθη εν Καλύμνω τη 14^η Δεκεμβρίου ο Λέρου και Καλύμνου Χρύσανθος*». Εδώ σημειώνω ότι ο μισθός αυτός είναι κατά πολύ μικρότερος του μισθού που ελάμβανε κατά το ίδιο χρονικό διάστημα ο πρωτοψάλτης του Χριστού (2000 γρ., δηλαδή όσα και ο διδασκαλος των Γαλλικών το 1984), με τη διαφορά ότι ο Τσουγκράνης ήταν νεοδιόριστος και επί πλέον δημοδιδάσκαλος διοριζόμενος στα δημοτικά σχολεία από την Εφορία των Σχολών της Δημογεροντίας Καλύμνου

Σε άλλες περιπτώσεις διοριστηρίων αρκούσε σχεδόν μονολεκτική καταχώρηση διορισμού-συμφωνητικού. Π.χ. σε κατάστιχο του ιερού ναού της Αναστάσεως σημειώνεται: «*1922 Σεπτεμβρίου 1 εσυμφωνήθη ο Νικόλαος Κλωνάρης δια εν έτος γρ. 1 (Ιταλικά) 1500*». Όμως στις περισσότερες περιπτώσεις ο διορισμός γινόταν δια λόγου (μήπως και σήμερα δεν γίνεται;) και βλέπουμε την κίνηση των ψαλτών απλά από τις πληρωμές τους, όπως αυτές καταχωρούνται στη στήλη εξόδων καταστίχων των ναών. Επίσης και οι κανονάρχιοι διορίζονταν δια λόγου και επί μισθώ (σχετικά μικρό βέβαια)

Η με όποιο τρόπο συμφωνία περιελάμβανε ετήσιο ποσόν αμοιβής, το οποίο εισέπραττε ο δικαιούχος ή κατά μήνα ή σε ακατάστατες δόσεις. Πολλές φορές οι ψάλτες έπαιρναν και προπληρωμή έναντι, που αφαιρείτο στη λήξη του συμβολαίου τους. Πέραν αυτού συνήθως περιήρχετο δίσκος σε μεγάλες εορτές όπως Χριστούγεννα, Πάσχα, Μ. Παρασκευή ή στην εορτή του ναού, και το ποσόν που εισπράτετο μοιράζονταν ως δώρο στους ψάλτες. Σε άλλες πάλι περιπτώσεις εορτών ο δίσκος αφορούσε δώρο για τους κανονάρχους. Υπάρχει και περίπτωση όπως αυτή του πρωτοψάλτη του Χριστού Συμεών Θείου, κατά την οποία του κατεβάλλετο και ποσόν για ενοίκιο του σπιτιού που έμενε, όπως και άλλες διευκολύνσεις π.χ. χάριν

αγοράς νήματος για τις λαμπάδες και κεριού από αυτόν. Επίσης στους κανονάρχους εδίνοντο και εκτός του μισθού τους (ήταν άλλωστε μικρός) και διάφορα δώρα όπως φόρεμα, παπούτσια κ.α.

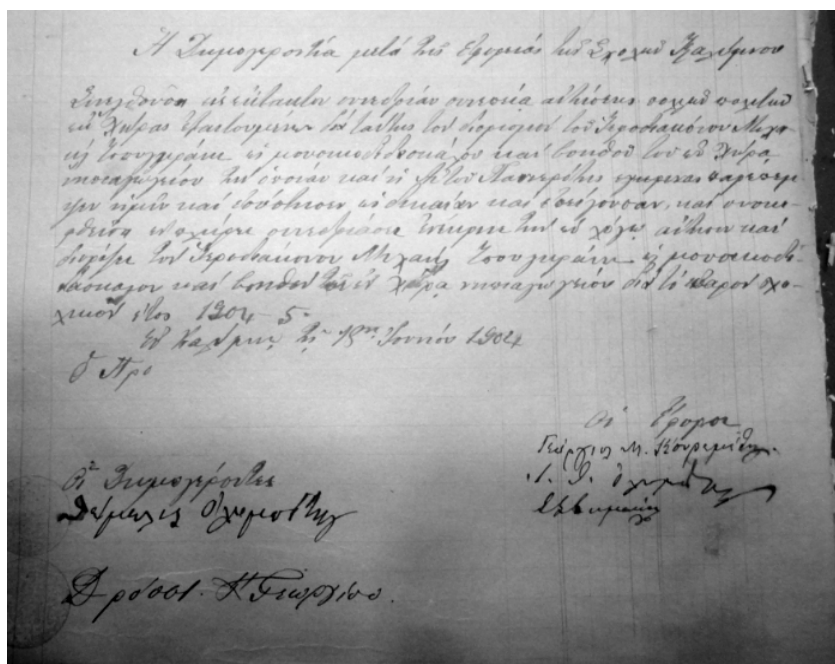
Όπως αναφέρεται και στο διορισμό του Μιχαήλ Τσουγκράνη που διάβασα παραπάνω, ο διοριζόμενος δεν μπορούσε να εγκαταλείψει τη θέση του δίχως λόγο πριν από τη λήξη του συμβολαίου που είχε συνάψει και υπογράψει. Όμως υπάρχουν περιπτώσεις που ψάλτες εγκατέλειψαν τη θέση τους ή αθέτησαν εξ αρχής τη συμφωνία τους. Διαβάζουμε σε πρακτικό του Ιερού Ναού του Σωτήρος: «... συνελθούσα σήμερον εις έκτακτον συνεδρίαν υπό την προεδρίαν της Α. Σεβασμιότητος του Μητροπολίτου Λέρου Καλύμνου κ. Γερμανού και λαβούσα υπ' όψιν το κενόν της θέσεως του δεξιού Ιεροψάλτου ένεκα της αποδράσεως του τέως τοιούτου Αλεξ. Παριανού, αποφασίζουσι παμψηφεί τα εξής: Μη υπάρχοντος επί του παρόντος καταλλήλου αντικαταστάτου διά την κενωθείσαν ταύτην θέσιν διορίζουσιν ως τοιούτον τον και πρώην Ιεροψάλτην Ιεροδιακονον Συμεών Θεΐον από 1^{ης} Απριλίου εν έτος μέχρι τέλους Αυγούστου ιδίου έτους...». Σε άλλο πάλι πρακτικό του έτους 1924-1925 του Ι. Ναού της Αναστάσεως διαβάζουμε: «Η επιτροπή του ιερού ναού της Αναστάσεως ένεκα της αποσκιρτήσεως του συμβληθέντος ιεροψάλτου Αμβροσίου Τσάπου ακυρούται ο διορισμός του και προσλαμβάνεται ο Ν. Πουλλάς αντί μισθού 1350 γρ. Ιταλικών» (Σημειώνω ότι τον Αμβρόσιο Τσάπο τον είχαν προσλάβει με 1600 Ιταλικά γρόσια).

Επίσης βλέπουμε σε ορισμένα συμφωνητικά ακόμα και κεντρικών ναών, όπως π.χ. του Μητροπολιτικού ναού του Χριστού, να ορίζεται ότι οι ψάλτες θα ψάλλουν δωρεάν στο ναό κατά το διάστημα των θερινών μηνών Ιουλίου και Αυγούστου, γιατί τότε οι περισσότεροι ναοί έκλειναν από την Πόθια και λειτουργούσαν σε εξοχικά παρεκκλήσια, λόγω αθρόας μετακίνησης των Καλυμνίων στις εξοχές και όσοι δεν έκλειναν (Χριστός, Άγιος Νικόλαος, Καλαμιώτισσα, Υπαπαντή), υπολειτουργούσαν. Σε άλλα πάλι πρακτικά δίνεται άδεια στους ψάλτες για να πάνε ταξίδι, δηλαδή στο ψάρεμα σφουγγαριών: «Σήμερον την πρώτην Οκτωβρίου ενεσιώτος έτους 1884 διωρίσθη αριστερός ψάλτης του ναού του Χριστού δι' εν έτος από σήμερον επί αντιμισθία γροσίων χιλίων πεντακοσίων ενός (1501) έχων δε και το δικαίωμα αδειάς ενός μηνός το καλοκαίρι διά ταξίδιον (βούτθος)»

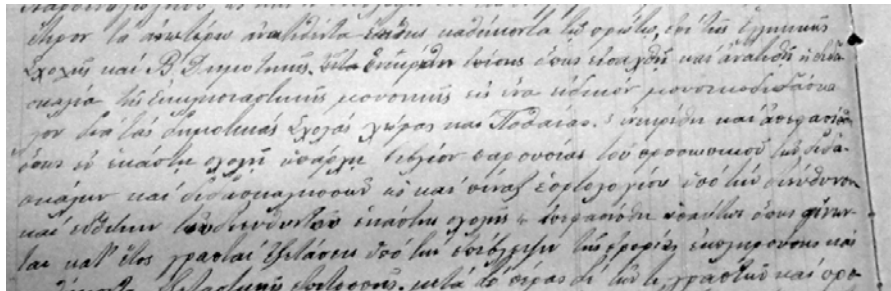
Σε κάποιο άλλο συμφωνητικό-διοριστήριο βλέπουμε να επαναδιορίζεται ψάλτης, αλλά υπό όρους. Πρόκειται για απόφαση της Εφορίας Καλύμνου, για τον ιερό ναό αγίου Μάμαντος, η οποία «συνεσκέφθη και απεφάσισε ομο-

φώνως και ανεκκλήτως, όπως ο διαληφθείς ιεροψάλτης [Νικόλαος Κουκούλης] επανέλθη εις την θέσιν του υπό τους εξής όρους. α) να πληρώση πρόστιμον εις το ταμείον του ειρημένου Ναού το ισότιμον ενός μηνιαίου εκ της μισθοδοσίας του ήτοι γρ.152 ή τούτον το μήνα [Δεκέμβριω] ή τον προσεχή Ιανουάριον. β) του λοιπού να εκτιμά και να σέβεται την Επιτροπήν όπου αφορά την υπηρεσίαν του και να μη αναμινύεται το παράπαν εις τα καθήκοντα της επιτροπής. γ) να μη απουσιάζη από το καθήκον του άνευ αδείας της επιτροπής. Εν περιπτώσει δε καθ' ην ήθελε φωραθεί παραβάτης των ανωτέρω όρων θα παύσηται οριστικώς της θέσεώς του. Εν Καλύμνω τη 1η Δεκεμβρίου 1904».

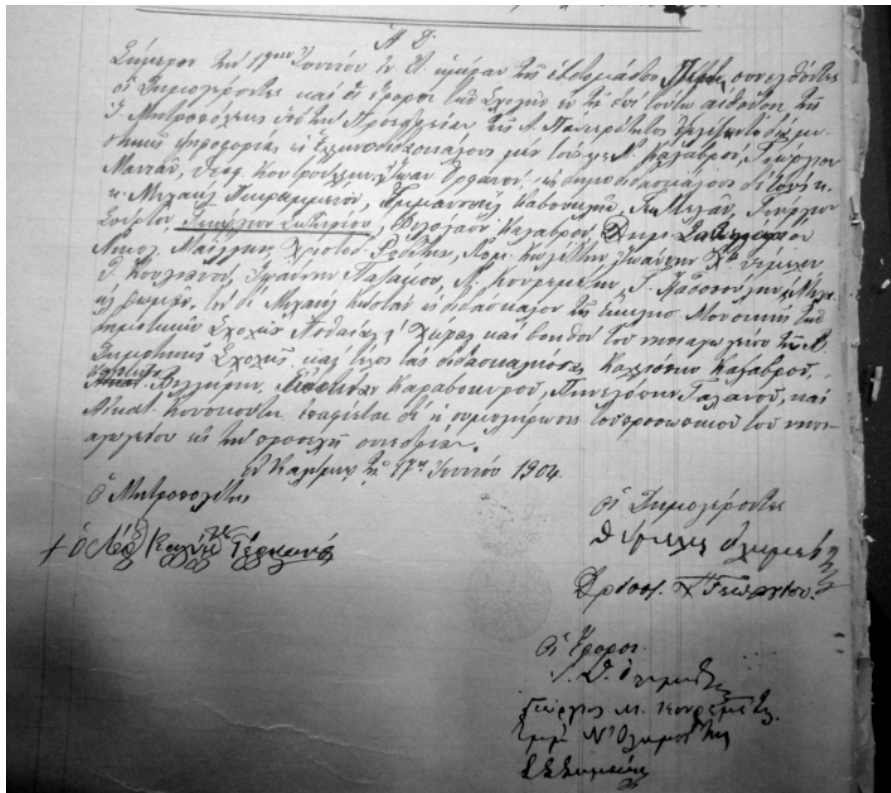
Εξ αντιθέτου υπάρχει και ένα Πιστοποιητικό της Δημογεροντίας, το οποίο αναφέρει τα εξής: « Η Δημογεροντία Καλύμνου, πιστοποιεί ότι ο συμπολίτης ημών κ. Μιχαήλ Καραπιπέρης, επί δεκαετίαν όλην διατελέσας πρωτοψάλτης εν τω ενταύθα πρώην Μητροπολιτικώ ναώ, εφειλκύσατο την γενικήν αγάπην και υπόληψιν των κατοίκων της νήσου μας διά τε την ιεροπρεπή μουσικήν αυτού τέχνην, την λαμπρότητα τα φωνής του και την αξιοπρεπή διαγωγήν του. Εις πίστωσιν τούτων παρέχομεν αυτό το παρόν πιστοποιητικόν. Εν Καλύμνω την 28^{ην} Σεπτεμβρίου 1890».

Διορισμός Τσουγγράνη

Εισαγωγή του μαθήματος της Εκκλησιαστικής Μουσικής

Διορισμός Μιχ. Κώστα

ΚΩΝ/ΝΟΣ Ε. ΜΗΝΕΤΤΟΣ

Επίτιμος Σχολικός Σύμβουλος Δημοτ. Εκπαίδευσης

**ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΓΑΛΑΝΟΣ, Ο ΓΛΑΦΥΡΟΣ ΡΗΤΟΡΑΣ ΚΑΙ ΠΑΤΕΡΑΣ
ΤΗΣ ΕΚΚΛΗΣΙΑΣΤΙΚΗΣ ΔΗΜΟΣΙΟΓΡΑΦΙΑΣ (1862-1948)**

Γεννήθηκε στην Κάλυμνο το 1862 και απέθανε στην Αθήνα το 1948. Πήγε στην πρωτεύουσα σε ηλικία 14 ετών και φοίτησε στο Βαρβάκειο Λύκειο, όπου και περάτωσε τις γυμνασιακές του σπουδές. Στη συνέχεια γράφτηκε στη Νομική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών απ' όπου έλαβε το πτυχίο της Νομικής.

Στη διάρκεια των φοιτητικών του σπουδών είχε την ευκαιρία να γνωριστεί με εξέχουσες μορφές της τότε χριστιανικής κίνησης των Αθηνών, όπως ο λυκειάρχης φιλόλογος Κωνσταντίνος Διαλυσμάς, ο μεγάλος απολογητής Ι. Σκαλτσούνης, ο π. Ευσέβιος Ματθόπουλος κ.ά. Σε ηλικία 25 ετών παρακολούθησε τη «Νέα Φιλοσοφική Σχολή» ή «Σχολή του Λόγου», που είχε ιδρύσει ο χριστιανολόγος φιλόσοφος και συγγραφέας Απόστ. Μακράκης, απ' όπου αποκόμισε πεποιθήσεις ακράδαντες επάνω στις αλήθειες του Χριστιανισμού, αποστολικό ζήλο και, το σπουδαιότερο, μεγάλη καλλιέργεια της ικανότητας στο κήρυγμα του Θείου Λόγου. Το 1888, με προτροπή των παραπάνω και του αδελφού το Νικ. Γαλανού, φιλόλογου, γίνεται μέλος του Συλλόγου «Ανάπλασις» και τον επόμενο χρόνο σε ηλικία 26 ετών, ύστερα από εκλογές και ψηφοφορία των μελών του συλλόγου, αναλαμβάνει συντάκτης και διευθυντής του ομώνυμου περιοδικού και αναδεικνύεται ως ο μακροβιότερος όλων. Το περιοδικό τη διετία 1887-88 κυκλοφόρησε μηνιαίο, τα έτη 1889-1894 δεκαπενθήμερο, δεκαήμερο τα έτη 1895-1897 και εβδομαδιαίο τα έτη 1897- 1905. Διέκοψε την κυκλοφορία του το 1940-41 και επανακυκλοφόρησε το 1983 με διευθυντή το θεολόγο Κων/νο Κούρκουλα. Το περιοδικό «Ανάπλασις» επρόκειτο να υπηρετήσει ό,τι και ο σύλλογος, δηλαδή τη διοργάνωση της κοινωνίας με το πνεύμα του Χριστιανισμού και τη συμπόρευση των επιστημών και είχε στόχο του την ηθική και πνευματική εξύψωση του λαού.

Ο Γαλανός επεδόθη με ζήλο στο ιεραποστολικό έργο, που επιτελούσε το περιοδικό. Έγραφε τα βαθυστόχαστα κείμενά του με χριστιανικό παλμό και παράλληλα δημοσίευε εξαιρετά άρθρα σε ημερήσιες εφημερίδες των Αθηνών, όπως «Ακρόπολη», «Σκριπ», «Καιροί» κ.ά. για διάφορα κοινωνικά και εκκλησιαστικά ζητήματα. Μ' αυτά δεν ασκούσε μόνο κριτική, αλλά

έκανε υποδείξεις και πρότεινε πρακτικές λύσεις που, αν εφαρμόζονταν, θα βοηθούσαν την κοινωνική και πολιτική ανάπτυξη της χώρας και της κοινωνίας. Το περιοδικό πολύ γρήγορα άρχισε να εξελίσσεται σε βήμα κηρυκτικό του Ευαγγελικού Λόγου, να ελέγχει την εκκλησιαστική ζωή της Ελλαδικής Εκκλησίας, να στηλιτεύει τις πλάνες και καινοδοξίες των υλιστικών δοξασιών και αιρετικών αποκλίσεων αλλά και τη ζωή των θρησκευτικών ανδρών.

Ένα άρθρο του στην «Ανάπλαση» υπέρ του Αλύτρωτου Ελληνισμού, παρ' ολίγον να του στοίχιζε τη ζωή. Είχε μεταβεί στο νησί του το 1892, όταν φίλοι αγωνιστές συμπατριώτες του τον ειδοποίησαν για ένταλμα σύλληψής του, που είχαν εκδώσει οι τουρκικές αρχές της Χίου, όπου και υπαγόταν η Κάλυμνος. Το ένταλμα θα έφθανε το πρωί και θα έπρεπε να εκτελεστεί άμεσα. Στάθηκε τυχερός, γιατί πρόλαβε να αναχωρήσει από το νησί του με ελληνικό ατμόπλοιο, που εκτελούσε δρομολόγιο τις πρωινές ώρες της επομένης.

Το έτος 1884 μεταβαίνει στη Χίο και ύστερα από εξετάσεις παίρνει την άδεια να εξασκήσει τη δικηγορία στο νησί του, την Κάλυμνο. Επιστέφει έτοιμος και αποφασισμένος να προσφέρει τις νομικές του υπηρεσίες στους συμπατριώτες του. Διαθέτει και γνώσεις αλλά κυρίως και ήθος, όπως πιστοποιεί με το πρακτικό αριθ. 207/3-2-1883 η Δημογεροντία Καλύμνου, όταν, ύστερα από αίτησή του, του χορηγεί πιστοποιητικό χρηστότητας, στο οποίο αναφέρονται τα εξής: «Η Δημογεροντία Καλύμνου πιστοποιεί ότι ο Μιχαήλ Ι. Γαλανός Καλύμνιος, τελειόφοιτος τής Νομικής Σχολής του έν Αθήναις Πανεπιστημίου, άγων ήδη τὸ 22ον έτος τής ηλικίας του, κατάγεται έξ οικογενείας τιμίας καί εύπολήπτου καί καθ' ὄλον τὸ διάστημα τοῦ βίου του έπεδείξατο διαγωγήν έπαίνου μηδενὸς άντικειμένου πολιτικῆς ἢ ποινικῆς διώξεως γενόμενος».

Πολύ γρήγορα αναδεικνύονται οι αρετές του. Στις νομικές του γνώσεις καταφεύγει η Δημογεροντία και του αναθέτει την υπεράσπιση υποθέσεων της ενώπιον των Οθωμανικών δικαστηρίων. Μια τέτοια ήταν και η αναφερόμενη στο υπ' αριθμ. 760 πρακτικό με ημερομηνία 12 Οκτωβρίου 1884, που έχει θέμα του:

«Εἰδικὸν Πληρεξούσιον Ἐπιτροπικὸν

Ἵφισταμένης κτηματικῆς διαφορᾶς μεταξὺ τοῦ Νεοκλέους Θ. Κωλέτου καί τῆς Κοινότητος Καλύμνου, προελθούσης ἀπὸ οἰκόπεδα τοῦ ένταῦθα Ναοῦ τοῦ Ἁγίου Νικολάου, ἥτις ἐξεδικάσθη, μετηνέχθη δὲ εἰς ἔφεσιν

ὑπὸ τοῦ πρωτοδίκως καταδικασθέντος εἰρημένου Νεοκλέους Θ. Κωλέττου, διώρισε πληρεξούσιον ἐπίτροπόν της τὸν Μιχ. Ι. Γαλανὸν δικηγόρον καὶ δημοτικὸν σύμβουλον, χορηγοῦσα πρὸς αὐτὸν τὴν εἰδικὴν ἐντολὴν νὰ μεταβῆ εἰς Χίον καὶ διαφωτίσῃ δι' ὅλων τῶν νομίμων μέσων τὸ ἐκεῖ Ἐφετεῖον περὶ τοῦ Δικαίου τῆς Κοινότητος

Ἐπίσης καὶ ἡ Κοινότης Καλύμνου νὰ ἀναγνωρίσῃ καὶ παραδεχθῆ ἅσας πράξεις του ἐπὶ τῆς προκειμένης ὑποθέσεως ὡς καλῶς καὶ παρ' αὐτῆς τῆς Κοινότητος γενομένην». Ἐν Καλύμνῳ 12 Ὀκτωβρίου 1884 Οἱ Δημογέροντες

Ἡ ἀνάμιξή του στα τοπικὰ αυτοδιοικητικὰ χρονολογεῖται ἀπὸ τὴν ἴδια χρονιά που εἰσέρχεται στη δικηγορία. Ὡς δημοτικὸς σύμβουλος δυο φορές προσφέρει τις υπηρεσίες του στη μικρὴ πατρίδα. Τὴν πρώτη στις ἐκλογές Δημογερόντων καὶ δημοτικῶν συμβούλων το 1884 καὶ τὴ δεύτερη το 1885, ὅταν ὁ ἐκλεγμένος τότε δημοτικὸς σύμβουλος Σακελλάριος Αθ. Τάταρης, ἀναχωρώντας γιὰ σπογγαλιευτικὸ ταξίδι, ὀρίζει τὸ Γαλανὸ ὡς ἀντικαταστάτη του.

Ὅμως το 1884 εἶναι σταθμὸς ὁρόσημο στη ναυτικὴ σπογγαλιευτικὴ πορεία καὶ ἱστορία της Καλύμνου ἀλλὰ καὶ του νεαροῦ δικηγόρου. Στὸ πρακτικὸ της Δημογεροντίας με ἀριθμὸ 321/9-2-1884 ἀναγράφεται:

«Συνελθόντες σήμερον ἐν τῷ Δημοτικῷ Καταστήματι, ὅπως σκεφθῶμεν περὶ τακτοποιήσεως τοῦ Ναυτικοῦ Σπογγαλιευτικοῦ Κανονισμοῦ, ἐξ οὗ ἐξαρτᾶται ἡ βιοποριστικὴ ἡμῶν ἐργασία, ἐπειδὴ οὗτος μένει εἰσέτι ἀπεραΐωτος, μετὰ προηγουμένην σκέψιν καὶ συζήτησιν, ἐνεκρίναμεν νὰ ὀρισθῆ ἐπιτροπὴ, εἰδικὴ περὶ τούτου, καὶ ὀρίσθῃ τοιαύτη ἐκ τῶν κ. Δημ. Ἀλεξιάδη, Θέμελη Ὀλυμπίτου, Σακελλ. Διαμαντῆ, Ἰωάννου Σκ. Ζερβοῦ, Ἰωάννου Μπίλλη καὶ Σακελλαρίου Χαλιπίλια, πρὸς ἣν χορηγεῖται ἡ εἰδικὴ ἐντολὴ νὰ ἐπεξεργασθῆ καὶ διεκπεραιώσῃ τὸν Ναυτικὸν Σπογγαλιευτικὸν Κανονισμὸν καὶ παρουσιάσῃ τοῦτον διὰ τοῦ Γραμματέως τῆς Μιχαήλ Ι. Γαλανοῦ πεπεραιωμένον καὶ ἔτοιμον πρὸς κοινὴν ἔγκρισιν καὶ ἐκτέλεσιν».

Στὰ ἐπόμενα δυὸ πρακτικὰ, σχετικὰ μὲ τὸ ἴδιο θέμα ἀναφέρεται ὅτι ὁ Γαλανός, ὡς Γραμματέας τῆς Ἐπιτροπῆς, εἶχε «ἐπὶ τούτου διορισθεῖ».

Δικαιολογημένα λοιπὸν ἓνα τόσο σημαντικὸ δικαιοπρακτικὸ ναυτικὸ καὶ σπογγαλιευτικὸ εργαλεῖο, μοναδικὸ γιὰ τὴν ἐποχὴ του, φέρει τὴ σφραγίδα του ἐξαιρετοῦ νομικοῦ Μιχαήλ Ι. Γαλανοῦ καὶ βέβαια καὶ τῶν συνεργατῶν του. Ὁ Κανονισμὸς μάλιστα αὐτὸς ἐνέχει βαρύνουσα ἀξία καὶ σπουδαιότητα, ἀφοῦ ὅπως γράφεται στὴν κατακλείδα του: «Ὁ παρῶν Ναυτικὸς

Σπογγαλιευτικός Κανονισμός άναγνωσθείς επί γενικῆς Συνελεύσεως ἐν τῷ Ναῶ τοῦ Χριστοῦ καὶ συζητηθεὶς ἐπεκυρώθη καὶ ἀπεφασίσθη. Τὴν 1ην Μαρτίου 1884. Ἐν Καλύμνῳ - ἔπονται τετρακόσϊαι ἐξήκοντα πέντε ὑπογραφαί».

Μια τόσο σοβαρή και επίπονη εργασία, όπως η σύνταξη του Ναυτικού Σπογγαλιευτικού Κανονισμού θα ήταν άδικο να μείνει χωρίς αμοιβή για το συντάκτη της. Σαν ιδέα μάλιστα και άποψη υπήρξε στη σκέψη των δημοτικών συμβούλων από το έτος 1885. Καθυστέρησε όμως απαράδεκτα και ήταν ελάχιστη, όπως μαρτυρεί το πρακτικό αμοιβής 206 στις 3 Μαΐου 1888 της Δημογεροντίας, που αναφέρει τα παρακάτω:

Πρακτικὸν ἀμοιβῆς

Ἡ Δημογεροντία Καλύμνου μετὰ τοῦ περι αὐτὴν Δημοτικοῦ Συμβουλίου, λαβοῦσα ὑπόψιν τὴν αἴτησιν τοῦ Μιχαήλ Ι. Γαλανοῦ αἰτησαμένου ὅπως δι' ἃς παρέσχεν εἰς τὴν Κοινότητα Καλύμνου ὑπηρεσίας, τῷ δωρηθεὶ τὸ πρὸς τὸ Δημοτικὸν Ταμεῖον καθυστερούμενον χρέος τοῦ πατρός του συνετάχθη ἢ ὑπ' ἀριθμὸν 461 πράξις τοῦ Δημοτικοῦ Συμβουλίου

Ἀποφαίνεται

ἽΟτι εἰς ἀμοιβὴν τοῦ Μιχαήλ Ι. Γαλανοῦ, συντάξαντος τὸν Ναυτικὸν Σπογγαλιευτικὸν Κανονισμὸν καὶ τακτοποιήσαντος αὐτὸν καὶ ὑπηρετήσαντος τὴν Δημογεροντίαν τοῦ 1884 ἀρμοδίως, τῷ δωρίζεται τὸ ποσὸν τῶν 476 γροσίων προερχόμενον ἀπὸ ὑπόλοιπον τοῦ ἐνοικίου τοῦ χωραφίου Τελένδου, λεγόμενον «τοῦ Σβύνου» τὸ 1882 μείον τῶν τόκων των καὶ ἐντέλλεται ὁ Δημοτικὸς Ταμίας Ν. Φούσκης νὰ ἐπιστρέψη τὸ ποσὸν τοῦτο εἰς τὸν Μιχαήλ Ι. Γαλανόν. Τῇ 3ῃ Μαΐου 1888

Ἐν Καλύμνῳ

Οἱ δημοτικοὶ σύμβουλοι

Οἱ Δημογέροντες

Στο πρακτικό 670 της 10^{ης} Ιουλίου του 1884 η Δημογεροντία αποφασίζει την ανέγερση Ελληνικής Σχολῆς στη Χώρα Καλύμνου, στη θέση ετοιμόρροπης οικίας ιδιοκτησίας της Παναγίας Κυραψηλῆς (παλαιό επισκοπεῖο) και ορίζει επιβλέπουσα επιτροπή από τους Μιχαήλ Φούσκη, ἐπίτροπο – ταμία της Εκκλησιαστικῆς Επιτροπῆς Παναγίας Κεχαριτωμένης, Μιχαήλ Ι. Γαλανό, νομικό, Κωνσταντίνο Σ. Δράκο, ἰατρό και Ιωάννη Σκουτέλλη, γραμματέα της Δημογεροντίας. Πρόκειται για το σημερινό παλαιό διδακτήριο του 2^{ου} Δημ. Σχολείου Χώρας, του Σχολείου της Παναγίας, όπως συνήθως αποκαλεῖται. Στα εγκαίνιά του το 1888 ο Γαλανός εξεφώνησε

έναν υπέροχο λόγο με θέμα «Σχολή και Ναός», δείγμα άριστο της νομικής, θεολογικής και γενικά πνευματικής του συγκρότησης.

Το 1885 βρίσκουμε το Γαλανό να εκλέγεται από τους πολίτες της Χώρας, σε Γενική τους Συνέλευση, ένας από τους 50 εντολοδόχους του νησιού, εκλέκτορες δηλαδή, για ανάδειξη του νέου Δημογεροντιακού σωματείου του νησιού και να υπογράψει πρώτος αυτός απόφαση - εγκύκλιο προς τους πολίτες της Καλύμνου με διαπιστώσεις και προτάσεις για 12 θέματα αναγόμενα, όπως αναγράφεται: «τὰ μὲν εἰς προσφορώτερον ὄργανισμὸν τοῦ Σωματείου τῆς Δημογεροντίας, τὰ δὲ εἰς εὐχερεστέραν ἐνάσκησιν τῶν ἀνατιθεμένων καθηκόντων ταῶν μελῶν του».

Το έτος αυτό ένα εξίσου μεγάλης, ίσως και μεγαλύτερης σπουδαιότητας και αξίας με τον Ναυτικό Σπογγαλιευτικό Κανονισμό, νομικό κατασκευάσμα, θα αρχίσει να συντάσσεται. Είναι ο Κανονισμός της Δημογεροντίας Καλύμνου που ιθύνων νους και συντάκτης του θεωρείται ο Μιχαήλ Γαλανός.

Με πρακτικό της Δημογεροντίας, με ημερομηνία 14-2-1885, διορίζεται βμελής επιτροπή από τους Θέμελη Ολυμπίτη, Αριστείδη Κουτρούλλη, Μιχαήλ Συμεών, Νικόλαο Δράκο, Μιχαήλ Σακ. Ζερβό και Μιχαήλ Ι. Γαλανό με την εντολή «να συντάξωσιν τὸν Κανονισμὸν λειτουργίας τοῦ Δημογεροντιακοῦ Σωματείου Καλύμνου». Το κείμενό του και οι διατάξεις του μετά από πολυετή παρατέρα επεξεργασία, επισημώθηκε από το λαό της Καλύμνου σε Γενική Συνέλευση στις 20 Δεκεμβρίου του 1894 και απετέλεσε τον Καταστατικό Χάρτη Διοίκησης μιας ενομούμενης Κοινότητας. Καθοριστική υπήρξε η συμβολή των συντακτών του, προσωπικοτήτων με ενεργό δράση στην πολιτική, κοινωνική και πνευματική ζωή του νησιού, ιδιαίτερα όμως του Γαλανού, του 23ετούς τότε δικηγόρου, που έφερε το βάρος επιστημονικής νομικής τεκμηρίωσης και υποστήριξης ενός τόσο σπουδαίου κειμένου.

Η συμμετοχή του Γαλανού στην ίδρυση του θεσμού του Εκκλησιαστικού Δικαστηρίου την περίοδο της Τουρκοκρατίας εμφανίζεται στο πρακτικό 78 του 1885, που αναφέρει:

«Τὸ Δημοτικὸν Συμβούλιον Καλύμνου, λόγω πλήθους καὶ πολλαπλότητος τῶν Ἐκκλησιαστικῶν ὑποθέσεων, μέριμναν ἔχον τὴν λύσιν τῶν ὑποθέσεων ἐπὶ τῇ βάσει τῶν ἐθίμων καὶ τῶν ἱερῶν κανόνων τῆς Ἐκκλησίας, πρὸς ἰκανοποίησιν τῶν πολιτῶν, ἰδρύει Ἐκκλησιαστικὸν Μικτὸν Δικαστήριον συγκείμενον ἐκ τριῶν μελῶν, ἐκ τοῦ Ἐπισκόπου Λέρνης ἢ τοῦ Ἀρχιε-

ρατικού Έπιτρόπου και 2 παρέδρων. Πρώτος πάρεδρος όρίζεται ό Μιχαήλ Γαλανός (23ετής τότε την ηλικία), τούτου ύποχρεουμένου νά κρατεί τά πρακτικά και τās αναγκαίας σημειώσεις πρός σύνταξιν τών άποφάσεων».

Στο ίδιο πρακτικό περιλαμβάνονται όλα τα σχετικά με τη λειτουργία του Δικαστηρίου, τις υποχρεώσεις των μελών του, την αναπλήρωσίν του, την αμοιβήν των μελών του και άλλα.

Ένα χρόνο πριν ο Γαλανός μετακομίσει στην Αθήνα, όπου και ανέλαβε τη διεύθυνση του περιοδικού « Ανάπλασις», η Δημογεροντία Καλύμνου με την πράξη της 12/2-3-1887 τον διορίζει μέλος 11μελούς Επιτροπής «με την έντολήν νά έποπτεύη εις τά σχολεία, νά έπιβλέπη έπί τών δημοτικών φαρμακείων, νά συμπράττη μετά τής Δημογεροντίας και τών Δημοτικών Συμβούλων εις τόν διορισμόν τών διδασκάλων και φαρμακοποιών, νά όρίζει άπό κοινού τās μισθοδοσίας των και τās μισθοδοσίας τών Δημογερόντων και Δημοτικών Συμβούλων και νά γνωμοδοτή για τīs έκτακτες δημοτικές δαπάνες και κοινωφελή έργα, έπιπλέον δέ νά έπιθεωρή τά βιβλία προσόδων και δαπανών, νά συντάσση τόν Ίσολογισμόν και νά τόν ύπογράφη» .

Με το πρακτικό 102 του 1887 της Δημογεροντίας ο Μιχαήλ Ι. Γαλανός διορίζεται μέλος Ειδικής Επιτηρητικής Επιτροπής (τα άλλα δύο μέλη είναι ο Δημήτριος Αλεξιάδης και ο Μιχαήλ Μαγκλής) «με έντολή και έξουσιοδότηση νά έπιβλέπη έπί τών ένταϋθα σχολείων και φαρμακείων και έπιτηρή ταϋτα, νά αναγγέλλη εις την Δημογεροντίαν πāsαν έλαττωματικήν πορείαν είτε διδασκάλου είτε φαρμακοποιού, ή δέ Δημογεροντία νά έπιφέρη άμέσως θεραπείαν εις τò κακώς κείμενον».

Εγκατεστημένος μόνιμα πλέον στην Αθήνα, από το 1892, ακολούθησε με ενθουσιασμό τον Ελευθέριο Βενιζέλο και με τη σημαία του ιστορικού κόμματος των Φιλελευθέρων εξελέγη βουλευτής Αττικοβοιωτίας στις εκλογές του 1910 και Φθιωτιδοφωκίδας του 1911. Εκτιμώντας τις νομικές του γνώσεις και την εν γένει συγκρότηση και πολιτεία του ο Βενιζέλος, του αναθέτει το έργο της αναθεωρήσεως του Συντάγματος του 1911. Θα μπορούσε να αναλάβει τότε υπουργικό χαρτοφυλάκιο, όμως προτίμησε τη θέση του Κυβερνητικού Έπιτρόπου στην Ιερά Σύνοδο της Εκκλησίας της Ελλάδος και τη θέση Εφόρου της Βιβλιοθήκης της Βουλής. Από τη θέση του Κυβερνητικού Έπιτρόπου τον αντικατέστησε η κυβέρνηση Γούναρη, ως βενιζελικό, πράξη που αξιολογήθηκε ως επέμβαση της Πολιτείας στα εσωτερικά της Εκκλησίας και αποδοκιμάστηκε ως σύμπτωμα ανελευθερίας. Επανήλθε στη θέση του ύστερα από λίγους μήνες, κατόπιν επιλογής του με

πολιτικά κριτήρια, από την διάδοχο κυβέρνηση Βενιζέλου. Αργότερα, μετά το «ανάθεμα» της Ιεράς Συνόδου κατά Βενιζέλου, το οποίο υπέγραψε και ο Γαλανός, απαλλάχθηκε από τα καθήκοντά του με δηλώσεις του ίδιου του Βενιζέλου.

Απάντησε με άρθρο στην Ανάπλαση που έφερε τον τίτλο: «Η απολογία μου. Πώς έχει το πράγμα;» Σ' αυτό ο Γαλανός εξηγεί και αιτιολογεί την απόφασή του και ισχυρίζεται ότι ήταν υποχρεωμένος ως Κυβερνητικός Επίτροπος να υπογράψει την πράξη της Ιεραρχίας.

Μια ακόμα σπουδαία υπηρεσία νομικής και εκκλησιολογικής σπουδαιότητας που προσέφερε ο Γαλανός ήταν ως μέλος της νομοπαρασκευαστικής επιτροπής, δυνάμει του Ν. 188/1914, μαζί με Μητροπολίτες Παλαιάς Ελλάδας και Νέων Χωρών και Καθηγητές Πανεπιστημίων. Η Επιτροπή εκείνη συνέταξε νομοσχέδια αναδιοργάνωσης του υφιστάμενου εκκλησιαστικού καθεστώτος με σημαντικότερο το «Σχέδιο Καταστατικού Νόμου της Ορθόδοξης Εκκλησίας της Ελλάδος», το οποίο όμως, λόγω της έναρξης του Α' Π.Π. και του Εθνικού Διχασμού (Βασιλικοί – Βενιζελικοί) δεν τέθηκε ποτέ σε ισχύ και έτσι χάθηκε η ευκαιρία εκσυγχρονισμού της Εκκλησιαστικής Νομοθεσίας. Βέβαια ο σπόρος που ρίχτηκε από τον Γαλανό καρποφόρησε αργότερα.

Ο Γαλανός ήταν βαθύς γνώστης της Αρχαίας Ελληνικής Φιλοσοφίας και μελετητής της σύγχρονης κοινωνικής και θρησκευτικής κίνησης.

Το πρώτο του συγγραφικό έργο ήταν Απολογητικό και είχε στόχο την καταπολέμηση των υλιστικών θεωριών. Φύση μαχητική, όπως ήταν, έκανε δριμύτατο έλεγχο με τα δημοσιεύματά του στις θεωρίες της πλάνης, της ασυνειδησίας και της αγυρτείας σε βάρος του Ορθόδοξου Χριστιανικού Έθνους των Ελλήνων.

Θλιβόταν, όταν έβλεπε να καταλαμβάνουν επισκοπικά αξιώματα όχι άξιοι και ικανοί ιερωμένοι και αγωνιζόταν με το κήρυγμα και τη γραφή του να το αποτρέψει. Αποτεινόταν με σθένος στην Ιερά Σύνοδο και ζητούσε από τους Συνοδικούς να μη ψηφίζουν για αρχιερείς πρόσωπα που δεν είχαν καλή την έξωθεν μαρτυρία. Αρχιμανδρίτης από ελληνική κοινότητα της Γερμανίας θέλησε να είναι υποψήφιος για αρχιερατεία σε μητρόπολη της Ελλάδας. Είχε όμως πριν από καιρό μεταφράσει από τα γερμανικά σύγγραμμα με ασέβειες προς το πρόσωπο του Κυρίου μας. Μαχητικός και αδέκαστος ο Γαλανός, με πύρινα άρθρα του στο «Ανάπλαση» και το «Σκριπ», κατάφερε να αποτρέψει την εκλογή του και τον υποχρέωσε να

επιστρέφει στην έδρα του στη Λειψία και επιπλέον να δώσει ομολογία Ορθοδόξου Πίστεως. Αυτό, γιατί θεωρούσε τον εν λόγω υποψήφιο ως «νοσοῦντα περὶ τὴν πίστιν», τουτέστιν ως άρρωστο σε θέματα πίστεως.

Αντίθετα ο Γαλανός ένιωθε πολλή και μεγάλη χαρά, όταν έβλεπε να γίνονται αρχιερείς άνδρες με πίστη και ακτινοβολούσα αρετή, όπως ο Μητροπολίτης Κορίνθου Σωκράτης Κολιάτσος και Πενταπόλεως Νεκτάριος Κεφαλάς, ο μετέπειτα ανακηρυχθείς Άγιος της Εκκλησίας μας. Έγραφε, το Σεπτέμβριο του 1899, στην Ανάπλαση, όταν ο Άγιος επροτάθη μεταξύ άλλων για τον Πατριαρχικό Αλεξανδρινό Θρόνο: «Η ύποψηφιότης του εἶναι ἐκ τῶν μάλιστα βαρυνουσῶν, εἶναι ἕνας ἐκ τῶν πλέον διακεκριμένων καὶ εὐπαιδευτῶν καὶ θερμουργῶν καὶ ἀδιαβλήτων Ἱεραρχῶν, ποῦ ἔχει νὰ ἐπιδείξει ἡ Ὁρθόδοξος Ἀνατολικὴ Ἐκκλησία. Συγγραφέας γονιμότατος, ἀκαταπόνητος τοῦ πνεύματος ἐργάτης, τροφήν καὶ τρυφήν ἔχων τὴν διακονίαν τοῦ λόγου καὶ τὴν ἀλήθειαν, ἀφιλάργυρος μέχρι ὑπερβολῆς, φιλάγαθος μέχρι μανίας, γαλήνιος ἀλλὰ καὶ ἰσχυρός, πράος ἀλλὰ καὶ εὐσταθής, καθαρὸς τὸν βίον, σεμνός, εὐπρεπής, κόσμιος τὴν μορφήν καὶ τὸ παράστημα.....»

Το συγγραφικό έργο του Γαλανού είναι και πλουσιότατο και ποικίλο!

Κατά τα έτη 1896-97 δημοσίευσε το βιβλίο του «Έξήγησις τοῦ Ἱεροῦ Εὐαγγελίου τῶν Κυριακῶν καὶ τῶν ἐπισημοτέρων ἑορτῶν» σε δύο τόμους. Ένα έργο ωφέλιμο και για τον απλό λαό και για τους ομιλητές της εποχής εκείνης.

Κατά την παραμονή του στην Κόρινθο συνέγραψε και δημοσίευσε το 1898 το βιβλίο του «Ὁμιλίαι ἐξ εἰς τὸ «Πάτερ Ἡμῶν...». Περιέχει έξι υπέροχες ομιλίες του, που είχε εκφωνήσει στον Πύργο της Ηλείας. Μόλις αυτές δημοσιεύτηκαν, έγιναν δεκτές με θερμά εγκωμιαστικά σχόλια.

Επόμενο έργο του «Ὁ Τολστόϊ καὶ αἱ πλάνας του». Γράφει για τον Ρώσο συγγραφέα: «Τινές τῶν παρ' ἡμῖν θιασωτῶν, ἠθέλησαν νὰ τὸν ὑψώσουν ὑπεράνω πάσης ἐπικρίσεως. Ἐν τῇ ἱστορίᾳ ὅμως τῶν γραμμάτων, οὐδέν ὑπάρχει εἶδωλον τοῦ προνομίου τούτου».

Σημαντικό είναι και το βιβλίο του «Πολιτικὰ διδάγματα ἀπὸ τοὺς λόγους τοῦ Δημοσθένους», Αλεξάνδρεια 1931. Με το βιβλίο του αυτό, με κατάλληλο τρόπο, προσπαθεί να κάμει κτήμα στο σύγχρονο Έλληνα τη μοναδική, αιθαλή σοφία των αρχαίων προγόνων μας.

Άλλο βιβλίο του είναι το: «Ἰούδας ὁ Ἰσκαριώτης», Αθήνα 1940. Είναι μια μελέτη Ιστορική και Ψυχογραφική, με την οποία δίνει εξήγηση της ό-

λης διαγωγής του Ιούδα, με βάση την Ευαγγελική παράδοση, μακριά από φαντασιώσεις και αχαλίνωτη αυθαιρεσία.

Έγραψε ακόμα τα έτη 1943-44 «Τρεις μελέτες για την Αλήθεια» στο περιοδικό *Ανάπλαση*, με τις οποίες ανασκευάζει τις γνώμες του ιδρυτή των ψυχικών ερευνών στην Ελλάδα Άγγελου Τανάγρα και αποδεικνύει την ασέβεια και απιστία του και μαζί την άγνοιά του για την αρμονία που υπάρχει μεταξύ Χριστιανισμού και Επιστήμης.

Έργο του είναι επίσης το «Διδάγματα από τον Όμηρο», (Αθήνα 1932), για τα άτομα, τις οικογένειες, τους λαούς και αρχηγούς λαών.

Το 1936 δημοσιεύει στην *Ανάπλαση* τρεις σημαντικές μελέτες του τις εξής: «Ο Ισοκράτης και η Αγία Γραφή», «ο Θουκυδίδης υπό έποιν θρησκευτικών πεποιθήσεων» και «Επίκουρου θρησκευτικά δοξασία».

Η συγγραφική του δραστηριότητα συνεχίζεται. Το 1946 εκδίδει το βιβλίο «Μελέται περί της κρατικής ευσέβειας και των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας». Η εργασία του αυτή περιλαμβάνει πέντε σημαντικές μελέτες:

- 1.- Η κρατική ευσέβεια στις αρχαίες ελληνικές πόλεις και ομοσπονδίες
- 2.- Η κρατική ευσέβεια στα σύγχρονα δημοκρατικά συντάγματα
- 3.- Οι σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας στις σύγχρονες δημοκρατίες
- 4.- Το αυτόνομο πολίτευμα της Εκκλησίας του Χριστού κατά τους τρεις πρώτους αιώνες από την εμφάνισή της, και
- 5.- Οι σχέσεις πολιτείας και εκκλησίας στο Ορθόδοξο Βυζάντιο.

Αξίζει να διαβαστεί αυτό το βιβλίο απ' όλους και ιδιαίτερα από τους πολιτικούς όλων των παρατάξεων της χώρας μας, πολλοί από τους οποίους, όταν βρίσκονται στην εξουσία, επισείουν τη δαμόκλειο σπάθη του διαχωρισμού Εκκλησίας- Πολιτείας.

Σε κύριο άρθρο του στην *Ανάπλαση*, τον Ιούλιο του 1936, με τίτλο: «Πρὸς διαφώτισιν τῶν Συντακτῶν τοῦ Νέου Συντάγματος μας» γράφει:

«Δὲν εἶναι λοιπὸν καμμία παλαιοντολογία εἰς τὸν βαθὺν σεβασμὸν τῶν συγχρόνων πολιτικῶν θεσμῶν πρὸς τὴν θρησκείαν καὶ πρὸς τὰ θρησκευτικὰ καὶ περιουσιακὰ δικαιώματα τῶν Ἐκκλησιῶν. Οἱ ἐργαζόμενοι δὲ εἰς τὰς ἐπιτροπὰς ἐπὶ τοῦ ἡμετέρου Συντάγματος δὲν θὰ δειχθοῦν ἄξιοί του ἔργου των, ἂν ἤθελον παρασυρθεῖ ἀπὸ τοιαύτας γνώμας, τῶν ὁποίων ἡ ἀσέβεια εἶναι ἴση μὲ τὴν ἀμάθειαν. Περιττὸν νὰ εἶπω ὅτι ἡ παρατήρησίς μου αὐτὴ δύναται νὰ ἐπαναληφθῇ καὶ πρὸς ἐκείνους, εἰς τοὺς ὁποίους σήμερον ἢ καὶ ὑστερότερα ἤθελε λάχει ἡ μεγάλη τιμὴ, ἀλλὰ καὶ ἡ μεγίστη εὐθύνη τῆς ἐκπονήσεως τοῦ Νέου Ἑλληνικοῦ Συντάγματος. Ἕλληνες νο-

μοθέται, οί όποιοι θα έπησχύνοντο τόν Τριαδικόν Θεόν, γυμνοί από την πίστιν τών μεγαλυτέρων σοφών, ή όποία εΐναι και πίστις τών άληθινά πολιτισμένων έθνών, θα ήσαν και άνάξιοι του έθνους μας και προδόται τής ιστορίας του».

Στη μελέτη του με τίτλο: «Η κρατική ευσέβεια εις τα σύγχρονα συντάγματα», ανέγραψε ένα γεγονός που αποδεικνύει την ευσέβεια προς την Εκκλησία σε όλα τα δημοκρατικά συντάγματα των Η.Π.Α. Την 20ή Νοεμβρίου του 1904 εις την πρωτεύουσαν των Η.Π.Α., όπου υψούται με μεγαλοπρεπή θόλον και με στύλους Κορινθιακού ρυθμού το λεγόμενον Καπιτώλιον, ήτοι το μέγαρον του Εθνικού Συνεδρίου, το Κογκρέσον με την ευκαιρία των εγκαίνιων ενός χριστιανικού ναού και ενός πρεσβυτερίου, ο Διοικητής του πολιτειακού διαμερίσματος της Κολούμπια, παρουσία και του Προέδρου των Η.Π.Α. έκαμε την εξής ομολογία: «Είς αύτην την πόλιν δέν ύπάρχει τίποτε, δια τδ όποιον να είμεθα τόσον υπερήφανοι όσον οί οΐκοι αύτοι τής προσευχής και τών φιλανθρωπικών ιδρυμάτων, που φέρουν τούς άνθρώπους πρδς τδν Θεόν και τδν Θεόν πρδς τούς άνθρώπους. Και ή πλέον ταπεινή από τας Έκκλησίας μας εΐναι κατά πολδ μεγαλυτέρα από τδ Καπιτώλιόν μας».

Τεράστια και κολοσσιαία εργασία του είναι εξάλλου η συγγραφή και έκδοση του βιβλίου με τους βίους των Αγίων όλου του έτους, με την οποία επεχείρησε να κάμει μια ανακάθαρση του Αγιολογίου, με βάση τις ακριβέστερες πηγές που αναγνώριζε η Εκκλησία επίσημα ή σιωπηρά, αλλά και με βάση σύγχρονες μεθόδους και νεότερους επιστημονικούς τρόπους. Ξεκίνησε την εργασία του το 1906 με 15ωρη δουλειά το ημερονύχτιο και έβαλε την τελευταία του πενιά στο περισπούδαστο και γλαφυρότατο σύγγραμμά του στις 12-3-1910. Ακόμα και σήμερα το έργο του αυτό είναι δυσεύρετο και περιζήτητο, παρά το γεγονός ότι πριν από τριάντα και πλέον έτη έγινε επανέκδοσή του από την «Αποστολική Διακονία».

Βιβλία του είναι ακόμη: «Θρησκεία και Επιστήμη», «Περί της ψήφου των γυναικών», «Ο γάμος και η ζωή του γάμου», «Στρατιωτικά διδάγματα εκ του Ξενοφώντος», «Προς τας αρχάς μας και τον λαόν μας δια την προπαγάνδαν των χιλιαστών», «Η γνώμη μου δια το όλον έργον του Αρχιμανδρίτου Σεραφεΐμ Παπακώστα» και άλλα.

Αμέτρητα είναι, τέλος, τα άρθρα του στο περιοδικό «Ανάπλασις» και σε εφημερίδες των Αθηνών και πολλών επαρχιακών πόλεων και ελληνικών κοινοτήτων Αιγύπτου και Αμερικής. Στην Αμερική διηύθυνε την εφημερί-

δα «Εκκλησιαστικός Κήρυξ», σ'όλο το διάστημα της εκεί παραμονής του και στην Αλεξάνδρεια ομοίως το περισπούδαστο περιοδικό «Πάνταινος» για μια τριετία. Θέματα κοινωνικά, ηθικά, θρησκευτικά, εθνικά και προβλήματα που ενδιαφέρουν τους συνανθρώπους του τα διερευνά, τα αναλύει, τα εξηγεί και δε διστάζει να παίρνει ξεκάθαρες θέσεις και να υποδεικνύει λύσεις.

Από την αρχή της δημοσιογραφικής του εμφάνισης, στα τεύχη 1 και 2 του περιοδικού Ανάπλασις, εκφράζεται ανοικτά και επιτιμητικά για την κατάσταση στο κράτος αλλά και την αντίδραση προς το στέμμα, απότοκα της μεγάλης ήττας της χώρας από την Τουρκία, στον πόλεμο του 1897, γράφοντας: «Νὰ λείψωσιν οἱ τύραννοι τῶν ἀνακτόρων, ἀλλὰ νὰ λείψωσιν καὶ οἱ τύραννοι τῶν ἀγίων. Ὁ λαὸς νὰ περιβληθῇ τὴν πανοπλίαν τῶν δικαιομάτων του, ἀλλὰ καὶ νὰ διδαχθῇ τὴν χρῆσιν αὐτῆς. Ὁ λαὸς νὰ ἡγεμονεύῃ ἐν τῇ πολιτείᾳ, αὐτὸς ἐκλέγων τοὺς ἄρχοντάς του, ἀλλὰ καὶ τοῦ λαοῦ νὰ ἡγεμονεύωσιν: ὁ λόγος, τὸ δίκαιον, ἢ ἀγάπη. Νὰ ἐκλείπη ἢ αὐθαίρετη θέληση τοῦ ἐνός, ἀλλ' ὄχι μόνον αὐτό, νὰ ἐκλείπη καὶ ἡ θέληση τῶν πολλῶν, ἂν εἶναι δυνατόν, γιατί πάντοτε ὑποθέτει τὴν ἀντιμαχόμενη θέληση ὀλίγων, καὶ νὰ ἐπικρατήσῃ ἡ θέληση τῶν πάντων, μέσα σὲ πνεῦμα ἀδελφότητος καὶ δικαιοσύνης».

Στο τεύχος 51/23-5-1898 της Ανάπλασις, με άρθρο του υπερασπίζεται την Κυριακή ως ημέρα αργίας και καταπέλτης, με αδιάσειστα επιχειρήματα, επιτίθεται στις αρνητικές με το θέμα απόψεις της Πολιτείας, γράφοντας μεταξύ των άλλων: «Τὸ ζήτημα τῆς ἀργίας τῆς Κυριακῆς εἶναι πρώτης τάξεως ζήτημα, ὥστε νὰ τεθῇ εἰς τὴν γραμμὴν τῶν μεγάλων πολιτικῶν ζητημάτων, καταδικαζομένης ἀμειλίκτως πάσης Κυβερνήσεως καὶ πάσης Βουλῆς, ἥτις θὰ ἠδιαφύρει ἢ θὰ ἐπολέμει τὴν Κυριακὴν ἀργίαν».

Στο τεύχος 57/30-1-1899 ο Γαλανός, εν όψει των εκλογών, καλεί τους ψηφοφόρους να ενστερνιστούν τέσσερις τρόπους για το πώς οφείλουν να ασκήσουν τα εκλογικά τους δικαιώματα: α) «Με αγνότητα», προς τα γενικότερα συμφέροντα του Κράτους β) «Με δικαιοσύνη», εξετάζοντας αμερόληπτα το χαρακτήρα του υποψηφίου, γ) «Με επίγνωση της απέναντι του Θεού ευθύνης, με τη σκέψη ότι αυτός που διαχειρίζεται τις τύχες του Κράτους και την εξουσία πρέπει να δρα «ως υπηρέτης του Κράτους, με πνεύμα δικαιοσύνης και χρηστότητας και αυταπαρνήσεως», δ) « Με πατριωτισμό και φρόνηση». Και θα ψηφίσουν σωστά, αν προτιμήσουν «υποψήφιους, που έχουν διάθεση να εργασθούν υπέρ διοικητικής και δικαστικής και εκπαιδευτικής

και εκκλησιαστικής και οικονομικής ανόρθωσης του Κράτους». Προσθέτει μάλιστα και πέμπτο τρόπο, που αναφέρεται στα μέσα που χρησιμοποιούν οι υποψήφιοι προς τους ψηφοφόρους, γράφοντας: « οι εκλογείς, δεν πρέπει να μεταχειριστούν μέσα εκλογικού επηρεασμού παράνομα και ανήθικα κι ούτε με τέτοια να επηρεάσουν τας συνειδήσεις άλλων.

Οι πνευματικές δυνάμεις της «Ανάπλασης» με τα ρηξικέλευθα κηρύγματα και τον έμπειρο γραπτό λόγο, ήταν φυσικό να έρθουν σε ρήξη και σύγκρουση με τις νεωτερίζουσες και σκανδαλίζουσες θέσεις που η δυτική κοινωνία, η Εσπερία, είχε αποτυπώσει στις ιδέες και τον τρόπο ζωής των κυριών της Αθήνας, ιδίως όταν οι ιδέες αυτές βρήκαν υπόσταση, με την έκδοση της εβδομαδιαίας εφημερίδας τους με τίτλο « Η Φωνή των Κυριών».

Το πρώτο ενυπόγραφο άρθρο στην Ανάπλαση με τίτλο « Μόδα και Χειραφέτησις» γράφτηκε από το Γαλανό με σκέψεις που αναπτύσσονται σε τρεις τομείς. Πρώτα στον τομέα της φιλαρέσκειας και του καλλωπισμού, έπειτα στον τομέα της γυναικείας χειραφέτησης και τέλος στον τομέα της Μόδας. Ο Σύλλογος μέσω του ομώνυμου περιοδικού του και μαζί ο Μιχαήλ Γαλανός, έδωσαν μάχες με το φεμινισμό της εποχής, με σύνεση πάντα και διάκριση και αγωνίστηκαν για να προλάβουν το γυναικείο εκφυλισμό.

Γράφει για τη φιλαρέσκεια- καλλωπισμό: «Η φιλοκαλία χαριτωμένον εἶναι πράγμα. Καὶ θελκτικὸν καὶ σεμνόν. Ἄλλ' ἡ φιλαρέσκεια τὴν κατάχρᾳται καὶ τὴν μεταβάλλει εἰς καλλωπισμόν. Κοιτάξετε τώρα καλὰ μίαν φιλόκαλον ἀπλῶς κόρην. Ὑψώσατε τὰ βλέμματά σας καὶ πρὸς τὴν προκλητικὴν ἐπιδεικτικότητά μιᾶς καλλωπίστριας. Ὅποια ματαιότης εἰς αὐτήν! Καὶ οἷα τεραστία διαφορά καὶ ἀντίθεσις ψυχῶν καὶ ἡθῶν!».

Εμφαντικά υπογραμμίζει ο Γαλανός ότι η δήθεν γυναικεία χειραφέτηση της εποχής δεν έφερε την ελευθερία και την ανύψωση, αλλά μόνο τον εκτροχιασμό και την κατάπτωση. Υποστηρίζει την άποψη ότι μεταξύ ανδρός και γυναικός πρέπει να επικρατεί κλίμα αγάπης και τιμής.

Αναγνωρίζει ότι το γυναικείο ζήτημα στην Ελλάδα ξεκίνησε με βήματα θετικά και συνετά, με πρώτη την Καλλιρόη Παρρέν (1861-1940), πρώτη Πρόεδρο του Λυκείου των Ελληνίδων και άλλες αξιόλογες κυρίες των Αθηνών. Τότε όμως οι φεμινιστικές κινήσεις ήταν στηριγμένες στις ανθρώπινες αξίες και τις ελληνοχριστιανικές παραδόσεις. Αντίθετα, στην περίοδο των τελευταίων χρόνων του 19^{ου} αιώνα, το δημοσιογραφικό όργανό τους «Η Φωνή των Κυριών» στηρίχθηκε σε υλιστές συγγραφείς και πρότεινε πολλές φορές τη μελέτη άθρησκων και υλιστικών συγγραμμάτων που θα κατέλυαν

κάθε πνευματική και ηθική αρχή. Πολύ μεγάλο λάθος για το γυναικείο κίνημα, γιατί οι συγγραφείς αυτοί, μακριά από κάθε ηθική και εκκλησιαστική παιδεία απόπνεαν έντονη δυσσομία μέσα από τα γραφόμενά τους.

Θίγει κατ' επανάληψη τα θέματα του κλήρου, γιατί πιστεύει ότι η ηθική και πνευματική ανύψωση του λαού μπορεί να προέλθει από την ανόρθωση και αναγέννηση του κλήρου.

Στην ανύψωση του κλήρου έχουν υποχρέωση και ευθύνη να συνδράμουν οι αρχιερείς και να συμβάλουν η πολιτεία, η εκπαίδευση και ο λαός. Γράφει σχετικά: «Παρά τοῦ κλήρου ἡμῶν δὲν ἀξιοῦμεν νὰ φανῆ διὰ μιᾶς ὑπέρτερος παντὸς ἐλαττώματος. Ἀλλὰ καὶ δὲν φρονοῦμεν ὅτι πρέπει νὰ τὸν περιβάλωμεν μὲ τὸ ἀνεύθυνον καὶ τὸ ἀκαταλόγιστον. Ὁ κληρὸς ἔχει καὶ στοιχειώδη καθήκοντα ἱερά καὶ ἀπαράγραπτα., τὰ καθήκοντα δὲ ταῦτα πᾶς ἀνήκων εἰς τὰς τάξεις του εἶναι ὑπόχρεως νὰ εὐλαβεῖται καὶ νὰ τιμᾷ».

Ο ανώτερος κληρικός, την εξουσία του οποίου χαρακτηρίζει «ιερή, σοβαρή, σωτήρια», πρέπει να αποτελεί πρότυπο για ιερωμένους και για λαϊκούς. Οφείλει μάλιστα να απαιτεί να τον ακούνε και να εφαρμόζουν τους ιερούς νόμους για οποιοδήποτε παραστράτημά τους.

Στα φοιτητικά γεγονότα της 7^{ης} – 8^{ης} Νοεμβρίου του 1901, τα γνωστά ως «Ευαγγελικά» ή «φοιτητικά», εξαιτίας των μεταφράσεων στη δημοτική γλώσσα του Ευαγγελίου του Ματθαίου (Τη μια μετάφραση προκάλεσε η βασίλισσα Όλγα και αμέσως μετά, την άλλη, ο Αλέξανδρος Πάλλης), ο ίδιος ο Γαλανός υπήρξε αυτόπτης μάρτυρας και παρ' ολίγον να είχε δεχθεί επίθεση από τους διαμαρτυρούμενους φοιτητές. Τα θλιβερά εκείνα γεγονότα σχολιάζει νηφάλια και αντικειμενικά, ύστερα από τριάντα οκτώ χρόνια και γράφει: « Ο τίτλος “φοιτητικά” δόθηκε στο κίνημα, γιατί το συμμερίστηκε θερμότατα ο περισσότερος φοιτητικός κόσμος, πειθαρχημένος... Πολλοί έψεξαν τη φοιτητική εκείνη ανάμιξη, ότι υπηρέτησε πολιτική εκμετάλλευση.. Η αλήθεια όμως, κατά τη γνώμη μου, είναι ότι η φοιτητική ανάμιξη ήταν καλής πίστεως και δεν άφησε την πολιτική σατανικότητα, που ήταν έτοιμη σε κάθε ανευλάβεια και σε κάθε πραξικόπημα, να την άγει και να την σύρει στα έσχατα της λαϊκής μάζας».

Ήδη, όμως, από το 1894 στο διοικητικό συμβούλιο του συλλόγου «Ανάπλασις» συζητιόταν πρόταση προκήρυξης διαγωνισμάτων, για σύνταξη κατάλληλων βιβλίων που να είναι γραμμένα σε απλή γλώσσα.

Το 1896 ο Μιχ. Γαλανός εκδίδει την «Εξήγηση των Ευαγγελικών Αναγνωσμάτων», στην αρχή με γλώσσα αρχαιοπρεπή, στη συνέχεια με απλού-

στερη μορφή, για να καταλήξει στις ομιλίες του Α΄τόμου σε γλώσσα δημωδέστερη. Στην τελευταία αυτή μορφή είναι γραμμένος από την αρχή ο Β΄τόμος. Οι ομιλίες του εκείνες, δημοσιευμένες, χαιρετίστηκαν θετικά και από το λαό και από τον επιστημονικό χώρο και η απήχησή τους απέδειξε ότι, για την αναθέρμανση του θρησκευτικού συναισθήματος της κοινωνίας απαιτούνταν χρήση γλώσσας κατανοητής απ΄ όλους. Έτσι ο Γαλανός καθίσταται από το 1896 ένθερμος υποστηρικτής της «δημωδέστερης γλώσσας».

Τόσο στα κηρύγματά του όσο και στα γραπτά του δημοσιεύματα διακρίνουμε υγιή θρησκευτική και θεολογική μόρφωση, άριστη γνώση της ελληνικής φιλοσοφίας και γραμματείας, ενθουσιαστικό χριστιανικό ζήλο, απaráμιλλη ευφράδεια, ρέουσα νεοελληνική γλώσσα γραπτή και προφορική, επιχειρηματολογία ακαταγώνιστη και ευαγγελικές παραβολές εντυπωσιακές. Ως συγγραφέας υπήρξε πολυσχιδής, βαθύς, ορμητικός, μεθοδικός και με σπάνια χαρίσματα ποιητικότητας, που πλαισίωναν και ομόρφαιναν τον προφορικό και γραπτό του λόγο.

Στα γραπτά κείμενά του καταπλήσσει ο άφθαστος λεξιλογικός του πλούτος, τα αριστοτεχνικά λογοτεχνικά σχήματα που χρησιμοποιεί σωρευτικά, με τα ασύνδετα, πολυσύνδετα, αντιθέσεις, συνώνυμα, παράνομα, ταυτόσημα, με τις εκπληκτικής ομορφιάς εικόνες που συνθέτει με τη γραφίδα του, και τον αψεγάδιαστο ελληνικό λόγο που με δεξιοτεχνία χειρίζεται.

Λευκός γέροντας ο Γαλανός διατήρησε τη μαχητικότητά του μέχρι το 1948. Το τελευταίο του κήρυγμα το εξεφώνησε στις 11 Απριλίου του 1948 στον αγαπημένο του Ιερό Ναό του Αγίου Γεωργίου Καρύτση, στον οποίο κήρυττε επί σειράν ετών κάθε Κυριακή, ακόμα και στα χρόνια της Κατοχής. Ο θάνατος, η δύσις του, ως φθαρτού ανθρώπου, όπως την ονόμαζε, δεν τον φόβιζε, όπως πολλούς ηλικιωμένους. Έγραφε χαρακτηριστικά: «Τί σέ φοβίζει, φίλη ψυχή; Διὰ τὸν Χριστιανὸν δὲν ὑπάρχει δύσις. Ὅπως διὰ τὸν ἥλιον ἢ ἐδῶ δύσις του εἶναι ἄλλοῦ ἀνατολή του, ἔτσι καὶ σὺ, ψυχή μου, θὰ δύσεις ἐδῶ διὰ νὰ ἀνατείλῃς ὠραιότερα εἰς τὴν αἰώνιαν ζωὴν διὰ τὴν ὁποίαν καὶ ἐπλάσθης, πλησίον τοῦ Κυρίου μας Ἰησοῦ, εὐφραينوμένη αἰωνίως».

Σε δημοσιεύσεις του περιοδικού «Ανάπλασις», με τη συμπλήρωση των 100 χρόνων από τη γέννησή του, έγραψαν για τον πατέρα τους τα τέσσερα παιδιά του, καλύπτοντας και αναδεικνύοντας στοιχεία της σπουδαίας αυτής προσωπικότητας.

Ο γιος του Γιάννης, ανώτατος δικαστικός, με τίτλο «Το ψυχικό πορτραίτο του». Η κόρη του Ειρήνη, καταξιωμένη πεζογράφος, με τίτλο «Ο οικογενειάρχης». Η κόρη του Άννα, εκλεκτή καλλιτέχνης ηθοποιός, με τίτλο «Ο ρήτωρ». Ο γιος του Φάνης, καλλιτέχνης ζωγράφος, με τίτλο «Ο ταξιδιώτης»

Ο Μιχαήλ Γαλανός με το κηρυγματικό, ιεραποστολικό, συγγραφικό του έργο και την παραδειγματική εν γένει ζωή του, έγινε ολοκαύτωμα στη μεγάλη Ιδέα της Χριστιανικής Αναγεννήσεως του Ελληνικού Λαού, «υπόδειγμα για πάντα και για όλους».

Στην εφημερίδα «Καλυμνιακά Νέα», της 22 Μαρτίου 1949, με τίτλο «Ένας ένθερμος χαιρετισμός του κ. Αβραάμ προς τους Καλύμνιους» ο τ. υπουργός και βουλευτής Πειραιώς και Νήσων, Νικ. Αβραάμ, γράφει μεταξύ των άλλων: «...Εἶχον τὴν εὐτυχίαν κατὰ τὰ πρῶτα ἔτη τῆς φοιτητικῆς μου ζωῆς ἐν Αθήναις νὰ συνδεθῶ μὲ τὸν προσφάτως εἰς βαθὺ καὶ ἀνθηρὸν πνευματικῶς γῆρας ἐκλιπόντα, ἀληθῶς Μέγαν Ἕλληνα, ἰδιαίτερον συμπατριώτην Σας, τὸν Μιχαήλ Γαλανὸν καὶ νὰ ἐργαστῶ κατὰ τὸ ἔτος 1909 εἰς τὰ γραφεῖα καὶ τὸ περιοδικὸν τῆς «Ἀναπλάσεως», νὰ μαθητεύω δ' οὕτω πλησίον τοῦ Ἀσυγκρίτου αὐτοῦ καὶ ὀρθῶς ἐπονομασθέντος πατριάρχου καὶ πρυτάνεως τῶν διδασκάλων καὶ κηρύκων τῶν θείων καὶ ἐθνικῶν διδαγμάτων καὶ λόγων τῶν νεωτέρων χρόνων μας...»

Στο βιβλίο του «Ιεραποστολικές Μορφές» ο Στυλιανός Ζούζουλας αναφέρει το εξής: Ένας επιστήμονας, από τους πλέον λόγιους αλλά και τους μάλλον απαισιόδοξους για την ανόρθωση του τόπου, όταν παρακολούθησε την πρώτη ομιλία του, το πρώτο κήρυγμα του Γαλανού, ακούστηκε να λέει: «Δός μου 10 Γαλανούς να διορθώσω την Ελλάδα».

Αξίζει, νομίζω, να κλείσουμε την παρουσίαση μας με ένα εξαιρετο άρθρο του ίδιου του Γαλανού στο αγαπημένο του περιοδικό, την «Ανάπλαση», που φέρει τον τίτλο: «Τα δύο ρεύματα του χρόνου»

«Η δρομάς αμιλλάται με την έλαφον. Και ο άνεμος συνερίζεται με την αστραπήν. Ο δε χρόνος καταισχύνει όλα κατά την ταχύτητα.

Στιγμές, ώρες, εβδομάδες, μήνες, έτη, διολισθαίνουν, πετούν, ρέουν. Και μαζί μ' αυτά παρελαύνουν κάλλη, νεότητες, πλούτη, δόξες πόθοι, όνειρα, μειδιάματα, λαμπηδόνες, των παιδιών τα σκιρτήματα, των νέων η ακμή, των νεανίδων η άνθηση, των γονέων η στοργή, της ευεργεσίας η αίγλη, της ευγνωμοσύνης η λαμπρότητα, της πίστης το θάρρος, της ελπίδας η γλυκύτητα, της αγάπης η ερασμιότητα, ανατολές, δύσεις, μαρμαρυγές, σε-

λαγίσματα, πνοές, ψίθυροι φλοίσβοι, κελαρυσμοί, αρμονίες, αφοσιώσεις, ηρωισμοί, αυταπαρνήσεις, καθετί που ωραΐζει, θαμπώνει, θέλγει, ιλαρύνει, μεταρσιώνει.

Αλλ' άμα οι ίδιες στιγμές, ώρες, εβδομάδες, οι ίδιοι μήνες και τα ίδια χρόνια, ο ίδιος χρόνος περνά, ορμά, προελαύνει σκυθρωπός, βαρύς, αδυσώπητος σα σίφουνας, σα λαίλαπα, σαν καταιγίδα, σα θύελλα με στυγνότητα, με λύσσα, με μανία, βρυχώμενος, ωρυόμενος, συνθλίβοντας, συντρίβοντας, αποτέμοντας, καταπατώντας, αφανίζοντας. Και στο πέρασμά του κάλλη μαραίνονται, νεότητες παρέρχονται, πλούτη φυγαδεύονται, δόξες αμαυρώνονται, πόθοι διαψεύδονται, όνειρα εξατμίζονται και ξεχειλίζουν πικρίες, απλώνονται σκιές, ερημώνονται λίκνα, τραυματίζονται καρδιές, αιματώνονται σπλάγχνα, κατερειπώνονται οίκοι. Και νόσος κατέβαλε τον νεανίσκον και ο τάφος απέκρυσε την παρθένον και θρόνοι εσαρώθηκαν και στρατοί αφανίστηκαν και κράτη διαλύθηκαν. Και επυκνώθηκαν οι ασεβείς και υπερπλέονασαν οι κακοί και επείνασαν στόματα και εστέναξαν στήθη και εδάκρυσαν οφθαλμοί. Και καταφρονήθηκε η πίστη και καταγελάστηκε η ελπίδα και καταπατήθηκε η αγάπη και εξόρμησεν η αναισχυντία και βρυχήθηκε το μίσος και λησμονήθηκε το καθήκον και παραβλέφθηκε το υπερκόσμιο και κυριάρχησε κάθε τι το τιποτένιο, το ευτελές, το βορβορώδες, το ωμό, που οδηγεί μέσω της απάτης στο στραγγαλισμό και μέσω του εγκλήματος στον όλεθρο.

Ιδού το έργον του Χρόνου, που τα πάντα δαμάζει και παρασύρει και σκορπίζει και αφανίζει απ' αυτόν τον κόσμο. Ιδού και τα δυο ρεύματά του, με τα οποία πορεύεται, με εντελώς αντίθετους ηθικούς και πνευματικούς όρους, ολόκληρη η ανθρωπότητα.

Το ένα προχωρεί, εξελίσσεται, κατευθύνεται από την πνοή του Θεού. Το άλλο ρεύμα σπρώχνεται, καταρακυλά, γκρεμίζεται σε βάραθρο με το φύσημα του Σατανά.

Εμείς, αναγνώστες πού θα τοποθετήσουμε τους εαυτούς μας;

Ευτυχείς όσοι με την κυβέρνηση του Ουράνιου Πατέρα μας, με το καθαρό ρεύμα της πρόσκαιρης αυτής ζωής καταντήσομεν στους πάγκαλους και πανευφρόσυνους κόλπους της ανέσπερης ημέρας

Εκεί κάθε αγώνας τερματίζεται, κάθε μόχθος περνά, κάθε πικρία φυγαδεύεται. Εκεί η ροή και η φθορά δεν υπάρχουν και στο ολόφωτο βασίλειο της αθανάτου και άπειρης αιωνιότητας, έξω από κάθε δάκρυ και θάνατο και πένθος και κραυγή και πόνο θα δεσπόζει ανώτερη από κάθε ονειροπό-

ληση και φαντασία η άφθαρτη ζωή ανέκφραστης δόξας και άφθαστου κάλλους και ανεκκλάλητης μακαριότητας»

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

1. Μιχαήλ Ι. Γαλανού – «Μελέται περί ανθρωπίνης φύσεως - τυπογραφείο Α.Ν. Καστριώτου», Αθήνα 1886
2. Του αυτού – « Λόγοι Χριστιανικοί» - τυπογραφείο Α. Κολλαράκη – Ν. Τριανταφύλλου, Αθήνα 1892
3. Του αυτού-« Μελέται περί της κρατικής ευσέβειας και των σχέσεων Πολιτείας και Εκκλησίας», τυπογραφείο Α.Ι.Βάρτσου, Αθήνα 1946
4. Του αυτού- «Δύο ιδιόχειρες επιστολές προς τον εξάδελφόν του Λεωνίδα Καραντώνη, Αθήνα 26-7-1889 και 31-8-1889
5. Στυλιανού Ζούζουλα – «Μιχαήλ Ι. Γαλανός, ο γλαφυρός κήρυξ του Ευαγγελίου», Αθήνα 1981
6. Γεωργίου Δρ. Χαραμαντά, Πρωτοπρ/ρου – « Μιχαήλ. Ι. Γαλανός, το καύχημα της Καλύμνου», Κάλυμνος 1987
7. Σωφρόνιος Φάκας, Αρχιμανδρίτης - « Ο Σύλλογος Ανάπλασις και η προσφορά του, 19^{ος} - αρχές του 20^{ου} αιώνα» - Διδακτορική διατριβή στη Θεολογική Σχολή του Πανεπιστημίου Θεσσαλονίκης
8. Μιλτιάδης Λογοθέτης – «Συμβολή των Δωδεκανησίων στον κοινοβουλευτικό βίο της Ελλάδος – Γαλανός Μιχαήλ» σελ.34-35, 196-197
9. Εφημερίδα «Οι Τρεις Ιεράρχαι», φύλλον 1021/1-8-1948 «Πνευματικά πένθη Μιχαήλ Ι. Γαλανός
10. Δάφνις Αμάραντος – « Οι καλλιτέχνες μας - Άννα Μ. Γαλανού»- Εφημερίδα « Αυγή Δωδεκανήσου»
11. Ιστορικό Αρχείο Καλύμνου – Αρχεία Δημογεροντίας Βιβλία: υπ' αριθμόν 6, 7, 51, 55, 107, 151, 165, 167, 170.-

ΚΩΣΤΑΣ Ε. ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗΣ
Συγγραφέας

**Η ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ ΣΤΑ ΤΕΛΕΥΤΑΙΑ
ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΟΘΩΜΑΝΟΚΡΑΤΙΑΣ.
ΕΝΑ ΠΕΡΙΣΤΑΤΙΚΟ ΤΟΥ 1905 ΑΠΟ ΤΑ ΑΡΧΕΙΑ
ΤΟΥ ΥΠΟΥΡΓΕΙΟΥ ΤΩΝ ΕΞΩΤΕΡΙΚΩΝ**

Σε μια απλή περιήγηση στο διαδίκτυο προ τεσσάρων μηνών, βρέθηκα μπροστά σε μια αξιόλογη ιστοσελίδα με τον τίτλο «Δημοτικό Αρχείο Καλύμνου»(Δ.Α.Κ.), όπου διάβασα:

Βιβλίον Άλληλογραφίας 30/3/1905-12/7/1907...

...Περιέχει 241 άνυπόγραφες επιστολές τής Δημογεροντίας Καλύμνου προς τις οθωμανικές αρχές για οικονομικά, φορολογικά και διοικητικά ζητήματα, την επίλυση τοπικών προβλημάτων και διενέξεων, επιστολές διαμαρτυρίας για κατάχρηση εξουσίας εκ μέρους του Καϊμακάμη και των εκπροσώπων τής τοπικής οθωμανικής εξουσίας...¹

Αμέσως το μυαλό μου έτρεξε στο αρχείο του Υπουργείου των Εξωτερικών, όπου εμπεριέχεται ένας όντως πλούσιος φάκελος του Ελληνικού Προξενείου της Ρόδου, αλλά και εκείνος του Βιλαετίου της Χίου στους οποίους και αναφέρονται από τους ίδιους τους προξένους αρκετά ενδιαφέροντα γεγονότα που σχετίζονται και ταυτίζονται, θα έλεγα, με τα καταγγελλόμενα προς τις οθωμανικές αρχές από τους Δημογέροντες της Καλύμνου. Πρόκειται για ένα αρχείο, το οποίο μου εμπιστεύθηκε πριν από αρκετά χρόνια ο φίλος συγγραφέας - ερευνητής Κώστας Τσαλαχούρης, τον οποίον και ευχαριστώ.

Πριν όμως εντρυφήσουμε στα έγγραφα του Ελληνικού Προξενείου της Ρόδου και του αντίστοιχου της Χίου ας δούμε για λίγο το περιβάλλον μέσα στο οποίο ζούσαν οι κάτοικοι της Καλύμνου, όπως και των υπόλοιπων νησιών μας.

Ευθύς εξ αρχής θα πρέπει να ειπωθεί ότι η Κάλυμνος κατά την οθωμανοκρατία βρήκε το δρόμο της προς την ανάπτυξη, παρά τη σκλαβιά των κατοίκων της, μέσω της αλιείας των σφουγγαριών από τον 18ο αι. και με

¹ Δημοτικό Αρχείο Καλύμνου (Δ.Α.Κ.) στην ιστοσελίδα argokalymnos.gr/index.php?option=com_k2&view=item&task...id=3.. (5.3.2019).

αποκορύφωμα τις αρχές του 19ου αι. Αυτό το γεγονός είχε ως αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας εμπορικής τάξης στην κοινωνία του νησιού με ικανή δύναμη στα χέρια της, μέσω της οποίας διεκδίκησε και πέτυχε ως ένα μεγάλο βαθμό τη συμμετοχή της στη διαχείριση των κοινών της Καλύμνου.

Αρχικά κατάφερε κατά την περίοδο 1830-1840 να δημιουργηθεί ο θεσμός της "Δημαρχίας Καλύμνου" και στη συνέχεια ο θεσμός της "Δημογεροντίας", οπότε και οι τοπικοί άρχοντες μετονομάστηκαν σε δημογέροντες. Όταν πια βρισκόμαστε χρονικά στην τελευταία δεκαετία του 19ου αι. και συγκεκριμένα στα 1894, ο σουλτάνος δεν παρεμβαίνει στα διοικητικά του νησιού και μοναδική υποχρέωση των κατοίκων είναι η καταβολή του ειδικού φόρου "μακτού". Ανώτατη αρχή είναι η Δημογεροντία με θεμελιώδη αρχή τη λαϊκή κυριαρχία (άρθρα 1 και 2 του κανονισμού της Δημογεροντίας) με βάση την οποία διεξάγονται κάθε 26 Δεκεμβρίου εκλογές με άμεση και μυστική ψηφοφορία. Την Τοπική Αυτοδιοίκηση απαρτίζουν δύο δημογέροντες, ο δημοτικός ταμίας και επτά δημοτικοί σύμβουλοι. Οι αρμοδιότητες των δύο δημογερόντων είναι η εποπτεία της αστυνομικής και αγορανομικής υπηρεσίας, ενεργούν τη συμβολαιογραφική υπηρεσία, εποπτεύουν στο λιμάνι, διαθέτουν δικαστικές αρμοδιότητες, επιλύουν διαφορές των ιδιωτών, διατάσσουν προσωρινά μέτρα, αντιπροσωπεύουν το νησί ενώπιον των αυτοκρατορικών αρχών, των διοικητικών και των δικαστικών, επισπράττουν και διαχειρίζονται τις προσόδους, φροντίζουν για τη μόρφωση των κατοίκων, μεριμνούν για την υγεία κλπ.²

Πέραν όμως από τα όποια προνόμια η οθωμανοκρατία είχε εκχωρήσει στα νησιά, πλην Ρόδου και Κω, η καταπίεση, η φορολογία, η βία, οι λεηλασίες περιουσιών, οι εξαναγκασμοί, η παρεμπόδιση των θρησκευτικών καθηκόντων ήταν θέματα της ημερήσιας διάταξης στη ζωή των κατοίκων. Και ένας λόγος παραπάνω για τη βάρβαρη συμπεριφορά των Οθωμανών σίγουρα υπήρξε ο γενναίος και αυθόρμητος χαρακτήρας των Καλυμνίων, οι οποίοι ποτέ δεν σήκωσαν μύγα στο σπαθί τους. Έτσι λοιπόν κάθε λίγο και λιγάκι με διάφορες καταγγελίες προς την Υψηλή Πύλη στην Κωνσταντινούπολη ή στην προϊστάμενη αρχή της Χίου έφταναν εντολές για έρευνες στο νησί προς εξεύρεση όπλων, πυρίτιδας και λαθρεμπορίου καπνού, αλλά κυρίως γιατί οι Καλύμνιοι προετοιμάζονταν για επανάσταση.

² Μαμουζέλλος Γιαννικουρής, Ηρακλέους Παναγιώτα, "Η Τοπική Αυτοδιοίκηση στην Κάλυμνο και στην Κύπρο την περίοδο της ιταλοκρατίας και της αγγλοκρατίας αντίστοιχα. Σύγκριση και Συμπεράσματα", πτυχιακή μελέτη, Καλαμάτα, 2012.

Το πρωί λοιπόν της 18ης Φεβρουαρίου του 2005, σύμφωνα με την αναφορά του εν Χίω Έλληνα προξένου Κ. Κυπραίου με ημερομηνία 1.3.2005 (αρ. 144) προς τον υπουργό των Εξωτερικών Αλέξανδρο Σκουζέ (1853-1937), συμβαίνουν στην Κάλυμνο τα ακόλουθα:

Κύριε Υπουργέ,

Λαμβάνω την τιμήν ν' αναφέρω τῇ Ὑμετέρᾳ Ἐξοχότητι ὅτι τὴν 18ην παρελθόντος ἐπιτροπὴ ἀποτελουμένη ἐκ τοῦ Ἀρχιγραμματέως τῆς Διοικήσεως, τοῦ Ταγματάρχου τῆς Χωροφυλακῆς καὶ τοῦ Ἀστυνόμου Χίου ἀνεχώρησε διὰ Κάλυμνον κατόπιν ἀνωτέρας ἐκ Κων/λεως διαταγῆς προκληθείσης παρὰ τοῦ ὑπουργοῦ τῶν Ναυτικῶν πρὸν ὃν διεβιβάσθη καταγγελία ὅτι δῆθεν οἱ κάτοικοι τῆς νήσου ταύτης προετοιμάζονται δι' ἐπανάστασιν, συγκεντροῦντες ὄπλα καὶ πολεμοφόδια.

Κατὰ τὰς πληροφορίας μου, ἡ ἐν λόγῳ ἐπιτροπὴ, ἣτις ἤδη ἐπανέκαμψεν ἐνταῦθα, ἀφοῦ ἐπισταμένως ἠρεύνησεν ὅλας σχεδὸν τὰς οἰκίας καὶ ἀποθήκας τῆς νήσου ἔφερεν ἐνταῦθα περὶ τὰς 6.000 ὀκάδας καπνοῦ, δέκα ὀκάδας πυρίτιδος καὶ τέσσερα ὄπλα.

Ὡς δὲ μετὰ θετικότητος λέγεται ἐνταῦθα, καθόσον οὐδὲν παρὰ τοῦ Διοικητοῦ, ἔνεκα τῆς ἀσθενείας του, ἠδυνήθη νὰ μάθω, οὐδεὶς πολιτικὸς χαρακτῆρ ἀπεδόθη παρὰ τῆς Ἐπιτροπῆς εἰς τοὺς Καλυμνίους, εἰ μὴ μόνον ἐλέχθη ὅτι εἰς τὸ τέχνασμα τῆς ἐπιτυχίας μᾶς γενικῆς ἐρέυνης πρὸς περιστολὴν τοῦ λαθρεμπορίου κατέφυγεν ὁ ἐνταῦθα διευθύνων τὸ γραφεῖον τοῦ μονοπωλείου τῶν καπνῶν ἐκ συνεννοήσεως μετὰ τοῦ βοηθοῦ του ὑποδιοικητοῦ Καλύμνου Μαργαρίτου Σκλαβούνου, ὅστις διὰ τὴν ἀχαρακτῆριστον διαγωγὴν του ταύτην καὶ ἔνεκα τῶν πολλῶν προηγουμένων του ἀνακαλεῖται ἐκ Καλύμνου, καίτοι τυγχάνει προστατευόμενος τοῦ Γενικοῦ Διοικητοῦ.

Ἀκριβεῖς πληροφορίας περὶ τοῦ ζητήματος τούτου θὰ ὑποβάλω ἅμα ὡς ἐκ Καλύμνου ἐπανακάμψω.

Εὐπειθέστατος

Κ. Κυπραῖος

Και βέβαια η Δημογεροντία της Καλύμνου διόλου δεν κάθισε με σταυρωμένα τα χέρια. Ήδη από τις 19 Φεβρουαρίου 2005 με την υπογραφή των δύο Δημογερόντων Μ. Θεοδωρίδη και Σ. Σ. Συμεών αποστέλλει το πρώτο τηλεγράφημα στον Υπουργό επί των Εσωτερικών Μεμδούχ Πασσά, στο οποίο και αναφέρει τα ακόλουθα γεγονότα:

Δύο ἀτμόπλοια τοῦ Μονοπωλείου τῶν καπνῶν ἔφθασαν σήμερον ἐν τῷ λιμένι τῆς ἡμετέρας νήσου καὶ ἀπεβίβασαν ὑπαλλήλους τινὰς τῆς Διοικήσεως

Χίου μετὰ πολλῶν χωροφυλάκων. Ὁ Καϊμακάμης προσκαλέσας τοὺς υποφαινομένους Δημογέροντας, ἀνήγγειλεν ἡμῖν, ὅτι κατὰ διαταγὴν ἀνωτέρων, ὀφείλομεν ὅπως παραστῶμεν κατὰ τὴν ἔρευναν πλείστων οἰκιῶν ἐπὶ τῷ σκοπῷ τοῦ ἀνακαλύψαι καπνὰ, πυρίτιν καὶ ὄπλα. Ἀπηντήσαμεν αὐτῷ ὅτι, εἰ μὲν πρόκειται περὶ ἐρευνῶν πρὸς ἀνακάλυψιν καπνῶν, ὁ τόπος οὐδαμῶς παραδέχεται τοῦτο, καθότι, γνωστὸν ἐστίν, ὅτι ὑπὸ τὴν Ὑψηλὴν Ἀυτόκρα.(ατορικὴν) Αἰγίδα ἢ νήσος ἡμῶν διατελεῖ "Μακτοῦ" καὶ ἀπολαύει προνομίων καὶ παραχωρήσεων, κατὰ συνέπειαν τὸ Μονοπώλειον οὐδὲν δικαίωμα ἔχει, ὅπως ἐπιβληθεῖ ὑφ' ἡμᾶς, οὔτε ἐξερευνήσει οἰκίας, οὔτε ἀρπάσει καπνὰ, προωρισμένα εἰς τὸ ἐμπόριον καὶ τὴν ἐπιτόπιον ἐσωτερικὴν κατανάλωσιν. Ἐὰν ὅμως αἱ ἐρευνᾶι ἀφορῶσιν εἰς ἀνακάλυψιν πυρίτιδος καὶ ὄπλων, πρόθυμοι ἐσμέν, ὅπως βοηθήσωμεν τὰς Ἀρχάς, ἵνα ἀποδειχθῇ καὶ αὐθις τὸ ἀνυπόστατον τῆς νέας καὶ κακοβούλου ταύτης συκοφαντίας κατὰ τοῦ ἡμετέρου τόπου. Ὁ Καϊμακάμης, μηδαμῶς εἰσακούσας τὰς δικαίας ἡμῶν παραστάσεις καὶ μὴ σεβασθεὶς τὴν ιδιότητα ἡμῶν, ἐτόλμησεν ὅπως προσωποκρατήσῃ ἡμᾶς, οὕτω δὲ ὁ βοηθὸς τῆς Ὑδιοκίσεως, ἀκολουθούμενος ὑπὸ τῶν ἐκ Χίου ὑπαλλήλων καὶ πολυαρίθμου ἐνόπλου δυνάμεως, προέβη ἄνευ τῆς νομίμου ἡμῶν παρουσίας εἰς ἔρευναν πλείστων οἰκιῶν, ἄλλ' οὔτε ὄπλα, οὔτε πυρίτις εὐρέθησαν, μόνον δὲ ὀλίγα καπνὰ προωρισμένα εἰς ἐγχώριον κατανάλωσιν. Τὰ ἀύθαιρέτως βίαια ταῦτα μέτρα παρήγαγον φυσικῶς βαθυτάτην συγκίνησιν μεταξὺ τοῦ λαοῦ, διὸ καὶ ποιούμεθα ἔκκλησιν πρὸς τὸ ὑψηλὸν φιλοδίκαιον τῆς Ὑμετέρας Ἐξοχότητος καί, διαβεβαιούντες, ὅτι πάντες οἱ κάτοικοι τῆς νήσου ἡμῶν ἀνέκαθεν εἰσὶ πιστοὶ πρὸς τὸν ἐνδοξον Ἀυτόκρα.(ατορικόν) θρόνον, ἐξαιτούμεθα, ὅπως, εὐαρεστομένη, διατάξῃ ἵνα τοῦ λοιποῦ παύσωσι τοιαῦτα ἀύθαιρέτα μέτρα, δυνάμενα διακυβεῦσαι τὴν ἡσυχίαν καὶ τάξιν ἐν τῷ τόπῳ. Ἐπὶ τούτοις δεόμεθα τοῦ Θεοῦ ὑπὲρ ὑγείας καὶ δόξης τοῦ Μεγαθύμου ὑμῶν Ἀυθέντου καὶ Κυριάρχου.

Τῇ 19ῃ Φεβρουαρίου 1905

Ἐν ὀνόματι τοῦ Λαοῦ τῆς Καλύμνου

Οἱ Δημογέροντες

Μιχαὴλ Ι. Θεοδωρίδης (Α' Δημογέροντας)

Σπυρίδων Σ. Συμεῶν (Β' Δημογέροντας)

Ὑστερα ἀπὸ δύο ἡμέρες, στις 21.2.1905, οἱ δύο Δημογέροντες τοῦ νησιοῦ αναφέρονται καὶ πάλιν με δεύτερο τηλεγράφημα πρὸς τὸν Μεμδούχ Πασά καὶ ἐκθέτουν με κάθε λεπτομέρεια τὰ ὅσα διέπραξαν σε βάρος τῶν Καλυμνίων τὰ διατεταγμένα ὄργανα τῶν Ὀθωμανῶν. Σύμφωνα με τις καταγγε-

λίες, οι αποσταλέντες υπάλληλοι και οι ένοπλοι στρατιώτες κακοποίησαν άντρες και παιδιά, περιύβρισαν την τιμή γυναικών και κορών, άρπαξαν χρήματα, σκεύη αργυρά και χρυσά, ακόμα και τρόφιμα και κλινοσκεπάσματα φτωχών ανθρώπων, σπάσανε έπιπλα και συνέτριψαν και ποδοπάτησαν ιερές εικόνες. Σε μία δε των περιπτώσεων εισέβαλαν σε σπίτι την ώρα που γινόταν μυστήριο γάμου και με τις λόγγες και τα χτυπήματα έδωξαν και περιύβρισαν τους παρισταμένους. Αξιοσημείωτη είναι η καταγγελία των Δημογερόντων προς τον υπουργό, με βάση την οποία...*είς ταύτα πάντα τὰ παράνομα κινήματα έκτρέπονται αἱ Αρχαὶ τοῦ Βιλαετίου πρὸς ἐξυπηρέτησιν ἀπλῶς ἰδίων τελῶν και συμφερόντων τοῦ Μονοπωλείου τῶν καπνῶν...*

Τα γεγονότα θα βάλει σε τάξη και θα αποκαλύψει τη σκευωρία το υπ' αρ. 179 έγγραφο του βασιλικού προξένου της Ελλάδας στη Χίο με ημερομηνία 14 Μαρτίου 1905, στο οποίο ανάμεσα σε άλλα αναφέρονται:

Κατὰ τὴν ἔρευναν εὐρέθησαν εἰς μερικὰς οἰκίας περὶ τὰς 4 ἢ 5 χιλιάδας καπνοῦ καὶ ἓν τινι ἀκατοικήτῳ οἰκίᾳ περὶ τὰς 10 ὀκάδας πυρίτιδος καὶ τριάκοντα τεμάχια δυναμίτιδος, ἅτινα ἐτέθησαν εἰς τὴν ἀκατοίκητον ταύτην οἰκίαν, ὡς ἐκ τῶν γενομένων ἀνακρίσεων ὑπὸ τῆς Δημογεροντίας ἐξάγεται καὶ μετὰ θετικότητος λέγεται, ὑπ' αὐτῶν τῶν συκοφαντῶν πρὸς ἐνοχοποίησιν τοῦ τόπου καὶ βεβαίωσιν τῆς πραγματικότητος τῆς κατηγορίας των. Τὸ λυπηρότερον δὲ εἶναι ὅτι ἡ ἔρευνα διενεργήθη μετ' ἀνηκούστου αὐθαδεΐας καὶ δι' ἀπρεποῦς ὄλως τρόπου, καθόσον βίᾳ ἔθετον ἐπὶ τῆς ράχως ἀνθρώπων εὐνοπολήπτων τὰ δέματα τῶν καπνῶν ὅπως μεταφέρωσι ταῦτα εἰς τὸ Διοικητήριον καὶ τοὺς δυστροποῦντας νὰ πράξωσι τοῦτο ἔδερρον ἀνηλεῶς, ἀφαιροῦντες ἅμα ἐκ τῶν ἐρευνωμένων οἰκιῶν καὶ πᾶν ὅ,τι πολύτιμον σκεῦος καὶ χρήματα εὗρισκον.

Μπροστά σ' αυτή τη σκευωρία των Οθωμανών σε βάρος του νησιού, οι Καλύμνιοι δεν έμειναν απαθείς. Έδωσαν στους διατεταγμένους σκευωρούς επισκέπτες να κατανοήσουν ότι καθόλου δεν πρόκειται να αστείευθούν. Και ιδού πώς ο Πρόξενος της Ελλάδος στη Χίο Κ. Κυπραῖος περιγράφει τα γεγονότα:

Τὴν 20ὴν τοῦ αὐτοῦ μηνὸς οἱ ἐκ Χίου μεταβάντες υπάλληλοι προὔτιθεντο νὰ προβῶσιν εἰς γενικὴν ἔρευναν, ἀλλὰ τοῦ σκοποῦ των τούτου ἐματαιώσεν ἡ συνάθροισις, κρουόντων τῶν κωδῶνων τῶν ἐκκλησιῶν, ὄλων τῶν κατοίκων τῆς νήσου, οἵτινες συναθροίσθησαν ἔχοντες οὐχὶ εὐχαρίστους σκοποὺς καὶ τοὺς ὁποίους διέλυσεν ἡ φρόνησις τοῦ λοχαγοῦ τῆς στρατιωτικῆς τῆς νήσου φρουρᾶς, ἥτις οὐδόλως ἔλαβε μέρος κατὰ τὰς ἐρέυνας καὶ οὕτως

ἀνεχώρησαν ἄπρακτοι οἱ ἀπεσταλμένοι, φέροντες μεθ' ἑαυτῶν τὰ εὐρεθέντα καπνὰ καὶ διερχόμενοι παρὰ τὴν Πάτμον ἐξῆλθον πρὸς ἔρευναν ἐπὶ τοῦ νη-
συδρίου Λησούς, ἔνθα ὑπάρχουν εὐάριθμοι ποιμένες, τοὺς ὁποίους ἐκα-
κοποίησαν μέχρι τοιούτου βαθμοῦ, ὥστε οἱ ἀτυχεῖς ποιμένες ὑπέθεσαν ὅτι
ἔχουσι νὰ κάμωσι μὲ πειρατάς...

...Τὰ παράπονα τῶν Καλυμνίων, αὐτὸ τὸ δίκαιον καὶ τὰ γεγονότα, εὔρον
ἡχώ, διὸ ἡ ἐνταῦθα Εἰσαγγελία ἔλαβεν ἐντόνους διαταγὰς νὰ ἐπιληφθῆ τοῦ
ζητήματος καὶ ἐπιδιώξῃ τὴν ἀστηρὰν τιμωρίαν ἰδίως τῶν συκοφαντῶν. Ζή-
τημα ὅμως εἶναι ἐὰν ὁ Εἰσαγγελεὺς τελεσφόρως θέλει ἐνεργήσῃ, διότι ἐνῶ
ἀφ' ἑνὸς ἔλαβεν ἐντόνους διαταγὰς παρὰ τοῦ Ὑπουργείου τῆς Δικαιοσύνης
πρὸς ἐνέργειαν ἀνακρίσεων ἀφ' ἑτέρου ὁ ἐν Ρόδῳ παρ' Ἐφέταις Εἰσαγγελεὺς
δὲν ἐπιτρέπει αὐτῷ νὰ μεταβῆ ἐπὶ τόπου. Ἐκτὸς δὲ τούτου θὰ δυνηθῆ ὁ
Εἰσαγγελεὺς νὰ κατηγορήσῃ τὸν Γεν. Γραμματέα τῆς Διοικήσεως Ζιχνή-Βέη,
τὸν Ταγματάρχην τῆς Χωροφυλακῆς Σαλήχ ἐφένδην καὶ τὸν Ἀστυνόμον
Φαῖκ-Βέη, οἵτινες τυχάνουσιν ἐκ τῶν προστατευομένων τοῦ Γ. Διοικητοῦ
Ἀββεδὶν Πασᾶ, μέθ' οὗ διανέμουσιν οὐχὶ μόνον τὰς μηνιαίας ἀποδοχάς, ἅς
παρὰ τοῦ Μονοπωλείου τῶν Καπνῶν ἔχουσιν, ἀλλὰ καὶ πᾶν ὅ,τι ἀθεμίτως
καρποῦνται καταπιέζοντες τοὺς ὁμογενεῖς ἡμῶν; Οἱ κύριοι οὗτοι ἀπὸ τῆς
ἐγκαταστάσεώς των ἐνταῦθα, οὐχὶ μόνον χρηματικὴν περιουσίαν οὐδόλως
εὐκαταφρόνητον ἀπέκτησαν ἀλλὰ καὶ κτηματικὴν, καὶ ταύτην οὐχὶ βεβαίως
διὰ τῶν καθυστερουμένων, ὡς σύνηθες, ἀσημάντων μισθοδοσιῶν των.

Ἀλλὰ καὶ πέραν τῶν προξενικῶν ἀντιδράσεων τῆς Χίου καὶ τῆς Ρόδου
για τὶς κατηγορίες οἱ ὁποῖες ἐκτοξεύονται ἐναντίον τῆς Καλύμνου καὶ τῶν
Καλυμνίων, ὅπως ἐπίσης καὶ τῶν δημογερόντων τοῦ νησιοῦ, κὶ ἕνας ἄλλος
Καλύμνιος, ὁ Ἱπποκράτης Ταυλάριος³, ἀντιδρᾷ με σημειώμα του πρὸς τὸν
Ἕλληνα πρόξενο τῆς Ρόδου Σταμάτιο Κιουζέ Πεζά, πρὸς τὸν ὁποῖο δίνει
πολύτιμες ἐμπιστευτικὲς πληροφορίες γιὰ τοὺς σκευωροὺς τῆς υπόθεσης
καὶ τοὺς συνεργάτες τους. Αναφέρει λοιπὸν στὴν υπ. αρ. 75 ἐπιστολὴ του
ἀπὸ 6.3.1905 ὁ Ἕλληνας πρόξενος τῆς Ρόδου πρὸς τὸν ἐπὶ τῶν Εξωτερικῶν
Ὑπουργόν καὶ τὴν ἐν Κωνσταντινουπόλει Βασιλικὴν Πρεσβεία, με βάση τὶς
πληροφορίες τοῦ Ταυλάριου, ἀνάμεσα σὲ ἄλλα:

³ Πληροφορίες γιὰ τὸν Ἱπποκράτη Ταυλάριο, ὁ ὁποῖος υπῆρξε πληρεξούσιος δημογέ-
ροντας καὶ ταξίδευε τακτικὰ στὴν Κωνσταντινούπολη καὶ τὴ Ρόδο, υπερασπιζόμενος τὸν
ἀγῶνα τῶν Καλυμνίων καὶ ἀποκρούοντας τὶς κατηγορίες ἐναντίον τοῦ νησιοῦ του, μου ἔ-
δωσε ὁ ἀγαπητὸς φίλος Κώστας Μηνέττος.

Ὡς γνωστὸν ὁ Ἀβεδὶν πασσᾶς ἀμείβεται πλουσιοπαρόχως ὑπὸ τῆς ἐταιρείας τοῦ Μονοπωλείου τῶν Καπνῶν καὶ ὡς ἐκ τούτου οὐδεμίαν παραλείπει εὐκαιρίαν νὰ ὑπηρετῇ τὰ συμφέροντα αὐτῆς, ἅτινα ταυτίζονται πρὸς τὰ ἀτομικά του. Ἐξ ἄλλου ὁ κ. Ταυλάριος γινώσκει, ὡς λέγει, ἀσφαλῶς ὅτι ὁ Ἀβεδὶν πασσᾶς ἐπανελημμένως ἀλλ' εἰς μάτην ὑπέβαλε τὴν παραίτησίν του, ἵνα δυνηθῇ νὰ ἐγκατασταθῇ ἐν Κων/λει ἢ νὰ διορισθῇ εἰς ἄλλο Βιλαέτιον, πρὸς τοῦτο μάλιστα προσήνεγκε καὶ ἱκανὰς χιλιάδας λιρῶν καὶ αὐτὸς δὲ ὁ Ταυλάριος ἐμεσολάβησε παρὰ τῷ ἀτομικῷ αὐτοῦ φίλῳ, τῷ ὑπουργῷ τῶν Ἐσωτερικῶν Μεμδούχ πασσᾶ, ἀλλ' ἡ Α.Μ. ὁ Σουλτάνος, ἥκιστα εὐμενῶς διατεθειμένος πρὸς τὸν Ἀβεδὶν, οὐδεμίαν ὑπὲρ αὐτοῦ εἰσῆγησιν ἠθέλησε νὰ λάβῃ ὑπ' ὄψει στερεοτύπως ἀπαντῶν πάντοτε "νὰ μείνῃ εἰς Ρόδον". Ὁ Ἀβεδὶν λοιπὸν ἀσχάλλων⁴ ἐπὶ τῇ εὐσχίμῳ ταύτῃ ἐξορία του ἐπιζητεῖ κατὰ τὸν κ. Ταυλάριον ἀπὸ καιροῦ εἰς καιρὸν νὰ προκαλέσῃ ζητήματα ὅπως ἐξαναγκάσῃ τὴν Πύλῃν καὶ τὸν Σουλτάνον ν' ἀνακαλέσωσιν αὐτὸν ἐντεῦθεν.

Καὶ ἡ γνώμη μὲν αὕτη τοῦ κ. Ταυλαρίου, δὲν φαίνεται ἀπίθανος, λαμβανομένου ὑπ' ὄψιν τοῦ πολυμηχάνου πνεύματος τοῦ Ἀβεδὶν πασσᾶ, ἀλλὰ φρονῶ ὅτι ἡ ἄπληστος φιλοχρηματία αὐτοῦ εἶναι τὸ κυριώτερον ἐλατήριον τῶν ὑπὲρ τοῦ Κράτους κατὰ τὸ φαινόμενον κυρίως δὲ ὑπὲρ τῆς Regie πραξικομηματικῶν αὐτοῦ ἐνεργειῶν. Διὰ τὴν ἀρπαγὴν αὐτοῦ ἐν ἄλλοις πλουσιωτέροις Βιλαετίοις ἐσχημάτισεν, ὡς γνωστὸν, μεγάλην περιουσίαν, ἐπειδὴ δὲ δὲν δύναται ν' ἀπομάθῃ παλαιὰς ἔξεις, τὸ δὲ Βιλαέτιον τοῦ Ἀρχιπελάγους δὲν παρέχει αὐτῷ πολλὰς ἐκμεταλλεύσεως πηγὰς, προσεδέθη εἰς τὸ ἄρμα τῆς Regie, δι' αὐτῆς δὲ κατορθῶ καὶ τὰ θυλάκιά του πληροῖ καὶ ἀφοσίωσιν καὶ ζῆλον ἐπίπλαστον νὰ ἐπιδεικνύῃ εἰς τὴν ἐν Κων/λει Κυβέρνησιν. Καὶ φαίνεται μὲν, ὡς μὲ διαβεβαίωσεν ὁ κ. Ταυλάριος, ὅτι οἱ ἐν Κων/λει καὶ ἰδίᾳ ἡ Α.Μ. ὁ Σουλτάνος καὶ ὁ Ὑπουργὸς τῶν Ἐσωτερικῶν ἔχουσι κατανοήσει τὸν χαρακτήρα αὐτοῦ, ἀλλ' ὁ πρῶτος φοβούμενος πάντοτε ὅτι δύναται νὰ γεννήσῃ αὐτῷ πράγματα ἐν Ἀλβανίᾳ, ἐπ' οὐδενὶ λόγῳ ἐννοεῖ νὰ ἀπομακρύνῃ αὐτὸν ἐντεῦθεν, τοῦτο δὲ γινώσκων καὶ ὁ ἴδιος δὲν φροντίζει καὶ πολὺ νὰ σώζῃ τὰ προσχήματα, ὡς ἄλλωστε καὶ ἐκ τῶν ἰδιατέρων ἡμῶν συνδιαλέξεων πολλάκις ἐννόησα. Τοιοῦτοτρόπως ἐξηγοῦνται πληρέστατα καὶ αἱ τελευταῖαι παρεκτροπαὶ τῶν ὀργάνων του ὡς γενόμεναι πάντοτε τῇ εἰσηγήσει αὐτοῦ τοῦ ἰδίου...

⁴ ἀσχάλλω = στενοχωριέμαι, οργίζομαι, αγανακτώ, δυσφορῶ, βαρυγνώμῳ, δυσανασχετῶ για κάτι.

...Τὰς περὶ Καλύμνου καταγγελίας, κατὰ πληροφορίας τοῦ κ. Ταυλαρίου, ἐσκευώρησεν ὁ Βαλῆς διὰ τοῦ Μουαβίνῃ⁵ τῆς ἐκεῖ Ὑποδιοικήσεως Μαργαρίτου, μετατεθέντος ἐσχάτως εἰς Μόλυβον τῆς Μυτιλήνης. Ὁ ἐν λόγῳ ὑπὸ πᾶσαν ἔποψιν αἰσχρὸς ὑπάλληλος εἶναι δημιουργήμα τοῦ Βαλῆ, πολλάκις ἀποστείλαντος αὐτὸν καὶ εἰς Ἑλλάδα πρὸς κατασκοπίαν κατὰ τὴν διακοπὴν τῶν ἑλληνοτουρκικῶν σχέσεων. Αἱ καταγγελίαι διεβιβάσθησαν ἐμμέσως εἰς τὸν ἐν Ἑλλησπόντῳ διοικητὴν τοῦ φρουριακοῦ πυροβολικοῦ Ραμῆ πασσᾶ, ἐξ οὗ ἔξαρτῶνται αἱ φρουραὶ τῶν νήσων τοῦ Αἰγαίου καὶ δι' οὗ διεβιβάσθησαν τῇ Μεγάλῃ Βεζυρία...

...Ὁ κ. Ταυλάριος μὲ παρεκάλεσε νὰ ὑποδείξω τὴν ἀνάγκην νὰ ἐφελκυσθῇ ταῖς ἐνεργείαις τῆς Β. Κυβερνήσεως, ἢ εὐμενῆς προσοχῆ καὶ τῆς Βρετανικῆς Κυβερνήσεως ἐπὶ τῶν νέων ἀποπειρῶν κατὰ τῶν προνομίων τῶν νήσων, καθόσον ἢ ἐν Καλύμνῳ Πρεσβεία αὐτῆς πάντοτε ἐπεδείξατο ὑπὲρ αὐτῶν ἐνδιαφέρον...

Απὸ το Ἱστορικό Ἀρχεῖο -Αρχεῖα Δημογεροντίας Καλύμνου (τόμος 47/πρακτικό 252, σσ. 1-4) ἀντλήσαμε ἐπίσης τις ἐνορκες καταθέσεις τῶν παθόντων Καλυμνίων ἀπὸ τοὺς υπαλλήλους τῆς Μουτεσαριφίας Χίου καὶ τοὺς ἐνοπλοὺς χωροφύλακες καὶ τις ὁποῖες παραθέτουμε στὴ συνέχεια:⁶

...Εἶτα προσεκλήθη ὁ Ἰωάννης Γ. Σκυλλᾶς ὃς καὶ ὠμολόγησε τὰ ἐξῆς:

Μετέβησαν ἔνοπλοι εἰς τὴν οἰκίαν μου, ὅπου εὔρον μόνην τὴν ἐγγυμονοῦσαν σύζυγόν μου μετὰ τῆς μητρὸς τῆς καταγινωμένης εἰς τὸ ζύμωμα, ὅποτε εἰσελθόντες ὅλοι ἔρριπτον χαμαὶ πάντα τὰ ἐπιπλά μας, ὡς καὶ τὰ ἐριοῦχα μας, εἶτα δὲ μὴ εὐρόντες λάφουρα ἐκεῖ μετέβησαν εἰς τὴν ἀποθήκην μου ἀπ' ὅπου ἀφήρπασαν δύο ζυγαριαῖς, δέκα ζεμπίλια, ἑκατὸν ὀκάδας χάρτου, τρεῖς βελόνας μεγάλας, σχοινία διάφορά τῆς λέμβου μου, τριακοσίας πενήκοντα καπν..., ἓν καζάνιον, ἓνα τροχόν, ἓν τηγάνιον, ἓν ζεμπίλιον, δέκα ὀκάδας ψωμί, πηρούνια, τριάκοντα σακκιά κενὰ καὶ δύο ὀκάδας σπάγγου. Κατόπιν δὲ ἀφοῦ παρέλαβον τὰ λάφουρα ταῦτα διὰ τῶν λογῶν ἐτύπησαν τὸ

⁵ μουαβίνης ἢ μουαβίν'ς, ο = πρόσθετος ὑπάλληλος, βοηθός (νομάρχου ἢ ἄλλου διοικητικοῦ υπαλλήλου), (muavin). *Αρχεῖον τοῦ Θρακικοῦ λαογραφικοῦ καὶ γλωσσικοῦ θησαυροῦ. Τριμηνιαῖον περιοδικὸν σύγγραμμα ἐκδιδόμενον ὑπὸ Ἐπιτροπῆς Θρακῶν*, περίοδος Β', Τόμος 25, Ἐν Αθήναις 1960, σ. 143.

⁶ Θερμές ευχαριστίες οφείλονται στὸν συνταξιούχου εκπαιδευτικὸ Μιχάλη Κυράνη, ὁ ὁποῖός μου ἐπέδωσε μέσω τοῦ προέδρου τῆς Σ.Γ.Τ.Δ. Μανόλη Μακρῆ τις ἐν λόγῳ ἐνορκες καταθέσεις.

πάτωμα και έζήτουν, λέγει να εύρωσι πυρίτιδα άλλ' ούδέν εύρόντες άνεχώρησαν έναποκομίσαντες τὰ λάφυρά των.

(ύπογραφή) Ίωάννης Γ. Σκυλλάς

...Είτα ένεφανίσθη ό Παρασκευᾶς Σκυλλάς, καπνέμπορος, ός και ώμολόγησε τὰ έξῆς:

"Ημουν έξω τῆς οίκίας μου όποτε οί είρημένοι ύπάλληλοι μετέβησαν εἰς τὴν οίκίαν, όπου εύρόντες τὴν σύζυγόν μου μόνην άπήτησαν όπως άφήση αὐτοὺς νὰ κάμωσιν έρεύνας, έπὶ τῆ άρνήσει της όμως ό Χασάν Όσμπασης ώρμησε και έζήτει νὰ τὴν κτυπήσει διὰ τοῦ κοντακίου, αὐτὴ δὲ φοβηθεῖσα έπescε χαμαί. Κατόπιν εἰσήλθον εἰς τὴν οίκίαν μου και άφοῦ ήρεύνησαν τὰ πάντα, εύρον μίαν λόγην πεπαλαιωμένην. Είτα δὲ άρπάσαντες μικρὰ πράγματα άνάξια λόγου έξῆλθον τῆς οίκίας ύβρίζοντες και τὴν σύζυγόν μου και έμέ, αὐτὴ δὲ ώς εκ τοῦ φόβου εύρίσκεται κληήρης πρὸ δύο ήμερῶν.

(ύπογραφή) Παρασκευᾶς Γ. Σκυλλάς

...Είτα έμφανισθεῖσα ή Καλοτίνα Νικολ. Σκυλλά, κατέθεσεν, ότι τὴν ήμέραν εκείνην καθ' ήν ή Χωροφυλακή περιήρχετο τὰ διάφορα μέρη τῆς πόλεως πρὸς ανακάλυψιν καπνῶν, ήτο προσκεκλημένη εἰς τινα συγγενικόν της γάμον και κατὰ συνέπειαν δὲν εύρίσκετο εἰς τὴν οίκίαν της. Η Χωροφυλακή μεταβᾶσα εἰς τὴν οίκίαν της ένθα ήσαν τὰ δύο άνήλικα τέκνα της εἰσήλθον έν αὐτῇ, άνασκαλλίζωσιν τὰ διάφορα έριοῦχα και τὰ σκεῦη τὰ οίκιακά, μὴ εύρόντες τί άλλο, τῆ άφήρεσαν έν μεζίτιον τὸ όποῖον εἶχε φυλαγμένον εἰς τὰ έριοῦχα της.

Τῆ άγραμμάτῳ Καλοτίνα Ν. Σκυλλά (υπογραφή) Νικόλαος Κυράνης

Αν άνέσυρα από τα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών και της Δημογεροντίας Καλύμνου ένα περιστατικό που αναφέρεται σε έναν αιώνα πίσω, είναι γιατί θέλω να καταδείξω πως αυτό το νησί κι αυτοί οι άνθρωποι που το κατοικούν λαμπρύνουν τις σελίδες της ιστορίας της Δωδεκανήσου και αντιπροσωπεύουν το DNA των Δωδεκανησίων.

Πάντα πρώτοι στους αγώνες της πατρίδας. Ποτέ δεν λιποψύχησαν. Το 'λεγε η ψυχή τους ανέκαθεν. Και δεν λογάριασαν ούτε τα προσωπικά τους βάσανα ούτε το δέμας του εχθρού. Και χρησιμοποίησαν για την υπεράσπιση της πατρώας γης ως και τις πέτρες του νησιού τους, δημιουργώντας τον ηρωικό Πετροπόλεμο των γυναικών του 1935 εναντίον των Ιταλών κατακτητών, για να μην προσκολληθούν τα νησιά μας στην παπική εκκλησία και ξεφτίσει η εθνική μας υπόσταση.

Το ίδιο κι απaráλλαχτα και στα χρόνια της τουρκοκρατίας. Μια μέρα του Φλεβάρη του 1905 κατέβηκαν σύσσωμοι στην παραλία της πρωτεύουσας του νησιού τους κρούοντας τις καμπάνες όλων των εκκλησιών για να υπερασπιστούν την τιμή και την υπόληψη της Καλύμνου. Η κατηγορία πως έκρυβαν όπλα και πυρομαχικά και πως έκαναν λαθρεμπόριο καπνού ήταν μια κατηγορία κόντρα στην περηφάνια και την παλικαροσύνη τους. Και δήλωσαν πως το σπαθί τους δεν σήκωνε καμιά μύγα οθωμανική.

Και μεταξύ μας, προσωπικά είμαι βέβαιος πως τα όπλα και η μαπαρούτη κι όλα τ' άλλα μέσα αντίστασης ήταν στα χέρια των Καλυμνίων για τον αγώνα της απελευθέρωσης των νησιών μας, γιατί το έλεγε η ψυχή τους. Πνεύματα ανήσυχα και δημιουργικά, γεννημένοι παλικάρια γιομάτα πατριωσύνη, τόλμη και αυταπάρνηση για του Χριστού την πίστη την αγία και της πατρίδας την ελευθερία.

Αγαπητοί συμπατριώτες, ειλικρινά νοιώθω περήφανος κι εγώ μαζί σας γιατί έχετε αποδείξει μέσα στους αιώνες πως ποτέ δεν υπήρξατε παιδιά του σήμερα αλλά παιδιά της ιστορίας. Αυτό ακριβώς θέλησα να καταδείξω με την αφήγηση μιας μικρής ιστορίας από τον αγώνα σας για την ελευθερία της πατρίδας στα δίσεκτα χρόνια της μακρόχρονης οθωμανοκρατίας.

Ρόδος, Μάρτιος 2019

ΚΩΣΤΑΣ ΙΩΑΝΝΟΥ
Μαθηματικός (MsEdu)

**ΧΡΗΣΙΜΑ ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ ΑΠΟ ΕΝΑ ΠΙΝΑΚΑ ΜΕ
ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΣΗΣ ΝΟΤΙΩΝ ΣΠΟΡΑΔΩΝ.
Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΚΩ**

*Όταν μπορείς να μετρήσεις αυτό για το οποίο μιλάς και να το εκφράσεις με αριθμούς, τότε γνωρίζεις κάτι για αυτό.
Lord Kelvin (1824-1907)¹*

Περίληψη

Η μελέτη πηγών και ντοκουμέντων τα οποία είναι μετρήσιμα, μέσω νέων τεχνικών συμβάλλει σημαντικά στη διατύπωση καινούργιων ερωτημάτων οριοθετεί τους καινούργιους προσανατολισμούς τις ευρωπαϊκής ιστοριογραφίας των τελευταίων δεκαετιών.

Τα διαθέσιμα στατιστικά στοιχεία της εποχής μπορούν με σύγχρονες τεχνικές ανάλυσης να προσθέσουν καινούργιες πληροφορίες για την υπάρχουσα κατάσταση σε αρκετές πτυχές του καθημερινού βίου των κατοίκων της Δωδεκανήσου τη χρονική περίοδο (1912) που εξετάζουμε, θέτοντας παράλληλα νέα ερωτήματα που πρόκειται να διερευνηθούν.

Η οπτική γωνία κάτω από την οποία μπορεί να αναλυθεί το υπάρχον υλικό ποικίλλουν και σε αρκετές περιπτώσεις αποκλίνουν, αφού ο ρόλος τους για τη διαμόρφωση συνειδήσεων αλλάζει από εποχή σε εποχή και από κοινωνία σε κοινωνία. Στην εργασία μας αυτή καταβάλλουμε την προσπάθεια να ανιχνεύσουμε και να εξάγουμε χρήσιμα συμπεράσματα για τη κατάσταση της εκπαίδευσης που λάμβαναν τα παιδιά στην Κω. Η εξαγωγή των συμπερασμάτων αυτών θα γίνει από ένα πίνακα.

Λέξεις-κλειδιά: Εκπαίδευση, Δωδεκάνησα, Κως, Πλυθυσμός, Στατιστική.

Εισαγωγή

Το συγκρότημα των Νότιων Σποράδων, γνωστών σαν Δωδεκάνησα, νησιά που συνορεύουν με την άγρονη κατά κανόνα ακτή της Δυτικής Μι-

¹ Ευαγ. Θ. Παπακωνσταντίνου, Γεωρ. Ν. Καίτσα: Στατιστική, Ίδρυμα Ευγενίδου, 1995.

κράς Ασίας, περιήλθαν στον έλεγχο του οθωμανικού κράτους στις αρχές της τρίτης δεκαετίας του 16^{ου} αιώνα μετά την κατάληψή τους, από το κράτος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννη (Κουτσοουράδης, 2011:23).

Οι Μωαμεθανοί την περίοδο των κατακτήσεων αποτελούσαν λαό πολεμιστών, γεγονός που προϋπόθετε ότι για την ευόδωση των σκοπών τους έπρεπε να διατηρήσουν τον πολεμικό τους χαρακτήρα και να παραμείνουν απερίσπαστοι στο κατακτητικό τους έργο. Η απαίτηση αυτή ήταν ένας από τους λόγους που τους ώθησε να αναγνωρίσουν τους θρησκευτικούς ηγέτες των χριστιανών και τις δικαιοδοσίες, την εξουσία τους επί των πιστών, ήδη από την περίοδο των αραβικών κατακτήσεων, διατηρώντας την αρμοδιότητα - συνήθως έναντι χρηματισμού - της επικυρώσεως της εκλογής τους. Οι κατακτητές συμπεριφέρθηκαν στους υπόδουλους χριστιανούς και στις εκκλησιαστικές και κοινοτικές αρχές τους όπως και στα προβλήματα που τους απασχολούσαν με τρόπο αντιφατικό, που τον προσδιόριζε η σκοπιμότητα, ο χρηματισμός, οι προσωπικές αποφάσεις και επιθυμίες, χωρίς να αποτελεί εμπόδιο σε αυτή την αντιμετώπιση ο νόμος, το δίκαιο, οι δεσμεύσεις τους. Ακόμη και η τυπική ισχύς των προνομίων που παραχώρησε ο Μωάμεθ Β' στον Πατριάρχη Γεννάδιο Σχολάριο έπρεπε να επιβεβαιωθεί σε κάθε περίπτωση αλλαγής Πατριάρχη ή Σουλτάνου (Παπαρηγοπούλος, 1932:71).

Η Κως όπως και η Ρόδος ανήκε στα μη προνομιούχα νησιά (που είχαν απαλλαγή καταβολής φόρου (Λογοθέτης, 1994: 94-123)) αφού αντιστάθηκε στους Τούρκους κατακτητές. Οι κατακτητής εφάρμοσε και στη Κω ό,τι εφάρμοσε σε όλες τις χώρες τις κτήσης. Διένειμε δηλαδή όλη την εύφορη και καλλιεργήσιμη γη και τις δενδρόφυτες εκτάσεις στους πασάδες και άλλους τιτλούχους της αυτοκρατορίας, υποχρεώνοντας τους πρώην ιδιοκτήτες τους να γίνουν δουλοπάροικοι στα άλλοτε κτήματά τους (Καραναστάσης, 1979:22).

Όσον αφορά την επαρχιακή διοίκηση, την εποχή που εξετάζουμε οι μεγάλες διοικητικές περιφέρειες της Οθωμανικής αυτοκρατορίας λεγόταν εγιαλέτια (eyalet), που ήταν τα παλαιά μπεηλερμπεηλίκια. Υποδιαίρεση του εγιαλετιού ήταν το σαντζάκι. Στις αρχές του 17ου αιώνα τα εγιαλέτια ήταν 32, ενώ τη δεύτερη και την τρίτη δεκαετία του 19ου είχαν περιοριστεί σε 20. Παρακάτω υπήρχαν, όπως και πριν, τα σαντζάκια, οι καζάδες και οι ναχιγιέδες (Νικολάου, 2012:25).

Η Κως είχε ενοικιαστεί από τον Μουχουρντάρ Εφέντη (σφραγιδοφύλακα). Αυτός νοίκιαζε τις εκτάσεις της σε Μουσουλμάνους, οι οποίοι φτάνοντας στο νησί επεδίωκαν τον γρήγορο και εύκολο πλουτισμό μέσω της επαχθούς φορολόγησης (Πατούρης, 2010:43).

Σταδιακά με την εξασθένηση της κεντρικής εξουσίας ισχυροποιήθηκαν άτομα που δεν ανήκαν στον διοικητικό μηχανισμό της αυτοκρατορίας. Αυτοί, επειδή η υποτίμηση του τουρκικού νομίσματος συνεχιζόταν, έκαναν επενδύσεις των χρημάτων τους στη γη για να τα εξασφαλίσουν. Μάλιστα αυτοί αποτελούσαν πολλές φορές και ισχυρούς τοπικούς παράγοντες του πολιτικοστρατιωτικού μηχανισμού της αυτοκρατορίας, ενώ υψηλοί αξιωματούχοι που ζούσαν στην Κωνσταντινούπολη πετύχαιναν με διάφορες πιέσεις και εκβιασμούς να αγοράζουν μικρές, μεσαίες ή μεγάλες ιδιοκτησίες ή ακόμα και ολόκληρα χωριά, τα ονομαζόμενα κεφαλοχώρια ή ελευθεροχώρια, σε πολύ χαμηλές τιμές και να τα μετατρέπουν σε τσιφλίκια. Στο καινούργιο γαιοκτητικό καθεστώς, που διαμορφώθηκε, ο τσιφλικάς (πρόχοντας) συγκέντρωνε ευρύτερες δικαιοδοσίες πάνω στην εκμετάλλευση του καλλιεργητή χωρικού. Σε περίπτωση μη αποδοχής των όρων εκμίσθωσης ο τσιφλικάς είχε το δικαίωμα να εκδιώκει τους καλλιεργητές (Νικολάου, 2012:28).

Στις 3 Νοεμβρίου 1839 εγκαινιάστηκε στην οθωμανική αυτοκρατορία η περίοδος των μεταρρυθμίσεων. Είναι περισσότερο γνωστή ως περίοδος του Τανζιμάτ. Εκείνη τη περίοδο ο σουλτάνος Αβδούλ Μετζίτ εξέδωσε στο ανάκτορο του Γκιούλ Χανέ το ομώνυμο Χάττ-ι-Σερίφ. Αυτό το αυτοκρατορικό διάταγμα διαβεβαίωνε τον σεβασμό της ζωής, της τιμής και της περυσίας όλων γενικά των υπηκόων του σουλτάνου, εισήγαγε μεταρρυθμίσεις στην απονομή της δικαιοσύνης και την φορολογία. Καταργούσε την εκκληπορία (ενοικίαση φόρων και άλλων προσόδων του δημοσίου) καθιέρωνε την γενική στράτευση και επέβαλε την ισότητα όλων των Οθωμανών υπηκόων ενώπιον των νόμων, ανεξάρτητα από το θρήσκευμα και την φυλή τους. Η θέσπιση του Χάττ-ι-Σερίφ ήταν αποτέλεσμα εσωγενών και εξωγενών παραγόντων στην αυτοκρατορία, που είχαν διδάξει στους Τούρκους ιθύνοντες ότι η μόνη οδός για να μη συρρικνωθεί το κράτος ήταν ο εκσυγχρονισμός των θεσμών και ο εξευρωπαϊσμός των δομών του (Παπαστάθης, 2010:16).

Στην Κω τα πράγματα την περίοδο αυτή δεν ήταν διαφορετικά από όσα ίσχυαν στην υπόλοιπη Ελλάδα. Ο σουλτάνος Μαχμούτ ο Β' το 1835 και οι

διάδοχοί του που ακολούθησαν, στα πλαίσια της καλής θέλησης παραχωρούν με φερμάνια προνόμια που για αιώνες ίσχυαν και στα άλλα νησιά (Μαρκόγλου, 1992:26). Σύν τω χρόνω όμως οι κάτοικοι αποκτούν κάποια πολιτικά δικαιώματα, όπως τη δυνατότητα απόκτησης κυριότητας σε ακίνητα, συναλλασσόμενοι με αυτό τον τρόπο με τους Τούρκους πασάδες. Μπόρεσαν με αυτό τον τρόπο να αγοράσουν αρκετά ακίνητα από τους Τούρκους (Καραναστάσης, 1979: 27). Στο πέρασμα του χρόνου στην Κω όλα τα κτήματα των πασάδων μεταβιβάστηκαν (εκτός ελαχίστων εξαιρέσεων) λίγων προυχόντων και μερικών μπέδων της Χώρας (Χατζηβασιλείου, 1990:364).

Με τη λήξη του Κριμαϊκού Πολέμου, η Υψηλή Πύλη επιδίωκε να αναγνωρισθεί ο σουλτάνος ως Ευρωπαίος ηγεμόνας, με δυνατότητα συμμετοχής στις διασκέψεις πανευρωπαϊκού ενδιαφέροντος, παγκοσμίου μάλλον με τον τότε διεθνή συσχετισμό των Μεγάλων Δυνάμεων. Θεωρήθηκε όμως σαν απαραίτητη προϋπόθεση για την αναγνώριση αυτή και προβλήθηκε από τις ευρωπαϊκές κυβερνήσεις η παραχώρηση του δικαιώματος της ισότητας σε όλους τους Οθωμανούς υπηκόους. Για τον λόγο αυτόν, κατά τον Φεβρουάριο 1856, ο Αβδούλ Μετζίτ εξέδωσε τον χάρτη του Χαττ-ι-Χουμαγιούν (Παπαστάθης, 2010:17).

Με αυτόν παρείχεται σε όλους τους υπηκόους της τουρκικής αυτοκρατορίας εγγυήσεις, για την ζωή και την περιουσία τους, καθώς και ισότητα δικαιωμάτων, ανεξάρτητα από θρήσκευμα, εθνική καταγωγή και οικονομική κατάσταση. Επικαιροποιούσε τα προνόμια, που κατά καιρούς είχαν χορηγηθεί στα μη μουσουλμανικά μιλλέτια. Κάθε θρησκευτική κοινότητα, ήταν από εδώ και πέρα υποχρεωμένη να προτείνει μεταρρυθμίσεις στο καθεστώς της, όπως αυτές επιβάλλονταν από τις επιταγές της εποχής. Επιβεβαιωνόταν η αυτοτέλεια των διαφόρων θρησκευμάτων στα εσωτερικής φύσης θέματά τους και η ισότιμη συμμετοχή των λαϊκών στην διοίκηση των κοινοτήτων και την απονομή της δικαιοσύνης με την ίδρυση μικτών διοικητικών συμβουλίων και μικτών δικαστηρίων (θρησκευτικοί λειτουργοί και λαϊκοί) αντίστοιχα. Το ιερονομικό δίκαιο (σαρία) έπαυσε να είναι η επίσημη κρατική νομοθεσία. Η διοίκηση των «εθνικών» (εσωτερικών) υποθέσεων των χριστιανικών και των ισραηλιτικών κοινοτήτων καθίστατο ομοιόμορφη και ενιαία σε όλη την έκταση της αυτοκρατορίας. Η διοίκησή τους ανήκε πλέον σε συμβούλια, τα μέλη των οποίων εκλέγονταν κατ' αρ-

χίν από το σύνολο των ενηλίκων αρρένων μελών τους (Παπαστάθης, 2010:17).

Την θέση σε ισχύ του Χαττ-ι-Χουμαγιούν ακολούθησε με αργή διαδικασία η δημοσίευση διαφόρων νόμων και οδηγιών της Υψηλής Πύλης σχετικών με την εφαρμογή του. Οι διατάξεις αυτές κατέστησαν διττό το περιεχόμενο του όρου «κοινότητα». Σε ευρεία έννοια σήμαινε το «Κοινόν», το σύνολο των ομοθρήσκων ή ομόδοξων υπηκόων, που υπάγονταν σε συγκεκριμένη και από την Υψηλή Πύλη αναγνωρισμένη θρησκευτική αρχή και κατοικούσαν σε ολόκληρη την έκταση της αυτοκρατορίας ή έστω σε ευρείες περιοχές της, ανάλογα με το εδαφικό κλίμα της θρησκευτικής τους αρχής. Σε στενή έννοια «κοινότητα» σήμαινε τους ομοθρήσκους ή ομόδοξους συγκεκριμένης γεωγραφικής περιοχής. Σε μια πόλη ή ένα χωριό συνυπήρχαν επί μέρους κοινότητες, επειδή ακριβώς η ύπαρξή τους σαν κοινότητας βρισκόταν σε άμεση συνάφεια με το θρήσκευμά τους και την αναγνωρισμένη αρχή του, και όχι από την γλώσσα, την φυλή ή την εθνική τους συνείδηση. Παράλληλα, σε κάθε πόλη λειτουργούσε δημοτική αρχή. Η σύσταση και λειτουργία της δεν εξαρτάται από το θρήσκευμα ή τα θρησκευματα των κατοίκων (Παπαστάθης, 2010:18).

Μετά τη συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή (1774), την επέκταση των Ρώσων στη Μαύρη Θάλασσα και την παραχώρηση δικαιωμάτων στους Έλληνες εμπόρους, οι οποίοι τελούν υπό την προστασία της Ρωσίας, απελευθερώνονται οι εμπορικοί δρόμοι, με συνέπεια την ταχύτατη διακίνηση των αγαθών και των ιδεών, δέκτες των οποίων έγιναν οι ελληνικές κοινότητες της διασποράς, στις οποίες ο Ευρωπαϊκός διαφωτισμός θα ασκήσει μεγάλη επίδραση (Δημαράς, 1983: 23).

Το Οικουμενικό Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, που είχε πρωτοστατήσει τους προηγούμενους αιώνες στην παιδεία του Γένους, θα πάρει τώρα συντηρητικές θέσεις και θα πολεμήσει τις νέες ιδέες και τους φορείς τους (Νικολάου, 2012:6).

Η ίδρυση του ελληνικού κράτους και η συν τω χρόνω μετατροπή του σε εθνικό κέντρο όλων των Ελλήνων λειτούργησε ώστε με την οριοθέτηση του γεωγραφικού χώρου να δημιουργηθούν δύο κατηγορίες Ελλήνων, αυτούς που ζούσαν μέσα στα όρια του νεοσύστατου κράτους, τους Ελλαδίτες Έλληνες και όσους εξακολουθούσαν να ζουν έξω τους «έξω Έλληνες» (Μαυρίδης, 2009:37).

Στην περίοδο της απολυταρχίας του σουλτάνου Αμπντούλ Χαμίτ του Β' (1876-1909), και των μεταρρυθμίσεων που καθιέρωσε στο πνεύμα του Τανζιμάτ (μεταρρύθμιση), η προσπάθεια για την ισότητα όλων των υπηκόων της αυτοκρατορίας, ανεξαρτήτως θρησκειώματος, που – σε συνδυασμό με τις υπέρογκες σπατάλες των Οθωμανών αξιωματούχων - οδήγησαν την Αυτοκρατορία στην χρεοκοπία (το έτος 1875), (Παπακωνσταντίνου, 2012:6), και τα προνόμια τότε που είχαν παραχωρηθεί στις Ελληνορθόδοξες Κοινότητες άρχισαν να περιορίζονται.

Με την άνοδο του Τρικούπη στην εξουσία ξεκινάει η πολιτική επιβολής του ελληνικού κράτους σαν εθνικού κέντρου του ελληνισμού. Πρακτικά αυτό σήμαινε διεκδίκηση των προνομίων του Πατριάρχη στο όνομα των προνομίων του Γένους. Το Πατριαρχείο αντιδρά στη διείσδυση αυτή του ελληνικού κράτους προσαρμοζόμενο στις απαιτήσεις της εποχής στην αρχή με δυναμισμό και επιθετικότητα (δεκαετία 1880) και καταλήγει παθητικά και αμυντικά το 1908 (Μαυρίδης, 2009:38). Προσπαθεί λοιπόν να αντιμετωπίσει δυναμικά τον κίνδυνο αναλαμβάνοντας για πρώτη και τελευταία φορά να γίνει το ίδιο φορέας παιδείας, και ως προς το ιδεολογικό όσο και στο εκπαιδευτικό περιεχόμενο.

Στο 1908 με την άνοδο των Νεότουρκων στην εξουσία και την κατάργηση της μοναρχίας του σουλτάνου στην Τουρκία, οι Δωδεκανήσιοι όπως όλες οι ελληνικές περιοχές που βρίσκονταν κάτω από τον τούρκικο ζυγό ένιωσαν ανακούφιση αφού υπήρχε η ελπίδα πως με τη ανακήρυξη τουρκικού συντάγματος που διακήρυττε της αρχές της δικαιοσύνης, ανεξιθρησκείας και ισοπολιτείας, θα δημιουργείτο ένα καθεστώς φιλελεύθερο, και σύμφωνο με τις αρχές της ισοπολιτείας (Χατζηβασιλείου, Β. σ.376). Οι ελπίδες όμως αυτές γρήγορα θα διαψευστούν αφού η Τουρκία με το σύνταγμα του 1908 καθιέρωσε την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία καταργώντας το απαλλακτικό φόρο (σαλγέν) που πλήρωναν μέχρι τότε. Το σύνταγμα του 1908 δημιούργησε νέες ρήξεις με το πληθυσμό των νησιών, αφού καταργούσε τα προνόμια της Ελληνορθόδοξης Κοινότητας, και έθετε την παιδεία των Οθωμανών κάτω από την επίβλεψη του τουρκικού Υπουργείου Παιδείας. Επομένως, ενώ διατηρείται το δικαίωμα της ξεχωριστής εκπαίδευσης, αυτό γίνεται αποκόπτοντάς την οριστικά από την θρησκευτική εξουσία, κι αυτό βέβαια σημαίνει απώλεια εκ μέρους του Πατριαρχείου του προνομίου πολιτικής νομιμοποίησης της εκπροσώπησης και διαχείρισης των ελευθεριών των Ρωμιών (Μαυρίδης, 2009:42).

Διοικητικά τώρα μετά την επανάσταση των Νεότουρκων το 1908, δημιουργείται ο καζάς ή καϊμακαμία (επαρχία) της Κω, με ναχιέ (τιμήμα) τη Νίσυρο.

Τη περίοδο εκείνη η ένωση της Κρήτης με την Ελλάδα και η ανεξαρτησία του βουλγαρικού κράτους θα κινητοποιήσουν τον ελληνισμό της Μακεδονίας και της Θράκης προς την κατεύθυνση διεκδίκησης των εθνικών του δικαιωμάτων. Η απάντηση των Τούρκων θα γίνει με τη λήψη ακόμα σκληρότερων μέτρων κατά της Εκκλησίας και της εκπαίδευσης των κατοίκων των περιοχών αυτών (Χατζηβασιλείου, 1990:377).

Την ίδια περίοδο στην Ελλάδα το σύστημα ιδεών που καλλιεργείται είναι ο γαλλικός εθνικισμός της Τρίτης Δημοκρατίας, μη όντας μόνο πατριωτικό αλλά και αμυντικό, αφού συγκροτήθηκε σαν απάντηση στην απειλή του σοσιαλιστικού διεθνισμού. Με κατεξοχήν αποδέκτη τον Ίωνα Δραγούμη βρήκε γόνιμο έδαφος στα ελληνικά ιδεολογικά πεδία, τόσο σε επίπεδο εθνικής ολοκλήρωσης όσο και σαν πολιτικό σύστημα (Μαυρίδης, 2009:43). Ως προς το επίπεδο εθνικής ολοκλήρωσης έδινε το αίτιο διεκδίκησης αλύτρωτων εδαφών τόσο πριν όσο και μετά τους Βαλκανικούς Πολέμους.

Οι ευρωπαϊκές δυνάμεις ενδιαφέρονταν πρώτιστα για την προστασία των συμφερόντων τους και να διατηρηθεί άθικτο το κύρος της τουρκικής κυβέρνησης, κι αυτό είχε σαν αποτέλεσμα να αποφεύγεται κάθε επέμβαση ή ανάμειξη στις υποθέσεις της αυτοκρατορίας.

Αντίστοιχη στάση θα κρατήσουν οι Μεγάλες Δυνάμεις και στο θέμα της Δωδεκανήσου, αν και έδειχναν κατά καιρούς διάθεση προστασίας των προνομίων των μικρών νησιών (εξαιρουμένων σε κάποιες περιπτώσεις της Ρόδου και Κω), και αυτό γιατί για την Τουρκία δεν είχαν καμιά αξία ούτε και από στρατηγικής απόψεως αφού δεν είχε τις απαιτούμενες ναυτικές δυνάμεις για να τα υπερασπίσει (Μαυρίδης, 2009:45).

Η οργάνωση της παιδείας

Με τους φεουδάρχες και τους μεγάλους γαιοκτήμονες της εποχής να μην είναι και πολύ ενθουσιώδεις στην ανύψωση του πνευματικού και βιοτικού επιπέδου των κολλήγων και δουλοπάροικων, αφού φοβόντουσαν μήπως αυτοί ξυπνήσουν και θελήσουν να αντιδράσουν στην καταπίεση και καταδυνάστευση, και θα χάσουν έτσι τους πειθήνιους υπηρέτες τους, η εκκλησία ανέλαβε το βαρύ καθήκον της μόρφωσης των νέων στο προ του 1880 τελευταίο χρονικό διάστημα (Καραναστάσης, 1979 :26).

Με σουλτανικά φερμάνια γνωστά σαν «Δίκαια του Οικουμενικού Πατριαρχείου», το Οικουμενικό Πατριαρχείο, μεταξύ των προνομίων του, εξασφάλισε και αυτά που αφορούσαν την εκπαίδευση των ελληνικών σχολείων στην τουρκική επικράτεια (Λογοθέτης, 2007:173).

Το 19^ο αιώνα, το Πατριαρχείο και η εκκλησιαστική διοικητική του διαίρεση (μητροπόλεις και ενορίες), ανεπηρέαστη από τις διάφορες μεταβολές του οθωμανικού διοικητικού οργανισμού, μπόρεσε να προσφέρει στο Ελληνικό Κράτος την κατ' εξοχήν απόδειξη ελληνικότητας των «έξω Ελλήνων», με τη παιδεία να αναδεικνύεται σαν το καινούριο συνδετικό στοιχείο συνοχής του εθνικού χώρου που μέχρι τότε κατείχε η θρησκεία. Λογικό λοιπόν είναι φορέας των αξιών της παιδείας να είναι πλέον η Αθήνα και όχι η Κωνσταντινούπολη, με όποιες συγκρούσεις αλλά και αμοιβαίες καλύψεις δημιουργούνται (Μαυρίδης, 2009:37).

Η Μητρόπολη της Κω με τον Μητροπολίτη να κατέχει το ρόλο του Εθνάρχη, (όπως και οι άλλες δωδεκανησιακές Μητροπόλεις) σαν αντιπρόσωπος του Πατριαρχείου, υπήρξε σε όλη τη διάρκεια του 19^{ου} αιώνα εθναρχικό κέντρο και βασικός παράγοντας όχι μόνο της θρησκευτικής και εκκλησιαστικής, αλλά και της πολιτικής και κοινοτικής ζωής του νησιού. Ο Μητροπολίτης εκπροσωπούσε τον ελληνικό πληθυσμό στις τουρκικές αρχές, ήταν κύριος των εκκλησιών και μοναστηριών της επικράτειάς του, αμυνόταν στέλλοντας αναφορές στον Πατριάρχη, κάνοντας γραφτές διαμαρτυρίες στους Τούρκους όταν υπήρχε καταπάτηση των χριστιανικών προνομίων, αγωνιζόταν για την ισχύ και διατήρηση των τοπικών εθίμων, εκδίκασε υποθέσεις νομικού χαρακτήρα που προκύπταν από οικονομικές διαφορές (διαθήκες, προικοσύμφωνα, κληρονομικά, κ.α), επόπτευε την εκπαίδευση και γενικότερα τη παιδεία και προέδρευε των Σχολικών Εφοριών και της Δημογεροντίας (Χατζηβασιλείου, 1990: 380).

Από την εξέταση των Κωδίκων της Μητρόπολης Κω μέχρι την περίοδο του 1850 η εκπαιδευτική δραστηριότητα στην Κω ήταν σχεδόν υποτυπώδης, περιοδικά με μεγάλα χρονικά χάσματα ιδρύεται ένα μόνο σχολείο αλληλοδιδασκτικό και αυτό μόνο στη χώρα με ένα δάσκαλο.

Αμέσως μετά όμως τον Κριμαϊκό Πόλεμο (1853-1856), ξεκίνησε από τις ελληνικές κοινότητες η ίδρυση σχολείων κατώτερου και ανώτερου κύκλου, προκαλώντας την ανησυχία των Τούρκων που δεν έβλεπαν θετικά τις συντελούμενες αλλαγές.

Το Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως, έχοντας τη γενική ευθύνη, το συντονισμό και έλεγχο της παιδείας στις τουρκοκρατούμενες περιοχές, συγκροτεί και λειτουργεί το 1836 την Κεντρική Εκκλησιαστική και Πνευματική Επιτροπή, η οποία έχει την εποπτεία για τα σχολεία του «Κλίματός» του, την άδεια για την τύπωση και έγκριση κυκλοφορίας των βιβλίων που τυπώνονται, των βιβλίων που διδάσκονται στα σχολεία καθώς επίσης και για την πώλησή τους στα βιβλιοπωλεία. Η επιτροπή αυτή λίγα χρόνια αργότερα διακόπτει τη λειτουργία της, για να ανασυσταθεί στις 19.10.1884 (Φούκης:4).

Σταθμό για την άνοδο της παιδείας, αποτελούν τα νέα μεταρρυθμιστικά μέτρα που παραχωρεί η Οθωμανική κυβέρνηση, με αυτοκρατορικό διάταγμα (χαττ-ί χουμαγιούν), το 1856, σε όλους τους υπηκόους της. Μεταξύ αυτών, κύριας σημασίας είναι η αναγνώριση, για πρώτη φορά, της ισονομίας και ισοπολιτείας μεταξύ των υπηκόων του Σουλτάνου, ανεξαρτήτως φυλής, θρησκείας και εθνικότητας. Η απόφαση αυτή δίνει το έναυσμα στους ευπατρίδες λόγιους, που βρίσκονται και διαπρέπουν στην Πόλη, να ξεκινήσουν απροκάλυπτα πρωτοβουλίες που στοχεύουν στην καλλιέργεια και διάδοση των ελληνικών γραμμάτων, της ελληνικής παιδείας και κουλτούρας, ενέργειες μέσα από τις οποίες προσβλέπουν στην αφύπνιση και μεταλαμπάδευση της ιδέας για την απελευθέρωση της υπόδουλης καταδυναστευόμενης πατρίδας, Στόχοι οι οποίοι είναι βέβαιο ότι μπορούν να ευοδωθούν μέσα από την οργάνωση και την περαιτέρω στήριξη της εκπαιδευτικού μηχανισμού (Φούκης:4).

Για τον καλύτερο συντονισμό των κοινών προσπαθειών που καταβάλλουν προβαίνουν το 1861, στην Κωνσταντινούπολη, στη σύσταση του «Εκπαιδευτικού Φροντιστηρίου», μόνιμος σκοπός και κύριο μέλημα του οποίου είναι «Η διάδοση των γραμμάτων εις τους Ορθόδοξους λαούς της Ανατολής και μάλιστα εις το γυναικείο φύλο, χωρίς διακρίσεις καταγωγής και γλώσσας» (Φούκης:4).

Την ίδια περίοδο στην Κω ο Μητροπολίτης Γερμανός Καβακόπουλος έθεσε κανονισμούς λειτουργίας στην εκκλησιαστική διοίκηση των υπό τον έλεγχό του νησιών με συγκεκριμένες προβλέψεις που αναφέρονται σε κάθε πτυχή της εκκλησιαστικής - θρησκευτικής ζωής των ελληνικών κοινοτήτων και ένταξε σ' αυτούς και τη λειτουργία και τον έλεγχο των σχολείων εισάγοντας στη διοίκησή τους τη μεικτή εκπροσώπηση ιερατείου και λαϊκού στοιχείου, το οποίο εκπροσωπείτο από τους δημογέροντες. Επί

των ημερών της ιερατείας του η Μητρόπολη Κω εδιοικείτο από ένα δωδεκαμελές σώμα με την επωνυμία Μητροπολιτικό Συνέδριο ή Συμβούλιο, πρόεδρος του οποίου ήταν ο ίδιος. Το κυβερνητικό αυτό σώμα διακλαδωνόταν σε επιμέρους τομείς διοίκησης, ένας από τους οποίους ήταν για την Κω η Τριμελής Εφορεία των Σχολών. Η θέσπιση ιδιαίτερου διοικητικού οργάνου για θέματα παιδείας ενταγμένου στη διοίκηση των ελληνορθόδοξων κοινοτήτων της Κω έδωσε τη δυνατότητα ανάπτυξης της εκπαίδευσης, καθώς η συλλογική εποπτεία σε ανώτατο επίπεδο των εκπαιδευτικών αναγκών και των προβλημάτων που αναφύονταν δημιουργούσε τις προϋποθέσεις επίλυσής τους (Α.Ι.Μ.Κω, Κωδιξ Ι:9).

Το 1877 ο Διοικητής της Μουτσαριφίας Κω πρίγκιπας Μιλτιάδης Αριστάρχης θα συντάξει καινούργιους Κανονισμούς της «Εκπαιδευτικής Εφορείας», των Σχολείων και του Παρθεναγωγείου της πόλης Κω, αφού πρώτα κατέλαβε αυθαίρετα την προεδρία του Μητροπολιτικού Συμβουλίου τροποποιώντας σημαντικά τον κανονισμό λειτουργίας του. Ανέθεσε την εκλογή της Εφορείας όχι στο Μητροπολιτικό Συνέδριο αλλά στη Γενική Συνέλευση, την οποία ανεξαρτητοποίησε και μετονόμασε σε «Εκπαιδευτική Εφορεία». Με τον ίδιο τρόπο άλλαξε και τον κανονισμό λειτουργίας του Παρθεναγωγείου (Καραναστάσης, 1979:46).

Τα σχολεία που λειτουργούσαν ήταν το «Αλληλοδιδασκτικό» (το σημερινό Δημοτικό) και η «Ελληνική Σχολή». Τα προγράμματα των μαθημάτων συντάσσονταν από τον δάσκαλο και επιθεωρούμενα υπό της Εφορείας έπαιρνε την έγκριση του Μητροπολίτη. Οι εξετάσεις γίνονταν την ημέρα της σχολικής εορτής των Τριών Ιεραρχών («μερικές εξετάσεις») και την πρώτη Κυριακή του Ιουλίου («γενικές εξετάσεις») παρουσία του Μητροπολίτη, των Εφόρων, των προκρίτων και των γονέων των μαθητών (Χατζηβασιλείου, 1990:386). Ο διδάσκαλος ανοίγει τις εξετάσεις αφού πρώτα εκφωνήσει *«κατάλληλο και πρόσφορο δια την περίσταση λογύδριο το οποίον πρώτα έχει εγκριθεί από το σεβασμιότατο Μητροπολίτη που προεδρεύει»* (Καραναστάσης, 1979:46).

Μπορούμε να πούμε λοιπόν πως γενικότερα η παιδεία στην Κω και στη Δωδεκάνησο γενικότερα είχε σημαντική πρόοδο ιδιαίτερα μετά το 1890. Βασικοί συντελεστές της προόδου αυτής είναι η Εκκλησία, οι απόδημοι Δωδεκανήσιοι και τέλος οι κάτοικοι των νησιών (Λουκάτος, 1977: 384), οι φιλόμουσοι Κώοι που κληροδότησαν μικρά η μεγάλα ποσά, ακόμα

και ακίνητα, για την ενίσχυση των σχολείων, χωρίς καμιά οικονομική ενίσχυση από τη Τουρκική Κυβέρνηση.

Με αυτό το τρόπο αποπερατώθηκαν το 1882 το διώροφο Αρρεναγωγείο ή Αστική Σχολή και το 1872 το διώροφο επίσης Παρθεναγωγείο στην πόλη της Κω (Χατζηβασιλείου, 1990:387).

Το Νηπιαγωγείο χτίστηκε με έξοδα της Θάλειας Παρθενιάδη και ονομάστηκε «Αργύρειο Νηπιαγωγείο» εις μνήμη της κόρης της Αργυρώς, που πέθανε σε μικρή ηλικία (Καραναστάσης, 1979: 88,99).

Στον κανονισμό του 1886 καθορίζονται οι πηγές των εσόδων που θα καλύπτουν τις δαπάνες λειτουργίας των σχολείων και αυτές είναι:

- 1) Το ταμείο του Μητροπολιτικού Συμβουλίου 1000 γρόσια.
- 2) Να λαμβάνει το ταμείο του Σχολείου 100 γρόσια από κάθε ζευγάρι που παντρεύονταν.
- 3) Από τους γονείς οι οποίοι μπορούσαν συνδράμουν οικονομικά, όπως είχε καθοριστεί από παλαιότερη απόφαση του Μητροπολιτικού Συμβουλίου.
- 4) Το άλλοτε εισπραττόμενο δικαίωμα της βάπτισης μόνο από αυτούς που μπορούν να το πληρώσουν.
- 5) Οι δύο δίσκοι που έβγαιναν στους ναούς υπέρ των σχολείων και των πτωχών να γίνουν ένας και το ποσό που προκύπτει να ισομοιράζεται εις το ταμείο των Σχολείων και το ταμείο των πτωχών.
- 6) Το εισιτήριο που πλήρωνε κάθε γονέας για να πάει το παιδί του στο σχολείο που στην περίπτωση πολύ φτωχών οικογενειών καλυπτόταν από την Εφορεία.

Οι διορισμοί των δασκάλων γινόντουσαν όχι πάντα με αντικειμενικά κριτήρια (Ζάρακας, 2008:150), με ενιαύσια συμβόλαια μετά από έγκριση του Συνεδρίου των προκρίτων και υπόκειται άμεσα εις την Εφορεία, η οποία ήταν τριμελής: Ταμίας, Γραμματεύς, Συνέφορος (συνεργάτης) και τα μέλη τους στο σύνολό τους σχεδόν επιλέγονταν από τους προύχοντες της Κω (Χατζηβασιλείου, 1990:385). Συνήθης τακτική που ακολουθούσαν οι έφοροι ήταν να διορίζουν συγγενείς τους ή ευνοούμενούς τους, πράγμα που δημιουργούσε εντάσεις και πολλές φορές και διαπληκτισμούς ανάμεσα στους δασκάλους (Ζάρακας, 2008:150).

Τα προσόντα των δασκάλων με την μορφή που σήμερα γνωρίζουμε δεν υπήρχαν εκείνη την εποχή. Διορίζονταν συνήθως τελειόφοιτοι Γυμνασίων που θεωρούντο ως οι καλύτεροι, ή οι έχοντες φοιτήσει σε μερικές τάξεις

Γυμνασίου, μερικοί δε ήταν και απόφοιτοι Δημοτικού. Κανένας λόγος δεν γίνεται για παιδαγωγική κατάρτιση των δασκάλων αυτών (Ζάρακας, 2008:150).

Οι δάσκαλοι όφειλαν να είναι παρόντες στο Σχολείο πέντε μέρες πριν την έναρξη των μαθημάτων. Στα καθήκοντα των δασκάλων (ως αντιπροσώπων της Εφορείας) περιλαμβάνονται η μέριμνα της ευταξίας, κοσμιότητας, καθαριότητας, η τήρηση του μαθητολογίου, ο έλεγχος των απουσιών και των αταξιών των μαθητών, η ακριβής τήρηση του κανονισμού και του προγράμματος, ο καθορισμός των ποινών των μαθητών. Οφείλουν επίσης να διευθύνουν τους μαθητές «εν πλήρη ευταξία καθ' όλας τας εορτάς τας οριζόμενας υπό του κανονισμού» (Καραναστάσης, 1979:67). Εκτός από τους εκπαιδευτικούς για την καλή λειτουργία του σχολείου προσλαμβάνονταν και ο κοσμήτορας, που εκτελούσε και χρέη επιστάτη.

Οι μαθητές για να εγγραφούν στο σχολείο έπρεπε να είναι τουλάχιστον 6 και όχι μεγαλύτεροι των 14 ετών. Οι διακοπές άρχιζαν στις 15 Ιουλίου και τέλειωναν στις 15 Αυγούστου. Οι ποινές που επιβάλλονται στους μαθητές είναι: η ορθοστασία, η γονυκλισία, η επίπονη γραφική εργασία, η νηστεία, ο περιορισμός «εις ημικύκλιο ή δωμάτιο ατιμώσεως», «η έκθεση του ονόματος του πταίσαντος εις πίνακα ατιμίας», «η αποχή εκ της Σχολής» (Χατζηβασιλείου, 1990:386).

Τα μαθήματα που διδάσκονταν ήταν: η καθαρή ανάγνωση και γραφή, από τη γραμματική τα καθαρά μέρη του λόγου, η ιερή κατήχηση, η καλλιγραφία, η γεωμετρία και η ιχνογραφία, δηλαδή η διάκριση των απλούστερων γεωμετρικών σχημάτων. Το χρονικό διάστημα μετά το 1880 συνήθως στηριζόταν στο πρόγραμμα του Ελληνικού Υπουργείου Παιδείας (Μπακίρης, 1985: 15).

Η μέθοδος διδασκαλίας ήταν η από καθέδρας και η Αλληλοδιδασκτική, μια ακραία μορφή αυτού που σήμερα ονομάζουμε δασκαλοκεντρική διδασκαλία. Ο δάσκαλος μονολογούσε αδιάκοπα και οι μαθητές κατέγραφαν ακούγοντάς των ή με αντιγραφή του κειμένου του. Το αμέσως επόμενο βήμα της εκπαιδευτικής διαδικασίας ήταν η απομνημόνευση του κειμένου. Επικοινωνία ανάμεσα στον δάσκαλο και τους μαθητές δεν υπήρχε, και αυτά που έλεγε ο δάσκαλος δεν έμπαιναν σε αμφισβήτηση (Πατούρης, 2010:25).

Με τη πολύ σημαντική βεζυρική εγκύκλιο «Περί Ορθόδοξων Ελληνικών Κοινοτικών Σχολών», που προέκυψε σαν αποτέλεσμα των συνομιλιών

ανάμεσα στο Πατριαρχείο Κωνσταντινουπόλεως και την Οθωμανική Κυβέρνηση, εξασφαλίζεται η αυτοδιοίκηση στο χώρο της εκπαίδευσης και ρυθμίζονταν θέματα οργάνωσης της εκπαίδευσης των Ελλήνων. Ο Πατριάρχης Διονύσιος το 1891 την κοινοποίησε σε όλες τις Μητροπόλεις της αυτοκρατορίας για να συντονίσουν τη δραστηριότητά τους κάτω από τη θερμουργό πνοή του Οικουμενικού Θρόνου και να δράσουν σύμφωνα με τις υποδείξεις του. Υπήρξε ευνοϊκή απήχηση και από το Μητροπολιτικό Συμβούλιο Κω αφού σύμφωνα με αυτή οι κατά τύπους Αρχιερείς έπρεπε:

i) Να εκλέξουν υπό την άμεση προεδρία τους εφόρους επιλέγοντας προς τούτο «...πρόσωπα τίμια, αρμόδια και απολαύοντα αγαθής υπολήψεως της Μητροπόλεως και Κοινότητος, υπόχρεα όπως εργάζονται υπό τη προεδρίαν αυτής ή του ιδίου επιτρόπου ...».

ii) Όσον αφορά την εκλογή κατά την πρόσληψη του διδακτικού προσωπικού, που θα γινόταν κατά τη συνεδρίαση της Εφορείας, συνιστά: « ... όπως εισίν ούτοι ου μόνον ευκπαίδευτοι και δόκιμοι περί το διδακτικόν αυτών επάγγελμα, αλλά και χρηστοί, φρόνιμοι, τύποι ηθικότητος και υπογραμμοί υγιούς μορφώσεως εαυτούς παρέχοντας, και ούτως εγκρίνει αυτούς και εφοδιάζει κατ' έτος του ιδίου αυτής ενδεικτικού ..»

iii) Ο Αρχιερέας κάθε Ποιμαντορικής Επαρχίας: «...μελετάν οφείλει τα προγράμματα των μαθημάτων λίαν προσεκτικός, μη τι υπάρχει απόδον ου μόνον τοις πολιτικοίς καθεστώσιν, αλλά και τη διανοητική αναπτύξει και ηθική και θρησκευτική διαπλάσει της μαθητευούσης νεότητος και ακολούθως επικυρούν ταύτα, αναλογιζόμενος τας ευθύνας, ας φέρει ενώπιον της Εκκλησίας και της Σεβαστής Κυβερνήσεως ...» (Βεργωτής, Γ., 1971:16)

Στην ίδια εγκύκλιο του Πατριάρχη Διονυσίου πληροφορούμεθα, κοντά σε όσα παραπάνω αναφέρθηκαν, ότι ο Πατριάρχης αναγκάστηκε να παραιτηθεί από τον θρόνο του.

Οι λόγοι που του επέβαλαν να κάνει κάτι τέτοιο υπήρξε η έντονη διαμάχη και σύγκρουσή του με την Τουρκική Κυβέρνηση, που ξέσπασε το 1890. Ο Τούρκος Πρωθυπουργός Κιαμήλ Πασάς απαίτησε να αφαιρεθεί από τα Εκκλησιαστικά Δικαστήρια η διαδικασία των κληρονομιών και των διαθηκών, υποχρέωνε τους κληρικούς να ορκίζονται προ των τουρκικών δικαστηρίων και αξίωνε να έχουν την επίβλεψη των ελληνικών σχολείων Τούρκοι επιθεωρητές (Καραναστάσης, 1979:63). Επομένως ο Πατριάρχης δεν εντάσσεται πια στο οθωμανικό σύστημα εξουσίας, ενώ ταυτόχρονα δεν νομιμοποιείται ο ρόλος του σαν εθνική αρχή των Ρωμίων. Ο Πατριάρχης

Διόνυσος τότε, έπειτα από κοινή απόφαση του Εθνικού Συμβουλίου και της Ιεράς Συνόδου, κήρυξε την εκκλησία σε διωγμό, έκλεισε όλους τους ναούς και ο ίδιος σε ένδειξη διαμαρτυρίας παραιτήθηκε.

Ο Σουλτάνος μπροστά στο θόρυβο και το διεθνή σάλο που δημιουργήθηκε ιδιαίτερα από το Τσάρο Αλέξανδρο τον Γ', υπεχώρησε αποκαθιστώντας τα προνόμια ως είχαν κι ανεκάλεσε τον Διονύσιο στο θρόνο του.

Στην Κω ο Μητροπολίτης Καλλίνικος ανταποκρινόμενος στην προηγούμενη πατριαρχική εγκύκλιο, απευθύνεται στις 25-11-1893 προς τους Εφόρους των σχολείων της Χώρας και των χωριών ζητώντας από αυτούς να προσκομίσουν διάφορα στοιχεία που αφορούσαν τα σχολεία τους για τον «*Ενδοξότατο Καϊμακάμη*» που τα είχε ζητήσει. Οι πληροφορίες που ζητεί ο Μητροπολίτης είναι οι παρακάτω:

- i) Ποιος αρχιτέκτων έκτισε το Σχολείο σας;
- ii) Εις πόσα έτη δύναται ο μαθητής να τελειώσει τα μαθήματά του;
- iii) Πόσα μαθήματα παραδίδονται την εβδομάδα;
- iv) Πόσοι εισίν οι δάσκαλοι;
- v) Πόσοι υποβοηθοί;
- vi) Πόσοι οι διδασκόμενοι μαθητές και μαθήτριες;
- vii) Πως ονομάζεται ο διευθυντής; (Κώδικας Α':60).

Το 1898 το ενδιαφέρον των Τούρκων για τα εκπαιδευτικά πράγματα αυξάνει, αφού απαιτούσαν η εποπτεία των χριστιανικών σχολείων από την τουρκική διοίκηση να γίνεται συστηματικότερη, απαιτούσαν να επικυρώνουν προσλήψεις και διορισμούς των δασκάλων κι απαιτούσαν τη διδασκαλία στα χριστιανικά σχολεία της οσμανλίδικης γλώσσας (Σαβοριανάκης, 2000:203), αν όχι στον κατώτερο κύκλο, στο Αλληλοδιδασκτικό, οπωσδήποτε όμως στον ανώτερο, στο Ελληνικό Σχολείο, το «Ρουστιέ». Ζητούσε λοιπόν με το έγγραφό του ο Καϊμακάμης της Κω να εισαχθεί η διδασκαλία της τουρκικής στο ελληνικό σχολείο. Η εποπτεία των ορθόδοξων σχολείων συνίσταται στο να διαπιστώνεται αν τα σχολεία λειτουργούσαν σύμφωνα με κάποιο φερμάνι, κάτι που θα καθιστούσε ευκολότερη την εύρεση των σχολείων που οικοδομήθηκαν παράτυπα.

Στη διπλωματική του απάντηση ο Μητροπολίτης Καλλίνικος μεταξύ των άλλων απήντησε πως «ανεξάρτητα από τη διακαή θέλησή μας και ανεξαρτήτως της επιθυμίας μας» δεν μπορεί να διδαχθεί η τουρκική γλώσσα, αφού λόγω των πενιχρών πόρων η Χριστιανική Κοινότητα δεν μπορεί να λειτουργήσει ανωτέρα Σχολή (Ρουστιέ) (Καραναστάσης, 1979:67).

Το 1900 στις 4 Οκτωβρίου ο Καϊμακάμης θα επαναφέρει το θέμα της διδασκαλίας της τουρκικής γλώσσας απαιτώντας τον διορισμό αντίστοιχου δασκάλου. Η απάντηση του Μητροπολίτη Ιωακείμ είναι, όπως φαίνεται, άμεση: «αν υπάρξουν μαθητές θα προσληφθεί δάσκαλος της οθωμανικής και θα προαχθούν οι Σχολές σε Ρουσιέ. Επειδή όμως τότε οι σχολές θα στερούνται πόρων, θα παρακληθεί η Κυβέρνηση να καταβάλλει τη μισθοδοσία του δασκάλου αυτού» (Χατζηβασιλείου, 1990:388).

Σε άλλη παρέμβασή του την ίδια χρονιά ο Καϊμακάμης Κω θα ζητήσει την απόλυση του δασκάλου Ιωάννου Μουσούρη με το αιτιολογικό ότι είναι Έλληνας υπήκοος και δεν είχε το δικαίωμα να διδάσκει σε μειονοτικά σχολεία. Η διπλωματική απάντηση του Μητροπολίτη Κω Ιωακείμ Βαξεβανίδη θα αποσοβήσει την απόλυση και θα κρατήσει τον δάσκαλο στη θέση του, αφού ισχυρίστηκε πως ο Μουσούρης έφερε το ράσο κληρικού σαν απόφοιτος της Θεολογικής Σχολής της Χάλκης και υπαγόταν στο Οικουμενικό Πατριαρχείο, το οποίο και μόνο ήταν αρμόδιο να αποφασίσει για την αποπομπή του και η υπηκοότητα «εις ουδέν λογίζεται» (Καραναστάσης, 1979: 73).

Το ενδιαφέρον ωστόσο του Ιωακείμ δεν άγγιζε μόνο στα εκκλησιαστικά και εκπαιδευτικά ζητήματα του νησιού. Ήταν γενικό και αγκάλιαζε όλους τους τομείς της δραστηριότητας των κατοίκων του νησιού. Με το ερευνητικό και διεισδυτικό πνεύμα του αντελήφθη από τις πρώτες μέρες κιάλας πού είχε φθάσει στην Έπαρχία του, ότι η διαχείριση των κοινών από ορισμένους προύχοντες δεν ήταν εντελώς άψογη. Η διάθεση των οικονομικών πόρων, όσο πενιχροί και αν ήταν, δεν γινόταν πάντοτε με γνώμονα το κοινό συμφέρον. Οι εκάστοτε Ταμίες της Έκκλησίας, της Κοινοτήτας και της Έφορείας τα διέθεταν κατά την κρίση τους και για σκοπούς ξένους και άσχετους με τα κοινά, και σε σχέση με το προσωπικό τους όφελος. Ούτε και στα σχολεία επικρατούσε ιδεώδης τρόπος λειτουργίας και διοικήσεώς τους. Την κατάσταση αυτή προσπαθεί να θεραπεύσει και να οριοθετήσει κατά τρόπο εποικοδομητικό και αδιάβλητο, χωρίς να λογαριάσει προσκόμματα και θυσίες, μπροστά στην ωφέλεια του ποιμνίου του. Επόμενο ήταν να συγκρουστεί με τους προύχοντες και με όσους θίγονταν τα συμφέροντά τους, οι οποίοι του κήρυξαν αμείλικτο πόλεμο ώστε να εξαναγκαστεί σε μετάθεση (Καραναστάσης, 1979:77).

Το 1905 σταματά η λειτουργία τετρατάξιων Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων στην πόλη της Κω και μετατρέπονται σε εξατάξια. Λειτουργούν τώρα η εξατάξια Αστική Σχολή των αρρένων και η εξατάξια Αστική Σχολή

θηλέων, το Παρθεναγωγείο. Την επόμενη χρονιά προστέθηκε και έβδομη τάξη που αντιστοιχούσε στην Τρίτη τάξη του Σχολαρχείου. Αλλά και στα χωριά τα υπάρχοντα Αλληλοδιδασκτικά μετατρέπονται σε τετρατάξια Δημοτικά με δύο και τρεις Δασκάλους, εκτός της Κεφάλου, όπου για μερικά χρόνια ακόμα εξακολούθησε η λειτουργία του Αλληλοδιδασκτικού με ένα μόνο δάσκαλο (Καραναστάσης, 1979. σ.99:159).

Η κατάσταση της εκπαίδευσης στην Κω το 1908 μπορεί σύμφωνα με την κατάσταση στατιστικών στοιχείων που υπέβαλε η Μητρόπολη Κω στο Πατριαρχείο, μετά από αίτημά του, είναι η εξής: Στην πόλη της Κω (Χώρα) λειτουργούσαν τριών ειδών σχολεία: 1) Το Αρρεναγωγείο με 6 τάξεις, 4 δασκάλους και 110 μαθητές. 2) Το Παρθεναγωγείο με 5 τάξεις, 3 δασκάλες και 75 μαθήτριες. 3) Το Νηπιαγωγείο με 2 δασκάλες και 75 νήπια. Στο χωριό Ασφενδιού: Μικτή τετρατάξια δημοτική σχολή με 2 δασκάλους και 160 μαθητές. Στο χωριό Πυλί: Μικτή δημοτική τετρατάξια σχολή με 2 δασκάλους και 100 μαθητές. Στο χωριό Αντιμάχεια: Μικτό τετρατάξιο δημοτικό σχολείο με 2 δασκάλους και 160 μαθητές. Στο χωριό Καρδάμενα: Μικτή τετρατάξια δημοτική σχολή με 2 δασκάλους και 95 μαθητές. Στο χωριό Κέφαλο: Μικτό τριτάξιο δημοτικό σχολείο με ένα δάσκαλο και 85 μαθητές (Καραναστάσης, 1979:110).

Το 1908 με την άνοδο στην εξουσία των Νεότουρκων, οι Εφορίες και οι δάσκαλοι θα πάρουν τις δέουσες προφυλάξεις σε ζητήματα σχολικά και κυρίως εθνικά. Η επιβολή της υποχρεωτικής στράτευσης στους χριστιανούς θα αποτελέσει αιτία φυγής πολλών δασκάλων στην ελεύθερη Ελλάδα αλλά και στο εξωτερικό, αφού δεν ήθελαν να προσφέρουν στρατιωτικές υπηρεσίες στους Τούρκους. Αλλά και οι εναπομείναντες στο νησί δάσκαλοι θα αντιμετωπίσουν εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες, που θα γίνουν δυσκολότερες εξαιτίας των μισθών πείνας που κατέβαλλαν οι Σχολικές Εφορίες (Χατζηβασιλείου, 1990:389).

Μπορούμε να πούμε πως στην είσοδο του 20^{ου} αιώνα στην Κω υπήρχε μια εκπαίδευση συγκροτημένη, συγκεκριμένη, με ξεκάθαρα τα χαρακτηριστικά της ελληνικής πολιτιστικής ταυτότητας, με πλήρη επίγνωση του σκοπού της. Την εικόνα αυτή σε αριθμό σχολείων, δασκάλων, μαθητών, ετήσιου προϋπολογισμού σε σχέση με τα άλλα νησιά του Ανατολικού Αιγαίου μας δίνει ο παρακάτω στατιστικός πίνακας που παρατίθεται από την Jeanne Stephanopoli το 1912 (Κίρκης, 2004: 71), από τον οποίο μπορούμε όχι μόνο να επιβεβαιώσουμε τα ανωτέρω αλλά να βγάλουμε και συμπεράσματα.

Πίνακας 1: Στατιστικά των νησιών του Ανατολικού Αιγαίου έτους 1912

ΝΗΣΟΣ	Σχολεία και των δύο φύλων	Δάσκαλοι	Δασκάλες	Μαθητές		Ετήσιος προϋπολογισμός σε γαλλικά φράγκα
				Αγόρια	Κορίτσια	
Σαμοθράκη	4	3	4	257	235	2500
Ίμβρος	10	17	4	960	425	20.000
Θάσος	25	33	9	1203	824	29.200
Λήμνος	34	50	12	1576	809	40.060
Τένεδος	2	5	3	250	200	8.050
Μυτιλήνη / Μοσχονήσια	114	152	76	7965	4506	212.019
Χίος	99	114	53	598	2952	180.250
Ψαρά	1	1	-	70	30	800
Ικαρία	23	31	6	1199	707	23.260
Πάτμος	6	5	3	225	160	6.000
Λέρος	7	8	7	490	300	18.000
Κάλυμνος	11	31	8	1100	500	38.000
Κως	10	15	5	637	267	9.260
Νίσυρος	5	5	2	230	70	2.250
Αστυπάλαια	1	4	-	60	25	2.000
Τήλος	2	2	-	80	45	1.200
Σύμη	9	15	10	762	704	20.000
Χάλκη	3	5	3	130	84	7.000
Ρόδος	55	63	21	2230	996	44.000
Καστελόριζο	3	6	7	426	411	18.000
Κάρπαθος	13	16	-	522	168	7.600
Κάσος	6	10	6	265	238	12.400

*Τα νησιά Μυτιλήνη, Χίος, Σάμος, Ρόδος και Κάλυμνος έχουν από ένα Γυμνάσιο (Κίρκης, 2004, σ. 71)

Πίνακας 2: Στατιστικά εκπαίδευσης Δωδεκανήσου 1912

ΝΗΣΟΣ	Σχολεία και των δύο φύλων	Δάσκαλοι	Δασκάλες	Μαθητές		Ετήσιος προϋπολογισμός σε γαλλικά φράγκα	Πλοθυσμός
				Αγόρια	Κορίτσια		
Πάτμος	6	5	3	225	160	6.000	2720
Λέρος	7	8	7	490	300	18.000	6000
Κάλυμνος	11	31	8	1100	500	38.000	23200
Κως	10	15	5	637	267	9.260	14750
Νίσυρος	5	5	2	230	70	2.250	5000
Αστυπάλαια	1	4	-	60	25	2.000	1780
Τήλος	2	2	-	80	45	1.200	1300
Σύμη	9	15	10	762	704	20.000	22450
Χάλκη	3	5	3	130	84	7.000	3215
Ρόδος	55	63	21	2230	996	44.000	45000
Καστελόριζο	3	6	7	426	411	18.000	4020
Κάρπαθος	13	16	-	522	168	7.600	8527
Κάσος	6	10	6	265	238	12.400	5700
ΣΥΝΟΛΑ	131	185	72	7157	3968	185710	143482

Η έρευνα

Στη συγκεκριμένη έρευνα διερευνώνται οι δυνατότητες που είχαν οι τοπικές κοινωνίες των νησιών μας να προσφέρουν οργανωμένη εκπαίδευση στα παιδιά τους και να δοθούν κάποιες ερμηνείες για τους λόγους και για τους παράγοντες που πρόσφεραν την εκπαίδευση αυτή. Ο εστιασμός μας θα περιοριστεί στην περίπτωση της νήσου Κω.

Ανάλυση δεδομένων

Χρησιμοποιώντας το Open Office Calc, δημιουργήσαμε τις παρακάτω συναρτήσεις:

1. Σύνολο Δάσκαλοι + Δασκάλες
2. Σύνολο Μαθητές ανά Δάσκαλο

3. Ετήσιο Κόστος σε γαλλικά φράγκα ανά μαθητή
4. Αναλογία αγοριών / κορίτσια
5. Δάσκαλοι / Πλυθυσμό %

Οι στήλες με τις συναρτήσεις προστέθηκαν στον Πίνακα 2.

Συμπεράσματα

Σύμφωνα με τον Σπ. Λουκάτο, όταν οι Ιταλοί κατέλαβαν τα Δωδεκάνησα την άνοιξη του 1912, λειτουργούσαν 128 Ελληνικά σχολεία και των δύο φύλων με 179 δασκάλους, 65 δασκάλες, 6278 μαθητές και 3557 μαθήτριες (Λουκάτος, 1977.: 469. *Η ζωή και η δράση των Ελλήνων στα Δωδεκανήσα και στην Κύπρο, Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα, σ. 469). Τα δεδομένα αυτά είναι πολύ κοντά στα στοιχεία του πίνακά μας όπου αναφέρονται 131 σχολεία και των δύο φύλων με 185 δασκάλους, 72 δασκάλες, 7157 μαθητές και 3968 μαθήτριες.

Η Κως το 1912 σύμφωνα με τα δεδομένα του στατιστικού πίνακα που παραθέτει στον τρίτο τόμο των «Νισυριακών Μελετών» ο Σ. Αγαπητίδης (Αγαπητίδης, 1977 :5), είναι μετά τη Ρόδο, τη Σύμη και την Κάλυμνο το τέταρτο σε πλυθυσμιακό μέγεθος νησί των Δωδεκανήσων με 14.570, πλυθυσμιακά αντιπροσωπεύει το 10% του πληθυσμού της Δωδεκανήσου, αριθμός που συμφωνεί με τα στοιχεία που δίνονται από τα Αρχεία Δουλείας της Μητρόπολης Κώου – Νισύρου.

Στην χρονική περίοδο που αναφερόμαστε, στην Κω λειτούργησαν 10 σχολεία και των δύο φύλων με 637 αγόρια και 267 κορίτσια, για τις ανάγκες των σχολείων είχαν προσληφθεί 15 δάσκαλοι και 5 δασκάλες. Σε κάθε εκπαιδευτικό (δάσκαλο- δασκάλα) αντιστοιχούσαν 45 μαθητές (αγόρια – κορίτσια), αναλυτικότερα σε κάθε δάσκαλο αντιστοιχούσαν 42 μαθητές ενώ σε κάθε δασκάλα 53 μαθήτριες.

Η Αστυπάλαια με 21 μαθητές ανά δάσκαλο (Μ/Δ), η Χάλκη με 27 (Μ/Δ) και η Κάσος με 31 (Μ/Δ) είχαν την καλύτερη εικόνα, ενώ το Καστελόριζο με 64 (Μ/Δ), η Τήλος με 63 (Μ/Δ) και η Σύμη με 59 (Μ/Δ) την πιο επιβαρυσμένη. Η Κως είναι πολύ κοντά στη μέση τιμή που είναι 44 (Μ/Δ).

Η Κως, με ετήσιο προϋπολογισμό για την Παιδεία να ανέρχεται στα 9260 γαλλικά φράγκα, ξοδεύει κατά μέσο όρο 10 γαλλικά φράγκα (γ.φ.) ανά μαθητή και μαθήτρια, όταν η Χάλκη ξόδευε 33 γ.φ., η Κάσος 25 γ.φ., η Κάλυμνος και η Αστυπαλιά 24 γ.φ., ενώ η Νίσυρος ξόδευε 8 γ.φ.

Μπορούμε να πούμε πως ενώ υπήρχε διάθεση για προσφορά παιδείας, οι προς διάθεση οικονομικοί πόροι ήταν πτωχοί. Οι λόγοι της ανεπάρκειας πόρων μπορούν να αναζητηθούν κυρίως στην κακή διαχείριση πόρων των σχολικών εφοριών, αλλά και στην απροθυμία των τοπικών αρχόντων να στηρίξουν οικονομικά τη λειτουργία μιας αξιοπρεπούς εκπαίδευσης

Βιβλιογραφία

- Βεργωτής Γεώργιος, *Η Εκπαίδευση στο Κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, ΔΙ.ΚΕ.Μ.ΜΕ, Ρόδος 1997.
- Δημαράς Κ. Θ., *Νεοελληνικός Διαφωτισμός, Νεοελληνικά μελετήματα 2*, Εκδ. Ερμής, 1983.
- Ζάρακας, Νικόλαος. *Ιστορία της ελληνικής στοιχειώδους εκπαιδύσεως από του 1846 μέχρι του 1947 στο Πυλί της Κω*. Εις Σταχυολογήματα Λαογραφίας. Κως, 2008.
- Καραναστάσης, Ηρακλής. *Η Παιδεία στη Κω. Από την Τουρκοκρατία ως σήμερα (1522-1979)*. Αθήνα. 1979.
- Καρπάθιος, Εμμανουήλ. *Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω (Δωδεκανήσου)*. Τεύχος 4^ο. Αθήνα, 1962.
- Καρπάθιος, Εμμανουήλ. *Αρχείο Ιεράς Μητροπόλεως Κω (Δωδεκανήσου)*. Τεύχος 3^ο. Αθήνα, 1961.
- Καρπάθιος, Εμμανουήλ. *Μητροπολίτης Μεσημβρίας της επί Ευξείνω. Εκκλησία Κω Δωδεκανήσου. τ. 1-2*. Αθήνα, 1968.
- Κεντρής, Ιωάννης, *Η εκπαίδευση κατά την εποχή της Ιταλική Κατοχή*. , εις Επιστημονικό Συμπόσιο στη Νίσυρο, «Τα Δωδεκάνησα στη Φραγκοκρατία και Ιταλοκρατία», Έκδοση Εταιρείας Νισυριακών Μελετών:211-220, Αθήνα, 2001.
- Κίρκης, Πανορμίτης. *Συμβολή στην ιστορία της Πρωτοβάθμιας Εκπαίδευσης στην Κάλυμνο κατά τη περίοδο της Ιταλική Κατοχή 1912-1945*. Διδακτορική Διατριβή, 2004. Διαθέσιμη: <http://thesis.ekt.gr/thesisBookReader/id/17732#page/1/mode/2up>, 25-02-2012
- Κουτσουράδης, Αχιλλέας. (2011) *Προεισαγωγή στο βιβλίο του Κώστα Κογιόπουλου Κως 1912-1948. Από την κατοχή στην ενσωμάτωση*. Κως: Δημοτικός Οργανισμός Πολιτισμού – Αθλητισμού & Βρεφονηπιακών Σταθμών Δήμου Κω,
- Λογοθέτης, Μιλτιάδης. *Η Ομήρειος Κοινοτική Σχολή Μανδρακίου Νισύρου στα χρόνια της Δουλείας*. Νισυριακά. Τ.17: 167-221, Αθήνα 2007.

- Λουκάτος, Σπυρίδων. (1977). *Η ζωή και η δράση των Ελλήνων στα Δωδεκάνησα και στην Κύπρο, Ιστορία του Ελληνικού έθνους*, τ. ΙΕ', εκδ. Εκδοτικής Αθηνών, Αθήνα, σ. 469.
- Μαυρίδης, Ανδρέας. (2009). *Η Ρόδος από την Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι την Εθνική Ολοκλήρωση (1912-1947). Ο Μητροπολίτης Ρόδου Απόστολος (1913-1946), Εκκλησία και Εκπαίδευση*. Διδακτορική Διατριβή. Διαθέσιμη: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/20137> , 10-02-2012.
- Μπακίρης, Εμμανουήλ. (1985) *Τα γράμματα στ' Αφάντου στα χρόνια της σκλαβιάς*, Αφάντου, Ρόδος.
- Νικολάου, Γεώργιος. (2012). *Ο ελληνικός χώρος την περίοδο της Οθωμανικής Κυριαρχίας II: (18^{ος} – Αρχές 19^{ου} Αιώνα*. Σημειώσεις Ιστορίας Νεώτερων Χρόνων, Ιωάννινα: Διαθέσιμο στο: http://www.hist-arch.uoi.gr/istorias_neoteron_chronon/pdfs_docs/nikolaou_ear_2011_12.pdf , 15-02-2012.
- Παπακωνσταντίνου, Αναστάσιος. (2012). *Το νομικό καθεστώς των χριστιανικών κοινοτήτων της Θεσσαλονίκης κατά την Οθωμανοκρατία*, Διπλωματική Εργασία. Θεσσαλονίκη, Διαθέσιμη: <http://invenio.lib.auth.gr/record/128862/files/GRI-2012-8341.pdf?version=1> , 4.5.2012
- Παπαρηγοπούλος, Κωνσταντίνος. *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, τ. Ε. εκδ. Εκδοτικός οίκος Ελευθερουδάκη. 6η έκδοση.
- Παπαστάθης, Χαράλαμπος. *Ο Κανονισμός της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Σερρών (1895)*. Εις Σερραϊκά Σύμμεικτα Εταιρεία Μελέτης και Έρευνας της Ιστορίας των Σερρών (Ε.Μ.Ε.Ι.Σ), : 15-40.
- Πατούρης, Κωνσταντίνος. (2010) «*Ο ρόλος της Εκκλησίας στην εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την τουρκική κατοχή*». Διδακτορική Διατριβή. Διαθέσιμη: <http://phdtheses.ekt.gr/eadd/handle/10442/19163> , 5.12.2011
- Σαβοριανάκης, Παναγιώτης. (2000). *Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω (18ος – 19ος αιώνας)*, Ρόδος: Δήμου Ρόδου.
- Φούκης, Χαράλαμπος. Κανονισμός της υπέρ της επαρχίας Φιλιατών της Ηπείρου Φιλεκπαιδευτικής αδελφότητας "Η ΑΓΑΠΗ". Διαθέσιμη: <http://ipeir.pde.sch.gr/educonf/2/17Afises/foukis/foukis.pdf> 5.5.2012
- Χατζηβασιλείου, Βασίλης. *Ιστορία της Νήσου Κω. Αρχαία – Μεσαιωνική – Νεώτερη*. Έκδοση Δήμου Κω, 1990.

ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ

Δρ Οικονομολόγος – Συγγραφέας

**ΤΑ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΑ ΠΡΑΓΜΑΤΑ ΣΤΗ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟ ΚΑΤΑ ΤΑ
ΧΡΟΝΙΑ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΚΑΙ Η ΘΕΣΗ ΤΟΥ ΔΑΣΚΑΛΟΥ**

Στα χρόνια της ξένης κυριαρχίας στα νησιά ο δάσκαλος ήταν ο αδύναμος κρίκος μεταξύ της Δημογεροντία και της Εκκλησίας, που είχαν την ευθύνη της διαχείρισης των εκπαιδευτικών πραγμάτων, και από την άλλη της κοινωνίας στο σύνολό της. Οι σχέσεις αυτές οδηγούσαν σε μια αντίφαση. Ενώ οι τοπικές κοινωνίες αναγνώριζαν την εκπαιδευτική και πατριωτική συνεισφορά των δασκάλων, αλλά και την έντονη παρουσία τους στα τοπικά δρώμενα –οι συζητήσεις στο καφενείο του χωριού για σοβαρά θέματα που απασχολούσαν την κοινότητα κατέληγαν στο ερώτημα: Τι λέει ο δάσκαλος;- δεν απολάμβαναν ανάλογης μεταχείρισης και από τους επίσημους φορείς της εκπαίδευσης στις μεταξύ τους σχέσεις. Αμείβονταν με χαμηλούς μισθούς και με καθυστέρηση, διορίζονταν συνήθως για ένα σχολικό έτος, με αβέβαιο τον επαναδιορισμό τους, αναλάμβαναν υποχρεωτικά και άλλα καθήκοντα εκτός από τα εκπαιδευτικά, όπως να τηρούν τα πρακτικά της Δημογεροντίας, να συντάσσουν δικαιοπρακτικά έγγραφα και να ψάλλουν τις Κυριακές στην εκκλησία, υποχρεώσεις που περιλαμβάνονταν και στα συμφωνητικά διορισμού τους και ακόμα πολλές φορές υπήρξαν εξιλαστήρια θύματα στις μεταξύ των εκπροσώπων της Δημογεροντίας και της Εκκλησίας αντιθέσεις, που είχαν αφετηρία το ποιος από τα δύο μέρη θα έχει τον τελευταίο λόγο στα εκπαιδευτικά πράγματα. Φαίνεται λοιπόν ότι η κίνηση για συνδικαλιστική οργάνωση των δασκάλων στις αρχές του 20ού αιώνα απέβλεπε στη βελτίωση αυτών των σχέσεων, αλλά και στην αντιμετώπιση των προβλημάτων που προκαλούνταν από τις Ιταλικές Αρχές στην εκπαίδευση, πριν κλείσουν οριστικά τα ελληνικά σχολεία.

Κατά τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας υπό καθεστώς κατοχής διατηρήθηκε το ισχύον από την περίοδο της Τουρκοκρατίας εκπαιδευτικό σύστημα, όπως διαμορφώθηκε στα πλαίσια της διατήρησης των προνομίων με βεζιρική διαταγή, η οποία είναι κοινοποιηθεί στους Μητροπολίτες της Δωδεκανήσου για εφαρμογή με τη γνωστή εγκύκλιο του πατριάρχη Διονυσίου του Ε΄ της 31 Ιανουαρίου 1891. Σύμφωνα με τη ρύθμιση αυτή θεσμοθετούνται οι άτυπες Σχολικές Επιτροπές υπό την προεδρία του Μητροπολί-

τη ή του διορισμένου απ' αυτόν Αρχιερατικού Επιτρόπου και συμμετέχουν σ' αυτές πρόσωπα τίμια, αρμόδια, που απολαμβάνουν της αγαθής υπόληψης της Κοινότητας και της Μητρόπολης. Σκοπός των Επιτρόπων είναι η εκλογή του διδακτικού προσωπικού, που έπρεπε να είναι όχι μόνο εκπαιδευτοί και δόκιμοι για το διδασκαλικό επάγγελμα, αλλά και χρηστοί, φρόνιμοι, τύποι και υπογραμμοί ηθικότητας και υγιούς μόρφωσης, και η προσεκτική μελέτη των προγραμμάτων των μαθημάτων ώστε να καλλιεργείται η διανοητική ανάπτυξη και η ηθική και θρησκευτική διάπλαση της νεολαίας και «.. ίνα μή τι ύπαρξη τὸ ἀπάδον τοῖς πολιτικοῖς καθεστῶσιν», να μην έρχεται δηλαδή σε αντίθεση με το Οθωμανικό Κράτος.

Οι Σχολικές Εφορείες, που λειτουργούσαν από την εποχή που δημιουργήθηκαν τα πρώτα συστηματικά σχολεία (μέσα του 19ου αιώνα) είχαν ενσωματωθεί ως όργανα της Κοινότητας στους κατά καιρούς ισχύοντες κανονισμούς των Δημογεροντιών, με ειδική μνεία μάλιστα ότι οι αποφάσεις για τα εκπαιδευτικά θέματα θα λαμβάνονται από κοινού από τη Δημογεροντία και την Εφορεία. Στον κανονισμό για παράδειγμα της Δημογεροντίας της Καλύμνου του 1894 και συγκεκριμένα στο άρθρο 25 διαβάζει κανείς ότι τις σχολές της Κοινότητας και γενικά τα σχολικά πράγματα τα διευθύνουν από κοινού οι δύο Δημογέροντες (Δήμαρχος και Αντιδήμαρχος με σημερινούς όρους) και η Εφορεία των Σχολών και διορίζουν κάθε χρόνο και παύουν τους δασκάλους, των οποίων καθορίζουν τη μισθοδοσία με βάση τον προϋπολογισμό της Κοινότητας, στον οποίον έχουν ενσωματωθεί και τα έσοδα που εισέπρατταν οι Σχολικές Εφορείες για τη μισθοδοσία των δασκάλων και τα άλλα λειτουργικά έξοδα των σχολείων, όπως το φιλικό δικαίωμα, που εισπράττονταν επί των εισαγομένων και εξαγομένων εμπορευμάτων, οι εισφορές των ενοριακών Ναών, τα δικαιώματα εγγραφής των μαθητών, γνωστά και ως εισιτήρια, το προϊόν δίσκου των Τριών Ιεραρχών, τα κινητά αναθήματα (αφιερώματα) και άλλα. Η αφαίρεση της διαχείρισης των πόρων που προορίζονταν για την εκπαίδευση από τις Σχολικές Εφορείες, που τελούσαν υπό την προστασία του Μητροπολίτη ή του αντιπροσώπου του και το πέρασμα της ευθύνης των οικονομικών στις Δημογεροντίες, επιβεβαιώνει τις αντιθέσεις που υπήρχαν ανάμεσα στα δύο μέρη για τα εκπαιδευτικά πράγματα.

Πριν ιδρυθούν τα συστηματικά σχολεία, η άρχουσα τάξη, την οποία εκφράζανε οι προύχοντες της εποχής και οι επικεφαλής της Εκκλησίας, δεν αντιμετώπιζαν πάντα ευνοϊκά τα θέματα της παιδείας. Είναι χαρακτηριστι-

κή η προτροπή του Επισκόπου Κω Καλλίνου (Οκτώβριος 1773) προς τους μεγαλοκτηματίες και προύχοντες του νησιού, που αντιδρούσαν στην πρότασή του για διορισμό δασκάλου για να μη στερηθούν τα εργατικά χέρια για τα τσιφλίκια τους, με την επίκληση της εντολής του προφήτη Δαβίδ «... δράξασθε παιδείας ἵνα μὴ ὀργισθῆ ὁ Κύριος...». Το 1837 ξεσηκώθηκε ο λαός της Καλύμνου εναντίον των προυχόντων και του Επισκόπου Ιερεμία, γιατί αρνούσαν το αίτημά τους να αποκτήσει το νησί σχολείο, με τον κυνικό μάλιστα ισχυρισμό του Επισκόπου «Τι τα θέλουμε τα γράμματα· τα πολλά βλάπτουσι, με αυτά χανόμεθα. Ας πολιτευόμεθα με τα σφουγγάρια, καθώς οι πατέρες μας...». Σε αντίθεση με τη θέση των Επισκόπων στα θέματα της παιδείας, ο απλός κλήρος έδωσε το παρόν στα πρώτα σχολεία. Στην περίπτωση της Κω πρώτος δάσκαλος ήταν ο μοναχός Δανιήλ και στην Κάλυμνο ο ιερομόναχος Ιεζεκιήλ.

Τα χρόνια που ακολούθησαν, με την ίδρυση των Αλληλοδιδασκτικών Σχολείων και στη συνέχεια των Ελληνικών και με το διορισμό δασκάλων, μερικοί από τους οποίους είχαν αποφοιτήσει από Διδασκαλεία της ελεύθερης Ελλάδας και του μικρασιατικού Ελληνισμού, οι τοπικές κοινωνίες στήριζαν την παιδεία, η οποία με τη συμβολή και του μορφωμένου διδακτικού προσωπικού ανέβηκε και ποιοτικά. Στο τέλος του 19ου αιώνα εξελίσσεται το ελληνικό εκπαιδευτικό σύστημα στα νησιά με την προσθήκη σε μεγάλα δημοτικά σχολεία δύο τάξεων, που γίνονται Σχολαρχεία, και ταυτόχρονα δημιουργούνται Παρθεναγωγεία και Αστικές Σχολές, ενώ στις αρχές του 20ού αιώνα ιδρύονται τα πρώτα πλήρη Γυμνάσια στη Ρόδο το Βενετόκλειο (1909) και στην Κάλυμνο το Νικηφόρειο (1907) και Ημιγυμνάσια σε άλλα νησιά, τα οποία στελεχώθηκαν με καθηγητές, πτυχιούχους του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Παρά την ομαλή εξέλιξη των εκπαιδευτικών πραγμάτων, οι αντιθέσεις στις σχέσεις Εκκλησίας και Δημογεροντίας – Δημαρχίας συνεχίζονταν σε ότι αφορά ιδιαίτερα τον διορισμό των δασκάλων και τη λειτουργία γενικά των σχολείων. Στη Νίσυρο για παράδειγμα, σε μια θυελλώδη λαϊκή συνέλευση (24 Ιουνίου 1923) παραιτήθηκε και εγκατέλειψε το νησί ο πρόεδρος της Σχολικής Εφορείας Αρχιμανδρίτης, Αρχιερατικός Επίτροπος και Ηγούμενος της Μονής Σπηλιανής θεολόγος Εμμανουήλ Καρπαθίου, πρώτος μετά την απελευθέρωση Μητροπολίτης Κω, υποστηρίζοντας ως βαθύς γνώστης και συγγραφέας του εθνικού και εκκλησιαστικού δικαίου ότι η Σχολική Επιτροπή, της οποίας προέδρευε, ήταν σύμφωνα με την πατριαρ-

χική εγκύκλιο του 1891 η μόνη αρχή που μπορούσε να διορίζει και να παύει τους δασκάλους και να ρυθμίζει τις σχολικές υποθέσεις. Από την άλλη μεριά η Δημαρχία δεν συμφωνούσε με την άποψη του προέδρου της Σχολικής Εφορείας, επικαλούμενη το άρθρο 14 του Κανονισμού της Κοινότητας, που ίσχυε από το 1914, σύμφωνα με το οποίο το Δημογεροντιακό Συμβούλιο σε συνεννόηση με τη Σχολική Εφορεία διορίζει τους δασκάλους και αποφασίζει για κάθε θέμα που αφορά την καλή λειτουργία και γενικά την προαγωγή των σχολείων.

Οι σχέσεις του εκπαιδευτικού προσωπικού, δηλαδή των δασκάλων και καθηγητών, με τη Δημογεροντία και τη Σχολική Εφορεία ρυθμίζονταν από κανονισμό, που συντάσσονταν συνήθως από τα μέλη της Σχολικής Εφορείας, εγκρίνονταν από λαϊκή συνέλευση και επικυρώνονταν από τον Μητροπολίτη. Στους κανονισμούς αυτούς καταγράφονται λεπτομερώς όχι μόνο τα καθήκοντα των εκπαιδευτικών στο σχολείο, αλλά και οι εξωσχολικές τους υποχρεώσεις. Στον Κανονισμό των Σχολών των χωριών της Ρόδου του 1903 (άρθρο 26) αναφέρεται ότι ο δάσκαλος οφείλει να ζει με αξιοπρέπεια, χρηστοθήθεια και εγκράτεια και να μην αναμειγνύεται στα κοινοτικά ζητήματα των χωρικών και να έρχεται σε διενέξεις μ' αυτούς, ούτε να ζητά να εξασφαλίσει τη θέση του με κομματικές επιρροές. Η μόνη υποχρέωση που είχε η Σχολική Εφορεία έναντι των δασκάλων (άρθρο 31) ήταν ότι όφειλε να τους καταβάλλει τακτικώς και εγκαίρως τον ανάλογο μισθό, κάτι που δεν συνέβαινε γιατί και καθυστερήσεις στην καταβολή των μισθών σημειώνονταν κι ο μισθός δεν ήταν ανάλογος με το έργο που πρόσφεραν. Σε ορισμένα χωριά η Δημογεροντία συμπλήρωνε τον μισθό του δασκάλου με διάφορες παροχές, όπως με το δευτεριάτικο ψωμί, με σιτάρι ή και λάδι. Να σημειωθεί ότι αυτή την περίοδο (τέλη 19ου – αρχές 20ου αιώνα) οι μισθοί των δασκάλων κυμαίνονταν μεταξύ 5.000 – 6.000 γρόσια τον χρόνο, όταν οι αντίστοιχοι μισθοί των γιατρών κυμαίνονταν μεταξύ 15.000 – 20.000.

Το κρίσιμο σημείο των διορισμών του διδακτικού προσωπικού των σχολείων δεν αντιμετωπίζονταν, όπως φαίνεται, κατά ενιαίο τρόπο κι αυτό γιατί η προβλεπόμενη από τους κανονισμούς ρύθμιση, που καθόριζε ότι οι διορισμοί γίνονται «από κοινού» ή «εν συνεννοήσει» μεταξύ Δημογεροντίας και Σχολικής Εφορείας, ερμηνεύονταν διασταλτικά και κρατούσε κατά κανόνα η άποψη της πλευράς εκείνης, που τη δεδομένη περίοδο απολάμβανε της καθολικής αποδοχής της Κοινότητας. Στη Ρόδο, για παράδειγμα, σύμφωνα με τον Κανονισμό των Σχολών της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας του 1915

(άρθρο 35) το διδακτικό προσωπικό εκλέγονταν από τη Σχολική Εφορεία, που ως γνωστό τελούσε υπό την προεδρία του Μητροπολίτη, και διορίζονταν με πράξη του που καθόριζε και τον μισθό, ενώ στην Κάλυμνο, όπως ήδη αναφέρθηκε, τους διορισμούς έκανε η Δημογεροντία παρακάμπτοντας τον Μητροπολίτη. Οι Καλύμνιοι, βαθιά θρησκευόμενος λαός, είχε έλθει πολλές φορές σε σύγκρουση με τον επικεφαλής της Εκκλησίας τους που έρχονταν σε αντίθεση με το θρησκευτικό τους αίσθημα.

Μέσα σ' αυτό το κλίμα, το οποίο επιβάρυνε και μια σειρά από επεμβάσεις της Ιταλικής Διοίκησης, οι δάσκαλοι, που ήταν και η πολυπληθέστερη τάξη των εκπαιδευτικών, αναγκάστηκαν να συνδικαλισθούν για να συνδράμουν την παιδεία και να διεκδικήσουν τα δικαιώματά τους. Μερικές από τις παρεμβάσεις αυτές των Ιταλών αφορούσαν την παρεμβολή εμποδίων στο άνοιγμα των σχολείων, με το πρόσχημα ότι δεν πληρούν τους όρους υγιεινής, την απαγόρευση διορισμού εκπαιδευτικών προερχόμενων από την Ελλάδα για στελέχωση σχολείων, την απέλαση δασκάλων για εχθρική δράση στο καθεστώς, την υποχρεωτική διδασκαλία της ιταλικής γλώσσας, τα διάφορα προσκόμματα στην παραλαβή ελληνικών βιβλίων για τα σχολεία και το διορισμό Ιταλού επόπτη των σχολείων, του αρχαιολόγου Amedeo Maiuri το 1916 που ήταν προϊστάμενος της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου.

Στις 4 Ιουλίου του 1906 η γενική συνέλευση των δασκάλων της Ρόδου, με τη συγκατάθεση και του τότε μητροπολίτη Ιωακείμ Βαλασιάδη (1900 – 1910), ίδρυσε τον «Διδακταλικό Σύλλογο Ο Κλεόβουλος», το καταστατικό του οποίου έχει δημοσιευθεί από τον Γ. Βεργωτή στα «Δωδεκανησιακά Χρονικά» (τόμος ΣΤ'/1979), σκοπός του οποίου ήταν η επιμόρφωση των μελών του και η μεταξύ τους αλληλεγγύη, η συλλογική αντιμετώπιση των εκπαιδευτικών απαιτήσεων της κοινωνίας και η διεκδίκηση των δικαιών τους, που καταπατούνταν από τους διάφορους κοινωνικούς παράγοντες, κυρίως στα χωριά. Συντάκτης του καταστατικού φαίνεται να ήταν ο φιλόλογος Δημ. Αναστασιάδης, που διετέλεσε και πρώτος πρόεδρος του Συλλόγου. Πιο συγκεκριμένα, απέβλεπε στην αντιμετώπιση των προβλημάτων των δασκάλων της πόλης και των χωριών, στην εντονότερη παρουσία του δασκάλου στην τοπική κοινωνία, στην εφαρμογή προγραμμάτων διδασκαλίας, στην κατάργηση της μεταμεσημβρινής διδασκαλίας του Σαββάτου, στην μείωση των ωρών διδασκαλίας σε 33 από 36 ώρες εβδομαδιαίως και σε απεργιακές κινητοποιήσεις, επειδή οι δάσκαλοι αμείβονταν πλημμελώς. Ο Σύλλογος τα πρώτα χρόνια επικέντρωσε η δράση του κυρίως σε εκπαι-

δευτικά θέματα και λιγότερο σε συνδικαλιστικά, χωρίς να τύχει της προσδοκώμενης κοινωνικής υποστήριξης, γεγονός που επηρέασε τις πρωτοβουλίες του και τον οδήγησε τελικά σε αδράνεια.

Ο Σύλλογος επαναδραστηριοποιήθηκε τον Ιούλιο του 1920 με πρωτοβουλία του Μητροπολίτη Αποστόλου Τρύφωνος και με νέο καταστατικό, προσαρμοσμένο στις πολιτικές και κοινωνικές συνθήκες που διαμορφώθηκαν από την ιταλική κατοχή. Διατήρησε την αρχική του δομή και επικέντρωσε τους κυρίους σκοπούς του στην εξύψωση του λειτουργήματος του δασκάλου και στην προαγωγή της εκπαίδευσης. Τους σκοπούς αυτούς επεδίωκε να υλοποιήσει με την επιμόρφωση των δασκάλων στις νέες παιδαγωγικές μεθόδους, την ίδρυση σχολικών βιβλιοθηκών, την οργάνωση συζητήσεων και διαλέξεων για παιδαγωγικά και κοινωνικά ζητήματα, την οργάνωση επίσης παιδαγωγικών συνεδρίων και την έκδοση παιδαγωγικού περιοδικού. Το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου συγκροτήθηκε με πρόεδρο τον Αντώνιο Σταματίου, γραμματέα τον Τσαμπίκο Αποστόλου και μέλη τους Εμμ. Καλαμπίχη, Μάρκο Τριαντενό, Σταύρο Αναστασιάδη, Σταμάτιο Πατσούρη και την Αλκμήνη Μαρουλάκη.

Την περίοδο αυτή και κυρίως μετά τη Συνθήκη της Λωζάννης (Ιούλιος 1923), που το κατοχικό καθεστώς μετατράπηκε σε καθεστώς κτήσης και άρχισε σταδιακά να επεκτείνεται και στη Δωδεκάνησο η ιταλική - φασιστική νομοθεσία, τα εκπαιδευτικά πράγματα πήγαιναν από το κακό στο χειρότερο. Τον Ιανουάριο του 1926 ο τότε Διοικητής των νησιών Mario Lago εξέδωσε και έθεσε σε εφαρμογή τον γνωστό εκπαιδευτικό κανονισμό, που ανέτρεπε τα θέματα της στοιχειώδους και μέσης εκπαίδευσης με μια σειρά ρυθμίσεων, από τις οποίες οι κυριότερες ήταν: Διευρύνθηκαν οι εξουσίες του Ιταλού Επόπτη Εκπαίδευσης, που αφορούσαν την επιλογή και τον διορισμό των δασκάλων, την έγκριση των προγραμμάτων και των βιβλίων. Αυξήθηκαν οι ώρες διδασκαλίας της ιταλικής γλώσσας. Υποχρεώθηκαν οι δάσκαλοι να αποκτήσουν πιστοποιητικό γλωσσομάθειας και να φοιτήσουν στο Ιταλικό Διδασκαλείο, το πτυχίου του οποίου ήταν απαραίτητο για διορισμό. Καθιερώθηκε ο θεσμός των επιχορηγούμενων κοινοτικών σχολείων, υπό τον όρο να ακολουθούν το πρόγραμμα των ιταλικών βασιλικών σχολείων. Καταργήθηκαν οι Σχολικές Εφορείες, που τελούσαν υπό την προεδρία του Μητροπολίτη ή του αντιπροσώπου του και περιορίστηκε ο ρόλος της θρησκευτικής αρχής μόνο στον έλεγχο της διδασκαλίας του μαθήματος των θρησκευτικών.

Κάτω από αυτές τις συνθήκες ήταν επόμενο ο Σύλλογος να περιορίσει τις παιδαγωγικές του δραστηριότητες και να επικεντρώσει τις προσπάθειές του στη βελτίωση της κακής οικονομικής κατάστασης των δασκάλων, ζητώντας από την Σχολική Εφορεία την ικανοποίηση του αιτήματος για αύξηση του ύψους του μισθού που ήταν 6.000 – 7.000 λιρέτες ετησίως, όταν των γιατρών κυμαίνονταν μεταξύ 14.000 – 17.000 λιρέτες. Ωστόσο θα πρέπει να σημειωθεί ότι τρεις μήνες μετά την καταιγίδα των κατά της εκπαίδευσης ιταλικών μέτρων, τον Απρίλιο του 1926 ο Σύλλογος κυκλοφόρησε το πρώτο τεύχος του Μηνιαίου Παιδαγωγικού και Κοινωνικού Περιοδικού «Κλεόβουλος», με τις ευχές και ευλογίες του Μητροπολίτη Αποστόλου, που ήταν και επίτιμος πρόεδρος του Συλλόγου, οι οποίες εκφράζονταν σε επιστολή του (8 Μαρτίου 1926), που κατέληγε: «Διὸ τὸν δίκαιον ἀπονέμοντες ἔπαινον πρὸς πάντας τοὺς ὑλικῶς, ἠθικῶς καὶ πνευματικῶς εἰς τὸ ἔργον τοῦτο συνεισενεγκότας (συνεισφέροντες) καταστέφομεν (στεφανώνουμε) αὐτοὺς τὰς ἡμετέρας πατρικῆς εὐχαῖς καὶ εὐλογίαις, εὐχόμενοι πᾶσιν ὑμῖν, σὺν τῇ σωματικῇ ὑγείᾳ καὶ τὴν πνευματικὴν ἐπίρρωσιν διὰ τοῦ ἄνωθεν φωτισμοῦ τοῦ δοτῆρος παντὸς ἀγαθοῦ καὶ Πατρὸς τῶν Φώτων». Το Διοικητικό Συμβούλιο του Συλλόγου αυτή την περίοδο αποτελούνταν από τον Αντώνιο Σταματίου, πρόεδρο, Γεώργιο Παπαϊωάννου, αντιπρόεδρο, Τσαμπίκο Αποστόλου, ταμιά, Γεώργιο Καμπερίδη, γραμματέα και συμβούλους Ιωάννη Απόστολου, Νικόλαο Παπαθανασίου και Σταμάτιο Πατσούρη.

Το περιοδικό «Κλεόβουλος» είχε σχήμα 28,5X20 εκ. και τυπώνονταν σε 10 σελίδες στο τυπογραφείο «Ηλίου», όπου τυπώνονταν και η εφημερίδα «Ροδιακή». Η ετήσια συνδρομή του ήταν για τη Ρόδο και τη Δωδεκάνησο 20 φράγκα, για το εξωτερικό 12 χρυσά φράγκα και για την Αμερική 3 δολάρια. Στην τελευταία σελίδα των δύο τευχών που εντοπίστηκαν, μαζί με την αναγραφή των μελών του Διοικητικού Συμβουλίου του Συλλόγου, αναγράφεται ως «μέγας εὐεργέτης ὁ ἀοίδιμος» Αλέξιος Αναστασίου Θυμανάκης, μεγαλοκτηματίας από την Κω, που φαίνεται να κάλυπτε τα έξοδα της έκδοσης του περιοδικού, το οποίο αντιμετώπιζε σοβαρά οικονομικά προβλήματα, αφού δεν εξασφάλισε ικανοποιητικό αριθμό συνδρομητών κι αυτό γιατί, όπως υποστήριζε ο Σύλλογος, «ἡ κοινωνία παρερμήνευσε τοὺς σκοποὺς καὶ τὰς διαθέσεις τοῦ σωματείου...».

Στο πρώτο τεύχος (Απρίλιος 1926) του περιοδικού δημοσιεύεται η επιστολή του Μητροπολίτη Αποστόλου προς τον Σύλλογο, άρθρο του προέδρου του Συλλόγου Αντ. Σταματίου με τίτλο «Ο Δ. Σ. Κλεόβουλος και το περιοδι-

κό του», κείμενο του Αρχιμ. Κλεόβουλου Παπαϊωάννου με τίτλο «Παιδοκομία», δύο άλλα ανώνυμα κείμενα «Περί συνεταιρισμών» και «Υγιεινή του μαθητού» και το πρώτο μέρος του άρθρου του Ι. Α. (Ιωάννη Αποστόλου) με τίτλο «Ο δάσκαλος εν Αμερική». Το άλλο τεύχος εικάζεται από το περιεχόμενό του ότι είναι το τρίτο κατά σειρά. Τα περισσότερα κείμενα που φιλοξενεί αποτελούν «συνέχεια του προηγούμενου», προφανώς του δεύτερου, και είναι «Το παράδειγμα και αι έξεις» του γιατρού Κ. Παπαδούλη, «Ο μαθητής και το σύγχρονον σχολείον» του καθηγητή του Βενετοκλείου Δημητρίου Κοζιά, «Η εκπαίδευσίς μας» του Ν. Παπαθανασίου, «Παιδονομία» του Αρχιμ. Κλ. Παπαϊωάννου, «Περί συνεταιρισμών» του Π. Καραπέτρου, «Υγιεινή του μαθητού» του γιατρού Β. Τσαβαρή, «Η προσωπική εργασία του δασκάλου» Αντ. Σταματίου και «Η αποπληξία των αμπέλων και σταφιδαμπέλων και η καταπολέμησις αυτών» του γεωπόνου Ν. Κουτσούρη. Στο ίδιο τεύχος δημοσιεύθηκαν το πρώτο μέρος άρθρων του καθηγητή του Βενετοκλείου Μιχαήλ Σελλά με τίτλο «Περί του χαρακτήρος των αρχαίων Ροδίων» και του δασκάλου Γεωργίου Καληδόνη «Σύγκρισις της αρχαίας ελληνικής γλώσσης προς την νέαν». Υπήρχε και στήλη «Χρονικά». Πόσα τεύχη εκδόθηκαν δεν είναι γνωστό, εκτός από αυτά που αναφέρει σε δημοσίευσμά του ο τότε πρόεδρος του Συλλόγου Αντ. Σταματίου, ότι «επί τρία έτη εξέδιδε φερόννυμο περιοδικό «Κλεόβουλος», δηλαδή μέχρι το 1929.

Λίγους μήνες μετά την επαναδραστηριοποίηση του Διδασκαλικού Συλλόγου «Ο Κλεόβουλος» της Ρόδου και συγκεκριμένα στις 18 Οκτωβρίου 1920 οι δάσκαλοι της Καλύμνου ίδρυσαν τον δικό τους σύλλογο με την επωνυμία «Δημοδιδασκαλικός Σύνδεσμος – εν Καλύμνω 1920» με καταστατικό, το πλήρες κείμενο του οποίου δημοσιεύεται στο παράρτημα. Σκοπός του Συνδέσμου, σύμφωνα με το άρθρο 2 του καταστατικού, ήταν «.. ή αδελφική τῶν μελῶν συνεννόησις καὶ ἡ ἠθικὴ καὶ ὕλικὴ σύμπραξις ὑπὲρ τῆς ὅσον ἔνεστι βελτιώσεως τῆς θέσεως αὐτῶν καὶ τῆς τῶν σχολείων καθόσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῶν...». Ποιοι δάσκαλοι ίδρυσαν τον Σύνδεσμο, γιατί τον ίδρυσαν και ποια η δράση του είναι άγνωστα και εναπόκειται στους ασχολούμενους με την τοπική ιστορία της Καλύμνου να ερευνήσουν την πτυχή αυτή της σύγχρονης ιστορίας. Εκείνο που είναι βέβαιο είναι ότι λειτουργούσε τουλάχιστον 18 Οκτωβρίου 1927, ημερομηνία που βεβαιώνεται από το ακριβές αντίγραφο του Καταστατικού με τις υπογραφές του προέδρου Νομικού Μαϊλλακάκη και του γραμματέα Χαράλαμπου Θ. Καβάσιλα. Βέβαιο είναι επίσης ότι η δράση του Συνδέσμου επικεντρώθηκε στην διεκδίκηση των δικαιών των δασκάλων

και στην προαγωγή της εκπαίδευσης και όταν επιβλήθηκαν τα εξοντωτικά για την εκπαίδευση μέτρα του Mario Lago αντέδρασαν στην εφαρμογή τους μαζί με τον ξεσηκωμό του λαού της Καλύμνου, που οδήγησε τον κατακτητή σε συλλήψεις, φυλακίσεις και κατάργηση της Δημοκρατικής Αρχής και αντικατάστασή της από Ιταλό Επίτροπο.

Τα εκπαιδευτικά πράγματα επιδεινώθηκαν το 1936, όταν ανέλαβε την πολιτική και στρατιωτική διοίκηση των νησιών ο ισχυρός άνδρας του φασισμού De Vecchi. Είχε εξοργισθεί διαπιστώνοντας ότι οι Δωδεκανήσιοι, ύστερα από 24 χρόνια ιταλικής και στη συνέχεια φασιστικής κατοχής, εξακολουθούσαν να μιλούν ελληνικά. Είχε λάβει μια σειρά απαγορευτικών μέτρων με αποκορύφωμα τον νέο σχολικό κανονισμό του Ιουλίου 1937, που καθιέρωνε το ενιαίο ιταλικό σχολείο και ουσιαστικά καταργούσε τα ελληνικά. Πολλοί γονείς δεν έστελναν τα παιδιά τους στα νέο-ιταλικά σχολεία, με αποτέλεσμα το καθεστώς να λάβει αναγκαστικά μέτρα. Από τους εκπαιδευτικούς (δασκάλους και καθηγητές) που δεν απολύθηκαν, μερικοί βρήκαν καταφύγιο στην ελεύθερη Ελλάδα, στην Κύπρο και στην Αίγυπτο και όσοι έμειναν παρέδιδαν, μαζί με τους ιερείς, κρυφά μαθήματα στα Κατηχητικά, που είχαν ιδρύσει οι Μητροπολίτες και λειτουργούσαν συνήθως στους νάρθηκες των εκκλησιών, υποκαθιστώντας σε κάποιο βαθμό τα καταργηθέντα ελληνικά σχολεία.

Μετά την απελευθέρωση, η Ελληνική Πολιτεία τίμησε τον ιερέα και το δάσκαλο με το στήσιμο βωμού μπροστά στην Παιδαγωγική Ακαδημία αφιερωμένο στον παπά και τον δάσκαλο και στην αναγνώριση πλασματικών ετών υπηρεσίας για τη συνταξιοδότησή τους από το Ελληνικό Κράτος.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Καταστατικό του εν Καλύμνω Δημοδιδασκαλικού Συνδέσμου

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Α΄

Περὶ τῆς ἰδρύσεως, τοῦ σκοποῦ καὶ τῶν πόρων τοῦ Δημοδιδασκαλικοῦ

Συνδέσμου

Ἄρθρον 1^{ov}

Ἰδρύεται ἐν Καλύμνω Σωματεῖον ὑπὸ τὴν προσωνομίαν «Δημοδιδασκαλικὸς Σύνδεσμος».

Ἄρθρον 2^{ov}

Σκοπὸς τοῦ Δημοδιδασκαλικοῦ Συνδέσμου εἶναι ἡ ἀδελφικὴ τῶν μελῶν αὐτοῦ συνένωσις καὶ ἡ Ἠθικὴ καὶ Ὑλικὴ σύμπραξις ὑπὲρ τῆς ὅσον τὸ δυνατόν βελτιώσεως τῆς θέσεως αὐτῶν καὶ τῆς τῶν Σχολείων καθόσον ἐξαρτᾶται ἐξ αὐτῶν.

Άρθρον 3^{ov}

Πόροι τοῦ Σωματείου εἶναι: α) ἡ τακτικὴ τῶν μελῶν αὐτοῦ συνδρομῆ, β) τὰ ἐξ ἄλλων ἐκτάκτων τρόπων, οὓς ἤθελε ἐγκρίνει τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον προκύπτοντα ὠφελήματα καὶ γ) αἱ ἐκτακτοὶ δωρεαὶ ἢ κληροδοτήματα.

Άρθρον 4^{ov}

Ἡ ἐτησίᾳ συνδρομῆ ὀρίζεται εἰς ἐξήκοντα (ἀριθ. 60) φράγκα πληρωτέα εἰς μηνιαίας δόσεις, ἀρχομένης τῆς πρώτης τοιαύτης ἀπὸ 1ης Ὀκτωβρίου 1920.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Β'

Περὶ τῶν μελῶν τοῦ Δημοδιδασκαλικοῦ Συνδέσμου

Άρθρον 5^{ov}

Μέλη τοῦ Δημοδιδασκαλικοῦ Συνδέσμου γίνονται δεκτοὶ μόνον οἱ Δημοδιδάσκαλοι καὶ αἱ Δημοδιδασκάλισσαι εἴτε ἐν ἐνεργείᾳ εἴτε μὴ.

Άρθρον 6^{ov}

Οἱ βουλόμενοι νὰ καταστῶσιν μέλη τοῦ Συνδέσμου ἀποτείνονται δι' ἐγγράφου ἐπὶ τούτῳ πρὸς τὸ Προεδρεῖον αἰτήσεώς των, ὅπερ ὑποβάλλει ταύτην τῇ Ὀλομελείᾳ κατὰ τὴν πρώτην –πάντοτε ὅμως τακτικὴν- συνεδρίαν. Ἡ ὀλομέλεια διὰ μυστικῆς ἐν ἀπαρτίᾳ ψηφοφορίας ἀποφασίζει περὶ τῆς ἐγγραφῆς αὐτῶν ἢ μὴ. Οἱ οὕτως ἀποδεκτοὶ γενόμενοι δεόν νὰ συμμορφῶνται πρὸς τὸ περὶ συνδρομῆς νέων μελῶν ρητὸν ἄρθρον τοῦ Κανονισμοῦ.,

Άρθρον 7^{ov}

Τὰ μέλη τοῦ Συνδέσμου διαιροῦνται εἰς τακτικὰ καὶ ἀντεπιστέλλοντα. Καὶ τακτικὰ μὲν θεωροῦνται τὰ ἐνδημοῦντα μέλη, ἀντεπιστέλλοντα δὲ τὰ ἐν τῇ ἀλλοδαπῇ, τὰ ὅποια ὑποβάλλονται εἰς τὴν ὑποχρέωσιν τῶν τακτικῶν μελῶν ὅσον ἀφορᾷ τὴν συνδρομὴν.

Άρθρον 8^{ov}

Ἐκαστον μέλος ὀφείλει καὶ δικαιούται νὰ προτείνῃ τῷ Συνδέσμῳ πᾶν τὸ κατ' αὐτὸν συντελοῦν εἰς τὴν ἠθικὴν καὶ πνευματικὴν διαμόρφωσιν τῆς μαθητιώσης νεολαίας.

Άρθρον 9^{ov}

Ἐπιβάλλεται εἰς ἅπαντα τὰ τακτικὰ μέλη ἢ τακτικὴ προσέλευσις εἰς τὰς ὄρισμένας συνεδριάσεις τοῦ Συνδέσμου. Ἀπερχόμενα μακρὰν τῆς ἔδρας αὐτοῦ κατατάσσονται εἰς τὴν τάξιν τῶν ἀντεπιστελλόντων.

Άρθρον 10^{ov}

Οἱ τῇ ἐγγράφῳ αὐτῶν αἰτήσῃ διαγραφέντες ἐκ τοῦ Μητρώου δύνανται νὰ ἐγγραφῶσι καὶ πάλιν διὰ νέας πρὸς τὸ Προεδρεῖον αἰτήσεώς των, ἐὰν κατὰ τὸ διάστημα τῆς διαγραφῆς των δὲν ἤθελον ἀντιδράσῃ εἰς τὸν σκοπὸν καὶ τὸ συμφέρον τοῦ Συνδέσμου· γενόμενοι δὲ δεκτοὶ ὑποχρεοῦνται νὰ πληρώσωσιν τὴν καθυστερημένην συνδρομὴν των.

Άρθρον 11^{ov}

Διαγράφεται διὰ παντὸς ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν μελῶν πᾶς ὅστις ἤθελε φωραθεῖ ἀντενεργῶν ἢ ἀντιδρῶν εἰς τὸν σκοπὸν καὶ τὰ συμφέροντα τοῦ Συν-

δέσμου ἐν ἐκτάκτῳ ἐπὶ τούτῳ Γενικῇ Συνεδριάσει τῆς Ὁμομελείας παρόντων τῶν δυὸ τρίτων (ἀριθ. 2/3) τῶν τακτικῶν μελῶν.

Ἄρθρον 12^{ov}

Οἱ τρις ἐκ τοῦ καταλόγου τῶν μελῶν διαγραφέντες οὐδέποτε πλέον δύνανται νὰ ἐγγραφῶσι.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Γ'

Περὶ Διοικητικοῦ Συμβουλίου καὶ τῶν καθηκόντων αὐτοῦ.

Ἄρθρον 13^{ov}

Τὸν Δημοδιδασκαλικὸν Σύνδεσμον διοικεῖ ἑπταμελὲς Διοικητικὸν Συμβούλιον συνιστάμενον ἐξ ἑνὸς Προέδρου, ἑνὸς Ἀντιπροέδρου, ἑνὸς Ταμίου, ἑνὸς Γραμματέως καὶ τριῶν συμβούλων. Τὰ μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἐκλέγονται ἐκ τῶν ἐνδημούντων τακτικῶν μελῶν διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας καὶ ἐργάζονται ἀμισθὶ τῆς ὑπηρεσίας αὐτῶν διαρκούσης ἐν μόνον ἔτος.

Ἄρθρον 14^{ov}

Ἄμα τῇ ἐκλογῇ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου τὸ τέως τοιοῦτον παραδίδωσιν εἰς τὸ νέον πάντα τὰ τοῦ Συνδέσμου. Ὅφείλουσι δὲ κατὰ τὴν παράδοσιν ἀμφοτέρα τὰ Διοικητικὰ Συμβούλια νὰ ὑπάρχωσιν ἐν ἀπαρτίᾳ. Ὑπογράφουσι δὲ τὰ μὲν πρακτικὰ τῆς παραδόσεως ἀμφοτέρα, τοὺς δὲ καταλόγους τῶν παραδοθέντων ὅτε παραδοὺς καὶ παραλαβῶν.

Ἄρθρον 15^{ov}

Τὰ δι' οἰονδήποτε λόγον ἐκλιπόντα μέλη τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ἀντιαθίστανται διὰ νέας ἐκλογῆς γενομένης ἐν τῇ ἀμέσῳ πρώτῃ τακτικῇ συνεδρίᾳ.

Ἄρθρον 16^{ov}

Τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον συνέρχεται τῇ προσκλήσει τοῦ Προέδρου ἅπαξ τοῦ μηνὸς τακτικῶς, ἐκτάκτως δὲ ὡσάκις ἤθελε παραστεῖ ἀνάγκη. Αἱ ἀποφάσεις αὐτοῦ ἔχουν κῦρος ἐὰν ἐν τῇ συνεδρίᾳ παρήσαν τρία τουλάχιστον μέλη καὶ ὁ Πρόεδρος, λαμβάνονται δὲ κατὰ πλειονοψηφίαν: ἐν ἰσοψηφίᾳ ἰσχύει ἡ ψῆφος τοῦ Προέδρου. Τὰς ἀποφάσεις αὐτοῦ ὑπογράφει ὁ Πρόεδρος καὶ τὰ παρόντα μέλη τοῦ Συμβουλίου.

Ἄρθρον 17^{ov}

Συνεδρίας ἐν γένει τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου δύνανται νὰ προκαλῶσιν δι' ἐγγράφου αἰτήσεώς των πρὸς τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον τουλάχιστον δυὸ τῶν μελῶν, ὅποτε ὁ Πρόεδρος ὑποχρεοῦται νὰ συγκαλῆ τοιαύτας.

Ἄρθρον 18^{ov}

Ὁ Πρόεδρος ἐκπροσωπεῖ τὸν Δημοδιδασκαλικὸν Σύνδεσμον κατὰ πάσας αὐτοῦ τὰς σχέσεις. Συγκαλεῖ τὰ μέλη καὶ τὸ Διοικητικὸν Συμβούλιον εἰς συνεδρίας ὧν προεδρεύει. Κηρύσσει τὴν ἔναρξιν καὶ λήξιν αὐτῶν, διευθύνει τὰς συζητήσεις, δίδωσι τὸν λόγον εἰς αἰτοῦντας, ἀφαιρεῖ αὐτὸν ἀπὸ τῶν παρεκτροπομένων, τίθησι τὰ ζητήματα εἰς ψηφοφορίαν, ὀρίζει τοὺς ψηφολέκτας, ὑπογράφει πάντα τὰ ἐγγραφα, τὰ πρακτικὰ τῶν Συνεδριῶν μετὰ τὴν ἐπικύρωσιν αὐτῶν, τὰ διπλότυπα καὶ χρηματικὰ ἐντάλματα, ἀριθμεῖ καὶ ὑπογράφει τὰ βι-

βλία τοῦ ταμίου, ἐφορᾷ καὶ προσκαλεῖ πᾶν μέλος εἰς τὴν ἐκπλήρωσιν τῶν καθόντων αὐτοῦ καὶ ἐν γένει φροντίζει περὶ τῆς ἀκριβοῦς ἐφαρμογῆς τοῦ Κανονισμοῦ.

Ἄρθρον 19^{ov}

Τὸν Πρόεδρον ἀπόντα ἢ κωλυόμενον ἀναπληροῖ ὁ Ἀντιπρόεδρος.

Ἄρθρον 20^{ov}

Ὁ Γραμματεὺς φυλάττει τὰ ἀρχεῖα καὶ τὴν σφραγίδα τοῦ Συνδέσμου, τηρεῖ τὴν ἀλληλογραφίαν αὐτοῦ, ἐγγράφει ἐν τῷ Μητρώῳ τὰ μέλη, σφραγίζει καὶ συνυπογράφει μετὰ τοῦ Προέδρου καὶ κρατεῖ πρωτόκολλον ἐν ᾧ καταγράφει τὰ εἰσερχόμενα καὶ ἐξερχόμενα ἔγγραφα.

Ἄρθρον 21^{ov}

Ὁ Ταμίας φυλάττει πάσαν τὴν χρηματικὴν τοῦ Συνδέσμου περιουσίαν, εἰσπράττει τὰς συνδρομὰς καὶ πάντα τὰ εἰς τὸ ταμεῖον ὀφειλόμενα ἐκδιδοὺς τὰς ἀναγκαίας διπλοτύπους ἀποδείξεις καὶ συνυπογράφων αὐτὰς μετὰ τοῦ Προέδρου. Ἐνεργεῖ πληρωμὰς δυνάμει ἐνταλμάτων ὑπογεγραμμένων ὑπὸ τοῦ Προέδρου καὶ τοῦ Γραμματέως. Εἰς τὸ τέλος δὲ ἐκάστης περιόδου ὑποχρεοῦται νὰ λογοδοτῇ τῇ Ὀλομελείᾳ.

Ἄρθρον 22^{ov}

Πάντα τὰ ἔξοδα κανονίζονται ὑπὸ τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ἐὰν δὲ παρουσιασθῇ ἔκτακτόν τι ἔξοδον δέον νὰ ὑποβάλληται εἰς τὴν ἔγκρισιν καὶ ἐπιψήφισιν τοῦ συνεδρίου τῆς Ὀλομελείας κατὰ πλειονοψηφίαν.

Ἄρθρον 23^{ov}

Αἱ παραιτήσεις τῶν μελῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου ὑποβάλλονται διὰ τοῦ Προέδρου εἰς τὸν Σύνδεσμον, ὁ ὁποῖος ἀποφασίζει περὶ αὐτῶν ἐν ταῖς γενικαῖς συνεδρίασι.

Ἄρθρον 24^{ov}

Τὰ δι' οἰονδήποτε λόγον ἀποσυρθένα μέλη τοῦ Συνδέσμου δὲν δικαιοῦνται νὰ λάβωσιν ἐκ τοῦ ταμείου τὴν προκαταβληθεῖσαν συνδρομὴν των.

Ἄρθρον 25^{ov}

Πᾶν νέον μέλος, ὅπερ ἤθελε ζητήσῃ νὰ ἐγγραφῇ, ὀφείλει νὰ προκαταβάλλῃ καὶ ὀλόκληρον τὸ ποσὸν τῶν καταβολῶν τοῦ προηγουμένου χρονικοῦ διαστήματος μέχρι τῆς ἡμέρας τῆς ἐγγραφῆς αὐτοῦ.

Ἄρθρον 26^{ov}

Ἡ χρηματικὴ περιουσία τοῦ Συνδέσμου θὰ κατατίθεται ἐπὶ τόκῳ εἰς ἀσφαλὲς μέρος ὑπὸ τοῦ Ταμίου τῇ ἐγκρίσει τοῦ Σωματείου.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Δ'

Περὶ τῶν συνεδριῶν τοῦ Συνδέσμου

Ἄρθρον 27^{ov}

Κατὰ τὰς συνεδρίας τοῦ Συνδέσμου δὲν ἐπιτρέπεται ἡ παρουσία προσώπων μὴ μελῶν τοῦ Συνδέσμου. Αἱ συνεδρίαί θεωροῦνται ἐν ἀπαρτίᾳ ἐὰν εἶναι παρόντα τὰ ἡμίση τῶν ἐνδημούντων μελῶν πλέον ἑνός. Ἐὰν δὲ τοῦτο μὴ

έπιτευχθῆ, ἀναβάλλετα εἰς ἄλλην ἡμέραν ἢ συνεδρία, ὅποτε πλέον αὕτη θεωρεῖται ἐν ἀπαρτία, ὅσαδῆποτε καὶ ἂν παρῶσι τῶν μελῶν.

Ἄρθρον 28^{ov}

Αἱ συνεδρίαὶ τοῦ Συνδέσμου εἰσὶ τακτικαὶ καὶ ἔκτακτοι. Καὶ αἱ μὲν τακτικαὶ συγκροτοῦνται ἅπαξ τοῦ μηνός, αἱ δὲ ἔκτακτοι τῇ προσκλήσει τοῦ Προέδρου, ὡςάκις ἤθελε παραστειῖ ἀνάγκη.

Ἄρθρον 29^{ov}

Ὁ Πρόεδρος ὑποχρεοῦται νὰ συγκαλῆ γενικὴν συνεδρίασιν ὅποταν τρία τῶν μελῶν ἤθελον ἀπαιτήσῃ τοῦτο δι' ἐγγράφου πρὸς τὸ Προεδρεῖον αἰτήσεως.

Ἄρθρον 30^{ov}

Ἐν ἐκάστη συνεδρία ὑπαρχούσης ἀπαρτίας ἀναγινώσκονται πάντα τὰ πρὸς τὸν Σύνδεσμον ἀποσταλέντα ἔγγραφα, ὡς καὶ ὑπὸ τῶν μελῶν ὑποβαλλόμενα ἔγγραφοι προτάσεις, αἵτινες καὶ συζητοῦνται. Ἐξαντληθείσης δὲ τῆς συζητήσεως τίθησιν ὁ Πρόεδρος τὸ ζήτημα εἰς ψηφοφορίαν δι' ἀνατάσεως τῶν χειρῶν, ἐὰν δὲ ἀπαιτηθῆ ὑπὸ τριῶν μελῶν, διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας, πάντοτε ὁμως ἐπὶ προσωπικῶν ζητημάτων γίνεται μυστικὴ ψηφοφορία.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ Ε΄

Περὶ ἀρχαιρεσιῶν

Ἄρθρον 31^{ov}

Αἱ ἀρχαιρεσίαι τοῦ Σωματείου γίνονται κατὰ τὸ πρῶτον δεκαήμερον τοῦ Ὀκτωβρίου ἐκάστου ἔτους ἐν γενικῇ συνεδρίᾳ, ἐν ἣ δέον νὰ παρίστανται τὰ δύο τρίτα (ἀριθ. 2/3) τῶν ἐνδημούντων μελῶν διὰ μυστικῆς ψηφοφορίας.

Ἄρθρον 32^{ov}

Πρὸ τῶν ἀρχαιρεσιῶν τὸ Σωματεῖον ἐκλέγει τριμελῆ ἐξελεγκτικὴν ἐπιτροπὴν ἐκ τῶν μελῶν τοῦ Συνδέσμου πρὸς ἐξέλεξιν τῆς διαχειρίσεως τοῦ ταμίου καὶ τῶν πεπραγμένων τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ἡ δὲ ἐξελεγκτικὴ ἐπιτροπὴ ἐντὸς μιᾶς ἐβδομάδος ὀφείλει νὰ περατώσῃ τὴν ἐργασίαν της καὶ νὰ ὑποβάλῃ λεπτομερῆ έκθεσιν πρὸς τὴν Ὀλομέλειαν τοῦ Συνδέσμου.

Ἄρθρον 33^{ov}

Ἀντικαθίσταται πᾶν μέλος τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου, ὅπερ ἐνδημοῦν ἐν Καλύμνῳ ἤθελεν ἀπουσιάσει τρεῖς συνεχῶς ἢ ἐξάκις τὸ ὅλον, ἤτοι κατὰ διαλείμματα τῶν συνεδριῶν τοῦ Διοικητικοῦ Συμβουλίου. Ὁ Πρόεδρος τότε ὀφείλει νὰ ἀναγγέλλῃ τοῦτο ἀνυπερθέτως εἰς τὸ Σωματεῖον ἐν τῇ πρώτῃ γενικῇ συνεδρίᾳ, ἐν ἣ γίνεται ἡ ἐκλογή τοῦ ἀντικαταστήσαντος τὸ ἀμελοῦν μέλος, ὅπερ δὲν γίνεται νὰ ἐκλεγῆ καὶ πάλιν.

ΚΕΦΑΛΑΙΟΝ ΣΤ΄

Γενικαὶ διατάξεις

Ἄρθρον 34^{ov}

Ὁ Σύνδεσμος ἔχει σφραγίδα κυκλοτερῆ φέρουσαν βίβλον, ἐφ' ἧς λυχνία ἐκπέμπουσα φῶς καὶ ἐπὶ ταύτης σταυρὸς περιτυλιγμένος ῥάβδῳ δάφνης, περὶ δὲ μεγάλοις γράμμασιν «Δημοδιδασκαλικὸς Σύνδεσμος - ἐν Καλύμνῳ 1920».

Άρθρον 35^{ov}

Κατ' έτος ό Δημοδιδασκαλικός Σύνδεσμος τελεί την έπέτειον αυτού έντός του μηνός Νοεμβρίου την πρώτην Κυριακήν μετά την έορτήν των Ταξιαρχών, τó πρόγραμμα τής όποίας κανονίζεται υπό του Διοικητικού Συμβουλίου.

Άρθρον 36^{ov}

Ούδεμία πρότασις αντίβαίνουσα τῶ παρόντι Κανονισμῶ δύναται νά υποβληθῆ πρὸς συζήτησιν, αλλά θά λαμβάνωνται σημειώσεις παρὰ του Γραμματέως έν ιδιαιτέρῳ βιβλίῳ, ὅπως ληφθῶσιν υπ' ὄσιν κατά την άναθεώρησιν του Κανονισμού.

Άρθρον 37^{ov}

Περὶ παντός μη προβλεπομένου υπό του παρόντος Κανονισμού άποφασίζει ή Όλομέλεια έν άπαρτία.

Άρθρον 38^{ov}

Ό Κανονισμός οὔτος ισχύει επί έν έτος, μετά την πάροδον του όποίου δύναται νά τροποποιηθῆ ή έν μέρος ή καθόλου.

Έν Καλύμνῳ τῆ 18η Οκτωβρίου 1920

Ό,τι άκριβές αντίγραφον

Έν Καλύμνῳ τῆ 19η Δεκεμβρίου 1927

Ό Γραμματεός

Ό Πρόεδρος

Χαρ. Θ. Καβάσιλας

Ν. Μαΐλλακάκης

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Βεργωτής Θ. Γ.**, *Η εκπαίδευσις εις την νήσον Ρόδον*, Αθήνα 1972
- Βεργωτής Θ. Γ.**, *Ο Διδασκαλικός Σύλλογος «Ο Κλεόβουλος», Δωδεκανησιακά Χρονικά, τόμος ΣΤ'*, Αθήνα 1979
- Βεργωτής Θ. Γ.**, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Οθωμανοκρατία*, Ρόδος 1995
- Βεργωτής Θ. Γ.**, *Η εκπαίδευση στο κοινό της Ρόδου κατά την Ιταλοκρατία*, Ρόδος 1997
- Λογοθέτης Μιλτιάδης**, *Η Ομήρειος Κοινοτική Σχολή Μανδρακίου Νισύρου στα χρόνια της δουλείας (1909-1945)*, Αθήνα 2007
- Λογοθέτης Μιλτιάδης**, *Οι Κοινοτικοί Θεσμοί στα Δωδεκάνησα κατά τα χρόνια της δουλείας (1522-1945)*, Αθήνα 2017.
- Μπακίρης Εμμανουήλ**, *Ρόδος, εθνικό ζήτημα, 1912-1945*. Ρόδος 1989
- Παπαδόπουλος Ι. Σταύρος**, *Τα κατηχητικά σχολεία της Ρόδου την περίοδο της Ιταλοκρατίας, 1937-1945*. Ρόδος 2015.
- Σταματίου Αντώνιος**, *Η Δωδεκάνησος σκλάβοι και ελεύθεροι*, Αθήνα 1958
- Τρικοίλης Σακελλάρης**, *Νεότερη ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 2007
- Φραγκόπουλος Ιπποκράτης**, *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 1995
- Χρυσούλης Γεώργιος**, *Εφορεία Σχολών (και Εκκλησιών) Λέρου (1889-2012)*, Αθήνα 2012.

ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΚΡΗΣ
Συγγραφέας

ΠΟΙΗΤΕΣ ΣΤΑ ΑΛΥΤΡΩΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ

Τα νησιά της Δωδεκανήσου είναι πλούσια σε πηγές ποιητικής έμπνευσης. Η νησιώτικη φύση με τη φωτεινή λιτότητα των γραμμών της, οι θαλασσινοί ορίζοντες που προκαλούν τη στοχαστική αναζήτηση, η αένια ρυθμική κίνηση των κυμάτων, ασκούν βαθιά υποβολή που αναζητά την έκφρασή της στον στίχο και στο τραγούδι. Κι ύστερα, η απλότητα της παραδοσιακής ζωής, η γοητεία της γλώσσας, τα χαλάσματα και τα σπασμένα μάρμαρα, οι μνήμες από τα βάσανα των δύσκολων καιρών, τα ταξίδια και τα όνειρα, μα τι άλλο θέλει κανείς για να αναζητήσει την ποίηση; Το Αιγαίο της ομορφιάς και του θρύλου αναδεικνύεται σε μια αστείρευτη πηγή έμπνευσης από την εποχή της Σαπφούς μέχρι σήμερα.

Μεσ' απ' αυτή την έντονη λυρική υποβολή που προκαλεί η νησιώτικη φύση και ζωή, σε συνδυασμό και με τις ιστορικές περιπέτειες και τις μνήμες άλλων καιρών, ανάβρυσαν τα κάθε λογής δημοτικά τραγούδια (τα ιστορικά, οι παραλογές, τα ακριτικά, τα σατιρικά κλπ.), καρποί της βαθιάς ευαισθησίας και της πείρας του λαού, που αναδεικνύουν τον ανώνυμο απάιδευτο τεχνίτη του λόγου να φτάνει τις πιο ψηλές κορφές της ποιητικής δημιουργίας. Οι ίδιες συγκινήσεις δονούν και την έντεχνη ποίηση των Δωδεκανησίων.

Προδρομική μορφή στη δωδεκανησιακή ποίηση είναι ο ρόδιος λόγιος **Παναγιώτης Βενετοκλής**, θαυμαστής και μιμητής του Κοράη. Στα 1846 εκδίδει στη Σμύρνη τα "Ποιήματα". Η συλλογή περιλαμβάνει 10 ωδές, επιγράμματα και έμμετρα γνωμικά. Ο ποιητής σε απλοϊκούς δεκαπεντασύλλαβους στίχους θρηνεί για το μορφωτικό και κοινωνικό κατάντημα της Ρόδου των ημερών του (πρώτοι μετεπαναστατικοί χρόνοι), την αμάθεια, τη φτώχεια, την έλλειψη επιστημόνων και μορφωμένων, τα κλειστά χείλη των ραγιάδων, που δεν τολμούν να διαμαρτυρηθούν για την εξαθλίωσή τους. Κι ο πόνος του γίνεται ακόμα μεγαλύτερος όταν συγκρίνει την σύγχρονή του Ρόδο, που έχει καταντήσει "η υπό των κοράκων κατατρωγομένη γαδάρα", με την παλιά ένδοξη Ρόδο, τόπο της παιδείας, της τέχνης, της ελευθερίας και της προόδου. Κι εκείνη ακριβώς η μνήμη της παλαικής δόξας είναι που κάνει τον Παναγιώτη Βενετοκλή να αισιοδοξεί για έναν μέλλον αντάξιο του παρελθόντος και να παρακινεί τους συμπατριώτες του να ανα-

λάβουν όλοι από κοινού μια πλατειά εκστρατεία να πολεμηθεί η μιζέρια κι η αγραμματοσύνη για να ξαναβρεί η πανέμορφη Ρόδος (της οποίας ο ποιητής υμνεί με πάθος τις φυσικές καλλονές) το χαμένο της μεγαλείο.

Ο Παναγιώτης Βενετοκλής στιχουργεί στη γλώσσα των κοραϊστών της εποχής του, δηλ. σε μια λιτή καθαρεύουσα, ανακατεμένη με δημοτικισμούς και αρχαϊσμούς. Δεύτερη έκδοση των ποιημάτων του έγινε στα 1943 στο Κάιρο.

Στα χρόνια που ακολουθούν και μέχρι την εποχή της Ιταλοκρατίας έχουμε λίγες ποιητικές παρουσίες στα Δωδεκάνησα. Κάποια επικολυρικά στιχουργήματα δημοσιεύονται, έμμετροι μύθοι με διδακτικό και κάποτε αλληγορικό περιεχόμενο, μιμήσεις μιας παλαιοφαναριώτικης ποίησης, χωρίς να λείπει κάποιες φορές από κείνα τα ψυχρά και συμβατικά στιχουργήματα η γνήσια λυρική έμπνευση.

Από τη δεύτερη δεκαετία του 20ού αιώνα αρχίζουν να εμφανίζονται σημαντικότεροι ποιητές και συχνότερες εκδόσεις ποιημάτων. Όλα τα δωδεκανησιακά έντυπα δημοσιεύουν στίχους κι είναι ικανός ο αριθμός των εκδόσεων ποιητικών συλλογών σε αυτοτελείς τόμους.

Αν θα κρίναμε σήμερα με καθαρά ποιητικά κριτήρια το μεγαλύτερο μέρος της ποιητικής παραγωγής των Δωδεκανησίων στην περίοδο 1912-1948, θα χαρακτηρίζαμε αναμφίβολα τα ποιήματα αυτά ως πρωτολειικά, αδέξια, κι όχι σπάνια θα τα βλέπαμε ως μιμήσεις ξεπερασμένων -ακόμη και για την εποχή τους- ποιητικών τεχνοτροπιών. Κι ακόμα θα λέγαμε ότι οι Δωδεκανήσιοι αυτοί ποιητές με τη ρομαντική προσήλωση στην ιστορία και την παραγωγή πατριωτικών ποιημάτων μένουν στο ρομαντικό κλοιό, από τον οποίον είχαν απελευθερωθεί οι Έλληνες ποιητές της γενιάς του 1880. Τέλος, ότι το μεγαλύτερο μέρος της ποίησης αυτής φέρει τα χαρακτηριστικά μιας λογοτεχνίας προδρομικής, όπου οι ποιητές αγωνίζονται, κατά κύριο λόγο, να κατακτήσουν ένα γλωσσικό όργανο, που ακόμα διαμορφώνεται. Μα όλα αυτά, πρέπει να τα δούμε σε σχέση με τις ειδικές ιστορικές και κοινωνικές συνθήκες της Δωδεκανήσου, που έχει να αντιμετωπίσει καταστάσεις αφάνταστα τραγικές, που όμοιές των δεν αντιμετωπίζει το Ελεύθερο Κράτος. Αλλά και μέσα από τις αντίξοες αυτές καταστάσεις βλέπουμε να αναδεικνύονται ποιητικά αναστήματα σημαντικότερα, που ξεπερνούν τα σύνορα του δωδεκανησιακού χώρου, ο Κ. Ν. Κωνσταντινίδης, ο Μιχ. Γ. Πετρίδης κι ο Γιάννης Κλ. Ζερβός. Η απεγάδιαστη τελειότητα των στίχων του πρώτου, η τρυφερή λιτότητα του δεύτε-

ρου και το ειδυλλιακό κλίμα κι η βαθειά θρησκευτικότητα του τρίτου μας επιτρέπουν να πούμε ότι η υπόδουλη και χειμαζόμενη Δωδεκανήσος της περιόδου 1912-1948 δεν υστέρησε από τη λοιπή Ελλάδα σε άξιους ποιητές.

Βέβαια δεν πρόκειται μόνο για "πολιτική ποίηση", κάθε άλλο. Έστω και με κάποια καθυστέρηση, δικαιολογημένη άλλωστε, οι Δωδεκανήσιοι ποιητές παρακολουθούν τις ιδέες και τις τάσεις του ελεύθερου Κράτους και δεν λείπουν κι οι εξωτερικές επιδράσεις, που εμφανίζονται άλλοτε τελείως αναφομοίωτες κι άλλοτε συγχωνευμένες με εθνικά και φυλετικά στοιχεία. Κι έτσι έχουμε μια πλούσια ποικιλία: Ρομαντικές εμπνεύσεις, ξεπερασμένες πια και αδικαίωτες, που ψάλλουν τη μοναξιά, την αποξένωση, τον εκστασιασμό μπροστά στη φύση, το μυστήριο της νύχτας και της σιωπής. Χαριτολογίες κι αναστεναγμοί, θλιβεροί μονόλογοι, ερωτικά ονειροπολήματα, όπου προέχει η γλυκύτητα του ύφους παρά η καινοτομία των στοχασμών. Νοσταλγικές επικλήσεις του παρελθόντος, απολυτοποιημένου και μυθοποιημένου. Σε πείσμα των καιρών εξακολουθούν να εμφανίζονται "λόγια ποιήματα", στιχουργήματα επικολυρικά, γεμάτα ψυχρότητα και στόμφο. Το δημοτικό τραγούδι, πλούσιο σε λυρική υποβολή, εμπνέει και συχνά υποτάσσει τους ποιητές, που επιχειρούν να το μιμηθούν, χωρίς ποτέ να φτάνουν την μεγαλοσύνη του. Κοινωνικοφιλοσοφικά ποιήματα, συχνά γεμάτα μελαγχολία κι απαισιόδοξη διάθεση, που προσπαθούν ν' ανιχνεύσουν τα αιώνια και πανανθρώπινα προβλήματα. Κι ακόμα έμμετρες μεταφράσεις αρχαίων Ελλήνων αλλά και ξένων ποιητών.

Οι καλύτερες στιγμές των Δωδεκανήσιων ποιητών είναι όταν εμπνέονται από τη φύση και τη ζωή των νησιών τους. Η νοσταλγία των ξενιτεμένων, οι λυρικές περιγραφές των νησιώτικων τοπίων συνδυασμένες με τις πιο τρυφερές παιδικές αναμνήσεις, η ναυτική ζωή, οι νησιωτοπούλες κλπ. δίνουν μια θαυμάσια αλήθεια, ζωντάνια και γοητεία στο είδος αυτό της ποίησης.

Τα "πολιτικά" ποιήματα παρακολουθούν τις φάσεις της πολιτικής περιπέτειας της Δωδεκανήσου. Μέχρι τα 1922 η διάθεση είναι αισιόδοξη. Οι νικηφόροι βαλκανικοί πόλεμοι κι ο Α' Παγκόσμιος πόλεμος κάνουν τους Δωδεκανήσιους (όπως άλλωστε κι όλους τους Έλληνες) να αλαλάζουν από ενθουσιασμό και περηφάνια. Η εθνική αποκατάσταση των νησιωτών φαίνεται κοντινή, χειροπιαστή και το όραμα μιας ελληνικής αυτοκρατορίας φαίνεται να εμπνέει τους πάντες. Μα μετά τη μικρασιατική καταστροφή η σφραγίδα του πόνου είναι αποτυπωμένη στα ποιήματα. Και παρ' όλο που η

αισιοδοξία δεν χάνεται ούτε στιγμή, η ένταση υπάρχει και τα δάκρυα δεν μπορούν να γίνουν χαμόγελα. Το δραματικό στοιχείο είναι έντονο. Οι ποιητές καταριούνται τους Ιταλούς, καλούν σε ιερό εθνικό προσκλητήριο, κάποτε μιλούν σαν προφήτες. Οι μνήμες των αρχαίων προγόνων προσπαθούν να απαλύνουν τις τραυματισμένες ψυχές, ενώ το μεγαλείο τους δημιουργεί βαριά καθήκοντα για τους απογόνους.

Η απελευθέρωση συνοδεύεται από το ξέσπασμα δεκάδων επινίκιων ποιημάτων, ύμνων των αγώνων και της εγκαρτέρησης του λαού στη μακρότατη περίοδο της σκλαβιάς του.

Επιχειρούμε στη συνέχεια μια συνοπτική αναφορά στους μετά τον Παναγιώτη Βενετοκλή και μέχρι την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου Δωδεκανήσιους ποιητές.

Ο **Ιωάννης Λογοθέτης** (Νίσυρος), πνεύμα πρωτοποριακό και διαπρεπής λόγιος του καιρού του (1835-1910) έγραψε πολλά ποιήματα (νισυρικά, πατριωτικά, ερωτικά, σχολικά κ.α.) που άφησε ανέκδοτα. Μερικά από αυτά δημοσιεύτηκαν στα διάφορα νισυριακά έντυπα κατά τη διάρκεια της Ιταλοκρατίας. Γράφει συνήθως στη λόγια καθαρεύουσα της εποχής του, χωρίς να λείπουν και περιπτώσεις λαϊκότερης γλώσσας στο έργο του. Επιχείρησε ακόμα να μεταφράσει αρχαίους ποιητές (Όμηρο, Ευριπίδη κ.α.).

Ο **Γεώργιος Διαγκούσης** (Κάσος) είναι ο νοσταλγικός ποιητής της θάλασσας και των καυμών των ναυτικών. Ζώντας στην Κύπρο νοσταλγεί τ' ακρογιάλια, τα βουνά και τη θαλασσινή ζωή της πατρίδας του Κάσου κι αυτή του την ονειρική νοσταλγία εκφράζει με στίχους κομψούς. Στα 1908 δημοσίευσε τη μοναδική ποιητική συλλογή του με τον τίτλο "Ποιήματα". Τα ωραιότερα από τα ποιήματά του αναδημοσιεύτηκαν στο "Λεύκωμα Κάσου" 1921.

Ο **Μίνως Βενετοκλής** (Ρόδος), ο μεγάλος ευεργέτης και πατριώτης, δημοσίευσε ποιήματα σε ημερολόγια, περιοδικά και εφημερίδες σε απλοϊκό λόγιο ύφος και σε απλή καθαρεύουσα γλώσσα, που τις περισσότερες φορές έχουν τη μορφή διδακτικών μύθων.

Ο **Γιάννης Κλ. Ζερβός** (Κάλυμνος) τυπώνει στα 1910 στην Αθήνα την πρώτη του ποιητική συλλογή, τα "Νησιώτικα τραγούδια". Τα λιτά και ειδυλλιακά εκείνα ποιήματα, που εξυμνούν με θρησκευτική σχεδόν λατρεία τη νησιώτικη φύση και ζωή, είναι η πρώτη εμφάνιση στα γράμματα ενός από τους κορυφαίους πνευματικούς δημιουργούς της Δωδεκανήσου, που

από τότε και για πενήντα ολόκληρα χρόνια δε σταματά τη λογοτεχνική του παραγωγή ως ποιητής, αλλά και ως πεζογράφος. Ακολούθησαν στα 1921 οι "Ρυθμοί ζωής" κι οι εκδόσεις ποιημάτων του συνεχίστηκαν μέχρι και τους μετά την απελευθέρωση χρόνους με τις συλλογές "Στίχοι" (1924), "Μνημοσύνη", "Παραλλα-γές και αντίφωνα", "Τραγούδια του Αιγαίου (1944), "Ανάβαθμοι", "Χρονικό της Αγάπης" και "Τρίπτυχο ζωής".

Η ποίηση του Ζερβού είναι πηγαία και βαθυστόχαστη, ενώ η στιχουργική του έχει τη στερεότητα και την άνεση των μεγάλων κλασσικών της νεοελληνικής ποίησης. Οι εμπνεύσεις του αδελφώνουν την έκσταση του ποιητή μπροστά στη φύση (οι λιτές και αυστηρές εικόνες του καλύμνικου τοπίου έρχονται και ξανάρχονται μέσα στο έργο του) με τη βαθειά κι άδολη θρησκευτικότητα του και την χωρίς ρητορείες και σωβινισμούς ελληνοκεντρική ιδεολογία του, για να μετουσιώσουν όλα αυτά τα στοιχεία σε γνήσια ποιητική πνοή και στοχασμό ρωμαλέο, που ξεπερνά τα αρχικά του συστατικά και γίνεται ποίηση πανανθρώπινη. Το ποιητικό έργο του Γιάννη Κλ. Ζερβού είναι από τα λίγα λογοτεχνικά έργα του καιρού του που ξεπέρασε τα στενά δωδεκανησιακά όρια κι έγινε γνωστό πλατύτερα.

Ο **Μιχαήλ Θ. Γεράκης** (Σύμη) τύπωσε στα 1914 στην Αλεξάνδρεια τη συλλογή ποιημάτων του "Ποιήματα και ακροστιχίες - Μαραμένα ρόδα", μια ποίηση ρομαντική και χαριτολογούσα, κατά το γενικότερο πνεύμα των όψιμων Ελλήνων Ρομαντικών.

Από τα 1914 εμφανίζεται στα δωδεκανησιακά γράμματα ένας από τους πιο σημαντικούς εκπροσώπους της δωδεκανησιακής ποίησης, δικαιούμενος να θεωρηθεί και ως ένας αξιόλογος ποιητής του πανελληνίου, ο **Μιχαήλ Γ. Πετρίδης** (Καστελλόριζο). Είναι ο ποιητής του λιτού, του απλού, του αρμονικού και του πηγαίου. Όλο το ποιητικό του έργο χαρακτηρίζεται από μια μελαγχολική διάθεση, που ξεκινά από τη βασανισμένη ζωή του, από τη νοσταλγία του για το Καστελ-λόριζο κι από τον πόνο του για τη σκλαβωμένη Δωδεκάνησο. Κι ο φιλοσοφικός του στοχασμός, βαθύς κι ανθρωπίνος, εμπνέεται από τον πανανθρώπινο πόνο και διατυπώνεται με θαυμαστήν επιγραμματικότητα και διαύγεια.

Η ποιητική τεχνοτροπία του Πετρίδη είναι παραδοσιακή, όμως αυτό ακριβώς είναι που της δίνει την αμεσότητα και την αλήθεια της μεγάλης και ανεπιτήδευτης ποίησης, έξω από τα βασανιστικά και δαιδαλώδη τεχνοτροπικά σχήματα, που συχνά χρησιμοποιούνται για να συγκαλύψουν την ανυπαρξία ποιητικής έμπνευσης. Όπως σημείωσε σχετικά ο Π. Παλαιολό-

γος για τον Πετρίδη "έγραψε τραγούδια κι όχι σταυρόλεξα. Οι συνάδελφοί του στην ποίηση μας δίνουν να λύσουμε γρίφους. Ο Πετρίδης μας δίνει στίχους με αληθινή πνοή ποιήσεως".

Στα 1914 κυκλοφορεί στην Αθήνα η πρώτη του ποιητική συλλογή με τον τίτλο "Λογάκια", που προκάλεσαν με τον πηγαίο λυρισμό τους και την όμορφη δημοτική γλώσσα τους ενθουσιώδεις κριτικές από τους συνεργάτες του περιοδικού "Νουμάς", τον Ψυχάρη, το Ταγκό-πουλο, το Γκόλφη κλπ. Ακολουθούν τα "Εξάστιχα, σειρά πρώτη" (Αθήνα 1923) και τα "Εξάστιχα, σειρά δεύτερη" (Αθήνα 1926), ποιήματα μελαγχολικά που ανεβοκατεβαίνουν από τη πεσσιμιστική απελπισιά στην ελπίδα εκφράζοντας τη πικρή εποχή τους, εποχή της μεγάλης εθνικής συμφοράς. Στα 1930 τυπώνονται στον Πειραιά τα "Τραγούδια της γυναίκας", όπου οι γυναικείοι τύποι, η άβουλη, η καλόγρια, η μάνα, η λάγνα πεντάμορφη, η δουλεύτρα κλπ. δίνονται λυρικά, καθώς ο ποιητής θέλει να αποδώσει "της γυναίκας τη συγκινημένη σκέψη και της λαχτάρας της τη τρέμουλα". Στα 1938 κυκλοφορούν στην Αθήνα οι "Ψυχής αντίλαλοι", τραγούδια μελωδικά, ρυθμικά, που μέσα από τη πηγαία τους λυρική έμπνευση γίνονται καθολικά και πανανθρώπινα. Στη συλλογή περιλαμβάνονται και πολλά μονόστιχα και δίστιχα ποιήματα ξεχωριστής ομορφιάς. Κι η μέχρι την εθνική αποκατάσταση των Δωδεκανήσων ποιητική παραγωγή του Πετρίδη κλείνει με την "Σπονδή στα λυτρωμένα Δωδεκάνησα" (Αθήνα 1948). Ο ποιητής διαλαλεί τη χαρά του για το λυτρωμό από τα δεινά της σκλαβιάς, τονίζοντας χαρακτηριστικά στον πρόλογο:

"Ο νησιώτης ποιητής, που δοκίμασε κι αυτός τα δεινά του κατατρεγμού, της κακοπάθειας και της απέλασης από τον τόπο του επί εν τρίτον αιώνας στο πλευρό του σταυρωμένου λαού του κι αγωνίστηκε μαζί του τον απελευθερωτικόν αγώνα του σεμνά, επίμονα, ακούραστα και άφοβα, ανασκίρτησε κι αναγάλλιασε στο τρανό άγγελμα του λυτρωμού και μελώδησε με την ταπεινή λύρα του το καινόν Πάσχα της πατρίδας του".

Εκτός από τα παραπάνω, που δημοσιεύτηκαν σε αυτοτελείς εκδόσεις, ο Μ. Γ. Πετρίδης δημοσίευσε δεκάδες ποιημάτων του σε περιοδικά και εφημερίδες.

Ο Νίκος Σαντορινιός (Σύμη) εκδίδει στα 1919 στην Αλεξάνδρεια την ποιητική συλλογή "Φωνές στην ερημιά". Τα ποιήματα αυτά τα διακρίνει ο

μελαγχολικός τόνος, η νοσταλγία για την πατρίδα και η διαμαρτυρία για την άδικη μοίρα του ποιητή, που φτάνει μέχρι την επαναστατική τάση.

Ο **Κ.Ν.Κωνσταντινίδης** (Ρόδος) είναι ο ποιητής της απεγάδιαστης τελειότητας του στίχου, ο ένθερμος λάτρης της Ρόδου κι ο βάρδος της λευτεριάς της. Υμνεί τη Ρόδο σαν φυσικό κάλλος, σαν ιστορία, σαν σύμβολο και σαν όνειρο. Τα ποιήματά του άλλοτε παίρνουν μια πνοή αρχαϊκού κάλλους θυμίζοντάς μας τις κάλβειες ωδές, άλλοτε παίρνουν τη γλαφυρότητα του ύφους του Παλαμά κι άλλοτε τη φιλοσοφική πυκνότητα του Καβάφη.

Εμφανίζεται στα 1917 με το "Τραγούδι της Ηλιόκαλης" (Αλεξάνδρεια). Πρόκειται για ένα ποίημα 29 τετράστιχων στροφών, ύμνο και νοσταλγία για τη Ρόδο και το παλιό μεγαλείο της σε όμορφη δημοτική γλώσσα.

Στα 1923 τυπώνονται στην Αλεξάνδρεια τα "Βάλσαμα". Αγάπες, στοχασμοί, πόθοι κι ελπίδες του ποιητή αποδίδονται σε κομψούς αριστοτεχνικούς στίχους, που εναρμονίζουν τη μορφή και την ουσία των ποιημάτων του. Χωρίς συναισθηματικές αοριστίες κι εναγώνιες αναζητήσεις εμπνεύσεων ο Κωνσταντινίδης εμφανίζεται γνήσια λυρικός, φτιάχνοντας μια ποίηση, που διατυπωμένη σε απλές στροφές, άδολες κι ανεπιτήδευτες, στοχεύει στα πιο ψηλά ιδανικά, στους πιο ευγενικούς πόθους κι ελπίδες.

Ακολουθεί στα 1938 η πρώτη έκδοση της συλλογής "Κρήνη" στην Αθήνα (β' έκδοση στην Αλεξάνδρεια στα 1948). Πρόκειται για 53 σονέτα, άψογης κλασικότητας. Ο ποιητής εμπνέεται από τη φύση και τη ζωή, από την ιστορία και το θρύλο, από τα σύμβολα της κλασικής αρχαιότητας και από τις σύγχρονες ανησυχίες κι αγωνίες. Από το τελευταίο μέρος της "Κρήνης", που έχει το γενικό τίτλο "Ροδίτικα σονέτα", αναβλύζει από τη μια η πίκρα του ποιητή για τη χαμένη δόξα της Ρόδου, την οποίαν μαρτυρούν τα θαυμαστά της απομεινάρια (Κάμειρος, Λίνδος, Αφροδίτη της Ρόδου κλπ) κι από την άλλη το λυρικό του μεθύσι μπροστά στην ζωντανή ομορφιά του νησιού και των ανθρώπων, στα βουνά και στα κάστρα, στ' ακρογυάλια, στα πανηγύρια και στις πεντάμορφες.

Ο **Παύλος Γνευτός** (Ρόδος) ασχολήθηκε συστηματικά με τη λογοτεχνία κι ιδιαίτερα με την ποίηση. Πλούσια καλλιτεχνική ιδιοσυγκρασία διοχέτευε τις ανησυχίες του όχι μόνο στον έντεχνο λόγο, αλλά και στη μουσική και στη ζωγραφική. Δημοσίευσε κείμενά του σε ελληνικά φιλολογικά περιοδικά της Αθήνας και της Αιγύπτου (Νου-μάς, Παναθήναια, Νέα Ζωή κ.α.) όλα σχεδόν ποιήματα. Στα 1925 τύπωσε την πρώτη του ποιητική συλλογή

με τον τίτλο "Τα μαύρα ρόδα". Ακολούθησαν στα 1930 τα "Εσπερινά" και στα 1917 οι "Μυστι-κές λειτουργίες". Συνειδητός δημοτικιστής, πήρε θέση αξιόλογου ποιητή στα αλεξανδρινά γράμματα, τόσο για την άψογη δημοτική γλώσσα του όσο και για τη λεπταίσθητη έμπνευσή του. Σημαντικότερο είναι και το μεταφραστικό του έργο. Στα 1913 εξέδωσε μετάφραση της "Ελεονώρας" του Μπύργκερ, που αποτέλεσε και την πρώτη του εμφάνιση στα γράμματα. Στα 1918 εξέδωσε μετάφραση των "Ρου-μπαγιάτ" του Ομάρ Καγιάμ, από τις πιο επιτυχημένες μέχρι σήμερα προσπάθειες να μεταφερθούν στη γλώσσα μας τα περίφημα τετράστιχα του Πέρση ποιητή. Τέλος στα 1946 εξέδωσε τη "Ξένη Λύρα", μεταφράσεις ξένων, Γερμανών κυρίως, ποιητών κι ανάμεσά τους αρκετών ποιημάτων του Χάινε.

Ο ιστοριοδίφης **Ιάκωβος Ζαρράφτης** (Κως) κινείται ακόμα μέσα στο κλίμα της παλιάς αρχαιόπληκτης παράδοσης, Στα 1924 δημοσιεύει στην Κω την έμμετρη τραγωδία του "Ο Ηρακλής εν Κω", σε ψυχρή αρχαϊζουσα γλώσσα και χωρίς ιδιαίτερη δραματική ένταση.

Στα 1925 ο **Τηλ. Μ. Τσιγλάκις** (Κάσος) εξέδωσε στο Κάιρο την μικρή ποιητική συλλογή του "Κάσου αντίλαλοι", εμπνευσμένη από τη φύση, τη ζωή, την παράδοση και την ιστορία της Κάσου.

Ο **Ιωάννης Ε. Μοσχονάς** (Λέρος) εκδίδει στα 1927 στην Αθήνα την πρώτη ποιητική συλλογή του με τον τίτλο "Ημερολόγιον του Θανάτου", ένα ογκώδες πληθωρικό βιβλίο 685 σελίδων, που απέσπασε τις πιο αντιφατικές κριτικές. Ακολουθεί τον επόμενο χρόνο (1928) η έκδοση της ποιητικής συλλογής "Τα Δώδεκα Νησιά και το Νησί της Παφίας", ποιήματα πατριωτικά, που έγιναν δεκτά με ενθουσιασμό και διαδόθηκαν ευρύτατα κι έγιναν το πολεμιστήριο σάλπισμα των Δωδεκανησίων. Στα 1929 κυκλοφόρησε σε δύο τόμους η ποιητική συλλογή "Ο Χορός των Μουσών", ποιήματα ολιγόστιχα, με χαρακτήρα άλλοτε ελεγειακό, άλλοτε φιλοσοφικό, άλλοτε ερωτικό, όπως άλλωστε είναι κι όλη η ποίηση του Μοσχονά. Τον ίδιο χρόνο κυκλοφόρησε κι η ποιητική συλλογή "Αγάπες". Δεν πρόκειται για ερωτικά ποιήματα. Έχουν για θέμα τους τα μεγάλα κοινωνικά προβλήματα της εποχής κι αναζητούν τον ηθικό κώδικα, που θα οδηγήσει στην αλληλεγγύη και την αγάπη ανάμεσα στους ανθρώπους. Τέλος στα 1939 κυκλοφορούν οι "Φωτόκοσμοι". Κι αυτό το έργο κινείται στο ίδιο πονεμένο και πεσσιμιστικό κλίμα των προηγούμενων έργων του Μοσχονά, γεμάτο ανησυχίες και κραυγές απόγνωσης.

Ο **Θωμάς Θ. Γεράκης** (Σύμη) ασχολήθηκε με τις έμμετρες μεταφράσεις κλασικών έργων. Στα 1933 δημοσίευσε στην Αλεξάνδρεια μετάφραση του "Μισανθρώπου" του Μολιέρου. Στα 1936 των "Νεκρικών Διαλόγων" του Λουκιανού και τον ίδιο χρόνο των "Χρυσών Επών" του Πυθαγόρα.

Ο **Γεράσιμος Δρακίδης** (Ρόδος) εξέδωσε στα 1934 στην Αθήνα την ποιητική του συλλογή "Στόνοι Ροδίου ή τραγούδια του πόνου και της αγάπης". Ακολούθησε στα 1947 η δεύτερη ποιητική συλλογή του με τον τίτλο "Παλμοί της Ρόδου". Τα ποιήματα του Δρακίδη, εμπνευσμένα από τη φύση και τη ζωή της Ρόδου καθώς κι από τον αγώνα του Δωδεκανησιακού Λαού, διακρίνονται για την κλασικότητα της μορφής και την απλοϊκότητα του ύφους των.

Στα 1930 ο **Σκεύος Ζερβός** (Κάλυμνος) προκήρυξε διαγωνισμό για τη συγγραφή ποιήματος, με σκοπό να μελοποιηθεί και να αποτελέσει τον ύμνο της αγωνιζόμενης Δωδεκανήσου. Τα 120 ποιήματα που γράφτηκαν ο Σκεύος Ζερβός δημοσίευσε στα 1934 σε πολυτελή δίτομη έκδοση με τον τίτλο "Οι Ύμνοι της Δωδεκανήσου" (ακολούθησαν κι άλλες εκδόσεις του έργου). Τα πιο πολλά από τα ποιήματα εκείνα δεν αντέχουν σε λογοτεχνική κριτική (άλλωστε προορίζονταν για τραγούδι), αποτελούν, όμως, ένα ντοκουμέντο για τα πηγαία αισθήματα των Δωδεκανησίων και των φίλων της Δωδεκανήσου κατά την κρίσιμη εκείνη εποχή, αφού, όπως γράφει ο ίδιος ο Σκεύος Ζερβός στον πρόλογο του βιβλίου "η τοιαύτη πολυποικιλία του πνευματικού τούτου ανθώνος σύνθεσις προσδίδει μίαν όλως εξαιρετικήν καλλιτεχνικήν αξίαν και σπουδαιότητα, αλλά και γεννά εις το πνεύμα του παρατηρητού και του επισκέπτου την διάνοιαν ιδιαίτερον το καλλιτεχνικόν και επιστημονικόν ενδιαφέρον δι αυτόν, χωρίς ποσώς να μειοί ουδέ το παράπαν την αξίαν οιουδήποτε των αποτελούντων τούτων καθ' έκαστον ανθέων ή να βλάπτει ποσώς το πολύτιμον τινός εξ όλων αυτών".

Ο **Δημήτρης Μπαλαλάς** (Νίσυρος) δημοσίευσε στα 1935 στο Σουέζ την ποιητική του συλλογή "Τα χωριανά μου". Τα ποιήματα αυτά, γραμμένα στο τοπικό ιδίωμα της Νίσυρου, είναι εμπνευσμένα από τη ζωή του νησιού. Λαϊκότροπα κι αφελή προσπαθούν να μιμηθούν την αβίαστη απλότητα και τη χάρη των δημοτικών τραγουδιών και διστίχων, χωρίς όμως να αντέχουν στη σύγκριση με το πρότυπό τους.

Ο **Γιώργος Ιωάννου** (Κάσος) είναι πηγαίος λυρικός, που μετουσιώνει τα προσωπικά του βιώματα σε συνθέσεις που συνδυάζουν το γλυκό πόνο της νοσταλγίας με τον πεσσιμιστικό φιλοσοφικό στοχασμό. Στα 1930 δημοσιεύει στην Αίγυπτο την ποιητική συλλογή "Δυο διάφορα φιλιά μέσα σε δυο νύχτες" και στα 1938 τους "Σταλαχτίτες".

Ο **Φώτης Βαρέλης** (Ρόδος) εμφανίζεται στα Δωδεκανησιακά Γράμματα στα 1942 με την έκδοση στο Κάιρο του επικού του ποιήματος "Το τραγούδι του σκλάβου". Το ποίημα, γραμμένο σε αψεγάδιαστους δεκαπεντασύλλαβους ανομοιοκατάληκτους στίχους με έντονη την επίδραση του δημοτικού τραγουδιού είναι γεμάτο λυρισμό, πατριωτική έξαρση κι από τη νοσταλγία του ποιητή για τη Ρόδο κι ιδιαίτερα για το χωριό του τη Σάλακο.

Ο **Ηλίας Χατζηλίας** (Σύμη) δημοσιεύει από τα 1944 στην Αίγυπτο ποιητικές συλλογές. Στα 1944 τη συλλογή "Ωρες ματωμένες". Στα 1945 τις "Προσευχές για νεκρούς και ζωντανούς" και τις "Απλές ζωές". Στα 1946 τη συλλογή "Κύκλοι της κόλασης". Και στα 1947 τις συλλογές "Επεισόδιο" και "Δυο τραγούδια για σονάτα".

Ο **Παναγιώτης Κυριακίδης** (Ρόδος) δημοσίευσε κατά καιρούς στίχους λυρικούς και σατυρικούς σε δωδεκανησιακές εφημερίδες και ημερολόγια. Τα κείμενα αυτά, καθώς και άλλα ανέκδοτα ποιήματά του, συγκέντρωσε κι εξέδωσε στην Αθήνα στα 1947 με τον τίτλο "Το τραγούδι του σκλάβου". Ο υψηλός πατριωτικός τόνος της ποίησης του Κυριακίδη τον οδηγεί συχνά στον ρητορισμό. Συχνά γράφει και ποιήματα λαϊκότροπα προσπαθώντας - όπως λέει- να μιμηθεί τα δημοτικά τραγούδια της Ρόδου. Τα σατυρικά του έχουν για στόχο τον Μουσολίνι και τους φασίστες του, αλλά κυρίως τον μητροπολίτη Ρόδου Απόστολο Τρύφωνος, που τον παρουσιάζει προδότη της Δωδεκανήσου και συνεργάτη των Ιταλών. Γράφει ακόμα σειρά επινικίων ποιημάτων για την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου.

Εκτός από τους παραπάνω ποιήματα δημοσίευσαν κατά καιρούς κι οι **Αριστογείτων Παπαδάκης** (Χάλκη), **Ι.Ν.Χριστοφίδης** (Κάσος), **Γεωργία Παπασταύρου** (Σύμη, μικρασιατικής καταγωγής), **Βάσος Χανιώτης** (Κάρπαθος), **Γιάννης Μορίδης** (Κάσος), **Α.Α. Παπανδρέου** (Ρόδος), **Κωνσταντίνος Ατζέμης** (Καστελλόριζο) και άλλοι.

ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗ

Φιλολόγος

**ΓΛΩΣΣΙΚΑ ΙΔΙΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ ΚΑΙ ΝΕΟΙ:
Η ΕΠΑΦΗ ΜΕ ΤΗΝ ΠΛΟΥΣΙΑ ΠΑΡΑΔΟΣΗ ΤΗΣ ΕΛΛΗΝΙΚΗΣ
ΜΕΣΩ ΣΥΓΧΡΟΝΩΝ ΔΙΔΑΚΤΙΚΩΝ ΜΕΘΟΔΩΝ.**

Το θέμα που αναπτύσσεται στην παρούσα εργασία αφορά, όπως γίνεται φανερό από τον τίτλο της, τη μετάδοση της γλωσσικής παράδοσης, όχι μόνο της Δωδεκανήσου, αλλά και του ευρύτερου ελλαδικού χώρου, στις νεότερες γενιές. Η γλώσσα μας και ο ιστορικός πλούτος που την χαρακτηρίζει βρίσκονται σε διαρκή σχέση αλληλεπίδρασης κι αλληλεξάρτησης με την κοινωνία, και κατευθύνουν –σε κάποιο βαθμό– τη σκέψη των μελών της, ώστε να αντιληφθούν τον κόσμο με συγκεκριμένους τρόπους. Εστιάζοντας στη νέα γενιά, η λαϊκή παράδοση φέρει μεγάλο αξιακό περιεχόμενο, που μπορεί να αποκτηθεί ήδη από την παιδική ηλικία και να συμβάλει στη δημιουργία της ιστορικής και πολιτισμικής μνήμης.

Προτού προχωρήσουμε σε ζητήματα που άπτονται της διδασκαλίας και της χρήσης των νεοελληνικών διαλέκτων στην εκπαιδευτική διαδικασία, θα εστιάσουμε στο δικό μας γεωγραφικό χώρο, τη Δωδεκάνησο, διότι θεωρείται ιδιαίζουσας σημασίας η ιστορική και γλωσσική του συνέχεια. Ο Τσοπανάκης (1992:29), κατά τη μελέτη του για τα νησιώτικα ιδιώματα, παρατήρησε ότι “*η Ρόδος, η Κάρπαθος, η Χάλκη, η Τήλος, η Νίσυρος, η Κως, η Αστυπάλαια, η Ικαρία, το Καστελόριζο, η Κύπρος, κ.λπ. είναι τα πιο συντηρητικά νησιά στην περιοχή της ελληνικής διαλεκτολογίας.*” Όταν, λοιπόν, έρχεται κανείς σε επαφή με τις διαλέκτους και τα ιδιώματα αυτών των νησιών, είτε μέσα από το διάλογο με φυσικούς ομιλητές, είτε μέσα από την ακρόαση λαϊκών παραμυθιών και ιστοριών, αισθάνεται ότι μεταφέρεται στο μακρινό παρελθόν και ότι βρίσκεται εγγύτερα στο σύστημα αξιών της λαϊκής παράδοσης (Τσοπανάκης, 1992:29).

Σε αυτό το σημείο, θα μου επιτρέψετε να κάνω μια μικρή και σύντομη μνεία στα λόγια ενός σημαντικού επιστήμονα, του Μιχάλη Σκανδαλίδη, που αγάπησε κι εμπλούτισε με το έργο του τον χώρο των γραμμάτων και της επιστήμης της Ελληνικής Γλωσσολογίας. Στο βιβλίο του «*Αιγαιοπελαγίτικα γλωσσολογικά Μελετήματα*», ο Μιχάλης Σκανδαλίδης, αναφερόμενος σε τοπωνύμια, διαλέκτους και νησιώτικους ιδιωματοσμούς που εντοπί-

ζονται στα Δωδεκάνησα, τονίζει ότι *“η προσπάθεια εξέτασης του εκάστοτε φαινομένου δεν είναι διόλου εύκολη, διότι δεν πρόκειται μόνο για το γλωσσικό υλικό, αλλά για έναν ολόκληρο μικρόκοσμο με την αυτοτέλειά του, την ιστορία του, τη λαογραφία του, τη φυσιογνωμία του. Επομένως, η κάθε προσέγγιση απαιτεί οπωσδήποτε προσεκτικό συνδυασμό, τόσο της γλωσσολογικής, όσο και της ιστορικής, λαογραφικής και κοινωνιολογικής έρευνας”*.

Με αφορμή και γνώμονα αυτήν την τοποθέτηση, θα επιχειρήσω να σάς παρουσιάσω, καθοδηγούμενη από διαχρονικές επιστημονικές προσεγγίσεις επί του θέματος, τη σημασία της διδασκαλίας του διαλεκτόφωνου λόγου στους μαθητές και της εξοικειώσής τους με τα ιδιώματα και τις διαλέκτους της μητρικής τους γλώσσας. Έναν κοινό φιλολογικό προβληματισμό αποτελεί η απομάκρυνση των νέων από την παράδοση, γεγονός που καθιστά κρίσιμη τη διάσωσή της μέσα από τη διδασκαλία του μαθήματος της ελληνικής γλώσσας. Όπως, άλλωστε, επισημαίνει ο Τριανταφυλλίδης (1993), *“οι διάλεκτοι ενός λαού είναι κι αυτές μια από τις πολυτιμότερες πηγές για τον πλουτισμό της γραφόμενης γλώσσας του και θα ήταν λάθος και ασυχώρητη στενοκεφαλιά, αν ήθελε κανείς να αποκλείσει από την κοινή γλώσσα καθεμιά όμορφη λέξη, έναν τύπο που εκφράζει κάτι ξεχωριστό, έναν ιδιοματισμό, μόνο και μόνο γιατί έτυχε να είναι διαλεκτικός”*.

Μελέτες που έχουν διεκπεραιωθεί μέχρι σήμερα για τη χρήση και τη γνώση των γλωσσικών ποικιλιών και διαλέκτων αποδεικνύουν τον σημαντικό ρόλο που διαδραματίζουν οι διάλεκτοι και τα ιδιώματα στην γλωσσική ανάπτυξη, στον γλωσσικό εμπλουτισμό και στην καλλιέργεια της μεταγλωσσικής ενημερότητας των μαθητών (Adger et al, 2007, Ντίνας & Ζαρκογιάννη, 2009 και Τσιπλάκου & Χατζηγιάννου, 2010 στο Τζακώστα & Μπετεινάκη, 2018). Εντούτοις, παρατηρείται πως η έμφαση στην κοινή νεοελληνική, κατά την εκπαιδευτική διαδικασία, εμποδίζει τους διαλεκτόφωνους μαθητές να αναπτύσσουν την διαλεκτική τους ταυτότητα και να συνεχίσουν να μιλούν τη διάλεκτό τους (Τζακώστα & Μπετεινάκη, 2018). Κατ' επέκταση, και δεδομένου ότι την τελευταία δεκαετία η εκπαίδευση στη χώρα μας αντιμετωπίζει τις διάφορες γεωγραφικές ποικιλίες της Ελληνικής σε άμεση σχέση με την «πρότυπη γλώσσα», αυτό που ονομάζουμε «γλωσσική νόρμα» (ή, στα αγγλικά, «standard language»), τίθεται ο προβλεπόμενος κίνδυνος του περιορισμού και της εξαφάνισης των γλωσσικών ποικιλιών, φαινόμενο που ήδη έχει λάβει ανησυχητικές διαστάσεις.

Η γλώσσα αποτελεί έναν ζωντανό οργανισμό που διαρκώς εξελίσσεται. Κατά τους Αρχάκης & Κονδύλη (2011: 57), “η διαφοροποίηση των γλωσσών στον χώρο, δηλαδή η γεωγραφική γλωσσική διαφοροποίηση, έχει παρατηρηθεί από την αρχαιότητα, καθώς στον αρχαιοελληνικό κόσμο δεν υπήρχε γλωσσική ενότητα και κάθε περιοχή χρησιμοποιούσε τη δική της διάλεκτο”. Οι γλωσσικές ποικιλίες της Ελληνικής διαμορφώνονται μέσα στο χρόνο, με αποτέλεσμα άλλες να διατηρούνται και να ομιλούνται, κι άλλες να «φθείρονται» και να εξαφανίζονται. Σύμφωνα με τον Τριανταφυλλίδη, «κάθε ιδίωμα συναπαρτίζει με την περιοχή όπου το μιλούν κάτι ενιαίο. Όσοι το έχουν μητρική γλώσσα αισθάνονται τη στενότερη ενότητα πολιτισμού που τους δίνει με τους συντοπίτες τους και έχουν τη συνείδηση πως όλοι μαζί μιλούν την ίδια γλώσσα και συνδέονται με αυτήν και με τ' άλλα κοινά γνωρίσματα στενότερα μεταξύ τους παρά με τους άλλους ομόγλωσσους και ομοεθνείς» (Τριανταφυλλίδης, 1993).

Επιπλέον, υφίσταται η διάκριση της διαλεκτολογίας μεταξύ διαλέκτων και γλωσσών, η οποία δε βασίζεται σε αμιγώς γλωσσολογικά κριτήρια. Το κριτήριο που χρησιμοποιείται είναι αυτό της «αμοιβαίας κατανόησης» μεταξύ των ομιλητών. Στην περίπτωση αυτή, η γλώσσα μπορεί να θεωρηθεί «υπερκεείμενη ενότητα», και οι διάλεκτοι υποκειμένες σε αυτήν υποενότητες (βλ. Αρχάκης & Κονδύλη, 2011:60). Στο σημείο αυτό κρίνεται απαραίτητο να γίνει ένας σύντομος διαχωρισμός μεταξύ των όρων **γλώσσα**, **διάλεκτος** και **ιδίωμα**. Ο Παύλος Αλμπανούδης, γλωσσολόγος και διαλεκτολόγος, υπογραμμίζει πως “η γλώσσα αφορά την καθομιλουμένη, ενώ οι διάλεκτοι και να ιδιώματα αποκλίνουν σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό από αυτήν”¹.

Ειδικότερα, με τον όρο διάλεκτος εννοείται η μορφή μιας γλώσσας που παρουσιάζει μεγάλες αποκλίσεις από την κοινή ως προς την προφορά, τη γραμματικοσυντακτική δομή και το λεξιλόγιο, ενώ οι ομιλητές της εντοπίζονται σε συγκεκριμένες περιοχές και γίνονται δύσκολα κατανοητοί, όπως συμβαίνει με τα ποντιακά ή τα τσακόνικα. Αντιθέτως, ως ιδίωμα ορίζεται η μικρή απόκλιση από την κοινή γλώσσα, που δεν εμποδίζει ιδιαίτερα την κατανόηση από τους ομιλητές της κοινής, όπως συμβαίνει με τα ηπειρωτικά, τα κρητικά και τα δωδεκανησιακά, τα οποία θεωρούνται ανατολικά ιδιώματα.

Αναφορικά με τα γεωγραφικά όρια που εντοπίζεται μια διάλεκτος ή ένα ιδίωμα, η **Γλωσσογεωγραφία**, δηλαδή η συστηματική έρευνα της

¹ Πηγή: <http://www.in2life.gr/>

γλώσσας σε μια χώρα, έχει συμβάλει στην εξακρίβωση της ιδιοματικής χρήσης, μέσω ειδικών ερωτηματολογίων που μοιράζονται στους φυσικούς ομιλητές της. Η μελέτη της γεωγραφικής κατανομής των διαφόρων γλωσσικών στοιχείων οδήγησε, σύμφωνα με τον Μπασλή (2005: 43) στην ανάπτυξη της γεωγραφικής διαλεκτολογίας, δηλαδή στη δημιουργία «χαρτών», στους οποίους καθίσταται εμφανές το εκάστοτε γλωσσικό στοιχείο που χρησιμοποιείται σε διάφορες περιοχές. Συνεπώς, δημιουργήθηκε το **ισόγλωσσο**, ή η **ισογλωσσική γραμμή**, κάτι που χρησιμοποιείται για να οριστούν και τα ιδιώματα που εντοπίζονται στη Δωδεκάνησο.

Από τον 14^ο αιώνα π.Χ., ο εθνογραφικός χαρακτήρας των νησιών της Δωδεκανήσου έχει διαμορφωθεί μέσα από την παράδοση, τη θρησκεία, τα έθιμα, τις μαρτυρίες συγγραφέων, αλλά και τους αγώνες των Δωδεκανησίων, ενώ τα τοπικά ιδιώματα, η «ντοπιολαλιά» που συναντά κανείς όταν επισκέπτεται το κάθε νησί, αποτελούν το στίγμα της πολιτιστικής του κληρονομιάς. Ο Τσοπανάκης, κατά τη μελέτη του για τα νησιώτικα ιδιώματα, παρατήρησε ότι *“η Ρόδος, η Κάρπαθος, η Χάλκη, η Τήλος, η Νίσυρος, η Κως, η Αστυπάλαια, η Ικαρία, το Καστελόριζο, η Κύπρος, κ.λπ. είναι τα πιο συντηρητικά νησιά στην περιοχή της ελληνικής διαλεκτολογίας. Όταν έρχεται κανείς σε επαφή με τις διαλέκτους και τα ιδιώματα αυτών των νησιών έχει την εντύπωση ότι μεταφέρεται πολλούς αιώνες πιο πίσω.”* (Τσοπανάκης, 1992:29).

Δωδεκανησιακά, λοιπόν, ονομάζουμε τα ιδιώματα που μιλιούνται στη Ρόδο, την Κάρπαθο, το Καστελόριζο, τη Χάλκη, την Κάσο, την Τήλο, τη Νίσυρο, τη Σύμη, την Κάλυμνο, την Πάτμο, την Αστυπάλαια, την Κω και τη Λέρο. Στο χώρο της Δωδεκανήσου, η διαλεκτική διαφοροποίηση έχει τις ρίζες της αρκετούς αιώνες πριν, γεγονός που γίνεται αντιληπτό ύστερα από μελέτη λογοτεχνικών κειμένων (κυρίως ποιημάτων) που γράφτηκαν κατά τον 14^ο αιώνα. Ο Browning (1991) μάς πληροφορεί σε ιστορικό επίπεδο πως *“τα Δωδεκάνησα για πολύ καιρό ήταν ένα είδος ουδέτερης γης ανάμεσα στο Βυζάντιο και τους Άραβες, και πιθανόν τότε καθιερώθηκαν και τα κύρια χαρακτηριστικά των ιδιωμάτων τους”*².

Αξιοπρόσεκτο είναι το γεγονός ότι ιδιώματα που εντοπίζονται σε μεγαλύτερα νησιά της Δωδεκανήσου, όπως στη Ρόδο και την Κω, παρουσιάζουν ομοιότητες με την κυπριακή και την κρητική διάλεκτο, αλλά και με ιδιώματα άλλων νησιών του Αιγαίου, όπως των Κυκλάδων. Για το λόγο

² Πηγή: www.menetes.org

αυτό, ο Trudgill (2003), ύστερα από μια εκτενή εξέταση της διαλεκτικής διαφοροποίησης της Ελληνικής, κατέταξε τα γλωσσικά ιδιώματα σε δύο κατηγορίες: στα νοτιοανατολικά, όπου εντάσσονται τα ιδιώματα της Ρόδου, της Καρπάθου, της Κω, της Κάσου, του Καστελόριζου, της Λέρου και της Πάτμου και στα ανατολικά, όπου εντάσσεται τα ιδιώματα της Σύμης, της Τήλου, της Νισύρου, της Καλύμνου και της Αστυπάλαιας³.

Παρόμοια κατάταξη αναφέρεται από τον Τριανταφυλλίδη, ο οποίος χωρίζει τα ιδιώματα των Δωδεκανησίων και μερικών άλλων νησιών του Αιγαίου, καθώς και της Κύπρου και της Μικρασίας, σε **ανατολικά** και **δυτικά**. Κριτήρια για την κατάταξη αυτή αποτέλεσαν ορισμένα γλωσσικά γνωρίσματα. Πιο συγκεκριμένα, στο χώρο της Δωδεκανήσου εντοπίζονται:

❧ η διατήρηση του τελικού ν, στα ονόματα ιδίως (π.χ. τον ουρανό, την μάνα, το γράμμα),

❧ η άρρινη προφορά του μπ (b), ντ (d), γκ (g), δηλαδή η εξαφάνιση του έρρινου μπρος από τα ηχηρά μπ (mb), ντ (nd), γκ (ng) (π.χ. κουβί, μαδαρίνι, αγαλιά, αντί κουμπί, μανταρίνι, αγκαλιά),

❧ η αλλαγή του χ μπρος στο ε, ι, σε παχύ σ ή απλό σ (π.χ. τρέχσει),

❧ η διατήρηση της συλλαβικής ή και της χρονικής αύξησης (π.χ. εδέ-νετε- δένατε, εδενόμαστε-δενόμαστε, ηλείφτηκε- αλείφτηκε) και τέλος

❧ η επίταξη της άτονης προσωπικής αντωνυμίας (π.χ. παρακαλώ σε, φέρνει μου) (Τριανταφυλλίδης, 1993).

Τα παραπάνω χαρακτηριστικά αποτελούν τα κύρια γνωρίσματα των νησιωτικών ιδιωμάτων και «επιβιώνουν» μέχρι σήμερα, κάτι που μπορεί ο καθένας να συμπεράνει, εάν επισκεφθεί τα νησιά της Δωδεκανήσου και ακούσει τους ντόπιους ομιλητές. Τα τελευταία χρόνια, όμως, παρατηρείται μια προοδευτική εξαφάνιση των γεωγραφικών ιδιωμάτων της ελληνικής γλώσσας, που λαμβάνει χώρα και στα νησιά του Αιγαίου. Οι σημαντικότεροι λόγοι, κατά τον Μπασλή (2005:43), είναι:

❧ η ραγδαία αστικοποίηση του πληθυσμού (κυρίως μετά το 1950),

❧ η επέκταση της υποχρεωτική εκπαίδευσης στο δευτεροβάθμιο σχολείο, και η συμμετοχή ενός αυξανόμενου αριθμού ατόμων στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, όπου χρησιμοποιείται εξ ολοκλήρου η κοινή νεοελληνική,

❧ το χαμηλό κοινωνικό κύρος των γεωγραφικών ιδιωμάτων,

❧ η διάδοση των ΜΜΕ, και

³ Πηγή: www.menetes.org

☞ η οικονομική ανάπτυξη που επιβάλλει τη χρήση της κοινής νεοελληνικής στην επικοινωνία.

Οι προαναφερθέντες λόγοι οδηγούν τον Έλληνα ομιλητή να ενστερνιστεί την πεποίθηση ότι κάθε ιδίωμα ή διάλεκτος είναι «φθαρμένοι» τύποι της ελληνικής γλώσσας και ακατάλληλοι να χρησιμοποιούνται, είτε στον προφορικό είτε στο γραπτό λόγο. Το φαινόμενο αυτό ονομάζεται **γλωσσική ανασφάλεια** και χαρακτηρίζει τα άτομα που έχουν χαμηλή αυτοεκτίμηση για την κοινωνική ομάδα από την οποία προέρχονται και για τη γλώσσα ή το ιδίωμα αυτής της ομάδας (Μπασλής, 2005:133).

Το ερώτημα, λοιπόν, που αναδύεται ύστερα από όλα αυτά είναι το εξής: Πώς ο σύγχρονος εκπαιδευτικός μπορεί να οδηγήσει το μαθητή να αγαπήσει τη γλωσσική παράδοση του τόπου του και να τη διατηρήσει; Και, κατ' επέκταση, πώς γίνεται να απαγκιστρωθεί από τις υπάρχουσες προκαταλήψεις και τα στερεότυπα που κυριαρχούν απέναντι στις διαλέκτους της μητρικής του γλώσσας;

Η Κούρτη-Καζούλλη (2016) ορίζει τρεις βασικές κατευθύνσεις για τη διδασκαλία των γλωσσών:

¶ τη δομική προσέγγιση, η οποία αντιλαμβάνεται τη γλώσσα ως ένα σύστημα δομικά συσχετιζόμενων στοιχείων που εξυπηρετούν την κωδικοποίηση του νοήματος,

¶ τη λειτουργική προσέγγιση, που αντιμετωπίζει τη γλώσσα ως ένα μέσο έκφρασης ή ολοκλήρωσης μιας ορισμένης λειτουργίας, και

¶ τη διαδραστική προσέγγιση, που κατανοεί τη γλώσσα ως ένα μέσο για τη δημιουργία και τη διατήρηση κοινωνικών σχέσεων.

Η τελευταία μπορεί να συνδεθεί με την κοινωνιοπολιτισμική θεωρία (Sociocultural theory), η οποία καθιερώθηκε από τον Vygotsky, σύμφωνα με την οποία πρέπει να δίνεται έμφαση σε αυθεντικά κείμενα της καθημερινότητας και να πραγματοποιείται λεκτική αλληλεπίδραση μεταξύ των μελών της κοινωνίας σε ένα συγκεκριμένο κοινωνικό και πολιτισμικό πλαίσιο που θα διαμορφώνεται (Κούρτη-Καζούλλη, 2016). Βάσει αυτής της θεωρίας, ένας εκπαιδευτικός μπορεί να χρησιμοποιήσει ως τρόπο διδασκαλίας τη διήγηση λαϊκών μύθων και παραμυθιών, ώστε να ενισχύσει το γλωσσικό ένστικτο των παιδιών. Η γνώση των παραδοσιακών εθίμων και η διδακτική τους εφαρμογή, σύμφωνα με τον Ματσαγγούρα (2003), ενισχύει το παιδαγωγικό κύρος, εφοδιάζει το μαθητή με βασικά πρότυπα σκέψης και ομιλίας,

συμβάλλει στην κοινωνικοποίησή του και στην ανάπτυξη του σεβασμού απέναντι στη γλωσσική διαφορετικότητα (Ματσαγγούρας, 2003).

Όσον αφορά το δωδεκανησιακό χώρο και τα δικά μας νησιώτικα ιδιώματα, το βιβλίο του Άγγλου φιλέλληνα R.M. Dawkins με τίτλο «45 Ιστορίες από τη Δωδεκάνησο» («Forty-Five Stories from the Dodekanese»), την επιμέλεια του οποίου είχε αναλάβει ο Κώος Ιάκωβος Ζαρράφτης, περιέχει παραμύθια και πλούσιο λαογραφικό υλικό, που, σύμφωνα με το συγγραφέα, αποτελούσαν ψυχαγωγικό μέσο για τη δωδεκανησιακή κοινωνία, ενώ περιέχουν ηθικά διδάγματα και διδακτικούς χαρακτήρες (Αλεξιάδης, 1985). Δεδομένου ότι, κατά τον Κριαρά (1984), *“όσο συστηματικότερα διδάσκεται η νεοελληνική λογοτεχνία στην παιδεία, τόσο περισσότερο εμπεδώνεται στο μαθητή το γνήσιο γλωσσικό αίσθημα”*, ο συγκεκριμένος λογοτεχνικός θησαυρός μπορεί να αξιοποιηθεί διδακτικά, ώστε τα παιδιά να έρθουν σε επαφή με τη νησιώτικη ζωή, τη λαογραφική πτυχή της και, φυσικά, τα δωδεκανησιακά ιδιώματα που είναι διάχυτα σε κάθε σελίδα του βιβλίου.

Η λαϊκή παράδοση, λοιπόν, στη μορφή γραπτών και προφορικών κειμένων, δύναται να καθοδηγήσει έμπρακτα το άτομο, από τη νεαρή του ηλικία, να αποκτήσει τη δική του ταυτότητα. Εντούτοις, από το μακρινό παρελθόν έως σήμερα, έχει διαπιστωμένα παρατηρηθεί ότι υφίσταται μια υπερκάλυψη των γεωγραφικών διαλέκτων από τις κοινωνιολέκτους, εφόσον πολλά τοπικά διαλεκτικά στοιχεία αποκτούν κοινωνικό νόημα όταν διατηρούνται στις κατώτερες κοινωνικές τάξεις και, συνεπώς, γίνονται δύσκολα ανεκτά από την πρότυπη και κυρίαρχη γλωσσική ποικιλία (Αρχάκης & Κονδύλη, 2011:65). Ο Μπασλής (2005:133), αναφερόμενος στην προκατάληψη που επικρατεί από την πλευρά πολλών εκπαιδευτικών, υποστηρίζει ότι ο διδάσκων κατά τη σύγχρονη εκπαιδευτική διαδικασία προσεγγίζει τις διαλέκτους με τρεις τρόπους:

1. Μέσω της εξάλειψης των διαλεκτικών στοιχείων, δηλαδή διορθώνοντας τους μαθητές όταν χρησιμοποιούν στοιχεία της δικής τους διαλέκτου. Πιο συγκεκριμένα, *“κάθε γλωσσικό στοιχείο που δεν ανήκει στη δημοτική, τη γλώσσα του σχολείου, σχολιάζεται και διορθώνεται. Από την άλλη μεριά, η κοινή γλώσσα παρουσιάζεται ως «ορθή» και «καλή», το γλωσσικό μοντέλο που όλοι οφείλουν να χρησιμοποιούν”* (Μπασλής, 2005:136).

2. Μέσω του διδαιλεκτισμού, δηλαδή επιτρέποντας τους μαθητές να χρησιμοποιούν τη δική τους διάλεκτο στο σπίτι, στην παρέα με τους φίλους τους και σε ορισμένες περιστάσεις στο σχολείο, ενώ παράλληλα πραγμα-

τοποιείται η διδασκαλία της κοινής νεοελληνικής. Κατά τον συγγραφέα, *“οφείλουμε τα δύο γλωσσικά ιδιώματα να τα μεταχειριζόμαστε ως ξεχωριστές οντότητες και να επισημαίνουμε τις όποιες διαφορές τους ως ένα ενδιαφέρον γλωσσικό χαρακτηριστικό”* (Μπασλής, 2005:137). Τέλος,

3. Μέσω της αναγνώρισης και εκτίμησης των διαλεκτικών διαφορών. Σε αυτήν την περίπτωση, και παρά το γεγονός ότι φαίνεται λίγο ουτοπική προσέγγιση, μπορεί να υλοποιηθεί μια παιδεία ανοχής στα σχολεία, μόνο εφόσον οι εκπαιδευτικοί είναι απαλλαγμένοι από γλωσσικές προκαταλήψεις και προάγοντας μια πολυπολιτισμική εκπαίδευση (Μπασλής, 2005:138).

Το πρόγραμμα σπουδών του 2011 της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης υπογραμμίζει την ανάγκη χρήσης και διδασκαλίας των νεοελληνικών διαλέκτων στο μάθημα της Γλώσσας και της Έκθεσης, ως μέσου διατήρησης της γλωσσικής κληρονομιάς (Τζακώστα & Μπετεινάκη, 2018). Με άλλα λόγια, δεν θα έπρεπε να αποκλειστούν από τη γλωσσική διδασκαλία κάποιες διαλεκτικές ή ιδιωματικές φράσεις που χρησιμοποιούνται κατά κόρον, με αποτέλεσμα η χρήση τους να έχει γενικευτεί. Ωστόσο, φαίνεται πως υπάρχει μια γενικότερη αμηχανία αναφορικά με τη θέση των κοινωνικών ή γεωγραφικών ποικιλιών στον εκπαιδευτικό χώρο, φαινόμενο που οδηγεί στον αυτόματο στιγματισμό τους. Πολλοί εκπαιδευτικοί δεν κάνουν καμία μνεία κατά τη διάρκεια του γλωσσικού μαθήματος στις διάφορες διαλέκτους της επίσημης γλώσσας, ώστε να δίνεται η ευκαιρία στους μαθητές να κατανοήσουν καλύτερα τη δομή αλλά και την ιστορία της.

Αν εξετάσουμε, όμως, αυτό που συμβαίνει από την άλλη πλευρά, με περισσότερη αισιοδοξία και δημιουργικότητα, θα αντιληφθούμε ότι *“η ύπαρξη αυτού του είδους γλωσσικής ποικιλίας μπορεί να αποτελέσει σημαντικό εργαλείο για την καλλιέργεια του κριτικού εγγραμματισμού, με την προϋπόθεση ότι η ποικιλία θα αποκτήσει τη φυσική της θέση στο πλαίσιο της παιδαγωγικής πρακτικής και ιδιαίτερα στο πλαίσιο της διδακτικής και της διδασκαλίας του γλωσσικού μαθήματος”* (Τσιπλάκου, 2007). Και χρησιμοποιώντας τον όρο του **κριτικού εγγραμματισμού**, όρου που αντιδιαστέλλεται με αυτόν του **αυτόνομου εγγραμματισμού**, εννοούμε τις κριτικές πολιτισμικές προσεγγίσεις που δίνουν έμφαση *“στην εγγενή ποικιλία των γλωσσικών πρακτικών και στους διάφορους τρόπους με τους οποίους η ποικιλία σχετίζεται με κοινωνικές και ιδεολογικές κατηγορίες”* (Τσιπλάκου, 2007).

Ο κριτικός εγγραμματισμός προϋποθέτει:

℞ Την αναγνώριση της γλωσσικής ποικιλίας και την αποτελεσματική χρήση διαλέκτων κι επιπέδων ύφους (registers),

℞ Την αναγνώριση της εναλλαγής κωδίκων (codeswitching),

℞ Την αναγνώριση των διαγλωσσών (Interlanguages), και

℞ Τη γνώση διαφορετικών γλωσσών αλλά και υβριδικών διαπολιτισμικών λόγων (discourses) (Cope & Kalantzis, 2000 στο Τσιπλάκου, 2007).

Στην περίπτωση, δηλαδή, που ένας μαθητής φοιτά σε κάποιο σχολείο της Αθήνας, αλλά κατάγεται από τη Σύμη και χρησιμοποιεί το τοπικό ιδίωμα του νησιού του, ο εκπαιδευτικός θα πρέπει να βρίσκεται στη θέση να αναγνωρίζει τις λέξεις και τη σημασία τους, και να τις εξετάζει μέσω μιας συγκριτικής και κριτικής διάστασης, μεταφέροντας αυτήν την ικανότητα στον μαθητή. Αυτή η μορφή αλληλεπίδρασης στο σχολικό περιβάλλον αποτελεί όχημα για την ανάπτυξη των γνωστικών και μεταγνωστικών δομών του μαθητή, αλλά και για την ενίσχυση της προσωπικής του ταυτότητας.

Η διαφορετική οργάνωση και λειτουργία της τάξης που θα ενθαρρύνει τους μαθητές να επικοινωνήσουν μεταξύ τους ή με τον εκπαιδευτικό τους αυθόρμητα κι ελεύθερα βασίζεται στην **επικοινωνιακή προσέγγιση** (Χαραλαμπίδης, 2000). Η εξεταζόμενη προσέγγιση επιδιώκει την εξοικείωση με τη λειτουργική κι επικοινωνιακή διδασκαλία της γλώσσας, γι' αυτό «προωθεί» δραστηριότητες βασισμένες σε προφορικά και γραπτά κείμενα. Μέσα από τις δραστηριότητες αυτές, όπως αναφέρθηκε και προηγουμένως, ο εκπαιδευτικός επιδιώκει την ενεργητική συμμετοχή των μαθητών, τη δημιουργία επικοινωνιακών συνθηκών και τη διαμόρφωση ενός φυσικού πλαισίου μάθησης (Χαραλαμπίδης, 2000).

Σε συγκεκριμένες περιπτώσεις όπου επιτυγχάνεται η συστηματική αξιοποίηση της γλωσσικής ποικιλίας στην εκπαίδευση, λαμβάνονται, σύμφωνα με τη Τσιπλάκου (2007), οι εξής τρεις διαστάσεις:

¶ Η χρήση των διαλέκτων με σκοπό την κατάκτηση του αλφαριθμητισμού και του εγγραμματοτισμού,

¶ Έρευνες πάνω στη χρήση διαλέκτων και ποικιλιών από τις μαθητρίες και τους μαθητές στο πλαίσιο του σχολείου και

¶ Απόπειρες τοποθέτησης των μαθητριών και των μαθητών στη θέση των ερευνητών της γλωσσικής ποικιλίας, με σκοπό την καλλιέργεια θετικών στάσεων απέναντι σε αυτήν.

Ύστερα από την εξέταση του θέματος της γλωσσικής διαφοροποίησης στο σχολείο, θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει πως συμπεραίνονται ορισμένες αρχές-λύσεις:

☒ Τα παιδιά πρέπει να αντιληφθούν ότι η κοινωνία που ζουν, από κοινωνιογλωσσική άποψη, είναι δομημένη ως ένας **πολυδιάστατος χώρος**. Η αντίληψη αυτή, όμως, πρέπει να υιοθετηθεί αρχικά από τους ίδιους τους γονείς και τους εκπαιδευτικούς, οι οποίοι ανήκουν στην ομάδα των ατόμων που θεωρούν ότι ο διαλεκτικός λόγος συνιστά στρέβλωση της ελληνικής γλώσσας, δίχως να είναι.

☒ Το σχολείο οφείλει να αντιμετωπίζει τους μαθητές **ως είναι**, κι όχι όπως θα ήθελε να είναι (Μπασλής, 2005:139). Ιδιαίτερα στα Δωδεκάνησα, όπου πολλά ιδιώματα επιβιώνουν μέχρι σήμερα, οι εκπαιδευτικοί θα πρέπει να δημιουργούν μέσα κι έξω από την τάξη ένα οικείο περιβάλλον για όλους τους μαθητές, όπου η γλώσσα του καθηνός θα είναι σεβαστή.

☒ Η γλώσσα δεν αποτελεί απλά ένα όργανο επικοινωνίας, αλλά ένα **σύμβολο ταυτότητας**. Αυτό πρέπει να υιοθετείται από τα παιδιά μέσα από κατάλληλες εκπαιδευτικές μεθόδους, ώστε να γίνεται κατανοητή η σημασία της διατήρησης της λαϊκής παράδοσης του τόπου τους.

Ολοκληρώνοντας, θα δανειστώ τα λόγια του καθηγητή και συγγραφέα Αντώνη Παυλίδη, όταν ρωτήθηκε εάν θα πρέπει να διδάσκονται οι διάλεκτοι στα σχολεία, ο οποίος αποκρίθηκε καταφατικά, δικαιολογώντας την απάντησή του ως εξής: «γιατί οι διάλεκτοι, όπως λένε οι ειδικοί, είναι τα μικρά ποταμάκια που τροφοδοτούν και ενισχύουν το μεγάλο ποτάμι, που είναι η μητρική μας γλώσσα. Αν οι παραπόταμοι στερέψουν, θα φτωχύνει μαζί τους και το μεγάλο ποτάμι».

Βιβλιογραφία

- Αλεξιάδης, Μ.Α. (1985). Ο Richard M. Dawkins και η δωδεκανησιακή λαογραφία. *Επιστημονική επετηρίδα του τμήματος Ιστορία και Αρχαιολογία της φιλοσοφικής σχολής του πανεπιστημίου Ιωαννίνων*. 14 (1), 9-28.
- Αρχάκης, Α. & Κονδύλη, Μ. (2011). *Εισαγωγή σε ζητήματα κοινωνιογλωσσολογίας*. Αθήνα: Νήσος.
- Κούρτη-Καζούλλη, Β. (2016). Τεχνολογικά υποβοηθούμενη γλωσσική εκμάθηση: Εφαρμογές στην Ελλάδα. [κεφάλαιο συγγράμματος]. Στο: Σκούρτου, Ε., Κούρτη-Καζούλλη, Β., Σελλά-Μαζή, Ε., Χατζηδάκη, Α., Ανδρούσου, Α., Ρεβυθιάδου, Α. & Τσοκαλίδου, Π. (2016). *Διγλωσσία & Διδασκαλία της Ελληνικής ως Δεύτερης Γλώσσας*. [ηλεκτρ. Βιβλίο]. Αθήνα: Σύνδεσμος Ελληνικών Ακαδημαϊκών Βιβλιοθηκών. Κεφ. 7. Διαθέσιμο στο: <http://hdl.handle.net/11419/6352/>

- Κριαράς, Ε. (1984). *Η σημερινή μας γλώσσα. Μελετήματα και άρθρα*. Αθήνα: Μαλλιάρης Παιδεία.
- Ματσαγγούρας, Η. Γ. (2003). *Η σχολική τάξη. Χώρος- Ομάδα- Πειθαρχία- Μέθοδος*. Αθήνα: Εκδόσεις Γρηγόρη.
- Μπασλής, Γ. (2005). *Κοινωνιογλωσσολογία*. Αθήνα: Γρηγόρης.
- Σκανδαλίδης, Μ. (2012). *Αγαιοπελαγίτικα- Γλωσσοϊστορικά μελετήματα. Δωδεκάνησα -Κυκλάδες-Εύβοια-Κρήτη-Κύπρος (τα διάσπαρτα)*. Αθήνα: Εκδόσεις Βερέττας.
- Τζακώστα, Μ. & Μπετεινάκη, Ε. (2018). «Κουλαντρίζοντας τις διαλέκτους στο σχολειό»: Η κρητική διάλεκτος ως εργαλείο γλωσσικής διδασκαλίας στην πρωτοβάθμια εκπαίδευση. URL: <https://www.epublicacoes.uerj.br/index.php/ellinikovlemma/article/view/36413> (τελευταία πρόσβαση: 17/06/2019)
- Τριανταφυλλίδης, Μ. (1993). Νεοελληνική γραμματική: Ιστορική εισαγωγή. *Άπαντα*. Τόμος 3 (62-68). Θεσσαλονίκη: Ινστιτούτο Νεοελληνικών Σπουδών.
- Τσιπλάκου, Σ. (2007). *Γλωσσική ποικιλία και κριτικός εγγραμματισμός: Συσχετισμοί και παιδαγωγικές προεκτάσεις*. Ματσαγγούρας, Η. Γ. (επιμ.) *Σχολικός εγγραμματισμός: Λειτουργικός, Κριτικός και Επιστημονικός*. Αθήνα: Γρηγόρης, 466-511.
- Τσοπανάκης, Α. Γ. (1992). *Ροδιακά Γλωσσοϊστορικά Μελετήματα*. Εκδόσεις δημόσιας βιβλιοθήκης Ρόδου.
- Χαραλαμπόπουλος, Α. (2000). Η στροφή προς την επικοινωνιακή προσέγγιση για τη διδασκαλία της ελληνικής γλώσσας στη δευτεροβάθμια εκπαίδευση. *Γλωσσικός υπολογιστής*. <http://www.komvos.edu.gr/periodiko/default.htm> (τελευταία πρόσβαση: 17/06/2019).

Διαδικτυακές πηγές
<http://www.in2life.gr/>
<http://www.menetes.org/>

ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ
αρχαιολόγος
Εφορεία Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου

**ΙΣΤΟΡΙΚΗ ΤΕΚΜΗΡΙΩΣΗ ΤΩΝ ΣΥΝΟΙΚΙΩΝ ΤΗΣ
ΜΕΣΑΙΩΝΙΚΗΣ ΠΟΛΗΣ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ
ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ**

Η ιστορική τεκμηρίωση των συνοικιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας¹ αποτελεί ένα ενδιαφέρον πεδίο έρευνας, ικανό να αναδείξει λιγότερο προβλεβημένες πτυχές της ιστορίας της πόλης. Από την αποδελτίωση που πραγματοποιήθηκε στα 2.432 καταγεγραμμένα ακίνητα του μεσαιωνικού οικισμού (**εικ. 1**), στάθηκε δυνατό να προσδιοριστούν τα γεωγραφικά όρια και τα ονόματα των συνοικιών του, όπως αυτά προέκυψαν κυρίως από τις εργασίες κτηματογράφησης της περιόδου 1922-1930². Εντοπίστηκαν έτσι ονόματα οδών και πλατειών που δεν διασώζονται παρά μόνο στην ιστορική μνήμη, καθώς το σύγχρονο ονοματολογικό της πόλης ανάγεται στην περίοδο μετά την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου και την ενσωμάτωσή της στον εθνικό κορμό. Συνολικά τεκμηριώθηκε η ύπαρξη είκοσι δύο συνοικιών (**εικ. 2**) που απλώνονταν στο εσωτερικό της τειχισμένης πόλης, στο θαλάσσιο μέτωπο κατά μήκος της σημερινής ακτής Σαχτούρη, το εμπορικό λιμάνι και το μόλο των μύλων, και έφεραν τα ονόματα: *Giami Chebir, Hanzadè, Enderum, Suleimaniè, Mercato, Hamzà ή Hanzà Bey, Tachegì, Sicchinti', Cadi Megit, Demirli', Cavacli', Ebreo, Dolapli', Ibraim Pascia', Pialetin, Alemnach ή Olemnach, Abdul Gelil, Bab - Mestut, Regeb Pascia', Hudai, Cismegi'* και *Ihl - Mihrap*.³

Η πρώτη συνοικία που αναφέρεται στο ιταλικό κτηματολόγιο είναι η συνοικία *Giami Chebir* (**εικ. 3**), του Μεγάλου δηλ. Τζαμιού, καθώς η αραβική λέξη *kebir* δηλώνει το Μεγάλο, το Υπέρτατο⁴. Η συνοικία βρισκόταν

¹ Για την περίοδο της ιταλοκρατίας στο νησί βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 527-581, Τσιρπανλής 1998 και Δοντάς 2012.

² Οι εργασίες καταγραφής διήρκεσαν από το 1922 έως το 1926 και η οριστικοποίηση των εγγραφών στο κτηματολόγιο από το 1926 έως το 1930. Για την κατάρτιση του κτηματολογίου της περιόδου της ιταλοκρατίας βλ. Θεοδωρόπουλου 1981, 69-176 και 375-416.

³ Για τις ονομασίες των τζαμιών και των εκκλησιών του οικισμού βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 372-375, 384-385, 421 και 507-509. Επίσης Κόλλιας 2007, τόμ. Α', 283-297 και τόμ. Β', πίν. 264-276.

⁴ Βλ. <https://educalingo.com/it/dic-tr/kebir>

στο βόρειο τμήμα του οικισμού και περιελάμβανε πενήντα ακίνητα, τα οποία αναπτύσσονταν στον χώρο μεταξύ των μεσαιωνικών τειχών, του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου και των σημερινών οδών Ορφέως, Παναιτίου, Ποσειδωνίου, Ιπάρχου, Χάρητος και Θεοφιλίσκου.⁵ Εξέχουσα θέση στην περιοχή κατείχε το *Μεγάλο Τζαμί*, ο άλλοτε κραταιός, κοινοβιακός ναός του Αγ. Ιωάννη των Ιπποτών⁶, που αμέσως μετά την άλωση της πόλης από τους Τούρκους, το 1523, μετατράπηκε σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας. Ο ναός ανατινάχθηκε το 1856, όταν εξερράγη από κεραυνό η πυρίτιδα που είχε αποθηκευτεί στο εσωτερικό του, και στη θέση του κτίστηκε, το 1876, το τουρκικό σχολείο, ένα διώροφο αρχικά κτίσμα, που καταστράφηκε στη συνέχεια από πυρκαγιά ή σεισμό, για να αντικατασταθεί, το 1898, από ένα νεοκλασικού ρυθμού και μεγαλύτερο σε μέγεθος, ισόγειο κτίριο⁷. Η συντριπτική πλειοψηφία των ακινήτων της περιοχής είχε χρήση οικιστική, ενώ λιγιστά ήταν εκείνα που είχαν εμπορικές⁸, αγροτικές ή μικτές χρήσεις¹⁰. Εξαιρέση αποτελούσαν το συγκρότημα του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου¹¹, που κατά την περίοδο κατάρτισης του ιταλικού κτηματολογίου είχε καταγραφεί ως χώρος φυλακών, κι ένα διώροφο, νεοκλασικό κτίσμα στην οδό Θεοφιλίσκου, κτισμένο το 1907 πάνω σε βυζαντινό πύργο του νότιου τείχους του Κολλάκιου¹². Το κτίριο είχε κτιστεί επί

⁵ Πρόκειται για τις KM IV-2, 3, 5, 6, 9-12, 12A, 12B, 12C, 13-15, 15A, 17, 18, 178-181, 183, 185, 190-202, 217-220, 220A, 221-228 και 326. Η KM IV-201 βρίσκεται στο όριο με την όμορη, προς τα ανατολικά, συνοικία *Hanzadè* και η KM IV-326 μεταξύ της συνοικίας *Giami Chebir* και της όμορης, προς τα νότια, συνοικίας της Αγοράς.

⁶ Βλ. Κόλλιας 2007 τόμ. Α', 284. Επίσης Ντέλλας 2007, τόμ. Α', 370-395, τόμ. Β' πίν. 325- 354.

⁷ Πρόκειται για την KM IV- 228. Σε φωτογραφία των ετών 1850-1912 αποτυπώνεται το κτίριο του σχολείου Σουλεϊμανιέ πριν την καταστροφή του. Βλ. Δοντάς 2012, 55. Για την αποκατάσταση του κτιρίου βλ. Αρχαιολογικά Έργα 2013, 168-169.

⁸ Πρόκειται για την KM IV- 220.

⁹ Η KM IV- 12C είχε καταγραφεί ως στάβλος, ενώ η KM IV- 220A ως λαχανόκηπος.

¹⁰ KM IV- 18.

¹¹ KM IV- 6. Για το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου βλ. Μανούσου- Ντέλλα – Γ. Ντέλλας 2004, τόμ. Β', σ. 237-264. Επίσης Κόλλιας 2003 και Κόλλιας 1994. Για το σύγχρονο αναστηλωτικό έργο του ευρύτερου συγκροτήματος βλ. Αρχαιολογικά Έργα 2013, 148-151 και 152-153. Επίσης Μεσαιωνική Πόλη 2017, 63-93 και Μεσαιωνική Πόλη 2008, 161-187.

¹² Βλ. Κόλλιας 1992, 81-108.

Σουλτάνου *Αμπντούλ Χαμίτ Β'* (1876-1909) και λειτουργούσε ως οθωμανικό δικαστήριο και κατοικία του Καδή¹³.

Ανατολικότερα της συνοικίας *Giami Chebir*, κατά μήκος της ιστορικής οδού των Ιπποτών και των μικρότερων οδών Λάχητος, Χάρητος, Ιπάρχου και Θεοφιλόσκου, απλωνόταν η συνοικία *Hanzadè* (εικ. 4), το όνομα της οποίας οφειλόταν στο ομώνυμο τζαμί (*Xan - Zanτέ*) που βρισκόταν στην οδό των Ιπποτών και είχε προκύψει από τη μετατροπή σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, της παλαιότερης, μεσαιωνικής εκκλησίας της Αγ. Τριάδας.¹⁴ Στην περιοχή είχαν καταγραφεί συνολικά ενενήντα δύο ακίνητα¹⁵, η πλειοψηφία των οποίων είχε χρήση οικιστική, ενώ δεν έλειπαν και εκείνα που είχαν εμπορικές¹⁶, αγροτικές¹⁷, επισιτιστικές¹⁸ ή μικτές χρήσεις.¹⁹ Μεταξύ τους συγκαταλέγονταν το κατάλυμα της Γλώσσας της Ιταλίας²⁰, το Νοσοκομείο των Ιπποτών²¹ και το εργοστάσιο ζυμαρικών της εταιρείας *Cirasole & C.*²², στην οδό Λάχητος. Από τα απογραφικά δελτία δεκατεσσάρων οικοδομικών μερίδων της συνοικίας, προέκυψε η αναφορά στην ιστορική οδό των Ιπποτών²³ και στην οδό *Zizin*²⁴, με την τελευταία να παραπέμπει στη θολωτή οδό, πάνω από την οποία εκτεινόταν το μνημειακό συγκρότημα της περιόδου της υπο-

¹³ ΚΜ IV- 225. Βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 61-64.

¹⁴ ΚΜ IV- 36. Βλ. Καρούζου 1973, 67-68.

¹⁵ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 19, 20, 22, 24, 26-33, 35-37, 39-41, 44-46, 65, 73, 75-77, 90-94, 127-131, 133-135, 148-170, 173-177, 182, 186-189, 201, 203-216 και 355-359. Η ΚΜ IV- 201 έχει καταγραφεί στο όριο μεταξύ της συνοικίας *Hanzadè* και της όμορης, στα δυτικά, συνοικίας *Giami Chebir*.

¹⁶ ΚΜ IV- 94, 128, 129 και 152.

¹⁷ Οι ΚΜ IV- 65 και 155 είχαν χρήση οπωρώνα, ενώ η ΚΜ IV- 40 είχε χρήση στάβλου.

¹⁸ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 163, που είχε χρήση εστιατορίου.

¹⁹ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 77 και 134, που είχαν εμπορική και οικιστική χρήση.

²⁰ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 90. Βλ. Κόλλιας 2003, 130, εικ. 107.

²¹ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 127. Βλ. Καρασάββα- Τσιλιγγίρη 2007, τόμ. Α', 322-330, Κωνσταντινόπουλου 1977 και Κόλλιας 2003, 120-126, εικ. 99-103.

²² Πρόκειται για την ΚΜ IV- 133. Βλ. ΑΔ 44 (1989) Χρονικά, 510, ΑΔ 45 (1990) Χρονικά, 507-510, ΑΔ 46 (1991) Χρονικά, 502. Επίσης Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος 2000, τόμ. Β', 375-386.

²³ Η οδός Ιπποτών αναφέρεται στην καταγραφή των ΚΜ IV- 19, 20, 26, 27, 35, 73, 75, 90, 92, 93, 127, 168, 204 και 215.

²⁴ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 44 και 355- 359.

τοκρατίας, γνωστό ως *οικία Τζεμ ή Τζιτζίμ*. Σύμφωνα δε, με μαρτυρίες της περιόδου της τουρκοκρατίας, η οδός αυτή συνέχιζε προς τα βόρεια του οικισμού και μετατρεπόταν σε στενό οφιοειδές σοκάκι, ελισσόμενο ανάμεσα σε πυκνοδομημένες κατοικίες²⁵. Στο ιταλικό κτηματολόγιο η οδός *Zizin* αναφέρεται σε έξι οικοδομικές μερίδες²⁶, με την πορεία της να τεκμηριώνεται μέχρι τη σημερινή οδό Θεοφιλίσκου και τμήμα της οδού Παναιτίου.

Δυτικότερα της συνοικίας *Hanzadè* απλωνόταν η συνοικία *Enderum* (εικ. 5), που όφειλε το όνομά της στο *Enderum* ή *Canduri* τζαμί²⁷, το οποίο είχε προκύψει από τη μετατροπή του σταυροειδούς εγγεγραμμένου ναού της Παναγίας του Κάστρου, της βυζαντινής αρχικά, και μετέπειτα λατινικής μητρόπολης της Ρόδου, σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, με την προσθήκη μιναρέ και προστώου²⁸, προσθήκες που καθαιρέθηκαν κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας. Η συνοικία εκτεινόταν στο βορειοανατολικό τμήμα της πόλης, στην περιοχή μεταξύ του μεσαιωνικού τείχους και των σημερινών πλατειών Σύμης, Αργυροκάστρου και Μεγάλου Αλεξάνδρου, και περιελάμβανε συνολικά σαράντα τέσσερα ακίνητα.²⁹ Ανάμεσά τους μνημονεύονταν το κατάλυμα της Ωβέρνης³⁰, το Αρχαιολογικό Ινστιτούτο *Fert*, η Τράπεζα της Σικελίας,³¹ ο κεντρικός Ηλεκτρικός Σταθμός³², δύο καταστήματα³³, τρεις αποθήκες³⁴, δύο γραφεία³⁵, ένας σπωρώνας³⁶, δύο αυλές με πηγάδια³⁷ και δύο κτίρια με μικτές

²⁵ Βλ. Γεωργαλλή 2012, 298-330, εικ. 1-30 και Γεωργαλλή- Βαρδέλλη 2007, τόμ. Α', 120-128 και τόμ. Β', πίν. 119-132.

²⁶ ΚΜ IV- 44 και ΚΜ IV 355- 359.

²⁷ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 104.

²⁸ Βλ. Δοντάς 2012, 90, Κάππας 2007, τόμ. Α', 341-352 και τόμ. Β', πίν. 305, 308 α-γ και 309β. Επίσης, Αρχαιολογικά Έργα 2013, 164-167.

²⁹ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 43, 53-55, 57-60, 62, 63, 66, 67Α, 68-72, 78-80, 82, 84, 85Α, 86, 87Α, 89, 95-103, 103Α, 104, 525ΑΑ, 1177, 1179Α, 2424ΑΒ και 2425. Η εγγραφή της ΚΜ IV- 525ΑΑ αφορά πράξη του έτους 1961.

³⁰ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 101. Για το αναστηλωτικό έργο των Ιταλών στα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, βλ. Santoro 1996, 211-250 και Κόλλι-ακ 2003, 128, εικ. 105.

³¹ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 89. Για τις τράπεζες που λειτουργούσαν κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας στο νησί βλ. Τσιρπανλής 1998, 197-200.

³² ΚΜ IV- 100.

³³ ΚΜ IV- 71 και 99.

³⁴ ΚΜ IV- 86, 98 και 2425.

³⁵ ΚΜ IV- 87Α και 103Α.

εμπορικές και οικιστικές χρήσεις³⁸. Από τα απογραφικά δελτία των ακινήτων που βρίσκονταν πλησίον της σημερινής πύλης Ελευθερίας και της μικρής πλατείας που διαμορφώνεται μεταξύ του καταλύματος της Ωβέρνης και της εκκλησίας της Παναγίας του Κάστρου, αναδείχθηκαν τόσο το παλαιότερο, ιταλικό όνομα της πύλης, της *Porta Nuova*, που διανοίχθηκε το 1924 για να συνδέσει τη μεσαιωνική με τη νέα πόλη της Ρόδου όσο και εκείνο της πλατείας του Λιονταριού, της *Piazza del Leone*. Η τελευταία είχε πάρει το όνομά της από ένα μνημειώδες επιτύμβιο σήμα της ελληνιστικής νεκρόπολης της Ρόδου, λαξευμένο σε λάρτιο λίθο με τη μορφή λέοντα, το οποίο είχε τοποθετηθεί για διακοσμητικούς λόγους στην είσοδο του χώρου, και σήμερα βρίσκεται στην αυλή του Αρχαιολογικού Μουσείου της πόλης³⁹.

Στο βορειοδυτικό άκρο του οικισμού, στην περιοχή που απλώνεται ανάμεσα στα μεσαιωνικά τείχη και τις οδούς Ορφέως, Ιεροκλέους, Μενάνδρου, Απολλωνίων, Εμμανουήλ Κουντή, Τιμοκρέοντος, Ιπποδάμου και Παναϊτίου, βρισκόταν η συνοικία *Suleimaniè* (εικ. 6), στην οποία είχαν καταχωρηθεί συνολικά εκατόν τέσσερα ακίνητα.⁴⁰, τα περισσότερα από τα οποία είχαν χρήση οικιστική. Εξαιρέση αποτελούσαν το τουρκικό σχολείο⁴¹ και το επιβλητικό τέμενος του Σουλεϊμάν του Μεγαλοπρεπή, το οποίο, εκτός από το ανακαινισμένο, το 1808, τζαμί του 16^{ου} αιώνα⁴², διέθετε συσσίτιο, ιεροσπουδαστήριο,

³⁶ KM IV- 85A.

³⁷ KM IV- 1177 και 1179 A. Βρίσκονταν στην πλατεία του καταλύματος της Ωβέρνης και του Ηλεκτρικού Σταθμού.

³⁸ KM IV- 103 και 2424AB.

³⁹ Βλ. Καρούζου 1973, 61, Κόλλιας 1994, 62, εικ. 25 και Κωνσταντινόπουλου 1977, 9-10, εικ. 4.

⁴⁰ Πρόκειται για τις KM IV 229- 254, 254A, 255-262, 264-266, 268-288, 290-305, 315-322, 322A, 323-325, 682, 683, 688-691, 693-694, 695A, 696, 698-701, 1174, 1175 και 1176. Οι δύο τελευταίες αφορούσαν ακίνητα που βρίσκονταν πλησίον ή κάτω από την πύλη *d' Amboise* και το ιατρείο της φρουράς (*infermeria presidiaria*), ενώ η KM IV- 322A αποτελεί εγγραφή του έτους 1965.

⁴¹ Πρόκειται για την KM IV- 229.

⁴² Πρόκειται για την KM IV- 231. Για τα κτίρια της εποχής της τουρκοκρατίας στη Ρόδο, βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 507-515. Για το αναστηλωτικό έργο στα οθωμανικά μνημεία της Ρόδου βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2017, 50-60, με ιδιαίτερη αναφορά στο τέμενος του Σουλεϊμάν στις σ. 56-57. Για το τζαμί του Σουλεϊμάν βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 17-27 και Μεσαιωνική Πόλη 2001, 68 και 122-123. Επίσης βλ. Βογιατζής 2007, τόμ. Α' 396-406 και τόμ. Β' πίν. 355-362.

την περίφημη βιβλιοθήκη του *Αχμέτ Χαφούζ*⁴³, κτισμένη το 1794, και τον πύργο του Ρολογιού⁴⁴, κατασκευασμένο το 1852 πάνω στον ερειπωμένο πύργο του Κολλάκιου, γνωστό από την περίοδο της ιπποτοκρατίας ως πύργο της *Guardia*⁴⁵. Στην περιοχή είχαν καταγραφεί επίσης το *Saari - Celebi* τζαμί⁴⁶ στη σημερινή οδό Μενάνδρου, που είχε προκύψει από τη μετατροπή της παλαιότερης, μικρής εκκλησίας, σχήματος ελεύθερου σταυρού, του Αγ. Μάρκου⁴⁷ σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, το *Χουρμαλί μεδρεσέ*⁴⁸ στην οδό Απολλωνίων, που δεν ήταν άλλο από το μοναστηριακό συγκρότημα του Αγ. Γεωργίου του 14^{ου} ή των αρχών του 15^{ου} αι., το οποίο είχε μετατραπεί σε οθωμανικό ιεροδιδασκαλείο και τέλος, το σχολείο των Θηλέων⁴⁹, το οποίο στεγαζόταν στα κελιά της ανατολικής πτέρυγας του προαναφερόμενου μεδρεσέ. Μεταξύ των ακινήτων της συνοικίας συγκαταλέγονταν επίσης πέντε αποθήκες⁵⁰, δύο εμπορικά καταστήματα⁵¹ και δύο ακίνητα με αγροτική χρήση⁵². Επιμέρους πληροφορίες που είχαν καταγραφεί στα απογραφικά δελτία έξι οικοδομικών μερίδων της περιοχής, έφεραν στο φως τα παλαιότερα ονόματα μιας πλατείας και δύο οδών της συνοικίας *Suleimaniè*. Πρόκειται για την πλατεία του Σουλεϊμάν (*piazza di Solimano*) και τις οδούς *Jacopo da Canelli* και *Pietro dal Ponte*. Το όνομα και η θέση της πρώτης αναδείχθηκαν από την αποδελτίωση μιας οικοδομικής μερίδας επί της σημερινής οδού Ορφέως⁵³. Αντίστοιχα, η οδός *Jacopo da Canelli* αναγραφόταν στο απογραφικό δελτίο δύο οικοδομικών μερίδων στο τέρμα της σημερινής οδού Ιεροκλέ-

⁴³ Πρόκειται για την KM IV-688 Βλ. Καρούζου 1973, 73, Barnes 2017, 963- 1043, του ίδιου 2014, 333-390, του ίδιου 2007, τόμ. Α', 298-307 και τόμ. Β', πίν. 277-281.

⁴⁴ Πρόκειται για την KM IV- 230. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 423-424.

⁴⁵ Κόλλιας 1992, 84-90 και εικ. 2-3.

⁴⁶ Πρόκειται για την KM IV- 258. Οι Χρ. Παπαχριστοδούλου και Χρ. Καρούζος αναφέρουν το τζαμί ως *Σαντρί Τσελεμπί*. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 508 και Καρούζου 1973, 74.

⁴⁷ Βλ. Ντέλλας, Βλησίδης, Ζερλέντης 1997, τόμ. 4, 530-553.

⁴⁸ KM IV- 277. Βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 37- 43.

⁴⁹ KM IV- 261.

⁵⁰ KM IV- 233, 282, 1174-1176. Από αυτές η KM IV- 282 είχε καταγραφεί ως αποθήκη πετρελαίου.

⁵¹ KM IV- 234, 235.

⁵² Πρόκειται για την KM IV- 287, που είχε καταγραφεί ως στάβλος με λαχανόκηπο και την KM IV- 290, που είχε χρήση λαχανόκηπου.

⁵³ Πρόκειται για την KM IV- 264.

ους⁵⁴, ενώ η αναφορά στην οδό του Μεγ. Μαγίστρου *Pietro dal Ponte* (1534-1535), στοιχειοθετήθηκε από την αποδελτίωση τριών οικοδομικών μερίδων⁵⁵ στην οδό Απολλωνίου, στο ύψος του προμαχώνα του Αγ. Γεωργίου⁵⁶.

Ανατολικά της συνοικίας *Suleimaniè*, στο κέντρο σχεδόν του οικισμού, και κατά μήκος των σημερινών οδών Σωκράτους, Θεοφιλίσκου, Λάχητος, Πολυδώρου, Αγησάνδρου, Απελλού, Πρωτογένους, Αριστομένου, Αιόλου, Ευριπίδου, Μιλτιάδου, Πλάτωνος, Δημοκρίτου, Θεμιστοκλέους, Λυσίππου, Μίνωος, Αριστοτέλους και Κωνσταντίνου Ροδίου, χωροθετούνταν μια από τις πλέον εκτεταμένες συνοικίες της πόλης, η συνοικία της Αγοράς, το λεγόμενο *quartiere Mercato* (εικ. 7). Εντός των ορίων της, που εκτεινόταν και εξωτερικά της μεσαιωνικής οχύρωσης, στους ιπποτικούς θόλους απέναντι από το εμπορικό λιμάνι και στα κτίρια κατά μήκος του θαλάσσιου μετώπου, στη σημερινή ακτή Σαχτούρη και την περιοχή της Κολώνας⁵⁷, είχαν καταχωρηθεί εξακόσια⁵⁸ ως επί το πλείστον καταστήματα, εργαστήρια,

⁵⁴ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 246 και 248.

⁵⁵ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 276-, 278 και 279.

⁵⁶ Για την μεν ταυτότητα του *Jacopo da Canelli*, δεν εντοπίστηκε κανένα άλλο στοιχείο, πλην της καταγωγής του από την ομώνυμη κοινότητα της επαρχίας *Asti*, στο *Piemonte* της Ιταλίας. Για τον δε, *Pietro dal Ponte*, που καταγόταν επίσης από το *Asti*, γνωρίζουμε ότι αφίχθηκε στη Ρόδο το 1503, οπότε και χρίστηκε κυβερνήτης του πύργου και του φρουρίου του Αγ. Νικολάου. Αφού πήρε τον τίτλο του αρχιοικονόμου του Τάγματος, έγινε κυβερνήτης στο νησί της Κω, όπου και παρέμεινε μέχρι το 1534, οπότε και διαδέχθηκε τον Μεγάλο Μάγιστρο *Philippe Villiers de l'Isle – Adam*. Πέθανε τον Νοέμβριο του 1535 και τάφηκε στην *Capella di Nostra Signora della Vittoria*, στο φρούριο του *Sant' Angelo*, στο *Birgu* της Μάλτας, ενώ τα οστά του μεταφέρθηκαν αργότερα στην κρύπτη της *Concattedrale* του *San Giovanni*, στη Βαλέττα. Βλ. https://it.wikipedia.org/wiki/Piero_de_Ponte

⁵⁷ Κατεδαφίστηκαν κατά τις εκκαθαρίσεις που πραγματοποιήθηκαν την περίοδο της ιταλοκρατίας.

⁵⁸ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 15-107, 107A, 108-126, 136-147, 147A, 147B, 326-330, 330A, 331-334, 334A, 334B, 335-339, 339A, 339B, 340-368, 368 *subalterno I*, 369-385, 385A, 385B, 386-402, 402 *subalterno I*, 403, 405-411, 411-412, 411A, 413-449, 451-453, 456, 458-510, 510A, 511-525, 525A, 525B, 526-529, 531, 532, 532 *subalterno I*, 533-534, 534A, 535-553, 553A, 554A, 554B, 555-574, 574 AB, 575, 576A, 577-603, 605-608, 610-611, 613, 615, 617, 620-622, 625, 627, 629, 631, 634-636, 724, 725, 725A, 725B, 725C, 727, 731-735, 750-758, 758A, 759 -765, 792, 803, 805-813, 829-837, 837A-847, 858-873, 873A, 874-925, 927, 929-933, 935, 938-980, 982, 983, 985-988, 988A, 989-996, 998-1000, 1012, 1041-1047, 1049-1054, 1056-1084, 1087-1091, 1103, 1104, 1121-1123, 1123 *subalterno I*, 1125-1127, 1131, 1132,

γραφεία και επισιτιστικές επιχειρήσεις⁵⁹. Εκατόν δέκα επτά από αυτά είχαν καταγραφεί στην ομώνυμη οδό της Αγοράς⁶⁰, είκοσι επτά στην οδό *Capan Onù*⁶¹, τον δρόμο δηλ. των αλεύρων, δέκα στην οδό του λιμανιού (*via della scala*)⁶², από δύο στο δρόμο της Θαλασσινής πύλης⁶³ και την *Porta Musluch*⁶⁴ και από ένα στο δρόμο των κρεοπωλείων (*via delle macellerie*)⁶⁵, την οδό των βαφέων (*via dei tintori*)⁶⁶, των δουκών της Σαβοΐας (*via dei duchi di Savoia*)⁶⁷, του *Gran Maestro Caracciolo*⁶⁸, του *Carlo di Ventimiglia*⁶⁹ και την

1142, 1156-1159 και 1178. Οι KM IV- 107A, KM IV- 330A και KM IV- 334B αφορούν νεότερες εγγραφές των ετών 1959, 1963 και 1950 αντίστοιχα.

⁵⁹ Για τις επαγγελματικές χρήσεις των ακινήτων του ιστορικού οικισμού κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας βλ. Ψαρρή 2014, 439-459.

⁶⁰ KM IV 340-349, 361, 362, 391, 487-492, 494-498, 513-522, 537-548, 572-574AB, 576A, 577, 578, 594, 595, 725, 727, 731-735, 750, 752-760, 762-765, 803, 805-807, 830-837, 838-845, 858-865, 893-896, 898-902, 923, 925 και 929.

⁶¹ KM IV 433-449, 562-568 και 598-601.

⁶² KM IV- 385, 386, 389, 424 και 427-432.

⁶³ KM IV- 385A και 385B.

⁶⁴ Πρόκειται για τις KM IV- 596 και 597. Με το όνομα *Musluch* είναι γνωστός ο αρχηγός της συνομοσίας των Γενιτσάρων που πραγματοποιήθηκε το 1730 εναντίον του Σουλτάνου *Ahmed III* (1673-1736).

Βλ. https://books.google.gr/books?id=Z19BAAAACAAJ&pg=PA341&lpg=PA341&dq=musluch&source=bl&ots=38sVen8W0t&sig=ACfU3U00V9IjxO93_tM_FcCrBOEkI2gQ&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewjhmuO2vfvkAhViw4sKHQdkDVcQ6AEwEXoECAyQAQ#v=onepage&q=musluch&f=false

⁶⁵ KM IV- 525A.

⁶⁶ KM IV- 399.

⁶⁷ KM IV- 562. Ο οίκος της Σαβοΐας αντιπροσωπεύει μία από τις παλαιότερες βασιλικές οικογένειες στον κόσμο, με χρονολογία ίδρυσης το 1003. Η ιστορική κομητεία της Σαβοΐας περιελάμβανε τμήματα της σημερινής Ιταλίας, της Ελβετίας και της Γαλλίας και σταδιακά επεκτάθηκε συμπεριλαμβάνοντας το Βασίλειο της Ιταλίας, από το 1861 έως το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, το Βασίλειο της Κροατίας και το Βασίλειο της Αλβανίας.

Βλ. https://it.wikipedia.org/wiki/Casa_Savoia, https://it.wikipedia.org/wiki/Casa_Savoia#Duchi_di_Savoia, https://it.wikipedia.org/wiki/Duchi_di_Savoia

⁶⁸ KM IV- 524. Ο *Ricardo Caracciolo* γεννήθηκε το πρώτο μισό του 14^{ου} αι., πιθανότατα στη Νάπολη της Ιταλίας και πέθανε το 1395 στη Ρώμη. Εντάχθηκε στο Τάγμα των Ιωαννιτών Ιπποτών σε πολύ νεαρή ηλικία, κατά την περίοδο του Δυτικού Σχίσματος. Το 1378 διορίστηκε πρίορης της *Capua* και το 1383 χρίστηκε Μεγάλος Μάγιστρος του Τάγματος από τον Πάπα της Ρώμης *Urbano VI*, εκτοπίζοντας τον

πλατεία του *Carlo III*⁷⁰. Με εξαίρεση την οδό της Αγοράς, που αντιστοιχεί στην κεντρική και πλέον εμπορική οδό Σωκράτους, ταυτίστηκαν η *via Capan Onù* με την οδό Ερμού, από το ύψος της πύλης Αρνάλδου έως την Θαλασσινή πύλη, η οδός των κρεοπωλείων με την οδό Απελλού, η οδός των βαφέων με την οδό Πρωτογένους, η *via dei Duchi di Savoia* με την οδό Αιόλου, η πλατεία του *Carlo III* με την πλατεία Ιπποκράτους, η *via Gran Maestro Caracciolo* με τμήμα της οδού Απελλού και η *Porta Mushuch* με την Θαλασσινή πύλη. Για την περίπτωση της οδού *Carlo di Ventimiglia*, που μνημονευόταν σε ακίνητο με δύο εισόδους στις οδούς Αγησάνδρου και Πολυδώρου⁷¹, δεν γνωρίζουμε σε ποιά από τις δύο γινόταν η αναφορά. Στις καταγραφές των ακινήτων της συνοικίας της Αγοράς τεκμηριώνονταν επίσης σημαντικά κτίρια της περιόδου της τουρκοκρατίας, όπως το τζαμί του *Μεχμέτ Αγά*⁷², στη σημερινή οδό Σωκράτους, κτισμένο σε όροφο πάνω από θολωτά κτίσματα της περιόδου της ιπποτοκρατίας και το *Σιντριβάν τζαμί*, κτισμένο επίσης σε όροφο⁷³, στη σημερινή οδό Αριστομένους. Από επιγραφή που διατηρείται στη σκάλα ανόδου του τελευταίου, πληροφορούμαστε ότι κτίστηκε το 1888 από τους άρχοντες της Ρόδου *Φαράλιαλι Ζααντέ Χατζή Χαφούζ Χουσεϊν εφέντη* και *Οσματλίκ Ζααντέ Χατζή Μεχμέτ Αγά* και διαδέχθηκε παλαιότερο κτίσμα, κατασκευασμένο από τον *Σινάν μπέη*, το οποίο κάηκε στην πυρκαγιά του παζαριού το 1887⁷⁴.

Μεγάλο Μάγιστρο *Juan Fernández de Heredia*, υποστηρικτή του αιρετικού Πάπα της Αβινιόν *Clemente VII*. Αν και διορισμένος Μεγάλος Μάγιστρος (1383-1395), ο *Caracciolo* έμεινε γνωστός ως αντι-Μάγιστρος και ελάχιστα επηρέασε την ιστορία του Τάγματος, τη διακυβέρνηση του οποίου συνέχισε να ασκεί ο *Heredia*, μέχρι τον θάνατό του το 1396. Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Riccardo_Caracciolo

⁶⁹ KM IV- 375. Ο *Carlo di Ventimiglia* γεννήθηκε στο Παλέρμο το 1539 και πέθανε στη Μεσίνα το 1583. Υπήρξε κόμης του *Naso*, βαρόνος του *Regionanni* και ευγενής στην αυλή του βασιλιά Φιλίππου Β' της Ισπανίας. Δραστηριοποιήθηκε, μεταξύ άλλων, στο εμπόριο ξύλου και κάρβουνου και στον τομέα παραγωγής ζάχαρης. Βλ. https://it.wikipedia.org/wiki/Carlo_Ventimiglia

⁷⁰ KM IV-606. Ως *Carlo III* είναι γνωστός ο βασιλιάς της Νάπολης (1345-1386), υποστηρικτής του Πάπα *Urbano VI*. Βλ. https://it.wikipedia.org/wiki/Carlo_III_di_Napoli

⁷¹ Πρόκειται για την KM IV-375.

⁷² Πρόκειται για την KM IV- 750. Βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 91- 96 και Οικονομίδου 2007, τόμ. Α', 140-144, τόμ. Β', πίν. 147-162 και Δοντάς, 2012, 89.

⁷³ Πρόκειται για την KM IV- 594.

⁷⁴ Βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2017, 57-58, εικ. 28- 29 και Μεσαιωνική Πόλη 2008, 97- 100. Ο Χρ. Παπαχριστοδούλου αναφέρει ότι σε πυρκαγιά που ξέσπασε

Δυτικότερα της συνοικίας της Αγοράς, στην περιοχή που αναπτύσσεται ανάμεσα στα μεσαιωνικά τείχη και τις σημερινές οδούς Τιμοκρέοντος, Αλεξανδρίδου και Ξενοφώντος, απλωνόταν στα χρόνια της ιταλικής καταγραφής η συνοικία *Hamzà* ή *Hanzà Bey* ή *Bej* (εικ. 8), με εξήντα έξι συνολικά ακίνητα⁷⁵. Με εξαίρεση το μικρό τζαμί της οδού Αλεξανδρίδου⁷⁶, που ήταν και κατοικία του φύλακα, όλα τα υπόλοιπα είχαν χρήση οικιστική, συμπεριλαμβανομένης και της κατοικίας του ιμάμη της περιοχής⁷⁷. Επιμέρους πληροφορίες των απογραφικών δελτίων δύο ακινήτων της συνοικίας⁷⁸, τεκμηρίωσαν την παλαιότερη ονομασία της σημερινής οδού Τιμοκρέοντος, γνωστής με το όνομα του Ιωαννίτη ιππότη *Paolo Simeoni* (1488-1556)⁷⁹, ενώ σε δύο οικοδομικές μερίδες της οδού Αλεξανδρίδου⁸⁰, η θέση των ακινήτων προσδιοριζόταν σε σχέση με την οδό και το δρομάκι του *Πύργου της Ισπανίας* (*via e vicolo della Torre di Spagna*).

το βράδυ της Κυριακής 18 Ιουλίου του έτους 1876 και διήρκησε όλη τη νύχτα, κατακαίοντας εκατό περίπου καταστήματα της αγοράς, πλήγηκε άμεσα το ελληνικό στοιχείο της συνοικίας, η παρουσία του οποίου ήταν απαγορευτική μετά τη δύση του ήλιου στην τειχισμένη πόλη, καθ' όλη τη διάρκεια της τουρκοκρατίας. Σύμφωνα δε, με έκθεση που είχε αποστείλει στο Οικουμενικό Πατριαρχείο ο τότε μητροπολίτης Γερμανός, πεντακόσιες οκτώ περίπου χριστιανικές οικογένειες υπέστησαν ζημιές στις περιουσίες τους, που κάηκαν ή λεηλατήθηκαν κατά τη διάρκεια του συμβάντος. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 477-478.

⁷⁵ Πρόκειται για τις KM IV- 360, 306A, 307-311, 311A, 312-314, 637-650, 653-655, 655A, 656-662, 664-672, 672A, 673-676, 684-687, 1180, 1180A, 1182, 1183, 1183A, 1183B, 1184-1189.

⁷⁶ Πρόκειται για την KM IV- 1184. Για την αποκατάσταση του τζαμιού βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 85-90.

⁷⁷ Πρόκειται για την KM IV- 659.

⁷⁸ Πρόκειται για τις KM IV- 311A και 684.

⁷⁹ Ο *Simeoni* υπήρξε πριόρης της *Lombardia* και της *Barletta*, ενώ το 1506 φέρεται να πήρε μέρος στην άμυνα του κάστρου της Λέρου, αποτρέποντας με τη βοήθεια των κατοίκων, ολιγάριθμων ιπποτών και στρατιωτών, την επίθεση του Τούρκου πειρατή *Camali*.

Βλ. <https://books.google.gr/books?id=iLdRAAAAcAAJ&pg=PA216&lpg=PA216&dq=Paolo+Simeoni&source=bl&ots=990fm0TeKK&sig=ACfU3U0ss1P-cRtHcwwu718dWt9IEFfBfA&hl=el&sa=X&ved=2ahUKewjI7K6awPvkAhXGD5oKHcv5CBg4KBD0ATAFegQICRAB#v=onepage&q=Paolo%20Simeoni&f=false>
Επίσης: https://it.wikipedia.org/wiki/Gran_priorato_di_Lombardia_e_Venezia_del_sovrano_militare_ordine_di_Malta και <https://corsaridelmediterraneo.it/simeoni-paolo/>

⁸⁰ Πρόκειται για τις KM IV- 1181 και 1183A.

Ανατολικά της συνοικίας *Hamzà Bey*, στην περιοχή που αναπτύσσεται μεταξύ των οδών Ιπποδάμου, Τιμοκρέοντος, Αρχελάου, Ξενοφώντος, Αλκαίου και Ανδρονίκου, εκτεινόταν η συνοικία *Tachiegi*' (**εικ. 9**), στην οποία είχαν καταγραφεί συνολικά τριάντα επτά ακίνητα⁸¹. Όλα ήταν κατοικίες, μεταξύ των οποίων δύο σε ερειπωμένη κατάσταση⁸². Εξαίρεση αποτελούσαν μια αποθήκη⁸³ και το ομώνυμο τζαμί, στην οδό Ιπποδάμου, γνωστό και ως *τζαμί του σκουφά*⁸⁴, το οποίο είχε προκύψει από τη μετατροπή της μικρής ιπποτικής εκκλησίας, σχήματος ελεύθερου σταυρού, της Αγ. Παρασκευής, σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας.

Ανατολικότερα της συνοικίας *Tachiegi*', στην πλατεία Αρίωνος και στην περιοχή που ορίζεται από τις οδούς Μενεκλέους, Εργείου, Ζήνωνος και Αντιοθείου, χωροθετούνταν στα χρόνια της ιταλικής καταγραφής η συνοικία *Sicchinti*' (**εικ. 10**), με είκοσι έξι ακίνητα, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων ήταν κατοικίες⁸⁵. Μεταξύ τους ιδιαίτερη θέση κατείχαν ο ευκτήριος οίκος *Cadi Megit*⁸⁶, στην οδό Εργείου, στη θέση του ναού του Αγ. Αρτεμίου, το τζαμί του *Σουλτάν Μουσταφά*⁸⁷, κτισμένο το 1765, και το συγκρότημα των νέων λουτρών του 16^{ου} αι., γνωστό ως *Yeni Hammam* ή λουτρό του Σουλεϊμάν ή του Μουσταφά⁸⁸.

Βορειότερα της συνοικίας *Sicchinti*', αναπτυσσόταν η συνοικία *Cadi Megit* (**εικ. 11**), με σαράντα επτά ακίνητα, κυρίως κατοικίες⁸⁹. Εξαίρεση

⁸¹ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 677-681, 702-707, 1190-1199, 1199Α, 1200-1202, 1204, 1330Α, 1331, 1332, 1336-1343. Η ΚΜ IV- 1330Α αφορά νεότερη εγγραφή του έτους 1949.

⁸² Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 1200 και 1332.

⁸³ ΚΜ IV- 1193.

⁸⁴ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 679. Βλ. Καρούζου 1973, 74 και Παπαχριστοδούλου 1994, 508.

⁸⁵ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 709-711, 772-775, 779, 780, 780Α, 781, 1327-1330, 1333, 1334, 1485, 1486 και 1494-1500.

⁸⁶ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 1495. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 510.

⁸⁷ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 1485. Βλ. Παπαχριστοδούλου, 1994, 510.

⁸⁸ Βλ. Τσίγκρας, Παρασκευοπούλου, Ζαρίφης 2007, τόμ. Α', 87- 90 και τόμ. Β', πίν. 62-71. Επίσης *Municipal Baths* 2000. Τα παλαιότερα λουτρά, με την ονομασία *eschi hamam*, βρίσκονταν στη σημερινή πλατεία Ευδήμου (ΚΜ IV- 547).

⁸⁹ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 713-715, 717-720, 723, 728-730, 735, 737-740, 742-747, 749, 766-771, 776-778, 782-787, 787Α, 788-791 και 793-796.

αποτελούσαν τέσσερις αποθήκες⁹⁰, ένας στάβλος⁹¹ και ένα εργαστήριο⁹². Στην ίδια γειτονιά, στη σημερινή οδό Μενεκλέους, είχε καταγραφεί το *moschea Mesgidi*⁹³, στη θέση του ναού των Αγ. Κωνσταντίνου & Ελένης, ενώ ανατολικότερα, στην περιοχή που ορίζεται από τις οδούς Ευδόξου, Δεινοκράτους, Πλάτωνος, Αισχύλου, Αριστοφάνους, Σιμωνίδου, Διοκλέους, Θουκυδίδου και την πλατεία Αθηνάς, απλωνόταν η συνοικία *Demirli* (εικ. 12), το όνομα της οποίας οφειλόταν στο ομώνυμο τζαμί, το *τζαμί με τις σιδεριές*, που δέσποζε στην περιοχή⁹⁴. Πρόκειται για τον ερειπωμένο, από τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, ναό του Αρχαγγέλου Μιχαήλ, που ανήκε στον τύπο του σταυροειδούς εγγεγραμμένου και κτίστηκε τον 14^ο αι. πάνω στα ερείπια μιας τρίκλιτης παλαιохριστιανικής βασιλικής⁹⁵. Στην περιοχή τεκμηριώνονταν ογδόντα επτά συνολικά ακίνητα, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων είχε χρήση οικιστική⁹⁶. Ανάμεσά τους είχαν καταγραφεί δύο εργαστήρια, ένα από τα οποία λειτουργούσε ως χώρος παραγωγής αεριούχων ποτών⁹⁷, δύο αποθήκες⁹⁸, ένας λαχανόκηπος⁹⁹, δύο στάβλοι¹⁰⁰ και τρία ακίνητα με μικτές χρήσεις¹⁰¹. Από την καταγραφή τέλος, ενός ακινήτου στη σημερινή οδό Αρι-

⁹⁰ ΚΜ IV- 743, 785, 788 και 794.

⁹¹ ΚΜ IV- 786.

⁹² ΚΜ IV- 793.

⁹³ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 766.

⁹⁴ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 1597. Βλ. Καρούζου 1973, 75-76 και Παπαχριστοδούλου, 1994, 384 και 508.

⁹⁵ Βλ. Papavassiliou- Archontopoulos 1991, 333-337. Επίσης Κάππας 2007, τόμ. Α', 341 και τόμ. Β, πίν. 306, 310^α και 311β.

⁹⁶ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 796-802, 816-818, 820-828, 848-855, 855Α, 855Β, 856, 857, 1580-1591, 1591Β, 1592-1630, 1641-1643, 1688 και 1689.

⁹⁷ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 802 και 855Β. Η ΚΜ IV- 802 αφορούσε εργοστάσιο ανθρακούχων ποτών (*fabbrica di Gazzoze*).

⁹⁸ ΚΜ IV- 801 και 854.

⁹⁹ ΚΜ IV- 855^Α.

¹⁰⁰ ΚΜ IV- 1589 και 1623.

¹⁰¹ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 848, 855 και 856. Από αυτές, η ΚΜ IV- 848 είχε χρήση κατοικίας με αποθήκη και εργαστήριο, η ΚΜ IV- 855 αφορούσε αποθήκες και γραφείο και η ΚΜ IV- 856 είχε καταγραφεί ως κατοικία με αποθήκη.

στοφάνους¹⁰², προέκυψε η τεκμηρίωση του παλαιότερου ονόματος της οδού, προς τιμήν του Μεγάλου Μαγίστρου του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών, *Pedro Raimundo Zacosta* (1461-1467).

Στα δυτικά της συνοικίας *Demirli'*, στην περιοχή που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Αγ. Φανουρίου, Ανδρονίκου, Ζήνωνος, Εργείου, Ευδόξου, Θουκυδίδου, Αριστοφάνους, Διοκλέους και Αισχύλου, εκτεινόταν η συνοικία *Cavacli'* (εικ. 13), με το ομώνυμο τζαμί, που όφειλε πιθανότατα το όνομά του στην ύπαρξη λεύκης ή συκιάς στην περιοχή, κατ' αναλογία της τουρκικής λέξης *καβάκ*. Το τέμενος είχε προκύψει από τη μετατροπή της, συμβατικά αποκαλούμενης σήμερα, εκκλησίας του Αγ. Σπυρίδωνα, σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, με την προσθήκη δύο κογχών προσευχής και ενός μινारे¹⁰³. Στην περιοχή είχαν καταγραφεί πενήντα δύο ακίνητα, η συντριπτική πλειοψηφία των οποίων είχε χρήση οικιστική¹⁰⁴. Εξαιρεση αποτελούσαν ένα ακίνητο με μικτή χρήση στάβλου στο ισόγειο και κατοικίας στον όροφο¹⁰⁵ και ένας κήπος¹⁰⁶.

Στο νοτιοανατολικό τμήμα της πόλης απλωνόταν η εβραϊκή συνοικία¹⁰⁷, η δεύτερη πολυπληθέστερη γειτονιά του οικισμού, μετά τη συνοικία της *Αγοράς*. Το *quartiere ebreo* (εικ. 14), κάλυπτε μια ευρεία περιοχή του ιστορικού κέντρου, που σήμερα προσδιορίζεται από τις οδούς Κωνσταντίνου Ροδίου, Αριστοτέλους, Εβραίων Μαρτύρων, Δημοκρίτου, Θεμιστοκλέους, Λυσίππου, Δημοσθένους, Κερκάφου, Περικλέους, Δωσιάδου, Ικάρου, Κλεοβουλίνης, Τληπολέμου, Αρχιεπισκόπου Ευθυμίου, Ήριννας, Ταυρίσκου, Γαβαλά, Φειδίου, Διονυσίου, Βυζαντίου, Αλγαδέφ, Πινδάρου και Κισθινίου και τις πλατείες Εβραίων Μαρτύρων, Ναυσικάς, Εκάτωνος, Νικασύλου, Διονυσίου, Αγ. Παντελεήμονος και Πεισιδώρου. Τα όριά της εκτεινόταν και εκτός της με-

¹⁰² Πρόκειται για την ΚΜ IV- 1590.

¹⁰³ Είναι η ΚΜ IV- 1572. Βλ. Βολανάκης 2000, τόμ. Β', 367-374, εικ. 1,2.

¹⁰⁴ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 815, 825, 1465, 1466, 1468-1484, 1487, 1488, 1488Α, 1488Β, 1489-1493, 1559-1568, 1568Α, 1569-1579 και 1819.

¹⁰⁵ Είναι η ΚΜ IV- 1488.

¹⁰⁶ Είναι η ΚΜ IV- 1562.

¹⁰⁷ Οι πρώτες αναφορές στην παρουσία των Εβραίων στο νησί, ανάγονται τουλάχιστον στον 2^ο αι. π.Χ. Βλ. Α' Βιβλίο Μακκαβαίων 15, 23. Στην εβραϊκή κοινότητα της Ρόδου κατά τον 12^ο αι., αναφέρεται επίσης ο εβραίος περιηγητής Βενιαμίν από την Τουδέλα. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 401. Για την εβραϊκή παρουσία στη Ρόδο κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας βλ. Τσιρπανλής 1995, 84-88, 232-234, 616-617, 659-662 και Κόλλιας 1999, 149-164. Για την εβραϊκή κοινότητα κατά τα νεότερα χρόνια βλ. Σκανδαλίδης 2002, 240-253.

σαιωνικής οχύρωσης, στο μόλο των μύλων και το εμπορικό λιμάνι. Στην περιοχή στάθηκε εφικτό να αποδελτιωθούν τετρακόσιες τριάντα τρεις οικοδομικές μερίδες¹⁰⁸, από τις οποίες προέκυψαν πληροφορίες που αφορούσαν κυρίως το ονοματολογικό των κεντρικών οδών και πλατειών της συνοικίας. Μεταξύ αυτών αναφέρονταν η μεγάλη οδός του Βορρά (*via grande Nord*)¹⁰⁹, η οδός των σχολείων *Alleanze*¹¹⁰, του Ιδρύματος *Notrica*¹¹¹, της Μεγάλης Συναγωγής¹¹² και της Συναγωγής *Scialom*¹¹³. Επίσης, η στενή οδός (*via*

¹⁰⁸ Πρόκειται για τις KM IV1001-1003, 1003 *subalterno I*, 1004, 1004 *subalterno I*, 1005, 1006, 1006 *subalterno I*, 1007-1011, 1013-1019, 1022, 1022A, 1023-1032, 1032 *subalterno I*, 1034, 1035, 1035 *subalterno I*, 1036, 1036 *subalterno I*, 1037, 1038, 1038 *subalterno I*, 1039, 1040, 1085, 1086, 1092-1096, 1096 *subalterno I*, 1098-1102, 1105-1120, 1124, 1128, 1133, 1134, 1134 *subalterno I*, 1135-1138, 1138 *subalterno I*, 1139-1141, 1143-1146, 1850-1868, 1868 *subalterno I*, 1869-1872, 1872A, 1873-1885, 1888, 1888 *subalterno I*, 1889, 1889 *subalterno I*, 1890-1892, 1894, 1895A, 1896A, 1897, 1897 *subalterno I*, 1898-1913, 1915, 1917-1931, 1931A, 1932-1938, 1938 *subalterno I*, 1939-1941, 1941 *subalterno I*, 1942-1947, 1948, 1949, 1949 *subalterno I*, 1950-1957, 1957 *subalterno I*, 1958-1965, *subalterno I*, 1966-1972, 1973 *subalterno I*, 1974, 1976, 1977, 1977 *subalterno I*, 1978, 1978 *subalterno I*, 1978 *subalterno 2*, 1979-1989, 1991, 1991 *subalterno I*, 1992, 1992A, 1992B, 1993-2002, 2002 *subalterno I*, 2003-2008, 2008 *subalterno I*, 2009, 2009A, 2010-2018, 2053, 2053 *subalterno I*, 2054-2056, 2056 *subalterno I*, 2057, 2058, 2058 *subalterno I*, 2060, 2061, 2061A, 2061B, 2062-2071, 2071 A, 2071 *subalterno I*, 2072, 2072 *subalterno I*, 2072 *subalterno 2*, 2073-2086, 2088-2116, 2118-2128, 2131-2137, 2140, 2142-2159, 2161-2162, 2162A, 2162B, 2163-2165, 2165A, 2166-2186, 2188, 2190-2193, 2196-2198, 2198AA, 2198AB, 2198B, 2251A, 2256-2259, 2280, 2288-2291 και 2428-2431. Δεν διερευνήθηκαν οι KM IV 2019A-2052 και KM IV- 2053 *subalterno I*, για τις οποίες δεν ήταν εφικτή η πρόσβαση στο ψηφιακό αρχείο.

¹⁰⁹ KM IV- 1851, 1900-1903, 1905-1908, 1930, 1931, 1931A, 1932, 1934, 1935, 1936, 1938, 1938 *subalterno I*, 1939-1942, 1949, 1949*subI*, 1950, 1951, 1951 sub I, 1952-1959, 2001, 2002, 2002 *subalterno I*, 2002-2004, 2008 *subalterno I*, 2013-2017

¹¹⁰ KM IV- 1868, 1868 *subalterno I*, 1870, 1871, 1873, 1874, 1878-1884, 1888 *subalterno I*, 1889, 1889 *subalterno I*, 1890-1892, 1894, 1911, 1927, 1928, 1983, 2066, 2067, 2093, 2095-2102, 2112, 2113-2116, 2118, 2121-2128, 2131, 2132.

¹¹¹ KM IV- 1896A, 1900, 1933. Από τον Ζ. Τσιρπανλή αναφέρεται η τράπεζα *Notrica- Menascé* ως μία από τις τρεις εβραϊκές τράπεζες που λειτουργούσαν το 1922 στη Ρόδο. Έκλεισε, όπως και οι υπόλοιπες δύο των υιών *Salomon Alhadeff* και *Ισαάκ Alhadeff*, το 1938, εξαιτίας του ιταλικού ρατσιστικού νόμου. Βλ. Τσιρπανλής 1998, 197-200.

¹¹² KM IV- 1912, 1913, 1915, 1917-1921, 1963, 1964, 1985, 1987-1989, 1991-1999, 2108.

stretta)¹¹⁴, η οδός του τουρκομαχαλά (*via turcheria*)¹¹⁵, οι οδοί *Talmudtorà*¹¹⁶, *Venezia*¹¹⁷, *Mittiris*¹¹⁸, η πλατεία του Πρίγκιπα (*piazza Principe*), οι οδοί *Chinan*¹¹⁹, *Elia del Bosco*¹²⁰, της οικίας του ραβίνου¹²¹, του *Giovanni da Rivara* (1848-1901)¹²², του *Benvenuto San Giorgio* (1450-1527)¹²³ και του *Sigismondo Malatesta* (1498-1553)¹²⁴. Οι προαναφερόμενες οδοί ταυτίστηκαν ως

¹¹³ KM IV- 1965, 1965 *subalterno I*, 1966, 1967, 1984, 2004, 2005, 2007, 2010-2012, 2022, 2023, 2034, 2035-2037, 2037 *subalterno I*, 2038, 2039, 2039 *subalterno I*, 2041, 2041 *subalterno I*, 2042-2044, 2044 *subalterno I*, 2045- 2049, 2049 *subalterno I*, 2051-2056, 2056 *subalterno I*, 2057, 2058, 2069, 2070, 2072, 2072 *subalterno I*, 2073-2080, 2082-2086, 2106, 2107, 2110, 2111.

¹¹⁴ KM IV- 2143, 2145-2151, 2162,, 2162A, 2162B, 2256, 2258-2260.

¹¹⁵ KM IV- 2171-2175, 2179, 2198AB.

¹¹⁶ KM IV 1960-1962, 1964, 2008, 2008 *subalterno I*, 2105, 2109.

¹¹⁷ KM IV- 1936.

¹¹⁸ KM IV- 1932.

¹¹⁹ KM IV-1968-1970, 1972, 1973 *subalterno I* 1974, 1976, 1977, 1977 *subalterno I*, 1978, 1978 *subalterno I*, 1978 *subalterno 2*, 2053 *subalterno I*, 2060, 2061, 2062

¹²⁰ KM IV- 1875 και 1876.

¹²¹ KM IV- 2154, 2164, 2165, 2165A, 2166, 2167.

¹²² Πρόκειται για την KM IV- 1936. Ο *Giovanni da Rivara* γεννήθηκε στη Γένοβα της Ιταλίας το 1848 και υπήρξε κληρονόμος της οικογενειακής επιχείρησης (*Ditta Rivara*), που είχε ιδρυθεί το 1802 και δραστηριοποιούνταν στον χώρο του εμπορίου των υφασμάτων. Ο ίδιος διετέλεσε μέλος του διοικητικού συμβουλίου της *Banca d' Italia*, ενώ το 1873 υπήρξε συνιδρυτής, μαζί με τον αρχιτέκτονα *Maurizio Dufour*, της εφημερίδας *Il Cittadino*. Πέθανε στη Γένοβα το 1901. Βλ. https://it.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Rivara

¹²³ Πρόκειται για τις KM IV-2009, 2009A, 2009B και 2011. Ο *Benvenuto San Giorgio* υπήρξε λόγιος, νομικός και ιστορικός. Γεννήθηκε στο *Casale* της Ιταλίας και έφερε τον τίτλο του κόμη του *Biandrate*.

Βλ. http://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=11&res=8367

¹²⁴ KM IV- 2170. Ο *Sigismondo Malatesta* καταγόταν από μία από τις πλέον σημαντικές της Ιταλίας του 14^{ου} και 15^{ου} αι. και θεωρείτο πρότυπο Ιταλού αναγεννησιακού πρίγκιπα. Κατείχε τον τίτλο του *condotierro*, του αρχηγού δηλ. των μισθοφορικών στρατευμάτων και είχε την φήμη του προστάτη των γραμμάτων και των τεχνών. Το 1432 ανέλαβε ως Παπικός επίσκοπος τη διακυβέρνηση του *Rimini*, του *Fano* και της *Cesena*. Υπήρξε ένας ικανός και τολμηρός στρατιωτικός και θεωρείτο ως ο καλύτερος διοικητής στην Ιταλία.

Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Sigismondo_Malatesta

και <https://chilonas.com/2017/11/30/https-wp-me-p1op6y-c1v/>

εξής: η *via Grande Nord* με τη σημερινή οδό Εβραίων Μαρτύρων και την προέκτασή της προς την πλατεία Πεισιδώρου¹²⁵, η *via delle scuole Alleanze* με την οδό Κισθινίου, η *via de della Fondazione Notrica* με την πλατεία Πεισιδώρου και τμήμα της οδού Κισθινίου, η *via stretta* με τις οδούς Τληπολέμου και Ικάρου, η *via della turcheria* με την οδό Περικλέους, η *via Elia del Bosco* με τμήμα της οδού Κισθινίου, η *via Chinan* με την οδό Φειδίου, η *via Benvenuto San Giorgio* με τις οδούς Δωσιάδου, Περικλέους και Βυζαντίου, η *via per casa Rabino* με την οδό Ικάρου και η *via Talmudtorà* με την οδό Βυζαντίου. Για την *via Venezia*, την *piazza Principe* και την *via Giovanni da Rivara*, η κτηματολογική μερίδα στην οποία γινόταν η σχετική αναφορά¹²⁶, είχε όψη στις σημερινές οδούς Εβραίων Μαρτύρων και Κωνσταντίνου Ροδίου, ενώ στα ανατολικά συνόρευε με την πλατεία του Πρίγκιπα, που δεν υφίσταται πλέον. Στα απογραφικά δελτία των ακινήτων της εβραϊκής συνοικίας γινόταν επίσης αναφορά στις πύλες Ακαντιάς¹²⁷ και Κοσκινού¹²⁸, στο εμπορικό λιμάνι¹²⁹, τον πύργο των Αγγέλων¹³⁰, τον κήπο της γνωστής οικογένειας των εβραίων τραπεζιτών *Alhadeff*¹³¹, την πλατεία των Ισραηλιτών¹³², αλλά και στο μικρό *Εγκιολί* ή *Γενί μεστζίτ*¹³³, που βρισκόταν στον χώρο της μεσαιωνικής πλατείας του Αγ. Σεβαστιανού και καταστράφηκε κατά τους συμμαχικούς βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου. Εξέχουσα θέση μεταξύ των κτιρίων της συνοικίας κατείχαν η Μεγάλη Συναγωγή και η Συναγωγή Σαλόμ, με την πρώτη να παραπέμπει στην ερειπωμένη, από τους βομβαρδισμούς του 1944, συναγωγή *Kaal Gadol*, στη σημερινή οδό Θησέως¹³⁴, και τη δεύτερη, γνωστή ως *Kaal Schalom*, να βρίσκεται στη σημερινή οδό Σιμίου. Η

¹²⁵ Η σημερινή πλατεία Πεισιδώρου προέκυψε μετά τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

¹²⁶ ΚΜ ΙV- 1936.

¹²⁷ ΚΜ ΙV- 1924, 1926, 1927, 1943, 1979.

¹²⁸ ΚΜ ΙV- 1983, 2062-2064, 2066, 2088-2104, 2112-2116, 2118-2128, 2131-2136, 2163, 2251Α.

¹²⁹ ΚΜ ΙV- 1944, 2428, 2429.

¹³⁰ ΚΜ ΙV 1945-1948, 2430, 2431.

¹³¹ Πρόκειται για την ΚΜ ΙV- 1971, που ανήκε στην γνωστή οικογένεια των εβραίων τραπεζιτών *Alhadeff*. Βλ. Τσιρπανλής, 1998, 197-200.

¹³² ΚΜ ΙV- 2182, 2183, 2185, 2188, 2196, 2288, 2289, 2290, 2291

¹³³ ΚΜ ΙV- 2196. Βλ. Δοντάς 2012, 47 και Καρούζου 1973, 78.

¹³⁴ Βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 113-114.

αποκατάσταση της τελευταίας¹³⁵, έφερε στο φως στοιχεία από μια προγενέστερη οικοδομική φάση του κτιρίου, του έτους 1577, ενώ από επιγραφές που διατηρούνταν στα βοτσαλωτά δάπεδα των αυλών, των ετών 1841 και 1888, χρονολογήθηκε η σημερινή μορφή του κτιρίου στα μέσα του 19^{ου} αιώνα¹³⁶.

Δυτικότερα της εβραϊκής συνοικίας, εκτεινόταν η συνοικία *Dolapli'* (εικ. 15), η οποία είχε πάρει το όνομά της από το ομώνυμο *τζαμί με το μάγγανο του πηγαδιού*¹³⁷, που συνιστούσε μετατροπή σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας της ιπποτικής εκκλησίας, σχήματος ελεύθερου σταυρού, της Αγ. Τριάδας¹³⁸. Η συνοικία εκτεινόταν στην περιοχή που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Πυθαγόρα, Μίνωος, Δημοσθένους, Κλεοβουλίνης, Πραξιτέλους, Λαοκόοντος και την πλατεία Λεωνιδίου Ροδίου, ενώ ακίνητά της είχαν καταγραφεί και στις οδούς Σοφοκλέους και Σιμωνίδου. Στην περιοχή είχαν καταγραφεί εκατόν είκοσι ένα ακίνητα¹³⁹, κυρίως κατοικίες, ενώ δεν έλειπαν οι εργαστηριακές, αποθηκευτικές, εμπορικές, αγροτικές και μικτές χρήσεις¹⁴⁰. Συνολικά εντοπίστηκαν έντεκα εργαστήρια, ένα από τα οποία λειτουργούσε ως ελαιουργείο¹⁴¹, μία αποθήκη¹⁴², επτά μαγαζιά¹⁴³, ένας φούρνος¹⁴⁴ και τρεις στάβλοι¹⁴⁵. Η θέση των κτιρίων στη συνοικία προσδιοριζόταν σε σχέση με τις οδούς και τα στενά του τουρκομαχαλά (*vie e vicoli della Turcheria*), την οδό των τεχνιτών

¹³⁵¹¹⁶ Μαϊλλης- Σκανδαλίδης- Τσαλαχούρης 2002, 58-121.

¹³⁶ Βλ. Μεσαιωνική Πόλη 2008, 101-106.

¹³⁷ KM IV- 2235. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 508.

¹³⁸ Βλ. Κόλλιας 1994, 123-131.

¹³⁹ Πρόκειται για τις KM IV 1147-1150, 1152, 1153, 1160, 1161, 1620A, 1704-1714, 1716-1726, 2199, 2211-2215, 2235, 2237-2244, 2244A, 2261, 2262, 2262A, 2263-2280, 2292, 2294-2303, 2303A, 2304, 2304A, 2305-2322, 2332-2343, 2343A, 2343B, 2343E και 2344-2350. Η KM IV- 2304A αποτελεί εγγραφή του 1954.

¹⁴⁰ Πρόκειται για τις KM IV- 1150, 1160, 1723, 2262, 2262A, 2270, 2271, 2273 και 2275. Η KM IV- 1150 είχε χρήση οικιακή και εμπορική, οι KM IV- 1160 και 1723 ήταν καταστήματα με αποθήκες, η 2262 σπίτι με αποθήκη, η 2262 A είχε καταγραφεί ως σπίτι με στάβλο, αχυρώνα και περιβόλι, ενώ οι KM IV-2270, 2271, 2273 και 2275 είχαν καταγραφεί ως συνεργεία (*officine*).

¹⁴¹ KM IV- 1148, 1712, 2269, 2272 και 2274. Η KM IV- 1712 είχε καταγραφεί ως ελαιουργείο.

¹⁴² KM IV- 1720.

¹⁴³ KM IV- 1147, 1152, 1704, 1706, 1707, 1709 και 1725.

¹⁴⁴ KM IV- 1726.

¹⁴⁵ Πρόκειται για τις KM IV- 1718, 1719 και 2276.

(*via degli Artefici*), που ταυτίστηκε με τη σημερινή οδό Πυθαγόρα,¹⁴⁶ το *Dolapli* 'τζαμί, το σπίτι του *Hagi Chalil*¹⁴⁷, που αντιστοιχεί στο εκτεταμένο συγκρότημα της οδού Πυθαγόρα, γνωστό ως «*Σεράι*», την πύλη Κοσκινού και την πλατεία των Εβραίων.

Δυτικότερα της συνοικίας *Dolapli* ' , εκτεινόταν η συνοικία *Ibraim Pascià* (εικ. 16), η οποία είχε πάρει το όνομά της από το ενεργό μέχρι σήμερα, ομώνυμο τζαμί¹⁴⁸, που κτίστηκε το 1531. Στην περιοχή, που ορίζεται από τις οδούς Πλάτωνος, Πυθαγόρα, Αιγέως, Σοφοκλέους, Αισχύλου και Ηλεκτρωνής, είχαν καταγραφεί εξήντα ένα ακίνητα¹⁴⁹, η πλειοψηφία των οποίων αφορούσε κατοικίες¹⁵⁰. Δεκαεννέα από αυτά είχαν χρήση εμπορική¹⁵¹, τέσσερα χρησιμοποιούνταν ως στάβλοι¹⁵², τρία είχαν μικτή χρήση¹⁵³ και από δύο χρησιμοποιούνταν ως εργαστήρια¹⁵⁴ και αποθήκες¹⁵⁵.

Αμέσως νοτιότερα απλωνόταν η συνοικία *Hudai* (εικ. 17), με ενενήντα συνολικά εννέα ακίνητα, στην πλειοψηφία κατοικίες¹⁵⁶, μεταξύ των οποίων

¹⁴⁶ Η οδός των τεχνιτών (*via degli Artefici*) αναφέρεται στην καταγραφή των ΚΜ IV- 2262Α, 2263-2275, 2278-2280, 2294-2298, 2301, 2302, 2315-2317, 2319-2322, 2332-2348 και 2350.

¹⁴⁷ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 2266, 2267 και 2268.

¹⁴⁸ Πρόκειται για την ΚΜ IV- 1164. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 510 και Καρούζου 1973, 76.

¹⁴⁹ ΚΜ IV- 1154, 1155, 1162-1173, 1661-1687, 1690- 1691, 1692-1695, 1697-1703, 1753-1755, 2281- 2283 και 2286-2287. Από τις μερίδες αυτές, η μεν ΚΜ IV 1690-1691 αφορούσε ένα ακίνητο, η δε ΚΜ IV- 1162 βρισκόταν στο όριο μεταξύ της συνοικίας *Ibraim Pascià* και της συνοικίας *Dolapli* '.

¹⁵⁰ Πρόκειται για τις ΚΜ IV- 1154, 1155, 1162-1173, 1661-1687, 1690-1691, 1692-1695, 1697-1703, 1753-1755, 2281-2283, 2286 και 2287. Από τις μερίδες αυτές, οι μεν ΚΜ IV 1690-1691 αφορούσαν ένα ακίνητο, η δε ΚΜ IV- 1162 βρισκόταν στο όριο μεταξύ της συνοικίας *Ibraim Pascià* και της όμορης συνοικίας *Dolapli* '.

¹⁵¹ ΚΜ IV 1661- 1668, 1672-1681 και 1693.

¹⁵² ΚΜ IV- 1170, 1700, 1703 και 1754.

¹⁵³ ΚΜ IV- 1162, 1166 και 1173. Η ΚΜ IV- 1162 είχε καταγραφεί ως σπίτι με μαγαζί, η ΚΜ IV- 1166 ως μαγαζί με αποθήκη και η ΚΜ IV- 1173 ως μαγαζί με υποδηματοποιείο.

¹⁵⁴ ΚΜ IV- 1165 και 1168.

¹⁵⁵ ΚΜ IV- 1692 και 1699.

¹⁵⁶ Πρόκειται για τις ΚΜ IV 1727-1732, 1734-1752, 1769-1782, 1794-1799, 1800-1918, 1820, 1821, 1829-1847, 2324-2331, 2351-2356.

και η κατοικία του χότζα¹⁵⁷. Στην περιοχή, που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Σοφοκλέους, Φιλητά, Ομήρου, Αντισθένης, Αριστείδου και Κλεισθένους, είχαν καταγραφεί: δύο τεμένη¹⁵⁸, δύο μύλοι¹⁵⁹, ισάριθμοι φούρνοι¹⁶⁰ και αποθήκες¹⁶¹, πέντε στάβλοι¹⁶², ένα ιπποφορβείο¹⁶³, τρία μαγαζιά¹⁶⁴ και ένα ακίνητο με μικτή χρήση κατοικίας και εμπορικού καταστήματος¹⁶⁵. Το πρώτο τέμενος της συνοικίας στο οποίο γινόταν αναφορά στο ιταλικό κτηματολόγιο ήταν το *Hudai* τζαμί¹⁶⁶, μια μικρή μονόκλιτη εκκλησούλα των ιπποτικών χρόνων, που σήμερα είναι αφιερωμένη στους Αγ. Θεοδώρους, ενώ το δεύτερο αντιστοιχούσε στη μονόχωρη εκκλησία της Αγ. Κυριακής, του β' μισού του 15^{ου} και των αρχών του 16^{ου} αι., στην άροδο Ομήρου, δίπλα στα μεσαιωνικά τείχη. Κατά τη μετατροπή του ναού σε *mesgid*, σε τόπο δηλ. προσευχής, το τέμενος πήρε το όνομα *Alagia Tekkia* ή *Tecche* και αργότερα *Borasani Mesgid*, τόπος δηλ. προσευχής του σαλπικτή. Σύμφωνα δε, με μαρμαρίνη επιγραφή του 1870, που διατηρείται πάνω από την είσοδό του, φαίνεται ότι ανακατασκευάστηκε από τον Αχμέτ Πασά, μετά από τις ζημιές που υπέστη, πιθανότατα από τους ισχυρούς σεισμούς των ετών 1851 ή 1863¹⁶⁷.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα του οικισμού, στην περιοχή μεταξύ του μεσαιωνικού τείχους και των οδών Ιπποδάμου, Αντιφάνους, Καλλιζένους, Ομήρου, Ανδρονίκου, Αντιοθείου και Ζήνωνος, χωροθετούνταν η συνοικία *Abdul Gelil* (εικ. 18) με το ομώνυμο τζαμί, που όφειλε το όνομά του στον ιδρυτή του τεμένους και διοικητή της Ρόδου¹⁶⁸. Το τζαμί έφερε επίσης την ονομασία *τσιουκιούρ τζαμί*, βαθουλωμένο δηλ. τζαμί, λόγω της υψομετρικής διαφοράς που υπήρχε στη στάθμη του τεμένους και του δρόμου, τη σημερινή οδό Ανδρονίκου. Πρόκειται ουσιαστικά για το τέμενος που είχε προκύψει από τη

¹⁵⁷ ΚΜ IV- 1796 (*casa del cogia*).

¹⁵⁸ ΚΜ IV- 1795 και 1836.

¹⁵⁹ ΚΜ IV- 1727 και 1800.

¹⁶⁰ ΚΜ IV- 1728 και 1835.

¹⁶¹ ΚΜ IV- 1729 και 1801.

¹⁶² ΚΜ IV- 1741, 1813, 1833, 1840 και 1841.

¹⁶³ ΚΜ IV- 2351.

¹⁶⁴ ΚΜ IV- 1730, 1816 και 1834.

¹⁶⁵ ΚΜ IV- 2354.

¹⁶⁶ ΚΜ IV- 1836. Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 508 και Καρούζου 1973, 76.

¹⁶⁷ Βλ. Μεσαιωνική πόλη 2008, 73- 78 και Πιτσινός 2007, τόμ. Α., 128-139 και τόμ. Β', πίν. 132-145.

¹⁶⁸ ΚΜ IV- 1268. Βλ. Καρούζου 1973, 74.

μετατροπή του μοναστηριακού συγκροτήματος του Αγ. Νικολάου - Αγ. Βερναρδίνου, του 15^{ου}-16^{ου} αι., σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, με την προσθήκη μιναρέ και κόγχης προσευχής. Το συγκρότημα περιελάμβανε, εκτός από τον δίκλιτο ναό, κελιά και αυλή με πηγάδι. Στη συνοικία είχαν καταγραφεί εκατόν δεκαεννέα ακίνητα, ως επί το πλείστον κατοικίες¹⁶⁹. Μεταξύ τους συμπεριλαμβάνονταν δύο αποθήκες¹⁷⁰, ισάριθμοι στάβλοι¹⁷¹, ένας χώρος που χρησιμοποιούνταν ως συνεργείο¹⁷² και ένα περιβόλι με εσπεριδοειδή¹⁷³. Από τα απογραφικά δελτία πέντε ακινήτων της συνοικίας, προέκυψε η αναφορά σε τρεις οδούς του οικισμού, τα ονόματα των οποίων δεν έχουν διατηρηθεί στο σύγχρονο ονοματολογικό της πόλης. Η πρώτη σημειωνόταν σε δύο ακίνητα της οδού Αντιφάνους¹⁷⁴ και έφερε το όνομα του βενετού δόγη *Andrea Verdramini* (1393-1478)¹⁷⁵. Η δεύτερη μνημονευόταν σε δύο ακίνητα στη συμβολή των οδών Ιπποδάμου και Ανδρονίκου¹⁷⁶ και έφερε το όνομα του γενοβέζου ιππότη *Corradino Grimaldi*¹⁷⁷. Η τρίτη είχε καταγραφεί σε ακίνητο, με όψη στην οδό Ιπποδάμου¹⁷⁸ και μνημόνευε το όνομα του εξαιρετικού, κατά τον ιστορικό Bosio, μηχανικού της περιόδου της ιπποτοκρατίας¹⁷⁹, *Gabriel Martinengo*,.

Στο νοτιοδυτικό τμήμα της πόλης, σ' επαφή με τα μεσαιωνικά τείχη και στην περιοχή που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Ιπποδάμου, Ομήρου, Ηροδό-

¹⁶⁹ Πρόκειται για τις KM IV 1205-1226, 1226A -1232, 1245-1281, 1281A, 1282-1285, 1302-1326, 1344, 1345, 1345A και 1346-1464. Η KM IV- 1345 A αφορά εγγραφή του έτους 1939 και οι KM IV- 1281A και 1321 εγγραφές των ετών 1960 και 1985, αντίστοιχα.

¹⁷⁰ KM IV- 1224 και 1228.

¹⁷¹ KM IV- 1344 και 1345.

¹⁷² KM IV- 1254. Είχε καταγραφεί ως *garage*.

¹⁷³ KM IV- 1226. Είχε καταγραφεί ως *agrumeto*.

¹⁷⁴ KM IV- 1226 και 1226A.

¹⁷⁵ Για τον *Andrea Vendramini* βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Andrea_Vendramini

¹⁷⁶ KM IV- 1311 και 1311/1312.

¹⁷⁷ Για τον *Corradino Grimaldi* βλ.

<https://books.google.gr/books?id=KRwqXZgTWxIC&pg=PA99&lpg=PA99&dq=Corradino+Grimaldi&source=bl&ots=JzhxIpfG3D&sig=ACfU3U38Upmipf6Q34vmT0lll94kqwZ7ew&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwioyOPm6fzkAhWylYsKHKUB8UO6AEwCnoECAQQAQ#v=onepage&q=Corradino%20Grimaldi&f=false>

¹⁷⁸ KM IV- 1312.

¹⁷⁹ Για τον *Gabriel Martinengo* και τη συνδρομή του στο αναστηλωτικό έργο των τειχών της πόλης της Ρόδου βλ. Κόλλιας 1999, 162.

του, Επιχάρμου, Ηφαιστου, Πεισάνδρου και Τιμαχίδα, εκτεινόταν η συνοικία *Bab- Mestut* (εικ. 19), με εβδομήντα εννέα συνολικά ακίνητα¹⁸⁰, ως επί το πλείστον κατοικίες, μεταξύ των οποίων το ομώνυμο τζαμί, που κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας είχε καταγραφεί ως αποθήκη¹⁸¹. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν ένας κήπος¹⁸², ένα οικόπεδο με δένδρα¹⁸³, ένας στάβλος¹⁸⁴ και δύο αποθήκες¹⁸⁵. Η συνοικία είχε πάρει το όνομά της από το όνομα του τζαμιού *Μπαμπ- ου - Μεστούντ*, γνωστού και ως *τζαμί της κτισμένης πόρτας*, καθώς η παράδοση ήθελε τον Σουλεϊμάν τον Μεγαλοπρεπή να κλείνει, αμέσως μετά την άλωση της πόλης, την πύλη στο συγκεκριμένο σημείο του τείχους, ώστε να μην επιτραπεί η είσοδος άλλου κατακτητή στο εσωτερικό της¹⁸⁶. Το τζαμί προέκυψε από τη μετατροπή σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, της αφιερωμένης σήμερα στον Άγ. Αθανάσιο, μικρής μονόκλιτης εκκλησούλας των αρχών του 16^{ου} αι., που βρίσκεται στα αριστερά της ομώνυμης πύλης και σ' επαφή με το μεσαιωνικό τείχος¹⁸⁷, όπου διατηρείται οικόσημο του Ιταλού Μεγάλου Μάγιστρου *Fabrizio del Carretto* (1513-1521)¹⁸⁸.

Βορειότερα της συνοικίας *Bab -Mestut*, εκτεινόταν η συνοικία *Pialetin* (εικ. 20) με το μικρό *Πειάλ - ελ - ντίν τζαμί*¹⁸⁹ που προέκυψε από τη μετα-

¹⁸⁰ Πρόκειται για τις KM IV- 1233, 1233A, 1234-1244, 1354-1361, 1379-1398, 1400-1433, 1433A, 1434, 1435, 1452 και 1453. Από αυτές η KM IV- 1433A αφορούσε εγγραφή του έτους 1967 και η KM IV- 1408 είχε διπλή εγγραφή, με την αρχική να έχει ακυρωθεί και τη νεότερη να ανάγεται στο έτος 1978.

¹⁸¹ Πρόκειται για την KM IV- 1354, που στα χρόνια της ιταλοκρατίας είχε καταγραφεί ως αποθήκη (*deposito*).

¹⁸² KM IV- 1233A.

¹⁸³ KM IV- 1362.

¹⁸⁴ KM IV- 1358.

¹⁸⁵ KM IV- 1359 και 1354.

¹⁸⁶ Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 508-509.

¹⁸⁷ Βλ. Καρούζου 1973, 75.

¹⁸⁸ Ο *Carretto* γεννήθηκε το 1455 στην *Finale Ligure* και πέθανε στη Ρόδο στις 10 Ιανουαρίου του 1521. Εκλέχτηκε Μεγάλος Μάγιστρος του Τάγματος στις 15 Δεκεμβρίου του 1513 και διαδέχθηκε τον Μεγάλο Μάγιστρο *Guy de Blanchefort*, μετά τον θάνατο του τελευταίου κοντά στη Ζάκυνθο. Κατά τη διάρκεια της επταετούς διακυβέρνησής του ενίσχυσε την άμυνα της Ρόδου και των γειτονικών νησιών, μεριμνώντας για την παροχή προμηθειών και πολεμοφοδίων. Ήταν ο τελευταίος Μεγάλος Μάγιστρος του Τάγματος των Ιωαννιτών Ιπποτών που πέθανε στη Ρόδο. Βλ. https://en.wikipedia.org/wiki/Fabrizio_del_Carretto

¹⁸⁹ Βλ. Παπαχριστοδούλου 1994, 508 και Καρούζου 1973, 75.

τροπή του βυζαντινού ναού του Αγ. Φανουρίου¹⁹⁰, σε μουσουλμανικό λατρευτικό χώρο. Στη συνοικία, που καταλάμβανε τις σημερινές οδούς Ομήρου, Αγ. Φανουρίου και Ανδρονίκου, είχαν καταγραφεί πενήντα πέντε ακίνητα, με οικιστική, ως επί το πλείστον, χρήση¹⁹¹. Ανάμεσά τους συμπεριλαμβάνονταν τέσσερις στάβλοι,¹⁹² ένας από τους οποίους είχε και αχυρώνα¹⁹³, μία αποθήκη¹⁹⁴ και ένα οικόπεδο με δένδρα¹⁹⁵, ενώ ο σταυροειδής ναός του Αγ. Φανουρίου, είχε καταγραφεί με την υφιστάμενη λατρευτική του χρήση, ως εκκλησία δηλαδή της ορθόδοξης θρησκευτικής κοινότητας. Αν και πρόκειται για κτίσμα της βυζαντινής περιόδου, εντούτοις, η σημερινή ονομασία του αποτελεί συμβατική αφιέρωση των νεότερων χρόνων, και μάλιστα της περιόδου μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου¹⁹⁶.

Νοτιότερα της συνοικίας *Pialetin*, σ' επαφή με τα μεσαιωνικά τείχη, και στην περιοχή που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Ομήρου, Αντισθένους και Αριστείδου, εκτεινόταν η συνοικία *Alemnach* ή *Olemnach* (εικ. 21), στην οποία είχαν καταγραφεί σαράντα τέσσερα ακίνητα¹⁹⁷, όλα με χρήση οικιστική¹⁹⁸. Μεταξύ των ακινήτων της συνοικίας συμπεριλαμβάνονταν και το ομώνυμο τζαμί, που σύμφωνα με την παράδοση είχε ιδρύσει ο σημαioφόρος του Σουλεϊμάν¹⁹⁹. Πρόκειται ουσιαστικά για τη μετατροπή σε μουσουλμανικό τόπο λατρείας, της μικρής εκκλησίας της περιόδου της ιπποτοκρατίας, που σήμερα είναι αφιερωμένη στον Αρχάγγελο Μιχαήλ.

¹⁹⁰ Πρόκειται για την KM IV- 1533 (*chiesa ortodossa*). Για τον τοιχογραφημένο διάκοσμο του ναού βλ. † Αρχοντόπουλος, Κατσιώτη 2007, τόμ. Α', 454-466, τόμ. Β', πίν. 392^a και 395^a.

¹⁹¹ Πρόκειται για τις KM IV 1286-1300, 1362-1377, 1436-1446, 1446A, 1501-1506, 1531-1536 και 1542. Οι KM IV 1288-1289 υπολογίστηκαν ως μία εγγραφή, ενώ η KM IV-1446A είναι εγγραφή του έτους 1956.

¹⁹² KM IV- 1363, 1364, 1366 και 1534.

¹⁹³ KM IV- 1534.

¹⁹⁴ KM IV- 1290.

¹⁹⁵ KM IV- 1362.

¹⁹⁶ Βλ. Κατσιώτη, 2012, 668-669 και Κόλλιας 2004, 285-305.

¹⁹⁷ KM IV- 1447, 1448A, 1448B, 1449-1451, 1507-1522, 1522A, 1522B, 1523-1530, 1530A, 1530B και 1784-1793.

¹⁹⁸ Εξαιρέση αποτελούσαν οι KM IV- 1519, 1598 και 1791, που ήταν ερειπωμένες, όπως επίσης και οι KM IV- 1522B και 1789, που είχαν καταγραφεί ως οικόπεδα υπό κατασκευή.

¹⁹⁹ KM IV- 1524. Βλ. Καρούζου 1973, 75 και Παπαχριστοδούλου 1994, 508.

Βόρεια της συνοικίας *Alemnach*, στην περιοχή που οριοθετείται από τις οδούς Ομήρου, Αγ. Φανουρίου, Ανθέα, Αριστοφάνους, Φιλητά και την πλατεία Δωριέως, αναπτυσσόταν η συνοικία *Regeb Pascià* (εικ. 22), με επίκεντρο το ομώνυμο τζαμί²⁰⁰, που κτίστηκε το 1578-1588 και θεωρείται ένα από τα σημαντικότερα έργα της θρησκευτικής αρχιτεκτονικής στη Ρόδο. Το τζαμί, που υπέστη σοβαρές βλάβες από τους βομβαρδισμούς του Β' Παγκοσμίου Πολέμου, διέθετε αίθουσα προσευχής, στεγασμένη με τρούλο, προστώο, ξύλινο υπόστεγο μπροστά από το προστώο, κρήνη και μινιάρ. Στη συνοικία είχαν καταγραφεί συνολικά εξήντα τρία ακίνητα²⁰¹, κυρίως κατοικίες. Ανάμεσά τους είχε καταγραφεί ένας στάβλος²⁰², τέσσερα μαγαζιά²⁰³ και μία αποθήκη²⁰⁴.

Νοτιοανατολικά της συνοικίας *Regeb Pascià*, στην περιοχή που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Πυθαγόρα, Αρχιεπισκόπου Ευθυμίου, Κλεισθέωνος, Κίμωνος, Πραξιτέλους και Λαοκόοντος, απλωνόταν η συνοικία *Cismegi'* (εικ. 23) στην οποία είχαν καταγραφεί συνολικά ογδόντα τέσσερα ακίνητα²⁰⁵. Ανάμεσά τους συγκαταλέγονταν δεκατρία μαγαζιά²⁰⁶, ένα εργαστήριο²⁰⁷, ένα υποδηματοποιείο²⁰⁸ και δύο αποθήκες, από τις οποίες η μία ήταν αποθήκη υλικών²⁰⁹. Ξεχωριστή θέση στη συνοικία κατείχε το τζαμί που είχε προκύψει από τη μετατροπή σε μουσουλμανικό τόπο λα-

²⁰⁰ KM IV- 1644. Για την αποκατάσταση του κτιρίου βλ. Μεσαιωνική πόλη 2017, 170-214.

²⁰¹ Πρόκειται για τις KM IV- 1467, 1537-1541, 1543-1558, 1631- 1636, 1636A, 1637-1640, 1644-1660, 1756-1758, 1758A και 1759-1768. Από αυτές, η KM IV- 1636A ήταν εγγραφή του έτους 1956 και η KM IV- 1758A εγγραφή του 1936.

²⁰² KM IV- 1547.

²⁰³ KM IV- 1634, 1654, 1655 και 1660.

²⁰⁴ KM IV- 1631.

²⁰⁵ Πρόκειται για τις KM IV 1822-1828, 2245-2250, 2323, 2357-2363, 2363A, 2364-2383, 2383A, 2384, 2384A, 2385, 2385A και 2386-2422. Από αυτές η KM IV- 2363A ήταν εγγραφή του 1939, η KM IV-2383A του έτους 1942 και η KM IV-2385A του 1978.

²⁰⁶ KM IV- 1824, 2378, 2379, 2382, 2383 A, 2391, 2399, 2400-2402, 2410, 2412 και 2413. Από αυτά, η KM IV- 2383A ήταν κατοικία και κατάστημα, η KM IV- 2391 κατάστημα υποδημάτων, η KM IV- 2412 ξυλουργείο και η KM IV- 2378 μαγαζί και σιδηρουργείο.

²⁰⁷ KM IV- 2381.

²⁰⁸ KM IV- 2411.

²⁰⁹ KM IV- 2397 και 2422. Η δεύτερη είχε καταγραφεί ως αποθήκη υλικών (*deposito di materiali*).

τρείας, της μονόχωρης ιπποτικής εκκλησίας του Αγ. Ιωάννη²¹⁰. Τα υπόλοιπα ακίνητα της περιοχής προσδιορίζονταν γεωγραφικά σε σχέση με την πύλη Κοσκινού, τη συνοικία των εβραίων, τον τουρκομαχαλά, την οδό των τεχνιτών και το *Dolapli* 'τζαμί.

Η τελευταία συνοικία που αναφέρεται από τους Ιταλούς εντός του ιστορικού κέντρου, ήταν η συνοικία *Ihl – Mihrap* (εικ. 24), η οποία βρισκόταν στα βορειοανατολικά της συνοικίας *Cismegi*, στην περιοχή που σήμερα ορίζεται από τις οδούς Νικίου, Αρχιεπισκόπου Ευθυμίου, Δημοσθένους, Περικλέους, Κλεοβουλίνης και Ήριννας. Στην περιοχή είχαν καταγραφεί σαράντα εννέα ακίνητα²¹¹, η θέση των οποίων προσδιοριζόταν σε σχέση με τις βασικές οδούς του τουρκομαχαλά (*via della Turcheria*), την πλατεία του *τζαμιού Dolapli* και την πύλη Κοσκινού. Από τις καταγραφές προέκυψε ότι η σημερινή οδός Περικλέους ήταν η μακριά οδός (*via larga*) της τουρκικής συνοικίας, ενώ η μεσαία οδός, αντιστοιχούσε στη σημερινή οδό Κλεοβουλίνης. Μεταξύ των ακινήτων της συνοικίας γινόταν αναφορά στο *Ilh - Mihrap*, την πρώτη δηλ. κόγχη προσευχής, καθώς σύμφωνα με την παράδοση ήταν και η πρώτη εκκλησία στην οποία είχε προσευχηθεί ο Σουλεϊμάν, μετά την κατάληψη της πόλης. Το σημερινό όνομα της τρίκλιτης βασιλικής της Αγ. Αικατερίνης, του 14^{ου} αι., είναι νεότερο και δόθηκε στο μνημείο σχετικά πρόσφατα, μετά την αποκάλυψη του ανεπτυγμένου εικονογραφικού κύκλου της αγίας, που χρονολογήθηκε στον 15^ο αιώνα²¹². Τα υπόλοιπα κτίρια της συνοικίας ήταν κατοικίες, ενώ δύο από αυτά είχαν καταγραφεί ως στάβλοι²¹³.

Από τα παραπάνω γίνεται φανερό ότι όλες ανεξαιρέτως οι συνοικίες της πόλης ήταν οργανωμένες γύρω από ένα ή περισσότερα τζαμιά, τα οποία, στη συντριπτική τους πλειοψηφία, είχαν προέλθει από τη μετατροπή των παλαιότερων, βυζαντινών και μεσαιωνικών εκκλησιών του οικισμού, σε λατρευτικά τεμένη, με την προσθήκη ενός μιναρέ και μιας κόγχης προσευχής. Οι κάτοικοί τους, κυρίως μουσουλμάνοι και εβραίοι, ήταν σιδηρουργοί, ξυλουργοί, υποδηματοποιοί, βαφείς, κουρείς, χρυσοχόοι, παπλωματοποιοί, αρτοποιοί, ράφτες, ωρολογοποιοί, τυπογράφοι, γανωματήδες, πεταλωτές, κατασκευαστές τσοκάρων και επισκευαστές σελλών και

²¹⁰ ΚΜ ΙV- 2394.

²¹¹ Πρόκειται για τις ΚΜ ΙV 2129-2130, 2138, 2139, 2141, 2160Α, 2160Β, 2194, 2195, 2201-2210, 2216-2229, 2229Α, 2229Β, 2230-2234, 2236, 2251, 2251Α και 2252-2255.

²¹² Βλ. Αρχοντόπουλος 1991, 85-100, σχέδ. 1, πίν. 21-28. Επίσης, Μεσαιωνική Πόλη 2008, 67-71.

²¹³ ΚΜ ΙV- 2201 και 2203.

μπαούλων, ζαχαροπλάστες, μυλωνάδες, επεξεργαστές ζυμαρικών και ποτοποιοί. Καλλιεργούσαν κηπάρια, περιβόλια και μικρούς λαχανόκηπους, ενώ διατηρούσαν στάβλους και αχυρώνες σε χώρους κοντά στις πύλες εισόδου ή σε κτίρια ακατάλληλα για άλλες χρήσεις. Αρκετοί είχαν εργαστήρια ή ασχολούνταν με το εμπόριο προϊόντων και τροφίμων, αλλά και την παροχή υπηρεσιών, διατηρώντας ανταλλακτήρια συναλλάγματος, εστιατόρια, ταβέρνες, καφενεία, ζαχαροπλαστεία και ξενοδοχεία²¹⁴.

Τα χρόνια που ακολούθησαν την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου (1948) βρήκαν τη Ρόδο εξαθλιωμένη, φτωχή, με συρρικνωμένο τον παραγωγικό και πολεοδομικό ιστό της, καθώς τόσο οι συμμαχικοί βομβαρδισμοί, όσο και οι στοχευμένες από τους Άγγλους κατακτητές, μαζικές μεταφορές κατοίκων από τα γειτονικά μικρά νησιά στα ερείπια του μεσαιωνικού κάστρου, συνέβαλαν στην καταρράκωσή της. Η κατάσταση επιδεινώθηκε ακόμα περισσότερο μετά τον ισχυρό σεισμό του 1957, γεγονός που οδήγησε στη γενικευμένη απαίτηση του ντόπιου πληθυσμού για την κατεδάφιση των ερειπίων και την οικοδόμηση νέων κατοικιών²¹⁵. Ο τιτάνιος αγώνας που διεξήχθη τότε από την Αρχαιολογική Υπηρεσία για την προστασία του πολιτιστικού αποθέματος της πόλης, συμπυκνώνεται τόσο στα θεσμικά μέτρα κήρυξης των σημαντικότερων μεσαιωνικών και οθωμανικών μνημείων του οικισμού ως ιστορικών διατηρητέων²¹⁶ όσο και στην κήρυξη του ίδιου του οικισμού ως ιστορικού διατηρητέου συγκροτήματος, το 1960. Επιμέρους κηρύξεις μεμονωμένων μνημείων ή συνόλων που ακολούθησαν, σε συνδυασμό με την ένταξη της πόλης στο διαρκή κατάλογο των μνημείων παγκόσμιας πολιτιστικής κληρονομιάς της Unesco, το 1988, αλλά και την υπαγωγή της στο άρθρο 14 του αρχαιολογικού νόμου 3028/2002, ως ενεργού οικισμού εντός κηρυγμένου αρχαιολογικού χώρου²¹⁷, συνοψίζουν το εθνικό και παγκόσμιο ενδιαφέρον που συγκεντρώνει η αρχιτεκτονική της κληρονομιά.

Αν και τα βίαια ιστορικά γεγονότα και οι φυσικές καταστροφές που γνώρισε ο οικισμός ανήκουν πια στο παρελθόν, η πόλη εξακολουθεί να έρχεται αντιμέτωπη με τις νέες οικονομικές, πολιτικές, ηθικές και κοινωνικές προκλήσεις, που δοκιμάζουν τις αντοχές των κατοίκων και των μνημείων

²¹⁴ Βλ. Ψαρρή 2014, 439-459.

²¹⁵ Βλ. Κωνσταντινόπουλος 1992, 71-77, υποσημ. 13.

²¹⁶ Για μια αποτίμηση της κήρυξης του 1948, αναφορικά με τα ιστορικά διατηρητέα μνημεία της πόλης που είχαν χρήση κατοικίας βλ. Ψαρρή 2018, 318-348.

²¹⁷ Για τους ενεργούς οικισμούς εντός αρχαιολογικών χώρων στο νησί της Ρόδου βλ. Γεωργαλλή, Ψαρρή 2017, τόμ. Γ', 67-74 και Ψαρρή- Γεωργαλλή 2012, 197-209. Επίσης Georgalli, Psarri 2010, 39-50.

της. Η διαρκής πίεση για προσαρμογή των κτιρίων της στα νέα πολιτισμικά, οικονομικά και τεχνολογικά μοντέλα, οι αλλαγές στον τρόπο ζωής και οι ολοένα αυξανόμενες τουριστικές ροές, έχουν προκαλέσει σημαντικές στρεβλώσεις στη ζωή και τον αρχιτεκτονικό πλούτο του ιστορικού οικισμού²¹⁸. Παρά τις συνεχείς προσπάθειες φορέων και φυσικών προσώπων, η υπερεκμετάλλευση του πολιτιστικού αποθέματός της, σε συνδυασμό με την αδυναμία που διαπιστώνεται στην κατανόηση της αυθεντικότητας και της οικουμενικότητάς της, έχουν οδηγήσει σε μη αναστρέψιμες αλλοιώσεις στη μορφή, τη δομή και την χρήση αρκετών κτιρίων του οικισμού, με επακόλουθη τη διατάραξη της σχέσης μεταξύ του δομημένου και του αδόμητου χώρου. Οι συνοικίες της πόλης, έτσι όπως αυτές τεκμηριώνονται από το ιταλικό κτηματολόγιο και το ανεκτίμητο, σε ιστορική αξία, φωτογραφικό υλικό της περιόδου της ιταλοκρατίας, με τα παραδοσιακά τεχνικά επαγγέλματα και τους κάθε λογής εμπόρους και πλανόδιους πωλητές, ανήκουν πλέον σ' έναν κόσμο που έχει παρέλθει ανεπιστρεπτή²¹⁹. Η σκυτάλη έχει πλέον παραδοθεί στη μονοκρατορία του τουρισμού, με οδυνηρό αντίτιμο τον κίνδυνο οριστικής απώλειας της αυθεντικότητας και της μοναδικότητάς της.

Βιβλιογραφία

- ΑΔ: Αρχαιολογικό Δελτίο
 Αρχαιολογικά Έργα 2013: *Αρχαιολογικά Έργα στα Νησιά του Αιγαίου - Γ'* ΚΠΣ,ΕΣΠΑ, *Archaeological Projects in the Aegean Islands*, 3rd CSF, NSRF, Σύρος-Ρόδος/ Syros - Rhodes 2013, 148-169.
- Αρχοντόπουλος 1991: Θ. Αρχοντόπουλος, Ο εικονογραφικός κύκλος της Αγίας Αικατερίνης στην ομώνυμη εκκλησία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, ΑΔ 41 (1986) Μέρος Α' - Μελέτες, Αθήνα 1991, 85-100, σχέδ. 1, πίν. 21-28.
- † Αρχοντόπουλος- Κατσιώτη 2007: †Θ. Αρχοντόπουλος, Α. Κατσιώτη, Η ζωγραφική στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου από τον 11^ο αιώνα μέχρι την κατάληψή της από τους Τούρκους (1522): Μια εκτίμηση των δεδομένων, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 454-466, τόμ. Β', πίν. 390-397.
- Barnes 2017: J. R. Barnes, Reflections on an Ottoman library: the Hafiz Ahmed Ağa Library in the Old Town of Rhodes: Part II, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος 2017, τόμ. ΚΖ', 963- 1043.
- Barnes 2014: J. R. Barnes, Reflections on an Ottoman library: the Hafiz Ahmed Ağa Library in the Old Town of Rhodes, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος 2014, τόμ. ΚΣΤ', 333-390.

²¹⁸ Βλ. Ψαρρή 2017, 219-229.

²¹⁹ Για μια περιήγηση στα ιστορικά κτίρια και τις συνοικίες της πόλης βλ. Μαριά 2019.

- Barnes 2007: J. R. Barnes, the Hafiz Ahmed Ağa Library on Rhodes: A problem of methodology, *15 Χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 298-307 και τόμ. Β', πίν. 277-281.
- Βογιατζής 2007: Σ. Βογιατζής, Το τέμενος του Σουλεϊμάν στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 396-406 και τόμ. Β' πίν. 355-362.
- Βολανάκης 2000: Ι. Η. Βολανάκης, Ο ναός του Αγ. Σπυρίδωνα στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, στο *Ρόδος 2.400 χρόνια.. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Αθήνα 2000, τόμ. Β', 367-374, εικ. 1,2.
- Γεωργαλλή 2012: Μ.Χ. Γεωργαλλή, Η αρχιτεκτονική πρόταση διαμόρφωσης των θόλων της ιπποτικής οικίας Τζεμ ως παράδειγμα εφαρμογής των αρχών διατήρησης της διαχρονικότητας - οικουμενικότητας της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος 2012, τόμ. ΚΕ', 298-330.
- Georgalli, Psarri 2010: M. C. Georgalli, P. Psarri, Protection and management of the monumental complex of the medieval town of Rhodes, *Management of the monumental environment and its landmarks, Europa Nostra, Scientific Bulletin* 64 (2010), 39-50.
- Γεωργαλλή – Βαρδέλλη 2007: Μ.Χ. Γεωργαλλή- Φ. Βαρδέλλη, Αρχές για την αποκατάσταση της ιπποτικής οικίας Djem στη μεσαιωνική πόλη Ρόδου, *15 Χρόνια Έργων Αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 120-128 και τόμ. Β', πίν. 119-132.
- Γεωργαλλή, Ψαρρή 2017: Μ.Χ. Γεωργαλλή, Π. Ψαρρή, Ενεργοί οικισμοί εντός οριοθετημένων αρχαιολογικών χώρων στο νοτιοανατολικό Αιγαίο: τα παραδείγματα της Μεσαιωνικής Πόλης και της Λίνδου Ρόδου, *Το Αρχαιολογικό Έργο στα Νησιά του Αιγαίου, Διεθνές Επιστημονικό Συνέδριο, Ρόδος, 27 Νοεμβρίου- 1 Δεκεμβρίου 2013*, Μυτιλήνη 2017, τόμ. Γ', 67-74.
- Δοντάς 2012: Σ. Δοντάς, *Ρόδος 1850-1950, Εκατό Χρόνια Φωτογραφίας*, Θεσσαλονίκη 2012.
- Θεοδοροπούλου 1981: Π. Β. Θεοδοροπούλου, *Το ισχύον εν Δωδεκανήσω Δίκαιον*, β' έκδ., Αθήναι 1981.
- Κάππας 2007: Μ. Κάππας, Οι σταυροειδείς εγγεγραμμένοι ναοί της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 341-352 και τόμ. Β', πίν. 305-312.
- Καρασάββα- Τσίλιγγιρη 2007: Φ. Καρασάββα- Τσίλιγγιρη, Το νοσοκομείο του 15^{ου} αι. στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου: Χρονολογικές παρατηρήσεις, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 322-330.
- Καρούζου 1973: Χρ. Ι. Καρούζου, *Ρόδος*, Αθήναι 1973.
- Κατσιώτη 2012: Α. Κατσιώτη, Παρατηρήσεις στην τοπική λατρεία αγίων στα Δωδεκάνησα, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος 2012, τόμ. ΚΕ', 664-674.

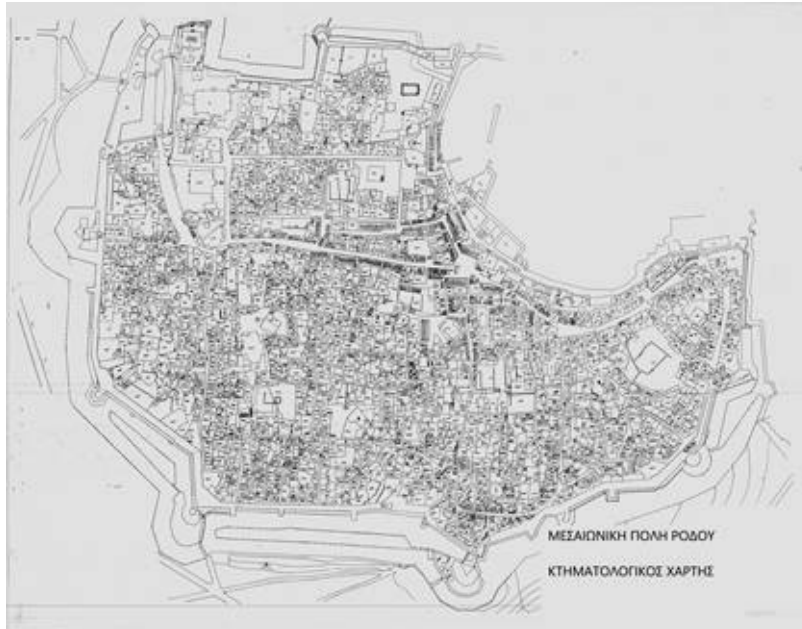
- Κατσιώτη - Αρχοντόπουλος 2000: Α. Κατσιώτη- Θ. Αρχοντόπουλος, Το παρεκκλήσιο ης οικογένειας των Αρμενόπουλων στη Ρόδο και η τέχνη του τέλους του 12^{ου} αιώνα στα Δωδεκάνησα, *Ρόδος 2.400 χρόνια.. Η πόλη της Ρόδου από την ίδρυσή της μέχρι την κατάληψη από τους Τούρκους (1523)*, Πρακτικά, Αθήνα 2000, τόμ. Β', 375-386.
- Κόλλιας 2007: Η. Κόλλιας, Αναζητώντας τα χαμένα μνημεία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 283-297 και τόμ. Β', πίν. 264-276.
- Κόλλιας 2004: Η. Ε. Κόλλιας, Άγιος Φανούριος: ένας μεταλλαγμένος άγιος, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα 2004, τόμ. Β', 285-305.
- Κόλλιας 2003: Η. Κόλλιας, *Οι Ιππότες της Ρόδου, το Παλάτι και η Πόλη*, Αθήνα 2003.
- Κόλλιας 1999: Η. Κόλλιας, Μάστορες, πρωτομάστορες και μηχανικοί των μεσαιωνικών οχυρώσεων της Ρόδου, *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, περίοδος Δ', τόμ. Κ, 1998, Αθήνα 1999, 149-164.
- Κόλλιας 1994: Η. Κόλλιας, *Η Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου και το Παλάτι του Μεγάλου Μαγίστρου*, Αθήνα 1994.
- Κόλλιας 1992: Η. Κόλλιας, Τοπογραφικά προβλήματα της μεσαιωνικής αγοράς της Ρόδου και του νότιου τείχους του Κολλάκιου, «Versus Civitatem», *Ιστορία και προβλήματα συντήρησης της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου*, Πρακτικά Επιστημονικής Συνάντησης 27-29 Νοεμβρίου 1986, Αθήνα 1992, 81-108.
- Κωνσταντινόπουλος 1992: Γρ. Κωνσταντινόπουλος, Το έργο της Αρχαιολογικής Υπηρεσίας Δωδεκανήσου από το 1956 μέχρι το 1973 στη σχέση του με τη διάσωση της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου (Σχεδιάγραμμα) στο *Ιστορία και Προβλήματα Συντήρησης της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου*, Επιστημονική Συνάντηση 27-29 Νοεμβρίου 1986, Πρακτικά, Αθήνα 1992, 71-77.
- Κωνσταντινόπουλου 1977: Γρ. Κωνσταντινόπουλου, *Μουσεία της Ρόδου, I Αρχαιολογικό Μουσείο*, Αθήνα 1977.
- Μαϊλλης- Σκανδαλίδης- Τσαλαχούρης 2002: Α. Σ. Μαϊλλης- Κ. Ε. Σκανδαλίδης- Κ.Φ. Τσαλαχούρης, *Η Ρόδος τον 19^ο αι.*, Αθήνα 2002.
- Μανούσου Ντέλλα- Ντέλλας 2004: Κ. Μανούσου- Ντέλλα – Γ. Ντέλλας, Η οικοδομική εξέλιξη του Παλατιού του Μεγάλου Μαγίστρου της Ρόδου, *ΧΑΡΙΣ ΧΑΙΡΕ, Μελέτες στη μνήμη της Χάρης Κάντζια*, Αθήνα 2004, τόμ. Β', 237-264.
- Μαριά 2019: Μ. Γ. Μαριά, *Ρόδος ένας περίπατος στην παλιά πόλη*, Ρόδος 2019.
- Μεσαιωνική Πόλη 2017: *Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου Έργα Αποκατάστασης 2011-2016*, Ρόδος, 2017.
- Μεσαιωνική Πόλη 2008: *Μεσαιωνική Πόλη Ρόδου Έργα Αποκατάστασης 2000-2008*, Ρόδος 2008.
- Μεσαιωνική Πόλη 2001: *Μεσαιωνική πόλη Ρόδου, Έργα Αποκατάστασης (1985-2000)*, Ρόδος 2001.
- Municipal Baths 2000: *Municipal Baths Yeni Hammam*, Rhodes 2000.
- Ντέλλας 2007: Γ. Ντέλλας, Οι μεγάλες ιπποτικές εκκλησίες της Ρόδου. Παναγία του Κάστρου, Άγιος Ιωάννη του Κολλάκιου, Παναγία του Μπούργκου, 15

- χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 370-395, τόμ. Β' πίν. 325- 354.
- Ντέλλας, Βλησίδης, Ζερλέντης 1997: Γ. Ντέλλας, Στ. Βλησίδης, Μ. Ζερλέντης, Αποκατάσταση των εκκλησιών της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου και πολιτιστική ανάπτυξη, *Πρακτικά 4^{ου} Διεθνούς Συνεδρίου για τη Συντήρηση των Μνημείων της Μεσογείου*, Ρόδος 6-11 Μαΐου 1997, τόμ. 4, 530-553.
- Οικονομίδου 2007: Ρ. Οικονομίδου, Τέμενος Μεχμέτ Αγά. Ιστορική και αρχιτεκτονική τεκμηρίωση, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α' 140-144, τόμ. Β', πίν. 147-162.
- Papavassiliou- Archontopoulos 1991: E. Papavassiliou- Th. Archontopoulos, Nouveaux elements historiques et archeologiques de Rhodes a travers des fouilles dans la ville medievale, XXXVIII *Corso di Cultura sull' Arte Ravennate e Bizantina*, Ravenna, 15/20 Marzo 1991, 333-337.
- Παπαχριστοδούλου 1994: Χρ. Ι. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου από τους Προϊστορικούς χρόνους έως την Ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου (1948)*, Αθήνα 1994, β' έκδοση.
- Πιτσινός 2007: Ν. Πιτσινός, Το συγκρότημα της Αγίας Κυριακής στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου. *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 128-139 και τόμ. Β', πίν. 132-145.
- Santoro 1996: R. Santoro, I restauri degli edifici medievali di Rodi, *La presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica: la conservazione: le scelte progettuali*, Catania 1996, 211-250.
- Σκανδαλίδης 2002: Κ.Φ. Σκανδαλίδης, *Σελίδες Ιστορίας, Ροδιακά και άλλα*, Αθήνα 2002.
- Τσίγκρας, Παρασκευοπούλου, Ζαρίφης 2007: Η. Τσίγκρας, Α. Παρασκευοπούλου, Ν. Ζαρίφης, Δημοτικά Λουτρά Yeni Hammam, *15 χρόνια έργων αποκατάστασης στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου*, Πρακτικά του Διεθνούς Επιστημονικού Συνεδρίου, Αθήνα 2007, τόμ. Α', 87- 90 και τόμ. Β', πίν. 62-71.
- Τσιρπανλής 1998: Ζ. Ν. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943*, Ρόδος 1998.
- Τσιρπανλής 1995: Ζ. Τσιρπανλής, *Ανέκδοτα έγγραφα για τη Ρόδο και τις Νότιες Σποράδες από το Αρχείο των Ιωαννιτών Ιπποτών*, Ρόδος 1995.
- Ψαρρή 2018: Π. Ψαρρή, Ιστορικά διατηρητέα μνημεία με χρήση κατοικίας στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος 2018, τόμ. ΚΗ', 318-348.
- Ψαρρή 2017: Π. Ψαρρή, Διαχείριση της πολιτιστικής κληρονομιάς και τουρισμός. Το παράδειγμα της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος 2017, τόμ. ΚΖ', 219-229.
- Ψαρρή 2014: Π. Ψαρρή, Ιστορική τεκμηρίωση των επαγγελματικών χρήσεων των ακινήτων στη μεσαιωνική πόλη της Ρόδου κατά την περίοδο της ιταλοκρατίας, *σοφία άδολος, Τιμητικός Τόμος για τον Ιωάννη Χρ. Παπαχριστοδούλου*, Ρόδος 2014, 439-459.

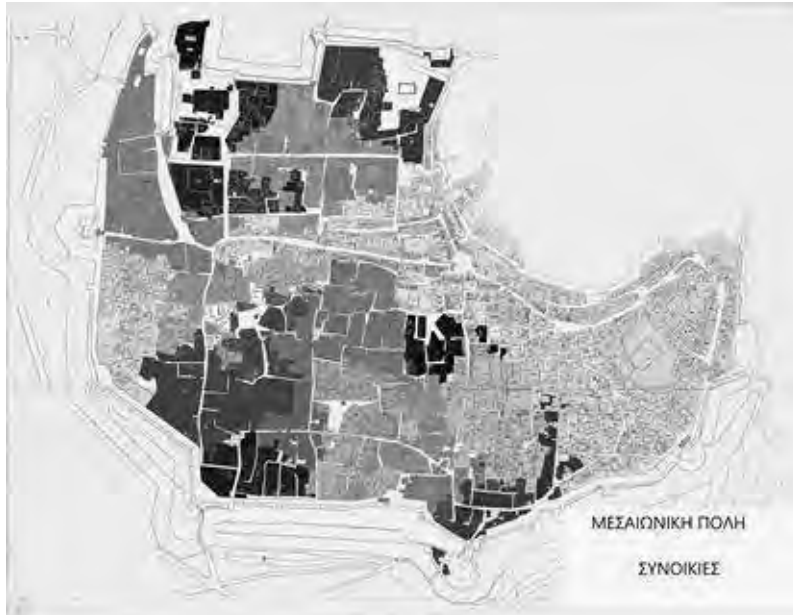
Ψαρρή- Γεωργαλλή 2012: Π. Ψαρρή- Μ.Χ. Γεωργαλλή, Η διαχρονική – οικουμενική αξία της μεσαιωνικής πόλης της Ρόδου ως μνημείου παγκόσμιας κληρονομιάς, *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, Ρόδος, 2012, τόμ. ΚΕ', 197-209.

Ιστότοποι

<https://educalingo.com/it/dic-tr/kebir>
https://it.wikipedia.org/wiki/Piero_de_Ponte
https://it.wikipedia.org/wiki/Casa_Savoia
https://it.wikipedia.org/wiki/Casa_Savoia#Duchi_di_Savoia
https://it.wikipedia.org/wiki/Duchi_di_Savoia
https://it.wikipedia.org/wiki/Carlo_III_di_Napoli
https://en.wikipedia.org/wiki/Riccardo_Caracciolo
https://it.wikipedia.org/wiki/Carlo_Ventimiglia
https://books.google.gr/books?id=Z19BAAAacAAJ&pg=PA341&lpg=PA341&dq=musluch&source=bl&ots=38sVen8W0t&sig=ACfU3U00V9IJxQ93_tM_FcCrBOEkkIJ2gQ&hl=el&sa=X&ved=2ahUKE_wjhmuO2vfvkAhViw4sKHQdkDVcQ6AEwEXoECAyQAQ#v=onepage&q=musluch&f=false
<https://books.google.gr/books?id=iLdRAAAAacAAJ&pg=PA216&lpg=PA216&dq=Paolo+Simeoni&source=bl&ots=990fm0TeKK&sig=ACfU3U0ss1P-cRtHcwwu718dWt9IEFfBfA&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwjI7K6awPvkAhXGD5oKHcv5CBg4KBD0ATAFegQICRAB#v=onepage&q=Paolo%20Simeoni&f=false>
https://it.wikipedia.org/wiki/Gran_priorato_di_Lombardia_e_Venezia_del_sovrano_militare_ordine_di_Malta
<https://corsaridelmediterraneo.it/simeoni-paolo/>
https://it.wikipedia.org/wiki/Giovanni_Rivara
https://edit16.iccu.sbn.it/scripts/iccu_ext.dll?fn=11&res=8367
https://it.wikipedia.org/wiki/Conti_di_Biandrate
https://en.wikipedia.org/wiki/Sigismondo_Malatesta
<https://chilonas.com/2017/11/30/https-wp-me-p1op6y-c1v/>
https://en.wikipedia.org/wiki/Andrea_Vendramin
<https://books.google.gr/books?id=KRwqXZgTWxIC&pg=PA99&lpg=PA99&dq=Corradino+Grimaldi&source=bl&ots=JzhxIpfG3D&sig=ACfU3U38Upmipf6Q34vmT0ll94kqwZ7ew&hl=el&sa=X&ved=2ahUKEwiovOPm6fzkAhWylYsKHUUB8UQ6AEwCnoECAQQAQ#v=onepage&q=Corradino%20Grimaldi&f=false>
https://en.wikipedia.org/wiki/Fabrizio_del_Carretto

Εικ. 1. Κτηματολογικός χάρτης μεσαιωνικής πόλης Ρόδου

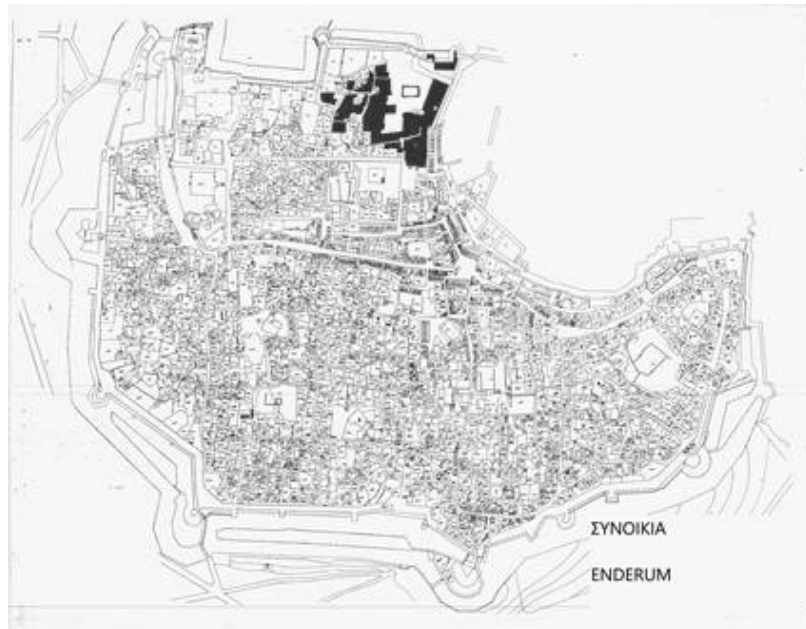
Εικ. 2. Συνοικίες μεσαιωνικής πόλης Ρόδου

Εικ. 3 Συνοικία Giama Chebir

Εικ. 4 Συνοικία Hanzadè

Εικ. 5 Συνοικία Enderum

Εικ. 6 Συνοικία Suleimanie

Εικ. 7 Συνοικία Mercato

Εικ. 8 Συνοικία Hamzà Bey

Εικ. 9 Συνοκία Tachegi

Εικ. 10 Συνοκία Sicchinti

Εικ. 11 Συνοικία Cadi Megit

Εικ. 12 Συνοικία Demirli

Εικ. 13 Συναγωγή Cavacli

Εικ. 14 Συναγωγή Ebreo

Εικ. 15 Συνοκία Dolapli

Εικ. 16 Συνοκία Ibraim Pascià

Εικ. 17 Συνοκία Hudai

Εικ. 18 Συνοκία Abdul Gelil

Εικ. 19 Συνοκία Bab- Mestut

Εικ. 20 Συνοκία Pialethin

Εικ. 21 Συνοικία Alemnach

Εικ. 22 Συνοικία Regeb Pascià

Εκ. 23 Συνοικία Cismegi

Εκ. 24 Συνοικία Ilh- Mihrap

ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΥΛΑΚΗΣ

Αρχιτέκτων – Εικαστικός

**ΤΑ ΚΤΙΡΙΑ ΤΟΥ ΘΑΛΑΣΣΙΟΥ ΜΕΤΩΠΟΥ ΣΤΟ ΜΑΝΤΡΑΚΙ
ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ (1912-1945)**

Η δημιουργία της Ιταλικής Αποικιακής Αρχιτεκτονικής στο χώρο της Δωδεκανήσου ακολούθησε μία πορεία η οποία οριοθετείται σημαντικά μέσα από τις διορισμένες κυβερνήσεις του Mario Lago (1923 – 1936) και του Cesare Maria De Vecchi (1936 – 1940). Η πρώτη αυτή περίοδος μπορεί να χαρακτηριστεί ως η φασιστική εκδοχή, ενός ιταλικού εκλεκτικισμού, που άντλησε τα μορφολογικά στοιχεία των κτηρίων που κατασκευάστηκαν, από την Ιπποτική (γοθτική - ιδίωμα της Λίνδου) αρχιτεκτονική, την Ιταλική αρχιτεκτονική της ώριμης αναγέννησης και του μπαρόκ, τη βενετσιάνικη αρχιτεκτονική, ως ιστορική έκφραση πρώιμου «ιταλικού» οριενταλισμού, αλλά μέσα από τις σύγχρονες κατασκευαστικές μεθόδους του οπλισμένου σκυροδέματος. Παρά την μορφολογική πολυπλοκότητα του εκλεκτικισμού, προέκυψε ένα μορφολογικό λεξιλόγιο, που αποτέλεσε και το πρώτο αποικιακό στίγμα της φασιστικής εκδοχής του Βασιλείου της Ιταλίας στα κτήρια και στην οργάνωση του χώρου.

Στα τελευταία χρόνια της διακυβέρνησης του Mario Lago χρησιμοποιήθηκε και η φασιστική εκδοχή της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Η περίοδος της διακυβέρνησης του Cesare Maria De Vecchi, που υπήρξε από τα βασικά στελέχη της τετραρχίας του φασιστικού κινήματος και του καθεστώτος στη συνέχεια, παρ' όλη τη μικρή διάρκειά της, υπήρξε πολύ σημαντική (μορφολογικός επαναπροσδιορισμός σημαντικών δημοσίων κτιρίων), για την τελική μορφολογική παρουσία των κτιρίων που βλέπουμε ακόμα και σήμερα. Η αποικιακή ιταλική αρχιτεκτονική, γενικότερα και ειδικότερα των Δημόσιων κτηρίων, χαρακτηρίστηκε από μία έντονη κυριαρχική εξωστρέφεια, που τροφοδοτούσε το αίσθημα της πολιτισμικά και οικονομικά φυλετικής ανωτερότητας των εποίκων, μέσω της επιβολής και της οικειοποίησης του χώρου. Τα ονόματα των δρόμων, των πλατειών και των κτιρίων είχαν σαφείς Ιταλικές αναφορές (σε πρόσωπα, θεσμούς, ιστορικά-πολιτισμικά και πολιτικά γεγονότα).

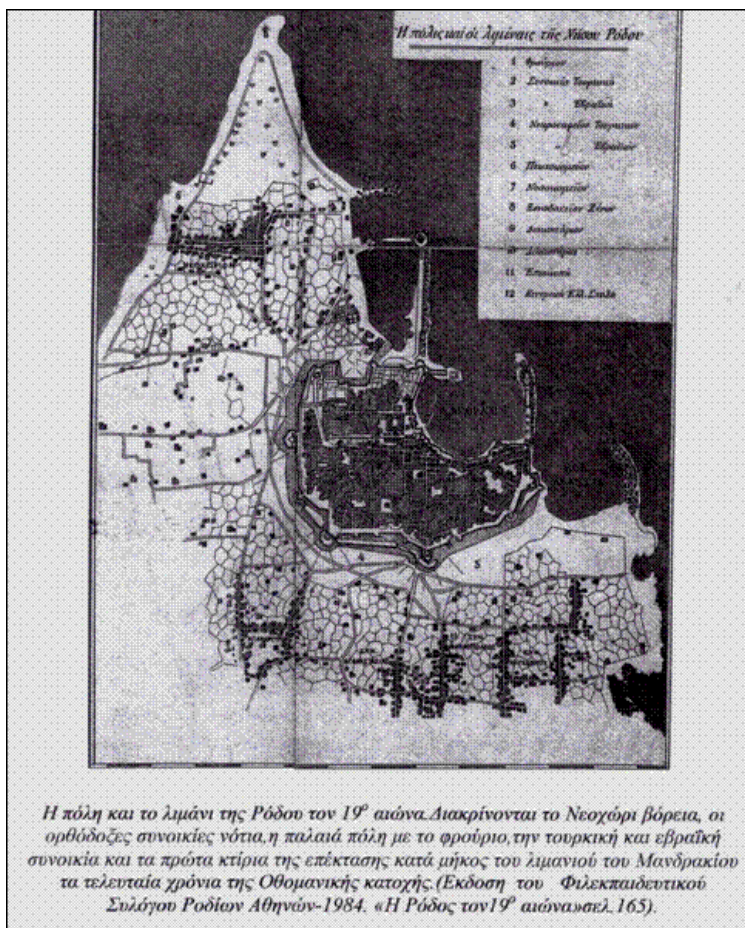
Ένα άρθρο του Ιταλού δημοσιογράφου Guido Baldanzini, για το Μαντράκι της Ρόδου, που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα «Messaggero di Rodi» (17-3-1933), περιέγραφε το Μαντράκι τις πρώτες μέρες της ιταλικής κατοχής και το πώς, τελικά, αυτό διαμορφώθηκε. Το άρθρο, παρόλο που είχε προπαγανδιστικό χαρακτήρα, έδινε μια σαφή εικόνα των προθέσεων και των στόχων αυτής της περιόδου: «...*Πολιτικά γεγονότα και η αναποφασιστικότητά*

των κυβερνώντων συνετέλεσαν ώστε τα παλιά κτήρια με θέα προς το Μαντράκι, σχεδόν όλα προορισμένα για δημόσια γραφεία, να μείνουν όρθια, μέχρις ότου η σημερινή κυβέρνηση ξεκίνησε σπουδαία οικοδομικά έργα, με ένα πρόγραμμα καθαρό και σαφώς προσδιορισμένο, με την ευκαιρία της συμπλήρωσης της πρώτης δεκαετίας, από τη φασιστική επανάσταση. Πάνω από το παλιό και νωχελικό Μαντράκι, σαν μια ζαφνική ριπή του ανέμου, εξαγνιστική και αναγεννητική, πέρασε η κατεδαφιστική αζίνα, την οποία ακολούθησε το δαιμόνιο του κατασκευαστή, που στο όνομα του Λιττόριο έκανε να εμφανιστούν έργα δημόσιας ωφέλειας, όπως η κεντρική Αγορά, το μέγαρο των Ταχυδρομείων, το Δικαστικό μέγαρο, το σπίτι του Φασισμού, το Κυβερνητικό Μέγαρο, ο Καθεδρικός Ναός του Αγίου Ιωάννη των Ιπποτών, όλα έργα σημαντικά, μερικά από τα οποία εναρμονισμένα με αρχιτεκτονικούς ρυθμούς που παραπέμπουν στην τοπική τέχνη, εννοούμενη σαν την απαρχή ενός νέου στυλ, που προσπαθεί να συγχωνευτεί και να συνταιριάζει με το χαρακτήρα και τις καλλιτεχνικές παραδόσεις του νησιού, ειδικά με την αναγέννηση, που άφησε σε μερικά μνημεία της Ρόδου χαρακτηριστικά σημάδια της ιταλικότητάς της... Για τον επιζώντα, το μοναδικό πράγμα που θα του θυμίζει το παλιό Μαντράκι θα είναι ο μεγάλος πλάτανος που σκιάζει την παμπάλαια συμβολική σαρκοφάγο, τοποθετημένη σαν βερονέζικη κιβωτός, ανάμεσα στην όμορφη κρήνη από το Βιτέρμπο και τον αναγεννημένο καθεδρικό ναό του Αγίου Ιωάννη των ιπποτών, μνημεία που θα μαρτυρούν διά μέσου των αιώνων την γενόμενη αναγέννηση της Ρόδου και το στέρεο και αποτελεσματικό έργο της κυβέρνησής της». (Μετάφραση του Ν. Νικολάου από το βιβλίο των: Ν. Νικολάου - Α. Αγγελή «Η Ρόδος του εικοστού αιώνα», Εκδόσεις ΔΕΝΤΡΟ, Ρόδος-Δεκέμβριος 2009, σελ. 159-160).

Στα κτίρια του θαλασσίου μετώπου ανήκαν και τα εκτός του Μαντρακίου σημαντικά κτήρια, όπως το Ξενοδοχείο των Ρόδων και το Ινστιτούτο Θαλάσσιας Βιολογίας.

Η ΚΑΡΔΙΑ ΤΗΣ «ΝΕΑΣ ΡΟΔΟΥ» ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ

1. Mercato (Αγορά), 1925–1926, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.
2. Banca d'Italia (Τράπεζα της Ιταλίας), 1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. 931-1933, Πολιτικός Μηχανικός Biagio Accolti Gil.
3. Banco di Sicilia, (Τράπεζα Σικελίας), 1928. Σχεδιασμός νέου μεγάρου στο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης 1939.
4. Circolo Italia (Ιταλική Λέσχη), 1925-1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Circolo delle forze armate (Λέσχη των ενόπλων δυνάμεων) από το 1938.
5. Palazzo di giustizia e tribunal (Δικαστικό Μέγαρο), 1924, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Επέκταση, 1932, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco. Μορφολογικός επαναπροσδιορισμός «καθαρισμός» (purificazione), 1939.

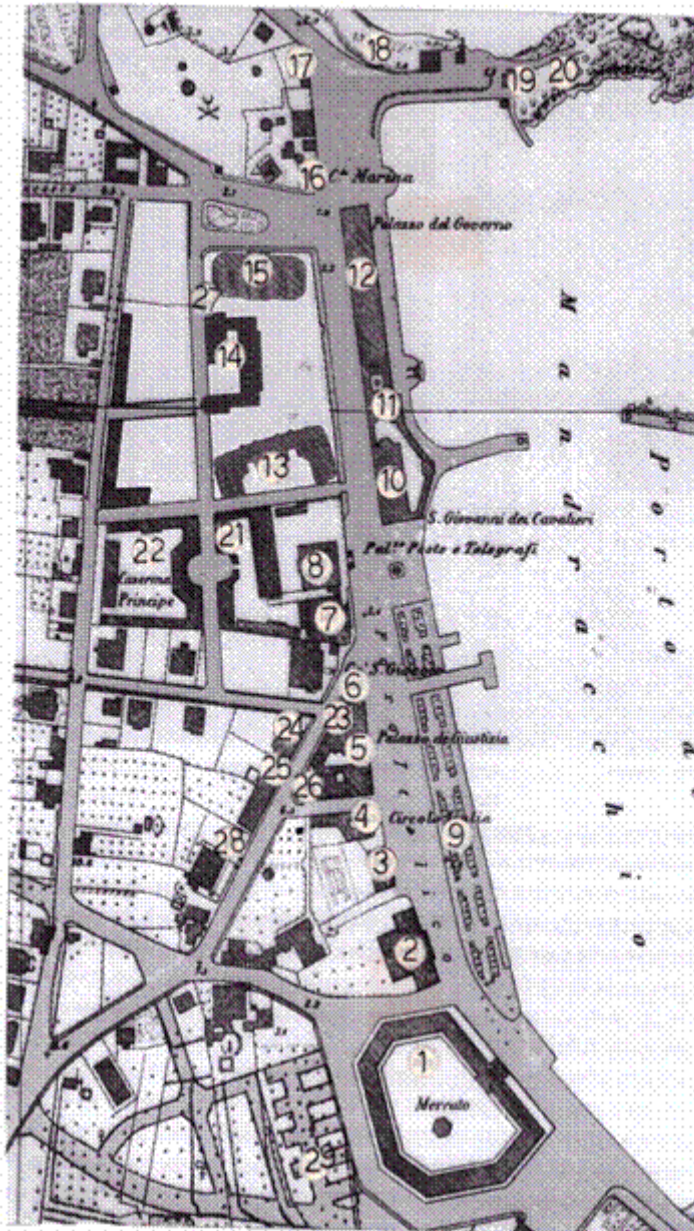

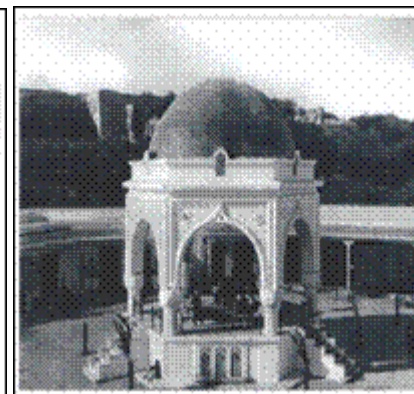
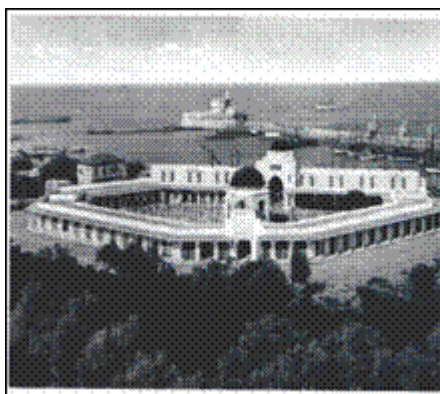
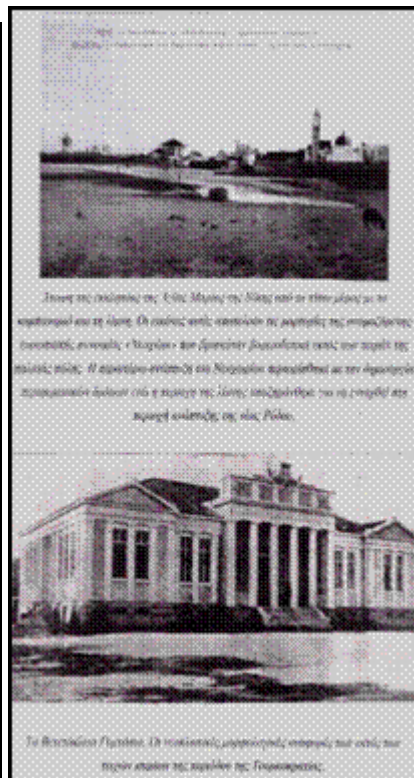
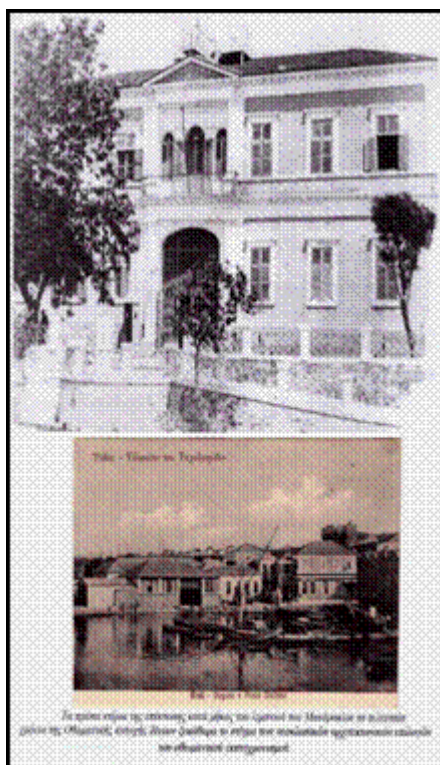
6. Palazzetto San Giorgio - Ca' San Giorgio (Μικρό Μέγαρο Αγίου Γεωργίου), 1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto
7. Casa del fascio (Φασιστική Λέσχη ή φασιστική εστία), 1926-1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto και Πολιτικός μηχανικός Boccalatte. Comando MVSN (διοίκηση πολιτοφυλακής), απο το 1939.
8. Posta (Ταχυδρομείο), 1927-1928, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.
9. Chiosco per la musica (Περίπτερο Μουσικής), 1929, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco.
10. Chiesa di San Giovanni, Cattedrale (Καθολικός Καθεδρικός Ναός του Αγ. Ιωάννου), 1924-1925, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Battistero (Βαπτιστήριο), Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, 1930.

11. Arcivescovado (Καθολική Αρχιεπισκοπή), 1925-1929, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Εργασίες επέκτασης, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, 1931-1932. Επισκευές αποκατάστασης όψεων, 1939.
12. Palazzo del governo (Μέγαρο της κυβέρνησης), 1926-1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.
13. Palazzo delle forze armate (Μέγαρο Ενόπλων Δυνάμεων), 1938-1939.
14. Palazzo Littorio-Palazzo della Federazione Fascista (Μέγαρο της Φασιστικής ομοσπονδίας), 1936-1939, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

15. Teatro G.Puccini (Θέατρο G.Puccini), 1936-1937, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.
16. Comando della Marina (Ναυτική Διοίκηση), 1926, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.
17. Comando dei presidi (Διοίκηση της φρουράς), 1927. (Πιθανή κατοικία του Μουφτή που επαναπροσδιορίστηκε μορφολογικά).
18. Stabilimento balneare La Ronda (Εγκαταστάσεις θαλασσιών λουτρών «La Ronda»), 1935, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.
19. Sede della societa nautica Marechiaro (Εδρα Ναυτικού Ομίλου «Marechiaro») 1929-1931, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco.
20. Stand di tiro a volo (Εξέδρα σκοποβολής στο αέρα), 1931-1932, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti .
21. Garage (Γκαράζ 1924-1928, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Νέο κτήριο με Ισόγειο αμαξοστάσιο και δύο ορόφους αποθήκες και γραφεία, 1927.
22. Caserma Principe di Piemonte-caserma dei carabinieri e commando (Στρατόνας Πρίγκιπας του Πεδεμοντίου-Στρατόνας Καραμπινιέρων και διοίκηση), 1925-1926 Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Επέκταση, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, 1933. Μορφολογικός επαναπροσδιορισμός «καθαρισμός» (purificazione), 1938.
23. Palazzo dei lavori pubblici (Μέγαρο Δημοσίων Έργων), 1928, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.
24. Albergo «La Rosetta» (Ξενοδοχείο «La Rosetta»), 1932.
25. Albergo «Sovoia» (Ξενοδοχείο «Sovoia»), 1932, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.
26. Circolo della caccia (Λέσχη Κυνηγών), 1923-1925, αρχιτέκτων Fl. di Fausto. Αλλαγή χρήσης σε βιβλιοθήκη, 1929, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, «Biblioteca del Fiore» από το 1935.
27. Università(Πανεπιστήμιο), Αρχιτέκτων Florestano di Fausto, 1926, (σχεδιασμός) και Αρχιτέκτων Pietro Lombardi, 1927-1928, (σχεδιασμός).
28. Albergo «Regina» (Ξενοδοχείο «Regina»).
29. Quartiere del mercato nuovo-mercato degli incendiati (Συνοικία της Νέας Αγοράς- Αγορά των πληγέντων από πυρκαγιά), 1932, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco.
30. Albergo delle Rose (Ξενοδοχείο των Ρόδων), 1925-1927, Αρχιτέκτων και Πολιτικός μηχανικός Michele Platania και αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Μορφολογικός επαναπροσδιορισμός, 1938.
31. Istituto di biologia marina, acquario (Ινστιτούτο Θαλάσσιας Βιολογίας, ενυδρείο), 1934-1935, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

1. Mercato (Αγορά), 1925–1926, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.

Στο συγκεκριμένο σημείο βρισκόταν το κτίριο των τουρκικών δικαστηρίων με παράρτημα φυλακών και αποτελούσε, ένα από τα πλέον σημα-

ντικά δημόσια κτίρια, της εκτός των τειχών επέκτασης της περιόδου της τουρκοκρατίας. Η ανάγκη ελέγχου και συγκέντρωσης των δραστηριοτήτων που αφορούσαν κυρίως στα προϊόντα σίτισης, καθώς και η θέσπιση νέων υγειονομικών κανόνων, οδήγησαν στην απόφαση δημιουργίας ενός κτιρίου, σε κομβικό σημείο που θα συνδέει την παλαιά με τη νέα πόλη, ικανού ν' ανταποκριθεί επαρκώς, στην αναδιοργάνωση της.

Στο κυβερνητικό διάταγμα του Απριλίου του 1926 (B.U, D.G.n.83, 22/4/1926), λόγω καθυστερήσεων των εργασιών ακυρώνεται η σύμβαση με την κατασκευαστική εταιρεία που είχε αναλάβει το έργο, ενώ τον Μάιο του ίδιου έτους αρχίζει να λειτουργεί η «νέα δημοτική αγορά» χωρίς να έχουν ολοκληρωθεί οι εργασίες (MdR/ 22.5.1926). Σχεδιάστηκε από τον Florestano di Fausto το 1924 με ανατολίζουσες μορφολογικές αναφορές και εγκαινιάστηκε επίσημα τον Αύγουστο του 1926 από τον Mario Lago (MdR/ 10.8.1926). Αναπτυσσόταν περιμετρικά μιας εσωτερικής αυλής, μέσα στην οποία βρισκόταν το υπερυψωμένο ως προς το έδαφος κιόσκι της ψαραγοράς, με έντονα αντολίζοντα μορφολογικά χαρακτηριστικά και αυτό. Για την πρόσβαση στην εσωτερική αυλή υπήρχαν ακόμα τρεις εισοδοί. Συνολικά διέθετε 72 ισόγεια καταστήματα στην εσωτερική περίμετρο, 59 στην εξωτερική, κρεαταγορά και λαχαναγορά, καλύπτοντας συνολικά 9000 τετραγωνικά μέτρα.

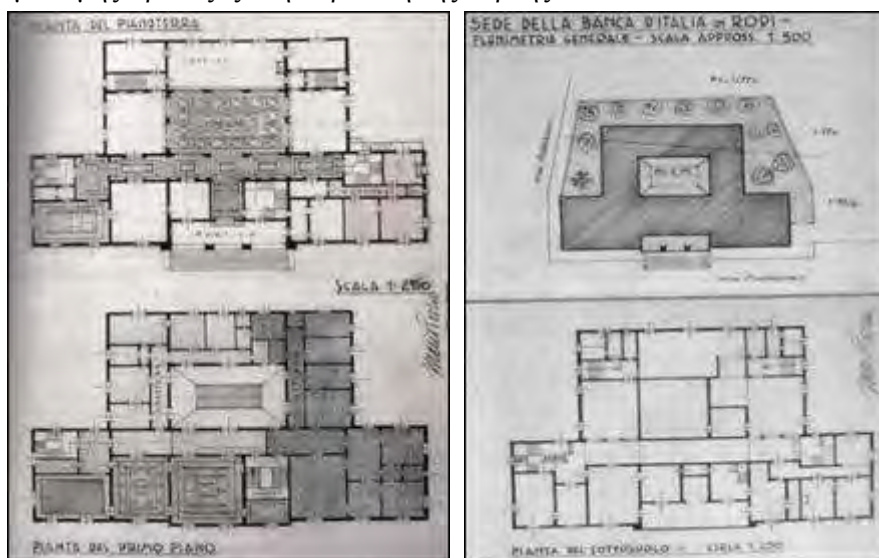
Ο δεύτερος όροφος προστέθηκε το 1950. Επτάπλευρο πολυγωνικό κτίριο με μνημειακή είσοδο προς το θαλάσσιο μέτωπο της πόλης, ήταν χαρακτηριστικό δείγμα πρώιμης φασιστικής εκδοχής του ιταλικού οριενταλισμού. (Biancale: «Fl di Fausto...», 1932, σελ.29 και 31-34, «L' Italia a Rodi», 1946, σελ. 83-84).

2. Banca d'Italia (Τράπεζα της Ιταλίας), 1927, Αρχιτέκτον Florestano di Fausto, 1931-1933, Πολιτικός Μηχανικός Biagio Accolti Gil.

Η Τράπεζα της Ρώμης ήταν η πρώτη Τράπεζα που δημιούργησε παράρτημα στη Ρόδο από το 1918 σε κτίριο της παλαιάς πόλης. Μέχρι το 1922 λειτουργούσαν η «Οθωμανική Τράπεζα» και οι ιδιωτικές Τράπεζες των

Salomon Alhadelt, Notrica-Menasee και του Isaac Alhadef.¹ Από το 1926 ο Κυβερνήτης Mario Lago είχε προχωρήσει στις απαραίτητες επαφές με την έδρα της Τράπεζας της Ιταλίας για τη δημιουργία παραρτήματος στην πόλη της Ρόδου. Για το λόγο αυτό είχε σταλεί στη Ρόδο και ο Πολιτικός Μηχανικός Biagio Accolti Gil, γνωστός από την κατασκευή του παραρτήματος της ομώνυμης Τράπεζας στην Τρίπολη της Λιβύης το 1925.

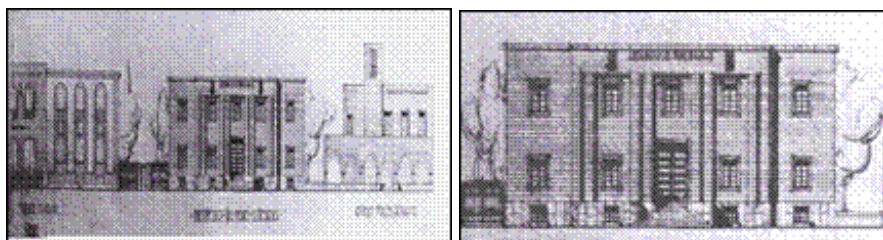
Στις 4 Απριλίου 1927 εγκαινιάστηκε το παράρτημα της Τράπεζας το οποίο στεγάστηκε στο ισόγειο του υπό κατασκευή κυβερνητικού μεγάρου «... προσωρινώς και μέχρι της ιδρύσεως του νέου μεγάρου αυτής...» (ΡΟΔΙΑΚΗ/7.4.1927 και (ΜdR/5.4.1927). Η επιλογή χωροθέτησης του κτιρίου ανήκε στον Κυβερνήτη Mario Lago, ο οποίος αποφάσισε ότι πρέπει να αποτελεί ένα από τα βασικά κτίρια του θαλασσίου μετώπου του Μαντρακίου, καταλαμβάνοντας το οικοδομικό τετράγωνο δίπλα στο συγκρότημα της «νέας Αγοράς». Τα προβλήματα που είχαν προκύψει ως προς την διαπλάτυνση οριοθέτηση του οικοπέδου λύθηκαν με την εφαρμογή του γνωστού «δικαιώματος» της περιόδου της Ιταλοκρατίας, της απαλλοτρίωσης για «δημόσιο συμφέρον».

¹ Η Οθωμανική Τράπεζα από το 1922 υπολειπομένη έως το 1925 που έκλεισε, ενώ οι τρεις Εβραϊκές λόγω του Ιταλικού ρατσιστικού νόμου έκλεισαν το 1938. Υπ. Ανοικοδομήσεως «Δωδεκάνησος» σελ. 232-234, Σ. Τσιρπανλής «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943» ΡΟΔΟΣ 1998 σελ. 197-200.

Ο Mario Lago ενέκρινε αρχικά τις κατόψεις του Μηχανικού Biagio Accolis Gil, που αφορούσαν στην οργάνωση και λειτουργία του κτιρίου αλλά η μορφολογία του έγινε αντικείμενο διαφωνιών και αντιπαραθέσεων. Στη διαδικασία ενεπλάκη και ο Αρχιτέκτονας Florestano di Fausto μετά από πρόσκληση του Mario Lago, που κατέληξε όμως σε μια από τις αρχικές αιτίες διατάραξης των σχέσεών τους. Μέσα στο 1928 εγκρίθηκε μία από τις μορφολογικές προτάσεις του Μηχανικού Accolti Gil αλλά οι εργασίες κατεδάφισης του υπάρχοντος κτιρίου που στέγαζε το Λιμεναρχείο (Τουρκικό και Ιταλικό στη συνέχεια) ξεκίνησαν με αρκετή καθυστέρηση το 1930.

Το 1931 μετά από αίτημα του Υπουργείου των Αποικιών εκτέθηκε το γύψινο πρόπλασμα του νέου κτιρίου «Banca d' Italia» στην αποικιακή έκθεση που έγινε στο Παρίσι. (MdR/2.7.1930 και 1.1.1931). Το καλοκαίρι του 1933 ολοκληρώθηκε η κατασκευή του κτιρίου από την Ιταλική εταιρεία De Martis & Sardelli υπό την επίβλεψη του Μηχανικού Lanari και την παρουσία του Accolti Gil για την επιμέλεια των λεπτομερειών. (MdR/6.7.1933). Η μορφολογία του κτιρίου είχε αναφορές στην Ιταλική αρχιτεκτονική του 1500 εκφράζοντας με το επιβλητικό ύψος του την οικονομική δύναμη της μητρόπολης. Είχε ύψος δύο ορόφων, με το τμήμα του θαλασσιού μετώπου ν' αναπτύσσεται κατά μήκος της παραλιακής λεωφόρου. Το πίσω τμήμα του κτηρίου αναπτυσσόταν γύρω από μία εσωτερική αυλή στεγασμένη, που επέτρεπε την είσοδο φυσικού φωτισμού, αποτελώντας ουσιαστικά και τον χώρο υποδοχής. Στον πρώτο όροφο υπήρχαν οι χώροι διαμονής του διευθυντή και του ταμιά. Εκτός από τα γραφεία, υπήρχε χώρος διαμονής του φύλακα, καθώς και χώροι ασφαλείας χρηματοκιβωτίων και θυρίδων. Τον εσωτερικό διάκοσμο αποτελούσαν ζωγραφικές παραστάσεις στην οροφή και τους τοίχους, πολύχρωμα μάρμαρα, φωτιστικά με γυαλί από το Μουράνο και έπιπλα ανάλογης μορφολογίας. Ο διάκοσμος αποτελούσε έργο εξειδικευμένων Ιταλών καλλιτεχνών στην αναπαραγωγή μοτίβων αναγεννησιακού ύφους. Χαρακτηριστικά στοιχεία των όψεων αποτελούσαν η αυστηρή συμμετρία, το ελαφρώς υπερυψωμένο ισόγειο με μαρμάρινο περίζωμα στη βάση του, το προβαλλόμενο κεντρικό τμήμα της όψης με τριπλή αψιδωτή στοά εισόδου και η κλίμακα ανόδου σε όλο το μήκος του τμήματος. Την μνημειακών προθέσεων κλίμακα πλαισίωναν και οριοθετούσαν δύο χαμηλοί μαρμάρινοι παραλληλεπίπεδοι όγκοι με σφαιρική στέψη. Οι εμφανείς διαμορφωμένοι πωρόλιθοι τόνιζαν το κεντρικό τμήμα του κτηρίου, τα περιγράμματα των ανοιγμάτων και τις γωνίες του, δίνοντας έμφαση στις κάθετες γραμμές της όψης. Τα υπόλοιπα σημεία καλύπτονταν από επίπεδο επίχρισμα. Το προεξέχων περίζωμα στο ύψος του δώματος έδινε έμφαση στην οριζόντια διάστασή του, τονίζοντας ταυτόχρονα το ελαφρώς υπερυψωμένο κεντρικό τμήμα του. Τα τετράγωνα μαρμάρινα διακοσμητικά

στοιχεία με τα ανάγλυφα περιγράμματα και τις ροζέτες στο κέντρο, που ήταν τοποθετημένα ανάμεσα στα ανοίγματα του ισόγειου και του πρώτου ορόφου, τα μαρμάρινα προεξέχοντα στοιχεία στις ποδιές των ανοιγμάτων καθώς και τα περίτεχνα κιγκλιδώματά τους στο ισόγειο και το υπόγειο, αποτελούσαν τις αρχιτεκτονικές λεπτομέρειες που συντελούσαν καθοριστικά στο ύφος του κτηρίου. Η Τράπεζα «Banca d' Italia» ήταν και η μόνη Τράπεζα του θαλάσσιου μετώπου της πόλης. («L' Italia a Rodi», 1946, σελ. 82).

3. Banco di Sicilia (Τράπεζα Σικελίας), 1927-1928. Σχεδιασμός νέου μεγάρου στο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης, 1939.

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1928 εγκαινιάστηκε το παράρτημα της τράπεζας της Σικελίας στη Ρόδο, σε κτίριο της παλαιάς πόλης που βρισκόταν στην πλατεία του Ναυστάθμου (Piazza dell' Armeria), όπως αναφέρεται στην εφημερίδα (MdR /2.12.1928, «Ροδιακή»/3.12.1928). Η αποκατάσταση του κτιρίου της Ιπποτοκρατίας έγινε από την γνωστή για την δραστηριότητά της στα νησιά, κατασκευαστική εταιρεία Spraini & Co. με την επίβλεψη του γραφείου δημοσίων έργων. Στο τέλος της δεκαετίας του '30 όμως αποφασίστηκε η μεταφορά των τραπεζών στην περιοχή του Μαντρακίου, όπου είχε πλέον διαμορφωθεί το θαλάσσιο μέτωπο της εκτός των τειχών νέας πόλης. Με το κυβερνητικό διάταγμα (D.G. n. 294, 7/12/1939) απαλλοτριώθηκε οικόπεδο στην περιοχή του Μαντρακίου μεταξύ της «τράπεζας της Ρώμης» και της «ιταλικής λέσχης» που είχε μετονομασθεί σε «λέσχη των ενόπλων δυνάμεων». Η μορφολογία του κτιρίου ήταν ανάλογη της περιόδου De Vecchi, με πρότυπο τριών ορθογωνίων ανοιγμάτων, ελαφρώς υπερυψωμένο ισόγειο με κλίμακα ανόδου στο κεντρικό άνοιγμα και ανάγλυφη παράθεση «Banco di Sicilia» πλαισιωμένη από δύο φασιστικά σύμβολα. Το κτίριο σχεδιάστηκε αλλά δεν κατασκευάστηκε ποτέ. Η τράπεζα Banco di Sicilia είχε δραστηριοποιηθεί από το 1927-1928 και αργότερα ανέλαβε και το Ταμείο Γεωργικής Πίστης (Cassa di Credito Agrario), το οποίο είχε ιδρυθεί τον Ιανουάριο του 1928 και παρά την σημαντική στήριξη που είχε από τον κυβερνήτη Mario Lago δεν είχε ευδοκιμήσει. Η τράπεζα είχε δυο βασικούς στόχους ως προς την πιστωτική πολιτική προς τους α-

γρότες. 1) Τον δανεισμό με υψηλό τόκο και με υποθήκη την ακίνητη περιουσία του γεωργού. Σε περίπτωση αδυναμίας αποπληρωμής προχωρούσε στην κατάσχεση της υποθηκευμένης ακίνητης περιουσίας του. Τότε πολλοί Έλληνες έχασαν τις περιουσίες τους (5 στους 6 έλληνες χωρικοί ήταν χρεωμένοι κυρίως στην εν λόγω τράπεζα) όπως αναφέρει ο Κ.Τσαλαχούρης στο βιβλίο του «Η οικονομία της Ρόδου 1925-1935» Αθήνα 1987, σελ.125. 2) Την παροχή οικονομικών διευκολύνσεων για την εγκατάσταση των Ιταλών γεωργών εποίκων στα νέα αγροτικά κέντρα της Ρόδου και της Κω (Κυβερνητικό Διάταγμα του Mario Lago για τα προσφερόμενα δάνεια από την Cassa di Credito Agrario στο Επίσημο Δελτίο Β.Υ. 31 Maggio 1930, D.G. n.97, 22/5/1930).

4. Circolo Italia (Ιταλική Λέσχη), 1925-1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Circolo delle forze armate (Λέσχη των ενόπλων δυνάμεων), από το 1938.

Η ανέγερση του αρχικού κτιρίου έγινε τα τελευταία χρόνια της Τουρκικής κατοχής και φιλοξένησε την Λέσχη «Ένωση και Πρόοδος» των Νεότουρκων. Τα μορφολογικά χαρακτηριστικά του δήλωναν ξεκάθαρα την προσπάθεια εξευρωπαϊσμού της τουρκικής διοίκησης. Τα πρώτα χρόνια της Ιταλικής κατοχής χρησιμοποιήθηκε ως «Λέσχη των Ιταλών αξιωματούχων» χωρίς καμία παρέμβαση στα μορφολογικά στοιχεία του. Με το κυβερνητικό διάταγμα D.G.n. 24, 11/4/1924, έγιναν οι προβλεπόμενες απαλλοτριώσεις, ώστε να προχωρήσουν οι επεμβάσεις διευθέτησης στην πλατεία του Μαντρακίου. Ο αρχικός σχεδιασμός του αρχιτέκτονα Florestano di Fausto για τον μορφολογικό επαναπροσδιορισμό του κτιρίου περιορίστηκε στην προσθήκη ενός ημιπαιθρίου χώρου με λογχοειδή γοτθικά τόξα στο θαλάσσιο μέτωπο, και πύργου με ημισφαιρική επικάλυψη. Ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία τοποθετήθηκαν περιμετρικά των ανοιγμάτων δημιουργώντας ένα μείγμα ιταλικής ανατολίζουσας μορφολογίας και γοθθικών ιπποτικών στοιχείων.

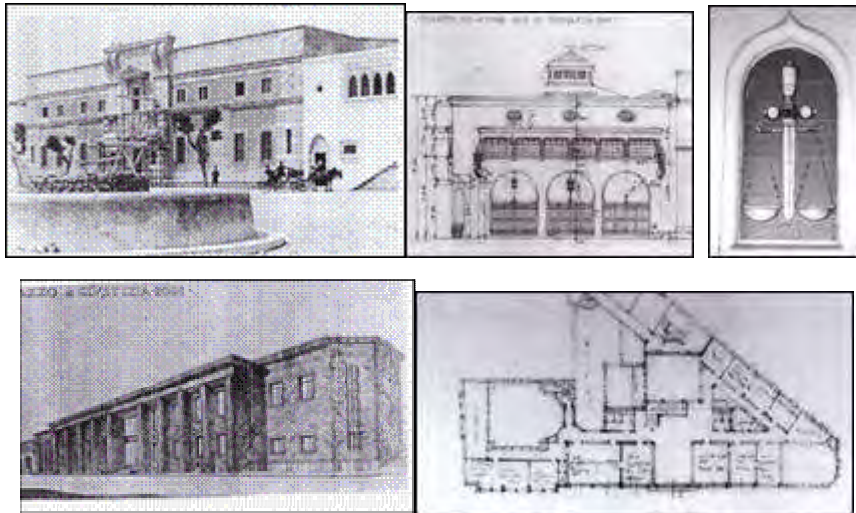
Οι εργασίες άρχισαν το 1925 και ολοκληρώθηκαν το 1927. Το κτίριο περιβαλλόταν από κήπο και διέθετε γήπεδο τένις. Μ' αυτή την επέμβαση η χρήση του άλλαξε, από λέσχη Ιταλών αξιωματικών σε χώρο αναψυχής των Ιταλών κατοίκων και επισκεπτών (MdR/27.6.1925). Στις αρχές της δεκαετίας του '30 σε σχέδια του Αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco έγινε προσθήκη μιας αίθουσας εστιατορίου, ενώ η υπάρχουσα αίθουσα χρησιμοποιήθηκε ως αίθουσα μπιλιάρδου (MdR/21.12.1930 και 3.5.1931). Από το 1933 ο αρχιτέκτονας Armando Bernabiti μελέτησε τη διευθέτηση των εσωτερικών χώρων, ώστε το κτίριο ν' αποτελέσει «..κέντρο κοσμικής ζωής και κίνησης...» (αποκλειστικά όμως για μέλη). Μια εσωτερική σκάλα οδηγούσε στην αίθουσα του ορόφου που προοριζόταν για χοροεσπερίδες. Στις μορφολογικές αναφορές των αρχών του αιώνα εντάσσονταν τόσο ο εσωτερικός διάκοσμος όσο και η επίπλωση του χώρου (MdR/18.6.1933, Biancale: «Fl di Fausto...», 1932, σελ. 30).

Το 1938 επανήλθε στην αρχική του χρήση ως «Λέσχη των ενόπλων δυνάμεων» επαναπροσδιοριζόμενο μορφολογικά σύμφωνα με τις ώριμες πλέον αισθητικές αντιλήψεις του τετράρχη De Vecchi. Οι επεμβάσεις «Εξαγνισμού-καθαρισμού» το έντυσαν με το νέο επίχρισμα ψευτολιθοδομής (pietra finta) απογυμνώνοντάς το απ' όλα τα ανατολίζοντα στοιχεία. Ο κυλινδρικός πύργος μετατράπηκε σε παραλληλεπίπεδο όγκο με ανάγλυφα τα σύμβολα του φασισμού, ενώ στο μέτωπο του κτιρίου τοποθετήθηκε ανάγλυφη επιγραφή που δήλωνε την ταυτότητα του «CIRCOLO DELLE FORCE ARMATE» και το στέμμα του Ιταλού Μονάρχη. Στον τοπικό τύπο εκθιάστηκε η νέα όψη και χρήση του κτηρίου: «...*Ιδού η Λέσχη των ενόπλων δυνάμεων που τώρα μεταμόρφωσε ολοκληρωτικά την φυσιογνωμία της, από τουρκικό σπιτάκι σε αξιοπρεπή κατασκευή, αποτυπώνοντας το αναστημένο Ιταλικό πνεύμα που οδηγεί την οικοδομική ανανέωση της Ρόδου*». (MdR/11.7.1939).

5. Palazzo di giustizia e tribunale (Δικαστικό Μέγαρο), 1924, Αρχιτέκτον Florestano di Fausto. Επέκταση, 1932, Αρχιτέκτον Rodolfo Petracco. Μορφολογικός επαναπροσδιορισμός «καθαρισμός» (purificazione), 1939.

Ένα άλλο κτίριο της εκτός των τειχών επέκτασης της περιόδου της Οθωμανικής κατοχής, στη θαλάσσια όψη του Μαντρακίου ήταν και το σχολικό κτίριο του Τουρκικού Γυμνασίου (ιδαδιέ). Από το 1923 ο Αρχιτέκτονας Florestano di Fausto σχεδίασε τις κατόψεις για την μετατροπή του σε Μέγαρο της Δικαιοσύνης και ο Mario Lago επέλεξε την αρχιτεκτονική του πρόταση η οποία ήταν εμπνευσμένη από την Ιταλική αρχιτεκτονική της ώ-

ριμης αναγέννησης (του 1500, όπως αναφέρεται και στον Ιταλικό οδηγό «Guida d' Italia ...» Milano, 1929). Κτίριο δύο ορόφων παραλληλόγραμμης

κάτοψης, αυστηρά συμμετρικό στην επίπεδη όψη του, μνημειακού ύψους με προεξέχουσα είσοδο, η οποία αναπτυσσόταν καθ' ύψος στο μέσον της όψης του. Αψιδωτή είσοδος, με έντονες κυφώσεις των λιθωσμάτων σε όλο το ύψος του ισογείου, άνοιγμα στον πρώτο όροφο με έντονα προεξέχων τριγωνικό αέτωμα και δύο ζεύγη προεξέχοντες έλικες στο ύψος του στηθαίου, με ελαφρώς υπερυψωμένη στέψη, αποτελούμενη από γείσο και δύο ζευγάρια λίθινες σφαίρες πάνω από τους έλικες. Στα δύο τμήμα του δεξιά και αριστερά της εισόδου, κατά μήκος του στηθαίου, οι φραστικές παραθέσεις στα λατινικά εντάσσονταν και αυτές στα δομικά στοιχεία του κτιρίου: «IVSTIA FVNDAMENTVM REG-NORVM-DILIGITE IVSTITIAM LEDERE - SVVM CVIQUE TRIBUERE». Ανάλογη επιλογή με λατινικές φραστικές παραθέσεις εφαρμόστηκε και στο Δικαστικό Μέγαρο της πόλης της Κω. Το 1930 σχεδιάστηκε από τον Αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco η προσθήκη ενός τμήματος με κύρια όψη στο θαλάσσιο μέτωπο, οριοθετώντας την γωνία του οικοδομικού τετραγώνου προς το κτήριο της Ιταλικής Λέσχης. Οι εργασίες για την προσθήκη, που προοριζόταν για αίθουσα του Εφετείου έγιναν το 1931, ενώ τα εγκαίνια στις αρχές του 1932. (MdR/3.5.1931). Η νέα προσθήκη, μορφολογικά διαφοροποιημένη από τα γειτονικά κτίρια, προκάλεσε συζητήσεις και διαφωνίες, μια και θεωρήθηκε άκρως νεωτερικής μορφολογίας (MdR/24.1.1932). Από την πλευρά του θαλάσσιου μετώπου, το κτήριο αναπτυσσόταν σ' ένα πρώτο επίπεδο προβάλλοντας ελαφρώς τη στοιά εισό-

δου με τρία αψιδωτά ανοίγματα στο ισόγειο και έξι παραλληλόγραμμα παράθυρα στο ύψος του ορόφου και σ' ένα δεύτερο επίπεδο στην επιφάνεια του κτιρίου, τρία παράθυρα σχήματος οβάλ κοντά στη στέγη της οροφής. Ο Αρχιτέκτονας Rodolfo Petracco προχώρησε σε ένα ολικό σχεδιασμό των επίπλων, των κιγκλιδωμάτων, των φωτιστικών, των δαπέδων καθώς και των τριών διακοσμητικών κεραμικών με τα εμβλήματα του φασισμού, του βασιλικού οίκου της Σαβοΐας και μιας εκδοχής συμβολισμού της «δικαιοσύνης» (με ζυγό και σπαθί). Η επέκταση του κτιρίου συνεχίστηκε εντάσσοντας στο συγκρότημα όμορα κτίρια, άλλων αρχικά χρήσεων.

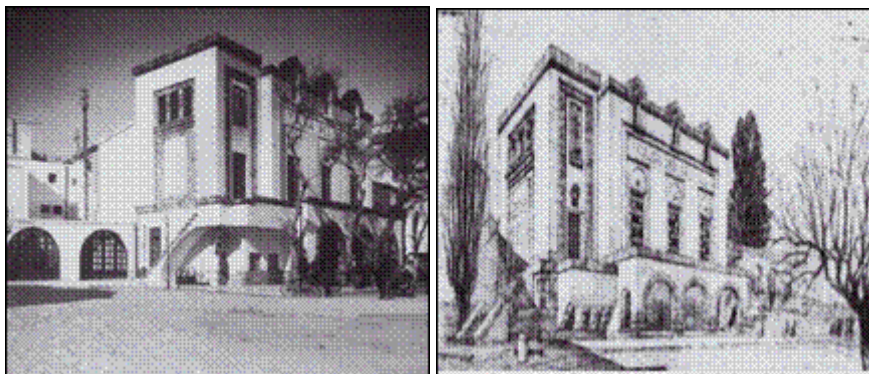
Την περίοδο De Vecchi ο ίδιος αρχιτέκτονας Rodolfo Petracco κατ' εντολή του Κυβερνήτη σχεδίασε πρόταση «εξαγνισμού-καθαρισμού», δίνοντας έτσι ενιαίο μορφολογικό ύφος στο συγκρότημα, με μια μνημειακή όψη απόλυτα συμμετρική με οκτώ κάθετα προεξέχοντα γιγαντιαία υποστυλώματα, ανάγλυφα φασιστικά σύμβολα καθ' όλο το ύψος του κτιρίου και είσοδο με μνημειακή κλίμακα ανόδου. Οι όψεις επενδύθηκαν σε επιλεγμένα σημεία με διαμορφωμένα στοιχεία πορώλιθου και στα υπόλοιπα με επίχρισμα ψευτολιθοδομής (pietra finta). Στο πλαίσιο ενός ολικού σχεδιασμού αντικαταστάθηκαν και τα έπιπλα ώστε να ανταποκρίνονται στο νέο ύφος του συγκροτήματος (MdR/19.1.1939, 11.7.1939 και 30.10.1939, «L' Italia a Rodi», 1946, σελ. 82,86 και Biancale: «Fl. di Fausto...», 1932, σελ. 24).

6. Palazzetto San Giorgio-Ca'San Giorgio (Μικρό Μέγαρο Αγίου Γεωργίου), 1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.

Το μέγαρο Ca'San Giorgio ήταν ένα μικρό γωνιακό διώροφο κτίριο, με εξωτερική κλίμακα ανόδου στην είσοδο του, μεταξύ του δικαστικού μεγάρου και εκείνου των δημοσίων έργων. Το όνομα του συνδέθηκε με την πόλη της Βενετίας, όπου για μια σειρά από ιστορικά μέγαρα χρησιμοποιήθηκε η σύντμηση της λέξης Casa σε Ca'(Ca' d' Oro, Ca' di Dio, Ca'Pesaro, Ca'Foscari, Ca'Farsseti). Χαρακτηριστικό του ο έντονος ανάγλυφος διάκοσμος των δύο όψεων προς το θαλάσσιο μέτωπο με μορφολογικές αναφορές

στην αρχιτεκτονική της Βενετίας, με την αναπαράσταση του Αγίου Γεωργίου και τριών θυρεών συνδεδεμένων με την περίοδο της ιπποκρατίας. Στέγαζε αρχικά τα γραφεία των Οικονομικών και από το 1934 το γραφείο για τις Θέρμες της Καλλιθέας, μετά τις προβλεπόμενες εσωτερικές αλλαγές του αρχιτέκτονα Arnando Bernabiti (γραφεία, αίθουσα αναμονής, ιατρείο). Το 1937, την περίοδο De Vecchi το κτίριο αποτέλεσε τμήμα του δικαστικού μεγάρου, αλλάζοντας χρήση, ενώ δεν εξαιρέθηκε από τον μορφολογικό «εξαγνισμό - καθαρισμό» των όψεών του. (MdR/15.8.1930,6.6.1934, Biancale: «Fl. di Fausto...»,1932, σελ. 24, «L' Italia a Rodi», 1946, σελ. 109) .

7. Casa del fascio (Φασιστική Λέσχη ή φασιστική εστία), 1926-1927, Αρχιτέκτον Florestano di Fausto και Πολιτικός μηχανικός Alfredo Voccalatte. Comando MVSΝ (διοίκηση πολιτοφυλακής), απο το 1939.

Στις 28 Οκτωβρίου 1926 τοποθετήθηκε ο θεμέλιος λίθος, στον οποίο χαραχθήκαν τα ονόματα του Mario Lago, του υψηλόβαθμου στελέχους της φασιστικής ιεραρχίας Acerbo και της φασιστικής ένωσης (fascio littorio) και τοποθετήθηκε περγαμινή με το ακόλουθο κείμενο, χαρακτηριστικό της ρητορικής και της ιδεολογίας του φασισμού και της ιταλικής αποικιοκρατίας: «ΒΑΣΙΛΕΥΟΝΤΟΣ ΤΟΥ ΒΙΚΤΩΡΑ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΤΟΥ Γ΄ - ΧΡΟΝΟ ΚΑΤΑ ΤΟΝ ΟΠΟΙΟ Ο ΜΠΕΝΙΤΟ ΜΟΥΣΟΛΙΝΙ ΚΥΒΕΡΝΟΥΣΕ ΜΕ ΤΟΥΣ ΔΙΚΟΥΣ ΤΟΥ ΝΟΜΟΥΣ ΤΗΝ ΠΟΡΕΙΑ ΤΗΣ ΑΥΤΟΚΡΑΤΟΡΙΚΗΣ ΔΥΝΑΜΗΣ ΜΕ ΤΑ ΚΑΛΥΤΕΡΑ ΜΕΣΑ- ΜΕ ΤΗΝ ΥΠΟΣΤΗΡΙΞΗ ΚΑΙ ΜΕ ΤΗΝ ΦΙΛΕΛΕΥΘΕΡΗ ΣΥΝΔΡΟΜΗ ΤΟΥ ΜΑΡΙΟ ΛΑΓΚΟ ΔΙΟΡΙΣΜΕΝΟΥ ΣΤΟ ΑΞΙΩΜΑ ΤΗΣ ΗΓΕΣΙΑΣ ΤΗΣ ΝΗΣΙΩΤΙΚΗΣ ΠΕΡΙΦΕΡΕΙΑΣ- ΚΑΤΑ ΤΟ ΕΤΟΣ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ 2679 ΤΕΤΑΡΤΟ (τέταρτο χρόνο δηλαδή, με αφητηρία το 1922, χρονολογία ανόδου του φασισμού στην εξουσία) ΤΗΣ ΕΠΟΧΗΣ ΠΟΥ ΞΕΚΙΝΗΣΕ ΚΑΙ ΕΠΙΚΥΡΩΘΗΚΕ ΑΠΟ ΤΙΣ ΕΝΩΣΕΙΣ (FASCI) – ΤΗΝ ΗΜΕΡΑ ΤΗΣ 28^{ΗΣ} ΟΚΤΩΒΡΙΟΥ ΕΠΕΣΑΝ ΤΑ

ΘΕΜΕΛΙΑ ΑΥΤΗΣ ΤΗΣ ΕΣΤΙΑΣ, ΠΟΥ ΥΨΩΝΕΤΑΙ ΣΤΑ ΙΧΝΗ ΤΗΣ ΡΩΜΗΣ- ΓΙΑ ΝΑ ΥΠΕΡΑΣΠΙΣΘΕΙ ΚΑΙ ΝΑ ΕΝΙΣΧΥΣΕΙ ΣΕ ΑΥΤΟΝ ΤΟΝ ΤΟΠΟ ΤΗΝ ΑΓΑΠΗ ΤΗΝ ΑΞΙΟΠΡΕΠΕΙΑ ΤΗΝ ΠΙΣΤΗ ΚΑΙ ΤΗΝ ΔΥΝΑΜΗ ΤΗΣ ΠΑΤΡΙΔΑΣ- ΕΤΣΙ ΩΣΤΕ Η ΝΕΑ ΙΤΑΛΙΚΗ ΓΕΝΙΑ ΙΣΧΥΡΟΠΟΙΗΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΗΝ ΡΩΜΑΪΚΗ ΑΝΔΡΕΙΑ- ΜΙΑ ΣΕ ΨΥΧΗ ΚΑΙ ΣΚΕΨΗ- ΠΡΟΟΡΙΣΜΕΝΗ ΓΙΑ ΤΗ ΝΙΚΗ ΑΚΟΛΟΥΘΩΝΤΑΣ ΑΥΤΟ ΤΟ ΣΥΜΒΟΛΟ ΠΟΥ ΕΙΝΑΙ ΜΟΝΟ ΔΙΚΟ ΤΗΣ- ΔΙΑΤΡΕΧΕΙ ΠΑΛΙ ΤΗΝ ΘΑΥΜΑΣΤΗ ΠΟΡΕΙΑ ΤΩΝ ΠΑΤΕΡΩΝ ΤΗΣ ΑΦΟΣΙΩΜΕΝΗ ΝΑ ΚΑΤΑΚΤΗΣΕΙ ΤΙΣ ΠΙΟ ΥΨΗΛΕΣ ΚΟΡΥΦΕΣ ΤΗΣ ΕΥΗΜΕΡΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΟΞΑΣ». (MDR/30.10.1926).

Διώροφο κτίριο με προβαλλόμενη ισόγεια αψιδωτή στοά τριών ανοιγμάτων (με δώμα επισκέψιμο), σε πρώτο επίπεδο, και αντίστοιχα ανοίγματα αναπτυσσόμενα καθ' ύψος στον πρώτο όροφο, σε δεύτερο επίπεδο. Τα φασιστικά σύμβολα και η ταυτότητα του κτηρίου « CASA DEL FASCIO» αποτελούσαν δομικά στοιχεία της κύριας όψης του. Διέθετε αίθουσα συνεδριάσεων, εστιατόριο, καφενείο και χώρους υγιεινής. Το 1929 οργανώθηκε αίθουσα ξιφασκίας και από το 1933 βιβλιοθήκη. Το 1939 καταργήθηκε η εξωτερική κλίμακα ανόδου στον εξώστη του πρώτου ορόφου του γωνιακού πύργου και το κτίριο δέχθηκε τον μορφολογικό επαναπροσδιορισμό «εξαγνισμού - καθαρισμό» των όψεών του από τον κυβερνήτη De Vecchi. Μετά την μεταφορά της φασιστικής εστίας στο νέο μέγαρο « Littorio » στέγασε την διοίκηση της εθελοντικής πολιτοφυλακής εθνικής ασφάλειας (MVSN).(MdR/30.10.1926, 5.5.1929, 5.4.1933, 15.7.1937, Bi-ancale: «Fl di Fausto...»,1932, σελ. 28 και 43).

8. Posta (Ταχυδρομείο), 1927-1928, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. (πρώην Τουρκικό Διοικητήριο, Ιταλικό Διοικητήριο τα πρώτα χρόνια της Ιταλοκρατίας, με επαναπροσδιορισμό μορφολογικό και επανάχρηση ως Ταχυδρομείο στη συνέχεια).

Υφιστάμενο κτίριο, όπου στεγαζόταν η Οθωμανική διοίκηση (Konak) και αποτελούσε ένα από τα βασικά κτίρια της εκτός των τειχών επέκτασης της τελευ-ταίας περιόδου της Οθωμανικής κατοχής. Κτίριο νεοκλασικών μορφολογικών αναφορών, χαρακτηριστικό παράδειγμα των αρχιτεκτονικών επιλογών της Οθωμανικής διοίκησης, άμεσα εναρμονισμένο με το τοπικό ύφος της αστικής παράδοσης αλλά και με τις μορφολογικές επιλογές των Δωδεκανησίων της διασποράς που οικοδομούσαν στα νησιά. Λειτουργήσε ως έδρα της Ιταλικής διοίκησης κατοχής μέχρι το 1927, που μεταφέρθηκε στο νέο Κυβερνητικό Μέγαρο, στην είσοδο του λιμανιού του Μαντρακίου. Ο κυβερνήτης Mario Lago αποφάσισε την νέα χρήση του κτιρίου για την στέγαση του ταχυδρομείου - τηλεγραφείου αναθέτοντας την σχεδίαση στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto. (MdR/14.10.1927).

Στον νέο σχεδιασμό του αρχιτέκτονα διατηρήθηκαν τόσο η υψομετρική διαφορά ως προς το επίπεδο της παραλιακής λεωφόρου όσο και ο όγκος του διώροφου κτιρίου, ενώ επαναπροσδιορίστηκαν οι όψεις του και συνδέθηκε με το όμορο κτίριο της Φασιστικής Εστίας μέσω μιας αφιδωτής ισόγειας στοάς. Το λιτό νεοκλασικό ύφος της όψης του αντικαταστάθηκε από μία πομπώδη συμμετρία με αετώματα από ανάγλυφα λιθοσώματα στα ανοίγματα του ισογείου και ανάγλυφους δίσκους με παραστάσεις επάνω από τα τετράγωνα ανοίγματα του πρώτου ορόφου. Οι ανάγλυφες παραστάσεις αφορούσαν συμβολικές αναφορές στην ιστορία της Ρόδου, ενώ στον κεντρικό άξονα της εισόδου κάτω από το τριγωνικό αέτωμα τοποθετήθηκε ανάγλυφο με το στέμμα του βασιλικού οίκου της Σαβόιας. Το ύψος του τονίστηκε με οκτώ ανάγλυφους πεσσούς, τοποθετημένους ανάμεσα στα ανοίγματα και τις γωνίες του, που έφθαναν ως την στέγη του, αποτελούμενη από έντονα ανάγλυφα περιζώματα. Τα μορφολογικά του στοιχεία μπορούν να χαρακτηρισθούν ως μία εκδοχή της ώριμης αναγέννησης. Δύο πλάγιες κλίμακες ανόδου οδηγούσαν στο επίπεδο του ισογείου όπου βρισκόταν η κεντρική είσοδος, ενώ χαμηλές κυλινδρικές κολώνες συγκρατούσαν το προστατευτικό κιγκλίδωμα της υπερυψωμένης πλατφόρμας. Στο εσωτερικό του ισογείου υπήρχαν η κεντρική αίθουσα και περιμετρικά τοποθετημένες οι θυρίδες των γραφείων εξυπηρέτησης του κοινού. Στο κέντρο υπήρχε μικρό σιντριβάνι με ορειχάλκινο γλυπτό του Ερμή.

Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν το 1928 από την κατασκευαστική εταιρεία De Martis & Sardeli. (MdR/24.7.1928, 30.10.1928, «L' Italia di Rodi», 1946, σελ. 81). Το 1939 έγιναν κάποιες εργασίες αποκατάστασης της όψης (MdR/ 30.10.1939) που όμως δεν προκάλεσαν αλλαγές στην αρχική μορφή του, προφανώς γιατί αποτελούσε αποδεκτή αισθητική παρουσία για τον κυβερνήτη De Vecchi.

9. Chiostro per la musica (Περίπτερο της Μουσικής), 1929, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco.

Σκηνογραφική κατασκευή του θαλάσσιου μετώπου της πόλης αποτελούσε το περίπτερο της Μουσικής, προορισμένο να φιλοξενεί την στρατιωτική ορχήστρα, για τις Κυριακάτικες συναυλίες ή τις εορταστικές εκδηλώσεις. Βρισκόταν στο ύψος της Ιταλικής Λέσχης στη ζώνη πρασίνου (όπου ο αρχιτέκτων Ogiolo Frezzoti το 1926 είχε κάνει τη μελέτη οργάνωσης αυτού του παραλιακού χώρου περιπάτου) μεταξύ της παραλιακής λεωφόρου και του λιμανιού του Μαντρακίου. Ήταν μια θολωτή κατασκευή με τοξωτά ανοίγματα, που στηριζόταν επάνω σε 8 κολώνες. Η κυκλική βάση της διαμέτρου 7 μέτρων ήταν ελαφρώς υπερυψωμένη από το επίπεδο του εδάφους. Σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco το 1929, ο οποίος προσπάθησε να επιτύχει τη καλύτερη δυνατή διάχυση της μουσικής (MdR/9.3.1929). Στο βιβλίο του Αντώνη Βρατσάλη «Νιοχωρήτικα» αναφέρεται ότι ο De Vecchi: «εξαφάνισε την μουσική εξέδρα στο Μαντράκι που ξανακτίστηκε μετά την απελευθέρωση από τον Δήμο». («L' Italia di Rodi», 1946, σελ.109).

10. Chiesa di San Giovanni, Cattedrale - (Καθολικός Καθεδρικός Ναός του Αγ. Ιωάννου), 1924-1925, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Battistero (Βαπτιστήριο), Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, 1930.

Ο Καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη υπήρξε από τα πλέον σημαντικά, ως προς τον συμβολισμό του (κοινοβιακό-μοναστηριακό) κτίριο της περιόδου της ιπποτοκρατίας, αφιερωμένος στον προστάτη Άγιο του τάγματος. Είχε ανεγερθεί στο τμήμα της πόλης των ιπποτών «Collachio», όπου υπήρχαν όλα τα καταλύματα των γλωσσών, το νοσοκομείο, οι στρατώνες, ο ναύσταθμος και το Παλάτι του Μεγάλου Μάγιστρου, με το οποίο υπήρχε

σύνδεση μέσω της στοάς «Λότζια του Αγίου Ιωάννη». Εκεί ενταφιάζονταν και τα λείψανα των Μεγάλων Μάγιστρων.

Ο ναός και η στοά καταστράφηκαν την περίοδο της Οθωμανικής κατοχής, τον Νοέμβριο του 1856, από την έκρηξη που προκλήθηκε μετά την πτώση κεραυνού, προκαλώντας ανάφλεξη στις αποθήκες πυρίτιδας, με αποτέλεσμα το θάνατο 800 κατοίκων και την σχεδόν ολοκληρωτική ερείπωση των κτηριακών εγκαταστάσεων της περιοχής. («Guida d' Italia...», Milano, 1929, σελ.89-90). Οι μοναδικές μαρτυρίες που απέμειναν ήταν τα ερείπια και οι απεικονίσεις-σχέδια του 1828, του Φλαμανδού στρατιωτικού Bernard Eugene Antoin Rottiers, που είχε μείνει για έξι μήνες στην Ρόδο μελετώντας και αποτυπώνοντας τα μεσαιωνικά μνημεία και οι απεικονίσεις-σχέδια του Γάλλου ζωγράφου Eugene Flandin του 1853. Το εικονογραφικό και επιστημονικό έργο «Description des Monumens de Rhodes» του συνταγματάρχη Eugene Rottiers, όπως αναφέρθηκε στην έκδοση, εκδόθηκε στις Βρυξέλες το 1830. Σ' ένα από τα χαρακτηριστικά απεικονιζόταν το εσωτερικό του ναού του Αγίου Ιωάννη με τρία κλίτη, όπου το μεσαίο στηριζόταν σε τέσσερις γοτθικές αψίδες από την κάθε του πλευρά, που πατούσαν σε ισάριθμους κυλινδρικούς κίονες με κιονόκρανα. Στις αψίδες αντιστοιχούσαν ισάριθμα ανοίγματα ρομανικού ρυθμού στους εξωτερικούς τοίχους και ισάριθμα μικρότερα ανοίγματα στο υπερυψωμένο τμήμα του μεσαίου κλίτους. Στην στέγη διακρίνονταν οι ξύλινοι δοκοί, ενώ στην εξωτερική απεικόνιση δεν ήταν ορατά τα τρία κλίτη επειδή καλύπτονταν από την τριγωνική απόληξη της κύριας όψης. Το τμήμα του κωδωνοστασίου που είχε σωθεί από τους καταστροφικούς σεισμούς του 1847 και 1851 ήταν τετράγωνης μορφής τοποθετημένο σε μικρή απόσταση, μπροστά από την κύρια όψη, με είσοδο, ανοίγματα στις πλευρές, εντοιχισμένους μαρμάρινους θυρεούς των ιπποτών και εμφανή λιθοδομή. («Guida d' Italia...», Milano, 1929, σελ.103-104). Ο Καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη αποτελούσε δείγμα μιας ναοδομίας που συνδύαζε αρμονικά μορφολογικά και δομικά στοιχεία του ρομανικού και γοτθικού ιδιώματος με

ανάλογες αναφορές στη Μέση Ανατολή και την Ιταλία. (Clara Rhodos, 1936, Lojaco I, VIII, Rodi, σελ.245-260).

Μετά την συμβολική χωροθέτηση από τον Mario Lago του σημείου ανέγερσης του νέου ναού του Αγίου Ιωάννη, στην είσοδο του λιμανιού στο Μαντράκι, η Εθνική Ένωση Ιταλικών Ιεραποστολών ανέθεσε το 1923 στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto την μελέτη του πρώτου του κτιρίου που αφορούσε ουσιαστικά στην ανακατασκευή του παλαιού Καθεδρικού ναού στην νέα θέση, σε συνδυασμό όμως με την μελέτη ανέγερσης και της έδρας της καθολικής Αρχιεπισκοπής στο πίσω μέρος του. Με την συγκεκριμένη επιλογή σύνδεσης των δύο κτιρίων και αυτής που ακολούθησε, ως προς την σύνδεση και των δύο με το κυβερνητικό μέγαρο, διατηρήθηκε ουσιαστικά ο συμβολισμός από την περίοδο της ιπποτοκρατίας, όπου υπήρχε σύνδεση του ναού με το παλάτι του Μεγάλου Μάγιστρου. Ο θεμέλιος λίθος του τοποθετήθηκε τον Σεπτέμβριο του 1924 με επισημότητα από τον πρίγκιπα του Σπολέτο Aimone, του βασιλικού οίκου της Σαβόιας, ενώ εννέα μήνες αργότερα στις 24 Ιουνίου 1925 έγιναν τα εγκαίνια και ο καθαγιασμός του ναού με επισημότητα απ' όλες τις αποικιακές αρχές και την παρουσία εκπροσώπων του τάγματος των ιπποτών του Αγίου Ιωάννου της Μάλτας. (MdR/ 28.3.1925, 4.4.1925, 23-24-25.6.1925, E.Papani, 1979, σελ.39).

Ο ναός ανακατασκευάστηκε ακολουθώντας την μορφολογία του κατεστραμμένου ναού της περιόδου της ιπποτοκρατίας, ως τρίκλιτη βασιλική με ξύλινη στέγη και επικάλυψη από κεραμίδια, υπερυψωμένο το μεσαίο κλίτος και τριμερές ιερό. Χαρακτηριστικά μορφολογικά στοιχεία του ναού ήταν, τα ανοίγματα ρωμανικού ρυθμού στην κύρια και τις πλάγιες όψεις με ανάγλυφο περίζωμα που ακολουθούσε την καμπυλότητα των ανοιγμάτων και αναπτυσσόταν περιμετρικά, η γοτθικού ρυθμού αψιδωτή είσοδο με οξυκόρυφο ανάγλυφο περίζωμα που αναπτυσσόταν περιμετρικά και αυτό, αλλά σε διαφορετικό ύψος, το κυκλικό άνοιγμα με ανάγλυφο περίζωμα και διάτρητο διακοσμητικό πλέγμα και η εμφανής λιθοδομή. Πολλές λεπτομέρειες του ναού επεξεργάστηκαν οι αρχιτέκτονες R.Petracco, A.Bernabiti και G.Francisì. (Biancale: «Fl di Fausto...», 1932, σελ. 22,26-28, «L' Italia di Rodi», 1946, σελ. 80). Μπροστά στην κύρια όψη του τοποθετήθηκαν δύο σαρκοφάγοι και σε μικρή απόσταση μια κρήνη, αντίγραφο εκείνης που βρισκόταν στο Βιτέρμπο της Ιταλίας, 80 χιλιόμετρα βορειοδυτικά της Ρώμης, που υπήρξε και έδρα του πάπα από το 1257 έως το 1305. Το συγκεκριμένο αντίγραφο είχε κατασκευασθεί το 1911 για να εκτεθεί στην παγκόσμια έκθεση Castel Sant' Angelo της Ρώμης. (N.Νικολάου-Α.Αγγελής: «Η Ρόδος του 20^{ου} αιώνα», σελ.150).

Ένα χρόνο μετά την ολοκλήρωση των εργασιών του ναού, προστέθηκε το πυργοειδές κωδωνοστάσιο ύψους 26 μέτρων, με εμφανή λιθοδομή, γοτθική αψιδωτή είσοδο με οξυκόρυφο ανάγλυφο περίζωμα προς την προβλή-

τα της θαλάσσιας εισόδου του Μαντρακίου και εντοιχισμένη μαρμάρινη πλάκα που αναπαριστούσε θυρεό με το λιοντάρι του Αγίου Μάρκου της Βενετίας. Χαρακτηριστικά του κωδωνοστασίου στις τέσσερις πλευρές του υψηλότερου σημείου του, αποτέλεσαν τα τριπλά αψιδωτά ανοίγματα, τα αψιδωτά ανοίγματα με τους μεσαιωνικούς εξώστες και η ήπιας κλίσης τετράριχτη κεραμοσκεπή του. Η αρχική πρόταση του αρχιτέκτονα Fl. di Fausto για το κωδωνοστάσιο, όπως προκύπτει από τα σχέδια δεν υλοποιήθηκε και ο Mario Lago επέλεξε να υλοποιήσει μια λύση περισσότερο μνημιακή και μεγαλοπρεπή, επεξεργασμένη από τον πολιτικό μηχανικό Carlo Buscaglione, που ισορροπούσε καλύτερα σε συνδυασμό με τον παρακείμενο ιστό της σημαίας, δίνοντας τις αναγκαίες κατακόρυφες γραμμές στο επίμηκες συγκρότημα (Καθεδρικού Ναού - Καθολικής Αρχιεπισκοπής - Κυβερνητικού Μεγάρου), και τους επιβαλλόμενους αποικιακούς συνειρμούς. Προστέθηκαν ακόμα δύο πτέρυγες αψιδωτής στοάς, που καλύπτονταν με επίπεδο λευκό επίχρισμα διαφοροποιημένο από την υπόλοιπη κατασκευή και συνέκλιναν στη βάση του κωδωνοστασίου, οριοθετώντας ένα τριγωνικό αίθριο. Οι καμπυλόσχημες αψίδες πατούσαν σε χαμηλούς τετράγωνους πεσσούς με ανάγλυφο (χωρίς διάκοσμο) περίζωμα στο σημείο συνδεδής τους, προσδίδοντας την παλαιοχριστιανική απλότητα του ρωμανικού ύφους στην όλη κατασκευή. Στις στοές αυτές τοποθετήθηκαν και οι σαρκοφάγοι των Μεγάλων Μάγιστρων, αποκαθιστώντας συμβολικά την παράδοση ενταφιασμού τους κατά την περίοδο της ιπποτοκρατίας. Μοναδικό σημείο διαφοροποίησης στην κατασκευή της αψιδωτής στοάς, αποτελούσε το εφάπτομενο τμήμα της, από εμφανή λιθοδομή, στο ναό του Αγίου Ιωάννη, όπου μια αψίδα τυδός με μαρμάρινη σαρκοφάγο στο ύψος του δώματος λειτουργούσε ως είσοδο της στοάς. (MdR/7.5.1926, 9.5.1926, 18.10.1927).

Το 1930 σε σχέδια του αρχιτέκτονα R.Petracco τοποθετήθηκε στο τριγωνικό αίθριο, μια στεγασμένη οκτάγωνη κατασκευή με μαρμάρινη λαξευμένη φιάλη αγιασμού στο κέντρο. «...ο αρχιτέκτονα R.Petracco του έδωσε με τρόπο αρμονικό τις εκλεπτυσμένες γραμμές του ιπποτικού γοτθικού επικαλυπτόμενο με μεγαλοπρέπεια από ένα ανατολίζοντα τρούλο στηριγμένο σε οκτώ κίονες από μάρμαρο με κιονόκρανα στολισμένους με κομψότατα μοτίβα ανθέων παλαιοχριστιανικού ύφους». (MdR/ 22.10.1930, 19.2.1933).

11. Arcivescovado (Καθολική Αρχιεπισκοπή), 1925-1929, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Εργασίες επέκτασης, 1931-1932, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco. Επισκευές αποκατάστασης όψεων, 1939.

Κτίριο ανάμεσα στον Καθολικό Καθεδρικό Ναό του Αγίου Ιωάννου και στο Κυβερνητικό Μέγαρο, το οποίο αποτελούσε μέρος του

επιμήκους συγκροτήματος και προοριζόταν για την έδρα του Καθολικού Αρχιεπισκόπου (πρεσβυτέριο). Η σύνταξη των σχεδίων ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto από την Εθνική Ένωση των Ιταλικών Ιεραποστολών (ANMI) μεταξύ του 1924 και 1925 όπως προκύπτει από τις αναγραφόμενες στα σχέδια χρονολογίες.

Το διάφορο κτήριο με τις ήπιες επικλινείς κεραμοσκεπές, είχε τη μια όψη του προς την λεωφόρο (Foro Italico) και την άλλη προς το θαλάσσιο μέτωπο, ακολουθώντας διαφορετική για την καθεμιά μορφολογική προσέγγιση, αλλά ευθυγραμμισμένη κατά μεγάλο μέρος, με εκείνες του Κυβερνητικού Μεγάρου. Στο επίπεδο επίχρισμα της όψης προς την λεωφόρο, ανιχνεύονταν ανάγλυφα μορφολογικά στοιχεία από εμφανή διαμορφωμένη λιθοδομή, που παρέπεμπαν στην αρχιτεκτονική της ιπποτοκρατίας (συμπεριλαμβανομένου και του ιδιώματος της Λίνδου), όπως τα περιγράμματα των μικρών τετράγωνων ανοιγμάτων του ισογείου, την γοθτικού σχήματος πύλη με τους μαρμάρινους θρησκευτικούς θυρεούς και το άγαλμα του Αγίου Φραγκίσκου της Ασσίζης, (αντίγραφο έργου του γλύπτη και κεραμίστα Andrea della Robbia), στην κόγχη επάνω από την πύλη. Η όλη σύνθεση της εισόδου σχημάτιζε ένα σταυρό, με ανάγλυφο διακοσμητικό περίγραμμα και έφθανε έως το μέσον του πρώτου ορόφου. Στον πρώτο όροφο αναπτύσσονταν τα ανοίγματα, από δύο ή τρεις συνεχόμενες λογχοειδείς αψίδες κι ένας μικρός εξώστης με προεξέχον στέγαστρο. Την όψη του προς το θαλάσσιο μέτωπο, αποτελούσαν τέσσερα ανοίγματα με αναφορές στην αρχιτεκτονική της Βενετίας (γοθική ανατολίζουσα) και μια γοθτικού σχήματος εξωτερική πύλη, η οποία οδηγούσε σε μικρό αύλιο χώρο. Η ανάπτυξη της κάτωψης σε σχήμα «L», με την προβαλλόμενη σε ένα πρώτο επίπεδο στεγασμένη βεράντα του ορόφου, δημιούργησε μια ήπια διαβαθμισμένη ογκοπλαστική σύνθεση, εναρμονισμένη σε σχέση με την όψη του Κυβερνητικού Μεγάρου.

Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1929, οπότε και ρυθμίστηκαν επίσημα από το Βατικανό οι διαδικασίες και τα θέματα της Καθολικής αποστολικής

διοίκησης των νησιών. Το κτίριο αποτέλεσε το κέντρο συντονισμού και διαχείρισης όλων των δραστηριοτήτων της Καθολικής εκκλησίας, παίζοντας καθοριστικό ρόλο στις προσπάθειες εξιταλισμού και φασιστικοποίησης καθ' όλη την διάρκεια της Ιταλικής κατοχής. Το 1931 ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα R.Petracco η μελέτη επέκτασης του κτιρίου ενώ το 1933, ενόψει του Καθολικού εκκλησιαστικού συνεδρίου που οργανώθηκε στη Ρόδο, ολοκληρώθηκαν και οι εργασίες. Το 1939 έγιναν εργασίες συντήρησης των όψεων μαζί με τις αμειωτές όψεις της μικρής πλατείας της σημαίας. (MdR/24.5.1928, 19.6.1928, 3.5.1931,30.10.1939, Biancale: «Fl di Fausto...»,1932, σελ.23,25, 39 και «L' Italia di Rodi», 1946, σελ.79).

12. Palazzo del governo (Μέγαρο της Κυβέρνησης), 1926 - 1927, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.

Με την υπογραφή της συνθήκης της Λωζάννης, που αναγνωριζόταν οριστικά η κατοχή των νησιών και τον διορισμό του Mario Lago απο την φασιστική κυβέρνηση του Βασιλείου της Ιταλίας, ωρίμασε η ανάγκη ανέγερσης ενός κυβερνητικού μεγάρου αντάξιου και αντιπροσωπευτικού του κύρους και της δύναμης της μητρόπολης. Στα μέσα της δεκαετίας του '20 ο Mario Lago αποφάσισε ως σημείο ανέγερσης του νέου μεγάρου, το τμήμα του θαλάσσιου μετώπου της πόλης που βρισκόταν μεταξύ της εισόδου του

λιμανιού του Μαντρακίου και της βραχώδους χερσονήσου όπου εγκατέστησαν αργότερα τον Ναυτικό Όμιλο και την ονόμασαν « Posillipo » (τοπωνύμιο περιοχής στη Νεάπολη της Ιταλίας). Το νέο Κυβερνητικό Μέγαρο, ουσιαστικά αποτελούσε τμήμα ενός κτηριακού συγκροτήματος που περιελάμβανε και την έδρα της Καθολικής αρχιεπισκοπής και τον Καθολικό Καθεδρικό Ναό του Αγίου Ιωάννου.

Ο σχεδιασμός ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto, ενώ στις 15 Νοεμβρίου του 1925 τοποθέτησε ο ίδιος ο Mario Lago το θεμέλιο λίθο (MdR/15.11.1925). Από τα σχέδια προκύπτουν και εναλλακτικές προτάσεις του αρχιτέκτονα, κυρίως για την βόρεια όψη του κτηρίου ή για την καθ' ύψος επεκτάσή του που τελικά δεν υλοποιήθηκαν. Το επίμηκες διώροφο κτήριο χαρακτηριζόταν από μία περιμετρική στοά, με ημικυκλικά τόξα στην όψη του προς το θαλάσσιο μέτωπο και γοθικά λογχοειδή τόξα στην βόρεια και την δυτική (προς την λεωφόρο) όψη που πατούσαν σε χαμηλά κυλινδρικά υποστυλώματα με κιονόκρανα. Η κάθε όψη του αποτελούσε και μία διαφορετική μορφολογική προσέγγιση, σε μια προσπάθεια συνύπαρξης γοθικών εκδοχών, της περιόδου της ιπποτοκρατίας, αλλά και της μορφολογικά ανατολίζουσας Βενετσιάνικης εκδοχής. Η όψη του ορόφου προς την θάλασσα, τόσο στο ελαφρώς υπερυψωμένο τμήμα με την κυματοειδή διακοσμητική στέψη, τον γωνιακό εξώστη και τους κυκλικούς φεγγίτες επάνω από τα ανοίγματα, όσο και το χαμηλότερο τμήμα, που υποχωρώντας δημιουργούσε επιμήκη χώρο βεράντας στο δώμα της στοάς του ισογείου, καλύφθηκαν με εμφανή ορθογωνισμένη λιθοδομή (πορτοκαλί και κόκκινη πέτρα από την Λίνδο), με την διχρωμία της οποίας σχηματίστηκε ρομβοειδής διάκοσμος ανάλογος του ανακτόρου των Δόγηδων της Βενετίας («Guida d' Italia...», Milano, 1929, σελ.104). Στον όροφο της βόρειας όψης, κυριαρχούσαν επίσης οι αναφορές στα μορφολογικά στοιχεία της ανατολίζουσας Βενετσιάνικης γοθικής εκδοχής, με δύο γλυπτικές αναπαραστάσεις φασιστικών αετών στο κεντρικό τμήμα της στέψης του. Στην όψη προς την λεωφόρο (Foro Italico), το ελαφρώς υπερυψωμένο τμήμα με την κυματοειδή περιμετρική στέψη διαφοροποιήθηκε μορφολογικά ως προς το σύνολο της, με τα τρία αυξημένου πλάτους γοθικά τόξα και υποστυλώματα στη στοά του ισογείου, με τους εξώστες στα ανοίγματα του ορόφου και με τους κυκλικούς φεγγίτες, όπου στα διάτρητα διακοσμητικά πλέγματα σχηματίζονταν ανάγλυφες παραστάσεις, με φασιστικούς συμβολισμούς (αετούς, «MCMXXVI» = 1926 - αναφορά στην χρονολογία ανέγερσης του κτιρίου, «BM DUX» - αναφορά στον Benito Mussolini Dux=Μπενίτο Μουσολίνι Ηγέτης-Ηγεμών-Δούκας...). Παρόμοιες απεικονίσεις αετών υπήρχαν και σε εραλδικά σύμβολα της περιόδου της ιπποτοκρατίας στα καταλύματα της Ισπανίας-Πορτογαλίας, Ιταλίας και στον τάφο του Μεγάλου Μάγιστρου Fabrice Caretti. Χαρακτηριστικό στοιχείο αποτελούσε

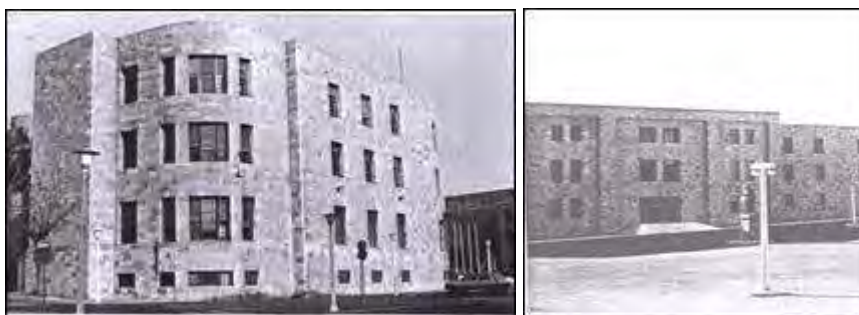
ακόμα το ανάγλυφο συνεχόμενο περίζωμα με τις οξυκόρυφες τριγωνικές απολήξεις επάνω από κάθε άνοιγμα και η εξωτερική κλίμακα ανόδου που οδηγούσε από την μικρή πλατεία της σημαίας στην κύρια είσοδο του ορόφου με τον ημικυκλικό εξώστη. Η όψη καλυπτόταν από διαμορφωμένη λιθοδομή στο ύψος των κτιρίων της περιόδου της ιπποτοκρατίας. Στο τμήμα όπου εφάπτονταν η κύρια εξωτερική κλίμακα ανόδου στον όροφο, ενώ η επιφάνεια δεν ήταν καλυμμένη με λιθοδομή, ανιχνεύονταν ανάλογα μορφολογικά στοιχεία χαρακτηριστικά της περιόδου των ιπποτών, συμπεριλαμβανομένου και του ιδιώματος της Λίνδου. Το κτίριο ολοκληρώθηκε το 1927. (MdR/24.8.1927).

Την περίοδο De Vecchi σχεδιάστηκε η προσθήκη ενός ορόφου και η «κάθαρση» της όψης προς το θαλάσσιο μέτωπο που τελικά δεν υλοποιήθηκαν. (MdR/30.10.1939). Το κτίριο συνδεόταν με εκείνο της Καθολικής Αρχιεπισκοπής μ' ένα αψιδωτό διαμπερές αίθριο, μια «μικρή πλατεία της σημαίας», όπου την βάση του ιστού αποτελούσε ένας Ρωμαϊκός βωμός ο οποίος είχε μεταφερθεί από την Κώ το 1927. (Biancale: «Fl di Fausto...», 1932, σελ. 24,25,37,39,41-42 και «L' Italia di Rodi», 1946, σελ. 79-80). Το κτίριο ανταποκρινόταν πλήρως στις τελετουργικές ανάγκες της ιταλικής αποικιοκρατίας και του φασιστικού καθεστώτος, με τα ημικυκλικά κρηπίδωμα, την ράμπα απόβασης - επιβίβασης στον άξονα της μικρής πλατείας, την εξωτερική κλίμακα ανόδου στην επίσημη είσοδο του Κυβερνητικού Μεγάρου και τους εξώστες για την παρουσία των επισήμων στις εκδηλώσεις υποδοχής, τις εθιμοτυπικές συγκεντρώσεις - τελετές ή τις παρελάσεις, όπως προκύπτει από την φωτογραφική τεκμηρίωση της εποχής. Η τριλογία των Mario Lago- Florestano di Fausto, που αφορούσε στην ανέγερση του Κυβερνητικού Μεγάρου - «μικρής πλατείας της σημαίας», της Καθολικής αρχιεπισκοπής και του Καθολικού Καθεδρικού Ναού του Αγίου Ιωάννου, ενός κτηριακού συγκροτήματος που έφθανε σε μήκος τα 175 μέτρα περίπου, ενσωμάτωνε όλους τους ιδεολογικούς συνειρμούς και συμβολισμούς της πρώιμης φασιστικής εκδοχής της ιταλικής αποικιοκρατίας. Η τριλογία των De Vecchi- Armando Bernabiti, μια δεκαετία αργότερα, που αφορούσε στην ανέγερση του Θεάτρου G.Puccini, του Μεγάρου των Ενόπλων Δυνάμεων και του Μεγάρου της Φασιστικής ομοσπονδίας, γύρω από την πλατεία της αυτοκρατορίας, έκφρασε όλους τους ιδεολογικούς συνειρμούς και συμβολισμούς της ώριμης φασιστικής εκδοχής της ιταλικής αποικιοκρατίας.

13. Palazzo delle forze armate (Μέγαρο Ενόπλων Δυνάμεων), 1938-1939.

Με το κυβερνητικό διάταγμα D.G.n. 216, 7/11/1937) επιτάχθηκε ακίνητο ιδιοκτησίας του Ιδρύματος Elia Accavi, (με αστικό αριθμό 594 στην κτηματολογική καταγραφή οικοδομών Ρόδου, τόμος 24, φύλλο 81, τεύχος 2160),

για λογαριασμό της Στρατιωτικής Διοίκησης, με σκοπό την στέγαση της Στρατιωτικής Διοίκησης Περιφέρειας της Ρόδου. Στο κτίριο θα εκτελούντο οι αναγκαίες εργασίες, από την συγκεκριμένη υπηρεσία, ώστε να ανταποκριθεί στις ανάγκες της νέας του χρήσης. Η ημερομηνία συμπίπτει και με την έναρξη των εργασιών για την ανέγερση του Μεγάρου της φασιστικής ομοσπονδίας (Palazzo Littorio) ενώ από το καλοκαίρι του 1937 είχαν γίνει και τα εγκαίνια του νεοανεγερθέντος θεάτρου (Puccini). Αυτά τα τρία κτίρια πλαισίωσαν την πλατεία της Αυτοκρατορίας η οποία μετονομάστηκε σε πλατεία «Italo Balbo» μετά τον βίαιο θάνατό του στη Λιβύη το 1940.

Όπως προκύπτει από τα σχέδια το νέο κτίριο μελετήθηκε το 1938 από το γραφείο του τεχνικού σχεδιασμού της γενικής διεύθυνσης Genio του Υπουργείου Πολέμου και ολοκληρώθηκε το 1939, παραμονές του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου (κατάληψη της Αλβανίας από τον Ιταλικό στρατό και εισβολή στην Ελλάδα). Είναι προφανές από την σύγκριση του σχεδίου της κάτοψης του κτιρίου σε κλίμακα 1:100 με το γενικό τοπογραφικό διάγραμμα των κτιρίων της πλατείας της «Αυτοκρατορίας» σε κλίμακα 1:500 που αφορούσε στο τελικό περίγραμμά του, πως έγιναν τροποποιήσεις κατά τη διάρκεια των εργασιών έως την ολοκλήρωσή του. Η όψη προς την πλατεία χαρακτηριζόταν από αυστηρή συμμετρία, με κλίμακα ανόδου στην κεντρική είσοδό του και ελαφρώς προβαλλόμενα κάθετα στοιχεία καθ' όλο το ύψος του, ενώ τα καμπύλα τμήματα στις δύο ανισομερείς πτέρυγές του λειτουργούσαν σαν αρθρώσεις σύνδεσης. Ογκοπλαστικό ενδιαφέρον παρουσίαζε η πίσω όψη του με τους κυλινδρικούς και παραλληλεπίπεδου όγκους της. Στους τρεις ορόφους του και το εμφανές τμήμα του υπογείου του, ευθυγραμμίζονταν οι οριζόντιοι και κάθετοι άξονες των ανοιγμάτων τονίζοντας την αυστηρή συμμετρία του, σε μια προσπάθεια μορφολογικής εναρμόνισης με τα δύο κτήρια που οριοθετούσαν τις άλλες πλευρές της πλατείας. Μνημειακό ύφος μιας φασιστικής εκδοχής του ρασιοναλισμού όπως υπαγόρευε η καθεστωτική λογική και αισθητική του Κυβερνήτη De Vecchi. Το κτίριο επενδύθηκε με διαμορφωμένες παραλληλεπίπεδες πλάκες πωρό-

λιθου, συνδέοντάς το οπτικά με τις κατασκευές της περιόδου της Ιπποτοκρατίας. Χαρακτηριστικό το σχόλιο της εφημερίδας *Messaggero di Rodi* για το σύνολο των πολεοδομικών και αρχιτεκτονικών παρεμβάσεων του De Vecchi: «Ρωμαλαία, στην αρρενωπή ομορφιά της αρχιτεκτονικής τους, επιβλητικά στην στυλιστική σοβαρότητα της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής τους και γνήσια στον θερμό τόνο της ζωντανής πέτρας που είναι το αναγκαίο στοιχείο, τρία μεγαλοπρεπή μέρη γίνονται από τώρα και στο εξής, συνοδεία του κυβερνητικού μεγάρου». (MdR/8.5.1939).

14. Palazzo Littorio-Palazzo della Federazione Fascista (Μέγαρο της Φασιστικής Ομοσπονδίας), 1936-1939, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

Η δημιουργία της Πλατείας του Αυτοκράτορα σηματοδότησε το κύκνειο άσμα της οικοδομικής δραστηριότητας του κυβερνήτη Mario Lago στην πόλη της Ρόδου. Με την αύξηση των εποίκων και την αύξηση της στρατιωτικής δύναμης στα νησιά, δημιουργήθηκαν νέες ανάγκες αναδιοργάνωσης των υπηρεσιών και των φασιστικών δομών του καθεστώτος. Ο Mario Lago αποφάσισε την ανέγερση ενός μεγάρου της Φασιστικής Ομοσπονδίας, μια και η υπάρχουσα φασιστική εστία (Casa del Fascio) δεν ανταποκρινόταν πλέον στη νεοδιαμορφωμένη κατάσταση. Η μελέτη και η σχεδίαση του νέου κτιρίου ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα A. Bernabiti, ενώ με την ευκαιρία της επίσκεψης του De Vecchi ως Υπουργού Εθνικής Παιδείας στα νησιά, στις 18 Οκτωβρίου του 1936, τοποθετήθηκε ο θεμέλιος λίθος του κτιρίου όπως αναφερόταν στην εφημερίδα *Messaggero di Rodi*:

«Η τελετή ήταν σύντομη αλλά υποβλητική και ο Υπουργός, μετά την εξέταση των σχεδίων, που είναι έργο του αρχιτέκτονα Bernabiti, και αντιλαμβανόμενος την θέση των χώρων και τις διάφορες διαθέσιμες λειτουργίες έκτισε (θεμελίωσε) την πρώτη πέτρα» (MdR/10/10/1936).

Μετά από ένα μήνα περίπου ο Mario Lago ανακλήθηκε στη Ρώμη και ο De Vecchi στάλθηκε ως νέος κυβερνήτης των νησιών. Όπως προκύπτει από την φωτογραφική τεκμηρίωση της εποχής, το 1937 η υπό διαμόρφωση πλατεία της αυτοκρατορίας ήταν ένα μεγάλο εργοτάξιο. Το πρώτο κτίριο που ολοκληρώθηκε ήταν εκείνο του Θεάτρου (Teatro Puccini) και ακολούθησαν τα άλλα δύο, που ολοκληρώθηκαν το 1939. Αν και ξεκίνησαν ως ιδέες και ως διαδικασίες υλοποίησης στο τέλος της περιόδου του Mario Lago, υλοποιήθηκαν μετά την ανάκλησή του και χαρακτήρισαν την περίοδο De Vecchi, μεταφέροντας κατά μεγάλο μέρος το σημείο αναφοράς του φασισμού από την παραλιακή λεωφόρο στην Πλατεία του Αυτοκράτορα.

Ο Α. Bernabiti αν και δεν ήταν ολοκληρωτικά ο αρχιτέκτονας αυτής της τριλογίας, μια και σχεδίασε τα δύο μόνο κτίρια, επηρέασε την μορφολογία και το ύψος και του τρίτου κτιρίου. Η ολοκλήρωση της αισθητικής φασιστικής «αποθέωσης» ολοκληρώθηκε με την τοποθέτηση των ορειχάλκινων αγαλμάτων των Ρωμαίων Αυτοκρατόρων που είχε δωρίσει ο ίδιος ο Μουσολίνι στην πόλη της Ρόδου το 1939. Από τα πέντε αγάλματα, του Ιουλίου Καίσαρα και του Οκταβιανού Αυγούστου τοποθετήθηκαν στην πλατεία, ενώ του Αντωνίου Πίου του Ευσεβούς πίσω από το Κυβερνητικό Μέγαρο. Του Τιβέριου τοποθετήθηκε στην παραλιακή λεωφόρο και του Διοκλητιανού στην παλαιά πόλη. Χαρακτηριστικά του διώροφου κτιρίου ήταν, η αυστηρή συμμετρία, η δημιουργία «πρόπυλου» το οποίο όμως δεν προβαλλόταν αλλά δημιουργείτο από τέσσερις πεσσούς τετράγωνης διατομής με ανάγλυφα τα σύμβολα του φασισμού καθ' όλο το ύψος του ισόγειου, η πυραμιδοειδής ανάπτυξη της κλίμακας ανόδου στο ισόγειο και το ενσωματωμένο δομικό στοιχείο για την υποδοχή του ιστού της σημαίας στον κεντρικό του άξονα πάνω από την είσοδο. Το ημιυπόγειο τμήμα που αποτελούσε και την βάση του κτιρίου, ήταν ευδιάκριτο λόγω των τετράγωνων ανοιγμάτων, φθάνοντας ως το ύψος της πυραμιδοειδούς κλίμακας, που λειτουργούσε και ως εξέδρα υποδοχής ή επίσημης παράστασης, των στελεχών της φασιστικής Ομοσπονδίας, στις οργανωμένες εκδηλώσεις του καθεστώτος. Αποτελούσε δηλαδή και στοιχείο λειτουργικό των φασιστικών τελετών όπως προκύπτει από φωτογραφικά τεκμήρια της εποχής. Το ίδιο ακριβώς στοιχείο, μικρότερης όμως έντασης, ανιχνευόταν και στο κτίριο διοίκησης των ενόπλων δυνάμεων. Η κατακόρυφη ένταση πεσσών και ανοιγμάτων ισορροπούσαν μέσα από την δημιουργία οριζόντων γραμμών από τους τονικά διαφοροποιημένους πωρόλιθους της επένδυσης. Το κτίριο αποτελούσαν το κυρίως σώμα, με μέτωπο

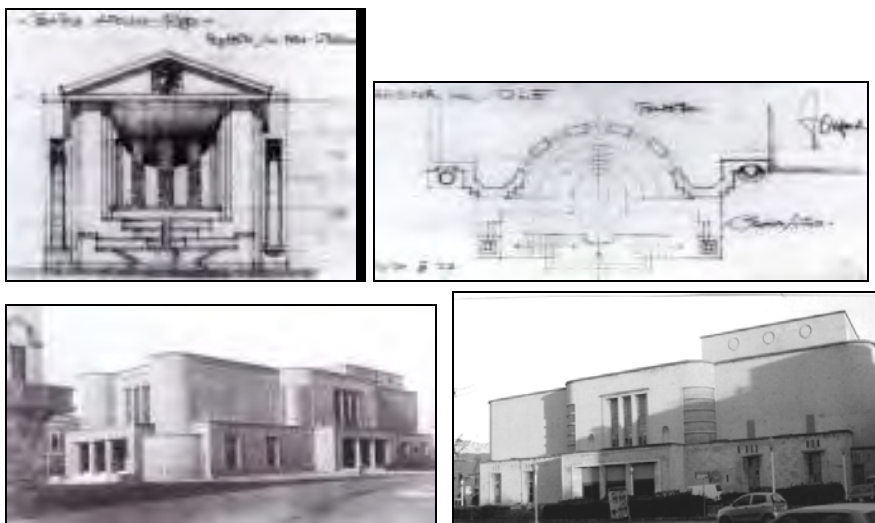
στην πλατεία και δύο πτέρυγες στην κάθε πλευρά του όπου υπήρχαν δευτερεύουσες εισοδοί πρόσβασης στους εσωτερικούς του χώρους. Στο ισόγειο φιλοξενήθηκαν τα γραφεία της φασιστικής πολιτοφυλακής, της φασιστικής νεολαίας και ο «αερός χώρος» των πεσόντων, ενώ στον όροφο η μετεργατική ένωση, η ένωση μαχητών και παλέμαχων, ο «αερός χώρος» του λάβαρου, δύο αίθουσες συγκεντρώσεων – εκδηλώσεων, όπου υπήρχε και η δυνατότητα κινηματογραφικών προβολών. Στο κτίριο υπήρχαν ακόμα χώροι διαμονής του θυρωρού-φύλακα, δύο μεγάλοι θάλαμοι (υπνωτήρια) για φιλοξενούμενους και αποθηκευτικοί χώροι. Στην αυλή πίσω από το κτίριο εγκαταστάθηκαν οι χώροι εξοπλισμού για ιππασία και οι στάβλοι των αλόγων της φασιστικής νεολαίας.

Η ολοκλήρωση των εργασιών προβλεπόταν για την επετειακή ημερομηνία του φασισμού της 28^{ης} Οκτωβρίου του 1938, αλλά τελικά με μια καθυστέρηση 9 μηνών η τελετή των εγκαινίων έγινε στις 28 Ιουλίου του 1929. (MdR/4.2.1938, 19.11.1938, 9.1.1939, 11.7.1929, 29.7.1939, «L' Italia di Rodi», 1946, σελ. 81, όπου το κτίριο αναφερόταν ως «Μέγαρο των συντεχνιών». Fernando Gori: «Egeo Fascista» 1938, φωτογραφία αρχιτεκτονικού προπλάσματος μεταξύ των σελ. 112-113, όπου αναφερόταν ως ημερομηνία εγκαινίων η 28^η Οκτωβρίου 1938). Από τις δημοσιεύσεις στην εφημερίδα Messaggero di Rodi, μπορούμε να εντοπίσουμε τόσο τις επιλογές του «φασιστικού ύφους», όσο και την σπουδαιότητα του συγκεκριμένου κτιρίου για την πόλη και το φασιστικό καθεστώς. «...*Το εν λόγω κτήριο μπορεί πραγματικά να τοποθετηθεί σε μία από τις πρώτες γραμμές μεταξύ των καλύτερων κατασκευών του είδους, που θαυμάζονται σήμερα στην Ιταλία...*» (MdR/15.2.1939) «...*Μετά την επανεξέταση σε γραμμές και τεχνικά χαρακτηριστικά από την Αυτού Εξοχότητα τον Κυβερνήτη, ο οποίος θέλησε προσωπικά να ενημερωθεί για όλες τις λεπτομέρειες του έργου, υποβλήθηκε προς έγκριση στο γραφείο δημοσίων έργων. Εμπνευστής του θαυμάσιου κτηρίου είναι ο Αρχιτέκτονας A. Bernabiti, ο οποίος ερμηνεύοντας με επιτυχία την επιθυμία του Αρχηγού (της κεφαλής) της κτήσης έδωσε στη Νέα Εστία «Casa Littoria» γραμμές με αρμονία και ζέση, με μία μελετημένη διευθέτηση των χώρων και με μια βάση πρωτότυπη και αυστηρή, καθ' όλα συναφή με το πνεύμα της κατασκευής*». (MdR/11.7.1939, τίτλος του μακροσκελούς άρθρου «*Ρωμαϊκό Πνεύμα στην Ροδιακή Αρχιτεκτονική*»).

15. Teatro G.Puccini (Θέατρο G.Puccini), 1936-1937, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

Η πρόθεση δημιουργίας ενός θεάτρου στην πόλη της Ρόδου εκφράστηκε από τον κυβερνήτη Mario Lago, τα πρώτα χρόνια της διακυβέρνησής του, με μια συγκρατημένη όμως φιλοδοξία ως προς το μέγεθος και την δα-

πάνη του έργου. Το 1926-1927 ανέθεσε στον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto, τον σχεδιασμό του «θεάτρου Απόλλων», επιλέγοντας ως χώρο ανέγερσης το σημείο όπου αργότερα οικοδομήθηκε η νέα αίθουσα του δικαστηρίου (MdR/11.2.1926). Στα σχέδια του Florestano di Fausto προτεινόταν μια ημικυκλική εσοχή (κόγχη) με κερκίδες, ανοικτή προς την σκηνή και με εναλλασσόμενα καθ' ύψος ανοίγματα στο ημικυκλικό τμήμα. Ένα τριγωνικό αέτωμα αποτελούσε την στέψη της όψης του με ανάγλυφη την μορφή του θεού Απόλλωνα - Ήλιου στο κέντρο του. Η πρόταση του Florestano di Fausto δεν υλοποιήθηκε. «... Το σχέδιο, ήταν όπως όλες οι ιδέες του καλλιτέχνη, ένα πραγματικό έργο τέχνης, που παρουσιάζονταν δυσανάλογο όμως ως προς τις πραγματικές ανάγκες των πολιτών, τόσο ως προς την μεγαλοπρέπεια, όσο και ως προς το μέγεθος της δαπάνης, που τουλάχιστον για την ώρα δεν είναι δυνατόν ν' αντιμετωπισθεί» (MdR/20.2.1927).

Ο Mario Lago την ίδια χρονιά ανέθεσε στον αρχιτέκτονα R. Petracco τη δημιουργία μιας πρόχειρης και εφήμερης ξύλινης κατασκευής για τους καλοκαιρινούς μήνες, που λειτούργησε έως το 1935-1936 (MdR/10.7.1927). Από το 1934 επανεξετάστηκε η υπόθεση δημιουργίας ενός θεάτρου και ανατέθηκε στον αρχιτέκτονα Armando Bernabiti η σχεδιάσή του, ενώ η κατασκευή του ανατέθηκε στην κατασκευαστική εταιρία De Martis & Sardelli υπό την επίβλεψη του πολιτικού μηχανικού G. Taccioni. Οι εργασίες ολοκληρώθηκαν την περίοδο της διακυβέρνησης De Vecchi και ονομάστηκε «Teatro Giacomo Puccini». Εγκαινιάστηκε την 1^η Αυγούστου του 1937 με το μελόδραμα «Μαντάμ Μπατερφλάϊ». Διέθετε 1200 καθίσματα, σκηνή με

τις σύγχρονες προδιαγραφές των θεάτρων της εποχής, χώρο για πολυμελή ορχήστρα και αποτέλεσε κέντρο της κοσμικής ζωής της πόλης (MdR/2.8.1937). Χαρακτηριστικό δείγμα της ώριμης φασιστικής εκδοχής του Ιταλικού ρασιοναλισμού, κυριαρχούσε στην «Πλατεία της Αυτοκρατορίας» με την ογκοπλαστική του σύνθεση, σηματοδοτώντας τόσο την πρόθεση της πολιτισμικής επιβολής του κατακτητή, όσο και την υπεροπτική προβολή της ανωτερότητάς του.

Η εφημερίδα *Messaggero di Rodi* της 8^{ης} Μαΐου 1937 αναφέρθηκε στο κτίριο του Θεάτρου με τη γνωστή ρητορική του καθεστώτος: «... *Μέγα οικοδόμημα ανδροπρεπές και γαλήνιο, εντυπωσιάζει με την ευρωστία των πλάγιων πύργων της όψης του, που θυμίζουν οχύρωση και την ίδια στιγμή ξεκουράζει με τις λιτές οριζόντιες γραμμές, τις επίπεδες επιφάνειες και τις καμπύλες προεξοχές που ισορροπούν με τα κατακόρυφα ανοίγματα... Στη σύλληψη της μοντέρνας κατασκευής από σκυρόδεμα, προστέθηκε ένα επίχρισμα εξωτερικό, μιμούμενο τα τείχη των ιπποτών... καμία υπερβολή εκτός από ελάχιστες λεπτομέρειες που προσδίδουν στην κατασκευή σοβαρότητα και συνοχή... Το κάθε τμήμα του ανταποκρίνεται στο σκοπό για τον οποίο δημιουργήθηκε... Αρχές όχι μόνο μιας υγιούς αρχιτεκτονικής, αλλά μπορούμε να πούμε, αρχές μιας εποχής, μιας πνευματικής διάστασης που αυτή η αρχιτεκτονική εκφράζει και την οποία μπορούμε ν' αναγνωρίσουμε ως αρχιτεκτονική φασιστικού στυλ (φασιστικής έμπνευσης)...*». Η σημαντικότητα και των τεσσάρων όψεων του κτιρίου αποτέλεσαν βασικό χαρακτηριστικό του, με τα πρότυπα εισόδου υπερυψωμένα ως προς το επίπεδο του δρόμου και της πλατείας, και την ογκοπλαστική του σύνθεση να δημιουργεί την ανάγκη μιας νέας προοπτικής ανάγνωσης και προσέγγισης όψεων μέσα από μια συνεχόμενη διαδοχή επιπέδων. («L' Italia a Rodi», 1946, σελ. 81).

16. Comando della Marina (Ναυτική Διοίκηση), 1926, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.

Επρόκειτο για υπάρχον κτίριο της περιόδου της Οθωμανικής κατοχής, της εκτός των τειχών επέκτασης της πόλης, που λειτουργούσε ως τηλεγραφείο. Οριοθετούσε την γωνία του οικοδομικού τετραγώνου στο οποίο βρισκόταν το τζαμί Murad Reis και ένα μικρό μουσουλμανικό νεκροταφείο. Αποτελούσε το όριο της προοπτικής της παραλιακής λεωφόρου Foro Italico, που ξεκινούσε από το κτίριο της Αγοράς και περιελάμβανε όλα τα δημόσια κτίρια του Μαντρακίου. Ο αρχικός σχεδιασμός για τη νέα χρήση του, ως έδρας της Ναυτικής Διοίκησης ανατέθηκε από τον Mario Lago στον Αρχιτέκτονα Florestano di Fausto (MdR/28.11.1926).

Το τμήμα του κτιρίου που οριοθετούσε την γωνία του οικοδομικού τετραγώνου ήταν ελαφρώς υψηλότερο σε σχέση με το τμήμα που ακολουθούσε προς το κτίριο της φρουράς της Ρόδου. Χαρακτηριζόταν από έντονο ανάγλυφο διάκοσμο, ο οποίος πλαισίωνε τις γωνίες του κτιρίου και τις τριγωνικές απολήξεις της στέγης του από τον πρώτο όροφο και πάνω, καθώς και τα περιγράμματα των ανοιγμάτων του πρώτου ορόφου με τους ψεύτικους οβάλ εξώστες. Πάνω από κάθε άνοιγμα υπήρχαν ανάγλυφες ροζέτες, ενώ τα αψιδωτά ανοίγματα του ισογείου εντάσσονταν, αρχικά σε μια ζώνη εμφανούς λιθοδομής, η οποία αργότερα καλύφθηκε με επίχρισμα, διαμορφώνοντας μια ανάγλυφη ζώνη διάκοσμου που η πλέξη του παρέπεμπε σε μοτίβα ύφανσης. Η είσοδος είχε σχήμα λογχοειδούς γοθτικού τόξου με κυκλικό φεγγίτη στην αιχμή του. Αναλόγου σχήματος ήταν και η είσοδος στον αύλιο χώρο με περίτεχνο μεταλλικό κιγκλίδωμα ενώ το χαμηλότερο τμήμα του κτιρίου στη βάση του ήταν διαφοροποιημένο λόγω της απουσίας διακόσμου. Μορφολογικά χαρακτηριζόταν από στοιχεία εμπνευσμένα από την γοθτική εκδοχή της αρχιτεκτονικής της Βενετίας, από ανατολίζοντα στοιχεία και από στοιχεία της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Λίνδου έντονα επηρεασμένης από την Ιπποτοκρατία. Το 1935 έγιναν εσωτερικές ανακατασκευές και ανακατατάξεις, για τη νέα του χρήση ως έδρα των ιταλικών ενώσεων, αποστράτων αξιωματικών και παρασημοφορηθέντων παλαιμάχων. (MdR/28.10.1934, 4.1.1935, 8.1.1935 και Biancale: «Fl di Fausto...», 1932, σελ. 36, 42).

17. Comando dei presidi (Διοίκηση της φρουράς), 1927. (Πιθανή κατοικία του Μουφτή που επαναπροσδιορίστηκε μορφολογικά).

Υπάρχον κτίριο στην εκτός των τειχών επέκταση της πόλης την περίοδο της Οθωμανικής κατοχής, όπως προκύπτει από προπαγανδιστικές κινηματογραφικές λήψεις του 1926 (Εθνικό Ινστιτούτο -LUCE), από το τοπογραφικό σχέδιο «Η πόλις και οι λιμένες της νήσου Ρόδου», (Έκδοση Φιλεκπαιδευτικού Συλλόγου Ροδίων Αθηνών - 1894), που επαναδημοσιεύτηκε στο βιβλίο «Η Ρόδος τον 19^ο αιώνα», εκδόσεις ΘΥΜΕΛΗ-ΤΕΔΚ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ 2002, σελ. 165 και από το πρώτο τοπογραφικό της πόλης της Ρόδου που συντάχθηκε από Ιταλικές στρατιωτικές υπηρεσίες. Το κτίριο ήταν άμεσα συνδεδεμένο με το τζαμί Murat Reis και το μικρό μουσουλμανικό νεκροταφείο, όπου βρισκόταν και ο τάφος του Ναυάρχου Murat Reis (Ναυάρχου του Σουλεϊμάν ΙΙ κατά την κατάληψη της πόλης). Βρισκόταν σε κομβικό σημείο του ρυθμιστικού σχεδίου, στο βορειότερο άκρο της «καρδιάς της νέας Ρόδου». Η οικειοποίησή του έγινε με μορφολογικές επεμβάσεις μετά το 1926 και αποτέλεσε έδρα της διοίκησης της Φρουράς της Ρόδου. Συνδέθηκε με το στρατιωτικό κτίριο της Ναυτικής διοίκησης με προσθήκες και διαμορφώσεις τοιχοποιίας στα κενά τμήματα που υπήρχαν στα ενδιάμεσα κτήσματα του τζαμιού δημιουργώντας ένα συνεχές σκηνογραφικό μέτωπο. Το κτίριο ήταν τριώροφο (ισόγειο και δύο όροφοι) με τον τρίτο όροφο κάπως δυσδιάκριτο λόγω της ύπαρξης μικρών ανοιγμάτων. Πάνω από τα ανοίγματα του ισόγειου υπήρχαν ανάγλυφα τριγωνικά σχήματα, ενώ σ' εκείνα του πρώτου ορόφου υπήρχαν ρόδακες και στον

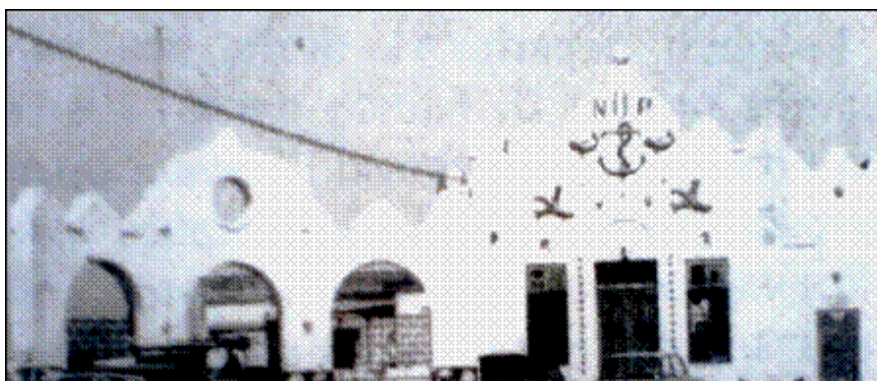
τρίτο όροφο τα μικρά αψιδωτά ανοίγματα καλύπτονταν με διάτρητο διακοσμητικό πέτασμα. Το μόνο έντονο μορφολογικό στοιχείο βρισκόταν στον άξονα της εισόδου, όπου στο ισόγειο υπήρχε παραλληλόγραμμο άνοιγμα με έξι ανάγλυφα τετράγωνα στην κάθε πλευρά του, στον πρώτο όροφο μια αψιδωτή εσοχή με ελαφρώς προεξέχοντα καμπυλωτό εξώστη, όπως στο κτίριο της ναυτικής διοίκησης και ένα ανάγλυφο διακοσμητικό πλαίσιο σε όλο το ύψος του κτιρίου με το βασιλικό στέμμα στην κορυφή του. Σ' αυτό το μορφολογικό στοιχείο οφειλόταν και ο χαρακτηρισμός «Villa corona». Το ύφος παρέπεμπε σε μορφολογίες της αρχιτεκτονικής της Βενετίας, που αποτελούσε ουσιαστικά και την πρώιμη εκδοχή του «Ιταλικού οριενταλισμού».

18. Stabilmimento balneare «La Ronda», (Εγκαταστάσεις θαλασσί-ων λουτρών «La Ronda»), 1935, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

Η εγκατάσταση βρισκόταν σε κομβικό σημείο, απ' όπου ξεκινούσε ένας τουριστικός άξονας, με βασικό συγκρότημα το ξενοδοχείο των Ρόδων και την αποτελούσαν δύο κτίρια υπερυψωμένα ως προς το επίπεδο του εδάφους, λόγω ύπαρξης ημιυπογείου ορόφου. Τα δύο κτίρια συνδέονταν μεταξύ τους με ελαφρώς καμπυλωτό διάδρομο – στοά. Στο ημιυπόγειο, υπήρχαν αποθηκευτικοί χώροι για τον εξοπλισμό ψυχαγωγείας, κουζίνα και σιδερωτήριο, ενώ στους κύριους χώρους υποδοχής το μπάρ, η αίθουσα χορού και το πάλκο-εξέδρα. Χαρακτηριστικά της μορφολογίας του ενός κτιρίου, ήταν ο θόλος με τα διάσπαρτα ρομβοειδή ανοίγματα, ο οποίος εδραζόταν σε τύμπανο κλιμακούμενων δακτυλίων, τα εννέα αψιδωτά ανοίγματα από την όψη προς το κυβερνητικό μέγαρο και τα τρία αψιδωτά ανοίγματα του κυκλοτερούς εμφανούς τμήματος προς το ξενοδοχείο των Ρόδων. Το άλλο κτίριο με τις καμπίνες και τους χώρους υγιεινής χαρακτηριζόταν από παραλληλεπίπεδους όγκους και παραλληλόγραμμα ανοίγματα. Εξαιρουμένου του θόλου με τις ανατολίζουσες αναφορές, όπως εκείνου στην εγκατάσταση της Καλλιθέας, το γενικότερο ύφος μπορεί να

χαρακτηρισθεί ως μια προσέγγιση στο πλαίσιο της φασιστικής εκδοχής του ιταλικού ρασιοναλισμού. (MdR/8.6.1935, 9.10.1936, 17.6.1937, 15.9.1938).

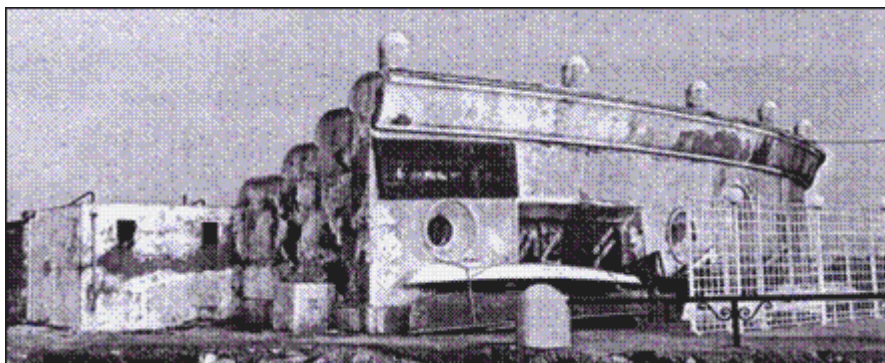

19. Sede della societa nautica Marechiaro, (Εδρα Ναυτικού Ομίλου «Marechiaro»), 1929-1931, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco.

Στη θέση της περιορισμένης σε έκταση βραχώδους χερσονήσου εκτός του Μαντρακίου βρίσκονταν οι εγκαταστάσεις του Τουρκικού υγειονομείου - λοιμοκαθαρητηρίου. Από το 1929 ο Mario Lago ανέθεσε στον Αρχιτέκτονα R. Petracco τον σχεδιασμό κτιρίου που θα φιλοξενούσε τις δραστηριότητες της ιστιοπλοΐας, της κωπηλασίας, των θαλάσσιων περιηγήσεων, των οργανωμένων εξορμήσεων και τις θαλάσσιες αθλητικές δραστηριότητες της Φασιστικής Νεολαίας (balilla, 8-14 ετών και avanguardisti 14-18 ετών). Το κτίριο περιελάμβανε αποθηκευτικούς χώρους εξοπλισμού, γραφεία, αποδυτήρια, χώρους υγιεινής, βιβλιοθήκη και μπάρ. Για τις ανάγκες της εγκατάστασης δημιουργήθηκε και ένας προαύλειος χώρος. Η ανέγερσή του εντοπίζεται στο 1930, ενώ τα εγκαίνιά του έγιναν το 1931. Αποτέλεσε σημείο συνάντησης όλων των επισήμων της Ιταλικής διοίκησης και των κοινωνικά προνομιούχων (MdR/10.3.1929 και 9.8.1930 και 26.5.1931). Το 1938 με απόφαση του De Vecchi μετονομάστηκε σε Ναυτικό Όμιλο «Nazario Sauro» διατηρώντας την χρήση του και τις δραστηριότητές του,² (MdR/10.9.1938), (πανηγυρικό τεύχος MdR/19.2.1933 σελ. 11). Την είσοδο στον αύλειο χώρο

² Αφιερώθηκε στη μνήμη του Nazario Sauro (1880-1916) ο οποίος ήταν αξιωματικός του εμπορικού ναυτικού της Αυστρίας, αλλά μετά την στράτευσή του στο Ιταλικό Βασιλικό Ναυτικό, συνελήφθη και θανατώθηκε δι' απαγχονισμού από τους Αυστριακούς. Νίκος Μ. Νικολάου: «οδοιπορικό στην ιστορία της πόλης της Ρόδου...» Εκδόσεις Δήμου Ροδίων - Ρόδος 1998 σελ. 147.

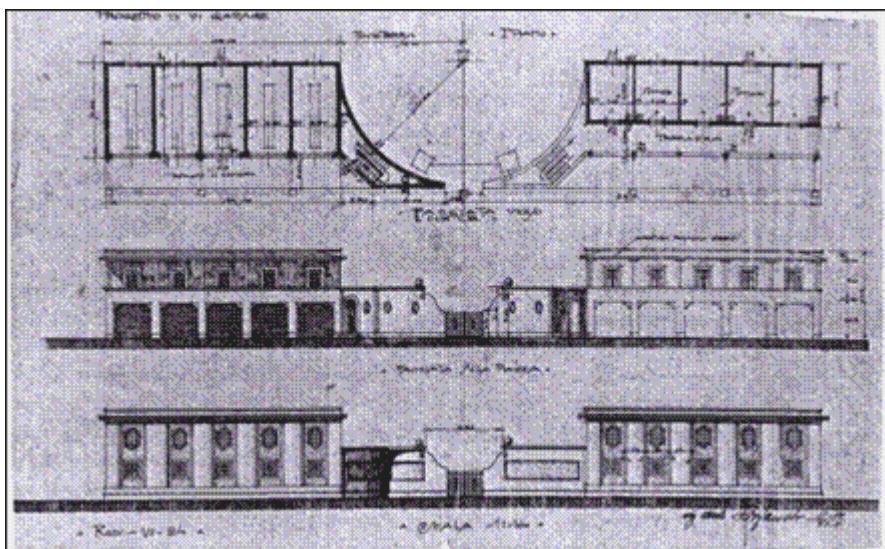
αποτελούσε μία σκηνογραφική κατασκευή με ανάλογα προεξέχοντα στοιχεία όπως εκείνα της κύριας όψης του κτιρίου. Το αύλειο μέτωπο, με την καμπυλωτή διάταξη αποτελούσε συνέχεια της όψης του δημιουργώντας ένα χώρο υποδοχής και δίνοντας εύρος και όγκο στην όλη κατασκευή. Στην όψη υπήρχαν και ανάγλυφες διακοσμήσεις με θέματα θαλάσσιας πανίδας και χλωρίδας, όπως στο επάνω τμήμα της κύρια εισόδου του κτιρίου. Το ύφος του αποτελεί δείγμα φασιστικής εκδοχής του ιταλικού οριενταλισμού χωρίς να προκύπτει καμία «μορφολογική αρμονία» με το κτίριο του Κυβερνείου, παρά τις ρητορικές προσπάθειες ανάλογων παραλληλισμών από την εφημερίδα *Messaggero di Rodi*, που ήταν το όργανο μιας αποικιακού τύπου προπαγάνδας, πλήρως ελεγχόμενης από την κυβέρνηση.

20. Stand di tiro a volo (Σκοποβολής στον αέρα) 1931-1932 , Αρχιτεκτόνων Armando Bernabiti.

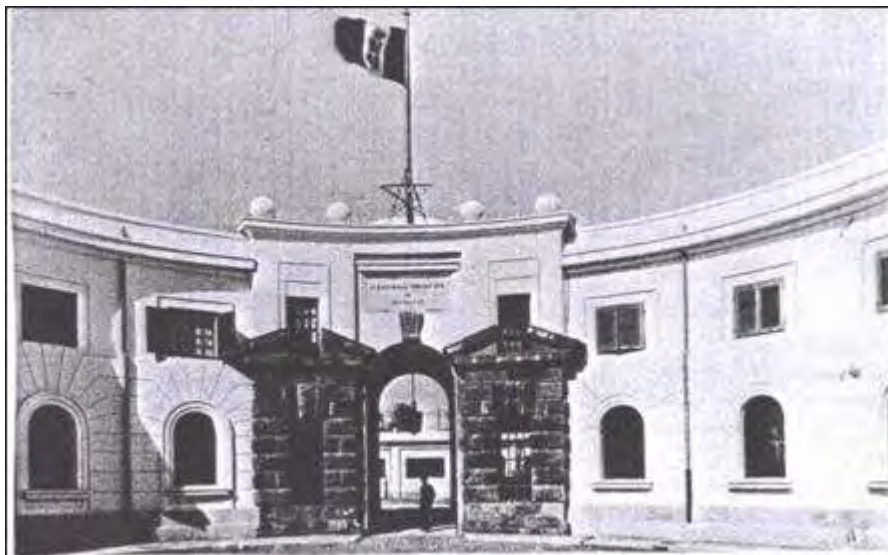
Συγκρότημα αθλητικό για σκοποβολή στον αέρα, ανοικτό στο πέλαγος, αποτελούμενο από ημικυκλικές κερκίδες, με ανατολικό προσανατολισμό. Στο κέντρο των κερκίδων υπήρχε υπαίθριο κυλικείο. Στον περιμετρικό τοίχο κάτω από τις κερκίδες παραλληλόγραμμα και κυκλικά ανοίγματα φωτισμού, αερισμού και προσβασιμότητας στους χώρους εναλλάσσονταν συμμετρικά. Η τελευταία κερκίδα δημιουργούσε προεξέχον περίζωμα με χαμηλά προστατευτικά κολωνάκια κιγκλιδώματος. Τα μορφολογικά στοιχεία του παρέπεμπαν σε μια εκδοχή προθέσεων Art deco. Οι πληροφορίες από την εφημερίδα *MdR* αναφέρουν ότι το 1931 οι εργασίες ήταν σε εξέλιξη από την Ιταλική κατασκευαστική εταιρεία «Maddalena» ενώ τον επόμενο χρόνο το 1932 εγκαινιάστηκε και επίσημα (*MdR*/12.5.1931 και 28.6.1932). Ο χώρος βρισκόταν σε άμεση επαφή με το πολυτελές ξενοδοχείο των Ρόδων, τον Ναυτικό όμιλο και τα θαλάσσια λουτρά. Με την εγκατάσταση αυτή συμπληρώθηκε ο χαρακτήρας της εκτός του Μαντρακί-

ου βραχώδους χερσονήσου, ως ο εντός της πόλης χώρος αναψυχής και αθλητισμού των επισήμων και των κοινωνικά προνομιούχων.

21. Garage (Γκαράζ), 1924-1928, αρχιτέκτων Florestano di Fausto.

Συγκρότημα δύο διώροφων συμμετρικών κτιρίων, όπου στο ισόγειο λειτουργούσαν γκαράζ και στον όροφο υπήρχαν κατοικίες. Τα κλιμακοστάσια των κτιρίων, τοποθετημένα με κλίση 45° ως προς τις πίσω γωνίες τους, οδηγούσαν στο τμήμα του δώματος του πρώτου ορόφου, που αποτελούσε και τον ημιπαιθρικό χώρο πρόσβασης και εισόδου στα δωμάτια. Η απόσταση των δύο κτιρίων μεταξύ τους ήταν είκοσι μέτρα, ενώ η κοίλη τοιχοποιία του περιβόλου δημιουργούσε μια ημικυκλική πλατεία ανάμεσά τους, αντίστοιχη με εκείνη της εισόδου του στρατώνα Caserma Principe di Piemonte που βρισκόταν ακριβώς απέναντι. Σχεδιάστηκε το 1924 από τον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto. Μια νέα πτέρυγα ύψους τριών ορόφων, πίσω από τις υπάρχουσες, οικοδομήθηκε το 1928, όπου στο ισόγειο υπήρχε αμαξοστάσιο και στους άλλους ορόφους αποθηκευτικοί χώροι και γραφεία (κτηματικών φόρων, κτηματολογίου) (MdR/23.1.1928). Το 1939 δεν απέφυγε τη διαδικασία «εξαγνισμού-κάθαρσης» του κυβερνήτη De Vecchi, καλυπτόμενο από επίχρισμα ψευτολιθοδομής (pietra finta).

22. Caserma Principe di Piemonte - caserma dei carabinieri e commando (Στρατώνας Πρίγκιπας του Πεδεμοντίου-Στρατώνας Καραμπινιέρων και διοίκηση), 1925-1926 Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Επέκταση Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, 1933. «καθαρισμός» (purificazione), 1938.

Κεντρικός στρατώνας όπου συγκεντρώθηκαν όλες οι διοικήσεις και οι υπηρεσίες του σώματος των Καραμπινιέρων από το 1926, (MdR/5.1.1926). Το κτηριακό συγκρότημα αποτελούσαν τέσσερα κτίρια που αναπτύσσονταν περιμετρικά του οικοπέδου, το οποίο καταλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του οικοδομικού τετραγώνου. Γύρω από τον κεντρικό αύλειο χώρο, στις τρεις πλευρές, το κτίριο ήταν διώροφο ενώ εκείνο στην πίσω πλευρά ήταν μονώροφο. Υπήρχαν χώροι γραφείων, αίθουσες για τους αξιωματικούς, εστιατόριο, παρασκευαστήρια-κουζίνες, υπνωτήρια, στάβλοι και αίθουσες για το κοινό. Σχεδιάστηκε από τον Αρχιτέκτονα Florestano di Fausto το 1925 και από τον R. Petracco για την επέκταση του 1933 (MdR/23.6.1933), (ΡΟΔΙΑΚΗ/22.6.1933). Η είσοδος του συγκροτήματος βρισκόταν ακριβώς απέναντι από το συγκρότημα του γκαράζ, δημιουργώντας ένα ημικυκλικό πλάτωμα. Την είσοδο αποτελούσαν ένα αψιδωτό άνοιγμα ανάμεσα σε δύο ανάγλυφες επιφάνειες από έντονα σκούρα λιθοσώματα, με ανοίγματα στο ισόγειο και στέψεις από τριγωνικά αετώματα που διακόπτονται από τα ανοίγματα του πρώτου ορόφου. Τα άλλα ανοίγματα του ισόγειου ήταν αψιδωτά πλαισιωμένα από διαβαθμούμενες κορνίζες. Η υψομετρική διαφορο-

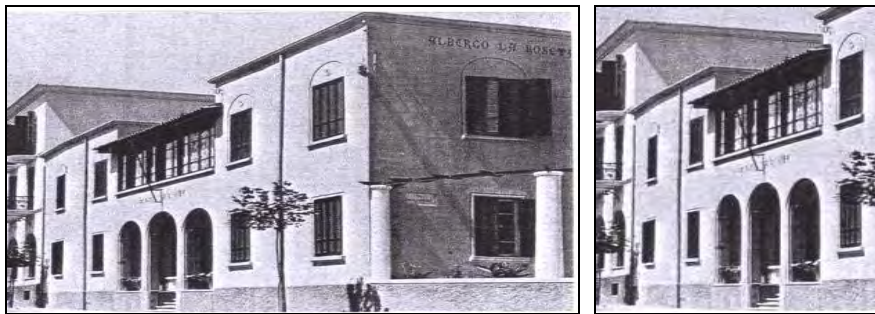
ποίηση των περιζωμάτων στο ημικυκλικό τμήμα, σε συνδυασμό με τις λίθινες σφαίρες της στέγης στο κεντρικό τμήμα της εισόδου, τόνιζαν το μνημειακό και αυστηρό ύφος του κτιρίου. Πάνω από την αψίδα της εισόδου είχε τοποθετηθεί πλάκα όπου αναγραφόταν CASERMA PRINCIPE DI PIEMONTE (Στρατώνας του Πρίγκηπα του Πεδεμοντίου). Οι κυφώσεις γύρω από τα παράθυρα του ισογείου αποτελούσαν διακοσμητικού τύπου παρέμβαση επί του επιχρίσματος. Η μνημειακότητα, η αυστηρή συμμετρία, τα λιθοσώματα και οι κυφώσεις παρέπεμπαν σε μια παλαιό-ιστορική απομίμηση της ώριμης Αναγέννησης και του Μπαρόκ. Τα επίσημα εγκαίνια έγιναν με καθυστέρηση στις 7 Ιουνίου του 1926 κατά τη διάρκεια της επίσκεψης του Πρίγκηπα Αίμονε, δούκα του Spoleto (MdR/2.6.1926). Το 1938 και αυτό το κτίριο έχασε την αρχική του μορφή, καλυπτόμενο με επίχρισμα ψευτολιθοδομής (pietra finta) όπως υπαγόρευε η μορφολογική ομογενοποίηση η οποία επιχειρήθηκε από τον Κυβερνήτη De Vecchi (MdR/20.4.1938).

23. Palazzo dei lavori pubblici (Μέγαρο Δημοσίων Έργων). 1928, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto.

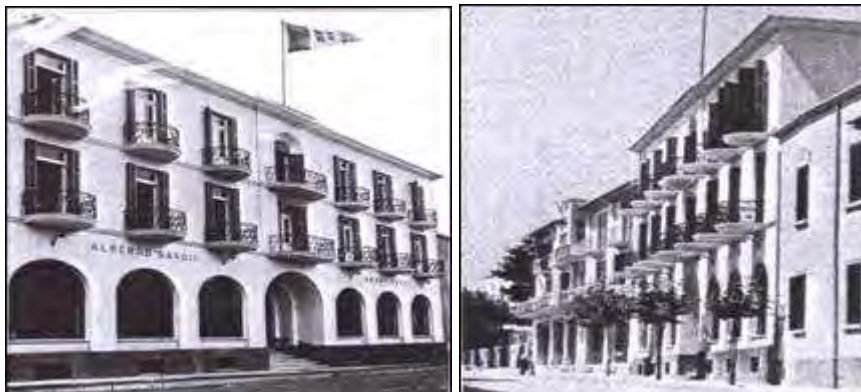
Αποτελούσε συνέχεια του μικρού μεγάρου «Αγίου Γεωργίου» που στέγαζε τα γραφεία των οικονομικών και αναπτυσσόταν σε τρεις ορόφους. Χαρακτηριστικό του η αυστηρή συμμετρία της όψης, αποτελούμενη

από έντεκα άξονες ανοιγμάτων. Οι δύο άξονες με τα κυκλικά ανοίγματα οριοθετούσαν τα άκρα του κτιρίου, ενώ ο κεντρικός με έντονα ανάγλυφα λιθοσώματα και στέψη στο ύψος του τρίτου ορόφου, σηματοδοτούσε το σημείο εισόδου του κτηρίου. Η μορφολογία του παρέπεμπε σε αναγεννησιακά στερεότυπα. Την περίοδο De Vecchi το κτίριο αποτέλεσε τμήμα του δικαστικού μεγάρου, ενώ δεν εξαιρέθηκε από τις επεμβάσεις «εξαγνισμού - καθαρισμού» με αποτέλεσμα την ριζική αλλαγή της μορφής του. Η προσθήκη εμφανούς ψευτολιθοδομής στην όψη, πέτυχε την επιδιωκόμενη ομογενοποίηση του. Το μόνο στοιχείο που διατηρήθηκε ήταν τα εμφανή λιθοσώματα της κεντρικής εισόδου, (MdR/27-28.10.1936).

24. Albergo «La Rosetta» (Ξενοδοχείο) 1932

Κτίστηκε το 1932 όπως αναφέρεται στην εφημερίδα MdR/13.4.1932, στην οδό που ήταν αφιερωμένη στον στρατηγό Giovanni Ameglio ο οποίος είχε καταλάβει τα νησιά το 1912. Ήταν διώροφο, με συμμετρική όψη και με τρία αψιδωτά ανοίγματα στο υπερυψωμένο ισόγειο, που σχημάτιζαν ένα περιορισμένο ημιυπαίθριο χώρο εισόδου. Το κεντρικό τμήμα του ορόφου επάνω από την είσοδο, με την επικλινή στέγη και το συνεχόμενο άνοιγμα, έδινε έμφαση τόσο στα εκατέρωθεν τμήματα του κτιρίου, όσο και στο σημείο της εισόδου του. Μορφολογικά χαρακτηριστικά αποτελούσαν τα περιζώματα του επίπεδου δώματος και οι ελαφρώς αψιδωτές εσοχές επάνω από τα παράθυρα του πρώτου ορόφου. Το κτίριο αποτελούσε μια απλή αλλά και σεμνή εκδοχή συγκριτικά με τα γειτνιάζοντα ξενοδοχεία «Savoia» και «Regina». Διέθετε 40 κλίνες προσφέροντας μια ατμόσφαιρα, «απλότητας-αρχοντιάς - οικειότητας - φιλοξενείας» (MdR/19.6.1932). Το κτίριο εντασσόταν σε μια νεοκλασικίζουσα μορφολογία, εμπεριέχοντας όμως, στην ήπια εκδοχή του, ένα από τα σταθερά επαναλαμβανόμενα χαρακτηριστικά της αρχιτεκτονικής της ιταλοκρατίας, το τριπλό αψιδωτό άνοιγμα της εισόδου.

25. Albergo «Sovoia»(Ξενοδοχείο) 1932, αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

Σχεδιάστηκε από τον Armando Bernabiti και εγκαινιάστηκε τον Ιούνιο του 1932 (MdR/21.6.1932). Βρισκόταν μεταξύ των δύο ξενοδοχείων «La Rosetta» και «Regina» και διέθετε 29 δωμάτια, με συνολικά 50 κλίνες, 3 κοινόχρηστα λουτρά, νερό και τηλέφωνο. Κτίριο τριώροφο με επτά αψιδωτά ανοίγματα στο υπερυψωμένο ισόγειο, με διαβαθμούμενη εσοχή και σκάλα ανόδου στην κεντρική είσοδο. Η συμμετρική επίπεδη όψη του περιελάμβανε ορθογώνια ανοίγματα στον πρώτο και δεύτερο όροφο, με ημικυκλικούς εξώστες και περίτεχνα κιγκλιδώματα. Οι διαφοροποιημένοι εξώστες, μεγαλύτερου μήκους, στον κατακόρυφο άξονα της εισόδου, συνδυασμένοι με το αψιδωτό άνοιγμα σε εσοχή, του δεύτερου ορόφου, έδιναν έμφαση τόσο στον κύριο άξονα συμμετρίας του κτιρίου, όσο και στο σημείο εισόδου του. Δύο ελαφρώς ανάγλυφα περιζώματα ανάμεσα στους εξώστες, καθώς και η στέψη από διακοσμητικό συνεχές περίζωμα (γείσο), έδιναν τις απαιτούμενες οριζόντιες γραμμές ισορροπίας της όψης. Η απλότητα των γραμμών, με εξαίρεση ίσως τα περίτεχνα κιγκλιδώματα, έδιναν στο κτίριο μια συγκρατημένη φυσιογνωμία νεωτερικότητας.

26. Circolo della caccia (Λέσχη Κυνηγών), 1923-1925, Αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Αλλαγή χρήσης σε βιβλιοθήκη, 1929, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco, « Biblioteca del Fiore» από το 1935.

Αποτελούσε τμήμα του συγκροτήματος που περιελάμβανε το Δικαστικό Μέγαρο, το Μέγαρο «Ca' San Giorgio» όπου στεγάζονταν οι οικονομικές υπηρεσίες και το Μέγαρο Δημοσίων Έργων. Το κτίριο λειτούργησε αρχικά ως έδρα των κυνηγών και σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Florestano di

Fausto (MdR/23.1.1923). Ολοκληρώθηκε το 1925 από την ιταλική κατασκευαστική εταιρεία Spaini & C.

Μορφολογικά εντασσόταν σε μια εκδοχή του ιταλικού οριενταλισμού, με έντονα διακοσμητικά ανάγλυφα και μεταλλικά στοιχεία στην είσοδο και τα ανοίγματα, εμπνευσμένα από την αρχιτεκτονική της περιόδου των ιπποτών. Χαρακτηριστικό του στοιχείο το εξάγωνο σώμα του κτιρίου που οριοθετούσε την γωνία του οικοδομικού τετραγώνου, με ένα επίσης εξάγωνο τύμπανο μικρότερης διαμέτρου όπου εδραζόταν τρούλος ημισφαιρικός με μεταλλική επικάλυψη. Δύο αναπτυσσόμενες κλιμακωτά πτέρυγες ακολουθούσαν τις γραμμές του οικοδομικού τετραγώνου προς το δικαστικό μέγαρο και το μέγαρο δημοσίων έργων. Οι κάθετες γραμμές τονίζονταν από τις υδρορροές και τους ιστούς για τις σημαίες στην πλευρά της κύριας εισόδου. Ο διαθέσιμος χώρος ανάπτυξης της κάτοψης ήταν μικρός ενώ υπήρχε πρόθεση να τοποθετηθεί και αντίγραφο ελαφιού από ορείχαλκο στον τρούλο, σημειολογική αναφορά τόσο για τους κυνηγούς όσο και για την Ρόδο, που τελικά όμως δεν υλοποιήθηκε. Το κτίριο απέκτησε, μια πιο εμφανή αποικιακή υπόσταση, (με χαρακτήρα πολιτισμικής επιβολής), την δεκαετία του '30, όταν χρησιμοποιήθηκε για την δημιουργία της ιταλικής βιβλιοθήκης. Διατάγματα για την ανάγκη διάδοσης της επιστημονικής, ιστορικής, καλλιτεχνικής και λογοτεχνικής γνώσης και παράδοσης στην κτίση μέσω ενός κρατικού ιδρύματος υπήρχαν από το 1924 (RR.DD.LL.n.135, 28.8.1924). Μετά την κατάργηση του ως έδρα της λέσχης των κυνηγών, με το κυβερνητικό διάταγμα D.G. n.134, 3/9/1929, ο Mario Lago προχώρησε στην δημιουργία μιας βιβλιοθήκης που στεγάσθηκε στο συγκεκριμένο κτίριο χρησιμοποιώντας τον κλειστό χώρο της αίθουσας ως αναγνωστήριο. Οι αναγκαίες επεμβάσεις αλλαγής χρήσης στο συγκρότημα σχεδιάσθηκαν από τον αρχιτέκτονα R. Petracco με στόχο την δημιουργία χώρων ανάγνωσης, κλειστούς για τον χειμώνα και ανοιχτούς για το καλοκαίρι. Προβλεπόταν η φιλοξενία 50.000 τόμων, με όλη την υποδομή, καταλόγων, καρτελοθηκών και ενημέρωσης. Μια εσωτερική αυλή με «...περιμετρική στοά και συντρι-

βάνι στο κέντρο της, θα προσφέρει στο χώρο, ένα δροσερό καταφύγιο σκιάς και δροσιάς στους αναγνώστες και στους μελετητές...»(MdR/1.11.1930). Έξι χρόνια αργότερα με το κυβερνητικό διάταγμα D.G.n.144,25/7/1935 ιδρύθηκε και επίσημα η βιβλιοθήκη «biblioteca del Fiore» («Ροδιακή»)/8.8.1935). Στο άρθρο 4 του κυβερνητικού διατάγματος αναφερόταν η υποχρέωση των εκδοτών από την Ιταλία να στέλνουν ένα αντίγραφο στην βιβλιοθήκη της κτίσης, μέσα σε διάστημα ενός μηνός από την ολοκλήρωση της έκδοσης. Η λειτουργία και η διαχείριση της βιβλιοθήκης ανήκαν στην διεύθυνση της «δημόσιας» εκπαίδευσης. Ήταν μια βιβλιοθήκη γενικών γνώσεων που λειτουργούσε όμως επικουρικά με τις άλλες πιο εξειδικευμένες βιβλιοθήκες, όπως εκείνες του αρχαιολογικού ινστιτούτου FERT, του κολλεγίου των Ραββίνων, την τουρκική βιβλιοθήκη Haliz, την βιβλιοθήκη Dante Alighieri και άλλες μικρότερες όπως της καθολικής αρχιεπισκοπής, του ιταλικού σχολείου αρρένων, του γυμνασίου και του νοσοκομείου. Ο λεπτομερής σχεδιασμός των επίπλων μπορεί να χαρακτηριστεί από μια συκρατημένη νεωτερικότητα. Οι επεμβάσεις που έγιναν την περίοδο De Vecchi σε όλο το οικοδομικό τετράγωνο δεν συμπεριέλαβαν το συγκεκριμένο κτίριο, μάλλον επειδή δεν βρισκόταν στο θαλάσσιο μέτωπο της πόλης. Το 1939 αναφέρθηκαν κάποιες ελαφρές επεμβάσεις που όμως δεν αλλοίωσαν την μορφολογία των όψεων του (MdR/30.10.1939).

27. Università (Πανεπιστήμιο), Αρχιτέκτων Florestano di Fausto, 1926, (σχεδιασμός) και Αρχιτέκτων Pietro Lombardi, 1927-1928, (σχεδιασμός).

Μετά το 1923 με τον διορισμό του Mario Lago, ως Κυβερνήτη των νησιών, ξεκινούν ουσιαστικά οι διαδικασίες δημιουργίας ενός Ανώτατου Ιταλικού Πανεπιστημίου που θα αποτελούσε μια από τις βασικές δομές Ιταλοποίησης των νησιών. Πολιτικά, διοικητικά και στρατιωτικά τα νησιά ελέγχονταν πλήρως από την μητρόπολη ενώ αυτό που αποτελούσε άμεση προτεραιότητα ήταν η αποδόμηση του υπάρχοντος εκπαιδευτικού συστήματος και η αναδόμησή του, σε νέες βάσεις και κατευθύνσεις ευθυγράμμισης του πληθυσμού σε επίπεδα πολιτιστικά αρχικά και πολιτισμικά στη συνέχεια. Αρχικά δραστηριοποιήθηκε ο Εθνικός Σύλλογος των Ιταλών Ιεραποστόλων (A.N.M.I.) για τη δημιουργία ενός Καθολικού Πανεπιστημίου αναθέτοντας στον Florestano di Fausto τη σύνταξη μιας προμελέτης.³ Ο συγκεκριμένος Οργανισμός είχε δραστηριοποιηθεί στα νησιά, προωθώντας την διείσδυση της Καθολικής Εκκλησίας, μέσω της διαχείρισης βασικών κοινωνικών το-

³ S. Martinoli, E. Perotti: “Architettura Coloniale...”, σελ. 507-508.

μέων, όπως Νοσοκομεία, Σχολεία, Ορφανοτροφεία, Πτωχοκομεία και φυσικά τις Καθολικές Εκκλησίες. Για το τεχνικό γραφείο αυτού του οργανισμού άλλωστε εργάζονταν και οι Πολιτικοί Μηχανικοί Andrea Torasso (Σχολείο Ρόδου) Carlo Buscaglione (Σχολείο - Νοσοκομείο Κω), ο Amedeo Farero (Νοσοκομείο Ρόδου) και ο Alfredo Boccalatte (Νοσοκομείο Ρόδου) που συνεργάζονταν με τον Florestano di Fausto.

Με το κυβερνητικό διάταγμα D.G.n.48, 5/3/1927 απαλλοτριώθηκαν για «δημόσιο όφελος» (Publica utilità) η έπαυλη Βενετοκλή εμβαδού 80τ.μ. και το «χέρσο» οικόπεδο που βρίσκονταν στην περιοχή της μετέπειτα πλατείας της «Αυτοκρατορίας» όπου κτίστηκαν στην δεκαετία του '30 το Θέατρο και το Μέγαρο Littorio. Στο κείμενο υπήρχε και αναφορά σε δύο προηγούμενα κυβερνητικά διατάγματα του 1926 που προανήγγειλαν ουσιαστικά τις συγκεκριμένες απαλλοτριώσεις. «Λαμβάνοντας υπ' όψιν το κυβερνητικό διάταγμα D.G.n. 2, 11/1/1926, επιβεβαιώνεται η ανάγκη ανέγερσης μιας έδρας Ανωτάτων Σπουδών στη Ρόδο, σε θέση που προβλέπεται από το Ρυθμιστικό σχέδιο και η εξυγίανση της πόλης (D.G.n.17, 29/1/1926).⁴ Η πρόταση του Florestano di Fausto δεν προχώρησε, πιθανά λόγω των προβλημάτων που προέκυψαν με τον Mario Lago και όταν αντικαταστάθηκε από τον Pietro Lombardi δύο νέες προτάσεις προέκυψαν, από τις οποίες καμία δεν υλοποιήθηκε. Οι δύο σχεδιαστικές προτάσεις του Αρχιτέκτονα Pietro Lombardi εντελώς διαφορετικές με-

⁴ Στη δημοσίευση στο επίσημο δελτίο της κυβέρνησης (B.U.) το D.G.n. 17 έχει ημερομηνία 29/1/1926 ενώ στο D.G.n. 48, 5/3/1927 όπου αναφέρεται και το D.G.n. 17 η ημερομηνία είναι 20/1/1926.

ταξύ τους αποτέλεσαν ίσως την απόδειξη της απόλυτης εμπλοκής του Κυβερνήτη ως προς την εκάστοτε μορφολογική επιλογή των κτιρίων. Η μία πρόταση αφορούσε μορφολογικές επιλογές που παραπέμπουν σε διευθέτηση εσωτερικών χώρων της Ιταλικής ώριμης αναγέννησης και του μπαρόκ, όπως οι τέσσερις αψιδωτές κόγχες της κύριας όψης, οι κλίμακες ανόδου στο ισόγειο και οι κυκλικές ανάγλυφες πλάκες στις τέσσερις αψιδωτές εισόδους. Οι ανάγλυφες συνθέσεις σε σχήμα σταυρού με τα οικόσημα παρέπεμπαν σε αρχιτεκτονικά στοιχεία της Ιπποτοκρατίας, που υπάρχουν όμως και στην είσοδο της έδρας του Καθολικού Επισκόπου. Ένας εκλεκτικισμός με πολλές ομοιότητες με έργο του προκατόχου του Florestano di Fausto (*grandi Terme pubbliche* στο Μιλάνο 1929). Η άλλη πρόταση του 1928, ουσιαστικά χωροθετούσε με ακρίβεια το κτίριο μιας και διακρίνονταν στο βάθος το τζαμί του Murad Reis. Μια παλαιό-ιστορική μορφολογική επιλογή απομίμησης της Ιπποτοκρατίας με επάλξεις, πύργους, αγάλματα, αψιδωτά ανοίγματα ρωμανικά και γοτθικά και υπερυψωμένο πλάτωμα εισόδου. Εντυπωσιακή και η αφιέρωση του Pietro Lombardi στον Κυβερνήτη. «*Στην αυτού Εξοχότητα Mario Lago, ο οποίος με Ρωμαϊκή ώθηση δίνει στη Ρόδο το αρχαίο μεγαλείο*», (MdR/22.3.1928). Τα μόνα κοινά χαρακτηριστικά των δύο προτάσεων ήταν η αυστηρή συμμετρία των όψεων, η μνημειακότητα και οι μορφολογικές αναφορές, που όμως στην πρόταση του 1928 με την σκηνογραφικότητα παραβιάζονταν ακόμα και τα όρια της υπερβολής. Η αρχική πρόβλεψη ήταν η δημιουργία ενός καλοκαιρινού Πανεπιστημίου ικανού να φιλοξενήσει σειρά μαθημάτων, Ιατρικών και Νομικών σπουδών. Τελικά λειτούργησε με έδρα το αποκατεστημένο κτίριο Castellania και σε κτίρια μεσαιωνικά που είχαν αποκατασταθεί και διαμορφωθεί ανάλογα. (MdR/29.7.1935) «*Διάσημοι καθηγητές διδάσκουν, και κάθε χρόνο πολυπληθείς φοιτητές και ακροατές τα παρακολουθούν*» όπως αναφερόταν στην προπαγανδιστική έκδοση («*L' Italia a Rodi*» 1946, σελ. 17).

28. Albergo «Regina» (Ξενοδοχείο).

Η πιθανότερη εκδοχή είναι ότι το κτίριο προϋπήρχε και λειτούργησε ως ξενοδοχείο με την επωνυμία « Hotel Savoia» (MdR/28.5.1927) έως το 1932 που μετονομάστηκε σε «Regina» (MdR/15.6.1932), δίνοντας το αρχικό του όνομα «Savoia» στο παρακείμενο νεοαναγεγνηθέν κτίριο. Πιθανά η τελική μορφή του να προέκυψε από μικρές επεμβάσεις στο υφιστάμενο κτίριο, μια και δεν ανιχνεύονται στοιχεία συγγενικά ως προς τις αρχικές επιλογές τόσο του καθεστώτος όσο και του κυβερνήτη Mario Lago, αλλά ούτε και λεπτομερείς περιγραφές όπως συνέβαινε με τα άλλα κτίρια. Ήταν τριώροφο με κεραμοσκεπή, συμμετρικό ως προς την κάτοψη και την όψη και με στοιχεία που θα μπορούσαν να αποτελούν αναφορές Art Nouveau. Το ισόγειο περι-

λάμβανε την κύρια είσοδο σε ελαφρά εσοχή και τα συνεχόμενα ξύλινα ανοίγματα των χώρων εστίασης υποδοχής, συγκέντρωσης και διασκέδασης.

Ένα αμυδρό ξύλινο άνοιγμα στο μέσον της όψης του πρώτου ορόφου αποτελούσε την μοναδική πρόσβαση στον συνεχόμενο εξώστη, ενώ ο δεύτερος όροφος είχε ξεχωριστούς εξώστες ανά ζεύγος ανοιγμάτων. Στο μέσον του δεύτερου ορόφου ένα προεξέχων στοιχείο (έρκερ) με στέψη διακοσμημένη από ανάγλυφο δίσκο στο κέντρο, διέκοπτε την μονοτονία της στέγης, τονίζοντας τον κύριο άξονα συμμετρίας του κτιρίου και την είσοδο πρόσβασης στο εσωτερικό του.

29. Quartiere del mercato nuovo, mercato degli incendiati, (Συνοικία της Νέας Αγοράς, αγορά των πληγέντων από πυρκαγιά). 1932, Αρχιτέκτων Rodolfo Petracco.

Το συγκρότημα αποτελούσαν, τέσσερα κτίρια δύο ορόφων, με μαγαζιά στο ισόγειο και κατοικίες στον όροφο και βρισκόταν πίσω από τη νέα αγορά. Σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Rodolfo Petracco το 1932 (MdR/28.10.1932). Στη σελίδα 19 της εφημερίδας (MdR/19.2.1933), που ήταν το πανηγυρικό τεύχος για τα δέκα χρόνια της διακυβέρνησης του Mario Lago, αναφερόταν και ως « Mercato del Fuoco» ή «Mercato degli Incendiati». Πιθανολογείται ότι δημιουργήθηκε για τους εμπόρους της πλατείας Castellania της παλαιάς πόλης, που το 1924 καταστράφηκαν τα κατα-

στήματα τους από μία πυρκαγιά. Χαρακτηριστικά στοιχεία της μορφολογίας των κτηρίων αποτελούσαν τα στέγαστρα του ισογείου με τα κεραμίδια, τα καμπύλα και ευθύγραμμα τμήματα της περιμέτρου που ακολουθούν το σχήμα του οικοδομικού τετραγώνου, η κυματοειδής στέγη του στηθαίου του δώματος και οι κλειστοί γωνιακοί στεγασμένοι εξώστες. Αποτέλεσε μια εκδοχή του ιταλικού οριενταλισμού με δάνεια από την οθωμανική παραδοσιακή αρχιτεκτονική.

30. Albergo delle Rose (Ξενοδοχείο των Ρόδων), 1925-1927, Αρχιτέκτων και Πολιτικός μηχανικός Michele Platania και αρχιτέκτων Florestano di Fausto. Μορφολογικός επαναπροσδιορισμός, 1938.

Ένα από τα μεγαλεπήβολα σχέδια του Mario Lago, με την άφιξη του στα νησιά ήταν η προσπάθεια δημιουργίας τουριστικής υποδομής υψηλών απαιτήσεων με την δημιουργία ενός μεγάλου ξενοδοχειακού συγκροτήματος στην πόλη της Ρόδου. Μια επιλογή άμεσης και γρήγορης ενίσχυσης της

οικονομίας αλλά ταυτόχρονα και «εξύψωσης» του «ιστορικού» και «πολιτικού» κύρους της επικράτειας του Ιταλικού Βασιλείου και της φασιστικής του εκδοχής στη Νοτιοανατολική λεκάνη της Μεσογείου και της Μέσης Ανατολής. Η εταιρεία SAGAR («Societa Anonima Grande Albergo di Rodi») και από το 1928 «Societa Anonima Grande Albergo delle Rose»), ιδρύθηκε στις 26 Νοεμβρίου 1924 με το κυβερνητικό διάταγμα D.G.n. 70, 26/11/1924 και υπογράφηκε την επομένη 27 Νοεμβρίου 1924, με κυριότερους μετόχους την Εμπορική Τράπεζα της Ιταλίας, την Λούδ Τριεστίνο και την Ιταλική Εταιρεία Μεγάλων Ξενοδοχείων με έδρα την Βενετία (Κ. Τσαλαχούρης: «Η οικονομική πολιτική ...», 2000, σελ. 320). Αν και δεν υπάρχει καταγεγραμμένη αναφορά για την πατρότητα της αρχικής μελέτης του ξενοδοχειακού συγκροτήματος, από το Florestano di Fausto στην έκδοση του 1932 «di Fausto – architetto» του Michele Biancale, το συγκεκριμένο έργο στάθηκε η αφορμή να διαταραχθούν οι σχέσεις του Mario Lago και του Florestano di Fausto. Το έργο καταγράφηκε ως έργο του Michele Platania (Πολιτικού Μηχανικού) και Αρχιτέκτονα των τεχνικών υπηρεσιών των «Μεγάλων Ξενοδοχείων» της Βενετίας στην έκδοση του Bertarelli: «Guida d' Italia ...», 1919, σελ. 105, αν και τα μορφολογικά στοιχεία της αρχιτεκτονικής του σύνθεσης παραπέμπουν εμφανώς στα έργα του Florestano di Fausto, πιστοποιώντας σε σημαντικό βαθμό την συμμετοχή του ή την επιρροή του στον αρχικό σχεδιασμό.

Ο θεμέλιος λίθος τοποθετήθηκε στις 27 Μαρτίου 1925, παρόντων του κυβερνήτη Mario Lago, του αρχιτέκτονα Florestano di Fausto και του πολιτικού μηχανικού - αρχιτέκτονα Michele Platania. Μετά από δύο χρόνια, οι εργασίες ολοκληρώθηκαν από τις Ιταλικές κατασκευαστικές εταιρείες G. Spaini & C. και M. Urban ενώ επιλέχτηκε συμβολικά ως ημερομηνία των εγκαινίων η 24 Μαΐου 1927, ημέρα της δωδεκάτης επετείου από την είσοδο της Ιταλίας στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο. Στην εκδήλωση παρόντες ήταν, κυβερνητικοί παράγοντες του φασιστικού καθεστώτος, όπως ο Υφυπουργός δημόσιας εκπαίδευσης Emilio Bolero, ο αντιπρόσωπος της Βουλής Ezio Maria Gray, οι πολιτικές - στρατιωτικές - εκκλησιαστικές αρχές και μία επίσημη αντιπροσωπεία της Αιγύπτου (MdR/29.3.1925, 11.8.1925, 19.5.1927, 23.5.1927, 24.5.1927, 26.5.1927). Μια ενημερωτική διαφήμιση του 1928 ανέφερε: «Μεγάλο Ξενοδοχείο των Ρόδων: το πλέον σύγχρονο και πλήρες ξενοδοχειακό συγκρότημα της Ανατολής. Άριστες τεχνικές εγκαταστάσεις εγγυώνται την πλέον άνετη διαμονή για κάθε εποχή, 150 κλίβες - 50 ιδιωτικά λουτρά - τρεχούμενο ζεστό και κρύο νερό σε όλα τα δωμάτια - πάρκο και κήπο - αίθουσα εκδηλώσεων - μπαρ - εστιατόριο - γκολφ - τένις. Από το ξενοδοχείο άμεση πρόσβαση στην θαυμάσια και αμμόδη

παραλία των Ρόδων. Πλήρης διαμονή από 65 λίρες, έως 100 λίρες» (S. Martinoli - E. Perotti: «Arcitettura Coloniale Italiana...», 1999, σελ. 301).

Η εφημερίδα «Ροδιακή» της 26.5.1927 α.φ. 857 αναφέρθηκε στο γεγονός των εγκαινίων: «**Τα εγκαινία του Ξενοδοχείου των Ρόδων**». «*Τα εγκαινία του μεγάλου ξενοδοχείου των Ρόδων, όπερ αποτελεί μεγαλοπρεπές και επιβλητικόν οικοδόμημα επί της ωραιότερας θέσεως της νήσου και της πόλεώς μας, εγένοντο δια μεγαλοπρεπούς γεύματος, δοθέντος την εσπέραν της Τρίτης, ένθα παρεκάθησαν, αι Α.Α.Ε.Ε. ο υφυπουργός κ. Μπορδέρο, ο Γεν. Διοικητής, ο Αιγύπτιος Υπουργός και όσοι παρ' ημίν και ζέναι προσωπικότητες μετά των Ανωτέρων πολιτικών και στρατιωτικών αρχών. Κατά την διάρκειαν αυτού ωμίλησαν η Α.Ε. ο υφυπουργός κ. Μπορδέρο και ο Γεν. Διοικητής εξάραντες την σημασίαν της ιδρύσεως του κέντρου τούτου, όπερ δεν έχει οικονομικήν μόνον σημασίαν δια την νήσον μας, ως μέλλουσαν να εξυψώση το όνομα και το κύρος της Ρόδου απανταχού του κόσμου. Την επιούσαν εδόθη απογευματινός χορός με πλούσιον κυλικείον, εις ο προσκληθέντες έλαβον μέρος και πολλαί εκ των καλύτερων οικογενειών της διεθνούς κοινωνίας μας*». Στην έκδοση του Bernareli: «Guida d' Italia», 1929, σελ. 105, περιγράφονταν με ανάλογο ύφος το ξενοδοχειακό συγκρότημα αποδίδοντας την πατρότητα του σχεδιασμού αποκλειστικά στον Michele Platania: «*Albergo delle Rose, μεγαλοπρεπής και πολυτελέστατη κατασκευή του Michele Platania, σε ύφος ανατολίζον, χαρούμενο και φαντασιώδες. Στο εσωτερικό, ευρύχωροι διάδρομοι, ευρύτατες ταράτσες, κομψό εστιατόριο, δωμάτια με καλλιτεχνική διακόσμηση - επίπλωση. Η οργάνωση όλων των υπηρεσιών, άψογη. Εγκαταστάσεις ζεστού και κρύου αερισμού, ζεστού και κρύου τρεχούμενου νερού σε όλα τα δωμάτια, τηλεφώνων και φωτεινών σηματοδοτήσεων, πλυντηρίου και απολύμανσης... Γήπεδα γκολφ και τένις, το καζίνο, το οποίο εγκαινιάστηκε το 1928· η αμμουδιά με λεπτή άμμο εμπρός από το ξενοδοχείο, κατάλληλη για παιδιά, αποκλειστικά για τους φιλοξενούμενους του ξενοδοχείου, για τους οποίους διατίθενται αυτοκίνητα και μικρές βάρκες για περιηγήσεις στο νησί κατά μήκος της ακτής. Μπροστά στο ξενοδοχείο το θέαμα της θάλασσας και η ακτή της Ανατολίας σε απόσταση δεκαοκτώ χιλιομέτρων*».

Το 1930 ο Mario Lago αποφάσισε την επέκταση του ξενοδοχείου με την προσθήκη μιας μικρής πτέρυγας «Piccolo albergo delle Rose», ανεξάρτητης αλλά ενσωματωμένης στο υπάρχον κτίριο, την κατασκευή της οποίας ανέλαβε η «Ιταλική Εμπορική Εταιρεία για το Αιγαίο» (Compagnia Commerciale Italiana per l' Egeo). Σχεδιάστηκε και υλοποιήθηκε το 1931-1932 από τον αρχιτέκτονα Rodolfo Peracco και τον πολιτικό μηχανικό Giuseppe Miari, ο οποίος είχε αποσπαστεί από το υπουργείο Δημοσίων Έργων στο Υπουργείο Εξωτερικών και είχε σταλεί στη Ρόδο, στη διεύθυνση του γραφείου Δημοσίων Έργων εργάστηκε από το 1929 έως το 1937

(ΜδR/12.3.1929, 11.1.1931, 8.4.1931, 28.4.1931, 4.7.1931, 13.4.1931). Την ίδια εποχή τακτοποιήθηκε ο περιβάλλον χώρος, με περίφραξη, επίστρωση με σκυρόδεμα των διαδρόμων, εγκατάσταση καμπινών στην παραλία, εφελθρίου, εγκατάσταση αθλητικού εξοπλισμού και την ανέγερση ενός γκαράζ σε σχέδια του Rodolfo Petracco. Το τετραώροφο συγκρότημα ήταν χωροθετημένο σε προνομιακή θέση, ήταν επίμηκες και αποτελούσε τμήμα του θαλάσσιου μετώπου της πόλης, παρ' όλη την απόστασή του από το σύνολο των κτιρίων που συγκροτούσαν την καρδιά της «νέας Ρόδου». Ως προς την ογκοπλαστική του σύνθεση, η μονοτονία της κατά μήκος ανάπτυξης της θαλάσσιας όψης του αντιμετωπίστηκε με την δημιουργία προβαλλόμενων σε πρώτο επίπεδο αψιδωτών όγκων στο ισόγειο που λειτουργούσαν ως βεράντες του πρώτου ορόφου και ως ημιυπαίθριοι χώροι του ισόγειου. Σε δεύτερο επίπεδο ήταν τα κατακόρυφα προεξέχοντα ως προς το υπόλοιπο κτίριο τμήματα, με απολήξεις στη στέγη τους που σχημάτιζαν μέτωπα ύφους μπαρόκ και ήταν εμπλουτισμένα με μορφολογικά στοιχεία που παρέπεμπαν στο Art Deco. Στο τρίτο επίπεδο ήταν τα τμήματα με τ' αψιδωτά ανοίγματα των δωματίων του πρώτου και του δευτέρου ορόφου με κυματοειδή στέγη, στο ύψος του τρίτου ορόφου, η οποία σχηματιζόταν από συνεχόμενα στοιχεία τριγωνικών απολήξεων, εμπνευσμένα από τις οχυρώσεις των ιπποτών και τα οποία απαντώνται σε κτίρια σχεδιασμένα από τον αρχιτέκτονα Florestano di Fausto σε κτίρια της Κω και της Λέρου. Στην άκρη της νοτιοανατολικής όψης κυριαρχούσε ο πύργος με την ημισφαιρική επικάλυψη που αποτελούσε και την άρθρωση σύνδεσης του αρχικού κτιρίου με την επέκταση του μικρού ξενοδοχείου «Piccolo Albergo delle Rose». Το μικρό ξενοδοχείο είχε ενσωματωθεί με επιτυχία στο όλο συγκρότημα δημιουργώντας ταυτόχρονα με την κατακόρυφη αψιδωτή - ημικυλινδρική εσοχή, ένα νέο μέτωπο όψης στραμμένο προς την πόλη. Το συγκρότημα με τον εκλεκτικιστικό ύφους συγκερασμό διαφορετικών μορφολογικών στοιχείων, αποτέλεσε το χαρακτηριστικότερο δείγμα μιας εκδοχής του ιταλικού οριενταλισμού, το οποίο ενσωμάτωνε απευθυνόμενο τόσο στον εξωτισμό του «Ονειρίου της Ανατολής» για τον ιταλικό και γενικά τον ευρωπαϊκό αποικιακό «κοσμοπολιτισμό», όσο και στην «φιλόξενη» υποδοχή, ενός έντεχνα αναγνωρίσιμου και εντυπωσιακού μορφολογικού λεξιλογίου για τις ισχυρές κοινωνικές τάξεις της ανατολής.

Στην τελική του ανάπτυξη το συγκρότημα διέθετε 160 δωμάτια, 200 κλίνες, 80 λουτρά, τρεχούμενο κρύο και ζεστό νερό για όλα τα δωμάτια, αίθουσες χοροεσπερίδων και συζητήσεων, μπαρ, ορχήστρα και καζίνο. Στην εσωτερική διακόσμηση και τον εξοπλισμό, κυριάρχησε το ίδιο εκλεκτικιστικό ύφος μορφολογικού συγκερασμού, προσδίδοντας μια ιδιαιτερότητα ξεχωριστής ταυτότητας για κάθε χώρο με την χρήση επίπλων, χαλιών, φωτιστικών

κ.λπ. από τους γνωστότερους ιταλικούς οίκους παραγωγής πολυτελών εξοπλισμών αλλά και ζωγραφικών διακοσμητικών απεικονίσεων στις οροφές.

Από το 1937 το ξενοδοχειακό συγκρότημα και γενικά το χώρο του τουρισμού ανέλαβε μία νεοσύστατη Ιταλική εταιρεία SAVIA η οποία δραστηριοποιήθηκε στο χώρο αυτό, συμπεριλαμβανομένης και της διαχείρισης του καζίνο (MdR/27-28.10.1936, 17.6.1937, 15.7.1937). Με την άφιξη του τετράρχη De Vecchi και στο πλαίσιο της φασιστικής πλέον αυτοκρατορικής εκδοχής του Βασιλείου της Ιταλίας, οι φασιστικές εκδοχές ενός στρατικοποιημένου μορφολογικά ρασιοναλισμού μιμούμενου τις στρατιωτικές οχυρώσεις των ιπποτών κυριάρχησαν. Από το 1938 ξεκίνησαν οι επεμβάσεις στο ξενοδοχειακό συγκρότημα με στόχο τον εναρμονισμό του με τις οχυρώσεις των Ιωαννιτών Ιπποτών, ώστε ν' αποδοθούν σ' αυτό οι διαστάσεις και το ύψος μιας νεωτερικής «Ιταλικότητας» κατά De Vecchi. Όλες οι διακοσμήσεις, οι στέγες, οι μετώπες, τ' ανάγλυφα περιγράμματα των ανίδων και ο ημισφαιρικός τρούλος στον πύργο της νοτιοανατολικής όψης κατεδαφίστηκαν διατηρώντας «καθαρούς» τους στερεομετρικούς όγκους και επενδύοντάς τους μ' ένα ενιαίο επίχρυσμα ψευτολιθοδομής. Στις εσωτερικές εργασίες ανακαίνισης, προστέθηκαν και πέντε τοιχογραφίες, έργα του ζωγράφου Basaldella Afro, εμπνευσμένες από το ύψος της Βενετσιάνικης παράδοσης του μπαρόκ.

Τον Ιούνιο του 1938 έγιναν εκ νέου εγκαίνια του ανακαινισμένου ξενοδοχειακού συγκροτήματος (MdR/23.2.1938, 20.6.1938). «*Ο τετράρχης κυβερνήτης αποφάσισε ότι θα δωρίσει το νέο «Albergo delle Rose» το επόμενο Σάββατο, στο όνομα και τον τουριστικό παλμό της αυτοκρατορικής Ρόδου... δεν πρόκειται για ένα ξενοδοχείο, έστω κι αν είναι πολυτελές, που ανοίγει στο κοινό· δεν πρόκειται για ένα μεγαλοπρεπές και άνετο κτήριο στη διάθεση της διεθνούς πελατείας. Αντιθέτως πρόκειται για έναν «οίκο» εξαίσιο, υψηλής αντιπροσώπευσης, τον οποίο η Ρόδος δέχεται ως δώρο για να μπορέσει τελικά να είναι σε θέση να πραγματοποιήσει - αριστοκρατική και Ιταλικότητα - την δική της γεμάτη φροντίδα φιλοξενία. Στο ίδιο συμβολικό επίπεδο στο οποίο το κύρος της πατρίδας συναντάται ακόμα και στη μεγαλοπρέπεια των δικών μας πρεσβειών στο εξωτερικό ή στους κολοσσούς της δικής μας υπερατλαντικής ναυτιλίας..... Ο τετράρχης της επανάστασης με επιμονή θέλησε ώστε η φασιστική Ρόδος ως θα όφειλε και θα μπορούσε ν' απευθύνει με συνειδητή υπευθυνότητα πρόσκληση στον κόσμο στο όνομα της Ρώμης..... σ' αυτόν τον οίκο, σ' αυτό το φαντασιώδες και παρ' όλα αυτά τόσο πραγματικό αρχιτεκτονικό καλλιτεχνικό τεχνικό και οργανωτικό συγκρότημα, ο φασισμός βρήκε στον κυβερνήτη τον δικό του πρωτεργάτη και τον δικό του δημιουργό ο Conte di Val Cismone έθεσε στις δικές της αληθινές βάσεις την μεγάλη τουριστική πολιτική η οποία θ' απελευθερώσει τη Ρόδο απ' όλες εκείνες τις επικαλύψεις οι οποίες είχαν καταπνίξει και εκφυλίσσει την λειτουργία της, την τόσο λεπτεπίλε-*

πη και χαρακτηριστική». (MdR/13.6.1938). Το 1939 το ξενοδοχειακό συγκρότημα πέρασε στην ιδιοκτησία της κυβέρνησης (MdR/11.7.1939, 30.10.1939, 19.2.1933 πανηγυρικό τεύχος, σελ. 17, “L’ Italia a Rodi” 1946, σελ. 87 εικόνες 54 και 55, σελ. 102 εικόνες 92 και 93, οι εικόνες παρουσιάζουν την πρώτη μορφή του συγκροτήματος παρ’ όλο που η έκδοση είναι του 1946, ΑΡΧΕΙΟ ΙΤΑΛΙΚΗΣ ΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ 1912-1945. Αριθ. Φακ. 72, τμήμα 1, 1926, τίτλος φακέλου: «Αρχιτεκτονικά σχέδια ξενοδοχείου των Ρόδων»).

31. Istituto di biologia marina, acquario (Ινστιτούτο Θαλάσσιας Βιολογίας, ενυδρείο), 1934-1935, Αρχιτέκτων Armando Bernabiti.

Η τελική απόφαση χωροθέτησης του κτιρίου στο ακραίο βόρειο τμήμα του νησιού και της πόλης, από τον Mario Lago, αποτέλεσε και την πρόθεση διευθέτησης ενός ιδιαίτερου σημείου εκτεθειμένου στους ανέμους και στις συνεχείς αλλαγές του αιγιαλού στην «Ιταλική θάλασσα της ανατολής», η οποία δεν αφορούσε απλά την επιφάνεια της, αλλά και τον υποθαλάσσιο πλούτο της. Η δημιουργία ενός Ινστιτούτου θαλάσσιας βιολογίας, μεταξύ 1934 και 1935, ήταν το αποτέλεσμα, όχι μόνο της πρωτοβουλίας του κυβερνήτη Mario Lago, αλλά, και του ενδιαφέροντος και της στήριξης των υπουργείων γεωργίας και παιδείας, σε συνδυασμό με το Εθνικό συμβούλιο ερευνών. Στόχος τους, η έρευνα και μελέτη (βιολογική και υδρολογική) του Αιγαίου ως προς την χλωρίδα και την πανίδα, με ιδιαίτερο ενδιαφέρον στην αλιεία και των σφουγγαριών που συνδέονταν ιστορικά με τις δραστηριότητες των νησιωτών στην Μεσόγειο, (Αιγαίο και Λιβυκό πέλαγος). Το

πλαίσιο προβολής της «Ιταλικής θάλασσας της ανατολής» μπορούσε να προωθηθεί μέσα από την δημιουργία μιας θεσμοθετημένης επιστημονικής έδρας όπως το «Ινστιτούτο θαλάσσιας βιολογίας». Στο υπόγειο τμήμα είχαν εγκαταστήσει τις δεξαμενές του ενυδρείου με τεχνητή αναπαράσταση του θαλάσσιου βυθού, όπου φιλοξενήθηκαν τα πλέον χαρακτηριστικά είδη της μεσογειακής θαλάσσιας πανίδας. Ο χώρος ήταν επισκέψιμος μέσα από μία σπηλαιώδη και υποβλητική μικρού μήκους διαδρομή. Στο διώροφο τμήμα φιλοξενήθηκαν εργαστήρια έρευνας χημείας, γενικής και θαλάσσιας βιολογίας, και βιβλιοθήκη. Διέθετε και εγκατάσταση αντλιών για την αλλαγή του θαλασσινού νερού των δεξαμενών του ενυδρείου. Κτίριο με χαρακτηριστική ογκοπλαστική σύνθεση, αποτελούμενο από κυλινδρικά τμήματα με τονισμένα περιζώματα στις στέψεις τους, ανάγλυφα περιγράμματα στα ανοίγματα που ακολουθούσαν την καμπυλότητα των κυλινδρικών τμημάτων, κυκλική βεράντας προς την θάλασσα, παραλληλόγραμμη βεράντα με κλίμακα ανόδου στα νότια και εμφανές τμήμα του υπογείου, με μικρά περιμετρικά ανοίγματα. Η νότια όψη του, αποτελούσε τη μόνη επίπεδη επιφάνεια, όπου σχηματιζόταν εσοχή της εισόδου που κάλυπτε το ύψος και των δύο ορόφων. Στις λοξές επιφάνειες της εσοχής υπήρχαν ανάγλυφες παραστάσεις από την θαλάσσια πανίδα ενώ πάνω από το άνοιγμα της εισόδου υπήρχε κυκλικός φεγγίτης. Η όλη επέμβαση περιελάμβανε και μια ευρύτερη διεύθετηση του περιβάλλοντα χώρου με διαδρόμους, παρτέρια πρασίνου, ένα υπερυψωμένο και οριοθετημένο με χαμηλό κιγκλίδωμα κυκλικό τμήμα «Belvedere», εμπρός από το κτίριο προς την θάλασσα και μικρό φάρο σήμανσης. Το κτίριο παρέπεμπε σε κατασκευές εκτεθειμένες σε ανέμους, όπως οι ναυτικοί φάροι, με ρασιοναλιστικής μορφολογίας αναφορές συνδεδεμένες με στοιχεία art-deco και μικρής κλίμακας νεοφουτουριστικές εκδοχές της δεκαετίας του '30. (MdR /28.10.1934, 1.12.1934, 29.10.1935, «L' Italia a Rodi» 1946, σελ. 128).

Τα κυβερνητικά κτίρια είχαν σχεδιαστεί και διαμορφωθεί (λειτουργικά και μορφολογικά) ώστε να ανταποκρίνονται στις τελετουργικές ανάγκες της επιχειρούμενης πολιτισμικής επιβολής, της καθεστωτικής ιεραρχίας, αλλά και της φυλετικής υπεροχής, της φασιστικής εκδοχής της Ιταλικής αποικιοκρατίας.

Χρήση των κτιρίων στο Μαντράκι της Ρόδου κατά την διάρκεια επίσημων εκδηλώσεων του καθεστώτος.

1937 στρατιωτική παρέλαση στο Μαντράκι της Ρόδου (*Foro Italico*). Ο *De Vecchi Έφιππος* χαιρετά φασιστικά. Διακρίνονται η είσοδος του λιμανιού, ο καθολικός Καθεδρικός ναός του Αγίου Ιωάννη του Βαπτιστή με το καμπαναριό και η Ιταλική σημαία..

Το *Palazzo Littorio* ή *Casa Littoria* ή *Palazzo della Federazione Fascista* (1937). Στιγμιότυπο από επίσημη εκδήλωση, με παρέλαση νεανίδων της φασιστικής νεολαίας *G.I.L.*

Εντυπωσιακή θρησκευτική πομπή του λατινικού κλήρου στο Μαντράκι της Ρόδου δίπλα στο κτηριακό συγκρότημα του καθεδρικού ναού-καθολικής επισκοπής-κυβερνείου, στα πλαίσια των εκδηλώσεων του congresso mariano, τον Σεπτέμβριο του 1931.

Ρόδος 1936, ο τετράρχης Ιταλο Μπάλμπο αγορεύει στην εξέδρα στο Μέγαρο της αποικιακής κυβέρνησης, κατά την επίσκεψή του στη Ρόδο δίπλα στον Ντε Βέκι και κάτω από την ηγεμονική παρουσία του πορτρέτου του Ντούτσε.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Η βιβλιογραφία έχει δημοσιευθεί τμηματικά στην Περιοδική Επιστημονική Έκδοση της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου « Δωδεκανησιακά Χρονικά », στους τόμους ΙΗ, ΙΘ, Κ, ΚΑ, ΚΒ, ΚΓ, ΚΔ, ΚΕ, σε ανάλογες εργασίες του συγγραφέα που πραγματεύονται θέματα χωροταξικών επιλογών, πολεοδομικών επεμβάσεων, αρχιτεκτονικών επιλογών, τοπικών επεμβάσεων, μορφολογικών αναφορών και ολικού σχεδιασμού του αστικού και κτηριακού εξοπλισμού, την περίοδο της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα από το 1912 έως το 1945.

Το φωτογραφικό υλικό και τα σχέδια, είναι από τη συλλογή του Αντ. Σ.Μαΐλη, από το φωτογραφικό αρχείο του Στέλιου Χριστοφυλάκη, από τα βιβλία των Ζαχ. Ν.Τσιρπανλή «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943», Ρόδος 1998, Κώστα Τσαλαχούρη «Η οικονομική πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα», εκδ. Τροχαλία 2000, S. Martinoli, E. Perotti «Architettura Coloniale Italiana nel Dodecanaso 1912-1943», Fondazione Giovanni Agnelli 1999 και Α.Σ.Μαΐλης-Κ.Ε.Σκανδαλίδης-Κ.Φ.Ταλαχούρης «Η Ρόδος τον 19^ο αιώνα», Θυμέλη-ΤΕΔΚ Δωδεκανήσου 2002.

ΔΙΟΡΘΩΣΗ:

Στην ανακοίνωση του αρχιτέκτονα – εικαστικού Στυλιανού Χριστοφυλάκη στο Κ΄ Πολιτιστικό Συμπόσιο, «Πανορμίτης Κουμνιανός και Κωνσταντίνος Κουμνιανός – ΟΙ θρυλικοί Δρύδες του Αιγαίου – Οι Εξάγγελοι μιας Ανυπότακτης Μνήμης », η οποία δημοσιεύτηκε στον ΚΗ΄ Τόμο «Δωδεκανησιακά Χρονικά» - Ρόδος 2018, σελ.751-760, από λάθος στο ψηφιοποιημένο κείμενο, το επώνυμο αναφέρεται ως Κουμνιανός .

ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ
Δρ Αρχιτέκτων μηχανικός

ΤΟ ΛΑΚΚΙ ΚΑΙ ΤΑ ΛΕΠΙΔΑ ΤΗΣ ΛΕΡΟΥ

Η θέση του νησιού της Λέρου δίπλα και βόρεια από την Κάλυμνο και κοντά στα μικρασιατικά παράλια καθόρισε την τύχη του και την εξέλιξή του. Αντίστοιχα η γειτνίαση με το νησί της Πάτμου προς τα βόρεια και με το μοναστήρι του αγίου Ιωάννη του Θεολόγου παρείχε συχνά σχέσεις οικονομικές. Η φύση των απόκρημνων ακτών του, όπου δημιουργούνται αρκετοί κόλποι και φυσικά λιμάνια, δίνουν δυνατότητες προσάραξης πλοίων με οποιονδήποτε καιρό, ενώ οι λιγοςτές πεδιάδες ευνοούν τη γεωργία.

Εικ.1. Ο κόλπος του Λακκιού και των Λέπιδων

Στη νότια περιοχή του νησιού της Λέρου σχηματίζεται ένας ευρύς και καλά προφυλαγμένος κόλπος, ιδανικός για φυσικό λιμάνι, με ένα άνετο πλάτωμα στη βόρεια πλευρά της παραλίας με τον οικισμό Λακκί (εικ.1). Ένα συγκρότημα στρατιωτικών κτηρίων και κατοικιών της αεροναυτικής βάσης της ιταλικής περιόδου, όπου μετέπειτα εγκαταστάθηκε το γνωστό ψυχοθεραπευτήριο Λέρου, εγκαταστάθηκε στα Λέπιδα στα ανατολικά του κόλπου.

Στη Λέρο, όπως και σε όλα τα 12 μικρά νησιά των Νότιων Σποράδων που υποτάχτηκαν στους Οθωμανούς, μετά την παράδοση της Ρόδου από τους Ιωαννίτες Ιππότες στον Σουλεϊμάν το 1523, παραχωρήθηκαν ιδιαίτερα προνόμια¹. Κατά το 16^ο και 17^ο αιώνα εντούτοις η κατάσταση στο

¹ Κωστοπούλου [2005], 27-30, επίσης Χαβιαράς [1904-6], 321-350, Ηλιάδης [1950], 95-97, 277-278, Ήσυχος Μ. [1989], 29-66 και Φραγγόπουλος [1995], 55-68 και 80-85. Λόγω της υποταγής των 12 μικρών νησιών των Νότιων Σποράδων, των γνωστών Δωδεκανήσων, χωρίς ένοπλη αντίσταση, όπως συνέβη με την Ρόδο και την Κω και του μικρού μεγέθους και του άγονου του εδάφους των, δόθηκαν από τους σουλτάνους προνόμια, με αρκετές ελευθερίες, δυνατότητα ενίσχυσης της

Αιγαίο και τα Δωδεκάνησα με τις συχνές επιθέσεις των πειρατών καθιστούσαν τη ζωή των νησιωτών αρκετά δύσκολη, που βελτιώνεται τον 18^ο αιώνα².

Το 19^ο αιώνα η Λέρος καθώς και όλα τα Δωδεκάνησα παρουσιάζουν μια εξαιρετική οικονομική ανάπτυξη σε συνδυασμό με την οργάνωση της τοπικής αυτοδιοίκησης. Οι ειρηνικές συνθήκες στο Αιγαίο μετά την συνθήκη του Κιουτσούκ Καϊναρτζή του 1874 ιδιαίτερα ευνόησαν την οικονομία των Νότιων Σποράδων με την συμμετοχή τους στη ναυτιλία, τη σπογγαλεία και το εμπόριο. Οι ιστορικές εξελίξεις με την Ελληνική Επανάσταση και η ναυμαχία του Γέροντα στις 29 Αυγούστου 1824 αναπτέρωσαν τις ελπίδες των νησιωτών για την εθνική τους ανεξαρτησία και την ένωσή τους με την Ελλάδα³.

Την περίοδο 1832-1869 η Λέρος μαζί με την Σάμο, την Ικαρία και την Κάλυμνο αποτέλεσαν ξεχωριστή διοίκηση την «Τετρανησία»⁴. Το καθεστώς αυτό οριστικοποιήθηκε το 1869, μετά την επιβολή των μεταρρυθμίσεων της οθωμανικής διοίκησης⁵. Οι μεταρρυθμίσεις με την αναδιοργάνωση της διοίκησης και την προώθηση της τοπικής αυτοδιοίκησης ενίσχυσαν το ρόλο των τοπικών κοινωνιών, που βασιζόνταν στο θεσμό των Δημογεροντιών⁶. Το κυριότερο όμως χαρακτηριστικό αυτής της εποχής ήταν η ουσιαστική αυτονομία της τοπικής αυτοδιοίκησης, δηλαδή της Δημογεροντίας της Λέρου⁷.

αυτοδιοίκησης και μόνο μια μικρή ετήσια κατ' αποκοπή φορολογία γνωστή ως «μακτού», που κατοχυρώθηκαν με φερμάνια.

² Κωστοπούλου [2005], 26-7. Η κατάσταση ομαλοποιήθηκε μετά το 1718 με το ευνοϊκό για τους Οθωμανούς πέρας των Βενετοτουρκικών πολέμων και ο πληθυσμός άρχισε να αυξάνεται αριθμητικά και οικονομικά.

³ Κωστοπούλου [2005], 43-47.

⁴ Κωστοπούλου [2005], 47-53, καθώς επίσης και Φραγγόπουλος [1995], 77-95.

⁵ Κωστοπούλου [2005], 57-60. Η περίοδος των μεταρρυθμίσεων, «Tanzimat» άρχισε το 1839 με το Gulhane Hatti Sherif, την αρχή προστασίας της ζωής, της τιμής, της περιουσίας και του δικαίου όλων των εθνοτήτων, ανεξαρτήτως θρησκευόμενου, της οθωμανικής αυτοκρατορίας. Το 1856 με το Hatti i Humayun κατοχυρώθηκαν τα πνευματικά δικαιώματα των κοινοτήτων «millet». Το 1858 με τον «Κωδικοποιημένο οθωμανικό νόμο περί γαιών» οι υπήκοοι αποκτούν δικαιώματα χρησικτησίας των γαιών και το 1878 αναγνωρίστηκαν και οι δωρεές και οι διαθήκες οι επικυρωμένες από τον μητροπολίτη. Στην «Τετρανησία» οι ιδιοκτήτες απέκτησαν πλήρη κυριότητα με το νόμο του 1899.

⁶ Ντέλλας [2012], 46-47.

⁷ Κωστοπούλου [2005], 34-41 και 107-111. Αρχικά η Δημογεροντία της Λέρου αποτελούνταν από το Δήμαρχο, ή Πρωτόγερο και 11-12 συμβούλους που εξέλεγαν κάθε χρόνο οι κάτοικοι σε γενική συνέλευση στην εκκλησία, που μαζί με τον αρχιερέα αποτελούσαν το Συμβούλιο της Δημογεροντίας. Οι εκλέκτορες ήταν μόνο όσοι πλήρωναν περισσότερους φόρους.

Την τελευταία περίοδο, από το 1869 μέχρι την εποχή των Νεότουρκων και της κατάληψης των Νότιων Σποράδων από τους Ιταλούς το 1912, η Δημογεροντία έχει τον έλεγχο των δημοσίων πραγμάτων. Στη Λέρο επιβλήθηκε το σύστημα με διοικητή της επαρχίας Καϊμακάμη, σύμφωνα με τη νέα διοικητική μεταρρύθμιση των Οθωμανών⁸ και κοινοτική αυτοδιοίκηση τη Δημογεροντία, που νομιμοποιήθηκε για πρώτη φορά. Το κέντρο βάρους των δραστηριοτήτων των Ελλήνων μετατοπίστηκε από την ελληνορθόδοξη διοίκηση του οικογενειακού πατριαρχείου στον επιχειρηματικό κόσμο και στα μεγάλα αστικά κέντρα της οθωμανικής αυτοκρατορίας, της Αιγύπτου και της Ρωσίας. Έτσι δραστηριοποιήθηκαν και οι επιχειρηματίες από τη Λέρο στο Κάιρο και την Αλεξάνδρεια της Αιγύπτου, δημιουργώντας την Λεριακή Αδελφότητα του Καΐρου το 1873⁹. Το καθεστώς των Νεότουρκων και το σύνταγμα του 1908, παρά την ευφορία που προκάλεσε με τις διακηρύξεις του, δεν βελτίωσε δυστυχώς, όπως αναμενόταν, τις συνθήκες των νησιωτών και το 1909 επέβαλλε την πλήρη εξομοίωση, ακόμη και των προνομιούχων νησιών, με τα άλλα μέρη, την τουρκική γλώσσα και την υποχρεωτική στρατιωτική θητεία, οδηγώντας τους νέους στην παρανομία και σε γενική έξοδο¹⁰.

Η Λέρος το 1854 είχε 3000 κατοίκους (500 οικογένειες) με κύρια απασχόληση το εμπόριο και τη ναυσιπλοΐα¹¹.

Από το 16^ο μέχρι το 19^ο αιώνα σημειώθηκε μια σταδιακή έξοδος της πόλης από το κάστρο του Παντελιού, πάντα όμως κοντά σ' αυτό, στην περιοχή

⁸ Κωστοπούλου [2005] 60-63. Με το «Tanzimat» οργανώθηκαν οι νομοί Vilayat με έδρα κάθε νομού το Sancak και διοικητή το «μουτασερίφη». Κάθε νομός χωριζόταν σε υποδιοικήσεις, τις επαρχίες, ή καζάδες και στην πρωτεύουσά τους έδρευε ο υποδιοικητής, ή Καϊμακάμης. Η αλλαγή επιβλήθηκε μετά από μακρά περίοδο αντιδράσεων με την εγκατάσταση του Καϊμακάμη της Σύμης αρχικά, το 1869 και των άλλων νησιών στη συνέχεια, από τον Βαλή του Αρχιεπαρχεφού Αχμέτ Καϊσερλή Πασά.

⁹ Κωστοπούλου [2005], 67-82. Είχε σκοπό την υλική και ηθική ενίσχυση κάθε εκπαιδευτικής και προοδευτικής δραστηριότητας στο νησί και γενικότερα σε πρακτικά και οικονομικά ζητήματα. Μαζί με τους ισχυρούς ομογενείς δραστηριοποιήθηκε για την ανάπτυξη της παιδείας στη Λέρο και ο πατριάρχης Αλεξανδρείας Σωφρόνιος. Οι Έλληνες πλούτισαν και μετά το 1882, που η Αίγυπτος έγινε αγγλικό προτεκτοράτο, εκτός του νόμιμου εμπορίου και με παράνομες δραστηριότητες, όπως το λαθρεμπόριο του καπνού.

¹⁰ Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544, Παπαχριστοδούλου [1994], 478-9.

¹¹ Κωστοπούλου [2005], 86-92. Είχε 10-12 μεγάλα πλοία και άλλα τόσα σφουγγαράδικα πολύ λιγότερα από την Κάλυμνο (130-140) και πλήρωνε ετήσια φορολογία στη Ρόδο 16000 γρόσια από το 1838, ενώ το 1754 μόνο 275.

του Πλάτανου και στη συνέχεια στα λιμάνια της Αγίας Μαρίνας και το Παντέλι. Η προστατευόμενη περιοχή, το «χωριό», παρέμενε το κέντρο της πόλης¹². Στη Λέρο τον 19^ο και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, κυρίως οι Αιγυπτιώτες Λεριοί, έκτισαν τα αρχοντικά τους στην Αγία Μαρίνα και στον Πλάτανο, καθώς και τα σχολεία νεοκλασικής αρχιτεκτονικής στον δρόμο που ενώνει τους δύο οικισμούς. Ο συνεχόμενος οικισμός Αγία Μαρίνα-Πλάτανο-Παντέλι χαρακτηρίστηκε από το Υπουργείο Πολιτισμού ιστορικός τόπος και ιδιαίτερου φυσικού κάλλους με την Υ.Α.Φ31/42650/3332/19-11-1973 με το ΦΕΚ 1389/Β/23-11-1973 και πρόσφατα έχει προταθεί η αναοριοθέτησή του σύμφωνα με τις διατάξεις του Ν.3028/2002 «Για την προστασία των αρχαιοτήτων και εν γένει της πολιτιστικής κληρονομιάς».

Εικ.2. Το Πυργάκι του Δεσπότη πίσω από το Δημοτικό σχολείο

Την ίδια εποχή αναπτύσσεται και το Λακκί. Ο κάμπος του Λακκιού διαθέτει αρκετές αγροτικές κατοικίες, παραδοσιακής αρχιτεκτονικής, που μαρ-

¹² Κωστοπούλου [2005], ό.π., 197-199. Εκεί βρισκόταν η μητρόπολη της Αγίας Παρασκευής και οι οθωμανικές αρχές. Η προσπάθεια αναμόρφωσης του λιμανιού της Αγίας Μαρίνας ξεκίνησε μετά τα μέσα του 19^{ου} αιώνα. Το χωριό ενώθηκε με το λιμάνι σταδιακά, όπου οι πλούσιοι Λεριοί μετανάστες έκτιζαν τις επαύλεις τους, αλλά και τα Σχολεία τον 19^ο και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Η πλατεία του Πλάτανου, στο άνοιγμα του λόφου μεταξύ του βουνού και του κάστρου αναδείχθηκε το κέντρο της πόλης με το Οθωμανικό Διοικητήριο, την Εφορεία, την αστυνομία, την εκκλησία του Σταυρού και στο τέλος του 19^{ου} αιώνα κτίστηκε εκεί το Φαρμακείο, το μέγαρο της Δημογεροντίας και η Αγορά.

τυρούν την έντονη αγροτική δραστηριότητα του μικρού κάμπου την τελευταία οθωμανική περίοδο. Διατηρούνται όμως και λίγα πυργόσπιτα, όπως το Πυργάκι του Μαράτου στην περιοχή Βαγιά του Λακκιού, το Πυργάκι του σχολείου, των αδερφών Μαντραφούρη, σήμερα ιδιοκτησίας του Ελληνικού Δημοσίου, στα ανατολικά όρια του οικισμού, στην πλαγιά του λόφου, πίσω από το Δημοτικό σχολείο και το Πυργάκι του Δεσπότη (εικ.2), μοναδικά εξοχικά της εποχής του 17^{ου} και 18^{ου} αιώνα, για γεωργικούς προφανώς σκοπούς¹³. Η αρχιτεκτονική τους είναι απόρροια πολλών επιρροών της γοθτικής ροδίτικης από την ιπποτική περίοδο (1309-1522), της οθωμανικής, όπως τα μορφολογικά στοιχεία με τα σύνθετα μουσουλμανικά τόξα και τα ανάγλυφα διακοσμητικά στοιχεία από την τουρκοκρατία και της λαϊκής παράδοσης με τα μονόχρωμα σπίτια της Δωδεκανήσου, τα πατάρια (κρέβατους, μουσάντρες κλπ), τα λαϊκά διακοσμητικά μοτίβα, τις παραδοσιακές τεχνικές των λιθοδομών και των δωματών με τις χαρακτηριστικές μονώσεις των επίπεδων ξύλινων στεγών (με ξύλα, φύκια και πατελιά) κλπ. Ο αμυντικός χαρακτήρας με πολεμίστρες στα δώματα και τοξοθυρίδες στις λιθοδομές είναι απόρροια του φόβου των πειρατικών επιδρομών που ήταν ακόμη πολύ έντονος μέχρι και τις αρχές του 19^{ου} αιώνα στα Δωδεκάνησα.

Εικ.3. Η περιοχή Γωνιά στο Λακκί, προοπτικό, πριν το 1934 (Martinoli, Perotti [1999])

Στο β' μισό του 19^{ου} και στις αρχές του 20^{ου} αιώνα κτίστηκαν τα πρώτα κτίσματα-εξοχικές κατοικίες με νεοκλασικά στοιχεία, που δημιούργησαν ένα

¹³ Ασλανίδη [2013], Βενιάδου [1984].

αραιοκατοικημένο παραλιακό οικισμό, το Λακκί με κέντρο τη συνοικία Γωνιά στο δυτικό άκρο της παραλίας. Διατηρούνται μέχρι σήμερα χαρακτηριστικά στοιχεία των νεοκλασικών σπιτιών, όπως του Αντωνέλλου (που βομβαρδίστηκε στον πόλεμο) κ.άλ. (εικ.3) και στα Λέπιστα, στον ανατολικό μυχό του κόλπου το αρχοντικό του Νικολάου Τσιγαδά Πασά (εικ.33), Λεριού της Αιγύπτου, παρά τις έντονες επεμβάσεις των ιταλών αρχιτεκτόνων (την περίοδο 1923-1943) για ένταξή τους στις νέες ανάγκες της σύγχρονης πόλης του Porto Lago και της αεροναυτικής βάσης στα Λέπιστα.

Εικ.4. Ναυτική Βάση, Γωνιά Λακκιού, Τοπογραφικό, μετά το 1934, (Martinoli, Perrotti [1999])

Το 1912, μέσα στη δίνη των γεγονότων του μακεδονικού αγώνα στην Ελλάδα και των κινήσεων των ευρωπαϊκών δυνάμεων στην ανατολική Μεσόγειο και το Αιγαίο, τα Δωδεκάνησα περιήλθαν στην ιταλική κατοχή, χωρίς ουσιαστική αντίσταση, αναμένοντας την ποθούμενη ελευθερία, που αναζωπυρώθηκε με την συνθήκη των Σεβρών του 1920. Τελικά με την συνθήκη της Λωζάννης (24-7-1923) τα Δωδεκάνησα παραχωρήθηκαν στην Ιταλία και οι ιταλικές δυνάμεις κατοχής άρχισαν ένα αποικιοκρατικό αγώνα επικράτησης στα νησιά¹⁴.

Τα γεγονότα του Α' Παγκόσμιου Πολέμου και της Μικρασιατικής καταστροφής την περίοδο αυτή ανέκοψαν την οικονομική ανάπτυξη της Δωδεκανήσου. Αν και υπό ιταλική

κατοχή, τα Δωδεκάνησα συμμετείχαν στα γεγονότα αποστέλλοντας συχνά οικονομική βοήθεια στον ελληνικό στρατό και στον ελληνικό πληθυσμό των μικρασιατικών παράλιων και περιθάλποντας τους πρόσφυγες. Πολλοί Δωδεκανήσιοι μετανάστες των μικρασιατικών παράλιων επέστρεψαν στα νησιά τους. Όσοι δεν άντεξαν τον νέο ιταλικό ζυγό συνέχισαν τον δρόμο του ξενιτεμού, εκτός από την Ελλάδα και σε άλλες χώρες. Είναι γνωστό το μέγεθος της κατα-

¹⁴ Ντέλλας [2012], 48, Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940], 519-544, Παπαχριστοδούλου [1994], 478-9.

στροφής των Ελλήνων και των ελληνικών περιουσιών στην Μικρά Ασία και οι προσπάθειες των μεταναστών να μη τις χάσουν¹⁵.

Η εξέλιξη των πραγμάτων μετά το 1920 έφερε στην διοίκηση το ιταλικό φασιστικό καθεστώς με τις γνωστές επιπτώσεις και την καταπίεση του ελληνικού πληθυσμού στα Δωδεκάνησα και την κατάληξη στο Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Η ιταλική διοίκηση συνεχώς αύξανε τις αποικιακές της βλέψεις στα Δωδεκάνησα με μέτρα, όπως η πολιτική του «λίθου»¹⁶ με την κατασκευή έργων υποδομής, αλλά και ανθελληνική στάση σε βάρος της ελληνικής γλώσσας¹⁷ με σκοπό τον εξιταλισμό των νησιωτών. Η επικράτηση των Συμμάχων στην Ευρώπη οδήγησε βεβαίως και στην παραχώρηση της Δωδεκανήσου, μετά από μια διετή εποπτεία από αγγλική διοίκηση, στην Ελλάδα το 1947. Την τραγικότερη όμως τύχη γνώρισε το Καστελλόριζο, λόγω της στρατηγικής του θέσης¹⁸.

Η φυσική διαμόρφωση της ευρύτερης περιοχής του Λακκίου και η καταλληλότητα του μεγάλου, φυσικού και προστατευμένου κόλπου του προσφερόταν για την ίδρυση της Ναυτικής Βάσης στη Γωνιά στο Λακκί (εικ.3) και της Αεροναυτικής Βάσης G. Rossetti στα Λέπιδα (εικ.4), που εξελίχθηκαν στη μεγαλύτερη στρατιωτική βάση της Ανατολικής Μεσογείου¹⁹. Η χρήση των υδροπλάνων έδωσε πολλαπλάσιες δυνατότητες στις στρατιωτικές επιχειρήσεις.

Έγινε προσπάθεια αξιοποίησης των νεοκλασικών κτηρίων της Γωνιάς, που εσωτερικά σε ορισμένα από αυτά έγιναν στατικές στερεώσεις και εξωραϊσμός των όψεων. Χρησιμοποιήθηκε το αρχοντικό του Νικολάου Τσιγαδά Πασά στα Λέπιδα με τον καλοσχεδιασμένο κήπο του λειτούργησε ως Λέσχη των Αξιωματικών. Μετά από απαλλοτριώσεις (1927-1932) δημιουργήθηκε στα ΝΑ του κόλπου, στα Λέπιδα, η ζώνη με στρατιωτικές και τεχνικές εγκαταστάσεις και στα ΒΑ, στη Γωνιά, η ζώνη με τις κατοικίες, αλλά και της νέας πόλης του Porto Lago. Προηγήθηκε η καταγραφή και η σχεδίαση από τους Ιταλούς στρατιωτικούς και τους συνεργαζόμενους μηχανικούς την πε-

¹⁵ Ντέλλας [2012], 48, Τσιρπανλής [1998], 104-8, Χονδρός [2009], 238-261

¹⁶ Ντέλλας [2012], 48, Τσιρπανλής [1998], 223-227.

¹⁷ Τσιρπανλής [1998], 95, 144-150, 163-5.

¹⁸ Ντέλλας [2012], 48-47, Βαρδαμίδης [1948], 126 κ.ε. Μετά από μια περίοδο διαδοχικής κατοχής του νησιού από τους Γάλλους (1915), τους Ιταλούς (1921), τους Άγγλους και τους Γερμανούς (1942) και τους βομβαρδισμούς του νησιού το 1916, το 1917 και το 1942 οι κάτοικοι έφυγαν στην Κύπρο και από κει στην Αίγυπτο. Στην επιστροφή τους στο νησί, το πλοίο ναυάγησε, αφήνοντας ελάχιστους ναυαγούς που έφτασαν ταλαιπωρημένοι στο νησί.

¹⁹ Κολώνας [2002], 66.

ρίοδο 1912-1923, στο επίπεδο του προγραμματισμού στρατιωτικών και πολιτικών έργων υποδομής²⁰.

Εικ.5. Σχεδιάγραμμα του Porto Lago (Δούζης Κώστας, Καπανίρης Φώτης, Κουπίδου Ελεωνόρα) 1997 (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

Το Porto Lago αποτελεί μοναδικό ολοκληρωμένο παράδειγμα πόλης του αρχιτεκτονικού ρασιοναλισμού στην νοτιοανατολική Ευρώπη, πόλη Ναυτικής Βάσης, σε ένα καλά οχυρωμένο νησί. Ο σχεδιασμός και η υλοποίηση της πόλης του Porto Lago ήταν ακριβής και ταχύτατη. Την ιταλική παρουσία θα εδραίωνε καλύτερα η ανοικοδόμηση της νέας πόλης, σύμφωνα με τα σύγχρονα ευρωπαϊκά πρότυπα, όπου οι Ιταλοί κάτοικοί της θα έβρισκαν τα αγαθά, μέχρι και θέατρα, νοσοκομεία, σχολεία και τόπους αναψυχής. Η νέα πόλη με τα σύγχρονα κτήρια έπρεπε να θυμίζει στους Ιταλούς κατοίκους τη χώρα τους και να είναι διαφοροποιημένη από τα ιδιώματα της εγχώριας νεοκλασικής ή λαϊκής νησιώτικης αρχιτεκτονικής. Μετά το 1935, όταν κατασκευάζονται τα πρώτα οικήματα στη νέα πόλη του Λακκιού, οι αξιωματικοί, οι υπαξιωματικοί και οι υπάλληλοι με τις οικογένειές τους εγκαθίστανται σε αυτά²¹.

²⁰ Ήσυχος [2015α], 5.

²¹ Ήσυχος [2015α], 5. Ο νέος τρόπος ζωής, η παιδεία στη νέα γενιά και οι καλές σχέσεις Ιταλών και Λεριών, πίστευαν ότι θα εντυπωσίαζε τους ντόπιους κατοίκους, ώστε να αποδεχθούν το ιταλικό καθεστώς.

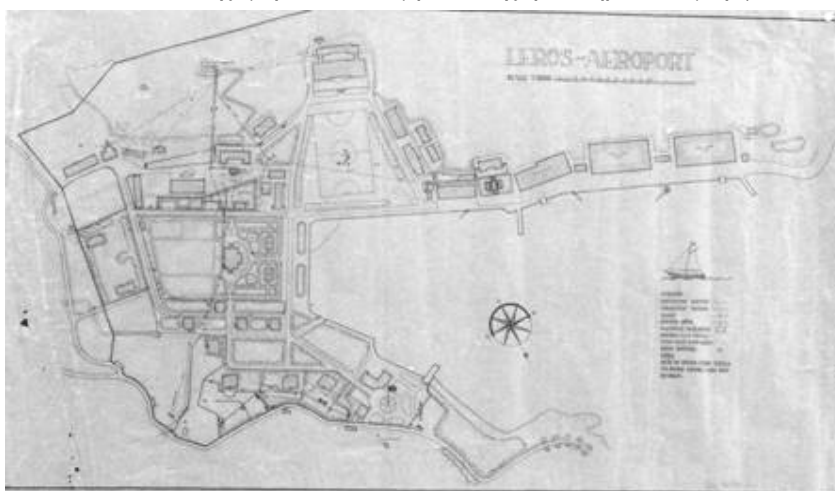

Εικ.6. Αεροφωτογραφία του Porto Lago, 1946, (Martinoli, Perotti [1999])

Η αρχιτεκτονική ως τυπολογία ήταν συνέχεια της ιδεολογίας του καθεστώτος. Το νέο στυλ του ορθολογισμού (Rationalism ή Razionalismo) το δημιούργησαν αρχικά ένας μικρός αριθμός αρχιτεκτόνων σε όλη την Ευρώπη με πιο αντιπροσωπευτικά τα έργα των αρχιτεκτόνων Le Corbusier, Croppius, Wright, Aalto, Holden κ.ά.²² Το Φασιστικό καθεστώς στην Ιταλία κατασκεύαζε επιβλητικά και μεγάλα δημόσια κτήρια, χρησιμοποιώντας αυτό το νέο, λιτό και μοντέρνο στυλ, χωρίς αρχικά να δίνεται ιδιαίτερη προσοχή στην λειτουργικότητα του χώρου και την εξυπηρέτηση του χρήστη, παρότι στην αρχή του εικοστού αιώνα οι αρχιτέκτονες δημιούργησαν διάφορα ρεύματα και σημαντικό ρόλο εκτός της εξωτερικής μεγαλοπρέπειας διαδραμάτισε και η λειτουργικότητα του χώρου. «Οι αρχιτέκτονες Pietro Lombardi, Florestano di Fausto, Armando Bernabiti και Rodolfo Petraco, προωθώντας τις σύγχρονες ιδέες της εποχής, εξυπηρέτησαν το φασιστικό καθεστώς της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα, παίρνοντας ιδέες από τους σύγχρονους σχεδιαστές και καθιερώνοντας τις βασικές αρχές του Ευρωπαϊκού Ορθολογισμού. Η μελετητική ομάδα, που εργαζόταν στην Ρόδο ή στην Λέρο, είχε επιρροές από τους διοικούντες στρατιωτικούς με την προϋπόθεση ότι το νησί της Λέρου είχε επιλεγεί ως νησί-ναυτική βάση. Στις επεμβάσεις ωστόσο στα κτήρια της

²² Ήσυχος [2015α], 5-6.

πόλης οι Αρχιτέκτονες είχαν ισχυρό λόγο και άποψη»²³. Ιδιαίτερα οι αρχιτέκτονες «Armando Bernabiti και Rodolfo Petraco δημιούργησαν αντιπροσωπευτικά δείγματα αυτής της αρχιτεκτονικής, με σημαντικότερα ανάμεσά τους τα κτήρια του διοικητικού κέντρου του Porto Lago, που αποτελεί κυριολεκτικά ένα μουσείο μοντέρνας αρχιτεκτονικής. Πρόκειται για το πιο αντιπροσωπευτικό δείγμα μεσογειακού ρασιοναλισμού στον ελληνικό χώρο και πιστοποιεί την ιδιαίτερη σημασία που αυτός αποδίδει στο χρώμα, στα διαφορετικά υλικά και τον χαμηλότονο συμβολικό χαρακτήρα των μορφών»²⁴.

Εικ.7. Τοπογραφικός χάρτης, Λέπιδα

Κατά τη διάρκεια του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και στη θαλάσσια περιοχή του όρμου Λακκίου, στις 26 Σεπτεμβρίου 1943, βυθίστηκε το αντιτορπιλικό «Βασίλισσα Όλγα» από γερμανικά Στούκας²⁵. Οι βομβαρδισμοί του πολέμου προξένησαν σοβαρές καταστροφές σε αρκετά κτίσματα, ενώ χάθηκαν μερικά άλλα. Στη θέση του αρχοντικού Αντωνέλλου που καταστράφηκε στον πόλεμο κατασκευάστηκε το μνημείο των πεσόντων από τον βομβαρδισμό του αντιτορπιλικού Βασίλισσα Όλγα.

Μετά την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου και την ένταξή της στην Ελλάδα ακολούθησαν συνταρακτικά γεγονότα σχετικά με την ιστορία και την τύχη του Λακκίου και των Λέπιδων. Το μεγάλο κτηριακό απόθεμα που άφησαν οι Ιταλοί στο Λακκί μετά την αποχώρηση από τα Δωδεκάνησα απετέλεσε την

²³ Ήσυχος [2015α], 5-7.

²⁴ Κολώνας [2002], 70.

²⁵ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

αφορμή για εγκατάσταση στα Λέπιδα αρχικά των «Βασιλικών Τεχνικών Σχολών». Είναι οι επαγγελματικές σχολές, που ίδρυσε η βασίλισσα Φρειδερίκη το 1949 σε μερικά από τα κτήρια. Στη συνέχεια ιδρύθηκε η «Αποικία Ψυχοπαθών» το 1957 στο Λακκί²⁶ και την επέκτασή της το 1964 στα Λέπιδα²⁷. Τότε οργανώθηκε ο διαχωρισμός των ψυχιατρικών τμημάτων των ασθενών με βάση το φύλο τους, στο Λακκί το τμήμα γυναικών και στα Λέπιδα το τμήμα ανδρών. Στις 15 Σεπτεμβρίου 1967 θα στεγάσει πολιτικούς εξόριστους της δικτατορίας από τη Γυάρο και οι οποίοι θα παραμείνουν έως το τέλος του 1970. Στις αρχές της δεκαετίας του '80, αγροτικοί γιατροί κι άλλοι επιστήμονες, δημοσιοποίησαν τις «απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης των εγκλειστών». Τα διεθνή ΜΜΕ ασχολήθηκαν στη συνέχεια επισταμένα με το Άσυλο. Στις αρχές του 1990, στο πλαίσιο των προσπαθειών για την από-ασυλοποίηση, θα αναχωρήσουν ομαδικά από τη Λέρο 115 εγκλειστοί με κριτήριο επιλογής τη λειτουργικότητα τους, για να διασκορπιστούν σε δομές αποκατάστασης ανά την Ελλάδα. Στην πορεία των 51 χρόνων του, το Κ.Θ.Λ. θα στεγαστεί σε 69 μικρά και μεγάλα, κύρια και βοηθητικά κτίρια της Ιταλικής Περιόδου, δεκάδων χιλιάδων τ.μ.²⁸. Έχουν παραμείνει ωστόσο στις εγκαταστάσεις στα Λέπιδα ένας αριθμός ασθενών, που εκτιμάται σε 150 άτομα, όμως σε τελείως διαφορετικές συνθήκες, απ' ότι στο παρελθόν και ελεύθεροι να κινούνται στην περιοχή.

Σήμερα δυστυχώς το πρόβλημα συνεχίζεται εγκαθιστώντας στα Λέπιδα πάλι τους πρόσφυγες, κυρίως μετά τον πόλεμο στη Συρία, των τελευταίων χρόνων (2015 έως σήμερα) στα νησιά του ανατολικού Αιγαίου. Μάλιστα στο ψυχιατρείο Λέρου οι 154 ασθενείς ζουν σήμερα (τον Νοέμβριο του 2019) μαζί με 2.500 πρόσφυγες και μετανάστες που στεγάζονται στα κτίσματα του Hot Spot στο γήπεδο μπροστά από το κτήριο του Στρατώνα της Βάσης της Αεροπορίας των Ιταλών και σε σκηνές στον περιβάλλοντα χώρο.

²⁶ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009]. «Με το από 18-3-1957 Βασιλικό Διάταγμα, που δημοσιεύεται στις 7-5-1957 στο ΦΕΚ 76/57 Τ. Α' ιδρύεται η «Αποικία Ψυχοπαθών Λέρου» (ήδη έχει κλείσει η Αποικία Ψυχοπαθών στη νησίδα Αγ. Γεωργίου Σαλαμίνας) σε κτίρια της Ιταλικής Ναυτικής Βάσης, στην τοποθεσία «Γωνιά» του Λακκιού. Ο οργανισμός, ο οποίος κυρώνεται με ΒΔ στις 11-12-1957 και δημοσιεύεται 2-1-1958 στο ΦΕΚ 1/58 Τ. Α', προβλέπει δύναμη 650 κλινών και 101 άτομα προσωπικό από τα οποία: 6 γιατροί, 16 αδελφές νοσοκόμες (!), και 20 άτομα φύλακες ασθενών»!

²⁷ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009]. «Η πρώτη αποστολή μεταφέρει 224 ασθενείς στις 26-7-1964. Σε διάστημα 11 χρόνων έχουμε 33 ομαδικές, μικρές και μεγάλες, μεταγωγές από τις οποίες 8 θα έχουν από 221 έως 358 ασθενείς. Η τελευταία αποστολή, της περιόδου αυτής, θα γίνει στις 15-2-1975 με 241 ασθενείς. Στο σύνολό τους οι ασθενείς, αυτών των αποστολών, φτάνουν στους 2569».

²⁸ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

Η αποικιακή πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα συμπεριέλαβε μέτρα που αποσκοπούσαν στην ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των αστικών κέντρων και τη δημιουργία νέων οικισμών στην ύπαιθρο, σημειώνοντας μια δυναμική παρουσία στους τομείς της πολεοδομίας, της αρχιτεκτονικής και των κατασκευών. Η άφιξη έμπειρων αρχιτεκτόνων και μηχανικών, η εισαγωγή νέας τεχνολογίας και τεχνογνωσίας και η θέσπιση νέων οικοδομικών κανονισμών, δημιούργησαν τις προϋποθέσεις για μια σειρά επεμβάσεων που απέβλεπαν στον εκσυγχρονισμό της λειτουργίας των πόλεων και την κάλυψη λειτουργικών και στεγαστικών αναγκών. Οι επεμβάσεις συνοψίζονται στην αναδιαμόρφωση των ιστορικών κέντρων, στη χάραξη και διάνοιξη οδικών αρτηριών, στη δημιουργία δικτύων υποδομής και αστικών εξυπηρετήσεων και τέλος στις επεκτάσεις και επανασχεδιασμό του πολεοδομικού ιστού²⁹.

Εικ.8. Η νεοκλασική έπαυλη Οδυσσέα Μπελλένη, κατοικία του διοικητού Βάσης στη Γωνιά

Η δημιουργία της αεροναυτικής βάσης και της νέας πόλης του Porto Lago στη Λέρο θα ανεβάσει το ποσοστό των Ιταλών σε 36% στον πληθυσμό του νησιού³⁰. Το 1936 υπολογίζεται ότι στην Λέρο ζούσαν 7.554 Ιταλοί, από τους οποίους οι 691 ήταν πολιτικοί υπάλληλοι, οι υπόλοιποι ανήκαν στον ιταλικό στρατό³¹.

²⁹ Κολώνας [2002], 11.

³⁰ Κολώνας [2002], 10.

³¹ Τσιρπανλής [1998], 213.

Η Γωνιά διατηρήθηκε όπως περίπου είχε διαμορφωθεί στις αρχές του 20^{ου} αιώνα στα ΒΔ του κόλπου του Λακκιού και προστέθηκε στα βόρεια και ΒΑ ο νέος οικισμός του Porto Lago με ένα δυναμικό και τολμηρό ρυμοτομικό σχέδιο, με μια ημικυκλική διαμόρφωση του κέντρου της ανοικτή προς τη θάλασσα και παράλληλα την ένταξη νέων κτισμάτων και αξιοποίηση των παλιών και των νεοκλασικών κτηρίων. Το ρυθμιστικό σχέδιο του Porto Lago προέβλεπε και εφαρμόστηκε με το διοικητικό, το οικονομικό και το πολιτιστικό κέντρο στο μέσον της παραλίας (το Δημαρχείο “Municipio”, το θέατρο “Giacomo Puccini” με το ξενοδοχείο Λέρος “Albergo Roma” και η Αγορά “Mercato”) στο ανατολικό άκρο της παραλίας το τελωνείο, την Casa Balilla και το Δημοτικό σχολείο και ανάμεσά τους 3 οικοδομικά τετράγωνα με το εμπορικό κέντρο και τα ιδιωτικά καταστήματα. Στο κέντρο του ανατολικού τμήματος του Porto Lago εντάχθηκε η εκκλησία του “San Francesco”, Αγίου Νικολάου σήμερα και διεσπαρμένες στην υπόλοιπη περιοχή οι κατοικίες των αξιωματικών “Case per Ufficiali”, των υπαξιωματικών “Case per Sottoufficiali” και του πολιτικού προσωπικού “Case Economiche per operai”. Στην περιοχή της Γωνιάς εντάχθηκαν η Διοίκηση της Ναυτικής Βάσης (Comando Base Navale) στο αρχοντικό Αντωνέλλου, η οικία του Διοικητού Βάσης του Ναυτικού (L’Alloggio del Comandante della Base Navale) στην οικία Οδυσσέα Μπελλένη, το κτήριο διαμονής των ανύπαντρων αξιωματικών, το κτήριο του Τάγματος Μηχανικού του Ναυτικού (L’ Ufficio di Genio Marina) στο αρχοντικό Ματταντού-Κουταλίδη), ο ναυτικός στρατώνας (Caserma Marinai), η Μεγάλη Αποθήκη του Λιμανιού (Il Grande Magazζino) και το συγκρότημα του Νοσοκομείου. Στη γύρω από το νέο κέντρο του Porto Lago περιοχή εντάχθηκε το κτήριο ΠΙΚΠΑ (Caserma Mitraglieri). Αρκετά ωστόσο τμήματα των οικοδομικών τετραγώνων έμειναν άκτιστα μέχρι το τέλος της Ιταλοκρατίας (1947) και μερικά κενά οικοπέδα κτίστηκαν τα τελευταία χρόνια. Κατασκευάστηκαν ευρύχωρα πεζοδρόμια πλάτους 2-3 μέτρων δίνοντας την αίσθηση μιας άνετης και σύγχρονης πόλης³².

³² Ήσυχος [2015α], 243-44. Τα πεζοδρόμια ήταν «σωστά συμπίεμένα και στην συνέχεια καλυμμένα με σκυρόδεμα με πλέγμα και αρμό διαστολής ή ασφαλή τώμηγμα πάλι με αρμό διαστολής, στα οποία ανά οκτώ μέτρα είχαν φυτευτεί ευκάλυπτοι, πεύκα, ακακίες και άλλα δέντρα. Τα κράσπεδα των πεζοδρομίων ήταν φτιαγμένα από ισχυρό μείγμα μπετού συμπίεσμένου σε πρέσα, λείο στην άκρη και σκαπετσαρισμένο με το χέρι εσωτερικά, που επί της επιφάνειας ορισμένων υπήρχε ανά πενήντα μέτρα χάλκινη ένδειξη που έδειχνε που περνούν οι σωλήνες της ύδρευσης και οι σωλήνες των όμβριων. Η επίστρωση των πεζοδρομίων μετά την ειδική συμπίεση με χειροκίνητο κύλινδρο γινόταν ή με χρώμα χωρίς πέτρες ή πρώτα από πετρελαϊκή επίστρωση και στην συνέχεια ειδική ασφαλή επίστρωση με την

Α. Τα κτήρια στο Λακκί:

1. Η Διοίκηση της Ναυτικής Βάσης (Comando Base Navale) λειτουργήσε στο αρχοντικό Αντωνέλλου μετά την άφιξη των Ιταλών στη Λέρο το 1923, που ήταν ένα νεοκλασικό τριώροφο κτήριο στην παραλία, εκεί που σήμερα είναι το μνημείο των πεσόντων από τον βομβαρδισμό του αντιτορπιλικού «Βασίλισσα Όλγα». Καταστράφηκε με τους βομβαρδισμούς του 1943. Δημιουργήθηκαν διάφορα συνεργεία στην περιοχή σε παραπήγματα, για τις ανάγκες του Ναύσταθμου, και τα πρώτα υδροπλάνα³³ που στάθμευαν στην Γωνιά εκτός από αυτά στα Λέπια. Ελάχιστα στοιχεία έχουμε για το νεοκλασικό αρχοντικό από παλιές φωτογραφίες³⁴.

2. Κατοικία του Διοικητού της Ναυτικής Βάσεως (L'Alloggio del Comandante della Base Navale) επελέγη η νεοκλασική έπαυλη, του Οδυσσέα Μπελλένη, εμπόρου Λεριού της Αιγύπτου (εικ.8). Η βίλλα κτίσθηκε γύρω στο 1900 και η υπερυψωμένη θέση της παρείχε οπτική εποπτεία όλης της περιοχής της Γωνιάς και του κόλπου του Λακκιού προς τα ανατολικά. Διαθέτει κήπο με δέντρα, θάμνους και λουλούδια³⁵. Ο φέρων οργανισμός ήταν από επιχρισμένη λιθοδομή με ξύλινο μεσοπάτωμα και πιθανά ξύλινη στέγη με κεραμίδια (σύμφωνα με το προοπτικό της εποχής πριν το 1934 της Γωνιάς του Λακκιού), ενώ η έπαυλη είναι συντηρημένη με νεοκλασικά στοιχεία γωνιακούς πεσσούς, πλαίσια στα ανοίγματα και οριζόντια γείσα στο στηθαίο του δώματος και στα υπέρθυρα των παραθύρων και των πορτών.

Το αρχοντικό επισκευάσθηκε και αντικαταστήθηκαν το μεσοπάτωμα και η στέγη με πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα για να οργανωθεί στη νέα έδρα του Διοικητού της Ναυτικής Βάσεως. Η βίλλα μέχρι σήμερα συνεχίζει να είναι η κατοικία του διοικητού της Υ.Ν.Τ.Ε.Α. (Τμήμα συντήρησης σκαφών του Ναυτικού)³⁶.

3. Το κτήριο διαμονής των ανύπαντρων αξιωματικών ανήκε στην οικογένεια του καπετάν Σταυρή, που διέθετε μπροστά από το κτήριο μεγάλη προβλήτα, για να προσεγγίζουν τα καΐκια και να γίνεται φόρτωση ή εκφόρτωση εμπορευμάτων³⁷ (εικ.9). Είναι διώροφο κτήριο με σταυρόσχημη κάτο-

ανάλογη συμπίεση. Άλλα πεζοδρόμια και κυρίως εντός της εμπορικής ζώνης είχαν επίστρωση από τσιμέντο με τους ανάλογους αρμούς διαστολής που πολλά αντέχουν μέχρι σήμερα».

³³ Ήσυχος [1989], 113.

³⁴ Ήσυχος [2015α], 192-3.

³⁵ Ήσυχος [2015α], 202-203.

³⁶ Ήσυχος [2015α], 202-203.

³⁷ Κατά την άποψη της Ειρήνης Ησύχου, Ήσυχος [2015α], 204-206.

ψη και με μεγάλη βεράντα στην παραλιακή του όψη πάνω από στοά με τοξωτά ανοίγματα. Το στηθαίο της βεράντας ήταν από balustres. Στα Γενικά σχέδια της βάσης διακρίνεται και κεραμοσκεπή επί του υπάρχοντος κτηρίου της περιοχής της Γωνιάς, ενώ η σημερινή του μορφή είναι κυβόσχημη με επίπεδο δώμα και οριζόντιο στηθαίο.

Εικ.9. Το νεοκλασικό του καπετάν Σταυρή, κτήριο των ανύπαντρων αξιωματικών στη Γωνιά

Στο κτήριο αυτό, αφού επιτάχθηκε από τους Ιταλούς, επισκευάστηκε και τοποθετήθηκε πλάκα στο μεσοπάτωμα και στην οροφή από οπλισμένο σκυρόδεμα και φιλοξενήθηκαν οι αξιωματικοί που δεν είχαν οικογένεια, ενώ λειτούργησε και σαν στρατιωτικό ταχυδρομείο καθώς και τμήμα διαβιβάσεων και τηλεπικοινωνιών. Ο όροφος τροποποιήθηκε και δημιουργήθηκαν μικρά διαμερίσματα, αυτόνομα με λουτρό, ενώ το ισόγειο λειτούργησαν οι κοινόχρηστες χρήσεις και η μεγάλη τραπεζαρία των αξιωματικών του Ναυτικού. Στο πίσω μέρος του κτηρίου κατασκευάστηκε και λειτούργησε μεγάλη κουζίνα. Το κτήριο χρησιμοποιήθηκε και χρησιμοποιείται μέχρι σήμερα από το Ελληνικό Ναυτικό ως Ξενώνας φιλοξενίας αξιωματικών³⁸.

4. Η οικογένεια Ματαντού ήταν καπεταναίοι που ταξίδευαν στην ανατολική Μεσόγειο από τη Ρωσία μέχρι την Αίγυπτο και την Ιταλία. Το κτήριο του Τάγματος Μηχανικού του Ναυτικού (L' Ufficio di Genio Marina, το αρχοντικό Ματταντού) κατασκευάστηκε στις αρχές του 1900 και διέθετε μεγά-

³⁸ Ήσυχος [2015α], 204-206.

λο και ωραίο κήπο. Σε παλαιότερη φωτογραφία εμφανίζεται η είσοδος του αρχοντικού, Ματταντού (σημερινό Λιμενικό Σώμα και Λιμεναρχείο) να βλέπει προς την θάλασσα της Γωνιάς³⁹. Το νεοκλασικό αρχοντικό είναι διώροφο με μια πλευρά ισόγεια και ημιυπόγειο (εικ.10). Είχε κυβική μορφή το αρχικό κτήριο με οριζόντιο στηθαίο στο δώμα και πιθανά ξύλινη στέγη με κεραμίδια. Οι όψεις του έφεραν από τρία ανοίγματα και υπέρθυρα γείσα σε κάθε πλευρά, οριζόντια γείσα μεταξύ ισογείου και ορόφου και στο δώμα, και γωνιακούς ραβδωτούς πεσσούς.

Εικ.10. Αρχοντικού, Ματταντού – Καυκαλίδη (σημερινό Λιμενικό Σώμα και Λιμεναρχείο)

Με την έλευση των Ιταλών το σπίτι κατασχέθηκε και αρχικά χρησιμοποιήθηκε για διαμονή Ιταλών αξιωματικών και στρατιωτικών αλλά αργότερα, μεταξύ των ετών 1932–1933, χρησιμοποιήθηκε για γραφεία από το Μηχανικό Σώμα του Ναυτικού, που είχε την εποπτεία κατασκευής όλων των ιταλικών στρατιωτικών ή πολιτικών έργων. Το κτήριο μετατράπηκε από κατοικία σε κτήριο γραφείων και μερικώς ανακατασκευάστηκε με πλάκες και σκελετό από οπλισμένο σκυρόδεμα. Η βόρεια είσοδος είναι διαμορφωμένη σε πεντάπλευρη προεξοχή με τη νέα πολυγωνική σκάλα, με πόρτες στο ισόγειο στις τρεις κε-

³⁹ Ήσυχος [2015α], 206-209.

ντρικές πλευρές και φεγγίτες στον όροφο, ενώ στο δεύτερο όροφο η προεξοχή είναι μικρότερη με κατακόρυφα ανοίγματα στις τρεις πλευρές. Είναι προφανώς προσθήκη κατά την ιταλική επέμβαση, με μορφολογικά στοιχεία της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Η Τεχνική Υπηρεσία ήταν πλήρως επανδρωμένη με αρχιτέκτονες, πολιτικούς μηχανικούς, μηχανολόγους, τοπογράφους, γεωλόγους και γεωπόνους, έκανε ελέγχους αντοχής των υλικών και του οπλισμένου σκυροδέματος και αεροφωτογραφίες με ειδικές φωτογραφικές μηχανές, τις οποίες προσαρμόζαν στα υδροπλάνα για το κτηματολόγιο, αναπαρήγαγε σχέδια των μελετών που έρχονταν από τη Ρόδο με την μέθοδο της ηλιοστυπίας, προσαρμόζε τις μελέτες και επέβλεπε τα έργα⁴⁰.

Εικ.11. Όψη ναυτικού στρατώνα (Caserma Marinai), 1930, R. Petracco, (ΓΑΚ-Αρχείο Λέρου)

5. Πενήντα μέτρα δυτικά από το αρχοντικό Αντωνέλου δημιουργήθηκε ο ναυτικός στρατώνας (Caserma Marinai). Η μελέτη ξεκίνησε το 1928 και ολοκληρώθηκε το 1929 ενώ η κατασκευή του ξεκίνησε το 1930 (εικ.11). Αρχιτέκτονας ήταν ίσως ο Rodolfo Petracco⁴¹, ενώ την κατασκευή του επιβλητικού Ναυτικού Στρατώνα ανέλαβε το 1930 η εταιρία του πολιτικού μηχανικού Vocesare. Αρχικά για το συγκεκριμένο κτήριο εκπονήθηκαν πολλές λύσεις εξωτερικών όψεων. Η λειτουργική μορφή του κτηρίου εσωτερικά είχε συμφωνηθεί, ενώ υπήρχαν διαφορές σχετικά με την διακοσμητική εξωτερική εμφάνιση του κτηρίου. Το κτήριο διέθετε ισόγειο, όροφο και μικρό όροφο στην ταράτσα. Και στους δυο ορόφους υπήρχαν γραφεία, κοιτώνες, αποθήκες και κοινόχρηστοι χώροι. Η βάση είναι κτισμένη από πέτρα πελεκητή, ενώ οι όροφοι και τα γείσα είναι επιχρισμένοι. Κατά τους βομβαρδισμούς

⁴⁰ Ήσυχος [2015α], 206-209.

⁴¹ Martinoli, Perotti [1999], 241.

του 1943 εβλήθη με μια οβίδα ο τοίχος του δευτέρου ορόφου και ανατίναξε μέρος της ταράτσας και μέρος της οροφής του 2^{ου} ορόφου. Με την επισκευή ο δεύτερος όροφος πήγε περίπου πέντε μέτρα πιο εσωτερικά, το ύψος του ορόφου είναι μικρότερο και τα παράθυρα δεν είναι τα ίδια⁴².

Ο συνδυασμός βυζαντινών επιρροών με τα τοξωτά μονά, διπλά και τριπλά ανοίγματα, αλλά και ιπποτικών με τα υπέρθυρα, οξυκόρυφα, προστατευτικά και ανάγλυφα γείσα των τόξων και την οχυρωματική μορφή των στηθαίων του δώματος, ως επάλξεων με οξυκόρυφα τοξύλια σε πρόβολο, απομίμηση των γνωστών *machicolis*, από την τοπική αρχιτεκτονική παράδοση της Δωδεκανήσου και ιδιαίτερα της Ρόδου τεκμηριώνει την εκλεκτική διάθεση του αρχιτέκτονα, που την περίοδο 1924-1936, επί ημερών του Διοικητού της Δωδεκανήσου Mario Lago, ήταν πολύ αγαπητή.

6. Δυτικά του Ναυτικού Στρατώνα κτίστηκε το 1933⁴³ η Μεγάλη Αποθήκη του Λιμανιού (Il Grande Magazзино) για τα υλικά και τα εξαρτήματα των ιταλικών πολεμικών πλοίων, οχημάτων, μηχανημάτων και λοιπών εμπορευμάτων έκτος από πυρομαχικά. Αποτελείται από την επιβλητική και συμμετρική όψη προς την παραλία, με τα δυο μεγάλα παράθυρα και τη μεγάλη είσοδο, από την οποία μπορούσε να περάσει και μεγάλο φορτηγό, ιδιαίτερα διακοσμημένη σε στυλ «ντεκό»⁴⁴ με περίτεχνη αετωματική στέψη και γείσα πάνω από τα ανοίγματα και τη στέψη, από επιχρισμένη λιθοδομή επτά μέτρων ύψους. Στους μακρούς πλαϊνούς τοίχους, κατασκευασμένοι από τούβλα ή τσιμεντόλιθους με σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα ανά διαστήματα, υπήρχαν μεγάλα μεταλλικά ανοιγόμενα παράθυρα για φωτισμό⁴⁵.

7. Το γωνιακό κτήριο της παραλίας και του δρόμου που ενώνει το Λακκί με την Αγία Μαρίνα, εξυπηρετούσε το Τελωνείο, την Εφορία και το γραφείο εξυπηρέτησης του λιμανιού (Dogana, Finanza e Ufficio Porto) σχεδιάστηκε από τον Rodolfo Petracco το 1933⁴⁶ (εικ.12). Την κατασκευή του ανέλαβε το 1936 η εταιρία του πολιτικού μηχανικού Bocesare, και ολοκλήρωσε το 1938⁴⁷. Την εποχή των Άγγλων (9-5-1945– 31-3-1947) στο κτήριο αυτό εγκαταστάθηκε Σταθμός της Β.Μ.Α (British Military Administration). Αργότερα λειτούργησε ως Αστυνομικό Τμήμα Λακκίου και σήμερα στεγάζει και την Λέσχη Αξιωματικών. Το κτήριο είναι διώροφο. Στο ισόγειο υπήρχε το

⁴² Ήσυχος [2015α], 180-190.

⁴³ Ήσυχος [1989], 156.

⁴⁴ Martinoli, Perotti [1999], 231.

⁴⁵ Ήσυχος [2015α], 178-179.

⁴⁶ Martinoli, Perotti [1999], 253.

⁴⁷ Ήσυχος [2015α], 152-156.

γραφείο του λιμανιού και στο πίσω μέρος η αποθήκη για τα εμπορεύματα, εκεί που είναι η Λέσχη Αξιωματικών σήμερα, τα γραφεία του τελωνείου και στον όροφο γραφεία και δυο κοιτώνες. Πάνω από την είσοδο υπάρχει μπαλκόνι με στηθαίο και η στέγη του καλύπτεται με κεραμίδια. Ο τρόπος της κατασκευής και τα υλικά έχουν υποστεί διαφοροποιήσεις σήμερα από τις μεταγενέστερες επεμβάσεις, που δεν είναι αρμονικά με τα αρχικά προβλεπόμενα από τους Ιταλούς.

Εικ.12. Ανάπτυγμα όψεων Τελωνείου, 1933, R. Petracco, (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

Ωστόσο το Τελωνείο χαρακτηρίζεται από εκλεκτικά μάλλον στοιχεία με απλούς και λιτούς όγκους με κυρίαρχο στοιχείο την γωνιακή κύρια είσοδο και το μπαλκόνι με τους δύο κίονες και την ξύλινη στέγη με κεραμίδια στον όροφο και εντάσσεται αρμονικά με τα γειτονικά κτίσματα της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής.

8. Το κτήριο του θεάτρου Giacomo Puccini με το ξενοδοχείο Λέρος (Albergo Roma) τοποθετήθηκαν σε περίοπτη θέση, στην πλατεία Littoria, στο μέσον της παραλιακής ζώνης στο Λακκί (εικ.13-15). Τη μελέτη ολοκλήρωσε ο αρχιτέκτονας Armando Bernabiti 1934-36⁴⁸. Το έργο της κατασκευής του ανέλαβε η εταιρία De Martis και η εταιρία N. Sardelli και επιβλέπων του έργου ήταν ο πολιτικός μηχανικός Cesare Loi. Το θέατρο Giacomo Puccini κατασκευάστηκε για να υπάρχει μια στοιχειώδης διασκέδαση για τους στρατιωτικούς και εξυπηρετούσε κινηματογράφο, θέατρο και χώρο μουσικής και πολιτιστικών εκδηλώσεων. Για τις όψεις του κτηρίου μελετήθηκαν περισσό-

⁴⁸ Martinoli, Perotti [1999], 250-1.

τερες από μια προτάσεις, αλλά υπερίσχυσε η λύση που υπάρχει μέχρι σήμερα⁴⁹. Ένα τμήμα της οροφής του μπορούσε να ανοίξει και να φαίνονται τα άστρα. Η οροφή του βομβαρδίστηκε το 1943, ενώ το κτίριο του θεάτρου αποκαταστάθηκε το 2011. Η απλή και λειτουργική του κάτοψη διαμορφώνεται από την είσοδο στα νότια, το αίθριο με τις πλαϊνές σκάλες για τον εξώστη και τις τουαλέτες, την πλατεία, την σκηνή με τον ειδικό χώρο μπροστά της για τους μουσικούς και τα τριώροφα καμαρίνια με τις αποθήκες στην πίσω όψη. Πιθανά έχει επιρροές από το θέατρο της Ρόδου. Εντυπωσιακότερη είναι η νότια παραλιακή όψη. Η ημικυλινδρικής μορφής κύρια όψη, μια καθαρή γεωμετρική φόρμα, με την πλατειά ορθογώνια είσοδο στο ισόγειο με δύο επίσης ημικυλινδρικούς πεσσούς και το απλό στέγαστρο και πάνω από αυτή το ορθογώνιο πλαίσιο με απλές διατομές και με ένα τοξωτό άνοιγμα στον α' και τρία ορθογώνια στον β' όροφο δίνουν με λιτές γραμμές το στίγμα της σύγχρονης ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Χαρακτηριστική είναι η λευκή σκάλα από γρανίλια (μωσαϊκό με γαρμπιλάκι λευκό τριμμένο με το χέρι) στην κεντρική είσοδο.

Εικ.13. Το Θέατρο με το ξενοδοχείο (2015)

Το ξενοδοχείο Λέρος που ονομαζόταν ξενοδοχείο Albergo Roma, κατασκευάστηκε συγχρόνως για να φιλοξενεί τους συγγενείς των Ιταλών στρατιωτικών, δυτικά και σε επαφή και άμεση επικοινωνία με το θέατρο. Στο ισόγειο του Ξενοδοχείου, λειτουργούσε χώρος υποδοχής, διοίκησης, σκάλα επικοινωνίας με τον όροφο, μπαρ, αίθουσα πολλαπλών χρήσεων, σαλόνι και

⁴⁹ Ήσυχος [2015α], 96-104.

στη ΒΔ γωνία δυο καταστήματα. Στην πίσω ΒΑ αυλή λειτουργούσε ο κήπος του ξενοδοχείου και μετατράπηκε μετά τον πόλεμο σε υπαίθριο κινηματογράφο στο Λακκί. Στον όροφο ήταν τα δωμάτια, εκατέρωθεν του διαδρόμου, που φωτιζόταν από υαλότουβλα οροφής, που προκάλεσαν μεγάλες φθορές λόγω των προβλημάτων από τα όμβρια ύδατα και των μονώσεων. Κάθε δωμάτιο είχε ξύλινες μπαλκονόπορτες, κυκλικούς φεγγίτες προς τη θάλασσα και εξώστη από οπλισμένο σκυρόδεμα με σωληνωτά κιγκλιδώματα. Μια ισόγεια στοά με ορθογώνια ανοίγματα στη δυτική όψη του θεάτρου και στη νότια και τη δυτική πλευρά του ξενοδοχείου συνδέει τα δύο κτήρια. Στη ΝΔ γωνία ένας πύργος δίνει στο κτήριο ιδιαίτερη βαρύτητα με μεγάλα ορθογώνια ανοίγματα στο ισόγειο, που επικοινωνεί με τις δύο στοές του ξενοδοχείου και δυο μπαλκόνια στον όροφο, ενώ ο χώρος ήταν σαλόνι του πρώτου ορόφου. Η αρχική του μορφή ήταν διαφορετική με εξώστες καμπύλης κάτοψης, ενώ το 1955 παραποιήθηκε το αρχικό σχέδιο με την προσθήκη καμάρας σε κάθε ορθογώνιο άνοιγμα της στοάς και αντικαταστάθηκαν οι εξώστες των δωματίων, με συνεχόμενους στη νότια και δυτική πλευρά. Μετά το 1960 λειτούργησε εκ νέου ως ξενοδοχείο και το 1998 ο Δήμος Λέρου, στα πλαίσια επισκευής και αποκατάστασής του κτηρίου, επανέφερε τα ορθογώνια ανοίγματα. Το κτήριο σήμερα αποκαθίσταται στην αρχική του μορφή με στόχο να αποκατασταθεί η λειτουργία του ξενοδοχείου και να αναδειχθεί η ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική του.

Τα κτήρια του Θεάτρου και του Ξενοδοχείου Λέρος είναι κηρυγμένα ιστορικά διατηρητέα μνημεία σύμφωνα με την απόφαση ΔΙΛΑΠ/Γ/1299/25526/5-5-1995, ΦΕΚ 503/τ.Β/1995.

9. Το Δημαρχείο (Municipio) ήταν η έδρα του Πολιτικού Ιταλού Διοικητού του νησιού και εξυπηρετούσε διάφορες άλλες υπηρεσίες (εικ.15), την Casa Littoria (έδρα πολιτικής γραμματείας φασιστικού κόμματος), εκεί που είναι σήμερα η πέργολα του καφέ «ΚΙΝΕΖΟΣ», δίπλα του το Fascio (έδρα των φίλων του φασιστικού κόμματος), που καταστράφηκαν στους βομβαρδισμούς του 1943, το φαρμακείο (Farmacia), το γωνιακό κατάστημα, που σήμερα είναι το σουβλατζίδικο «η Θράκα», το ταχυδρομείο (Posta), εκεί που ήταν η πιτσαρία και την Μυστική Αστυνομία του Φασιστικού καθεστώτος (Milizia), στη ΒΔ απόληξη του συγκροτήματος. Η μελέτη του συγκροτήματος έγινε από τον αρχιτέκτονα Armando Bernabiti (1935-36) και το έργο ολοκληρώθηκε από την εταιρία του πολιτικού μηχανικού Bocesare το 1938. Η είσοδος του Δημαρχείου ήταν απέναντι από το ξενοδοχείο Λέρος που στεγάστηκε στον α' όροφο α του Μεγάρου⁵⁰.

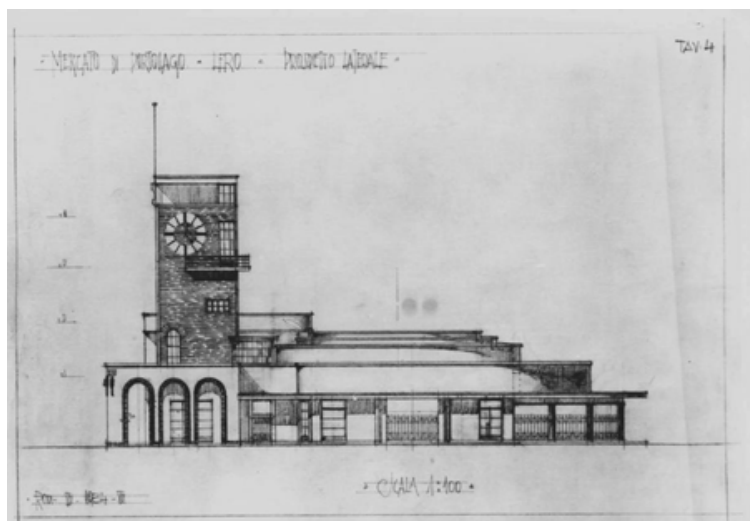
⁵⁰ Martinoli, Perotti [1999], 261 και Ήσυχος [2015α], 130-143

Εικ.14. Το Θέατρο με το ξενοδοχείο σήμερα

Εικ.15. Το Θέατρο με το ξενοδοχείο και το Δημαρχείο το 1938 (Ησυχος [2015α])

Εικ.16. Νότια όψη 1934 Rodolfo Petracco (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

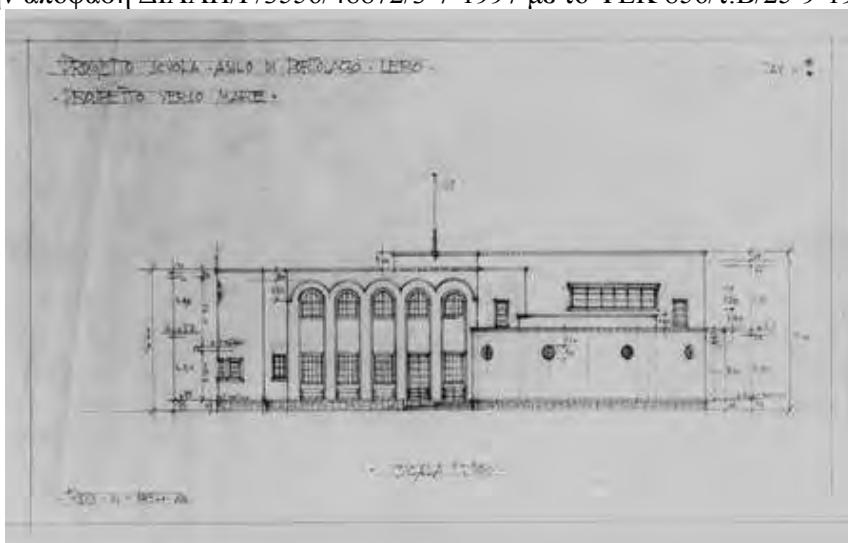
Στο ίδιο στυλ με τα διπλανά κτήρια του Θεάτρου και του Ξενοδοχείου το συγκρότημα του Δημαρχείου είναι ένα σύνολο ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής με απλές και λιτές όψεις, συνδυασμό κυλινδρικών και κυβικών όγκων, στοές με ορθογώνια ανοίγματα και παράθυρα καθώς και κυκλικούς φεγγίτες και με απλά διακοσμητικά στοιχεία, γείσα και κορνίζες.

10. Η Αγορά (Mercato) αποτελεί αναμφισβήτητα το πιο εντυπωσιακό κτήριο στο Λακκί ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής (εικ.16). Έργο που σχεδιάστηκε από τον Rodolfo Petracco μεταξύ 1934 και 36 και κατασκευάστηκε από την εταιρία του πολιτικού μηχανικού Marcello Urban και τη συνεργαζόμενη εταιρία ESPAIN με επιβλέποντα τον Renato ή Mario (κατά τον Δ. Ήσυχος) Panerai⁵¹. Το κτήριο καλύπτει ένα μικρό τραπεζοειδές οικοδομικό τετράγωνο στον κεντρικό οδικό άξονα που συνδέει τις δύο πλατείες στο Λακκί, πίσω από το παραλιακό ξενοδοχείο της Λέρου. Αποτελείται από ένα ισόγειο κτίσμα που περιλαμβάνει ένα κυκλικό αίθριο ανοικτό στο μέσον, με εσωτερική στοά από 16 κολώνες, που καλύπτεται από 4 αλληπάλληλους χαμηλούς κυλινδρικούς όγκους και γωνιακά καταστήματα προς τους δρόμους. Έχει εισόδους από τις τέσσερες πλευρές με βαριές και μεγάλες, σιδερένιες πόρτες εκ των οποίων η δυτική μετατράπηκε μετά τον πόλεμο σε γραφείο του ταχυδρομείου. Στη ΝΔ πλευρά της στοάς του αιθρίου διαμορφώθηκαν πέντε κρεοπωλεία με πάγκους από γρανίτια, ενώ στη ΝΑ πλευρά υπήρχαν ξύλινοι πάγκοι για την παρουσίαση των κηπευτικών και οπωρολαχανικών. Στις άλλες πλευρές μπορούσαν να εκθέτουν τα προϊόντα τους τοπικοί παραγωγοί σε αυτοσχέδιους πάγκους. Περιμετρικά της αγοράς λειτουργούσαν αρκετά καταστήματα για την εξυπηρέτηση των πολιτών. Στη Ν.Α. γωνία της Αγοράς λειτουργεί μέχρι και σήμερα ιχθυοπωλείο, ενώ δεξιά και αριστερά της νότιας εισόδου υπήρχαν δύο μικρά περίπτερα. Στην ΒΑ γωνία της αγοράς λειτουργούν δημόσιες τουαλέτες. Η ΒΔ γωνία είναι διώροφο κτίσμα και στο ισόγειο λειτουργεί μέχρι σήμερα κατάστημα εστιατόριου. Το ΝΔ γωνιακό κατάστημα τροφίμων στο ισόγειο, που λειτουργεί σήμερα ως φούρνος, ξεχωρίζει με πρόσθετη στοά με τόξα προς τον δρόμο. Πάνω από αυτό υψώνεται ένας ορθογώνιος τετραώροφος πύργος του ρολογιού, Torre Orologio, ο λεγόμενος και Torre Littoria, με το ρολόι ορατό από τις τέσσερες πλευρές της πόλεως και με ενδιαφέρουσα αρχιτεκτονική, όπου επικρατεί η νότια πλευρά υπενδεδυμένη από διακοσμητικά κεραμικά τούβλα, εκτός της επιχρισμένης τοιχοποιίας στις άλλες πλευρές. Ο 2^{ος} όροφος χρησιμοποιήθηκε προσωρινά για γυμνάσιο. Ο 3^{ος} όροφος του πύργου χρησιμοποιήθηκε για γραφείο και ο τελευταίος για τη δεξαμενή νερού. Στα δυτικά γωνιακά κατα-

⁵¹ Ήσυχος [2015α], 72-95 και Martinoli, Perotti [1999], 258-59.

στήματα εντάσσονται και δυο κυκλικές σκάλες που οδηγούν στον όροφο και στο δώμα. Το έργο αυτό είναι το καλύτερο παράδειγμα του «Διεθνούς στυλ» στο νησί. Η αρχιτεκτονική πρωτοποριακή σύνθεση, ως προς τον σχεδιασμό απλών κυλινδρικών και κυβικών όγκων, συμπληρωμένη με ιδιαίτερα στοιχεία, όπως το γωνιακό μπαλκόνι στον 3^ο όροφο του πύργου, και τα τοπικά υλικά των όψεων, κατατάσσουν την Αγορά στο σημαντικότερο αρχιτεκτονικό έργο του μεσογειακού ορθολογισμού στα Δωδεκάνησα.

Το κτήριο είναι κηρυγμένο ιστορικό διατηρητέο μνημείο, σύμφωνα με την απόφαση ΔΙΛΑΠ/Γ/3556/48872/3-7-1997 με το ΦΕΚ 856/τ.Β/25-9-1997

Εικ.17. Νότια όψη, 1934-6, R. Petracco (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

11. Το νέο Ιταλικό Δημοτικό Σχολείο και Νηπιαγωγείο (Scuola Elementare e Asilo) κατασκευάστηκε στο ανατολικό άκρο της παραλίας του Porto Lago και σχεδιάστηκε από τον Rodolfo Petracco μεταξύ 1934 και 36⁵², ενώ ο Δ. Ήσυχος υποστηρίζει ότι σχεδιάστηκε από τον αρχιτέκτονα Armando Bernabiti (εικ.17). Κατασκευάστηκε από την Εταιρία του πολιτικού μηχανικού Bocesare⁵³.

Αποτελείται από πέντε αίθουσες διδασκαλίας στην ισόγεια δυτική πτέρυγα, τη βόρεια μεγάλη αίθουσα και τη νότια, το γραφείο της Διεύθυνσης και το γραφείο των διδασκόντων και μια αίθουσα διδασκαλίας στην εσωτε-

⁵² Martinoli, Perotti [1999], 269-70.

⁵³ Ήσυχος [2015α], 52-72.

ρική πλευρά που έβλεπε στην μεγάλη χωμάτινη αυλή, ενώ άλλη ισόγεια αίθουσα ανατολικά ήταν το νηπιαγωγείο (Asilo) που έβλεπε στον εσωτερικό κλειστό χώρο με το. Ο αύλειος αυτός χώρος είναι ημικυκλικός, με εσωτερική στοά και περιστύλιο, με μια πλευρά για ανοικτή αίθουσα δραστηριοτήτων και χρησιμοποιούσαν σαν αίθουσα πολλαπλών χρήσεων των μαθητών και των νηπίων. Στον πρώτο όροφο συναντάμε δυτικά τη μικρή εκκλησία (Oratorio) της Παναγίας και ανατολικά υπήρχαν η μεγάλη αίθουσα, που μέχρι σήμερα χρησιμοποιείται για εκδηλώσεις, ενώ στο βάθος υπήρχε η κουζίνα, οι αποθήκες τροφίμων, η τραπεζαρία, οι κοιτώνες για τις Ιταλίδες Καλόγριες της κοινότητας των Αδελφών Ζηλωτριών της Αγίας Καρδιάς (Comunita delle Suore Zelatrici del Santo Cuore) και η βεράντα προς την θάλασσα⁵⁴.

Η ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική χαρακτηρίζει το δημοτικό σχολείο στο Λακκί με τα συνεχόμενα ορθογώνια ανοίγματα, με τα σύγχρονα γείσα στα ανώφλια και τα κατώφλια, τους απλούς κυβικούς και ημικυλινδρικούς χώρους, όπως της εκκλησίας στα δυτικά των απολήξεων των αιθουσών προς τα βόρεια και του αιθρίου. Ο ημικυλινδρικός μάλιστα χώρος της αυλής του νηπιαγωγείου είναι λιτός με στρογγυλούς φεγγίτες και σιδεριά και απλές κορνίζες. Οι τοίχοι είναι επιχρισμένοι με υδροχρώματα και το πάτωμα των αιθουσών από τσιμεντένια πλακάκια χρωματιστά. Οι μεγάλες ξύλινες πόρτες με την σιδεριά είναι μέχρι σήμερα σε λειτουργία και οι σιδεριές από μασίφ σίδηρο, όπως επίσης και η βάση για το μεγάλο κοντάρι της σημαίας είναι έργα τέχνης, διατίθενται μάλιστα σχέδια του 1936 για την κατασκευή τους καθώς και διαφόρων επίπλων και εσωτερικών χώρων.

12. Το 1935 ξεκίνησε η μελέτη του νέου καθολικού καθεδρικού ναού Chiesa San Francesco (σημερινός ναός του Αγίου Νικολάου) και λέγεται ότι εκπόνησε ο αρχιτέκτονας Armando Bernabiti, ενώ η κατασκευή ολοκληρώθηκε το 1939⁵⁵, ή κατ' άλλους το 1937, από την εταιρία De Martis και N. Sardelli με επιβλέποντα τον μηχανικό Cesare Loi⁵⁶ (εικ.18).

Ο ναός είναι μονόχωρος με ημικυλινδρική κόγχη ιερού και φέροντα οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα και επίπεδο δώμα. Το ιερό είναι υπερυψωμένο και εκτός από το θυσιαστήριο (santuario) έφερε και δύο πολύ μικρές κόγχες στους τοίχους δεξιά και αριστερά του Ιερού Βήματος, για αγάλματα αγίων, που αποκαλύφθηκαν κατά την τελευταία επισκευή. Σκάλα οδηγούσε σε έναν εξώστη, πάνω από τον πρόναο, δεξιά μπαίνοντας στον κυρίως ναό. Σε ειδικά διαμορφωμένο χώρο, πάνω περίπου από την είσοδο, ήταν τοποθετημένο το εκ-

⁵⁴ Ήσυχος [2015α], 52-72.

⁵⁵ Martinoli, Perotti [1999], 246-7.

⁵⁶ Ήσυχος [2015α], 105-112.

κλησιαστικό ορθογώνιο όργανο. Στην ανατολική και δυτική πλευρά του ναού υπήρχαν από τρία μεγάλα κάθετα παράθυρα σε κάθε πλευρά. Το ψηλό και λιτό καμπαναριό της κύριας νότιας όψης, σχήματος Π, πάνω από την είσοδο είναι το χαρακτηριστικό του στοιχείο. Εξωτερικά επενδύθηκε με πωρόλιθο, που έφεραν από την Ρόδο σύμφωνα με εντολή του κυβερνήτη De Vecchi. Εφαπτόμενο με την εκκλησία ήταν το γραφείο των ιερέων με τον χώρο αναμονής και στην συνέχεια υπήρχε η κατοικία των ιερέων. Στο πίσω μέρος της εκκλησίας υπήρχε μικρό υπόγειο κάτω από το Ιερό Βήμα.

Εικ.18. Νότια άποψη της εκκλησίας του Αγίου Νικολάου

Ο ναός έπεσε θύμα βομβαρδισμού το 1943, που τρύπησε την οροφή, καταστρέφοντας τον κυρίως ναό. Επισκευάστηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1950 και μετατράπηκε σε ορθόδοξο ναό⁵⁷. Προστέθηκε τέμπλο για τις λειτουργικές ανάγκες και πρόναος, που αλλοίωσε την εξωτερική μορφή του, αλλά και την εμφάνιση, αφού επιχρίστηκε.

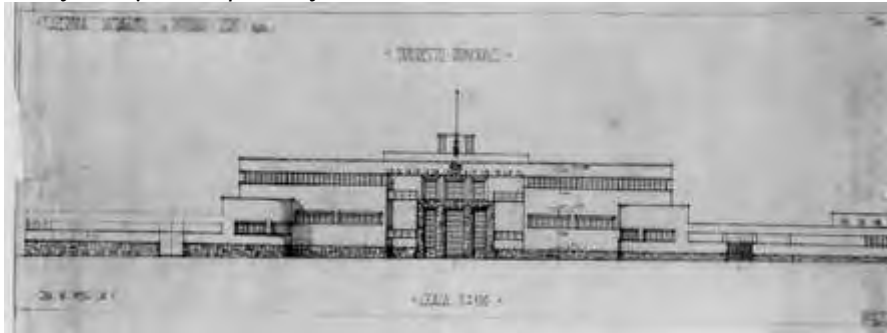
Παραμένει ωστόσο μια ξεχωριστή εκκλησία για τη ρασιοναλιστική της αρχιτεκτονική, με τους απλούς κυβικούς και ημικυλινδρικούς όγκους με το λιτό και ψηλό καμπαναριό, σχήματος Π και τα ψηλά ορθογώνια παράθυρα.

13. Το 1934 ο αρχιτέκτονας Rodolfo Petracco⁵⁸, προχώρησε τις μελέτες για την ολοκλήρωση του Βασιλικού Στρατώνα Πυροβολητών (Regina Ca-

⁵⁷ Ήσυχος [2015α], 105-112.

⁵⁸ Martinoli, Perotti [1999], 242.

serma Mitraglieri)⁵⁹ και το έργο ανέλαβε να κατασκευάσει η εταιρία Maddalena⁶⁰ (εικ.19). Το κτηριακό συγκρότημα αποτελείται από ένα διώροφο κτίσμα για τα γραφεία της Διοικήσεως και για χώρους ανάπαυσης αξιωματικών με την επιβλητική είσοδο, το ιατρείο και προς τα νότια την ισόγεια κουζίνα, αποθηκευτικούς χώρους και τη μεγάλη τραπεζαρία για εκδηλώσεις. Στον δρόμο που οδηγεί στο νοσοκομείο, υπάρχει η δεύτερη βοηθητική είσοδος τροχοφόρων και υλικών και το άλλο διώροφο οίκημα των στρατώνων, που είναι χωρισμένο σε θαλάμους. Προς βορρά του κτηρίου διοίκησης υπήρχαν τα κτήρια των πλυντηρίων και τα συνεργεία επιδιόρθωσης όπλων, τμήμα επισκευής οχημάτων και λοιπών μηχανημάτων, καθώς και οι αποθήκες για τον εξοπλισμό εκστρατείας.

Εικ.19. Όψη Ανατολικής πτέρυγας κτηρίου ΠΚΠΑ, 1934, R.Petracco, (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

Μετά τον πόλεμο εγκαταστάθηκαν εκεί οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές Θηλέων και τη δεκαετία του 1960 το ΠΚΠΑ, που έκανε ορισμένες μετατροπές στα κτήρια των στρατώνων με μικρές προσθήκες. Στην εσωτερική πλευρά του συγκροτήματος υπήρχε ελεύθερος χώρος για την παράταξη των στρατιωτών, την εκτέλεση ασκήσεων και για γήπεδο ποδοσφαίρου. Προ της κεντρικής ανατολικής πρόσοψης του κτηρίου δημιουργήθηκαν κήποι. Γύρω από το στρατόπεδο φτιάχτηκαν οι δρόμοι και τα πεζοδρόμια, έχοντας και σύστημα αποχέτευσης όμβριων υδάτων. Σήμερα η νότια πτέρυγα λειτουργεί ως τμήματα του νοσοκομείου για ψυχικά ασθενείς και ΑΜεΑ, ενώ στο ανατολικό κτήριο έχουν προσωρινά εγκατασταθεί οικογένειες προσφύγων και μεταναστών.

Οι όψεις του κτηρίου παρουσιάζουν αρχιτεκτονικό ενδιαφέρον. Εντυπωσιακή είναι η είσοδος του κεντρικού κτηρίου με τρεις τεράστιες μεταλλικές πόρτες-ανοίγματα, που διατηρούνται, με ημικυλινδρικούς πεσσούς και επι-

⁵⁹ Ήσυχος [2015α], 120-128.

⁶⁰ La presenza italiana [1997], 81.

στύλια από γρανύλια, με μαύρο μωσαϊκό σε φασιστικό ύφος ως αψίδα θριάμβου. Πάνω από την είσοδο στο στηθαίο του δώματος ήταν στερεωμένες οι μεταλλικές βάσεις, για την ιταλική σημαία και αυτή του Συντάγματος. Τα παράθυρα του ορόφου είναι συνεχόμενα και οι εσωτερικές πόρτες ξύλινες ταμπλαδωτές. Τα πατώματα στην είσοδο και στους διαδρόμους και σε πολλούς θαλάμους ήταν από γκρίζο η χρωματισμένο μωσαϊκό, ενώ στα δωμάτια είχαν τοποθετηθεί τσιμεντένια χρωματιστά πλακάκια με διάφορα σχέδια⁶¹. Η αρχιτεκτονική του κτηρίου αποτελεί ένα χαρακτηριστικό δείγμα της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής του Porto Lago.

Εικ.20. ΝΑ άποψη του κεντρικού κτηρίου του Νοσοκομείου (Γερόλυμπος, Κολώνας [2002])

14. Το 1934 ανατέθηκε στην εταιρία URBAN η κατασκευή του Μεγάλου Νοσοκομείου, που θα εξυπηρετούσε στρατιωτικούς και πολίτες, αλλά και τις ανάγκες ενός πόλεμου, που προχώρησε και το 1936 είχε ολοκληρωθεί σχεδόν το μεγαλύτερο μέρος⁶². Το Ναυτικό Νοσοκομείο του Porto Lago είχε δυναμικότητα 300 κλινών, ανήκε στο Βασιλικό Ναυτικό της Ιταλίας⁶³. Το ιατρικό προσωπικό βοηθούσαν ναύτες ειδικευμένοι νοσοκόμοι και η κοινότητα των Αδελφών Ζηλωτριών της Ιεράς Καρδίας (Communita delle suore

⁶¹ Ήσυχος [2015α], 120-128.

⁶² La presenza italiana [1997] και Martinoli, Perotti [1999], 262.

⁶³ Ήσυχος [2015α], 157-177.

Zelatrici del S. Cuore)⁶⁴ που υπηρετούσαν και στο Δημοτικό Σχολείο Λακκίου αλλά διέφεραν στη στολή που έφεραν.

Το κεντρικό κτήριο είναι διώροφο τετράπλευρο με εσωτερική αυλή, με πεύκα και καλλωπιστικά φυτά (εικ.20). Η κεντρική είσοδος ήταν στην νότια πλευρά, στην συνέχεια του δρόμου από την πλατεία. Αριστερά της εισόδου, στο ισόγειο ήταν το φαρμακείο και στη δυτική πλευρά η παθολογική κλινική. Απέναντι από την είσοδο ήταν το Μικροβιολογικό εργαστήριο, στην ανατολική πλευρά το Ωτορινολαρυγγολογικό ιατρείο, ενώ στη βόρεια στεγάζονταν τα εξωτερικά ιατρεία, τα γραφεία των ιατρών και τα δωμάτια των κλινικών. Στον α' όροφο ήταν το χειρουργείο, το Ακτινολογικό εργαστήριο και τα γραφεία των ιατρών. Ανατολικά κτίστηκε ένα μικρότερο κτήριο, που χρησιμοποιήθηκε ως αποθηκευτικός χώρος (σήμερα Παιδικός Σταθμός).

Ο τρόπος κατασκευής του νοσοκομείου είναι σκελετός με οπλισμένο σκυρόδεμα, οι τοίχοι από τούβλα ή πέτρα, οι σοβάδες τριφτοί, τα πατώματα από μωσαϊκό, τα παράθυρα μεγάλα συνεχόμενα, ή μεμονωμένα, μεταλλικά ή ξύλινα, οι εσωτερικές πόρτες ξύλινες ταμπλαδωτές και οι χρωματισμοί από υδρόχρωμα. Έχει ηλεκτρική, υδραυλική και αποχετευτική εγκατάσταση, καθώς και εγκατάσταση οξυγόνου. Καυστήρες στα υπόγεια του κτηρίου λειτουργούσαν με κάρβουνο για ζεστό νερό και θέρμανση. Ο περιβάλλον χώρος του νοσοκομείου περιλαμβάνει κήπους, στους οποίους φυτεύτηκαν πεύκα, πικροδάφνες και άλλα φυτά, δρόμους χωμάτινους και καλά συμπιεσμένους, πεζοδρόμια και καθιστικά. Στην εσωτερική αυλή του κεντρικού κτηρίου δημιουργήθηκε κήπος με δρομάκια περιπάτου, που χρησιμοποιήθηκε ως χώρος ανάπαυσης⁶⁵.

Το κεντρικό κτήριο του νοσοκομειακού συγκροτήματος σχεδιάστηκε χωρίς συμμετρική οργάνωση των όψεων με πρωτότυπα μεγάλα ανοίγματα κατακόρυφα και οριζόντια συνεχόμενα, αλλά και γωνιακά παράθυρα, τους προβόλους με τους ημικυλινδρικούς πεσσούς των εισόδων είναι ένα ακόμη χαρακτηριστικό παράδειγμα της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής που εφαρμόστηκε την περίοδο αυτή στο Λακκί.

Η Καθολική Εκκλησία με μια απλή μονόχωρη αίθουσα με ημικυλινδρική κόγχη ιερού και τα κατακόρυφα ορθογώνια ανοίγματα με τα δίλοβα παράθυρα, τον ορθογώνιο χώρο πρόναου με τοξωτά ανοίγματα και το απλό πυργοειδές διώροφο καμπαναριό με τα τρία τοξωτά ανοίγματα στην κάθε πλευρά στο πάνω τμήμα του κάτω όγκου, μαζί με το συνεχόμενο Νεκροτομείο του Νοσοκο-

⁶⁴ Τσιρπανλής [1998], 176.

⁶⁵ Ήσυχος [2015α], 157-177.

μείου κτίστηκαν την ίδια περίοδο και αποτελούν και αυτά ένα απλό χαρακτηριστικό δείγμα της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής δημιουργίας στο Λακκί.

Το συγκρότημα περιέλαβε και παλιότερα κτήρια, όπως το διώροφο νεοκλασικό Λεριακής οικογένειας που το επέταξαν οι Ιταλοί και έγινε αργότερα οικία του διευθυντού του Νοσοκομείου, ενώ κατασκευάστηκαν και αρκετά βοηθητικά κτήρια για την οργάνωσή του.

Στη βόρεια πλευρά κοντά στην εκκλησία δημιουργήθηκαν ειδικά καταφύγια για μεταφορά των ασθενών σε περίπτωση βομβαρδισμού.

Εικ.21. Το εμπορικό κέντρο προς την παραλία με τα καταστήματα 1^{ης} ζώνης

15. Μετά το ρυθμιστικό σχέδιο του Porto Lago του 1934 προχώρησε το 1935 η πρώτη οργάνωση του εμπορικού κέντρου⁶⁶ με καταστήματα στο ισόγειο και κατοικίες στον όροφο ανάμεσα στο Κινηματοθέατρο και την Αγορά από την μία πλευρά και το Τελωνείο (Dogana) από την άλλη σε 3 οικιστικές ζώνες (1, 2, 3), ανεξάρτητο από τις άλλες λειτουργίες της πόλης (εικ.21). Διασώζονται μερικά σχέδια, όπου προκύπτει ότι τα περισσότερα οικήματα ανήκαν σε Λεριούς⁶⁷, τα οποία ανήγειραν, ακολουθώντας το ιταλικό οικιστικό πρόγραμμα και τους έδιναν την δυνατότητα να γίνουν έμποροι ή ελεύθεροι επαγγελματίες, εκτός από τα καταστήματα που ανήκαν στην Ιταλική Δημαρχία, από την οποία τα ενοικίαζαν οι ιδιώτες επιχειρηματίες⁶⁸.

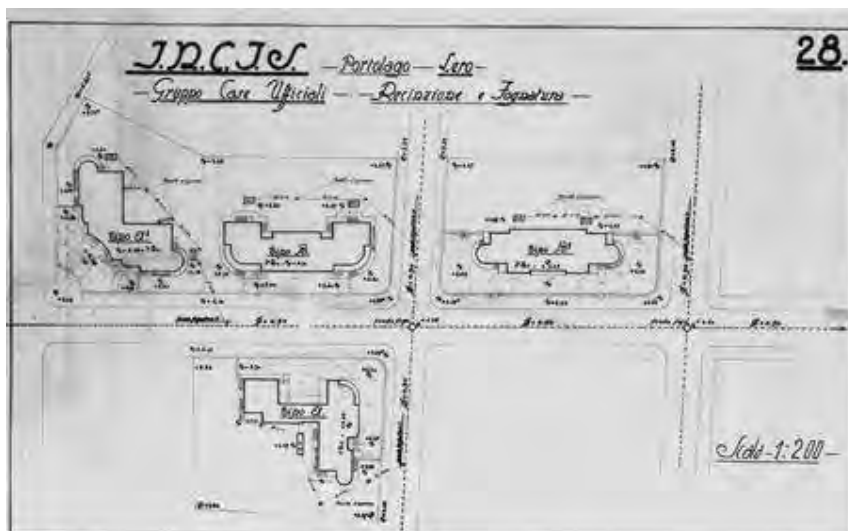
Ο αρχιτεκτονικός σχεδιασμός σε συνδυασμό με την πολεοδομική οργάνωση είναι πρωτοποριακός ξεφεύγοντας τόσο από το κλασικό ιπποδάμειο σύστημα, όσο και τη διάταξη των μεσαιωνικών πόλεων. Καμπύλοι δρόμοι και γωνίες οικοδομικών τετραγώνων, σε συνδυασμό με ευθείες οδούς και κάθετες

⁶⁶ Martinoli, Perotti [1999], 272-273.

⁶⁷ Ήσυχος [2015α], 218-245. Οι ιδιοκτήτες: Γ. Χατζηδάκης – Μ. Παπαφίγκου, Ζ. Ζαχαρίου, Ε. Αννούσης, Νικήτας Ζαχαρίου, Α. Εμμανουήλ, Μ. Βένετος, Λουλούδη Λουλουδιά, Α. Δημητράκης, (Αφοί Καστόρη) ο Καστόρης πρέπει να έκανε ανακαίνιση του κτιρίου που προϋπήρχε και προσθήκη ορόφου.

⁶⁸ Ήσυχος [2015α], 218-245.

γωνίες χαρακτηρίζουν τη διαμόρφωση του εμπορικού κέντρου της περιόδου 1935-36. Οι απλοί γεωμετρικοί διώροφοι όγκοι με τα επίπεδα δώματα και οι λειτουργικές κατόψεις των καταστημάτων των ισογείων και των διαμερισμάτων των ορόφων είναι το κύριο χαρακτηριστικό των κτισμάτων του εμπορικού κέντρου. Αντίστοιχα η ποικιλία των όψεων με τα μεγάλα ορθογώνια ανοίγματα των καταστημάτων του ισογείου, σε συνδυασμό με την οργάνωση των ορθογώνιων ανοιγμάτων του ορόφου σε οριζόντιες ζώνες και των κυκλικών φεγγιτών, τα γωνιακά ορθογώνια ή καμπύλα μπαλκόνια τα απλά γείσα και περιθυρώματα και η χαρακτηριστική ανάγλυφη διακόσμηση του παραλιακού γωνιακού κτηρίου με ψαροκόκαλο στο ενδιάμεσο, μεταξύ των ανοιγμάτων κενό, δίνουν ένα ξεχωριστό όσο και πλούσιο αρχιτεκτονικό σύμπλεγμα, που χαρακτηρίζει τη ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική του Porto Lago.

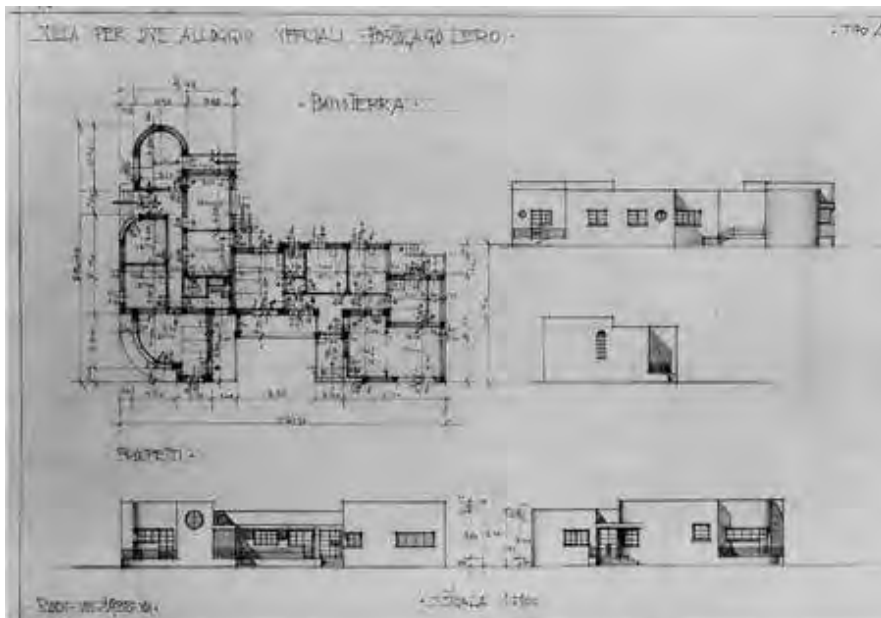

Εικ.22. Συγκρότημα κατοικιών αξιωματικών στον δρόμο από την πλατεία Δημοαρχείου προς την κεντρική πλατεία Ρούσσου (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

16. Μετά το 1935 κατασκευάζονται για λογαριασμό του Εθνικού Ιδρύματος Κατοικιών Κρατικών Υπαλλήλων (I.N.C.I.S. Istituto Nazionale Case Impiegati Statali) κατοικίες για τους αξιωματικούς, τους υπαξιωματικούς και το πολιτικό προσωπικό των Ιταλών στο Λακκί σε σχέδια των αρχιτεκτόνων Rodolfo Petracco και Armando Bernabiti. Ορισμένα σχέδια είχαν και την υπογραφή του Giovanni Neri⁶⁹, ενός άλλου αξιόλογου αρχιτέκτονα, που εργά-

⁶⁹ La presenza italiana [1997].

στηκε στην ομάδα⁷⁰. Οι κατοικίες για τους αξιωματικούς, τους υπαξιωματικούς και για το πολιτικό προσωπικό είχαν μια διαβάθμιση, ανάλογη και με την στρατιωτική ιεραρχία, τον βαθμό ως αξιωματικού με οικογένεια ή χωρίς, ως υπαξιωματικού με οικογένεια ή χωρίς, υπαλλήλου ανάλογα με τον βαθμό και την θέση ευθύνης του με οικογένεια ή χωρίς, αλλά και όλοι αυτοί ανάλογα με το σύνολο των μελών της οικογένειάς τους. Επομένως έπρεπε να επιλεγεί ο κατάλληλος τύπος για κάθε περίπτωση. Επίσης υπήρχε χωροταξικός διαχωρισμός, δηλαδή οι αξιωματικοί της διοίκησης του νησιού σε ένα δρόμο, οι υπαξιωματικοί σε άλλο και οι υπάλληλοι σε άλλη περιοχή⁷¹.

Εικ.23. Κάτοψη ισογείου και όψεις κατοικίας αξιωματικών Τύπου Α, 1935, R. Petracco (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

Α. Στον δρόμο που οδηγούσε από την πλατεία του Δημαρχείου προς την κεντρική πλατεία Ρούσσου, κτίστηκαν τέσσερα συγκροτήματα από δυο κατοικίες το κάθε ένα (εικ.22) για τις οικογένειες υψηλόβαθμων αξιωματικών, που συμμετείχαν στην διοίκηση των μονάδων του νησιού (Case Ufficiali). Οι

⁷⁰ Ήσυχος [2015α], 242-309. Σύμφωνα με το αρχείο σχεδίων από τον οργανισμό του Εθνικού Ιδρύματος Κατοικιών Κρατικών Υπαλλήλων (I.N.C.I.S.) που διατίθεται στο ΓΑΚ – Ιστορικό Αρχείο Λέρου.

⁷¹ Ήσυχος [2015α], 242-309.

κατοικίες, σχεδιασμένες από τον Rodolfo Petracco⁷² ήταν ισόγειες, υπερυψωμένες από το φυσικό έδαφος, διέθεταν σαλόνι, τραπεζαρία, κουζίνα, λουτρό, τρεις κρεβατοκάμαρες, αποθηκευτικούς χώρους και κήπο. Υπήρχαν δύο κατοικίες ανά συγκρότημα. Δεν τηρήθηκε ενιαίος τύπος στην αρχιτεκτονική μορφολογία των κτηρίων αυτών, αλλά 4 τύποι: ο τύπος Α (εικ.23), ο τύπος Α1 (εικ.24), ο τύπος Β και ο τύπος Β1. Τα μεγάλα ανοίγματα, οι ημικυλινδρικοί χώροι, οι εντυπωσιακές εισόδοι, οι απλές διατομές των γείσων, αλλά και τα δωμάτια, η κουζίνα και το λουτρό, αριστερά και δεξιά του διαδρόμου, παραπέμπουν σε ανάλογες αρχές σχεδίασης της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Η περίφραξη προς την πλευρά του δρόμου ήταν λιτή και χαρακτηριστική, με τοίχο από επιχρισμένη λιθοδομή, με κοίλο στην στέψη σενάζ, με κολώνες από οπλισμένο σκυρόδεμα και διάτρητα κιγκλιδώματα από κάθετες και οριζόντιες στήλες από ελαφρά οπλισμένο σκυρόδεμα⁷³.

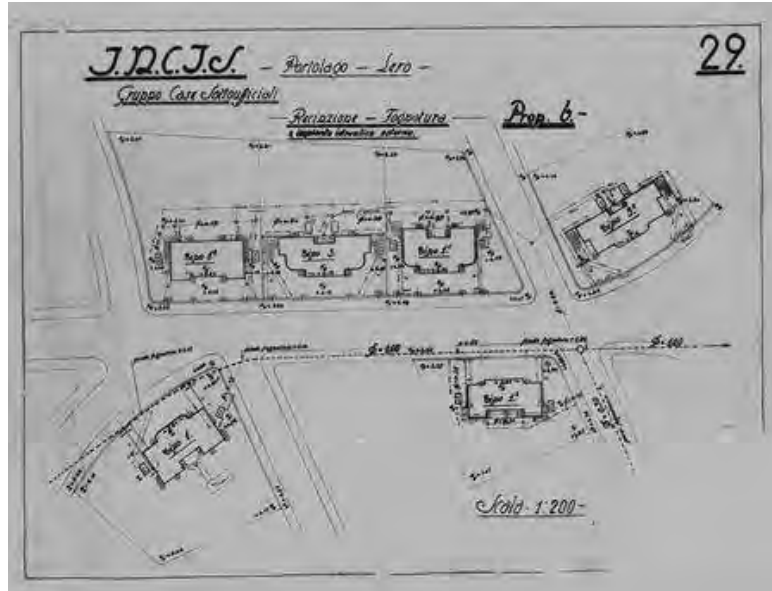
Εικ.24. Βόρεια άποψη κατοικίας αξιωματικών Τύπου Α1

Στον δρόμο που οδηγούσε από τον Άγιο Νικόλαο μέχρι την είσοδο του Κ.Θ.Λ. κτίστηκαν άλλα δύο συγκροτήματα κατοικιών για αξιωματικούς με τέσσερα διαμερίσματα το καθένα (δύο στο ισόγειο και δύο στον όροφο). Οι κατοικίες αυτές παρουσιάζουν ομοιότητες με τα συγκροτήματα κατοικιών για τους υπαξιωματικούς της ζώνης που ήταν αφιερωμένη στην Βασίλισσα Ελένη (Zona Regina Elena)⁷⁴.

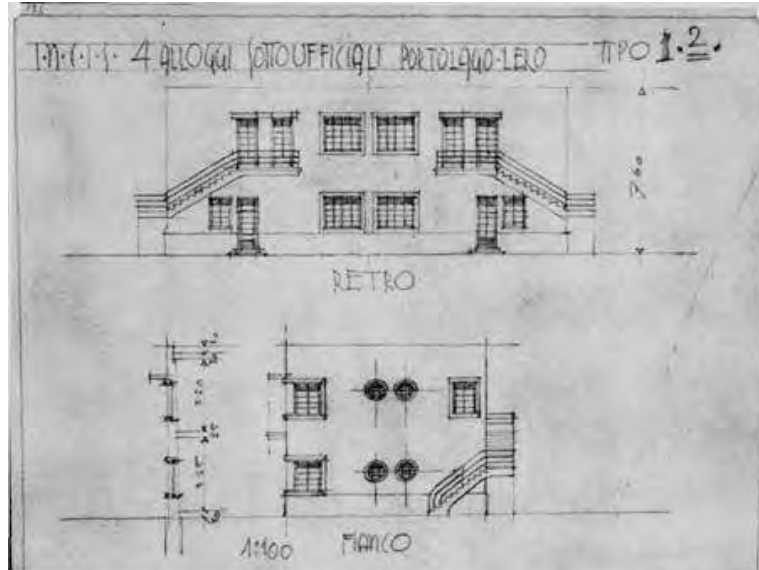
⁷² Martinoli, Perotti [1999], 234-37.

⁷³ Ήσυχος [2015α], 242-309.

⁷⁴ Ήσυχος [2015α], 244.

Εικ.25. Συγκρότημα κατοικιών υπαξιωματικών, δρόμος προς Αγία Μαρίνα (ΓΑΚ-Αρχείο Λέρου)

Εικ.26. Όψεις κατοικίας υπαξιωματικών Τύπου 1.2, 1935, Α. Bernabiti (ΓΑΚ- Αρχείο Λέρου)

Στον δρόμο που οδηγούσε από την πιάτσα των TAXI μέχρι το γήπεδο ποδοσφαίρου κτίστηκαν έξι συγκροτήματα κατοικιών υπαξιωματικών (Case Sottoufficiali) (εικ.25) με τέσσερα διαμερίσματα το καθένα (δύο στο ισόγειο και δύο στον όροφο)⁷⁵ σχεδιασμένα από τον Armando Bernabiti⁷⁶: ο Τύπος 1., ο Τύπος 1.1., ο Τύπος 1.2. (εικ.26), ο Τύπος 1.3. ο Τύπος 3 και ο Τύπος 3.1. Οι κατοικίες έχουν μικρές διαφορές μεταξύ τους, ωστόσο διαθέτουν κοινά χαρακτηριστικά της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής με τις κατοικίες των αξιωματικών.

Στην ζώνη αφιερωμένη στην Βασίλισσα Ελένη (Zona Regina Elena) κτίστηκαν άλλα τρία συγκροτήματα διώροφων κατοικιών για υπαξιωματικούς, με τέσσερα διαμερίσματα το κάθε συγκρότημα, δυο στο ισόγειο και δυο στον όροφο, όπως ο Τύπος II. Οι κατοικίες αυτές παρουσιάζουν ομοιότητες με τα προηγούμενα συγκροτήματα κατοικιών⁷⁷.

Εικ.27. Αποψη κατοικίας Τύπου Α από την παραλία

Στο οικοδομικό τετράγωνο του ΝΔ άκρου της νέας πόλης του Porto Lago ανάμεσα στην παραλιακή λεωφόρο την οδό Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού το 1939-40 κτίστηκε το συγκρότημα 5 κατοικιών για κρατικούς υπαλλήλους (Case Economiche) σε τρεις τύπους τον Τύπο Α (εικ.27) τον Τύπο 1 και τον Τύπο 2. Το παραλιακό στεγάζει τα σημερινά Γραφεία του Κ.Θ.Α. ενώ ένα στην Via Genovesi, σήμερα είναι μισοκατεστραμμένο από βόμβα του

⁷⁵ Ήσυχος [2015α], 244.

⁷⁶ Martinoli, Perotti [1999], 234-37.

⁷⁷ Ήσυχος [2015α], 244.

1943⁷⁸. Τα διώροφα αυτά κτίσματα αρκετά λιτά, με ορθογώνιους όγκους και πιο οικονομικά για τα χαμηλότερα ιεραρχικά νοικοκυριά των πολιτικών υπαλλήλων, αλλά με γείσα και ορθογώνια ανοίγματα και κυκλικούς φεγγίτες ανάλογα με τις άλλες κατοικίες, ακολουθούν επίσης το στίλ της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής, με απλουστευμένα νεοκλασικά δάνεια από ορθογώνιους πεσσούς και οριζόντια επιστύλια.

17. Το κτήριο la Casa del Balilla της οργάνωσης «Opera Nazionale Balilla», με στόχο την διαπαιδαγώγηση της νεολαίας και αργότερα της Ιταλικής Φασιστικής Νεολαίας Gioventu Italiana del Littorio⁷⁹, που χάθηκε, σχεδιάστηκε από τον Ιταλό αρχιτέκτονα Armando Bernabiti το 1933 - 1934⁸⁰ (εικ.28).

Εικ.28. ΝΔ προοπτική άποψη, 1933, A. Bernabiti, (Martinoli, Perotti [1999])

Αρχικά χρησιμοποιήθηκε ως εκκλησία του San Francesco, μέχρι να κτισθεί ο νέος ναός των καθολικών, ενώ ως Casa del Balilla λειτούργησε μετά το 1938. Στη νότια πλευρά τοποθετήθηκε το Ιερό βήμα. Η μεγάλη αίθουσα είχε διαστάσεις 15X30 περίπου. Στο ανατολικό τμήμα είχαν διαμορφωθεί οι κατοικίες για τους δυο ιερείς. Ήταν ελαφρά υπερυψωμένο από τον δρόμο, με σκάλα από μωσαϊκό που έφθανε στη στοά της εισόδου, αποτελούμενη από τρεις καμάρες με σωληνωτά κιγκλιδώματα. Αριστερά της εισόδου στην κύρια αίθουσα ένας ημικυκλικός χώρος στο βορινό τμήμα του κτηρίου χρησιμοποιείτο για καθιστικό και συζήτηση και στη συνέχεια υπήρχαν δυο γραφεία. Στην επιβλητική νοτιοδυτική γωνιά του και τοποθετημένο ψηλά στον

⁷⁸ Ήσυχος [2015α], 242-309.

⁷⁹ Τσιρπανλής [1998], 159.

⁸⁰ Martinoli, Perotti [1999], 232.

δυτικό τοίχο σε ειδική κορνίζα υπήρχε το σύμβολο της Ιταλικής Φασιστικής Νεολαίας από πωρόλιθο, που παρουσίαζε τρεις δέσμες από βέργες δεμένες μεταξύ τους και τα αρχικά της οργάνωσης. Τα δυο μεγάλα μεταλλικά παράθυρα της γωνίας από το πάτωμα μέχρι την οροφή, με μεταλλικό σκελετό και χοντρά τζάμια αδιαφανή, κολλημένα με κόλλα και στόκο, είχαν πλαίσιο από μαύρο μωσαϊκό και περιμετρικό γείσο από πωρόλιθο. Μεταξύ των δυο παραθύρων υπήρχε στη γωνία ημικίονας από λαξευτό πωρόλιθο και σημαιοστάτης στην κορυφή. Μετά την απελευθέρωση το κτήριο χρησιμοποιήθηκε για συναθροίσεις και χοροεσπερίδες. Το κτήριο υπήρχε μέχρι το 1980, όταν κατεδαφίστηκε και αντικαταστάθηκε από Ζαχαροπλαστείο⁸¹.

Η πλαστικότητα των όγκων του, με την παραλληλόγραμμη κεντρική αίθουσα και τους χαμηλότερους βόρεια και ανατολικά όγκους, τον ΒΔ ημικυκλικό γωνιακό χώρο και τη δυτική στοά με τις τρεις καμάρες, τα απλά, ημικυκλικής διατομής, γείσα, τα ορθογώνια ανοίγματα, καθώς και η ΝΔ επιβλητική γωνιά με τα κατακόρυφα μεγάλα ανοίγματα και τον λαξευτό στύλο της σημαίας συνέθεταν ένα κόσμημα ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής στο Λακκί της Λέρου.

B. Τα κτήρια στην περιοχή Λέπιδα - Αεροναυτική Βάση (Regia Aeronautica)

Η περιοχή Λέπιδα ευρίσκεται στο νοτιοανατολικό άκρο του κόλπου του Λακκιού. Περιβάλλεται από τα βουνά Τσίγκουνα βορειοανατολικά, Τούρτουρα ανατολικά, Κατεβατή και Σκουμπάρδα νότια και νοτιοδυτικά (εικ.29). Είναι ιδανική για την προστασία των υδροπλάνων από αεροπορικές επιδρομές και από τους τοπικούς ανέμους. Στην περιοχή υπήρχε μόνο η βίλλα της οικογένειας του Νικολάου Τσιγαδά Πασά με τα γύρω καλλιεργημένα χωράφια της ιδίου και βοηθητικά κτίσματα της βίλλας, η οποία ζούσε στην Αίγυπτο και ερχόταν μόνο το καλοκαίρι και μια μικρή προβλήτα στην παραλία για επικοινωνία με την παραλία του Λακκιού. Το λιμάνι του Λακκιού παρείχε επίσης μεγάλη ασφάλεια λόγω προστασίας από την είσοδο του Κατσουνιού και της ύπαρξης των πυροβολείων που είχε δεξιά και αριστερά της εισόδου του λιμανιού. Από αέρος ο όρμος των Λεπίδων ήταν προφυλαγμένος από τις αντιαεροπορικές μονάδες άμυνας, που είχαν δημιουργηθεί πάνω στα βουνά του νησιού, στο Μεροβίγλι, την Πατέλλα, την Σκουμπάρδα, τον Τσίγκουνα, την Βίγλα, το Διαπόρι, το Απιτίκι, το Κλειδί, τον Μάρκελο κ.α⁸².

⁸¹ Ήσυχος [2015α], 144-150

⁸² Ήσυχος [2015β], 23-4.

Στην περιοχή Λέπιδα σχεδιάστηκε από το 1923 ο χώρος για την δημιουργία των εγκαταστάσεων της Βασιλικής Αεροναυτικής Βάσης (Regia Aeronautica). Αρχικά επιτάχτηκε η περιουσία του Νικολάου Τσιγαδά. Στη συνέχεια προχώρησε ο χωροταξικός σχεδιασμός και η δημιουργία των πιο απαραίτητων εγκαταστάσεων για την λειτουργία της Αεροναυτικής βάσης, υπόστεγα, αποθήκες, στρατώνες και το διοικητήριο της Αεροπορίας. Η μηνιαία Επιθεώρηση «Φωνή της Δωδεκανήσου» του Γ. Οικονόμου της 1^{ης} Σεπτεμβρίου 1923 αναφέρει: «Δύο συνεργεία αεροπλάνων υπήρχαν στην Γωνιά του Λακκίου και στα Λέπιδα. Με τρία μεταγωγικά πλοία 3000 τόνων έκαστο μεταφέρθηκαν 12 υδροπλάνα από την Ιταλία» και στις 16.10.1923 γράφει: «Από του Μαΐου (1923) ήδη είχαν ιδρύσει ναυτικών αεροπορικών σταθμών ... κατασκευάζονται επίσης υπόστεγα δια την στέγασιν των αεροπλάνων»⁸³. Ένα πρόβλημα της περιοχής ήταν το ελώδες μεγάλο τμήματος των εδαφών μπροστά στον στρατώνα, που λύθηκε με εκβραχισμούς και επιστρώσεις με χώματα της περιοχής των στρατώνων, των αποθηκών και των υπόστεγων⁸⁴.

Εικ.29. Άποψη της κεντρικής περιοχής στα Λέπιδα

Ακολούθησαν λιμενικά έργα στα Λέπιδα, η κατασκευή κτηρίων για τους αεροπόρους, σπιτιών για αξιωματικούς και υπαξιωματικούς, αποθηκευτικών χώρων, συνεργείων επισκευών, καθώς και τα έργα προστασίας των στρατιωτών από αεροπορική γενόμενη επίθεση (οχυρωματικά έργα και καταφύγια), αθλητικών εγκαταστάσεων και κοινόχρηστων χώρων⁸⁵.

Το 1949 ιδρύθηκαν από την βασίλισσα Φρειδερίκη και εγκαταστάθηκαν σε μερικά κτήρια στα Λέπιδα οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές. Το 1964 έπαυσε η λειτουργία τους και επεκτάθηκε από το Λακκί η Αποικία Ψυχοπαθών στα Λέπιδα. Το 1967 ξεκίνησε η άφιξη πολιτικών κρατουμένων, που εκτόπισε η

⁸³ Ήσυχος [1989], 113 – 114.

⁸⁴ Ήσυχος [2015β], 25.

⁸⁵ Ήσυχος [2015β], 23.

Δικτατορία του Παπαδόπουλου, στην περιοχή του Αη Γιώργη και το 1970 έφυγαν οι τελευταίοι εξόριστοι⁸⁶.

1. Ο Florestano di Fausto με ομάδα μελετητών υπό την καθοδήγησή του άρχισε να μελετά την λειτουργία του αερολιμένα υδροπλάνων, το γενικό χωροταξικό και να εκπονεί μελέτες για ορισμένα έργα στην περιοχή Λέπιδα, με πρώτο το κτήριο των γραφείων Διοίκησης της και τις στρατιωτικές υπηρεσίες της Ναυτικής Αεροπορίας (Palazzina del Comando) Αεροπορίας το 1923 (εικ.30).

Εικ.30. Άποψη του κτηρίου Διοίκησης στα Λέπιδα

Το διώροφο κτήριο διακρίνεται για την συμμετρική οργάνωση των χώρων και της κύριας όψης του. Επικρατεί η χρήση ημικυκλικών ανοιγμάτων σε συνδυασμό με λίγα ορθογώνια. Το μεσαίο τμήμα προβάλλεται μεγαλύτερο και επιβλητικό, έχει τρία τοξωτά ανοίγματα στον όροφο και στο μέσον μπαλκόνι, με φουρούσια μετοπένια σε απομίμηση των μαρμάρινων νεοκλασικών και στο ισόγειο κεντρική τοξωτή είσοδο με ξύλινη ταμπλαδοπή πόρτα και δύο συμμετρικά ορθογώνια παράθυρα εκατέρωθεν. Τα πλαϊνά τμήματα έχουν από δύο τοξωτά ανοίγματα στον όροφο, που βγαίνουν σε προεξέχουσες βεράντες, που στο ισόγειο δημιουργούν στοές με τοξωτά ανοίγματα. Τα στηθαία του δώματος διακοσμούνται με μετοπένιες μπάλες, ενώ οι όψεις διαθέτουν οριζόντια συνεχή γείσα και ανάγλυφους διακοσμητικούς ρόδακες, επιρροές από τη νεοκλασική αρχιτεκτονική της Δωδεκανήσου και της Λέρου. Μεγάλη κεντρική σκάλα οδηγεί στην προκυμαία.

⁸⁶ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

Εσωτερικά διέθετε γραφεία λειτουργίας του αεροδρομίου στο ισόγειο εκατέρωθεν ενός κεντρικού διαδρόμου, ενώ στον όροφο ήταν τα γραφεία διοίκησης της Βάσης. Μεγάλη μαρμάρινη σκάλα οδηγεί στον όροφο με μαντεμένιες διακοσμητικές σιδεριές και ξύλινη κουπαστή και τζάκια συνοδεύουν τα γραφεία της διοίκησης. Τα πολύχρωμα πατώματα από τσιμεντένια έγχρωμα πλακάκια και γεωμετρικά σχέδια, τα χρωματιστά ταβάνια, οι επί μέρους μαντεμένιες σκάλες που ένωναν το ισόγειο με τον όροφο και οι πλατιές βεράντες με πανοραμική θέα προς την θάλασσα κάνουν το κτήριο ξεχωριστό. «Ο αρχιτέκτονας το σχεδίασε λες και ήταν μια βίλλα για παραθερισμό δίπλα στην θάλασσα, σαν να ήθελε να συναγωνιστεί τα νεοκλασικά του νησιού και κύρια την βίλλα Τσιγαδά»⁸⁷ και αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό κτήριο εκλεκτικής αρχιτεκτονικής με νεοαναγεννησιακές και νεοκλασικές επιρροές⁸⁸.

Τη δεκαετία του '50 στεγάστηκε εκεί το Διοικητήριο των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών και αργότερα το 15^ο περίπτερο της «Αποικίας Ψυχοπαθών» της Λέρου.

2. Ο μεγάλος στρατώνας της Αεροπορίας κτισμένος στις παρυφές του λόφου, αποτελείται από δυο κτήρια ενωμένα (εικ.31). Το τριώροφο μπροστινό ήταν ο στρατώνας-κοιτώνας των στρατιωτών της αεροπορίας, ενώ το πίσω διώροφο κτήριο ήταν κουζίνα, αποθήκες και γραφεία.

Μελετήθηκαν δύο λύσεις, με επιρροές από την βενετσιάνικη αρχιτεκτονική και από άλλα μεσογειακά στοιχεία. Τελικά υπερίσχυσε η λύση του ενός μεγάλου και επιβλητικού κτηρίου. Το κτήριο ολοκληρώθηκε πριν το 1930 με διακόσμηση στην πρόσοψη, ορίζοντια γείσα και εμφανίζεται πιο λιτό από τα αρχικά σχέδια. Η κύρια όψη του κτηρίου είναι συμμετρική με τρία τμήματα, το κεντρικό και τα πλαϊνά, ενώ ο σοβατισμένος τοίχος κάτω από το περβάζι των παραθύρων του ισογείου μιμείται πελεκητή πέτρα. Το κεντρικό έχει πέντε ανοίγματα σε κάθε όροφο, απλά ορθογώνια παράθυρα, με την κύρια τοξωτή είσοδο να προβάλλει με ένα προεξέχον τμήμα και το παράθυρο πάνω απ' αυτή να πλαισιώνεται με διακοσμητικό περιθύρωμα και οξυκόρυφο υπέρθυρο τόξο, ενώ στο δώμα της πρόσοψης έχει 5 τριγωνικές κτιστές απολήξεις, με την κεντρική μεγαλύτερη, τοξωτές διακοσμητικές εσοχές και τσιμεντένιες μπάλες. Τα τρία παράθυρα είναι διπλά ορθογώνια στους κάτω ορόφους και δίλοβα στον πάνω όροφο με τριγωνικά υπέρθυρα τόξα σε κάθε ένα από τα πλαϊνά τμήματα.

Το μπροστινό κτήριο είχε στο ισόγειο κοινόχρηστους χώρους και στους ορόφους κοιτώνες στρατιωτών αεροπόρων, με πάτωμα από τσιμεντοπλακά-

⁸⁷ Ήσυχος [2015β], 36-59.

⁸⁸ Martinoli, Perotti [1999], 228-29.

κια, αλλά με μεγάλα ξύλινα παράθυρα, δύο σκάλες επικοινωνίας, διαδρόμους στο μέσον, βόρεια και νότια τα δωμάτια των αεροπόρων και τους απαραίτητους χώρους υγιεινής. Το πίσω κτήριο είναι ενωμένο με τον στρατόνα σε δύο σημεία, δημιουργώντας μεταξύ των δυο κτηρίων ένα αίθριο και διαθέτει ισόγειο και πρώτο όροφο. Στο ισόγειο ήταν τα μαγειρεία, οι αποθηκευτικοί χώροι για τα τρόφιμα, οι ψυκτικοί θάλαμοι και χώροι για την εξυπηρέτηση των αεροπόρων, ενώ στον όροφο ήταν οι θάλαμοι διαμονής στρατιωτών και γραφεία.

Εικ.31. Βόρεια άποψη κτηρίου Στρατώνων Βάσης Αεροπορίας

Και τα δύο κτήρια είναι κατασκευασμένα με φέροντα οργανισμό από οπλισμένο σκυρόδεμα και επιχρισμένη τοιχοποιία. Η μόνωση στην ταράτσα με μαλτεζόπλακες, που διατηρούνται μέχρι σήμερα, ενώ οι υδρορροές ήταν χαλύβδινοι σωλήνες. Χαρακτηριστικό δείγμα της πρώτης περιόδου της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα εκλεκτικής αρχιτεκτονικής με επιρροές από την μεσαιωνική και την ιπποτική αρχιτεκτονική της Ρόδου και της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Δωδεκανήσου.

Το συνολικό εμβαδό του τριώροφου κτιριακού συγκροτήματος είναι 4.628 τ.μ. Κατασκευάστηκε για να στεγάσει τους σμηνίτες της Ιταλικής Αεροπορικής Βάσης. Το 1949 θα αποτελέσει ένα από τους δυο βασικούς κοιτώνες των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών. Είναι το πρώτο κτίριο το οποίο θα χρησιμοποιηθεί στην περιοχή Λεπίδων από την τότε Αποικία Ψυχοπαθών.

Το Δ.Σ. του ιδρύματος στις 18/6/1964 αποφασίζει να «ανοίξει» το περίπτερο, εντός 10ημέρου, με τη μεταφορά των 200 ασθενών της 2ης Ψυχιατρικής Κλινικής του Λακκίου, ως διερευνητική ενέργεια, προκειμένου να επιλυθούν τα προβλήματα που θα προκύψουν και με δεδομένο ότι έχει προγραμματισθεί η μεταφορά από το Δαφνί, στο τέλος Ιουλίου, 500 ασθενών. Η δύναμη του 11ου Περιπτέρου, το μεγαλύτερο περίπτερο του Κ.Θ.Λ. θα ξεπεράσει τους 850 ασθενείς. Θα κλείσει οριστικά στις 24-12-1996⁸⁹.

Μπροστά από τα κτήρια υπήρχε ένας μεγάλος ελώδης χώρος, που διαμορφώθηκε σε γήπεδο ποδοσφαίρου και συγκεντρώσεων, αφού επιχωματώθηκε με τα υλικά εξόρυξης. Ο περιβάλλον χώρος ήταν στρωμένος με οπλισμένο σκυρόδεμα και διαμορφωμένος σε τρία επίπεδα με σκαλιά, παρτέρι με θάμνους, κολωνάκια και φωτιστικά. Το κάτω επίπεδο το γήπεδο ποδοσφαίρου διαμορφώθηκε, αφού αφαιρέθηκαν οι πέτρες, επιστρώθηκε με 3Α και συμπίεστηκε με οδοστρωτήρα. Πίσω από το κτήριο δημιουργήθηκαν καταφύγια για την προστασία των στρατιωτών σε περίπτωση αεροπορικής επιδρομής, την αποθήκευση πυρομαχικών και γεννήτριες ηλεκτρικού ρεύματος⁹⁰. Σήμερα στον χώρο αυτόν έχει εγκατασταθεί το Hotspot με τους πρόσφυγες, οπότε τα κοινωνικά προβλήματα της Λέρου έχουν για μια ακόμη φορά στην ιστορία της οξυνθεί.

3. Οι στρατιωτικοί αποθηκευτικοί χώροι δημιουργήθηκαν για να στεγάσουν τα υλικά και τα πυρομαχικά. Η κατασκευή των αποθηκών έγινε με τοίχους από ενισχυμένη λιθοδομή, από πέτρα με λάσπη τσιμέντου και οριζόντια και κατακόρυφα σενάζ από οπλισμένο σκυρόδεμα, κάτω και πάνω από τα παράθυρα αλλά και στο τελείωμα του τοίχου, πάνω σε βάσεις με συνδετήρια δοκάρια και δάπεδο από οπλισμένο σκυρόδεμα. Οι πρώτες αποθήκες ήταν πρόχειρες (baracca). Στο οριζόντιο σενάζ της στέψης των τοίχων εγκιβώτιζαν τα ξύλινα ζευκτά της οροφής και τις λαμαρίνες της στέγης, που καρφώνονταν πάνω σε ξύλινο ή μεταλλικό σκελετό. Διέθεταν δύο πόρτες από ξύλο υπενδεδυμένες με λαμαρίνα ή μεταλλικές. Αργότερα έφτιαξαν καλύτερες αποθήκες⁹¹. Κατασκευάστηκαν επίσης κτήρια για συνεργεία συντήρησης οχημάτων, μηχανημάτων, οπλικών συστημάτων, κινητήρων αεροσκαφών και άλλων μεταλλικών κατασκευών για τα έργα. Στα συνεργεία αυτά εργάζονταν και ντόπιοι, που είχαν εκπαιδευτεί κατάλληλα, μέχρι το τέλος του πολέμου⁹².

⁸⁹ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

⁹⁰ Ήσυχος [2015β], 59-65.

⁹¹ Ήσυχος [2015β], 65-69.

⁹² Ήσυχος [2015β], 69-77.

4. Αρχικά τα υδροπλάνα στάθμευαν στην θάλασσα δεμένα σε μόνιμες αγκυρώσεις μέσα στο νερό. Η μεταφορά των υδροπλάνων την περίοδο αυτή

Εικ.32. Ο σωζόμενος γερανός στα Λέπιδα

προς την θάλασσα γινόταν από το προσωπικό της Βάσης. Η προσθα-λάσσωση των υδροπλάνων γινόταν με τα χέρια αρχικά σε ειδικά διαμορφωμένο κεκλιμένο επίπεδο (ράμπα). Στην συνέχεια μετά δύο χρόνια αποφασίστηκε να κατασκευαστούν Υπόστεγα με μεταλλικό σκελετό των πλευρών και της στέγης. Λειτούργησαν δύο μεγάλα υπόστεγα. Ταυτόχρονα κατασκευάστηκε το τοιχίο της προκυμαίας, από την μια άκρη που είναι ο γερανός μέχρι την άλλη που ήταν το γήπεδο. Οι τεχνικές και άλλες υπηρεσίες, για την εξυπηρέτηση και υποστήριξη των υδροπλάνων, στεγάστηκαν σε οικήματα που κτίστηκαν στη νότια πλευρά του γηπέδου, μπροστά από τον στρατώνα ενώ στη βόρεια υπήρχαν αποθήκες. Στα Λέπιδα υπήρχαν τέσσερα υδροπλάνα, που δεν έμπαιναν στα υπόστεγα. Τα υδροπλάνα εκτός των αναγνωριστικών πτή-

σεων και των ασκήσεων δεν ήταν κατάλληλα για πολεμικές αερομαχίες. Μετά τον πόλεμο τα μεταλλικά υπόστεγα μεταφερθήκαν στην Αθήνα, στο στρατιωτικό αεροδρόμιο του Τατοίου, που χρησιμοποιούνται ως μουσειακός χώρος της Αεροπορίας⁹³.

⁹³ Ήσυχος [2015β], 98-101. «Τα πρώτα υδροπλάνα που έφθασαν στην Λέρο ήταν διπλάνα με φτερά από μουσαμά μεγάλης αντοχής, με κινητήρα ALFA ROMEO και με μία έλικα. Αργότερα τα αντικατέστησαν με μεταλλικά αεροπλάνα της Ιταλικής εταιρείας CAPRONI. Τα διπλάνα της εταιρείας CAPRONI ήταν βαριά και δύσκληστα και γι' αυτό τα αντικατέστησαν με άλλα μονοπλάνα, πιο ευέλικτα και πιο άνετα για τις μετακινήσεις τους».

Η μεταφορά των υδροπλάνων από και προς τη θάλασσα αρχικά γινόταν με τα χέρια ενώ ακολούθως εγκαταστάθηκαν δύο ηλεκτροκίνητοι γερανοί (ένας μεγάλος και ένας μικρός) στην αποβάθρα για την ανύψωσή τους (εικ.32). Τα τοποθετούσαν σε συρόμενη καρότσα, που τα μετέφερε. Ο μεγάλος γερανός διασώζεται μέχρι σήμερα στην θέση του, χωρίς καμιά συντήρηση. Στο τελικό χωροταξικό είχαν σχεδιαστεί τρεις προβλήτες στον χώρο των υπόστεγων, αλλά τελικά έγιναν δύο⁹⁴.

Εικ.33. Κύρια δυτική άποψη αρχοντικού Νικολάου Τσιγαδά Πασά

5. Το αρχοντικό του Νικολάου Τσιγαδά Πασά, κτηματία και εμπόρου στην Αίγυπτο και ευεργέτη της Λέρου, κτίστηκε το 1884, με σχέδια Ευρωπαίων αρχιτεκτόνων⁹⁵ (εικ.33). Διέθετε υπερυψωμένο ισόγειο με δύο σαλόνια, τραπεζαρία υπνοδωμάτια, κουζίνα, χώρο προσωπικού, αποθήκη και λουτρό και υπόγειο με κουζίνα, χώρους διαμονής προσωπικού, πλυσταριό και αποθήκες. Δύο σκάλες, στην ανατολική και στην δυτική είσοδο του κτηρίου, συνέδεαν την έπαυλη με τους κήπους. Τα πατώματα ήταν από ξύλο. Ακολούθως οι Ιταλοί τα ενίσχυσαν με σκελετό από οπλισμένο σκυρόδεμα και στους κοινόχρηστους χώρους κατασκεύασαν μωσαϊκό δάπεδο ή τσιμεντένια πλακάκια, ενώ τοποθέτησαν στις γωνίες του στηθαίου του δώματος τσιμεντένιες μπάλες. Το κτήριο έχει νεοκλασικά στοιχεία με τοξωτές εισόδους και υπέρθυρα γείσα στα ορθογώνια παράθυρα και οριζόντια γείσο στο στηθαίο του δώματος.

Ο περιβάλλον χώρος περικλειόταν από πέτρινο ψηλό μαντρότοιχο με δύο εισόδους, δρόμο μέχρι τα σκαλιά των εισόδων, δύο σιντριβάνια, κήπους με φυτά και άνθη, πηγάδι, φοινικιές, περιβόλι με πολλά είδη δένδρων και κήπο με

⁹⁴ Ήσυχος [2015β], 101-104.

⁹⁵ Ήσυχος [2015β], 77-78.

λαχανικά. Μικρά ισόγεια σπίτια κατασκευάστηκαν για το εργατικό προσωπικό του κτήματος. Ιδιαίτερα προσεγμένη ήταν η ανατολική είσοδος, με μια σιδερένια πόρτα εισόδου για οχήματα και δύο μικρές εκατέρωθεν της εισόδου. Στις κολώνες της εισόδου υπήρχαν μεγάλες γλάστρες με λουλούδια⁹⁶.

Κατά την έλευση των Ιταλών η έπαυλη χρησιμοποιήθηκε αρχικά ως χώρος διαμονής αξιωματικών και στην συνέχεια ως Λέσχη αξιωματικών. Σε μικρή απόσταση λειτούργησε και αίθουσα κινηματογράφου⁹⁷. Μετά το 1949, στο ίδιο χώρο θα στεγαστούν η Λέσχη των Υπαλλήλων, η Γεωργική Σχολή και η Φιλαρμονική των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών. Στις 10-11-1964 το κτίριο παραδίδεται στην «Αποικία Ψυχοπαθών» για τις ανάγκες στέγασης της Παιδοψυχιατρικής Κλινικής. Το 7ο Περίπτερο, το επονομαζόμενο «τα παιδάκια» λόγω της μικρής ηλικίας των νοσηλευομένων (από την ηλικία των 8 ετών). Θα εκκενωθεί στις αρχές του 1991 στο πλαίσιο της προσπάθειας βελτίωσης των συνθηκών διαβίωσης των ασθενών. Το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους θα λειτουργήσει η Σχολή Νοσοκόμων Λέρου, η οποία θα είναι και η τελευταία χρήση του κτιρίου. Θα εγκαταλειφθεί οριστικά στις 27-10-2000. Σήμερα το κτήριο βρίσκεται σε ερειπιώδη κατάσταση⁹⁸.

6. Οι κατοικίες για τους αξιωματικούς της Αεροπορίας στα Λέπιδα είναι ισόγειες και διαθέτουν είσοδο - χωλ, αριστερά σαλόνι, δεξιά ένα υπνοδωμάτιο, πίσω ένα ακόμη υπνοδωμάτιο, λουτρό και κουζίνα (εικ.34). Ο φέρον οργανισμός είναι από οπλισμένο σκυρόδεμα, οι τοίχοι από τούβλα επιχρισμένοι τα κουφώματα ξύλινα, τα πατώματα εσωτερικά από τσιμεντένια πλακάκια έγχρωμα και εξωτερικά οι βεράντες και τα σκαλαπάτια από μωσαϊκό τύπου «γαρμπίλι» σε διάφορα σχέδια και χρώματα και η αποχέτευση εξυπηρετούταν από βόθρο σε κάθε κατοικία⁹⁹.

⁹⁶ Ήσυχος [2015β], 77-78. Ο Οικονομόπουλος, γράφει το 1888. «Εις τον μυχόν δε του όρμου των Λεπίδων, ένθα τέως τέλματα, και ιλύς, και βρύα, και αγριοκάλαμοι, και σπάρτα και άλλα τοιαύτα ελοχαρή φυτά ηπλούντο και καθίστανον το μέρος άβατον και νοσώδες, η γεωπόνος όμως επιμονή (εννοείται του Νικολάου Τσιγαδά) κατέστησαν ήδη κήπους ευανθείς και λειβάδια χλοερά, και αμπελώνας, ων εν μέσω υψούται, ωραίον και χαριέστατον, το εξοχικόν μέγαρον του κ. Νικολάου Τσιγαδά, μετά κομμών παραρτημάτων, ευρέος τετραγώνου τετειχισμένου περιβόλου, κατάφυτου εξ ανθέων και δέντρων σπάνιων και λαχανικών παντοίων ούτω δε η τέως έρημος και ασήμαντος έξοχή των Λεπίδων κατέστη νυν εν των αξιολογότερων της νήσου αγροκηπίων, ένθα ο επισκέπτης νομίζει, ότι διατρίβει εν τίνι των τερπνών και αναπαντικών της εσπερίας επαύλεων».

⁹⁷ Ήσυχος [2015β], 77-78.

⁹⁸ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

⁹⁹ Ήσυχος [2015β], 86-92.

Οι εξωτερικές όψεις διαθέτουν τοξωτά και ορθογώνια ανοίγματα για πόρτες και παράθυρα, στεγασμένες βεράντες με τόξα ή ορθογώνια πλαίσια, συνεχόμενη οριζόντια προστατευτική κορνίζα με γείσο στο δώμα και κτιστά στηθαία με γωνιακούς πεσσίσκους και τμήματα με διάτρητες διακοσμήσεις στο δώμα και στις βεράντες. Η αρχιτεκτονική τους είναι εκλεκτική, απλή και λειτουργική με λίγα διακοσμητικά στοιχεία νεοκλασικά, που υποδηλώνει την κατασκευή τους στην πρώτη περίοδο έργων στη Λέρο (1923-1935).

Εικ.34. Κατοικία αξιωματικών με τοξωτά ανοίγματα στα Λέπιδα

7. Τα σπίτια για τους υπαξιωματικούς της Αεροπορίας στα Λέπιδα είναι επίσης ισόγεια και ίδια σχεδόν με αυτά των αξιωματικών, όμως λίγο μικρότερα σε εμβαδόν¹⁰⁰. Η αρχιτεκτονική τους είναι και αυτή εκλεκτική, όπως και των κατοικιών των αξιωματικών, της πρώτης περιόδου (1923-1935).

8. Η είσοδος στην Αεροπορική βάση είναι πάνω στον νέο δρόμο, που ένωνε το Λακκί με την βάση. Ο χώρος της εισόδου αποτελείτο από την κεντρική πύλη, δύο σκοπιές της εισόδου, πλατεία με στρογγυλή νησίδα στο μέσον με λουλούδια και τον κεντρικό ιστό της σημαίας και φωτιστικά σώματα παρτέρια, το κτήριο της φρουράς, δίπλα και αριστερά της εισόδου, το φρουραρχείο, το κτήριο διαμονής της φρουράς, η αίθουσα αναμονής των επισκεπτών και ένας χώρος ψυχαγωγίας (εικ.35). Η εξωτερική πόρτα ήταν από μασίφ σίδηρο που διατηρείται μέχρι σήμερα, όπως και τμήματα από την περίφραξη¹⁰¹.

¹⁰⁰ Ησυχος [2015β], 92-97.

¹⁰¹ Ησυχος [2015β], 108-110.

Εικ.35. Αίθουσα αναμονής επισκεπτών και ψυχαγωγίας στην Είσοδο της Βάσης στα Λέπινδα

Περιοχή Άγιος Γεώργιος στα Λέπινδα

Τη Ναυτική Βάση στον Άγιο Γιώργη, εξυπηρετούσε δρόμος που ξεκινά δίπλα από τον Ξερόκαμπο, ανεβαίνει χωρίς μεγάλες κλίσεις προς την Καταβατή, φτάνει στο εκκλησάκι του Άη Γιώργη και καταλήγει στη Ναυτική Βάση, που κατασκευάστηκε πριν το 1926 (εικ.36). Μετά τον πόλεμο ανοίχτηκε ο δρόμος από την θάλασσα, γύρω στο 1948. Η περιοχή είχε πλεονεκτήματα σχετικά με τα βάθη, τα θέματα ασφαλείας, την ταχύτητα εξυπηρέτησης των σκαφών και την απόσταση από την πόλη του Λακκίου. Η Βάση του Αγίου Γεωργίου περιλάμβανε τους χώρους διαμονής των ναυτών, επισκευής και συντήρησης όλων των σκαφών, αποθήκες και την δεξαμενή επισκευής σκαφών. Το 1926 ξεκίνησαν τα έργα της προκυμαίας, μήκους 95 μέτρων. Η περιοχή αποτελείται από δυο μικρότερες. Η ανατολικότερη περιλαμβάνει την εκκλησία του Αγίου Γεωργίου, το διάροφο, το τετραώροφο, το τριώροφο κτήριο πληρωμάτων και ένα ισόγειο ερειπωμένο κτίσμα πιθανόν αποθηκών. Το δυτικότερο είναι ο κυρίως ναύσταθμος, όπου σήμερα εδρεύει μια μονάδα του Ελληνικού Ναυτικού και αποτελείται από Τα κτήρια ξεκίνησαν να κατασκευάζονται γύρω στο 1930 και ολοκληρώθηκαν γύρω στο 1936¹⁰².

Το λιμάνι του Λακκίου εξυπηρετούσε μόνο τα πολεμικά πλοία. Τα πολιτικά πλοία μεταφοράς πολιτών και αγαθών για τους κατοίκους της Λέρου προσέγγιζαν στο λιμάνι της Αγίας Μαρίνας, όπως και τα ιταλικά ποστάλια που μετέφεραν πολίτες αλλά και υλικά από την Ιταλία. Οι προβλήτες στην

¹⁰² Ήσυχος [2015β], 110-114.

Γωνιά (Base), στον Άγιο Γεώργιο, στο Παρθένι, στην Μερικιά φιλοξενούσαν μόνο τα πολεμικά σκάφη ή τα πολιτικά πλοία που μετέφεραν στρατιωτικό υλικό. Όταν το 1935 κατασκευάστηκε το κτήριο του τελωνείου στο Λακκί και η προβλήτα στο Κροτηράκι, άρχισαν να έρχονται στον κόλπο του Λακκιού φορτηγά πλοία, που τροφοδοτούσαν και τις ιδιωτικές βιοτεχνίες, που ήταν στα Τεμένια¹⁰³.

Εικ.36. Η περιοχή με τον Άγιο Γεώργιο, το διώροφο, το τετραώροφο, το τριώροφο, το ισόγειο κτήριο και ο Ναύσταθμος στο βάθος

Τον Οκτώβριο του 1943 βομβαρδίστηκε και η Ναυτική μερικώς καταστράφηκε. Μέσα σε δέκα - δεκαπέντε μέρες η Ναυτική Βάση, με προσπάθειες του στρατιωτικού και πολιτικού προσωπικού της, μπόρεσε να λειτουργήσει ξανά. Αποθηκευτικοί χώροι, καταφύγια και πολεμικός εξοπλισμός καταστράφηκαν μετά την λήξη του πολέμου, από τους Άγγλους, οι οποίοι δεν ήθελαν να τα αφήσουν στα χέρια του Ελληνικού Στρατού, που τα φόρτωσαν σε ρυμουλκά και τα βύθισαν τρία μίλια περίπου από το Λακκί¹⁰⁴.

1. Το μεγάλο Τετραώροφο Κτήριο Πληρωμάτων Βάσης αποτελείται από δύο αρχιτεκτονικούς τετράγωνους όγκους στα άκρα, με πέντε παράθυρα στην κύρια και άλλα πέντε στην πλάγια όψη σε κάθε όροφο και έναν τρίτο με επτά ανοίγματα ανά όροφο, που συνδέει τους δύο με μια μικρή εσοχή, σε κάτωψη σχήματος Π (εικ.37). Στον τέταρτο όροφο υπήρχε μια δεύτερη εσοχή για την δημιουργία μιας τεράστιας βεράντας. Ουσιαστικά, είναι ένα τεράστιο κτίσμα, λιτό και λειτουργικό, χωρίς κανένα αξιόλογο αρχιτεκτονικό και μορφολογικό στοιχείο, δείγμα των σύγχρονων ρευμάτων και της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής που εφαρμόστηκε τα τελευταία χρόνια της ιταλικής περιόδου στο Λακκί και στα Λέπιδα.

¹⁰³ Ησυχος [2015β], 127.

¹⁰⁴ Ησυχος [2015β], 126-127.

Εικ.37. Βόρεια άποψη τετραώροφου κτηρίου

Εικ.38. Βόρεια άποψη διώροφου κτηρίου

Στο πετρώδες έδαφος δημιουργήθηκε μια πλατφόρμα από σπλισμένο σκυρόδεμα, όπου θεμελιώθηκε το κτήριο. Το ισόγειο χρησίμευε για εστιατόριο, κουζίνα, χώρους αναψυχής και αποθήκες, ο πρώτος και ο δεύτερος όροφος για κοιτώνες ναυτών και υπαξιωματικών, ενώ ο τρίτος ήταν για τη δια-

μονή αξιωματικών των πλοίων και των υποβρυχίων. Δύο μεγάλες σκάλες εξασφάλιζαν την επικοινωνία των ορόφων¹⁰⁵.

Οι δύο τελευταίοι όροφοι είχαν βομβαρδιστεί τον Οκτώβριο του 1943. Το 1949 εγκαταστάθηκαν εκεί οι Βασιλικές Τεχνικές Σχολές, ένα σχολείο εκμάθησης τεχνών μετά τον εμφύλιο, όπως κουρείς, ράπτες, υποδηματοποιοί, οικοδόμοι, ηλεκτρολόγοι, τυπογράφοι κ.ά.

2. Το Διώροφο Κτήριο Πληρωμάτων Βάσης λειτουργούσε ως στρατώνας των πληρωμάτων των υποβρυχίων (των ναυτών των ΜΑΣ), είναι μικρότερου μεγέθους και ανάλογης αρχιτεκτονικής, επίσης με κάτοψη Π, δύο ορθογώνιους όγκους στις άκρες και τέσσερα απλά παράθυρα στην κύρια όψη και πέντε ανοίγματα ανά όροφο και έναν άλλον όγκο σε εσοχή στο κέντρο με πέντε ανοίγματα εικ.38). Έχει αυστηρή μορφή χωρίς ιδιαίτερα διακοσμητικά στοιχεία δείγμα ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Ως προς τη λειτουργία το κτήριο είναι επίμηκες με κοινόχρηστους χώρους, θαλάμους φιλοξενίας στο ισόγειο, με μαγειρεία και αποθήκες στο πίσω μέρος, ενώ στον όροφο ήταν οι κοιτώνες αξιωματικών, υπαξιωματικών και ναυτών¹⁰⁶.

Από την προβλήτα του ξεκίνησε το υποβρύχιο "Delfino", στις 14 Αυγούστου 1940, για να βυθίσει ανήμερα τον Δεκαπενταύγουστο το «Ελλη». Την περίοδο του 1943 βομβαρδίστηκε και κατάρρευσε τμήμα του κτιρίου, που δε επισκευάστηκε ποτέ¹⁰⁷.

Στο κτήριο αυτό αργότερα (το 1967) φιλοξενήθηκαν οι πολιτικοί κρατούμενοι επί χούντας και αποτελούσε το στρατόπεδο του Λακκιού¹⁰⁸.

Στο διώροφο αυτό κτίριο με εμβαδό 2.420 τ.μ. στεγάστηκε το 16ο «περίπτερο των γυμνών» για τα πιο βαριά περιστατικά του Ψυχιατρείου, κάτω από τις πιο απάνθρωπες συνθήκες διαβίωσης, στην πιο απομακρυσμένη περιοχή από το κυρίως κτιριακό σύμπλεγμα του τμήματος Λεπίδων του Κ.Θ.Λ. Το περίπτερο δημιουργήθηκε το 1985. Είχαν προηγηθεί οι πρώτες φωνές διαμαρτυρίας για τις συνθήκες διαβίωσης των ψυχασθενών στη Λέρο. Η επιλογή της τοποθεσίας αυτής ήταν μια προσπάθεια συγκάλυψης της κακής εικόνας των δύσκολων περιστατικών, που ήταν καταναμεμημένα σε όλα τα περίπτερα, αποβολής και απομόνωσης του «μιάσματος» από τον κεντρικό κορμό και η δημιουργία «αποθήκης ψυχών», μακριά από τα φώτα της δημοσιότητας και της κριτικής. Έκλεισε οριστικά στις 6/5/1994¹⁰⁹.

¹⁰⁵ Ήσυχος [2015β], 114-117.

¹⁰⁶ Ήσυχος [2015β], 117-120.

¹⁰⁷ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

¹⁰⁸ Ήσυχος [2015β], 117-120.

¹⁰⁹ Γκουτίδης, Γεωργίου [2009].

3. Το κεντρικό κτήριο του Ναυστάθμου του Αγίου Γεωργίου είναι το Διοικητήριο, ένα διώροφο νεοκλασικίζον κτίσμα (εικ.39), που δείχνει τον εκλεκτισμό της πρώτης ιταλικής περιόδου.

Εικ.39. Το Διοικητήριο του Ναύσταθμου

Στον χώρο γύρω από το Διοικητήριο βρίσκονται:

1) Το Εργοστάσιο συντήρησης πλοίων, με έναν χώρο για την επισκευή σε ειδική «γλίστρα» με μηχανικό τράβηγμα και τοποθέτηση των σκαφών πάνω σ' αυτό το ναυπηγείο ή στην πλωτή δεξαμενή, που λειτουργούσε κοντά στην βάση¹¹⁰.

2) Αποθήκες εφοδίων και υλικών (εικ.40), με αποθέματα για τις ανάγκες ενός σχεδόν χρόνου για όλο το προσωπικό της βάσης, των πλοίων και των υποβρύχιων καθώς και τα πληρώματα των πλοίων που ανήκαν σε αλλά νησιά και έρχονταν στην Λέρο για ανεφοδιασμό, όπως και σε πολλά άλλα σημεία του νησιού¹¹¹.

3) Πλωτή δεξαμενή G.C. 25, με ικανότητα ανύψωσης πλοίων για συντήρηση ή επισκευή μέχρι 1.600 τόνων, για να τα καθαρίσουν, να κάνουν επιδι-

¹¹⁰ Ησυχος [2015β], 112.

¹¹¹ Ησυχος [2015β], 112.

ορθώσεις στην καρίνα τους και να συντηρηθούν στα τμήματα που είχαν οξειδωση και να επισκευασθούν¹¹².

4). Προβλήτα ρυμούλκησης (ναυπηγείο ή γλίστρα) για μονάδες μικρών πλοίων χωρητικότητας μέχρι 200 τόνων. Το τμήμα αυτό, που λειτουργεί μέχρι σήμερα και εξυπηρετεί επισκευές και μετατροπές μικρών σκαφών του Ναυτικού, διέθετε ειδική γλίστρα, με ειδικά μηχανήματα έλξης. Εκεί το σκάφος μπορούσε σε μικρό χρονικό διάστημα να συντηρηθεί εξωτερικά, να αντικαταστήσει βλάβες εσωτερικά και να εκτελέσει εσωτερικές τροποποιήσεις. Διατηρείται μέχρι σήμερα και ένας παλιός γερανός πάνω σε προβλήτα του Ναυστάθμου. Οι ναύτες των σκαφών αυτών διέμεναν στη Βάση, για όσον καιρό διαρκούσε η συντήρηση¹¹³.

5). Σταθμός υποβρυχίων με δυο τμήματα, εγκατάστασης των μπαταριών, αποθήκες και το τμήμα των ηλεκτρογεννητριών το πρώτο και αποθήκες για διάφορα υλικά των υποβρυχίων για τις συντηρήσεις με δυνατότητα εξυπηρέτησης τεσσάρων υποβρυχίων το δεύτερο τμήμα¹¹⁴.

Εικ.40. Οι παλιές αποθήκες εφοδίων και υλικών του Ναύσταθμου

7). Υπηρεσία Καυσίμων. Στον Άγιο Γεώργιο υπήρχαν 5 μεταλλικές δεξαμενές μαζούτ, υπόγειες, συνολικής χωρητικότητας 36.000 τόνων. Τα

¹¹² Ήσυχος [2015β], 112-3.

¹¹³ Ήσυχος [2015β], 113.

¹¹⁴ Ήσυχος [2015β], 113.

πλευρικά τοιχώματα των σκαμμάτων στερεώθηκαν με μπετόν και μέσα από αυτά φτιάχτηκαν οι μεταλλικές δεξαμενές¹¹⁵.

Κατά την περίοδο λειτουργίας του Ναυστάθμου μετά την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου με την Ελλάδα έχουν κατασκευασθεί και νεότερα βοηθητικά κτίσματα για την εξυπηρέτηση της Μονάδας.

- Νεοκλασική αρχιτεκτονική του Λακκιού και των Λέπιδων (μέσα 19^{ου}-αρχές 20^{ου} αι.):

Η αρχιτεκτονική των νεοκλασικών αρχοντικών περιλαμβάνει μορφολογικά στοιχεία με επιρροές από κλασικισμό και μπαρόκ που χρονολογούνται από τα μέσα 19ου αιώνα έως τα μέσα του 20ου. Αρκετές ορθογώνιες πόρτες, με κλασικιστικά στοιχεία, πλαισιωμένες από παραστάδες με ημικίονες και οριζόντια πρέκια με γείσο, ή και υπέρθυρη τοξωτή αβαθή κόγχη, ή αέτωμα, ή με ελικοειδή διακοσμητικά πτερύγια, στυλ μπαρόκ, αποτελούν εντυπωσιακές συνθέσεις. Υπάρχουν επίσης και τοξωτά κλασικιστικά θυρώματα με παραστάδες, επιστύλιο, γείσο και σταγόνες, ή με περιθύρωμα με παραστάδες, επίκρανα στο ύψος της γένεσης και λεπτότερες παραστάδες ψηλότερα, επιστύλιο με γείσο και γεισίποδες, ενώ πιο εντυπωσιακά είναι τα θυρώματα με τριγωνικό αέτωμα και σταγόνες. Αρκετοί τύποι ορθογωνίων παραθύρων εμφανίζονται και με προστατευτικό γείσο, ή πλαισιωμένοι με προεξοχή του σοβά και γείσο στην άνω πλευρά, ή και τριγωνικό αέτωμα με κλασικιστικά στοιχεία. Χαρακτηριστικά δείγματα είναι η κατοικία του Διοικητού της Ναυτικής Βάσεως επελέγη η νεοκλασική έπαυλη, του Οδυσσέα Μπελλένη, το κτήριο του Τάγματος Μηχανικού του Ναυτικού (L' Ufficio di Genio Marina), το αρχοντικό Ματταντού) και το κτήριο διαμονής των ανύπαντρων αξιωματικών στη Γωνιά του Λακκιού, του Νικολάου Τσιγαδά Πασά στα Λέπια.

- Εκλεκτική αρχιτεκτονική του Λακκιού και των Λέπιδων (1923-1935):

Η ιστορική παράδοση της Ρόδου και της Δωδεκανήσου ήταν έντονη και επομένως οποιαδήποτε προσπάθεια νέας αρχιτεκτονικής δημιουργίας επηρεαζόταν άμεσα απ' αυτή. Οι προηγούμενοι «παραδοσιακοί» και «ιστορικοί» ρυθμοί ήταν άμεσα συνδεδεμένοι με διαφορετικά πολιτικά και κοινωνικά συστήματα. Ιδιαίτερα η ιπποτική αρχιτεκτονική με την επιβλητική της εμφάνιση, καθώς και της οθωμανικής περιόδου, με τους πύργους των Τριαντών και τα Λινδιακά αρχοντικά του 17^{ου} αιώνα και τα αρχοντικά της τουρκοκρατίας του 18^{ου}-19^{ου} αιώνα, αλλά και τα νεοκλασικά κτήρια του 19^{ου} και αρχών του 20^{ου} αιώνα επηρέασαν τους Ιταλούς αρχιτέκτονες και δημιούργησαν ένα τοπικό εκλεκτικό στυλ με πολύ εντυπωσιακά έργα. Το κτήριο της Περιφέ-

¹¹⁵ Ήσυχος [2015β], 113.

ρειας του 1926-27 και τα αρχικά κτήρια του ξενοδοχείου «Το Ρόδον» του 1925-27 και το «Ακταίον» ή Circolo Italia του 1925-27, της Ρόδου, έργα του Florestano di Fausto, π.χ. είναι μερικά δείγματα αυτής της αρχιτεκτονικής.

Στο Λακκί αντιπροσωπευτικό παράδειγμα είναι ο ναυτικός στρατώνας (Caserma Marinai) στη Γωνιά του 1930 του Rodolfo Petracco με έντονες επιρροές από την γοτθική και βυζαντινή αρχιτεκτονική παράδοση. Στα Λέπιδα αντίστοιχα το Κτήριο Διοίκησης (Palazzina del Comando), ίσως του Florestano di Fausto, αποτελεί το πιο χαρακτηριστικό κτήριο εκλεκτικής αρχιτεκτονικής με νεοαναγεννησιακές και νεοκλασικές επιρροές. Χαρακτηριστικό δείγμα της πρώτης περιόδου της ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα εκλεκτικής αρχιτεκτονικής με επιρροές από την μεσαιωνική και την ιπποτική αρχιτεκτονική της Ρόδου και της παραδοσιακής αρχιτεκτονικής της Δωδεκανήσου είναι το Κτήριο Στρατώνα Βάσης Αεροπορίας στα Λέπιδα.

- Ρασιοναλιστική αρχιτεκτονική του Λακκιού και των Λέπιδων (1935-1943):

Ένα νέο στυλ και μια νέα αρχιτεκτονική διαμορφώθηκε στα Δωδεκάνησα για να εκφράσει τη νέα αποικιοκρατική πολιτική με μορφολογικές λύσεις των αρχιτεκτόνων, που δραστηριοποιήθηκαν εκεί την περίοδο του μεσοπολέμου, συνδυάζοντας τις διεθνείς τάσεις αλλά και την τοπική παράδοση. Ειδικότερα όμως οι επιρροές των Ιταλών αρχιτεκτόνων στη Ρόδο και τα Δωδεκάνησα από τους Ευρωπαίους εκφραστές του ρασιοναλισμού βρήκαν ιδιαίτερη απήχηση και δημιούργησαν πρωτοποριακά έργα. Το παράδειγμα του θεάτρου Puccini της Ρόδου του 1936-37 του Armando Bernabiti είναι χαρακτηριστικό αυτής της τάσης.

Στη Λέρο οι επιρροές αυτών των αρχιτεκτονικών ρευμάτων συνοδεύτηκε και με πολεοδομική εφαρμογή με τη νεόκτιστη πόλη του Porto Lago. «Τους νέους κτιριακούς τύπους και ιδιαίτερα τα δημόσια κτίρια θα μπορούσε κανείς να χαρακτηρίσει επαναστατικά, ως προς τον βαθμό απαλλαγής από μορφές τοπικής-λόγιας και παραδοσιακής-αρχιτεκτονικής και ως προς τη νέα σχέση μεγέθους, κλίμακας και ένταξης στο αστικό τοπίο... Τα δημόσια κτίρια ... δημιουργούν τομή στην εικόνα των πόλεων και ορίζουν νέα σημεία αναφοράς στο αστικό τοπίο». Διαφοροποιούνται από «προηγούμενες τυπολογίες και τεχνοτροπίες και παρουσιάζουν μια εντυπωσιακή μορφολογική ενότητα»¹¹⁶. Οι κυριότεροι εκφραστές αυτής της αρχιτεκτονικής είναι ο Rodolfo Petracco και ο Armando Bernabiti. Το ρυθμιστικό και το ρυμοτομικό σχέδιο του Porto Lago και το σύνολο σχεδόν των κτηρίων είναι χαρακτηριστικά δείγματα της πολεοδομίας και της αρχιτεκτονικής του ρασιοναλισμού.

¹¹⁶ Κολώνας [2002], 11-12.

το Δημαρχείο “Municipio”, το θέατρο “Giacomo Puccini” με το ξενοδοχείο Λέρος “Albergo Roma” και η Αγορά “Mercato”, το Δημοτικό σχολείο, η εκκλησία του Αγίου Νικολάου “San Francesco”, το τελωνείο, το εμπορικό κέντρο και οι κατοικίες των αξιωματικών “Case per Ufficiali”, των υπαξιωματικών “Case per Sottoufficiali” και του πολιτικού προσωπικού “Case Economiche per operai”.

Τα σοβαρά τεχνικά προβλήματα του εδάφους στο Λακκί και των οικοδομικών λεπτομερειών αντιμετωπίστηκαν με ιδιαίτερη σοβαρότητα από την τεχνική ομάδα του έργου. Ο Δ. Ήσυχος μας πληροφορεί σχετικά ότι «το έδαφος στον χώρο της θεμελίωσης της Αγοράς ήταν προσχωσιγενές, με πολύ υψηλό υδροφόρο ορίζοντα... Η εταιρία URBAN, για να αντιμετωπίσει το πρόβλημα της θεμελίωσης του Πύργου-Ρολογιού αλλά και της Αγοράς λόγω σαθρότητας του εδάφους, έφερε από την Ιταλία 70 πασσάλους (επεξεργασμένους κορμούς δέντρων αλειμμένους με πίσσα και στην μπροστινή πλευρά είχαν πελεκηθεί, για μπορούν να καρφωθούν). Οι πάσσαλοι τοποθετούνταν όρθιοι σε πρόχειρους λάκους, καρφώνονταν ελαφρά λόγω του βάρους τους στο σαθρό έδαφος και με την βοήθεια ειδικού μηχανήματος οι εργάτες κτυπούσαν τον κορμό από το πάνω μέρος με ένα βάρος σαν σφυρί. Για το τμήμα των πασσάλων που προεξέχει με το μηχάνημα καρφώνονταν χωριστά το κάθε ένα (το μηχάνημα διέθετε ένα μεταλλικό κύβο βάρους 800 κιλών, τον οποίο ανέβαζαν 8 εργάτες μ' ένα σύστημα τροχαλιών και στην συνέχεια τον αφήναν ελεύθερο να πέσει πάνω στον πάσσαλο)... Όλη η κατασκευή στηρίχτηκε στις πασσαλοπύξεις αφού δε τοποθετήθηκαν οι πάσσαλοι και επί αυτών τοποθετούσαν σιδερένιες βάσεις που τις ένωναν με τα σίδερα μιας ανεστραμμένης πλάκας από οπλισμένο σκυρόδεμα, ενώ στην συνέχεια τοποθετούσαν στα χωμάτινα τμήματα πέτρα, που μεταφέρθηκε από το λατομείο του Χερόνησου και τρία άλφα βρεγμένο και συμπιεσμένο με βαριά μηχανήματα και πάνω σ' αυτό δημιουργήθηκε η πλακά στήριξης από οπλισμένο σκυρόδεμα των θεμελιώσεων του κτηρίου»¹¹⁷.

Στην εποχή κατασκευής των περισσότερων κτηρίων στο Λακκί (1930-40) κυριαρχούσε το οπλισμένο σκυρόδεμα στον φέροντα οργανισμό τους, σε συνδυασμό με τις παραδοσιακές λιθοδομές, αλλά και τις οπτοπλιθοδομές. Χαρακτηριστικές είναι οι οριζόντιες πλάκες από οπλισμένο σκυρόδεμα και διάτρητα τούβλα ειδικών διατομών, που σχηματίζουν σύνθετες κατασκευές που προσομοιάζουν με τις διαδοκιδοτές πλάκες τύπου τσέλνερ. Παρομοίως χαρακτηριστικές είναι και οι μονώσεις των δωμάτων με κεραμικές πλάκες ή «καπιζάνες»

¹¹⁷ Ήσυχος [2015α], 72-73. Η πληροφορία προέρχεται από τον Βασίλη Βασιλείου.

για επικάλυψη, ή μαλτεζόπλακες. Βέβαια η αντισεισμικότητα των κατασκευών ήταν το ζητούμενο, αλλά με την εμπειρία και τις γνώσεις εκείνης της περιόδου και επομένως με πολύ χαμηλότερους αντισεισμικούς συντελεστές. Οι επιχρισμένες τοιχοποιίες κυριαρχούσαν στην εξωτερική τους εμφάνιση με σποραδική χρήση του ροδίτικου παρόλιθου, για διακοσμητικά κυρίως στοιχεία, καθώς και της γνωστής στη Δωδεκάνησο τεχνικής της «φίντας πέτρας», της απομίμησης δηλαδή παρολιθοδομής από ειδικό επιχρισμα (κάτι σαν την τεχνική αρτιφισιέλ που χρησιμοποιήθηκε στην Ελλάδα π.χ. την ίδια εποχή). Η ποιότητα των επιχρισμάτων ήταν υψηλή¹¹⁸. Τα πατώματα ήταν συνήθως από τσιμεντένια χρωματιστά πλακάκια με διάφορα σχήματα και τα κατωκάσια ενίοτε ήταν από γρανίδια¹¹⁹. Το ίδιο υλικό χρησιμοποιήθηκε συχνά και για γείσα και πλαίσια των ανοιγμάτων σε πόρτες και παράθυρα.

Οι ηλεκτρομηχανολογικές εγκαταστάσεις της εποχής ήταν ιδιαίτερα προσεγμένες. «Η ηλεκτρική εγκατάσταση ήταν η συνήθης για την εποχή, με σωλήνες υπενδεδυμένους με πισσόχαρτο και καλώδια χάλκινα ενώ οι ηλεκτρικοί πίνακες ήταν από μάρμαρο, με ξύλινο περίβλημα και γενικούς διακόπτες από βακελίτη. Η υδραυλική εγκατάσταση ήταν με σωλήνες από μαντέμι ή γαλβανισμένο σωλήνα, έχοντας το ρολόι της κατανάλωσης νερού μπροστά από την είσοδο του σπιτιού επί του πεζοδρομίου. Η αποχέτευση γινόταν με ειδικής διάστασης μαντεμένιους γαλβανισμένους ή πήλινους σωλήνες μέχρι τους απορροφητικούς βόθρους που υπήρχαν συνήθως στο πίσω μέρος κάθε σπιτιού. Ήταν κάτι που δεν μελέτησαν καλά οι Σχεδιαστές της πόλης του Λακκίου. Η ρύπανση από τα απόβλητα των κατοικιών και των στρατώνων, υπολογίζοντας έναν ενεργό πληθυσμό περίπου 7.000 κατοίκων στην νέα πόλη, μέσα σε πολύ μικρό χρονικό διάστημα θα είχε επεκταθεί σε όλο τον υπόγειο υδροφόρο ορίζοντα όλης της περιοχής και κύρια στον κόλπο. Στα λουτρά χρησιμοποιούσαν μολυβένιους σωλήνες και σιφόνια ενώ τα είδη υγιεινής ήταν από πορσελάνη, οι βρύσες ήταν γαλβανισμένες ή επιμεταλλωμένες και όλα τα υλικά αυτά έρχονταν από την Ιταλία»¹²⁰.

Πρόκειται επομένως για ένα σύνολο που αποτελείται από τον οικισμό Λακκί με νεοκλασικά αρχοντικά κυρίως και κτήρια εκλεκτικής αρχιτεκτονικής στη δυτική περιοχή Γωνιά και με ένα σημαντικό αριθμό κτισμάτων και

¹¹⁸ Ήσυχος [2015α], 243. Οι σοβάδες ήταν τριφτοί τριών φάσεων (άγριο με πολύ τσιμέντο λόγω γειννίασης με την θάλασσα, χοντρό με άμμο λατομείου και μάρμαρο) οι οποίοι στην συνέχεια βάφονταν με ασβεστοχρώματα.

¹¹⁹ Ισχυρό μωσαϊκό, από τσιμέντο, με λείανση στην άκρη και αγριεμένο με το χέρι το υπόλοιπο.

¹²⁰ Ήσυχος Δ. [2015], 243.

μοναδικό δείγμα πολεοδομικής οργάνωσης ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής στην ανατολική περιοχή Porto Lago στο Λακκί, καθώς και από το συγκρότημα της Αεροναυτικής Βάσης στα Λέπιδα με αντίστοιχα δείγματα εκλεκτικής και ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής. Το σύνολο αυτό χαρακτηρίζεται επίσης και από την ιστορική του σημασία, της νεότερης ελληνικής ιστορίας. Ένας παραθαλάσσιος νεοκλασικός οικισμός μετατράπηκε σε ένα σημαντικό στρατιωτικό κέντρο της Ιταλοκρατίας (1912-1947) με δύο Βάσεις, τη Ναυτική στη Γωνιά του Λακκιού και την Αεροναυτική στα Λέπιδα και ιδρύθηκε μια νέα πόλη της ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής, το Porto Lago, στο Λακκί. Στη συνέχεια η εγκατάσταση στα κτήρια των δύο αυτών περιοχών, αρχικά μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο των Βασιλικών Τεχνικών Σχολών (1949), στη συνέχεια των Ψυχασθενών (1964) και των εξόριστων της δικτατορίας (1967), μέχρι σήμερα την εγκατάσταση σε Hot Spot των προσφύγων (2015) έδωσε το στίγμα της σύγχρονης εποχής στην ιστορία του νησιού. Σημειώνεται ότι στο Λακκί το Υπουργείο Πολιτισμού και Αθλητισμού έχει ήδη κηρύξει ως ιστορικά διατηρητέα μνημεία το θέατρο Giacomo Puccini με το ξενοδοχείο Λέρος (Albergo Roma), σύμφωνα με την απόφαση ΔΙΛΑΠ/Γ/1299/25526/5-5-1995, ΦΕΚ 503/τ.Β/1995, καθώς και την Αγορά (Mercato), σύμφωνα με την απόφαση ΔΙΛΑΠ/Γ/3556/48872/3-7-1997 με το ΦΕΚ 856/τ.Β/25-9-1997. Ο χαρακτηρισμός των δύο αυτών οικισμών, ως ιστορικοί τόποι κρίνεται ιδιαίτερα σημαντικός.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ:

- Ασλανίδη [2013]: Δ. Ασλανίδη, *Τα Πυργόσπιτα της Λέρου*, Διπλωματική Εργασία, Εθνικό Μετσόβιο Πολυτεχνείο, 2013
- Βαρδαμίδης [1948]: Ε. Βαρδαμίδου, *Ιστορία της νήσου Μεγίστης Καστελλορίζου*, Αλεξάνδρεια 1948.
- Βενιάδου [1984]: Μ-Α. Βενιάδου, «Λέρος», Ελληνική Παραδοσιακή Αρχιτεκτονική 3 (1984)
- Γκουτίδης, Γεωργίου [2009]: Χ. Γκουτίδης, Α. Γεωργίου, «Η ιστορία του Κρατικού Θεραπευτηρίου Λέρου», 11ο Πανελλήνιο Συνέδριο Management Υπηρεσιών Υγείας, Χανιά Οκτώβριος 2009.
- Ηλιάδης [1950]: Κ. Ηλιάδης, *Η Χάλκη της Δωδεκανήσου*, τ. Α', Αθήνα 1950
- Ήσυχος [2015α]: Δ. Ήσυχος, *Η πόλη του Λακκιού της Λέρου, La citta di Portolago, 1911-1943*, Λέρος 2015
- Ήσυχος [2015β]: Δ. Ήσυχος, *Η νήσος Λέρος, το απόρθητο νησί της Μεσογείου, 1912-1943*, Λέρος 2015
- Ήσυχος [1989]: Μ. Ήσυχος, *Το Πανόραμα της Λέρου*, Αθήνα 1989
- Κολώνας [2002]: Β. Κολώνας, *Ιταλική αρχιτεκτονική στα Δωδεκάνησα 1912-1943, Φωτογραφίες Γ. Γερόλυμπος*, Αθήνα 2002

- Κωστοπούλου [2005]: Η. Κωστοπούλου, *Η Λέρος στην Οθωμανική Αυτοκρατορία*, Αθήνα 2005
- La presenza italiana [1997]: *La presenza italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948*, Αθήνα 1997
- Martinoli, Perotti [1999]: S. Martinoli, E. Perotti, *Architettura coloniale italiana nel Dodecaneso 1912-1943*, Torino 1999
- Μιχαηλίδης-Νουάρος [1940]: Μ. Γ. Μιχαηλίδης-Νουάρος, *Ιστορία της νήσου Καρπάθου (Δωδεκανήσου)*, Αθήνα 1940 και 1949.
- Ντέλλας [2012]: Γ. Η. Ντέλλας, «Οι σταυροθολιακές εκκλησίες της Δωδεκανήσου (1750-1924)», *Δωδεκάνησος*, περ.Α', 7 (2012), 19-474.
- Παπαχριστοδούλου [1994]: Χ. Παπαχριστοδούλου, *Ιστορία της Ρόδου*, Αθήνα 1994.
- Σταματογιαννόπουλος [1994]: Δ. Σταματογιαννόπουλος, *Πολεοδομική μελέτη Επέκτασης-Αναθεώρησης Ρυμοτομικού Σχεδίου Λακκίου Λέρου, Α' φάση*, Δήμος Λέρου, 1994.
- Τσιρπανλής [1998]: Ζ. Τσιρπανλής, *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα (1912-1943)*, Ρόδος 1998
- Φραγγόπουλος [1995]: Ι. Φραγγόπουλος, *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 1995 (2η έκδοση)
- Χαβιαράς [1904-6]: Δ. Χαβιαράς, «Σουλτανικά Φιρμάνια, περί των προνομίων της νήσου Σύμης και των λοιπών νοτίων Σποράδων», *ΔΙΕΕ*, 6 (23-24) 1904-6, 321-350.
- Χονδρός [2009]: Κ. Χονδρός, *Η Μικρά Ασία των Δωδεκανησίων*, Ρόδος 2009.

ΕΦΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΔΟΥ
Αρχιτέκτων – μηχανικός, PhD

ΧΩΡΟΤΑΞΙΚΟΣ ΚΑΙ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΟΣ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΚΑΤΑ ΤΗΝ ΠΕΡΙΟΔΟ ΤΗΣ ΙΤΑΛΟΚΡΑΤΙΑΣ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ 1912-1943. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΗΣ ΚΩ

Προλεγόμενα

Η εργασία αυτή έχει ως αντικείμενο την διερεύνηση της διαμόρφωσης του αστικού ιστού της πόλης της Κω κατά την περίοδο του μεσοπολέμου, λόγω της ιδιαιτερότητας που παρουσιάζει σε σχέση με άλλες νησιωτικές πόλεις του Αιγαίου χώρου αλλά και της Δωδεκανήσου, τόσο ως αρχιτεκτονική μορφολογική έκφραση, όσο και κυρίως, ως πολεοδομική διάρθρωση κλίμακας (μέγεθος της παρέμβασης). Επιδίωξη ήταν να αναδειχθούν οι επί μέρους παράμετροι (γεωπολιτικές, κοινωνικές, οικονομικές, ή τοπικές - συγκυριακές) που συνετέλεσαν ώστε να επιχειρηθεί στην Κω αυτή η εκτεταμένη παρέμβαση πεδίου, η οποία διαφοροποίησε ολοκληρωτικά το τυπικό μεσογειακό τοπίο της μικρής νησιωτικής πρωτεύουσας, «ανατρέποντας» ουσιαστικά, τη σταθερή μέχρι εκείνη την περίοδο σχέση «ανθρώπου – χώρου». Επιγραμματικά, αποτελεί μια προσπάθεια σκιαγράφησης της «ιδεολογικής φυσιογνωμίας» του «εποικοδομήματος» της Κω, μέσω της έρευνας των συνθηκών και των πολιτικών προθέσεων των Ιταλών κατά την αντίστοιχη περίοδο κατοχής της Δωδεκανήσου (1912-1943). Διερευνώνται οι πολιτικές προθέσεις της Ιταλικής Διοίκησης, αφού ως καθοριστικοί παράγοντες, συνέβαλαν στην τελική διαμόρφωση - πολεοδομική και αρχιτεκτονική - του χώρου και κατά συνέπεια, ευθύνονται για την σημερινή δομή του. Αναλύθηκε η πολιτική γης και αναζητήθηκαν τυπικά, τυχόν, χαρακτηριστικά της παρέμβασης στον αστικό ιστό και στην ύπαιθρο, ως στοιχεία αντιπροσωπευτικά της περιόδου της φασιστικής «εικοσαετίας».

1. Γενικό πλαίσιο παρεμβάσεων

Η Κως αποτελεί ένα ιδιαίτερο και μοναδικό, μοντέλο παρέμβασης σε αστικό χώρο της Δωδεκανήσου κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας, λόγω του σεισμού του 1933. Με αφορμή το γεωφυσικό φαινόμενο του Απριλίου του 1933, οι Ιταλοί είχαν την ευκαιρία να «ασκήσουν» **καθολική παρέμβαση στην πόλη**, η οποία σε επίπεδο σχεδιασμού είχε, ως ένα βαθμό, μελετηθεί πριν το συμβάν, χωρίς όμως να θεωρείται βέβαιη η υλοποίησή της στην έκταση που τελικά πραγματοποιήθηκε, δεδομένου ότι αφ' ενός υπήρχε μια διαμορφωμένη κατάσταση πεδίου που δύσκολα θα ανατρεπόταν και αφ' ετέρου, δεν υπήρχε, εκ των προτέρων, προφανής σκοπιμότητα μιας τέτοιας παρέμβασης.

Το χρονικό διάστημα 1922-1929 – για τα Δωδεκάνησα και ιδιαίτερα για την Κω - προετοιμάστηκε το κατάλληλο νομοθετικό πλαίσιο για την διαχείριση / αναδιοργάνωση της γης, ενώ ο ρόλος του Φασιστικού Κόμματος όλη την περίοδο 1923-1943 υπήρξε καθοριστικός στη διακυβέρνηση, δεδομένου ότι εφαρμόστηκε πολιτική εξιταλισμού σε όλα τα επίπεδα της οικονομικής και κοινωνικής δραστηριότητας. Χαρακτηριστικά παραδείγματα αποτελούν η αναγνώριση με νόμο, της «φασιστικής αρχαιότητας» ως υπαλληλικού προσόντος και η υποχρεωτική επιλογή για προσφορά εργασίας με προτεραιότητα των μελών του Φασιστικού Κόμματος, των «Μαχητικών Συνδέσμων» και του «Μετεργατικού Κέντρου» (Dopolavoro), από καταλόγους εγγεγραμμένων του «Γραφείου Απασχόλησης ή Διασύνδεσης». Από το 1926 ως το 1929 επιχειρήθηκε ο απόλυτος έλεγχος της ελεύθερης επαγγελματικής δραστηριότητας μέσω και του εμπορίου και ταυτόχρονα υπήρξε μέριμνα διαμόρφωσης πολιτικής γης που στόχευε σε ευκολότερη και «νομιμότερη» εξασφάλισή της, μέσω των διατάξεων «*απαλλοτριώσεων για δημόσια ωφέλεια*».

Από τον Οκτώβριο του 1929 εκχωρήθηκε και νομικά στον Κυβερνήτη η δυνατότητα της δωρεάν παραχώρησης περιουσιακών στοιχείων του Δημοσίου, προκειμένου να γίνουν επενδύσεις του δευτερογενή τομέα και στην Κω. Το 1930 έγινε παραχώρηση δημόσιων εκτάσεων και άλλων διευκολύνσεων για ανάπτυξη βιοτεχνιών, βιομηχανιών και εμπορικών επιχειρήσεων σε Ιταλούς υπηκόους, οι εγκαταστάσεις των οποίων έγιναν στο δυτικό παραλιακό μέτωπο και στη βιομηχανική ζώνη του Κουμ-μπορνού στην περιοχή Κρητικά, επονομαζόμενη και «βιομηχανική συνοικία».

Γενικότερα, το σχετικό νομοθετικό πλαίσιο φαίνεται σαφές ως προς τους στόχους και τις εκάστοτε προθέσεις, όχι φλύαρο, ακριβές και κατανοητό. Η οργάνωση και λειτουργία του δημόσιου αστικού χώρου υπήρξε υποδειγματική, παρά το γεγονός ότι το καθεστώς μέσα από οργανωμένες πολιτικές και συστηματική προπαγάνδα, επεδίωξε να ποδηγετήσει το λαό, να τον οδηγήσει σε νέο «στυλ» ζωής, παρεμβαίνοντας σ' ολόκληρο το φάσμα των ανθρώπινων αναγκών και των καθημερινών δραστηριοτήτων (εργασία, αναψυχή - άθληση, μόρφωση, θρήσκευμα, κοινωνική αλληλεγγύη), πιστεύοντας ότι μέσω του ελέγχου θα εξασφάλιζε την αποδοχή του, ή θα ελαχιστοποιούσε τις αντιδράσεις του σε πολιτικούς σχεδιασμούς και επιλογές αυταρχικές. Οι πολιτικές και οι αντίστοιχες παρεμβάσεις (πολεοδομικές, οικονομικές, κοινωνικές) είχαν χαρακτήρα καθολικό και πεδίο εφαρμογής τόσο στη μητρόπολη Ιταλία, όσο και στο σύνολο των αποικιών της στη Μεσόγειο, με ελάχιστες διαφοροποιήσεις.

2. Οι προθέσεις

Ο «νεόκοπος» - σε σχέση με το γαλλικό και αγγλικό - ιταλικός ιμπεριαλισμός υπήρξε ο κοινός παρανομαστής όλων των παρεμβάσεων που έγιναν στην «Κτήση των νησιών του Αιγαίου», από την πρώτη κιόλας περίοδο της εγκατάστασης του ιταλικού στρατού στην περιοχή της Δωδεκανήσου την άνοιξη του 1912.

Οι πολιτικές προθέσεις των Ιταλών ιμπεριαλιστών αποκαλύπτονται και από αποσπάσματα δηλώσεων, που ο ημερήσιος και περιοδικός τύπος της περιόδου δημοσίευε στην Ιταλία από το 1912 ακόμη: «...ανακαλύπτουν τους ιστορικούς δεσμούς της χώρας με τα Δωδεκάνησα, τα οποία θεωρούνται ως η πρώτη πράξη του ιταλικού ιμπεριαλισμού στην ανατολή». Λίγο μετά τη συνθήκη του Ουχί (18-10-1912), ο εθνικιστής Luigi Federzoni - μέλος του ιταλικού κοινοβουλίου το 1913 - ανέφερε σχετικά: «να επιδιώξουμε να δημιουργήσουμε στις νότιες Σποράδες μια υπεροχή, καλά διασφαλισμένη πολιτικά, για τα συμφέροντά μας, εν' όψει της επικείμενης διάλυσης της ασιατικής Τουρκίας. Η Ρόδος να γίνει η βάση της οικονομικής διείσδυσής μας στην ανατολή και τη Συρία. Η Ρόδος μπορεί και πρέπει να γίνει για την Ιταλία ό,τι είναι η Βηρυτός για την Γαλλία, η Γιάφα και η Σμύρνη για την Γερμανία. Μόνο έτσι το αίμα, ο ηρωισμός και τα χρήματα της Ιταλίας δεν θα πάνε χαμένα στο Αιγαίο» (Τσιρπανλής, 1998: 53).

3. Οι πολιτικές

Αναφερόμενοι σε πολιτικές για το χώρο είναι απαραίτητο να διευκρινιστεί ότι αυτές αναπτύχθηκαν μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης (1923), περίοδο η οποία συμπίπτει με τη φασιστική εικοσαετία. Εξετάζονται οι πολιτικές που σχεδιάστηκαν και εφαρμόστηκαν εκείνη την περίοδο από το ιταλικό καθεστώς κατοχής της Δωδεκανήσου και οι επιπτώσεις τους στο χώρο της Κω.

3.1.1. Η πολιτική γης και η εφαρμογή της στα Δωδεκάνησα

Οι πολιτικές πεδίου που αναπτύχθηκαν δυναμικά σε τοπικό επίπεδο και διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στη διαμόρφωση του αστικού χώρου της Κω, κινήθηκαν σε δύο κατευθύνσεις: στη κατεύθυνση της *αρχαιολογικής έρευνας* και των αναστηλώσεων και σ' εκείνη της ολοκληρωμένης *πολεοδομικής διαχείρισης* του αστικού χώρου, εξαιτίας κυρίως της συγκυρίας του σεισμού του 1933.

Ως *εργαλεία πολιτικής γης για το χώρο* - πέραν του Κτηματολογίου και των διαταγμάτων απαλλοτριώσεως για δημόσια ωφέλεια - χρησιμοποιήθηκαν και άλλες νομοθετικές διατάξεις, οι οποίες σε πρώτο επίπεδο είχαν διαφορετικούς στόχους όπως για παράδειγμα: *Ο νόμος περί δασών – Κ.Δ 19/4-4-1924* - που μεριμνούσε για την προστασία τους, χρησίμευσε ταυτό-

χρονα, για την εξασφάλιση γης - μέσω της δήμευσης αγροτεμαχίων λόγω μη καλλιέργειας ή της αγρανάπαυσης – αλλά και για κοινωνικό έλεγχο ή καταστολή (Τσιρπανλής, 1998 : 200-201, Μοσχονάς 1931: 8-10).

Πρέπει βεβαίως να σημειωθεί ότι, ανεξάρτητα από τις προθέσεις ή την έμμεση χρήση των διαταγμάτων αυτών για απόκτηση γης, κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας παράχθηκε ένα ολοκληρωμένο νομοθετικό πλαίσιο προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος.

Η δημιουργία των τοπογραφικών υποβάθρων ξεκίνησε αμέσως μετά την οριστικοποίηση της παραμονής των Ιταλών στην περιοχή (Συνθήκη της Λοζάνης/ 1923), με πρώτη προτεραιότητα τη Ρόδο, ως έδρα της Κτήσης. Τα πρώτα σχετικά Διατάγματα χρονολογούνται από τον Οκτώβριο του 1924 και τον Αύγουστο του 1925.

Οι τοπογραφικές εργασίες αυτής της περιόδου για την Κω και την ευρύτερη περιοχή του Βορείου Συγκροτήματος της Δωδεκανήσου, αφορούν στη χαρτογράφηση των νησιών (Κως, Νίσυρος, Τήλος, Σύμη, Λειψοί, Σύρηνια, Καντελιούσα) από το 1925 ως το 1930, όπως προκύπτει από τους χάρτες του Ειδικού Ιστορικού Αρχείου του Δήμου της Κω (Ε.Ι.Α.Δ.Κ, 1925:Δ2/ΘΓ)

Τα πρώτα έργα που μελετήθηκαν για την Κω και προσδιορίζουν παράλληλα, τις προτεραιότητες των παρεμβάσεων - δίνοντας έτσι μια ευρύτερη εικόνα της πολιτικής για το χώρο - ήταν το Δημαρχείο, το Διοικητήριο και οι φυλακές κατά το 1925, καθώς και ο καθολικός ναός Agnus Dei, τα Σχολεία Αρένων και Θηλαίων, η Λέσχη Savoia / Italia (αξιωματικών) και τα δημόσια ουρητήρια της Λεωφόρου Φοινίκων (στο πρηνές της μεσαιωνικής περιτείχισης) κατά το 1926.

Τον Μάιο του 1928 - μετά τη δρομολόγηση των πρώτων έργων και των εργασιών τοπογραφικής αποτύπωσης της υφιστάμενης κατάστασης του αστικού ιστού της πόλης - άρχισε η κατάλληλη προετοιμασία του νομοθετικού πλαισίου για την κτηματογράφηση της υπόλοιπης έκτασης του νησιού, στα πρότυπα αντίστοιχων νομοθετικών ρυθμίσεων (κτηματολογικών) της Λιβύης, με σκοπό, όπως αναφέρεται στο σχετικό διάταγμα «...την επαλήθευση, περιγραφή και προσδιορισμό της ακίνητης ιδιοκτησίας και τη διατήρηση των σχετικών δικαιωμάτων»¹ (Ε.Ι.Α.Δ.Κ, 1929 :Δ2/ΘΗ2/63). Η επιχείρηση για «τη δημιουργία ενός γεωμετρικού κτηματολογίου με μερίδες (μονάδες)» ολοκληρώθηκε το 1931. Η νομική προετοιμασία αφορούσε σε απαραίτητες τροποποιήσεις για την προσαρμογή του κτηματολογικού κα-

¹ Bollettino Ufficiale 1929. Για περισσότερα στοιχεία βλ. “La legislazione coloniale...” (Mondaini, 1941: 872- 884)

νονισμού της Ρόδου στα δεδομένα της Κω, στην ίδρυση και στελέχωση της Επιτροπής Κτηματολογίου Κω και στην ανάθεση τεχνικών αρμοδιοτήτων - διοικητικά και τεχνικά όργανα.

Με την έναρξη των εργασιών της κτηματογράφησης άρχισαν παράλληλα και οι διαδικασίες τακτοποίησης οικοδομών ή οικοπέδων, στα οποία είχαν ήδη κατασκευαστεί πριν την ίδρυση του Κτηματολογίου, έργα δημοσίου συμφέροντος. Σ' αυτή την κατεύθυνση η ανώτατη διοικητική αρχή της Κω έσπευσε – με τηλεγράφημά της προς τη Δημόσια Οικονομική Εφορεία και το Δήμο της Κω (τηλεγράφημα με αρθ.: 1705/16-5-1929) - να τακτοποιήσει δημόσια αστικά ακίνητα, ένα μήνα μετά τη δημοσίευση του Κ. Δ/τος ίδρυσης του Κτηματολογίου Κω (Κ.Δ.36/15-4-1929) (Ε.Ι.Α.Δ.Κ., 1929: Δ2. ΘΖ). Από το δημόσιο αυτό έγγραφο του 1929, όπως και από μια σειρά άλλων εγγράφων της ίδιας περιόδου του Αρχείου του Πολεοδομικού Γραφείου Δήμου Κω, πηγάζουν ενδιαφέρουσες πληροφορίες για τις χρήσεις και τις προθέσεις διαχείρισης της γης, ως εξής :

Υποδιοίκηση Κω - Αρ. τηλεγραφήματος.: 1705/16-5-1929, (Πηγή: Ε.Ι.Α Δήμου Κω/Α.Ε. Κω/ φακ.: Ακίνητη Δημόσια Περιουσία)

❧ Οι εγκαταστάσεις της Ηλεκτρικής Εταιρείας της Κω κατασκευάστηκαν σε τμήμα παλιού μουσουλμανικού νεκροταφείου, το οποίο παραχωρήθηκε δωρεάν στην S.I.E.R

❧ Οι επιφάνειες γύρω από τον καθολικό ναό Agnus Dei, τα Σχολεία Αρένων και Θηλαίων καθώς και το πρώην μουσουλμανικό νεκροταφείο κάτω από την κατοικία Πλατανίστα επί της οδού Κοραή (δημόσιος κήπος), χαρακτηρίστηκαν ως δημόσια γη και παραχωρήθηκαν επ' αορίστου δωρεάν κατά χρήση στην καθολική οργάνωση Εθνική Ένωση Ιταλών Ιεραποστόλων (A.N.M.I: Associazione Nazionale Missionari Italiani) και στο Δήμο Κω, αντίστοιχα.

❧ Ο κήπος μεταξύ του Τζαμιού της «Λότζια» και της Λεωφόρου Φοινίκων – σε φάση κατασκευής τότε (1929) – χαρακτηρίστηκε ως δημόσια περιουσία, με επ' αορίστου χρόνου παραχώρηση στο Δήμο Κω

❧ Τμήματα της μεσαιωνικής περιτείχισης – ο Προμαχώνας στην «Πλατεία της Αγοράς ή του Φόρου» (σήμερα τμήμα της οδού Β. Παύλου) και το ανάχωμα με τον πύργο απέναντι από το ξενοδοχείο Gelsomino (στην αρχή της οδού Ιπποκράτους) - χαρακτηρίζονταν δημόσια περιουσία, παραχωρημένη προσωρινά με ενοίκιο στις οικογένειες που ήδη τις κατοικούσαν.

Σ' ό, τι αφορά την υπόλοιπη έκταση του νησιού, παρατηρήθηκε ότι μετά το σεισμό του 1933, σε συνάρτηση με τον Κώδικα Εμπορικής Ναυτιλίας των «Ιταλικών Νησιών Αιγαίου», ιδρύθηκε ένα Σώμα Ακτοφυλακής με αρμοδιότητα την εποπτεία της νότιας παράκτιας ζώνης του νησιού. Έδρα του Σώμα-

τος (Υποδιοίκηση Ακτής Κεφάλου) ίσως λόγω της σπουδαιότητας του λιμανιού της, ορίστηκε το παραλιακό τμήμα του οικισμού της Κεφάλου αποκαλούμενο «Σκάλα». Όπως προκύπτει από τα Κυβερνητικά Διατάγματα του επόμενου πίνακα, κατασκευάστηκε κτίριο για τις ανάγκες της μονάδας ακτοφυλακής (σήμερα κτίριο Αστυνομικού Σταθμού Κεφάλου) και παράλληλα εκπονήθηκε ένα σχέδιο πολεοδομικής οργάνωσης για την μελλοντική ανάπτυξη της παραλιακής ζώνης «Καμάρι» της Κεφάλου (βλ. Πιν. 9.12). Την αντίστοιχη πολεοδομική μελέτη του 1934 συνέταξε η Διεύθυνση Δημοσίων Έργων της Κτήσης, σύμφωνα με τους όρους και τις προδιαγραφές του Ρυθμιστικού του 1926 για την πόλη της Ρόδου (Κ.Δ 17/29-1-1926).

ΠΙΝΑΚΑΣ 9.12.

ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΩΝ ΓΙΑ ΣΤΡΑΤΙΩΤΙΚΑ ΕΡΓΑ ΣΤΗΝ ΚΩ

Α.Α	ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΑ	ΤΙΤΛΟΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
1	Κ.Δ 48/6-3-1934	ΙΔΡΥΣΗ ΥΠΟΔΙΟΙΚΗΣΗΣ ΑΚΤΗΣ ΚΕΦΑΛΟΥ ΚΩ	ΣΩΜΑ ΑΚΤΟΦΥΛΑΚΗΣ ΜΕ ΟΡΙΑ ΕΥΘΥΝΗΣ ΤΗ Ν-Α ΑΚΤΗ ΤΗΣ ΚΩ
2.	Κ.Δ /60/15-3-1934	ΡΥΘΜΙΣΤΙΚΟ ΣΧΕΔΙΟ ΚΕΦΑΛΟΥ ΚΩ (ΣΚΑΛΑΣ)	ΣΧΕΔΙΟ ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΚΗΣ ΟΡΓΑΝΩΣΗΣ
3.	Κ.Δ 2/2-1-1941	ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ (ΚΩ)	ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ ΓΑΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΟΧΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ, ΠΙΘΑΝΟΤΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΑΕΡΟΔΡΟΜΙΟΥ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ.
4.	Κ.Δ 3/2-1-1941	ΜΕΤΑΦΟΡΑ ΑΚΙΝΗΤΩΝ ΣΤΗΝ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗ ΣΤΗΝ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ (ΚΩ)	ΑΠΑΛΛΟΤΡΙΩΣΕΙΣ ΓΑΙΩΝ ΣΤΗΝ ΕΞΟΧΙΚΗ ΠΕΡΙΟΧΗ ΤΗΣ ΑΝΤΙΜΑΧΕΙΑΣ, ΠΙΘΑΝΟΤΑΤΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΚΑΤΑΣΚΕΥΗ ΤΟΥ ΑΕΡΟΔΡΟΜΙΟΥ

Πηγή: Ειδικό Ιστορικό Αρχείο Δήμου Κω

3.1.2. Ο Κτηματολογικός Κανονισμός

Οι προβληματισμοί για την οργάνωση κτηματολογίου στη Ρόδο φαίνεται όμως ότι υπήρχαν από τα τέλη της προ-φασιστικής δεκαετίας, από την πρώτη μεταπολεμική περίοδο. Αυτό προκύπτει από μια επιστολή του τότε κυβερνήτη προς το Γεωγραφικό Ίδρυμα Στρατού (Istituto Geografico Militare) της Ιταλίας προς τα τέλη Νοεμβρίου του 1921, με αίτημα την κτηματογράφηση της Ρόδου (Γ.Α.Κ. Ν.Δ./Ι.Δ.Δ-φ.65/1922). Φαίνεται ότι το αίτημα έγινε αποδεκτό και άρχισαν οι απαιτούμενες προετοιμασίες που θα επέτρεπαν τις εργασίες χαρτογράφησης και κτηματογράφησης από το πιο πάνω ίδρυμα.

Οι πρώτες πολιτικές αποφάσεις σε τοπικό επίπεδο για τον έλεγχο και τη διαχείριση του εδάφους ισχυροποιήθηκαν ακόμη περισσότερο μετά την Συνθήκη της Λοζάνης, όπως προκύπτει από την έκδοση των κυβερνητικών διαταγμάτων των ετών 1924 – 1925 σχετικά με τη χαρτογράφηση και τις διαδι-

κασίες κτηματογράφησης (Κ.Δ 57/3-10-1924 & Κ.Δ 46/22-8-1925). Οι διαδικασίες αυτές ξεκίνησαν στην Κω το 1925 με τη χαρτογράφηση του νησιού, η οποία σταδιακά επεκτάθηκε ως το 1930 και σε άλλα νησιά της ευρύτερης περιοχής (Υποδιοίκηση Κω: Νίσυρος, Τήλος, Αστυπάλαια, Κάλυμνος).

Τον Αύγουστο του 1927 για πρώτη φορά, αποτυπώθηκε τοπογραφικά η πόλη της Κω, ενώ και κατά τη διάρκεια του επόμενου έτους έγινε επικαιροποίηση των τοπογραφικών υποβάθρων², οπότε ορίστηκε και η αρμόδια Κτηματολογική Επιτροπή, με σκοπό τον προσδιορισμό των ορίων των δήμων του νησιού. Πρόεδρος της ήταν ο τοπικός κυβερνήτης και μέλη της ένας δικαστής και ένας εκπρόσωπος της Κτηματολογικής Διεύθυνσης. Υπεύθυνος του Istituto Geografico Militare για το κλιμάκιο τοπογραφικών εργασιών υπήρξε ο αντισυνταγματάρχης G. Gianni και χαρτογράφος ο υπολοχαγός Bonessa. Η πόλη αποτυπώθηκε σε 4 τοπογραφικές πινακίδες σε κλίμακα 1:1000, οι οποίες επικαιροποιήθηκαν το 1928 και το 1931. Αυτές ήταν (εικ. 10.3-6):

- 1η πινακίδα : Βόρεια – Βόρεια,
- 2η πινακίδα : Βόρεια
- 3η πινακίδα : Νότιο – Δυτική και
- 4η πινακίδα : Νότιο – Ανατολική

Εικ.10.3: πινακίδα Β–Β

Εικ.10.4: πινακίδα Β

Εικ.10.5: πινακίδα Ν-Δ

Πηγή: φωτογραφικό αρχείο Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγιακών Σπουδών (Fert)

² Ε.Ι.Α.Δ. ΚΩ: Κ.Δ 36/15-4-1929 «Κτηματολόγιο Νήσου Κω»: Όπως αναφέρεται στο 5^ο άρθρο του, η πόλη αποτυπώθηκε τοπογραφικά δύο συνεχόμενα έτη, το 1927 και το 1928.

Ίδρυση Κτηματολογίου Κω: Ιδιαίτερης σημασίας θεσμός για τη Δωδεκάνησο - ο οποίος βρίσκεται και σήμερα σε ισχύ- είναι τα Κτηματολόγια Ρόδου και Κω -Λέρου. Η προετοιμασία του κτηματολογικού κανονισμού (Ordinamento Fondiario) ξεκίνησε αμέσως μετά την Συνθήκη της Λοζάνης και ολοκληρώθηκε το 1933, με την κτηματογράφηση του οικισμού Λακκί Λέρου (Porto Lago).

Τον Απρίλιο του 1929 δημοσιεύτηκε το με αρ. 36/15-4-29 κυβερνητικό διάταγμα, σε αντικατάσταση του Κ.Δ. με αρ. 237/19-12-1928, με το οποίο ιδρύθηκε το Κτηματολόγιο της Κω κατά τα πρότυπα εκείνου της Ρόδου. Την επόμενη περίοδο η κτηματογράφηση ολόκληρου του νησιού βρισκόταν σε εξέλιξη και προωθούνταν με γρήγορες διαδικασίες από το προσωπικό της Δ/σης Τοπογραφικών και Κτηματολογικών Έργων της Ρόδου, η οποία είχε την ευθύνη εκτέλεσης του έργου. Οι εργασίες για την ολοκλήρωση του εγχειρήματος διήρκεσαν από το 1927 ως το 1931.

Αμέσως μετά την ίδρυση του Κτηματολογίου Κω και χωρίς χρονοτριβή, προωθήθηκε σταδιακά από την διοίκηση η τακτοποίηση της δημόσιας γης σ' όλη την έκταση της πόλης³. Απαλλοτριώσεις γης που απαιτήθηκαν για τις διανοίξεις τακτοποιήθηκαν με τον ένα ή άλλο τρόπο, μετά τη δημοσίευση του ιδρυτικού νόμου για το κτηματολόγιο (Ε.Ι.Α.Δ.Κ, 1929: Α.Ε.ΚΩ/ Δ2-Z, κουτι32).

Ο επόμενος πίνακας περιλαμβάνει στοιχεία με χρονολογική σειρά, σχετικά με τα νομοθετήματα:

ΠΙΝΑΚΑΣ 10.9.

ΚΥΒΕΡΝΗΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΔΙΑΧΕΙΡΙΣΗΣ ΓΗΣ ΣΤΗΝ ΕΥΡΥΤΕΡΗ ΠΕΡΙΟΧΗ - ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑ ΤΗ ΣΥΝΘΗΚΗ ΤΗΣ ΛΟΖΑΝΗΣ ΚΑΙ ΠΡΙΝ ΤΟ ΣΕΙΣΜΟ ΤΟΥ 1933

Α.Α	ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΑ	ΤΙΤΛΟΣ ΝΟΜ. ΠΡΑΞΗΣ	ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΟ
1.	Κ.Δ 133/ 16-8-1927	«ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ»	ΤΡΟΠΟΠΟΙΗΣΕΙΣ ΤΟΥ ΚΑΝΟΝΙΣΜΟΥ. ΠΡΟΗΓΟΥΜΕΝΑ ΣΧΕΤΙΚΑ ΔΙΑΤΑΓΜΑΤΑ ΦΑΙΝΕΤΑΙ ΟΤΙ ΕΙΝΑΙ: 1) Κ.Δ 57/3-10-1924 & 2) Κ.Δ 46/22-8-1925
2.	Κ.Δ 68/ 5-5-1928	«ΟΡΙΣΜΟΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ (ΚΩ)»	ΊΔΡΥΣΗ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΜΕ ΣΚΟΠΟ ΤΟΝ ΠΡΟΣΔΙΟΡΙΣΜΟ ΤΩΝ ΟΡΙΩΝ ΤΩΝ ΔΗΜΩΝ ΤΟΥ ΝΗΣΙΟΥ, ΠΡΟΕΔΡΕΥΟΜΕΝΗ ΑΠΟ ΤΟΝ ΤΟΠΙΚΟ ΚΥΒΕΡΝΗΤΗ

³ Ε.Ι.Α.Δ.Κω/Α.Ε.Κω: τηλεγραφήματα της Υποδιοίκησης Κω (Ν.1705/16-5-1929) και του Κτηματολογίου Κω (Ν. 36/24-7-1929 /Δ2-Zα, Κουτι32)

			ΚΑΙ ΜΕΛΗ ΕΝΑ ΔΙΚΑΣΤΗ ΚΑΙ ΕΝΑ ΕΚΠΡΟΣΩΠΙΟ ΤΗΣ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΚΗΣ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗΣ.
3.	Κ.Δ 237/ 19-12-928	ΠΕΡΙ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ	
4.	Κ.Δ 253/ 31-12-1928	«ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΝΣΤΑΣΕΩΝ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ»	ΟΡΙΣΜΟΣ ΓΕΝΙΚΟΥ ΓΡΑΜΜΑΤΕΑ ΤΗΣ ΚΥΒΕΡΝΗΣΗΣ Q. CRIVELLARI, ΩΣ ΠΡΟΕΔΡΟΥ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ ΤΟΥ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΕΚΔΙΚΑΣΗ ΤΩΝ ΕΝΣΤΑΣΕΩΝ ΤΩΝ ΑΚΙΝΗΤΩΝ.
5.	Κ.Δ 254/ 31-12-1928	«ΕΠΙΤΡΟΠΗ ΕΝΣΤΑΣΕΩΝ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ»	ΟΡΙΣΜΟΣ ΔΙΚΑΣΤΗ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟΥ, ΩΣ ΜΕΛΟΥΣ ΤΗΣ ΕΠΙΤΡΟΠΗΣ
6.	Κ.Δ 36/ 15-4-1929	«ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΩ»	Η ΥΛΟΠΟΙΗΣΗ ΤΟΥ ΕΡΓΟΥ ΑΝΑΤΕΘΗΚΕ ΣΤΗ ΔΙΕΥΘΥΝΣΗ ΤΟΠΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΚΑΙ ΚΤΗΜΑΤΟΓΡΑΦΙΚΩΝ ΕΡΓΑΣΙΩΝ ΤΗΣ ΡΟΔΟΥ ΚΑΙ ΣΤΟ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ ΤΗΣ

ΝΟΜΟΘΕΤΗΜΑΤΑ ΜΕΤΑ ΤΟΝ ΣΕΙΣΜΟ ΤΟΥ 1933

7.	Κ.Δ 205/ 6-5-1942	ΠΡΟΣΩΠΙΚΟ	ΜΟΝΙΜΟΠΟΙΗΣΗ ΠΡΟΣΩΠΙΚΟΥ ΣΤΟ ΚΤΗΜΑΤΟΛΟΓΙΟ (ΤΟΥ Ν. ΓΕΩΡΓΙΑΔΗ)
----	-------------------	-----------	---

Πηγή: ΕΙΔΙΚΟ ΙΣΤΟΡΙΚΟ ΑΡΧΕΙΟ ΔΗΜΟΥ ΚΩ

Εικ. 10.6: Πινακίδα Ν – Α

Πηγή: Αρχείο Φωτογραφικό Αρχείο Αρχαιολογικού Ινστιτούτου Αιγαϊκών Σπουδών (FERT)

Εικ. 10.7: Χαρτογράφηση νήσου Κω 1925

Πηγή: Ε.Ι.Α.Δ. – Αρχείο Σχεδίων

3.1.3. Τα ρυθμιστικά σχέδια ως εργαλείο διαχείρισης της γης

Οι προσπάθειες σύνδεσης του στρατοπέδου «Regina» (στις ανατολικές παρυφές της πόλης) με τις υπάρχουσες κεντρικές οδικές αρτηρίες της πόλης Κω εντατικοποιήθηκαν το 1928, δεδομένου ότι η επέκταση των κτιριακών στρατιωτικών εγκαταστάσεων βρισκόταν σε φάση ολοκλήρωσης και παράλληλα, υπήρχε ανάγκη εξεύρεσης νέων έργων για την απασχόληση του εργατικού δυναμικού τοπικής, όσο και μητροπολιτικής προέλευσης⁴ (Ε.Ι.Α.Δ.Κ.: Α.Π.Γ/Δ2-Η1, φακ.δ25). Το πρόβλημα της εργασιακής απασχόλησης αποτέλεσε καθοριστικό παράγοντα των πολιτικών επιλογών του καθεστώτος, οι οποίες συνδέονταν ως ένα βαθμό με την κατάσταση στην Ιταλία.

Η επίσπευση των διαδικασιών ήταν το κρίσιμο ζήτημα για την υλοποίηση των σχεδίων στην περιοχή. Το υψηλό όμως κόστος απαλλοτρίωσης των απαιτούμενων εκτάσεων για την υλοποίηση του προαναφερθέντος δικτύου κυκλοφοριακής σύνδεσης, φαίνεται ότι οδήγησε τον κυβερνήτη Lago και τους αρμόδιους επιτελείς του να καταλήξουν σε μια πιο συμφέρουσα, από οικονομική άποψη, απόφαση για τις διανοίξεις αυτών των οδών, που ήταν η εφαρμογή ενός πολεοδομικού σχεδίου για την πόλη «... σύμφωνα με την εμπειρία της Ρόδου»⁵. Πράγματι, το 1928 δημοσιεύτηκε το πρώτο ρυθμιστικό σχέδιο της πόλης με το Κ.Δ 234/17-12-1928, επεξεργασμένο από τον αρχιτέκτονα Pietro Lombardi, το οποίο με πρόχειρο τρόπο πρότεινε ένα είδος οργάνωσης της αδόμητης περιοχής γύρω από τα πυκνοδομημένα τμήματα της πόλης. Αυτό προκύπτει τόσο από το κείμενο του νομοθετήματος (4 άρθρα) και το ίδιο το πολεοδομικό σχέδιο, όσο και από το συνοδευτικό σχετικό έγγραφο προς το Τεχνικό Γραφείο Κω, υπογεγραμμένο από τον κυβερνήτη Mario Lago⁶.

Η δομή του ρυθμιστικού του 1928⁷ – παραπέμποντας στη λογική των πολεοδομικών ρυθμίσεων της πόλης της Ρόδου - δεν παρουσίαζε ιδιαίτερα χαρακτηριστικά, τα οποία συνοπτικά, ήταν (εικ.10.2):

⁴ Ε.Ι.Α. ΔΗΜΟΥ ΚΩ: τηλεγράφημα κυβερνητικού επιτετραμμένου της Κω προς τον κυβερνήτη, με αρθ..3429/14-8-1928.

⁵ Ε.Ι.Α. ΔΗΜΟΥ ΚΩ: τηλεγράφημα της Υποδιοίκησης Κω, ν.3533/20-8-1928 (Α.Π.Γ/δ2-η1, φακ.δ25)

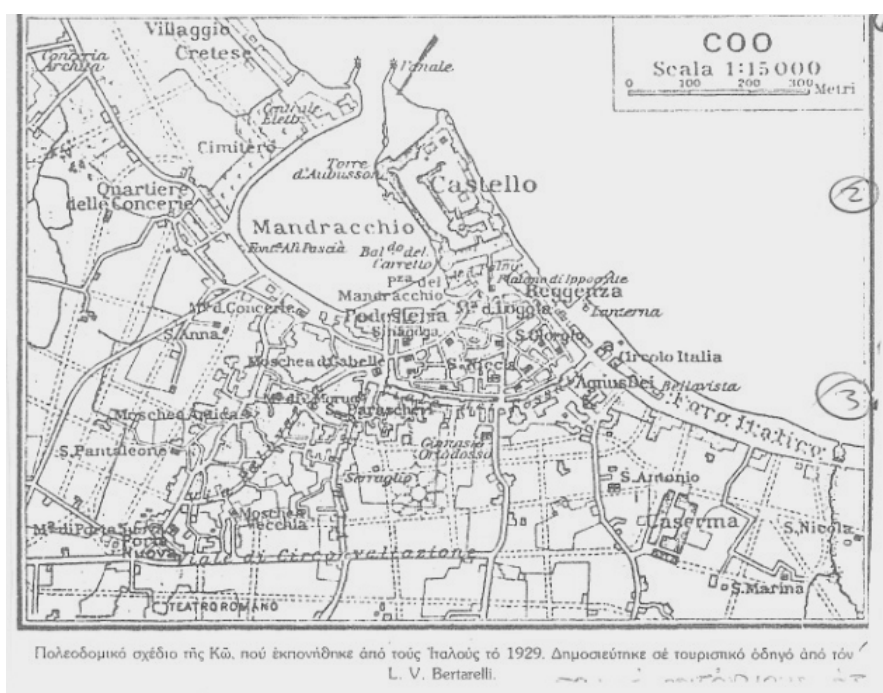
⁶ Ε.Ι.Α ΔΗΜΟΥ ΚΩ, τηλεγράφημα κυβερνήτη 269/18-12-1928, που συνοδεύει το Κ.Δ 234/17-12-1928 (ρυθμιστικό σχέδιο)

⁷ η πολεοδομική πρόταση που είχε δημοσιευτεί σε τουριστικό φυλλάδιο της περιόδου (1929), ήταν πρόχειρη, δεδομένου ότι:

1. υπερβολική επιφάνεια επέκτασης
2. πρόχειρη πολεοδομική οργάνωση
3. δεν συνεκτιμούσε τις ιδιαιτερότητες του χώρου

1. Στοιχειώδης πολεοδομική οργάνωση γύρω από τους υπάρχοντες οικιστικούς πυρήνες (συνοικίες χριστιανών και μουσουλμάνων) και κατ' επέκταση των προϋφιστάμενων οδικών αξόνων κατεύθυνσης 2. διατήρηση της υφιστάμενης κατάστασης εδάφους (πολεοδομική δομή της περιόδου της τουρκοκρατίας) 3. αξιοποίηση – αναδόμηση του παραλιακού μετώπου (Piccolo Porto, Foro Italico)

Εικ.10.2: το 1^ο ρυθμιστικό σχέδιο πόλης Κω του 1928

Πηγή: (Χατζηβασιλείου, 1990:540)

Συγκρίνοντας την πολεοδομική συγκρότηση του αστικού χώρου ως το 1928, πριν και μετά δηλαδή τις παρεμβάσεις της προσεισμικής περιόδου στο παραλιακό μέτωπο, παρατηρείται ένα είδος «εσωστρέφειας» σε σχέση με το «έξω» (δηλαδή τη «θάλασσα»). Τα οικοδομικά τετράγωνα, πολύ συνεκτικά και χωρίς ελεύθερους χώρους εκτός των απολύτως απαραίτητων για την διακίνηση του πληθυσμού, αναπτύσσονταν προς την ενδοχώρα σε κάθετους προς την ακτή οδικούς άξονες και όχι παράλληλα με αυτή.

Με εργαλείο το ως άνω νομοθέτημα – προσχηματικό και πρόχειρο στο σύνολό του – έγιναν προσπάθειες απόκτησης φθηνής γης για την διάνοιξη κυρίως, των οδικών αξόνων απαραίτητων για την εξυπηρέτηση του στρα-

τοπέδου. Παράλληλα, στις προθέσεις του καθεστώτος ήταν η πολεοδομική διευθέτηση και ο εξωραϊσμός ολόκληρης της παραλιακής ζώνης (δυτικής και ανατολικής), όπως άρχισε να γίνεται από το 1928 ως και το σεισμό του 1933⁸ και συνάγεται ως συμπέρασμα από τη μελέτη των στοιχείων του Ειδικού Ιστορικού Αρχείου του Δήμου της Κω.

Δύο έγγραφα του 1930 της ανώτερης διοικητικής αρχής της Κω, της Υποδιοίκησης Κω (Reggenza di Governo di Coò), οδηγούν στο συμπέρασμα ότι, μετά τη δημοσίευση του ρυθμιστικού σχεδίου του 1928, σχεδιάζοταν η παρέμβαση στην παραλιακή ζώνη του αστικού ιστού κατ' αντιστοιχία της περίπτωσης της Ρόδου. Τα έγγραφα αφορούσαν στην προσωρινή ενοικίαση δυο διαφορετικών ακινήτων του δημοσίου στην κεντρική παραλιακή ζώνη, ένα εκ των οποίων στο Μανδράκι κοντά στο Δημαρχείο και ένα στην «πλατεία του Γιαλού» κοντά στο Διοικητήριο. Στο πρώτο διαβιβαστικό έγγραφο (Α.Π. reg.-143/3/10-4-1930) αναφέρεται ότι «...συνάπτεται συμβόλαιο ενοικίασης ενός κυβερνητικού (δημοσίου) καταστήματος στο Piccolo Porto (Κ.Μ 916),... οίκημα από εκείνα που πρόκειται να κατεδαφιστούν.», ενώ στο δεύτερο (Α.Π reg.- 193/3/6-5-1930) γίνεται λόγος σχετικά με «..το ενοίκιο για κάθε οίκημα ιδιοκτησίας του δημοσίου (Κ.Μ 1217 & 1218), ορίζεται σε 80 λίρες για κάθε μήνα, πάντα προσωρινά, δεδομένου ότι τα κτίρια τελούν υπό κατεδάφιση».

Το ρυθμιστικό σχέδιο του 1928 για την πόλη της Κω, παρά το γεγονός ότι αφορούσε στην αδόμητη περιοχή της που εκτεινόταν γύρω από τον προσεισμικό οικιστικό ιστό, αποτέλεσε την πρώτη ενέργεια μιας συγκροτημένης πολιτικής για την διαχείριση του αστικού περιβάλλοντος.

Το 2ο ρυθμιστικό σχέδιο με αρθ. 339/19-11-1930 συμπλήρωνε εκείνο του 1928 και αφορούσε στην πολεοδομική οργάνωση προς τα δεξιά του ρέματος της Αναβολιάς (N-A περιοχή της πόλης).

Το 3ο ρυθμιστικό σχέδιο για την πόλη δημοσιεύτηκε με το Κ.Δ 193/25-8-1933, λίγους μήνες μετά τον σεισμό της 23ης Απριλίου 1933. Αποτέλεσε αναθεώρηση του από το 1928 ισχύοντος ρυθμιστικού, δεδομένων των αλλαγών των γενικών συνθηκών που προέκυψαν μετά τον σεισμό, εξαιτίας του οποίου καταστράφηκε το σύνολο σχεδόν της πόλης, όπως ανέφερε το εισηγητικό σημείωμα του ίδιου του διατάγματος. Το Κ. Διάταγμα προέβλεπε την κατάργηση του μέχρι τότε ισχύοντος και την έγκριση του νέου πολεοδομικού σχεδίου, με συνοπτικές διαδικασίες και δημοσιότητα για το κοινό μόνο 30 ημερών. Η ισχύς του ορίστηκε για 25 έτη, στο

⁸ Ε.Ι.Α Δ.Κω/ Α.Ε.Κω, έγγραφα Υποδιοίκησης Κω με αρθ.143/3 της 10-4-1930 & 193/3 της 6ης -5-1930

πλαίσιο των οποίων ο Δήμος της Κω όφειλε να ολοκληρώσει όλα τα προβλεπόμενα από αυτό έργα, τα οποία και χαρακτηρίζονταν ως έργα κοινής ωφέλειας. Είναι χαρακτηριστικό ότι τέθηκαν σε ισχύ οι κανονισμοί για την εφαρμογή του ρυθμιστικού σχεδίου της πόλης της Ρόδου (Κ.Δ 17/29-1-1926) και επιπλέον :

1. το Κ.Δ 11/12-1-1931, περί απαλλοτριώσεων για δημόσια ωφέλεια και

2. το Κ.Δ 168/20-7-1933, αρθ. 17 & 20, σε ότι αφορά στις απαλλοτριώσεις και τις αντίστοιχες τιμές αποζημιώσεων ανά ζώνη του νέου σχεδίου.

Το σχέδιο αναρτήθηκε στο Διοικητήριο και το Δημαρχείο της Κω από τις 25 Αυγούστου 1933 και παράλληλα δημοσιεύτηκε στις 29 του ίδιου μήνα στην εφημερίδα «il Messaggero di Rodi», νούμερο 197.

Το 4ο κατά σειρά ρυθμιστικό διάταγμα - με αρθ. 37/20-2-1934 - αφορούσε σε τροποποίηση προηγούμενου Κυβερνητικού Διατάγματος διευθέτησης της ζώνης στα δεξιά του ρέματος της Αναβολιάς ως την Ακτή Ψαλιδίου (Κ.Δ. 339/19-11-1930), για την προσαρμογή στις επιταγές του νέου ρυθμιστικού σχεδίου (Κ.Δ 193/25-8-1933).

Ταυτόχρονα, με το Κ.Δ 38/20-2-1934 περί «Ανοικοδόμησης της πόλης Κω - γενικές προβλέψεις και διευκρινήσεις»⁹ ορίζονταν οι προϋποθέσεις, οι όροι και η διαδικασία ανοικοδόμησης της πόλης.

3.1.4. Τυπικά χαρακτηριστικά της παρέμβασης στο χώρο της πόλης

Προσπαθώντας να απαντηθεί το ερώτημα αν «διακρίνονται τυπικά στοιχεία επίδρασης του φασιστικού καθεστώτος στη νέα πόλη της Κω, όπως αυτή διαμορφώθηκε μετά το σεισμό του 1933», διαπιστώνονται τα ακόλουθα που αποτελούν αντιπροσωπευτικά στοιχεία φασιστικής κουλτούρας των παρεμβάσεων στην Κω (Mioni, 1986 : 23-47).

α. Ζωνοποίηση κοινωνική και λειτουργική: η χρήση γης στη νέα πόλη είναι ξεκάθαρη και οργανωμένη γύρω από το νέο κεντρικό πόλο (την πλατεία Ελευθερίας/ piazza del Fascio) και την μεσαιωνική, ανασκαμμένη παλιά πόλη, το νέο «αρχαιολογικό πάρκο» (προσεισμική «Χώρα»). Με το ρυθμιστικό σχέδιο του 1934, η πόλη διαχωρίστηκε σε δύο τομείς με άξονα, σε γενικές γραμμές, την οδό Β. Παύλου (via Larga) (σχ.10.1). Επρόκειτο για ένα μνημειακά σχεδιασμένο οδικό άξονα, ο οποίος διαπερνούσε από Βορρά προς Νότο το σύνολο του πολεοδομημένου ιστού, διαιρώντας την πόλη σε ανατολικό και δυτικό τομέα. Ο ανατολικός τομέας περιλάμβανε το μεγαλύτερο τμήμα του κεντρικού πυρήνα, με τη διοίκηση, το εμπόριο, εκ-

⁹ Εκτελεστικό Διάταγμα για την εφαρμογή του νέου Ρυθμιστικού Σχεδίου του Αυγούστου του 1933 με 11 άρθρα.

παίδευση, κτίρια αναψυχής, αθλητισμό, νοσοκομείο) περιλάμβανε επίσης, τη ζώνη αστικής και μεσοαστικής κατοικίας και την περιοχή με τις ιδιοκτησίες εύπορων οικογενειών της Κω και τις κατοικίες Ιταλών αξιωματούχων που προϋπήρχαν του σεισμού (άξονας Bella Vista – ρέμα Αναβολιάς) (Πιτσινός, 1996:339).

Σχ. 10.1: Κέντρο, ανατολικός και δυτικός τομέας

Πηγή: Ε.Ι.Α.Δ., προσωπικό Αρχείο

10.2. Συνοικία του Ναυτικού 1936

10.3. Συνοικία του Χειροτέχνη 1934-36

Πηγή Ε.Ι.Α.Δ.Κ. Αρχείο Σχεδίων

Ο Δυτικός τομέας, όπου αναπτύχθηκε το ολοκληρωμένο κυβερνητικό πρόγραμμα οργανωμένης δόμησης λαϊκών και οικονομικών κατοικιών, περιλάμβανε τη λαϊκή περιοχή των χειροτεχνών/ τεχνιτών "Χαλουβαζιά", τέσσερις νέες λαϊκές συνοικίες, στο χώρο των πρώην μουσουλμανικών συνοικιών «Καινούργια Πόρτα» και «Πουζουχτά»), την προσφυγική συνοικία «Κρητικά» (εγκατάσταση τουρκοκρητών στις αρχές του 1900) και την βιομηχανική ζώνη της πόλης στο αραιοκατοικημένο «Κουμ-μπουρνού».

Στη νέα δομή του Δυτικού – λαϊκού και περιφερειακού αυτού πολεοδομικού τομέα, παρατηρείται μια αυστηρή μορφολογική και τυπολογική ομοιογένεια των κατοικιών, οργανωμένων εν σειρά, με προκήπιο και, σε κάποιες περιπτώσεις, συντεχνιακά ομαδοποιημένων, όπως η «συννοικία του ναυτικού», ή η «συννοικία του χειροτέχνη» (Μιονί, 1986: 36, 41,42)

Η διάκριση φαίνεται ότι έγινε με κοινωνικοοικονομικά (ταξικά) κυρίως κριτήρια και όχι τόσο στενά φυλετικά, όπως παρατηρείται να συμβαίνει στις αποικίες της Β. Αφρικής, (πόλη ιθαγενών - πόλη ευρωπαίων, σχ.10.4) (σχ.10.2, 10.3). Έτσι, στην διαμορφωμένη κατάσταση της πόλης της Κω, διαπιστώνεται η επαλήθευση του σχήματος :

☞ Δυτικός τομέας: λαϊκές τάξεις, κατά κανόνα (βιοτέχνες, μουσουλμάνοι, πρόσφυγες) και οχλούσες χρήσεις (βιοτεχνική ζώνη)

☞ Ανατολικός τομέας : εύπορες τάξεις (έλληνες αστοί και εύποροι μουσουλμάνοι, ιταλοί, εβραίοι), διοικητικό κέντρο, εγκαταστάσεις πρόνοι-ας, αθλητισμού και αναψυχής (Αναγνωστίδου, 2005: 373-374).

Σχ. 10.4: Ρυθμιστικό σχέδιο Addis Abeba 1838. Λειτουργική και φυλετική ζωνοποίηση.

Πηγή: Rassegna 51/3 –G.Gresleri 1992:38

Η κοινωνική – οικονομική διαστρωμάτωση που εφαρμόστηκε στην οργάνωση της μετασεισμικής Κω, συνιστά σε ουσιαστική διαφορά ως προς την προσεισμική συγκρότηση των περιοχών κατοικίας στον αστικό ιστό, των οποίων κύριο χαρακτηριστικό υπήρξε το θρήσκευμα (συννοικίες χριστιανών και μουσουλμάνων).

β. Η έννοια του σχεδιασμού / πολεοδομικός σχεδιασμός – ρυθμιστικά σχέδια: αποτελεί χαρακτηριστικό στοιχείο που υιοθετήθηκε στην πολιτική πρακτική κατά την περίοδο της «εικοσαετίας» (φασιστική περίοδος), η οποία γενικεύτηκε κατά τη δεκαετία του '30, με αποκορύφωμα τις σκέψεις

σύνταξης ενός εθνικού ρυθμιστικού σχεδίου, κυρίως για τις αποικίες και «κτήσεις», τις περιοχές «πέρα από τη θάλασσα» (Italia d' oltremare). Οι προθέσεις αυτές διατυπώθηκαν αναλυτικά το 1937 στη Ρώμη κατά τη διάρκεια των εργασιών του 1^{ου} Συνεδρίου Πολεοδομίας, όπου το αποικιακό ζήτημα απασχόλησε αρκετά (Μιονί, 1986:44)

Η πολεοδομική παρέμβαση ως πρόθεση, άρχισε να διαφαίνεται, αλλά και να υλοποιείται μερικά, κατά την πρώτη πενταετία μετά την οριστικοποίηση της ιταλικής παραμονής στη Δωδεκάνησο (μετά την υπογραφή της συνθήκης της Λοζάνης, το 1923). Η καθολική παρέμβαση στον αστικό ιστό της πόλης της Κω ολοκληρώθηκε με την ανοικοδόμησή της μετά τον σεισμό του 1933, στη βάση του ρυθμιστικού του 1934.

γ. Η επέμβαση στο ιστορικό κέντρο (κατεδαφίσεις / εξυγίανση στην παλιά πόλη): ένα ακόμη χαρακτηριστικό και τυπικό στοιχείο πολεοδομικής παρέμβασης κατά την φασιστική περίοδο στις παλιές, κεντρικές περιοχές των πόλεων (ιστορικά κέντρα), σχετίζεται με εκτεταμένες κατεδαφίσεις, ανακατασκευές και ανοικοδομήσεις που έγιναν με αιτιάσεις είτε εξυγίανσης ή κυκλοφοριακών βελτιώσεων, είτε για λόγους αρχαιολογικού ενδιαφέροντος¹⁰ (Μιονί, 1986: 32).

Στην πόλη της Κω εντοπίζεται αυτή η επιλογή μετασεισμικά στην παλιά μουσουλμανική συνοικία «Χαλουβαζιά», όπως προκύπτει από τα σχέδια του αρχείου του πολεοδομικού γραφείου του Δήμου Κω, άλλα και τη σύγκριση χαρτών της προ και μετά-σεισμικής κατάστασης εδάφους. Με το ρυθμιστικό σχέδιο του 1934 δηλαδή, διατηρήθηκε και «εξυγιάνθηκε» ένα τμήμα του αστικού πυρήνα της πόλης – όχι το παλαιότερο - προερχόμενο από την περίοδο της Τουρκοκρατίας (Αναγνωστίδου, 2005: 374).

Ερευνώντας για αντιστοιχίες με την πολεοδομική πολιτική στις αποικίες της Αφρικής, συναντούμε αυτή την πρακτική διάσωσης των παλιών οικιστικών πυρήνων (μεσαιωνικών, ή νεώτερων) στα 1914 (Ρυθμιστικό Τρίπολης-Λιβύης), ενώ σαν μέθοδος αρχίζει να εφαρμόζεται ευρύτερα στις αρχές της δεκαετίας του '20 (Talamona, 1992: 64). Τότε διαφαίνεται στη Β. Αφρική, μια

¹⁰ Ε.Ι.Λ.Α ΔΗΜΟΥ ΚΩ, έγγραφα: α) με εισερχόμενο Α.Π Com.Terr/375/1-3-37, β) με εισερχόμενο Α.Π Com.Terr/302/1-4-38, κατά τα οποία, μετά την ανακάλυψη των μεγάρων της ρωμαϊκής περιόδου, στο δάπεδο ενός από τα οποία ανακαλύφθηκε το ψηφιδωτό γνωστό με το όνομα «Αρπαγή της Ευρώπης», αποφασίστηκε η απαλλοτρίωση των ιδιοκτησιών και η συνένωση του χώρου των Δυτικών Θερμών με τη συνοικία Decumano. Έτσι προέκυψε η Δυτική Ζώνη αρχαιοτήτων (Ξυστό), στη θέση της μουσουλμανικής συνοικίας «Καινούρια Πόρτα», μεταξύ του ναΐσκου του Αγ. Παντελεήμονα, του Ωδείου και του οικήματος «Φαντίλ»

στροφή πολιτικής προς τη διάσωση μνημείων τοπικού πολιτισμού, με σαφείς προθέσεις αποφυγής αντιπαραθέσεων- κυρίως θρησκευτικών - με τους γηγενείς. Αυτό επαληθεύεται και στην Κω με τη διατήρηση των «Χαλουβαζιών», αλλά και την ανάδειξη σημείων της πόλης, όπου υπάρχουν μνημεία θρησκευτικού χαρακτήρα (τζαμιά, εκκλησίες). Ταυτόχρονα, την ίδια περίοδο, πλήθος πόλεων στην Ιταλία δέχτηκαν ανάλογες παρεμβάσεις «αραιώσης» ή εξυγίανσης στον κεντρικό ιστορικό πυρήνα τους.

Σχ. 10.5: Ανοικοδόμηση ζώνης «Χαλουβαζιά» μετά το 1933

Πηγή: Ε.Ι.Α.Δ.Κ. Αρχείο Σχεδίων

δ. «Χρήση» των αρχαιοτήτων στην άσκηση της πολιτικής: το ενδιαφέρον των Ιταλών για τις αρχαιοτήτες, όπως ήδη προαναφέρθηκε, υπήρξε μεγάλο σε ολόκληρη τη διάρκεια της παραμονής τους στη Δωδεκάνησο. Ήδη, απ' τις αρχές της άφιξης τους στο νησί, στα πλαίσια ενός συστηματικού προγράμματος αρχαιολογικής έρευνας στην ευρύτερη περιοχή του Αιγαίου μέσω της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών, μερίμνησαν για την αναζήτηση, συντήρηση και ανάδειξη μεσαιωνικών - αρχικά - μνημείων, σ' όλη την έκταση του νησιού (Godoli, 2005:383, Τσιρπανλής, 1998:83-86, Χατζηβασιλείου, 1990:187-204).

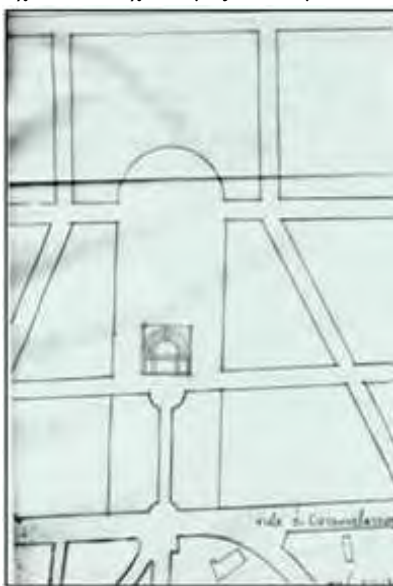
Σε μια προσπάθεια τεκμηρίωσης της «ιστορικής συνέχειας» λόγω της προηγούμενης παρουσίας τους στην περιοχή, επέδειξαν ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ανάδειξη ρωμαϊκών και ιπποτικών αρχαιοτήτων. Πολύ σημαντικό υπήρξε βεβαίως, το εκτεταμένο ανασκαφικό και αναστηλωτικό έργο που πραγματοποιήθηκε τοπικά, πέραν των αντιθέσεων για τις επιλογές των παρεμβάσεων που καταγράφονται κατά καιρούς, αλλά και για τη «χρήση»

της αρχαιολογικής σκαπάνης στην εξυπηρέτηση πολιτικών και οικονομικών σκοπιμοτήτων (Τσιρπανλής, 1998: 90-94)

Στην περίπτωση της Κω διαπιστώνεται ότι υπήρξε πρόθεση προβολής και ανάδειξης των ρωμαϊκών κυρίως, αρχαιοτήτων (Χατζηβασιλείου, 1990:189). Ενδεικτική είναι η περίπτωση προβολής των αρχαιολογικών ευρημάτων της ρωμαϊκής περιόδου, όπως φαίνεται στο απόσπασμα πολεοδομικού σχεδίου της μετασεισμικής περιόδου της ευρύτερης περιοχής του κέντρου της πόλης (Ε.Ι.Α.Δ.Κ./αρ. χαρτών / κωδ.767 /δ2.θ.γ2).

ε. Ο σκηνογραφικός σχεδιασμός και η μνημειακότητα : πρόκειται για δυο επιλογές αντιπροσωπευτικές του καθεστώτος εύκολα αναγνωρίσιμες ως σήμερα, που εντοπίζονται στις πόλεις της Ιταλίας και τις αποικίες, τόσο ως αρχιτεκτονικό «λεξιλόγιο», όσο και ως σχεδιαστική επιλογή οργάνωσης του χώρου.

Σχ. 10.6: Ο σχεδιασμός στο Ρωμ. Ωδείο

Πηγή: Ειδικό Ιστορικό Αρχείο Δήμου Κω

Στην Κω, ενδιαφέροντα στοιχεία, ενδεικτικά της «μνημειακότητας», αλλά και της πρόθεσης ανάδειξης και προβολής αρχαιολογικών μνημείων της ρωμαϊκής κυρίως περιόδου, μας δίνει η χάραξη των δύο οδικών αξόνων (via Larga, via delle Terme) από την παραλιακή Ακτή Κουντουριώτη προς την ενδοχώρα, όπου διαφαίνεται κάποια πρόθεση:

1. η οδός Β. Παύλου (via Larga), έχει σχεδιαστεί με πλάτος μεγαλύτερο από το σύνηθες, εμπεριέχει δε, πλήθος σημειολογικών αναφορών, σε μια προσπάθεια, πιθανώς, να τονιστεί προηγούμενη παρουσία της φυλής στην περιοχή, συνδέοντας το μέτωπο της πόλης με τις σημαντικές αρχαιολογικές ανακαλύψεις της ρωμαϊκής περιόδου, εκείνες των «κεντρικών θερμών» και της «ρωμαϊκής έπαυλης (Casa Romana). Έτσι, η αρχή της οδού αυτής συμπίπτει με τη θέση του νέου δημαρχιακού μεγάρου, ταυτίζεται με τμήμα της τάφρου της ιπποτικής οχύρωσης της πόλης, στη συνέχεια διαπερνά την πλατεία σύμβολο της «νέας πόλης» (Fascio, νέα αγορά, πλατεία) και καταλήγει στην piazza Duce, η οποία εμπεριέχει στην ευρύτερη επιφάνειά της τα πιο πάνω μνημεία (σχ. 10.1) (Αναγνωστίδου, 2005:375).

2. Πολύ κοντά, η σημερινή οδός Π. Τσαλδάρη (via delle Terme /viale d' Italia), σχεδιάστηκε με το ίδιο σκεπτικό, αφού ξεκινώντας από το παραλιακό μέτωπο, διαπερνούσε την πόλη για να καταλήξει σε ημικυκλική ευρύχωρη πλατεία, στο κέντρο της οποίας δεσπόζει το ρωμαϊκό ωδείο. Η σπουδαιότητα της οδού φαίνεται και από την ονομασία της : λεωφόρος Ιταλίας (βλ. σχ.10.6, 10.7). Η συγκεκριμένη επιλογή δεν υλοποιήθηκε τελικά, αφού από το 1936 ως και το 1938, κατά την εφαρμογή του νέου σχεδίου, στο ύψος του τζαμιού της συνοικίας «Καινούρια Πόρτα», εντοπίστηκαν σταδιακά, σημαντικά λείψανα αρχαιοτήτων που ανέτρεψαν τον αρχικό σχεδιασμό (Βεσπασιανή, Θέρμες, Ξυστό, δρόμος Cardo της ρωμαϊκής περιόδου). Κατά τη διάρκεια των ετών αυτών επανειλημμένα ξήλωναν και μετέφεραν έργα οδοποιίας, με τελικό αποτέλεσμα την οριστική ματαίωση της πολεοδομικής διαμόρφωσης της περιοχής, μετά την απόφαση οριστικής δέσμευσής της. Το Μάρτιο του 1938 δεσμεύτηκε μεγάλη έκταση στο Ν-Δ άκρο της νέας πόλης, ώστε, με αναγκαστικές απαλλοτριώσεις να ενωθεί τελικά η περιοχή των ρωμαϊκών θερμών με τις ρωμαϊκές κατοικίες που ανακαλύφθηκαν κάτω από το σπίτι Fandil (σήμερα Δυτική Αρχαιολογική Ζώνη) (Αναγνωστίδου, 2005: 375).

Σχ.10.7: Η οδός Π. Τσαλδάρη (via delle Terme)

Πηγή: Ε.Ι.Α. Δήμου Κω - Αρχείο σχεδίων

Σ' ό,τι αφορά το «νέο κέντρο», παρατηρείται στη δομή του μια σκηνογραφική / συμβολική διάθεση, που εκφράζεται με τη χωροθέτηση δημοσίων κτηρίων- με κλασσικές (τζαμί, αγορά, μουσείο), αλλά και νέες χρήσεις (Fascio, Dopolanogo) - γύρω από την κεντρική piazza del Fascio (πλατεία Ελευθερίας), έτσι ώστε να αποτυπώνεται ιδεολογικά η νέα τάξη πραγμά-

των στη δομή του χώρου. Πρόκειται για ένα στοιχείο «φασιστικής πολεοδομίας.....» σύμφωνα με τις κεντρικές εισηγήσεις της εναρκτήριας συνεδρίας του 1^{ου} Εθνικού Συνεδρίου Πολεοδομίας του 1937 στη Ρώμη, όπου κυριαρχεί το ζήτημα της πολεοδομικής πρακτικής στις αποικίες: «.....πάντα τα δημόσια κτίρια είχαν λειτουργικό ρόλο στη διαμόρφωση της πόληςγύρω από το δημαρχείο, σχολείο, εκκλησίαοι πόλεις δημιουργούνται, μεγαλώνουν. Σήμερα υπάρχουν επίσης και άλλα νέα ιδρύματα, το Fascio, το συνδικάτο, το γραφείο διασύνδεσης, το Dorolanoro. Ορίστε κι άλλα στοιχεία της φασιστικής πολεοδομίας, γύρω απ' τα οποία προσδιορίζεται η δημιουργία της μοντέρνας ιταλικής πόλης, της φασιστικής πόλης» (Mioni,1986:44).

3.2. Αρχαιολογική έρευνα και πολιτική προπαγάνδα

Είναι γνωστό ότι η αρχαιολογική δραστηριότητα αποτελεί ένα μεγάλο ζήτημα της περιόδου έρευνας – τουλάχιστον για τα νησιά της Ρόδου και της Κω – που χρονικά αγκαλιάζει όλη την περίοδο της παραμονής των Ιταλών στα Δωδεκάνησα.

Αμέσως μετά την εγκατάσταση των ιταλικών στρατευμάτων στην περιοχή το 1912, ξεκίνησε μια ευρύτερη αρχαιολογική διερεύνηση από αρχαιολόγους της «Γεωγραφικής Ιταλικής Εταιρείας» (Societa Geografica Italiana). Εντυπωσιακό είναι το γεγονός της άφιξης μιας αποστολής αρχαιολόγων στην Ρόδο - του μεσαιωνολόγου Giuseppe Gerola και ενός μαθητή της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών - τον Μάιο του 1912, σε διατεταγμένη αποστολή αρχαιολογικής φύσης από το ιταλικό Υπουργείο Παιδείας και τη Γενική Διεύθυνση Αρχαιοτήτων και Καλών Τεχνών. Η αποστολή επισκέφτηκε και την Κω, από τις 24 ως τις 30/6/1912. Στόχος της ήταν ο εντοπισμός μεσαιωνικών κυρίως, μνημείων (μνημεία ιπποτικής περιόδου) και σκοπός της η τεκμηρίωση των ιμπεριαλιστικών προθέσεων του ιταλικού κράτους, αφού δια των μνημείων, θέλησαν να επισημάνουν την ιστορική συνέχεια και παρουσία της φυλής στην περιοχή.(Μαρκόγλου, 2008:198)

Πρέπει να επισημανθεί ότι εκ μέρους του ιταλικού κράτους εκδηλώθηκε ιδιαίτερο ενδιαφέρον για την ευρύτερη περιοχή της Μεσογείου. Παρατηρείται ότι όλες οι επιμέρους ενέργειες αρχαιολογικού χαρακτήρα ήταν μέρος μιας σχεδιασμένης πολιτικής, η οποία πέραν του επιστημονικού / ερευνητικού ενδιαφέροντος, δεν έκρυβε τις προθέσεις ανάδειξης της ιστορικής διείσδυσης του ιταλικού πολιτισμού στη Μεσόγειο και ειδικότερα, στις χώρες της ανατολικής Μεσογείου (του «Λεβάντε»). Αυτό προκύπτει τόσο από την παράλληλη δραστηριότητα της Ιταλικής Αρχαιολογικής Σχολής Αθηνών Κρήτη, τα Δωδεκάνησα και τα νησιά του Βορείου Αιγαίου λίγο αργότερα (από το 1930 με τις ανασκαφές της Πολιόχνης, των Καβει-

ρίων και της Ηφαιστείας στη Λήμνο, σε αναζήτηση τυχόν σχέσης των Ετρούσκων με τον πολιτισμό του Αιγαίου)¹¹, όσο και από το ίδιο το ιδρυτικό κείμενο του Ιστορικού και Αρχαιολογικού Ιδρύματος Ρόδου, γνωστού με την επωνυμία Fert και έμβλημα το στέμμα του Τάγματος των Ιπποτών της Ρόδου : «*fra i compiti dell' istituto vi sara quello di promuovere e coordinare gli studi sulla storia dell' espansione della civiltà italiana in levante e quindi di contribuire alla preparazione di un opera completa sull' argomento*» (μικρό απόσπασμα από το κυβερνητικό διάταγμα ίδρυσης του Fert, με αρθ. 202/ 4-11-1927: «*μεταξύ των καθηκόντων του ινστιτούτου είναι να προωθεί και να συντονίζει τις μελέτες με θέμα την ιστορία της εξάπλωσης του ιταλικού πολιτισμού στο Λεβάντε και επομένως να συνεισφέρει στην προετοιμασία ενός ολοκληρωμένου έργου πάνω σ' αυτό το θέμα*»).

Ενδεικτικές είναι επίσης, σχετικές αναφορές του ίδιου του κυβερνήτη της Κτήσης προς το Υπουργείο των Εξωτερικών τον Δεκέμβριο του 1918, που αναφέρονται στη συνέχεια ως μεταφρασμένα αποσπάσματα του αρχαιολογικού υλικού που δημοσιεύτηκε στο παράρτημα του βιβλίου του Ζ. Τσιρπανλή «*Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα ..*» (Τσιρπανλής, 1998:307)

Οι αρχαιότητες ως μέσο: Πλήθος αρχαιολογικών ανασκαφών και αναστηλωτικών επεμβάσεων σε μνημεία πραγματοποιήθηκαν από το 1912 ως και το 1943, υπό την άγρυπνη καθοδήγηση της «Επιτροπής (Εφορείας) μνημείων και ανασκαφών Δωδεκανήσου» (Soprintendenza dei Monumenti e Scavi del Dodecaneso – ιδρύθηκε το 1914) και των διευθυντών της, αρχαιολόγων Amadeo Maiuri αρχικά, Luciano Laurenzi και Luigi Morricone στη συνέχεια.

Η χρήση της αρχαιολογίας αποτέλεσε βασικό εργαλείο άσκησης ιμπεριαλιστικής πολιτικής από την Ιταλία στη νότια και ανατολική Μεσόγειο κατά το πρώτο μισό του 20ου αιώνα. Όπως προκύπτει από την παρακάτω έκθεση πεπραγμένων που συντάχθηκε το Δεκέμβριο του 1918 από τον αντιστράτηγο Vittorio Elia (στρατιωτικό διοικητή της Δωδεκανήσου από τον Μάιο του 1917 ως τον Δεκέμβριο του 1919), η αρχαιολογική δραστηριότητα χρησιμοποιήθηκε δεόντως με σκοπό να προβληθούν «προσχεδιασμένοι στόχοι». Χαρακτηριστική είναι η σχετική αναφορά του: «*η Εφορεία των Μνημείων, σε στενή συνεργασία με το Σώμα του Μηχανικού, θα μπορούσε*

¹¹ Βλέπε επίσης, την ανακοίνωση του Alberto G. Benvenuti με τίτλο «*Η Πολιόχνη και το νησί της Λήμνου ανάμεσα στην αρχαιολογία και τη μυθολογία*», από την 4^η Ευρωπαϊκή Συνάντηση του δικτύου – Euredhno με θέμα «*Ευρωπαϊκός Μυθικός Χρόνος*»- Ευρωπαϊκό Κέντρο Δελφών, 14-18 Σεπτεμβρίου 1992 και Μ. Livadiotti, 1996: 195 (επιστολή 15^η).

έτσι να αναπτύξει ένα ευρύ και πολύπλευρο πρόγραμμα εργασιών προσανατολισμένων να ξαναδώσουν στη μνημειακή πόλη των ιπποτών τον χαρακτήρα εκείνον της καλλιτεχνικής ομορφιάς που θα την καθιστά άξια ύψιστου ενδιαφέροντος και αποτελεί ακαταμάχητο τεκμήριο της μεγάλης επιρροής που ασκήθηκε από τον λατινικό πολιτισμό σ' αυτά τα νησιά...»¹² (Τσιρπανλής, 1998:307).

Ας σημειωθεί ότι το ρόλο του «εργατικού δυναμικού» που απαιτήθηκε για το σύνολο των πρώτων εκείνων έργων αποκατάστασης των μνημείων ανέλαβε ο στρατός, όπως ο ίδιος ο στρατηγός Elia επεσήμαινε με έμφαση στην πιο πάνω έκθεση.

Μερικούς μήνες αργότερα, στα μέσα Μαΐου του 1919 – και ενώ βρίσκονται σε εξέλιξη με το τέλος του πόλεμου, αφ' ενός η Διάσκεψη Ειρήνης στο Παρίσι και αφ' ετέρου η αποστολή της 1^{ης} Ελληνικής Μεραρχίας στη Σμύρνη, καθ' υπόδειξη των συμμαχικών δυνάμεων - ο ίδιος στρατιωτικός διοικητής της Δωδ/σου φέρεται ότι ζήτησε, δια του Υπουργείου των Εξωτερικών της Ιταλίας, μια «εμπεριστατωμένη πραγματογνωμοσύνη» του αρχαιολογικού έργου που είχε μέχρι τότε επιτελεστεί με τη βοήθεια του στρατού στα κατεχόμενα νησιά (Livadiotti, 1996γ :195)

Όπως είναι γνωστό, λίγους μόνο μήνες νωρίτερα, στον απόηχο του Α' Παγκοσμίου Πολέμου (Απρίλιος 1919), τα ιταλικά στρατεύματα είχαν καταλάβει την Αττάλεια και προχωρούσαν προς την περιοχή της Σμύρνης (σύγκρουση με τα συμφέροντα της Ελλάδας), ενώ τις ίδιες εκείνες ημέρες η Ιταλία αποδεχόταν την επιστροφή των Δωδεκανήσων πλην Ρόδου στην Ελλάδα, μετά την υπογραφή της Συμφωνίας Τιττόνι – Βενιζέλου (Ιούλιος 1919) (Κολιόπουλος, 1982:134-140).

Μέσα σ' αυτό το πλαίσιο, τον Ιούνιο του 1919, ο διευθυντής της I.A.S.A Alessandro Della Seta, έλαβε εντολή από το Υπουργείο Παιδείας να πραγματοποιήσει ένα αναγνωριστικό ταξίδι στην ευρύτερη περιοχή (νησιά Δωδ/σου και απέναντι μικρασιατική ακτή), με πρωταρχικό σκοπό την επιβεβαίωση των πεπραγμένων στον τομέα της αρχαιολογίας.

3.3. Η τουριστική πολιτική

Με μεθοδικότητα σχεδιάστηκε επίσης, *η τουριστική πολιτική* για τα νησιά Ρόδο και Κω από τα πρώτα χρόνια της μετά τη Συνθήκη της Λοζάνης περιόδου, όπως προκύπτει από σχετικά έντυπα, δημοσιεύματα και μελέτες εποχής (Τσιρπανλής, 1998: 193-195).

¹² Τσιρπανλής, 1998 (έγγραφο D) του Παραρτήματος, όπου δημοσιεύονται σχετικά αποσπάσματα από μακροσκελή έκθεση του Κυβερνήτη, προς το Υπουργείο των Εξωτερικών.

Από την έρευνα των νομοθετημάτων και του αρχαιακού υλικού της εποχής δημιουργείται η εντύπωση συγκρότησης μιας ολοκληρωμένης πολιτικής, στο επίπεδο του προγραμματισμού ενεργειών τουριστικού ενδιαφέροντος και της ενεργοποίησης και άλλων φορέων της μητρόπολης, όπως Μέσων Ενημέρωσης, προπαγανδιστικών και κομματικών εντύπων, λεσχών ναυτικού τουρισμού κ.α. Όπως προκύπτει από συγκεκριμένο νομοθέτημα (Κ.Δ. 83/4-7-1929), το 1929 θεσμοθετήθηκε η ζώνη τουριστικής ανάπτυξης του Προφήτη Ηλία (Ρόδου) για τη δημιουργία παραθεριστικού και οικολογικού κέντρου ανάπαυσης και αναψυχής (Ciacci, 1991:163-164)

Από τις αρχές του 1925 άρχισε με συντονισμένες ενέργειες η διαφήμιση του προορισμού της Δωδεκανήσου, της Ρόδου και Λίνδου κυρίως και δευτερευόντως της Κω¹³. Η εφαρμογή σχεδιασμού τουριστικής ανάπτυξης ήταν άμεση - μετά τη νομική κατοχή της Δωδεκανήσου και την εγκατάσταση του Κυβερνήτη Mario Lago - όπως φαίνεται από την χρονολογία σύστασης της συμβολαιογραφικής πράξης της εταιρείας S.A.G.A.R (Κ.Δ 70/26-11-1924), η οποία τα επόμενα χρόνια κατασκεύασε στη Ρόδο το ξενοδοχείο Grande Albergo delle Rose (Τσαλαχούρης, 2000:320). Το μετοχικό κεφάλαιο της S.A.G.A.R (Societa Anonima Grande Albergo Rodi/ Ανώνυμη Εταιρεία Grande Albergo Ρόδου) ήταν ιταλικών συμφερόντων, με κύριους μετόχους την Εμπορική Τράπεζα Ιταλίας (Banca Commerciale Italiana), τη ναυτιλιακή εταιρεία Lloyd Triestino και την ιταλική εταιρεία Μεγάλων Ξενοδοχείων.

Η κτιριακή υποδομή¹⁴ στο πλαίσιο αυτής της πολιτικής, αφορούσε:

☒ Στην κατασκευή ξενοδοχείων στη Ρόδο (Grande Albergo delle Rose:1925 – 1927, Cervo & Cerva: 1927-1928, Albergo delle Terme: 1935-1938, Rosetta, Savoia & Regina) και στην Κω (Albergo Gelsomino: 1928)

☒ Στην αξιοποίηση των ιαματικών πηγών στη Ρόδο από το 1928 (ιαματικό συγκρότημα του Pietro Lombardi, Terme di Callitea, 1928 -1929) και στην Κω από το 1929 (στοιχειώδη έργα προστασίας και πρόσβασης στις ιαματικές πηγές των Αγίων Φωκά και Ειρήνης)¹⁵

¹³ Αλληλογραφία για τη διοργάνωση κρουαζιέρας στη Ρόδο, Λίνδο και Κω, το Μάιο του 1925 (Γ.Α.Κ.Ν.Δ/Ι/Δ.Δ, φ.140/1925)

¹⁴ Περισσότερα σχετικά με την ξενοδοχειακή υποδομή της Ρόδου, βλ. *La Presenza Italiana*, 1996:316-324) και για την Κω βλ. Ε.Ι.Α Δήμου Κω: Α.Π.Γ/Δ1. ΘΒ1- Αρχείο σχεδίων, καθώς και Αρχείο Επιτροπής Σεισμού (COM TER M UT /Δ2. ΘΕα /Αρ.φακ.:330 / κουτί 9^ο)

¹⁵ Αναλυτικά στοιχεία για τα έργα στις ιαματικές πηγές βλ. Ε.Ι.Α Δήμου Κω: Α.Π.Γ/Δ2. ΘΗ1/Φακ. (Δ155)

Στη δημιουργία παράκτιας κτιριακής υποδομής θαλάσσιας αναψυχής και εξυπηρέτησης λουομένων κατεχοχόν στη Ρόδο (Rotonda dei Bagni 1933-1936, Stabilimento dei Bagni στα Τριάντα 1936) και ελάχιστα στην Κω.

Και ο επόμενος Κυβερνήτης De Vecchi, παρότι επικριτής του έργου του προκατόχου του, έβλεπε στην τουριστική ανάπτυξη της Δωδεκανήσου την προοπτική διείσδυσης στην Εγγύς Ανατολή, θεωρώντας τον τουρισμό ως πλουτοπαραγωγικό πόρο με οφέλη οικονομικά, αλλά και πολιτικά. Οι προσδοκίες του στρέφονταν στην υψηλού επιπέδου παροχή και διακίνηση τουριστικών υπηρεσιών, μεταξύ των οποίων και την προσέλκυση ειδικών ομάδων επισκεπτών, όπως επιστημόνων, δημοσιογράφων και γενικότερα ερευνητών¹⁶ (Τσιρπανλής, 1998: 193-195, Τσαλαχούρης, 2000: 21-22, Διβάνη – Κωνσταντοπούλου, 1997: 257, 267)

Σε ό, τι αφορά ειδικότερα την Κω και την πρόθεση αξιοποίησής της ως τουριστικού προορισμού, έγινε προφανής από τις αρχές του 1927, όταν τον Ιανουάριο, στο μηναίο περιοδικό «Οι δρόμοι της Ιταλίας» της τουριστικής εταιρείας Touring Club Italiano, δημοσιεύτηκε ολοκληρωμένο θεματικό άρθρο για το νησί, με υπογραφή του Pietro Egidì και επιμέλεια του Γραφείου Προπαγάνδας και Τουρισμού της Κυβέρνησης των Νησιών του Αιγαίου. Το κείμενο περιλάμβανε φωτογραφίες και αναλυτικές περιγραφές της υπάρχουσας κατάστασης, με έμφαση στις αρχαιότητες και στο μεσογειακό γραφικό τοπίο, αλλά και στις προθέσεις του καθεστώτος να εξωραΐσει και ν' αναδιοργανώσει την πόλη ώστε: «...*comme presso la Rodi dei Cavalieri e sorta una Rodi Italiana, cosi qui nasce una Coo Italiana*» («όπως δίπλα στη Ρόδο των Ιπποτών ζεπήδησε μία Ιταλική Ρόδος, έτσι κι εδώ γεννιέται μία Ιταλική Κως») (Ε.Ι.Α. Δήμου Κω: Α.Δ./34).

3.4. Η αγροτική πολιτική ως εργαλείο εποικισμού

Δεν παρέλειπε ο συγγραφέας, στη συνέχεια του ίδιου εντύπου, να προπαγανδίζει και την αγροτική πολιτική του καθεστώτος, αναφέροντας ότι το νησί θα μπορούσε να έχει δυνατότητες υψηλής αγροτικής απόδοσης ... «*quando si riescono a bonificare qualche tratto di pianura oggi paludoso e fonte di malaria e quando con metri e braccia adatte si introducono metodi di cultura migliori...*» («...όταν θα μπορέσουν να αξιοποιηθούν πεδινές εκτάσεις, ελώδεις και πηγή ελονοσίας σήμερα και όταν με μέτρα και κατάλληλο δυναμικό γίνει χρήση βελτιωμένων μεθόδων καλλιέργειας ..») Αξίζει εδώ να καταγραφεί η εξής πα-

¹⁶ Ο De Vecchi στην αναφορά του προς τον Υπ. Εξωτερικών G. Ciano στις 7 Ιανουαρίου 1937, μεταξύ άλλων κάνει λόγο για την τουριστική ανάπτυξη της Κτήσης και ειδικότερα της Ρόδου (ΥΠ.ΕΞ – Πανεπιστήμιο Αθηνών, 1997: 257-258).

ρατήρηση : κοινό επιχείρημα για τις απαλλοτριώσεις αγροτικών γαιών τόσο στην Ιταλία (π.χ η «νέα πόλη» Sabaudia), όσο και στις διάφορες περιοχές της Κτήσης (Λάμπη, Λινοπότης στην Κω) ήταν η εξυγίανσή τους και η εξάλειψη του κινδύνου της ελονοσίας, η οποία ταλαιπωρούσε βέβαια, ως ασθένεια τους πληθυσμούς αρκετών περιοχών εκείνη την εποχή.

Με τις αναγκαστικές απαλλοτριώσεις για τη δημιουργία δύο αγροτικών οικισμών στην Κω, προκλήθηκαν μετακινήσεις πληθυσμού προς το κέντρο, κυρίως από μάζες αγροτών χωρίς απασχόληση για αναζήτηση εργασίας ως ανειδίκευτων εργατών με χαμηλό ημερομίσθιο, σε οικοδομές της πρωτεύουσας. Το γεγονός αυτό της αποξένωσης των ντόπιων από τη γη τους, οδήγησε πολλούς Δωδεκανησίους σε μετανάστευση, τόσο προς την Ελλάδα, όσο και στο εξωτερικό (Τσιρπανλής 1998 : 204-205). Ενδεικτικό είναι ένα άρθρο εποχής - του Ι.Ε. Μοσχονά - με τίτλο «*Ποία η πραγματική κατάσταση εν Δωδεκανήσω*» - απάντησις εις τον κ. πρεσβευτήν της Ιταλίας», που δημοσιεύτηκε στα έντυπα «*Αγώνας της Δωδεκανήσου*» στις 15-12-1931 και 1-1-1932 και «*Καθημερινή*» στις 6,7,8, και 9-12-1931 και ανέφερε σχετικά : «...*υπέρ τας 20.000 Δωδεκανήσιοι κατέφυγον εις την Ελλάδα τα τελευταία έτη. Περισσότεροι ακόμη κατέφυγον εις την Αίγυπτον και περισσότεροι εις την Αμερικήν.....ακόμη και εις την Κεντρικήν Αφρικήν..*»

Αντιπαραβάλλοντας την πολιτική «αγροτοποίησης» στην Κω με τις αντίστοιχες για τη δημιουργία των «νέων πόλεων» (οι οποίες κατασκευάστηκαν στην ύπαιθρο ταυτόχρονα με τα εγχειοβελτιωτικά έργα) και του προγράμματος αντι-αστικοποίησης στη μητρόπολη Ιταλία, συνάγεται το συμπέρασμα ότι εφαρμόστηκε και στην Κω, ως στοιχείο ενός ευρύτερου πολιτικού σχεδιασμού, ο οποίος όμως, όπως απέδειξε η πραγματικότητα, απέτυχε ή δεν έφερε τα αναμενόμενα. Πράγματι, όπως φαίνεται από την έρευνα των νομοθετημάτων, στα μέσα του 1943 η διαχείριση και λειτουργία των δύο Αγροτικών Ιδρυμάτων της Κω, ανατέθηκε στην «*Επιχείρηση Διαχείρισης Κρατικών Δασικών Κτημάτων και Κυβερνητικών Αγροκτημάτων*» (Κ.Δ 229/29-6-1943), η οποία προέκυψε από την ανασυγκρότηση μιας επιχείρησης που είχε ιδρυθεί παλαιότερα για την προστασία και διαχείριση του δασικού πλούτου¹⁷.

¹⁷ Κ.Δ 191/30-9-1937 : «*Ειδική Επιχείρηση Δημοσίων Δασικών Εκτάσεων της Κτήσης*» - Ίδρυση Ειδικής Επιχείρησης με σκοπό την προστασία, την ανάπτυξη των δασών με στόχο την αυτάρκεια σε ξυλεία και αντικείμενο την διαχείριση των δασικών εκτάσεων της Κτήσης, των προϊόντων ξυλείας, των βιοτεχνικών και βιομηχανικών σχετικών εγκαταστάσεων και κυβερνητικών επενδύσεων για την επεξεργασία του δασικού πλούτου, των δασικών δρόμων ως το σημείο σύνδεσής τους

Το νέο Ίδρυμα ανέλαβε την διαχείριση πέντε κυβερνητικών αγροκτημάτων, εκ των οποίων τρία βρίσκονταν στη Ρόδο και δύο στην Κω, ως εξής:

1. το αγρόκτημα του Peveragno (Ρόδος)
2. το αγρόκτημα του San Marco (Ρόδος)
3. το αγρόκτημα του San Benedetto (Ρόδος)
4. το αγρόκτημα του Torre in Lambi (Κως)
5. το αγρόκτημα του Vittorio Egeo (Κως)

Η Διοίκηση της Επιχείρησης έγινε πιο συγκεντρωτική και απευθείας ελεγχόμενη από την κυβέρνηση.

Ας σημειωθεί ότι αυτή ήταν η περίοδος κορύφωσης του «κορπορατισμού» στη μητρόπολη Ιταλία, λαμβάνοντας υπόψη ότι τον Ιανουάριο του 1939 ιδρύθηκε στην Ιταλία ο *Οίκος των Μαχητικών Συνδέσμων και Συντεχνιών*¹⁸. Το Φεβρουάριο του 1940 ιδρύθηκε και στην «Κτήση των Νησιών του Αιγαίου» το «*Συμβούλιο και το Γραφείο της Συνεταιριστικής Οικονομίας*» με το Κ.Δ 29/5-2-1940, ενώ αρκετούς μήνες αργότερα, στις 29-1-1941 με τα Κ. Διατάγματα 26 και 27, ο πρόεδρος της ομοσπονδίας των Μαχητικών Συνδέσμων ορίστηκε ως αντιπρόεδρος του Συμβουλίου Συνεταιριστικής Οικονομίας και πρόεδρος της Επιτροπής Τιμών της Κτήσης αντίστοιχα.¹⁹

Ένα δημοσίευμα στις 7-4-1947 στην εφημερίδα «Brancaleone» της Ρώμης, αναφερόμενο σε ένα ολοκληρωμένο εποικιστικό σχέδιο του φασιστικού καθεστώτος για τα νησιά του Αιγαίου, επεξεργασμένο γύρω στα 1939 από τον Italo Balbo – Κυβερνήτη της Λιβύης τότε – έκανε λόγο για κείμενο αποτελούμενο «από 28 δακτυλογραφημένες σελίδες του Balbo, 9 γραφικές παραστάσεις και 7 γεωγραφικούς χάρτες», το οποίο προέβλεπε τη μεταφορά 100.000 εποίκων σε χρονικό ορίζοντα 5 ετών, παράλληλα με τη

με τις βασικές οδικές αρτηρίες και των κατασκευών ή εγκαταστάσεων που βρίσκονται στις δασικές εκτάσεις. Η Επιχείρηση χρηματοδοτείται από τον ετήσιο προϋπολογισμό της Κτήσης με εγγεγραμμένο ποσό στον κωδικό για τις αγροτικές δαπάνες. Διοικείται – υπό τον έλεγχο των κεντρικών κυβερνητικών οργάνων- από δύο όργανα, την Διοικητική Επιτροπή (Διοικητικό Συμβούλιο) και την Διεύθυνση της Επιχείρησης

¹⁸ Τα 600 μέλη του ιταλικού κοινοβουλίου ήταν απλώς εκπρόσωποι του Φασιστικού Κόμματος και των συντεχνιών (Tacchi, 2007: 85)

¹⁹ E.I.A Δήμου Κω- Α.Δ.Κ / Δ2.ΘΗ2.Αρθ.57: Bollettino Ufficiale 1941-D.G.26 & 27/29-1-1941 -Τα Κ.Δ αφορούν στη συγκρότηση και στελέχωση της Επιτροπής Τιμών (Comitato dei prezzi) στα όρια της Κτήσης Νήσων Αιγαίου, σε εφαρμογή του Κ.Δ. 29/5-2-1940 περί ίδρυσης «Συμβουλίου και Γραφείου Συντεχνιακής Οικονομίας» (Consiglio e Ufficio dell' Economia Corporativa). Περισσότερα σχετικά στοιχεία στο «La legislazione coloniale...» (Mondaini, 1941: 825-830)

δημιουργία ενιαίου χώρου μέσω της οικονομικής συνεργασίας και μεταφοράς προϊόντων στη Λιβυκή αγορά (Βάσεις Τορμπούκ – Λέρου) (Τσαλαχούρης, 2000: 123 -130)

Το δημοσίευμα αυτό ενισχύει την άποψη περί *ενιαίου σχεδιασμού* των πολιτικών (ενεργειών) και της οικονομικής ανάπτυξης στα όρια της Ιταλικής επικράτειας (Impero) εκείνης της περιόδου, υπόθεση που υποστήριζε κατά τον Ι. Φραγκόπουλο - και ο ίδιος ο Mussolini πριν το 1941, θεωρώντας ότι «.....*Λέρος* (Δωδεκάνησος), *Torbuc* (Λιβύη), *Pantelleria* (μικρό νησί κάτω από τη Σικελία), *αποτελούν ένα τρίγωνο βάσεων τρομακτικής δύναμews, εξασφαλίζον την δευτέραν Ρωμαϊκήν Αυτοκρατορίαν, ενώπιον του οποίου θα συνετρίβετο πάσα προσπάθεια προσβολής της Ιταλίας.*» (Φραγκόπουλος, 1958:109)

3.5. Στοιχεία κοινής πολιτικής πρακτικής στη Μεσόγειο - ενδιαφέρουσες συσχετίσεις

Αξιοπρόσεκτα στοιχεία ομοιότητας κατά την ίδια σχεδόν χρονική περίοδο, παρουσιάζουν οι πολεοδομικές παρεμβάσεις των Ιταλών στην Κω και στην Τρίπολη της Λιβύης.

Από την έρευνα του αρχαιακού υλικού προκύπτει άλλωστε, σε πολλές και διαφορετικές περιπτώσεις η συνεργασία μεταξύ υπηρεσιών και στελεχών της διοίκησης της Κτήσης της Δωδεκανήσου και των αποικιών της Λιβύης²⁰ ενώ δεν είναι λίγες οι περιπτώσεις επιρροών σε διάφορα επίπεδα (αρχιτεκτονικό, πολεοδομικό). Στη συνέχεια αναφέρονται ενδεικτικά οι πιο χαρακτηριστικές:

1. Οι παρεμβάσεις στο παραλιακό μέτωπο: Τρίπολη Λιβύης: η επιμελημένη διαμόρφωση του παραλιακού μετώπου από την πρώτη περίοδο της κατοχής, δείχνει το μεγάλο ενδιαφέρον των Ιταλών για την εικόνα της πόλης προς τη θάλασσα, τόσο για τους κατοίκους όσο και για τους επισκέπτες. Από την περίοδο διακυβέρνησης Volpi (1922) έγιναν έργα διαμόρφωσης λεωφόρων, εντυπωσιακών κτιρίων, αναπλάσεων και δημιουργίας δημόσιων κήπων σε ολόκληρο το μήκος της παραλιακής ζώνης, προς τα ανατολικά και δυτικά της «Μεδίνας», του παλαιότερου δηλαδή τειχισμένου αραβικού οικιστικού πυρήνα (μεσαιωνικού) της Τρίπολης (εικ.10.16) .

Κως: την ίδια περίοδο (1927-1936), ανάλογη υπήρξε η παρέμβαση στο παραλιακό μέτωπο της πόλης της Κω, προς τα ανατολικά και προς τα δυτικά του μεσαιωνικού κάστρου της Νεραντζιάς και της τειχισμένης μεσαιωνικής «Χώρας» (εικ.10.17).

²⁰ Έγγραφο σχετικό με αλληλογραφία μεταξύ Τρίπολης, Βεγγάζης και Ρόδου για την παραχώρηση γαιών (ΓΑΚ-N. Δωδ/σου/Ι.Ι.Δ)

Εικ. 10.16: Η παραλιακή λεωφόρος Volpi στην Τρίπολη

Πηγή: La Nuova Italia II, 1933, σ. 853

Εικ. 10.17: Η παραλιακή Viale della Marina στην Κω

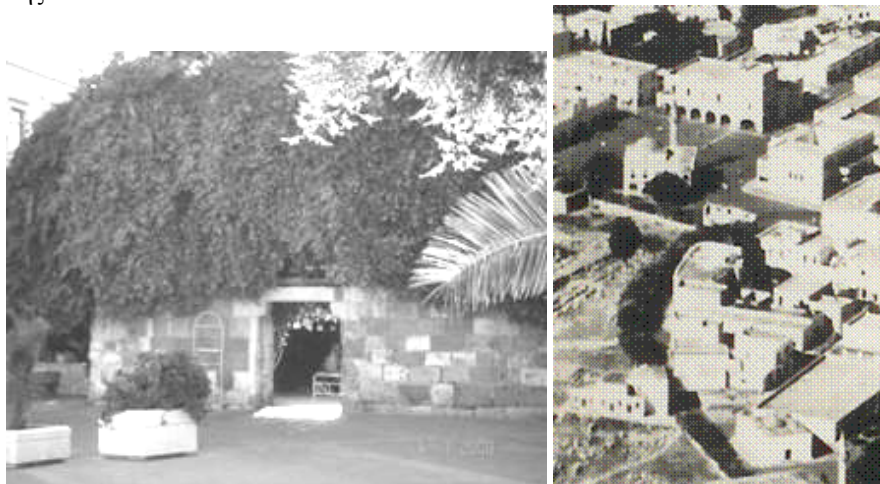
Πηγή: Α. Μαρκόγλου, Κωακό Πανόραμα 1992

2. Η πολεοδομική διαμόρφωση του κεντρικού πυρήνα της πόλης : Τρίπολη Λιβύης: στη νότια είσοδο της Μεδίνας (παλιάς πόλης) – πρώην πλατείας «Αγοράς του ψωμιού» (riazza del Mercato del Pane) - δημιουργήθηκε ένας πόλος δυο πλατωμάτων : αφενός της piazza Castello, σε επαφή με το αναστηλωμένο παραλιακό φρούριο και το προϋπάρχον τζαμί, το νέο Δημαρχείο και το θέατρο Miramare (1928) και αφετέρου, της παρακείμενης piazza Italia που σταδιακά, ως το 1935 περίπου, υποδέχτηκε μεγαλειώδη κτίρια ποικίλου «ύψους», ανάλογου με την ιδεολογική / αρχιτεκτονική προσέγγιση του καθεστώτος. Στις δυο όμορες πλατείες, οι οποίες αποτέλεσαν και το νέο κέντρο της αναπτυσσόμενης «ιταλικής πόλης» (σημερινή «Πράσινη πλατεία»), συνέβαλαν όλες οι κεντρικές οδικές αρτηρίες του αστικού ιστού που αναπτυσσόταν σταδιακά έξω από τα τείχη: η Corso Sicilia (σημερινή Sharia Omar al-Mukhtar) από τα δυτικά, λεωφόρος σύνδεσης με τον σιδηροδρομικό σταθμό,

η Corso Vittorio Emanuele iii (σημερινή Sharia Mohammed Megharief) από τα νότια, κεντρική οδός με το δικαστικό μέγαρο, το κεντρικό ταχυδρομείο, το Δημαρχείο, τον καθεδρικό ναό της piazza della Catedralle (σημερινή Maidan al-Jezayir ή πλατεία Αλγερίας), η οποία οδηγούσε και στην κατοικία του κυβερνήτη – η παραλιακή lungomare Conte Volpi (σημερινή Sharia al-Fat'h) με το κτίριο του θεάτρου, το δημοτικό ξενοδοχείο Grand Hotel (σημερινό al-Kebir), το μεγαλειώδες κτίριο της Τράπεζας της Ιταλίας (Miraca, 2003:90, Piccioli, 1933: 850, 852).

Εικ.:10.18α: Η πύλη του «Φόρου» στην πλ. Καζούλλα - είσοδος στη μεσαιωνική «Χώρα» Κω

Εικ.:10.18β: Οι δύο συνεχόμενες πλατείες του μετασεισμικού κέντρου της πόλης Κω

Πηγή: προσωπικό φωτογραφικό αρχείο
Πηγή: Ε.Ι.Α. ΔΗΜΟΥ ΚΩ – φωτογραφικό αρχείο

Κως: την ίδια περίοδο (1933-1936) έγινε μια ανάλογη πολεοδομική διαμόρφωση στο νέο κέντρο της πόλης της Κω, στα πλαίσια της ανοικοδόμησής της μετά τον καταστροφικό σεισμό του 1933, με την δημιουργία των δυο συνεχόμενων πλατειών Στ. Καζούλλα και Ελευθερίας (piazza del Fascio). Το νέο αστικό κέντρο χωροθετήθηκε στο σημείο επαφής με τη δυτική πύλη της περιτείχισης του παλιού οικιστικού πυρήνα (της πύλης του «Φόρου» της μεσαιωνικής «Χώρας»), όπου υπήρχε και το παλαιό τζαμί (το τζαμί του Φόρου ή Defterdar) (εικ. 10.18^α & 10.18^β) Το σημείο αυτό της πόλης, χώρος διεξαγωγής υπαίθριου εμπορίου η «τσαρσί» (ανοιχτή αγορά), γνωστό ως «δρόμος του Φόρου», φαίνεται ότι επιλέχτηκε, έτσι ώστε να μη διακοπεί η συνέχεια με τον προσεισμικό εμπορικό δρόμο της «Χώρας»

(σημερινή οδό Ι. Ναυκλήρου), ο οποίος οδηγούσε και στο προσεισμικό κέντρο της πόλης, την πλατεία Πλατάνου. Στο δίπολο αυτών των πλατειών του νέου δυναμικού κέντρου, συνέβαλαν όλες οι σημαντικές οδικές αρτηρίες της νέας πόλης: η οδός Β. Παύλου από τα νότια (via Larga– via del Mercato) με τα ρωμαϊκά αρχαιολογικά ευρήματα της piazza Duce (Casa Romana), τα αστικά εμπορικά καταστήματα, τη Δημοτική Αγορά και το Δημαρχείο, η οδός Ιπποκράτους από τα ανατολικά (viale dei Fossati η via 28 Ottobre) με το νοσοκομείο, τα κυβερνητικά σχολεία και το μεγάλο αρχαιολογικό πάρκο της «Αρχαίας Αγοράς», η οδός Ι. Ναυκλήρου (via dei Fondaci ή via del Bazar), οδός σύνδεσης με το προσεισμικό κέντρο της πλατείας Πλατάνου), οι οδοί Απελλού – Ηφαίστου (via Haluvazia) της προσεισμικής λαϊκής συνοικίας των χειροτεχνών από τα Ν-Δ και τέλος οι οδοί 25^{ης} και 31^{ης} Μαρτίου (via dei Governatori) προερχόμενες από τις λαϊκές συνοικίες της δυτικής περιοχής της πόλης.

Εικ.10.19: Είσοδος στο παλιό λιμάνι της Ρόδου

Εικ.10.20 : Η piazza castello της Τρίπολης σήμερα

Πηγή(εικ. 10.20): φωτογραφικό αρχείο Ν. Δώρα

Πηγή: προπαγανδιστικό έντυπο 1932 (*le nostre colonie*)

3. Οι συμβολικές αναφορές στη Βενετία - σημαντική ναυτική δύναμη στη Μεσόγειο ως την περίοδο ακμής της Οθωμανικής αυτοκρατορίας - αποτελούν ένα ακόμη κοινό χαρακτηριστικό των παραλιακών ζωνών της Τρίπολης στη Λιβύη, της Ρόδου και της Κω στη Δωδεκάνησο.

Τρίπολη Λιβύης: το παραλιακό τμήμα της piazza Castello της Τρίπολης, δίπλα στην είσοδο του αρχαιολογικού μουσείου (αναστηλωμένο κάστρο του μεσαίωνα), διακοσμήθηκε με δυο ψηλούς στύλους που στην κορυφή

τους έφεραν γλυπτά – τη ρωμαϊκή λύκαινα²¹ και ένα ιστιοφόρο, το σύμβολο της πόλης - αντίστοιχα με εκείνα της riazetta San Marco της Βενετίας (το λιοντάρι του Αγ. Μάρκου).(βλ.εικ.10.20)

Ρόδος: παρόμοιες συμβολικές αναφορές στη Ρόδο είναι οι δυο στύλοι με τα ελάφια στην είσοδο της παλιάς λιμενολεκάνης στο Μανδράκι, ένα εκ των οποίων, μετά την ενσωμάτωση με την Ελλάδα, αντικατέστησε την ρωμαϊκή λύκαινα (εικ.10.19). Η όψη προς τη θάλασσα του κυβερνητικού μεγάρου (όψη κτιρίου Περιφέρειας, έργο του αρχιτέκτονα Florestano Di Fausto) είναι επίσης, μια σαφής αναφορά στη Βενετία παραπέμποντας ευθέως στην πλάγια όψη του ανακτόρου των δόγηδων (palazzo Ducale) (εικ. 10.21β)

Κως: στις όψεις του palazzo Ducale της Βενετίας παραπέμπει αντίστοιχα, η επενδυμένη με κεραμικό πλακάκι sotto πρόσοψη των αστικών κατοικιών της ανατολικής παραλιακής ζώνης «Ακτή Μιαούλη» της Κω (κατοικίες Κουτσουράδη και Ανδριωτάκη, εικ. 10.21^α)

Η χρήση των συμβόλων αυτών σε κεντρικά παραλιακά σημεία (στο μέτωπο των τριών πόλεων - αποικιών) σηματοδοτεί την επιθυμία υπενθύμισης ότι η «νέα κυριαρχία» των Ιταλών έχει ρίζες στο παρελθόν.

Εικ. 10.20α. Αστικές κατοικίες της πόλης Κω

Εικ. 10.20β. Βενετία, Palazzo Ducale

Πηγή: Αρχ. Ι. Αιγιακών Σπουδών (“Fert”) Πηγή: προσωπικό αρχείο

4. η ανάδειξη των ρωμαϊκών αρχαιοτήτων αποτέλεσε κεντρικό σημείο του ιταλικού ιμπεριαλισμού στη Μεσόγειο που δε χαρακτηρίζει μόνο τη φασιστική εικοσαετία. Ενδεικτικό παράδειγμα αποτελεί η σχετική αναφορά του κυβερνήτη Δωδεκανήσου Vittorio Elia (1917–1919), που συντάχθηκε στη Ρόδο στις 23-12-1918, στην οποία γίνεται λόγος για την ανάπτυξη ενός μεγά-

²¹ Σήμερα το γλυπτό της λύκαινας έχει αντικατασταθεί με το άγαλμα έφιππου πολεμιστή, σύμβολου πιθανότατα της πόλης.

λου και πολύπλευρου προγράμματος αρχαιολογικών παρεμβάσεων με στόχο την προβολή της επιρροής του λατινικού πολιτισμού στα νησιά του Αιγαίου. Η αναφορά καταλήγει: «...τα ίδια μέτρα προβλέφθηκαν στους νόμους που θεσπίστηκαν για την προστασία της αρχαιολογικής κληρονομιάς της Τριπολίτιδας και της Κυρηναϊκής» (μετάφραση του γράφοντα). (Τσιρπανλής, 1998:307)

Στις αποικίες της Αφρικής αντίστοιχα, από το 1921 υπήρξε μέριμνα για την καταγραφή και διάσωση αξιόλογων μνημείων πολιτισμού, για τα οποία εκδόθηκε και σχετικό νομοθετικό διάταγμα προστασίας τον Απρίλιο του 1922 – πριν την άνοδο των φασιστών στην εξουσία. Ταυτόχρονα, προωθήθηκαν και οι αρχαιολογικές ανασκαφές στη Μεγάλη Λέπτιδα και την Σαβράθη (Leptis Magna, Sabratha).

5. Η αγροτική πολιτική και η πολιτική γης: από την αλληλογραφία του φακέλου του αρχείου Ιταλικής Διοίκησης Δωδεκανήσου που περιλαμβάνει θέματα αγροτικής οικονομίας και εποικισμού (Γ.Α.Κ.-Ν. Δωδ/σου /Ι.Δ.Δ, φ.65/1922), προκύπτει ότι στα τέλη Μαρτίου του 1923, αρχή της πρώτης φασιστικής περιόδου, αμέσως μετά την εγκατάσταση στα «Νησιά του Αιγαίου» του νέου κυβερνήτη Lago και λίγους μόλις, μήνες πριν την υπογραφή της Συνθήκης της Λοζάνης, ο διοικητικός μηχανισμός της Ρόδου, αναζητώντας μεθόδους οργάνωσης πολιτικής για τη γη, συνεργάστηκε με τις αντίστοιχες αγροτικές και δασικές υπηρεσίες της Τρίπολης και της Βεγγάζης, προκειμένου να θεσμοθετήσει τις απαραίτητες διατάξεις για την κατάτμηση ή την παραχώρηση δημόσιας γης σε ιδιώτες αγρότες .

4. Συμπερασματικά

Η Κως, στον απόηχο των γεωπολιτικών ανακατατάξεων του πρώτου μισού του 20^{ου} αιώνα, ως μικρός αστικός σχηματισμός της ευρύτερης Ιταλικής επικράτειας «πέρα απ' τη θάλασσα», φέρει τα αποτυπώματα αυτής της πολιτικής συγκυρίας στις «μορφές» της (αρχιτεκτονική πολεοδομία), τα οποία της προσδίδουν σήμερα ένα στοιχείο τοπικής «ιδιαιτερότητας», συγκρινόμενη με άλλες νησιωτικές πόλεις του Αιγαίου.

Οι πολιτικές που σε τοπικό επίπεδο διαδραμάτισαν καθοριστικό ρόλο στη διαμόρφωση του αστικού τοπίου, εκτός από την ολοκληρωμένη **πολεοδομική διαχείριση**, ήταν και η **αρχαιολογική έρευνα**, η οποία χαρακτήρισε ολόκληρη την περίοδο της ιταλικής αποικιοκρατίας στη νότια Μεσόγειο (1912-1943). Δεν μεταβλήθηκε ούτε κατά την περίοδο της φασιστικής διακυβέρνησης (1922-1943), αντίθετα εντάθηκε, ενταγμένη ως εργαλείο στην ολοκληρωμένη κεντρική πολιτική του ιταλικού κράτους. Ο ρόλος της αρχαιολογικής «δραστηριότητας», υπήρξε από τους καθοριστικότερους παράγοντες διαμόρφωσης της σημερινής δομής του κεντρικού αστικού πυρήνα της πόλης της Κω. **Οι αρχαιολογικές ανακαλύψεις** πριν και κυρίως μετά

τον σεισμό του 1933 στο πλαίσιο οικοδόμησης της νέας πόλης, διαμόρφωσαν το στίγμα του σημερινού πολεοδομικού ιστού της. Ειδικότερα, οι αρχαιολογικές ανασκαφές της εξαετίας (1933 – 1938) - προκαταρκτικές αρχικά και συστηματικές στη συνέχεια - είναι ο παράγοντας που καθόρισε την «τυπολογία» του κεντρικού αστικού τοπίου. Η πρόνοια δέσμευσης / θεσμοθέτησης αρχαιολογικών ζωνών στον κεντρικό πυρήνα της πόλης από το 1937 - έντονη και ανατρεπτική παρέμβαση στο αστικό τοπίο – υπήρξε καθοριστική, δεδομένου ότι αποτελεί το ισχυρό στοιχείο «ταυτότητας» της σημερινής πόλης. Παράλληλα, η αρχαιολογική έρευνα «χρησιμοποιήθηκε» ως εργαλείο και κλήθηκε να υπηρετήσει το «κράτος - καθεστώς». Η ιταλική προπαγάνδα *χρησιμοποίησε τα μνημεία* και την αρχαιολογική σκαπάνη για να στοιχειοθετήσει την «συνέχεια» της παρουσίας της στα Δωδεκάνησα. Το ρωμαϊκό παρελθόν και τα ιπποτικά κτίσματα βρέθηκαν στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος και της δραστηριότητας της ιταλικής διοίκησης, προκειμένου να δοθεί υπόσταση στο ιδεολόγημα περί «ρωμαϊκών και ιπποτικών κληροδοτημάτων» στο «νέο ιταλικό κράτος», το οποίο όμως ταυτόχρονα, άφησε πολύ σημαντικό έργο στην περιοχή. Βέβαιο είναι ότι το έργο των Ιταλών αρχαιολόγων στην Κω και τη Ρόδο υπήρξε τεράστιο.

Τα εργαλεία υλοποίησης της πολιτικής γης στην περίπτωση της Κω ήταν το Κτηματολόγιο, τα διατάγματα περί «Απαλλοτριώσεων για Δημόσια Ωφέλεια» και τα Ρυθμιστικά Σχέδια. Ο πολεοδομικός σχεδιασμός γενικότερα, αποτέλεσε εργαλείο διαχείρισης του χώρου και μέσο υλοποίησης συγκεκριμένων πολιτικών επιλογών.

Σχετικά με το ερευνητικό ερώτημα που αφορά στην αναζήτηση χαρακτηριστικών «φασιστικής» πολεοδομικής οργάνωσης στη μετασεισμική πόλη της Κω, συμπεραίνεται ότι στο διάστημα 1933-1937 η πόλη μεταμορφώθηκε ριζικά - οργανωτικά, λειτουργικά και αισθητικά - και διαθέτει όλα τα χαρακτηριστικά της φασιστικής σφραγίδας στη δομή της. Γενικότερα, στον αστικό ιστό και στην ύπαιθρο της Κω διακρίνονται στοιχεία χαρακτηριστικά της πολεοδομικής πρακτικής της φασιστικής περιόδου, δηλαδή: καθολική παρέμβαση στο χώρο μέσω του σχεδιασμού με το Ρυθμιστικό Σχέδιο του '34, ζωνοποίηση του αστικού ιστού ως προς τις χρήσεις και την εγκατάσταση των κοινωνικών τάξεων, επεμβάσεις «εξυγίανσης /αραίωσης» στο παλαιό τμήμα της, «χρήση και προβολή ρωμαϊκών αρχαιοτήτων» με επιπτώσεις στο χώρο, σκηνογραφικό /μνημειακό σχεδιασμό και τέλος, οργάνωση κρατικών - απόλυτα ελεγχόμενων - αγροτικών οικισμών συνεταιριστικού χαρακτήρα.

Η αγροτική οικονομία αποτέλεσε ένα τομέα συμπληρωματικό της πολιτικής γης και παράλληλα, το πεδίο εφαρμογής ιδεολογημάτων, αλλά απέτυχε. Στο ίδιο πλαίσιο, η πολιτική της «αγροτοποίησης» υπήρξε η κύρια

έκφραση της **εποικιστικής πολιτικής** του καθεστώτος, η οποία ταυτόχρονα, χρησιμοποιήθηκε ως διέξοδος απασχόλησης ανέργων από τη μητρόπολη Ιταλία, αλλά και ως προβολή και προπαγάνδη ενός νέου μοντέλου παραγωγής και κοινωνικής οργάνωσης, στοχεύοντας ταυτόχρονα και στον εξιταλισμό των περιοχών.

Με μεθοδικότητα σχεδιάστηκε η **τουριστική πολιτική** για τα νησιά της «Κτήσης», με την υποστήριξη επενδυτικών κύκλων και μετοχικού κεφαλαίου της μητρόπολης, για την προώθηση της οποίας συγκροτήθηκε, από τις αρχές του 1925, ένα ολοκληρωμένο πρόγραμμα τουριστικής ανάπτυξης της Ρόδου και Λίνδου κυρίως και δευτερευόντως της Κω, με προσδοκίες παροχής τουριστικών υπηρεσιών υψηλού επιπέδου.

Ερευνώντας για την ύπαρξη **συνολικού και ενιαίου πολιτικού σχεδιασμού για τη Μεσόγειο – Ανατολή**, διαπιστώθηκαν τα παρακάτω: το εύρος και η μεθοδολογία των παρεμβάσεων του καθεστώτος στη Δωδεκάνησο και στις αποικίες της Βόρειας Αφρικής, το νομοθετικό πλαίσιο της ίδιας περιόδου και η σχέση αυτών με τη μητρόπολη Ιταλία, δημιουργούν την εντύπωση μιας προσπάθειας συγκρότησης ολοκληρωμένης χωροταξικής διαχείρισης της Ιταλικής επικράτειας εκείνης της περιόδου. Η διαχείριση του αστικού χώρου – πλειάδας πόλεων στη μητρόπολη, τις αποικίες και τις κτήσεις - μέσω των ρυθμιστικών σχεδίων, το είδος και ύφος των κατασκευών των δημοσίων κτιρίων, η ιεράρχηση των παρεμβάσεων και η χρονική ταύτιση ή αλληλουχία αυτών, καθώς και η προσπάθεια της μεταξύ τους διασύνδεσης μέσω της νομοθεσίας, της οικονομικής συνεργασίας, ή άλλων πολιτικών όπως ο τουρισμός ή η άμυνα, αποτελούν ζητήματα περεταίρω έρευνας, προκειμένου να απαντηθεί το ερώτημα που τέθηκε πιο πάνω, αν δηλαδή η *φασιστική Ιταλία, κατά την περίοδο 1922 – 1942, λειτούργησε ενσυνείδητα και σε ποιο βαθμό, εφαρμόζοντας συγκεκριμένο χωροταξικό σχέδιο για την επικράτειά της στην περιοχή της Μεσογείου.*

Η οργάνωση και υλοποίηση της εκτεταμένης αυτής επιχείρησης αναδόμησης της πόλης της Κω (1934-1937) υπήρξε αρτιότατη. Διακρίθηκε από μεθοδικότητα, πληρότητα, οργανωτική αποτελεσματικότητα, ταχύτητα και φυσικά στην πορεία του χρόνου, δίκαιωσε τις προβλέψεις των «οραματιστών» της, αφού το εγχείρημα ως πολιτικό εργαλείο (*πολιτική του λίθου ή πολιτική της αρχαιολογικής σκαπάνης*) άφησε έντονα ίχνη στο χώρο.

Τα ίχνη αυτά, ζωντανά ως σήμερα, αδιάψευστοι μάρτυρες της επώδυνης ιστορικής συγκυρίας του παρελθόντος, αποτέλεσαν σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης του τουριστικού τομέα, όχι μόνο της πόλης, αλλά και ολόκληρου του νησιού.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αναγνωστίδου Ε.**, (2005). Η γνώση του παρελθόντος προσφορά στις ανάγκες του παρόντος, για ένα ασφαλές διαπολιτισμικό μέλλον. Στα Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς συνεδρίου «*Τρωτότητα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς του 20^{ου} αιώνα. Προστασία και Μέτρα Πρόληψης*». Κως 3-5/10 (εκδ. Α. Αναγνώστου), σσ 369-380.
- Ciacci L.**, (1991) *Rodi Italiana 1912-1923. Come si inventa una citta*. Venezia: Marsilio Editori
- Διβάνη Α.- Κωνσταντοπούλου Φ.**, (1997) *Δωδεκάνησος - Η μακρά περίοδος προς την ενσωμάτωση. Διπλωματικά έγγραφα από το Ιστορικό Αρχείο του υπουργείου Εξωτερικών* (έρευνα & επιστημονική επιμέλεια Υπουργείο Εξωτερικών, Πανεπιστήμιο Αθηνών). Αθήνα, Καστανιώτης
- Egidi P.**(1927) Coo. Στο *Le vie d' Italia. fasc. Gennaio*. Touring Club Italiano
- Godoli, E.** (2005^α). Bernabiti Armando, Buscaglione Carlo, Lombardi Pietro, Miari Giuseppe, Paolini Mario, Pellegrini Giovanni, Petracco Rodolfo Στο Godoli E. (επιμ.) *Architetti e Ingegneri Italiani dal Levante al Magreb 1848-1945*, Φλωρεντία: Maschetto, σσ 76-82, 97-99, 217-225, 241-242, 258-266, 269-273, 274-280,
- Godoli, E.** (2005^β). Η δράση και η προέλευση των Ιταλών αρχιτεκτόνων στα Δωδεκάνησα. Στα Πρακτικά του 2^{ου} Διεθνούς συνεδρίου «*Τρωτότητα της Πολιτιστικής Κληρονομιάς του 20^{ου} αιώνα. Προστασία και Μέτρα Πρόληψης*». Κως 3-5/10 (εκδ. Α. Αναγνώστου), σσ 381-389
- Κολιόπουλος Γ.**, (1982) Η περίοδος 1909 – 1941. Στο *Ελλάδα Ιστορία και Πολιτισμός τομ. 6^{ος}*, Αθήνα: Μαλλιάρης-Παιδεία, σσ106-209
- Livadiotti M.**,(1996^α).Il Piano Regolatore di Coo:un progetto di citta archeologica. Στο Livadiotti M.-Rocco G. (επιμ.) *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Catania: Edizioni del Prisma, σσ 86-91
- Μαρκόγλου Α.** (2008) Η ζωή και το έργο του Ιάκωβου Ζαρράφτη μέσα από 36 ανέκδοτες επιστολές του. Στα *Κωακά τομ.Ι΄*,Κως, σσ. 165-266
- Mioni A.**, (1986) *Urbanistica fascista*. Milano : Franco Angeli Libri
- Micara L.**, (2002). Citta storica e architettura moderna in Libia. Il caso di Tripoli. Στο Strappa G., Menghini A.B. (επιμ.) *Quaderni ICAR/4 Architettura moderna mediterranea* , Bari: Mario Adda Editore, σσ 81-96

- Μοσχονάς Ε.**, (1931). *Ποία η Πραγματική Κατάσταση εν Δωδεκανήσω;*
Ανάτυπο εφημερίδας «Καθημερινή» 6-9/12/
- Πιτσινός Ν.**,(1996).Architettura e urbanistica nel Dodecaneso italiano -
Coo. Στο Livadiotti M.-Rocco G. (επιμ.) *La Presenza Italiana nel Dodecaneso tra il 1912 e il 1948. La ricerca archeologica. La conservazione. Le scelte progettuali*, Catania: Edizioni del Prisma, σσ 338-350
- Piccioli A** (1933) *La nuova Italia d' oltremare vol I,II*. Verona: Mondatori
- Talamona M.**,(1992) *La Libia: un laboratorio di architettura. Architettura nelle colonie italiane in Africa*_ Rassegna no 51/3, σσ 62-79
- Τσαλαχούρης Κ.**, (2000). *Η Οικονομική Πολιτική της Ιταλίας στα Δωδεκάνησα*. Ρόδος: Τροχαλία
- Τσιρπανλής Ζ.**, (1998) *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα, 1912-1943*. Ρόδος: Τ.Α.Π
- Φραγκόπουλος Ι.** (1958). *Η Δωδεκάνησος υπό Ιταλοκρατίαν*. Αθήνα
- Χατζηβασιλείου Β.** (1990) *Ιστορία της Νήσου Κω, Αρχαία – Μεσαιωνική – Νεώτερη*. Αθήνα: Δήμος Κω.

ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΓΙΟΠΟΥΛΟΣ

ψυχίατρος – συγγραφέας

**Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΑΝΩΛΗ ΚΑΖΩΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ
ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΠΟΛΕΜΟΥ, ΟΠΩΣ ΤΑ ΕΙΔΑΝ ΟΙ ΙΤΑΛΟΙ**

Ο Πετροπόλεμος υπήρξε από τα κορυφαία γεγονότα εθνοθηρσκευτικής αντίστασης κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Η εξέγερση του Καλυμνιακού λαού ενάντια στα σχέδια του Αυτοκέφαλου οδήγησε σε βία και στο τραγικό γεγονός της δολοφονίας του Μ. Καζώνη. Οι διώξεις και οι βασανισμοί των πολιτών αποκάλυψαν το πραγματικό πρόσωπο του Φασισμού στα Δωδεκάνησα. Η έρευνα στηρίχθηκε στα ιταλικά ντοκουμέντα.

Οι Ιταλοί, όπως και οι Νεότουρκοι, θέλησαν να καταργήσουν το προνομιακό καθεστώς των νησιών που ίσχυε επί Οθωμανοκρατίας. Η Ορθόδοξη Εκκλησία αποτελούσε την πνευματική Αρχή των νησιωτών. Η δημιουργία Αυτοκέφαλης Εκκλησίας Δωδεκανήσου ήταν ο πρώτος στόχος της Ιταλικής Διοίκησης.

Από την περίοδο του πρώτου στρατιωτικού Διοικητή Ameglio το 1912 μέχρι και τον Mario Lago, κύριο υπεύθυνο της προσπάθειας για το Αυτοκέφαλο, συνέβησαν γεγονότα που ενέπλεξαν τους Μητροπολίτες Δωδεκανήσου, το Πατριαρχείο, την Ελλάδα και την Ιταλία και έλαβαν διεθνή έκταση.

ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ. ΟΚΤΩΒΡΙΟΣ 1934-ΜΑΪΟΣ 1937

Όλες αυτές οι κινήσεις για το Αυτοκέφαλο, κρυφές και φανερές, που γίνονταν όλο αυτό το διάστημα κούρασαν το ποίμνιο. Στην Κάλυμνο ο κλήρος και ο λαός με την «Εθνική Ένωση Καλύμνου¹» αντέδρασαν. Η πίστη για δυναμική αντίσταση στην Κάλυμνο έγινε επιτακτική. Στις 19 Οκτωβρίου του 1934 συγκεντρώθηκαν οι ιερείς στο Ναό της Υπαπαντής, έδωσαν όρκο να αγωνιστούν μέχρι τέλους και συνέταξαν έγγραφο με αυστηρούς και δεσμευτικούς όρους.

Αποκήρυξαν τον Μητροπολίτη τους Απόστολο² και υποσχέθηκαν να αγωνιστούν μέχρι θανάτου για τη διαφύλαξη της Ορθοδοξίας. Εκεί αποφα-

¹ Φραγκόπουλος Ι., *Ιστορία της Κάλυμνου*, Αθήνα 1995^β, σσ. 198-199. Η «Εθνική Ένωση Καλύμνου», ήταν μια πατριωτική αντιστασιακή οργάνωση, η οποία κρατούσε τακτική επαφή με την ελληνική Κυβέρνηση και με το Προξενείο της Ρόδου.

² Ο μητροπολίτης Λέρου-Καλύμνου, Απόστολος Καβακόπουλος (1912-1947), ήταν ανενεργός του Οικουμενικού Πατριάρχου Γερμανού του Ε΄ και καταγόταν από τη Χαλκηδόνα. Σπούδασε Θεολογία στη Θεολογική Σχολή της Χάλκης και υπηρέτησε ως Αρχιδιάκονος της Μητροπόλεως Χαλκηδόνας. Στις 14 Μαΐου 1912 χειροτονήθηκε στον Ιερό Ναό Αγίας Τριάδος Χαλκηδόνας τιτουλάριος Επίσκοπος Ο-

σίστηκε να κλείσουν τις εκκλησίες, σε περίπτωση σύλληψης έστω και ενός ιερέα, και να απέχουν από οποιαδήποτε ιεροτελεστία, ενώ ανέλαβαν την ευθύνη της ενημέρωσης και το ξεσήκωμα του ορθόδοξου λαού. Ο ιερός κλήρος ανέλαβε προστάτης στον αγώνα³.

Η αντίδραση του κόσμου υπήρξε άμεση και δυναμική αγνοώντας ακόμα και την επιστολή του Πατριαρχείου, που συνιστούσε ηρεμία και αυτοσυγκράτηση. Στις 17 Ιανουαρίου οι ιερείς δεν αναγνωρίζουν πια τον μητροπολίτη Απόστολο. Ο ίδιος εγκαλεί τους ιερείς, οι οποίοι τον αγνοούν. Τελικά το Νοέμβριο του 1934 αναγκάστηκε να καταφύγει στη Λέρο αφήνοντας πίσω του ως αρχιερατικό επίσκοπο Καλύμνου, τον μοναχό Επιφάνιο Καλογιάννη της μονής του Θεολόγου της Πάτμου. Η δυσφορία του λαού στο πρόσωπό του εκδηλώθηκε παντοiotρόπως. Ακραίο γεγονός ήταν η τοποθέτηση βόμβας κοντά στο σπίτι του. Ακολούθησαν συλλήψεις που δημιούργησαν ακόμα μεγαλύτερη αντίδραση.

Οι Ιταλοί έδειξαν το αυστηρό τους πρόσωπο. Στις 19 Ιανουαρίου 1935 τόλμησαν να συλλάβουν τον Παπά Τσουγκράνη την ώρα που λειτουργούσε. Οι πιστοί όμως κατόρθωσαν να αποσπάσουν τον ιερέα από τα χέρια των караμπινιέρων και τον φυγάδευσαν στην Ελλάδα. Ήταν η σπίθα της εξέγερσης. Την ίδια μέρα η «Εθνική Ένωση Καλύμνου» κατέληξε στην απόφαση οι ιερείς να κλείσουν τις εκκλησίες. Η Εκκλησία κηρύχθηκε σε διαγμό. Οι ιεροτελεστίες θα γίνονταν μόνο σε σπίτια. Επαναλειτούργησαν στις 2 Μαΐου 1937, όταν πλέον αποσπάστηκε η Κάλυμνος από τη δικαιοδοσία του Μητροπολίτη Απόστολου.

λύμπου, βοηθός Επίσκοπος της Μητροπόλεως Χαλκηδόνος. Τη χειροτονία τέλεσε ο Μητροπολίτης Χαλκηδόνος Γερμανός, συμπαραστατούμενος από τους Μητροπολίτες Μυτιλήνης Κύριλλο και Λέρου Γερμανό. Από το 1914 μέχρι το 1918 διετέλεσε Αρχιερατικός Προϊστάμενος της Περιφέρειας Ταταούλων της Αρχιεπισκοπής Κωνσταντινουπόλεως. Στις 6 Σεπτεμβρίου 1918 εξελέγη Μητροπολίτης Λέρου. Στις 4 Ιουνίου 1946 παραιτήθηκε και αποσύρθηκε στην Αθήνα όπου και εκοιμήθη στα μέσα Νοεμβρίου του 1947. Από:

http://users.sch.gr/markmarkou/1931_1959/1947/koim/apostolos_kavakopoulos.htm

³ Το Πατριαρχείο, μόλις πληροφορήθηκε την κατάσταση, έστειλε επιστολή ζητώντας να επικρατήσει γαλήνη και να μη στρέφεται ο λαός εναντίον του Αποστόλου. Η επιστολή αυτή θεωρήθηκε πλαστή και δεν προκάλεσε καμία μεταβολή στη στάση των Καλυμνίων.

Η ΕΞΕΓΕΡΣΗ ΚΑΙ Ο ΠΕΤΡΟΠΟΛΕΜΟΣ. 5-7 ΑΠΡΙΛΙΟΥ 1935.

Οι Ιταλοί φασίστες έθεσαν σε εφαρμογή την προσφιλή τους μέθοδο, της βίας και της τρομοκρατίας. Εκτός ελαχίστων, ο Καλυμνιακός λαός δεν φοβήθηκε και η αντίδραση υπήρξε σθεναρή. Την Παρασκευή των «Χαιρετισμών», στις 5 Απριλίου 1935, όταν οι λίγοι συνεργάτες των Ιταλών και του μητροπολίτη Αποστόλου λειτούργησαν την εκκλησία του Χριστού, οι πιστοί το θεώρησαν ιεροσυλία. Δεν ανέχθηκαν την πράξη αυτή και ξεκίνησαν από όλο το νησί, με τις γυναίκες μπροστά, να φθάσουν στην εκκλησία του Χριστού, κρατώντας ξύλα για να εμποδίσουν όποιον βέβηλο τολμούσε να μπει στην εκκλησία. Εκεί βρέθηκαν μπροστά στους παρατεταγμένους караμπινιέρους, που προστάτευαν όσους πήγαιναν στην εκκλησία. Αυτοί οι ολίγοι κτυπούσαν τις καμπάνες καλώντας τον κόσμο να προσέλθει και ο λαός τούς ονόμασε «καμπανέλους» (ισοδύναμο του προδότη).

Το βράδυ της 5^{ης} Απριλίου η «Εθνική Ένωση Καλύμνου» πρότεινε την αποχή των παιδιών από τα σχολεία.

Την επομένη ημέρα, το Σάββατο 6/4, την ώρα του Εσπερινού ξαναχτυπούν οι καμπάνες της Εκκλησίας του Χριστού και επαναλαμβάνονται τα ίδια γεγονότα με πολύ περισσότερες γυναίκες αυτή τη φορά που είχαν και παιδιά μαζί τους, ενώ η κατάσταση συνεχώς επιδειωνόταν. Κανείς δεν υποχωρούσε και όλα έδειχναν ότι τα πράγματα οδηγούνταν σε βίαια σύγκρουση.

Στις 7 Απριλίου από το πρωί αστυνομικοί με στρατιώτες περιπολούσαν στην Πόθια. Στρατιωτικές δυνάμεις από την Κω έφθασαν για να ενισχύσουν την ήδη υπάρχουσα δύναμη. Μια νέα προσπάθεια των «καμπανέλων» να τελέσουν Λειτουργία έδωσε το έναυσμα για εξέγερση. Οι καλόγριες, με επικεφαλής την ηγουμένη Μαγδαληνή, και άλλες γυναίκες, κακοποιούνται από τους φασίστες. Ο λαός αντιστέκεται, αποσύρεται στο Μαράσι του Αγίου Νικολάου πίσω από την Άσπα και ο πετροπόλεμος συνεχίζεται. Εκεί θα συμβεί η δολοφονία του Μανώλη Καζώνη από ιταλική σφαίρα.

Η Κάλυμνος κηρύσσεται σε κατάσταση «δημοσίου κινδύνου⁴» και τις πρώτες πρωινές ώρες της 8^{ης} Απριλίου 1935 συλλαμβάνεται πλήθος Καλυμνίων, που οδηγούνται κρατούμενοι στην Κω. Εκεί τον Απρίλιο δικάζονται⁵, από 12 Απριλίου έως και τις 4 Ιουνίου 1935 και καταδικάζονται σε διάφορες ποινές.

⁴ Φραγκόπουλος Ι., *Ιστορία της Καλύμνου*, Αθήνα 1995^β, σ. 204.

⁵ Χατζηβασιλείου Β., *Μια ποινική απόφαση εις βάρος δώδεκα, συλληφθέντων από τους Ιταλούς, Καλυμνίων πατριωτών τον Απρίλιο του 1935, Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. Κ', 2014, σσ. 197-239.

Τελικά η ομαλότητα στην Εκκλησία και τους πιστούς ήλθε στις 2 Μαΐου 1937, όταν ο πατριάρχης Βενιαμίν απέσπασε την Κάλυμνο από τη Μητρόπολη Λέρου και την προσάρτησε στη Μητρόπολη Κω. Έτσι ο Απόστολος έπαψε να είναι Μητροπολίτης Καλύμνου.

Η ΔΟΛΟΦΟΝΙΑ ΤΟΥ ΜΑΝΩΛΗ ΚΑΖΩΝΗ ΚΑΙ ΤΑ ΓΕΓΟΝΟΤΑ ΠΟΥ ΑΚΟΛΟΥΘΗΣΑΝ

1) ΟΙ ΙΤΑΛΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Οι μαρτυρίες και τα ντοκουμέντα που ακολουθούν προέρχονται από το Ιταλικό Αρχείο του Πετροπόλεμου⁶. Επέλεξα αυτά που αφορούν τη δολοφονία του Μ. Καζώνη. Για οικονομία χώρου εδώ παρουσιάζω μόνο τις μεταφράσεις των εγγράφων στα ελληνικά.

Το υλικό αποτελείται από τηλεγραφήματα που αντάλλαξαν ο Γενικός Εισαγγελέας Savarese με τον πραιτόρα Intonti, τη νεκροψία και περιγραφή του χώρου των γεγονότων, καταθέσεις των επικεφαλής των Ιταλικών Δυνάμεων Καταστολής και αυτοπτών μαρτύρων.

Το υλικό αυτό είναι το ανακριτικό αποτέλεσμα για τα γεγονότα, όπως τα είδαν οι Ιταλοί. Αποτελεί πρωτογενές αδημοσίευτο υλικό⁷, κυρίως χειρόγραφο. Επέλεξα να παρουσιαστούν με τη σειρά: Α) τα τηλεγραφήματα, Β) η ιατροδικαστική έκθεση του γιατρού Θεοφίλου Κωλέττη και η αυτοψία των χώρων και Γ) οι διάφορες μαρτυρίες.

A. ΤΗΛΕΓΡΑΦΗΜΑΤΑ

A. Υπερεπείγον τηλεγράφημα αποσταλέν από Κάλυμνο στις 7/4/1935 προς τη Βασιλική Εισαγγελία Ρόδου.
Βασιλικό Εισαγγελέα - Ρόδος

⁶ Στις εκδηλώσεις που έγιναν για τα 80 χρόνια από τον Πετροπόλεμο στο Αναγνωστήριο «Αι Μούσαι» (17-19/Απριλίου/2015) παρουσίασα ένα μικρό τμήμα του ιστορικού υλικού που αφορά τα γεγονότα του Πετροπόλεμου, ενώ στις 17/8/2015 το υλικό αυτό το παρέδωσα στο σύνολό του στον Δήμο Καλυμνίων. Το αρχείο έγινε αποδεκτό και κρίθηκε σημαντικής ιστορικής σημασίας για τον τόπο.

⁷ Η φιλόλογος-συγγραφέας Ζαΐρη Μ. στα *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τ. ΚΗ', 2018, σσ. 658-673 δημοσίευσε την εργασία «Νέα στοιχεία από τα γεγονότα του 1935 στην Κάλυμνο. Πετροπόλεμος-θάνατος του Καζώνη», όπου παραθέτει δύο δακτυλογραφημένα έγγραφα στα ελληνικά, σε καθαρεύουσα, επίσημη γλώσσα της εποχής. Αυτά είναι: το τηλεγράφημα (B) του εισαγγελέα Savarese προς τον πραιτόρα Intonti και η νεκροψία που πραγματοποίησε ο γιατρός Θ. Κωλέττης. Η ίδια εργασία υπάρχει και στα *Καλυμνιακά Χρονικά*, τ. ΚΒ', 2019, σσ. 185-202.

Αναγνωρίστηκε ο διαδηλωτής που σκοτώθηκε. Πρόκειται για τον Καζώνη Εμμανουήλ, 24 ετών, από την Κάλυμνο.

Αιτία θανάτου σφαίρα από πυροβόλο όπλο στην αριστερή υποκογχική χώρα, πύλη εξόδου (της σφαίρας) στο ινιακό οστό.

Εξουσιοδότηση για απομάκρυνση και ταφή.

Πραίτορας Intonti

Β. Επείγον τηλεγράφημα που στάλθηκε από Ρόδο στις 7/4/1935 και ώρα 14:40 προς τον Πραίτορα Καλύμνου.

Σε εξουσιοδοτώ να ερευνήσεις και να εντοπίσεις τους υπευθύνους των ταραχών, έχοντας υπόψη ότι δεν μπορείς να ερευνήσεις για ανθρωποκτονία χωρίς την εντολή μου. Στοπ.

Επέβλεψε λοιπόν τις ανακρίσεις για να εντοπισθούν οι υπεύθυνοι των διαδηλώσεων, οι οποίες δημιούργησαν την ανάγκη χρήσης όπλων από τις δυνάμεις τάξης, χωρίς εξαίρεση κανενός ακόμη και ιερέων. Στοπ.

Διατάξατε ταφή πτώματος μετά από συνοπτική ιατρική πραγματογνωμοσύνη, εφόσον είναι δυνατόν.

Εισαγγελέας Savarese

Αποστέλλεται αντίγραφο

Γ. Εντολή ερευνών Κάλυμνος 7 Απριλίου 1935.

Διοίκηση Βασιλικών Καραμπινιέρων Καλύμνου

Μετά από εξουσιοδότηση του αξιότιμου κυρίου Βασιλικού Εισαγγελέα παρακαλώ τη συγκεκριμένη διοίκηση να προχωρήσει κατεπειγόντως (με τη μεγαλύτερη προσοχή και επιμέλεια) στις έρευνες για την ταυτοποίηση των συμμετεχόντων στις διαδηλώσεις, που έλαβαν χώρα το πρωί σήμερα, την Παρασκευή και το Σάββατο.

Οι έρευνες θα πρέπει να γίνουν με ιδιαίτερο σκοπό να αναγνωριστεί η ευθύνη των ηθικών αυτουργών των ταραχών, που κατέστησαν αναγκαία τη χρήση των όπλων από τις Δυνάμεις Ασφαλείας, σε οποιαδήποτε μονάδα κι αν αυτές ανήκουν.

Ευχαριστώ

Ο πραίτορας

Β) ΙΑΤΡΟΔΙΚΑΣΤΙΚΗ ΕΚΘΕΣΗ ΤΟΥ ΙΑΤΡΟΥ ΘΕΟΦΙΛΟΥ ΚΩΛΕΤΤΗ ΣΧΕΤΙΚΑ ΜΕ ΤΟΝ ΘΑΝΑΤΟ ΤΟΥ ΕΜΜΑΝΟΥΗΛ ΚΑΖΩΝΗ

Πρακτικό, περιγραφής, ταυτοποίησης πτώματος και αυτοψία (άρθρα 16, 17, 18) (βάσει του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας της 28^{ης} Μαΐου 1931, αρ. 602) το έτος χίλια εννιακόσια 35 - XIII στις 7 Απριλίου στις 10:45' στην Κάλυμνο, περιοχή Αγίου Νικολάου.

Εμείς, ο Δρ. Gaetano Intonti, Πραίτορας, επικουρούμενος από τον γραμματέα (υπογραφή)

Ενημερωθήκαμε προφορικά από την Αρχή της Δημόσιας Ασφάλειας ότι σε αυτή την περιοχή βρίσκεται πτώμα ατόμου, του οποίου ο θάνατος θεωρείται ότι είναι εγκληματική πράξη. Πήγαμε συνοδεία της Αστυνομίας σε ένα ύψωμα με θέα προς τη θάλασσα και τον κεντρικό δρόμο, που από την πλατεία Χαρολάμπους οδηγεί στη γειτονιά του Αγίου Νικολάου. Εκεί ήταν παρών ο ιατρός Θεόφιλος Κωλέττης του Νεοκλέους, που ορίστηκε εμπειρογνώμονας σύμφωνα με το άρθρο 314 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

Βάσει της προαναφερθείσας νομοθεσίας και σύμφωνα με το άρθρο 142 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας αναγνώσαμε τον ακόλουθο όρκο: «Έχοντας επίγνωση της ευθύνης που παίρνετε με τον όρκο ενώπιον του Θεού και ανθρώπων, ορκίζεστε να κάνετε ορθά και πιστά τη διεξαγωγή της έρευνας που σας έχει ανατεθεί, χωρίς άλλο σκοπό από το να γίνει γνωστή η αλήθεια και να κρατήσετε μυστικό (εχεμύθεια) το σύνολο των ενεργειών που πρέπει να κάνετε, και ό,τι άλλο θα γίνει με την παρουσία σας». Βάσει αυτών παρόντων ημών, όρθιος και ασκεπής ορκίζεται επαναλαμβάνοντας τη λέξη: «Ορκίζομαι».

Ρωτήθηκε για τα προσωπικά του στοιχεία και απάντησε ως εξής:

Είμαι: Ο Κωλέττης Θεόφιλος του Νικολάου, 56 ετών, από Κάλυμνο, κοινοτικός ιατρός.

Κατά πρώτο παρατηρούμε ότι, στις πλευρές του στήθαιου και στο κέντρο αυτών, βρίσκεται ο νεκρός σε ύπτια θέση, με τα πόδια ελαφρώς ανοικτά και στραμμένα στο στήθαιό. Στα δεξιά του ένας σωρός από πέτρες, σε απόσταση χεριού.

Δεύτερον σημειώνουμε ότι ο προαναφερθείς νεκρός φέρει ενδύματα, όπως: σακάκι με μπλε ρίγες, παντελόνι γκρι υφάσματος, μάλλινη μπλε φανέλα, μπότες βοσκού, πουκάμισο με γαλανά τετραγωνίδια και λευκό λινό σάβρακο. Πάνω του βρήκαμε τα ακόλουθα αντικείμενα, δηλαδή: μια ταμπακίερα που περιέχει κομμένο καπνό, ένα κουτί σπύρτα και ένα κουτί με χαρτί για τσιγάρα.

Βάσει αυτών και επιθυμώντας να προχωρήσω στην ταυτοποίηση του πτώματος με τη βοήθεια δύο ατόμων που τον γνώριζαν, όταν ήταν ζωντανός, αφού εμφανίστηκαν μπροστά μας, ορκίστηκαν σύμφωνα με τα άρθρα 313 και 449 του Κώδικα Ποινικής Δικονομίας.

Εμείς, βάσει της προαναφερθείσας νομοθεσίας και σύμφωνα με το άρθρο 142 του Κώδικα, αναγνώσαμε τον ακόλουθο όρκο: «Έχοντας επίγνωση της ευθύνης που παίρνετε με τον όρκο ενώπιον Θεού και ανθρώπων,

ορκίζεστε να πείτε όλη την αλήθεια και μόνο την αλήθεια». Οι ίδιοι, παρόντων ημών, όρθιοι, ασκεπείς, ο ένας μετά τον άλλο είπαν: «Ορκίζομαι».

Στη συνέχεια ρωτήθηκαν για τα προσωπικά τους στοιχεία και απάντησαν:

1. Είμαι ο Σαρούκος Κωνσταντίνος του Σακελλάριου, ηλικίας 51, από την Κάλυμνο, εργάτης (στον τρύγο).
2. Είμαι ο Μάγκος Δημήτριος του Χριστοφόρου, ηλικίας 28, από την Κάλυμνο, υπάλληλος.

Οπότε κλήθηκαν να εξετάσουν προσεκτικά το πτώμα που βρίσκεται εδώ και να δηλώσουν σε ποιόν ανήκει εν ζωή. Ο ένας μετά τον άλλο απάντησαν ως εξής: Το παρόν πτώμα ανήκει στον Καζώνη Εμμανουήλ του Μιχαήλ (Cazoni Emanuele), 24 ετών, από το Χωριό της Καλύμνου. Διέμενε στην Κάλυμνο, στη συνοικία της Καλαμιώτισσας. Δούλευε ως γαλατάς.

Μετά την ανάγνωση και την επιβεβαίωση των καταθέσεών τους, υπέγραψαν.

(υπογραφές)

Κατόπιν έγινε με τη δέουσα προσοχή η αφαίρεση των ρούχων που φορούσε ο νεκρός και διασφαλίστηκε η φύλαξή τους καθώς και των αντικειμένων που βρέθηκαν μαζί, όπως αναφέρονται παραπάνω, αφού τοποθετήθηκαν σε ένα κουτί από -- (κενό) το οποίο πήρε αριθμό -- (κενό), σφραγίστηκε με βουλοκέρι -- (κενό) και έκλεισε με μια εγχάρακτη αυτοκόλλητη χάρτινη ταινία.

Με τη βοήθεια του προαναφερθέντα εμπειρογνώμονα προχωρήσαμε στην εξωτερική εξέταση του πτώματος, σημειώνοντας ότι είναι ένας άνθρωπος που δείχνει περίπου 25 ετών, ύψους περίπου 175 εκατοστών, έχει μάτια καστανά, μακριά καστανά μαλλιά, μαύρα γένια, κοντό μουστάκι - φυσιολογική ανάπτυξη του σκελετού.

Ο νεκρός παρουσιάζει στην αριστερή υποκογχική χώρα, λίγο πάνω από το ζυγωματικό τόξο (δηλαδή πολύ κοντά στο αριστερό μάτι), τραύμα κυκλικού σχήματος με χείλη προς τα έσω διαμέτρου μισού εκατοστού, στο πίσω μέρος του κρανίου, ακριβώς στην κορυφή του ινιακού οστού. Το τραύμα είναι ακανόνιστου σχήματος, με κροσσωτά χείλη, διαστάσεως ενάμιση εκατοστού. Σημειώνουμε, επίσης, κάταγμα αριστερού βρεγματικού οστού.

Κληθείς ο εμπειρογνώμονας να αναφέρει ποια ήταν η αιτία του θανάτου και πριν πόσο χρόνο συνέβη αυτό, δήλωσε ότι η αιτία του θανάτου πρέπει να αναζητηθεί σίγουρα σε διάτρηση του κρανίου από σφαίρα πυροβόλου όπλου που στην πορεία της, από τα κάτω προς τα πάνω, έβλαψε την εγκεφαλική μάζα σε όλο το πάχος της, εγκάρσια. Ο θάνατος υπήρξε άμεσος και επήλθε περίπου πριν μία ώρα. Δεν παρουσιάζει καθόλου νεκρική ακαμψία. Κατόπιν τούτου, εμείς, ο πραιτορας, επιτρέπουμε την απομάκρυνση και ταφή του πτώματος. Το παρόν πρακτικό διαβάστηκε, βεβαιώθηκε και υπογράφηκε.

Υπογραφές:

Ιατρός Θεόφιλος Ν. Κωλέττης, Ο. Anfuso, G. Intonti

ΑΥΤΟΨΙΑ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ

Ο πραίτορας Gaetano Intonti, μαζί με τον γραμματέα του Δικαστηρίου, επισκέφθηκαν το μέρος που σκοτώθηκε ο Μ. Καζώνης και περιγράφουν την περιοχή που βρίσκεται σε έναν υπερυψωμένο δρόμο 30 περίπου μέτρα πάνω από το επίπεδο της Πλατείας Χαραλάμπους. Περιγράφουν πως είδαν το νεκρό. Αναφέρουν ότι ο χώρος ήταν γεμάτος από πέτρες, μερικές στο μέγεθος ανθρώπινου κεφαλιού. Επίσης αισθάνθηκαν τη μυρωδιά μπαρουτιού από την έκρηξη δυναμίτιδας.

Κατάθεση. Περιγραφή της τοποθεσίας
Κάλυμνος 7 Απριλίου 1935 (XIII) (7/4/35)

Εμείς, ο πραίτορας Dott. Gaetano Intonti, επικουρούμενος από τον υπογεγραμμένο γραμματέα:

Καταθέτουμε ότι κατά τη διαδρομή που οδηγεί από την Πλατεία Χαραλάμπους στον τόπο όπου βρέθηκε το πτώμα, δηλαδή στο ύψωμα (Άσπα) που βρίσκεται 30 περίπου μέτρα πάνω από την Πλατεία, διαπιστώσαμε, ακολουθώντας το μονοπάτι, όπως αναφέραμε στην προηγούμενη κατάθεση, τα εξής: Το σημείο στο οποίο βρίσκεται το πτώμα είναι υπερυψωμένο κάθετα 30 περίπου μέτρα. Ο δρόμος που διατρέχει κατά μήκος το λιμάνι, από την πλατεία οδηγεί στο ύψωμα. Μεταξύ του υψώματος και του δρόμου υπάρχει μια σειρά από σπίτια, που διακόπτεται από στενά δρομάκια που συνεχώς γίνονται στενότερα. Στην περιοχή αυτών των σπιτιών βρίσκεται μια μικρή εκκλησία χαμηλού ύψους (Παναγία του Γλυκιού), η οποία δεν προσφέρει καταφύγιο και επιτρέπει την ελεύθερη θέα στον κεντρικό δρόμο από αυτούς που βρίσκονται στο στηθαίο του υψώματος. Το έδαφος, ιδιαίτερα στα σημεία με περισσότερη ελεύθερη θέα, είναι κυριολεκτικά καλυμμένο από πέτρες, πολλές από τις οποίες είναι ικανού μεγέθους και βάρους, όσο ένα ανθρώπινο κεφάλι.

Διασχίζοντας το προαναφερθέν τμήμα της οδού, θα πρέπει να στρίψετε προς τα δεξιά και να ανεβείτε μια σκάλα που χωρίζεται στα δύο. Στα μισά του δρόμου εξακολουθεί να υπάρχει η μυρωδιά των καμένων εκρηκτικών υλών. Όταν φτάσετε στο σημείο, όπου το ύψωμα δεσπόζει πάνω από το δρόμο που είναι κατά μήκος της θάλασσας, μπορείτε να δείτε κάτω από το στηθαίο, που διατρέχει κατά μήκος του δρόμου, σωρούς από πέτρες σε ακανόνιστη απόσταση μεταξύ τους.

Στο κέντρο του στηθαίου, στο σημείο που το διαπερνά μία πέτρινη καμινάδα και ακριβώς στα δεξιά γι' αυτόν που κοιτάζει προς τη μεριά της θάλασσας, βρίσκεται το πτώμα όπως προανέφερα στην κατάθεση. Κάτω

από το στηθαίο υπάρχει ένα μαντήλι εμποτισμένο με αίμα. Στα δεξιά του πτώματος, ένας σωρός από πέτρες. Πίσω του βρίσκεται ένα σπίτι υπό κατασκευή. Τα δωμάτια του σπιτιού είναι μερικώς κλειστά από πέτρες για την κατασκευή υπερυψωμένου τοιχίου. Οι πέτρες των τελευταίων δύο δωματίων είναι εν μέρει διασκορπισμένες στο δρόμο. Από μια πρόχειρη εξέταση, βλέποντας από το επίπεδο του δρόμου δεν παρατηρούνται σημάδια από πέτρες στους τοίχους του υπό κατασκευή σπιτιού.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε
G. Intonti

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ

A) Κατάθεση του Διοικητή Αποσπάσματος που στάλθηκε από την Κω, υπολοχαγού πεζικού, Letizia Tullio του 9^{ου} Συντάγματος Κω

Κατάθεση: Με συνοπτικές οδηγίες.

Κάλυμνος 7 Απριλίου 1935

Παρουσία ημών, δικηγόρου Gaetano Intonti, Πραίτορα, επικουρούμενου από τον υπογεγραμμένο γραμματέα, εμφανίστηκε ο Letizia Tullio, του πάλαι ποτέ Salvatore, ετών 33, καταγόμενος από το San Giuseppe Vesuviano, υπολοχαγός του 9^{ου} Συντάγματος Πεζικού της Κω.

Ερωτηθείς αναφέρει: Επικεφαλής 40 ανδρών σε αστυνομική αποστολή, έφθασα στην Κάλυμνο περίπου στις 8.30 π.μ. Κατά τη διάρκεια της απόβασής μας το πλήθος μάς αποδοκίμαζε με κραυγές και σφυρίγματα. Αμέσως, με 30 άνδρες, ανέλαβα να φέρω εις πέρας τη διαταγή, να απεγκλωβίσω μια περίπολο караμπινιέρων και στρατιωτών που καθηλώθηκαν στο δρόμο πλάι στο λιμάνι, όπου είχαν σταλεί για να προστατεύσουν ένα σπίτι πολιτών που δεχόταν επίθεση από διαδηλωτές, και η οποία δεν μπόρεσε να πετύχει το σκοπό της, διότι σταμάτησε από τον έντονο λιθοβολισμό από μεγάλο αριθμό διαδηλωτών, που ήταν συγκεντρωμένοι σ' ένα ύψωμα που βρίσκεται πάνω από το δρόμο.

Φτάνοντας με τη διμοιρία σε σημείο που δεν είχε ταραχές προερχόμενες από τα κτήρια στα δεξιά, η ρίψη των λίθων έγινε τόσο έντονη ώστε να καταστήσει αδύνατο να προχωρήσουμε περαιτέρω χωρίς να απειληθεί η ζωή μας.

Η περίπολος κινήθηκε ακόμη πιο μπροστά πίσω από ένα κτήριο και αρκετές φορές, συνεχίζοντας το δρόμο προς ένα άλλο ακάλυπτο σημείο, έπεσαν ακόμα πιο πολλές πέτρες σημαντικού μεγέθους και ήταν πέτρες οικοδομής.

Αναγκάστηκα να διατάξω τους άνδρες της διμοιρίας να περάσουν την πρώτη ακάλυπτη ζώνη γρήγορα σε πολύ μικρές ομάδες. Πρώτα πέρασε ο Ενωμοτάρχης των Καραμπινιέρων Remme, με μερικούς στρατιώτες και

μετά εγώ με άλλους στρατιώτες. Συνειδητοποίησα, ωστόσο, ότι ακόμα και σε μικρές ομάδες, λόγω του πυκνού λιθοβολισμού, ο κίνδυνος να τραυματιστούμε ήταν άμεσος και σοβαρός.

Βρέθηκα λοιπόν, με ένα τμήμα της διμοιρίας που μετακινήθηκε προς τα εμπρός, ακριβώς στον τόπο όπου η περίπολος αποκλείστηκε, ενώ το άλλο τμήμα της διμοιρίας είχε ακινητοποιηθεί στην άκρη της πρώτης επικίνδυνης ζώνης. Δεν μπορούσα να προχωρήσω με την ομάδα που προωθήθηκε, χωρίς να εκθέσω τους άντρες μου σε κίνδυνο. Εντωμεταξύ παρατήρησα, μαζί με τον ενωμοτάρχη Remme, ότι μερικοί πολίτες, κρυμμένοι στις δημόσιες τουαλέτες που βρίσκονται στην προβλήτα του λιμανιού, πληροφορούσαν τους διαδηλωτές στο ύψωμα να εντείνουν τον λιθοβολισμό, όταν οι άνδρες προσπαθούσαν να κινηθούν προς τα εμπρός.

Ο ενωμοτάρχης Remme με 4 στρατιώτες πήγε στις τουαλέτες για να τους συλλάβει. Εντωμεταξύ διέταξα τον επιλοχία Marcello να πάει με πέντε στρατιώτες σε μια πλατεία που ήταν εκτός βεληνεκούς ρίψης των λίθων και να ρίξει μερικές βολές στον αέρα για να τρομάξει και να διασπάσει τους διαδηλωτές, ώστε να μπορέσει να περάσει ολόκληρη η διμοιρία. Πραγματοποιήθηκε η πρώτη ομοβροντία χωρίς οι διαδηλωτές να απομακρυνθούν, όταν ένωσα μια ισχυρή έκρηξη που υπέθεσα ότι ήταν βόμβα δυναμίτη.

Έδωσα την εντολή να επαναληφθεί η ομοβροντία στον αέρα. Μ' αυτή τη δεύτερη ομοβροντία, οι διαδηλωτές διασκορπίστηκαν ανεβαίνοντας προς το λόφο.

Με τη διμοιρία κινούμενη προς τα εμπρός, χωρισμένη σε δύο ομάδες, έφτασα στο ύψωμα που ήταν οχυρωμένοι οι διαδηλωτές. Κατά μήκος της πορείας διαπίστωσα, μαζί με τους άλλους στρατιώτες, τη χαρακτηριστική μυρωδιά από την καύση εκρηκτικών.

Στη βάση του τοιχίου που βρίσκεται στο ύψωμα από την πλευρά του γκρεμού, υπήρχαν μικροί σωροί από πέτρες που προφανώς συγκεντρώθηκαν από τους διαδηλωτές για να τις χρησιμοποιήσουν.

Παρατήρησα επίσης την παρουσία κάποιων τενεκέδων βενζίνης γεμάτων με πέτρες, ενώ άλλοι ήταν ακόμα γεμάτοι και άλλοι αναποδογυρισμένοι.

Σχεδόν στο κέντρο του υψώματος, στα αριστερά ενός τσιμεντένιου εν μέρει καπνοδόχου υπήρχε ένας άνδρας με το πρόσωπό του να κοιτάει ψηλά. Είχε μια πληγή κάτω από το αριστερό του μάτι. Αντιλήφθηκα ότι ήταν ήδη νεκρός. Ενημέρωσα τον υπενωμοτάρχη των Καραμπινιέρων Messina για το τι συνέβη και μου επέτρεψε να επιστρέψω, αλλά διέταξε πρώτα την καταγραφή του σημείου του πτώματος.

Ερωτηθείς απάντησε: Οι διαδηλωτές εγκατέλειψαν το σπίτι που είχαν επιτεθεί, σύμφωνα με τα προαναφερθέντα γεγονότα.

Ερωτηθείς απάντησε: Το ύψωμα βρίσκεται πάνω από το λιμάνι με μια διαφορά ύψους περίπου 30 μέτρων.

Ερωτηθείς απάντησε: Δεν παρατήρησα σημάδια της προαναφερθείσας έκρηξης, είτε στο δρόμο είτε σε άλλα μέρη.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε

Υπολοχαγός Tullio Letizia

G. Intonti

Β) Πρακτικό κατάθεσης με ερωτήσεις

Έτος: 8 Απριλίου 1935 στην Κάλυμνο

Παρουσία ημών, του Dr. Gaetano Intonti, Πράιτορα, επικουρούμενου από τον υπογεγραμμένο γραμματέα, εμφανίστηκε ο Pemme Enrico του Domenico, ετών 42, από το Cappelani, Ενωμοτάρχης, διοικητής του αποσπάσματος Καραμπινιέρων Καλύμνου.

Μετά από τη γνωστή υπόθεση του Αυτοκέφαλου της Ορθοδόξου Δωδεκανησιακής Εκκλησίας προέκυψε μια εσωτερική διαμάχη στον Κλήρο της Καλύμνου, η οποία ηρέμησε με την αναχώρηση του Μητροπολίτη Αποστόλου από την Κάλυμνο. Από τότε το ζήτημα ολοένα και γινόταν πιο έντονο από ορισμένους πολιτικάντηδες που μαζί με τους παπάδες που ήταν αντίθετοι (στο Αυτοκέφαλο), ξεκίνησαν μια προπαγανδιστική εκστρατεία μεταξύ του πληθυσμού στον οποίο διέδιδαν ότι σκοπός ήταν ο εκκαθολικισμός.

Οι υποστηρικτές και οι φίλοι του Μητροπολίτη εκλαμβάνονταν ως εχθροί της θρησκείας. Έτσι κατέστη αδύνατο να λειτουργήσει το γραφείο του Ληξιαρχείου που είχε ανατεθεί στη Μητρόπολη, ακόμη και όταν ήρθε στην Κάλυμνο από τη Λέρο ο μοναχός Ε.Κ., που στάλθηκε από τον Μητροπολίτη Απόστολο. Οι εκκλησίες έκλεισαν και δηλώθηκαν σε διωγμό. Τα πρώτα επεισόδια βίας έγιναν εναντίον του προαναφερθέντος μοναχού Κ. και εναντίον του ιερέα Θ.Τ. Αυτά αποτελέσαν αντικείμενο ποινικής διαδικασίας εναντίον του Ζ., του Σ.(?), του Σ.Μ. και άλλων, που βρίσκεται ακόμη σε εξέλιξη ενώπιον της Δικαστικής Αρχής σχετικά με το ρόλο των υποκινητών, των ηγετών και των υποστηρικτών των διαδηλώσεων. Σχετικά με τη σύλληψη αυτών η υπηρεσία επιφυλάσσεται του δικαιώματος να διαβιβάσει σε σύντομο χρονικό διάστημα τις απαραίτητες εκθέσεις που δεν έχουν ακόμη ολοκληρωθεί, επειδή όπως είναι γνωστό εξακολουθούν να βρίσκονται σε εξέλιξη οι έρευνες της υπόθεσης. Αυτές τις τελευταίες ημέρες δηλαδή, ξεκινώντας από την περασμένη Παρασκευή το απόγευμα, ο πληθυσμός ξεσηκώθηκε από τους υποκινητές οι οποίοι κρύβονται πάντα στο σκοτάδι. Βγήκαν στους δρόμους για να εμποδίσουν τις θρησκευτικές λειτουργίες του καθεδρικού ναού, που επανελειτούργησε από τον μοναχό Κ.

Υπήρξαν διάφορες συγκρούσεις με τις Δυνάμεις Τάξης. Τις ημέρες Παρασκευή, Σάββατο και Κυριακή επιτέθηκαν στα σπίτια των Ιταλών υπηκόων, του κυβερνητικού υπαλλήλου Κ., του προσωπικού φίλου του Μητροπολίτη Ζ.Ν., του ορθόδοξου ιερέα Θ.Τ. που υποστήριζε την πλευρά του Μητροπολίτη και του Έλληνα υπηκόου Θ.Τ. που ήταν ενάντια στις διαδηλώσεις και προσήλθε στη λειτουργία που τελούσε ο Κ. Μια ομάδα μητροπολιτικών Ιταλών (έτσι ονομάζονται οι Ιταλοί εξ Ιταλίας) πετροβολήθηκαν, καθώς επέστρεφαν στα σπίτια τους και αυτοί είναι οι Anfuso Onofrio, Annese Alfredo και Valletta.

Χρησιμοποιήθηκαν δυνάμεις Τάξης για να διασκορπίσουν τους αντιφρονούντες, που είτε επιτέθηκαν σε σπίτια είτε προσπάθησαν να εισέλθουν στην Εκκλησία του Χριστού, που λειτουργούσε ο μοναχός Κ. για να προκαλέσουν βία επεισόδια. Είχαν ήδη επιτεθεί με πέτρες αρκετές φορές, εξοργισμένοι.

Εξέθεσα συνοπτικά αυτά τα γεγονότα και θα συντάξω μια λεπτομερή έκθεση για όλα αυτά και για τις πολυάριθμες επιθέσεις που έχουν συμβεί.

Την Κυριακή το πρωί πραγματοποιήθηκε το πιο σοβαρό επεισόδιο. Ο πληθυσμός, περισσότερο από ποτέ, υπό από την καθοδήγηση των υποκινητών, εξεγέρθηκε και συνέβησαν τα ακόλουθα γεγονότα: Οι καμπάνες ορισμένων εκκλησιών, συμπεριλαμβανομένου του Χωριού, άρχισαν να χτυπάνε για να προσέλθουν οι πιστοί. Οι κάτοικοι του Χωριού και της υπαίθρου συνέρρευσαν παντοιοτρόπως προς την πόλη. Από διαφορετικά μέρη έγινε μια προσπάθεια να επιτεθούν στην εκκλησία του Χριστού, όπου λειτουργούσε ο Κ.

Το μεγαλύτερο μέρος των αντιφρονούντων, που ανέρχονταν σε περισσότερα από χίλια άτομα, άνδρες και γυναίκες, περίμεναν την κατάλληλη στιγμή για να βγουν στους δρόμους και να επιτεθούν στην εκκλησία, που βρίσκεται δίπλα στο κτήριο της Διοίκησης, όπου βρίσκεται επίσης το Ταχυδρομείο, η έδρα των Καραμπινιέρων, το γραφείο του Πραιτόρα και η Καθολική Εκκλησία. Σταμάτησαν σε ένα επίμηκες ύψωμα που έχει θέα στην πλατεία και το λιμάνι, φωνάζοντας, κραυγάζοντας και σφυρίζοντας στους ανθρώπους, σπρώχνοντας την περίφραξη της πλατείας.

Ξαφνικά από τα παράθυρα του σπιτιού της οικογένειας Κ. που κοιτάνε την πλατεία και βρισκόταν (το σπίτι) στο ύψωμα, μετέδιδαν μηνύματα για βοήθεια. Συγχρόνως διακρίνονταν αρκετά άτομα που πετούσαν πέτρες στα παράθυρα της προαναφερθείσας οικίας. Παρατήρησα, εκτός της πλατείας Χαραλάμπους, την ίδια στιγμή αρκετοί άνθρωποι με ένα δοκάρι κτυπούσαν ένα παράθυρο.

Στο σημείο αυτό, ο υπολοχαγός Marina, ο οποίος ήταν σε υπηρεσία, διέταξε μια ομάδα караμπινιέρων υπό τις διαταγές του υπενωμοτάρχη Pellegrino να τρέξει για τη διάσωση των αμυνόμενων.

Η εν λόγω ομάδα, όταν έφτασε ακριβώς κάτω από το ύψωμα, το οποίο είναι υπερυψωμένο κάθετα 30 περίπου μέτρα, έγινε δεκτή με μια βροχή από πέτρες που την ακινητοποίησε κοντά σε ένα κτήριο.

Δεν ήταν δυνατόν να πάμε με άλλους στρατιώτες για να τους βοηθήσουμε, γιατί δεν υπήρχαν διαθέσιμες δυνάμεις. Κάθε φορά που η ομάδα προσπαθούσε να προχωρήσει, γινόταν στόχος μιας όλο και πιο έντονης ρίψης λίθων. Εντωμεταξύ έφτασαν οι ενισχύσεις με το μηχανοκίνητο καΐκι Lupa, που έγιναν δεκτές με φωνές και σφυρίγματα. Από τις ενισχύσεις αποσπάστηκε αμέσως μια Διμοιρία Πεζικού υπό τη διοίκηση του υπολοχαγού Letizia Tullio που τους οδήγησα στο λιμάνι για να απεγκλωβίσουμε την ομάδα των Καραμπινιέρων και να βοηθήσουμε την οικογένεια Κ. που συνέχιζε να δέχεται επίθεση και να ζητά βοήθεια.

Όταν και η διμοιρία έφτασε στον ακάλυπτο χώρο, σταμάτησε στην αρχή από την έντονη ρίψη λίθων σημαντικού μεγέθους. Στη συνέχεια οι στρατιώτες βγήκαν από την κάλυψη του σπιτιού και αναγκάστηκαν να προχωρήσουν με διαλείμματα και σε μικρές ομάδες. Έτσι οι πρώτοι έφτασαν εκεί όπου βρισκόταν η ομάδα των Καραμπινιέρων. Μαζί μου ήταν ο υπολοχαγός Letizia.

Ο υπενωμοτάρχης Pellegrino και ένας καραμπινιέρος μού ανέφεραν ότι την ρίψη λίθων από το ύψωμα την κατηύθυνε μια ομάδα ατόμων που ήταν κρυμμένοι στις δημόσιες τουαλέτες στην προβλήτα και μετέδιδαν στους διαδηλωτές κάθε προσπάθεια να προωθηθούν (οι Δυνάμεις Τάξης). Αμέσως, με 3 στρατιώτες, πήγα στην προβλήτα και προχώρησα στη σύλληψη των 5 ατόμων που βρίσκονταν στις δημόσιες τουαλέτες.

Ενώ επέστρεφα στη διμοιρία από το σημείο της προβλήτας που έγιναν οι συλλήψεις (υπάρχει εκεί ένας Αστυνομικός Σταθμός), ένιωσα μια ισχυρή έκρηξη που πίστευα αρχικά ότι προκλήθηκε από την ομοβροντία που διατάχθηκε πριν ολοκληρωθεί η διμοιρία. Έπειτα άκουσα κάποια απομονωμένα πυρά. Παρατήρησα επίσης μία μικρή ομάδα στρατιωτών που είχαν αποσπαστεί από τη διμοιρία στη μικρή πλατεία μπροστά από το παλιό Δημαρχείο. Έτρεξα προς τη διμοιρία και τον υπολοχαγό Letizia, που μου είπε ότι αναγκάστηκε να διατάξει πυροβολισμούς στον αέρα, λόγω της κρίσιμης κατάστασης που βρέθηκε και μου τόνισε ότι οι πυροβολισμοί ήταν πάντα στον αέρα, λόγω της έκρηξης βόμβας που είχε ακούσει σε κοντινή απόσταση. Κατάλαβα λοιπόν ότι η εντύπωση που είχα για την ομοβροντία των στρατιωτών ήταν λανθασμένη και ότι η έκρηξη που άκουσα ήταν αυτή της βόμβας που εξερράγη.

Το πλήθος, ακόμα και μετά τους πυροβολισμούς, δίσταζε να αποσυρθεί και αύξησε τη ρίψη λίθων, πριν υποχωρήσει, όταν αντιλήφθηκε ότι η διμοιρία προήλαυνε. Χωρίς να ανέβω στο ύψωμα γύρισα στον υπενωμο-

τάρχη Messina για να του αναφέρω το περιστατικό. Έμαθα αργότερα ότι ένας διαδηλωτής είχε σκοτωθεί από ένα πυροβολισμό. Μετά από λίγο το πλήθος απομακρύνθηκε από όλους τους δρόμους.

Όταν βρέθηκα μαζί σας (με πραιτόρα Intonti) στο ύψωμα, ένιωσα στον αέρα τη χαρακτηριστική μυρωδιά βόμβας που είχε εκραγεί. Ένιωσα την ίδια μυρωδιά που αντιλήφθηκα, όταν πήγα να εξετάσω την υπόθεση με την έκρηξη της βόμβας, που εξερράγη τον περασμένο Ιανουάριο κάτω από το σπίτι του μοναχού Κ.

Διαβάστηκε, επικυρώθηκε και υπογράφηκε.

(υπογραφές)

Γ) Κατάθεση λοχία Lasagni Mario

Πρακτικό κατάθεσης με ερωτήσεις

Στις 8 Απριλίου του έτους 1935 (ΧΙΠ) στην Κάλυμνο, ενώπιον μας, Δρ. Gaetano Intonti, πραιτόρας, συνεπικουρούμενος του υπογεγραμμένου διερμηνέα, εμφανίστηκε ο Lasagni Mario di Giuseppe, που γεννήθηκε στην Cesena (Forlì), 20 ετών, λοχίας του 9^{ου} Συντάγματος Πεζικού της Κω.

Ερωτηθείς αναφέρει:

Το πρωί της Κυριακής 7 τρέχοντος με μια διμοιρία πεζικού υπό τις διαταγές του υπολοχαγού Letizia, έφτασα από την Κω με το μηχανοκίνητο καΐκι Lura. Μπαίνοντας στο λιμάνι της Καλύμνου, το πλήθος που εισέβαλε στην πλατεία από διάφορους δρόμους κοντά στη θάλασσα, μάς αποδοκίμασε με κραυγές και σφυρίγματα. Μόλις αποβιβάστήκαμε, τεθήκαμε εν μέρει υπό τις διαταγές του υπολοχαγού Letizia. Φθάσαμε σε ένα δρόμο (παραλιακό) που βρισκόταν κάτω από το ύψωμα (Άσπα Αγίου Νικολάου) που έβλεπε προς τον συγκεκριμένο δρόμο γύρω από το μόλο. Μας καθήλωσε ένας έντονος λιθοβολισμός που μας εμπόδιζε να συνεχίσουμε.

Δόθηκε εντολή να προχωρήσουμε τροχάδην σε μικρές ομάδες. Πέρασε, με κάποιους στρατιώτες, ο Ενωμοτάρχης των Καραμπινιέρων, στη συνέχεια ο επιλοχίας Marcello, μετά ο υπολοχαγός και εγώ. Κατά τη διέλευση του ακάλυπτου σημείου χτυπήθηκα από μια πέτρα στον ώμο μου, χωρίς ευτυχώς να δημιουργηθεί τραύμα. Κάποιες πέτρες ήταν τόσο μεγάλες, όσο το κεφάλι ενός ανθρώπου. Φτάσαμε στην περίπολο της Αστυνομίας που είχε προηγουμένως εγκλωβιστεί στο λιμάνι. Ο Ενωμοτάρχης των Καραμπινιέρων με κάποιους αστυνομικούς πήγε να συλλάβει διαδηλωτές, οι οποίοι από τις δημόσιες τουαλέτες της αποβάθρας ειδοποιούσαν (τους πάνω), ώστε να ρίχνουν τις πέτρες καθώς προσπαθούσαμε να περάσουμε.

Επειδή ο λιθοβολισμός δεν σταματούσε, ο υπολοχαγός έδωσε εντολή στον επιλοχία Marcello, που επέστρεψε στην Κω το ίδιο βράδυ της Κυρια-

κής, να πάει με μερικούς στρατιώτες σε μια μικρή πλατεία και να ρίξει κάποιες βολές στον αέρα. Ήμουν και εγώ με τον επιλοχία. Ακολούθησε μια πρώτη ομοβροντία, αλλά οι πέτρες συνέχιζαν να πέφτουν βροχή. Την ίδια στιγμή ένιωσα μια ισχυρή έκρηξη σαν βόμβα. Επαναλήφθηκε η ομοβροντία στον αέρα και οι διαδηλωτές μετά από κάποιο πρώτο δισταγμό, έφυγαν.

Η διμοιρία προχώρησε προς το δρόμο (Άσπα) που τώρα πια είχε εκκαθαριστεί. Αντλήφθηκα μαζί με τους άλλους τη χαρακτηριστική μυρωδιά καύσης εκρηκτικών. Κατά μήκος του προστατευτικού τοιχίου υπήρχαν κατά διαστήματα σωροί από πέτρες. Παρατήρησα επίσης την παρουσία τενεκέδων γεμάτων πέτρες. Πιο μπροστά, στο προστατευτικό τοίχιο, υπήρχε ένας άνδρας κτυπημένος στο κεφάλι. Στο έδαφος από τα δεξιά του υπήρχαν πολλές πέτρες. Πίσω από τον πεσμένο άνθρωπο υπήρχε οικοδομικό υλικό. Φαίνεται ότι αφαιρέθηκε από ένα παρακείμενο, ημιτελές σπίτι που κτιζόταν και απλώθηκε στο οδόστρωμα.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε

Ο λοχίας Lasagni Mario

(υπογραφές)

ΚΑΤΑΘΕΣΕΙΣ ΣΤΡΑΤΙΩΤΩΝ

1) ΕΠΟΜΕΝΟ

Εμφανίστηκε ο Eusanio Antonio του πάλαι ποτέ Eugenio από την Innia (Aux. M), 21 ετών, στρατιώτης του 9^{ου} Συντάγματος Πεζικού στην Κω.

Πρακτικό κατάθεσης με ερωτήσεις.

Έτος χίλια εννιακόσια ... ημέρα - μήνας

Παρουσία ημών, δικηγόρου Gaetano Intonti, πραιτόρα, επικουρούμενου από τον υπογεγραμμένο ____

Ερωτηθείς απάντησε.

Συμφωνεί με την κατάθεση μαρτυρία Losagni, μαρτυρία την οποία άνωγινωσε.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε.

υπογραφή: Στρατιώτης, Antonio Eusanio

2) ΕΠΟΜΕΝΟ

Traverso Francesco του Nicola, ετών 21, από την Barile (Potenza), στρατιώτης του 9^{ου} Συντάγματος στην Κω.

Στην ερώτηση απάντησε:

Επιβεβαιώνει την προηγούμενη μαρτυρία που διαβάστηκε.

Στην ερώτηση απαντά:

Κτυπήθηκα, όταν πέρασα το ακάλυπτο σημείο, από δύο πέτρες. Το ένα (τραύμα) στην περιοχή που, όπως η Ευγένεια σας είδε, εξακολουθεί να φέρει

τα σημάδια και ένα άλλο στη δεξιά πλευρά που από τύχη δεν μου προξένησε ζημιά, διότι προστατεύτηκα από ένα αντικείμενο που είχα στην τσέπη. Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε.

3) ΕΠΟΜΕΝΟ

Maganti Giuseppe του Giovanni, ετών 21, από την Celenza Valfortore (Foggia), στρατιώτης του 9^{ου} Συντάγματος Πεζικού στην Κω.

Στην ερώτηση απάντησε:

Επιβεβαιώνει την προηγούμενη κατάθεση, την οποία διάβασε.

Ευτυχώς δεν χτυπήθηκα από κάποια πέτρα, παρόλο που ο κίνδυνος ήταν πολύ σοβαρός.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε.

Maganti Giuseppe.

Κατάθεση με συνοπτικές οδηγίες.

4) ΕΠΟΜΕΝΟ

Παρουσιάστηκε ο Santucci Michele του Raffaele, ετών 23, από την Foggia, δεκανέας του 9^{ου} Συντάγματος στην Κω.

Στην ερώτηση απάντησε:

Επιβεβαιώνει την προηγούμενη κατάθεση, την οποία διάβασε

Στην ερώτηση απάντησε:

Στην προσπάθεια να διασχίσω ταχύτατα τη ζώνη με το πατημένο χώμα, χτυπήθηκα στο κράνος από μια μεγάλη πέτρα που άφησε ένα πολύ ορατό σημάδι.

Αν είχα πάει μόνο με το καπέλο θα είχα σίγουρα τραυματιστεί σοβαρά.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε.

Κατάθεση με συνοπτικές οδηγίες.

5) ΕΠΟΜΕΝΟ

Παρουσιάστηκε ο Pellegrino Antonio του Carmelo, ετών 32, από την Κατάνια, υπομοίραρχος των Καραμπινιέρων της Κω.

Στην ερώτηση απάντησε:

Το πρωί της περασμένης Κυριακής, όταν οι ταραχές αυξήθηκαν, διατάχθηκα από τον υπολοχαγό Marina με μια περίπολο 5 ανδρών (3 καραμπινιέρους και 2 στρατιώτες) να βοηθήσουμε μία οικογένεια που δεχόταν επίθεση στο σπίτι της. Το σπίτι βρίσκεται κατά μήκος ενός υπερυψωμένου δρόμου με θέα την πλατεία και το δρόμο του λιμανιού, που είναι και ο δρόμος πρόσβασης στον προαναφερθέντα δρόμο.

Έχοντας φθάσει στο σημείο με είδαν και με υποδέχθηκαν με πολύ έντονο λιθοβολισμό, που έπρεπε να τον ξεπεράσω με μεγάλο κίνδυνο. Πιο πέρα υπήρχε ένα άλλο ακάλυπτο σημείο, όπου γινόταν όλο και πιο έντονος ο

λιθοβολισμός, έτσι ώστε, αν προχωρούσα θα εξέθετα τους άντρες μου σε πολύ σοβαρό κίνδυνο.

Για περίπου μία ώρα βρισκόμουν καθηλωμένος επί τόπου, αδυνατώντας να προχωρήσω περαιτέρω. Παρατήρησα, μεταξύ άλλων, ότι ορισμένοι άνδρες που ήταν κρυμμένοι στα δημόσια λουτρά της προβλήτας, ειδοποιούσαν τους διαδηλωτές κάθε φορά που επιχειρούσαμε να προχωρήσουμε ένα βήμα μπροστά. Ακολουθούσε μια πιο πυκνή και έντονη βροχή από πέτρες.

Είδα να έρχεται το μηχανοκίνητο καΐκι Lura με τις ενισχύσεις. Το υποδέχθηκαν με κραυγές και σφυρίγματα. Στη συνέχεια, ήρθε προς εμένα μια Διμοιρία Πεζικού υπό τον υπολοχαγό Letizia.

Από εδώ και στο εξής, συμφωνεί με τις προηγούμενες καταθέσεις.

Στην ερώτηση απάντησε:

Εργάστηκα στη υπηρεσία της Δημόσιας Τάξης την Παρασκευή, το Σάββατο και την Κυριακή, τόσο στην πλατεία όσο και στα περίχωρα.

Έπρεπε να παρέμβω αρκετές φορές για να διαλύσω τους διαδηλωτές. Το Σάββατο στην προκουμιά κοντά στο Δημαρχείο, η περίπολος που διοικούσα δέχτηκε πέτρες από κάποιους νεαρούς. Δεν έχω ασχοληθεί ποτέ ξανά με τη διάσωση σπιτιού που δέχεται επίθεση, πριν από εχθές.

Διαβάστηκε, επιβεβαιώθηκε και υπογράφηκε.

2) ΟΙ ΕΛΛΗΝΙΚΕΣ ΜΑΡΤΥΡΙΕΣ

Μετά την εξέταση του νεκρού από τους Ιταλούς το σώμα παραδόθηκε στους οικείους του. Τα γεγονότα περιγράφει η Θεμελίνα Καπελλά⁸: *Μα ας γυρίσουμε στον πετροπόλεμο. «Εμείς, όπως βλέπεις, καθούμαστε στο Μαράσι τ' ά Νικόλα, δε μετακινηθήκαμε εκείνη τη μέρα, μόνο πως από τη νύχτα κουβαλούσαμε πέτρες.*

Είχαμε γίνει τρεις σειρές. Η πρώτη σειρά ήτο στο βουνό, στη «σαούρα» τ' ά Βασίλη κι ηκατρακυλούσασι τις πέτρες ως τη δεύτερη σειρά. Οι άλλες, είχαν τσουβάλες και τις γεμίζα, και κρατούσα πάνω δύο τρεις, και τις φέρνα ίσαμε τον τοίχο της Άσπας που αρχινά από τον Άγιο Νικόλα κι έρχεται. Άλλες πάλι τις βάζα μέσα στο Καλύμνικο φουστάνι που φορούσαν, που 'ταν φαρδύ-φαρδύ και μακρύ, ή στα μεσοφούστανά τους και τις μεταφέρανε σε μας, που 'μεστε στην πρώτη γραμμή. Οι πιο πολλές χωριανές, γιατί είχαν κατεβεί όλες κάτω από το ξεφέξιμο, ήταν πάνω στο Μαράσι. Είχαν ξεστρα-

⁸ Μαρτυρία Μαρίας Οικονόμου-Πιζάνια στη Θεμελίνα Καπελλά. – Καπελλά Θ., *Ιστορικές Μνήμες Καλύμνου*, Αθήνα 1997, σσ. 56-59.

τίσει από τη γέφυρα, που 'χε στρατιώτες Ιταλούς και τις κάμναν πίσω, πήραν πάνω τα βουνά, πίσω που τη Χρυσοχεριά που τη Χώνη, φέρναν και πέτρες 'πό το δρόμο που 'ρχουντο.

Αρχίσαμε να πετούμε 'πό νωρίς πέτρες στους καραμπινιέρους, που βλέπαμε κάτω στην πλατεία. Μα οι πολλές πέσανε, σαν είδαμε ένα γκαζολίνι ν' αράζει στο τελωνείο φορτωμένο με Ιταλούς στρατιώτες και να προσπαθούν να βγουν έξω. Τότε, μήτε την αναπνοή μας δεν παίρναμε, μόνο δόστου πέτρες, να βγάλουμε τ' άχτι μας, και να τους σπάσουμε τις κεφαλές τους.

Όταν ερχόντουσαν κοντά οι άντρες, να ρίχνουν και κείνοι όλες οι γυναίκες με μια φωνή φωνάζαμε: «πίσω οι άντρες» να μη σας σκοτώσουν, και μπαίναμε 'μεις μπροστά. Από το σικλέτι μας, βγάλαμε τα τσεμπέρια μας, τα δέσαμε στη μέση, για να αισθανόμαστε πιο ελεύθερες.

Καμιά ώρα ήρτε το Καζώνι, ο βοσκός, κι ησταμάτηξε δίπλα μου. Ήβγε στη γύρα, πούλησε το γάλα του, άφησε λίγο πιο 'κει τον αδειανό τενεκέ, κι άρχισε και κείνος, πότε με τα χέρια, πότε με τη σφεντόνα να τους ρίχνει. Πετριά και σημάδι, τους είχε λωλάνει, όπου ήβρισκε, στα πόδια, στο κεφάλι, στο σώμα.

Στο μεταξύ όμως, οι στρατιώτες ήβγαν έξω 'που το γκαζολίνι, κι επειδή το κακό που τους ήβρε ήτο μεγάλο, είδαν κι απόδαν, κι άρχισαν να ρίχνουν καταπάνω με τα τουφέκια, και πιο πολύ κατά τη μεριά του Μανώλη που τον βάλανε στο μάτι. Σφαίρες εκείνοι, πέτρες εμείς οι γυναίκες κι εν τω μεταξύ φωνάζαμε: «Μανώλη πρόσεχε, κρύφτου, εσένα σημαδεύουν». Μα το Καζώνι δεν ήκουε κανενός «ε τους μουζώνεις τους μακαρονάες, στον αέρα ρίχνουσι» και δόστου με τη σφεντόνα να ρίχνει, και πάλι να κρύβεται. Μα ώστε να πά- ρουμε είδηση, σε μια στιγμή που πήγε να σηκωθεί πάνω, για να ρίξει την πέ- τρα, φαίνεται πως τον παραφυλάασι, μια σφαίρα βούηξε, τον ήβρε στο κεφά- λι, κι έπεσε δίπλα μου, σχεδόν στα χέρια μου.

Τότε μόνο φοβηθήκαμε, σαν τον είδαμε ολόκληρο γίγαντα, να πέφτει μέ- σα στα αίματα.

Παράτησαν με μιας όλες οι γυναίκες τις πέτρες, και μαζεύτηκαν (στο γύ- ρο) γύρω από το Καζώνι, που με κανένα τρόπο δε θέλα να πιστέψου, πως είχε ξεψυχήσει ήταν κιόλα πεθαμένος (νεκρός). Από κείνη τη στιγμή άρχισαν να τραβούν τα μαλλιά τους, να δέρνονται και να μοιρολογούν το νεκρό παλ- ληκάρι, ενώ βαρειές κατάρες ακουγόντουσαν για τους Ιταλούς καραμπινιέ- ρους και για όποιον ήταν η αιτία.

Τρέξαν αμέσως και φέραν μια σημαία από την εκκλησία, που 'ταν κοντά, με τον Άγιο Νικόλαο ζωγραφισμένο, τον τύλιζαν μέσα, τον έβαλαν πάνω σε μια σκάλα και τον πήρανε στο σπίτι του, που 'ναι κοντά στην πάνω Αστυνομία. Δί- πλα είχε μια μεγάλη χωράφα. Εκεί τον ζάπλωσαν καταμεσής, και τον κλαίγανε και τον μοιρολογούσαν, ο πατέρας, η μάνα, τ' αδέρφια του κι ο κόσμος όλος,

που πήγε κι ήρθε. Και μεις πήγαμε λίγο στο σπίτι να πλυθούμε, που 'μεστε μες στα χώματα, κι ύστερα περάσαμε 'που το περβόλι κι ηκόψαμε ανθούς κ' ητραβήξαμε για το νεκρό και κάτσαμε ώσπου μας ηδιώξασι μαζεμένους οι Ιταλοί.

Κανένας δεν έμεινε, να μη πάει να ασπαστεί και να συντροφέψει τ' αδικοσκοτωμένο παλληκάρι, κι ας ήταν απέναντι από την Αστυνομία το σπίτι του, όπου όλοι κει μέσα άφριζαν απ' το κακό τους, και συνωμοτούσαν για τα μέτρα που θα λάβαιναν και μάζευαν τα ονόματα αυτών που έπρεπε να συλληφθούν το ίδιο βράδυ.

Όλοι ερχόντουσαν με λουλούδια στο χέρι, προπάντων οι γυναίκες, που 'χανε παραβγεί μαζί του στο πετροβόλημα, τώρα απόθεταν στ' ασάλευτο κορμί, άλλες τριαντάφυλλα, άλλες βιολέττες, μωσκοκαρφίες και δυόσμους. Σε λίγο απ' το νεκρό μονάχα το πρόσωπο ξεχώριζε μέσα από τον λουλουδένιο σωρό. Αμέτρητα ήταν και τα στεφάνια που πλέζανε οι νέοι και τα βγάγια που κόψανε, για να τον ακολουθήσουν ίσαμε τον τάφο.

Ήτανε για όλους ο πρωτομάρτυρας, που πότισε με τ' άλικο του αίμα τη γη της πατρίδας, στ' απριλιάτικο κείνο πρωινό. Γιατί σε τούτη την περίσταση, ο θάνατος ήταν που 'στησε χορό, με τον ζανθόν Απρίλη. Κι ενώ τριγύρω μωσκοβολούσε η άνοιξη, κι οι πέτρες είχαν ανθίσει, ο θάνατος, στον αντίποδα της ζωής, σκόρπιζε την παγωμένη ανατριχίλα του μέσα απ' τα μακρόσυρτα μοιρολόγια, που με ξέπλεκα μαλλιά λέγαν οι μοιρολογίστρες, και ραγίζαν τις καρδιές, και τρέχανε δάκρυα πικρά για κείνον, που ο καθένας τον ένοιωθε ολότελα δικό του: φίλο, αδερφό, σπλάχνο του. Ήτανε πολλά τα μοιρολόγια που του 'πανε...

Τα μοιρολόγια του Χριστού φέτος δε θα τα πούμε
και συ να πάεις μάρτυρας τώρα σε 'ποκινούμε.

Σαν με το μάρτυ Στέφανο χάθης για τη θρησκεία,
που να τον κρίνει ο θεός οπούταν η αιτία.

Σαν ήρωας με λάβαρο στέκεσαι ζαπλωμένος
και με της Νίκης στέφανο είσαι στεφανωμένος.

Τι θλιβερά που λάλησε σήμερα τ' αηδόνι
και για τη πίστη τη γλυκειά σκοτώθη το Καζώνι.

Ίσαμε τ' απόγεμα κράτησε το πήγαινε έλα του κόσμου: Όμως σαν ετοιμάστηκαν να τον σηκώσουν, για να τον πάνε στην εκκλησία να τον ξοδιάσουν, εμπόδισαν οι Ιταλοί, άρχισαν να διώχνουν τον κόσμο από τον νεκρό, κι ακούστηκε η είδηση π' ανατάραξε όλους: κηρύχτηκε στρατιωτικός νόμος, όλοι έπρεπε να πάνε να κλειστούν στα σπίτια τους, γιατί θα τουφέκιζαν επί τόπου όποιον έβρισκαν να κυκλοφορεί στο δρόμο.

Δε χωρούσε πια τίποτε άλλο να γίνει. Μαζεύτηκαν όλοι στα σπίτια τους, ρημώσανε οι δρόμοι. Κι όταν πια προχώρησε η νύχτα και κόντευαν μεσάνυχτα, οι Ιταλοί στρατιώτες πήραν τον νεκρό αζόδιαστο και τον θάψανε κρυφά

σαν κατάδικο στο κοιμητήρι τ' άι Μάμμα. Μέρες και νύχτες έπειτα τον φυλάγανε από φόβο μη τον ξεθάψουν και τον πάρουν».

«Μεσονύχτι τον θάψανε δίχως τη φαμελιά του οι Καραμπινιέροι. Πού τα στέφανα, όσα του πλέζανε και τον βαριοστόλισαν με λούλουδα τ' Απρίλη; Πού τα βάγια στην ώρα ετοιμασμένα, οπού το ζόδι του μάζωξε σμάρια σμάρια όλο το λαό, γυναίκες, άντρες; Πού τα μοιρολόγια ο θρήνος για τον ήρωα και μάρτυρα; «Κήρυξη Νόμου». Τα σκόρπισε τα πλήθη προς το βράδυ...».

Ο Νικολής Γ. Σβύνος αναφέρει⁹: Με τα πυρά των πεζοναυτών σκοτώθηκε ένα βοσκαρούι ο Μανώλης Καζώνης. Το ανδρωμένο παληκάρι που όρμησεν για να υπερασπίση τις γυναίκες και τα παιδιά έπεσεν. Και μετά τον σκοτωμόν του Καζώνη, ο λαός δεν έχασε το θάρρος του, παρά εξακολουθούσε τον πετροπόλεμον, μέχρι που οι καραμπινιέρηδες και η διμοιρία των πεζοναυτών κατώρθωσαν να πάρουν τα υψώματα, οπότε ο κόσμος που είχε συγκεντρωθή κατέφυγεν στα γύρω σπίτια.

Το πτώμα του νεκρού μετεφέρθη εις την οικίαν του. Θρήνος και οδυρμός μεγάλος γίνεται στο σπίτι του νεκρού, αλλά και εκεί ακόμα οι καραμπινιέρηδες κυπούν γυναίκες και παιδιά για να φύγουν από το σπίτι του νεκρού που βρίσκονται σχεδόν ολόκληρος ο πληθυσμός της Καλύμνου. Όσα λουλούδια υπήρχον στα σπίτια της Καλύμνου, όλα εσυνάχθησαν από νέους και νέας και τα έφεραν διά να σκεπάσουν το σώμα του αθάνατου και ηρωϊκού παληκαριού Καζώνη.

Η εθνική μας ομάδα δεν ετρόμαξεν ούτε καν έλαβεν υπόψιν της τας τρομοκρατικές μεθόδους τας τεθείσας εις εφαρμογήν προς εξόντωση του ηθικού του πληθυσμού της Καλύμνου. Η Εθνική μας ομάδα ανέλαβε να καλέση όλους τους ιερείς της Καλύμνου ένα προς ένα να παραβρεθούν στην κηδεία του φονευθέντος «Καζώνη» από τα ιταλικά πυρά, φέροντας και τας επισήμους στολάς των, προειδοποιώντας τους μάλιστα να μη λείψη κανείς· αυτό εγένετο κατ' εντολή του Μιχαήλ Σβύνου Γεωπόνου.

Όλως παραδόξως όμως και ενώ τα πάντα ήσαν έτοιμα διά την κηδεία. Η κηδεία απηγορεύθη από την ιταλικήν διοίκησιν και όχι μόνο απηγορεύθη, η κηδεία, αλλά έδιωξαν τους πάντας από το σπίτι του νεκρού αφήνοντας μόνο την οικογένειαν του εις το σπίτι, λέγοντας εις πάντα πως η κηδεία θα γίνη την επομένην και συγχρόνως εκηρύχθη και στρατιωτικός Νόμος.

Μετά την κήρυξιν του στρατιωτικού Νόμου, κανείς μας δεν μπόρεσεν πλέον να κινηθή μετά την καθορισμένην ώραν και ακόμα απαγορευότανε οι

⁹ Σβύνος Γ. Ν., *Η δίκη των οκτώ και η ζωή μου στις φυλακάς της Ιταλίας από 6/7/1937 έως 27/7/1947*, δακτυλογραφημένη έκδοση 2005, σσ. 6-8.

συγκεντρώσεις και όχι μόνο αυτό αλλά ούτε μπορούσαν να περπατούν μαζί τρία άτομα. Η Ιταλική διοίκηση είχε δώσει εντολή εις τους πεζοναύτας και τους καραμπινιέρηδες που περιπολούσαν την πόλιν να πυροβολούν αδιακρίτως όσους έβλεπαν ότι παρανομούσαν.

Την επομένην το πρωί 8^{ην} Απριλίου 1935 σύσσωμος ο λαός της Καλύμνου ήταν έτοιμος να πάη στο σπίτι του ηρωϊκού νεκρού και να παρακολουθήση την κηδεία και να δώσει και τον τελευταίο ασπασμό στο ηρωϊκό βοσκαρούι, που έπεσαν για την ανεξαρτησία της εκκλησίας να μη αποσπασθή από το Πατριαρχείο και να υποταγή στην εκκλησία της Ρώμης με αρχηγόν τον Πάπα.

Μεγάλη όμως έκπληξη περίμεναν όλους όσοι δεν εγνώριζαν τα διατρέξαντα την νύκτα της 7^{ης} προς 8^{ην} Απριλίου 1935.

Ο λαός πρώτον πληροφορήθηκε ότι οι Ιταλοί στρατιώτες πήραν την νύκτα διά της βίας τον νεκρόν από το σπίτι του και τον μετέφεραν στο νεκροταφείον, άγιος Μάμμα, και τον έθαψαν δίχως καν να παραβρεθή ιερέας ούτε και αυτοί ακόμα της οικογενείας του.

Έθαψαν λοιπόν το ηρωϊκό παληκάρι δίχως να ψαλή νεκρόσιμος ακολουθία.

Μετά την ταφήν του αστυνομικοί εφύλαττον τον τάφον του φονευθέντος Καζώνη από τα Ιταλικά πυρά νυχθημερόν, από φόβο μήπως την νύκτα, ο νεκρός εκταφή και μεταφερθή εις Αθήνας. Ακριβώς όπως εφύλατταν και τον τάφον του Χριστού οι στρατιώτες του Ηρώδου, για την εκκλησία είχαν σταυρωθή ο Χριστός, για την εκκλησία είχαν σκοτωθή και ο Καζώνης.

Ο λαός της Καλύμνου, δεν είχε πληροφορηθή μόνο την ταφή του Καζώνη, αλλά συγχρόνως ότι την νύκτα 7^{ην} προς 8^{ην} Απριλίου του 1935 την σύλληψιν σχεδόν ολοκλήρου του ιερού κλήρου, Καθηγητών, Δικηγόρων και πολλών άλλων εμπόρων και λοιπών περίπου τους 70 - τους οποίους μετέφεραν εις φυλακάς της Ρόδου και Κω και οι οποίοι δικάσθησαν σε πολυετή φυλάκισιν με την κατηγορίαν της στάσεως εναντίον των Αρχών, ο λαός όμως και έπειτα από όλα αυτά δεν διστάζει και δεν χάνη το θάρρος του και το ηθικό του.

Στις 11 Απριλίου 1935 κρεμά μπροστά στις πόρτας των εκκλησιών μαύρα υφάσματα εις ένδειξιν πένθους για τον σκοτωμένο Καζώνη και τας συλλήψεις που έγιναν ιερέων και λοιπών και αποφασίζη σύσσωμος ο λαός να παραμείνουν κλειστές όλες οι εκκλησίες.

Καθ' όλο δε το διάστημα που οι εκκλησίες της Καλύμνου παρέμειναν κλειστά δεν εγένοντο ούτε γάμοι ούτε βαπτίσια και ακόμα και οι νεκροί εθάπτοντο κρυφίως την νύκτα από τους δικούς των, αφού κρυφά εψάλετο και η νεκρόσιμος ακολουθία από τους παραμείναντας ιερείς οι γεροντώτεροι.

Η νεκρόσιμος ακολουθία εψάλετο στο σπίτι του νεκρού την νύκτα κρυφίως με παρισταμένους μόνο τους δικούς του οικογενειακούς συγγενείς.

Μετά από έρευνα στο νεκροταφείο του Αγίου Μάμμα διαπίστωσα πως η ταφή έγινε σε μοναχικό τάφο, στο άκρο του νεκροταφείου και αργότερα τα οστά του νεκρού μεταφέρθηκαν στον οικογενειακό του τάφο. Το κρανίο σήμερα φυλάσσεται σε ειδική θήκη στην εκκλησία του Μοναστηριού της Αγίας Αικατερίνης στην Κάλυμνο, όπου ο Μανώλης Καζώνης τιμάται ως μάρτυρας της πίστης και της πατρίδας.

ΣΥΜΠΕΡΑΣΜΑΤΑ-ΕΚΤΙΜΗΣΕΙΣ

Τα τηλεγραφήματα, η νεκροψία και οι καταθέσεις αποτελούν τμήμα του ανακριτικού υλικού (στην παρούσα εργασία επέλεξα τα ονόματα να καταγραφούν μόνο με τα αρχικά) και δείχνουν τα εξής:

Α) Πως κινήθηκαν οι Ιταλοί μετά τη δολοφονία Καζώνη. Τουλάχιστον από δικονομικής άποψης λειτούργησαν σύμφωνα με το τυπικό. Η νεκροψία έγινε από Έλληνα γιατρό, αφού στην Κάλυμνο δεν υπήρχε Ιταλός γιατρός. Την αυτοψία-νεκροψία του Θ. Κωλέττη την πρόσθεσαν αυτούσια στο ανακριτικό υλικό, χωρίς καμιά παρέμβαση. Δεν έγινε κάποια άλλη από Ιταλό κρατικό γιατρό. Ίσως η βιασύνη να θαφτεί ο νεκρός και ο φόβος για μεγαλύτερη εξέγερση του κόσμου, δεν τους άφησε να πραγματοποιήσουν άλλες «παρεμβάσεις».

Β) Την παντελή αδιαφορία για τον ένοχο της δολοφονίας. Τι σημαίνει η φράση: «Σε εξουσιοδοτώ να ερευνήσεις και να εντοπίσεις τους υπευθύνους των ταραχών, έχοντας υπόψη ότι δεν μπορείς να ερευνήσεις για ανθρωποκτονία χωρίς την εντολή μου. Στοπ.» στο τηλεγράφημα του Γενικού Εισαγγελέα Savarese προς τον πραιτόρα Intonti;

Πιθανώς ο Εισαγγελέας να δέχθηκε πιέσεις άνωθεν για να γράψει μια τόσο επαίσχυντη εντολή. Είναι πραγματικά εντυπωσιακό ότι δεν έγινε καμιά έρευνα, ούτε αναφέρεται κάποια υπηρεσιακή αναφορά του Στρατού για να διευκρινιστεί το πως συνέβη αυτός ο θάνατος. Από την έκθεση αυτοψίας του Intonti φαίνεται ότι δεν έπεσαν άλλες σφαίρες στην περιοχή· μία σκότωσε τον Καζώνη. Άρα οι Ιταλοί ή δεν έλεγχαν τους στρατιώτες τους όταν πυροβολούσαν και ο διοικητής αδιαφόρησε, ή έγινε σκόπιμη ενέργεια. Όχι μόνο θεωρήθηκε ότι το θύμα είναι παράπλευρη απώλεια μιας τυφλής εξέγερσης, που οφείλεται σε κάποιους «πονηρούς πολιτικάντηδες», αλλά το πρώτο μέλημά τους ήταν να συλλάβουν τους υποκινητές των επεισοδίων. Βεβαίως δεν διενεργήθηκε ποτέ έρευνα, ούτε ασκήθηκε κάποιου είδους δίωξη για τον ηθικό αυτουργό και το δράστη. Τουλάχιστον δεν προκύπτει κάτι τέτοιο από το ανακριτικό υλικό.

Γ) Μέσα από τις μαρτυρίες φαίνεται η σφοδρότητα της μάχης. Οι καταθέσεις Intonti, Letizia και Pemme δείχνουν ότι πραγματικά υπήρξε μεγά-

λος ξεσηκωμός του λαού. Οι ίδιοι όμως το αντιμετώπισαν αλλιώς, θεωρώντας ότι ήταν εσωτερικό πρόβλημα της Εκκλησίας, που κάποιοι εκμεταλλεύτηκαν και εκείνοι απλώς επέβαλαν την τάξη. Όσο για τους απλούς στρατιώτες, δεν τους έγινε καμιά ερώτηση για το ποιος τυχόν πυροβόλησε και σκότωσε τον Καζώνη.

Η ΜΝΗΜΗ ΤΟΥ ΠΕΤΡΟΠΟΛΕΜΟΥ ΚΑΙ ΤΟΥ ΜΑΝΩΛΗ ΚΑΖΩΝΗ ΣΗΜΕΡΑ

Η μνήμη του Μανώλη Καζώνη σήμερα είναι ζωντανή, όχι μόνο στην Κάλυμνο, αλλά και σε όλα τα Δωδεκάνησα. Στην πατρίδα του αποτελεί σύμβολο ενός αγώνα, του οποίου η μοίρα το θέλησε οι Καλύμνιοι να είναι οι πρωταγωνιστές. Στα δόλια σχέδια των κατακτητών περιλαμβάνονταν, όχι μόνο το Αυτοκέφαλο, αλλά μια σειρά μέτρων που σκοπό είχαν τον αφελληνισμό της Δωδεκανήσου. Ο θάνατος του Μ. Καζώνη αποκάλυψε σε όλο τον κόσμο την καταπίεση και την αυθαιρεσία της Ιταλίας στα νησιά, καθώς και την αντίδραση των κατοίκων στα μέτρα που η ιταλική προπαγάνδα απέκρυπτε.

Οι Καλύμνιοι τίμησαν το συμπατριώτη τους: Το όνομα Μ. Καζώνης έφερε ο Αθλητικός Σύλλογος «Καζώνης», σήμερα Α.Σ. «Κάλυμνος-Καζώνης». Ο Καλύμνιος καλλιτέχνης Μ. Κόκκινος φιλοτέχνησε ανάγλυφη ορειχάλκινη πλάκα που αναπαριστά τον Μανώλη Καζώνη σε στάση νέου που πετάει πέτρα. Το έργο βρίσκεται στο Ηρώον στο λιμάνι. Κάθε χρόνο γίνεται εκδήλωση στην Παναγία του Χωριού, την Κεχαριτωμένη, αφιερωμένη στον Πετροπόλεμο.

Τα Δωδεκάνησα λόγω της γεωστρατηγικής τους θέσης γνώρισαν πολλούς κατακτητές και δεν έπαψαν ποτέ να αγωνίζονται να κρατήσουν την ελευθερία και την ελληνικότητά τους. Οι απειλές συνεχίζονται και σήμερα γι' αυτό οι αγώνες των προγόνων μας αποτελούν για μας ιερή παρακαταθήκη και φάρο στη δική μας πορεία για την πρόοδο των νησιών.

ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Ευχαριστώ:

Την Giuseppina Dilillo-Γιαννίκου για τη βοήθεια στη μεταγραφή των κειμένων από τα πρωτότυπα.

Τον Μιχάλη Κυράνη για τη βοήθεια στον εντοπισμό των τοποθεσιών, των γεγονότων και την παραχώρηση στοιχείων από το πλούσιο αρχείο του.

Τη μοναχή Ισιδώρα, Ηγουμένη της Μονής Αγίας Αικατερίνης, για την ευγένειά της να μου επιτρέψει να φωτογραφήσω την ειδική περίτεχνη θήκη που φυλάσσεται το κρανίο του Μ. Καζώνη και να μου δώσει πληροφορίες.

Ευχαριστώ και όλους τους Καλύμνιους φίλους που με στήριξαν σ' αυτή την προσπάθεια.

Η εκκλησία του Χριστού (Ιερός Ναός Θείας Μεταμορφώσεως του Σωτήρος)
χτίστηκε το 1861 στην προκυμαία της Πόθιας

Ο μητροπολίτης Λέρου-Καλύμνου, Απόστολος Καβακόπουλος (1912-1947)
Οι ιερείς της Καλύμνου. Κάτω σειρά στο κέντρο ο αρχιμανδρίτης Ιωάννης
(Ανθιμος) Ζωγράφος. Κάτω δεύτερος από δεξιά ο Άγιος Σάββας.

ΤΑΡΑΧΑΙ ΕΙΣ ΚΑΛΥΜΝΟ

Ὡς εἶναι γνωστὸν εἰς Κάλυμνον ἠγέρθη πρὸς μηνῶν διαφορά μετὰ τὸν Κλήρου καὶ Μητροπόλεως. Ἐπενέβη αὐτὸ τοῦτο τὸ Οἰκουμενικὸν Πατριαρχεῖον διὰ τὰ διαπιστώσῃ, ἐναντίον δυσφημιῶν καὶ ὑποκινητῶν, ὅτι ὁ Μητροπολίτης ὑπῆρξεν πάντοτε εὐλαβῆς πρὸς τοὺς Ἱεροῦς Κανόνας.

Ἡ πείσμων αἰρετικότης μερικῶν ἱερέων ἐφθασε μέχρι τοῦ σημείου νὰ διακηρύξῃ ὡς πλαστά τὰ Πατριαρχικὰ Γράμματα. Πρὸς ἐξέγερσιν τοῦ λαοῦ ἐκλείσθησαν αἱ Ἐκκλησίαι.

Μέχρι τοῦδε ἡ Κυβέρνησις προκειμένου περὶ διαφορᾶς ἐν τῷ κόλπῳ Ἐκκλησίας μὴ αὐτοκεφάλου, περιωρίσθη εἰς τὴν λήψιν μέτρων πρὸς διατήρησιν τῆς δημοσίας τάξεως.

Πλὴν ὅτι κατὰ τὴν 7 Ἀπριλίου ἐξεργάγη αἰφνηδῶς φανατικὸν κίνημα, διότι ὁ Ἀρχιερατικὸς Ἐπίτροπος τοῦ Μητροπολίτου, μεθ' ἐνὸς Ἱερέως ἠνοίξε τὸν Μητροπολιτικὸν Ναὸν καὶ ἐλειτούργησεν διὰ τὸ μὴ ὑστερεῖται ὁ λαὸς τῆς πνευματικῆς ἀντιλήψεως κατὰ τὰς ἐπικειμένους Ἑορτὰς τοῦ Πάσχα.

Πλήθος αἰαιτων ἀπειριόθη νὰ ἐκβιάσῃ τὴν Ἐκκλησίαν ἐξυβρίζον τοὺς Ἱερεῖς.

Κατὰ τοῦ ἀπεύσαντος Στρατοῦ ὅπως προστατεύσῃ τὴν ἐλευθερίαν τῆς λατρείας ἐρρίφθησαν κατ' ἀρχὰς λίθοι καὶ κατόπιν φυσίγγιον δυναμίτιδος. Ὁ Στρατὸς ἐπυροβόλησεν εἰς τὸν ἄερα. Οὐχ' ἦττον θρηνεῖται ἕνα θῆμα μετὰ τῶν διαδηλωτῶν.

Ἐλήφθησαν δραστήρια ἀστυνομικὰ μέτρα: καὶ διότι ἀπεδείχθη ὅτι κικλόβουλοι διέδιδον ὅτι ἡ Κυβέρνησις θέλει νὰ ἐπιβάλλῃ τὴν Καθολικὴν Θρησκείαν.

Ἡ ἐπιβεβαίωσις αὐτῆ ἀποτελεῖ ἐγκλημα, καθόσον ἀποσκοπεῖ νὰ ἐξερεθίσῃ τὸν ἄπλοῦκον πληθυσμὸν μετὰ τὴν βαρυτάτην ὕβριν πρὸς τὸ παρὰ παράδοτον θρησκευτικὸν φρόνημα αὐτοῦ, ἐξοθοῦντες αὐτὸν εἰς ἀσυνέτους καὶ ἀνευθύνους πράξεις.

Αἱ διενεργούμεναι ἤδη δικαστικαὶ ἀνακρίσεις θὰ γύσωσι φῶς ἐπὶ τῆς ἀπεχθοῦς ταύτης προπαγάνδας καὶ θὰ ὑποβάλλουν εἰς τὴν ἀστηρότητα τοῦ Νόμου ἀνθρώπους δολίους πάσης Κοινωνικῆς τάξεως.

Ἄρθρο σχετικὰ μετὰ τὰ γεγονότα ἀπὸ τὴν ἰταλικὴν εφημερίδα Ρόδου "Il Messaggero di Rodi" - «Ὁ Ἀγγελιοφόρος τῆς Ρόδου» τῆς 8^{ης}/4/1935

III 1. 110

Σωματείο μαθητών Μικρορρείου Γυμνασίου.

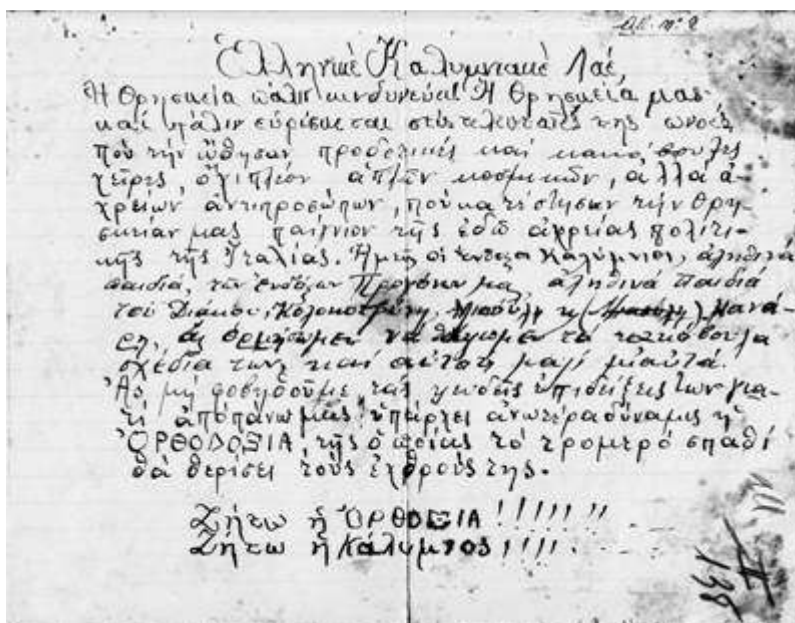
Πάντες οί μαθηταί του Μικρορρείου ήμών Γυμνασίου
 ευχαιθανόμενοι την παραβιασίαν θύμην, είν ήν έπρ-
 ριγεν ήμάς και τον προσεγίη ήρθεδόν ζαόν ή έντα
 θα Κυβερνησις, επίταλλοντα άευστόως την χειραν
 αύτης επί της θρησκευτικής, όπρι, ούδεις γραπτοί ή ά-
 γραφοί νόμοι έπέτρεγε ποτε, συναπερασίσα μεν να μη προ-
 βείθμε ποτε και εν χειρίσω με τα μαθήματά μας, εφ' όσον
 δε ήν εσταμοιούδη ή άριστοένδυτος αύτή καταστασις.
 Ιούλοϊ, ίνα πένθειμεν ούτω την ποδηματομένην παρατινω
 εΠΙΣΤΗΝ ήμών, ήτις έμάστιζε και μαστίζει τον ειρη-
 νικόν ζαόν.

Όσον δύποτε δι' θίαιον μέτρον δε ήν μεταχειρισθί εναντι-
 ον των μαθητών ή συμφοραί και άδιαύριτος Κυβερνησις,
 και μέ' όσον δύποτε άγρίαν μορφήν δε ήν επίφειρι την
 χειραν της ούδέν θα' νατορθίση προς παραδού ήν ήρ-
 μήν των όσων ευνοιστού; οι άπαταιύνες της θρησκευτικής,
 δεδομένου, ότι ήμεθα διατεθειμένοι να ήπιστώμεν τα πάνδεινα
 χάριν αύτας, έχοντες ως ίδανιύσον, να διαλυθώμεν εν
 δόξη, ήν υπό των ένδοξων προγόνων ημεροδοιούσαν εις
 ήμάς θρησκευτικήν.

Έου ζιστόν θέθαιος, ε άγαπυτε και ένδοξη καιν-
 νια και ζαί, ότι εφ' όσον δέν ήπαρχει θρησκευτική δέν θα ήπαρ-
 ζη ούτε Γυμνάσιον. Ας ήπιστώμε τώρα θάσαν πείσεις, και
 άς έυδυνύσον τα παθήματά μας, οι άημδινοί προστάται
 και ύπεραπισται μας!

'Ε/κα/ύ/μ/ν/ζ/ 6/4/1975

Χειρόγραφη προκήρυξη που έγραψε και κυκλοφόρησε ο Γ. Μάγκος. Αντίγραφο από την αυθεντική που αποτέλεσε τεκμήριο του ανακριτικού υλικού.

Χειρόγραφη προκήρυξη που έγραψε και κυκλοφόρησε ο Γ. Μάγκος. Αντίγραφο από την αυθεντική που αποτέλεσε τεκμήριο του ανακριτικού υλικού.

Μαρμάρινη αναμνηστική πλάκα εντοιχισμένη στο σημείο που έπεσε ο Μανώλης Καζώνης

Ο Μανώλης Καζώνης

Η Άσπα, το οχυρό των γυναικών, απ' όπου πετούσαν πέτρες στους Ιταλούς

Ταχυδρομικό δελτάριο της δεκαετίας του '30. Διακρίνεται η Παναγιά του Γλυκιού και το σημείο όπου έπεσε ο Μ. Καζώνης.

Σκίτσο της Αθηνάς Ταρσούλη της περιοχής των γεγονότων (Ταρσούλη Α., Δωδεκάνησα, τομ. 2, σελ. 199).

Η περιοχή των γεγονότων σήμερα. Διακρίνεται η Παναγιά του Γλυκιού και το σημείο όπου έπεσε ο Μ. Καζώνης.

Ταχυδρομικό δελτάριο της δεκαετίας του 1950. Με το βέλος σημειώνεται ο χώρος όπου βρίσκονταν οι δημόσιες τουαλέτες. Από εκεί ειδοποιούσαν οι διαδηλωτές για τις κινήσεις των Ιταλών όσους ήταν πάνω στην Άσπα.

Το σπίτι του Μανώλη Καζώνη

Η μεγάλη «χωράφα» απέναντι από το σπίτι του νεκρού, όπου μεταφέρθηκε για να τον κλάψουν.

Ο πρώτος τάφος στο νεκροταφείο του Αγίου Μάμμα, όπου οι Ιταλοί μετέφεραν κρυφά το νεκρό και τον έθαψαν.

A. 289 I

GOVERNO DELLE ISOLE ITALIANE DELL'EGEO
UFFICIO CIFRA

Urgentissimo

Telegramma spedito da Calino	il 7/4/1935	ore
Giunto a Rodi - via	il "	ore
Consegnato all'Ufficio Cifra	il "	ore
Decifrato	il "	ore

Firma del decifratore *V. Mani*

Alla R. Procura Rodi
 N. -

Identificato dimostrante ucciso in Casone Emanuele di Michele
 anni 24 da Cd tre stop.

Lesione morte colpo fucile regione sottobifida sinistra con
 fuoriuscita vertice osso ~~scapola~~ (...)

Autorizzato rimozione et seppellimento

Prefatore Intorti

3
 13x
 4
 H

Το τηλεγράφημα Α. Υπερεπείγον τηλεγράφημα που εστάλη από Κάλυμνο στις 7/4/1935 προς τη Βασιλική Εισαγγελία Ρόδου.

G. 245

GOVERNO DELLE ISOLE ITALIANE DELL'EGEO
TELEGRAMMA

STAZIONE RADIOTELEGRAFICA		INDICAZIONE D'URGENZA	Spedito il 7 aprile 1935 ore 14.40			
DESTINAZIONE		Urgente	alla Stazione R. T. di			
PROVENIENZA			NUMERO PAROLE	DATA DELLA PRESENTAZIONE		
			Giorno	Mese	Ore	Minuti

In XXXX Pretore
 cifra Calino

Proceda mia delega investigazioni accertamenti responsabilità disordini tenendo presente non potersi però procedere per omicidio dimostrante senza previa autorizzazione stop Diriga quindi istruttoria individuare responsabili dimostrazioni che han reso necessario uso armi da parte forza pubblica, non risparmiando nessuno anche se ecclesiastici stop disponga seppellimento cadavere dopo sommaria perizia medica se possibile

Regio Procuratore
Savarese

= Spedito in cifra =

[Signature]

Visto: IL SEGRETARIO GENERALE

N. 4 0-1-35

Το τηλεγράφημα Β. Επείγον τηλεγράφημα που εστάλη από Ρόδο στις 7/4/1935 και ώρα 14:40 προς τον Πραιτόρα Καλύμνου.

 REGIA PRETURA SEZIONE di CALINO (EGEO)	CALINO (Egeo) addì 7 Aprile 1934 XIII N. <i>117</i> di Prot. di _____ posto <i>12</i> Risposta al foglio N. del _____
OGGETTO	Richiesta indagini
Allegati N. _____ Comando Sezione RR.CC. <p style="text-align: center;"><u>C A L I N O</u></p> <p>Per delega dell'Illmo Sig. Procuratore del Re prego codesto Comando di procedere con la massima urgenza e con la più accorta solerzia alle indagini per la individuazione dei partecipanti alle dimostrazioni svoltesi nella mattinata di oggi e nei giorni di venerdì e sabato. Le indagini dovranno essere rivolte in speciale modo all'accertamento della responsabilità degli istigatori della sommossa che ha reso necessario l'uso delle armi da parte della forza pubblica, a qualunque categoria essi appartengano.</p> <p style="text-align: center;">Ringrazio.</p> <p style="text-align: right;">Il Pretore </p>	

Το τηλεγράφημα Γ. Εντολή ερευνών. Κάλυμος 7 Απριλίου 1935. Από τον πραιτόρα Intonti προς τη Διοίκηση Βασιλικών Καραμπινιέρων Καλύμνου.

continue. Alla riprese prodotta dal osario e
 finalmente nella sommità dell'ovo occipitale
 si nota una fessura e maggiori spaccature
 di forme irregolari della lunghezza di un
 centimetro e mezzo circa - Si nota altresì la
 presenza dell'ovo frontale sinistro -
 Simile il fatto a talmente quella che è
 la causa della morte e a questo punto
 quella morte il fatto viene stabilito
 che la causa della morte era sicuramente
 avvenuta nella soppressione della vita
 propria da parte della di avere la fessura
 la quale nel suo stato del non non
 l'atto ha per la morte stabile in
 tutto il suo spessore, teoricamente - La
 morte è stata immediata e momentanea a
 una rapida via - Un caso affatto
 ripetuto.

Dopo di ciò mi fu fatta l'obduzione e la
 dissezione e il raffreddamento del cadavere.

Dopo di che i periti hanno proceduto alle operazioni loro affidate come appresso (1)

Nel che il signor medico, letto, compare
 male e retto.

G. Anfuso N. Collette

Anfuso
 Collette

(1) Ai periti, nel caso di omicidio, deve essere richiesta la presenza nella causa della morte, nei mezzi che l'hanno prodotta, nel tempo
 in cui è avvenuta e in ogni altra circostanza rilevante (art. 18, Disposiz. 12.) Nel caso di infanticidio per causa d'onore deve, inoltre, essere
 proposta il quesito se la morte sia stata capiente immediatamente dopo il parto o durante il parto (art. 18, Disposiz. 12.) Nel
 caso di morte per aborto, si chiede che l'aborto sia stato capiente da altro o procurato dalla gestante, in quale tempo, con qual mezzo
 e conseguenza, e, quando ne è il caso se la donna aveva capacità d'insistere e di vedere: e quando l'aborto non si è verificato, dove
 se la donna era incinta (art. 21, Disposiz. 12.)

Σελίδα από το αυθεντικό πόρισμα νεκροψίας, που φέρει τις υπογραφές του
 γιατρού Θεόφιλου Ν. Κωλέττη και των Ο. Anfuso και G. Intonti.

Το κρανίο σήμερα φυλάσσεται σε ειδική θήκη στο Μοναστήρι της Αγίας Αικατερίνης. Ο Καζώνης, τιμάται ως μάρτυρας της πίστης και της πατρίδας.
Δεξιά: Ο Μανώλης Καζώνης, έργο του Μιχαήλ Κόκκινου

Το Ηρώον στο λιμάνι της Πόθιας

Η πρόσθια ορειχάλκινη πλάκα στο Ηρώον, αφιερωμένη στη μνήμη του Πετροπολέμου.

ΝΙΚΟΣ Κ. ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ

**ΝΙΣΥΡΓΙΟΙ ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΣ ΣΤΗΝ ΑΜΕΡΙΚΗ ΚΑΙ Η
ΣΥΛΛΟΓΙΚΗ ΤΟΥΣ ΔΡΑΣΤΗΡΙΟΤΗΤΑ**

Αρκετές φορές στο παρελθόν με απασχόλησε η σκέψη ότι οι μετανάστες που φεύγουν από το νησί τους, πηγαίνουν σε ξένες χώρες, πολύ συχνά φτιάχνουν εκεί οικογένειες, ευδοκιμούν οικονομικά, βοηθούν τον τόπο της καταγωγής τους και στο τέλος χάνεται η ιστορία τους ή για ολίγους βρίσκεται κλειστή στα συρτάρια και στα αρχεία των συλλόγων. Η σκέψη αυτή μου δημιουργούσε κάποιο δυσάρεστο συναίσθημα, το οποίο έγινε μεγαλύτερο όταν στα 100 χρόνια του συλλόγου μας «Γνωμαγόρας» θέλησα να παρουσιάσω πολύ περιληπτικά μια ιστορική διαδρομή των πρώτων τουλάχιστο Νισυρίων μεταναστών, αυτών που ίδρυσαν τους πρώτους συλλόγους μας και που, μαζί με την βοήθεια προς τις οικογένειές τους, βοήθησαν και το νησί τους σε κάθε του ανάγκη. Και αναφέρομαι όχι μόνο στους λίγους που διακρίθηκαν και έγιναν γνωστοί με το έργο και την προσφορά τους, αλλά στους πολλούς, τους αφανείς εργάτες της παροικίας και των συλλόγων μας, αυτούς που αποτελούσαν την ισχυρή ραχοκοκαλιά των οργανώσεών μας για να συνεχίσουν την ύπαρξη τους αλλά και την εκπλήρωση του έργου τους απέναντι στην Πατρίδα και των οποίων μόνο τα ονόματα γνωρίζαμε από τις υπογραφές τους στις διάφορες συνεδριάσεις.

Δεν μπόρεσα να εκπληρώσω αυτήν μου την επιθυμία, διότι τα στοιχεία που ήθελα δεν υπήρχαν ή όσα υπήρχαν στο αρχείο του «Γνωμαγόρα» δεν ήταν ταξιθετημένα με τέτοιο τρόπο που θα μπορούσα να τα εκμεταλλευτώ για την εργασία μου. Τότε μου ήλθε η ιδέα να δημιουργήσω ατομικούς φακέλους, αρχίζοντας με όλους που είχαν κάποια σχέση με τον σύλλογο και υπήρχαν στοιχεία στο αρχείο του και ταυτόχρονα ζητώντας βιογραφικό και ιστορικό υλικό, από τις οικογένειες των γνωστών μεταναστών συμπατριωτών μας. Πολύ λίγοι ανταποκρίθηκαν και μου έστειλαν το ανάλογο ιστορικό των συγγενικών τους προσώπων. Χρησιμοποιώντας όλο αυτό το υλικό, άρχισα την εργασία μου που κράτησε γύρω στα τρία χρόνια.

Μετέφερα όλο το αρχείο του «Γνωμαγόρα» στο σπίτι μου (ένα συρτάρι κάθε φορά) και χρησιμοποιώντας το Printer του Computer που είχα (εκτυπωτικό μηχάνημα), άρχισα να βγάζω αντίγραφα. Ένα για τον ατομικό φάκελο, αν βέβαια το έγγραφο ήταν σχετικό με κάποιο άτομο και αν το άτομο αυτό ήταν κάποιας ανάλογης κατηγορίας, μαζί με τον τίτλο τιμής που απο-

φασίστηκε και εκδώσαμε στην μνήμη του στα 100 χρόνια του συλλόγου. Ένα δεύτερο αντίγραφο για το αρχείο που απεφάσισα να μεταφέρω στην Νίσυρο και το οποίο είναι σε χρονολογική σειρά και ένα η και περισσότερα αντίγραφα, δημιουργώντας αρχείο για την βιβλιοθήκη του «Γνωμαγόρα» κατά κατηγορία, ανάλογα με το περιεχόμενο του εγγράφου το οποίο θα μπορούσε να αναφέρεται σε περισσότερα του ενός θέματος (υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις, που ένα έγγραφο ανεφέρετο σε πάνω από 6 με 7 θέματα), οπότε για κάθε θέμα υπήρχε και ένα αντίγραφο. Ως εκ τούτου δημιουργήθηκαν φακέλοι π.χ. για Παιδεία (με υποφακέλους για τα διάφορα θέματα της Παιδείας), και με τον ίδιο τρόπο για Θρησκεία, Υγεία, Περίθαλψη, Αθλητισμό, Εθνικά, Πολιτιστικά, Κοινωνικά, Ιστορικά, Έργα στην Πατρίδα και πολλά, πολλά άλλα.

Όταν αργότερα η Εταιρεία Νισυριακών Μελετών μου πρότεινε να εργασθώ στην καταγραφή των πρώτων Νισυρίων μεταναστών στην Αμερική, σαν μέρος της μεγάλης εργασίας εύρεσης και καταγραφής όλων των Νισυρίων μεταναστών στα διάφορα μέρη της υφηλίου, δέχθηκα την πρόταση με χαρά, κυρίως για δύο λόγους. Ο πρώτος λόγος είναι διότι θα ικανοποιούσα την επιθυμία μου να καταγράψω και να αφήσω κάποιο ιστορικό πίσω, έστω και λίγες γραμμές, γι' αυτούς τους συμπατριώτες μας, οι οποίοι είχαν μείνει μέχρι σήμερα και θα εξακολουθούσαν να έμεναν στη λήθη, μέχρι τελικά την ολοκληρωτική απώλεια της ανάμνησής τους, που φυσιολογικά θα επέφερε ο χρόνος. Ο δεύτερος λόγος είναι διότι είδα ότι η απόφασή μου να δημιουργήσω τους ατομικούς φακέλους αποδείχθηκε πολύ χρήσιμη, αφού με την εξεύρεση και καταγραφή των διαφόρων Νισυρίων μεταναστών, θα μπορούσα εύκολα, από το υλικό που είχα συγκεντρώσει, να καταγράψω για πολλούς και κάποιο βιογραφικό ή και ιστορικό της όλης πορείας των στην ξενιτιά, πράγμα που το θεώρησα σαν υποχρέωση και μια μικρή ανταπόδοση για την αγάπη και το ενδιαφέρον τους προς την Πατρίδα και που αναμφισβήτητα θα αποτελούσε πολύτιμο στοιχείο στην γενεαλογική ιστορία των επιγόνων του.

Είναι δυνατό το ιστορικό ορισμένων συμπατριωτών μας μεταναστών, ειδικά αυτών που έχουν προσφέρει σε διαφόρους τομείς, είτε μέσω των συλλόγων, είτε και αυτοβούλως, να υπάρχει γραμμένο κάπου αλλού, δελτία, λευκώματα, εφημερίδες, η άλλα έντυπα, όμως η συγκέντρωση όλων σε ένα τόμο, πιστεύω είναι μια χρήσιμη και ίσως αναγκαία εργασία, αφού θα είναι εύκολα προσβάσιμη σε οιονδήποτε ενδιαφέρεται να μάθει κάτι για

οποιοδήποτε συμπατριώτη που έφυγε από το νησί του και έζησε στην ξενιτιά. Παρά τα λάθη που πιθανόν να υπάρχουν, η αξία του έργου πιστεύω είναι μεγάλη για τον λόγο ότι θα αντιστέκεται στην ροπή της λησμονιάς ειδικά με την φωτογραφία του ατόμου μαζί με το ιστορικό του.

Η αρχή της εργασίας μου, η οποία κράτησε τρία χρόνια, έγινε με την προσπάθειά μου να εντοπίσω όλους τους Νισυρίους που ήλθαν στην Αμερική από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα μέχρι και τελευταία. Η αρχική σκέψη ήταν να καταγραφούν μόνο αυτοί που ήλθαν μέχρι το 1940. Όμως, καταγράφοντας το ιστορικό της κάθε οικογένειας, έγινε αντιληπτό ότι μέλη της οικογένειας που ήλθαν αργότερα αποτελούσαν και αυτά μέρος αυτής της ιστορίας των πρώτων μεταναστών. Λόγω του ότι αυτοί που ήλθαν μετά το 1940 και δεν είχαν προηγουμένως συγγενείς τους στην Αμερική, δεν ήσαν και τόσο πολλοί, απεφάσισα να καταγράψω και αυτούς πολύ επιγραμματικά, εκτός και εάν επρόκειτο για άτομα που προσέφεραν στην παροικία ή που η παρουσία τους στην κοινωνία δημιουργούσε τιμή τόσο στο άτομο και την οικογένειά του, όσο και στην Πατρίδα του. Η νέα τεχνολογία και το διαδίκτυο μέσω των ηλεκτρονικών υπολογιστών (computers) ήταν η πηγή απ' όπου εντόπισα περίπου το 80% των συμπατριωτών μας μεταναστών. Οι υπόλοιποι ευρέθησαν από τα αρχεία των συλλόγων, δελτία, λευκώματα, αλληλογραφία, και εφημερίδες. Το διαδίκτυο του Ellis Island, (www.ellisland.org) ήταν ο κύριος προμηθευτής μου, τελείως δωρεάν, για όλους τους μετανάστες από το 1892 μέχρι και το 1924, περίοδο κατά την οποία υπάρχουν στοιχεία για όλους που ερχόντουσαν στην Νέα Υόρκη, και που ανέρχονται στα 25 εκατομμύρια. Γι αυτούς που ήλθαν μετά το 1924, έπρεπε να ψάξω σε άλλο διαδίκτυο, στο www.ancestry.com, το οποίο περιλαμβάνει όλες τις αφίξεις στις Ηνωμένες Πολιτείες, από το 1790 και μετά, περισσότερες από 4 δισεκατομμύρια. Οι οικογένειες μεταναστών που παρουσιάζονται στην παρούσα εργασία, μετρήθηκαν και βρέθηκαν με κάθε επιφύλαξη 1516.

Σε πολλές περιπτώσεις που το όνομα δεν ήταν ευδιάκριτο λόγω λανθασμένης καταγραφής του, παρουσιάζεται όπως ήταν γραμμένο μαζί με το υποτιθέμενο ή θεωρούμενο πραγματικό όνομα. Σε πολλές περιπτώσεις υπήρχαν ξενικά ονόματα και ονόματα τελείως άγνωστα, η που δεν ήταν δυνατόν να ταυτισθούν με Νισύρικα ονόματα, οπότε τα παρουσιάζομε όπως έχουν. Η εθνικότητα και ο τόπος γεννήσεως η τελευταίας διαμονής, παρουσιάζονται όπως ακριβώς ήταν γραμμένες, μεταφρασμένες σε πολλές περιπτώσεις στα Ελληνικά.

Είμαι υποχρεωμένος να εκφράσω την δυσαρέσκειά μου για την πολύ μικρή ανταπόκριση από τους συμπατριώτες μας στην χορήγηση πληροφοριών για άτομα της οικογενείας των, στις πολλαπλές εκκλήσεις μου τόσο προφορικά, όσο και εγγράφως, μέχρι του σημείου που σχημάτισα την γνώμη ότι η έκκλησή μου τους είχε γίνει ενόχληση και ότι η μη παροχή βοήθειας, σε αρκετές περιπτώσεις, ήταν όχι λόγω αδιαφορίας ή αμέλειας, αλλά μάλλον ηθελημένη. Εξαιρέση αποτελούν ορισμένα άτομα που με μεγάλη ευχαρίστηση μου προσέφεραν τις γνώσεις τους, όχι μόνο για άτομα της οικογενείας τους, αλλά για όλους τους Νισυρίους που τύγχανε να γνώριζαν κάτι από το βιογραφικό ή το ιστορικό τους.

Ανάμεσα σ' αυτούς, τους οποίους ευχαριστώ θερμά, είναι η Καλλιόπη Κ. Κόκκινου (Petsa), αδελφή της Μαίρης Κατσιματίδου και μικρότερη κόρη του Κωνσταντίνου Μ. Κόκκινου, πρώτου Προέδρου του συλλόγου Νισυρίων «Όμηρος», ο αγαπητός και καλός φίλος και πατριώτης από τους Πάλους Νίκος Κωστίδης, ο φίλος Μιχάλης Μίχαλος, ο οποίος με ευχαρίστηση μου έδωσε, σε βάρος της εργασίας του, πάμπολλες πληροφορίες, όχι μόνο για τους συγχωριανούς του, αλλά για συμπατριώτες μας απ' όλα τα χωριά, ο Κώστας Δ. Χαρτοφύλης, η Μαρία Α. Γεωργάκη-Μούρα, οι αδελφές Ειρήνη Π. Μαρίνου-Σκανδάλιου και Άννα Π. Κουλάκη-Σκανδάλιου. Μαζύ μ' αυτούς ευχαριστώ και τους λίγους που πρόθυμα μου έστειλαν τις πληροφορίες των μελών των οικογενειών τους.

Από τις 1516 οικογένειες Νισυρίων μεταναστών που παίρνομε σαν βάση, βγάζουμε τα ακόλουθα συμπεράσματα, διασαφηνίζοντας ότι αναφερόμαστε σε οικογένειες, παρόλον ότι, ειδικά τα πρώτα χρόνια, οι περισσότεροι μετανάστες ήταν λεύτεροι και μόνο όταν επέστρεφαν και νυμφεύονταν γύριζαν πολλοί πίσω με τις οικογένειές τους.

Πριν το 1940, χωρίς να έχουμε την ημερομηνία της άφιξής τους, ευρέθησαν 184 οικογένειες, γεγονός που δεικνύει, ότι αν ήλθαν πριν το 1924, δεν πρέπει να βγήκαν στην Νέα Υόρκη, αφού δεν είναι γραμμένοι στα αρχεία του Ellis Island, εκτός και αν δήλωσαν διαφορετικό όνομα, η έγινε λάθος στην καταγραφή τους, σε σημείο που δεν μπορέσαμε να το εντοπίσουμε. Αφού όμως δεν ευρέθησαν πουθενά και στα άλλα διαδίκτυα, είναι πιθανόν να είχε συμβεί το ίδιο, όπως αναφέρομε στο Ellis Island, συνηθισμένο εξάλλου φαινόμενο, ή και ακόμα να ήλθαν στην Αμερική παράνομα, σαν ναύτες σε καράβια κλπ. Τα άτομα αυτά βρέθηκαν από στοιχεία των αρχείων των συλλόγων. Είναι δε και πιθανόν ορισμένα απ' αυτά τα άτομα,

οπωσδήποτε πολύ λίγα, να ήταν γεννημένα στην Αμερική χωρίς να έχουμε τα στοιχεία για να το διαπιστώσουμε.

Από το 1894 μέχρι και το 1940 ευρέθησαν 1231 οικογένειες με γνωστές τις ημερομηνίες των αφίξεών τους (αυτές βέβαια που μπορέσαμε να εντοπίσωμε) και τις οποίες είναι ενδιαφέρον να τις παρουσιάσωμε σε τακτά χρονικά διαστήματα: Από το 1894 μέχρι και το 1904 ευρίσκομε μόνο 15 αφίξεις. Από το 1905 μέχρι και το 1916 έχουμε αύξηση της μετανάστευσης με 855 αφίξεις. Έξαρση παρουσιάζεται την εποχή του καθεστώτος των Νεοτούρκων, οι οποίοι επέβαλαν την στρατιωτική θητεία και στα νησιά μας, οπότε οι νέοι της Νισύρου, εύρισκαν τρόπους και έφευγαν κρυφά για να μην υπηρετήσουν στον τουρκικό στρατό. Έτσι έχουμε 101 αφίξεις το 1907 και 162 το 1909. Τα επόμενα χρόνια έχουμε 74 το 1910, 96 το 1911, 51 το 1912 και 110 το 1913, οπότε βλέπομε ότι κάπως παρόμοιο έγινε και την εποχή των βαλκανικών πολέμων. Το 1917 με 1919 την εποχή του πρώτου παγκοσμίου πολέμου, υπάρχει πολλή λίγη μετανάστευση, 7 άτομα, (5 το 1917, 0 το 1918 και 2 το 1919) και ο λόγος πρέπει να είναι η απαγόρευση της μετανάστευσης από την Αμερική λόγω του πολέμου. Μεγάλο κύμα μετανάστευσης βλέπομε πάλι την εποχή της μικρασιατικής εκστρατείας. Το 1920 έχουμε 168 αφίξεις και το 1921 έχουμε 74.

Έκτοτε η μετανάστευση λιγοστεύει, επειδή το 1921 το Αμερικανικό Κογκρέσο ψήφισε τον πρώτο περιοριστικό μεταναστευτικό νόμο, ο οποίος περιόριζε δραστικά την μετανάστευση από τις χώρες της Νότιας και Ανατολικής Ευρώπης. Ενώ δηλαδή, μέχρι το 1920, αρκετές εκατοντάδες Νισυριοί μετανάστευσαν στην Αμερική, τα επόμενα χρόνια η μετανάστευση μειώθηκε στο ελάχιστο. Μόνο όσοι κατόρθωσαν να πάρουν την αμερικανική υπηκοότητα μπορούσαν να φέρουν στη χώρα τις γυναίκες τους και τα ανήλικα παιδιά τους. Εκτός από τον μεταναστευτικό νόμο, που περιόρισε τη μετανάστευση των Νισυρίων στην Αμερική, η οικονομική κρίση που ενέσκηψε με το χρηματιστηριακό κραχ του 1929, είχε εξ ίσου μεγάλη επίδραση στην μετανάστευση των Νισυρίων στην Αμερική, σύμφωνα πάντα με τις αφίξεις που μπορέσαμε να εντοπίσωμε. Από το 1922 μέχρι και το 1940 έχουμε 112 αφίξεις. Όμως την εποχή αυτή άρχισαν να μεταναστεύουν επίσης και οικογένειες, οπότε τα άτομα που έφυγαν από την Νίσυρο, είναι φυσικό να ήταν πολύ περισσότερα.

Από το 1940 μέχρι και τελευταία βρήκαμε μόνο 101 οικογένειες, ενώ έχουμε την εντύπωση ότι έφυγαν πολύ περισσότεροι. Η περίοδος αυτή,

ειδικά από την δεκαετία του 1950 και μετά, μέχρι και το 1970, είναι η περίοδος που άδειασαν τα χωριά μας, αφού εκτός από την μετακίνηση και την εγκατάστασή τους σε μεγαλύτερες πόλεις της Ελλάδος, όπως Αθήνα, Ρόδο και Κω, μαζί με τις Ηνωμένες Πολιτείες της Αμερικής, εμφανίστηκαν και άλλες χώρες που απετέλεσαν τόπους μετανάστευσης των συμπατριωτών μας, με σπουδαιότερες την Αυστραλία, και τον Καναδά.

Αναφερόμενος στα βιογραφικά και ιστορικά στοιχεία των συμπατριωτών μας που παρουσιάζω, είναι εμφανές ότι υπάρχει πληθώρα στοιχείων για τους συμπατριώτες μας από το Μανδράκι που στην πλειοψηφία τους ήταν μέλη του συλλόγου «Γνωμαγόρα» και λιγότερα για τους άλλους.

Πιστεύω ότι δεν θα παρεξηγηθώ, μια και είναι αντιληπτός ο λόγος, αφού τα στοιχεία από τον σύλλογο «Γνωμαγόρα» μου ήταν εύκολα προσβάσιμα, λόγω της εργασίας που είχε γίνει προηγουμένως και την δημιουργία των ατομικών φακέλων. Πηγές πληροφοριών των άλλων συμπατριωτών μας ήταν μόνο τα δελτία των συλλόγων και ειδικά του «Γνωμαγόρα», τα διάφορα λευκώματα, οι νισυριακές εφημερίδες και οι λίγες πληροφορίες που μπόρεσα να πάρω από τα λίγα άτομα, όπως ανέφερα παραπάνω. Στο σημείο αυτό θα ήθελα να διευκρινίσω ότι πολλά στοιχεία που έχω πάρει για όλους τους Νισυρίους από τα διάφορα δελτία, λευκώματα και εφημερίδες, είναι δυνατόν σήμερα να μην ανταποκρίνονται στην πραγματικότητα, να έχουν αλλάξει ή να είναι και λάθος (αρραβώνες, γάμοι, γεννήσεις, θάνατοι). Επομένως είναι πιθανόν να υπάρχουν λάθη και στην παρούσα εργασία, αφού μάλιστα η προσπάθειά μου για επικύρωση δεν βρήκε την ανάλογη ανταπόκριση.

Όπως θα έχει παρατηρηθεί, η εγγραφή των μελών στο σύλλογο «Γνωμαγόρα» παρουσιάζεται από το 1921. Δυστυχώς δεν βρέθηκε το Μητρώο πριν το 1921, όπως δεν βρέθηκαν στοιχεία των πρώτων συλλόγων μας «Ομήρου» και «Πορφυρίδος», εκτός λίγες επιστολές την εποχή της Ένωσης των στον «Γνωμαγόρα». Σύμφωνα με τον αείμνηστο Ιάκωβο Καραβάκη, όλα τα στοιχεία των δύο συλλόγων, Πρακτικά, Μητρώα, αλληλογραφία, τα έκαψαν ορισμένοι θερμόαιμοι, για νααποτάξουν τάχα, να αναθεματίσουν και να ξεχάσουν το παρελθόν τους.

Από τις αφίξεις στις Ηνωμένες Πολιτείες, βλέπομε ότι ειδικά τα πρώτα χρόνια, όλοι σχεδόν έφθαναν στην Νέα Υόρκη, μέσω του Ellis island. Στο νησί αυτό έπρεπε όλοι να αποβιβασθούν, να τους γίνουν οι καθιερωμένοι έλεγχοι και να τακτοποιηθούν τόσο με τις μεταναστευτικές αρχές, όσο και

με τις υγειονομικές υπηρεσίες και αν εχρειάζετο να τους γίνει η ανάλογη θεραπεία και τα αναγκαία εμβόλια, προτού τους δοθεί το ελεύθερο να αποβιβασθούν στην πόλη της Νέας Υόρκης. Εκεί συνήθως αντάμωναν τους συμπατριώτες τους που είχαν έλθει πριν απ' αυτούς και οι οποίοι τους βοηθούσαν τόσο στην διαμονή, όσο και στην πρώτη εργασία τους, που συνήθως τους εύρισκαν δουλειά εκεί που οι ίδιοι εργάζονταν.

Τα πρώτα χρόνια η διαμονή τους ήταν κατά ομάδες που έμεναν όλοι σε ένα δωμάτιο και πολλές φορές, έπρεπε να ξυπνήσουν νωρίς, για να κοιμηθούν στα ίδια κρεβάτια άλλοι από την ομάδα, που γύριζαν από την εργασία τους. Η συνηθισμένη τους εργασία ήταν σε διάφορες βοηθητικές θέσεις στα ξενοδοχεία ή ως επί το πλείστον στα εστιατόρια, είτε ως βοηθοί σερβιτόρων, είτε σε εργασίες της κουζίνας.

Αργότερα, όταν με τον καιρό μάθαιναν κάπως να συνεννοούνται στην Αγγλική, τότε έπαιρναν καλύτερη θέση στις ίδιες πάντα εργασίες, είτε σαν σερβιτόροι, μάγειροι κλπ. Υπήρχαν πολλές περιπτώσεις, που αρκετοί μετακόμιζαν σε άλλες Πολιτείες, όπως στις γειτονικές του New Jersey, του Connecticut, και της Pennsylvania, αλλά και στις πιο μακρινές, της Καλιφόρνιας, της Βόρειας και Νότιας Καρολίνας και σε άλλες. Υπήρχαν αρκετές περιπτώσεις όπου πολλοί νέοι μετανάστες πήγαν στο σχολείο, έμαθαν την γλώσσα και αρκετοί συνέχισαν τις σπουδές τους για να βρεθούν με καλά επαγγέλματα και καλές θέσεις στην Αμερικάνικη κοινωνία. Οπωσδήποτε η ιστορία των πρώτων Νισυριών μεταναστών στην Αμερική δεν θα διαφέρει πολύ από των άλλων Ελλήνων, που άφηναν την οικογένειά τους στα δύσκολα χρόνια της ανέχειας στην Πατρίδα τους και μετανάστευαν στην Αμερική για να βοηθήσουν οικονομικά τις οικογένειές τους, και να ζήσουν το αμερικανικό όνειρο στη χώρα των ευκαιριών, όπως ήταν τότε γνωστή.

Το θεωρώ χρήσιμο, προτού τελειώσω την παρούσα μου εργασία να την πλαισιώσω με ένα περιληπτικό ιστορικό των Νισυριακών Συλλόγων στην Αμερική, που εγράφη για τα 100 χρόνια της δημιουργικής πορείας τους, όπου φαίνεται άπλετα το ενδιαφέρον και η αγάπη τους όχι μόνο για τις οικογένειές τους, αλλά και για το νησί τους, την αγαπημένη γη που άφησαν πίσω τους. Το θεωρώ δε υποχρέωσή μου να εκφράσω για άλλη μια φορά τις ευχαριστίες μου στην Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, που μου έδωσε την ευκαιρία να ασχοληθώ με ένα τόσο σοβαρό αλλά και σπουδαίο έργο, για το οποίο ξόδεψα αρκετό χρόνο, όμως το έκανα με μεγάλη ευχαρίστηση. Αντιλαμβάνομαι ότι θα υπάρχουν λάθη σε πολλές οικογένειες, που δυ-

στυχώς δεν είχα τον τρόπο να τα εντοπίσω, όμως πιστεύω στην σπουδαιότητα του έργου έστω και με τα λάθη του και ζητώ την κατανόηση των συμπατριωτών μου, μια και υπήρχε η καλή πρόθεση εκ μέρους μου για πολύ καλλίτερη παρουσίαση του έργου, όμως δεν υπήρξε η δυνατότητα.

Νισυριακοί Σύλλογοι στην Αμερική.

Αρχίζω επιγραμματικά με την πολύ σύντομη παρουσίαση των με τις ημερομηνίες ιδρύσεώς των:

1903: Πρώτες κινήσεις και διαβουλεύσεις για την ίδρυση Νισυριακού Συλλόγου

15 Οκτωβρίου 1904: Ίδρυση του πρώτου Νισυριακού Συλλόγου με την επωνυμία «ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΙΣΥΡΙΩΝ Ο ΟΜΗΡΟΣ»

8 Μαΐου 1906: Ίδρυση του Νισυριακού Συλλόγου «ΠΟΡΦΥΡΙΣ»

17 Μαΐου 1907: Ανασύσταση του «ΟΜΗΡΟΥ» με την ονομασία «ΑΓΑΘΟΕΡΓΟΣ ΑΔΕΛΦΟΤΗΣ ΤΩΝ ΝΙΣΥΡΙΩΝ Ο ΟΜΗΡΟΣ»

10 Ιουνίου 1909: Ίδρυση του Νισυριακού Συλλόγου «ΠΑΝΑΓΙΑ ΘΕΡΜΙΑΝΗ»

9 Αυγούστου 1909: Ίδρυση του Νισυριακού Συλλόγου «ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ»

5 Απριλίου 1915: Ένωση των Νισυριακών Συλλογών ΠΟΡΦΥΡΙΔΟΣ ΚΑΙ ΟΜΗΡΟΥ σε νέον Σύλλογο με την ονομασία «ΓΝΩΜΑΓΟΡΑΣ»

18 Φεβρουαρίου 1934: Ίδρυση της Παννισυριακής αδελφότητος Κυριών και Δεσποινίδων «Η ΧΑΡΑΥΓΗ»

1941: Ίδρυση συλλόγου της ΝΙΣΥΡΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ

1949: Ίδρυση Ομοσπονδίας Νισυριακών Συλλογών

1968: Ίδρυση του NISYRIAN ORGANIZATION INC. Από τους Συλλόγους «Άγιος Ιωάννης ο Θεολόγος» και «Παναγία Θερμιανή»

16 Φεβρουαρίου 1971: Ίδρυση του Νισυριακού Συλλόγου Νέας Υόρκης «ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΣΠΗΛΙΑΝΗ»

25 Απριλίου 1998: Ίδρυση του Νισυριακού Συλλόγου Φλόριδας «ΝΙΣΥΡΟΣ»

7 Μαρτίου 2000: Ίδρυση του Νισυριακού Συλλόγου Τορόντο Καναδά «ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΣΠΗΛΙΑΝΗ»

2002: Διαβουλεύσεις για την Ένωση των Νισυριακών Συλλογών Αμερικής

2003: Εορτασμός των 100 χρόνων ύπαρξης Νισυριακών Συλλόγων από όλες τις Νισυριακές οργανώσεις.

9 Ιουνίου 2005: Ορκωμοσία του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του νέου Νισυριακού Συλλόγου με την επωνυμία «ΝΙΣΥΡΙΑΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΕΑΣ ΥΟΡΚΗΣ» μετά την Ένωση των τριών ανδρικών Συλλόγων «ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ», «ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΘΕΡΜΙΑΝΗΣ» και ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ»

Το 2003 υπήρξε μια μεγάλη και ιστορική χρονιά για τους Νισυριακούς συλλόγους της Αμερικής, που γιόρτασαν όλοι μαζί τα 100 χρόνια της δημιουργικής ύπαρξης και δράσης τους, πηγαίνοντας πίσω στο 1903 με την εμφάνιση του πρώτου Νισυριακού Συλλόγου του «ΟΜΗΡΟΥ». Μεγάλη και δικαιολογημένη η τιμή για όλους εκείνους που με τον άδολο και αγνό πατριωτισμό τους δημιούργησαν το περίλαμπρο έργο του ΟΜΗΡΟΥ και της ΠΟΡΦΥΡΙΔΟΣ αρχικά και μετέπειτα του ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ, της ΘΕΡΜΙΑΝΗΣ και του ΘΕΟΛΟΓΟΥ, της ΧΑΡΑΥΓΗΣ και της ΝΙΣΥΡΙΑΚΗΣ ΝΕΟΛΑΙΑΣ, της ΣΠΗΛΙΑΝΗΣ της Νέας Υόρκης και της ΣΠΗΛΙΑΝΗΣ του Καναδά, αλλά και του Παννισυριακού συλλόγου ΝΙΣΥΡΟΣ της Φλόριδας.

Η μεγάλη επιτυχία του εορτασμού των 100 χρόνων της ζωής των συλλόγων μας υπήρξε και η απαρχή των δυναμικών ενεργειών για την ένωση των τριών τοπικών ιστορικών συλλόγων μας που αντιπροσώπευαν τα χωριά της Νισύρου, του ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ της ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΘΕΡΜΙΑΝΗΣ και του ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ στον ένα και μοναδικό «**ΝΙΣΥΡΙΑΚΟ ΣΥΛΛΟΓΟ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΥΟΡΚΗΣ**» του οποίου το πρώτο Διοικητικό Συμβούλιο ορκίστηκε στις 9 Ιουνίου 2005. Έτσι σήμερα, μετά από 116 χρόνια, στεκόμαστε με θαυμασμό μπροστά στο έργο των ιστορικών τοπικών μας συλλόγων και αποβλέπουμε στην συνέχιση της νισυριακής συλλογικής ζωής, ύστερα και από την αναπροσαρμογή του σκοπού και του τρόπου εργασίας του νέου συλλόγου, σύμφωνα με τα κελεύσματα των καιρών και δίνοντας προτεραιότητα στους Αμερικανογεννημένους Νέους Νισυρίους, πιστεύοντας ότι με τον τρόπο αυτό θα βοηθηθούν οι νέες γενιές να κρατήσουν την νισυρική κληρονομιά με περηφάνια για τις ελληνικές ρίζες τους.

Από τα τέλη του 19ου αιώνα η Αμερική άρχισε να προσελκύει σαν τόπος μετανάστευσης τους συμπατριώτες μας Νισυρίους, οι οποίοι μέχρι τότε είχαν σαν τόπους προορισμού τους την Αλεξάνδρεια, την Σμύρνη, και την Κωνσταντινούπολη, αλλά και την μακρινή Ρωσία και Ρουμανία. Μέσα

τους είχαν την αγάπη για την οικογένεια τους αλλά και την νοσταλγία του νησιού τους, γι' αυτό μαζί με την φροντίδα για οικονομική βοήθεια των δικών τους, η αγάπη για την Νίσυρο που άφηναν πίσω τους, δεν τους άφησε ούτε για μια στιγμή να την ξεχάσουν. Γι' αυτό με την πρώτη ευκαιρία συγκρότησαν οργανώσεις που αποκλειστικό σκοπό είχαν να βοηθήσουν τον τόπο της καταγωγής των.

Στην συνέχεια, παίρνοντας στοιχεία από το βιβλίο ΚΑΛΛΕΤΕΣ του Ιακώβου Καζαβή, αλλά και από τα Λευκώματα και τα Αρχεία των Συλλόγων, θα προβούμε **πολύ περιληπτικά** στο ιστορικό του κάθε συλλόγου χωριστά, αποτιόντες φόρο τιμής στην μνήμη των πρώτων Νισυρίων ιδρυτών, πρωτεργατών και μελών τους, αλλά και σφίγγοντας θερμά το χέρι των σημερινών συνεχιστών τους.

1903. Αρχίζουν οι πρώτες κινήσεις, διαβουλεύσεις και συσκέψεις Νισυρίων καταγομένων από το Μανδράκι για την ίδρυση Νισυριακής Αδελφότητας στην Νέα Υόρκη. Είναι η χρονολογία που πάντοτε παίρνομε σαν αφετηρία και βάση, γι' αυτό και γιορτάσαμε το 2003 τα 100 χρόνια της συλλογικής ζωής και δράσης μας. Ο σύλλογος αυτός ιδρύεται και τυπικά στις 15 Οκτωβρίου 1904 με την ονομασία ΜΙΚΡΑΣΙΑΤΙΚΟΣ ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΙΣΥΡΙΩΝ Ο ΟΜΗΡΟΣ, ο οποίος είναι ο πρώτος Δωδεκανησιακός σύλλογος στην Αμερική και ο δεύτερος Ελληνικός σύλλογος στην Νέα Υόρκη. Σκοπό του είχε την ίδρυση Αστικής Σχολής στο Μανδράκι και φιλοδοξούσε να γίνει Παννισυριακός. Δυστυχώς λόγω των ολίγων μελών του, ο σύλλογος αυτός αδράνησε μετά από λίγο καιρό από την ίδρυσή του μέχρι το 1907, οπότε και ιδρύθηκε άλλος με παρόμοιο όνομα και τον ίδιο σκοπό, εις τον οποίον και μεταφέρθηκαν όσα χρήματα είχαν μαζευτεί εν τω μεταξύ, αφού θεωρήθηκε σαν συνέχεια του πρώτου ΟΜΗΡΟΥ.

8 Μαΐου 1906. Ίδρυση του Νισυριακού συνδέσμου ΠΟΡΦΥΡΙΣ από Νισυρίους καταγομένους από το Μανδράκι. Στο ενεργητικό της ΠΟΡΦΥΡΙΔΟΣ είναι το κτίσιμο της αριστοκρατικής ξενοδοχειακής πτέρυγας των Ιαματικών Λουτρών Μανδρακίου. Έργο πολυδάπανο αλλά και αναγκαίο, όχι μόνο για την θεραπεία διαφόρων ασθενειών με τις φημισμένες ιαματικές πηγές του, αλλά και βοηθητικό για την οικονομία του νησιού με την άφιξη πολλών ασθενών με τις οικογένειές τους από διάφορα μέρη προς νοσηλεία.

Πέραν όμως από το κτίσιμο των Ιαματικών Λουτρών, η ΠΟΡΦΥΡΙΣ είχε ενεργό συμμετοχή σε όλους τους εθνικούς αγώνες της εποχής, όπως οικονομική ενίσχυση του Ελληνικού Στρατού κατά τους βαλκανικούς πο-

λέμους του 1912 - 1913. Βοήθησε οικονομικά τους σεισμοπαθείς της Θράκης το 1912, καθώς επίσης και το Οικουμενικό Πατριαρχείο τον ίδιο χρόνο. Άρθρα της εφημερίδος «Ατλαντίς» εξαιρούν το έργο της ΠΟΡΦΥΡΙΔΟΣ. Στις 3 Απριλίου 1915 ο Σύλλογος διαλύεται για να συγχωνευθεί με τον ΟΜΗΡΟ και να ιδρύσουν από κοινού τον ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ.

1906. Ιδρύεται από Νισυρίους της Κοινότητας Εμπορείου-Πάλων, ο Νισυριακός Σύλλογος **ΤΕΡΠΑΝΔΡΟΣ**, ο οποίος λόγω των λιγιστών μελών του πολύ σύντομα έπεσε σε αδράνεια και διελύθη..

17 Μαΐου 1907. Μετά από διάσπαση του συλλόγου ΠΟΡΦΥΡΙΣ, **επαιδρύεται** Ο ΣΥΛΛΟΓΟΣ ΝΙΣΥΡΙΩΝ Ο ΟΜΗΡΟΣ, ο οποίος βασίστηκε στ' αγνάρια του πρώτου ΟΜΗΡΟΥ, γι' αυτό και θεωρείται διάδοχός του, αφού και το ταμείο του πρώτου μεταφέρεται στον δεύτερο. Παίρνει τον βασικό σκοπό του πρώτου και κάμνει πραγματικότητα το όνειρο της ίδρυσης Αστικής Σχολής στο Μανδράκι. Έκτισε το σημερινό Ομήρειο Δημοτικό Σχολείο, που προξένησε χαρά και συγκίνηση σε όλους τούς Νισυρίους όπως φαίνεται από επιστολές της Δημογεροντίας και από ποιήματα του σχολάρχη Γεωργίου Παπαδόπουλου, Ιωάννη Λογοθέτη και Γεωργίου Φιλίππου. Εκ παραλλήλου βοήθησε δυναμικά στους διάφορους εθνικούς εράνους της δύσκολης εκείνης εποχής, όπως «υπέρ της Πυροβολαρχίας», του «πλοίου της Νέας Γενιάς», και υπέρ του Ελληνικού Στρατού του 1912 - 1913. Βοήθησε επίσης τους σεισμοπαθείς της Θράκης. Διελύθη στις 27 Μαρτίου 1915 κατόπιν συμφωνίας με την ΠΟΡΦΥΡΙΔΑ για να ενωθούν και να ιδρύσουν τον ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ.

Οι ανδρικοί σύλλογοι ΠΑΝΑΓΙΑ ΘΕΡΜΙΑΝΗ, ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ και ΓΝΩΜΑΓΟΡΑΣ. (Το ιστορικό τους αναφέρεται στην πριν της ένωσης τους εποχή): Η ΠΑΝΑΓΙΑ ΘΕΡΜΙΑΝΗ ιδρύθηκε στις 10 Ιουνίου 1909, Ο ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ στις 9 Αυγούστου 1909, ο δε ΓΝΩΜΑΓΟΡΑΣ στις 5 Απριλίου 1915 μετά από την ένωση των δύο πρώτων νισυρικών συλλόγων, του ΟΜΗΡΟΥ και της ΠΟΡΦΥΡΙΔΟΣ. Και οι τρεις σύλλογοι έχουν να επιδείξουν μια λαμπρή προσφορά στα χωριά της καταγωγής των μελών τους, που δικαιολογημένα χαίρουν της βαθιάς εκτίμησης και του σεβασμού των συμπατριωτών μας.

Σε χρόνους δύσκολους σκλαβιάς, πολέμων και οικονομικής ανέχειας, παίρνουν στους δυνατούς ώμους των όλες τις ανάγκες και ελλείψεις των χωριών τους και γίνονται οι κηδεμόνες των. Βοηθούν στα σοβαρά θέματα της υγείας, της παιδείας, της περίθαλψης. Για αρκετά χρόνια πληρώνουν

γιατρούς και στέλλουν φάρμακα για τις ανάγκες των συγχωριανών τους. Συγκινητικά είναι τα ευχαριστήρια γράμματα των φυματικών συμπατριωτών μας μετά τον πόλεμο, όταν ο ΓΝΩΜΑΓΟΡΑΣ έστελλε κατά εκατοντάδες τα φιαλίδια του νέου φαρμάκου της στρεπτομυκίνης, προσπαθώντας να τους βοηθήσει να θεραπευθούν από την επάρατο νόσο της εποχής. Και οι τρεις σύλλογοι αναλαμβάνουν την συντήρηση των σχολείων των χωριών τους και πληρώνουν τους δασκάλους.

Κτίζουν σχολεία όπως το ΘΕΟΛΟΓΕΙΟΝ στα Νικειά, εκκλησίες όπως οι ΑΓΙΟΙ ΑΠΟΣΤΟΛΟΙ στους Πάλους και συντηρούν Μοναστήρια, όπως της ΚΥΡΑΣ και του ΑΓΙΟΥ ΙΩΑΝΝΟΥ ΤΟΥ ΘΕΟΛΟΓΟΥ. Φτιάχνουν λιμάνια, διανοίγουν δρόμους και χρηματοδοτούν διάφορα έργα, βοηθώντας την ανεργία που μάστιζε το νησί μας. Ανανέωση Λουτρών, υδατοδεξαμενή, αφοδευτήρια, παγοποιείο, χρηματοδοτούνται από τον ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ, που παίρνει στους ώμους του και την μεγάλη Παννισυριακή Σταυροφορία για την στήριξη του Οξού (ηφαιστειακός βράχος) της Παναγίας της Σπηλιανής και με την συμπαράσταση και ενεργό βοήθεια των αδελφών Νισυριακών Συλλόγων συγκεντρώνονται και διατίθενται για πληρωμή των εργασιών περί τις 120,000.00 δολάρια, εκτός των 40,000.00 δολαρίων που έστειλε ο Σύλλογος ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΠΗΛΙΑΝΗ.

Από τις τάξεις των βγαίνουν άνθρωποι που βοηθούν στην απελευθέρωση των νησιών μας και παίρνουν μέρος μαζί με την οργανωμένη Ομογένεια στα διάφορα συλλαλητήρια, τόσο στον ΟΗΕ, όσο και στην Ουάσιγκτον βοηθώντας στα διάφορα εθνικά θέματα. Με την έναρξη του Ελληνοϊταλικού πολέμου, οι Σύλλογοί μας προσφέρουν γύρω στις 5.000.00 δολάρια για την εθνική άμυνα, η δε γυναικεία οργάνωση ΧΑΡΑΥΓΗ προσφέρει όλο το ποσό που είχε στο ταμείο της, περί τα 1,000.00 δολάρια.

Μετά δε τον πόλεμο, σε μια περίοδο μεγάλης ανέχειας, το λιμάνι της Νισύρου γεμίζει από μπαούλα και δέματα, που στέλλουν οι Σύλλογοι για να βοηθήσουν τους συμπατριώτες τους στο νησί να ξεπεράσουν την δύσκολη μεταπολεμική εποχή, προκαλώντας συγκίνηση και δάκρυα χαράς με αισθήματα ευγνωμοσύνης προς τους ξενιτεμένους αδελφούς των.

Στα δύσκολα χρόνια της μικρασιατικής καταστροφής το 1922, οι Νισυριακοί Σύλλογοι ενωμένοι κάνουν εκδηλώσεις και στέλλουν το σεβαστό ποσό για την εποχή των 1,500.00 δολαρίων στον επικεφαλής του εράνου, Ναύαρχο Παύλο Κουντουριώτη, εκτός της οικονομικής βοήθειας που ο «Γνωμαγόρας» στέλλει στους πρόσφυγες που ήλθαν τότε στην Νίσυρο.

Βοηθάνε δυναμικά στους σεισμόπληκτους Νισυρίους κατά τον μεγάλο σεισμό του 1933. Παίρνουν μέρος και βοηθούν στην ανέγερση του πρώτου Ελληνικού Γυμνασίου στην Νέα Υόρκη προσφέροντας το ποσό των 10,000.00 δολαρίων.

Η προσφορά του ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ είναι μεγάλη στην επικοινωνία και ενημέρωση των απανταχού Νισυρίων και στη διάσωση της πολιτιστικής μας κληρονομιάς με την έκδοση του «ΔΕΛΤΙΟΥ» από το 1931 μέχρι και το 1943 και από το 1951 μέχρι και το 1956. Θα πρέπει δε να αναφερθεί και η σοβαρή και χρήσιμη εργασία που έγινε τελευταία, από το 1992 μέχρι και το 1997 με την επανέκδοση σε τόμους των ανωτέρω «Δελτίων», μαζί με την επίσης επανέκδοση και έκδοση άλλων νισυριακών συγγραμμάτων, και την μεταφορά της νισυριακής μουσικής σε CD και Κασέτες. Σήμερα και οι τρεις σύλλογοι ενδιαφέρονται για την παροικία μας στην Νέα Υόρκη και έχουν θεσπίσει υποτροφίες και βραβεία για την μόρφωση των παιδιών μας, ενώ στις ιδιόκτητες Λέσχες τους έχουν μεταφέρει τα έθιμα των χωριών μας με διάφορες γιορτές και εκδηλώσεις.

18 Φεβρουαρίου 1934. Ιδρύεται η Παννισυριακή αδελφότης Κυριών και Δεσποινίδων η ΧΑΡΑΥΓΗ, με πρωτοβουλία των 3 ανδρικών συλλόγων και με ανάδοχο της τον αείμνηστο Δημήτριο Πολυχρονιάδη. Ο σύλλογος αυτός είχε σημαδιακή έννοια και θεωρείτο ο πρόδρομος της μελλοντικής ένωσης των τριών ανδρικών συλλόγων, που από τότε αποτελούσε τον απώτερο σκοπό τους. Γι' αυτό και του εδόθη το όνομα ΧΑΡΑΥΓΗ, που σήμαινε την χαρά για την Αυγή της Νισύρικης Ένωσης. Η ΧΑΡΑΥΓΗ εσκεμμένα δεν πήρε άδεια ίδρυσης από την πολιτεία της Νέας Υόρκης, αλλά συνεφωνήθη να αποτελεί το γυναικείο τμήμα των ανδρικών συλλόγων, γι' αυτό και δραστηριοποιείται υπό την σκέπη και την προστασία των.

Από την ίδρυσή της μέχρι σήμερα η ΧΑΡΑΥΓΗ τιμά το νισύρικο όνομα με την προσφορά της τόσο στην Νέα Υόρκη, όσο και στην γενέτειρα Νίσυρο. Δίνει χαρά στα μικρά Νισυρόπουλλα με τα Χριστουγεννιάτικα δώρα της και ανακούφιση στους ηλικιωμένους και τούς ασθενείς με τις επισκέψεις των μελών της στα Γηροκομεία και Νοσοκομεία. Στέκεται πάντοτε στο πλευρό των ανδρικών συλλόγων και βοηθά με ενθουσιασμό στις διάφορες εκδηλώσεις τους, ενώ θα πρέπει να λεχθεί ότι στην Παννισυριακή προσπάθεια για τον Οξό της «Σπηλιανής», η ΧΑΡΑΥΓΗ έπαιξε καθοριστικό ρόλο στην συνεργασία των άλλων Νισυριακών Συλλόγων και η συμμετοχή της στην συνεργασία αυτή υπήρξε πολύτιμη και δυναμική.

1941. Ίδρυση του συλλόγου της Νισυριακής Νεολαίας. Το καμάρι και το μέλλον της οργανωμένης παροικίας μας. Ίδρύθηκε στη μέση του πολέμου με τον πόθο στην ψυχή να βοηθήσουν τα μέλη της ενωμένα στον Εθνικό Αγώνα της Πατρίδος μας. Τα μέλη της εντάχθηκαν στην Δωδεκανησιακή Νεολαία που είχε μοναδικό σκοπό την απελευθέρωση των νησιών μας. Σήμερα είναι το μπροστάρι των συλλόγων μας στις διάφορες εθνικές γιορτές και παρελάσεις, αλλά και στα διάφορα συλλαλητήρια της οργανωμένης Ομογένειας. Ίδρύει και συντηρεί Ελληνικό Σχολείο στην Νέα Υόρκη, πρωτόγνωρο για σύλλογο νέων παιδιών. Έχει στις τάξεις της όλα τα Νισυρόπουλα, πράγμα όχι μόνο ωφέλιμο, αλλά και αναγκαίο για τις γνωριμίες και τις φιλίες που δημιουργούν μεταξύ τους.

1949. Ίδρύεται η ΝΙΣΥΡΙΑΚΗ ΟΜΟΣΠΟΝΔΙΑ (NISYRIAN SOCIETIES). Διοικείται από τα Διοικητικά Συμβούλια των 3 ανδρικών συλλόγων. Σκοπός της ήταν η από κοινού αντιμετώπιση Νισυριακών θεμάτων και η δυνατότητα της πιο στενής επικοινωνίας και συνεργασίας των τοπικών συλλόγων. Για κάποια περίοδο είχε μια σχετική δράση στην από κοινού αντιμετώπιση του θέματος της Παιδείας στην Νίσυρο και δημιουργούσε κοινές εκδρομές για όλους τους Νισυρίους, όπως στις 15 Αυγούστου, στην γιορτή της Μεγαλόχαρης. Δυστυχώς ο φορέας αυτός έπεσε σε αδράνεια περί τα τέλη της Δεκαετίας του 1960 και σήμερα θεωρείται ανύπαρκτος.

1968. Ίδρυση του 'NISYRIAN ORGANIZATION, INC.' από τους συλλόγους «ΑΓΙΟΣ ΙΩΑΝΝΗΣ Ο ΘΕΟΛΟΓΟΣ» και «ΠΑΝΑΓΙΑ Η ΘΕΡΜΙΑΝΗ». Οι 3 ανδρικοί σύλλογοι έφυγαν από την Λέσχη, που είχαν ενοικιασμένη στο MANHATTAN, και άρχισαν να ψάχνουν για αγορά κτιρίου στην ASTORIA, εκεί όπου η πλειονότητα της νισυριακής παροικίας μετακόμισε και ζούσε. Το πρώτο κτίριο που ευρέθη και εθεωρήθη κατάλληλο, ήτο αυτό που είχε η «Θερμιανή» στο Broadway και στους 43 δρόμους. Ο «Θεολόγος» και η «Θερμιανή» απεφάσισαν να αγορασθεί, ενώ η επιτροπή του «Γνωμαγόρα» δεν το ενέκρινε για τον λόγο ότι ήταν πολύ μικρό και δεν εξυπηρετούσε τις ανάγκες των Νισυρίων. Ο «Γνωμαγόρας» αρνήθηκε να πάρει μέρος στην αγορά αυτή, πιστεύοντας ότι με την αποχώρησή του, οι άλλοι δύο σύλλογοι δεν θα προέβαιναν στην εν λόγω αγορά. Όμως οι άλλοι δύο σύλλογοι προχώρησαν μόνοι τους στην αγορά του κτιρίου ιδρύοντας το NISYRIAN ORGANIZATION, INC.

Μένοντας ο «Γνωμαγόρας» μόνος του χωρίς Λέσχη, αναγκάστηκε και προέβη και αυτός στην αγορά του σημερινού κτιρίου για να εγκαταστήσει

την Λέσχη και τα γραφεία του. Βέβαια αργότερα, μετά από συμφωνία μεταξύ των δύο συλλόγων, η «Θερμιανή» αγόρασε το μερίδιο του «Θεολόγου» και ανέλαβε το κτίριο μόνη της, ο δε «Θεολόγος» προέβη στην αγορά του σημερινού κτιρίου, που είναι μεγαλύτερο και ως εκ τούτου καλλίτερο από τα δύο άλλα, χωρίς όμως και αυτό να πληροί όλες τις προϋποθέσεις για να θεωρηθεί το κατάλληλο κτίριο για την παροικία μας. Πάντως είναι γεγονός ότι τα τρία κτίρια, που έχουν οι σύλλογοι μας, είναι μια αξιόλογη νισύρική περιουσία στην Αμερική, που μελλοντικά θα βοηθήσει την παροικία μας για να εκπληρώσει τους στόχους της που έχουν σχέση με τις νέες νισύρικές γενιές και την διατήρηση της ελληνικής κληρονομιάς μας.

16 Φεβρουαρίου 1971. Ιδρύεται ο σύλλογος ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΠΗΛΙΑΝΗ στην Νέα Υόρκη από γυναίκες Μανδρακιώτισσες, με κύριο σκοπό την βοήθεια του Μοναστηριού της «Σπηλιανής», γι' αυτό στην μεγάλη ανάγκη της στήριξης του Οξού, βοήθησε με το ποσό των 40,000.00 δολαρίων. Μαζεύει τα μέλη της σε όμορφες και ωφέλιμες συγκεντρώσεις, προσφέρει την χαρά στα παιδιά των μελών της με διάφορα δώρα, ενώ συμβάλλει επίσης στην διατήρηση των ηθών και εθίμων του νησιού μας με την μεταφορά τους στις διάφορες εκδηλώσεις του. Θα πρέπει να λεχθεί ότι η ίδρυση του συλλόγου αυτού, που εγένετο παρά την αντίθετη γνώμη και συμβουλή του «Γνωμαγόρα», υπήρξεν ίσως ένας σταθμός στην συλλογική δραστηριότητα των μελών του, όμως έγινε αφορμή να υπάρξει δυναμική αντίδραση από τους άλλους Συλλόγους, που για πολλά χρόνια δεν τον ανηγνώριζαν, επειδή εθεωρήθη ως ενέργεια διάσπασης της Παννισυριακής Οργάνωσης ΧΑΡΑΥΓΗ. Είναι επίσης γεγονός ότι μετά την ίδρυσή του, ο «Γνωμαγόρας» αναγκάστηκε εκ των πραγμάτων όχι μόνο να τον αναγνωρίσει, αλλά και να τον βοηθήσει στην εκπλήρωση των σκοπών του.

24 Ιουνίου 1979. Ιδρύεται ο ΠΟΛΙΤΙΣΤΙΚΟΣ ΟΜΙΛΟΣ ΝΙΣΥΡΙΩΝ Αμερικής σε μια συγκέντρωση που έγινε στα γραφεία της «Παναγίας της Θερμιανής», σύμφωνα με το ιστορικό του «Ομίλου», παρμένο από το δεύτερο τεύχος της εφημερίδος «Η ΝΙΣΥΡΙΑΚΗ» την οποία ο Πολιτιστικός Όμιλος άρχισε να εκδίδει αμέσως μετά την ίδρυσή του. Η πρώτη συντακτική επιτροπή ήσαν οι Χριστοφής Κορωναίος, Γεώργιος Νικητιάδης και Τάσος Παντελίδης, που με την συνεργασία πολλών μελών της Νισυριακής Νεολαίας η ανά δίμηνο έκδοση της εφημερίδος είχε επιτυχία με πλούσια και ενδιαφέρουσα ύλη, μέχρι τουλάχιστον το τεύχος του Ιουλίου-Αυγούστου 1980, το οποίο είναι και το τελευταίο που έχω στο αρχείο μου

υποθέτοντας ότι έκτοτε σταμάτησε η έκδοσή της.

Τώρα τελευταία ιδρύθηκαν άλλοι δύο Νισύριοι Σύλλογοι στην Αμερικανική ήπειρο, ενάντια στην θεωρία ότι η εποχή μας είναι εποχή της παρακμής της συλλογικής δραστηριότητας.

Ο Παννισυριακός Σύλλογος ΝΙΣΥΡΟΣ, πού ιδρύθηκε στο CLEARWATER της Φλόριδας το 1998, με σκοπό να φέρει κοντά όλους τους Νισυρίους της Φλόριδας και να αποτελέσουν ένα σύνολο ανθρώπων δεμένων με πατριωτικούς δεσμούς αγάπης, φιλίας και συνεργασίας. Ο νεοσυσταθείς σύλλογος επέτυχε του σκοπού του και έχει ενθουσιάσει όλους τους Νισυρίους της περιοχής, που τον αγάπησαν, γιατί για πρώτη φορά τους εδόθη η ευκαιρία να γνωρισθεί ο ένας με τον άλλο, να ευρίσκονται όλοι μαζί και να κάμνουν εκδηλώσεις μέσα στο νισύριο περιβάλλον, που τόσο πολύ τους έλειπαν.

Ο άλλος Σύλλογος είναι η ΠΑΝΑΓΙΑ ΣΠΗΛΙΑΝΗ στο Τορόντο του Καναδά, που ιδρύθηκε το 2.000, με σκοπό τη βοήθεια του Μοναστηριού και του νησιού γενικά, αλλά και την ανάπτυξη των πατριωτικών δεσμών αγάπης, φιλίας και συνεργασίας των μελών του. Παρά τους πολύ ολίγους Νισυρίους του Καναδά, ο Σύλλογος έχει μεγάλες επιτυχίες στις εκδηλώσεις του με ανάλογη βοήθεια προς το Μοναστήρι. Είμαστε δε γνώστες της τελευταίας δωρεάς προς αυτό των \$10,000.00 και άλλων \$5,000.00 για τις ανάγκες του γεροκομείου της Νισύρου.

Για την ιστορία θα πρέπει να πούμε για δύο άλλους συλλόγους, που παρουσιάστηκαν την εποχή της ίδρυσης του ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ. Ο ένας είναι ο σύλλογος ΔΙΑΒΑΤΙΝΗ προς τιμή της ΠΑΝΑΓΙΑΣ ΤΗΣ ΔΙΑΒΑΤΙΝΗΣ στη Νίσυρο, που με την ίδρυση του ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ διαλύεται και μεταφέρεται το ταμείο του στον νεοϊδρυθέντα σύλλογο. Ο άλλος είναι ο σύλλογος ΣΩΤΗΡΙΑ που ιδρύθηκε από ανθρώπους που αντιδρούσαν στην ίδρυση του ΓΝΩΜΑΓΟΡΑ. Προέβησαν μάλιστα και στην έκδοση σημάτων, όμως η Δημαρχία Μανδρακίου δεν τον ενέκρινε και ως εκ τούτου διαλύθηκε.

Με το πέρασμα των χρόνων, είναι γεγονός ότι οι καιροί άλλαξαν στο σημείο που δεν ευνοούσαν την συλλογική δραστηριότητα της ομογένειας, με την αρχική τους δομή. Ευτυχώς οι σύλλογοί μας ανεγνώρισαν την αλλαγή αυτή και έγκαιρα είδαν την φθορά που έρχεται σαν αποτέλεσμα του σταματήματος της μετανάστευσης και της μέχρι σήμερα αποτυχίας των να προσελκύσουν στην δομή τους, τους αμερικανογεννημένους Νισυρίους.

Ο τρόπος της εμφάνισης του «Γνωμαγόρα» με την ένωση των δύο πρώτων συλλόγων του «Ομήρου» και της «Πορφυρίδος», ίσως και να απο-

τέλεσε το φωτεινό παράδειγμα που οδήγησε τα σημερινά μέλη των συλλόγων μας στην αναζήτηση της ενδεδειγμένης λύσης για την συνέχιση της νισύριακής συλλογικής πορείας στην Αμερική. Έτσι οι τρεις ανδρικοί σύλλογοι όρισαν μία μικτή επιτροπή για την διερεύνηση της μελλοντικής πορείας της συλλογικά οργανωμένης παροικίας μας. Αποτέλεσμα της έρευνας αυτής ήταν η απόφαση της ένωσης όλων των συλλόγων μας στη Νέα Υόρκη σε ένα παννισυριακό φορέα που θα συμπεριλαμβάνει στους κόλπους του άνδρες, γυναίκες και νέους, ανεξάρτητα του τόπου της καταγωγής τους, και κάλεσε τους συλλόγους να πάρουν θέση.

Η απόφαση αυτή της επιτροπής μελετήθηκε από τούς Συλλόγους, οι οποίοι σε τελική ανάλυση θεώρησαν την απόφαση αυτή σωστή και επιβεβλημένη, πιστεύοντας ότι η ένωση θα δημιουργήσει ένα δυνατό φορέα χωρίς τοπικιστικά ελατήρια, με μεγάλες πιθανότητες επιτυχίας, όπως ήδη φάνηκε σε μια συγκέντρωση εκατόν και πλέον αμερικανογεννημένων νέων μας, που παρουσιάστηκαν και με ενθουσιασμό όχι μόνο ενέκριναν αλλά και συνεχάρησαν την επιτροπή και τους συλλόγους για την πρωτοβουλία τους αυτή. Οι Γενικές Συνελεύσεις και των τριών ανδρικών Νισυριακών Συλλόγων πήραν την απόφαση για την ένωση τους, εγκρίνοντας σε γενικές γραμμές το καταστατικό του νέου φορέα που τους παρουσίασε η Επιτροπή, ανταποκρινόμενες στις παρούσες περιστάσεις και στις αλλαγές που επήλθαν τόσο στην ιδιαίτερα μας πατρίδα Νίσυρο, όσο και στις ανάγκες της Νισυριακής Παροικίας της Νέας Υόρκης.

Ο νέος Παννισυριακός Σύλλογος ιδρύθηκε και στις 9 Ιουνίου 2005 έγινε η ορκωμοσία του πρώτου Διοικητικού Συμβουλίου του. Είναι δε πεπεισμένοι οι σύλλογοί μας ότι η ένωση των νισυριακών δυνάμεων θα γίνει η απαρχή της αναγέννησης της συλλογικής μας ζωής, που θα οδηγήσει την Παροικία μας στην επόμενη εκατονταετηρίδα και θα την κρατήσει ενωμένη και περήφανη κοντά στις ελληνοχριστιανικές αξίες και στην νισύριακη κληρονομιά.

Τελειώνοντας θα πρέπει να αναφερθεί ότι οι Νισυριακοί σύλλογοι με ιστορία εκατόν χρόνων και πλέον, είναι ίσως οι πρώτοι ανάμεσα στην οργανωμένη συλλογικά Ομογένεια της Νέας Υόρκης, που είδαν με σοβαρότητα το θέμα της επερχόμενης φθοράς και την ανάγκη της σύμπτυξης των δυνάμεων τους, και πιστεύεται ότι η απόφαση τους αυτή θα αποτελέσει παράδειγμα προς μίμηση πράγμα που το ευχόμαστε.

ΝΙΚΟΣ ΣΤ. ΜΑΝΟΥΣΗΣ

Ψυχίατρος - Νευρολόγος

**ΣΚΕΥΟΣ ΖΕΡΒΟΣ: ΑΠΟΔΟΣΗ ΤΙΜΗΣ ΣΤΟ ΜΕΓΑΛΟ ΤΕΚΝΟ
ΤΗΣ ΚΑΛΥΜΝΟΥ ΚΑΙ ΤΗΣ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΟΥ**

Το ΚΑ Συμπόσιο της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, που διεξήχθη τον Ιούνιο του 2019 στην Κάλυμνο, μου έδωσε το έναυσμα να αποτυπώσω σκέψεις, να παραθέσω ιστορικά γεγονότα και να εκφράσω τον θαυμασμό μου για ένα κορυφαίο τέκνο της Δωδεκανήσου και της Κάλυμνου, τον Σκεύο Ζερβό, σε μια τέτοια σπουδαία εκδήλωση των Δωδεκανησίων διανοουμένων.

Καταγόμενος από οικογένεια, που συμμετείχε ενεργά στον Δωδεκανησιακό Αγώνα για την απελευθέρωση και έχοντας προφορικές, γραπτές και φωτογραφικές εμπειρίες, αφηγήσεις και πηγές για τον εθνικό αγωνιστή, μου δίνεται η ευκαιρία να αναφερθώ λεπτομερώς σε ορισμένες πτυχές της ζωής του, ενδεχομένως άγνωστες ή γνωστές σε ολίγους, που στην υφιστάμενη βιβλιογραφία δεν αναφέρονται.

Η αναφορά περιλαμβάνει περιστατικά από το τελευταίο μέρος της ζωής του, όταν βρίσκεται πλέον εγκαταλελειμμένος και από τους συγγενείς του, λησμονημένος μαζί με την τύφλωση που υπέστη 5 χρόνια πριν από τον θάνατο του, φτωχός και φιλοξενούμενος στο Νοσοκομείο του Ευαγγελισμού στις αρχές του 1961, και στη συνέχεια στο Ασκληπιείο της Βούλας, με τη διαμεσολάβηση του Προέδρου του Ερυθρού Σταυρού Κωνσταντίνου Γεωργακόπουλου.

Ο ίδιος αναφέρει χαρακτηριστικά *«...οι στενότεροι συγγενείς μου τους οποίους ανέθρεψα, σπούδασα, μόλις επείσθησαν ότι η τύφλωσίς μου ήτο πλήρης και απόλυτος, παρέλαβον τα τιμαλφή μου αντικείμενα και όλα τα πολυτιμότερα κοσμήματα μου, δώρα ατομικά λίαν υψηλών προσωπικοτήτων... με εγκατέλειψαν μονήρη, μονάζοντα εν τω οίκω μου. Οι τόσοι φίλοι μου εξηφανίσθησαν πλην σπανιοτάτων εξαιρέσεων...»*.

Νεαρός έφηβος, ενθυμούμαι τον πατέρα μου Σταμάτη Μανούση να σχολιάζει υπερήφανος τις οικογενειακές φωτογραφίες, 3-4 στον αριθμό, που τον απαθανάτιζαν στο προσκέφαλο της κλίνης του Σκεύου Ζερβού. Στις εν λόγω φωτογραφίες ο Σκεύος Ζερβός απεικονίζεται έχοντας, πλην του πατρός μου, αριστερά του το συναγωνιστή του Ι. Μοσχούλη και δεξιά του τον Κ. Κυριακίδη, πρόσωπα, που γνώριζα από την συχνές επισκέψεις,

που έκαναν στην ιστορική οφθαλμολογική κλινική του Σταμάτη Μανούση στη Νεοφύτου Βάμβα στο Κολωνάκι, η οποία ήταν κέντρο συγκέντρωσης Κώων και Δωδεκανησίων. Επίσης, χαρακτηριστική είναι η μορφή του Σκεύου Ζερβού, ο οποίος έχοντας ανασηκωθεί επί της κλίνης του, απαγγέλλει ύμνους ποιημάτων για την αγαπημένη του Δωδεκάνησο.

Τον Σκεύο Ζερβό τον επισκέφθηκαν δύο φορές οι τρεις Δωδεκανήσιοι, όπως μου είχε αφηγηθεί επανειλημμένως ο πατέρας μου. Την πρώτη ημέρα τον αντίκρυσαν καταβεβλημένο και νωθρό, κουρασμένο και άτονο. Έφυγαν στεναχωρημένοι και κατηφείς από την εικόνα, που αντίκρυσαν.

Την επομένη ημέρα τα πράγματα ήταν αλλιώς. Ενώ πάλι ήταν κατηφής, γρήγορα κινητοποιήθηκε ακούγοντας ότι τον επισκέπτονται οι στρατιώτες, οι συμπατριώτες του. Το άκουσμα του ονόματος των επισκεπτών του και της «Δωδεκάνησου» του έδωσε τέτοια δύναμη, σαν να του διοχετεύθηκε κεραυνός υψηλής τάσεως στο μυαλό του. Αμέσως ακούστηκε η βροντερή γνωστή φωνή του να αναφωνεί με αγάπη και στοργή την λέξη «Δωδεκάνησα» και να εξυμνεί όλα τα Νησιά της Δωδεκανήσου.

Εξιστορεί με χρονολογική ακρίβεια ιστορικές ημερομηνίες από τους αγώνες του. Μια ιερή μυσταγωγία με ρίγη συγκίνησης από τους παρευρισκόμενους όταν ένιωσαν τη φωνή του Σκεύου Ζερβού να απαγγέλει τον Ύμνο για την Ρόδο υπακούοντας στην παράκληση του Κ. Κυριακίδη. «Πρέπει να είστε υπερήφανοι που είστε Δωδεκανήσιοι και αγωνιστήκατε για την Δωδεκάνησο» βροντοφώναζε με απαράμιλλο σθένος.

Οι παρευρισκόμενοι συγκρατώντας τη συγκίνησή τους για να μη γίνουν αντιληπτοί από τον ευρισκόμενο επί της κλίνης αγωνιστή, μετά δυσκολίας συγκρατούντο. Απευθυνόμενος στον Οφθαλμίατρο Σταμάτη Μανούση του λέει: «Κύριε Μανούση είστε οφθαλμίατρος.. κάντε κάτι να ιδω έστω ελάχιστα ... έχω πολλά να γράψω, έχω ζωήν μέσα μου». Και τότε ο Σταμάτης Μανούσης απομακρύνθηκε σιωπηλά, δίχως να αντέξει να συγκρατήσει τη συγκίνησή του.

Το προσωπικό της Κλινικής, ασθενείς και άλλοι παρευρισκόμενοι ακούγοντας την με οίστρο απαγγελία του πλησίασαν στον θάλαμο εντυπωσιασμένοι από τον μέχρι τότε ήρεμο συν-ασθενή τους.

Ήρθε η ώρα που έπρεπε να αποχωρήσουν. Τον ασπάστηκαν, του φίλησαν το χέρι, που τόσα είχε γράψει για την μαρτυρική Δωδεκάνησο με δάκρυα στα μάτια. Η ανεπανάληπτη αυτή συγκινητική επίσκεψη ήταν η κορυφαία και έχει καταγραφεί με τις μοναδικές φωτογραφίες.

Η επίσκεψη χρονολογείται στις αρχές της δεκαετίας του '60 ως προκύπτει από τα χαρακτηριστικά του προσώπου των συναγωνιστών του Σκεύου Ζερβού. Έκτοτε ακολούθησαν και άλλες επισκέψεις, μη καταγεγραμμένες, απαλύνοντας τον πόνο της μοναξιάς του μεγάλου ανδρός.

Το 1963, όταν εξελέγη Βουλευτής ο Σταμάτης Μανούσης και αργότερα ως Υπουργός Υγιεινής, νοιάστηκε ακόμα περισσότερο για το «βαρύ πυροβολικό της Δωδεκανήσου». Ο σεβασμός στο πρόσωπό του και η εκτίμησή του εκδηλώθηκε έντονα κατά τη διάρκεια των τελευταίων χρόνων της ζωής του, σαν συνέχεια των κοινών αγώνων για την απελευθέρωση της Δωδεκανήσου.

Στις 13 Αυγούστου 1966 στις 4 το πρωί ο Σκεύος Ζερβός αποχαιρετά τα εγκόσμια. Αφήνει την τελευταία του πνοή στο Ασκληπιείο Βούλας, σε ηλικία 91 ετών. Με το άγγελμα του θανάτου του, ο τότε Υπουργός Σταμάτης Μανούσης εισηγείται στην κυβέρνηση να αποδοθούν οι προσήκουσες τιμές στην εξέχουσα προσωπικότητα. Τελικώς, αποφασίστηκε να γίνει η κηδεία, δημοσία δαπάνη και να αποδοθούν οι πρέπεισες ιδιαίτερες τιμές.

Αρχική σκέψη ήταν να ψαλεί η νεκρώσιμος ακολουθία στον Ιερό Μητροπολιτικό Ναό Αθηνών. Προηγουμένως ταριχευμένος εκτέθηκε για δυο συνεχόμενες μέρες σε λαϊκό προσκύνημα στο παρεκκλήσιο του Αγίου Ελευθερίου της Μητροπόλεως. Εκ μέρους της κυβέρνησης ο Υπουργός Σταμάτης Μανούσης σε συνεργασία με τον Δήμαρχο Καλύμνου κ. Καπελλά έλαβαν την τελική απόφαση να μεταφερθεί η σορός μετά το λαϊκό προσκύνημα αεροπορικώς στην Κω και ακολούθως στην Κάλυμνο.

Με στρατιωτικό αεροπλάνο τύπου DAKOTA το σκήνωμα του Σκεύου Ζερβού μεταφέρεται από το αεροδρόμιο «Ιπποκράτης» της Κω στον Ιερό Ναό της Αγίας Παρασκευής Κω για να γίνει επιμνημόσυνη δέηση και να τεθεί εκ νέου σε λαϊκό προσκύνημα. Η ηγεσία της εκκλησίας της Κω με ένα ανήκουστο τρόπο δεν επέτρεψε την είσοδο του εθνικού ήρωα στον Ιερό Ναό Αγίας Παρασκευής. Κατόπιν αυτού, με πρωτοβουλία του παριστάμενου Κώου Υπουργού Μανούση και σε συνεργασία με τον Δήμαρχο Καλύμνου Καπελλά «*παραμερίζεται η πόρτα της Αγίας Παρασκευής και τοποθετείται ο νεκρός εντός του Ναού*», ως αναφέρει στην αυτοβιογραφία του ο Σταμάτης Μανούσης. Για το γεγονός αυτό έλαβε γνώση η Κυβέρνηση και ο Οικουμενικός Πατριάρχης. Με τον τρόπο αυτό δόθηκε η ευκαιρία στον Κωακό Λαό να αποδώσει τιμές στον μεγάλο νεκρό, στον οποίο μετέπειτα το Δημοτικό Συμβούλιο Κω έδωσε το όνομα του σε κεντρικό δρόμο

του νησιού. Ακολούθως εν πομπή, μεταφέρθηκε στο λιμάνι της Κω και με ακταιωρό του Πολεμικού Ναυτικού μετέβη στην ηρωική πατρίδα του την Κάλυμνο με όλες τις τιμές.

Η Κάλυμνος τον υποδέχεται, όπως τον είχε υποδεχθεί εν ζωή για πρώτη φορά τον Οκτώβριο του 1947, μετά την απελευθέρωση. Η υποδοχή ήταν ανεπανάληπτη, μια υποδοχή ήρωα. Ο Ζερβός πάτησε επιτέλους τα ιερά χώματα της πατρίδας του, όλος ο λαός τον υποδέχθηκε, τον επευφήμισε, τον έρανε με άνθη. Καΐκια τον προϋπάντησαν με τις σημαίες υψωμένες και κάθε πλοίαριο ηχούσε με τα δικά του μέσα. Μαζί με τον ήχο των καμπαναριών εδίδετο η αίσθηση χαρμόσυνης συναυλίας. Πάνδημος η υποδοχή του νεκρού με τον τρόπο που ξέρει και τιμά η Κάλυμνος τους ήρωές της. Μαζί με τα αναρίθμητα καΐκια και οι δυναμίτες δίνουν το παρόν σαν να είναι Ανάσταση. Τιμούν τον πατριώτη τους.

Εν πομπή οδηγείται στον Μητροπολιτικό Ναό. Το φέρετρο περιβάλλεται με την ελληνική σημαία και τα παράσημα του. Οι εκπρόσωποι της πολιτικής ηγεσίας και του κλήρου παρόντες. Το Ναυτικό με το άγημα του, Ο Μητροπολίτης Καλύμνου, ο Δήμαρχος Καλύμνου, ο εκπρόσωπος της Κυβέρνησης Μανούσης και όλη η Κάλυμνος περιβάλλουν το άξιο τέκνο της Καλύμνου. Με τιμές ήρωα γίνεται η ταφή του κοντά στο εκκλησάκι του Σταυρού στη Οδό προς την περιοχή Θερμά, όπου έχει ανεγερθεί επιβλητικό ταφικό μνήμα. Είχε επιλέξει ο ίδιος το σημείο αυτό για να αγναντεύει το νησί του Ιπποκράτη.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 1

Σύντομα Βιογραφικά Σημειώματα

Κωνσταντίνος Γεωργακόπουλος

Εμπνευσμένος νομομαθής πολιτικός από την Αρκαδία. Πρόεδρος του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού 1958-1973. Διετέλεσε υπηρεσιακός Πρωθυπουργός το 1958. Διακρίθηκε για την κοινωνική του προσφορά.

Σταμάτης Μανούσης

ΙΑτρός, οφθαλμίατρος και πολιτικός από την Κω της Δωδεκανήσου. Υπηρέτησε ως Βουλευτής σε 2 εκλογικές περιόδους 1963 & 1964-1967. Διετέλεσε Υπουργός Υγιεινής το 1966. Τα έργα επί της βουλευτικής και υπουργικής θητείας του αποτέλεσαν τομές στην πατρίδα του την Κω (λιμάνι, οικισμός Σοφοκλή Βενιζέλου, νοσοκομείο, Ιπποκρατικό Ίδρυμα κ.ά.) Διακρίθηκε για τη φιλανθρωπική του προσφορά κυρίως προς τους συμπατριώτες του. Η οφθαλμολογική του κλινική ονομάστηκε Στέγη των Κώων στην Αθήνα.

Ως γνήσιος Ιπποκρατιστής σπούδασε φοιτητές και περιέθαλπε τους συμπατριώτες του δωρεάν. Είχε δε σημαντική δράση στην απελευθέρωση της Δωδεκανήσου και ως αγωνιστής της Εθνικής Αντίστασης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 2

Παρατίθενται η επικήδειος ομιλία του Υπουργού και Βουλευτή Δωδεκανήσου Σταμάτη Κ. Μανούση καθώς και φωτογραφικά ντοκουμέντα.

Α. Επικήδειος Λόγος του Σταμάτη Μανούση για τον Σκεύο Ζερβό

1912: Μαύρος χρόνος για τη μαρτυρική Δωδεκάνησον. Η Δωδεκάνησος αλλάζει κατακτητήν, πιο πολιτισμένον αλλά περισσότερον σκληρόν. Την εποχή εκείνη εμφανίζεται ένας νέος, γέννημα της ηρωικής Καλύμνου, ένας ωραίος τύπος, ένας σπορευός, οραματιστής και εμπνευσμένος άνθρωπος, ένας θερμόαιμος Έλληνας, κρατήρ ελληνικού ηφαιστείου με αυθορμητισμόν που ήρχισεν να κυνηγά το ιδανικόν της απελευθέρωσης της Δωδεκανήσου. Ο άνθρωπος αυτός είναι ο προκείμενος νεκρός.

Την ίδια εποχήν η Πατρίδα εξορμά ακάθεκτη υπό την εμπνευσμένη ηγεσίαν του Εθνάρχου Ελευθερίου Βενιζέλου δια ν' απαλύνει το όνειδος του 1897 και να λευτερώσει τις σκλαβωμένες ακόμη χώρες. Ολόκληρος ο Ελληνισμός εν συναγερμό.

Ο Σκεύος Ζερβός δεν ήτο δυνατόν να υστερήσει. Ως επίατρος τίθεται επικεφαλής χειρουργείου και δρα εις την πρώτην γραμμίν. Είναι η πρώτη προσφορά προς το έθνος και ευθύς αμέσως μετά την νίκην των Βαλκανικών πολέμων, αρχίζει τον αγώνα υπέρ της Δωδεκανήσου. Αγώνα συνεχή, τραχύ και αδιάκοπον. Γράφει, ομιλεί, συγκινεί, φανατίζει. Ανεβαίνει στο βήμα ευθυτενής ως δρυς και κάθε φορά ηλεκτρίζει τους ακροατές του. Από τα χείλη του δεν λείπει η λέξις Δωδεκάνησος. Στις συναναστροφές του με ξένους και δικούς μας η λέξις Δωδεκάνησος ήτο αδύνατο να μη παρεμβληθεί. Κατορθώνει στα μαύρα χρόνια της σκλαβιάς το όνομα Δωδεκάνησος να είναι Σκεύος Ζερβός και ο Σκεύος Ζερβός Δωδεκάνησος. Δύο ονόματα ταυτόσημα. Δύο ονόματα που το ένα συμπληρώνει το άλλο.

Παράλληλα προς τους αγώνες και η επιστήμη. Έρευνα, πειράματα, επιστημονικά ανακοινώσεις, προβολή επιστημονική και στον διεθνή ορίζοντα.

1912-1947: 35 χρόνια αγώνων και επιστέγασμα των αγώνων η νίκη. Η Δωδεκάνησος Ελεύθερη. Η Δωδεκάνησος Ελληνική. Και ο Σκεύος Ζερβός σπεύδει μεταξύ των πρώτων να πατήσει το ιερόν της χώμα, να σκύψει να

το φιλήσει και ως άλλος Συμεών ν' αναφωνήσει... «Νυν απολύεις τον δούλον σου Δέσποτα...»

Ο αγώνας τη Δωδεκανήσου ετελείωσε. Συνεχίζει όμως τον άλλον αγώνα. Αγώνα υπέρ της επιστήμης. Ταξιδεύει στην Ευρώπη, ταξιδεύει παντού, ταξιδεύει και πέραν του Ωκεανού για να φέρει τον χαιρετισμόν εις τα εκεί Πανεπιστήμια, να στήσει τον Ιπποκράτη, να προβεί εις ανακοινώσεις επιστημονικές και να δεχθεί τιμάς, ο επιστήμων, ο αγωνιστής, το θαλερόν γήρας.

Αλλά προ πέντε ετών «έπεσε» έχασε το πολυτιμότερον αγαθόν. Σ' ένα κρεβάτι του Ασκληπείου Βούλας βρίσκεται πλαγιασμένος, ακίνητος, καθηλωμένος, αλλά με πλήρη την διαύγειαν του πνεύματος. Και πάλιν η Δωδεκάνησος στα χείλη του. Όνειρα πλάθει γι αυτήν. Μία πίκρα διαγράφεται στα χείλη του- πίκρα της μονώσεως. Την πίκρα αυτήν γλυκαίνει η στοργή και η αγάπη του Προέδρου του Ελληνικού Ερυθρού Σταυρού κ. Γεωργακόπουλου και των ολίγων φίλων που τον επισκέπτονται. Ψιθυρίζει σ' αυτούς το αγαπημένο του όνομα «Κάλυμνος». Σ' αυτήν θέλει να ταφεί. Κοιτά στη θάλασσα, σ' ένα ακρωτήριο.

Από τις 13 Αυγούστου 1966 ο Σκεύος Ζερβός μετεφέρθη στην αιωνιότητα. Τον κλαίει η Κάλυμνος γιατί έχασε τον μεγαλύτερόν της άνθρωπον. Κάθε ψυχή Δωδεκανησιακή όπου κι αν βρίσκεται, εδώ και στα πέρατα του κόσμου, θα συγκινηθεί γιατί χάθηκε ο μεγάλος αγωνιστής.

Σε αποχαιρέτησαν επί 4 ημέρες οι Καλύμνιοι και οι Δωδεκανήσιοι των Αθηνών και χθες η Κάλυμνος υπεδέχθη το σκήνωμά σου. Ευχαριστώ τον Θεόν διότι μου επιφύλαξεν το προνόμιον να σε συνοδεύσω ως εκπρόσωπος της Κυβερνήσεως. Να ζήσω την μεγάλην αυτήν ώραν, που ο λαός της Καλύμνου απέδειξε ότι υπήρξεν αντάξιός σου, άξιος της μεγάλης προσφοράς σου εις αυτούς και ολόκληρον την Δωδεκάνησον.

Η συγκίνησις που ένιωσα με τας εκδηλώσεις των συμπατριωτών σου, ήλθε να αμβλύνει την πικρίαν που δοκίμασα εις την γενέτειράν μου από τον τρόπον με τον οποίον αντιμετώπισε η ηγεσία της Εκκλησίας της Κω το μεγάλο και ιερό χρέος που είχε η πατρίδα μου, όπως και κάθε νησί της Δωδεκανήσου, απέναντι στη μεγάλη εθνική μορφή σου. Διαβεβαιώσου, μέγαλε νεκρέ, ότι όπως ο λαός της Καλύμνου δοκιμάζει απέραντον ευγνωμοσύνην και σεβασμόν προς την μορφή σου, τα ίδια αισθήματα πλημμυρίζουν και την ψυχήν του Κωακού Λαού.

Σε λίγη ώρα θα σε προπέμψουμε και ολόκληρος η Κάλυμνος θα σε συνοδεύσει στην τελευταία σου κατοικία, κάτω από το εκκλησάκι του Σταυρού.

Εκεί κάποτε οι συμπατριώται θα απεικονίσουν την μορφήν σου σε μάρμαρον πεντελικόν, θα το στήσουν εκεί στο μνήμα σου. Από κει η ματιά σου θα πέφτει στις υψηλές κορυφές του Δικαίου, της ιστορικής πατρίδος του Ιπποκράτη, τον οποίον ύμνησες και τόσον ετίμησες.

Β. Φωτογραφικά ντοκουμέντα

Η πάνδημος κηδεία του Σκεύου Ζερβού. Κλήρος και λαός τον συνοδεύουν στην τελευταία του κατοικία. (Αρχείο Μιχάλη Κυράνη).

Ανέκδοτη ιστορική φωτογραφία από την εξόδιο ακολουθία του Σκεύου Ζερβού στις 18 Αυγούστου 1966 από το αρχείο του ιατρού Νίκου Στ. Μανούσης.

Κηδεύτηκε δημοσία δαπάνη με όλες τις πρέπουσες τιμές υπουργού εν ενέργεια στο εκκλησάκι του Σταυρού, στο δρόμο προς την περιοχή Θερμά. Διακρίνεται το φέρετρο με την σορό του Σκεύου Ζερβού περιβαλλόμενο με την Ελληνική Σημαία. Διακρίνονται ο τότε Μητροπολίτης, ο Υπουργός και Βουλευτής Δωδεκανήσου Σταμάτης Κ. Μανούσης, ενώ εκφωνεί τον επικήδειο λόγο εκπροσωπώντας την Κυβέρνηση. Το άγημα του πολεμικού Ναυτικού αποδίδει τιμές. Εκπρόσωπος του Στρατού οι τοπικές αρχές και πλήθος πατριωτών του συνοδεύουν τον αγωνιστή!!

Ο υπουργός Στ. Μανούσης συνοδευόμενος από εκλεκτούς Δωδεκανήσιους και πατριώτες του Σκεύου Ζερβού κατά την μεταφορά της σορού στην Κάλυμνο.

Στιγμιότυπα από την μεταφορά της σορού του Σκεύου Ζερβού στην Κάλυμνο. Διακρίνεται ο συνοδεύσας τον νεκρό τότε Υπουργός Σταμάτης Κ. Μανούσης και το άγημα του Ναυτικού, που αποδίδει τιμές μετά του κλήρου.

Ο Σκεύος Ζερβός στο κρεβάτι του πόνου και της μοναξιάς στο Ασκληπιείον της Βούλας. Τον πλαισιώνουν οι Δωδεκανήσιοι αγωνιστές Κ. Κυριακίδης, Στ. Μανούσης, Ι. Μοσχούλης.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ 3

Βιβλιογραφία

- Καλυμνιακά Χρονικά*: Τόμος Θ, Αθήνα 1990, Ένα Δωδεκανήσιος (Ι. Μοσχούλης) για τον Σκεύο Ζερβό.
- Αυτοβιογραφία* Σταμάτη Κ. Μανούση, 1972
- Επικήδειος* Σταμάτη Κ. Μανούση, Ιστορικό Αρχείο Νίκου Στ. Μανούση
- Φωτογραφικό αρχείο Νίκου Στ. Μανούση
- Βικιπαίδεια: Σκεύος Ζερβός
- Κ. Λογοθέτης Δικηγόρος, *Σκεύος Ζερβός, Μια απίστευτη ζωή*, Ομιλία στην Παλαιά Βουλή, 2017
- Νίκος Στ. Μανούσης, *Φόρος τιμής για το μισό αιώνα από τον θάνατο του Σκεύου Ζερβού*, 13 Αυγούστου 2016.
- Μύρος Σ. Παπαχρήστος, *Σκεύος Ζερβός, Μέγας Ιπποκρατιστής*, ανάτυπο από τα ΚΩΑΚΑ
- Λαζάρου Ε. Βλαδίμηρου, «*Σκεύος Ζερβός: Πρωτοπόρος Γιατρός, Ερευνητής, Συγγραφέας Εθνικός Ευεργέτης & Πολιτικός*».
- Δρ. Σκεύος Ζερβός, *Δάκρυα ενός εξ Ελλάδος πρόσφυγα* Αλεξάνδρεια 1941.
- Δρ. Σκεύος Ζερβός, *Οι Ύμνοι της Δωδεκανήσου*, 1934.

ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ, Δρ. Ιστορίας Εκπαίδευσης –Φιλολόγος
ΘΕΜΙΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ, δημοσιογράφος
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ, Δρ. Ιστορίας της Τέχνης –Φιλολόγος

**«ΙΣΤΟΡΙΚΑ ΑΠΟΤΥΠΩΜΑΤΑ»: Η ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΑ ΜΙΑΣ
ΟΙΚΟΓΕΝΕΙΑΣ ΚΑΛΥΜΝΙΩΝ (ΑΡΧΕΣ – ΜΕΣΑ 20^{ΟΥ} ΑΙΩΝΑ)**

Εισαγωγή

Η σύγχρονη ιστορία των Δωδεκανήσων συνδέεται με πολεμικές συγκρούσεις, πολιτικές ανακατατάξεις, προσφυγικά και μεταναστευτικά ρεύματα. Τα νησιά υπήρξαν τόσο χώροι υποδοχής προσφύγων όσο και περιοχές προέλευσης μεταναστευτικών και προσφυγικών ροών. Οι μετακινήσεις αυτές δεν έχουν τύχει συστηματικής καταγραφής, καθώς το πρωτογενές υλικό δεν είναι πλούσιο, ενώ σε αρκετές περιπτώσεις δεν υπήρξε καμία επίσημη καταγραφή των ταξιδιών.

Ο μελετητής της τοπικής ιστορίας και της μικροϊστορίας είναι μνημένος σε προβλήματα ελλιπούς υλικού. Κατεστραμμένο και συλημένο αρχαιακό υλικό, δυσκολία διασταύρωσης πληροφοριών, οι οποίες, συχνά, εμφανίζονται ως μοναδικές αναφορές σε σχετικά έγγραφα. Ιστορίες απλών ανθρώπων, οι οποίες δεν καταγράφηκαν ποτέ, παρά μόνο στη μνήμη όσων τις βίωσαν.

Το αρχαιακό κενό, την έλλειψη πρωτογενούς γραπτού υλικού έρχεται να καλύψει η προφορική ιστορία. Πρόκειται για την ιστορία «από κάτω», όπως έχει χαρακτηριστεί, και αξιοποιεί το προσωπικό βίωμα, «εξανθρωπίζοντας», τρόπον τινά, την ιστορική αφήγηση. Αν και η προφορική ιστορία έχει τις ρίζες της στον Ηρόδοτο και στον Θουκυδίδη, ως σύγχρονο ιστοριογραφικό κίνημα ξεκίνησε να αναπτύσσεται τον 20^ο αιώνα και χαρακτηρίζεται «ριζοσπαστικό», καθώς στην πραγματικότητα αντικαθιστά την αμφισβητούμενη έννοια της αντικειμενικότητας με εκείνη της διωποκειμενικότητας¹. Άλλωστε, δε γίνεται να παραβλεφθεί το γεγονός ότι οι γραπτές πρωτογενείς πηγές, συχνά, δεν είναι αντικειμενικές, αλλά αποτελούν επιλογή καταγραφής γεγονότων και υποκειμενική πρόσληψη ή ερμηνεία τους. Η Yow² αναγνωρίζει ότι, μέσω της προφορικής ιστορίας, μπορούν να δο-

¹ Βλ. <https://www.makthes.gr/i-simasia-tis-proforikis-istorias-201886>.

² Βλ. Yow, V.R. (2005) *Recording Oral History, A Guide for the Humanities and Social Sciences*, second edition. Walnut Creek: AltaMira Press.

θούν απαντήσεις, οι οποίες δεν είναι διαθέσιμες με άλλα μέσα, σε ερωτήσεις. Με την προφορική ιστορία μπορούν να εξεταστούν και να αναδειχθούν τα ζώντα υποκείμενα των εξεταζόμενων γεγονότων. Η προφορική ιστορία, φυσικά, είναι ένας απαιτητικός κλάδος της ιστοριογραφίας και προϋποθέτει, μέσω συνεντεύξεων με συγκεκριμένα πλαίσια δομής και καταγραφής, τη συστηματική έρευνα των γεγονότων και τη συνακόλουθη διασταύρωσή τους.

Στη συγκεκριμένη εργασία δεν ακολουθήθηκε η αυστηρή μεθοδολογία της προφορικής ιστορίας, αλλά καταγράφηκε η ιστορία μιας οικογένειας Καλυμνίων, η οποία δεν μπορεί να ανιχνευθεί επαρκώς σε έγγραφα και πηγές. Ωστόσο, αυτό δε συνεπάγεται αυθαίρετη αποδοχή της προφορικής αφήγησης. Αντίθετα, υπήρξε διασταύρωση των σημαντικότερων γεγονότων που παρατίθενται, μέσα από αρχειακό υλικό και βιβλιογραφική έρευνα. Μέσα από τη συγκεκριμένη ιστορία, θεωρούμε ότι φωτίζονται πτυχές του ευρύτερου κοινωνικού και πολιτικού πλαισίου μιας εποχής έντονων συγκρούσεων και αναταράξεων για την Κάλυμνο και τα Δωδεκάνησα.

Η ιστορία της οικογένειας Γερακιού³

Μεταναστευτικά ρεύματα Δωδεκανησίων παρατηρήθηκαν καθ' όλη τη διάρκεια της Ιταλικής και Γερμανικής Κατοχής (1912-1945), με έξαρση κατά την περίοδο των δύο Παγκοσμίων Πολέμων, συνδεδεμένα κυρίως με φαινόμενα έλλειψης βασικών αγαθών, πείνας και αρρωστίων, καθώς και σε περιπτώσεις διώξεων του ελληνικού στοιχείου.

Οι περιπέτειες της οικογένειας Γερακιού ξεκινούν το 1935, έτος το οποίο σημαδεύτηκε από ταραχές στο νησί της Καλύμνου, λόγω της αντίδρασης του λαού και των Αρχών του τόπου στην απόπειρα της ιταλικής Διοίκησης να αποσχιστεί από το Πατριαρχείο η Δωδεκανησιακή Εκκλησία και να κηρυχθεί Αυτοκέφαλος.⁴ Οι Ιταλοί θα χρησιμοποιήσουν σκληρά κατασταλτικά μέσα και θα οδηγήσουν σε εξορία και φυλάκιση πλήθος τοπικών αρχόντων και αρκετούς εκπαιδευτικούς. Στις φυλακές της Κω θα

³ Η ιστορία βασίζεται σε μνήμες της Θέμιδος Γερακιού-Κουντούρη, η οποία βίωσε τις περιπέτειες της οικογένειας ως μικρό παιδί.

⁴ Βλ. Κοντάκος, Α. – Κουντούρης, Α. (2004) «Αλυτρωτισμός – Θρησκεία – Εκπαίδευση: Κάλυμνος 1935 -1937», 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης. Πάτρα.

οδηγηθούν καθηγητές του Νικηφορείου Γυμνασίου⁵, ανάμεσα στους οποίους ήταν κι ο Μιχάλης Γερακιός. Κατά την κράτησή τους, πραγματοποιούνταν διαρκώς απειλές για τη ζωή τους και, μάλιστα, εφαρμόστηκε και το ιδιαίτερα απάνθρωπο μέτρο των εικονικών εκτελέσεων, προκειμένου να καμφθεί το ηθικό τους. Πάρα ταύτα, οι φυλακισμένοι εκπαιδευτικοί δεν πτοήθηκαν, αλλά ανανέωναν όλοι μαζί τον όρκο που είχαν δώσει, όταν πρωτοσυνελήφθησαν, ότι δε θα υποχωρήσουν στην εθνική τους αποστολή, ανεξαρτήτως συνεπειών.

Ο Μιχάλης Γερακιός κι αρκετοί άλλοι από τους αρχικούς συλληφθέντες αποφυλακίστηκαν μετά από μερικές μέρες. Η κατάσταση στο νησί παρέμενε κρίσιμη και κυριαρχούσε κλίμα τρομοκρατίας. Αρκετές οικογένειες Καλυμνίων, μη αντέχοντας τις συνθήκες που είχαν διαμορφωθεί, αναζήτησαν καταφύγιο σε γειτονικά νησιά. Μία από αυτές τις περιπτώσεις καταγράφεται σε έγγραφο του τότε Διοικητή των «Νήσων του Αιγαίου», όπως ονόμαζαν οι Ιταλοί τα Δωδεκάνησα, και ήταν η πρώτη μετακίνηση της νεοσύστατης οικογένειας Γερακιού. Με το καΐκι Cairolo (ή Cairoli), στις 31 Αυγούστου του 1935, 12 Καλυμνιοί ταξίδευσαν κρυφά για τη Σάμο. Ανάμεσά τους ήταν κι ο Μιχάλης Γερακιός, με τη σύζυγό του Καλλιόπη Αντώνα και τον μόλις ενός έτους γιο τους, Σακελλάρη Γερακιό⁶. Η παραμονή στη Σάμο υπήρξε βραχεία και η οικογένεια Γερακιού επανήλθε στην Κάλυμνο.

Η επιστροφή στο νησί ήταν προσωρινή. Η τοποθέτηση ως Διοικητή της Δωδεκανήσου του Τσέζαρε Μαρία Ντε Βέκκι⁷, το 1936, έφερε τεράστιες αλλαγές στην εκπαίδευση αλλά και ευρύτερα στη ζωή των νησιωτών. Ο Ντε Βέκκι θεωρούσε ότι το εκπαιδευτικό σύστημα των νησιών ήταν αποτυχημένο και ότι έπρεπε όλα τα σχολεία να γίνουν κρατικά και να εναρμονιστούν πλήρως με αυτά της μητρόπολης, δηλαδή της Ιταλίας. Προχώρησε στη σύνταξη σχολικού κανονισμού, ο οποίος επικυρώθηκε με το Κυ-

⁵ Βλ. Χατζηδάκης, Κ. (2005) «Από το Ελληνικό Σχολείο του 19^{ου} αι. στη Νικηφόρειο Ελληνική Σχολή. Τα χρόνια της ανάπτυξης των Γραμμάτων στην Κάλυμνο», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΣΤ'. Κάλυμνος.

⁶ Βλ. Τσιρπανλής, Ζ. (1987) *Στην Κάλυμνο του 1935. Συλλήψεις, εκπατρισμοί, προδοσίες*, Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.

⁷ Ο Τσέζαρε Μαρία Ντε Βέκκι (1884 - 1959) ήταν Ιταλός στρατιωτικός και πολιτικός. Υπήρξε ένα από τα σημαντικότερα στελέχη του Εθνικού Φασιστικού Κόμματος και διετέλεσε Υπουργός Παιδείας της Ιταλίας.

βερνητικό Διάταγμα υπ' αρ. 149 της 21 / 7 / 1937⁸. Το σχολικό έτος 1937-1938, τα ελληνικά σχολεία δεν άνοιξαν, παρά μόνο τα δημοτικά σχολεία, στα οποία γινόταν πρωτίστως η διδασκαλία της Ιταλικής, ενώ η Ελληνική περιορίστηκε στις τρεις ώρες την εβδομάδα. Στο επόμενο έτος η ελληνική γλώσσα σχεδόν δε διδασκόταν καθόλου και οι Έλληνες εκπαιδευτικοί αντικοιδοποιούνταν συστηματικά από Ιταλούς⁹. Ο Μιχάλης Γερακιός, για να διατηρήσει τη δουλειά του, έπρεπε να διδάξει την ιταλική γλώσσα. Δε δέχθηκε. Καθώς δεν υπήρχε τρόπος συντήρησης της οικογένειας για έναν δάσκαλο που αρνείτο να διδάξει Ιταλικά, επιλέχθηκε η αναχώρηση για την Αθήνα, όπου ζούσαν τρία από τα αδέρφια της μητέρας της οικογένειας, Καλλιόπης Αντόνα - Γερακιού. Σύντομα ήρθε ο διορισμός σε ένα μικρό χωριό της Πτολεμαΐδας¹⁰, αλλά η γέννηση της κόρης του, Θέμιδος Γερακιού, τον Ιούνιο του 1940, οδήγησε τον Μιχάλη Γερακιό σε παραίτηση, για να βοηθήσει τη γυναίκα του. Ακολούθησαν τα δύσκολα χρόνια της γερμανικής Κατοχής, με πείνα και εξαθλίωση.

Δυσκολότερα υπήρξαν τα χρόνια του Εμφυλίου για την οικογένεια Γερακιού, η οποία διέμενε στο Κουκάκι, όπου πραγματοποιήθηκαν σφοδρές μάχες ανάμεσα στις αντιμαχόμενες πλευρές. Η επιβίωση ήταν και ζήτημα τύχης, καθώς οι άμαχοι βρίσκονταν συχνά στο κέντρο των συγκρούσεων που μαίνονταν από σπίτι σε σπίτι και από γειτονιά σε γειτονιά. Σε μία τέτοια περίπτωση, αντάρτες του Δημοκρατικού Στρατού εισήλθαν στο σπίτι της οικογένειας Γερακιού και απείλησαν να τους σκοτώσουν, αν δεν τους αποκάλυπταν πού κρυβόταν ένας στρατιώτης του Εθνικού Στρατού. Με όσο θάρρος μπόρεσε να συγκεντρώσει ο πατέρας της οικογένειας τούς παρακάλεσε να μη βάνουν τα χέρια τους με αίμα αθώων. «Ψάξτε το σπίτι και αν βρείτε κάποιον, εκτελέστε μας», είπε. Η παρέμβαση αυτή υπήρξε σωτήρια, καθώς δε βρέθηκε κανείς και οι στρατιώτες αποχώρησαν.

⁸ Βλ. Boll. Uff., 1937, τεύχ. 7, σελ. 117-122, D. G. 21 luglio 1937, XV, no. 149, Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo.

⁹ Βλ. Ι.Α. Υπ. Εξ., Φ.15/15.4/1944, Κυβέρνηση Καΐρου, ανυπόγραφη δακτυλογραφημένη μελέτη για τα Δωδεκάνησα 48 σελίδων, σελ. 13.

¹⁰ Η ελληνική κυβέρνηση μεριμνούσε τις περισσότερες φορές για την αποκατάσταση των διωχθέντων Δωδεκανησίων εκπαιδευτικών. Βλ. Κουντούρης, Α. (2011) *Η εκπαίδευση στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα μέσα από το πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Το παράδειγμα της Καλύμνου (1912-1943)*, διδακτορική διατριβή. Ρόδος.

Το φαγητό ήταν δυσεύρετο εκείνα τα χρόνια και η επιβίωση δυσχερής. Η μητέρα της οικογένειας, Καλλιόπη Γερακιού, είχε φυτέψει κρεμμύδια στις γλάστρες και με τις φύτερες προσπαθούσε να θρέψει τα παιδιά της. Προφανώς η τροφή δεν επαρκούσε για τα μικρά παιδιά που έκαναν πράσινους εμετούς. Για καλή τύχη της οικογένειας, δίπλα τους κατοικούσε μια πλούσια Κρητικιά και η υπηρέτριά της λυπόταν τους εξαθλιωμένους, υποσιτισμένους γείτονές της και τους άφηνε, σχεδόν κάθε μέρα, λίγα σύκα, ελιές και ψωμί, τα οποία τους βοήθησαν να επιβιώσουν.

Όλη η οικογένεια προσπαθούσε να συνεισφέρει, όπως μπορούσε, για την κάλυψη των βασικών αναγκών. Η καλύμνικη θαλασσινή παράδοση αποδείχθηκε εξαιρετικά ωφέλιμη, ακόμα και σε ένα αστικό περιβάλλον, όπως αυτό της Αθήνας. Πιο συγκεκριμένα, δύο από τα αδέρφια της Καλλιόπης Αντώνη - Γερακιού, ο Στέφανος και ο Γιάννης, δεινοί κολυμβητές και «βουτηχτάδες», προσέφεραν τις υπηρεσίες τους στον Πειραιά, για την ανάσυρση αντικειμένων από ναυάγιο μεταγωγικού της εποχής στην είσοδο του λιμανιού. Με αυτόν τον τρόπο κέρδιζαν ορισμένα χρήματα, αλλά, πρωτίστως, λάμβαναν πακέτα με τρόφιμα, από αυτά που ανέσυραν, τα οποία στέγνωναν στο σπίτι, για να τραφούν.

Ιδιαίτερα σημαντική ήταν και η συνεισφορά των συσσιτίων για πολλές οικογένειες προσφύγων και όχι μόνο. Ωστόσο, στα χρόνια του εμφυλίου, με τους ακροβολισμένους ελεύθερους σκοπευτές, ο κίνδυνος ήταν μεγάλος. Η περιοχή του Μακρυγιάννη ήταν ένα από τα σημεία στα οποία μοιραζόταν συσσίτιο και από όπου πήγαινε να πάρει το μερίδιο που αντιστοιχούσε στην οικογένειά της, η Καλλιόπη Αντώνη - Γερακιού. Ανοίγοντας την εξώπορτα του σπιτιού για να φύγει, άκουσε έναν πυροβολισμό και αισθάνθηκε τη σφαίρα, η οποία έγδαρε το κεφάλι της και κάρφωσε το μαντίλι που φορούσε στον εξωτερικό τοίχο. Η γυναίκα, αν και συγκλονισμένη, δεν πτοήθηκε, ξεκάρφωσε το μαντίλι, έκανε τον σταυρό της και συνέχισε. Για καλή της τύχη δεν την ξαναπυροβόλησαν.

Αντίστοιχα τυχερός δε στάθηκε, όμως, ο αδερφός της, Γιάννης Αντώνης. Μια μέρα, καθώς ξεκινούσε για το μεροκάματο, άκουσε την προειδοποίηση μιας γειτόνισσας ότι οι Χίτες¹¹ στήνουν ενέδρες στους γύρω δρόμους, λόγω μιας επίθεσης των αριστερών δυνάμεων. Ο Αντώνης αγήφησε

¹¹ Έτσι ονομάζονταν τα μέλη της παραστρατιωτικής ακροδεξιής ομάδας με το όνομα «Οργάνωσις Χ», η οποία είχε ενεργό ρόλο στον Εμφύλιο Πόλεμο.

την προειδοποίηση, γιατί θεωρούσε ότι, εφόσον δεν είχε καμία σχέση με την επίθεση, δε διέτρεχε κανένα κίνδυνο. Ωστόσο, η απόφασή του αυτή θα απέβαινε μοιραία, καθώς, αφού τον συνέλαβαν σε ένα κοντινό παράδρομο, εκτελέστηκε επί τόπου.

Ο θάνατος αυτός στοίχισε ιδιαίτερα στην οικογένεια, η οποία συνέχισε, όπως μπορούσε, τον αγώνα της επιβίωσης, μέχρι το 1946, όταν και αποφάσισαν να επιστρέψουν στην Κάλυμνο, η οποία, όπως και τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, βρισκόταν υπό Αγγλική Κατοχή από το 1945¹². Αν και τα Δωδεκάνησα είχαν ουσιαστικά απελευθερωθεί, παρέμεναν σε ένα ιδιότυπο καθεστώς προσωρινότητας και η Βρετανική Διοίκηση παρεμπόδιζε την παλιννόστηση των εξόριστων Δωδεκανησίων¹³. Η Καλλιόπη Αντώνα - Γερακιού, με τα τρία της παιδιά, ξεκίνησε από τη Βάρκιζα με ένα καϊκι για την Κάλυμνο, για να συναντήσει τον πατέρα της οικογένειας, ο οποίος είχε μεταβεί νωρίτερα, με παρόμοιο τρόπο, στο νησί. Ταξιδεύοντας βράδυ και με προσοχή, για να μη γίνουν αντιληπτοί, προσάραξαν αρχικά σε ένα νησάκι, δυτικά της Καλύμνου, την Τέλενδο, και, στη συνέχεια, διαπεραιώθηκαν στις απέναντι ακτές. Το «νόστιμον ήμαρ» είχε γίνει πραγματικότητα.

Επίλογος

Η συγκεκριμένη ιστορία ιδιότυπης προσφυγιάς υπήρξε μία από τις πάρα πολλές που σημειώθηκαν στην Κάλυμνο και ευρύτερα στα Δωδεκάνησα, κατά την περίοδο της Ιταλικής και Γερμανικής Κατοχής. Πληροφορίες μπορούν να βρεθούν σε πρωτογενείς αρχειακές πηγές, αλλά συνήθως γίνεται απλή αναφορά ονομάτων και αριθμών. Περισσότερο συστηματική έχει υπάρξει η καταγραφή των προσφυγικών ρευμάτων στη Μέση Ανατολή, ιδίως το 1943, έτος αλλαγής της διοίκησης των νησιών. Η ανασύνθεση των γεγονότων της εποχής μπορεί να πραγματοποιηθεί, κυρίως, μέσω αντίστοιχων προφορικών αφηγήσεων. Οι αναμνήσεις αυτές μπορούν να ξεκινήσουν από ένα τοπικό πλαίσιο, αλλά μέσω αυτών θίγονται ευρύτερα ζητήματα. Μέσω της αξιοποίησης των προφορικών μαρτυριών, μπορεί να δοθεί πάλι μια κεντρική θέση

¹² Στις 8 Μαΐου 1945 υπογράφηκε στη Σύμη το Πρωτόκολλο της άνευ όρων παράδοσης των Δωδεκανήσων στους Συμμάχους, ενώ την επόμενη μέρα αποβιβάστηκαν βρετανικές δυνάμεις καθώς και άνδρες του Ιερού Λόχου. Ωστόσο, σύντομα, οι Άγγλοι θα απομακρύνουν τις δυνάμεις του Ιερού Λόχου από τα νησιά.

¹³ Βλ. <http://foundation.parliament.gr/central.aspx?sId=11114631122116461458621>. Ανάκτηση: 20 Ιανουαρίου 2020.

στους ανθρώπους που δημιούργησαν και βίωσαν την ιστορία¹⁴. Αφορούν τη ζωντανή μνήμη ανθρώπων που έζησαν τα γεγονότα από πρώτο χέρι και τα ερμήνευσαν με το δικό τους τρόπο. Οι βιωμένες εμπειρίες δεν εγγράφονται στη μνήμη ακριβώς όπως βιώθηκαν. Δεν πρόκειται για «φωτογραφικού» τύπου καταγραφή. Υπάρχουν στοιχεία που συγκρατούνται, άλλα λησμονούνται και ορισμένα μένουν αδρανή. Ο τρόπος με τον οποίο ερμηνεύουμε τις εμπειρίες μας βασίζεται στην κατασκευή και στην αναγνώριση ενός σώματος μνήμης που περιλαμβάνει πλήθος επαναλαμβανόμενων στοιχείων τα οποία νοηματοδοτούν τη ζωή και συγκροτούν την ταυτότητά μας¹⁵. Σε αυτά τα στοιχεία πρέπει να στρέψουμε την προσοχή μας και να τα διαφυλάξουμε από τη λήθη.

Βιβλιογραφία

- Κουντούρης, Α. (2011) *Η εκπαίδευση στα ιταλοκρατούμενα Δωδεκάνησα μέσα από το πλαίσιο της εθνικής ιδεολογίας. Το παράδειγμα της Κάλυμνου (1912-1943, διδακτορική διατριβή*. Ρόδος.
- Κοντάκος, Α. – Κουντούρης, Α. (2004) «Αλυτρωτισμός – Θρησκεία – Εκπαίδευση: Κάλυμνος 1935 -1937», 3^ο Διεθνές Συνέδριο Ιστορίας της Εκπαίδευσης, Πάτρα.
- Τσιρπανλής, Ζ. (1987) *Στην Κάλυμνο του 1935. Συλλήψεις, εκπατρισμοί, προδοσίες*, Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Χατζηδάκης, Κ. (2005) «Από το Ελληνικό Σχολείο του 19^{ου} αι. στη Νικηφόρειο Ελληνική Σχολή. Τα χρόνια της ανάπτυξης των Γραμμάτων στην Κάλυμνο», *Καλυμνιακά Χρονικά*, τόμ. ΙΣΤ'. Κάλυμνος.
- Thomson, P. (2002) *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ.Β. Μπούσχοτεν- Ν. Ποταμιάνος, Αθήνα: εκδ. Πλέθρον.
- Yow, V.R. (2005) *Recording Oral History, A Guide for the Humanities and Social Sciences*, second edition. Walnut Creek: AltaMira Press.

Διαδικτυακές πηγές

<http://foundation.parliament.gr> <https://www.makthes.gr/>
<http://www.epi.uth.gr/index.php?page=home>

Αρχειακές πηγές

- Ιστορικό Αρχείο Υπουργείου Εξωτερικών, Φάκελος 15/15.4/1944.
- Γενικά Αρχεία Κράτους, Αρχεία Νομού Δωδεκανήσου, Bollettino Ufficiale, 1937, τεύχ. 7, σελ. 117-122, D. G. 21 luglio 1937, XV, no. 149, Ordinamento sulle Scuole nelle Isole Italiane dell' Egeo.

¹⁴ Βλ. Thomson P., *Φωνές από το παρελθόν, Προφορική Ιστορία*, μτφρ. Ρ.Β. Μπούσχοτεν- Ν. Ποταμιάνος, εκδ. Πλέθρον, Αθήνα 2002, σελ. 31.

¹⁵ Βλ. <http://www.epi.uth.gr/index.php?page=practice4>. Ανάκτηση 15 Δεκεμβρίου 2019.

ΣΑΚ. Ε. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ

π. Διευθυντής Μ. & Γυν/κού Τμ. Νοσοκ. Αλεξάνδρα

π. Καθηγητής Μ. & Γυν/γίας Παν/μίου Αθηνών

ΠΛΗΘΥΣΜΙΑΚΕΣ ΜΕΤΑΒΟΛΕΣ ΤΩΝ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΩΝ ΑΠΟ ΤΗΣ ΣΥΣΤΑΣΕΩΣ ΤΟΥ ΕΛΛΗΝΙΚΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ ΜΕΧΡΙ ΣΗΜΕΡΑ, ΜΕ ΕΠΙΚΕΝΤΡΩΣΗ ΣΕ ΕΚΕΙΝΕΣ ΠΟΥ ΑΦΟΡΟΥΝ ΤΗ ΝΗΣΟ ΚΑΛΥΜΝΟ (Αίτια και Προτάσεις)

Εισαγωγή

Η γνώση των πληθυσμιακών μεταβολών σε εθνικό, αλλά και τοπικό επίπεδο, αποτελεί ουσιαστικό παράγοντα ελέγχου της ορθότητας ή μη των κοινωνικοπολιτικών επιλογών, που εφαρμόστηκαν και της μελλοντικής χάραξης των σχετικών πολιτικών.

Κάθε αύξηση του πληθυσμού που οφείλεται σε αυτόχθονες παράγοντες (φυσική αύξηση) είναι δείγμα ομαλής εξέλιξης της πληθυσμιακής προοπτικής ενός τόπου. Αντίθετα αύξηση του πληθυσμού που οφείλεται σε καθαρή μεταναστευτική εισροή, όπως συμβαίνει στις ημέρες μας, συνυπολογιζόμενου και του αυξημένου δείκτη αναπαραγωγής των μεταναστών, αποτελεί επικίνδυνο στοιχείο, για την κοινωνική συνοχή και την ταυτότητα του τόπου υποδοχής (Κοτζαμάνης, 2009). Η παρατήρηση αυτή ισχύει κατά κύριο λόγο, για μικρές κοινωνίες και ιδιαίτερα αν συντελείται εντός μικρών χρονικών διαστημάτων, χωρίς την ύπαρξη κανόνων και υποδομών.

Οι δημογραφικές εξελίξεις στη σύγχρονη Ελλάδα χαρακτηρίζονται από προοδευτική συρρίκνωση όχι μόνο της γεννητικότητας, αλλά και της θνησιμότητας, σε συνδυασμό με την αυξανόμενη εκροή ενεργού πληθυσμού. Παράλληλα μετατράπηκε από χώρα μόνον αποστολής και σε χώρα υποδοχής μεταναστών.

Οι εξελίξεις αυτές οδήγησαν – και οδηγούν περαιτέρω - στη δημιουργία ενός γερασμένου πληθυσμού με την παράλληλη συνεπικουρία της έντονης αστυφιλίας και των μεταβολών των οικογενειακών δομών. Να σημειωθεί στο σημείο αυτό, ότι οι εκτός γάμου γεννήσεις έχουν υπερτετραπλασιαστεί κατά την τελευταία εικοσαπενταετία από 2% το 1990 σε 9% και πλέον το 2015. Ο αριθμός των μητέρων, οι οποίες μεγαλώνουν μόνες τους παιδιά, τείνει να είναι μεγαλύτερος των πατέρων.

Κατά την άποψή μας, από την μελέτη των στοιχείων της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ), οι τάσεις των πληθυσμιακών μεταβολών

σημειώνονται σχεδόν συγχρόνως και ομοιόμορφα σε όλα τα διαμερίσματα της Χώρας, εκτός περιορισμένων εξαιρέσεων.

Από τη σύσταση του Ελληνικού Κράτους μέχρι το 1947 οι μελέτες για την εξέλιξη του πληθυσμού υπήρξαν εξαιρετικά ανεπαρκείς και μόνον μεταπολεμικά αποκτούν αξιόπιστα χαρακτηριστικά (Βαλαώρας, 1988).

Η μείωση της φυσικής αύξησης (υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων) του πληθυσμού της Ελλάδος αποτυπώνεται στην προοδευτική ελάττωση του αριθμού των προστιθέμενων ατόμων ανά 1.000 κατοίκους, ως εξής:

Έτη 1960, 1970, 1980, 1990, 2.000, 2.010.

Αριθ. Προστιθεμένων 11, 6 8,1 6,4 1,1 (-) (-) ατόμων %0

Πίνακας 2. Εμφανίζεται η η προοδευτική ελάττωση της φυσικής αύξησης του πληθυσμού της Ελλάδος (Διανέοσις, 2019).

Μόνο για το έτος 2018 οι γεννήσεις υπελήφθησαν των θανάτων κατά 33.817 άτομα και αυτό αντιστοιχεί στην εξαφάνιση μιας ολόκληρης πόλης. Σύμφωνα με στοιχεία της Ελληνικής Στατιστικής Αρχής (ΕΛΣΤΑΤ, 2019) η σχέση αυτή θανάτων / γεννήσεων συμβαίνει για οκτώ συνεχόμενα έτη (από το 2010), γεγονός που υποδηλώνει μη αναστρέψιμη κατάσταση με προοπτική συνέχισής της μέχρι το έτος 2050. Η ανακοπή αυτή της αύξησης του πληθυσμού άρχισε από το έτος 2010 και συνοδεύεται από αλλοίωση της σύνθεσής του προς όφελος των ηλικιωμένων. Από την μεταπολεμική περίοδο μέχρι σήμερα η όποια αύξηση του πληθυσμού αφορούσε τις ηλικίες άνω των 15 ετών, ενώ οι ομάδες ηλικιών 0 έως 14 ετών μειώθηκαν κατά 600.000 περίπου. Οι ομάδες ηλικιών άνω των 65 και 85 ετών αυξήθηκαν πολύ γρηγορότερα. Πιο συγκεκριμένα, οι άνω των 65 ετών τετραπλασιάστηκαν, ενώ οι άνω των 85 εικοσπλασιάστηκαν (Κοτζαμάνης, 2019, Διανέοσις, 2019).

Παρακάτω παρουσιάζονται οι μεταβολές του πληθυσμού της Ελλάδος, σε επιλεγμένες χρονολογίες και σε συνάρτηση με τις διευρύνσεις της Ελληνικής Επικράτειας.

1828...753.000 (Πελοπόννησος, Στερεά, Κυκλάδες)

1870...1.457.894 (προσάρτηση Ιονίων)

1889...2.187.208 (προσάρτηση Θεσσαλίας, Άρτας)

1920...5.531.474 (προσαρτηση Μακεδονίας, Ηπείρου, Δυτ. & Αν. Θρακίας, Ίμβρου, Τενέδου και Κρήτης)

1928...6.204.684 (Ανταλλαγή πληθυσμών, απώλεια Αν. Θράκης, Ίμβρου & Τενέδου)

1951...7.632.801
 1991...10.259.900
 2001...10.964.020
 2011...10.940.777

Πίνακας 1. Η εξέλιξη του πληθυσμού της Ελλάδος από το έτος 1828 μέχρι σήμερα (Κοτζαμάνης, 2019).

Η αύξηση του πληθυσμού κατά 704.180 τη δεκαετία 1990 (απογραφή 2001) οφείλεται κατά 97% σε καθαρή εισροή πληθυσμού και μόνον κατά 3% στην υπεροχή των γεννήσεων έναντι των θανάτων. Από το 97% μόνον το 8% ήσαν παλινοστούντες Έλληνες, ενώ ποσοστό 92% ήσαν αλλοδαποί. Επί πλέον, κατά τη δεκαετία αυτή οι θάνατοι ήσαν περισσότεροι από τις γεννήσεις των Ελλήνων, ενώ για τους αλλοδαπούς οι γεννήσεις υπερέβησαν τους θανάτους κατά 62.254 περίπου (Κοτζαμάνης, 2019, Δρεττάκης, 2019).

Μεταβολές του πληθυσμού των Δωδεκανήσων

Με την παρουσίαση αυτή αποσκοπείται η διερεύνηση των πληθυσμιακών μεταβολών που επικράτησαν μετά την ενσωμάτωση των Δωδεκανήσων, με επικέντρωση στις σχετιζόμενες με την Κάλυμνο. Όπου ήταν δυνατό συγκεντρώθηκαν παλαιότερα στοιχεία, χωρίς χρονικό περιορισμό.

Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζονται οι πιο σημαντικές διαχρονικές μεταβολές του συνολικού πληθυσμού των Δωδεκανήσων.

Έτη 1947, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001, 2011

Πληθυσμός 115.000, 123.000, 121.000, 145.000, 163.000, 190.000, 242.000

Πίνακας 3. Παρουσιάζεται η προοδευτική αύξηση του πληθυσμού της Δωδεκανήσου από το έτος 1947 μέχρι σήμερα.

Η Ρόδος, η Κως, η Κάλυμνος και ως ένα πολύ μικρό βαθμό η Λέρος και η Πάτμος είναι τα πέντε νησιά που παρουσιάζουν συνεχή αυξητική τάση του πληθυσμού τους, όπως δείχνεται στους επόμενους πίνακες.

Έτη 1420, 1821, 1912, 1947, 1971, 2011

Πληθυσμός 18.000, 31.500, 45.000, 61.561, 66.170, 115.490 (+53.929)

Πίνακας 4. Παρουσιάζεται η διαχρονική εξέλιξη του πληθυσμού της Ρόδου. (Χ.Ι. Παπαχριστοδουλου, 1994).

Έτη 1821, 1931, 1947, 1981, 2011

Πληθυσμός 11.000, 21.170, 18.545, 20.350, 33.388 (+14.843)

Πίνακας 5. Η εξέλιξη του πληθυσμού της Κω από το 1821 μέχρι σήμερα

ρα. (Β.Σ. Χατζηβασιλείου, 1990).

Έτη 1821, 1888, 1947, 1981, 2011

Πληθυσμός 4.500, 4.000, 6.161, 8.136, 7.917 (+1.756)

Πίνακας 6. Μεταβολές του πληθυσμού της Λέρου από το έτος 1821.

(Δ.Τ. Οικονομόπουλος).

Έτη 1821, 1900, 1912, 1947, 1961, 1981, 2011

Πληθυσμός 4.500, 4.000, 2.750, 2.736, 2.686, 2.607, 3.047 (+311)

**Πίνακας 7. Παρουσιάζονται οι μεταβολές του πληθυσμού της Πά-
τμου από το έτος 1821 μέχρι σήμερα.**

Νησιά που απώλεσαν μεγάλο μέρος του πληθυσμού σε σχέση με την περίοδο της ακμής τους (1912), καθώς και σε σύγκριση με το έτος 1947 αναφέρονται συνοπτικά στον επόμενο πίνακα 8.

Έτη 1826, 1912, 1947, 1981, 2011

Σύμη 8.000, 22.450*, 4.790, 2.273, 2.590, (-19.910) (-2.200)

Καστ/ριζο 2.500, 8.500*, 663, 175, 498, (-8.002) (-165)

Χάλκη 1.200, 3.215, 731, 281, 478, (-2.737) (-253)

Τήλος 3.000, 1.300, 1.085, 279, 829, (-2.171) (-256)

Νίσυρος *** 3.300, 5.000, 2.499, 779, 1.008, (-3.992) (-1491)

Κάσος - - 1.336, 1.184, 1.084, (-252)

Αστ/λαιο - 1.780, 1.800, 1.146, 1.385, (-415)

Κάρπαθος ** 7.500, 9.500, 7.416, 4.649, 6.226, (-3.274), (-1190)

Λειψοί - - 873, 597, 790, (-83)

Πίνακας 8. Παρουσιάζονται οι διαχρονικές μεταβολές του πληθυσμού των πιο αραιοκατοικημένων νησιών της Δωδεκανήσου, από το 1826 μέχρι σήμερα. (*) Γ.Μ. Σακελλαρίδης 1990, () Χ.Ν. Μπαμπούνης, 2003, (***) Σ. Ι. Αγαπητίδης, 1972, Υρεκα.gr, <https://ecoanemos.files.wordpress.com>**

Από τα νησιά της Δωδεκανήσου η Τήλος, Κάσος, Νίσυρος, Καστελλόριζο, Χάλκη και Σύμη έχασαν πάνω από το 70% του πληθυσμού τους, σε σύγκριση με την περίοδο της πληθυσμιακής τους ακμής. Τη χειρότερη εικόνα παρουσιάζουν το Καστελλόριζο που διατηρεί το 3%, ενώ η Σύμη και η Χάλκη διατηρούν το 10-12% του αρχικού τους πληθυσμού (Σ. Ι. Αγαπητίδης). Το τίμημα της μετανάστευσης, είτε ενδοδωδεκανησιακά, είτε ενδοελλαδικά, είτε στο εξωτερικό το έχουν πληρώσει, κατά κυριολεξία, τα μικρότερα νησιά.

Οι κάτοικοί τους μετανάστευσαν και ίδρυσαν πολυπληθείς παροικίες στα πιο απόμακρα μέρη του κόσμου. Μετανάστευσαν οικογενειακά και δεν διαφαίνεται πλέον η επιστροφή τους.

Στον επόμενο πίνακα παρουσιάζονται οι διαχρονικές μεταβολές του πληθυσμού της Καλύμνου μέχρι σήμερα.

Έτη 1821, 1912-13, 1917, 1947, 1981, 1991, 2001, 2011

Πληθυσμός 5.000 23-25.000 14.950 12.227 14.757 15.842 16.253
16.179 (+3.952)

Πίνακας 9: Στον πίνακα αυτόν παρουσιάζονται οι μεταβολές του Καλυμνιακού πληθυσμού από το έτος 1821 μέχρι σήμερα (Δήμος Καλυμνίων).

Αναλυτικότερα στον επόμενο πίνακα παρουσιάζεται η ληξιαρχική κίνηση του πληθυσμού της Καλύμνου, από το έτος 1951 μέχρι σήμερα. Έγινε σύμπτυξη των χρονολογιών αναφοράς, για λόγους εύκολης κατανόησης των γεγονότων. Τα πρόσφατα στοιχεία παραχωρήθηκαν από την αρμόδια υπηρεσία του Δήμου Καλυμνίων.

1951-81, 2001-3, 2004-5, 2006-7, 2008*, 2009-12, 2013-15, 2016-18

Γεννήσεις 11.648, 561, 281, 322, 166, 489, 344, 423

Θάνατοι 4.032, 463, 311, 295, 166, 644, 480, 539

Μεταβολές +7.616, +98, -30, +27, 0, -155, -136, -116

Πίνακας 10: Οι τάσεις της φυσικής εξέλιξης του πληθυσμού της Καλύμνου κατά την τελευταία εβδομηκονταετία. (Γ. Σακελλαρίδης, 1984 και Α. Κορκολή, 1990, Ευδοκ. Φ. Ολυμπίτου, 2014, Καλυμνιακά Χρονικά 1981, Στοιχεία από τον Δήμο Καλυμνίων).

Από τον πίνακα 9 συμπεραίνεται ότι, κατά την δεκαετία 1981- 1991 σημειώνεται μια αύξηση του πληθυσμού της τάξης των 1.085 κατοίκων, ενώ κατά την περίοδο αυτή καταγράφηκε στασιμότητα της φυσικής εξέλιξης του πληθυσμού (πίνακας 10). Αυτονόητο είναι το γεγονός ότι, η αύξηση αυτή οφείλεται εν μέρει στην παλινόστηση Καλυμνίων και την εγκατάσταση ατόμων άλλων εθνικοτήτων, τα οποία υπολογίζονται σήμερα σε 600 άτομα περίπου. Το σύνολο των Καλυμνίων το έτος 1981 υπολογίστηκε σε 38.176 (Γ. Σακελλαρίδης), ενώ το 1990 υπολογίστηκε, με κάθε επιφύλαξη σε 44.000 (Α. Κορκολή, 1990), με την κατά προσέγγιση κατανομή τους, όπως δείχνεται στον επόμενο πίνακα (Ο υπολογισμός του συνολικού αριθμού των Καλυμνίων έγινε βάσει του αριθμού των οικογενειακών μερίδων και του μέσου όρου των μελών της Καλυμνιακής οικογένειας) :

Γεωρ. Σακελλαρίδης (1981) Α. Κορκολή (1990)

14.628. Στην Κάλυμνο 17.000

Στον ελλαδικό χώρο 10.000, διασπορά 23.548, στην Αυστραλία 6.000, στην Αμερική 8.000, στην Ευρώπη 3.000, σύνολο 38.176, 44.000

Πίνακας 11: Παρουσιάζεται αναλυτικά η κατανομή του πληθυσμού της Κάλυμνου στις αντίστοιχες χρονικές περιόδους.

Οι Κάλυμνιοι κατά κανόνα δεν μεταναστεύουν ασυντόνιστα και αυτό ισχύει, κατά κύριο λόγο, για την εξωτερική μετανάστευση. Ιδρύουν προοδευτικά μεγάλες παροικίες, όπως συνέβη στο Τάρπον Σπρινγκς των Η.Π.Α. και στο Σίδνεϋ και Ντάργουϊν της Αυστραλίας. Με αυτό τον τρόπο, παρά τις δυσκολίες που συναντούν, δημιουργούν συνθήκες προσομοιάζουσες με αυτές του τόπου καταγωγής τους, μεταλαμπαδεύοντας έτσι και τον Αιγαιοπελαγίτικο πολιτισμό τους.

Οι παροικίες αυτές ασκούν πολλαπλές επιδράσεις στους εναπομένοντες συγγενείς και φίλους, οι οποίοι έλκονται με την ιδέα, ότι μεταναστεύοντες θα συναντήσουν συγγενικό ή φιλικό περιβάλλον και ευκολότερη επαγγελματική αποκατάσταση και ανέλιξη. Η υποδομή αυτή των παροικιών και η ανεργία ή το χαμηλό εισόδημα στην πατρίδα, συνδυαζόμενα με το ανήσυχο πνεύμα του Κάλυμνιου, τον σε κάποιο βαθμό τυχοδιωκτισμό του, ως και την επιδίωξή του για κάτι το νέο και καλύτερο επαυξάνουν την τάση για μετανάστευση. Είναι σκόπιμο, να αναφερθεί ότι σχεδόν όπου υπάρχουν Έλληνες υπάρχουν και Κάλυμνιοι.

Όλα αυτά σημαίνουν, ότι οι νέες πατρίδες δρουν ανταγωνιστικά προς την γενέτειρά τους. Στην ουσία δεν πρόκειται μόνον για μετανάστευση, αλλά για κάτι πολύ σοβαρότερο, που θα το έλεγα οικογενειακή μετακόμιση. Ήδη η μετανάστευση αυτή που βιώνει ο τόπος, θα μου επιτρέψετε να υποστηρίξω, ότι ανοίγει πληγές πολύμορφες, που δύσκολα θα θεραπευθούν. Ίσως μια εναλλακτική λύση να αποτελέσει μια πολιτική, η οποία θα υποβοηθά και θα καλλιεργεί την βραχυχρόνια μετανάστευση.

Οι καιροί άλλαξαν. Κάποτε οι Κάλυμνιοι αναπλήρωναν τις μεταναστευτικές απώλειες με την αύξηση των γεννήσεων στον τόπο καταγωγής τους. Σήμερα, όπως αναφέρθηκε, έχουμε αρνητικό ισοζύγιο της φυσικής αύξησης του πληθυσμού της. Μπορούμε να εικάσουμε, ότι μαζί με τους μετανάστες μετανάστευσε και ο υψηλός δείκτης αναπαραγωγής των Καλυμνίων.

Πέραν της αφαιμάξης αυτής του πληθυσμού, εξέλειπε και η οικονομική ενίσχυση του νησιού από τους μετανάστες, οι οποίοι μεταναστεύουν πλέον οικογενειακά.

Υπό το πρίσμα αυτό είναι καλοδεχούμενες οι προοπτικές που αναφέρονται στην ίδρυση της Σχολής Εμπορικού Ναυτικού, η οποία πέραν των άλλων ωφελημάτων, εξασφαλίζει την άνετη εκπαίδευση των νέων του νησιού και την εν συνεχεία επαγγελματική τους αποκατάσταση. Αποτελεί ως εκ τούτου ένα δραστικό φραγμό στην εκροή του αναπαραγωγικού δυναμικού με παράλληλη οικονομική ενίσχυση του νησιού.

Η Τοπική Αυτοδιοίκηση είναι υποχρεωμένη να επωμιστεί τον ρόλο που απαιτούν οι καιροί. Πέραν του πολυθρύλητου τουρισμού, ο οποίος ενέχει πολλούς αστάθμητους παράγοντες, οφείλει με αρκετή φαντασία να ανακαλύψει νέες δραστηριότητες σε τομείς που μένουν αναξιοποίητοι.

Μετά την παρουσίαση των αριθμητικών αναφορών, θεωρείται πολύ σημαντικό να γίνει εστίαση στα αίτια του φαινομένου της συρρίκνωσης του πληθυσμού.

Αίτια των Πληθυσμιακών Μεταβολών και Προτάσεις

Στον επόμενο πίνακα συνοψίζονται οι σημαντικότεροι παράγοντες που επηρεάζουν την φυσική εξέλιξη του πληθυσμού, οι οποίοι διαφέρουν ουσιαστικά από εκείνους που αφορούν τις περιόδους οικονομικής ευμάρειας:

Η συμμετοχή των γυναικών ως ισότιμων μελών σε όλες τις κοινωνικές, επιχειρηματικές, πολιτικές και λοιπές δραστηριότητες της καθημερινότητας. Η οικονομική κρίση και ύφεση Η μεγάλη και διαρκής ανεργία Η επέκταση των ευέλικτων μορφών απασχόλησης Το χαμηλό εισόδημα των εργαζομένων Η αύξηση της ηλικίας για τη δημιουργία οικογένειας Το έλλειμμα κοινωνικών υποδομών και η καθίζηση του κράτους πρόνοιας Τα προβλήματα στέγης Η αβεβαιότητα για το μέλλον και Το πιο σημαντικό η κρίση του παραδοσιακού οικογενειακού θεσμού

Πίνακας 12: Αναφέρονται τα σημαντικότερα αίτια της υπογεννητικότητας

Όλοι οι αναφερόμενοι στον προηγούμενο πίνακα παράγοντες αυξάνουν την τάση για μετανάστευση του αναπαραγωγικά ενεργού πληθυσμού και τον περαιτέρω πληθυσμιακό μαρασμό του νησιού.

Αποτελεί κοινή πεποίθηση το ότι η οποιαδήποτε δραστική αντιμετώπιση της υπογεννητικότητας προϋποθέτει μακροχρόνιους σχεδιασμούς και πολιτικές που θα στοχεύουν:

Στην προστασία των ευάλωτων ομάδων Σε οικονομικά και φορολογικά κίνητρα Σε συνεργασίες σε πολλά επίπεδα, με πρωταρχικό μοχλό την Τοπική Αυτοδιοίκηση Στην ενδυνάμωση των κοινωνικών υποστηρικτικών

δομών Σε ενδυνάμωση και υποστήριξη των νέων Σε ενδυνάμωση του οικογενειακού θεσμού

Μέτρα στενών χρονικών οριζόντων του τύπου, επίδομα τοκετού, ελάφρυνση των εξόδων τοκετού κ.λπ. προδίδουν την άγνοια ή υποτίμηση των προβλημάτων, με στόχο την εξυπηρέτηση μικροσκοπιμοτήτων.

Το ουσιαστικό είναι να υπάρχει διαρκής υποστήριξη των οικογενειών, από τα πρώτα βήματα απόκτησης του πρώτου παιδιού και όχι περιμένοντας να γίνουν πολύτεκνες. Γιατί το πρόβλημα είναι οι δυσκολίες που αντιμετωπίζει το ζευγάρι για να φτάσει στο επίπεδο της πολυτεκνίας. Η επιλογή να υποστηρίζονται μόνον οι πολύτεκνες οικογένειες, αφορά πολύ μικρό αριθμό ζευγαριών και επομένως η Πολιτεία επικεντρώνομενη μόνο σε αυτή την μικρή κατηγορία των πολιτών επιβεβαιώνει την επιπόλαια αντιμετώπιση του προβλήματος.

Το θέμα της αντιμετώπισης της υπογεννητικότητας αποτελεί προσφιλέσ αντικείμενο πληθώρας εισηγήσεων από επιστημονικούς, κρατικούς και πλήθους άλλων φορέων.

Χωρίς να επιχειρείται οποιαδήποτε κριτική διάθεση, πιστεύεται ότι στο σύνολό τους προτείνονται μέτρα, τα οποία επαναλαμβάνονται επί δεκαετίες. Ούτε τα επιδόματα τοκετού, ούτε οι βρεφονηπιακοί σταθμοί, ούτε οι ολιγόωρες άδειες των γονέων για περίθαλψη των νεογεννήτων, ούτε η οποιαδήποτε οικονομική ή φορολογική ελάφρυνση είναι ικανά από μόνα τους να αλλάξουν την πορεία των δεικτών αναπαραγωγής. Αυτά τα μέτρα θα είχαν εξαιρετικά μακροπρόθεσμα αποτελέσματα και θα μπορούσαν να αποδώσουν μόνον στα πλαίσια σημαντικότερων προσεγγίσεων που θα αποσκοπούσαν (α) στην οικονομική αυτοτέλεια ατόμων των νεαροτέρων ηλικιών και (β) στην ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού με την ευρύτερη έννοιά του.

Αναλυτικότερα:

Οικονομική αυτοτέλεια των νεαροτέρων ηλικιών προϋποθέτει την κατά προτεραιότητα αντιμετώπιση της ανεργίας των ομάδων αυτών του πληθυσμού.

Η ενίσχυση του οικογενειακού θεσμού αποτελεί μια θεωρητική τοποθέτηση, που επιδέχεται πολλές προσεγγίσεις. Κατά την άποψή μας, ο στόχος αυτός μπορεί να αποδώσει μόνον με τη λήψη μέτρων αποδεκτών από την κοινωνία, τα οποία θα αποβλέπουν στην αναβίωση των παλαιότερων προτύπων. Με το σκεπτικό αυτό είναι συμβατή η πρόταση για εθελοντική

παραμονή στο σπίτι των μητέρων εκείνων που την επιλέγουν αντί της εργασίας τους, έναντι έστω και μιας χαμηλής αμοιβής με ασφαλιστικά και συνταξιοδοτικά δικαιώματα. Το μέτρο αυτό πιθανότατα θα αποδειχθεί πιο οικονομικό από την ανάπτυξη βρεφονηπιακών σταθμών πέραν των άλλων πλεονεκτημάτων. Πέραν των μέτρων αυτών θα ήταν πολύ αποτελεσματική η επί πλέον οικονομική ενίσχυση ζευγαριών με τρία παιδιά και άνω, για διαβίωση σε αξιοπρεπείς οικιακές εγκαταστάσεις.

Τα μέτρα αυτά πιθανότατα θα έχουν σχετικά άμεσα αποτελέσματα, με την προϋπόθεση ότι θα εφαρμοστούν με ορθό και δίκαιο προγραμματισμό.

Αν δεν συνειδητοποιηθεί ότι το πρωταρχικό πρόβλημα της χώρας είναι το δημογραφικό, τότε πολύ γρήγορα θα μετατραπεί η Χώρα μας, όχι σε χώρα γερόντων, αλλά σε αποικία με τους σημερινούς κατοίκους της σε θλιβερή μειοψηφία.

Το δημογραφικό πρόβλημα έχει διαγνωστεί εδώ και δεκαετίες. Το ενδιαφέρον των ιθυνόντων είναι στιγμιαίο και αποσπασματικό, περιοριζόμενο μόνον σε χρονικές στιγμές συμβατές με σκοπιμότητες.

Η Πολιτεία και η Τοπική Αυτοδιοίκηση οφείλουν άμεσα να ενσχύσουν με σεβασμό και φρόνηση στην οργάνωση των απαραίτητων υποδομών, ώστε να μην προκύψουν πέραν των βραχυνησίδων και ερημονήσια.

Θα μου επιτραπεί, πριν κλείσω την εισήγησή μου αυτή, να αναφερθώ σε μερικές επιπτώσεις της συρρίκνωσης του πληθυσμού πάνω στην καθημερινότητα. Γιατί, πέραν των προαναφερθέντων, ελάττωση του πληθυσμού σημαίνει και περιορισμό των αναγκαίων κοινωνικών καλουμένων υποδομών, όπως για παράδειγμα στον τομέα της Παιδείας, όπου (Ν.Κ. Κεραμέως, 2019):

Από 1.440.000 μαθητές (1.530.000 το έτος 2.000, -9%) το έτος 2.016, θα ελαττωθούν το 2.035 σε 1.050.000. Ανάλογος περιορισμός θα σημειωθεί και στις Σχολικές Μονάδες από 15.000 το έτος 2.008 σε 10.700 το έτος 2.035 (-30,8%, IOBE).

Παράλληλα οι ανάγκες σε Εκπαιδευτικούς θα ελαττωθούν από 180.300 το έτος 2.009 σε 80.700 το έτος 2.035 (-55,2%).

Ανάλογες μεταβολές θα παρατηρηθούν και στις άλλες κοινωνικές υποδομές.

Αντίθετα, η περιφρόρηση της αποτελεσματικής ακεραιότητας της Χώρας θα απαιτήσει πολλαπλάσιες δαπανηρές τεχνολογικές υποδομές, σε αντιστάθμιση της ελάττωσης του ανθρώπινου δυναμικού.

Το δημογραφικό πρόβλημα οφείλουμε να το αντιμετωπίσουμε με τα όπλα της εποχής. Δεν επιτρέπεται να το βλέπει κανείς κοντόθωρα με συλλογιστική άκρατο κοινωνικού Δαρβινισμού, που φαίνεται να έχει παρεισφύσει βαθιά στις συμπεριφορές, των πάσης φύσεως διαμορφωτών της σύγχρονης ελληνικής κοινωνίας (Εφημερίδα Συντακτών, 2019).

Πέραν όλων αυτών, ιδιαίτερη σημασία θα έχουν, και έχουν, τα ανθρωπογενή κενά, που σημειώνονται και στις ημέρες μας. Γιατί η γαιοπολιτική και η ιστορική διαδρομή δεν καθορίζονται μόνον από τους γνωστούς παράγοντες, αλλά και από τις εξελίξεις των φυσικών νόμων, που απεχθάνονται αυτά τα κενά.

Βιβλιογραφία

- Γ.Μ. Σακελλαρίδης. Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος Θ, σελ. 395, 1990 Γ.Μ. Σακελλαρίδης. Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος Ζ, σελ 453-472, 1988
- Φ. Μαλκίδη. Ο κοινοτισμός στην Κάλυμνο. Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος ΙΕ, 37-55, 2003.
- Δ. Ζερβός, Η Κάλυμνος υπό Ελληνική Διοίκηση (1822-1830), Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος ΙΘ, σελ. 91-136, 2011.
- Χ.Ν. Μπαμπούνης, Πνευματικό Κέντρο Δήμου Καρπάθου. Β! Διεθνές Συν. Καρπαθικής Λαογραφίας. Κάρπαθος 26-29 Σεπτ. 2001, Πρακτικά σελ. 485-509
- Σ.Ι. Αγαπητίδης. Νισυριακά. Εταιρεία Νισυριακών Μελετών. Τόμος 4, σελ.5-7, Αθήνα 1972
- Β.Σ. Χατζηβασιλείου, Ιστορία της Νήσου Κω. Έκδοση Δήμου Κω, σελ. 36-38,1990
- Δ.Ι. Οικονομόπουλος. Λεριακά, Τυπογρ. Βασιλ. Λιλής, Νικ. Ιγγλέση, σελ. 51-53, 1888 Έκδοση Πνευματικού Κέντρου Δήμου Λέρου και Πολιτιστικού Συλλόγου "Άρτεμις",2002.
- Γ.Μ. Σακελλαρίδης. Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος Δ, σελ 69, 1984
- Ε. Μανωλακάκης. Καρπαθιακά, σελ. 141, Εκδόσεις Α. Καράκη,1988
- Α. Κορκολή. Η μετανάστευση από την Κάλυμνο. Θέσεις και εκτιμήσεις. Καλυμνιακά Χρονικά, Τόμος Θ,σελ. 406-417,1990
- Ευδοκία Φ. Ολυμπίτου. Σπογγαλιευτική Δραστηριότητα και Κοινωνική Συγκρότηση στο νησί της Καλύμνου (19ος-20στός αι.) σελ.43-46. Εθνικό Ίδρυμα Ερευνών. Ινστ. Ιστορικών ερευνών. Αθήνα, 2014.
- Καλυμνιακά Χρονικά. Ας μετρηθούμε, Τόμος Β!, σελ. 182, 1981
- Ν.Κ. Κεραμέως. Η επίπτωση της υπογεννητικότητας στην εκπαίδευση. Κυριακάτικη Κόντρα Νιους. 3/2/2019
- Εφημερίδα Συντακτών. Αριστεία και υπογεννητικότητα. Σελ 36,15-16/12/2019

- Παπαχριστοδούλου, Χ.Ι. Ιστορία της Ρόδου, Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών. Δήμος Ρόδου, Β! Έκδοση, σελ. 28-30, Αθήνα, 1994.
- Αγαπητίδης, Σ. Ο πληθυσμος της Σύμης. Συμαϊκά. Τόμος Α! Σελ.22 Απογραφή Ε.Σ.Υ.Ε.
- Διανέοσις Οργανισμός Έρευνας και Ανάπτυξης. Πληθυσμιακό Εξέλιξη της Ελλάδας (2015-2050). Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας [httpw//www.google.com](http://www.google.com) <https://ecoanemos.files.wordpress.com> 2019 [Υpeka.gr/Linkklik.aspx? Filetiket](http://Υpeka.gr/Linkklik.aspx?Filetiket) 2019 Φασσέα Κατερίνα: Η βόμβα του δημογραφικού στην Ελλάδα, ΕΛΣΤΑΤ. News 247, 6 Οκτ.2019.
- Κοτζαμάνης, Β. Κι Ανδρουλάκη, Ε.: Οι δημογραφικές εξελίξεις στη νεώτερη Ελλάδα (1830- 2007), Πανεπ. Εκδόσεις Θεσσαλίας, Αθήνα, 2019.
- Κοτζαμάνης, Β.: Οι δημογραφικές επιπτώσεις από την εισροή αλλοδαπών στην Ελλάδα, μια πρώτη προσέγγιση. Πληθυσμιακές τάσεις και προοπτικές στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση. Ακαδημία Αθηνών, Αθήνα, 2009.
- Βαλαώρας, Β.: Αδυναμίες των ληξιαρχικών μας καταγραφών. Παρνασσός, Τόμος Α, 1988
- Ελληνική Δημοκρατία, Ελλην. Στατιστική Αρχή. Δελτίο Τύπου. Φυσική κίνηση πληθυσμού: Πειραιάς, Οκτώβριος 2018.
- Δρεττάκης Μαν., Εφημ. Καθημερινή, 18 Μαρτίου 2019.

ΗΛΙΑΣ ΕΜΜ. ΒΑΣΙΛΑΡΑΣ

Λαογράφος

ΚΑΛΥΜΝΙΟΙ ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΙ ΣΤΗΝ ΚΑΡΠΑΘΟ (1860-1960)

Πρόλογος

Πρώτη μου σκέψη ήταν να στραφεί η μελέτη μου γύρω από τις μνήμες, τις παραδόσεις, αλλά προ πάντων τις ζωντανές μαρτυρίες των συμπατριωτών μου για την ζωή των Καλύμνιων αλιέων και σπογγαλιέων στην Κάρπαθο, γιατί η Κάρπαθος, με τον πλούσιο βυθό της θάλασσάς της φιλοξενούσε για πολλούς μήνες Καλύμνιους σφουγγαράδες και ψαράδες στα μέρη της. Αν αποφάσισα να ασχοληθώ σήμερα με την σχέση των νησιών μας στα γράμματα, είναι γιατί το θέμα το βρίσκουν πολύ ενδιαφέρον και οι συνεργάτες - πληροφορητές μου από την Κάλυμνο, τους οποίους ολόψυχα ευχαριστώ για την εξαιρετική προθυμία τους να μου φανούν χρήσιμοι, αλλά και γιατί πληροφορίες για το θέμα αυτό τους λείπουν. Ήταν όμως και για μένα μια ευκαιρία να εκφράσω την ευγνωμοσύνη μου σε όλους τους Καλύμνιους εκπαιδευτικούς, που συνέβαλαν στα γράμματα της Καρπάθου, ένα ολόκληρο αιώνα, μαθητές των οποίων ήταν και δικοί μας δάσκαλοι. Προσωπικά είχα την τύχη να γνωρίσω τρεις καθηγητές -στο εξατάξιο τότε Γυμνάσιο Απερίου Καρπάθου την δεκαετία του 1960. Τον φιλόλογο Γιάννη Σκαρδάση, τον μαθηματικό Ανδρέα Κατσάνη και τον θεολόγο Παντελή Μαύρο, στους οποίους αφιερώνω την έρευνά μου αυτή ως ελάχιστο δείγμα σεβασμού στη μνήμη τους.

Η έρευνα λοιπόν αυτή ξεκινά από το 1860 και καταλήγει στη δεκαετία του 1960 και συναντιέται με 10 Καλύμνιους εκπαιδευτικούς, από τους οποίους μόνο μία ήταν γυναίκα. Δεν έχουμε για όλους πολλές πληροφορίες. Σ' αυτούς εντάσσονται οι αείμνηστοι δάσκαλοι: Πελεκάνος, Μακαρούνας, και Λάμπρος. Για κάποιους όμως, ας είναι και πολύ παλαιότεροι, έχουμε πλήρες βιογραφικό και πολλές πληροφορίες. Είναι εκείνοι που γι' αυτούς ασχολήθηκαν συγγενικά τους πρόσωπα ή παλιότεροι ιστορικοί και ερευνητές. Ο Νικίας Ιωάννου-Σπανός (1837-1923) και ο Γιάννης Κασσάρας (1912-1994) είναι δύο από αυτούς.

Ικανοποιητικές πληροφορίες υπάρχουν και για εκείνους που υπηρέτησαν την δεκαετία του 1960, κι ας έχουν περάσει ήδη 60 χρόνια από τότε. Είναι οι περιπτώσεις των αιμνήστων καθηγητών: Σκαρδάση, Κατσάνη, Μαύρου και της δασκάλας Θέμιδος Καραβοκυρού. Τα ονόματά τους ξεκινώντας από τον παλαιότερο υπηρετήσαντα και ακολουθώντας αυτή την τάξη είναι:

Δάσκαλοι

1. Νικίας Ιωάννου - Σπανός (1837-1923), 2. Ιωάννης Πελεκάνος 3. Ιωάννης Λάμπρος 4. Ιωάννης Σωτηρίου 5. Γεώργιος Μακαρούνας 6. Ιωάννης Κασσάρας 7. Θέμις Καραβοκυρού

Καθηγητές

1. Ιωάννης Σκαρδάσης 2. Ανδρέας Κατσάνης 3. Παντελής Μαύρος

1. Νικίας Ιωάννου-Σπανός

Γεννήθηκε στην Κάλυμνο περί το 1837, στα σχολεία της οποίας έλαβε γενική μόρφωση. Ανήσυχος για τα γράμματα καθώς ήταν, μεταβαίνει στην Οδησό της Ρωσίας, όπου υπήρχε ακμάζουσα ελληνική παροικία και φημισμένα σχολεία. Ήτανε απόφοιτος της σχολής Δημητσάνας και πολύ καλός γνώστης της γαλλικής γλώσσας. Αναφέρεται και ως «Ελληνοδιδάσκαλος» που με τα σημερινά δεδομένα αντιστοιχεί στην πρώτη βαθμίδα της μέσης εκπαίδευσης.

Στην Κάρπαθο και συγκεκριμένα στην Όλυμπο προσλαμβάνεται το 1860 μετά από απόφαση του τότε δημάρχου Νικολάου Διακο-Νικόλα που ταξίδευσε στην Κάλυμνο για ανεύρεση καλού δασκάλου. Ο Νικίας Ιωάννου - Σπανός υπήρξε μάλλον ο πρώτος οργανωτής ενός πραγματικού σχολείου και συνέβαλε στην αναβάθμιση της παιδείας στην Όλυμπο. Η φήμη του δεν άργησε να διαδοθεί και στην υπόλοιπη Κάρπαθο κι έτσι προσλαμβάνεται στο Απέρι, την τότε πρωτεύουσα της Καρπάθου, για δύο χρόνια, πρώτα το 1870-1872 και αργότερα το 1885-1888. Εκτός από την Όλυμπο και το Απέρι φέρεται να υπηρέτησε και στις Μενετές, στην Κάσο, και στον Αρχάγγελο της Ρόδου.

Το 1876 παντρεύεται την μικρότερη κόρη του Δημάρχου Διάκο-Νικόλα, την Μαγκαφούλα, και αποκτά 6 παιδιά μαζί της. Από το γάμο της κόρης του Ευαγγελίας με τον Νικόλαο Κόνσολα προέρχεται και η οικογένεια του βουλευτή Δωδεκανήσου Μάνου Κόνσολα και έτσι έλκει την καταγωγή του από την Κάλυμνο ο Μάνος. Απόγονοι του Νικία Ιωάννου-Σπανού είναι και οι γνωστοί στα δωδεκανησιακά γράμματα αδελφοί Μανώλης, Νικόλαος και Γεώργιος Μιχ. Μακρή από την Όλυμπο Καρπάθου.

Ο Νικίας Ιωάννου-Σπανός απεβίωσε και θάφτηκε στο Διαφάνι το 1923 σε ηλικία 85-86 ετών. Έτσι μια ρωμαλέα και χρήσιμη πνευματική παρουσία για το περιβάλλον όπου έζησε, έδρασε και πέρασε στην Ιστορία γράφει η φιλόλογος δισέγγονή του Μαρία Α. Πρωτόπαπα στο βιογραφικό του προπαπού της, που μου παραχώρησε πρόθυμα και την ευχαριστώ θερμά.

2. Ιωάννης Πελεκάνος

Μετά την αποχώρηση του Φωκά, διορίσθηκε στο Απέρι δάσκαλος (1863-1864) ο εκ της νήσου Καλύμνου Ι. Πελεκάνος, συνοδευόμενος και

από τον αδελφό του Μιχαήλ, πρώτον επιστήμονα γιατρό στην Κάρπαθο. Όπως ο ίδιος διηγείται αργότερα, συνόδευσε τον αδελφό του γιατί επιθυμούσε να μεταβεί στο Παρίσι για την ολοκλήρωση των σπουδών του στηριζόμενος στον διδασκαλικό μισθό του αδελφού του. Κατά την διαμονή του στην Κάρπαθο βοηθούσε τον αδελφό του αφ' εσπέρας για τα μαθήματα της επόμενης ημέρας, γιατί ο ίδιος ως επιστήμονας ήταν πιο πολύ καταρτισμένος. Συγχρόνως όμως ο Μιχαήλ Πελεκάνος εξασκούσε και την ιατρική στην Κάρπαθο και έτσι απέκτησε αρκετά χρήματα, που, μαζί με τα περισσεύματα του μισθού του αδελφού του, του παρείχαν την δυνατότητα να μεταβεί στο Παρίσι και να ειδικευθεί στην χειρουργική.

3. Ιωάννης Λάμπρος

Τον δάσκαλο Ιωάννη Λάμπρο από την Κάλυμνο συναντούμε για πρώτη φορά το 1887 να προσλαμβάνεται στο Μεσοχώρι. Ήταν άνθρωπος δραστήριος και αφοσιωμένος στο έργο του από ανατολής ηλίου μέχρι δύσεως. Το χειμώνα, λόγω της μικρότητας των ημερών, άναβε και λάμπα για να προφτάσει. Οι ίδιες πηγές αναφέρουν ότι ο Ιωάννης Λάμπρος από το 1889/1890 -πιθανότατα μετά τον Νικολαΐδη -δίδαξε επί 5 χρόνια στο Όθος και παρέμεινε γνωστός με το όνομα της πατρίδας του «ο δάσκαλος ο Καλύμνιος». Τον Ιωάννη Λάμπρο στο Όθος διαδέχθηκε ο Δημήτριος Γαλέτης από το Καστελόριζο.

4. Γεώργιος Σωτηρίου

Μετά από τηλεφωνική συνέντευξη (στις 16 Μαΐου 2019) με τις κόρες του Θεμελίνα και Καλλιόπη- τις οποίες ευχαριστώ θερμά-, έχουμε στη διάθεσή μας σημαντικές πληροφορίες τις οποίες εστερούμεθα παντελώς έως τότε. Ο Γεώργιος λοιπόν και όχι ο Ιωάννης, που πιστεύαμε εμείς, γεννήθηκε το 1882 στην Κάλυμνο και σε ηλικία 16 ετών αποφοίτησε από το σχολαρχείο της Κάλυμνου. Στη συνέχεια μετέβη στην Λάρισα κοντά στον θείο του μητροπολίτη Αμβρόσιο Κασσάρα, όπου απέκτησε το πτυχίο του δασκάλου σε ηλικία 18 ετών. Σε πολύ νεαρή ηλικία υπηρέτησε στην Όλυμπο της Καρπάθου (και στη συνέχεια στη Νίσυρο) στις αρχές του 1900, παίρνοντας μαζί του και την γιαγιά του Θεμελίνα Καμπουράκη για να τον φροντίζει. Παντρεύτηκε την Ελένη Ζερβού του Κλεάνθη, ξαδέρφη του Σκεύου Ζερβού, με την οποία απέκτησε πέντε παιδιά, δυο γιους και τρεις κόρες, εκ των οποίων δύο είναι στη ζωή, η Θεμελίνα και η Καλλιόπη. Ο Γιώργος Σωτηρίου απεβίωσε το 1964 σε ηλικία 82 ετών.

5. Ιωάννης Κασσάρας

Γεννήθηκε στην Κάλυμνο στις 23 Ιουλίου 1912. Γονείς του ο Γεώργιος Κασσάρας και η Εξάρχενα Μαγκούλια, που απέκτησαν τέσσερα παιδιά με

πρώτο τον Γιάννη. Την επιθυμία των γονέων του να δούνε μια μέρα το γιο τους δάσκαλο και ψάλτη, ο Γιάννης δεν άργησε να πραγματοποιήσει. Παρακολουθώντας τα πρώτα του γράμματα στο δημοτικό και στο γυμνάσιο και μαθήτευε συγχρόνως στη βυζαντινή μουσική στο σπίτι του από τον γνωστό χωριανό ψάλτη Αποστόλη Πελεκάνο. Ο Γιάννης Κασσάρας πήρε μαθήματα βυζαντινής μουσικής και από τον πολύ καλό ψάλτη Λευτέρη Μαστόρο, η οποία μουσική ήταν το κοινό ενδιαφέρον του με τους φίλους του, αδελφούς Γιάννη και Νικόλα Τρικοίλη, με το Γιώργο Κασσάρα, τους αδελφούς Ζαίρη και Μιχάλη Κινδύνη και Ιωαννίκιο Σισκαμάνη.

Ο Γιάννης Κασσάρας αποφοίτησε από το ιταλικό διδασκαλείο Ρόδου το 1931 και σε ηλικία 19 ετών διορίζεται στο 1^ο δημοτικό σχολείο της Χώρας ως δάσκαλος και στον Ιερό Ναό της Χώρας ως ιεροψάλτης μέχρι τον Αύγουστο του 1934. Τα επόμενα δύο έτη 1934-1935 και 1935-1936 υπηρετεί στο Βαθύ και καθώς εκείνη την περίοδο οι Ιταλοί κλείνουν τις εκκλησίες μας, φροντίζει για την τόνωση του θρησκευτικού συναισθήματος παρευρισκόμενος σε χώρους όπου ετελούντο κρυφά διάφορες ακολουθίες, χωρίς παπά, προσφέροντας την υπηρεσία του ως ψάλτης.

Με το άνοιγμα των ναών το Πάσχα του 1937 προσλαμβάνεται ως ιεροψάλτης στο Ναό της Υπαπαντής και υπηρετεί ως δάσκαλος στο 2ο και 3ο δημοτικό σχολείο Καλύμνου. Τα έτη 1938 -1939 υπηρετεί στο δημοτικό σχολείο Πυλών Καρπάθου και Αγίας Μαρίας Κάσου, μετά από δυσμενή μετάθεση από τους Ιταλούς λόγω της αλόγιστης και συνεχόμενης αντίδρασης του στο εξιταλιστικό πρόγραμμα των κατακτητών.

Επανέρχεται στην Κάλυμνο το 1940 αλλά δεν διορίζεται για τέσσερα χρόνια και επτά μήνες στο σχολείο, λόγω της παύσης του από τις ιταλικές αρχές. Στα χέρια μας βρίσκονται έγγραφα - βεβαιώσεις, κλήσεις σε απολογία, επιπλήξεις, αντίγραφα των οποίων μου παραχώρησε η κόρη του κ. Πόπη Κασσάρα καθώς και όλα τα βιογραφικά του στοιχεία, την οποία ολόκαρδα ευχαριστώ.

Επιστρέφοντας στην Κάλυμνο διδάσκει στο 6ο δημοτικό σχολείο, στο Παρθεναγωγείο και στο 1^ο δημοτικό σχολείο της Χώρας ως δάσκαλος και ως διευθυντής στη συνέχεια. Από αυτό το σχολείο συνταξιοδοτήθηκε το 1969. Ο Γιάννης Κασσάρας όμως είχε και πολύ σπουδαίο κοινωνικό έργο, ως μέλος επιτροπής εξακριβώσεως απόρων των ενοριών Χώρας, ως μέλος της επιτροπής ελέγχου ταμείου εκκλησιαστικών επιτροπών, ως γραμματέας στο Σύλλογο Δασκάλων και Νηπιαγωγών της περιφέρειας Καλύμνου και αλλά πολλά. Ο Γιάννης Κασσάρας πέρασε τη ζωή του ανάμεσα στα σχολεία, στις εκκλησίες, στην οικογένειά του την οποία δημιούργησε με τον γάμο του με την Μαρία Σισώη. Από αυτό το γάμο απέκτησαν δύο παιδιά την Καλλιόπη και τον Γιώργο, τα οποία φρόντισαν να μεγαλώσουν και να

σπουδάσουν με ιδιαίτερο ενδιαφέρον. Ο δάσκαλος και ο ψάλτης Γιάννης Κασσάρας έφυγε απ' τη ζωή στις 10 Μαρτίου το 1994.

6. Γεώργιος Μακαρούνας

Τον Γεώργιο Μακαρόνα ή Μακαρούνα από την Κάλυμνο τον συναντούμε να υπηρετεί την περίοδο της ιταλικής μεταρρυθμίσεως στο Μεσοχώρι της Καρπάθου μαζί με τους Νικολόπουλο από την Νίσυρο, το Γιάννη Οθείτη από τις Μενετές και τον Εμμανουήλ Ν. Πρωτοψάλτη από το Μεσοχώρι. Ήταν δε συμμαθητής του διδασκάλου Νικολάου Βασιλάκη από το Μεσοχώρι, όπως ο ίδιος ο Βασιλάκης μας πληροφορεί σε κείμενο που γράφει ο ίδιος (Το σχολείο της κοινότητας - Βάσος Βασιλάκης).

Σύμφωνα με τον κ. Σπύρο Τρικοίλη, γνωστό ως ταχυδρόμο στην Κάλυμνο, ο Γεώργιος Σπύρου και Θεμελίνας Μακαρούνας είχε δύο αδερφές την Νίκη Κουβάρη και την Ειρήνη Κρούσκου, και υπηρέτησε και στην Κάσο. Απεβίωσε ανύπαντρος το 1944.

7. Θέμις Καραβοκυρού-Ζαΐρη

Οι πληροφορίες που έχουμε για την κ. Καραβοκυρού είναι από την τηλεφωνική συνέντευξη που είχα μαζί της, τις οποίες μου παραχώρησε με πολλή προθυμία.

Η Θέμις Καραβοκυρού γεννήθηκε στην Κάλυμνο 22 Δεκεμβρίου 1938. Γονείς της ήταν ο Γεώργιος Καραβοκυρός και η Καλλιόπη Ολυμπίτου και αδελφός της ο Σπύρος Καραβοκυρός αρχιτέκτονας στην Νομαρχία Ρόδου.

Στο νησί της πήρε τις εγκύκλιες γνώσεις και τελείωσε το εξατάξιο γυμνάσιο θηλέων. Το πτυχίο της δασκάλας απέκτησε από την Ακαδημία Ρόδου το 1958. Πρωτοδιορίστηκε ως δασκάλα στην Έμπωνα και ύστερα στον Αρχάγγελο Ρόδου, το 1960 και 1961 αντίστοιχα. Στο διθέσιο δημοτικό σχολείο Όθους υπηρέτησε τέσσερα συνεχή χρόνια 1962-1966 μαζί με το Νικολάο Γ. Πρεάρη από την Όλυμπο Καρπάθου. Από την Κάρπαθο μετατέθηκε στο δεύτερο δημοτικό Καλύμνου μέχρι που συνταξιοδοτήθηκε. Οι μαθητές της ακόμα θυμούνται την όμορφη δασκάλα από την Κάλυμνο, ομορφιά που προκάλεσε και τον θαυμασμό του τότε επιθεωρητή της που την βοήθησε για την μετάθεση της στην Κάλυμνο. Παντρεύτηκε το 1970 τον δάσκαλο Μιχάλη Νικ. Ζαΐρη και απέκτησε δύο παιδιά τον Νικόλαο Ζαΐρη, δικηγόρο, και την Καλλιόπη Ζαΐρη, φιλόλογο.

Η κυρία Καραβοκυρού ζει σήμερα μόνιμα στην Κάλυμνο και απολαμβάνει τις χαρές των τριών της παιδιών και των τριών εγγονιών της. Η Θέμις Καραβοκυρού καθώς η ίδια με πληροφορεί έχει μακρινή καταγωγή από την Κάρπαθο νομίζω και από τους δύο γονείς.

8. Ιωάννης Γ. Σκαρδάσης (8/7/1906- 10/05/1966)

Παρά τις επίμονες προσπάθειές μου δεν κατάφερα να συγκεντρώσω πληροφορίες από το οικογενειακό περιβάλλον του Γιάννη Γ. Σκαρδάση και συγκεκριμένα από τους εξαδέλφους του Λεάνδρο, Άγγελο και Γιώργο Σκαρδάση.

Ευχαριστώ όμως πολύ τον καλό φίλο αρχιτέκτονα Νίκο Μιχαήλ Αναστασιάδη, ο οποίος είχε την καλοσύνη να συγκεντρώσει ενθυμήματα από τα γυμνασιακά του χρόνια, την δεκαετία του 1950, που υπήρξε μαθητής του διακεκριμένου φιλόλογου. Επίσης ευχαριστώ θερμά τους συμπατριώτες μου καθηγητές πανεπιστημίου Κωνσταντίνο Μηνά και Μηνά Αλ. Αλεξιάδη των οποίων τις απόψεις για τον αείμνηστο Γιάννη Σκαρδάση μεταφέρω περιληπτικά στην εισήγησή μου.

Νίκος Μιχαήλ Αναστασιάδης. Παραθέτω αποσπάσματα από τη δισέλιδη επιστολή του:

«Τον είχαμε καθηγητή στα αρχαία στις δυο τελευταίες τάξεις. Σεμνός, λεπτός, υψηλού αναστήματος, με καλοχτενισμένα ίσια μαλλιά ερχόταν στην τάξη πάντα στην ώρα του και πάντα με καλοσιδερωμένο κουστούμι. Η επιτομή του καθωσπρεπισμού.»

Στην παράδοση κρεμόμασταν ουσιαστικά από τα χείλη του. Εμβριθής και αναλυτικός, για τρεις γραμμές από την Οδύσσεια μπορούσε να μας κάνει μάθημα για μια εβδομάδα.

Οι επιθεωρητές μέσης εκπαίδευσης έμεναν κατάπληκτοι με το βάθος των γνώσεών του. Στην βαθμολογία αυστηρός, αλλά δίκαιος. Η κρίση του στις πολλές διενέξεις μεταξύ καθηγητών και μαθητών σε θέματα συντακτικού και γραμματικού περιεχομένου, τελεσίδικη και αδιαμφισβήτητη.

Δεν δημιούργησε οικογένεια. Πέπλο μυστηρίου η προσωπική του ζωή. Στην Κάλυμνο, απ' όπου καταγόταν, αφότου έφυγε δεν ξαναγύρισε για λόγους που κανένας από εμάς δεν μπόρεσε να μάθει.»

Μηνάς Αλ. Αλεξιάδης:

«Ήταν ένας από τους σημαντικότερους φιλόλογους του γυμνασίου Καρπάθου. Γνώριζε άριστα τους αρχαίους συγγραφείς, ήταν πολυδιαβασμένος, παρακολουθούσε τα φιλολογικά περιοδικά της εποχής του και συνέγραψε μεταξύ άλλων και ένα σύντομο μελέτημα για την Κάρπαθο με τίτλο «Καρπάθια ετυμολογικά πάρεργα», που δημοσιεύθηκε στο Δελτίο της Εταιρείας Ελλήνων Φιλολόγων «Πλάτων» έτος 1962. Διάβαζε άπταιστα Γερμανικά και έγινε γυμνασιάρχης στο Γυμνάσιο Καρπάθου.»

Κωνσταντίνος Μηνάς:

«Είναι ο καθηγητής που με κατήυθνε προς την φιλολογία. Ήξερε καλά τον Όμηρο και εγνώριζε επίσης καλά Αρχαία Ελληνικά και την Αρχαία Ελληνική Ετυμολογία.»

9. Ανδρέας Κατσάνης (1909-1973)

Γεννήθηκε στην Κάλυμνο το 1909. Πατέρας του ο καπετάν Χρηστοφής (Χρήστος), μητέρα του η Μαρία Λεντή και μικρότερος αδελφός του ο Στέλιος. Μετά την αποφοίτηση του από το γυμνάσιο Καλύμνου, μετακόμισαν οικογενειακώς στην Αθήνα και φοίτησε στη Μαθηματική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Με την απελευθέρωση διορίζεται στο γυμνάσιο της Λέρου και από εκεί μετατίθεται στο εξατάξιο Γυμνάσιο Απερίου Καρπάθου στο οποίο τον είχα και εγώ καθηγητή από το 1960-1966.

Παντρεύτηκε την δασκάλα Άννα Μαργαρίτου από την Βωλόδα και απέκτησαν τρεις γιούς, τον Χρήστο πολιτικό μηχανικό, τον Γιώργο φαρμακοποιό και τον Γιάννη δάσκαλο. Το 1968 μετατίθεται στο Λύκειο Αρρένων Αιγιάλεω ως λυκειάρχης, από όπου συνταξιοδοτήθηκε το 1972. Απεβίωσε στο Μαρούσι το 1973.

10. Παντελής Μιχ. Μαύρος (1932-2007)

Ο Παντελής Μιχ. Μαύρος γεννήθηκε στην Κάλυμνο την *πρώτη του αγάπη* όπως την αποκαλούσε, το 1932. Πατέρας του ο δάσκαλος και δήμαρχος Μιχαήλ Μαύρος και μητέρα του η Μαρία Μαύρου από την Αμοργό, η οποία απεβίωσε σε ηλικία 42 ετών αφήνοντας πίσω 7 άνδρες, τον σύζυγο της και τα έξι τους αγόρια, μεταξύ των οποίων και τον Παντελή σε ηλικία 4 ετών. Η απώλεια της μάνας του τον συνόδευσε σε όλη του τη ζωή και πάντα θυμάται με θλίψη όλα αυτά τα χρόνια.

Λόγω του πολέμου και των στερήσεων αναγκάζεται να αφήσει με την οικογένειά του την Κάλυμνο -μαζί με χιλιάδες Καλύμνιους- και να πάει στην Παλαιστίνη σε ηλικία 11 χρόνων. Σκληρή όμως και αδυσώπητη η μοίρα του στερεί και τον πατέρα του σ' αυτήν την ηλικία και σε ηλικία 13 ετών επιστρέφει στην Κάλυμνο την *πρώτη του αγάπη*.

Είναι συγκινητικές οι στιγμές της επιστροφής τους στο σπίτι τους, αλλά δεν είναι της στιγμής. Περιγράφονται όμως πολύ γλαφυρά στο βιογραφικό που μου παραχώρησε με πολύ προθυμία και ευγένεια η κόρη του Πόπη Μαύρου και το οποίο ελπίζω να συμπεριληφθεί στα πρακτικά.

Μεγαλωμένος μέσα σε μια οικογένεια που τίμησε τα ελληνικά και χριστιανικά γράμματα επιλέγει να γίνει Θεολόγος δάσκαλος όπως ο ίδιος έλεγε. Ο Παντελής Μαύρος σπουδάζει στην Αθήνα και το 1962 παντρεύεται την σύντροφο της ζωής του Μαρία Τσαγγάρη το γένος Γιαβάση από την Κάρπαθο, που μαζί της αποκτά 4 παιδιά.

Μετά την Δημοτική Τεχνική Σχολή, όπου υπηρέτησε 6 χρόνια, μετατίθεται στο Γυμνάσιο Απερίου Καρπάθου το 1966 για ένα μόνο χρόνο. Είχα την χαρά να έχω καθηγητή τον αείμνηστο Παντελή Μαύρο αυτόν τον χρό-

νο και δεν ξεχνώ την αγάπη που είχε για όλους τους μαθητές του αλλά και την αγάπη και τον σεβασμό τον δικό μας προς το πρόσωπό του.

Όπως ενθυμείται η κόρη του και μας ομολογεί σήμερα, «οι αναμνήσεις του από την Κάρπαθο και τους μαθητές του ήταν πάντα φορτωμένες με αγάπη, σεβασμό και συγκίνηση». Δίδαξε 41 ολόκληρα χρόνια και έφθασε στο βαθμό του γυμνασιάρχη. Συνταξιοδοτήθηκε σε ηλικία 68 ετών υπηρετώντας τον χώρο της εκπαίδευσης.

Ο δάσκαλος που υπηρέτησε τον Θεό και τον άνθρωπο κοιμήθηκε παραμονή Χριστουγέννων του 2007 γαλήνιος. Ίσως γιατί πάντα πίστευε και έλεγε για τον θάνατο: «αυτή είναι η ελπίδα και η προσδοκία. Εδώ θα αφήσουμε ό,τι είναι περιττό. Θα φύγουμε με τη ψυχή που θα μπορεί να περιίπταται εδώ που έζησε και εδώ στην Κάλυμνο που λάτρευε και θα εξακολουθεί να λατρεύει».

Επίλογος

Ευχαριστώ θερμά την Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου για την ευκαιρία που μου έδωσε, να παραθέσω την έρευνα που έκανα για την σχέση της Καλύμνου και της Καρπάθου στο θέμα της εκπαίδευσης κατά την περίοδο 1860-1960.

Στο όμορφο αυτό ταξίδι βρήκα πρόθυμους συνταξιδιώτες στους οποίους χρωστώ τις πιο πολλές πληροφορίες: τις κυρίες Πόπη Μαύρου, Πόπη Κασσάρα, Θέμιδα Καραβοκυρού, Θεμελίνα και Καλλιόπη Σωτηρίου, Πόπη Μαύρου (Παντελή), Μαρία Πρωτόπαπα, Σοφία Κατσάνη και τους κυρίους: Παναγιώτη Γιαμαίο, Κώστα Μηνέτο, Κυριάκο Χατζηδάκη, Γιώργο Μαρτίνο, Σπύρο Τρικοίλη, Δανιήλ Ζέρβα, Νίκο Μακρή, Νίκο Μιχ. Αναστασιάδη, Παπά Γιάννη Διακογεωργίου, Νίκο Σπανό, Μανώλη Χατζηαντωνίου, Κωνσταντίνο Μηνά και Μηνά Αλ. Αλεξιάδη.

Όλες και όλους ολόψυχα ευχαριστώ και ζητώ συγνώμη αν ξέχασα κάποιον. Επίσης στο ταξίδι αυτό επιβεβαιώσαμε για μια ακόμα φορά, πως οι σχέσεις Καρπάθου και Καλύμνου είναι όντως πολύ βαθιές και στενές, αφού και οι περισσότεροι, -σχεδόν όλοι μπορώ να πω- από τους 10 εκπαιδευτικούς που παρουσιάσαμε, αλλά και οι πληροφορητές μας είχαν ή απέκτησαν κάποια συγγενική σχέση με την Κάρπαθο. Θέμα που κατά την γνώμη μου πρέπει να ερευνηθεί περισσότερο.

Νικίας Ιωάννου Σπανός

Γεώργιος Σωτηρίου

Ιωάννης Κασσάρας

Θέμις Καραβοκυρού

Καθηγητές: 1. Γεώργιος Χαλκιάς, 2. Μαστρογιάννης Αντώνιος, 3. Ι. Σκαρδάσης, 4. Ευαγγελία Αναγνωστοπούλου, 5. Λεωνίδου, 6. Κατσάνης Ανδρέας, 7. Αικατερίνη Αλεξανδρίδου (καθηγήτρια τεχνικών), 8. Σταμάτιος Καπετανάκης. Μαθητές: 1..... 2. Κωστής Δ. Κωσταντινίδης, 3. Ι. Χαλκιάς (Παπάς), 4. Πόπη Λ. Χιωτάκη, 5. Νίκος Κόνσολας 6. Βασίλειος Ολυμπίτης, 7. Σταύρος Χανιώτης, 8.... 9. Ψαρρός Εμμανουήλ (Ροδεσία), 10. Ντίνος Λάμπρος (Καπετάνιος) 11. Πέρος Εμμανουήλ (διδ. Αρκάσας), 13. Ιωάννης Λαγωνικός (παιδονόμος) 14... 15. Δρακογιάννης Χαράλαμπος.

Ανδρέας Κατσάνης

Παντελής Μαύρος

Gordana Blagojević

Δρ. Εθνολογίας και Ανθρωπολογίας και Δρ. Μουσικολογίας

Ερευνήτρια στο Εθνογραφικό Ινστιτούτο

της Σερβικής Ακαδημίας Επιστημών και Τεχνών (Βελιγράδι, Σερβία).

**24 ΧΡΟΝΙΑ, ΜΝΗΜΕΣ ΚΑΙ ΚΑΡΠΟΙ ΜΙΑΣ ΑΝΘΡΩΠΙΣΤΙΚΗΣ
ΦΙΛΟΞΕΝΙΑΣ**

Η μελέτη αυτή καταπιάνεται με την ανθρωπιστική βοήθεια και την επίδραση που έχει σε βάθος χρόνου στις ζωές των ανθρώπων και των κοινοτήτων που τη δέχτηκαν.¹ Ως παράδειγμα εργασίας έχουμε την φιλοξενία που πρόσφερε το νησί της Κάλυμνου το 1995 στα παιδιά σερβικής καταγωγής προερχόμενα από όλες τις εμπόλεμες ζώνες της πρώην Γιουγκοσλαβίας. Σε προγενέστερη έρευνα είχα ασχοληθεί με την φιλοξενία των παιδιών στην Κάλυμνο και δοθείσης της ευκαιρίας καλό θα ήταν να αναφέρουμε κάποια σημεία της.² Ωστόσο, με την τωρινή έρευνα αυτό που επιδιώκεται είναι να βρούμε και να αναδείξουμε τον τρόπο που εκείνη η πράξη αλληλεγγύης επέδρασε στη ζωή των ανθρώπων που φιλοξένησαν και φιλοξενήθηκαν στην Κάλυμνο. Τι ωφέλιμοι καρποί προέκυψαν στα χρόνια που ακολούθησαν για όσους συμμετείχαν σε εκείνο το πρόγραμμα φιλοξενίας του Ερυθρού Σταυρού. Μέσω επιτόπιας έρευνας και συνεντεύξεων, προσπαθούμε να εξακριβώσουμε τι σημαίνει και πώς αντιλαμβάνονται αυτό το βίωμα στις ζωές τους, όλα αυτά τα παιδιά που εικοσιτέσσερα χρόνια μετά είναι ενεργά μέλη στην κοινωνία που επέλεξαν να ζουν. Τι αναμνήσεις ή σκέψεις έχουν για την Κάλυμνο, τι σχέσεις ενδεχομένως διατηρούν, κ.λπ.

Η Ελλάδα ήταν η μόνη χώρα που συμπαραστάθηκε ηθικά και υλικά στην Σερβία κατά τη διάρκεια της αιματηρής διάλυσης της συνομοσπονδίας της Γιουγκοσλαβίας αλλά και κατά τη διάρκεια του νατοϊκού βομβαρδισμού της Σερβίας το 99'. Συγκεκριμένα, η συμπαράσταση αυτή εκδηλώθηκε μέσω συλλόγων ελληνοσερβικής φιλίας, εκκλησίας και Ερυθρού Σταυρού, με την

¹ This paper is the result of Project no. 177027: *Multiethnicity, Multiculturalism, migrations – contemporary process*, by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia.

² Βλ. Gordana Blagojević, «Φιλοξενία: η περίπτωση των παιδιών από τη Σερβία στην Κάλυμνο το 1995», *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, τόμος ΚΔ, Ρόδος 2010, σελ. 829-837.

αποστολή φαρμάκων, τροφίμων και τη φιλοξενία ορφανών και μη παιδιών από εμπόλεμες ζώνες σε ελληνικές οικογένειες ανά την ελληνική επικράτεια.

Ο Ερυθρός Σταυρός της Σερβίας ξεκίνησε το πρόγραμμα φιλοξενίας παιδιών στην Ελλάδα το καλοκαίρι του 1992. Η πρώτη ομάδα παιδιών φιλοξενήθηκε στις εγκαταστάσεις των καλοκαιρινών κατασκηνώσεων, οι οποίες ανήκουν στην Ορθόδοξη Εκκλησία της Ελλάδος. Ένα χρόνο μετά, το καλοκαίρι του 1993 ξεκίνησε το πρώτο πρόγραμμα φιλοξενίας παιδιών σε οικογένειες της Κω. Ο Ερυθρός Σταυρός της Γιουγκοσλαβίας οργάνωσε το 1994 ένα εξάμηνο πρόγραμμα για τα παιδιά από τη Σερβία και τη Σερβική Δημοκρατία της Βοσνίας σε συνεργασία με την ΚΕΔΚΕ (Κεντρική Ένωση Δήμων και Κοινοτήτων Ελλάδας). Το πρόγραμμα πραγματοποιήθηκε τρεις φορές κατά τη διάρκεια του 1994, του 1995 και του 1996. Το πρόγραμμα περιλάμβανε 2640 παιδιά από τη Σερβία και την Σερβική Δημοκρατία της Βοσνίας, τα οποία ανήκαν σε διάφορες κατηγορίες, όπως πρόσφυγες, ορφανά ή εκτεθειμένα σε κίνδυνο για κοινωνικούς λόγους.³

Το νησί της Καλύμνου απέχει γεωγραφικά πολύ από την πρώην Γιουγκοσλαβία. Ωστόσο, στην Κάλυμνο υπάρχουν κάτοικοι που φοίτησαν στη Σερβία πριν από τη δεκαετία του '90, δηλ. πριν από τη διάλυση της Γιουγκοσλαβίας. Αυτό τους βοήθησε να γνωρίσουν καλά τη χώρα αυτή και να αποκτήσουν πολλούς φίλους μεταξύ των Σέρβων συμφοιτητών τους.

Η πρώτη ομάδα παιδιών, από το Kragujevac της Σερβίας, παρέμεινε στο νησί το 1995, συνοδευόμενη από τον δάσκαλό τους Goran Joksimović. Η δεύτερη ομάδα, από τη Banja Luka, βρέθηκε στην Κάλυμνο την επόμενη χρονιά, το 1996, με την δασκάλα Persa Đukanović.

Το Φεβρουάριο του 1995 αναχώρησε για την Κάλυμνο μια ομάδα είκοσι παιδιών, ηλικίας από 9 έως 11 χρονών, μαθητές της δευτέρας, τρίτης και τετάρτης τάξης του δημοτικού. Ο καθένας από αυτούς, εκτός από τις λιγοστές αποσκευές του, κουβαλούσε και μια τραγική και βίαιη ιστορία ζωής. Οι δεκατρείς ήταν πρόσφυγες από τη Βοσνία και Κροατία, ενώ οι υπόλοιποι επτά από κοινωνικά ευάλωτες οικογένειες από την περιοχή της Šumadija της Σερβίας. Μεταξύ των παιδιών υπήρχαν και ορφανά πολέμου, τα οποία ξεκίνησαν το μακρύ ταξίδι τους από στρατόπεδα προσφύγων, από χώρους στους οποίους κοιμόνταν τριάντα άτομα μαζί. Εκτός από αυτή την ομάδα, ξεκίνησαν άλλες είκοσι τρεις ομάδες παιδιών για διάφορους προορισμούς στην Ελλάδα.

³ Βλ. Blagojević 2010: 831.

Ο Goran Joksimović από το Kragujevac, που συνόδευσε τα παιδιά στην Κάλυμνο, αποχωρίστηκε την οικογένειά του για έξι μήνες εν μέσω του πολέμου. Στην Αθήνα, στον Σιδηροδρομικό Σταθμό, η ομάδα έγινε δεκτή με μουσική και επίσημους χαιρετισμούς.⁴

Στον σιδηροδρομικό σταθμό τους περίμενε και οι εκπρόσωποι του Δήμου Καλύμνου, ο δήμαρχος κ. Δημήτρης Διακομιχάλης, ο αντιδήμαρχος κ. Παντελής Ζωΐδης, ο γιατρός κ. Γιάννης Μαγκάκης, καθώς και η δασκάλα κ^α Μαρία Γκοβάζου. Μαζί τους ήταν και η κα Αίντα Ταβλάριος, με καταγωγή από την πρώην Γιουγκοσλαβία και παντρεμένη στην Κάλυμνο, που βοήθησε ως διερμηνέας κατά τη διάρκεια της παραμονής των παιδιών.

Εξ αιτίας τού ότι δεν υπήρχε τότε πλοίο για την Κάλυμνο κάθε μέρα, έμειναν δύο μέρες στην Αθήνα.

Στην Κάλυμνο τα παιδιά έζησαν έξι μήνες με οικογένειες, οι οποίες έγιναν τα καινούργια σπίτια τους. Και εδώ μπορούμε να μιλήσουμε πια για τη φιλοξενία, τη φιλανθρωπία, την ανιδιοτέλεια, την άσκηση των χριστιανικών αρετών εν γένει. Η πρώτη μέρα στο σχολείο, το «1^ο Δημοτικό Σχολείο Καλύμνου» ήταν γιορτή. Σύμφωνα με το δάσκαλο Joksimović οι συνάδελφοι δάσκαλοι τους δέχθηκαν πολύ καλά.⁵

Ο πρώτος μήνας ήταν πολύ δύσκολος, αφού τα Σερβόπουλα δεν ήξεραν ελληνικά. Η κ^α Ταβλάριος βοήθησε, όπως προείπαμε, κάνοντας τη διερμηνέα, αφενός στους Καλύμνιους και αφετέρου στον δάσκαλο Joksimović και στα παιδιά, που είχαν έτσι κάποιον άνθρωπο γνώστη της σερβικής γλώσσας σ' ένα μακρινό νησί. Αυτό συνέβαλε στο να μειωθεί στα παιδιά το αρχικό σοκ.

Τα παιδιά αυτά ήταν μικρά, με πολλά ψυχολογικά τραύματα από τον πόλεμο και μακριά από τα σπίτια τους. Αυτοί που τα φιλοξένησαν ήταν αρχικά άγνωστοι, αλλά τους πρόσφεραν πολλή αγάπη. Εκείνα ωστόσο είχαν τις δικές τους συνήθειες που έφερναν από τις οικογένειες και τη χώρα τους, τηλεφωνούσαν συχνά στα σπίτια τους, οι γονείς τους τούς έλειπαν και ένιωθαν μεγάλη νοσταλγία. Πολλά από αυτά δεν είχαν φύγει ποτέ μακριά από τους γονείς τους για μεγάλο χρονικό διάστημα.⁶

Οι διατροφικές συνήθειες αποτελούν ένα από τα βασικά πολιτιστικά χαρακτηριστικά ενός λαού. Έτσι, ακριβώς ένα από τα πρώτα πολιτιστικά

⁴ Στο ίδιο: 833.

⁵ Στο ίδιο: 833.

⁶ Στο ίδιο: 833.

σοκ των παιδιών είχε σχέση με τη διατροφή. Τα γεμάτα διάφορα άγνωστα μπαχαρικά φαγητά τούς φαίνονταν πολύ παράξενα και στην αρχή δεν μπορούσαν να τα φάνε, τους ενοχλούσε, π.χ., η πολλή ρίγανη. Κάποια πάλι είχαν προβληματική συμπεριφορά.

Αυτά ήταν τα καθημερινά προβλήματα και οι στενοχώριες που έπρεπε να αντιμετωπιστούν μέρα με τη μέρα. Όλα αυτά τελικά ξεπεράστηκαν με αρκετές δυσκολίες και ίσως με αργό ρυθμό. Οι Έλληνες φίλοι που τους φιλοξενούσαν, η υπομονή και η αγάπη των οποίων αποδείχθηκε μεγάλη, τους βοήθησαν σε αυτό.⁷

Τον μαθητή Miroslav Savić δέχθηκε ο κ. Αντώνης Καμπουράκης, ο οποίος είχε έξι κόρες και αρκετά εγγόνια. Στον Miroslav έκανε μεγάλη εντύπωση η ευσέβεια και η χριστιανική πίστη της οικογένειας που τον φιλοξενούσε, αφού κάθε Κυριακή εκκλησιάζονταν όλοι μαζί.

Παράλληλα με τα τακτικά μαθήματα στη σερβική γλώσσα, τα παιδιά μάθαιναν ελληνικά με τη δασκάλα κ. Μαρία Γκοβάζου και παρακολουθούσαν μαθήματα θρησκευτικών με τον κ. Ζαχαρία Ζαχάρου, ο οποίος είχε σπουδάσει Θεολογία στη Σερβία. Με τις πρώτες λέξεις ελληνικών που έμαθαν, τα προβλήματα άρχισαν να μειώνονται. Σήμερα θυμούνται αυτές τις πρώτες τους δυσκολίες ως ανέκδοτα και τις διηγούνται μεταξύ τους γελώντας.⁸

Για έξι μήνες η Κάλυμνος βρισκόταν κάτω από τον αστερισμό της φιλοξενίας των παιδιών. Όλες οι πολιτιστικές εκδηλώσεις στρέφονταν γύρω από την ανάδειξη, την στήριξη και την βράβευση αυτών των παιδιών. Με πολλούς και διαφορετικούς τρόπους τα φιλοξενούμενα παιδιά εντάσσονταν στην νησιώτικη κοινότητα. Πανηγυρικές συνεδριάσεις στον Δήμο Καλύμνου, εορτασμοί στις εκκλησίες, θεατρικές παραστάσεις, χορευτικά σύνολα, καλέσματα από απλούς ανθρώπους για φαγητό στα σπίτια τους, δώρα όπως τούρτες και παιχνίδια για την ονομαστική εορτή κάποιου παιδιού, κ.α.

Με το πέρας των έξι μηνών, από την μία τα παιδιά ήθελαν να γυρίσουν στη Σερβία, από την άλλη τους ήταν πολύ δύσκολο να αποχωριστούν τους ανθρώπους τους στην Κάλυμνο! Στο τέλος της σχολικής χρονιάς τα παιδιά έδωσαν παράσταση για τον κόσμο της Καλύμνου.

Όσοι ανέλαβαν τη φιλοξενία των Σερβόπουλων, ήθελαν να βοηθήσουν ακόμη πιο πολύ τις ευάλωτες αυτές οικογένειες, ακόμα και μετά το πέρας του προγράμματος της διαμονής. Έτσι, μερικούς μήνες μετά την επιστροφή

⁷ Στο ίδιο: 833.

⁸ Στο ίδιο: 833.

των παιδιών στη Σερβία, αντιπρόσωποι του νησιού έφεραν βοήθεια για τα Χριστούγεννα σε όλους τους προσφυγικούς καταυλισμούς στο Kragujevac, όπου τώρα έμεναν τα παιδιά, ύψους 30.000 γερμανικών μάρκων, καθώς κι ένα βαγόνι με τρόφιμα, ρούχα και παπούτσια. Τους υποδέχθηκαν εκπρόσωποι του Ερυθρού Σταυρού, με πολλή αγάπη· παρούσα ήταν και η τοπική τηλεόραση. Τη βοήθεια την έδωσαν προσωπικά, μόνοι τους: είχαν πάρει στοιχεία από τον Σερβικό Ερυθρό Σταυρό και είχαν φτιάξει ξεχωριστό πακέτο για κάθε οικογένεια, ανάλογο με τις ανάγκες της. Η σχέση που δημιουργήθηκε έτσι με τους ανθρώπους ήταν προσωπική, ανθρώπινη και θερμή.

Ο δάσκαλος Joksimović λέει ότι σήμερα αισθάνεται πολύ περήφανος για το πόσο πλούτησε ηθικά, όπως και όλοι οι τότε μαθητές του. Τα περισσότερα από τα παιδιά που φιλοξενήθηκαν, σήμερα είναι ώριμοι οικογενειάρχες με δικά τους παιδιά.⁹ «Ο καθένας από μας έχει μέσα του το νησί του – την Κάλυμνο! Χάρης στην αγάπη των ανθρώπων της Καλύμνου έγινα και εγώ κατά ένα μέρος της ψυχής μου αληθινός Καλύμνιος (και προσθέτει στα ελληνικά – μισό-Καλύμνιος)».¹⁰

Μερικοί από αυτούς συνεχίζουν και σήμερα να επισκέπτονται τις ελληνικές οικογένειες που τους είχαν φιλοξενήσει. Έτσι, π.χ., η Maja Kerleta ερχόταν για 10 χρόνια στο νησί κάθε καλοκαίρι. Τώρα είναι παντρεμένη, έχει δύο παιδιά και δεν έρχεται πια. Ο Miroslav Savić ερχόταν κι αυτός επί 6-7 χρόνια κάθε καλοκαίρι για ένα μήνα, βρίσκεται όμως τώρα σε παρόμοια οικογενειακή κατάσταση με τη Maja και δεν μπορεί επίσης να έρθει.

Κάποιοι δεν κρατάνε επαφή με της οικογένειες που τους φιλοξένησαν, επειδή η ζωή τους έφερε μακριά από τη χώρα τους, στον Καναδά, την Αυστραλία, την Αμερική...

Ωστόσο, ορισμένοι διατηρούν επαφή με τους ανθρώπους που τους φιλοξένησαν, είτε τηλεφωνικά, είτε με ηλεκτρονικά μέσα. Το 1995 η κόρη της κ. Αίντας Ταβλάριους Νίνα διάλεξε για φιλοξενία τη Neda Hajdarević. Μετά είχαν επαφή επί 18 χρόνια αλληλογραφώντας μια φορά τον χρόνο με χειρόγραφο γράμμα, σταλμένο με το ταχυδρομείο. Πριν από έξι χρόνια ανανέωσαν τη ζωντανή επικοινωνία τους χάρη στη σύγχρονη τεχνολογία: μιλάνε συχνότερα μέσω Skype και Viber. Η Neda -που ζει τώρα στον Καναδά- ήταν το 2018 στο νησί, με τους παλιούς οικοδεσπότες και τους φίλους της. Αλλά και ο Goran Joksimovic έχει μια ξεχωριστή θέση στις καρδιές πολλών Καλύμνι-

⁹ Στο ίδιο: 834.

¹⁰ Στο ίδιο: 834.

ων. Οι συνομιλητές μου μίλησαν με ιδιαίτερη αγάπη γι' αυτόν. Τον νιώθουν σαν έναν ξεχωριστό, δικό τους άνθρωπο και αληθινό φίλο.

Ο ίδιος ο Joksimović βρίσκεται σε επαφή με τους φίλους του στην Κάλυμνο δια μέσου του διαδικτύου και τηλεφωνικά. Εκτός αυτού όμως, είχε αφιερώσει στην Κάλυμνο κι ένα παιδικό ποίημα στα σερβικά που μεταφράστηκε και στα ελληνικά με τον τίτλο: *Η αποκάλυψή μας*.¹¹

Από την άλλη πλευρά, η φιλοξενία που προσέφεραν σε Σερβία κά-ποιοι Καλύμνιοι που ποτέ τους δεν είχαν πήγαν στη Σερβία ή στον χώρο της πρώην Γιουγκοσλαβίας, τους δημιούργησε την επιθυμία να επισκεφτούν τα μέρη αυτά. Για παράδειγμα η κ. Ειρήνη Μπούκη, που είχε συμμετάσχει στο πρόγραμμα φιλοξενίας, παρακινήθηκε στο να ταξιδέψει αρκετές φορές στην πρώην Γιουγκοσλαβία. Έχει επισκεφτεί όχι μόνον τη Σερβία, αλλά και τη Βοσνία-Ερζεγοβίνη, καθώς και την Κροατία.

Αξίζει επίσης να σημειωθεί ότι πολλά από τα παιδιά που φιλοξενήθηκαν, βαπτίστηκαν κι έτσι απέκτησαν Έλληνες αναδόχους.

Κάποιοι, τέλος, από τους Καλύμνιους πήγαν στους γάμους των παιδιών που είχαν τότε φιλοξενήσει. Ο Miroslav Savić, που παντρεύτηκε το 2013, είχε ως πιο τιμώμενα πρόσωπα στον γάμο του τα μέλη της οικογένειας του κ. Αντώνη Καμπουράκη. Γι' αυτήν την παρουσία της οικογένειας Καμπουράκη στον γάμο στο Kragujevac έγραψε και η τοπική εφημερίδα. Τον Ιούνιο του 2018 η κ. Ειρήνη Μπούκη ήταν και αυτή προσκεκλημένη στον γάμο του γιου τού Goran Joksimović. Η ξεχωριστή υποδοχή που της επιφύλαξαν τη συγκίνησε βαθιά.

Συμπεράσματα

Συνοψίζοντας θα λέγαμε ότι η φιλοξενία έπαιξε σπουδαίο ρόλο για την «αδελφοποίηση», δηλαδή την αμοιβαία προσέγγιση των δύο λαών. Μπορεί η βίαιη διάσπαση της Γιουγκοσλαβίας και ο βομβαρδισμός της Σερβίας να κατέστρεψε τις ζωές πολλών ανθρώπων, δόθηκε όμως η ευκαιρία σε μέρος της νέας γενιάς να ανοιχτεί σε νέους ορίζοντες, και η δημιουργία νέων δεσμών με κατοίκους της Ελλάδας αποτελεί μέρος αυτής της εμπειρίας.

Η φιλοξενία των μικρών Σέρβων από ελληνικές οικογένειες είναι μια κίνηση που υπερβαίνει τα όρια της εξωτερικής πολιτικής και των γεωπολιτικών συσχετισμών που ενδεχομένως απασχολούν τα εκάστοτε επιτελεία του κάθε κράτους. Επίσης, η κίνηση αυτή υπερβαίνει το γενικό πλαίσιο της

¹¹ Στο ίδιο: 835.

φιλανθρωπίας και επεκτείνεται στον χώρο της φιλαλληλίας, δηλαδή στο να επωμίζεται κανείς προσωπικά την ευθύνη να στηρίξει τον πλησίον του – όσο μακριά και αν βρίσκεται. Έτσι, αρκετοί ήταν οι Έλληνες που δεν περιορίστηκαν μόνο στην ανθρωπιστική βοήθεια αλλά δέχτηκαν για πολύμηνη διαμονή στα σπίτια τους μικρά παιδιά που είχαν βιώσει την τραυματική εμπειρία του πολέμου. Οι υποχρεώσεις, η ευθύνη και η προσαρμογή στα νέα δεδομένα της καθημερινότητας που κάτι τέτοιο συνεπάγεται από την πλευρά του οικοδεσπότη είναι κάτι που αξίζει τον θαυμασμό μας.

Όλη αυτή η αυθόρμητη προσφορά για την φιλοξενία από ελληνικές οικογένειες χιλιάδων παιδιών σερβικής καταγωγής, δημιούργησε μια πραγματική αδελφική φιλία μεταξύ των δύο λαών.

Ο ελληνικός πολιτισμός αποτέλεσε το εύφορο έδαφος για καλλιεργηθεί αυτή η φιλία. Τα παιδιά ξεκίνησαν να μιλάνε την ελληνική γλώσσα, ενώ όσα δεν είχαν βαφτιστεί, ασπάστηκαν τον χριστιανισμό. Οι Σέρβοι συνδέθηκαν συναισθηματικά με το νησί ώστε κάποιοι να αποκαλούν τους εαυτούς τους «Καλύμνιους κατά το ήμισυ». Η φιλοξενία συνεχίστηκε και μετά το τέλος του πολέμου ενώ οι δεσμοί φιλίας διαρκούν μέχρι σήμερα.

(Το ποίημα που ακολουθεί έγραψε ο αναφερόμενος στην εισήγηση δάσκαλος Goran Joksimović. Το μετέφρασε από τα σερβικά η Gordana Blagojević)

Το λιμάνι της Καλύμνου

Εκείνο το λιμάνι, το μακρινό
μέσα στα βράχια σκαλιστό,
έναν καιρό τα κύματα με πήραν
στην Κάλυμνο βγήκα – σ' αυτό.

Κι εκεί τα όσα πολλά εμπνεύστηκα
μ' ευτυχία τα στήθη μου γεμίσανε
τα παιδιά ο κόσμος ξέρει ν' αγαπά
πως άνθρωποι νοιάζονται γι' αυτά

Πια στην Ελλάδα δεν κατοικώ,
μα σ' ένα απ' τα Δωδεκάνησα,
στην Κάλυμνο, είμαι διαρκώς
με γέφυρα ένα γαλάζιο ουρανό

Είναι που δεν μπορώ να κάνω αλλιώς,
κλείνω τα μάτια κι επιστρέφω νοερά,
σαλπάρω για την Κάλυμνο
σε μια θάλασσα από λαμπερό φως

Παντού γαλάζιο και βουνά,
οι νησιώτες, όλα δικά μου αγαπημένα,
καθετί όμορφο κουρνιάζει εντός μου
και με την Κάλυμνο ξυπνά.

Λαχταρώ εκείνη τη στιγμή
που στο δρόμο το χέρι θα σηκώσω,
και μία κατεύθυνση θα σηματοδοτώ,
την Κάλυμνο – και το λιμάνι αυτό.

11 Απριλίου 2020
Γκόραν Γιόκσιμοβιτς

ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΙΤΣΙΝΕΣ, Ph.D.

**Η ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ ΤΗΣ «ΙΣΤΟΡΙΑΣ ΤΗΣ ΝΗΣΟΥ ΚΩ»
ΣΤΑ ΑΓΓΛΙΚΑ : ΔΥΣΚΟΛΙΕΣ ΚΑΙ ΠΕΡΙΠΕΤΕΙΕΣ**

Εισαγωγή

Εισαγωγικά θα πρέπει επί του παρόντος να αναφερθούμε στην μνημειώδη και πολυτελή έκδοση του βιβλίου του αγαπητού φίλου δικηγόρου / ιστορικού Βασίλη Σ. Χατζηβασιλείου με τίτλο «Ιστορία της Νήσου Κω» το 1990. Η έκδοση αυτή, η οποία έχει εξαντληθεί και πολλοί την αναζητούν μέχρι σήμερα, ήταν έκδοση του Δήμου Κω επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Γ. Καΐσερλη.

Ήταν η πρώτη φορά που ένας ολοκληρωμένος επιστημονικός τόμος της ιστορίας της Κω, από τους πανάρχαιους χρόνους μέχρι την Ενσωμάτωση, παρουσιάζετο στο κοινό και το κοινό την αγκάλιασε με την δέουσα υποδοχή. Η παρουσίαση του βιβλίου στην Κω, Ρόδο, Αθήνα, όπου έτυχε της απονομής του Πανδωδεκανησιακού Βραβείου Βασίλη Μοσκόβη το 1991, ήταν ενθουσιώδης. Ακόμη δε και στην μακρινή Αστόρια της Νέας Υόρκης η παρουσίαση του βιβλίου το 1993 από τον γράφοντα, συμμετέχοντος και του συγγραφέα –ο οποίος είχε ταξιδεύσει τότε στην Αμερική προσκληθείς από τον πρόεδρο της Εταιρείας Πανδωδεκανησιακών Μελετών Αμερικής και Καναδά καθηγητή Δημοσθένη Τριανταφύλλου– έτυχε ένθερμης υποδοχής και πάρα πολλοί έτρεξαν να το προμηθευθούν.

Από τότε άρχισε να συζητείται το θέμα της μετάφρασης της «Ιστορίας της Νήσου Κω» στα αγγλικά, λόγω του μεγάλου αριθμού Κώων της δεύτερης, τρίτης και τέταρτης γενεάς που ζούσαν και ζουν κυρίως στις Ηνωμένες Πολιτείες, Καναδά και Αυστραλία. Είναι γεγονός, όπως γνωρίζουμε όλοι οι ζώντες στο εξωτερικό, ότι παρά τις προσπάθειες γονέων, σχολείων και εκκλησίας η εκμάθηση της ελληνικής γλώσσας φθίνει συνεχώς και η μετάφραση στην εθνική γλώσσα των χωρών αυτών όχι μόνο ήταν αναγκαία αλλά και υποχρεωτική. Εκτός αυτού, η μετάφραση στα αγγλικά θα έκανε προσιτή την Ιστορία της Κω στο ξενόγλωσσο κοινό και στην πανεπιστημιακή οικογένεια.

Το Ιστορικό της Μετάφρασης

Όπως γράφω στο «Σημείωμα του Μεταφραστή» (σ. 17) στο εν λόγω έργο, όταν με πλησίασαν με σκοπό την μετάφραση ο συγγραφέας και ο τότε Δήμαρχος Κω Κωνσταντίνος Καΐσερλης στα μέσα της δεκαετίας του

1990, βρέθηκα προ διλήμματος διότι γνώριζα πολύ καλά τις δυσκολίες και τον απαιτούμενο χρόνο που θα χρειαζόταν για να αποδοθεί μια ακριβής, επιστημονική μετάφραση ενός τέτοιου γιγαντιαίου έργου. Τελικά όμως αποφάσισα να αναλάβω την μετάφραση αυτή από αγάπη προς την γενέτειρα, γνωρίζοντας όλως ιδιαιτέρως ότι οι απόγονοι των Κώων στο εξωτερικό θα επωφελούντο τα μέγιστα.

Αρχισα την μετάφραση δειλά – δειλά προς το τέλος του εικοστού αιώνα, μεταφράζοντας εικοσιπέντε περίπου σελίδες τον χρόνο. Κατάλαβα όμως γρήγορα ότι τούτο το έργο χρειαζόταν πολυετή και απόλυτη αφοσίωση, και έτσι αποφάσισα να πάρω πρόωρη σύνταξη από το πανεπιστήμιο το 2002 και να αφοσιωθώ εξ ολοκλήρου στο επί χειρός έργο, το οποίο πήρε συνολικά δεκαπέντε χρόνια, αλλά πιο εντατικά από το 2002 και μετά. Ο αγαπητός φίλος Μανώλης Κασσώτης, ο οποίος παρουσίασε το βιβλίο στην Αστόρια της Νέας Υόρκης το 2015, υπολόγισε – έπειτα από στοιχεία που του έδωσα – ότι κατέβαλα περίπου 10.000 ώρες εργασίας και βέβαια, όλες αυτές αφιλοκερδώς. Η Αγγλική έκδοση των 729 σελίδων και άλλων 73 μελεζάντες κυκλοφόρησε το 2013 δι' εξόδων του Δήμου Κω, και πάλιν επί δημαρχίας Κωνσταντίνου Καΐσερλη, τυπωθείσα παρά του Βησσαρίωνα Μπαλαλή (Balalis Graphic Asrts). Δέον να σημειωθεί επίσης εδώ ότι και η Αγγλική έκδοση έλαβε το Πανδωδεκανησιακό Βραβείο Βασίλη Μοσκόβη στην Αθήνα το 2013. Η επανεκτύπωση το τόμου το 2015 ετελέσθη δι' εξόδων εμού και του συγγραφέα Βασίλη Χατζηβασιλείου.

Βοηθήματα Μετάφρασης

Λεξικά είναι εκ των ουκ άνευ μιας μετάφρασης. Ως εκ τούτου, από τα οκτώ λεξικά που χρησιμοποίησα σε καθημερινή βάση, τα κυριότερα ήταν τα εξής: **Oxford Greek – English Learner's Dictionary** του **D.N. Stavropoulos**, **Divry's English – Greek and Greek – English Desk Dictionary**, **Henry Liddell & Robert Scott, A Greek – English Lexicon** για τα αρχαία ελληνικά, **Λεξικό της Νέας Ελληνικής Γλώσσας** του **Γ. Μπαμπινιώτη**, **Webster's Dictionary of the English Language** και το είκοσι τόμων **The Oxford English Dictionary**. Επιπροσθέτως, έπρεπε να συμβουλευθώ ιστορικά βιβλία από καιρού εις καιρόν για την ορθή απόδοση στην αγγλική γλώσσα.

Συνεργασία με τον Βασίλη Χατζηβασιλείου

Απ' ότι γνωρίζω, σπάνια ένας μεταφραστής θα μπορούσε να έχει τόσο στενή και άψογη συνεργασία με τον συγγραφέα ενός βιβλίου όσο είχα εγώ

με τον φίλο Βασίλη. Καθ' όλη την διάρκεια της μετάφρασης ήμασταν σε συνεχή επικοινωνία τηλεφωνικά για επείγοντα θέματα, όπως π.χ. η έννοια μιας φράσης ή πρότασης που θα άλλαζε το νόημα. Εκτός αυτού, κάθε χρόνο που κατέβαινα στην Κω έφερνα μαζί μου σελίδες ολόκληρες με εκατοντάδες λέξεις, ιδιωματισμούς, ρητά, κλπ. προς συζήτηση και εξήγηση, κατανάλισκοντας μαζί ώρες και ώρες με μόνο σκοπό την ορθή και ακριβή απόδοση στ' αγγλικά.

Η μετάφραση γενικά

Ο αείμνηστος ακαδημαϊκός Ι.Θ. Κακριδής σε ένα σύγγραμμα του (**Το Μεταφραστικό Πρόβλημα**, Αθήνα, 2000, σ.5) είχε γράψει ότι η μετάφραση είναι σοβαρό και δύσκολο έργο, ότι ο μεταφραστής μεσολαβεί ανάμεσα σε δύο κόσμους και θα έχει πετύχει αν ο αναγνώστης τον ξεχάσει από την πρώτη στιγμή που θα αρχίσει να διαβάσει ως την τελευταία. Πράγματι, η μετάφραση ενός βιβλίου είναι σοβαρό και δύσκολο έργο, είναι δε εξ ίσου χρονοβόρα όπως και η συγγραφή.

Από τις εγκύκλιες σπουδές μου, συμπεριλαμβανομένης και της εκμάθησης της αγγλικής γλώσσας ως έφηβος, μέχρι τις μεταπτυχιακές σπουδές, επαγγελματική σταδιοδρομία ως πανεπιστημιακός καθηγητής, επιστημονικές μελέτες και κοινή αρθρογραφία, μέχρι την παράλληλη μετάφραση (ελληνικά – αγγλικά) του μικρού τόμου «Τα Κάστρα της Νήσου Κω» (2008), μέχρι την «τιτάνια» μετάφραση της «Ιστορίας της Νήσου Κω» (2013) έχω μεταφράσει χιλιάδες σελίδες. Η πολύχρονη αυτή πείρα με δίδαξε σαφέστατα ότι η ορθή, ακριβής και επιστημονική μετάφραση, και όχι η λεγόμενη «ελεύθερη μετάφραση», απαιτεί χρόνο, αφοσίωση, πάθος, αγάπη προς το αντικείμενο, και τελικά υπομονή για να βρει κανείς τις κατάλληλες λέξεις, ιδιωματισμούς, κλπ. ούτως ώστε να αποδώσει το πνεύμα του συγγραφέα σ' άλλη γλώσσα. Προσωπικά δε έχω αναφέρει πάμπολλες φορές σε διαφορετικούς κύκλους ότι, σαν καλός γνώστης της ελληνικής και αγγλικής, προτιμώ να γράφω ή στην μία ή στην άλλη γλώσσα παρά να μεταφράζω.

Σύνταξη – Σχηματισμός Προτάσεων

Η γλώσσα ως μέσον επικοινωνίας αποτελείται από λέξεις, φράσεις, προτάσεις και περαιτέρω παραγράφους, κεφάλαια, κλπ. Η σειρά των λέξεων (ουσιαστικά, άρθρα, ρήματα, επίθετα, κλπ) σε μία πρόταση δίνει στην πρόταση το νόημα που θέλει να αποδώσει ο συγγραφέας. Η νεοελληνική γλώσσα, λόγω της κλίσεως ονομάτων και όχι μόνο, παρέχει μεγαλύτερη

ελευθερία στην σειρά λέξεων σε μια πρόταση έναντι της αγγλικής (Olga Eleftheriades **Modern Greek : A Contemporary Grammar**), Palo Alto, Calif 1985 σ. 518). Γενικά δεν υπάρχει αυστηρή σειρά λέξεων που πρέπει να ακολουθήσει κανείς στα ελληνικά, αν και υπάρχει κάποια κανονικότητα, ενώ στα αγγλικά η σειρά αυτή είναι λιγότερο εύκαμπτη. Για παράδειγμα, γράφει για τους σεισμούς στην εισαγωγή της «Ιστορίας της Νήσου Κω» ο φίλος Βασίλης ότι : «Όλα γενικά τα νησιά της Δωδεκανησιακής οικογένειας έχουν κατά καιρούς συγκλονιστεί από σεισμούς». Μπορείτε να σκεφθείτε μόνοι σας τουλάχιστον τους πέντε τρόπους με τους οποίους μπορούμε να αλλάξουμε την σειρά των λέξεων και να βγάλουμε το ίδιο νόημα. Στα αγγλικά όμως τα περιθώρια της παραπάνω πρότασης είναι πολύ πιο μειωμένα για τον μεταφράζοντα. Η μετάφραση : «*Generally , all the islands of the Dodecanese family have been shaken by earthquakes from time to time*» δέχεται μόνο μία ή δύο αλλαγές στην σειρά των λέξεων και όχι παραπάνω.

Με λίγα λόγια, η αγγλική έναντι της ελληνικής είναι λίγο – πολύ στερεότυπη στην σύνταξη, χωρίς να αρνηθούμε μια σχετική ευκαμψία.

Δυσκολίες / Περιπέτειες: Παραδείγματα

Πέραν των δυσκολιών του ανωτέρω θέματος, συμπεριλαμβανομένων και των μακροσκελών προτάσεων στην ελληνική μας γλώσσα, μερικά μόνο παραδείγματα λεκτικών όρων αρκούν να μας δώσουν μια ιδέα από τις δυσκολίες που συνάντησα κατά την διάρκεια της μετάφρασης :

1. Το επίθετο **πνευματικός** –η – ο: Στα αγγλικά, έναντι των ελληνικών, έχουμε τρεις λέξεις (**cultural, spiritual, intellectual**) και άλλοτε ήταν εύκολη η μετάφραση του όρου και άλλοτε όχι.

2. Η λέξη **Μητρόπολη**: Πολλές φορές είχα πρόβλημα με το αν εννοούσε ο φίλος Β. Χατζηβασιλείου τον καθεδρικό ναό, την μητρόπολη (επισκοπή), ή την οικία του μητροπολίτου, που στα αγγλικά έχουμε άλλους όρους (**cathedral church, diocese, diocese house**). Όπως αντιλαμβάνεστε, συζήτηση με τον συγγραφέα ήταν αναγκαία.

3. Η λέξη **κάστρο**: Τα κάστρα της Κω π.χ. είναι **fortresses** στα αγγλικά, αλλά η λέξη **castle** στην ίδια γλώσσα έχει και την έννοια της μεγαλοπρεπούς έπαυλης, ακόμα και του πύργου.

4. Η λέξη **καστανιά**: Το αλουμινένιο αυτό δοχείο που το χρησιμοποιούσαν παλαιά για φαγητά κ.α. καθ' οδόν, μόνο περιφραστικά μπόρεσα να το αποδώσω.

5. Η φράση **Ημερολόγιον του Αρχιπελάγους**: Θεώρησα ότι αποδίδεται ακριβέστερα ως **Almanac of the Archipelago** παρά ως **calendar, journal, diary**. Όπως και στο πρώτο παράδειγμα, παρατηρούμε και εδώ ότι η αγγλική έχει περισσότερες λέξεις για τον όρο «ημερολόγιο».

6. Η λέξη **φαλκόνι**: Η λέξη αυτή με ταλαιπώρησε πολύ διότι δεν την έβρισκα στα ελληνικά λεξικά. Μετά προχώρησα στα αγγλικά και τελικά στο εικοστόμο **The Oxford English Dictionary**, το οποίο δίδει και την εποχή κατά την οποία χρησιμοποιούνται κάποιες λέξεις και κατέληξα στην λέξη **sloop** που σήμαινε κατά τον 17^ο – 18^ο αιώνα ένα μικρό σκάφος με πυροβόλο, όπως καθαρά φαίνεται στην σελίδα 313, σημ. 6 της «*Ιστορίας της Νήσου Κω*».

7. Ο όρος **Αρχείον Δουλείας**: Το Αρχείο αυτό του Μητροπολίτου Κώου Εμμ. Καρπαθίου περιλαμβάνει τους κώδικες της Ιεράς Μητροπόλεως Κω. **Δουλεία** μεταφράζεται ως **slavery, servitude, bondage** και λόγω των σημερινών λεπτών διαφορών των λέξεων αυτών, θεώρησα ότι η πιο κατάλληλη είναι η λέξη **bondage**.

8. Ορισμένα έργα του Ιπποκράτη, όπως π.χ. ο **Μολχικός, Περί Συρίγγων, Περί Παθών** μεταφράζονται διαφοροτρόπως από τους ειδικούς και έπρεπε να ερευνήσω το θέμα λεπτομερώς, να συγκρίνω τις διάφορες μεταφράσεις και τελικά να καταλήξω στη μετάφραση που βλέπουμε στις σελίδες 89, 92 του αγγλικού τόμου.

9. Γενικά επίσης θέλω να αναφέρω ότι σχετικά με τις στιχοπλακίες, επιγραφές, απολυτικά, παροιμίες, κλπ. προσπάθησα, εν μέρει, να τις αποδώσω όσο το δυνατόν ποιητικά στην αγγλική.

Γενικές Παρατηρήσεις

Όπως συμβαίνει με όλες τις μεταφράσεις, έτσι και στην προκειμένη περίπτωση θα βρει κανείς ασυνέπειες που έχουν σχέση με κύρια ονόματα, τοπωνύμια, μεταγραφές ελληνικών λέξεων, ειδικούς όρους, κλπ. λόγω προσωπικών προτιμήσεων και πολύχρονης πείρας. Χωρίς να εισέλθω σε τεχνικού είδους λεπτομέρειες, ο αναγνώστης θα εξοικειωθεί επί του θέματος διαβάζοντας το «**Translator's Note**» (Σημείωμα του Μεταφραστού) στις σελίδες 17-18 του τόμου.

Τελειώνοντας, θέλω να σημειώσω τις κύριες διαφορές μεταξύ της αρχικής ελληνικής εκδόσεως (1990) και της πρόσφατης αγγλικής (2013).

Κατ' αρχήν, η αγγλική μετάφραση δεν διαφέρει καθόλου από απόψεως κειμένου με το ελληνικό πρότυπο. Τα μέρη της Ιστορίας, τα κεφάλαια, τα

υποκεφάλαια, μέχρι και οι παράγραφοι είναι όλα ίδια. Κυρίως υπάρχουν διαφορές στην ανακατάταξη:

Πρώτον, ο πίνακας περιεχομένων βρίσκεται στην αρχή του βιβλίου, όπως γίνεται με τις αγγλικές εκδόσεις, και όχι στο τέλος.

Δεύτερον, οι έγχρωμες λεζάντες βρίσκονται όλες μαζί στο τέλος του βιβλίου, αριθμημένες με λατινικούς αριθμούς και όχι διασπαρμένες κατά εποχή όπως στον ελληνικό τόμο.

Τρίτον, το ευρετήριο είναι ενιαίο, ενώ το αρχικό αρχίζει με το ευρετήριο ονομάτων και μετά λέξεων και όρων (χωριστά το ευρετήριο ξένων λέξεων).

Τέταρτον, όλα τα πλάγια γράμματα (*italics*) έχουν παραμείνει όπως είναι στην ελληνική έκδοση.

Πέμπτον, αναγκαστικά, ορισμένα μέρη της εισαγωγής είναι εκσυγχρονισμένα λόγω των είκοσι τριών ετών διαφοράς μεταξύ των δύο εκδόσεων.

Τέλος, η ελληνική έκδοση συμπεριελάμβανε σαράντα σελίδες για τα «*Λαογραφικά της Κω*», τα οποία αφαιρέσαμε από την αγγλική έκδοση για πολλούς και διάφορους λόγους.

ΕΙΡΗΝΗ ΤΟΛΙΟΥ

Προϊσταμένη των Γ.Α.Κ. Νομού Δωδεκανήσου

Ο ΡΟΛΟΣ ΚΑΙ ΟΙ ΔΡΑΣΕΙΣ ΤΩΝ ΓΕΝΙΚΩΝ ΑΡΧΕΙΩΝ ΤΟΥ ΚΡΑΤΟΥΣ. ΕΝΑΣ ΘΕΜΑΤΟΦΥΛΑΚΑΣ ΜΕ ΣΤΡΑΤΗΓΙΚΗ ΘΕΣΗ ΣΤΗΝ ΑΚΡΗ ΤΟΥ ΑΙΓΑΙΟΥ

Εισαγωγή

Η ελεύθερη πρόσβαση στην πληροφορία αποτελεί θεμελιώδες δημοκρατικό δικαίωμα, για τη διατήρηση και προαγωγή της δημοκρατίας προστατεύοντας τα ατομικά δικαιώματα και βελτιώνοντας την ποιότητα ζωής των πολιτών. Με την ανάδειξη της χρησιμότητας των αρχείων στην κοινωνία, ευαισθητοποιούνται οι πολίτες να γνωρίσουν τον πλούτο που φυλάσσεται στις κρατικές αρχειακές υπηρεσίες, ενώ παράλληλα καταγράφεται ο ιστορικός πλούτος του τόπου μας. Όπως διατυπώνει ο Βρετανός πολιτικός και φιλόσοφος Έντμουντ Μπερκ: «Αυτοί που δεν ξέρουν ιστορία είναι καταδικασμένοι να την επαναλάβουν».

Ιστορική Αναδρομή

Το Ιστορικό Αρχείο Δωδεκανήσου (Ι.Α.Δ.) ιδρύθηκε με την υπ' αρ. 56/1947 προκήρυξη της Ελληνικής Στρατιωτικής Διοίκησης Δωδεκανήσου από τον αντιναύαρχο Περικλή Ιωαννίδη, με σκοπό την περισυλλογή, συντήρηση, μελέτη και δημοσίευση κάθε γραπτού μνημείου που αφορά στην ιστορία της Δωδ/σου. Το Λαογραφικό Αρχείο Δωδεκανήσου (Λ.Α.Δ.) ιδρύθηκε το 1949 με την υπ' αρ. 34/1949 με υπ' αριθ. πρωτ. 17563/1563/49 απόφαση του τότε Γενικού Διοικητή Δωδεκανήσου Νικολάου Μαυρή. Με την ψήφιση του Ν. 1946/1991 οι δύο Υπηρεσίες συγχωνεύτηκαν σε μία και έλαβαν τη μέχρι πρόσφατα ονομασία τους ως Γ.Α.Κ. - Αρχεία Ν. Δωδεκανήσου.

Όμως, την 7η Μαΐου 2019 με την ψήφιση του Νόμου 4610 τα ΓΑΚ Αρχεία Ν. Δωδεκανήσου μετονομάζονται σε Γ.Α.Κ. Ρόδου με έδρα τη Ρόδο και αρμοδιότητα επί των αρχείων εντός των ορίων των δήμων των Περιφερειακών Ενοτήτων Ρόδου, Κω και Καρπάθου, ενώ το Τοπικό Ιστορικό Αρχείο Λέρου μετονομάζεται σε Γ.Α.Κ. Λέρου με έδρα τη Λέρο και αρμοδιότητα επί των αρχείων εντός των ορίων των δήμων της Περιφέρειας Ενότητας Καλύμνου. Αυτό σημαίνει ότι το νησί της Καλύμνου περνάει στη δικαιοδοσία των Γ.Α.Κ Λέρου όπου όλες οι δημόσιες, ιδιωτικές ή εκκλη-

σιαστικές αρχές θα απευθύνονται για τα αρχειακά ζητήματα καθώς και τις περιοδικές εκκαθαρίσεις των αρχείων σύμφωνα με τις κείμενες διατάξεις.

Ο ρόλος των Γ.Α.Κ. Ν. Δωδεκανήσου

Η κρατική αρχειακή υπηρεσία των Γενικών Αρχείων του Κράτους Ρόδου (π. Αρχείων Ν. Δωδεκανήσου) φυλάσσει την ιστορία ως θεματοφύλακας και προάγει την ιστορική έρευνα. Τεκμήρια από το 12^ο αιώνα έως και σήμερα, άλλοτε αναρτημένα στην ψηφιακή πύλη του Αρχαιομνήμονα, όπου μπορείτε να επισκεφθείτε διαδικτυακά και να περιηγηθείτε στις αρχειακές συλλογές των Γενικών Αρχείων του Κράτους, να αναζητήσετε τεκμήρια και να δείτε στην οθόνη σας 7.000.000 ψηφιακά αντίγραφα, ζωντανεύοντας τα ίχνη του παρελθόντος. (διαφάνειες 5, 6, 7, 8, 9, 10) και άλλοτε σε φυσική μορφή τεκμηρίων, μαρτυριών, εγγράφων, μεμονωμένων εγγράφων, χειρογράφων, καταστίχων, κωδίκων, ημερολογίων, απομνημονευμάτων, σχεδίων, χαρτών αδιακρίτως χρονολογίας, σχήματος, ύλης υποστρώματος, είτε ακόμη και σε οπτικοακουστικό αρχείο ηχητικών, κινούμενων ή στατικών οπτικών αποτυπώσεων. Σύμφωνα με την εξέλιξη της τεχνολογίας ως αρχειακό υλικό (άρθρο 1 και 5 του ΠΔ 25/2014 (ΦΕΚ Α'44) θεωρούνται και τα ηλεκτρονικά έγγραφα που περιλαμβάνονται σε κάθε φύσεως βάσεις δεδομένων δημοσίων υπηρεσιών. Οπότε αρχείο και αρχειακό υλικό θα μπορούσαμε να πούμε ότι σχετίζονται με τη δραστηριότητα του Κράτους, δημοσίων ή ιδιωτικών οργανισμών, νομικών ή φυσικών προσώπων.

Συνεχίζοντας την ανάλυση του χαρακτηρισμού των δημοσίων, εκκλησιαστικών ή ιδιωτικών αρχείων μπορούμε να τα διακρίνουμε σε ενεργά, ημιενεργά, ανενεργά και αρχεία διηνεκούς υπηρεσιακής χρησιμότητας, τα οποία ανεξάρτητα από την παλαιότητα τους, εξακολουθούν να παραμένουν ενεργά. Τα αρχεία της κατηγορίας αυτής κατατίθενται υποχρεωτικά στα Γ.Α.Κ. μετά την πάροδο 60 ετών από το χρόνο παραγωγής τους.

Η αρχειακή οργάνωση των Γ.Α.Κ. αποτελεί μία ενιαία αυτοτελή δημόσια υπηρεσία, που υπάγεται απευθείας στον Υπουργό Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων. Τα Γ.Α.Κ. συγκροτούνται από την Κεντρική Υπηρεσία και τις Περιφερειακές υπηρεσίες. Η εποπτεία γίνεται από τον Γενικό Διευθυντή και την Εφορεία των Γενικών Αρχείων του Κράτους.

Αποστολή της υπηρεσίας των Γ.Α.Κ. είναι η εποπτεία, η διάσωση και η διατήρηση του αρχειακού υλικού της χώρας, καθώς και η εξασφάλιση πρόσβασης σε αυτό με απώτερο σκοπό την καλλιέργεια εθνικής αρχειακής συνείδησης.

Θεσμοθέτηση Αρχαιακής Συλλογής Δήμου Καλυμνίων

Το 2011 το Δημοτικό Συμβούλιο Καλύμνου, μετά από εισήγηση του Δημάρχου κ. Δημήτρη Διακομιχάλη, αποφάσισε ομόφωνα (αρ. απόφασης 79/2011) τη σύσταση επιτροπής, έργο της οποίας θα ήταν η αξιοποίηση του πλούσιου αρχαιακού υλικού του νησιού μας και η δημιουργία τοπικού ιστορικού αρχείου. Ξεκίνησε έτσι η καταλογογράφηση και καταγραφή 285 τόμων του αρχείου της Δημογεροντίας - Δημαρχίας Καλύμνου, της περιόδου 1863-1960.

Η Εφορεία Γενικών Αρχείων του Κράτους στην 8η συνεδρία της 21/9/2011, αποφάσισε την ίδρυση Τοπικής Αρχαιακής Συλλογής του Δήμου Καλυμνίων, που θα στεγάζεται και θα λειτουργεί με ευθύνη του Δήμου και θα εποπτεύεται από τα Γ.Α.Κ. Νομού Δωδεκανήσου. Σύμφωνα με την παραπάνω απόφαση, η λύση για την ίδρυση τοπικής αρχαιακής συλλογής και όχι τοπικού ιστορικού αρχείου εκρίθη προσφορότερη «καθ' ότι το τοπικό ιστορικό αρχείο απαιτεί την ίδρυση δημόσιας υπηρεσίας με κόστος που βαραίνει τα Γ.Α.Κ., μια περίοδο που αυτή δεν ευνοείται». Την απόφαση των Γ.Α.Κ. ήλθε, στη συνέχεια, να επικυρώσει το αρμόδιο Υπουργείο Παιδείας και Θρησκευμάτων (Δ/ση Βιβλιοθηκών και Γενικών Αρχείων) με την αριθμ. 111570/ΙΖ/185/Φ.ΔΙΟΙΚ./12-8-2013 ιδρυτική του απόφαση, με την υποχρέωση του Δήμου να φροντίσει για τη στέγαση της «Αρχαιακής Συλλογής» σε διάστημα ενός έτους από την ίδρυσή της. Έτσι, μετά τη θεσμοθέτηση του τοπικού αρχείου η υποχρέωση μεταξύ άλλων είναι:

α) η προώθηση προς τα Γ.Α.Κ. σε ηλεκτρονική μορφή της καταγραφής των αρχείων της Δημογεροντίας, μέρος της οποίας στηρίχθηκε στην εργασία της αείμνηστης συμπατριώτισσάς μας, καθηγήτριας Εθνολογίας στο Ιόνιο Πανεπιστήμιο, Ευδοκίας Ολυμπίτου, επί Δημαρχίας Γεωργίου Ρούσσου, στα πλαίσια σχετικού προγράμματος του Εθνικού Ιδρύματος Ερευνών.

β) η στέγαση των αρχείων της Δημογεροντίας και της «Τοπικής Αρχαιακής Συλλογής του Δήμου Καλυμνίων» στο πρώην Φαρμακείο της Χώρας.

Μετά από εισήγηση της Εφορείας των Γ.Α.Κ. και του Υπουργού Παιδείας, Έρευνας και Θρησκευμάτων και εφόσον έχει προηγηθεί όλη η τυπική διαδικασία κατόπιν αυτοψίας του αρχείου ή αρχαιακών συνόλων τα οποία μπορούν να αποτελέσουν ένα ειδικό αρχείο, μπορεί να θεσμοθετηθεί αρχαιακή συλλογή π.χ. σε ένα οργανισμό τοπικής αυτοδιοίκησης. Όλες οι παραπάνω διαδικασίες πραγματοποιήθηκαν σε συνεργασία και εποπτεία της κρατικής υπηρεσίας του νομού Δωδεκανήσου, με τον π. πρόεδρο του

Αναγνωστηρίου Κ. Χατζηδάκη και το Δήμο Καλυμνίων. Επίσης, η θεσμοθέτηση της Αρχαιακής Συλλογής Δήμου Καλυμνίων με υπεύθυνο τον τ. Λυκειάρχη κ. Χατζηδάκη πραγματοποιήθηκε με απόλυτη ακρίβεια.

Μέχρι στιγμής όχι μόνο έχει θεσμοθετηθεί, από τον Υπουργό Παιδείας και τον Πρόεδρό μας από την Εφορεία των Γ.Α.Κ. καθηγητή κ. Ν. Καραπιδάκη, η αρχαιακή συλλογή στο Δήμο Καλύμνου, αλλά έχει κατορθώσει ο κ. Χατζηδάκης να καταγράψει, ευρετηριάσει και ψηφιοποιήσει 285 τόμους του αρχείου της Δημογεροντίας-Δημαρχίας Καλύμνου της περιόδου 1863-1950, για το οποίο θα ενημερωθείτε από τον ίδιο με τη δική του εισήγηση στο Συμπόσιο. Αξιοσημείωτο είναι ότι η προσπάθεια για θεσμοθέτηση και άλλης ειδικής συλλογής σε ΟΤΑ στο νομό Δωδεκάνησου, παρόλο που ξεκίνησαν οι διαδικασίες διεκπεραίωσης της επίσημης αλληλογραφίας το 2013, δεν έχει ακόμη ολοκληρωθεί, ενώ έχει λάβει την έγκριση της Εφορείας των Γ.Α.Κ. Όλα αυτά προσυπογράφουν πόσο σημαντική είναι η συνεργασία του κρατικού μας αρχαιακού φορέα με τους υπάλληλους συνδέσμους που ορίζονται κάθε φορά. Ο κ. Χατζηδάκης με απόλυτη εχεμύθεια, αρχαιακή συνείδηση, εκμάθηση της τυποποίησης και της διαδικασίας καταγραφής, ολοκλήρωσε ένα εμβληματικό έργο για το νησί των σφουγγαράδων, την Κάλυμνό μας, ενώ βρίσκεται σε συνεχή επικοινωνία λαμβάνοντας την επικαιροποίηση των αρχαιακών του εργασιών.

Στεγασμένο πλέον το τοπικό μας αρχείο σε ένα παραδοσιακό οίκημα, κτισμένο το 1900 από την τότε Δημογεροντία στην ιστορική συνοικία «Μαγαζί», φιλοξενεί από δω και πέρα τους πολύτιμους για τη νεότερη ιστορία του νησιού μας τόμους των αρχείων της Δημογεροντίας, που καλύπτουν μια σημαντική περίοδο εκατό χρόνων, όχι μόνο για την Κάλυμνο αλλά και για τα γύρω «αδελφά νησιά». Για την ιστορία, να αναφέρουμε ότι μέλη της επιτροπής που συνεργάστηκαν για να φθάσουμε στο σημερινό αποτέλεσμα ήταν οι : Κωνσταντίνος Μηνέττος, πρ. Σχολικός Σύμβουλος, Γεώργιος Χατζηθεοδώρου, πρ. Γυμνασιάρχης, Ιωάννης Θ. Πατέλλης, πρ. πρόεδρος του Αναγνωστηρίου και Κυριάκος Χατζηδάκης, πρ. Λυκειάρχης, που είχε και τη γενική ευθύνη της όλης προσπάθειας. Όλοι τους άνθρωποι του ιστορικού Αναγνωστηρίου, στις δραστηριότητες του οποίου εντάσσεται το παραπάνω έργο.

Τέλος, σημαντική υπήρξε η συμβολή της κας Ελένης Σκυλλά, πτυχιούχου Κοινωνικής Θεολογίας, που είχε αναλάβει, εκτός των άλλων, και το έργο της ηλεκτρονικής καταχώρησης των στοιχείων που συγκεντρώθηκαν

από την καταγραφή των αρχείων και τα οποία θα αναρτηθούν προσεχώς σε σχετική ιστοσελίδα. Στους συνεργάτες αυτής της προσπάθειας συμπεριλαμβάνεται, επίσης, και ο τ. Λυκειάρχης, κ. Δανιήλ Ζερβός, που, στη διάρκεια των θερινών του διακοπών στην Κάλυμνο, δεν παύει να ασχολείται με τη φωτογράφιση και την επεξεργασία τόμων που, πέραν του ιστορικού τους ενδιαφέροντος, παρουσιάζουν σημαντικές φθορές.

Μια μεγάλη πρόκληση

Μεγάλη πρόκληση αποτελεί η εφαρμογή του Νέου Κανονισμού Προσωπικών Δεδομένων και συγκεκριμένα του άρθρου 83, ΓΚΠΔ 2016/679), όπου τα Γ.Α.Κ., ως φορέας επεξεργασίας δεδομένων, θα πρέπει στα αναρτημένα ψηφιακά τεκμήρια στον Αρχαιομνήμονα να μην περιλαμβάνει απλά αλλά και ευαίσθητα προσωπικά δεδομένα (στιγματικού μάλιστα χαρακτήρα), προσώπων που ενδέχεται να βρίσκονται εν ζωή ή να προσβάλουν την μνήμη νεκρού. Η μη τήρηση της εφαρμογής του ΓΚΠΔ επιφέρει υψηλά διοικητικά πρόστιμα. Η ευθύνη μετακυλάει και στην αρχειακή συλλογή Δήμου Καλυμνίων, και όταν, κατόπιν ενεργειών, φθάσει η στιγμή ανάρτησης ψηφιακού υλικού, θα πρέπει να τηρηθεί ο προβλεπόμενος Κανονισμός.

Ψηφιοποίηση την ιταλόφωνης εφημερίδας «Il Messaggero di Rodi»

Τα Γ.Α.Κ. Αρχεία Ν. Δωδεκανήσου σε συνεργασία με τον καθηγητή Νεοελληνικής Γλώσσας και Λογοτεχνίας του Πανεπιστημίου Πάδοβας κ. Massimo Peri ψηφιοποίησαν την ιταλόφωνη εφημερίδα «Il Messaggero di Rodi». Το αρχειακό αυτό υλικό έχει ενταχθεί σε τράπεζα δεδομένων, η οποία είναι προσβάσιμη στην διεθνή ερευνητική κοινότητα. Χάρη σε μία ειδική φόρμα αναζήτησης ο ερευνητής μπορεί να επιλέξει συγκεκριμένα χρονικά πλαίσια, να τονίσει διαφορετικά κριτήρια για να εκτελέσει μια αναζήτηση ή έρευνα, με βάση τα ενδιαφέροντά του. Το Αρχείο της εφημερίδας καλύπτει ένα χρονικό διάστημα 26 ετών δημοσιογραφίας, από τις 24 Απριλίου 1916 μέχρι τις 29 Δεκεμβρίου 1945.

Η «Εφημερίδα» αποτελεί το αρχικό μαζικό μέσο ενημέρωσης και με στόχο την ενημέρωση της κοινής γνώμης ο κυβερνήτης G. Croce προχώρησε σε καινοφανή ενέργεια για τα εκδοτικά χρονικά της Ρόδου. Ίδρυσε ημερήσια εφημερίδα, τετρασέλιδη, στα ιταλικά η πρώτη και οι δύο μεσαίες σελίδες, στα ελληνικά η τελευταία. Ο τίτλος της ήταν «Il Messaggero di Rodi» και πρωτοκυκλοφόρησε την 23η Απριλίου του 1916 σε 1800 φύλλα, που ελαττώθηκαν σε 1200, εξαιτίας του πολέμου και της έλλειψης χαρτιού. Το τεχνικό προσωπικό και οι δημοσιογράφοι προέρχονταν από τον στρατό

κατοχής. Αυτός διέθεσε τον χώρο, τα μηχανήματα, τα τυπογραφικά στοιχεία και φυσικά κάλυπτε όλα τα έξοδα (Λογοθέτης, 2010:98). Επρόκειτο για έντυπο εξ ολοκλήρου ελεγχόμενο από τους κρατούντες, των οποίων μετέδιδε τη βούληση και τις επιλογές. Ήταν ένα δυναμικό προπαγανδιστικό όργανο που διατηρήθηκε στη ζωή ως το τέλος της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα. Το ειδησεογραφικό υλικό της εφημερίδας αυτής πολύ λίγο έχει χρησιμοποιηθεί από τη νεότερη έρευνα, ενώ αποτελεί αξιόλογη - ίσως όχι πάντα αξιόπιστη - ιστορική πηγή (Τσιρπανλής, 1998:111).

Συνεργασίες με φορείς, ιδρύματα, ιδιώτες

Η υπηρεσία των Γ.Α.Κ. Ρόδου τα τελευταία έτη σε διεθνείς και εθνικές συνεργασίες με φορείς, ιδρύματα και ιδιώτες ώστε να ολοκληρωθούν είτε μνημόνια συνεργασίας για ψηφιοποίηση αρχειακών συλλογών, είτε για έρευνες ώστε να μελετηθεί η νεότερη κυρίως ιστορία της Δωδεκανήσου. Αναφέρομαι στη συνεργασία μας με το Μουσείο Ολοκαυτώματος της Ουάσιγκτον, όπου τα τελευταία 5 έτη βρίσκεται σε εξέλιξη μνημόνιο συνεργασίας για την καταγραφή και ψηφιοποίηση της εβραϊκής κοινότητας της Ρόδου και Κω. Μέχρι στιγμής έχουν παραδοθεί σε ψηφιακή μορφή 800.000 λήψεις αρχειακού υλικού, κυρίως εβραϊκού περιεχομένου, ενώ προβλέπεται μέχρι το τέλος του έτους να ολοκληρωθούν επιπλέον 300.000 ψηφιακά αντίγραφα. Το ψηφιακό αρχειακό υλικό από το Αρχείο της Ιταλικής Αστυνομίας των Καραμπινιέρι 1932-1945 που αποτελείται από 105.000 χιλιάδες ατομικούς φακέλους Δωδεκανησίων πολιτών σε όλα τα νησιά του Αιγαίου, δηλαδή τη Δωδεκάνησό μας. Αξιοσημείωτο είναι ότι το Μουσείο Ολοκαυτώματος το οποίο βρίσκεται στην Ουάσιγκτον των Ηνωμένων Πολιτειών εξουσιοδοτείται από το ίδιο το Αμερικάνικο Κογκρέσο, ενώ το διεθνές πρόγραμμα διενεργείται σε 47 χώρες. Στο τέλος του συμφωνηθέντος μνημονίου συνεργασίας θα δημιουργηθεί έκθεση στην Ουάσιγκτον των ΗΠΑ με την ιστορία του Ολοκαυτώματος στο Αιγαίο. Μερικά από τα ψηφιακά τεκμήρια των Δωδεκανησίων πολιτών που καταγράφονταν από τη Μυστική Βασιλική Αστυνομία των Καραμπινιέρων, η οποία ιδρύθηκε στη Ρόδο το 1932.

Το 2014 κατά την έναρξη συνεργασίας με το Μουσείο Ολοκαυτώματος της Ουάσιγκτον η υπηρεσία μας συνδιοργάνωσε με το Πανεπιστήμιο του Λίμερικ της Ιρλανδίας, το Πανεπιστήμιο Αιγαίου και την Ισραηλιτική Κοινότητα Ρόδου Διεθνές Συμπόσιο Μνήμης για το Ολοκαύτωμα στο Αιγαίο. Για πρώτη φορά εισηγητές από όλη την υφήλιο ερεύνησαν για την τοπική

ιστορία με θέμα την Απέλαση των Εβραίων της Ρόδου και της Κω 1944-2014. Τον επόμενο μήνα στη Ρόδο γιορτάζοντας την 75^η επέτειο του Ολοκαυτώματος στο Αιγαίο θα πραγματοποιηθούν ομιλίες μνήμης και καταγραφής της ναζιστικής θηριωδίας, ενώ τα αρχεία της Δωδεκανήσου θα πρωταγωνιστήσουν για ακόμη μία φορά στην τεκμηρίωση των ιστορικών γεγονότων. Υπήρξαν μέσα μαζικής ενημέρωσης εθνικού και διεθνούς βεληνεκούς που κάλυψαν όλες τις εργασίες του Διεθνούς Συνεδρίου. Η RAI TV 1 δημιούργησε εκτενέστατο ντοκιμαντέρ το οποίο υπάρχει αναρτημένο στο δικτυακό της κανάλι.

Ακόμη μία σημαντική δράση, που πραγματοποιήθηκε το 2014 από τα Γ.Α.Κ. Ρόδου (π. Αρχεία Ν. Δωδεκανήσου) σε συνδιοργάνωση με το Ίδρυμα της Βουλής των Ελλήνων για τον Κοινοβουλευτισμό και τη Δημοκρατία καθώς και την Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, ήταν η έκθεση «Η μακρά πορεία της Δωδεκανήσου προς την Ενσωμάτωση» στο κτίριο του Παλαιού Προξενείου στη Ρόδο. Η έκθεση με τη δυναμική του θέματός της καθώς και την αξιοποίηση διεθνών και εθνικών αρχειακών πηγών αποτέλεσε ιστορική πηγή για τους επισκέπτες καθώς και τον μαθητικό πληθυσμό, όπου σε συνεχείς εθελοντικές ξεναγήσεις από τα Γ.Α.Κ. Ρόδου σε συνεργασία με σχολεία πέρασε στους μαθητές το μήνυμα της διαχρονικής αξίας της ελευθερίας, ενώ αναντίρρητα τονίστηκε το κατακτητικό καθεστώς 637 ετών της σκλαβωμένης Δωδεκανήσου μας. Η ψηφιακή έκθεση είναι διαθέσιμη στη διεθνή κοινότητα μέσω της ιστοσελίδας του Ιδρύματος της Βουλής.

Στο πλαίσιο του προγράμματος Erasmus, φοιτητές και φοιτήτριες, κυρίως από ευρωπαϊκές χώρες, έχουν την ευκαιρία να προσφέρουν, αλλά και να μάθουν μέσα από την πρακτική άσκηση στους χώρους του Δωδεκανησιακού Αρχείου. Το 2014 είχαμε την ευκαιρία να συμμετάσχουμε σε διεθνή διαγωνισμό στο Λούβρο της Γαλλίας. Η συμμετοχή της αρχειακής μας υπηρεσίας με τίτλο: «Ένα κρυφό μουσείο» έφθασε στην πρώτη δεκάδα ενώ το βίντεο για πολλούς μήνες εμφανίζονταν παγκοσμίως.

Τέλος, πρόσφατα ολοκληρώθηκαν δύο επεισόδια της εκπομπής «Μηχανή του Χρόνου» με το Χρίστο Βασιλόπουλο με θέμα την «Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα». Οι δύο εκπομπές είναι διαθέσιμες στον δικτυακό τόπο <https://www.youtube.com> όπου ελεύθερα μπορείτε να τις παρακολουθήσετε. Στα δύο αυτά επεισόδια – ντοκιμαντέρ για την Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα συμμετείχαν και ο συγγραφέας κ. Μιλτιάδης Λογοθέτης και η ιστορικός και φίλη του αρχείου Σοφία Ηρακλείδου.

Έργα σε εξέλιξη

Τα τελευταία δύο περίπου χρόνια διενεργούνται έρευνες για την εύρεση και καταγραφή των Μικρασιατών κατοίκων από τα παράλια της Αλικαρνασσοῦ, το λεγόμενο Πετροῦμι, δηλαδή το σημερινό Μπόντρουμι, την Μάκρη και το Λιβίσι καθώς και το Γέροντα. Ξεκίνησε μεμονωμένα από ερευνητές απογόνους Μικρασιατών, ενώ στην πορεία για την έρευνα των Μακρηνολιβισιανών συστάθηκε η εταιρεία ιστορικής ερευνάς ΛΥΚΙΑ, η οποία έχει ήδη πραγματοποιήσει ομιλία στη Ρόδο, καθώς και δύο ανταμώματα Μακρηνολιβισιανών στο Αιγάλεω της Αττικής. Γίνονται συστηματικές προσπάθειες εύρεσης αρχειακών τεκμηρίων και μαρτυριών για το ξεριζωμό, τις περιουσίες, την μετακίνηση και μετεγκατάσταση των προσφύγων μας διατηρώντας ζωντανή την ιστορική μνήμη.

Η Άννα Γρηγοριάδου-Γιαννίκη και η κόρη της Χρυσούλα Γιαννίκη, ως επίτιμα μέλη της εταιρείας ιστορικών ερευνών «ΛΥΚΙΑ», ανέλαβαν να ερευνήσουν στα Γ.Α.Κ. Ρόδου, για τις ανάγκες της «ΛΥΚΙΑΣ», φωτογραφικό υλικό καθώς και σημαντικές πληροφορίες για τις οικογένειες της 1ης γενιάς των Μακρηνολιβισιανών της Ρόδου. Τα ευρήματα της μέχρι τώρα έρευνάς τους είναι πολύτιμα και προσφέρουν ανείπωτη χαρά στους απογόνους των οικογενειών αυτών. Τηρώντας τους κανόνες περί πρόσβασης στο αρχειακό υλικό της ιταλικής αστυνομίας (καραμπινιέρι), συλλέγουν στοιχεία, όπως οικογενειακές καταστάσεις, αιτήσεις για έκδοση διαβατηρίων καθώς και φωτογραφικό υλικό εφόσον υπάρχει. Μέχρι τώρα έχουν διερευνήσει περίπου 50 φακέλους από το αρχείο των караμπινιέρι. Το προσδοκώμενο αποτέλεσμα, όταν ολοκληρωθεί η έρευνά τους, είναι να εκδοθεί ένα λεύκωμα από την εταιρεία ιστορικών ερευνών «ΛΥΚΙΑ».

Παράλληλα ο Μιχάλης Τριανταφύλου, απόγονος οικογένειας που ξεκίνησε το 1795 από την Κύπρο και έφτασε στο Πετροῦμι (το σημερινό Μποντροῦμι), ξεκίνησε έρευνα για τον εντοπισμό του γενεαλογικού του δέντρου καθώς και την καταγραφή της οικογενειακής του ιστορίας. Μετά από μια παραμονή για 200 χρόνια στην Μικρά Ασία, η οικογένειά του κατάληξε αρχικά στην Κάλυμνο, όπου γεννήθηκαν δυο από τα παιδιά και χάθηκε ένα από τα πρώτα. Οι απόγονοι ζούνε σήμερα στην Ρόδο, στην Κω και το εξωτερικό. Σαν πρώτο βήμα κατάφερε να πραγματοποιήσει την καταγραφή 8 γενεών πίσω και να εκδώσει βιβλίο με τίτλο «Η παλιά Αλικαρνασός», που στο άμεσο μέλλον θα σας το παρουσιάσουμε και στο νησί της Καλύμνου. Με την επιτυχημένη εκδήλωση μνήμης και πολιτισμού με θέμα: «Α-

λικαρνασσός: μια μέρα στο Πετρούμι του χτες», ως αντιπρόεδρος του Συλλόγου Μικρασιατών Ρόδου και μετά από επισταμένη έρευνα των τελευταίων ετών έχει καταγράψει το ξεριζωμό των κατοίκων της Αλικαρνασσού. Στο προσεχές μέλλον θα γίνουν γνωστά και τα αποτελέσματα της έρευνας.

Συμπεράσματα

Είναι αναμφισβήτητη η αξία των ιστορικών τεκμηρίων τόσο στη διατήρηση της ζωντανής μνήμης όσο και στην καλή έξωθεν μαρτυρία με συνεργασίες και προαγωγή της καλλιέργειας του εθνικού αρχαιικού μας πλούτου. Όλες οι παραπάνω ενέργειες των Γ.Α.Κ. Νομού Δωδεκανήσου δεν υλοποιήθηκαν ούτε με πολυάριθμο ανθρώπινο δυναμικό, ούτε με κτιριακές εγκαταστάσεις διεθνών προδιαγραφών και υψηλό οικονομικό προϋπολογισμό. Δυστυχώς η δυναμικότητα της αρχαιικής μας υπηρεσίας αποτελείται από την προϊσταμένη του τμήματος, με αρχαιικό υλικό που φυλάσσεται σε κτίρια που υστερούν σε διεθνείς αρχαιικές προδιαγραφές, ενώ για όλες τις δράσεις και συνδιοργανώσεις χρησιμοποιήθηκε ελάχιστη οικονομική δαπάνη από τον υπηρεσιακό προϋπολογισμό. Οι συνεργασίες με φορείς, ιδρύματα και ιδιώτες αποτελούν το μέλλον για τη συνέχιση και διάδοση της ιστορικής μας μνήμης, αλλά το κυριότερο είναι η θέληση μας και η εθελοντική προσφορά στην καταγραφή της ιστορίας.

Βιβλιογραφικές Παραπομπές

- Τσιρπανλής, Ζ. (1998). *Ιταλοκρατία στα Δωδεκάνησα 1912-1943*. Ρόδος
- Λογοθέτης Μ. (2010), *Ο Δωδεκανησιακός τύπος (1848-2008) Συμβολή στη νεότερη και σύγχρονη ιστορία της Δωδεκανήσου*, Τόμος πρώτος. Εισαγωγικά – Ρόδος, Αθήνα.

ΜΑΡΙΑ ΖΑΪΡΗ
Φιλολόγος

ΜΙΧΑΗΛ Π. ΖΑΪΡΗΣ. Ο ΙΑΤΡΟΣ – ΧΕΙΡΟΥΡΓΟΣ. Ο ΔΗΜΑΡΧΟΣ
(Η ΠΡΟΣΦΟΡΑ ΕΝΟΣ ΑΝΘΡΩΠΟΥ)

Η πρόσφατη απώλεια ενός ανθρώπου, (Μάιος 2018) του γιατρού και πρώην Δημάρχου Καλυμνίων Μιχαήλ Π. Ζαΐρη, που για μισό σχεδόν

αιώνα δέσποσε στη ζωή της Καλύμνου ως επιστήμων και πολιτικός ήταν το ερέθισμα να προσπαθήσουμε α-δρά έστω να παρουσιάσουμε την προσωπικότητά αυτή στην εκλεκτή ομήγυρη του ΚΑ΄ Πολιτιστικού Συμποσίου της Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδ/σου. Άλλωστε ο Μιχάλης Ζαΐρης τιμούσε τον θεσμό των Συμποσίων. Ως Αντιδήμαρχος το 1983 χαιρέτισε και μέσω του Δήμου στήριξε οικονομικά το Γ΄ Συμπόσιο που έγινε στην Κάλυμνο, όπως διαβάζουμε και στον Δ΄ τόμο των «Καλυμνιακών Χρονικών». (σελ. 11,12)

Ο Μιχάλης Ζαΐρης υπήρξε ένας ασυνήθιστος άνθρωπος στο θέμα της

προσφοράς στο κοινωνικό σύνολο, με ικανότητα να συνδυάζει πολλές δραστηριότητες με επιτυχία. Στην πορεία της ζωής του κινήθηκε κυρίως γύρω από δύο άξονες: ο ένας ήταν του γιατρού και ο άλλος του πολιτικού. Και με τις δυο αυτές ιδιότητες έγινε ευρύτερα γνωστός. Ως γιατρός, αφού ερχόντουσαν να χειρουργηθούν από κείνον ασθενείς όχι μόνο από την Κάλυμνο αλλά και τα γύρω νησιά. Και ως πολιτικός όμως και για τις τρεις τετραετίες εκλεγμένος Δήμαρχος, όταν ταξίδευε παντού για θέματα του Δήμου αναζητώντας λύσεις στα προβλήματα και διεκδικώντας πιστώσεις για τα έργα της Καλύμνου.

Στην ερώτηση μαθητών που τον επισκέφθηκαν κάποτε στον Δήμο, τι προτιμά, γιατρός ή Δήμαρχος, απάντησε: «Έχουν πολλά κοινά τα δύο αυτά επαγγέλματα ή λειτουργήματα, όπως συνήθως λέμε. Έχουν και τα δύο χα-

ρές αλλά και απογοητεύσεις. Έχουν όμως την ικανοποίηση της προσφοράς, το μόνο στοιχείο που στη δική μου περίπτωση παίζει καθοριστικό ρόλο».

Εκτός από τις δύο αυτές βασικές δραστηριότητες ή μάλλον ως συνέπεια αυτών, ο Μιχάλης Ζαΐρης ασχολήθηκε και με τη συγγραφή βιβλίων, βιοματικού περισσότερο χαρακτήρα. Εδώ θα προσθέσουμε και την διδακτορική του διατριβή, ως και τα «Μαθήματα Μικροβιολογίας», ένα βοήθημα για φοιτητές, που έγραψε όταν ήταν φοιτητής μαζί με τον συμφοιτητή του, επίσης Καλύμνιο γιατρό καρδιολόγο, καθηγητή Γιάννη Γιαλλάφο.

Ο Μιχ. Ζαΐρης ήταν το δεύτερο από τα δέκα παιδιά του Παύλου Ζαΐρη και της Μαρίας Τηλιακού. Το βιογραφικό που παραθέτουμε είναι από το τελευταίο του βιβλίο «Τα Πεπραγμένα Μιας Εικοσαετίας».

«Γεννήθηκε στην Κάλυμνο το 1935, όπου τελείωσε το Νικηφόρειο 6/τάξιο Γυμνάσιο Καλύμνου το 1953. Εισήλθε στην Ιατρική Σχολή του Πανεπιστημίου Αθηνών από την οποία και αποφοίτησε το 1960. Υπηρέτησε επί ένα χρόνο, ως προστάτης πολύτεκνης οικογένειας, τη στρατιωτική του θητεία στα Ελληνοαλβανικά σύνορα και στη συνέχεια υπηρέτησε ως αγροτικός ιατρός στο αγροτικό Ιατρείο Πυθίου του νομού Έβρου, για να εκπληρώσει την υποχρεωτική τότε υπηρεσία της υπαίθρου.

Το 1963 διορίστηκε στο Θεραπευτήριο Ευαγγελισμός των Αθηνών για να πάρει την ειδικότητα του Γενικού Χειρουργού, την οποία και πήρε το 1967. Ως ειδικευμένος πλέον χειρουργός παρέμεινε για άλλα δύο χρόνια στον Ευαγγελισμό, για να εγκατασταθεί το 1969 στην Κάλυμνο, όπου διορίστηκε Διευθυντής της Χειρουργικής Κλινικής στο Κρατικό Νοσοκομείο Καλύμνου. Στη θέση αυτή παρέμεινε μέχρι το 1977 και αποχώρησε, παρά τη θέλησή του, για να αναλάβει την Γενική Διεύθυνση της Ιδιωτικής Κλινικής «Άγιος Παντελεήμων».

Στην ιδιωτική του ζωή, παντρεύτηκε το 1963 τη φιλόλογο Μαρία Κωνσταντίνου Χατζηθεμιστοκλή, απέκτησε δε τρία παιδιά, τρεις επιστήμονες, ένα χειρουργό, μια φαρμακοποιό και έναν πολιτικό μηχανικό. Από τα τρία αυτά παιδιά απέκτησε οκτώ εγγόνια, επτά αγόρια και ένα κορίτσι. Σήμερα τα περισσότερα είναι φοιτητές στο Αριστοτέλειο Πανεπιστήμιο Θεσσαλονίκης, ένα έχει ολοκληρώσει τις σπουδές του και ακολουθούν άλλα δύο παιδιά εξαιρετοι μαθητές κι αυτά.

Το 1972 υπέβαλε στο Πανεπιστήμιο Αθηνών διδακτορική διατριβή με θέμα «Σπλαγχνικά και λοιπαί επιπλοκαί επί καταγμάτων της πυέλου» και ανακηρύχθηκε Διδάκτωρ της Ιατρικής Σχολής του παραπάνω Πανεπιστη-

μίου. Διετέλεσε Πρόεδρος του Ιατρικού Συλλόγου της Επαρχίας Καλύμνου για δέκα χρόνια και συμμετείχε, ως εκπρόσωπός του στον Πανελλήνιο Ιατρικό Σύλλογο.

Η συνδικαλιστική του δράση και η συμμετοχή του στα κοινά, χρονολογείται από τα φοιτητικά του χρόνια που υπήρξε Πρόεδρος των φοιτητών της Ιατρικής Σχολής και αντιπρόεδρος της ΔΕΣΠΑ, της σημερινής ΕΦΕΕ.

Στην Τοπική Αυτοδιοίκηση συμμετείχε από το 1978, υπηρέτησε δε αυτήν ως Πρόεδρος του Δημοτικού Συμβουλίου επί δύο χρόνια, ως Αντιδήμαρχος επί ένα χρόνο και στη συνέχεια εξελέγη Δήμαρχος για τρεις 4/ετίες. (Η πρώτη από το Δημοτικό Συμβούλιο μετά τον θάνατο Παπαμιχαήλ). Με την ιδιότητα του Δημάρχου συμμετείχε σε όλα τα όργανα της Τοπικής και Νομαρχιακής αυτοδιοίκησης (Επαρχιακό, Νομαρχιακό συμβούλιο, ΤΕΔΚΕ κ.τ.λ.)

Το 1995 αποχώρησε οικειοθελώς από τον Δήμο και άρχισε να εκδίδει μια 15/μερη εφημερίδα την «Καλυμνιακή», που εξακολουθεί να κυκλοφορεί και σήμερα σε όλη την Ελλάδα και στις περισσότερες χώρες του Εξωτερικού, όπου υπάρχουν Καλύμνιοι.

Διετέλεσε επί τέσσερις θητείες Πρόεδρος του Διοικητικού Συμβουλίου του Νοσοκομείου Καλύμνου, πρωτοστάτησε δε ως γιατρός και διοικητικός παράγοντας στη βελτίωση της υποδομής του και στην αναβάθμιση των προσφερόμενων υπηρεσιών του.

Το 2007 και μετά από 47 χρόνια άσκησης της Ιατρικής, συνταξιοδοτήθηκε. Επιθυμία του εξακολουθεί να είναι να βοηθά τους συνανθρώπους του, όσο θα του είναι δυνατό και να βρίσκει ελεύθερο χρόνο για να ασχολείται με το γράψιμο».

Με το διορισμό του το 1969 ως διευθυντή της Χειρουργικής Κλινικής στο Βουβάλειο Νοσοκομείο, όπου έμεινε ως το 1977, αρχίζει η μακρά πορεία της σταδιοδρομίας του στο νησί. Το Βουβάλειο, αποδυναμωμένο, χωρίς την τωρινή του ακμή, γίνεται το αντικείμενο της φροντίδας του. Σε συνεννόηση με την τότε διοίκηση και τους ήδη υπηρετούντες γιατρούς φροντίζει για την αναβάθμισή του. Αγωνίζεται να φέρει γιατρούς άλλων ειδικοτήτων, να επιμορφώσει το νοσηλευτικό προσωπικό οργανώνοντας σεμινάρια με τη βοήθεια του Ερυθρού Σταυρού και να συμπληρώσει τον εξοπλισμό του. Το Νοσοκομείο ανεβαίνει και νοσηλεύει ασθενείς όχι μόνο από την Κάλυμνο αλλά και από τα γύρω νησιά όπως Λέρο, Πάτμο, Αστυπάλαια, Λειψούς, Αγαθονήσι και άλλα μεγαλύτερα. (Οι πληροφορίες προέρχονται από τα Αρχεία του Νοσοκομείου και δημοσιεύονται στο βι-

βλίο του «Τα πεπραγμένα μιας εικοσαετίας». Ενδεικτικά αναφέρουμε ότι για το έτος 1971 που υπηρετεί πραγματοποίησε 239 εγχειρήσεις όχι μόνο της Γενικής Χειρουργικής, αλλά και άλλες που γίνονται σήμερα από πιο εξειδικευμένους χειρουργούς). Και αυτά χωρίς την τωρινή εργαστηριακή υποστήριξη, χωρίς πολλά μηχανήματα, χωρίς αιμοδοσία, με μόνους τους εθελοντές αιμοδότες και κυρίως χωρίς σωστή νάρκωση, με εκπαιδευμένους ναρκωτές ή γιατρούς άλλων ειδικοτήτων που είχαν κάποια εμπειρία.

Ενώ υπηρετεί στο Νοσοκομείο, οργανώνει το 1974 και Ιδιωτική Κλινική 30 κλινών με τρεις ειδικότητες: *Χειρουργική* με τον ίδιο υπεύθυνο, *Ορθοπαιδική* με τον Κωνσταντίνο Νομικάριο, που έμεινε ως το 1983 και *Γυναικολογική* στην αρχή με γυναικολόγο τον Ορφανό και στη συνέχεια με τον Αντώνιο Τσάπο, που ανέλαβε το 1977 και έμεινε ως το 1990, ακτινολόγος ήταν ο Αθανάσιος Λαμπρακόπουλος. Ήταν η Κλινική «Άγιος Παντελεήμων» στον Σταθμό Καλύμνου. Την εξοπλίζει, όσο επέτρεπαν τα οικονομικά του, και την μετατρέπει σε ένα επί πλέον νοσηλευτήριο, με προσωπικό που εκπαίδευσε ο ίδιος, και μαζί με το Νοσοκομείο έκαναν την Κάλυμνο πραγματικό Κέντρο Υγείας της Επαρχίας, συντελώντας και με τον τρόπο αυτό στην ανάπτυξη και ευημερία της Καλύμνου. Και στην Κλινική παρέιχαν τα φώτα και τις υπηρεσίες τους, εκτός από τους γιατρούς που προαναφέραμε και πρόσφεραν σπουδαίο έργο ο καθένας στην ειδικότητά του, και γιατροί άλλων ειδικοτήτων, όπως παιδίατροι, μικροβιολόγοι κλπ. Όμως το πρόβλημα της αιμοδοσίας και της νάρκωσης ήταν και εδώ υπαρκτό. Ερχόταν ειδικός ναρκωτής από τη Λέρο κάθε που έμπαινε χειρουργείο, με καλό ή συνήθως κακό καιρό.

Η Κλινική αυτή λειτούργησε για 17 χρόνια και χειρουργήθηκαν και νοσηλεύτηκαν χιλιάδες με μόνα τα χρήματα του ταμείου τους (λίγα ως γνωστόν). Ενδεικτικά αναφέρουμε τις 2.200 σκολ/μές, 522 καισαρικές, 184 κήλες κλπ. Μη ξεχάσουμε τους ακρωτηριασμούς και τις άγριες κακώσεις από τους δυναμίτες για το ψάρεμα ή το έθιμο του Πάσχα. Κι ακόμα τις νεκροτομές σε κάθε αιφνίδιο θάνατο, που μετά από κείνον έπαψαν να γίνονται. Κάπως έτσι βρίσκεται στο Ορφανοτροφείο Θηλέων θαμμένη η καρδιά του μακαριστού Μητρ. Ισιδώρου και το σκηνωμά του στον Άγιο Μάμμα. Μετά από νεκροτομή.

Σε όλες τις εγχειρήσεις και γενικά ιατρικές πράξεις παρών ο Ζαΐρης ή ως εγχειρητής ή ως πρώτος βοηθός. Πίστευε και εφάρμοζε το του Ιπποκράτους «οκόσα φάρμακα ούκ ιήται σίδηρος ιήται». Η άριστη εκπαίδευσή του

στον Ευαγγελισμό κοντά στον Αλέξανδρο Μάνο, όταν ως ειδικευόμενος κυνηγούσε τις εφημερίες και δεν άφηνε περιστατικό για περιστατικό, όχι μόνο χειρουργικό αλλά και ορθοπεδικό, που να μην ασχοληθεί, τον έκανε να κινείται με άνεση και σιγουριά. Χάρης στην πανοπλία αυτή στάθηκε στην επαρχία πραγματοποιώντας τη βασική επιθυμία του να νοσηλεύονται οι ασθενείς στον τόπο τους, με τις λιγότερες μετακινήσεις και τα καλύτερα αποτελέσματα. Κι ο ίδιος να είναι γιατρός με το ευρύτερο νόημα του όρου και όχι μόνο Γενικός Χειρουργός.

Παράλληλα με την τόσο υπεύθυνη ενασχόλησή του με την υγεία, προέκυψε και η ανάμειξη στα κοινά ως ανάγκη της κοινωνικής προσφοράς σε ένα άλλο στίβο, όπως λέει ο ίδιος στο «Βιώματα και εμπειρίες ενός Δημάρχου». Στον Δήμο λοιπόν που μπήκε με την ορμή του νεοφώτιστου και τελικά ήταν για 11 χρόνια Δήμαρχος, πρώτο του μέλημα ήταν η σφαιρική του ενημέρωση για τη λειτουργία του Δήμου. Μαθήτευσε κοντά στον προηγούμενο Δήμαρχο αείμνηστο Θεόφιλο Παπαμιχαήλ, μελέτησε τον Κώδικα και κράτησε τις συμβουλές έμπειρων υπαλλήλων όπως ο Γιάννης Ροδίτης, ο Παντελής Τρουμουλιάρης και άλλοι.

Από την αρχή συνειδητοποίησε τις δυσκολίες ενός νησιωτικού Δήμου, χωρίς εξειδικευμένο προσωπικό για κατάρτιση μελετών και παρακολούθηση των έργων, χωρίς πιστώσεις, μακριά από το κέντρο και με το τέρας της γραφειοκρατίας να διέπει τα πάντα.

Φυλλομετρώντας μόνο τον φάκελο με τα Πινάκια του Δημοτικού Συμβουλίου των ετών 1983-1993 (αφήνουμε τους φακέλους για ειδικά θέματα) βλέπουμε βήμα - βήμα την πορεία αυτού του νησιού και πώς έφτασε στο τωρινό επίπεδο. Αν θέλαμε να κάνουμε μια κάποια κατηγοριοποίηση των έργων που βρίσκουμε στη δεκαετία αυτή, θα τα χωρίζαμε (ίσως όχι επακριβώς) σε έργα *υποδομής* (ύδρευση, αποχέτευση, διανοίξεις νέων δρόμων, φράγματα νερού, προβλήτες, λιμενοβραχίονες κλπ.), *έργα νοικοκυρέματος* (χαρτογραφήσεις δημοτικής περιουσίας σε Κάλυμνο, Ψέριμο και γύρω νησιάκια, υδρογεωλογικές μελέτες, χαράξεις αιγιαλών κλπ.), *έργα τρέχοντα* (ασφαλτοστρώσεις, άσπες για να συγκρατηθούν τα σπίτια στα Μαράσια, σκάλες για πρόσβαση σε παραλίες κλπ.). Βασικής σημασίας κρίθηκαν από την αρχή οι διανοίξεις νέων δρόμων. Βοήθησε τότε και η ΜΟΜΑ, αλλά αγοράστηκαν και μηχανήματα από τον Δήμο, που υπάρχουν ως σήμερα, καθώς έτσι μεγάλωνε ο ζωτικός χώρος και αξιοποιούνταν οικιστικά και τουριστικά πανέμορφοι παλιοί οικισμοί. Ενδεικτικά: διάνοιξη

δρόμου προς Σκάλια - Παλιόνησο, Βοθύνους – Βλυχάδια, Αγία Αικατερίνη – Κεφάλαια, Καμάρι – Βουκολιά – Δάμος, Δρόμος Πλατύ Γιαλού, εντοπισμός και αξιοποίηση σπηλαίων, γνωστών από παλιά αλλά μη προσπελάσιμων (Σπήλαιο Σκαλίων).

Και βέβαια το λιμάνι μας, γιατί μιλάμε για κορυφαίο ναυτικό νησί, με χιλιάδες πλοία πάσης φύσεως, όπως σπογγαλιευτικά, αλιευτικά, αναψυχής κι άλλα. Ο μόλος ήταν σωτήριος, καθώς οι παλιότεροι θα θυμούνται πως στις κακοκαιρίες ξενυχτούσαν οι ναυτικοί στο λιμάνι να προστατεύουν τα πλοία τους. Κυρίαρχο πάντα, ιδίως μέχρι το 1990-1991 που έπεσε η αρρώστια των σφουγγαριών, το ζήτημα της σπογγαλιείας (άλλωστε αλιεία και σπογγαλιεία στον Δήμο ακουμπούσαν) με τα σοβαρά θέματα τους, όπως η εξασφάλιση αδειών. Μέχρι και αδελφοποίηση έγινε το 1993 με τον Δήμο της νήσου ΚΕΡΚΕΝΑΗ της Τυνησίας για τον σκοπό αυτό, επίσης μελέτη για τη βελτίωση της υγείας και της ασφάλειας των σπογγαλιέων κλπ.

Δρόμοι της στεριάς αλλά και δρόμοι της θάλασσας. Με τον αναπτυξιακό νόμο 1262/82, σε συνδυασμό με τον νόμο 1416/84 για τις Δημ. Επιχειρήσεις, ίδρυσε Εταιρεία Λαϊκής Βάσης με κύριο μέτοχο τον Δήμο, για την ναυπήγηση πλοίου. Στενός συνεργάτης του ο Δρόσος Πουγούνιας, Αντιδήμαρχος και Νομικός Σύμβουλος. Έτσι κατασκευάστηκε το «ΝΗΣΟΣ ΚΑΛΥΜΝΟΣ», που μέτοχοί του, εκτός από τον Δήμο ήταν και απλοί Καλύμνιοι του εσωτερικού και του εξωτερικού. Μάλιστα ταξίδεψε ο ίδιος σε Αμερική και Αυστραλία για αναζήτηση μετόχων και για άλλα θέματα που μπορούσε να βοηθήσει η ομογένεια. Όταν ήρθε το καράβι το 1988, το υποδέχθηκε όλη η Κάλυμνος ως σπουδαίο επίτευγμα, ως μοχλό ανάπτυξης, ως σύνδεσμο με τα άλλα νησιά. Και ταξιδεύει ακόμα δείχνοντας τη διαχρονικότητα της επένδυσής, απέκτησε δε στη συνέχεια και άλλα σκάφη η εταιρεία.

Ένα έγγραφο της 2.2.90 μας δίνει τα δρομολόγια που άλλαζαν ανάλογα με τις ανάγκες π.χ. Κάλυμνος, Λέρος, Λειψοί, Πάτμος, Αστυπάλαια, Αρκεοί, Αγαθονήσι, Πυθαγόρειο Σάμου. Ανάσα ζωής για τα μικρά ιδίως νησιά, που όπως έλεγαν, είχαν ξεχάσει το χρώμα των πλοίων, αλλά και καθαρά εθνική πολιτική θα λέγαμε σήμερα, βλέποντας τι γίνεται με τους γείτονες που αμφισβητούν τα νησιά μας. Για να σταθεί όμως το πλοίο, χρειάζονταν αγώνας. Αγώνας για τα δρομολόγια, για τις επιδοτήσεις, για την αποπληρωμή των χρεών, για τον συντονισμό με τα πλοία της ΔΑΝΕ για να εξυπηρετούνται οι νησιώτες. Και ενίσχυσε ο Δήμος την ΔΑΝΕ, ακριβώς για να υπάρχει επικοινωνία μεταξύ των νησιών της Δωδ/νήσου και με το

Κέντρο. Έτσι η Κάλυμνος ωφελήθηκε και ωφέλησε και θα ολοκληρωνόταν το όραμα αν έβρισκε ανταπόκριση η ιδέα κατασκευής πλοίου που να μας συνδέει με το Κέντρο.

Με το νόμο για τις επιχειρήσεις έκανε ο Δήμος Δημοτικό Ελαιοτριβείο, Ραδιοφωνικό Σταθμό, Δημ. Συγκοινωνία, Υπηρεσία Ύδρευσης Δήμου Καλυμνίων, Δημοτικό Συνεργείο για τα πολλά οχήματα του Δήμου κτλ.

Επωφελείται κάθε μέτρο που ψηφίζεται, για το καλό του Δήμου, όπως τα συνοικιακά Συμβούλια μέσω των οποίων ενημερωνόταν για τα προβλήματα των δημοτών και οργανώνει υπεύθυνες επιτροπές με συμβούλους από όλες τις παρατάξεις για διάφορα θέματα π.χ. Επιτροπή Παιδείας, Τουρισμού, Ισότητας, Τιμητικών Διακρίσεων και άλλες. Ενισχύει την υπηρεσία Πρασίνου μέσω της οποίας πρασίνισε την Κάλυμνο χάρις στο πάθος του αείμνηστου Λάζαρου Ζαραφονίτη.

Κορυφαίας σημασίας, όχι μόνον για τη δημαρχία Ζαΐρη αλλά για την Κάλυμνο διαχρονικά, ήταν το θέμα της παιδείας με τα περισσότερα σχολεία να προέρχονται από δωρητές. Επί της εποχής του η Κατερίνα Καλαβρού δώρισε το Σχολείο του Άργους και το Α΄ Νηπιαγωγείο στην Πόθια και οι αδερφοί Βαλσαμίδη το σχολείο στους Βοθύνους. Έγινε επέκταση του Γ΄ Γυμνασίου Χώρας και πάντα οι απαραίτητες συντηρήσεις σε όλα τα σχολεία.

Παιδεία με το ευρύτερο νόημα του όρου είναι και ο αθλητισμός και ο πολιτισμός. Έγινε έτσι το Γυμναστήριο στο Βαθύ και στη συνέχεια το Εθνικό Γυμναστήριο στην Πόθια, για το οποίο ο Δήμος παρεχώρησε οικόπεδο. Τα αθλητικά και πολιτιστικά Σωματεία είχαν πάντα την καλύτερη δυνατή στήριξη, συνεχίζοντας την αθλητική παράδοση που έκανε την Κάλυμνο να καταλαμβάνει διακεκριμένες θέσεις.

Ακόμα ενισχύθηκε και οργανώθηκε καλύτερα η Δημ. Φιλαρμονική, η Δημοτική Χορωδία, η Δημ. Βιβλιοθήκη, το Πνευματικό Κέντρο Αναγνωστήριο «Αι Μούσαι» (που χτίστηκε στη θέση του παλιού Αναγνωστηρίου) και βέβαια τα Μουσεία που έχουν πολλά να προβάλλουν. Έγινε επισκέψιμο το σπίτι του Μ. Ευεργέτη Νικολάου Βουβάλη και απέκτησε και προθήκες με αρχαιολογικά ευρήματα. Παραχωρήθηκε χώρος στη πρώην Ναυτική Σχολή για ίδρυση Λαογραφικού Μουσείου από το Λύκειον των Ελληνίδων και Ναυτικού Μουσείου. Μάλιστα για το Ναυτικό Μουσείο, που ο Δήμαρχος θεωρούσε εκ των “ὄν οὐκ ἄνευ” για την ιστορία και την παράδοση της Καλύμνου, αναφέρεται και ο προϋπολογισμός 4.700.000 δρχ. για τον εξο-

πλισμό του, επίσης και η διαμόρφωση του Κάστρου της Χώρας, που το μετέτρεψε σε αληθινό Μουσείο.

Μην παραλείψουμε και τη συντήρηση του Δημαρχιακού Μεγάρου και την αξιοποίηση του χώρου του ισογείου με καταστήματα ιδιωτών. Κι ακόμα τη δημιουργία Κέντρου Νεότητας, το ΚΑΠΗ, το θεατράκι του Δήμου, το Πολύκεντρο Καλύμνου κλπ. Δεν είναι δυνατή ούτε καν απλή αναφορά σε έργα και σχεδιασμούς που προχώρησαν επί των ημερών του. Δόθηκε έμφαση στα μεγάλα έργα, όπως λιμάνι, αεροδρόμιο, ύδρευση, αποχέτευση, οδοποιία. Πίστευε και εφαρμόζε αυτό που έλεγε συχνά, στα συνεχιζόμενα έργα. Γιατί τα μεγάλα έργα δεν είναι έργα ενός Δημάρχου, ούτε μιας θητείας. Όλοι συμβάλλουν σ' αυτά και η τιμή ανήκει σε όλους, όχι μόνο σ' αυτούς που κάνουν τα εγκαίνια.

Αξίζει να αναφέρουμε επιγραμματικά και πρωτοβουλίες ενδεικτικές της αγάπης του για την Κάλυμνο, αλλά και του ευρηματικού πνεύματός του. Καθιέρωσε το 1986 να εορτάζεται ως εθνική εορτή η Ναυμαχία του Γέροντα, μάλιστα το 1987 αναφέρεται και η πίστωση για τον εορτασμό της.

Το 1988 πραγματοποίησε αναπτυξιακό Συνέδριο στην Κάλυμνο και το 1993 διοργάνωσε το Πρώτο Συνέδριο των Αποδήμων και έστειλε και στη Μεμβούρνη άγαλμα της Καλυμνιάς, έργο της Κοκκίνου. Πρώτος καθιέρωσε τη γιορτή του Πάσχα στην Πλατεία με μουσικές, χορούς και εδέσματα και σταμάτησε η προηγούμενη κατάσταση που δεν μπορούσες να πλησιάσεις την Πλατεία και το λιμάνι από τους δυναμίτες. Ήταν τότε που κάθε Πάσχα έσπαζαν όλα τα τζάμια των παραλιακών καταστημάτων. Ας σημειώσουμε ακόμα ότι ήταν ο πρώτος που αναποδογύρισε το τυπικό των προσκλήσεων βάζοντας πρώτα τον “λαό της Καλύμνου”, αντί του καθιερωμένου “ο Έπαρχος”, “ο Δήμαρχος” κλπ.

Σε όλες τις μεγάλες στιγμές της Καλύμνου εθνικές και θρησκευτικές, υποδοχή φιλοξενουμένων (Πατριάρχες, Πρωθυπουργοί, Πρόεδροι της Δημοκρατίας) στάθηκε πρώτος και με τον λόγο και τις πράξεις του λάμπρυνε και υποστήριξε το κάθε τι.

Οι αδελφοποιήσεις ήταν ένα άλλο θέμα πολιτικής και διπλωματίας που υπηρέτησε με συνέπεια. Θα αναφέρουμε ενδεικτικά το Τάρπον Σπρινγκς της Φλόριδας, που η αλληλογραφία για την αδελφοποίηση άρχισε το 1994, το Κέτι της Ιταλίας, την Πόλη της Κύπρου, τον Άγιο Δομέτιο Κύπρου που τα 4/5 του είναι στα Κατεχόμενα, το Ντάργουιν της Αυστραλίας, τη Νήσο

KERKENAH της Τυνησίας και άλλες πόλεις. Μιλάμε για ενίσχυση δεσμών, κοινά ενδιαφέροντα, ακόμα και αλληλοβοήθεια.

Τιμητικές διακρίσεις στη θητεία του δόθηκαν για αξιοσημείωτους λόγους και σε σπουδαίες προσωπικότητες. Θα αναφέρουμε τον Οικουμενικό Πατριάρχη, τον Χέλμουτ Κολ όταν ως Καγκελάριος ήρθε στη Ρόδο στη Σύναξη των 12 ηγετών της Ευρωπαϊκής Ένωσης το 1988, Πρωθυπουργούς (Σημίτη, Ανδρέα Παπανδρέου), Προέδρους Δημοκρατίας, τον Μιχ. Μπιλληράκη, ως πολιτική προσωπικότητα, την Κατερίνα Καλαβρού (δωρήτρια 2 σχολείων) κλπ. Βράβευε κάθε χρόνο και τους Δημ. Υπαλλήλους που ξεχώριζαν για τη δουλειά τους.

Μ' αυτή τη συνοπτική παρουσίαση που γίνεται χάριν της συλλογικής μνήμης ως απόδοση οφειλόμενης τιμής, ο σκοπός είναι να καταδειχθεί πως όταν υπάρχει όραμα και θέληση όλα μπορούν να συνδυασθούν κι είναι ζημιά για τον τόπο όταν άνθρωποι άξιοι αποφεύγουν την ανάμειξη στα κοινά. Τα μετάλλια με τα οποία τιμήθηκε, με πρώτο αυτό του Οικ. Πατριάρχη και οι πολλές τιμητικές πλακέτες από τον Δήμο, ιδρύματα, φορείς, σωματεία της Καλύμνου και του εξωτερικού, μαρτυρούν αν μη τι άλλο τη συμμετοχή και την προσφορά του στα κοινά σε όλα τα επίπεδα στο νησί μας. Ο ίδιος φαίνεται πως έμεινε κυρίως γιατρός. Ένας γιατρός με γνώσεις, αλλά και δύναμη ψυχής που χειρουργούσε και πέρα από την ειδικότητά του σ' ένα επαρχιακό μικρό νοσοκομείο χωρίς πολλά υποστηρικτικά μέσα και, κυρίως, χωρίς σωστή νάρκωση. Ένας γιατρός με έγνοια για τον ασθενή, που τον έβλεπε ως όλον κι όχι αποσπασματικά. Σε ένα βιβλίο του γράφει: «Πίστευα ότι η κοινωνική προσφορά, άσχετα από το γεγονός ότι δεν προϋποθέτει ούτε απαιτεί πανεπιστημιακούς και άλλους τίτλους, δεν στερεί την κοινωνική καταξίωση, επιτυχία, τη διάκριση, σαν αυτή του πανεπιστημιακού δασκάλου. Φτάνει κανείς να κάνει το καθήκον του και πρωτίστως να θεωρεί την άσκηση της ιατρικής, ανεξάρτητα πού γίνεται και σε ποιους απευθύνεται, λειτούργημα και όχι αποκλειστικά βιοποριστικό επάγγελμα».

Την τελευταία του πνοή άφησε στο Νοσοκομείο Καλύμνου, που τον περιέθαλψε με τον καλύτερο τρόπο, ανταποδίδοντας τα τροφεία, όπως λέμε για τους γονείς. Ήταν το ευχαριστώ για τους κόπους, τις αγωνίες, τις πάσης φύσεως προσπάθειες να υπηρετήσει την υγεία στην Κάλυμνο και να την αναδείξει ως Κέντρο Υγείας της Επαρχίας. Επιγραμματικά, ήταν ο άνθρωπος που αγωνίστηκε μια ζωή για την υγεία των συμπολιτών του, ξεπερνών-

ντας κάθε εμπόδιο και ονειρεύτηκε ένα καλύτερο αύριο για τον τόπο και προσπάθησε μέσω του Δήμου να το πραγματοποιήσει.

Τα βιβλία που έγραψε:

- «Ναρκωτικά και ναρκομανείς», το 1971.
- Διδακτορική διατριβή το 1972 με θέμα: «Σπλαγχνικά και Λοιπαί Επιπλοκαί επί καταγμάτων της Πυέλου».
- «Βιώματα και εμπειρίες ενός Δημάρχου», το 1988.
- «Όταν αρρωσταίνουν οι γιατροί», το 1989.
- «Η μάχη των 6 ημερών», το 1994.
- «Χωρίς τίτλο», το 1996.
- «Η Αλήθεια», το 1998.
- «Απομνημονεύματα ενός γιατρού», το 2001.
- «Τα Πεπραγμένα μιας εικοσαετίας», το 2016.

Ως φοιτητής είχε εκδώσει τα «Μαθήματα Μικροβιολογίας» μαζί με τα συμφοιτητή του Γιάννη Γιαλλάφο, ως βοήθημα για φοιτητές.

Υπάρχουν ακόμα και αδημοσίευτα χειρόγραφα του.

Από χειρουργείο

Εγκαίνια Γραφείων της Υπηρεσίας Ύδρευσης 17.1.1993

Εγκαίνια Δημοτικού Σχολείου Άργους, 1983

Από την καθέλκυση του «Nήσος Κάλυμνος» το 1988

Με τον Ανδρέα Παπανδρέου κατά την επίσκεψή του στην Κάλυμνο

Με τον Πατριάρχη Βαρθολομαίο του 1994

Αδελφοποίηση με Αυστραλούς στο Αναγνωστήριο το 1983
(Είναι ο Steven Hatton, πρωθυπουργός της Βόρειας Αυστραλίας)

Από την επίσκεψη του Χέλμουτ Κολ το 1988 στη Ρόδο με τους 12 ηγέτες, όταν τον έκανε η Κάλυμνος επίτιμο δημότη.

Από διημερίδα προς τιμήν του Σκεύου Ζερβού, 1994

ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ

Ομότιμος καθηγητής Παν/μίου Ιωαννίνων

**«ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟΣ ΤΟΥΡΙΣΜΟΣ» ΣΤΗΝ ΚΑΛΥΜΝΟ
«Πηγές» ερεθισμάτων για την «επανεκκίνησή» του**

I.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Το ζήτημα του «εναλλακτικού τουρισμού» με απασχόλησε εδώ και αρκετά χρόνια. Δηλαδή: «Η δυναμική του ‘εναλλακτικού τουρισμού’. Η περίπτωση των Λειψών» (βλ. *Δωδεκανησιακά Χρονικά*, ΚΑ΄ [2007]: 566 – 573 και 54-63). Η πρώτη όμως τριβή μ’ αυτό το θέμα έγινε νωρίτερα: «Εναλλακτικός τουρισμός» (*Τα Νέα*, 24.9.1994), «Τουρισμός και πολιτισμός» (*Τα Νέα*, 26.1.1996) και «Για τον ‘εναλλακτικό τουρισμό’» (*Το Βήμα*, 22.7.2001 και η *Φωνή των Βολιματών* (Μάιος – Ιούν. 2001), χωρίς να παρακάμπτω τα της ορεινής χώρας συνέδρια στο Μέτσοβο (Ιούνιος 2001) και Άγναντα – Πράμαντα (Ιούνιος 2006). Κυρίως χωρίς να αποσιωπώ την πρόσληψη της «εναλλακτικότητας» από τη «νεωτερική Αριστερά» (βλ. ενδεικτικά «Οικολογία και Αριστερά», *Η Νέα Οικολογία*, τχ.60 [Οκτ.1989] 61-63 · «Για ποια Οικολογία μιλάμε;», *Τα Νέα*, 23.2..1990, «Πτυχές της τουριστικής πολιτικής», *Τα Νέα*, 23.8.1991). Έτσι:

Κάθε τοπική κοινωνία συντίθεται από τέσσερις αλληλοπλεκόμενες πτυχές: τη θέση της στο διεθνές γίγνεσθαι, την παρουσία του κράτους, την τοπική αυτοδιοίκηση και την «κοινωνία των πολιτών». Ως «τοπικότητα» θα μπορούσε, αρχικά, να ορισθεί η πλούσια σε καθορισμούς και σχέσεις ολότητα μικρής γεωπολιτικής κλίμακας, είτε πρόκειται για αστικά και ημιαστικά κέντρα είτε για αγροτοποιμενικές κοινότητες, είτε για μεγάλα, μεσαία και μικρά νησιά, στα οποία η ατμοπλοϊκή προσέγγιση είναι δυσχερής και κάποτε είναι χωρίς νόημα η αναζήτηση της απόστασης που τα χωρίζει σε ναυτικά μίλια από την έδρα του Νομού και την έδρα της επαρχίας ή από την ίδια την πρωτεύουσα της χώρας. Σ’ αυτό το ερμηνευτικό εγχείρημα η «ολότητα» προβάλλει ιδιόμορφα την ιδιαιτερότητά της σε σχέση με το «κέντρο» ή τα «κέντρα» και συγκροτεί την ιδιοσυστασία της μέσα από ένα σύνθετο πλέγμα συντελεστών ή παραγόντων, οι σχέσεις των οποίων υπερβαίνουν τους επιμέρους εκθέτες τους. Δεν πρόκειται βέβαια για την απομόνωση του «τοπικού», με ένα πνεύμα ρητής ή όχι «επαρχιωτικής» διάθεσης, αλλά για την επακρίβωση τόσο του «στενού» όσο και του «ευρέος» ορίζο-

να ανάδυσή του. Λειτουργούν, επομένως, «ενδογενείς» και «εξωγενείς» όροι για τη συγκρότησή του και, πολύ περισσότερο, καθίσταται πρόδηλη η ιστορικότητα των εκφάνσεών του. Αν η έσχατη μονάδα ανάλυσης της «τοπικότητας» είναι οι «ανάγκες» (με την αυτονόητη ιεράρχησή τους) και οι τρόποι ικανοποίησής τους, το ερμηνευτικό πλαίσιο για την αποτύπωση και την κατανόησή τους μετατίθεται από την Πολιτική Οικονομία (που προφανώς δεν αγνοείται) στο πεδίο της «Ηθικής Οικονομίας» (κατά τον όρο του E. Thompson), όπου το περιεχόμενο των κανόνων και των αμοιβαίων υποχρεώσεων καθορίζεται εθιμικά. Επιπλέον, υπονοείται η «μικροφυσική» της εξουσίας, δηλαδή ο τρόπος που η καθημερινότητα των υποκειμένων ρυθμίζεται ως συγκεκριμένη επικοινωνιακή δράση με βάση τις τοπικές συνθήκες της κοινωνικής τους ενσωμάτωσης.

Στις μέρες μας η «τοπικότητα» υφίσταται – παρά τα επιφαινόμενα – τις περισσότερες πιέσεις που δέχεται το «εθνικό κράτος» από τους αγωγούς της «παγκοσμιοποίησης», δηλαδή από τους διεθνοποιημένους μηχανισμούς παραγωγής αγαθών, πρώτιστα συμβολικών. Μ' αυτήν την αφόρμηση μπορεί να διακρίνει κανείς την ανάγκη όρθωσης ενός κινήματος πολιτιστικής «ιθαγένειας» διαποτισμένο με ένα πνεύμα ενεργητικής κατανόησης των ετεροτήτων για τη διεκδίκηση του δικαιώματος αυτοδυναμίας των πολιτιστικών μειονοτήτων. Η εξουδετέρωση όμως του εγγενούς πολιτιστικού «λαϊκισμού», που αντιπαραθέτει απλουστευτικά το χθόνιο «εμείς» στους επήλυδες «άλλους» και υποθάλλει μια πρακτική ξενηλασίας και ρατσισμού, θα αποτελούσε τη *sine qua non* προϋπόθεση για την τελεσφόρηση ενός τέτοιου κινήματος.

II.

ΓΙΑ ΤΟΝ «ΕΝΑΛΛΑΚΤΙΚΟ ΤΟΥΡΙΣΜΟ»

Διευρύνονται συνεχώς οι μορφές του τουρισμού που είχαν εδραιωθεί στη χώρα μας, με τη σύμπραξη ή την ανοχή των κρατικών της θεσμών. Χωρίς ακόμα να γίνεται βάσιμα λόγος για ολοκληρωμένες προτάσεις περιηγητισμού, διαφαίνονται στον ορίζοντα του τριτογενούς τομέα της οικονομίας ορισμένα δείγματα που κινούνται προς αυτήν την κατεύθυνση. Διεργασίες αναδιάρθρωσης και εξειδίκευσης των προσφερομένων υπηρεσιών ωθούν σε σχήματα εκπαιδευτικού, συνεδριακού, θεραπευτικού ή ανάρρωσης, αθλητικού, οικολογικού και χειμερινού τουρισμού, με έμφαση συχνά σε πρωτοβουλίες αγρο(το)τουρισμού και οικοτουρισμού. Ως προς τον τελευταίο, οι επιμέρους αποχρώσεις του συναρτώνται με τον τρόπο κατανό-

ησης των οικολογικών ιδιαιτεροτήτων συγκεκριμένων περιοχών και με το πλέγμα δυνατοτήτων ένταξης – ομαλής και χωρίς αμοιβαίες παρενέργειες – οργανωμένων τουριστικών δραστηριοτήτων σ' αυτές.

Από μια άποψη, ο οικότουρισμός θα σήμαινε ότι οι φορείς του δημιουργούν ένα σύνολο συνθηκών «οικίας», να νιώθουν δηλαδή σαν στο σπίτι τους οι φιλοξενούμενοι στους κόλπους μιας κοινότητας. Κι αυτή με τη σειρά της «θεσμοθετεί» και προφανώς τηρεί αυτογενείς «κανόνες» συλλογικής ευρυθμίας, με σημείο αναφοράς μικρότερα ή μεγαλύτερα τμήματα του πληθυσμού της. Πρόκειται για την πάλλουσα κοίτη των ανθρωπίνων δικαιωμάτων, όπως μάλιστα ο ανοιχτός κατάλογός τους (από την εποχή κιόλας της «Déclaration de droit de l' homme et du citoyen») διαρκώς μεγεθύνεται για να καλύψει σύγχρονες μορφές ενδιαφερόντων και αναγκών. Για παράδειγμα, ως δικαίωμα υπολογίζεται η προστασία από την ηχορύπανση, κινητή ή ακίνητη, από το κιτς και ό,τι προσβάλλει την καλλιτεχνική ευαισθησία, για να μην αναφερθώ σε μορφές αναψυχής και διασκέδασης, που τυποποιούν τη χαμηλότερη βαθμίδα αισθητικής συγκίνησης και προσφέρονται ως ομοιογενή προϊόντα αθρόας κατανάλωσης.

III.

ΣΤΟ ΠΕΔΙΟ ΤΗΣ ΛΟΓΟΤΕΧΝΙΑΣ ΚΑΙ ΤΗΣ ΙΣΤΟΡΙΑΣ

Άς μου επιτραπεί εδώ να σταθώ σε δύο «πηγές» ερεθισμάτων για την «επανεκκίνηση» του «εναλλακτικού τουρισμού» στην Κάλυμνο, χωρίς να αγνοείται ο «Βοτανικός Περίπατος» και ο «Καταδυτικός» ή ο «Ορειβατικός/αναρριχητικός τουρισμός».

III.α'

Η πρώτη θα μπορούσε να τιτλοφορηθεί: «Η Κάλυμνος στη Λογοτεχνία» και η οικεία συλλογιστική εδράζεται στο βιβλίο που συνθέσαμε με τη Μαρία Χατζηγιακουμή: *Μια πόλη στη Λογοτεχνία. Κως* («Μεταίχμιο», 2006). Ήτοι:

1. Από τον κόσμο της *Ιλιάδας* (B, 671-680: «...νήσους τε Καλύδνας») ως την εκδίπλωση της αρχαίας ελληνικής γραμματείας (για παράδειγμα: κείμενα της «Ιπποκρατικής σχολής»)
2. Οι λατινικές μαρτυρίες
3. Η περίοδος του Βυζαντίου (στο «θέμα» Δωδεκανήσου).
4. «Φραγκοκρατία» (κράτος των «Ιωαννιτών Ιπποτών»)

5. Η Κάλυμνος με τη γραφίδα των περιηγητών (Joseph Pitton de Tournefort, 1701 · Choiseul – Gouffier, τέλος του 18^{ου} αιώνα · (βλ. Κουμαριανού Αύγ. 1966, 179-200, 187) ·

6. Η Κάλυμνος της Τουρκοκρατίας στην ελληνική λογοτεχνία (Α. Κάλβος: «Εις Σάμον»: «κ' η Κάλυμνα») ·

7. Ο πλούτος της δημοτικής παράδοσης ·

8. Για την περίοδο της ιταλικής κατοχής (Γιάννης Μαγκλής, *Κοντραμπατζήδες του Αιγαίου*, 1953, *Στην κολόνα της Αφροδίτης*, 1977) ·

9. Απελευθέρωση (Σικελιανός, «Ελεύτερα Δωδεκάνησα», 1946 · Ελύτης, «Δώδεκα νήσων άγγελος», 1946: «...Μαϊστραλίζουν οι μανταρινιές της Κάλυμνος», Ηλ. Βενέζης, «Νύχτα του Ασκληπείου», 1954 · Θ. Ξύδης, «Μήνυμα» (1982: «τους μύραναν οι ελιές και τα τραγούδια της Καλύμνου» · Μαρία Χατζηθεμιστοκλή - Ζαίρη, «Το καίκι του Κουρούνη» (1998): «όταν πήγαινε στην Κω, ήταν το 'Καλύμνικο'») ·

10. Δρόμοι της ξενιτιάς – Μορφές νόστου (Δ. Τσαλουμάς, *Το ταξίδι*, 1963: «πικρό σφουγγάρι η Κάλυμνος») ·

11. Με τα μάτια πρόσφατων επισκεπτών (Ευγ. Φακίνου, *Αστραδενή*, 1982 · Ν. Βαλαωρίτης, *Ηλιος ο δήμιος*, 1996) ·

12. Σε μια δεύτερη πατρίδα (για παράδειγμα ο Αντ. Φωστιέρης, Αμοργιανός και συνάμα γαμπρός Καλύμνιος, αφηγείται πώς σε «θάλασσα καλοκαιριού ανάσκελα» αντιστρέφει τον Descartes: «Δεν σκέφτομαι – άρα υπάρχω») · *Πολύτιμη λήθη*, 2003 · Ή, από μητέρα Καλύμνια, ο Σάββας Μιχαήλ [=Μάτσας] και η Σοφία Γιαννάτου) ·

13. Από το παρόν στο μέλλον.

III.β'

Μια δεύτερη «πηγή» ερεθισμάτων θα μπορούσε να αντληθεί – χωρίς να παρακαμφθεί το υπάρχον πλούσιο μουσειακό υλικό («Ναυτικό» και «Αρχαιολογικό Μουσείο») και ο πολύχρονος σύλλογος «Αι Μούσαι» στις 27.12.2007 και στις 27.1.2008 παρουσίασα το βιβλίο του Σακελλάρη Τρικοίλη: *Νεότερη Ιστορία της Καλύμνου* στην Κάλυμνο και αντίστοιχα στην Αθήνα - από την ιστορία των κοινωνικών πολιτικών ιδεών. Δηλαδή:

1. Ρήγας Βελεστινλής, *Νέα Πολιτική Διοικήσεις*. Στη «Χάρτα της Ελλάδος» εντάσσεται, στο πλαίσιο των «Μεσογείων νήσων», και η Κάλυμνος.

2. Οι Αιγυπτιώτες Καλύμνιοι, για παράδειγμα ο **Σακελλάρης Γιαννακάκης**, ο δάσκαλος που σταδιοδρόμησε αρχικά στην Κων/πολη και συνάμα θα μετάρχει στην «Ομάδα Κοινωνικών Μελετών», όπως είχε μετονομασθεί

το «Σοσιαλιστικό Κέντρο». Στη συνέχεια θα λάβει μέρος στον «Όμιλο Κοινωνικών Μελετών» της Αλεξάνδρειας για να καταστεί μέλος του Κομμουνιστικού Κόμματος της Αιγύπτου, από το οποίο στη δεκαετία του '30 θα αναγκασθεί να απομακρυνθεί. Τις λεπτομέρειες αυτής της πορείας (1920-1940) κατέγραψε ο γιος του Ι. Yannakakis με εργασίες γραμμένες στη Γαλλική· βλ. *Η σοσιαλιστική*, τ. Β^α (1991), 426,453· τ. Γ΄ (1993) 670, 682-683, 685, 689· τ. Δ΄ (1994) 190,515 και: *Για το Πανεπιστήμιο* (2017:227). Για τη σχέση του με τον Καβάφη βλ. *Γνώσης «επί-γνώση»*, 2017,148-150.

3. Οι Καλύμνιοι στην Αθήνα. Δηλαδή, με δύο τρία παραδείγματα. Ο **Μιχαήλ Γαλανός** (Κάλυμνος 1862 – Αθήνα 1948). Από το 1887 ως τον β΄ παγκόσμιο πόλεμο, με μικρές διακοπές, ήταν ο διευθυντής του περιοδικού *Ανάπλασις*. Δηλαδή, συμβάλλοντας στη «διοργάνωσιν της κοινωνίας διά του χριστιανισμού εξυπηρετούμενου υπό των επιστημών και τεχνών» (βλ. *Η σοσιαλιστική*, τ. Α΄, 1990, 84, 276 καθώς και την εργασία μου: «Η ελληνική εκπαίδευση στο στόχαστρο των θιασωτών του 'Χριστιανισμού ως κοινωνικού αναμορφωτή'», στον τόμο: Εταιρεία Σπουδών, *Τα πεδία έρευνας του Αλ. Δημαρά*, 2014,177-197).

Ο **Ιπποκράτης Φραγκόπουλος** (Κάλυμνος 1915 – Αθήνα): δραστηριοποιήθηκε στους κόλπους της επικρατέστερης μεταπολεμικής ομάδας των σοσιαλιστών διανοουμένων (Αθ. Ρουσόπουλος, Κ. Δεσποτόπουλος, Β. Φράγκος), με στόχο τη συνένωση «Οικονομίας» και «Ηθικής» και με έμβλημα τα «ακέραια αιτήματα» του ανθρώπου (*Προς νέους ορίζοντες*, Αθήνα 1963, 59,55). Εκτός απ' αυτό το βιβλίο συνέγραψε και τα εξής: *Ένας νέος τρόπος σκέψης* (1950), *Από την κατ' επίφαση Δημοκρατία στην αποκάλυπτη τυραννία* (1976)· βλ. *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Δ΄ (1994) 106, 107, 500.

4. Πώς θα μπορούσαμε να σταθούμε στον **Σκεύο Ζερβό** (Κάλυμνος 1875-1966); Μελετώντας τις πηγές και την οικεία βιβλιογραφία (βλ. *Γνώσης «επίγνωση»*, 2017,388-389· *Χρόνοι επανεκκίνησης*, 2019:351-352) θα μπορούσα να συνοψίσω τα εξής:

- 1) ήταν τεράστια, στο εσωτερικό και το εξωτερικό, η εθνική του δράση ως Δωδεκανησίου·
- 2) πολύ νωρίς (1902) είχε εκλεγεί υφηγητής της Μαιευτικής, της Γυναικολογίας και της Ιστορίας της Ιατρικής στο Πανεπιστήμιο Αθηνών·
- 3) υπήρξε πρωτοπόρος στο ζήτημα των μεταμοσχεύσεων·
- 4) πρώτος μελέτησε τη νόσο των «γυμνών σφουγγαράδων»·

5) εμφανίσθηκε καινοτόμος στην «τηλεξέταση» και σε ό,τι σήμερα ονομάζεται «Τηλεϊατρική»·

6) αναδείχθηκε σε «ιπποκρατολόγο» διεθνούς φήμης·

7) πρωτοστάτησε στην ίδρυση Διεθνούς Ιπποκρατείου Ιδρύματος στην Κω.

Θα προσθέσω και τρία ειδικότερα σημεία που εξηγούν την εγγύτητα του ομιλητή προς τον τιμώμενο:

1) ο Σκευός Ζερβός έλαβε μέρος, ως λοχαγός-ιατρός, στις μάχες των παρυφών του χωριού μου, το 1912/1913, κατά την απελευθέρωση των Ιωαννίνων·

2) ο στυλός με τον οποίο ο Ελευθέριος Βενιζέλος υπέγραψε τη Συνθήκη των Σεβρών, το 1920, και τον οποίο χάρισε στον Ζερβό που τον συνόδευε, έχει περιέλθει στον Τομέα Φιλοσοφίας του Πανεπιστημίου μας («Βιβλιοθήκη και Μουσείο Μαρίας και Σπύρου Μαλαφούρη»)·

3) κατά την εποχή που ο Ζερβός πραγματοποιούσε στη Σμύρνη πειράματα σε σκύλους, για τη μεταμόσχευση γεννητικών οργάνων, έρχεται σε επαφή με τα ριζοσπαστικά στοιχεία αυτής της πόλης. Έτσι στην εφημερίδα που εκδίδουν από τον Αύγουστο του 1908, τον *Εργάτη* (με υπότιτλο: «Φίλος, Σύμβουλος, Προστάτης του Λαού»), θα δημοσιεύσει και ο ίδιος το κείμενο: «Δύο λέξεις για τον εργάτη», ως ένδειξη της κοινωνιστικής του ευαισθησίας (βλ. Νούτσος, *Η σοσιαλιστική σκέψη*, τ. Β', πρώτο μέρος, Αθήνα 1991, σ. 428).

Εδώ μάλλον είναι αναγκαία η ακόλουθη υπόμνηση. Πρόκειται για την περίπτωση του **Γιάννη Κλ. Ζερβού** (1884 – 1959), Καλύμνιου επίσης που ήταν πανελλήνια γνωστός για το λογοτεχνικό του έργο και την οικεία κριτική. Το Αρχείο του απόκειται στην Ιερά Μονή της Παναγίας της Ελεούσας, ενώ θα μπορούσε να υπομνησθεί ο συλλογικός τόμος: *Ο ποιητής Γιάννης Κλ. Ζερβός* (1930) που επιμελήθηκε ο Γ. Κατσίμπαλης με κείμενα και των Κ. Βάρναλη, Π.Δ. Ταγκόπουλου, Γ. Κοτζιούλα, Τ. Άγρα και Α. Καραντώνη (βλ. Γ.Μ. Φρατζής, «Με αφορμή μια ανέκδοτη επιστολή του Γ.Κ. Κατσίμπαλη προς τον Γ. Ζερβό: Παλαμάς versus Σολωμός», στο: The Flinders University of South Australia, *Greek Research in Australia*, Adelaide 2005, 735-754). Για τη βιβλιοκρισία του Ζερβού στην *Αληθινή απολογία του Σωκράτη* (*Κύκλος*, 1,1931,137-140) βλ. *Η σοσιαλιστική*, τ. Γ' (1993), 622. Χωρίς βέβαια να ξεχασθεί το περιοδικό *Καλυμνιακός Παλμός*,

των δύο περιόδων του (1951-1954, 1972-1973), με συνεργασίες των Γ. Αθάνα, Ηλ. Βενέζη, Γ. Μαγκλή, Β. Μοσκόβη κ.λπ.

5. Η τριβή με την ιστορία θα μπορούσε να οδηγεί και σε θεωρητική προσπέλαση του ιστορικός ερευνάν. Δηλαδή (βλ. *Πώς η ιστορία γίνεται παρελθόν*, 2009,341 και *Γνώσης «επί-γνώση»*, 2017,236): Οι φίλοι μου ψαράδες, από την Πρέβεζα και τον Αστακό ως την Κω και την Κάλυμνο, προσπαθούν μέρα και νύχτα να διαψεύδουν την παλαιότερη παροιμία: «Ο πουλοπιάστης και ο ψαράς έρημον σπίτιν έχουν» (βλ. Δημήτρης Δημητρόπουλος, «Η αλιεία στα χρόνια της οθωμανικής κυριαρχίας», *Τα Ιστορικά*, τχ.45, Δεκ. 2006, 315). Γνωρίζοντας πολύ καλά ότι η ιστορία δεν είναι «βιβάρι», χρησιμοποιούν άλλοτε τον κύρτο/κιούρτο και άλλοτε την τράτα («τρατάρηδες» που δεν ξεχνούν όμως να «τρατέρνουν» βλ. §. 372,2), φέρνοντας την ψαριά τους (ανάλογα με το «μάτι» στο δίχτυ τους, «μανωμένο» ή όχι, και το μέγεθος των ψαριών τους) με την ψαροκασέλα στον πάγκο της αγοράς και πάντως αποφεύγοντας τον άλλο «πάγκο», δηλαδή τους υφάλους που δεν είναι εύκολα αντιληπτοί και για τούτο μπορούν να προσκρούσουν τα καΐκια τους. Τα ψάρια υπάρχουν στη θάλασσα και όχι στον ψαρά, όση «τέχνη» ή «τύχη» κι αν διαθέτει. Τουτέστιν, «Όπως τον εύρω τον καιρό έτσι τον αρμενίζω» (Γιώργος Ν. Γιαννουλέλλης, *Τα καΐκια*, Αθήνα 1994,54). Όσο για το «καλάρω» ή «ρίχνω δίχτυα», είναι από το ιταλικό «calare» που σε κάποιους μοιάζει αντιδάνειο (από το αρχαιοελληνικό: «χαλῶ» ή «χαλαρώνω»).

IV.

ΓΙΑ ΜΙΑ ΒΑΣΙΜΗ «ΣΚΗΝΟΘΕΣΙΑ»

Αν υποθέταμε ότι οι μαθήτριες και οι μαθητές μου από την Κάλυμνο είχαν κληθεί στο "Impact Hub Athens". Κι αν τους είχε δοθεί ο λόγος τι θα ρωτούσαν τον πρωθυπουργό της χώρας, μάλιστα μετά την εξαγγελία ίδρυσης της «Ακαδημίας Εμπορικού Ναυτικού»; Μάλλον τα εξής, ανατρέχοντας στο βιβλίο του δασκάλου τους: *Κοινωνική και πολιτική αγορατολμία* (Αθήνα 2013):

1. Ο τουρισμός, το εμπόριο και οι υπηρεσίες υπερβαίνουν το 30% της τοπικής οικονομίας;
2. Πρόκειται για τον πεντηκοστό [:] τουριστικό "προορισμό" της χώρας;
3. Τούτο εξακολουθεί να εκτιμάται ως "συγκριτικό μειονέκτημα";

4. Χωρίς να συνιστά "νησί των μακάρων", έστω κι' έτσι, διέπεται από τον ελληνικό, ευρωπαϊκό και διεθνή καταμερισμό εργασίας και των κοινωνικών διαρθρώσεων που τη συνέχουν;

5. Επιπλέον, δεν περιλαμβάνεται στα υπεράκτια χρηματοπιστωτικά κέντρα είτε στους φορολογικούς "παράδεισους", ακόμη κι όταν γράφεται ότι υπογράφονται "διπλά συμβόλαια" μεγαλοξενοδόχων;

6. Το μεγαλύτερο μέρος του τουριστικού τομέα γιατί δεν συναρτήθηκε με τους "αναπτυξιακούς νόμους" των τελευταίων δεκαετιών και στις σύστοιχες κρατικές επιδοτήσεις;

7. Ως προς τη διάθεση των ιδιωτικών κεφαλαίων εμφανίσθηκαν μορφές υπερτιμολογήσεων κατά την κατασκευή κάποιων νέων ξενοδοχειακών μονάδων ή την "αναβάθμιση" παλαιότερων;

8. Είχε πραγματικό αντίκρισμα η επιδότηση νέων θέσεων εργασίας;

9. Το "τουριστικό προϊόν" εξαρτήθηκε και εδώ εξυπαρχής από τη δραστηριοποίηση δυτικοευρωπαϊκών εταιρειών και επομένως τα κέρδη περιέρχονται κυρίως στο ξένο ιδιωτικό κεφάλαιο;

10. Διευρύνθηκε και σχεδόν επικράτησε το σύστημα του "all inclusives" με τα "βραχιολάκια" στο χέρι να συνεπάγονται τη σύνθλιψη των μικρών οικογενειακών επιχειρήσεων, με ορισμένες βέβαια εξαιρέσεις επισκεπτών που αγαπούν το πιωτό ή ενδιαφέρονται για τους αρχαιολογικούς χώρους;

11. Οι αεροπορικές εταιρείες "χαμηλού κόστους" έχουν και εδώ πράγματι αναθερμάνει τα μικρά σχήματα της τοπικής οικονομίας;

12. Η σχεδόν εδραιωμένη "μονοκαλλιέργεια" της τουριστικής "βιομηχανίας" συνεπάγεται την αυξανόμενη ανακατανομή του παραγόμενου "πλούτου" σε βάρος των μεσαίων και χαμηλών εισοδημάτων;

13. Από τη Γενενα ξανά στην Αθήνα, μαζί με το "Ευρωπαϊκό Κοινωνικό Φόρουμ";

14. Τι μας παρωθεί σε διεύρυνση των δικτύων ως εγχειρημάτων "κοινωνικής αλληλεγγύης" ή έστω σε "εναλλακτικά δίκτυα ανταλλαγών";

15. Ποιες κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις θα αναστείλουν την ολοένα αυξανόμενη αναδιανομή πλούτου και εξουσιών;

16. Με ποια εχέγγυα, πριν απ' όλα, θα συμπορευθούν;

17. Επομένως, πώς θα σμικρύνουν το χάσμα ανάμεσα σ' αυτούς που παράγουν και σ' εκείνους που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα;

18. Πώς, δηλαδή, θα ανατρέψουν το "λόγο της υπεραξίας προς την αξία της εργατικής δύναμης";

19. Απλούστερα, πώς θα αντικατασταθεί η "οικονομία του κέρδους" από την "οικονομία των αναγκών";
20. Αρκεί που η "Πνύκα" είναι λίγο πιο πάνω από την "Αγορά";
21. Με ποια γνωρίσματα συγκροτούνται κινήματα και κόμματα κοινωνικής και πολιτικής "αγορατολμίας";
22. Πώς ενισχύονται οι μορφές "συνεργατισμού" που δεν εξαντλούνται στον "προνοιακό" τους χαρακτήρα ή σε κάποιες "ευπαθείς ομάδες";
23. Το τοπικό κοινωνικό κεφάλαιο, με υψηλή προστιθέμενη αξία, δεν οδηγεί στην ενθάρρυνση μορφών κοινωνικής οικονομίας;
24. Δεν μπορούν και στο νησί αυτό να αναδυθούν συζεύξεις "αλληλέγγυας οικονομίας";
25. Από τους "πλασματικούς" νέους αγρότες πώς θα φτάσουμε στην παραγωγή και ιδίως στη μεταποίηση τοπικών προϊόντων;
26. Με τη "μεσογειακή" τριάδα του ιστορικού: "δημητριακά, ελιά, αμπέλι" ή με τον ποιητή που "αποσυνδέοντας" τον τόπο του φτάνει σε "μια ελιά, ένα αμπέλι κι ένα καράβι";
27. Τουλάχιστον ο τελευταίος μπορεί να διαβεβαιώνει: με "άλλα τόσα την ξαναφτιάχνεις";
28. Πώς από την αυτοπεριχαράκωση στην επιχειρηματικότητα των "πρώτων αναγκών" της καθημερινότητας (εστιατόρια/ταβέρνες, καφετέριες, κομμωτήρια κ.λπ.) θα ανοίξουν οι ορίζοντες μορφών "καινοτομίας" από τον πρωτογενή τομέα (γεωργία, αλιεία, δασοκομία, λατομεία) έως τις υπηρεσίες (οικοδιδασκαλεία, ψυχαγωγία, μεταφορά, επικοινωνίες ...);
29. Τι θα συνδράμει στη βελτίωση και επαύξηση της γλωσσομάθειας;
30. Πώς διασφαλίζεται η συμμετοχή σε κινήσεις προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος ως περιβάλλοντος και του χώρου εργασίας τους;
31. Τι προτάσεις θα υποβάλατε σε επιχειρήσεις για να αναλάβουν προγράμματα "κοινωνικής εταιρικής ευθύνης";
32. Πώς θα μεγαλοουργούσαν ξανά, με τη δική σας παρέμβαση, οι δημοτικές βιβλιοθήκες;
33. Πώς θα ενισχύσετε τη Λέσχη Ανάγνωσης και με παραρτήματα σε όλο το νησί;
34. Πώς διασταυρώνεται η ασκούμενη "πολιτιστική πολιτική" του Δήμου με την επιχειρηματικότητα που σκοπεύετε να αναπτύξετε;

35. Πώς σχεδιάζετε να συμμετάσχετε σε προγράμματα "βιομηχανικής αρχαιολογίας" (σφουγγαράδικα, εργοστάσια τοματοπολτού, ελαιοτριβεία, οινοποιεία, μύλοι κ.λπ.);

36. Σε τι θα μπορούσε να σας εμπνεύσει ο γειτονικός "Ιπποκρατικός Κήπος";

37. Έχουν εξαντληθεί εδώ όλες οι μορφές "Πολιτιστικής Οικονομίας" ("Cultural Economy");

38. Σε τι θα μπορούσε να συνδράμει το Πανεπιστήμιο Αιγαίου ως προς τη διεθνή επιστημονική κινητικότητα με έδρα το Ιπποκράτειο Ίδρυμα;]

V.

Επιμύθιο

Από το βόρειο μπαλκόνι μας ξανοίγεται, από το 1987, η Κάλυμνος. Γι' αυτό δεν είναι παράξενο να γραφεί (*Παρακλητικά του παραθαλασσίτη*, 1996:23):

ΔΗΜΟΤΙΚΟ...

«Και με το στόμα σ' το γλυκό πές μου γλυκά τραγούδια:
στο πορφυρό ηλιοβασίλεμα του Αιγαίου
ενθουσιάζεις την ελευθερία μου
που μ' αντικρίζει
με πεντακάθαρα σιωπηλά μάτια
πάνω απ' τον κόσμο της ψυχαπώλειας
που μας ποντίζει καθημερινά.
Αλητεύω ξανά στο περιβόλι
των λεμονανθών
που φύτεψες στα δυό σου μάγουλα
με τα λακκάκια».

Όσο για το σπίτι μας στην Αθήνα, ο προπάππος της Μαρίας, Καλύμνιος κι αυτός, μας καλωσορίζει στο χωλ σε πίνακα της «σχολής του Μονάχου», της δεκαετίας του 1890...

ΠΗΓΕΣ ΚΑΙ ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Ελύτης, Ο., *Ο Μικρός Ναυτίλος*, Αθήνα ²1986.
- * *Μαρία Νεφέλη*, Αθήνα ⁶1989.
 - * *Τα δημόσια και τα ιδιωτικά* (1990), στο: *Εν Λευκώ*, Αθήνα ³1993.
- Κουμαριανού, Αικ. «Το ταξίδι του Choiseul – Gouffier (ΙΗ' αιώνας)», *Εποχές*, τχ. 40 (Αύγ. 1966) 179-200.
- Μαρκίδης, Μ., *Μετά είκοσι έτη*, Αθήνα 1985.
- Marx, K., *Grundrisse der Kritik der Politischen Ökonomie* [1857/1858], Berlin ²1974.
- Νούτσος, Π., "Από την 'πολιτική' στην 'κοινωνική λογική'", *Λεβιάθαν*, αρ. 5 (1989), 117-126.
- * "Επιλογικά σχόλια για την ιδεολογική λειτουργία του 'κοινοτισμού'", στο: Β. Νιτσιάκος – Π. Νούτσος (επιμ.), *Η Ελληνική Κοινότητα*, Ιωάννινα 1992, 195-198.
 - * "'Κοινωνικός αποκλεισμός' και 'ανθρώπινα δικαιώματα'", Ίδρυμα Σάκη Καραγιώργα, *Κοινωνικές Ανισότητες και Κοινωνικός Αποκλεισμός*, Αθήνα 1998, 87-93.
 - * *Ελληνοαυστραλία. Πολιτισμός, Μετανεωτερική και (Αυτο)βιογραφία*, Αθήνα 1996.
 - * "Η 'πολιτισμική οικολογία' στο πεδίο του σχολείου", *Ο Πολίτης*, αρ. 84 (Ιαν. 2001), 18-21.
 - * *Φιλοσοφείον. Ένας θεσμός χειραφέτησης*; , Αθήνα 2001.
- Σκανδαλίδης, Μ., *Ονοματολογική ναυσιπλοΐα στο ελληνικό Αιγαίο*, Αθήνα 2001.
- Σπιλάνης, Γ., *Ευρωπαϊκά Νησιά και Πολιτική συνοχής*, Αθήνα 2018.
- Φωστιέρης, Αντ. – Νιάρχος, Θ.Θ., *Έλληνες ποιητές για τη θάλασσα*, Αθήνα 1997.

ΝΙΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ

Οικονομολόγος, κοινωνιολόγος συγγραφέας

ΑΝΑΠΤΥΞΗ ΚΑΛΥΜΝΟΥ

1. Γενικά:

Η Κάλυμνος ανήκει στα Δωδεκάνησα και βρίσκεται ανάμεσα στα νησιά της Λέρου και της Κω. Έχει έκταση 110,50 τ.χ.λ. και είναι το τέταρτο νησί σε έκταση στο νομό Δωδεκανήσων και το 26^ο ανάμεσα στα νησιά της επικράτειας. Το μεγαλύτερο έδαφος της είναι ορεινό και άγονο. Η βλάστηση των ορεινών περιοχών καλύπτεται από πουρνάρια, θυμάρια και πόες. Οι κοιλάδες της Πόθιας, του Πανόρμου και του Βαθύ αποτελούν τα κύρια σημεία με δυνατότητες καλλιεργήσιμης γης. Από την συνολική έκταση της Καλύμνου το δασικό οικοσύστημα της αποτελεί το 0,15%.

Η απογραφή του ΕΣΥΕ 2001 έδειξε ότι ο πληθυσμός του νησιού ανέρχεται σε 16.441 κατοίκους και ότι είναι ένα από πιο πυκνοκατοικημένα νησιά της Ελλάδας.

Σύμφωνα με την διοικητική διαίρεση της χώρας (πρόγραμμα «Καποδίστριας»), είναι έδρα της ομώνυμης επαρχίας στην οποία υπάγονται τα νησιά Πάτμος, Λέρος, Ψέριμος, Τέλενδος, Αστυπάλαια, Αγαθονήσι και οι Λειψοί. Στην ίδια επαρχία βρίσκονται και άλλα μικρά ακατοίκητα νησιά: Η Πλάτη, η Σαρή, η Καλόλιμνος, η Αγία Κυριακή και ο Καλαβρός.

Η Κάλυμνος φημίζεται για το ψάρεμα και το εμπόριο σφουγγαριών, που ήταν οι κύριες ασχολίες παλαιότερα των κατοίκων της, γι' αυτό αποκαλείται «το νησί των σφουγγαράδων». Το λιμάνι της είναι από τα μεγαλύτερα λιμάνια του Αιγαίου κι έχει τη δυνατότητα να εξυπηρετεί μεγάλο αριθμό πλοίων επιβατικών και αλιευτικών, καθώς και σκαφών αναψυχής.

2. Ιστορικά

Πρωτεύουσα της Καλύμνου μέχρι το 1850 ήταν η Χώρα. Όταν σταμάτησε η πειρατεία, μετά το 1850, οι κάτοικοι επέστρεψαν στις παραθαλάσσιες περιοχές και κυρίως στην Πόθια, με συνέπεια να καθιερωθεί και να γίνει η πρωτεύουσα του νησιού. Όσο κι αν ανατρέξουμε στο παρελθόν, θα διαπιστώσουμε ότι οι Καλύμνιοι πάντα ζούσαν από τη θάλασσα και την σπογγαλιεία, γι αυτό και έχουν τη φήμη των καλύτερων δυτών παγκοσμίως. Μετά την απελευθέρωση και την ενσωμάτωση της Καλύμνου, μαζί με τα υπόλοιπα Δωδεκάνησα, στην Ελλάδα, από το 1950 και μετά, άρχισε η

παρακμή της κύριας πλουτοπαραγωγικής πηγής του νησιού. Η παρακμή της σπογγαλειίας οφειλόταν στην εξέλιξη της τεχνολογίας, το πλαστικό, και στον αποκλεισμό των σφουγγαράδικων από τις ασιατικές και αφρικανικές ακτές της Μεσογείου. Από το 1986, ο κλάδος των σφουγγαράδων μειώθηκε δραματικά, όταν τα σφουγγάρια της Μεσογείου προσβλήθηκαν από μια ασθένεια, η οποία θανάτωσε τους ζωντανούς οργανισμούς των σφουγγαριών, με αποτέλεσμα η οικονομία της Καλύμνου να υποστεί μεγάλο πλήγμα και πολλοί κάτοικοι της να ακολουθήσουν τους άλλους Καλύμνιους, που ήδη είχαν μεταναστεύσει τις προηγούμενες δεκαετίες. Το κύμα αυτής της μετανάστευσης, εκτός από τα δημογραφικά προβλήματα που δημιούργησε, είχε ως συνέπεια η Κάλυμνος, από τη δεκαετία του 1980, να γνωρίσει μια νέα οικονομική άνθιση που οφειλόταν στα ναυτιλιακά και μεταναστευτικά εμβάσματα, τα οποία οι φιλοπάτριδες Καλύμνιοι επένδυσαν στη γη, στις κατοικίες, στη βιοτεχνία, στον τουρισμό, σε επιχειρήσεις εμπορικές, ξενοδοχειακές και επιχειρήσεις εστίασης.

Η τεράστια εμπειρία των Καλύμνιων και η άμεση εξάρτησή τους από τη θάλασσα, ήταν οι κύριοι παράγοντες που έπαιξαν σημαντικό ρόλο για να εξελιχθεί το νησί τους σε ένα αξιόλογο ναυπηγικό και επισκευαστικό κέντρο μικρών σκαφών. Ξακουστή είναι η ψαρόβαρκα «γυάλα», μια τετράκωπη βάρκα 6-8 μέτρων, την οποία χρησιμοποιούσαν και οι σφουγγαράδες από τα πολύ παλιά χρόνια. Από το 1860 και μετά οι έμπειροι τεχνίτες των ναυπηγείων διαμόρφωναν τα ελληνικά «τρεχαντήρια» για τις ανάγκες της σπογγαλειίας σε ένα ειδικό τύπου σκάφους, τον «αχταρμά», το οποίο, όπως γνωρίζουν οι παλαιότεροι ήταν μια τοπική πατέντα αβύθιστου σκάφους. Αργότερα τα πρώτα μηχανοκίνητα σκάφη «ντεπόζιτου» κατασκευάζονταν σε μεγαλύτερα ναυπηγεία της χώρας: Τη Σάμο, τη Σύμη, τη Σκόπελο, τη Σκιάθο. Παρ' όλα αυτά, πάντα τις συντηρήσεις τους, κι αυτά τα σκάφη, τις έκαναν στα ναυπηγεία της Καλύμνου. Ακόμα και σήμερα το παραδοσιακό ναυπηγείο της Καλύμνου συνεχίζει τις εργασίες του, αφού συντηρεί περισσότερα από 800 καλύμνικα σκάφη και των κοντινών νησιών.

3. Το αναπτυξιακό μοντέλο της Καλύμνου.

Από τα παραπάνω καταφαίνεται ότι η Κάλυμνος γνώρισε σημαντικές οικονομικές και αναπόφευκτα κοινωνικές μεταβολές, οι οποίες παρουσιάζουν ομοιότητες αλλά και ιδιαιτερότητες, σε σχέση με αυτές των άλλων νησιών της Δωδεκανήσου και του Αιγαίου γενικότερα.

Η κατάρρευση της σπογγαλιείας από τη δεκαετία του 1980, όπως ίσως θα περίμενε κανείς, δεν συνοδεύτηκε αμέσως από την τουριστική ανάπτυξη, όπως πιθανότατα θα συνέβαινε σε ένα άλλο νησί. Η ζωή των κατοίκων ανέκαθεν ήταν συνυφασμένη με τη θάλασσα, γι' αυτό οι περισσότεροι σπογγαλιείς έγιναν ψαράδες, άλλοι απορροφήθηκαν από την οικονομία της γειτονικής Κω, ενώ άλλοι μετανάστευσαν σε μεγαλύτερα νησιά και στο εξωτερικό.

Ενώ το πρότυπο του νησιωτικού τουρισμού χαρακτηρίζει τα περισσότερα ελληνικά νησιά, η Κάλυμνος, μετά την κατάρρευση της σπογγαλιείας, ακολούθησε ένα δικό της μοναδικό αναπτυξιακό μοντέλο, με θετικές και αρνητικές συνέπειες, για το μέλλον των κατοίκων της. Για παράδειγμα, οι δημογραφικοί δείκτες του νησιού, σύμφωνα με τα στοιχεία του Λιμενικού Ταμείου Καλύμνου, έχουν αυξητική τάση. Παρουσιάζεται μια τάση αναστροφής της πληθυσμιακής συρρίκνωσης. Οι δείκτες γήρανσης της Καλύμνου είναι πολύ καλύτεροι σε σχέση με τους αντίστοιχους του νομού Δωδεκανήσου (είναι περίπου 0,61), το μέσο μέγεθος των νοικοκυριών είναι 3,2 άτομα. Φυσικά ο δυναμισμός των δημογραφικών δεικτών οφείλεται και στον ιδιαίτερο χαρακτήρα των πολυμελών οικογενειών της Καλύμνου. Το μεγάλο πρόβλημα όμως της Καλύμνου είναι η ανεργία, η οποία είναι μόνιμα τα τελευταία χρόνια 4-5% μεγαλύτερη από τα άλλα νησιά της Δωδεκανήσου, κυρίως γιατί δεν ακολούθησε το μοντέλο της μονομερούς τουριστικής ανάπτυξης.

Η ζωική παραγωγή, ιδιαίτερα η αιγοπροβατοτροφία είναι αναπτυγμένη στη Κάλυμνο. Η αλιεία είναι περισσότερο ανεπτυγμένη, καθώς στο νησί υπάρχει μεγάλος αριθμός αλιευτικών σκαφών. Οι ιχθυοκαλλιέργειες είναι πολύ αναπτυγμένες στη Κάλυμνο. Στο νησί υπάρχουν 8 (οκτώ) μονάδες, οι οποίες παράγουν περισσότερους από 1200 τόνους τσιπούρες και μια μονάδα παραγωγής γόνου. Ξακουστό και πιστοποιημένο είναι το μέλι της Καλύμνου, γνωστό από την αρχαιότητα για την ιδιαίτερη γεύση του και το άρωμα του. Στη Κάλυμνο παράγονται οι παραδοσιακές κρίθινες κουλούρες, τυριά, σπουδαία μυζήθρα, κρασί, εσπεριδοειδή και εξαιρετικής ποιότητας παρθένο ελαιόλαδο.

4. Πρωτογενής τομέας

4α. Δασική έκταση. Η δασική έκταση της Καλύμνου είναι περίπου 400 στρέμματα, από τα οποία τα 250 στρέμματα βρίσκονται πάνω από την Πόθια, στην περιοχή του Αγίου Παντελεήμονα και στην Τέλενδο.

4β. Κτηνοτροφία. Το μεγαλύτερο μέρος της Καλύμνου είναι βοσκότοπος. Ο συνδυασμός της ανεξέλεγκτης υπερβόσκησης και της έλλειψης νε-

ρού έχει σοβαρές επιπτώσεις στην πανίδα και τη χλωρίδα του νησιού. Οι υδρολογικές συνθήκες και οι υποβαθμισμένες εδαφικές εκτάσεις δεν επιτρέπουν επί πλέον την ανοικτή κτηνοτροφική εκμετάλλευση και οι μικρές μονάδες των βοοειδών και πτηνοτροφιών δεν επαρκούν για τις ανάγκες του πληθυσμού και των επισκεπτών.

4γ. Μελισσοκομία. Στη Κάλυμνο υπάρχουν, διάσπαρτες, περισσότερες από 6.500 κυψέλες. Το φημισμένο θυμαρίσιο μέλι της Καλύμνου είναι ξακουστό σε όλο τον κόσμο.

4δ. Γεωργία. Οι περιοχές για γεωργική εκμετάλλευση της Καλύμνου είναι λίγες. Εντοπίζονται στη κοιλάδα του Βαθύ, στην οποία υπάρχουν περίπου 2.400 στρέμματα με εσπεριδοειδή, όπου ευδοκimei μια ποικιλία ματαρινιών εξαιρετικής ποιότητας, στο οροπέδιο του Άργους και στο λεκανοπέδιο της Πόθιας. Στο νησί πρέπει να γίνουν εκτεταμένες γεωλογικές έρευνες για τον εντοπισμό των υπόγειων υδάτινων δεξαμενών και μελέτες αποθήκευσης των επιφανειακών βρόχινων υδάτων. Η τοπική αυτάρκεια και η αύξηση της γεωργικής εκμετάλλευσης της Καλύμνου εξαρτάται από την επίλυση του προβλήματος της έλλειψης νερού.

4ε. Σπογγαλιεία. Η Κάλυμνος οφείλει στη σπογγαλιεία μεγάλο μέρος της ανάπτυξης της. Όμως αυτός ο κλάδος, για τους λόγους, που έχουν αναφερθεί, βρίσκεται σε συνεχόμενη μείωση και οι σημερινές συνθήκες δείχνουν ότι δεν μπορεί να συντηρήσει, παρά ελάχιστο αριθμό σπογγαλιέων.

Αλιεία – Ιχθυοκαλλιέργεια. Η Κάλυμνος διαθέτει έναν αλιευτικό στόλο περίπου 800 σκαφών, όλων των ειδών. Γίνεται αλιεία όλων των ειδών ψαριών, ακόμα και τόνου και ξιφία. Η ιχθυόσκαλα της Καλύμνου κατέχει την πρώτη θέση σε ολόκληρο το νομό. Οι οργανωμένες μονάδες ιχθυοκαλλιέργειας βοηθούν τη τοπική οικονομία και αποτελούν σημαντικό παράγοντα ανάπτυξης της Καλύμνου.

5. Δευτερογενής τομέας:

Ο σημαντικότερος κλάδος, στην Ακαθάριστη Προστιθέμενη Αξία (ΑΠΑ) της Καλύμνου, είναι ο κατασκευαστικός. Ακολουθούν οι κλάδοι ενέργειας (ηλεκτρισμού, ύδρευσης, φυσικού αερίου) και τελευταίος είναι ο μεταποιητικός κλάδος, ο οποίος παρουσιάζει τα τελευταία συνεχόμενη πτωτική τάση. Η αρνητική πορεία του μεταποιητικού κλάδου οφείλεται στο γεγονός ότι τα μεγέθη των οικονομικών μονάδων του νησιού είναι πολύ μικρά και επομένως ασύμφορη η επέκταση του κλάδου, στην αδυναμία αξιοποίησης επενδυτικών προγραμμάτων, στο επιχειρηματικό ρίσκο των ενδιαφερομένων

και στον μεγάλο ανταγωνισμό που υπάρχει σε αυτόν τον κλάδο δραστηριότητας. Ενδεικτικό είναι ότι τις περισσότερες φορές το κόστος αγοράς είναι μικρότερο από το κόστος παραγωγής και μεταποίησης. Ενώ στη Περιφέρεια ορισμένοι τομείς μεταποίησης παρουσιάζουν ενδιαφέρον, όπως της επεξεργασίας χυμών, αναψυκτικών, φρούτων, κεραμουργίας, αργυροχρυσοχοΐας, τουριστικών ειδών κλπ, στη Κάλυμνο ενδιαφέρον παρουσιάζει ο τομέας συσκευασίας ιχθυοαλιευμάτων και προϊόντων ζωικής παραγωγής.

Οι μικρές βιοτεχνικές μονάδες της Καλύμνου ασχολούνται κυρίως με τη παραγωγή παραδοσιακών προϊόντων, σπόγγων και τυροκομικών. Οι βιομηχανικές και βιοτεχνικές μονάδες του νησιού είναι λιγότερες από 150. Σε αυτές συγκαταλέγονται το λατομείο των αδρανών υλικών, το εργοστάσιο της ΔΕΗ και το παραδοσιακό ναυπηγείο. Άλλες μικρότερες, ασχολούνται με την επεξεργασία ξύλου, με τα οικοδομικά υλικά, τα είδη διατροφής κ.α.

6. Τριτογενής τομέας:

Ο τριτογενής τομέας της Καλύμνου, όπως και όλων των νησιών της Περιφέρειας, είναι ο κύριος τομέας απασχόλησης του μεγάλου αριθμού των εργαζομένων. Οι συνθήκες το επέβαλαν και ο τριτογενείς τομέας προσφέρει ευκαιρίες απασχόλησης στο χονδρικό και λιανικό εμπόριο, στα ξενοδοχεία και στα καταστήματα υγειονομικού ενδιαφέροντος.

Η ιδιαιτερότητα του νησιού, η οποία προκαλεί το επενδυτικό ενδιαφέρον, αφορά τα χαρακτηριστικά στοιχεία ενός νησιού με φυσικές ομορφιές, με εναλλακτικές δραστηριότητες και γαστρονομική παράδοση. Η ορεινή Κάλυμνος προσφέρεται για πεζοπορίες και αναρριχήσεις. Διαθέτει 900 γνωστούς οργανωμένους αναρριχητικούς διαδρόμους οι οποίοι την ανέδειξαν διεθνώς. Οι παραλίες της προσφέρονται για θαλάσσια σπορ και η θάλασσα για καταδύσεις.

6α. Εμπόριο. Η Κάλυμνος εισάγει κυρίως είδη διατροφής, ποτά, ξυλεία και καταναλωτικά αγαθά. Εξάγει κυρίως αλιεύματα, φυσικούς και συνθετικούς σπόγγους και τυροκομικά προϊόντα.

6β. Τουρισμός. Σε σχέση με την Περιφέρεια, το μέγεθός της (τέταρτο σε έκταση νησί των Δωδεκανήσων), τη φυσική ομορφιά της και τις εναλλακτικές μορφές τουρισμού που μπορεί να εξυπηρετήσει (αναρριχητικός, καταδυτικός, αγροτουρισμός), η Κάλυμνος έχει πολύ μεγαλύτερες δυνατότητες τουριστικής ανάπτυξης. Σύμφωνα με τα στοιχεία του Ξενοδοχειακού Επιμελητηρίου Ελλάδας, διαθέτει μόλις το 1,27% της ξενοδοχειακής υποδομής στα Δωδεκάνησα.

7. Βιώσιμη ανάπτυξη Καλύμνου

Η βιώσιμη ανάπτυξη έχει σαν στόχο την οικονομική ανάπτυξη και την προστασία του περιβάλλοντος ενός τόπου. Για να λειτουργήσει το τρίπτυχο οικονομία – περιβάλλον – κοινωνία, πρέπει να τηρούνται ορισμένες προϋποθέσεις:

- Η κοινωνία να υιοθετήσει μια αλλαγή συμπεριφοράς προς το περιβάλλον με κινητοποίηση και ευαισθητοποίηση των κατοίκων στη κατεύθυνση απόκτησης μιας νέας νοοτροπίας της κοινωνίας.

- Τα οικονομικά μέτρα και οι προτάσεις ανάπτυξης να είναι εφαρμόσιμα, σε σχέση με το περιβάλλον,

- Το οικολογικό αποτύπωμα των εφαρμογών να είναι βιώσιμο,

- Η οικονομική ανάπτυξη να στοχεύει στην εξασφάλιση και αναβάθμιση του βιοτικού επιπέδου της κοινωνίας.

Στην πατρίδα μας η έννοια της Βιώσιμης Ανάπτυξης, μόνο τα τελευταία χρόνια άρχισε να γίνεται ευρέως γνωστή, με αποτέλεσμα πολλές τοπικές κοινωνίες να βρίσκονται ακόμα στο αρχικό στάδιο ευαισθητοποίησης και αειφορίας. Αυτό σημαίνει ότι απαιτούνται σειρά δράσεων, στο πλαίσιο της Εθνικής Στρατηγικής, και χρόνος για να αυξηθεί το επίπεδο της Βιώσιμης Ανάπτυξης πολλών περιοχών της Ελλάδας.

Οι κεντρικοί στόχοι στους οποίους οφείλει να βασίζεται η εθνική στρατηγική είναι: Η αντιμετώπιση της κλιματικής αλλαγής, η μείωση των αέριων ρύπων, η μείωση και η ορθολογική διαχείριση των στερεών αποβλήτων, η ορθολογική διαχείριση των υδάτινων πόρων, η πρόληψη της ερημοποίησης, η προστασία της βιοποικιλότητας και των οικοσυστημάτων.

7α. Αναπτυξιακές δυνατότητες νησιού.

Τα σημαντικότερα προβλήματα των νησιωτικών Περιφερειών είναι της επικοινωνίας με την ενδοχώρα, γνωστό και ως πρόβλημα της νησιωτικότητας και η στενότητα του χώρου και των πόρων που έχει να αντιμετωπίσει το κάθε νησί. Γίνεται αντιληπτό ότι η πολιτεία, κεντρική διοίκηση και τοπική αυτοδιοίκηση, οφείλει να εξετάσει λεπτομερώς τα συγκριτικά πλεονεκτήματα της περιοχής, με βάση τη βιωσιμότητα και την αειφόρο ανάπτυξη της Καλύμνου και των γύρω νησιών, ώστε να προκύψουν τα μέγιστα αποτελέσματα εκμετάλλευσης και να τηρηθούν οι επιθυμητές ισορροπίες στο περιβάλλον προς όφελος της κοινωνίας. Είναι επιτακτική η ιεράρχηση

των αναγκών και των δυνατοτήτων ώστε να εξασφαλίζεται η βραχυχρόνια και μακροχρόνια ανοδική πορεία της οικονομίας και της κοινωνίας.

Ο κ. Γ. Γιαννέλης, στην αναπτυξιακή μελέτη του για το νησί της Καλύμνου, διακρίνει τα παρακάτω συγκριτικά πλεονεκτήματα της Καλύμνου:

- Τις κλιματολογικές συνθήκες και το φυσικό περιβάλλον
- Την διατήρηση και αύξηση των πληθυσμιακών μεγεθών
- Το υψηλό ποσοστό του ενεργού πληθυσμού
- Την μεγάλη εξειδίκευση και εμπειρία σε αλιευτικές δραστηριότητες, όπως είναι η αλιεία και η σπογγαλιεία.
- Την σχετική διασπορά της απασχόλησης σε περισσότερους από ένα τομείς
- Την υψηλή ποιότητα των προϊόντων του πρωτογενούς τομέα (μέλι, εσπεριδοειδή κλπ)
- Την μεγάλη ναυτική παράδοση.
- Την ύπαρξη συνθηκών για δημιουργία τουρισμού ποιότητας.
- Την ενεργό συμμετοχή των Καλυμνίων μεταναστών στα οικονομικά και κοινωνικά θέματα του νησιού.

- Την πλούσια παράδοση και ιστορία του τόπου.
- Την σημαντική παράδοση σε μεθόδους δημοκρατικής αυτοδιοίκησης και την ενεργό συμμετοχή των πολιτών της περιοχής στα κοινά.

Αυτά τα συγκριτικά πλεονεκτήματα πρέπει να αποτελούν τη βάση και την αφετηρία του αναπτυξιακού σχεδιασμού της Καλύμνου. Η ενδογενής κινητοποίηση απαιτεί την ενεργοποίηση όλων των τοπικών φορέων. Δεν αρκεί μόνο η άντληση χρηματοδοτήσεων από τα διάφορα χρηματοδοτικά ταμεία για την κατασκευή δημόσιων υποδομών και ιδιωτικών έργων. Εάν η κάθε επένδυση δεν στηρίζεται σε μια ξεκάθαρη βιώσιμη προοπτική, τα προβλήματα θα επανέλθουν εντονότερα στο μέλλον.

Οι αναπτυξιακές δυνατότητες της περιοχής πρέπει να είναι συνυφασμένες με την αναπτυξιακή πολιτική του ευρύτερου Νότιου Αιγαίου. Η πορεία και το αναπτυξιακό μέλλον του Νότιου Αιγαίου πρέπει να έχει κοινή συνισταμένη, χωρίς αναπτυξιακές ανισότητες. Δεν πρέπει στιγμή να ξεχνάμε ότι η γεωπολιτική θέση των νησιών του Νοτίου Αιγαίου είναι τέτοια, που δεν επιτρέπονται ανειδίκευτες εφαρμογές χωρίς στρατηγικό αναπτυξιακό σχεδιασμό και αξιοποίηση των συγκριτικών πλεονεκτημάτων του κάθε νησιού ξεχωριστά.

Τα χρόνια, των μεγάλων ταχυτήτων, που ζούμε, δεν περιμένουν. Πολιτεία και φορείς οφείλουν συντονιστούν και να αξιοποιήσουν όλες τις αναπτυξιακές βιώσιμες προτάσεις για το καλό των πολιτών., του περιβάλλοντος και του τόπου.

7β. Τομέας ενέργειας.

Ο σχεδιασμός στον τομέα ενέργειας και των ενεργειακών αναγκών στην Κάλυμνο, πρέπει να εξετάσει:

- Την διαθέσιμη ενεργειακή επάρκεια. Η παρούσα μορφή ενέργειας μπορεί να εξυπηρετήσει τις παρούσες ανάγκες και σε τι βαθμό μπορεί να καλύψει τις μελλοντικές ανάγκες που θα προκύψουν από τις αναπτυξιακές επενδύσεις;

- Την μεταφορά ενέργειας από γειτονικά νησιά ή την ενεργειακή αυτονομία του νησιού.

Την αξιοποίηση των νέων ανανεώσιμων πηγών ενέργειας ανεμοηλιακής ή γεωθερμικής. Σημειώνουμε ότι στόχος της Ευρωπαϊκής Ένωσης είναι έως το 2020 τα κράτη μέλη να παράγουν πάνω από το 20% της ενέργειας τους με βιώσιμες μορφές. Φυσικά απαιτείται ειδική επιστημονική μελέτη για να αποφασιστεί η οικονομικότερη, η χαμηλότερου κόστους συντήρησης και μακροπρόθεσμης εκμετάλλευσης σε αρμονία με το περιβάλλον.

- Την καταλληλότητα των δικτύων διανομής ενέργειας με όσο το δυνατό μικρότερες απώλειες.

7γ. Μεταφορές.

Ο αναπτυξιακός στρατηγικός σχεδιασμός αφορά κυρίως τις μεταφορές. Χωρίς ικανοποιητικές μεταφορές αγαθών, υπηρεσιών και κατοίκων ανάπτυξη δεν επιτυγχάνεται. Η βελτίωση των μεταφορών είναι απολύτως ανάλογη με την βελτίωση των αναπτυξιακών δεικτών. Το Υπουργείο Εμπορικής Ναυτιλίας και ο κεντρικός κρατικός μηχανισμός έχει την εμπειρία και την κατεύθυνση της στρατηγικής που πρέπει να ακολουθεί. Σημασία έχει να μην αλλάζει η κατεύθυνση και οι επιλογές εφαρμογής εκείνης της πολιτικής που χαράζουν τις ευνοϊκές προοπτικές του νησιωτικού χώρου. Ο σχεδιασμός πρέπει να βρίσκεται στην παρακάτω κατεύθυνση:

- Υποστήριξη της συστηματικής θαλάσσιας σύνδεσης των νησιωτικών περιοχών της χώρας, ώστε να εξασφαλίζεται η εδαφική συνέχεια και η συνοχή του κοινοτικού χώρου, η διευκόλυνση της κινητικότητας, οι οποίες αντικειμενικά έχουν προβλήματα προσπελασιμότητας.

- Υποστήριξη και προώθηση της Ναυσιπλοΐας Μικρών Αποστάσεων (Short Sea Shipping). Αυτή η πρωτοβουλία υποστηρίζεται από την Ευρωπαϊκή Ένωση, αλλά δεν την έχουμε αξιοποιήσει στον επιθυμητό βαθμό.

-Ανάλυση και αντιμετώπιση προβλημάτων λειτουργίας λιμανιών.

Για τις εσωτερικές μετακινήσεις, την μείωση του κόστους, την συντόμευση του χρόνου και την εξοικονόμηση του χώρου προτείνονται:

-Η κατασκευή καταφυγίου τουριστικών σκαφών στο λιμάνι της Καλύμνου μακροπρόθεσμων προδιαγραφών.

-Η εκπόνηση συνολικής μελέτης διαχείρισης για το λιμάνι της Πόθιας.

-Η βελτίωση των δρομολογίων της δημοτικής συγκοινωνίας.

-Η βελτίωση των θαλάσσιων μεταφορών με την αύξηση των δρομολογίων των ακτοπλοϊκών συνδέσεων την θερινή και τη χειμερινή περίοδο.

7δ. Τουρισμός.

Οι επίσημες πηγές (ΕΛΣΤΑΤ, ΥΠΙΑ, FRAPORT, ΔΑΑ, ΕΑΣΠ, ΤτΕ, ΕΡΓΑΝΗ) και το Υπουργείο Τουρισμού ανακοίνωσαν ότι το 2018 αποτέλεσε την καλύτερη χρονιά σε επιδόσεις στην ιστορία του ελληνικού τουρισμού, οι διεθνείς αφίξεις άγγιξαν τα 33 εκατομμύρια συμπεριλαμβανομένης της κρουαζιέρας και τα έσοδα ξεπέρασαν κάθε προηγούμενο. Η μεγάλη αύξηση της τουριστικής κίνησης οδήγησε σε κατακόρυφη αύξηση των αμιγώς τουριστικών εσόδων, που για πρώτη φορά ξεπέρασαν τα 16 δισ. ευρώ και υπερδιπλάσια έσοδα για την οικονομία από την άνοδο των μεταφορών, του shopping και του εσωτερικού τουρισμού, που υπολογίζονται ότι συνολικά το 2018 ξεπέρασαν κατά πολύ τα 21 δισ. ευρώ.

Το αρμόδιο Υπουργείο ανακοίνωσε πρόσφατα ειδικά για το Νότιο Αιγαίο ότι:

-Την τριετία 2015 – 2017 προστέθηκαν 7.700 νέες κλίνες (νέα ξενοδοχεία και επέκταση υφισταμένων 4 και 5 αστέρων άνω των 300 κλινών σε Ρόδο και Κω)

- Υποβλήθηκαν την τελευταία τριετία περισσότερα από 75 αιτήματα από ξενοδοχεία για αδειοδότηση στην ΕΥΠΑΤΕ στα Δωδεκάνησα και 5 αιτήματα για αδειοδοτήσεις στις Κυκλάδες.

- Υποβλήθηκαν στον πρώτο κύκλο του αναπτυξιακού νόμου, συνολικού προϋπολογισμού άνω των 288 εκατ. €, συνολικά 66 προτάσεις ξενοδοχειακών επενδύσεων.

- Εντάχθηκαν 234 προτάσεις στο πρόγραμμα του ΕΠΑΝΕΚ για την ενίσχυση υφιστάμενων μικρομεσαίων επιχειρήσεων, με συνολική δημόσια δαπάνη 13,4 εκατ. ευρώ.

Όλα δείχνουν, ότι στην Ελλάδα και ιδιαίτερα στα νησιά μας ο μοναδικός κλάδος, που δείχνει μια δυναμική και εξασφαλίζει απασχόληση στο υπαλληλικό δυναμικό της χώρας, είναι ο τουρισμός. Η μονοδιάστατη αναπτυξιακή προοπτική προβληματίζει, όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν πρέπει να δίδεται η μέγιστη προσοχή για την βελτίωση των ποιοτικών μεγεθών.

Την καλύτερη σεζόν όλων των εποχών είχε το 2018 η Κάλυμνος. Το αναρριχητικό φεστιβάλ έδωσε μια ξεχωριστή ώθηση και ο προορισμός της Καλύμνου απέκτησε περισσότερους «οπαδούς», οι οποίοι δεν είναι απαραίτητα αναρριχητές. Κατά την υψηλή τουριστική περίοδο του έτους 2018, η αύξηση των αφίξεων άγγιξε το 30%, ενώ ο Οκτώβριος ήταν ο καλύτερος μήνας όλων των εποχών, όπως σημειώνουν τουριστικοί παράγοντες. Οι 3.000 κλίνες που διαθέτει το νησί σε περιόδους αιχμής αποδείχθηκαν λίγες για την κάλυψη των αναγκών! Το νησί κατακλύστηκε από αναρριχητές για το φεστιβάλ (6-8 Οκτωβρίου) από όλο τον κόσμο, από την Ευρώπη, τη Ρωσία, την Αυστραλία, τον Καναδά, την Αμερική. Παράλληλα συνέρρευσαν τουρίστες οι οποίοι προσδοκούσαν απλά να απολαύσουν τις ομορφιές του νησιού και αρκετές φορές δοκίμαζαν τις επιδόσεις τους στην αναρρίχηση.

Μπορεί κάποιοι να θεωρούν ότι οι αναρριχητές είναι χαμηλής ποιότητας τουρίστες, στην πραγματικότητα όμως ισχύει το αντίθετο. Όσοι κατέφθασαν στην Κάλυμνο από μακρινές χώρες, Αμερική, Καναδά και Αυστραλία παρέμειναν έως και τρεις εβδομάδες, ενώ οι Ευρωπαίοι παραμένουν συνήθως για 10 ημέρες. Αποδεικνύεται με τον πιο πειστικό τρόπο ότι ο θεματικός τουρισμός είναι ο τουριστικός κλάδος με το μεγαλύτερο ενδιαφέρον και δείχνει τον αναπτυξιακό προσανατολισμό που πρέπει να έχει ένας μακροχρόνιος στρατηγικός σχεδιασμός.

Ο μαζικός τουρισμός όμως, δημιουργεί προβλήματα στο περιβάλλον, με συνέπεια η συνέχιση του ίδιου μοντέλου, μακροπρόθεσμα, ουσιαστικά να υπονομεύεται από την ίδια την μονοδιάστατη αναπτυξιακή πρακτική. Οι παράκτιες περιοχές δέχονται τη μεγαλύτερη τουριστική πίεση. Τις συνέπειες της περιβαλλοντικής υποβάθμισης, μαρτυρούν οι πολλές οδικές αρτηρίες κατά μήκος των ακτών, η αλόγιστη κατανάλωση νερού, η υπεράντληση η οποία δημιουργεί την υφαλμύρωση του υπόγειου υδροφορέα, τα στερεά απόβλητα, η διάβρωση των παραλίων κ.α.

Η τουριστική ανάπτυξη, σε κάθε περίπτωση, πρέπει να εντάσσεται σε μια ευρύτερη στρατηγική για την αιεφόρο ανάπτυξη και την εφαρμογή μιας ορθολογικής διαχείρισης και αντιμετώπισης των προβλημάτων που προκαλούνται. Η τουριστική βιομηχανία της χώρας, της Περιφέρειας και φυσικά του νησιού, στο οποίο ειδικά αναφερόμαστε, πρέπει να είναι απόλυτα συμβατή με τις σταθερές επιλογές της εθνικής πολιτικής για τον τουρισμό, και οι οποίες έχουν διατυπωθεί από τον Ελληνικό Οργανισμό Τουρισμού (ΕΟΤ). Ειδικότερα:

- Να υπάρχει αναβάθμιση της ποιότητας υπηρεσιών,
- Ο εμπλουτισμός του τουριστικού προϊόντος να γίνεται με τη χρησιμοποίηση νέων και εναλλακτικών μορφών τουριστικών δραστηριοτήτων.
- Να επιμηκυνθεί η τουριστική περίοδος.
- Να ενισχυθεί η προβολή της τουριστικής εικόνας της χώρας, των νησιών μας και της Καλύμνου προς το εξωτερικό.
- Να βελτιωθεί η τουριστική εκπαίδευση και κατάρτιση στη χώρα μέσα από αναδιρθρωτικές κινήσεις.
- Να αυξηθεί ο αριθμός των δωματίων της Καλύμνου με έμφαση στον θεματικό τουρισμό και με την παράλληλη συντονισμένη εξασφάλιση των απαραίτητων περιβαλλοντικών και λοιπών υποδομών.

Οι ενέργειες αυτές πρέπει να ενταχθούν στα χρηματοδοτικά προγράμματα και οι πόροι για τον τουρισμό να κατευθυνθούν κατά προτεραιότητα για την ενίσχυση των ειδικών μορφών τουρισμού (καταδυτικός, θαλάσσιος, αναρρηχτικός, περιπατητικός, πολιτιστικός, συνεδριακός, γαστρονομικός κ.α.).

Επιμένουμε στην αναβάθμιση της ποιότητας των παρεχόμενων υπηρεσιών, για να γίνει πιο ανταγωνιστικό το τουριστικό προϊόν της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου, για μεγαλύτερη περίοδο και τουρισμό υψηλότερου εισοδήματος. Γι' αυτό η Στέγη Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου, διαχρονικά, συνυπογράφει το αίτημα όλων των φορέων και της τοπικής αυτοδιοίκησης να ενταχθεί επιτέλους στο εθνικό πρόγραμμα της Ανώτατης Παιδείας η λειτουργία Ανώτατης Σχολής Τουριστικών Επαγγελματιών. Δεν είναι δυνατόν η χώρα με τη μεγαλύτερη τουριστική παράδοση στην Ευρώπη, που ο κλάδος της τουριστικής βιομηχανίας είναι αυτός που στηρίζει την εθνική οικονομία και συγκρατεί την ανεργία, να μην έχει τουριστική σχολή ανώτατης εκπαίδευσης. Δεν είναι δυνατόν, να μεταναστεύουν οι πτυχιούχοι της ΑΣΤΕΡ σε χώρες του εξωτερικού για να αποκτήσουν ανώτατο ή μεταπτυχιακό τίτλο σπουδών.

Για την ενίσχυση του θαλάσσιου τουρισμού της Καλύμνου, θα πρέπει να δημιουργηθεί νέο δίκτυο από μαρίνες, καταφύγια και αγκυροβόλια τουριστικών σκαφών, όπως έχει δείξει και η Μελέτη Χωροθέτησης Τουριστικών Λιμένων (μαρινών) και τουριστικών αγκυροβολίων (ΕΣΥΛΑ). Στην Κάλυμνο, θα πρέπει, επί πλέον, να δοθούν κίνητρα για την ίδρυση ξενοδοχειακών εγκαταστάσεων μικρού μεγέθους, προσαρμοσμένων στις δυνατότητες του νησιού, με γνώμονα την φέρουσα ικανότητα της Καλύμνου και λαμβάνοντας υπ' όψη τη νομοθεσία Ν. 2601 / 98 και τις σχετικές υπουργικές αποφάσεις.

Η Κάλυμνος υστερεί σημαντικά σε θέματα υποδομών, συγκοινωνίας και σύνδεσης με την υπόλοιπη Ελλάδα (όχι μόνο με Πειραιά και Ρόδο) και το εξωτερικό. Η έναρξη λειτουργίας του αεροδρομίου δημιουργεί προοπτικές, όμως ακόμα οι αερομεταφορές που συνδέουν τη Κάλυμνο με τον κόσμο δεν είναι ικανοποιητικές. Η σύνδεση του νησιού, όπως και των άλλων νησιών, με υδροπλάνα παρουσιάζει μεγάλο ενδιαφέρον, αλλά προσκρούει σε αναχρονιστικές αντιλήψεις και στο δαιδαλώδες νομικό πλαίσιο, το οποίο πρέπει να προσαρμοστεί στις απαιτήσεις των καιρών με ταυτόχρονη επίδειξη σεβασμού στο περιβάλλον.

Από τα στοιχεία της ΕΣΥΕ συμπεράναμε ότι, από το 2000 και μετά, η μέση διάρκεια παραμονής των τουριστών επισκεπτών της Καλύμνου ήταν πτωτική. Ενδεικτικά σημειώνουμε ότι το 2007 οι διανυκτερεύσεις είχαν φτάσει σε 3,5 ενώ η υψηλότερη επίδοση ανά τουρίστα ήταν 6,5 διανυκτερεύσεις. Φυσικά τα επόμενα χρόνια οι διανυκτερεύσεις ανέκαμψαν, ωστόσο ο μέσος όρος αυτών ήταν πάντα χαμηλότερος από αυτόν των άλλων νησιών του Νοτίου Αιγαίου. Αυτό, κατά την εκτίμηση μας, οφείλεται κυρίως σε δυο παράγοντες: 1) Στην αύξηση του ποσοστού των Ελλήνων τουριστών, οι οποίοι αναλογικά επιλέγουν διακοπές μικρής διάρκειας. Συνήθως η παραμονή τους είναι 2-3 ημέρες. Επομένως οι Έλληνες αποδεδειγμένα επιλέγουν το νησί όχι για τις κύριες διακοπές τους, αλλά για επαγγελματικούς λόγους και ολιγοήμερες διακοπές. 2) Στην σταθερή πτώση της διάρκειας διακοπών των Ευρωπαίων τουριστών, η οποία έχει αντίκτυπο και σε άλλους νησιωτικούς προορισμούς του νότου, ωστόσο, ποσοστιαία, η πτώση των διανυκτερεύσεων ήταν μεγαλύτερη για το νησί της Καλύμνου.

Επομένως είναι χρήσιμο να επισημανθούν οι περιοριστικοί παράγοντες τουρισμού στην Κάλυμνο:

Κατά την άποψή μας, ο σημαντικότερος περιοριστικός παράγοντας για την βελτίωση του τουριστικού προφίλ της Καλύμνου, έχει άμεση σχέση με τον χαρακτήρα της τουριστικής υποδομής, και ιδιαίτερα την ποιότητα και το μέγεθος των τουριστικών καταλυμάτων. Η Καλύμνος διαθέτει, κατά κύριο λόγο, κλίνες δεύτερης και τρίτης κατηγορίας. Η έλλειψη ξενοδοχειακών μονάδων πολυτελείας, στερεί την ανάπτυξη του τουρισμού υψηλών εισοδημάτων. Η έλλειψη υψηλού επιπέδου τεχνικών και τουριστικών υποδομών και το κυκλοφοριακό πρόβλημα της Καλύμνου είναι, επίσης, σημαντικοί ανασταλτικοί παράγοντες για την ανάπτυξη της Καλύμνου. Παρά τις τεχνικές παρεμβάσεις των τελευταίων ετών, είναι αναγκαία η βελτίωση του οδικού δικτύου του νησιού. Θεωρούμε ακόμη ότι η Καλύμνος δεν διαθέτει την κατάλληλη εξειδικευμένη εμπειρία πρακτόρευσης εισαγόμενου τουρισμού, την οποία διαθέτουν τα ανταγωνιστικά νησιά.

Όμως, ο σοβαρότερος παράγοντας, ο οποίος δυσχεραίνει την αναπτυξιακή προοπτική της Καλύμνου, είναι η απόσταση από την πρωτεύουσα και τους άλλους προορισμούς που διαθέτουν αερολιμένα. Βέβαια, η βελτίωση των ακτοπλοϊκών συγκοινωνιών των τελευταίων ετών βοήθησε στη σωστή κατεύθυνση, αλλά θεωρούμε ότι απαιτείται καλύτερος, λεπτομερής σχεδιασμός και συντονισμός όλων των συγκοινωνιακών μέσων. Το θέμα αυτό δεν είναι τόσο απλό. Απαιτείται να γίνει μια αναπτυξιακή μελέτη για την σύνδεση της Καλύμνου και όλων των νησιών, που έχουν μεγάλα περιθώρια τουριστικής ανάπτυξης, η οποία να προτείνει λύσεις συντονισμού και συνεργασίας διαφορετικών Υπουργείων, συνεργασία με τα μεγάλα τουριστικά πρακτορεία εσωτερικού και εξωτερικού, τις αεροπορικές και τις ναυτικές εταιρείες. Η ακριβής ανταπόκριση των αεροπορικών με τις κοντινότερες ακτοπλοϊκές συνδέσεις είναι κορυφαίας σημασίας. Ο σχεδιασμός της διασύνδεσης με συνέπεια και ακρίβεια θα ενθαρρύνει το ποιοτικό αναπτυξιακό ενδιαφέρον του ιδιωτικού τομέα.

Για όλα τα παραπάνω πρέπει και το ειδικό νομικό και φορολογικό καθεστώς να προσφέρει το επενδυτικό κίνητρο στους ενδιαφερόμενους.

7ε. Προτάσεις τουριστικής ανάπτυξης

Οι παραπάνω διαπιστώσεις οδηγούν στο συμπέρασμα ότι απαιτείται ανασχεδιασμός της στρατηγικής της τουριστικής ανάπτυξης της Καλύμνου. Ο προτεινόμενος σχεδιασμός πρέπει να είναι απόλυτα συνυφασμένος με την προοπτική των δύο γειτονικών νησιών Κω και Λέρου.

Η Κως, αναμφίβολα, διαθέτει καλύτερη τουριστική υποδομή και συσσωρευμένη εμπειρία στο εισαγόμενο τουριστικό προϊόν.

Η Λέρος διαθέτει αξιοθαύμαστη φυσική ομορφιά και έχει μια σταθερή ανοδική πορεία, παρά τα προβλήματα που προέκυψαν τα τελευταία χρόνια, λόγω του προσφυγικού προβλήματος, το οποίο αποτελεί από μόνο του ξεχωριστό κεφάλαιο και χρήζει καλύτερης αντιμετώπισης.

-Η γεωφυσική θέση της Καλύμνου της δίνει το πλεονέκτημα να λειτουργεί, παράλληλα, με την αυτόνομη δική της προοπτική, ως γέφυρα μεταξύ των δύο γειτονικών νησιών. Η αναβάθμιση αυτού του ρόλου θα αυξήσει το ποσοστό των επισκεπτών για ολιγοήμερες ή ημερήσιες διακοπές.

-Η Κάλυμνος πρέπει να βασιστεί στην υπάρχουσα ξενοδοχειακή υποδομή της και με την αξιοποίηση των αναπτυξιακών νόμων να εκσυγχρονιστούν – ανακαινιστούν τα παλαιά καταλύματα. Ωστόσο το σημαντικότερο είναι να γίνουν στοχευόμενες ιδιωτικές επενδύσεις ορισμένων μονάδων υψηλών προδιαγραφών, οι οποίες να διαθέτουν θεματικές δραστηριότητες συνδυασμένες με περιηγητικά προγράμματα, για να προσελκύσουν το ενδιαφέρον των επισκεπτών υψηλών εισοδημάτων.

- Σημαντική επιλογή της τουριστικής ανάπτυξης της Καλύμνου είναι η δημιουργία μονάδων κατασκήνωσης (camping).

- Μεγάλο ενδιαφέρον τα τελευταία χρόνια με τεράστιες δυνατότητες ανάπτυξης παρουσιάζουν οι νέες μορφές τουρισμού, εναλλακτικού τουρισμού, η ανάδειξη της ιδιαίτερης ομορφιάς του νησιού, η ανάδειξη της ιστορίας της Καλύμνου σε σχέση με τα αναλλοίωτα χαρακτηριστικά της.

Η Κάλυμνος απέδειξε ότι έχει ποιοτικά – θεματικά στοιχεία διαφοροποίησης και μπορεί να αξιοποιήσει πολύ περισσότερο αυτή τη δυναμική. Διαθέτει πολλά φυσικά πλεονεκτήματα και μπορεί να πετύχει μεγαλύτερους στόχους. Μπορεί να προσελκύσει το ενδιαφέρον χιλιάδων νέων για την πραγματοποίηση ενεργητικών διακοπών, αξιοποιώντας παράλληλα το σύμπλεγμα των νησιών που την περιτριγυρίζουν (Τέλενδος, Ψέριμος κ.α.)

Στο αναπτυξιακό πρότυπο της Καλύμνου πρέπει να ληφθεί υπ' όψιν η διεθνής καθιέρωση του νησιού ως ενός κορυφαίου προορισμού αναρριχητικού τουρισμού. Οι βραχώδεις όγκοι, οι προσιτές τιμές, η καλή οργάνωση, το ιδανικό κλίμα και οι συνθήκες, η αρωγή του Δήμου Καλυμνίων και όλων των πολιτών, συνέβαλαν να γίνει η Κάλυμνος ιδανικός προορισμός περισσότερων των τριών χιλιάδων επισκεπτών και να ενισχυθεί σημαντικά η τοπική οικονομία.

Ενδεικτικά προτείνουμε τη σύμπραξη, προς αυτό το στόχο, νέων Καλυμνίων οι οποίοι να έχουν τα ιδιαίτερα προσόντα, σωματική αντοχή, γνώση της ιστορίας, πτυχίο ξενάγησης, γνώση ξένων γλωσσών, μα πάνω από όλα ενδιαφέρον και αγάπη για τον τόπο τους και φιλοδοξία για προσωπική πρόοδο και καλυτέρευση των συνθηκών ζωής τους και των συμπολιτών τους. Προτείνουμε τη δημιουργία μια ΚΟΙΝ.ΣΥΝ.ΕΠ με σκοπό την ανάδειξη, προώθηση και εκμετάλλευση σχετικών δράσεων. Η δυνατή ομάδα, μπορεί, σε ένα **θεματικό αναρριχητικό πάρκο (sport climbing center)**, να κάνει μαθήματα αναρρίχησης σε ειδική αναρριχητική πίστα, κάτω από τις οδηγίες έμπειρων εκπαιδευτών, να διδάσκουν, αρχικά τις βασικές αρχές αναρρίχησης και την χρήση εξοπλισμού, ο οποίος να παρέχεται από το γυμναστήριο (μποντριέ, καραμπίνερ, κράνος, σχοινιά, ειδικά παπούτσια κ.λ.π.) Μπορεί να έχει **ποδήλατα Go Kart**, τα οποία είναι ό,τι καλύτερο και ασφαλέστερο υπάρχει στο χώρο των 4 τροχών για τα παιδιά και τους μεγάλους. Μπορούν να κάνουν μαθήματα κυκλοφοριακής αγωγής και να διοργανώνουν εξορμήσεις στο νησί. Μπορούν να κάνουν μαθήματα **Slackline** (μαθήματα ισορροπίας πάνω σε σχοινί). Μπορούν να διδάσκουν τη συμμετοχή σε **αθλητικό bungee, τραμπολίνο** και άλλα παιχνίδια απόδρασης.

Δεν είναι στη σφαίρα της φαντασίας. Η ζωή και η ανάπτυξη ενός τόπου απαιτεί καινοτομίες και ανοικτή σκέψη στις διαφορετικές ιδέες, οι οποίες γυμνάζουν το σώμα, προκαλούν το ενδιαφέρον, συναθροίζουν τους νέους, διδάσκουν την σωματική και ψυχική αρμονία. Σκεφτείτε έναν ασφαλή χώρο να μπορούν να σκαρφαλώνουν ταυτόχρονα δεκάδες αναρριχητές με σχοινί με έναν επικεφαλής, με boulder επιφάνειες, πωλητήριο ορειβατικών αθλητικών ειδών και εξοπλισμού υπαίθρου, με snack bar με καθιστικό, αποδυτήρια, με γήπεδο 5Χ5, μπάσκετ και ομαδικά παιχνίδια, με parking, εσωτερική αίθουσα εκδηλώσεων και εξωτερικό θεατρικό χώρο πολιτιστικών δράσεων. Η ΚΟΙΝ.Σ.ΕΠ. μπορεί να αναλαμβάνει θεματικές χερσαίες και θαλάσσιες ξεναγήσεις, στους ιστορικούς και φυσικούς τόπους της εκπληκτικής Καλύμνου.

Ο Δήμος Καλυμνίων, θεωρούμε ότι βρίσκεται στη σωστή κατεύθυνση, όταν προσπαθεί να προωθήσει μια νέα μορφή τουρισμού, για να αξιοποιηθεί το θαλάσσιο οικοσύστημα με τον πανέμορφο βυθό, την πανίδα και τους γεωλογικούς σχηματισμούς που διαθέτει. Το πακέτο του καταδυτικού τουρισμού και της μεγάλης παράδοσης της Καλύμνου στις καταδύσεις, είναι ελκυστικό και επικερδές. Η ανάπτυξη αυτής της εναλλακτικής μορφής

τουρισμού δεν επιβαρύνει το φυσικό περιβάλλον, όπως γίνεται στην ανάπτυξη του μαζικού τουρισμού.

Οι εγκαταλειμμένες εγκαταστάσεις στο καταδυτικά πάρκο Αργινώντας – Καλύμνου πρέπει να τύχουν της ανάλογης προσοχής και να αποκατασταθούν οι φθορές. Το πάθημα πρέπει να γίνει μάθημα. Δεν αρκεί να εκπονούνται μελέτες και να κατασκευάζονται έργα. Ο θεματικός σχεδιασμός και η ενδοεπικοινωνία των υπηρεσιών είναι απαραίτητο να εντάσσονται στο πλαίσιο του γενικότερου στρατηγικού αναπτυξιακού σχεδιασμού. Δεν αρκεί να δημιουργούμε μόνο το προϊόν. Πρέπει να ξέρουμε και να το πουλάμε. Είναι αξιόλογες οι προτάσεις του Ινστιτούτου Ενάλιων Αρχαιολογικών Ερευνών (Ι.ΕΝ.Α.Ε.) για την προσομοίωση αρχαίου ναυαγίου εμπορικού πλοίου στην περιοχή του Καταδυτικού Πάρκου και οι τρόποι χρηματοδότησης των έργων. Δίνεται η δυνατότητα να δημιουργηθεί τεχνητός ύφαλος, ο οποίος, με τον χρόνο, θα βοηθήσει να πλουτίσει η θαλάσσια βιοποικιλότητα και η θαλάσσια πανίδα.

8. Αλιεία.

Η παράδοση της Καλύμνου στο τομέα της αλιείας είναι τεράστια. Κατέχει τη πρώτη θέση στην παράκτιο και μέση αλιεία στο Νομό Δωδεκανήσου. Έχει περισσότερα από 450 αλιευτικά σκάφη, τα οποία ασχολούνται με την αλιεία του ξιφία, την μηχανότρατα, τα γρι-γρί, την σπογγαλιεία, τα παραγάδια και άλλες μεθόδους.

Στην Κάλυμνο με την αλιεία ασχολούνται περισσότεροι από 2.500 κάτοικοι, την οποία έχουν είτε ως κύριο επάγγελμα, είτε ως συμπληρωματική ασχολία του εισοδήματός τους. Επειδή το μεγαλύτερο τμήμα του πληθυσμού της Καλύμνου ζει από την αλιεία (υπολογίζεται σε ποσοστό 60%-65%, παλαιότερα ήταν πάνω από το 80%) ο έλεγχος της διαχείρισης των αλιευτικών πεδίων της περιοχής καθίσταται εξαιρετικά δύσκολος.

Η περιοχή, στην οποία γίνεται κατά κύριο λόγο αλιεία, βρίσκεται ανάμεσα στα στενά της Κω και της Καλύμνου. Εκεί δρουν οι παράκτιοι στόλοι και τα μικρότερα σκάφη κυρίως την φθινοπωρινή περίοδο. Επειδή πολλά αλιευτικά μέσα είναι συρόμενα, γίνεται εύκολα αντιληπτό ότι αυτό δημιουργεί προβλήματα στο θαλάσσιο οικοσύστημα. Γι' αυτό το Κράτος και η Ευρωπαϊκή Ένωση έχουν εκδώσει οδηγίες, νόμους και προεδρικά διατάγματα, προκειμένου να μειωθεί η παράνομη αλιεία. Το 1997 (ΦΕΚ Φ.719) με απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας απαγορεύτηκε η αλιεία με μηχανότρατα στη θαλάσσια περιοχή Κω και Καλύμνου, για την προστασία των

ιχθυοαποθεμάτων. Το υπ' αριθμ. 228 Π.Δ. ΦΕΚ.229 και το υπ' αριθμ. 115 Π.Δ. ΦΕΚ 146/62 απαγορεύουν την αλιεία στην ίδια περιοχή, ειδικά από συρόμενα εργαλεία, λόγω της ύπαρξης λειμώνων ποσειδωνίας.

Η Κάλυμνος διαθέτει δυο μονάδες ιχθυοκαλλιέργειας και μονάδες παραγωγής γόνου, στις περιοχές Χαλί και Βαθύ. Οι εγκαταστάσεις αυτές δυσχεραίνουν την τουριστική ανάπτυξη στη βορειοδυτική πλευρά του νησιού, όμως τονώνουν την τοπική οικονομία. Πρέπει να σημειώσουμε ότι η Ε.Ε. συνδράμει στο τομέα της ιχθυοκαλλιέργειας, της εμπορίας και της μεταποίησης, με επιδοτήσεις, οι οποίες φτάνουν το 50% της επένδυσης (κανονισμός ΕΟΚ 369 9/93 και Κοινή Υπουργική Απόφαση Υπουργών Γεωργίας, Οικονομικών και Εθνικής Οικονομίας 260515/2.3.95). Επίσης Η Υπουργική Απόφαση του Υπουργείου Γεωργίας 26085/4.4.95 και του Αναπτυξιακού Νόμου 2601/98, κινήθηκαν στην ίδια κατεύθυνση ίδρυσης και εκσυγχρονισμού των μονάδων ιχθυοκαλλιέργειας.

Φυσικά, ο κλάδος της σπογγαλιείας ήταν ανέκαθεν ένας σημαντικός κλάδος της οικονομικής δραστηριότητας των Καλυμνίων. Όμως αυτός ο κλάδος μειώθηκε, λόγω των προβλημάτων των σπογγαλιέων στα αφρικανικά παράλια, της υποβάθμισης των ελληνικών σπογγοφόρων βυθών, της υπερεκμετάλλευσης, της ασθένειας που προέκυψε στα σφουγγάρια από την ραδιενεργό μόλυνση του περιβάλλοντος μετά το «Τσέρνομπιλ» και της απροθυμίας των νέων να ακολουθήσουν αυτό τον επαγγελματικό κλάδο.

Οι επιστημονικές μελέτες δείχνουν ότι η ασθένεια υποχώρησε. Αυτή η διαπίστωση δίνει ξανά μια καλύτερη προοπτική σε όσους ακόμα ασχολούνται με την σπογγαλιεία. Θεωρούμε ότι η ανάπτυξη του κλάδου μπορεί να αποκτήσει ενδιαφέρον μόνο αν δοθούν κίνητρα στους νέους, εξασφαλιστούν οι υποδομές εκπαίδευσης τους και δοθεί έμφαση στη προστασία του περιβάλλοντος του θαλάσσιου βυθού.

9. Λιμάνι της Καλύμνου

Το λιμάνι της Καλύμνου βρίσκεται στην Πόθια, νότια περιοχή του νησιού. Η οικοδόμηση, η οικονομική δραστηριότητα και η εν γένει ζωή του νησιού αναπτύχθηκε μπροστά, γύρω από το λιμάνι και επεκτείνεται προς το εσωτερικό του νησιού. Τα τελευταία χρόνια έγιναν σημαντικές προσπάθειες να αναπτυχθεί και να βελτιώσει τις υπηρεσίες του σε τοπικό και εθνικό επίπεδο. Εξυπηρετεί τα επιβατικά πλοία, τις θαλαμηγούς και τα αλιευτικά. Τα παλαιότερα έργα που έγιναν στο λιμάνι χρηματοδοτήθηκαν στο πλαίσιο του Α' ΚΠΣ από το ΠΕΠ 1 και ΠΕΠ 2. Κατασκευάστηκε ο εξωτε-

ρικός λιμένας με το μώλο περίπου 300 μέτρα και εμβαδόν λιμενολεκάνης 75.000 τ.μ. Το Υπουργείο Εθνικής Οικονομίας στο «Στρατηγικό Σχέδιο Ανάπτυξης Μεταφορών Ελλάδα – 2010» συμπεριλαμβάνει το λιμάνι της Καλύμνου στα βασικά λιμάνια της χώρας και στα κυριότερα της Περιφέρειας Νοτίου Αιγαίου.

Το λιμάνι συνδέεται με το κεντρικό λιμάνι του Πειραιά και τη Ρόδο καθ' όλη τη διάρκεια του έτους με μεγάλα επιβατικά και οχηματαγωγά πλοία. Συνδέεται με τα υπόλοιπα νησιά της Δωδεκανήσου, το Αγαθονήσι, το Καστελόριζο, την Κω, τους Λειψούς, τη Λέρο, τη Νίσυρο, την Πάτμο και την Αστυπάλαια. Επίσης υπάρχει καθημερινή ακτοπλοϊκή σύνδεση με την Κω. Μεταξύ του λιμανιού του Μαστιχαρίου της Κω και του λιμανιού της Καλύμνου υπάρχει πολύ συχνή σύνδεση, ιδιαίτερα με το Μαστιχάρι της Κω, όπου συνδυάζεται ανταπόκριση των αεροπορικών γραμμών με Αθήνα.

Στη Κάλυμνο υπάρχουν κι άλλες στοιχειώδεις λιμενικές εγκαταστάσεις, οι οποίες λειτουργούν σαν καταφύγια μικρών αλιευτικών και τουριστικών σκαφών, στα Βλυχάδια, στο Βαθύ, στον Εμποριό και στις Μυρτιές.

Οι εγκαταστάσεις του λιμένα της Καλύμνου περιλαμβάνουν:

-Την αποβάθρα συνολικού μήκους 280 μέτρων με βορειοανατολικό και νοτιοδυτικό προσανατολισμό, η οποία εξυπηρετεί την επιβατική, τουριστική, εμπορική και αλιευτική κίνηση του λιμανιού.

-Τον προσήνεμο μώλο, ο οποίος αποτελείται από τέσσερα τεθλασμένα τμήματα συνολικού μήκους 740 μέτρων. Στο βορειοανατολικό άκρο του μώλου είναι εγκατεστημένος ο φάρος.

-Τον υπήνεμο μώλο, ο οποίος βρίσκεται στο βορειοανατολικό άκρο του λιμένα και έχει μήκος 240. Η συνολική χερσαία επιφάνεια του υπήνεμου μώλου είναι περίπου 3.680 τ.μ.

- Τα παραλιακά κρηπιδώματα, τα οποία έχουν συνολικό μήκος 1.015 μέτρα και καλύπτουν το τμήμα μεταξύ του προσήνεμου μώλου και της αποβάθρας μήκους περίπου 245 μέτρων, το τμήμα μεταξύ αποβάθρας μέχρι το κτίριο του Δημαρχείου μήκους 580 μέτρων και το τμήμα με τα παραλιακά κρηπιδώματα της ιχθυόσκαλας μήκους 190 μέτρων.

- Τα παραλιακά κρηπιδώματα, τα οποία έχουν μήκος 1.015 μέτρα και εκτείνονται παραλιακά του λιμανιού.

-Τις δυο προβλήτες της αποβάθρας 70 μέτρων και 65 μέτρων αντίστοιχα.

-Το καρνάγιο του υπήνεμου μώλου, το οποίο είναι χαρακτηρισμένο ως παραδοσιακό και εξυπηρετεί τα αλιευτικά και τα τουριστικά σκάφη της ευρύτερης περιοχής.

10. Το Αεροδρόμιο της Καλύμνου

Το αεροδρόμιο της Καλύμνου, χωρίς περιστροφές, αποτελεί τροχοπέδη για την ανάπτυξή της.

Την περίοδο της παρούσας εισήγησης γνωρίζουμε ότι συστήθηκε επιτροπή, από το Υπουργείο Μεταφορών, για την επιλογή της νέας θέσης του κρατικού αερολιμένα της Καλύμνου. Η επιτροπή θα αποτελείται από 6 μέλη, αντικείμενο της οποίας θα είναι η συνολική εξέταση των τεχνικών και επιχειρησιακών θεμάτων, απαιτήσεων EASA, καθώς και των κριτηρίων επεκτασιμότητας που αφορούν τη νέα θέση μεταφοράς του αεροδρομίου, το οποίο διαχειρίζεται η ΥΠΑ.

Το υπάρχον αεροδρόμιο είναι προβληματικό, αφού δεν μπορούν να το προσεγγίσουν μεγάλα αεροσκάφη. Αυτό σημαίνει ότι οι εταιρείες χαμηλού κόστους δεν μπορούν να εντάξουν την Καλύμνο στους προορισμούς τους, ενώ είναι αδύνατη η πραγματοποίηση πτήσεων τσάρτερ με μεγάλα αεροσκάφη, με αποτέλεσμα ο τουρισμός της Καλύμνου να είναι πλήρως εξαρτημένος από το αεροδρόμιο της Κω, το οποίο διαχειρίζεται η Fraport.

Η ανάπτυξη της Καλύμνου εξαρτάται από το λιμάνι και το αεροδρόμιό της. Η κατασκευή νέου αεροδρομίου, το οποίο να εξυπηρετεί πτήσεις τσάρτερ είναι επιτακτική.

11. Συμπεράσματα

Η Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου έχει μια ιδιομορφία και έναν πολυδιάστατο χαρακτήρα, που την καθιστά ως την δυσκολότερη στην οργάνωση και διαχείριση Περιφέρεια της χώρας. Αποτελείται συνολικά από 79 νησιά, από τα οποία τα 48 κατοικούνται και τα 31 ακατοίκητα. Τα νησιά είναι διάσπαρτα και βρίσκονται σε μακρινή απόσταση από το κέντρο, με συνέπεια να είναι δύσκολη η επικοινωνία μεταξύ τους και με τα άλλα μέρη. Πολλά από αυτά δεν διαθέτουν αεροδρόμια. Το πρόβλημα αυτό της νησιωτικότητας, όπως συνηθίσαμε να λέμε, δημιουργεί έντονες ανισότητες μεταξύ των νησιών και επηρεάζει το ρυθμό ανάπτυξης της Περιφέρειας. Υπάρχουν νησιά ορεινά, άγονα, απομακρυσμένα, χωρίς υποδομές, με μικρό πληθυσμό και νησιά με πλούσια εδάφη, τουριστικά αναπτυγμένα και πυκνοκατοικημένα.

Η άνιση οικονομική κατάσταση έχει σημαντικές δευτερογενείς επιπτώσεις. Αποδιοργανώνεται ο παραγωγικός ιστός, οι ανισότητες δημιουργούν στα μικρά και απομακρυσμένα νησιά δημογραφικές ανισότητες, πολιτικό μαρασμό, τεχνολογική και οικονομική εξάρτηση, κοινωνική αποδιάρθρωση και γενικότερη εικόνα υπανάπτυξης. Ο τουρισμός σε αυτά τα νησιά, εκ πρώτης όψεως, χωρίς αυτό να αποτελεί μοναδική λύση της κάθε μεμονωμένης περίπτωσης, είναι ο τομέας οικονομικής δραστηριότητας, ο οποίος μπορεί να αναστρέψει τη καθοδική πορεία των μικρών νησιών.

Ωστόσο η ανάπτυξη δεν πρέπει να γίνεται χωρίς στρατηγικό σχεδιασμό. Ο αναπτυξιακός σχεδιασμός των νησιών πρέπει να λαμβάνει υπ' όψιν τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της νησιωτικότητας: Το μικρό μέγεθος των νησιών, την απόσταση και απομόνωση τους, την πολιτιστική και βιωματική τους ταυτότητα. Οι ιδιαιτερότητες των νησιωτικών περιοχών πρέπει να συμπεριληφθούν σε ένα νέο αναπτυξιακό σχεδιασμό με σαφή προσανατολισμό και ευαισθησία στο νησιωτικό οικοσύστημα.

Τα προβλήματα της ανεργίας, της φτώχειας και του κοινωνικού αποκλεισμού στα πολύ μικρά νησιά είναι έντονα.

Η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει ειδικά προγράμματα μείωσης των αποκλίσεων των εισοδημάτων των πολιτών μεταξύ περιφερειών. Οι τεχνικές υπηρεσίες και τα επιτελεία των Περιφερειών όμως δεν επαρκούν ούτε έχουν στις προτεραιότητες τους την άντληση πόρων για επενδύσεις μικρής οικονομικής αποδοτικότητας. Για να αποκτήσουν οι περιφέρειες την κοινωνικοοικονομική τους συνοχή, τους στόχους σύγκλισης, την περιφερειακή ανταγωνιστικότητα, την αύξηση της απασχόλησης κ.λ.π., η Ευρωπαϊκή Ένωση έχει δημιουργήσει διάφορα πακέτα στήριξης, τα οποία χρηματοδοτούνται από το Ευρωπαϊκό Ταμείο Περιφερειακής Ανάπτυξης (ΕΤΠΑ) και τα Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα (ΠΕΠ). Ο κρατικός φορέας αντίστοιχα διαθέτει ειδικά προγράμματα απορρόφησης των ευρωπαϊκών κονδυλίων, όπως το αναπτυξιακό πρόγραμμα «ΘΗΣΕΑΣ», το οποίο, ως χρηματοδοτικό εργαλείο, δίνει τη δυνατότητα συντονισμού, προγραμματισμού των έργων και μπορεί να συμβάλει σε μια νέα αντίληψη ανταγωνιστικής βιώσιμης περιφερειακής οικονομικής ανάπτυξης με παράλληλη μέριμνα για τη προστασία του περιβάλλοντος.

Στη Κάλυμνο η τουριστική κίνηση σε σχέση με άλλα νησιά της περιφέρειας είναι χαμηλή. Σε σχέση με τα άλλα δυο μεγαλύτερα νησιά της Δωδεκα-

νήσου, τη Ρόδο και την Κω, η Κάλυμνος υστερεί σε θέματα υποδομών, συγκοινωνιών και αερομεταφορών, αφού δεν διαθέτει διεθνή αερολιμένα.

Το τουριστικό προφίλ της Καλύμνου, έχει άμεση σχέση με την ποιότητα και το μέγεθος των τουριστικών καταλυμάτων της Καλύμνου, τα οποία δεν μπορούν να προσελκύσουν επισκέπτες υψηλών εισοδημάτων.

Το ακτοπλοϊκό πρόβλημα της Καλύμνου, είναι αλήθεια, ότι τα τελευταία χρόνια αντιμετωπίστηκε καλύτερα, ωστόσο η Κάλυμνος συνεχίζει να είναι ένας δύσκολος προορισμός των επισκεπτών από τη Ηπειρωτική Ελλάδα και την Πρωτεύουσα σε σχέση με τα νησιά του Ιονίου και των Κυκλάδων.

Η Κάλυμνος αποτελεί παράδειγμα απομονωμένου νησιού, στο οποίο η αλιεία είναι ένας σημαντικός τομέας βιοπορισμού. Η ακτίνα δράσης των αλιευτικών σκαφών μπορεί να αναπτύσσεται σε όλες τις ελληνικές θάλασσες και τις ακτές της Ανατολικής Μεσογείου. Στο κύριο αλιευτικό πεδίο ανάμεσα στη Κω και τη Κάλυμνο έχουν παρατηρηθεί προβλήματα στο θαλάσσιο οικοσύστημα και το βυθό, κυρίως από τα συρόμενα εργαλεία.

Τα τελευταία χρόνια γίνονται προσπάθειες το λιμάνι της Καλύμνου, ν' αναπτυχθεί και να βελτιώσει τις υπηρεσίες του, για να μπορέσει να ανταποκριθεί στις σύγχρονες ανάγκες. Όλοι κατανοούν ότι η ανάπτυξη της Καλύμνου είναι άμεσα εξαρτημένη από τον εκσυγχρονισμό των εγκαταστάσεων του λιμανιού και την αξιοποίηση του μέσα από ένα λεπτομερές πρόγραμμα ακτοπλοϊκών ανταποκρίσεων και συντονισμού με τις αεροπορικές πτήσεις των μεγαλύτερων γειτονικών νησιών.

Η κατασκευή αποβάθρας σκαφών εξωτερικά του λιμένα της Καλύμνου είναι πολύ μεγάλης σημασίας και εντάσσεται στον ευρύτερο στρατηγικό σχεδιασμό ανάπτυξης της Καλύμνου.

12. Προτάσεις:

-Η Κάλυμνος έχει ανάγκη από την κατασκευή ενός νέου οδικού δικτύου, το οποίο να συνδέει το λιμάνι, κυρίως περιφερειακά, με όλο το νησί.

-Να δημιουργηθεί νέος λιμενοβραχίονας, ώστε να μπορούν να προσεγγίζουν και μεγάλα επιβατικά, οχηματαγωγά πλοία και κρουαζιερόπλοια.

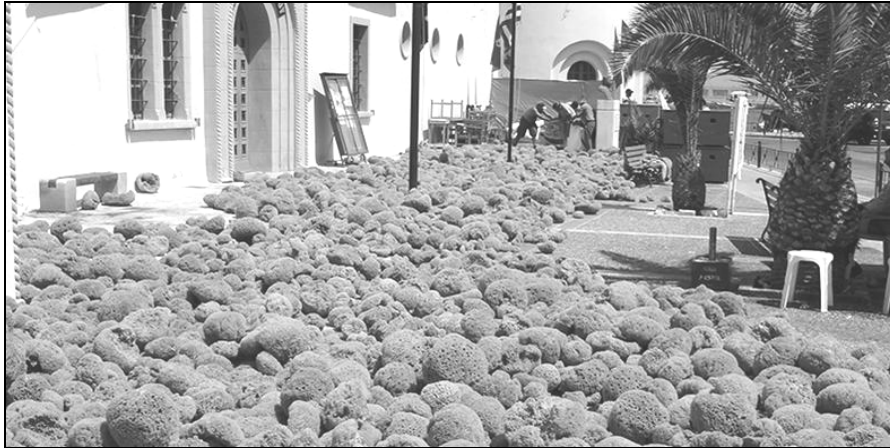
-Να κατασκευαστούν νέες εγκαταστάσεις εξυπηρέτησης μικρών, μεγάλων και τουριστικών σκαφών.

-Είναι επιτακτική ανάγκη η μετεγκατάσταση του αεροδρομίου της Καλύμνου. Το νέο αεροδρόμιο πρέπει να έχει τη δυνατότητα εξυπηρέτησης πτήσεων τσάρτερ.

-Όλες οι μελέτες και οι τεχνικές παρεμβάσεις στο νησί πρέπει να ακολουθούν τις ευρωπαϊκές οδηγίες, να είναι ενταγμένες στον Εθνικό στρατηγικό σχεδιασμό.

Βιβλιογραφία:

- Γ.Π. Βλάχος, 2007 Διεθνής Ναυτιλιακή Πολιτική, Πανεπιστήμιο Πειραιά (εκδ. Σταμούλη)
- Α.Ι. Παρδάλη, 2007 Οικονομική και Πολιτική των Λιμένων, Ανταγωνισμός & Ανταγωνιστικότητα στη Σύγχρονη Λιμενική Βιομηχανία (εκδ. Σταμούλη)
- Δρ. Δημήτρης Κούτουλας, 2009, Τουριστική Μελέτη Καλύμνου, Σχέδιο Μάρκετινγκ για τον Τουρισμό της Καλύμνου
- Μπάτσος Δ. Βασίλης Δ.Ε. Περιφερειακά Επιχειρησιακά Προγράμματα Νοτίου Αιγαίου, Περιβάλλον και Ανάπτυξη: Περίπτωση Λιμένα Καλύμνου, Σεπτέμβριος 2010
- Περιφέρεια Νοτίου Αιγαίου, Γραμματεία Περιφερειακής Επιτροπής Παρακολούθησης Προγράμματος Θησέας, Ενημέρωση Περιφερειακού Συμβουλίου για το Πρόγραμμα «Θησέας», Νοέμβριος 2007
- Συμβουλευτική υποστήριξη ΑΝ.ΔΩ & ΑΙΓΑΙΟ ΑΕ, Μάιος 20069, Επιχειρησιακό Πρόγραμμα 2007 – 2010 Δήμου Καλυμνίων, Α' Φάση.
- Περιφερειακό Επιχειρησιακό Πρόγραμμα (Π.Ε.Π.) Νοτίου Αιγαίου 2000 – 2006 Σύρος, Νοέμβριος 2006.
- Περιφερειακό Συμβούλιο Νοτίου Αιγαίου, Στρατηγική Μελέτη Περιβαλλοντικών Επιπτώσεων (ΣΜΠΕ) Σχέδιο Επιχειρησιακού Προγράμματος Κρήτης & Νήσων Αιγαίου 2007-2013, Ρόδος 30-05-2007
- Επιχειρησιακό πρόγραμμα «Περιβάλλον και Αειφόρος ανάπτυξη» http://ec.europa.eu/regional_policy.
- Επιχειρησιακό Πρόγραμμα Κρήτης – Νησιών Αιγαίου <http://www.notioaigaio.gr/site.asp>
- Ε.Π. Μπιτσάνη, 2005, Πολιτισμική Διαχείριση & Περιφερειακή Ανάπτυξη, Σχεδιασμός Πολιτιστικής Πολιτικής & Πολιτιστικού Προϊόντος, εκδ. ΔΙΟΝΙΚΟΣ
- Πολιτική συνοχής 2007 – 2013 (παρατηρήσεις και επίσημα κείμενα) <http://ec.europa.eu/info regio>.
- Καλυμνιακά Χρονικά, τόμος ΙΗ, σειρά έκδοσης 36 αναγνωστήριο Καλύμνου «Αι Μούσαι» 94 – 09
- Σακ. Τρικοίλη, Νεότερη Ιστορία Καλύμνου, εκδ. Λιβάνη
- Υπουργείο Εσωτερικών, Αναπτυξιακό Πρόγραμμα τοπικής Αυτοδιοίκησης «Θησέας» <http://thiseas.yes.gr/thiseas/artcle.php/cat=25>
- Υπουργείο Θαλάσσιων Υποθέσεων, Νήσων & Αλιείας, Ιστοσελίδα <http://www.yen.gr/wide/yen.chtm;jsessionid=64386f24da6c4ba7d41161b78c140ba0;prnbr=24181>
- Prisma ΕΠΕ, Αναπτυξιακή Μελέτη Καλύμνου, Απρίλιος 1997 Α' Φάση
- Prisma ΕΠΕ, Αναπτυξιακή Μελέτη Καλύμνου, Οκτώβριος 1998 Β' Φάση
- Prisma ΕΠΕ, Αναπτυξιακή Μελέτη Καλύμνου, Ιανουάριος 2002 Γ' Φάση

ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΕΛ. ΜΑΡΙΝΑΚΗ
Msc Λαογράφος – Δημοσιογράφος

**ΠΑΡΑΔΟΣΙΑΚΗ ΚΟΥΖΙΝΑ ΚΑΛΥΜΝΟΥ: ΕΝΑ ΧΡΥΣΟ
ΝΟΜΙΣΜΑ ΜΕ ΤΡΕΙΣ ΟΨΕΙΣ**

Η θάλασσα δεν θα μπορούσε παρά να αποτελεί και για την Κάλυμνο - όπως για κάθε νησί άλλωστε- το σημείο αναφοράς που προσδιορίζει διαχρονικά όλες τις εκφάνσεις της ζωής των κατοίκων της, μεταξύ των οποίων και η μαγειρική. Στον γαλαξία της καλύμνικης κουζίνας, μερικά από τα πιο λαμπρά αστέρια έχουν άρωμα θάλασσας, άρωμα ναυτοσύνης και σπογγαλιείας, όπως το εμβληματικό *σπινιάλο*, ένας απίστευτης νοστιμιάς θαλασσινός μεζές, συνώνυμος της δημιουργικής φαντασίας και της οικονομίας σε κάθε διαθέσιμη πρώτη ύλη.

Παρ' όλα αυτά η θάλασσα δεν καθορίζει κατ' αποκλειστικότητα την ζωή και κατ' επέκταση τις διατροφικές συνήθειες, ενός μεγάλου σχετικά νησιού, όπως η Κάλυμνος, στην οποία συναντούμε και περιοχές καθαρά αγροτοποιμενικές, όπως την κοιλάδα του Βαθύ, τον τόπο παραγωγής των μυρωδάτων μανταρινιών του νησιού, αλλά και βραχώδεις τοποθεσίες όπου εκτρέφονται εκατοντάδες αιγοπρόβατα, με τις εξ αυτών προερχόμενες πρώτες ύλες να πρωταγωνιστούν σε προϊόντα και πιάτα συνώνυμα της αντίστοιχης αγροτοποιμενικής πλευράς της καλύμνικης γαστρονομίας, όπως το εκπληκτικής νοστιμιάς *μουούρι*, το πασχαλινό γεμιστό αρνάκι.

Όμως, οι επιρροές που η κοινωνία της Κάλυμνου έχει δεχθεί και αφομοιώσει -προφανώς και σε ό,τι αφορά στην κουζίνα της- πηγάζουν από ένα ακόμα πυλώνα της τοπικής οικονομίας, που δεν είναι άλλος από το εμπόριο, ιδιαιτέρως των σπόγγων. Οι πλούσιοι έμποροι, συνεπικουρούντων των ναυτικών και του μεγάλου κύματος μεταναστών και η επαφή όλων αυτών με τόπους μακρινούς, με τις τόσο διαφορετικές πολιτισμικές και γαστρονομικές τους κουλτούρες, έφεραν στην Κάλυμνο προϊόντα και συνταγές απ' όλο τον κόσμο, που ωστόσο ενσωματώθηκαν με επιτυχία στο τοπικό εδεσματολόγιο, δημιουργώντας την αστική κουζίνα, η οποία αποτελεί πλέον αναπόσπαστο κομμάτι της παραδοσιακής καλύμνικης κουζίνας.

Θα περιηγηθούμε σε όλα αυτά τα νόστιμα μονοπάτια της παραδοσιακής κουζίνας της Κάλυμνου, ακολουθώντας τον τροχό του χρόνου και μέσω αυτού τον κύκλο των αγροτοποιμενικών και αλευτικών - σπογγαλιευτικών δραστηριοτήτων των κατοίκων του νησιού, αλλά και τις κοινωνικές και θρησκευτικές πτυχές της ζωής τους.

Ο Σεπτέμβριος, ο πρώτος μήνας του εκκλησιαστικού έτους, που παράλληλα σηματοδοτεί την έναρξη του γεωργικού έτους, καθώς και των προετοιμασιών για μία μακρά σειρά εργασιών στην ύπαιθρο, όπως την σπορά και τον τρύγο των σταφυλιών στο Βαθύ, στην Κάλυμνο έφερε επίσης την σημαδιακή ημερομηνία της 15ης του μήνα, ημέρα γιορτής του Αγίου Νικήτα, αλλά και χαρμολύπης για τις οικογένειες των απασχολουμένων με την σπογγαλιεία, οι οποίες είτε υποδέχονταν τους δικούς τους ανθρώπους, είτε τα θλιβερά μαντάτα τους. Τα σπογγαλιευτικά σκάφη αναχωρούσαν από το νησί, μέσα σε συναισθηματικά φορτισμένο κλίμα, στις αρχές Μαΐου και έφθαναν ως τα παράλια της Αφρικής, όπου παρέμεναν για μήνες, έως τον Σεπτέμβριο, όπως προαναφέραμε και σύμφωνα με στοιχεία που υπάρχουν από το 1800 και μετά, παρά το γεγονός ότι η έναρξη της σπογγαλιευτικής δραστηριότητας στην Κάλυμνο χάνεται στα βάθη των αιώνων. Οι διαδικασίες προετοιμασίας, τα *ποκινήματα*, ξεκινούσαν τουλάχιστον 2 μήνες νωρίτερα, με σημαντικό κομμάτι τους να αφορά στην προετοιμασία του *καβουρμά*, ανατολίτικης προελεύσεως συνταγή για κρέας «καβουρδισμένο και χωμένο στο λίπος του». Χρησιμοποιούσαν κρέας βοδινό με προσθήκη από *ίστικα* κρέατα, δηλαδή από πρόβατα, παλιές κασίκες και *μουνουχισμένους* -ευνουχισμένους- τράγους. Ήδη από την περίοδο της Σαρακοστής, πριν το Πάσχα, τα πληρώματα του κάθε σπογγαλιευτικού συγκεντρώνονταν στην αυλή του καπετάνιου τους, με πρωτεργάτη τον μάγειρα του καϊκιού, για να παρασκευάσουν όλοι μαζί τον *καβουρμά* για την *κουμπάνια* τους. Οι ομάδες πληρωμάτων αποτελούνταν από 4 έως 7 άτομα, που επέβαιναν σε μία βάρκα 6-8 μέτρων, φορτωμένη με τον εξοπλισμό και τις προμήθειές τους και με μοναδικά επαγγελματικά εφόδιά τους την *σκανταλόπετρα* -μία υδροδυναμικού σχήματος πέτρα, βάρους έως και 14 κιλών, απαραίτητη για την γρήγορη κατάδυσή τους- και την αντοχή τους στην άπνοια. Εντόπιζαν αρχικά με το *γυαλί* τα σφουγγάρια από τη βάρκα και στη συνέχεια βουτούσαν μέχρι και στα 30 μέτρα -ή και περισσότερο-, για να τα συλλέξουν. Η σπογγαλιεία ως δραστηριότητα των Καλυμνίων αντιπροσώπευε το 75% της συνολικής ελληνικής παραγωγής και εντελώς ενδεικτικά αναφέρουμε, ότι το 1958 στο νησί απασχολούνταν 467 δύτες, 540 άτομα βοηθητικό προσωπικό, 95 *ψαλιδιστές* και *επεξεργαστές* και 12 εμπορικοί οίκοι. Τα πληρώματα των σπογγαλιευτικών σκαφών, κατά την διάρκεια της σχεδόν 5μηνης παραμονής τους μακριά από το νησί, τρέφονταν κυρίως με *γαλέτα* βρεγμένη με λάδι και συντηρημένες τροφές, όπως παστές σαρδέλες -από *μαρίδες τσέρουλες*, όπως ονομάζονται στην Κάλυμνο- και ελιές και μόνο μόλις τελείωναν τη δουλειά τους, προς το βραδάκι, ερχόταν η στιγμή

που όλοι γεύονταν το μαγειρεμένο φαγητό τους, το οποίο αποτελείτο από λίγα όσπρια, ρύζι, ψάρια και τον πεντανόστιμο καλύμνικο *καβουρμά*, ανακατεμένο με ζυμαρικά και μπόλικη σάλτσα *μπελτέ*. Κατά την επιστροφή τους στην πατρίδα τα σπογγαλιευτικά, εκτός από σπόγγους, κουβαλούσαν έναν πολύτιμο γαστρονομικό θησαυρό, το περίφημο *σπινιάλο*, δηλαδή την σάρκα από τις θαλάσσιες φούσκες, τις οποίες τοποθετούσαν μέσα σε αποστειρωμένα μπουκάλια μαζί με το θαλασσινό νερό, που εμπεριέχεται στις ίδιες τις φούσκες, λίγο επιπλέον αλατάκι και λίγο ελαιόλαδο, το οποίο λειτουργεί ως μονωτικό, προκειμένου το περιεχόμενο του μπουκαλιού να προφυλάσσεται από την επαφή με τον εξωτερικό αέρα και το οξυγόνο, που θα μπορούσε να το αλλοιώσει. Τα σφραγισμένα αυτά μπουκάλια -που οι σπογγαλιείς έπαιρναν μαζί τους στο μακρύ ταξίδι τους γεμάτα με ρετσίνα για συνοδεία του φαγητού τους- διατηρούνται στο ψυγείο για μεγάλο χρονικό διάστημα, προσφέροντας ανά πάσα στιγμή το απίστευτης νοστιμιάς περιεχόμενό τους, την ελαφρώς πικρή και ιωδιούχα σάρκα από τις φούσκες, που οι σπογγαλιείς εντόπιζαν και συνέλεγαν παράλληλα με την αναζήτηση και συλλογή των σπόγγων.

Ο Οκτώβρης, που καθώς λένε οι Καλύμνιοι ψαράδες "τα ψάρια του είναι παχιά και νόστιμα", εφοδίαζε την τοπική ψαραγορά με πολυποίκιλες θαλασσινές σοδειές, που περιελάμβαναν από γόπες και μαρίδες έως ξιφίες, μπαρμπούνια και παλαμίδες και ικανοποιούσαν και το πιο απαιτητικό γούστο. Από τον Μάρτιο έως και το φθινόπωρο τα καϊκια του νησιού ψάρευαν κυρίως κολιούς, γαύρο, μελανούρια, σαρδέλες και *σφλίνερες* (λούτσους), ενώ ο Νοέμβρης, έως και τον Ιανουάριο, ήταν η καταλληλότερη εποχή για τσιπούρες, χάνους, αστακούς, γαρίδες και χταπόδια. Ειδική μνεία οφείλουμε στο μαλάκιο αυτό, το οποίο αποτελεί πρωταγωνιστή πολλών πρωτότυπων τοπικών συνταγών, σε μια ποικιλία πρωτοφανή για τα νησιωτικά δεδομένα, που περιλαμβάνει χταποδοκεφτέδες, στιφάδο, χταπόδι ψητό στα κάρβουνα, χταπόδι τουρσί αλλά και ξυδάτο, χταπόδι με κοφτό μακαρονάκι, ακόμα και χταπόδι με *βεργιούς* -βολβούς- και πολλές ακόμα παραλλαγές τους. Και όλα τα υπόλοιπα θαλασσινά όμως, μετατρέπονται με το μεράκι και την φαντασία της Καλυμνιάς νοικοκυράς σε μοναδικές γεύσεις του τοπικού εδεσματολογίου και σπεύδουμε να αναφέρουμε κάποιες εξ αυτών: αστακομακαρονάδα, αστακός με το κριθαράκι, καλαμαράκια λεμονάτα, γεμιστά ή με πιάφι, αχινোসαλάτα και σάλτσα με πεταλίδες. Εξίσου πολλές και ευφάνταστες οι συνταγές με ψαρικά, που επιβεβαιώνουν το γεγονός ότι μεγάλο μέρος της παραδοσιακής κουζίνας της Καλύμνου στηρίζεται στα προϊόντα της θάλασσας, πράγμα που δεν συμβαίνει σχεδόν σε κανένα άλλο

νησί του Αιγαίου: κακαβιά του ψαρά, ψάρι λεμονάτο ή με τις ντομάτες, ψάρια -κυρίως μπαρμπούνια, γόπες και μαρίδες- *μαρινάτα*, δηλαδή τηγανισμένα και περιχυμένα με μια σάλτσα παρασκευασμένη με το λάδι όπου τηγανίστηκαν, ξύδι και δεντρολίβανο. Άξιοι μνείας επίσης, οι κεφτέδες με παλαμίδα και ο τηγανητός *αιθερνός* (αθερίνα) *πίτθα*, όπου τα μικρά ψάρια τυλίγονται σε *χυλό* και τηγανίζονται μαζί με φέτες κρεμμυδιών, με το τελικό αποτέλεσμα να θυμίζει πίτα (*πίτθα*). Μία ξεχωριστή κατηγορία αποτελούν τα παστά ψάρια, όπως ο κολιός, η παλαμίδα και οι σαρδέλες, πολλά εκ των οποίων αποτελούσαν και μέρος της *κουμπάνιας*, των προμηθειών, που έπαιρναν μαζί τους τα σπογγαλιευτικά, όπως ήδη αναφέραμε.

Ο Νοέμβρης προμήθευε το καλύμνικο νοικοκυριό με ένα από τα πολυτιμότερα αγαθά του, το λάδι, με τους μεγαλύτερους ελαιώνες του νησιού να εντοπίζονται στα Μπροστά, στον Βαθύ, στο Άργος, στ' Αργινώντα και στους Βοθύνους. Ένα από τα πιο αγαπημένα πρόχειρα φαγητά των Καλύμνιων ήταν το *λά(δ)ι*, ιδιαίτερα τα Σάββατα, όταν και ξεφούρνιζαν τα ζεστά κριθίνα ψωμιά τους και κόβοντάς τα σε μπουκιές τα βουτούσαν στην πήλινη λεκάνη που περιείχε νερό, αλάτι και λάδι, γιατί αυτά ακριβώς είναι τα υλικά τούτης της συνταγής, που όμως είναι απολαυστική όταν όλα τους είναι εξαιρετικής ποιότητας. Στην γιορτή του Αγίου Ανδρέα, ανήμερα στις 30 Νοεμβρίου ή και 2-3 ημέρες νωρίτερα, οι νοικοκυρές μοίραζαν σε γειτονικά φιλικά ή συγγενικά σπίτια τις *(γ)υριστές*, περιχυμένες με μπόλικο αρωματικό μέλι. Οι λουκουμάδες αυτοί της Καλύμνου, παρόντες σε όλες τις σημαντικές -χαρούμενες ή μη- στιγμές των κατοίκων του νησιού και παρατηρούντες τα πάντα με το «μάτι», που δημιουργεί στο μέσον τους η πρωτότυπη κουτάλα με εξόγκωμα στο κέντρο της,, με την οποία το μείγμα πέφτει στο καυτό λάδι, λέγεται ότι έλαβαν την ονομασία τους εκ του γεγονότος ότι, όταν τους ετοίμαζαν οι νοικοκυρές, τους «γύρναγαν» στην γειτονιά (*γυριστές-υριστές*), προκεμένου να διεκδικήσουν τον τίτλο των πιο επιτυχημένων και των πιο καλοσχηματισμένων!

Ευκαιρίας δοθείσης ας ρίξουμε μια πιο προσεκτική ματιά και στις υπόλοιπες *γλυκασές*, δηλαδή στον γλυκόκοσμο της Καλύμνου, όπου ξεχωρίζουν οι *σβίγγοι* -είδος λουκουμάδων-, που διαδόθηκαν σ' ολόκληρο το νησί, όπως και πολλά άλλα γλυκά και αλμυρά εδέσματα, από την αρχόντισσα Αικατερίνη, σύζυγο του Νικολάου Βουβάλη, ενός από τους σπουδαιότερους ευεργέτες της Δωδεκανήσου και ίσως του μεγαλύτερου σπογγεμπόρου στον κόσμο. Αγαπημένες *γλυκασές* αποτελούν επίσης το *σαραιλί*, τα *φοινίκια*, τα *μοσχοπούγγια* με καρύδια και αμύγδαλα, τα *αμυγδαλωτά*, το ελαφρύ και ντελικάτο *γαλακτομπούρεκο* με ριζάλευρο, το *ραβανί* με φύλλο,

οι πασταφλόρες, ο μπακλαβάς, τα μπουρέκια αμυγδαλού, το κοπεχάϊ, με την τριμμένη φρυγανιά να αντικαθιστά το αλεύρι της κλασσικής συνταγής, αλλά και μεγάλη ποσότητα αλεσμένου αμύγδαλου ή καρυδιού, τα *κυπραίκα*, μια παραλλαγή κυπριακού σκαλτσουνιού γεμιστού με ξηρούς καρπούς, που θυμίζει ένα γεμιστό κουραμπιέ, ο *χαλουβάς*, οι *δίπλες*, τα *ξεροτήγανα*, τα *λουκχούμια* του μοναστηριού με νισεστέ, μαστίχα Χίου, ανθόνερο και αμυγδαλόψιχα, αλλά και οι χουρμάδες γλυκό, με πολλά εξ αυτών να αντικατοπτρίζουν τις επιρροές που δέχθηκαν οι Καλύμνιοι από τις γεύσεις των χωρών, όπου κατέφυγαν ως μετανάστες, από την Δυτική Ευρώπη και την Ρωσία, έως τις Η.Π.Α., την Αίγυπτο και την Αυστραλία. Αν θέλουμε να εξειδικεύσουμε ακόμα περισσότερο το κεφάλαιο αυτών των επιρροών θα πρέπει οπωσδήποτε να μιλήσουμε για την *lemon pie* που ήρθε από τις Μπαχάμες -όπως και τα καβούρια και τα μεγάλα κοχύλια *χόχοι-*, τα *κεκάκια Λούης* από την Αμερική, το εκλεκτό κέικ σοκολάτας με καρύδια και το κέικ με γέμιση αμυγδαλού από την Αγγλία, η τάρτα αμυγδαλού από την Γαλλία και την Ισπανία, αλλά και το κέικ με σιρόπι άβραστο από την Σουηδία. Από την Σουηδία προέρχεται, εξάλλου και η συνταγή για μπακαλιάρo με πράσα, από την Αυστραλία έφθασε στην Κάλυμνο η πρωτόγνωρη γεύση του ρυζιού με κάρυ, από την Αμερική μετεγκαταστάθηκαν η γαριδοσαλάτα και τα μπιζέλια με ρύζι, ενώ με ευκολία εγκλιματίστηκαν στην καλύμνικη κουζίνα τόσο το αγγλικό *σύνγλινο*, όσο και η ρώσικη σούπα μπορς.

Ο Δεκέμβρης, που ξεκινά με τις γιορτές των Αγίων Βαρβάρας, Σάββα και Νικολάου, στις 4, 5 και 6 του μήνα αντίστοιχα, οι οποίες προσδίδουν μια ιδιαίτερη νότα χαράς στην χειμερινή καθημερινότητα του νησιού, φέρνει μαζί του και το μεγαλύτερο μέρος της νηστείας των Χριστουγέννων, γεμίζοντας το καλύμνικο τραπέζι με εδέσματα όπως οι *χαπαδοκεφτέδες*, οι *ρεβυθοκεφτέδες*, τα *αυγά ζουμί* -το καλύμνικο σφουγγάτο-, οι *φακές με το ρύζι*, οι *πατάτες γιαχνί*, το *χαπόδι σιφάτο*, τα *μακαρούνια με το τυρί*, τα *ψεύτικα φύλλα* και *βέβαια τα όσπρια*, με κορυφαία τα μοναδικής νοστιμιάς *αρβίτσα*, δηλαδή *ροβύθια*, που ψήνονται στον φούρνο για ένα ολόκληρο 24ωρο, μαζί με ντομάτα, δεντρολίβανο και μπόλικα κρεμμύδια. Άλλες λαδερές συνταγές που πρωταγωνιστούν, ανάλογα με την εποχή, στο καθημερινό διαιτολόγιο των κατοίκων του νησιού είναι: *καραβόλοι* -σαλιγκάρια- *γιαχνί*, *γεμιστά λαδερά*, *αρβίτσα με μανέστρα*, *ντοματοκεφτέδες* και *κολοκάτσα* -είδος βολβών- *γιαχνί*.

Μια εξαιρετικά απαιτητική και κουραστική διαδικασία, που θα έπρεπε να διεκπεραιωθεί την παραμονή των Χριστουγέννων, ήταν το *χοιροσφάι*, ενώ ολόκληρη την τελευταία εβδομάδα πριν την μεγάλη γιορτή και αφού οι εργασίες γενικής καθαριότητας του σπιτιού είχαν πλέον ολοκληρωθεί, οι

νοικοκυρές την αφιέρωναν στην χρονοβόρα και δύσκολη προετοιμασία των *φτάζουμων* (εφτάζυμων) κουλουριών, αλλά και των *ζαχαροκούλουρων*, που σηματοδοτούν με την παρουσία τους τις τρεις σημαντικότερες στιγμές του καλύμνικου εορτολογίου, τα Χριστούγεννα, το Πάσχα και των Αγίων Αποστόλων. Όσο για τα *φτάζουμα*, απαιτούσαν συγκέντρωση αρκετών γυναικών στο πιο ζεστό σπίτι της γειτονιάς, προκειμένου να επιτύχει η συνταγή και βέβαια εξασφάλιση του πολύτιμου προζυμιού, του ονομαζόμενου *νεμπότι*, που παρασκευαζόταν από γυναίκες μετρημένες στα δάχτυλα του ενός χεριού, σε ολόκληρη την Κάλυμνο. Κάθε νύφη είχε την υποχρέωση να προσφέρει στην πεθερά της ένα γιγάντιο εφτάζυμο κουλούρι βάρους 7 - 8 κιλών, το περίφημο *ξύσμα*.

Δεν έλειπαν όμως και τα πιο ιδιαίτερα γλυκά, από το γιορτινό τραπέζι, αυτά ακριβώς που ήρθαν από τόπους μακρινούς και βρήκαν τον χώρο τους στην τοπική γαστρονομία, αποτελώντας πλέον κομμάτι της παράδοσης, όπως για παράδειγμα το μπαβαρούαζ, αυτή η φίνα κρέμα, που κάποιες νοικοκυρές έφταναν στο υπέρτατο σημείο τελειότητας ως προς την υφή και την εμφάνισή της, τοποθετώντας την σε φορμάκια από προσεκτικά αδειασμένες φλούδες μανταρινιού και διακοσμώντας την με γλυκά του κουταλιού. Πραγματικά βρώσιμες καλλιτεχνικές δημιουργίες!

Πολλά ακόμα εκλεκτά γλυκίσματα απαντώνταν στις κουζίνες και τις σάλλες των αστικών *βασταχτούμενων* σπιτιών του νησιού -όχι απαραίτητως μόνο κατά τις γιορτινές περιόδους-, των οποίων οι ένοικοι είχαν την δυνατότητα να ταξιδέψουν στο εξωτερικό, με τις ιδιότητές τους ως πολύπράγμονες έμποροι και σπογγέμποροι, καπεταναίοι ή διαπρεπείς επιστήμονες, αλλά και πολυταξιδεμένοι μετανάστες, φέρνοντας στις αποσκευές τους, κατά την επιστροφή στην πατρίδα, συνταγές που συνόδευαν το απογευματινό τους τσάι, όπως τρούφες και σαβαγιάρ, παντεσπάνια, κέικ, πουτίγκες, μπριος, δάχτυλα κυριών, σαβαρέν, μπακλαβάδες, αμυγδαλωτά με κρέμα, το *κερασό*, δηλαδή το γνωστό πλέον λικέρ βύσσινο και ένα σωρό άλλες γλυκές λιχουδιές, καταγόμενες κυρίως από την Γαλλία και την Αγγλία, τα υλικά των οποίων κατέφθαναν με καϊκία στην Κάλυμνο, προερχόμενα από κοντινά νησιά, όπως η Σάμος και η Χίος ή και από πιο μακρινά, όπως η Κρήτη και η Κύπρος. Βεβαίως, από τα χειρόγραφα συνταγολόγια των κυριών της αστικής τάξης του νησιού δεν έλειπαν ούτε τα αλμυρά εισαγόμενα εδέσματα για το γιορτινό -και όχι μόνο- τραπέζι, με πρωταγωνιστές την γεμιστή γαλοπούλα και το ροσμπίφ.

Μία χειμερινή δραστηριότητα που έδινε ζωή στο νησί και ιδιαίτερα στην εύφορη περιοχή του Βαθύ, ήταν το μάζεμα των μανταρινιών, εργασία

που απαιτούσε πολλά χέρια, γι' αυτό άλλωστε υπήρχε και εισαγωγή εργατών -κυρίως γυναικών- και από την Κω, για το κόψιμο και το *κασάρισμα* των περιζήτητων εσπεριδοειδών, που στην συνέχεια φορτωνόταν σε καΐκια για να ταξιδέψουν στις αγορές προορισμού τους. Η συγγραφέας και ζωγράφος Αθηνά Ταρσούλη, κάπου στην δεκαετία του '60, γράφει σχετικά στο έργο της με τίτλο «Κάλυμνος»: *«Είναι κι εκείνη η μεγαλύτερη σε βάθος και σε πλάτος πράσινη βουνόκλειστη κοιλάδα, που η Κάλυμνος αγκαλιάζει στους κόλπους της, το Βαθύ. Πορτοκαλιές, μανταρινιές, λεμονιές, όλα εξαιρετικής ποιότητας. Εκτός απ' όσα κάνει κατανάλωση το νησί, γίνεται μεγάλη απ' αυτά εξαγωγή και στ' άλλα νησιά όχι λιγότερα από 5-6 εκατομμύρια κομμάτια λεμόνια και μανταρίνια, καθώς και 1 εκατομμύριο πορτοκάλια»*. Ο Βαθύς διατηρούσε την ζωντάνια του σχεδόν καθ' όλη τη διάρκεια του χρόνου, κυρίως όμως το καλοκαίρι με τον τρύγο των σταφυλιών και το φθινόπωρο με την συλλογή του ελαιοκάρπου.

Βασική πτυχή της κοινωνικής ζωής των Καλυμνίων, κυρίως κατά τη διάρκεια του χειμώνα, που οι νύχτες είναι μεγάλες, ήταν το *πισπέρισμα*, δηλαδή οι βραδινές επισκέψεις συγγενών και γειτόνων, κατά προτίμηση σε σπίτια που ήταν γνωστό ότι διέθεταν τις απαιτούμενες προμήθειες, τις *κουμπάνιες*, για φίλεμα των επισκεπτών με αφράτα αμύγδαλα, ξερά σύκα, *τυρί της αλάρμης*, αν η οικογένεια είχε ζώα, αλλά και τηγανίτες με ζάχαρη ή μέλι, τα *υριστούτζια*, τα οποία φάνταζαν ως πραγματικό βασιλικό έδεσμα για τους *πισπεριστές*, οι οποίοι εκδήλωναν την ευαρέσκειά τους με την φράση *«Ηθεραπέυτησα ντα μέσα μας»*. Στα *πισπερίσματα* οι συζητήσεις περιστρέφονταν γύρω από κάθε πιθανό και απίθανο θέμα, μοιράζονταν οι χαρές και οι λύπες των ανθρώπων, κλείνονταν δουλειές, γίνονταν προξενιά και συζητήσεις επί παντός επιστητού, με αποτέλεσμα οι συγκεντρώσεις αυτές να κλέβουν την δόξα κι από τα ίδια τα καφενεία, κατεξοχήν χώρους συζητήσεων και συμφωνιών, κυρίως για *σφουγγαροδουλειές*. Στα καφενεία του νησιού, εκτός από καφέ και ουζάκι, σερβίρονταν *βραστικά* από βότανα του βουνού όπως χαμομήλι, δεντρολίβανο και αλισφακιά, *λουκχούμι*, βανίλια, υποβρύχιο, σουμάδα, τριαντάφυλλο, λικέρ μέντα και μπανάνα, λεμονάδα και πορτοκαλάδα, όλα τοπικής προελεύσεως φυσικά. Όταν δε ερχόταν η ώρα για κρασάκι καλύμνικο, μπρούσκο ή ρετσίνα, οι γεύσεις οι απολύτως ταιριαστές ήταν αυτές της *σμαρί(δ)ας* και της *τσαρδέλλας*.

Κι όταν πια στην Κάλυμνο ακούγονταν τα χαρούμενα αλαφροπατήματα της Αποκριάς, οι νοικοκυρές άρχιζαν να σκέφτονται τι ζωντανό θα έσφαζαν για να *τσικνίσουν* το σπίτι την Τσικνοπέμπτη -συνήθως πουλερικό-,

αλλά και να μην ξεχάσουν κανένα από τα σπίτια της γειτονιάς κατά το μείρασμα των *μακαρουνιών με μυζήθρα*, για την ψυχή των πεθαμένων τους. Το αποκριάτικο τραπέζι, που συγκέντρωνε γύρω του πολλούς συγγενείς, ήταν στρωμένο με λαχταριστά *φύλλα* -καλύμνικοι ντολμάδες- και κοκκινιστό κρέας με πατάτες, ενώ απαραίτητα αποκριάτικα γλυκίσματα θεωρούνταν το ρυζόγαλο και για τα πλούσια *βασταχούμενα* σπίτια τα *πουγγιά* με μπόλικη φρέσκια μυζήθρα και άρωμα κανέλας. Χοροί με βιολιά και τσαμπούνες οργανώνονταν σε σπίτια και καφενεία, όπου πλήθος μασκαρεμένων έμπαινε, έπαιρνε μέρος στο χορό και έφευγε το ίδιο ξαφνικά για τον επόμενο προορισμό του. Σεΐχηδες, *αραπάες*, γριές με καμπούρες, γυναίκες με προκλητικά πάνινα στήθη, γιατροί και άλλοι *πειρασμοί*, όλοι ήταν ευπρόσδεκτοι στα αξέχαστα αυτά αποκριάτικα ξεφαντώματα.

Η περίοδος της Αποκριάς και μάλιστα των δύο πρώτων εβδομάδων της, θεωρούνταν ιδανική χρονική περίοδος, όπως και τα Χριστούγεννα, η εβδομάδα της Διακαινησίμου, αλλά και οι φθινοπωρινοί μήνες, για την τέλεση των γάμων των νεαρών ζευγαριών, σε χρονικό διάστημα σχετικά σύντομο μετά την τέλεση των αρραβώνων. *Φοινίκια*, *κουραμπιέδες* και *τηγανίτες* αποτελούσαν το *πεσκέσι* που οι συγγενείς, οι οποίοι είχαν προσκληθεί στον αρραβώνα συγγενικού τους ζευγαριού, έστελναν στο σπίτι της νύφης το πρωί, ανήμερα του ευτυχούς γεγονότος. Στο τραπέζι του αρραβώνα και μετά το κέρασμα του κρασιού από την νύφη και του *χαλουβά*, στρωνόταν πλούσιο τραπέζι για όλους τους καλεσμένους με *πιθάκια*, δηλαδή κεφτέδες, αρνάκι ψητό και πεντανόστιμα *φύλλα*, τα οποία συνοδεύονταν με άφθονο κρασί. Την Πέμπτη ή την Παρασκευή πριν τον γάμο έπρεπε να προετοιμασθούν οι *κουραμπιέδες* και τα *ψωμιά* του γάμου, τα *ζύσματα*, μεγάλα και γλυκά *ψωμιά* με μυρωδικά, διακοσμημένα με περίτεχνα στολίδια από ζυμάρι -λουλούδια, πουλιά, στεφάνια και τα ονόματα του ζευγαριού- και αλειμμένα με αυγό για να γυαλίζουν. Τα *ζύσματα*, μαζί με ένα *γαλόνι* κρασί αποτελούσαν το γαμήλιο δώρο των στενών συγγενών του νέου ζευγαριού, ενώ οι πιο μακρινοί συγγενείς, οι γνωστοί και οι φίλοι δώριζαν ταψιά με *κουραμπιέδες*, *μπακλαβάδες*, *κοπεγχάγια* και *γαλακτομπούρεκα*, τα οποία στη συνέχεια σερβίρονταν στους καλεσμένους του γεγονότος. Το τραπέζι του γάμου, όπου οι προσκεκλημένοι προσέρχονταν σταδιακά, ανάλογα με τις διαθέσιμες θέσεις, ήταν στολισμένο με άφθονες μεγάλες φέτες από *ζύσματα*, ενώ τα εδέσματα περιελάμβαναν συνήθως *μουσούρι*, *κρέας γιαχνί*, *στιφάδο με πατάτες*, *φύλλα*, *ψάρια μαρινάτα*, *μπακαλιάρo* μαγειρεμένο, *χοιρινό με πράσο*, *ρόστο βοσκαρουϊστικο του γάμου* -κρέας κοκκινιστό-

και βέβαια άφθονο γλυκό κρασί *μοσχάτο* ή *φωκιανό* και *μπούσκο*. Το γλέντι του γάμου μπορούσε να κρατήσει και ως τα ξημερώματα.

Όταν η οικογένεια αποκτούσε παιδιά, η *βυζάνουσα* μάνα έπρεπε να καταναλώνει ζεστές *σούπες* και *ραντιστά*, ένα είδος τραχανά, προκειμένου να έχει άφθονο γάλα για το βρέφος. Κι όταν τα παιδιά μεγάλωναν το πρωινό και απογευματινό κολατσιό τους περιελάμβανε ξερά σύκα και αμύγδαλα, φέτες ψωμιού με λάδι, αλάτι και τριμμένη ντομάτα -για το καλοκαίρι- ή με βούτυρο και ζάχαρη, λίγο καλύμνικο τυράκι, καθώς και τα εποχιακά *λουμπουνάρια*, τα γνωστά λούπινα, που αφθονούν κατά τη διάρκεια της Σαρακοστής πριν το Πάσχα.

Η Μεγάλη Σαρακοστή απαιτούσε νηστεία, τουλάχιστον κρέατος, για την πλειονότητα των καλύμνικων οικογενειών, ενώ το ψάρι -και για την ακρίβεια ο ξαλμυρισμένος μπακαλιάρος με πατάτες και μπόλικο σέλινο-, εμφανιζόταν στο τραπέζι αποκλειστικά και μόνο κατά τις ημέρες εορτασμού του Ευαγγελισμού και των Βαΐων. Η περίοδος αυτή ήταν ιδανική και για μάζεμα χόρτων, με τις γυναίκες να σχηματίζουν συντροφίες και να αναζητούν στην ύπαιθρο του νησιού -αλλά και των μικρών γειτονικών, όπως η Ψέριμος, η Τέλενδος και η Πλάτη- *βρούβες*, *μασκαλίες*, *σαντίκια*, *ζόχοι*, *στροφούνια*, *κουτσουνίες*, *καρακατσούνια*, *θαλασσίες*, *ψιλόχορτο*, *σαλαμπούτσες*, *καμπούνια* και *λουβιά*, εκ των οποίων άλλα καταναλώνονταν ωμά, άλλα ως βραστές σαλάτες και άλλα μετατρέπονταν σε νόστιμους *χορτοκεφτέδες*. Ένας πολύ ενδιαφέρον τρόπος, που οι νοικοκυρές της Καλύμνου εφηύραν προκειμένου να νοστιμίσουν τα άγρια βραστά χόρτα, είναι η *ξεροτηγάνιση*, συνταγή κατά την οποία μπόλικο ξερό κρεμμύδι σωτάρεται σε καυτό λάδι έως ότου ξανθύνει και στη συνέχεια ανακατεύεται με τα καλά στραγγισμένα χόρτα. Κατά τον ίδιο τρόπο, στις αλλοτινές εποχές της λιτότητας, νοστιμίζαν και τα μακαρόνια με τυρί, τα οποία ωστόσο παντρεύονταν και με ένα εντελώς διαφορετικό είδος *ξεροτηγάνισης*, όπου πρωταγωνιστούν ψίχουλα μπαγιατίκου ψωμιού σωταρισμένα σε καλό λάδι, τόσο ώστε να πάρουν ξανθό χρώμα, που στην συνέχεια προστίθενται στα μακαρόνια, ένα είδος κιμά, ως προς το οπτικό τουλάχιστον αποτέλεσμα. Εκτός από μακαρόνια, η κουζίνα της Καλύμνου περιλαμβάνει τρία ακόμα είδη σπιτικών ζυμαρικών: τα *ραντιστά* -ένα είδος τραχανά-, το *μανεστρί* -κριθαράκι- και τα *πιτταρίδια* -χυλοπίτες.

Η Μεγάλη Εβδομάδα θα αναλωθεί για να παρασκευαστούν τα *κουλουράκια* και οι *αυγούλες*, ενώ το Σάββατο του Λαζάρου ετοιμάζονται τα χαριτωμένα ανθρωπόμορφα *λαζαράκια*, φτιαγμένα με αλεύρι, ταχίνι, χυμό πορ-

τοκαλιού, αλλά και σταφίδες και καρυδόμυγα με τα οποία παραγεμίζουν οι νοικοκυρές την κοιλίτσα τους.

Το Μεγάλο Σάββατο ήταν μία "μακράς διάρκειας" ημέρα, καθώς ήδη από τα ξημερώματα άρχιζε το σφάξιμο των αρνιών, προκειμένου νωρίς το πρωί να καθαριστεί ο *πατσάς* και να προετοιμαστεί η γέμιση, ώστε κατά το μεσημεράκι να σταλθεί στον φούρνο το πασχαλινό *μουούρι*, το γεμιστό αρνάκι, το πλέον εμβληματικό πιάτο της καλύμνικης γαστρονομίας, που καταναλώνεται ανήμερα το Πάσχα, μετά το ολονύχτιο ψήσιμο, που το κάνει πραγματικό "λουκούμι", αποδεικνύοντας παράλληλα την εμπειρία και την επιδεξιότητα του ψήστη. Το φαγητό ονοματοδοτείται ουσιαστικά από το ομώνυμο πήλινο σκεύος με καπάκι, μέσα στο οποίο ψήνεται το γεμιστό αρνάκι, στην γέμιση του οποίου συμπρωταγωνιστούν τα εντόσθια του ζώου, χοντροκομμένος μοσχαρίσιος κιμάς και ρύζι, κρεμμύδια, μπελτές, ψιλοκομμένες ντομάτες και βέβαια λάδι και μπόλικά μυρωδικά. Το απόγευμα του Μεγάλου Σαββάτου είναι η ώρα που η νοικοκυρά θα ασχοληθεί με την παρασκευή του *βραστόύ*, φαγητό που αξιοποιεί το κεφάλι και τα πόδια, τα *ποδοκέφαλα*, του αρνιού και το οποίο η οικογένεια θα καταναλώσει μετά την Ανάσταση. Μαζί με την περίφημη καλύμνικη *σούπα*, με ζωμό κρέατος, ρύζι και αυγολέμονο, αποτελούν εδέσματα, που σηματοδοτούν γευστικά πολλές από τις στιγμές της κοινωνικής καθημερινότητας του νησιού, όπως για παράδειγμα την πρώτη επίσκεψη των συμπεθέρων στο σπίτι της νύφης. Πέραν όλων των προαναφερθέντων η νοικοκυρά θα πρέπει, επίσης, να μεριμνήσει για την προετοιμασία και παρασκευή των λοιπών πιάτων του πασχαλινού τραπέζιού, με την τηγανισμένη αρνίσια συκωταριά, τα παραδοσιακά *φύλλα* και την φρέσκια *μυζήθρα* να είναι εκ των ων ουκ άνευ, που θα απολαύσει η οικογένεια και οι καλεσμένοι της.

Στο σημείο αυτό θα πρέπει να αναφέρουμε ότι στην Κάλυμνο η κτηνοτροφία ήταν ανέκαθεν πλούσια, με την πλειονότητα των ζώων να ανήκουν στην κατηγορία των αιγοπροβάτων, από τα οποία έβριθαν τα κρεοπωλεία την περίοδο του Πάσχα. Αντίθετα, για τα Χριστούγεννα η τοπική γαστρονομία περιστρέφεται γύρω από το χοιρινό, ενώ τα *πουλιά*, δηλαδή οι κότες, αλλά και οι διάνοι, έλυναν διατροφικά θέματα της καθημερινότητας, όπως στην περίπτωση του αρρώστου που θα έπρεπε να φάει μια *σούπα* ή του μουσαφίρη, στον οποίο θα έπρεπε να προσφερθεί ένα πιο καλό φαγητό. Βέβαια, δεν θα πρέπει να ξεχνούμε, ότι όλα τα ζώα, με εξαίρεση ίσως το χοιρινό, εκτρέφονταν πρωτίστως για τα προϊόντα τους -όπως το γάλα και τα αυγά, που σε καθημερινή βάση χρησιμοποιούνταν για την διατροφή της οικογένειας- και δευτερευόντως για το κρέας τους. Με κόπο και υπομονή

μεγάλη εκτρέφονταν όλα τα οικόσιτα ζώα, έτσι ώστε με την δευτερογενή παραγωγή να προκύψουν τα απαραίτητα είδη όχι μόνο για την διατροφή, αλλά και για την κάλυψη των αναγκών ένδυσης και υπόδυσης της οικογένειας. Βασικό μέλημα όλων η αξιοποίηση κυριολεκτικά κάθε διαθέσιμου πόρου, δεδομένου ότι ακόμα και οι κοπριές των ζώων αξιοποιούνταν για την λίπανση των καλλιεργήσιμων εκτάσεων.

Το γάλα, το τόσο σημαντικό αυτό ζωικό προϊόν, μετατρέπεται σε εύγευστο βούτυρο και εξαιρετικά τυριά, όπως η *κοπανιστή*, η *χλωρή μυζήθρα*, το *καλύμνικο τυρί* και τόσο άλλα, που με την σειρά τους πρωταγωνιστούν σε πεντανόστιμα τοπικά εδέσματα, όπως τα γλυκά *βοσικάτα πουγγιά* με *μυζήθρα* και *καλύμνικο τυρί*.

Όσο για το ίδιο το κρέας, πρωταγωνιστεί κι αυτό σε μια σειρά εδεσμάτων, που αξιοποιούν με τον καλύτερο δυνατό τρόπο και το πιο ταπεινό μέρος του κάθε ζώου, όπως για παράδειγμα μυαλά κεφτέδες, βοδινή γλώσσα στιφάδο, βοδινή γεμιστή σπλήνα, *φουκή* -συκωταριά- με ντομάτες, *πατσάς* -εντόσθια μαγειρεμένα με κρεμμύδια, πιπέρι και αυγολέμονο-, *πηχτή*, που αξιοποιεί το κεφάλι και τα πόδια του ζώου, αλλά και *πιτθάκια*, δηλαδή κεφτέδες ή μελιτζάνες και πιπεριές γεμιστές με κιμά και μαγειρεμένες στην κατσαρόλα. Στα πλέον αγαπημένα και εμβληματικά πιάτα της καλύμνικης γαστρονομίας συμπεριλαμβάνονται και τα *φύλλα*, τα ντολμαδάκια με αμπελόφυλλα ή και με λαχανόφυλλα, κατά το μαγείρεμα των οποίων προστίθενται στην κατσαρόλα και φέτες ντομάτας. Δεδομένου ότι η Κάλυμνος είναι και πλούσιος κυνηγότοπος, πολλές είναι οι συνταγές που αξιοποιούν το κρέας του κυνηγιού, με χαρακτηριστικά παραδείγματα τα ολόκληρα *τηγανητά μικροπούλια με αυγά*, τις *τηγανητές τσίχλες*, το *κουνέλι* ή το *λαγό στιφάτο* και τις κοκκινιστές πέρδικες με μακαρόνια, πιάτο που δίνει το όνομά του και στην πιο σύγχρονη συνταγή για *περδικάτο κοτόπουλο*, δηλαδή κοτόπουλο κοκκινιστό με μακαρόνια.

Από την άλλη πλευρά η περιορισμένη γη του νησιού και ο τιτάνιος καθημερινός αγώνας των αγροτών για την δημιουργία των τόσο διαδεδομένων στα ελληνικά νησιά αναβαθμίδων -τα *δαμάκια*, όπως τα αποκαλούν οι Καλύμνιοι-, προκειμένου εκεί να καλλιεργηθούν σιτάρι και κριθάρι, από το αλεύρι του οποίου παρασκευάζονταν οι *κρίθινες κουλούρες* και ψωμί, αλλά και ελιές, αμπέλια, κάποια οπωροφόρα και ό,τι άλλο θα συνεισέφερε στον εμπλουτισμό του οικογενειακού κεφαλαίου. Με κόπο, στην συνέχεια, έβγαινε το λάδι ή το κρασί με τον παραδοσιακό πάντα τρόπο, ενώ όλα όσα φύονταν στην καλύμνικη γη παντρεύονταν -σύμφωνα με τις τοπικές συνταγές, αλλά και το προσωπικό γούστο καθενός- με τα καλούδια της θάλασσας και

της κτηνοτροφικής παραγωγής, δίνοντας εξαιρετικές νοστιμιές όπως οι *χαποδοκεφτέδες* με μπόλικο θρίμπη, τα *μαρινάτα ψάρια* με δεντρολίβανο, τα *φύλλα* με τον κιμά και τα άφθονα μυρωδικά. Η έλλειψη αυτών των υλικών είναι και ο λόγος που οι παραδοσιακές συνταγές δεν είχαν σε καμία περίπτωση την ίδια γεύση και νοστιμιά, όταν παρασκευάζονταν στην ξενιτειά, στην Αυστραλία ή την Αμερική και όπου αλλού ζούσαν οι Καλύμνιοι, ως οικονομικοί μετανάστες. Αυτό το κενό καλούσαν να καλύψουν τα περίφημα *πεστελλώματα*, δηλαδή τα πακέτα με τα τοπικά προϊόντα, που οι ντόπιοι Καλύμνιοι έστελναν στους μετανάστες συγγενείς τους, βοηθώντας τους να κρατήσουν και την γευστική επαφή με τον γενέθλιο τόπο τους. Κι εκείνοι με τη σειρά τους, όταν επέστρεφαν στην πατρίδα, έφερναν μαζί τους συνταγές, γεύσεις και προϊόντα από τις νέες εστίες τους, μπολιάζοντας με αυτά την τοπική γαστρονομία, η οποία σιγά-σιγά τα δεχόταν και τα αφομοίωνε. Χαρακτηριστικό παράδειγμα πλήρους ένταξης στην καλύμνικη καθημερινότητα, αποτελεί η *τρουμούλα*, ένα είδος κρέμας-ζελέ με νισεστέ, ροδόνηρο και κανέλα, ένα από τα γλυκίσματα που σιγά-σιγά κι αθόρυβα γλίστρησε από τις κουζίνες των σπιτιών, τα οποία είχαν ανθρώπους που ταξίδευαν για οποιοδήποτε λόγο, για να κυριεύσει ολόκληρη την Κάλυμνο.

Ο Αύγουστος σηματοδοτείται από την γιορτή της Παναγιάς, από το τραπέζι της οποίας δεν λείπουν το *μουούρι*, τα *φύλλα*, το ντόπιο τυρί και το *κοτσινιστό κρέας με τις πατάτες*, αλλά και οι *λουκουμάδες*, που συχνά προσφέρονται ως κέρασμα στους ευλαβείς πιστούς, που παρακολουθούν τις θείες ακολουθίες. Κατά την περίοδο της νηστείας του Δεκαπενταύγουστου το τραπέζι στρωνόταν με όσπρια, όπως *φάβα*, *ροβύθια -αρβίτσα-* στο *φούρνο*, *κουκιά* με μπόλικο σέλινο ή φασολάδα, αλλά και κάθε είδους λαδερά, όπως *βαζάνες* -δηλαδή μελιτζάνες- *γιαχνί*, *σαλάτα μερμιτζέλι* -η ντόπια εκδοχή της χωριάτικης σαλάτας, με την *σταρένια κουλούρα* και την *κοπανιστή Καλύμνου* και βέβαια ντομάτα, αγγούρι, κρεμμύδι, κάπαρη, κρίταμο- και *τομάτα γεμισταί*, όπως αυτές αναφέρονται σε χειρόγραφο συνταγολόγιο αστικής οικογένειας, μιας και το συγκεκριμένο φαγητό ήρθε κι αυτό στην Κάλυμνο μαζί με τα τέκνα του νησιού, που για διάφορους λόγους επισκέπτονταν ξένους τόπους, περισσότερο ή λιγότερο μακρινούς. Άφθονα την εποχή αυτή ήταν και τα φρούτα όπως δαμάσκηνα, μπουρνέλες, ζάναρα, κορόμηλα, καΐσια και βέβαια σταφύλια, σύκα και φραγκόσυκα, πολλά από τα οποία μετατρέπονταν σε μαρμελάδες και γλυκά κουταλιού, ενώ παράλληλα έκαναν την συγκεκριμένη νηστεία πιο ανώδυνη απ' όλες τις άλλες, κατά τη διάρκεια του έτους. Στις 27 Αυγούστου, ημέρα γιορτής του Αγίου

Φανουρίου, όποια Καλυμνιά είχε τάξιμο για να της φανερώσει κάτι ο Άγιος -από χαμένο αντικείμενο έως και ξενιτεμένο πρόσωπο- έπρεπε απαραίτητως να φτιάξει την φανουρόπιτά της με μπόλικά μυρωδικά και να την μοιράσει στη γειτονιά, για να συγχωρεθεί η αμαρτωλή μητέρα του Αγίου.

Η αστική, λοιπόν, κουζίνα που διαμορφώθηκε από τις ταξιδιωτικές εμπειρίες των Καλυμνίων -εμπόρων, ναυτικών και μεταναστών-, η κουζίνα της θάλασσας, αλλά και των βοσκών, είναι οι τρεις πλευρές της εξαιρετικά ενδιαφέρουσας και μοναδικής κουζίνας της Καλύμνου, αυτού του τόσο ξεχωριστού νησιού, με τους εξίσου ξεχωριστούς και αυθεντικούς ανθρώπους, άξιους απογόνους εκείνων που κατέστησαν τον τόπο τους πρότυπο και παράδειγμα προς μίμηση ήδη από τις αρχές του 20ού αιώνα, καθώς εδώ ιδρύθηκε το πρώτο εξατάξιο Γυμνάσιο της Δωδεκανήσου, Τεχνική και Εμπορική Σχολή, Οικοκυρική Σχολή και Νοσοκομείο. Η Κάλυμνος, δεν είναι απλώς «το νησί των σφουγγαράδων», όπως την ξέρουμε όλοι, είναι ένας τόπος σαγηνευτικός με αξέχαστες φυσικές ομορφιές, που εκπλήσσουν τον ανυποψίαστο επισκέπτη σε κάθε του βήμα. Μοναδικός και ο πλούτος των τοπικών προϊόντων, αλλά και η ποικιλία, η πρωτοτυπία και η νοστιμιά των καλύμνικων συνταγών, στον κόσμο των οποίων και περιηγήθήκαμε. Ακόμα πιο σημαντικό, όμως, είναι το γεγονός, ότι η Κάλυμνος δεν «αλλάζει ρούχα» το καλοκαίρι, προκειμένου να υποδεχθεί τους χιλιάδες επισκέπτες, που πλέον την ανακάλυψαν και την επισκέπτονται. Τους θεωρεί ακριβώς φίλους, φιλοξενουμένους και τους δείχνει το αληθινό, ατόφιο και αυθεντικό πρόσωπό της, αυτό που σκιαγραφείται μέσα από το σφύριγμα των βοσκών της, που κάθε σούρουπο μαντρίζουν τα κοπάδια τους και αρμέγουν το πολύτιμο γάλα ή τα σφυρίγματα των καϊκιών της, που αποτελούν τον μεγαλύτερο αλιευτικό στόλο παράκτιας αλιείας στην Μεσόγειο, με σχεδόν 400 συνολικά σκάφη σήμερα! Αυτή είναι η Κάλυμνος, μεγάλο μέρος της γοητείας της οποίας οφείλεται και στην πολυεπίπεδη τοπική γαστρονομία της.

Βιβλιογραφία

- Γεράκης Γ., *Από την ζωή της Καλύμνου*, Αθήνα 1965.
Καπελλά Θ., *Λαογραφικές σελίδες Καλύμνου*, Εκδόσεις Σκάφανδρο, Αθήνα 1997.
Μαγκλή Μ., *Λαογραφικά Καλύμνου*, Έκδοση Λυκείου Ελληνίδων.
Μαρινάκη Κ., «Ελληνικό Πρωινό Καλύμνου, πανδασία γεύσεων, χρωμάτων και αρωμάτων», άρθρο στον ιστότοπο <https://livetotravelandtaste.com/>, 10 Φεβρουαρίου 2018.

Μπιλήρη Ν., *Λαογραφική κληρονομιά*, Τόμος Β', Εκδόσεις Όμβρος, Αθήνα 1994.

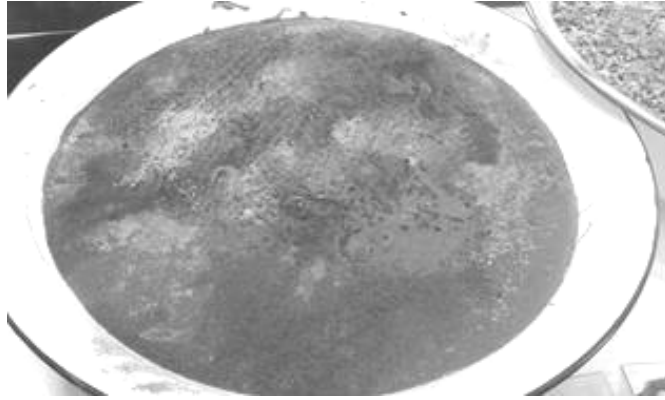
Ρεΐση Ι. Ν. - Μαύρου Ι.Καλ. *Η Κάλυμνος του νόστου... και της καρδιάς μας*, Κάλυμνος 2009.

Σκαρδάσης Μ., *Τα Καλύμνικα*, Έκδοση Αναγνωστηρίου «Αι Μούσαι», Αθήνα 1979.

«Σφουγγάρι και σφουγγαράδες», εφημερίδα *Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», 13 Σεπτεμβρίου 1998.

Τρικοίλης Σακελλάρης, *Νεώτερη Ιστορία της Καλύμνου*, Εκδόσεις Λιβάνη, Αθήνα 2007.

Χαραμαντάς Γ., *Χώρα*, Έκδοση Δήμου Καλύμνου, Αθήνα 2000.

1. Τρουμούλα

2. Σαλάτα μιμιτζέλι

3. Φύλλα

4. Γυριστές με την ειδική κουτάλα τους

5. Σπινιάλο

6. Καλύμνικα τυριά

ΧΑΡΑ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ

Ζωγράφος – Εκπαιδευτικός Καλλιτεχνικών Μαθημάτων

**ΑΞΙΟΠΟΙΗΣΗ ΚΑΙ ΠΟΡΕΙΑ ΣΤΑ ΔΩΔΕΚΑΝΗΣΑ ΤΟΥ
ΕΚΠΑΙΔΕΥΤΙΚΟΥ ΠΕΡΙΒΑΛΛΟΝΤΙΚΟΥ ΕΠΙΤΡΑΠΕΖΙΟΥ
ΠΑΙΧΝΙΔΙΟΥ ΓΙΑ ΤΗΝ ΞΕΡΟΛΙΘΙΑ «Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής»**

Εισαγωγή

Οι αναβαθμίδες (Εικόνα 1), αλλιώς ξερολιθιές, αιμασιές, δαμάκια ή πεζούλες, οι οποίες χαρακτηρίζουν το αγροτικό τοπίο πολλών περιοχών της Ελλάδας και ιδιαίτερα των νησιωτικών, συνδέονται άμεσα με την αειφορία, δηλαδή τη βιωσιμότητα του περιβάλλοντος. Όσον αφορά στη λειτουργικότητα, οι αναβαθμίδες «σταθεροποιούν το έδαφος σε επικλινή επίπεδα, ώστε να διευκολύνεται η ανθρώπινη πρόσβαση, αλλά και η συγκράτηση νερού και εδάφους, στοιχεία απαραίτητα για την ανάπτυξη των καλλιεργειών» (Πετανίδου, 2005, Petanidou et al., 2008, Πετανίδου 2010). Με τη μέθοδο της αναβαθμίδωσης αξιοποιούνται και καλλιεργούνται ευκολότερα τα εδάφη με κλίση, τα οποία βρίσκονται στις πλαγιές των βουνών. Οι αναβαθμίδες αποτελούν σημαντικότερη «πράσινη υποδομή» (European Commission, 2013), προσδίδουν στα φυσικά οικοσυστήματα ικανότητα προσαρμογής στις όποιες κλιματικές και άλλες περιβαλλοντικές αλλαγές (Πετανίδου, 2010, 2015), συνεισφέρουν στη βελτίωση των εδαφών, ευνοούν την τοπική βιοποικιλότητα, ενώ παράλληλα υποστηρίζουν τις τοπικές παραδοσιακές δραστηριότητες (Πετανίδου, 2010, 2015).

Οι αναβαθμίδες, όμως, όταν εγκαταλείπονται, όπως συμβαίνει συχνά, φθείρονται (Εικόνα 2) με αποτέλεσμα τη υποβάθμιση του εδάφους, όχι μόνο από τις βροχές και φυσικές αιτίες, αλλά και από ανθρωπογενείς παράγοντες, όπως είναι η ανεξέλεγκτη βόσκηση μη επιτηρούμενων αιγοπροβάτων και η έλλειψη τακτικής συντήρησης των αναλημματικών τους τοίχων. Όταν οι ξερολιθιές εγκαταλείπονται, το έδαφος διαβρώνεται και τα νερά διαφεύγουν, αντί να ποτίζουν τη βλάστηση και τις καλλιέργειες που βρίσκονται στην επιφάνειά του. Τότε, επικρατούν φρύγανα¹, τα οποία εκτοπίζουν την υπόλοιπη χλωρίδα, με αποτέλεσμα η μορφή, εμφάνιση, το χρώμα και ο

¹ Οι χαμηλές θαμνώδεις διαπλάσεις [τα φρύγανα], όπως ονομάστηκαν από τον Θεόφραστο «χαρακτηρίζονται από μικρούς αποστρωγγυλεμένους θάμνους με αγκαθωτά κλαδιά και μικρά φύλλα» (Αριανούτσου και συν., 1999: 51).

χαρακτήρας του τοπίου της ξερολιθιάς, στο οποίο συμβιώνουν φυτά, μικρά ζώα, έντομα και πτηνά, να αλλοιώνεται.

Στο πλαίσιο, λοιπόν, της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη (UN, 2015), τα τελευταία χρόνια, στα σχολεία της Πρωτοβάθμιας και Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης, πραγματοποιούνται όλο και περισσότερα Προγράμματα Περιβαλλοντικής Αγωγής με θέμα τις αναβαθμίδες. Τα Προγράμματα αυτά απευθύνονται σε μαθητές/τριες των Δημοτικών σχολείων, των Γυμνασίων και των Λυκείων. Στο πλαίσιό τους εντάσσονται βιωματικές εκπαιδευτικές δραστηριότητες ενεργητικής μάθησης, μεταξύ των οποίων περιλαμβάνονται και περιβαλλοντικά παιχνίδια μέσα στην τάξη ή στο πεδίο, τα οποία υλοποιούν τη μάθηση μέσα από την πράξη (Feeney et al., 1996).

Το παιχνίδι, βασικό συστατικό της ζωής των παιδιών σε όλους τους πολιτισμούς, αποτελεί την περισσότερο συνηθισμένη δραστηριότητα της παιδικής ηλικίας (Beyer & Gammeltoft, 2000). Συναντάται σε μεγάλη ποικιλία μορφών, προσφέροντας διασκέδαση, βαθιά ικανοποίηση, ενώ συγχρόνως συμβάλλει στη γνωστική, συναισθηματική και ψυχοκινητική ανάπτυξη του παιδιού (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 1998). Η αξία του εντοπίζεται στη μεγάλη ελκυστικότητα του, σε αντίθεση με τις παραδοσιακές διαδικασίες μάθησης, οι οποίες αποτελούν αναγκαστική υποχρέωση, σπανίως διασκεδαστική (Μουστάκας & Τσακίρης, 2017). Το παιχνίδι είναι «ιδανικό εργαλείο στην περιβαλλοντική εκπαίδευση» (Thole, 1995: 156) ενισχύοντας τις εμπειρίες μάθησης, ενώ παράλληλα «οι εκπαιδευόμενοι μέσω των παιχνιδιών έχουν τη δυνατότητα να αποκτήσουν γνώσεις και να κατανοήσουν τη δομή του περιβάλλοντος και των περιβαλλοντικών προβλημάτων» (Παπαβασιλείου, 2011: 186).

Μία μεγάλη κατηγορία παιχνιδιών, τα οποία κατέχουν σημαντικό ρόλο στην περιβαλλοντική εκπαίδευση είναι τα παιχνίδια προσομοίωσης (Taylor, 1983; Torres & Macedo, 2000). Συμβάλλουν στην ανάπτυξη γνώσεων, την καλλιέργεια δεξιοτήτων, τη διαμόρφωση στάσεων και στη μελέτη περιβαλλοντικών θεμάτων με ουσιαστικό και ευχάριστο τρόπο. Η προσομοίωση περιλαμβάνει την αναπαράσταση ενός συστήματος με κάποιο άλλο, το οποίο παρομοιάζεται με το αρχικό. Στις αναπαραστάσεις αυτές περιλαμβάνονται επιλεγμένα περιβαλλοντικά στοιχεία ή καταστάσεις του πραγματικού, αλλά και του υποθετικού κόσμου, οι οποίες σχετίζονται με το θέμα μελέτης, περιλαμβάνοντας απλούστερα προσομοιωτικά συστήματα από τα προσομοιούμενα. Το παιδί ενδέχεται να σταθεί περισσότερο επιδέ-

ξιο και αποτελεσματικό στην αντιμετώπιση προσομοίωσης, από ότι στην αντιμετώπιση καταστάσεων σε πραγματικές συνθήκες.

Τα παιχνίδια προσομοίωσης προωθούν την ενεργητική μάθηση, τη μάθηση μέσω σφάλματος (Dieleman & Huisingh, 2006) και τις βιωματικές δράσεις στην τάξη και στο πεδίο (Ballantyne & Paker, 2002). Αποτελούν άτυπες δραστηριότητες κατά τις οποίες οι εμπλεκόμενοι όχι μόνο αναλαμβάνουν ρόλους, αλλά και υφίστανται άμεσα τις συνέπειες των αποφάσεών τους. Συνήθως, οι στόχοι αυτής της κατηγορίας παιχνιδιών πρέπει «να περατωθούν σε συγκεκριμένο χρόνο» (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 1998: 72). Τα συγκεκριμένα παιχνίδια διευκολύνουν τη μάθηση μέσω της εμπειρίας και της συναισθηματικής εμπλοκής, ενώ ταυτόχρονα διδάσκουν στους εκπαιδευόμενους τον σεβασμό στους κανόνες, διαθέτοντας ως κύριο χαρακτηριστικό τον ανταγωνισμό για την επίτευξη ενός σκοπού με τη συστηματική τήρησή τους. Συνήθως, χαρακτηρίζονται από αυστηρή δομή και σύστημα βαθμολογίας, το οποίο οδηγεί στην ανακήρυξη του νικητή. Είναι πολυπλοκότερα από άλλα παιχνίδια διότι χρησιμοποιούν περισσότερο «*τυποποιημένο υλικό και σταθερές διαδικασίες*» (Γεωργόπουλος & Τσαλίκη, 1998).

Κυριότερες κατηγορίες παιχνιδιών προσομοίωσης συνιστούν τα παιχνίδια ρόλων, τα ψηφιακά (Navarette, 2013; Ackaoglou & Koehler 2014) και τα επιτραπέζια (Juan & Chao, 2015). Στα περισσότερα επιτραπέζια παιχνίδια, συνήθως, οι μαθητές καλούνται να «*ακολουθήσουν διαδρομές, απαντώντας κάθε φορά σε μία ερώτηση σχετική με το περιβαλλοντικό θέμα του παιχνιδιού*» (Δημητρίου, 2009: 276). Η θεματολογία τους βασίζεται σε υπαρκτά περιβαλλοντικά προβλήματα γενικότερου αλλά και τοπικού ενδιαφέροντος. Στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη, τα παιχνίδια αυτά ενθαρρύνουν τη διεπιστημονική προσέγγιση των προβλημάτων, αποτελώντας βασικό στοιχείο σύγκλισης διαφορετικών επιστημονικών ειδικοτήτων και μαθημάτων του Αναλυτικού Προγράμματος Σπουδών. Στην Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, παράλληλα, αποτελούν σημαντικό εργαλείο ενδιάμεσης και τελικής αξιολόγησης των μαθητών/τριών διότι μέσω αυτών ελέγχεται το γνωστικό επίπεδο, οι αντιλήψεις, αξίες και στάσεις των παιδιών. Τα περισσότερα παιχνίδια μπορούν να σχεδιαστούν και να υλοποιηθούν εύκολα από τους εκπαιδευτικούς, αλλά και από τα ίδια τα παιδιά με χρήση απλών ανακυκλώσιμων υλικών.

Εκπαιδευτικό περιβαλλοντικό επιτραπέζιο παιχνίδι «*Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής*»

Ένα πρωτότυπο περιβαλλοντικό, επιτραπέζιο παιχνίδι προσομοίωσης είναι και το «*Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής*» (Εικόνα 3). Η ιδέα του παιχνιδιού

διού γεννήθηκε από εμένα και τους συμφοιτητές μου Δέσποινα Ασουχίδου και Βασίλη Μπερερή, το 2014, στο πλαίσιο ερευνητικής εργασίας στο Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών «Περιβαλλοντική Εκπαίδευση» του Πανεπιστημίου Αιγαίου, στη Ρόδο. Αργότερα εξελίχτηκε και ολοκληρώθηκε στο πλαίσιο της διπλωματικής μου εργασίας. Οι θείοι μου Παύλος και Αριάν Κοντέλλη από την αρχή αγκάλιασαν πρόθυμα την ιδέα. Χωρίς τη χορηγία τους, δεν θα ήταν δυνατόν να τυπωθεί και να παραχθεί μαζικά.

Στο «*Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής*», οι μαθητές/τριες κατανοούν ότι οι αναβαθμίδες καλλιέργειας συγκρατώντας το έδαφος και το νερό στο καλλιεργημένο έδαφος, συνδέονται άμεσα με την αειφορική διαχείριση του αγροτικού τοπίου και ιδιαίτερα του αιγαιακού. Μαθαίνουν ότι οι καλλιέργειες στις αναβαθμίδες μπορούν να αποδώσουν μεγάλη ποικιλία υγιεινών προϊόντων με μεγάλη θρεπτική αξία, όπως δημητριακά, όσπρια, φρούτα, βότανα, μέλι, κρασί και άλλα. Με αφορμή, λοιπόν, μία περιπετειώδη διαδρομή σε ένα πέτρινο αναλημματικό τοίχο αναβαθμίδας (ξερολιθιά), συνειδητοποιούν τη σημασία των αναβαθμίδων, καθώς και ότι το φυσικό περιβάλλον αποτελεί μία ολότητα/αλυσίδα, η οποία επηρεάζεται όταν σπάσει ένας κρίκος, όπως συμβαίνει με την υποβάθμιση της τοπικής χλωρίδας και των ενδιαιτημάτων της μικροπανίδας, δηλαδή των φωλεών.

Τα παιδιά παροτρύνονται, επιπλέον, στη διαμόρφωση περιβαλλοντικά ηθικών στάσεων και αξιών, όπως είναι η υπευθυνότητα όσον αφορά τη σχέση του ανθρώπου με το περιβάλλον, ο σεβασμός και η φροντίδα στη χλωρίδα και πανίδα της ξερολιθιάς και η αλληλεγγύη προς όλες τις μορφές ζωής. Παράλληλα ενθαρρύνονται σε διατύπωση, αναγνώριση και υιοθέτηση καλών περιβαλλοντικών στάσεων και πρακτικών (Χρυσανθάκη, 2016), καθώς και τη συλλογή και ορθή διαχείριση των απορριμμάτων που συναντούν, αλλά και παράγουν τα ίδια όταν βρίσκονται στο πεδίο.

Τα παιδιά, ταυτόχρονα, ενθαρρύνονται να παρατηρήσουν και να εκτιμήσουν περισσότερο τις αισθητικές ποιότητες του αναβαθμιδωμένου τοπίου, όπως είναι η υφή, το σχήμα και το χρώμα της τοπικής πέτρας που χρησιμοποιείται για τις ξερολιθικές κατασκευές, η ρυθμική, με μικρές διαφοροποιήσεις, επανάληψη στοιχείων στις ξερολιθιές, ο χαρακτήρας και η μοναδικότητα του κάθε ξερολιθικού τοπίου και οι νέες εναλλαγές που δημιουργούν οι αναβαθμίδες στα επίπεδα του εδάφους (Χρυσανθάκη, 2016). Μέσω του παιχνιδιού, βιώνουν και συνειδητοποιούν ότι οι αναβαθμίδες, έστω και εγκαταλειμμένες, όταν συνδυάζουν κριτήρια λειτουργικότητας

και παράδοσης, προσθέτουν στην αισθητική του τοπίου, ενσωματώνονται αρμονικά σε αυτό και δημιουργούν νέο τοπίο, διαμορφώνοντας νέα επίπεδα στο έδαφος (Χρυσανθάκη, 2016).

Τα παιδιά αναγνωρίζουν ότι έχουν το δικαίωμα και την υποχρέωση να απαιτούν την αισθητική ακεραιότητα (Robinson & Elliot, 2011) του αναβαθμιδωμένου τοπίου και του τοπικού περιβάλλοντος και να τη διεκδικούν, χρησιμοποιώντας νόμιμους τρόπους. Αντιλαμβάνονται, επίσης, τη σημασία της ίδιας της τέχνης της ζωής, δηλαδή της τέχνης της ξερολιθιάς και της ανάδειξής της ως στοιχείου Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς, καθώς «*Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής*» είναι το ταξίδι στην τέχνη κατασκευής της ξερολιθιάς. Συνειδητοποιούν βιωματικά την αξία της γνώσης και τέχνης του λαϊκού τεχνίτη (πετρά), καθώς και την αξία, η οποία διακρίνει την ξερολιθιά ως προϊόν χειρωνακτικής εργασίας, μόχθου.

Το σημαντικότερο, όμως, όφελος, το οποίο αποκομίζουν οι μαθητές/τριες είναι η παροχή ισχυρών κινήτρων αγώνα για τη βελτίωση του περιβάλλοντος στο πλαίσιο της αειφορικής διαχείρισης του, αλλά και της ποιότητας ζωής τους. Μαθαίνουν ότι οι αναβαθμίσεις μπορούν να συντηρηθούν και να επαναχρησιμοποιηθούν αποτελεσματικά, έστω και εν μέρει, με τη χρήση κατάλληλης τεχνογνωσίας, από νέους αγρότες με διάθεση για καινοτόμες δράσεις για παραγωγή υγιεινών προϊόντων, όπως αρωματικά βότανα π.χ. κάππαρη, λεβάντα, ρίγανη κλπ., κρασί, λάδι, μέλι (Εικόνα 4). Εκτός από τους περιβαλλοντικούς στόχους, όπως είναι η διαμόρφωση αντιλήψεων, στάσεων και αξιών, η ευαισθητοποίηση/κινητοποίηση στο πρόβλημα της ερημοποίησης και διάβρωσης του τοπίου, η ενίσχυση των δεσμών της εκπαιδευτικής κοινότητας με την τοπική κοινωνία και η απόκτηση γνώσεων, το παιχνίδι συμβάλλει και σε παιδαγωγικούς, όπως είναι η ανάπτυξη ευγενούς άμιλλας και πρωτοβουλιών, η συνεργασία μεταξύ των παιδιών και η ενεργητική προσέγγιση της γνώσης. Ταυτόχρονα αποτελεί αφορμή για εποικοδομητικό διάλογο, διατύπωση αποριών, ανατροφοδότηση της γνώσης και ανάπτυξη της κριτικής σκέψης. Βελτιώνει την εκπαιδευτική διαδικασία προσφέροντας ελκυστική γνώση και προκαλώντας ευχάριστο περιβάλλον μάθησης και διασκέδασης (Χρυσανθάκη, 2016, 2017).

Είναι καλαίσθητο, σχεδιασμένο και κατασκευασμένο με αισθητική αρτιότητα, με φωτεινά, έντονα και χαρούμενα χρώματα, εξάπτοντας το ενδιαφέρον των παιδιών και μεταφέροντας τις απαραίτητες πληροφορίες με βιωματικό τρόπο, ώστε να μένουν στη μνήμη τους όσο το δυνατόν περισ-

σότερο. Είναι ένα περιβαλλοντικό, επιτραπέζιο παιχνίδι, όπου το κερδίζω σημαίνει ξέρω μόνο να δίνω, ενώ χάνω σημαίνει ξέρω μόνο να παίρνω. Η διάρκεια παιξίματός του είναι περίπου μια ώρα.

Ο πίνακός του (ταμπλό/πίστα) είναι ζωγραφισμένος σύμφωνα με μια τεχνική οικεία στα παιδιά, την τεχνική των «κόμικς», με απλά κατανοητά σχήματα, καθαρά περιγράμματα και έντονα, χαρούμενα χρώματα. Στην επιφάνεια του εικονίζεται ένας ξερολιθικός αναλημματικός τοίχος αναβαθμίδας (Εικόνα 5), όπου υπάρχουν ζωγραφισμένες τριάντα έξι πέτρες/βήματα, πάνω στις οποίες έχει σχεδιαστεί μία οφιοειδής αριθμημένη διαδρομή. Σε ορισμένες πέτρες υπάρχουν ζωγραφισμένα ζώα, πτηνά, έντομα, ερπετά και φυτά, τα οποία συναντώνται στις αναβαθμίδες του Αιγαίου, όπως κατσίκια, νησιώτικη πέρδικα, τζίτζικι, σαύρα, φίδι, άνθη και αρωματικά βότανα και σε κάποιες άλλες μπλε χρώμα. Το υπόμνημα, καθώς και οι κάρτες του παιχνιδιού επιβραβεύουν ηθικές συμπεριφορές και καλές πρακτικές προς το περιβάλλον, ενώ αποθαρρύνουν επιζήμιες στάσεις, μεταδίδοντας θετικά περιβαλλοντικά μηνύματα με ευχάριστο και χιουμοριστικό τρόπο. Παίζεται με ζάρι, πιόνια, μάρκες και κάρτες με εντολές (Εικόνα 6).

Όποιος ωφελεί το περιβάλλον, δρώντας αειφορικά, αξιοποιώντας τους φυσικούς πόρους χωρίς να τους εξαντλεί, παρατηρεί τις αισθητικές του ποιότητες και ενημερώνει τους συμμαθητές και φίλους του για την ανάγκη και τους τρόπους προστασίας του, απαλλάσσεται από τις μάρκες/σκουπίδια που του αναλογούν ή προχωρά βήματα, ενώ, όποιος το βλάπτει ρυπαίνοντας, ενοχλώντας τα πλάσματα της φύσης και φθείροντας τις ξερολιθιές, επιβαρύνεται με περισσότερες μάρκες από το φάκελο ή κάνει βήματα προς τα πίσω. Σκοπός του κάθε παίκτη είναι μετά από τρεις συνεχόμενους γύρους να φτάσει στο τέλος και να βγει από το παιχνίδι νικητής, φορτωμένος με τις λιγότερες μάρκες, έχοντας προσφέρει περισσότερα για το περιβάλλον. Οι υπόλοιποι ακολουθούν αγωνιζόμενοι για τις επόμενες θέσεις, ανάλογα με τις μάρκες που τους έχουν απομείνει.

Πορεία στα Δωδεκάνησα και εκπαιδευτικές δράσεις συνδεδεμένες με το περιβαλλοντικό επιτραπέζιο παιχνίδι «Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής»

Ας παρακολουθήσουμε, λοιπόν τη διαδρομή του παιχνιδιού στα νησιά των Δωδεκανήσων και ας ταξιδέψουμε κι εμείς μαζί του. Στο ξεκίνημά του, πρωτοπαίχτηκε από τους/τις μαθητές/τριες του Γυμνασίου με Λ/Τ. Τήλου, κατά τη διάρκεια του σχολικού έτους 2013-14 και από τους μαθητές/τριες του Γυμνασίου Πάτμου κατά τη διάρκεια του έτους 2014-15, κα-

τά τη διάρκεια Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Αγωγής. Εκτός από τη δημιουργό του, οι ίδιοι/ες οι μαθητές/τριες και των δύο σχολείων αξιολόγησαν το παιχνίδι συνεισφέροντας στη βελτίωσή του. Στην αρχή της πορείας του, το παιχνίδι βελτιώθηκε με μικρότερα, εύχρηστα πιόνια και οι κάρτες διορθώθηκαν. Όταν ξαναπαίχτηκε μετά από τις μετατροπές, οι μαθητές/τριες εκδήλωσαν μεγαλύτερο ενδιαφέρον και ενθουσιασμό.

Στη συνέχεια, παίχτηκε στους Λειψούς το 2015, στο Γυμνάσιο με Λ/Τ. Λειψών, σε μαθητικούς αγώνες μεταξύ της Β΄ Γυμνασίου Λειψών και της Β΄ Γυμνασίου του Γυμνασίου Πάτμου. Το παιχνίδι συνεχίζοντας το ταξίδι του, παίχτηκε πρόσφατα το 2019, στη Λέρο από τους/τις μαθητές/τριες του ενός τμήματος της Πέμπτης τάξης του Δημοτικού Σχολείου Λακκίου, στο καλαίσθητο ιταλικό κτίριο ρασιοναλιστικής αρχιτεκτονικής, το οποίο στεγάζει το σχολείο. Παίχτηκε, επίσης, και από τους/τις μαθητές/τριες της Πέμπτης και Έκτης τάξης του Δημοτικού Σχολείου Ξηρόκαμπου στη Λέρο, στον όμορφα και λειτουργικά διαμορφωμένο χώρο του εργαστηρίου Καλλιτεχνικών Μαθημάτων του σχολείου. Στα σχολεία της Β/θμιας Εκπαίδευσης παίχτηκε τα έτη 2017-18 και 2018-19, από τους/τις μαθητές/τριες του 1ου και του 2ου Γυμνασίου Λέρου (Εικόνα 7), στο πλαίσιο της Θεματικής Εβδομάδας, ενταγμένο στον άξονα «Διατροφή και Ποιότητα Ζωής» και στο πλαίσιο Προγραμμάτων Περιβαλλοντικής Αγωγής. Παίχτηκε, επίσης, συστηματικά καθ' όλη τη διάρκεια των ίδιων σχολικών ετών και από όλους τους/τις μαθητές/τριες του Τμήματος Ένταξης του 2ου Γυμνασίου Λέρου.

Το ίδιο σχολικό έτος, παίχτηκε, επίσης, επανειλημμένα από τους/τις μαθητές/τριες της Α΄ και της Γ΄ τάξης του Γενικού Λυκείου της Λέρου (Εικόνα 8), ως άσκηση χαλάρωσης μετά από τις εξετάσεις του Α΄ τετραμήνου. Στη συνέχεια παίχτηκε και από τους/τις μαθητές/τριες της Β΄ τάξης Υγείας, Προνοίας και Ευεξίας του ΕΠΑ.Λ. Λέρου και της Γ΄ τάξης Βρεφονηπιοκόμων, στο πλαίσιο του μαθήματος «Δημιουργική Απασχόληση Προσχολικής Αγωγής». Οι μαθητές/τριες ενδιαφέρθηκαν για τον τρόπο κατασκευής του, ενώ στάθηκε αφορμή για να ανταλλαχτούν μεταξύ τους πολλές πρωτότυπες ιδέες για τη δημιουργία απλών επιτραπέζιων εκπαιδευτικών παιχνιδιών, τα οποία καλούνται να δημιουργήσουν στο πλαίσιο του μαθήματός τους.

Παίχτηκε, ακόμα, και από τους/τις μαθητές/τριες της Α΄ Γυμνασίου του Εσπερινού Γυμνασίου με Λ/Τ. Λέρου. Οι ενήλικοι/ες εργαζόμενοι/ες μαθητές/τριες αν και καταπονημένοι/ες μετά από ακόμα μία δύσκολη ημέ-

ρα, έδειξαν μεγάλο ενδιαφέρον για το αντικείμενο, τα μηνύματα και τους κανόνες του παιχνιδιού. Όλοι/ες έπαιξαν ακούραστα μέχρι το τέλος του δώρου, ενώ κάποιοι παλαιότεροι διηγήθηκαν ιστορίες από τα παιδικά τους χρόνια στα τότε καλλιεργούμενα αναβαθμιδωμένα χωράφια του νησιού. Το παιχνίδι «*Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής*», στις 10 Μαΐου του 2019, ταξίδεψε μαζί με τους/τις μαθητές/τριες του 2ου Γυμνασίου Λέρου με το πλοίο «*Κάλυμνος*» στη διαδρομή Λέρο-Πάτμο, κατά τη διάρκεια της ετήσιας μονοήμερης σχολικής εκδρομής τους στην Πάτμο και παρά την τρικυμία, παίχτηκε μέχρι το τέλος του, στο σαλόνι του πλοίου, εν πλω (Εικόνα 9).

Την ίδια ημέρα, αργότερα, έφτασε στην Πάτμο και εκεί παίχτηκε ξανά από τους/τις μαθητές/τριες ενός τμήματος της Α΄ Τάξης του Γυμνασίου Πάτμου. Την επόμενη ημέρα ταξίδεψε στους Λειψούς και εκεί παίχτηκε ακόμα μία φορά από όλους/ες τους/τις μαθητές/τριες του Γυμνασίου με Λ/Τ. του νησιού. Κατόπιν, ακολούθησε συζήτηση μεταξύ των εκπαιδευτικών του σχολείου και των μαθητών/τριών για τα αναβαθμιδωμένα κτήματα του νησιού, τους τρόπους μέτρησης των ορίων τους με ακρίβεια και την ένταξή τους στο Κτηματολόγιο και έτσι «*άναψε φωτιές*» για το πρόβλημα της παράνομης καταπάτησης ιδιοκτησιών στο νησί. Παρουσιάστηκε, επίσης, στο κοινό της Λέρου, στις 12 Δεκεμβρίου του 2018, στη Δημοτική Βιβλιοθήκη της Λέρου (Εικόνα 10), στον Πλάτανο, με εισαγωγή του υπεύθυνου βιβλιοθηκονόμου κ. Δημήτρη Σταματέλου. Η εισαγωγή συνδέθηκε με την ανακήρυξη της τέχνης της ξερολιθιάς από την UNESCO τον Οκτώβριο του 2018, ως στοιχείο Άυλης Πολιτιστικής Κληρονομιάς. Μετά από τη σύντομη παρουσίαση υπό τύπο σεμιναρίου, παίχτηκε με ενθουσιασμό από μικρούς και μεγάλους.

Αποτελέσματα, συμπεράσματα και προτάσεις

Πάντοτε, σε όλες τις παρουσιάσεις, μετά από το τέλος του παιχνιδιού, ακολουθούσε διάλογος με τους/τις μαθητές/τριες, με στόχο την εμπέδωση γνώσεων και τη μεταβολή αξιών, στάσεων και αντιλήψεων όσον αφορά στο ρόλο των αναβαθμιδών στην εποχή μας, την επαναχρησιμοποίησή τους και την ανάγκη διάσωσης, συντήρησης και ανάδειξης τους. Διαπιστώθηκε ότι όταν οι μαθητές/τριες κατά τη διάρκεια του παιχνιδιού ανταμείβονται για θετικές συμπεριφορές, τείνουν να τις εφαρμόσουν ευκολότερα και στην πραγματική τους ζωή όχι μόνο σε συλλογικό αλλά και σε προσωπικό επίπεδο, αποφεύγοντας όσες βλάπτουν το περιβάλλον, αναπτύσσοντας υπευθυνότητα, κριτική σκέψη, περιβαλλοντική ηθική και συνείδηση.

Στα πρώτα βήματα του παιχνιδιού, θα γίνει αναφορά στη θετική συμπεριφορά, την οποία υιοθέτησαν οι συμμετέχοντες/ουσες μαθητές/τριες του νησιού της Τήλου το 2014, αμέσως μετά από τη συμμετοχή τους στο παιχνίδι, με την εθελοντική προσφορά εργασίας στην επισκευή του πεζοπορικού μονοπατιού ανάμεσα στις αναβαθμίδες, το οποίο συνδέει τον οικισμό του Μεγάλου Χωριού με την παραθαλάσσια τοποθεσία του Αγίου Αντωνίου (Εικόνα 11). Παρόμοια δράση υλοποίησαν και οι μαθητές της Γ' τάξης του Γυμνασίου της Πάτμου, το 2015, κατασκευάζοντας καλύβα με φυσικά υλικά όπως πέτρες, ξύλα και κλαδιά, σε αναλημματικό τοίχο αναβαθμίδας στην τοποθεσία του κτήματος Περδικάρη και επισκευάζοντας τμήματα ξερολιθικών περιφράξεων, στο πεζοπορικό λιθόστρωτο μονοπάτι του Απορθιανού, το οποίο συνδέει τη Χώρα με τη Σκάλα (Εικόνα 12).

Τα αποτελέσματα της αξιοποίησης του παιχνιδιού στα πρώτα βήματά του στα Δωδεκάνησα αν και δεν είναι μετρήσιμα, κρίνονται ικανοποιητικά. Οι μαθητές/τριες άρχισαν να παρατηρούν περισσότερο την κατάσταση της χλωρίδας και πανίδας, καθώς και τις αισθητικές ποιότητες των αναβαθμιδών, ηρεμώντας και χαλαρώνοντας μπροστά στο ξερολιθικό τοπίο. Παράλληλα, είναι πλέον σε θέση να εντοπίζουν ευκολότερα τις ακαλαίσθητες παρεμβάσεις στο αναβαθμιδωμένο τοπίο, όπως καταστροφές ξερολιθικών μονοπατιών, τσιμεντώματα ξερολιθικών τοίχων, παράνομους σκουπιδότοπους κλπ, καθώς και να ασκούν τεκμηριωμένη κριτική για τις κακές αντιπεριβαλλοντικές πρακτικές, αρθρώνοντας επιχειρήματα και χρησιμοποιώντας την κατάλληλη ορολογία.

Ανάμεσα στα κυριότερα συμπεράσματα της αξιοποίησής του παιχνιδιού επισημαίνεται η θετική συμβολή του στην ευαισθητοποίηση και κινητοποίηση των μαθητών/τριών σε θέματα προστασίας του τοπικού περιβάλλοντος, στην αντίληψη του ρόλου των αναβαθμιδών και στην αναγνώριση/διατύπωση προβλημάτων υποβάθμισης της αισθητικής ακεραιότητας του τοπίου. Τέλος, επισημαίνεται η συμβολή του στη διαμόρφωση αντιλήψεων, αξιών και στάσεων των μαθητών/τριών, προωθώντας την εφαρμογή γνώσεων, παρέχοντας ηθική επιβράβευση και ενθαρρύνοντας τη συμμετοχή των παιδιών σε εθελοντικές δράσεις για τη διαμόρφωση και ανάδειξη του περιβάλλοντος χώρου.

Το παιχνίδι είναι ιδανικό για να αξιοποιηθεί ως παιδαγωγικό εργαλείο στις τελευταίες δύο τάξεις του Δημοτικού Σχολείου, σε όλες τις τάξεις του Γυμνασίου και Λυκείου, στην Ειδική Αγωγή, σε σχολικά Προγράμματα

Περιβαλλοντικής Αγωγής, σε Κέντρα Περιβαλλοντικής Εκπαίδευσης, σε Δημοτικές Βιβλιοθήκες, στους Προσκόπους και σε κάθε ομάδα, δομή και οικογένεια με παιδιά από 10 ετών και άνω.

Στην πρώτη φάση κυκλοφορίας του, το παιχνίδι αποφασίστηκε να διανεμηθεί δωρεάν στα Δωδεκάνησα, σε όσα Γυμνάσια και Λύκεια του Νομού επιθυμούν, με τη θετική εισήγηση της Διεύθυνσης Δευτεροβάθμιας Εκπαίδευσης Δωδεκανήσου. Αργότερα, η δωρεά επεκτάθηκε και σε όσα Δημοτικά Σχολεία του νομού, το επιθυμούν. Το παιχνίδι έχει παρουσιαστεί σε επιστημονικά συνέδρια, όπως στο 15ο Διεθνές Συνέδριο για τις ξηρολιθικές κατασκευές στην Κεφαλονιά, το 2016 και έχει δημοσιευθεί σε επιστημονικά άρθρα, όπως στον τόμο «*Σχεδιασμός και παραγωγή παιχνιδιών ως εκπαιδευτικών εργαλείων στο πλαίσιο της Δια Βίου Μάθησης*» (επιμ. Π. Φώκιαλη, Σ. Μουστάκα), το 2017.

Βιβλιογραφία

Ελληνική Βιβλιογραφία

- Αριανούτσου, Μ., Γεωργίου, Κ., Δημητρακόπουλος, Α., Κάρταλης, Κ., Παναγιωτίδης, Π., Σταματόπουλος, Κ. (1999). *Εισαγωγή στο Φυσικό και Ανθρωπογενές Περιβάλλον*, Τόμος Α΄. Το φυσικό περιβάλλον. Κεφ. 5.2.1 Βιοποικιλότητα (Biodiversity). Πάτρα: Ελληνικό Ανοικτό Πανεπιστήμιο (ΕΑΠ), σελ 19-289.
- Γεωργόπουλος, Α. & Τσαλίκη Ε. (1998). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση- Αρχές, Φιλοσοφία-Μεθοδολογία-Παιχνίδια και Ασκήσεις*. Αθήνα: Gutenberg
- Δημητρίου, Α. (2009). *Περιβαλλοντική Εκπαίδευση: Περιβάλλον, Αειφορία*. Αθήνα: Επίκεντρο.
- Μουστάκας, Λ. & Τσακίρης Γ. (2017). Υπαίθριο παιχνίδι προσομοίωσης για τη διαχείριση των φυσικών πόρων στο (επιμ. Φώκιαλη, Π. & Μουστάκας, Λ.) *Σχεδιασμός και παραγωγή παιχνιδιών ως εκπαιδευτικών εργαλείων στο πλαίσιο της Δια Βίου Μάθησης*. Αθήνα: Σταμούλης, Σαρτίνα.
- Παπαβασιλείου, Β. (2011). *Η Περιβαλλοντική Εκπαίδευση στις επιστήμες της αγωγής*. Αθήνα: Πεδίο.
- Πετανίδου, Θ. (2015). *Αναβαθμίδες του Αιγαίου – το παράδειγμα των Δωδεκανήσων*. Αθήνα: Επιστημονικές Εκδόσεις Παρισιάνου, σσ. 280.
- Πετανίδου, Θ. (2010). Αναβαθμοί: αναπόσπαστο κομμάτι του νησιωτικού τοπίου. Στο: *Σύγχρονα Ελληνικά Τοπία – Γεωγραφική προσέγγιση από ψηλά* (επιμ. Κ. Χατζημιχάλης), Αθήνα: Εκδόσεις Μέλισσα.
- Πετανίδου, Θ. (2005). *Λαξεύοντας βαστάδια και τάβλες στο τοπίο της Νισύρου. Νισυριακά* Τόμος 16ος. Αθήνα: Εταιρεία Νισυριακών Μελετών, σελ. 212-255 (<http://www.nisyriakesmeletes.gr/images/16.pdf>).

- Χρυσανθάκη, Χ., Ασουχίδου Δ., Μπερερής Β. (2017). Επιτραπέζιο οικολογικό παιχνίδι «Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής». Στο *Σχεδιασμός και παραγωγή παιχνιδιών ως εκπαιδευτικών εργαλείων στο πλαίσιο της Δια Βίου Μάθησης*, Φώκιαλη Π., Μουστάκας Λ. (Επιμ.) σσ. 249-267. Κ. & Μ. Αντ. Σταμούλης-Σαρτίνας, Θεσσαλονίκη.
- Χρυσανθάκη, Χ. (2016). *Η αισθητική αξία του αναβαθμιδωμένου τοπίου και η αξιοποίησή της στο πλαίσιο της εκπαίδευσης για την αειφόρο ανάπτυξη*. Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Τμήμα Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού (Τ.Ε.Π.Α.Ε.Σ.), Πρόγραμμα Μεταπτυχιακών Σπουδών: Περιβαλλοντική Εκπαίδευση, σσ. 266.
- (https://www.google.com/url?sa=i&rct=j&q=&esrc=s&source=images&cd=&ved=2ahUKewjgitr8w7bkAhWRJVAKHUIgDpQQjhx6BAgBEAI&url=https://www.hellanicus.lib.aegean.gr/bitstream/handle/11610/217967/2/Dipl_Chrysanthaki.pdf%3Fsequence%3D1&psig=AOvVaw3NeqIqtT3yxHKLYn6h2itq&ust=1567664594740043)

Ξενόγλωσση Βιβλιογραφία

- Ballantyne, R., & Packer, J. (2002). Nature-based excursions: School students' perceptions of learning in natural environments. *International Research in Geographical and Environmental Education*, 11(3), 218–236.
- Beyer, J., & Gammeltoft, L. (2000). *Autism and Play*. London and Philadelphia: Jessica Kingsley Publishers.
- Dieleman, H. Huisingsh, D. (2006). Games by which to learn and teach about sustainable development: exploring the relevance of games and experiential learning for sustainability, *Journal of Cleaner Production*, 14, 837e847.
- European Commission (2013). *Building a Green Infrastructure for Europe*. Luxembourg, pp. 24.
- Juan, Y.-K. & Chao, T.-W. (2015). Game-Based Learning for Green Building Education. *Sustainability*, 7(5), 5592-5608. doi:10.3390/su7055592, (https://www.researchgate.net/publication/276516055_GameBased_Learning_for_Green_Building_Education).
- Navarrete, C.C. (2013). Creative thinking in digital game design and development: A casestudy, *Computers & Education*, 69 (2013) 320–331.
- Taylor, J. (1983). Guide on simulation and gaming for environmental education, UNESCO-UNEP. International Environmental Education Programme. *Environmental Education Series No 2*.
- Thole, B. (1995). Board games in environmental education in Wessel, J. & Gesing, H. (Eds) *Discovering the environment through play/games handbook environmental education*. Berlin: Luchterhand.
- Torres, M., & Macedo, J. (2000). Learning sustainable development with a new simulation game, *Simulation & Gaming*, 31(1), March 2000, 119-126, Sage Publications, Inc.

- Petanidou, T., Kizos, T., Soulakellis, N. (2008). Socioeconomic dimensions of the agricultural landscape change in the Mediterranean: the case of the abandonment of cultivation terraces on Nisyros island. Greece. *Environmental Management* 41: 250–266.
- Robinson, K., Elliot, K. (2011). *Environmental Aesthetics and Public Environmental Philosophy, Ethics, Policy and Environment*, 14:2, p. 181 (<http://dx.doi.org/10.1080/21550085.2011.578379>).
- United Nations (U.N) (2015). *Transforming our world: the 2030 Agenda for sustainable development*. Goal 4. (<https://sustainabledevelopment.un.org/content/documents/21252030%20Agenda%20for%20Sustainable%20Development%20web.pdf>).
- Feeney, S., Moravcic, E., Nolte, Sh., Christensen, D. (1996). *Who am I in the lives of children; An introduction to early childhood education (with my Education Lab.)*. Englewood Cliffs, New York: Merrill.

Εικόνα 1. Πάτμος, 2014. Αναβαθμίδες με ελαιόδεντρα.

Εικόνα 2. Τήλος, 2011. Εγκαταλειμμένες αναβαθμίδες.

Εικόνα 3. Περιβαλλοντικό επιτραπέζιο παιχνίδι «Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής».

Εικόνα 4. «Δυνβέλια». Πήλινες κυψέλες τοποθετημένες σε αναλημματικούς τοίχους αναβαθμίδων.

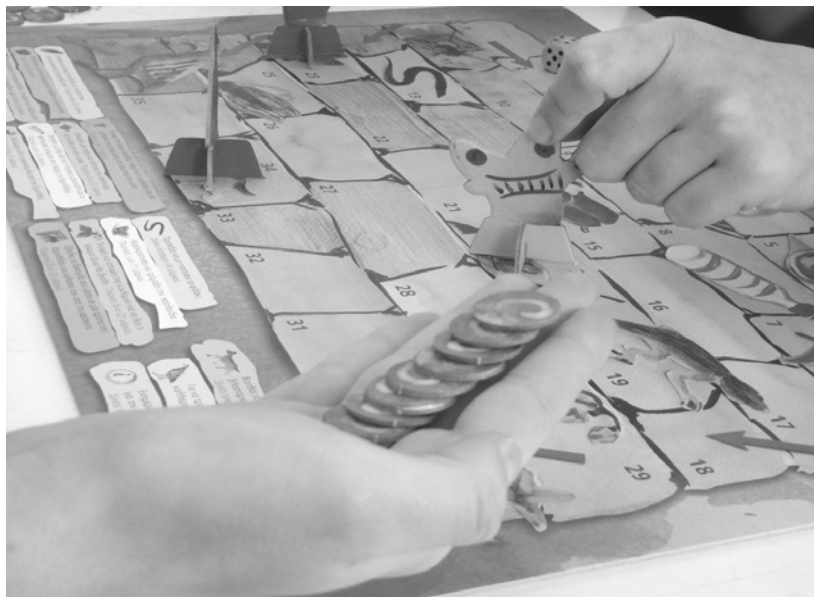
Εικόνα 5. Πίνακας (Ταμπλό/πίστα) παιχνιδιού «Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής».

Εικόνα 6. Πιόνια παιχνιδιού «Ταξίδι στην Τέχνη της Ζωής».

Εικόνα 7. 2ο Γυμνάσιο Λέρου, 2019. Α΄ Γυμνασίου. Οι μαθητές/τριες παίζουν.

Εικόνα 8. Γενικό Λύκειο Λέρου, 2019. Γ' Λυκείου. Οι μαθητές/τριες παίζουν.

Εικόνα 9. Πλοίο «Κάλυμνος», 2019. 2ο Γυμνάσιο Λέρου. Διαδρομή Λέρος-Πάτμος. Παιχνίδι εν πλω.

Εικόνα 10. Δημοτική Βιβλιοθήκη Λέρου, 2018. Παρουσίαση του παιχνιδιού.

Εικόνα 11. Τήλος, 2014. Καθαρισμός ξερολιθιά από μαθητές/τριες του Γυμνασίου με Λ/Τ. Τήλου.

Εικόνα 12. Πάτμος, 2015. Επισκευή ξερολιθικού τοίχου από μαθητές της Γ΄ Γυμνασίου του Γυμνασίου Πάτμου.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΠΡΟΛΟΓΟΣ	7
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΝΟΥΣΟΥ – ΝΤΕΛΛΑ: Επισκόπηση της ερήμωσης και αναβίωσης οικισμών στην Κάλυμνο από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας	13
ΧΑΡΟΥΛΑ ΦΑΝΤΑΟΥΤΣΑΚΗ: Αρχαιολογικό οδοιπορικό στην Αστυπάλαια	35
ΑΝΔΡΕΑΣ Γ. ΒΛΑΧΟΠΟΥΛΟΣ: Βαθύ Αστυπάλαιας: Έρευνα και μελέτη σε ένα διαχρονικό παλίμνηστο της νησιωτικής αρχαιολογίας	83
ΜΑΡΙΑ ΜΟΥΚΑΖΗ: Λυχνάρια, πύραυνα, θυμιατήρια της εποχής του χαλκού στο Αιγαίο	132
ΘΕΟΔΟΣΗΣ Ν. ΔΙΑΚΟΓΙΑΝΝΗΣ: Στο Ασκληπιείο της Κω γινότουσαν θεοκρατικές θεραπείες;	146
ΑΓΓΕΛΙΚΗ ΚΑΤΣΙΩΤΗ: Η κυκλοφορία λυχναριών της ύστερης αρχαιότητας στις Κυκλάδες και τα Δωδεκάνησα. Η περίπτωση των λυχναριών «αιγαιακού τύπου»	156
ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΜΠΑΪΡΑΜΗ: Ρόδος: Ο απόηχος των ελληνιστικών εργαστηρίων στην γλυπτική παραγωγή του νησιού τη ρωμαϊκή περίοδο. Οι σχέσεις με τα γειτονικά κέντρα	172
ΙΩΑΝΝΗΣ ΗΛ. ΒΟΛΑΝΑΚΗΣ: Τα μοναστήρια του όρους Λάτμου της Μικράς Ασίας και η μονή του Αγίου Ιωάννου του Θεολόγου της Πάτμου	198
ΕΛΕΝΗ Κ. ΠΑΠΑΒΑΣΙΛΕΙΟΥ: Ανάγλυφο από τον Αγ. Γεώργιο (Χουρμαλί) στη Μεσαιωνική Πόλη της Ρόδου: Μια πρώτη ανάγνωση και ερμηνεία	243
ΜΙΧΑΗΛ Ι. ΚΟΥΤΕΛΛΑΣ: Το Μαρτύριο – Βαπτιστήριο της Παλαιοπαναγιάς στον Βαθύ Καλύμνου	257
ΙΟΥΛΙΑ Κ. ΠΑΠΑΕΥΤΥΧΙΟΥ: Ξερολιθικά κτίσματα στο νησί της Καλύμνου. Η αξία και η απαξίωσή τους	280
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ: Εικόνες που ταξιδεύουν... Φορητά ζωγραφικά έργα από την Κύπρο στα νησιά του Αιγαίου... ..	335
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΜΑΣΤΡΟΧΡΗΣΤΟΣ: Michael Heslop, <i>Medieval Greece. Encounters Between Latins, Greeks, and Others in the Dodecanese and the Mani</i> , εκδ. Routledge, London – New York 2021. (Βιβλιοπαρουσίαση)	346

ΧΡΥΣΟΥΛΑ ΕΜΜ. ΖΟΥΜΠΙΑ: Κάλυμνος: Η Δωδεκανήσια της κορυφής και του βυθού	352
ΔΗΜΗΤΡΗΣ ΛΙΑΚΟΣ: Νέες παρατηρήσεις στη διαμόρφωση και εξέλιξη της ξυλογλυπτικής στα Δωδεκάνησα (14 ^{ος} – 17 ^{ος} αι.)....	360
ΧΑΡΙΣΤΟΥΛΑ ΓΙΑΚΟΥΜΑΚΗ: Ο Αρχάγγελος Μιχαήλ ως ψυχοπομπός και κριτής των ψυχών σε δύο κολοσσικές εικόνες από τον Αρχάγγελο Ρόδου	377
ΑΡΙΣΤΕΙΔΗΣ Ε. ΜΙΑΟΥΛΗΣ: Η Παναγία η Αργυροκλειδού. Από την Πάτμο στη Μικρά Ασία	412
ΜΑΝΩΛΗΣ ΚΑΣΣΩΤΗΣ: Η «Μάνα» της Σύμης	428
ΘΕΟΔΩΡΟΣ ΠΑΠΑΓΕΩΡΓΙΟΥ: Τα Σεσκλιά της Σύμης (Με αφορμή μια κτηματολογική δίκη η ανάδειξη της ιστορίας των Σεσκλιών και του καθεστώτος των «μη δορυάλωτων νήσων» του Αιγαίου επί Οθωμανών)	457
ΣΟΦΙΑ ΗΡΑΚΛΕΙΔΟΥ: Η οικονομία της Χάλκης Δωδεκανήσου στην όψιμη οθωμανική περίοδο. Νέα στοιχεία από τη μελέτη των εγκλαβών του Κώδικα της Χάλκης	494
ΤΙΤΣΑ ΠΙΠΙΝΟΥ: Το καρπάθικο σπίτι	519
ΕΥΜΟΡΦΙΑ ΔΙΑΚΟΓΕΩΡΓΙΟΥ: Υφαίνοντας τον κύκλο της ζωής το «(β)αμματένοτ σεντόνι», στην Όλυμπο της Καρπάθου από τέλη του 19 ^{ου} αιώνα μέχρι σήμερα	527
ΦΩΤΗΣ ΣΙΔΗΡΟΠΟΥΛΟΣ: Εισαγωγή στα μεσαιωνικά και νεότερα αποθηκευτικά έπιπλα της Εφορείας Αρχαιοτήτων Δωδεκανήσου. Η περίπτωση της cassaranca από την Macerata	541
ΚΑΙΤΗ ΚΑΠΑΔΑΚΗ – ΣΠΥΡΟΥ: Το «Πετροκάραβο» της Πάτμου. Θρύλοι και παραδόσεις	550
ΑΝΑΣΤΑΣΙΑ ΖΕΖΟΥ – ΦΙΛΗΜΩΝ ΜΙΧΑΛΑΚΗΣ: Ο παραδοσιακός γάμος στην Κρεμαστή της Ρόδου: Μια αποτύπωση των εθίμων της Κυριακής του γάμου	559
ΝΙΚΟΛΑΟΣ ΤΙΑΚΑΣ: Μια σύγχρονη μορφή λαϊκού θεάτρου: Η περίπτωση της θεατρικής δράσης του Πολιτιστικού Συλλόγου Γυναικών Ιαλυσού Ρόδου (1987-2017)	574
ΓΙΑΝΝΗΣ Θ. ΠΑΤΕΛΛΗΣ: Μιχαήλ Ι. Κουφός – Ένας Καλύμνιος ζωγράφος στην Κύπρο	599
ΚΩΣΤΑΣ ΑΣΛΑΝΙΔΗΣ: Η Σχολή του μοναχού Δαμασκηνού στην Παναγία του Κάστρου και η εκπαιδευτική αναγέννηση της Λέρου τον 19 ^ο αιώνα	605
ΕΙΡΗΝΗ ΓΑΛΑΝΟΥ – ΜΠΟΥΦΙΔΗ: Ο φιλόλογος Αντώνης Κα-	

ραντωνης. Οι δικές του πατρίδες: Μάνη, Κάλυμνος, Σπάρτη Πισιδίας, Σύλλη Λυκαονίας	641
ΙΩΑΝΝΗΣ ΠΟΥΓΟΥΝΙΑΣ: Η συμμετοχή της Καλύμνου εις τον Μακεδονικόν Αγώνα μέσω δύο τέκνων της.....	652
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ Ν. ΓΙΑΜΑΙΟΣ: Αλέξανδρος (Αλέκος) Ανδρέης. Ο Κερκυραίος αρχιτέκτων δημομηχανικός, που άφησε ανεξίτηλη τη σφραγίδα του στην Κάλυμνο, τέλη του 19 ^{ου} και αρχές του 20 ^{ου} αιώνα.	658
ΓΕΩΡΓΙΟΣ Ι. ΧΑΤΖΗΘΕΟΔΩΡΟΥ: Διορισμοί και αμοιβές ιεροψαλτών, μουσικοδιδασκάλων και κανονάρχων στην Κάλυμνο	669
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΜΗΝΕΤΤΟΣ: Μιχαήλ Ι. Γαλανός, ο γλαφυρός ρήτορας και πατέρας της εκκλησιαστικής δημοσιογραφίας (1862-1948)	678
ΚΩΣΤΑΣ ΣΚΑΛΔΑΛΙΔΗΣ: Η αντίσταση της Καλύμνου στα τελευταία χρόνια της Οθωμανοκρατίας. Ένα περιστατικό του 1905 από τα αρχεία του Υπουργείου των Εξωτερικών	695
ΚΩΣΤΑΣ ΙΩΑΝΝΟΥ: Χρήσιμα συμπεράσματα από ένα πίνακα με στατιστικά στοιχεία εκπαίδευσης Νότιων Σποράδων. Η περίπτωση της Κω	705
ΜΙΑΤΙΑΔΗΣ ΛΟΓΟΘΕΤΗΣ: Τα εκπαιδευτικά πράγματα κατά τα χρόνια της Ιταλοκρατίας και η θέση του δασκάλου	726
ΜΑΝΟΛΗΣ ΜΑΚΡΗΣ: Ποητές στα αλύτρωτα Δωδεκάνησα	740
ΑΡΧΟΝΤΟΥΛΑ ΣΚΑΝΔΑΛΙΔΗ: Γλωσσικά ιδιώματα της Δωδεκανήσου και νέοι: Η επαφή με την πλούσια παράδοση της ελληνικής μέσω σύγχρονων διδακτικών μεθόδων	750
ΠΑΝΑΓΙΩΤΑ ΨΑΡΡΗ: Ιστορική τεκμηρίωση των συνοικιών της Μεσαιωνικής Πόλης της Ρόδου κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας	761
ΣΤΥΛΙΑΝΟΣ ΧΡΙΣΤΟΦΥΛΑΚΗΣ: Τα κτίρια του θαλάσσιου μετώπου στο Μαντράκι της Ρόδου την περίοδο της Ιταλοκρατίας (1912 – 1945)	803
ΓΙΩΡΓΟΣ ΝΤΕΛΛΑΣ: Το Λακκί και τα Λέπιδα της Λέρου	861
ΕΦΗ ΑΝΑΓΝΩΣΤΙΔΟΥ: Χωροταξικός και πολεοδομικός σχεδιασμός κατά την περίοδο της Ιταλοκρατίας στα Δωδεκάνησα. Το παράδειγμα της Κω.....	919
ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΟΣ ΚΟΓΙΟΠΟΥΛΟΣ: Η δολοφονία του Μανώλη Καζώνη και τα γεγονότα του Πετροπόλεμου, όπως τα είδαν οι Ιταλοί	955

ΝΙΚΟΣ Κ. ΣΦΑΚΙΑΝΟΣ: Νισύριοι μετανάστες στην Αμερική και η συλλογική τους δραστηριότητα	992
ΝΙΚΟΣ ΣΤ. ΜΑΝΟΥΣΗΣ: Σκεύος Ζερβός: Απόδοση τιμής στο μεγάλο τέκνο της Καλύμνου και της Δωδεκανήσου.....	1009
ΑΝΑΣΤΑΣΙΟΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗΣ, ΘΕΜΙΣ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ, ΚΑΛΛΙΟΠΗ ΚΟΥΝΤΟΥΡΗ: «Ιστορικά αποτυπώματα»: Η περιπέτεια μιας οικογένειας Καλυμνίων (Αρχές – μέσα 20ού αιώνα).	1019
ΣΑΚΕΛΛΑΡΙΟΣ Ε. ΚΑΡΠΑΘΙΟΣ: Πληθυσμιακές μεταβολές των Δωδεκανήσων από της συστάσεως του Ελληνικού Κράτους μέχρι σήμερα, με επικέντρωση σε εκείνες που αφορούν την νήσο Κάλυμνο (Αίτια και προτάσεις)	1026
ΗΛΙΑΣ ΕΜΜ. ΒΑΣΙΛΑΡΑΣ: Καλύμνιοι εκπαιδευτικοί στην Κάρπαθο (1860-1960)	1037
GORDANA BLAGOJEVIC: 24 χρόνια, μνήμες και καρποί μιας ανθρωπιστικής φιλοξενίας	1047
ΝΙΚΟΛΑΟΣ Γ. ΙΤΣΙΝΕΣ: Η μετάφραση της «Ιστορίας της νήσου ΚΩ» στα αγγλικά: Δυσκολίες και περιπέτειες	1055
ΕΙΡΗΝΗ ΤΟΛΙΟΥ: Ο ρόλος και οι δράσεις των Γενικών Αρχείων του Κράτους. Ένας θεματοφύλακας με στρατηγική θέση στην άκρη του Αιγαίου	1061
ΜΑΡΙΑ ΖΑΪΡΗ: Μιχαήλ Π. Ζαΐρης. Ο ιατρός – χειρουργός, ο Δήμαρχος (Η προσφορά ενός ανθρώπου)	1070
ΠΑΝΑΓΙΩΤΗΣ ΝΟΥΤΣΟΣ: «Εναλλακτικός τουρισμός» στην Κάλυμνο. «Πηγές» ερεθισμάτων για την «επανεκκίνησή» του.....	1084
ΝΙΚΟΣ ΚΩΝΣΤΑΝΤΙΝΙΔΗΣ: Ανάπτυξη Καλύμνου	1095
ΚΑΤΕΡΙΝΑ ΜΑΡΙΝΑΚΗ: Παραδοσιακή κουζίνα Καλύμνου: Ένα χρυσό νόμισμα με τρεις όψεις	1124
ΧΑΡΑ ΧΡΥΣΑΝΘΑΚΗ: Αξιοποίηση και πορεία στα Δωδεκάνησα του εκπαιδευτικού περιβαλλοντικού επιτραπέζιου παιχνιδιού για την ξερολιθιά «Ταξίδι στην τέχνη της ζωής».	1139
Περιεχόμενα	1157